

DUE DATE SLIP

GOVT. COLLEGE, LIBRARY

KOTA (Raj.)

Students can retain library books only for two weeks at the most.

BORROWER'S No.	DUE DATE	SIGNATURE

शब्दकल्पद्रुमः।

अर्थात्

एतद्देशस्यसंस्कृतकोषाशेषशास्त्रसङ्कलिताकारादिवर्णकमविन्यस्तशब्द-तन्निष्पन्नानार्थ-पर्याय-प्रमाण-प्रयोग-धातु-तदनुबन्धाभिधेय-
सहित-तत्तच्छब्दप्रसङ्गोत्थित-वेद-वेदाङ्ग-वेदान्त-न्याय-पुराणेतिहास-सङ्गीत-शिल्प-सुपकारशास्त्र-ज्योतिष-
तन्त्राख्यान-काव्यालङ्कार-चन्द्रःप्रभृति-नाम-लक्षणोदाहरण-द्रव्यगुण-रोगनिदानौषध-
सत्युक्तव्यवस्थादिसंयुक्त-सर्वदर्शनमतानुसारि-संस्कृताभिधानग्रन्थः ।

स्यार-राजा-राधाकान्तदेव-वाहादुरेण

विरचितः ।

पाणिनिमतानुसारि-प्रत्येकशब्दव्युत्पत्ति-मूलग्रन्थातिरिक्तवङ्गशब्दार्थ-प्रमाण-प्रयोग-पर्याय-धातुपदोदाहरणादिभिः
नूतनसङ्कलितवङ्गशब्द-तदर्थ-तत्प्रमाण-प्रयोगादिसहित-
सुप्रशस्तपरिशिष्टेन च सार्द्धम् ।

श्रीवरदाप्रसादवसुना तदनुजेन श्रीहरिचरणवसुना च

अशेषशास्त्रविशारदकोविदहृन्दसाहाय्येन संपरिवर्द्धितः । नागराक्षरैः प्रकाशितम् ।

चतुर्थः : कारणः ।

व्यञ्जनवर्णः ।

मोतीलाल बनारसीदास

दिल्ली :: वाराणसी :: पटना

प्रकाशक :
सुन्दरलाल जैन
मोतीलाल बनारसीदास
बंगलो रोड, जवाहरनगर
दिल्ली-६

मुद्रक :
शान्तिलाल जैन
श्री जैनेन्द्र प्रेस
बंगलो रोड, जवाहरनगर
दिल्ली-६

ग्रन्थोऽयं भारतीयाविशासन-विनियोजितावश्यकालभ्यसस्कृतग्रन्थपुनर्मुद्रणयोजनायां प्रकाशितः ।

This book has been published under the Scheme
of reprinting of important out-of-print
Sanskrit books sponsored by the
Government of India.

Price Rs. 194-75 for Complete set

प्राप्ति स्थानम्

मोतीलाल बनारसीदास

१. बंगलो रोड, जवाहरनगर दिल्ली-६
२. नेपाली खपरा, वाराणसी
३. बाँकीपुर, पटना

शब्दकल्पद्रुमः।

चतुर्थकाण्डम् ।

य

यकत

यकदा

ःस्यकारः। स च यद्विंशजलवणः॥
ोच्चारणस्थानं तातु। (यदुक्तं सिद्धान्त-
याम्। “इचुयशानां तातु” तथा च
नायाम्। १७।

उपवहाविचुयशास्तालया ओष्ठजातुपू॥”)
स्वरूपं यथा,—

कारं शृणु चार्त्तं। चतुष्कोणमयं सदा।
ालघूमवङ्कारं स्वयं परमकुण्डली॥
प्राणमयं वर्णं पञ्चदेवमयं सदा।

एतिसहितं वर्णं त्रिविन्दुसहितं तथा।
मामि सदा वर्णं स्फूर्तिमन्मोक्षमयम्॥”

इति कामधेनुतन्त्रे ५ पटलः॥
यवर्णमालायामस्य लेखनप्रकारी यथा,—

र्त्तः। क्रमतो रेखा चतुष्कोणमयी शुभा।
रायशेषविधयस्तासु तिष्ठन्ति नित्यशः॥

त्रा कुण्डलिनीं ज्ञेया ध्यानमस्य प्रचक्षते॥”
य ध्यानं यथा,—

स्ववर्णां महारौद्रीं षड्भुजां रक्तलोचनाम्।
ताम्ररूपरीधानां नानालङ्कारभूषिताम्॥

हामोक्षप्रदं नित्यामरुचिप्रदायिनीम्।
ध्यात्वा यकारं तु तन्मन्त्रं दण्डा जपेत्॥”

आममन्त्रो यथा,—
त्रशक्तिसहितं वर्णं त्रिविन्दुसहितं सदा।

णमामि सदा वर्णं शक्तिमामोक्षमयम्॥”
इति वर्णोद्धारतन्त्रम्॥

स्य नामानि यथा,—
यो वाणी वसुधा वायुर्विहतिः पुरुषोत्तमः।

गान्तः श्वसनः शीघ्रो घृमाचिः प्राणिसेवकः॥
आत्मनो जटो लोला वायुवेगी यशस्करी॥

इष्टेयः क्षपा वागो हृदयं कपिलाप्रभा॥
गान्धर्वो व्यापकस्वागो होमो यानं प्रमा सुखम्॥

खः सर्वेश्वरी घूमन्वास्तुका सुसुखेश्वरी॥
वगात्मा मलयो माता हंसिनी भृङ्गनायकः।

नमः शीघ्रको मौनो घनिष्ठानङ्गवेदिनी॥
पेठः खोमः पत्तिनामा पापहा प्राणसंज्ञकः॥”

इति नागतन्त्रशास्त्रम्॥

(धात्वुवन्विशेषः। संतु दिवादिगणस्तचकः।
तथा च कविकल्पद्रुमे। “दिवाद्यो यादादिकः॥”
हृन्ःशास्त्रान्तर्गतगणविशेषः। तथा च हृन्दो-
मङ्गयाम्।

“भादिगुरुः पुनरादित्युर्थः॥”
अस्य साङ्केतिकचिह्नं यथा, १२२ ;

कायादौ अस्य प्रथमप्रयोगे लक्ष्मीलामः फलम्।
यथा, वृत्तरत्नाकरटीकायाम्।

“यो लक्ष्मीं रस्तु दाहं यसनमयं लवौ शः सुखं
यस्तु खेदम्॥”

यः, पुं, (याति वातीति। या गतौ + डः।) वायुः।
यशः। योगः। यानम्। याता। इति शब्द-

रत्नावली॥ सर्वनाम। यच्छब्दार्थ इति यावत्।
इति विश्वः॥

यकः, त्रि, यः। ये इति भाषा। यच्छब्दस्य टेरेखे
टेः पूर्वं अकागमेन निष्पन्नः॥ (“अथयसर्व-

नाम्नामकच् प्राक् टेः।” ५। ३। ७१। इति
पाणिनिस्तत्रम्। यथा, ऋग्वेदे। १२। १। १८।

“चित्र इद्राजा राजका इदयन्ते यन्ते सरस्वती-
मनु॥”)

यकत, स्त्री, (यच् + “शक्तेर्कतिन्” उणा०
४। ५८। इत्यत्र “वाहुलकात् यजे; कश्च।”

इत्युच्चारणदत्तोक्त्या ऋतिन् अस्य च कः।) कुचे-
र्दक्षिणभागस्यमांसखण्डम्। तत्पर्यायः। काल-

खण्डम् २। इत्यमरः। २। ६। ६६। काल-
खण्डम् ३ कालेयम् ४ कालकम् ५। इति

हेमचन्द्रः॥ करुणा ६ महासायुः ७। इति
रभसः॥* (यथा, ऋग्वेदे। १०। १६३। ३।

“यज्जं मतस्त्राभ्यां यकः प्राशिभ्यो विहृष्टामि ते।”
“यकः हृदयसमीपे वर्तमानः कालमांसविशेषो

यकतु तस्मान्।” इति तद्भाष्ये सायणः॥)
अथ शरीरावयवविशेषस्य यकतः स्वरूपमाह।

“अथो दक्षिणतथापि हृदयादयकतः स्थितिः।
तत्तु रज्जुकपित्तस्य स्थानं शोणितजं मतम्॥”

अथ यकद्रोगमाह।
“श्रीहामयस्य हेत्वादि समस्तं यकद्रामये।

किन्तु स्थितिसंयोज्या वामदक्षिणपार्श्वयोः॥”
अथ यकद्रोगचिकित्सा।

“श्रीहोहिटाः क्रियाः सर्वा यकतपि समा-
चरेत्।

कार्यं च दक्षिणे बाहौ तत्र शोणितमोज्ज्वलम्॥
चारुष विदुःकण्ठाभ्यां पूतिकस्याम्बु निक्षुतम्।

पिबेत् प्रातयंधावह्नि यकतुक्नीहप्रशान्तये॥”
इति भाषप्रकाशः॥

(तथा च।
“वातेनोद्दीरितं रक्तं कफेन च घनीकृतम्।

पित्तेन पाकतां प्राप्तं विदोषसंश्रितं यकतु॥
लक्षणं तस्य वक्ष्यामि तेन तच्चापि लक्षयेत्।

क्षीयते तेन मनुजो मृत्युराशु प्रवर्तते॥
वमिकामस्योद्गारी हृत्तासः श्वसनं भ्रमः।

दाहोऽपचिसृष्ट्यामूर्च्छा कण्ठे दाहः शिरी-
यथा॥

हृत्कुलश्च प्रतिश्लायः शोषन कटुकाश्च॥
स्रग्जं हृदि शूलश्च निद्रानाशः प्रलापतः॥

हृदये मन्वते जायं उदरं गर्जते भ्रमम्।
यत्तेर्लिङ्गेर्लिङ्गानीयात् यकतु कोष्ठे च वक्षसि॥”

अथास्य चिकित्सा।
“निम्बनीपधवचेतसं निशा

काशरी च तुलसी च विंदिता।
काथ एव हृदयामयापह

आशु शूलयकतश्च नाशकतु॥
सौराष्ट्रीकाशीसमक्षौयधानि

दुरालभावातिप्रवालकश्च।
दाव्नी यमानी ककुभः समङ्गा

काथः ससर्पियंकदाश्च हन्ति॥”
इति हारीते चिकित्सितस्थाने चतुर्थेऽध्याये॥

“श्रीहृददक्षिणात् पार्श्वत् कुण्यादयकदपि
क्षुतम्॥”

इति वामटे निदानस्थाने दादशेऽध्याये॥
यकदात्मिका, स्त्री, (यकत इवात्मा स्वरूपं यस्याः।

बहुव्रीहौ कः। टापि घत इत्वम्।) तैल-
पायिका। इति शब्दचन्द्रिका॥

यक्षधू

यक्षदेरी, [३] पुं. (यक्षतो मेरी नाशकः ।) रोहि-
तकृच्छः । यथा,—

“हीक्षतो मांसदानी यक्षदेरी यक्षकृच्छः ।”

इति शब्दचन्द्रिका ॥

यक्ष, क इ नक्षि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (पुरा-
न्यात-वक्र-वैट् ।) क इ, यक्षयते । स हि
पूजयाम् । इति दुर्गादासः ॥

यक्षः, पुं, (यक्षते पूज्यते इति । यक्ष+यञ् ।
यदा, ईं यक्षीमच्छीतीति । यक्ष+यञ् ।)
गुह्यकमात्रम् । गुह्यलेश्वरः । इति मेदिनी । पि,
२२ ॥ इत्ययम् । धनरथकः । इति शारदध्वजः ॥

यक्षस्वरूपं यथा,—

“आद्यमूर्त्यनिकराः ज्ञेयैरवरकिहाराः ।

शैलप्रसन्नकरा अङ्गनाकारस्तयः ।

पिङ्गताकारयदाः पिङ्गनाशा मणोदराः ।

स्फटिका रत्नवेशाश्च दीर्घस्त्रवाच केचन ॥”

इति शम्भुवैवर्त श्रीहनुमन्चरिते १० अध्यायः ॥

यक्षनामो यथा,—

“प्रचेतनः सुता यक्षास्तेषां नामानि मे श्रणु ।

केवली हरिकेशश्च कपिलः काञ्चनक्षपा ।

नेपमाली च यक्षाणां तस्य स्य उदाहृतः ॥”

तस्य श्रुतिर्विधा,—

“धातुयक्षलघोक्तस्त्वदने चपयि च सः ।

यद्ययक्षस्तुतानेव तस्माद्यक्षो भवत्ययम् ॥”

इति वज्रपुराणे काञ्चनीयर्णशः ॥

(अपरा निरुक्तिर्यथा, विष्णुपुराणे ११।५।४१।

“मेरुं भो रथ्यतामेव यैरुक्तं राजशास्त्रं ते ।

ऊचुः तदाहम इत्यप्ये ये ते यक्षास्तु जयन्तात् ॥”

पुं, स्त्री, पुमा । यथा, शम्भुदे । ० । ६१ । ५ ।

“अमरा विष्ठा वृषणा विमा वा

न यास्तु धिचं ददधे न यक्षम् ॥”

“न यक्षं न पूजा ददधे ॥” इति सदायौ

साधनः ॥ तयाय न्यपन्नदेहे । १६ । २ । २४ ।

“नय यक्षं मनुष्यं यक्षन्तः ॥”

यक्षकर्मः, पुं, (यक्षप्रियः कर्मः ।) कर्पूरागुह-

कक्षरीकण्ठाणां मिश्रितघमभागः । इत्य-

मरः । २ । ६ । १३४ ॥ “कर्पूरादिभिर्गन्धयैः

समभागैः नाथिनीरुत्तमभेदो यक्षकर्म

उच्यते । यक्षप्रियः कर्मो यक्षकर्मः ।

‘कृदुमागुहकक्षरीकर्पूरं चन्दनया ।

महासुगन्धिभुक्तं नामतो यक्षकर्मः ॥’

इति धनन्तरिः ॥

अन्यथापि ।

कर्पूरागुहकक्षरीकण्ठाण्यप्येनादि च ।

इत्येकनामं सर्वं यक्षकर्म इत्येति ॥”

इति गङ्गाकाशे भरतः ॥

यक्षकर्मः, पुं, (यक्षप्रियो यक्षप्रियो वा तस्य ।

जाकशायिषादिवत् समागः ।) यक्षकर्मः । इति

राजनिर्घण्टः ॥ (विषयकमन्त्र यक्षकर्मं शास्त्र-

कर्म ॥)

यक्षधूमः, पुं, (यक्षप्रियो धूमः ।) धूपगामात्रम् ।

धूपकधूमः । इति मेदिनी । यथा इति राज-

यक्षिणी

इति कैचित् । इति भरतः ॥ तत्पठ्यायः । चर्ज-
रचः २ अरातः ३ सर्वरचः ४ बहुरूपः ५ ।

इत्यमरः । २ । ६ । १२७ । रातः ६ धूनकः ७

वज्रिबलः ८ । इति रभचः ॥ शास्त्रकारः ६

शाकलः १० सावनिर्घासः ११ सर्वः १२ ।

इति रत्नमाता ॥ (यस्य पण्यायान्तरं यथा,—

“रातस्तु शास्त्रनिर्घासस्तथा सर्वरचः स्मृतः ।

देवधूपो यक्षधूपस्तथा सर्वरचश्च सः ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

एतेन साधवपूजननिषेधो देवीपूजा चोक्ता यथा
कालिकापुराणे ६८ अध्याये ।

“न यक्षधूपं नितरेण साधवाय कदाचन ॥”

“यक्षधूपेण वा देवीं महात्मायां प्रपूजयेत् ॥”

सरलहृत्सरः । टारपिन तेल इति भावा ।

तत्पठ्यायः । पायसः २ श्रीवासः ३ सरलद्रवः ४ ।

इति हेमचन्द्रः । ३ । १११ ॥

यक्षरचः, पुं, (यक्षप्रियो रचः । शाकपार्थिववत्

चमासः ।) पुष्पमयम् । तत्पठ्यायः । मध्या-

रचः २ । इति त्रिकाश्रयेयः ॥

यक्षराजः, पुं, (यक्षाणां राजा । “राजाद्यः-

सखिभ्यश्च ॥” ५ । ४ । ६१ । इति समासान्त-

श्च ॥) कुवेरः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,

महाभारते । ५ । १६४ । ४६ ।

“इत्युक्ता भगवान्देवो यक्षराजः सुपूजितः ।

प्रययौ सहितैः सर्वैर्निमेषान्तरचारिभिः ॥”

यक्षराट्, [च] पुं, (यक्षैश्च राजते इति । राज्+
“सुसुहृदियद्देति ॥” ३।२।६१ । इति क्तिप् ।)

कुवेरः । (यथा, भागवते । ८ । १८ । १७ ।

“तस्मा इत्युपनीताय यक्षराट् पात्रिकाम-

हात् ॥”

यक्षराजमात्रम् । मणिभद्रः । यथा, महा-

भारते । ३ । ६४ । १२७ ।

“तथा नो यक्षराजस्य मणिभद्रः प्रसीदतु ॥” ६५

यथा इव महा राजन्तेन । राज्+क्तिप् ।)

रत्नमण्डपः । इति मेदिनी । जे, ३५ ॥

यक्षराट्पुरी, स्त्री, (यक्षराजः पुरी ।) अलका ।

सा च कौलासपर्वतस्थितकुवेरपुरी । इति जटा-

धरः ॥

यक्षरात्रिः, स्त्री, (यक्षप्रिया यक्षाणां वा रात्रिः ।)

कार्तिकी पूर्वमा । तत्पठ्यायः । दीपाक्षी २ ।

इति त्रिकाश्रयेयः ॥

यक्षसाधनं, स्त्री, (यक्षाणां साधनम् ।) यक्षो-

पाधना । यथा, वाराहोत्तले ।

“यक्षाणां यक्षिणीनाञ्च पेशाधीनाञ्च साधनम् ।

भूतवेतालमानाञ्च सारगोसाटनानि च ।

अधीतमनमेतेषां साधने ऐहिकं हितम् ॥”

यक्षामण्डं, स्त्री, (यक्षागामामण्डम् ।) मिल्-

मण्डूरफणम् । इति शब्दरत्नावली ॥

यक्षवाधः, पुं, (यक्षागामावाधो वागग्रानम् ।)

यटहणः । इति राजनिर्घण्टः ॥

यक्षिणी, स्त्री, (यक्षः पुमा अस्त्वयाः । यक्ष+
इति ।) स्त्री ।) कुवेरपत्नी । इति शब्दरत्ना-

यक्षा

वली ॥ यक्षभाष्या च ॥ (यथा, कथासरित्-
सागरे । १० । १७८ ।

“वीरपि सुताशु विचित्रे भातुः पुत्रं तमभ्यधात् ।

अष्टतिं सा लघाः पुत्त ! मम सिद्धा हि

यक्षिणी ॥”

यक्षी, स्त्री, (यक्षस्य भाष्या । यक्ष+पुंयोगा-

दिति ङीष् ।) कुवेरपत्नी । इति शब्दरत्ना-

वली ॥ (यक्षभाष्या । यथा, महाभारते । ३।

६४ । ११७ ।

“यक्षी वा राजक्षी वापि उताद्योस्वित् सुरा-

ङ्गना ।

सर्वथा कुरु नः सुखि रक्षसास्त्रान-

निन्दिते ! ॥”

यक्षोडुमरकं, स्त्री, (यक्षप्रियसुडुमरम् । ततः स्वार्थे

ङ् ।) अमृतफलम् । इति त्रिकाश्रयेयः ॥

यक्षाम्नी, स्त्री, (यक्षार्थं हन्ति । हन्+“अम-

रुत्यकर्तुं च ॥” ३ । २ । ५३ । इति टक् ।

ततो ङीप् ।) द्राक्षा । इति शब्दरत्नावली ॥

यक्षा, [३] पुं, (यक्ष+“वाङ्मूलात् यक्षयते-

रपि ॥” उणा० ४।१५० । इत्यत्र उङ्गुलदत्तोक्ता

मनिनुप्रत्ययेन साधुः ।) रोगविशेषः । तत्पठ्यायः ।

क्षयः २ शोषः ३ । इत्यमरः । २ । ६ । ५१ ॥

राजयक्षा ४ रोगराट् ५ ॥ अथ राजयक्षाधि-

कारः । “तत्र राजयक्षाणो विप्रकथं सन्निकथ्य

निदानमाह ।

‘यैरोधात् क्षयाच्चैव साहसाह्विषमाश्रनात् ।

विदोषो जायते यक्षा गदो हेतुचतुष्टयात् ॥’

यैरोध्न वातस्त्रपुरीषायाम् ।

‘वातस्त्रपुरीषाणि निगृह्णाति यदा नरः ॥’

इति चरकचरणात् ॥

क्षयात् क्षीयतेनेनेति क्षयः तेनातिथ्याया-

नशनेत्यादयो धातुक्षयहेतवः क्षयशब्देनोच्यन्ते ।

साहसात् वलवता समं महायुद्धादितः । विषमा-

श्रणात् बहु स्त्रोकमकाळे वा सुक्तं तत् विषमा-

शनम् । तस्मात् । विदोषः सान्निपातिकः ।

हेतुचतुष्टयात् अन्येऽपि हेतवः हेतुचतुष्टय

एवान्तर्भवन्ति । यक्ष्मणः पण्यायाः राजयक्षा-

क्षयशोषाः ॥६॥ यक्षादीनां शब्दानां निरुक्ति-

माह ।

‘विदो आधिमतां यस्मात् आधेर्यत्नेन यक्ष्यते ।

स यस्मा प्रीयते लोके शब्दशास्त्रविशारदैः ॥’

यक्ष्यते पूज्यते ।

‘राजचन्द्रमसो यस्माद्भूदेय क्लामयः ।

तस्मात् राजचन्द्रोक्ति केचिदाहुर्मनीषिणः ॥

क्रियाक्षयकरत्वात् क्षय इत्युच्यते कुधेः ।

संश्लेषयादिसादीनां श्लेष इत्यभिधीयते ॥७॥

संप्राप्तिमाह ।

‘कक्षप्रधानैर्दोषैस्तु कष्टेषु रसवताम् ।

अतिजवायिनो वापि चोक्ते रेतस्त्रयन्तरा ।

‘दीयन्ते धातवः सर्वे ततः शुष्यति मानवः ॥’

कक्षप्रधानैर्दोषैः रसवताम् कष्टेषु अन्तरा

सर्वे धातवः क्षीयन्ते ततो मानवः शुष्यति

कारणभूतस्य रसस्य चये कार्याणां रक्षादी-
नामनुक्रमेण च्रीयमाणत्वात् ॥ * ॥ मार्गाव-
रोधे रसचयहेतुमाह चरकः ।

‘रसश्रोतः सु रश्मिषु स्वस्थानस्यो विद्यते ।

स ऊर्ध्वं कासवेगेन बहुरूपः प्रवर्तते ॥’

स्वस्थानस्यः हृदयस्यः । कासं विनापि रसचयो
भवति मार्गावरोधकृपितवातेन रसस्य शोष-
णान् । उक्तम् ।

‘वायोर्धातुचयात् कोपो मार्गस्यावरणेन च ।

अगुलोमचयं दृष्ट्वा प्रतिलोमचयावहः ॥’

अगुलोमचयं दर्शयित्वा प्रतिलोमचयमयाह ।

अतिथवायिनो वा रेतसि चोथे प्रतिलोमक्रमे-

णानन्तरा सर्वे धातवो रसपर्यन्ताः च्रीयन्ते ।

तद्यथा । शुक्ले चोथे मज्जा च्रीयते मज्जनि

चोथेऽस्य च्रीयते । एवं पूर्वं पूर्वं च्रीयते ।

ननु कार्यस्य शुक्रस्य चये कथं कारणभूतानां

मज्जादीनां चयः । उच्यते । शुक्रचयाद्वायुः

कुप्यति । यदुक्तम् ।

‘वायोर्धातुचयात् कोपो मार्गस्यावरणेन च ।

स वायुः सान्निध्यक्रमेण मज्जादीन् सर्वान्

धातून् संशोषयति । ततस्तदनन्तरं मानवः

शुष्यति ॥ * ॥ पूर्वरूपमाह ।

‘श्वासाङ्गसादकफसंसवतालुशोष-

वन्मित्रिवादमदपौनसकासनिद्राः ।

शोषे भविष्यति भवन्ति स चापि जन्तुः

शुक्लेच्यो भवति मांसपरो रिरंसुः ॥

स्वप्नेषु काकशुकशलकिनीलकण्ठ-

गृध्रास्तथैव कपयः लकलासकाश्च ।

तं बाह्वयन्ति स नदीविजलाश्च पश्येन्

शुष्कांस्तस्मिन् पवनधूमदवाहंताश्च ॥ * ॥

यजुष्यो लक्ष्यमाह ।

‘अंसपार्श्वभिताण्य सन्तापः करपादयोः ।

ज्वरः सर्वाङ्गगच्छेति लक्ष्यं राजयजुष्यः ॥’

अंसयोः पार्श्वयोः अभितापः पीडा अत्र

सकलधातुचयपूर्वकः सकलशरीरशोषोऽपि

बोद्धव्यः । च्रीयन्ते धातवः सर्वे ततः शुष्यति

मानव इति संप्राप्तिः । एवं यद्वरूपे एकादश-

रूपे च बोद्धव्यम् । एतानि त्रीणि लक्ष्यानि

प्राचीभावित्वेन चरकेणोक्तानि । सुश्रुतेन

यजुष्यि षट्संख्यायुक्तानि ।

‘भक्तदेवो ज्वरः कासः श्वासः शोणितदर्शनम् ।

खरमेदश्चायेत यद्वरूपे राजयजुष्यि ॥ * ॥

उल्लसतया दोषाणां मेदादेकादश लक्षणा-

न्याह ।

‘स्वरमेदोऽनिलाच्छूल सङ्कोचश्चांसपार्श्वयोः ।

ज्वरो दाहोऽतिसारश्च पितादक्तस्य चागमः ॥

शिरसः परिपूर्णत्वमभक्तच्छन्द एव च ।

कासः कण्ठस्य चोर्ध्वस्यो विज्ञेयः कफकोपतः ॥’

अनिलादुल्लसत् एवं पितात् कफाच्च । यत

याह सुश्रुतः ।

‘एक एवमतः शोषः सन्निपातात्मको गदः ।

उद्वेकात्तत्र लिङ्गानि दोषाणां निपतन्ति च ॥’

असाध्ययजुष्यमाह ।

‘एकादशभिरेभिर्वा यद्भिर्वापि समन्वितम् ।

त्रिभिर्वा पीडितं लिङ्गेऽर्करावाह्यगामयैः ।

जल्लाच्छोयाहितं जन्तुमिच्छेत् सुविपुलं यशः ॥’

तत्र विशेषमाह ।

‘सर्वैरर्हैस्त्रिभिर्वापि लिङ्गेऽर्मांसवत्तचये ।

युक्तो वर्णश्चिकित्स्यस्तु सर्वरूपोऽप्यतोऽन्यथा ॥’

सर्वैर्लिङ्गेऽर्करादशभिः । अर्हैः यद्भिः त्रिभि-

र्ज्ज्करासखधिरवमनैः । अतोऽन्यथा मांसं वले

धति सर्वरूपोऽपि प्रत्याख्याय चिकित्स्यः ।

‘महाशनं च्रीयमाणमतौसारनिपीडितम् ।

शूनसृक्कोदरश्चैव यजुष्यं परिवर्जयेत् ॥’

महाशनं च्रीयमाणमित्येकमसाध्यलक्षणम् ।

अतीसारनिपीडितमिति द्वितीयम् । यत

उक्तम् ।

‘मलायतं वलं पुंसं शुक्रायत्तन्तु जीवनम् ।

तस्माद्यत्नेन संरक्षेद्यजुष्यो मलरेतसी ॥’

शूनसृक्कोदरमिति तृतीयम् ॥ * ॥ अरिष्ट-

माह ।

‘शुक्राक्षमम्रदेष्टारश्मिन्वासनिपीडितम् ।

लक्ष्णेण बहु मेहन्तं यज्ज्ञा हन्तीह मानवम् ॥’

मेहन्तं शुक्रं चरन्तम् । शुक्राक्षत्वादीनि

एकेकशोऽरिष्टलक्षणानि ॥ * ॥ अवधिमाह ।

‘परं दिनसहस्रन्तु यदि जीवति मानवः ।

सुमिषग्भिरुपक्रान्तस्तस्य शोषपीडितः ॥’

शोषपीडितो मानवश्चेत्तस्यो भवति । सुभि-

यग्भिरुपक्रान्तो भवति । तदा परं दिनसह-

सम् । द्वितीयदिनसहस्रं यदि जीवति तत्र

जीवनविकल्प इत्यर्थः । एतेन शोषपीडितो

मानवश्चेत्तस्यो भवति । सदैवैश्चिकित्स्यो

भवति । तदा प्रथमदिनसहस्रं जीवेदेव इत्युक्ता

चिकित्सामाह ।

‘ज्वराशुबन्धरहितं वलयन्तं क्रियासहम् ।

उपक्रमेदात्मवन्तं दीप्ताग्निमक्षयं नरम् ॥’

आत्मवन्तं यत्तवन्तं हृतिमन्तं वा ॥ * ॥

अथ निदानविशेषैः शोषविशेषानाह ।

‘यवायशोकवार्हव्यायामाध्वप्रशोषितान् ।

ब्रणोरःक्षतसंज्ञौ च शोणितौ लक्ष्येः श्लेष्म ॥’

ब्रणोरःक्षतसंज्ञौ शोषणौ । ब्रणशोषौ उरः-

क्षतशोषौ च ॥ * ॥ तत्र यवायशोभिणो

लक्षणमाह ।

‘यवायशोषौ शुक्रस्य चयलिङ्गेरुपदतः ।

पाण्डुदेहो यथापूर्वं च्रीयन्ते चास्य धातवः ॥’

शुक्रस्य चयलिङ्गेः सुश्रुतोक्तेः । तानि यथा,

शुक्रचये मेदरूपस्योर्वेदना अशक्तिर्मेधुने

चिरादा प्रसेकः प्रसेके चाल्पशुक्रदर्शनमिति ।

यथापूर्वं च्रीयन्ते चास्य धातवः प्रथमं शुक्रं

च्रीयते पश्चात् शुक्रचयननितवायुना मज्जा-

दयोऽपि धातवो यथापूर्वं च्रीयन्ते ॥ * ॥

शोकशोषणो लक्षणमाह ।

‘प्रधानशूलः सन्तापः शोकशोषपि तादृशः ।

विना शुक्रचयलतैर्विकारैरुपलक्षितः ॥’

प्रधानशूलः यस्याभावेन शोको पतितस्त-

दानपरः । सन्तापः शिथिलाङ्गः । तादृशः

यवायशोषिसदृशः । तेन शुक्रादिसंघातुचय-

युक्तो भवति । परं शुक्रचयलतैर्विकारैर्मैदु-

हयवैदनादिभिर्वर्जितो भवति । आधिस-

भावात् ॥ * ॥ जराशोषणो लक्षणमाह ।

‘जराशोषो क्षयो मन्दवीर्यबुद्धिवलेन्द्रियः ।

कम्यनोऽरुचिमान् भिन्नकांस्यपात्रहतस्वरः ॥

जीवति श्लेष्मणा हीनं गौरवारुचिपीडितः ।

संप्रसृतास्यानावाचः शुष्कलक्ष्मणलक्ष्मिः ॥’

मन्दशब्दः स्वल्पार्थः । शुष्कलक्ष्मणलक्ष्मिः

शुष्कलक्ष्मि मललक्ष्मी यस्य सः ॥ * ॥ अध्व-

शोषणो लक्षणमाह ।

‘अध्वप्रशोषो सन्तापः संभटपदयच्छविः ।

प्रसृतास्यावाचयः शुष्कलोममलाननः ॥’

संभटपदयच्छविः पदपा हविर्बन्ध सः । प्रसृतास्या-

वाचयः प्रसृतः स्रग्वाङ्मः । लोमं तिलकं पिपासा-

स्थानम् ॥ * ॥ व्यायामशोषणो लक्षणमाह ।

‘व्यायामशोषो भूयिष्ठमेभिरेव समन्वितः ।

लिङ्गेऽरःक्षतलतैः संयुक्तश्च क्षतं विना ॥’

एभिरेव सन्तापत्वादिभिरध्वशोषणो लक्ष्ये-

रेव । भूयिष्ठं अत्यर्थम् ॥ * ॥ वनिदानं ब्रणशोष-

माह ।

‘रक्तचयादेनाभिच्छेवाहारयन्त्रत्वात् ।

ब्रणितस्य भवेच्छोषो याप्योऽसाध्यश्च स स्तुतः ॥’

उरःक्षतस्य निदानमाह ।

‘धनुषायास्यतोऽन्यर्धे भारसुदृढतो गुरुम् ।

बुध्यमानस्य वलिभिः पततो विषमोक्षतः ॥

हयं हयं वा धावन्तं दन्तं चान्यं नियुज्यतः ।

शिलाकाष्ठाक्षनिर्वातान् क्षिपतो निपततः

परान् ॥

अधीमानस्य चायुर्धैर्यं वा व्रणतो हृतम् ।

महानदीं वा तरतो हयैर्वा सह धावतः ॥

सहस्रोत्पततो दूरं तूर्णं क्षातिप्रवृत्ततः ।

अथान्यैः कर्मभिः क्रूरैर्दृष्टमप्याहतस्य वा ॥

स्त्रीषु चातिप्रसक्तस्य रूक्षात्पप्रमिताश्विनः ।

विद्यते वक्षसि व्याधिर्बलवान् सन्तुष्टीयते ॥’

आयास्यतः आयासं कुर्वतः । दन्तं हयादिकम् ।

अश्वं गजोऽदिकम् । शिला दीर्घपापाणः

अश्वं प्रक्षरखण्डः । निर्वातोऽश्वविशेषः

व्याधिः उरःक्षताश्च ॥ * ॥ उरःक्षतस्य लक्षण-

माह ।

‘उरो विगम्यतेऽन्यर्धे भिद्यते च विभण्यते ।

शूलं भवति तत्पादं शृण्वत्यङ्गं प्रवेपते ॥

प्रपीयते ततः पार्श्वं सुष्यत्यङ्गं प्रकम्पते ।

क्रमादीर्घं वलं वर्णं रुचिरमिच्छ जीयते ॥

ज्वरो यथा मगोदेह्यं विदुर्मेदोऽभिवधक्षया ॥

दुष्टः श्वावः सुदुग्धः पीतो विगम्यतो बहु ।

कासमानस्य चाभीक्ष्ण्यं कफः नाटकं प्रवर्तते ॥

स क्षतः च्रीयतेऽन्यर्धे तथा शुक्रौघयोः क्षयात्

अयत्तं लक्ष्यं तस्य पूर्वैरुपमिति स्तुतम् ॥’

विगम्यते पीयते । भिद्यते विद्वान्त इव

रक्तपि

वृत्तेश्वरं पदैतत्तु पलाहं वेद्येत् सदा ।
रक्तपित्तं क्षयपित्तं चयं च्यावन्न नाशयेत् ॥
शतावरीपाकः । इति रक्तपित्ताधिकारः ॥
इति भावप्रकाशः ॥

(तथास्य त्वनिदानपूर्वकप्रलक्षणं सन्नामिषः ।
“पित्तं यथा भूतं लोहितपित्तसंज्ञां लभते
तत्तत्तानुव्याख्यास्यामः । यदा यस्तु जन्तुर्वै-
कोद्वाणककोरदूषकप्रायायमानि नित्यं सुदृक्ते
भृशोष्णतीक्ष्णमपि चान्यदमृतांतं निष्पावमाय-
कुलत्यक्षाररूपोपहितं दधिमण्डोदस्थितं कङ्क-
काङ्गिकोपहितं वाराहमाहिपाविकमत्यग-
पिहितं पिण्याक्तं पिण्डालकशाकोपहितं
मूलाक-सर्पपतशुनकारश्चिशुक्रखरयूषभूतृणक-
सुखसुरसक्रुतेरकाखीरकाकक-पण्यसचवक-
फण्यज्जलोपदंशं सुरासोवीरुगोदकमेरेय-
मेदकमधूककुवरवदरान्प्रयागुपानं पिष्टान्नो-
त्तरभृषिष्ठतुणाभितप्तो चातिमात्रमतिथेयं वा
ययसा समश्नाति दौहिणीकलकङ्कापोतं वा
सर्पपतेनचारसिद्धं कुलत्यामपिण्याकजाज्व-
लकुचपक्वैः शोक्तिकैर्वा सह क्षीरमात्रमतिमात्र-
मथवा पित्त्युष्णामितप्रलस्यैवमाचरतः पित्तं
प्रकोपमापद्यते । लोहितस्य खप्रमाणमतिवर्धते ।
तस्मिन् प्रमाणातिप्रवृत्ते पित्तं प्रकुपितं शरीर-
मनुसर्पद्यदेव यत्तन्नीचप्रभवाणां लोहित-
वहानीं श्रोतयां लोहिताभिष्यन्दगुरुणि सुखा-
न्यासाद्य प्रतिपद्यते तदेव लोहितं दूषयति ।
संसर्गान्तर्लोहितप्रदूषणालोहितगन्धवर्णांशु-
विधानाद्य पित्तं लोहितमित्याचद्यते । तस्ये-
भानि पूर्वरूपाणि । तद्यथा । अनन्नाभि-
लापो मुक्तस्य विदाहः शुक्ताग्ररवगन्ध उद्-
जरश्चन्दपोऽभीक्ष्णागमनं हृदि तस्य बीभत्सता
खरभेदो गात्राणां सङ्गं परिदाहश्च सुखा-
हृमागस इव लोहलोहितमत्स्यामगन्धित्व-
मपि चास्यस्य रक्तहरितचारिद्रवत्वमङ्गावयव-
शक्तम् न-स्तेदालाशिष्ठानकास्यकर्णमत्तपिडु-
काणिकापिडुकारामस्येदनालोहितनीलपीत-
श्यावानामक्षैशताश्च रूपाणां स्वप्नदर्शन-
मभीक्ष्णमिति लोहितपित्तपूर्वरूपाणि । उप-
द्रवास्तु खलु दौर्बल्यारोचकाविपाकषास-
कासञ्चरातीक्षारशोफशोषपाण्डुरोगखरभेदाः ।
मार्गो पुनरस्य द्वौ कर्तव्यापश्च तद्वहुशेषाणि
शरीरे श्लेष्मसर्गादूतं प्रपद्यमानं कर्णनासिका-
नेत्रास्थेभ्यः प्रस्थवते । यद्भवति तु शरीरे वात-
संसर्गादहः प्रपद्यमानं मूत्रपुरीषमार्गाभ्यां
प्रस्थवते । यद्भवति श्लेष्मणि तु शरीरे श्लेष्मवात-
संसर्गादहोवपि मार्गो प्रपद्यते । तौ मार्गौ
प्रपद्यमानं रज्ज्वेभ्य एव यथोक्तेभ्यः स्नेह्यः प्रथ-
वते शरीरेखा । तत्र यद्दृग्भागं तत्ताभ्यं विरे-
णगोपक्रमणीयत्वात् वदोपधत्वात् । यदधो-
भागं तदद्याथं यमनोपक्रमणीयत्वात् अल्पोपध-
त्वात् । यदुभयभागं तदद्याथं यमनविरेणना
योगित्वादर्नापधत्वात् । रक्तपित्तप्रकोपस्तु खलु

रक्तपि

पुरा दक्षयज्ञोत्तं रुद्रकोपामर्शाग्निना प्राणिनां
परिगतशरीरप्राणानामनुज्वरमभवत् । तस्या-
शुक्रारिणो दावानेरिवापतितस्यात्यधिकस्याशु
प्रशान्तौ यतितथं मात्रां देशं कालाभिम-
समौच्य सन्तर्पणेनापतर्पणेन वा मृदुमधुर-
शिश्निरतिक्तकषायैरभ्यवह्यं प्रदेहपरिवेका-
वगाहसंस्पर्शनेर्वमनादौर्वा तत्रावहितेनेति ॥
संक्षेपतोऽस्योपशमनोपायो यथा,—
“साध्यं लोहितपित्तं तद्यद्दूतं प्रतिपद्यते ।
विरेचनस्य योगित्वाद्वहुत्वाद्भेजस्य च ॥
वमनं नहि पित्तस्य हरणे श्रेष्ठमुच्यते ।
यच्च तत्रागुगो पायुक्तच्छान्त्यै चावरं मतम् ॥
स्याच्च योगावहतत्र कषायं तिक्तकानि च ।
तस्मादद्याप्यं समाख्यातं यद्रक्तमगुलोमगम् ॥
रक्तपित्तानु यस्मागौ दावपि प्रतिपद्यते ।
असाध्यमपि तज्ज्ञेयं पूर्वोक्तादपि कारणात् ॥
नहि संशोधनं किञ्चिदस्यस्यं प्रतिमार्गम् ।
प्रतिमार्गश्च हरणं रक्तपित्ते विधीयते ॥
एवमेवोपशमनं सर्वशो नास्य विद्यते ।
संक्षेपेण च दोषेषु सर्वजिह्वमनं मतम् ॥
इत्युक्तं त्रिविधोदकं रक्तं मार्गविशेषता ॥
एभ्यस्तु खलु हेतुभ्यः किञ्चित् साध्यं न सिध्यति ।
प्रेष्योपकरणाभावात् दौरात्म्याद्देवदोषतः ॥
अकर्मतश्च साध्यत्वं कश्चिद्रोगोऽतिवर्धते ।
तत्र साध्यत्वमेकं स्यात् साध्ययाप्यपरि-
क्रमात् ॥

रक्तपित्तस्य विज्ञानमिदं तस्योपदेक्ष्यते ।
यत्तु हृण्यमथवा नीलं यथा शक्रधनुषाभम् ॥
रक्तपित्तमसाध्यन्तदासर्वो रक्षणश्च यत् ।
भृशं पूत्यतिमात्रश्च सर्वोपद्रववच्च यत् ॥
वत्समावद्ये यत् तच्च रक्तमसिद्धिमत् ॥
येन चोपहतो रक्तं रक्तपित्तेन मानवः ।
पश्येदृष्टं विषयेव तच्चावाध्यमसंशयम् ॥
तत्रावाध्यं परित्यज्यं याप्यं यत्नेन यापयेत् ।
साध्यस्यावहितः सिद्धैर्भेजैः साधयेद्विषक् ॥
कारणं नाम निर्वृत्तिं पूर्वरूपाण्युपद्रवान् ।
मार्गो दीपाशुवन्धश्च साध्यत्वं न च हेतुमत् ॥
निदाने रक्तपित्तस्य व्याजहार पुनर्वसुः ।
वीतमोहरणोदीयलोभमानमदसृष्टः ॥
इति चरके निदानस्थाने द्वितीयेऽध्याये ॥ ३ ॥

अथास्य चिकित्सायां रसाः ।

“सूतं गन्धं माषिकंश्चैव लौहं
सर्वं धृष्टं वैफलेनोदकेन ।
लोहे पात्रे गोमयेः पाचयित्वा
रात्रौ दद्यात् रक्तपित्तप्रशान्त्यै ॥

इति सुधानिर्धोरसः ॥

गृताभसुण्डतीक्ष्णश्च साक्षिकं रसतालकम् ।
गन्धकं भवेत्तुल्यं यष्टिद्राक्षागृताद्रवः ॥
दिनेकं महेत्तु खल्वे सितार्थोऽनुतावटी ।
माषामात्रा निहन्त्याशु रक्तपित्तं सुदारुणम् ।
ज्वरं दाहं तृषां वान्तिं शीघ्रं पित्तान्तको रसः ॥
इति रक्तपित्तान्तको रसः ॥

रक्तपि

शर्करातिलसंयुक्तं त्रिकत्रययुतगन्धयः ।
रक्तपित्तं निहन्त्याशु अन्तपित्तहरं परम् ॥
इति शर्करादं लौहम् ॥
इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे रक्तपित्ताधिकारः ॥
अथास्य पथ्यापथ्यविधिः ।

“अधोगते हृदैनमृद्वनिर्गमे
विरेचनं स्यादुभयत्र लङ्घनम् ।
पुरातनाः षष्टिकशालिकोदव-
प्रियङ्गुनीवारयवप्रसातिकाः ॥
सुप्ता मसूराश्चणकास्तु वर्यो-
तुकुटकाश्चिह्नटवन्मिमत्स्याः ।
शशः कपोतो हरिणैर्नलाव-
शरालिपांरावतवर्चकाश्च ॥
वकां उरभ्नाश्च सकाजपुच्छाः
कपिज्जलाश्चापि कषायवर्गः ।
गवामजायाश्च पयो वृत्तश्च
वृत्तं महिष्याः पनसं पियालम् ॥
रम्भाफलं कष्टतखुलीय-
पटोत्तवेनायमहार्द्रकाणि ।
पुराणकुप्रायडफलश्च पक्व-
फलानि तद्वीजजलानि वासा ॥
स्नादूनि विम्बानि च दाडिमानि
खर्चूरधात्रीमिषिनारिकेलम् ।
कशेरुश्चङ्गाटमरुक्तराणि
कपित्थशालूकपल्लवकाणि ॥
भूनिम्बशार्कं पिचुमर्दपत्रं
तुलीकलिङ्गानि च लाजवस्तुः ।
द्राक्षा सिता माषिकमैत्रवच्च
शीतोदकसौंद्गिदवारि चापि ॥
सेकोऽवगाहः शतधौतसर्पि-
रभ्यङ्गयोगः शिशिरप्रदेहः ।
हिमानिलश्चन्दनमिन्द्रपादाः
कथा विचित्राश्च मनोऽनुकूलाः ॥
धारायुष्टं भूमिगुहं सुशीतं
वैदूर्यसुक्तामणिधारणश्च ।
रम्भोत्पलान्नोरुहपत्रशया
चौमास्वरचोपवनं सुशीतम् ॥
प्रियङ्गुकाचन्दनरूक्षिताना-
मालिङ्गनश्चापि वराङ्गनागम् ।
पद्माकराणां सरितां हृदाणां
चन्द्रोदयानां हिमवहरीणाम् ॥
सुशीतलानां गिरिनिर्भराणां
सुतिः प्रशस्तानि च कीर्तितानि ।
प्रणोरनीरं हिमवालुका च
मित्रं वृणां शोणितपित्तरोगे ॥”

अथापथ्यानि ।

“यायामाध्वनिधेवयं रविकरक्षीक्ष्णानि
कर्माणि च ।
चोभो वेगविधारणश्चपलता हृदयस्थयानानि च ॥
खेदासुतिधूमपानसुरतक्रोधाः कुलत्यो गुडो
वातार्कं तिलमाषसर्वपद्विचाराणि कौपं पयः ॥
इति वैद्यकपथ्यापथ्यविधौ रक्तपित्ताधिकारः ॥

आच्छादितैरगदपत्रेण स्यादुष्णं यामयुग्मतः ॥
 धान्यराशौ न्यसेत् पश्चादहोरात्रात्तदुद्धरेत् ।
 संचर्य गालयेदस्त्रे सत्यं वारितरं भवेत् ॥
 विकट्टत्रिफलेलाभिर्जातीफलबङ्गकैः ।
 नवभागोन्मितैरेतैः सम एष रसो भवेत् ॥
 निष्कद्वयमितं नित्यं मधुना सह लेहयेत् ।
 अयमग्निरसो नाम्ना कासघ्नयहरः परः ॥

इति अग्निरसः शाङ्गधरे ॥”

इति भावप्रकाशस्य मध्यखण्डे द्वितीयभागे
राज्यव्यवधिकारः ॥ * ॥ (अथास्य पौराणिकं
विवरणं यथा,—

“द्विवौकसां कथयतामृषिभिर्वै श्रुता कथा ।
कामयजनसंयुक्ता पौराणी शशिनं प्रति ॥
रोहिण्यामतिस्तप्तस्य शरीरं नानुरक्तनः ।
आजगामाल्पतामिन्द्रोर्द्विहः स्नेहपरिचयात् ॥
दुहिदृग्यामसम्भोगाच्छायायाश्च प्रजापतेः ।
क्रीडो निश्वासरूपेण स्मृतिमान्निरुद्धतो सुखात् ॥
प्रजापतेर्हि दुहिदृष्टरद्याविंशतिर्निमेषुमान् ।
भार्यायै प्रतिगम्याह न च सर्व्वास्ववर्जितम् ॥
गुरुणा तमवध्यात् भार्यास्वसमवर्तिनम् ।
रजोऽन्वमवलं दीनं यज्मा शशिनमाविशत् ॥
सोऽभिभूतोऽतिगुरुणा गुरुक्रोधेन निष्प्रभः ।
देवदेवभिर्निरुद्धतो जगाम शरणं गुरुम् ॥
अथ चन्द्रमसः शुद्धां मतिं ब्रुवा प्रजापतिः ।
प्रसादं हतवान् सोमस्ततोऽश्विभ्यां चिकित्नु-
सितः ॥

स विमुक्तग्रहचन्द्रो विरराज विप्रोयतः ।
तेजसा वर्द्धितोऽश्विभ्यां शुद्धं सत्त्वमवाप च ॥
क्रोधो यन्मा ज्वरो रोग एकोऽर्थो दुःखसंज्ञितः ।
यस्मात् स राज्ञः प्रागासीद्राजयन्मा ततो
मतः ॥

स यक्षा वृद्धनोऽश्विभ्यां मानुषं लोकमागतः ।
 लब्ध्वा चतुर्विधं हेतुं समाविशति मानवान् ॥
 अयथाबलमारुह्य वेगसन्धारणं क्षयम् ।
 यक्षगणः कारणं विद्यात् चतुर्थं विधमाश्रयम् ॥”
 अस्य विशेषहेतुर्यथा,—

“युष्माध्ययनभाराच्चलङ्घनमवनादिभिः ।
पतनैरभिघातैर्वा वाह्यैर्वा तथापरैः ॥
अथवावलमारम्भैर्जनोत्तराणि विक्षते ।
वायुः प्रकुपितो दोषावुदीर्योर्भा विधावति ॥”
तथास्य लक्षणादिकं यथा,—

च शिरःस्थः शिरःशूलं करोति गलमाश्रितः ।
 कण्ठोद्वंसश्च कासश्च स्वरभेदमरोचकम् ॥
 पार्श्वशूलश्च पार्श्वस्थो वचोभेदं गुदे स्थितः ।
 जन्मां ज्वरश्च सन्निधौ उरःस्थश्चोरसो रजम् ॥
 क्षण्णश्वोरसो रक्तं कासमानः कफानुगम् ।
 चर्जरश्चोरसो लघुसुरःशूली निरस्यति ॥
 इति साष्टसिकं यस्या रूपैरैतैः प्रपद्यते ।
 एकदाष्टभिरात्मनो भवेत्तस्मान्न साष्टसम् ॥
 द्रौमत्वाद्वा दृष्टित्वाद्वा भयाद्वा वेगमागतम् ।
 वातमूत्रपुरीषाणां निरुद्धाति यदां नरः ॥
 सदा वेगप्रतीषातात् कफपित्तं समीरयन् ।

ऊर्ध्वं तिर्यग्ध्रः कुन्धादिकारान् कुपितोऽनिलः ॥
 प्रतिशयायच्च कासश्च स्वरभेदमरोचकम् ।
 पार्श्वशूलं शिरःशूलं त्वरमंघ्रावमर्देनम् ॥
 गङ्गिमर्दं सुहृद्भर्त्सिर्वर्धोभिर्दं तिलचगम् ।
 रूपाण्येकादशैतानि यक्षाद्यैरुच्यते महान् ॥”

इति चरके चिकित्सास्थाने अष्टमेऽध्याये ॥

अस्य चिकित्सा यथा,—

“काञ्चनं रससिन्दरं भौक्तिकं लौहमभ-
कम् ।

विदमं न्यतवेक्षान्नं तारं ताम्रञ्च वङ्गकम् ॥
कस्तूरिका लवङ्गञ्च जातिकोगैलवालुका ।
प्रत्येकं विन्दुमात्रञ्च सर्वं मर्दय प्रयत्नतः ।
कन्यानीरेण संमर्दय केशराजरसेन च ।
अजाक्षीरेण संभायं प्रत्येकं दिवसत्रयम् ॥
चतुर्गुणाप्रमाणेन वटिकां कारयेद्विषम् ।
अनुपानं प्रदातव्यं यथादीषानुसारतः ॥
नानारोगप्रशमनं सर्वोपद्रवसंशुतम् ।
क्षयं हन्ति तथा कासं यन्मार्गं श्वासमेव च ॥
प्रमेहान् विंशतिश्चैव दोषत्रयसमुत्थितान् ।
सर्वान् रोगान् निहन्त्याशु भास्करस्तिमिरं
यथा ॥”

इति बृहत्काशनाभवटी ॥

“प्रितान्तुमभुयोयताप्यलोहरजांवि च ।
क्षीरेणालोद्धितस्यासु यक्ष्या क्षयमवाप्नुयान् ॥”

इति शिलाजत्वादिलौहम् ॥३॥

इति वैश्वकरसेन्द्रसारसंग्रहे राजयन्त्राधि-
कारे ॥ ७ ॥ }

यच्छन्, [त्] त्रि, दानकर्त्ता । उपरमकर्त्ता ।
दानघातोऽयमघातोच्च श्रुत्येन निष्यन्नः ॥

यज, ऐ न औ देवाच्चादानसङ्गजतौ । इति कवि-
कल्पद्रुमः ॥ (भा०-उभ०-सक०-यनिट् ।)
सङ्गस्य कृतिः सङ्गकृतिः । ऐ, इच्छात् । न,
यजति यजते विष्णुं मुधीः पूजयतीत्यर्थः ।
पशुना रुद्रं यजते पशुं रुद्राय ददानीत्यर्थः ।
यजति सन्तं सन् सता सह सङ्गं करोतीत्यर्थः ।
औ, यथा । इति दुर्गादासः ॥

यन्तः, पुं. (यन्तीति । यन् + "श्चङि शिथिलि-
यविष्यमित्तिमिनिमिहर्गिभ्योऽतप् ।" उणा०
३।११०। इति यतप् ।) ऋत्विक् । इति सिद्धान्त-
कौसुदी ॥ (ऋषिविशेषः । स तु ऋग्वेदेऽस्य ५
म० ६७।६८ । सूक्तयोः ऋषिः ॥ त्रि, यत्तः ।
यथा, ऋग्वेदे । १ । १८ । ३ ।

“अहं पूर्वो यजतो धिष्ण्या यः ॥”

“यचतो यद्ययः ।” इति तद्भाष्ये सायणः ।
तथा च तत्रैव । २ । ५ । ८ ।

“यथा विद्वां अरं करद्विश्वेभ्यो यजतेभ्यः ।”
 “यजतेभ्यः सर्वेभ्यो यजनीयेभ्यो देवेभ्यः ।”

इति तद्भाष्ये सायणः ।)

यनतिः, पुं, (यन् + बाहुलकात् यतिः ।) यागः ।
यथा,—

“यजतिष्ठ येयजामहं कुण्यान्नानुयाजेष्टु ।”
इति मन्त्रमावतत्तद्वृत्ता श्रुतिः ॥

यवत्रः, पुं, (यवतीति । यञ् + “अग्निश्चयञ्-
वधिमतिभ्योऽवत्रन् ।” उणा० ३।१०५। इति
अवत्रन् ।) अग्निहोत्री । इत्युणादिकोपः ।
(यवनशीले, त्रि । यथा, ऋग्वेदे । ७।५२।१८।

“पिता च तत्रो महान् यज्ञो

विश्वेदेवाः समनसो जुषन्तः ।”

“यजन्नः यजनशीलः ।” इति तद्व्याख्ये सायणः ॥
यजन्, [त] पुं, यागकर्त्ता । यजधातोः श्रुत्यर्थेन
निष्पन्नः ॥

यजनं, स्त्री, (इज्यते इति । यज् + ल्युट् ।) यागः ।
(यथा, महाभारते । ७ । ५३ । ३७ ।

“यस्य सेन्द्रामरगणा वृहस्पतिपुरोगमाः ।
 देवा विश्वसृजः सर्वे यजनान्ते समासते ॥”
 तत्तु ब्राह्मणस्य षट्कर्मान्तर्गतकर्म्मविशेषः ।
 यथा, मानवे १ अथाध्यायः ।

“अध्यापनं अध्यायनं वचनं वाचनं यथा ।
दानं प्रतिग्रहश्चैव ब्राह्मणानामकल्पयत् ॥”

अस्य लक्षणं यथा । पशुक्षीराज्यपुरोहास-
सोमौषधिचरुप्रभृतिभिश्चर्चिर्भिः खदिरपलाशा-
श्वत्थवयोधोदुम्बरप्रभृतिभिः समिद्धिः सुक्षुब्धो-
द्वखलसुपलकृष्टारखनित्रयुपदायदर्भचर्मग्राव-

पवित्रभाजनादिभिर्द्रव्योपकरणैरुपहृत्योन्नतस्थानेष्वध्या-
 त्रक्षादिभिर्द्रव्यैर्गन्धिः काव्यनैमित्तिकानां
 पक्षादिपूर्वकाणां यथोक्तदृष्टिनां समापनं
 यजनम् । इति आहविवेकधृतदेवत्ववचनम् ॥
 (इत्यन्तेऽर्चेति । यज् + व्यधिकरणे ल्युट् । यज्ञ-
 स्थानम् । यथा, 'श्रीमद्भागवते । ४ । ४ । ६ ।

“नृदाव्ययः काश्चनदर्भैर्चर्मभि-
निष्ठैश्च भाग्यं यजनं समाविशत् ॥”
“यजनं यज्ञस्थानम् ।” इति तट्टीकायां त्रीधर-
स्वामी ॥)

यजन्तः, पुं, यागकर्त्ता । यजधातोर्भाच्प्रत्ययेन
निष्पन्नः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

वज्रमानः, पुं, (यजतीति । यज् + आनच् ।) अध्वरे
आदेशः । तत्पठ्यायः । व्रती २ यथा ३ । इत्य-
मरः । २।७।८॥ (यथा, श्रीमद्भागवतम् । ३।१६।८ ।

“नाष्टं तथापि यजमानहविर्विताने
श्रोतदृष्टतन्ममदन् हुतभुक्षणेन ॥”)

“ब्रह्मादित्रयं यजमाने । व्यध्वरे यागविषये मम
इष्टसम्पादनाय यथार्थं कर्म कुरु इति श्रुति-
जामादेशको यागस्वामी ब्रह्मादिशब्दत्रयवाच्य
इत्यर्थः । व्रतमेवाजिनादिधारणं पितृतेऽस्य
व्रती इन् । यजते इति त्वनि यथा । शाने
यजमानः । स व्रती सोमयानवति व्यध्वरे यज-
मानः सन् दीक्षित उच्यते अन्वन्नायुपपारात् ।
दीक्ष्य सौख्येऽप्योपनयनव्रतादिशेष लः दीक्षा-
शब्दादितो वा ।” इति भरतः ॥

वचाकः, त्रि, (यवतीति । यच् दानं + चाकन् ।)
दानकर्ता । इत्युणादिकोपः ॥

यजिः, पुं, (यजतीति । यञ् + “सन्धातुभ्य इत् ।”
उवा० ३।१।२५ इति इत् ।) यडा । इत्तुयादि-
क्रियः ।

यजुः, [सु] स्त्री, (इच्यतेऽनेनेति । यज् + “अचि-
पृथपियजीति ।” उणा० २ । ११८ । इति
उसिः ।) वेदविशेषः । इत्यमरः । १ । ६ । ३ ॥
“इच्यतेऽनेनेति यजुः । यजे जौ देवाश्चादानसङ्ग-
स्तौ । चासुसिस् इति उस् ।” इति भरतः ॥ * ॥
अपि च । यजुराह जैमिनिः । शेषे वा यजुः-
शब्दः । शेषे ऋक्सामभिन्ने मन्त्रजाते ततश्च
यन्मन्त्रजातं प्रक्षिप्य पठितं गानादिविच्छेद-
रहितं तत् यजुरिति । इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
यजुर्वेदस्य षड्शीतिर्भेदा भवन्ति । तत्र चरका
नाम द्वादश भेदा भवन्ति । चरकाः १ व्याङ्ग-
रकाः २ कटाः ३ प्राच्यकटाः ४ कपिष्ठलकटाः ५
च्यौपमन्याः ६ आद्यालकटाः ७ चाराय-
णीयाः ८ वारायणीयाः ९ वार्त्तान्तवेयाः १०
श्वेताश्वतराः ११ मैत्रायणीयाश्चेति १२ । तत्र
मैत्रायणीया नाम सप्त भेदा भवन्ति ।
मानवाः १ दुद्धमाः २ चैकेयाः ३ वाराह्याः ४
हारिद्रवेयाः ५ श्यामाः ६ श्यामायनीया-
श्चेति ७ । तेषामध्ययनमर्थे श्रुतम् । यजुः-
सहस्राण्यधीत्य शाखापारो भवति । तान्येव
द्विगुणान्यधीत्य पदपारो भवति । तान्येव त्रिगु-
णान्यधीत्य क्रमपारो भवति । षडङ्गान्यधीत्य
षडङ्गविद्भवति । शिष्टा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं
छन्दो ज्योतिषमित्यङ्गानि । तत्र प्राच्योदीच्यां
नेर्हृत्वां निरुह्यः । तत्र वाजसनेया नाम सप्त-
दश भेदा भवन्ति । जावालाः १ औधेयाः २
कात्याः ३ माध्यन्दिनाः ४ शापीयाः ५
तापायनीयाः ६ कापालाः ७ पौष्टवत्साः ८
आवटिकाः ९ पामावटिकाः १० पारा-
ग्रथाः ११ वैधेयाः १२ वेनेयाः १३ औधेयाः १४
गालवाः १५ वैजवाः १६ कात्यायनीया-
श्चेति १७ । प्रतिपदमनुपदं छन्दो भागा धर्मो
मीमांसा न्यायस्तर्क इत्युपाङ्गानि भवन्ति ।
उपज्योतिषम् १ साङ्गलक्षणम् २ प्रतिज्ञा ३
अनुवाक्यम् ४ परिसंख्या ५ चरणशूहम् ६
आह्वकल्पः ७ प्रवराध्यायश्च ८ शान्त्रम् ९
क्रतुः १० संख्या ११ अनुगमः १२ यज्ञम् १३
पान्थानः १४ छोत्रकम् १५ पशवः १६ उक्-
थानि १७ कूर्मलक्षणम् १८ । इत्यष्टादशपरि-
शिष्टानि ।
“हे सद्यसे श्रुते न्युने मन्त्रे वाजसनेयके ।
इत्युक्तं परिसंख्यातमेतत् सकलं सशुक्रियम् ॥
ग्रन्थाश्च परिसंख्यातं ब्राह्मणश्च चतुर्गणम् ।
आदावारभ्य वेदान्तं ब्रह्मवाङ्मतिपूर्वकम् ।
वेदमध्याय एतेषां होमान्ते तु समारभेत् ॥”
तत्र तैत्तिरीयका नाम द्विभेदा भवन्ति ।
औख्याः खाण्डिकेयाश्चेति । तत्र खाण्डिकेया
नाम पञ्च भेदा भवन्ति । आपन्नखी १ बौधा-
यनी २ सत्यापाद्री ३ हिरण्यकेशी ४ औधेया-
श्चेति ५ । तत्र कटानान्तूपगानविशेषः । चतु-
धत्वारिंशदुपगानान् ।
“मन्त्रब्राह्मणयोर्वेदद्विगुणं यज्ञं पथ्यते ।

यजुर्वेदः स विज्ञेयोऽन्धे शाखान्तराः स्मृताः ॥”
यजुर्वेदस्य धनुर्वेद उपवेदः । यजुर्वेदस्य भार-
द्वाजगोत्रम् । रुद्रदेवत्वम् । त्रैशुभं छन्दः । यजु-
र्वेदः कृशः । दीर्घः । कपाली । ताम्रवर्णः ।
काश्चननयनः । आदित्यवर्णः वर्णेन । पश्चारत्रि-
मात्रः । अस्य ध्यानम् ।
“वन्दे रौद्रं त्रैशुभं ताम्रवर्णं
भारद्वाजं रुक्मनेत्रं कृशाङ्गम् ।
यजुर्वेदं दीर्घमादित्यवर्णं
कापालीनं पञ्च चारत्रिमात्रम् ॥”
य इदं देवतं रूपं गोत्रं प्रमाणं छन्दो वर्णं
वर्णयति स विद्यां लभते स विद्यां लभते ।
जन्मजन्मनि वेदपारो भवति । जन्मजन्मनि
वेदधारी भवति । अग्रतो व्रती भवति ।
अग्रयतः प्रयतो भवति । अग्रजचारौ ब्रह्म-
चारौ भवति । जातिसारौ जायते । इति
चरणशूहम् ॥ (ऋक्सामभिन्नो मन्त्रविशेषः ।
इति कैचित् ॥)
यजुर्वेदः, पुं, (यजुरेव वेदः । यजुषां वेद इति
वा ।) वेदविशेषः । तस्याधिपतिर्यथा,—
“ऋग्वेदाधिपतिर्गोवः सामवेदाधिपः कुजः ।
यजुर्वेदाधिपः शुक्रः अग्निर्गोवर्षवेदराट् ॥”
इति ज्योतिषम् ॥
अस्य वक्ता वैशम्पायनः । स तु आदावेक
एवासीत् । यथा,—
“ऋग्वेदश्चावकं पैलं जग्राह स महासुनिः ।
यजुर्वेदप्रवक्तारं वैशम्पायनमेव च ॥
जैमिनं सामवेदस्य आवकं सोऽन्यपद्यत ।
तथैवाथर्ववेदस्य सुमन्तुव्यधिसत्तमम् ॥
एक आसीद्यजुर्वेदस्तत्तुर्धा यकल्पयत् ।
चातुर्होत्रमभूद्यसिंस्तेन यज्ञमथाकरोत् ॥
अथर्ववेदं यजुर्भिः स्यादग्निर्होत्रं द्विगोत्तमाः ।
उद्गात्रं सामभिश्चक्रे ब्रह्मलक्षाण्यन्त्रभिः ॥
ततः स ऋच उहृत्य ऋग्वेदं कृतवान् प्रभुः ।
यजुंश्च यजुर्वेदं सामवेदश्च सामभिः ॥
एकविंशतिभेदेन ऋग्वेदं कृतवान् पुरा ।
शाखानान्तु श्रुतेनाथ यजुर्वेदमथाकरोत् ॥
सामवेदं सद्यसेण शाखानाश्च विभेदतः ।
अथर्वाण्यमथो वेदं विभेद नवकेन तु ॥”
इति कौर्म्ये ४८ अध्यायः ॥
यज्ञः, पुं, इच्यते हविर्दीयतेऽत्र । (इच्यन्ते देवता
अत्र इति वा । यज् + “यजयाचयतविच्छप्रच्छ-
रचो नड् ।” ३।३।६० । इति नड् ।) यागः ।
तत्पर्यायः । सवः २ अक्षरः ३ यागः ४ सप्त-
तनुः ५ मखः ६ क्रतुः ७ । इत्यमरः । २।७।१३ ॥
इष्टिः ८ इष्टम् ९ विनानम् १० मनुः ११ आहवः
१२ सवनम् १३ हवः १४ अभियवः १५ होमः
१६ हवनम् १७ महः १८ । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ च त्रिविधः । सात्त्विको राजसिकस्ताम-
सिकश्च । सात्त्विकयज्ञो यथा,—
“अफलाकाङ्क्षिभिर्यज्ञो विधिदृष्टो य इच्यते ।
यद्यथमेवेति मनः समाधाय न सात्त्विकः ॥”

राजसिकयज्ञो यथा,—
“अभिसन्वाय तु फलं दम्भार्थमपि चैव यन् ।
इच्यते भरतश्रेष्ठ ! तं यज्ञं विद्धि राजसम् ॥”
तामसिकयज्ञो यथा,—
“विधिहीनमच्छात्रं मन्त्रहीनमदक्षिणम् ।
अह्नाविरहितं यज्ञं तामसं परिचक्षते ॥”
इति श्रीभगवद्गीतायाम् १७ अध्यायः ॥ * ॥
स च नानाविधः । यथा,—
“द्रव्ययज्ञास्तपोयज्ञा योगयज्ञास्तथापरे ।
स्वाध्यायज्ञानयज्ञाश्च यतयः शंसितव्रताः ॥”
इति श्रीभगवद्गीतायाम् ४ अध्यायः ॥ * ॥
पञ्च यज्ञा यथा,—
“अध्यापनं ब्रह्मयज्ञः पितृयज्ञस्तु तर्पणम् ।
होमो देवो बलिर्भूतो नृयज्ञोऽतिथिपूजनम् ॥”
इति गारुडे ११५ अध्यायः ॥ * ॥
(तथाच मनुः । ४ । २१—२२ ।
“ऋषियज्ञं देवयज्ञं भूतयज्ञश्च सर्वदा ।
नृयज्ञं पितृयज्ञश्च यथाशक्ति न ह्यपयेत् ॥
एतान्के महायज्ञान् यज्ञशास्त्रविदो जनाः ।
अग्नीहमानाः सततमिन्द्रियेज्ज्वेव जुहुति ॥”
अपरपञ्चयज्ञा उक्ता यथा, शिवपुराणे वायु-
संहितायास्तत्तरभागे । १८ । ८६—१०६ ।
“कर्मयज्ञस्तपोयज्ञो जपयज्ञस्तदुत्तरः ।
ध्यानयज्ञो ज्ञानयज्ञः पञ्च यज्ञाः प्रकीर्तिताः ॥
कर्मयज्ञरताः केचित्तपोयज्ञरताः परे ।
जपयज्ञरताश्चान्ये ध्यानयज्ञरतास्तथा ॥
ज्ञानयज्ञरताश्चान्ये विशिष्टाश्चोत्तरोत्तरम् ।
कर्मयज्ञो द्विधा प्रोक्तः कामाकामविभेदतः ॥
कामान् कामी ततो भुक्ता कामासक्तः पुनर्भवेत् ।
अकामो रुद्रभवने भोगान् भुक्त्वा ततश्च्युतः ॥
तपोयज्ञरतो भूत्वा जायते नात्र संशयः ।
तपस्वी च पुनस्तस्मिन् भोगान् भुक्त्वा ततश्च्युतः ॥
जपध्यानरतो भूत्वा जायते भुवि मानवः ।
जपध्यानरतो मर्त्यस्तद्देशिश्च यथादिह ॥
ज्ञानं लब्ध्वा चिरादेव शिवसायुष्यमाप्नुयात् ।
तस्मान्मुक्तो शिवाज्ञः कर्मयज्ञोऽपि देशिनाम् ॥
अकामः कामसंयुक्तो बन्धायैव भविष्यति ।
तस्मात् पञ्चसु यज्ञेषु ध्यानज्ञानपरो भवेत् ॥
ध्यानं ज्ञानञ्च यस्यास्ति तीर्थं स्तेन भवार्णवः ।
हिंसादिदोषनिर्मुक्तो विभुश्चिन्तसाधनः ॥
ध्यानयज्ञः परस्तस्मादपवर्गफलप्रदः ।
बहिः कर्मकरा यज्ञज्ञातीवफलभाजिनः ॥
दृष्टा नरेन्द्रभवने तद्वदत्रापि कर्मिणः ।
ध्यानिनां हि वपुः स्वप्नं भवेत् प्रत्यक्षमेश्वरम् ॥
तथैह कर्मिणां स्थूलं सूक्ष्माहोः प्रकल्पितम् ।
ध्यानयज्ञरतास्तस्माद्देवान् पाशाण्डनयान् ॥
नात्यन्तं प्रतिपद्यन्ते शिवयाथात्मवेदनात् ।
आत्मस्थं यः शिवन्त्यक्ता बहिर्यथैवेत्यत्र ॥
हस्तस्थं फलमुत्पद्यन्ति लिङ्गेतु कूर्परमात्मनः ।
ज्ञानात् ध्यानं भवेत् ध्यानान्ज्ञानं भूयः प्रवर्तते ॥
तदुभाभ्यां भवेन्मक्तिस्तस्मात् ध्यानरतो भवेत् ।
दादृशान्ते तथा सद्भिर्जलाटे भूयुगान्तरे ॥

यज्ञः

नासाग्निं वा तपास्त्रिं वा कन्धरे हृदये तथा ।
नाभौ वा शश्वतस्थाने अद्वाविद्धेन चेतसा ॥
वह्निर्वागोपचारैश्च देवं देवीं च पूजयेत् ।
अथवा पूजयेन्नित्यं लिङ्गे वा कृतकेपि वा ॥
वह्नी वा स्थण्डिले वापि भक्त्वा विज्ञानुसारतः ॥
अथवान्तर्बहिश्चैव पूजयेत् परमेश्वरम् ।
अन्तर्गणरतः पूजां बहिः कुर्वीत वा न वा ॥”
अस्योत्पत्तिर्यथा,—

ऋषय ऊचुः ।

“कथं यज्ञवराहस्य देहो यज्ञत्वमाप्तवान् ।
त्रैतात्वमगमन् पुत्रा वराहस्य कथं त्रयः ।
तन्नोऽयं श्रोत्र्यमाणां कथयस्व महामते ! ॥

श्रीमाकण्डेय उवाच ।

ऋणध्वं द्विजशार्दूलं यत् पृथोऽहं महाद्भुतम् ।
यज्ञेन देवास्तिष्ठन्ति यज्ञे सर्वं प्रतिष्ठितम् ॥
यज्ञेन प्रियते पृथ्वी यज्ञस्तारयति प्रजाः ।
अत्रेन भूता जीवन्ति पर्जन्यादन्नसम्भवः ॥
पर्जन्यो जायते यज्ञात् सर्वं यज्ञमयं ततः ।
स यज्ञोऽभूद्वराहस्य कायात् शम्भुविदारितात् ॥
यथाहं कथये तदः ऋणखल्वहिता हिजाः ।
विदारिते वराहस्य काये भर्गेण तन्वयान् ॥
ब्रह्मविष्णुशिवा देवाः सर्वेऽत्र प्रमथः सह ।
नित्यं जज्ञात् सप्तहृत्य तच्छरीरं नभः प्रति ॥
तद्विभेजुः शरीरान्ते विष्णोश्चक्रेण खण्डशः ।
तस्याङ्गसन्धयो यज्ञा जातास्ते वै पृथक् पृथक् ॥
यस्मादयस्माच्च ये यज्ञास्तत् ऋणखलु महर्षयः ।
भूनावासन्विना जातोऽप्योतिष्ठोमो महाध्वरः ॥
हनुश्रवणसन्धोस्तु वह्निष्ठोमो यज्जायत ।
चक्षुर्भुवोः सन्विना तु ब्राह्मणोमो यज्जायत ॥
राजः पौनर्भवोमस्तस्य पौत्रोऽष्टसन्विना ।
दृष्टोममृष्टोमौ लिङ्गाभ्यामन्तर्जायत ॥
अतिरात्रं सर्वैराजमधोजिज्ञान्तरादभूत् ॥
अध्यापनं ब्रह्मयज्ञः पितृयज्ञस्तु तर्पणम् ।
होमो देवो बलिर्भौतो नृयज्ञोऽतिथिपूजनम् ॥
ज्ञानं तर्पणपर्यन्तं नित्ययज्ञाच्च सर्वशः ।
कण्डसन्धेः सप्ततुपन्ना जिज्ञातो विधयस्तथा ॥
वाजिमेधो महामेधो नरमेधस्तथैव च ।
प्राणिहिंसाकरा येऽन्ये ते जाताः पादसन्धितः ॥
राजसूयोऽथ कारीषो वाजपेयस्तथैव च ॥
पृष्ठसन्धौ सप्ततुपन्ना ग्रहयज्ञास्तथैव च ॥
प्रतिष्ठोत्तर्गयज्ञाच्च दानश्राद्धादयस्तथा ।
हृत्सन्धितः सप्ततुपन्नाः सावित्रीयज्ञ एव च ॥
सर्वेषां साधका यज्ञाः प्रायश्चित्तकराश्च ये ।
ते मेऽसन्धितो जाता यज्ञास्तस्य महात्मनः ॥
रजःसत्रं सर्पसत्रं सर्वज्ञेवाभिचारिकम् ।
गोमेधो वृक्षपापश्च खुरेभ्यो ह्यभवन्निमे ॥
मादेष्टिः परमेष्टिश्च गीष्पतिर्भोगसम्भवः ।
जाङ्गलसन्धौ संजाता अग्निष्ठोमस्तथैव च ॥
नैमित्तिकाश्च ये यज्ञाः संक्रान्त्यादौ प्रकीर्त्तिताः ।
जाङ्गलसन्धौ ते जातास्तथा द्वादशवार्षिकम् ॥
तीर्थप्रयोगचामौजयजुःसङ्कर्षणस्तथा ।

यज्ञः

आर्कमाद्यङ्गञ्चैव नाभिसन्धेः समुद्भवाः ॥
ऋचोक्तर्षः चैत्रयज्ञः पञ्चमार्गोऽतिथोजनः ।
लिङ्गसंस्थानहैरस्ययज्ञा जाताश्च जातुनि ॥
एवमष्टाधिकं जातं सहस्रं द्विजसत्तमाः ॥
यज्ञानां सततं लोका वैर्भाष्यन्तेऽधुनापि च ।
सुगन्ध पोत्रातुं संजाता नासिकायाः सुवो-
भवत् ॥

अन्ये सुकुसुवमेदा ये ते जाताः पोत्रनासयोः ।
श्रीवाभागेन तस्याभूत् प्राक्वंशो सुनिसत्तमाः ॥
इष्टापूर्तिं यजुर्धर्मा जाताः श्रवणरन्ध्रतः ।
दंष्ट्राभ्यो ह्यभवन् यूपाः कुशा रोमाणि चाम-
वन् ॥

उद्गाता च तपाध्वं ह्योता समिध एव च ।
अग्रदक्षिणवामाङ्गपञ्चातुपादेभ्यः सङ्गताः ॥
पुरोडाशाः सचरवो जाता मस्तिष्कसञ्चयात् ।
कर्धुर्नैत्र्युगाज्जाता यज्ञकेतुस्तथा खुरात् ॥
मध्यभागोऽभवद्देहो मेढ्रात् कुक्षमजायत ।
रेतोधारास्तथैवाण्यं खरान्मन्त्राः समुद्भवाः ॥
यज्ञालयः पृष्ठभागात् हृत्पद्मात् यज्ञ एव च ।
तदात्मा यज्ञपुरुषो मुञ्जाः कक्षात् समुद्भवाः ॥
एवं यावन्ति यज्ञानां भाषाणि च हवींषि च ।
तानि यज्ञवराहस्य शरीरादेव चाभवन् ॥
एवं यज्ञवराहस्य शरीरं यज्ञतामगात् ।
यज्ञरूपेण सकलमाप्यायितुमिदं जगत् ॥
एवं विधाय यज्ञान् ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः ।
सुहृत्तं कनकं घोरमासेदुर्यन्ततुपराः ॥
ततस्तेषां शरीराणि पिण्डीकृत्य पृथक् पृथक् ।
त्रिदेवास्त्रिशरीराणि अधमन्मुखवायुभिः ॥
सुहृत्तस्य शरीरान् अधमन्मुखवायुना ।
स्वयमेव जगत्सृष्टा दक्षिणामिस्ततोऽभवत् ॥
कनकस्य शरीरान् भाषयामास केशवः ।
ततोऽभूद्गार्हपत्याग्निः पञ्चवेतानभोजनः ॥
घोरस्य तु वपुः शम्भुभाषयामास वै स्वयम् ।
तत आहवनीयोऽभिसन्तुञ्ज्यात् समजायत ॥
एतैस्त्रिभिर्जगत् व्याप्तं त्रिभूलं सकलं जगत् ।
एतत् यच्च त्रयं नित्यं तिष्ठति द्विजसत्तमाः ।
समस्ता देवतान्तरं वसन्तेऽनुचरैः सह ॥
एतद्ब्रह्मदं नित्यमेतदेव त्रयात्मकम् ।
एतत् त्रयीविधिज्ञानमेतत् पुरण्यकरं परम् ॥
यस्मिन् जनपदे चैते हूयन्ते अमयस्त्रयः ।
तस्मिन् जनपदे नित्यं चतुर्वर्गो विवर्धते ॥
एतदः कथितं सर्वं यत् पृष्टं द्विजसत्तमैः ।
यथा यज्ञवराहस्य देहो यज्ञत्वमाप्तवान् ।
तथा च तस्य पुत्राणां देहास्तेतात्वमागमन् ॥”

इति कालिकापुराणे ३० अध्यायः ॥३॥

ब्रह्मण्य आदियज्ञा यथा,—

पुलस्त्य उवाच ।

“पूर्वमेव मया ख्यातं यदा स्वायम्भुवो मनुः ।
जातः परमधर्मात्मा शतरूपापतिः स्वयम् ॥
सृष्टा प्रजापतिः पूर्वं दृष्टिकर्मण्ययोजयत् ।
वत्स ! त्वमेव संकल्प्य स्वस्थां दृष्टिं कुरु ह्यथ ॥
स्वयं तु पुष्करं गत्वा कृत्वा यज्ञान् विस्तरम् ।

यज्ञः

ब्रह्मोद्गाता होताध्वं च त्वारो यज्ञवाहकाः ।
एकैकस्य त्रयचान्ये परिवाराः स्वयं कृताः ॥
एतै वै षोडश प्रोक्ता ऋत्विजो वेदचिन्तकाः ।
शतानि त्रीणि षड्भिर्यज्ञाः सृष्टाः स्वय-
म्भवा ॥

भीष्म उवाच ।

यज्ञस्य ब्रह्मणो विप्र ! समाप्तिं वद साम्प्रतम् ॥

पुलस्त्य उवाच ।

मन्वन्तरे यतीति तु यज्ञस्यावश्योऽभवत् ।
दक्षिणा ब्रह्मणा दत्ता प्राची होतुस्तु दक्षिणा ॥
अध्वर्यवे प्रतीची तु उद्गातुश्चोत्तरा तथा ।
त्रैलोक्यं सकलं ब्रह्मा ददौ तेषाम् दक्षि-
णाम् ॥

धेनूनाश्च शतं धार्यं दातव्यं यज्ञसिद्धये ।

अध्वर्यूणां सहस्राणि स्वेच्छया दानमिष्यते ॥

इति पाद्मे दृष्टिखण्डे ३१ अध्यायः ॥३॥

ब्राह्मणादीनां स्वधर्मयज्ञा यथा,—

“आरम्भयज्ञाः चत्वारः सुहृद्विषयज्ञा विशः
सृष्टाः ।

परिचारयज्ञाः शूदास्तु जपयज्ञास्तु ब्राह्मणाः ॥

इति मात्स्ये ११० अध्यायः ॥३॥

हिंसायज्ञस्य अधर्मजनकत्वं यथा,—

“तथा विश्वभुगिन्द्रस्तु यज्ञं प्रावर्तयत् प्रभुः ।

देवतेः सह संहृत्य सर्वनाधनसंभृतम् ॥

तस्यान्धमेधे वितते समाजमुर्महर्षयः ।

महर्षयश्च तान् दृष्ट्वा दीनान् पशुगणांस्तदा ॥

विश्वं भुजन्ते तपृच्छन् कोऽयं यज्ञविधिक्षव ।

अधर्म्मो बलवानेष हिंसाधर्म्मोऽयथा तव ॥

न नः पशुवधस्त्रिदत्तव यज्ञेश्वरोत्तम ! ।

अधर्म्मो धर्म्मघाताय प्रारब्धः पशुभित्तया ॥

नायं धर्म्मो ह्यधर्म्मोऽयं न हिंसा धर्म्म उच्यते ।

आगमेन भवान् धर्म्मं प्रकरोतु यदीच्छति ॥

विधिदृष्टेन यज्ञेन धर्म्मण्याययसेतुना ॥

एवं विश्वभुगिन्द्रस्तु ऋषिभिरुक्तदर्शिभिः ।

उक्तो न प्रतिजग्राह मानमोहसमन्वितः ॥

त्रेषां विवादः सुमहान् जज्ञे इन्द्रमहर्षि-
णाम् ।

जङ्गमैः स्यावरैः केन यष्टव्यमिति चोच्यते ॥

ते तु खिन्ना विवादेन तथ्यसुहृदा महर्षयः ।

सन्ध्याय वाक्प्रमिन्द्रेण प्रपच्छुः खचरं वसुम् ॥

ऋषय ऊचुः ।

महाप्राज्ञ कथं दृष्टव्यं यज्ञविधिरूप ! ।

उत्तानपादे ! प्रवृद्धिं संशयं नो नृद प्रभो ! ॥

इत उवाच ।

श्रुत्वा वाक्यं वसुस्तेषामविचार्य बलावसम् ।

वेदशास्त्रमनुस्मृत्य यज्ञतत्त्वमुवाच ह ॥

यष्टव्यं पशुभिर्मध्येऽथ मूलफलैरपि ।

हिंसा स्वभावो यज्ञस्य इति मे दर्शनागमः ॥

एवं कृतोत्तरास्ते तु शुक्लात्मानं ततो धिया ।

अवश्यं भाविनं दृष्ट्वा तमघो ह्यश्रुपक्षदा ॥

इत्युक्तमाचो वृपतिः प्रविशेन्न रवातलम् ।

धर्म्माणां संशयच्छेत्ता राजा वसुरधो गतः ॥

यज्ञ

यज्ञस्या

यज्ञियः

तस्मान्न वाचो ह्येन वहुजिनापि संशयः ।

तस्मान्न हिंसा यज्ञस्य यदुक्तमपिभिः पुरा ॥”

इति मात्से ११६ अध्यायः ॥

तदेदिकपन्थायः । वेगः २ अक्षरः ३ मेघः ४

विद्यः ५ नावः ६ सवनम् ७ होत्रा ८ इष्टः

९ देवताता १० मयः ११ विष्णुः १२ इन्द्रः १३

यज्ञपतिः १४ धर्मः १५ । इति पञ्चदश यज्ञ-

नामानि । इति वेदनिर्घण्टः । ३ । १७ ॥

(विष्णुः । यथा, महाभारते । १३ । १४ । १५ ।

“यज्ञो यज्ञपतिर्यन्वा यज्ञाङ्गो यज्ञवाहनः ॥”)

यज्ञरत्नं, त्रि, (यज्ञं करोतीति । छ + णिप् ।

यागकर्ता । (यथा, श्रीमद्भागवते । ४ । ४ । ७ ।

“तामानतां तत्र न कचनद्विद्य-

विमानिनां यज्ञरतो भयाप्स्यतः ।

ऋते स्वयं जगनीच सादराः

प्रेमानुकुण्डः परिपस्वचुर्मदा ॥”

पुं, विष्णुः । यथा, महाभारते । १३ । १४ ।

१५ ।

“यज्ञश्च यज्ञश्च यज्ञो यज्ञभृग् यज्ञसाधनः ॥”)

यज्ञपशुः, पुं, (यज्ञार्थः पशुः ।) घोटकः । इति

शब्दमाला ॥ (यथा, श्रीमद्भागवते । ४ ।

१६ । ११ ।

“चरमेगान्धमेधेन यजमाने यजुष्यतिम् ।

वेणु यज्ञपशुं खड्गमपोवाह तिरोहितः ॥”)

यागर्ध्वे ॥

यज्ञपुरुषः, पुं, (यज्ञरूपी पुरुषः ।) विष्णुः । इति

श्रीमद्भागवतः । २ । २३ ॥ (यथा, श्रीमद्भागवते ।

२ । ७ । ११ ।

“नन्वे ममाय भगवान् दयशीरवाधो

मात्तान् स यज्ञपुरुषस्तपनीयवर्णः ।

हृदोमयो मयमयोऽखिलदेवतात्मा

वाचो यज्ञपुरुषाणीः श्वसतोऽस्य गन्तः ॥”)

यज्ञभाजनं, स्त्री, (यज्ञस्य भाजनम् ।) यज्ञ

पात्रम् । इति जटाधरः ।

यज्ञभूषणः, पुं, (यज्ञं भूषयतीति । भूष + णिच् +

ल्युः ।) श्वेनर्धमः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (कुश-

मात्रम् । यथा, भावप्रकाशे पूर्वखण्डे प्रथमे

भागे ।

“कुशो धर्मनया वर्धिः सधर्मो यज्ञभूषणः ।

ततोऽथो दीर्घपन्नः स्यात् पुरपन्नस्तथैव च ॥”)

यज्ञयोगः, पुं, (यज्ञे योगः उत्पन्नः ।) उद्गु-

मरुद्वजः । इति राजनिर्घण्टः ॥ यागाहं, त्रि ।

यज्ञाङ्गो, स्त्री, (यज्ञस्य ऋणी ।) सोमवल्ली ।

इति राजनिर्घण्टः ॥ (गुणादयोऽस्याः सोम-

तत्वाज्ज्ये ज्ञानयाः ।)

यज्ञपाटः, पुं, (यज्ञस्य पाटो यस्यम् ।) यज्ञपाटनम् ।

इति श्रुतमन्त्रः ॥ (यथा, श्रीमद्भागवते । १० ।

२३ । २३ ।

“दशकः मुनिप्रजापता यज्ञपाटं पुनर्गताः ।

ने शान्तमयः गामिः स्त्रीभिः गन्तमपारयन् ॥”)

यज्ञपशुः, पुं, (यज्ञस्य पशुः ।) घोटोदधः । इति

राजनिर्घण्टः ॥ (यज्ञपशुः । तत्पन्थापी यथा,

“विक्रान्तः सुनाह्वो ग्रन्थिना स्वादुकण्टकः ।

स एव यज्ञपशुश्च कण्टकी यागपादपि ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

यज्ञश्रेष्ठा, स्त्री, (यज्ञे श्रेष्ठा ।) सोमवल्ली । इति

राजनिर्घण्टः ॥

यज्ञसाधनः, पुं, (यज्ञं साधयतीति । सिध + णिच्

+ ल्युः ।) विष्णुः । इति महाभारते तस्य

सहस्रनामस्तोत्रम् । १३ । १४ । १५ ॥

(यज्ञसाधने, त्रि । यथा, ऋग्वेदे । १ । ४५ । ३ ।

“पुरुषेयस्तुरिर्यज्ञसाधनः ।”

“यज्ञसाधनः यज्ञसाधकः अयमधीनत्वात् यज्ञस्य ।”

इति तद्भाष्ये सायणः ॥

यज्ञसारः, पुं, (यज्ञे सारः उत्कृष्टः ।) यज्ञोद्गमर-

वृत्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥

यज्ञसूत्रं, स्त्री, (यज्ञे धृतं सूत्रम् ।) यज्ञोपवीतम् ।

यथा,—

“पवित्रं यज्ञसूत्रं यज्ञोपवीतमित्यपि ।

यज्ञसूत्रं तद्वोपवीतं स्याद्विज्ञे भुजे ।

उद्धृते वामवाहौ तु प्राचीनावीतमप्यदः ।

निवीतान्तु तदेव स्यादूर्ध्ववक्षि लभितम् ॥”

इति जटाधरः ॥

तस्य प्रमाणं यथा,—

“ऊर्ध्वं त्रिवृत् सूत्रं सध्वानिर्मितं शनैः ।

तन्नुचयमधोवृत्तं यज्ञसूत्रं विद्वन्मुधाः ॥

त्रिगुणं तद्वग्नियुक्तं वेदप्रवरसम्मितम् ।

शिरोधराभिमध्यान् दृष्टाहं परिमाणकम् ॥

यजुर्विदां नाभिमितं सामगानामयं विधिः ।

वामस्कन्धेन विधृतं यज्ञसूत्रं वलप्रदम् ॥”

इति कल्किपुराणे ४ अध्यायः ॥

अस्य धारणे मन्त्रो यथा,—

“यज्ञोपवीतमसि यज्ञस्य त्वोपवीतेनोप-

स्थाभि ।”

इति संस्कारतत्त्वधृतमष्टभाष्यम् ॥

यजुषान्तु,—

“यज्ञोपवीतं परमं पवित्रं

दृष्टव्यं तथैव सध्वं पुरस्तात् ।

आयुष्यमयं प्रतिपद्यन्तु भुवं

यज्ञोपवीतं यन्मस्तु तेजः ॥”

इति पशुपतिः ॥

युगमन्त्रे तत्सूत्रनियमो यथा,—

“यज्ञे यज्ञमयं सूत्रं वेतायां राजतं तथा ।

दापरे ताम्रजं प्रोक्तं कलौ कापांसवामम् ॥”

इति दृष्टाद्विज्ञानमन्त्रः ॥

अन्यथा ।

“यज्ञार्थं धार्यते सूत्रं यज्ञं वक्ष्यमिष्यते ।

ममं रीषं नास्त्वमयं यद्वं कापांसवार्धियम् ॥

यज्ञाजिनं गृहं शक्नो यथात्यं निधाय च ।

यज्ञसूत्रं परिषरेद्दृष्टान्तिज्ञायात्मकम् ॥

न गन्ध नियमो यज्ञः सूत्रसूत्रसूत्रसूत्रम् ॥”

इति दृष्टाद्विज्ञानमन्त्रः ॥

यज्ञान्तं, स्त्री, (यज्ञस्य स्नानम् ।) यज्ञान्तः ।

इति जटाधरः ॥

यज्ञाङ्गः, पुं, (यज्ञं अङ्गति प्राप्नोतीति । अङ्ग +

अण् ।) उद्गमरः । इत्यमरः । २ । ४ । २२ ॥

(अस्य पर्यायो यथा,—

“यज्ञाङ्गो वृषद्वजश्च हेमदुग्धोऽप्युद्गमरः ॥”

इति वेदकरत्रमालायाम् ॥

“उद्गमरो जनुफलो यज्ञाङ्गो हेमदुग्धकः ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

खदिरवृत्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥ ब्राह्मण-

वष्टिका । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (यज्ञ एव अङ्गं

यस्य । विष्णुः । यथा, महाभारते । १३ । १४ ।

१५ ।

“भूर्भुवःस्वस्वस्त्यारः स्वापता प्रपितामहः ।

यज्ञो यज्ञपतिर्यन्वा यज्ञाङ्गो यज्ञवाहनः ॥” ॥

यज्ञस्याङ्गमिति ।) यागावयवे यज्ञसाधने च

स्त्री । (यथा, कुमारसम्भवे । १ । १० ।

“यज्ञाङ्गयोनित्वमेवैस्य यस्य

सारं धरित्रीधरणक्षमश्च ॥”)

यज्ञाङ्गा, स्त्री, (यज्ञमङ्गति प्राप्नोति या । अङ्ग +

अण् । टाप् ।) सोमवल्ली । इति राजनिर्घण्टः ॥

(विषयोऽस्याः सोमवल्लीशब्दे ज्ञातव्यः ॥)

यज्ञान्तः, पुं, (यज्ञस्य अन्तोऽवसानं यस्मिन् ।)

अवधृष्टः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ६८ ॥ याग-

शेषश्च ॥ (यथा, महाभारते । १३ । १४ ।

१५ ।

“यज्ञान्तकत्वं यज्ञगुणभ्रमभ्रमाद एव च ॥”)

यज्ञारिः, पुं, (यज्ञस्य दधयज्ञस्य अरिर्नाशकः ।)

शिवः । इति धनञ्जयः ॥ राजसध ॥

यज्ञिकः, पुं, पलाशवृत्तः । इति जटाधरः ॥

(अलुक्कम्पितो यज्ञदधः । “वज्रचो मनुष्य-

नाम्नश्च वा ।” ५ । ३ । ३८ । इति ठक् ।

“ठाणादावूर्ध्वं द्वितीयादधः ।” ५ । ३ । ३९ । इति

प्रकृतेर्द्वितीयादध ऊर्ध्वस्य लोपः । यज्ञदत्तकः ।

इति काशिका ॥)

यज्ञियं, त्रि, (यज्ञमर्हतीति । यज्ञ + “यज्ञविग्भ्यां

घञञौ ।” ५ । १ । ७१ । इति घञः ।) यज्ञकर्मा-

र्हम् । इत्यमरः । २ । ७ । २७ । (यथा, हरिवंशे ।

२६ । १६ ।

“कृतो यज्ञविभागो हि यज्ञियैर्हि सुरैः पुरा ॥”)

यज्ञाय दितम् । इति सुगन्धोदध्याकरणम् ॥

(यथा, मनुः । २ । २३ ।

“कृष्णसारस्तु चरति रग्यो यज्ञ स्वभावतः ।

स ज्ञेयो यज्ञियो देशो न्येष्टदेशश्चान्तः परः ॥”)

यज्ञियः, पुं, (यज्ञाय दितः । यज्ञ + घञः ।) दापर-

युगम् । इति त्रिकाश्वशेषः ॥ (खदिरवृत्तः ।

तत्पन्थापी यथा,—

“खदिरो रक्तनारस्य गावचो दन्तधावनः ।

कण्टकी वानपञ्च वहुप्रत्यस्य यज्ञियः ॥”

इति भावप्रकाशे पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

पलाशः । तत्पन्थापी यथा,—

“पलाशः किञ्चतः पर्णो यज्ञियो रक्तपुष्पकः ।

धारयेद्यो वानधरो वृषद्वजो गरिहरः ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

यज्ञियदेशः, पुं, (यज्ञियश्चाचौ देशश्चेति ।) यागकरणीयपुक्तदेशः । यथा, मनुः । २। २२ ।
 “हृण्यसारस्तु चरति नृगो यत्र खभावतः ।
 स यज्ञो यज्ञियो देशो स्वेच्छदेशस्ततः परः ॥”
 यज्ञियशाला, स्त्री, (यज्ञियाःशाला ।) याग-
 मण्डपम् । इति जटाधरः ॥
 यज्ञीयः, पुं, (यज्ञे भवः इति । यज्ञ + “गद्वादि-
 भ्यच् ।” ४। २। १२८ । इति छः ।) उडुस्वर-
 वृत्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥ यागसम्बन्धिनि,
 त्रि ॥ (यथा, महाभारते । ३। १२४ । ६ ।
 “प्रशस्तेऽहनि यज्ञीये सर्वकामसन्दृष्टम् ।
 कारयामास श्रयार्तिर्यज्ञायतनसुतमम् ॥”)
 यज्ञीयव्रजपादपः, पुं, (यज्ञीयश्चाचौ व्रजपादप-
 श्चेति ।) विकङ्कतवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 यज्ञेश्वरः, पुं, (यज्ञानामीश्वरः ।) विष्णुः । यथा,
 “यज्ञेश्वरो ह्यसमस्तकथ-
 भोक्तायथात्मा हरिरीश्वरोऽत्र ।
 तत्त्वप्रधानादपयान्तु सद्यो
 रचांस्यशेषाण्यसुराश्च सर्वे ॥”
 इति आहृतत्वम् ॥
 यज्ञेयं, स्त्री, (यज्ञे इत्यम् ।) दौर्घरोहिषकण्डणम् ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 यज्ञोडुस्वरः, पुं, (यज्ञोचितः उडुस्वरः ।) उडु-
 स्वरवृत्तः । यज्ञोडुस्वर इति भाषा ॥ तत्पर्यायः ।
 हेमदुग्धी २ यज्ञफलः ३ यज्ञाङ्गः ४ हेमदुग्धकः
 ५ उडुस्वरः ६ जनुफलः ७ । इति श्रुद्धरत्ना-
 वली ॥ अस्य गुणाः यथा, भावप्रकाशे ।
 “उडुस्वरो हिमो रूचो गुरुः पित्तकफासगुत् ।
 मधुरस्तुवरो वण्यो ब्रणशोधनरोपणः ॥”
 यज्ञोपवीतं, स्त्री, (यज्ञवृत्तं उपवीतम् ।) यज्ञ-
 सूत्रम् । मैत्रा इति भाषा । तत्पर्यायः । पवि-
 त्रम् २ व्रजसूत्रम् ३ द्विजायनी ४ । इति
 त्रिकाश्रयः ॥ तस्य निरूपणं यथा । उप-
 वीतमाह गोभिलः । यज्ञोपवीतं कुरुते सूत्रं
 वस्त्रं वा अपि वा कुशरज्जुमेव । यज्ञोपवीतं
 विशिष्टविन्यासधारणकर्मेतया कुरुते । किं
 तत् सूत्रम् । सूत्रं विशेषयति हृन्दोगपरिशिष्टम् ।
 “ऊर्ध्वं चिह्नं कार्यं तन्नुत्रयमधीतम् ।
 चिह्नतश्चोपवीतं स्यात्तस्यैको गन्धिरित्यते ॥”
 धामावर्तवर्तितं तन्नुत्रयं त्रिगुणं कृत्वा दक्षिणा-
 वर्तवर्तितं कार्यं एवं चिह्नं त्रिसवं उपवीतं
 स्यात् । एको गन्धिरिति नानात्वनिषेधार्थम् ।
 तथा बौधायनः ।
 “कौयं सौत्रं त्रिचिह्नं यज्ञोपवीतमानामः ॥”
 कौयं कृमिकीवोद्धवं पट्टसूत्रादिमयमित्यर्थः ।
 सौत्रं कर्माङ्गोद्धवं । तथा मनुः ।
 “कार्पासमुपवीतं स्यात् विप्रस्योद्धृतं त्रिहृतं ।
 श्रयसूत्रमयं राज्ञो वैश्वस्याविकौत्रिकम् ॥”
 त्रिचिह्नतमित्युक्तत्वात् मनुवचनेऽपि त्रिहृतमात्रं
 त्रिसवत्वेन विशेष्यम् । यत्तु मैत्रीनसिवचनम् ।
 कार्पासमुपवीतं यद्वत्तु त्रिहृतं ब्राह्मणस्य ।
 यौमं राजन्यस्य । आर्विकं वैश्यस्य । तमव-

तन्तुसम्भवे यद्वत्तुविधायकम् । नवतन्तुत्वं
 यत्तमाह देवलः ।
 “यज्ञोपवीतं कुर्वीत सूत्राणि नव तन्तवः ।
 एकेन गन्धिना तन्तुर्द्विगुणस्त्रिगुणोऽथवा ॥”
 एकेन गन्धिना युक्त इति शेषः । द्विगुण-
 स्त्रिगुणोऽथवेति । तन्तुवत्त्वेन द्विसवस्त्रसवो वा
 कर्तव्यः । द्विसवत्वं त्रिसवत्वासम्भवे । गोभिले
 वाशब्दो विकल्पार्थः । अपिशब्दो वस्त्रकुश-
 रज्जोः सूत्रानुकल्पत्वप्रदर्शनार्थः । एवकार-
 स्त्रिसवत्वव्यवच्छेदार्थः । द्वितीयो वाशब्दः
 अनुक्तमौञ्जवालादिसमुच्चयार्थः । तथा निगम-
 परिशिष्टम् । वाससा यज्ञोपवीतानि कुरुते तद-
 भावे चिह्नता सूत्रेण । कुशसूत्रवालप्रतिस्तर-
 रज्जुभिर्वा । वालोऽत्र गोवालः । यथा देवलः ।
 “कार्पासचौमगोवालशररज्जुलण्योद्धवम् ।
 सदा सम्भवतो धार्यमुपवीतं द्विजातिभिः ॥”
 तदभावे इति करणादस्त्राभावे कुशरज्जुभिरिति
 बोध्यम् । इति आहृतिविवेकः ॥ * ॥ अथोप-
 नयनदिनम् । तत्र गर्भाष्टमेऽब्दे ब्राह्मणस्योप-
 नयनं श्रुतम् । क्षत्रियस्य गर्भेकादशे ; गर्भ-
 दादशे वैश्यस्य श्रुतम् । अत्रासामर्थ्ये ब्राह्म-
 णस्य षोडशवर्षपर्यन्तमेव । क्षत्रियस्य द्वाविं-
 शतिवर्षपर्यन्तम् । वैश्यस्य चतुर्विंशतिवर्ष-
 पर्यन्तं तदनुष्ठानकालः । तत्र मासाः माघ-
 फाल्गुनचैत्रवैशाखज्येष्ठाषाढा विहिताः । तत्र
 तिथयः द्वितीयेकादशीद्वादशीपक्षमौदशमी-
 तृतीया विहिताः । तत्र वाराः बृहस्पति-
 शुक्ररबीणां प्रशस्ताः । सामगानां मङ्गल-
 वारोऽपि । तत्र नचत्राणि । स्वाती ज्येष्ठा
 धनिष्ठा अश्विनी अनुराधा हस्ता रेवती पुष्या
 चित्रा अवृणा नृगशिरः शतभिषा पूर्वफल्गुनी
 उत्तरफल्गुनी पूर्वभाद्रपदा उत्तरभाद्रपदा
 रोहिणी पूर्वाषाढा । तत्र ज्ञानानि वृषसिंह-
 तुलाधनुर्मौनसंज्ञकानि । तत्र पक्षः शुक्लः ।
 तच्चन्द्रादिशोभने अनध्यायादीन् परित्यज्य
 कर्त्तव्यम् । इति ज्योतिषतत्त्वमतम् ॥ * ॥
 अथोपनयनम् । तत्र गोभिलः । गर्भाष्टमेऽह्ने
 ब्राह्मणमुपनयेत् गर्भेकादशेऽह्ने क्षत्रियं गर्भ-
 दादशेऽह्ने वैश्यम् । आषोडशात् ब्राह्मणस्यान-
 तीतः कालो भवति आद्वाविंशत् क्षत्रियस्य
 आप्तुर्विंशत् वैश्यस्य । अत ऊर्ध्वं पतित-
 सावित्रीका भवन्ति । नैतानुपनयेयुर्नाध्याप-
 येयुर्न एभिर्ज्वाहयेयुः ॥ आषोडशादित्यभि-
 विधाषाड् । तथा च विष्णुधर्मोत्तरम् ।
 “षोडशाब्दो हि विप्रस्य राजन्यस्य द्विविंशतिः ।
 विंशतिः सचतुर्थी च वैश्यस्य परिकीर्तता ॥
 सावित्री नातिवर्त्तत अत ऊर्ध्वं निवर्त्तते ॥”
 अत्र षोडशवर्षाणां उपनयनाङ्गतः प्रतीयते ।
 “पतिता यस्य सावित्री दश वर्षाणि पञ्च च ।
 ब्राह्मणस्य विशेषेण तथा राजन्यवैश्ययोः ॥
 प्रायश्चित्तं भवेदेतां प्रोवाच वदतां वरः ॥”
 इति समवचनेन तदनङ्गता प्रतीयते अनयोर्गर्भ-

जन्मगणनाभ्यामविरुद्धता । तथा च माण्डूक्यः ।
 “व्रतवन्सवित्राष्टे च वत्सरपरिगणनमाहुराचार्याः ।
 आधानपूर्वकमेके प्रस्तुतिपूर्वं नदन्त्येव ॥”
 यत्तु द्विजानामित्युपक्रम्य मैत्रीनसिवचनेभ-
 दादशषोडशविंशतिश्चेद्वतीता । अवरोहकाला
 भवन्ति । तद्वादशवर्षादुपरि ब्राह्मणादीनां सूत्रा-
 व्याहृतिद्योमप्रायश्चित्तार्थं षोडशवर्षोपरि गुरु-
 प्रायश्चित्तमिति । तथा च श्रुतलिखितौ । ब्रह्म
 स्यान्नायणं चरेत् गोप्रदानञ्च कुर्यात् । चान्द्र-
 यणाशक्तौ धनवत्कं तम्भ्यं वा सार्द्धं द्वाविंशति-
 कार्षापणाः गोभिल्यं कार्षापण एकः मिलित्वा
 सार्द्धं त्रयोविंशतिकायापणाः देवाः । प्रिष्टमाह-
 रहितस्य त्रिःसस्य देशेऽप्यवराहना मृत्तित-
 सावित्रीकस्य वा विषये तु मनुविष्णु ।
 “येषां द्विजानां सावित्री नानुनिष्ठेद्यथाविधि ।
 तांश्चारयित्वा त्रीन् कच्छान् यथाविध्युपना-
 ययेत् ॥
 कच्छं प्राजापत्यम् । तदशक्तौ धेनुत्रयं तनुमन्त्यं
 वा नव कार्षापणाः । अशक्तप्रायश्चित्तं प्रत्याह-
 नैतानित्यादि । तत्र बहुवचनं तत्कृतसंवर्गिण्यं
 प्रायश्चित्तप्रदर्शनार्थम् । तथा च सूत्रान्तरम् ।
 “ब्राह्मणाचार्यस्य सुक्रान्नं कच्छपादेन मुष्यति ।
 यज्ञोपनयते ब्राह्मणं त्रिभिः कच्छैः स श्रद्धति ॥”
 शुजवल्भीमहत्त्वचिन्तामणयोः ।
 “स्वातीश्रुद्धधनाभिमित्रकरभे पौष्णेज्यचित्रा-
 हरि-
 ध्वन्द्वौ तोयपती भगेरदितिमुते भाद्रपदे सागरे ।
 केन्द्रस्य भृगुजेऽङ्गिरःशशिसुतं चन्द्रे च तारे शुभे
 कर्त्तव्यं व्रतकर्म मङ्गलतिथौ वाराः सितार्के-
 व्यकाः ॥”
 अदितिमुत उत्तरफल्गुनी । सागरः पूर्वा-
 षाढा । दीपिकायाम् ।
 “जीवार्केन्दूषुद्धौ हरिशदनवह्निर्मास्करे
 चोत्तरस्य
 खाध्याये वेदवर्णाधिप इह शुभदे-चौरिभे
 नादितौ च ।
 सुक्रार्केज्यर्चलभे रविमदनतिथिं प्रोक्त्वा
 यष्टाष्टमेऽह्ने
 नो जीवास्तातिचारेऽर्कसितगुरुदिने कार्के-
 शुद्धौ व्रतं स्यात् ॥
 रावमदनतिथिं सप्तमीं त्रयोदशीम् । यष्टाष्ट-
 मेऽह्ने ज्ञानपंचया । ज्योतिष्चिन्तामणौ ।
 “माघे ब्रह्मिणीमाघः फाल्गुने च दृढव्रतः
 चैत्रे भवति मेधावी वैशाखे कीर्तिदी भवेत् ॥
 ज्येष्ठे गहननीतिश्च आषाढे क्रतुभाजनः ।
 श्रवेण्येऽथ रावः स्यात्पिण्डं गिरि च व्रतम् ॥
 राजमार्गः ।
 “पुनर्वसौ हतो विप्रः पुनः संस्कारमहति ॥”
 आश्वलायनः । उदगायने आपूर्यमास्ये पंचे
 कल्याणे नचत्रे चतुर्षोपनयनगोदानविवाहाः ।
 विवाहः सार्वकालिक इत्येके । आपूर्यमास्ये
 पंचे शक्ये पंचे । दृढगर्गः ।

“स्तुतिपूजानगधाध्यान् सप्रमीष जयोदश्रीम् ।
पञ्चयोमोषमासस्य द्वितीयां परिवर्जयेत् ॥”
श्रीपतिर्यवहारसमुच्चये ।

“कार्तिकस्याश्विनस्यापि फाल्गुनायादयो-
रपि ।

कृष्णपक्षे द्वितीयायामनधायां विदुर्बन्धाः ॥”
सुजवलः ।

“चैत्रकृष्णद्वितीयायां तिष्ठन्वेवाष्टकास्तु च ।
मार्गे च फाल्गुने चैव व्याघादे कार्तिके तथा ॥
पञ्चयोमोषमासस्य द्वितीयां परिवर्जयेत् ।
नाकालदृष्टौ कुर्वीत व्रतवन्धुभक्तियाम् ॥”
उपनयने उत्तरायणशुक्लपञ्चयोर्विधानात् कार्ति-
कादौ कृष्णपक्षे च द्वितीयानिवेधः पुनः-
संस्कारमर्हति इत्युक्तप्रायश्चित्तखण्डोपनयनपरः ।
वैश्वोपनयनपरश्च । तथा च गर्गः ।

“विप्रस्य क्षत्रियस्यापि मौज्जी स्यादुत्तरायणे ।
दक्षिणे च विशां कार्यं नानधाये न संक्रमे ।
अनधायेऽपि कुर्वीत यस्य नैमित्तिकं भवेत् ॥”
अपिना दक्षिणायनकृष्णपञ्चयोः समुच्चयः ।
नैमित्तिकं प्रायश्चित्तरूपम् । चैत्रशुक्लद्वितीया
व्याघादशुक्लदशमी मन्वन्तरादित्तेन निषिद्धा ।
वैशाखशुक्लद्वितीया युगादित्तेन निषिद्धा ।
पष्ठमासशुक्लचतुर्मास्यो रिक्तास्तु बहुदोषभाक् ।
तामगानां कुलवारेऽप्युपनयनम् । शाखाधि-
पत्वात् । यथा च ।

“शाखाधिपे वलिनि केन्द्रगतेऽथवास्मिन्
वारेऽस्य चोपनयनं कथितं द्विजानाम् ।
नौचस्थितेऽरिगृहेऽथ पराजिते वा
चौधे भृगावुपनयः स्तुतिकर्म्मणीनः ॥”
यस्य शाखाधिपस्य । कृत्वाचिन्तामणौ ।

“जन्मोदये जन्मस्तु तारकास्तु
मासंश्च वा जन्मनि जन्ममे वा ।
व्रतेन विप्रो न बहुश्रुतोऽपि
विद्याविशेषैः प्रथितः पृथियाम् ॥
अन्तं गते देवगुरौ गुरौ वा
अक्षेऽपि वा पापयुतेऽप्युक्ते ।
प्रतोपनीतो दिवसेः प्रणाशं
प्रवाति देवैरपि रक्षितो यः ॥”

उदये जमे । व्रतेन उपनयनेन । इति संस्कार-
तत्त्वम् ॥

यज्वा, चि, (यजतीति । यज् + “यजिमनिशुन्वि-
दसिजनिभ्यो जुच् ।” उणा० ३ । २० । इति
जुच् ।) यजुर्देवता ब्राह्मणः । इत्युणादि-
कोपः । यजमानः । इति संक्षिप्तसारोणादि-
दृष्टिः ॥ (यथा, ऋग्वेदे । १ । ३१ । १३ ।
“त्वमग्ने यज्यवे पातुरन्तरोऽनियद्वाय ।”
“हे अस्ते त्वं यज्यवे यज्योर्ध्वजमानस्य पातुः
पातकः ॥” इति तद्वाप्ये सायणः ।)

यज्वा, [न] पुं, (यज् + “सुपञ्चोर्निष् ।” ३ ।
२ । १०६ । इति इनिष् ।) विघिना इत्ययम् ।
नेदधिधनेन कृतपागः । इत्यमरः । २ । ७ । ८ ॥
यथा, नैषधचरिते । ३ । २४ ।

“राणा स यज्वा विवुधव्रजना
हत्वाध्वराण्योपमयैव राज्यम् ।
सुदुक्ते श्रितश्रोत्रियसातुहृतश्रीः
गर्व्यं त्वहो श्रेयमश्रेयमन्यम् ॥”)

यज्वनांपतिः, पुं, चन्द्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
यत्, ई ङ यत्ने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
व्यात्म०-अक०-सेट् । अनिङ् निष्ठः ।) ई, यत्तः ।
ङ, यतते पठितुं शिष्यः । इति दुर्गादासः ॥
यत्, क खेरोपस्करयोः । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(पुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) खेद इह ताडनम् ।
क, यातयति पुत्रं पिता ताडयति इत्यर्थः ।
यातयति गृहं गृहस्थी उपस्करोति इत्यर्थः ।
निरः प्रत्यर्पणे । प्रत्यर्पणं परीवर्त्तः । निर्धात-
यति धान्येन माषान् लोकाः धान्यं दत्त्वा माषान्
गृह्णाति इत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

यत्, य, हेतुः । यस्मात् । इत्यमरः । ३ । ४ । ३ ॥
(यथा, उत्तररामचरिते ।

“अत्र स्थिता लक्ष्मदात् बहुशो यदेभ्यः
श्रीता ततो हरिणकैर्न विमुच्यते स्म ॥”)

यत्, [इ] चि, (यजति सर्वैः पदार्थैः सह सङ्गतो
भवतीति । यज् + “यजितनिजनिभ्यो ङित् ।”
उणा० १ । १३१ । इति ङादिः ङित् ।) बुद्धिस्थ-
त्वोपलक्षितधर्मावच्छिन्नम् । इति न्यायमतं
विद्वान्तकौमुद्यादिरुचिश्च ॥ ये इति भाषा ॥
(एकविंशतिविभक्त्यु पुंलिङ्गे तस्य रूपाणि
यथा, यः १ यौ २ ये ३ । प्रथमा । यम् ४ यौ ५
यान् ६ । द्वितीया । येन ७ याभ्याम् ८ येः ९ ।
तृतीया । यस्यै १० याभ्याम् ११ येभ्यः १२ ।
चतुर्थी । यस्मात् १३ याभ्याम् १४ येभ्यः १५ ।
पञ्चमी । यस्य १६ ययोः १७ येषाम् १८ ।
षष्ठी । यस्मिन् १९ ययोः २० येषु २१ ।
सप्तमी ॥ * ॥ स्त्रीलिङ्गे तस्य रूपाणि यथा,
या १ ये २ याः ३ । प्रथमा । याम् ४ ये ५
याः ६ । द्वितीया । यया ७ याभ्याम् ८
याभिः ९ । तृतीया । यस्यै १० याभ्याम् ११
याभ्यः १२ । चतुर्थी । यस्याः १३ याभ्याम् १४
याभ्यः १५ । पञ्चमी । यस्याः १६ ययोः १७
यासाम् १८ । षष्ठी । यस्याम् १९ ययोः २०
यासु २१ । सप्तमी ॥ * ॥ स्त्रीलिङ्गे तस्य
रूपाणि । यत् १ ये २ यानि ३ । प्रथमा ।
यत् ४ ये ५ यानि ६ । द्वितीया । प्रेषः पुंवत् ॥)

यतः, य, (यद् + “पञ्चगवास्तसि ।” ५ । ३ । ७ ।
इति तसि । “तद्वितपासन्विभक्तिः ।” १ । १ ।
३८ । इति तसिल्प्रत्ययान्तस्याप्ययत्त्वम् ।)
हेतुः । यस्मात् । इत्यमरः । ३ । ४ । ३ ॥ (यथा,
मनुः । २ । ११० ।
“लौकिकं वेदिकं वापि तथाध्यात्मिकमेव च ।
अददीत यतो ज्ञानं तं पूर्वमभिवादयेत् ॥”
यद् + “इतराभ्योऽपि लृङ्गन्ते ।” ५ । ३ । १४ ।
इति तसिल्प्रत्ययेन । येन । यथा, भागवते ।
२ । ५ । २ ।
“यद्गमं यदधिष्ठानं यतः स्मृमिदं प्रभो ।”

येभ्यः । यथा, भागवते । १ । १५ । २१ ।

“तदे धनुस्त इषवः सरथो हयास्ते
वीर्यं रथी नृपतयो यत आगमन्ति ॥”

यत्र । यथा, अभिज्ञानशङ्कन्ते ।

“यतो यतः षट्चरणोऽभिवर्त्तते
ततस्ततः प्रेरितवामलोचना ॥”)

यतमः, चि, (यत् + “वा बहुनां जातिपरिप्रश्ने
उतमच् ।” ५ । ३ । ६३ । इति उतमच् ।)
बहुनां मध्ये निर्धारित एकः । एषां मध्ये यः ।
यच्छब्दात् उतमप्रत्ययेन निष्पन्नः । इति सुग्ध-
बोधयाकरणम् ॥ (“यतमो भवतां कठः ।”
इति काशिका ॥)

यतरः, चि, (यत् + “किं यत्तदो निर्धारणे द्वयो-
रेकस्य उत्तरच् ।” ६ । ३ । ६२ । इति उत्तरच् ।)
द्वयोर्मध्ये निर्धारित एकः । अन्ययोर्मध्ये यः ।
यच्छब्दात् उत्तरप्रत्ययेन निष्पन्नः । इति सुग्ध-
बोधयाकरणम् ॥ (यथा, ऋग्वेदे । ७ । १० । ४ । १२ ।
“तयोर्ध्वं सत्वं यतरदृणीयस्तदित्तोमोवति
हन्त्यासत् ॥”)

यति, चि, बहुवचनान्तयावच्छब्दार्थकः । यतशुलि
इति भाषा । यच्छब्दात् निपातनात् उतिप्रत्य-
येन निष्पन्नम् । इति सुग्धबोधयाकरणम् ॥
(यथा, ऋग्वेदे । १० । १५ । १३ ।
“त्वं वेत्य यति ते जातवेदः ।”
“यति ते यावन्तस्ते भवन्ति ।” इति तद्वाप्ये
सायणः ॥)

यतिः, पुं, (यतते चैवते मोक्षार्थमिति । यत् +
“सर्वधातुभ्य इत् ।” उणा० ४ । ११७ । इति
इत् ।) निर्जितेन्द्रियग्रामः । तत्पठ्यायः ।
यती २ । इत्यमरः । २ । ७ । ४४ ॥ भिक्षुः ३
चन्यासिकः ४ कर्मन्दी ५ रक्तवसनः ६ परि-
ब्राजकः ७ तापसः ८ पराशरी ९ परिकाङ्क्षी
१० मस्करी ११ पारिरक्षकः १२ । इति चैम-
चन्द्रः ॥ निकारः । विरतिः । इति तत्रैव
नानार्थः ॥ * ॥ तस्य वाराणस्यां वासी यथा,—
“अष्टौ मासान् विहारस्य यतीनां संयतात्म-
नाम् ।

एकत्र चतुरो मासान् वा निवसेत् पुनः ॥
अविसृक्ते प्रविष्टानां विहारस्तु न विद्यते ।
यतिभिर्मोक्षकामैश्च अविसृक्तं निधेयते ॥”
इति मातुखे अविसृक्तमाहात्म्ये १५६ अध्यायः ॥
यतिधर्मा यथा,—
“अस्माद् दासपात्रश्च गृहस्थ्यं वेदनं तथा ।
एतानि यतिपात्राणि मनुः स्वायद्बुधोऽनवीत् ॥
एककार्णं चरेद्भेद्यं न प्रसज्येत विसरे ।
भक्ष्यं प्रयत्नो हि यतिर्विषयेष्वपि सज्जति ॥
विधूमे सप्रसूयते शङ्कारे सुक्तवज्जने ।
दृष्टे शंरावस्यति भिक्षां नित्यं यतिश्चरेत् ॥
अस्माभे न विषादी स्यात्तामे चैव न रणयेत् ।
प्राणयात्रिकमात्रः स्यान्नात्रासङ्गाद्विनिर्गतः ॥
अभिपूजितलाभांस्तु लृग्पुंसतेव सर्वशः ।
अभिपूजितत्वाभेय यतिर्मुक्तोऽपि यज्यते ॥

यतिः

अल्पात्राभ्यवहारेण रक्षःस्थानासनेन च ।
 द्वियमाणां विषयैरिन्द्रियाणि निवर्तयेत् ॥
 इन्द्रियाणां निरोधेन रागद्वेषक्षयेण च ।
 अहिंसया च भूतानामन्यतत्वाय कल्पते ॥
 अवेक्षेत गतीर्गुणं कर्मदोषसमुद्भवाः ।
 निरवे चेव पतनं यातनाश्च यमक्षये ॥
 विप्रयोगं प्रियैश्चैव संयोगश्च तथाप्रियैः ।
 जरया चाभिवर्जनं याधिभिश्चोपपीडनम् ॥
 देहादुत्क्रमणश्चास्मात् पुनर्गर्भं च सम्भवम् ।
 योनिकोटिसहस्रेषु स्त्रीश्चास्यान्तरात्मनः ॥
 अग्रन्मैप्रभवश्चैव दुःखयोगं शरीरिणाम् ।
 धर्माद्यप्रभवश्चैव सुखसंयोगमक्षयम् ॥
 सूक्ष्मताश्चान्वेक्षेत योगेन परमात्मनः ।
 देहेषु च समुत्पत्तिमुत्तमैवधमेषु च ॥
 दूषितोऽपि चरेद्दुर्मन्त्रं यत्र तत्राश्रमे रतः ।
 समः सर्वेषु भूतेषु न लिङ्गं धर्मेकारणम् ।
 मूलं कनकवृक्षस्य यद्यप्यमुप्रसादकम् ।
 न नामयद्दण्डादेव तस्य वारि प्रसीदति ॥
 संरक्षणार्थं जन्तूनां रात्रावहनि वा सदा ।
 शरीरस्यात्यये चैव समीक्ष्य वसुधां चरेत् ॥
 अह्ना रात्रौ च यान् जन्तून् दिनस्यज्ञानतो
 यतिः ।
 तेषां स्नात्वा विमुह्यर्थं प्राणायामान् समाचरेत् ॥
 प्राणायामा ब्राह्मणस्य त्रयोऽपि विधिवत् कृताः ।
 व्याहृतिप्रणवैर्युक्ता विज्ञेयं परमं तपः ॥
 दहन्ते ध्यायमानानां धातूनां हि यथा मलाः ।
 तथेन्द्रियाणां दहन्ते दोषाः प्राणस्य निग्रहात् ॥
 प्राणायामैर्हृद्दोषान् धारणाभिश्च क्लिप्बन् ॥
 प्रत्याहारेण संसर्गान् ध्यानेनानोश्वरान् गुणान् ।
 उच्चावचेषु भूतेषु दुर्ज्ञेयामकृतात्मभिः ।
 ध्यानयोगेन सम्पश्येत् गतिमस्यान्तरात्मनः ॥
 सम्यग्दर्शनसम्पन्नः कर्मभिर्न निबध्यते ।
 दर्शनेन विद्वांसस्तु संसारं प्रतिपद्यते ॥
 अहिंसयेन्द्रियासङ्गैर्वैदिकैश्चैव कर्मभिः ।
 तपश्चरणाश्चोग्रैः साधयन्तीह तत् पदम् ॥
 अस्त्रिष्वयं चायुतं मांसशोणितवेपथुम् ।
 चर्मोपवहनं दुर्गन्धिपूर्णं नृपुण्यवयोः ॥
 जराशोकसमाविष्टं रोगायतनमातुरम् ।
 रजस्वल्मनित्यश्च भूतावासमिमं त्यजेत् ॥
 नदीकूलं यथा वृक्षो वृक्षं वा शकुनिर्यथा ।
 तथा त्यजन्निमं देहं कृच्छ्रादुग्राह्यादिसुष्यते ॥
 प्रियेषु स्त्रिषु सुखतमप्रियेषु च दुष्कृतम् ।
 विखण्ड्य ध्यानयोगेन ब्रह्माभ्यसितं सनातनम् ॥
 यदा भावेन भवति सर्वमावेष्टु निष्पृहः ।
 तदा सुखमवाप्नोति प्रेत्य चेह च शाश्वतम् ॥
 अनेन विधिना सर्वस्यैव सङ्गान् शनैः शनैः ।
 सर्वहृन्धविनिर्मुक्तो ब्रह्मण्येवावतिष्ठते ॥
 ध्यानात्मिकं सर्वमेवेतत् यदेतदभिप्रैतम् ।
 न ह्यनध्यातवित् कश्चित् क्रियाफलसुप्ताश्रुते ॥
 आधियज्ञं ब्रह्म जपेदाधिदैविकमेव च ।
 आध्यात्मिकश्च सततं वेदान्ताभिहितश्च यत् ॥
 इदं शरणमज्ञानाभिदमेव विज्ञानताम् ।

यतिचा

इदमन्विच्छतां स्वर्गमिदमानन्त्यमिच्छताम् ॥
 अनेन क्रमयोगेन परित्रजति यो दिवः ।
 स विधूयेद्यपाशान् परं ब्रह्माधिगच्छति ॥
 इति मानवे ६ अध्यायः ॥
 (ब्रह्मणः पुत्रविशेषः । यथा, श्रीमद्भागवते १८।११ ।
 “सन्कात्या नारदश्च ऋषिर्हंसोऽखिल्येति ।
 नेते गृहान् ब्रह्मसुता ह्यावसन्नृद्धरेतसः ॥”
 नहुषपुत्रः । यथा, महाभारते १।७५।३० ।
 “यतिं ययातिं संयातिमायातिमयतिं ध्रुवम् ।
 नहुषो जनयामास यदसुतान् प्रियवासिच ॥”
 विश्वामित्रपुत्रः । यथा, महाभारते १३।४५।७ ।
 “आराणिर्नाचिकश्चैव चाम्येयोज्जयनी तथा ।
 नवतनुर्वकनखः सयनो यतिरेव च ॥”
 त्रि । कर्मसुपरतोऽयथा । यथा, ऋग्वेदे ।
 ८।३।६ ।
 “येनायतिभ्यो भगवे धने हिते
 येन प्रसूतमाविष ॥”
 “येन सुवीर्येण यतिभ्यः कर्मसुपरतेभ्योऽयदृभ्यो
 जनेभ्यः सकाशान् धनमाहृत्य भगवे महयं ये
 प्रयच्छन्ति ॥” इति तद्भाष्ये सायणः ॥
 यतिः, स्त्री, (यन्त्यं रचनानेति । यन् + “स्त्रियां
 क्तिन् ।” ३।३।६४ । इति क्तिन् । “अनु-
 दातोपदेशवनतिततोऽन्यादीनामिति ।” ६।४।
 ३७ । इति मकारलोपः ।) पाठविच्छेदः । इति
 मेदिनी । ते, ४६ ॥ निरुद्धविश्रामस्थानम् ।
 यथा,—
 “यतिर्निरुद्धविश्रामस्थानं कविभिरुच्यते ।
 सा विच्छेदविरामादौः प्रदेन्वास्या निजेच्छया ॥
 कश्चिच्छन्दस्यास्ते यतिरभिहिता पूर्वकृतिभिः ।
 पदान्ते सा शोभां ब्रजति पदमध्ये त्यजति च ।
 पुनस्तन्नेवासौ स्वरविहितसन्धिः श्रयति तं
 यथा कृष्णः पुष्पात्तुलमहिमा मां करुणया ॥
 श्वेतमाख्यतुल्यास्तु नेच्छन्ति सुनयो यतिम् ।
 इत्याह भट्टः स्वग्रन्थे गुरुर्मे पुरुषोत्तमः ॥”
 इति च्छन्दोमञ्जरी । १।१६—१८ ॥
 (नियम्यते इति । यन् + क्तिन् । यतते चेष्टते
 ब्रतादिरच्चार्य इति वा । यत् + “सर्वधातुभ्य
 इत् ।” उणा० ४।११७ । इति इत् ।) विधवा ।
 रागः । सन्धिः । इति शब्दरत्नावली ॥ वादाङ्ग-
 प्रवन्धविशेषः । यथा,—
 “यतिरोद्गाय्यवच्छेदो गणरो रूपकं ध्रुवम् ।
 गनपः सारिगोणी च नादश्च कथितं तथा ।
 प्रहरणं वन्दनश्च प्रवन्धा हादश्च स्मृताः ॥”
 यथा हं यातः । इत्येकताल्यां यतिः । इति
 सङ्गीतदामोदरः ॥ (सा त्रिविधा । यथा,
 मार्कण्डेयपुराणे । २३ । ५३ ।
 “चतुर्विधं पदं तालं त्रिःप्रकारं त्रयत्रयम् ।
 यतित्रयं तथा तोदं मया दत्तं चतुर्विधम् ॥”
 यतिचान्द्रायणं, स्त्री, (यतिभिरनुष्ठेयं चान्द्रायणम् ।)
 ब्रतविशेषः । यथा,—
 “अष्टावली चमन्नीयात् पिङ्गान् मर्थाग्ने स्यात् ।

यत्न

नियतात्मा हविष्याश्री यतिचान्द्रायणं चरन् ॥
 इति मानवे ११ अध्यायः ॥
 यतिचान्द्रायणे पादोनधनुचतुष्टयं तदशक्तौ
 सपादेकादशकार्पाण्याः । इति प्रायश्चित्त-
 विवेकः ॥
 यतिनी, स्त्री, (यत् संयमोऽस्या अस्तीति । यत् +
 इति । स्त्रियां ङीप् ।) विधवा । यथा,—
 “विधवा जानिका रक्षा विश्वज्ञा यतिनो
 यतिः ॥”
 इति शब्दरत्नावली ॥
 यतिमैधुनं, स्त्री, (यतिनां दुष्टयतीनामिव गोप-
 नोर्यं मैधुनम् ।) यतिगोप्यरतिः । तत्प्रयोगः ।
 खड्गनरतम् २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 यती, स्त्री, (यतिः । छद्दिकारादिति स्त्रियां ङीप् ।)
 विधवा । इति शब्दरत्नावली ॥
 यती, [य] पुं, (यत् संयमोऽस्यास्तीति । यत् +
 इति ।) यतिः । नितेन्द्रियः । इत्यमरः । २ ।
 ७ । ४४ ॥ (यथा, सुगन्धोघे कारकप्रकरणे ।
 “सुद्रा दधिं शारकमेतदस्का-
 दुन्नोतवन्तं यतिभिः सुदर्शनम् ॥”)
 यतुका, स्त्री, (यत् + बाहुलकात् उक्तं पक्षे
 यतुका, स्त्री, स्त्रियां टाप् ।) वृषविशेषः ।
 यथा,—
 “रजनी स्यात् यतुका यतुका जननीति च ॥”
 इति शब्दरत्नावली ॥
 यत्नः, पुं, (यत् + “यजयाचयतविच्छेदप्रच्छेदो
 नङ् ।” ३।३।६० । इति नङ् ।) रूपादि-
 चतुर्विधश्रुतिगुणान्तर्गतगुणविशेषः । स च
 त्रिविधः । प्रवृत्तिः १ निवृत्तिः २ जीवन-
 योगिः ३ । यथा,—
 “प्रवृत्तिश्च निवृत्तिश्च तथा जीवनयोगिनः ।
 एवं प्रयत्नत्रैविध्यं तान्त्रिकैः परिकीर्तितम् ॥”
 तेषां कारणं यथा,—
 “चिकीर्षा कृतिसाधेयसाधनत्वमतिस्तथा ।
 उपादानस्य चाध्यक्षं प्रवृत्तौ जनकं भवेत् ॥
 निवृत्तिस्तु भवेद्देषादि साधनताधियः ।
 यदो जीवनयोगिस्तु सः सः जीविभ्यो भवेत् ।
 शरीरे प्राणसञ्चारे कारणं ननु प्रकीर्तितम् ॥”
 इति भाषापरिच्छेदः ॥
 उद्योगः । यथा,—
 “उद्योगिनं पुरयचिह्नसुपैति लक्ष्मी-
 र्देवेन देयमिति कापुण्या वदन्ति ।
 देवं निहृत्य क्रूर पौरुषमात्मशक्त्या
 यत्नं कृते यदि न सिध्यति कोऽत्र रोगः ॥”
 इति हितोपदेशः ॥
 यत्नयान्, [त] चि, यत्नविशेषः । यत्नशब्दात्
 धनुप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ (यथा, हरिवंशे । ८६।६।
 “कंसेनापि समाज्जन्तानुरः पूर्वमेव तु ।
 यो ह्ययं सद्यः कृष्णेन त्वया यत्नवतेति वै ॥”)
 यत्न, इ क संकीर्तने । इति कविकल्पद्रुमः ।
 ‘पुरा०-पर०-सङ्०-उट् ।) इन्द्रवर्गाद्योपसः ।
 इ क, यत्नयति’ मन्त्रेण सर्वं साङ्गदिकः । यत्न

यथाप

इत्यनेनेवेष्टसिद्धे इदनुवन्धो वेदेष्टुचारणभेदायः ।
इति दुर्गादासः ॥

यत्र, य, यस्मिन् । येखाने इति भाषा । यच्छब्दात्
सप्रम्याखलप्रत्ययेन नियन्त्रम् । इति सिद्धान्त-
कौमुदी ॥ (यथा, श्रीमद्भगवद्गीतायाम् ।

“यत्र यत्र मनो देही धारयत् सकलं धिया ।
खेहाहा यदि वा लोभाद् याति तत्तत् स्वरूप-
ताम् ॥”)

यथा, य, सादृश्यम् । साम्यम् । तत्पर्यायः । वत् २
वा ३ तथा ४ एव ५ एवम् ६ । इत्यमरः । ३ ।
४ । ६ ॥ (यथा, उत्तररामचरिते । २ । ४ ।

“वितरति गुरुः प्राज्ञे विद्यां यथैव तथा जडे
न च खलु तयोर्ज्ञाने शक्तिं करोत्यपहन्ति च ।
भवति च तयोर्भूयान् भेदः फलं प्रति तद्वयथा
प्रभवति शुचिर्विमोदग्राहे मणिर्नन्ददां चयः ॥”)

यथाकामी, [न] चि, (यथा कामयते इति ।
कामि + शिनिः । यहा, काममनतिक्रम्य प्रवृत्ति-
रस्यास्तीति । यथाकाम + अत इतिटनाविति

इतिः ।) खेच्छाचारी ॥ तत्पर्यायः । खरुचिः २
खच्छन्दः ३ खैरी ४ अपावृतः ५ खतन्नः ६
निरवग्रहः ७ । इति हेमचन्द्रः । ३ । १६ ॥

निर्वन्तणः ८ । इति जटाधरः ॥ (यथा,
याज्ञवल्कराद्विज्ञेयतायाम् । १ । ८२ ।

“यथाकामी भवेद्वापि स्त्रीणां वरमनुसरन् ।
खदारनिरतश्चैव स्त्रियो रक्ष्या यतः स्त्रुताः ॥”)
यथाक्रमं, य, स्त्री, क्रमादुत्पत्तम् । क्रममनतिक्रम्येति

याकरणम् ॥ (यथा, रघुवंशे । ३ । १० ।
“यथाक्रमं पुंसवनादिकाः क्रियाः
/ धृतिश्च धीरः सहशीर्यधश्च वः ॥”)
अपि च ।

“यथाक्रमेण पुत्रेण कार्या प्रेतक्रिया सदा ।
पतितापतिता वापि एकोद्दिष्टविधानतः ॥”
इति श्राद्धतत्त्वम् ॥

यथानातः, चि, (यथा न जातः इति यथा-
जानः । जातोऽपि पुत्रादिरजात इव प्रतीयते
विद्यया प्रीत्यैव वा न कैरपि विदितत्वात् ।)

नखः । इत्यमरः । ३ । १ । ४८ ॥ नीचः । इति
जटाधरः ॥

यथातथं, य, स्त्री, (यथा वर्तते तथानतिक्रम्य
इति अनतिवृत्तौ अययौभावः । अययौभावश्च ।
२ । ४ । १८ । इति नपुंसकत्वम् । “दृष्टो

नपुंसके प्रातिपदिकस्य ।” १ । २ । ४७ । इति
दृष्टः । “नाययौभावादतोऽमृतपञ्चम्याः ।” २ ।
४ । ८३ । इति प्रथमाविभक्तेरमादेशः ।)

यथार्थम् । इति हारावली ॥ (यथा, श्रीमद्भग-
वते । ६ । २ । ४१ ।
“येन स्वधाम्नामी भावा रजःसत्त्वतमोमयाः ।
गुणनामक्रियारूपैर्विभावन्ते यथातथम् ॥”)

यथापूर्वम्, य, स्त्री, (पूर्वमनतिक्रम्य इत्यययौ-
भावः ।) पूर्वदिग्देशकालानुरूपम् । यथा,—
“अन्तर्वायां प्रतिष्ठायां प्राणानां प्रतिमासु
च ।

यथार्ह

यथापूर्वम् यथा भावः स्वर्णादीनां न विष्णुता ॥
इति नित्यादितत्त्वधृतकालिकापुराणवचनम् ॥

यथामुखीनः, चि, (यथामुख + “यथामुखसं-
खस्य दर्शनः खः ।” ५ । २ । ६ । इति खः ।)
मुखप्रतिविम्बाश्रयः । मुखस्य सदृशं यथामुखं

प्रतिविम्बं निपातनात् सादृश्येययौभावः ।
यथामुखं दर्शनः यथामुखीनः । इति सिद्धान्त-
कौमुदी ॥ अपि च ।

“तनास्त्रिणीयमाणोऽसौ हेमरत्नमयो नृगः ।
यथामुखीनः सीतायाः पुत्रुवे बहु लोभयन् ॥”
इति भट्टिः ॥

मुखस्य सदृशं यथामुखं दर्पणादित्यप्रतिविम्ब-
सुच्यते । सादृश्यार्थेययौभावः । इति भरतः ॥
निर्मलत्वात् सीताया अयतो यथामुखीनः

प्रतिविम्बाश्रय इव भूत्वा पुत्रुवे भमति स इव-
शब्दलोपो द्रष्टव्यः । इति जयमङ्गलः ॥
यथायथं, य, स्त्री, (“यथास्ते यथायथम् ।” ८ ।

१ । १४ । योऽयमात्मा यच्चात्मीयं तद्वयथास्वम् ।
तस्मिन् यथाशब्दस्य द्वित्वं स्त्रीत्वश्च निपा-
त्यते । यथायथं ज्ञाता यथास्वभावमित्यर्थः यथा-
त्मीयमितिवेति । इति सिद्धान्तकौमुदी ।) यथा-

स्वम् । इत्यमरः । ३ । ४ । १५ ॥ (अरुरूपम् ।
यथा, श्रीमद्भगवते । १० । १८ । १६ ।
“तत्रोपाहृत्य गोपालान् कृष्णः प्राह विहार-

वित् ।
हे गोपा विहरिष्यामी दन्वीभूय यथायथम् ॥”
“यथायथं वयोवर्णादनुत्पत्तम् ।” इति तट्टी-

कार्या श्रीधरस्वामी ॥ यथा च,—
“लिङ्गमयत्तमल्पत्वात् याचीनां तद्वयथा
यथम् ॥”

इति वाग्भटे निदानस्थाने प्रथमेऽध्याये ॥
“यथायथं यस्य व्याधेर्यद्रूपं तदेवायत्तम् ।”
इति तट्टास्थाने विजयरचितः ॥)

यथार्थं, य, स्त्री, यथातथम् । इत्यमरः । ३ । ४ । १५ ॥
“हे अयमिचारिणि । अर्थमनतिक्रान्तं यथार्थं
यथास्वरूपं यथातथं उभयत्र अवययौभावः ।

यथार्थमेवेदम् । यथातथं वक्ति सभासु विद्वान् ।”
इति भरतः ॥ तत्पर्यायः ।
“सत्वं सन्वक् समीचीनवृत्तं तथं यथातथम् ।
यथास्थितश्च सङ्गतेऽस्तीके तु वितथावृत्ते ॥”

इति हेमचन्द्रः ॥
(यथा, महाभारते । १३ । ६ । १८ ।
“कृतश्चापकृतं किञ्चित् कृते कर्मणि सिध्यति ।
सुकृतं दुष्कृतं कर्म न यथार्थं प्रपद्यते ॥”)

यथार्हं, य, स्त्री, (अर्हं योग्यमनतिक्रम्य इत्य-
ययौभावः ।) यथायोग्यम् । यथा,—
“कृत्वा तु तौ यथान्यायं यथार्हं नैव संविदम् ।
उपविष्टौ कथाः काश्चिच्चक्रतुर्वैश्वपार्थिवौ ॥”

इति देवीमाहात्म्यम् ॥
यथार्हवर्णः, पुं, (यथार्हं यथायोग्यं वर्णयतीति ।
वर्ण + अच् ।) चरः । इत्यमरः । २ । ८ । १३ ॥
यथायोग्यमचरं रूपं जातिश्च ॥

यथोचि

यथाशक्ति, य, स्त्री, शक्तानुसारेण । शक्तिमनति-
क्रम्य । इति सुम्भवीधयाकरणम् ॥ (यथा,
श्रीमद्भगवते । ६ । १२ । १६ ।

“पश्य मां निर्जितं शक्र ! लङ्कायुधधुजं नृधे ।
घटमानं यथाशक्ति तव प्राणजिह्वीर्षया ॥”)
यथाशक्तं, य, स्त्री, शास्त्रानुसारेण । शास्त्रमनति-

क्रम्य । यथा, मलमासतत्त्वे ।
“यथाशास्त्रं निर्णीतो यथायाधि चिकित्-
सितः ।

न शर्म याति यो याधिः स ज्ञेयः कर्मजो बुधेः ॥”
यथास्थितं, चि, सत्यम् । इति हेमचन्द्रः । २ । १७६ ॥
यथास्वं, य, स्त्री, (स्वमनतिक्रम्येत्यययौभावः ।)
यथावाञ्छितम् । इत्यमरः ॥ (यथा, सुश्रुते

चिकित्सास्थाने ८ अध्याये ।
“वर्णं ततोऽनुकृष्योत्तं परिषेकन्तु सर्पिषा ।
तृतीये दिवसे सुक्ता यथास्वं शोधयेद्विषक् ॥”)

यथेष्टितं, य, स्त्री, (ईष्टितमनतिक्रम्येति ।) यथा-
वाञ्छितम् । (यथा, भट्टिकाये । २ । २८ ।
“तान् प्रत्यवादीदृश राववोऽपि
यथेष्टितं प्रस्तुतकर्म धर्मेणम् ।

तपो मरुद्भिर्भवतां शूरानिः
सन्धुक्ष्यतां नोऽरिस्त्वन्धनेषु ॥”)
तत्पर्यायः । कामम् २ प्रकामम् ३ पर्याप्तम् ४

निकामम् ५ इष्टम् ६ । इत्यमरः । २ । ६ । ५७ ॥
यद् इष्टानतिक्रमे खच्छन्दप्रवृत्तौ कामादीनि
प्रायः क्रियाविशेषणानि क्रियाविशेषणत्वात्

स्त्रीत्वमेष्टम् । ईष्टितस्यानतिक्रमो यथेष्टित-
मित्यययौभावः । इति भरतः ॥

यथेष्टं, य, स्त्री, इष्टमनतिक्रम्य । यथेष्टितम् ।
यथा,—
“कृत्युर्धेष्टं तत् सत्त्वमीशान्ते स्वधनस्य वै ॥”

इति दायभागः ॥
यथेष्टचारी, [न] पुं, (यथेष्टं चरतीति । चर +
णिनिः ।) पक्षी । इति शब्दचन्द्रिका ॥

यथेष्टाचरणः, चि, (यथेष्टं आचरणं यस्य ।)
यथेष्टाचारी । यथा,—
“क्रियाहीनस्य नृखस्य महारोगिण एव च ।
यथेष्टाचरणस्याङ्गुर्मरणात्तमशौचकम् ॥”

यथेष्टाचरणस्य दूरतवेष्ट्यादासक्तस्य । इति
शुद्धितत्त्वम् ॥

यथेष्टाचारी, [न] पुं, खेच्छाचारी । यथेष्ट-
माचरितुं शीलमस्य इत्यर्थे एतत्प्रत्ययेन नियन्त्रः ॥
यथोचितं, य, स्त्री, (उचितमनतिक्रम्येति ।)

यथायोग्यम् । यथाप्राप्तम् । यथा, “अथो
भंशो यथोचितात् ।” इत्यमरः । २ । २ । २३ ॥
(यथा च श्रीमद्भगवते । ४ । २२ । ५० ।

“कर्मणि च यथाकालं यथादेशं यथावजम् ।
यथोचितं यथाविचमकरोद्भूषसात्कृतम् ॥”
चि, यथोचितमस्यास्तीति । अर्थे आद्यच् ।

यथार्हः । यथा, मार्कण्डेये । १६ । ३८ ।
“वयमायायिता मलयजभागेऽथोचितैः ।
दृष्ट्वा ताननुगृहीतो मर्यान् शस्यादिसिद्धये ॥”)

यद्योदितं, य, स्त्री, (उदितं कथितमनतिक्रम्य
इत्ययवीभावः ।) यद्योक्तम् । यथा,—
“यद्योदितन्ते पिष्टभिः कुरु दारपरिचरम् ॥”
इति मार्कण्डेयपुराणे रुचिस्तोत्रम् ॥
यदा, य, (यस्मिन् काले इति । यद् + “सर्वे-
कान्त्यकिंयत्तदः काले दा । ” ५।३।१५। इति दा ।)
यस्मिन् काले । यथा,—
“यदा यदा सतां दानिर्वेदमार्गांशुचारिणाम् ।
तदा तदा कलेर्वृद्धिरनुमेया विचक्षणैः ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वधृतवचनम् ॥
यदि, य, पञ्चान्तरम् । सम्भावना । तत्प्रमाणायः ।
येत् २ यद्युया ३ । यथा,—
“यदीक्षेहिपुलान् भोगान् चन्द्रसूर्यग्रहोपमान् ।
प्रातःस्नायी भवेन्मित्रं द्वौ मासौ माघफाल्गुनौ ॥”
इति मलमासतत्त्वम् ॥
“अपि चेत् सुदुराचारो भजते सामन्यभाक् ।
साधुरेषु च मन्तव्यः सम्यग्वाचिनो हि सः ॥”
इति श्रीभगवद्गीता ॥
“यद्युवाचपतरसम्भारः स्यादपि पशुनैव कुप्यात् ।
इति । यद्युवेति निपातसमुदायो यदर्थे ।” इति
तिथ्यादितत्त्वम् ॥
दीयं, वि, (यदीदमिति । यद् + “दृष्टाच्छः ।”
६।२।११८। इति दृः ।) यत्सम्बन्धि । यथा,
“यदीयद्युक्तो विजोय विप्रदं
कलिन्दतनया जलोद्धतमतिः ।
विजोयविप्रिनं विवेश सहसा
करोतु कुशलं हली च जगताम् ॥”
इति छन्दोमञ्जर्यां द्वितीयस्तवकः ॥
यदुः, पुं, (यजते इति । यज् + उः । एषोदरादि-
त्वात् जस्याने इकारः ।) देवयान्यां जातो
ययातिर्ष्येष्टपुत्रः । तस्य यंशे पिष्टशपात् राजा-
चक्रवर्ती नासीत् । तदंशे दामरयुगस्यान्ते
श्रीकृष्णोऽवतीर्णः । इति श्रीभगवत्समन्तम् ॥
तस्य मातुलकन्याविवाहकारणं यथा,—
“जरां प्राप्य ययातिस्तु स्वपुत्रं प्राप्य चैव ह ।
पुत्रं ष्येष्टं वरिष्ठं यदुमिदमव्ययहृदयः ॥
त्वं यदौ । प्रतिपद्यस्व पाप्मानं जरया सह ।
यौवनेन त्वदीयेन चरेयं विषयानहम् ॥
पूर्वं यवैश्चसे तु पुगस्ते यौवनं त्वहम् ।
इत्था संप्रतिपत्स्यामि पाप्मानं जरया सह ॥
यदुदवाच ।
वितस्तदुधरो दीनो जरया शिपिलोक्तः ।
बलीसन्ततगात्रस्य दुर्दृगो दुर्बलः कृशः ॥
अशक्तः कायंकरये मामभूतस्य यौवने ।
सहोपजीविमिच्छेय तां जरां नैव कामये ॥
अस्मि ते वरयः पुत्रा मत्तः प्रियतरा वृष ।
जरां यद्वीतुं धर्मेण । पुत्रमर्घ्यं हवीष्य वै ॥
ययातिरवाच ।
यो मे त्वं सुदयाप्तातो वयः त्वं न प्रयच्छसि ।
मापाप्मासुखमभ्यस्तु प्रजा वै ते भविष्यति ॥”
इति मास्त्रे ३१ अध्यायः ॥ ३॥
(इत्येवराजपुत्रः । यथा, हरिश्चन्द्रः । ६।३।६६ ।

“तस्यैवं सुप्रवृत्तस्य पुत्रकामस्य धीमनः ।
मधुमत्यां सुतो वस्री यदुनांम सद्यश्रयाः ॥”)
यदुनायः, पुं, (यदूनां नायः ।) श्रीकृष्णः । इति
हेमचन्द्रः । २ । १३३ ॥
यदुपतिः, पुं, (यदूनां पतिः ।) श्रीकृष्णः । यथा—
“यदुपतिः क गता मधुरापुरी
रघुपतिः क गतोत्तरकोशला ।
इति विचिन्त्य कुरुव्य मनः स्थिरं
न सदिरं जगदिव्यवधारय ॥”
इति रूपसनातनगोस्वामिभौ ॥
यदृच्छा, स्त्री, स्वातन्त्र्यम् । तत्प्रमाणायः । स्मरिता २ ।
इत्यमरः । १।२।२३ स्मरिता ३ । इति तट्टीका ।
(यथा, गीतायाम् । २ । ३२ ।
“यदृच्छया चोपपन्नं स्वर्गद्वारमपावृतम् ।
सुखिनः चक्षियाः पार्थ ! लभन्ते युद्धमौदृशम् ॥”)
यद्युवा, य, यदि । यथा । “यद्युवाचपतरसम्भारः
स्यादपि पशुनैव कुप्यात् । यद्युवेति निपातसमु-
दायो यदर्थे । अपि च । यद्युवा उभयं
चिकीर्त्तयौ च ब्रह्मत्वस्य इति तेनैव कल्पेन
छत्रमुत्तरामङ्गं सोदकं कमण्डलुं दर्भवटुं ता
ब्रह्मासने निधाय तेनैव प्रत्यावृत्त्यान्यचेष्टेत् ।”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
यदा, स्त्री, बुद्धिः । इति संक्षिप्तसारोद्यादित्तिः ।
पञ्चान्तरस्य ॥
यन्त्रा, [त्र] पुं, (यम् + ङच् ।) वारयिः । (यथा,
रघौ । ७ । ४४ ।
“प्रहारस्तच्छांपगमे रघस्या
यन्त्रनुपालभ्य निवर्त्तिताम्बान् ।
येऽसादिता ललितपूर्वकेतून्
सानेव सामर्षतया निजघ्नुः ॥”)
इतिपकः । इत्यमरः । ३ । ३ । ५६ ॥ (यथा,
माघे । ५ । ४२ ।
“सेवोऽपि सातुनयमाकलगाय यन्त्रा
नीतेन वन्यकरिदागकृताधिवासः ।
नाभाणि केवलमभाणि गजेन शास्त्री
गान्धस्य गन्धमपि मानभृतः सहन्ते ॥”)
विरतिकारके, वि ॥
यन्त्रं, स्त्री, (यच्छब्देति । यम् + “गुह्यवीपचिचि-
यमिसदिचदिभ्यश्चः ।” उया० ४ । १६६ ।
इति चः ।) देवाद्यधिष्ठानम् । (यथा, देवी-
भागवते । ३ । २६ । २१ ।
“अर्चाभावे तथा यन्त्रं नवार्थमनसंयुतम् ।
स्यापयेत् पीठपूजार्थं कथयं तत्र पार्श्वतः ॥”)
पार्श्वमेदः । नियन्त्रयम् । इति हेमचन्द्रः ॥
अभियन्त्रम् । इति महाभारतटीकायां नील-
कण्ठः ॥ कामान् यद्वृत्त इत्यादि भाषा ॥ ७ ॥
यादम् । यथा,—
“यन्त्रस्य गुह्यदीर्घो न विचार्यो मनुष्यद्वयः ।
अथ यन्त्रं भवान् यन्त्री न ते दीयां न ते युगाः ॥”
इति महाभारतम् ॥
दास्यनादि । कल इति भाषा । यथा,—
“दीप्यः सर्वभूतानां प्रदीप्यमानः । विदिति ।

भामयन् सर्वभूतानि यन्त्रादृष्टानि मायया ॥”
इति श्रीभगवद्गीतायाम् । १८ । २१ ।
यस्यार्थः । “सर्वभूतानां चक्षुषोऽन्तर्यामी
तिष्ठति । किं कुर्वन् सर्वानि भूतानि मायया
निजशक्त्या भामयन्सत्तत्कर्मसु प्रयत्नयन् यथा
दास्यन्तमादृष्टानि कृत्रिमाणि भूतानि सज-
घारो लोने भामयति तद्वदिति । यदा यन्त्राणि
प्रदीपयन्त्यादृष्टानि भूतानि देहाभिमानिनो
जीवान् भामयन्निरर्थः ।” इति श्रीधरस्वामी ।
अथ पूजाधारयन्त्रम् । तत्र नारदीये ।
“वायोऽग्निर्हृदयं चक्रं विष्णोः क्षेत्रसत्तुल्यम् ।
यन्त्रस्य प्रतिमास्यानमर्चने सर्वदा धरेः ॥”
गीतमीये ।
“शालग्रामे मणौ यन्त्रे प्रतिमामस्तु च ।
निर्घं पूजा धरेः काव्या न तु केवलभूतये ॥”
योगिनीतले ।
“लिङ्गस्यां पूजयेद्देवीं पुस्तकस्यां तथैव च ।
मण्डलस्यां महामायां यन्त्रस्यां प्रतिमां च ।
जलस्यां वा शिलास्यां वा पूजयेत् परमेश्वरीम् ॥”
एतन् सर्वं यन्त्राभावे । कौलावलीये ।
“यन्त्रापरान्तितापुष्यं जयापुष्यस्य विदते ।
करवीरे मुकुरते दीप्यं वा यत्र तिष्ठति ।
तत्र देवी वसेत्प्रत्यं तद्वयन्त्रं चण्डिकाद्येनम् ॥”
एतन् सर्वं यन्त्राभावे । तथा च ।
“यन्त्रं सन्तमयं प्रोक्तं मन्त्रात्मा देशतैव हि ।
देहात्मनोर्यथा भेदो यन्त्रदेवतयोक्तयोः ॥”
तथा ।
“आदौ लिखेद्यन्त्रराजं देवतायाश्च विग्रहम् ।
कामक्रोधादिदोषोत्पन्नस्य दुःखनिवन्तनात् ॥
यन्त्रमित्याहुरेतस्मिन् देवः प्रीणाति पूजितः ।
विना यन्त्रेण पूजार्था देवता न प्रसीदति ॥
दुःखनिवन्तनाद्यन्त्रमित्याहुस्तन्मतेऽपि ॥”
इति यन्त्रपूजाप्राधान्यम् ॥ ७ ॥
वाच धारयन्त्राणि । तन्नादौ सुवनेश्वरी-
यन्त्रम् । शारदायाम् ।
“प्राक्लिखादितमर्गलानुदरं पाशादिकं
घातयन्
क्रीडिष्यन्मनूय परेषु विविखेदशर्ममन्त्रद्वयम् ।
अथपूर्वपरवदकयुग्मं लयवरात् सोमाग-
नागमले-
प्यातिगन्धकाधिपादिगुणैः संस्क्रिययातनु-
परम् ॥
क्रीडिष्यद्युगार्गमातस्यितां युग्ममरागार्गमां
मायां क्षेत्रमां दक्षेण विदितेकालं शिष्यंति-
जमान ।
विः पाशादुपदेष्टव्यं विविभिर्निर्यं जमाद-
सुगुप्तमात्रं
यदुग्मेन चटनेन पञ्चवसुसुतामादितं तद्वदिति ॥”
पटार्गलमिदं यन्त्रं मन्त्रिणां शिष्यं महत् ।
पाशादिकं लिखेद्यन्त्रं पाशादिकं लिखेद्यन्त्रः ।
प्रथमोदादरो मन्त्रकथः आभिनि रतिरिति ।
साशागोदादरः सदितपरः सदितोर्ध्वः ।

ह्रीं गौरि यद्वयिते योगेश्वरि सर्वमष्टम् ।
 तितान्तः षोडशार्णोयं मन्त्रः सद्गुरुदीर्घः ॥”
 इति षोडशार्णोयं मन्त्रः ॥२॥
 “नारं हुं विलिखेत् सरोजकुण्डरे वाध्याभि-
 धानान्वितं
 मन्त्रार्णान् वसुधैवकुण्डान् वसुधैवकुण्डान्वितं
 तद्वाह्यतः ।
 श्रद्धा त्रिः परिवेष्टितं षट्पतं पञ्चसमजा-
 ननं
 यन्त्रं वश्यकरं यथादिभयक्षुल्लभाभीष्टदं
 कीर्त्तितम् ॥”
 इति त्वरितायन्त्रम् ॥ ३ ॥
 “पञ्च भागुद्वान्वितं प्रविलिखेत् तत्कर्त्तव्यं काणं
 पुन-
 र्त्तारं शक्तिगवीजमाध्यास्यितं तन्त्रेश्वरैषु
 क्रमान् ।
 मर्दिन्यामशुभसम्पदान् युगलशो वर्गान् पुनः
 पञ्चगान्
 मन्त्रार्णान् गुणशो विधाय विलिखेदन्धं
 तदन्धे ह्ये ॥”
 मन्त्रस्तु । [स्थितम् ।
 “उत्तिष्ठ पुरुषि किं स्वपिपि भयं मे सगुप-
 यदि श्रवणमश्रवणं वा तन्मे भगवति श्रमय
 साहा ॥
 मातृकार्त्तनं संवीतं भूपुरद्वयमध्यगम् ।
 यन्त्राय विन्यवामिन्याः प्रोक्तं सर्वस्य हृदि ॥
 रक्षाकरं विश्वेण क्षुद्रभूतादिनाशनम् ।
 राज्यदं भद्रराज्यानां वश्यदं यक्षमिच्छताम् ॥
 सुतापिनीनां सुतदं रोगिणां रोगशान्तिदम् ।
 बहुना किमिच्छोक्तेन यन्त्रं यत् कामदो मणिः ॥”
 इति वन्दुर्गयन्त्रम् ॥२॥
 अथ लक्ष्मीयन्त्रम् ।
 “वेदादिस्थितसाधनामयुगलः श्रीशक्ति-
 मारान्वितं
 किञ्चार्त्तयु दिनेश्वरविजयसन्तापचरं नद्विष्टः ।
 पञ्च पञ्चनक्षत्रं स्वरसम्पदायुगलं धरा-
 विमानां वगद्वन्तया त्वरितया यन्त्रं लिखेद-
 वेष्टितम् ।
 भूपुरद्वयकोटेशु ह्यनौ लोको पुनः पुनः ।
 महालक्ष्मीयन्त्रमिदं सर्वस्य फलप्रदम् ॥
 सन्त्रुः सप्तशतं सर्वस्य महिनिवारकम् ।
 षट्पदा किमिच्छोक्तेन परमसत्ताम विद्यते ॥” ॥
 अथ विपुलभेदीयन्त्रम् । [विशो
 “मध्याह्नं नवयोदितु प्रविलिखेद्दीपानि वर्ण-
 तावता पुनरष्टपदपिपरिष्काराणि लिप्या-
 यतम् ।
 भूमिभूतयेन मन्त्रायुगला नीदितु संवेष्टितं
 यन्त्रं भूपुरमीति लिखन्मन्त्रोभयं प्रददम् ॥”
 नापत्नी म ।
 “मध्याह्नं लिप्यादिपि लिखेत् षट्पदप्रदम् ।
 उक्ता नमोभिरिदं प्रददेषु धीमति ॥
 अथ भू परदेष्टुदराः लिपि प्रदीपयाम् ॥

गायत्र्या समाख्याता त्रैपुरी सर्वसिद्धिदा ॥”
 यन्त्रान्तरम् ।
 “वद्भोगेष्टुगान्तरस्यमर्दने माया लिखेद्वाग्भवं
 षट्कोणेष्वप्य सन्धिषु प्रविलिखेत् हुंकार-
 मावेष्टितम् ।
 स्त्रीदीर्घेन समीरितं त्रिषुवनप्रक्षोभणं त्रैपुरं
 यन्त्रं पञ्चमनोभवान्तकमिदं सौन्दर्यसम्पत्-
 करम् ॥”
 इति त्रिपुरायन्त्रम् ॥३॥
 अथ श्रीविद्यायन्त्रम् ।
 “विशेषं धारणं यन्त्रं प्रसज्जातु कथयामि ते ॥
 रेफकारयोर्मध्ये देवीनामभिसुखकम् ।
 साधनाम द्वितीयान्तं तस्योर्ध्वं विलिखेत्पुनः ॥
 तत्रैव मातृकां सर्वां विलिखेत्तत्क्रवाह्यतः ।
 पञ्चगव्यान्तेनैव मन्त्रेण परिवेष्टयेत् ॥
 तत्र प्राणं प्रतिष्ठाप्य विद्यामष्टोत्तारं शतम् ।
 तत् स्रष्टा प्रजपेत्पुनः देवीध्यानपरायणः ॥
 तेनो मध्यगतं क्षत्वा रक्षतस्यायवा पुनः ।
 करे धत्वा जगद्गणं हृदये स्वीय वल्लभम् ॥
 कण्ठे धनं लभेद्वाचे क्षम्यन् जन्मनं भवेत् ।
 शिखायां मोक्षमाप्नोति तस्माद्युक्तेन धार-
 येत् ॥” ॥०॥
 अथ गणेशयन्त्रम् ।
 “वीनं षट्कोणमध्ये स्फुरदनलपुरे तारगं
 दिक्षु लक्ष्मी-
 मायाकन्दर्पभूमीक्षदुरवपुष्टेष्वालिखेद्दीर्घ-
 षट्कम् ।
 तत्सन्धिष्वङ्गमन्त्रान् वसुधैवकुण्डले मूलसन्तस्थ
 वर्णान्
 श्रद्धान् पञ्चैषु विद्वान् विलिखतु गुणशक्त्यान्ध-
 मन्त्रे पलाशे ॥
 व्यावीतं लिपिभिः क्रमोक्तक्रमवशात् पाशा-
 कुशाभ्यामपि
 भूमिभूतयेन वेष्टितमिदं यन्त्रं गणाधीश्वरः ।
 लाक्षाकुङ्कुमरीयणाद्वर्णमर्दभूर्जोदरे क्षेप्य वा
 संलिखाभिवदन् यमेत सकलैः संप्रार्थनीया
 श्रियम् ॥
 उक्तं महागणपतेश्विधानं सुरपूजितम् ।
 सर्वसिद्धिकरं पुंसां समस्तपुरुषार्थदम् ॥” ॥
 अथ श्रीरामयन्त्रम् ।
 “तारं मध्ये विलिखतु मनुं षट्कुण्डले सन्धि-
 यन्त्रं मायां नारमपि लिखेत् कोणगण्डे
 पञ्चात् ।
 किञ्चार्त्तयु नरगणमतो पञ्चमथैषु माया-
 मन्त्रार्णान् गुणसुरामितानुगमे पञ्चगव्यान् ।
 दशाक्षरेण संवेष्टा कादिवर्णेषु भूपरे ।
 दिगिदिक्षु लिखेत्तेन नरविंशद्वरादयोः ।
 नमो भगवते नूयाचतुर्था रघुनन्दनम् ।
 रघोर्जपिपदायान्ते मधुरादि समीरयेत् ॥
 प्रसन्नप्रदनायेन पञ्चादभिनतेपमे ।
 वक्ष्यामि मध्याह्नमाय विन्यसे तदन्तरम् ।
 प्रसन्नादिनोऽन्तर्धे सागागतः प्रकीर्त्तितः ॥”

अथ वृषिंष्टयन्त्रम् ।
 “वीनं साध्यसन्वितं प्रविलिखेत्तन्त्रोपपन्नैष्वर्ध
 मन्त्रार्णान् सुतिष्ठो विभज्य विलिखेत्लिप्या
 वलिखेत्वेत् ।
 वाह्ये कोणगवीजवह्वस्तुधामेष्टद्वयेनाहृतं
 यन्त्रं क्षुद्रविषयघामयरिपुप्रक्षंसनं श्रीप्रदम् ॥” ॥
 अथ गोपालयन्त्रम् । [षड्धं
 “पिण्डं मन्त्रेण वीनं दहनपुरयुगे कोणराजतु-
 कुण्यात् पञ्च दशार्थस्फुरितदशदलं कामवीजेन
 वीतम् ।
 पञ्च किञ्चल्कसंस्थस्वरविहतिदशप्रोलसत्-
 षोडशार्थं
 किञ्चल्कयज्ञगात्रं विहतिर्युगद्वेष्वर्धितानष्ट-
 वर्णान् ॥
 पाशाकुशाभ्यामावीतं चौकीपुरयुगासिषु ।
 अष्टाक्षरेण ललितं यन्त्रं गोपालदेवतम् ॥
 धर्मार्थकामफलदं सर्वरक्षाकरं स्तुतम् ।
 पञ्चान्तको धरासंस्थो मनुर्विन्दुविभूषितः ॥
 पिण्डवीजमिदं प्रोक्तं सर्वसिद्धिकरं परम् ।
 स्वरः क्षणाय ठदन् षड्धर्णो मधुरीरितः ॥
 गोपीजनान्ते प्रदेष्टुलभायास्त्रिवल्लभा ।
 अयं दशाक्षरो मन्त्रो दृष्टादृष्टफलप्रदः ॥
 प्रणवं हृदयं क्षणं देवतासुक्ता ततः परम् ।
 तादृशं देवकीपुत्रं हुं फट्स्वाहासमन्वितम् ।
 षोडशाक्षरमन्त्रोऽयं गोविन्दस्य जगत्पतेः ॥
 पिण्डं रतिपतेर्वीजं नमो भगवते ततः ।
 गन्धपुष्पाय वालादिवपुषे श्यामलाय च ॥
 गोपीजनपदस्यान्ते वल्लभाय दिठावधि ।
 अगुष्टुम् मन्त्रं आख्यातो गोपालस्य जगत्पतेः ॥
 अग्नयः क्षणगोविन्दो देवतावष्टाक्षरो मनुः ॥”
 इति गोपालयन्त्रम् ॥ ३ ॥
 अथ गोपालस्य यन्त्रान्तरम् ।
 “प्राक् प्रत्यक् दक्षिणोऽवक् विधिवदभिलिखेत्
 अष्टरेखापुत्वं
 चौकीदक्षलपुत्वं यलययुगयुतं मध्यपूर्वं
 तदन्तम् ।
 शोकस्यार्णान् पुरस्ताद्वत्तपदविवरेष्वष्टवर्धं
 लिखितम्
 तद्वाह्यं द्वादशार्थं क्षदनुपरिहृतं देवकीपुत्र-
 यन्त्रम् ॥
 तं सुकी देव देवतं तं वेदे परतो वनम् ।
 तं यतो रूढतो श्यातं तं श्यातो देवकीसुतम् ॥
 लिखितं भूर्ध्वपञ्चादौ यन्त्रमेतद्वयपाविधि ।
 विहृतं नाष्टुना गित्यं सर्वकामफलप्रदम् ॥
 पलाशदक्षपतके लिखितं माधु साधितम् ।
 गोस्यानं निगनेदेतत् गदां दृष्टिर्भेषादा ॥” ॥
 अथ शिवयन्त्रम् । तत्रादौ षट्कोणमन्त्रं
 क्षत्वा तदन्तः साधनामन्त्रं प्रासादनीजं
 पिण्डाय षट्कोटेशु प्रणम्यस्थितपञ्चाक्षरवर्णान्
 विहृत्य विपरेषु षट्पदमन्त्रान् तद्विष्टः पञ्च-
 रक्षानि विरचय्य तद्विष्टं ॐ देशानाय नमः
 ॐ तत्सुगमाय नमः ॐ अक्षरोदाय नमः

मन्त्रिभ्योऽपि । मङ्गलम् ।

यं कलाय प्रथममन्त्रमासीत् त्रैलोक्यविमर्शनादीनाम्-

"दापुस्तकं समस्ताहं रते भवामिनिता ।

दीप्रापलैः मट्टशुभाद्यन्त्रं भूधरनामकम् ॥”

इति भूधरयन्त्रम् ॥

“यन्त्रं उभयसंज्ञं स्थाप्यत् स्थाप्योर्मुद्रिते सुखे ॥”

इति उभययन्त्रम् ॥ इति भावप्रकाशः ॥ (तथा च ।

“अन्धस्या तु कर्त्तव्या गोस्तनाक रसन्निभा ।

सैव ह्यिद्वान्विता मध्ये गम्भीरामारणोचिता ॥”

इति अन्धस्यायन्त्रम् ॥

“ह्यौ भागौ तु सङ्गमस्य एकावलीकन्तिकता ।

लोहकिट्टस्य भागौ च श्वेतपाषाणभागिकम् ॥

नरकेशसमं किञ्चित् कृष्णोदग्धने पेधयेत् ।

माधव्यं हृष्टं मर्द्दं तेन स्रग्धं सुसम्पुटम् ॥

शोषयित्वा रसं क्षिप्त्वा तत्कल्कैः सन्धि लेपयेत् ।

रौद्रनृपा समाख्याता सन्धकूपारदसाधिका ॥”

इति स्रग्धायन्त्रम् ॥ * ॥

“वायुकापरितं भागं तन्मध्ये स्तकं क्षिपेत् ।

रसं स्रग्धागतश्चैव भागं सावित्र रोधयेत् ॥

क्षिप्त्वा नृक्षवयैः सन्धिं प्राचयेच्चुल्लिकाग्निना ।

वालुकायन्त्रमेतद् द्वि योजयेद्रसकर्म्मणि ॥”

इति वालुकायन्त्रम् ॥

“तियं कृक्कणं काचकुप्ता गिलयेत् स्रग्धभाण्डकैः ।

तियं कृक्कणा पचेत् भागं वकयन्त्रमिति स्मृतम् ॥”

इति वकयन्त्रम् ॥

“ऊर्ध्वाधः संपुटाकारं तन्मध्ये रससंस्थितम् ।

कवचीयन्त्रमेतद् द्वि रसादिद्रव्यसाधनम् ॥”

इति कवचीयन्त्रम् ॥ * ॥

इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंयचे चारणाद्यधिकारे ॥

चिकित्सोपयग्यपरयन्त्रविवृतितयथा,—

“यन्त्रशतमेकोत्तरमत्र हस्तमेव प्रधानतमं

यन्त्राणामवगच्छ । किं कारणम् । यस्माद्वक्ता-

हते यन्त्राणामप्रवृत्तिरेव तदधीनत्वाद्यन्त्रकर्म्म-

णाम् । तत्र मनःशरीराबाधकाराणि शल्यानि

तेषामाहरणोपायो यन्त्राणि । तानि षट्प्रका-

राणि । तद्यथा । स्वस्तिकयन्त्राणि । सन्दंश-

यन्त्राणि । तालयन्त्राणि । नाडीयन्त्राणि ।

शलाकायन्त्राणि । उपयन्त्राणि चेति ॥

तत्र चतुर्विंशतिः स्वस्तिकयन्त्राणि । हे सन्दंश-

यन्त्रे । हे एव तालयन्त्रे । विंशतिर्नाड्यः । अष्टा-

विंशतिः शलाकाः । पञ्चविंशतिरुपयन्त्राणि ॥

तानि प्रायशो लौहानि भवन्ति तत्पत्तिरूप-

काणि वा तद्वत्तामि । तत्र नानाप्रकाराणां

शालानां न्यगपक्षिणां सुखैर्भुवानि यन्त्राणां

प्रायशः सट्टाणि तस्मान् तत्पत्तिरूप्यादागमादु-

पट्टशादन्ययन्त्रदर्शनाद्युक्तितश्च कारयेत् ।

ममाहितानि यन्त्राणि खरश्चक्षुसुखानि च ।

मुष्टानि सुरुपाणि सुगृहाणि च कारयेत् ॥

तत्र स्वस्तिकयन्त्राण्यष्टादशाङ्गुलप्रमाणानि

सिंहयाप्रवृत्तकनरुक्ताद्विंशतिप्रमाणारश्मिगल-

न्यगैर्वाककाककङ्कुररचासभासशृङ्गालु-

लेकप्रिलिप्तेन्यप्रक्रौचभृङ्गराजाङ्गलिकर्णाव-

भङ्गननन्दिमुखसुखानि मस्तराकृतिभिः कीले

रववद्धानि स्रग्धशवदाट्टतवारङ्गाण्यस्थि-

नियग्रहस्य सन्दंशौ षोडशाङ्गुलौ भवतस्वर्गास-

चिराच्चायुगतश्लोह्रणार्थमुपदिश्यते ।

तालयन्त्रे द्वादशाङ्गुले मत्स्यतालुवदेकतालद्वि-

तालके कर्णनासानाडीशल्यानामाहरणार्थम् ।

नाडीयन्त्राण्यनेकप्रकाराण्यनेकप्रयोजनान्येक-

तोसुखान्युभयतोसुखानि च तानि सोतोगत-

श्लोह्रणार्थं रोगदर्शनार्थमाचूषणार्थं क्रिया-

सौकर्यार्थंचेति तानि सोतोदारपरिणाहानि

यथायोगपरिणाहदौर्घाणि च ।

भगवद्भारार्थोऽर्चदण्डवस्तुचरवस्तिस्त्रवृद्धिद-

कोदरधूमनिरुद्धप्रकशसन्निरुद्धशुदयन्त्राण्यनु-

श्रद्धयन्त्राणि चोपरिष्ठाहस्यामः ।

शलाकायन्त्राण्यपि नानाप्रकाराणि नाना-

प्रयोजनानि यथायोगपरिणाहदौर्घाणि च तेषां

गण्युपदेशरूपसम्पन्नवर्द्धिशुखे हे हे यद्यण-

यहनचालनाहरणार्थमुपदिश्यते । मस्तरदल-

मात्रसुखे हे किञ्चिदानतामे सोतोगतश्लोह्र-

णार्थम् । षट्कार्पासकृतोष्णीयाणि प्रमार्जन-

क्रियासु । त्रीणि दद्यात्कृतोणि खल्लसुखानि

चारीवधप्रणिधानार्थम् । त्रीण्यन्यानि जाम्बव-

वदनानि त्रीण्यङ्गुशवदनानि षड्वाग्निकर्म्मस्त्र-

भिप्रेतानि । नासावुद्धरणार्थमेकं कोलास्थि-

दलमात्रसुखं खल्लतीक्ष्णोष्ठम् । अङ्गनाथमेकं

कलायपरिमण्डलसुभयतो सुकुलायम् । स्त्रज-

मार्गविशोधनार्थमेकं मान्तोप्यष्टान्ताग्रप्रमाण-

परिमण्डलमिति ।

उपयन्त्राण्यपि रज्जुवणिकापट्टचर्मनान्तवल्कल-

जतावस्त्राङ्गीलास-सुह्र-पाणिपाद-तलाङ्गुलि-

जिह्वा-दन्तनखसुख-वालाश्वकटकशालाङ्गीवन-

प्रवाङ्ग्यष्टायांस्कान्तमयानि चाराभिमेघजानि

चेति ।

एतानि देहे सर्वस्मिन् देहस्यावयवे तथा ।

सन्तौ कोष्ठे धमन्याश्च यथायोगं प्रयोजयेत् ॥

यन्त्रकर्म्मणि तु निर्घातनपूरणवन्धनवृद्धनवर्त्तन-

चालनविवर्त्तनविवरणपीडनमार्गविशोधनविक-

र्यणाह्रणाशोन्नमनविगमनभङ्गनोन्मथना-

चूषणैषणदारणार्ककरणप्रचालनप्रधमनप्रमा-

र्जनानि चतुर्विंशतिः ॥

खड्गद्वारा चापि विभजेद्यन्त्रकर्म्मणि बुद्धिमान् ।

असंख्येयविकल्पत्वाच्छल्यानामिति निश्चयः ॥

तत्रातिशूलमसारमतिदीर्घमतिदृक्स्वमग्राहि-

विषमग्राहि वक्रं श्रितिलमलुन्नतं नृदुकीलं

“नृदुसुखं नृदुपाशमिति द्वादश यन्त्रदोषाः ।

एतेर्दोषैर्विनिर्मुक्तं यन्त्रमष्टादशाङ्गुलम् ।

प्रशस्तं भियजा ज्ञेयं तद् द्वि कर्म्मसु योजयेत् ॥

दृश्यं सिंहासुखाद्यैस्तु गूढं कङ्कसुखादिभिः ।

निर्हरेत्तु शनैः शल्यं शल्ययुक्तियपेक्षया ॥

विवर्त्तते साध्ववगाहते च

शल्यं नियतोह्रते च यस्मात् ।

यन्त्रेष्वतः कङ्कसुखं प्रधानं

स्थानेषु सर्वेष्वधिकारि चैव ॥”

इति सुश्रुते स्त्रजस्थाने सप्तमेऽध्याय ॥ * ॥

गोलाध्यायोक्तयन्त्राणि यथा,—

“अथ यन्त्राध्यायो याख्यायते । तत्रादौ तदा-

रम्भप्रयोजनमाह ।

दिनगतकालावयवा ज्ञातुमशक्या यतो विना

यन्त्रैः ।

वच्चो यन्त्राणि ततः स्फुटानि संक्षेपतः कति-

चित् ॥

गोलो नाडीवनयं यष्टिः शङ्कुर्घटी चक्रम् ।

त्रापं तुर्यं फलकं धीरेकं पारमार्थिकं यन्त्रम् ॥”

“अथ प्रथमं गोलयन्त्रमाह ।

अपट्टतगरविचित्रं चित्तिले हत्वा कुचेन

संयुते ।

नाडीवृत्ते विन्दुं कृत्वा हत्वा च जलधमं चित्ति-

नम् ॥

रविचिह्नस्य च्छाया पतति क्षमध्य यथा तथा

विधृते ।

उर्ध्वगोले कुण्डविन्दोर्मध्ये नाथो द्युयाताः स्युः ॥”

“अथ नाडीवल्लयमाह ।

अपट्टते कुण्डलमे लभं चाधो खगोलनलिकान्तः ।

भूस्थं ध्रुवयष्टिस्थं चक्रं यष्ट्या निजोदयेच्छाङ्कम् ॥

यस्तैर्यष्टीभायासुदयेऽर्कं न्यस्य नाडिका क्षयाः ।

इष्टच्छायास्त्यान्तरेऽथ लभं प्रभायाश्च ॥

केनचिदाधारेण ध्रुवाभिमुखकीलकेऽत्र धृते ।

अथवा कौलच्छायातलमध्ये स्युर्नता नाड्यः ॥”

षट्कार्पायन्त्रलक्षणादिकं षटीयन्त्रशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

“अथ शङ्कुमाह । [शङ्कुः ।

समतलमस्तकपरिधिर्धर्मसिद्धो दन्तिदन्तजः

तच्छायातः प्रोक्तं ज्ञानं दिग्देशकालानाम् ॥

इति शङ्कुयन्त्रम् ॥

अथ चक्रमाह ।

चक्रं चक्रांशाङ्गं परिधौ स्रग्धश्चलादिकाधारम् ।

घात्रो त्रिभ आधारात् कल्प्या भाहुर्ध्वज

खाड्यश्च ॥

तन्मध्ये स्रग्धार्चं क्षिप्त्वा भिसुखनेमिकं धार्यम् ।

भूमेरुन्नतभागस्तत्राच्छायाया शक्तः ॥

तत्खाड्यान्तश्च नता उन्नतलवसंगुणीकृतं दुद-

लम् ।

दुदलोन्नतांशभक्तं नाड्यः स्यूताः परैः प्रोक्ताः ॥”

“अथ वेधेन ग्रहज्ञानमाह ।

“पैत्रर्चपुष्यान्तिमवारुणाना-

नृचदयं नेमिगतं यथा स्यात् ।

दूरेऽन्तरेऽल्पेयुभवेचरौ वा

तथात्र यन्त्रं सुधिया प्रधायम् ॥

नेमिस्थद्वयात्तगतं प्रपश्येत्

खेटश्च धिष्ण्यस्य च योगताराम् ।

नेम्यङ्कयोरक्षयुजोस्तु मध्ये

येऽंशाः स्थिता भभुवको युतस्तेः ॥

प्रत्यक् स्थिते मेऽथ पुरःस्थिते ते-

ह्येनो भुवः स्यात् खचरस्य भुक्तम् ॥”

“अथ चापं तुर्यगोलं चाह ।

दलीकृतं चक्रसुशान्तिं चाप

कोदण्डखण्डं खलु तुर्यगोलम् ॥”

“अथ फलकयन्त्राध्यायमाह ।

दृष्ट्याङ्गवेत्तः स्फुटकाल उक्तः
सुखेन नान्यैर्धनितं मयातः ।
सङ्गोलयुक्तेर्गणितस्य सारं
स्यष्टं प्रवक्ष्ये फलकाख्ययन्त्रम् ॥”

“इदानीं यन्त्रसंज्ञकमाह ।

कर्त्तव्यं चतुरस्रकं सुफलकं खाङ्गा-६० कुले-
विस्तृतं
विस्ताराद्विगुण-१०० यत्तं सुगणकेनायाममध्ये
तथा ।

आधारः अष्टाङ्गुलादिघटितः कार्या च
रेखा तत-
न्वाधारादयन्त्रसूत्रसदृशी सा लम्बरेखीयते ॥

लम्बं नवत्य-६० कुलकैर्विभज्य
प्रत्यङ्गुलं तिर्यगतः प्रसार्य ।
सूत्राणि तत्रायतसूत्ररेखा
जीवाभिधानाः सुधिया विधेयाः ॥
आधारतोऽधः खगुणा-३० कुलेषु
ध्यालमयोगे सुधिरश्च सूत्रम् ।
इष्टप्रमाणा सुधिरं श्लाका
चैष्याचसंज्ञा खलु वा प्रकल्प्या ॥
षष्ट्यङ्गुलयासमतश्च रन्ध्रात्
कृत्वा सुष्टुतं परिधौ तदङ्गम् ।
षष्ट्या घटीनां भगणांश-३६० कैश्च
प्रत्यङ्गुलं चाक्षुपलेषु दिग्भिः ॥
अग्रे सरन्ध्रा तनुपट्टिकेका
षष्ट्यङ्गुला दीर्घतया तथाङ्गा ॥”

“इदानीं यन्त्रोपकरणमाह ।

यत् खण्डकैः स्तूलचरं पलाशं
ततोऽङ्ग-१६ हतं स्याच्चरप्रसिद्धिमाह ॥”

“इदानीं यष्टिचाधनमाह ।

वेदाः ४ भवाः ११ यैलक्ष्यो १७ धृतिच-१८
विन्दो १३ च वाणाः ५ फलकर्णगिन्नाः ।
अर्कोद्भृताः स्युः क्रमशः स्वदेशे
राख्यर्तुलभ्यानि हि खण्डकानि ॥
तैः क्रान्तिपाताद्वारवेर्भुजय्या
षष्ट्यङ्गुलाचयवयेन युक्ता ।
दिग्भौ कृताप्रा भवतीष्ट यष्टिः
चा पट्टिकायां सुधिरात् प्रदेया ॥”

“इदानीं यष्टिप्रयोजनमाह ।

धार्यं तथा फलकयन्त्रमिदं यथैव
तत्पार्श्वयोर्लगति तुल्यमिदं तेजः ।
क्रायाक्षजा स्पृशति तत्परिधौ यमंशं
तत्रांशके मतिमता तरणिः प्रकल्प्यः ॥
अचप्रीनां रविलगताः पट्टिकां गच्छ तस्यादु-
यष्टेर्यादुपरि फलकेऽधश्च गोलक्रमेण ।
यत्राह्यश्चरदलगुणस्तत्र या ज्या तयात्र
क्षिप्ते वृत्ते तलमघटिकाः स्युर्नता लम्बकान्ताः ॥”

“अथ यष्टियन्त्रमाह

त्रिण्यापिष्कम्हार्त्तं दृष्टं कृत्वा दिग्द्वितं तत्र ।
दत्त्यायां प्राक् पश्चादुप्याहृतश्च तन्मध्ये ॥
तत्परिधौ षष्ट्यङ्गं यष्टिनष्टयुतिस्ततः केन्द्रे ।

त्रिण्याङ्गुला निधेया यष्ट्याग्रान्तरं यावत् ॥
तावत्या मौर्था यद्वितीयवृत्ते धनुर्भवेत् तत्र ।
दिनगतशेषा नायः प्राक् पश्चात् स्युः क्रमेणै-
वम् ॥”

“इदानीं धीयन्त्रं विवक्षुरादौ तन्प्रश्नमाह ।

अथ किम् पृथुतन्त्रैर्धोमतो भूरियन्त्रैः
स्वकरकलितयष्टेर्देत्तमृत्तायष्टेः ।
न तदविदितमानं वस्तु यदृश्यमानं
दिवि भुवि च जलस्यं प्रोच्यतेऽथ स्थलस्यम् ॥
अत्र प्रश्नः ।

वंशस्य मूलं प्रविलोक्य चायं
तत्त्वान्तरं तस्य समुच्छ्रयश्च ।
यो वेत्ति यष्ट्याव करस्यासौ
धीयन्त्रवेदो वद किं न वेत्ति ॥”

“अथ यष्ट्या भुववेधेन फलभासाह ।

यष्ट्याग्रमूलसंस्थं विद्वद्वा भुवमग्रमूलयोलम्बी ।
बाहुर्लम्बान्तरभूर्लम्बोच्छ्रायान्तरं कोटिः ॥
कोटिद्विदशगुणिता बाहुविभक्ता फलप्रभा
ज्ञेया ॥”

“इदानीं वंशादिवेधमाह ।

विद्वद्भेवं वंशतलं दृष्टुच्छ्रायादनादाहोः ।
कोट्या लब्धं त्र्ययं स्ववंशमध्ये मर्द्दीमानम् ॥
विज्ञाथो वंशाग्रं भूमानं कोटिनंगुणं भक्तम् ।
दोण्या वंशोच्छ्रायो दृष्टुच्छ्रावेण संयुतो ज्ञेयः ॥
उदाहरणम् ।

पञ्चशक्राङ्गुला १४५ यष्टिरष्टयष्टिर्दुगुच्छ्रयः ।
यष्टकरास्तलवेधो दोः कोटिः सप्तदशाङ्गुला ॥
अयवेधे रतेष्टा ११६ दोः कोटिस्तुरगङ्गुलराः ।
वंशस्य यस्य तन्मानं चात्मवंशान्तरं वद ॥”

“अथ केवलान्यवेधेनाह ।

अग्रं विन्धोर्ध्वस्यः पुनरुपविष्टश्च तद्विद्वद्वा ॥
निजभुजभक्ते कोटी तदन्तरङ्गो दृष्टोच्छ्राविश्लेषः
भूमिर्वंशोच्छ्रायः पृथक् पृथक् पूर्ववज्ज्ञेयम् ॥
अत्र प्रश्नः ।

लब्धस्यस्य यष्टादिभिर्ध्वजिनस्याप्यग्रमानं सखे !
वंशस्य प्रगुणस्य यस्य मुसमे देशे समानोवयति ।
अत्रैव लम्बवस्थितो यदि वदस्यस्यान्तरं चोच्छ्रयं
मन्ये यन्त्रविदां वरिष्ठपदवीं यातोऽसि धीयन्त्र-
विदुः ॥

उदाहरणम् ।

दृष्टयष्टोर्ध्वस्येन वंशाग्रं विध्यता भुजः ।
दृष्टयष्टुत्करोऽथान्ययष्ट्या खाङ्गाङ्गुलः सखे ॥
निविष्टेन तथा कोटिरङ्गुलं वेधयोरपि ।
आत्मवंशान्तरं त्रूहि वंशोच्छ्रायश्च वेधयितुं ॥
“अथ जलान्तर्वेधमाह ।
एवं तोचिरेयोच्छ्रायं तत्र दृष्टोच्छ्रायनितं भवति ।
किंवा यष्ट्या कोटी दृष्टुच्छ्रायो जलान्तरे
बाहुः ॥

अत्र प्रश्नः ।

दूरस्थस्य न दूरगस्य यदि बाह्यस्थ दृष्टस्य वा
वंशस्य प्रतिविम्बिनस्य सखिने दृष्टग्रामात्रं सखे ।
अत्रैव लम्बवस्थितो यदि वदस्यस्यान्तरं चोच्छ्रयं

त्वं सर्वज्ञमतीन्द्रियज्ञमनुज्ञासेन मन्ये भुवि ।
उदाहरणम् ।

दृष्टा चेत्तु यदुन्ना कोटिर्बाहुश्च चतुरङ्गुलः ।
लब्धस्येनोपविष्टेन बाहुर्कादशाङ्गुलः ॥
कोटिरष्टाङ्गुला तोवे वंशाग्रं विध्यता सखे ! ।
त्राकदन्तो दृष्टुच्छ्रायो वंशोच्छ्रायान्तरं वद ॥”

“किंवा यष्ट्याग्रस्योदाहरणम् ।

यष्टिरेमरेस्तुलान्यङ्गुलान्यथवा क्रमात् ।
आत्मतोयान्तरं दृष्ट्या वंशोच्छ्रायान्तरं वद ॥”
“अथ स्वयंवहमाह ।

खलुदाख्यसमचक्रं समनुधिराराः समान्तरा
नेत्याम् ।

किञ्चिद्वक्रातोण्याः सुधिरस्तार्धं पृथक् तासाम् ॥
रसपूर्णं तच्चक्रं द्वाधाराजस्थितं स्वयं भ्रमति ॥”

“अथान्यदाह ।

उत्कीर्य नेमिमथवा परितो मदनेन संलयम् ।
तदुपरि तालदलाद्यं कृत्वा सुधिरं रचं क्षिपेत्
तावत् ॥

यावद्वैकपार्श्वं क्षिप्रजलं नान्यतो याति ।

पिहितच्छिद्रं तदतश्चक्रं भ्रमति स्वयं जला-
द्वयम् ॥”

“अथान्यदाह ।

ताम्नादिमयस्याङ्गुशरूपनलस्याम्बुपूर्णस्य ॥

एकं कुण्डजलान्तर्द्वितीयमग्रं त्वधोमुखश्च
वह्निः ।

युगपन्मुक्तं चेत्तु कं नलेन कुण्डाद्वह्निः पतति ॥

नेत्यां वद्वद्वा घटिकाश्चक्रं जलयन्त्रवत् तथा
धार्यम् ।

नलकप्रच्युतसन्तिलं पतति यथा तद्वटीमध्ये ॥

भ्रमति ततस्तत् सततं पूर्णघटीभिः समाकृतम्
चक्रच्युतं तद्वदकं कुण्डे याति प्रगालिकया ॥”

“इदानीमन्येषां स्वयंवहसुपचक्राह ।

यदधोरन्मूलं तत् सापेक्षत्वात् स्वयंवहं याम्यम् ।
चतुरस्रमत्कारकरी युक्तिर्यन्त्रं नहि ग्राम्या ।

एवं बहुधा यन्त्रं स्वयंवहं कृदकविद्यया भवति ।
नेदं गोलाश्रितया पूर्वोक्तत्वात्तयाप्युक्तम् ॥”

इति सिद्धान्तशिरोमणौ गोले यन्त्राध्यायः ॥

यन्त्रकं, स्त्री, यन्त्रकाष्टम् । (कुन्दम् । इति हेमचन्द्रः ।
३।५.७३ ॥) कुँद इति भाषा । यस्यते काष्ठमन्त्रे-
नेति यमधातोश्चप्रत्ययेन यन्त्रं ततः स्वार्थे कप्रत्य-
येन नियमम् ॥ (यथा, सुश्रुते । ४।२ ।

“कार्यो गोफणिकावन्त्रः कस्यामाविश्य यन्त्रकम् ।
न क्रूर्यात् स्रष्टसेकश्च तेन क्रियति हि व्रजः ॥”

यन्त्रयति वध्नाति सेतुप्रभृतीतीति । प्राप् +
सुल् । सेतुप्रभृतिनिर्गमातरि, चि । यथा, रामा-
यणे । २।८०।१ ।

“स्वकर्माभिरताः नूराः खनका यन्त्रकास्तथा ॥”
“यन्त्रका अक्षप्रज्ञाद्यादिमन्त्रसमसाः ॥” इति
तट्टीका ॥

यन्त्रद्वयं, स्त्री, (यन्त्रस्य द्वयम् ।) तैलशिखला ।
इति हेमचन्द्रः । ४।६३ । यागियर इति
भाषा ॥

यन्तगोलः, पुं, कलायविशेषः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
मटर इति भाषा ॥
यन्तयं, स्त्री, (यन्त + ल्युट् ।) रक्षणम् । वन्दनम् ।
(यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने अष्टादशाध्याये ।
“यन्तयमत ऊर्ध्वमधस्तिथ्यंक् ॥”) नियमनम् ।
इति मेदिनी । ये, ७१ ॥ (यथा, सुश्रुते उत्तर-
तन्त्रे ४१ अध्याये ।
“रक्तचयाद्देनाभिलेखेवाहारयन्तयात् ।
व्रणितस्य भवेच्छोषः स चावाध्यतमस्ततः ॥”)
यन्तया, स्त्री, (यन्ति + “ययास्यन्त्यो लुच् ।” ३ ।
३ । १०७ । इति लुच् । टाप् ।) पीडा । यथा,
नैघये । ४ । १० ।

“मदनतापभरेण विदीर्य नो
यदुदपाति हृदा दमनस्वसुः ।
निविडपीनकुचद्वययन्तया
तमपराधमघातुं प्रतिव्रजती ॥”

(पीडाशब्देऽस्या विशेषो विज्ञेयः ॥)

यन्तपेयणी, स्त्री, (पिब्यतेऽनयेति । पिब् । करणे
ल्युट् । डीप् । यन्तमेव पेयणी ।) पेयणार्थयन्तम् ।
इति जटाधरः ॥ यंता इति भाषा ॥

यन्तिका, स्त्री, (यन्तयति कृतकौतुका पीडय-
तीति । यन्ति + क्तुल् । टाप् अत इत्वम् ।)
पत्न्याः कनिष्ठा भगिनी । यथा, हेमचन्द्रे ।

“कनिष्ठा श्यालिका ह्यली यन्तिका केलि-
कुक्षिका ॥”

यन्तितः, त्रि, (यन्ति + क्तः ।) बह्वः । इति धरणिः ॥
(यथा, देवीभागवते । ३ । १७ । १७ ।

“ते भूत्या जगद्भुर्धुं दृष्टादाक्रम्य यन्तिताम् ।
वेगमाना मुनिं प्राप्य सुरभिः सान्नुलोचना ॥”)

यन्ती, [न] त्रि, यन्तिविशेषः । यन्तशब्दादस्यर्थे
इन्प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ (यन्तयति व्रजतीति ।
यन्ति वन्दने + णिनिः । वन्दनकारकः । यथा,
रामायणे । १ । १ । ७६ ।

“अस्त्रेणोमुक्तमात्मानं ज्ञात्वा पैतामहाद-
वरात् ।

मर्धयन् राक्षसान् वीरो यन्तिगस्तान् यद-
च्छया ॥”)

यम, औ मैथुने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
पर०-अक०-अनिट् ।) औ, अयाप्तीत् । यमति
युवा । इति दुर्गादासः ॥

यम, औ उ विरतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥
'भा०-पर०-अक०-अनिट् । क्वाप् ।) औ,
यन्ता । उ, यमित्वा यन्त्वा । विरतिनिर्वाहः ।
यच्छति पापात् साधुः । इति दुर्गादासः ॥

यम, क मि परिवेषणे । तदभावे । इति कवि-
कल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) क
मि, यमयति यामयति । परिवेषणं, अन्नादेर-
पणम् । वेशनमित्येके । विषयस्याप्रापित्यस्य
रूपमिति रमानायः । केचित्तु परिवेषण एवायं
माशुबन्धः । यमयत्यसं द्विजाय गृही । अन्यत्र
नियामयति संयामयति इत्याहुः । अन्ये तु
अपरिवेषण एवायं माशुबन्धः । “नियमयति

विमार्गप्रस्थितानान्तु दण्डम् ।” इति शाकुन्तले ।
परिवेषणे तु यामयत्यसं द्विजाय गृही इत्याहुः ।
तेन उभयस्य प्रामाणिकत्वादुभयत्र विकल्प-
ज्ञापनार्थमाशुबन्धः कृतः । इति दुर्गादासः ॥

यमः, पुं, (यमयति नियमयति जीवानां फलाफल-
मिति । यम् + अच् ।) दक्षिणदिक्पालः ।
तत्त्वर्थायः । धर्मेराजः २ पित्रपतिः ३ सम-
वर्ती ४ परेतराट् ५ कृतान्तः ६ यमुनाभाता ७
शमनः ८ यमराट् ९ कालः १० दण्डधरः ११
आह्रदेवः १२ वैवस्वतः १३ अन्तकः १४ ।
इत्यमरः । १।१।६१ ॥ धर्मः १५ धर्मेराट् १६
जीवितेशः १७ महिषध्वजः १८ औडम्बरः १९
दण्डधारः २० कौनाशः २१ दध्नः २२ महिष-
वाहनः २३ शीर्षपादः २४ भीमशासनः २५
काङ्कः २६ हरिः २७ । इति शब्दरत्नावली ॥
कर्मकरः २८ । इति जटाधरः ॥ * ॥ चतुर्दश-
यमत्पर्यं यथा,—

“यां काश्चित् सरितं प्राप्य क्षणपक्षे चतुर्दशीम् ।
यमुनायां विशेषेण नियतस्तरपथेद्यमानम् ॥

यमाय धर्मेराजाय नृतावे चान्तकाय च ।

वैवस्वताय कालाय सर्वभूतक्षयाय च ॥

औडम्बराय दध्नाय नीलाय परमेष्ठिने ।

हृकोदराय चित्राय चित्रगुप्ताय वै नमः ॥

एकैकस्य तिलैर्मिश्रांस्त्रींस्त्रीन् दद्यात् जला-
ञ्जलीन् ।

संवत्सरकृतं पापं तत्क्षणादेव नश्यति ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वधृतभविष्यपुराणवचनम् ॥
तस्योत्पत्तिर्यथा,—

“संज्ञा च रविणा दृष्टा निमीलयति लोचने ।

यतस्ततः सरोयोऽकैः संज्ञां निपुरमब्रवीत् ॥

मयि दृष्टे सदा यस्मात् कुरुवे नेत्रसंयमम् ।

तस्माच्च निगम्यसे ऋते ! प्रजासंयमनं यमम् ॥”

मार्कण्डेय उवाच ।

“ततस्तस्यास्तु संजज्ञे भर्तृश्रपेन तेन वै ।

यमश्च यमुना चेयं प्रख्याता समहानदी ॥”

इति मार्कण्डेयपुराणे वैवस्वतमन्त्रे ७७ अः ॥

पुराणात्मनां सम्बन्धे तस्य रूपं यथा,—

“तानागतान्ततो दृष्ट्वा नरान् धर्मेपरायणान् ।

भास्करिः प्रीतिमावाद्य स्वयं नारायणो भवेत् ॥

चतुर्बाहुः श्यामवर्णः प्रफुल्लकमलेक्षणः ।

शङ्खचक्रगदापद्मधारी गरुडवाहनः ॥

खर्गयज्ञोपवीतो च सेरिचक्रतराननः ।

किरीटी कुण्डली चैव वनमालाविभूषितः ॥”

पापिनां सम्बन्धे तस्य रूपं यथा,—

“त्रिंशद्द्वयोजनदीर्घाङ्गो वार्धसदृशलोचनः ।

धूम्रवर्णो महातेजाः प्रलयाम्भीधरध्वनिः ॥

दृष्ट्वाधिराजलोमा च ज्वलद्गिरिशिखारवत् ।

नासारन्ध्रस्फुरच्छाम्बनेर्जितमहानिलः ॥

सुदीर्घदशनश्रेणिः सूर्पोपमनखावलिः ।

प्रचण्डमहिषाखण्डः सन्दृष्टशङ्खच्छदः ॥

दण्डस्तस्मैवासा भृकुटीकुटिलाननः ॥”

इति पाज्ञे क्रियायोगसारे २२ अध्यायः ॥

अस्यानधिकारो यथा,—

“श्रीवाच धर्मं यदहं ब्रवीमि

कार्यं त्वया तत् खलु धर्मेराज ! ॥

ब्रह्मोवाच ।

ये भक्ताः पुण्डरीकाक्षे कर्मणा मनसा गिरा ।
स्वकर्मनिरता दान्ता न नियन्त्या हि ते त्वया ॥
क्षणाः संपूजितो येस्तु येः क्षणाः सप्तपासितः ।
येष्व नित्यं स्मृतः क्षणो न ते त्वद्विषयोपगाः ॥
नमः क्षणायुतानन्त वासुदेव्युदीरितम् ।
येर्भावभावितो धर्म ! न ते त्वद्विषयोपगाः ॥
दानं ददद्भिर्देवैरुक्तमभ्युतः प्रीयतामिति ।
अहोपुरःसरैर्धर्म ! न ते त्वद्विषयोपगाः ॥
उत्तिष्ठद्भिः स्वर्गाद्भिश्च ब्रजद्भिश्च जनार्दनः ।
येः स्मृतस्तु सदा धर्म ! न ते त्वद्विषयोपगाः ॥
सर्ववाधास्तु ये क्षणं संस्मरन्त्युत्तरन्ति च ।
तद्भावभावितो ये च न ते त्वद्विषयोपगाः ॥
स एव धाता सर्वस्य तन्नियोगकरा वयम् ।
यमसंयमने त्यक्तः सोऽस्तत्संयमको हरिः ॥”
इति बह्मपुराणे नरसिंहप्रादुर्भावाध्यायः ॥
अपि च ।

ब्राह्मण उवाच ।

“यत् कृत्वा सुमहत् पुण्यं धर्माधर्मविनिर्णये ।
प्रमाणं त्वं हि लोकानां फलं मे ब्रूहि तद्-
यम ! ॥”

यम उवाच ।

यमो यम इति श्रुत्वा दृष्ट्वा ह्युद्विजते जनः ।
आत्मा च यमितो येन न तस्यैव यमः स्मृतः ॥
आशुशंसं क्षमा सत्यमहिंसा दम आर्जवम् ।
ध्यानं प्रसादो माधुर्यं सन्तोषश्च यमा दश ॥
यमैश्च नियमैश्चैव यः करोत्यात्मसंयमम् ।
स चाहङ्गा तु मां याति परं ब्रह्म सनातनम् ॥”
इति तत्रैव यमशर्मिलोपाख्यानम् ॥ * ॥
सावित्रीकृतं यमाष्टकं स्तोत्रं यथा,—

सावित्रीवाच ।

“तपसा धर्मेमाराध्य पुष्करे भास्करः पुरा ।
धर्मांशं यं सुतं प्राप धर्मेराजं नमाम्यहम् ॥१॥
समता सर्वभूतेषु यस्य सर्वस्य साक्षिणः ।
अतो यन्नाम शमनमिति तं प्रणमाम्यहम् ॥२॥
येनान्तश्च कृतो विश्वे सर्वेषां जीविनां परम् ।
कर्माशुरूपकाले च तं कृतान्तं नमाम्यहम् ॥३॥
विभर्ति दण्डं दण्डाय पापिनां शुद्धितेव ।
नमामि तं दण्डधरं यः शास्ता सर्वदेहिनाम् ॥४॥
विश्वे च कलयत्येव यः सर्वशुचि सन्ततम् ।
अतीव दुर्निवार्यश्च तं कालं प्रणमाम्यहम् ॥५॥
तपस्वी वैष्णवो धर्मी सयमो विजितेन्द्रियः ।
जीविनां कर्मफलदस्तं यमं प्रणमाम्यहम् ॥६॥
स्वात्मारामश्च सर्वज्ञो मित्रः पुण्यकृतां भवे ।
पापिनां क्षीणदो यस्तं पुण्यमित्रं नमाम्यहम् ॥७॥
यज्जन्म ब्रह्मणो वंशे ज्वलन्तं ब्रह्मतेजसा ।
यो ध्यायति परं ब्रह्म ब्रह्मवैशं नमाम्यहम् ॥८॥
इत्युक्त्वा सा । सावित्री प्रणमाम यमं सुने ।
यमस्तां विष्णुभजनं कर्मपाकसुवाच ह ॥

यसः

इहं यमाशक्तं नित्यं प्रातस्तथाय यः पठेत् ।
यमास्तस्य भयं नास्ति सर्वपापात् प्रसूयते ॥
महापापी यदि पठेत् नित्यं भक्त्या च नारदः ।
यमः करोति तं शुद्धं कायवृद्धेन निश्चितम् ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे २६ अध्यायः ॥ ३ ॥
पारिभाषिकयमहन्ता यथा,—
“कार्त्तिकस्य दिगान्यष्टावष्टायाचणस्य च ।
यमस्य दशना एते लज्जाहारी स जीवति ॥”
इति वैद्यकम् ॥ ३ ॥

(“पङ्कमव्यवसातैलहतगन्धाश्च ये गराः ।
खण्डगन्धाश्च ये वान्ति गन्तारस्ते यमालयम् ॥
युक्ता ललाटमायान्ति वलिं नाञ्जन्ति वायसाः ।
येषां वापि रतिर्नास्ति यातारस्ते यमालयम् ॥”
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ३१ अध्यायः ॥
अस्य शापवृत्तान्तं शापान्तवृत्तान्तश्च यम-
राजशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ ३ ॥) शरीरसाधना-
पेक्षानित्यकर्म । इत्यमरः । २ । ७ । ८६ ॥
“उपायान्तरनिरपेक्षं शरीरमात्रसाध्यं नित्यं
यावज्जीवमवश्यकार्यं यत्कर्म सत्यास्तेयादि तद-
यमः । यमेरन् ।

‘अहिंसा सत्यवचनं ब्रह्मचर्यमकल्कता ।
अस्तेयमिति पञ्चैते यमाश्चैव व्रतानि च ॥’
इति मनुः ।” इति तट्टीकायां भरतः ॥
स च अष्टाङ्गयोगान्तर्गताङ्गविशेषः । स तु
दशविधो यथा,—

“ब्रह्मचर्यं दया चान्तिध्यानं सत्यमकल्कता ।
अहिंसास्तेयमाधुर्यं दमश्चैते यमाः स्मृताः ॥”
इति गारुड १०६ अध्यायः ॥ ३ ॥

स च पञ्चविधो यथा,—
“अहिंसा सत्यमस्तेयं ब्रह्मचर्यापरिग्रहौ ।
यमाः पञ्चाथ नियमाः शौचं द्विविधमीरितम् ॥”
इति तज्जैव २३० अध्यायः ॥

“अहिंसासत्यास्तेयब्रह्मचर्यापरिग्रहा यमाः ।”
इति पातञ्जले साधनपादे । ३० ॥ यच्छ्रुति निय-
च्छ्रुति इन्द्रियग्रामसन्नेति । यम + षण् ।)
संयमः ॥ यथा, अमरः । ३ । २ । १८ ।
“विद्यामो विद्यमो यामो यमः संयामसंयमौ ॥”
काकः । शनिः । इति मेदिनी । मे, २३ ॥
(विष्णुः । यथा, महाभारते । ११ । १८६ । ३० ।
“अतीन्द्रः संयतः सर्गो धृतात्मा नियमो यमः ॥”
“अन्तर्यच्छ्रुतेति यमः ।” इति तज्जायि शङ्करा-
चार्यः ॥)

यमः, चि, (यच्छ्रुति एकत्र गर्भाशये निरतो
भवतीति । यम् + अच् ।) यमजः । इति
मेदिनी । मे, २३ ॥ तयोर्व्यञ्जित्वनिरूपणं यथा,
“वह्निर्धर्मेषु चारित्र्यादयमयोः पूर्वजन्मतः ।
यस्य जातस्य यमयोः पश्यन्ति प्रथमं सुखम् ।
सन्तानः पितरश्चैव तस्मिन् ज्यैष्ठं प्रतिष्ठितम् ॥
जन्मप्राप्त्यातु ज्यैष्ठं यमयोः न तु नित्यक-
प्राप्त्यातु जन्मप्राप्त्यन्यद्वैदे सुखदशं न प्राप-
न्त्यात् ॥” इति उदाहृतत्त्वम् ॥ (यथा,—
“वैजैः न्तर्वातुना भिन्ने द्वौ जीवौ कृत्वा मारुतौ ।

यमकं

यमावित्यभिधीयते धर्मतरपुरःसरी ॥”

इति सुश्रुते शारीरस्थाने द्वितीयोऽध्याये ॥
अनयोरेकस्य दृष्टिरपरस्य जीयताकथमित्यत
आह ।

“कर्मोक्तत्वादिधर्माश्मेदात्
सक्रान्तं दृष्टिसुपैति कुर्वा ।
एकोऽधिको न्यूनतरो द्वितीय
एवं यमेऽप्यधिको विशेषः ॥”

इति चरके शारीरस्थाने द्वितीयोऽध्याये ॥)

यमकं, क्री, (यमं युग्मभावं कायति प्राप्तीतीति ।
कै + कः ।) शब्दालङ्कारः । तस्य लक्षणादि
यथा,—

“सत्यं पृथग्वायाः स्वरयज्ञनसंयतेः ।

क्रमेण तेनैवावृत्तिर्यमकं विनिगद्यते ॥

अत्र द्वयोरपि पदयोः कचिन् सार्धकत्वं
कचिन्निरर्धकत्वं कचिदेकस्य सार्धकत्वमपरस्य
निरर्धकत्वमत उत्तं सत्यं इति । तेनैव
क्रमेणैति दमो मोद इत्यादेर्विभक्तविषयत्वं
सूचितम् । एतच्च पदपादादौकावृत्तित्वेन
पादाद्यावृत्तेश्चानेकविषयतया प्रभूततममेदं
दिङ्मात्रमुदाह्रियते ।

‘नवपलाशपलाशवनं पुरः

स्फुटपरागपरागतपङ्कजम् ।

खटुलतान्तलतान्तमलोकयत्

ससुरभिं सुरभिं सुमनोभरेः ॥’

इति माघे । ६ । २ ॥

अत्र पदावृत्तिः पलाशपलाशेति सुरभिं
सुरभिमित्यत्र च द्वयोः सार्धकत्वम् । लतान्त-
लतान्तित्यत्र प्रथमस्य निरर्धकत्वं परागपरागे-
त्यत्र द्वितीयस्य एवमन्यत्राप्युदाहार्यम् । यम-
कादौ भवेदैक्यं लोकोन्वोलोरोक्षया । इत्युक्त-
नयात् । सुखलतां जडतामवलग्न इत्यत्र
न यमकत्वहाणि ।” इति साहित्यदर्पणे दशमः
परिच्छेदः । १० ॥ (यमकालङ्कारस्तु युग्मपाद-
यमकायुग्मपादयमकाद्यन्तयमक-पादमध्ययमक-
पादान्तयमक-पादादियमक-पादादिमध्ययमक-
पादाद्यन्तयमक-मध्यान्तयमक-काव्ययमकगर्भ-
यमकचक्रवालयमकपुष्पयमकमहायमकमिधुन-
यमकवृन्तयमकविषययमकसतृप्तयमकवज्रयमक
यमकावलीभेदात् बहुविधः । तत्तत्तत्तयोदाह-
र्यादिकं भट्टिकाये दशमसर्गे यमकचक्रे काव्या-
दर्शे दशमपरिच्छेदे च द्रष्टव्यम् ॥ अष्टविशेषः ।
यथा, महाभारते । ४ । ५५ । ४२ ।

“ततो विराटस्य सुतः सयमादित्य वाजिनः ।
यमकं मण्डलं कृत्वा तान् योषान् प्रत्यवारयत् ॥”

“यमकं शत्रूणां निरोधकं मण्डलं कृत्वा ॥” इति
तट्टीकायां नीलकण्ठः ॥ दशमम् । यथा, महा-
भारते । ३ । १६ । ८ ।

“मण्डलानि विचित्राणि यमकानीतराणि च ।
सयानि च विचित्राणि दक्षिणानि च सर्वशः ॥”
“यमकानि खट्वानि ॥” इति तट्टीकायां नील-
कण्ठः ॥ चि, यमजः । इति मेदिनी । मे, १८२ ॥

यमजः

यमकः, पुं, (यम् + भावे ण् । सार्धं ण् ।)
संयमः । इति मेदिनी । मे, १८२ ॥
यमकानिन्दी, स्त्री. (यमः कानिन्दी च सुनः सुना
च यस्याः ।) संज्ञा । सा च सर्वपद्मी । इति
शब्दरत्नावली ॥

यमक्रीटः, पुं, (यमरुचकः क्रीटः ।) सुधूरनामा
क्रीटः । इति विकारशेषः ॥

यमक्रीटः, स्त्री, लज्जायाः पूर्व्यं एषियाचतुर्थभानं
देशविशेषः । यथा,—

‘लज्जा क्रमणे यमक्रीटिरस्याः

प्राक्पश्चिमे रोमकपत्तनच ।

अधस्ततः सिद्धपुरं मुनेरुः

सौम्यैश्च याम्ये बहुवानलक्ष । ।

कुञ्जपादान्तरितानि तानि

स्थानानि यद्गोलविदो वदन्ति ॥”

इति सिद्धान्तशिरोमणिः ॥

यमघण्टः, पुं, (यमं घण्टयतीति । घण्टि +
घण् ।) योगविशेषः । यथा,—

“हि मघापूर्वफलशुक्लौ पुष्याश्लेषौ च चन्द्रयोः ।

ज्येष्ठानुराधा भरणी चार्द्राशौ कुञ्जपादरे ।

हस्ताङ्गं चन्द्रके मूला पूर्व्यापाङ्गा च रेवती ।

जीवे चतुरभद्रश्च मृगशिरा सातिरोहिणी ।

अनिवारं शनभिया श्रवणा यमघण्टकः ॥”

इति सारसंघः ॥

अपि च ।

“वष्टोऽथखर्चैर्दुक्ते खयर्पतिदिने सौम्यपारे-
र्यमोपि ।”

अस्य वर्ज्यकालनिर्णयो यथा,—

“यमघण्टे यजेदष्टौ खयौ दादश नाडिकाः ।

अन्येषां पापयोगानां मध्याह्नात् परतः शुभम् ॥”

अस्य दोषा यथा,—

“यमिर्वातो न जीवेत् यदि शक्रसमो भवेत् ।

विदाद्ये विधवा नारी यात्रायां मरणं भवेत् ॥

निष्कलं क्रयवणिज्यं विचारणे च मूर्खता ।

यष्टप्रवृत्ते भङ्गः व्याचूडायां मरणं भवेत् ॥

जलदाने फलं नास्ति व्रतदाने च निष्फलं ।

शुभकर्मणि सर्वानि नैव कुर्व्याद्विचक्षणः ॥”

इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

रविवारे १० । ११ । शीम्वारे ८ । ६ । मङ्गल-

वारे १७ । १८ । १ । २ । बुधवारे ११ । ६ ।

शुक्रवारे १६ । २० । २६ । २७ । शुक्र-

वारे १५ । ४ । शनिवारे २४ । २२ । इति

यमघण्टयोगः ॥

यमजः, चि, (यमो यमकः सन् जायते इति ।
जन् + ङः ।) एककालीनैकगर्भजातपत्नान-
दयम् । यथा, मेदिनी । मे, २३ ।

“यमोऽन्यलिप्तो यमघे नाशके घमने घर्मा ।”

(यथा च कथाचरितामरे । २३ । ६१ ।

“शान्तिकरोऽपि पुरीषा आद्यसुतं शान्ति-

योगमपरय ।

नैवानरमर्षितवान् सिद्धयिकापुत्रजौ

यमजौ ॥”)

यमद्वि

अस्य ऋतुत्वं यमशब्दं द्रष्टव्यम् ॥ (अश्वविशेषे,
पुं। यथा, अश्ववैद्यके । ३ । १५२ ।
“एकेनाङ्गेन ह्रीनेन भिन्नेन च विप्रेतः ।
यमजं वाजिनं विन्यात् वामनं वामना-
सतिम् ॥”)

यमदग्निः, पुं, (यमन् हुतभक्षणशीलः प्रज्वलितो
ऽग्निरिव । एषोदरादित्वात् जस्य यः ।) जम-
दग्निसुनिः । स तु परशुरामपिता । इति
भरतहिरूपकोपः ॥ (विवृतिस्तु जमदग्निशब्दे
द्रष्टव्या ॥)

यमदूतः, पुं, (यमस्य दूतः ।) यमस्य चरः ।
यथा,—
“यमदूतपिशाचाद्यैर्न परासुरपास्तये ।
सद्भिरोपध्वनीयानि तस्मात् परिचञ्चयेत् ॥”
इति वाग्भटे श्रीराम्यान् पञ्चमेऽध्याये ॥
धर्मास्व उवाच ।

“के ययं विवृताकाराः पाशसुन्नरपाणयः ।
दंष्ट्राकरालवदना अङ्गारमण्डपप्रभाः ॥
ययं सर्वे महावीराः ज्वलत्पावकलोचनाः ।
क्षता तथापि युष्माकमियं केन सुदुर्गतिः ॥”
यमदूता ऊचुः ।

यमदूता वयं सर्वे यमाज्ञाकारिणः सदा ।
त्वद्दत्तोऽयं द्विजास्माकं सुमहान् कश्मलो-
दयः ॥”

इति पद्मपुराणे क्रियायोगसारे ६ अध्यायः ॥
यमदूतकः, पुं, (यमस्य दूत इवेति कन् ।) काकः ।
इति शब्दरत्नावली ॥ (यमदूत + स्वार्थे कन् ।)
यमदूतश्च ॥

यमदूतिका, स्त्री, (यमस्य दूतिकेव ।) तिन्तिङ्गी-
वृत्तः । (यथा,—
“जीवनं जीवनं हन्ति प्राणान् हन्ति समीरणः ।
किमाश्चर्यं चारभूमौ प्राणदा यमदूतिका ॥”
इत्युद्भटः ॥)

यमदेवता, स्त्री, (यमो देवता अधिष्ठात्री यस्याः)
भरणीनक्षत्रम् । इति हेमचन्द्रः । २ । २२ ॥
यमदुमः, पुं, (यम इव भयावहो दुमः ।) शास्त्रलि-
वृत्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विवरणमस्य
शास्त्रलिशब्दे ज्ञातव्यम् ॥)

यमद्वितीया, स्त्री, (यमप्रिया द्वितीया इति मध्य-
पदलोपिकर्मधारयः ।) कार्तिकशुक्लद्वितीया ।
भाटद्वितीया इति ख्याता । तत्कृतं यथा ।
लिङ्गपुराणे ।

“कार्तिके तु द्वितीयायां शुक्लायां भाटपूजनम् ।
या न कुर्यादग्निमन्त्रं भातरः सप्तजन्मनि ॥”
तस्या इति शेषः । महाभारते ।

“कार्तिके शुक्लपक्षस्य द्वितीयायां बुधश्चिरः ।
यमो यस्तुनया पूर्वं भोजितः स्वयं च स्वयम् ।
तस्मान्निरुद्धं पार्थ । न भोक्तव्यमसौ बुधैः ॥
यत्रैव भगिनीहस्तादोक्तं पुष्टिर्बुधेनम् ।
दानानि च प्रदेयानि भगिनीभ्यो विशेषतः ॥”
तथा ।

“प्रमत्तं विजगुप्रमत्तं यमदूतां पूजयेत् ।

यमद्वि

अर्घ्यंश्चात्र प्रदानं यो यमाय सहजद्वयैः ॥
सहजद्वयैर्भगिनीभाटभिः । अर्घ्यमन्तः ।

“एतद्धि मार्तण्डज पाशहस्त
यमान्तकालोक्तधरामरेश ।

भाटद्वितीयाश्रितदेवपूजां
यद्वाच्यं चार्घ्यं भगवन्नमस्ते ॥

धर्मराज नमस्तुभ्यं नमस्ते यमुनायज ।
पाहि मां किङ्करैः सार्द्धं स्वर्गपुत्रं नमोऽस्तु ते ॥”

यमुनाश्च संपूज्य नमस्कृत्यान् ।
“यमस्वसर्नमस्तु यमुने लोकपूजिते ।
वरदा भव मे नित्यं स्वर्गपूजितं नमोऽस्तु ते ॥”
अन्नं दत्त्वा पठेत् ।

“भान्तस्तवातुजाताहं सुदृष्टं भक्तमिदं शुभम् ।
प्रीतये यमराजस्य यमुनाया विश्रयतः ॥”
ज्येष्ठा चेत् तदायजाताहमिति वदेत् ॥ अत्र
भोक्तव्यं पुष्टिर्वर्द्धनं इति विधिसमभियाजुत-
फलश्रुत्या भोजननियमस्य प्राधान्यात्तस्य सुख-
कालोऽध्याविभक्तदिनपञ्चमांशो ग्राह्यः । यथा
दत्तः ।

“पञ्चमे च तथा भागं चावभागो यथार्हतः ।
पितृदेवमनुष्याणां कीटानाञ्चोपदिश्यते ॥
संविभागं ततः कृत्वा गृहस्थः श्रेष्ठभुग्भवेत् ।
इतिहासपुराणाद्यैः यष्ट्यश्च सप्तमं नयेत् ॥”
संविभागो विभज्यान्नस्य प्रतिपादनम् । देवोऽत्र
वैश्वदेवसमन्वी । पञ्चमांशालाभे तु ।

“न सुज्जीनोद्धृतस्तेहं नातिमौह्यमाचरेत् ।
नातिप्रगे नातिसायं नातिसन्ध्यासमीपतः ॥”
इति मनुक्तपर्वदस्तक्षर्योदस्तितरकालोऽपि
ग्राह्यः । सौह्यं लप्तिः । अत्र भोजनस्य राग-
प्राप्तत्वेऽपि तत्कालस्य ।

“तुनिभिर्दिरशनं प्रोक्तं विप्राणां मर्त्यवासिनां
नित्यम् ।

अहनि च तथा तमस्त्रिणां सार्द्धं प्रहरयामान्तः ॥”
इति कात्यायनीयेन नियमितवाङ्मोजनकालस्य
वैधत्वेन शास्त्रीयत्वात् न सामान्यशास्त्रप्राप्तप-
णीविषय्युदासासङ्गतिः । अत्रानध्ययनं भान्ता-
नाम् । प्रेतपक्षोत्तरद्वितीयायां तन्निषेधात् ।
यथा च राजमार्तण्डे ।

“प्रे को चे चा द्वितीयास्ताः प्रेतपक्षे गते तु या ।
या तु कोजागरे याते चेन्नावल्याः परंऽपि च ॥
चातुर्मास्ये मसाम्ने च द्वितीया या भवेत्तिथिः ।
परास्त्रितास्त्रनध्यायः पुराणैः परिकीर्तितः ॥”
ज्यातिषे । तथा यमद्वितीयायां यात्रायां मरणं
भवेत् । इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ * ॥ अस्यां व्रत-
विधानं यथा,—

नारद उवाच ।

“भगवन् ! प्रष्टुमिच्छामि त्वामहं विनया-
न्वितः ।
तद्ब्रूतं ब्रूहि मे स्वामिन् ! त्वत्पुत्रं येन न पश्यति ॥
अल्पदोषं सद्यःपुण्यं शोभनं व्रतसुत्तमम् ।
प्रसादं कुरु मे स्वामिन् ! यथाहं तत् करोमि
भोः ॥

यमद्वि

ब्रह्मोवाच ।

यदि चेच्छसि विप्रेन्द्र व्रतानां व्रतसुत्तमम् ।
व्रतं यमद्वितीयायां शृणु त्वं त्वत्पुत्रवारणम् ॥
कार्तिके मासि शुक्लायां द्वितीयायां सुनीम्बर ॥
कर्णेशं तद्विधानेन ह्यपत्युनिवारणम् ॥
त्राक्षो सुहृत्तं चोत्थाय चिन्तयेदात्मनो हितम् ।
प्रातः कृत्वा द्विजः स्नानं दन्तधावनपूर्वकम् ॥

ततः शुक्लाम्बरधरः शुक्लमात्यानुलेपनः ।
स्नाननित्यक्रियो हृष्टः कुण्डलाङ्गदभूषितः ॥
विधिं विष्णुश्च गृहस्थ संस्थाप्योद्गमरे शुभे ।
पद्मं गमदलं कृत्वा पूजयेत् सुखमानसः ॥
चन्दनगुरुकूर्पू रकुङ्कुमैर्द्विजसत्तमः ।

पुष्पैर्धूपैश्च नैवेद्यैर्नारिकेलैर्दिभिः फलैः ॥
सरस्वतीश्च सरदां वीणापुस्तकधारिणीम् ।

ध्यायेत् शुक्लाम्बरधरां संसवाहनसंस्थिताम् ॥
ततो त्वत्पुत्राशायं सालङ्कारां पयस्विनीम् ।
विप्राय वेदविदुषे गात्रं दद्यात् सवत्सकाम् ॥
अपत्युनिवारणाय संसारार्णवतारिकाम् ।

विप्रं तुभ्यमिमां रौद्रीं धेयुं सम्प्रददे ह्यहम् ॥
इति वाक्यविचारेण धेयुं दद्याद्विजातये ।
कुलीनाय सुशान्ताय रोगहीनद्विजाय वै ॥
तदभावे चोदकुम्भं सवत्सं सहिरण्यकम् ।

औद्गुम्बरविधानेन सम्प्रदद्याद्विजातये ॥
तस्याप्यलाभे विप्रेन्द्र ! विप्राय सङ्गपानहौ ।
दद्यात् कार्तिकशुक्लायां द्वितीयायां विशेषतः ॥
ज्ञानिभ्यश्चान् तथा वृद्धान् संपूज्य चाभिवादयेत् ।

नारिकेलैर्दिनेन तोषयेत् स्ननानपि ॥
ततः सोदरसम्यग्ना भगिनी याभवन्मुने ।
तस्या गृहं समागत्य अदधानोऽभिराजयेत् ॥
भद्रे भगिनि ! शुभगे त्वदङ्घ्रिसरसौरहे ।

अयसंय नमस्कृतुं मागतोऽहं तवालयम् ॥
इति श्रुत्वा भगिन्यादिः सोदरं विनयान्वितम् ।
गृधुवाक्यैस्तत्तत्तस्य पूजनं क्रियते महत् ॥
अथ भाटमती भान्तस्त्वं नो वयसि वाम्बवः ।

भोक्तव्यं भोऽद्य महेष्टे त्वाशुषे कुलदीपक ! ॥
कार्तिके शुक्लपक्षस्य द्वितीयायां सद्योदरः ।
यमो यस्तुनया पूर्वं भोजितः स्वयं च स्वयत् ।
अस्मिन् दिने यमेनापि पूजिता भगिनी शुभा ॥

स्वसुर्नरो वेषसि यो न सुदृष्टे
यमद्वितीयादिनमेव जञ्वा ।
तं पापिनं सर्वसुराः प्रबुध्य
संसारमार्गे रटयन्ति विप्र ! ॥

तस्माद्भ्रात्रा स्वयं च भोक्तव्यं मासि कार्तिके ।
शुक्लावाच द्वितीयायां सर्वैश्वर्याय भो द्विज ! ॥
वर्षे वर्षे च कर्तव्यं यशसे आशुषे अये ।
ततः सम्याप्य सुमते भगिन्ये सुविधानतः ॥

स्वर्णलङ्कारवच्छादिदानसत्कारमादरात् ।
प्रदद्यात्पुनिशार्द्धं प्रश्रयावनतः सुधीः ॥
स आशीर्षं प्रयत्नास्त्रा नमस्कृत्य क्षमापयेत् ।
सर्व्या भगिन्यः सन्नोद्या ज्येष्ठाशुक्रमशस्तदा ॥

वस्त्राभरणसत्कारैर्भोजनैः पुष्टिर्वर्द्धनैः ।
करोत्येवं नरो विहास्य याति यमपातनाम् ॥

अपमृतं न चाप्नोति सत्त्वं सत्त्वं हि नान्यथा ॥
 येभैर्गन्धः सुवासिन्धो वस्त्रालङ्कारतोषिताः ।
 न तेषां वस्त्रं यावत् कलहो न रिपोर्भयम् ॥
 व्रतस्यास्य प्रसादेन भूताः प्रेताश्च राक्षसाः ।
 दूरादेव पलायन्ते धर्मेराजेन ताडिताः ।
 यो देवो महिषाक्षो दण्डमुदगरधारण
 वेष्टितः किङ्करैर्दृष्टस्तस्मै कालात्मने नमः ॥
 इत्थं त्वं हि जगद्गुरुः । कुरुष्व तद्ब्रतं शुभम् ।
 रम्यं यमद्वितीयाख्यमपमृतनिवारणम् ॥
 व्रतस्यास्य प्रभावेन पुत्रपौत्रसमन्वितः ।
 नत्वं वदामि ते विप्र ! गृहस्थः स्यान् सदैव हि ॥
 गार्हस्थ्येन समो धर्मो न भूतो न भविष्यति ।
 सन्दिह्योऽत्र न कर्त्तव्य इह लोके परत्र च ॥
 ये वै यमद्वितीयाख्यं व्रतं कुर्वन्ति मानवाः ।
 न प्रजन्मन्तं पापं तन्जगदिव नश्यति ॥
 अपुत्रो लभते पुत्रं धनहीनो लभेद्वनम् ।
 भार्याहीनो लभेद्भार्यां सुखं कुलसम्भवात् ॥
 यस्यां तिथौ यमुनया यमराजदेवः
 संभोजितः सकललोकनिपातद्वयः ।
 तस्यां भुङ्क्ते सुतिथौ च गृहे भगिन्याः
 प्राप्नोति वित्तमतुलं च चिरायुरेव ॥”

इति पाद्मे उत्तरखण्डे १२५ अध्यायः ॥

यमधारः, पुं, (यमा युग्मीभूता धारास्य । यदा,
 यमवत् विनाशिका धारा यत्र ।) पार्श्वद्वय-
 धारायुक्ताक्षविशेषः । किरीच काटार इत्यादि
 भाषा ॥

यमनं, स्त्री, (यम् + भावे ल्युट् ।) वन्धनम् ।
 उपरतिः । इति मेदिनी । ने, १११ ॥ (यमयति
 यथा, हरिवंशे भविष्यपर्वणि । १६ । ४८ ।
 “अणुर्वाग्मन्नामासि यतस्त्वं वामनाख्यया ।
 मननाक्षुनिदेवासि यमनाद् यतिरुच्यसे ॥”)

यमनः, पुं, (यमयति नियमयतीति । यम् + ल्युट् ।)
 यमः । इति मेदिनी । ने, १११ ॥ (यमयति
 वशमानयतीन्द्रियग्राममिति । संयमकर्त्तरि, त्रि ।
 यथा, वाजसनेयसंहितायाम् । ६ । २२ ।
 “यन्तासि यमनो भुवोऽसि धरुणः ।”

“यमनः स्वयं संयमनकर्त्ता भवसि ।” इति तद्-
 भाष्ये सहीधरः ॥ नियमकारिणि च त्रि । यथा,
 तत्रैव । १४ । २२ ।

“यन्त्री राड्यन्त्रासि यमनो भुवासि धरित्री ।”
 “यमनी सर्वेषां नियमकारिण्यसि ।” इति
 तद्भाष्ये सहीधरः ॥

यमनिका, स्त्री, (यच्छति आहणोतीति । यम् +
 ल्युट् । कन् । टाप् ।) यवनिका । इत्यमर-
 टीकायां रामायणम् ॥ कानात् इति भाषा ॥

यमपत्नी, स्त्री, (यमस्य पत्नी ।) यमस्य भार्या ।
 यमस्य वै भार्ये । धूमोर्णा १ विजया २ । इति
 जटाधरः ।

यमप्रियः, पुं, (प्रीयातीति । प्री + कः । यमस्य
 प्रियः ।) वटवृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥
 यमभगिनी, स्त्री, (यमस्य भगिनी स्वभा ।) यमुना ।
 इति हेमचन्द्रः । ४ । १४६ ॥

यमराजः, पुं, (यमश्चासौ राजा चेति । “राजाहः
 सखिभ्यष्टत् ॥” ५ । ४ । ६१ । इति टच् ।) यमः ।
 इति हेमचन्द्रः । २ । ६६ ॥ अथ पुण्यादि यथा,
 “पुरी संयमनी तस्य चित्रगुप्तस्तु लेखकः ।
 भृत्यो चण्डमहाचण्डौ धूमोर्णाविजये प्रिये ।
 विचारभूमिका नीचिः सहायाः कालपूरुषाः ॥”
 इति जटाधरः ॥ * ॥

स च विमात्रा ह्यायया श्रमः । (यथा, मार्क-
 ण्डेये । ७७ । २५—२६ ।

“ह्यायासंज्ञा त्वप्येषु यथा खेचतिवत्सला ।
 तथा न संज्ञाकन्यायां पुत्रयोऽज्ञानवर्जित ॥
 नलिनातुपभोगेषु विशेषमनुवासरम् ।
 मनुक्ततृणान्तवानस्या यमस्तस्या न चक्षमे ॥
 ताडनाय च वै कोपात् पादस्तेन समुद्यतः ।
 तस्याः पुनः चान्तिमता न तु देहे निपातितः ॥
 ततः शशाप तं कोपात् ह्यायासंज्ञा यमं द्विज ।
 किञ्चित् प्रस्फुरमाणोऽपि विचलत्पाणिपक्षवा ॥
 पितुः पत्नीममर्यादं यन्मां तर्ज्यसे पदा ।
 सुवि तस्मादयं पादस्तवाद्येव पतिष्यति ॥”)
 तच्छापान्तं यथा,—

“स्वरूपधारिणीं चैमामानिनाय निजाश्रमम् ।

संज्ञां भार्यां प्रीतिमनीं भास्करो वारितस्करः ॥

ततः पूर्वसुतो योऽस्याः सोऽभूदेवसुतो मनुः ।

द्वितीयस्तु यमः शापादहर्मादृष्टिरभूत् सुतः ॥

क्रिमयो मांसमादाय पादस्ते सहीतलम् ।

यतिष्यन्तीति शपापान्तं तस्य चक्रे पिता स्वयम् ॥

धर्मेदृष्टिर्यतश्चासौ समो मित्रे तथाहिते ।

ततो नियोगं तं यास्ये चकार तिमिरापहः ॥

यमुना च नदी जज्ञे कलिन्दान्तरवाहिणी ॥”

इति मार्कण्डेयपुराणे वैवस्वतमन्वन्तरे । ७८ ।

२५—२६ ॥

यमराट्, [ज्] पुं, (प्रा० यमराजत् यमप्रभृतयः

किङ्करास्तेषु राजते यमेन संयमेन राजते इति

वा । राज् + क्तिप् । इत्यमरटीकायां रघु-

नाथः ।) यमः । इत्यमरः । १ । १ । १६ ॥

यमलं, स्त्री, (यमं लातीति । ला + कः ।) युग्मम् ।

इति हेमचन्द्रः । ६ । ६० ॥ (त्रि, यमजः ।

यथा, देवीभागवते । ३ । २८ । ५ ।

“सुमित्रातनयौ जाता यमौ द्वौ मनोहरौ ।

ते जाता वै किशोराश्च धनुर्बाणधराः किल ॥”)

यमलपत्रकः, पुं, (यमलं यमजं पत्रमस्य । बहुव्रीहौ

कः ।) अश्वत्थपत्रकः । कौविदारवृक्षः । इति

राजनिघण्टुः ॥

यमलार्जुनहा, [न्] पुं, (यमलार्जुनो हतवान्

इति । हन् + क्तिप् ।) श्रीकृष्णः । इति हेम-

चन्द्रः ॥

यमलार्जुनौ, पुं, (यमलौ च तावर्जुनौ चेति

कर्मधारयः ।) गोशूलस्त्रार्जुनवृक्षद्वयम् । तौ

कुवेरपुत्रौ नलकूबरमणिग्रीवौ । नारदशापात्

वृक्षतां गतौ श्रीकृष्णेन उद्धारितौ । यथा,—

“यदिगौ लोकपालस्य पुत्रौ भूत्वा तमःसुतौ ।

न पिशससमात्मानं विजानीतः सुदुर्महौ ॥

अनोऽर्हतः स्थावरतां स्यातां नैवं यथा पुनः ।
 स्तुतिः स्यान्मत्प्रसादेन तत्रापि मदनुययात् ।
 वासुदेवस्य सान्निध्यं लब्ध्वा दिव्यशरच्छते ।
 वृत्ते खलीकतां भूयो लब्धमस्ती भविष्यतः ॥

श्रीशुक उवाच ।

स एवमुक्त्वा देवर्षिर्गता नारायणाश्रमम् ।
 नलकूबरमणिग्रीवावासतुर्यमलार्जुनौ ॥
 ऋषेर्भागवतमुखस्य सत्त्वं कर्त्तुं वचो हरिः
 जगाम शनैस्तत्र यत्र सौ यमलार्जुनौ ॥
 देवर्षिर्मे प्रियतमो यदिमौ धनदात्मजौ ।
 तत्तथा साधयिष्यामि यद्गौतं तन्महात्मनः
 इत्यन्तरेणार्जुनयोः कृष्णस्तु यमयोर्यथा ।
 आत्मनिर्वृत्तशान्तिं तौ व्यंगतसुदूखलम् ॥

वालेन निष्कर्षतान्गुदूखलं तन्

हामोदरेण तर्षोत्कलिताङ्गप्रिवन्तौ ।

निष्पेतुः परमविक्रमितातिवैप-

स्कन्धप्रवालविटपौ कृतचण्डशब्दौ ॥

तत्र श्रिया परमया कङ्कभः स्फुरन्तौ

सिद्धाङ्गुपेक्ष कुजयोरिव जातवेहाः ।

कृष्णं प्रणम्य शिरसास्त्रिलोकनाथं

वह्नाङ्गली विरजसाविदम्बतुः स्त ॥

वाणी गुणानुकथने श्रवणौ कथायां

हस्तौ च कर्म्मसु मनस्तव पादयोर्नः ।

स्तुत्यां शिरस्तव निवासजगत्प्रणामे

दृष्टिः सतां दर्शनेऽस्तु भवत्तनूनाम् ॥

श्रीभगवानुवाच ।

तद्गच्छतं मत्परमौ नलकूबरसादनम् ।

संजातो मयि भावौ वामीष्ठितः परमोऽभवः ॥

श्रीशुक उवाच ।

इत्युक्तौ तं परिक्रम्य प्रणम्य च पुनः पुनः ।

बह्नाङ्गुलमामन्त्र्य जग्मतुर्द्विषत्ततारम् ॥”

इति श्रीभागवते १० स्कन्धे १० अध्यायः ॥

यमली, स्त्री, (यमल + स्त्रियां ङीष् ।) चोटिका-

ह्वयम् । इति मेदिनी । ने, १२६ ॥ चोटो

शाटीपण्यावे हिमचन्द्रेण गणिते वैव चोटिका ॥

यमवाहनः, पुं, (यमस्य वाहनः ।) महिषः । इति

हेमचन्द्रः । ४ । १४७ ॥ (तथास्य पण्यायः ।

“महिषो घोटकारिः स्यात् काशरश्च रजस्वः ।

पीनस्कन्धः क्षण्कायो बुलापो यमवाहनः ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीये भागे ॥

यमव्रतं, स्त्री, (यमस्य धर्मेराजस्यैव व्रतम् ।)

राजधर्मेविशेषः । स तु पञ्चपां विना

पानिनां शास्त्ररूपः । इति पुराणम्

यमस्वसा, [ज्] स्त्री, (यमस्य स्वसा भगिनी ।)

यमुना । दुर्गा । इति मेदिनी । से, ६० ॥

(यदुक्तं हरिवंशे आर्यास्तवप्रकरणे । ५८ । १८ ।

“जया च विजया च त्वं तुष्टिः पुष्टिः जमा दया ।

ज्येष्ठा यमस्य भगिनी नीलकौशेयवासिनी ॥”)

यमानिका, स्त्री, (यमानी + खाद्ये कन् ।)

यमानी । तत्पण्यायः । अलमोदा २ उद्यगन्दा ३

ब्रह्मदर्मा ४ । इत्यमरः । २ । ४ । १४५ ॥

“वत्वादियमान्याम् । यमानी दिविधा एका

यमुना

क्षेत्रयमानी सा अजमोदा इत्येव ख्याता ।
 अपरा यमानी इत्येव ख्याता अविशेषान्
 हरोरपीति सुभूतिः । केचित्तु अजमोदादिद्वयं
 वनयमान्यां ब्रह्मदर्भादिद्वयं यमान्यामित्याहुः ।
 उग्रगन्ध्याजमोदाख्या स्मृता क्षेत्रयमानिका
 इति । 'यमानी दीपको दीप्यो भूतिकक्ष
 यमानिका ।' इति च रत्नः । यच्छति विर-
 मति निवर्तते अगमिमान्यमनया यमानी । यमौ
 उ विरतौ नास्तीति अनट् इप् यमानी स्वार्थे
 के यमानिका यमानी पञ्चमवर्गपञ्चममध्या ।
 यवानीति अन्तःस्थचतुर्थमध्या इति केचित् ।
 इति भरतः ॥ * ॥ अस्या गुणाः । कुष्ठशूल-
 नाशित्वम् । हृद्यत्वम् । पित्ताग्निकारित्वम् ।
 वायुकफकृमिनाशित्वम् । इति राजवल्लभः ॥
 यमानी, स्त्री, (यच्छति विरमति निवर्तते अगि-
 मान्यमनयेति । यम + करणे लुट् । डीष् ।
 पृथोदरादित्वात् साधुः ।) यमानिका । इति
 शब्दरत्नावली ॥ (यथास्याः पर्यायः ।
 "यमानी दीपको दीप्यो भूतिकक्ष यमानिका ॥"
 इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)
 यमान्तकः, पुं, (यमस्यान्तकः । न्युज्यतादेवास्त्य
 नयात्वम् ।) शिवः । इति शब्दरत्नावली ॥
 (यमश्च अन्तकश्च तौ इति विग्रहे । वैवस्वत-
 कालौ । यथा, महाभारते । २ । १७ । १५ ।
 "तेजसा सूर्यसङ्काशः क्षमया पृथिवीसमः ।
 यमान्तकसमः क्रोधे त्रिया वैश्रवणोपमः ॥"
 "यमो वैवस्वतः अन्तकः कालः ।" इति तट्टी-
 कार्या नीलकण्ठः ॥)
 यमी, स्त्री, यमुनानदी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 (यथा, श्रीमद्भागवते । ८ । १३ । ६ ।
 "तृतीयां वङ्कामेके तासां संज्ञासुतास्त्रयः ।
 यमो यमी आह देवस्यायाच्च सुतान् षष्ठः ॥"
 यमुना, स्त्री, (यमयतीति । यमि + "अजयमि
 शीङ्भ्यश्च ।" उणा० ३ । ६१ । इति उनन् ।
 टाप् ।) दुर्गा । यथा,—
 "सर्वाणि हृदयस्यानि मङ्गलानि शुभानि च ।
 ददाति वैशितान् लोके तेन सा सर्वमङ्गला ॥
 सङ्गमाहमनाङ्गला लोके देवी विभायते ।
 यमस्य भगिनी जाता यमुना तेन सा मता ॥"
 इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः ॥ * ॥
 (यच्छति विरमति गङ्गायामिति । नदी-
 विशेषः । सा तु हिमालयदक्षिणदेशाभि
 गत्य प्रयागे गङ्गायां मिश्रिता । तत्पर्यायः ।
 कालिन्दी २ सूर्यतनया ३ श्रमनस्वसा ४ ।
 इत्यमरः । २ । १० । ३२ । तपनतनूना ५ कलिन्द-
 कन्या ६ यमस्वसा ७ श्रमा ८ तापी ९ कलिन्द-
 नन्दिनी १० यमनी ११ यमी १२ । इति
 शब्दरत्नावली ॥ कलिन्दशैलपा १३ सूर्य-
 सुता १४ । इति जटाधरः ॥ (यथा,—
 "गङ्गा सरस्वती शोणयमुना सरयूः सची ।
 वेया इरापती नीला उत्तरा पूर्ववाहिनी ॥"
 इति हारीते प्रथमे स्थाने यमोऽध्याये ॥)

यमुना

अस्या जलगुणाः । पित्तदाहवमनश्रमापहत्वम् ।
 खादुत्वम् । वातजननत्वम् । पावनत्वम् । वृद्धि-
 दीपनकरत्वम् । रोचनत्वम् । वलप्रदत्वम् ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥ सा यमस्य भगिनी ।
 यथा,—
 "सावर्णिर्मेरुष्टे तु तपो धार चकार ह ।
 अद्यादि भविता लोके मनुः सावर्णिकेऽन्तरे ॥
 भ्राता शनैश्चरन्त्यास्य गच्छत् स तु लब्धवान् ।
 तथोर्यवीयसी या तु यमस्वसा यशस्विनी ।
 अभवन् सा सरिच्छेष्टा यमुना लोकपावनी ॥"
 इति वद्विपुराणे सागरीयाख्यानम् ॥ * ॥
 सा च वृन्दावने सुयुक्ताख्या परा शक्तिः । यथा,
 श्रीभगवानुवाच ।
 "इदं वृन्दावनं रम्यं मम धामैव केवलम् ।
 तत्र ये पशवः साक्षाद्दृष्टाः कीटा नराधमाः ।
 ये वसन्ति ममाधिष्ठं नृणा यान्ति ममान्तिकम् ॥
 तत्र या गोपपत्न्यश्च निवसन्ति ममालये ।
 योगिन्यस्तात ! एवं हि मम देवाः परायणाः ॥
 पशुयोजनमेवं हि वनं मे देहरूपकम् ।
 कालिन्दीयं सुयुक्ताख्या परमान्तवाहिनी ॥"
 इति पाञ्च पातालखण्डे ७ अध्यायः ॥ * ॥
 अस्या जलस्य कृष्णवर्णत्वकारणं यथा,—
 पुलस्त्य उवाच ।
 "यदा दक्षसुता ब्रह्मन् ! सती याता यमस्यम् ।
 विनाश दक्षयज्ञं तं विचचार त्रिलोचनः ॥
 ततो वृषध्वजं दृष्ट्वा कन्दर्पः कुसुमायुधः ।
 अपत्रीकं तदास्त्रेण औष्मादेनाभ्यताडयत् ॥
 ततो हरः शरणाप्य औष्मादेनाभिताडितः ।
 विवचार तदोत्सक्तः काननानि सरांसि च ॥
 सारन् सतीं महादेवस्तथोष्मादेन ताडितः ।
 न शर्म लेभे देवर्षे वाग्विह्व इव द्विपः ॥
 ततः पपात देवेशः कालिन्दीसरिते मुने ।
 निमग्नो शङ्करे चापे दग्धा कृष्णत्वमागता ॥
 तदाप्रभृति कालिन्द्या देगङ्गननिभं जलम् ॥"
 इति वामने ६ अध्यायः ॥ * ॥
 ज्येष्ठशुक्रदादश्यादिव्यस्यां स्नानपिण्डदानफलं
 यथा,—
 "यज्येष्ठशुक्रदादश्यां स्नात्वा वै यमुनाजले ।
 मधुरायां हरिं दृष्ट्वा प्राप्नोति परमां गतिम् ॥
 यमुनासलिले स्नातः पुरुषो मुनिसत्तम ! ।
 ज्येष्ठाम्भलामले पक्षे दादश्यामुपवासकत् ॥
 समभ्यर्चय्युतं सन्धक् मधुरायां समाहितः ।
 अश्वमेधस्य यज्ञस्य प्राप्नोत्यविकलं फलम् ॥
 ज्येष्ठाम्भले सिते पक्षे समभ्यर्च्य जनार्दनम् ।
 धन्यो नः पिण्डनिर्वापं यमुनायां प्रदास्यति ॥"
 इति विष्णुपुराणे ६ अंशे ८ अध्यायः ॥
 यमुनाजनकः, पुं, (यमुनाया जनकः ।) सूर्यः ।
 इति हेमचन्द्रः । २ । ६ ॥
 यमुनाभिन्, [द] पुं, (यमुनां भिनत्तीति । भिद् +
 कृप् ।) बलदेवः । इति हेमचन्द्रः । २ । १३८ ॥
 (एतद्दृष्टान्तमुक्तं यथा, हरिवंशे । १०२ ।
 ३४—३६ ।

ययातिः

"स हलेनानतामेण कुले शब्द महानदीम् ।
 चकर्षे यमुनां रामो युत्थितां वनितामिव ॥
 सा विजलजलमोता हृदप्रस्थितसंस्थया ।
 यावर्त्तत नदी भीता हलमार्गानुसारिणी ॥
 लाङ्गलादिहमार्गा सा वेगगा वक्रगामिनी ।
 सङ्कर्षणभयवक्ता योषेवाकुलतां गता ॥")
 यमुनाभ्राता, [ञट] पुं, (यमुनाया भ्राता ।)
 यमः । इत्यमरः । १ । १ । ६१ ॥
 यमेरुका, स्त्री, (यमं ईरयति प्रेरयतीति । ईरि +
 बाहुलकात् उकः । टाप् ।) दण्डका । इति
 त्रिकाण्डशेषः ॥
 ययातिः, पुं, नहुषराजपुत्रः । तत्पर्यायः । नाहुषिः
 २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ नाहुषः ३ । इति
 जटाधरः ॥ तस्योपाख्यानं यथा,—
 "नहुषस्य प्रवक्ष्यामि पुत्रान् सप्तैव धार्मिकान् ।
 यतिर्ययातिः संयातिरुद्धवः पञ्चमस्तथा ॥
 स्वर्गातिर्मेघयातिश्च सप्तैव वंशवद्गुणः ।
 ययातिरकरोद्वाच्यं धर्मेकशरणस्तदा ॥
 शर्मिष्ठा तस्य भार्याभूत् दुहिता वृषपत्न्यः ।
 भार्गवस्याङ्गना तद्वेदेयानी च सुव्रता ॥
 ययातिदेवयान्यान् पुत्रावननयन्नुपः ।
 यदुश्च तुल्यसुखेव शक्रविष्णु इवापरी ॥
 तस्मादेव तु राजर्षेः शर्मिष्ठा वाचपत्न्यणी ।
 इत्युत्पाशुष पूरुष च्चीन् कुमारानजीजनत् ॥
 ततः काले च कस्मिंश्चिद्देवयानीं शुचिस्मिता ।
 ययातिसहिता राजन् जगाम हरितं वनम् ॥
 ददर्श च तदा तत्र कुमारान् देवरूपिणः ।
 क्रीडमानान् सुविश्रब्धान् विस्मिता चेदमब्रवीत् ॥
 किन्नामधेयं गोत्रं वः पुत्रकाः ! ब्राह्मणः पिता ।
 विब्रूत मे यथातथ्यं श्रोतुमिच्छामि तं ह्यहम् ॥
 तेऽदर्शयन् प्रदेष्टुम्या तमेव वृषसत्तमम् ॥
 ब्रूहा च तत्त्वतो देवी शर्मिष्ठा मिदमब्रवीत् ॥
 ममाधीना सती कस्मादकार्षीर्विप्रियं मम ॥
 शर्मिष्ठोवाच ।
 यदा तथा वृत्तो राजा वृत्त एव तदा मया ।
 त्वत्तो हि मे पूष्यतमो राजर्षिः किं न वेत्सि
 तत् ॥
 शौनक उवाच ।
 श्रुत्वा तस्यास्ततो वाक्यं देवयान्यब्रवीदिदम् ।
 राजन्नाद्येह वत्स्यामि विप्रियं मे त्वया कृतम् ॥
 अविश्रवन्ती किञ्चित् राजानं सानुलोचना ।
 अचिरादेव संप्राप्ता कायस्योशनसोऽन्तिके ॥
 देवयान्युवाच ।
 शर्मिष्ठयातिवृत्तास्मि दुहित्रा वृषपत्न्यः ।
 त्रयोऽस्यां जनिताः पुत्रा राज्ञानेन ययातिना ।
 दुर्भगाया मम सौ तु पुत्रौ तात ! त्रवीमि च ।
 शुक उवाच ।
 धर्मज्ञः सन् मधाराज ! योऽधर्मप्रलयाः प्रियम्
 तस्माज्जरा त्वामचिराद्वर्षयिष्यात् दुर्जया ॥
 मयातिरुवाच ।
 शत्रुकामां क्षियं यस्तु गम्यां रक्षसि याचितः ।
 नोमेति सद्य धर्मेण भूयश्छुप्यते वृषे ॥

अधर्मेभ्यस्त्वयः शर्मिष्ठासुपजग्मिवान् ॥
अहो यौवनस्याहं देवयान्या भृगुदह ! ।
प्रसादं कुरु मे ब्रह्मन् जरेयं मा विप्रत माम् ॥
शुक्र उवाच ।

नाहं नृषा ब्रवीम्येनं जरां प्राप्नोति भूमिप ! ।
जरां त्वेतां त्वमन्यस्ते संक्रामय यदीच्छसि ॥
ययो दास्यति पुत्रो यः स ते राजा भविष्यति ॥
इति मात्स्ये ३२ अध्यायः ॥ * ॥

शौनक उवाच ।

“जरां प्राप्य यथातिस्तु स्वपुरं प्राप्य चैव हि ।
पुत्रं ज्येष्ठं वरिष्ठं यदुमित्यवधीह्वयः ॥
त्वं यदो ! प्रतिपद्यस्व पाप्मानं जरया सह ।
यौवनेन त्वदीयेन चरेयं विषयानहम् ॥
पूर्वं वर्धस्वहस्ते तु पुनस्ते यौवनं त्वहम् ।
दत्त्वा सम्प्रतिपत्स्यामि पाप्मानं जरया सह ॥
यदुरुवाच ।

सन्ति ते बहवः पुत्रा मत्तः प्रियतरा वृष ! ।
जरां गृहीतुं धर्मेभ्यः पुत्रमन्यं वृणीष्व वै ॥
यथातिरुवाच ।

यो मे त्वं हृदयाज्जातो वयः स्वं न प्रयच्छसि ।
पापाज्जातुलसम्भवात् दुष्पूजा ते भविष्यति ॥
तुल्यसो प्रतिपद्यस्व पाप्मानं जरया सह ।
यौवनेन चरेयं वै विषयांस्तव पुत्रक ! ॥
तुल्यरुवाच ।

न कामये जरां तात ! कामभोगप्रणाशिनीम् ।
बलरूपान्तकरणीं बुद्धिमानविनाशिनीम् ॥
यथातिरुवाच ।

यस्त्वं मे हृदयाज्जातो वयः स्वं न प्रयच्छसि ।
तस्मात् प्रजा समुच्छेदं तुल्यसो ! तव यास्यति ॥
हृदयो ! त्वं प्रतिपद्यस्व वर्धस्व विनाशिनीम् ।
जरां वर्धस्वहस्ते यौवनं स्वं प्रयच्छ च ॥
हृदुरुवाच ।

न गजं न रथं चान्यं जीर्णं भुङ्क्ते वरस्त्रियम् ।
नारीगच्छास्य भवति तां जरां न कामये ॥
यथातिरुवाच ।

यस्त्वं मे हृदयाज्जातो वयः स्वं न प्रयच्छसि ।
तस्मात् इह्यो ! प्रियः कामो न ते सम्प्राप्यते ॥
कचित् ॥

अनो ! त्वं प्रतिपद्यस्व पाप्मानं जरया सह ।
एकं वर्धस्वहस्ते चरेयं यौवनेन ते ॥

अतुरुवाच ।

जीर्णः शिशुरिवास्ते कालेऽन्नमशुचिर्यथा ।
न जुहोति च कालेऽग्निं तां जरां नैव कामये ॥
यथातिरुवाच ।

यस्त्वं मे हृदयाज्जातो वयः स्वं न प्रयच्छसि ।
जरादीषस्त्वयोक्तो यत्तस्मात् प्रतिपत्स्यसे ॥
पूरो ! मे त्वं प्रियः पुत्र ! त्वं वरीयान् भविष्यसि ।
कायस्योशनसः शापान्न च त्वमोऽस्मि यौवने ॥
पूरो ! त्वं प्रतिपद्यस्व पाप्मानं जरया सह ।
किञ्चित्कालं चरेयं वै विषयान् वयसा तव ॥
पूर्वं वर्धस्वहस्ते तु प्रतिपत्स्यामि यौवनम् ।
सर्वेव प्रतिपत्स्यामि पाप्मानं जरया सह ॥

शौनक उवाच ।

एवमुक्तः प्रत्युवाच पूरुः पितरमब्रुवा ।
यथात्य त्वं महाराज ! तन् करिष्यामि ते वचः ॥
यथानिरुवाच ।

पूरो ! प्रीतोऽस्मि ते वत्स प्रीतश्च दं दामि ते ।
सर्वकामसन्देहा ते प्रजा राज्ये भविष्यति ॥
इति मात्स्ये ३३ अध्यायः ॥ * ॥

शौनक उवाच ।

“पौरवेयाद्य वयसा यथातिर्नृषात्मजः ।
प्रीनियुक्तो नरश्चेष्टाचार विषयान् सुखी ॥
पूर्णं मत्वा ततः कालं पूरुं पुत्रमुवाच ह ।
पूरो ! प्रीतोऽस्मि भद्रं ते गृहाणेदं स्वयौ-
वनम् ॥

राज्यस्यापि गृहाणेदं यत् त्वयोपकृतं पुरा ॥

शौनक उवाच ।

एवं स नाहुयो राजा यथातिः पुत्रमौषितम् ।
राज्येऽभिषिष्य सुदितो वानप्रस्थोऽभवन्मुनिः ॥
उषित्वा वनवासं स ब्राह्मणेः सह संश्रितः ।
फलमृताशुनो दान्तो यथा स्वर्गमितो गतः ॥
इति मात्स्ये ३५ अध्यायः ॥ * ॥

ययोः, पुं (यायते प्राप्यते भक्तैरिति । या + “यापोः
कित् दे च” । उणा० ३।१५६ । इति ईः
द्वित्वञ्च ।) महादेवः । इत्युणादिकोशः । १।३५४ ॥

(याति इतं गच्छतीति । अश्वः । इत्यञ्जलदत्तः ॥)

ययुः, पुं, (यातीति । या + “यो दे च ।” उणा०
१।२२ । इति उः द्वित्वञ्च । यजन्यनेनेति ।

यज + उः । एयोदरादित्वात् जस्य यत्त्वमित्यमर-
टीकायां रघुनाथः ।) अश्वमेधोयाश्वः ।

सामान्यघोटकः । इति मेदिनी । ये. ४७ ॥

यवः, पुं, (ययते अन्नसा इति । यु निप्रत्यये + अप् ।)
स्वनामख्यातशूकधान्यम् । तत्पर्यायः । सित-
शूकः २ । इत्यमरः । २।६।१५ ॥ शितशूकः ३ ।

इति शब्दरत्नावली ॥ मेध्यः ४ द्विः ५ अक्षतः ६
कशुकी ७ धान्यराजः ८ तीक्ष्णशूकः ९ तुरग-
प्रियः १० शूकः ११ महेष्टः १२ पवित्रधान्यम्
१३ । तस्य गुणाः । कषायत्वम् । मधुरत्वम् ।
तुष्टोत्तलत्वम् । प्रमेहपित्तकफापहारकत्वञ्च ।
अशूकसुखयवगुणाः । बलप्रदत्वम् । दृढत्वम् ।
नृणां बहुवीर्येष्टिदत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

अपि च ।

“यवः कषायमधुरो बहुवातशूलदुग्धुरः ।
रूचः स्नेहकरः प्रीतो मूत्रमेदकफापहः ॥”

इति राजवल्लभः ॥ * ॥

(अपि च ।

“यवः कषायो मधुरो हिमश्च
कटुर्विपाके कफपित्तहारी ।
ब्रणेषु पण्डितिलवच्च निर्वं
प्रवहन्मूत्रो बहुवातवर्धकः ॥
स्नेहान्निमेघा खरवर्णस्तत्र
स पिच्छिलः स्थूलविलेखनश्च ।
मेदो मरुतृद्धरणोऽतिरूचः
प्रसादनः प्रोणितपित्तयोश्च ॥

एभिर्गुणैर्हर्षितरांस्तु किञ्चिद्-
विश्याद् यवेभ्योऽतियवान् विशेषैः ॥”

इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्यायः ॥

“रूचः प्रीतो गुरुः स्वादुर्बहुवातशूलद्वयः ।
स्नेहक्रान्त सकषायस्तु बल्यः श्लेष्मविकारनुत् ॥
रूचः कषायानुरसो मधुरः कफपित्तहा ।
मेदः क्रिमिविषप्रच वल्लो वेणुयवः स्तुतः ॥”

इति चरके सूत्रस्थाने २७ अध्यायः ॥

“कचिद्वाक्यशेषादपि शक्तिग्रहः यथा यवपदस्य
कङ्कपभृतौ स्नेहानां दीर्घशुके च श्रितानां
यवहारादेकमात्रशक्तेः परिच्छेत्तुमशक्यत्वात्
नानार्थत्वस्य चान्यायत्वान् यवमयश्चरुर्भवतीति
श्रुतौ यवपदस्यार्थं मन्दे हे ।

‘वसन्ति सर्वश्रुतानां जायते पत्रशतानम् ।
मोदमानास्तु निष्ठन्ति यवाः कणिश्रुशालिनः ॥’
इति विध्यर्थाकाङ्क्षा प्रवर्तमानाहाक्यशेषाद्दीर्घ-
शूक एव यवपदस्य शक्तिग्रहः ।” इति शब्दशक्ति-
प्रकाशिकायां नैमित्तिकसंज्ञायाम् ॥ * ॥ हविष्ये
यवानामेव मुख्यत्वम् । यथा,—

“हविष्येयु यवा मुख्यास्तदुह ब्रीहयः स्तुताः ।
माषकोद्वगौरादिसञ्जालामेऽपि वर्जयेत् ॥”

इति कत्यायनसंदिता । ६ । १० ॥

नवयवागमे तैरवश्यं आहं कार्यं अकरणे.
प्रत्यवायश्रवणान् । यथा,—

“नचत्रयहपीडासु दुष्टस्त्रावलीकने ।
इच्छाश्राद्धानि कुर्वीत नवशस्यागमे तथा ॥
इति विष्णुपुराणान् वचसाण्वहुतरवचनेषु
नवान्मृतेः नवान्नागमत्तिनैव निमित्तं जाघवान् ।
अमावस्यास्तिर्लोचका भागो प्रौष्ठपदूर्ध्वं क्षण
त्रयोदशी ब्रीहियवपाको च ।
एतांस्तु आहकालान् वै नित्यानाह प्रजापतिः ।
आहमेतत्सकुल्यो नरकं प्रतिपद्यते ॥”

इति आहृतत्वे नवान्मृतेः ।

परिमाणविशेषः । स तु चतुर्धन्यमानरूपः । इति
शुभङ्करः । षट्सर्वपरिमाणात्मकश्च । यथा,—

“जालान्तरगते भानौ यच्चानु दृश्यते रजः ।
तैश्चतुर्भिर्भवेत्क्षिप्त्वा लिखायद्भिश्च सर्वगः ।
षट्सर्वपर्यवल्कीको गुञ्जेका तु यवैस्त्रिभिः ॥”

इति शब्दचन्द्रिका ॥ * ॥

अङ्गुलिस्थयवाकाररेखाविशेषः । यथा,—

“तर्जनीमूलसंयुक्तौ यवौ पुनार्धदौ क्रमात् ।
मध्यमायां यवचेवाङ्गुलेऽपूर्वधनप्रदः ॥”

अपि च सासुद्रके ।

“मध्यमायां यदि यवो दृश्यते च सुशोभनः ।
तदान्वस्यतं त्रयं प्राप्नोत्यङ्गुलके यवे ॥
यस्यापि चक्रमङ्गुले यवपूर्वश्च दृश्यते
तदा पितामहादीनामर्जितं लभते धनम् ॥”
(पूर्वपक्षः । यथा, वाजचनेयसंहितायाम् । १४।
३१। “एकविंशतास्तु वत प्रजा अखण्यन्त यवा-
न्नायवाश्चाधिपतय आसन् ।” “यवाः पूर्व-
पक्षाः अयवाः अपरपक्षाः ।” इति तर्जनी-
कायां महीधरः ॥)

यवनि

यवकः, पुं (यवप्रकारः। यव + “सूलादिभ्यः प्रकारवचने कन्” ५।१।३। इति कन् ।) यवः । इत्यमरटीकायां रामायणम् ॥ (यथा,— “यवका ह्यायनाः पांशुवाप्यनैयधकादयः । शालीनं शालयः कुर्वन्त्यनुकारं गुणा गुणैः”

इति चरके सूत्रस्थाने २७ अध्याये ॥)

यवकं, त्रि, (यवकानां भवनं चेतमिति। यवक + “यवयवकषष्टिकाद् गन्” ५।२।३। इति यत् ।) यवभवनीचतचेतम् । इत्यमरः । २ । ६ । ७ ॥

यवचारः, पुं, (यवचातः चारः । शाकपार्थिव- वत् समासः ।) चारविशेषः । यथा,— “नरसारयवचारस्फटिकारित एव काचवक- यन्तेः ।

बहुशः पातं सत्त्वं तद्वि महाद्रावकज्ञाम्”

इति रत्नावली ॥

तत्पर्यायः । यवाग्रजः २ पाक्यम् ३ । इत्यमरः । २।६।१०८॥ यवलासः ४ यवशूकः ५ सारकः ६ रेचकः ७ यवनालकः ८ । इति शब्दरत्नावली ॥

यावशूकः ६ चारः १० तर्ह्यः ११ तीक्ष्णरसः १२ यवनालजः १३ इति रत्नमाला ॥ यवजः १४ यवशूकजः १५ यवाङ्गः १६ यवापत्यम् १७ ।

अस्य गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । कफवातो- दराग्निनाशित्वम् । आमशूलाश्वरुककृत्स्नविष- दोषहरत्वम् । सरत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

अर्गः श्वासगुल्मग्रहणीपाण्डुतीक्ष्णानाहगलामय- नाशित्वम् । इति राजवल्लभः ॥ (तथा च । “पाक्यः चारो यवचारो यवशूको यवाग्रजः ।

यवचारो लघुः क्षिप्तः सुख्यो बद्धिदीपनः ॥ निहन्ति शूलवातामश्लेष्मासगलामयान् । पाण्डुशोमग्रहणीगुल्मानाहर्ही हृद्दामयान्”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

यवचोदः, पुं, (यवानां चोदः ।) यवचूर्णम् । तत्पर्यायः । चिकसः २ । इति हेमचन्द्रः ॥

यवगण्डः, पुं, (यूना गण्डः स्फोटकः । पृथोदरादि- त्वात् यवादंशः ।) युवगण्डः । इति शब्दरत्ना- वली ॥ ययम्भीडा इति भाषा ॥

यवजः, पुं, (यवाव्यायते इति । जन् + डः ।) यवचारः । इति रत्नमाला ॥ (यथास्य पर्यायः । “यावशूको यवचारो यवशूको यवाग्रजः ।

चारस्तीक्ष्णस्तीक्ष्णरसो यवजो यवनालजः”

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

यवानो । इति राजनिर्घण्टः ॥

यवोज्ज्वल, स्त्री, (यवजादुज्ज्वलोऽस्य ।) तवचीरम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

यवातक्ता, स्त्री, कृताप्रभेदः । शङ्खिनीति यवेची इति चम्पूनाम् । (यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ४५ अः ।

“यवतिक्तातेलं सन्वेदोषप्रशमनमौषधित्तम् । धामदीपन खेखनं मेधं पथं रसायनम्” ॥)

तत्पर्यायः । महातिक्ता २ दृढपादविषपिण्डी ३ नाकुली ४ नेत्रमौना ५ शङ्खिनी ६ पृथ्वयुक्ती ७ तटुली ८ अक्षपीडा ९ सप्तप्रयौ १०

यवनः

यशस्विनी ११ माहेश्वरी १२ तिलफला १३ यावी १४ तिक्ता १५ । अस्या गुणाः । सतिक्ता- स्त्वम् । दीपनत्वम् । रुचिकारित्वम् । हृमि- कुष्ठविषण्णसदोषनाशित्वम् । रेचनत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

यवतेलं, स्त्री, (यवनिर्मितं तैलम् ।) यवचूर्णादि- युक्तपकृतैलविशेषः । तत्प्रकारं गुणश्चाह ।

“यवचूर्णाह्विकृष्टं मज्जिष्ठार्हपलेन तु ।

तेलप्रस्थः शतगुणे काष्ठीके साधितो जयेत् ।

ज्वरं दाहं महावेगमङ्गानाञ्च प्रहर्षणम्”

इति सुखबोधः ॥

यवहीपः, पुं, (यवनामा हीपः इति मध्यपद- लोपिकर्मधारयः ।) उपहीपविशेषः । यावा इति भाषा । यथा,—

“यत्नवन्तो यवहीपं सप्तराज्योपशोभितम् ।

सुवर्णरूप्यकं हीपं सुवर्णकरमखितम्”

इति वाल्मीकीये रामायणे किष्किन्ध्याकाण्डे ४० सर्गः ॥३॥ “अतः परं यत्नवन्तो भूत्वा सप्त- राज्योपशोभितं यवहीपं तथा सुवर्णहीपं

विचेतन्मिति श्रेयः । सुवर्णकरमखितमिति सुवर्णं कुर्वन्ति ये ते शोभितम्” इति रामायणतिलकनामतटीका ॥

यवनः, पुं, देशविशेषः । (यथा, मातृये १२०।४३। “तान् देशान् ज्ञायन्ति सन्नेच्छे प्राचीञ्च सर्वशः ।

सशैलान् कुङ्करान् रौध्रान् वर्वरान् यवनान् खसान्” ॥)

वेगः । वेगाधिकाश्वः । इति मेदिनी ॥ गोधूमः । गर्जरत्नम् । तुण्डकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

(यौति मिश्रीभवतीति । यु + “सुयुवृणो युच्” ७।२। ७४ । इति युच् ।) जाति- विशेषः । इति शब्दरत्नावली ॥ स तु यवन- देशांज्ञवययानिराजपुत्रतुल्यसुवंशः । यथा,—

“यदोस्तु जाना यदवस्तुल्यसौर्यवनाः सुताः । दृष्टोस्तु तनया भोणा अगोस्तु स्नेच्छजातयः । पूरोस्तु पौरवो वंशो यत्र जातोऽसि पार्थिव” ॥

इति मातृये ३४ अध्यायः ॥३॥ सगरराजनेषां सर्वशिशोसुखनं सर्वधर्मराष्ट्र- त्वञ्च-कृतं ते चात्मधर्मपरित्यागात् स्नेच्छत्वं

ययुरिति विष्णुपुराणोक्तत्वात् यवनः मोसल- मानेङ्गरेजोभयजातिवाचकः । यवनशब्दश्चवर्ग- त्वतीयादिरिति रघुगन्दनभट्टाचार्येण लिखि- तम् ॥ जवनादीनां सर्वधर्मराष्ट्रित्युक्तं

हरिवंशे । यथा,— “सगरस्तां प्रतिज्ञाञ्च गुरोर्वाक्यं निशम्य च । धर्मं जघान तेषां वै वेशान्यत्वं चकार ह ॥

अर्द्धं शकानां शिरसो सुखयित्वा असर्जयन् । जवनानां शिरः सर्वे काम्योजनान्तथैव च ॥ पादद्वयं सुक्तकेशाञ्च पट्टवाः प्रशुधापरिणः । निःस्वाध्यायवष्टकाराः कृतास्तेन महात्मना ॥

शका जवनकाम्योजाः पारदाः पट्टवास्तथा । कोलिमर्षाः समहिषा दाब्बाखोलाः सकेरलाः ॥ वशिष्ठवचनाद्राजन् ! सगरस्य महात्मना ।

यवनः

शकानां शकदेशोद्भवानां क्षत्रियाणां एवं जव- नादीनामिति । अत्र जवनशब्दस्तद्देशोद्भव- वाची चवर्गत्वतीयादिः । जवनो देशवेगिनो- रिति त्रिकाण्डशेषाभिधानदर्शनात् । तेषां स्नेच्छत्वमप्युक्तं विष्णुपुराणे । तथा कृतान् जवनादीगुपक्रम्य । ते चात्मधर्मपरित्यागात् स्नेच्छत्वं ययुरिति । वौधायनः ।

“गोमांसखादको यश्च विरुद्धं बहु भाषते ।

धर्माचारविहीनश्च स्नेच्छ इत्यभिधीयते”

इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥३॥

यवनादीनां राज्यकालो यथा,—

“सप्त गर्हभिनश्चापि शकाश्चाष्टादश स्मृताः ।

यवनाद्यौ भविष्यन्ति तुखारश्च भविष्यति ॥

अद्यौ ते यवना राज्यं वर्षाणां परिसङ्गया ।

भोक्ष्यन्वशीति तद्वच्च येऽपि गर्हभिनः स्मृताः ॥

शतानि त्रीणि वर्षाणां द्वाशीतीनि शतानि वै ।

शकानां राज्यकालः स्याद्भविष्यो निश्चयो

गतः ॥

शतस्याहं चतुर्थानि वर्षाणां राज्यभागिनः ।

मरुतानां सुताः काला यस्मिन् भोक्ष्यन्ति ते

महीम् ॥

मरुता वृषलैः सार्द्धं तथान्ये स्नेच्छसम्भवाः ।

भोक्ष्यन्ति राज्यं प्राचीषु भविष्ये तद्विधारितम् ॥

शतानि त्रीणि वर्षाणां पौण्ड्रा राज्यभुजः

स्मृताः ।

अश्वन्ति पार्वतेयास्तु द्वे शते परिसङ्गया ॥

शतार्हमन्यश्च तथा राज्यं भोक्ष्यन्ति ते वृषाः ।

सप्तषष्टिस्तु वर्षाणि दशतीवाक्षतः स्मृताः ॥

तेषु च्छेन्नेषु कालेषु ततः किलकिला नराः ।

भविष्यन्तीह यवने, धर्मतः कामतोऽर्थतः ॥

तैर्विमिश्रा जनपदा आर्या स्नेच्छाश्च सर्वशः ।

विषय्येषु वर्तन्ते जनयिष्यन्ति वै प्रजाः ॥

सन्धानिष्टवरश्चैव भवितारस्तदा वृषाः ।

तेषां यतीति पर्याये बहुवर्षशुभांस्तदा ॥

राजानः संप्रयशान्ति कालेन मद्यता ततः ।

कल्किना ताडिताः सर्वे आर्या स्नेच्छाश्च

सर्वशः ॥

अधार्मिकाश्च ये सर्वे पाषण्डाश्चैव सर्वशः ।

युष्टे वृषतिशब्दे वै सन्ध्याश्रिते च वै कर्णौ ॥”

इति ब्रह्माण्डपुराणे ३६ अध्यायः ॥

सुनिविशेषः । यथा,—

“जातं दिनं दूषयते वशिष्ठ-

स्याद्यौ च गर्गो यवनो दशाहम् ।

जन्मास्थमासं किल भागुरिश्च

व्रते विवाहे क्षुरकर्णवेधे ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ ३॥

कालयवनोत्पत्तिर्वैद्या,—

त्रीपराशर उवाच ।

“गार्ग्यं गोष्ठे द्विजं श्यालः पण्डु इत्युक्तवान् द्विज ।

यदूनां सन्निधौ सर्वे जहसुर्यादवास्ततः ॥

ततः कोपसमाविष्टो दक्षिण्यापधमेव सः ।

सुनिमिच्छंस्तपस्तेषु यदुचक्रमयावहम् ॥

यवना

आराधयन्महादेवं सोऽयच्छूर्णमभक्षयन् ।
 ददौ वरश्च तुष्टोऽस्मै वर्षेऽदादशमे हरः ॥
 सभाजयामास च तं यवनेशो ज्ञानात्मजः ।
 तदयोयित्स्त्रमाचास्य पुत्रोऽभूदसिन्धुभिः ॥
 तं कालयवनं नाम राज्ये स्त्रियवनेश्वरः ।
 अभिषिच्य वनं यानो वज्रायकटिनोरसम् ॥
 स च वीर्यमदोष्मत्तः पृथिव्यां वलिनो वृषान् ।
 पप्रच्छ नारदश्चास्मै कथयामास यादवान् ॥
 स्नेच्छकोटिसहस्राणां सहस्रैः सोऽभिसंयतः ।
 गजान्शरथसम्यन्नेश्चकार परमोदमम् ॥
 प्रययौ चोयवच्छिन्नं छिन्नयानो दिने दिने ।
 यादवान् प्रति सामर्थ्यं मैत्रेय मधुरां पुरीम् ॥
 कृष्णोऽपि चिन्तयामास क्षयितं यादवं कुलम् ।
 यवनेन रणे गन्धं मागधस्य भविष्यति ॥
 मागधस्य बलं क्षीणं स कालयवनो बली ।
 हन्ता तदिदमायातं यदूनां यसनं द्विधा ॥
 तस्माद्गमं करिष्यामि यदूनामतिदुर्जयम् ।
 स्त्रियोऽपि यच्च बुध्येतुः विं पुनर्दृष्टिपुङ्गवाः ॥”
 “इति सच्चिन्त्य गोविन्दो योजनानि मष्टौदधिम ।
 यथाचे द्वादशपुरीं दारकां तत्र निर्मेमे ॥
 मधुरावाaminो लोकांस्तत्त्वानीय जनार्दनः ।
 आमन्त्रे कालयवने मधुराश्च स्वयं ययौ ॥
 वहिरावासिते सैन्ये मधुराया निराश्रयः ।
 निर्जंगाम स गोविन्दो दृष्ट्ये यवनश्च तम् ।
 न ज्ञात्वा वासुदेवं तं बाहुप्रहरणो वृषः ।
 अनुयातो महायोगिचेतोभिः प्राप्यते न यः ॥
 तेनानुयातः कृष्णोऽपि प्रविवेश महागुहाम् ।
 तत्र श्येते महावीर्यो सुसुकुन्दो नरेश्वरः ॥
 सोऽपि प्रविष्टो यवनो दृष्ट्वा शय्यागतं नरम् ।
 पाटेन ताडयामास कृष्णं मत्वा सुदुर्मतिः ॥
 दृष्ट्वा च तेनासौ जञ्जाल यवनोऽग्निना ।
 तत्क्रोधजेन मैत्रेय ! भस्मीभूतश्च तत्क्षणात् ॥”
 इति विष्णुपुराणे ५ अंशे २३ अध्यायः ॥
 यवनः, त्रि, (यौतीति । यु + “नन्द्यहीति । ” ३ । १२४ । इति क्लृप् ।) वेगी । इति मेदिनी ।
 ने, १११ ॥ (यथा, नैषधचरिते । १ । ६५ ।
 “तमश्चवारा यवनाश्चयायिनं
 प्रकाशरूपा मनुजेशमन्वयः ॥”)
 यवनद्विष्टः, पुं, (यवनेर्द्विष्टः । हिन्दुप्रियत्वात्
 तथात्वम् ।) युगगुलुः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 यवनप्रियः, स्त्री, (यवनानां प्रियम् ।) मरिचम् ।
 इति हेमचन्द्रः । ३ । ४८ ॥ (विवरणमस्य
 मरिचशब्दे ज्ञातव्यम् ॥)
 यवनाचार्यः, पुं, (यवनो नामाचार्यः ।) ज्योतिः-
 शास्त्रकर्तृमुनिविशेषः । इति वदहमिहिरौ ॥
 यवनानी, स्त्री, (यवनानां लिपिः । “यवनालि-
 प्याम् । ” ४ । १ । ४६ । इति वार्त्तिकोक्ता
 डीष् आनुगागमश्च ।) यवनस्य लिपिः । इति
 सुभोधटीकायां दुर्गादासः ॥
 यवनारिः, पुं, (यवनानामरिः । यवनः कालयवनो-
 ररिष्येति वा ।) श्रीकृष्णः । इति त्रिकाण्ड-
 शेषः ॥

यवम

यवनालः, पुं, (यवनानां नाला इव नाला यस्य ।)
 धान्यविशेषः । देधान् इति भाषा । तत्पर्यायः ।
 योनालः २ जूर्णाङ्गयः ३ देवधान्यम् ४
 जोन्ताला ५ वीजण्यिका ६ । इति हेम-
 चन्द्रः । ४ । २४४ ॥ (यथा, सुश्रुते उत्तरतन्त्रे
 १५ अध्याये ।
 “यवनालस्य चूर्णेन त्रिकटोर्लवणस्य च ।
 खेदयित्वा ततः पश्चाद्ब्रूयात् कुशलो भिषक् ॥”)
 यवनालजः, पुं, (यवनानां नालेभ्यो जायते इति ।
 जन् + डः ।) यवचारः । इति हेमचन्द्रः । ४ ।
 १० ॥ (यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।
 “चारस्तीक्ष्णस्तीक्ष्णरसो यवजो यवनालजः ॥”)
 यवनिक्ता, स्त्री, (युनात्यावृणोत्यनया । यु + क्लृट् ।
 डीष् । स्वार्थे कन् । टाप् ।) जवनिक्ता । इत्य-
 भरटीका ॥ कानात् इति भाषा । (यथा,
 भागवते । १ । ८ । १६ ।
 “मायायवनिक्ताच्छमन्नाधोक्षजमययम् ।
 न लक्ष्यसे स्फुटश नटो नाक्षधरो यथा ॥”)
 यवनो, स्त्री, (यूयते पथ्यते भुक्तमनया । यु +
 क्लृट् । डीष् ।) यवानीनामकौषधिभेदः ।
 इति मेदिनी । ने, ११२ ॥ (यवनस्य स्त्रीति ।
 यवन + डीष् ।) यवनभार्या ॥ (यथा, रघुः ।
 ४ । ६१ ।
 “यवनीमुखपद्मानां सेष्टे मधुमदं न सः ।
 वालातपमिवाळानामकालजलदोदयः ॥”)
 यवनेष्टः, स्त्री, (यवनानां इष्टम् ।) सीसकम् ।
 इति हेमचन्द्रः । ४ । १०७ ॥ मरीचम् ।
 यज्जनम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 यवनेष्टः, पुं, (यवनानामिष्टः ।) लभुनः । राज-
 पलायुः । निम्बः । पलायुः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 (तथास्य पर्यायः ।
 “पलायुर्ववनेष्टश्च दुर्गन्धो सुखदूषकः ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 यवप्रख्या, स्त्री, (यव इति प्रख्या यस्याः ।)
 क्षुद्ररोगविशेषः । तल्लक्षणं यथा, भावप्रकाशे ।
 “यवाकारा सुकटिना ग्रथिता मांसमिश्रिता ।
 पीडका झेयवाताभ्यां यवप्रख्येति सोच्यते ॥”
 यवाकारा मध्ये स्थूला प्राप्ते कृशा । तच्चि-
 कित्वा यथा,—
 “अन्तालर्जो यवप्रख्यां पूर्वं खेदेरुपाचरेत् ।
 मनःशिलादेवदारुकुष्ठकल्केः प्रलेपयेत् ।
 पक्वां व्रणविधानेन यथोक्तेन प्रसाधयेत् ॥”
 यवफलः, पुं, (यववत् फलमस्य ।) वंशः । इत्य-
 भरः । २ । ४ । १६१ ॥ जटामांसी । कुटजः ।
 इति मेदिनी । ले, १६२ ॥ (अस्य पर्यायो यथा,
 “कुटजः कुटजः कौटो वत्सको गिरिमल्लिका ।
 कालिङ्गः शक्रशाखी च मल्लिकापुष्प इत्यपि ।
 इत्यो यवफलः प्रोक्तो वृक्षकः पाण्डुरद्वयः ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमभागे ॥)
 यववृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥
 यवमध्यः, स्त्री, (यववत् मध्यं यस्य ।) चान्दायण-
 प्रभेदः । यथा,—

यवागूः

“शिशुचान्दायणं प्रोक्तं यतिचान्दायणन्तथा ।
 यवमध्यं तथा प्रोक्तं तथा पिपीलिकाकृति ॥”
 इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥
 (पुं, यज्ञभेदः । यथा, शतपथब्राह्मणे । १५ । ६ ।
 १ । ६ ।
 “यवमध्यः पश्चरात्रो भवति ॥”
 यवाकारमध्यः, त्रि । यथा, सुश्रुते चिकित्सा-
 स्थाने १ अध्याये ।
 “श्रावनिन्ममध्याश्च यवमध्यास्तथापरे ।
 एवंप्रकाराकृतयो भवन्त्यागन्तव्यो व्रणाः ॥”)
 यवमयः, त्रि, (यवस्य विकारोऽवयवो वा । यव +
 “असंज्ञायौ तिलयवाभ्याम् । ” ४ । ३ । १४६ । इति
 मयट् ।) यवनिर्मितः । यवशब्दात् मयट्-
 प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ (यथा, शतपथब्राह्मणे । २ ।
 २ । ३ । १३ ।
 “अकंपलाश्रयां यवमयमपूर्णं कृत्वा यवा-
 हवनीयमाधास्य न भवति तन्निद्राति ॥”)
 यवलासः, पुं, (यवात् लासो यस्य ।) यवचारः ।
 इति शब्दरत्नावली ॥ (विशेषोऽस्य यवचार-
 शब्दे ज्ञातव्यः ॥)
 यवशूकः, पुं, (यवानां शूकः कारणत्वेनास्यस्य ।
 अर्थशास्त्रात् ।) यवचारः । इति त्रिकाण्ड-
 शेषः ॥ (यथास्य पर्यायः ।
 “यावशूको यवचारो यवशूको यवाग्रजः ।
 चारस्तीक्ष्णस्तीक्ष्णरसो यवजो यवनालजः ॥”
 इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)
 यवशूकजः, पुं, (यवशूकान् जायते इति । जन् +
 डः ।) यवचारः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 (विवरणमस्य यवचारशब्दे ज्ञातव्यम् ॥)
 यवसं, स्त्री, (यौतीति । यु + “वहियुभ्यां णित् । ”
 उणा० ३ । ११६ । इत्यरुच् । संज्ञापूर्वकत्वात्
 वृद्धिः ।) वृणम् । घासः । इत्यमरः । २ । ४ । १६७ ॥
 (यथा, मनौ । ७ । ७५ ।
 “तस्यादायुधसम्पन्नं घनघान्येन वाहनैः ।
 ब्राह्मणैः शिल्पिभिर्यन्त्रैर्वसेनोदकेन च ॥”)
 यवसुरं, स्त्री, (यवनिर्मिता सुरा । “सुरासेना-
 च्छायाशालानिशा स्त्रियाश्च । ” लिङ्गाशुभासने
 नपुंसकाधिकारे १२ । इति कौवलम् ।) यव-
 जातसुरा । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥
 यवागूः, स्त्री, (यूयते मिश्रते इति । यु + “ह्यु-
 वचिभ्योऽनुजागूकृचः । ” उणा० ३ । ८१ । इति
 आमूच् ।) यङ्गुणजलपक्वघनद्रवद्रव्यविशेषः ।
 याउ इति भाषा । तत्पर्यायः । उष्णिका २
 आणा ३ विलेपी ४ तरला ५ । इत्यमरः । २ ।
 ६ । ५० ॥ “यूयते मिश्रते यावागूः यु ल मिश्रणे
 नान्वीति व्यागूः गुणः । औषति छिन्नस्ति
 ज्वरादिरोमं उष्णिका उष्म य वाधे दहि पूर्व्ये
 निक् । आयते पथ्यते स्त आणा आ ल पाके क्तः
 सुस्तादोदिति नः । विलिम्पति विलेपी वि
 लिपौ श्रप ञ लेपे पचादित्वाद्नु । नदादित्वा-
 दीप् । तरति ब्रवति तरणा त तरेऽभिभवे
 जुतां नान्वीति अलः ।

‘अत्रं पञ्चगुणे साधं विलेपी च चतुर्गुणे ।
मण्डसुतुर्दशगुणे यवागूः षड्गुणेऽभ्यासः ॥’
इति वैद्यकोक्ते भेद इह नादृतः ॥” इति तट्टी-
कायां भरतः । अस्या गुणाः ।

“यवागूर्ज्वरहृणाग्री कर्त्री वस्तिविशोधनी ।
अतीसारं च्वरे दाहे हित्वा वट्टिप्रदीपनी ॥”
इति राजवल्लभः ॥

(अथास्या गुणा लक्षणम् ।

“सन्दीपनी खेदकारी यवागूः

सम्पाचनी दोषमलामयानाम् ।

सन्तर्पणी धातु वलेन्द्रियाणां

शक्ता भवेत् सा ज्वररोगिण्यश्च ॥

भागेकश्च भवेत्तत्र द्विभागेन जलं क्षिपेत् ।

चित्रकं पिप्पलीमूलं पिप्पलीचयनागरम् ॥

धान्यकस्य समांशानि पिष्ट्वा श्वेतांश्च तण्डुलान् ।

संशुद्धा शिथिला किञ्चित् सा यवागूर्निगद्यते ॥

यवागूमुपसृज्यान्वो जगो गारुचिमाचरेत् ।

शक्रमाषफलैर्मृक्ता यवागूः स्याच्च दुर्करा ॥”

इति हारीते प्रथमस्थाने १२ अध्याये ॥

“यवागूः षड्गुणवले सिद्धा स्यात् षडशरा घना ।

यवागूर्गृहीतौ वल्या तर्पणी वातनाशिनी ॥”

इति मध्याखण्डे द्वितीयेऽध्याये शार्ङ्गधरेणोक्तम् ॥

वाग्रजः, पुं, (यवाग्रात् जायते इति । जन् + ङः ।)

यवचारः । इत्यमरः । २ । ६ । १०८ ॥

(यथा, भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।

“माक्वः चारो यवचारो यावशूको यवा-
ग्रजः ॥”)

यवान् । इति राजनिर्घण्टः ॥

वानः, चि, (यवेन येनेन अनिति जीवतीति ।

अन् + अच् ।) वैगी । इति मेदिनी । ने, १११ ॥

यवानिका, स्त्री, (दुष्टो यवः । “यवाहोषि ।”

प्रावानी, ४ । १ । ४६ । इत्यस्य वर्तिकोक्ता

डीष् आनुगमस्य । पक्षे स्वार्थे कन् ।)

ओषधिभेदः । योयानि इति भाषा । तत्पर्यायः ।

दीप्यकः २ दीप्यः ३ यवसारः ४ यवाग्रजः ५

दीपनी ६ उग्रगन्वा ७ वातारिः ८ भूकद-

म्बकः ९ यवजः १० दीपनीयः ११ मूलहन्त्री १२

यवानिका १३ उग्रा १४ तीव्रगन्वा १५ ।

अस्या गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । उष्ण-

त्वम् । वातार्शः श्लेष्मशूलान्धानलमिच्छर्दिनाशि-

त्वम् । दीपनत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि

च । अथ यवान्या नामगुणाः ।

“यवानिकोऽग्रगन्वा च ब्रह्मदभोजमोदिका ।

सर्वोक्ता दीप्यका दीप्या तथा स्याद्यवसारुया ॥

यवानौ पाचनी रूपा तीक्ष्णोष्णा कटुका जलुः ।

दीपनी च तथा तिक्ता पित्तजा शूक्रशूलहृत् ।

वातश्लेष्मोदरागदगुल्माह्नीघ्नसिप्रशुत् ॥

अथ अजमोदाया नामानि गुणाश्च ।

अजमोदा खराश्वा च मायूरी दीप्यकक्षया ।

तथा ब्रह्मशूरा प्रोक्ता कारवी जोषमस्तका ॥

अजमोदा कटुस्तीक्ष्णा दीपनी कफवातशुत् ।

उष्णा विदाहिनी हृद्या वृष्या वलङ्गरी जलुः ॥

नेत्रामयकमिच्छर्दिहिक्कावस्तिरजो हरेन् ॥

अथ खरासान्तीयवानौनामगुणाः ।

पारसीकयवानौ तु यवानौसदृशी गुणैः ।

विशेषात् पाचनी रूपा गृहीतौ सादिनी
गुरुः ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

यवापयः, स्त्री, (यवस्यापयम् । तज्ज्ञानत्वात्तथा-

त्वम् ।) यवचारः । इति राजनिर्घण्टः ॥

यवाम्बनं, स्त्री, (यवान्ताभ्यां जायते इति । जन् +

ङः ।) सौवीरम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

यवासः, पुं, (यौतीति । यु + “अतन्मञ्जीति ।”

उणा० ४।२ । इत्यादिना आसः ।) दुराजभा ।

यथा,—

“यासो यवासो दुष्पशो धनुर्यासो दुराजभा ॥”

इति दशमांशः ॥

खदिरभेदः । यथा,—

“कण्टकी वासपत्रश्च यवासः खदिरस्तथा ॥”

इति शब्दमाला ॥

यवासा इति ख्याता कण्टकीचुपविशेषः । तत्-

पर्यायः । यासः २ बहुकण्टकः ३ अल्पकः ४

चुद्रेक्षुद्री ५ रोदनिका ६ कच्छुरा ७ वाज-

पत्रः ८ विषमः ९ कण्टकालुकाः १० त्रिक-

र्णिका ११ गान्धारी १२ अनन्ता १३ । अस्य

गुणाः । मधुरतिक्तत्वम् । शीतत्वम् । पित्तार्शि-

दाहनाशित्वम् । वलदीपनकारित्वम् । लघ्वा-

कफच्छर्दिविषमंजित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

यवासकः, पुं, (यवास + स्वार्थे कन् ।) दुराजभा ।

इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, सुश्रुते उत्तर-

तन्त्रे ३६ अध्याये ।

“अथकासं ससन्तर्पणं पान्शूखानपास्यति ।

गुडचौत्रिफणावासानायमाणायावसकैः ॥”)

यवासशर्करा, स्त्री, (यवासेन तद्रसेन कृता शर्करा ।

शार्कपार्थिववत् समासः ।) यवासरुचटित-

शर्करा । तत्पर्यायः । सुधामोदकः २ मोदकः ३

तवराजः ४ खण्डसरः ५ खण्डजः ६ खण्ड-

मोदकः ७ । अस्या गुणाः । अतिमधुरत्वम् ।

पित्तश्रमलघापहत्वम् । वृष्यत्वम् । विदाह-

कच्छर्दिभ्रान्तिशान्तिकरत्वम् । सरत्वम् । इति

राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६

अध्याये ।

“यवासशर्करा मधुरकमाया तित्तातुरसा श्लेष्म-

हरी सरा चेति ॥”)

यवासा, स्त्री, (यवास + टाप् ।) गुण्डासिनीलणम् ।

इति राजनिर्घण्टः ॥

यवाङ्गः, पुं, (यवमाङ्गयति स्वकारणत्वादिति । आ

+ ङे + कः ।) यवचारः । इति राजनिर्घण्टः ॥

(यथा, सुश्रुते चिकित्सितस्थाने २० अध्याये ।

“यवाङ्गमौरिकोन्मिश्रेः मादलेपः प्रशस्यते ॥”

गुणादिविशेषोऽस्य यवचारशब्दे विज्ञेयः ॥)

यविष्ठः, चि, (अयमेयामतिशयेन युवा इति ।

युवन् + इञ् ।) “सूक्तदूरेति” यणादिलोपगुणौ ।)

अतिशययुवा । (यथा, ऋग्वेदे । १।१४०।२ ।

“वीघा मे अस्य वचसो यविष्ठः ॥”)

कनिष्ठभ्रातरि, पुं । इति हेमचन्द्रः । ३।११६ ॥
(त्रिज्वपि । यथा, भागवते । ३।११।५ ।

“भ्रातुर्वयिष्ठस्य सुतान् विवन्तुन्
प्रवेष्टुं साक्षाभवने ददाह ॥”)

यवीयान्, [स्] चि, (अयमनयोरतिशयेन युवा ।

युवन् + “द्विवचनविभक्त्योपपदे तरवीयसुनौ ।”

५।३।५७ । इति ईयसुन् ।) कनिष्ठः । (यथा,

मनौ । २ । १२८ ।

“अवाच्यो दीक्षितो नान्ना यवीयानपि यो
भवेत् ॥”

अतिशय युवा । इति मेदिनी । से, ६१ ॥

यवोत्थं, स्त्री, (यवेभ्य उत्तिष्ठतीति । उद् + स्या

कः ।) सौवीरकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

ययं, चि, (यवानां भवनं चैत्रम् । यव + “यव-

यवकषट्पादाद् यन् ।” ५।२।३ । इति यत् ।)

यवादिभवनोचितचैत्रम् । तत्पर्यायः । यव-

वयम् २ षट्पदम् ३ । इत्यमरः । २ । ६ । ७ ॥

योचितम् ४ यवकोचितम् ५ । इति शब्द-

रत्नावली ॥ (यवेभ्यो हितम् । यव + “खल-

यवमाषतिनलवृषन्नखम् ।” ५।१।७ । इति

यन् । यवहितः । इति व्याकरणम् ॥)

ययः, पुं, (यवेभ्यो हितः । यव + यत् ।) मासः ।

यथा,—

“ययद्वयं आवणादि सर्वा नद्यो रजस्वलाः ।

तासु कानं न कुर्वीत वर्जयित्वा समुद्रगाः ॥”

इति प्रायश्चित्ततत्त्वे गङ्गामाहात्म्यम् ॥

(स्त्री, नदीभेदः । यथा, ऋग्वेदे । ८।७७।८ ।

“वर्णत्वा यथाभिर्ब्रह्मन्ति मूरन्नक्षणि ॥”

“यथाभिः नदीभिः । अवनयः यथाः इति

नदीनामसु पाठात् ।” इति तद्भाष्ये सायणः ॥)

यशः, [स्] स्त्री, (अश्रुते आश्रोतेति । अश्र +

“अश्रदेवने शुट् च ।” उणा० ४।१६० । इत्य-

सुन् शुट् च ।) सुख्यातिः । तत्पर्यायः । कीर्तिः

२ समज्ञा ३ । इत्यमरः । १।६।११ ॥ समाख्या ४

कीर्तिना ५ अभिख्यानम् ६ आज्ञा ७ समव्या

८ । इति शब्दरत्नावली ॥

“दानादिप्रभवा कीर्तिः श्रौत्यादिप्रभवं यशः ।

इति माधवी ॥

अतएव यशःकीर्तयोर्भेदस्यापि दर्शनात् यशः-

कीर्तिपरिभ्रष्टो जीवन्नपि न जीवति । इति

वाक्यचित् प्रयोगः । जीवतः स्थातिर्यशो न्तस्य

खातिः कीर्तिरिति केचित् । तन्न साधु कीर्तिस्ते

वृष दूतिकेति प्रयोगदर्शनात् ।” इत्यमरटीकायां

भरतः ॥ कीर्तिनाशे दोषो यथा,—

“इति यः परकीर्तिश्च स्वकीर्तिं मानवाधमः ।

स कृतज्ञ इति खलतस्तत्फलश्च निशामय ॥

अन्यत्रूपे वसेत् सोऽपि यावदिन्द्राश्चतुर्दश ।

कीर्तेर्नृणामानैश्च भक्षितः सततं वृष ! ॥

तत्र चारोदकं पापी नित्यं पिबति खादति ।

ततः सर्पो जन्म सप्त काकः पृथ ततः शुचिः ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे ४६ अध्याये ॥

यशस्वि

यष्टिः

यष्टी

(अन्नम् । यथा, ऋग्वेदे । ४ । ५२ । ११ ।

“ययं स्याम यशसो जनेषु ।”

“यशसः कीर्तिरन्नस्य वा ।” इति तद्वाक्ये
सायणः ॥ त्रि, यशस्वी । यथा, ऋग्वेदे । ८ ।
७६ । ५ ।

“त्वमिन्द्र यशा वासुकीर्णी शवसस्तते ।”

“त्वं यशाः यशस्वांसि भवसि ।” इति तद्वाक्ये
सायणः ॥)

यशःपटहः, पुं, (यशःछचकः पटहः । शाकपायिव-
वन् सभासः ।) टका । इत्यमरः । १ । ७ । ६ ।

यशःशेषः, त्रि, (यश एव शेषोऽस्य ।) ण्ततः ।
इति हेमचन्द्रः । ३ । ३८ ॥ (यथा, कथासरित्सा-
गरे । ६१ । ४४ ।

“ततः क्रमेण तेनैव स्मरत्वरभरोद्गणा ।
प्रचीणदेहः प्रययौ स यशःशेषतां नृपः ॥”)
मरणी, पुं ॥

यशदं, स्त्री, धातुविशेषः । दक्षा इति भाषा । यथा,
“यशदं रङ्गसदृशं रीतिहेतुश्च तन्मतम् ।

यशदं तुघरं तित्तं शीतलं कफपित्तहृत् ।
चक्षुष्यं परमं मेहान् पाण्डुं स्वासश्च नाशयेत् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

यशस्करः, त्रि, कीर्तिकारकः । सुख्यातिजनकः ।
यशस्करोति य इत्यर्थे (“कृणो हेतुताच्छीलानु-
लोभ्येयुः ॥ ३।१।२० ।) इति टप्रत्ययेन निष्पन्नः ।
यशस्करो विद्या इति व्याकरणम् ॥ (यथा,
मनौ । ८ । ३८३ ।

“एतेषां नियष्टी राज्ञः पञ्चानां विषये स्वके ।
साम्नाय्यकतु सजात्येषु लोके चैव यशस्करः ॥”
विष्णुचेत्रविशेषे, स्त्री । यथा, नारदसिंहे ६२ अ. ।
“विरजं पुष्यवत्यायां बालशामीकरे विदुः ।
यशस्करं विप्राशयां माघिष्ठायां हुताशनम् ॥”
श्रीभावतीपुर्णं जाति ब्राह्मणविशेषे, पुं । यथा,
कथासरित्सागरे । १०४ । १६ ।

“तस्यां यशस्करो नाम विद्वानाष्टो बहुक्रतुः ।
ब्राह्मणोऽभूदभूतस्य सत्पत्नी मेखलेति च ॥”

यशस्या, स्त्री, (यशसे हिता । यशस् + यत् ।)
जीवन्ती । ऋहिनामीषधिः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

‘यश्वान्, [न] त्रि, (यशोऽस्यस्य । यशस् + महुप् ।
मस्य यः ।) कीर्तिविशिष्टः । इति व्याकरणम् ॥
(यथा, अथर्ववेदे । ६ । ५८ । २ ।

“यथेन्द्रो वावाएयियोर्गश्वान्

यथाप जीवघीषु यशस्वतीः ॥”)

यशस्विनी, स्त्री, (यशस्वि + ङीप् ।) जनका-
प्राप्ती । इति शब्दरत्नावली ॥ यवतिक्ता । मद्या-
प्योतिष्ठती । इति राजनिर्घण्टः ॥ (सत्यव्रतस्य
पत्नी । यथा, कथासरित्सागरे । ७३।२५७ ।

“अयं यशस्वती नाम राजसेवानुचीविनः ।
भाष्यां सत्यव्रताग्रस्य विप्रयश्यामसान्वया ॥”
गङ्गा । यथा, काशीखण्ड तत्त्वसंग्रहनामकधने ।
२६ । १०१ ।

“यशस्विनी यशोदा च योग्या उक्तात्मसेविता ॥”)

यशस्वी, [न] त्रि, (यशोऽस्यस्येति । यशस् +
“अस्मायेति ।” ५ । २ । १२१ । इति विनिः ।)
यशोविशिष्टः । कीर्तिमान् । इति व्याकरणम् ॥
(यथा, मनौ । ६ । ३३४ ।

“विप्रानां वेदविदुषां गृहस्थानां यशस्त-
नाम् ।

शुश्रूषेव तु शूद्रस्य धर्म्मो नैःश्रेयसः परः ॥”)

यशोदः, पुं, (यशो ददातीति । दा + कः ।)
पारदः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (स्त्रीवैदपि-
दृश्यते । यथा, वाराहे ।

“सुवर्णं रजतं ताजं रङ्गं यशोदमेव च ।
सीसं कौटुम्बं सभैते धातवो गरिचन्मवाः ॥”)
यशोदातरि, त्रि ॥

यशोदा, स्त्री, (यशो ददातीति । दा + कः । टाप् ।)
नन्दपत्नी । यथा, श्रीभागवते १० स्कन्धे ।

“नन्दः किमकरोद्भूजन् श्रेय एवं सशोदयम् ।
यशोदा वा महाभागा पयौ यस्याक्षनं
इतिः ॥”

(द्वितीयमाता । यथा, हरिवंशे । १८ । ६० ।
“तेषां मानवी कन्या यशोदा नाम विभुता ।
पत्नी सा विश्वमहतः क्षुपा वै वृद्धशर्मणः ।

राज्यैर्जंगनी चापि दिलीपस्य महात्मनः ॥”
यशोदातरि, त्रि । यथा, तैत्तिरीयसंहिता-
याम् । ४ । ४ । ६ । २ ।

“यशोदां त्वा यशमि तेजोदां त्वा तेजवीति ॥”)

यष्टा, [ष्ट] पुं, (यजते इति । यज् + षच् ।) याग-
कर्त्ता । तत्पण्यायः । यजमानः २ । इत्यमरः । २।
७ । ८ ॥ (यथा, मार्कण्डेये । १२० । २ ।

“स दानश्रीलो यष्टा च यज्ञानामवनीपतिः ॥”)
यष्टिः, पुं, (इज्यते इति । यज् + वाङ्मलकात्
तिः । इति उणादिवृत्तौ उज्ज्वलदत्तः । ४।१७६।)
ध्वजदण्डः । इति विश्वशब्दरत्नावली ॥ सज-
दण्डः । इति मेदिनी । टे, २६ ॥

यष्टिः, पुं, स्त्री, (यजते सज्जच्छते । यज् + तिः ।)
तनुः । इति शब्दमाला ॥ दारुणता । (दारा-
वलिः । यथा, रघौ । १३ । ५४ ।

“कचित्प्रभालेपिभिरिन्द्रगीले-
मुक्तामयी यष्टिरिवानुविद्धा ।
अन्यत्र माला सितपद्मजानां
इन्द्रीवरैस्तुखचितान्तरेव ॥”

“यष्टिः दारावलिः ।” इति मत्तिनाथः ॥ ७ ॥
भार्गी । मधुका । शब्दमेदः । इति मेदिनी ।
टे, २६ ॥ श्रेयस्य पण्यायः । दण्डः २ । सगुहः ३
इति हेमचन्द्रः । ३ । ४७६ ॥ तद्दानफलं यथा,
बह्विपुराणे ।

“यष्टिं ये तु प्रयच्छन्ति नेत्रघ्नीने मुहुर्लभे ।
तेषां विपुलः पुंसां सन्तानो मोक्षवर्जितः ॥”
(स्त्री, शाखा । यथा, कुसारे । ६ । २ ।

“चूतयष्टिरिषाम्यासे मधौ परश्चोत्तमः ॥”
“चूतयष्टिः चूतशाखा इव ।” इति तत्र मत्ति-
नाथः । यष्टिमधु । तत्पण्यायः । यथा,

“यष्ट्याष्टं मधुकं यष्टिः स्त्रीतकं मधुयष्टिका ।

यष्टिमधु स्यलेजाता धनजातिरस्य पुरा ॥”

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥

यष्टिकः, पुं, (यष्टिरिष । कन् ।) जलकुण्डः ।
इति शब्दरत्नावली ॥ (यष्टि + स्तार्थे कन् ।)
दण्डश्च ॥

यष्टिका, स्त्री, (यष्टि + स्तार्थे कन् । टाप् ।) दार-
मेदः । यथा,—

“यष्टिका दण्डिका चैव सितकासारिकेतपि ॥”
इति जटाधरः ॥

वापी । यथा,—

“पत्थनं दीर्घिका वापी यष्टिका मीनगोघिका ॥”
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

यष्टिमधुका । यथा,—

“अथ यष्टीमधुकं स्यात्तनुयष्टी तु यष्टिका ।”
इति शब्दरत्नावली ॥

सगुहः । यथा,—

“अथ शक्तिच शक्ती च यष्टिंश्री च यष्टिका ।
दण्डः काष्ठोऽपि सगुहः पशुघ्नो दण्डको-
रपि च ॥”

इति शब्दरत्नावली ॥

यष्टिग्रहः, पुं, (यष्टिं गृह्णातीति । यष्टि + ग्रह +
“शक्तिताङ्गताङ्गशयष्टितोमरेति ।” ३ । २ । ६ ।

इत्यस्य वार्ति० अप् ।) यष्टिधारकः । सगुह-
यादौ । इति सुश्रुतौघटीकायां दुर्गादासः ॥

यष्टिमधु, स्त्री, (यष्ट्यां मधु माधुस्यमस्य ।) यष्टि-
मधुका । इति जनाश्रयः ॥ (यथास्य पण्यायः ।

“यष्ट्याष्टं मधुकं यष्टिः स्त्रीतकं मधुयष्टिका ।
यष्टिमधु स्यलेजाता धनजातिरस्य पुरा ॥”

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥

यष्टिमधुका, स्त्री, (यष्टिमधुवत् कायतीति । कै +
कः ।) यष्टिमधु । तत्पण्यायः । स्त्रीतकम् २. मधु-
कम् ३. मधुयष्टिका ॥ । इत्यमरः । २।४।१०६ ॥

यष्ट्याष्टम् ५ यष्टिः ६ स्यलेजातं चित् यष्टिमधु ७
जनना चित् अतिरसा ८ । इति रत्नमाला ॥
चापि च ।

“ज्येष्ठीमधु तथा यष्टीमधुकं स्त्रीतकं तथा ।
यन्मलीतनकं तनु भवेत्तोये मधूयष्टिका ॥”

अस्या गुणाः ।

“यष्टी हिमा शुभः सादी चक्षुष्या वसवर्त-
कतु ।

सुस्निग्धा शुक्ला केष्वा सख्या पित्तानिवा-
नप्रियु ।

प्रणशोषविपक्वर्हिदृष्ट्यास्त्रानिधयामघा ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

यष्टी, स्त्री, (यष्टि + “हृदिकारादक्तिनः ।” इति
डीव् ।) यष्टिमधु । इति भावप्रकाशः ॥

यथास्याः पण्यायः ।

“यष्टी यष्ट्याष्टयं प्रोक्तं मधुकं मधुयष्टिका ॥”
इति मादण्डे २०८ अष्टाध्यायः ॥

तथास्या गुणाः । भावप्रकाशस्य पूर्वमण्डले १ ।
“यष्टी हिमा शुभः सादी चक्षुष्या वसवर्त-
कतु ।

यज्ञः

यागः

यागः

सुस्तिग्धा शुक्रला केष्वा स्वर्गा पितामहा-
सजित् ।

ब्रह्मश्रीविष्वक्कर्तृत्वात्मानिच्छयापहा ॥”
(चारमेदः । तल्लक्ष्यं यथा, दृष्टान्तं हिता-
याम् । ८१ । ३६ ।

“संयोजिता वा सखिना तु मध्य
यथैति सा भूयणविद्धिरुक्ता ॥”)

यथैकं, क्री, (यथै + कन् ।) यथिमधु । इति
राजनिर्घण्टः ॥

यथैपूयः, पुं, (यथैपूयमिव पूयं यस्य ।) पुत्र
जीववृत्तः । इति भावप्रकाशः ॥

यथैमधु, क्री, (यथा मधु माधुर्मस्य ।) मिष्ट-
मूलविषयः । कैठीमधु इति मूलहटी इति च
हिन्दी भाषा । तत्पर्यायः । मधुयथै २ मधु-
वल्ली ३ मधुसवा ४ मधुकम् ५ मधु ६ यथै-
कम् ७ यथाङ्गम् ८ ॥ (तथा च ।

“यथैमधु तथा यथै मधुकं क्रीतकन्तथा ।
अन्यत् क्रीतनकन्तत् भवैतीये मधुलिका ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

अस्य गुणाः । मधुरत्वम् । किञ्चित्कृतत्वम् ।
श्रीतलत्वम् । चक्षुष्यत्वम् । पित्तहरत्वम् । रुच्य-
त्वम् । शोषणान्नप्रापहत्वम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (यथा, सुवृत्ते चित्तिस्वास्थानि
२७ अध्याये । “तच्च विद्वज्जलधर्ममाहृत्य
यथैमधुयुक्तं यथात्रलं श्रीततोयेनोपयुज्जीत ॥”)
यथाङ्गं, क्री, (यथैयाङ्गा यस्य ।) यथिमधु ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, सुवृत्ते रुच्यस्थानि
१६ अध्याये ।

“यथाश्वगन्धा यथाङ्गैस्त्रिलैश्चोद्वर्जनं
हिनम् ॥”)

यन्, इर य उ यतने । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(दिवा०-पर०-अक०-नेट् । क्वादिट् ।) इर,
अयनत् अयासीत् अयसीत् । अस्मात् प्रया-
दित्वान्नित्यं ख इत्यर्थः । य, प्रयस्यति । क्रम
क्रम इत्यादिना केवलात् संपूर्णाच्च अस्मात्
इयन् विकल्पात् यसति यस्यति संयस्यति
संयसति । उ, यसित्वा यस्ता । यतनं यत्नः ।
इति द्रुमादासः ॥

यस्कः, पुं, (यसति मोक्षायैति । यस् + क्तिप् ।
संज्ञायाम् कन् ।) सुनिविशयः । इति सुभवेध-
याकरणम् ॥ (यथा, आम्बलायनश्रौतसूत्रे उच्यते
॥ ६।१९।१० । “यस्कवाधौलमौनमौकशार्क-
राजिषादिषावशिष्टालङ्कायनजैमिनिदेवन्ध्याय-
नानां भार्गवैतद्वयसावेनसेति ॥”)

यज्ञः, पुं, (यजतीति । यज् + “शेवायज्ञविज्ञा-
मीवापामीवाः ।” उणा० १ । १५४ । इति
यन्प्रत्ययेन निपातितः ।) यजमानः । इत्यु-
यादिकोपः ॥ (चि, महान् । यथा, ऋक्षेदे ।
३ । १ । १२ ।

“उदसियां जनिता यो जजानामां गर्भो वृत्तमो
यज्ञो अग्निः ।”

“यज्ञो महान् ।” इति वृद्धाये सायणः ॥)

या, ल गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदा०-
पर०-अक०-अनिट् ।) ल, याति । इति दुर्गा-
दासः ॥

यागः, पुं, (इत्यते इति । यज् + घञ् ।) यज्ञः ।
इत्यमरः । २ । ७ । १२ ॥ तत्र श्रौतामिकृत्य-
हविर्यज्ञाः सप्त । यथा । आग्राधानं तदे
वाग्निहोत्रम् १ दर्शपूर्णमासौ २ पिण्डपितृ-
यज्ञः ३ आग्नयणम् ४ चातुर्मास्यः ५ निरूप-
पशुवन्धः ६ सौत्रामणिः ७ । स्मार्त्तामिकृत्य-
पाकयज्ञाः सप्त । यथा । औपासनम् १ वैश्व-
देवः २ स्थालीपाकः ३ आग्नयणम् ४ सर्प-
वलिः ५ ईशानवलिः ६ अष्टकान्यष्टका ७ ।
श्रौतामिसप्रसंख्याः । यथा । सोमयागः स
रुवाग्निहोमः १ अत्यग्निहोमः २ उक्थ्यः ३
घोडश्री ४ वाजपेयः ५ स द्विविधः संस्था
कुरुक्ष । अतिरात्रः ६ अपतृण्यामः ७ । उत्तर-
क्रतवो बहवः । यथा । महाव्रतम् १ सर्वतो-
मुखम् २ राजसूयः ३ पौण्डरीकम् ४ अभि-
जित् ५ विश्वजित् ६ अश्वमेधः ७ दृष्टस्यतिसवः
८ आङ्गिरसः ९ चयनान्यष्टादश २७ । इत्यादि
श्रौतसूत्रम् ॥ २ ॥ सर्वदेवानां यागकालो यथा,
सुक्र उवाच ।

“स्वल्पेनैव तु त्रयेण महापुण्यं यथा भवेत् ।
तदहं श्रौतमिच्छामि यद्ययागं सुरेश्वर ! ॥

ब्रह्मोवाच ।

इदं वत्स प्रवक्ष्यामि यथा त्वं परिच्छसि ।
अल्पकेन महापुण्यं यद्यर्चतिथियौगिकम् ॥
भृगुपूर्णाष्टमीयोगं शिवयागेषु चोत्तमम् ।
मृदुव्रतं च भाग्यं च उभाया भृगुवाचरे ॥
देवयोगात् यदा यथै पुण्यं चरिवाचरम् ।
स्वल्पयागस्तदा कार्यः सर्वकामप्रसाधकः ॥
वारं वा यदा स्वयं सप्तमी विजया मता ।
तदा तु भवते भानोयोगः सर्वगुणावहः ॥
शशिरिक्तानुसंयोगे अर्कचै सोत्तरासु च ।
नक्षत्रां मङ्गलायोगो भानुमूलदिनं यदा ॥
अष्टम्यां वाथ चन्द्राच्च अवगणेन शुभावहम् ।
अष्टवर्षं कुजाच्च तु गणेशे तस्य वाहनि ॥
पुनर्वसौ गुरोश्चरे द्वादश्यां श्रवणेन वा ।
सोमयज्ञं यदा योगं विष्णोः सर्वार्थसाधकम् ॥
द्वितीयायां यदा सौम्ये क्रान्तिकर्क भवेत् कचिन् ।
ग्रहयागस्तदा कार्यः सर्वशान्तिप्रदायकः ॥
स्वातीसौमी चतुर्थी च उभायागे वरा कृता ॥
उत्तरासु च सर्वान् भानुपूर्णाष्टमीषु च ।
शान्त्यभिषेकयागेषु सर्वकामार्थदायकौ ॥
गुरावेकादशी, पुष्ये रोहिण्या वा यदा शनिः ।
सुतर्वागम्यकामाय यामो रुद्रविनायके ॥
पूर्णिमासु च सर्वान् अष्टमीद्वादशीषु च ।
चतुर्दश्यां तृतीयासु यद्य ऋक्षे शुभेषु च ।
सर्वेषां भवते यागो भक्तिपूर्वो महासुने ॥
यज्ञसाधनद्रव्याद्यो रुद्रयागादवाप्यते ।
श्रीमेष्टान्नवात्मकसुमायागाक्काशसुने ॥
योगज्ञानयज्ञः सिद्धिं महादेवाद्वाप्नुयान् ।

यारोग्यं सप्रतापत्वं भास्करान् प्राप्यते भुवम् ।
गतिमिष्टा यथाकामं प्रयच्छति त्रिविक्रमः ।
विष्णो न भवते तस्य यस्तु पश्येद्विनायकम् ॥
विगतारिभवेत् यथा दृष्टा स्कन्दं मखे जगता ।
मातृयागाक्काशसिद्धिः सर्वेषामपि जायते ॥
भवते धनवान् पुंसः प्रथमाहं हुताश्रनात् ।
स्वर्गापवर्गसंसिद्धिर्दुर्गायागात् प्रजायते ॥
माघादेर्मङ्गलाश्रित्या ज्येष्ठाद्यैर्ब्रह्म जायते ।
ईशानैः कालिकाद्यास्तु यद्यथा विधिना सुने ॥
इत्याद्यो देववतारे उदयतिथ्युद्योगमाहात्म्य-
कीर्तनम् ॥ ३ ॥

अथ ग्रहयागविधिः ।

“ग्रहस्य नव रथादीन् पुष्पाणामुपलक्षणान् ।
ग्रहयागविधिं सन्ध्यां वक्ति श्रीरघुनन्दनः ॥

अथ ग्रहयागप्रयोगः ।

तत्र रविसोमबुधशुक्रशुक्रवारिषु चित्रातुराधा-
नृगशरीरेवतीपुष्याश्विनीज्येष्ठाश्लेषाश्रुतारा-
त्रयेषु चन्द्रतारातुल्ये शुभलक्ष्णे यागः कार्यः ।
अत्र वालग्रहभूतग्रहप्रवलतरनराश्रिपञ्च-
दुःसहयोगाभिभवाद्भूतग्रहः स्वप्रावर्त्तकग्रहद्वौ-
स्थ्यादिनिमित्तकं शान्तिकं मलमावादावपि
कर्तव्यम् । अवग्रहं विना केवलवृष्ट्यादुःश्रुतिपुत्र-
श्रीकामादिपौष्टिकान् मलमावादीतरकाल एव
कार्यम् ॥ ३ ॥ तत्र यजमानः कृतस्नानादिः
गोमयोपलिप्ते देशे सदर्भांसोपविष्ट उदङ्मुखः
स्वस्तिवाच्यः स्वयं सोम इति पठित्वा फलपुष्प-
तिलदर्भत्रयसहितजलपूर्णनाम्नपात्रं गृहीत्वा,
ॐ तद्विष्णोरिति विष्णुं संस्तुत्य ॐ तत् सदि-
त्युच्चाप्य ॐ अदेतादि असुकगोत्रः श्रीअसुक-
देवशर्मा असुककामो ग्रहयज्ञमहं करिष्ये
इति सङ्कल्प्य तत्फलमेवैशान्यां निःक्षिपेत् ।
अन्यार्धत्वे गोत्रनाम्नोः यद्यन्तता । करिष्ये
इत्यत्र करिष्यामीति विशेषः । ततः श्वेतसर्पप्रा-
नादाय ।

ॐ वेतालाश्च पिशाचाश्च राक्षसाश्च सर्प-
रूपाः ।

अपसर्पन्तु ते सर्वे ये चान्ये विषकारकाः ॥

ॐ विनायका विष्णकरा महोग्रा

यज्ञहियो ये पिशिताशनाश्च ।

निहार्चकेवंजसमानकल्पे-

मया निरस्ता विदिशः प्रयान्तु ॥

इत्येताभ्यां मन्त्राभ्यां श्वेतसर्पपञ्चपैर्विष्णका-
रकानपसारयेत् । ततः सगणधूपयोद्धृ-
मातृकापूजा वसोधारा आयुष्यजपं तदज्ञाने
गायत्रीजपं वृद्धिप्राप्तुं कृत्वा तदज्ञानो भोग्य-
सुखं ब्रह्मणान् परितोष्य ततः स्वय-
मशक्तौ कर्त्ता प्राङ्मुखं गुरुम् ॐ साधु भवा-
नाङ्गामिति वदेत् ॐ साध्वहमासे इति प्रति-
वचनम् । ततो गन्धपुष्पवस्त्राङ्गुरीयकादिना
गुरुमलङ्कृत्य दक्षिणं जागृ सृष्ट्वा ॐ अदे-
त्यादि मलङ्कृष्टपुष्पग्रहयागकर्मणि ग्रहपूजा-
होमकर्मकरणाय असुकगोत्रं असुकदेव-

यागः

शस्मात् गन्वादिभिरभ्यर्च्य भवन्तमहं वृणे । ॐ
 वृणोऽमीति प्रतिवचनम् । ॐ यथाविहितं
 पूजादिकर्म कुरु । ॐ यथाज्ञानं करवाणीति
 प्रतिवचनम् ॥ * ॥ ततो मण्डपोत्तरपूर्वभागे
 वितस्तिद्वयविस्तृतायां वितस्त्युच्छितायां उदक्-
 प्रवायां वेद्यां गोमयेनोपलिप्तायां रक्तचन्दना-
 दिना मध्ये वर्त्तनं स्रव्यम् । आग्नेयां श्वेतमर्द-
 चन्द्राकारं सोमम् । दक्षिणस्यां त्रिकोणं रक्तं
 मङ्गलम् । ऐशान्यां पीतं धनुराकारं बुधम् ।
 उत्तरस्यां पीतं पद्माकारं बृहस्पतिम् । प्राच्यां
 श्वेतं चतुष्कोणं शुक्रम् । प्रतीच्यां श्यामं सर्पा-
 कारं शनिम् । नैऋत्यां श्यामं मकराकारं
 राहुम् । वायव्यां धूम्रवर्णं खड्गाकारान्
 केतून् विलिख्य स्वर्ग्योक्तविधिना अग्निस्याप-
 नादिब्रह्मस्यापनपयन्तं कर्त्तुं कृत्वा मण्डले
 यजानावाहयेत् ॥ * ॥ तत्र क्रमः । मध्ये ।
 ॐ चक्ष्रियं काश्यपं रक्तं कालिङ्गं द्वादशा-

हुलम् ।

पद्महस्तद्वयं पूर्वाननं सप्राशवाहनम् ।
 शिवाधिदेवं ध्यायेद्द्विप्रत्यधिदेवतम् ॥
 सप्तम्यां जायमानं विशाखानक्षत्रं रक्तमाख्या-
 स्वरधरम् । इति ध्यात्वा ॐ भूर्भुवः स्वः स्रव्यं बृह
 इहागच्छ इहागच्छ इह तिष्ठ इह तिष्ठ इति शुक्रतण्डुलेरावाह्यं
 स्थापयेत् ॥ १ ॥ आग्नेये ।
 ॐ वासुदेवं वैश्वमात्र्यं हस्तमात्रं सिताम्बरम् ।
 श्वेतं द्विबाहुं वरदं दक्षिणं सगदेतरम् ॥
 दशान्वं श्वेतपद्मस्यं विचिन्त्योमाधिदेवतम् ।
 जलप्रत्यधिदेवस्य स्रव्यस्यमाह्वयेत्तथा ॥
 चतुर्दशां जातं कृत्तिकानक्षत्रमिति ध्यात्वा
 ॐ भूर्भुवः स्वः सोमयज्ञ इहागच्छ इहागच्छ
 इह तिष्ठ इह तिष्ठ इति शुक्रतण्डुलेरावाह्यं
 स्थापयेत् ॥ २ ॥ दक्षिणस्याम् ।
 ॐ आपन्त्यं चक्ष्रियं रक्तं मेघस्यं चतुरहुलम् ।
 आरक्तमाख्यवसनं भारद्वाजं चतुर्भुजम् ॥
 दक्षिणोर्ध्वक्रमात् शक्तिवराभयगदाकरम् ।
 आदित्याभिसुखं देवं तद्वदेव समाह्वयेत् ।
 स्कन्दाधिदेवतं भीमं क्षितिप्रत्यधिदेवतम् ॥
 दशम्यां जातं पूर्वाषाढानक्षत्रमिति ध्यात्वा
 ॐ भूर्भुवः स्वः मङ्गलग्रह इहागच्छ इहागच्छ
 इह तिष्ठ इह तिष्ठ इति शुक्रतण्डुलेरावाह्यं
 स्थापयेत् ॥ ३ ॥ ऐशान्याम् ।
 ॐ मागधं ब्रह्मलान्त्र्यं वैश्वं पीतं चतुर्भुजम् ।
 बामोर्ध्वक्रमतश्चर्मगदावरदखड्गिणम् ॥
 स्रव्यस्यं विहगं सौम्यं पीतवस्त्रं तथाह्वयेत् ।
 नारायणाधिदेवस्य विष्णुप्रत्यधिदेवतम् ॥
 द्वादश्यां जातं घनिष्ठानक्षत्रमिति ध्यात्वा
 ॐ भूर्भुवः स्वः बुधग्रह इहागच्छ इहागच्छ
 इह तिष्ठ इह तिष्ठ इति शुक्रतण्डुलेरावाह्यं
 स्थापयेत् ॥ ४ ॥ उत्तरस्याम् ।
 हिलमाङ्गिरसं पीतं सैन्धवस्य यदुहुलम् ।
 ध्यात्वा पीताम्बरं जीवं सरोजस्यं चतुर्भुजम् ॥
 दशोर्ध्वान्वरदकरकादष्टमाह्वयेत् ।

यागः

ब्रह्माधिदेवं स्रव्यस्यमिन्द्रप्रत्यधिदेवतम् ॥
 एकादश्यां जातं उत्तरफल्गुनीनक्षत्रमिति-
 ध्यात्वा ॐ भूर्भुवः स्वः बृहस्पति इहागच्छ
 इहागच्छ इह तिष्ठ इह तिष्ठ इति शुक्र-
 तण्डुलेरावाह्यं स्थापयेत् ॥ ५ ॥ ततः प्राच्याम् ।
 ॐ शुक्रं भोजकटं विप्रं भार्गवस्य नवाहुलम् ।
 पद्मस्यमाह्वयेत् स्रव्यमुखं श्वेतं चतुर्भुजम् ॥
 सदाचवरकरकादष्टहस्तं सिताम्बरम् ।
 शुक्राधिदेवं ध्यायेत् शशोप्रत्यधिदेवतम् ॥
 नवम्यां जातं पुष्यनक्षत्रमिति ध्यात्वा ॐ भूर्भुवः
 स्वः शुक्र इहागच्छ इहागच्छ इह तिष्ठ इह
 तिष्ठ इति शुक्रतण्डुलेरावाह्यं स्थापयेत् ॥ ६ ॥
 पश्चिमायाम् ।
 सौराष्ट्रं काश्यपं नृधं स्रव्यस्यं चतुरहुलम् ।
 कृष्णं कृष्णाम्बरं गृध्रगणं सौरिं चतुर्भुजम् ॥
 तद्वदाचवरशूलधनुर्हस्तं समाह्वयेत् ।
 यमाधिदेवं प्रजापतिप्रत्यधिदेवतम् ॥
 कृष्णचतुर्दशां जातं रोहिणीनक्षत्रमिति ध्यात्वा
 ॐ भूर्भुवः स्वः शनैश्चर इहागच्छ इहागच्छ
 इह तिष्ठ इह तिष्ठ इति शुक्रतण्डुलेरावाह्यं
 स्थापयेत् ॥ ७ ॥ नैऋत्याम् ।
 राहुं मलयजं नृधं पेठीनं द्वादशाहुलम् ।
 कृष्णं कृष्णाम्बरं मिहासनं ध्यात्वा तथाह्वयेत् ॥
 चतुर्बाहुं खड्गवरशूलचर्मकरं तथा ।
 कालाधिदेवं स्रव्यस्यं सर्पप्रत्यधिदेवतम् ॥
 पीण्यमास्यां जातं भर्गो नक्षत्रमिति ध्यात्वा
 ॐ भूर्भुवः स्वः भगवन् राहो इहागच्छ
 इहागच्छ इह तिष्ठ इह तिष्ठ इति शुक्रतण्डुले-
 रावाह्यं स्थापयेत् ॥ ८ ॥ वायव्याम् ।
 कौशुद्रोपं केतुगणं जैमिनीयं षडहुलम् ।
 धूर्त्वं गृध्रगतं मूढमाह्वयेत् विज्जनाननम् ॥
 स्रव्यस्यं धूम्रवसनं वरदं गदिनं तथा ।
 चित्रगुप्ताधिदेवस्य ब्रह्मप्रत्यधिदेवतम् ॥
 अमावास्यायां जातं अश्विनानक्षत्रमिति ध्यात्वा
 ॐ भूर्भुवः स्वः भगवन्तः केतव इहागच्छत
 इहागच्छत इह तिष्ठत इह तिष्ठत इति
 शुक्रतण्डुलेरावाह्यं स्थापयेत् ॥ ९ ॥ अधिदेवत-
 प्रत्यधिदेवतपूजनञ्च अयुनहोमादौ । ततः
 क्षतहर्षवस्त्रतप्तद्वयं गन्धतप्तद्वयं दद्यात् ॥
 धूये विप्रैः । रवये गुग्गुलुधूपम् । सोमाय
 सरलम् । मङ्गलाय देवदारुम् । बुधाय घृत-
 मिश्रितदेवदारुम् । बृहस्पतये दशाङ्गम् ।
 शुक्राय अगुरु । शनैश्चराय कालागुरु । राहवे
 गुडत्वचम् । केतुभ्यो मधुमिश्रितगुडत्वचम् ।
 अभावे षोडशाङ्गं वा ॥ * ॥ गन्धे विप्रैः ।
 स्रव्याय रक्तचन्दनम् । सोमाय श्वेतचन्दनम् ।
 मङ्गलाय कुङ्कुमम् । बुधाय सरलम् । गुरवे
 रक्तचन्दनश्चैतचन्दनकुङ्कुमसरलं मिश्रितसम-
 भागत्वेन दद्यात् । शनैश्चराय कसूरीम् ।
 राहवे पद्मकाष्ठम् । केतुभ्यश्च पद्मकाष्ठम् ।
 अधिदेवताप्रत्यधिदेवताः पूजयेत् ॥ * ॥ अधि-
 देवता प्रत्यधिदेवता यथा । स्रव्यस्य शिवपट्टी ।

यागः

सोमस्य उमा जलम् । मङ्गलस्य स्कन्दः क्षितिः ॥
 बुधस्य नारायणविष्णु । बृहस्पतेः ब्रह्मा
 इन्द्रस्य । शुक्रस्य शुक्रः शशी । शनैश्चरस्य यमः
 प्रजापतिश्च । राहोः कालः सर्पश्च । केतूनां
 चित्रगुप्तः ब्रह्मा च । एतत्तु अयुतादिद्यौमे
 मेघम् ॥ * ॥ स्रव्याय गुडोदनवतिः । स्व
 सोमादीनामपि । सति सामर्थ्यं षोडशोपचार-
 दिना । वलौ तु । स्रव्याय गुडोदनम् । सोमाय
 घृतपावसम् । मङ्गलाय पक्षयवसूनात्मकाय-
 कम् । बुधाय क्षीराक्षम् । गुरवे दधोदनम् ।
 शुक्राय घृतोदनम् । शनैश्चराय कशरम् ।
 राहवे छागमांसम् । केतुभ्यः खवाक्षीर-
 साधिताजकण्ठरक्तमिश्रित-यव-तिल-तण्डुलरूपं
 चित्रोदनम् तत्तद्वद्व्याजानामे भक्ष्यान्तरं
 दद्यात् ॥ * ॥ ततश्चरं अपयेत् । तत्र साम-
 गानां क्रमः । अग्नेः पश्चिमायां दिशि प्राग-
 यान् कुशानास्तीक्ष्णं तदुपरि पश्चात्तितवारुण्य-
 सुदूखलं वैश्वस्य सूर्पं वायव्यचमस्यजल-
 प्रोक्षितं संस्थाप्य त्रीहोत्रं यवान् वा अग्रक्षौ
 शानितण्डुलान् सूर्पं निधाय ॐ स्रव्याय त्वा
 क्षुष्टं निम्नं पामि इति गृहीत्वा उदूखले
 स्थापयेत् । एवं सोमाय । एवं मङ्गलादीनामपि
 निम्नं पणं कृत्वा उदूखले स्थापयेत् । द्विः क्षुण्णीम् ।
 ततो दक्षिणहस्तमुपरि कृत्वा मुषलेनावह्व्य
 सूर्पेण प्रक्षोभयेत् । इत्येवैव वारचयम् । ततः-
 चरस्याज्याममन्त्रकं हनोत्तराग्नं पवित्रं
 निःक्षिप्य तत्र प्रक्षालिततण्डुलान् निधाय
 तदुपरि दुग्धं दत्त्वा यथा पायमचनभंयनि
 तथा क्षौकं क्षौकसुदकं दत्त्वा तन्मध्य खदिर-
 पलाशोदुम्बराणामन्यतमस्य प्रादेशप्रमाणं
 उभयथा साष्टाङ्गमुपमायं चतुष्काण्युष्कल
 मेक्ष्यं दक्षिणावर्त्तनं आमयित्वा तथा पचेत्
 यथा अन्तरोक्षणा सन्धक् पाको भवति मण्ड-
 गालनं दाहश्च न भवति । सन्धक्पाके भूते
 चरमध्ये घृतसुवं दत्त्वा प्रागादिदिकश्चिद्विनं
 कृत्वा चरमवताम्यं अग्नेरुत्तरतः कुक्षीपरि
 स्थापयित्वा पुनर्मध्ये घृतसुवं दद्यात् । ततो
 भूमिजपादिसुवसंस्कारपयन्तं कर्त्तुं कृत्वा
 अग्नेः पश्चिमतः स्तरणकुक्षीपरि पूर्वमाख्यं
 पश्चाच्चरं निधाय उदकाञ्जलिसेकं कृत्वा
 विरूपाक्षजपान्तां कुशदिकीं समापयेत् ॥ * ॥
 यजुर्वेदिनान् आख्यस्याज्यामाख्यनिर्वपणा-
 नन्तरं सूर्पं पुरतो दक्षिणभागे संस्थाप्य तत्रो-
 दूखलं घिस्यस्य त्रीत्याद्यन्यतमं तत्र निधाय
 ॐ स्रव्याय त्वा क्षुष्टं गृह्णामि इत्येकां सुष्टिं
 गृहीत्वा ॐ स्रव्याय त्वा क्षुष्टं निम्नं पामोति ।
 उदूखले स्थापयित्वा ॐ स्रव्याय त्वा क्षुष्टं
 प्रोक्षामोति प्रोक्षणीजलेन प्रोक्षयेत् । एवं
 सोमाय त्वा इत्यादि । ततः ॐ अमये निश्चि-
 कृते त्वा इत्यादिना अष्टनिम्नं पणं प्रोक्ष्यानि
 कृत्वा द्विः क्षुण्णीं कुर्यात् । ततः पूर्वस्य
 अपयम् । पक्वं ज्ञात्वा अष्टदिनि दद्यात् ।

यागः

यागः

याचकः

चरुमध्ये दक्षिणावर्त्तेन भामयित्वा तमग्निं तत्रैवाग्नौ क्षिपेत् । तत आधाराण्यभागान्तं कर्म कुर्यात् ॥ * ॥ ऋग्वेदिनान् प्रोक्षणी-पावस्थापनानन्तरं पवित्रान्निर्हते ॐ सूर्याय त्वा जुष्टं निर्वृणामीति श्रीच्याद्यन्तमसुष्टिं प्रक्षिप्य ॐ सूर्याय त्वा जुष्टं प्रोक्षामीति प्रणीताजलेन प्रोक्षयेत् । एवं सोमाय त्वा इत्यादि । ततः खिरिहृदर्थकक्षिदधिकं तूर्णीं तथा कृत्वा पवित्रान्निर्हते कृत्वा पूर्व्यग्नौवोहं-लोमकृष्णाजिने उदूखलं निधाय तत्र सूर्यस्य श्रीच्याद्यन्तमं प्रक्षिप्य सुयलेनावहृत्य सूर्येण वितुषीकृत्य प्रस्फोच्य त्रिः प्रक्षाल्य पवित्रं चरुस्याख्यां प्रक्षिप्य तथैव आपयित्वा उदीथां दक्षिणभागे ॐ सोमाय स्वाहेति होमपर्यन्तं कुर्यात् । ततः शान्तिकर्मणि अग्ने त्वं वरद-नामासीति नाम कृत्वा ।

ॐ पिङ्गभूस्मश्रुशेषाच्चः पीनाङ्गजठरोऽरुणः ।
ह्रागस्यः साक्षरुजोऽग्निः सप्ताक्षिः शक्तिधा-
रकः ॥

इत्यादिपुराणीयं ध्यात्वा ॐ वरदनामन्नमे
इहागच्छ इहागच्छ इह तिष्ठ इह तिष्ठ
इत्यावाच्य पाद्यादिना पूजयेत् ॥ * ॥ पीष्टिक-
कर्मणि तु वलदनामाग्निः । अहहोमे अग्नी-
नाह गोभिलः ।

आदित्ये कपिलो नाम पिङ्गलः सोम उच्यते ।
धूमकेतुस्तथा भौमे जठरोऽग्निर्बुधे स्मृतः ॥
वृहस्पतौ शिखी नाम शुक्रो भवति छाटकः ।
शनैश्चरे मघातेजा राहौ चैव हुताशनः ।
केतुषु लोहितोऽग्निः स्यादिति वद्विनिर्णयः ॥

ततः स्वयद्योक्तविधिनानेन चरुणा सूर्यादि-
गृहेभ्यः प्रत्यकाहुतिं दद्यात् ॥ * ॥ अत्र मन्त्राः ।
सूर्यस्य आक्षणेनेतिमन्त्रस्य हिरण्यसूपाङ्गिरा
ऋषिस्तृष्टुप् छन्दः सविता देवता आदित्यस्य
पूजाहोमकर्मणि विनियोगः । ॐ आक्षणेन

रुजना वर्त्तमानो निवेश्यन्नतं सर्वेषु हिर-
ण्येन सविता रथेना देवो याति सुवनानि
पश्यन् स्वाहा । इदं सूर्याय इति देवतोद्देशः
नामगतरैः कार्यः ॥ १ ॥ सोमस्य इमन्वेति-
मन्त्रस्य वरुण ऋषिरभिर्देवता सोमस्य पूजा-

होमकर्मणि विनियोगः । ॐ इमन्वेवा अस-
पत्वं सुवहं महते क्षत्राय महते व्योधाय ।
इममसुष्य पुत्रमसुष्ये एतमस्ये विषे स्वाहा ।
इदं सोमाय ॥ २ ॥ मङ्गलस्य अग्निर्मूर्धनि-

मन्त्रस्य अपाङ्गिरा ऋषिर्गायत्री छन्दोऽग्नि-
र्देवता मङ्गलस्य पूजाहोमकर्मणि विनि-
योगः । ॐ अग्निर्मूर्धा दिवः ककुत्पतिः पृथिव्या
अयमपां रेतोति त्रिव्रति स्वाहा । इदं
मङ्गलाय ॥ ३ ॥ बुधस्य उदुग्रस्मेतिमन्त्रस्य पर-

मेष्टिष्टेष्टिस्तृष्टुप् छन्दोऽग्निर्देवता बुधस्य पूजा-
होमकर्मणि विनियोगः । ॐ उदुग्रस्माने
प्रतिजगदि त्वमिष्टापूर्तं संसृजिष्यामयचासिन्
सधस्ये न्यधुत्तरसिन् विष्वदेवा यजमानश्च

सीदत स्वाहा । इदं बुधाय ॥ ४ ॥ वृहस्पतेः वृह-
स्पते अतीतिमन्त्रस्य गृह्णमद ऋषिस्तृष्टुप् छन्दो
ब्रह्मा देवता जीवस्य पूजाहोमकर्मणि विनि-
योगः । ॐ वृहस्पते अतिथदर्थोऽर्हदुमहिभाति
क्रतुमज्जनेषु । यद्दीदयत्तरस ऋतु प्रजात तद-

स्मासु त्रविणं घेहि चित्रं स्वाहा । इदं वृह-
स्पतये ॥ ५ ॥ शुक्रस्य अन्नात् परिश्रुत इति मन्त्रस्य
प्रजापतिर्ऋषिरतिजगती छन्दोऽग्निस्वरसतीन्द्रा
देवताः शुक्रस्य पूजाहोमकर्मणि विनियोगः ।
ॐ अन्नात् परिश्रुतो रसं ब्रह्मणा अपिवत् क्षत्तं

पयः सोमं प्रजापतिः । ऋतेन सत्यमिन्द्रियं
विपानं शुक्रमन्त्रस्य इन्द्रस्येन्द्रियमिदं पयोऽर्हतं
मधु स्वाहा । इदं शुक्राय ॥ ६ ॥ शनैश्चरस्य
शमो देवीतिमन्त्रस्य दध्यङ्गाथर्वण ऋषिर्गायत्री

छन्दः आपो देवता शनैश्चरस्य पूजाहोम-
कर्मणि विनियोगः । ॐ शमो देवीरभीष्टये
आपो भवन्तु पीतये संयोरभिसवन्तु नः स्वाहा ।
इदं शनैश्चराय ॥ ७ ॥ राहोः काण्डात् काण्डा-

दिति मन्त्रस्य अग्निर्ऋषिर्गायत्री छन्दो दूर्वे-
ष्टका देवता राहोः पूजाहोमकर्मणि विनि-
योगः । ॐ काण्डात् काण्डात् प्ररोहन्ती परधः
परधः परि एवानो दूर्वे प्रतनु सद्यसेण शतेन
च स्वाहा । इदं राहवे ॥ ८ ॥ केतूनां केतुं

क्षयन्नितिमन्त्रस्य मधुच्छन्दः ऋषिरनिरुद्धायत्री-
छन्दोऽग्निर्देवता केतूनां पूजाहोमकर्मणि
विनियोगः । ॐ केतुं क्षयन्न केतवे पेधो मर्या
अपेधसे । ससुषधिरजायथा स्वाहा । इदं
केतुभ्यः ॥ ९ ॥ ततो मधुघृताक्तां घृताक्तां

क्षौराक्तां वा प्रादेशप्रमाणां साग्यामर्कसमिध-
मादाय ॐ आक्षणेन इत्यादिमन्त्रेण सूर्याया-
द्योत्तरशतं अष्टाविंशतिमद्यौ वा अष्टात्रया ।
शक्त्वा गृहस्यातिपीडाकरत्वाद्वा अष्टोत्तर-
सहस्रं जुहुयान् ॥ * ॥ समिधमाह याज-

वल्काः ।
अर्कः पलाशः खदिरखपामार्गोऽथ पिप्पलः ।
उडुम्बरः शमी दूर्वा कुशाश्च समिधः क्रमात् ॥
होमी गृहादिपूजायां शतमष्टोत्तरं भवेत् ।
अष्टाविंशतिरष्टौ वा यथाशक्ति विधीयते ।
अतिपीडाकरो यस्तु तन्तु यत्नेन पूजयेत् ॥

ततो होमानन्तरं उदीथं कर्म कुर्यात् । ततो
गुडोदनादीन् ऋत्विगे भोजयेत् । तत्तद्दद्या-
लाभे भोग्यान्तराणि वा दद्यात् । भोजना-
सामर्थ्यं तत्तद्दद्यात् पाणिना प्रतिग्राहयेत् ।
ततो मनुष्यपुराणोत्तेर्मन्त्रैर्दक्षिणां दद्यात् ।
धेनुः शतस्तयान्डान् हेम वासो दयस्तथा ।
कृष्णा गौरायसं ह्राग एता वै दक्षिणाः

क्रमात् ॥
तत्र ।
कपिले मर्कटवानां पूजनीयामि रीक्षणी ।
तीर्थदेवमयो यस्मादतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥
इति पठित्वा ॐ अद्येत्यादि कृतेतनसूर्यगृह-
यज्ञकर्मणः प्रतिष्ठार्थं दक्षिणां कपिलां धेनुं

रुद्रदेवताकां असुकगोत्राय असुकदेवशर्मणे
ब्राह्मणाय ऋत्विजे तुभ्यमहं संप्रदे । अन्याथ-
क्षेत् दंशनीति ब्रूयात् । कपिलाभावे गोमात्रं
वा । तदभावे काश्चनम् । तदभावे रजतादिकं
वा दद्यात् । काश्चनादिकन्तु श्रद्धादि दक्षिणा-
भावेऽपि दद्यात् ॥ १ ॥ एवम् ।

पुण्यस्त्वं शृङ्गपुण्यानां मङ्गलानाञ्च मङ्गलम् ।
विष्णुना विधृतो नित्यमतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥
इत्युच्चार्य पूर्वोक्तक्रमेण सोमगृहयज्ञे शृङ्गं
दद्यात् ॥ २ ॥

ॐ धर्मस्त्वं वृषरूपेण जगदानन्दकारकः ।
अष्टमूर्तेरधिष्ठानमतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥
इत्युच्चार्य मङ्गलयज्ञे वृषं दद्यात् ॥ ३ ॥
ॐ हिरण्यगर्भगर्भस्त्वं हेमरूपं विभावसोः ।
अनन्तपुण्यफलदमतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥

इत्युच्चार्य बुधयज्ञे काश्चनं दद्यात् ॥ ४ ॥
ॐ पीतवस्त्रयुगं यस्मादास्तुदेवस्य वल्लभम् ।
वरप्रदानात्तद्विष्णोरतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥
इत्युच्चार्य गुरुयज्ञे पीतवस्त्रयुगं दद्यात् तद-
भावेऽन्यवर्णवासोयुगमपि दद्यात् ॥ ५ ॥

ॐ विष्णुस्त्वमश्वरूपेण यस्मादग्नवसम्भवः ।
चन्द्राकिंवाहनस्त्वं वै अतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥
इत्युच्चार्य शुक्रयज्ञे अश्वं दद्यात् ॥ ६ ॥
ॐ यस्मात्त्वं पृथिवी सर्वां धेनुः केशवसम्भवा ।
सर्वपापहरा नित्यमतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥
इत्युच्चार्य शनैश्चरयज्ञे कृष्णां धेनुं अन्यवर्णां वा
दद्यात् ॥ ७ ॥

ॐ यस्मादायुधकर्माणि त्वदधीनानि सर्वदा ।
लाङ्गलाद्यायुधादीनि ततः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥
इत्युच्चार्य राहुयज्ञे लौहं दद्यात् ॥ ८ ॥
ॐ यस्मात्त्वं सर्वभूतानां मङ्गलाय यव-

स्थितः ।
यानं विभावसोर्नित्यमतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥
इत्युच्चार्य केतुयज्ञे ह्रागं दद्यात् ॥ ९ ॥ दक्षिणाजलं
शान्तिकुम्भजलेन संमिश्र्य शान्तिं कुर्यात् ।
ततः कृताञ्जलिः ।

ॐ गच्छ ध्वममराः सर्वे गृहीत्वार्चां स्वमा-
लयम् ।
सन्तुष्टा वरमस्माकं दत्त्वेदानीं सुपूजिताः ॥
इति विष्णुधर्मोत्तरीयं पठित्वा गृहान् विस-
र्जयेत् । दक्षिणा च प्रदातया गृहाणाञ्च विस-
र्जनमिति वशिष्ठवचनात् । इति रघुनन्दन-

भट्टाचार्यविरचितगृहयागप्रयोगः समाप्तः ॥
याच, टु डु ष्ट ज याचने । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भा०-उभ०-द्विक०-संष्ट् ।) याचनमात्मने
दानार्थं प्रेरणम् । टु, याचयुः । डु, याचि-
त्रिमम् । ष्ट, अययाचत् । ज, याचति याचते
वृषं विप्रः । अष्टयार्थं प्रेरणीऽपि याचति विप्तं
गुरुवं शिष्यः । इति दुर्गादासः ॥

याचकः, त्रि, (याचन इति । याच् + श्रुत् ।)
याचनाकर्ता । तत्पण्यायः । यनीयकः २
याचनकः ३ मार्गणः ४ अर्थः ५ । इत्यमरः ।

३।१।१६॥ वनीपकः ६ भिचुकः ७ भिचा-
करः ८। इति शब्दरत्नावली ॥ तस्य लघुत्वं
यथा,—

“लृणादपि लघुस्तलस्तलादपि च याचकः ।
वायुना किं न नीतोऽसौ किञ्चित्पार्थनशङ्कया ॥”
इति प्राचीनाः ॥

अपि च ।

“कुलस्य कीटघातस्य वाताग्निष्काधितस्य च ।
शिखरे वसतस्तस्य वरं जम्भ न याचितम् ॥
जगत्पतिर्हि याचित्वा विष्णुर्वाग्मनां गतः ।
कीर्त्योऽधिकतरस्तस्य योऽर्थो याति न जाच-
वम् ॥”

इति गारुडं नीतिसारे ११५ अध्यायः ॥

याचन, [त] चि, (याचतीति । याच् + शब् ॥)
याचकः । यथा,—

“सुखभङ्गः स्वरो दीनो गात्रखेदो महद्भयम् ।
मरये यानि चिह्नानि तानि चिह्नानि याचनः ॥”

इति गारुडं नीतिसारे ११५ अध्यायः ॥

याचनं, क्ली, (याच् + भावे ल्युट् ।) याचना ।
(यथा, नैषधे । ५।११२ ।

“भीमजार्धयाचनवाचे

युयमेव गुरवः करणीयाः ॥”)

याचनकः, त्रि, (याचन + स्वार्थे कन् ।) याचकः ।
इत्यमरः । ३।१।१६॥ (यथा, मनौ । ३।१६५ ।

“आधारहीनः क्लीवश्च नित्यं याचनकस्तथा ॥”)

याचना, क्ली, (याच् + स्वार्थे णिच् + युच् ।
टाप् ।) याचना । इत्यमरः । २।७।३२ ॥
(यथा, रामायणे । २।२७।२३ ।

“नयस्व मां बाधु कुलस्य याचनाम् ॥”)

याचमानः, त्रि, (याचते इति । याच् + शानच् ।)
याचकः । यथा,—

“नवीनदीनभावस्य याचमानस्य मानिनः ।
वचोव्रीवितयोरासीत् पुरोनिःसरये इयः ॥”

इति वररूपिः ॥

अपि च ।

“द्विजेभ्यो याचमानेभ्यो यजमानः प्रयच्छति ।
स याति चाक्षयान् लोकान् येभ्यो नावर्तते
पुनः ॥

वष्टिर्वपेसहस्राण्य सहस्राणि वसेद्वि ।

योऽनुमन्तापि भवति निरये प्रतिषेधकः ॥”

इति वज्रपुराणे वामनप्रादुर्भावी नामाध्यायः ॥

याचितं, क्ली, (याच् + क्तः ।) याचनवृत्तिः ।
तत्पर्यायः । न्तम् २ । यथा,—

“हे याचितायाचितयोर्योपासंस्त्वं नृतान्दते ॥”

इत्यमरः । २।७।३२ ॥

“हे । याचनवृत्तिर्मरणमिव दुःखजनकत्वात्
न्तम् । अयाचितं अन्तमिव अन्तम् ।
याचितायाचितयोर्भावे कर्मणि वा क्तः ॥” इति
भरतः ॥ प्रार्थितवस्तुनि, चि ॥ (यथा, देवी-
भागवते । ३।२८।६७ ।

“पिता ते याचितः पूर्वं मया वै त्वत्कृते-
ष्वले ॥”)

याचितकं, क्ली, (याचितेन निवृत्तम् । याचित +
“अपमित्ययाचितान्मां ककनौ ॥” ४।४।२१ ।
इति कन् ।) याचनाप्राप्तम् । इत्यमरः । २।६।४॥
“याचनया । प्रत्यर्पणीयत्वेन याचनया यत्
प्राप्तमलङ्कारादिवस्तु तत् याचितकम् । कार्या-
नन्तरं वस्तुस्वामी यत् पुनर्गृह्णाति तदित्यर्थः ।
याचितेन प्राप्तमिति ऽथे कादिति कः ।” इति
भरतः ॥

याचना, क्ली, (याचनमिति । याच् + “यजयाच्-
यतविच्छप्रच्छरजो नङ् ॥” ३।३।६० । इति
नङ् ।) याचनम् । तत्पर्यायः । अभिशक्तिः २
याचना ३ अर्थना ४ भिचा ५ अर्चना ६ ।
इत्यमरः । २।७।३२ ॥ लाजसा ७ । इति
जटाधरः ॥ (यथा, भागवते । २।७।१७ ।
“ष्यायान् गुणैरवरजोऽप्यदितेः सुतानां
लोकान् विचक्रम इमान् यदथाधियज्ञः ।
आं वामनेन जगद्दे विपदच्छलेन
याचनायते पथि चरन् प्रभुभिर्न चाल्यः ॥”)
तद्देहकपर्यायः । ईमहे १ यामि २ मन्महे ३
दृष्टि ४ शग्धि ५ पूर्णि ६ मिमिदृष्टि ७ मिमीहि
८ ररिदृष्टि ९ ररिहीहि १० पीपरत् ११
यन्तारः १२ यन्वि १३ इत्युध्यति १४ मदेमहि
१५ मनामहे १६ मायते १७ । इति वसुदंश
याचनाकर्मणः । इति वेदनिघण्टौ ३ अः ॥

याजः, पुं, अन्नम् । इति हेमचन्द्रः । ३।५६ ॥
(ऋषिभेदः । यथा, महाभारते । १।१६८७ ।
“याजोपयाजौ ब्रह्मर्षौ श्राम्यन्तौ परमेष्ठिनौ ।
संहिताध्ययने युक्तौ गोत्रतच्चापि काश्यपौ ॥”)
याजकः, पुं, (यजतीति । यज् + क्तुच् ।) याज्ञिकः ।
राज्ञो गजः । इति मेदिनी । के, १४२ ॥
मत्तइस्त्री । इति जटाधरः ॥ ऋत्विक् । यथा,
“अग्नीध्राद्या धनेन्वाभ्या ऋत्विजो याज-
काश्च ते ॥”
इत्यमरः । २।७।१७ ॥

“यजमानेन धनेन्वाभ्याः घनानि दत्त्वा इत्यस्या-
दनाय त्रियन्ते प्रार्थन्ते ये अग्नीध्रप्रभृतयस्ते
ऋत्विजो याचकाश्च कथ्यन्ते । अग्निं इत्ययन्ति
दीपयन्ति अग्नीध्राः इन्वी नि ध उ दुतौ निः
नाम्नोति रः मनीषादित्वाज्जोपः । आदिना
ब्रह्मोद्गाहोऽर्ध्वर्ग्यब्राह्मणाच्छंसिप्रभृतयः यो-
द्धश्च गृह्यन्ते । वाय्वा इति हृदयावोरिति ध्वञ्
दृष्ट्युपेक्षादौ वृ ण इति आनुवन्निर्देशात्
अन्यदघातोर्न व्यप् ऋतौ यजन्ति ऋत्विजः
किप् । यजन्ति याचकाः यजकः ।” इति
भरतः ॥ ३॥ बहुयाजकग्रामयाजकयोर्निन्दा
यथा,—

“अत्राप्तायास्तु षट् प्रोक्ता ऋषिभिस्तत्त्वदर्शिभिः ।
आदौ राजभृतस्तेषां द्वितीयः क्रयविक्रयी ॥
तृतीयो बहुयाज्यः स्याच्चतुर्थो ग्रामयाजकः ।
पञ्चमस्तु भृतस्तेषां ग्रामस्य नगरस्य च ॥
अनादित्याश्च यः पूर्वां सादिद्याश्चैव पश्चि-
माम् ।

नोपासीत द्विजः सन्ध्यां च षष्ठोऽब्राह्मणः

स्तुतः ॥”

इत्यादिकतत्त्वे सन्ध्यापासनम् ॥

अपि च ।

“शूद्रसमोऽद्रिक्तयाजी ग्रामयाजीति कीर्तितः
शूद्रपाकोपजीवी यः रूपकारः प्रकीर्तितः ॥
सन्ध्यापूजाविहीनश्च प्रमत्तः पतितः स्तुतः ।
एते महापातकिनः कुम्भीपार्कं प्रयान्ति ते ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे २७ अध्यायः ॥

याजनं, क्ली, (याज्यते इति । यज् + णिच् + ल्युट् ।)
यागक्रियाकारणा । याग काराण इति भाषा ।
तत्तु ब्राह्मणस्य यत्कर्मन्तर्गतकर्मविशेषः ।
यथा,—

“अध्यापनमध्ययनं यजनं याजनन्तथा ।

दानं प्रतिग्रहश्चैव ब्राह्मणानामक्षयम् ॥”

इति मानवे १ अध्यायः ॥

याजिः, पुं, (यज् + “वसिष्ठपियजिराजीति ।”
उणा० ४।१२४ । इति ङच् ।) यज्ञः । इति
संक्षिप्तसारीणादिवृत्तिः ॥ यागकर्त्ता । इत्यु-
णादिकोयः ॥

याजुर्ग, त्रि, (यजुष इदमिति । यजुष् + अच् ।)
यजुर्ज्ञेदसम्बन्धि । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

याज्ञवल्क्यः, पुं, (वल्क्यतीति । वल्क + अच् ।
यज्ञस्य वल्को वक्ता । तस्य गोत्रापत्यम् ।
यज्ञवल्क + “गर्गादिभ्यो यञ् ॥” ४।२।१०५ ।
इति यञ् ।) धर्मशास्त्रप्रयोजकस्तुतिविशेषः ।
तत्पर्यायः । ब्रह्मरात्रिः २ योगेशः ३ । इति
हेमचन्द्रः ॥ योगीश्वरः ४ । इति मिताक्षरा ॥
(महर्षिरयं याज्ञवल्क्यः सूर्यात् सृक्यजुर्ज्ञेदं
प्राप्तवान् । तच्चादौ ब्रह्मपरम्परया प्राप्तं वेदं
वेदयासो मन्दमतीन् मनुष्यान् विचिन्त्य तेषु
क्षपापरः चतुर्धा यस्य ऋग्यजुःसामाथर्वाख्या-
श्चतुरो वेदान् पेलवैशम्पायनजैमिनिसुमन्तुभ्यः
क्रमादुपदिदेश ते च स्वशिष्येभ्यः । तच्च यास-
शिष्यो वैशम्पायनो याज्ञवल्क्यादिभ्यः स्वशि-
ष्येभ्यो यजुर्ज्ञेदमध्यापयत् । तच्च देवात् केनापि
हेतुना कुहो गुरुः शिष्यं याज्ञवल्क्यं अधीतवेद-
परित्यागार्थमादिष्टवान् । याज्ञवल्क्योऽपि योग-
वलेन अधीतयजुर्विद्यां नृत्तिमतीं विधायोद-
वाम । वृत्तानि यजुंषि गृहीतेति गुरुक्ता
अन्ये शिष्यास्तितरयो भूत्वा यजुंष्यभजयन् ।
तान्येव यजुंषि ब्रह्मिण्यन्त्यात् कथानि
जानानि । ततो वेदहीनोऽतिदुःखितो याज्ञ-
वल्क्यः सूर्यमाराध्य शूकानि यजुंषि प्राप्तवान्
तानि च जावानगौधेयकाण्डमाध्यन्दिनादीन्
पञ्चदशशिष्यान्धाप्रयामास । तथाहि भागवते
द्वादशस्कन्धे ६ अध्याये ।

“तेनासौ चतुरो वेदांश्चतुर्भिर्वेदनेऽभिः ।

सयान्तिकान् सोऽङ्गारुश्चातुर्होत्रविवचया ॥

पुत्रानध्यापयत् तांस्तु ब्रह्मर्षीन् ब्रह्मकोविदान् ।

ते तु धर्मोपदेष्टारः सृष्ट्यर्थः समादिशन् ॥

ते परम्परया प्राप्तास्तत्त्विक्योऽर्हतव्रतैः ।

याज्ञिकः

यातया

यातुः

चतुर्गुणेष्वथ यस्ता द्वापरादौ महर्षिभिः ॥
 क्षीणायुषः क्षीणमन्त्रान्धर्मधान् वीक्ष्य कालतः ।
 वेदान् ब्रह्मर्षयो यस्यन् हृदिस्थाभ्युत्तचोदिताः ॥
 अस्मिन्नप्यन्तरे ब्रह्मन् भगवान् लोकभावनः ।
 ब्रह्मेशान्नैर्लोकपालैर्याचियो धर्मगुप्तये ॥
 पराशरात् सत्यवत्यामंशांशकनया विभुः ।
 अवतीर्णो महाभाग वेदं चक्रे चतुर्विधम् ॥
 ऋगथर्व्यजुःसाम्नां राशीनुद्भूतं वगंशः ।
 जतस्रः संहिताश्चक्रे मन्त्रैर्मणिगणा इव ॥
 तासां स चतुरः शिष्यानुपाङ्ग्य मष्टामतिः ।
 एकैकां संहितां ब्रह्मत्रैकेकस्मै ददौ विभुः ॥
 पैलाय संहितामाद्यां बृहदारण्यकमुवाच ह ।
 वैशम्पायनमंजाय निगदाख्यं यजुर्गणम् ॥
 माम्नां जैमिनये प्राह तथा कृन्दोगमंहिताम् ।
 अथञ्चाङ्गिरसो नाम स्वशिष्याय सुमन्त्रवे ॥
 “वैशम्पायनशिष्या वै चरकाध्वयवोऽभवन् ।
 यच्चैरुक्तं ह्यहं चरणं स्वगुरोर्ब्रतम् ॥
 याज्ञवल्करश्च तच्छिष्य आहाहो भगवन्
 क्रियन् ॥
 चरितेनाख्यसाराणां चरित्येष्टं मुदुश्चरम् ॥
 इत्युक्तो गुरुरप्याह कुपितो याज्ञिकं त्वया ।
 निप्रवमन्ना शिष्येण मदधीनं त्वज्जायति ॥
 देवरातस्तुतः सोऽपि च्छेदित्वा यजुषां गणम् ।
 ततो गतोऽथ सुनयो दृढयुस्तान् यजुर्गणान् ॥
 यजुं यि नितिरा भूत्वा तन्नोलुपतयाददुः ।
 तैत्तिरीया इति यजुःशाखा आसन् सुपेशलाः ॥
 याज्ञवल्करस्ततो ब्रह्मन्कन्दस्यधि गवेषयन् ।
 गुरोरविद्यमानानि स्रपतस्योऽर्कमौश्वरम् ॥
 “एवं स्तुतः स भगवन् वाजिरूपधरो रविः ।
 यजुं ध्यायतामस्मानि सुनयेद्वान् प्रसादितः ॥
 यजुर्भिरकरोच्छाखा दश पञ्च शनैर्विभुः ।
 जगद्द्वर्जसम्यक्ताः काण्वमाध्यन्दिनादयः ॥
 अयमेव महर्षिर्भिषिलास्य एव सामश्रवः प्रभृ-
 तितिः ॥ अधिभिर्वेणाश्रमेतरधर्मज्ञानार्थमादिष्ट
 आचारव्यवहारप्रायश्चित्ताख्यकाण्डत्रयात्मकं
 धर्मशास्त्रं प्रणीय तेभ्यः आवितवान् । यदुक्तं
 याज्ञवल्करसंहितायां गत्यारम्भे ।
 “योगीश्वरं याज्ञवल्करं संपूज्य सुनयोऽब्रुवन् ।
 वर्णाश्रमेतराणां नो ब्रूहि धर्मान्प्रशोधनः ।
 मिथिलास्यः स योगीन्द्रः क्षणं ध्यात्वा ब्रवीन्-
 सुनीन् ॥”
 क्षी, उपनिषत्विशेषः । यथा, सुक्तिकोपनिषदि ।
 “गोपालतापनं कृण्वं याज्ञवल्करं वराहकम् ॥”
 याज्ञसेनो, क्षी, यज्ञसेनस्य स्वपत्यम् ॥ (यज्ञ-
 मन + अण् । डीप् ।) सा च द्रौपदी । इति हेम-
 चन्द्रः । ५ । ३७५ ॥ (यथा, महाभारते । ४ ।
 ४ । ५६ ।
 “याज्ञसेनीं पुरस्कृत्य पदं वाच प्रवब्रुवः ॥”
 अस्या विवरणं द्रौपदीशब्दे द्रष्टव्यम् ॥
 याज्ञिकः, पुं, (यज्ञमर्हति यज्ञाय हितो वा ।
 यज्ञ + ठक् ।) धर्मभेदः । (यज्ञं यज्ञविद्यामधीते
 येद वा । यज्ञ + ठक् ।) याजकः । यज्ञकर्त्ता ।

इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, भागवते । ११ ।
 १० । २३ ।
 “इष्टं ह देवता यज्ञैः स्वर्लोकां याति याज्ञिकः ॥”
 रक्तखदिरः । पलाशः । अश्वत्थः । इति राज-
 निर्घण्टः ॥
 याज्ञिक्यं, क्षी, (याज्ञिकानां धर्म आम्नायो वा ।
 याज्ञिक + “कृन्दोगीकाथकवाज्ञिकवृत्तं नटा-
 ण्णाः ।” ४ । ३ । १०६ । इति अणः ।) यज्ञः ।
 इति सिद्धान्तकौमुदी ॥
 याज्यं, क्षी, (इज्यत इति । यज् + ण्यत् । “यज-
 याचरुचप्रवचचेय ॥” ७ । ३ । ६६ । इति कुल-
 निघेयः ।) यागलब्धनादि । इति सिद्धान्त-
 कौमुदी ॥ यजनीये, त्रि ॥ (यथा, मनौ । ८ । ३१७ ।
 “अन्नादेर्भूयहा माष्टिं पत्यौ भाव्यापचारिणो ।
 गुरौ शिष्यश्च याज्यश्च स्तनो राजानि किलि-
 यात् ॥”
 शिष्यः । शासनाहं । यथा, देवीभागवते । १ ।
 १८ । ६ ।
 “याज्योऽस्ति जनकस्तत्र जीवन्मुक्तो नराधिपः ।
 विदेहो लोकविदिनः पाति राज्यमकण्टकम् ॥”
 याज्या, स्त्री, (यजन्त्यनया । यज् + ण्यन् + टाप् ।)
 ऋक् । इति मुग्धबोधध्याकरणम् ॥ (गङ्गा ।
 यथा, काशीखण्डे सहस्रनामकीर्तने । १०६ । ४२ ।
 “योगभिद्विप्रदा याज्या यज्ञोपरिपूजिता ॥”
 यात, य, आख्यातप्रत्ययविशेषः । स च विधिलिङा-
 शील्लिङः परस्मैपदप्रथमपुरुषैकवचनम् । स तु
 विश्रान्तार्थक आशीर्वादाथकश्च । इति याक
 रणम् ॥ मुग्धबोधमते विश्रान्तार्थक अख्य खीसंज्ञा ।
 आशीर्थे ङासंज्ञा ॥
 यातं, क्षी, (या + क्तः ।) निषादिनां पादकर्म ।
 इति हेमचन्द्रः । ४ । १६७ ॥ पुस्तकान्तरे यत-
 मिति पाठः । यथा,—
 “अपश्यत्कुश्यायं घानमकुशवारणम् ।
 निषादिनां पादकर्म या(यानं) वीतन्तु नष्टयम् ॥”
 यातः, त्रि, गतः । याधातोः क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥
 (यथा, मनुः । ४ । १०८ ।
 “येनास्य पितरो याता येन याताः पितामहाः ।
 तेन यायात् सतां मागं तेन गच्छन् न
 रिष्यते ॥”
 यातना, स्त्री, (यत् + णिच् + “न्यासश्रयो यूच् ।”
 ३ । ३१०७ । इति युच् । टाप् ।) गाढ्येदना ।
 तत्पठ्यायः । कारणा २ तीव्रवेदना ३ । इत्य-
 मरः । २ । ८ । ३ ॥ अतिथथा ४ । इति शब्द-
 रत्नावली ॥ (यथा, भागवते । ७ । १ । ४१ ।
 “हिरण्यकशिपुः पुत्रं प्रदाहं केशवप्रियम् ।
 जिघांसुरकरोन्नानायातना न्युद्धेतव ॥”
 नरकरुणा । इति कैचिदिति भरतः ॥
 यातयामं, त्रि, (यातो गतो याम उपभोगकालो
 वीर्यं वा यस्य ।) जीर्णम् । (यथा, भट्टि-
 काये । ५ । ६६ ।
 “न भीतद्वारमाकुशं रावणः प्रत्यभायत ।
 यातयामं विजितयान् स रामं यदि किन्तः ॥”
 परिभुक्तम् । इत्यमरः । ३ । ३११४५ ॥ उज्जि-
 तम् । इति मेदिनी । मे, ६२ ॥ (प्राप्तशैत्या-
 वयम् । यथा, गीतायाम् । १७ । १० ।
 “यानयामं गतरसं पूतिपर्युषितश्च यत् ।
 उच्छिष्टमपि चामेधं भोजनं तामसप्रियम् ॥”
 गतरसः । यथा, ताण्ड्यमष्टाङ्गाक्षये । ४ । ३ । १३ ।
 “ब्रह्मवादिनो वदन्ति यातयामाः संवत्सरा
 अयातयामा इति ते नायातयामेति वक्तव्यम् ।”
 “यानयामः गतरसः ।” इति सायणः ॥)
 याता, [क्] स्त्री, (यततेऽन्योन्यमेदायेति । यन् +
 “लृच् ।” उणा० २ । ६८ । इति लृच् ।)
 पतिभ्रातृपत्नी । इत्यमरः । १ । ६ । ३० ॥ या
 इति भाषा । (यथा साहित्यदर्पणे । ३ । ७८ :
 “स्वामी निश्चितेऽप्यस्यति मनो जिघ्रः सपत्नी-
 जनः
 श्वशुरिज्जितदेवतं नयनयोरीक्षालिहो यातरः ॥”
 वा + लृच् । गमनकर्त्तरि, त्रि ॥ (यथा, बृहत्-
 संहितायाम् । ३३ । १३ । [यातुः ॥”
 “उक्ता शुभदा पुरतो दिवाकरविनिःसृता
 सारण्यादिः । यथा, मनौ । ८ । २६० ।
 “यानस्य चैव यातुश्च यानस्वामिन एव च ।
 दयातिवर्तनान्यः कुः श्रेष्ठे दण्डो विधीयते ॥”
 “यातुः सारण्यादेः ।” इति कुल्लूकः ॥ हन्ता ।
 यथा, ऋग्वेदे । १ । ३२ । १४ ।
 “अहेयातारं कमपश्य इन्द्र ॥”
 “यातारं हन्तारम् ।” इति तद्भाष्ये सायणः ॥)
 यातायातं, क्षी, गमनागमनम् । यथा,—
 “एष्टे भान्दमन्दमन्दरगिरिश्चावायकण्डूयनान्
 निद्रालोः कमठाकतेर्भगवतः आसानिलाः
 पान्त्त वः ।
 यन्संस्कारकलानुवर्तनवशाज्ज्ञेयानिभेनाम्भसां
 यातायातमतन्द्रितं जलनिधिर्नाद्यापि विश्रा-
 स्यति ॥”
 इति श्रीभागवते १२ स्कन्धे १३ अध्यायः ॥
 यातिकः, पुं, (यातं गमनं प्राशस्त्येनाख्यस्येति ।
 यातं + ठन् ।) पान्यः । इति शब्दरत्नावली ॥
 यातु, क्षी, (सर्वेषामन्तं यातीति । या + “कमि-
 मनिजनीति ।” उणा० १ । ७३ । इति तुः ।)
 राजसः । इत्यमरः । १ । १ । ६३ ॥ (यथा,—
 “यातु यातुप्रवीराणां प्रणस्य चरणानसौ ॥”
 इत्यमरटीकायां रघुनाथचक्रवर्ती ॥
 (पुंलिङ्गेषुपि दृश्यते । यथा, ऋग्वेदे । ७ । २१ । ५ ।
 “न यातव इन्द्र जुजुयुर्गो न ॥”
 “यातवो राजसाः ।” इति तद्भाष्ये सायणः ॥)
 यातुः, पुं, (सर्वान्तं याति गच्छतीति । या + “कमि-
 मनिजनिगांभायादिभ्यश्च ।” उणा० १ । ७३ ।
 इति तुः ।) कालः । अजगः । इति सिद्धान्त-
 कौमुद्यासुणादिदृष्टिः ॥ वाङ्मयः । इति संज्ञिप्र-
 सारोणादिदृष्टिः ॥ (स्त्री, यातना । यथा,
 ऋग्वेदे । ८ । ४६ । २० ।
 “मा नो रच आवेशीदाष्टणीवसो मायातुयातु
 मायताम् ॥”

पतिभ्रातृपत्नी । इत्यमरः । १ । ६ । ३० ॥ या
 इति भाषा । (यथा साहित्यदर्पणे । ३ । ७८ :
 “स्वामी निश्चितेऽप्यस्यति मनो जिघ्रः सपत्नी-
 जनः
 श्वशुरिज्जितदेवतं नयनयोरीक्षालिहो यातरः ॥”
 वा + लृच् । गमनकर्त्तरि, त्रि ॥ (यथा, बृहत्-
 संहितायाम् । ३३ । १३ । [यातुः ॥”
 “उक्ता शुभदा पुरतो दिवाकरविनिःसृता
 सारण्यादिः । यथा, मनौ । ८ । २६० ।
 “यानस्य चैव यातुश्च यानस्वामिन एव च ।
 दयातिवर्तनान्यः कुः श्रेष्ठे दण्डो विधीयते ॥”
 “यातुः सारण्यादेः ।” इति कुल्लूकः ॥ हन्ता ।
 यथा, ऋग्वेदे । १ । ३२ । १४ ।
 “अहेयातारं कमपश्य इन्द्र ॥”
 “यातारं हन्तारम् ।” इति तद्भाष्ये सायणः ॥)
 यातायातं, क्षी, गमनागमनम् । यथा,—
 “एष्टे भान्दमन्दमन्दरगिरिश्चावायकण्डूयनान्
 निद्रालोः कमठाकतेर्भगवतः आसानिलाः
 पान्त्त वः ।
 यन्संस्कारकलानुवर्तनवशाज्ज्ञेयानिभेनाम्भसां
 यातायातमतन्द्रितं जलनिधिर्नाद्यापि विश्रा-
 स्यति ॥”
 इति श्रीभागवते १२ स्कन्धे १३ अध्यायः ॥
 यातिकः, पुं, (यातं गमनं प्राशस्त्येनाख्यस्येति ।
 यातं + ठन् ।) पान्यः । इति शब्दरत्नावली ॥
 यातु, क्षी, (सर्वेषामन्तं यातीति । या + “कमि-
 मनिजनीति ।” उणा० १ । ७३ । इति तुः ।)
 राजसः । इत्यमरः । १ । १ । ६३ ॥ (यथा,—
 “यातु यातुप्रवीराणां प्रणस्य चरणानसौ ॥”
 इत्यमरटीकायां रघुनाथचक्रवर्ती ॥
 (पुंलिङ्गेषुपि दृश्यते । यथा, ऋग्वेदे । ७ । २१ । ५ ।
 “न यातव इन्द्र जुजुयुर्गो न ॥”
 “यातवो राजसाः ।” इति तद्भाष्ये सायणः ॥)
 यातुः, पुं, (सर्वान्तं याति गच्छतीति । या + “कमि-
 मनिजनिगांभायादिभ्यश्च ।” उणा० १ । ७३ ।
 इति तुः ।) कालः । अजगः । इति सिद्धान्त-
 कौमुद्यासुणादिदृष्टिः ॥ वाङ्मयः । इति संज्ञिप्र-
 सारोणादिदृष्टिः ॥ (स्त्री, यातना । यथा,
 ऋग्वेदे । ८ । ४६ । २० ।
 “मा नो रच आवेशीदाष्टणीवसो मायातुयातु
 मायताम् ॥”

“यातुयांतना पीडा ।” इति सावणः ॥ कर्म-
नाशकरी हिंसा । यथा, तत्रैव । ५ । १२ । २ ।
“नाष्टं यातुं सद्यसा न ह्येन कर्तुं श्रयान्य-
रुधस्य दृष्टः ।”

“यातुं कर्मणां नाशकरीं हिंसाम् ।” इति
तद्वाक्ये सावणः ॥

यातु, त्रि, यातीति । या + “कर्मिनीति ।”
उणा० १ । ७३ । इति तुः ।) गन्ता । द्यु-
णादिकोपः ॥ क्रियापदं चेत् गच्छतु ॥

यातुम्, पुं, (यातु हन्तीति । हन् + “अमशुष्य-
कर्तृके च ।” ३ । २ । ५३ । इति टक् ।) शुग्-
गुलुः । इति राजनिर्घण्टः ॥

यातुवान्, पुं, (यातूनि रक्षांसि दधाति पुण्या-
तीति । धा + बहुलमन्यत्रापीति युच् । खजाति-
पीयकत्वात्तथात्वम् ।) राक्षसः । इत्यमरः । १ ।
१ । ६३ ॥ (यथा, भट्टिकाये । २ । २६ ।

“दक्षिणदिष्टां कृतमार्त्तिकानै-
स्तद्यातुधानैश्चित्ते प्रसर्पतु ॥”)

यात्रकः, पुं, (यात्रेवेति । यात्र + स्वार्थे कन् ।)
पान्यः । इति शब्दरत्नावली ॥

यात्रं, त्रि, यतितयम् । यतनीयम् । यतधातोः
कर्मणि घञ्प्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥

यात्रा, स्त्री, (या + “हुयामाहुभविभ्यञ्जन् ।”
उणा० ४ । १६७ । इति वृत् । टाप् ।)

विजिगीषोः प्रयाणम् । तत्पर्यायः । ग्रन्था १
आभिनिर्याणम् ३ प्रस्थानम् ४ गमनम् ५

गमः ६ । इत्यमरः । २ । ८ । ६५ ॥ प्रस्थितिः ७
यानम् ८ प्रायणम् ९ । इति शब्दरत्नावली ॥

यापनम् ॥ (यथा, भागवते । १० । ८६ । १५ ।
“यात्रामात्रं त्वहरहर्देवादुपनमत्युत् ॥”)

उत्सवः । इति मेदिनी । रे, ७८ ॥ (यथा, कथा-
सरित्सागरे । १० । ८७ ।

“यात्रासुपवने द्रष्टुं जगाम सखिभिः सह ॥”
यश्चहारः । यथा, गीतायाम् । ३ । ८ ।

“शरीरयात्राभि च ते न प्रसह्येदकर्मणः ॥”
“शरीरयात्रा देहयवहारः ।” इति तत्र नील-

कण्ठः ॥) उपायः । इति विश्वः ॥ ३३ ॥ अथ यात्रा-
दिनम् । भाद्रपौषचैत्रेतरमासेषु दूरयात्रा

कर्त्तव्या । पूर्वस्यां दिशि रविशुक्रवारस्य प्राश-
स्त्वम् । दक्षिणस्यां मङ्गलवारस्य प्राशस्त्वम् ।

पश्चिमायां सोमशनिवारस्य प्राशस्त्वम् । उत्त-
रस्यां वृहस्पतिवारस्य प्राशस्त्वम् । पूर्वस्यां

दिशि सोमशनिवारे न गन्तव्यम् । दक्षिणस्यां
वृहस्पतिवारे केषांश्चित्ते बुधवारं च न गन्त-

व्यम् । पश्चिमायां रविशुक्रवारं । एवं उत्तरस्यां
बुधमङ्गलवारं न गन्तव्यम् । द्वितीया तृतीया

चतुर्थी पञ्चमी दशमी एकादशी त्रयोदशी च
एता यात्रायां प्रशस्ताः । अत्रोत्तमगन्तव्याणि ।

अश्विनी चतुराधा देवतौ नगशिरा स्याता पुन-
र्लसु पुण्या हस्ता ज्येष्ठा । मध्यमनक्षत्राणि ।
रोहिणी पूर्वार्जयं चित्रा स्वाती श्रतमिषा
श्रवणा धनिष्ठा । अश्वमेधनक्षत्राणि । उत्तरार्जयं

विशाला मघा आर्द्रा भरणी कृत्तिका अश्लेषा ।
तत्र नक्षत्रशूलकथनम् । स्वाती चैष्टायाश्च

पूर्वदिग्गमनं निषिद्धम् । एवं पूर्वभाद्रपदे
अश्विन्याश्च दक्षिणदिग्गमनं पुण्ये रोहिण्याश्च

पश्चिमदिग्गमनं उत्तरफल्गुन्यां हस्तायाश्च
उत्तरदिग्गमनं निषिद्धम् । तत्रानुक्तकरणानि ।

गरं बलिजं विष्टिः । गरमपि कैश्चिच्छस्तं
मन्यते । अत्र उत्तमलभ्यानि । सिंहवृषकुम्भ-

कन्यामिथुनानि । तत्र योगिनीनिर्णयः । प्रति-
पदि नवम्याश्च प्रार्थ्या योगिनौ । तृतीयायां

एकादश्याश्चान्तिकोये । पञ्चम्यां त्रयोदश्याश्च
दक्षिणे । द्वादश्यां चतुर्थ्याश्च नैर्जनकोये ।

षष्ठ्यां चतुर्दश्याश्च पश्चिमे । सप्तम्यां पूर्वमा-
याश्च त्रयोकोये । द्वितीयायां दशम्याश्च उत्तर-

दिशि । अष्टम्याममावास्यायाश्च ईशानकोये ।
तां दक्षिणे सम्मुखे च कृत्वा न गन्तव्यम् ।

मापयोगत्राहस्यर्षमासदग्धादियु यात्रा न
कर्त्तव्या । वारवेलाकालवेलाकुलिकवेलावृष्टि-

भद्रादियु च यात्रा न कर्त्तव्या । हिरागमनदिनं
नववधूश्चन्द्रे द्रष्टव्यम् ॥ ३३ ॥ अथ गोयात्राप्रवेश-

विज्ञायाः । तत्र तिथयः । अमावस्याष्टमी-
चतुर्दशीविष्टिभिन्नाः । तत्र नक्षत्राणि ।

रोहिणी पूर्वफल्गुनी पूर्वाषाढा पूर्वभाद्रपदं
उत्तरफल्गुनी उत्तराषाढा उत्तरभाद्रपदं

अवणा भरणी चित्रा एतद्वातिरिक्तानि ।
योगाः । यतीपातभिन्नाः । वाराः । क्रूर-

भिन्नाः ॥ ३४ ॥ अथ नौकायात्रा । तत्र विहित-
नक्षत्राणि । अश्विनीहस्तापुष्यनगशिरःपूर्व-

फल्गुनी-पूर्वाषाढा-पूर्वभाद्रपदचतुराधाधनिष्ठा-
अवणाः । वाराः शुभमहाणाम् । तत्र सयं

शोभनम् । तत्र शोभनखन्धः । तारा च शोभना
विहिता । इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥ ३४ ॥

अथ यात्रायां शुभजनकद्रव्यदर्शनादि यथा,—
“धेनुर्वलप्रयुक्ता वृषगजतुरगा दक्षिणावर्त्तवद्भि-

र्दिश्वर्यपूर्णकुम्भा द्विजवृषगणिकाः पुष्पमाला
यताका ।

खलोमांघं हृतं वा दधि मधु रणतं काषणं
शुक्लघान्यं

दृष्ट्वा श्रुत्वा पठित्वा फलमिह लभते मानवो
शक्तुकामः ॥”

इति समयप्रदीपः ॥
तत्राशुभजनकदर्शनं यथा,—

“सम्मुखे रणकं पश्चात् क्षुरिणं यदि पश्यत ।
न गन्तव्यं तदा तस्मात् तैलवाण्यगोशुभः ॥

अथो लुण्ठति गौः काशीं क्षुतं वा कुरुते नरः ।
पश्यन् यात्रा न कर्त्तव्या स्त्रीयं यश्चति वारयतः ॥”

इति ज्योतिराकरः ॥
यात्राकाले विशेषदर्शनफलं यथा,—

“नगादिकपिमाख्यारिभानः शूकरपक्षिणः ।
नकुलो रुक्मिणश्चैव यात्रायां दक्षिणे शुभाः ॥
मिप्रकन्या श्रवो रुद्रशङ्करेरीवसुन्दराः ।
जमुनीद्वाराद्याश्च यात्रायां वामके शुभाः ॥

वेणुस्त्रीपूर्णकुम्भानां यात्रायां दर्शनं शुभम् ॥”
यात्राकाले अशुभलक्षणं यथा,—

“कार्पासौघतेतलप पद्माङ्गारसुजङ्गमाः ।
सक्तकेशी रक्तमालां नयाद्यशुभलक्षणम् ॥” ३५ ॥

यात्राकाले हिकायाः फलं यथा,—
“हिकाया लक्षणं वक्ष्ये लभेत् पूर्वं मष्टाफलम् ।

आग्नेये शोकसन्तापी दक्षिणे हानिमाप्नुयात् ॥
नैर्जन्ये शोकसन्तापी मिष्टान्नस्यैव पश्चिमे ।

अत्रं प्राप्नोति वायवे उत्तरे कलहो भवेत् ।
ईशाने मरणं प्रोक्तं प्रोक्तं हिकाफलाफलम् ॥”

अथ यात्रायां दिग्दिशे विप्रेशनक्षत्राणि ।
“कृत्तिकादौ तु पूर्वंग सप्त ऋक्षाणि वै व्रजेत् ।

मघादौ दक्षिणे गच्छेदुराधादि पश्चिमे ॥
प्रशस्ता चोत्तरे यात्रा धनिष्ठादियु सप्तम् ।

अश्विनीरेवतीचित्राधनिष्ठाः सदलङ्कताः ।
नगान्चित्रापुष्याश्च नलहस्तौ शुभौ यदा ॥”

यात्रादौ लम्बादियु ग्रहस्थितिफलं यथा,—
“कन्याप्रदाने यात्रायां प्रतिष्ठादियु कर्त्तव्यम् ।

शुक्रपञ्चमी च लम्बस्यो शुभदौ च द्वितीयगौ ॥
शशिशुक्रणीवाच राशौ चाथ तृतीयके ।

भौममन्दशश्याकां वुधः श्रेष्ठश्चतुर्थके ॥
शुक्रणीयौ पञ्चमौ च श्रेष्ठौ सङ्घिददाहृतौ ।

मन्दार्कौ ऋजुणाः षष्ठे शुक्रपञ्चमी च सप्तमे ॥
शुक्रज्ञावष्टमे श्रेष्ठौ नवमस्यो गुरुः शुभः ।

यार्काकिंचन्द्रा दशमे एकादशेऽखिना ग्रहाः ॥
बुधोऽथ द्वादशे चैव भार्गवः त्रयोदशे भवेत् ॥”

इति गारुड ६० । ६१ अध्यायौ ॥ ३६ ॥
अथ राजयात्रा ।

“इदानीं वर्त्तन्मन्त्रं वर्त्तन्शास्त्रविशारदः ।
यात्राकालविधानं मे कथयस्व मष्टौचित्तम् ॥

यदा मन्येत वृषतिराक्रन्देन वलीयसा ।
पाण्डिप्राह्मिभूतोऽरिस्तदा यात्रां प्रयोजयेत् ।

योधासत्त्वा प्रभूताश्च प्रभूतश्च वलं ममः
खलरक्षासमर्थांस्तसि तदा यात्रां प्रयोजयेत् ॥

अशुभपाण्डिर्नृपतिर्न तु यात्रां प्रयोजयेत् ।
पाण्डिप्राह्मिधिकं सैन्यं नृले निःशेष्य वा व्रजेत् ॥

चैत्रं वा मार्गशीर्षं वा यात्रां यायात्तराधिपः ।
चैत्री नश्यति नैदाघं हन्ति पुष्टिश्च शारदी ॥

एतदेव विप्रयुक्तं मार्गशीर्षं नराधिपः ।
श्रुचोर्वा श्वसने वायात् कालः स तु सुदुर्लभः ॥

दियान्तरीक्षदिति जैत्युपातैः पीडितं परम् ।
सहस्रपीडावर्त्तनं पीडितश्च तथा ग्रहेः ।

ज्वलन्तीव तप्येवोक्ता दिशं यस्य प्रपद्यते ।
भूकम्पोक्ता दिशं यान्ति यास्य केतुः प्रपद्यते ॥

निघातश्च पतेद्वयत्र तं यायादसुपाधिपः ।
यवक्षयचनोपेतं तदा दुर्मिथुपीडितम् ॥

सम्भूतान्तरकोपश्च क्षिप्रं यायादरिं शुभः ।
यूकमाश्रीकवह्नुतं बहुपदं तथाविलम्बम् ॥

नास्तिकं भिन्नमन्यादं तन्नामङ्गलवादिनम् ।
अपेतप्रकृतिष्वेव निरापणं तथा कवेत् ॥
विदिद्यनायकां सेनां तथा भिन्नां परस्परम् ।
अचनासक्तश्रुतिं नष्टं राजाभिधोवयेत् ॥

मेत्रं नृगश्रीरो सुता यात्रायामुत्तमाः खनाः ।
भरणी कृत्तिकाश्चैव विशाखा चोत्तराश्रयम् ।
मघा पशुपतिश्चैव यात्रायां मरणप्रदाः ।
पूर्वे कुबेरे दहने निशाटे
यमे जलेशे पवने मधेशे ।
ज्याय्यं नरस्य प्रतिपन्नक्रमेण
युग्मं तिथीनां प्रवदन्ति तज्ज्ञाः ।
स्यात् संसृजे यानमसुचयाय
पश्चाद्भवेत् सर्वशुभाय पुंसाम् ॥
रुद्रः शुक्रः कुम्भो राहुर्मन्दच्छन्दो गुरुर्बुधः ।
अश्वतः शोभना यात्रा पृष्ठतो मरणं भुवम् ॥
पूर्वयोगेन दक्षिणे यानपादं
रोहिण्ये तच्चायं मास्त्राश्च मूलम् ।
कामं यायात् साम्प्रदायेयु कार्ये-
ष्वन्यदापि प्रेष्य शूलानि भानि ॥”

तत्र दिक्शूलम् ।
“यष्टायमौ चतुर्थौ च नवमौ द्वादशी तथा ।
चतुर्दशी कुहूस्त्रयाया यात्रायामशुभप्रदाः ॥
प्रायो जगुः सहजशत्रुदशाय संस्थाः
पापाः शुभाः सवित्तं परिसुखं खस्यम् ।
सर्वजगाः शुभफलं जनयन्ति सौम्या-
स्वकारिस्त्वममरारिगुरुं जिगीषोः ।
नाकालवर्षविद्युन्नुत्तनितेज्विदं कथञ्चिदपि यानम् ।
आवप्ताहान् दिशान्तरौचमौसेत्तथोत्पातेः ॥”
तत्र क्रमः ।

“राज्ञां यात्राविधिं वक्ष्ये जिगीषूणां परावनीम् ।
नौराजनाविधिं क्त्वा सैनिकाश्चानयेत्ततः ।
गजानन्यान् नृगानन्यानि त्रयाक्रमो मतः ॥”
तत्र नौराजनाविधिः ।
“वर्षान्तिभ्युदिते शुक्ले चन्द्रे पूर्णे शुभज्ये ।
अश्वनौराजनं कुर्यात् यथोक्तव्यसत्तमेः ॥
उदीर्चो प्रस्थिते भागो संक्रान्त्यां वा शुभे दिने ।
गजनौराजनं कुर्यात् महीपालो जिगीषवान् ॥
वृश्चिकस्य रवो कुर्यात् पत्तिनौराजनाविधिम् ।
नौकानौराजनं कुर्यात् दक्षिणाशां प्रतिष्ठति ॥
अश्विषाश्चैव यानानां विजयादशमीतिथिम् ।
अजनादीनाञ्च सर्वेषां शक्रोत्थाने नौराजनम् ॥
हजस्य नवदशस्य तथा सिंहासनस्य च ।
गृहस्य नगरस्यापि महाविषुवसंक्रमे ॥
आत्मनो युवराजस्य मद्यध्या मन्त्रिणान्तथा ।
स्वजन्मदिवसे राजा कुर्यान्नौराजनाविधिम् ॥
अभिषेकदिनं प्रोक्तमेषां जन्मदिनं मया ॥”

तद्व्याख्या,—
“अश्वानां भास्करो देवो रेवन्तमिति संज्ञया ।
गजानां देवता शक्रः पत्नीनां कालिका मता ॥
नौकानां वरुणो देवो घानानान्ते जयन्तकः ।
अस्त्राणां देवता रामो यमः खड्गस्य पूज्यते ॥
अजानां दशमान् पूज्यो वृश्चिक इति क्रमात् ।
तान् पूजयित्वा विधिवदेतान्नौराजनेनृपः ॥
द्वादशमद्यैः पुष्ट्यामरघटास्त्रनादिभूषाटैः ।
क्रान्तैर्महद्विद्युतैः पुरुषैस्तद्विद्युतैश्चारुदीपि-
काभिः ॥

भयं वा सहस्रांशुदिने नौराजयेद्वाजा ।
द्वादशमद्यैश्च चरैः साङ्गोपाङ्गैरतोर्हतथोष्टैः ॥
तस्यार्हतो यात्रैर्गणशतनौराजनं सम्पत्ति ।
क्रान्तशतं वृषभशतं शतञ्च मेवाणाम् ॥
तुरगा दश हृष्टाङ्गा यात्राः पञ्च द्विपक्षैकः ।
भक्तुका हि कुकुरास्यैकैकाः पत्तिजलणस्य ॥
नौकाशतकं साङ्गं नवदशकं काष्ठागादिभि-
र्घटितम् ॥

वह्नुशतमपि जन्तुनां नौकानौराजने राज्ञाम् ॥
यदा द्विपदं यानं सर्वेषामप्येत तुरगैः ।
सुदशवत्तरवसितैर्योग्याङ्गैर्योग्यवर्णैश्च ॥
अथाभिधातुभिः कुर्यादश्वनौराजनाविधिम् ।
गजान्नरनौकाभिर्हिगुणभिर्यथोत्तरम् ।
रत्नेनां विधेरश्वैर्धातुभिर्वसने कृत्वा ॥
सिंहासनैश्च योग्यैश्च कुर्यान्नौराजनाविधिम् ।
गृहनीराजनाप्येवं नरस्याथ निगद्यते ॥
श्वभिः खरैः शृगालैश्च यात्रैरुद्वेष्टथोद्वेतेः ।
पुरं नौराजयेद्वाजा चिरसम्पत्तिहेतवे ॥
श्वा दशान्वत्तद्वर्हेन नरस्यैव तद्वर्हनः ।
यात्रादीनां नथैवैकं रत्नं नागविघ्नतथा ॥
अस्त्राणि धातवश्चैव वस्त्राणि च फलानि च ।
वनजाः स्थलजाश्चैव जलजाश्चैव जन्तवः ॥
नवग्रहाश्च सूर्याद्याः श्रेजाः सप्त घटास्तथा ।
योग्यधातुससङ्गता नौकाखण्डयन्तथा ॥
निजदेहमितं खर्चं रजतं तान्त्रमेव वा ।
आत्मनौराजने दद्याद्यदिच्छेत्तिरसं स्थितिम् ॥
अस्त्रेनां विधेः कुर्याद्युवराजनौराजनम् ।
अलङ्कारैश्च विविधैर्देवीनौराजनं मतम् ॥
मन्त्रिनौराजनं राजा हयेनेव समाचरेत् ॥
अमात्यानां सैनिकानां विप्राणां घनिनान्तथा ।
वस्त्रेनौराजनं कुर्यादिति भोजस्य सम्मतम् ॥
नौराजनाया वस्तूनि न पश्येत् पुनः स्पृशेत् ।
सप्तक्रत्वः परिभ्राज्य कुर्यान्नौराजनाविधिम् ॥
न्यसेद्वा परराष्ट्रे गृहने वा जलेऽपि वा ।
देवज्ञैर्वेददीनेभ्यः प्रयत्नेना यथायथम् ॥
इति संक्षेपतः प्रोक्तो मया नौराजनाविधिः ।
अनेन विधिना राजा सुचरं सुखमयुते ॥”
तथा हि गर्गः ।

“नौराजना महीन्द्राणां निहन्ति विपदोऽखिलाः ।
सैव समहन् राज्ञां कशुकेनेव संयतः ॥
नौराजनावन्तितां न भयं विदते कश्चित् ।
नौराजनाविहीनानां नश्येयुः सर्वसम्पदः ॥”
तथा च वात्स्यः ।

“ये भूमिपालाः प्रतिकृतरान्तं
कुर्वन्ति नौराजनकर्म सम्यक् ।
तेषां न लक्ष्मीः क्षयतानुपैति
सान्नाय्यलक्ष्मीः करमेव तेषाम् ॥
एवं नौराजनं क्त्वा राजा प्रस्थानमाचरेत् ॥”
इति नौराजनाविधिः ॥ १ ॥

अथ यात्रा ।
“गुणातिशयसम्पन्नः शत्रुं यायाज्जिगीषया ।
यदि पश्चात् प्रकीर्षो न यदि रात्रि न कष्टकाः ॥

संज्ञायाम्यथ यायाहा पाण्ड्यादिन शत्रुयाः ।
रात्रांशुशुतो विमिश्रित काकान्
काकोऽण्डकाम् रचनीयपात्रे ।
इति खकासं सप्तदोष यायात्
काये फलमोष्ट समीहितानि ॥
प्रथमज्यसोपेतं दुर्मिच्छादिप्रपीडितम् ।
सम्भूतान्तरकोपेतं न वायान् एषिषीपतिः ॥
निशदेवाङ्गुल्ये हि प्राप्तिरूली परस्य च ।
यायाङ्गुयो यतो देवं शमेतत् परं मतम् ॥”
अथ च तु ।
“निरातस्ते निगत्वाते निगदिते गिरामये ।
विपक्षे जयमिच्छन्ति रावानो विजिगीषवः ॥”
इति युक्तिरूपतः ।
गुह्यान्नायामसम्पन्नदर्शनं पथा,—
“तस्य निर्गच्छतो गेष्वात् श्वानोऽस्थि सुखमी-
भवत् ॥

ध्वजे खरोष्ट कापीतः शिवा श्रामा च
दक्षिणा ॥
पिङ्गजा चतुर्गोधा च शूकरौ केवली तथा ।
गजवागरसेनाजश्रिच्छिन्नाश्च वामतः ॥
यथं विभिन्दते सर्पः कुम्भीदकं यश्रीयन्त ।
खराव धानरो षष्ठो मार्जारो ह्यतिभैरवम् ॥
तेजतकटण्ठके प्रयुक्ताभ्यक्तादिदृश्यम् ।
वाग्नोत्पन्नजदृग्गच्छुग्वामनफलं रवम् ॥
तुषकार्पासलज्यानां निन्दितानाथ दर्शनम् ।
रक्तावरधरो सुखः पश्चामिनं तथा वसा ॥
लकाटं शक्रज्जाप उल्कापातध्वजारथाः ।
दिशां द्वादशराज्याः खरणः कशुपं गभः ॥
निस्त्रिजस्तेपते । शुनव्यः प्रतिसुखावहः ।
उष्णीदकं मघाभूषं दरुणं दीर्घिकाश्च ॥
अकालविकृतिः पुष्यफलानामन्वभूतदा ।
शीत उष्णविषम्यासा मेघनादाश्च दाहकाः ॥
आरण्यसत्त्वा यामेयु यामनारण्यवाचिनः ।
क्रोष्टुसर्पसम्पदाश्च शशङ्गाः पिपीठिकाः ॥
अश्वाणां महती सेना नृगाणाञ्च तथैव च ।
यते च पुरप्रकारे निपतन्त्युत्पतन्ति च ॥
दुर्गेभ्यः शार्करो वायुर्दीर्घा योधा हतप्रभाः ॥
शूलभूवाशुपातानि गजा अश्वाः प्रचक्रिरे ।
अजस्रचपताकानां स्फुटनं दृष्टमिन्दनम् ।
कलकुमदि चक्रे च हता दुष्टभिरेव च ॥
ज्यातलाकूटनश्चापि नारायणाश्च कुक्कुता ।
गदानां सुदराणाश्च शीर्यता हृद्यमिन्दता ॥
शुक्रप्ररोधश्चाकैसाद्रपातस्तथैव च ।
प्रतिमारादितं खेदो रत्नकागाश्च लण्ठनम् ॥
गवां राचभमारोहः कौराण्य यष्टपगता ।
खीरुते अविषहामादि ज्ञानापि शिशुशोभनम्
यात्रानां घातनं युद्धे निश्चिन्ताः चक्रताः प्रजाः
मक्षिकादंशसङ्कषुबहुगोनाघर्शनम् ॥
निस्त्रिज न पश्येद्दृष्टिः सयूमः स्फुटते सुहृः ॥
एवंविधान् तथोत्पातान् दृष्टान् धीरेण वाचन
पश्यन् नारदं चोदय विमेतदिकतं दिनम् ॥”
इत्यादि देववतारे नौराजनाविधिः ॥

अथ द्वादश यात्रा ।

“प्रलम्ब्य जगतां नाथं कलिकल्मषनाशनम् ।
 द्वादशयात्रातत्त्वानि वक्ति शीरघुनन्दनः ॥”
 तत्रार्द्रां द्वादशयात्राकालस्य सुश्रोषादेयत्वात्
 आर्द्रा स एव निरूप्यते । नृदयथा स्कन्दपुराणे ।

इन्द्रद्युम्न उवाच ।

“वैशाखादियु मासेसु यात्रापूजाविधिं सुने ।।
 श्रोतमिच्छामि देवेषु यथावदक्षुमर्षसि ॥
 जैमिनिरवाच ।

वैशाखादियु मासेयु देवदेवस्य शार्ङ्गिणः ।
या या हादृश यात्राः स्युस्ता हि वक्ष्यामि ते
श्वरु ॥

वैशाखे चान्दनी यात्रा व्येष्टे स्नापन्युद्दीरिता ।
ज्जातादि रथयात्रा स्यात् श्रावणे शयनी तथा ॥
भाद्रे दक्षिणपार्श्वीया व्याश्विने वामपार्श्विका ।
उत्थानी कार्तिके मामि द्वादशी मार्गशीर्षके ॥
पौषे पुष्याभिषेकः स्यान्माघे शालोदनी तथा ।
फाल्गुने दोलयात्रा स्याच्चेत्ते मदनभस्त्रिका ॥
यक्तेका मुक्तिदा सर्वा धर्मेकामार्गसाधनाः ॥”
अथ यात्राविधिः । स्कान्दे ।

“वैशाखस्य सिते पक्षे तृतीयाचयसंज्ञिता ।
नम्र मां लेपयेत्तत्त्वलेपेनैरतिशीभनेः ।
वैशाखस्यामले पक्षे तृतीया पापनाशिनी ।
स्वयमाविष्कृता चैषा प्राजापत्यर्क्षसंयुता ॥
यः पश्यति तृतीयायां क्षणं चन्दनभूषितम् ।
वैशाखस्य सिते पक्षे स यात्यश्रुतमन्दिरम् ॥
वैष्णवा जयशब्दैश्च पूजयित्वा तथा हरिम् ।
गानास्तोत्रपत्रियदेर्निष्पेशं संस्तुयन्ति यः ॥
येनवीगादिवाद्यैश्च तथा गानोपहारकैः ।
मन्त्रोदयम् अगमाद्यं तृतीयादां त्रिलेपयेत् ॥
वैशाखस्य तृतीयायां जलमध्ये विशेषतः ।
लेपनं मरुपे क्षुभ्यामरुणले वा दृष्टदने ॥
चन्दनागुरुक्षीविरं कुष्ठकुङ्कुमरोचनाः ।
लटामाषी सुरा चैव पिण्डांगन्याष्टकं विदुः ॥
एतैर्गन्धैस्तयान्यैश्च विष्णोर्गन्धाणि लेपयेत् ।
एतत्थ तुलसीकाष्ठं क्षुभ्यान्निपनकर्मणि ॥” १६ ।
अथ स्नानयात्रा । स्नन्दपुराणे ।

“श्रीश्यामहृष्यावतीकस्तन् पूष्यं जलवासरम् ।
नक्षत्रं स्वायम् कार्यं महापानविधानतः ।
तस्यां प्रातःप्रातःकाले प्रक्षमा सजितश्च माम् ।
रामं सुभक्तं सुखाय नमः लोकमवाप्नुयात् ॥”
तथा ।

“माधि ज्यैष्ठे तु संघाप्ते नचने शक्रदेवते ।
 पौर्णमास्यं चरेः स्यात् सर्वकामफलप्रदम् ।
 सर्वशरीरकमः कृष्णस्तदन्ते निर्गन्तः शुचिः ।
 तदा भीमपत्नी तप्त प्रयत्न भवात् दिवाः ॥
 तस्मात् स्पृष्ट्वा गृहद्वय दोषाग्नेः कर्मणो ज्ञतेः ।
 दद्यादयं तदा हस्तं भक्तं तं शिलायुधम् ।
 अवाचीनं चरेः स्यात्तदन्तं परमाद्भुतम् ।
 उत्पत्तौ वै न ह्येतेन तस्मात्तद्व्यञ्जनचरेन ।
 जन्मानं सुखशान्तिरामायाता प्रसिद्धिता ।
 श्रीकृष्ण भगवतो वै नक्षत्रित सुदान्विता ।

न ते भवाव्यो मज्जन्ति यात्रायां यतमानसाः ।
 प्लेष्टे च रूपं कुर्यात् श्रीविष्णोर्जम्भवासरे ॥
 दैनन्दिनन्तु दूरितं पद्ममासर्तुवर्षणम् ।
 ब्रह्महत्याचक्षसाणि ज्ञानाज्ञानकृतानि च ॥
 स्वर्णस्तेयसुरापानगुरुतल्पयुतानि च ।
 कीटकीटिसहस्राणि क्षुद्रपापानि यानि च ॥
 सर्वाण्येव प्रणश्यति पौरुषमास्यान्तु वासरे ।
 पुरुषस्तत्तमन्तेण पावमान्या तथैव च ॥
 नारिकेलोदकेनाथ तथा तालफलासुना ।
 पञ्चान्तेः शीततोयैर्द्वाकापूर्वावसितैः ॥
 यवोदकेन शुद्धेन तथा पुष्पोदकेन च ।
 स्नापयित्वा जगन्नाथं पूजयेत् परमेश्वरम् ॥
 ॐ प्रं चण्टायै नमः इति चण्टावाद्यं निवेदयेत् ।
 य एवं कुरुते विद्वान् ब्राह्मणः क्षत्रियः शुचिः
 सर्वपापैः प्रसुष्येत विष्णुलोकं स गच्छति ।
 चतुर्दश्यां द्वादशं मघं कारयित्वा सुशीभनम् ॥
 सुगन्धिपुष्पसुरभिं चन्दनाम्भःसमुक्षितम् ।
 एवं मघं प्रतिष्ठाप्य कलसानधिवासयेत् ॥
 सुशसितं जलपूर्णं पादकं कलसं न्यसेत् ।
 जयशब्दैश्च स्तुतिभिर्नयते जगदीश्वरः ॥
 जयस्व राम कृष्णति जयभद्रेति पौदिते ।
 नीयते मण्डपदेशन्तु निशीथे ब्राह्मणादिभिः ॥
 अथ रथयात्रा । स्कन्दपुराणे ।

“गुडिकायां महायात्रा प्रदुर्लभाः द्विती-
श्वर ॥

आधाद्रस्य विते पक्षे द्वितीया पुण्यसंयुता ॥
तस्यां रथे समारोप्य रामं मां भद्रया वष्ट ॥
यात्रोत्सवं प्रवृत्ताय प्रीणयेच्च दिशान् वचून् ॥
भृक्षाभाये तिर्यौ कायां सदा वा प्रीतये मम
सप्ताष्टं खरितक्षीरे मम यात्रा भविष्यति ॥
षष्ठमे दिवसे सर्वान् रथान् माख्यैर्बिभूषयेत् ॥
नवगमामगयेद्देवांस्तिष्ठ प्रीतः खट्विद्वान् ॥
दक्षिणामितुखी यात्रा विष्णोरेया सुदर्शनभा ॥
यथा पूर्वा तथा शेषं ते दे सतिप्रदायिके ॥
व्यथाहे विष्टोष्णं तदर्हं तु पार्वतीम् ॥”
इतिषत् तिपिना एकाशी योद्धयः ।
“तिधिगेकेन दिवसस्याक्रमानेन कीर्तितः ॥”
इति विष्णुधर्मोत्तरात् ॥

यत्तु ।
 “आथापुन्यं सिद्धे पक्षे भद्रा सा पुण्यसंयुता ।
 यात्रोत्सवं प्रदुर्वर्षाण्यभावे पुण्य एव हि ॥”

इति ईश्वरसंहितायां वचनान्तरम् ॥
तद्वैकल्पिकप्रयोगान्तरविधायकम् । पाशे ।
“आपाप्तस्य द्वितीयायां रथं कुर्याद्विशेषतः ।
आपाप्तस्यैकादशां पथशोभमशोभनम् ॥
नातः परं हि ह्यस्तस्य याचनान्तरमपेक्षते ।
अत्र त्वयं चित्तोद्देशः स्यादनेन कृतज्ञत्वात् ॥
आश्रयन् सन्ध्यापाणि वर्षे वर्षे ब्रजेदमौ ।
रथमितं ब्रजन्तं तं मथापेक्षीमशोभते ॥
ये पश्यन्ति तदा भक्ता वासस्तेषां हरेः पदे ।
सर्वं मत्तं युगः पद्यं प्रतिज्ञातं द्वितीयताः ॥
नाहः श्रेयःपरो दिव्योत्सवः शास्त्रयुक्तः

रथयात्रैव यात्राणां सुखेत्याह प्रजापतिः ॥
 महावेदो ब्रजन्तं तं रथस्य पुरुषोत्तमम् ।
 बलभद्रं सुभद्राश्च दृष्ट्वा सुक्तिर्न चान्यथा ॥
 आषाढस्य सिते पक्षे दिने विष्णोः शुभप्रदे ।
 प्रतिष्ठाप्य सन्द्भेन विधिना पूर्ववद्विजाः ॥
 रथं नरो धरेः कुर्यात् स्वासनं सुपरिष्कृतम् ।
 भूययेद्विविधैर्भक्ष्या वस्त्रालङ्कारमाल्यकैः ॥
 नन्दङ्गपणवाद्यैश्च भेरीटकाद्यस्तथा ।
 नटनर्तकसुख्याश्च गायना बहवस्तथा ॥
 वेष्ट्या यौवनदर्पाट्या रूपालङ्कारभूषिताः ।
 ध्वजाश्च बहवस्तत्र पताकाधिक्षितान्तराः ॥
 गरुडश्च ध्वजं कुर्यात् रक्तचन्दनमिश्रितम् ।
 दीर्घनासं प्रीतदेहं कुण्डलाभ्यां विभूषितम् ॥
 च चन्द्रदृष्टमुज्ज्वलं सर्वालङ्कारभूषितम् ।
 देयाः पद्मध्वजं कुर्यात् पद्मकाष्ठविनिर्मितम् ॥
 सप्तच्छदमयं कुर्याच्छ्रीरङ्गो लाङ्गलध्वजम् ।
 सारथिं वाजिनश्चैव वलं बलसुदान्वितम् ॥
 हीरकैर्मङ्गलैर्दानैर्बलियगैः सुशोभनम् ।
 इत्थं गघटितं तन्तु रथं देवत्रयस्य च ॥
 अरुणोदयवेलायां देवं तस्मात् प्रपूजयेत् ।
 ब्राह्मणेर्ब्रह्मणैः सार्धं यतिभिश्च तपस्विभिः ॥
 विश्वापयेद्देवदेवं यात्रायै स कृताञ्जलिः ।
 ततः कर्पूरपथैश्च सुमनोभिरवाकिरत् ॥
 पथि शोभनस्तूतानि प्रपठन्ति द्विजातयः ।
 केचिन्मङ्गलगाथाश्च केचिच्छ्रय जयेति च ॥
 जितन्तु इति मन्त्रं वै केचिन् पुष्पे जपन्ति च ।
 सूतमागधसुख्याश्च कीर्त्तिं कार्णवीं सुदा जयुः ॥
 चर्चरीभक्तरीवेणुवीणामाधुरिकादयः ।
 शब्दायन्ते सुमधुरं गोविन्दविजयान्तरे ॥
 ययं प्रवृत्ते समये ह्यर्णं रामपुरःसरम् ।
 नयन्ति विप्रा भद्राश्च क्षत्रियाश्च विशस्तथा ॥
 करे धृत्या जगन्नाथं श्लासयित्वा रथत्रयम् ।
 रामं भद्राश्च कृष्णश्च रथमध्ये निवेशयेत् ॥
 पूजयेदुपगारैस्तैः अह्नाभक्तिसुसंयतः ।
 रथचलायां समाक्रम्य ब्रह्महत्यां व्यमोहत ॥
 तद्देशुषं सक्ततनुस्त्वयैवै पापसंहतिम् ।
 घनामृष्टशित्तेन स्वर्गज्ञानानपं फलम् ॥
 ये प्रणामं प्रकुर्वन्ति तेऽपि मोक्षमवाप्नुयुः ।
 अशुगच्छन्ति ये ह्यर्णं ते देवतुल्यापि यदाः ॥
 वेदेः स्तुवन्ति वेदानां पत्तारो मोक्षभागिनः ।
 इतिष्टासपुराणाद्यैः स्तोत्रैस्त्वापि सुसंस्कृतैः ॥
 स्तुवन्ति पुष्टरीकार्णं ये वै विगतकल्मषाः ।
 ते वै जयन्ति पापाणि जयशब्दैः स्तुवन्ति ये ॥
 नर्तनं कुरुते वापि भायन्त्यथ गरीशमाः ।
 पैण्ड्रवोत्तममंसर्गास्तुतिं प्राप्नोत्यसंशयम् ॥
 नामानि कीर्त्तयिष्यन्ति न ते यान्ति यमास्तवम् ॥
 जयन्त रामशब्देति जयभद्रेति यो वदेत् ।
 न मोक्षमर्भं दास्येदस्य स च देवत्वमाप्नुयात् ॥
 चास्यैरणनैः पुष्पैः क्षत्रकेन्द्रीगणैस्तदैः ।
 रथस्याग्रे गिरतो यो वै बीजयेत् पुनरात्मनम् ॥
 सर्वपापमनोऽहरोभिर्दण्डगन्धर्वगणैश्चिताम् ।
 भुङ्क्ते तं भोगानरिण्यात् यावदाहृत्यं प्रयम् ॥

नातः परतरो लोके महावेदीमहोत्सवात् ।
 सर्वपापहरो योगः सर्वतीर्थफलप्रदः ॥
 कृष्णसुहृदश्च ये तत्र दानं ददति वै नराः ।
 यत्किंचिदक्षयफलं मेरुदानेन संमितम् ॥
 गुणिकामण्डपे यान्तं भद्राक्ष्णं सहाय्यजम् ।
 तत्रातपश्चान्तगात्रं दर्पणेभ्यभिषेचयेत् ॥
 पश्चादन्तेः शीततोयेः पुष्पकपूर्वावसितैः ।
 नास्ति केलिलेनाथ तथा तालफलाशुना ॥
 रत्नोदकेन शुद्धेन तथा पुण्योदकेन च ।
 सञ्चाङ्गमनुलिप्येव चन्दनेन्दुद्वन्द्वैः ॥
 सुगन्धिमाल्याभरणैश्चीनचैः सुशोभनैः ।
 चामरैश्च जलामैश्च शीतलेख्यजनेस्तथा ॥
 वीजयेत् पुण्डरीकाक्षं सुभद्रां वनमेव च ।
 सिताभिः पानकेन्दुद्वन्द्वैस्तथा खण्डविकारकैः ॥
 खञ्जुरैर्गारिकैश्च नानारत्नाफलादिभिः ।
 तथा क्षीरविकारैश्च पनसैरिच्छुभिक्षया ॥
 वासितैः शीततोयेश्च गन्धताम्बूलपत्रकैः ।
 सकृदूर्ध्वलवङ्गादौः पूजयेत् परमेश्वरम् ॥
 रथत्रयस्थितं देवत्रयं ये पुरुषवर्षभाः ।
 प्रदक्षिणं प्रकुर्वन्ति त्रिचतुःस्र एव च ॥
 ततोऽपराह्णे देवेशं दक्षिणानिलवीजितम् ।
 शनैः शनैर्नयेद्विष्णुं मन्त्रकस्य च मध्यमे ॥
 एवं व्रजति देवेशे स्रव्यं चाक्षं गतोऽभवत् ।
 दीपकानां सहस्राणि ज्वालितानि नरेस्ततः ॥
 मण्डपे वासयेद्देवान् गुणिकाख्ये मनोहरे ।
 चारुचक्रातपे चारुमाल्याचामरभूषिते ॥
 पूजयित्वा जगन्नाथं तोषयेत् गीतनृत्यकैः ।
 उपहारादिभिक्षत्र सप्ताहानि जनाह्वनम् ॥
 सप्ताहं ये प्रपश्यन्ति गुणिकामण्डपे स्थितम् ।
 मांश्च रामं सुभद्राश्च विष्णुचायुष्यमाप्नुयात् ॥
 दिवा तद्दर्शनं पुण्यं रात्रौ दशगुणं भवेत् ।
 यत्किंचित् कुर्वते कर्म कौटिकोऽटिगुणं भवेत् ॥
 सर्वं मेरुचर्म दानं सर्वं व्यासचमा द्विजाः ।
 महावेद्यां गते कृष्णे योगोऽयं खलु दुर्लभः ॥
 अर्होऽद्यादयो योगाः स्मृतेन परिभाषिताः ।
 महावेद्याख्ययोगस्य कलां नार्हन्ति षोडशीम् ॥
 अष्टाष्टे च पुनः कृत्वा दक्षिणाभिमुखान् यान् ।
 दक्षिणाभिमुखी यात्रा विष्णोरेशा प्रकीर्तिता ॥
 कार्या प्रयत्नतः सा हि भुक्तिभुक्तिप्रदा भवेत् ।
 दक्षिणाभिमुखं यान्तं कृष्णं पश्यति ये नराः ॥
 न तेषां पुनरावृत्तिः सत्यमेतन्न संशयः ।
 पुराविदो वदन्त्येतां यात्रां नवदिनात्मिकाम् ॥
 तस्याः संकीर्तनादेव निर्मलौ जायते नरः ।
 तावतीयं महायात्रा यो यथा कर्तुमिच्छति ॥
 योऽपि विष्णुप्रभावेन वैकुण्ठभवनं व्रजेत् ।
 उद्धृत्य सप्तपुरुषान् पापावलिमम्वितान् ॥”४॥
 अथ श्रयणयात्रा । स्नान्ते ।
 “व्यासार्तिं शुक्रदादृष्ट्यां कुर्यात् स्नापमहोत्सवम् ।
 मण्डपे रथयज्ञं श्रयणागारसुप्तम् ॥
 देवस्य पुरतः श्रय्यां रत्नादिनिर्मितोपरि ।
 कालीयं गृध्रचलादि गृध्रचीनोत्तराक्षदाम् ॥
 कर्पूरप्रलविक्लिप्तां बाधुचन्द्रातपां शुभाम् ।

पुष्पगन्धयुतां सुत्तारक्षितां चन्दनाङ्किताम् ॥
 बाधुद्वारां शुभां स्निग्धां नानाचित्रोपशोभिताम् ।
 एवं स्नापयन् कृत्वा निशीथे स्नापयेद्विष्णुम् ॥
 संपूज्य भावयेदेकं तेषां कृष्णादिभिः सह ।
 एष्टेष्टीति च संप्रार्थ्य स्नापार्थं परमेश्वरम् ॥
 नयेच्छ्रय्यागृहद्वारं वासयेत् घटिकात्रयम् ।
 पश्चादन्तेः स्नापयेत्तान् पृथक्पक्षशताधिकैः ॥
 सुगन्धिवन्दनेर्लिप्तान् वस्त्रालङ्कारणादिभिः ।
 पूजयित्वा यथान्यायं प्राङ्मुखैर्मन्त्रसुचरेत् ॥”
 जगद्वन्द्य इत्यादि ।
 “सुहृदं कारयेद्द्वारं विष्णोः श्रयणवेश्मनः ।
 स्नापयित्वा जगन्नाथं लभते सुखसुप्तमम् ॥”५॥
 अथ पार्श्वपरिवर्तनयात्रा ।
 “अथ ते संप्रवक्ष्यामि पार्श्वस्थ परिवर्तनम् ।
 नमस्तु विमले पक्षे संप्राप्ते हरिवाचरे ॥
 विष्णोः स्नापयद्द्वारं शनैर्गत्वा प्रविश्य च ।
 नमस्कृत्य जगन्नाथं पश्येत्पुण्यं तदा ॥
 अवधाय शनैर्द्वारं पूजयेदुपचारकैः ।
 प्रणम्य भक्त्या तत्पादौ स्नापयेदुत्तरासुखम् ॥”
 मन्त्रश्चेमं पठेत् ।
 “ॐ देवदेव ! जगन्नाथ ! कल्याणं परिकल्पय ।
 परिवर्तयस्मिन् सर्वं यथा स्थावरजङ्गमम् ॥
 यत् दृष्ट्वा चेष्टितैरेव जाग्रन्स्वप्नसुषुप्तिभिः ।
 जगद्धिताय सुप्तोऽसि पार्श्वेन परिवर्तय ॥
 परिवर्तनकालोऽयं जगतः पालनाय ते ।
 तदप्युचोऽयं शक्तोऽपि ध्वजे तिष्ठेत् ससुप्तसुकः ।
 दृष्टं तत्पादकमलं विसृज्य नृद्विं तच्छलम् ।
 महीं जलं ज्ञापयति प्रजापालनहेतुकम् ॥
 इति संप्रार्थ्य देवेशं विनयासोषयेत्ततः ।
 यजनेश्चामरैश्चैव वीजयेत् परमेश्वरम् ॥
 सुगन्धिवन्दनेरस्य सर्वाङ्गं परितोषयेत् ।
 खादूनि भक्ष्यद्रव्याणि पायसादीनि दापयेत् ॥
 श्रय्यागृहद्वारि विभोः शनैर्भक्त्या निवेदयेत् ।
 देवसुहृदश्च यत् कुर्यात् सर्वमक्षयतां व्रजेत् ॥
 पार्श्वे च जन्मदिवसे उपवासपरो भवेत् ॥”
 एवं आश्विनशुक्लैकादश्यां पूर्वोक्तविधानेन
 श्रीकृष्णस्य वामपार्श्वपरिवर्तनं कार्यम् ॥
 मत्तान्तरं ।
 “शुभे चैवाश्विने मासि महासायां प्रपूजयेत् ।
 सौवर्ण्यं राजर्तौ मार्तौ विष्णुमायां महेश्वरीम् ।
 द्विंसा चैव न कर्तव्या कदाचिद्विष्णुपूजकैः ॥”६॥
 अथोत्थानयात्रा ।
 “एकादश्यान्तु कार्त्तिक्यां शुक्लायां पृथिवीपते ।
 कृष्णसुत्यापयेद्भक्त्या पूजयित्वा जगद्गुरुम् ।
 पूर्ववत् पूजयित्वा तु प्रातर्मन्त्रं सप्तसुचरेत् ॥”
 मन्त्रस्तु ।
 “ॐ उक्तिं देवदेव ! तजाराशं जगन्तः !
 वीक्ष्येतत् सङ्गतं देव ! प्रभुं तव मायया ॥
 प्रफुल्लपुण्डरीकाक्ष ! श्रीहरे ! श्रयणेन ते
 त्वया दृष्टं जगदिदं परमं सुखमेव्यति ॥
 ये ते स्मरन्तः क्रियाः सर्वाः प्रवर्तन्ते तयो भुवम् ।
 इत्युत्थाप्य जगन्नाथं वेणुवीणादिनिःसृतैः ॥

जयशब्देस्तथा देवं नयेयुर्नृत्यमण्डपम् ॥
 तैलेनाभ्यष्य तोयेन स्नापयेत् पूरुषोत्तमम् ।
 पश्चादन्तेर्गारिकेनरथैः फलरसैस्तथा ॥
 सुगन्धामलकेनाथ यवकल्केन तोषयेत् ।
 घर्षयेत्तुलसीचूर्णैर्लपयेद्भक्त्यचन्दनैः ॥
 पुष्पवासिततोयेश्च कृशरत्नोदकेस्तथा ।
 स्नापयित्वा क्षयेत् पापं बहुजन्मोपमादितम् ॥
 महोपचारेः संपूज्य विष्णुं नीराजयेत्ततः ।
 कृताञ्जलिपुटो भूत्वा प्रार्थयेत् परया सुदा ॥”७॥
 अथ प्रावरणयात्रा ।
 “मार्गशीर्षे सिते पक्षे कुर्यात् प्रावरणीत्सवम् ।
 कृत्वा दृष्ट्वा गरी भक्त्या वैष्णवं लोकमाप्नुयात् ॥
 वासोऽधिवासं कुर्वीत पश्चम्यां निशि कर्म-
 विन् ।
 प्रभाते मण्डलं कुर्यात् पद्ममण्डलान्वितम् ।
 दिक्पालान् पूजयेद्दिक्षु चैत्रपालं गणाधिपम् ।
 चण्डप्रचक्षौ च वहिश्चतुर्दिक्षु प्रपूजयेत् ॥
 तन्मध्ये स्थापयेद्यन्तं क्षालयेद्युष्णवारिणा ।
 पूजयित्वा जगन्नाथं गन्धतैलेन दीपकम् ॥
 दत्त्वा कृष्णाय भक्त्या तु गीतवाद्यैर्नयेन्निशाम् ।
 प्रातः प्रपूजयेद्देवं नानाद्रव्यैः सुशोभनैः ॥
 सप्तभिः सप्तभिर्देवान् वासोभिः परिवेष्टयेत् ।
 सुखवर्णैश्च सर्वाङ्गैः शीतप्रावरणैर्द्विजैः ॥
 दूर्वाक्षतैः प्रपूज्याथ कुर्यान्नीराजनां विभोः ।
 भगवन्तं ससुहृदं ब्राह्मणेभ्यः प्रदापयेत् ॥
 गुरुभ्यश्चान्यदेवेभ्यो दीनानाघेभ्य एव च ।
 शीतप्रावरणं दद्यात् सकृत् परमया सुदा ॥
 ददाति भगवान् प्रीतस्तस्मै वरमनुत्तमम् ॥”८॥
 अथ पुष्पज्ञागयात्रा ।
 “पुष्पज्ञानोत्सवं वक्ष्ये यथोक्तं ब्रह्मणा पुरा ।
 पुष्पार्चनं च संयुक्ता पौर्णमासी यदा भवेत् ।
 पौर्णिमासि तु तत् कुर्यात् पुष्पज्ञानोत्सवं हरेः ।
 चतुर्दशीनिशायान्तु कुम्भानामधिवासनम् ।
 रात्रौ जागरणं कृत्वा प्रातर्वह्निं प्रकीरयेत् ॥
 जलविष्णुशिवेभ्यश्च प्रत्येकं समिधं क्रमात् ।
 चुहुयात् पूजयित्वा तु तदन्ते पुरषोत्तमम् ॥
 पूजयेदुपचारेणैव आदर्शं प्रतिष्ठितम् ।
 ततः पुरषस्तुतं कुम्भांस्तानभिमन्त्रयेत् ।
 क्रमात् देवस्य शिरसि स्नापयेद्विधिवत्ततः ॥”
 स्तुतसुचरेत् ।
 “ततः पश्चादन्तेनैव वासुदेवश्च क्षालयेत् ।
 क्षप्त्वा युक्तं पुनर्विप्र उपचारेः प्रपूजयेत् ॥
 दूर्वाङ्कुरादौः स्तुतिभिर्वाद्यैः संपूज्य केशवम् ।
 समन्तादिकिरेदेवं कर्पूरादौः स्तुतयुक्तम् ।
 नीराजयेत्पञ्चगव्यां कर्पूरयुतवर्त्तिभिः ।
 ततः प्रदक्षिणं कृत्वा दण्डवत् प्रणमेत् शितौ ॥
 पुष्पज्ञानोत्सवं पुण्यं ये पश्यन्ति सुदान्विताः ।
 सर्वसम्पन्नकामास्ते व्रजेयुर्लब्धं यदम् ॥”९॥
 अथ नवशाल्यायात्रा ।
 “कुर्याद्यनसंक्रान्त्या नवशाल्यमशीत्सवम् ।
 उंक्रान्तेः पूर्वोदिवसे नवं शालिं सुकृदिमम् ।
 प्रासादपूर्वदेशे तु स्नापयित्वाधिवासयेत् ॥”

यात्रा

तथा च पादौ ।

“संक्रान्त्यां माघमासस्य साधिवासिततखुलान् ।

निवेद्य विष्णवे भक्त्या इमं मन्त्रमुदीरयेत् ॥

त्वयि सुष्ठे जगत् सर्वमनेन प्रभविष्यति ।

रक्ष सर्वं जगन्नाथ ! यस्तुतां पितृकं शुभम् ॥

त्राक्षणान् भोजयेत् भक्त्या देवदेवपुरःस्थितान् ॥”

अभ्यर्च्य भगवद्भक्तानित्यादि ॥

“नवेन वाससावेष्टा दूर्वासर्वपुष्पकैः ।

पूजयित्वाभिमन्त्रेण कृष्णखामभिरक्षतु ॥

पुनः प्रभाते देवेशं प्रक्षिपेन्नन्धचन्दनैः ।

वस्त्रालङ्कारमाल्यैश्च पूजयित्वा यथाविधि ॥

गौराजयित्वा देवेशं तखुलानधिवसितान् ।

स्थालीषु पाकपात्रेषु मधुखण्डाद्यभिष्रितान् ॥

पङ्क्तिशः स्थापयेदग्रे गन्धपुष्पाक्षतान्वितान् ।

संपूर्णं पायसं कृत्वा दद्याद्दे चक्रपाणये ।

दृश्यवर्णकपिष्टश्च विष्णोः प्रियतरं परम् ॥

ॐ जीवंतं सर्वभूतानां जनकस्त्वं जगद्गुरोः ।

तन्मयाः शालिनो ह्येते त्वयैव जनिताः प्रभो ! ॥

लोकानुग्रहणार्थाय गृहीत्वा चित्रविग्रहम् ।

तव प्रीत्यै कृतानेतान् गृहाण परमेश्वर ! ॥

त्वयि सुष्ठे जगत् सर्वमनेन प्रभविष्यति ।

स्वाहाकारस्त्रधाकारवषट्कारा दिवौकसाम् ॥

आप्यायना भविष्यन्ति तेनैवाप्यायितं जगत् ।

रक्ष सर्वं जगन्नाथ ! तन्मयं सत्पराचरम् ॥

इति संप्रार्थ्य देवेशं शालीस्तान् विनिवेदयेत् ॥१०॥

अथ होलयात्रा ।

“फाल्गुने मासि कुर्वीत होलारोहणसुखमम् ।

यत्र क्रीडति गोविन्दो लोकानुग्रहणाय वै ॥

प्रत्यर्च्य देवदेवस्य गोविन्दाख्यानं कारयेत् ।

फलगूढं प्रकुर्वीत पञ्चाङ्गानि त्र्याङ्गानि वा ॥

फाल्गुन्याः पूर्वतो विप्राक्षतुर्दशानि निशासुखे ।

वद्भ्रातृसर्वं प्रकुर्वीत होलमखण्डपूर्वतः ॥”

पादौ ।

“पौर्णमास्यां समारभ्य पञ्चम्याश्च समाप-

येत् ॥”११॥

अथ मदनभञ्जिका यात्रा ।

“वासन्तिकां समाख्यास्ते यात्रां मदनभञ्जि-

काम् ।

यस्यां कृतायां दृष्टायां प्रीणाति पुरुषोत्तमः ॥

चैत्रशुक्लत्रयोदश्यामाहरेत्तत् समूलकम् ।

देवस्थाने विरचिते मण्डपे साधिवासिते ॥१२॥

इति यात्रातत्त्वम् ॥

देवाः षोडशप्रकारोत्तवः । यथा,—

“त्रैशाखे मध्याह्ना च चन्दनागुरुकल्पना ।

ज्येष्ठे महास्तानयात्रा च्यम्बुवाचीदिनत्रयम् ॥

आषाढे रथयात्रा च दिग्दिनयापिनी परा ।

आवश्ये जलयात्रा च वस्त्रभूषणचामरैः ॥

भाद्रे यात्रा धूननाया चण्डिकाया दिनत्रयम् ।

आश्विने च महापूजा यात्रा यज्ञवल्किप्रिया ॥

कार्तिके दीपयात्रा च नवाममगहायक्यै ।

पौषे चाङ्गरागयात्रा वस्त्रालङ्कारभूषणैः ॥

माघे मासि महादेवी रटन्ती च चतुर्दशी ।

यात्रा

होलाक्रेलिः फाल्गुने च चैत्रे यात्रा चतुर्थी ।

द्वितीयात्रा रासयात्रा वासन्ती नीलयात्रिका ।

एवं यात्रा मया प्रोक्ता षोडशी भवमोचनी ॥”

इति वामकेश्वरतन्त्रे ५४ पटलः ॥

(रोगिदर्शनार्थं भिषजां यात्राविवरणम् । यथा,

“इदानीं निर्गमे पुत्र ! प्रवेशे वा गृहस्य च ।

शुभाशुभाणि सन्त्याणि वक्ष्यामि शकुनानि च ॥

राजा गजो द्विजमयूरकखड्गरीटा-

श्चाधः शकुन्तरजकः सितवक्ष्यशुक्तः ।

पुत्रान्विता च युवती गणिका च कन्या

श्रेयः सुखाय यशसां प्रतिदर्शयन्ति ॥

नटाश्चाधो भासहारीतचक्रो

भारद्वाजोच्छिक्करश्चागसंज्ञः ।

एते श्रेष्ठा दक्षिणे वायव्ये

वैद्यावेशो निर्गमे श्रेयसे च ॥

सर्पोल्लूको वानरः शूकरश्च

गोधा ऋक्षः कृकलाशः प्रशश्च ।

एते रिष्टानिर्गमे वा प्रवेशे

कार्याघातो नोपकारेण शस्ताः ॥

ऋगो वा पिङ्गलो वापि प्रशस्ता दक्षिणे सदा ।

निर्गमे वा प्रवेशे च दक्षिणाः शुभदायकाः ॥

एको वा त्रीणि वा पञ्च सप्त वा नवसंख्या ।

भाग्यकाले नराणान्तु ऋगा यान्ति प्रदक्षिणाः ॥

शिखिहयगजगोधारासभो भृङ्गराजो

सुखरपिककपोतो पोतकौ शूकरी वा ।

तदनुविहगराजो मङ्गलार्थं विनः स्यु-

र्वन्ति शकुनवेत्ता वामतो निर्गमे वः ॥

तित्तिरिः कुरुरः क्रौञ्चः सारसाभासशूकरः ।

वामे तु शुभशंसौ च निर्गमे कार्यसिद्धये ॥

काको दक्षिणतः श्रेष्ठो निर्गमे शुभदायकः ।

प्रवेशे गदितः श्रेष्ठो वामतः कृष्णवायसः ॥

जालको हि शशकोऽपि कर्कटो-

कीर्त्तनश्च गदितं न सुखाय ।

न शुभदर्शना अमी भवेयुः

सर्पगोधाकृकलाशविडालाः ॥

दर्शनं हितकरं प्रवदन्ति

खड्गरीटमरालङ्किकाराणाम् ।

वामतः शुभकराः प्रवदन्ति

हार्त्वाघाटवराटकशुकश्च ॥

इति शुभाशुभशकुनानि ॥”

इति हारीते द्वितीयस्थाने सप्तमेऽध्याये ॥ ६ ॥

तथा च ।

“श्रवकाष्ठपलाशानां शुष्कानां पथि सङ्गमाः ।

नेष्यन्ते पतितान्तस्यदौनान्वरिपवस्तथा ॥

गृध्रशीतोऽनुकूलश्च सुगन्धिश्चानिलः शुभः ।

खरोष्णोऽनिलश्चान्वयश्च प्रतिलोमश्च गर्हितः ।

गन्धार्द्रदादियु सदा ह्रिदशब्दश्च पूजितः ।

विद्रधुदरगुल्फेषु मेदशब्दस्तथैव च ॥

रक्तपिप्तातिसारेषु रुद्रशब्दः प्रशस्यते ।

एवं याधिविशेषेण निमित्तसुप्रधारयेत् ॥

तथैवाक्रुष्टहाकटमाक्रन्दरुदिनखनाः ।

कृद्गां वानपुरीषाणां शब्दो वै गर्हभोदयोः ॥

यादृच्छः

प्रतिषिद्धं तथा भयं क्षुतं खलितमाहृतम् ।

दौर्भनस्यश्च वैद्यस्य यात्रायां न प्रशस्यते ॥”

इति सुश्रुते स्तत्रस्थाने २६ अध्यायः ॥

यादृशः, पुं, (यादसां जलजन्तूनां जलजन्तूनां वा

द्रुशः ।) समुद्रः । इति हेमचन्द्रः । ४ । १३६ ॥

यादः, [स] स्त्री, (यान्ति वेगेनेति । या + अस् ।

वाहुलकान् दागमश्च ।) जलजन्तुः । इत्यमरः ।

१।२०।२० ॥ (यथा, भगवद्गीतायाम् । १०।२६।

“अनन्तश्चास्मि नागाणां वरुणो यादसा-

महम् ॥”

जलम् । इति निवर्णः । १ । १२ ॥)

यादःपतिः, पुं, (यादसां पतिः ।) समुद्रः । इत्य-

मरः । १।२६।२० ॥ वरुणः । इत्यजयपालः ॥

यादवः, पुं, (यदोरपत्यम् । यदु + अण् ।)

श्रीकृष्णः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, भग-

वद्गीतायाम् । ११ । ४१ ।

“सखेति मत्वा प्रसभं यदृक्तं

हे कृष्ण ! हे यादव ! हे सखेति ।

अज्ञानता महिमानं तवेदं

मया प्रमादान् प्रणयेन वापि ॥”

ययातेर्व्येष्टपुत्रो यदुस्तस्य वंशः । यथा,—

“ययातेर्व्येष्टपुत्रस्य यदोर्वंशं नरवम् ।”

इत्युपक्रम्य ।

“माधवा वृष्णयो राजन् यादवास्त्वितिवंक्षितम् ॥”

इति श्रीभागवते ६ स्कन्धे २३ अध्यायः ॥

(यदुसम्बन्धिनि, चि । यथा, भागवते । १।१।१५ ।

“मन्येऽवनेनैव गतोऽप्यगतं हि भारं

यदयादवं कुलमहो अविचल्यमास्ते ॥”

यादवी, स्त्री, (यदोरियमिति । यदु + अण् । स्त्रीम् ।)

दुर्गा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यदुर्वंशीयस्त्री-

सामान्ये । यथा, महाभारते । १ । ६५ । १३ ।

“प्राचीन्वान् खल्वस्मकीसुपथेमे यादवीं तस्या-

मस्य जज्ञे संयातिः ॥”

यादसांनाथः, पुं, (यादसां जलजन्तूनां नाथः ।

यष्टा अलुक् ।) वरुणः । इति हलायुधः ॥

यादसांपतिः, पुं, (यादसां जलजन्तूनां पतिः ।

यष्टा अलुक् ।) समुद्रः । इत्यमरः । १।१।६४ ॥

वरुणः । इति मेदिनी । ते, २३२ ॥ (यथा,

देवीभागवते । ३ । ६ । ३५ ।

“अश्विनौ वसवस्तथा कुवेरो यादसांपतिः ॥”

कच्चिन् विशेषणमपि । यथा, मार्कण्डेये । २२।११ ।

“यावदन्तर्जले देवं वरुणं यादसांपतिम् ॥”

यादक्, [श्] चि, (य इव दृश्यते । दृश् + “त्वदा-

दिषु दृशोऽनालोचने कञ्च् ।” ३।२।६० । इति

चकारात् किन् । “या सर्वनाम्नः ।” ६।३।६१ ।

इत्याकारादेशः ।) य इव दृश्यते सः । इति

सुगन्धवोधयाकरणम् ॥ येमन इति भाषा ।

(यथा, भागवते । ४ । २६ । ६४ ।

“नानुभूतं कथानेन देहेनादृष्टमश्रुतम् ।

कदाचिदुपलभ्येत यद्रूपं यादगात्मनि ॥”

यादच्छः, चि, (य इव दृश्यते यमिव पश्यति वा ।

दृश् + “दृशेः कश्च वक्तव्यः ।” ३।२।६० । इति

वार्तिकोक्तेः क्वः । “आसर्वनाम्नः ।” ६।३।६।
इत्यत्र “हृत्ते चेति वक्तव्यम् ।” इत्यात्मम् ।
य इव दृश्यते सः । इति सुगन्धोपधाकरणम् ।
चेमन इति भाषा ।

यादृशः, त्रि, (य इव दृश्यते । दृश् + “त्यदादिभ्यश्च” इति । ३।२।६० । इति कण् । “आसर्वनाम्नः ।” ६।३।६१ । इत्याकारादेशः ।) य इव दृश्यते सः । इति सुगन्धोपधाकरणम् । चेमन इति भाषा । (यथा, मनुः । ३।२५० ।

“यादृशोऽस्य भवेदात्मा यादृशश्च चिकीर्षितम् ।
यथा चोपचरेदेनं तथात्मानं निवेदयेत् ॥”
स्त्रियां यादृशी ।)

यादौनाथः, पुं. (यादृशी नाथः ।) ससुहृदः ।
इति राजनिर्घण्टः । (वरुणः । इति यादृशी-
नाथशब्ददर्शनात् ।)

यादौनिवासः, पुं. (यादृशी निवासः ।) जलम् ।
इति हेमचन्द्रः । ४ । १३५ ।

यानं, स्त्री, (या + लुट् । अहंर्चादित्वात् पुलिङ्ग-
मपि ।) राक्षां सन्धादिपदगुणान्तर्गतगुण-
विशेषः । तत्तु उपचितशक्तेः कृतमृत्तराष्ट्र-
रक्षस्य प्राचीरास्तुत्याय यात्रा । इति भरतः ।
(यथा, देवीभागवते । ५ । ४ । ११ ।

“यानमप्यधुना नैव कर्त्तव्यं सहसा पुनः ॥”
यान्यनेनेति । या + लुट् ।) इत्यन्तरथदोलादि ।
तत्पर्यायः । बाह्वन् २ युयम् ३ पञ्चम् ४ धोर-
णम् ५ । इत्यमरः । २।१।५८ । विमानम् ६ चक्र-
रम् ७ यापनम् ८ गतिमित्रकम् ९ । इति शब्द-
रत्नावली । ३३३ (यथा, मनुः । १ । ६४ । ५ ।

“श्रिष्टेन अवहारेण ग्राह्यायेष केवलैः ।
गोभिरश्चैव यानैश्च कृष्या राणोपसेवया ।
अयाज्ययाजनेष्वेव नास्तिश्रेयं च कर्मणाम् ।
कुलान्याशु विनश्यन्ति यानि ह्रीनानि मन्त्रतः ॥”
अथ चतुष्यदयानोद्देशः ।

“ये मत्तजात्यादिविभेदतोऽमी
मया निरुक्ता इह वाजित्तयाः
दिशानया सर्वचतुष्यदानां
भेदो विधेयो विदुषादरेण ।
तथा यथाश्वादिकपोषणेन
यानेन वा दोषगुणौ भवेताम् ।
तथा तथैवान्यचतुष्यदानां
प्रकीर्णितौ दोषगुणौ कृषेन ।
परमयानमपोषणमेव वा
परमिवान्यशरीरमपोषणम् ।
न सन्तु दोषयुतं च चतुष्यदं
सृजति पश्यति शोभनचेतनः ।

सुरापिङ्गुहृषयति पयोषट्शतं यथा ।
तथा सर्वं दूषयति दोषदुष्टचतुष्यदः ॥”

इति चतुष्यदयानोद्देशः । ३३३

अथ द्विपदयानोद्देशः ।
“मायुदेः पक्षिमित्राणि तपान्येदिपदेरपि ।
यानं स्याद्विपदं नाम तस्य भेदो कृतेकथा ।
यानान्यथ विशेषतः तस्य भेदो विधा भवेत् ॥”

तत्र सामान्यं यथा,—

“यानं यदिपदाभ्यां सन् तद्दोलादिकमुच्यते ।
चतुर्भिर्युक्तिचतुर्दण्डधातुगुणान्वरैः ।
दोलेति कथ्यते तेषां नियमोऽयं प्रदर्शितः ॥”

तत्र सभ्यः ।

“उपेन्द्रसूतादिश्रवणविषयं
शक्तेन्दुतारातिथियोगलये ।
दृष्टिचमापुत्रयमाहवर्षं
दोलादिकारोहणमाद्यमितम् ॥

दण्डकाष्ठस्य नियमे नियमश्चदष्टवत् ।
कनकं रजतं ताम्रं लौहं धातुचतुष्टयम् ।
चतुर्विधानासुदृष्टं ब्रह्मादीनां यथाक्रमम् ।
सुराणामसुराणाञ्च चातुर्वर्ण्यसुदाहृतम् ।
त्रिदशसन्नितो मध्ये तदहं पार्श्वयोर्ध्वयोः ।
विजया नाम दोलेयं विजयाय महीचिताम् ।
विजया मङ्गला कुरा शिवा क्लेशा शुभा क्रमात् ।
विनश्येकैकसं दृष्ट्या दोलाः षट् स्युः सुखामदाः ।
कुम्भश्च पद्मकोषश्च शङ्खः पञ्चत एव च ।
चतुर्विधानां दोलासु कल्याणाय चतुष्टयम् ।
हंसः केकी मुको ब्रह्मचतुष्टयमिदं क्रमात् ।
कुम्भादयै निधानतयं चतुर्विधमहीचिताम् ।
अत्रापि वर्त्मविन्यासो विज्ञेयो नवदण्डवत् ॥”
भोजस्तु ।

“गजः प्रस्थानदोलायां रथदोलासु केशरी ।
ऋगो भ्रमणदोलायां क्रीडादोलासु यट्पदः ।
सुजङ्गमः शत्रुराष्ट्ये ह्यभो दानकर्मणि ।
दोलोपत्युपरि न्यस्यो बहुभिर्मुनिशासनम् ।
यद्वक्रदण्डं यानं स्यात् तत् पर्यङ्कमिति स्मृतम् ।

त्रिदशसन्नितो यानस्तदहं परियाहवान् ।
पर्यङ्कः जैननामायं भक्तुः सर्वार्थसाधकः ।
जैमो नृत्तजैयो दुःखश्चत्वारस्तु यथाक्रमम् ।
वितस्व्येकैकसं दृष्ट्या यथा चासुनं सङ्गिनः ।
मणिधातुगुणादीनां नियमः पूर्ववक्ततः ।
विशेषमथ वक्ष्यामि पर्यङ्कस्य यथाक्रमम् ।

शुक्तिश्च गजदन्तश्च नृगश्चङ्गन्तयेव च ।
अनूपादिकजातानां पर्यङ्कस्य न्यसेत् ब्रह्मा ।
पद्मशङ्खगजान्धालिहंसकोकमुकान् क्रमात् ।
आदित्यादिदशाधामां मणिरूपेण विन्यसेत् ।
महीन्द्राणां विशेषेण चिन्दमानेव शस्यते ।

निर्माणे शुक्तिदण्डाश्च राज्यभोगसुखप्रदाः ।
तदेवायद्वदण्डान् खट्वायानमिति स्मृतम् ।
अस्यापि पूर्ववक्ष्यानमणिधात्वादिनिर्णयः ।
विशेषश्चरयोच्छायः परिणाहाहमन्मत्तः ।
तदेव चेतिश्वरयं पीठयानमिति स्मृतम् ।

तस्य भेदो विधा दण्डवक्रावक्रभेदतः ।
सान्नादिकं पूर्वतुल्यं विशेषाचतुरसना ।
स्वमन्यानि मिथ्यानि यानानि विविधानि च ।
सामान्याख्यानं जानीयात् शिल्पिभिरिन्ति-
तानि वै ॥

मनोहरत्वं नयुता दृष्टेति सुगन्धयम् ।
प्रोक्तं द्विपदयानाणां सचत्वं भोजभूतया ।
इति सामान्यद्विपदयानकथनम् ॥”

इति शुभिकल्पतटः । ३३३ विशेषद्विपदयानम्
चतुर्दण्डशब्दे निष्पदयानोद्देशस्तु नौकाशब्दे
दृष्टव्यम् । (फलप्राप्तिहेतौ, त्रि । यथा, अग्निदे ।
१० । ११० । २ ।

“तनूनपात् पथ शतस्य यानान्
मध्वा समञ्जनं सह्यासुजिह्व ॥”

“यानान् फलप्राप्तिहेतून् पथो मार्गान् ।” इति
तद्वाच्ये सायणः । या + भावे लुट् । गतिः ।
यथा, वाभटे शारीरस्थाने षष्ठेऽध्याये ।
“यानं शरीरमाष्णारकपिशाहं लम्बकरैः ।
यस्य प्रतेः शरीरार्त्तं स नृत्योर्वर्जते सुखे ॥”

यानपात्रं, स्त्री, (यानसाधनं पात्रम् । शाकपार्ष्णि-
वत् समाचः ।) निष्पदयानविशेषः । जाह्वाज
इति भाषा । तत्पर्यायः । वक्षिष्कम् २
वोद्यित्वम् ३ बह्वन् ४ पोतः ५ । इति
हेमचन्द्रः । ३ । ५३६ । सप्तदयानम् ६ । इति
वराहपुराणम् । (यथा, हरिवंशे । १४५ । ६३ ।

“सुसुचितैः सिन्धे पोतैः यानपात्रैस्तथैव च ।
नौभिश्च भालिकाभिश्च शुद्धमे यरणालयः ॥”
यानसुखं, स्त्री, (यानस्य सुखम् पुरोभागः ।)
रथादेः पुरोभागः । तत्पर्यायः । ध्वः २ ।
इत्यमरः । २ । ८ । ५५ ।

यापनं, स्त्री, (या + पिप् + लुट् ।) वर्त्तनम् ।
कालक्षेपणम् । (मया, कामन्दकीये । १७ । ११ ।
“पूर्वसेनापतिर्नौचः कालयापनमाश्रितः ॥”)
निरशनम् । इति मेदिनी । ने, ११२ । (यापय-
तीति । या + पिप् + लुट् । प्रापके, त्रि । यथा,
भागवते । ३ । २२ । ३६ ।

“अथातयामास्तस्यायन् यामाः कान्तर-
यापगाः ॥”
यात्रा, स्त्री, जटा । इति भूरिप्रयोगः ।
यायः, त्रि, (यापि + यत् ।) अधमः । निन्दितः ।
इत्यमरः । १।१।५४४ (यथा, दृष्टव्यं हितायान् ।
१६ । २२ ।

“यदशुभमशुभेभ्यः मायजं तस्य दृष्टिः
शुभफलमपि चैवं यायमण्योऽन्यतायाम् ॥”
यापनीयः । (यथा, सुसुते निदानस्थाने प्रथमे
अध्याये ।
“शोणितं तदसार्धं स्यात् यायं संपत्तरोक्ति-
तम् ॥”)

क्षेपणीयकालादिः । इति मेदिनी । ये, ६८ ।
याधिविशेषः । यथा,—
“साध्या याप्या असाध्याश्च याधयस्त्रिविधाः
सुखाः ।

सुखसाध्यः कष्टसाध्यो द्विविधः साध्य उच्यते ।
यायनस्यमाच ।
यापनीयन्तं तं विद्यात् क्रियां धारयते चिताम् ।
क्रियायाम् निरुत्थायां गतो यय विनश्यति ।
प्राप्ता क्रिया धारयति सुगमं यापसाधुगम् ।
प्रपन्निकदिशानां भक्त्यो यत्नेन शोणितः ।
साध्या साध्यसाध्यानि यापसाध्यानां तया ।
इति प्रादानाध्यायान् वराहमिहिराचारम् ॥

अक्रियावतां चिकित्सारहितानाम् ।” इति भावप्रकाशः ॥

यापयानं, स्त्री, (याप्यं अधमं यागम् ।) श्रिविका । इत्यमरः । २ । ८ । ५३ ॥

यामः, पुं, (यम्यते इति । यम + घञ् ।) मैथुनम् । यथा । वृषाश्वयोर्गामेभ्ये सन् । इति लिधुपादे वोपदेवः । ८४६ ॥ (यथा, भागवते । ६ । १६ । ६ ।

“पौवानं यमश्रुलं प्रेष्ठं मीढ्रांसं यामकोविदम् । स एकोऽजवृक्षतासां वज्रीनां रतिवर्हकः । रेमे कामग्रहयुक्त आत्मानं नावबुध्यत ॥”)

यामः, पुं, (याति यायते वा । या + “अर्निस्तु-सुहुन्धृच्चिन्तुभायावापदियच्चिनीभ्यो मन् ।” उणा० १।१४० । इति मन् । यम् + घञ् वा ।) दिवारात्रोच्चतुर्थभागेकभागः । तत्पर्यायः । प्रहरः २ । इत्यमरः । १।४।६ ॥ (यथा, मनौ । ७ । १४५ ।

“उत्थाय पश्चिमे यामे क्षतश्रीचः समाहितः । हुताभिर्ब्राह्मणाश्चाचार्यं प्रविशेत् स शुभां सभाम् ॥”)

संयमः । इति मेदिनी । मे, २४ ॥ (गमनम् । यथा, ऋग्वेदे । १ । ४८ । ४ ।

“उचो ये ते प्र यामेषु युजते ।”

“यामेषु गमनेषु ।” इति तद्भाष्ये सायणः । गमन-साधनः । यथा, ऋग्वेदे । ४ । ५१ । ४ ।

“कुर्वित् देवीः सनयो नवो वा

यामो वभूयादुषसो वो अयम् ॥”

“यामो गमनसाधनः स रथः ।” इति सायणः । देवगणभेदः । यथा, मार्कण्डेयपुराणे । १५।१८ ।

“यज्ञस्य दक्षिणायान्तु पुत्ता द्वादश जन्तिरे । यामा इति समाख्याता देवाः स्वायम्भुवेऽन्तरे ॥”)

यामघोषः, पुं, (यामे प्रतियामे घोषः रवोऽस्य । प्रतिप्रहरं रवकरणदेवास्य तथालम् ।) कुफटः । इति शब्दमाला ॥

यामघोषा, स्त्री, (यामे यामे घोषोऽस्याः । यामान् प्रहरान् घोषति शब्दायत इति वा । घृष् + अच् । टाप् ।) यन्त्रविशेषः । घड़ौ इति भाषा । तत्पर्यायः । नाली २ घटी ३ यामनाली ४ यमेरुका ५ दण्डकका ६ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ यामनाली, स्त्री, (यामस्य नालीव ।) याम-घोषा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

यामनेमिः, पुं, इन्द्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

यामलं, स्त्री, युगलम् । इति हेमचन्द्रः । ६ । ६० ॥

तन्त्रशास्त्रविशेषः । तस्य लक्षणं यथा,—

“दृष्टिश्च ज्योतिषाख्यानं नित्यलक्ष्यप्रदीपनम् । क्रमसूत्रं वर्गभेदो जातिभेदस्तथैव च ।

युगधर्मश्च संख्यान्तो यामलस्यालक्ष्यम् ॥”

तत्तु षड्विधम् । आदियामलम् १ व्रज-यामलम् २ विष्णुयामलम् ३ रुद्रयामलम् ४ गणेशयामलम् ५ आदित्ययामलम् ६ । इति वाराहीतन्त्रम् ॥ एषां श्लोकसंख्या तन्त्रशब्दे ऋथा ।

यामवती, स्त्री, (यामः प्रहरः अस्थस्यामिति ॥ याम + मतुप् । पस्य व ङीष् ।) रात्रिः । इति राजनिर्घण्टः ॥

यामाता, [ञ] पुं, (जामाता वृषोदरादित्वात् । जस्य यः ।) जामाता । इहितुः पतिः । इत्य-मरटीका शब्दरत्नावली च ॥ यामातुर्विष्णु-तुल्यत्वं तस्य गृहे कन्यादातुर्दोहजननान् प्राक् भोजननिषेधश्च यथा, कामधेनावादित्य-पुराणम् ।

“विष्णुं यामातरं मन्ये तस्य मन्युं न कारयेत् । अप्रजायान्तु कन्यायां नाश्रूयात्तस्य वै गृहे ॥” इत्युदाहृतत्त्वम् ॥

यामार्हं, स्त्री, (यामस्यार्हम् ।) प्रहरस्यार्हम् । तस्याधिपा यथा,—

“वारेशादहंयामेषु रात्रिर्होः पञ्च घटक्रमात् । अधिपाः स्युर्यहास्तत्र यथाकांक्षे भवन्ति हि ॥ रवौज्येन्द्रभृगुज्ज्वाणशनिन्नरवयो निशि ।

रविशुक्रशराचौशशनीज्यकुजभास्कराः ॥

दिने तूह्याः परेज्वेवं तत्राध्यक्षाचतुर्यहाः ।

पापदण्डे भवेद्विष्टिः शुभदण्डे शुभं भवेत् ॥

शुभग्रहस्य दण्डे तु कर्मात्मनाच्छुभं भवेत् ।

आरम्भात् पापदण्डे तु कर्म निष्फलतां व्रजेत् ॥

यस्यार्हयामस्तस्यैव प्राग्दण्डः सप्तदाहृतः ।

घट् घट् परीत्य दण्डाच्च त्रयो रात्रौ मतास्तथा ॥

यामार्हाधिपसंख्यातो द्वितीयस्तु तदर्हतः ।

तदर्हास्तु तृतीयः स्यात्तदर्हास्तु तुरीयकः ॥

अङ्गभावे तु राहुः स्यात्तदर्हो वत्संखकः ।

भमाङ्गस्य परिव्यागाद्दिवादण्डाधिपा यथा ॥”

इति ज्योतिषतत्त्वम् ॥

यामिः, स्त्री, (याति कुलात् कुलान्तरमिति ।

या + बाहुलकात् मिः ।) स्वसा । कुलस्त्री ।

इत्यमरः । २ । ३ । १४२ ॥ “स्वसा भगिनी ।

कुलस्त्री कुलवधूः । प्रहरे संयमे यामो यामिः

स्वस्वकुलस्त्रियोरित्यन्तः स्यादौ रभसः ॥ जिह्वास्तु

कुटिले निन्द्ये जामिः स्वस्वकुलस्त्रियोरिति

चवर्गहतीयादावजयः इति भरतसंस्कृतौ ॥ यथा,

जामयो यानि मेहानि श्रपन्त्यप्रतिपूजिताः ॥

इति स्वामी ॥ जे क्षये बाहुलकान्तिः । यदा

जसु अदने बाहुलकादिण् जामिरिति । अन्तः-

स्यादौ या प्रापणे धातुर्वोध्यः ।” इति रामा-

श्रमः ॥ (यथा, मनौ । ४ । १२३ ।

“यामयोऽधरसां लोके वैश्वदेवस्य बान्धवाः ॥”)

यामिनी । इति शब्दरत्नावली ॥ धर्मेस्य पत्नी ।

तस्याः कन्या नागवीथी । यथा,—

“अरुन्वती वसुयामिर्लम्बा भानुर्मरुत्वती ।

सङ्कल्पा च सुहृन्ता च साध्या विश्वा च नामतः ।

धर्मपत्नी दश त्वेतास्तास्वपत्न्यानि मे ष्टशु ।

लम्बायाश्चैव घोषोऽसौ नागवीथी तु यामिजा ॥”

इति वज्रिपुराणे कश्यपीयप्रचारुर्गः ॥

यामिकभटः, पुं, (यामे यामे नियुक्तः । याम +

ठक् । स चासौ भटश्चेति ।) प्रहरिकः । चौकी-

दार इति भाषा । यथा,—

“उन्नादासुदवर्हितान्वतमसः प्रभरद्विद्वान्छले कावे जायदुदययामिकभटप्रारब्धकोनाद्यवे । कर्णस्यासुहृदगंवास्ववड्वावद्वेयदन्तःपुरा-दायातावि यद्वृक्षादि । क्षतकं मन्ये भयं योषिताम् ॥”

इति कर्णाटः ॥

यामित्रं, स्त्री, लम्बात् सप्तमराशिः । यथा,—

“धीस्थानं पञ्चमं ज्ञेयं यामित्रं सप्तमं स्थूलम् ।

द्युनं द्यूनं तथास्ताख्यं घट्कोणं रिपुमन्दिरम् ॥”

यामित्रवेधो यथा,—

“पापात् सप्तमगः शशी यदि भवेत् पापेन

युक्तोऽथवा

यत्नेनाशु विवर्जयेन्मुनिमतो दोषोऽप्ययं कथ्यते ।

यात्रायां विपदो गृहे क्षतवधः शौरेषु रोगोद-

भवो-

ऽप्युदाहे विघ्नवा व्रते तु मरणं शूलश्च पुंस्कर्मणि ॥

रविमन्दकुजाक्रान्तं ऋगाङ्कान् सप्तमं त्वजेत् ।

विवाहयात्राचूडासु गृहकर्मप्रवेशने ॥”

इति यामित्रवेधः ॥ १ ॥

अस्य प्रतिप्रसवो यथा ।

“सूत्रत्रिकोणनिजमन्दिरगोऽथ पूर्वो

मित्रचर्चसौऽप्यगृहगोऽथ तदोक्षितो वा ।

यामित्रवेधविहितानपहृत्य दोषान्

दोषाकरः सुखमनेकविधं विधत्ते ॥”

इति ज्योतिषतत्त्वम् ॥

यामिनी, स्त्री, (यामाः सन्त्यस्याम् । याम + इनिः ।

ङीप् ।) रात्रिः ॥ (यथा, महाभारते । १२।५३।१ ।

“ततः शयनमाविश्य प्रसप्तो मधुसूदनः ।

यामसात्रार्हशेषां यामिन्यां प्रत्यबुध्यत ॥”)

हरिद्रा । इत्यमरः । १ । ४ । ४ ॥ (काश्यपपत्नी ।

यथा, भागवते । ६ । ६ । २१ ।

“तार्क्ष्यश्च विनता कटुः पतङ्गी यामिनीति च ।

पतङ्गस्ततः पतगान् यामिनीं शूलभागण ॥”

प्रज्ञादस्य द्वितीया तनया । यथा, कथासरित्-

सागरे । ४६ । २२ ।

“प्रज्ञादौ यामिनीं नाम द्वितीयां तनयां ददौ ॥”)

यामिनीपतिः, पुं, (यामिन्याः पतिः ।) पञ्जः ।

इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, भागवते । १० ।

३५ । २५ ।

“वदुपतिर्द्विजराजविद्यारो

यामिनीपतिरिवैष दिनान्ते ।

सुदितवक्त्र उपयाति दुरन्तं

भोचयन् व्रजगवां दिनतापम् ॥”)

कर्पूरम् । इत्यमरः ॥

यामो, स्त्री, (यमस्येयम् । यमो देवतास्याः इति

वा । यम + अण् । ङीप् ।) दक्षिणदिक् । इति

राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, ज्योतिषे ।

“—————वान्यां गुरौ न व्रजेत् ॥”

यामि + ङीप् ।) कुलस्त्री । इति शब्दरत्ना-

वली ॥ (यथा, मनौ । ४।१८० ।

“मातापितृभ्यां यामोभिर्भ्रात्रा पुत्रेण भार्यया ।

दुहित्रा दासवर्गेण विवाहं न नसाधरेत् ॥”

न तद्वाक्यं प्रतिहन्ति तदोत्तरकालमनेनाभ्युप-
गतोऽयमर्थ इत्यवधार्य तमर्थमणि काय द्वापये-
दित्यर्थः ।" इति व्यवहारतत्त्वम् ॥ * ॥ नास्या-
नङ्कारविशेषः । तस्य लक्षणम् । यथा "युक्ति-
रधावधारणम् । उदाहरणं यथा,—

यदिसमरमपास्य नास्ति नृत्यो-
भयमिति युक्तमित्येत्यतः प्रयातुम् ।

अथ मरणसमयमेव जन्तोः

किमिति सुधा मज्जनं यशः कुरुष्वम् ॥

इति वेणीसंहारः ।" इति साहित्यदर्पणम् ॥
(उपायः । यथा, कथासरित्सागरे । ३६ । ५६ ।

"तत्तद्भ्रष्टाणां देशानिवासीताचिरात् यथा ।
तां पुत्र ! चिन्तयेयुः किं त्वमन्येभ्योऽभिः सह ॥"
भोगः । यथा, छन्दविहान्ते । ७ । २४ ।

"त्रिचतुःवार्ययुक्तास्ते द्विष्तास्त्रिचयया हताः ।
स्फुटाः स्वकुर्यान्निष्पन्ना भवेयुर्मानसिकाः ॥"
प्रमादविशेषः । तद्वयथा,—

"अत्रास्मां तन्त्रयुक्तीनां किं प्रयोजनमित्युच्यते
वाक्ययोजनमर्थयोजनम् ॥"

"असदादिप्रयुक्तानां वाक्यानां प्रतिषेधनम् ।

स्ववाक्यविह्वरिणं च क्रियते तन्त्रयुक्तितः ॥

यत्ता नोक्ताश्च ये त्वर्था जीना ये चाप्य-

निर्मिताः ।

लेशोक्ता ये कश्चित्तन्त्रे तेषांश्चापि प्रसाधनम् ॥

यथायुजवनस्यार्कः प्रदीपो वेश्मनो यथा ।

प्रबोध्यस्य प्रकाशार्थास्तथा तन्त्रस्य युक्तयः ॥"

इति सुसुते उत्तरतन्त्रे ६५ अध्यायः ॥)

युग, इ वर्जने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-

पर०-सक०-सेट् ।) अन्तःस्थादिः । इ, युङ्गते ।

इति दुर्गादायः ॥

युगं, क्री, (युज्यत इति । युज् + घञ् । कृतम् ।

न गुणः । "युजेवैजन्तस्य निपातनादगुणत्वं

विशिष्टविषये च निपातनमिदमिष्यते । काल-

विशेषे रथानुपकरणे च युगशब्दस्य प्रयोगो-

ऽन्यत्र योग एव भवति ।" इति काशिका । ६ ।

१ । १६० ।) युगम् । (यथा, शिशुपालवधे ।

६ । ७२ ।

"उपनेतुसुप्तमितेव दिवं

कुचयोर्गुणेन तरसा कलिताम् ।

रभसोत्थितासुपगतः सहसा

परिरभ्य कश्चन वधूमरुधत् ॥")

हतादिकालचतुर्थम् । (यथा, गीतायाम् । १८ ।

"परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम् ।

धर्मसंस्थापनार्थाय संभवामि युगे युगे ॥")

द्विनामौपधम् । हस्तचतुष्कम् । इति मेदिनी ।

मे, १६ ॥ (यथा, मार्कण्डेये । ४६ । ३६ ।

"दे वितस्त्री तथा हस्तो ब्राह्मणतीर्थादिवेष्टयन् ।

चतुर्हस्तं धनुर्दण्डो नाडिका युगमेव च ॥")

देवानां दादशसहस्रवत्सरेण चतुर्युगं भवति ।

मनुष्यमानेन चतुर्युगपरिमाणं विंशतिसहस्रा-

धिकत्रिचत्वारिंशच्छतम् । तत्र सत्ययुगस्य मानम्

१७२०००० वर्षाः । त्रेतायुगस्य १२६१०००

वर्षाः । द्वापरयुगस्य ८६४००० वर्षाः । कलि-

युगस्य ४३२००० वर्षाः । इति श्रीभागवतमतम् ॥

तेषां भारतवर्षवर्षित्वं विवरणञ्च यथा,—

"चत्वारि भारते वर्षे युगानि ऋषयोऽब्रुवन् ।

कृतं त्रेता द्वापरश्च कलिक्षेति चतुर्युगम् ॥

पूर्वं क्षतयुगं नाम ततस्त्रेता विधीयते ।

द्वापरश्च कलिक्षेव युगानि परिकल्पयन् ॥

चत्वार्याहुः सहस्राणि वर्षाणान्तु कृतं युगम् ।

तस्य तावत् श्रुती सन्ध्या सन्ध्यांश्च तथाविधः ॥

इतरेषु ससन्ध्येषु ससन्ध्यांश्चैव च त्रिषु ।

एकापायेन वर्जने सहस्राणि शतानि च ॥

त्रेतां त्रीणि सहस्राणि युगमन्त्याविदो विदुः ।

तस्यापि त्रिश्रुती सन्ध्या सन्ध्यांश्च सन्ध्याया समः ॥

हे सहसे द्वापरे तु सन्ध्यांश्चौ तु चतुःशते ।

सहस्रमेकं वर्षाणां दिवं कलौ प्रकीर्तितम् ॥

हे श्रुते च तथाप्येवै संस्थातश्च मनोविभिः ।

एषा द्वादशसाहस्री युगसंख्या तु संज्ञिता ॥

कृतं त्रेता द्वापरश्च कलिक्षेति चतुर्युगम् ।

तत्र संवत्सराः कृष्टा मानुषाक्तान्नवोद्यत ॥

चत्वारिंशत्तथा त्रीणि कृतं युगमथोच्यते ।

विंशतिश्च सहस्राणि कालो ह्येव चतुर्युगः ॥

पृथक्त्वेनेह वक्ष्यामि युगानि तु निबोधत ।

नियुतानि दृष्ट्वै च पञ्च चैवान्न संख्याया ॥

अष्टाविंशत्सहस्राणि कृतं युगमथोच्यते ।

अयुतान्तु तथा पूर्णं वै चान्ये नियुते पुनः ॥

यद्विंशच्च सहस्राणि संख्यातानि तु संख्याया ।

त्रेतायुगस्य संख्येया मानुषेण तु कीर्तिता ॥

अष्टौ शतसहस्राणि वर्षाणां मानुषाणि तु ।

चतुःषष्टिसहस्राणि वर्षाणां द्वापरं युगम् ॥

चत्वारि नियुतानि स्युर्वर्षाणान्तु चतुर्युगम् ।

द्वाविंशच्च तथाप्यनि सहस्राणि तु संख्याया ॥

एतत् कलियुगं प्रोक्तं मानुषेण प्रमाणतः ।

एषा चतुर्युगावस्था मानुषेण प्रकीर्तिता ॥

चतुर्युगस्य संख्याता सन्ध्या सन्ध्यांश्चैव च । ।

एषा चतुर्युगाख्या तु साधिका लेकसप्ततिः ।

कृतत्रेतादियुक्ता सा मनोरन्तरमुच्यते ॥"

इति भाष्ये ११८ अध्यायः ॥ ३ ॥

युगधर्म्मा यथा,—

"ध्यानं परं कृतयुगे त्रेतायां ज्ञानमध्वरः ।

द्वापरे यज्ञमेवाहुर्दानमेकं कलौ युगे ॥

ब्रह्मा कृतयुगे देवस्त्रेतायां भगवान् रविः ।

द्वापरे देवतं विष्णुः कलौ रुद्रो महेश्वरः ॥

ब्रह्मा विष्णुस्तथा सूर्यः सर्वे एव कलिष्वपि ।

पूज्यते भगवान् रुद्रश्चतुर्वैपि पिनाकधृक् ॥

आदौ कृतयुगे धर्मश्चतुष्पादः सनातनः ।

त्रेतायुगे त्रिपादः स्याद्द्वापरे द्विपादे स्थितः ।

विपादहीनस्त्रिषु तु सत्तामात्रेण तिष्ठति ॥"

इति कूर्मपुराणे युगधर्मकीर्तनं नाम २८

अध्यायः ॥ ३ ॥ युगावतारा यथा,—

"कृतं युगे परं ज्ञानं कपिलादिस्वरूपभृत् ।

ददाति सर्वभूतात्मा सर्वभूतहिते रतः ॥

चक्रवर्तिस्वरूपेण त्रेतायामपि स प्रभुः ।

दृष्टानां नियतं कुर्वन् परिपाति जगत्त्रयम् ॥

वेदमेकं चतुर्भेदं दत्त्वा शास्त्रांशतेर्विभुः ।

करोति बहुलं भूयो वेदस्यासंख्यरूपधृक् ॥

वेदांस्तु द्वापरे वस्य कलेरन्ते पुनर्हरिः ।

कल्किस्वरूपी दुर्धृत्तान् मार्गे स्थापयति प्रभुः ॥

एवमेव जगत् सर्वं परिपाति करोति च ।

इति चान्येऽनन्तात्मा नास्त्वस्याह्यतिरेकि

यत् ॥"

इति विष्णुपुराणे ६ अंशे २ अध्यायः ॥ ३ ॥

युगधर्म्मात्तरं यथा,—

केसिनिरुवाच ।

"कलौ युगे महाभाग । समायाति सुदास्ये ।

भविष्यन्ति जगाः सर्वे कीदृशास्तद्वत्स मे ॥

ध्यातुं उवाच ।

जान्यं सत्ययुगं प्रादुस्ततस्त्रेतामयं युगम् ।

ततश्च द्वापरं विप्र ! कलिमन्यं विदुर्बुधाः ॥

कृते धर्मश्चतुष्पादः सर्वधर्मरता जनाः ।

वर्याश्चमाचाररतास्तपोव्रतपरायणाः ॥

नारायणाश्चनपराः शोकस्याधिविवर्जिताः ।

सत्योक्तिभाषिणः सर्वे सद्या दीर्घजीविनः ॥

धनधान्यादिसम्पन्ना हिंसादम्भविषर्जिताः ।

परोपकारिणश्चैव सर्वशास्त्रविद्वत्तया ॥

एवंविधाः सत्ययुगे सर्वे लोका द्विजोत्तमाः ।

रानधर्मैराहिमश्च भूपाका जनपाजिनः ॥

अहो सत्ययुगास्तस्मिन् कः संख्यातुं गुणान् क्षमः ॥

अधर्माचरणं तत्र जनाः केचिन् कुर्वन्ते ॥ ३ ॥

त्रेतायुगे समायाति धर्मः पादोनतां गतः ।

अल्पक्षेत्रान्विता लोकाः केचित् केचिद्दयाश्रयाः ॥

विष्णुध्यानरता लोका यज्ञदानपरायणाः ।

वर्णाश्रमाचाररताः सुखिनः सुस्थचेतसः ॥

चत्ता भूमिस्पृशः शूद्राः सर्वे ब्राह्मणसेविनः ।

ब्राह्मणाश्च महात्मानो वेदवेदाङ्गपारगाः ॥

प्रतिग्रहनिवृत्ताश्च सत्यवन्ता जितेन्द्रियाः ।

तपोव्रतरता नित्यं हातारो विष्णुसेविनः ॥

कातयर्षा तद्वित्वांश्च स्त्रियः सर्वाः पतिव्रताः ।

वसुन्धरा च शश्याद्रा पुत्राश्च पितृसेविनः ॥ ४ ॥

त्रेतायुगावस्थाने द्वापरे युग आगते ।

द्विपादो भूतवान् धर्मः सुखदुःखान्विता नराः ।

केचित् केचित् पापरताः केचिद्धर्मरतास्तथा ।

केचित् केचित् युगेर्धनाः केचित् केचित्कदा-

युगाः ॥

अत्यन्तदुःखिनः केचित् केचित् चातिधनास्तथा ।

प्रतिग्रहे ब्राह्मणाश्च कदाचित् कुर्वन्ते स्पृहाम् ।

भूसुजा धनलोभेन कदाचिद्दृष्टते प्रजाः ।

विष्णुपूजापरा विप्राः शूद्राश्च श्विजसेविनः ॥

तदा विष्णुर्थास्वरूपी वेदभागं चकार ह ॥ ५ ॥

कलौ युगे च विप्रेन्द्र ! सर्वपापैकमन्दिरः ।

एकपादोऽभवद्धर्मः सर्वे पापरता जनाः ।

ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैशाः शूद्राः पापपरायणाः ।

निजाचारविधीनाश्च भविष्यन्ति कलौ युगे ॥

विप्रा वेदविधीनाश्च प्रतिग्रहपरायणाः ।

अत्यन्तकामिनः शूरा भविष्यन्ति कलौ युगे ॥

परात्रलोलुपा नित्यं तपोवनपराङ्मुखाः ।
 पाथकसङ्गज्ज्वाह भविष्यन्ति कलौ युगे ॥
 वित्तार्थं ब्राह्मणाः केचित्सहस्रकपटधर्मिणः ।
 वल्काधरा भविष्यन्ति जटिलाः शम्भुधारिणः ॥
 कलौ युगे भविष्यन्ति ब्राह्मणाः शूद्रधर्मिणः ॥
 शूद्राश्च दीक्षागुरवो नित्यं ब्राह्मणधर्मिणः ।
 कलौ यास्यन्ति निर्वृत्ता उत्तमा अपि नीचताम् ॥
 नीचाश्च धनसम्पन्ना यास्यन्त्युच्चपदं प्रति ।
 प्रदास्यन्त्युपकारिभ्यो दानानि सकला जनाः ॥
 यत्रादिपि च नेष्यन्ति वृषला विप्रवर्जणम् ।
 मित्रस्त्रेहोददियन्ति कुसाक्ष्य कलौ जनाः ॥
 अधर्मबुद्धिदातारो धर्मबुद्धिविलोपिनः ।
 परोक्षानन्दकाः क्रूराः संमुखप्रियवादिनः ॥
 परस्त्रीहिंसकाश्चैव मिथ्यावचनभाषिणः ।
 भविष्यन्ति कलौ विप्राः परवित्ताभिलाषिणः ॥
 गृहमायान्तमतिथिं समाराध्य विधानतः ।
 धनलोभाहनिष्यन्ति नरा नरकभागिनः ।
 ऋणोपजीविनश्चैव भविष्यन्ति कलौ युगे ॥
 स्त्रीजिताः पुरुषाः सर्वे स्त्रियोप्यत्यन्तचपलाः ।
 दुर्नीतिर्वाधते तासां स्वामिनश्च न संशयः ॥
 जैमिनिरुवाच ।

मनःशुद्धिविहीनत्वात् सर्वेषां प्राणिनां सुते ! ।
 अतः सर्वे त्वया प्रोक्तं मनो विस्मयदं मम ॥
 कलौ सर्वे भविष्यन्ति मनःशुद्धिविर्वर्जिताः ।
 तेषां यथा भवेत् कर्म सफलं ब्रूहि तद्गुरो ! ॥
 यास्य उवाच ।
 अनर्पितस्तु यत् कर्म तद्भवेन्नष्कलं खलु ।
 एकैव मनसा विप्र ! सुदृढं कथ्यते मया ॥
 विष्णुभक्तिमतां पुंसां न किञ्चिद्विफलं भवेत् ।
 इति ते कथितं सर्वं यत्तं ब्राह्मणसत्तम ! ।
 यत् श्रुत्वा भक्तिभावेन नरो मोक्षमवाप्नुयात् ॥
 इति प्राज्ञे क्रियायोगसारे २५ अध्यायः ॥ ३३ ॥
 अपि च ।

“कृते धर्मश्चतुष्पाच्च सत्यं दानं तपो दया ।
 धर्मपाता हरिः श्वेतः सन्तुष्टा ज्ञानिनो नराः ।
 चतुर्वर्गसहस्राणि नरा जीवन्ति वै तदा ॥
 कृतान्ते क्षत्रियैर्विप्रा विट्शूद्राश्च जिता द्विजैः ।
 शूरस्य प्रयतिः पुत्रो विष्णुः क्षत्रं जपान ह ॥ ४४ ॥
 जैतायुगे विपादहर्षः सत्यदानदयालकः ।
 नरा यज्ञपरास्त्रिभिर्लक्षणा ज्ञेयस्तोदयं जगत् ॥
 रक्तो हरिर्नरैः पूज्यो नरा दशशतायुषः ।
 तत्र विष्णुर्भोमरणः क्षत्रियो राक्षसानघ्न ॥ ४५ ॥
 द्विपाथे ह्यपरे धर्मः पौतवावाप्नुते गति ।
 शतशतायुषो लोका द्विजक्षत्रोत्तराः प्रजाः ॥
 तदा तद्वाप्यनुर्हीय विष्णुर्वाससस्वरूपधृक् ।
 नदेकस्तु यत्तुर्जैर्दं शतुर्पां पिभजत् पुनः ॥
 श्रियानध्यापयामास नामसत्ताम्रिदोष मे ।
 शरीरस्य पौमस्यं नामसदस्य जैमिनिम् ॥
 अथलोचं सुसम्पत्तं यत्तुर्जैर्दं मयासन्नि ।
 वैशम्पायनसंज्ञात् पुराणं खलमेव च ॥
 अष्टादश पुराणानि त्रैविध्यं हरिरेव हि ।
 मन्त्रश्च प्रवृत्तश्च वैश्वो मन्त्रान्तराणि च ॥

वंशाशुचरितश्चैव पुराणं पञ्चलक्षणम् ॥
 ब्राह्मं पाशं वैष्णवश्च शैवं भागवतन्तथा ।
 भविष्यं नारदीयश्च पुराणश्चैति विस्तरम् ॥
 मार्कण्डेयं तथाभ्यं ब्रह्मवैवर्तमेव च ।
 कौर्म मातुल्यं गारुडश्च वायवोयमनन्तरम् ॥
 अष्टादशं समुदितं ब्रह्माण्डमिति संज्ञितम् ।
 अन्यान्युपपुराणानि सुनिभिः कथितानि तु ॥
 आद्यं सनतकुमारोक्तं नारसिंहमथापरम् ।
 तृतीयं स्कान्दमुद्दिष्टं कुमारस्य तु भाषितम् ॥
 चतुर्थं शिवधर्माख्यं साक्षाद्भट्टेशभाषितम् ।
 दुर्वाससोक्तमाख्यं नारदोक्तमतः परम् ॥
 कापिलं वामनश्चैव तथैवोशनसेरितम् ।
 ब्रह्माण्डं वारुणश्चाथ कालिकाह्यमेव च ॥
 माहेश्वरं तथा शास्त्रं सौरसंज्ञार्थसंशयम् ।
 पराशरोक्तमपरं सारीचं भार्गवाह्यम् ॥
 पुराणं धर्मशास्त्रश्च वेदा अङ्गानि यत्सुते ! ।
 न्यायः शौनक ! मीमांसा आयुर्वेदार्थशास्त्रकम् ।
 गान्धर्वश्च धनुर्वेदो विद्या ह्यष्टादश स्मृताः ।
 ह्यपरास्ते स च हरिर्भूवो भारमपाहरत् ॥ ४७ ॥
 एकपादस्थिते धर्मं लक्षणायाप्युते गते ।
 जनास्तदा दुराचारा भविष्यन्ति च निर्दयाः ॥
 सर्वं रजस्तम इति दृश्यन्ते पुरुषे गुणाः ।
 कालमष्टोदितास्तेऽपि परिवर्तन्ते आत्मनि ॥
 प्रभूतय यदा सर्वं मनोबुद्धीन्द्रियाणि च ।
 तदा कृतयुगं विद्यादाने तपसि यदतिः ॥
 यदा कर्मसु कार्येषु शक्तिर्यशसि देहिनाम् ।
 तदा जेता रजोवृत्तिरिति जानीहि शौनक ! ॥
 यदा लोभस्वसन्तोषो मानो दम्भोऽथ मत्सरः ।
 कर्मणाश्चापि काम्यानां दापरन्तद्रजस्तमः ॥
 यदा सदावृत्तं तन्म्रीनिद्राहिंसादिसाधनम् ।
 शोकमोहभयं द्वेषं स कलिस्तु तदा स्मृतः ॥
 यस्मिन् जनाः कामिनोऽपि शश्वत्कटुकभाषिणः ।
 दस्युकृष्टा जनपदा वेदाः पाथकदूषिताः ॥
 राजानश्च प्रजाभक्ताः शिशोदरपरा द्विजाः ।
 अग्रता वटवोऽश्वौचा भिषवश्च कुटुम्बिनः ॥
 तपस्विनो यामवासा न्यासिनो नित्यलोलुपाः ।
 हस्तकाया मष्टाहाराश्चौर्ममायोऽरुचाष्टाः ॥
 त्यज्यन्ति भृत्याश्च पतिं भृत्यं भर्तार एव च ।
 शूद्राः प्रतिगृहीयन्ति तपोवेशोपजीविनः ॥
 उद्दिष्टाश्चानलक्षाराः पिशाचमहेशाः प्रजाः ।
 अस्मात्तमोज्ज्वेनामिदेयतातिथिपूजनम् ।
 करिष्यन्ति कलौ प्राप्ते न च पिण्डोदकक्रियाम् ॥
 स्त्रीपराश्च जनाः सर्वे शूद्रप्रायाश्च शौनक ! ।
 बहुप्रजाण्यभास्याश्च भविष्यन्ति कलौ स्त्रियः ॥
 शिरःकलूयनपरा आज्ञां मेत्यन्ति सत्यतः ।
 विष्णुं न पूजयिष्यन्ति पाथकोपहृता जनाः ॥
 क्लेशैर्विनिधेर्विप्र अस्ति लोकौ महान् युगः ।
 कीर्तनादेव क्षणस्य सुखवन्तः परं व्रजेत् ॥
 लते यद्वायव्यो विष्णुः चैतार्था यजतः फलम् ।
 दापरे परिचर्यायां कलौ तद्हरिकीर्तनात् ॥
 तस्मान्ज्यैश्वर्यो हरिर्नित्यं धीयः पूज्यश्च शौनक ॥
 इति गारुडे युगधर्माः । २२७ अध्यायः ॥

युगः, पुं, (युज्यते वलीवह्नीं अस्तिन्निति ।
 युज् + घञ् । युजैर्घणन्तस्य निपातनादगुणत्वम् ।
 इति काशिका । ६ । १ । १६० ।) रथहृत्ता-
 द्यङ्गम् । इति मेदिनी । मे, १६ ॥ जीयाति
 इति भाषा । (यथा,—

“नायेव नः पारयतं युगेव
 नभ्येव न उपधीव प्रधीव ॥”

इति ऋग्वेदे । २ । ३६ । ४ ॥

“युगा इव यथा रथस्य युगे नभ्या इव ।” इति
 तद्वाय्ये सायणः ॥ तथा च कथासरित्सागरे ।
 ६० । १२ ।

“तस्यैकदा वणिज्यार्थं गच्छतो मधुरां पुरीम् ।
 भारवोढा युगं कर्षन् भारेण युगभक्तः ॥”

युगकौलकः, पुं, (युगस्य कौलकः ।) युगकाष्ठस्य
 कौलकः । जीयातेर खिल इति भाषा ।
 तत्पर्यायः । शब्दा २ । इत्यमरः । २ । ६ । १४ ॥

युगन्तरः, पुं, (युगं धारयतीति । धारि + “संज्ञायां
 भृत्तृजिधारिश्चित्पदमः ।” ३ । २ । ४६ । इति
 खच् । “अरुर्दिगदन्तस्य सुम् ।” ६ । ३ । ६७ । इति
 सुम् ।) यत्र रथस्य युगकाष्ठमास्यते तत्र ।
 रथस्याश्वा यत्र बध्यन्ते तदयुगकाष्ठं तदयुगं
 धरति युगन्तरः । इति भरतः ॥ तत्पर्यायः ।
 कूवरः २ । इत्यमरः । २ । ८ । ५७ ॥ पर्वत-
 विशेषः । यथा,—

“निषधी माल्यवान् पिन्धी हेमकूटो युगन्तरः ॥”
 इति शब्दरत्नावली ॥

(तूष्णिपुत्रः । स च सात्यकेः पौत्रः । यथा,
 हरिवंशे । १६० । ३१ ।

“तूष्णैर्युगन्तरः पुत्र इति वंशः समाप्यते ॥”

युगपत्, य, एकदा । एककालीनम् । इत्यमरः । १।
 ४ । २२ ॥ (यथा, भागवते । ३ । ६ । २ ।

“कालसंज्ञां तदा देवीं विभ्रच्छक्तिमुत्क्रमः ।

त्रयोविंशतितत्त्वानां गणं युगपदाविशत् ॥”

युगपत्रः, पुं, (युगं पत्रमस्य ।) कोविदारवृक्षः ।
 इति हेमचन्द्रः । ४ । ११२ ॥ युगपत्रं वृक्षमात्रश्च ॥

युगपत्रकः, पुं, (युगपत्र + स्वार्थे कन् ।) कोविदार-
 वृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । २२ ॥ (यथास्य पर्यायः ।

“कोविदारश्चमरिकः कुहालो युगपत्रकः ।

कुण्डली ताम्रपुष्पश्च सान्तकः सत्यकेश्वरी ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

युगपत्रिका, स्त्री, (युगं पत्रमस्याः । कप् । टाप् ।
 अकारस्येत्वश्च ।) शिंशपाद्वृक्षः । इति त्रिकाण्ड-

शेषः ॥ (विवरणमस्याः शिंशपाद्वृक्षे ज्ञातव्यम् ।)

युगपार्श्वगः, पुं, (युगस्य पार्श्वं गच्छतीति ।
 गम् + उः ।) अभ्यासार्थं लाङ्गलपार्श्ववहो गौः ।

पौटे बंधा गरु इति भाषा । तत्पर्यायः । प्रह-
 वाट् २ । इत्यमरः । २ । ६ । ६३ ॥

युगलं, स्त्री, (युज्यते परस्परं संगच्छत इति । युज्
 + वृषादिभ्यः कलच् । न्यङ्गादित्वात् कलम् ।)

युगम् । इत्यमरः । २ । ५ । ३८ ॥ (यथा, भागवते ।
 ४ । २६ । २० ।

“पसारं पादयुगलमाह चोत्तुङ्गवाणिताम् ॥”

युगान्तः

युगलमन्त्रः, पुं, (युगलाख्यो मन्त्रः। शाकपायिववत् समासः।) लक्ष्मीनारायणमन्त्रः। यथा,—
“इदं रहस्यं परमं लक्ष्मीनारायणाङ्गम्।
राजंस्तवामि वक्ष्यामि प्रपत्तिं श्ररण्यागतिम्॥
इयात् परतरो मन्त्रो नास्ति सत्त्वं ब्रवीमि ते।
इयात् परतरो घन्तो नास्ति लोकेषु कश्चन॥
सर्वेषां कृष्णमन्त्राणां मध्ये युगलसंज्ञकम्।
मन्त्रं हि सर्वतः श्रेष्ठं कृष्णजप्यमनुत्तमम्॥
सर्वतो युगलं मन्त्रं कार्ण्यं परतरं वृषः॥
गुह्याद्गुह्यतमं जातु ज्ञेयं तत्तदुपासकेः॥”

इति पाद्मोत्तरखण्डे २५ अध्यायः॥

युगलाख्यः, पुं, (युगलमित्याख्या यस्य।) वर्चुर-
वृजः। इति राजनिर्घण्टः॥ त्रि, युगलनामकः॥
युगांशकः, पुं, (युगस्य अंशकः चतुर्धांशः इति।)
वत्सरः। इति हारावली। २८॥ युगविभाजकश्च॥
युगाद्या, स्त्री, (युगस्याद्यादिभूता।) युगारम्भ-
तिथिः। यथा। “अथ युगाद्याः। तासु च।
‘युगाद्या वर्षद्विह्रिष सप्तमी पार्वतीप्रिया।
रवेरुदयमीचन्ते न तत्र तिथियुग्मता’
इत्यनेन व्यवस्था॥

ब्रह्मपुराणे।

‘वैशाखे शुक्लपक्षे तु तृतीयायां कृतं युगम्।
कार्तिके शुक्लपक्षे तु तृतीयायां नवमेऽहनि॥
अथ भाद्रपदे कृष्णत्रयोदश्यान्तु द्वापरम्।
माघे च पौर्णमास्यां वै चोरं कलिं युगं स्मृतम्॥
युगारम्भास्तु तिथयो युगाद्यास्तेन विभृताः।
अत्र वैशाखादयः पौर्णमास्यन्ता एव। ब्रह्म-
पुराणे तथैव तिथिख्याभिधानात्। मुख्य-
वाचित्वे कार्तिके नवमेऽहनीत्यनेनैवैष्टिहो शुक्ल-
पक्ष इति व्यर्थं स्यात्। तेन भाद्रकृष्णत्रयोदशी
अथ शुक्लपक्षोऽप्येति मैथिलोक्तं निरस्तम्॥*॥
यानां प्रशंसामाह विष्णुपुराणम्।

‘वैशाखमासस्य सिता तृतीया
नवम्यसौ कार्तिकशुक्लपक्षे।
नभस्यमासस्य तमिस्रपक्षे
त्रयोदशी पञ्चदशी च माघे॥
एतान् युगाद्याः कथिताः पुराणै-
रनन्तपुराणास्तिथयश्चतस्रः।
उपपन्ने चन्द्रमसो रवेश्च
त्रिष्वष्टकास्त्रयनद्वयं च॥
उपपन्ने ग्रहण्ये।

‘पानीयमप्यत्र तिलैर्विमिश्रं
दद्यात् पिबेत् प्रयतो मनुजः।
आहं कृतं तेन समाः सहस्रं
रहस्यमेतत् पितरो वदन्ति॥
ज्ञानमधिकृत्य भविष्ये।
संवत्सरफलं तत्र नवम्यां कार्तिके तथा।
मन्दादौ च युगादौ च माघत्रयफलं समेत॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम्॥

युगान्तः, पुं, (युगानामन्तो यत्र। युगानामन्तो
वा।) प्रलयः। इति हलायुधः॥ (यथा, महा-
भारते। ५। ४८८५।

युग्माद्

“उद्धर्तयन् दस्युसंधान् समेतान्
प्रवर्तयन् युगमन्यदयुगान्ते।
यदा घञ्छान्यन्निवत् कौरवेया-
स्तदा तप्ता धार्तराष्ट्रः सपुत्रः॥”

युग्मशेषश्च॥

युग्मं, स्त्री, (युज्यते इति। युज्+“युजिरपि-
तिजां कृञ्” उणा० १। १४५। इति मक्।)
द्वयम्। योडा इति भाषा। तत्पर्यायः। इन्द्रम् २
युगलम् ३ युगम् ४। इत्यमरः। २। ५। ३८॥
(यथा, रामायणे। २। ६१। ७६।

“पादुकोपान्हाचैव युगान्त्र चहस्रशः॥”)

द्वितीयचतुर्थयष्टाष्टमदशमद्वादशराशयः। यथा
“कूरोऽथ सौम्यः पुरुषोऽङ्गना च
ओजोऽथ युग्मं विधमः समश्च।
चरस्त्रिरङ्गात्मकनामधेया
मेवादयोऽमी क्रमशः प्रदिष्टाः॥”

इति ज्योतिस्तत्त्वम्॥

(द्वितीया।) मेहनम्। यथा,—

“युग्मान्निर्गतभूतानि घञ्मन्योऽन्तरन्वयोः।
रुद्रेण द्वादशी युक्ता चतुर्दश्याथ पूर्वमा॥
प्रतिपदाप्यमावास्या तिथ्योर्युग्मं महाफलम्।
एतद्वृत्तं महाचोरं हन्ति पुण्यं पुराकृतम्॥
द्वितीयातृतीययोश्चतुर्थोपचम्योः यष्टीचमन्यो-
रष्टमीनवम्योरेकादशीद्वादशयोः चतुर्दशीपौर्ण-
मास्योः प्रतिपदमावास्यायोर्युग्मं मेहनम्। तत्त-
त्तिथिमात्रनिमित्तकं कर्मणि महाफलम्।
एतत् प्रयोजनन्तु तिथिविशेषविहिते कर्मणि
तिथिखण्डविशेषनियमनम्। सतिथ्या कर्मानि-
र्वाहे सहायभावेनान्यतिथ्यनुप्रवेशादुपवासा-
द्याचरणश्च॥” इति तिथ्यादितत्त्वम्॥ (द्वय-
विशिष्टे, त्रि। यथा, मनुः। ३। ४८॥

“युग्मासु पुत्रा जायन्ते स्त्रियोऽयुग्मासु रात्रिषु।
तस्मात् युग्मासु पुत्रार्थं विप्रैर्दार्ढ्ये स्त्रियम्॥”)

युग्मपत्रः, पुं, (युग्मं पत्रमस्य।) रक्तकाश्चनवृक्षः।
इति रत्नमाणा॥ (युग्मं पत्रम्।) युगलपर्ये, स्त्री॥
युग्मपत्रिका, स्त्री, (युग्मं पत्रमस्याः। “शेष्ठादि-
भाषा।” ५। ४। १५४। इति कप्। टापि अत
इत्वम्।) शिंशपावृक्षः। इति शब्दरत्नावली॥
(विषयोऽस्याः शिंशपाशब्दे ज्ञातव्यः।)

युग्मपर्यः, पुं, (युग्मं पर्यमस्य।) कोविदारवृक्षः
सप्तपर्यवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

युग्मफला, स्त्री, (युग्मं फलमस्याः।) इन्द्रचर्मिटी।
वृक्षिकाली। इति राजनिर्घण्टः॥ गन्धिका।
इति रत्नमाला॥

युग्मादरः, पुं, (युग्मस्यादरः।) तिथिविशेषयोगेन
तिथिखण्डविशेषस्यादरणम्। यथा। “पञ्चमी
सप्तमी चैवेत्यादिना विशेषतः सायांश्चापि-
तिथेर्गृह्यादुपवासेऽपि न रात्रियुग्मादरः॥”
इति तिथ्यादितत्त्वम्॥ अस्य विवरणं युग्मशब्दे
दृश्यम्॥

युग्मादरणं, स्त्री, (युग्मस्यादरणम्।) युग्मतिथि-
पूज्यता। यथा,—

युज

“त्रिसन्ध्यापिनी या तु चैव पूष्या सदा तिथिः।
न तत्र युग्मादरणमन्यत्र हरिवाचरात्॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम्॥

युज्यं, स्त्री, (युगाय हितम्। युग+“उगवादिभ्यो-
यत्” ५। १। २। इति यत्। युगमर्हतीति
वा। दृष्टादित्वात् यत्। यद्वा, युज्यत इति।
युज्+“युज्यं च पञ्जे” ३। १। १२१। इति
क्ववन्तो निपातितः।) वाहनम्। यानम्।
इत्यमरः। २। ५। ५८॥ (यथा, महाभारते। ३।
५६। ६।

“हिरण्यस्य सुवर्णस्य यानयुगस्य वाचसान्।
आविष्टः कलिना द्यूते जीयते स न नृकदा॥”
यथा च मनौ। ८। २६३।

“यत्रापवर्तते युज्यं वैगुण्यात् प्राजकस्य तु।
तत्र खामी भवेद्वृद्धो हिंसायां दिशतं दमम्॥”
वाचलिङ्गेऽपि दृश्यते। यथा, “युज्यो गौः।
युज्योऽश्वः। युज्यो हस्ती॥” इति काशिका।
३। १। १२१॥)

युज्यः, पुं, (युगं वद्धतीति। युग+“तद्वृद्धति रथ-
युगप्रासङ्गम्” ४। ४। ७६। इति यत्प्रत्ययः।)
युगवोढा। इत्यमरः। २। ६। ६४॥ (“रथं वद्धतीति
रथः युज्यः प्रासङ्गः” इति काशिका॥)

युज् [ज्] चि, (युजिर् योगे+क्विन्। “युजेर-
वसासे” ७। १। ७१। इति शुभागमः।)
योगकर्त्ता। मेहनकर्त्ता। इति सुभवीष-
याकरणम्। (यथा, भट्टिकाये। ६। ११८॥
“गुह्याया निरगादानीं विंशोऽगमिव द्रुवन्।
भातरं युज्मियः संख्ये घोषणापूरयन्दिशः॥”
युग्मम्। यथा, मनौ। ३। २७७।

“युज् कुर्वन् दिनचैव सन्तान् कामान् समधुते।
अयुज् तु पिबन् सन्तान् प्रणौ प्राप्नोति पुष्क-
लान्॥”

समः। स च हृन्दि द्वितीयचतुर्थपादरूपः।
यथा, छन्दोमञ्जर्याम्। ३। १।

“विषमे यदि सौ चलगा हवे
भौ युजि भाद्गुहकाशुपचित्रम्॥”)

युज्जी, [ज्] पुं, वर्णसङ्करजातिविशेषः। स तु
गङ्गापुत्रकन्यायां वेशधारिणो जातः। यथा,—
“गङ्गापुत्रस्य कन्यायां वीर्येण वेशधारिणः।
बभूव वेशधारी च मुञ्चो युज्जी प्रकौर्तितः॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते ब्रह्मखण्डम्॥

युज्ज, प्रसादः। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भा०-
पर०-अक०-सेट्।) अन्तःसाद्यादिः पञ्चम-
खरी। प्रसादोऽनवधानता। युज्जति पापे
साधुः। ओष्ठवर्गाद्यादिरिति रमानाथः।
यचादिवादिनि पुच्छो लाङ्गलम्। ओष्ठवर्ग-
शेषादिरिति त्रिचोषनः। उच्छति। इति
दुर्गादायः॥

युज, इर् ध ञ औ युतो। इति कविकल्पद्रुमः॥
(रघा०-उम०-सक०-अनिट्।) इर्, अयुजवृ-
त्तयौघीत्। ध, युनक्ति युज्जे हतेनाग्रं लोकोः।
औ, योक्ता। इति दुर्गादायः॥

युज, कि संयमे । युतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (पुरा०-पक्षे भा०-पर०-सक०-सेट् ।) चान्तः-स्याद्यादिः । कि, योजयति योजति । संयमो वन्धनम् । इति दुर्गादासः ॥

युज, ङ क निन्दे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (पुरा०-च्यात्त०-सक०-सेट् ।) ङ क, योजयते । इति दुर्गादासः ॥

युज, य औ ङ समाधी । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवा०-च्यात्त०-अक०-अनिट् ।) समाधियोग्यभावः । य ङ, स्वयमर्थे नियुज्यते । इति हल्लायुधः । औ, योक्ता । इति दुर्गादासः ॥

युजानः, पुं, सारथिः । इति संचिप्रसारोणादित्तिः ॥

युजौ, [ज] पुं, (युज् + क्तिप् ।) अश्विनीकुमारौ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ नित्यद्विवचनान्तोऽयम् ॥

युज्जानः, पुं, (युज् + ज्ञानच् ।) सारथिः । विप्रः । इति मेदिनी । ने, ११३ ॥ भावनासहकारेण सर्वज्ञः । यथा,—

“योगजो द्विविधः प्रोक्तो युक्तयुज्जानमेवतः ।

युक्तस्य सर्वदा भानं चिन्तासहकृतोऽपरः ॥”

इति भाषापरिच्छेदे । ६५ ॥

“युक्तस्यति । योगाभ्यासावगत्यावशीकृतसमाधिसमासादितो विविधसिद्धयुक्त इत्युच्यते अयमेव विशिष्टयोगवत्त्वात् युक्त इत्युच्यते । सर्वदेति चिन्तासहकारं विनेत्यर्थः । भानं सर्वविषयाणां प्रत्यक्षम् । अपरो युज्जानः । विषययावृत्त्या मानससमाधिस्यः । अयश्च युज्जान उच्यते । चिन्ता ध्यानं तदेव कारणं तत्सहकारात् स्थूलसूक्ष्मावयवहितविप्रकृष्टान् अर्थान् मनः प्रत्यक्षीकरोतीत्यर्थः ॥” इति सिद्धान्तसुक्तावली ॥

युत, स्त्री, निन्दा । यु ङ क निन्दे इत्यस्माद्भावे क्तिप्प्रत्ययेन नियमम् ॥

युत्, [ध] स्त्री, (योधनमिति । युध् + क्तिप् ।) युद्धम् । इत्यमरः । १।८।१०६ ॥ (त्रि, युद्धकर्ता । यथा, भागवते । ६।१२।२३ ।

“इति युवाणावयोर्न्यं धर्मेणिज्ञासया नृप ! ।

युयुधाते महावीर्याविन्दश्चौ युधां पती ॥”

युत, ऋ ङ दीप्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-च्यात्त०-अक०-तेट् ।) ऋ, अयुयीतत् । ङ, योवते । इति दुर्गादासः ॥

युतं, स्त्री, (यु + क्तः ।) हस्तचतुष्टयम् । इति मेदिनी । ते, ४७ ॥

युतः, वि, (यु + क्तः ।) युक्तः । अष्टयगभूतः । इति मेदिनी । ते, ४७ ॥ (यथा, भट्टिकाये । १ । ७ ।

“स्त्रीभिर्युतान्यथरसामिवौषे-

र्भरैः शिरांवीव यथासि-यस्याम् ॥”)

युतकं, स्त्री, संशयः । युगम् । नारीयस्याश्चलम् ।

युक्तम् । चलनायम् । यौतुकम् । इति विश्व-

मेदिनी । के, १४३ ॥ मेघीकरणम् । इति

शब्दरत्नावली ॥ स्त्रीषष्ठ्यभेदः । इति हेमचन्द्रः ॥

संशयः । नृपायम् । इति नानार्थरत्नावली ॥

युद्ध, [ध] स्त्री, (योधनमिति । युध् + क्तिप् ।) युद्धम् । इत्यमरः । २ । ८ । १०६ ॥ (यथा, रामायणे । २ । ५९ । १० ।

“यो न देवासुरैः सर्वैः शक्यः प्रसहितुं युधि । तं पश्य सुखसंस्तुमं त्रयोषु सह कीतया ॥”)

युद्धं, स्त्री, (युध्यते इति । युध् + भावे क्तः ।) योधनम् । लडाइ इति भाषा । तत्पर्यायः । आयो-

धगमूर जन्मम् प्रधनम् ४ प्रविदारणम् ५ ध्वजम् ६

आस्कन्दनम् ७ संखम् ८ समीकम् ९ साम्प-

राधिकम् १० समरम् ११ अनीकम् १२

रणः १३ कलहः १४ विग्रहः १५ संप्रहारः १६

अभिसम्प्रातः १७ कलिः १८ संस्फोटः १९

संयुगः २० अभ्यामर्हः २१ समाघातः २२

संग्रामः २३ अभ्यागमः २४ आहवः २५ ससु-

दायः २६ संयत् २७ समितिः २८ आजिः २९

समित् ३० युत् ३१ । इत्यमरः । २।८।१०६-१०६ ॥

संरावः ३२ आनाहः ३३ सम्परायकः ३४

विदारः ३५ दारणम् ३६ संवित् ३७ सम्परायः

३८ । इति शब्दरत्नावली ॥ तीक्ष्णम् ३९

अस्त्रीयम् ४० बलजम् ४१ आनर्तः ४२ अभि-

मरः ४३ ससुदयः ४४ । इति जटाधरः ॥ * ॥

युद्धे वर्णनीयाणि यथा । चर्म १ चर्म २ बलम् ३

चरः ४ धूलिः ५ तूर्यस्वनः ६ विह्वनादः ७

श्रवणलम् ८ रक्तनदी ९ क्षिप्रच्छत्रम् १०

रणः ११ चामरः १२ हस्ती १३ अश्वः १४

केतुः १५ विदौर्णकुम्भकहस्तिकुम्भसुक्ता १६

बृहन्नरचनावस्थितसेना १७ सुरपुष्पवृष्टिः १८ ।

इति कविकल्पलता ॥ * ॥ अथ युद्धफलम् ।

“अग्निष्टोमादिभिर्यज्ञैरिष्टा विपुलदक्षिणैः ।

न तत् फलमवाप्नोति संग्रामे यद्वापुयात् ॥

इति यज्ञविदः प्राङ्मुख्यैश्चकर्मविशारदाः ।

तस्मात्तत्तत्प्रवक्ष्यामि यत् फलं शस्त्रजीविनाम् ॥”

युद्धे मरणफलं यथा,—

“धर्मलाभोऽर्थलाभश्च यशोलाभस्तथैव च ।

यः शूरो वध्यते युद्धे विन्देत् परवाहिनीम् ॥

यस्य धर्मार्थकामौ च यज्ञश्चैव सदाक्षिणः ।

परं ह्यभिसुखे हत्वा तयोः पत्न्याधिरोहति ॥

विष्णोः स्थानमवाप्नोति एवं युध्यन् रणाजिरे ।

अश्वमेधानवाप्नोति चतुरस्त्रेण कर्मणा ॥

यस्तु शस्त्रं ससुत्स्य वीर्यवान् बाहिनीमुखे ।

सम्मुखो वर्तते शूरः स खर्गात्र निवर्तते ॥

राणा वा राजपुत्रो वा सेनापतिरथापि वा ।

हतः क्षत्रिय यः शूरस्तस्य लोकोऽक्षयो भुवः ॥

यावन्ति तस्य गात्राणि भिन्दन्ति शस्त्रमाहवे ।

तावता लभते लोकान् सर्वकामदुष्टोऽप्ययान् ॥

वीरासनं वीरशय्या वीरस्थानस्थितिः स्थिरा ।

गवार्थे प्राक्षयस्वार्थे गोस्वार्थश्च ये हताः ।

ते गच्छन्त्यमरस्थानं ये स्युः सुकृतिनस्तथा ॥

अभ्युद्यो यः परं सैन्यं भग्नं परिरक्षति ।

पृष्ठस्थितः पातयति सोऽपि गच्छति तद्वतिम् ॥

अगुनीर्षस्था सद्यः प्राणान् यस्त्यजते युधि ।

हतस्य सपते युद्धे स खर्गात्र निवर्तते ॥

दंष्ट्रिभिः शङ्खिभिर्वापि तथा श्वेच्छेत् तत्करैः ।
स्वाम्यर्थे ये हता राजंस्तेषां खर्गो न संशयः ॥
शस्त्राग्निना मुनिर्दग्धः स्वयं च श्रुतो यदि ।
संग्रामान्म्रियते राजंस्तस्य खर्गो न संशयः ॥

भयेन लज्जया वापि स्नेहेन च रणाजिरे ।

सम्मुखो म्रियते राजंस्तदा खर्गो न संशयः ॥

यन्नु भिन्नीकृतं गात्रं शरशस्त्रवृत्तिमरैः ।

देवकन्यास्तु तं वीरं रामयन्ति रमन्ति च ॥

वराशरः सहस्राणि शूरमायोधने हतम् ।

त्वरितान्धभिधावन्ति सम भर्ता भवेति च ॥

यत्र तत्र हतः शूरः शत्रुभिः परिवेष्टितः ।

अचयान् लभते लोकान् यदि क्लीवं न भाषते ॥

जितेन लभ्यते लक्ष्मीर्नृतेनापि सुराङ्गनाः ।

क्षयविज्जसिनि काये का चिन्ता मरणे रणे ॥

हतस्याभिसुखस्य ये लोका न निवर्तनः ।

हते गोस्वामिप्रिपार्थे नरमेधफलं हितम् ॥

स्थानाभिधाते शरणागते च

राज्ञो विपत्तौ दिजसार्पणाते ।

स्त्रीबालवृद्धाजनगोत्रे च

शस्त्रं मुनीनामपि धारणीयम् ॥

थां यज्ञसंघैस्तपसा च विप्राः

स्वर्गेषिणो यत्र न वै प्रयान्ति ।

क्षयेन तामेव गतिं प्रयान्ति

महाहवे खां तनुं संत्यजन्तः ॥

सर्वाश्च वेदान् सुमहद्भिरङ्गैः

सांख्यश्च योगश्च वने विवासम् ।

कृते गुणा एकपदे प्रविष्टा

महाहवे खां तनुं संत्यजेद्वयः ॥

इमां गिरं वेदविदः शुभाचरां

सुभाषितां वृत्रभिदा दिवौकसाम् ।

चक्रसुखे यः सरते हृत्स्फुटि-

नं हन्यते हन्ति च सोऽपि वैदिनः ॥

सदा पुण्यतमः स्वर्ग्यः सुयज्ञः सर्वतो मुखः ।

सर्वेषामेव वर्णानां क्षत्रियस्य विशेषतः ॥

भूयस्त्वैव तु वक्ष्यामि रणधर्म्मं सनातनम् ।

यादृशाश्च प्रवर्तयं यादृशं परिवर्जयेत् ॥

आततायिनमायान्तमपि वेदान्तगं द्विजम् ।

जिघांसन्तं जिघांसीयान्न तेन ब्रह्महा भवेत् ॥

कोदण्डशस्त्रपाणिन्तु प्रहरन्तं द्विजं यदि ।

हन्यात्तमासुरं भावं हत्वा न ब्रह्महा भवेत् ॥

ब्रह्महा जायते येस्तु हतेस्तत्त्वं शृणुष्व मे ॥

वचःसंखेयं वृषश्चेष्ट ! काययज्ञी सनातने ।

विरथं विगतं यश्च विवर्णं विसुखस्थितम् ।

युद्धोत्साहहतं हत्वा ब्रह्महा जायते नरः ॥

विशस्त्रं विधुशुक्लं तं भीतोऽस्त्रीतिवादिनम् ।

वर्णशाखाश्रुतांस्तु हत्वा स ब्रह्महा भवेत् ॥

अन्याहतो न हन्तव्यो बालो वृद्धो नपुंसकः ।

तवाहं प्रवदन्मूत्रशक्तुस्ततोऽथ भीरवः ॥

तस्मादेतान् परिहरेच्छूरो धर्म्मभृतां वरः ।

सन्त्यग्न्यन्नफलन्तीहन् हत्वासौ ब्रह्महा भवेत् ॥

श्रवण्विह सन्देहेस्तु यज्ञैः क्रतुशतेर्नृपाः ।

आलदेहपरित्यागः कर्तुं युद्धे सुदुष्करः ॥

नृक्षहा युध्यतेऽगुहो देहं त्यक्त्वा रणाजिरे ।
न मुहूर्ति रणभग्नानां ऋते कश्चिन्नष्टापथात् ॥
संग्रामे युध्यतो जङ्घीः कीर्तिः स्यात् स्वर्गति-
स्तथा ।

भग्नस्य तेऽपि नश्यन्ति महासत्यान्महारणात् ॥
तस्मान् सत्वेन यत्किञ्चित् क्रियते तच्छुभप्रदम् ।
यज्ञं दानं व्रतं वापि संग्रामे नृपसत्तमम् ॥”

इत्याद्ये वद्विपुराणे संग्रामप्रश्नः ॥ ३॥

अथ युद्धनिर्णयः ।

“यत्रायुहे भुवं नाशो युद्धे जीवितसंग्रहः ।
तं कालमेकं युद्धस्य प्रवदन्ति मनीषिणः ॥
आत्मोदये विग्रहीयात् क्षोभो नात्मवले यदि ।
असने च प्रहर्षेण शत्रौ न तु विपर्यये ॥
स्वयं राज्ञा न योद्धव्यं येऽपि शस्त्रास्त्रको-
विदाः ।

नृता युद्धेषु दृश्यन्ते शस्त्रेभ्यः शक्तिमत्तराः ॥
रथयुद्धं समे देशे विषमे हस्तिचङ्करः ।
अश्वयुद्धं मरौ देशे पत्तियुद्धं दुर्गमे ॥
अथये सर्वयुद्धं स्यान्नौकायुद्धं जलजुते ।
संहत्य योधयेदन्तान् कामं विस्तारयेद्बहून् ॥
क्षुचीसुखमनीकं स्यादल्पं हि बहुभिः सह ।
अपि पञ्चाशतः शूरान् निघ्नन्ति परवाहिनीम् ।
येऽपि वा पञ्चषट्सप्तसहिताः क्षतनिश्चयाः ॥”

अथ युद्धासननिर्णयः ।

“अन्यद्वारा विपक्षन्तु विग्रह्यासनमुच्यते ।
अरिं विग्रह्य वा स्थानं विग्रहासनमुच्यते ॥
अरेष विजिगीषोश्च विग्रहे हीयमानयोः ।
सन्त्याय यदवस्थानं सन्त्यायासनमुच्यते ॥
उदासीने मध्यमे वा समाने प्रतिशङ्कया ।
एकीभूय अवस्थानं सन्त्यायासनमुच्यते ॥
सर्वेषां प्रीतिजननं निजराष्ट्रस्य लक्ष्यम् ।
एतत् प्रीत्यासनं नाम सर्व्यासनमहत्तरम् ॥”

अथ द्द्वयुक्तिः ।

“राज्ञो वलं नहि वलं द्द्वमेव वलं वलम् ।
अव्ययवलवान् राजा स्थिरो द्द्वज्वलाद्भवेत् ॥”

तथा च ।
“एकः शतं योधयति प्राकारस्थो धनुर्धरः ।
शतं दशवहसाणि तस्मादुर्गं विशिष्यते ॥
अक्षत्रिमं क्षत्रिमञ्च तत् पुनर्द्विविधं भवेत् ॥
यद्देवमुचितं द्द्वन्द्वं गिरिनद्यादिसंश्रयम् ।
अक्षत्रिममियं श्रेयं दुर्लभमरिभूषणम् ॥
प्राकारपरिखारण्यसंश्रयं यद्देवेदिह ।
क्षत्रिमं नाम विज्ञेयं लज्जालज्जन्तु वैरिणाम् ॥”

अथाक्षत्रिमद्वयुक्तिः ।

“अत्युच्चविस्तीर्णशिरा दुरारोहः सकाननः ।
चजलाशयसन्मारभोऽप्यत्रयसमाश्रयः ॥
सुखनिःसरणो द्द्वन्द्वः पर्वताख्यो महीषुजाम् ।
नदी गभीरविस्तीर्णाश्चतुर्दिक्षु अवस्थिताः ॥
तन्मध्ये भूपदेशो यो नदीद्वन्द्वः स उच्यते ।
यद्वान्यच्चिरकाशीनं दुर्लभविपिनादिकम् ।
तन्मध्यरचिता भूमिर्द्वन्द्वेनोपतिष्ठते ।
चन्द्रद्वन्द्वमिति ख्यातं यथापूर्वं महत्तरम् ॥”

क्षत्रिमद्वयुक्तिर्यथा,—

“यस्मिन्नाख्ये गिरिर्नास्ति नदी वा गहनोदकाः ॥
तस्य मध्ये महीपालः क्षत्रिमं द्द्वन्द्वमारभेत् ॥
गजेरजङ्गमा विस्तीर्णा गभीराः पूर्ववारयः ।
द्द्वन्द्वेन समादिष्टाः परिखा बहुधादयः ॥
विशालशालं सुघनं बहुकण्टकि सङ्कटम् ।
द्द्वन्द्वेन समादिष्टं विस्तीर्णं विषमं वनम् ॥
अधोऽधो वध्यामानोऽपि कन्दरोऽल्पजलं सवन् ।
द्द्वन्द्वेन समुद्दिष्टः स दुर्लभो हि भूषणम् ॥
सर्वतः परिखां कृत्वा निवन्धोपरि कन्दरम् ।
तज्जलजुतदेशत्वाज्जलद्वन्द्वं तदुच्यते ॥
एषामभावे निम्नस्य भूपदेशस्य वनना ।
वर्षास्रपगते वारि जलद्वन्द्वं ततो भवेत् ॥
एतयोरपि संमिश्रात् संमिश्रं द्द्वन्द्वमाचरेत् ।
आश्रित्य क्षत्रिमं द्द्वन्द्वं बलवद्देहिणी दिशि ॥
अन्यत्र क्षत्रिमं द्द्वन्द्वं कृत्वा नरपतिर्विश्रेत् ।
रथपतिर्वेदा वैरी स्थलद्वन्द्वं तदाचरेत् ॥
गजान्वनायच्छेद्वैरी जलद्वन्द्वं तदाचरेत् ।
गिरिद्वन्द्वं नृपः सेवेत् यस्य स्याद्विनिधो रिपुः ॥
सर्वं हि त्रिविधं युद्धं समासादुपादिच्यते ।
प्रतिराजस्य राज्यान्तं प्रकटे शुभ एव च ॥
राज्यान्ते सेनिकान् रक्षेत् प्रकटे निवसेत् स्वयम् ।
शुभे क्षौकीयसम्भारं संरक्षेदिति निश्चयः ॥”

अथ सामान्यतो गुणाः । तथा हि नीति-
शास्त्रम् ।

“सप्रवेशापसरणं द्द्वन्द्वसुत्तममुच्यते ।
अन्यत्र वन्दिशाखेव न तादृगवहसाश्रयेत् ॥
धनुर्द्वन्द्वं महीद्वन्द्वं गिरिद्वन्द्वं तथैव च ।
मह्यद्वन्द्वसंसर्गं वगद्वन्द्वस्य तानि षट् ॥”

अन्ये तु ।
“न द्द्वन्द्वं द्द्वन्द्वमित्याहुर्वोद्द्वन्द्वं प्रकीर्तितम् ।
योद्द्वन्द्वं हि यद्युद्धं न्यतकायसमं हि तत् ॥”

अथान्यत्रापि ।
“यावत्प्रमाणं नगरं हि राज्ञां
ततो भवेदुत्तममध्यमान्यम् ।
त्रिंशज्जलज्जगुणोत्तरेण
त्रिदेशजागां धरणीधतीनाम् ॥”

गर्गस्तु ।
“यद्वन्द्वद्विविधं द्द्वन्द्वं प्रोच्यते धरणीधुषणम् ।
तेभ्य एवातिरिच्येत मन्त्रद्वन्द्वं विशेषतः ॥
अन्येषु देवाङ्गिषु सन्त्रद्वन्द्वज्जयेत् नृपः ।
मन्त्रद्वन्द्वे हि भिन्ने हि न सान्यत् कार्यकारकम् ॥
यदेव वैरिद्वन्द्वं विस्तीर्णं विषमञ्च तत् ।
सप्रवेशापसरणं तद्युद्धमन्त्रं विदुः ॥”

इति युक्तिकण्ठसूत्रः ॥
तद्देहिकपर्यायः । रजः १ विवाक् २ विखादः ३
नदयुः ४ अरे ५ आक्रन्द ६ आहवे ७ आलौ ८
एतनायम् ९ अभीके १० समीके ११ सम-
स्यम् १२ नेमधिता १३ सङ्काः १४ समितिः १५
समनम् १६ मीळ १७ एतनाः १८ सुघः १९
वृषः २० एतसु २१ समसु २२ समर्थ २३
समरणे २४ समीहे २५ समये २६ सङ्गे २७

सङ्गे २८ संयुगे २९ सङ्गधे ३० सङ्गमे ३१ वृच-
तूर्य्ये ३२ एते ३३ आखौ ३४ शूरसाती ३५
वाजसातौ ३६ समगीके ३७ खले ३८ खले ३९
पौखे ४० महाधने ४१ वाचे ४२ अजम् ४३
सङ्ग ४४ संयत् ४५ संवतः ४६ । इति पटञ्चत्वा-
रिंशत् संग्रामनामानि । इति वेदनिघण्टौ
२।१७ ॥

युद्धरङ्गः, पुं, (युद्धे रङ्गो रागोऽस्य ।) कार्तिकेयः ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥ (युद्धस्य रङ्गः । युद्ध-
स्थलम् । यथा, महाभारते । ७।६५।१८ ।
“अन्योऽन्यं जग्निरे क्रुद्धाः युद्धरङ्गगता नराः ॥”)
युद्धसारः, पुं, (युद्धस्य सारः ।) षोडशः । इति
शब्दचन्द्रिका ॥

युध, यच्ची ड युद्धे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवा-
आत्म-अक्ष-अनने सक्त-अनिट् ।) य ड,
युध्यते । औ, योद्धा । संतुल्यतयोर्द्वयोः
सांग्रामिकरीत्या परस्परामिभवेच्छा युद्धम् ।
युध्यते योधः कदाचिदेकस्य सह भावविव-
क्षायां युध्यते योधः परेण । कदाचिद्वननेऽपि
युध्यते चौरं राजा हन्तीत्यर्थः । यो भक्त-
पिण्डस्य हते न युध्येदिति अस्माद्भावे किपि
तमिच्छतीति क्ये तं करोतीति कक्षादित्वात्
क्ये वा साध्यम् । इति दुर्गादासः ॥

युधानः, पुं, (युध्यतेऽसौ । युष् + “युधिडुधिदशः
किञ्च ।” उणा० २।६० । इति आनच् । स च
कित् ।) क्षत्रियः । इत्युणादिकोषः ॥ (रिपुः ।
इत्युज्जलदत्तः ॥)

युधिकाः, त्रि, योद्धा । युधशब्दात् धिक्प्रत्ययेन
नियमः ॥

युधिष्ठिरः, पुं, (युधि संग्रामे स्थिरः । “गवि-
युधिभ्यां स्थिरः ।” ८।१।६५ । इति पत्वम् ।
“हजदन्तात् सप्तन्वाः संज्ञायाम् ।” ६।१।६ ।
इति सप्तन्वा अलुक् ।) पाण्डवराजः । स कुन्ती-
गर्भे धर्माज्जातः । तत्पर्यायः । अजातशत्रुः २
शङ्खारिः ३ धर्मपुत्रः ४ अजमीठः ५ । इति
शेमचन्द्रः । १।१७१ ॥ (रुद्राश्यापामित्तमः
पाण्डुर्निरपत्यतया खिन्नचित्तः पुत्रार्थमेकदा
चत्तपत्नीं कुन्तीमुवाच । सुचिन्तिते ! अनपत्यो
हि न सुभलोकार्हे इति विचिन्त्य त्वं मंदपत्नी-
रार्थं केनापि पुत्रसत्त्वाद्येति । एवमुक्त्वा कुन्ती
हृष्टा च पत्न्यराज्यातिशयं धार्मिकपुत्रजाभाय
दुर्व्यासः प्रदत्तमन्त्रवलेन धर्ममाहूय तेन शङ्कता
युधिष्ठिरं पुत्रमजमत । यदुक्तं, महाभारते । १।
१२३।५—८ ।

“संयुक्ता वा हि धर्मैश्च योग्यैर्निधरेण च ।
लेभे पुत्रं वारारोहा सर्वप्राज्ञभृतां द्वितम् ॥
येन चन्द्रसमायुक्ते सृष्टर्त्तमिजितेऽष्टमे ।
दिवा मध्यगते सूर्य्ये तिथौ पूर्णैर्द्विपूजिते ॥
सङ्ख्ययशसं कुन्ती सुभाव प्रवरं सुतम् ।
पातमात्रे सुते लक्ष्मिं वागुवाचाशरीरिणी ।
एव धर्माभृतां श्रेष्ठो भविष्यति नरोत्तमः ।
विक्राताः सत्यवाक् चैव राजा पृथ्वा भविष्यति ॥

यूका

सर्वनामयुगच्छन्ः । तस्य त्रिषु लिङ्गेषु
समानि रूपाणि । (एकविंशतिविभक्तिषु तस्य
रूपाणि ।) यथा । त्वम् १ युवाम् २ यूयम् ३ ।
त्वाम् ४ युवाम् ५ युष्मान् ६ । त्वया ७ युवाभ्याम्
८ युष्माभिः ९ । तुभ्यम् १० युवाभ्याम् ११
युष्मभ्यम् १२ । त्वत् १३ युवाभ्याम् १४ युष्मत् १५ ।
तव १६ युवयोः १७ युष्माकम् १८ । त्वयि १९
युवयोः २० युष्मासु २१ । (द्वितीयाचतुर्थी-
गतीनामेकवचनद्विवचनबहुवचनविभक्तिषु तस्य
रूपान्तराणि यथा । द्वितीयेकवचने त्वा ।
चतुर्थीयद्वितीयेकवचने ते । आसां द्विवचने वाम् ।
आसां बहुवचने वः । श्लोकपादे वाक्यादौ
च-वा-ह्य-ह्य-एव-शब्दयोगे अदर्शनाद्यर्थ-
यातुयोगे च न स्युः ।) इति व्याकरणम् ॥
यथा,—

“युष्मन्कृते स्वप्नगङ्गनाम् ।

शिरो मदीयं यदि याति याट् ।

नीनानि नाशं जनकात्मनार्थं

दृष्टाननेनापि दृष्टाननानि ॥”

इति सुक्तिवादे गदाधरः ॥)

यूः, स्त्री, यूयः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ६८ ॥

यूकः, पुं, (यौतीति । यु + “अजिगृधूनीभ्यो

दीर्घञ् । ” उणा० ३ । ४७ । इति कन्

दीर्घञ् ।) मत्कुण्डः । इति जटाधरः ॥

(यथा, सुश्रुते स्त्रवस्थाने ११ अध्याये ।

“यूका ललाटमयानि वलिं नाश्रन्ति वायसाः ।

येषां वापि रतिनांस्ति यातारस्ते यमालयम् ॥”)

यूका, स्त्री, (यूक + क्तिष्ठां टाप् ।) मत्कुण्डः ।

यूनी इति उक्ता इति च भाषा । तत्पर्यायः ।

केशकीटः २ स्वेदनः ३ घटपदः ४ । इति

राजनिर्घण्टः ॥ पाली ५ बालकमिः ६ । इति

जटाधरः ॥ (यथा, मनौ । १ । ४५ ।

“स्वेदनं दंशमशकं यूकामचिकमत्कुण्डम् ।

उश्रयद्योपजायन्ते यक्षान्यत् किञ्चिदौदृशम् ॥”

क्रिमिविशेषः । तद्वयथा,—

“नामतो विंशतिविधा बालास्तत्र मजीद्वधाः ।

तिलप्रमाणसंस्थानवर्णाः केशास्तराश्रयाः ॥

बहुपादाश्च सूक्ष्माश्च यूका लिखाश्च नामतः ।

द्विधा ते कीटपिडकाः कण्डूगणान् प्रकुर्वन्ते ॥”

इति माधवकरसंयद्गीतद्विनिश्चये क्रिम्यधि-

कारे ॥

“क्रिमयो द्विविधाः प्रोक्ता बालाभ्यन्तरसम्भवाः ।

नासा यूकाः प्रविष्टाः स्युः किष्पुलूकास्तथा-

काराः ॥

समया हि भवेद्वासाः पट्टाश्चान्तःसतद्भवाः ।

तेषां यस्यासि संभूतिं बालागाभ्यन्तरे दृशाम् ॥

रुक्षादति बलात् स्वेदात्तिलया शोचनादपि ।

कफघातुसहस्रलक्षोद्गता यूका भवन्ति हि ॥

यूकाः क्षणाः पराः श्वेतासृतीयाश्मसि

क्षिताः ।

सम्प्रातिविकटा रुक्षाश्मभाष्मयूकिकाः ।

चतुर्थी विष्करी नाम वर्तुला मृजसम्भवा ।

यूयभ

मत्कुण्डाद्याश्च पञ्चम्यो बाह्योपद्रवकारिणः ॥
यूका मस्तकसंस्थाने श्वेता वस्त्रनिवासिनी ।
चर्मयूका नेत्रचर्मसंस्थाने रोमणि यष्टिका ॥”
इति शारीरे चिकित्सितस्थाने पञ्चमेऽध्याये ॥
यूकानाशकौघधं यथा, कामरत्ने ।

“विद्वद्गन्धोपलकल्कयोगात्

गोमूत्रसिद्धं कटुतैलमेतत् ।

अभ्यङ्गयोगेन शिरोरुहाणां

यूकादिकीक्षाप्रचयं निश्चिन्त ॥

गोमूत्रेण बलामूललेपो यूकानिवारणः ।

पारदं महैवेन्द्रियकृष्णधुसूरजद्वैः ॥

नागवल्लीद्वैत्र्याश्च वस्त्रखण्डं प्रलेपयेत् ।

तद्वस्त्रं वेष्टयेन्मौलौ धार्यं यामत्रयं तथा ॥

यूका पतन्ति निःशेषास्तकाम्राञ्च संशयः ।

दिनिशागवनीतेन लेपाश्मौलौ प्रकण्डुतु-

नीलोपलं तिलं यष्टि सर्पं नागकेशरम् ।

धात्रीफलं समं पिष्ट्वा लेपो यूकाविनाशनः ॥

निशागन्धकगोमूत्रं विद्वद्गटुतैलकम्

पारदेन समं महौ लेपो यूकानिवारणः ॥”

इति केशस्य यूकादिनिवारणम् ॥

परिमाणभेदः । यथा, मार्कण्डेये । ४६ । ३७ ।

“परमायुः परं रुष्मां चसरेणुर्मेहरीजः ।

बालागन्धैव निष्काश यूकां चाद्य यवोदरम् ॥”)

यूतिः, स्त्री, (यु + “ऊतियूतिजृत्सितिहेतिकीर्त्त-

यञ् । ” ३ । १६७ । इति क्तिन् निपातनाद्दीर्घ-

त्वञ् ।) मिश्रणम् । इति सुगन्धोपध्याकर-

णम् ॥ (यथा, भट्टिकाये । ७ । ६६ ।

“करोमि धो अहिर्गतीन् पिवध्वं पाणिभि-

र्हणः ॥”)

यूयं, स्त्री, (यु मिश्रणे + “तिथष्टगूययूयप्रोथाः । ”

उणा० २ । १२ । इति यक्प्रत्ययेन निपाति-

तम् ।) सजातीयसमूहः । इत्यमरः । २ । ५ । ४१ ।

(यथा, रामायणे । २ । ५४ । ४१ ।

“तत्र कुञ्जरयूयानि गगयूयानि चैव हि ।

विचरन्ति वनास्तेषु तानि द्रक्ष्यसि राघव ॥”)

यूयनाथः, पुं, (यूयस्य नाथः ।) वन्यकरिणां

समूहस्य ईश्वरः । तत्पर्यायः । यथपः २ ।

इत्यमरः । २ । ८ । ३५ ॥

यूयपः, पुं, (यूयं पातीति । पा + कः ।) अरण्य-

इक्षिणां प्रधानम् । इति शब्दरत्नावली ॥

(यथा, श्रीमद्भागवते । ६ । १५ । २८ ।

“वीरमादाय परशुं सत्तुं यस्मैकामुकम् ।

अन्धधावत दुर्मर्षो ग्नेः इव यूयपम् ॥”

प्रधानमात्रे च । यथा, महाभारते । १ । ८५ ।

“राजा पाण्डुर्मेहारीय गगयूयानिविविते ।

चरन् मैथुनधर्मैर्वा ददर्श गगयूयपम् ॥”)

यूयधृष्टः, पुं, (यूयादृष्टधृष्टितः ।) यूयात्

पलायितवृत्तः । इति शब्दमाला ॥ (यूय-

धृष्टमात्रे, वि । यथा, श्रीमद्भागवते । ४ ।

२८ । ४६ ।

“यदा नौपलनेताङ्गाङ्गाणं प्रतुरर्धते ।

आसीत् संविपद्दया यूयधृष्टा ग्नी यथा ॥”)

यूपः

यूपिका, स्त्री, (यूपं पुष्पवृन्दमस्या असीति । यूप
+ ठन् । टाप् ।) पाठा । इति राजनिर्घण्टः ।
अम्बानकः । इति मेदिनी । के, १४४ ॥ पुष्प-
विशेषः । सुंद पुल इति भाषा ॥ (यथा, मेघ-
दूते । १ । २८ ।

“विश्रान्तः सन् व्रजवननदीतीरजातानि विष्वन्
उद्यानानां गवजलकणैर्यूपिकाजालकानि ॥”)

तत्पर्यायः । गणिका २ अम्बठा ३ मागधी ४ ।

सा पीता चेतुं हेमपुष्पिका । इत्यमरः । २ ।

५ । ७१ ॥ यूपीय प्रहसन्ती ६ । इति त्रिकाण्ड-

शेषः ॥ शिखण्डीनी ७ वासन्ती ८ । इति

रत्नमाला ॥ बालपुष्पिका ९ बहुगन्धा १०

भृङ्गानन्दा ११ । अस्या गुणाः । खादुलम् ।

शिथिलम् । शर्करातृप्तिदाहृष्टपानाना-

मगदोषनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

अपि च ।

“यूपीयुगं हिमं तिलं कटुपाकं चरं क्वृत् ।

मधुरं तुवरं हृदं पिष्ट्वा कफघातकम् ।

व्रणसप्तस्वदनाक्षिशिरोरोगविर्षापहम् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

(तथा च सुश्रुते उत्तरतन्त्रे ४५ अध्यायः ।

“पटोलशूलसुनिषण्ययूपिका

वटातिष्ठुत्ताङ्कुरमिन्द्रवारणम् ॥”)

यूपी, स्त्री, (यूप + कश्चिद्वाद्यच् । ततो ङीष् ।)

यूपिका । इति शब्दरत्नावली ॥

यूपीनः, पुं, (यूपं पातीति । यूप + ङः ।)

यूपपः । इति शब्दचम्पिका ॥

यूनिः, स्त्री, योगम् । मिश्रणम् । इति चिह्नान्त-

कौस्तुभे ॥

यूनी, स्त्री, (युवन् + ङीष् । “अयुधमघोनाम-

तहिते । ” ६ । ४ । १३६ । इति वक्ष्य उल्लम् ।)

युवती । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,—

“यूनी काममयी दुनोति हृदयं वैद्यशभावा-

दधुः ॥”

इति कलापे अयुधमघोनामेति छन्दो कुलपकः ॥

यूपः, पुं, स्त्री, (यौति मिश्रयतीति । यूपते पुष्पते-

ऽस्मिन्निति ऋग्भाष्ये वायणः । १ । ५ । १ । १४ ।

यदा, यु + “कुयुधां च । उणा० ३ । २७ । इति

यः दीर्घत्वञ्च ।) यक्षे पशुवन्धनकाष्ठम् । इत्य-

मरः । २ । ४ । ४१ । तस्य परिमाणादिमेषा ।

सूतौ ।

“यतुर्हस्ता भवद्यूपी यशश्चसतुर्द्वयः ।

गर्जन्ः शोभन्ः सूलः कर्तव्यो हवमौलिम् ॥”

भविये ।

“विल्लय वज्रस्यैव कलौ यूपः प्रशस्यते ।”

इति कामवेदिश्रुतौतुर्गतत्वम् ॥

यूपः, पुं, (यु + यः । दीर्घञ् ।) अयुक्तम् । माग-

क्षमः । “यूकादिकोपः । (यथा, रघुवंशे । १ । ९८ ।

“ययामनिर्विष्टसङ्गनाहु-

रदादृष्टीपनिष्ठातयूपः ।

अयुधसाधारणराजप्रभ्यो

भभूव मोनी किञ्च कार्त्तवीर्यः ॥”)

यूपकटकः, पुं, (यूपस्य कटक इव ।) यज्ञसमाप्ति-
रुचकं पशुवन्वाद्यर्थं यज्ञभूमौ यन् काष्ठमारो-
प्यते स यूपः तस्य शिरसि वनवाकृतिर्दमयका-
कृतिर्वा यः काष्ठविकारः सः । यूपस्यैव निहित-
लोहवलय इति केचित् । इति भरतः ॥ तन्-
पर्यायः । चणानः २ । इत्यमरः ॥ २१७१८ ॥
यूपकर्गः, पुं, (यूपस्य कर्ग इव ।) यूपैकदेशः ।
तत्पर्यायः । छत्तावनिः २ । इति हेमचन्द्रः ।
३ । ४८८ ॥

यूपदः, पुं, (युपाय इः ।) खरिदवृक्षः । इति
त्रिकाण्शेषः ॥

यूपद्वयः, पुं, (युपाय द्वयः ।) खरिदवृक्षः । इति
शब्दरत्नावली ॥ रक्तखरिदः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

यूपशयः, पुं, (यूपो लक्ष्य उपवेशनार्थमस्य ।)
पक्षी । इति शब्दमाला ॥

यूपार्ग, स्त्री, (यूपस्यायम् ।) यूपस्याश्रभागः ।
तत्पर्यायः । तर्ग २ । इत्यमरः ॥ २ । ७ । १६ ॥

यूप, वधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-सक०-
तेट् ।) यष्टमरी । यूपति । इति दुर्गादायः ॥

यूपं, पुं, स्त्री, (यूप + कः ।) सृष्टादिकापरमः ।
इत्यमरः ॥ ३ । ५ । ३५ ॥ यूपोऽन्तःस्थादिः ।
यवगादिष्वेति सुकटः । इति भरतः ॥ ७ ॥
अथ सृष्टयूपगुणाः ।

“सृष्टयूपोऽभिदो हृद्यः शुद्धानां वणिनामपि ।
पथ्यो वनाशपित्तप्रो ज्वरघा च क्षताक्षतः ॥
अग्नेरुल्लवर्गं सर्वमशतं कटुकैर्विना ।
विज्ञेयं लवणगणैश्च कटुकेः संस्कृतं क्षतम् ॥

स तु दाहिमण्ड्योक्तयुक्तः स्यादागवाहवः ।
रुचिललघुपाकश्च दीयानामविरोधकः ॥” ॥
मसूरयूपगुणाः ।

“मसूरयूपः संयाही टंही व्यादुः प्रमेहजित् ।
पित्तश्लेष्मज्वररक्तयार्तामारणाशनः ॥” ॥
कुलत्पयूपगुणाः ।

“कुलत्पयूपोऽनिलघा शर्कराशरिनाशनः ।
तूणीप्रतूणीकायाशौगुल्ममेदःकफापहः ॥” ॥
ज्योतिष सद्य माययूपगुणाः ।

“ज्योतिषो गुणैर्मेदी वातघ्नो दीपनो मतः ॥
शय नृपयूपः ।

“तर्कं कपिलनाज्जिरीसरिवाजालिषिकैः ।
सुपर्णं सद्ययूपोऽयमर्थं कामलिकीरपरः ॥” ॥
नरुपायसिक्तयूपगुणाः ।

“दध्यग्नौ लवणगणैश्च तिसमापिमापितः ।
नरुपायसिक्तो गुणो व्यादिवातकफापहः ॥” ॥
इति राजवल्लभः ॥ ७ ॥

अपि च । अथ यूपस्य विधित्तमात्रं ।
“कष्टादमग्नौ जीरे शरीराग्न्यस्तौ रसः ।
विरलाग्ने भयः किञ्चित् वेयातो यूप उगते ।
उरुः स एव निर्धुको रुचिकण विदेषतः ॥” ॥

यूपस्य प्रकाराकारनाथः ।
“कलहदयपसं शुद्धौ पिपासीचातं कापिलीम् ।
वादिपत्नीं विपरीज्ज्वो यूप उच्यते ॥” ॥

अयमर्थः । यूपानं पलमिनं तत् कल्कीकृतं
शुद्धो पिपली च मसुदिनार्द्धकर्मिता कल्की-
कृता उभयमपि प्रस्यमितेन वारिणा पचेत् ।
तद्वयो यूपः ।

“यूपो वल्यो लघुः पाके रुच्यः कष्टः कफा-
पहः ॥” ॥

अथ सृष्टयूपविधिः । दृष्टीकायां तन्तान्तरे ।
“सृष्टानां द्विपलं तोये श्रुतमर्द्धाङ्गकोष्मिने ।
पादस्य मर्दितं पूतं दाहिमस्य पलेन तत् ॥

युक्तं सैन्यवविष्ठाङ्गान्यकैः पादकांशिकैः ।
कणाजीरकयोश्चूर्णाङ्गागेकेनावचूर्णितम् ।
संस्कृतो सृष्टयूपोऽयं पित्तश्लेष्मघ्नो मतः ॥” ॥
अथ सृष्टयूपगुणाः ।

“सृष्टानामुत्तमो यूपो दीपनः शीतलो लघुः ।
व्रणोर्हृद्यनुशङ्गादकफपित्तज्वरामहत् ॥” ॥
अथ सृष्टामलकयूपगुणाः ।

“सृष्टामलकयूपस्तु भेदी पित्तानिलापहः ।
लङ्कादृशमनः शीतो मूच्छाश्रममदापहः ॥” ॥
मसूरयूपगुणाः पूर्ववत् । इति भावप्रकाशः ॥
(तथा च ।

“कुलत्पयूपो मधुरः कषायः
कर्षं सपित्तं विनिहन्ति शीघ्रम् ।
मेघाशरी पायुजमेदहन्ता
सन्दीपनो मूत्रविशोधनश्च ॥
आटव्ययूपं मधुरश्च शीतं
विशेषतो वातनिवारणश्च ।
श्लेष्मापहं पित्तघ्नं नराणां
क्षमिं निहन्त्यादपि दारुणम् ॥

शीतलं मधुरं मौद्गं यूपं पित्तविकारजित् ।
वातदोषघ्नं प्रोक्तं ज्वराणां शमनं परम् ॥
मासूरो व्याहृको यूपो वंही खादुः प्रमेह-
जित् ॥

पित्तश्लेष्मज्वरघ्नः स्यात्तथातीवारनाशनः ॥
कषायं कटुकषोणं वातघ्नं पुंस्वदोषहृत् ।
रक्तपित्तं निहन्त्याश्च चणानां यूपसुष्ठे ॥
घनं मवातं कफक्षमापय्यं स पित्तहृत् ।
अग्नं पर्युषितं तप्तं शस्यते तैलपाचने ॥
अन्यानि चैव शक्तानि कौलत्यागुधितानि च ।
मसूराखिपुठा पल्याः कलायाद्याश्च वर्जिताः ॥” ॥
इति यूपविधिः ॥ ७ ॥

इति द्वाविते प्रथमस्याने नवमेऽध्याये ॥
“तयः पयस्तमसापि सृष्टयूपः क्षताक्षतः ।
स तु दाहिमण्ड्योक्तयुक्तः स्यादागवाहवः ॥” ॥
“पटोपनिमयूतो तु कफमेदोविशोषिली ।
पित्तघ्नो दीपनो हृद्यो क्षमिज्ज्वरापहो ॥
व्यासकानप्रतिशयाय प्रसंकारोचकज्वरान् ।
इति सृष्टयूपस्तु कफमेदोश्लामयान् ॥
कुलत्पयूपोऽनिलघा व्याघ्रपीनसनाशनः ।
तूणी प्रतूणी कायाशौगुल्मोदावर्तनाशनः ॥
दाहिमामण्ड्येयुधो हृद्यः संशमनो लघुः ।
पापायित्तनमोमसूरिमेदोघ्नः पित्तपातजित् ॥
सृष्टयूपस्यैव व्याहो पित्तकृष्ट इति ॥

यवकोजकुलस्थानां यूपः कष्टोऽनिलापहः ॥” ॥

इति सुश्रुते सूत्रस्याने ४५ अध्यायः ॥)

यूपः, पुं, (यूपतीति । यूप + कः ।) व्रतदायवृक्षः ।
इति शब्दरत्नावली ॥

येष, ऋ ङ यवे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
आत्म०-अक०-सेट् ।) अन्तःस्थादिः । ऋ,
अधिषेयन् । उ, येषते धियेषे । इति दुर्गा-
दायः ॥

योक्ता, [ऋ] त्रि, योगकता । इति युजधातोः
कर्त्तरि ङन्प्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥ (यथा, वाज-
सनेयसंहितायाम् । ३० । १४ ।

“मन्यवेऽयस्तापं क्रोधाय निसरं योगाय योक्तारश्च
श्लोकायाभिसत्तारम् ॥” ॥
“योक्तारं योगकर्त्तारम् ॥” इति तद्भाष्यम् ॥

योक्तं, स्त्री, (युज्यतेऽनेनेति । युज् + “दान्नीशसयु-
युजस्तुदेति ।” ३ । २ । १८२ । इति ङ् ।)
युगेन सद्य ईशादयः आवध्यते अनेन तत् ।
योत्तुद्वि इति भाषा । तत्पर्यायः । आवन्वः २
योन्वम् ३ । इत्यमरः ॥ २ । ६ । १३ ॥ (यथा,
ऋग्वेदे । ५ । ३३ । २ ।

“सत्वं न इन्द्र धियमानो अर्केर्हरीणां वृषन्
योक्तमश्वेः ॥” ॥
“योक्तं नियोजनरञ्जुं अश्वः आश्रयसि ।” इति
तद्भाष्ये सायणः ॥ मन्थनरञ्जुः । यथा,
रामायणे । १ । ४५ । १८ ।

“ततो निश्चित्य मयनं योक्तं कृत्वा च वासु-
कम् ।

मम्रानं मन्दरं कृत्वा ममस्युरमितौजसः ॥” ॥
योगः, पुं, (युज समाधौ + भावादौ यथायथं घञ् ।)
सन्नहनः । उपायः । ध्यानम् । सङ्गतिः ।
शक्तिः । इत्यमरः ॥ ३ । ३ । २२ ॥ (प्रेम ।
यथा, देवीभागवते । ३ । १५ । १३ ।

“स्वीयान् गुणान् प्रविनतान् प्रवदंस्तदासौ
तां प्रेमदामरुचकार च योगयुक्तः ॥” ॥
“योगयुक्तः प्रेमयुक्तः ॥” इति तट्टीकायां गीत-
कण्ठः ॥ छलम् । इति मनुः । ८ । १९५ ॥
अस्य प्रमाणं योगदानशब्दे द्रष्टव्यम् ॥) अपू-
र्वाद्यसंख्याभिः । वपुःस्त्र्यम् । प्रयोगः । विष्क-
म्भादिः । भेषजम् । विश्वव्यापकः । द्रव्यम् ।
कार्मेजम् । इति मेदिनी । नैयायिकः । घनम् ।
इति हेमचन्द्रः ॥ चारः । सूत्रम् । इति
त्रिकाण्शेषः ॥ ७ ॥ (येन वाक्यं युज्यते स
योगः । यथा,—

“निलं पिबेद्यान्तपक्षिनिम्ब-
हिंसाभयादृचकपिपलीभिः ।
सिद्धं वनाभ्याश्च सदेवदारु
क्षिताय नित्यं गलमण्ड्योदगी ॥

सिद्धं पिबेदिति प्रथमं वक्तव्ये दृतीयापादे सिद्धं
प्रयुक्तमेवं दूरस्थानामपि पदानामेकीकरणं
योगः ।” इत्युत्तरतस्मिन् पञ्चमद्विधेऽध्याये
संश्रुतेऽनेनेति ॥) अथ सप्तविंशतियोगानां
नामानि । यथा,—

“विष्कम्भः प्रीतिरायुधान् सौभाग्यः शोभन-
स्तथा ।

अनिगडः सुकर्मा च धृतिः शूलस्तथैव च ॥
गण्डो वृद्धिर्धनश्चैव व्याघातो हर्षणस्तथा ।
वज्रसाहक्यतीपातो वरीयान् परिचः शिवः ।
सिन्धुः साध्यः शुभः शुक्लो ब्रह्मेन्द्रो वैद्युतस्तथा ॥”
तेषां वर्जनीयभागा यथा,—

“परिचस्य त्वजेदहं शुभकर्म ततः परम् ।
त्वचादौ पञ्च विष्कम्भे सप्त शूलैश्च नाडिकाः ॥
गण्डव्याघातयोः घट् च नव हर्षणवज्रयोः ।
वैद्युतव्यतिपातो च समस्तौ परिवर्जयेत् ॥
शेषा यथार्थनामानो योगाः कार्येषु शोभनाः ॥”
अथ विष्कम्भादियोगानयनक्रमः ।

“रवीन्द्रयोगसिन्धो योगा भोगभाजिताः ।
गतगन्धाश्च घटिन्ना नाथो मुक्त्यन्तरोद्धताः ॥”
इति सूर्यसिद्धान्तः ॥

विष्कम्भादिसप्तविंशतिसंज्ञककालविशेषः । तत्-
साधनमाह ।

“ग्रहकलाः सरवीन्द्रकलाहताः
खखगजैश्च भयोगमितौ क्रमात् ।
अथ हृता खगतैश्चविलिप्तिका
निजजवेन गतागत नाडिकाः ॥”

इति भास्कररीयसिद्धान्तशिरोमणौ गणिता-
ध्यायः ॥ * ॥ यस्य ग्रहस्य नक्षत्रं ज्ञातु-
मिच्छते तस्य कलाः कार्याः । तथा चन्द्रार्कयो-
र्योगस्य कलाः कार्याः । उभयत्र प्रताडकेन
जुतिं ग्रंथमस्थाने गतमानि । द्वितीयस्थाने गत-
योगाः । अथ यान्यवशिष्टानि गतानि खख-
हारयुतानि गन्धानि स्युः तेषां गतानां सम्-
न्विन्यो विकलाः खखगतभिर्भाष्याः । यज्ञभ्यते
ता गतनाडिका भवन्ति । यद्यप्याणां विकला
भक्तास्तदेव्या वटिका भवन्ति । इति मित-
क्षरानां तत्कृतटीका ॥ चानन्दयोगो
यथा । भीमपराक्रमे ।

“अश्विनी सह सूर्येण सोमे नृगशिरस्तथा ।
अश्वेषा भीमवारेण बुधे हस्तः प्रकीर्तितः ॥
अनुराधा गुरोर्वारे विश्वदेवस्तु भागवे ।
वारुणं शनिश्चयुक्तमानन्दोर्यं प्रकीर्तितः ॥”
योगवरा यथा । होपिकायाम् ।

“भूमिपुत्रार्कयोरेद्वि नन्दा मरु-
हाख्यार्द्रान्यचित्राह्मलाभिभिः ।
भागवैशाखयोरेद्वि भद्रा
भवेत् फलशुभोद्भुसंयुता ॥
सोमपुत्रस्य वारे जया स्यान्मृगो-
पेन्द्रगुर्विन्द्रयाभ्यामिन्द्राजिभिः ।
शीघ्रतेरद्वि रिक्ता च युक्ता यदा
विश्वशक्राभियुक्पित्रादित्यभुभिः ॥
सूर्यसुतस्य दिने यदि पूर्णा
ब्रह्मदिनाधिपतिद्विभ्योः स्यात् ।
योगवरास्त्रिभिरेव समेताः
सर्वसमीहितसिद्धिनिशुक्ताः ॥”
अथमेव चन्द्रतयोगः ॥ * ॥ अथान्ततयोगः ।

“ध्रुवगुरुकरभूलापौष्णभान्यर्कवारे
हरियुगविधियुगे फलशुनी भाद्रयुगे ।
दिवसकरतुरङ्गौ सर्वरीनाथवारे
गुरुयुगनलवातोपान्यपौष्णानि कौषे
हृन्विश्वप्रताड्यामैत्रं सौम्यवारे
मरुददितिभपुष्पामैत्रं जीववारे ।
भगयुगनयुगस्यो विष्णुमैत्रे चिताहे
अवनकमलयोनी सौरिवारेऽन्तानि ॥
यदि विद्यित्यतीपातौ दिनं वाप्यशुभं भवेत् ।
हन्तेऽन्ततयोगेन भास्करेण तमो यथा ॥
सर्वदेशाविशेषेण फलं स्याच्छुभयोगजम् ॥
अन्तं सिद्धियोगश्च यत्केसिन् दिने भवेत् ।
तद्दिनं भवेद्दुष्टं मनुष्यपर्यया विषम् ॥” * ॥
अथ सिद्धिद्वेषापयमघटयोगाः । यथा,—
“नन्दाद्याः सिद्धियोगा भगुजबुधकुजाकौष्य-
वारेः प्रशस्ताः ।
सूर्येष्टाशान्निषड्दुसुनिमित्तितथोर्कादि-
वारेः प्रदग्धाः ॥”

राजमार्गः ।

“भासा रुद्रादिशौ रामा घटपञ्चतनयस्तथा ।
दक्षन्ते तिथयः सप्त रथादिसप्तभिर्गहैः ॥”
अपि च ।

“द्वादशकयुता भवेदशुभदा सोमेन चेकादशी
भौमे चापि युता तथैव दशमी नेष्टा तृतीया
बुधे ।

वह्नी नेष्टफलप्रदा सुरगुरौ शुक्ले द्वितीया तथा ।
सर्वारम्भविनाशविघ्नजननी सूर्यात्मने सप्तमी ॥
पापोर्काहे विषाखान्नयमसुदुपस्थाहि

चित्राचतुष्कं

तीर्थं विश्वाभिनिद्रं तथ कुजदिवसे खत्रयं
विश्वरुद्रौ ।

ज्ञाहे नृजा विशाखा यमधनतुरगान्त्यानि जेवे-
द्वि पित्रं

रोहिण्यार्द्रा यमेन्द्रशतभमथ भगोरद्वि पुष्या-
चयेन्द्रौ ॥

सौराहे हस्तयुगार्थमयमवलयुक्पौष्णपुष्या-
घनानि

घटोऽखण्डयुक्ते खरुहपतिदिने सौम्यवारे
अथमापि ॥” * ॥

अथोत्पाटादियोगाः ।

“रथादिदिवसेयुक्ता विशाखादिचतुष्टुतः ।
उत्पाटा नृत्यवः काणा अन्तानि यथा-
क्रमम् ॥”

अथ करकचायोगः ।

“वाजिचित्रोत्तराषाढा मूलपाशीर्ध्रुमान्तकाः ।
सूर्यादिवारसंयुक्ता योगाः करकचाः स्मृताः ॥”

अथ नृत्ययोगः ।

“आदित्यभौमयोर्नन्दा भद्रा शुक्रशक्राङ्कयोः ।
बुधे जया गुरौ रिक्ता शनौ पूर्णा च नृत्यदा ॥”

अथ यमघटादीनां त्र्यर्थात्मनिर्ययः ।

“यमघटे त्वजेदष्टौ नृत्यौ द्वादश नाडिकाः ।
अन्येषां पापयोगानां भयान्तात् परतः शुभम् ॥”

अथ शुभशुभेय करकचादिशान्तिः ।
“अयोगेषु च सर्वेषु पूर्वयामं परित्यजेत् ।
अयोगाश्च विनश्यन्ति चन्द्रशुद्धिहता इमे ॥
करकचा नृत्ययोगाश्च दिनं दग्धं तथा परे ।
शुभे चन्द्रे प्रवृत्त्यन्ति वृत्ता वज्रहता इव ॥” * ॥
विरहयोगानां देशविशेषे प्रतिप्रसवो यथा ।
श्रीपतिः ।

“विरहसंज्ञास्तिथिवारयागा
गच्छन्वारप्रभवाश्च ये वै ।
हृनाङ्गवज्रेषु खगेषु वर्ज्याः
शुभेषु देशेषु न ते विरह्याः ॥”
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥ * ॥

अथ क्रियायोगः । सुनय ऊढुः ।
“दुःखासुमनाः पुरुषाः प्राप्य ब्रह्म महालयम् ।
उत्तरेयुर्भवाभ्योधिं तथा त्वमनुचिन्तय ॥
इत्युक्तः स तदा प्राह क्रियायोगं महात्मनाम् ।
नराणां सुपकाराय दुःखविच्छिन्निकारकम् ।
वदितुवाच ।

आराधयध्वं विश्वेशं जगतां कारणं परम् ।
केशवन्त्रिरापेक्षा एवमुक्तं प्रवास्य च ॥
एष्टा पूजानमस्कारैः शुश्रूषाभिरर्चयिष्यम् ।
ब्रतोपवासैर्विधिवैर्ब्राह्मणानां तर्पणैः ॥
तेस्तेष्टास्तद्वितैः कामैर्ये स्वचेतसि तुष्टिदाः ।
भवेयुरपरिच्छेदादाराधयत केशवम् ॥
तन्निष्ठास्तत्तद्विषयस्तत्कर्मण्यस्तदाश्रयाः ।
तद्दृष्टवस्तत्तदनसः सर्वसिन् न इति स्थितः ॥
समस्तान्यथ कर्माणि तत्र सर्वान्तात्मनि ।
संन्यस्यध्वं स नः कर्ता समस्तावरणक्षयः ॥
परः पराणां परमः स एको
नरोत्तमो यस्य पदत्रयं भिन्नम् ।
चराचरं विश्वमिदं समस्ता-
दचिन्त्यरूपमन्त्रपरिग्रहं यत् ॥

तमाराध्य जगन्नाथं क्रियायोगेन वाङ्मवाः ।
अग्नौ मोक्षं परं जगुस्तस्मात्तन्मोक्षकारणम् ॥
संसारार्थवमनानां विषयाक्रान्तचेतसाम् ।
विष्णुपोतं विना गान्त्यु किञ्चिदस्ति परायणम् ॥
उत्तिष्ठंश्चिन्तय हरिं व्रजंश्चिन्तय केशवम् ।
सुखंश्चिन्तय गोविन्दं स्वर्गंश्चिन्तय माधवम् ॥
यूयमेकाग्रचित्ता ह्रिःसंस्थिता मधुसूदनम् ।
जम्बवतुजराग्राहं संसारं सन्तरिष्यथ ॥
क्रियायोगपरायणैः सुक्तिकायाख्यनेकशः ।
समाराध्य जगन्नाथं राक्षानो मोक्षमाप्नुयुः ॥”
इति बह्मपुराणम् ॥ * ॥

अथ योगसाधनम् । केशिध्वज उवाच ।
“योगम्वरूपं खाण्डिक्य ! श्रूयतां गदतो मम
यत्र स्थितो न व्यथते प्राप्य ब्रह्मलयं सुनि-
मन एव मनुष्याणां कारणं बन्धमोक्षयोः ।
बन्धस्य विषयासङ्गि सुक्तेर्निर्विषयं तथा ॥
विषयेभ्यः समाहृत्य पित्राणां मनो तुने ।
चिन्तयेत्सुतये तेन ब्रह्मभूय परेश्वरम् ॥
आत्मभावं नयत्येयं तद्ब्रह्मध्यायिनां सुते ।
विकायंश्चात्मनः शक्त्या लोहमाकर्षको यथा ॥

योगः

योगः

योगः

आत्मप्रयत्नसाधिका विशिष्टा या मनोगतिः ।
तस्या ब्रह्मणि संयोगो योग इत्यभिधीयते ॥
एवमत्यन्तवैशिष्ट्ययुक्तधर्म्मोपलक्षणः ।
यस्य योगः य वै योगी सुसुद्धरभिधीयते ॥
योगयुक्तं प्रथमं योगी युक्तानः सोऽभिधीयते ।
विनियमसमाधिस्तु परब्रह्मोपलब्धिवान् ॥
यदन्तरायदोषेण दुष्यते चास्य मानसम् ।
जन्मान्तरेऽभ्यसतो मुक्तिः पूर्वस्य जायते ॥
विनियमसमाधिस्तु मुक्तिं तत्रैव जन्मनि ।
प्राप्नोति योगी योगाभिदग्धकर्म्म च यो-

रचिरात् ॥

ब्रह्मचर्यमहिंसाश्च सत्यास्त्यापरिग्रहान् ।
सेवेत योगी निष्कामो योग्यतां स्वं मनो नयन् ॥
स्वाध्यायशौचसन्नोषतपांसि नियतात्मवान् ।
कुर्वीत ब्रह्मणि तथा परस्मिन् प्रवचं मनः ॥
एते यमाः सनियमाः पञ्च पञ्च प्रकीर्तिताः ।
विशिष्टफलदाः काम्या निष्कामानां विमु-

क्तिदाः ॥

एकं भद्रासनादीनां समास्थाय गुणैर्युतः ॥
यमाख्यैर्नियमाख्यैश्च युक्तीत नियतो यतिः ॥
प्राणायामनिलं वश्यमभ्यासात् कुरुते तु यत् ।
प्राणायामः स विज्ञेयः सवीजोऽवीज एव च ॥
परसरेणाभिभवं प्राणायामनौ यदानौ ।
कुरुतः सद्भिधानेन तृतीयः संयमात्तयोः ॥
तस्य चालम्बनवतः स्थूलरूपं द्विजोत्तमम् ।
आलम्बनमनन्तस्य योगिनोऽभ्यसतः स्मृतम् ॥
शब्दादिव्यतुरक्तानि निरुद्धाङ्गाणि योगवित् ।
कुर्व्याच्चिन्ताशुकारिणि प्रत्याहारपरायणः ॥
वश्यता परमा तेन जायतेऽतिचलात्मनाम् ।
इन्द्रियाणामवशैस्तेन योगी योगसाधकः ॥
प्राणायामेन पवनेः प्रत्याहारेण चैन्द्रियैः ।
वशीकृतैस्ततः कुर्व्यात् स्थितं चेतः शुभाश्रये ॥

श्रीखाण्डिक्य उवाच ।

कथंतां मे मह्यभाग ! चेतसो यः शुभाश्रयः ।
यदाधारमग्र्यं तद्वन्ति दोःफलोद्भवम् ॥

श्रीकेशिध्वज उवाच ।

आश्रयश्चेतसो ब्रह्म दिधा तच्च स्वभावतः ।
भूपः ॥ सूर्यमहर्त्तश्च परासापरमेव च ॥
त्रिविधा भावना विप्र विश्वमेतन्निबोध मे ।
ब्रह्मास्मात् कर्मसंज्ञा च यथा चैवोभयात्मिका ॥
ब्रह्मभावात्मिका ह्येका कर्मभावात्मिका परा ।
उभयात्मिका तथैवान्या त्रिविधा भावभावना ॥
सनन्दनादयो ब्रह्मभावभावनया युताः ।
कर्मभावनया चान्ये देवाद्याः स्थावराश्चराः ॥
हिरण्यगर्भादियु च ब्रह्मकर्मात्मिका द्विधा ।
बोधाधिकारयुक्तेषु विद्यते भावभावना ॥
अधीक्षेयु समस्तेषु विशेषज्ञानकर्म्मसु ।
विश्वमेतन् परं चान्यद्देभिर्ब्रह्मं नृप ॥
प्रत्यक्षमितभेदं यन् सत्तामात्रमगोचरम् ।
वचसा मात्रासंवेदं तन्ज्ञानं ब्रह्मसंज्ञितम् ॥
तच्च विष्णोः परं रूपमरूपस्याजमचरम् ।
विश्वरूपवैरूप्यलक्षणं परमात्मनः ॥

न तदयोगयुजा शक्यं नृप ! चिन्तयितुं यतः ।
ततः स्थूलं हरे रूपं चिन्त्यं यद्विश्वगोचरम् ॥
हिरण्यगर्भो भगवान् वासवोऽथ प्रजापतिः ।
मरुतो वसवो रुद्रा भास्करास्तरका ग्रहाः ॥
गन्धर्व्यचदैत्याद्याः सकला देवयोनयः ।
मनुष्याः पशवः शैलाः ससृग्नाः सरितो इमाः ॥
भूप भूतान्यशेषाणि भूतानां ये च हेतवः ।
प्रधानादि विशिष्टान्तं चेतनाचेतनात्मकम् ॥
एकपादं द्विपादश्च बहुपादमपादकम् ।
भूर्भुवःतद्वहरे रूपं भावनान्वितधात्मकम् ॥
एतत् सर्वमिदं विश्वं जगदेतच्चराचरम् ।
परं ब्रह्मस्वरूपस्य विष्णोः शक्तिसमन्वितम् ॥
विष्णुशक्तिः परा प्रोक्ता चैत्रज्ञास्त्रा तथापरा ।
अविद्या कर्मसंज्ञान्या तृतीया शक्तिरिष्यते ॥
यया चैत्रज्ञशक्तिः सा चेष्टिता नृप ! सर्वगा ।
संसारतापानखिलानवाप्नोत्यनुसन्तताम् ॥
तया तिरोहितत्वाच्च शक्तिः चैत्रज्ञसंज्ञिता ।
सर्वभूतेषु भूपाल ! तारतम्येन लक्ष्यते ॥
अप्राणवत्यु खल्वप्या स्यावरेषु ततोऽधिका ।
सरोरुपेऽपि तेभ्योऽपि अतिशक्त्या पतन्निभु ॥
पतन्निभोऽपि तृणास्तेभ्यः स्रज्ज्वा पशवोऽधिकाः ।
पशुभ्यो मनुजाश्चातिशक्त्या पुंसः प्रभाविताः ॥
एभ्योऽपि नागगन्धर्वा यक्षाद्या देवता नृप ! ।
शक्रः समस्तदेवभ्यस्तत्त्वापि प्रजापतिः ॥
हिरण्यगर्भोऽति ततः पुंसः शक्रपुत्रक्षतः ।
एतान्यशेषरूपस्य तस्य रूपाणि पार्थिव ॥
यतस्तच्छक्तियोगेन युक्तानि नभसा यथा ।
द्वितीयं विष्णुसंज्ञस्य गोगिर्ग्र्यं महामते ॥
अमूर्तं ब्रह्मणो रूपं यत् सदित्युच्यते बुधैः ।
समस्ताः शक्तयश्चेता नृप यत्र प्रतिष्ठिताः ॥
तद्विश्वरूपरूपं वै रूपमन्यहरेर्महत् ।
समस्तशक्तिरूपाणि तत् करोति जनेश्वर ! ॥
देवतिर्महामनुष्यादिचेष्टावन्ति खलीलया ।
जगतासुपकाराय न सा कर्म्म निमित्तजा ।
चेष्टा तस्याप्रमेयस्य आपिन्यथाहतात्मिका ॥
तद्रूपं विश्वरूपस्य तस्य योगयुजो नृप ! ।
चिन्त्यमात्रविशुद्धार्थं सर्वकल्लिषणाशनम् ॥
यथाभिरुद्धतश्चिखः कर्चं दहति सानिलः ।
तथा चित्ते स्थितो विष्णुर्योगिनां सर्वकल्लिषम् ॥
तस्मात् समस्तशक्तौनामाधारे तत्र चेतसः ।
कुर्वीत संस्थितिं सा तु विज्ञेया सुहृदारणा ॥
शुभाश्रयः सचित्तस्य सर्वगस्य तथात्मनः ।
त्रिभावभावनानीतो मुक्तये योगिनां नृप ॥
अन्ये च पुरुषयात्र ! चेतसो ये यथाश्रयाः ।
अशुद्धास्ते समस्तास्तु देवाद्याः कर्मयोनयः ॥
मूर्तं भगवतो रूपं सर्वपापश्रयनिसृष्टम् ।
एषा वै धारणा ज्ञेया यच्चित्तं तत्र धार्यते ॥
तच्च मूर्तं हरे रूपं यादृक्चिन्त्यं नराधिप ! ।
तच्छ्रुयतामनाधारा धारणा गोपपद्यते ॥
प्रसन्नचारुवदनं पद्मपत्रायतेक्षणम् ।
सुकपोलं सुविकीर्यजलाटफलकोष्णम् ॥
समकर्णान्तविन्यस्तचारुकर्णविभूषणम् ।

कम्बुग्रीवं सुविकीर्णश्रीवत्ताकृतवक्षसम् ॥
बलीविभङ्गिना ममनाभिना चोदरेण वै ।
प्रलम्बाशुभ्रं विष्णुमथवापि चतुर्भुजम् ॥
समस्थितोरुचक्षुश्च सुस्थिराङ्घ्रिकराक्षुजम् ।
चिन्तयेद्ब्रह्मभूतं तं प्रीतनिर्मलवाससम् ॥
किरीटचारुकेयूरकटकदिविभूषितम् ।
शार्ङ्गशङ्खगदाखड्गचक्राक्षवलयान्वितम् ।
चिन्तयेत्तन्मयो योगी समाधायतामनासम् ॥
तावद्यावद्दृष्टीभूता तत्रैव नृप धारणा ।
ब्रजतस्त्रिस्ततोऽन्यदा स्वेच्छया कर्म कुर्वतः ।
नापयाति तदा चित्तात् सिद्धां मन्येत तां तदा ॥
ततः शङ्खगदाचक्रशार्ङ्गादिरहितं बुधः ।
चिन्तयेद्भगवद्रूपं प्रशान्तं साक्षस्त्रकम् ।
सा यदा धारणा तद्भवस्थानवती ततः ।
किरीटकेयूरतुखैर्भुवणै ररहितं स्मरेत् ॥
तदेकावयवं देवं चेतसापि पुनर्वृद्धः ।
कुर्व्यात्ततोऽवयविनि प्रविधानपरो भवेत् ॥
तद्रूपप्रत्ययैकसन्तनिश्चान्यनिसृष्टा ।
तद्गानं प्रथमेरङ्गेः षड्भिर्निष्पद्यते नृप ॥
तस्यैव कण्ठनाडीनं स्वरूपग्रहणं हि यत् ।
मनसा ध्याननिष्पाद्यं समाधिः सोऽभिधीयते ॥
विज्ञानं प्रापकं प्राप्य परे ब्रह्मणि पार्थिव ! ।
प्रापयौयस्तथैवात्मा प्रक्षीणशेषभावनः ॥
चैत्रज्ञः करणी ज्ञानं करणं तेन तस्य तत् ।
निष्पाद्य मुक्तिकार्यं वै कृतकृत्यं निवर्त्तते ॥
तद्भावभावमापन्नस्ततोऽसौ परमात्मना ।
भवत्यभेदो भेदश्च तस्याज्ञानकतो भवेत् ॥
विभेदजनकैश्चाने नाशमात्यन्तिकं गते ।
आत्मनो ब्रह्मणो भेदमसन्तं कः करिष्यति ॥
इत्युक्तस्ते मया योगः खाण्डिक्य ! परिपृच्छते ॥
इति विष्णुपुराणे ६ अंशे ७ अध्यायः ॥ ॥

ब्रह्मकृतयोगी यथा ।

“सुखं योगासनं कृत्वा बभूव संपुटाङ्गलिः ।
पुलकाङ्कितसर्वाङ्गः वासुनेत्रोऽतिदीनवत् ॥
इडां सुषुम्नां मेध्याश्च पिङ्गलां नलिनीं धुराम् ।
नाडीषट्कश्च योगेन निरुध्य च प्रयत्नतः ॥
खलाधारं खाधिष्ठानं मणिपूरमनाहतम् ।
विशुद्धं परमाज्ञास्थं षट्चक्रं च निरुध्य च ॥
लङ्घनं कारयित्वा च तं षट्चक्रं क्रमाद्विधिः ।
ब्रह्मरन्ध्रं समानीय वायुवहं चकार ह ॥
निरुध्य वायुं मेध्यान्तामानीय हृदयाम्बुजम् ।
तं वायुं भ्रामयित्वा च योजयामास मेधया ॥
एवं कृत्वा तु निष्पन्दो यो दत्तो हरिणा पुरा)
जजाप परमं मन्त्रं तं तस्यैकादशाक्षरम् ॥
सुहृत्तं च जपं कृत्वा ध्यायं ध्यायं पदाम्बुजम् ।
ददर्श हृदयाम्बोजे सर्वं तेजोमयं सुने ॥
तत्तेजसोऽन्तरे रूपमतीवसुमनोहरम् ।
द्विभुजं सुरलीलस्तं भूषितं प्रीतवाससा ॥
श्रुतिमूलस्थलन्यस्तज्जलम्भकरकुण्डलम् ।
इषडास्थं प्रसन्नास्थं भक्तानुग्रहकारतरम् ॥
नवीनजलदाकारश्यामसुन्दरविग्रहम् ।
स्थितं जनुषु सर्वेषु निर्लिप्तं साक्षिरूपिणम् ॥

स्वात्मारामं पूर्णकामं जगद्वापि जगत्परम् ।
सर्वस्वरूपं सर्वेषां बीजरूपं सनातनम् ॥
सर्वोधारं सर्ववरं सर्वशक्तिसमन्वितम् ।
सर्वारार्थं सर्वगुरुं सर्वमङ्गलकारणम् ॥
सर्वमन्त्रस्वरूपं सर्वसम्पत्करं वरम् ।
यदृष्टं ब्रह्मरन्ध्रे च हृदि तद्वह्निरेव च
दृष्टा च परमाश्चर्यं तुष्टाव परमेश्वरम् ॥
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकण्ठाख्ये २० अध्यायः ॥

अथ ध्यानयोगः । हरिरुवाच ।
“अथ योगं प्रवक्ष्यामि सुक्तिसुक्तिकरं परम् ।
ध्यायिभिः प्रीयते ध्येयो ध्यानेन हरिरीश्वरः ॥
तत् शृणुष्व महेश्वर ! सर्वपापविनाशनम् ।
विष्णुः सर्वेश्वरीश्वरन्तो यद्भूमिपरिवर्जितः ॥
वासुदेवो जगन्नाथो ब्रह्मात्मा अहमेव तु ।
देहिदेहस्थितो नित्यः सर्वदेहविवर्जितः ॥
देहधर्मविहीनश्च चराचरविवर्जितः ।
यद्ब्रविधेयु स्थितो द्रष्टा श्रोता प्राप्ता ह्यतीन्द्रियः ॥
तद्वर्णरहितः सृष्टा नामगोत्रविवर्जितः ।
मन्ता मनःस्थितो देवो मनसा परिवर्जितः ॥
मनोधर्मविहीनश्च विज्ञानाश्रय एव च ।
बोद्धा बुद्धिस्थितः चाक्षी सर्वबोधविवर्जितः ॥
बुद्धिधर्मविहीनश्च सर्वः सर्वगतोऽमलः ।
सर्वप्राणविनिर्मुक्तः प्राणधर्मविवर्जितः ॥
प्राणिप्राणो महाशान्तो भयेन परिवर्जितः ।
अहङ्कारादिहीनश्च तद्वर्णपरिवर्जितः ॥
तद्वषाक्षी तन्मयन्ता च परमानन्दरूपकः ।
जायतुस्रसुषुप्तिस्थित्तुषाक्षी तद्विवर्जितः ॥
तुरीयः परमो धाता द्रव्यो गुणवर्जितः ।
सुक्तो बुद्धो जनयापी सत्य आत्मास्मद्ग्रहं शिवः ॥
एवं ये मानवा विज्ञा ध्यायन्तीश्वरं पदम् ।
प्राप्नुयुक्ते च तद्रूपं नात्र काव्यां विचारणा ॥
इति ध्यानं मया ख्यातं तव शृण्वर ! सुव्रत ! ।
पठेद्य एतत् सततं विष्णुलोकं स गच्छति ॥”
इति गारुडे १४ अध्यायः ॥

अथाष्टाङ्गयोगः ।

“सुक्तिरष्टाङ्गविज्ञानात् संचिपात्तद्वदे शृणु ।
यमाः पञ्च तद्विषयाद्या अहिंसा प्राण्यहिंस-
नम् ॥
सत्यं भूतहितं वाक्यमस्तेयं स्वाग्रहं परम् ।
अमेधुनं ब्रह्मचर्यं सर्वत्यागोऽपरिग्रहः ॥
नियमाः पञ्च सत्याद्या वाङ्मन्माभ्यन्तरं दिवा ।
शौचं तुष्टिश्च सन्तोषस्तपस्तेन्द्रियनिग्रहः ॥
स्वाध्यायः स्वात्मज्ञापः प्रणिधानं हरैर्यजिः ।
आसनं पञ्चाङ्गुलं प्राणायामो मरुचयः ॥
मन्त्रध्यानयुतो गर्भो विपरीतो जगर्भकः ।
अगर्भात्तु वगर्भस्यः प्राणायामस्ततोऽधिकः ॥
एवं द्विधा त्रिधाप्युक्तः पूरणत् पूरकः स च ।
कुम्भको निषलत्वात् स रेचकाद्रेचकश्चिदा ॥
लघुर्हृद्दशमात्रः स्वाचतुर्विंशतिकः परः ।
यद्विंशमात्रिकः श्रेष्ठः प्रत्याहारश्च रोघनम् ।
ब्रह्मात्मचिन्ता ध्यानं स्वाहारश्च मनसो हृतिः ।
आहं ब्रह्मेत्यवस्थानं समाधिर्गन्धर्वः स्थितिः ॥

अहमात्मा परं ब्रह्म सत्यं ज्ञानमनन्तकम् ।
विज्ञानमानन्दो ब्रह्म सत्तत्त्वमसि केवलम् ॥
अहं ब्रह्मास्मद्ग्रहं ब्रह्म अशरीरमनिन्द्रियम् ।
अहं मनो बुद्धिमरुदहङ्कारादिवर्जितम् ॥
चाग्रन्तुवप्रसुप्रग्रादिसुक्तं ज्योतिस्तदीयकम् ।
नित्यं शुद्धं बुद्धियुक्तं सत्यमानन्दमहयम् ॥
योऽसावादित्यपुरुषः सोऽसावहमखण्ड ॐ ।
इति ध्यायन् विमुच्येत वाङ्मनो भवबन्धनात् ॥”
इति गारुडे ४६ अध्यायः ॥

अपि च ।
“एतत्ते कथितं ज्ञानं योगश्चेमं निबोध मे ।
यं प्राप्य ब्रह्मणो योगी शान्ततानन्यतां ब्रजेत् ॥
प्राणात्मैवात्मना जेत्यो योगिनां स हि दुर्जयः ।
कुर्वीत तज्जये यत्र तस्योपायं शृणुष्व मे ॥
प्राणायामैर्देहेन्द्रियान् धारणाभिश्च किल्बिषम् ।
प्रत्याहारेण संसर्गान् ध्यानेनानीश्वरान्
गुणान् ॥

यथा पञ्चतन्मात्राणां भातानां दहते मलम् ।
तथेन्द्रियकृता दोषा दहन्ते प्राणनियन्तान् ॥
प्रथमं साधनं कुर्यात् प्राणायामस्य योगवित् ।
प्राणायामनिरोधस्तु प्राणायाम उदाहृतः ॥
लघुमधोत्तरीयाख्यः प्राणायामस्त्रिधोदितः ।
तस्य प्रमाणं वक्ष्यामि तदर्क ! शृणुष्व मे ॥
लघुर्हृद्दशमात्रस्तु द्विगुणः स तु मध्यमः ।
त्रिगुणाभिश्च मात्राभिरुत्तरीय उदाहृतः ॥
निमेषोन्मेषयो मात्रा तालो लज्जचरो मतः ।
प्राणायामस्य संख्यार्थं स्मृतो द्वादशमात्रकः ॥
प्रथमेन जयेत् स्वेदं मध्यमेन तु वेपथुम् ।
विषादं हि हृत्तोयेन जयेद्दोषाशुक्रमात् ॥
ऋतुर्लं सेयमानास्तु सिंघाद्दूजकुङ्कराः ।
यथा यान्ति तथा प्राणो वश्यो भवति योगिनः ॥
वश्यं मत्तं यथेच्छातो नागं नयति हस्तिपः ।
तथैव योगी ऋन्नेन प्राणं नयति साधितम् ॥
यथा हि साधितः सिंहे ऋगान् हन्ति न
मातुषान् ।

तद्वन्निग्रहः प्रवणः किल्बिषं न वृणां तशुम् ॥
तस्मादयुक्तः सदा योगी प्राणायामपरो भवेत् ।
अयतां सुक्तिफलदं तस्यावस्थाचतुष्टयम् ॥
ध्वस्तिः प्राप्तिस्तथा संवित् प्रसादश्च महीपते ।
स्वरूपं शृणु वै तेषां कथ्यमानमनुक्रमात् ॥
कर्मणामिददृष्टानां जायते फलसंशयः ।
चेतसो विकषायत्वं यत्र सा ध्वस्तिरुच्यते ॥
रेहिकासुषुप्तिकान् कामान् लोभमोहात्मकांश्च
यान् ।

निरुध्वास्ते सदा योगी प्राप्तिः सा सात्व-
कालिकी ॥
अतीतानागतानर्धान् विप्रलब्धतिरोहितान् ।
विज्ञानातीन्द्रियचैत्यहारां ज्ञानसन्दरा ॥
तुल्यप्रभावस्तु यदा योगी प्राप्नोति संविदम् ।
तदा संविदिति ख्याता प्राणायामस्य सा
स्थितिः ॥
यान्ति प्रसादं येनास्य मनः पञ्च च वायवः ।

इन्द्रियाणीन्द्रियार्थाश्च स प्रसाद इति स्मृतः ।
शृणुष्व च महीपाल ! प्राणायामस्य सचञ्चलम् ।
युञ्जतश्च यथायोगं बाह्विहितमासनम् ॥
पद्ममहसिर्जनं वापि तथा स्तुतिकमासनम् ।
आस्थाय योगी युञ्जीत कृत्वा च प्रणवं हृदि ॥
समः समासनो भूत्वा संहृत्य चरणावुभौ ।
संयतास्तुतथा चोक्तु सन्ध्यादिभ्य वाग्यतः ॥
पार्थिव्यां लिङ्गवृण्णावस्य शून् प्रयतः स्थितः ।
किञ्चिदुन्नामितशिरा दन्तेर्दन्तान्न संस्पृशेत् ।
संपश्यन्नासिकायं स्वं दिशश्चानवलोकयेत् ॥
रजसा तमसो वर्तते सत्वेन रजसस्तथा ।
संस्थाप्य निर्मले सत्वे स्थितो युञ्जीत योगवित् ॥
इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यः प्राणादीन् मन एव च ।
निरुध्य समवायेन प्रत्याहारसुप्रक्रमेत् ॥
यस्तु प्रत्याहरेत् कामान् क्रूरान्द्विजानोव सर्वशः ।
स त्वात्मरतिरेकस्यः पश्यन्नात्मानमात्मन ॥
सवाङ्माभ्यन्तरं शौचं निष्पाद्याकण्ठनाभितः ।
पूरयित्वा बुधो देहं प्रत्याहारसुप्रक्रमेत् ॥
प्राणायामा दश द्वौ च धारणा साभिधीयते ।
दिधारणा स्मृतो योगो योगिभिस्तत्त्वदृष्टिभिः ॥
तथा वै योगयुक्तस्य योगिनो नियतात्मनः ।
सर्वं दोगाः प्रणश्यन्ति स्वस्थश्चैवोपजायते ॥
वीक्षते च परं ब्रह्म प्राप्ततांश्च गुणान् पृथक् ।
योमादिपरमाणूश्च तथात्मानमकल्मषम् ॥
इत्थं योगी जिताहारः प्राणायामपरायणः ।
जितां जितां शनैर्भूमिनारोहेत यथा गृहम् ॥
दोषान् व्याधिं तथा मोहमाक्रान्ता भूरनि-
र्जिता ।

विवर्जयति नारोहेत्तस्माद्भूमिनिर्जिताम् ॥
प्राणानासुपर्वरोधात् प्राणायाम इति स्मृतः ।
धारयेद्युच्यते चैवं धाम्यते यस्मिन्शनया ॥
शब्दादिभ्यः प्रवृत्तानि यद्व्याप्ति जितात्मभिः ।
प्रत्याह्रियन्ते योगेन प्रत्याहारस्ततः स्मृतः ॥
उपायश्चात्र कथितो योगिभिः परमर्षिभिः ।
येन व्याध्यादयो दोषा न जायन्ते हि योगिनः ॥
यथा तोयार्चिर्नक्षीयं यन्तनावादिभिः शनैः ।
व्यापिवेद्युक्तया वायुं पिबेद्योगी जितश्रमः ॥
प्राणार्थां हृदये वायुं हृत्तीये च तथोरवि ।
कण्ठे सुखे नासिकायामेव भूमध्यागृह्येत् ॥
किञ्चित्स्नात्वा परस्मिन् धारणा परमा स्मृता ।
दशैता धारणाः प्राप्य प्राप्नोत्यश्चरसान्वयताम् ॥
ज्ञाभातः क्षुधितः शान्तो न च व्याकुललोचनः ।
युञ्जीत योगं राजेन्द्र ! योगी सिद्धार्थमात्मनः ॥
नातिशीते न चैवोष्णे हन्ते नाम्बुजलाकृते ।
कालेर्ष्वेत्यु युञ्जीत न योगं ध्यानतत्परः ॥
सशब्देऽग्निजलाभ्यासे जीर्णे गोष्ठे चतुष्पथे ।
शुष्कपर्वतचये नद्यां प्रशङ्गाने समरीरपे ॥
समये रूपतीरे वा चैतद्वल्मीकसदृशे ।
देयेष्वेत्यु तत्पञ्चो योगाभ्यासं विवर्जयेत् ॥
सत्त्वस्थानुपपत्तौ च देशकालविवर्जिते ।
नासतो दर्शनं योगे तस्मात् परिचर्ष्यते ॥
दोषानेतानवाहय गृह्णतादयो युनास्ति वै ।

योगः

योगः

योगः

विज्ञाय तस्य ये दोषा जायन्ते तान्निबोध मे ॥
 वाधिर्यं जडतालोपः स्तुतेर्न कत्वमन्वता ।
 ज्वरश्च जायते सद्यस्तद्वदज्ञानयोगिनः ॥
 प्रमादाद्योगिनो दोषा यथेते स्तुचिकित्सितम् ॥
 तेषां नाशाय कर्तव्यं योगिनां तं निबोध मे ॥
 स्निग्धां यवागमल्लुणां सुक्ता तत्रैव धारयेत् ॥
 वातगुल्मप्रशान्त्यर्थं गुदावर्त्ते ततो दधि ॥
 यवागम्लापि पवने वायुप्रस्थीन् परिचिपेत् ॥
 तदत् कम्पे महाशैलं स्थिरं मनसि धारयेत् ॥
 विधाते वचसो वापि वाधिर्यं श्रवणेन्द्रिये ॥
 तथैवास्त्रफलं ध्यायेत्तृणार्त्तो रसनेन्द्रिये ॥
 यस्मिन् यस्मिन् रुजा देहे तस्मिंस्तदुपकारि-
 योम् ॥
 धारयेद्धारणामुष्णं शीतां शीते विदाहिनीम् ॥
 कीलं शिरसि संस्थाप्य काष्ठं काष्ठेन ताड-
 येत् ॥
 क्षुप्रस्तुतेः स्तुतिः सद्यो योगिनस्तेन जायते ॥
 द्यावापृथिवौ वायुमी वापिनावशुधारयेत् ॥
 अमानुषात् सत्त्वजातादाधास्थितिचिकित्-
 सितम् ॥
 अमानुषं सत्त्वमन्तर्योगिनं प्रविशेत् यदि ।
 वायुनिधारणा चैवं देहसंस्थं विनिर्देहेत् ॥
 ययं सर्व्वालना कार्या रक्षा योगविदा वृष ॥
 धर्माधैकाममोक्षायां शरीरं साधनं यतः ॥
 प्रवृत्तिलक्षणा ख्याता योगिनो विस्तयात्तथा ।
 विज्ञानं विलयं याति तस्माद्गोप्याः प्रवृत्तयः ॥
 अलौक्यमारोग्यमनिसुरत्वं
 गन्धः शुभो मृद्वपुरोपमल्पम् ।
 कान्तिः प्रसादः खरसौम्यता च
 योगप्रवृत्तिः प्रथमं हि विद्मः ॥
 अतुरारं जनो याति परोक्षे गुणकीर्तनम् ।
 न विभ्यति च सत्त्वानि सिद्धलक्ष्यसुत्तमम् ॥
 शीतोष्णादिभिरत्युपैर्यस्य बाधा न जायत ।
 न मीतिमेति चान्येभ्यस्तस्य सिद्धिरुपाख्यता ॥
 इति मार्कण्डेयपुराणे योगिचिकित्सागम इह
 अध्यायः ॥ (तथा च ।

इंश्वर उवाच

“मयेकचित्तता योग इति पूर्वं निरूपितम् ।
 साधनान्यवधा तस्य प्रवक्ष्याम्यधुना शृणु ॥
 यमाश्च नियमास्तावदासनान्यपि यत्सुख ॥
 प्राणायामस्तनः प्रोक्ताः प्रत्याहारश्च धारणा ॥
 ध्यानं तथा समाधिश्च योगाङ्गानि प्रचक्षते ।
 अष्टाङ्गा सत्यमस्तेयं ब्रह्मचर्यापरिग्रहौ ॥
 यमाः संक्षेपतः प्रोक्ता नियमाः शृणु पुत्रक ॥
 तपः स्वाध्यायसन्तोषः शौचमीश्वरपूजनम् ॥
 नियमाः कथिता तत्तु । योगसिद्धिप्रदायिनः ।
 गर्ज्जयामेव भूतानामक्षेत्रजननं हि यत् ॥
 अष्टाङ्गा कथिता सद्भिर्योगसिद्धिप्रदायिनी ।
 यथार्थकथनं सत्यमस्तेयमधुना शृणु ॥
 शौचं वा वनेनापि परम्बरदणं च यत् ॥
 स्तेयमिच्छते मद्भिरस्तेयं तस्य वर्जनम् ॥
 सन्तं मेघन्यागो ब्रह्मचर्यमिच्छते ।

त्रयाणामप्यनादानमापद्यपि यथेच्छया ॥
 अपरिग्रह इत्युक्तो योगसिद्धेस्तु साधनम् ।
 चान्द्रायणादिना यत्तु शरीरस्य च शोधनम् ॥
 तत्तपः कथितं पुत्र ! स्वाध्यायमधुना शृणु ।
 प्रणवः शतसूत्रैश्च तथाचर्चशिरःशिक्षा ॥
 एतेषां यो जपः पुत्र ! स्वाध्याय इति कीर्तितः ।
 यद्वृत्त्यालामसन्तुष्टः सन्तोष इति पठ्यते ॥
 वाह्ये चाभ्यन्तरे चापि शुद्धिः शौचं विधीयते ।
 स्तुतिसंस्मरणपूजाभिर्वाङ्मनः कायकर्मेभिः ॥
 मयि भक्तिर्दृष्टा पुत्र एतदीश्वरपूजनम् ।
 यमाश्च नियमाः प्रोक्ताः संक्षेपान्न तु विस्तरात् ॥
 यमैश्च नियमैर्युक्तो योगी मोक्षाय संस्तुतः ।
 स्थिरबुद्धिरसंमृष्टः पूर्वमासनमभ्यसेत् ॥
 पद्मकं स्वस्तिकं पीठं सैद्यं कौकुटकौश्लरम् ।
 कौर्मं वचासनं चैव वैयाघ्रं चाङ्गचन्द्रकम् ॥
 दण्डं ताक्ष्याचनं शूलं खड्गं सुहरमेव च ।
 मकरं त्रिपथं काष्ठं स्थाणुर्वा हस्तिकर्णिकम् ।
 भीमं वीरासनं चापि वाराहं नृगत्रैकिकम् ॥
 क्रौञ्चं चानालिकं चापि सर्वतोभद्रमेव च ।
 इत्येतान्यासनान्यत्र सप्तविंशतिसंख्याया ॥
 योगसंसिद्धिहेतोस्तु कथितानि तवानघ ! ॥
 एषामेकतरं वृत्ता गुरुभक्तिपरायणः ।
 द्वन्द्वातीतो जयेत्प्राणानभ्यासक्रमयोगतः ॥
 अन्तश्चराणां वायूनां वाह्याभ्यररोधनम् ।
 प्राणायाम इति प्रोक्तो द्विविधः स च कथ्यते ॥
 अगर्भश्च सगर्भश्च तयोराद्योऽजयः स्तुतः ।
 द्वितीयः सजयः प्रोक्तो भुवं यादृतिमाहमिः ॥
 रेचकः शून्यकश्चैव पूरकः कुम्भकस्तथा ।
 एवं चतुर्विधो भेदः प्राणायामेऽत्र स्मरिभिः ॥
 अस्त्रो नाड्यः प्रोक्ता गमागमलयाश्रयाः ।
 रेचनाद्रेचकः प्रोक्तः शून्यकस्तु यथास्थितः ॥
 पूरकः पूरणाद्वायोक्तस्त्रिरोधाच्च कुम्भकः ।
 देहिनी दक्षिणे भागे पिङ्गला नाडिका
 स्तुता ॥
 पितृयोनिरिति ख्याता भागुस्तत्राधिदैवतम् ।
 दक्षिणेतरगा या च इडा सा नाडिका स्तुता ।
 देवयोनिरिति ख्याता चन्द्रस्तत्राधिदैवतम् ॥
 एतयोर्भयोर्मध्ये सुषुम्ना नाम विश्रुता ॥
 पद्मस्तत्रनिभा नाडी कार्याख्या ब्रह्मदैवतम् ।
 ततः पूर्वं निरालम्बं मध्ये स्वात्मनि योजयेत् ॥
 वाह्यस्यान्नेधनाद्वायोः शून्यकत्वं विनिर्दिशेत् ।
 चन्द्रदैवतया भूयः पितृदेवतसुत्तमम् ॥
 आप्यायनं भवेत्तेन ज्ञावनं कल्पयस्य तु ।
 आपूर्योदरसंस्थं तु उच्चैर्वायुं निरोधयेत् ॥
 कुम्भकः कुम्भवत्स्य स्याद्रेचको वर्तितस्य च ।
 उन्मिच्छय प्रयतो वायुमज्जदेवत्वमानयेत् ॥
 अङ्गुष्ठायान्तमारभ्य ब्रह्मरन्ध्रेण मोचयेत् ।
 सप्तोष्णं कूचिकाचक्रमर्द्धं नीत्वा रसात्रयम् ॥
 संक्षोभ्य शक्तिर्नी सत्यक्ततो ब्रह्मगुह्यं नयेत् ।
 अनेन शोधयेन्मार्गमेश्वरं विमलं सुनिः ॥
 क्रमेणाभ्यासयोगेन योगसंसिद्धिभागभवेत् ।
 सुसुप्तां सदा बहः योगाङ्गं योगसिद्धये ॥

विज्ञाय वद्विमागं तु व्यङ्ग्यास्तु शनैः शनैः ।
 सौम्यैर्नाकर्षयेद्वायुं नाभावाकृष्य धारयेत् ॥
 धारयन्नियतप्राणो योगैश्वर्यसमन्वितः ।
 जायते वत्सराद्योगी जरामरणवर्जितः ॥
 वायुमाकर्षयेद्वाह्यं वामया चोदरं भवेत् ।
 नाभिनासान्तराध्यायं स्त्रिः प्राणान्श्च जयेद्-
 ध्रुवम् ॥
 मनःस्थैर्यं भवेदस्य ! त्रिषु स्थानेषु धारणात् ।
 अङ्गुष्ठनाभिनासाग्रं वायुं योगी जितासनः ॥
 अपानं कटिदेशे तु पृष्ठतो वै विनिर्दिशेत् ।
 सदा तत्रैव सन्धेय एष वायुजयक्रमः ॥
 रेचकः पूरकश्चैव कुम्भकश्च न विद्यते ।
 निरालम्बे मनः कृत्वा चण्वात्मायुजितो भवेत् ॥
 इन्द्रियाणां विचरतां विषयेषु स्वभावतः ।
 निग्रहः प्रीयते यस्तु प्रत्याहारः स उच्यते ॥
 यदात् पश्यति तत्सर्वं पश्येदात्मवदात्मनि ।
 प्रत्याहारः स वै प्रोक्तो योगसाधनसुत्तमम् ॥
 कर्म्मन्द्रियाणां पञ्चाणां पञ्चमादेतरे जने ।
 यदि तत्र स्थिरो लोको मनो याति तदालयम् ।
 उदातान् दृश पश्येव कारयेद्धारणं बुधः ।
 प्राणवायुं निवार्यैव मनः स्थैर्येऽन्तरे क्षिपेत् ॥
 देवान्श्च सिद्धान् गन्धर्वान्धारणान् खेचरान्
 गणान् ।
 वरुणासाभ्यासयोगेन सूक्ष्मच्योतिः प्रपश्यति ॥
 दृष्टे न स्यात्पञ्चरा नृत्यः सर्व्वेक्षश्च प्रजायते ।
 स्तोटाख्या नाडिका प्रोक्ता कुर्मलीकस्तदा-
 न्तरं ॥
 उच्चार्य विन्दतत्त्वं तु तस्यान्ते गुणवत् स्मरेत् ।
 भूतं भव्यं भविष्यच्च वर्त्तमानञ्च दूरतः ॥
 ज्ञानं यत्तद्भवन्नृणं स्तोटाख्ये ज्ञानमभ्यसेत् ।
 जलाटे मूर्ध्निहृदये सदाशिवमनुस्मरेत् ॥
 शुद्धस्फटिकसङ्काशं जटाजूटेन्द्रशेखरम् ।
 पञ्चवक्त्रं दशसुर्गं सर्पयज्ञोपवीतिनम् ॥
 ध्यात्वेवमात्मनि विभुं ध्यानं तत् स्मरयो दिदुः ।
 ततोऽन्मनस्त्वं भवति न शृणोति न पश्यति ॥
 न जिघ्रति न स्पृशति न किञ्चिद्वा समीक्षते ।
 सुप्तोऽपरादिस्थानेषु वायुं नासां विचिन्तयेत् ॥
 ईशोऽहमिति योगीन्द्रः परानन्दैकविग्रहः ।
 जरामरणनिर्मुक्तः शिव एव भवेन्मुनिः ॥
 गमनागमनाभ्यां यो ह्रीनो वै विषयोज्झितः ।
 एकान्तरोन्मनीभावः समाधिरभिधीयते ॥
 न दृष्टवस्तुनश्चिन्ता न सूक्ष्मास्यापि चिन्तनम् ।
 न वद्विग्नान्तरं पुत्र ! ब्रह्मग्रन्थिविभेदनम् ॥
 न स्थूलं न कृष्णं वापि न ह्रस्वं नापि लोपितम् ।
 न शुक्लं नापि वा पीतं न कृष्णं नापि कर्पूरम् ॥
 कृत्वा हृत्पद्मनिबले विश्वाख्यं विश्वसम्भवम् ।
 आत्मानं सर्व्वभूतानां परस्तात्तमसं स्थितम् ॥
 सर्व्वस्याधारमर्थकृत्मानन्दं ज्योतिरत्ययम् ।
 प्रधानपुरुषातीतमाकाशं दहरं शिवम् ॥
 तदन्तः सर्व्वभूतानामीश्वरं ब्रह्मरूपिणम् ।
 ध्यायेदनादिमध्यान्तमानन्दादिगुणालयम् ॥
 सदान्तं पुरुषं ब्रह्म ब्रह्माणं ब्रह्म चावयम् ।

योगक्ष

योगजः

योगज्ञी

काचिद्वृत्तकवन्धु कुप्याद्वन्धं सहस्रशः ।
 नृगपक्षिसम्हस्रस्य हतज्ञानस्य विन्दति ॥
 ब्रह्माद्यं स्यावरान्तस्य हस्तामलकवद्भवेत् ।
 बहुनात्र किमुक्तेन विज्ञानानि सहस्रशः ॥
 उत्पद्यन्ते सुनिश्चेष्टा सुनेस्तस्य महात्मनः ।
 अभ्यासेनेव विज्ञानं विशुद्धं स्थिरं भवेत् ॥
 तेजोऽरूपाणि चर्वाणि सर्वं पश्यति योगविन् ।
 देवविश्वान्येकानि विमानानि सहस्रशः ॥
 पश्यति ब्रह्मणि नृन्मयमाप्तिवशनादिकान् ।
 ग्रहनचक्रताराश्च भुवनानि सहस्रशः ॥
 पातालतलसंस्थाश्च समाधिस्यः स पश्यति ।
 आत्मविद्याप्रदीपेन स्वस्येनाचलनेन तु ॥
 प्रसादान्तपूर्णेन सत्त्वपात्रस्थितेन तु ।
 तमो निहत्य पुरुषः पश्यति ह्यात्मनीश्वरम् ॥
 तस्य प्रसादाद्भस्मैव ऐश्वर्यं ज्ञानमेव च ।
 वैराग्यमपवर्गं च नात्र काया विचारणा ॥
 न शब्दो विस्तराद्भक्तुं वर्णानामयुतैरपि ।
 योगे पाशुपते निष्ठा स्यात्तस्य सुनीश्वराः ॥”
 इति लिङ्गपुराणे ६ अध्यायः ॥)
 अथ त्रिविधयोगः ।

श्रीभगवानुवाच ।

“योगास्त्रयो मया प्रोक्ता वृणां श्रेयोविधित्वया ।
 ज्ञानं कर्म च भक्तिश्च नोपायोऽन्योऽस्ति कुत्र-
 चित् ॥
 निर्विघ्नानां ज्ञानयोगो न्यासिनामिह कर्मसु ।
 तेष्वनिर्विघ्नचित्तानां कर्मयोगश्च कामिनाम् ॥
 यदृच्छया मत्कथादौ जातश्रद्धस्तु यः पुमान् ।
 न निर्विघ्नो गातिसक्तो भक्तियोगोऽस्य सिद्धिदः ॥
 तावत् कर्माणि कुर्वीत न निर्विघ्नैत यावत् ।
 मत्कथाश्रवणादौ वा श्रद्धा यावन्न जायते ॥
 स्वधर्मस्यो यजन् यज्ञैरनाशीः काम उद्वह ।
 न याति स्वर्गं नरकौ यदन्यन्न समाचरेत् ॥
 अस्मिंस्तोके वर्तमानः स्वधर्मस्योऽनघः शुचिः ।
 ज्ञानं विशुद्धमाप्नोति मङ्गलं यदृच्छया ॥”
 इति श्रीभागवते ॥ ११ ॥ २० ॥ ६—११ ॥ * ॥
 सांख्ययोगः २ कर्मयोगः ३ ज्ञानकर्मन्यास-
 योगः ४ सत्यासयोगः ५ ज्ञानयोगः ६ विज्ञान-
 योगः ७ ब्रह्मयोगः ८ राजगुह्ययोगः ९ विभूति-
 योगः १० भक्तियोगः ११ प्रकृतिपुरुषविवेक
 योगः १२ गुणत्रययोगः १३ पुरुषोत्तमयोगः १४
 आचारविवेकयोगः १५ मोक्षयोगः १६ एते
 योगा एतेष्वध्यायेषु भगवन्नीतायां द्रष्टव्याः ॥ * ॥
 (कलौ योगसिद्धिर्नास्ति । यदुक्तं काशीखण्डे ।
 ३२ अध्याये ।
 “न सिध्यति कलौ योगो न सिध्यति कलौ
 तपः ॥
 तथा च तत्रैव ४२ अध्याये ।
 “यश्चेन्द्रियवृत्तिः स्यात् कलिकल्मसजृम्भणात् ।
 अप्यायुः स्यात्तथा नृणां केष्टे योगमर्हदयः ॥”)
 योगक्षेमं, स्त्री, (योगश्च क्षेमश्च तयोः समाहारः)
 अनागतानयनागततरङ्गये । यथा मनुः ।
 “दिव्य वस्तुयता पाथे रात्रौ स्वामिनि तदृष्टे ।

योगक्षेमोऽन्यथा चेत्तु पालो वस्तुयतामियात् ॥”
 दृष्टदङ्गिराः ।
 “अनागतस्य चानेता आगतस्य च रक्षकः ।
 राजावपि यदान्योऽस्ति तदा स्वामी न दोष-
 भाक् ॥”

इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥

(तथा च गीतायाम् । ६ । २२ ।
 “अनन्याश्चिन्तयन्तो मां ये जनाः पर्युपासते ।
 तेषां निव्याभियुक्तानां योगक्षेमं वहाम्यहम् ॥”
 “योगोऽप्राप्तस्य प्रापणं क्षेमस्तद्रक्षणं तदुभयं
 वहामि ।” इति शङ्कराचार्यः ॥ “योगं धनादि-
 क्षाभं क्षेमश्च तत्पालनं मोक्षं वा तैरप्रार्थित-
 मपि अहमेव वहामि प्रापयामि ।” इति
 श्रीधरस्वामी ॥ योगश्च क्षेमश्च इतीतरेतरद्वन्द्वं
 पुंलिङ्गद्विवचनप्रयोगो भवति । यथा,—
 “योगक्षेमकरं कृत्वा सौताया लक्ष्मणं ततः ।
 नृगस्यानुपदै रामो जगाम गजविक्रमः ॥”

इति भट्टिकाये । ५ । ५० ॥

“फलपुण्यादेरलब्धस्य साधनं योगः शरीरादे-
 लब्धस्य पालनं क्षेमः ।” इति तट्टीकायां
 भरतः ॥ “योगक्षेमौ शरीरस्थितिपालने ।”
 इति तत्रैव जयमङ्गलः ॥

योगचरः, पुं, (योगेषु चरतीति । चर + “चरेष्टः ।”
 ३ । २ । १६ । इति टः ।) हनमान् । इति
 शब्दरत्नावली ॥

योगजं, स्त्री, (योगात् जायते इति । जन् + जः ।)
 अगुरु । इति भावप्रकाशः ॥ योगजाते,
 त्रि ॥

योगजः, पुं, (योगेभ्यो जायते इति । जन् + जः ।)
 अलौकिकसन्निकर्षविशेषः । स च युक्तयुज्जान-
 भेदतो द्विविधः । यथा,—

“अलौकिकः सन्निकर्षश्चिद्विधः परिकीर्तितः ।
 सामान्यलक्षणो ज्ञानलक्षणो योगजस्तथा ॥

आसत्तिराश्रयान्तां सामान्यज्ञानमिष्यते ।
 तदिन्द्रियगतहर्मबोधमामग्रापेक्ष्यते ॥

विषयी यस्य तस्यैव आपारो ज्ञानलक्षणः ।
 योगजो द्विविधः प्रोक्तो युक्तयुज्जानभेदतः ॥
 युक्तस्य सर्वदा भानं चिन्तासहकरोऽपरः ॥”

इति भाषापरिच्छेदे । ६३—६६ ॥ * ॥

“योगज इति । योगाभ्यासजनितधर्मविशेषः ।
 श्रुतिपुराणादिप्रमाणक इत्यर्थः । युक्तेति ।
 युक्तयुज्जानरूपयोगिहैविधात् धर्मस्य द्वैविध्य-
 मिति भावः । युक्तस्येति । योगाभ्यासावगत्या
 वशीकृत-समाधि-समासादिन-विविधसिद्धियुक्त
 इत्युच्यते । अयमेव विशिष्टयोगवत्त्वात् युक्त इत्यु-
 च्यते । सर्वदेति । चिन्तासहकारं विनेत्यर्थः ।
 भानं सर्वविषयाणां प्रत्यक्षम् । अपूरो युज्जानः ।
 विषयव्यावृत्त्या मानससमाधिस्यः अवश्य
 युज्जान उच्यते । चिन्ता ध्यानं तदेव कारणं
 तत्प्रसङ्गकारात् स्थूलसूक्ष्मवहितविप्रकटा-
 नर्णान् मनः प्रत्यक्षीकरोतीत्यर्थः ।” इति
 सिद्धान्तसुतावली ॥

योगदानं, स्त्री, (योगेन दानम् ।) कृत्वेन दानम् ।
 यथा,—

“योगाधमनविक्रीतं योगदानप्रतिग्रहम् ।

यत्र वाप्युपधिं पश्येत्तत् सर्वं विनिवर्त्तयेत् ॥”

इति मानवे ८ अध्यायः ॥

“योगाधमनेति । योगशब्दश्चलवाची कृत्वेन ये
 वन्धकविक्रयदानप्रतिग्रहाः कियन्ते न तत्त्वतो-
 न्यत्रापि निःक्षेपादौ यत्र कृद्वा जानीयात्
 वस्तुतो निक्षेपादि न कृतं तत् सर्वं निवर्त्त-
 येत् ।” इति तट्टीकायां कुल्लुकभट्टः ॥

योगनाविकः, पुं, मत्स्यविशेषः । तत्पर्यायः ।
 गर्गाटः २ । इति हारावली ॥

योगनिद्रा, स्त्री, (योगश्चित्तवृत्तिनिरोधलक्षणः
 समाधिस्तद्रूपा निद्रा ।) दुर्गा । यथा,—

“या निवृत्तान्तःस्थलाधस्या जगद्वृत्तकपालतः ।

विभक्त्य पुरुषं याति योगनिद्रेति सोच्यते ॥”

इति कालिकापुराणे ६ अध्यायः ॥

(अपि च मार्कण्डेये देवीमाहात्म्ये । ८२ । ४६ ।

“योगनिद्रां यदा विष्णुर्जगत्केकार्णवीकृतः ।

आसीत्तथै शेषमभजत् कल्पान्ते भगवान् प्रभुः ॥”

योगेन सन्नहनोपायादिना साध्या निद्रा ।
 वीराणां निद्रा । यथा, कामन्दकीयनीति-
 सारे । १५ । ४० ।

“मार्गे च दुर्गे विनिविष्टसैन्यो

विधाय रक्षां विधिवद्विधित्रः ।

सन्नहपार्श्वस्थितिवीरयोधः

सेवेत सार्धं सुखयोगनिद्राम् ॥”)

योगपट्टं, स्त्री, (योगस्य पट्टं वसनविशेषः ।
 योगार्थं पट्टमिति वा ।) यद्वस्त्रेण पृष्ठजानुवन्धनं
 भवति तत् । यथा,—

“पादुके योगपट्टश्च तर्ज्ज्व्यां रौप्यधारणम् ।

न जीवत्पिष्टकः कुप्यात् व्यष्टिं भातरि

जीवति ॥”

तल्लक्षणं यथा,—

“पृष्ठजान्वोः समायोगे वस्त्रं वलयवदृढम् ।

परिषेष्टा यद्वर्तुस्तुष्टेत्तद्योगपट्टकम् ॥”

इति पाद्मे कार्तिकमाहात्म्ये २ अध्यायः ॥

(योगपट्टकम् । उत्तरीयविशेषः । यथा, याज्ञ-
 वल्करः ।

“अभावे धौतवस्त्राणां प्राणक्षीमाविकानि च ।
 कुतपो योगपट्टं वा द्विजसा येन वा भवेत् ॥”)
 इत्याह्निकतत्त्वम् ॥

योगपट्टकं, स्त्री, (योगस्य पट्टकम् ।) पूजादौ
 धार्योत्तरीयविशेषः । योगपाटा इति भाषा ॥

यथा,—

“त्रिविधं योगपट्टकमाद्यं यात्राजिनोद्भवम् ।

द्वितीयं नृगचर्माद्यं तृतीयं तन्तुनिर्मितम्

चतुर्मात्रप्रविस्तारं देर्घेण यज्ञस्तत्रवत् ॥

चतुर्मात्रं चतुरङ्गलमात्रम् ॥” इति वीर-
 मित्रोदयधृतसिद्धान्तशेखरः ॥

योगपीठं, स्त्री, (योगस्य योगार्थं वा पीठमास-
 नम् ।) देवानां योगासनम् । यथा,—

“मण्डनं योगपीठं पद्मं पद्मे विचित्रम् ।
 शवादीन्यासनानीह चत्वार्यपि विचित्रयेत् ॥
 योगपीठं पृथग्भावा मण्डलेन सहैकताम् ।
 पुनर्धात्वा ततः पश्चान् पूजयेदासनं ततः ॥
 ध्यानेन योगपीठस्य ध्यात्वा यद्दीयते जलम् ।
 नैवेद्यपुष्पधादि तत् स्वयम्भोपनिष्ठते ॥
 सर्वे देवाः सगन्धर्वाः सचराचरगुह्यकाः ।
 चिन्तिताः पूजिताश्च सूर्ययोगपीठस्य पूजने ॥”
 इति कालिकापुराणे ५६ अध्यायः ॥
 योगमाया, स्त्री, (योग एव माया ।) भगवती ।
 सा च विष्णुमाया । यथा,—

“तत्तच्च श्रौतैर्भगवन्प्रचोदितः
 सुतं समादाय स स्तुतिकागृहात् ।
 यदा बहिर्गन्तुमिष्येत् तर्ज्ज्ज्जा
 या योगमायाजनिनन्दजायया ॥”

इति श्रीभागवते १० स्कन्धे ३ अध्यायः ॥

योगरङ्गः, पुं, (योगेन रङ्गो रागो यस्य ।) नारङ्गः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ (नारङ्गशब्देऽस्य विशेषो
 ज्ञेयः ॥)

योगराजगुग्गुलुः, पुं, (योगराजाख्यो गुग्गुलुः ।)

वातरोगादीनामौषधविशेषः । यथा,—

“नागरं पिप्पलीमूलं चर्यं मूत्रघ्नचित्रकम् ।
 भृष्टं हिङ्गुजमोदा च सर्षपो जीरकद्वयम् ॥
 रेणुकेन्द्रयवौ पाठा विडङ्गं गजपिप्पली ।
 कटुकातिविषा भागी वचा मूला च पत्रकम् ॥
 देवदारु कणा कुष्ठं रास्ना सुस्ता च सैन्धवम् ।
 एला त्रिकण्टकः पथ्या धान्यकश्च विभीतकम् ॥
 धात्री च त्वग्गुशीरश्च यवक्षारोऽखिलान्यपि ।
 एतानि समभागानि सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत् ॥
 यावन्त्येतानि चूर्णानि तावदेवात्र गुग्गुलुः ।
 संमिश्रं सर्षपा पश्चात् सर्वं संमिश्रयेत् तत् ॥
 एकं पिष्टं ततः कुड्यान् धारयेत् घृतभाजने ।
 गुटिकाश्चकमात्रास्तु खादेत्ताश्च यथोचितम् ॥
 यथोचितमिति शेषकालानलालापेक्षया ॥
 परिभाषा च ।

आदौ श्राणोष्कितं खादेत् ततः कर्षाहं-

मात्रकम् ।

ततः कर्षमितं खादेत् गुग्गुलुं क्रमतो नरः ॥
 दिनानां सप्तके पूर्वे गुग्गुलुः श्राणमाहरेत् ।
 द्वितीये कर्षमर्हं पूर्णं कर्षं ततः परम् ॥
 गुग्गुलुर्योगराजोऽर्थं महान्मुखो रसायनः ।
 मैथुनाहारपानानां नियमो नात्र विद्यते ॥
 सर्वान् वातामयान् हन्यात् आमवातमप-

स्तुतिम् ।

वातरक्तं तथा कुष्ठं तथा दुष्टव्रणानपि ॥
 अश्लीषि गृहणीरोगं ह्रीहृत्कोटराण्यपि ।
 आनाहं मन्दममिषं श्वासं कासमरोचकम् ॥
 प्रमेहं नाभिसूत्रं कृमिं चयसुरोपधम् ।
 शुक्रदोषं रजोदोषसुदावर्त्तं भगन्दरम् ॥ * ॥
 रास्नादिकायसंयुक्तः सर्ववातामयान् हरेत् ।
 काकोल्यादिश्रितात् पिष्टं कफमारवधादिना ॥
 दान्त्रोऽश्रितेन मोहोऽङ्गोऽग्रेण च पाकुताम् ।

मधुना मेदसो वृद्धिं कुष्ठं निम्बश्लेतेन च ॥
 क्षिमाकायेन वातासं श्लोकं मूत्रकजात्
 श्रतात् ।

पाटलाकायमहिनी विषं मूषकसम्भवम् ॥
 त्रिफलाकायसंयुक्तो दास्यतां नेत्रवेदनाम् ।
 पुनर्नवादेः काथेन हन्ति सर्वोदरानपि ॥ * ॥
 अत्र रास्नादिकायो यथा,—

रास्ना पुनर्नवा शुष्की गुडचैरुण्जं श्रतम् ।
 सप्रधातुगते वाते समे सर्वोदरानपि ॥ *

इति योगराजो गुग्गुलुः ॥” इति भावप्रकाशः ॥

योगरूढः, पुं, (योगार्थप्रतिपादको रूढः ।)

योगार्थसहभावेन रूढार्थबोधकशब्दः । यथा,

“योगरूढाश्च रूढाश्च योगिकास्तेति त्रिधा ॥”

“ते शब्दाः पुनस्त्रिधा भवन्ति । योगरूढाः

पञ्चजादयः । पञ्चजनिकप्रत्ययेः पञ्चजनिकसंभि-

धाय केन योगेनापि पदार्थ एव प्रतिपाद्यते

न कुसुमाद्यर्थ इति । योगार्थपुरस्कारेणापि

रूढार्थे एवेति योगरूढः । एवं ईश्वरसङ्केत-

महिम्ना भटिति पद्मस्यैव स्मृतेः ।” इत्यलङ्कार-

कौस्तुभे २ किरणः ॥ (“योगरूढं नाम लक्षयति ।

‘खान्तनिर्विष्टशब्दार्थस्वार्थयोर्वोधकशब्दः ।

योगरूढं न यत्रैकं विनान्यस्यास्ति शाब्दधीः ॥”

यन्नाम स्वावयववृत्तिलभ्यार्थेन समं स्वार्थस्या-

न्यवबोधकतु तन्नाम योगरूढं यथा पञ्चजङ्घा-

सर्पाधर्मादि तद्वि श्रान्तनिर्विष्टानां पञ्चादि-

शब्दानां वृत्तिलभ्येन पञ्चजनिकत्वादिना समं

स्वशब्दस्य पद्मादेरन्यथाभावकं पञ्चजमित्या-

दितः पञ्चजनिकत्वं पद्ममित्यनुभवस्य सर्वसिद्ध-

त्वात् । इयंस्तु विशेषो यद्गूढमपि मण्डपरप-

कारादिपदं योगार्थविनाश्रुतस्य रूढार्थस्यैव

रूढार्थविनाश्रुतस्यापि योगार्थस्य बोधकं मण्डपे

श्रुते इत्यादौ योगार्थस्य मण्डपानकर्त्तादेरिव

मण्डपं भोजयेदित्यादौ समुदायार्थस्य गृहादेर-

योग्यत्वेनान्यथाबोधात् । योगरूढं पञ्चजादि-

पदमवयववृत्त्या रूढार्थमेव समुदायशब्दा

चावयववृत्त्यर्थमेवानुभावयति नन्वन् युत्पत्ति-

वैचित्र्यात्तथैव साकाङ्क्षात् । अतएव पञ्चजं

कुसुममित्यत्र पञ्चजनिकत्वेन भूमौ पञ्चज-

सुत्पन्नमित्यादौ च पद्मत्वेन पञ्चजपदस्य लक्षण-

यैव कुसुमस्य लक्षणयोर्वोध इति वार्तिकम् । ननु

पुण्यं पञ्चजेत्यादौ पञ्चजादेरन्यथाबोधात्

बोधाच्च पञ्चजपुण्यमित्यादौ निर्विभक्तिकेन पञ्च-

जादिपदेनोपस्थाप्यार्थस्यान्यथोपस्थानं प्रत्येव

तादृशपञ्चजादिपदोत्तरशब्दोपस्थाप्यत्वं तन्म

एवं पुण्यं पञ्चजमित्यादौ अन्यवबोधदर्शनाच्चदु-

रोधेन सविभक्तिकपञ्चजादिपदोपस्थाप्यार्थान्य-

बोधं प्रति स्वसमानविभक्तिकपदोपस्थाप्यत्वस्य

अतस्तदुपस्थापितस्य पञ्चजातादेः कथं पदा-

न्तरानुपस्थापितं पद्मादावन्य इति चेदपञ्चज-

वृत्तिः सत्तेत्यादौ च यमिचारादुक्तयुत्पत्तेः

‘स्वजनद्वारसंश्रौभि तरुण्यासुखपञ्चजम् ।’

इत्यादौ सङ्कोचेनेति गृह्यात् । नच धेनुपदस्य

धानकर्मत्वविशिष्टायां गवौवपङ्कजादिपदस्यापि
 पङ्कजातत्वादिविशिष्टपद्मादौ रूढिरेवास्तु नतु
 योगरूढिरिति साम्प्रतं अन्यत्र कृमशक्तियः
 पङ्कजन्यादिपदेभ्य एवाकाङ्क्षादिस्वाचिद्येनपङ्कज-
 निकर्तत्वादेर्नाभिसम्भवे तद्विशिष्टस्य पद्मस्य
 गुरोः समुदायाश्रयत्वादनन्यलभ्यस्यैव शब्दार्थ-
 त्वात् । यद्यपि कर्तृवाचकप्रत्यये एव पद्मत्व-
 विशिष्टस्य लक्षणया लाभसम्भावान्न पङ्कज-
 भागस्य तत्र शक्तिरचित्ता प्रकारान्तरालभ्यस्यैव
 शब्दश्रवणत्वमित्युक्तत्वात् कृतिवर्त्तमानत्वयोरि-
 वैकपदार्थयोरपि कर्तृपद्मयोर्मिथोऽन्यस्य
 सम्भवितात् तथाप्यवयवानां शक्तिरग्रहे गृहेऽपि
 वा पद्मादौ तदर्थस्यान्यथोविरोधधीदृश्यां
 पङ्कजमस्तीत्यादिनः पद्ममस्तीत्याद्यनुभवार्थ-
 भवश्रं पद्मत्वादिविशिष्टे पङ्कजादिभागस्य
 रूढिरुपेया इतरथा प्रकृत्यर्थावच्छिन्नस्यैव प्रत्य-
 यार्थस्य पदार्थान्तरेणान्यस्य युत्पन्नतया उप्र-
 त्ययोपस्थापितस्यापि पद्मस्यास्तित्वादिना सहा-
 न्ययानुपपत्तेः । अतएव पङ्कजादिपदार्थहीत-
 शक्तिकस्य पुंसः पङ्कजमस्तीत्यादितो ज्ञात्वपि
 कर्त्तास्तीत्याकारको नान्यवबोधः प्रत्ययमात्रोप-
 स्थाप्यस्य कर्त्तरन्यत्रान्वये निराकाङ्क्षादिति
 वक्ष्यते । किञ्चैवमेकाक्षरकोषावधृतशक्तिकानां
 कखादिप्रत्येकवर्णानामेव निरूपलक्षणया तत्त-
 र्धानुभावकत्वसम्भावनाहकनखादिसमुदायस्यापि
 तत्तदर्थं शक्तिर्विनीयेत कादिप्रत्येकवर्णस्य शक्ति-
 ग्रहं विनापि वकादिशब्दाहकादेरनुभवार्थं तत्र
 समुदाये शक्तिरिति तु प्रकृतेऽपि समानं तादि-
 प्रत्ययमात्रस्य पद्मादौ वृत्तिमत्त्वाग्रहेऽपि पङ्क-
 जादिसमुदायात् पद्मादेरनुभवस्य सर्वसिद्ध-
 त्वात् । नचैवं चित्रगुरित्यादावपि चित्रगोखा-
 म्यादौ समुदायस्य शक्तिप्रसङ्गः समासत्वस्या-
 विशिष्टत्वादिति वाच्यम् अग्रहीतावयववृत्तिकस्य
 पुंसस्ततोऽर्थानधिगमेनावयवानां कृत्तरवस्था-
 पेक्षायां तेषामेव तथाविधार्थबोधकत्वोचित्यस्य
 वक्ष्यमाणात्वादिति ।

पङ्कजादिपदेभ्यः केवलस्यैव योगार्थस्य रूढ-
 र्थस्य वा बोधयुदासाधनतादृशार्थयोर्मिथः
 साकाङ्क्षत्वनियमो न कथ्यते परन्तु रूढार्थभिन्ने
 योगार्थस्य बोधं प्रति रूढिधियः प्रतिवन्धकत्वं
 तेन रूढिप्रतिसन्धानदृष्टायासमवयवशक्त्यैव
 पङ्कजं कुसुममित्यादौ पङ्कजनिकत्वादिना
 केरवादेरवगमस्तथावयवशक्तिरनुपस्थितौ समु-
 दायशक्त्यैव भूमौ पङ्कजसुत्पन्नमित्यादौ पङ्कत्व-
 प्रकारेण स्थलपद्मादेरतएव च तैलपदं योगेन
 तिलप्रभवं रूढ्या विलक्षणश्रयण्यवसितं स्नेहं
 बोधयेद्योगरूढमपि तैलं पत्रमित्यादौ सर्वपस्य
 तैलमित्यादौ च शक्त्यैव प्रत्येकस्य बोधकमिति
 भीमांसकानाम्मतसुपन्यस्यति
 ‘रूढार्थभिन्ने योगार्थबुद्धौ रूढिर्विरोधिताम् ।
 वदन्ति केचिदेकैकशुद्धिस्तैः कथिदियते ।’
 कथितसमुदायावयवयोरैकमात्रस्य शक्तिप्रति-

सन्धानस्यैव यद्यपि पञ्चान्यधर्मिकपञ्चजातत्वा-
न्वयधीसामान्यं प्रति पञ्चपदं पञ्चशक्तमित्येवं
रूढिज्ञानत्वेन न विरोधित्वं तादृशधोषत्वेऽपि
कर्मणादिशब्देभ्यस्तद्विषये देवदेवदत्तमात्रं
नापि पञ्चपदपञ्चतादृशधोषं प्रत्येव तथा विरो-
धित्वं रूढिज्ञानदशायामपि सत्तदायस्य लक्षणया
शक्तिमन्नेव वा पञ्चपदस्य पञ्चजातत्वेन कुतुह-
लोपस्य सर्वत्रयपदमात्रं तदायवयवशक्त्या पञ्च-
पदपञ्चपदपञ्चधर्मिकपञ्चजातत्वात्त्वययोधं प्रत्येव
रूढिज्ञानत्वेन प्रतिवन्धकत्वम् । नच कुतुह-
लस्य पञ्चत्वेन रूढिभ्रमदशायां तादृशेषु कुतुहल-
योधो न स्याद्विरोधिना रूढिधियः सत्त्वादिति
वाच्यं पञ्चान्यधर्मिकत्वेनेन पञ्चत्वादवच्छिन्नविशे-
ष्यताकत्वस्योक्तत्वात् । पञ्चत्वेन कुतुहलस्यापि
सत्तदायशक्त्यधोदशायामवयवशक्त्या पञ्चजातं
कुतुहलमिच्छाकारकधीस्वीकारे तु कुतुहलदिशक्त्य-
ज्ञानापत्त्येनापि प्रतिवन्धं विशेषणीयम् । नच
यत्र तात्पर्यादिधीविनागाद्योग्यताभ्रमादिना-
प्रतिवन्धाद्वा रूढोपस्थिते पक्षे योगार्थस्य
पञ्चगणिकारुण्यस्यचावयवशक्त्या पञ्चजा-
तत्वेन कुतुहलदिधो न स्यात् विरोधिनी
रूढिज्ञानस्य सत्त्वादिति वाच्यं मीमांसकाना-
मिच्छत्वात् ते हि मूल्यं भोजयेत्वादावपि
गृहादौ रूढिधोषत्वं मन्त्रपादिपदानामवयव-
शक्त्या मन्त्रपादकलादेन मन्यन्ते वोधं भ्रमत्वा
ग्रहणात्कृत्स्नित्वेन रूढार्थगोचरतत्त्वद्वय-
तादृशान्तरभावविशिष्टत्वेन रूढिज्ञानस्य विरो-
धितायाः सुवचत्वात् । यदि च सत्तदाय एव
पञ्चत्वेन पञ्चगणिकत्वेन च शक्तिः प्रमासमाया
पञ्चजातं पञ्चमिच्छाकारको वोधः प्रामाणिक-
तद्गर्भे च पञ्चगणिकत्वेन कुतुहलस्य नान्य-
योधोः तदायवयवशक्त्यापञ्चपदस्य पञ्चपदपदक-
शब्दशब्देति प्रतिवन्धकत्वं निच्छेदनीयं तदु-
क्तत्वेन तदिपयितायापकविधितत्त्वमात्रं
तदवयव इव तन्नायविशिष्टम् । यत्तु सावयव-
शक्त्या पञ्चपदपदस्य पञ्चगणिकत्वेनान्ययोधं
प्रति पञ्चत्वं हेतुस्तत्र चाप्यस्य विशेष्यत्वं तदव-
च्छेदकत्वं वा कारकस्य तु समयापत्तादाता
वा प्रत्यावृत्तिरित्येतावतेव योगार्थमप्याद्या
कुतुहलदेवोध्युदाससम्भवात् उक्तमेव प्रति-
वन्धकतायां सामाभावः पञ्चत्वं पञ्चपदप्रयो-
गोपाधिरिति प्राचीनप्रवादस्याप्युक्तार्थ एव
मध्ययुगमादिति तत्तु पञ्चपदपञ्चजातशक्तिक-
स्यापि पुनः पञ्चगणिकत्वेनावयवशक्त्या कुतु-
हलस्य बोधादुद्यमप्रज्ञात् न विनापत्तिरुभय-
विरोधात् नच रूढिज्ञानकालीनमेव योगार्थस्य
बोधं प्रत्युत्तरीया पञ्चत्वस्य हेतुत्वं तथा
नच रूढिज्ञानदशायामपि तदवयवकापीनस्य
पञ्चजातस्य कुतुहलोपस्य सामान्यसामयो-
गधिया पुनरुपपत्तेः रूढिज्ञानागमनागम-
नीयतादृशबोधं प्रति विशेषणीं पुनरुपपत्त्या-
भ्रमज्ञानं तदवयवस्य चातिगौरवात् । यद्यपि

पञ्चजननकर्तृषु पञ्चादिपदानां शक्तिसत्त्वेऽपि
पञ्चपदस्य तादृशेषु बोधः परन्तु पञ्चत्वमात्रेण
योगार्थमप्याद्या पञ्चजातत्वप्रकारकबोधसा-
मान्यं प्रत्येव पञ्चत्वविशिष्टे रूढिज्ञानस्य काव-
चेन विरोधित्वान् पञ्चान्यधर्मिकत्वादेर्गौरवेण
प्रतिवन्धकोत्पत्तिरित्यादौ योगरूढं नामैव
नास्ति युधिष्ठिरादिशब्दादि रणस्थिरत्वादिकं
योगार्थं परित्यज्यैव वैजात्यादिप्रकारेण कुन्ती-
पुत्राद्यवगमात् । यदुक्तमभियुक्तेः ।
या वृत्तिरुपपत्त्यर्थं सेयमत्रोपपादिता ।
अतस्तत्त्वात् तत्रैव यत्र रूढिर्विरोधिनी ।
पञ्चजं मनसादेवोपपन्नानां युधिष्ठिरः ।
इति । तदेतदेवाकरणमतं पञ्चगमकौत्यादितः
पञ्चजातं पञ्चमकौत्याद्यनुभवस्य न्यायमीमां-
सादिपक्षतत्त्वसिद्धत्वेन गौरवस्य प्रामाणि-
कत्वादनादेयमन्यथा अवयवशक्तेरपि प्रतिवन्ध-
तायामप्रवेशापत्तेर्लाघवे पञ्चजातत्वप्रकारक-
शब्दसामान्यं प्रत्येव रूढिधियः प्रतिवन्धकत्वस्य
सुवचत्वात् । नन्वेवं द्वये सरसिजमकौत्यादितो
द्रव्यनिष्ठं सरोजमिव द्रव्याभिन्ने सरसि जातं
पञ्चमपि प्रतीयेत नामार्थयोरभेदान्वये तन्नस्य
नामोः समानविभक्तिकत्वस्यानयादिति चेत्
सत्त्वं सविभक्तिकनामार्थस्य नामान्तरार्थान्वये
वृत्तिशब्देकदेशान्वेनैव समानविभक्तिकनामा-
न्तरेण स्मारितत्वस्य तन्तयायाः स्वीकार्यत्वा-
दिति ।
यद्यदाकाङ्क्षितं योग्यं सन्निधानं प्रपद्यते ।
तेन तेनान्वितः स्वार्थः पदेः समधिगम्यते ॥
इति रूढार्थयोगार्थयुग्मपदुपस्थितौ तयो-
राकाङ्क्षादितात्पर्यादाद्यन्वययुद्धिस्यल एव
योगार्थस्य रूढार्थस्य वा नान्यत्रान्वयो नतु
तयोरेव मित्यः साकाङ्क्षत्वं अन्यत्र योगार्थस्य
बोधने रूढिधियः प्रतिवन्धकत्वं वा प्रमाणा-
भावात् एवमयं यत्र योगरूढिभ्याप्येयोस्तात्-
पर्याद्यनृदादिरोधिसमवधानाद्वा न प्रथममन्य-
योधोक्त्य योगार्थमप्याद्या पञ्चजातत्वेन कुतु-
हलदेः सत्तदायशक्त्या च पञ्चत्वेन सत्त्वकामस्य
बोधो भवत्येवेति मयिहमन्तं दर्शयति ।
'रूढार्थेऽन्यथा यत्र यदाकाङ्क्षादिनिधयः ।
तदेव तत्र योगार्थस्यान्वयो मणिकमन्तः ॥'
सत्तदायशक्त्युपस्थापिते पञ्चान्तररूपमुपस्थापिते
वा यत्र धर्मिण्यवान्तरवृत्तिभ्याप्येस्य यदा-
काङ्क्षानिधयादिस्तदैव तत्र तद्वान्वयोप उक्त-
यते सम्भूतसामयोक्तत्वात् रूढार्थभिन्ने योगार्थ-
स्यान्ययोध्युदासाय तु रूढ्येणापद्वारिता-
प्रवादो रूढार्थमात्रे योगार्थस्यान्ययोधसामयो-
क्त्याभिप्रायक इति धिन्तामयित्वात्मसम् ।
योगरूढं विभजते ।
'सामानिकं तद्विज्ञानमिति तत्तु द्विविधं भवेत् ।
योगरूढं तदवयवस्य समान्यवयवस्यैव ॥'
तत्तु योगरूढं सामानिकं समान्यवयवं तदव-
यवस्यैव तद्विज्ञानं तादृशवादि । उदन्तस्य

पञ्चादियोगरूढस्य सामासिक एवान्तर्भाव
इति नाधिक्यम् ॥ १० ॥)
योगवाचः, पुं, (योगस्य वाचः । योगं वाचय-
तीति । वच् + णिप् + ण्यच् वा ।) अनुस्वारः ।
विभर्गः । निष्ठाभ्रजीयः । उपाभ्रानीयः । इति
याकरणम् ॥
योगवाची, स्त्री, (योगं वाचयतीति । वच् + णिप्
+ ण्यच् । ततो ङीष् ।) चारविशेषः । यथा,—
"खण्डेस्तु खण्डिकासुप्ती योगवाची सुवर्धिका ।"
इति हेमचन्द्रः ॥
पारदश्च ॥ (पुं, रोगविशेषे मिश्रितागामौषधानां
प्रयोगः । यथा,—
"योगवाहिरथाः सर्वे सर्वरोगगणयन्ते ॥"
इति वैद्यकरसेनसारसंग्रहे रक्तपित्ताधिकारे ॥)
योगसारः, पुं, (योगस्यौषधप्रयोगस्य सारः ।)
सर्वरोगहरणोपायः । यथा,—
धन्वन्तरिखवाच ।
"सर्वरोगहरं विद्धं योगसारं वदाम्यहम् ।
श्रुतुं सुश्रुत ! संचेपात् प्राणिनां जीवहेतवे ॥
निमेषादिर्द्विःकालश्चिन्ताभिः षड्विधो भवेत् ॥
कषायकटुतिक्ताम्लरूक्षाहारादभोजनात् ।
चिन्तायवाययायामभयशोकप्रजागरात् ॥
उच्चैर्भाष्यतिभाषाच कर्मयोगातिकर्षणात् ।
वायुः कुप्यति पर्यन्ते जीर्णान्ने दिनचक्षये ॥
उष्णान्नसवणचारकटुकाजीर्णभोजनात् ।
तीक्ष्णतापान्नसन्तापमदक्रोधनिधेययात् ॥
विदाहकावे सक्तस्य मध्याह्ने जलदागमे ।
श्रीष्णकावेऽह्नरात्रेऽपि पित्तं कुप्यति देहिनः ॥
खादन्नसवणस्निग्धगुरुशीतातिभोजनात् ।
नयामपिच्छणानूपमायाभिस्तन्दिसेवनात् ॥
अथवायो दिवाखप्रश्यासनसंस्त्रादिभिः ।
कफः प्रदोषे भुक्ते च वसन्ते च प्रकुप्यति ॥
पारुष्यमूलसङ्कोचतोद्विष्टभभोजनात् ।
खरता सुप्तता हर्षरौच्यस्तन्मनशोषणम् ॥
श्यावत्वमङ्गविशेषवयवनाशमवर्णनम् ।
मायोलेङ्गानि तैर्युक्तं रोगं वातात्मकं वदेत् ॥
दाधोग्रपादसङ्केदकोपरागपरिचयाः ।
कङ्कमश्ववेगमथस्वेदमृच्छांतिहृदयमाः ॥
हारिद्रं हरिततप्तं पित्तनिहानि तैल्यः ।
स्नेहोपदेहमाधुमं पित्तकारित्वमनम् ॥
स्नेहोपदेहमाधुमं पित्तकारित्वमनम् ॥
कण्डुनिद्राभियोगश्च लक्षणं कक्षसमापम् ॥
हेतुलक्षणसंस्मर्गादिवाद्यादि हिदीपणम् ।
सर्वहेतुसत्तुपमं त्रिजिह्वं सामिपातिकम् ॥
दोषधातुमलाधारो देहिनो देह उच्यते ।
तेषां समुत्पत्तारोग्यं चयदृष्टौ विपर्ययः ॥
रसायनादिभेदोऽप्यन्यमन्यथा धातवः ।
पातपित्तकफा दोषा विष्णुवाद्या मलाः स्त्रुताः ।
वायुः शीतो जडः स्रग्भः खरो रूच्योऽप्यरी
वर्तते ।
पिचमरकटुकाश्च पत्तोऽप्यरोगकारकम् ॥
मधुरो लघुः क्षिप्तो गुरुः श्लेष्मातिपिच्छिः ।

गुदयोण्याग्रयो वायुः पित्तं पक्वाशयस्थितम् ॥
कफस्यामाशयं स्थानं कण्ठो रुद्धसन्धयः ।
कटुतिक्तकषयाश्च कफपित्तादिसंश्रयः ।
कदम्बलवणाः पित्तं स्वादूष्णलवणाः कफम् ॥
एत एव विषयं स्ताः समायेषां प्रयोजिताः ।
भवन्ति रोगिण्यां शान्त्यै सुस्थानां सुखहेतवः ॥”

इत्यादि गारुडे १७२ अध्यायः ॥

(योगस्य सारः । शिवस्तवात्मको ग्रन्थविशेषः ॥)

योगाधमनं, स्त्री, (योगनाधमनम् ।) कृत्वेन वन्ध-
कम् । यथा,—

“योगाधमनविक्रीतं योगदानप्रतिग्रहम् ।

यत्र वायुपथिं पश्येत् तत् सर्वं विनिवर्त्तयेत् ॥”

इति मनुः ॥

अस्य विवरणं योगदानशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

योगारङ्गः, पुं, (योगेन ऋतुयोगेन आरङ्गः ।)
नारङ्गः । इति राजनिर्घण्टः ॥

योगारूढः, त्रि, (योगं विषयनिवृत्तिं यमादिकं वा
आरूढः ।) इन्द्रियभोग्येषु शब्दादिषु तत्तुसाधन-
कर्मसु चानासक्तः । तस्य लक्षणं यथा,—
“यदा हि नेन्द्रियार्थेषु न कर्मस्वरुपञ्जते ।
सर्वसङ्कल्पसंन्यासी योगारूढस्तदोच्यते ॥”

इति श्रीभगवद्गीतायाम् । ६ । ४ ॥ ॥

“कौटुम्भीयं योगारूढो यस्य शमः कारण-
सुच्यते इत्यत्राह यदेति । इन्द्रियार्थेषु इन्द्रिय-
भोग्येषु शब्दादिषु तत्तुसाधनेषु च कर्मसु यदा
नानुपञ्जते आसक्तिं न करोति । तत्र हेतुः
आसक्तिस्तुलभूतान् सर्वान् भोगविषयान्
कर्मविषयाश्च सङ्कल्पान् संन्यसितुं त्यक्तुं शीलं
यस्य सः । तदा योगारूढ उच्यते ॥” इति तट्टी-
कायां श्रीधरस्वामी ॥

योगासनं, स्त्री, (योगस्यासनं योगसाधनमासन-
मिति वा ।) ब्रह्मासनम् । ध्यानासनम् । इति
हेमचन्द्रः । २ । ५०३ ॥ (तत्तु पद्मासनादि ।
यथा, भट्टिकाये । ७ । ७७ ।

“इत्युक्त्वा सर्वं एवास्तुर्वह्ना योगासनानि ते ॥”

“योगासनानि पद्मासनानि ॥” इति तट्टीकायां
जयमङ्गलभरतमल्लिकौ ॥

योगिदण्डः, पुं, (योगिनां दण्डोऽवलम्बनयष्टिः ।)
वेद्यः । इति राजनिर्घण्टः ॥

योगिनी, स्त्री, (योगीऽख्यस्या इति । योग + इनिः ।
ढीप् ।) योगयुक्ता नारी । (यथा, मार्कण्डेये ।
५२ । ३१ ।

“तेऽमे ब्रह्मवादिन्यौ योगिन्यौ चाप्युभे दिव् ॥”)

भगवत्याः स्त्रीरूपा आवरणदेवता । सा
कोटिविधा । तासां मध्ये चतुःषष्टिः प्रधानाः ।
यथा । नारायणी १ गौरी २ शाकम्भरी ३
भीमा ४ रक्तदन्तिका ५ भामरी ६ मार्वती ७

दुर्गा ८ कात्यायनी ९ महादेवी १० चण्डवष्टा
११ महाविद्या १२ महातपा १३ सावित्री १४
ब्रह्मवादिनी १५ भृङ्गकाली १६ विशालाक्षी १७

रुद्राणी १८ कृष्णापङ्कजा १९ अमिन्वाला २०
रौद्रसखी २१ कालरात्रिः २२ तृपस्विनी २३

मेघसूना २४ सहस्राक्षी २५ विष्णुमाया २६
नन्दोदरी २७ महोदरी २८ सुक्तकेशी २९
घोररूपा ३० महाबला ३१ श्रुतिः ३२ स्मृतिः
३३ धृतिः ३४ तुष्टिः ३५ पुष्टिः ३६ मेधा ३७
विद्या ३८ क्षमाः ३९ सरस्वती ४० अपर्णा ४१
अम्बिका ४२ योगिनी ४३ डाकिनी ४४
शाकिनी ४५ हारिणी ४६ डाकिनी ४७
जाकिनी ४८ त्रिदशेश्वरी ४९ महाघञ्जी ५०
सर्वमङ्गला ५१ लज्जा ५२ कौशिकी ५३
ब्रह्माक्षी ५४ माहेश्वरी ५५ कौमारी ५६
वैष्णवी ५७ ऐन्द्री ५८ नारसिंही ५९ वाराही
६० चासुखा ६१ शिवदूती ६२ विष्णुमाया ६३
मातृका ६४ । इति दृष्टान्तिकेश्वरपुराणोक्त-
दुर्गापूजापद्धतिः ॥ अपि च ।

“ब्रह्माणी चण्डिका रौद्री गौरीन्नाणी तथैव च ।
कौमारी वैष्णवी दुर्गा नारसिंही च कालिका ॥
चासुखा शिवदूती च वाराही कौशिकी तथा ।
माहेश्वरी शाङ्करी च जयन्ती सर्वमङ्गला ॥
काली कपालिनी मेधा शिवा शाकम्भरी तथा ।
भीमा शान्ता भामरी च रुद्राणी चाम्बिका

तथा ॥

चमा धात्री तथा स्वाहा स्वधापर्णा महो-

दरी ॥

घोररूपा महाकाली भद्रकाली भवङ्करी ॥

क्षेमङ्करी योगचण्डा चण्डोया चण्डनायिका ।

चण्डा चण्डवती चण्डौ महाभोगा प्रियङ्करी ॥

वलविकरिणी देवी वलप्रमथिनी तथा ।

मनोन्मथिनी देवी च सर्वभूतस्य दामिनी ॥

उमा तारा महाविद्या विजया च जयः तथा ।

पूर्वोक्ताः शैलपञ्चाद्या योगिन्यस्तैः व याः

क्रमात् ॥

ताभिराभिष्ट संहिताश्चतुःषष्टी च योगिनीः ।

पूजयेन्मङ्गलस्थान्तः सर्वकामार्थसिद्धये ॥”

इति कालिकापुराणे ६२ अध्यायः ॥ ॥

अष्टयोगिन्यो यथा,—

“ततोऽष्टपञ्चमस्य पूजयेदष्टयोगिनीः ॥

शैलपुत्री चण्डवष्टा स्कन्दमातरमेव च ।

कालरात्रिश्च पूर्व्यादिचतुर्दिक्षु प्रपूजयेत् ॥

चण्डिकामथ कुप्याक्षीं तथा कात्यायनीं शुभाम् ।

महागौरीं चाम्बिकीये नैऋत्यादिषु पूजयेत् ॥”

इति तन्त्रे ५३ अध्यायः ॥ ॥

तिथिविशेषे दिव्यशेखरावस्थितयोगिन्यो यथा,—

“ब्रह्माणी संस्थिता पूर्वे प्रतिपन्नवमीतिथौ ।

माहेश्वरी चोत्तरे च द्वितीयादशमीतिथौ ॥

स्थिताभ्ये च कौमारी तृतीयाकादशीतिथौ ।

नारायणी च नैऋत्ये चतुर्थीद्वादशीतिथौ ॥

पञ्चम्याश्च त्रयोदश्यां वाराही दक्षिणे तथा ।

मष्टाश्चैव चतुर्दश्यामिन्द्राणी पश्चिमे स्थिताः ।

सप्तम्यां पौर्णमास्याश्च चासुखा वायुगोचरे ।

अष्टम्यामावास्यायश्च महालक्ष्मीशमोचरे ॥

योगिनीसंमुखे नैव गमनादि प्रकारयेत् ॥”

इति गारुडे ५६ अध्यायः ॥ ॥

अपि च ।

“प्रतिपन्नवमी पूर्वे रामा रुद्राश्च पावके ।

शरत्तयोदशी यात्ये वेदा मामाश्च नैऋते ॥

षष्ठी चतुर्दशी पश्चात् वायव्यां सुनिर्गुप्ता ।

द्वितीया दशमी यत्ते ऐशानां चाष्टमी कुहूः ॥

वामे शुभकरी देवी न्यलुदा दक्षिणे स्थिता ।

वधवन्धकरी चात्रे एष्टे सर्वार्थसाधनी ॥”

इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥ ॥

तत्कालयोगिनी यथा,—

“यस्यां दिक्षुदयं यानि ततो यामाहंभुक्त्वा ।

भ्रमन्ती तेन मार्गेण भवेत्तत्कालयोगिनी ॥

प्राची धनेश्वरहृताश्रनकौण्डेय-

वायव्यवारुण्यमाधिप्रशङ्करेण ।

एतु क्रमाद्विवसति प्रतिपन्नवन्त्योः

एष्टे स्थिता शुभकरी गिरिराजपुत्री ॥”

इति समयान्तम् ॥ ॥

अथ योगिनीसाधनम् । भूतडामरे ।

“अथातः संप्रवक्ष्यामि योगिनीसाधनोत्तमम् ।

सर्वार्थसाधनं नाम देहिनां सर्वसिद्धिदम् ॥

अतिगुह्या महाविद्या देवानामपि दुर्लभा ।

यासामभ्यर्चनं कृत्वा यक्षेशोऽभूदनाधिपः ॥

तासामाद्यां प्रवक्ष्यामि सुराणां सुन्दरीं प्रिये ।

अस्या अभ्यर्चनेनैव राजत्वं लभते नरः ॥

अथ प्रातः ससुत्याय कृत्वा स्नानादिकं शुभम् ।

प्रासादश्च वसासाह कुर्वादाचमनं ततः ॥

प्रणवान्ते सप्तमारे हूँ पट् दिग्बन्धनं चरेत् ॥

प्राणायामं ततः कुर्यात् मूलमन्त्रेण मन्त्रवित् ।

मङ्गलं मायया कुर्यात् पद्ममण्डलं लिखेत् ॥

तस्मिन् पक्षे महामन्त्रं जीयन्त्यां समाचरेत् ।

पीठे देवीं समावाह्य ध्यायेद्देवीं जगत्प्रियाम् ॥

पूर्वचन्द्रनिभां गौरीं चित्राक्षरधारिणीम् ।

पीनोत्तुङ्गकुचां रामां सर्वधामभयप्रदाम् ॥

इति धृत्वा च कृत्वेन दद्यात् पाद्यादिकं शुभम् ।

पुनर्धूपं । गवैद्यैश्च नैवेद्यं मूलमन्त्रतः ।

गन्धचन्दनताम्बूलं सकपूर्वं सुशीमनम् ॥

प्रणवान्ते सुवनेशी आगच्छ सुरसुन्दरि ।

वक्षेभ्यां जपेन्मन्त्रं त्रिसन्ध्यां दिने दिने ॥

सहस्रैकप्रमाणेन ध्यात्वा देवीं सदा बुधः ।

मासान्ते याप्य दिवसं वलिपूर्णां सुशीमनाम् ।

कृत्वा च प्रणयेन्मन्त्रं निशीथे याति सुन्दरी ।

शुद्धं साधकं भवा याति सा साधकाकये ॥

सुप्रसन्ना साधकाश्च सदा स्मरन्सखी ततः ।

दृष्ट्वा देवीं साधकेन्दो दद्यात् पाद्यादिकं शुभम् ॥

सुचन्दनं सुमनसो ज्ञात्वाभिजपितं वदेत् ।

मातरं भक्तिर्नी वापि भार्या वा भक्तिभावतः ॥

यदि माता तदा विचित्रं त्रयश्च सुमनोहरम् ।

भूपतिवत् प्रार्थितं यत्तद्ददाति दिने दिने ।

पुत्रवत् प्राति तं लोकं सर्वं सर्वं सुनिश्चितम्

स्वसा ददाति त्रयश्च दिव्यवस्त्रं तथैव च ।

दिशां कन्यां समानीय नागकन्यां दिने दिनं ॥

वदत्यङ्गवति भूतश्च भविष्यतीति यत् पुनः ।

तत् सर्वं साधकेन्द्राय निवेदयति निश्चितम् ॥

यत् यत् प्रार्थयते सर्वं ददाति सा दिने दिने ।
भ्रातृवत् पाति तं लोके कामनाभिर्मनोगतेः ॥
भाष्या स्याद्यदि सा देवी साधकस्य मनोहरा ।
राजेन्द्रः सर्वराजानां संसारे साधकोत्तमः ॥
स्वर्गे मर्त्ये च पाताले गतिः सर्वत्र निश्चितम् ।
यद्यद्ददाति सा देवी कथितं नैव शक्यते ॥
तथा सार्द्धं संभोगं करोति साधकोत्तमः ।
अन्यस्त्रीगमनं त्यक्त्वा अन्यथा नश्यति भुवम् ॥२॥
ततोऽन्यत् साधनं वक्ष्ये निर्मितं ब्रह्मणा पुरा ।
नदीतीरं समासाद्य कुण्यात् स्नानादिकं ततः ॥
पूर्ववत् सकलं कार्यं चन्दनैर्मण्डलं लिखेत् ।
स्वमन्त्रं तत्र संलिख्यावाह्य ध्यायेन्नमोहराम् ॥

कुरङ्गनेत्रां शरदिन्द्रवक्त्रां

विष्वाधरां चन्दनगन्धलिप्ताम् ।

चीनांशुकां पीनकुचां मनोचां

श्यामां सदा कामदुषां विचित्राम् ॥

एवं ध्यात्वा जपेद्देवीमगुरुधूपदीपकैः ।
गन्धं पुष्परसश्चैव ताम्बुलादींश्च मूलतः ॥
तारं माया गच्छ मनोहरे पावकवल्गभा ।
कृत्वाद्युतं प्रतिदिनं जपेन्मन्त्रं प्रसन्नधीः ॥
मासान्ते याप्य दिवसं कुण्याच्च जपसुत्तमम् ।
आनिशीर्थं जपेन्मन्त्रं ज्ञात्वा च साधकं दृढम् ॥
गत्वा च साधकाभ्यासे सुप्रसन्ना मनोहरा ।
ततोऽर्चिता प्रसन्ना सा पुण्याति प्रार्थिष्व यत् ॥
स्वर्णशतं साधकाय ददाति सा दिने दिने ।
सावश्रेष्ठं व्ययं कुण्यात् स्थिते तत्तु न दास्यति ॥
अन्यस्त्रीगमनं तस्य न भवेत् सत्यभीरितम् ।
अथाह्नगतिसंस्तस्य भवतीति न संशयः ॥
इयं ते कथिता विद्या सुगोप्या यां सुरासुरैः ।
तव स्नेहेन भक्त्या च वक्ष्येऽहं परमेश्वरि ॥२॥
ततोऽन्यत् साधनं वक्ष्ये श्शुश्रूषकमनाः प्रिये ।
गत्वा वटतलं देवीं पूजयेत् साधकोत्तमः ॥
प्राणायामं षडङ्गं माययाय समाचरेत् ।
सद्योमांसं वलिं दत्त्वा पूजयेत्तं समाहितः ॥
अथ्येसुच्छिष्टरक्तेन दद्यात्तस्यै दिने दिने ।
प्रचण्डवदनां गौरीं प्रकविष्वाधरां प्रिये ॥
रक्ताम्बरधरां वालीं सर्वकामप्रदां शुभाम् ।
एवं ध्यात्वा जपेन्मन्त्रमयुतं साधकोत्तमः ॥
सप्रदिनं समभ्यर्च्य चाष्टमे विधिवच्चरेत् ।
कायेन मनसा वाचा पूजयेच्च दिने दिने ॥
तारं माया तथा जूषं रक्ष कर्मणि तद्वहिः ।
आगच्छ कनकान्ते तु वतिः खाद्या महामगुः ।
आनिशीर्थं जपेन्मन्त्रं वलिं दत्त्वा मनोहरम् ॥
साधकेन्द्रं दृढं मत्वा आयाति साधकाक्षयम् ।
साधकेन्द्रोऽपि तां दृष्ट्वा दद्यादध्यादिकं ततः ॥
ततः सपरिवारेण भाष्या स्यात् कामभोजनम् ।
पञ्चभूषादिकं त्यक्त्वा याति सा निजमन्दिरम् ॥
एवंभाष्या भवेन्नित्यं साधकाज्ञानरूपतः ।
आत्मभाष्यां परित्यज्य भजेत्तां विचक्षणः ॥३॥
ततः कामेश्वरीं वक्ष्ये सर्वकामफलप्रदाम् ।
प्रणवं भुवनेशान्तीं चागच्छ कामेश्वरि ततः ।
वक्ष्येभाष्या महामन्त्रं साधकानां सुखावधम् ।

पूर्ववत् सकलं कृत्वा भूर्जपत्रे सुशोभने ॥
गौरीचनाभिः प्रतिमां विनिर्माय खलङ्कृताम् ।
श्रय्यामारुह्य प्रणयेन्मन्त्रमेकमनास्ततः ॥
सहस्रैकप्रमाणेन मासमेकं जपेद्बुधः ।
दृतेन मधुना दीपं दद्याच्च सुसमाहितः ॥
कामेश्वरीं श्रयाद्यास्यां चलत्खल्लनलोचनाम् ।
सदा लोलगतिं कान्तां कुसुमाक्षशिलीमुखीम् ॥
एवं ध्यात्वा जपेन्मन्त्रं निशीथे याति सा तदा ।
दृष्ट्वा तु साधकः श्रेष्ठामाज्ञां देहीति तां वदेत् ॥
स्त्रीभावेन सुदा तस्यै दद्यात् पाद्यादिकं ततः ।
सुप्रसन्ना तदा देवी साधकं तोषयेत् सदा ॥
अन्नादौरनिमोगेन पवित्व पात्रयेत् सदा ।
नीत्वा राज्ञीं सुखैश्वर्यैर्दत्त्वा च विपुलं धनम् ॥
वस्त्रालङ्कारद्रव्यादीन् प्रभाते याति निश्चितम् ।
एवं प्रतिदिनं तस्य सिद्धिः स्यात् कामरूपतः ॥४॥
ततः पटे विनिर्माय पुत्तलिं ध्यानरूपतः ।
सुवर्णवर्णां गौराङ्गीं सर्वालङ्कारभूषिताम् ॥
नृपराजदहाराद्यां रम्यां पुष्करक्षय्याम् ।
एवं ध्यात्वा जपेन्मन्त्रं दत्त्वा च पाद्यसुत्तमम् ॥
सचन्दनेन पुष्पेण जातीपुष्पेण यत्नतः ।
गुग्गुलुं धूपदीपौ च दद्याच्छूलैः साधकः ॥
मन्त्रस्तु ।
तारं मायां तथागच्छ रतिसुन्दरिपदं ततः ।
वङ्गिजाया चाष्टसहस्रं जपेन्मन्त्रं दिने दिने ॥
मासान्ते दिवसं प्राप्य कुण्यात् पूजादिकं शुभम् ।
दृतेदीपं तथा गन्धं पुष्पं ताम्बूलमेव च ॥
तावन्मन्त्रं जपेद्द्विहान् यावदायाति सुन्दरी ।
ज्ञात्वा दृढं साधकेन्द्रं निशीथे याति निश्चितम् ॥
ततस्तामर्चयेद्ब्रह्मा जातीकुसुममालया ।
सुसन्नुष्टा साधकेन्द्रं तोषयेदतिभोजनैः ॥
भूत्वा भाष्या च मा तस्मै ददाति वाञ्छितं वरम् ।
भूषादिकं परित्यज्य प्रभाते याति सा भुवम् ॥
साधकाज्ञानरूपेण प्रयाति सा दिने दिने ।
निर्जने प्रान्तरे देवि! सिद्धिः स्यान्नात्र संशयः ॥
त्यक्त्वा भाष्यां भजेत्तां अन्यथा नश्यति भुवम् ॥५॥
ततोऽन्यत् साधनं वक्ष्ये रुद्रहे शिवसन्निधौ ।
वेदायां सुवनेश्रीं चागच्छ पद्मिनि वल्गभा ॥
पावकस्य महामन्त्रं पूर्ववत् सकलं ततः ।
मण्डलं चन्दनैः कृत्वा मूलमन्त्रं लिखेत्ततः ॥
पञ्चाननां श्यामवर्णां पीनोत्तुङ्गपयोधराम् ।
कोमलाङ्गीं स्मरसुखीं रक्तोत्पलदलेक्षयाम् ॥
एवं ध्यात्वा जपेन्मन्त्रं सहस्रं दिने दिने ।
मासान्ते पूर्णिमां प्राप्य विधिवत् पूजयेत् सदा ॥
आनिशीर्थं जपेन्मन्त्रं दृढाभ्यासेन साधकः ।
सर्वत्र कुशलं ज्ञात्वा सा याति साधकाक्षयम् ॥
भूत्वा भाष्या साधकं हि साधयेद्विविधैरपि ।
भोगैर्दिव्यैर्भूषणैः पद्मिनी सा दिने दिने ॥
पवित्व पाति तं लोके नित्यं स्वर्गे च सर्वदा ।
त्यक्त्वा भाष्यां भजेत् तां साधकेन्द्रः सदा प्रिये ॥६॥
ततो वक्ष्ये महाविद्यां विष्णुमित्रेण धीमता ।
ज्ञात्वा यां साधिता विद्या वक्ता चातिवक्ता प्रिये ॥
मन्त्रस्तु ।

प्रणवान्ते महामाया नटिनि पावकप्रिया ।
महाविदेह कथिता गोपनीया प्रयत्नतः ॥
अशोकस्य तलं गत्वा स्नानं पूर्ववदाचरेत् ।
मूलमन्त्रेण सकलं कुण्याच्च सुसमाहितः ॥
त्रैलोक्यमोहिनीं गौरीं विचित्राम्बरधारिणीम् ।
विचित्रालङ्कृतां रम्यां नर्तकीवेशधारिणीम् ॥
एवं ध्यात्वा जपेन्मन्त्रं सहस्रं दिने दिने ।
मांसोपहारेः संपूज्य धूपं दीपं निवेदेयेत् ॥
गन्धचन्दनतामूलं दद्यात्तस्यै सुदा बुधः ।
मासमेकं तां भक्त्या पूजयेत् साधकोत्तमः ॥
मासान्ते दिवसं प्राप्य कुण्याच्च पूजनं महत् ।
अर्द्धरात्रौ भयं दत्त्वा किञ्चित् साधकसत्तमे ।
सुदृढं साधकं मत्वा याति सा साधकाक्षयम् ॥
विद्याभिः सकलाभिश्च किञ्चित्स्मरसुखी ततः ।
वरं वरय शीघ्रं त्वं यत्ते मनसि वर्तते ॥
तत् श्रुत्वा साधकश्चेष्टो भावयेन्ननसा धिया ।
मातरं भगिनीं वापि भाष्यां वा प्रीतिभावतः ।
कृत्वा सन्तोषयेद्ब्रह्मा नटिनी तत् करोत्यक्षम् ॥
माता स्याद्यदि सा देवी पुत्रवत् पाति तं सुदा ।
स्वर्णशतं सिद्धिद्रव्यं ददाति सा दिने दिने ॥
भगिनी यदि सा कन्या देवस्य नागकन्यकाम् ।
राजकन्यां समानीय ददाति सा दिने दिने ।
अतीतानागतां वार्त्तां सर्वं जानाति साधकः ॥
भाष्या स्यात् यदि सा देवी ददाति विपुलं धनम् ।
अन्नादौरुपचारेण ददाति कामभोजनम् ॥
स्वर्णशतं सदा तस्मै ददाति सा भुवं प्रिये ।
यत् यत् वाञ्छति तत् सर्वं ददाति नात्र संशयः ॥७॥
महाविद्यां प्रवक्ष्यामि सावधानावधारय ।
कुङ्कुमेन समालिख्य भूर्जपत्रे स्त्रियं सुदा ॥
ततोऽष्टदलमालिख्य कुण्याभ्यासादिकं प्रिये ।
जीवन्यासादिकं कृत्वा ध्यायेत् तत्र प्रसन्नधीः ॥
शुद्धस्फटिकसङ्काशां नानारत्नविभूषिताम् ।
मञ्जीरहारकेयूररत्नकुण्डलमण्डिताम् ॥
एवं ध्यात्वा जपेन्मन्त्रं सहस्रं दिने दिने ॥
प्रतिपदिनमारभ्य पूजयेत् कुसुमादिभिः ।
धूपदीपविधानैश्च त्रिसन्ध्यं पूजयेत्सुदा ॥
पूर्णिमां प्राप्य गन्धादौः पूजयेत् साधकोत्तमः ।
दृतेदीपं तथा धूपं निवेद्य मनोदमम् ॥
रात्रौ च दिवसे जप्यं कुण्याच्च सुसमाहितः ।
प्रभातसमये याति साधकस्यान्तिकं भुवम् ॥
प्रसन्नवदना भूत्वा तोषयेदतिभोजनैः ।
देवदानवगन्धर्वविद्याधुर्यक्षरक्षसाम् ॥
कन्याभी रत्नभूषाभिः साधकेन्द्रं सुहृदुम् ॥
चर्यं चोप्यादिकं द्रव्यं दिव्यं ददाति सा भुवम् ॥
स्वर्गे मर्त्ये च पाताले यद्गच्छ विद्यते प्रिये ।
आनीय दीयते सर्वं साधकाज्ञानरूपतः ॥
स्वर्णशतं सदा तस्मै ददाति सा दिने दिने ।
साधकाय वरं दत्त्वा याति सा निजमन्दिरम् ॥
तस्या वरप्रसादेन चिरजीवी निरामयः ।
सर्वज्ञः सुन्दरः श्रीमान् सर्वगो भवति भुवम् ।
रेने सार्द्धं तथा देवि साधकेन्द्रो दिने दिने ॥
मन्त्रस्तु ।

तारं मायां तथागच्छातुरागिणि मेधुनप्रिये ।
वह्निभायां मनुः प्रोक्तः सर्वसिद्धिप्रदायकः ॥
यथा मधुमती तु स्वात् सर्वसिद्धिप्रदा प्रिये ।
गुह्यात् गुह्यतरा विद्या तव स्नेहान् प्रकी-
र्त्तिता ॥ ८ ॥

देशुवाच ।

श्रुत्वा साधनं पुण्यं यच्चिन्तनीं सुखप्रदम् ।
यस्मिन् काले प्रकर्मयं विधिना केन वा प्रभो ।
अत्राधिकारिणः के वा समासेन वदस्व मे ॥
ईश्वर उवाच -

वसन्ते साधयेद्दधीमान् हविष्याशी जितेन्द्रियः ।
सदा ध्यानपरी भूत्वा तद्दर्शनमश्नोतु सुकः ॥
उज्ज्वले प्राप्ते वापि कामरूपे विशेषतः ।
स्थानेष्वेकतमं प्राप्य साधयेत् सुसमाहितः ।
अनेन विधिना स्वात्मा भविष्यति न संशयः ॥
देशाच्च सेवकाः सर्वे परं चात्राधिकारिणः ।
तारकब्रह्मणो भूयं विनायकाधिकारिणः ॥”
इति तत्त्वसारे योगिनीसाधनप्रकरणं समाप्तम् ॥
दशविधदशान्तर्गतदशाविशेषः । यथा,—
“स्वप्नसंभवं भूत्वा पञ्च तत्र विमिश्रयेत् ।
मङ्गलेन हृतः प्रेषो मङ्गलादिविनिश्चयः ॥
मङ्गला पिङ्गला धन्या भामरी भद्रिका तथा ।
उल्का सिद्धा सङ्कटा च योगिग्यष्टौ प्रकीर्त्तिताः ॥
अष्टैकं मङ्गला धत्ते प्रेषास्वैकैकवर्हिःकाः ।
पुनश्चार्कान्निवर्तन्ते चक्रवत् परिवर्तनात् ॥”
अपि च ।

“रोहिण्यादौ त्रिरावृत्त्या मङ्गलादौ यथाक्रमम् ।
उल्का सिद्धा सङ्कटा च अश्विन्यादिवये पुनः ॥”
एतावतामन्तर्दशा ।

“दशावर्षान्तु षट्त्रिंशद्भागं कृत्वा विनिर्दिशेत् ।
यन्तु यस्या हि यद्वर्षं तत्तद्भागं प्रकीर्त्तितम् ॥”
फलं यथा,—

“मङ्गला मङ्गलं धत्ते तुलभोगं सुखं तथा ।
गोगजान्धसहस्राणि गृहे तस्य दिने दिने ॥
पिङ्गला विविधं दुःखमन्नचिकादिसम्भवम् ।
इति नाशं शत्रुभ्यो धनधान्यागनादिकम् ॥
धन्या च सततं दत्ते सर्वत्र विजयादिकम् ।
शत्रुभ्यो रक्षते नित्यं मातृवत् परिपालयेत् ॥
भामरी विविधं दुःखमन्तःसम्भवम् ।
अकस्मात्तस्य दुर्दैवं विधिना प्रेरितं भवेत् ॥
भद्रिका विविधान् धत्ते सम्मानादिमनोरथान् ।
तुष्टा चेद्भद्रिका नित्यं दुर्गहः सुगृहायते ॥

उल्का याधिकारी प्रोक्ता नित्यं नानाभयप्रदा ।
उल्का यदि समायाति सुगृहो दुर्गहायते ॥
सिद्धा च साधयेत् सर्वं मन्त्रात्मघनादिकम् ।
यस्य तुष्टा भवेत् सिद्धा लक्ष्मीः स करे स्थिता ॥
सङ्कटा सङ्कटं दत्ते सुङ्कते धा घनादिकम् ।
सेव भाया सदा नित्यं गृही लब्धः फली यथा ॥”
इत्युद्बोधचन्द्रिका ॥

योगी, [न] पुं, (योगः अस्त्यस्येति । योग +
इति । यद्वा, युज समाधौ । युजिर् योगे वा +
“संपृचानुस्येति ।” ३। २। ४२ । इति धिगुणः ।)

योगयुक्तः । तस्य लक्षणादि यथा,—
“सर्वं लोके गृहेऽरण्ये सुखिष्वे चन्दने तथा ।
समता भावना यस्य स योगी परिकीर्त्तितः ॥”
इति ब्रह्मवैवर्त्ते गणपतिखण्डे ३५ अध्यायः ॥
अपि च ।
“आत्मौपम्येन सर्वत्र समं पश्यति योऽर्जुन ।
सुखं वा यदि वा दुःखं स योगी परमो मतः ॥”
इति श्रीभगवद्गीतायाम् ७ अध्यायः ॥
अन्यत्र ।

अथय ऊचुः ।

“भगवन् ! देवतारिण ! हिरण्यादिनिष्ठेन !
चत्वारो ह्याश्रमाः प्रोक्ता योगी नाम क
उच्यते ॥
सर्वकर्मणि संन्यस्य समाधिमवलं श्रितः ।
य आस्ते निश्चलो योगी स सत्याशी न पञ्चमः ॥
सर्वधामाश्रमाणां ह्येविधं श्रुतिर्दर्शितम् ।
ब्रह्मचार्यपकुब्जाणो नैष्ठिको ब्रह्मतत्परः ॥
योऽर्हो विधिवद्देवान् गृहस्थाश्रममात्रेण ।
उपकुब्जाणको ज्ञेयो नैष्ठिको मरणान्तिकः ॥
उदासीनसाधकश्च गृहस्थो द्विविधो भवेत् ।
अणानि त्रीण्युपाहृत्य त्र्यह्ना भार्याधनादिकम् ॥
एकाको यस्तु विचरेद्दुःखासीनः स मोक्षिकः ।
कुटुम्भभरणायतः साधकोऽसौ गृही भवेत् ॥
तपस्तप्यति योऽर्थेन यदेवान् कुहोति च ।
स्वाध्याये चैव निरतो वनस्थस्तपस्यो मतः ॥
तपसा कर्षितोऽर्थं यस्तु ध्यानपरी भवेत् ।
सत्यासिकः स विज्ञेयो वानप्रस्थाश्रमे स्थितः ॥
योगाभ्यासरतो नित्यमारुच्यर्जितेन्द्रियः ।
ज्ञानाय वर्त्तते भिक्षुः प्रीच्यते परमेष्ठिकः ॥
यश्चात्मरतिरेव स्थामित्यहो महासुनिः ।
सम्यग्दर्शनसम्पन्नः स योगी भिक्षुरव्यते ॥
ज्ञानसत्यासिनः केचिद्देवसत्यासिनः परे ।
कर्मसत्यासिनः केचिद्विविधाः परमेष्ठिकाः ॥
योगी च त्रिविधो ज्ञेयो भौतिकः सांख्य श्रवणं ।
हृतीयोऽन्याश्रमी प्रोक्तो योगसुत्तममास्थितः ॥”
इति कौर्म २ अध्यायः ॥

(तेषां स्त्रीसङ्गनिषेधो यथा,—
“यदि सङ्गं करोत्येव विन्दुस्तस्य विनश्यति ।
आयुःक्षयो विन्दुहरीनादसामर्थ्यं जायते ॥
तस्मात् स्त्रीणां सङ्गवर्ज्यं कुर्यादभ्यासमाद-
रात् ।

योगिनोऽङ्गस्य सिद्धिः स्यात् संततं विन्दुधार-
णात् ॥”
इति दत्तात्रेयसंहिता ॥

तेषां पथं यथा, हृद्योगप्रदीपिकायाम् ।
“गोघूमशालियवषष्ठिकशोभनान्नं
क्षीरादखण्डनवनीतसितामधूनि ।
शुष्कीकपोलकफलादिकपञ्चशार्कं
सुहादिद्विसुदकष यमोन्नपथम् ॥”
तेषामपथं यथा, तत्रैव ।
“कद्रुतिलतलवणोष्णहरीतशाक-
सौवीरतैलतिलसर्वपमस्युमदम् ।

आजादिमांसदधितक्रकुलत्थकोल-
पिन्वाकहिङ्गुलसुनादमपथमाहुः ॥”)

योगीश्वरः, पुं, (योगिनामीश्वरः ।) याज्ञवल्क्य-
सुनिः । (इति हेमचन्द्रे योगेश्वरवन्दर्शनात् ।
३। ५१ ॥) यथा,—
“योगीश्वरं याज्ञवल्क्यं सम्पूज्य सनयोऽनुवन् ।
वर्णाश्रमेतराणां नो ब्रह्म धर्मानश्रयतः ॥”
“योगिनां सनकादीनां ईश्वरः श्रेष्ठस्तं याज्ञ-
वल्क्यं संपूज्य ॥” इति मिताक्षरा ॥ त्रि,
योगिनां श्रेष्ठः । (यथा, मार्कण्डेये । ६६। २८ ।
“यजन्ति यानस्तमलेर्मनोभि-
योगीश्वराः केशवसुक्तिहेतुम् ॥”)

योगीश्वरी, स्त्री, (योगिनामीश्वरी ।) दुर्गा ।
यथा,—

“योगेश्वरादयो देवाः सनकान्तास्तपोधनाः ।
तेषां स्वामी तथा योगी ईश्वरी प्रभुपालना ॥
आत्मैन्द्रियमनादीनां संयोगो योग उच्यते ।
तेषां वा योगनादयोगी योगैश्वर्यविबोधना ॥”
इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः ॥
योगेश्वरः, पुं, (योगस्य ईश्वरः ।) याज्ञ-
वल्क्यः । इति हेमचन्द्रः । ३। ५१ ॥ (योगे-
श्वरे, त्रि । यथा, भागवते । ४। १६। ६ ।

“कपिलो नारदो हतो योगेश्वरः सनकादयः ।
तमन्वीशुर्भागवता ये च तत्तुल्योत्सुकाः ॥”)
योगेश्वरः, पुं, (योगानां ईश्वरः ।) श्रीकृष्णः ।

यथा,—
“ब्रह्म योगेश्वरे कृष्णे ब्रह्मण्ये धर्मवर्त्मणि ।
स्वां काष्ठामधुनोपेते धर्मेः कं शरणं गतः ॥”
इति श्रीभागवते १ स्कन्धे १ अध्यायः ॥
(शिवः । यथा, महाभारते । १३। १४। ३२३ ।
“नमस्ते भगवन् देव ! नमस्ते भक्तवत्सल ! ।
योगेश्वर ! नमस्तेऽस्तु नमस्ते विश्वसम्भव ! ॥”
देवहोचतनयः । यथा, भागवते । ८। १३। ३२ ।
“देवहोत्रस्य तनय उपहृतां दिवस्यते ।
योगेश्वरो हरेर्दंशो हृदयां सम्भविष्यति ॥”

योगेश्वरी, स्त्री, बन्धाकर्कोटकी । इति भाव-
प्रकाशः । (योगानामीश्वरी । दुर्गा । यथा,—
“त्वचं योगेश्वरी तथा—” इति चण्डीकव-
चम् ॥ योगयुक्ते, त्रि । यथा, मार्कण्डेये । ६७। ८ ।
“प्रजापतेः कश्यपाय सोमाय वरुणाय च ।
योगेश्वरेभ्यश्च सदा नमस्यामि कृताञ्जलिः ॥”)
योगेश्वरं, स्त्री, (योगे सन्निविष्टादिपूरणे इष्टम् ।)
सौसकम् । इत्यमरः । २। ६। १०५ ॥ (तथास्य
पण्यायः ।

“नामं महावलं चीनं पिष्टं योगेश्वरीसकम् ॥”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ।)
योग्यं, स्त्री, (योग्यत इति । युज् + यिच् + यत् ।)
अहिनामौघम् । वह्निनामौघम् । इत्य-
मरः । २। ४। ११२ ॥

योग्यः, त्रि, (योगाय प्रभवति । योग + “योगाद्-
यच् ।” ५। १। १०२ । इति यत् ।) प्रवीणः ।
योगार्हः । (यथा, रघुः । ६। २६ ।

“कान्त्या गिरा स्तुतया च योग्या
त्वमेव कल्याणि ! तयोस्तृतीया ॥”)

उपायी । शक्तः । इति मेदिनी हेमचन्द्रश्च ॥
(यथा, मार्कण्डेये । ७१ । १० ।

“अपत्नीको नरो भूप न योग्यो निजकर्म-
णाम् ॥”

योजनसाधनभूतः । यथा, ऋग्वेदे । १ । ६ । ६ ।

“ऋतस्य वा केशिना योग्याभिः ।”

“योग्याभिर्योजनसाधनभूताभी रज्जुभिः ।” इति
सायणः । शकुटादियोजनीयः । यथा, शत-
पथब्राह्मणे । १ । ३ । १ । १५ ।

“यो ह्येव हि योग्यं युञ्जन्त्यस्ति वै पत्न्या
अमेधं यदवाचोनम् ।”

“योग्यं योजनीयमनङ्गद्वयादिकम् ।” इति
तद्वाक्यम् । पुण्यनचर्चे, पुं । इति मेदिनी ।
ये, ४६ ॥

योग्यता, स्त्री, (योग्यस्य भावः । योग्य + तल् ।
टाप् ।) समता । इति लोकप्रचिद्धिः । (यथा,
मार्कण्डेये । ११५ । ६ ।

“तथान्यान्ययोग्यानि योग्यतां यान्ति कालतः ।
योग्यान्ययोग्यतां याति कालवशा हि
योग्यता ॥”)

शान्दबोधकारणावशेषः । स तु पादार्थानां
परस्परसम्बन्धे बाधभावाः । इति साहित्य-
दर्पणम् ॥ न्यायमते तत्पदार्थे तत्पदार्थवशा ।
यथा,—

“पदार्थे तत्र तद्वत्ता योग्यता परिकीर्तिता ।”
इति भाषापरिच्छेदः ॥

“योग्यतां निरूपयति पदार्थ इत्यादिना ।
एकपदार्थेऽपरपदार्थसम्बन्धो योग्यता इत्यर्थः ।
तज्ज्ञानाभावाच्च वद्विना सिध्यतीत्यादौ न
शान्दबोधः । नन्वेतस्या योग्यताया ज्ञानं
शान्दबोधात् प्राक् सञ्च न सम्भवति वाक्यार्थ-
स्यापूर्वत्वादिति चेन्न तत्तत्पदार्थस्मरणे सति
कर्त्तुं संशयरूपस्य कृत्स्नसंशयरूपस्यापि
योग्यताया ज्ञानस्य सम्भवात् । नयास्तु
योग्यताज्ञानं न शान्दज्ञाने कारणं वद्विना
सिध्यति इत्यादौ सके वद्विकरणकत्वाभाव-
रूपायोग्यताया निश्चयेन प्रतियन्यासं शान्द-
बोधः । तदभावनिश्चयस्य लौकिकसन्निकर्षा-
जन्मदोषविशेषाजन्मज्ञानमात्रे प्रतियन्यकत्वात्
शान्दे प्रतियन्यकत्वं सिद्धं योग्यताज्ञान-
विलम्बाच्च शान्दविलम्बोऽसिद्ध इति वदन्ति ।”

इति सिद्धान्तसुक्तावली ॥
योग्या, स्त्री, (योग्य + टाप् ।) अभ्यासः । (यथा,
रघुः । ८ । १६ ।

“अपरः प्रणिधानयोग्यया
मरुतः पञ्च शरीरगोचरान् ॥”

“अपरो रघुः प्रणिधानयोग्यया समाध्य-
भावेन ।” इति मल्लिनाथः । अर्कयोषित् ।
इति मेदिनी । ये, ७६ ॥ शब्दाभ्यासः । तत्-
प्रयोगः । पुरानी २ अमः ३ अर्थ्यासः ४ ।

तद्गुः खलूरिका । इति हेमचन्द्रः । १ । ४५२ ॥
(यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ६ अध्याये ।

“अथातो योग्यास्तृतीयमध्यायं यास्यास्यामः ।
अधिगतसर्वशास्त्रार्थमपि शिष्यं योग्योद्धार-
येत् । ह्येवादिषु स्नेहादिषु च कर्मपथसुप-
दिशेत् । सुबहुश्रुतीऽप्युक्तयोग्यः कर्मस्वयोग्यो
भवति । तत्र पुष्पफलाणावूकालिन्दकत्रपुष्प-
व्त्वारुकककार्वाकप्रभृतिषु ह्येवविशेषान् दर्शये-
दुक्तार्त्तनपरिकर्त्तनानि चोपदिशेत् । दृढविस्ति-
प्रसेकप्रभृतिषु दूकपङ्कपूर्णेषु मेदयोग्यान् ।
सरोजि चर्मण्यातते लेखस्य । न्तपशुसिरा-
स्तत्पलनालेषु च वेध्यस्य । सुगोपहतकाष्ठपेणु-
नलनालीशुष्कालावुसुखेष्वेष्यस्य । पनसविम्बी-
विल्वफलमञ्जन्तपशुदन्तोद्वाह्यस्य । मधु-
च्छिद्योपलिप्ते शालालीफलके विस्त्रायस्य । रुष्य-
घनवस्त्रान्तयोर्मृदुचर्मनान्तयोश्च सौख्यस्य । पुस्त-
मयपुरुषाङ्गप्रत्यङ्गविशेषेषु वन्त्ययोग्याम् । नटु-
मांसपेशीघृतपलनालेषु च कर्णसन्निवन्त्ययोग्याम् ।
नटुषु मांसखण्डेष्वभिचारयोग्याम् । उदक-
पूर्णघटपार्श्वभित्तस्थलावसुखादिषु च नेत्रप्रणि-
धानवस्तिव्रणवस्तिपीडनयोग्यामिति । भवत-
स्यात्र ।

एवमादिषु मेधावी योग्यार्हेषु यथाबाध ।
अप्येव योग्यां कुर्वाणो न प्रसृत्यति कर्मसु ॥
तस्मात् कौशलमन्विच्छन् शस्त्ररक्षाभिकर्मसु ।
यस्य यत्रैव साधर्म्यं तत्र योग्यां समा-
चरेत् ॥”

(युवती । यथा,—
“निदाघशरदोर्वाला प्रौढा वर्षावसन्त्योः ।
हेमन्ते शिशिरे योग्या न वृद्धा कापि शस्यते ॥”
योग्या युवती । इति राजवल्लभः ॥)

योजनं, स्त्री, (युज्यते मगो यस्मिन्निति । युज् +
लुट् ।) परमात्मा । चतुःक्रोशी । योगः । इति
मेदिनी । ने, ११३ ॥ * ॥ (यथा, हरि-
वंशे । १४६ । १३ ।

“गान्धारकन्या वदने वृषाणां
रथे तथा योजनमूर्च्छितानाम् ॥”)

चतुःक्रोशर्थे यथा,—
“दादशाकुलिकः शङ्कुस्तद्वयन्तु शयः स्तुनः ।
तद्यतुष्कं धनुः प्रोक्तं क्रोशो धनुःसहस्रिकः ॥
तद्यतुष्कं योजनं स्यादित्यादि मानशास्त्रम् ॥
एतन्मते षोडशसहस्रहस्तैर्योजनं भवति ।
द्वात्रिंशत्सहस्रहस्तैरपि योजनम् । यथा,—
यवोदरैरङ्गुलमष्टयंरु-
ईकोऽङ्गुलैः षडङ्गुलैश्चतुर्भिः ।
हस्तैश्चतुर्भिर्भवतीह दण्डः
क्रोशः सहस्रद्वितयेन तेषाम् ।
स्याद्योजनं क्रोशचतुष्टयेन
तथा कराणां दशकेन वंशः ॥”

इति लीलावती ॥

योजनगन्था, स्त्री, (योजनं गन्थोऽस्याः । योज-
नात् गन्थोऽस्या इति वा ।) कस्तूरी । चीता ।

सत्यवती । इति मेदिनी । ये, ४८ ॥ (यथा,
देवीभागवते । २ । २ । १८ ।

“इत्युक्तं तु सा कन्या चक्षुमात्रेण भाविनी ।
कृता योजनगन्था तु स्वरूपा च वरानना ॥”)

योजनगन्धिका, स्त्री, सत्यवती । इति जटाधरः ॥
कस्तूरी । इत्यन्यपालः ॥ सीता । योजनगन्था-
शब्दात् स्वार्थे कप्रत्ययेन जातत्वात् ॥

योजनपर्णी, स्त्री, (योजनाय सन्निस्थानादेर्मेलनार्थं
पर्णं यस्याः ।) मञ्जिष्ठा । इति रत्नमाणा ॥
योजनवल्लिका, स्त्री (योजनवल्ली + स्वार्थे कन् ।
टाप् ।) मञ्जिष्ठा । इति राजनिर्घण्टः ॥

योजना, स्त्री, योगकारणा । इति पञ्चतन्त्र-
धातोरेनप्रत्ययेन सिद्धम् ॥

योजनवल्ली, स्त्री, (योजनगामिनी अतिदीर्घा
वल्ली यस्याः सा ।) मञ्जिष्ठा । इत्यमरः । २ ।
४ । ६१ ॥ (तथास्याः पर्यायः ।

“मञ्जिष्ठा विकसा जिह्वी समङ्गा कालमेघिका ।
मण्डूकपर्णी भण्डोरी भण्डो योजनवल्लापि ॥
रसायनरुणा काला रक्ताङ्गी रक्तपटिका ।
भण्डोतकी च गण्डोरी मञ्जुवा वस्त्ररञ्जिनी ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
योजितं, त्रि, कारितयोजनम् । पञ्चतन्त्रधातोः
कर्मणि क्तप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥ (यथा, भाग-
वते । ४ । २१ । २२ ।

“अहं दण्डधरो राजा प्रजागामिह
योजितः ॥”)

योटकः, पुं, योटनम् । मेहनमिति यावत् । विवाहे
राशियोटक-ग्रहयोटक-नक्षत्रयोटक-गणयोटक-
वर्णयोटक-योनियोटक-वर्गयोटकमेवेन सप्तविधो
योटकः । तत्र राशियोटके षडङ्कनवपञ्च-
महिदादशविषमसप्तकयोगा निषिद्धाः । तदाह
श्रीपतिर्वाचितायाम् ।

“षडङ्कं त्रिकोणञ्च द्विदादशकमेव च ।
परस्परं जन्ताराशेस्त्वक्का कन्याकुमारयोः ॥
षडङ्के भवेद्दोषो वैधर्म्यं नट्युरेव वा ।
त्रिकोणे पुत्रहानिः स्यात् घनहानिर्धनयये ॥
पुरुषस्याष्टमे कन्या कन्यायाः षष्ठके पुमान् ।
शुभं षडङ्कं क्षयं गोहासे दूषणं भवेत् ॥
नवपञ्चमे ।

पुंसो यद्यात् सुतयद्दे सुतया च कन्या
धर्मे स्थिता सुतवती पतिवल्लभा च ।
द्विदादशे घनयद्दे धनहा च कन्या
रिपुके स्थिता धनवती पतिवल्लभा च ।
योटके सप्तके मेघतुलौ युग्मद्वयौ तथा ।
चिह्नचटौ सदा वर्ण्यौ नृत्तिस्तज्जामवीच्छिवः ॥
राजयोटकमाह दीपिकायाम् ।
एकराशी च दम्पत्योः शुभं स्यात् समसप्तके ।
चतुर्थदशके चैव तृतीयैकादशे तथा ॥”

इति राशियाटकविचारः ॥ * ॥

ग्रहयोटके ग्रहशत्रुयोगो निषिद्धः । कन्यावर-
राश्याधिपग्रहयोः शत्रुत्वे ग्रहशत्रुयोगः । तत्र
विवाहे रोगादिः फलम् । तदाह मगः । मरुत्वं

भावविरोधे ग्रहरिपुभावे चाचिरेण रोगादिः ।
इति ग्रहयोत्कविचारः ॥ ॥ अन्ये योत्काः
प्रपञ्चभयात् लिखिताः । इति श्रुतिप्रमाणम् ॥
ग्रहान्तरे योत्कशब्दस्त्वर्गद्वितीयादिषु ॥

योनिः, पुं, (यूयते ज्ञायते अनेनेति । यु + बाहु-
लकात् तुः ।) परिमाणम् । इत्युणादिकोषः ॥
योनिं, स्त्री, (यूयते अनेनेति । यु + “दात्रीशस यु
युजस्तु तुद सि सिच मिह-पतदंश-गहः करणे ।”
३।२।१८२। इति ह्रस्वः ।) योनिम् । इत्यमरः ।
२।६।१५॥ (यथा, गो० रामायणे । २।
४५।२६।

“भरतायाभिदृष्टाः स योत्राय पशवो यथा ॥”
योहा, [ऋ] पुं, (युध्यतीति । युध् + ङ् ।) युद्ध-
कर्त्ता । तत्पर्यायः । भटः २ योधः ३ । इत्य-
मरः । २।८।६१॥ (यथा, हरिवंशे भविष्य-
पर्वणि । २।१८।

“वाधियते पुरीं योहा द्विं यदि लभेत सः ॥”
योधः, पुं, (युध्यतीति । युध् + अच् ।) योहा ।
इत्यमरः । २।८।६१॥ (यथा, कथासरित्-
सागरे । १२।२२।

“सकृत्सिद्धिर्वायैर्वायैः सैनिकैः सह ।
नित्यवर्तुस्त्वेवं चण्डमहासेनान्तिकाश्च तत् ॥”
योधनं, स्त्री, युद्धम् । (यथा, मार्कण्डेये । १५।१०।
“योधनेषु स्वरूपेण दमो यस्य दुरात्मनः ।
स दमो वारयत्येष जन्मि तस्य रिपोर्गुरुम् ॥”
अथम् । युध्वातोभावे करणे चानट् (लुट्)
प्रत्ययेन निष्पन्नम् ।

योधशंरावः, पुं, (योधानां शंरावः ।) अन्योन्यं
योधानां युद्धायाज्ञानम् । तत्पर्यायः । क्रन्द-
नम् २ । इत्यमरभरतौ ॥

योधेयः, पुं, (युध् + भावे घञ् । योधं युधं करो-
तीति । योध + खः ।) योहा । योधशब्दात्
स्त्रियप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

योनिकः, पुं, (यवस्य नल इव नलः काष्ठोऽस्य ।
एवोदरादिः ।) शस्त्रविशेषः । तत्पर्यायः ।
यवनालः २ जूनांजयः ३ देवधान्यम् ४
जोम्ताला ५ बीजपुष्पिका ६ । इति जैमिन्श्रुतिः ।
४।२४०॥

योनिः, पुं, स्त्री, (यौति संयोजयतीति । यु +
“वह्निश्रुतुयुद्धाणालवदिभ्यो नित् ।” उणा०
४।५१। इति निः ।) आकरः । इति मेदिनी ।
ने, १६॥ कारयम् । (यथा, उत्तरराम-
चरिते । ६।

“अथ यो राक्षसीमाहुर्वाचसुक्तादप्रयोः ।
सा योनिः सर्ववैरागां सा हि लोकस्य
मिहतिः ॥”
जन्मम् । इति जैमिन्श्रुतिः । ३।२४६॥ (कुश-
ह्रीपस्यनशीविशेषः । यथा, मार्कण्डेये । १२१।७१।

“धूतपापा नदी नाम योनिश्च पुनः स्मृता ।
घोता द्वितीया विज्ञेया सा चैव हि निशा-
स्मृता ॥”
तन्तुशालविशेषः । यथा, महाविह्वारखते ।

“सनन्कुमारकं तन्तं योनितन्तं प्रकीर्तितम् ।
तन्तान्तरश्च देवेशि ! नवरत्नेश्वरं तथा ॥”
प्राणिनामुत्पत्तिस्थानम् । इति त्रिकाश्रयः ॥
तत्तु चतुरशीतिष्वक्षप्रकारम् । यथा,—
“चतुरशीतिष्वक्षणि चतुर्भेदाश्च जन्तवः ।
अष्टजाः खेदणास्त्रेव उड्भिष्णाश्च जरायुजाः ॥
एकविंशतिष्वक्षणि त्र्यष्टजाः परिकीर्तिताः ।
खेदणाश्च तथैवोक्ता उड्भिष्णास्तत्प्रमायतः ॥
जरायुजाश्च तावन्तो मनुष्याद्याश्च जन्तवः ।
सर्वेषामेव जन्तूनां मानुषत्वं सुदुर्लभम् ॥”
इति श्रीगरुडपुराणे प्रेतकण्ठे धर्मप्रकटनो नाम
२ अध्यायः ॥ ॥ अन्यथा ।

“जलजा नव लक्षाणि स्यावरा लक्षविंशतिः ।
कृमयो रुद्रसङ्गताः पक्षिणां दशलक्षकम् ॥
त्रिंशलक्षानि पशवश्चतुर्लक्षानि मातुषाः ।
सर्वयोनिं परित्यज्य जलजोनिं ततोऽभ्यगात् ॥”
इति बृहद्विष्णुपुराणम् ॥ ॥

अपि च ।
“स्यावरास्त्रिंशलक्षश्च जलजो नवलक्षकः ।
कृमिजा दशलक्षश्च रुद्रलक्षश्च पक्षिणः ॥
पशवो विंशलक्षश्च चतुर्लक्षश्च मानवाः ।
एतेषु भ्रमणं कृत्वा द्विजन्तुपजायते ॥”
इति कर्मविपाकः ॥

(“भूतानाश्चतुर्विधा योनिर्भवति जरायु-
खेदोद्भिदः । तासां खलु चतुष्टयमपि योनीना-
मेकैका योनिरपरिसङ्ख्येयमेवा भवति भूता-
नामाकृतिविशेषापरिसङ्ख्येयत्वात् । तत्र जरा-
युजानामष्टजानां प्राणिनामेतं गर्भकरा भावा
यां यां योनिमापद्यन्ते तस्यां तस्यां योनौ तथा
तथा रूपा भवन्ति । तद्यथा कनकरजतताम्र-
चपुसीवा आविष्यमानास्तिष्ठे तेषु भवच्छिष्ट-
विशेषः । ते यदा मनुष्यविषयमापद्यन्ते तदा
मनुष्यविषयेण जायन्ते । तस्मात् चतुर्धाया-
तकः सन् गर्भो मनुष्यविषयेण जायते मनुष्यो
मनुष्यप्रभव इत्युच्यते तदयोनित्वात् ॥” इति
चरके शारीरस्थाने हृत्तोयेऽध्याये ॥ ७॥
भगम् । इत्यमरः । २।६।७६॥ तत्पर्यायः । वरा-
ङ्गम् २ उपस्थः ३ सरमन्दिरम् ४ । इति राज-
निर्घण्टः ॥ रतिग्रहम् ५ जन्मवर्त्त ६ अघरम् ७
अवाप्यदेशः ८ प्रकृतिः ९ अपघ्नम् १० सर-
कूपकः ११ अग्रदेशः १२ प्रकृतिः १३ पुष्पी १४
संसारमार्गकः १५ संसारमार्गः १६ गुह्यम् १७
सरागारम् १८ सरध्वजम् १९ रत्नङ्गम् २०
रतिगृहम् २१ कलत्रम् २२ अघः २३ ।
इति शब्दरत्नावली । रतिमन्दिरम् २४ सर-
ग्रहम् २५ कन्दर्पकूपः २६ कन्दर्पसमाधः २७
कन्दर्पसन्धिः २८ स्त्रीचिह्नम् २९ । इति जटा-
घरः ॥ स तु गर्भस्थायाः सप्तभिर्भावेभ्यः ।
इति सुखबोधः ॥ ॥ तस्य लक्षणं यथा,—
“शुभः कमटपृष्ठाभो गणस्त्वोपमो भगः ।
शामोमत्तश्चैत कल्याणः पुत्रजो दक्षिणोत्तमः ॥
आखरोभा गूढमणिः सुद्विष्टः संहतः पृष्ठः ।

तुङ्गः कमलवर्णाभः शुभोऽप्यष्टाङ्गकः ।
ऊरुङ्गखरूपो यक्षुलिकोदरसन्निभः ।
रोमशो विहतास्यश्च दृष्टानासोऽतिदुर्भगः ॥
शृङ्गावर्त्तो भगो यस्याः सा गर्भमिह नेच्छति ।
चिपिटः कर्पराकारः किङ्करीपदो भगः ॥
वंशवेतसपत्राभो गवरोमोऽप्यनासिकः ।
विकटः कुटिलाकारो लम्बाङ्गस्तथाशुभः ॥”
इति काशीखण्डे १७ अध्यायः ॥ ७॥
अपि च ।
“शृङ्गनाभ्याकृतियोनिर्योनिश्च गार्वा सा च
कीर्तिना ।
तस्यास्तृतीये त्वावर्त्ते गर्भशय्या प्रतिष्ठिता ॥” ॥
अथ योनिरोगाधिकारः ।
“तत्र योनिरोगाणां निदानान्याह ।
‘मिथ्याहारविचाराभ्यां दृष्टेर्दोषैः प्रदूषितात् ।
आर्त्तवादीर्यतश्चापि देवादा स्तुभेगं गदाः ।’
रोगिणीनां योनीनां नामान्याह ।
‘उदावर्त्ता तथा बन्धा विभुता च परिभुता ।
वातजा योनयो रग्ना वातदोषेण पञ्चधा ॥
पञ्चधा पित्तदोषेण तत्रादौ क्षोदितचरा ।
प्रसंखिनी वामिनी च पुच्छनी पित्तजा तथा ॥
अत्यानन्दा कर्षिणी च चरणागन्दपूजिका ।
अतिपूर्वापि सा स्त्रीया श्लेष्मका च कफादिमाः ॥
खण्डादिनी च महती स्त्रीयवला निदोषिणी ।
पञ्चैता योनयः प्रोक्ताः सर्वदोषप्रकोपतः ॥’
अथ तासां लक्षणान्याह ।
‘सा केणिजमुदावर्त्ता रणःक्षुब्धेण सुचति ।
बन्धा नष्टार्त्तवा स्त्रीया विभुतां नित्यवेदना ॥
परिभुता या भवति ग्राभ्यधर्मे रज्जा भ्रष्टम् ।
वातजा कर्कशा क्षत्वा मूलनिक्षोदपीडिता ॥
पतद्वपि चाद्यास्तु भवन्त्यनिगवेदनाः ॥’
अनिगवेदनाक्षोदादयः ॥ वातकार्या त्वति-
श्रयिता वातवेदना योहया । वातजा इत्य-
न्वयात् ॥ ७॥
‘वदाहं चरते रक्तं यस्याः साः क्षोदितचरा ।
प्रसंखिनी संसते च योभिता दुःप्रजायिनी ॥’
योभिता विमर्दिता संसते ख्यानात् अपते-
दुःप्रजायिनी दुष्टप्रजननशीला ।
‘सवातस्तुहिरैर्द्वीप्यं वामिनी रणसा युतम् ।
स्थितं स्थितं हृत्ति गर्भं पुच्छनी रक्तसंस्वात् ॥’
पुच्छशब्दोऽत्राप्युपलक्षकः ।
‘अत्यर्थं पित्तजा योनिर्दाहपाकक्षराभिता ।
चतद्वपि चाद्यास्तु पित्तनिक्षोदपीडये भवेत् ॥
अत्यानन्दानसन्तोषं ग्राभ्यधर्मेण विन्दति ।
कर्षिण्यां कर्षिका योनी श्लेष्माद्यभ्यां प्रजायते ॥
कर्षिका मांसस्य कर्षिकारो यन्त्रिः ॥
‘मैद्युने चरणापूर्णे पुष्टवादतिरिच्यते ।’
अतिरिच्यते रजो सृजति इत्यर्थः ।
‘बहुशश्चातिचरणा तयोर्नोर्ध्वं न तिष्ठति ॥’
बहुशः वारं वारं अतिरिच्यते तयोः चर-
णातिचरयोः ।
श्लेष्मका पित्तिका योनिः कण्डुकातिपीडना ।

गर्भपातनात् नियमे गर्भे पातनशीलं द्रव्यं तस्मान् ।
गर्भस्य स्त्रावपातयोः पूर्वरूपमाह । गर्भे पत-
तोत्यादि । पतति स्त्रावेण पातेन वा पतियति
स्त्रावपातयोरवधमाह ।

‘आचतुर्थात्ततो मासात् प्रसवेहर्भविद्रवः ।
ततः स्थिरशरीरस्य पातः पञ्चमषष्ठयोः ।’
आचतुर्थात् मासात् चतुर्थमासपर्यन्तम् ।
गर्भस्य विद्रवः । शोणितरूपगर्भः । स्रवति
शोणितमिति भोजवचनात् । स्थिरशरीरस्य
कटिनशरीरस्य गर्भस्य । गर्भपातस्य दृष्टान्तं
दर्शयति ।

‘गर्भोऽभिघातविषमासनपीडनादौः
पक्वं हुमादिव फलं पतति क्षणेन ।’
यथा वृन्तलयं पक्वं फलमभिघातेनाकाल एव
पतति तथा गर्भोऽप्यभिघातादिना अकावेऽपि
पतति ॥ * ॥ अथ गर्भसावस्य चिकित्सा ।
‘गुल्मिण्या गर्भतो रक्तं स्रवेद्यदि दुर्मुहुः ।
तन्निरोधाय सुस्निग्धसुत्वलादिदत्तं पियेतु ॥’
उत्पलादिगणमाह ।

‘उत्पलं नीलमारक्तं कङ्गारं कुसुदं तथा ।
श्वेताम्भोजञ्च मधुकुसुत्पलादिरयं गणः ॥
वंशीजितो हृदयव दार्ढ्यं हृष्टां हृदामयम् ।
रक्तपित्तञ्च मृच्छाञ्च तथा कर्द्द्विमरोचकम् ॥’
अथ गर्भपातस्य उपद्रवानाह ।
‘प्रसंशमाने गर्भे स्यादाहः मूलञ्च पार्श्वयोः ।
पृष्ठरक्तं प्रदरानाहौ मूत्रसङ्गञ्च जायते ॥’
प्रसंशमाने पतति ॥ * ॥ अथ गर्भस्य स्थाना-
न्तरगमने चोपद्रवानाह ।

‘स्थानात् स्थानान्तरं तस्मिन् प्रयात्यपि च
जायते ।
आमपकाश्रयादौ तु चोभः पूर्वोऽप्युपद्रवाः ॥’
पूर्वोऽप्युपद्रवाः पार्श्वमूलादयः ॥ * ॥
तच्चिकित्सा माह ।

‘विग्भशीताः क्रियास्तेषु दाहादिषु समाचरेत् ।
कुशकाशोचकूपायां मूलेर्गोचुरकस्य च ॥
श्वेतं दुग्धं चित्तायुक्तं गर्भिण्याः मूलहृत् परम् ।
श्वदंष्ट्रामधुकुसुत्पलान्नैः सिद्धं पयः पियेतु ।
शर्करामधुसंयुक्तं गुल्मिणीवेदनापहम् ॥’
अन्धानः पुण्यजातिः । अयं वायुपुण्य इति
गौडार्दौ प्रसिद्धः ।

‘मृत्कोष्ठागारिका गेहसम्भवाच्च च मृत्तिका ।
समज्जा धातुकीपुष्पं गैरिकञ्च रसाञ्जनम् ॥
तथा सर्व्वरसञ्चेतान् यथाकामं विपूर्य्येत् ।
तत्सूर्य्यं मधुना लिह्यान्मारी प्रदरशान्तये ॥’
मृत्कोष्ठागारिकासम्भवा मृत्कोष्ठागारिका
वरटी तस्मिन्मिस्तद्वहभा मृत्तिका । समज्जा
जम्बाजुः ।

‘कसेरुत्पलशृङ्गाटककल्मं वा पयसा पियेतु ।
पक्वं वचारसीनाभ्यां शिङ्गुसौवर्षीलान्वितम् ।
आनादे तु पियेतु दुग्धं गुल्मिणी सुखिनी
भवेत् ॥’
सौवर्षीयं सौहार इति लोके ।

‘लणपञ्चकमूलाणां कल्केन विपचेत् पयः ।
तत् पयो गुल्मिणी पीत्वा मूत्रसङ्गादिसृच्यते ॥
शालीक्षुकशकाशैः स्यात् शरेण लणपञ्चकम् ।
एषां मूलं लणदाहपित्ताश्रद्धमूत्रसङ्गहृत् ॥ * ॥
अथ प्रसूताया योनिः क्षतादेश्चिकित्सा ।
‘तुम्बीपत्रं तथा लोभ्रं समभागं सुपेषयेत् ।
तेन लेपो भगे कायः शीघ्रं स्याद्योनिरक्षता ॥
पलाशोदुम्बरफले तिलतैलसमन्वितम् ।
योनीं विलिप्तं विधिना गाढीकरणसुत्तमम् ॥’

इति भावप्रकाशः ॥ * ॥

अथ कुयोनिप्राप्तिकारणानि ।
“हविर्ज्जति नाम्नौ ये गोविन्दं नार्चयन्ति ये ।
समन्ते नामविद्याश्च सुतीर्थवितुखाश्च ये ॥
सुवर्णं वस्त्रताम्रं रत्नमग्नं फलं जलम् ।
आर्त्तभ्यो न प्रयच्छन्ति सर्व्वे सुलतदारकाः ॥
प्रक्षस्वस्व स्त्रीधनानि लोभादेव हरन्ति ये ।
वलेन हृद्गना वापि धर्त्ताश्च परवञ्चकाः ॥
नास्तिकाः कुहकाश्चौरा ये चान्ये वकहृत्तयः ।
वालवृहानुरक्तीषु निर्दयाः सत्यवर्जिताः ॥
अग्निदा गरदा ये च ये चान्ये कूटसाक्षिणः ।
अग्न्यागामिनः सर्व्वे ये चान्ये ग्राम्याणिनः ॥
याधाचरणसम्पन्ना वर्णादिधर्मवर्जिताः ।
देवोपदेवदनुजरचोयचादिसेविनः ॥
सर्व्वदा मादकद्रव्यपानमत्ता हरिद्विषः ।
देवतोच्छिष्टपतितगृष्टाह्वानभोजिनः ॥
असत्कर्मरता नित्यं सर्व्वपातकपापिनः ।
पाषण्डधर्म्माचरणाः पुरोधोवृत्तिजीविनः ॥
पितृमातृस्वसापत्यस्वदारत्यागिनश्च ये ।
ये कदाप्येव तुभ्याश्च नास्तिका धर्मदूषकाः ॥
त्यजन्ति स्वामिन् युद्धे त्यजन्ति शरणागतम् ।
गवां भूमेश्च हर्त्तारो ये चान्ये रत्नदूषकाः ॥
महाक्षेत्रेषु रज्ज्वेषु प्रतिग्रहरताश्च ये ।
परदोहरता ये च तथा ये प्राणिहिंसकाः ॥
परापवादिनः पापा देवतागुरुनिन्दकाः ॥
कुप्रतियाहिणः सर्व्वे सम्भवन्ति पुनः पुनः ॥
प्रेतराक्षसप्रेताप्यतिगृह्यक्षुयोनिषु ।
न तेषां सुखलेशोऽस्ति इह लोके परत्र च ॥
तस्मात् त्वत्ता निषिद्धार्थं विहितं कर्म कारयेत् ।
यज्ञं दानं तपस्वीर्धं मन्त्रं देवं गुरुं भरेत् ॥
गाचरेत् कुत्सितं कर्म मनसा च कदाचन ।
विपाकं कर्मणां दृष्ट्वा योनिकोटिषु दुःसहम् ॥
चतुर्भिरपि वर्णैस्तु सेव्यो धर्म्मो निरन्तरम् ॥”

इति पाञ्चोत्तरखण्डे १८ अध्यायः ॥ * ॥

योनिदुष्टाया असाध्वीत्वं यथा,—
“साध्वी स्त्री मातृतुल्या च सर्व्वथा हितकारिणी ।
असाध्वी वैरतुल्या च शत्रुत्तन्नापदायिका ।
सुखदुष्टा योनिदुष्टा चैवासाध्वीति विश्रुता ॥”
इति नक्षत्रवैयर्थ्यं गणपतिखण्डे २ अध्यायः ॥ * ॥
पापपुण्यफलं अधमोत्तमयोनिप्राप्तिर्यथा,—
“पापपुण्यफलं लोके प्रत्यक्षं खलु दृश्यते ।
देवदानवमातुष्यतिगृह्यकर्म समीयिता ॥
नानायोनिषु जन्मानि नागाद्याधिप्रपीडिताः ।

मरणं वालवृहानामन्वत्वं युक्तता तथा ॥
रेच्यर्थं सुदरिद्रत्वं पाण्डित्यं मूख्यतरं तथा ।
एताश्चराचरे लोके भवन्ति कथमन्वधा ॥”

इति पाञ्चोत्तरखण्डे २१ अध्यायः ॥ * ॥

पश्चियोनिप्राप्तिकारणं यथा,—
“इति श्रुतकथो विप्र ! सारसं प्राह वागरः ।
सन्त्यक्त्ति भवान् नूनं त्वं कथं पश्चितां गतः ।
वृत्तान्तमेतं कथय श्रोतुमिच्छामि चारस ! ॥
सारस उवाच ।

कथयिष्यामि तत् कर्म येनाहं दुर्गतिं गतः ।
पश्चियोनिं गतो येन तत् सर्व्वं श्रोतुमर्हसि ॥
धान्यखारीशतं सामसुतुष्टं हि त्वया पुरा ।
बहुभ्यो ब्राह्मणेभ्यश्च नमोदायाः परिग्रहे ॥
पौरोहित्यमदाहोभाह्वयित्वा द्विजोक्तया ।
किञ्चिद्वत्ता तु तेभ्यश्च मर्द्दीतमखिलं मया ॥
विप्रसाधारणद्रव्यग्रहणोपद्रपातकान् ।
पतितः कालसूत्रेऽहं नरके रक्तकर्दमे ॥
वक्तुमत्र न शक्नोमि दुःखं वागर ! नारकम् ।
देवात् कथमपि प्राप्त उत्तारो नरकान्मुधैः ॥
मया यदि तथापीह शृङ्गनत्वसुपस्थितम् ।
अपहृत्य पुरा कांस्यभाजनं भगिनीयहात् ।
द्वतकर्त्तुं मया दत्तं तेन मे सारसी गतिः ॥
इयञ्च ब्राह्मणी पूर्वं कांस्यचौरो सुदायया ।
तेनेह सारसी जाता मद्गाम्या सहधर्मिणी ॥”

इति तत्रैव १६ । २० अध्यायौ ॥ * ॥

पापिनां नरकभोगानन्तरं स्थावरादियोनिप्राप्ति-
र्यथा,—

“स्थावराः क्षमयोऽश्वाश्च पक्षिणः पशवो नराः ।
धार्मिकास्त्रिदशाक्षहस्तीक्ष्णश्च यथाक्रमम् ॥
सहस्रभागप्रथमा द्वितीयायुक्रमाक्षया ।
सर्व्वे ह्येते महाभाग यावन्मुक्तिमवाप्नुयाः ॥”

इति विष्णुपुराणे २ अंशे ५ अध्यायः ॥

“पापिनां नरकभोगानन्तरं स्थावराद्यास्तत्तरो-
त्तरसुल्लघासं नवधा भिन्नास्तु योनिषु गन्तव्यम-
माह । स्थावरा इति । अश्वा मत्स्यादयः ।
धार्मिका नरेभ्यः पुण्यविशेषेण केचित्कोष्णि-
णश्च तनुश्चवश्च यथाक्रमं भवन्तीति शेषः ।
तेषाञ्च पूर्व्वबाहुल्यस्तत्तरोत्तराप्पत्तयाह सह-
स्रति । द्वितीयायुक्रमाः द्वितीयोऽयुक्रम उद्देशो
येषां द्वितीयस्थानेऽयुक्रान्ता ये क्षमयस्ते सहस्र-
भागप्रथमाः सहस्रभागाः सहस्रयुगाः प्रथमाः
प्रथमनिर्दिष्टाः स्थावरा येषां ते । क्षमिभ्यः
सहस्रयुगमधिकाः स्थावराः । तत्सहस्रतम-
भागाः क्षमयः इत्यर्थः । पञ्चम्यन्तपाठेऽपि
द्वितीयस्थानेऽयुक्रान्तास्तु क्षमियर्गास्तु सहस्रयुगाः
स्थावरा इत्येवार्थः । तथा सर्व्वे ह्येते इति ।
यथा स्थावराः स्थानान्तरनिर्दिष्टेभ्यः क्षमिभ्यः
सहस्रयुगमधिकाः । तथा क्षमयः स्थानान्तर-
निर्दिष्टेभ्योऽप्येभ्यः सहस्रयुगमधिकाः । एवं
पक्षादिव्यपि दृश्यम् । सोऽयं सन्त्यगाश्रयर्ण
इति मोक्षसमाश्रया सुसुखो ज्ञाननिष्ठाकृ-
पयन्तमेव पूर्व्वपूर्वादुत्तरोत्तरपूजनेन कल्प-

“यथा दारुमयी योषा नटादीनां प्रसेधते ।
तथा सक्कर्मवशो देही सर्वत्र वर्तते ॥”)
योषित्, स्त्री, (योषितं पुमांश्च युज्यते पुंभिरिति
वा । युष् + ‘हृदयद्विगुणित्यर्थः ।’ उणा०
१ । ६६ । इति इतिः ।) नारी । इत्यमरः । १ ।
६ । २ ॥ (यथा, मेघदूते । १ । ६६ ।
“गच्छन्तीनां रमणवसतिं योषितां तत्र गच्छं
रुहालोके नरपतिपथे स्त्रियमेवेक्ष्यते ॥”)
तस्या अथवत्वं यथा, वद्विप्राये ।
“तं प्रेक्ष्य भरतं श्रेष्ठं शत्रुघ्नो वाक्यमब्रवीत् ।
अवध्याः सर्वभूतानां योषितः सम्यक्तामिति ॥”
योषित्प्रिया, स्त्री, (योषितां प्रिया ।) हरिद्रा ।
इति भाष्यप्रकाशः ।
योषिता, स्त्री, (योषित् + टाप् ।) नारी । यथा,
“स्त्री वधूर्यया नारी प्रिया रामा जगिर्जनी ।
योषा योषिद्वयोषिता च जोषिष्णीया च
जोषिता ॥”
इति शब्दरत्नावली ॥
(यथा, सुखकोपनिषदि । २ । १ । ५ ।
“तस्मादग्निः समिधो यस्य सूर्यः
सोमात् पर्जन्य ओषधयः पृथिव्याम् ।
पुमान् रेतः सिञ्चति योषितायां
वह्नीः प्रजाः पुरुषात् सम्पुष्टताः ॥”)
यौक्तिकः, पुं, (युक्तिं करोतीति । युक्ति + ठप् ।)
नर्मेसपिषः । इति शब्दरत्नावली ॥ युक्ति-
योग्ये, वि ।
यौगिकः, वि, (योगस्यायमिति । योग + अण् +
स्वार्थे कन् ।) योगसम्बन्धी । इति सिद्धान्त-
कौस्तुभे ।
यौगिकः, वि, (योगाय प्रभवतीति । योग +
“योगादयच्” ५ । १ । १२६ । इति ठप् ।)
प्रकृतिप्रत्यययोगसम्बन्धार्थवाचकः । यथा, योगाय
प्रभवति । इति योग्यः यौगिकः । इति सिद्धान्त-
कौस्तुभे । “योगरूपाश्च रूपाश्च यौगिका-
श्चेति ते त्रिधा । आदितेयादिशब्दा यौगिकाः
आदितेरपत्यानीति ढक्प्रत्ययेन केवलं योगार्थे
एव ।” इत्यलङ्कारकौस्तुभे २ किरणः ॥ ३ ॥
(“यौगिकं नाम लक्षयति विभजते च ।
‘योगलभ्यार्थमात्रस्य बोधकं नाम यौगिकम् ।
समासलक्षितत्वात्तु ह्रस्वश्चेति तन्निधा ।’
यस्मात् खान्तिविशेषान्नां योगलभ्यस्यैव
यादृशार्थस्यान्वयबोधं प्रतिहेतुस्तन्नाम तादृ-
शार्थं यौगिकम् । योगरूपास्तु लक्षणसर्पादिपदं
योगेनावच्छिन्नस्य रूपाण्यर्थस्य बोधकं न तु
तन्मात्रस्य तच्च यौगिकं त्रिविधं समास-
लक्षितत्वात्तु ह्रस्वश्चेति । इन्द्रोऽपि समासः स्व-
टकशब्दानामाकाङ्क्षा यथ्यस्य चवखदिरा-
द्यर्थस्यान्वयबोधकतया यौगिक एव । सर्व्वेष्टे
रूपाण्यन्तेन विशेषणीयं नातः लक्षणसर्पादौ
वासुदेवादौ पञ्चजादौ च योगरूपा इति प्रवृत्तः ।
मातङ्गो नवः श्रुतवादौ बीजादेः स्त्री-
वाचित्वे तादृशं नाम यौगिकमेव अत्रापि तु

स्त्रीत्वादिति तत्तदर्थे रूपमेव नातो विभा-
गस्य याघातः ॥ यौगिकेयु समासं लक्षयति ।
‘यादृशस्य महावाक्यस्यान्तत्वादिति ज्ञानार्थके ।
यादृशार्थस्य धीहेतुः स समासस्तदर्थकः ॥’
यादृशमहावाक्योत्तरस्वनत्वादिः स्वार्थस्य यादृ-
शार्थवच्छिन्नविषयताशालिवोधे हेतुस्तादृशं
तदावयवं तथाविधार्थं समासः । पाचकादिकन्तु
पाककर्त्तादर्थकं वाक्यमपि स्वघटकानेकनाम
सम्बन्धादृशार्थकत्वविरहात् महावाक्यम् । प्रकृ-
त्यर्थमात्रवच्छिन्नप्रत्ययार्थस्यान्वयबोधं प्रत्ययो-
ग्यत्वं वा प्रकृते वाक्यस्य महत्त्वं वाक्यम् । तेन
उपकुम्भमादौ नाद्याभिर्मेवा नीलघटत्वत्वमित्यादौ
नीलघटत्वाद्विभागेऽतिप्रसङ्गः । क्षीरपायीत्यादि
कस्तु प्रकृत्यर्थवच्छिन्नमहत्त्वस्यान्वयबोधे समर्थो-
ऽपि न प्रकृत्यर्थमात्रवच्छिन्नस्य ततः प्राग-
शीलसामान्यस्याप्रत्ययात् । राज्ञः पुरुषत्वमित्या-
दिनो राजन्त्वैव पुरुषभावः प्रतीयते न तु राज-
पुरुषस्य भावः तद्धितानां प्रकृत्यर्थमात्रान्वित-
स्वार्थबोधकत्वादतो राज्ञः पुरुषत्वाद्विभागे न
प्रसङ्गः । पायंपायमित्यादिनामन्तभागस्तु स्वार्थ-
वच्छिन्नस्य घात्वन्तार्थस्यैवान्वयबोधको न तु
त्वाद्विप्रत्ययार्थस्य प्रत्यायेत्यादौ समासव्यप-
देशोक्त्यादिशब्दसंस्कारप्रयोजनको गौणः ॥”
* * * * *
“यौगिकेयु क्रमप्राप्तं तद्विज्ञातं नाम लक्षयति ।
‘यस्मात्तद्विज्ञं यच्च यन्क्रमं सत्यर्थकम् ।
यद्व्ययं यन्क्रमं तच्च तद्विज्ञातं निगद्यते ॥’
यद्यपि नामोत्तरतद्विज्ञातं तद्विज्ञोत्तरनामत्वं
वा प्रत्येकं बहुगुणो दाक्षिण्यादौ दाक्षिरित्यादौ
चात्थापकमेव तद्विज्ञातं नात्र तथापि यादृशं
नाम यच्च तद्विज्ञं यादृशागुपूर्यवच्छिन्नं सदा-
दृशार्थस्यान्वयबोधे समर्थं तादृशागुपूर्यवच्छिन्नं
तद्व्ययमपि तादृशार्थं तद्विज्ञातं नामैवार्थः
पञ्चिततरामित्यादिकन्तु नामैव न प्रगेव तु
तद्विज्ञातं तस्यापि लक्ष्यत्वे यः शब्दलक्षितं
यश्चेति पठनीयं टायादेरपि तद्विज्ञत्वोपगमा-
दनामाज्ञानीत्यादेर्नासंग्य इति वदन्ति ।
ह्रस्वं नाम लक्षयति ।
‘यद्वाक्यार्थान्वितस्वार्थधीकृतं कदादृशं भयेत् ।
तदात्तरमं तत् कृतं ह्रस्वं नाम तादृशम् ॥’
यद्वाक्यार्थान्वितस्वार्थान्वयबोधं प्रति यादृशागु-
पूर्यवच्छिन्नस्य यन्कृतो निश्चयः कारणं तदा-
त्तरमं तत् ह्रस्वं तादृशागुपूर्यवच्छिन्नं सत्
ह्रस्वं नाम । यथा पाठकपात्राणां तादृशं तद्वि-
घात्यर्थेनान्वितस्य स्वार्थकर्त्तादिः कर्मत्वादा-
वन्वयबोधं प्रति द्वितीयादौ तादृशागुपूर्य-
कत्वेन निश्चीयमानं हेतुः चैत्रेण यामस्य
गन्तव्यमित्यादौ घात्यर्थे स्वार्थमित्याद्यनन्तादिकं
बोधयदपि तथादिकं घात्यर्थनिष्ठविषयतानिष्ठ-
पितृस्वार्थविषयताकबोधघनकत्वेन घात्यर्थ-
निष्ठस्वार्थकमेव भाष्यकृतामपि स्वार्थार्थकत्वं
युत्तमादित्येव ॥” इति शब्दशक्तिप्रकाशिका ।

अगुतः । तत्पुण्यायो यथा,—
“अयोरगुतः ससुद्विष्टो यौगिको लोचनमभिः ॥”
इति गारुड २०५ अध्यायः ॥
यौजनशक्तिकः, वि, (योजनशतं गच्छतीति ।
योजनशत + “जौशशतयोजनशतयोदपसंख्या-
नम् ।” ५ । १ । ७४ । इत्यस्य वार्त्तिः । इति । टप् ।)
योजनशतगमनकर्त्ता । इति सिद्धान्तकौस्तुभे ।
(यौजनशताद्विभागमनमर्हतीति वाक्ये योजन-
शताविभागमनकर्त्ता । इति काशिका ॥)
यौजनिकः, वि, (योजनं गच्छतीति । योजन +
“योजनं गच्छति ।” ५ । १ । ७४ । इति टप् ।)
एकयोजनगमनकर्त्ता । इति सिद्धान्तकौस्तुभे ॥
यौट, षट् सम्बन्धे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
पर०-सक०-सेट् ।) चतुर्दशखरी । षट्, अगु-
यौट् । यौटति काष्ठं तत्रा । इति दुर्गादासः ॥
यौट्, षट् सम्बन्धे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
पर०-सक०-सेट् ।) चतुर्दशखरी । षट्, अगु-
यौट् । यौटति काष्ठं तत्रा । इति दुर्गादासः ॥
यौतकं, स्त्री, (युतकयोर्वध्वरयोरिदम् । युतक +
अण् । युतकमेवेति । स्वार्थे अण् वा ।) यौतु-
कम् । इति द्रष्टव्यधरायसुजुटी । २ । ८ । २८ ॥
(यथा, मनुः । ६ । १३१ ।
“मातुस्तु यौतकं यत् त्वान् कुमारं भाग एव
सः ॥”
अस्य विशेषविवरणन्तु यौतुकशब्दे द्रष्टव्यम् ।)
यौतकं, स्त्री, परिमाणम् । इत्यमरः । २ । ६ । ८५ ॥
यौतुकं, स्त्री, यौतकम् । विवाहकावे इत्यलोत्प्लव-
धनम् । उपचारात् अग्रप्राधान्यादिसंस्कारकाल-
सम्बन्धमपि । युतकं यौगिसम्बन्धः तच्च भवमिति
यौतकम् । युतयोर्वध्वरयोरिदमिति वा
कण्ठि यौतकम् ॥ यौतकसुकारमध्यमपि ।
यौतकं यौतकश्च तत् । इति वाचस्पतिः ॥ यौत-
कादि तु यदर्थं च दायो हरणश्च तद्विज्ञानमर-
टीकायां भरतः ॥ ३ ॥ अथ यौतकघनस्याधि-
कारक्रमो यथा,—
“यत्तु दुहितृमात्राधिकारार्थं गोतमपचनम् ।
‘स्त्रीधनं दुहितृयामप्रदानमप्रतिष्ठितानाथ ।’
यच्च नारदस्य ।
‘मातुर्दुहितरोऽभावे दुहितृणां तदन्वयः ।’
यच्च कात्यायनस्यापि ।
‘दुहितृयामभावे तु रिक्च पुत्र्यं तद्विज्ञेत् ॥’
यच्च याज्ञवल्क्याय ।
‘मातुर्दुहितरः शेषद्वयानाम् अतोऽन्वयः ॥’
तानि पूर्वोक्तद्वेषलवचनविरोधेन यौतकघन
मात्रविषयाणि । अतएव मनुः । ६ । १३१ ॥
‘मातुश्च यौतकं यत् त्वान् कुमारं भाग एव सः ॥’
यौतकं परिचयनलक्षम् । तु मिश्रस्य इति धातो-
युत इति पदम् । मिश्रता च स्त्रीपुंसयोरैकशरी-
रत्वा तच्च विवाहाद्भवति । कस्मिभिरस्योति
मांसेर्मांसानि तत्रा त्वचमिति द्युतः । अतो
विवाहकाद्यन्तं यौतकम् । सतश्च परिमाणं
तस्य स्त्रीधनं द्वाघुरेव न पुत्राणाम् । तत्रैव

क्रमाथं गोतमवचनम् । स्त्रीधनं दुहितृणाम-
प्रदानाप्रतिष्ठितानाञ्च । प्रथमप्रदाना नद-
भावे प्रदानां तदभावे समुदायानाम् । स्त्रीधनं
दुहितृणामिति सामान्यतः प्राप्तत्वात् । अप्रदा-
नामत्यादेस्तु प्रामाण्यत्वात् । तथा याज्ञ-
वल्क्यः ।

‘अप्रजः स्त्रीधनं भर्तृव्राज्यादिषु चतुर्विधम् ।
दुहितृणां प्रकृता चेच्छेवेषु पित्रागमि तत् ॥’
तत्र ब्राह्मणादिषु विवाहेषु यत्नश्चमध्यमिधनं
क्षिया तत् तस्यां गतायां प्रथमं दुहितृणामेव
तत्रापि प्रथमं कन्यायास्तदभावे प्रदायास्तद-
भावे परिणीतायाः । सञ्चदुहितृभवावे च पुत्र-
स्याधिकारः अप्रजः स्त्रीधने भर्तुरधिकारात् ।
दृष्टव्यमिति अप्रजापदेन अप्रजापदभावे सम-
दाया अप्रजाधिकारः सूचितः ।

‘ब्राह्मणैर्वाप्यगन्धर्वप्राजापत्येषु यदनम् ।
अप्रजायामनीतायां भर्तुरेव तद्विष्यते ॥
यत्नस्याः स्याद्वनं दत्तं विवाहेष्वामुरादिषु ।
अनीतायामप्रजायां मातापित्रोस्तद्विष्यते ॥’
अस्याः स्याद्वनमिति पराचीनं पूर्वज्ञानुपपन्नम् ।
तेन विवाहेषु यदनं दत्तमिति सम्बन्धान्
वेवाहिकधनमात्रप्रतीतेन यावद्वनविषयत्वम्
तथा यमः ।

‘आसुरादिषु यद्वर्णं विवाहेषु प्रदीयते ॥
विवाहक्रियायां पूर्वापरभूतायां यद्वर्णं प्रदी-
यते इति यौतकधनमात्रगोचरत्वमेव प्रतीयते ॥’
इति दायभागः ॥ ३॥ “ऊढाया यौतकधने प्रथमं
कुमारी तदभावे वाग्दत्ता अधिकारिणी ।
एतयोर्भावे ऊढयोः पुत्रवतीसम्भावितपुत्रयो-
र्युगपदधिकारः । एकामावे चापरायाः । एतयो-
रभावे नन्याविधव्यस्तुत्याधिकारः । एकामावे
चापरायाः । ततः पुत्रदौहित्रपौत्रप्रपौत्रस-
म्बन्धीपुत्रपौत्रप्रपौत्राणां क्रमेणाधिकारः । गन्ध-
र्वान्ते सपत्नीपुत्रानन्तरं दौहित्रस्याधिकार
इति विशेषः । ततो ब्राह्मणादिविवाहपक्षक-
नमयगन्धर्वयौतकधने भर्ता भ्राता माता पिता
चेति क्रमः । आसुरादिविवाहत्रयसमयक-
यौतकधने माता पिता भ्राता भर्ता चेति क्रमः ।
ततो देवरः ततो देवरपुत्रभर्तृश्वशुरपुत्रौ
भगिनीपुत्रः ततो भर्तृभागिनेयः ततो भ्रातृपुत्रः
ततो नामाता ततः श्वशुरः ततो भ्रातृश्वशुरः
तत आगन्तव्यक्रमेण सपिठ्याः ततः संकुल्याः
ततः समानीदकाः ॥” इति तट्टीकायां श्रीलक्ष्म-
णतर्कानुसारः ।

यौधिष्ठिरं, चि, (युधिष्ठिरस्य इदमिति । युधिष्ठिर
+ अण् ।) युधिष्ठिरसंज्ञम् । यथा,—
“या च यौधिष्ठिरी सेना माङ्गियश्रुतादिता ।
रतिपन्नाठशीकानां पिदेव तनुतां गता ॥”
इति महाभारतम् ।
(युधिष्ठिरस्यापते, पुं । यथा, महाभारते ।
६ । ५० । ५८ ।

यौधिष्ठिरः सुसंज्ञितः यौवस्य निमित्तः श्रूः ।

यद्धारयत संग्रामे मधवा इव दानवम् ॥”
वासुदेवस्य पत्नीविशेषे, स्त्री । यथा, हरिवंशे ।
१६० । २०—२१ ।

“कौशिक्यां सुतसोमायां यौधिष्ठिर्यां युधिष्ठिरः ।
कापाली गरुडश्चैव जज्ञाते चित्रयोधिनौ ॥
एवमादीनि पुत्राणां सहस्राणि निबोध मे ।
दशयुतं समाख्याता वासुदेवस्य ते सुताः ॥”

यौधेयः, पुं, (योधमर्हतीति । योध + ण् ।
यद्वा, “पाश्चादियौधेयादिभ्यामण्यौ ।” ५ ।
३ । ११७ । इति स्वार्थे अण् ।) योद्धा । इति
सिंहान्तकौमुदी ॥ (युधिष्ठिरपुत्रः । स च शैथ-
राजदौहित्रः । यथा, महाभारते । ११ । ५ । ७६ ।
“युधिष्ठिरस्तु गोवासनस्य शैथस्य देविकां
नाम कन्यां स्वयम्भरां लेभे । तस्यां पुत्रं
जनयामास यौधेयं नाम ॥” शृगराजपुत्रः
यौधेया इति ख्याताः । यथा, हरिवंशे । ३१ । ५ ।
“दृष्टव्यास्तु संजज्ञे शिविरौशीनरो वृषः ।
शिवस्तु शिवयस्तान् । यौधेयास्तु शृगस्य च ॥”

यौनं, स्त्री, (योनिरदमिति । योनि + अण् ।)
योनिस्मन्माधोनिपापम् । यथा, बौधायनः ।
“संवत्सरेण यन्ति पतितेन सद्याचरन् ।
याजनाध्यापनाद्यौनान् सद्यो हि श्रयना-
श्रयान् ॥”

सुमन्तुः । यद्येते यौनसौख्यश्रीवादीनां सम्बन्धा-
नामन्यतमेन सह सम्पर्कमियात् तस्याप्येतदेव
प्रायश्चित्तं विद्वद्भाषति । इयान् क्रियात् ।
एतदेवेति दादृशवार्तिकमित्यर्थः । अत्र याज-
नादीनामन्यतमेन संवत्सरेण पततीत्यवगम्यते ।
इति प्रायश्चित्तविवेकः ॥ (उत्पत्तिकारणम् ।
यथा, महाभारते । १३ । १०२ । २५ ।
“यत्रामियौनाश्च वसन्ति लोका
अव्योनयः प्रत्येत्योनयश्च ॥”

उत्तरापयजातजातिविशेषे, पुं । यथा, महा-
भारते । १२ । २०७ । ४३ ।
“उत्तरापयजन्मानः कीर्त्तयिष्यामि तानपि ।
यौनकास्त्रिजगन्मरः किराता वल्हेः सह ॥”
यौवतं, स्त्री, (युवतीनां वल्हः । युवति +
“भिक्षादिभ्योऽण् ।” ४ । २ । ३८ । इति अण् ।
पुंवद्भावाभावश्च ।) युवतिसम्बन्धः । इत्यमरः । २ ।
६ । २२ । (यथा, गीतगोविन्दे । १० । १५ ।
“इतिस्तव कलावती रश्मिरचित्रलेखे भुवा-
वहो विबुधयौवतं वरुचि तन्नि । पृथ्वीगता ॥”
युवतिभिः कृतमिति । शृङ्गविशेषः । यथा,
सङ्गीतदामोदरे ।

“समुरं बहुलीलाभिर्नटीभिर्वचनं नृत्यते ।
वशीकरणविद्यामं तत्तास्यं यौवतं मतम् ॥”
परिमाणम् । इति अमरटीकायां भरतः ॥
यौवनं, स्त्री, (युवन् + “हायनान्त्युवादिभ्योऽण् ।”
५ । १ । १३० । इति अण् ।) यूने भावः ।
तत्पर्यायः । तादृशम् २ । इत्यमरः । वयः ३
इति ञटाधरः । तत्तु योद्धाश्वर्षमारभ्य सप्तति-
वर्षपर्यन्तम् । यथा,—

आयोद्धाश्वर्षमारभ्य सप्ततिवर्षपर्यन्तं उच्यते ।
उद्धः स्यात् सप्ततेरुद्धं वर्षोयनि नवतेः परम् ॥”
इति स्मृतिः ॥

नवयौवनसंज्ञं यथा,—
“द्वौघ्निसंज्ञं किञ्चित् चलानं मेदुरसितम् ।
मनागभिस्सूरदावं नयं यौवनसुखम् ॥”

इत्युज्ज्वलनीलमणिः ॥
(“गर्भेश्वरत्वम् अभिनवयौवनत्वमप्रतिरूपत्वम-
मातृयशस्वित्वमेति महतीयं खल्वनर्थपरम्परा ।
सञ्जाविनयानामेकैकमप्येषामायतनम् । किमुत
समवायः । यौवनारम्भे च प्रायः शास्त्रजल-
प्रक्षालननिमित्तापि कालुष्यमुपयाति बुद्धिः ।
अनुजन्मिन्धवजतापि सरागेव भवति यूनां
दृष्टिः । अपहरति च वाक्त्रेव शुष्कपत्रं समु-
द्भूतजोभानिरदूरमात्रेच्छया यौवनसमये
गुरुयं प्रकृतिः । इन्द्रियहरिणहारिणी च
सततमनिदुरन्तेयमुपभोग्यगृह्यिका । नव-
यौवनकषायितात्मनश्च सज्जितानीव तान्येव
विषयस्वरूपाख्यासाद्यमानानि मधुरतराख्या-
पतन्ति मनसः । नाशयति च दिङ्मोह इवो-
न्मार्गप्रवर्त्तकः पुरुषमत्यासङ्गो विषयेषु ॥” इति
कादम्बर्यां चम्पापौडं प्रतिशुकनाशोपदेशः ॥)

नवयौवनकारकमौघं यथा,—
“अग्न्यान्नागवजागुह्मांसनिषेविणाम् ।
रूपं भवेद्यथा तद्वत् नवयौवनधारिणाम् ॥”
इति गारुड १८६ अध्यायः ॥

यौवनकण्टकं, पुं, स्त्री, (यौवने कण्टकमिव
दुःखदत्तात् ।) युवगण्डः । इति शब्दमाज्ञा ।
वयस्कोडा इति भाषा ॥
यौवनपिङ्का, स्त्री, (यौवने पिङ्का ।) युवकाले
सुखे जातः क्षुद्रस्फोटकः । वयस्कोडा इति
भाषा ॥ (यथा, सुश्रुते निदानस्थाने । १३ ।
“यौवनपिङ्का पद्मिणी कण्टका जतुमणिरि-
त्यादि ॥”) तत्संज्ञं यथा,—

“शास्त्राजीकण्टकप्रख्याः कफमायतशोणितैः ।
जायन्ते पिङ्का यूनां वङ्गे या सुखदूषिकाः ॥”
इति सुश्रुते । १ । १४ अध्यायः ॥
अस्याश्चिकित्सा सुखदूषिकाशब्दे द्रष्टव्या ॥
यौवनलक्ष्यं, स्त्री (यौवनस्य लक्ष्यं चिह्नम् ।)
जावलयम् । क्षणः । इति मेदिनी । ने, ११७ ।
तादृशचिह्नम् ॥

यौवनाश्वः, पुं, (युवगाश्वस्यापत्यमिति । युवगाश्व +
अण् ।) मान्वाहाराणः । इति चिकित्साश्रेयः ॥
अपि च ।
“यौवनाश्वोऽथ मान्वाता चक्रवर्त्तयनीप्रभुः ।
सप्तदोषवतीमेकः प्रशास्यतेतज्जना ॥
इने च यज्ञं क्रतुभिरात्मविद्विद्विद्विधैः ॥
सर्वदेवमयं देवं सर्व्वात्मकमतीन्द्रियम् ॥
द्रव्यं मन्यो विधिर्यशो यजमानस्तथत्विजः ।
धर्मो देशश्च कालश्च सर्वमेतद्व्यदात्मकम् ॥
यावत् स्थं उदेति सा यावच्च प्रतिनिरति ।
तत् सर्वं यौवगाश्वस्य साङ्गातुः क्षेपेत्तुष्यते ॥

शशविन्दोद्गाहतरि विन्दुमत्यामधामृषः ।
प्रवक्तृममरौतं सुषुक्तुष्य योगिनम् ॥
तेषां स्वसारः पञ्चाशत् सौमरिं वज्रिरे पतिम् ॥”
इति श्रीभागवते ६ स्कन्धे ६ अध्यायः ॥
यौवनाम्बकः, पुं, (यौवनाम्ब + स्वार्थे कन् ।)
मान्याहाराजः । इति अष्टाधरः ॥
यौष्माकं, त्रि, (युष्मद् + अण् । “तस्मिन्नणि च
युष्माकास्माकौ ।” ४ । ३ । २ । इति प्रकृते-
र्युष्माकादेशः ।) युष्मत्सम्बन्धि । युष्माकमिदं
इत्यर्थे णप्रत्ययेन निष्पन्नम् । इति सुम्बोध-
याकरणम् ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । ११२ ।
२०५ ।

“इत्यावसासु जल्पन्तु मज्जितेष्वन्न तन्मन्त्रम् ।
विद्याधरो धूमशिखो यौष्माकीवातरद्विः ॥”)
यौष्माकीर्णं, त्रि, (युष्मद् + “युष्मादसदोरन्यतरस्यां
खच् ।” ४ । ३ । १ । इति खच् । “तस्मिन्नणि चेति ।”
४ । ३ । २ । इति युष्माकादेशः ।) युष्मत्सम्बन्धि,
युष्माकमिदं इत्यर्थे णीन् प्रत्ययेन निष्पन्नम् । इति
सुम्बोधयाकरणम् ॥ युष्मच्छब्दे अलिखित-
त्वादवसरसङ्ख्या गौणयुष्मादसच्छब्दप्रयोगोऽत्र
लिख्यते । युष्मादसदोर्मूलत्वे गौणत्वे च सिजस्
इहसां स्वरूपग्रहणात् तेषु परेषु त्वाहययवय-
तुभ्यमस्यतवममाः स्युरेव । सिजसादेरन्यत्र युष्मा-
दसदोर्मूलत्वे एकवचने परे त्वन्मदौ द्विवचने
परे युवापौ बहुवचने परे स्वरूपेणावस्थानम्,
गौणत्वे तु परविभक्तिमनाह्वय युष्मादसदोरेकत्वे
वन्मदौ द्वित्वे युवापौ बहुत्वे स्वरूपेणावस्थान-
मिति ॥ यथा त्वासतिक्रान्तः अतित्वं अतित्वां
अतियूयम् । अतित्वां अतित्वां अतित्वान् ।
अतित्वया अतित्वाभ्यां अतित्वाभिः । अति-
तुभ्यं अतित्वाभ्यां अतित्वभ्यम् । अतित्वत् अति-
त्वाभ्यां अतित्वत् । अतित्व अतित्वयोः अति-
त्वयाम् । अतित्वयि अतित्वयोः अतित्वासु ॥ * ॥
युवामतिक्रान्तः अतित्वं अतिशुवां अतियूयम् ।
अतिशुवां अतिशुवां अतिशुवान् । अतिशुवया
अतिशुवाभ्यां अतिशुवाभिः । अतितुभ्यं अति-
शुवाभ्यां अतिशुवभ्यम् । अतिशुवत् अतिशुवाभ्यां
अतिशुवत् । अतित्व अतिशुवयोः अतिशुवयाम् ।
अतिशुवयि अतिशुवयोः अतिशुवासु ॥ * ॥
युष्मानतिक्रान्तः अतित्वं अतिशुष्मां अतियूयम् ।
अतिशुष्मां अतिशुष्मां अतिशुष्मान् । अतिशुष्मया
अतिशुष्माभ्यां अतिशुष्माभिः । अतितुभ्यं अति-
शुष्माभ्यां अतिशुष्मभ्यम् । अतिशुष्मत् अति-
शुष्माभ्यां अतिशुष्मत् । अतित्व अतिशुष्मयोः
अतिशुष्मयाम् । अतिशुष्मयि अतिशुष्मयोः अति-
शुष्मासु ॥ * ॥ आत्मतिक्रान्तः अतित्वं अतिमां
अतियूयम् । अतिमां अतिमां अतिमान् ।
अतिमया अतिमाभ्यां अतिमाभिः । आत्मस्य
अतिमाभ्यां अतिमभ्यम् । अतिमतु अति-
माभ्यां अतिमतु । अतिमम अतिमयोः
अतिमयाम् । अतिमयि अतिमयोः अति-
मासु ॥ * ॥ आत्मतिक्रान्तः अतित्वं अतिमां

अतियूयम् । अतिमां अतिमां अतिमान् ।
अतिमया अतिमाभ्यां अतिमाभिः । अतिमस्य
अतिमाभ्यां अतिमभ्यम् । अतिमत् अतिमाभ्यां
अतिमत् । अतिमम अतिमयोः अतिमयाम् ।
अतिमयि अतिमयोः अतिमासु । इति
दुर्गादायः ॥

र

र, रेफः । यथा । वर्णात् कारतकारौ रादेफः ।
इति कलापसंक्षिप्तसारयाकरणे ॥ रेफात्
कारश्च । रकारः । इति प्रक्रियाकौस्तुभे ॥ स तु
सप्तविंशहलवर्णः । तस्योच्चारणस्यानं सङ्घातः ।
इति सुम्बोधयाकरणम् ॥ * ॥ (तथा च
शिक्षायाम् । १७ ।
“स्युर्मूर्धन्या ऋतुरसा दन्त्या हतुलसाः
स्त्रुताः ॥”)
तस्य स्वरूपं यथा,—
“रेफश्च चक्षुषापात्रि । कुण्डलीहयसंयुतम् ।
रक्तविद्युलताकारं पञ्चदेवात्मकं सदा ।
पञ्चप्राणमयं वर्णं त्रिविन्दुसहितं सदा ॥”
इति कामधेनुतन्त्रे ६ पटलः ॥ * ॥
तस्य लेखनप्रकारो यथा,—
“दक्षतः कुण्डली रेखा वामादङ्गगताधधः ।
पुनर्दक्षगता हिंसा ततोऽधोगत्य चोर्ध्वतः ॥
भवानौ शङ्करो वद्विस्तासु तिष्ठन्ति नित्यशः ।
अर्धमात्रा ब्रह्मरूपा महाशक्तिः प्रकीर्णिता ॥”
अपि च ।
“ऊर्ध्वधःक्रमतो रेखा त्रिकोणाधोगता हिंसा ।
विधिरौशः केशवश्च तासु तिष्ठन्ति नित्यशः ॥
ऊर्ध्वस्थिता तु या मात्रा सा शक्तिः परि-
कीर्णिता ।
तस्य मध्यगता रेखा वद्विरूपा हिंसा स्त्रुता ।
निर्गुणोऽसौ सदा वर्णो न कदाचित् गुणो भवेत् ॥”
अस्य ध्यानं यथा,—
“जलज्जिह्वा महारौद्रौ रक्ताख्यां रक्तलोच-
नाम् ।
रक्तवर्णामष्टभुजां रक्तपुष्पोपशोभिताम् ॥
रक्तमाल्याम्बरधरां रक्ताक्षद्वारभूषिताम् ।
महामोक्षप्रदां निवामदक्षिप्रदायिकाम् ॥
एवं ध्यात्वा ब्रह्मरूपां तन्मन्त्रं दशधा जपेत् ॥”
सत्यनाममन्त्रो यथा,—
“त्रिशक्तिवहितं देवि ! आत्मादितत्त्वसंयुतम् ।
सर्वलेशोभयं वर्णं सततं प्रवक्ष्याम्यहम् ॥”
इति वर्णोद्धाररत्नम् ॥ * ॥

तस्य नामानि यथा,—
“रौ रक्तः क्रोधिनी रेफः पावकस्तोत्रयो मतः ।
प्रकाशादर्शनी दीपो रतकृष्णापरं वली ॥
मुच्यते शो मतः सूर्यो धातुरक्तः प्रकाशकः ।
आपको रेवतीदासं कुच्छंशो वद्विमलम् ॥
उग्ररेखा स्युलद्वयो वेदकच्छपला पुरा ।
प्रकृतिः सुगलो ब्रह्मशब्दश्च गायको धनम् ॥
श्रीकण्ठ उग्रा हृदयं सुखी विप्रसुन्दरी ।
सविन्दुर्योनिजो ज्वाला श्रीशैलो विश्वतो-
मुखी ॥”
इति नानातन्त्रशास्त्राणि ॥
(कुण्डः शास्त्रोक्तगणविशेषः । यथा, कुण्डो-
मङ्गल्यम् । १ । ८ । “र-लमध्यः ।” लघुपञ्चमथ्यो
रः भवति । तस्येदं साङ्केतिकं चिह्नम् ॥ ७८
पद्यादौ अस्याच्चारस्य प्रयोगे दाहो भवति ।
यदुक्तं वृत्तरत्नाकरटीकायाम् ।
“यो लक्ष्मीं रस्तु दाहं अचनमद्य लघौ शः सुखं
पस्तु खेदम् ॥”
धात्वनुबन्धविशेषः । यथा, कावकल्पद्रुमे ।
“—————चो ज्वादि र वैदिकः ।”
“वैदिको वेदेष्वेव प्रयुक्तो न तु भाषाया-
मित्यर्थः । यथा, गार्गिस्तुतैः जगति ॥”)
रः, पुं, (राति ऊर्ध्वं गतच्छीत । रा + ङः ।)
पावकः । तीक्ष्णः । इति मेदिनी । रे, १ ॥
कामवद्विः । इति शब्दरत्नावला ।
रंघः, [सु] कौ, (रमते येन इति । रम् +
“रमेच् ।” उणा० ४ । २ । १६ । इति असुन् ।
हुगागमश्च घातोः । “अद्विरिष्टिभ्यामसुन्
इति अंघो रंघः । इति धातुप्रदीपः ।” इत्यु-
क्त्वचलदक्षः ।) वेगः । इत्यमरः । १ । १ । १६७ ।
(यथा, रघुवंशे । २ । १३ ।
“अलं मघौपाल ! तव अमेग
प्रयुक्तमयस्त्रमितो वृथा स्यात् ।
न पादपोम्बलनशक्तिरंघः
शिलोचये नृर्हन्ति मायतस्य ॥”
महादेवः । यथा, महाभारते । १४ । ८ । १५ ।
“हरिनेत्राय सुखाय लशायोत्तरयाय च ।
भास्वराय सुतीर्थाय देवदेवाय रंघसे ॥”
विष्णुः । यथा, महाभारते हरिवंशपर्वणि
२५२ । १८ ।
“नमस्कृत्य सुरेशाय तस्मै देवाय रंघसे ।
प्रयाताः प्राग्दिशं पुर्यां विपुलं कश्यपाश्र-
मम् ॥”)
रक्त, क स्तादे । आपन । इति कविकल्पद्रुमः ॥
स्तादौ रचोपादनम् । क, राकयति मोदय
नालकः । इति दुर्गादायः ।
रक्तं, स्त्री, (रम्यत अङ्गमनेनेति । रन् + क्तः ।)
कुङ्कुमम् । ताम्रम् । (अस्य प्रयोगो यथा,—
“रक्तं वरिष्ठं स्ये क्कासं ताम्रं युक्तं सुन्दरम् ॥”
इति वैद्यरत्नसामान्यायम् ।)
प्राचीनामकम् । इति मेदिनी । रै, ३८ ॥
यत्नम् । (अस्य प्रयोगो यथा,—

रक्तं

“रक्तं कोकनदं पद्ममल्पमन्दलोद्भितम् ॥”

इति रत्नमाला ॥

सिन्दूरम् । हिल्लम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

(अस्य पर्यायो यथा,—

“रक्तं मर्कटशीर्षं हिल्लं दरदो रसः ॥”

इति रत्नमाला ॥

(रक्तचन्दनभेदः । तत्पर्यायो यथा,—

“पतङ्गं रत्नं रक्तं पत्राङ्गं कुचन्दनम् ॥”

इति रत्नमाला ॥

शरीरस्य सप्तधात्वन्तर्गतधातुविशेषः । तत्-
पर्यायः । रुधिरम् २ अदृक् ३ लोहितम् ४
असम् ५ जतनम् ६ शोणितम् ७ । इत्य-
मरः । २ । ६ । ६४ । पलङ्कारम् ८ लोहितम् ९ ।
रङ्गकम् १० । इति शब्दरत्नावली ॥ कीला-
लम् ११ अङ्गजम् १२ रोधिरम् १३ खनम् १४ ।
इति जटाधरः ॥ त्वग्जम् १५ शोणम् १६
लोहम् १७ चर्मजम् १८ । इति राज-
निर्घण्टः ॥ * ॥ अथ रक्तस्य स्वरूपमाह ।

“यदा रसो यद्गुदयाति तत्र रक्तकपित्ततः ।

रागं प्राकष्य संप्राप्य स भवेद्रक्तसंज्ञकः ॥

रक्तं सर्वशरीरस्य जीवस्याधार उत्तमः ।

क्षिप्तं गुरु चर्लं स्वादु विदग्धं पित्तवद्भवेत् ॥

जीवस्याधार उत्तम इति । यत आह ।

जीवो वसति सर्वस्मिन् देहे तत्र विशेषतः ।

वीर्यं रक्ते मले पस्निन् जीवे याति चयं क्षया

इति ॥

वीर्यं रक्ते मले च शरीरारम्भके । वाग्भटोक्त-
परिमाणमिति शृङ्गे जीवो वसति न तु दुष्टे
प्रवृद्धे रक्तसावणोपदेशस्य वैयर्थ्यप्रसङ्गात् ।
पित्तवद्भवेत् । अन्नं भवेदित्यर्थः ॥ * ॥ अथ
रक्तस्य स्थानमाह ।

यक्तुं श्रीष्टा च रक्तस्य सुखं स्थानं तयोः

स्थितम् ।

अन्यत्रापि स्थितवतां रक्तानां पोषकं भवेत् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

रक्तदोषनाशकौषधं यथा,—

“रक्तघट्टफलं पिष्टं वारिणा तनु लेपतः ।

तेन घट्टं रक्तदोषः प्रणश्यति न संशयः ॥”

इति गारुड १६२ अध्यायः ॥

(“स खल्याणो रसो यक्तुं श्रीष्टानौ प्राप्य राग
मुपैति ॥ भवतश्चात्र ।

रक्षितास्ते जया त्वापः शरीरस्येन देहिनाम् ।

अप्यापन्नाः प्रसन्नेन रक्तमिव मिधोयते ॥

रसादेव क्षिया रक्तं रजःसंज्ञं प्रवर्तते ।

तद्वर्णाद्भादृष्टं याति पश्चाशतः चयम् ॥”

“रणादृक्तं ततो मांसम् ॥”

“तत्र केमिलमरुतं क्षयं परुषं तद्गु शीघ्र-
गमरुद्वि च यातेन दुष्टम् । जीर्णं पीतं
इतितं श्लायं पिष्टमणिष्टं पिपोलिकामक्षि-
काप्यागस्तुष्टि च पिष्टदुष्टम् । नेरिकोदक-
प्रतीकायं क्षिप्तं शीतलं गृह्य पिष्टिष्ठं चिर-
रापि मांसपरीपमं श्लेष्टदुष्टम् । चर्मकृत्य-

रक्तः

संयुक्तं काञ्चिकामं विशेषतो दुर्गन्धि च सन्नि-
पातदुष्टम् । पित्तवद्वर्तनातिक्रम्य । द्विदोष-
लिङ्गं सन्दृष्टम् ॥”

“इन्द्रगोपप्रतीकाशमसंहतमविवर्णं च प्रकृतिसं-
जानीयान् ॥”

“त्वग्दोषा ग्रन्थयः शोफाः रोगाः शोणित-
जाय ये ।

रक्तमोक्षशीलानां न भवन्ति कदाचन ॥”

“देहस्य रुधिरं स्मृतं रुधिरैरेव धार्यते ।

तस्माद्यत्नेन संरक्ष्य रक्तं जीव इति स्थितिः ॥

इति सुश्रुते सूत्रस्थाने चतुर्दशध्याये ॥ * ॥

“शोतोष्णस्निग्धरुचाद्यैरुपक्रान्ताश्च ये गदाः ।

सम्यक्साध्या न सिद्धान्ति रक्तजांसान् विभा-
वयेत् ॥”

अरुणाभं भवेद्वातान् फेगिलं विषदं तनु ।

पित्तात्पीतासितं रक्तं सौम्यात्स्वायति वै

चिरात् ॥

ईषन् पाण्डुकपादं पिष्टिष्ठं तनुमहन् ॥

द्विदोषलिङ्गं संसर्गाच्चिलिङ्गं साध्यापातिकम् ॥”

“नात्युष्णशीतं लघुहीयनीयं

रक्तं पेयनीतं हितमन्नपानम् ।

तदा शरीरं ह्यनवस्थिताद-

गन्निश्चिषेयं च रक्षितव्यः ॥

प्रमत्तवर्गेन्द्रियमिन्द्रियार्था

निष्कन्तमर्थो हतपक्तिवेगम् ।

सुखान्तिं पुष्टिवलोपपन्नं

विशुद्धरक्तं पुरुषं वदन्ति ॥”

इति चरके सूत्रस्थाने २४ अध्यायः ॥

रक्तः, पुं, लोहितवर्णः । इत्यमरः । १ । ५ । १५ ॥

कुसुम्भः । हिल्लः । इति राजनिर्घण्टः ॥

(वन्धूकः) । तत्पर्यायो यथा,—

“वन्धूको वन्धुजीवश्च रक्तो माध्याह्निकोऽपि
च ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

रक्तः, त्रि, अनुरक्तः । नीलादिरञ्जितः । लोहितः ।

इति मेदिनी । ते, ४८ ॥ क्रीडारतः । इति

धरणिः ॥ * ॥ रक्तवर्णवस्तुनि यथा,—

“शोणानि भौमतीक्ष्णांशुतान्द्रकुङ्कुमतत्तकाः ।

गुह्येन्द्रगोपखशोतविशुत्कुङ्करविन्दवः ॥

दृग्गन्ताधरणिष्ठास्तद्वांसिन्दूरधातवः ।

हिल्लं कुकुटशिखा तेनः सारसमस्तकम् ॥

माणिक्यं हंसचषुद्धी शुक्लमर्कटयोर्मुखम् ।

चकोरकोकिलपारायतनेत्रनखाययः ॥

कुसुम्भाकिंशुकाशोकजवावन्धुकपाटणाः ।

कमलं दाडिमौपुष्यं विम्वकिम्पाकपल्लवौ ॥

तामूलरागौ मृक्षिष्ठान्तकं रक्तचन्दनम् ।

त्रैता गन्धतत्तैवधर्मरौदरसादयः ॥” ॥

रक्तभोजयाचकानि यथा,—

“लोहितनीलौ पुष्करहरिविहङ्गमकमलकृष्ण-

रत्नानि ।

सिन्दूरभूषणोत्पलधनञ्जयाभोधिनीदलानि ॥”

यथा पुष्करं पद्माकाश्याः । हारः सूर्य-

रक्तक

क्षणयोः । विहङ्गः प्रवालविशिष्टवृक्षयोः ।
कमलं पद्मापाण्यीयामलयोः क्षणरत्नं कौस्तु-
भेन्द्रनीलयोः । सिन्दूरभूषणं सिन्दूरालङ्कार-
गणयोः । उत्पलसुतृक्षमांसिन्द्रीवरयोः । धन-
ञ्जयोऽभिपार्थयोः । अम्बोलिनीदलं पद्मपत्रपु-
टकियोः ।

“कमलाधिपपद्मेशौ नागजित्कान्तसूर्यभूः ।

रत्नाकरवरश्रीकः सदाधिकमलजुतिः ॥”

कमलाधिपपद्मेशौ सूर्यकृष्णौ । नागजित्

गणदो नागसङ्घौ च । कान्तः कमनीयः । कं

जलं तस्यान्तश्च । सूर्यभूः सूर्योद्भवो यमश्च ।

“सदा सिन्दूरसुष्मता कलयन् कमलश्रियम् ।

स्फुटशोभनतान्त्रश्रीर्वराहस्वामिदीधितिः ॥

एवं सुसम्पन्नप्रभः विदूरमणिदीधितिः ।

प्रवालप्रवलच्छायः कलभागुमितच्छयिः ॥” ॥

रक्तश्चेतवाचकानि यथा,—

“रक्तश्चेतौ हरिश्चिपुष्करशतपत्रसूर्यका-
न्तानः ।

नवहंसमहापद्मार्कसोदराः कमलकीलाणि ॥”

हरिश्चन्द्रसूर्ययोः । शुचिः श्वेतवैश्वानरयोः ।

पुष्करं जलपद्मयोः । शतपत्रं हंसपद्मयोः । सूर्य-

कान्तः स्फटिके सूर्यवत्कान्तो च । अजः शृङ्गाशु-

जयोः । नवहंसः नवहंसं प्रत्यग्रसूर्यं च । महा-

पद्मः श्वेतनागे पद्मे च । अर्कः स्फटिकसूर्ययोः ।

कमलं जलाशुजयोः । कीलालं जलरक्तयोः ।

“सुहृद्वादिभिर्भानो रत्नेनास्ते रदांशुकैः ।

जलेभ्यो जन्मशोभाभिः सरोजकुसुदारिभिः ॥”

भानोः परस्मात् सुहृद्वादिभिः ॥ * ॥

सितरत्नौ यथा । रविमित्रं चन्द्रः रवितुल्यश्च ।

भानुरत्नं सूर्यकान्तः रविपद्मारागौ च । अम्बि-

रत्नं सूर्यकान्तोऽपि पद्मारागौ च । रदांशुकं

दन्तवस्त्रे अधरश्च । जलजशोभा जलजा चासौ

शोभा चेति पक्षे पद्मकान्तिः । एवं सरोजारि-

शोभा सरोजसङ्घिशोभा पक्षे सरोजारिचन्द्रः ।

कुसुदारिशोभा कुसुदस्यङ्घिशोभा पक्षे कुसु-

दारिरादिवः । इति कविकल्पलतायाम् २

श्लेषस्तवके उद्दिष्टवर्णनं नाम १ कुसुमम् ॥

रक्तकः, पुं, (रक्तं रक्तवर्णं कायति प्राप्नोतीति ।

के + कः ।) अम्बानवृक्षः । वन्धूकवृक्षः । रक्त-

वृक्षम् । अमुरागौ । इति मेदिनी । के, १४५ ॥

विनोदी । इति शब्दरत्नावली ॥ रक्तशिशुः ।

रक्तेरुधः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अन्ध-

विशेषः । यथा, अन्धवैद्यके । १ । १०० ।

“पीतको हरितः प्रोक्तः कथायो रक्तकः स्मृतः ।

पक्षतालजनिभो वाजी कथाहः परिकीर्तितः ॥”

रक्त एव स्वार्थं कन् । लोहितवर्णं, त्रि ।

यथा, दृष्टव्यं हतायाम् । ८ । ४६ ।

“अलसस्तु जगन् । मादसंक्षे-

धमरं रक्तकपुष्पबीजनाशः ॥”

रक्तकन्दः, पुं, (रक्तः रक्तवर्णः कन्दोऽयम् ।) विहङ्गः ।

इति हेमचन्द्रः । ४ । १३२ ॥ राजपलाण्डुः

रक्ताङ्गः । इति राजनिर्घण्टः ॥

रक्तकु

रक्तकन्दलः, पुं. (रक्तं रक्तवर्णं कन्दलं नवाकुरो यस्य ।) प्रवालम् । इति त्रिकाण्डशेषः ।
(गुणादयोऽस्य प्रवालशब्दे विज्ञेयाः ।)

रक्तकमलं, स्त्री, (रक्तं रक्तवर्णं कमलम् ।) रक्त-
वर्णोत्पलम् । तत्पर्यायः । कोकनदम् २ रक्ताम्बो-
जम् ३ अरुणकमलम् ४ शोणपद्मम् ५ रक्तोत्प-
लम् ६ अरविन्दम् ७ रविप्रियम् ८ रक्त-
वारिजम् ९ । (रक्तकमलम् १० । इति पाक्षो-
त्तरखण्डे १३ अध्यायः ।) अस्य गुणाः । कटु-
त्वम् । तिक्तत्वम् । मधुरत्वम् । शिथिलत्वम् ।
रक्तक्षोषहरत्वम् । पित्तकफघ्नान्नाशनत्वम् ।
सन्तर्पणकारणत्वम् । वृष्यत्वम् । इति राज-
निर्घण्टः । तत्पर्यायगुणाः ।
“विशेषतः सितं पद्मं पुष्परीकमिति स्त्रियम् ।
रक्तं कोकनदं त्रियं नीलमिन्द्रीवरं स्त्रियम् ।
धवलं कमलं शीतं मधुरं कफपित्तजिन् ।
तस्मादेषगुणं किञ्चिदन्यदुत्पलादिकम् ।”

इति भावप्रकाशः ।

रक्तकमलं, स्त्री. (कमलं जलमाश्रयत्वेनास्यस्येति ।
अर्थं आद्यम् । रक्तं रक्तवर्णं कमलमुत्पल-
मिति ।) रक्तोत्पलम् । यथा,—
“चन्दनागुरुकर्पूरकुङ्कुमैश्च तुगन्धिभिः ।
कमलैः कुसुदैः पुष्पैः कञ्जारे रक्तकमलैः ।
फलेषूपैरूपैश्च शोभनैर्गुडमिश्रितैः ।
अर्चयेद्भक्तिराजानं मन्त्रेण द्विजसत्तमः ।”

इति पाक्षोत्तरखण्डे १६ अध्यायः ।

रक्तकरवीरकः, पुं, (करवीर + स्वार्थे कन् । ततो
रक्तः रक्तवर्णः करवीरकः ।) लोहितवर्णकर-
वीरपुष्पवृक्षः । लाल् कनेल् इति हिन्दी
भाषा । तत्पर्यायः । रक्तप्रसवः २ गणेश-
कुसुमः ३ चण्डीकुसुमः ४ क्रूरः ५ भूतनाबी ६ रवि-
प्रियः ७ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । तीक्ष्णत्वम् ।
विशोधनत्वम् । त्वद्बोधव्रणक्षतिकुष्ठविषहर-
त्वम् । इति राजनिर्घण्टः । तत्पर्यायगुणाः ।
“करवीरः श्वेतपुष्पः श्वेतकुम्भोऽश्वमारकः ।
द्वितीयो रक्तपुष्पश्च चण्डालो जगुडस्तथा ।
करवीरश्च तिलं कषायं कटुकश्च तत् ।
व्रणलाघवक्षेत्रकोपकुष्ठव्रणामहम् ।
घोर्योष्णं कृमिकण्डूभञ्जितं विषवन्तम् ।”

इति भावप्रकाशः ।

रक्तकाष्णः, पुं. (रक्तः रक्तवर्णः काष्णः ।)
स्नानाम्ब्यातपुष्पवृक्षविशेषः । तत्पर्यायः ।
विदलः २ चमरिकः ३ । इति शब्दरत्नावली ।
काष्णिनालः ४ ताम्रपुष्पः ५ कुहारः ६ । इति
जटाधरः ।

रक्तकाष्ठा, स्त्री, (रक्तः रक्तवर्णः काष्ठः दन्दी-
रक्षाः ।) रक्तपुनर्नवा । इति राजनिर्घण्टः ।
(विवरणमस्या रक्तपुनर्नवाशब्दे विज्ञेयम् ।)
रक्तकाष्ठं, स्त्री, (रक्तं काष्ठं यस्य ।) पत्रज्ञम् ।
इति राजनिर्घण्टः । लोहितवर्णदारुम् ।
रक्तकैरवम्, स्त्री, (रक्तं रक्तवर्णं कुसुदम् ।) रक्त-
कैरवम् । इति जटाधरः ।

रक्तगु

रक्तकुसुमः, पुं. (रक्तानि रक्तवर्णानि कुसुमा-
न्यस्य ।) पारिभद्रः । धन्ववृक्षः । इति राज-
निर्घण्टः ।

रक्तकेशरः, पुं. (रक्ताः केशराः किञ्चलकाः यस्य ।)
पारिभद्रः । इति रत्नमाला ।
रक्तकैरवं, स्त्री, (रक्तं रक्तवर्णं कैरवम् ।) रक्त-
कुसुदम् । इति जटाधरः । (यथास्य पर्यायः ।
“तद्वपुर्गन्धं सोमाख्यं हलुकं रक्तकैरवम् ।”
इति वैद्यकरत्नमाला ।)

रक्तकोकनदः, स्त्री, (रक्तं रक्तवर्णं कोकनदम् ।)
रक्तोत्पलम् । इति जटाधरः । (विश्वेश्वरस्य
रक्तोत्पलशब्दे ज्ञातव्यः ।)

रक्तखदिरः, पुं, (रक्तः रक्तवर्णः खदिरः ।)
रक्तवर्णखदिरवृक्षः । तत्पर्यायः । रक्तचारः २
सुवारः ३ ताम्रसारकः ४ बहुशलाः ५ याज्ञिकः ६
कुष्ठनीदनः ७ यूपदुमः ८ अरुखदिरः ९
अरुः १० । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् ।
कषायत्वम् । गुरुत्वम् । तिक्तत्वम् । आमवाता-
स्रवातव्रणभूतज्वरनाशित्वम् । इति राज-
निर्घण्टः । तत्पर्यायगुणाश्च ।

“खदिरो रक्तचारश्च गायत्री दन्तधावनः ।
कण्टकी बालपत्रश्च बहुशलाश्च यक्षिणः ।
खदिरः शीतलो दन्तः कण्टकासारश्चिप्रगुन् ।
तिक्तः कषायो मेदोघ्नः कृमिमेहज्वरघ्नान् ।
श्वित्रशोथामपित्तास्रपाण्डुकुष्ठकफान् हरति ।”

इति भावप्रकाशः ।

रक्तगन्धकं, स्त्री, (रक्तं रक्तवर्णं गन्धकम् ।)
बोलम् । इति राजनिर्घण्टः ।

रक्तगुल्मः, पुं, (रक्तगो गुल्मः इति मध्यपदलोपो
कर्म्मधारयः ।) स्त्रीणां रक्तजगुल्मरोगः । तस्यौ-
षधं यथा,—

“द्विजयष्टीत्रिकटुकं चूर्णं पीतं हरिच्छिव ।।
तिलकायेन संयुक्तं रक्तगुल्मं स्त्रिया हरि ।”

इति गारुडे १६६ अध्यायः ।

(तथास्य निदानादिकं यथा,—

“शोणितगुल्मस्तु खलु स्त्रिया एव भवति न
पुरुषस्य गर्भकोष्ठार्निवागमनवैशेष्यात् । पार-
तन्त्रादेवैशारद्यात् सततमपचारानुरोधा-
देगानुरोधानुपपन्नत्वा आमगर्भे वाप्यधिरात्
प्रतिते तथाप्यधिरप्रजाताया जंतौ वा वात-
प्रकोपनाशसेवमानाया वातः प्रकोपमाप-
द्यते । स प्रकुपितो योन्या सुखमनुप्रविश्यान्निव-
त्तुपयच्छि मासि मासि तदार्निवसुपस्थमानं
कुक्षिं वहयति । तस्याः शूलकासानोसार-
श्चक्षुर्लोचकाविपाकाङ्गमर्द्दनिद्रालस्यकफप्रसेकाः
समुपजायन्ते स्नयोरश्च स्तन्यमोष्ठयोः स्ननमद-
खयोश्च कार्ण्यं स्वागः चक्षुर्गोर्ध्वा चक्षुषो
दोहदः श्वयुः पादयोरीपक्षोद्गमो रोमराण्या
योन्याश्चाणालत्वमपि च योन्या रौगन्धमासाव-
क्षोपजायते । केवलस्यास्या गुल्मः स्यादति
तामगर्भाङ्गभिर्भोमिन्द्राहुर्दृष्टाः ।” इति गरुडे
निदानस्थाने दन्तीविध्याये १ यथा च ।

रक्तच

“न स्यादति नोदरमेति हर्षं
भवन्ति लिङ्गानि च गर्भिणीनाम् ।
त गर्भकालानिगमे चिकित्सा-
मस्यगर्भं गुल्ममुपशान्तिं नष्ट्याः ।”

इति सुश्रुते उत्तरतन्त्रे ४२ अध्यायः ।

तथा च । रक्तगुल्मस्तु स्त्रिया एव प्रजायते ।
यथा,—

“जंतौ वा नवसता वा यदि वा योनिरोगिणी
स्रवते वातलानि स्त्रीं कुष्ठस्तस्याः समीरयः ।
निखण्ड्यार्निवं योन्यां प्रतिमासमवसानम् ।
कुक्षिं करोति तद्गर्भं लिङ्गमाविष्करोति च ।
हृत्तामरीहृदस्तद्वर्णं चामनादिकम् ।
क्रमेण वायुसंघातं पित्तघातिनया च तन् ।
शोणितं कुरुते तस्या वातपित्तोत्पन्नगुल्मान् ।
रक्तसम्भवाद्यातीसारहृद्वरादीनुपद्रवान् ।
गर्भाशये च तुगरी शूलं दुःखाद्यमाश्रये ।
योन्याश्च सावधौर्गन्धतः दस्यन्दनदेहनाः ।
न चाङ्गैर्गर्भदुग्गुलाः स्फुरत्यपि तु शूलवान् ।
पिच्छीभूतः स एवास्याः कदाचित् स्यादति
चिरात् ।

न चास्या वद्धते कुक्षिगुल्म एव तु वर्धते ।
खदोषसंश्रयो गुल्मः सर्वो भवति तेन सः ।
पाकं चिरं भजति नैव वा————— ।”
इति वाभटे निदानस्थाने एकादशध्याये १०३
तथास्य चिकित्सा

“चरक्तगुल्मे न च पाचनम्

न हिष्णुपानं कटिचालनम् ।

न चैव संस्वेदनमर्दनम्

न वा क्रमेणोत्पन्नं चितम् ।

रोगाङ्गं न खदिरमागधिका समग्रा

काधोऽप्यदेतवचमं दृतसंप्रयुक्तम् ।

गुल्मं सरक्तमपि पाच निदन्ति शीघ्रं

कुम्भेदनम् विनिदन्ति च क्रूररक्तम् ।

चौरपानं प्रदातव्यं दृतवैवर्षलाभितम् ।

रक्तगुल्मविनाशाय यक्षुद्विचतयेऽपि वा ।

न हिष्णुव्युत्तं पर्यं न चोष्णं न विदादि च ।

रक्तचे चतये गुल्मे मांसानि पाण्डूजानि च ।”

इति चारीते चिकित्सितस्थाने चतुर्थध्याये ।

अन्वत् गुल्मशब्दे दृश्यम् । ॥

रक्तमः, पुं, (रक्तं दन्तीति । दन् + “यमदुष्प-
कचुके च ।” ३ । २ । ५३ । इति टक् ।)
रौहितकवृक्षः । इति जटाधरः । (रक्षितक-
शब्देऽस्य विशेषो ज्ञेयः ।)

रक्तम्री, स्त्री, (रक्तं दन्तीति । दन् + टक् । डीम् ।)
दून्नाविधेयः । गौडिया दूर्वा इति भाषा । यथा,
“मर्दोषधिश्च गोलोम्यां रक्तम्री रक्तपित्तहा ।”
इति शब्दचन्द्रिका ।

रक्तचन्दनं, स्त्री, (रक्तं रक्तवर्णं चन्दनम् ।) रक्त-
वर्णचन्दनकारुम् । (यथा, राजायम् २ । १६१ ।)
“पद्मरागोदितो गोता रक्तचन्दनसंनिभम् ।
वर्धतुश्च शीघ्रं नैमल्यं विपद्येताम् ।”
तत्पर्यायः । तत्पर्यायः २ पद्मरागः ३ रक्त-

रक्तवि

रक्तप

रक्तपि

नम् ४ कुचन्दनम् ५ । इत्यमरः । १ । ६ ।
 १३२ ॥ ताम्रसारम् ६ ताम्रद्वयः ७ चन्द-
 नम् ८ । इति रत्नमाला ॥ लोहितम् ९
 शोणितचन्दनम् १० रक्तसारम् ११ ताम्र-
 सारकम् १२ क्षुद्रचन्दनम् १३ अर्कचन्द-
 नम् १४ । इति राजनिर्घण्टः ॥ रक्ताङ्गम् १५
 प्रवालफलम् १६ । इति भावप्रकाशः ॥ पत्त-
 ङ्गम् १७ पत्तगम् १८ रक्तवीजम् १९ । इति
 शब्दरत्नावली ॥ अस्य गुणाः । अतिशीतल-
 त्वम् । तिक्तत्वम् । ईक्षणगतासदोषभूतपित्त-
 कफकाश्म्वरभ्रान्तिवन्तुवमथुलघानाशित्वम् ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च ।
 “रक्तं शीतं गुरु स्वादु हृद्दिष्ट्यासपित्तघ्नम् ।
 तिक्तनेत्रघ्नं हृद्यं ज्वरघ्नं विधापहम् ॥”
 इति भावप्रकाशः ॥
 अन्यथा ।
 “रक्तपित्तघ्नं वल्यं चक्षुष्यं रक्तचन्दनम् ॥”
 इति राजवल्लभः ॥

रक्तचित्रकः, पुं, (रक्तो रक्तवर्णचित्रकः ।)
 क्षुद्रविशेषः । राज्ञचित्ता इति भाषा ॥ तत्-
 पर्यायः । कालः २ अत्यालः ३ कालमूलः ४
 अतिदीप्यः ५ माञ्जरिः ६ अग्निः ७ दाहकः ८
 पावकः ९ चित्राङ्गः १० महाङ्गः ११ । अस्य
 गुणाः । प्रलकायकत्वम् । रुच्यत्वम् । कुष्ठ-
 त्वम् । लोहवधकत्वम् । रसनियामकत्वम् ।
 रसायनत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 रक्तचूर्णं, स्त्री, (रक्तं रक्तवर्णं चूर्णम् ।) सिन्धु-
 रम् । इति शारावली । ४४ ॥ रक्तवर्णचूर्ण-
 मात्रम् ॥
 रक्तजन्तुकः, पुं, (रक्तः रक्तवर्णो जन्तुः । ततः स्वार्थे
 कन् । अथवा रक्ता व्यासक्ता जन्तवोऽस्मिन् ।)
 भृन्नागः । इति राजनिर्घण्टः ॥ रक्तवर्णजन्तु-
 मात्रम् ॥
 रक्तजिह्वः, पुं, (रक्ता रक्तवर्णा शोथितपागादौ
 व्यासक्ता वा जिह्वा यस्य ।) सिन्धुः । इति
 शब्दमाला ॥ रक्तवर्णजिह्वायुक्ते, त्रि ॥
 रक्तभिण्टी, स्त्री, (रक्ता रक्तवर्णा भिण्टी ।)
 रक्तवर्णभिण्टीपुष्पवृक्षः । तत्पर्यायः । कुश-
 वकः २ । इत्यमरः । (विशेषोऽस्याः कुशवक
 शब्द आगत्यः ।)
 रक्ततुण्डः, पुं, (रक्तौ तुण्डौ यस्य ।) शुकपक्षी ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ लोहितसुखयुक्ते, त्रि ॥
 रक्ततुण्डकः, पुं, (रक्ततुण्डो यस्य । कन् ।
 भृन्नागः ।) इति राजनिर्घण्टः ॥
 रक्तदण्डा, स्त्री, (रक्तानि दण्डान्यस्याम् ।) गोम-
 त्रिका । इति राजनिर्घण्टः ॥
 रक्तचित्रन्, स्त्री, (रक्ता चित्रन् ।) रक्तवर्ण-
 चित्रता । भाग्य वेदहो । इति भाषा ॥ तत्-
 पर्यायः । कासिन्दो २ विपुटा ३ ताम्रपुष्पिका ४
 कुशवर्णा ५ मरुती ६ अष्टमा ७ काक
 नायिका ८ । अस्या गुणाः । तिक्तत्वम् । कटु-
 त्वम् । उष्णत्वम् । रेषनत्वम् । पृष्ट्योमल-

विष्टम्भहारित्वम् । हितकारित्वम् । इति राज-
 निर्घण्टः ॥ (अस्या विशेषो यथा,—
 “तयोर्मुखतरं विद्धि मूलं यदव्ययप्रभम् ।
 सुकुमारं शिशौ वृद्धे मृदुकोष्ठे च तत् शुभम् ॥”
 इति चरके कल्पस्थाने सप्तमेऽध्याये ॥
 “अव्ययं लघुमूलं श्रेष्ठं मूलविरचने ॥”
 इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४४ अध्यायः ॥)
 रक्तदन्तिका, स्त्री, (रक्ता दन्ताः अस्याः)
 रक्तदन्ता + स्वार्थे कन् । टापि अत इत्वम् ।)
 चण्डिका । यथा,—
 “भक्षयन्त्याश्च तानुयान् वैप्रचित्तान् महा-
 सुरान् ।
 रक्ता दन्ता भविष्यन्ति दाडिमौकुसुमोपमाः ॥
 ततो मां देवताः स्वर्गे मर्त्यलोके च मानवाः ।
 स्तुवन्तो व्याहरिष्यन्ति सततं रक्तदन्तिकाम् ॥”
 इति मार्कण्डेयपुराणे देवीमाहात्म्ये । ६१ । ४० ॥
 रक्तदला, स्त्री, (रक्तानि दलान्यस्याः ।) नलिका ।
 चिचिह्निका । इति राजनिर्घण्टः ॥
 रक्तदक्, [श्रु] पुं स्त्री, (रक्ता दक् दृष्टिर्यस्य ।)
 कपोतः । इति केचित् ॥ रक्तवर्णचक्षुर्वि-
 शिष्टे, त्रि ॥
 रक्तधातुः, पुं, (रक्तो रक्तवर्णो धातुः ।) गैरि-
 कम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (अस्य पर्यायो
 यथा,—
 “गैरिकं रक्तधातुश्च गैरेयं गिरिजन्तया ।
 सुवर्णगैरिकन्त्यन्ततो रक्ततरं हि तत् ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)
 ताम्रम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ रक्तवर्णधातु-
 मात्रम् ॥
 रक्तनालः, पुं, (रक्तो नालोऽस्य ।) जीवशाकः
 इति राजनिर्घण्टः ॥ (विवरणस्य जीव
 शाकशब्दे विज्ञेयम् ।)
 रक्तनासिकः, पुं, (रक्ता नासिकास्य ।) पेचकः ।
 इति शब्दरत्नावली ॥ लोहितनासायुक्ते, त्रि ॥
 रक्तपः, पुं, (रक्तं पिवतीति । पा + कः ।)
 राक्षसः । इति मेदिनी । पे, २१ ॥ रक्तपान-
 कर्त्तरि, त्रि ॥
 रक्तपक्षः, पुं, (रक्तौ पक्षौ अस्य ।) गरुडः । इति
 केचित् ॥
 रक्तपत्रिका, स्त्री, (रक्तानि पत्राण्यस्याः । स्वार्थे
 कन् । टापि अत इत्वम् ।) नाङ्गली । रक्त-
 पुनर्गवा । इति राजनिर्घण्टः ॥ लोहितपत्रम् ।
 रक्तपदी, स्त्री, क्षुद्रवृक्षविशेषः । यथा,—
 “शमीपत्रा रक्तपदी समङ्गाङ्गलिकारिका ॥”
 इति जटाधरः ॥
 रक्तपद्मः, पुं स्त्री, (रक्तौ रक्तवर्णं पद्मः ।) रक्त-
 वर्णकमलम् । तत्पर्यायः । रक्तसरोरुहम् २
 रक्तोत्पलम् ३ कोकनदम् ४ । इत्यमरः । १ ।
 १० । ४२ ॥ अस्य प्रमाणं यथा,—
 “येषां ललितकान्ताम्ना देवी मङ्गलचण्डिका ।
 परदाभयदत्ता च दिगुषा गौरदेहिनी ॥
 रक्तपद्मासनस्था च जटासङ्कटमल्लिका ॥

रक्तकौषेयवस्त्रा च स्मितवक्त्रा शुभानना ।
 नवयौवनसम्पन्ना चार्वङ्गी ललितप्रभा ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

रक्तपल्लवः, पुं, (रक्ताः पल्लवा यस्य ।) अशोक-
 वृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ लोहितपत्रम् ॥
 रक्तपा, स्त्री, (रक्तं पिवतीति । पा + कः +
 स्त्रियां टाप् ।) जलौका । डाकिनी । इति
 मेदिनी । पे, २१ ॥ शोणितपानकर्त्तरि, त्रि ॥
 रक्तपाकी, स्त्री, (पश्यते इति । पच् + कप् ।
 रक्तः रक्तवर्णः पाके यस्याः ।) वृहती । इति
 राजनिर्घण्टः ॥
 रक्तपाता, स्त्री, (रक्तं पातयतीति । पत + णिच्
 + अच् । स्त्रियां टाप् ।) जलौका । इति
 शब्दरत्नावली ॥
 रक्तपादः, पुं, (रक्तौ पादावस्य ।) शुकपक्षी ।
 इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, रामायणे । ७ । ६ । ५७ ।
 “रक्षोगणस्योपरिष्ठात् परिभ्रमति कालवत् ।
 कपोता रक्तपादाश्च सारिका विहृता ययुः ॥”
 तथा च याज्ञवल्क्यः । १ । १७५ ।
 “चापांश्च रक्तपादांश्च सौनं वल्लभमेव च ।
 मत्स्यांश्च कामतो जग्धुः सोपवासस्त्राहं
 चरेत् ॥”)

लोहितचरणयुक्ते, त्रि ॥
 रक्तपादी, स्त्री, (रक्ताः पादा यस्य ।)
 लज्जालुः । (अस्याः पर्यायो यथा,—
 “लज्जालुः स्यात् शमीपत्रा समङ्गा जल-
 कारिका ।
 रक्तपादी नमस्कारो नान्ता खदिरकेत्यपि ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)
 हंसपदी । इति राजनिर्घण्टः ॥
 रक्तपायिनी, स्त्री, (रक्तं पातुं शीलमस्याः ।
 पा + णिनि । स्त्रियां ङीष् ।) जलौका । इति
 राजनिर्घण्टः ॥
 रक्तपायी, [नृ] त्रि, (रक्तं पातुं शीलमस्य ।
 पा + णिनि ।) रक्तपानशीलः । इति व्याकर-
 णम् ॥
 रक्तपारदं, स्त्री, (रक्तं रक्तवर्णं पारदम् ।) हिङ्गु-
 लम् । इति शारावली । १५५ ॥ जटाधरे, पुं ॥
 रक्तपिण्डं, स्त्री, (रक्तं रक्तवर्णं पिण्डमिव ।)
 जवापुष्पम् । इति शब्दरत्नावली ॥
 रक्तपिण्डकः, पुं, (रक्तपिण्डमिवेति । रक्तपिण्ड +
 इवार्थे कन् ।) रक्तालुः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 रक्तपित्तं, स्त्री, (रक्तद्रव्यकं पित्तमिति । मध्यपदलोपी
 कर्मधारयः । “रक्तश्च पित्तश्च रक्तपित्त-
 मिति द्वन्द्व इति संभृतः । रक्तश्च तत् पित्तमिति
 रक्तपित्तं रागप्राप्तं पित्तमिति कर्मधारय इति
 चरकः । ”) रोगविशेषः । तस्य निदानं यथा,
 धन्वन्तरिरुवाच ।
 “अथातो रक्तपित्तस्य निदानं प्रवदाम्यहम् ।
 भृशोष्णतिक्तकङ्गुलवर्णादिविदाहिभिः ॥
 कोदवीहासकेशान्यैस्तदुक्ते रतिसेवितैः ।
 कुपितं पित्तजैः पित्तं द्रवं रक्तश्च मूर्च्छयेत् ॥

नव्यान् नविदानपूर्वप्रपञ्चं सध्यामि॥
 "पितं यथा भूतं सोऽहितपितृर्नृणां तमते
 नवधातुनामाख्यामाः॥ यदा यस्तु पितृव्य-
 षोऽनामकौ रक्षाप्रदायान्वतानि मिलं भुङ्क्ते
 नृजीवनीकृतमपि आनन्दमनाते निष्पादमाप-
 कुतस्तथा रक्षणीपदितं दक्षिणार्धदितुं कङ्क-
 काप्रिकोपदितं वाराहमाशिशानिकमत्यगद-
 मिषितं तिस्र्याकं विद्यातकप्रकोपदितं
 शुकदा-मर्षयनमुदकारश्चाशिरुकाररयनभूमृगक-
 सुसुगमरुगकृद्विरज्यारक्षामः-धर्माश्चपक-
 पतिभूक्तोपदितं नुरागोभीरतुपोदकभैरव-
 नेदक्षमधुतककुप्पददरागप्रायतुपानं पिशाचो-
 तारभूषितसुष्माभिततो पानिमाचमनित्वेयं वा
 पयना भवन्नाति रौद्रिणीकणकङ्कापोतं वा
 भर्षयतेतथादिभितं कृपत्यमापिष्याकणामव-
 नकृचपक्षैः शोक्तैर्नृणां चध धारमामनतिमाच-
 मयथा मिश्रदुष्माभितमसासौवमाचरतः पितं
 प्रक्षोभमापयते। सोऽहितस्य रूपमायमनिवर्तते।
 नमित्तु प्रमाभानिप्रवृत्ते पितं प्रकृषितं शरीर-
 मदुर्घमद्वयदेव यस्तुष्टोदप्रभवानो सोऽहित-
 चराभी श्रीतया सोऽहिताभिष्यन्मुक्तिं सुमा-
 न्यासाद्य प्रतिपद्यते तदैव सोऽहितं दूषयति।
 संसर्गाचार्योऽहितप्रदूषयणासौऽहितगत्यपरांश-
 विधानाश्च पितं सोऽहितमित्याचयते। सख्ये-
 मानि पुष्केरुपाणि। तद्वयथा। धनदाभि-
 लाचो भुक्तस्य विराटः शृङ्गावरगतस्य उद्-
 णरथात्प्राग्भाच्छानमनं हृदि तस्य योभयतः
 स्वरभेदो गाथायां सदनं परिरादय सखा-
 हृमायाम इव सोऽहोऽहितमात्यामगन्त्य-
 मपि स्वात्सल्य रक्तपरितरादिप्रवचनद्वापय-
 शस्तु च-नेदनासांशिरुतवास्त्वसंमलपि-
 र्गोणिकानिदृष्टारामवर्षनासोऽहितनीलप्रात-
 णावामाभितगाश्च स्वपाशं मप्रदर्शन-
 मभीष्टमिति सोऽहितपितृपुष्केरुपादि। उप-
 पन्नास्तु सत्तु शोभन्लारीचराशिमाद्यस-
 काभ्यन्तरीयारसोपशोपशुलीगसरभेदाः
 मातो पुत्रस्य हो उक्तंवापय तद्वद्वेकनि
 प्ररोरे प्रेक्ष्यगंगादूर्ध्वं प्रपद्यमानं वर्णनायिका
 नेकात्प्रोभाः प्रचयते। वलुयति तु शरीरे याग-
 संसर्गादिभ्यः प्रवृत्तमानं सप्तदरीयमागंभ्य-
 प्रचयते। वलुयतस्तस्मिन् तु शरीरे चक्षुषाम-
 संसर्गद्वयपि सार्त्तं प्रवर्तते। नो सार्त्तं
 उपदमानं प्रवेष्टुं यत् वलीकृत्वाः निम्नः प्रव-
 र्ते शरीरेषा। यत् सङ्कटंभानं यत्तत्पि निरे-
 ष्यतोदमनंविमानं यत्पिपसायः। यत्ततो-
 भानं मर्यादां समतोऽप्यसतोऽप्यनां यत्ततोऽप्य-
 सायः। यत्ततोऽप्यभानं मर्यादां यत्ततोऽप्यभ-
 योनिपरतःपयसायः। इत्येवंप्रवर्तते।

यथाभिमन्त्रणीयस्य सावित्री रमयापद्मम् ।
 यथाभ्य भवेत्तु यो यथैवासाधयामहेतुः ।
 दिव्यं सत्तयेन सति सिन्धुसौम्यसाधनी ।
 साधनाया विप्र-भ्याम् रमयिषां सुहायका
 ज्यैष्ठ्यं सति सति यामिन् प्रीतिं विनामनी दय
 रति रतिविनामनी दयः

वैद्यशमन्यापथसिद्धौ रक्तपित्तादि

रसि वैद्यपय्यापथरिथौ रत्नपिशापिपारः ॥

रक्तपित्तहा, स्त्री, (रक्तपित्तं हन्तीति । हन् + डः । स्त्रियां टाप् ।) रक्तप्री । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥ गौतिया दूत्रा इति भाषा ॥
(विवृतिरस्याः रक्तप्रीशब्दे ज्ञातया ॥)

रक्तपुनर्नवा, स्त्री, (रक्ता रक्तवर्णा पुनर्नवा ।)
रक्तवर्णपुनर्नवाश्राकः । तत्पर्यायः । क्रूरा २
मण्डलपत्रिका ३ रक्तकाष्ठा ४ वर्षकेतुः ५
लोहिता ६ रक्तपत्रिका ७ वैशाखी ८ रक्त-
वर्णाभूः ९ शोफनी १० पुष्पिका ११ विकसरा १२
विषमो १३ प्रादवेण्या १४ चारिणी १५ वर्षा-
भवः १६ शोणपत्रः १७ भौमः १८ पुनर्भवः १९
नवः २० नयः २१ । अस्य गुणाः । तिक्तत्वम् ।
सारकत्वम् । शोफरक्तप्रदरदोषपादुपित्तनाशि-
त्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

रक्तपुष्पः, पुं, (रक्तं पुष्पमस्य ।) करवीरः । इति
जटाधरः ॥ (अस्य पर्यायो यथा,—
“करवीरः श्वेतपुष्पः श्वेतकुम्भोऽश्वमारकः ।
द्वितीयो रक्तपुष्पश्च चण्डातो लगुडस्तथा ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
रौहितकः । इति शब्दमाला ॥ रक्तकाष्ठन-
टः । दाडिमकः । वकटकः । इति रक्त-
माला ॥ बन्धूकः । पुन्नागः । इति
राजनिर्घण्टः ॥ (रक्तवर्णपुष्पविशिष्टे, त्रि ।)
यथा, वृहत्संहितायाम् । १५ । १४ ।
“इन्द्राग्निदेवते रक्तपुष्पफलशालिगः सतिल-
तृणाः ।
कार्पासमाषचणकाः पुरन्दरहुताशभक्ताश्च ॥”
रक्तपुष्पकः, पुं, (रक्तं पुष्पमस्य । कन् ।) पलाश-
वृक्षः । (अस्य पर्यायो यथा,—
“पलाशः किंशुकः पर्णो यज्ञियो रक्तपुष्पकः ।
चारश्चेष्टो वानहरो ब्रह्मवृक्षः समिहरः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
रौहितकवृक्षः । इति जटाधरः ॥ पर्णटः ।
शाल्मलिः । इति राजनिर्घण्टः ॥

रक्तपुष्पा, स्त्री, (रक्तं पुष्पं अस्याः ।) शाल्मलि-
वृक्षः । इति जटाधरः ॥ (अस्याः पर्यायो
यथा,—
“शाल्मलिस्तु भवेन्नोषा पिच्छिना पूरणीति च ।
रक्तपुष्पा स्थिरायुश्च कण्टकाष्टा च तूलिनी ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
पुनर्नवा । तत्पर्यायो यथा,—
“पुनर्नवा परारक्ता रक्तपुष्पा शिखाटिका ॥”
सिन्दूरी । तत्पर्यायो यथा,—
“सिन्दूरी रक्तवीजं च रक्तपुष्पा सुकोमला ॥”
इति भावप्रकाशः ॥)

रक्तपुष्पिका, स्त्री, (रक्तपुष्पा + कन् । टाप् चित
इत् ।) लम्बाकुः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
रक्तपुनर्नवा । भूपाटलिः । इति राजनिर्घण्टः ॥
रक्तपुष्पी, स्त्री, (रक्तं पुष्पं अस्याः । ङीप् ।)
पाटलीवृक्षः । इति जटाधरः ॥ जवा । आवर्त-
कीलता । नागदमरी । कवचीवृक्षः । उष्ट्र-
काष्ठी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (धातकी ।)

तत्पर्यायो यथा,—

“धातकी रक्तपुष्पी स्यात् कुञ्जरा मधवादिनी ॥”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

रक्तपूरकं, स्त्री, (रक्तं पूरयतीति । पूर + क्त्वाङ् ।)
वृक्षान्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विवर्णमस्य
वृक्षान्वशब्दे ज्ञातयम् ॥)

रक्तप्रसवः, पुं, (रक्तः रक्तवर्णः प्रसवः पुष्पमस्य ।)
रक्तकरवीरः । रक्ताम्बानः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

रक्तफलः, पुं, (रक्तं लोहितवर्णं फलमस्य ।)
वटवृक्षः । इति जटाधरः ॥ (अस्य पर्यायो
यथा,—

“वटो रक्तफलः शृङ्गी न्यग्रोधः स्कन्दो ध्रुवः ।
जीरी वैश्रवणो वावो बहुपादो वनस्पतिः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

रक्तफला, स्त्री, (रक्तं फलदशायां लोहितवर्णं
फलमस्याः ।) विमिका । इत्यमरः । २ । ४ ।
१३६ ॥ (अस्याः पर्यायो यथा,—

“तुष्टी रक्तफला विम्वी तुलिकेरी च विमिका ।”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

खर्गवल्ली । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्याः
पर्यायो यथा,—

“खर्गवल्ली रक्तफला काकायुः काकवल्लीरी ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

रक्तफेनजः, पुं, (रक्तफेनात् जायते इति । जन् +
डः ।) वामपाशस्यकोम । तत्पर्यायः ।
पुस्तुयः २ । इति हेमचन्द्रः । २ । २६६ ॥

रक्तविन्दः, पुं, (रक्ताणां विन्दः ।) रक्तकणा ।
यथा,—

“रक्तविन्दैर्दध्ना भूमौ पतत्यस्य शरीरतः ।
समुत्पतति मेदिन्यास्तुप्रमाणस्तदासुरः ॥”
इति मार्कण्डेय देवीमाहात्म्याम् ॥)

रक्तवीजः, पुं, (रक्तवर्णं बीजमस्य ।) दाडिमः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (अरिष्टकफलः । रौटा
इति ख्यातः । तत्पर्यायो यथा,—

“अरिष्टकस्तु माङ्गल्यः कण्ठवर्णोऽर्थसाधनः ।
रक्तवीजः पीतफेनः फेनजो गर्भपातनः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

रक्तं शोणितं वीजं कारणमस्य ।) असुर-
विशेषः । स च शुम्भनिशुम्भसेनापतिः देया
हृतश्च । यथा,—

“पलायनपरान् दृष्ट्वा दैत्यान् मातृगणार्दितान् ।
योऽनुमन्याय यो क्रुद्धो रक्तवीजो महासुरः ॥

रक्तविन्दैर्दध्ना भूमौ पतत्यस्य शरीरतः ।
समुत्पतति मेदिन्यास्तुप्रमाणस्तदासुरः ॥
युयुधे स गदापाणिरिन्द्रशक्त्या महासुरः ।
ततश्चेन्द्री स्ववज्रेण रक्तवीजमताडयत् ॥

कुलिशेनाहतस्याश्रुतस्य मुखाव शोणितम् ।
समुत्पत्सुस्ततो योधास्तद्रूपास्तत्पराक्रमाः ॥
यावन्तः पतितास्तस्य शरीराद्विन्दन्तः ।
तावन्तः पुरषा जातास्तद्बीजं वलविक्रमाः ॥
तस्याहृतस्य बहुधा शक्तिशूनादिभिर्भुवि ।

यपात यो वै रक्तौघसेनामञ्जन्शीलसुराः ।
ते चासुराश्चक्षुर्भूतैरहुरैः सकलं जगत् ।
याभ्रमासीक्तो देवा भयमाजग्मुश्चमम् ॥
तान् विषयान् सुरान् दृष्ट्वा चण्डिका प्राह-
सत्तरा ।

उवाच काली चासुखे ! विस्तरं वदनं कुरु ॥
मच्छस्त्रपातसम्भूतान् रक्तविन्दून् महासुरान् ।
रक्तविन्दोः प्रतीक्ष त्वं वल्लभानेव वेगिता ॥
भजयन्ती चर रथे नटुपमान् महासुरान् ।

एवमेव शयं देव्यः क्षीणरक्तो नमिष्यति ॥
भयमाणास्तथा घोषा न चोत्पत्यन्ति चापरे ।
इत्युक्त्वा तां ततो देवी शूलैर्नाभिजघाव तनू ॥
सुखेन काली जगदि रक्तवीजस्य शोणितम् ।

तस्याहृतस्य देहात् बहु सुखाव शोणितम् ॥
यतस्ततजहद्वर्णं चासुखं संप्रतीक्षति ।
सुखे समुहता येत्या रक्तपातान् महासुराः ।
तांश्च खादाथ चासुखा पपी तस्य च शोणितम् ॥

देवी शूलैर्न वज्रेण वागैरधिभिक्षिभिः ।
जवान् रक्तवीजं न चासुखापीतशोणितम् ।
स पपात सहोष्ट्रे शूलैर्न वसमाहतः ।
नीरक्तश्च सहोपाल ! रक्तवीजो महासुरः ॥

ततश्चे हर्मसुतुल्यगवापुलिदशा वृष ! ।
तेषां ग्राह्यगणो जानी ननर्नाहृद्गदोद्वनः ॥”
इति मार्कण्डेय देवीमाहात्म्याम् ॥

(महिधासुरपिता दानवो रक्ष ४६ जन्मान्तरे
रक्तवीजो जातः । यथा, ईश्वरभागवते । ५ ।
२ । ४४—४६ ।

“नृतं रम्भं समानीय यथास्ते पदमं प्रियम् ।
पितायां रोपयामासुस्तस्य देहस्य सुहृदे ॥
सहिषी सा पतिं दृष्ट्वा पितायां रोपितं तदा ।
प्रवेष्टुं सा मतिं चक्रे पतिना सह पावकम् ॥

वायंभाषापि यच्चैः सा प्रविशेश हुताशनम् ।
ज्वाणामाणाकुलं चाध्वी पतिमादाय बलमनु ॥
महिषस्तु पितामध्यात् समुत्तस्थौ महावलः ।
रम्भोऽप्यन्वदपुः कृत्वा निःश्रुतः पुत्रवत्सलः ॥

रक्तवीजोऽप्यवौ जातो महिषोऽपि महावलः ।
अभिषिक्तस्तु राज्येऽर्धौ ह्यपारिरहुरोत्तमैः ॥
एवं स महिषो जातो रक्तवीजश्च वीर्यवान् ।
अवध्यस्त सुरैर्दैत्यैर्नानैवैव वृषोत्तमः ॥”

रक्तवीजका, स्त्री, (रक्तो रक्तवर्णो वीजोऽस्याः । कन्
+ टाप् ।) तरदीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
रक्तमञ्जरः, पुं, (रक्ता रक्तवर्णा मञ्जरी । सा विद्यते-
त्येति । “अर्शश्चादिभ्यः अच् ।” ५ । २ । २७ ।
इत्यच् ।) निचुलवृक्षः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

(गुणादयोऽस्य निचुलशब्दे ज्ञातयाः ॥)
रक्तमल्यः, पुं, (रक्तो रक्तवर्णो मल्यः ।) रक्त-
वर्णो मल्यविशेषः । यथा,—

“यो रक्ताङ्गो नातिदीर्घो न चाप्यो
गातिस्तूलो रक्तमल्यः स तूतः ।
श्रीतो रथ्यः प्रष्टुर्द्विपदोऽर्धो
गार्धं धत्ते किञ्च दीपययस्य ॥”

इति राजनिर्घण्टः ॥

रक्तय

रक्तमूलकः, पुं, (रक्तं रक्तवर्णं मूलमस्य । कन् ।)
 देवमर्षपञ्चनः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 रक्तमूला, स्त्री, (रक्तं मूलं अस्याः । टाप् ।)
 लज्जालुवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 रक्तमेघः, पुं, (मेघं मेघः रक्तस्य मेघः ।)
 प्रमेहरोगविशेषः । तस्य लक्षणं यथा,—
 “विमसृगं सत्वगं रक्ताभं रक्तमेघनः ॥
 मूत्रं मूत्रयेदिति योजनीयम् । अस्यौषधम् ।
 यथा,—
 “चन्द्रप्रभावचामुस्ताभूनिम्बसुरदारवः ।
 छरिद्रानिविषादात्कीर्णपिप्पलीमूत्रचित्रकम् ॥
 धान्यकं त्रिफला तथं विडङ्गं गजपिप्पली ।
 सुवर्णमाचिकं योषं द्वौ चारौ लवणत्रयम् ॥
 शनानि टण्डमात्राणि संगृहीयान् पृथक् पृथक् ।
 टिकर्षद्वतलोष्टं स्याच्चतुर्गुणं मिता भवेत् ॥
 शिलाजलचूर्णं स्यादष्टौ कर्षाश्च गुग्गुलीः ।
 विभिन्ना योजितैरेतैः कर्तव्या गूटिका शुभा ॥
 चन्द्रप्रमेति विख्याता सर्वरोगप्रणाशिनी ।
 निहन्ति विंशतिं मेघान् कृष्णमयविधं तथा ॥
 चतस्रश्चाश्मरीस्तदन् मूत्राधातांश्च योदश ।
 अण्डवृष्टिं पाण्डुरोगं कामलाञ्च हलीमकम् ॥
 कामं श्वामं तथा कुष्ठमणिमान्धमरोचकम् ।
 वर्तपित्तकफसाधौ च वन्धा वृष्या रसायनौ ॥
 समाराध्य शिषं तस्मान् प्रयत्नात् गूटिकामिमाम् ।
 प्राप्नुवन् चन्द्रमा यस्मात्तस्माच्चन्द्रप्रभा स्तुता ॥”
 इति भावप्रकाशः ॥
 (तथास्य लक्षणम् । यथा,—
 “विमं लवणमुष्णञ्च रक्तं मेघनि यो नरः ।
 पित्तस्य परिकीर्णं तं विद्यान्नक्तमेघिनम् ॥”
 इति चरकै निदानस्थानं चतुर्थेऽध्याये ॥)
 रक्तमोजनं, स्त्री, (रक्तस्य मोजनम् ।) शोणित
 मायः । यथा,—
 “वेदोपशमाचार्यं तथा पाकशमाय च ।
 अचिरोत्पत्तिने श्रोत्रे शोणितसावणपरैर् ॥
 ऋतेत् कुर्मान् ।
 एकतस्तु क्रियाः सन्ना रक्तमोजनमेकतः ।
 रक्तं हि वेदनासक्तं तर्धशास्ति न चापि रुक् ।
 विवर्णं कटिने श्वादि प्रोक्ते पात्यन्तर्धने ।
 मविशेति विप्रधेन जलौकोभिः पदेदपि ॥
 शोणितसावणपरैर्हितनेनान्वयः ॥” इति भाव-
 प्रकाशः ॥ (तथा च ।
 “रक्तापमचनं चतुर्भिः प्रकारैर्भवति ।
 शिराविशेषेनानपि अलावृभित्तयेव च ॥
 प्रक्षाल्यते यैर्लौकाभौ रक्तञ्च मायवेदुषः ।
 पूज्यं हि पापरात्रि च नातुण्ये वातिशयित्वे ॥
 यथागुपरिपोतस्य शोणितं मोक्षयेद्विषक् ।
 शिरारोगेषु सर्वेषु नागामधुपुटे तथा ।
 अथ स रक्षयेद्वदन्तु सर्वेऽपि भिषगुत्तमः ॥”
 इति चरकै शिरारोगानि पथमेऽध्याये ॥)
 रक्तयष्टिः, स्त्री, (रक्ता यष्टिर्यः । यदा रक्ता
 रक्तवर्णा यष्टिः शरारास्याः ।) मज्जिष्ठा ।
 इति श्टाधरः ॥

रक्तव

रक्तयष्टिका, स्त्री, (रक्तयष्टि + कन् । टाप् ।)
 मज्जिष्ठा । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्याः
 पर्यायो यथा,—
 “मज्जिष्ठा विकसा जिह्वी काला योजनपर्यपि ।
 ताम्रवली चित्रपर्णी काण्डारी रक्तयष्टिका ॥”
 इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥
 “मज्जिष्ठा विकसा जिह्वी समङ्गा काल-
 मेधिका ।
 मण्डूकपर्णी मण्डरी मण्डी योजनवलापि ॥
 रसायन्यवणा काला रक्ताङ्गी रक्तयष्टिका ।
 मण्डौतकौ च मण्डरी मज्जसा वस्त्ररज्जिनी ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 रक्तयावनालः, पुं, (रक्तवर्णः यावनालः ।) तुवर-
 यावनालः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 रक्तरेशुः, पुं, (रक्ताः रेशवोऽस्मिन्निति ।) सिन्दू-
 रम् । (अस्य पर्यायो यथा,—
 “सिन्दूरं रक्तरेशुश्च नागमर्षञ्च सीसजम् ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 पलाशकलिका । इति मेदिनी । ने, १०५ ॥
 पुत्रागः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 रक्तरेशुका, स्त्री, (रक्ताः रेशवः परागा अस्याम्,
 कन् । टाप् ।) पलाशकलिका । तत्पर्यायः ।
 अङ्गारिका २ । इति शब्दमाला ॥
 रक्तरैवतकं, स्त्री, (रक्तवर्णं रैवतकम् ।) महा-
 पारेवतम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 रक्तलशुनः, पुं, (रक्तवर्णं लशुनः ।) रक्तवर्ण-
 मूलविशेषः । तत्पर्यायः । महाकन्दः २
 गुञ्जनः ३ दीर्घपत्रकः ४ पृथुपत्रः ५ स्थूल-
 कन्दः ६ यवनेष्टः ७ । अस्य गुणाः ।
 “गुञ्जनस्य मधुरं कटु कन्दं
 नालमप्युपदिशन्ति कषायम् ।
 पत्रसञ्चयमुशन्ति सतिक्तं
 सूरयो लवणमस्य वदन्ति ॥”
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 रक्तला, स्त्री, (रक्तं लाति गृह्णातीति । ला +
 कः । टाप् ।) काकतुण्डी । इति राजनिर्घण्टः ॥
 (विश्वेश्वरस्याः काकतुण्डीशब्दे ज्ञानशः ॥)
 रक्तलोचनः, पुं, (रक्ते लोहिते लोचने अस्य ।)
 कपोतः । इति हेमचन्द्रः ॥ ४ । ४०५ ॥ लोहित-
 लोचनगुक्ते, त्रि ॥
 रक्तपटी, स्त्री, (रक्ता पटी वटिकेव ।) मसरिका ।
 इति त्रिकाश्रयः ॥
 रक्तवरटी, स्त्री (रक्ता वरटीव ।) मसरिका ।
 इति श्टाधरः ॥ (मसरिकाशब्देऽस्या गुणा-
 दयो ज्ञेयाः ॥)
 रक्तवर्गः, पुं, (रक्तानां लोहितवर्णानां वर्गः
 सस्योदयः ।) दाहिसः । किंशुकम् । लाक्षा ।
 चन्दकम् । निशाहयम् । कुसुम्भपुष्पम् । मज्जिष्ठा,
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 रक्तवर्गः, पुं, (रक्तः लोहितः वर्गोऽस्य ।) रक्त-
 गोपः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (रक्तवर्गविशेषः,
 त्रि । यथा, सुश्रुते रुचस्थाने । १६ अध्याये ।

रक्तशि

“सितासिताः पीतकरक्तवर्गा
 भवन्ति येनैकविधास्तु शिवाः ॥”
 रक्तवर्धनः, पुं, (रक्तं शोणितं वर्धयतीति । रुध् +
 णिच् + ल्युः ।) वार्त्ताकुः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 (पारावतः । तत्पर्यायो यथा,—
 “पारावतः कलरवः कपोतो रक्तवर्धनः ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 रक्तवर्षाभूः, स्त्री, (रक्तवर्णा वर्षाभूः ।) रक्त-
 पुनर्नवा । इति राजनिर्घण्टः ॥
 रक्तवसनः, पु, (रक्तं वसनमस्य ।) सन्धाची ।
 इति हेमचन्द्रः ॥ ३ । ४०३ ॥
 रक्तवानः, पु, (रक्तप्रधानो वानः ।) रोगविशेषः ।
 अस्यौषधम् । यथा, गारुडे १६३ अध्याये ।
 “नारिकेलस्य वै मूलं ह्यागचीरेण संयुतम् ।
 पिवेच्च त्रिविधस्तस्य रक्तवातो विनश्यति ॥”
 रक्तवालुकं, स्त्री, (रक्ता वालुका चूर्णमत्र ।) सिन्दू-
 रम् । इति चारावली ॥
 रक्तवालुका, स्त्री, (रक्ता वालुकेव ।) सिन्दू-
 रम् । इति शब्दरत्नावली ॥
 रक्तवृन्ता, स्त्री, (रक्तवर्णं वृन्तं प्रसववन्धन-
 मस्याः ।) श्रेफालिका । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 (श्रेफालिकाशब्देऽस्या गुणादयो विज्ञेयाः ॥)
 रक्तवृष्टिः, स्त्री, (रक्तानां वृष्टिः ।) रुधिरवर्ष-
 णम् । तत्तु उन्पातविशेषः । तत्फलं शस्त्रोद्-
 योगः । यथा । कथचिन्तामणौ ।
 “रक्ते शस्त्रोद्योगो मांसास्थिवसादिभिर्मरकः ।
 धान्यहिरण्यवक्त्रफलकुसुमाद्यं वर्धते भयं
 विद्यात् ॥”
 इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥
 रक्तशालिः, पुं, (रक्तवर्णः शालिः ।) रक्तवर्ण-
 धान्यविशेषः । (यथा, सुश्रुते रुचस्थाने । २०
 अध्याये । “रक्तशालियष्टिकगङ्गुकुसुमकन्दकपाण्डु
 कपीतकप्रमोदककालकेत्यादि ॥”) तत्पर्यायः ।
 ताम्रशालिः २ शोणशालिः ३ लोहितः ४ ।
 अस्य गुणाः । मधुरत्वम् । लघुत्वम् । स्निग्ध-
 त्वम् । बलावहत्वम् । रुचिकारित्वम् । दीप-
 नत्वम् । पथ्यत्वम् । पित्तदाहानिलासनाशि-
 त्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (तथा च ।
 “रक्तशालिर्वरक्तेषु वन्त्यो वर्यस्त्रिदोषजित् ।
 चतुष्यो मूत्रलः खण्डः शुक्लकट्टं च्चद्रापटः ।
 विषव्रणश्वासकासदाहनुद्विपुष्टिः ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 रक्तशासनं, स्त्री, (रक्तं रक्तवर्णं शास्ति वशीकरो-
 तीति । शास् + ल्युः ।) सिन्दूरम् । इति चारा-
 वली ॥
 रक्तशिशुः, पुं, (रक्तवर्णः शिशुः ।) रक्तशोभा-
 न्नवृक्षः । तत्पर्यायः । रक्तकः २ मधुरः ३
 बहुलपट्टः ४ सुगन्धः ५ केशरी ६ निष्टः ७
 टगारिः ८ । अस्य गुणाः । महावीर्यत्वम् ।
 मधुरत्वम् । रसायनत्वम् । शोफाधानसमा-
 रानिपित्तशेषनाशित्वम् । सारकत्वम् । इति
 राजनिर्घण्टः ॥

रक्तं

रक्तशीर्षकः, पुं, (रक्तं रक्तवर्णं शीर्षं अग्रमस्य । कन् ।) सरलद्रवः । इति रक्तमाला ॥
 रक्तपङ्क्तिः, स्त्री, विषमः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 रक्तमञ्जं, स्त्री, (रक्तमिति संज्ञायाम्) कुङ्कुमम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (गुणद्वयोऽस्य कुङ्कुमशब्दे विज्ञेयाः) ॥
 रक्तचन्दिका, स्त्री, (रक्ताय रक्तपानाय सम्यक् दृशतीति । इन्श् + च्छुल । टाप् अत इत्यच् ।) जलौका । इति राजनिर्घण्टः ॥
 रक्तसन्धकं, स्त्री, (“रक्तं सन्धेवेति रघुनाथः । रक्तान् सन्धीन् अकति गच्छति याप्रोतीति । कः । इति रायसुङ्कटभरतमल्लिकौ । ”) रक्तकण्ठारम् । तत्पठ्यायः । हलकम् २ । इत्यमरः । १ । १० । ६६ ॥
 रक्तसरोरुहं, स्त्री, (रक्तं सरोरुहम् ।) रक्तपद्मम् । इत्यमरः । १ । १० । ४१ ॥
 रक्तवर्षः, पुं, (रक्तवर्णः वर्षः ।) राजिका । इति राजनिर्घण्टः ॥
 रक्तवष्टा, स्त्री, (रक्तं वष्टने इति । वष्ट् + अच् + टाप् ।) रक्ताम्बानः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 रक्तसारं, स्त्री, (रक्तवर्णः सारोऽस्य ।) रक्तचन्दनम् । (यथास्य पठ्यायः । “रक्तचन्दनमाख्यातं रक्ताङ्गं चुद्रचन्दनम् । तिलपर्यं रक्तसारं तत्प्रवालफलं स्तुतम् ॥” इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।) यत्तङ्गम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्य पठ्यायो यथा,— “यत्तङ्गं रक्तसारश्च सुरङ्गं रञ्जनन्तथा । पट्टरञ्जकमाख्यातं यत्तूरश्च कुद्रचन्दनम् ॥” इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)
 रक्तसारः, पुं, (रक्तः सारो यस्य ।) अश्ववेतसः । रक्तखदिरः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्य पठ्यायो यथा,— “खदिरौ रक्तसारश्च गायत्री दन्तघावनः । कण्टकी वालपञ्चश्च बहुशूलश्च यज्ञियः ॥” इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।
 रक्तं सारो यस्येति । शीतलितवारयुक्ते, त्रि । यथा, वृहत्संहितायाम् । ६८ । ६७ ।
 “ताखोष्ठदन्तापलीजङ्गाने प्रान्तपायुकरचरणैः । रक्तैस्तु रक्तसारा बहुसुखवनिताः पुत्रयुताः ॥”
 रक्तचौगण्डिकं, स्त्री, (रक्तवर्णं चौगण्डिकम् ।) रक्तकण्ठारम् । इति जटाधरः ॥
 रक्तसावः, पुं, (रक्तं सावयतीति । सु + णिच् + अच् ।) वेतसावः । इति जटाधरः ॥ (रक्तस्य सावः ।) रक्तपतनम् । (यथा, वृहत्संहितायाम् । ८७ । ३५
 “कलहो गेर्धतभागे रक्तसावीर्यं प्रकृष्टकामस्य । अपरात्येवर्मज्जतं विनश्यते वर्मकारभयम् ॥”
 रक्तहंसा, स्त्री, (रक्ताः वर्मभूताः हंसा अथ ।) रागिणीविशेषः । इति हलकायुधः ॥

रक्ताति

रक्ता, स्त्री, (रक्त + टाप् ।) गुह्या । (अस्याः पठ्यायो यथा,— “रक्ता सा काकचिष्ठी स्यात् काकागन्ती च रक्तिका । काकादनी काकपीलुः सा स्तुता काकवल्ली ॥” इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।) लाक्षा । मल्लिष्ठा । उष्ट्रकाष्ठी । इति राजनिर्घण्टः ॥
 रक्ताकारः, पुं, (रक्तवर्णं आकारः अवयवोऽस्य ।) प्रवालः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विशेषोऽस्य प्रवालशब्दे विज्ञेयः ।)
 रक्ताक्तं, स्त्री, (रक्तेन रक्तवर्णेन अक्तं अक्षितम् ।) रक्तचन्दनम् । इति जटाधरः ॥ शीतलितमिश्रिते, त्रि ॥
 रक्ताक्षः, पुं, (रक्ते लोहिते अक्षिणी अस्य । “अक्षोऽदर्शनात् । ” ५ । ४ । ७६ । इति अच् ।) मल्लिषः । पारावतः । चकोरः । क्रूरः । इति मेदिनी । पे. ४४ ॥ सारसः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अश्वविशेषः । यथा, वृहत्संहितायाम् । ८१ । ५१ ।
 “रक्ताक्षमन्दं कथितं तृतीयं यस्मिन् भयं दंष्ट्रिहृतं गदाश्च ॥”
 रक्तवर्णचक्षुर्भुक्ते, त्रि । (यथा, रामायणे । २ । ८८ । १६ ।
 “कथमिन्द्रोऽवराजामो रक्ताक्षः प्रियदर्शनः । सुखभागी न दुःखार्हो श्रयितो भुवि राघवः ॥”
 अयन्तु सदा लज्जोयुक्ता भवेत् । यथा, ज्योतिःसागरे ।
 “न श्रीस्त्वजति रक्ताक्षं नार्थः कनकपिङ्गलम् । न दीर्घबाहुमैश्वर्यं न सौख्यं प्रहसन्मुखम् ॥”
 रक्ताङ्गं, स्त्री, (रक्तवर्णमङ्गमस्य ।) विह्वलः । कुङ्कुमम् । इति मेदिनी । पे. ४८ ॥ (रक्तचन्दनम् । यथा, भावप्रकाशे पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।
 “रक्तचन्दनमाख्यातं रक्ताङ्गं चुद्रचन्दनम् । तिलपर्यं रक्तसारं तत्प्रवालफलं स्तुतम् ॥”
 रक्ताङ्गः, पुं, (रक्तमङ्गं यस्य ।) मङ्गलपट्टः । कम्पिलः । इति मेदिनी । पे. ४७ ॥ (अस्य पठ्यायो यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।
 “कम्पिलकस्तु रक्ताङ्गो गुह्यारोचनकिति वा ॥”
 “कम्पिलः कर्कशश्चन्द्रो रक्ताङ्गो रोचनोऽपि च ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।) प्रवालः । मत्कुण्डः । इति राजनिर्घण्टः ॥ मण्डलम् । इति शब्दरत्नावली ॥ (नागविशेषः । यथा, महाभारते । १ । ५७ । १७ ।
 “कथमो वेगवान्नागः पिङ्गारकमृष्टाङ्गम् । रक्ताङ्गः सर्वसारङ्गः सत्यः पटवाचकौ ॥”
 रक्ताङ्गी, स्त्री, (रक्ताङ्ग + ङीष् ।) वीवन्ती । इति मेदिनी । पे. ४६ । मल्लिष्ठा । इति भावप्रकाशः ॥
 रक्तातिसारः, पुं, (रक्तं अत्यन्तं सरलमात् । र + णच् ।) रोगविशेषः । “तस्य संप्राप्तिमाह । पित्तघ्नं यदात्यर्थं द्रव्यमश्नाति वैचिके ।

रक्ताम्ब

तद्दीपाभ्यायते शीघ्रं रक्तातीसार उत्पन्नः । तस्य चिकित्सा ।
 ‘वत्सकवत्सङ्गाद्रा द्वादिमफलसम्भवा त्वक् । त्वग्गुणं पलमानं विपचेदृष्टाञ्जलिते तोषे ॥
 अष्टमभागं श्रेयं काष्ठं मधुना पिवेत् पुरुषः । रक्तातिसारसुख्यमतिशयितं नाशयेन्नियतम् ॥
 इति कुटजदादिमल्लिकापः ॥ ४ ॥
 ‘गोदुग्धनवनीतान् मधुना सितया सह । लीढं रक्तातिसारं तु ग्राह्यं परमं मधुत् ॥
 इति नवनीतावलेहः ॥ ५ ॥
 ‘पीतं मधुसितायुक्तं चन्दनं तण्डुलागुना । रक्तातिसारजिह्वतपित्तदृष्टादृष्टमेहगुत् ॥
 चन्दनमत्र श्वेतम् । इति चन्दनकल्कः ॥” इति भावप्रकाशः ॥ (तथा च ।
 “यस्तु रक्तशुद्धिरेचने शीघ्रदाहमतिरिच्यते । रक्तातिसार इति विज्ञेयो वैद्यैर्महामतिभिः ॥
 धन्वनागरसुक्ता च बालकं बालविल्वकम् । वलानागवला चेति काथो रक्तातिसारिणाम् ॥
 दाहिमश्च कपित्थश्च पथ्याजम्बूअपलवान् । पिष्ट्वा देया मस्तुयुक्ता रक्तातिसारवारणाः ॥
 गुह्येन पक्वं शतार्थं विह्वं रक्तातिसारिणे । मनुजे मधुयुक्ता वा दध्ना रक्तातिसारहाः ॥
 वत्सकातिविषनागराभया पेयितश्च मधुमस्तुच्युतम् ।
 लेह एव मधुना च मानुषे रक्तवाहमति वारयत्यपि ॥
 कुटजलक् च पाठा च विश्वं विल्वश्च धातकी । मधुना सधितं चूर्णं देयं रक्तातिसारहम् ॥
 इति रक्तातिसारः ।” इति चारीवे चिकित्सितस्थाने तृतीयेऽध्याये ।)
 रक्ताधारः, पुं, (रक्तस्याधारः ।) चर्म । इति राजनिर्घण्टः ॥
 रक्तापहं, स्त्री, (रक्तमपहन्तीति । णच् + ङः ।) वोलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 रक्तापामार्गः, पुं, (रक्तवर्णः अपामार्गः ।) रक्तवर्णपामार्गचुपः । राक्षा व्यापाह इति वङ्गभाषा । लाल विरचिरी इति हिन्दी भाषा । तत्पठ्यायः । चुद्रापामार्गः २ व्याघ्रकः ३ दुग्धिनिका ४ रक्तविट् ५ कल्याणिका ६ । अस्य गुणाः । शीतत्वम् । कटुत्वम् । कफपात-त्रयकफविषनाशित्वम् । संप्राहित्वम् । वान्तिकारित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ तत्पठ्याय-गुणाः । अथ चारक्तचिरचिरा ।
 “रक्तोऽन्यो वशिरो वृक्षफलो घामार्गयोऽपि च । प्रत्यक्षपथोऽपि केन्द्रपथोऽपि कथिता कपिपिपली ॥
 अपामार्गोऽन्यो वातविष्टमो कफहृत्तमः । रक्तः पूर्वगुणैर्गुणः कपितो गुह्यदिभिः ॥
 अपामार्गपक्वं खादु रसे मानं च दुर्लभम् । विष्टमि वातवं रक्तं वातपित्तप्रगादनम् ॥”
 इति भावप्रकाशः ॥
 रक्तामरं, स्त्री, (रक्तं रक्षितममरम् ।) कावाय-पथम् । यथा,—

काकादनी काकपोजुः सा कृता काकपत्तरी ।
इति भाष्यप्रकाशस्य पूर्वराखे प्रथमे भागे ॥

राजिका । इति राजनिर्घण्टः । रक्तिका-
परिमाणम् ।

रक्तचुः, पुं, (रक्तो रक्तवर्ण इक्षुः ।) रक्त-
वर्णचुः । लाल आकृ इति भाषा । तत्पर्यायः ।
रक्तपत्रः २ श्लोकः ३ लोहितः ४ उत्कटः ५
मधुरः ६ रक्तमणः ७ लोहितचुः ८ । अस्य
गुणाः । मधुरत्वम् । पाके शीतलत्वम् । गृह-
त्वम् । पित्तदाहहरत्वम् । वृष्यत्वम् । तेजो-
वन्धनविघ्नत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ।

रक्तेरण्डः, पुं, (रक्तवर्णः सरण्डः ।) वृक्षविशेषः ।
लाल भिरण्डा इति भाषा । तत्पर्यायः । यावः २
रक्तिकर्णः ३ ययुः ४ उरुवृक्षः ५ नाग-
वर्णः ६ चक्षुः ७ उत्तानपत्रकः ८ करपर्णः ९
पाचनः १० पिम्पः ११ यावतलः १२ रक्तकः
१३ चित्रवीर्यः १४ इक्ष्वरः १५ । अस्य
गुणाः । श्वयुषपवनयान्तिरक्तार्तिपाण्डुभान्ति-
श्वसज्वरारोचकनाशित्वम् । लघुत्वम् । इति
राजनिर्घण्टः । तत्पर्यायगुणाः ।

“गुल्ल एरण्ड आसर्गश्चो गन्धर्वहस्तकः ।
पञ्चाङ्गुली वर्तमानो दीर्घदण्डो बद्धश्वकः ॥
रक्तोऽपरोरयूकः स्याद्रूखको वयुलथा ।
यात्रपुच्छश्च वातारिचक्षुस्तानपत्रकः ॥
एरण्डगुल्लं मधुरसुखं गुरु विनाशयेत् ।
गूलशोधकटीवक्तिशिरःपीडोदरज्वरान् ॥
ब्रह्मन्वासकफानाहकासकुष्ठाममास्तान् ॥
एरण्डपत्रं वातघ्नं कफक्रिमिविनाशनम् ।
गूलजम्बूहरश्चापि पित्तरक्तप्रकोपणम् ॥
वातायनघ्नं गुल्लवक्तिगूलहरं परम् ।
कफघातकमीन् हन्ति वृद्धिं सप्तविधामपि ॥
एरण्डफलमनुगुल्लं गुल्लशूनानिनापहम् ।
यज्ञग्रीवोदराशोभं कटुकं दीपनं परम् ।
तद्वन्ध्या च पिबेद्दीर्घा वातशोभोदयापहः ॥”

इति भावप्रकाशः ।

रक्तैर्वायुः, पुं, (रक्तः रक्तवर्णः एर्वायुः ।) इन्द्र-
वारुणी । इति राजनिर्घण्टः । (विश्वेशो-
रक्षेत्रवायवीशब्दे विज्ञेयः ।)

रक्तोपलं, स्त्री, (रक्तं रक्तवर्णस्तत्त्वम् ।) रक्त-
पलम् । तत्पर्यायः । रक्तवरीयश्च २ कीक-
नश्च ३ । इत्यमरः । १ । १० । ४२ । (यथा,
दृष्टुं संहितायाम् । २६ । ६ ।

“विश्वामिन्द्रवारुण्यौ गौतमिकं क्रुद्धं क्रुद्धमेन ।
रक्तोत्पलेन राणा मन्तो नीलोत्पलेनोक्तः ॥”
तथाप्य गुणाः ।

“धवल कमलं श्रीर्न मधुरं कफपिणित् ।
तस्मादप्यगुल्लं किञ्चिदप्यु रक्तोत्पलादिकम् ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वोक्तप्रथमे भागे ।

रक्तोत्पलः, पुं, (रक्तोत्पलमिव दुग्धमस्यस्य ।
अमृतादप्यु ।) शाकविशेषः । इति राज-
निर्घण्टः ।

रक्तोत्पलानः, पुं, (रक्तोत्पलस्य आभेद
जाभास्यः) श्लोकवर्णः । इति लट्ठाधरः । गृह-
वृक्षे, वि ।

रक्तोपलं, स्त्री, (रक्तोपलम् ।) गैरिकम् । इति
हारावली । ११५ । (गुणादयोऽस्य गैरिक-
शब्दे ज्ञेयाः ।)

रक्ष, वि, पातने । इति कविकल्पद्रुमः । (भा०-
पर० न००-सेट् ।) नि, रक्षितोऽस्ति । इति
दुर्गादासः ।

रक्षः, [स्] स्त्री, (रक्षत्तमादिति । रक्ष +
“सन्ध्यातुभ्योस्तु ।” उणा० ४ । १८८ । इति
अनुन् ।) राक्षसः । इत्यमरः । १ । १ । ६२ ।
तद्विशेषो यथा, —

“दृष्ट्वा तु विकलान् अङ्गाननाथान् रोगिणस्तथा
स्या न चायते यस्य स रक्ष इति मे मतिः ॥”

इत्याग्नेये यमशर्मिलोपाख्याननामाध्यायः ।
रक्षोर्गोवधं यथा, —

मनुस्मृत्याम् ।

“रक्षोहानि विघ्नानि यानि धार्म्याणि भूभजा ।
अगदानि समाचक्षुः तानि धर्मेभ्योऽवर ॥

मत्स्य उवाच ।

पञ्चिका रोहिणी चैव रक्तमाला महौषधी ।
तथामलकवन्दारं या च चित्रगण्डोलिका ॥
काकोली चौरकाकोली पीलुपर्णी तदैव च ।
कैशिकी वृक्षिकाली च महानागा शतावरी ॥
तथा गरुडवेगा च खल्वे क्रुद्धादिनी तथा ।
स्यत्वे चीनमलिनी या च महाभूमिलता च या ।
उन्मादिनी सोमराक्षी सर्वरक्षानि पार्थिव ।
विशेषान्तरकतान्यत्र कीटपक्ष्यविशेषतः ॥
जीवजाताश्च मणयः सर्वे धार्म्या विश्वतः ।
रक्षोहानि यशस्याश्च कृत्वा वेतालनाशनाः ॥”

इति मात्स्ये १६२ अध्यायः ।

रक्षःवर्म, स्त्री, (रक्षसां राक्षसानां सभा । स्त्री-
त्वमभिधानात् ।) रक्षःसम्पदः । इत्यमरः ।
३ । ५ । २३ ।

रक्षकः, वि, (रक्षतीति । रक्ष + क्तृत् ।) रक्षा-
कर्ता । यथा, —

“गौरवः सद्यदेवश्च गङ्गुली हयरक्षकः ।
वैराटे कुबरायादौ नराणां मातुलक्रमः ॥”

इति पुराणम् ।

रक्षचं, स्त्री, (रक्ष + भावे ल्युट् ।) रक्षा । यथा,
“इति प्रणयवहाभिर्गोपीभिः क्षतरक्षम् ।
पाययित्वा क्षनं माता संन्यसेयदात्मजम् ॥”

इति श्रीभागवते १० स्कन्धे ६ अध्यायः ।

रक्षसारकः, पुं, मन्त्रजम्बूरोगः । इति शब्द-
रत्नावली । कश्चित् पुस्तके रक्षगौरकोऽपि
पाठः ।

रक्षणिः, स्त्री, जायमाणा जता । इति राज-
निर्घण्टः ।

रक्षा, स्त्री, (रक्षयमिति । रक्ष + “गुरोश्च हसः ।”
२ । १ । १०३ । इति अः । श्रियां टाप् ।)
रक्षयन् । (यथा, कुमारः । २ । २० ।

“मयि सृष्टिर्हि लोकाणां रक्षा युद्धाभयनिता ॥”
जनु । इति मेदिनी । वि, ३३ । भक्त । इति
शब्दरत्नावली । यज्ञोदाहृता रक्षा यथा, —

“रक्षां विदधिर सन्ध्वं गोपक्षभ्रमदादिभिः ।
गोभुजैश्च सापयित्वा भुगर्गोरजसार्भकम् ।
रक्षां च चक्रुः शक्रता द्वादशाङ्गेषु नामभिः ।
गोष्ठ्यः संसृष्टमलितं अङ्गैश्च करयोः पृथक् ॥
न्यस्याकन्यच वानस्य बीजस्यासमकृन्तः ।
अथादजोऽधिमगिर्मांसव आन्धरोरु-
यचोऽप्युतः कटिनटं जटारं हयाव्यः ।
द्वत् केशवश्चदुर ईश दगस्तु कण्टं
विष्णुर्भुजं सुखसुरकन ईश्वरः कम् ।
चक्रायतः सद्यगदो हरिरस्तु पश्चात्
त्वत्पाश्वयोर्धनुस्त्री मधुहा जनय ।
कीर्णेषु श्वेत् उरगाव उपलम्बन्त-
स्तार्चः श्वितो हलधरः पुरयः नमस्तात् ॥

इन्द्रियाणि क्षुधैर्केशः प्राणान् नारायणोऽप्यु ।
श्वेतद्वीपमतिचित्रं मनो योगेश्वरोऽप्यु ।
एत्रिगर्भस्तु ते वृद्धिमात्मानं भगवान् परः ।
क्षौद्रन्तं पातु गोविन्दः शयानं पातु माधवः ।
व्रजन्तमद्यादेकृष्ट आसीनं त्वं श्रियः पतिः ।
सुह्रानं यज्ञभुक् पातु सन्ध्याश्चमयदुरः ।
हाकिन्यो यातुधान्यश्च कुशाद्या येऽभक्त्यदाः ।
भूतमाहृषिशाचाश्च यच्चरक्षोविनायकाः ।
कीटरा रक्षती ष्येष्टा पूतया माहृकादयः ।
उन्मादा ये लपसारा दृष्टप्राक्षिन्विदृष्टः ।
स्वप्नदृष्टमहोत्थाता वृहत्पालयदाश्च ये ।
सर्वे नश्यन्तु ते विष्णोर्गामयदृष्टभीरवः ॥”
इति श्रीभागवते १० स्कन्धे ६ अध्यायः । १० ।
अथ पौलस्त्या रक्षावन्धनम् । राक्षोर्गोवध
इति भाषा । यथा, —

“पौलस्त्या रक्षे रक्षावन्धनं विधिपूर्वकम् ।
व्रजराजकुमारत्वात् कैवल्यदृष्टि साधवः ॥”
तत्र भद्रादिमन्त्राणि तामसिकमैव कुर्यात् ।
तथा च तत्त्वचक्रे ।
“भद्राणां ते न कर्कशं आवयी फाल्गुनी तथा ।
आवयी वृषतिं हन्ति आमानु दृष्टति माल-
गुनीति ॥”

विधिश्च भविष्योत्तरे ।

“उपाकर्त्तव्येने प्रोक्तस्त्रीगान्धैव तर्पणम् ।
ततोऽपराहस्यमे रक्षापीठिका शुभम् ।
कारवेदस्तेः शक्तेः सिद्धार्थैर्मन्त्रिणाम् ।
यक्षैर्लक्षितैः कार्पासैः शीमेना मलपार्जितैः ।
विचित्रं यद्वत् सर्वं सापयेद्वाहनोपरि ॥
उपलभ्यमानो दृष्टवत्पुष्पं गन्धं च पीठम् ।
तत्रोपविष्टाका सामाद्यः यपुरोऽप्युतः सद्यश्च ।
तद्वत् पुरोचा वृषते रक्षां धरीत मल्लम् ।
येन यज्ञो यज्ञी राजा दानदेवो मद्यावनः ।
तेन त्वं प्रतिपद्यासि रक्षे मा क्षम मा हस ॥”
वैदिकम् । यदा यज्ञं दायमया दित्यः
यताशोका मनस्य माना गन्धमया यमानि
शतं शारदाया सुकृन्तु जरदिदं रक्षा मन् ।
“प्राक्तयैः क्षतिर्वैर्यैः गृहेष्वप्येष मानवेः ।
कर्कशो रक्षणाकारो विप्राश्च यन्मृगं हस्तिनः ।
अनेन विधिना यस्तु रक्षितव्यमाचरेत् ॥

रक्ताब्ज

“श्वोपरिसमाचीनां रक्ताम्बरपरिच्छेदाम् ।
रक्तालङ्कारसंयुक्तां गुञ्जाहारविभूषिताम् ॥”
इति तन्त्रसारवृत्तसुच्छिद्यचाण्डालिनीध्यानम् ॥
नदयुक्ते, त्रि ॥

रक्ताम्बः, पुं, (रक्तवर्णः आम्बः ।) कोशाम्बः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (विवरणमस्य कोशाम्ब-
शब्द ज्ञातव्यम् ॥)

रक्ताम्बानः, पुं, (रक्तेन रक्तवर्णन आ सम्यक्
न्तायते इति । न्ता + क्तः । समधिकरक्तवर्णत्वा-
त्तथात्वम् ।) रक्तवर्णपुष्पविशेषः । तत्पर्यायः ।
रक्तसङ्घाः २ अपरिम्बानः ३ रक्ताम्बानकः ४ राग-
प्रसवः ५ रक्तप्रसवः ६ कुरुवकः ७ रामालिङ्गन-
कामः ८ बहुलप्रसवः ९ सुभगः १० भ्रमरा-
नन्दः ११ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् ।
वातामयशोफज्वराधानशूलकाशश्वासासार्तिप्रश-
मनत्वम् । वर्यत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

रक्ताम्ब, [न] स्त्री, (रक्तं ऋच्छतीति । ऋ + मन् ।)
नेत्ररोगभेदः । तस्य लक्षणं यथा,—

“पद्माभं नृदु रक्ताम्बं यन्मांसं चोयते सिते ॥”
इति माधवकरः ॥

रक्ताब्जः, पुं, स्त्री, (रक्तागामब्जमिव ।) रोग-
विशेषः । यथा, प्रातातपीयकर्मविपाके ।

“जलोदरयुक्ततृप्तीहृत्शूलरोगग्रथानि च ।

श्वासाजीर्णज्वरच्छर्द्दिभ्रममोहगलग्रहाः ।

रक्ताब्जद्विषर्पाद्या उपपापोद्भवा गदाः ॥”

इति मलमासतत्त्वम् ॥ * ॥

“रक्ताब्जमदमाह ।

‘दोषप्रदुष्टा रुधिरं शिराश्च
सङ्कोच्य संपीड्य ततस्त्वपाकम् ।

सन्नावसुन्नहति मांसपिण्डं
मांसाङ्गुरैरावृतमाशु वृद्धिम् ॥

सवत्यजसं रुधिरं प्रदुष्ट-
मसाध्यमेतदुधिरात्मकम् ।

रक्तचयोपद्रवपीडितत्वात्
पाण्डुर्भवेदब्जद्विषादितम् ॥”

दोषोऽत्र पित्तं रुधिरं शिराश्च सङ्कोच्य संपीड्य
संहतीकृत्य मांसादृजोः सर्व्वेभ्यस्त्वेष्टं दूष्यत्वं
रक्तने तु विशेषतो रक्तदुष्टिः एवं मांसाब्जदे
विशेषतो मांसदुष्टिर्वोद्वेष्टा । ततो मांसपिण्ड-
सुन्नहति उन्नतं करोति । अपाकं ईषत्पाकं
यथा स्यादेवमिति क्रियाविशेषणम् । ईषत्-
पाकश्चेकदेशपाकेन । रक्तचयोपद्रवपीडित-
त्वात् रक्तचयोपद्रवाः सुश्रुतेनोक्ताः । तेः
पीडितत्वात् अब्जद्विषादितः ॥ * ॥ अथाब्जदस्य
चिकित्सा ।

अथाब्जदानां न यतो विशेषः

प्रदेशहेत्वाकृतिदोषदूष्यैः ।

अतश्चिकित्सेद्विषगर्भदानि

विधानविद्वद्ग्रन्थिचिकित्सितेन ॥

हरिद्राजोषपचङ्गदृष्टममनःशिलाः ।

मधुप्रगाढो लेपोऽयं मेदोऽब्जदहरः परः ॥

रक्तकस्य शतः चारो हरिद्रायास्तथैव च ।

रक्ताशः

शुद्धचूर्णेन संयुक्तो लेपः सिद्धोऽब्जदापहः ॥
वटदुग्धकुष्ठरोमकलिप्तं वह्निं वटस्य पत्रेण ।
अधस्थि सप्तरात्राभ्यहृदपुपशान्तिमन्त्रं
गच्छेत् ॥

शिशुमूलकयोर्व्वीजं रक्षोघ्नं सुरसा यवम् ।
तन्नेणाश्वरिपुं पिष्ट्वा लिम्बेदब्जदशान्तये ॥’
रक्षोघ्नं सर्पपम् । सुरसा तुलसी । यवं इन्द्रयवम् ।
अश्वरिपुं करवीरम् ॥” इति भावप्रकाशः ॥

रक्ताशः, [स] स्त्री, (रक्तजनितमर्शः ।) अर्शो-
रोगविशेषः । तस्य लक्षणमाह ।

“रक्तोत्पन्ना गुदे कीलाः पित्ताकृतिसमन्विताः ।
वटप्ररोहसदृशा गुञ्जाविद्वमसन्निभाः ॥

तेऽत्यर्थं दुष्टसुण्डा गाढविद्धिभिः प्रपीडिताः ।

सवन्ति सहसा रक्तं तस्य चातिप्रवृत्तिनः ॥

मेकाभः पीड्यते दुःखैः शोणितजयसम्भवेः ।

हीनवर्णवलोत्साहो हनौजाः कलुषेन्द्रियः ॥

विट्श्यावं कठिनं रूचमधो वायुर्न वर्त्तते ।

तसु चारुण्यवर्णश्च फेगिलश्चाद्यगर्श्वाम् ॥

कचूरुगुदशूलश्च दौर्बल्यं यदि वाधिकम् ।

तत्राशुवन्धो वातस्य हेतुर्यदि च रूचणम् ॥

श्लिथिलं श्वेतपीतश्च विट्स्निग्धं गुरु शीतलम् ।

यद्यर्शसां घनश्चादृक् तत्तु सत्पाण्डु पिच्छिलम् ॥

गुदं सपिच्छं स्तिमितं गुरु स्निग्धश्च कारणम् ।

अश्लानुवन्धो विशेषस्तत्र रक्ताशसां बुधैः ॥

गुदे कीला अर्शांसि । पित्ताकृतिसमन्विताः

पित्ताशोऽलक्षणाशुक्ताः । आकारेण च वटप्ररो-

हादिसदृशाः । दुःखैः रोगैः । त्वक्पाण्डुश्ल-
शीतप्रार्थनादिभिः कलुषेन्द्रियः आकुलसर्व्वे-

न्द्रियः । रक्तजस्यापि वातोत्पन्नस्य लक्षण-

माह । तत्र रक्ताशसि अशुवन्धः उल्लङ्घनत्वम् ।

रूचणं रूचयतीति रूचणं रूचं द्रव्यम् ।

पित्तोत्पन्नस्य लक्षणं रक्तोत्पन्ना गुदे कीला

पित्ताकृतिसमन्विता इत्यादिनेवोक्तम् । रक्त-

पित्तयोः समानलिङ्गत्वात् ॥ * ॥ कफोत्पन्नस्य

लक्षणमाह । सपिच्छं पिच्छिलाद्रस्तिमित-

माद्रस्तिमितमिव गुणितमिव । तस्य चिकित्सा ।

रक्ताशसासुपेक्षेत रक्तमादौ सवद्विषक् ।

दुष्टाश्रेण्यिह्यते स्युः शूलानाद्यादृगामयाः ॥

चन्दनकिराततिलकधन्यवासाः सनागराः

कथिताः ।

रक्ताशसां प्रशमना दावर्बल्यगुणशरीरनिम्बा वा ॥

चन्दनमत्र रक्तचन्दनम् । इति चन्दनादिकाथः ॥

नवनीततिलाभ्यासात्

केशरनवनीतशर्कराभ्यासात् ।

दधिसरमथिताभ्यासात्

गुदजाः शान्त्यन्ति रक्तवन्धाः ॥

दध्नूपरि यो भागो घनः स्नेहयुतः सरः ।

मथितं सररहितम् । निर्बलं वस्त्रपूतं दधि ।

सपद्मकेशरं शौचं नवनीतं नवं लिङ्गम् ।

धितकेशरसंयुक्तं रक्ताशः सु सुखी भवेत् ॥

पयसा श्रुतेन यवैः सतीनसृङ्गाकौमसूराणाम् ।

ओदनमदादन्त्रैर्मधुरैरीषत्सुगन्धैश्च ॥

रक्तिका

समङ्गोत्पलमोचाङ्गतिरीटनिलचन्दनेः ।
सिद्धं द्वागौपयोऽद्यादगुदजे शोणितात्मके ॥
समङ्गा लज्जालुः । मोचाङ्गो मोचरसः ।
तिरीटो लोभः । चन्दनमत्र रक्तचन्दनम् । सम-
ङ्गादिदुग्धम् ।

भावितं रजनीचूर्णं क्षुद्हीचीरेः पुनः पुनः ।
वन्धनान् सुदृढं सूत्रं क्षिन्वाशो भगन्दरम् ॥
चारुत्वम् ॥

नासानाभिसमुत्थेषु तथा मेढ्रादिजैश्चपि ।
क्रियामर्शः सु कुर्वीत तत्र तत्र यथोदिताम् ॥
चर्मकीलान् संहृद्य दहेत् चारेण चाग्निना ।
वेगावरोधनौष्ठयानान्युक्तकटासनम् ।
यथास्वं दोषलक्षणाभ्यर्शसः परिवर्ज्येत ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

(यथा चास्य लक्षणानि ।

“रक्तजानि त्रयोधप्ररोहविद्वमकाकण्तिका-
फलसदृशानि पित्तलक्षणाणि च यदावगाढ-
पुरीषप्रपीडितानि भवन्ति तदात्यर्थं दुष्टमनल्प-
मदृक् सहसा विन्दन्ति तस्मैवातिप्रवृत्तौ शोणि-
तातियोगोपद्रवा भवन्ति ॥” इति सुश्रुते निदान-
स्थाने द्वितीयेऽध्याये ॥ अथास्य चिकित्सा ।

“रक्ताशसासुपचारं वक्ष्यामि शृणु पुत्रक ! ।

प्रातस्तिलान् भक्षयेच्च नवनीतविमिश्रितान् ॥

सितानागरसंयुक्तं नवनीतं सशर्करम् ।

केशरं मातुलुङ्गस्य विङ्गङ्गशर्करायुतम् ॥

भजेत् कुष्माण्डावलेहं नवनीतेन शर्कराम् ।

एतेन रक्तगुदजान् शमयन्ति विचक्षणाः ॥

समङ्गा शाल्मलीपुष्पं चन्दनं ककुभत्वचम् ।

नीलोत्पलमजाचीरं पिष्ट्वा पाणमसृग्गदान् ॥

कुटजमूलसकेशरसुत्पलं

खदिरधानकिन्तलशृङ्गं पयः ।

पिबति म्रचणयोगमसृग्भवं

गुदजवैकृतसङ्गविनाशनम् ॥”

इति रक्ताशचिकित्सा ॥

इति हारीते चिकित्सितस्थाने १२ अध्यायः ॥

रक्तालुः, पुं, (रक्तः रक्तवर्णः आलुः ।) रक्त-
वर्णालुविशेषः । शकरकन्द आलु इति भावाः ॥

तत्पर्यायः । रक्तपिण्डालुः २ रक्तपिण्डकः ३

लोहितः ४ रक्तकन्दः ५ लोहितालुः ६ । अस्य

गुणाः । शीतत्वम् । मधुरास्त्वम् । भ्रमपित्त-

दाहापहत्वम् । वृष्यत्वम् । बलपुष्टिकारित्वम् ।

गुरुत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

रक्तिका, स्त्री, (रक्तो रक्तवर्णोऽस्यस्याः । रक्त-
+ “अन इतिठनौ ॥” ५।२।११५ । इति ठन् ।)

शुक्ला । (अस्याः पर्यायो यथा,—

“साङ्गुला लज्जाला शुक्ला रक्तिका काकण्तिका ।

काकादनी काकतिका काकजङ्घा शिखण्डी ॥”

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥

“रक्ता सा काकचिचि स्यात् काकण्ठनी च

रक्तिका ।

काकादनी काकपीलुः सा स्मृता काकवल्ली ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

रक्तोत्प

रक्षा

रक्षा

राजिका । इति राजनिर्घण्टः ॥ रक्तिका-
परिमाणम् ॥

रक्तोत्पः, पुं, (रक्तो रक्तवर्ण इत्युत्पः ।) रक्त-
वर्णोत्पः । लाल व्याक् इति भाषा ॥ तत्पर्यायः ।
रक्तपत्रः २ श्लोकः ३ लोहितः ४ उत्कटः ५
मधुरः ६ द्रव्यमणः ७ लोहितोत्पः ८ । अस्य
गुणाः । मधुरत्वम् । पाके शीतलत्वम् । रुद-
त्वम् । पित्तदाहहरत्वम् । वृष्यत्वम् । तेजो-
बलविवर्धनत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

रक्तैरण्डः, पुं, (रक्तवर्णः एरण्डः ।) वृक्षविशेषः ।
लाल भेरुण्ड इति भाषा ॥ तत्पर्यायः । याप्रः ७
हस्तिकर्णः ३ रुद्रः ४ उरुवृकः ५ नाग-
वर्णः ६ चक्षुः ७ उत्तानपत्रकः ८ करपर्णः ९
पाचनः १० स्निग्धः ११ याप्रतलः १२ रक्तकः
१३ चित्रवीर्यः १४ द्रवैरण्डः १५ । अस्य
गुणाः । श्वयुषपवनान्तरक्तार्तिपाण्डुभान्ति-
न्यासज्वरारोचकनाशित्वम् । लघुत्वम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥ तत्पर्यायगुणाः ।

“शुक्र एरण्ड आमलक्षत्रो गन्धर्वहस्तकः ।
पञ्चाङ्गुली बर्हमानो दीर्घदण्डो यङ्गमकः ॥
रक्तोऽपरोरुवृकः स्याद्रुवृको रुद्रस्तथा ।
याप्रपृच्छेद्य तातारिचक्षुरत्तानपत्रकः ॥
एरण्डयुग्मं मधुरमुष्णं गुरु विनाशयेत् ।
शूलशोथकटीवृक्षशिरःपीडोदरज्वरान् ॥
ब्रध्मवासकफानाहकासकुष्ठाममारुतान् ॥
एरण्डपत्रं वातघ्नं कफक्षिप्तमिनाशनम् ।
स्त्रक्कृष्टहरद्यापि पित्तरक्तप्रकोपणम् ॥
वातायनदलं गुल्मवृक्षशूलहरं परम् ।
कफवातक्षमोन् हन्ति वृद्धिं सप्तविधामपि ॥
एरण्डफलमनुष्णं गुल्मशूलानिलापहम् ।
यक्षुप्रोद्योदराशोत्रं कटुकं दीपनं परम् ।
तद्वस्त्रम्वा च विड्भेदी वातघ्नोद्योदयापहः ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

रक्तैर्वायुः, पुं, (रक्तः रक्तवर्णः ऐर्वायुः ।) रक्त-
पाकयोः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विश्वो-
दस्यैर्वायुर्वायुश्च विज्ञेयः ॥)

रक्तोत्पलं, स्त्री, (रक्तं रक्तवर्णमुत्पलम् ।) रक्त-
पद्मम् । तत्पर्यायः । रक्तसरोरुपद्मम् २ कोक-
नपद्मम् ३ । इत्यमरः । १ । १० । ४२ ॥ (यथा,
वृहत्संहितायाम् । २६ । ६ ।

“विन्याय विन्दुवारेण मौक्तिकं कुङ्कुमं कुसुम्भेन ।
रक्तोत्पलेन राजा मन्तो नीलोत्पलेनोक्तः ॥”
तपास्य गुणाः ।

“धवलं कमलं शीतं मधुरं कफपित्तजित् ।
तस्मादणुगुणं किञ्चिदस्य रक्तोत्पलादिकम् ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

रक्तोत्पलः, पुं, (रक्तोत्पलमिव पुष्पमस्यस्य ।
अश्लेषाद्युत्पः ।) शाल्वसिद्धः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

रक्तोत्पलामः, पुं, (रक्तोत्पलस्य आभेय-
यामास्य ।) श्लोकवर्णः । इति शटाधरः । तद-
गुणः, वि ॥

रक्तोत्पलं, स्त्री, (रक्तमुत्पलम् ।) गैरिकम् । इति
हारावली । ११५ ॥ (गुणादयोऽस्य गैरिक-
शब्दे ज्ञेयाः ॥)

रक्त, वि पालने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
पर०-सक०-सेट् ।) वि, रक्तनोऽस्ति । इति
दुर्गादासः ॥

रक्तः, [स्] स्त्री, (रक्तत्वमादिति । रक्त +
“सर्वधातुभ्योऽनुत् ।” उणा० ४ । १८८ । इति
अनुत् ।) राक्षसः । इत्यमरः । १ । १ । ६२ ।
तद्विशेषो यथा,—

“दृष्ट्वा तु विकलान् यज्जाननायान् रोगिणस्तथा
इथा न जायते यस्य स रक्त इति मे मतिः ॥”

इत्यामेये यमशर्मिलोपाख्याननामाध्यायः ॥

रक्तोन्मेषधं यथा,—

मनुस्मृत्याच ।

“रक्तोन्मेषधं विषयानि यानि धार्याणि भूखणा ।
अगदानि समाचक्षु नानि धर्मभृतांवर ॥

मत्स्य उवाच ।

पत्रिका रोहिणी चैव रक्तमाला मद्यौषधी ।
तथामलकवन्दारं या च चित्रपटोलिका ॥
काकोली श्रीरकाकोली पौलुपणी तथैव च ।
केशिनी वृक्षिकाली च मद्यानागा शतावरी ॥
तथा गरुडवेगा च स्थले कुसुदिनी तथा ।
स्थले चोत्पलिनी या च मद्याभूमिलता च या ।
उन्मादिनी सोमराणी सर्वरक्तानि पार्थिव ।
विशेषान्मरकतान्यत्र कौटिल्यविशेषतः ॥
जीवजाताश्च मणयः सर्वे धार्या विशेषतः ।
रक्तोन्मेषधं यस्याश्च कृत्वा वेतालनाशनाः ॥”

इति मात्स्ये १६२ अध्यायः ॥

रक्तःसर्पः, स्त्री, (रक्तसर्पा राक्षसाणां सर्पाः । स्त्रीय-
त्वमभिधानात् ।) रक्तःसहस्रः । इत्यमरः ।
३ । ५ । २३ ॥

रक्तकः, वि, (रक्ततीति । रक्त + कृत् ।) रक्षा-
कर्ता । यथा,—

“गौरवः सहदेवश्च नकुलो हयरक्तकः ।

वैराटे क्रुदायादौ नराणां मातुलक्रमः ॥”

इति पुराणम् ॥

रक्तयं, स्त्री, (रक्त + भावे ल्युट् ।) रक्षा । यथा,
“इति प्रणयवहाभिर्गोपीभिः कतरक्तयम् ।
पाययित्वा स्ननं माता सन्वयेत्ययदात्मजम् ॥”

इति श्रीभागवते १० स्कन्धे ६ अध्यायः ॥

रक्तशरकः, पुं, मृत्रहृष्टरोगः । इति शब्द-
रत्नावली ॥ कश्चित् पुस्तके रक्तशरीरकोऽपि
पाठः ॥

रक्तविः, स्त्री, प्रायमाया कता । इति राज-
निर्घण्टः ॥

रक्षा, स्त्री, (रक्षणमिति । रक्ष + “गुरोश्च हलः ।”
३ । ३ । १०३ । इति अयः । स्त्रियां टाप् ।)

रक्षणम् । (यथा, कुमारः । २ । २८ ।

“मयि वृद्धिर्होकोकाणां रक्षा सुहृन्मयमिता ॥”
अतु । इति मेदिनी । वि, २३ ॥ मन्त्रः । इति
शब्दरत्नावली ॥ यशोदासता रक्षा यथा,—

“रक्षां विदधिरं सन्वक् गोपुस्तभमसादिभिः ।
गोभूत्रेण स्थापयित्वा पुनर्गौरजसार्धकम् ।

रक्षां च चक्रुः शक्तता द्वादशाङ्गुलं नामभिः ।
गोप्यः संशुष्टसलिला अङ्गुलि करयोः पृथक् ॥

न्यस्यात्मन्येव बालस्य वीजस्यासमकुर्वत ॥
अथादजोऽङ्गुलिमणिमांस्तव चान्वधोरु-
यजोऽधुतः कटितटं नठरं हयास्यः ।
तन् केशवस्वदुर ईश इनस्तु कठं
विष्णुर्भुजं सुखसुरक्रम ईश्वरः कमः ।
चक्राग्रतः सहशरी हरिरस्तु पञ्चान्
त्वत्पार्श्वयोर्धनुस्ती मधुहा जनश ।
कीर्तिस्तु श्रुत्वा उरुगाय उपर्युपेन्द्र-
स्तार्चः क्षितौ हलधरः पुरयः समन्तात् ॥
इन्द्रियाणि हृषीकेशः प्राणान् नारायणोऽवतु ।
श्वेतह्रीमपतिक्षितं मनो योगेश्वरोऽवतु ॥
पृथ्वाभंस्तु ते बुद्धिमात्मानं भगवान् परः ।
क्रीडन्तं पातु गोविन्दः श्रयानं पातु माधवः ।
ब्रजन्तमथादिकृष्ण आसौनं त्वां श्रियः पतिः ।
सुज्ज्ञानं यक्षसूक्तं पातु सर्व्वग्रहभयहृदः ।
डाकिन्तो यातुधान्यश्च कुम्भाक्षा वेभंभकमहाः ।
भूतमाहपिशाचाश्च यक्षरक्षोविनायकाः ॥
कोटरा रवती षोष्ठा पूतना मातृकादयः ।
उन्मादा ये ह्यपस्कारा देहप्राणैर्नियदृष्टः ॥
स्वप्नहृष्टमहोन्माता वृहदाजयद्याश्च ये ।
सर्व्वे नश्यन्तु ते विष्णोर्नामग्रहणभीरवः ॥”
इति श्रीभागवते १० स्कन्धे ६ अध्यायः ॥ * ॥
अथ पौर्णमास्यां रक्षावन्धनम् । राखीबाधा
इति भाषा । यथा,—
“पौर्णमास्यां हरे रक्षावन्धनं विधिपूर्व्वकम् ।
ब्रजरत्नकुमारत्वात् केचिद्विद्वन्ति साधवः ॥”
तत्र भद्रादिवद्वाये तामतिक्रम्यैव क्रम्यात् ।
तथा च स्तुत्यन्तरे ।
“भद्रायां दे न कर्त्तव्यं आवणी फाल्गुनी तथा ।
आवणी वृषतिं हन्ति यामान् दहति फाल्-
गुनीति ॥”

विधिश्च भविष्योक्तरे ।

“उपाकर्म्मदिने प्रोक्तमधीनापैव तर्पणम् ।
ततोऽपराहसमये रक्षापीठिकां शुभाम् ।
कारयेदक्षतेः शस्त्रैः सिद्धार्थैर्मभूषिताम् ।
वस्त्रैर्लक्षितैः कर्पासैः शर्मिन्ना सप्तपर्जितैः ।

विचित्रं यद्यत्तं सर्व्वं स्थापयेद्वाजनीपरि ।
उपलभ्यमधी दह्यत्तु यत्नैः कुम्भं पीठम् ।
ततोऽपि शिवायामायाः सपुरोदिताः सप्तधनुः
तदङ्ग पुरोधा वृषते रक्षां वधीत मन्त्रेण ।
येन बहो वधी राक्षा दानवेन्द्रो मघावतः ।
तेन त्वां प्रतिवधामि रक्षे मा शन मा वत ॥”

वैदिकश्च । यदा वध दासपत्या द्वितीयः
श्रुतानीका मनस्य माना तन्मया यथानि
श्रुतं श्रावदाया युक्तं नरद्विदेषा मनु ।
“यास्यैः सधियैर्वैरैः नृजैश्चाप्येव मातृयैः ।
कर्त्तव्यो रक्षणाचारी विप्रान् संपूज्य शक्तिनः ।
अनेन विधितं यस्तु रक्षिकावन्धनाचरेत् ॥

रक्षा

स सर्वदोषरहितः सुखं संवत्सरं वसेदिति ॥
अथ तद्दिननिर्णयार्थं उपाकर्मदिननिर्णयः
क्रियते । यदाह सृष्ट्यन्तरे ।

“उपाकर्म तु कुर्वन्ति ते सामञ्जस्यजुर्विदः ।
यद्वसंक्रान्तिरुक्तेषु ह्यक्षयवर्षेषु ॥”

तथा च । सामवेदिनां भाद्रपदस्य हस्तानक्षत्रं
ऋग्वेदिनां आषाढस्य अश्विननक्षत्रं यजुर्वेदिनां
आषाढी पूर्णिमापाकर्मकालः । उपक्रमकण्डिका-
कीर्तनरूपं कर्म उपाकर्म । अत्र करणाभावे
भाद्रे आषाढेऽपि विधेयम् ।

“अष्टमीपञ्चमस्तस्मिन् मासे न हि भवन्ति तेतु ।
तदा भाद्रपदे मासि आषाढेऽपि तद्विद्यते ॥”

इति बह्वृचपरिशिष्टवचनात् ॥
आषाढपञ्चम्यनुकल्पः । तदाह गार्गः ।

“यदि स्यात् आषाढं पञ्चम्यसंक्रान्तिद्वयितम् ।
स्यादुपाकरणं शुक्लपञ्चम्यां आषाढस्य च ॥” इति ॥
अत्र भूतविद्या पूर्णिमा च निविद्या । तथा च
कालिकापूरायै ।

“चतुर्दशं सप्तपद्मावसुरौ मधुकैटभौ ।
वेदान् स्त्रीकुम्भतः पद्मयोनिस्तौ जन्तुः श्रुतीः ॥
हत्वा तावसुरौ देवः पातालतलवासिनौ ।
आहूता ताः श्रुतीस्तस्मै ददौ लोकगुरुः खयम् ॥
संप्राप्तवान् श्रुतीर्ब्रह्मा पञ्चयैदिके पुनः ।
अतो भूतयुते तस्मिन्नीपाकरणमिष्यते ।
आमुरं वर्जयेत् कालं वेदाहरणशङ्कयेति ॥”
आसौऽपि ।

“अवश्येन तु यत् कर्म उत्तरायाद्वसंयुतम् ।
संवत्सररक्ततोऽध्यायस्तत्तुच्छादेव नश्यति ॥
अनिष्टाव्ययं कुण्याच्छ्रावणं कर्म यद्वैतम् ।
तत् कर्म यफलं विद्यादुपाकरणसंज्ञकमिति ॥”

इति श्रीहरिभक्तिविलासे ५१ विलासः ॥
(रक्षाकर्म यथा । उदकुम्भाद्यापो गृहीत्वा
प्रोज्जयन् रक्षाकर्म कुण्यात् तद्व्यासः ।
“ऋत्वाणां प्रतिवातार्थं तथा रक्षोभयस्य च ।
रक्षाकर्म करिष्यामि ब्रह्मा तदनुमन्यताम् ॥
नागाः पिशाचा गन्धर्वाः पितरो यचराक्षसाः ।
अभिद्रवन्ति ये ये त्वां ब्रह्माद्या मनु तान् सदा ॥
पृथिव्यामन्तरीक्षे च ये चरन्ति निशाचराः ।
दिक्षु वास्तुनिवासाश्च पान्तु त्वान्नं नमस्कृताः ॥
पान्तु त्वां सुनयो ब्राह्मणा दित्या राजर्षयस्तथा ।
पञ्चनास्ये नद्यश्च सर्वाः सर्वेऽपि सागराः ॥
अग्नी रक्षतु ते जिह्वां प्राणान् वायुस्तथैव च ।
भोमो यानमपानन्ते पर्जन्यः परिरक्षतु ॥
उदानं विद्युतः पान्तु समानं क्षनयिजयः ।
बलमिन्द्रो बलपतिर्भुवर्ग्य मतिन्तथा ॥
कामाक्षी पान्तु गन्धर्वाः सचमिन्द्रोऽभिरक्षतु ।
प्रज्ञानं वरुणो राजा सप्तदो नाभिमखलम् ॥
चक्षुः सूर्यो दिशः श्रोत्रं चन्द्रमाः पातु ते मनः ।
नक्षत्राणि सदा रूपं ह्यायां पान्तु निशाक्षव ॥
रेतसाप्याययन्तापो रोमाण्योपधयस्तथा ।
आकाशं स्थानि ते पातु देवताय पशुनरा ॥
वैश्वानरः शिरः पातु विष्णुस्तथ पराक्रमम् ।

रक्षोघ्नः

पौरुषं पुरुषत्रयेण ब्रह्मात्मानं ध्रुवो भुवौ ॥
एता देहे विशेषेण तव निव्या हि देवताः ।
एतास्त्वां सततं पान्तु दीर्घमायुरवाप्नुहि ॥
स्वस्ति ते भगवान् ब्रह्म स्वस्ति देवाश्च कुर्वताम् ।
स्वस्ति ते चन्द्रसूर्यौ च स्वस्ति नारदपर्वतौ ॥
स्वस्ति त्वेव वायुश्च स्वस्ति देवाः सहेन्द्रगाः ।
पितामहकृता रक्षा स्वस्यायुर्वर्द्धतां तव ॥
इतयस्ते प्रशान्त्वन्तु सदा भव गतयथः ॥”

इति स्वाहा ॥

एतैर्वेदात्मकैर्मन्त्रैः कृत्या याधिविनाशनेः ।
मयैवं कतरक्षस्व दीर्घमायुरवाप्नुहि ॥”

इति सुश्रुते सूत्रस्थाने पञ्चमेऽध्याये ॥
रक्षापत्रः, पुं, (रक्षार्थं पत्रमस्य ।) भूर्जवृक्षः ।

इति राजनिर्घण्टः ॥ भूर्जलचि, स्त्री ॥
रक्षिका, स्त्री, (रक्षेव । रक्षा + स्वार्थे कन् ।

टापि अत इत्वम् ।) रक्षा । यथा,—
“अनेन विघ्ना यस्तु रक्षिकावन्ममाचरेत् ।
स सर्वदोषरहितः सुखं संवत्सरं वसेत् ॥”

इति हरिभक्तिविलासे ५१ विलासः ॥
रक्षितं, चि, (रक्ष + क्तः ।) कतरक्षम् । तत्-
पर्यायः । ज्ञातम् २ ज्ञायम् ३ अवितम् ४

गोपायिनम् ५ गुप्तम् ६ । इत्यमरः । १।१।१०६ ॥
(यथा, मनुः । ११ । २३ ।

“कल्पयित्वास्तु वृत्तिश्च रक्षेदेनं समन्ततः ।
राजा हि धर्मप्रदभागं तस्मात् प्राप्नोति

रक्षितात् ॥”
स्त्री, भावे क्तः । रक्षा ॥ ॥ स्त्रियां टाप् ।

अश्वरोविशेषः । यथा, महाभारते । १।६।५।५० ।
“अश्वमुवा मिश्रकेशी विद्युत्पुष्पां तिलोत्तमा ।
अरुणा रक्षिता चैव रम्भा तद्वन्दनोरमा ॥”

रक्षिता, [ऋ] पुं, (रक्षतीति । रक्ष + ङच् ।)
रक्षाकर्ता । यथा,—

“आयव्यवज्ञो लोकज्ञो देशोत्पत्तिविशारदः ।
क्षताक्षतज्ञो भृत्यानां ज्ञेयः स्यादेव रक्षिता ॥”

इति मात्से १८ अध्यायः ॥
रक्षिवर्गः, पुं, (रक्षिणां वर्गः सख्यः ।) राजाङ्ग-
रक्षकगणः । तत्पर्यायः । अनीकस्यः २ । इत्य-
मरः । २ । ८ । ६ ॥

रक्षोघ्न, स्त्री, (रक्षो रक्षत्वं हन्तीति । हन् +
टक् ।) काञ्चिकम् । इति हेमचन्द्रः ॥ हिङ्गु ।

इति राजनिर्घण्टः ॥
रक्षोघ्नः, पुं, (रक्षो हन्तीति । हन् + टक् ।)

भस्मातकवृक्षः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ श्वेत-
वर्षपः । इति रत्नमाला ॥ रक्षोघ्नमन्त्रो यथा,—

“स्थाने हृषीकेश तव प्रकीर्त्तया
जगत् प्रहृष्यत्यनुरण्यते च ।
रक्षांसि भीतानि दिशो द्रवन्ति
सर्वे नमस्यन्ति च सिद्धसंघाः ॥”

इति भगवद्गीतायाम् । ११ । ३६ ॥
“स्थाने इत्ययं युक्तमित्यर्थः । हे हृषीकेश
सर्वेन्द्रियप्रवर्त्तक यतस्तमेवात्मानाद्भुतप्रभावो
भक्तवत्सलश्च तत्सर्वं प्रकीर्त्तया प्रश्रवया

रघुः

कीर्त्तया निरतिशयप्राशस्त्यस्य कीर्त्तनेन अव-
श्येन च न केवलमहमेव प्रहृष्यामि किन्तु सर्व-
मेव जगच्चेतनमात्रं रक्षोविरोधि प्रहृष्यति
प्रकृतं हृष्यमाप्नोति इति यत् तत् स्थाने युक्त-
मित्यर्थः । तथा सर्वं जगत् अनुरण्यते च त्वहि-
षयमनुरागमुपैति इति च यत्तदपि युक्तमेव ।
यथा रक्षांसि भीतानि सन्ति दिशो द्रवन्ति
सर्वास्तु दिक्षु पलायन्त इति यत्तदपि युक्तमेव ।
यथा सर्वेषां सिद्धानां कपिलादीनां संघा-
नमस्यन्ति चेति यत्तदपि युक्तमेव । सर्वत्र तव
प्रकीर्त्तया इत्यस्यान्वयः स्थाने इत्यस्य च ।
अयं श्लोको रक्षोघ्नमन्त्रः शास्त्रप्रसिद्धः ।” इति
तट्टीकायां मधुसूदनसरस्वती । (रक्षोविनाशके,
वि । यथा सुश्रुते । १।५ । “वेदना रक्षोघ्ने धू-
धूपयेन्नक्षोघ्ने च मन्त्रे रक्षां कुर्वीत ॥”)

रक्षोघ्नी, स्त्री, (रक्षो हन्तीति । हन् + टक् ।
ङीप् ।) वच्चा । इति रत्नमाला ॥

रक्षोजगनी, स्त्री, (रक्षसां जगनीव ।) रात्रिः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ राक्षसमाता च ॥

रक्षोहा, [न्] पुं, (रक्षो हन्तीति । हन् + क्तिप् ।)
गुग्गुलुः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (ऋषिविशेषः ।

स तु ऋग्वेदे १० मण्डलस्य १६२ सूक्तस्य
ऋषिः ॥ राक्षसहन्तरि, त्रि । यथा, ऋग्वेदे ।

१० । ६७ । ६ ।
“विप्रः स उच्यते भिषग्वक्षोहा गोवचातनः ॥”

“रक्षोहा रक्षोहन्ता ।” तद्वाक्ये सायणः ॥
रक्षः, पुं, (रक्ष + “यजयाचयतविष्णुप्रच्छरक्षो

नद ।” ३ । ३ । ६० । इति गङ् ।) ज्ञायम् ।
इत्यमरः । ३ । २ । ८ ॥

रख, सर्पणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
सक०-सेट् ।) रखति । इति दुर्गादासः ॥

रख, इ सर्पणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
सक०-सेट् ।) इ, रक्षति । इति दुर्गादासः ॥

रग, इ गंतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
सक०-सेट् ।) इ, रक्षति । इति दुर्गादासः ॥

रग, क खाद आपने । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(-चुरा०-पर०-सक०-अक०-प-सेट् ।) क,

रागयति । इति दुर्गादासः ॥
रग, म य शङ्के । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०

पर०-अक०-सेट् ।) म, रगयति । इ, अरगीत् ।
शङ्कः शङ्का । रगति रोगी उपपद्यते । इति

दुर्गादासः ॥
रघं, इ क भाषि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (पुरा०-

पर०-अक०-सेट् ।) इ क, रक्षयति । भाषि
दीप्तौ । इति दुर्गादासः ॥

रघ, इ ङ गमने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
आत्म०-सक०-सेट् ।) इ, रक्षति । ङ, रक्षते ।

इति दुर्गादासः ॥
रघुः, पुं, (कङ्कति ज्ञानयोगीमां प्राप्नोतीति । कङ्कि

+ “कङ्कित्वं शोर्नलोपध ।” उणा० १ । ३० ।
इति कः गलोपध । “वाल्मीकिजन्मसुख-
महोत्तरीनां वा लो रत्यमापद्यते इति वृत्तयम् ॥”

तस्याशुहस्य दोषमाह ।

“वङ्गो विधत्ते खलु मुहुरिहिन-
स्तथा क्षपकच किलासगुल्मौ ।
कुष्ठानि मूलं किल वातप्रोथं
पाण्डुं प्रमेहश्च भगन्दरश्च ॥
विधोपमं रक्तविकाररुद्धं
चयश्च क्षुब्धगि कफज्वरश्च ।
मेघास्मरीविद्वधितुल्यरोगान्
नागोऽपि कुर्यात् कथितान् विकारान् ॥”

तस्य प्रोघनमभिधीयते ।

“वङ्गनागौ प्रतप्तौ च गलितौ तौ निषेचयेत् ।

त्रिधा त्रिधा विमुक्तिः स्याद्विदुषेऽपि च

त्रिधा ॥

तेजतक्रकाक्षिकगोमूत्रकुलत्यक्षापि प्रत्येकं त्रिधा
त्रिधा । ततोऽर्कदुग्धे त्रिधा । ० ॥

अथ वङ्गस्य मारणविधिः ।

“मृत्पात्रे द्राविते वङ्गे चिक्षाश्चत्यलचो रणः ।

क्षिप्त्वा वङ्गचतुर्थीशमयोद्वंशं प्रचालयेत् ॥”

क्षिप्त्वा अमिली । रणशूर्यम् । अयोद्वंशं कर-
कुली ।

“ततो हियाममात्रेण वङ्गं भस्म प्रजायते ।

अथ भस्मसमं तालं क्षिप्त्वाग्नेन विमर्दयेत् ॥

ततो गणपुटे पक्वा पुनरग्नेन मर्दयेत् ।

तालेन दशमांशेन वाममेकं ततः पुटेत् ।

एवं दशपुटेः पक्वं वङ्गं भवति मारितम् ॥”

एवं मारितस्य वङ्गस्य गुणाः ।

“वङ्गं जलु खरं रुचं कुष्ठमेहकफक्षमीन् ।

निहन्ति पाण्डुं सन्धासं नेत्रामीषसु पिप्पलम् ॥

क्षिप्तो गजौघन्तु यथा निश्चल

तथैव रङ्गोऽखिलहेमवर्गम् ।

देहस्य सौख्यं प्रवर्धेन्नित्यत्वं

नरस्य पुष्टिं विदधाति नृनम् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

(यथाच ।

“वङ्गं तिक्ताम्रकं रुचं किञ्चिदातप्रकोपणम् ।

मेदः श्लेष्मामयजश्च क्रिमिर्न मेघनाशनम् ॥”

इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे

जानकमारणाधिकारे)

रङ्गः, पुं, (रन् + घञ् ।) रागः । (यथा, महा-
भारते । ५ । ३६ । १० ।

“वासो यथा रङ्गवर्णं प्रयाति

तथा स तेषां वर्णमभ्युपैति ॥”)

नृत्तम् । (यथा विष्णुपुराणे । २ । ६ । २० ।

“रङ्गोपजीवी केवर्तः कुष्ठाशी गरदक्षया ।

स्वर्चोमाहृषिकसेव पर्नकारी च यो द्विजः ॥”

रजति चामज्जति मलोऽत्र । रन् + अधि-

कर्णे घञ् ।) रन्ध्रभूमिः । इति मेदिनी । गे,

२१ । (यथा, श्रीमद्भागवते । १० । ४१ । १० ।

“हृण्णीनां परदेवतेति विदितो रङ्गं गतः

चायनः ॥”)

नाश्वानाम् । इति हेमचन्द्रः । (यथा,

रथकटिकप्रवरसे । १ ।

“इयं रङ्गप्रवेशेन कलानाशोपशिक्षया ।

वक्ष्णापखितत्वेन खरनैपुण्यमाश्रिता ॥”

लक्षणाया नाश्वानामस्थितौ जनः । यथा, अभि-
ज्ञानशकुन्तले १ प्रस्तावनायाम् ।

“सूत्रधारः । आर्य्ये ! वाधु गीतम् । अहो

रागापहृतचित्तवृत्तिराजिखित इव विभाति

सर्वतो रङ्गः । तदिदानीं कतमं प्रयोगमाश्रित्ये-

नमाराधयामः ॥” राजमार्गः । यथा, देवी-

भागवते । ७ । २२ । ३ ।

“अवतार्यं तदा रङ्गे तां भार्यां वृषसत्तमः ॥”

टङ्कणः । खादिरसारः । इति राजनिर्घण्टः ॥

रङ्गकाष्ठं, स्त्री, (रङ्गं रङ्गितं काष्ठमस्य ।) पत्त-

ङ्गम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

रङ्गजं, स्त्री, (रङ्गात् जायते इति । जन् + ङः ।)

सिन्दूरम् । इति रत्नमाला ॥

रङ्गजीवकः, पुं, (रङ्गेण रङ्गनकार्येण जीवतीति ।

जीव् + खुल् ।) चित्रकारः । इति शब्द-

रत्नावली ॥ नायकारश्च ॥

रङ्गदः, पुं, (रङ्गं दाति क्षिन्तीति । दौ + कः ।)

टङ्कणः । खादिरसारः । इति राजनिर्घण्टः ॥

रङ्गदा, स्त्री, (रङ्गद + टाप् ।) स्फटी । इति

राजनिर्घण्टः ॥ (तथास्याः पठ्यायः ।

“स्फटौ च स्फाटका प्रोक्ता श्वेता शुभा च रङ्गदा ।

रङ्गदृष्टा रङ्गदा च दृष्टा रङ्गापि कथ्यते ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

रङ्गदायकं, स्त्री, (रङ्गस्य दायकम् ।) कङ्कुटम् ।

इति राजनिर्घण्टः ॥

रङ्गदृष्टा, स्त्री, (रङ्गवत् दृष्टा ।) स्फटी । इति

राजनिर्घण्टः ॥

रङ्गपत्री, स्त्री, (रङ्गं रङ्गार्थं पत्रमस्याः । डीष् ।)

नीलीतृचः । इति राजनिर्घण्टः ॥

रङ्गपुष्पी, स्त्री, (रङ्गं रङ्गितं पुष्पमस्याः ।)

नीलीतृचः । इति राजनिर्घण्टः ॥

रङ्गबीजं, स्त्री, (रङ्गं बीजं उत्पत्तिकारणमस्य ।)

रूप्यम् । इति शब्दरत्नावली ॥

रङ्गभूतिः, स्त्री, (रङ्गस्य रागस्य गौरिमृणः भूतिः

शोभा ।) कोलागरूपमिमा । इति शब्द-

रत्नावली ॥

रङ्गभूमिः, स्त्री, (रङ्गस्य भूमिः ।) मल्लभूमिः । इति

शब्दरत्नावली ॥ (यथा, महाभारते । १ । १३५ । ६ ।

“अथपुष्टे समाजे च तदर्थं वदतां वरः ।

रङ्गभूमौ सुविपुलं शास्त्रदृष्टं यथाविधि ॥”

रङ्गभूमिविवरणं यथा, अथर्ववेदके । ७ । ११-१२ ।

“सान्नां सुकटिनाशेव पायाणोदकसंयुताम् ।

तृणकाष्ठसमायुक्तां रङ्गभूमिं वर्णयेत् ॥

समाच विपुलाश्वेव क्षिचित् पांशुसमन्विताम् ।

एकान्तं विजने रम्ये रङ्गभूमिं कारयेत् ॥”)

नाश्वभूमिश्च ॥

रङ्गमल्ली, स्त्री, (रङ्गाय रागाय मल्ली ।) वीया ।

इति शब्दरत्नावली ॥

रङ्गमाखिवं, स्त्री, (रङ्गं रङ्गितं माखिवम् ।)

माखिवरजम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

रङ्गमाता, [ङ] स्त्री, (रङ्गस्य माता जनिका ।)

कुटुनी । लाक्षा । इति मेदिनी । ते, २ । ५ ॥

रङ्गमाहका, स्त्री, (रङ्गमाह + स्वार्थे कन् । टाप् ।)

लाक्षा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

रङ्गलासिनी, स्त्री, (रङ्गेण रागेण लसितुं श्रील-

मस्याः इति । लस + णिनिः ।) श्रेफालिका ।

इति शब्दचन्द्रिका ॥

रङ्गशाला, स्त्री, (रङ्गस्य शाला ।) नाश्वरुहम् ।

इति शब्दरत्नावली ॥ नाचधर इति भाषा ॥

रङ्गाङ्गा, स्त्री, (रङ्गं रङ्गाहंमङ्गमस्याः ।) स्फटी ।

इति राजनिर्घण्टः ॥

रङ्गाजीवः, पुं, (रङ्गो हस्तिनादिस्तिनाजीव-

तीति । जीव् + ण्यत् । यदा, रङ्ग आजी-

वोऽस्य ।) चित्रकारः । इत्यमरः । २ । १० । ७ ॥

नटः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५८५ ॥

रङ्गावतारकः, पुं, (रङ्गे सङ्गीतभवने अवतर-

तीति । टृ + खुल् । यद्वा रङ्गं वृत्तादिकसव-

तारयतीति । टृ + णिच् + खुल् ।) रङ्गाव-

तारी । तत्पठ्यायः । शैलूषः २ भरतः ३ सर्व-

वैशी ४ भरतपुत्रकः ५ धात्रीपुत्रः ६ रङ्ग-

जीवः ७ जायाजीवः ८ नटः ९ क्षत्राश्वी १०

श्रीलासी ११ । इति हेमचन्द्रः ॥ वृत्तगीतस्थाने

गीतवाद्यादिना तदनुगुणतया प्रसङ्गी । इति

प्रायश्चित्तविवेकः ॥ नटगायनयतिरुत्तररङ्गाव-

तरणजीवी । इति कुल्लूकभट्टः ॥ तस्यासमन्वय-

प्रायश्चित्तं यथा,—

“मत्तक्रुद्धातुराणांश्च न भुञ्जीत कदाचन ।

केशकीटावपमश्च पदा स्यूयश्च कामतः ॥”

इत्युपक्रम्य,—

“कर्म्मरस्य निषादस्य रङ्गावतारकस्य च ।

सुवर्णकर्तुर्ब्रह्मण्यस्य भस्मविक्रयिणस्तथा ॥”

इत्याहुक्ता,—

“य एतेऽन्ये त्वभोग्यान्नाः क्रमशः परिकीर्तिताः ॥

तेषांन्वगस्थिरोमाणि वहत्यन्नं मनैषिणः ॥

सुहृतातोऽन्यतमस्यान्नममत्या क्षपणं चरन् ॥

मत्या भुक्त्वा चरेत् क्षुब्धं रेतोविष्णुममेव च ॥”

इति भागवे ४ अध्यायः ॥

रङ्गावतारी, [वृ] पुं, (रङ्गमवतरतीति । टृ +

णिनिः ।) नटः । इति णटाधरः ॥ (यथा,

याज्ञवल्करसंहितायाम् । २ । ७२ ।

“स्त्रीरुहवाकितवमत्तोत्सत्ताभिस्त्रयः ।

रङ्गावतारिपाषण्डकूटकादिकेभिर्याः ॥”)

रङ्गारिः, पुं, (रङ्गस्य तंदाखघातोऽररिः ।)

करवीरः । इति रत्नमाला ॥

रङ्गिणी, स्त्री, (रङ्गोऽस्यस्या इति । रङ्ग +

इनिः । स्त्रियां ङीष् ।) शतमल्ली । इति

णटाधरः ॥ केवर्तिका । इति राजनिर्घण्टः ॥

रङ्गविशिष्टे, वि ॥

रङ्गः, [ङ] स्त्री, (रङ्ग्यते प्राप्यते इति । रङ्गि

+ अघिरविभ्यामसृन् ।) इति घसृन् । इदु-

ज्जलदत्तः । ४ । २१६ ।) रङ्गः । भगः १ इति

भरतद्विरूपकोयः ॥ (यथा, सूर्यप्रतप्ते । ७२ ।

रजः

“रजः संधो सुराणां जगदुपकृतये निवसुक्तस्य यस्य ॥”
 रज, तू का ल्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (अदन्त घुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) रचयति ।
 इति दुर्गादासः ॥
 रचनं, स्त्री, (रचि + भावे ल्युट् ।) निर्माणम् ।
 ग्रन्थनम् । यथा, जयदेवः । १ । ४ ।
 “वाचः पञ्चवयं त्वमापतिधरः सन्दर्भशुद्धिं गिरां
 जानीते जयदेव एव शरणः स्थाधो दुरुद्धतेः ।
 शृङ्गारोत्तरसत्प्रमेयरचनेराचार्यगोवर्धनः
 सङ्गो कोऽपि न विश्रुतः स्तुतिधरो धोयौ कविः
 क्षापतिः ॥”
 रचना, स्त्री, (रच्यते इति । रच + णिष् + “ख्यास-
 अन्यो युष्” ३ । ३ । १०७ । इति युष् ।)
 कुसुमप्रकारादेः पञ्चावल्यादेश रचनम् । तत्-
 प्यायः । परिस्यन्दः २ । इत्यमरः । २ । ६ ।
 १३७ ॥ परिस्यन्दः ३ । इति भरतः ॥ (यथा,
 साहित्यदर्पणः । १ । १४६ ।
 “भूषणामर्हं रचना वृथा विश्वगवेक्ष्यम् ।
 दृष्ट्याख्यागमौषध विवेचो दयितान्तिके ॥”)
 यथाक्रमेण स्थापनम् । तत्प्यायः । निवेशः २
 स्थितिः ३ । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४११ ॥
 (यथा, महाभारते । ८ । ४६ । १० ।
 “शृङ्गा यष्टस्य रचनामर्हं यथागतः ॥”)
 निर्मितिः । कृतिः । यथा,—
 “असाधारणचमत्कारकारणः रचना हि
 निर्मितिः ॥” इत्यलङ्कारकौस्तुभे १ किरणः ॥
 तत्प्यायः । सन्दर्भः २ गुणः ३ सत्यनम् ४ ।
 ग्रन्थनम् ५ । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३१७ ॥
 (उच्यते । यथा, श्रीमद्भागवते । ३ । ६ । १० ।
 “देवाहृतार्थरचना ऋषयोऽपि देव
 युष्मत्प्रचङ्कवितुखा दृष्ट संसरन्ति ॥”
 “देवेनाहताः सर्वतः प्रतिहताः अर्थानां
 रचनाः अर्थार्थयमाः येषाम् ॥” इति तट्टी-
 कार्या श्रीधरस्वामी ॥ रचयतीति । रचि + ल्युट् ।
 टाप् । विश्वकर्मेणो भाष्या । यथा, श्रीमद्भाग-
 वते । ६ । ६ । ४४ ।
 “त्वष्टुर्देवात्मजा भार्या रचना नाम कथका ।
 सन्निवेशस्तोर्ज्ज्वे विश्वरूपस्य वीर्यवान् ॥”)
 रचितः, त्रि, कृतः । रचयतोः कर्मणि क्तप्रत्य-
 येन निष्पन्नः । यथा,—
 “शिरः पद्मश्रेणीरचितचरणामोरुहवलेः
 स्थिरायास्त्रङ्गस्तोत्रिपुरहर विस्फूर्जितमिदम् ॥”
 इति पुण्यदन्तकृतस्तुतिः ॥
 रजं, स्त्री, (रजयतीति । रज्ज + अच् । निपा-
 तनात् सिद्धम् ।) स्त्रीकुसुमम् । इति शब्द-
 रत्नावली ॥
 रजः, पुं, (रजयतीति । रज्ज + अच् । निपातना-
 अक्षीपः ।) परागः । (यथा, गो० रामायणे ।
 ३ । ७६ । २६
 “पद्मप्रप्यरगोन्मिश्रो वृक्षानारविभिः खतः ।
 मिथ्यास इव सीताया वायवाति मगोरमः ॥”)

रजः

रेणुः । (“अर्थाः पादरजोपमाः ॥” इति
 उज्ज्वलदत्तः । ४ । २१६ ॥) गुणभेदः ।
 चार्त्तवम् । इति ज्ञान्तवर्गे शब्दरत्नावली ॥
 (स्कन्दस्य सेनाविशेषः । यथा, महाभारते ।
 ६ । ४५ । ७१ ।
 “दृष्ट्वाहुः सुवाहुश्च रजः कोकिलकस्तथा ॥”
 विरजपुत्रः । यथा, विष्णुपुराणे । २ । १ । ४० ।
 “त्वष्टा त्वष्टुश्च विरजो रजस्तस्याप्यभूत्सुतः ॥”
 वशिष्ठपुत्रः ऋषिभेदः । यथा, विष्णुपुराणे ।
 १ । १० । १३ ।
 “ऊष्ण्यान्तु वशिष्ठस्य सम्राजायन्त वै सुताः ।
 रजो गात्रोर्वाहुश्च वसनखानघस्तथा ॥”)
 रजः [सु] स्त्री, (रज्यते रजतीति । रज्ज + “भू-
 रज्जिभ्यां कित्” उणा० ४ । २१६ । इत्यसुन् ।)
 स्त्रीणां मासि मासि योनिनिःसृतरक्तम् । तत्-
 प्यायः । पुण्यम् २ चार्त्तवम् ३ । इत्यमरः ।
 २ । ६ । २१ ॥ ऋतुः ४ कुसुमम् ५ रजम् ६ ।
 इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, मनौ । ५ । १०८ ।
 “रजसा स्त्री मनोदुष्टा सञ्जासेन द्विजोत्तमः ॥”
 अस्य लक्षणं यथा,—
 “रज्जितास्तेजसा त्वापः शरीरस्थेन देहिनाम् ।
 अथायन्ताः प्रसन्नेन रक्तमिवमिधोयते ॥
 रसादेव स्त्रिया रक्तं रजःसंज्ञं प्रवर्त्तते ।
 तद्वर्णोद्भास्यदृष्टं याति पञ्चांशतः क्षयम् ॥”
 “नारीणां रजसि चोपचीयमाने शनैः शनैः
 स्तनगर्भाश्रयोन्मिद्विर्भवति ॥” इति सप्तमे
 सूत्रस्थाने १४ अध्यायः ॥
 “मासि मासि रजःस्त्रीणां रसजं सवति चण्डम् ।
 वत्सराद्भास्यदृष्टं याति पञ्चांशतः क्षयम् ॥”
 इति वामटे शारीरस्थाने प्रथमेऽध्याये ॥
 प्रकृतेर्गुणविशेषः । तत्तु रागद्वेषात्मकं दुःख-
 हेतुः । रजोऽदन्तः पुंलिङ्गोऽपि । यथा,—
 “रजोऽयं रजसा साहं स्त्रीपुण्यगुणधूलियु ॥”
 इत्यमरदत्तः । इति भरतः ॥
 महाभारतमते दुःखजनकगुणः । तस्य धर्मः
 कामः क्रोधः लोभः मानः दर्पश्च । इति मोक्ष-
 धर्मः ॥
 “दृष्ट्वा क्रोधोऽभिसंरम्भो राजसाले गुणाः
 स्तुताः ॥”
 अभिसंरम्भो द्वेषाभिनिवेशः । इत्याश्वमेधिक-
 पञ्च ॥ अपि च ।
 “काम एष क्रोध एष रजोगुणसमुद्भवः ।
 महाशनो महापाप्मा विद्ध्येनमिह वैरिणम् ॥”
 इति श्रीभगवद्गीतायाम् । २ अध्यायः ॥
 अपि च ।
 “सत्त्वं रजस्तम इति गुणाः प्रकृतिसम्भवाः ।
 निवर्त्तन्ति महाबाहो देहे देहिनामयम् ॥”
 “रजो रागात्मकं विद्धि दृष्ट्वा सङ्गसमुद्भवम् ।
 ताम्रवध्नाति कौम्भेय ! कर्मसङ्गेन देहिनम् ॥”
 “सत्त्वं सुखे सञ्जयति रजः कर्मेण भारत ।
 ज्ञानमावृत्य च तमः प्रमादे सन्नयत्युतः ।
 रजस्तमस्याभिभूय सत्त्वं भवति भारत ॥”

रजः

रजः सत्त्वं तमश्चैव तमः सत्त्वं रजस्तथा ॥
 “लोभः प्रवृत्तिरारम्भः कर्मणामसमः सुखा ।
 रजस्तैतानि जायन्ते विद्वद्भरतर्षभ ॥”
 “कर्मणः सुकृतस्याहुः सात्त्विकं निर्मलं फलम् ।
 रजस्तसु फलं दुःखमज्ञानं तमसः फलम् ॥
 सत्त्वात् सञ्जायते ज्ञानं रजसो लोभ एव च ।
 प्रमादमोहौ तमसो भवतोऽज्ञानमेव च ॥
 ऊर्ध्वं गच्छन्ति सत्त्वस्या मध्ये तिष्ठन्ति राजसः ।
 जघन्यगुणवृत्तिस्या अधो गच्छन्ति तामसाः ॥”
 इति श्रीभगवद्गीतायाम् । १४ अध्यायः ॥
 “सत्त्वं रजस्तम इति दृश्यन्ते पुरुषे गुणाः ।
 कालसञ्चोदितास्तैरपि परिवर्त्तन्ते आत्मनि ॥
 प्रभृतश्च यदा सत्त्वं मनोऽद्वैतान्निदाणि च ।
 तदा कृतयुगं विद्यादाने तपसि यतति ॥
 यदा कर्मेसु कार्येषु शक्तिर्यश्चि देहिनाम् ।
 तदा चेता रजोवृद्धिरिति जानीहि शौनक ॥
 यदा लोभस्त्वन्तोषो मानो दम्भोऽथ मत्सरः ।
 कर्मणाश्चापि कान्थानां ह्यापरं तद्रजस्तमः ॥
 यदा सदाशुतं तन्म्री निद्रा हिंसादिसाधनम् ।
 शोकमोहभयं द्वेषं च कलिस्तु तदा स्रुतः ॥”
 इति गारुड २२७ अध्यायः ॥
 परागः । इति मेदिनी । र, ३२ । (यथा,
 भागवते । ४ । २४ । २२ ।
 “पद्मकोशरजो दिक्षु विचिपत्यवगोक्षवम् ॥”)
 रेणुः । अस्य प्यायः वृक्षशब्दे द्रष्टव्यः ॥
 (यथा, माघे । २ । ४६ ।
 “पादाहृतं यदुत्थाय सङ्गोऽगमधरोऽहति ।
 खस्यादेवापमानेऽपि देहिनास्तद्वरं रजः ॥”)
 निषिद्धानिषिद्धरजो यथा,—
 “आयुष्कासो न सेवेत तथा सम्मार्त्तनीरजः ।
 तथाश्चरधन्यानां गवाश्चैव रजः शुभम् ॥
 अशुभश्च विजानीयात् खरोद्यानाविकेसु च ।
 गवां रजो धान्यरजः पुत्रस्याङ्गभवं रजः ॥
 एतद्रजो महाशक्तं महापातकनाशनम् ।
 अजारजः खररजो यत्तु सम्मार्त्तनीरजः ॥
 एतद्रजो महापापं महाकिल्बिषकारणम् ॥”
 इति गारुड ११४ अध्यायः ॥
 (राजिः । इति निघण्टुः । १ । ७० । उदकम्
 यथा, ऋग्वेदे । १ । ५६ । ५ ।
 “वियत्तिरोधरणमभ्युतं रजोतिष्ठिपो दिव
 आतासु वर्हणा ॥”
 ‘रज उदकम् ।’ इति तद्भाष्ये सायणः ॥
 भुवनम् । यथा, तत्रैव । १० । ८२ । ४ ।
 “असृते सृते रजसि निषते ये भूतानि सम-
 क्षन्तिमानि ॥”
 “रजसि लोके ॥” इति तद्भाष्ये सायणः ॥
 ज्योतिः । यथा, तत्रैव । १० । ८२ । २ ।
 “वीजं यासि दद्यानि रोजना विपार्थिवानि
 रजसा पुरुषत ॥”
 “रजसा आनीयेन ज्योतिषाः । विदुषश्च येन
 यदा रजःशब्दाच्छस आकारः पार्थिवान
 लोकान् ॥” इति तद्भाष्ये सायणः ॥)

रत्नकं, स्त्री, (रत्नयतीति । रत्न + क् + लुप् ।) हिङ्गुलम् । इति राजनिर्घण्टः ।
(गुणादिविशेषोऽस्य हिङ्गुलशब्दे विशेषः ।)

रत्नकः, पुं, (रत्नयतीति । रत्न + क् + लुप् ।) कम्पिष्ठकः । इति राजनिर्घण्टः ।
प्रीतिजनकः । वस्त्रादिरागकर्ता च । (अस्य
गृहे भोजनं निषिद्धं यथा, मनी । ४ । २१६ ।
“भवतां शौचिकानां च केन निर्वर्णकस्य च ।
रत्नकस्य वृषसस्य यस्य चोपपत्तिर्गृहे ।”
नाद्यादिति शेषः । पित्तान्तर्गतोऽपि विशेषः ।
यथा,—

“यत्तु यद्वाग्नीहोतः पित्तं तस्मिन् रत्नकोऽपिरिति
संज्ञा सरसस्य रागलुक्तः ।” इति सुश्रुते
सुष्र्माणे २१ अध्यायः ।)

रत्नकं, स्त्री, (रत्नयतीति । रत्न + क् + लुप् ।) रत्नचन्दनम् । इति मेदिनी । ने, ११५ ।
(अस्य पद्मांशो यथा,—

“पतङ्गं रत्नसारच सरङ्गं रत्नगतया ।
महुरत्नमाख्यातं पतारच कुचन्दनम् ।”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वसर्गप्रथमे भागे ।)
हिङ्गुलम् । इति राजनिर्घण्टः । (रत्न +
क् + लुप् । भावे लुट् । प्रीतिजननम् । यथा,
रत्नी । ४ । १२ ।

“तथैव धोऽभूदन्वर्षो राजा प्रकृतिरत्नगताम् ।”

रत्नकः, पुं, (रत्नयतीति । रत्न + क् + लुप् ।) रागजनकः । इति मेदिनी । ने, ११५ । सुज्ञ
लम् । इति राजनिर्घण्टः ।

रत्नकः, पुं, (रत्नयतीति । रत्न + क् + लुप् ।) इति
राजनिर्घण्टः । (गुणादिविशेषोऽस्य कटफल-
शब्दे विशेषः ।)

रत्नकः, पुं, (रत्नयतीति । रत्न + क् + लुप् ।) रत्न-
न्यायौ द्वौ । (अप्युक्तश्च । १० व्याख्य-
यात् इति भाषा ।

रत्नी, स्त्री, (रत्न + स्त्री ।) शुद्धारोचिका ।
नीली । (अस्याः पद्मांशो यथा,—

“नीली तु नीतिनी नीली कालदीपा च आतिता ।
रत्नो श्रीकाली तुष्टा प्रामोद्या मधुपर्विका ।
स्त्रीतका कालकेशी च नीतपुष्पा च सा स्मृता ।”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वसर्गप्रथमे भागे ।)

महिषा । इति मेदिनी । ने, ११५ । शिषा-
निका । इति मन्त्रचक्रिका । हरिदा ।
(अस्याः पद्मांशो यथा,—

“हरिदा पीतिका गौरी काचनी रत्नी निशा ।
मेदानी रत्नी पीता पत्तिनी राविनामिका ।”
इति कैवल्यरत्नमाहात्म्यम् ।)

पण्टो । इति राजनिर्घण्टः ।

रट, याति । इति कविकल्पद्रुमः । (भा०-पर०-
चक०-सेट् ।) रटति । इति दुर्गादासः ।

रटनी, स्त्री, (रटते दुर्गादासस्य कथ्यते इति ।
रट + क् + लुप् ।) गौरीयान्त-
माधोयकचतुर्दशी । तत्र अष्टमोदयकादे
स्नानं कर्तव्यम् । यथा । मनी ।

“माघे मास्यचित्ते पक्षे रटन्याख्या चतुर्दशी ।
तस्यासुदयवेलायां स्नात्वा नावेद्यते यमम् ।”
उदयवेलायामष्टमोदयवेलायाम् ।

“अनर्काभ्युदिते काले माघे षण्मासचतुर्दशी ।
सतारथोमकावे तु तत्र ज्ञानं महाफलम् ।
स्नात्वा सन्तर्प्य तु यमान् सर्वपापैः प्रमुच्यते ।”
अत्र तिथिलक्ष्यत्वात् गौरीयान्तादरः । अष्टा-
मोदयकाल एव स्नानं पूर्वोक्तचतुर्दश्यम-
तर्पणश्च । यस्तु उदयवेलायां स्वर्गोदयवेलायां
अनर्काभ्युदित इति इयदर्थं नञिति शाखानं
तन् समुदकरभाष्यधृतसतारथोम इति इत्यु-
त्तराद्वानवलीकनेनेति । इति तिथ्यादितत्त्वम् ।
किञ्च ।

“अनर्काभ्युदिते काले स्नानं कुर्यात् सरिष्यते ।
शतफलफलं पापं तत्तच्छादेयं नश्यति ।

रटनी नाम विख्याता सर्वपापहरा शिवा ।”

इति मत्स्यसूक्ते ५५ पटलः ।

कश्चिन् पुस्तके सरिष्यते इत्यत्र वक्ष्यते इति
पाठः । ॥ तत्र श्यामापूजाविधिर्यथा,—

“माघे मास्यचित्ते पक्षे रटन्याख्या चतुर्दशी ।
तस्यां संपूजयेत्तारां महाविभवविजयैः ।
पद्मवर्णं महाराजो भवेद्येव न संशयः ।”

इति वृद्धश्रीसतसत्ते ७ पटलः ।

अपि च ।

“माघे मास्यचित्ते पक्षे रटन्याख्या चतुर्दशी ।
तद्वात्रौ कालिकापूजा सर्वविघ्नोपशान्तये ।”

इति कालिकापुराणम् । ॥

अपरश्च ।

“माघे मास्यचित्ते पक्षे रटन्याख्या चतुर्दशी ।
तस्यां प्रदीपसमये पूजयेन्मुक्तमालिनीम् ।”

इत्याद्यान्वृद्धांमणिकृतकृत्यतत्त्वार्थवृत्तनच-
नम् । अन्यत् श्यामाशब्दे प्रथमम् ।

रटितं, त्रि, कथितम् । रटधातोः कर्मणि क्तप्रत्य-
येन निष्पन्नम् । (भावे क्तः ।) कथनमात्रे,
स्त्री । (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । २ । १७४ ।

“वनहरिरचितैः पदे पदे
स प्रतिभटतां पटदधनेर्दधानैः ।
अमनुत रटिते च कर्करेटोः ।
परिगलितां गमनोन्मुखस्तियामाम् ।”)

रट, भाषणे । इति कविकल्पद्रुमः । (भा०-पर०-
चक०-सेट् ।) भाषणं कथनम् । रटति । इति
दुर्गादासः ।

रट, कति । इति कविकल्पद्रुमः । (भा०-पर०-
चक०-सेट् ।) रयति । इति शब्दे । इति
दुर्गादासः ।

रय, म गतो । इति कविकल्पद्रुमः । (भा०-
पर०-चक०-सेट् ।) म, रयति । इति दुर्गा-
दासः ।

रयं, स्त्री पुं, (रयति प्रमत्तायतीति । रय् +
‘य’ इति । १ । १ । ५८ । इत्यत्र । “परिरय्यो-
रपयंस्तानम् ।” इति काशिकोक्ता अप् ।)

युद्धम् । इत्यमरः । १ । ५ । १०८ । (यथा,
मनी । ७ । ६० ।

मनी । ७ । ६० ।

“न हूटेरायुधैर्हृन्नादयुधमानो रयि रिपून् ।
न कर्षिभिर्गापि हिमैर्नामिष्वलिते धनैः ।”

रमणम् । यथा, अश्विदे । ८ । १७ । १२ ।

“प्राचिमी शापि पूजनार्थं रणाय ते स्तुतः ।”

“रयाय रमणाय ।” इति तद्वाक्ये सायणः ।

रमणीये, त्रि । यथा, तथैव । १ । ११६ । २१ ।

“एकस्यावगणो रावतं रणाय वशमग्निनासनये
वहसा ।”

“रणाय रमणीयाय ।” इति तद्वाक्ये सायणः ।)

रणः, पुं, (रण + ल्यप् ।) शब्दः । कथः ।
इति मेदिनी । गतिः । इति शब्दरत्नावली ।

रणतूर्यं, स्त्री, (रणस्य तूर्यम् ।) युद्धवाद्यम् ।
तत्पर्यायः । संग्रामपटवः । अभयछिद्रिः ।

इति त्रिकाण्डशेषः ।

रणप्रियं, स्त्री, (रणे प्रियम् ।) उशीरम् । इति
राजनिर्घण्टः ।

रणप्रियः, पुं, (रणः प्रियोऽस्य । तत्र सौख्यमनुष्णा-
तयात्वम् ।) श्लेष्मकपक्षी । इति राजनिर्घण्टः ।

(विष्णुः । यथा, महाभारते । ११ । १४६ । ८६ ।

“क्षयः क्षयप्रियः क्षोत्रं क्षुतिः क्षोता रणप्रियः ।”

युद्धप्रियमात्रे, त्रि । यथा, कामन्दकीये । १७ । ३६ ।

“रणप्रियः साहसिका व्यासवस्त्रावितक्षथा ।

विच्छिन्नघर्मकामार्थः क्रुद्धो मांगी विमा-
नितः ।”)

रणमत्तः, पुं, (रणे रणं प्राप्य वा मत्तः ।)
हृत्ती । इति शब्दमाणा ।

रणसृष्टिः, पुं, विषयसृष्टिपः । इति राजनिर्घण्टः ।

रणरङ्गः, पुं, (रणेषु रङ्गो मन्दः ।) रणकातर-
हृत्ती । तत्पर्यायः । प्रतिमः । २ । इति हारा
वली । २०४ ।

रणरणं, स्त्री, उदाहणम् । इति त्रिकाण्डशेषः ।

रणरणः, पुं, (रणरण इति शब्दोऽस्यस्तेति ।
अर्थं व्याख्यातम् ।) मशकः । इति त्रिकाण्ड-
शेषः । (रणे रणः शब्दो यस्य । रणगर्जन-
शीले, त्रि । यथा,—

“अथाहः करयो रणो रणरणो राखो रणो
रावयो

हृत्वा येन रमा रमा रमरमा रामा रमा
सा रमा ।

सग्रीमान्दयो दयो द्यदयो दायो द्यो वेदयो
विष्णुर्जिष्णुरभीरभीरभगभीराभीरभीः

सौरभिः ।”
इत्युक्तम् ।)

रणरणकः, पुं, उत्कण्ठा । इति हेमचन्द्रः । २ ।
२२६ । (यथा, उत्तररामचरिते प्रथमाह्ने ।

“अये सैवैयं रणरणकदायिषी चित्रदर्शना-
दिरभवावगा देवाः स्वप्नोद्भूतं करोति ।”)

रणचक्रुर्ज, स्त्री, (रणस्य चक्रुर्जम् ।) तुमुलम् ।
इत्यमरः । २ । ८ । १०६ ।

रणालङ्कारः, पुं, (रणस्य अलङ्कारः ।) क-
पक्षी । इति राजनिर्घण्टः ।

रनता

रतिः

रतिप

मार्कण्डेय उवाच ।

इत्युक्त्वा प्रहरी दृष्टो देहस्वेदजलोद्भवाम् ।

कन्दर्पायामृतः क्षत्वा नाम क्षत्वा रतीति

ताम् ॥

तां वीक्ष्य मद्गो रामां रत्याख्यां सुमनोहराम् ।

आत्माशुभेन विद्योऽसौ सुमोह रतिरञ्जितः ॥

इति कालिकापुराणे ३ अध्यायः ॥

अनुरागः । (यथा, भागवते । १ । २ । ८ ।

“नोत्पादयेद् यदि रतिं श्रम एव हि कैवल्यम् ॥”)

रतम् । (यथा, दृष्टुं संहितायाम् । ७४ । १८ ।

“कामिनीं प्रथमयौवनान्वितां

मन्दवल्लुगुहदुषीकृतस्वनाम् ।

उत्कर्त्तुं समवसन्त्या वा रतिः

सा न धातुमवनेति मे मतिः ॥”)

गुहम् । इति मेदिनी । ते । ४६ ॥ (अश्वरी-

विशेषः । यथा, महाभारते । १५ । १६ । ४५ ।

“विद्युता प्रशमो दान्ता विद्योता रतिरेव च ।

एताद्यान्यास वै वज्राः प्रवृत्ताशरसः शुभाः ॥”

प्रीतिः । यथा, रामायणे । १ । १८ । २४ ।

“तेषां कौतुरिव ज्येष्ठो रामो रतिकरः पितुः ॥”

‘रतिः प्रीतिः ।’ इति तट्टीकायां रामानुजः ॥

रतिवन्ता यथा,—

“न भवन्ति यदा नार्थस्तुष्टा वादरते मताः ।

नानाविधैस्तथा वन्धे रन्तथाः कामिभिः स्त्रियः ॥

पद्मासनो नागपाशो जतावेष्टोऽर्धचण्डम् ।

कृतिशं सुन्दरश्चैव तथा केशर एव च ॥

द्विजोक्तो नरसिंहोऽपि विपरीतक्षयापरः ।

चुखो वै धेनुकश्चैव नृनृकण्डस्तु ततः परम् ।

सिंहासनो रतिनागो विशाधरस्तु मोक्षशः ॥”

इति रतिमञ्जरी ॥

एतेषां तत्त्वानि तत्तच्छब्दे द्रष्टव्यानि ॥

रतिकृष्टं, स्त्री, (रत्याः कृष्टरम् ।) योगिः ।

इति त्रिकाण्डशेषः ॥

रतिक्रिया, स्त्री, (रत्याः क्रिया ।) मैथुनम् ।

तत्पण्यायः । संवेक्षणम् २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

(यथा, कामन्दकीये नीतिसारे । २ । २५ ।

“अजिहोषोपचरणं जीवनस्य स्वकर्मेभिः ।

धर्म्मोऽयं शृष्टिर्णां काले पर्ववर्जं रतिक्रियाः ॥”)

रतियष्टं, स्त्री, (रत्याः यष्टम् ।) योगिः । इति

त्रिकाण्डशेषः ॥ रमयमन्दिरम् ॥ (यथा, दृष्टुं-

संहितायाम् । ५३ । १६ ।

“पञ्चाशमिणाममितं धान्यायुधवद्विरतियष्टा-

याश्च ।

नेच्छन्ति शास्त्रकाराश्चकृतादुष्कृतपरताः ॥”)

रतिनागः, पुं, मोक्षरतियन्त्रान्तर्गतपण्डप्रमयः ।

तस्य लक्षणं यथा,—

“मोक्षयुद्धयुग्मं कामुकं कामिनी यदि ।

रतिनागः समाख्यातः कामिनीनां मनोरमः ॥”

इति रतिमञ्जरी ॥

रतिपतिः, पुं, (रत्याः पतिः ।) कामदेवः । इत्य-

मरः । (यथा, महाभारतपर्वणि । १० ।

रतनाली, स्त्री, (रते तालः प्रतिष्ठास्याः । डीप् ।)

कृष्टनी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

रतनारीचः, पुं, (रते नार्थां चिनोतीति ।

चि + डः ।) नारीणां शीतारः । कुरुरः ।

सरः । इति मेदिनी । चे, २१ ॥ विद्गः ।

इति शब्दमाला ॥

रतनिधिः, पुं, (रतमेव निधिवन् गोप्यं यस्य ।)

खड्गनः । इति शब्दरत्नावली ॥

रतर्द्धिकं, स्त्री, (रतस्य ऋद्धिरत्र । शेषादिभावेति

कप् ।) दिवसः । सुखस्नानम् । अष्टमङ्गलम् ।

इति मेदिनी । के, २१० ॥

रतव्रजः, पुं, (रतेन व्रगोऽस्य । रतं व्रज इव कष्ट-

दायकं यस्येति वा ।) कुरुरः । इति हेम-

चन्द्रः । ४ । ३८६ ॥

रतशायी, [नृ] पुं (रतेन शयति तनूकरीत्यालान-

मिति । शो + णिनिः ।) कुरुरः । इति हेम-

चन्द्रः । ४ । ३५६ ॥

रतश्चिच्छकः, पुं, (रते रतार्थं वा चिच्छते इति ।

चिच्छ + क्तुल् ।) स्त्रीचौरः । इति त्रिकाण्ड-

शेषः ॥ जम्पटः । लोचा इति भाषा । तत्तु-

पण्यायः । विद्गः २ यलीकः ३ पक्षवः ४

भावकः ५ भुगङ्गः ६ शुम्भकः ७ जङ्गः ८

भृङ्गः ९ नारीतरङ्गकः १० खल्लिकः ११

रतनारीचः १२ वन्धकः १३ रततापी १४

कटारः १५ कामी १६ खेटी १७ नागरः १८

दासीप्रियः १९ कुष्ठकीटः २० । इति शब्द-

माला ॥

रतान्द्रकः, पुं, (रतार्थमन्द्रक एव ।) कुरुरः ।

इति हेमचन्द्रः । ४ । ३४६ ॥

रतान्त्री, स्त्री, (रते अन्त्रीव ।) झण्कटिः ।

इति त्रिकाण्डशेषः ॥

रतामर्हः, पुं, (रते रतकाले आसर्होऽस्य ।)

कुरुरः । इति शब्दमाला ॥

रतायनी, स्त्री, (रतमेवायनं जीयनमतिर्यस्याः ।)

वेष्टा । इति शब्दमाला ॥

रतार्थिनी, स्त्री, (रतमर्थयत इति । अर्थ + णिनिः ।

डीप् ।) मैथुनाभिजायिणी । इति दृजाग्रथः ॥

रतिः, स्त्री, (रत्यतेऽनया इति । रम् + क्तिन् ।)

कामदेवपत्नी ॥ (अस्याः नामनिरुक्तिर्यथा,

ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे । ४ । ६ ।

“मनो मघाति सर्वेषां पञ्चवासेन कामिनीम् ।

तन्नाम ममयस्तेन प्रवदन्ति मनोविषः ॥

तस्य पुंसो कामपाशान् कामस्य कामिनी वरा ।

वभूवातीव ललिता सर्वेषां मोहकारिणी ॥

रतिर्बभूव सर्वेषां तां दृष्ट्वा सखिर्तां सतीम् ।

रतीति तेन तन्नाम प्रवदन्ति मनोविषः ॥”)

तस्य उत्पत्तिः नामकारणं कामवलीवश्च यथा,

इत्य उवाच ।

“महेष्टेयं कन्दर्पं मद्रूपगुणशालिनी ।

एतां यशोव्य भाग्यार्थं भवतः सद्यो गुणैः ॥

यथा तव मघातेजाः सर्वदा सद्योऽपि ।

भविष्यति यथाकामं धर्म्मतो वशवर्तिनी ॥

रतः, त्रि, (रम् + “अमन्तात् डः ।” उवाच ।

१ । ११३ । इति डः ।) ण्ड्वचर्मावच्छिन्नाव-

यवः । धर्म्मः । इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥

रतकः, पुं, (रत इवेति । रत + कन् ।) अफल-

वृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

रता, स्त्री, (रसन्तेऽनेति । रम् + “अमन्तात्

डः ।” उवाच । १ । ११३ । इति डः । टाप् ।)

रूपिकपत्नी । इत्यमरः । २ । ४ । ८८ ॥ (यथा,

रतांशोऽधितगन्धस्य तेनैव कण्ठजीकृतम् ॥”

इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे दृष्टान्तोपनिषदः ॥

विधना । रौद्र इति भाषा ॥ यथा । तिष्ठते

रणा विक्रमस्त्रेभ्यः खट्वदयं यगन्तीत्यर्थः ।

इति संक्षिप्तसारे तिरुक्कपादः ॥

रताश्रमी [नृ] पुं, (रणो विफल आश्रमः

सोऽश्रयः । रताश्रम + इनिः ।) अष्टचत्वारः

दिग्दत्तचरोपरिभाष्याविहीनः । यथा, भवि-

ष्यपुराणम् ।

“चत्वारिंशद्वारणां वाष्टानां परे यदि ।

स्त्रिया विद्युव्यते कश्चित् च तु रताश्रमी मतः ॥”

इत्युक्ताष्टतत्त्वम् ॥

रतं, स्त्री, (रमणमिति । रम् + भावे क्तः ।)

मैथुनम् । इत्यमरः । २ । ७ । ५७ ॥ (यथा,

आर्यावभृशश्याम् । ५४६ ।

“विपरीतमपि रतं ते स्त्रीतो गद्या इवानुज्जल-

मिदम् ।

तटतरुमिव मम हृदयं खल्लतमपि वेगतो

हरति ॥”

तत्तु द्विविधम् । यथा, कामशास्त्रम् ।

“याज्ञमभ्यन्तरश्चेति द्विविधं रतमुच्यते ।

तत्रार्थं पुष्पनाक्षेपनखदन्तवतादिकम् ।

द्वितीयं सुरतं साक्षान्नाङ्गकारेण कल्पितम् ॥”

गुहम् । इति मेदिनी । के, ४६ ॥ अशुद्धे, त्रि ॥

(यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ३ । ५०५ ।

“तपुल्यगुणनिर्विद्या तद्विपचक्षुतौ रता ॥”

निवृत्तः । यथा, मनुः । २ । २३५ ।

“यावन्नयस्ते जीयेयुजावमाग्यं समाचरेत् ।

तेष्वेव निव्यं शुभ्रयां कुर्यात् प्रयच्छति रतः ॥”)

रतकीलः, पुं, (रते मैथुने कीलति परस्परं संवत्ता-

तीति । कील् + कः ।) कुरुरः । इति हेम-

चन्द्रः । ४ । ३४६ ॥ (रतस्य कीलः ।) सुरत-

कण्टकश्च ॥

रतज्ञितं, स्त्री, (रतस्य ज्ञेयतम् ।) मैथुन-

ज्ञानीनवाङ् । तत्पण्यायः । सञ्चितम् २ । इति

हेमचन्द्रः ॥

रतगुहः, पुं, (रतस्य रते वा गुहः ।) पतिः ।

इति त्रिकाण्डशेषः । ६ । ८४ ॥

रतव्दरः, पुं, (रतेन च्चरोऽस्य ।) काकः ।

इति त्रिकाण्डशेषः ॥

रतताली, [नृ] पुं, (रते तजति प्रतिष्ठां सभते

इति । तज + णिनिः ।) विद्गः । इति शब्द-

माला ॥

रत्ननि

नारदाद्यैर्निगमैः सेवितां भवसुन्दरीम् ।
त्रिवलीवलधोपेतनाभिनालमृगालिनीम् ॥
रत्नह्रीं मे मद्यादीये चिंशमनसमन्विते ।
प्रफुल्लकमलाङ्गुलं ध्यायेत्तां भवगेहिनीम् ॥

इति तन्त्रसारे जगद्धात्रीध्यानम् ॥

रत्नधेनुः, स्त्री, (रत्ननिर्मिता धेनुः) मद्या-
दानविशेषः । यथा,—

मत्स्य उवाच ।

“अघातः संप्रवक्ष्यामि मद्यादानमनुत्तमम् ।
रत्नधेनुरिति ख्यातं गोलोकफलदं वृक्षम् ॥
पुण्यन्दिनमघाताय तुलापुरुषदानवत् ।
लोकेशावाहनं कृत्वा ततो धेनुं प्रकल्पयेत् ॥
भूमौ कृष्णाणिनं कृत्वा जवणद्रोमसंयुतम् ।
धेनुं रत्नमयीं कृष्यात् मङ्गल्यं विधिपूर्वकम् ।
न्यापयेत् पद्मरागागामिकाशीतिं सुखे बुधः ।
पुण्यरागशतं तद्वद्वीणायां परिकल्पयेत् ॥
जलाटे हेमसिलकं सुक्ताफलशतं हृष्टोः ।
भयुगे विद्रुमशतं श्रुत्वा कर्णहृदये स्मृते ॥
काञ्चनानि तु शृङ्गाणि शिरो वक्ष्यतात्मकम् ।
ग्रीवायां नेत्रपटलं गोमेदकसमन्वितम् ॥
इन्द्रनीलशतं पृष्ठे वैदूर्यशतपार्श्वकौ ।
स्फाटिकैश्चरं कार्यं सौमन्धिकशतान् हृदि ॥
खुरा हेममयाः काण्डाः पुच्छं सुक्तावलीमयम् ।
खड्गकान्तिभूकान्तां च द्वाणं कर्पूरचन्दनैः ॥
कुङ्कुमानि च रोमानि रौप्यं नाभिश्च कारयेत् ।
गारुडशतं तद्वदस्योनि परिकल्पयेत् ॥
तथान्यानि च रत्नानि स्यापयेत् सर्वसन्धियु ।
कृष्णाच्छर्करया जिह्वां गोमयश्च गुह्यात्मकम् ॥
गोमूत्रमाप्यश्च तथा दधि दुग्धं स्वरूपतः ।
पुष्पाणि चामरं दद्यात् समीपे तान्मदोदनम् ॥
कुण्डलानि च हेमानि भूषणानि च शक्तितः ।
कारयेदेवमेव चतुर्थींशेन वस्त्रकम् ॥
तथान्यानि च सर्वान्धि पादांश्चक्षुमयांक्षया ।
नानाफलानि सर्वान्धि पञ्चवर्षवितानकम् ॥
एवं विरचनं कृत्वा तद्वद्वीणाधवासनम् ।
जातिगन्धो दक्षिणां दत्त्वा धेनुमासनयेत्ततः ।
गुह्यधेनुवदावाच इदं वीणाहरेत्ततः ।

त्वं सर्वदेयगन्धधामयतः पटञ्ज-
रन्नेष्टुविष्णुकमलासनवामदेवाः ।
तस्मात् समस्तधुवनत्रयहेतुबुक्ता
मां पाहि देवि भवसागरपीयमानम् ॥
आमन्त्र्य धेनुमभितः परिवर्त्तय भस्वा
दद्याद्विज्ञाय शुरये जलपूर्वकं ताम् ।
यः पुण्यमाप्य दिनमत्र लतोपवासः
मापैतिशक्ततदुरेति पदं सरारिः ॥
इति सकलविधिप्रो रत्नधेनुप्रदानं
वितरानं च विमानं प्राप्य देदीप्यमानम् ।
कञ्जकृष्णपिमुक्ती वन्धुभिः पुत्रपौत्रैः
स हि मदनसुखः स्यान्मभ्येति श्रुत्वाः ॥”
इति भक्तपुराणे मद्यादानशुकीर्तने रत्नधेनु-
प्रदानिको नाम २६२ अध्यायः ।
नविधिः, पुं, सत्त्वमयः । इति विकारप्रश्नः ।

रत्नाक

रत्नपारायणं, स्त्री, (परायणमेव । षण् । रत्नस्य
पारायणम् ।) सर्वरत्नस्थानम् । यथा,—
“सुतोपपत्तका हेमौ पञ्चताम्रिका पुरी ।
रत्नपारायणं नाम्ना लङ्कितं मन मेषिलि ॥”

इति भट्टिः ॥

रत्नप्रभा, स्त्री, (रत्नानां प्रभा ।) जिनानां नरक-
विशेषः । यथा,—

“रत्नशर्कं रावाजुकापद्रुधूमतमप्रभाः ।

मद्यातमप्रभा वेद्यधोऽधो नरकभूमयः ॥”

इति हेमचन्द्रः ॥

रत्नसुखं, स्त्री, (रत्नेषु सुखम् ।) हीरकम् । इति
हेमचन्द्रः ॥

रत्नराट्, [१] स्त्री, (रत्नेषु राजते इति ।
राज् + क्तिप् ।) माणिक्यम् । इति राज-
निर्घण्टः । रत्नश्रेष्ठश्च ॥

रत्नवती, स्त्री, (रत्नानि सन्त्यस्यामिति । रत्न +
मत्तुप् । मत्स्य वः । उगितात् ङीप् ।) एषिवी ।
इति शब्दमाला ॥ (राज्ञो वीरकेतोः कन्या ।
यथा, कथासरित्सागरे । ८८ । ६ ।

“नन्दयन्त्रभिधानायां पत्न्यां तस्योदपद्यत ।

सुता रत्नवती नाम देवताराधनार्जिता ॥”

रत्नयुक्ते, वि । (यथा, रघुः । ६ । ४ ।

“पराह्वयार्त्तारणोपपन्न-

मासेदिवान् रत्नवदामनं सः ॥”

फलप्रदे च वि । यथा, कवेदे । ३ । २८ । ५ ।

“धारत्नवन्तमरुतेषु जागृविन् ॥”

“रत्नवन्तं रत्नशब्देन स्वर्गादिष्वन्यत्तत्तमं फल-
मभियोयते तद्वन्तं फलप्रदम् ॥” इति तद्भाष्ये
सायणः ॥)

रत्नवर्धकं, स्त्री, (रत्नानि वर्धितुं शीलमस्य । वृष्
+ “लघपतपदस्येति ।” ३ । २ । १५४ । इति
उकण् ।) पुण्यकरणः । इति शब्दरत्नावली ॥
रत्नवर्धकशीले, वि ॥

रत्नबाहुः, पुं, (रत्नानि बानौ प्रस्ये यस्य ।)
सुमेरुपर्वतः । इत्यमरः । १ । १ । ५२ ॥

रत्नसः, स्त्री, (रत्नानि सते इति । स प्रवृत् +
क्तिप् ।) एषिवी । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३ ।
(यथा, राजतरङ्गिण्याम् । १ । ४२ ।

“जिलोकां रत्नसः स्नाष्टा तस्यां घनपतेर्हरित् ।

तत्र गौरीगुरुः श्रेष्ठो यत्तस्मिन्नपि मण्डलम् ॥”

रत्नप्रसवकारिणि, वि । यथा, रघुः । १ । ६५ ।

“न मामवति सद्दीपा रत्नस्यरपि मेदिनी ॥”

रत्नाकरः, पुं, (रत्नानामाकरः उत्पत्तिस्थानम् ।)
समुद्रः । इत्यमरः । १ । १० । २॥ (यथा,
महाभारते । ३ । १०१ । २३ ।

“दुर्गं समाधित्य मद्योर्मिमन्तं

रत्नाकरं परुचलालयं सा ॥”

रत्नोत्पत्तिस्थानश्च (स्वनामख्यातकविशेषः ।

यथा, राजशेखररत्नश्लोकः ।

“मा सा सन्तु हि ज्वारः प्रायो रत्नाकरा

रत्ने ।

इतीय च इतो धावा कपिरत्नाकरोदरः ॥”

रत्निः

स तु ध्वनिगाथापञ्जिका-वक्त्रोक्तिपद्यानिजा-
हरविजयादिपद्यप्रयेता । अन्तर्भावानुसृ-
विद्याधिपत्यपरनामायं कविः काशीरदे-
श्वन्तिवर्मणो राज्यकावे समुत्पन्नः । तथा च
राजतरङ्गिण्याम् । ५ । ३८ ।

“सुक्ताकणः शिवस्यामी कविरानन्दवर्धनः ।

प्रधां रत्नाकरागात् सान्नाय्यैवगित-

वर्मणः ॥

अवनिवर्मणराज्यकालस्तु ७०० शकान्दादारभ्य
८०६ शकान्दपर्यन्तमासीदन्तत्कालीने गवायं
कविरिति ज्ञायते । रत्नाकरप्रणीतं हरविज-
याभिधं पद्याश्रुतसर्गात्मकं मद्याकायं काशी-
रेषु प्रसिद्धमस्ति ॥

रत्नाङ्गः, पुं, (रत्नानामङ्गश्चिह्नं यस्मिन् ।) विष्णु-
रघः । इति शब्दरत्नावली ॥ (रत्नानामङ्गः ।)
रत्नचिह्नश्च ॥

रत्नाचलः, पुं, (रत्ननिर्मितः ज्वलनः । आका-
पार्थिववत् समाचः ।) दानार्थमखिमयपर्वतः ।
यथा,—

“अतः परं प्रवक्ष्यामि रत्नाचलमनुत्तमम् ।

सुक्ताफलसदृशेण पर्वतः स्यादनुत्तमः ॥

मध्यमः पञ्चशतिकाक्षिशतेनाघमः स्तनः ।

चतुर्थींशेन विश्वम्भाः पर्वताः स्युः समन्ततः ॥

पूर्वेष्वन्यत्र गोमेदेर्देहिनेन्द्रनीलकैः ।

पुण्यरागयुतैः कार्यो विद्वद्भिर्गन्धमादनः ॥

वैदूर्यविद्रुमैः पश्चात् संमित्रो विमलाचलः ।

पद्मरागसमो वर्णैश्चतुरेण तु विन्यसेत् ॥

धान्यपर्वतवत् सर्वमन्त्रापि परिकल्पयेत् ।

तद्वदावाहनं कृत्वा वृक्षान् देवाश्च काञ्चनान् ॥

पूजयेत् पुष्पपानीयैः प्रभाते चाथ पूर्ववत् ।

पूर्ववद्गृह्यश्रुतिगन्धः फलमन्त्रानुदीरयेत् ॥

यथा देवगणाः सर्वे सर्वरत्नेष्वप्यभिज्ञाः ।

तस्य रत्नमयो नित्यमतः पाहि मद्याचल ॥”

यस्माद्रत्नप्रदानेन तुष्टिं प्रजुयते हरिः ।

सदा रत्नप्रदानेन तज्ज्ञानः पाहि पर्वत ॥

अनेन विधिना यस्तु दद्याद्रत्नं मद्यागिरिम् ।

स याति वैष्णवं लोकसमरेचरपूजितः ॥

थावत् कल्पशतं सार्धं पसेक्षेद् नराधिप ।

रुपारोग्यमुपोषनः सन्नहीपाधिपो भवेत् ॥

वज्रहत्यादिकं किञ्चिद्वदन्नातुत वा दनम् ।

तत् सर्वं नाशमायाति निर्निर्वज्रणी यथा ॥”

इति मातृ ६० अध्यायः ॥

रत्नाभरणं, स्त्री, (रत्नविश्रुतसामरूपम् ।) मयि-
मयाजहरणम् । जटायो गद्याना इति भाषा ।
तस्य धारणमुक्ताः ।

“अथ यशस्वामावुष्यं नीमशृङ्गसदृशम् ।

शर्मयं काञ्चनोत्तमं रत्नाभरणं धारयन् ॥”

इति राजवल्लभाः ॥

रत्निः, पुं, (अस्मिन् प्राप्नोतेनेति । अ +
“अनन्तहीति ।” उणा० ३ । २ । इति
कलिष् ।) यक्षमुद्रिहणः । इत्यमरः । २ ।

६ । ८६ । मुद्रुः दात इति भाषा । स्त्रीध्वनी

वृथः

त्यद्रं, स्त्री, (रसेरक्षम् ।) योनिः । इति शब्द-
रत्नावली ।

चरन्तः । वेतसवृक्षः । इति विश्वः ॥ (अस्य
पद्यायो यथा.—

इति राजवत्सभः ॥ * ॥

इति ईश्वरः ॥

यममारीदयं कमुंयमुदंखाजयामिमीः ।

ब्रह्मोवाच ।

तृतीयाशिवविघ्नशद्विसेतूत्सवेषु च ॥

तथा कपूरचोदेन चन्दनैः दाक्षुमेन च ॥

हेमनैर्जातिनैर्माल्यै रत्नमाल्यैरनेकधा ।
वासोभिः सुमनैश्चित्रैः पुनर्धूपं ससृत्क्षिपेत् ॥
भक्षयेत् तथा कन्या द्विजातीन् यद्दुःखितान् ।
भक्ष्यभोग्यान्नपानेन तत्र सर्वान्छ प्रीणयेत् ॥
भोजयित्वा जमायेत् देवि मे प्रीयतामिति ।
रथे कृत्वा तथा देवीं पुनरेव गृहं गयेत् ॥
महता जनसंघेन समस्तविभवान्वितैः ।
श्रान्तेरुपपन्नं सर्वं पुष्पदूर्वाक्षतैर्जलैः ॥
प्रक्षिप्यमाणैः कन्याभिः स्त्रीभिर्मङ्गलवादिभिः ।
सन्निवेन यथा पांशुं कृत्वा पङ्कं प्रचक्रिरे ॥
पुरश्चोभां पथे शोभां हारशोभां गृहे गृहे ।
कारयित तथा शक्र सञ्चवाधां निवारयेत् ॥
अक्ष्ण्ण्यस्तस्मिन् प्राणिहिंसां विवर्णयेत् ।
वन्धनस्या विमोक्तया यथाः क्रोधादिश्रवः ॥
अकालकौसुदीं शक्र रथयात्रान्तु कारयेत् ।
सञ्चदा सञ्चदेवैस्तु शङ्कराद्यैः प्रतिष्ठिता ॥
रथयात्रा तदा शक्र सुरैः स्वर्गे सदा कृता ।
तथा किमरगन्धर्वैर्भूपातालनिवासिभिः ॥
रथयात्राप्रभावेण मोहन्ते दिवि देवताः ।
आदित्यो रथयात्राकृद्रथेन नभसः क्रमेत् ॥
देवो दिव्यविमानस्था रथयात्राप्रभावतः ।
क्रीडन्ते विविधैर्भोगैः सञ्चातङ्कविचर्चिताः ॥
तथा त्वमपि देवन्त्र । रथयात्राकरो भव ।
श्रिवायाः श्रिवदायास्तु परमेष्ठ समाधिना ॥

अगस्त्य उवाच ।

रथयात्राकृतं पुण्यं ब्रह्मणो वासवस्य तु :
पूर्वं यत् कथितं तात तत्ते सर्वं मयाखिलम् ॥
यापितं नात्र सन्देहो देवीमाहात्म्यमुत्तमम् ।
यः पठेत् शृणुयाद्वापि भक्तिमान् वृषसत्तम ॥
स सुखं यशः सौभाग्यं पुत्रप्राप्तिमर्थेप्सिताम् ।
लभते नात्र सन्देह इत्येवं ब्रह्मणोऽब्रवीत् ॥
स्वर्गलोके कृते राज्ये पुरा शक्रस्य कीर्तिता ।
धनदस्य पूर्यप्राप्तिर्ब्रह्मणस्य च वातुना ॥
कृते स्याने कृता तेन तथा मृत्वा च निश्चिन्तेः ।
सुकृते परया दृष्टा पुरीभोगवतीः शुभाः ॥”
इति देवीपुराणे रथयात्राविधिमाहात्म्यम्
३६ अध्यायः ॥ ६ ॥ नवग्रहाणां रथा वया,—
“योजनानां सप्तस्राणि भास्करस्य रथो नव ।
इंशादण्डस्तथैवास्ताद्विगुणो द्विजसत्तमाः ॥
सार्धंकोटिस्तथा सप्त नियुतान्यधिकानि तु ।
योजनानान्तु तस्याहं तत्र चक्रं प्रतिष्ठितम् ॥
त्रिणाभिसतिपञ्चारे यस्मैमिन्यक्षयात्मके ।
संवत्सरन्तु यत् कृतं कालचक्रं प्रतिष्ठितम् ॥
चत्वारिंशत्सहस्राणि द्वितीयेऽक्षौ विवस्वतः ।
पञ्चान्यानि तु सार्धानि स्यन्दनस्य द्विजसत्तमाः ॥
अक्षप्रमाणसुभयोः प्रमाणं तत्पराह्वयोः ।
भूयोऽक्षस्तद्व्यगार्हं च भुवाधारं रथस्य वै ॥
द्वितीयेऽक्षे तु तत्रचक्रं संस्थितं मानसाक्षये ।
दयाक्ष सप्त षट्पन्दांसि तन्नामानि निबोधत ॥
गायत्री च दृष्ट्युष्णिक् धराती पंक्तिरेव च ।
अगुष्टुप् त्रिष्टुप्तिस्तान्द्वानि धरयो रवेः ॥”
इति कौर्मि ३८ अध्यायः ॥

“रघुपतिवक्रः भीमस्य कुन्दाभाजस्य वाणिजः ।
यामदक्षिणतो वृक्ता दक्ष तेन निशाकरः ।
वीच्याययासि चरति नक्षत्राणि रविर्वेद्या ॥ २ ॥
गोमपुत्रस्य ज्येष्ठाभिर्वाणिभिर्वांमुषेतिभिः ।
वारिजैः स्यन्दगो वृक्तस्तेनासौ याति सर्वतः ॥ ३ ॥
द्वक्रस्य भूमिगैर्यैः स्यन्दगो दक्षभिर्वृतः ॥ ४ ॥
ज्येष्ठाभिस्ताप भीमस्य रघो ह्यैमः सुशीमनः ॥ ५ ॥
दृष्टवतेरघाद्याः स्यन्दगो रश्मिनिर्मितः ॥ ६ ॥
रघुपतिभीमयो ज्येष्ठो मन्दत्यायचनिर्मितः । ७ ॥
नभान्नोर्भास्कररेख तथा घट्टभिर्ह्येवृतः ॥ ८ ॥
यते मद्याग्रहाणां वै समास्थाना रघो नव ।
सर्वे भुवै मद्याभागा निबद्धा वातरश्मिभिः ॥
ग्रहयन्ताराधिष्ठानि भुवै बह्वान्यसिधतः ।
भ्रमन्ति भ्रामयन्त्येनं सर्वान्गणनिजरश्मिभिः ॥”

इति पूर्वोक्तं ४० अध्यायः ॥ ४ ॥

श्रीनगम् । देवस्य रघः यात्राशब्दे द्रष्टव्यः । १३॥
 (विष्णुरदृष्टार्थं महेश्वरादिषु देवेषु प्रकाशं
 तदर्थं निर्मितवन्तस्तदाह । मात्स्ये । १३॥
 १३—७१ ।

त्रिंशत् एवमुक्तस्तु देवैः शक्रपुरोगमैः ।
 उवाच देवान् देवेशो परशो ह्ययाधनः ॥
 यमगच्छतु यो देवा मष्टदानवर्जं भयम् ।
 तदहं त्रिपुरं ध्वंसे क्रियतां यद्वयौमि तत् ॥
 यदीच्छस्य मया दग्धुं तत् पुरं मष्टदानवम् ।
 रथमोपयिकं मत्तं सज्जयध्वं किलास्य ते ॥
 दिवासया तयोक्तास्ते वपितामष्टकाः सुराः ।
 तथेत्युक्ता मष्टादेवं चक्रुस्ते रथसुतमम् ॥
 धरां क्रूरकौ दौ तु रुद्रपार्श्वचराग्रभौ ।
 अधिष्ठानं शिरो मेरोरथो मन्दर एव च ॥
 चक्रुष्वन्धश्च सूर्यश्च चक्रे काश्वन-राणते ।
 हाणपध्वं शुक्रपध्वं पञ्चहवमपीश्वराः ॥
 रथनेमिदयं चक्रुर्देवा ब्रह्मपुरावराः ।
 चादिदृश्यं पञ्चयूथं यन्ममेताच्छ देवताः ॥
 कम्बलाश्वतराभ्याश्च नागाभ्यां समवेष्टितम् ।
 भार्गवश्चाग्निराश्वेव सुधीर्द्वारक एव च ॥
 शनैश्चरन्तया चात्र र्ध्वे ते देवसत्तमाः ।
 वरुणं गगनं चक्रुस्वायस्वपं रथस्य ते ॥
 कृतं द्विजिष्टमयनं निवेष्टुं शराकौम्भिकम् ।
 मणिमुत्तमशर्णीषैश्च दत्तं हृष्टस्रैः सुरैः ॥
 गङ्गां विन्धुः शतद्वय चन्द्रभागा इरावती ।
 पितस्ता च पिपासा च यमुना मल्लकी तथा ॥
 सरयुस्तो देविका च तथा च शरयूरपि ।
 शताः सरिद्वराः धर्मा वेङ्गसंज्ञाः कृता रथे ॥
 हसराद्याश्च ये नागास्ते च वेङ्गताकाः कृता
 वासुकीः कुन्त्या वै च ये च रैषतर्षज्ञाः ॥
 ते सर्वा दमेष्टभृताश्चापतुष्टेनूनगाः ।
 अश्वतथुः शरा भुज्या नागापातिसुमान्ताः ॥
 सुरसा सरसा वज्रवेगता रुचिरेव च ।
 लला कुशला सर्वरथा शूलः सन्निभमस्तया ॥
 मञ्जवध्या च मोघया वातदाता प्रभाभयाः ।
 लला भुजा वातपञ्च गदा देवराजोभयाः ॥
 पुनं ततश्चमश्वश्च दानुर्हन्तिप्रयोधयाः ।

श्रुतार्थाः मनीषाश्च वसुधुः मग्नकुशलाः ॥
 तद्व्याप्तं गुणमद्राशं रचयिष्ये प्रतिष्ठितम् ॥
 धनराशेन नागेन वनं वन्दयता महत् ॥
 अयमेतः सामवेदस्य यजुर्नन्दस्तथापरः ॥
 वेदाश्चत्वार एवेति श्रुतास्तुरगो भवन् ॥
 अमदानपुरीगाणि यानि दानानि कानिश्चिन ॥
 तान्यासन् वार्जिनां तेषां भूयस्यानि महत्तमः ॥
 पशुद्वयं तत्रकश्च कर्कोटिक-धनञ्जयी ॥
 नागा वभृद्वरेवैते ह्ययानां चान्वयन्ताः ॥
 व्योहारप्रभवान्ना वा मन्त्रयज्ञकृतक्रियाः ॥
 उपद्रवाः प्रतीकाराः पशुवन्विष्टयस्तथा ॥
 यज्ञोपवाहान्तेतानि तस्मिन् लीकरथे सुभे ॥
 मणि-सुक्ता-प्रवाजैस्तु भूयितानि महत्तमः ॥
 प्रतीदोद्गार एवामीत् तदस्य च पशुकृतम् ॥
 सिनीशाली कुङ्कु राफा तथा चानुमती दुभा ॥
 योक्षाण्यसंस्तुरङ्गाणामपसर्पणविग्रहाः ॥
 छाणान्यथ च पीतानि श्वेतमाश्लिष्टकानि च ॥
 व्यवदाताः पतकास्तु वभृदुः पवनरिताः ॥
 ऋतुभिश्च छतः पट्भिर्धनुः संवत्सराः भवन् ॥
 बजरा ज्वागवद्यापि सामिका धनुषो दृढा ॥
 कालो हि भगवान् रुद्रस्तश्च संवत्सरं विदुः ॥
 तस्माद्रमा कालरात्रिर्धनुषो ज्वाहराभवन् ॥
 सार्धं त्रिपुरं येन दग्धवान् स त्रिलोचनः ॥
 स दग्धविष्णुसोमग्नि-विदेवैतमयोः भवत् ॥
 आननं त्र्यम्बिरभवच्छुक्लं नीमस्तमोः शुभः ॥
 तेजसः समवायोऽथ चैयोऽक्षो रथाङ्गुष्ठम् ॥
 तस्मिन् वीर्यदृष्टार्थं वासुकिर्नागपार्थिवः ॥
 तेजः संवसनार्थं वै समोचातिविषो विष्णुः ॥
 छत्वा देवा रथस्यापि दिशं दिव्यप्रभातः ॥
 लोकाधिपतिमभ्येत्य इदं वचनमब्रुवन् ॥
 संस्कृतोऽयं रथोऽस्माभिस्तव दानवशत्रुजित् ॥
 इदमापत्यरिचाणं देवान् सेन्द्रपुंगवमान् ॥
 तं मेरुशिखराकारं त्रैलोक्यरथसत्तमम् ॥
 प्रशस्य देवान् साध्विति रथं पश्यति शङ्करः ॥
 रुद्रदृष्ट्वा रथं चाधु साध्वित्युक्ता सहस्रंमुहुः ॥
 उवाच सेन्धानमरानमराधिपतिः नयम् ॥
 यादृशीऽयं रथः कृणो गुणाभिर्भम सत्तमाः ॥
 इन्द्रो रथसन्धत्ता यन्ता श्रीं विधीयताम् ॥
 इत्युक्ता देवदेवेन देवा विद्वा दस्युभिः ॥
 अवापुर्मूर्च्छतां पिक्तां कथं कार्ष्णमिति ब्रुवन् ॥
 महादेवस्य देवोदयः की नाम महयो भवेत् ॥
 सुक्ता अक्रायुधं देवं योमास्य द्रुमाश्रितः ॥
 वृत्तिरुक्ता इवोद्याणी पटन्त इव पुन्यतैः ॥
 निष्पन्नतः सुराः सर्वे क्रयमेतदिति ब्रुवन् ॥
 अष्टं नारयिरित्युक्ता जयाशार्धसत्तोऽरुणः ॥
 ततो देवैः सगन्धर्वैः शिंरयादो महान् छतः ॥
 प्रतोद्दत्तं सम्प्रेष्ट वल्लभं एतत्तं गतम् ॥
 भगवानपि विश्वेशो रथस्यै वै मितामहे ॥
 सद्यः एत इत्युक्ता चर्यरीऽरथं जगः ॥
 चर्यरीऽरथि रथं श्वेते शुक्ला चरभरगुराः ॥
 चरुभिः मतिता भृगो रथोऽयमथ मरुतिगः ॥
 देवो द्रुपद विदोऽस्माभिरवयवाद् भवति ॥

उल्लङ्घार मिथुनाभार्गु सप्तत द्वे पुत्रितान् ।
 ततः सिंहरवो भूयो सभूय रघुभिरवः ।
 जयशब्दश्च देवानां समवेष्टानां योऽप्य-
 तदीष्टारमयं गत प्रसीदं वरदः प्रभः ।
 स्वयम्भुः प्रययौ बाह्यामृतमना यथाश्वम् ।
 यनमांसा द्रव्यकार्थं मुक्तस्त इव मेदिनीम् ।
 सुनेभ्यः मरुतुः श्वाभ्यामृचमस्त इयोरनाः ।
 मयम्बुषा श्रीदमनाश्रीदितेन वदतिनां ।
 प्रयन्ति तेषां जयनाः शययानां तथादिनाः ।
 ध्वजोन्मुखदिनिर्गम्ये आश्वमेधमश्वाम् ।
 आश्वस्य नन्दो वृषभं नम्यौ गमिन्ति देवयया ।
 भार्गवाङ्गिरसौ देवौ दक्षश्चक्षो रघुभर्मा ।
 रघुपते तु रतेन दक्षस्य त्रियक्षाङ्गिर्मा ।
 शेषश्च भगवान् नागः च्यवनोऽन्नाकरः सि-
 मान् ।

शरच्चक्षी रथं पाति श्रवणं तन्मयाकृता ।
 यमस्तूतं स्वाम्याय सचिन्मयातिदात्मनः ।
 प्रविद्याप्रियमिच्छां सुराणामभिधौ द्विपम
 भयं शतचन्द्रण भूषणं विस्तरं यथा ।
 गुह्य आस्थाय वरदी युगोपमवचं पितः ।
 नदीश्वरश्च भगवान् श्रममादाय दीपिमतः ।
 छलनक्षापि पात्राभ्यां लीलन्य च्युतद्वयपा ।
 प्रमथाद्यामिवराभाः नादिध्याता प्रयासताः
 अतुल्यम् रथं प्राप्ते नमो इह सदागन्धम् ॥
 अतुर्भरहाल-यमिष्ठ-सौतमाः
 क्रतुः प्रत्ययः पुनश्चक्षुर्दीपकाः ।
 मरीचिरभिर्भगवानादिनाः
 यदाश्रयगद्यमुमा मधयेयः ।
 शरमजितमजं प्रतुष्टु
 वैचित्र्यविधिर्दिपिप्रभूतैः ।
 रथस्त्रिपुरे यकाक्षमाचलो
 प्रजति मयश्च दद्याद्भिरमरैः ।
 करिगिरिरिमेषयतिभाः
 ययलपयोदनिनादनादिनः ।
 प्रमथमनाः परिणामं दयमुप
 रथमभितः प्रययुः स्रष्टुमुक्ताः ।
 मकर-तिमि-तिमिद्धिताशनः
 प्रयय दद्यानिखमृदलोः संधः ।
 प्रजति रथपरीदति भाग्यरी
 कृशनिनिपातपयोदनिननः ॥ ३१ ॥

अथ णोतिविंशभरये दयकमोह ।

“सोमनीचलकुडिपुकेण
सन्ध्यामिलिपानमगायुः ।
सन्ध्यामिलिपानमगायुः ।
सन्ध्यामिलिपानमगायुः ।
सन्ध्यामिलिपानमगायुः ।

“उत्तरादिप्रदेशीयप्रजा-
 दियन्तुः प्रजापतिः ।
 गन्धर्वादिप्रजापतिः ।
 द्यावपृथिवीप्रजापतिः ।
 वायुः प्रजापतिः ।
 अग्निः प्रजापतिः ।
 सूर्यः प्रजापतिः ।

रथकः

सन्निभेऽर्धचतुरन्तरसन्धौ
भीतिरिष्टमनसो ननु गर्भे ॥”

अथ सुहृत्तृणपत्तौ रथकत्वम् ।

“पुष्पे पुनर्वसुज्येष्ठानुराधा रेवती द्वयोः ।
अवणादिभिरेव कृत्तितये रोहिण्योऽन्ते ।
सार्के सौम्यदिने सौम्यविलम्बे रथकर्म सत् ॥”

अथ ज्योतिःसागरे रथचक्रम् ।

“रथाकारं लिखेच्चक्रं भातुभादौ विलोकयेत् ।
रथाय त्रीणि रक्षाणि दृष्टिमार्गे प्रदापयेत् ॥
शङ्के श्रुत्यर्थं चक्रे सन्निदधे महद्भयम् ।
रथाय च महोत्पातं मध्ये चैव सुखप्रदम् ॥”

इत्यर्थेषु ज्योतिर्विदलभरामेण कृताः शुभा
दिशः ॥ ४ ॥ अस्यार्थः । अथानन्तरं धीराः
स्यन्दनानां रथानां अखिलं सन्पूर्णं विधानं
कार्यमाहुः कथयन्ति । केषु लोकांसंज्ञानि
स्वाति पुनर्वसुः अवणा धनिष्ठा शतभिषा
एतानि । मैत्रसंज्ञानि मृगशिरा रेवती चित्रा
अनुराधा एतानि । लघुसंज्ञानि हस्ता अश्विनी
पुष्या अभिजित् एतानि । निष्पूरिक्तसंज्ञं ज्येष्ठा
को प्रज्ञा तद्वं रोहिणी एतेषु नक्षत्रेषु । पुनः
केषु सैनसदृशे इतः स्वर्गः तेन सह वर्तमानेषु ।
सर्तां शुभग्रहाणां द्युषु वारेषु । पुनः कस्मिन्
साधुराशिवति शुभग्रहराशिवृत्ते अङ्गे लभे
सति । पुनः कैः यथा स्त्री सप्तमं स्थानं अम्बु
चतुर्थं तपः नवमं एतद्भवन्त्यैः साधुभिः
शुभग्रहैरिति । अथ रथचक्रे नक्षत्रस्थापनम् ।
उष्णेति । उष्णवृष्णिः स्वर्गस्तस्य करैः किरणैः
कोर्यं व्याप्तं पुरं कक्षामण्डलीयस्वभागप्रदेशं
यस्य तच्च तद्वच्चैति तस्मात् अर्थात् स्वर्गा
क्रान्तनक्षत्रान् अगमः शकटस्य वलयचक्रं
तस्याप्रात् अग्रभागमारभ्य आविमर्धं मध्य-
भागपर्यन्तं सुधिया ऋक्षवलयं भचक्रं देवं
न्यासीकर्तव्यं किम्भूतं ऋक्षवलयं नवभागं
नवभिर्भागैः स्थितमिति यावत् । पुनः किम्भूतं
सद्यभागनिचितभ्रमं त्रामभागेन व्याप्तभ्रम-
मिति । अथास्य फलम् । अगमः शकटस्य
अग्रमे अग्रगतवर्तमाने चन्द्रनक्षत्रे सङ्गतिः
शुभं भवति । शूरोडुनि युगन्तरगते वर्त-
माननक्षत्रे अन्तो गतिः मरणं भवति ॥
रथाङ्गे चक्रयुगे नयो भवति । सन्निभे सन्नि-
गतनक्षत्रे चर्यहृतिः द्रव्यहरणं भवति ।
अन्तरमन्धौ मध्यमन्यागतनक्षत्रे भीति-
भयो भवति । गर्भे मध्यभागगतनक्षत्रे दण्डं
शुभं भवति । ननु निश्चितमिति । अन्यन्
सुगमम् ॥

रथकः, पुं, (रथ इव प्रतिक्रमिः । कन्) । मन्दिरा-
नयवर्णिपः । यथा,—

“अथकांशेन गर्भस्य रथकानान् निर्गमः ।
परिधेगुं गभागेन रथकांस्तत्र करपयेत् ॥
तन्मृतेनेन वा कुण्यान् रथकानान् निर्गमम् ।
रामचक्रं स्थापनोयं रथकनितये यदा ॥”

इति श्रीहरिभक्तिप्रिया २० विलासः ॥

रथन्त

रथकथा, स्त्री, (रथानां सम्मूह इति । “जन-
खलादिगोरथेति ।” इति सुगंधोपधसूत्रेण
कथः । टाप् ।) रथसमूहः । तत्पर्यायः ।
रथव्रजः २ । इत्यमरः । २ । ८ । ५५ ॥ (रथ-
कथा । इति पाणिनिः । ४ । २ । ५१ ॥)

रथकरः, पुं, (करोतीति । कृ + अच् । रथानां
करः ।) रथकारः । इति शब्दरत्नावली ॥

रथकारः, पुं, (रथं करोतीति । कृ + अच् ।)
रथनिर्माणकर्ता । कुतार इति भाषा । स तु
करणीगर्भे माहिषाज्जातः । (यथा, बाल-
सर्नेयसंहितायाम् । ३० । ६ ।

“स्त्रीषखं प्रमदे कुमारीपुत्रं

मेधायै रथकारं धैर्याय तच्चाणम् ।”

“रथकारं माहिषेण करिण्यां जातम् ।”

इति तद्भाष्ये महीधरः ॥) तत्पर्यायः । तच्चा २

वर्द्धकिः ३ तच्चा ४ काष्ठतट ५ । इत्यमरः ॥

रथधारः ६ वहका ७ रथकरः ८ काष्ठतटकः

९ । इति शब्दरत्नावली ॥

रथकुटुम्बी, [न] पुं, (रथं कुटुम्बयितुं धारयितुं
श्रीलमस्य । शिनिः । यद्वा, रथ एव कुटुम्बम् ।
तदस्यास्तीति । इतिः ।) सारथिः । इत्य-
मरः । २ । ८ । ६० ॥

रथक्रान्तः, पुं, (रथवत् क्रान्तं क्रमणमस्य ।)

तालविशेषः । यथा,—

“अथक्रान्तो रथक्रान्तो विष्णुक्रान्तस्ततः परः ।

सूर्यक्रान्तो विदुक्रान्तो बलभिन्नागपक्षकः ॥

इति पञ्चमहीनानां संज्ञाः सप्त क्रमान्नताः ॥”

इति सङ्गीतरत्नाकरः ॥

रथगर्भकः, पुं, (रथो गर्भेऽस्य ।) स्वन्ववाह्य-

यानम् । नररथः । तत्पर्यायः । कर्णोरथः २

प्रवहणम् ३ डयनम् ४ । इति हेमचन्द्रः ॥

रथगुप्तिः, स्त्री, परप्रहरणाभिघातारक्षार्थं रथस्य

सन्नाहवदावरणकादिभ्यम् । रथस्य गुप्तिः

काण्डादिभ्यो रक्षार्थमावरणम् । तत्पर्यायः ।

वस्तुयः २ । इत्यमरः भरतश्च ॥

रथगोपनं, स्त्री, (रथस्य गोपनं शस्त्रादिभ्यो

रक्षार्थमावरणम् ।) रथगुप्तिः । इति हज्जा-

युधः ॥

रथचरणः, पुं, (रथचरणं नक्षत्रं तदेव नामास्य ।)

चक्रवाकपक्षी । इति शब्दरत्नावली ॥ (पुं, स्त्री,

रथस्य चरणः ।) रथचक्रम् । यथा,—

“रथः स्त्रीषी यन्ता शतधृतिरगेन्द्रो धनुश्चो

रथाङ्गे चन्द्रार्को रथचरणपाणिः शर इति ।”

इति महिम्नः स्तोत्रम् ॥

रथद्वः, पुं, (रथनामा द्वः । यद्वा, रथस्य द्वद्वयम् ।

तन्नीप्रयोगित्वात् ।) त्रिनिशृत्तः । इत्यमरः ।

२ । ४ । २६ ॥ (तथास्य पर्यायः ।

“तिनिशः स्यन्दनो नेमी रथद्वयज्वलस्तथा ।”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

रथन्तरः, चि, रथेन तरति यः । इति सुगंधोप-

धाकरणम् । (कल्पविशेषे, पुं । यथा, मत्स्य-

पुराणे । ५३ । ३३—३४ ।

रथाङ्गः

“रथन्तरस्य कल्पस्य वृत्तान्तमधिकृत्य यत् ।

सर्वार्थिना नारदाय कृष्णमाहात्म्यं युतम् ॥

यत्र ब्रह्मवराहस्य चरितं वर्ण्यते सुदुः ।

तद्व्यादृशसाहसं ब्रह्मवैवर्तसुच्यते ॥”

रथेन तरतीति । तु + “संज्ञायां भृत्तृलि-

धारिसहितपिदमः ।” ३ । २ । ४६ । इति

खच् । समुच् । अत्र युत्पत्तिमात्रम् । नत्व-

वयवार्थागुगमः । सामभेदे, स्त्री । यथा, ऋग्-

वेदे । १ । १६४ । २५ ।

“जगता सिन्धुं दिव्यस्तभायद्रथन्तरे सूर्यं पर्य-

पश्यतु ॥”

“रथन्तरे एतन्नामके साक्षि ।” इति तद्भाष्ये

सायणः । स्त्रियां ङीप् । रथन्तरी । पौरवस्य

ईलिनस्य भाष्या । यथा, महाभारते । १६ । ४१ । ७ ।

“रथन्तर्ण्यां सुतान् पञ्च पञ्चभूतोपमांस्ततः ।

ईलिनो जनयामास दुष्प्रन्तप्रभृतीन् वृषान् ॥”

रथपर्यायः, पुं, (रथः पर्यायो यस्य ।) वेतस-

वृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (विवरणमस्य

वेतसशब्दे विज्ञेयम् ॥)

रथपादः, पुं, (रथस्य पादः ।) चक्रम् । इति

हेमचन्द्रः ॥

रथष्ठा, स्त्री, नदीविशेषः । इति शब्दरत्ना-

वली ॥

रथयात्रा, स्त्री, (रथेन भगवतो यात्रा ।)

आषाढशुक्लद्वितीयायां औजगन्नाथस्य रथा-

रोपणरूपोत्सवः । यथा, स्कन्दपुराणे ।

“आषाढस्य सति पक्षे द्वितीया पुष्यसंयुता ।

तस्यां रथे समारोप्य रामं मां भद्रया सह ॥

याचीत्सवं प्रवृत्त्याथ प्रीणयेच्च द्विजान् बहून् ॥

तथा ।

ऋक्षाभावे तिथौ कार्या सदा सा प्रीतये मम ॥

मां जगन्नाथम् । सा यात्रा ।” इति तिथ्यादि-

तत्त्वम् ॥*

“नातः श्रेयःपदो विष्णोरुत्सवः शास्त्रवन्मतः ।

रथयात्रेव यात्राणां सुखेत्याह प्रजापतिः ॥”

इति यात्रातत्त्वम् ॥*

अन्यत् यात्राशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

रथाङ्गः, स्त्री, (रथस्याङ्गम् ।) चक्रम् । इत्यमरः ॥

(यथा, रघुः । ७ । ४१ ।

“रथो रथाङ्गध्वनिना विजज्ञे

विकोलघण्टाकणितेन नागः ॥”

रथावयवमात्रम् । यथा, महाभारते । १४ ।

८२ । १३ ।

“ध्वजे पताकादक्षेपे रथयन्तद्वयं च ।

अन्धेषु च रथाङ्गेषु न शरीरे न सारथौ ॥”

सुदर्शनचक्रम् । यथा, माघे । १ । २१ ।

“रथाङ्गपाणेः घटलेन रोचिषा-

नृधित्वियः संवलिता विरेजिरे ॥”

रथाङ्गः, पुं, चक्रवाकपक्षी । इत्यमरः ॥ (यद्य

नेमधे । १६ । ३५ ।

“विरहतरुजिह्वा यद्वाहयन्त्यतिविह्वला-

मिष्ट सद्यन्तरी नामयाधं रथाङ्गविह्वलाः ॥”

रथाङ्गपाणिः, पुं, (रथाङ्गं सुदर्शनचक्रं पाणौ यस्य ।) विष्णुः । इति हलायुधः ॥ (यथा भागवते । १ । ३ । २८ ।

“सर्वे धातुः पदवीं परस्य
दुरन्तवीर्यस्य रथाङ्गपाणेः ॥”)

रथाङ्गी, स्त्री, (रथस्याङ्गमिवाकृतियस्याः ।
रथाङ्ग + ङीप् ।) ऋद्धिः । इति राजनिर्घण्टः ॥
रथान्तरः, पुं, कल्पभेदः । इत्यमरपुराणम् । (रथ-
न्तर इत्यपि पाठः ।)

रथाभः, पुं, वेतसद्वयः । इति शब्दरत्नावली ॥
रथाभपुष्पः, पुं, (रथाभस्य पुष्पमिव पुष्पमस्य ।)
वेतसः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

रथावरोही, [न] पुं, (रथे अवरोहतीति ।
अव् + रुह् + णिनिः ।) रथस्ययुद्धकर्ता । इति
हेमचन्द्रः ॥

रथिकः, पुं, (रथोऽस्यस्येति । रथ् + ठन् ।)
रथी । इत्यमरः । २ । ८ । ७६ ॥ (यथा,
इह नृवंहितायाम् । १५ । ११ ।

“हस्ते तस्करकुञ्जर-

रथिकमहामात्रशिल्पिपण्यानि ॥”)

तिनिर्घण्टः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (रथेन
चरतीति । रथ् + “पपादिभ्यः ङन्” ॥ ४ । ४ ।
१० । इति ङन् । रथचारिणि, त्रि । इति
विद्वान्तकौमुदी ॥)

रथिनः, पुं, (रथस्य इनः प्रभुः । शकत्वादि-
त्वादकारलोपः ।) रथी । इत्यमरः । २ । ८ । ७६ ॥

रथिरः, पुं, (रथोऽस्यस्येति । रथ् + “मिधा-
रथाभ्यामिरन्तिरचौ वक्तव्यौ” ५ । २ । १०६ ।
इत्यस्य वार्तिकोक्ता इरच् ।) रथी । इति
शब्दरत्नावली ॥ (यथा, ऋग्वेदे । ३ । १ । १७ ।
“अशुदेवान्पिरो यासि साधन् ॥”

“रथिरः रथी” इति तद्व्याख्ये सायणः ॥)

रथी, [न] पुं, (रथोऽस्यास्तीति । रथ् + इनिः ।)

रथस्वामी राजादिः । तत्पर्यायः । रथिकः २
रथिनः ३ । इत्यमरः । १ । ८ । ७६ ॥ रथा-
रोही ४ रथी ५ रथिरः ६ । इति हेमचन्द्रः ॥
रथस्वामी ७ चाराचः ८ । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ स्यन्दनारोहः ९ । इति जटाधरः ॥
(यथा, रघुः । ७ । १७ ।

“पत्तिः पदार्ति रथिनं रथेश-

स्तुरङ्गसाही तुरगाधिरूपम् ॥”)

रथः, पुं, (रथं वहतीति । रथ् + “तद्वहति-
रथयुगप्रासङ्गम्” ॥ ४ । ४ । ७६ । इति यत् ।)

रथस्य वोढा घोटकः । इत्यमरः । २ । ८ । ७६ ॥

रथासः । इति हेमचन्द्रः ॥ (रथस्य नेता ।

यथा, ऋग्वेदे । ६ । २१ । ६ ।

“ऋभुर्न रथं नवं दधाता केतमादिशे ॥”

“रथं रथस्य नेतारम्” इति तद्व्याख्ये
सायणः ॥ रथसमन्विनि, त्रि । यथा, ऋग्वेदे ।
२ । ३१ । ७ ।

“सन्निर्न रथो अहधीतिमश्याः ॥”

“रथो रथसमन्वी सन्निर्न संप्रणशीलोऽथ

इव” इति तद्व्याख्ये सायणः ॥ रथस्येदमिति ।

“रथात् यत्” ॥ ४ । ३ । १२१ । इति यत् ।)

स्त्री चक्रम् ॥ (युगम् । इति काशिका ॥

रथा, स्त्री, (रथानां सम्बद्धः । रथ् + “खलगो-
रथात्” ॥ ४ । २ । ५० । इति यत् ।) रथ-
सम्बद्धः । तत्पर्यायः । रथकथा (या) २ रथ-
व्रजः ३ । अभ्यन्तरमार्गः । नाह इति भाषा ॥

तत्पर्यायः । प्रतोली २ विशिखा ३ । इत्यमरः ॥
आवर्तनी । इति मेदिनी ॥ (रथाय हिता ।
रथ् + “रथाद्यत्” ॥ ४ । ३ । १२१ । इति यत् ।

यदा, रथं वहतीति । “तद्वहतीति” ॥ ४ । ४ ।
७६ । इति यत् ।) पत्न्याः । (यथा, महा-
भारते । १ । १४१ । ६० ।

“पानागारेषु रथासु सञ्चतीर्थेषु चाप्यथ ।
चत्वरेषु च जूपेषु पर्वतेषु वनेषु च ॥”)

चत्वरम् । इति हेमचन्द्रः ॥
रद, उत्तुखाते । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
पर०-सक०-सेट् ।) रेफादिः । उत्तुखातसुत-
खननमिति गोविन्दभट्टः । रदति भूमिं श्रुकरः ।

इति दुर्गादासः ॥
रदः, पुं, (रदतीति । रदं विवेखने + प्रचादित्वात्
अच् ।) दन्तः । (यथा, आर्यासप्तशत्याम् ।
४०६ ।

“अमसि प्रकटयसि रदं
करं प्रसारयसि दृग्मपि अपसि ।
धिदृमानं तव कुञ्जर
जीवं न जुहोषि जतरायौ ॥”)

विवेखनम् । इति मेदिनी । दे, १४ ॥ पुरुष-
दन्तलक्षणं यथा,—
“विवेखेर्धनहीनाश्च दन्ताः स्निग्धा घनाः
शुभाः ।

तीक्ष्णा दंष्ट्राः समाः श्रेष्ठा जिह्वा रक्ता समा
शुभा ॥”

स्त्रीदन्तलक्षणं यथा,—
“कुन्दपुष्पसमा दन्ता भागितं कीकिलानमम् ।
दाक्षिण्ययुक्तमश्रुतं हंसशब्दसुखावहम् ॥
नासा समा समप्रुटा स्त्रीणान्तु रुचिरा शुभा ।
करालविषमा दन्ताः स्त्रीणाय च भयाय च ।
चौर्ग्या लघुमासाश्च दीर्घा भर्तुश्च नृत्तवे ॥”

इति गारुडि ६६ अध्यायः ॥४॥
दन्तलक्षणं शुचित्वं यथा,—
“दन्तवदन्तलक्षणे जिह्वासर्गेऽशुचिर्भवेत् ॥”

इति कौर्मि उपविभागे १२ अध्यायः ॥४॥
“दन्तलक्षणमर्थाय लेपं मन्यते दन्तवत् ।
न तत्र बहुशः कृप्यादयत्नमुद्धरणे पुनः ।
भवेदशौचमत्यर्थं दृग्धेघादुद्धरणे कृते ॥”

इति प्रायश्चित्ततत्त्वहस्तवचनम् ॥
रदच्छदः, पुं, (रदानां छद आच्छादकः ।)
ओष्ठः । इति हेमचन्द्रः ॥

रदनः, पुं, (रदतेनेनेति । रद + करणे लुट् ।
रदतीति । रद + लृवां ।) दन्तः । इत्यमरः ।
२ । ६ । ६१ ॥ (यथा, हरिवंशे । १२० । ८० ।

“रदनैः पद्मगरिपुं करेण शिरसा तदा ।
सेरावतो गजपतिराजधानं नदंक्षया ॥”

रद + भावे लुट् ।) उत्तुखने, स्त्री ॥

रदनच्छदः, पुं, (रदनानां छद आच्छादकः ।)
ओष्ठः । अधरः । इत्यमरः । २ । ६ । ६० ॥ तस्य
शुभाशुभलक्षणं यथा,—

“मांसलैश्च धनोपेता अवक्त्रैरधरेर्दृपाः ।
विस्मोपमैश्च स्फुटितैरोष्ठैश्चैश्च खण्डितैः ।
विवेखेर्धनहीनाश्च दन्ताः स्निग्धा घनाः शुभाः ॥”

इति गारुडि ६६ अध्यायः ॥
रदनी, [न] पुं, (रदनौ प्रशस्तदन्तावस्य स्त
इति । रदन + इनिः ।) दन्ती । इति राज-
निर्घण्टः ॥

रदौ, [न] पुं, (रदौ प्रशस्तदन्तावस्य स्त इति ।
रद + इनिः ।) दन्ती । इति हलायुधः ॥

रध, य ऊ लृङ् हिंसने । पाके । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(दिवा०-पर०-सक०-वेट् ।) य, रध्यति । ऊ,
रधियति रध्यति । लृ, अरन्वत् । इति दुर्गा-
दासः ॥

रन्ज, म औ ञ } रागे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
रन्ज, य म औ ञ } (भा०-दिवा०-च-उग०-
वर्णा०-नरोत्पादने सक०-आसक्तौ अक०-अनित् ।)
य ञ, रण्यति रण्यते । म, रजयति रजगान्
नगरमणादन्यत्र रज्जयति पुत्रं पिता । औ
रङ्क्ता । ञ, रजति रजते । रागे वर्णा-
नरोत्पादनमासक्तिश्च । इति दुर्गादासः ॥

रन्तिदेवः, पुं, (रमते इति । रम + संज्ञाय'
त्कि । रन्तिद्यासौ देवस्येति ।) विष्णुः । जन-
वंशीयनृपतिभेदः । स तु धातुतिपुत्रः । इति
मेदिनी । वे, ६२ ॥ (यथा, भागवते । ६ । २ । १२ ।
“गुरुश्च रन्तिदेवश्च संज्ञतेः पाण्डुनन्दन ! ।
रन्तिदेवस्य महिमा इहासुत्र च गीयते ॥”
अयं हि याज्ञिको दाताग्रगण्य इति पुराणेषु
श्रूयते । एतद्वयस्य हतगोचर्मरसेनैव चर्मस्पर्शतो
नदी जाता । यथा, महाभारते । ३ । २०७ ।
८—६ ।

“रात्रौ महानसे पूर्वं रन्तिदेवस्य वै हिज ।
हे सहस्रे तु वध्यते पशूनामन्वहं तदा ॥
अहन्वहनि वध्यते हे सहस्रे गवां तथा ।
समांसं ददनो ह्यमं रन्तिदेवस्य नित्यशः ॥
अतुला कीर्तिरभवत् वृषस्य दिग्वसतम् ॥”
तथाच तत्रैव । १२ । २६ । १२२—१२८ ।
“उपातिष्ठं पशवंः स्वयं तं संशितप्रतम् ।
ग्राम्यारण्या महात्मानं रन्तिदेवं यशस्विनम् ।
महानदी चर्मराशेरुत्कीर्णात् स्रज्जवे यतः ।
ततश्चर्मस्पर्शतोऽयं विख्याता सा महानदी ॥
प्राक्तलोभ्यो ददौ निष्कान् सदसि प्रतते श्वपः ।
तुभ्यं निष्कं तुभ्यं निष्कमिति क्रोशन्नि वै हिजाः
सहस्रं तुभ्यमितुला प्राक्तयान् संप्रयत्ते ।
अन्वाहार्योपकरणं द्रव्योपकरणञ्च यत् ॥
घटाः पात्राः कटाहानि स्याक्यश्च पिठराशि च ।
नासीत् किञ्चिदसौर्वर्षं रन्तिदेवस्य धीमताः ॥

रन्ध्रव

रभसः

रमणो

सांक्षते रन्तिदेवस्य यां रात्रिमवसन् गृहे ।
आलभ्यन्त शतं गावः सहस्राणि च विंशतिः ॥
तत्र स खदाः क्रोशन्ति सुखमणिक्कुलानाः ।
सुपभूयिष्ठमग्नीर्ध्रं नादमांसं यथा पुरा ॥”
कुङ्कुरः । इति शब्दरत्नावली ॥

रन्ध्रः, स्त्री, (रमते अत्रेति । रम् + तन् ।) वर्त्म ।
नदी । इति मेदिनी । तं, ४६ ॥

रन्ध्रं, स्त्री, पाकः । रघधातोर्भावेऽनट्प्रत्ययेन
नियन्त्रम् । यथा रन्ध्रनाय स्यात् । इति
संक्षिप्तसारव्याकरणम् ॥ (रध् + ल्युः । नाशके,
त्रि । यथा, भागवते । ४ । २० । २८ ।

“यदनुस्मर्यते काले खलुह्याभद्ररन्ध्रम् ॥”

“हे अभद्ररन्ध्रम् ! अमङ्गलनाशन !” इति
तट्टीकायां श्रीधरः ॥

रन्ध्रितं, स्त्री, (रध् + क्त ।) क्षतरन्ध्रनद्रयम् ।
तस्य पात्रान्तरे स्थापनविधिर्यथा,—

“सङ्कीर्णं पात्रसम्भारे मार्गे वा ग्रामवर्जिते ।

स्थापयेद्गुणवान् खदः सिद्धान्तं पात्रकान्तरे ॥

भक्तं स्वपात्रके स्थाप्यं न स्थाप्यं पात्रकान्तरे ॥

एतं काष्ठायसे स्थाप्यं मांसं मांसभवं रसम् ।

स्थापयेद्वाणते ह्येमे पात्रे लौहैश्च काष्ठजे ।

पत्रादियङ्गविधं शाकं स्थाप्यं काष्ठाश्मलौहजे ।

पक्वान् पितृकं भक्ष्यं स्थाप्यं कांस्थैश्च दारुजे ॥

धारयेत् सुशुद्धं चौरं पार्थिवे वाय काष्ठजे ।

पानीयं पायसं तक्रं गन्धयेष्वेव धारयेत् ॥

काचके स्फाटिके वाय वेदूण्यादिविचित्रिते ।

धारयेत् सन्वेदा पात्रे रागगाड्वशङ्कान् ॥

उक्तपात्रान्तरे स्थाप्यं तद्द्रव्यं तद्द्रव्यापहम् ।

सन्वेदा मुखदं ह्यसमन्वया दोषकारकम् ॥”

इति सप्तकारशास्त्रे पाकराजेश्वरः ॥

रन्ध्रं, स्त्री, (रन्ध्रयति घिनस्थनेनेति । रध् + वाङ्-
ल्लप्तात् रक् ।) दूषणम् । (यथा, रघुः ।
१२ । ११ ।

“रन्ध्रान्वेषणदृष्ट्याणां द्विषामामिषतां ययौ ॥”

द्विदम् । इति मेदिनी ॥ (यथा, रघौ । १५ । २२ ।

“एवमुक्ते तथा साध्या रन्ध्रात् सन्धोभवादुसुवः ।

शानद्वयमिव प्योतिः प्रभामल्लसुदयया ॥”

सनुयुशरीरस्यरन्ध्राणि यथा,—

“नामानयनकर्माणां हे रे रन्ध्रे प्रकीर्षिते ।

मदगापागवह्नाणामेकैर्ध्रं रन्ध्रमुच्यते ।

एशमं मस्तकं प्रोक्तं रन्ध्राणीति शृणुं विदुः ॥

स्त्रीयास्त्रीयाधिकानि मृगः क्षतयोगं भवतः ।

रन्ध्राश्चिदाणि चान्यानि भवानि त्वधि जन्मि-

नाम् ॥”

. इति शाङ्गधरे पूर्वमण्डले पञ्चमेऽध्याये ॥

योगिः । यथा, महाभारते । १२ । २२ । १५ ।

“रन्ध्रागमगयात्राणां शिरोदेहस्य वर्धियाम् ।

भरारागः कौकिलस्य चारः प्रोक्तो महात्मना ॥”

रन्ध्रकण्टः, पुं, (रन्ध्रे कण्टः कण्टको यस्य ।)

नाशकः । इति राजानिर्घण्टः ॥

रन्ध्रपङ्कः, पुं, (रन्ध्रे गते दभुङ्कुल इव ।)

उद्वेगः । इति त्रिकाश्रयः ॥

रन्ध्रवंशः, पुं, (रन्ध्रविश्रयो वंशः ।) क्षिद्रयुक्त-
वंशः । फौफावांश इति भाषा । तत्पर्यायः ।
त्वक्सारः २ कौचकाड्यः ३ मस्करः ४ वाद-
नीयः ५ शुषिरास्यः ६ । अस्य गुणाः ।

“वंशौ त्वनौ कषायौ च किञ्चित्तौ च
श्रीतलौ ।

भञ्जकच्छप्रमेहार्शः पित्तदाहासनाशनौ ॥

विशेषो रन्ध्रवंशस्तु दीपनोऽजीर्णनाशकः ।

रश्मिस्तु पाचनो हृद्यः शूलघ्नो गुल्मनाशनः ॥”

इति राजनिर्घण्टः ॥

रप, वदे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
सक०-सेट् ।) रपति । वदः कथनम् । इति
दुर्गादासः ॥

रफ, गत्याम् । वधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
पर०-सक०-सेट् ।) रफति । इति दुर्गादासः ॥

रफ, इ गत्याम् । वधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
आत्मा०-पर०-सक०-सेट् ।) इ, रम्भाते । इति
दुर्गादासः ।

रच, इ गत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
पर०-सक०-सेट् ।) इ, रम्भाते । इति दुर्गा-
दासः ॥

रच, इ उ शब्दे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
पर०-सक०-सेट् ।)

रचः, पुं, शब्दः । रघधातोर्भावेऽनट्प्रत्ययेन नियन्त्रः ॥
(यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ५ । ४०८ ।

“सुमस्रटादृधदे भृष्ट इव निद्राससेक्षणः ।

प्रयुक्तः शस्त्रपातैः स यत्सुचद् भैरवान् रवान् ॥”

रभ, इ उ शब्दे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
आत्मा०-सक०-सेट् ।) इ, रम्भाते । उ, रम्भाते ।
इति दुर्गादासः ॥

रभ, औ उ राभस्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
आत्मा०-सक०-अनिट् । राभस्यस्तुसुकीभाषः ।
निर्विचारा प्रवृत्तिरिति गोविन्दभट्टः । औ,
रखा । उ, रभते साधुः पुण्ये । आरूपल्लोभ-
मारम्भे । शास्त्रं पठितुमारभते शिष्यः । इति
दुर्गादासः ॥

रभसः, पुं, (रभणमिति । रभ + “अथविचमि-
तमिनमिरभिलभौति ।” उणा० ३ । ११७ ।
इति असच् ।) वेगः । (यथा, माघे । ६ । ७२ ।

“रभसोत्थितासुपगतः सहसा

परिरभ्यकथनं वधूमसधत् ॥”

हयैः । इति मेदिनी । से, ३१ ॥ (प्रमोत्साहः ।

यथा, गीतगोविन्दे । ५ । ६ ।

“मनसि रभसविभवे चरितुदयतु सुकृतेन ॥”

“रभसस्य प्रमोत्साहस्य ।” इति तट्टीकावाल-

बोधिनी ।) संरम्भः । यथा, माघे । ११ । १६ ।

“प्रमदमदनमाद्यद्वयौवनोद्दामरासा

रमयारभसखेदस्तेदविच्छेदे दहः ॥”

संभ्रमः । यथा, भागवते । ११ । १६ ।

“पञ्चदंष्ट्राः श्वानः सप्तशतानि

विशतिष्य सरभसं गदादन्ति ॥”

पौष्पापयेपिचारः । इत्यमरः । औत्सुक्यमिति

कलिङ्गः । स्त्रियामा रभसा च दृश्यते । इति
छण्डः । (यथा, किरातार्जुनीये । ५ । १ ।

“अथ जयाय तु मेरुमहीभृतो

रभसया तु दिगन्तदिहजया ।

अभिययौ स हिमालयसुच्छितं

समुदितं तु विलङ्घयितुं नभः ॥”)

(यथा, महाभारते । ५ । ५१ । १० ।

“सञ्ज्ञेयां मम पुत्राणां स एकः क्रूरविक्रमः ।

वज्राश्री विप्रतीपश्च बाल्येऽपि रभसः सदा ॥”

महान् । इति निर्घण्टः । ३ । ३ ॥)

यदा तु रभसगुणयोगात् अर्श आदित्वात् अग्र-
त्यये तद्वति वर्जते तदा बाध्यलिङ्गता स्यात् ।
इति लिङ्गादिसंयत्ते भरतः ॥

खनामख्यातः अभिधानविशेषश्च ॥

रम, उ ड ज औ क्रीड़े । इति कविकल्प-
द्रुमः ॥ (भा० आत्मा०-अक०-अनिट् । क्रावेट् ।)
रेफादिः । उ, रमित्वा । रन्त्वा । ड, रगतं ।
ज, रामः रमः । औ, रन्ता । इति दुर्गादासः ॥

रमः, पुं, (रमते इति । रम् + पचाद्यच् ।)
कान्तः । (यथा, किरातार्जुनीये । ५ । २० ।
“निधिगुह्यकाधिपरमैः परमैः ॥”)

रक्ताश्रीकण्ठः । कामदेवः । इति मेदिनी ।

मे, २५ ॥ रमणश्च । रमधातोर्भावेऽनट्प्रत्ययेन-
नियन्त्रम् ॥

रमकः, पुं, (रमते इति । रम् + “रमेरश्च लो-
वा ।” उणा० ३ । ३३ । इति कृन् ।) कान्तः
इत्युणादिकोषः ॥

रमतं, स्त्री, (रम + अठन् ।) द्विह्नु । इत्युणादि-
कोषः ॥ (जनपदविशेषे, पुं । तद्देशवासिनि,
त्रि । यथा, महाभारते । ३ । ५१ । २४ ।

“जागुहान् रमतान् मण्डान् स्त्रीराज्यान्ध
तङ्गणान् ॥”

रमतध्वनिः, पुं, (रमत इति शब्देन ध्वन्यते कथ्यते
इति । ध्वन् + इन् ।) द्विह्नु । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥

रमणं, स्त्री, (रमणतीति । रम् + णिच् + ल्युः ।)
पटोलकूलम् । इति मेदिनी ॥ जघनम् । इति
हेमचन्द्रः ॥ (रम् + भाषे ल्युट् ।) जन्मनम् ।
तत्पर्यायः । अत्रक्षत्रचण्डकम् २ ग्रामधर्मः ३
सुरतम् ४ रतम् ५ संप्रयोगः ६ निधुवनम् ७
मेषुनम् ८ रतिः ९ उपस्थम् १० धर्मितम् ११
क्रीडारतम् १२ महासुखम् १३ त्रिभङ्गम् १४
योगमिधुनम् १५ अभिमानितम् १६ । इति
शब्दरत्नावली ॥ (यथा, माघे । ११ । १६ ।

विकच कमलगन्धैरन्धयन् भङ्गमाणाः

सुरभितमकरन्दं भन्दमावाति वातः ।

प्रमदमदनमाद्याद्वौवनोद्दामरासा-

रमणरभसखेदस्तेदविच्छेदे दहः ॥”)

• क्रीडनम् । इति रमधात्वर्थदर्शनात् ॥ (रत्यु-

त्पादनम् । यथा, भागवते । १० । २ । १३ ।

“रामेति लोकरमणाङ्गलं बलवदुत्क्रयात् ॥”

“लोकस्य रमणात् रत्युत्पादनात् ॥” इति तत्र

स्वामी । वनविशेषः । यथा, हरिवंशे १२५।२१।
 “भाति चैववनचैव भन्दनश्च वनं महत् ।
 रमणं भावनं चैव देवमहै समन्ततः ॥”
 रमणः, पुं, (रमते रमयतीति वा । रम् + णिच्
 वा + लुट् ।) पतिः । (यथा, कुमारः ४ । २१ ।
 “वचनीयमिदं अवस्थितं
 रमण ! त्वामनुयामि यद्यपि ॥”
 रमयति स्त्रीपुरुषाणां अन्तःकरणमिति । रम्
 + णिच् + लुट् ।) कामदेवः । इति मेदिनी ।
 गे, ७२ ॥ गर्हभः । इति हेमचन्द्रः । ३ । १०१ ॥
 वृषणः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ महारिष्टः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ (धरवत्पुत्राणामन्य-
 तमः । यथा, मात्स्ये । ५ । २४ ।
 “कल्याणिन्यां ततः प्राणो रमणः शिशिरोऽपि च
 मनोहरा घरात् पुत्रानवापाद्य हरेः सुता ॥”
 रमणीये, त्रि । यथा, भागवते । ४ । ६ । १० ।
 “रमणं विहरन्तीनां रमणैः सिद्धयोजिताम् ॥”
 रमणकं, स्त्री, (रमन्ते लोका अत्र । रम् + ल्युट् ।
 संज्ञायां क्त्वा ।) जम्बुद्वीपान्तर्गतवर्षविशेषः ।
 स तु रम्यकवर्षः । यथा,—
 “एवमेवोत्तरे व्रीणि वर्षाणि च तपोधन ।
 कुरुवर्षं सिन्धुकूलात् शङ्खवानवधिः स्मृतः ॥
 शिरस्सुतं ततो वर्षं श्वेतावधि निगद्यते ।
 रम्यकश्च ततो वर्षं नीलकस्यावधिः स्मृतः ॥”
 अपि च ।
 शेष उवाच ।
 “दक्षिणेन तु श्वेतस्य निषधस्योत्तरेण तु ।
 वर्षं रमणकं नाम जायन्ते तत्र मानवाः ॥
 शुक्राभिजनसम्पन्नाः सर्वे सुप्रियदर्शनाः ।
 दशवर्षसहस्राणि शतानि दश पञ्च च ।
 जीवन्ति ते महाभाग निर्यां सुहितमानसाः ॥”
 इति पाद्मे भूखण्डे १२८ । २२६ अध्यायौ ॥
 (अन्यत् रम्यकशब्दे द्रव्यम् ॥ वीतिहोत्रस्य
 पुत्रमेदः । यथा, भागवते । ५ । २० । ३१ ।
 “तद्दीपस्याधिपतिः प्रियवतो वीतिहोत्रो नाम
 तस्यात्मनौ रमणकघातकनाम्नौ वर्षपती
 नियुज्य स्वयं पूर्वजवद्भगवत्कर्मशील एवास्ते ॥”
 रमणा, स्त्री, रमणी । इत्यमरटीका ॥ (प्रीतस्य
 शक्तिविशेषः । यथा, देवीभागते । ७।३०।६७ ।
 “रमणा रामतीर्थे तु यमुनायां नृगावती ॥”
 रमणी, स्त्री, (रमतेऽस्यामिति । रम् + ल्युट् ।
 ङीष् ।) नारी । इति मेदिनी । गे, ७२ ॥
 उत्कृष्टस्त्रीविशेषः । या वपुर्गुणोपचारेण
 सौभाग्येन कान्तं रमयति सा । इत्यमरभरतौ ॥
 (यथा, कथासरित्सागरे । ५२ । २१४ ॥
 “रघेन रमणीयुक्तः प्रचानां दत्तकौतुकः ॥”
 बालाखटवः । यथा,—
 “बाला च रमणी रामा बन्धा भ्रातृकलापि
 च ॥”
 इति शब्दचन्द्रिका ॥
 रमणीयं त्रि, (रम् + ञनीयर् ।) सुन्दरम् ।
 रमरटीका । (यथा, गीतगोविन्दे । १ । ११ ।

“वितरति दिक्षु रणे दिक्पतिकमनीयम्
 दशमुखमौलिवर्तिं रमणीयम् ॥”)
 रमणं, त्रि, (रम् + “श्चरन्त्योश्च ॥” उणा० ३ ।
 १०१ । इति अन्त्यप्रत्ययः । रमणीयम् । इति
 सिद्धान्तकौमुद्यासुणादित्तिः ॥)
 रमतिः, पुं, (रमतेऽस्मिन् इति । रम् + “रमे-
 र्त्रित् ॥” उणा० ४ । ६३ । इति अतिप्रत्ययः ।
 निच ।) नायकः । स्वर्गः । इति मेदिनी । ते,
 १४३ ॥ काकः । इति शब्दरत्नावली ॥ कालः ।
 कामदेवः । इति सिद्धान्तकौमुद्यासुणादि-
 त्तिः ॥
 रमा, स्त्री, (रमयतीति । रम् + णिच् + अच् ।
 टाप् च ।) लक्ष्मीः । इति मेदिनी । मे, २५ ॥
 (यथा, भागवते । ३ । ६ । २३ ।
 “एव प्रचक्रवर्दो रमयात्मशक्ता
 यद्यत् करिष्यति गृहीतगुणावतारः ॥”
 यथा च ।
 “रमा यत्र नवाक् तत्र यत्र वाक् तत्र नो रमा ।
 ते यत्र विनयो नास्ति सा च सा च स च
 त्वयि ॥”
 इत्युद्धटः ॥)
 शशिध्वजराजकन्या । सा कल्किदेवेन विवा-
 हिता । यथा,—
 “ततः शशिध्वजो राजा युद्धादाहृत्य पुत्रकान् ।
 सुशान्ताया मतिं बुद्धा रमां प्रादात् स
 कल्कये ॥”
 इति कल्किपुराणे २५ अध्यायः ॥
 शोभा । इति राजनिर्घण्टः ॥ (गङ्गा । यथा,
 काशीखण्डे । २६ । १४५ ।
 “रेवती रतिहृद्रम्या रत्नगर्भा रमा रतिः ॥”
 रमाधवः, पुं, (रमाया लक्ष्म्या धवः पतिरिति ।)
 श्रीकृष्णः । यथा । रमाधवः पूज्यो माधवत्वात् ।
 इत्यवयवयस्ये जगदीशः ॥
 रमानायः, पुं, श्रीकृष्णः । रमा लक्ष्मीस्तस्या नायः
 स्वामी । इति घञीतत्पुरुषवत्सामानिधत्तः ॥
 रमापतिः, पुं, (रमायाः पतिः ।) श्रीकृष्णः ।
 यथा, सुम्भवोध्याकरणे ।
 “सुकुन्दस्यासितमिदमिदं यातं रमापतेः ।
 सुक्तमेतदनन्तस्यैषुर्गोप्यो दिदृक्षवः ॥”
 (यथा च देवीभागवते । १ । ५ । ८ ।
 “दत्त्वा भारं घृष्टोऽप्यं निद्रामाप रमा-
 पतिः ॥”)
 रमाप्रियं, स्त्री, (रमायाः प्रियम् ।) पद्मम् ।
 इति शब्दचन्द्रिका ॥
 रमावेष्टः, पुं, (रमया वेष्टतेऽस्ती । वेष्ट + षष् ।)
 श्रीवासः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 रमिता, त्रि, (रम् + णिच् + क्त । टाप् ।) रति-
 प्रापिता । यथा,—
 “त्वरितगतिर्नृजयुवतिस्तरणिमुताविपिनगता ।
 सररिपुष्पा रतिगुरुणा परिरमिता प्रमद-
 मिता ॥”
 इति इन्दोमञ्जरी ॥

“ब्रजयुवतिर्गोपवधूः सररिपुष्पा श्रीकृष्णन परि-
 रमिता सती प्रमदं हर्षं इत्या गता ।
 किम्भूता । त्वरितगतिः त्वरिता प्रीति गति-
 र्यस्याः सा तथा । पुनः किम्भूता तरणिमुता-
 विपिनगता यमुनामन्वन्विनगतागता । किम्भू-
 तेन रतिगुरुणा रती शङ्कारे गुरुणा उपा-
 ध्यायेन । अयमभिप्रायः । स्वयं रतिकुशलो
 नायिकाश्च रतिसध्यापयति ।” इति तट्टीका ॥
 रमेश्वरः, पुं, (रमाया लक्ष्म्या ईश्वरः पतिर्नियन्ता
 वा ।) विष्णुः । यथा,—
 “श्रीराम राघव रमेश्वर रावणारे
 भूतेश मन्मथरिपो प्रमथाधिनाथ ।
 चानूरमर्द्धेन हृवीकपतेऽसुरारे
 व्याख्या भटा य इति वन्ततमामनन्ति ॥”
 इति काशीखण्डे हरिहरस्तोत्रम् ॥
 रम्भः, पुं, (रम्भते रागच्छन्नादिकमनेनेति ।
 रम्भ + कर्मणि षष् ।) वेशुः । (रम्भते उद्वस-
 शीलो भवति निरन्तरसुदरभरणायेति भावः ।
 रम्भ + अच् ।) वानरविशेषः । इति मेदिनी ।
 मे, ७ ॥ मरिचासुरपिता । यथा,—
 श्रीश्रीवं उवाच ।
 “आराधितो महादेवो रम्भेण सुरवैरिणा ।
 चिरेण स च सुप्रीतस्तपसा तस्य शङ्करः ॥
 अथ तुष्टो महादेवः प्रवृत्तं रम्भस्तुतवान् ।
 प्रीतोऽस्मि ते वरं रम्भ वरयस्व यथेष्टिगम् ॥
 एवमुक्तः प्रत्युवाच रम्भस्तं चन्द्रशेखरम् ।
 अपुत्रोऽहं महादेव यदि ते मय्यनुग्रहः ॥
 मम जन्मत्रये पुत्रो भवान् भवतु शङ्कर ।
 एवमुक्तस्तु देवेन प्रत्युवाच ह्यध्वजः ॥
 भवत्तद्वाञ्छितं ते भविष्यामि सुतस्तप ।
 इत्युक्त्वा च महादेवस्तत्रैवान्तरेधीयत ॥
 रम्भोऽपि यातः स्वस्थानं हर्षात्पुङ्गवलोचनः ।
 पथि गच्छन् स रम्भोऽथ ददृशे मरिचो
 शुभाम् ॥
 त्रिहायणीं चित्रवर्णां सुन्दरीं यतुशालिनीम् ।
 च तां दृष्ट्वा मरिचो रम्भः कामेन मोहितः ॥
 दोर्भ्यां गृहीत्वा च तदा चकार तरतोन्मथम् ।
 तयोः प्रवृत्ते मुरते सा तदा तस्य तेजसा ॥
 दधार मरिचो गर्भं तदाभून्मरिचासुरः ॥”
 इति कालिकापुराणे ५६ अध्यायः ॥
 (असी एव जन्मान्तरे रक्तवीजो जातः ।
 एतद्विवरणं यथा, देवीभागवते । ५।२।१७-४६।
 याव उवाच ।
 “दनोः पुत्रौ महाराज ! विख्यातौ चिति-
 मण्डले ।
 रम्भश्चैव करम्भश्च द्वावाक्षां दानवोत्तमौ ॥
 तावपुत्रौ महाराज ! पुत्रार्थं तैयतुस्तमः ।
 बहून् वर्षाणान् कामं पुण्ये पचनदे जले ॥
 करम्भस्तु जले मयश्चकार परमं तपः ।
 हर्षं रत्नावटं प्राप्य स रम्भोऽपि मसेयन ॥
 पञ्चायिसाधनास्तुः स रम्भस्तु यदाभयतु ।
 ज्ञात्वा शशीपतिर्दुःसहस्ययो दानवो प्रति ॥

गत्वा पञ्चनदे तत्र ग्राह्यरूपं चकार ह ।
वासवस्तु करमन्तं तदा जयाह पादयोः ॥
निजघ्नान च तं दुष्टं करमं वृत्तदहनः ।
भातरं निहतं श्रुत्वा रम्भः कोपं परद्रुतः ॥
स्वशीर्षं पावके होतुमेच्छन्ति करेण ह ।
केशपाशं गृहीत्वाशु वामेन क्रोधसंयुतः ॥
दक्षिणेन करेणो गं गृहीत्वा खड्गमुत्तमम् ।
क्षिप्रं शीघ्रं तत्तावद्द्विना प्रतिबोधितः ॥
उक्तञ्च देव्यै नृवीर्यसि स्वशीर्षं हेतुमिच्छसि ।
यात्नहत्यातिदुःसाध्या कथं त्वं कर्तुमुद्यतः ॥
वरं वरय भद्रं ते यस्ते मनसि वर्तते ।
मा न्नियस्व नृतेनाय क्तिन् कार्यं भविष्यति ॥

यास उवाच ।

तच्छ्रुत्वा वचनं रम्भः पावकस्य सुभाषितम् ।
ततोऽब्रवीद्धृष्टो रम्भस्त्यक्त्वा केशकलापकम् ॥
यदि तुष्टोऽसि देवेश ! देहि मे वाञ्छितं वरम् ।
त्रैलोक्यविजयी पुत्रः स्यान्नः परवत्सार्दनः ॥
अजैयः सर्वथा स स्याद्देवानवमानवैः ।
कामरूपी महावीर्यः सर्वलोकप्रभितः ॥
पावकस्तं तथेत्याह भविष्यति तवेषितम् ।
पुत्रस्तव महाभाग ! मरणादिरमाधुना ॥
प्रस्थां चित्तं तु रम्भ ! त्वं प्रमदायां करिष्यसि ।
यास उवाच ।

तस्यां पुत्रो महाभाग ! भविष्यति वलाधिकः ॥
इत्युक्तो बह्विना रम्भो वचनं चित्तरञ्जनम् ।
श्रुत्वा प्रणम्य प्रययौ वदितं दानवोत्तमः ॥
यच्चैः परिवृत्तं स्थानं रमनीयं श्रियान्वितम् ।
दृष्ट्वा चक्रे तदा भावं महिष्यां दानवोत्तमः ॥
मत्तायां रूपपूर्णयां विहायन्यां च धीषितम् ।
या समागाच्च तरसा कामयन्ती सुदान्विता ॥
रम्भोऽपि गमनं क्रक्रे भवितव्यप्रणोदितः ।
सा तु गमनेवती जाता महिषी तस्य बोध्यतः ॥
तां गृहीत्वाथ पाताणं प्रविवेश मनोहरम् ।
महिषेभ्यश्च तां रक्षन् प्रियामनुमतां किञ्च ॥
ऋदापितु महिष्यान्वः कामार्त्तस्मात्प्रादवत् ।
स्वयमागत्य तं हन्तुं दानवः समुपाद्रवत् ॥
स्वरक्षां समागम्य महिष्यं समताडयत् ।
सोऽपि तं निजघ्नानाशु शृङ्गाभ्यां काममोहितः ॥
ताडितस्तेन तीक्ष्णाभ्यां शृङ्गाभ्यां हृदये भ्रष्टम् ।
भूमौ पपात तरसा समार च विमूर्च्छितः ॥
नृते भर्त्तरि सा दीना भयार्त्ता विवृता भ्रष्टम् ।
सा वेगात्तं वटं प्राप्य यक्षाणां शरणं गता ॥
पृष्ठवस्तु गतस्तत्र महिष्यः कामपीडितः ।
कामयानस्तु तां कामी वलवीर्यमदीहतः ॥
रुदती सा भ्रष्टा दीना दृष्ट्वा यच्चैर्मयातुरा ।
धावमानश्च तं वीक्ष्य यक्षाञ्जातुं समाययुः ॥
युद्धं समभवद्दुष्टोऽयं यक्षाणां च हयारिणा ।
शरेण ताडितस्त्र्यं पपात भ्रष्टीतले ॥
नृते रम्भं समानीय यक्षास्ते परमं प्रियम् ।
पितायां रोपयामास्तस्य देहस्य शुद्धये ॥
महिषी सा पतिं दृष्ट्वा चित्तायां रोपितं तदा ।
प्रवेष्टुं सा मतिं चक्रे पतिना सह पावकम् ॥

वार्यमाणापि यच्चैः सा प्रविवेश हुताशनम् ।
ज्वालामालाकुलं साध्वी पतिमादाय वल्लभम् ॥
महिषस्तु चित्तमध्यान् सनुत्तस्थौ महावलः ।
रम्भोऽप्यन्यदुः कृत्वा निःश्वतः पुत्रवत्सलः ॥
रक्तवीजोऽप्यसौ जातो महिषोऽपि महावलः ।
अभिषिक्तस्तु राज्येऽसौ हयारिरसुरोत्तमैः ॥
एवं स महिषो जातो रक्तवीजश्च वीर्यवान् ।
अवधस्तु सुरैर्देवैर्मानवैश्च वृषोत्तमः ॥”)

रम्भा, स्त्री, (रभि + अच् । टाप् ।) कदली ।
(यथा, नैषधे । २ । ३७ ।

“तदुत्पत्त्युगेन सुन्दरी

किमु रम्भां परिणाहिना परम् ॥”)

असुरोविशेषः । इति मेदिनी । मे, ७ । (यथा, महाभारते । २ । ६५ । ५० ।

“अरुणा रक्षिता चैव रम्भा नृहन्तनोरमा ॥”)
गौरी । इति शब्दरत्नावली । (सा तु पौठस्य-
शक्तीनामन्यतमता । यथा, देवीभागवते ।
७ । ३० । ५८ ।

“गौरी प्रोक्ता कान्यकुब्जे रम्भा कु मलय-
चले ॥”)

गोध्वनिः । इति हेनचन्द्रः । ६ । ४२ ॥ वेश्या ।
इति धरणिः ॥

रम्भाटनीया, स्त्री, (रम्भाट्वा टनीया ।) व्रत-
विशेषकालः । यथा,—

ब्रह्मोवाच ।

“रम्भाटनीयां वक्ष्ये च सौभाग्यनीसुतादिदाम् ।
मार्गशीर्षे सिते पक्षे टनीयायासुपोषितः ॥
गौरीं यत्नेद्विष्वक्पत्रैः कुशोदादः करम्भदः ।
कदम्बादो गिरिसुतां पौषे मरुवकीर्यजेत् ॥
कर्पूरादः कृशरदो मल्लिकादन्तकाष्ठकृतम् ।
माघे सुभद्रां कटारैर्धृताशो मण्डकप्रदः ॥
गोतीमयं दन्तकाष्ठं फालगुने गोमतीं यजेत् ।
कुन्दैः कृत्वा दन्तकाष्ठं जीवाशः खलुलीप्रदः ॥
विशालाक्षीं दमनकैश्चैत्रे काशारसंप्रदः ।
दक्षिणाशो दन्तकाष्ठं तमरं जीमूखीं यजेत् ॥
वैशाखे कर्णिकारैश्च अशोकाशो वटप्रदः ।
ज्येष्ठे नारायणीमर्चैश्चैतपत्रैश्च खण्डदः ॥
बवङ्गाशश्च तज्जाद व्याघाटो माघवीं यजेत् ।
तिनाशो विष्णुपत्रैश्च शीरामवटकप्रदः ॥
औदुम्बरं दन्तकाष्ठं तमराः श्रावणे श्रियम् ।
दन्तकाष्ठं खर्णकाशः क्षीरदो ह्युत्तमां यजेत् ॥
पद्मैर्यजेत् भाद्रपदे शृङ्गोदाशो गुण्यादिरः ।
राजपुत्तीशान्शुभे जवापुष्पैश्च जीवकम् ॥
प्राशयेन्निशि नैवेद्यैः कृशरैः कार्तिके यजेत् ।
जातिपुष्पैः पञ्चमाश पञ्चगव्याशनो यजेत् ॥
हृतीदनश्च वर्षान्ते सपत्नीकान् द्विजान् यजेत् ।
उमामहेश्वरं स्नानं जगत्ते तु गुह्यं स्थितम् ॥
वल्कलसुवर्णादे रात्रौ च कृतजागरः ।
मीतवादेर्देवत् प्रातर्गाढां सर्वमाप्नुयात् ॥”

इति गारुडे १२० अध्यायः ॥ ॥

अपि च । “अथ टनीया । सा चतुर्थोद्युता
रम्भावतैरदेवकर्मसु ग्राह्या ।

‘रम्भायां वर्जयित्वा तु टनीयां सुनिश्चितम् ।
अन्येषु सर्वकार्येषु गणयुक्ता प्रशस्यते ॥’
इति ब्रह्मवैवर्तात् ॥

ततश्च युग्मवाक्यं रम्भावतपरम् । भविष्योत्तरे ।
‘कुलस्य भद्रं यत्नेन रम्भायां व्रतसुत्तमम् ।
ज्येष्ठे शुक्लतृतीयायां स्नातनियमतत्परा ॥’
रम्भायामिति रम्भया कृतमिति रम्भावतम् ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

रम्भोऽः, स्त्री, रम्भे इव ऊरु यस्याः सा । इति
याकारणम् । (यथा, रघौ । ६ । ३५ ।

“अनेन यूना सह पार्थिवेन

रम्भोऽः । कश्चिन्मनसो वृषिस्ते ॥”)

रम्यं, स्त्री, (रम + “पोरदुपघातु यत् ॥” २ । १ ।
६८ । इति यत् ।) पटोलमूलम् । इति मेदिनी ॥
प्रधानधातु । इति जटाधरः ॥

रम्यः, पुं, (रम्यते अनेनेति । रम + यत् ।) चम्पक-
वृक्षः । इति मेदिनी ॥ वक्रवृक्षः । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥

रम्यः, चि, (रम + यत् ।) मनोऽः । इति मेदिनी ॥
(यथा, मनौ । ७ । ६६ ।

“रम्यमानतधामनं स्वाजीयं देशमावसेत् ॥”)
वलकरः । इति जटाधरः ॥

रम्यकं, स्त्री, (रम्यते जगोऽनेति । रम् + यत् । ततः
कप् संज्ञायां कन् वा ।) वर्षविशेषः । इति
जटाधरः ॥ एतस्य विवरणं यथा,—

“दक्षिणेन तु मेरोस्तु श्वेतस्य चोत्तरेण च ।

वायव्यं रम्यकं नाम जायन्ते तत्र मानवाः ॥

मतिप्रधाना विमला जरादुर्गविर्जिताः ।

तत्रापि सुमहान् वृक्षो न्यग्रोधो रोहितः

स्मृतः ।

तत्फलप्राशनादेव जीवन्ति बहुवासरम् ॥”

इति वराहपुराणे वरुणीतानामाध्यायः ॥

(तथाच देवीभागवते । ८ । ६ । १८—२३ ।

“रम्यके नाम वर्षे न नृत्तिं भगवतः पराम् ।

मात्स्यां देवासुरैर्वन्द्यां मनुः स्तौति निरन्तरम् ॥

मनुववाच ।

ॐ नमो मुखतमाय नमः सखाय

प्राणायौजसे वलाय महामत्स्याय नमः ॥

अन्तर्बहिःखिललोकपालकै-

रदृष्टरूपो विचरस्युदखनः ।

स ईश्वरस्त्वं स इदं वशे नय-

न्नाम्ना यथा दासमर्थो नरः क्षियम् ॥

यं लोकपालाः किञ्च मत्सरञ्चरा

हित्वा यतन्तोऽपि पृथक् समेत्य च ।

प्रातुं न श्रेयार्हं पदचतुष्टयः

सरोरुपं स्थाणुः यदत्र दृश्यते ॥

भवान् युगान्तार्थं च कर्मिमालिनि

क्षौणीमिमामोषधिवीरुणां निधिम

मया सहोरुक्रमतेऽन्य ओजसा

तस्मै जगत्प्राणगणात्मने नमः ॥

एवं स्तौति च देवेशं मनुः पार्थिवसत्तमः ।

मत्स्यावनारं देवेशं संशयहृदकारणम् ॥

ध्यानयोगेन देवस्य निर्धृताशेषकल्याणः ।
 आत्मे परिचरन् भक्त्या महाभागवतोत्तमः ॥”
 तथापि मात्स्ये । ११२ । ३० ॥ वैष्णवे । २।२।१३ ॥
 ब्रह्माख्ये च । ६ । १ । ७ ॥ द्रष्टव्यम् ॥ यटोल-
 मूलम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, सुश्रुते ।
 १ । २६ अध्याये ।
 “कम्पिलकरम्यकपाटलापूगहरीतकीत्यादयः ॥”
 पुं, आभिप्रपुत्रभेदः । यतन्नामातुसारेखैव रम्यक-
 वर्गोभवत् । यथा, भागवते । ५ । २ । १६ ।
 “तस्यासुहृद्वा आत्मजान् स राजवर्गं ध्यायीषी
 नाभिकिंपुत्रद्वयविवर्षलाहृतम्यकहिरण्य-
 कुम्भभद्राश्चेतुमालसंज्ञान् नवपुत्रानजनयत् ॥”
 रम्यपुष्पः, पुं, (रम्यं दर्शनीयं पुष्पमस्य ।)
 शास्त्रलिङ्गः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (शास्त्रलि-
 ङ्गशब्देऽस्य गुणादयो ज्ञेयाः ॥)
 रम्यफलः, पुं, (रम्यं फलमस्य ।) कारस्करवृक्षः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 रम्या, स्त्री, (रमतेऽस्यामिति । रम+“घोर-
 दुपधात् यत् ॥” ३ । १ । ६८ । इति यत् ।
 टाप् च ।) रात्रिः । इति मेदिनी ॥ स्थल-
 पद्मिनी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (गङ्गा ।
 यथा, काशीखण्डे तत्त्वज्ञाननामकीर्तने । २६ ।
 १४५ ।
 “रेवती रतिरुद्रम्या रत्नगर्भा रमा रतिः ॥”
 रत्नः, पुं, (रत्न+प्रकाशित्वात् रः ।) अखण्डवर्णः ।
 श्रीमा । इत्युणादिकोषः । २ । २३८ ॥
 रय, ङ गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-आत्म-
 सक०-सेट् ।) ङ, रयते । इति दुर्गादासः ॥
 रयः, पुं, (रयते अनेनेति । रय+“पुंसि संज्ञायां
 घः प्रायेण ॥” ३ । ३ । १९८ । इति घः । रोणा-
 त्यनेनेति वा । रौ गतौ+वप्रत्ययेन साधुरिति ।)
 वेगः । इत्यमरः । १।१।६७ ॥ प्रवाहः । यथा,—
 “प्रवाहः पुनरोवः स्याद्वेगौ धारा रयश्च सः ॥”
 इति हेमचन्द्रः ॥
 (यथा, महाभारते । २ । १७ । ६ ।
 “कथमन्तं न गच्छेत्तु हृत्स्येव नदीरयाः ॥”
 पुरुरवसः पुत्रभेदः । यथा, भागवते । ६ । १५ । १ ।
 “रेलस्य चोर्ध्वशीर्षगर्भात् पञ्चासन्नात्मजा वृष ।
 आयुः श्रुतायुः सत्यायु रयोऽथ विजयो जयः ॥”
 रराटी, स्त्री, (रलाट+रलयोरेकात् लस्य रलन् ।
 ततो ङीप् ।) जलाटः । इति पुराणम् ॥ (यथा,
 भागवते । २ । १ । २८ ।
 “तपो रराटी विदुरादिपुंसः
 सत्यकु शीर्षाणि सहस्रशीर्षाः ॥”
 रलकः, पुं, (“रम्यं रत्नं किप्यनुज्ञाधिकलोपे
 रत् इच्छा तां जाति कः रलकतः स्वार्थे
 कन् ॥” इत्यमरटीकास्तु रघुनाथचक्रवर्ती ।)
 कर्मकः । इत्यमरः ॥ यस्याः । इति सुभूतिः ॥
 जगविशेषः । इति सुफोटः ॥
 रव, र व्रजे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर-
 सक०-सेट् ।) र, रव्यते । इति दुर्गा-
 दासः ॥

रवः, पुं, (रव्यते इति । र व्रजौ+भावे अप् ।)
 शब्दः । इत्यमरः ॥ (यथा, रघुः । ६ । ५४ ।
 धनुरधिव्यमनाधिरुपाददे
 नरवरो रवरोधितकेशरी ॥”)
 रवणं, स्त्री, (रौतीति । र+यच् ।) कांस्यम् ।
 इति हेमचन्द्रः ॥ (र+भावे लुट् ।) रवध ॥
 रवणः, पुं, (रौतीति । र+“सुयुवृणो युच् ॥”
 उणा० २ । ७४ । इति युच् ।) उष्ट्रः । इति
 हेमचन्द्रः ॥ (यथा, माघे । १२ । ६ ।
 “उत्थातुमिच्छन् विधृतः पुरोवला-
 त्रिधीयमाने भरभाजि यत्नके ।
 अर्द्धोन्मिक्तोद्गारविस्फूर्तस्वरः
 खगाम निन्दे रवणः स्फुटार्घताम् ॥”)
 कोकिलः । इति सिद्धान्तकौमुद्यासुखादिरुक्तिः ॥
 रवणः, वि, (र+यच् ।) शब्दनः । तीक्ष्णः ।
 भण्डकः । चक्षुलः । इति शब्दरत्नावली ॥
 रवयः, पुं, (र+“श्रीङ्प्रसिद्गमिर्वक्षिणीवि-
 प्राणिभ्योऽयः ।” उणा० ३ । ११३ । इति
 अघप्रत्ययः ।) कोकिलः । इत्युणादिकोषः ॥
 रविः, पुं, (रव्यते स्तूयते इति । र+“अच् इः ॥”
 उणा० ४ । १३८ । इति इः ।) सूर्यः । अर्क-
 वृक्षः । इत्यमरः ॥ सूर्यस्य भोयं दिनं वार-
 रूपम् ॥ यथा,—
 “रवौ वर्ज्यं चतुः पञ्च सोमे सप्त ह्ययं तथा ॥”
 इत्यादिवारवेलाकथने समयप्रदीपः ॥
 तत्र निषिद्धानि यथा,—
 “माघभाभिषमांसष मच्छरं निम्नपत्रकम् ।
 भक्षयेद्यो रवेर्वारे सप्तजन्मन्यपुत्रकः ॥
 आर्द्रकं मधु मत्स्यश्च भक्षयेद्यो रवेर्दिने ।
 सप्तजन्म भवेद्भोगी जन्म जन्म हरिद्रता ॥
 निम्नं मांसं मच्छरश्च विव्यकाङ्गिकमार्द्रकम् ।
 भक्षयेद्यो रवेर्वारे सप्तजन्मन्यपुत्रकः ॥”
 इति कर्मलोचनम् ॥ * ॥
 रविग्रहस्य रक्तश्चाममिश्रितवर्णः । अयं
 पूर्वदिक्पुरुषश्चित्तियनातिसत्त्वगुणकटुरसविह-
 राग्रहस्तानक्षत्रसप्तमीतिथितान्त्रकालिङ्गदेशा-
 नामधिपतिः । काश्यपयोगः । १ । द्वादशाङ्गुल-
 शरीरः । पञ्चहस्तद्वयः । पूर्वाननः । सप्ताश्व-
 वाहनः । शिवाधिदेवतः । रङ्गिप्रत्यधिदेवतश्च ।
 इति ग्रहयज्ञतत्त्वादयः ॥ * ॥ अस्य युतुपत्तिर्यथा,
 “अववीमांस्त्रयो लोकांस्तस्मात् सूर्यः परि-
 भ्रमात् ।
 अविरात्तु प्रकाशित अवगात् स रविः स्तुतः ॥”
 इति मातुल्ये १०१ अध्यायः ॥ * ॥
 अस्य भार्यापत्यानि यथा,—
 “मरीचिः कश्यपो जज्ञे तस्माज्जज्ञे विभावसुः ।
 तस्य भार्याभवत् संज्ञा पुत्री तपुः प्रणापतेः ॥
 त्रीण्यपत्यानि राजेज्ज ! संज्ञायां महर्षां
 निधिः ।
 आदित्यो जनयामास दाम्बाधेको सुतोषनाम् ।
 वैवस्वतं मनुजैश्च यमश्च यमुनां ततः ॥
 नातितीजोमयं रूपं सोढुं शक्तं विश्वतः ॥

मायामयीं तत्तस्यायां स्वयं निर्ममे सतः ॥
 संज्ञोवाच तत्तस्यायां स्वयं श्रुत्वा मे वचः ।
 अहं यास्यामि सदनं पितुस्त्वं पुनरव मे ।
 भवने वस कल्याणि ! निर्भिष्टुं गमाश्रया ॥
 मनुरेय यमावेतौ यमुनायमसंज्ञकौ ।
 स्वापत्यदृष्ट्या द्रष्टव्यमेतद्दालन्यं त्वया ॥
 न वक्तव्यदिदं वृत्तं त्वया पत्न्यौ कदाचन ।
 इत्याकर्णाय सा त्वाष्ट्रीं देवी ह्याया जगाद
 तान् ॥
 आकचग्रहणाम्नाहमाशापाद्यं कदाचन ।
 आख्यास्यामि चरित्रं ते दाहि देवि ! यथासुखम् ॥
 इति ह्यायां गृहे स्वाप्य संज्ञायात् पितुरालम्बम् ।
 उवाच पितरं देवी जामातुल्लभ न चमा ॥
 तेजः सोढुमहं तात ! काश्यपस्य महात्मनः ।
 तत्रिग्रहश्च चुकोपासौ भर्तुं सयामास कन्यकाम् ॥
 मस्यं श्रेयः कथं वा स्यादिति सा परिचिन्तय च ।
 अगच्छद्दृष्ट्वा भूत्वा चरन्ती चोत्तरान् श्रुत्वा ॥
 तपस्तेषु च सा तीव्रं प्रतिमाधाय चेतवि ।
 मन्यमानोऽयं तां संज्ञां स्वर्गायां तथा रविः ॥
 सावर्णिं जनयामास मनुजैश्च महीपते ।
 शनैश्चरं द्वितीयश्च सुतां भद्रां त्रयीषिकाम् ॥
 स्वर्गां खेचपत्येषु सापत्यगात् स्त्रीसभावतः ।
 चकाराप्यधिकं क्षेष्टं न तथा पूर्वजैश्च यो ॥
 चिरमालोक्य तां भार्यां उवाच सविता वचः ।
 अयि भाविनि वाचेष्टु समेष्वपि कुतस्तथा ॥
 विधीयतेऽधिकः क्षेष्टः सावर्ण्यादिस्तुतान् प्रति ।
 नाचचक्षे तदा साय भाखते परिपृच्छते ॥
 ततः सतुल्यते श्रुत्वा ह्याया सर्वं श्रुत्वा च ।
 यथा वृत्तं तथा तथ्यं तुतोष भगवान् रविः ॥
 निरागसं न श्रुत्वाप जगाम तपुःरन्तिकम् ।
 त्वयापि च यथान्यायं सान्त्वयित्वा च काश्यपम्
 निर्दग्धुकामं कोपेन प्राण्यर्षेच सुदा तदा ॥
 त्वयोवाच ।
 तवातितेजसो भीता प्राप्योत्तरश्रुत्वा वने ।
 बद्धवारूपमास्याय संज्ञा चरति श्रावणे ।
 द्रष्टा हि तां भवानद्यु स्वभार्यां तात मा वय ॥
 सत्त्वानुज्ञोऽयं सविता गत्वोत्तरश्रुत्वा च ।
 स हरिर्हरिरूपेण सुखेन समताडयत् ॥
 त्वरमाणा च सवितुः परपूरयश्रुत्या ।
 सा तन्निरवमत् प्रह्ला नासिकाभ्यां विवस्वतः ।
 देवौ तस्मादृष्ट्वायेतामन्विनौ भिषणां परौ ॥”
 इति पाद्मे सर्गखण्डे ११ अध्यायः ॥
 (अन्यत् सूर्यशब्दे द्रष्टव्यम् ॥)
 रविकान्तः, पुं, (रविणा रविकारसंयोगेन कान्तः
 कसनीचः ।) सूर्यकान्तमयिः । इति राज-
 निर्घण्टः ॥
 रविचक्रं, स्त्री, (रवेचक्रम् ।) नराकारसूर्यचक्र-
 विशेषः । यथा,—
 “लिखते रविचक्रं भास्वरो वरमग्निमः ॥
 यस्मिन्मन्त्रे भवेत् सूर्यस्तथादौ धीरि सक्तम् ।
 अयं वक्ति प्रदत्तमन्त्रेणैकैकं स्तुत्यधोऽर्थं सेतुः ॥
 एकैकं वाङ्मयं तु एकैकं हृदयोर्द्वयोः ॥

रविलो

रश्मिः

रश्मिः

हृदये पञ्च ऋचाणि एकं नामौ प्रदापयेत् ॥
 ऋत्तमेकं ददेद्गुरुं एकैकं चायुके न्यसेत् ।
 नक्षत्राणि च प्रियाणि रविषादे नियोजयेत् ॥
 चरणस्थेन ऋत्तेन अस्त्रायुर्जायते नरः ।
 विदेशगमनं जानौ युत्तस्थे परदारवान् ॥
 नाभिस्थेनाल्पसन्तुष्टो हृत्स्थेन स्वाध्वेश्वरः ।
 पाणिस्थेन भवेच्चौरः स्थानभ्रष्टो भवेद्भुजे ॥
 हृत्स्थेन धनपतिर्मुखे मिष्टान्नमाप्नुयात् ।
 मस्तके पद्मवन्स्तु नक्षत्रं स्याद्वयं स्थितम् ॥”
 इति गारुड ६० अध्यायः ॥

रविः, पुं, (रवेर्जात इति । अन् + उः ।)
 ग्रहेश्वरः । यथा, ज्योतिषतत्त्वे ।
 “उदगग्रतः भिन्नास्त्राणि मन्त्राणि पूर्वा
 रविरविजकुजाद्यै भूतधर्मीनध्वजम् ॥”
 (बहुवचने तु केतवः । यथा, दृष्टन्संहितायाम् ।
 ११ । १० ।

“मागपरदिशोर्दृष्ट्या
 द्रुपतिविरोधावष्टा रविजाः ॥”)
 रवितनयः, पुं, (रवेः तनयः पुत्रः ।) सार्वर्षिक-
 मनुः । यथा,—
 “स बभूव महाभागः सार्वर्षिकतनयो रवेः ॥”
 इति देवीमाहात्म्यम् ॥
 वैवस्वतमनुः । शनिः । (यथा, दृष्टन्संहिता-
 याम् । ३४ । १२ ।

“परिवेष्टमण्डलगतो
 रवितनयो क्षुद्रधान्यनाशकरः ।”)
 यमः । (सुर्योवः । कर्णः ॥ दिवचने अश्विनी-
 कुमारौ ॥)
 रविगन्धः, पुं, (रवेर्गन्धः । यद्वा, रविं गन्धय-
 तीति । नर्दि + ल्युः ।) सुर्योवः । इति त्रिकाण्ड-
 शेषः ॥ सार्वर्षिकमनुः । वैवस्वतमनुः । (यथा,
 भागवते । ६ । १ । १६ ।

“द्योतुर्व्यतिर्जमं ज्ञात्वा वभावे रविगन्धम् ॥”)
 शनिः । यमश्च । (दिवचने अश्विनीकुमारौ ॥)
 रविगणं, स्त्री, (रविरेव नाथोऽस्य ।) पद्मम् ।
 बन्धुके, पुं । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 रविपत्रः, पुं, (रविवत् दीप्तिमत्पत्रं यस्य ।)
 आदित्यपत्रचुपः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 रविप्रियं, स्त्री, (रविरेव प्रियमस्य ।) रक्त-
 कमलम् । ताम्रम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 (अस्य प्रमायो यथा,—

“ताम्रमौदुम्बरं शुक्लसुदुम्बरमपि स्तुतम् ।
 रविप्रियं श्लेष्मसुखं सूर्यप्रमायनामकम् ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 रविप्रियः, पुं, (रवेः प्रियः ।) आदित्यपत्रः ।
 रक्तकरवीरः । इति राजनिर्घण्टः ॥ जङ्गुचः ।
 इति शब्दमाला ॥

रविरत्नं, स्त्री, (रवे रत्नम् । ततः कन् ।) माणि-
 कम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 रविलोचं, स्त्री, (रविप्रियं लोचम् ।) ताम्रम् ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ (गुणादयोऽस्य ताम्रशब्दे
 पिश्याः ।)

रविलोचनः, पुं, (रविलोचनमस्य ।) विष्णुः ।
 यथा,—

“रविर्लोचनः सूर्यः सविता रविलोचनः ॥”
 इति तस्य सहस्रनामस्तोत्रम् ॥

रविसंज्ञकं, स्त्री, (रविः संज्ञा यस्य इति । कप् ।)
 ताम्रम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

रविस्तुः, पुं, (रवेः स्तुः ।) सूर्यपुत्रः । स च
 ग्रहेश्वरादिः । यथा,—

“नीलाश्विनचयप्रख्यं रविस्तुं महागृहम् ।
 छायाया गर्भसंभूतं वन्दे भस्मा ग्रहेश्वरम् ॥”
 इति नवग्रहस्तोत्रम् ॥

रवीन्दं, स्त्री, (रविणा सूर्यकरसंज्ञेन इन्दति
 प्रकाशते इति । इन्द + अच् ।) पद्मम् । इति
 धरणिः ॥

रश्, स्त्रोत् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
 यक०- सेट् ।) रेफादिस्तान्त्वान्तः । रशना ।
 इति दुर्गादासः ॥ सौत्रधातुरयम् ॥

रशना, स्त्री, (अश्रुते याश्रीतीति । अश्रु धातो +
 “अश्रे रश् च ।” उणा० २ । ७५ । इति युच्
 धातो रशादेशश्च ।) काशी । इत्युणादिकोपः ॥
 (यथा, रघौ । ८ । ५८ ।

“इयमप्रतिबोधप्रशयिनी
 रशना त्वां प्रथमा रश्ः सखी ॥”)

जिह्वा । इति शब्दरत्नावली ॥ (“जिह्वावाची
 तु रसनाशब्दो दन्त्यसकारवानेव । रसयति
 खादयतीति । नन्त्यादित्वात् ल्युः । इति कलिङ्गः ।
 रसना काञ्चिजिह्वयोरिति तु धरणिः ।” इत्यु-
 ञ्जलः । २ । ७५ ॥ रज्जुः । यथा, वाजसनेय-
 र्वाहनायाम् । २१ । ४६ ।

“द्योता यच्चदनस्यतिमभि हि पिष्टतमया रभि-
 रुया रश्नयाधित ।” “रश्नया रज्ज्वा कृत्वा
 अधित धृतवान् पशून् इति श्रेयः ।” इति तद्वाक्ये
 मण्डोपरः ॥ अतुल्यः । इति निघण्टुः । २ । ५॥
 अत्र सदा बहुवचनप्रयोगो भवति । इति देव-
 राजयज्वा ॥)

रश्मिः, पुं, (अश्रुते याश्रीतीति । अश्रु धातो +
 “अश्रुते रश् ।” उणा० ४ । ४६ । इति मिः
 धातो रशादेशश्च ।) किरणः । (यथा, मनी ।
 ५ । १३३ ।

“मलिका विप्रुष्णाया गौरश्चः सूर्यरश्मयः ।
 रजो भूस्वायुरभिच सार्धं मेघानि निर्दिशेत् ॥”)
 पद्मम् । अश्वरज्जुः । इति मेदिनी ॥ ७॥ (यथा,
 ऋग्वेदे । १ । २८ । ४ ।

“यत्र मन्यां विवर्धते रश्मिन् यमितं वा इव ॥”
 “रश्मिन् अश्ववन्वनाथान् प्रयच्छान् ।” इति
 तद्वाक्ये सायणः ॥ सूर्यस्य रश्मिना जलादान-
 दाने यथा,—

“तेजोभिः सर्वलोकैभ्यो ह्यादत्ते रश्मिभिर्जलम् ।
 समुद्राद्वायुसंयोगाद्दृष्ट्यापो गभस्तयः ॥
 ततस्तु पयसां काले परिवर्त्तन्दिवाकरः ।
 नियच्छत्यपो मेघैः शुक्लाशुक्लैस्तु रश्मिभिः ॥”
 इति माण्डू १०२ अध्यायः ॥ ७॥

अपि च ।

“एवमेव महादेवो देवदेवः पितामहः ।
 करोति नियतं कालं कालात्मा स्यैश्वरी तनुः ॥
 तस्य ये रश्मयो विप्राः सर्वलोकप्रदीपकाः ।
 तेषां श्रेष्ठा पुनः सप्त रश्मयो गृह्ययोनयः ॥
 सुसुम्नो हरिकेशश्च विश्वकर्मा तथैव च ।
 विश्वशचाः पुनश्चान्यः सम्पदसुरतः परः ॥
 अञ्जान्वसुरिति ख्यातः खराङ्गः प्रकीर्तितः ॥
 सुसुम्नः सूर्यरश्मिस्तु पुण्याति शिशिरद्युतिम् ।
 तिर्यगूर्ध्वप्रचारोऽसौ सुसुम्नः परिगीयते ॥
 हरिकेशस्तु यः प्रोक्तो रश्मिर्नक्षत्रपोषकः ।
 विश्वकर्मा तथा रश्मिर्बुधं पुण्याति सर्वदा ॥
 विश्वशचास्तु धो रश्मिः शुक्रं पुण्याति नित्यदा ।
 सम्पदसुरिति ख्यातः स पुण्याति च लोहितम् ॥
 दृष्टव्यं प्रपुण्याति रश्मिरञ्जान्वसुः प्रभोः ।
 ग्रहेश्वरं प्रपुण्याति सप्तमस्य खराट् तथा ॥
 एवं सूर्यप्रभावेन सर्वा नक्षत्रतारकाः ।
 वर्हन्ते वर्हिता नित्यं नित्यमाप्याययन्ति य ॥
 दियानां पार्थिवानाञ्च नैश्वर्यान्तैव सर्वशः ।
 आदानाञ्चिदमादित्यस्तेजसा तमसां प्रभुः ।
 आदत्ते स तु नाडीनां सहस्रेण समस्ततः ॥
 नादियांश्चैव सात्तुद्रान् जूपांश्चैव सहस्रकम् ।
 स्वावरान् जङ्गमांश्चैव यच्च कुल्यादिकं पयः ॥
 तस्य रश्मिसहस्रानु शीतवर्षोष्णनिसवम् ।
 तासां चतुःशतं नाथो वर्धन्ते पित्रन्मूर्त्ययः ॥
 हृन्नाश्चैव याज्ञाश्च कीतया भक्त्यास्तथा ।
 अग्नता नामतः सर्वा रश्मयो दृष्टिसर्जनाः ॥
 हिमोद्गहाश्च तामस्यो रश्मयस्त्रिशतं पुनः ।
 वज्रो मेघश्च पृथक् च द्वादिन्यो हिमसर्जनाः ।
 चन्द्रास्ता नामतः सर्वाः पीताभाः स्युर्गभस्तयः ।
 शुक्राश्च ककुभश्चैव गावो विश्वभृतरक्षा ।
 शुक्रास्ता नामतः सर्वाश्चिविप्रा घर्मेसर्जनाः ॥
 समं विभर्ति ताभिः स मनुष्यपितृदेवताः ।
 मनुष्यानौघधेनेह स्वधया च पितृनपि ॥
 अग्नतेन सुरान् सयान्ति सखीर्लपयन्त्यसौ ।
 वसन्ते ग्रीष्मके चैव श्रुतेः सप्तर्षिर्न चिभिः ॥
 शरदपि च वर्षासु धनुभिः संप्रवर्धति ।
 हिमन्ते शिशिरे चैव हिमसुतुष्टवति चिभिः ॥
 वरुणो माघमासे तु सूर्यः पूषा तु फाल्गुने ।
 ज्येष्ठे मासि भयेद्दीप्तो धाता वैशाखतापनः ॥
 ज्येष्ठस्ये भयेद्दिक् आपादे सविता रविः ।
 विवस्वान् आवयो मासि प्रौष्ठपदां भगः स्मृतः ॥
 पर्यय्योऽश्वयुज त्वष्टा कार्त्तिके मासि भास्करः ।
 मार्गशीर्षे भवेच्चित्रः पौषे विष्णुः श्रगातनः ॥
 पक्ष रश्मिसहस्राणि वरुणस्यार्क्षकर्त्तव्ये ।
 यद्भिः सहस्रैः पूषा तु देवेशः सप्तभित्तया ॥
 धाताश्वभिः सहस्रेषु नवभित्तु शतक्रपुः ।
 विवस्वान् दशभिः पाति पात्येकादशभिर्भगः ।
 सप्तभित्तपते मित्रस्तथा चैवाष्टभित्तपेत् ।
 अयंमा दशभिः पाति पर्यय्यो नवभित्तपेत् ॥
 यद्भी रश्मिसहस्रेषु विष्णुस्तपति विश्वधृक् ।
 वसन्ते कपिलः सूर्यो ग्रीष्मे कार्त्तिके सप्तमः ॥

श्वतो वधाम् वनेन पाखरः शरदि प्रभुः ।
हेमन्ते वाम्बवर्णः स्वान् शिशिरे खोदितो

रविः ॥

श्रीपद्मी वलं घने स्वधामपि पिष्टव्यम् ।
सूर्योऽमरत्वमवतन्वयं त्रिषु नियच्छति ॥
अन्ये चाष्टौ मृदाः त्रयाः सूर्ये चाधिष्ठिता

हिजाः ।

पद्मसाः सोमपुत्रश्च मृगश्चैव दृष्टव्यः ॥
भौमो भावुक्तया राहुः केतुमानपि चाष्टमः ।
सर्वे भुवे निरुद्धा ये मृदास्ते वातरश्मिभिः ।
आन्यमाणा यथायोगं भ्रमन्त्यनुदिवाकरम् ॥

इति कौर्म्ये ४० अध्यायः ॥

तदैदिकपर्यायः । खेदयाः १ किरणाः २ गावः ३
रक्षयः ४ अमौषवः ५ दीधितयः ६ गभ-
स्तयः ७ वनम् ८ उताः ९ वसवः १० मरी-
चिपाः ११ मयूखाः १२ सप्तश्वयः १३
साध्याः १४ सुपलाः १५ । इति पञ्चदश रश्मि-
नामनि । इति वेदनिघण्टौ १५ ॥

रश्मिपतिः, पुं, (रश्मिः पतिः पोषको यस्य ।)

आदित्यपञ्चमः । इति राजनिर्घण्टः ॥

रस, शब्दे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
अक०-सेट् ।) रसति । इति दुर्गादासः ॥

रस, तु क आस्त्रादे । स्त्री । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(अदन्तपुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) इत्योपधः ।

रसयति मधु विरेकः । इति दुर्गादासः ॥

रसं, स्त्री, बोजम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

रसः, पुं, (रसतीति । रत् + पचाद्यच् । यद्वा, रस्यते
इति । रस आस्त्रादेने + "पुंसि संज्ञायां घः
प्रायेण । " ३।१।१२५ इति घः ।) रसनेन्द्रियग्राह्य-

वस्तु । स च कातवहायभूमिविषदन्तिगानजसं-
गैर परिणामान्तरं गतः यदप्रकारी भवति ।

तत्र पृथिव्यमुष्णमाहुल्यान्धुरः १ तीयामि-
शुषवाहुल्यादयः २ पृथिव्यनिगुण-बाहुल्या-

लवणः ३ वायुमिशुषवाहुल्यात् कटुकः ४
वायुकाशगुणबाहुल्यात् तिक्तः ५ पृथिव्यनिज-

गुणबाहुल्यात् कषायः ६ । अपि रसाना-
माधारकारणं अथ नाप्यो नाम । अपि

पृथिव्यामनुप्रवेशात् पृथिव्याधारकारणमेव ।
तेन जलचित्ती अपि तदाधारतया रसाना-

मभिषक्तौ कारये । अभिषक्तेषु मधुरादिरूप-
मन्तरेणाममवाप्तमधुरादिपिपेक्षेपि चलजित्ती

कारये । अस्मादयस्तु त्रयः नीरसतया मधु-
रादिविप्रेषे प्राधान्येन निमित्तकारणम् ।

तद्व्यतिरेकेणासादिरसाभावात् । रसाभिषक्तेषु
अस्मादिभूतव्यसभिधानं विनाशुपसब्धेरभि-

षक्त्यापि अस्मादेर्नां कारकत्वम् । तदुक्तं
चरके ।

"रसनापि रसकस्य मयसापः श्रुतिस्तथा ।
निर्गुणो च विप्रेषे च प्रत्ययाः सादृश्यः ॥"

इति च रसाः परस्परसंयोगान् सममवाप्त-
वन्ति । इति कविकल्पद्रुमः ॥

इति रसनापि रसकस्य मयसापः श्रुतिस्तथा ।
निर्गुणो च विप्रेषे च प्रत्ययाः सादृश्यः ॥

"भेदेषां त्रिविधविधिविकल्पो द्वयदेशकाल-
प्रभावात्तदुपदेष्टव्यः ।

सादुरन्नादिभिर्योगं शेषैरन्नाद्यः पृथक् ।

यानि पञ्चदशेतानि दद्यान्ति हिरस्वानि तु ॥

पृथग्नादियुक्तस्य योगः शेषैः पृथग्भवेत् ।

मधुरस्य तथा मस्य लवणस्य कटोक्तथा ॥

विरस्वानि यथासक्तं दद्यान्त्युक्तानि विंशति ।

वक्ष्यन्ते तु चतुष्केण दद्यान्ति दश पञ्च ॥

स्वाह्वसौ सचितौ योगं लवणाद्यैः पृथग् गतौ

योगैः शेषं पृथग्यातचतुष्कं रससक्तथा ॥

सचितौ स्वादुलवणौ तदन् कद्वादिभिः पृथक् ।

युक्तौ शेषैः पृथग् योगं यातः स्वादुलवणौ तथा ॥

कद्वादिरसलवणौ संयुक्तौ सचितौ पृथक् ।

यातः शेषैः पृथग्योगं शेषैरन्नाद्यैः तथा ॥

युज्येते तु कषायेण सचितौ लवणयोगौ ।

यट् तु पञ्च रसान्याहुरेकैकस्यापवर्जनान् ॥

यट् चैवैकरसानि स्युरेकं यद्गममेव तु ।

इति त्रिविधैरन्नाद्यां निर्दिष्टा रससक्तथा ॥

त्रिविधः स्यात्तमस्यैवा रसाशुरसकल्पनात् ।

रसाशुरतमाभ्यस्ताः सक्त्यामतिपतन्ति हि ॥

संयोगाः सप्तपञ्चाशन् कल्पना तु त्रिविधया ।

रसानां तत्र योगत्वान् कल्पिता रसचिन्तकैः ॥

कचिदेकौ रसः कल्पः संयुक्ताश्च रसाः कल्पित् ।

दीर्घाध्यादीन् सचित्वय भिषजा विहि-

मिच्छता ॥

परस्पातः प्रवक्ष्यन्ते रसानां यद्विभक्तयः ।

यट्पञ्चभूतप्रभवाः सक्त्याताश्च यथा रसाः ॥

"सौम्याः खलाप्योन्तरिचप्रभवाः प्रकृति शीता

जलुष अथक्तरसाश्च तास्त्वन्तरिच्चादभ्य-

मानाभ्येताश्च पञ्च मद्याभूतगुणसमन्विता

जङ्गमस्यावराणां भूतानां स्मृतांरभिप्रोचयन्ति

यास्तु स्मृतिषु यद्विभक्त्यर्हन्ति रसाः ।

तेषां यस्यां रसानां सोमगुणातिरेकात्सधुरो

रसः पृथिव्यामभूयिष्ठत्वाद्भ्यः सजिजापि-

भूयिष्ठत्वात्तद्वयो वायुमभूयिष्ठत्वात् कटुको

वायुकाशातिरेकात्तिक्तः पवनपृथिव्यातिरेकान्

कषायः । एवमेणां रसानां यद्वत्सुतपञ्चम् ॥

इति च चरकं सूत्रस्याने २६ अध्यायः ॥

तथाच ।

"शेषाणां पञ्चदशधा प्रसरोऽभिहितस्तु यः ।

त्रिविधो रसमेदानीं तत्प्रयोजनस्तुष्यते ॥

अविदग्धा विदग्धाश्च भिद्यन्ते ते त्रिविधया ।

रसमेदत्रिविधस्तु वीर्या वीर्यावधारयेत् ॥

एकैकानुगमनं भागशो यद्वद्वीरितम् ।

दीर्घाणां तत्र मतिमान् त्रिविधस्तु प्रयोगयेत् ॥

यथाक्रमं प्रवृत्ताणां द्विकेषु मधुरो रसः ।

पञ्चाशुक्रमते योगान्नखपुत्रस्य च ॥

जीवाद्गच्छति रसो खलः यटुको हयम् ।

तिक्तः कषायमन्वेति ते द्विका दश पञ्च ॥

तद्वयथा । मधुराशुः । मधुरलवणः । मधुर-

तिक्तः । मधुरकटुकः । मधुरकषायः । इति

पञ्चाशुक्रान्ता मधुरेण । अमलवयः । अम-

कटुकः । अमलतिक्तः । अमलकषायः । इति

पञ्चाशुक्रान्ता अमनेन । अमलकटुकः ।

अमलतिक्तः । अमलकषायः । इति पञ्चाशु-

क्रान्ता खलमेन ॥ कटुतिक्तः । कटुकषायः ।

द्वावेनावुक्रान्ता कटुरेण । तिक्तकषाय एक

एवानुक्रान्तित्वेन । इति पञ्चदशविकसंयोगा

यास्यातामिदं दद्यामः ॥

आदौ प्रयुज्यमानस्तु मधुरो दश गच्छति ।

यटुको लवणस्तस्माद्वैरन्ते रसः यटुः ॥

मधुराशुलवणः । मधुराशुकटुकः । मधुराशु-

तिक्तः । मधुराशुकषायः । मधुराशुकटुकः ।

मधुरलवणतिक्तः । मधुरलवणकषायः । अम-

कटुकतिक्तः । मधुरकटुकषायः । मधुरतिक्त

कषायः । एवमेवां विकसंयोगानां दद्यान्नामादौ

मधुरः प्रयुज्यते । अमलवयकटुकः । अम-

लवणतिक्तः । अमलवयकषायः । अमलकटु-

कषायः । अमलकटुतिक्तः । अमलतिक्तकषायः ।

एवमेवां भग्यासादावयः प्रयुज्यते । लवणकटु-

तिक्तः । लवणकटुकषायः । लवणतिक्तकषायः ।

एवमेवां जयागामादौ लवणः प्रयुज्यते । कटु-

तिक्तकषायः । एवमेकस्यादौ कटुकः प्रयुज्यते ।

एवमेति विकसंयोगविंशतिसंख्याताः । चतु-

ष्काश्च दद्यामः ।

चतुष्करससंयोगात्सधुरो दश गच्छति ।

चतुरोऽन्तस्तु मधुरेण लवणस्तमेव तु ॥

मधुरालवणकटुकः । मधुरालवणतिक्तः ।

मधुरालवणकषायः । मधुरालवणकटुकतिक्तः ।

मधुरालवणकटुककषायः । मधुरलवणतिक्तकटुकः ।

मधुरालवणतिक्तकषायः । मधुरलवणकटुतिक्तः ।

मधुरलवणकटुककषायः । मधुरलवणातिक्तकषायः ।

एवमेवां दद्यान्नामादौ मधुरः प्रयुज्यते ।

अमलवयकटुकतिक्तः । अमलवयकटुककषायः ।

अमलवयतिक्तकषायः । अमलकटुतिक्तकषायः ।

एवमेवां चतुर्गामयः । लवणकटुतिक्तकषायः ।

एवमेकस्यादौ लवणः । एवमेति चतुष्करससंयोगाः

पञ्चदशकीर्तिताः । पञ्चदश दद्यामः ।

एकान् पञ्चमधुर एकतस्तु गच्छति ।

मधुरालवणकटुकतिक्तः । मधुरालवणकटु-

कषायः । मधुरालवणतिक्तकषायः । मधु-

राशुकटुतिक्तकषायः । मधुरलवणकटुतिक्त-

कषायः । एवमेवां पञ्चानां पञ्चकरसंयोगाना-

मादौ मधुरः प्रयुज्यते । अमलवयकटुतिक्त-

कषायः । एवमेकस्यादावयः प्रयुज्यते ।

एवमेति सट्पञ्चकसंयोगा दद्यान्नामादौ

यटुः प्रयुज्यते । एकस्तुयटुसंयोगः । मधुरालवण-

कटुकतिक्तकषायः । एवमेकस्ययटुसंयोगः ।

एकैकस्य यटुया भवति । मधुरोऽन्तो खलः

कटुकतिक्तः दद्यात् इति । भवति तथा ।

रसा त्रिविधस्यां गता रसानां रसविप्रेषेः ।

दीर्घमेदि त्रिविधस्तु प्रयोग्या-विचरयेः ।

इत्युक्तमने सुश्रुते त्रिविधस्यैव भवति चरः ।

"रसानु प्रयानं दद्यात्तद्विनाशमपि हि दद्यात्

रसः

सुधते शास्त्रे हि रसा अधिकता यथा रसायन
आधार इति तस्मिन् प्राणाः । उपदेशा-
नोपदिश्यन्ते हि रसाः । यथा मधुराम्लवखा
यानं श्रमयन्ति । अनुमानाच्च रसेन क्षुद्रमीयते
दृशं यथा मधुरमिति । अण्विवचनाच्च अण्वि-
वचनं वेदो यथा किञ्चिद्विषयार्थं मधुरमा-
हरेदिति । तन्नादसाः प्रधानं रसेयुगुणसंज्ञा ।
इति च सुधते सूत्रस्थाने १० अध्याये ॥
यथा च, वाग्भटे १० अध्याये ।

“ध्याम्भोऽग्निः ध्याम्भुतेजः खवायुमग्निल-
गोऽनिलैः ।

हयोव्यनैः क्रमाद्भूतैर्मथुरादिरसोद्वयः ॥
निर्वा विद्यादसं स्वादुं यो वल्लमशुलिन्यति ।
आस्यान्मानो देहस्य आदनोऽक्षप्रसादनः ॥
प्रियः प्रिपिलिकादीनां अम्रः चालयते सुखम् ।
हर्षणो रोमदन्तानामचिभुवनिकोद्यमः ॥
लवणः स्यन्दयत्यास्यं कपोलगनदाहकृत् ।
नित्तो विप्रदयत्यास्यं रमणं प्रतिहन्ति च ।
उद्देजयति शिष्टाग्रं कुर्वन्मिधिमिमां कटुः ॥
स्वाययत्यजिनासास्यं कपोलौ दहन्तीव च ।
कपायो लघुयैष्णिजां कण्ठमीतो विदम्बकृत् ॥
रमानामिति रूपाणि कर्माणि मधुरो रसः ।
आजन्मनाम्नान् कुरुते धातूनां प्रवर्णं वलम् ॥
बालदृष्टान्तजीमवर्णकेशैश्चिद्यौजसम् ।
प्रशस्तो हंरणः कण्ठः सन्त्यमन्धानरुद्रगुरुः ॥
आधुयो जीवनः स्निग्धः पित्तानिलविषापहः ।
कुरुतेऽथुपयोगेन सम्मैदः कफजान् गदान् ॥
स्यौल्यानिमादसम्रासमेहगदार्ज्वादाहिकान् ॥
अम्भोऽग्निरोमिक्तस्निग्धो हृद्यः पाचनरोचनः ।
उष्णवीर्यो हिममर्शः प्रीणनः क्लेदनो लघुः ॥
करोति कफपित्तान् सृष्ट्वातातुलोमनम् ।
मोऽथभ्यन्तस्तनोः कृष्णार्थैर्धितं तिमिरं भ्रमम् ॥
कणूपागुन्धवीमर्पशोकविस्फोटदृष्टुञ्चरान् ॥
रागः सान्मसंघानवधुविधापनोऽपिहृत् ।
ग्रेहनः क्लेदनस्तीक्ष्णो रोचनक्लेदभेदकृत् ॥
भोऽनियुक्तोऽतपवनं रजतिं पतिनं वलिम् ।
वृत्कृष्टविद्योमर्पान् जनयेत् क्षपयेदलम् ॥
तिक्तः सयमरोतिष्णुदृष्टिं क्षमिहृष्टविषम् ।
हृष्टदृष्टाङ्गरोनुक्लेशादपित्तकफान् जयेत् ॥
क्लेदमेदो वसामज्जगत्सुचोपशोधनः ।
लघुर्मैथो हिमो रक्तः क्षणकण्डविशोधनः ॥
धातुजयानिलवाधोननियोगात् करोति चः ॥
कटुर्गन्धस्योर्दृष्टासमकशोषकृत् ।
उपायकादनरूप मेदः क्षेपोपशोधनः ॥
जिनसि यस्यान् मोनामि पित्रसोमि कषापहः ।
हृदं गोऽनियोगेन तस्यां मुक्तयन्त्रयम् ॥
गर्भान्नाशकं कर्म कटिपृष्ठादिषु यथाम् ।
कपायः पित्तकफा नृगरयविशोधनः ।
पोतनी रोपनः शीतः स्निग्धोऽपिपोषणः ॥
पास्यभ्रमभो यार्थो क्लेशोऽग्निवृक्षसादनः ।
परोति शोथिः गोऽनियोगेनान्नाशकृत् ॥
वृत्कृष्टविद्योमर्पान् जनयेत् क्षपयेदलम् ॥

रसः

वृत्तहेमगुडाचोऽमोचचोचपरूपकम् ।
अभीरुवीरापनसराणादनवलात्रयम् ॥
मेदे चतस्रः पर्णियो जीवन्ती जीवकर्दभौ ।
मधूकं मधूकं विम्बो विदारी आवण्णियुगम् ॥
चौरशुक्ला तुगाचीरी चीरिण्यौ काशरीसहे ।
चीरेचुगोचुरचौद्राचादिर्मधुरो गणः ॥
अम्भो धात्रीफलास्त्रीकामातुलुङ्गास्त्रवेतसम् ।
दाहिमं रजतं तक्रं चुक्रं पाण्डितं दधि ।
आन्मामानातकं भयं कपित्थं करमर्दकम् ॥
वरं सौवर्चलं कृष्णं विडं साम्द्रमौद्गिरम् ॥
रोमकं पांसुजं शीसं चारस लवणो गणः ।
तिक्तः पटोली चायन्ती बाणकोशीरचन्द-
नम् ॥

भूनिम्बनिम्बकटुकातगरागुरुवत्सकम् ॥
नक्तमालहिरजनीसुक्तमृवांटरूपकम् ।
पाठापामार्गकांस्यायोगुडचौधन्यासकम् ।
पञ्चमूलं महद्वात्रौ विशालातिविधा वचा ॥
कटुको हृद्गुमरिचकुमिन्त्यक्षकोलकम् ।
कुठेराद्या हरितकाः पित्तं मूत्रमरुष्करम् ॥
वगैः कपायः पथ्याचं शिरीषः खदिरौ मधु ।
कदम्बोदुम्बरं सुक्ताप्रबालाञ्जनैरिकम् ।
बालं कपित्थं खर्जूरं विषपशोत्पलादि च ॥
मधुरं श्लेष्मलं प्रायो जीर्णाच्छालियवांहते ।
सुहादुगोष्मसः चौद्राक्षिताया जाङ्गला-
मिधात् ॥

प्रायोऽम्भं पित्तजननं दाहिमामलकाढते ।
अपथ्यं लवणं प्रायश्चक्षुषोऽन्यत्र सैन्यवात् ॥
तिक्तं कटु च भूयिष्ठमथ्र्यं वातकोपनम् ।
अतःश्वतापटोलीस्यां शुष्कीकृष्णारसोनतः ॥
कपायं प्रायशः शीतं क्षमनं चाभयान्ते ॥
रसा कटुलवणा वीर्यगोणा यथोत्तरम् ।
तिक्तः कपायो मधुरस्तददेव च शीतलः ॥
तिक्तः कटुः कपायश्च रूक्षा बहुमलास्तथा ॥
पटुश्चमधुराः स्निग्धाः स्फुटविमूत्रमायता ॥
पटोः कपायस्तस्माच्च मधुरः परमं गुरुः ॥
लघुरगः कटुस्तस्मात्तस्मादपि च तिक्तकः ।
संयोगाः सप्रपञ्चाशक्त्यपना तु त्रिषष्टिधा ।
रसानां यौगिकत्वेन यथास्थूलं विभज्यत ॥
एकैकदीनांस्तान् पञ्च पञ्च यान्ति रसा द्विके ।
विक्रिं स्वादुदंशाग्रः पटुं नीनु पटुस्तुक्त एक-
कम् ॥

अतुष्टेयं दश स्वादुचतुरोऽम्भः पटुः सक्तु ।
पञ्चकृष्येकमेवास्ती मधुरः पञ्च सेवते ।
मयमेकं पटुम्यादमसंयुक्ताद्य यदुमाः ॥
पटुपञ्चकाः पटु च पृथग्गुणाः सु-
चतुर्दिकौ पञ्चदशप्रकारौ ।
भेदास्तिकाविंशतिरेकमेकं
दशं पटुस्यादमिति त्रिषष्टिः ॥
ते रसानुरमगो रमभेदा-
स्तान्मप्यपरिक्लपयथा च ।
सम्पत्ति गगनां समतीनां
शेषमेव यथादुपयोग्याः ॥

रसः

अथ यदुसगुणाः ।
“मधुरः प्रीणनो वल्यो हं हगोऽनिलपित्तहा ।
रसायणो गुरुः स्निग्धश्चक्षुष्यः शीतलश्च सः ॥
आयुःकटुवण्हा रस्यः कण्ठोदावर्णनाशकः ।
अम्भो रुचिकरो हृद्यः प्रीणनो वद्विवर्धनः ॥
वातहा रसनोऽग्नी स्निग्धोष्णो रक्तमांसदः ।
क्लेदनक्षपणः पक्ता लघुशोषी कटुश्च यः ॥
लवणः क्लेदनस्तीक्ष्णः पाचनोद्दीपनो रसः ।
स्निग्धो रुचिकरः स्यन्दो दृष्टिशुक्लकरोऽगुरुः ॥
कटुर्जिह्वास्थनासाक्षिरोचनो रुचिराङ्गकृत् ।
उष्णस्तीक्ष्णो लघुः कण्ठकमिश्रकफापहः ॥
लघुः शोषो पित्तिकरः श्लेष्माकर्षणकः पटुः
तिक्तः पित्तकफक्षेदी विषकुलञ्ज्वरापहः ॥
दीपनः पाचनो रूक्षः कण्ठकमिहरी लघुः ।
कपायः शोषकः क्षमो ब्रण्णलानार्तिनाशनः ॥
कफशोणितपित्तघ्नो रूक्षः शीतो लघुस्तथा ।
शीतलः पित्तहा वल्यः कफवातहरो गुरुः ॥
उष्णं पित्तिकरो वीर्यो वातश्लेष्महरो लघुः ।
शीतं वीर्येण यद्व्यं मधुरं रसपाकयोः ॥
तयोरन्तं कटुष्णश्च यद्योष्णं कटुकं तयोः ।
कटुतिक्तकपायाणां विपाकः प्रायशः कटुः ॥
अम्भोष्णं पथ्यते स्वादु मधुरं लवणं तथा ।
कटुर्विपाके शुक्लघ्नो बहुविद्वातलो लघुः ॥
स्वादुर्गुरुः स्फुटमलो विपाके कफशुक्लः ।
पाकेऽम्भः स्फुटविमूत्रपित्तहृत्कुक्कुक्षलघुः ॥
गारुडे ॥
“कटुतिक्तकपायाश्च कोपयन्ति समीरणम् ।
कटुलवणाः पित्तं स्वादुलवणाः कफम् ॥
अतएव विषयस्ताः समाधेयां प्रयोजिताः ।
चक्षुष्यो मधुरो ज्ञेयो रसो धातुविवर्धनः ॥
स्यौल्यालस्यविषयश्च कटूद्दीपन पाचनः ॥”
इत्यादिकतत्त्वम् ॥

न्यायमते तु ।
“रसस्तु रसनाग्राह्यो मधुरादिरनेकधा ।
सहकारी रसज्ञाया नित्यत्वादि च पूर्ववत् ॥”
इति भाषापरिच्छेदः ॥
“रसस्त्विति । सहकारीति रासनान्नाने रस-
कारणमित्यर्थः । पूर्ववदिति जलपरमाणो रसो
नित्यः अन्यः सर्वोऽपि रसोऽनित्य इत्यर्थः ॥”
इति सिद्धान्तसूक्त्यावली ॥ ॥ श्रीरसधातु-
विशेषः । तत्पर्यायः । रसिका २ खेदमाता ३
वपुःश्रवः ४ चर्ममात्राः ५ चर्मसारः ६ रक्त-
सारः ७ अस्मादका ८ । इति राजनिर्घण्टः ॥
आहारसम्भवः ९ तेजःसम्भवः १० अग्नि-
सम्भवः ११ यदुरसायवः १२ आचियः १३
अष्टकरः १४ धातुपगः १५ मूलमहापरः १६ ।
इति हेमचन्द्रः ॥ तस्य निरुक्तिर्यथा,—
“यन् पाचो रसधातुयंस्ततोऽभवदयं रसः ।
गदैव सकलं देहं रसतोति रसः सृजतः ॥”
तस्य स्वरूपमाह ।
“सम्बन्धस्य भुक्तस्य सारो निगदिता रसः ।
स तु दधः सितः शीतः स्वादुः स्निग्धश्चो भवेत् ॥”

रसः

सारः । यथा, गुडमधूकपुष्पवकुलत्वन्दरी-
मृलादिभयः सारो मदिरा । तस्य स्थानमाह ।
“सर्वदेहचरस्यापि रसस्य हृदयं स्थलम् ।
समानमरुता पूर्वं घटयं हृदये धृतः ॥”
तस्य कर्माण्याह ।

“आरुह्य घमनीर्गत्वा धातून् सर्वानयं रसः ।
पुष्पाति तदशु स्वीयेयाप्रोति च तनुं गुणैः ॥”
गुणैः शीतस्निग्धपोषकत्वैः ।
“मन्दवह्निविदग्धस्तु कटुव्यान्वो भवेद्रसः ।
स कुर्थाद्गुह्यान् रोगान् विमलत्वं करोत्यपि ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

(तथा च । “तत्र पाषाणैकिकस्य चतुर्विधस्य
घट्टस्य द्विविधवीर्यस्याहविधवीर्यस्य चानेक-
गुणस्योपयुक्तस्याहारस्य सम्यक् परिणतस्य
यस्तेजोभूतः सारः परमसूक्ष्मः स रस इत्युच्यते ।
तस्य च हृदयं स्थानं स हृदयाक्षतुर्विंशतिं
घमनीरनुप्रविश्योद्गता दश दश चाधोगामिनी-
श्चतस्रस्तियगाः कृतुं शरीरमहरहस्तर्पयति
वह्नेयति धारयति यापयति जीवयति चादृष्ट-
हेतुकेन कर्मणा । तस्य शरीरमनुधावतोऽनु-
मानाद् गतिरुपलक्षयितया चयवृद्धिवैकतैः ।
तस्मिन् सर्वशरीरावयवदोषधातुमलाशयानु-
सारिणि रसे निज्जाया किमयं सौम्यस्तेजस
इति । अत्रोच्यते स खलु द्रवानुसारौ क्षेदन-
जीवनतर्पणधारनदिभिर्विशेषैः सौम्य इत्यव-
गम्यते ॥” इति च सुश्रुते सूत्रस्थाने चतुर्दशे-
ऽध्याये ॥ ३३॥)

शृङ्गारादिदशविधस्यायी भावः । शृङ्गारादयो-
ऽष्टौ रसशब्दवाच्याः । रस्यन्ते आखाद्यन्ते
रसाः रसतु क त्वाखादे घञ् । तथा हि ।
विभावैरनुभावैश्च यत्तो वा यभिचारिभिः ।
आखाद्यत्वात् प्रधानत्वात् स्थायी भावो रसो
भवेदिति ॥

रत्युत्साहशोक-विस्मयहासभयजुगुप्साक्रोधाः
क्रमादेते स्युः स्थायिनः । यदुक्तम् ।
“रतिर्हासश्च शोकश्च क्रोधोत्साहौ भयं तथा ।
जुगुप्सा विस्मयश्चेति स्थायिभावाः क्रमादमी ॥
समये यः सतुङ्गतः स्थाने यश्चावतिष्ठते ।
भावः स्थायी स विज्ञेयो यभिचारी ततोऽन्यथा ।
निर्वेदस्थानि शृङ्गादा यभिचारिण इतिताः ॥”
स्थायिनः कारणं विभावः स चावलम्बनीहीन-
नत्वेन द्विविधः । यथा रतेरवलम्बनकारणं पुंसो
युवती युवत्याश्च पुमान् । उद्दीपनकारणं सक्-
चन्दनादि । एवं सर्वत्रोन्नेयम् । रतिप्रमोदा-
त्मको भावः स च युवभिरनुपादितः शृङ्गारः ।
यदाह ।

“पुंसः स्त्रियां स्त्रियाः पुंसि संयोगं प्रति या सुहा ।
स शृङ्गार इति ख्यातो रतिक्रीडादिकारणम् ॥
दानधर्मेयुद्धेषु जीवानपेक्षोत्साहकारी रसो
वीरः । शोकस्यायिभावः करुणः । असम्भावित-
सत्त्वान्तरीक्षगमनादिगोहृतः । कौतुकोद्भवो
हासः । क्रुध्यद्राक्षसादिभयजन्यो भयानकः ।

रसः

दृष्टाकरपूरसादिनो बीभत्सः । सर्वाभि-
भाविता रौद्रः । यथा, रावणचरितादि ।
शान्तोऽपि रसोऽस्ति ।

“शृङ्गारवीरवीभत्सरौद्रहास्यभयानकाः ।
करुणाद्भुतशान्ताश्च नव नात्या रसाः स्मृताः ॥”
इति रत्नकोषः ॥

एवं वत्सलोऽपि रसोऽस्ति ।
“शृङ्गारवीरकरुणाद्भुतहास्यभयानकाः ।
वीभत्सरौद्रौ वात्सल्यं शान्त्येति रसा दश ॥”
इति नामनिधानम् ॥

वत्सलः पुत्रादिस्नेहात् सारतिमेद एव ।
शान्तस्वलौकिकत्वान्नोक्तः । इति सुकुटः ॥
अशृङ्गान् शान्तवत्सलावपि संगृहीताविति
केचित् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ ३॥ अपि
च । तत्र शृङ्गारादिसर्वरसकदम्बमूर्तिर्भगवान्
तत्तदभिप्रायानुसारेण वभौ न साक्त्येन सर्व-
धामित्वाह । मल्लानामिति । मल्लादीनां
दृष्टानां द्रष्टृणां अश्रव्यादिरूपेण दशधा
विदितः सन् साग्रजो रङ्गं गतः इत्यन्वयः ।
मल्लादिषु अभिभक्ता रसाः क्रमेण शोकेन
निवधन्ते ।

“रौद्रोद्भूतश्च शृङ्गारो हास्यवीरौ दया
तथा ।

भयानकश्च बीभत्सः शान्तः सप्रेमभक्तिकः ॥”
अविदुषां विराट् विकलः अपथ्यामो जड इति
यावत् । अनेन बीभत्स उक्तः । विकलत्वश्च क
वचसारसर्वाङ्गावित्यादिना वक्ष्यति । इति
श्रीमद्भागवते १० स्कन्धे ४३ अध्याये १५ श्लोक-
टीकायां श्रीधरस्वामी ॥ ३॥ (तथा च ।

“रसे सारश्चमत्कारः सर्वत्राप्यनुभूयते ॥
तच्चमत्कारसारत्वे सर्वत्राप्यद्भुतो रसः ।
तस्मादद्भुतमेवाह कृती नारायणो रसम् ॥”
इति साहित्यदर्पणे धर्मदत्तः ॥

रसः कथ्यते ।
“विभावेनानुभावेन यत्तुः सञ्चारिणा तथा ।
रसतामेति रत्यादिः स्थायी भावः सचेतसाम् ॥”
अस्य स्वरूपकथनगर्भे आखादप्रकारः कथ्यते ।
“सत्त्वोद्रेकादखण्डस्त्रकाशानन्दचिन्मयः ।
वेद्यान्तरसार्शश्चान्यो नृणांखादसद्योदरः ॥
लोकोत्तरचमत्कारप्राणः कैश्चित् प्रमादभिः ।
खाकारवदभिमन्त्रे नायमाखाद्यते रसः ।
रजस्तमोभ्यामसृष्टं मनः सत्त्वमिहोच्यते ॥”
इति साहित्यदर्पणे विश्वनाथः ॥ ३॥

“शृङ्गारहास्यकरुणरौद्रवीरभयानकाः ।
वीभत्साद्भुतसंज्ञौ चेत्यष्टौ नाथो रसाः स्मृताः ॥”
शृङ्गारस्य यथा,—
“शृङ्गं हि मन्मथोद्भेदस्तदागमनहेतुकः ।
उत्तमप्रकृतिप्रायो रसः शृङ्गार इत्युच्यते ॥
परोऽपि वर्णयित्वा तु येषां चाननुरागिणीम् ।
आलम्बनं नायिकाः सुहृदिष्यादाश्च नायकाः ॥
चन्द्रचन्दनरोलम्बस्तादुद्दीपनं मतम् ।
भूविद्येपकटाक्षादिरनुभावः प्रकीर्तितः ॥

रसः

त्वक्कौशलमरणालस्यजुगुप्सा यभिचारिणः ।
स्थायी भावो रतिः श्यामवर्णोऽयं विष्णुदेवतः ॥”
यथा,—

“श्रूयं वासयष्टं विलोक्य श्रयनादुत्थाय किञ्चि-
च्छनैः
निद्रायाजसुषागतस्य सुचिरं निर्वर्ण्य पत्यु-
मसुखम् ।
विश्रब्धं परिचुम्ब्य जातपुलकामालोक्य गद-
स्यर्लो
लज्जानमसुखी प्रियेण हसता वाला चिरं
चुम्बिता ॥”

हास्यस्य ।
“विकृताकारवाक्चेष्टादेः कुहकाङ्गवेत् ।
हासो हास्यस्यायिभावः श्वेतः प्रमथदेवतः ॥
विकृताकारवाक्चेष्टं यदालोक्य हसन्नरः ।
तदत्रालम्बनं प्राहुस्तच्चेष्टोद्दीपनं मतम् ॥
अनुभावोऽस्ति सङ्कोचवचनस्तेरतादयः ।
निद्रालस्यावहित्याद्या अत्र स्युर्थेभिचारिणः ॥
व्यष्टानां स्मितहसिते मध्यानां विहसिता-
वहसिते च ।

नीचानामपहसितं तथातिहसितश्च यद्भेदाः ॥
इषद्विक्तासिनयनं स्मितं स्यात् सन्दिताधरम् ।
किञ्चिल्लखद्विजं तत्र हसितं कथितं बुधैः ॥
मधुरस्वरं विहसितं सांस्रिः कम्पनमव-
हसितम् ।
अपहसितं सासाक्षं विचिन्नाङ्गं भवत्यति-
हसितम् ॥”

यथा,—
“आकुञ्च्य पाणिमशुचिं मम मूर्ध्नि वेष्ट्या
मन्त्रान्मसां प्रतिपदं पृथक्तेः पवित्रे ।
तारस्वरं प्रथितयूक्तमदात् प्रहारं
हाहा हतोऽहमिति रोदिति विष्णुशर्मा ॥”
करुणस्य ।

“इदनाशादिनष्टाग्नेः करुणाख्यो रसो भवेत् ।
धीरैः कपोतवर्णोऽयं कथितो यमदेवतः ॥
शोकोऽत्र स्थायिभावः स्याच्छोथमालम्बनं
मतम् ।

तस्य दाहादिकावस्था भवेदुद्दीपनं पुनः ।
अनुभावा देविनन्दा भूपातक्रन्दनादयः ॥
वैवर्ण्योऽसनिश्वासस्तम्भप्रलपनानि च ।
निर्वेदमोहापसारयाधिग्लानिस्तृप्तिश्रमाः ॥
विषादजडतोन्मादचिन्ताया यभिचारिणः ॥”
यथा,—

“विपिने क जटानियम्यनं
तव चेदं क मनोहरं वपुः ।
अनयोर्घटनाविधेः स्फुटं
ननु खड्गेन शिरीषकर्षणम् ॥”
रौद्रस्य ।
“रौद्रः क्रोधः स्यादधिभावो रक्तो रद्राधिदेशः ।
आलम्बनभरित्तत्र तच्चेष्टोद्दीपनं मतम् ॥
सुष्टिप्रहारपतनविकृतच्छेदावदारयोश्चैव ।
संयामसंभ्रमादौरस्योद्दीप्तिर्भवेत् प्रोटा ॥

रसः

भूविभङ्गीकृतिर्देववाहुस्फोटनतर्ज्जनम् ।
 आत्मावदानकथनमायुधोत्तुचेपयानि च ॥
 अगुभावास्तथाक्षेपक्रूरसन्दर्शनादयः ।
 उग्रतावेगरोमाश्च खेदवेपथवो मदः ॥
 मोहामषादयश्चात्र भावाः स्युर्वाभिचारिणः ॥
 यथा,—

“कृतमनुमतं दृष्टं वा येरिदं गुरु पातकं
 मनुजपशुभिर्निर्मम्यादिर्भवद्भिदायुधैः ।
 नरकरिपुना साहं तेषां सभ्रीमकिरीटिना-
 मयमहमहम्मेदोमावैः करोमि दिशां
 वलिम् ॥”

वीरस्य ।

“उत्तमप्रकृतिर्वीर उत्साहस्तापिभावकः
 महेन्द्रदेवतो हेमवर्णोऽयं ससदाहृतः ॥
 आलम्बनविभावाच्च विजेतयादयो मताः ।
 विजेतयादिचेष्टायास्तत्रोद्दीपनरूपिणः ॥
 अगुभावास्तु तत्र स्युः सहायान्वेषणादयः ।
 सञ्चारिणस्तु वृत्तिमतिगर्वस्तु तितर्करोमाश्चाः ॥
 स च दानधर्मयुद्धैर्देयया च समन्वितश्चतुर्धा
 स्यात् ॥”

यथा,—

“क्षुद्राः सन्नासमेते विजहित हरयः । सुख-
 शक्तेभ्यः कृन्ना
 वृष्टिर्देष्टु लब्धां दधति परममी सायका निष्प-
 तन्तः ।
 सौमित्रे ! तिष्ठ पात्रं त्वमसि नहि रुषां नन्वहं
 मेघनादः
 किञ्चिद् भ्रमङ्गलीलानियमितजलधिं राम-
 मन्वेष्टयामि ॥”

भयानकस्य ।

“भयानको भयस्यापिभावः कालाधिदेवतः ।
 स्त्रीनीचप्रकृतिः क्षणो मतस्तत्त्वविशारदः ॥
 यस्मादुत्पद्यते भीतिस्तद्वालम्बनं मतम् ।
 चेष्टा घोरतरा तस्य तद्वोद्दीपनं पुनः ॥
 अगुभावोऽत्र वैवर्ण्यगद्गदस्वरभावयम् ।
 पुलकस्त्रेदरोमाश्चकम्पदिकप्रेक्षणादयः ॥
 गुग्गुप्तावेगसम्भोजवन्नासग्लानिदीनताः ।
 शङ्कापसारसम्भ्रान्तिस्तत्राद्या अभि-
 चारिणः ॥”

यथा,—

“ग्रीवामङ्गाभिरामं सुहृदुपपतति स्यन्दने
 दत्तदृष्टिः
 पक्षार्हेण प्रविष्टः शरपतनभयाद्भूयसा पूर्व-
 कायम् ।
 प्रप्येरह्मावलीढैः अमविरतसुखभ्रंजिभिः
 कीर्णवर्त्मा
 पश्योद्गम्युत्तवाह्वयति बहुतरं क्लोकसुवर्गा
 प्रयाति ॥”

वीरस्य

“गुग्गुप्ता स्थापिमावस्त वीरताः कथ्यते रसः ।
 नीलवर्णो महाकाजदेवतोऽयमुदाहृतः ॥
 दुर्गन्धमांसपिपाशतमेदांस्तालम्बनं मतम् ।

रसः

तत्रैव क्षमिपातादिरुद्दीपनसदाहृतम् ॥
 निष्ठीवनास्यवलननेत्रसङ्कोचनादयः ।
 अगुभावास्तत्र मतास्तत्र स्युर्वाभिचारिणः ॥
 मोहोऽप्यसार आवेगो आधिपत्य मरणादयः ॥
 यथा,—

“उत्तमप्रकृतिर्वीर प्रथममथ पृथुसेध-
 भूयांवि मांवा-
 न्यंशस्त्रिक् पृष्ठपिच्छाद्यवयवसुखभानुप्रपूतीनि
 प्रगृह्णा ।
 सन्तःपर्यस्तनेत्रः प्रकटितदशनः प्रेतरङ्गः
 करङ्का-
 दङ्कस्यादस्त्रिसंख्यं स्पृष्टगतमपि क्रवमथ-
 ग्रमति ॥”

अद्भुतस्य ।

“अद्भुतो विस्मयस्याधिभावो गन्धर्वदेवतः ।
 गीतवर्णो वस्तु लोकातिगमालम्बनं मतम् ॥
 गुणानां तस्य महिमा भवेद्दीपनं पुनः ।
 सन्तः खेदोऽयं रोमाश्चगद्गदस्वरसंभ्रमाः ॥
 तथा नेत्रविकासाद्या अगुभावाः प्रकीर्तिताः ।
 वितर्कावेगसम्भ्रान्तिहर्षाद्या अभिचारिणः ॥
 यथा,

“चित्रं महानेव वतावतारः
 क कालिरेषाभिनवेव भङ्गिः ।
 लोकोत्तरं धैर्यमहो प्रभावः
 काव्याकृतिर्नूतन एष सर्गः ॥”

शान्तस्य ।

“निर्वेदस्याधिभावोऽस्ति शान्तोऽपि नवमो
 रसः ॥”

तथा च ।

“शान्तः शमस्याधिभाव उत्तमप्रकृतिर्मतः ।
 कुन्देन्द्रसुन्दरच्छायः श्रीनारायणदेवतः ॥
 अनित्यत्वादिनाशेषवस्तुनिःसारता तु या ।
 परमात्मस्वरूपं वा तस्यालम्बनमिष्यते ॥
 पुण्याश्रमहरिश्चैत्रतीर्थरन्ध्रवनादयः ।
 महापुरुषयज्ञाद्यास्तस्योद्दीपनरूपिणः ॥
 रोमाश्चाद्याश्चागुभावास्तथास्युर्वाभिचारिणः ।
 निर्वेदधैर्यसारणमतिभूतदयादयः ॥
 यथा,—

“अद्यै वा हारे वा कुसुमशयने वा दृष्टि वा
 मणौ वा लोहे वा वलवति रिपौ वा सुहृदि वा ।
 हृद्ये वा स्त्रेये वा मम समदृष्टो यान्ति दिवसाः
 कचिन् पुण्येऽरुण्ये शिवशिवशिवेति प्रलपतः ॥”
 इति काव्यप्रकाशसाहित्यदर्पणे ॥ विशेषवितृ-
 त्तिसु साहित्यदर्पणे तृतीयपरिच्छेदे दृष्ट्या ॥
 तन्त्रशास्त्रेऽपि साधकानामुपासनासौकर्याय
 रसाखादः रसप्रकारस्य कथ्यते । यथा,—
 भैरव उवाच ।

“क्रियाकाण्डप्रकथने तन्त्रं बहुतरं भवेत् ।
 किञ्चिदश्रयमेतेषां संक्षेपात् कथयामि ते ॥
 काव्यशास्त्रे नव रसाः योगे पादौ रसाः स्मृताः ॥
 अष्टादशप्रकारा हि विद्यायाः परिकीर्तिताः ।
 भक्तियोगे नव रसाः श्रुतवो विषये स्मृताः ॥

रसः

रसमाद्या रसा देवि ! पञ्चपञ्चाशतः स्मृताः ।
 मेदं रसानां वक्ष्यामि शृणुष्वान्वहिता प्रिये ॥
 शृङ्गारवीरकरुणहास्योद्भुतभयानकाः ।
 वीभत्सुः शान्तको रौद्रो नवधा काव्यशास्त्रके ॥
 यमश्च नियमश्चैव व्यासनं प्राणसंयमः ।
 प्रत्याहारो धारणा च ध्यानं समाधिरष्टधा ॥
 योगशास्त्रे महादेवि कपिता विस्तरात् प्रिये ॥
 हृन्दः पादौ च वेदस्य सुखं व्याकरणं स्मृतम् ।
 शिक्षा प्राणं महेशानि ! हस्तौ कण्ठोऽथ कथ्यते ॥
 ज्योतिषं देवि तन्त्रं निरुक्तं श्रीचतुष्टये ।
 अङ्गानि वेदाश्चत्वारो नीमांवाव्यायविस्तरेः ॥
 धर्मशास्त्रं पुराणं च विद्या स्तोत्राश्चतुर्दश ।
 चायुर्वेदो धनुर्वेदो गान्धर्वाश्चेति ते त्रयः ॥
 अर्थशास्त्रसमायुक्ता विद्याष्टादशवा रसाः ।
 मननं कीर्तनं ध्यानं स्मरणं पादेष्वनम् ॥
 अर्चनं वन्दनं दास्यं सख्यमातासमर्पणम् ।
 इत्थं देवि नव रसा भक्तियोगे प्रकीर्तिताः ॥
 सगन्धर्वनिताश्रयावस्थानङ्गराजानि च ।
 कथिताः परमेशानि विषये कृतवो रसाः ॥
 खाद्याः पशुरसा गौडी माध्वीक्षुफलशस्यकाः ।
 एतेषु रसभावज्ञा ये ते वै रसिकाः स्मृताः ॥
 कृत्यविधिर्नृपविधिर्नृपश्रीधनिको विधिः ।
 वाद्यमानसिकी पूजा विधिश्च परमेश्वरि ! ॥
 पुरश्चर्याविधिर्देवि ! कर्मकाण्डानि पञ्चधा ।
 त्रिधा कृत्य विधिर्देवि ! प्रातः सायं दिनन्तथा ॥
 अनुभूय रसान् सन्तान् क्रियाकाण्डं विधाय च ।
 साधकः स्थिरचित्तो न कुर्व्यात् पूर्वाभिवेचनम् ॥
 इति वामनेश्वरतन्त्रे त्रयः पञ्चाशत् पटलः ॥

देयुवाच ।

“मन्त्रप्रकथनं नाथ ! देव प्रकथय कथम् ।
 तत्तद्रसानां वचनेक्षितं मोहयसीव मे ॥
 साम्प्रतं संशयच्छेदकारणं ब्रूहि मे प्रभो ! ॥
 आश्चर्याख्यानमेवं हि श्रवणात् कौतुकं महत् ॥
 भैरव उवाच ।

तन्त्रांस्तं वेदवाक्यं च सर्वज्ञानस्य कारणम् ।
 मेदं रसानां वक्ष्यामि शृणुष्वान्वहिता सती ॥
 शृङ्गारो वीरतो श्रियस्तस्मिन्ने करुणादयः ।
 शृङ्गारादिष्ट्यादिषु अपि शृङ्गारतो भवेत् ॥
 शृङ्गारस्तु यदा देवी परमार्थकच्छकः ।
 तदैव परमा शान्ती रुद्रत्वं संप्रपद्यते ॥
 तेषां प्रकरणार्थेन शृणु प्राणाधिके ! मयि ।
 पादं विना शरीरस्य न गतिर्विद्यते प्रिये ॥
 हृन्दस्वा वेदमार्गे तु प्रविशेन्न कदाचन ॥
 अलङ्कारं विनाच्छन्दो न शोभेत प्रियंवदे ॥
 चक्षुः परोक्षमेदः स्यात् ज्योतिःशास्त्रं तथैव च ।
 चक्षुश्चक्षुः स्रष्ट्यात् ज्योतिः प्रत्यक्षतामियात् ॥
 वेदशाखा निरुक्तं स्यात् शाखाभिर्नृप जायते ।
 गानकाय्ये श्रूयमाये भक्तिर्भवति वक्ष्यामि ॥
 तदैव गानकृत्यं सुखनासिकयोर्भवेत् ।
 गानं विना न हृत्यं स्यात् श्रुत्यं गानेन जायते ॥
 शिक्षाशास्त्रं नाटकादि शब्दव्याकरणं स्मृतम् ।
 अविनाभांसम्बन्धात्तद्विधौ श्रुतिश्चित्ते ॥

वेदाः षडङ्गसहितः ऋषयश्चाख्यमतपराः ।
 न्यायेन चाहं मीमांसा ऋषिं निर्यायते भुवम् ॥
 ऋषिज्ञाने तु जीवस्य परमात्मविचारयम् ।
 धर्मशास्त्रानुसारेण यवस्यादिनिर्दिष्टः ॥
 पुराणाख्यानानि तेनैव जायते सततं प्रिये ॥
 नृपानन्दपरो जीव आत्मसंरचयितृत्तकः ॥
 आधुर्वेदं धनुर्वेदं गान्धर्वं समभ्यसेत् ।
 आनुसन्धानतो देवि पूर्णज्ञानी च चाधकाः ॥
 मधुनेचुरसेनेय दुग्धादिफलशस्यकैः ।
 गन्धमाद्यादिना देवि ! वस्त्राक्षरणादिना ॥
 श्रव्यायां यनितारूपं पूजयेत्परात्मिकाम् ।
 चनितापूजने देवि ! शृङ्गारो रससाधनम् ॥
 पूजतं कर्मेकारणं पञ्चधा तत्प्रकीर्तितम् ।
 तत्सर्वं चाधवेदीरो देवी वन्द्याप्रियेतेव ॥
 पूजने नवधा भक्तौ रवोत्सावच जायते ।
 तदा योगं समभ्यस्य समाधिस्यो भवेद्भयतिः ॥
 अतएव महेष्टानं ! पुरेव कथितं मया ।
 अतुभूय रसान् सर्वान् पञ्चपञ्चाशतः प्रिये ॥
 विषये कर्मेकारणेषु निष्कामो भवति प्रिये ! ।
 निष्कामे षण्मासार्थं तेन लघ्वति देवता ॥
 देही देहं समाश्रित्य न च कर्म परित्यजेत् ।
 दिवां क्रियां समाधेयं देवीयाच्चादिकर्मणा ॥
 पूर्णज्ञानरसानन्दात् जीवन्मुक्तो भवेद्भुवम् ॥”
 इति वामकेश्वरतन्त्रे चतुःपञ्चाशत् पटलः ॥
 रसस्य परब्रह्मरूपत्वमयुक्तम् । यथा,—
 “रसो वै सः ।” इति श्रुतिः ॥ सत्यामन्त्रेऽपि ।
 “आपो प्योती रसोऽन्तं ब्रह्म ॥” अत्र ब्राह्मण-
 सत्त्वे ज्ञानाद्युधः ॥ “स एव ब्रह्मरूपी भर्गो रसः
 लघ्वृक्षौषधादिषु स्थावरैषु च स एव रस-
 रूपेण वसतीत्यर्थः । तथा च योगियात्र-
 वल्गाः ।
 “हृद्यौषधिहृद्यानां रसरूपेण तिष्ठति ॥”
 श्रीमद्भगवद्गीतायामपि ।
 “रसोऽहमस्मिन् कीर्तये ॥” इति ॥
 विष्णुः । (यथा, सुमाराख्ये २ पटले ।
 “ये नमोऽहं रसेषु च प्रणिहिताक्षरैव ते
 चातिताः ॥”)
 वीर्यम् । गुणः । रागः । (यथा,—
 “कविता कीमलवनिता
 रचयति रविकं रसेन मिलिता ।
 न यद्द दुर्लभं दृष्टे
 पतिता प्रतिपदमभा संश्रयमभा ॥”
 रत्नसूतः ॥)
 जवः । इत्यमरः । १ । १ । २२६ ॥ गन्दरसः ।
 (तत्प्राप्तो यथा,—
 “विद्वान् गोकः पिबन् कश्च पिबेत् वीर्यो रसो
 रसः ॥”)
 लक्षम् । (यथा, रसो १-१ । १८ ।
 “प्रधानामेव भूयर्थं च ताभ्यो वलिमयसीत् ।
 यद्विष्णुवत्तत्तत्तुमाष्टे हि रसं रविः ॥”)
 पारदः । इति नेदिनी । (“तत्र रसप्राधान्य-
 गात् ।

अल्पमात्रोपयोगित्वादस्यैव प्रसङ्गतः ।
 अथिप्रसारीयदायित्वादौषधेभ्योऽधिको रसः ॥
 साधेयु भेषजं सर्वमीरितं तत्त्ववेदिना ।
 असाधेयपि दातव्यो रसोऽन्तः श्रेष्ठ उच्यते ॥
 हतो हन्ति पराधाधिच्छिन्तो याधिवातकः ।
 वज्रः खेचरतां घत्ति कोऽन्यः सतात् क्रमाकरः ॥”
 अथ रसप्रणयमाह ।
 “रसेन्द्रः पारदः सतः सतराजस्य सतकः ।
 शिवतेजो रसः सप्त गामान्येवं रसस्य तु ॥”
 मतान्तरम् ।
 “शिववीजं रसः सतः पारदस्य रसेन्द्रकः ।
 एतानि रसगामानि तथान्यानि यथा शिवे ॥”
 यथा शिवे । इत्यनेन शिवप्रणयमात्रमपि रस-
 वाचकत्वम् ॥ ० ॥ अथ रसलक्षणम् ।
 “अन्तः सुनीलो वहिश्चाक्षुषो यो
 मध्याह्नस्य प्रतिमप्रकाशः ।
 शुक्लोऽथ धून्ः परिपालरञ्च
 चित्रो न योऽप्यो रसकर्मसिद्धौ ॥
 गान्धो वज्रो मनो वह्निश्चाक्षुषश्च विषं गिरिः ।
 अक्षराभिर्महादोषा निषर्गाः पारदे स्थिताः ॥
 ब्रह्मं कुलं तथा जायां दाहं वीर्यं नाशनम् ।
 मरणं जहतां स्फोटं कुम्भन्येत क्रमाश्रुताम् ॥
 तस्माद्रसस्य संशुद्धिं विदधाद्विधनां वरः ।
 शुद्धोऽयमन्तं साक्षादोपयुक्तो रसो विष्णुः ॥”
 “शतं पञ्चाशतं वापि पञ्चविंशद्वैव च ।
 पक्षेकं वा पक्षद्वैव पक्षाहं कर्षमेव च ॥
 कर्षांशुनो न कर्षयो रससंस्कार उत्तमः ।
 प्रयोगेषु च सर्वेषु यथाज्ञानं प्रकल्पयेत् ॥
 सुमेधश्चि विष्णुं परिपित्य कुम्यात्
 सन्ध्याकुमारौवट्कावंगण ।
 सुलीपपावायसतुद्वैवैजिन्
 दृष्टे च वेदाङ्गुलिगर्भमाने ॥
 सुतमस्यखे निजमन्त्रयुक्तां
 विधाय रसां स्थिरचारवृद्धिः ।
 अतन्यचित्तः शिवभक्तियुक्तः
 समाचरेत् कर्मैरसस्य तन्मयः ॥”
 “अचोरेभ्योऽथ चोरेभ्यो चोरचोरतरेभ्यश्च ।
 सर्वतः सर्वसर्वेभ्यो नमस्ते वदस्वभिभ्यः ॥”
 इति रसामन्तः ॥
 इति वैद्यकरसेन्द्रचारसंग्रहे चारणमारणाधि-
 कारे । विष्णुविविधतिरस्य पारदशब्देऽभिहिता ।
 शिराजसः । तत्प्राप्तो यथा,—
 “कपिनामा कपितेजं हन्निमं कपिपञ्चनः ।
 तुष्यन्तो सुकित्तकश्च पिबतिः चिह्नको रसः ॥”
 चिह्नत्वम् । तत्प्राप्तो यथा,—
 “रक्तं मर्कटशीर्षेण चिह्नं ददसो रसः ॥”
 इति वैद्यकरसमार्णायाम् ।)
 रसकः, पु, (रस+संज्ञायां क्त्वा) निष्काप-
 मायः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ०० ॥
 रसकपूर्वः, स्त्री, कर्पूररसः । रसकापूर इति
 भाषा । यथा, “तत्र पारदस्य संज्ञितं शोधनं
 कर्षयन् ।

सुहृद्वत्तमं कुम्यात् प्रत्येकं गैरिकं सुधीः ।
 द्रष्टुं खटिकां तद्वत् स्फुटिकां सिन्धुजम्ब च ॥
 बलीकचारणवयं भास्वरञ्जकञ्जिकाम् ।
 सन्नाख्यतानि संश्रयं वाचसा चापि शोधयेत् ॥
 खटिका खड्गी । स्फुटिका फिट्करी । सिन्धु-
 जम्ब संभवम् । बलीकं तण्डुला नृत् । पलीक
 वरउर । चारणवयं खारीणवय । भास्वरञ्जक-
 न्जिकाम् काविसमाटी ।
 एभिर्चूर्णैर्युतं सतं यावद्व्यामं विमर्दितम् ।
 तच्चूर्णसहितं सतं स्थालीमध्ये परिचिमेत् ॥
 तस्याः स्थाव्या सुखे स्थालीमपरां धारयेत्
 समाम् ।
 सवस्त्रजुष्टितन्त्राः सुद्वेदुभयोर्मन्त्रम् ॥
 संश्रोष्य सुद्वेदुभ्यो भूयः संश्रोष्य सुद्वेत् ।
 सन्ध्याविशोष्य सुद्रां तां स्थालीं सुद्रां विधारयेत् ॥
 अग्निं निरन्तरं दद्याद्वायवदिनचतुष्टयम् ।
 अङ्गारोपरि तद्व्यन्तं रसेद्व्यादादहर्निशम् ॥
 शृङ्गेरुहारयेद्व्यन्तभूते स्थालीगतं रसम् ।
 कर्पूरवत् सुविमलं गृहीयाद्गुणवत्तरम् ॥
 तं देवकुसुमचन्दनकलूरीकुङ्कुमैर्युक्तम् ।
 खादन् हरति फिरङ्गं याधिं सोपद्रवं सपदि ॥
 विन्दति वह्नेर्होमिं पुष्टिं वीर्यं बलं विपुलम् ।
 रमयति रमणीशतकं रसकर्पूरस्य सेवकः
 सततम् ॥”
 इति भावप्रकाशः ॥ ३ ॥
 अपि च ।
 “गैरिकतुरवीखटिकासैन्धवगुञ्जं रजं कुङ्कुम् ।
 प्रत्येकं दृष्टुं खटिकां भाषायास्त्रोपरि शतं स्थाप्यः ॥
 कुङ्कुममिदं तद्वत् देवा हृषीतदास्य प्रात-
 सुखी ।
 अथ तत्त्वन्मन्त्रां कृता तद्वत् कृताश्रुतो
 ज्यालः ॥
 अस्मिन्पट्टकप्रमितेद्वाग्भिरनुनातिदुर्बलसूतेः ।
 अग्निं क्रमेण दद्याद्गुणदृष्टितवर्गना द्विनिशम् ॥
 तद्वत् ततो यन्त्रवराद्युक्त्या कर्पूरवन्निमं सतम् ।
 व्यादाय काचकुम्भे निधाय नवसादरं दद्यात् ॥
 संमर्दं चाप काष्ठैरहर्निशसंमतेः पचैत् पचम् ।
 शुक्लोच्चमरकमर्थं वितस्त्रितुराङ्गुलायकाश्रुतः
 कर्षयं क्रमदहनं तद्वत् प्रज्वालयेन्मध्यम् ।
 शशिधवलसुपरिलयं सुखा संग्रह्य रसवेद-
 यन्नात् ॥
 बलं बलाहं वा गुह्येन जीर्येन रोगिणे दद्यात् ।
 दुग्धोदनसु प्रथं देयं तस्मै च तामलम् ॥
 हरति वमनं रोगं कर्पूरालो रसो श्यामः ॥
 फिरङ्गकरिन्देयरो सकलकुष्ठदायकलो-
 र्द्विखिलग्रविनाशकत् प्रयत्नमर्तपूर्तिप्रदः ।
 स्वयंपचमवर्णसुतु बलवृताश्रुतसंस्कारः
 समस्तगदतुहरी रसपतिः च कर्पूरकः ॥”
 यस्यान्तरम् ।
 “दृष्टुं मधु काचाय जगं गुह्यायुतो रसः ।
 मर्दयेत् नृप्यमर्दयेद्भिर्नैकं भाषयेत् पुनः ।
 भातो भक्तमामोवि शुद्धकर्पूरस्यभिः ॥

रसात

रसाभा

रसाय

“स्वतन्त्रो मे धितिवर्तिः शायमाना रसां
गता ॥”

“रसां रसातलं गता ॥” इति तट्टीकार्यां स्वाभि-
पादाः ॥ नदी । यथा, श्रमवेदे ११।१२।१२।

“यामी रसां घोदघोदः पिपिस्वयुः ॥”

“रसां नदीम् ॥” इति तट्टीकार्यां सायणः ॥

रसाखनः, पुं, (खनतीति । खन् विदारे + अच् ।
रसाया भूतेः खनः ।) कुपुटः । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥

रसाग्रजं, स्त्री, (रसानो अग्रजं रसस्य अग्रे
जायते इति वा । जन् + उः ।) रसाग्रजनम् ।
रात राजनिर्घण्टः ॥

रसाग्रजनं, स्त्री, (रसजातमग्रजनं इति मध्यपदलोपी
कर्मधारयः ।) रसजाताग्रजनविशेषः । रसवत्
इति भाषा ॥ तत्पण्यायः । रसगर्भम् २ तात्पर्य-
शैलम् ३ । इत्यमरः ॥ रसोद्भूतम् ४ रसाग्र-
जम् ५ लतकम् ६ बालभैषज्यम् ७ दाव्यो-
क्तायोद्भवम् ८ रसराजः ९ यव्याग्रजनम् १०
रसगर्भम् ११ आग्निसारम् १२ । अस्य गुणाः ।
“इमलम् । तिक्तलम् । चक्षुष्यलम् । मधुरत्वम् ।
कटुत्वम् । रक्तपित्तविषहर्हि हिक्कापसार-
नाशित्वम् ।

“रौत्याशु भायमानायां तन्किहन् रसाग्रजनम् ।
तदभाये तु कर्मणं दाव्योक्तायसमुद्भवम् ॥”

इति राजनिर्घण्टः ॥

अपि च ।

“दाव्योक्तायसमं श्रीरं पादं पला यथाघनम् ।

तदा रसाग्रजायं तन्निचयोः परमं हितम् ॥

रसाग्रजनं तात्पर्यशैलं रसगर्भं तात्पर्यम् ।

रसाग्रजनं कटु त्रैविध्यपित्तविकारशुन ।

उष्णं रसाग्रजनं तिक्तं हृदिनं व्रणदोषहन् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

रसाग्रजः, पुं, (रसेनाग्रजः युक्तः ।) आम्नातकः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (आम्नातकशब्देऽस्य
विवरणं ज्ञातव्यम् ॥)

रसातलं, स्त्री, (रसायाः तलं निम्नभागस्थलोक-
विशेषः ।) पाताकम् । इत्यमरः ॥ (यथा,
महाभारते १२ । ३७७ । ५६ ।

“यथाश्च वेदानसिद्धान् रसातलगतो हरिः ॥”

पाताकभेदः । यथा,—

“अतस्तं पित्तलक्ष्ये निरुद्धं तत्प्रातलम् ॥

महातलं सुगतं सप्तमं रसातलम् ॥

पाताकभेदाः सन्निव नामनः कौशिता अमी ।

तत्र पाताकभेदेकं दशयाजस्योपजनम् ॥”

इति शब्दमाणा ॥

(इदमपि पाताकभेदानां निवामस्थानम् ।

भषा च देवीभोगवते ॥ ८ । २० । ८—१२ ।

“गतीरधस्तात् विदरे रसातलमभावे ।

हेतेया निरुद्धं पित्तं दानवाद्यैः ॥

निवातकृष्णा नाम धिरुष्णप्रसाधिनः ।

साधिनो इति च प्रीतिः प्रयत्नीया उचि-
तम् ॥

महौजसश्चोत्पत्तौव महासाहसिनस्तथा ।

सकलेशस्य च हरेस्तेजसा हतविक्रमाः ॥

“विलेश्या इव सदा विवरे निवसन्ति हि ।

ये वै वाग्भिः सरमया शक्रदूया निरन्तरम् ॥

मन्त्रवर्णाभिरसुरास्ताडित्वा विभ्यति स ह ॥”

रसादानं, स्त्री, (रसानां आदानं ग्रहणम् ।) शोष-
णम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (रसाया दानम् ।)

भूमिरानच ॥

रसाधारः, पुं, (रसानां जलानां आधारः । रसां

पृथिवीं धरति स्वाकर्षणेनेति वा । धृ + अच् ।)

सूर्यः । इति शब्दरत्नावली ॥ रसस्थाधारश्च ॥

रसाधिकः, पुं, (रसाय खणादीनां द्रवीकरणाय

अधिकः प्रयत्नः ।) टङ्कणः । इति राज-
निर्घण्टः ॥ अधिकरश्च ॥

रसाधिका, स्त्री, (रसेन अधिका ।) काकोली-

द्राक्षा । इति राजनिर्घण्टः ॥

रसाभासः, पुं, (रस इव आभासते इति । आ +

भास् + अच् ।) अनौचित्यविशेषरसः । तस्य

लक्षणं यथा,—

“अनौचित्यप्रवृत्तत्वे आभासो रसभावयोः ।”

अनौचित्यस्यात्र रसानां भरतादिप्रणीतलक्ष-
णानां सामग्रीरहितत्वे सत्येकदेशयोगित्वोप

लक्षणपरं बोध्यम् । तच्च बालयुक्तस्यैक-
देशतो दर्शते । उपनायकसंस्थायां सुनिगुर-

पक्षीगतायाश्च । बहुनायकविषयायां रतौ

तथानुभयनिष्ठायां प्रतिनायकनिष्ठत्वे तद्वदधम-

पात्रतियगादिगते शृङ्गारे अनौचित्यम् । रौद्रे

गुल्मादिगतकोषे । शान्ते च हौननिष्ठे । गुल्मा-

द्यालम्बने हास्ये । व्रणवधादुत्थाहे । अधम-

पात्रगते तथा वीरे । उत्तमपात्रगतत्वे भयानके

श्रेयमेवमन्यत्र । तत्र रतेरुपनायकनिष्ठत्वे यथा

मम ।

“सामी सुगुप्तरो वनं घनामद बालाहमेकाकिनी

चौमीमाह्वयते तमालमलिनच्छायातमः—

सन्ततिः ।

तस्मै सुन्दर ! सुखं लब्धं ! सहसा वर्ततेति

गोप्या गिरः

श्रुत्वा तां परिभय ममथकलासक्तो हरिः

पातु वः ॥”

बहुनायकानिष्ठत्वे यथा,—

“कान्तास्त एव सुवनचित्तयेऽपि मन्ये

येषां हते सुतनु ! पापुुरयं कपोलः ।”

शत्रुभयनिष्ठत्वे यथा,—

मालतीभाषये नन्दनश्च मालव्याम् । पंचा-

दुभयनिष्ठत्वेऽपि प्रथममेकनिष्ठत्वे रतेराभासल-

सिति श्रीमन्नौघनकाराः । तत्रोदाहरणं यथा

रसायव्याम् । सागरिकाया अन्योऽन्यदर्शनात्

प्राक् पत्नराजे रतिः । प्रतिनायकनिष्ठत्वे यथा

इयमोषधे । इयमोषधे जलक्रीडावर्णने ।

अधमपात्रगतत्वे यथा,—

“अधमस्थानसुप्रवर्तते-

गिरिमल्लोदुसमाणि कापि भिन्नी ।

अवचित्य गिरौ पुरो निषसा

स्वकचानुक्तचयाश्चकार भर्ता ॥”

तियं गतत्वे यथा,—

“मल्लीमतल्लीषु वनान्तरं

वहन्तरे वल्लभमाह्वयन्ती ।

पञ्चदिपञ्ची कलनादभङ्गी

सङ्गीतमङ्गीकुरुते स भङ्गी ॥”

आदिशब्दात्तापसादयः । रौद्राभासो यथा,—

“रक्तोत्पुलकविशाललालनयनः कम्पितराङ्गो

सह-

स्मृत्ताकर्णमपेतभीर्धृतधनुर्बालो हरेः पश्यनः ।

आभातः कटुकोक्तिभिः खमसकृदोत्क्रिमं

कीर्षयन्

अंसास्फोटपटुयुधिष्ठिरमसौ हनुं प्रविष्टो-

रञ्जुनः ॥”

भयानकाभासो यथा,—

“अशक्नुवन् सोऽमभीरुलोचनः

सहस्ररश्मिरिव यस्य दर्शनम् ।

प्रविश्य हेमाद्रिगुह्याह्वान्तरं

निनाय विभ्यद्विदसानि कौशिकः ॥”

स्त्रीनौचविषयमेव हि भयं रसप्रवृत्तिः । एव-

मन्यत्र । इति साहित्यदर्पणे ३ परिच्छेदः ॥

रसान्तं, स्त्री, (रसान्तकोऽन्तो यत्र ।) वृक्षान्तम् ।

इति राजनिर्घण्टः ॥ चुक्रम् । इति भावप्रकाशः ॥

रसान्तः, पुं, (रसेन सह अन्तो यत्र ।) अन्तर्वेत्तः ।

इति राजनिर्घण्टः ॥

रसायकः, पुं, (रसं रसत्वमयति प्राप्नोति इति ।

अय + क्त्वाल् ।) ढण्विशेषः । इति शब्द-

चन्द्रिका ॥

रसायनं, स्त्री, कटिः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (रसो

दुग्धं अयनं स्रलं यस्येति ।) तक्रम् । इति हेम-

चन्द्रः ॥ विषम् । (रसा रसरक्तादय इत्यन्तं

प्राप्यन्ते अनेनेति । इ + क्युट् ।) च्वरायाधि-

नाशकौषधम् । इति मेदिनी ॥ (यथा, माघे ।

२ । ६३ ।

“षाड्गुण्यसुपयुञ्जीत शक्रपेचं रसायनम् ।

भवन्त्यस्यैवमङ्गानि स्यान्नि वलवन्ति च ॥”

“न स्तनं विना कान्तं न कान्तेन विना रसः ।

स्तुतकान्तसमायोगात् रसायनसुखीरितम् ॥”

इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥

अथ रसायनाधिकारः । तत्र रसायनस्य

लक्षणमाह ।

“यच्चरायाधिविध्वंसि वयसस्तम्भकस्तथा ।

चक्षुष्यं दृष्टं दृष्टं भेषजं तदुरसायनम् ॥”

रसायनस्य फलमाह ।

“दीर्घमायुः स्तुतीर्मेधामारोग्यं तरुणं वयः ।

देहेन्द्रियवर्णं कान्तिं नरो विन्देद्रसायनात् ॥”

तद्विधिमाह ।

“पूर्वे वयसि मध्ये वा मनुष्यस्य रसायनम् ।

प्रयुञ्जीत भिषक् प्राक्तः त्रिगुणशुद्धतनोः सदा ॥

गाविशुद्धशरीरस्य युक्तौ रासायनो विधिः ।

न भाति वासवि शिष्टे रङ्गयोग इवाहितः ॥”

अथ तदुदाहरणानि ।

“शीतोदकं पयः क्षौद्रं घृतमेकैकशो हिशः ।
त्रिशः समस्तमधवा प्राक् पीतं स्थापयेद्दृष्टः ॥
मखकपर्णः स्वरसः प्रभाते
प्रयोष्य यष्टीमधुकस्य चूर्णम् ।
रसो गुडुच्यास्तु समस्तपुष्पः
कल्कः प्रयोष्यः खलु शस्तपुष्पाः ॥
आयुःप्रदान्यामयनाशनानि
वलाग्निवर्णस्वरवर्णनानि ।
मेथानि चैतानि रसायनानि
मेथा विधेयेषु च शस्तपुष्पाः ॥”

मखकपर्णो ब्राह्मी । वरभी इति लोके । तदस्मात्
मञ्जिष्ठापि ग्राह्या । तस्या अपि रसायनत्वात् ।
“माक्षिकेण तुगाचीया पिप्पल्या लवणेन च ।
त्रिफला सितया वापि युक्ता सिद्धं रसायनम् ॥
सिन्धुशर्करासुखीकणामधुगुडैः क्रमात् ।
वर्षादिव्वभया प्राश्या रसायनगुणेष्विषया ॥

पुनर्नवस्यार्हपलं नवस्य
प्रिष्टं पिवेद्यः पयसार्हमासम् ।
मासत्रयं तत्त्रिगुणं समां वा
जीर्णोऽपि भूयः स पुनर्नवः स्यात् ॥
ये मासमेकं स्वरसं पिवन्ति
दिने दिने भृङ्गरजःसत्तुल्यम् ।
क्षीराग्निनक्षी वलवीर्ययुक्ताः
समाश्रुतं जीवनमाप्नुवन्ति ॥
शतावरी सृष्टितिका गुडुची
सहस्रिकर्णा सहतालमूली ।
एतानि कृत्वा समभागयुक्ता-
न्यायेन किंवा सधुनावलिह्यात् ॥
जराशकादलुविमुक्तदेहो
भवेन्नरो वीर्यवलादिमुक्तः ।
विभाति देवप्रतिमः स निजं
प्रभामयो भूरिविहङ्गवृद्धिः ॥
पीताम्बगन्धा पयसार्हमासं
घृतेन तेनेन सुखाम्बुना वा ।
वीर्यस्य पुष्टिं वपुषो विधत्ते
बाणस्य शस्यस्य यथामुद्रिष्टि
अयःपलं गुग्गुलुरत्र धोष्यः
पलत्रयं शोधपलानि पञ्च ।
पलानि चाष्टौ त्रिफलारजश्च
कर्षं लिङ्गं यात्यमरत्वमेव ॥”

लोहगुग्गुलुः ।

“न केवलं दीर्घमिच्छापुरश्चते
रसायनं यो विविधं निधेयते ।
गतिं स देवर्षिनिधेयितं शुभां
प्रपद्यते ब्रह्म तथैव चाचयम् ॥”

इति रसायनाधिकारे भावप्रकाशः ॥
(तथा च ।

“लाभोपायोद्दिशस्तानां रसादीनां रसायनम् ।
पूर्वं वयसि मध्ये वा तत् प्रयोष्यं जितात्मनः ।
स्निग्धस्य सुतरक्तस्य विशुद्धस्य च सर्वथा ॥
नाविशुद्धं शरीरे हि युक्तो रसायनो विधिः ।

वाजीकरो वा मलिने वस्त्रे रज्ज् इवाफलः ॥”
“रसायनानां द्विविधं प्रयोगान्वयो विदुः ।
कुटीप्रावेशिकं सुखं वातातपिकमन्यथा ॥
निन्वाते निर्भये हर्ष्यं प्राप्नोपकरणे पुरे ।
दिशुदीप्तां शुभे देशे त्रिगर्भां सप्तलोचनाम् ॥
धूमातपरनोबालस्त्रीमूर्खादविलङ्घिताम् ।
सज्जवेद्योपकरणां सुगृहां कारयेत् कुटीम् ॥
अथ पुण्येऽङ्गि संपूज्य पूज्यांकां प्रविशेच्छुचिः ।
तत्र संशोधनेः शुद्धः सुखो ज्ञातव्यः पुनः ॥
ब्रह्मचारी धृतियुतः अर्धधानो जितेन्द्रियः ।
दानशीलदयासत्यव्रतधर्मपरायणः ॥
देवताशुस्तनो युक्तो युक्तस्वप्नप्रणागरः ।
प्रियोपधः पेशलवाक् प्रारभेत रसायनम् ॥
हरीतकीमामलकं सैन्धवं नागरं वचाम् ।
हरिद्रां पिप्पलीं वैष्णवं गुडुघोण्याम्बुना पिवेत् ॥
सिन्धुः क्षिप्रो नरः पूर्व्वं तेन साधु विरिच्यते ।
ततः शुद्धशरीराय हतसंसर्जनाय च ॥
चिरान्नं पञ्चरात्रं वा सप्ताहं वा हतान्वितम् ।
दद्याद्यावकमःशुद्धिः पुराणशक्ततोऽथ वा ॥
इत्यं संस्कृतकोष्ठस्य रसायनसुपाहरेण ।
यस्य यद्यौगिकं पश्येत् सर्वमाख्येयं सात्प्र-
वित् ॥”

“कुटीप्रावेशः खनिगां परिच्छेदयतां हितः ।
अतोऽन्यथा तु चे तेषां सत्यमायतिकोविधिः ॥
वातातपसहायोगा वस्यन्तेऽनो विप्रयतः ।
सुखोपचारा भंशेऽपि ये न देहस्यबाधकाः ॥”
इत्युत्तरस्थानीयवागभटे ६६ अध्याये ॥
विशेषस्तु तस्मिन् अध्याये ज्ञातव्यः ॥ ॥ रसः
पारदः लक्ष्मणा तज्यातीय-हरितालादिकश्च
अयनं आश्रय उपायो वा यस्य तत् । खर्जादि-
करणम् ।

अथरसायने ईश्वर उवाच ।
“गोमूत्रं हरितालञ्च गन्धकञ्च मनःशिलान् ।
समं समं गृहीत्वा तु यावत् शुष्यति पेषयेत् ॥
एकादशदिनं यावत् यत्नेन रचयेत् शुचिः ।
मन्त्रेण धूपदीपादिनैवेद्यैर्दुग्धमिश्रितैः ॥
मन्त्रस्तु ॐ हरिहराय रसायनं सिद्धिं कुरुकुरु
खाद्या । अयुतगणेन सिद्धिः ।
तद्वटो गोलकं कृत्वा वस्त्रेणावेष्टयेत् पुनः ।
नृत्तिकां लेपयेत्तस्य च्छायाशुष्कन्तु कारयेत् ॥
गर्ते कुण्डे विनिविष्टे पलाशकाष्ठवद्भिना ।
ज्वालेयदेष्टयामन्तु नान्यथा शङ्करोदितम् ॥
तद्गन्धं जायते सिद्धिर्ब्रह्म सिद्धिसमाकुलम् ।
ताम्रपात्रे अग्निमध्ये विन्दुमात्रं नियच्छति ॥
तत्तृणान्जायते खर्षं नान्यथा शङ्करोदितम् ।
दातव्यं गुरुभक्त्या न दद्याद्दुष्टमानसं ।
सिद्धपौष्टं भवेत्सिद्धिर्गोपनीयलक्षणपदैः ॥
यस्मै कस्य न दातव्यं दातव्यं शिवभक्तने ।
अग्निसुखं हिजातीनां पांचिकानां विशेषतः ॥
गोप्यं गोप्यं महागोप्यं देवानामपि दुर्लभम् ॥”

प्रकारान्तरम् ।
“आनीय बहुयत्नेन समस्तं तोलकयम् ।

वसुराजं शिवपदां जायाविश्वसमान्वतम् ॥
दीर्घत्रयसाष्टशतं प्रजपेत् समलोपरि ।
अश्वीतिलोकमानं क्षणधनुस्तद्वचम् ॥
दुग्धमानीय यत्नेन चाष्टोत्तरशतं जपेत् ।
वस्तुयुक्तेन सूत्रेण दुग्धमध्ये विनिविष्टेन ॥
उत्तापं ज्वालेयद्दीमान् मन्दमन्देन वज्रिना ।
रिपुर्ददार्हपर्यन्तमहंशोयं भवेद्यदि ॥
तदेवोत्तोष्य तद्वत् दुग्धं तोये विनिविष्टेन ॥”
ततः परीक्षा कर्तव्या ।
“निर्धर्मं पावकं प्रत्यं दृष्ट्वा उत्थाप्य यत्नतः ।
तत्रैव प्रजपेत्तन्मन्त्रं सर्वव्ययमात्मकम् ॥
मार्हेन तोलकं तान्नं दृष्ट्वा उत्थाप्य यत्नतः ।
शुद्धाप्रमाणं तद्वत् सत्तं सत्तं हि शृद्धिः । ।
रौप्यं भवति तद्वत् नान्यथा शङ्करोदितम् ॥”

प्रकारान्तरम् ।
“क्षणावपेमेकं गृहीत्वा तस्य मुखे शिववीर्यं पूर-
यित्वा सूर्यस्य सूर्यं गुदश्च वृत्ता नूनगण्डस्तु-
खालीमध्ये संस्थाप्य स्थानीमुखं दद्यादिना
संलिप्य निर्जनस्थाने प्रातरारभ्य पुनःप्रात-
र्यावन वज्रिना ज्वाले दद्यात् । ततः शुभच्छने
स्थानीमुखगुदस्थं सर्पभक्त विद्याय शिववीर्यं
गृहीयात् । ततस्त्वोत्तमसितं तान्नं गालयित्वा
तस्मिन् गालितनाभौ रक्तिकमात्रं तत् शिववीर्यं
दद्यात् तेन ननक्षणादेव तन्नाभं सर्वार्थभूतम् ।
आदौ शिवाचमं क्षणा यष्टुः प्रयोग एव
कर्तव्यः ॥” इति रसायनयन्त्रे ईश्वररसायन-
संवादे रसायनं नाम त्रयोदशः पटलः ॥

रसायनः, पुं, गरुडः । विद्वज्जः । इति मेदिनी ॥
रसायनफला, स्त्री, (रसायनेन फलति या ।
फल + अच् । टाप् ।) हरीतकी । इति
• त्रिकाशेषः ॥

रसायनश्रेष्ठः, पुं, (रसायनेष्ट श्रेष्ठः ।) पारदः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

रसायनी, स्त्री, (रसायनं तैलादीन् अयतं
प्राप्नोतीति । अय + ल्युः । ङीष् ।) गुडुची ।
काकमाची । महाकरुणः । गोरक्षदुग्धा ।
मांसच्छेदा । इति राजनिर्घण्टः ॥ (मञ्जिष्ठा ।
अस्याः पर्यायो यथा,—

“मञ्जिष्ठा विकसा जिह्वी समञ्जा कालमेषिका ।
मखकपर्णो भक्षीरी भक्षी योजनवहापि ॥
रसायन्यदणा काला रक्ताङ्गी रक्तयष्टिका ।
भक्षीतकी च गण्डीरी मञ्जुषा वस्त्ररक्षिणी ॥”
इति गावयकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

रसालं, स्त्री, (रसं आलातीति । आ + ला +
कः ।) सिद्धकम् । वीलम् । इति मेदिनी ॥
रसालः, पुं, (रसं आलाति यद्वाति । आ + ला +
कः ।) इक्षुः । आम्रः । दलमरः ॥ (यथा,
साष्टिलदपेक्षं १० परिच्छेदे अतिशयोक्त्याश्रितः ।
“प्रागेव हरिणाक्षीणां विचतुल्लङ्घिकाकुलम् ।
पाश्चादुल्लङ्घनकुलरसायनकुलस्थितः ॥”)
पनसः । इति शब्दरत्नावली ॥ कुम्भरत्नम् ॥
गोधूमः । पुष्पकनामेषुः । इति राजनिर्घण्टः ॥

रसास्वा

रसोत्त

रसोन

रसास्वा, स्त्री, (रसेन आस्वा ।) नाट्ये । इति
शब्दचन्द्रिका ॥

रसात्ता, स्त्री, (रसान् आलातीति । आ + ला
+ कः । टाप् ।) रसना । दूष्योः । विदारोः । इति
मेदिनी ॥ दाक्षा । इति शब्दरत्नावली ॥ शिख-
रिणी । तत्पठ्यायः । मार्जिता २ । इत्यमरः ॥
तस्याः करणप्रकारो यथा,—

“आदौ मादिप्रमथमनुरहितं दध्यादकं शर्करां
शुभां प्रस्युगोष्मितां शुचिपटे किञ्चिच्च

कश्चित् चिपेत् ।

दुग्धेनादधनेन स्नयनवस्त्रालां दृढं सावये-
देलावीचलवङ्गचन्द्रमरिचैर्योग्यैश्च तदुद्योजयेत् ॥

भीमेन प्रियभोजनेन रचिता नाम्ना रसाला

स्वयं

श्रीकण्ठेन पुरा पुनःपुनरियं प्रीत्या समा-

स्वादिता ।

एषा येन वसन्तवर्जितदिने सेव्या परं नित्यश-
क्तस्य स्यादतिवीर्यवृद्धिरनिशं सर्वेन्द्रियाणां
बलम् ॥

श्रीशे तथा शरदि ये रविशोषिताङ्गा

ये च प्रमत्तवनिनासुरतातिखिन्नाः ।

ये चापि मार्गपरिचर्पणशीर्षगाच्च-

क्षेयामियं वपुषि पीयूषमाशु कुर्वन्त ।

रसाला शुक्रला बल्या रोचनी यातपित्तजित् ।

दीपनी दृढशी चिग्धा मधुरा शिशिरा सरा ।

रक्तपित्तं तृषां दाहं प्रतिश्यायं विनाशयेत् ॥”

इति राजनिर्घण्टः ॥

अपि च ।

“श्रीशोऽङ्गकमीषद्वयमधुरं खण्डस्य चन्द्रमुतेः
पस्त्रं धौदपलस्य पक्ष द्रविणः सुष्ठुप्राश्रुतुर्माप-

कान् ।

गन्तामागचतुष्टयं मरिचनः कर्णं लघुं तथा

शृत्वा शुकपटे शनैः करतलेनोष्णाय विस्त्रा-

पयेत् ॥

वृद्धाष्टे वृत्तानाभिचन्दनरसदृष्टेऽगुरुद्विपिते

कर्पूरेण सुगन्धितं तदस्त्रिं संलोच्य संस्थाप-

येत् ॥

रसार्धं मयूरेष्वरेण रचिता शोभा रसाला

स्वयं

भोक्तुर्मगधदोषां सुखकारी कान्तेषु नित्यं

प्रिया ॥”

रान भावप्रकाशः ॥

रसागिष्ठा, स्त्री, शीर्षनाला । इति शब्दचन्द्रिका ॥

वापुषिषा इति भाषा ॥

रसागो, स्त्री, (रसान् आनाति या । आ +

गा + कः । कौप् ।) पुष्टकेशुः । इति राज-

निर्घण्टः ॥

रसास्वाया, स्त्री, पलाशोचना । इति राज-

निर्घण्टः ॥

रसास्वादा, पुं, (रसस्य आस्वादः ।) लसक-

पलकप्रमथमापि चित्तवृत्तेः सविकल्पा-

न्यासादनम् । एषास्वास्वादादने सवि-

कल्पानन्दास्वादनं वा । इति वेदान्तसारः ॥४॥

“चतुर्षु विभ्रमाद्य अखण्डेति । उक्तसविकल्पक-

समाधौर्नष्टे द्वितीयः शब्दाननुविद्विष्टपुटी-

विश्लेषस्तस्मिन् य आनन्दो वाच्यशब्दादि-

विषयप्रपञ्चभारत्यागप्रयुक्तो ननु चैतन्यप्रयुक्तः ।

यथा निधिप्रपञ्चप्रपञ्चस्य निधिपरि-

पालकभूतप्रतादावृतस्य निधिप्राप्तेः अभावेऽपि

भूतादनिष्टनिष्ठमिच्छामात्रेण कोऽपि महानानन्दो

भवति तथा सविकल्पकसमाधावखण्डवत्खनव-

लमनेन नित्यानन्दरसास्वादानाभावेऽपि अनिष्ट-

वाच्यप्रपञ्चनिष्ठचित्तव्यानन्दं सविकल्पकरूपं

ब्रह्मानन्दसमेध स्वादयति तद्रसास्वादनमित्यर्थः ।

लक्षणांतरमाह समाधीत्यादि । निर्विकल्पक-

समाधारमन्त्राणे अशुभूय मानसविकल्प-

कानन्दत्यागासदृष्टतया पुनस्तस्यैवास्वादनं

रसास्वाद इत्यर्थः ॥” इति सुबोधन्याख्या

तट्टीका ॥

रसास्वादी, [न] पुं, (रसं मधु आस्वादयितुं

शीलमस्य । आ + स्वाद् + णिनिः ।) अमरः ।

इति शब्दमाला ॥ रसास्वादविश्लेषे, वि ॥

रसाङ्गः, पुं, (रसः आङ्गा आख्या यस्य ।)

सरलद्रवः । इति रत्नमाला ॥

रसिकः, पुं, (रसोऽभ्यस्यन्नेति वा । रस् + ठन् ।)

सारसपक्षी । इति राजनिर्घण्टः ॥ सुरङ्गः ।

दक्षी । इति सारसतः ॥ सरसे, वि । इति

मेदिनी ॥ (यथा, भागवते । १ । १ । ३ ।

“पिवत भागवतं रसमालयं

सुहृदो रसिका भुवि भावकाः ॥”)

रसिका, स्त्री, (रसिक + टाप् ।) रसाला ।

इत्यमरः । इति मेदिनी ॥ काशी । रसना । इति

विष्णुः ॥

रसिकेश्वरः, पुं, (रसिकानां रसज्ञानामीश्वरः ।)

श्रीकण्ठः । यथा,—

“वृन्दावनान्तरे रम्ये रासोत्सवसत्तत्सुकम् ।

रासमण्डलमध्यस्थं नमामि रसिकेश्वरम् ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते गणपतिखण्डे ३२ अध्यायः ॥

(रसिकेश्वरश्च ॥)

रसितं, स्त्री, (रस शब्दे + भावे क्तः ।) मेघ-

निर्घोषः । इत्यमरः ॥ दतम् । खर्जादिस्त्रिचिती,

वि । इति मेदिनी ॥

रसुनः, पुं, (रस + उन्नन् ।) लशुनः । इति शब्द-

चन्द्रिका ॥ (विवरणमस्य रसोनशब्दे ज्ञातव्यम् ॥)

रसेन्द्रः, पुं, (रसानां धातुरस्यानामिन्द्रः श्रेष्ठः ।)

पारदः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, भाव-

प्रकाशे । १ । १ ।

“अगाधो यो भवेदोगो यस्य नास्ति चिकित्-

सितम् ।

रसेन्द्रो यन्नितं रोगं नरकुक्षरवाजिनाम् ॥”

अस्य पर्यायादिकं रसशब्दे द्रष्टव्यम् ॥)

रसोपमः, पुं, (रसेण उपमः । यदा, रसः

उपमोऽस्य ।) सुहृः । इति राजनिर्घण्टः ॥

श्रीकृष्णश्च ॥

रसोद्भवः, स्त्री, (रसात् पारदधातोः उद्भवतीति ।

उत् + भू + अच् ।) द्रिक्कुलम् । इति राज-

निर्घण्टः ॥ रसजाते, वि ॥

रसोनः, पुं, (रसेनैकेनोः ।) रसुनः । इति राज-

निर्घण्टः ॥ (तस्योत्पत्तिर्यथा,—

“राहोरग्यतचौर्ध्वेण लूनात् ये पतिता गतात् ।

अग्न्यस्य कणा भूमौ ते रसोनत्वमागताः ॥

द्विजा नाशन्ति तमती देवदेहसमुद्भवम् ।

साक्षादग्न्यतसम्भूतेर्गाम्भीः सरसायनम् ॥”

इति वाभटे उत्तरस्थाने ३६ अध्यायः ॥

“अथ वीर्यं च वक्ष्यामि रसोनस्य मह्यमते ।

रसे च पञ्चभिर्भुक्तो रसोनस्तेन वर्जितः ॥”

“दध्ना वातादिशमनो रसोनो विहितो बुधैः ।

जाङ्गलानि रसान्धे भोजनार्थे प्रदापयेत् ॥”

इति हारीते कल्पस्थाने तृतीयेऽध्याये ॥

अथास्यगुणाः ।

“रसोनो दृढश्चो दृढ्यः क्षिप्रोष्णः पाचनः

सरः ।

रसे पाके च कटुकक्षीणो मधुरको मतः ॥

भयसन्धानक्षतकण्ठो गुरुः पित्तासदृहिदः ।

बलवर्णकरो मेधाहितो नेत्रो रसायनः ॥”

इति च भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

अन्यदिवरणमस्य रसोनकशब्दे लशुनशब्दे च

द्रष्टव्यम् ॥)

रसोनकः, पुं, (रसोन + खाधे कन् ।) रसुनः ।

तत्पठ्यायः ।

“लशुनस्तु रसोनः स्यादुग्रगन्धो महौषधम् ।

अरिष्टो स्नेहकन्दश्च यवनश्चो रसोनकः ॥”

तस्योत्पत्तिर्यथा,—

“यदाग्न्यतं वैनेतेयो जहार सुरसत्तमात् ।

तदा ततोऽपतद्विन्दुः सुरसोनोऽभवद्भुवि ॥

पञ्चभिश्च रसेर्भुक्तो रसेगान्धेन वर्जितः ।

तस्माद्रसोन इत्युक्तो द्रव्याणां गुणवेदिभिः ॥”

अस्यावयवगुणाः ।

“कटुकश्चापि मूलेषु तिक्तः पत्रेषु संस्थितः ।

गात्रे कषाय उद्दिष्टो नाजाने लवणः स्मृतः ।

वीचे तु मधुरः प्रोक्तो रसस्तद्गुणवेदिभिः ॥”

अस्य भक्षणगुणाः ।

“रसोनो दृढश्चो दृढ्यो क्षिप्रोष्णः पाचनः सरः ।

रसे पाके च कटुकक्षीणो मधुरको मतः ॥

भयसन्धानक्षत कण्ठो गुरुः पित्तासदृहिदः ।

बलवर्णकरो मेधाहितो नेत्रो रसायनः ॥

दृढोर्गर्भोर्गञ्जरकुक्षिमुल-

विवन्धगुल्माराचिकासशोफान् ।

दुर्गामकुष्ठानलसादनान्-

समीरकान्वायकफाश्च हन्ति ॥

मयं मां च तथास्त्रिपित्तं लशुनसंविनाम् ॥

यायाममातपं रोगमतिनीरपयो गुरुम् ।

रसोनमग्रं पुण्यं स्वयं देतमिरन्तरम् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

(गयास्यान्या तेष्वतिर्यथा,—

“अग्रममने जातः सरासुरयक्षो महान् ।

जहार वेनतेयश्च चक्षुना त्रिदिवं गतः ॥
संग्रामश्रमसम्प्राप्ति श्रमवेगप्रधाविते ।
आच्छेदं वैकुण्ठं प्राप्ते श्रुता ह्यन्तविन्दवः ॥
सकृत् सन्दूषितं देहे पतितास्तत्र संस्थिताः ।
तस्मात् कालवशाज्जातं दुर्भिक्षं द्वादशाब्धि-
कम् ॥
विशुष्काः कानने सर्वा दृक्काण्डप्रतापिताः ।
तस्माच्च काननं सर्वे प्रकृष्टं गहनं गताः ॥
तेषां मध्ये जरायुस्तो गतिहीनोऽतिजर्जरः ।
सयष्टिः सरणिचक्षुः शीर्षदन्तावलीमुखः ॥
सयक्तस्थैः क्षुधापन्नेः ऋषिभिस्तत्र विभ्रतः ।
सोऽपि क्षुधातुरः सर्वा पयंत्युर्वरां महीम् ॥
कुत्रचित् पुण्ययोगेन दृष्टवान् विटपान् शुभान् ।
नीलशैवालसङ्काशान् प्राङ्गलान् बहुलान्
भुवि ।
क्षुधासंपीडनेनापि भुक्तवान् साङ्गलानपि ॥
यस्मात्सानन्तरे शुष्कान् विटपान् तदनन्तरम् ।
भुक्तवान् कन्दकान् सोऽपि मासमेकं तथा
ऋषिः ॥
पश्चात् भुमिचे सञ्जाते सर्वे चैकत्र संस्थिताः ।
सोऽपि दृष्टो युवा भूत्वा गतस्तत्र च यत्र ते ॥
तं दृष्ट्वा विस्मयापन्नाः पप्रच्छुः किं कृतं त्वया ।
नोक्तवान् सोऽपि किञ्चित् यथा तैः श्रापित-
स्ततः ॥
यत्तया खादितं द्रव्यं तदभक्ष्यं द्विजातिभिः ।
दुर्गन्धमपि चित्रश्च तस्माज्जातं रसोनकम् ॥
“तेन रसोनकं नाम विख्यातं भुवनत्रये ।
कुक्कुटाखनिभं ग्रीष्मे शीर्षपर्यं समुद्धरेत् ॥
बहु पृष्ठे सुनिर्गन्धं धारयेत्तन्महामते ।
दोषान्निर्दोषनात्तेन म्रियते दीर्घ्यते भुवि ॥
वर्षासु शिशिरे चैव कारयेन्मात्रया युतम् ।
रामदं जीरके दे च अजमोदाकटुत्रयम् ॥
घनसौवर्चलोपेतं वातरोगे विशेषतः ।
मातुलुङ्गरसेनापि शूलानाहं प्रकीर्तितः ॥”
इति हारीते कल्पस्थाने तृतीयेऽध्याये ॥
अस्यान्यत् द्विजाभक्ष्यत्वकारणादिकं रसोनशब्दे
द्रव्यम् ॥
रसोपलं, स्त्री, (रसवत् पारद इव उपलम् ।)
मौक्तिकम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
रसं, स्त्री, (रस + “लपिषुषिरसिभ्यः कित् ।”
उणा० ३ । १२ । इति नप्रत्ययः ।) द्रव्यम् ।
इति सिद्धान्तकौमुदासुणादिह्रस्विः ॥
रसं, स्त्री, (रसात् भुक्तानादिपरिपाकात् आगत-
मिति । रस + यत् ।) रक्तम् । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥ (यथा, महाभारते । १४।५।३२।
“यन्नेव गन्धिनो रसं नरूपं सर्षपशब्दवत् ॥”
रसवृत्ते, त्रि । यथा, भगवद्गीतायाम् । १७ । १८।
“रस्याः स्निग्धाः स्थिरा हृद्या आहाराः
सात्त्विकप्रियाः ॥”
रस्या, स्त्री, (रसाय हृता । रस् + यत् । टाप् ।)
राक्षा । (अस्याः पर्यायो यथा,—
“राक्षा युक्तरसा रस्या सुवहा रसना रसा ।

रलापर्यो च सुरसा सुगन्धा श्रेयसी तथा ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
पाठा । इति राजनिर्घण्टः ॥
रंह, तु क गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्त
चुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) रंहयति रंहा-
पयति । इति दुर्गादासः ॥
रंहः, [स्] स्त्री, (रम + “रमेच्च ।” उणा०
४ । २१३ । इति असुन् हुमागमश्च । “अष्टि
रहिभ्यामसुन् इत्यहो रंह इति धातुप्रदीपः ।”
इत्युज्ज्वलः ।) वेगः । तत्पर्यायः । तरः २
रयः ३ स्वदः ४ यवः ५ । इत्यमरः ॥ रंघः ६
यवनः ७ । इति तट्टीका ॥ (यथा, रघुः ।
२ । ३४ ।
“न पादपोन्मूलनशक्ति रंहः
श्लोचये नृच्छति मारुतस्य ॥”
रह, त्यजि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
सक०-सेट् ।) रहति सुखं दीनः । इति दुर्गा-
दासः ॥
रह, इ ड गत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
आत्म०-सक०-सेट् ।) इ, रंहत । इति दुर्गा-
दासः ॥
रह, तु क त्यागे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्त
चुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) रहयति शोकं
धीरः । इति दुर्गादासः ॥
रहः, [स्] स्त्री, (रमन्तेऽस्तुन् । रह + “देशे ह
च ।” उणा० ४ । २१४ । इति असुन्प्रत्ययः ।
हकारस्यान्तादेशः । “रह त्यागे अस्मादसुनि
रह इति धातुप्रदीपः ।” इत्युज्ज्वलः ।)
निर्जनम् । तत्पर्यायः । विविक्तः २ विचनः ३
हृन्नः ४ निःशलाकः ५ रहः ६ उपांशुः ७
इत्यमरः ॥ (यथा, रघुः । ३ । ३ ।
“तदाननं नृत्सुरभि चितोश्चरः
रहस्युपाग्राय न हप्रिमावयो ॥”
तत्त्वम् । रतिः । गुह्यम् । इति मेदिनी ॥
रहः, [स्] य, विजनम् । इत्यमरः ॥
“रहो निधुवनेऽपि स्याद्रहो गुह्ये ननुसकम् ॥”
इति रभसश्च ॥
“देशादन्यत्र रहोऽयं शब्दान्तरं वाञ्छितं सुरत-
वाचकम् ॥” इत्युज्ज्वलः । ४ । २१४ ॥
रहस्यं, त्रि, (रहसि भवम् । रहस् + दिगादि-
त्वात् यत् । इत्युज्ज्वलः । ४ । २१४ ।) गोप-
नीयम् । रहसि भवम् । इति मेदिनी अमरश्च ॥
रहस्यरोमस्पर्शनिषेधो यथा,—
“न-सर्पशस्त्रैः क्रोडेते खानि खानि न संस्पृशेत् ।
रोसाणि च रहस्यानि नाशियेन सदा ब्रजेत् ॥”
इति कौर्म्ये १५ अध्यायः ॥
रहस्या, स्त्री, (रहस्य + टाप् ।) नदीभेदः ।
इति मेदिनी ॥ (यथा, महाभारते । ६।६।१८।
“रहस्यां शतकुन्मां च सरयू च नरेश्वर ! ॥”
राक्षा । पाठा । इति राजनिर्घण्टः ॥
रहितं, त्रि, (रह + क्तः ।) वर्जितम् । यथा,—
“जातस्तकमादौ च अन्ये च नृत्सुनकम् ।

गुरोस्तद्रहितं कृत्वा जपकर्म समाचरेत् ॥”
इति तन्त्रसारः ॥
अपि च ।
“दिग्भोऽब्ध्याभिरहितो जन्मर्षाणां भण-
पितः ।
भं भवेदब्धेश्चोच्चयोगेऽप्येवं विचिन्तयेत् ॥”
इति जातकपद्धतिः ॥
रा ल दाने । ग्रहणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(अदा०-पर०-सक०-अनिट् ।) ल, राति ।
इति दुर्गादासः ।
राः, स्त्री, (रा + सम्प्रदादित्वात् किप् ।) विभ्रमः ।
दानम् । इत्येकाक्षरकोयः ॥ काश्चनम् । इति
शब्दरत्नावली ॥
राः, [रे] पुं, (रा दाने + “राते डैः ।” उणा०
२ । ६६ । इति डैः ।) धनम् । (यथा, भाग-
वते । ३ । २५ । ३८ ।
“आत्मानमन वे चेह वे रायः पशवो
गृहाः ॥”)
सर्णम् । इत्यमरः ॥ शब्दः । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ (स्त्री, श्रीः । यथा, ऋग्वेदे । १० ।
१११ । ७ ।
“स चन्तयदुवसः सूर्येण चित्रामस्य केतवो
रामविन्दन् ॥”
“चित्रां नानावर्णां रां रायं श्रियमविन्दन् अल-
भन्त ।” इति तद्वाक्ये सायणः ॥)
राका, स्त्री, (रा दाने + “लदाधारात्थेकलिभ्यः
कः ।” उणा० ३ । ४० । इति कः । बहुल-
वचनादेव न द्रुसः ।) नदीविशेषः । (सा च
शाल्मलीद्वीपस्यानां नदीनामन्यतमा । यथा,
भागवते । ५ । २० । १० ।
“तेषु वर्षात्रयो नद्यश्च सप्तैवाभिजाताः । सुरसः
शतशृङ्गो वामदेवः कुन्दः कुसुदः पुण्या-
वर्गः सहस्रश्रुतिरिति । अमुमती सिनीवाली
सरस्वती कुहू रजनी नन्दा राकेति ॥”
कच्छूरोगः । नवजातरजःस्त्री । (रायते दीयते
देवेभ्य हवियंस्याम् । इति निघण्टुटीकायां देव-
राजश्रुत्वा । ५ । ५ । २१ ।) सन्पूर्वेन्द्रतिथिः ।
इति मेदिनी ॥ (यथा, ऋग्वेदे । २ । ३२ । ४ ।
“राकामहं सुहवां सुहृतीहुवे
शृणोतु नः सुभगा वोधतुत्मना ॥”
“संपूर्णचन्द्रा पौर्णमासी राका ।” इति सायणः ॥
राक्षसीविशेषः । सा च खरस्य शूर्पणखायाश्च
जननी । यथा, महाभारते । ३ । २७४ । १-८ ।
मार्कण्डेय उवाच ।
“पुलस्त्यस्य तु यः क्रोधादहं देहोऽभवत्पुनः ।
विश्रवा नाम स क्रोधः स वैश्रवणमैश्वर ।
बुधे तन्तुं स क्रोधं पितरं राक्षसीश्वरः ।
कुवेरस्तत्प्रसादार्थं यतते स सदा वृष ! ॥
स राजराजो लङ्कायां निवसन्नरवाहनः ।
राक्षसीः प्रदहो तिमः पितुर्वै परिचारिकाः ॥
ताः सदा तं महात्मानं सन्तोषयितुमुद्यताः ।
अग्निं भरतशार्ङ्ग ! वृत्तगीतविशारदाः ॥

रागः

सृष्ट्वमानातिशयलीयुक्ता
सुक्तालताकल्पितहारयष्टिः ।
चूनाङ्कुरं पाण्डुरगं वदन्ती
जवाखण्डाङ्गी तुङ्गिकेरितेयम् ॥१॥
संगीतगोष्ठीषु गरिष्ठभावं
समाश्रिता गायनसम्पदायैः ।
खर्वाङ्गनी नूपुरपादपद्मा
सा पञ्चमी पञ्चमवेदवेली ॥२॥
उरसि केशचयस्य सुभारं
विदधती श्रयनोल्लिखितचारुवेशम् ।
विलुलितालकवल्लिहाराङ्गी
भासुरा ललिता कथिता बुधैः ॥३॥
सखीकलापैः परिहास्यमाना
वियोगिनी कान्तवियोगदेहा ।
पीनस्तनी चैव धराप्रसूता
श्यामा सुकेशी पठमञ्जरीयम् ॥४॥
कण्ठोत्पलालम्बिमधुव्रताङ्गी
शृणोति सा मञ्जुलङ्घिताङ्गी ।
कान्तान्तिकं गन्तुमनाः प्रदोषे
सा गुञ्जरी वेशकलोचिताङ्गी ॥५॥
अध्यापयन्ती निजप्रियवृन्दं
सङ्गीतशास्त्राणि विवेचनाभिः ।
मनोहरा हारलताभिरामा
समस्तभाषाकुशला विशेषा ॥६॥

अथ हिन्दोलः ।

“हासाभिलासेन पतन् एयिथां
उत्थापितस्तत्तन्मालिहृन्दैः ।
उल्लोलसङ्गीतरसेर्विदग्धो
हिन्दोलरागः कथितो रसज्ञैः ॥१॥
मयूरकैकाग्रवर्णोल्लसन्ती
मयूरिकाश्रुततत् किरन्ती ।
मयूरकान्तीव सिति दधाना
मायूरिका संकथिता गुणज्ञैः ॥२॥
प्रदोषकाणि रघुसंप्रविष्टा
प्रदोषहस्ताखण्डाववस्था ।
सीमन्तविन्दूरविराजमाना
सुरक्तमाख्या किं दीपिकेयम् ॥३॥
साह्रं सखीभिर्विजने वसन्ती
विचित्रवचोर्जनितम्लसङ्गा ।
गिरिस्थमाख्यानदर्पणा या
सा देशकारी कथिता गुणज्ञैः ॥४॥
भर्तृदधाना चरणारविन्दं
निधेययन्ती परदेशयानम् ।
प्रकामदाम्पत्यसुखे निमग्ना
सा पाण्डुका संकथिता कवीन्द्रैः ॥५॥
कर्णं दधाना सुरप्रप्ययुग्मं
स्फुरत्सुवचोर्जनमनोहराङ्गी ।
संरानना चारुविलोलेनत्रा
वराङ्गनेयं कथिता वङ्गारौ ॥६॥
उत्पन्नमात्रे प्रथमापराधे
माणं पुनः कर्तुमनाचीरेय ।

रागः

कलुषभावात्रियतं रुदन्ती
सा मोरहाटी हठकेलिरहा ॥७॥

अथ कर्णाटः ।

“कृपाणपाणिस्तुरगाधिरूपो
मयूरकण्ठातिसुकण्ठकान्तिः ।
स्फुरत्स्मितस्निग्धरसः प्रशान्तः
कर्णाटरागो हरितालवर्णः ॥१॥
चिरं नटन्ती शुभरङ्गमध्ये
संप्रार्थयन्ती नटिनं वसन्तम् ।
सुगीततालेषु कृतावधाना
नटी सुश्राटीपरिधानदेहा ॥२॥
खनायकं पुण्यलताधिरूपा
हसन्मुखी सख्यसुदं वदन्ती ।
खनानि शृण्वद्वितनोति सुभा
भूपालिका सा खलदुत्तरीया ॥३॥
अध्यापयन्ती शुकसारसारीः
श्रीराम रामेति सुवेशलक्ष्मीः ।
वामस्तनार्हस्वलितान्शुक्रीः
श्रीरामकेली कथिता कवीन्द्रैः ॥४॥
विशेषवेदग्धावती समस्तान्
कलाविलासेन विमोहयन्ती ।
हृदयस्मितमा परिपुष्टदेहा
वङ्गा प्रलम्बस्तनभारभया ॥५॥
भर्तुः समं पाथसि सन्तर्जनी
प्रयोविहारेण सरोरुहाणि ।
विचिन्वती सौरभमोदमाना
कामोदरागिण्यदिता गुणज्ञैः ॥६॥

शोधता नटवृत्त्यपरिश्रमेण

वाला लीलाभिः सुदती कृतादरा ।

नटीनां कल्याणी कलयति मत्तहस्री

एवप्रस्थानं सुखरिता किङ्किणीकलापम् ॥७॥

अथ रागरागिणीनां भावनिष्पन्नम् ।

“मालवः श्रीश्च हिन्दोलो मल्लारक्तदनन्तरम् ।
गायन्ति गायका सौर सानन्देन चतुष्टयम् ॥
वसन्तो रागः कर्णाटो हौ वीरो भवतः क्रमात् ॥
धानसी मालवी चैव भैरवी माधवी तथा ।
सुभगा पञ्चमी नाटी वेलोयारी च गुञ्जरी ॥
कामोदा चापि कल्याणी कोड़ा केदारिका
तुङ्गी ।

कौमारी मायूरी चैव देशकारी च सिन्धुङ्गा ॥
रामकेली च भूपाली रागिण्यस्तेति विंशतिः ।
आनन्दांशा इति प्रोक्ता गीयन्ते गानकोविदैः ॥
पुरवी कानडा गौरी रामकिरी च दीपिका ।
आशावरी विभाषा च वङ्गारी च गङ्गा तथा ।
एताश्च नव रागिण्यो वीरांशे गानसुप्तम् ॥
वैलावली च गान्धारी ललिता पठमञ्जरी ।
वैरागी रागिणी चापि मोरहाटी च पाण्डुका ।
करुणांशा विनानीयात् समेता रागयोधितः ॥
रागेण रसभागेन षट्त्रिंशद्भागिणीषु च ।
करुणानन्दवीरेषु त्रापनार्थं मतत्रयम् ॥”
इति संगीतदामोदरे शिवनारदसंवादे १ । ३
अध्यायौ ॥ (तथा च संगीतदर्पणे ।

रागदा

अथ रागाणां सङ्गवं दर्शयति ।

“शिवशक्तिसमायोगादुरागाणां सम्भवो भवेत् ।

पञ्चास्यात् पञ्च रागाः स्युः षष्ठसु गिरिजा

सुखात् ॥

सखीवक्रात् श्रीरागो वामदेवाद वसन्तकः ।

अघोराद् भैरवोऽभूत् तत्पुण्यात् पञ्चमो-

भवत् ॥

ईशानाख्याम्भेवरागो नायारम्भे शिवादभूत् ।

गिरिजाया सुखालास्ये नटनारायणोऽभवत् ॥”

अथ रागवेला ।

“मधुमाधवी च देशाख्या भूपाली भैरवी

तथा ।

वैलावली च मल्लारी वल्लारी सोमगुर्जरौ ॥

धनाश्रीमालवश्रीश्च मेघरागश्च पञ्चमः ।

देशकारी भैरवश्च ललिता च वसन्तकः ॥

एते रागाः प्रगीयन्ते प्रातरारभ्य मित्यश्वः ।

गुर्जरी कौशिकश्चैव सावेरी पठमञ्जरी ॥

रेवा गुणकिरी चैव भैरवी रामकिण्यपि ।

सौराटी च तथा गेया प्रथमप्रहरोत्तरम् ॥

वैराटी तोड़िका चैव कामोदी च कुड़ायिका ।

गान्धारी नागशब्दी च तथा देशी विशेषतः ।

शङ्कराभरणो गेगो द्वितीयप्रहरात् परम् ॥

श्रीरागो मालवाख्यश्च गौरी त्रिवणसंज्ञिका ।

नटुकल्याणसंज्ञश्च सारङ्गनटुको तथा ॥

सर्वे नाट्यश्च केदारी कर्णाव्याभौरिका तथा ।

वङ्गवंसी पङ्गाटी च तृतीयप्रहरात् परम् ।

अहंरात्रावधि ज्ञेया एते रागाः सुखप्रदाः ॥

यथोक्तकाल एवैते गेयाः पूर्वविधानतः ।

राजाज्ञया सदा गेया न त कालं विचारयेत् ॥”

इति रागवेला ।

अथ ऋतवः ।

“श्रीरागो रागिणीयुक्तः शिशिरे गीयते

बुधैः ।

वसन्तः सप्तहायस्तु वसन्तर्षी प्रगीयते ॥

भैरवः सप्तहायस्तु ऋतौ श्रीशे प्रगीयते ।

पञ्चमस्तु तथा गेयो रागिण्या सह शारदे ॥

मेघरागो रागिणीभिर्युक्तो वर्षासु गीयते ।

नटनारायणो रागो रागिण्या सह हेमके ॥

यथेच्छया वा गातव्याः सर्वेऽर्च्युः सुखप्रदाः ॥”

इति रागाणां ऋतुनिर्णयः । इति सोमेश्वर-
मतम् ॥ * ॥)

रागचूर्णः, पुं, कामदेवः । खदिरवृक्षः । इति

मेदिनी । ने, १०६ ॥ फलगुचूर्णम् । इति शब्द-

रत्नावली ॥ लाक्षारसः । इति राजनिर्घण्टः ॥

रागच्छन्नः, पुं, (रागेण च्छन्नः ।) कामदेवः ।

इति शब्दरत्नावली ॥ रागेणाच्छन्ने, वि ॥

रागदः, पुं, (रागं ददातीति । दा + कः ।)

तेरणीक्षुपः । इति राजनिर्घण्टः ॥ रागदातरि-

वि ॥

रागदालिः, पुं, (रागदा रागप्रदा आलिः पङ्क्ति-

यर्थः ।) मन्दरः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विवरण-

मस्य मन्दरशब्दे विज्ञेयम् ॥)

रागपुष्पः, पुं, (रागविशिष्टं रक्तवर्णं पुष्पं यस्य ।) वन्यकः । रक्ताम्बानः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 रागपुष्पी, स्त्री, (रागयुक्तं पुष्पं यस्याः । डीप् ।) जवा । इति राजनिर्घण्टः ॥ (गुणादयोः स्थ जवाशब्दे ज्ञातयाः ॥)
 रागप्रसवः, पुं, (रागयुक्तो रक्तवर्णः प्रसवः पुष्पं यस्य ।) वन्यकः । रक्ताम्बानः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 रागयुक्तः, [ज] पुं, (रागं गुण्यते इति । युज् + कृप् ।) माणिक्यम् । इति राजनिर्घण्टः । कस्मिंश्चित् पुस्तके रागदृक् इति पाठोऽपि विद्यते ॥
 रागरक्तः, पुं, (रागो रक्तुरिव यस्य । नायकयोः परस्परानुरागबद्धत्वात्तथात्वम् ।) कामदेवः । इति शब्दरत्नावली ॥
 रागकता, स्त्री, (रागस्य जनिका कतेव ।) कामदेवपत्नी । इति जटाधरः ॥
 रागदन्ताः, पुं, (रागस्य दन्त इव ।) कामदेवः । इति शब्दमाणा ॥
 रागवाङ्मयः, पुं, दाडिमद्राक्षायुक्तसङ्गयः । अस्य गुणाः । रुचिकारित्वम् । लघुपाकित्वम् । वातपित्तकफाविरोधित्वम् । इति राजवल्लभः ॥ (यथा, सुश्रुते । १ । ४६ अध्याये कृतान्नवर्गे । “ज्वरः पथ्यतमश्चापि सङ्गयः कृतान्नतः । स तु दाडिमद्वैकैकायुक्तः स्वादागमाङ्गवः । रुचिष्यो लघुपाकश्च दोषाणामविरोधकतु ॥” तथास्य गुणाः । “क्षवो हृद्द्वया दृष्ट्या हृद्या रोचनदीपनाः । दृष्ट्यान्ध्रभ्रमच्छर्द्दभ्रमन्ना रागवाङ्मयाः ॥” इति च सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्यायः ॥)
 रागसूत्रं, स्त्री, (रागयुक्तं रक्तवर्णं सूत्रम् ।) तुलासूत्रम् । पट्टसूत्रम् । इति मेदिनी । रे, २६४ ॥
 रागाङ्गी, स्त्री, (रागविशिष्टमङ्गं यस्याः । डीप् ।) मञ्जिष्ठा । इति राजनिर्घण्टः ॥
 रागाङ्गा, स्त्री, (रागेण आङ्गा ।) मञ्जिष्ठा । इति राजनिर्घण्टः ॥
 रागाङ्गः, त्रि, आशां दत्त्वा दानविमुखः । यथा, “आशां वलवतीं दत्त्वा यो हन्ति पिशुनो जनः । स जीवासीऽपि रागाङ्गैर्यो दासस्तु दातरि ॥” इति शब्दमाला ॥
 रागाङ्गि, पुं, (रागेण विषयवासनासु व्यङ्ग्यरिव ।) बुद्धः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 रागिणी, स्त्री, (रागोऽस्यस्या इति । राग + इनिः । डीप् ।) विदग्धा नारी । इति जटाधरः ॥ मेनकाया ज्येष्ठकन्या । यथा,— “रागिणी नाम संजाता ज्येष्ठा मेनासुता सुने । शुभाङ्गी मङ्गपत्नी च नौलङ्काश्चतस्रस्तथा ॥” इति वामनपुराणे ४८ अध्यायः ॥
 जयन्तीनाम्नी ज्योतिः । इति पुराणम् ॥ यद्-रागाणां प्रदी । इति हलायुधः ॥ सा तु हनुमन्तते भरतमते च त्रिंशत्प्रकारा । सोमेश्वरमते क्लिप्तायमते च षट्त्रिंशत्प्रकारा ॥ आर्वा विवर्यं रागशब्दे दृश्यम् ॥

रागो, [न] त्रि, (रन्ज + “संपृचानुचयेति ।” ३ । २ । १४२ । इति तच्चीनादिषु घिगुन् । यद्वा, रागोऽस्यास्तीति । राग + इनिः ।) अनु-रक्तः । (यथा, मार्कण्डेये । २१ । ४१ । “त्वयस्या हृदयं रागि भर्ता चान्यो भविष्यति । यावज्जीवमतो दुःखं सुरभ्या नान्यथा वचः ॥”) कासुकः । इति विश्वः ॥ रङ्गता । इति मेदिनी ॥ (विषयानुरागयुक्तः । स च द्विविधः । यथा, देवीभागवते । १ । १७ । ३७—३८ । ४१ । “द्वैविध्यं सर्वलोकेषु सर्वत्र द्विविधो जनः । रागी चैव विरागी च तयोश्चितं द्विधा पुनः ॥ विरागी त्रिविधः कामं ज्ञातोऽज्ञातश्च मध्यमः । रागी च द्विविधः प्रोक्तो मूर्खश्च चतुरक्तया ॥ “रागो यस्यास्ति संचारे स रागीकृत्यते ध्रुवम् । दुःखं बहुविधं तस्य सुखं विविधं पुनः ॥” रक्तवर्णविशिष्टः । यथा, कथासरित्सागरे । २१ । ६ । “इष्ट्याप्यमभावेऽपि भङ्गुरभुजि रागिणि । न सुखे तत्तयो रात्रौ सङ्गृहीतमिमांशवै ॥” पुं, दण्डान्यविशेषः । तत्पर्यायः । लाङ्घनः २ । बहुतरकणिशः ३ । गुच्छकणिशः ४ । अस्य गुणाः । तिक्तत्वम् । मधुरत्वम् । कषायत्वम् । शीतत्वम् । पित्तासनाशित्वम् । वल्यत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 राघ, च ङ शक्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-आल०-अक०-सेट् ।) ऋ, अररावत् । ङ, राघते । शक्तिः सामर्थ्यम् । इति दुर्गादासः ॥
 राघवः, पुं, (रघोरपत्यमिति । रघु + अण् ।) रामचन्द्रः । (यथा, रघुः । १२ । ३२ । “रावणावरणा तत्र राघवे मदनातुरा । अभिषेदे निदावाचां यासीव मलयद्विजम् ॥” अजः । यथा, रघुः । ८ । १६ । “यतिपार्थिवलिङ्गधारिणौ दृष्ट्वाते रघुराघवौ जनैः ॥” दशरथः । यथा, रामायणे । २ । ६४ । १ । “वधमप्रतिरूपं तु महर्षेस्तस्य राघवः । विलपन्नेव धर्मात्मा कौशल्यामिदमब्रवीत् ॥” रघुवंशीयमात्रम् । यथा, तत्रैव । २ । ६४ । २५ । “अपि ह्यद्य कुलं न स्वादाववाणां कुतो भवान् ॥” ससुद्र-महामत्स्यविशेषः । इति मेदिनी ॥ वे, ४८ । (यथा, लघुचौ प्रथमपादे दुर्गसिंहः । “अस्ति मत्स्यस्तिमिर्नाम शतयोजनविस्तृतः । तिमिङ्गलमिलोऽप्यस्ति तद्गमलोऽप्यस्ति राघवः ॥”)
 राघवायनं, स्त्री, (राघवस्य रामस्य चरितान्वितं अयनं शास्त्रम् ।) रामायणम् । यथा,— “सेतिहासपुराणानि राघवायनभारतम् । तामागिरहितान्येव सन्ति तानि कृतानि ते ॥” इत्यमिपुराणे वामनप्रादुर्भावागमाध्यायः ॥
 राङ्गलः, पुं, दृक्कण्टकः । इति दारदण्डी । ६१ ॥

राङ्गवं, स्त्री, (रङ्गौ भवम् । रङ्ग + “रङ्गोरमनुष्ये- ष्य च ।” ४ । २ । १०० । इति अण् ।) गङ्गालोमजातवस्यादि । तत्पर्यायः । गङ्गा-रोमजम् २ । इत्यमरः । २ । ६ । १११ । रङ्ग-रङ्गमेदः ततो ज्ञाताद्यर्थे ण्यः पञ्चवोऽपि गङ्गा इति खट्वा मेवादिजोमजमपि कम्पजादि राङ्ग-वम् । इति तट्टीकायां भरतः । (यथा, मद्या-भारते । २ । ५० । २३ । “ज्यैष्ठ्यं राङ्गवस्त्रेव पट्टं कौटिल्यतया । पुं, गौः । इति काशिका ॥ राङ्गवाङ्मयी, त्रि । यथा, मद्याभारते । ६ । ४४ । २६ । “क्रौञ्चपारावतनिर्भेद्वेदेराङ्गवेदपि ॥” राङ्गणं, स्त्री, पुष्पविशेषः । रङ्गन् इति भाषा । अस्य गुणः । रक्तपित्तनाशित्वम् । इति द्रव्य-गुणः ॥
 राज, क ञ ङ दीप्ती । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-उभ०-अक०-सेट् ।) ऋ, अररावत् । ञ, राजति राजते । ङ, रेणतुः । इति दुर्गा-दासः ॥
 राजकं, स्त्री, (राजां सम्प्रष्टः । राजन् + “गोत्रोचो- योरभराजते ।” ४ । २ । १६ । इति वृत् ।) वृष-सम्प्रष्टः । इत्यमरः । २ । ८ । ३१ । यथा, मार्क-ण्डेये । १०६ । ६ । “हृष्टपुष्टमतीवासीत् तस्मिन् राजन्यशेषतः । राजकं सकलं गोत्राणां पौरुषानपदो जनः ॥” राजन् + लार्थे क् ।) राजनि, पुं । (यथा, हरिवंशे भविष्यतर्वायि । २४ । ६ । “तवाङ्गं तिलशः कृत्वा श्वभ्यो दास्यामि राजक ॥” राज् + णुक् ।) दीप्तिकारके, त्रि ॥
 राजकदम्बः, पुं, (कदम्बानां राजा । राजदन्तादि-त्वात् परनिपातः ।) कदम्बविशेषः । यथा,— “कादम्ब्यः प्राद्वेष्टयो नीपो धूलीकदम्बकः । कदम्बप्रियकौ राजकदम्बोऽव्यक्तीरमिकः ॥” इति जटाधरः ॥
 राजकन्या, स्त्री, (राजः कन्यैव ।) केविकापुष्पम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ वृषसुता, ष । (यथा, भाग-वते । ६ । ६ । ४३ । “वृतः स राजकन्याभिरेकः पद्माशता वरः ॥”) राजकर्कटी, स्त्री, चीमाकर्कटी । इति राज-निर्घण्टः ॥
 राजकश्रेयः, पुं, (कशेरुकां राजा । राजदन्तादि-त्वात् परनिपातः ।) भद्रसुता । इति राज-निर्घण्टः ॥
 राजकीयः, त्रि, (राज इदम् । राजन् + “राजः कष ।” ४ । २ । १४० । इति क्ः ककारश्चात्मा-देशः ।) राजयन्त्री । राजकस्यायं इत्यर्थे खीयप्रत्ययेन सिद्धः ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । ६२ । २२८ । “तत्सदृशं राजौ स राजकीयं करो ययौ ॥”)
 राजकुमारः, पुं, (राजः कुमारः ।) राजपुत्रः । तत्र वर्धनीयानि यथा,— “कुमारे ब्रह्मशास्त्रश्रीकसान्तगुणीश्वराः ।

राजचि

राजद

राजध

वाद्याली खुरली राजभक्तिः शुभगतादयः ॥”

इति कविकल्पलतायाम् १ खवकः ॥

राजकुप्रायः, पुं, वार्त्ताको । इति जटा-
घरः ॥

राजकोषातकी, स्त्री, (राजप्रिया कोषातकी ।)
भिक्षाकविशेषः । घिया तोरइ इति हिन्दी-
भाषा ॥ तत्पण्यायः । हस्तिपर्विका २ पीत-
पुष्पिका ३ धामार्गवः ४ केशफला ५ महाजाली
६ सपीतकः ७ । अस्या गुणाः । शीतत्वम् ।
ज्वरघ्नत्वम् । कफवातघ्नत्वम् । इति मदनविनोदः ॥

राजखजूरी, स्त्री, (राजप्रिया खजूरी ।)
श्रेष्ठखजूरी । पिण्डखजूरीका । तत्पण्यायः ।
राजपिण्डा २ वृषपिण्डा ३ । अस्या गुणाः ।
गौल्यत्वम् । स्वादे हिमत्वम् । गुरुत्वम् । पित्त-
दाहार्तिश्वासभ्रमनाशित्वम् । वीर्यवृद्धिदत्वम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

राजगामि, [न] त्रि, (राजानं गच्छतीति । गम्
+ गिनिः ।) राजसम्बन्धि । यथा,—
“अवृतश्च समुत्कर्षे राजगामि च प्रैशुनम् ।
गुरोश्चालीकनिर्वन्धः समानि ब्रह्मद्वयम् ॥”

इति मानवे ११ अध्यायः ॥

“राजनि वा स्तेनादीनां परेषां मरणफलदोषा-
भिधानम् ॥” इति कुल्लूकभट्टः ॥ अपि च ।

“अपुत्रस्य धनं पत्न्यभिगामि तदभावे मातृगामि
तदभावे भ्रातृगामि तदभावे भ्रातृपुत्रगामि
तदभावे सकुल्यगामि तदभावे बन्धुगामि तद-
भावे शिष्यगामि तदभावे सहाध्यायिगामि
तदभावे ब्राह्मणधनवर्ष् राजगामि ॥” इति
दायभागप्रत्यष्टतविष्णुवचनम् ॥

राजगिरिः, पुं, शाकभेदः । तत्पण्यायः । राजाद्रिः
२ राजशाकिनी ३ राजशाकिनिका ४ । अस्य
गुणाः । रस्यत्वम् । पित्तनाशित्वम् । शीतल-
त्वम् । स्थूलस्य तु अतिशीतलत्वम् । अतिरुच्य-
त्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (मगधदेशस्यः
पञ्चतविशेषश्च ॥)

राजग्रीवः, पुं, (राजते इति । राज् + अच् ।
राजा दीप्तिशालिनी ग्रीवा यस्य ।) मत्स्य-
विशेषः । फलुइ इति भाषा । यथा,—

“फलकी स्याच्चित्रफली राजग्रीवो मदार्मदः ॥”
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

राजघः, त्रि, तीक्ष्णः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
(राजानं हन्तीति । हन् + “राजघ उप-
संख्यानम् ॥” ३ । २ । ५५ । इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या
कप्रत्ययेन साधु ।) राजहन्ता । यथा,—

“अनल्पदम्भारिपुरानलोज्ज्वलै-
र्निजप्रतापैर्ज्वलनं ज्वलदधुवः ।
प्रदक्षिणीकृत्य जयाय दृष्टया
रराज गौराजनया स राजघः ॥”

इति नैमिषे १ । १० ॥

राजचिह्नकं, स्त्री, उपस्यः । इति शब्दचन्द्रिका ।
पिद्धानां स्त्रीपुंविभाजकानां राजा इति शुतु-
पत्त्रा विहम् ॥

राजजम्बूः, स्त्री, (जम्बूनां राजा । राजदन्ता-
दित्वात् परनिपातः ।) पिण्डखजूरीम् । इति
मेदिनी ॥ महाजम्बूः । इति राजनिर्घण्टः ॥

राजजम्बा [न] पुं, चयरोगः । “यस्यते पूष्यते
रोगराजत्वात् यस्या यच्च क ड महि अन्तः-
स्थादिः चासुसिसिति मन् चवर्गलृतीयादिरित्येके
तदा जच्च भच्चहसनयोरित्यस्य रूपं राजयज्म-
शब्दोऽप्यत्र ॥” इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (अस्य
विवरणन्तु राजयज्मशब्दे द्रष्टव्यम् ॥)

राजतं, त्रि, (रजतस्य विकारः । रजत + “प्राणि-
रजतादिभ्योऽन् ॥” ४ । ३ । १५४ । इति
अम् ।) रजतनिर्मितम् । यथा,—

“सौवर्णं राजतं तान्नं पिबन्तां पात्रमुच्यते ।
रजतस्य कथा वापि दर्शनं हानमेव वा ॥”

इति मात्स्ये १७ अध्यायः ॥

रजते, स्त्री ॥ (यथा, गो० रामायणे । ३ । ४८ । १ ।

“तं तु सीता न्यमं दृष्ट्वा वने काचनसुप्रभम् ।
हेमराजतचित्राभ्यां पार्श्वभ्यां समलङ्कृतम् ॥”)

राजतरुः, पुं, (तरुणां राजा । राजदन्तादित्वात्
परनिपातः ।) कर्णिकारवृक्षः । आरम्भः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, सुश्रुते । ६ । ५७ ।

“सुक्तादिराजतरुवर्गदशाङ्गसिद्धेः
कार्यैर्जयेन्मधुयुतेस्त्रिविधैश्च लेहैः ॥”)

राजतरुणी, स्त्री, (राजस्तारुणीव । सौन्दर्याति-
शयवत्त्वात् ।) पुष्पविशेषः । तत्पण्यायः ।
महासहा २ वर्णपुष्पः ३ अस्त्रानः ४ अस्त्रातकः
५ सुपुष्पः ६ सुवर्णपुष्पः ७ । अस्या गुणाः ।
कषायत्वम् । कफकारित्वम् । चक्षुष्यत्वम् ।
हृष्यदत्वम् । हृद्यत्वम् । सुरभित्वम् । सुखवह्म-
त्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

राजता, स्त्री, राजत्वम् । राज्ञो भाव इत्यर्थे राजन्
शब्दान् तलप्रत्ययेन सिद्धा ॥ (यथा, कथासरि-
त्सागरे । ३६ । ६८ ।

“तेन मत्तामसुचन्तीमपि सुक्ता स तां ययौ ।
रत्नकूटं स्वकायांघ्रिं निवृत्तिम्वा हि राजता ॥”)

राजतालः, पुं, (राजस्ताल इव ।) गुवाकवृक्षः ।
इति शब्दरत्नावली ॥

राजतिमिश्रः, पुं, सुखाशः । इति हारावली । १८१ ॥

राजलं, स्त्री, राजता । राज्ञो भाव इत्यर्थे राजन्
शब्दान् त्वप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥ (यथा, कथा-
सरित्सागरे । २० । १६१ ।

“कच राजलमित्युक्ता स राजा निषिधेध तत् ॥”)

राजदण्डः, पुं, (राज्ञो दण्डः ।) राजशासनम् ।
यथा,—

“ऊनेकादशवर्षस्य पञ्चवर्षाधिकस्य च ।
चरेद्गुरुः सुहृद्वापि प्रायश्चित्तं विप्रुहये ॥
ततो न्यूनतरस्यास्य नापराधो न पातकम् ।
न चास्य राजदण्डोऽपि प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥”
इति प्रायश्चित्ततत्त्ववृत्ताङ्गिरोवचनम् ॥

राजदन्तः, पुं, दन्तानां राजा । (“राजदन्तादिषु
परम् ॥” २ । २ । ३१ । इति परनिपातः ।)
उपरिश्रेणीस्यमध्यवर्तिदन्तद्वयम् । यथा,—

“राजदन्तौ तु मध्यस्यापुपरिश्रेणिकौ कश्चित् ॥”
इति हेमचन्द्रः ॥

राजदेशीयः, पुं, (ईषदूनी राजा । राजन् +
“ईषदसमाभौ कल्पवृक्षदेशीयः ।” ५ । ३ । ६७ ।
इति देशीयर् ।) राजदेशः । राजकल्पः ।
इति व्याकरणम् ॥

राजघत्तूरकः, पुं, (घत्तूरकाणां राजा । राज-
दन्तादित्वात् परनिपातः ।) दृष्टुसूरः । इति
कश्चित् राजनिर्घण्टः ॥ तस्य पर्यायः राज-
धुत्तूरशब्दे द्रष्टव्यः ॥

राजधर्मः, पुं, (राज्ञो धर्मः ।) राज्ञः कर्मण्यं
कर्म । यथा,—

“राजधर्मान् प्रवक्ष्यामि यथावृत्तो भवेद्रूपः ।
सम्भवश्च यथा तस्य सिद्धिश्च परमा यथा ॥

ब्राह्मं प्राप्तिं संस्कारं क्षत्रियेण यथाविधि ।
सर्वस्यास्य यथान्यायं कर्मण्यं परिरक्षन्म् ॥

अराजके हि लोकेऽस्मिन् सर्वतो विद्वते भयात् ।
रजार्धमस्य सर्वस्य राजानमद्वजत् प्रभुः ॥

इन्द्रानिलयमाङ्गाणाममेक्ष वरुणस्य च ।
चन्द्रवित्प्रियोश्चैव माता निहृत्य शान्त्वतीः ॥

यसादेषां सुरेन्द्राणां मात्राभ्यो निर्मितो वृषः ।
तस्मादभिभवत्येष सर्वभूतानि तेजसा ॥

तपत्यादित्यवक्ष्ये चक्षुषि च मनसि च ।
न चैनं भूवि शक्नोति कश्चिदप्यभिवीक्षितुम् ॥

सोऽग्निर्भवति वायुश्च सोऽर्कः सोमः स धर्मराट् ।
स कुबेरः स वरुणः स महेन्द्रः प्रभावतः ॥

वालोऽपि नावमन्तयो मनुष्य इति भूमिपः ।
महती देवता स्त्रिया गरुडपेण तिष्ठति ॥

एकमेव दहत्यग्निर्नरं दुरुपसर्पिणम् ।
कुलं दहति राजासिः सपुत्रद्वयसञ्चयम् ॥

कार्यं सोऽवेक्ष्य शक्तिश्च देशकालौ च तत्त्वतः ।
क्रुते धर्मसिद्धार्थं विभ्ररूपं पुनः पुनः ॥

यस्य प्रसादे पद्मा श्रीर्विजयश्च पराक्रमे ।
मृत्युश्च वसति क्रोधे सर्वतेजोमयो हि सः ॥

तं यस्तु वेष्टि संमोहात् स विनश्यत्यसंशयम् ।
तस्य ह्याशु विनाशाय राजा प्रक्रुते मनः ॥

तस्माद्धर्मं यमिष्टेयु स यवत्येन्नराधिपः ।
अनिष्टेषाप्यनिष्टेषु तं धर्मं न विचालयेत् ॥

तस्यार्थं सर्वभूतानां गोप्तारं धर्ममालम्बन्
ब्रह्मतेजोमयं दण्डमद्वजत् पूर्वमीश्वरः ॥

तस्य सर्वाणि भूतानि स्थावराणि चराणि च ।
भयाद्गोमाय कल्पन्ते स्वधर्मान्न चलन्ति च ॥

तं देशकालौ शक्तिश्च विद्याश्चावेक्ष्य तत्त्वतः ।
यथाहंतः संप्रयत्नेनरेव न्यायवर्तिषु ॥

स राजा पुरुषो दण्डः स नेता शासिता च सः ।
चतुर्णामाश्रमाणां धर्मस्य प्रतिभूः स्तुतः ॥

दण्डः शास्ति प्रणाः सर्वा दण्ड एवाभिरक्षति ।
दण्डः सुप्तेषु आगतिं दण्डं धर्मं विदुर्बुधाः ॥

समीक्ष्य स धृतः सम्यक् सर्वा रक्षयति प्रणाः ।
न्यसमीक्ष्य प्रणीतस्तु विनाशयति सर्वतः ॥

यदि न प्रणयेद्राजा दण्डं दण्डेऽप्यतन्द्रितः ।
शूरे मत्स्यानिवापक्षान् द्रव्यजान वलवचराः ॥

अद्यात् काकः पुरोडाशं श्वावलिङ्गाद्विस्फा ।
 स्वाम्यश्च न स्यात् कस्मिंश्चित् प्रवर्त्तताधरोत्तरम् ॥
 सर्वो दण्डजितो लोको दुर्लभो हि शुचिर्नरः ।
 दण्डस्य हि भयात् सर्वं जगद्भोगाय कल्पते ॥
 देवदानवगन्धर्वा रक्षांसि पतंगोरगाः ।
 तेऽपि भोगाय कल्पन्ते दण्डेनैव निषीडिताः ॥
 दुष्टेभ्यः सर्ववर्णाश्च भिद्येरन् सर्वसेतवः ।
 सर्वलोकप्रकोपश्च भवेद्दण्डस्य विभ्रमात् ॥
 यत्र श्यामो लोहिताक्षो दण्डश्चरति पापहा ।
 प्रजास्तत्र न सुखन्ति नेता चेत् साधु पश्यति ॥
 तस्याहुः संप्रयेतारं राजानं सत्यवादिनम् ।
 समीक्ष्य कारिणं प्राज्ञं धर्मकामार्थकोविदम् ॥
 तं राजा प्रणयन् सम्यक् त्रिवर्गेणाभिवर्द्धते ।
 कामात्मा विभ्रमः क्षुद्रो दण्डेनैव निहन्ते ॥
 दण्डो हि संमहत्तेजो दुर्हरश्चाक्षतात्मभिः ।
 धर्माद्विचलितं हन्ति वृषमेव सवान्धवम् ॥
 ततो दुर्गं राष्ट्रं लोकं च सत्पराचरम् ।
 अन्तरीक्षगतांश्चैव सुनीन् देवांश्च प्रीडयेत् ॥
 सोऽसहायेन मृदेन बुद्धिना कृतबुद्धिना ।
 न शक्यो न्यायतो नेतुं सक्तेन विषयेषु च ॥
 शुचिना सत्यसन्नेन यथाशास्त्राहुसारिणा ।
 प्रयेतुं शक्यते दण्डः सुसहायेन धीमता ॥
 खरादे न्यायवृत्तः स्याद्दण्डशब्दश्च शत्रुषु ।
 सुहृन्स्वजिह्वः क्षिप्रं ब्राह्मणेभ्यः क्षमान्वितः ॥
 एवं वृत्तस्य वृपतेः शूलोऽङ्गनापि जीवतः ।
 विस्तीर्यते यशो लोके तेजविन्दुरिवाम्भसि ॥
 अतस्तु विपरीतस्य वृपतेरजितात्मनः ।
 संचिप्यते यशो लोके वृत्तविन्दुरिवाम्भसि ॥
 स्त्रे स्त्रे धर्मे निविष्टानां सर्वेषामनुपूर्वशः ।
 वर्णानामाश्रमाणाश्च राजा दृष्टोऽभिरक्षिताः ॥
 तेन यदुद्यत् सभ्यत्वेन कर्तव्यं रक्षता प्रजाः ।
 तत्तद्गोचरं प्रवक्ष्यामि यथावदनुपूर्वशः ॥
 ब्राह्मणान् प्रथुपासीत प्रातरुत्थाय पार्थिवः ।
 त्रैविद्यवृद्धान् विदुषस्तुष्टेतिषाश्च शासने ॥
 वृद्धांश्च नित्यं सेवेत विप्रान् वेदविदः शुचीन् ।
 वृद्धसेवी हि सततं रक्षोभिरपि पूष्यते ॥
 तीक्ष्णोऽधिगच्छेद्द्विगुणं विनीतात्मापि नित्यशः ।
 विनीतात्मा हि वृपतिर्न विनश्यति कर्हिचित् ॥
 बह्वीऽविगयामष्टा राजानः सपरिच्छदाः ।
 वनस्था अपि राज्यानि विनयात् प्रतिपेदिरे ॥
 येषो विनयोऽविगयान्नहुषश्चैव पार्थिवः ।
 सुदासो यवनश्चैव सुसुखो निमिरेव च ॥
 पृथुस्तु विनयाद्वाच्यं प्राप्तवान् मसुरेव च ।
 कुवेरश्च धनैश्चर्यं ब्राह्मण्यश्चैव गाधिजः ॥
 त्रैविद्योऽभ्यर्च्यो विद्यां दण्डनीतिश्च शाश्वतीम् ।
 आन्वीक्षिकीश्चात्मविद्यां वाक्पारिभाष्यं लोकतः ॥
 इन्द्रियाणां जये योगं समातिष्ठेद्दिवानिशम् ।
 जितेन्द्रियो हि शक्नोति वशे स्थापयितुं प्रजाः ॥
 दण्ड कामसत्तुत्यानि तपाक्षौ क्रोधलाजि च ।
 यस्मान्नि दुरन्तानि प्रयत्नेन विवर्जयेत् ॥
 कामक्षेप प्रसक्तो हि यस्मिन् महीपतिः ।
 विद्युप्यतेऽर्धमात्रायां क्रोधक्षेपात्तनैव तु ॥

नृगयाचो दिवास्वप्नः परीवादः स्त्रियो मदः ।
 तौयंत्रिकं वृथाया च कामजो दण्डको गणः ॥
 प्रेयुष्यं साहसं क्रोध ईर्ष्यायार्थदूषणम् ।
 पागदण्डश्च पारुष्यं क्रोधजोऽपि गणोऽष्टकः ॥
 द्वयोऽप्येतयोर्मूलं यं सर्वं कवयो विदुः ।
 तं यत्नेन जयेत्तोभं तज्जावेतावुभौ गणौ ॥
 पागमन्नास्त्रियश्चैव नृगया च यथाक्रमम् ।
 एतन् कष्टतमं विद्याचतुष्कं कामजे गणे ॥
 दण्डस्य पातनश्चैव वाक्पारुष्यार्धदूषणम् ।
 क्रोधजोऽपि गणे विद्यान् कष्टमेतत्त्रिकं सदा ॥
 सप्तकस्यास्य वर्गस्य सर्वत्रैवावुषङ्गिणः ।
 पूर्वं पूर्वं गुरुतरं विद्याद्वयमन्तर्गतम् ॥
 यस्मिन्स्य च नृयोश्च यस्मिन् कष्टमुच्यते ।
 यस्मिन्स्योऽपि प्रजति स्त्रियात्ययसनी नृतः ॥
 मौलान् शास्त्रविदः शूरान् लब्धवान् कुलोद्-
 गतान् ।
 सचिवान् सप्त चाष्टौ वा प्रकुर्वीत परीक्षितान् ॥
 अपि यन् सुकरं कर्म्म तदप्येकेन दुष्करम् ।
 विशेषतोऽसहायेन किन्तु राज्यं महोदयम् ॥
 तेऽर्हं चिन्तयेन्नित्यं सामान्यं सन्निविष्टम् ।
 स्थानं समुदयं गुप्तिं लब्धप्रशमनानि च ॥
 तेषां स्वं समभिप्रायमुपलभ्य पृथक् पृथक् ।
 समस्तानां कार्येषु विदधाद्वृत्तमात्मनः ॥
 सर्वेषां विधिषु ब्राह्मणेन विपश्चिता ।
 मन्त्रयेत् परमं मन्त्रं राजा वाङ्मयसंयुतम् ॥
 नित्यं तस्मिन् समाश्रितः सर्वकार्याणि निःशि-
 पेत् ।
 तेन सार्हं विनिश्चित्य ततः कर्म्म समारभेत् ॥
 अन्यानपि प्रकुर्वीत शुचीन् प्राज्ञानवस्थितान् ।
 सन्ध्यार्घसमाहर्तृन्मन्त्रान् सुपरीक्षितान् ॥
 निर्वर्त्ततास्य यावद्विरिति कर्म्मयता नृभिः ।
 तावतोऽतन्द्रितान् दक्षान् प्रकुर्वीत विचक्ष-
 णान् ॥
 तेषामर्थे निवृज्जीत शूरान् दक्षान् कुलोद्गतान् ।
 शुचीनाकरकर्म्मन्ते भीरुनन्तर्निवेशने ॥
 दूतश्चैव प्रकुर्वीत सर्वशास्त्रविशारदम् ।
 इङ्गिताकारवैद्यं शुचिं दत्तं कुलोद्गतम् ॥
 अतुरक्तः शुचिर्दत्तः स्मृतिमान् देशकालवित् ।
 वपुष्मान् वीतभीर्वाङ्गी दूतो राज्ञः प्रशस्यते ॥
 व्यामात्रे दण्ड आयत्तो दण्डे वेगधिकी क्रिया ।
 वृपतो कोपराशे च दूते सन्निविष्टयौ ॥
 दूत एव हि सन्धति भिनत्ताव च संहतान् ॥
 दूतस्तु कुरुते कर्म्म भियन्ते येन वा न वा ॥
 स विद्यास्य कृतेषु निगृह्णति तत्तत्तैः ।
 आकारमिद्वितं चेष्टा कृतेषु च चिकीर्षितम् ॥
 बुद्ध्या च सर्वं तत्त्वेन परराजचिकीर्षितम् ।
 तथा प्रयत्नमातिष्ठेद्यथात्मानं न पीडयेत् ॥
 जाङ्गलं शस्यसम्यग्प्रामाण्यं प्रायमनाविलम् ।
 रम्यमानतसामन्तं स्वाधीनं देशमावसेत् ॥
 धनदुर्गं महोदुर्गमवदुर्गं वाचमेव वा ।
 दुर्गं गिरिदुर्गं वा समान्त्रिय वसेत् पुरम् ॥
 सर्वेय तु प्रयत्नेन गिरिदुर्गं समायचेत् ।

एषा हि बहुगुण्येन गिरिदुर्गं विशिष्यते ॥
 चौराद्यान्वात्रितास्त्रैषां नृगगतांश्च यः शराः ॥
 चौराद्युत्तराणि क्रमशः जवङ्गमनरामराः ॥
 यथा दुर्गात्रितानेताहोपदिशन्ति शत्रवः ।
 तथारयो न हिंसन्ति वृषं दुर्गसमाश्रितम् ॥
 एकः शतं योघयति प्राकारस्यो धनुर्हरः ।
 शतं दशसहस्राणि तस्माद्दुर्गं विधीयते ॥
 तत् स्यादावधसम्पन्नं धनधान्येन वाहनेन ।
 ब्राह्मणैः शिल्पिभिर्यत्नैर्वसुसेनोदकेन च ॥
 तस्य मध्ये सुपण्यान् कारयेद्यष्टमात्मनः ।
 गुप्तं सर्वं सुभं जलवृक्षसमन्वितम् ॥ १ ॥
 तदध्यास्योदहेद्वायं सर्वं लक्ष्म्यान्वितम् ।
 कुले महति सन्मृतां हृदां रूपगुणान्विताम् ॥
 पुरोहितश्च कुर्वीत वृक्षयादेव चर्त्तितम् ।
 तेऽस्य यस्याणि कर्म्मणि कृत्यं तैर्नागिकानि च ॥
 यजेत राजा क्रतुभिर्विधिराजदक्षिणैः ।
 धर्माधर्मे विप्रैश्चो दद्याद्भोगान् घनानि च ॥
 सांख्यिकमार्गैश्च राजादाहारवेदितम् ।
 स्याच्चान्नायपरो लोके वर्त्तत पित्रवन् वृष ॥
 अथ चान् विविधान् कुर्व्यात् तत्र तत्र विप-
 क्षितः ।
 तेऽस्य सर्वार्थवेचैरन् वृणां कार्याणि कुर्व-
 ताम् ॥
 व्यावृत्तानां गुरुकुलादिप्राणां पूलको भवेत् ।
 वृषाणामक्षयो ह्येव निधिर्नास्तोऽभिधीयते ॥
 न तं स्तेना न चामित्रा हरन्ति न च नश्यति ।
 तस्माद्वाज्ञा निधातव्यो ब्राह्मण्येष्वयो निधिः ॥
 न कन्दते न व्ययते न विनश्यति कर्हिचित् ।
 वरिष्ठमहिदोवेभ्यो ब्राह्मण्यस्य सुखे वृत्तम् ॥
 सममन्त्रास्ये दानं दिगुणं ब्राह्मण्यदेव ।
 प्राधीते शतसाहसमनन्तं वेदपारगं ॥
 पात्रस्य हि विशेषेण अद्धानतयेव च ।
 अल्पं वा बहु वा प्रिय दानस्यावाप्यते फलम् ॥
 समोत्तमाधमे राजा त्वाहृतः पालयन् प्रजाः ।
 न निवर्त्तत संग्रामात् क्षात्रं धर्म्ममनुत्तरम् ॥
 संग्रामेष्वनिवर्त्तितं प्रजाणाञ्चैव पालनम् ।
 शुश्रूषा ब्राह्मणानां राज्ञां श्रेयस्करोत्तरम् ॥
 व्यावृत्तं भियोऽन्योन्त्रं जिघांसन्तो महीक्षितः ।
 बुध्यमानाः परं शक्त्वा स्वर्गं यान्त्यपरादुःखाः ॥
 न कूटेरायुधैर्हन्त्यात् बुध्यमानो रणे रिपून् ।
 न कर्षिभिर्नापि दिग्भैर्नामिष्वलितवेधनेः ॥
 न च हन्यात् स्थलास्त्रं न क्रीडं न क्षता-
 क्षितम् ।
 न सुक्तदेशं नासीनं न तवासीति यादिनम् ॥
 न सुप्तं न विस्मर्य न नयं न निराशुधम् ।
 नाशुध्यमानं पश्यन्तं न परेण समागतम् ॥
 नाशुध्ययनप्राप्तं नाशं नातिपरीक्षतम् ।
 न भीतं न परावृत्तं सतां धर्म्ममनुत्तरम् ॥
 यस्तु भीतः परावृत्तः संग्रामे हन्यते परैः ।
 भर्त्तुर्दय्युक्तं किञ्चित् सर्वं प्रतिपद्यते ॥
 यथास्य सुहृत् किञ्चिदनुत्तरार्थमुपाश्रितम् ।
 मर्णा तत् सर्वमादत्ते परावृत्तस्य तु ॥ २ ॥

तदाले तत्काले ।

“यदा प्रहृष्टा मन्येत सञ्जास्तु प्रहृष्टीर्भूषम् ।
अत्युच्छ्रितं तथात्मानं तदा कुर्वीत विग्रहम् ॥
यदा मन्येत भावेन हृष्टं पृष्टं वलं स्वकम् ।
परस्य विपरीतस्य तदा यायाद्रिपुं प्रति ॥
यदा तु स्यान् परिच्छीणो बाह्वनेन बलेन च ।
तदासीत प्रयत्नेन शनकैः सान्त्वयन्नरीन् ॥
मन्येतादि यदा राजा सञ्जया बलवत्तरम् ।
तदा दिष्टा वलं कृत्वा साधयेन् कार्यमात्मनः ॥
यदा परबलानान्तु गमनीयतमी भवेत् ।
तदा तु संशयेन् क्षिप्रं धार्मिकं बलिनं वृषम् ॥
नियतं प्रहृष्टीनाञ्च कुण्याद्व्योऽरिवलस्य च ।
उपसेवेत् तं नित्यं सर्व्वयत्नेनैव यथा ॥
यदि तन्नापि संशयेन् दीर्घं संशयकारितम् ।
सुबुद्धमेव तन्नापि निर्विशङ्कः समाचरेत् ॥
सर्व्वोपायेक्षया कुण्याम्रीतिज्ञः पृथिवीपतिः ।
यथास्याभ्यक्षिका न स्युर्मित्रोदासीनश्चक्रवः ॥
आयतिं सर्व्वकार्याणां तदात्वञ्च विचारयेत् ।
अतीतानाञ्च सर्व्वेषां गुणदोषौ च तत्त्वतः ॥
आयत्यां गुणदोषश्चक्षदास्ते क्षिप्रनिश्चयः ।
अतीते कार्यशेषज्ञः शत्रुभिर्नाभिभूयते ॥
यथेनं नाभिसन्दधुर्मित्रोदासीनश्चक्रवः ।
तथा सर्व्वं संविदध्यादेव सामासिको नयः ॥
यदा तु यानमातिष्ठेदरिराष्ट्रं प्रति प्रभुः ।
तदानेन विधानेन यायादरिपुरं शनैः ॥
मार्गशीर्षे शुभे मासि यायादयावां महीपतिः ।
झाङ्गुनं वायु चैत्रं वा मासौ प्रति यथायत्नम् ॥
अन्येष्वपि तु कालेषु यदा पश्येदुष्वं नयम् ।
तदा यायादिराष्ट्रं यत्नेन चोत्थिते रिपोः ॥
कृत्वा विधानं सखे तु याचिकश्च यथाविधि ।
उपयक्षासदृशैव चारान् सन्धिविधाय च ॥
संशोध्य त्रिविधं मार्गं षड्विधञ्च वलं स्वकम् ।
साम्यरायिककल्पेन यायादरिपुरं शनैः ॥
शत्रुसेविनि मित्रे च गूढे युक्तोऽपि भवेत् ।
गतप्रत्यागते चैव स हि कष्टतरो रिपुः ॥
दृष्टयूहेन तन्मार्गं यायात् प्रकटेन वा ।
बराहमकराभ्यां वा स्रष्ट्या वा गण्डनेन वा ॥
यतश्च भयमाशङ्कतेतो विस्तारयेद्बलम् ।
पक्षेन चैव यूहेन निविशेत सदा स्वयम् ॥
सेनापतिबलाध्यक्षौ सर्व्वदिक्षु निवेशयेत् ।
यतश्च भयमाशङ्कते प्राचीं तां कल्पयेद्दिशम् ॥
गुल्माञ्च स्थापयेदाम्नान् कृतसंज्ञान् समन्ततः ।
स्थाने युद्धे च कुशलानभीक्ष्णविकारिणः ॥
संहतान् योधयेदध्यान् कामं विस्तारयेद्बलम् ।
स्रष्ट्या वज्रेण चैवेतान् यूहेन यूक्ष्य योधयेत् ॥
स्यन्दनाथैः समे युध्येदप्ये नौद्विपक्षेन वा ।
वृक्षगुल्मादृतं चापैरसिचक्रैश्चायुधैः स्वखे ॥
कुसुमेनाञ्च मत्स्याञ्च पक्षालान् शूरसेनानां ।
दौर्घान् लब्ध्वैव नरानग्रानीक्षिष्य योधयेत् ॥
प्रहर्षयेद्बलं यूक्ष्य तांश्च सत्यक् परीक्षयेत् ।
चेष्टाचैव विजानीयादरीन् योधयतामपि ॥
उपरध्वारिमासीत राष्ट्रं चाख्योपगोडयेत् ।

दृग्गयेनास्य सततं यवसानोदकेन्यनम् ॥
भिन्द्याच्चैव तडागानि प्राकारपरिखास्तथा ।
समवस्कन्दयेच्चैनं रात्रौ विवासयेत्तथा ॥
उपनयानुपनयपेद्व्यथितैव च तत्कृतम् ।
युक्ते च देवे युध्येत त्रयप्रेमसुरपेतभीः ॥
साम्ना दानेन भेदेन समत्तैरथवा पृथक् ।
विजेतुं प्रयतेतारीन् युद्धेन कदाचन ॥
अनित्यो विजयो यस्माद्व्यथितैव युध्यमानयोः ।
पराजयश्च संजये तस्माद्व्यथितं विवर्त्तयेत् ॥
त्रयाणामपुपायानां पूर्व्वोक्तानामसम्भवे ।
तथा युध्येत संयतो विजयेत रिपून् यथा ॥
जित्वा सम्पन्नयेद्देवान् ब्राह्मणाञ्चैव धार्मिकान् ।
प्रदद्यात् परिहाराञ्च स्थापयेदभयानि च ॥
सर्व्वेषान् विदित्वा समासेन विकीर्णितम् ।
स्थापयेत्तत्र तद्व्यथं कुण्याञ्च समयक्रियाम् ॥
प्रमाणानि च कुर्व्वीत तेषां धर्मज्ञानं यथो-

दितान् ।

रत्नैश्च पूजयेदेनं प्रधानपुरुषैः सह ॥
आदानमप्रियकरं दानञ्च प्रियकारकम् ।
अभीक्ष्णानाममर्गानां काले युक्तं प्रशस्यते ॥
सर्व्वं कर्म्मदमायत्तं विधाने देवमानुषे ।
तथोद्देवमचिन्त्यन्तु मानुषे विद्यते क्रिया ॥
सह वापि ब्रजेद्युक्तः सन्धिं कृत्वा प्रयत्नतः ।
मित्रं हिरण्यं भूमिं वा सम्पत्त्याञ्च विषं फलम् ॥
पार्थिव्याहश्च संप्रेक्ष्य तथाक्रन्दश्च मण्डले ।
मित्रादथाप्यमित्राद्वा यात्राफलमवाप्नुयात् ॥
आक्रन्दः पार्थिव्याहस्य नियामको राजा ।
“हिरण्यभूमिसम्पत्त्या पार्थिवो न तपेधेत ।
यथा मित्रं ब्रुवं लब्ध्वा हृष्टमप्यायतिचमम् ॥
धर्मज्ञश्च कृतञ्च तुष्टप्रकृतिमेव च ।
अनुरक्तं स्थिरारम्भं लघु मित्रं प्रशस्यते ॥
प्राज्ञं कुलोत्तमं शूरञ्च दत्तं दातारमेव च ।
कृतञ्च हृतिमन्तश्च कष्टमाहुररिं बुधाः ॥
आयता पुरुषज्ञानं शौर्यं करुणवेदिता ।
स्थौललक्ष्यश्च सतततदासीनगुणोदयः ॥
स्थौललक्ष्यं बहुप्रदत्तम् ।
“क्षेत्रां शस्यप्रदां नित्यं पशुहृदिकरीमपि ।
परित्यजेन्वृषो भूमिमात्मार्यमविचारयन् ॥
आपदर्थं धनं रक्षेद्वारान्नेहनेरपि ।
आत्मानं सततं रक्षेद्वारैरपि धनेरपि ॥
सह सञ्जाः समुत्पन्नाः प्रसमीक्ष्यपदो भृशम् ।
संयुक्ताञ्च विजुक्ताञ्च सर्व्वोपायान् सखेदुधः ॥
उपेतारसुपेयश्च सर्व्वोपायाञ्च कृतञ्चनः ।
एतत् त्रयं समाश्रित्य प्रयतेतार्थसिद्धये ॥
उपेतारं आत्मानम् । उपेयं प्राप्तयम् ॥
“एवं सर्व्वमिदं राजा सद्यः सम्पन्नः सन्निभिः ।
यायामाप्नुय मध्याह्ने भोक्तुमन्तःपुरं विशेत् ॥
तन्नात्मभूतैः कालक्षेत्राद्यैः परिचारकैः ।
सुपरीक्षितमन्नाद्यमद्यान्तेनैव विषापहैः ॥
विषमैरगदेसास्य सर्व्वद्रव्याणि योजयेत् ।
विषमज्ञानि च रत्नानि नियतो धारयेत् सदा ॥
परीक्षिताः क्षिप्रं चैनं अजनीदकधूपनैः ।

वेष्टाभरणसंशुद्धाः सृष्टेयुः सुसमाहिताः ॥
एवं प्रयत्नं कुर्व्वीत यानशयामनाशने ।
स्थाने प्रसाधने चैव सञ्जालङ्कारैश्च च ॥
सुक्तवान् विहरैश्चैव स्त्रीभिरन्तःपुरे सह ।
विहृत्य तु यथाकालं पुनः काम्याणि भिन्त्येत् ॥
अलङ्कृतञ्च संप्रयेदायुधीयं पुनर्जनम् ।
“हृत्नानि च सञ्जाणि शस्त्राग्न्याभरणानि च ॥
अन्त्याश्चोपास्य शृगुवादनैर्व्वधमनि शस्त्रभृत् ।
रहस्याख्यायिनाश्चैव प्रशिषीनाश्च चैतितम् ॥
गत्वा कक्षान्तरं त्वन्यन् समनुज्ञाप्य तं जनम् ।
प्रविशेद्भोजनार्थं स्त्रीहृतोऽन्तःपुरं पुनः ॥
तत्र सुक्ता पुनः किञ्चित्कर्मदोषैः प्रहर्षितः ।
संविशेत्तु यथाकालमुत्तिष्ठेच्च गतकृमः ॥
एतद्विधानमातिष्ठेदरोगः पृथिवीपतिः ।
अस्वस्थः सर्व्वमेतत् भव्येयं विनियोजयेत् ॥”

इति मानवे ७ अध्यायः ॥ ३॥

कालीकापुराणोक्त राजधर्मः ८५ । ८६ अध्या-
ययोः द्रष्टव्यः । महाभारतोक्त राजधर्मः शान्ति-
पञ्चणि द्रष्टव्यः । पद्मपुराणोक्त राजधर्मः स्वर्ग-
खण्डे १३८ अध्याये द्रष्टव्यः ॥

राजधानकं, स्त्री, (धीयतेऽनेति । धा + ल्युट् ।
ततः कन् । राज्ञां धानकं नगरम् ।) राज-
पुरम् । इति शब्दरत्नावली ॥

राजधानी, स्त्री, (धीयतेऽस्यामिति । धा + अधि-
करणे ल्युट् । डीप् । राज्ञां धानी नगरी ।)
राजधानिका । तत्पञ्चायः । कोटः २ राज-
धानकम् ३ । इति शब्दरत्नावली ॥ स्कन्वा-
वारः ४ । इति धेमचन्द्रः ॥ (यथा, रघुः । २।१००।

“तौ दम्पती स्त्रां प्रति राजधानीं

प्रस्थापयामाच वशी वशिष्ठः ॥”)

राजधान्यं, स्त्री, (राजप्रियं धान्यम् ।) श्यामाकः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, दृष्टुं चंहिताना-
याम् । १५ । १२ ।

“त्वाद्भूषणमग्निरागलेखगान्धर्व्वगन्धमुक्तिज्ञाः ।
गणितपटुतन्तुवायाः शालाव्या राजधान्यानि ॥”)

राजधुरकरः, पुं, (धुरकरायां राजा । राजदन्ता-
दित्वात् परनिपातः ।) दृष्टुं दुरः । तत्पञ्चायः ।
राजधूर्तः २ महाशूरः ३ निस्त्रैगुण्यकः ४
भ्रान्तः ५ राजसर्गः ६ । इति राजनिर्घण्टः ॥
अस्य गुणाः धुरकरशब्दे द्रष्टव्याः ॥

राजनामा, [न] पुं, (राज्ञो नाम नाम यस्य ।)
पटोलः । इति राजनिर्घण्टः ॥

राजनीतिः, स्त्री, (राज्ञां नीतिः ।) राज्ञां नयः ।
यथा, चाणक्यपरिहृतकृतप्रथमः श्लोकः ।

“नानाशास्त्रोद्धृतं वक्ष्ये राजनीतिसूत्रयम् ।
सर्व्वबीजमिदं शास्त्रं चाणक्यं सार्व्वमजम् ॥”

सा यथा,—
“मदितं बलिमुक्ताया श्रुत्वा भागवतोत्तरः ।
प्राह धर्म्मार्थसंयुक्तं प्रह्लादो वाक्यसुतमम् ॥
यदायत्यां क्षमं राजन् ! यहितं सुवनस्य ह ।
अविरोधेन धर्म्मस्य अर्थस्योपार्जनं यत् ॥
सर्व्वसत्त्वानुगमनं कामवर्गमणञ्च यत् ।

परचेष्ट च यच्छ्रेयः पुत्र तत् कर्म आचर ॥
 यथा ज्ञायां प्रयास्यथ यथा कीर्तिर्भवेत्तव ।
 यथा नापयशोयोगस्तथा क्रूर महामते ॥
 एतदर्थं त्रियं दीप्तां काञ्चन्ति पुरुषोत्तमाः ।
 येनेति हि गृहेऽस्माकं निवसन्ति सुनिर्वृताः ।
 वृद्धो ज्ञातिगुणा विप्रः कीर्त्तिश्च यशसा सह ॥
 तस्माद्यथा ते निवसन्ति पुत्र-
 राज्यस्थितस्तेह कुलोत्तमायाः ।
 तथा यतस्वामनसत्त्वचेष्टया
 यथा यशस्वी भवितानि लोके ॥
 भूम्यां सदा ब्राह्मणभूषितायां
 ज्ञेयान्वितायां दृष्ट्वापितायाम् ।
 शुश्रूषणासक्तसमुद्रवायां
 ऋद्धिं प्रयान्तीह नराधिपेन्द्राः ॥
 तस्माद्विजाग्र्याः शुनिशास्त्रयुक्ता
 नराधिपांस्ते प्रतियोजयन्ते ।
 दिव्यैर्जन्तु क्रतुभिर्द्विजैर्ना
 यज्ञाभिधूमो न वृषस्य शान्तिः ॥

तपोऽध्ययनसम्पन्ना याननाध्यापने रताः ।
 सन्तु विप्रा बन्धे पूज्यास्त्वत्तोऽनुज्ञामवाप्य हि ॥
 स्वाध्याययज्ञनिर्ता दातारः शस्त्रजीविनः ।
 क्षत्रियाः सन्तु दैत्येन्द्र प्रजापालनधर्मिणः ॥
 यज्ञाध्ययनसम्पन्ना दातारः क्षत्रिकारिणः ।
 पाशुपालां प्रकुर्वन्तु वैश्या विपिनजीविनः ॥
 ब्राह्मणक्षत्रियविशां सदा शुश्रूषये रताः ।
 शूद्राः सन्तुसुरश्रेष्ठ तवाज्ञाकारिणः सदा ॥
 यदा वर्णाः स्वधर्मस्था भवन्ति दिनिजेश्वर ! ।
 धर्मवृद्धिस्तदा स्याद्दे धर्मवृद्धौ वृषोदयः ॥
 तस्माद्गर्ग सधर्मस्थास्त्वया कार्याः सदा वने ! ।
 तद्वृद्धौ भवतो वृद्धिस्तद्वागौ हानिरुप्यते ॥
 इत्थं वचः श्राव्य महासुरेन्द्रो
 बलिं महाता स बभूव नृणांम् ।
 ततो यदाज्ञापयत् करिष्ये
 इत्थं वलिः प्राह वचो महर्षे ॥”
 इति वामने ७१ अध्यायः ॥ ॥

अपि च ।

‘एवं दत्त्वा ततो राज्यं नृद्धं चाप्राय धर्मवित् ।
 उवाच मधुरं वाच्यं पुत्रं पुत्रवतां वरः ॥
 राज्यस्तेनापि ते पुत्र कर्त्तव्यं श्रेष्ठ तन्मम ।
 यदीप्तेन परमं धर्मं प्रदृष्ट्वा तारणं तथा ॥
 दातारोऽर्त्तिर्न कर्त्तव्या हन्तया परदारिकाः ।
 यानयानास हन्तया हन्तया स्त्रीविघातकाः ॥
 मा लोभं परद्रव्येषु चन्दायोपार्जितेषु च ।
 न धिरं तिष्ठेन कापि सर्वं मान्याः कदाचन ॥
 राजकीयस्य ते देशः कुलन्यायवशार्जितः ।
 नित्योदयुक्तेन म्यातयममात्यवचनं क्रूर ॥
 अमात्यो यद्वचो ज्ञायात् पुत्र कार्त्तिकमिश्रणम् ।
 अवश्यमेव कर्त्तव्यं शरीरपरिदरिणम् ॥
 प्रजा येन प्रमोदन्ति येन तुष्यन्ति ब्राह्मणाः ।
 इयं ते पुत्र कर्त्तव्या मम प्रियदित्तेपिना ॥
 सप्त अश्वं वर्ज्येन दीपो राजस्तु नमस्कृतम् ।
 देश राजा विनश्येन सप्ततोऽपि मदायुतिः ॥

दञ्जयेत सुरापानं नृगया वर्जयेत् सदा ।
 वाक्यं कृत्वा न वक्तव्यं वृथा वाचत कदाचन ॥
 राजगुह्यं न वक्तव्यं दूतभेदं विवर्जयेत् ।
 वर्जयेदतिपातय्य असद्विषयं समोगमम् ॥
 अर्थदूषणकक्षैव न कर्त्तव्यं कदाचन ।
 अमात्यं नाप्रियं नृयादयदीच्छेद्राजकर्मणि ॥
 नाहं निवारणीयस्ते गमनाय पथे स्थितः ।
 एतन्मे क्रियतां शीघ्रं यदीच्छसि मम प्रियम् ॥
 ततः पितुर्वचः श्रुत्वा राजपुत्रो यशस्विनः ।
 उभौ तु पादौ संगृह्य कारुण्यं प्रत्युवाच तम् ॥”
 इत्यादि श्रीवराहपुराणे भगवच्छास्त्रे शौकरवे
 तीर्थमाह्वाने आदित्यवरप्रदाननृगमन्वको-
 पाख्यानं नामाध्यायः ॥ ॥

अन्यच्च ।
 मनुवाच ।
 “राज्ञोऽभिषिक्तमाचस्य किं कृततमं भवेत् ।
 एतत् सर्वं समाचक्षुः सम्यक्चित्ति यतो भवान् ॥
 मत्स्य उवाच ।

अभिवेकाद्गृहिरसा राज्ञा राजीवलोचन ।
 सहायावरणं कार्यं तत्र राज्यं प्रतिष्ठितम् ॥
 युदस्याल्पतरं कर्म तदप्येकेन दुष्करम् ।
 पुरुषेणासहायेन किमु राज्यं महत् पदम् ॥
 तस्मात् सहायान् वरयेत् कुलीनान् वृषतिः
 स्वयम् ।

शूरान् कुलीनान् जातीयान् वल्युक्तान् श्रिया-
 न्वितान् ॥
 रूपसत्त्वगुणोपेतान् सम्मतान् चमया युतान् ।
 क्लेशक्षमान् महोत्साहान् धर्मज्ञांश्च प्रियं-
 वदान् ॥

हितोपदेशकालज्ञान् स्वामिभक्तान् यशो-
 र्धरांश्च ।

एवंविधान् सहायांश्च शुभकर्मसु योजयेत् ॥
 गुणहीनानपि सदा विज्ञाय वृषतिः स्वयम् ॥
 कर्मस्त्रेव निवृद्धीत यथायोग्येषु भारत ! ।
 कुलीनः श्रीलसम्पन्नो धनुर्वेदविशारदः ।

हस्तिशिखाश्वशिखासु कुशलाः शस्त्राभायगः ॥
 निमित्ते शकुनज्ञाने वेषा चैव चिकित्सिते ।
 छतत्रः कर्मणा शूरस्तथा क्लेशसहो ऋजुः ॥
 युद्धतत्त्वविधानज्ञः प्लगुसारविशेषवित् ।
 राज्ञा सेनापतिः कार्यो ब्राह्मणः क्षत्रियो,
 यथा ॥

प्रांशुः सुरूपो दक्षश्च प्रियवादी न चोद्धतः ।
 चित्तग्राहश्च सर्वेषां प्रतीहारो विधीयते ॥
 यथोक्तवादी दूतः स्याद्देशभाषाविशारदः ।
 शक्तः क्लेशसहो वाग्वी देशकालविभाषितः ॥
 विज्ञातदेशकालश्च दूतः स्यात् च महोच्चितः ।
 वक्ता नयस्य यः काले स दूतो भूपतेर्भवेत् ॥
 प्रांशवो व्यायनाः शूराः दृढभक्ता निराकुलाः ।
 राज्ञा तु रक्षिणः कार्याः सदा क्लेशसहा
 हिताः ॥

अनाहार्योऽवृष्टांसश्च दृढभक्तिश्च पादधि वै ।
 तामूलधारी भवति गारी बायथ तदगुणा ॥

षोडशगुणविधितत्त्वज्ञो देशभाषाविशारदः ।
 सन्निविगृहिकः कार्यो राज्ञा नयविशारदः ॥
 आयथयज्ञो लोकज्ञो देशोत्पत्तिविशारदः ।
 छतत्रास्तज्ञो भृत्यानां ज्ञेयः स्याद्देश रक्षिता ॥
 सुरूपसुराणः प्रांशुर्दृढभक्तिः कुलोचितः ।
 शूरः क्लेशसहश्चैव खड्गधारी प्रकीर्त्तितः ॥
 शूरश्च वलयुक्तश्च गजान्धरश्चकोविदः ।
 धनुर्धारी भवेद्राज्ञः सर्वक्लेशसहः शुचिः ॥
 निमित्तशकुनज्ञानहयशिखाविशारदः ।
 हयावुर्वेदतत्त्वज्ञो भूविभागविशेषवित् ॥
 स्वामिभक्तो महोत्साहः सर्वेषां प्रियवदः ।
 वलावलज्ञो रथिकः स्थिरदृष्टिः प्रियवदः ॥
 शूरश्च छतविद्यश्च सारथिः परिकीर्त्तितः ।
 अनाहार्यः शुचिर्दक्षश्चिकित्सितविदांवरः ॥
 रुद्रशास्त्रविशेषज्ञः रुद्राध्यक्षः प्रशस्यते ।
 रुद्रशास्त्रविधानज्ञाः परामेढाः कुलोद्भवाः ॥
 सर्वे महानसे धार्या लुप्तक्लेशनखा जनाः ॥
 समः शत्रौ च मित्रे च धर्मशास्त्रविशारदः ।
 विप्रसुखः कुलीनश्च धर्माधिकरणो भवेत् ॥
 कार्यास्तथाविधास्तत्र द्विजसुख्याः सभासदः ।
 सर्वदेशाचराभिज्ञः सर्वशास्त्रविशारदः ॥
 लेखकः कथितो राज्ञः सर्वधाधिकरणेषु वै ।
 श्रीर्षोपेतान् सुसम्पूर्णान् समन्त्रैरिगतान्
 समान् ।

अचरान् वै लिखितं यस्तु लेखकः स वरः स्तुतः ॥
 उपायवाक्यकुशलः सर्वशास्त्रविशारदः ।
 वज्रध्वक्ता चाख्येन लेखकः स्यादभूगूतम् ॥
 वाक्याभिप्रायतत्त्वज्ञो देशकालविभागवित् ।
 अनाहार्यो वृषे भक्तो लेखकः स्यादभूगूतम् ॥
 पुरुषान्तरतत्त्वज्ञाः प्रांशवश्चाप्यलोलुपाः ।
 धर्माधिकरणे कार्या जनाज्ञानकरा नराः ।
 एवंविधास्तथा कार्या राज्ञा दौवारिका जनाः ।
 लोहवस्त्राजिनादीनां रत्नानांश्च विधानवित् ॥
 विज्ञाता फल्गुसारगणनाहार्यः शुचिः सदा ।
 निपुणश्चाप्रमत्तश्च धनाध्यक्षः प्रकीर्त्तितः ॥
 आयहारिषु सर्वेषु धनान्यत्समा नराः ।
 व्ययहारिषु च तथा कर्त्तव्या पृथिवीक्षिताः ॥
 परम्परागतो यः स्यादष्टाङ्गे तु चिकित्सिते ।
 अनाहार्यः स वैद्यः स्याद्दृढभक्ता च कुलोद्भवः ॥
 प्राणाचार्यः स विज्ञेयो वचनं तस्य भूभुजः ।
 राजन् राज्ञा सदा कार्यं यथाकार्यं पृथग्-
 जनैः ॥

हस्तिशिखाविधानज्ञो वनजातिविशारदः ।
 क्लेशक्षमस्तथा राज्ञो गजाध्यक्षः प्रशस्यते ॥
 एतेरेव गुणैर्युक्तः स्वासनश्च विशेषतः ।
 गजारोहो नरेन्द्रस्य सर्वकर्मणि शस्यते ॥
 हयशिखाविधानज्ञश्चिकित्सितपारगः ।
 अन्धध्वजो महोभर्तुः स्वासनश्च प्रशस्यते ॥
 अनाहार्यश्च शूरश्च तथा प्राज्ञः कुलोद्भवः ।
 दुर्गाध्यक्षः स्तुतो राज्ञ उदयुक्तः सर्वकर्मसु ॥
 वास्तुविद्याविधानज्ञो जघुहस्तो जितश्रमः ।
 दीर्घदर्शी च शूरश्च स्वपतिः परिकीर्त्तितः ॥

यन्त्रसुक्त पाणिमुक्ते अतस्ते सुक्तधारिते ।
अस्त्राचार्यो निरुद्धः कुलशस्त्रं विशिष्यते ॥
उहः कुलोद्भूतः सुक्तः पितृपेतामहः सुचिः ।
राज्ञामन्तःपुराध्यक्षो विनीतश्च तथेय्यते ॥
एवं सप्ताधिकारेषु पुरुषाः सप्त तेऽपरम् ।
पञ्च शब्दाधिकरणाः पुरुषाः सप्त तेऽपरम् ॥
अन्तःपुरचराः कार्या राज्ञा सर्वेषु कर्मसु ।
स्थापनाजातितत्त्वज्ञः सततं प्रतिजाग्रता ॥
राज्ञः स्थादायुधागारे दक्षः कर्मसु चोद्यतः ।
कर्माण्यपरिमेयाणि राज्ञां भृगुकुलोद्भव ॥
उत्तमाधममध्यानि बुद्धा कर्माणि पार्थिवः ।
उत्तमाधममधेयु पुरुषेषु नियोजयेत् ॥
नरकर्मविपर्ययासाद्राजा नाशमवाप्नुयात् ।
नियोगं पौरुषं भक्तिं श्रुतं शौर्यं कुलं नयम् ॥
ज्ञात्वा वृत्तिविधातया पुरुषाणां महौचिता ।
पुरुषान्तरविज्ञाने तत्त्वसारनिबन्धनात् ॥
बहुभिर्मेनयेत् कामं राजा मन्त्रं पृथक् पृथक् ।
मन्त्रिणामपि नो कुर्यान्मन्त्रिमन्त्रप्रकाशनम् ॥
कृषिं कस्यचिद्विद्यासो भवतीह सदा वृष्णम् ।
निश्चयश्च सदा मन्त्रे कार्यं एकेन शूरिणा ॥
भवेद्वा निश्चयावाप्तिः परबुद्धशुचीवनात् ।
एकस्यैव महौभक्तैर्भूयः कार्यो विनिश्चयः ॥
ब्राह्मणान् पर्यपावीत त्रयीं नाम मुनिश्चितम् ।
नासच्छास्त्रवतो मन्त्रास्ते हि लोकस्य कण्टकाः ॥
उह्यंश्च नित्यं सेवेत विप्रान् वेदविदः शुचीन् ।
तेभ्यो हि शिष्टैर्द्विनयं विनीतात्मा हि नित्यशः ।
तमयां वश्यां कुर्यात् पृथिवीं नात्र संशयः ॥
महवोऽविनयादुभया राजानः सपरिच्छदाः ।
वनस्याश्वेव राण्यानि विनयात् प्रतिपेदरे ॥
त्रैविद्येभ्यस्त्रयीविद्यां दण्डनीतिश्च शाश्वतीम् ।
आन्वीक्षिकीषास्त्रविद्यां वार्त्तारम्भांश्च लोकतः ॥
इन्द्रियाणां जये योगं समातिष्ठेद्दिवानिशम् ।
जितेन्द्रियो हि भ्रूकोति वशे स्थापयितुं प्रजाः ।
यजेत राजा क्रतुभिर्वहुभिश्चापदक्षिणैः ।
धर्मार्थश्चैव विप्रेभ्यो दद्याद्भोगान् धनानि च ॥
संयतसरिकमात्रेण राक्षसाहारयेद्बलिम् ।
स्यात् स्वाध्यायपरो लोके वर्तेत पितृवन्द्यः ॥
आष्टधानां गुरुकुलात् द्विजानां पूजको भवेत् ।
वृषाणामल्यो ह्येष विधिर्नालो विधीयते ॥
ततः स्नानवाभिजा हरन्ति न च नश्यति ।
तस्माद्राज्ञा विधातयो ब्राह्मणेष्वल्यो निधिः ॥
सर्वोत्तमाधमे राजा ह्याहूय पालयेत् प्रजाः ।
न निवर्तेत संग्रामाभात् च तत्रतममुसरन् ॥
संग्रामेऽनविर्त्तितं प्रजानां परिपालनम् ।
शुश्रूषा ब्राह्मणानाञ्च राजा निश्रेयसं परम् ॥
क्षेमणानाञ्च उद्धानामातुराणाञ्च रोगिणाम् ।
योगक्षेमश्च वृत्तिश्च तथैव परिकल्पयेत् ॥
वर्णाश्रमयवस्थानं तथा कार्यं विशेषतः ।
स्वधर्मप्रश्रुतान् राजा स्वधर्मं स्थापयेत्तथा ॥
आश्रमे च यथाकार्यं तैलभाजनभोजनम् ।
खयनेवानयेद्वाजा सत्कृताभाषमाणयेत् ॥
तामसे सर्वकार्याणि राष्ट्रमात्मानमेव च ।

निवेदयेत् प्रयत्नेन देववच्चिरमर्चयेत् ॥
इं प्रज्ञे वेदितये च ऋज्वी वक्रा च मानवेः ।
वक्रां ज्ञात्वा न सेवेत प्रतिवाधेत चागताम् ॥
नास्य च्छिद्रं परो विद्यात् विद्याच्छिद्रं परस्य तु ।
गृहेत् कूर्मं इवाङ्गानि रक्षेदिवरमात्मनः ॥
न विश्वसेद्विश्वस्ते विश्वस्ते नातिविश्वसेत् ।
विश्वासाद्वयसुत्पन्नं मूलान्यपि निहन्ति ॥
विश्वासयेच्चाप्यपरं तत्त्वभूतेन हेतुना ।
वक्रवचिन्तयेदर्थान् सिंहवच्च पराक्रमेत् ॥
वृकवच्चोवशुम्पेत शशवच्च विनिष्पतेत् ।
दृष्टप्रहारी च भवेत् तथा शूकरवन्वृषः ॥
चित्राकारश्च शिखिवदृष्टमृक्तस्तथाश्ववत् ।
भवेच्च मधुराभाषो तथा कोकिलवन्वृषः ॥
काकशङ्की भवेन्नित्यं नाज्ञातुवसतिं वसेत् ।
नापरीक्षितपूर्वञ्च भोजनं शयनं व्रजेत् ॥
वस्त्रं पूषमलङ्कारं यच्चान्यन्मनुजोत्तमः ।
न गाहेज्जलसम्पार्धं न चाज्ञातजलाशयम् ॥
अपरीक्षितपूर्वञ्च पुरुषैराप्रकारिभिः ।
नारोहेत् कुञ्जरं बालं न चातु तुरगं तथा ॥
नाविज्ञातस्त्रियं गच्छेत् नैव देवोत्सवे वसेत् ।
नरेन्द्रलक्ष्म्या धर्मश्च ज्ञाता यत्तो भवेन्वृषः ।
सदृष्टाश्च तथा पुष्टा सततं प्रतिमानिताः ।
राज्ञा सहायाः कर्तव्याः पृथिवीं जेतुमिच्छताः ।
यथाहंश्चाथ सुभृतान् राजा कर्मसु योजयेत् ।
धर्मिष्ठान् धर्मकार्येषु शूरान् संग्रामकर्मसु ॥
निपुणानर्थक्रियेषु सर्वत्र च तथा शुचीन् ।
स्त्रीषु मण्डान् नियुज्जीत तीक्ष्णान् दारुणकर्मसु ।
धर्मे चार्थे च कामे च भये च रविनन्दन ।
राजा यथाहंश्च कुर्यादुपधाभिः परीक्षयम् ॥
समतीतोपधान् भृत्यान् कुर्याद्विचित्रवनेचरान् ।
तत्पादान्वेष्ये यत्नांस्तदध्यायश्च कारयेत् ॥
एवमादीनि कर्माणि वृषैः कर्माणि भार्गव ।
सर्वथा नेयते राज्ञन्नीक्ष्योपकरणक्षयः ॥
पापसाध्यानि कर्माणि यानि राज्ञां वृषोत्तम ।
सन्तस्तानि न कुर्वन्ति तस्मात्तान् विवृतान्वृषः ।
नेयते पृथिवीशानां तीक्ष्णोपकरणक्रिया ।
यस्मिन् कर्मणि यस्य स्यात् विशेषेण च कौश-
लम् ।
तस्मिन् कर्मणि तं राजा परीक्ष्य विनियोजयेत् ॥
पितृपेतामहान् भृत्यान् सर्वकर्मसु योजयेत् ।
विना दायदक्षिण्य परीक्ष्य सखतान्नरान् ।
नियुज्जीत महाभाग तस्य ते हितकारिणः ॥
परराजस्यहात् प्राप्तं जनसंग्रहकाम्यया ।
दुष्टान् वाय्यथादुष्टानाश्रयीत प्रयत्नतः ॥
दुष्टं विज्जायं विश्वासं न कुर्यात्तत्र भूमिपः ।
वृत्तिं तस्यापि वर्तेत जनसंग्रहकाम्यया ॥
राजा देशान्तरं प्राप्तं पुरुषं पूजयेद्गुणम् ।
ममायं देशसंप्राप्तो बहुमानेन चिन्तितः ॥
तेषांशारेण चारित्रं राजा विज्जाय नित्यशः ।
मुनिनां पूजनं कुर्यात् निर्गुणानाञ्च शासनम् ॥
कथिताः सततं राजन् राजानश्चरचक्षुषः ।
स्वके देशे परे देशे ज्ञातश्रीलान् विचक्ष्यान् ॥

धनाहायान् क्लेशसहान् नियुज्जीत सदा चरान् ।
जनस्याविदितान् सौम्यांस्तथाज्ञातान् परस्परम् ॥
वणिजो मन्त्रकुशलान् सावत्तरचिकित्सकान् ।
तथा प्रव्रजिताकारान् चारान् राजा निवो-
जयेत् ॥
नैकस्य राजा अदृष्ट्यात् चारस्यापि च भाषिते ।
द्वयोः सम्बन्धमाज्ञाय अदृष्ट्यान्वृपतिस्ततः ॥
परस्परस्याविदितौ यदि स्याताश्चरावुभौ ।
तस्माद्राजा प्रयत्नेन गुणांचारात्रिणीजयेत् ॥
राज्यस्य मूलमेतावत् या राज्ञश्चारदृष्टिता ।
चाराणामपि धर्मेन राजा कार्यं परीक्षयम् ॥
विरच्यते तथा केन विज्ञेयं तन्महौचिता ।
अनुरागात् कथं लोके कर्म कार्यं महौचिता ।
लोकरागापरागौ च भृत्यानाञ्च गुणगुणान् ॥
सर्वं राज्ञां चरायत्तं तेषु यत्नपरो भवेत् ॥
कर्मणा केन मे लोके जनः सर्वोऽनुरच्यते ।
विरच्यते केन तथा विज्ञेयं तन्महौचिता ।
विरोधजनकं लोके वर्त्तनीयं विशेषतः ॥
जनानुरागप्रभवा हि लक्ष्यी
राज्ञां मता भार्गववैश्वज्ञम् ।
तस्मात् प्रयत्नेन नरेन्द्रमुख्यैः
कार्योऽनुरागो भुवि मानवेषु ॥

इति मातृस्ये २१५ अध्यायः ॥ ३ ॥

अपरश्च ।

राजोवाच ।

“बह्वी भूपतेर्धर्मास्तान् वक्तुं नहि शक्यते ।
तस्मात् समासतो वच्मि महाभाग निश्रामय ॥
पृथिवी वैष्णवी पुण्या सदा प्रियतमा हरः ।
नारायणाद्वेते नान्यो वसुमत्पाः पतिर्भवेत् ॥
नारायणांशुजो राजा मनुष्यो न कदाचन ।
अतस्तु दुर्नयं लब्ध्वा सर्वान् नीतिं समाचरेत् ॥
नीतिग्राही वृषो यस्तु विपक्षिर्नास्ति तस्य वै ।
चिरं सुनक्ति पृथिवीं कण्टकैः परिवर्त्तितः ॥
यस्मै न रोचते नीतिर्भूपालाय दुरात्मनः ।
अष्टशूरचिरेणैव स भवेन्नात्र संशयः ॥
आयुर्वलं यशो वित्तं विजयं सुखमिच्छता ।
मन्त्रित्वे पाण्डितो राजा नियोज्यः सर्वदेव हि ॥
अवत्रया महौभक्तुंश्चयन्ति सदसौ दुष्ठाः ।
सभायां बुधहीनायां नीतिर्विलवती न हि ॥
ततो नीती विप्रनायां सहसा धरणीपतेः ।
राजत्रियो विप्रश्चयन्ति चकोषवज्रवाहनाः ॥
ब्राह्मणान् गणकांश्चैव वेदांश्च बान्धवांस्तथा ।
वृषाः कल्याणमिच्छन्तो न द्विषन्ति कदाचन ॥
गतश्रीर्गणकहेष्टा वेदवेद्यायुर्वर्धितः ।
ज्ञातिहेष्टा निष्कुलः स्यात् द्विजदेष्टास्त्रिणां-
भाक् ॥
राजानः पितरः प्रोक्ताः पुत्रा जनपदास्तथा ।
अतो भूपाः पालयन्ति प्रजाः पुत्रानिबौरसान् ॥
पौरलोकवधूं राजा पश्येत् पुत्रवधूमिव ।
पौरलोके तथा कुर्यात् यथा सेहो निजालके ॥
प्रजापीडाकरा ये च भूपाला अतिपापिनः ।
शिरसा विपदक्षीं विज्ञेया दीर्घदर्शिभिः ॥

राज्यः

राजप

राजपु

विवेकिनो महीपालाः पालयन्ति यथा प्रजाः ।
तथा तानपि देवशः पालयत्यनिशं हरिः ॥
प्रजानां पालनं दानं हेतुं राज्ञां शुभावहे ।
ज्ञायां ये वर्जिता भूपाले विवेका नृपाधमाः ॥
दुष्टानां शासनञ्चैव शिष्टानां प्रतिपालनम् ।
प्रकुर्वन्तो महीपालाश्चिरं नन्दन्ति भूतले ॥
न्यायेनोपाजितं वित्तं यत्नाद्वैद्यमहीपतिः ।
निजित्तो हि महीपालो विपत्तयां न हि निस्त-
रेत् ॥

वृषाः कल्याणमिच्छन्तो निजराज्यशुभाशुभम् ।
पश्यन्ति नित्यं विप्रेन्द्र ! सत्वरश्चरचक्षुषः ॥
परचक्रभयं यावत् नायाति चिन्तयेद्भयम् ।
आगते तु भये भूप आचरेन्निर्भयो यथा ॥
ज्ञातौ वापि च मित्रे वा पुत्रे वापि च मन्त्रिणि ।
कुर्वन्मुखेन गाम्भीर्यं मनसा प्रेम केवलम् ॥
मन्त्रिणो ज्ञातयः पुत्राः प्रजाश्च भ्रातरस्तथा ।
गाम्भीर्यहीनं भूपालं मन्यन्ते न हि भूपवत् ॥
तिष्ठन्ति प्रथमं दूरे वसन्ति पुरतस्तदा ।
लोकाः श्रियं यदिच्छन्ति तत्तगाम्भीर्यभूषतेः ।
एकस्य मन्त्रिणो राज्ञा चिरं राजत्वमिच्छता ।
कर्तव्याः सकले राज्ये वृद्धयो नैव भूसुर ॥
अत्यन्तज्वरहीनां भृतानां सम्पदं हरेत् ।
तस्यां सम्पदि भूपालो भूत्वमन्यं नियोजयेत् ॥
मूर्खः स्त्रीविजितो राजा गौतवावरतः सदा ।
चतुरङ्गवलेहीनः सहसा विपदं व्रजेत् ॥
स्वाचारग्रहणं सत्त्वं स्ववाक्यप्रतिपालनम् ।
गाम्भीर्यञ्चेति भूपालां लक्षणाणि द्विजोत्तम ! ॥
स कथं वृषतिर्यसु प्रतापेन विवर्जितः ।
स कथं वृषतिर्येन न जिता परमेदिनी ॥
जितायां परमेदिन्यां यावत् प्रादं व्रजेन्नृपः ।
प्रतिपादेष्वमेधस्य फलं प्राप्नोति चाक्षयम् ॥
परभूमिजयाकाङ्क्षी हतो वा वृषतिर्युधि ।
तदा गच्छेत् परं धाम विद्युक्तः सर्वप्राणकैः ॥
युधि प्राप्नोति राजा प्राप्नोति परमं पदम् ।
स साहसप्राप्त्युद्धिद्विषोन्नसम्पदं लभेत् ॥
त्यक्तसत्त्वं त्यक्तशस्त्रं पलायनपरायणम् ।
योद्धारं युधि यो हन्यात् स भूपो यात्यधो-
गतिम् ॥

पलायनपरो युद्धे तद्वन्ता च द्विजोत्तम ! ।
तावुभावपि तिष्ठेतां नरकैरत्यन्तदुःसहे ॥
युधि साहसवान् योद्धा तद्वन्ता च महीसुर ।
तिष्ठेतां हावपि स्वर्गे यावच्चन्द्रदिवाकरौ ॥
बहुनात्र किमुक्तेन संचेषादुच्यते मया ।
प्रजापालनश्रद्धाया कदाचिन्नावसीदति ॥

इति पाञ्च क्रियायोगसारे २० अध्यायः ॥

राजनीलं, स्त्री, मरकतमणिः । इति शब्दरत्नावली ।

राजन्यः, पुं, (राज्ञोऽपत्यमिति । राजन् +
“राजन्श्रुतात् यत् ।” ४।१।१३७। इति
यत् ।) चक्षिणः । इत्यमरः । (यथा, श्वेदे ।
१०।६०।१२।

“राजनीत्यस्य सुखमासीत् बाहू राज्यः कृतः ।

ऊरू तदस्य यद्वैद्यः पद्भ्यां शूद्रो अजायत ॥”)
राजपुत्रः । (राजति दीप्यते इति । राज् +
“राजेरन्यः ।” उणा० ३।१०० । इति अन्यः ।)
अभिः । इत्युणादिकोषः ॥ स्त्रीरिकावृषः ।
इति जटाधरः ॥

राजन्यकं, स्त्री, (राजन्यानां क्षत्रियाणां सम्बन्धः ।
राजन्य + “गोत्रोच्चोद्योरभराजराजन्येति ।”
शा० ३।६। इति युष् ।) क्षत्रियसम्बन्धः । इत्य-
मरः ॥ (यथा, रघुः । ७।५६ ।

“रथी निषङ्गी कवची धनुश्चान्

द्वयः स राजन्यकमेकवीरः ।

निवारयामास महावराहः

कल्पचयोदृत्तमिवार्णवाम्भः ॥” ॥

राजन्यानां विषये देशे च पुं । इति काशिका ॥
अत्र “राजन्यादिभ्यो युष् ।” ४।२।५३ ।
इति युष्प्रत्ययः ॥)

राजन्यान्, त्रि, (राजास्त्वस्यास्मिन्निति वा । राजन्
+ प्रशंसायां मतुप् । “राजन्यान् सौराज्ये ।”
८।२।१४। इति निपातनात् नलोपाभावः ।)
सुराज्युक्तदेशः । इत्यमरः ॥ “प्रजापालनादि
सधर्मपरायणराजयुक्ते देशे राजन्यात् राजा
विद्यतेत्येति मोक्षभाषादिति प्रशंसायां वतुः ।
यदुक्तं तन्तान्तरं ।

‘भूमिनिन्दाप्रशंसासु नित्ययोगेति प्रमाणे ।

संसर्गोऽस्ति विवक्षायां भवन्ति मतुवादयः ॥’ इति
स्वमते अस्वर्थे भमादयोऽमी अर्था अर्थांश्च
लभ्यन्त एव । निपातनादलोपाभावः । न
सौराज्ये राज्ञो नस्य बुद्ध्यानाविति परे । सुराज्यं
सधर्मपरत्वात् शोभना राजानोऽनेति
नाक्षायां स्वतेरिति अनिवेधः । देशो लोकोप-
लक्षणं सुराज्यं लोके इत्यर्थः ।” इति तट्टीकायां
भरतः ॥ (यथा, रघुः । ६।२२ ।

“कामं वृषाः सन्तु सहस्रशोऽन्ये

राजन्यतोमाहुरनेन भूमिम् ।

न चचतारायहसकुलापि

ज्योतिष्मती चन्द्रमसैव राज्ञिः ॥”)

राजपटोलः, पुं, (पटोलानां राजा । पर-
निपातः ।) मधुरपटोलः । इति रत्नमाला ॥

राजपटोली, स्त्री, (राजप्रिया पटोली ।) मधुर-
पटोली । इति राजनिर्घण्टः ॥

राजपट्टः, पुं, (राजप्रियः पट्ट इव ।) मणि-
विशेषः । तत्पर्यायः । विराट्जः २ । इति
त्रिकाशेषः ॥

राजपट्टिका, स्त्री, चातकपक्षी । इति हारा-
वली ॥

राजपथः, पुं, (राज्ञां पन्थाः । “ऋक्पूरवुःपथा-
मानचे ।” ५।४।७४ । इत्यः ।) राजमार्गः ।
तस्य लक्षणं यथा,—

“धर्मं विदुः श्रेयसां श्रीमन्मनुजपथः कृतः ।

शुवानिरयनागानामसम्माधः सुसंहरः ॥”

इति देवीपुराणम् ॥

(यथा, कुमारसम्भवे । ७।६३ ।

“तावत्पताकाकुलसिद्धिर्मात्रि-
रुत्तोरणं राजपथं प्रपेदे ॥”)

राजपणी, स्त्री, प्रसारिणी लता । इति राज-
निर्घण्टः ॥

राजपलायः, पुं, (पलायनां राजा । राज-
हन्तादित्वात् परनिपातः ।) रक्तवर्णपलायः ।
लाल प्याज इति भाषा ॥ तत्पर्यायः । अव-
नेष्टः २ वृषाक्षयः ३ राजप्रियः ४ मष्टामूलः ५
दीर्घपत्रः ६ रोकः ७ वृषेष्टः ८ वृषकन्दः ९
महाकन्दः १० वृषप्रियः ११ रक्तकन्दः १२
राजेष्टः १३ । अस्य गुणाः । शिशिरत्वम् ।
पित्तकफनाशित्वम् । दीपनत्वम् । बहुनिद्राकर-
त्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

राजपीलुः, पुं, (राजप्रियः पीलुः ।) महापीलु-
वृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

राजपुत्रः, पुं, (राजस्यन्तस्य पुत्रः ।) पुत्रग्रहः ।
इति शब्दरत्नावली ॥ महाराजपुत्रः । इति
राजनिर्घण्टः ॥ वर्णसङ्करजातिविशेषः । राज-
पुत्र इति भाषा ॥ यथा,—

“वैश्यादसृष्टकन्यायां राजपुत्रस्य सम्भवः ॥”

इति पराशरपद्धतिः ॥

करणकन्यायां क्षत्रियाणां तस्य । इति पुरा-
णम् ॥ राजनन्दनः । तत्पर्यायः । सुवराजः २
कुमारः ३ भर्तृदारकः ४ । इत्यमरः ॥ (यथा,—
“राजपुत्र ! चिरं जीव माजीव सुनिपुत्रक ! ।
जीव वा मर वा साधो याध माजीव मा मर ॥”
इत्युक्कटः ॥)

तस्य रक्षणं यथा,—

“राजपुत्रस्य रक्षा च कर्तव्या पृथिवीक्षिता ।
आचार्यैश्चास्य कर्तव्यं नित्यसुप्तौ च रक्षणम् ॥
धर्मकामार्थशास्त्राणि धनुर्वेदश्च शिक्षयेत् ।
रथे च कुञ्जरे चैवं व्यायामं कारयेत् सदा ॥

शिल्पानि शिक्षयेच्चैव नामैर्मिथ्याप्रियं वदेत् ॥
गुणाधानमशक्यन्तु यस्य कर्तुं स्वभावतः ।
वन्दनं तस्य कर्तव्यं गुणे देशे सुखान्वितम् ॥
अविनीतकुमारं हि कुलमाशु विशीर्यते ।
अधिकारं सत्त्वं विनीतं हि नियोजयेत् ।
आदौ स्वल्पेण तत्पश्चात् क्रमेणाथ महत्सुखम् ॥

न्यायापानमद्यांश्च वर्जयेत् पृथिवीपतिः ।
यतान्यासेवमानास्तु विनष्टाः पृथिवीक्षितः ॥
बह्वी वृषशार्दूना येनां संख्या न विद्यते ॥
वृथाटनदिवास्त्रं विशेषेण विवर्जयेत् ।
वाक्पारुष्यं न कर्तव्यं दण्डपारुष्यमेव च ॥

परौचनिन्दा च तथा वर्जनीया महीक्षिता ।
अर्थस्य दूषणं राजा द्विःप्रकारं विवर्जयेत् ॥
अर्थानां दूषणञ्चैव तथा चार्थेषु दूषणम् ।
अकारणान् समुच्छेदं दुर्गादीनामसत्क्रिया ॥
अर्थानां दूषणं प्रोक्तं विप्रकीर्णत्वमेव च ।
अद्वेषकावे यद्दानमपात्रे दानमेव च ॥
अर्थस्य दूषणं प्रोक्तमसत्कर्मप्रवर्तनम् ।
कामं क्रोधं मदं मानं लोभं हर्षं चैव च ।
चेतस्यमहिम्नवर्गं सादरं पृथिवीक्षिता ॥

एतेषां विजयं कृत्वा कार्यं भव्यजयं ततः ।
 कृत्वा भव्यजयं सर्वं राजा जनपदं जयेत् ॥
 कृत्वा तु विजयं तेषां शत्रून् बाह्यास्ततो जयेत् ।
 बाह्याश्च त्रिविधा ज्ञेयास्तुल्याभ्यन्तरकृत्रिमाः ॥
 गुरवस्ते यथापूर्वं तेषु यत्रपरो भवेत् ।
 पिष्टपैतामहं मित्रमभिष्व तथा रिपोः ॥
 कृत्रिमश्च महाभाग मित्रं त्रिविधमुच्यते ।
 तथापि च गुरुः पूर्वं भवेत्तत्रापि चादृतः ॥
 स्वाम्यमात्रो जनपदो दुर्गं सेवन्त्येव च ।
 कोयो मित्रश्च धर्मश्च संप्राप्तं राज्यमुच्यते ॥
 संप्राप्तस्यापि राज्यस्य मूलं स्वामी प्रकीर्तितः ।
 तन्मूलत्वात्तथाज्ञानां राजा रक्ष्यः प्रयत्नतः ।
 घृङ्गरक्षा कर्तव्या तथा तेन प्रयत्नतः ॥
 अङ्गेभ्यो यस्तथैकस्य द्रोहमाचरतेऽल्पधीः ।
 वधस्तस्य तु कर्तव्यः शीघ्रमेव महीक्षिता ॥
 न राज्ञा नृदुना भायं नृद्विहिं परिभूयते ।
 न भायं दास्योनापि तीक्ष्णादुद्दिजते जनः ॥
 काले नृदुर्यो भवति काले भवति दास्यः ।
 राजा लोकद्वयापेक्षी तस्य लोकद्वयं भवेत् ॥
 भूतैः सह महीपालः परिहासं विवर्जयेत् ।
 भूत्याः परिभवन्तीह नृपं हर्षवर्णं गतम् ॥
 यसनानि च सर्वानि भूपतिः परिवर्जयेत् ।
 लोकसंग्रहणार्थाय कृतकयसनो भवेत् ॥
 शौटीरस्य नरेन्द्रस्य नित्यमुद्रितचेतसः ।
 जना विरागमायान्ति सदा दुःसेयभावतः ॥
 स्मितपूर्वाभिभाषी स्यात् सर्वस्वैव महीपतिः ।
 वध्येष्वपि महाभाग भुङ्कतीं न समाचरेत् ॥
 भायं धर्मभृतां श्रेष्ठ स्थूललक्ष्येण भूभुजा ।
 स्थूललक्ष्यस्य वशगा सर्वा भवति मेदिनी ॥
 अदीर्घस्त्रजश्च भवेत् सर्वकर्म्मसु पार्थिवः ।
 दीर्घस्त्रजश्च नृपतेः कर्म्मज्ञानिर्भवं भवेत् ॥
 रागे द्वेषे च कामे च द्रोहे पापे च कर्म्मणि ।
 अप्रिये चैव कर्त्तव्ये दीर्घस्त्रजः प्रशस्यते ॥
 राज्ञा संहतमन्त्रेण सदा भायं द्विजोत्तम ।
 तस्यासंहतमन्त्रस्य ज्ञेयाः सर्वापदो भुवाः ॥
 क्षतान्येव तु कर्म्मणि जायन्ते यस्य भूपतेः ।
 नारद्वानि महाभाग तस्य स्वाङ्गसुधा वशे ॥
 मन्त्रमूलं सदा राज्यं तस्मान्नन्तं सुरक्षितम् ।
 कर्त्तव्यं पृथिवीपालैर्मन्त्रमेदमयात् सदा ॥
 मन्त्रवित् साधितो मन्त्रः संयतानां सुखावहः ।
 मन्त्रकृत्वेन वधवो विनष्टाः पृथिवीक्षितः ॥
 व्याकारैरिद्विजैर्मत्या चेष्टया भाषितेन च ।
 नेत्रवक्रविकारैश्च यत्तेऽन्तर्गतं मनः ॥
 नयस्य कुशलस्तस्य वशे सर्वा वसुन्धरा ।
 भवतीह महीभर्तुः सदा पार्थिवनन्दन ॥
 नैकस्तु मन्त्रवेत्तन्तं न राजा बहुभिः सह ।
 नारोद्विषमां नावं नापदोक्षितनाविकाम् ॥
 ये चास्य भूमिं जयतो भवेयुः परिपन्थिनः ।
 तानानयेदश्रे सर्वांश्च सामादिभिरुपक्रमैः ॥
 यथा न स्यात् कृषीभावः प्रजानामनपेक्षया ।
 तथा राज्ञा प्रकर्त्तव्यं खराष्ट्रपरिरक्षता ॥
 मोहाद्राज्ञा खराष्ट्रं यः कर्षयत्यनपेक्षया ।

सौचिरादभश्यते राज्यात् जीविताच्च सवा-
 न्ववः ॥
 भूतो वस्त्रो जातवल्गः कर्म्मयोग्यो यथा भवेत् ।
 तथा राष्ट्रं महाभाग भूतं कर्म्मसहं भवेत् ॥
 यो राष्ट्रमनुगृह्णाति राज्यं खं परिरक्षति ।
 संघातमुपयाचेत्तु विन्दते च महत् फलम् ॥
 राष्ट्राद्विरण्यं धान्यश्च मर्ह्यो राजा सुरक्षिताम् ।
 महता तु प्रयत्नेन खराष्ट्रस्य च रक्षिता ॥
 नित्यं स्नेह्यः परेभ्यश्च यथा माता यथा पिता ।
 गोपितानि सदा कुण्यात् स विभागी प्रियाणि च ॥

अजसमुपयोक्तव्यं फलं तेभ्यस्तथैव च ।
 धर्मकर्म्मदमायत्तं विधाने देवसानुषे ।
 तयोर्देवमचिन्त्यं हि पौरुषे विद्यते क्रिया ॥
 एवं मर्ह्यो पालयतोऽस्य भर्तु-
 लोकादुरागः परमो भवेच्च ।
 लोकादुरागप्रभवा च लक्ष्मो-
 लक्ष्मीवतश्चैव परा च कीर्तिः ॥”

इति मात्स्ये २०० अध्यायः ॥

राजपुत्रिका, स्त्री, (राजपुत्री + संज्ञायां कन् ।)
 शरारिपत्नी । शराली इति भाषा ॥ यथा,—
 “शरारिराटिराडिश्च ह्यापुत्री राजपुत्रिका ॥”
 इति जटाधरः ॥
 राजकन्या च ॥ (यथा, हरिवंशे । २५ । ४६ ।
 “उत्पादयामास ततः पुत्रं वै राजपुत्रिका ॥”)
 राजपुत्री, स्त्री, (राज्ञः पुत्रीव ।) कटुतुम्भी ।
 रेणुका । जाती । राजरीतिः । कुकुन्दरी ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ मानती । यथा,—
 “अतिसुक्तचाय जातिर्मानती सुमना अपि ॥”
 राजपुत्री मगोज्ञा—” इति जटाधरः ॥
 राजकन्या च ॥ (यथा, महाभारते । १।७३।१ ।
 “सुयुक्तं राजपुत्री त्वं यथा कल्याणि ! भाषसे ।
 भार्या मे भव शुश्रोणि ! ब्रूहि किं करवाणि ते ॥”)

राजपुष्यः, पुं, (पुष्याणां राजा । राजदन्तादित्वात्
 परनिपातः ।) नागकेशरपुष्यवृक्षः । यथा,—
 “चाम्प्यैः केशरो नागकेशरः कनकाङ्गयः ।
 महीधर्मं राजपुष्यः फलकः खरघातनः ॥”

इति शब्दचन्द्रिका ॥

राजपुष्यी, स्त्री, (राजप्रियं पुष्यमस्याः । ङीप् ।)
 करुणीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 राजप्रिया, स्त्री, (राज्ञः प्रिया ।) करुणीवृक्षः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥

राजफणिजम्भकः, पुं, (राजते इति । राज् + अच् ।
 राजो दीर्घिशाली फणिजम्भकः ।) नागरङ्ग-
 वृक्षः । इति शब्दमाला ॥

राजफलं, स्त्री, (राजाभिधेयं फलम् ।) पटोलम् ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥

राजफला, स्त्री, (राजप्रियं फलमस्याः ।) जम्बू ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥

राजवदरं, स्त्री, (राजो वदरमिव प्रियत्वात् ।)
 रत्नामलकम् । सवणम् । इति मेदिनी ॥

राजवदरः, पुं, (वदराणां राजा । राजदन्ता-
 दित्वात् परनिपातः ।) उत्तमकीर्तिः । तत्प-
 र्यायः । वृष्येष्टः २ वृषवदरः ३ राजवल्लभः ४
 वृषुकोणः ५ तनुवीजः ६ मधुरफलः ७ राज-
 कोलः ८ । अस्य गुणाः । सुमधुरत्वम् । शिथि-
 रत्वम् । दाहार्तिपित्तवातहरत्वम् । वृष्यत्वम् ।
 वीर्यवृद्धिकरत्वम् । शीघ्रमनाशित्वम् । इति
 राजनिर्घण्टः ॥

राजवीजी, [न] त्रि, (राजा वीजी कारणं यस्य
 राजवंशः । इत्यमरः । २ । ७ । २ ॥

राजभट्टिका, स्त्री, ह्यापुत्रीपत्नी । यथा,—

“गोभङ्गीरः पङ्ककीरो ह्यापुत्री राजभट्टिका
 इति जटाधरः

राजभद्रकः, पुं, कुष्ठम् । निम्बः । इति राज
 निर्घण्टः ॥ पारिभद्रकः । इति चाधुपाठः ॥

राजभूयं, स्त्री, (राज्ञो भावः । राजन् + भू +
 क्यप् ।) राजत्वम् । यथा,—

“स्याद्भक्षभूयं ब्रह्मत्वं ब्रह्मसायुष्यमित्यपि ।
 देवभूयादिकं तद्वत् ।” इत्यमरकोषदर्शनात् ॥

राजभोग्यं, स्त्री, (राज्ञा भोक्तुं योग्यम् । भुञ् +
 यत् । कुत्वच् ।) जातीकीयम् । प्रियालवृक्षे, पुं
 इति शब्दचन्द्रिका ॥

राजमखूकः, पुं, (मखूकानां राजा । राजदन्ता-
 दित्वात् परनिपातः ।) वृद्धवृक्षः । वड वड् इति
 भाषा । तत्पर्यायः । महामखूकः २ पीताङ्गः ३
 पीतमखूकः ४ वर्वाघोयः ५ महारवः ६ ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥

राजमल्लः, पुं, राज्ञां मल्लः । राजार माल् इति
 भाषा । तत्पर्यायः । उत्सिक्तः २ उद्धतः ३ ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥

राजमार्गः, पुं, (राज्ञो मार्गः ।) राजपथः ।
 तद्विवरणं यथा,—

“राजमार्गं सौधयुक्तं यः करोति पतिव्रते ।
 वर्षाणामयुतं सौष्टपि शूकलोकं महीयते ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे २४ अध्यायः ॥

अपि च ।

“त्रिंशद्वर्गं विस्तीर्णं देशमार्गस्तु तेः क्षतः ।
 विंशं धनुर्याममार्गः सीमामार्गो दशैव तु ॥

धनुर्या दश विस्तीर्णः सीमानाजपथः क्षतः ।

वृवाजिरथनागानामसन्नाथः सुवक्त्रः ॥

धनुर्या चैव चत्वारि शाखारण्यास्तु निम्निताः

त्रिकराद्योपरय्यास्तु द्विकरायुपरय्यका ॥

जङ्घापथस्तु व्यादक्षिपादश्च गृहान्तरम् ।

वृतीपादस्तु ह्रस्वपादः प्रावणः पादकः स्तुतः ।

अवकरः परिवारः पादमात्रः समन्ततः ॥”

इति देवीपुराणे गोपुरद्वारलक्षणं नामाध्यायः ॥

(अत्रामेधोत्सर्गं दृष्टविधानं कर्त्तव्यम् । यथा,

मनुः । ६ । २८२ ।

“सप्तवृद्धजेतु राजमार्गं यत्नमेधमनापदि ।

स द्वौ कार्षापणौ दद्यादमेध्याश्चाशु शोचयेत् ॥”

नीतिः । यथा, हरिवंशे भविष्यपर्वणि ।

५४ । २ ।

“ज्ञानविज्ञानसम्पत्तौ राजमार्गविशारदौ ।
युयुधाते महारङ्गे राजसेन दुरात्मना ॥”)
राजमायः, पुं, (मायाणां राजा श्रेष्ठत्वात् ।
राजदन्तादित्वात् परनिपातः ।) बल्वटः ।
वरवटी कड़ा इति भाषा । तत्पर्यायः ।
नीलमायः २ वृषमायः ३ वृषोचितः ४ । अस्य
गुणाः । कफपित्तहरत्वम् । शूलत्वम् । वात-
कारित्वम् । वनदायकत्वम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥ सारकत्वम् । शुक्राश्वपित्तहरत्वम् ।
सुखादुलम् । रुच्यत्वम् । कषायत्वम् । विषदत्वम् ।
लघुत्वम् । इति राजवल्लभः ॥ अन्यच्च ।
“राजमायो महामायस्त्वपल्लवः वलः स्तुतः ।
राजमायो गुरुः स्वादुस्तुवरस्तुपेणो रसः ।
रुच्यो वातकरो रथः सन्त्यो भूरिमलप्रदः ॥”
इति भावप्रकाशः ॥ ३ ॥
कालविशेषे अस्याभिलक्ष्यं यथा । नारदीये ।
“निष्ठावान् राजमायां च सुप्ते देवे जगद्देने ।
यो भक्षयति राजेन्द्र चाष्टालादधिको हि सः ॥
कार्तिके तु विशेषेण राजमायां च वर्जयेत् ।
निष्ठावान् सुनिर्गार्ह्यं न यावदाज्ञतनारकी ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
राजसुप्तः, पुं, (सुप्तानां राजा । राजदन्तादि-
त्वात् परनिपातः ।) सुकुष्ठकः । इति हिम-
चन्द्रः । ४ । २४० ।
राजयप्मा, [न] पुं, (राजश्चन्द्रस्य चयकारको
यप्मा । राजा चासौ यप्मा चेति वा ।)
अश्वरोगः । इति हिमचन्द्रः ॥ अस्य पर्याय-
निदानौघादयो यप्मशब्दे ब्रूयन्ताः ॥ ५ ॥
(असौ हि सर्वरोगाणामाकरः । यथा,
माये । २ । ६६ ।
“मावेदि यदावेको जेतयचेदिशदिति ।
राजयप्मो रोगाणां सन्धः स महोभूताम् ॥”
“तथापि यागभटः ।
अनेकरीोगाशुगती बहुरोगपुरःसरः ।
राजयप्मा जयः शोथो रोगरादिति च स्तुतः ॥
नक्षत्राणां द्विजाणां राज्ञोभूत् यदयं पुरा ।
यद्य राजा च यप्मा च राजयप्मा ततो मतः ॥”
इति लघुटीकार्या मणिनाथः ।)
महापातकजचिह्नमप्ययम् । यथा, विष्णुः ।
अथ गरुडगुह्यतदुःखानां तिर्यक्त्वसुखीयानां
मातृयो कश्चनानि भवन्ति । कुलपतिपातकी
मर्ज्या यप्मी सुरापः श्वावदन्तकः सुवर्ग-
धारी कुण्डली गुरुतत्पणो दुष्टर्मा । इत्यादि
सूक्तपुराणम् ।
“क्रियाहीनस्य शरीरस्य महारोगिणश्च यः ।
यदेष्टापरगत्याहमरन्त्यान्तमशीचकम् ॥”
महारोगिणः पामरोगादकान्तमरोगपतः ।
ने च उष्मादहमरुदोषो राजयप्मा चासौ मधु-
नेहो भगन्दरः उदरोऽशरीरं दण्डौ पाप-
रोगा नारदोक्ताः । इति शुद्धितत्त्वम् ॥ ६ ॥
तत्त्वोपनिषत्पद्यानां यथा,—
“अथ कोपयत्तस्य दण्डस्य समष्टात्मनः ।

निश्चक्राम तदा यस्या नासिकायादिभीषणः ॥
दंष्ट्राकरालवदनः कृष्णाङ्गारसमप्रभः ।
अतिदीर्घः स्वल्पकेशः क्षणो घमनिसन्ततः ॥
अथोसुखो दण्डस्तः काशं विश्रम्य सन्ततम् ।
कुब्जाणो निग्रनेत्रश्च योवासमोगलोलुपः ॥
स चोवाच तदा दक्षं कुत्र स्यास्याम्यहं सुने ॥
किंवा चाहं करिष्यामि तन्ने वद महामते ॥
ततो दक्षस्तु तं प्राह सोमं यातु इदं भवान् ।
सोममनु भवान्नित्यं सोमे त्वं तिष्ठ खेच्छया ॥
मार्कण्डेय उवाच ।
इति तस्य वचः श्रुत्वा दक्षस्याथ महात्मनः ।
शनेः शनैस्त्वमः सोममासखाद स च इदम् ॥
असाद्य स तदा सोमं वल्मीकं पन्नगो यथा ।
प्रविशेत्तद्वदये हिद्रे प्राप्य महागदः ॥
तस्मिन् प्रविष्टे हृदये दास्ये राजयप्माणि ।
शुशीच चन्द्रस्तन्नीष विषमां प्राप्तवांस्ततः ॥
उत्पत्य प्रथमं यस्मात्सोमो राजयप्मौ गदः ।
राजयप्मोति लोकेऽस्मिंस्तस्य स्थातिरभूत्
द्विजाः ॥
तत्स्तेनाभिभूतश्च यप्मस्या रोहिणीपतिः ।
अयं जगामानुदिनं ग्रीष्मे शुष्का नदी यथा ॥
तथा चन्द्रोऽप्योयमाये सर्वविध्यः अयं गताः ।
अयं जातास्वोपधीषु न यज्ञः संप्रवर्तते ॥
यज्ञाभावाच्च देवानामन्नं सर्वं अयं गतम् ।
पर्यण्यास्य ततो नष्टास्ततो वृष्टिर्न चाभवत् ।
वृष्टाभावे तु लोकानामाहारी चीयताञ्जतः ॥
दुर्भिक्षस्यसोपेतं सर्वलोके द्विचोत्तमाः ।
दानधर्मादिकं किञ्चिन्न लोकेषु प्रवर्तते ॥
सत्त्वहीनाः प्रजाः सर्वा लोभेनोपहृतेन्द्रियाः ।
यापमेव तदा चक्रुर्न धर्मरचयस्तथा ॥
एतद्दृष्ट्वा तदा भावं दिक्पालाः सपुरन्दराः ।
जम्बुः क्षीमं परं देवाः सागराश्च महास्तथा ॥
ततो दृष्ट्वा जगत् सर्वं व्याकुलं द्रष्टुपीडितम् ।
अन्त्यागमगमन्द्वाः सर्वे शक्रपुरोगमाः ॥
उपसङ्गम्य लोकिं सृष्टारं जगतां पतिम् ।
प्रणम्याथ यथायोग्यमुपविष्टास्ततः सुराः ॥
तान् ज्ञानवन्दनान् वीक्ष्य ब्रह्मा लोकपितामहः ।
अभिभूतान् परेणैव हृतस्त्वविषयानिव ।
प्रपन्नं सुमुखीकृत्य गुरुमिन्द्रं हुताशनम् ॥
ब्रह्मोवाच ।
स्वागतं भोः सुरगणाः किमर्थं यूयमागताः ।
दुःखोपहतदेहांश्च युष्मान् ज्ञानांश्च सन्त्ये ॥
गिराधारान् निरातङ्गान् सुरान् सर्वांस्तु
कामगान् ।
सत्त्वा स्वविषये न्यस्तान् कथं पश्यामि दुष्खि-
तान् ॥
यद्भूये दुष्खवीजं युष्मान् वा यस्तु याधते ।
तत् कथ्यतामशेषेण सिद्धिं चाप्यवधान्यताम् ॥
मार्कण्डेय उवाच ।
ततो ब्रह्मवाचा चीयः कृष्णवर्णा च लोकलुत् ।
उवाचालसुये तस्मै सुराणां दुष्खकारणम् ।
इत्यु सर्वं जगत्कर्तृणां येन वयमागताः ।

यदस्माकं दुःखवीजं यतो ज्ञानत्रियो वयम् ।
न कश्चित् संप्रवर्तन्ते यज्ञा लोकपितामह ॥
देवा ऊचुः ।
निराधारा निरातङ्गाः प्रजाः सर्वाः अयं
गताः ।
न च दानादिधर्माश्च न तपांसि क्षितौ कश्चित् ।
नैव वर्धते पर्यण्यः चीयतोयामवत् क्षितिः ।
चीयाः सर्वास्तथैवधः शस्या लोकाः समा-
कुलाः ॥
दक्षुभिः पीडिता विप्रा वेदवादाश्च कुर्वते ।
अन्नवेकान्मासाद्य म्रियन्ते बहवः प्रजाः ॥
चीयेषु यज्ञभागेषु भोगहीनास्तथा वयम् ।
दुर्बलाश्च श्रिया हीना नैव शान्तिं लभामहे ॥
रोहिण्या मन्दिरे चन्द्रो वक्रगत्या चिरं स्थितः ।
हमराशौ च च चीमो ज्योत्स्नाहीनश्च वर्तते ॥
यदेवान्विध्यते देवैश्चन्द्रो नैषा पुरःसरः ।
कदाचिदपि देवानां समाजे वा भवद्विधिः ॥
कदाचिद्रोहिणीं त्यक्त्वा नैव क्व च न गच्छति ।
यद्यन्यः कोऽपि न भवेत्तदा चन्द्रो बहिर्भवेत् ।
दृश्यते स कलाहीनः कलामात्रावशेषितः ॥
इति सर्वत्र लोकेषु वृत्तः कर्मविपर्ययः ।
तं दृष्ट्वा कान्दिशीकास्तु वयं त्वां शरणं गताः ॥
पातालादप्यावदुत्थाय कालकजादयोऽसुराः ।
नास्मान् लोकेषु बाधन्ते तावन्नः प्राहि बाध-
सात् ॥
अयं प्रवर्तते कस्माच्चगतां वा अतिक्रमः ।
न जानीमस्तु तत् सर्वं विप्रवे चापि कारणम् ॥
मार्कण्डेय उवाच ।
एतत् सुराणां वचनं दिव्यदर्शो पितामहः ।
श्रुत्वा अयमभिधाय निजगद सुरोत्तमान् ॥
ब्रह्मोवाच ।
शृणु देवताः सर्वा यदर्थं लोकविप्रयः ।
प्रवर्ततेऽधुना येन शान्तिस्तस्य भविष्यति ॥
सोमो दाक्षायणीः कन्याः सप्तविंशतिसंख्यया ।
अश्विन्याद्या वरबध्मर्भांश्चार्थे परिणीतवान् ॥
परिणीय स ताः सर्वा रोहिण्यां सततं विधुः ।
प्रवर्ततागुरागेण न सर्वासु प्रवर्तते ॥
अश्विन्याद्यास्ततः सर्वा दौर्भाग्यचरपीडिताः ।
यद्विंशतिर्वरारोहाः पितरं प्रस्थिताः स्तकम् ॥
प्रवर्तते निशानाथो रोहिण्यां रागतो यथा ।
तथा न तासु भवते तद्विधाय न्यवेदयन् ॥
अतो दक्षो महाबुद्धिः सान्ना संसूय विदु-
पतिम् ।
बहुसुहृत्तमाभाष्य पुत्रार्थेऽनुवरोधं तम् ॥
अनुवरोधो यथाकामं दक्षेण समष्टात्मना ।
समं प्रवर्तितं तासु समयं कृतवान् विधुः ॥
समसङ्गीकृते भावं तासु कर्तुं हिमांशुना ।
सं जगाम ततः स्थानं दक्षोऽपि सुनिसन्तः ॥
गते दक्षे सुनियेष्टे वैषम्यं तासु चन्द्रमाः ।
जहौ न भावं ताः शश्वत् कृपिताः पितरं
गताः ॥
ततो दक्षः पुनश्चक्रमद्वयं सतानन्दे ।

राज्य

समष्टिं प्रतिप्राप्य वचनं चेदमवधीत् ॥
न समं वर्णते चन्द्र सर्वास्मासु भवान् यदि ।
तदा श्रेष्ठो त्वहं तुभ्यं तस्माद् कुरु समञ्ज-

सम् ॥

ततो गते पुनर्दक्षे न समं वर्णते यदा ।
तासु चन्द्रस्तदा दत्तं पुनर्गत्वानुवन् रथा ॥
न ते वचः स कुरुते नैवास्मासु प्रवर्णते ।
वर्यं तपः करिष्यामः स्यास्यामश्च त्वदन्तिके ॥
तासामिति वचः श्रुत्वा क्रुपितस्य तदा सुनेः ।
चयाय चन्द्रस्य मनः श्रापायोतुक्ततां गतम् ॥
श्रापायोद्युक्तमनसः क्रुपितस्य महात्मनः ।
अथो नाम महारोगो नाविकाप्रादिनिर्गतः ॥
प्रेषितः स च चन्द्राय दक्षेण सुनिना ततः ।
प्रविष्टवांस्तस्य देहे चयितस्तेन चन्द्रमाः ॥
क्षीये चन्द्रे क्षयं याता ज्योत्स्ना तस्य महा-

त्मनः ।

क्षीणासु सर्वज्योत्स्नासु सर्वौषधः क्षयं गताः ॥
औषधभावात्लोकैर्लसन्न यज्ञः संप्रवर्णते ।
यज्ञभावाद्वाह्यलसत्तः सर्वप्रजाक्षयः ॥
यज्ञभागोपभोगेन क्षीणानां भवतां तथा ।
दुर्लभत्वं सप्तमन्त्रं विकारश्च स्वगोचरे ॥
इति वः कथितं सर्वं यथाभूत्लोकपित्रवः ।
येनोपायेन तच्छान्तिस्तुष्टुश्रुत्वा सुरोत्तमाः ॥”
इति कालिकापुराणे २० अध्यायः ॥ * ॥

ब्रह्मोवाच ।

“गच्छन्तु भोः सुरगणा दक्षस्य सदनं प्रातः ।
तं प्रसादय चन्द्रार्थं स च पूर्णो भवेद्यथा ॥
पूर्णे चन्द्रे जगत् सर्वं प्रकृतिस्य भविष्यति ।
युष्माकश्च भवेत् शान्तिरौषधीनाश्च सम्भवः ॥
मार्कण्डेय उवाच ।

इति ब्रह्मवचः श्रुत्वा देवाः शक्रपुरोगमाः ।
प्रयशुर्हृष्टमनस्तदा दक्षनिवेशनम् ॥
यथान्यासपुस्त्याय सर्वे सुनिवरं सुराः ।
धोषुः प्रजापतिं दत्तं प्रणम्य क्षण्यया गिरा ॥
देवा ऊचुः ।

प्रसीद सीदतां ब्रह्मन्सार्कं बहुदुःखिनाम् ।
उद्धरस्व महाबुद्धे त्राहि नः शोकसागरात् ॥
यद्रूपं ब्रह्मवचनं दृष्टिस्तत्परमात्मनः ।
तद्दर्शनं परं ज्योतिर्विश्वरूपं गतोऽस्मि ते ॥
दक्षणात् सर्वजगतां प्रजापालनकारणात् ।
दक्षप्रजापतिश्चेति योगेशस्तनूत्सो वयम् ॥
दक्षाय सर्वजगतां दक्षाय कुशलात्मनाम् ।
दक्षाय त्वद्विद्वत्तयाश्च नमस्तुभ्यं महात्मने ॥
सततं चिन्त्यमानस्य योगिभिर्नियतात्मभिः ।
सारस्य सारभूतत्वं दक्षाय परमात्मने ॥
योगविद्धिरनाष्टयः पारगाणां परायणः ।
आद्यन्तमुक्तः सहसा तस्मै नित्यं नमो नमः ॥
इति तेषां वचः श्रुत्वा दक्षो यज्ञसुषां तदा ।
ग्राह्यं प्रसन्नवदनः शक्रमाभाष्य सुखतः ॥

दक्ष उवाच ।

कृतः शक्र महाभाग भवतां दुःखमागतम् ।
दुःखहेतुं वद विभो श्रोतुमिच्छाम्यहन्तु तम् ॥

राज्य

ममास्ति यदि कर्षयं भवतां दुःखहानये ।
तदहं यदि शक्नोमि करिष्यामि हितं समम् ॥
मार्कण्डेय उवाच ।

तत् श्रुत्वा वचनं तस्य ब्रह्मसूनुर्महर्षिणः ।
जगाद् गौप्यतिः शक्रो वीतिहोत्रोऽथ तं
सुनिम् ॥

क्षयं यातो निशानाद्यस्तस्मिन् क्षीये क्षयं गताः ।
सर्वौषधो द्विजश्रेष्ठ तद्वागन्यत्रहानिहन्तु ॥
यज्ञे विनष्टे सकलाः प्रजाः क्षुद्रयकानराः ।
दृष्टभावास्तदहं प्राप्य नष्टाश्च काचन ॥
क्षयोऽयं राजानां च यस्ते कौपान् प्रवर्णते ।
स सर्वजगतो ब्रह्मन्महार्घसुपस्थितः ॥
नाधुना तन्निमुक्तेन यत्र क्षुब्धन्तु किञ्चन ।
विश्वं यान्ति विप्रेन्द्र सागराः स्वावराचराः ॥
न यज्ञाः संप्रवर्णन्ते न तपस्यन्ति तापसाः ।
आहारदुःखान्निन्द्रीकाः प्रजाः क्षीणा भया-

तुराः ॥

श्यं प्रवृत्ते विप्रेन्द्र विश्ववेत्तान् रसातलात् ।
देव्या न यावद्भूत्याय बाधन्ते तावदुद्धर ॥
प्रसीद दक्ष सततं तं पूरय तपीवलात् ।
पूर्णे चन्द्रे जगत् सर्वं प्रकृतिस्य भविष्यति ॥
मार्कण्डेय उवाच ।

इति तेषां वचः श्रुत्वा प्रजापतिस्तत्तदा ।
उवाच तान् सुरगणान् हृदयाच्छ्रव्यमुद्धरन् ॥
दक्ष उवाच ।

यस्मै वचो निशानाद्ये प्रदत्तं श्रापकारणम् ।
न केनापि निदानेन मिथ्यां कर्तुं तदुद्धरे ॥
किन्तु मद्बचनं यस्मात्त्रैकान्तेन गृह्य भवेत् ।
चन्द्रोऽपि वर्धते यस्मात् तत्सुपायसम्पन्नम् ॥
तत्राप्ययत्तुपायोऽस्ति सासाहं यातु चन्द्रमाः ।
क्षयं दृष्टिष्य मासाहं स्वयं भाव्यासु वर्धताम् ॥
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा तं प्रसाद्य प्रजापतिम् ।
सर्वे सुरगणास्तत्र गता यत्रास्ति चन्द्रमाः ॥
एवमुक्ते तु वचने दक्षेण सुनिना हिजाः ।
अथ चन्द्रं समादाय भार्याभिः सहितं तदा ।
चामुक्ते ब्रह्मसदनं तद्विताः सुरवत्तमाः ॥
तत्र गत्वा महाभागा यथा दक्षेण भाषितम् ।
तत्सर्वं कथयामासुर्ब्रह्मणे परमात्मने ॥
ब्रह्मा दक्षवचः श्रुत्वा देवानां सदनं तदा ।
चन्द्रभागं महाशैलं जगाम सहितः सुरैः ॥
तत्र गत्वा सुरश्रेष्ठः प्रजानां हितकाम्यया ।
ज्ञापयामास युष्मांशुं दृष्टल्लोहितपुष्करे ॥
भूतभगवन्ब्रह्मज्ञानः पूर्वमेव पितामहः ।
एतदर्थं चकारात्र सरः पूर्णं जगत्प्रसुः ॥
तत्र ज्ञातस्य लोकस्य गौरोगत्वं प्रजायते ।
चिरायुस्त्वय सततं दृष्टल्लोहितवर्चसे ॥
तत्र ज्ञातस्य चन्द्रस्य शरीरात् तत्क्षयं गदः ।
राज्यपक्षा निःसन्नार पूर्वरूपो यथोदितः ॥
निःस्वस्य राज्यपक्षा तु ब्रह्माणश्च जगत्पतिम् ।
प्रणम्याहं किं करिष्ये क्व गच्छामीतुगवाच ह ॥
स्थानं पत्नीश्च लोकेश ! त्वयं मम सदात्मनम् ।
निदेशयानुरूपं मे सद्यः त्वं जगतां यतः ॥

राज्य

मार्कण्डेय उवाच ।

ततो ब्रह्मापि तं पुष्टं निरीक्षेद्दशरीरगेः ।
अन्तर्हस्तेनातिभुक्तेः क्षीणश्चापि निश्रापतिम् ॥
दोर्मिः स्वयं तं गृहीत्वा गिरौ निषिध्य वै
सुहृः ।

अन्तर्गतं गालयामास शरीराज्यपक्षः ।
अन्तर्गतानि च गाल्याशु तदपूर्वं तदा जले ।
क्षीरोदस्य च चित्तेप मणे रक्षसि लोकभृत् ॥
तस्मादद्यन्तनादिन्दोः कलाः क्षीणाः पुराणं
याः ।

तासां जगाद् एवशस्त्राणां क्षीरोदसागरात् ॥
कलामाजान् शेषस्य सर्वमाज्ञायपक्षः ।
क्षीणाः कलाः पक्षद्वयं याः पूर्वमन्तर्गतात्मिकाः ।
ता रागद्वेषमर्मस्याद्युत्पीडितास्तु पीडयाः ।
ततोऽप्योत्क्राकलाभिस्तु निवर्जं यत् कला-

पतेः ।

शरीरं तन्निश्राभूतं गर्भस्थं राज्यपक्षः ॥
ज्योतिश्चूर्णमभूत् ज्योत्स्ना क्षीणा राजादि-
यक्ष्माणि ।
प्रवीभूताः सुधाः सर्वे गर्भे रोगस्य च स्थिताः ॥
यदा निर्गलयामास सुधां ब्रह्मा गदान्तरात् ।
तदा ज्योत्स्ना सुधा ज्योतिः सर्वे तस्माद्-

वर्धिताम् ॥

क्षीरोदसागरे जितं तत्सर्वं विभिन्ना तदा ।
देवान् गिरौ परित्यज्य स्वयं गत्वा हृतं ततः ।
ततोऽन्तर्गतानि प्रजास्य कलाः पूर्णानि वारिधिः ।
ज्योत्स्नाश्चाप्यजगामासु गृहीत्वा तत्क्षयं
गिरिम् ॥

क्षीरोदाहिरिमागन् चन्द्रभागं तदा विधिः ।
देवमध्ये कलाचूर्णं सुधां ज्योत्स्नां न्यवीविशन् ॥
संस्थाप्य तत्क्षयं ब्रह्मा देवानां मध्यतस्ततः ।
जगाद् राज्यपक्षां तत्स्थानादि निदेशयन् ॥
ब्रह्मोवाच ।

सर्वदा यो दिवा रात्रौ सन्ध्यायां वनितारतः ।
सर्वतः सुरतं तस्मिन् राज्यपक्षं वक्ष्यमि ॥
प्रतिप्राप्यश्वासकाचयुक्तो यो मेधुर्गं चरेत् ।
स ते प्रवेशः सततं क्षेमणश्च तथाविधः ॥
हृष्यास्था ज्योत्स्ना यो भवतः सहशी गुणैः ।
सा तैस्तु भार्या सततं भवन्तमनुयास्यति ॥
क्षीणत्वं भवतः त्वयं तत्सर्वं विधये कुरु ।
हृतं गच्छ यथाकामं चन्द्रे त्वं विसृजो भव ॥
मार्कण्डेय उवाच ।

एवं विष्टो विधिना राज्यपक्षा महागदः ।
यज्ञतां सर्वदेवानामन्तर्हानं जगाम ह ॥
अन्तर्हिते महारोगे ब्रह्मा लोकपितामहः ।
चन्द्रं समययामास कलापक्षदशैधितम् ॥
तेन क्षीरोदधौ तेन सुधापूगेन बालभूः ।
सन्ध्याचक्षुस्तु कलाचूर्णैः पूर्ववच्चक्षीरोद्विष्टम् ॥
स योद्दशकलापूर्वः पूर्ववद्विष्टो यदा ।
चन्द्रस्तदा सर्वदेवा सुसुदुस्तस्य दर्शनात् ॥
अथ चन्द्रस्तदा पूर्णः प्रविष्य पितामहम् ।
उवाचेदं सुरचक्षो मध्यगो नाविद्वर्षितः ॥

राज्य

चोम उवाच ।

न स्थानं पूर्ववद्भक्षणं शरीरे सम वर्तते ।
न वीर्यं वा तथोत्साहो विषीदन्त्यङ्गसन्धयः ॥
नोत्सहे पूर्ववद्वेष्टां विधातुं सुतरामधुम् ।
चिदाहीनस्तनुदिनं वर्तयं केन लोकाभ्युत् ॥

ब्रह्मोवाच ।

यस्तस्य यक्ष्मणा चोम यदभूदङ्गसन्धयः ।
पूर्वं विशीर्णा भवतस्तत्पूर्वमभवत्तु हि ॥
अधुना भवतो देहचूर्णं निवारितं मया ।
शरीरात् सान्तरित्योत्साहं यक्ष्मणा राज-

यक्ष्मणः ॥

तिषां प्रक्षालनविधौ लवणो यत् स्थितं जले ।
ज्योत्स्नायाश्च सुधायाश्च तेन हीनो भवान्
यतः ।

ततोऽङ्गसन्धयो राजंस्तव कीदन्ति सान्तरन् ॥
लज्जोप्रायं विधास्यामि यथा नातिं लभेद्भवान् ।
प्राजापत्यः पुरोडाशो हवनीयः पुरोध्वरे ॥
ऐन्द्रस्तनोऽनु चान्वेयः प्रदेयः सन्ततः क्रतौ ।
ततोऽनु भवतो भागः पुरोडाशो मया कृतः ॥

तेन भागेन भुक्तेन नित्यं यज्ञहुतेन हि ।
पूर्ववत् सन्तुष्टाहः स्थानं वीर्यं भविष्यति ॥

यच्चाप्यतः कणाक्षो ये चोरोदस्य स्थितास्तव ।
शरीरचूर्णं यावत् ज्योत्स्नायाश्चापि ये कणाः ।

वृद्धिं यास्यन्ति सततं चौरसागरमध्यगाः ॥
स्मारोचिरेन्तरे प्राप्ते द्वितीये शङ्करांशजः ।

दुर्वासा भविता विप्रः प्रचक्ष्मण्डभास्वरः ॥
न महेन्द्रस्यापि यथा प्रापं दत्ता सुदारुणम् ।

जरिष्यति त्रिभुवनं निःश्रीकं सतुरासुरम् ॥
भिया हीने ततो लोके भविता लोकविप्रवः ।

यथा तव ज्ञयात् चोम प्रवृत्तो लोकविप्रवः ॥
तन्ताशुवप्रमाणेन ततो ये तु हते युगे ।

भविष्यति स्यास्यति च यावद्दुर्गचतुष्टयम् ॥
तत्तत्तुल्यं सम्प्राप्तिं सद्य देवैः कृते युगे ।

चोरोदं निर्मेषिय्यामः शम्भुविष्णुदं तथा ॥
मन्त्राणं मन्दरं क्षात्ता सर्पराजं तथांशुकम् ॥

यज्ञभागेषु हीनेषु देवाभ्यां वयं ततः ।
मथिय्यामः सप्त देवैः चोरोदं सद्य दानवैः ।

तच्छरीरास्तमिदं यत् स्थितं चौरसागरे ॥
तत्प्रमथ्य गृह्णीष्यामो राश्रीभूतं तदाद्यम् ।

मन्त्रोपशान्तरे क्षया तच्छरीरं तदा वयम् ।
क्षेत्रस्यामः सागरजं शरीरार्थं विधौ तव ॥

निर्मेषः सागरं पश्चात् सतुद्रांश्च यदाहृतम् ।
तथा तव यजन्तस्त्रिपुण्यं सप्तविधम् ॥

यो गो वीर्यांशुकं कान्तमभयश्च सुधानकम् ।
तदा त्रिभुवनं पारु भविष्यति वपुस्तव ॥

मार्कण्डेय उवाच ।

मन्त्रोपशान्तमाप्य क्षात्ता लोकपितामहः ।
विधौः सप्तय मासाहं दृष्टये यद्यवागभूत् ॥

यदा प्रसन्नमपि मासाहं यातु चन्द्रमाः ।
यदा दृष्टिः सप्तार्चं यदा मन्त्राकरोदधिः ॥

यदा योऽङ्गसा चन्द्रं सरण्येष्टो विभक्तवान् ।
तदा तव सूरान् यवान् सतुवापेदमकुनम् ॥

कलाः षोडश चन्द्रस्य तत्रैका शम्भुमूर्धनि ।
तिष्ठत्यथावधि पराः क्षयं यान्तु क्षयं विना ॥

क्षयेण यदि रोगेण मासाहं दक्षवाक्यतः ।
क्षयाय पीयते चन्द्रो नोपशान्तिः सदा भवेत् ॥

किन्त्वस्य या कला शम्भौ ज्योत्स्ना गच्छन्तु तां
प्रति ।

चतुर्दशकलासंस्थाः प्रतिमासं सुरोत्तमाः ॥
चतुर्दशकलासंस्थान्यस्तानि पिवन्तु वै ।

प्रतिपत्तिथिमारभ्य भवन्तस्त्राचतुर्दशीम् ॥
तेजोभागाः सूर्यविम्बं चतुर्दशतिथौ क्रमात् ।

प्रविशन्तु क्षयं त्वेवं कृष्णपक्षे विधोर्भवेत् ॥
यातु शेषा कलादृष्टे हरितुपक्षे प्रजायिता ।

तिष्ठतु प्रथमे भागे तिथौ तस्यां निशापतेः ॥
द्वितीये दर्शभागे तु रोहिण्या यातु मन्दिरम् ।

तृतीये तु चरस्त्रां स्नात्वा सन्तुचितो विधुः ॥
चतुर्थे वलसंपूर्णस्तिथिभागे विभावसोः ।

मण्डलं यातु चन्द्रोऽयं सविस्मरयघोटकः ॥
यावत्कालेन हि कला प्रथमा क्षयमाप्नुयात् ।

यवमेवं कृष्णपक्षे तावत्स्या प्रतिपत् भवेत् ॥
द्वितीयादौ कृष्णपक्षे वृद्धिर्ज्ञासक्तयाविधः ।

तिथीनां वृद्धिहेतुश्च शुक्ले कृष्णे तथा भवेत् ॥
ततः पुनः शुक्लपक्षे यावत् पूर्वा कजोदिता ।

वृद्धिर्मेति भवेत्तावत् प्रतिपत्तिथिरादितः ॥
ततो द्वितीयभागस्य यां ज्योत्स्ना हरमूर्धनि ।

स्थितायां वै कलायान्तु गता सा पुनरेष्यति ॥
युष्माभिस्तु भवेत् प्रेयमन्तं यद्दिने दिने ।

तद्वितीयादितिथिभिः पूर्णान्ताभिः सदैव हि ॥
स्वयन्तुपत्यते चन्द्रो ज्योत्स्नायोगात् सुरो-

त्तमाः ।

यथा दिने दिने भागाः क्षयं याप्ति तथा
विधोः ॥

वृद्धिं गच्छन्त्यनुदिनं शुक्लपक्षेऽन्वहं सुराः ।
तेजोभागः सूर्यविम्बात् पुनरेव समेष्यति ॥

प्रयास्यति कृष्णपक्षे यथाभागक्रमन्तथा ।
ज्योत्स्नाहरशिरश्चक्रात् प्रवहं पुनरेष्यति ॥

तेजोभागः सूर्यविम्बादन्तं वत्येतं स्वयम् ।
यवं वृद्धिः शुक्लपक्षे सुधांशोः संभविष्यति ॥

पक्षयोः शुक्लकृष्णत्वं चन्द्रवृद्धिचयाद्वेत् ।
यावत्कालेन यो भागं क्षयं वृद्धिश्च यास्यति ॥

तावत्कालमभियाप्य तिथिः स्यास्यति सा पुनः ।
चिरेण वृद्धिर्यदि वा क्षयो वा

हतेन वृद्धिर्यदि वा क्षयो वा ।
इति तिथीनां तु सदा क्षयः स्था-

धिरात्तु वृद्धिस्तिथिषु प्रवेशे ॥
दृश्यं कथञ्च चन्द्रेण विना न संभविष्यति ।

तस्मात् तयोः प्रवृत्त्यर्थं चन्द्रं रक्षन्तु देवताः ॥
यास्वादनीयः सुधांशुः कलाशेषोऽनुमासतः ।

यमावास्यापराह्णे तु पिबन्तौ रोहिणीं वृद्धे ॥
तस्मैप्राश्नात् कथं वृद्धिं यास्यति चान्वहम् ।

तेन कथेन पितरस्त्रिं यास्यन्ति वै पराम् ॥
चौमार्कण्डेय उवाच ।

ततः सुरगणाः सर्वे यथोक्तं विधिना तथा ।

राज्य

राजरा

चक्रुर्लोकहितायां चन्द्रस्य क्षयवृद्धये ॥
महादेवोऽपि चन्द्राहं स्वरूपं परमात्मनः ।
जग्राह देवैर्विधिना शिरसाभ्युदितो भृशम् ॥
यत्तेजः परमं नित्यमजमवयमक्षयम् ।
तत्स्वरूपाश्चन्द्रकलाः शापतस्तु क्षयं गताः ॥
प्रविशन्ति यदा ज्योतिरानन्दमजरं परम् ।
योमिनान्तु तदा तेषां चित्तं तल्लीनमेव्यति ॥
महादेवशिरःसंख्ये लीने चित्ते सुधानिधौ ।
चन्द्रद्वारा भवेन्नुक्तिरित्येवं वेदिकौ श्रुतिः ॥
एतज्ज्ञात्वा महादेवः क्षयवृद्ध्या विना कृतम् ।
हिताय सर्वलोकानां जग्राह शिरसा विधुम् ॥
चन्द्रज्योत्स्नासमायोगादोषधी यान्ति वृद्धये ।
सर्वोपधीषु वृद्धास्तु प्रवर्तन्ते ततोऽध्वराः ॥
अध्वरेषु प्रवृत्तिषु खान् खान् भागांस्तु देवताः ।
परिवृजन्ति पितरस्तथा कथानि भूरि च ॥
अन्ततं ब्रह्मणा वृद्धं यदेवेभ्यः पूरातनम् ।
तेन तृप्यन्ति हीना ये ह्ययभागेन देवताः ॥
यज्ञेनाप्यायिते तच्च ज्योत्स्नाभिवृद्धिर्मेति वै ।
यज्ञज्योत्स्ना विना भूतं तच्च स्यात् क्षीण-

मन्यथा ॥

अतोऽन्तस्य यज्ञस्य चन्द्रमाः कारणं स्वयम् ।
अतोऽस्य दक्षशपात्तु रक्षाये तच्चिकीर्षितम् ॥
अद्यापि कृष्णपक्षेऽपि सुधा संपीयते सुरैः ।
तेजः सूर्यं याति शम्भोश्चन्द्राहं ज्योत्स्नाकला तथा ।
पुनश्च शुक्लपक्षे तु शेषोदेति कला ततः ।
ज्योत्स्नावितीयो भागस्तु तेजोभागी द्वितीयकः ॥
अन्वेत्युग्रशिरश्चक्रात् सूर्यविम्बादयथाक्रमम् ।
कलाः षोडश चन्द्रस्य तत्रैका शम्भुशेखरे ॥
सितासिताभौ पक्षौ शेषाणास्तदयचयौ ।
इति वः सर्वमाख्यातं विभक्तश्चन्द्रमा यथा ॥
ब्रह्मणा पञ्चतन्त्रे तथा तच्चन्द्रभागतः ।
यज्ञभागे स्थिते यस्माद्देवायैमकरोद्विधुम् ।
कथे स्थितेऽपि पित्रर्थं तिथिवृद्धिचयौ यथा ॥
इदं पुण्यतमाख्यानं वः शृणोति सप्ततमः ।
राजयज्मा तस्य ज्ञये न कदाचिद्विष्यति ॥
यक्षाणा परिभूतो यः शृणोति वचनं विधेः ।
अचिरात् यक्षाणा सुताः स भवेन्नरवत्तमः ॥
इदं स्वस्वयनं पुण्यं शुद्धात् सुखतरं परम् ।
यः शृणोत्येकचित्तः सन् स महापुण्यभाग-

भवेत् ॥

इति कालिकापुराणे २१ अध्यायः ॥
राजयोग्यः, त्रि, (राज्ञो योग्यः ।) राजाहः ।
वृषोचितः । यथा,—
“त्रिकोणकण्टके सौम्ये पापे चोपचयस्थिते ।
राजयोग्या भवेन्नारी सुन्दरी कुलवर्हिनी ॥”
इति जातकादन्तम् ॥
राजरङ्गं, स्त्री, (राजयोग्यं रङ्गम् ।) रणतम् ।
इति शब्दरत्नावली ॥
राजराजः, पुं, (राज्ञामपि राजा घनाधिपत्वात् ।
“राजाहःसखिभ्यष्टम् ।” ५ । ४ । ६१ । इति
टप् ।) कुवेरः । इत्यमरः । १ । १ । ६२ ॥
(यथा, विराताज्जुनीये । ५ । ५१ ।

“इत्युक्त्वा सपदि हितं प्रियं प्रियाहं
धाम स्वं गतवति राजराजभृत्ये ।
सोऽनुकण्ठं किमपि पृथासुतः प्रदधौ
सन्त्यते भृशमरतिं हि सदिधोगः ॥”
साञ्चभौमः । (यथा, रामायणे । २। ६२। १२।
“प्रयाणमिति न श्रुत्वा राजराजस्य योषितः ।
ह्रित्वा यानानि यानाहं ब्राह्मणं पर्यवारयन् ॥”
सुधाकरः । इति मेदिनी । जे, ३६ ॥
राजरीतिः, स्त्री, पित्रलविशेषः । तत्पर्यायः ।
पाकतुण्डौ २ राजपुत्री ३ महेश्वरी ४ ब्रह्माणी ५
ब्रह्मारीतिः ६ कपिला ७ पिङ्गला ८ । अस्य
गुणाः । तिलत्वम् । शीतलत्वम् । लवणत्वम् ।
शोधनत्वम् । पाण्डुवानक्रिमिघ्नौ हृषितनाशि-
त्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
राजर्विः, पुं, (राजा ऋषिरिव श्रेष्ठत्वात् ।)
ऋतपर्णादिराजः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ तस्य
स्मरणं कलिनाशनम् । यथा,—
“कर्कोटकस्य नागस्य दमयन्त्या नलस्य च ।
ऋतपर्णस्य राजर्विः कौर्त्तेन कलिनाशनम् ॥”
इति महाभारतम् ॥
राजलक्ष्मा, [न] पुं, (राज्ञो लक्ष्म चिह्नं यत्र ।)
बुधिशिरः । इति धनञ्जयकोषः ॥ (राजचिह्न-
युक्तं, त्रि ॥)
राजलक्ष्मीः, स्त्री, (राज्ञो लक्ष्मीः ।) राजश्रीः ।
यथा, ज्योतिषतत्त्वे ।
“मन्त्रप्रभावनिपुणः प्रमदाविलासः
श्वेतातपन्नृपपूजितदेशलाभः ।
हृदयश्लाभाभवनपूर्णमनोरथः स्यात्
श्रीकौ दशा भवति निखलराजलक्ष्मीः ॥”
राजवंशः, त्रि, (राजवंशे भवः । राजवंश +
यत् ।) राजवंशोद्भवः । तत्पर्यायः । राज-
दोषी २ । इत्यमरः । २ । ७ । २ ॥
राजवर्त्म, [न] स्त्री, (राज्ञो वर्त्म पन्थाः ।) राज-
मयः । तत्पर्यायः । घण्टापथः २ संसरणम् ३
श्रीपथः ४ उपनिष्क्रमणम् ५ उपनिष्करम् ६
महापथः ७ । इति हेमचन्द्रः । ४ । ५३ ॥
राजवला, स्त्री, (राजते शोभते इति । राज् +
वल् । राजा वला इति कर्मधारयः ।)
भद्रवला । इत्यमरः । २ । ४ । १५३ ॥ गन्ध-
भादालिया इति भाषा ॥
राजवल्लभः, पुं, (राज्ञां वल्लभः ।) राजादनी ।
राजान्नः । राजवदरः । इति राजनिर्घण्टः ॥
नारायणदासकविराजलतद्रथगुणग्रन्थविशेषः ।
यथा,—
“श्रीनारायणदासेन कविराजेन धीमता ।
प्रतिस्क्रियते द्रव्यगुणोऽयं राजवल्लभः ॥”
इति तस्य द्वितीयश्लोकः ॥
रूपप्रिये, त्रि ॥ (यथा, मार्कण्डेये । ४६ । ४६ ।
“दृष्टवांसी विना क्षेत्रेः परभूमिपरो वली ।
याम एवाक्रिमींश्चो राजवल्लभसंश्रयः ॥”
राजवल्ल्ही, स्त्री, (राजप्रिया वल्ली ।) तोयवल्ली ।
इति रत्नमाणा । उच्चा इति भाषा ॥

राजवान्, [त] त्रि, (राजास्त्वस्येति । राजन् +
मतुप् । मस्य वः ।) राजमात्रयुक्तदेशः ।
यथा,—
“सुराग्नि देशे राजवान् स्वात्ततोऽन्यत्र राज-
वान् ॥”
इत्यमरः । २ । २ । १३ ॥
(वृषविशेषः । यथा, महाभारते । ५। १। ७।
“रराज सा राजवती सन्ध्या
यहैरिव द्यौर्मिमलेरुपेता ॥”
राजवाहः, पुं, (राजानं वहतीति । वह् + अण् ।)
घोटकः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
राजवाह्यः, पुं, (राज्ञां वाह्यः ।) राजवाहक-
हस्ती । तत्पर्यायः । उपवाह्यः २ । इति
हेमचन्द्रः ॥ विजयकुञ्जरः ३ । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥ राजवहनीये, त्रि ॥
राजवृक्षः, पुं, (वृक्षाणां राजा । राजदन्तादित्वात्
परनिपातः ।) आरम्भवृक्षः । इत्यमरः ॥
पियालवृक्षः । इति मेदिनी ॥ लङ्कास्यायी वृक्षः ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥ लङ्कासिन् इति भाषा ॥
राजशयः, पुं, (राजः शोभमानः शयः ।) पट्टः ।
इति शब्दमाणा । पाट् इति भाषा ॥
राजसफरः, पुं, इक्षिप्रमत्स्यः । इति हारावली ॥
राजशय्या, स्त्री, (राज्ञः शय्या ।) राज्ञः शय-
नीयम् । तत्पर्यायः । महाशय्या २ । इति
हेमचन्द्रः ॥
राजशाकः, पुं, (राजप्रियः शाकः । शाकानां
राजा इति वा ।) वास्तूकम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥
राजशुकः, पुं, (शुकानां राजा । राजदन्तादित्वात्
परनिपातः ।) पक्षिविशेषः । राजा शूरा
इति हिन्दी भाषा । तत्पर्यायः । प्राचः २
शतपत्रः ३ वृषप्रियः ४ । इति राजनिर्घण्टः ॥
राजशृङ्गः, स्त्री, राजच्छत्रम् । तत्पर्यायः । कनक-
दण्डकम् २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
राजशृङ्गः, पुं, मदगुरमत्स्यः । इति हेमचन्द्रः ॥
राजसः, त्रि, (रजसो भवः । रजस् + अण् ।)
रजोगुणोद्भवः । लक्ष्मणं यथा,—
“आरम्भरुचिताद्यैर्ममसत्काव्यपरिग्रहः ।
विषयोपसेवा चाजसं राजसं गुणलक्षणम् ॥”
आरम्भरुचिता फलार्थं कर्मागुष्ठानशीलता ॥ १ ॥
संक्षेपतत्त्वज्ञानं यथा,—
“येनास्मिन् कर्मणा लोके ख्यातिमिच्छति
पुष्कलाम् ।
न च श्रोत्रयसम्पत्तौ तद्विज्ञेयम् राजसम् ॥”
तस्मादतिर्यथा,—
“देवत्वं सात्त्विका यान्ति मनुष्यत्वञ्च राजसाः ।
तिर्यक्त्वं तामसा निरामित्येवं त्रिविधा गतिः ॥”
तद्वतिप्रकारा यथा,—
“भक्ता भक्ता तटाक्षेव पुरुषाः शृण्वतः ।
दूतपानप्रसक्ताश्च जघन्या राजसी गतिः ।
राजानः क्षत्रियाश्चैव राज्ञश्चैव पुरोहिताः ।
वाद्गुहप्रधानाश्च मध्यमा राजसी गतिः ॥

गन्धर्वा गुह्यका यथा विदुधानुचराश्च ये ।
तथैवाचरसः सन्धा राजसीयूतमा गतिः ॥”
इति वामने १२ अध्यायः ॥
राजसाहारा यथा,—
“कदम्बलवयात्पुण्यतीक्ष्णरुजविदाहिनः ।
आहारा राजस्येष्टा दुःखशोकामयप्रदाः ॥”
राजसयज्ञी यथा,—
“अभिसन्धाय तु फलं दम्भार्थमपि चैव यत् ।
इष्यते भरतश्रेष्ठ तं यज्ञं विद्धि राजसम् ॥”
राजसतपो यथा,—
“सत्कारमानपूजार्थं तपो दम्भेन चैव यत् ।
क्रियते तदिह प्रोक्तं राजसं चलमधुवम् ॥” १ ॥
राजसदानं यथा,—
“यत्तु प्रत्युपकारार्थं फलमुद्दिश्य वा पुनः ।
दीयते च परिक्रियं तद्दानं राजसं स्मृतम् ॥”
इति श्रीभगवद्गीतायाम् १७ अध्यायः ॥
राजसत्यागो यथा,—
“दुःखमित्येव यत् कर्म कायक्लेशभयान् त्यजेत् ।
स हत्वा राजसत्यागं नैव त्यागफलं लभेत् ॥”
राजसज्ञानं यथा,—
“पृथक्त्वेन तु यज्ञज्ञानं नानाभावान् पृथग्-
विधान् ।
वेत्ति सर्वेषु भूतेषु तज्ज्ञानं विद्धि राजसम् ॥”
राजसकर्म यथा,—
“यत्तु कामेप्सुना कर्म साहङ्कारेण वा पुनः ।
क्रियते बहुलायासं तद्राजसमुदाहृतम् ॥” २ ॥
राजसकर्त्ता यथा,—
“रागी कर्मफलप्रेषुर्लुब्धो हिंसात्मकोऽशुचिः ।
हर्षशोकान्वितः कर्त्ता राजसः परिकीर्तितः ॥”
राजसी बुद्ध्यथा,—
“यथा धर्ममधर्मश्च कार्यश्चाकार्यमेव च ।
अयथावत् प्रजानाति बुद्धिः सा पार्थ राजसी ॥”
राजसी हृतिर्यथा,—
“यथा तु धर्मकामार्थान् हृत्वा धारयते-
रज्जुम् ।
प्रसङ्गेन फलाकाङ्क्षी हृतिः सा पार्थ राजसी ॥”
राजससुखं यथा,—
“विषयेन्द्रियसंयोगात् यत्तदग्रेऽन्तर्तोपमम् ।
परिणामे विषमिव तत् सुखं राजसं स्मृतम् ॥”
इति श्रीभगवद्गीतायाम् १८ अध्यायः ॥ १ ॥
राजसपुराणानि यथा,—
“ब्रह्माण्डं ब्रह्मैवैवर्त्तं मार्कण्डेयं तथैव च ।
भविष्यं वामनं ब्राह्मं राजसानि निबोधत ॥”
राजसस्तुतयो यथा,—
“आचरन् याज्ञवल्क्याश्च आचर्य दाक्षमेव च ।
कात्यायनं वैष्णवञ्च राजसाः स्वर्गदा मताः ॥”
इति पाद्मोत्तरखण्डे ४३ अध्यायः ॥
राजसदगं, स्त्री, (राज्ञः सदगम् ।) राजसदम् ।
तत्पर्यायः । सौधः २ । इत्यमरः । २ । २ । १० ॥
भूपालभवनम् ३ सुधामयम् ४ । इति शब्द-
रत्नावली ॥ तद्देश यथा,—
“सौधोऽस्त्री राजसदनतत्पकार्योपकारिका ।

राजसू

स्तुतिकः सर्वतोभद्रो नन्द्यावर्त्तादयोऽपि च ।
विष्णुन्दकः प्रमेदा हि भवन्तीश्वरसङ्गनाम् ॥”

इत्यमरः । २ । २ । १० ॥

राजसभा, स्त्री, राज्ञः सभा । (“सभा राजा-
मनुष्यपूर्वा ।” २ । ४ । २३ । इत्यत्र राज-
पर्यायस्यैव ग्रहणात् न स्त्रीत्वम् ।) वृषति-
समानः । इत्यमरः । ३ । ५ । ६ ॥ (वाचस्पत्ये
नपुंसकलिङ्गतोक्तिस्तु ग्रामादिकी ॥)

राजसर्पः, पुं, (सर्पाणां राजा । राजदन्तादि-
त्वात् परनिपातः ।) सर्पविशेषः । तत्पर्यायः ।
भुजङ्गभोजी २ । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३७० ॥

राजसर्पः, पुं, (सर्पाणां राजा श्रेष्ठत्वात् । पर-
निपातः ।) सर्पविशेषः । राजसर्पा इति
भाषा ॥ राइ इति केचित् । तत्पर्यायः ।
छायाका २ राजिका ३ सरी ४ सुष्ठकः ५ ।
सुष्ठक इत्यत्र यष्टक इति वा पाठः । इति
रत्नमाला ॥ चवः ६ च्चुताभिजननः ७ ।
च्चुताभिजनन इत्यत्र च्चुधाभिजनन इति वा
पाठः । इति हेमचन्द्रः ॥ छाया ८ तीक्ष्ण-
प्रका ९ राजी १० छायासर्पपाखा ११ । अस्य
गुणाः । तिक्तत्वम् । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । वात-
शूलगुल्मकण्डुकद्वग्ननाशित्वम् । पित्तदाह-
प्रदत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (चतुर्विंशति-
त्रसरेणुपरिमित-परिमाणविशेषः । यथा, मनुः ।
८ । १३३ ।

“त्रसरेणवोऽष्टौ विज्ञेया लिचैका परिमाणतः ।
ता राजसर्पपक्षिसक्ते त्रयो गौरसर्पपः ॥”

“त्रसेत्यादि । अष्टौ त्रसरेणवो लिचैका परि-
माणेन ज्ञेया तास्त्रिस्रो लिचै राजसर्पपो
ज्ञेयः । ते राजसर्पपाख्यो गौरसर्पपो ज्ञेयः ॥”
इति तट्टीकायां कुल्लूकः ॥)

राजसायुज्यं, स्त्री, (राज्ञः सायुज्यम् ।) राजत्वम् ।

“स्याद्व्रक्षभूयं ब्रह्मत्वं ब्रह्मसायुज्यमित्यपि ।
दंभभूयादिकं तद्वत् ॥”

इत्यमरदर्शनात् ॥

राजसारसः, पुं, (राज्ञः सारस इव । राजः
श्रीभाषाली सारस इव इति वा ।) मयूरः ।
इति शब्दमाला ॥

राजसी, स्त्री, (राजस इयमिति । राजस् + अण् ।
ह्रीप् ।) दुर्गा । इति शब्दरत्नावली ॥ राजो-
गुणसम्बन्धिनी च ॥ (यथा, गीतायाम् ।

“यथा धर्ममधर्मं च कार्यश्चाकार्यमेव च ।

अयथावन प्रजानाति बुद्धिः सा पार्थ राजसी ॥”)

राजस्यः, पुं, (“राज्ञा जतात्मकः सोमः स्रयन्
७३ ।” इत्यमरटीका ॥ सु + अधिकरणे क्यप् ।

“राज्ञा सोतयः राज्ञा वा इह स्रयन्ते ॥”

इति काशिका । “राजस्यस्रयन्ति ।” ३ । १ ।
११४ । इति निपातनान्न दीर्घः ।) राजकर्त्तव्य-

यज्ञविशेषः । तत्पर्यायः । वृषाध्वरः २ क्रतु-

राजः ३ क्रतुत्तमः ४ । इति शब्दरत्नावली ॥

(अमरमते स्त्रीषलिङ्गाध्यम् । ३ । ५ । ३१ ॥

यथा, महाभारते । १ । १५७ । १६ ।

राजा

“यच्छन्ति च नरयात्रा निर्जित्य पृथिवीमिमाम्
राजसूयाश्वमेधाद्यैः क्रतुभिर्भूरिदक्षिणैः ॥”

राजसूयमन्त्रादिकं वाजसनेयसंहितायाम् ६
अध्यायस्य ३५ कण्डिकामारभ्य १० अध्या-
यस्य ३० कण्डिकापर्यन्तं द्रष्टव्यम् ॥ युधिष्ठिरस्य
राजसूययज्ञविवरणान्तु महाभारते सभापर्वाणि
विशेषतो द्रष्टव्यम् ॥)

राजस्कन्धः, पुं, (राजः श्रीभाषाली स्कन्धो
यस्य ।) घोटकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

राजस्वं, पुं स्त्री, (राज्ञे देयं स्वं धनम् ।) राज-
धनम् । राजकरः । इति लोकोप्रसिद्धम् ॥

राजस्वर्णः, पुं, (स्वर्णानां धुस्तूराणां राजा ।
राजदन्तादित्वात् परनिपातः ।) राजधुस्तू-
रकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

राजहंसः, पुं, (हंसानां राजा श्रेष्ठत्वात् । राज-
दन्तादित्वात् परनिपातः ।) चक्षुचरण-
लोहितश्वेतवर्णहंसः । इत्यमरः । २ । ५ । २४ ॥
(यथा, कुमारः । १ । ३४ ।

“सा राजहंसैरिव सन्नताङ्गी
गतेषु लीलाक्षितविक्रमेषु ।

अनीयतप्रत्युपदेशशुद्धे-

राहित्यसुभिर्नूपुरशिक्षितानि ॥”)

कदम्बः । कलहंसः । वृषोत्तमः । इति मेदिनी ॥
राजहर्षणं, स्त्री, (राजानमपि हर्षयतीति ।
हृप् + णिच् + ल्युट् ।) तगरपुष्पम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥

राजहस्ती, [नृ] पुं, (राज्ञो हस्ती ।) राज-
गजः । तत्पर्यायः । मारीचः २ याजकगजः ३
मदीकटः ४ । इति हारावली ॥ ४६ ॥

राजहासकः, पुं, (राजानमपि हासयतीति ।
हस् + णिच् + ल्युट् ।) मत्स्यविशेषः । तत्-
पर्यायः । कातरः २ कातलः ३ राजीवः ४ ।
इति शब्दरत्नावली ॥

राजचवकः, पुं, सर्पपः । इति राजनिर्घण्टः ॥
(अस्य शाकगुणाः ।

“संघाहि शीतलक्षापि लघुदोषाविरोधि च ।

राजचवकशाकान्तु सटीशाकान्तु तद्विधम् ॥”

इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्यायः ॥)

राजा, [नृ] पुं, (राजते शोभते इति । राज् +
“कण्ठिन् श्रुषितचिराजीति ।” उणा० १ ।
१५६ । इति कण्ठिन् ।) प्रभुः । वृषतिः । (यथा-
रघुः । ४ । १२ ।

“यथा प्रजादनात् चन्द्रः प्रतापात् तपनी

यथा ।

तथैव सोऽभूदन्वयो राजा प्रकृतिरञ्जनात् ॥”)

चक्षिणः । (यथा, मनुः । २ । ३२ ।

“शर्मवद्ब्राह्मणस्य स्यात् राज्ञो रक्षासम-
न्वितम् ।

वैश्वस्य पृथिसंयुक्तं शूद्रस्य प्रेय्यसंयुतम् ॥”)

चन्द्रः । यक्षः । इन्द्रः । इति मेदिनी ॥ उत्तर-

पदे चेत् श्रेष्ठार्थवाचकः ॥ अथ वृषतेः

पर्यायः । राट् २ पार्थिवः ३ क्षाभट् ४ वृषः ५

राजा

भूपः ६ महीक्षित् ७ । इत्यमरः ॥ नरपतिः ८
पार्थः ९ वृषतिः १० भूपालः ११ भूभट् १२
महीपतिः १३ नाभिः १४ नाराट् १५
भूमीन्द्रः १६ त्रेन्द्रः १७ नायकाधिपः १८ ।
इति शब्दरत्नावली ॥ प्रजेश्वरः १९ भूमिपः २०
इनः २१ दण्डधरः २२ अवनीपतिः २३
स्कन्दः २४ स्कन्धः २५ भूसुक २६ अर्थपतिः २७ ।
इति जटाधरः ॥ * ॥ अस्य युत्पत्तिर्यथा,—
“महता राजराज्येन पृथुर्वैश्यः प्रतापवान् ।
सोऽभिषिक्तो महातेजा विधिवद्भूमिकोविदेः ॥
पित्रापरश्रितास्तस्य प्रजास्तनाशुरञ्जिताः ।
अनुरागात्तत्तस्य नाम राजेयभाषत ॥”

इति विष्णुपुराणे १ अंशे १३ अध्यायः ॥
अपि च ।

“रागी राजसिकं स्वर्गं कुरुते कर्म रागनः ।
रागान्वाच राजसिकास्तेन राजा प्रकीर्तितः ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते गणपतिखण्डे ३५ अध्यायः ॥ * ॥
तस्य सर्वपितृत्वं यथा,—

श्रुचुवाच ।

“शृणु वत्स ! महाराज हे तात ! भयभञ्जन ।
भयनाता च राजा च सर्वेषां पालकः पिता ॥
अष्टश्रेष्ठ महेशोऽद्य त्वच्च स्वर्गे वृषोऽधुना ।
यो राजा स पिता पाता प्रजानामेव निश्चयः ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णार्जवल्खण्डे ५६ अध्यायः ॥
पृथोरेवादौ राजा इति संज्ञा आसीत् । यथा,
“देवैर्विप्रेक्षया सर्वैरभिषिक्तो महामनाः ।
राज्ञाश्चेवाधिकारे वै पृथुर्वैश्यः प्रतापवान् ॥
तदा पित्रा प्रजाः सर्वाः कदा नैवाशुरञ्जिताः ।
तेनाशुरञ्जिताः सर्वाः सुखैर्मुमुक्षुरे तदा ।
अनुरागात्तस्य वीरस्य नाम राजेयभाषत ॥”

इति पाद्मे भूखण्डे २६ अध्यायः ॥ * ॥

अथ राजलक्षणम् ।

“सोऽपि क्षणपटे बालं दृष्ट्वाशीविषपीडितम् ।
नरेन्द्रलक्षणोपेतं चिन्तामाप नरेश्वरः ॥

तस्यास्यं चन्द्रबिम्बामं सुभु रम्यं समुन्नयम् ।

नीलाः केशाः कुक्षिताश्च समा दीर्घास्तर-

ङ्गिताः ॥

राजीवनेत्रशुगलो विम्बोऽष्टपुटसंघटः ।

चतुर्दंष्ट्रश्चतुष्किष्कुर्दीर्घास्यो दीर्घबाहुकः ॥

चतुर्लखाकरो मास्यववृद्धेकपद्मकः ।

शिरालपादो गम्भीरः स्रक्पालकं चिवलीधरः ॥”

इति मार्कण्डेयपुराणे हरिश्चन्द्रोपाख्याना-
ध्यायः ॥ * ॥ अन्यच्च ।

“अखेदिनौ न्दुतरो कमलोदरसन्निभौ ।

शिष्टाङ्गुली ताम्रनखौ पादाङ्गुणौ शिरोज्-

म्भितौ ।

कुम्भोन्नतौ गूढगुल्फौ सुपाण्यौ वृषतेः स्तुतौ ॥

नटुलोमा समा जङ्घा तथा करिकरप्रभा ।

उरवो जानवस्तुल्या वृषस्योपपिताः स्तुताः ॥

कोयगूढे वृषो दीर्घैर्भुजैश्च धनवर्जितः ।

समायां चितिपः प्रोक्तः प्रलम्बेन शतान्दवान् ॥

सशब्दनिःशब्दक्षत्राः स्थर्द्रिक्षाश्च मानवाः ।

एकद्वित्रिचतुःपञ्चषडधारादिभिरेव च ॥
 दक्षिणावर्तचलितशुभाभिश्च वृषाः स्तुताः ।
 वृषाः पुण्यगन्धिपुष्पा मधुगन्धे धनं बहु ॥
 मांसलस्निग्धं सुखी स्याच्च सिंहस्निग्धं भूपतिः
 स्तुतः ।
 भवेत् सिंहकटी राजा निखः कपिकटिनैरः ॥
 वृषाश्चोन्नतकक्षाः स्युर्जिह्वा विषमकजकाः ।
 बलिमध्यगता नाभिः शूलधारां करोति हि ॥
 अधो गवाङ्गं कुण्याच्च वृषत्वं पद्मकणिका ।
 अशुद्धतैश्चुचैश्च भवन्ति सुभगा नराः ।
 निर्दुर्ना विषमैर्दोषैः पीतोपचितकैर्नृपाः ॥
 समोन्नतश्च हृदयमकम्पां मांसलं पृथु ।
 वृषाणामधमानाश्च खरलोम शिरालकम् ॥
 कम्बुग्रीवश्च वृषतिलस्वकर्णोऽतिभक्ष्यः ।
 आजानुलम्बिनौ बाहू वृत्तौ पीनौ वृषेश्वरे ॥
 मणिबन्धेर्निगूढैश्च सुनिष्ठशुभसन्धिभिः ।
 वृषा हीनैः करच्छेदमशब्देर्धनवर्जिताः ॥
 निस्त्राश्चक्रनखैस्तद्वद्वैश्च परतर्ककाः ।
 तान्मैर्भूपा धनाढ्याश्च अङ्गुष्ठैः सयवेस्तथा ॥
 घनाङ्गुलिश्च सधनस्तिस्रो रेखाश्च यस्य वै ।
 वृषतैः करतलगा मणिबन्धे ससुत्थिताः ॥
 शृङ्गातपत्रशिखिका गजपद्मोपमा वृषे ।
 कुम्भाङ्गुप्रताकाभा न्दण्डालाभा निरीश्वरे ॥
 दामाभाश्च गवाङ्गानां खल्लिकाभा वृषेश्वरे ।
 चक्रासितोमरघुः कुन्ताभा वृषतैः करे ॥
 मांश्च घनोपेता अवक्रैरधरेर्नृपाः ।
 विम्बोपमैश्च स्फुटितैरोष्ठैश्चैश्च खण्डितैः ॥
 विवर्धेर्धनहीनाश्च दन्ताः स्निग्धा घनाः शुभाः ।
 तीक्ष्णा दंष्ट्राः समाः श्रेष्ठा जिह्वा रक्ता समा
 शुभा ॥
 अक्ष्णा दीर्घा च विज्ञेया तालु श्वेतं घनेश्वरे ।
 क्षणा च पर्या वक्त्रं समं सौम्यश्च संवृतम् ॥
 भूपानाममलं अक्ष्णं विपरीतश्च दुःखिनाम् ।
 शृङ्गकर्णाश्च राजानो रौमकर्णाः शत्रुघ्नः ॥
 कराः स्निग्धावनह्ये चालस्त्रैर्मैर्गलेर्नृपाः ।
 स्त्रीन्दत्युचिपिटगास ऋक्ष्वी भाग्यवतां भवेत् ॥
 अर्ण्यच्छिद्रा सुपुटा च अवक्रा च वृषेश्वरे ।
 संवृतैश्च ललाटैश्च क्षण्या उन्नतैर्नृपाः ॥
 ललाटोपस्ततास्तिस्रो रेखाः स्युः शतवर्षिणाम् ।
 वृषत्वं स्याच्चतस्रभिराशुः पञ्चनवत्यथ ॥
 कृवाकारैः शिरोभिस्तु वृषा निम्नशिंरा धनी ।
 यदुन्नतश्चतुर्दंष्ट्रो रक्तः सप्तस्रसौ वृषः ॥
 इति गारुडं नरक्षौलचरणं नाम द्द्विअध्यायः ॥
 अपि च ।
 “पार्थिवस्य तु वक्ष्यामि भृत्यानाञ्चैव लक्षणम् ।
 सर्वान्पि यो महीपालः सन्त्यद्वित्यं परीक्षयेत् ॥
 राज्यं पालयेत् नित्यं सत्यधर्मपरायणः ।
 निर्जित्य परसेनानि क्षितिं धर्मेण पालयेत् ॥
 पुण्यं पुण्यं विचिन्तयामूलच्छेदं न कारयेत् ।
 मालाकारं द्वारण्यं न यथाज्ञारकारकः ॥
 इग्धी चीरन्तु भुञ्जीत विक्रेतारो न भुञ्जते ।
 परराष्ट्रं महीपालो कालयासांश्च दूषयेत् ॥

नोधश्चिन्त्यात्तु यो घेत्वाः चीरार्थं लभते पयः ।
 एवं राष्ट्रमयोगेन पीष्यमानं न वर्द्धते ॥
 तस्मात् सर्वप्रयत्नेन पृथिवीमनुपालयेत् ।
 पालकस्य भवेद्भूमिः कौर्त्तिराशुर्ग्रो बलम् ॥
 अय्यर्थं विष्णुं धर्मात्मा गोत्राक्षरणिहते रतः ।
 प्रजाः प्रालयितुं शक्तः पार्थिवो यो नितेन्द्रियः ॥
 ऐश्वर्यमधुवं प्राप्य राजा धर्मे मतिश्चरेत् ॥”
 इति गारुडं १११ अध्यायः ॥ * ॥
 ब्रह्माभिषिक्तराजानो यथा,—
 औपराश्वर उवाच ।
 “यदाभिषिक्तः स पृथुः पूर्वं राज्ये महर्षिभिः ।
 ततः क्रमेण राज्यानि ददौ लोकपितामहः ॥
 नक्षत्रग्रहविप्राणां वीरुधां वाप्यशेषतः ।
 सोमं राज्ये दधाद्ब्रह्मा यज्ञानां तपसामपि ॥
 राज्ञां वैश्रवणं राज्ये जलानां वरुणं तथा ।
 आदित्यानां पतिं विष्णुं वरुणामय पावकम् ॥
 प्रजापतीनां दक्षन्तु वासवं मरुतामपि ।
 देव्यानां दानवानाश्च ब्रह्मादमधिपं ददौ ॥
 पितॄणां धर्मेराजानं यमं राज्येऽभ्यसेचयत् ।
 ऐरावतं गजेन्द्राणामशेषाणां पतिं ददौ ॥
 पतञ्जिणाश्च गरुडं देवानामपि वासवम् ।
 उच्चैःश्रवसमश्वानां वृषभन्तु गवामपि ॥
 श्रेष्ठन्तु नागराजानं ऋगाणां सिंहमौश्वरम् ।
 वनस्पतीनां राजानं ब्रह्ममेवाभ्यसेचयत् ॥
 एवं विभज्य राज्यानि दिशं पालाननन्तरम् ।
 प्रजापतिपतिर्ब्रह्मा स्थापयामास सर्वतः ॥
 पूर्वस्यां दिशि राजानं वैराजस्य प्रजापतेः ।
 दिशःपालं सुधन्वानं पुत्रं वै सोऽभ्यसेचयत् ॥
 दक्षिणस्यां दिशि तथा कर्दमस्य प्रजापतेः ।
 पुत्रं शक्रपदं नाम राजानं सोऽभ्यसेचयत् ॥
 पश्चिमायां दिशि तथा रजसः पुत्रमप्युत्तमम् ।
 केतुमन्तं महात्मानं राजानमभिषिक्तवान् ॥
 तथा हिरण्यरोमाणं पर्वन्त्यस्य प्रजापतेः ।
 उदीच्यां दिशि दुर्द्विषं राजानमभिषिक्तवान् ॥
 तैरियं पृथिवी सर्वा सप्तद्वीपा सप्ततना ।
 यथाप्रदेशमद्यापि धर्मेतः प्रतिपाल्यते ॥
 एते सर्वे प्रवृत्तस्य स्थितौ विष्णोर्महात्मनः ।
 विभूतिभूता राजानो ये चान्ये सुनिसत्तम ॥
 ये भविष्यन्ति येऽतीताः सर्वभूतेश्वरा द्विज ।
 ते सर्वे सर्वभूतस्य विष्णोरंशा द्विजोत्तम ॥”
 इति त्रीविष्णुपुराणे प्रथमेऽंशे २२ अध्यायः ॥ * ॥
 स्तुत उवाच ।
 “एवं दृष्ट्वा सर्वान् स्थावरासु चरासु च ।
 ब्रह्मा क्रमेण राज्यानि आदेशमुपचक्रमे ॥
 द्विजानां वीरुधाञ्चैव नक्षत्राणां ग्रहैः सह ।
 यज्ञानां तपसाञ्चैव सोमं राज्येऽभ्यसेचयत् ॥
 दृष्ट्वातिष्ठ सर्वेषां ददावङ्गिरसामपि ।
 भृगूणामाधिपत्ये च कार्यं राज्येऽभ्यसेचयत् ॥
 आदित्यानां पुनर्विष्णुं वरुणामय पावकम् ।
 प्रजापतीनां दक्षश्च मरुतामय वासवम् ॥
 देव्यानामय राजानं ब्रह्मादं दितिनन्दनम् ।
 नारायणन्तु साध्यानां रुद्राणां वृषभध्वजम् ॥

ऋगाणामय शार्दूलं गरुडं पततां वरम् ।
 गन्धर्वाणां चित्ररथं नागानामय वासुकिम् ॥
 गन्धानां मरुतश्चैव भूतानाश्च शरीरिणाम् ।
 सर्वेषां दक्षिणां श्रेष्ठं सर्पाणाञ्चैव तक्षकम् ॥
 सागराणां नदीनाञ्च मेघानां वर्धितस्य च ।
 आदित्यानामन्यतमं पर्वन्त्यमभिषिक्तवान् ।
 सर्वाश्चरोगणानाञ्च कामदेवं तथा प्रभुम् ॥
 ऋतूनामधिमासानां दिवसानां तथैव च ।
 पक्षाणाञ्च क्षपाणाञ्च सङ्कर्षतिथिपर्वणाम् ॥
 कलाकाष्ठाप्रमाणाणां गतिरयनयोक्तया ।
 गणितस्याथ योगस्य चक्रे संवत्सरं प्रभुम् ॥
 प्रजापतेर्विरजसः पूर्वस्यामभिषेचयत् ।
 पुत्रं नाम्ना सुधामानं राजानमभ्यसेचयत् ॥
 यथाप्रदेशं राजानं दक्षिणस्यां प्रजापतेः ।
 कर्दमस्य शक्रपदं पुत्रं राज्येऽभिषिक्तवान् ॥
 पश्चिमस्यां दिशि तथा रजसः पुत्रसुत्तमम् ।
 केतुमन्तं महात्मानं राजानं त्वाभ्यसेचयत् ॥
 तथा हिरण्यरोमाणं पर्वन्त्यस्य प्रजापतेः ।
 दिगुत्तरायां पुत्रन्तु राजानमभ्यसेचयत् ॥
 मानुषाणामधिपतिं चक्रे वैवस्वतं मनुम् ।
 तैरेव पृथिवी सर्वा सप्तद्वीपा सप्ततना ।
 यथाप्रदेशमद्यापि धर्मेण परिरक्षते ॥
 स्थायन्तुवेऽन्तरे पूर्वं ब्रह्मणा तेऽभिषेचिताः ।
 इन्द्रादिलोकपालास्तु पुनर्वैवस्वतेऽन्तरे ॥
 राजसूयेऽभिषिक्तस्तु पृथुः पूर्वं महर्षिभिः ।
 मनुभिर्विधिना तद्वत् सोऽधिराजः प्रताप-
 वान् ॥”
 इत्याद्ये बह्विपुराणे वराहप्रांडुर्भावनामाध्यायः ॥
 राजकर्त्तव्यकर्मणि यथा,—
 महालसीवाच ।
 “वत्स ! राज्ञाभिषिक्तेन प्रजारञ्जनमादितः ।
 कर्त्तव्यमविरोधेन स्वधर्मश्च महीभृता ॥”
 अविरोधेन धर्मप्राप्ताविरोधेन ।
 “यसनानि परित्यज्य सप्तमूलहराणि वै ।
 आत्मा रिपुभ्यः संरक्ष्यो वहिर्मन्त्रविनिर्गमात् ॥
 अथवा नाशमाप्नोति स्वचक्रस्यन्दनादथवा ।
 तथा राजाप्यसन्दिग्धं वहिर्मन्त्रं विनिर्गमात् ॥
 दुष्टादुष्टांश्च जानीयादमात्यागरिदोषतः ।
 चरेच्चरास्तथा शत्रोरन्वेषयाः प्रयत्नतः ॥
 विश्वासो न तु कर्त्तव्यो राज्ञा मित्रात्मवस्तुषु ।
 कार्ययोगादमित्रेषु विश्वसीत नराधिपः ॥
 स्थानदृष्टिचयज्ञेन वाङ्मयविदितात्मना ।
 भवितव्यं नरेन्द्रेण न कामवशवर्तिना ॥
 प्रागात्मा मन्त्रिणश्चैव ततो मृत्यो महीभृता ।
 जेयाश्चानन्तरं पौरा विरुध्यते ततोऽरिभिः ॥
 यत्नेतानविजित्यैव वैरिणो विजिगीयते ।
 सोऽजितात्मा जितामात्यः शत्रुवर्गेण वाध्यते ॥
 तस्मात् कामादयः पूर्वं जेयाः पुत्र महीभृता ।
 तज्जये हि जयो राज्ञो राजा नश्यति तैर्जितः ॥
 कामः क्रोधश्च लोभश्च मदो मानस्तथैव च ।
 हर्षश्च श्रवणं ह्येते नाशाय कुमहीभृताम् ॥
 कामप्रसक्तमात्मानं ह्यत्वा दक्षं निपातितम् ।

“यधानुवर्ततेत्यं स्यान्नो राजोपजीविना ।
तथा ते कथयिष्यामि निबोध गदतो मम ॥
आज्ञा सर्वात्मना कार्या स्वशक्त्वा रविनन्दन ।
आशिष्य वचनन्तस्य न वक्तव्यं तथा वचः ॥
अनुकूलं प्रियन्तस्य वक्तव्यं ज्ञानसंसदि ।
रहोगतस्य वक्तव्यमप्रियं यद्वितं भवेत् ॥
परार्थमस्य वक्तव्यं स्वस्य चेतसि भागव ।
स्वार्थः सुहृद्विबुक्तयो न स्वयन्तु कदापन ॥
कार्याभिधातः सर्वेषु रक्षितव्यः प्रयत्नतः ।
न च हिंस्यं धनं किञ्चिन्नियुक्तेन च कर्मणि ॥
नोपेक्षं भाव्यमाख्य तथा राज्ञः प्रियो भवेत् ॥

राजाव

राजस्य न तथा कार्यं वेशभाषितचेष्टितम् ।
राजकीला न कर्त्तव्या तद्विहितं विवर्जयेत् ।
राजः समोऽधिको वा न कार्यो वेशो विजा-
नता ॥

द्यूतादिषु तथैवास्व कौशलस्य प्रदर्शयेत् ।
प्रदर्श्य कौशलस्यास्य राजानस्य विशेषयेत् ॥
अन्तःपुरधनाध्यक्षैश्चरद्वैतैः समागतेः ।
संसर्गं न ब्रजेन्नाजन् ! विना पार्थिवशासनम् ॥
निःक्षेपताश्चावमानं प्रयत्नेन च गोपयेत् ।
यच्च गुह्यं भवेद्वाञ्छो न तत्क्षोके प्रकाशयेत् ॥
शृण्वेय आचितं यत् स्याद्वाचावाच्यं शृणुम ! ॥
न तत् संश्रवयेत्क्षोके तदा राज्ञः प्रियो भवेत् ॥
आज्ञाप्यमाने चान्यस्मिन् ससत्याय त्वरान्वितः ।
आहं किं करवाञ्छीति वाच्यो राजा विजा-
नता ॥

कार्यावस्थाश्च विज्ञाय कार्यमेव तथा भवेत् ।
सततं क्रियमाणास्मिन् लाघवन्तु ब्रजेत् ध्रुवम् ॥
राज्ञः प्रियाणि वाक्यानि न चात्यर्थं पुनःपुनः ।
न हास्यशीलस्य भवेन्न चापि भुङ्क्तेऽसुखः ॥
नातिवक्ता न निर्वक्ता न च मत्सरिकस्तथा ।
आत्मसम्भावितश्चैव न भवेत् कथञ्चन ॥
दुष्कृतानि नरेन्द्रस्य न तु संकीर्तयेत् क्वचित् ।
वर्त्तुं शक्नुमन्नाहारं राज्ञा दत्तस्य धारयेत् ॥
औदार्येण न तद्द्वेयमन्यस्ते भूतिमिच्छता ।
तत्त्वोपासनं कार्यं दिवास्त्रं न कारयेत् ॥
नानिर्दिष्टे तथा द्वारे प्रविशेत् कदाचन ।
न च पश्येत् राजानमयोग्यास्तु च भूमिषु ।
राज्ञस्तु दक्षिणे पार्श्वे वामे शोपविशेत्तथा ।
पुरस्तात् तथा पश्चादासनन्तु विगर्हितम् ॥
जृम्भा निष्ठिवर्गं कार्यं कोपं पर्यस्तिकाश्रयम् ।
भुङ्क्तेऽपि वास्तुज्ञानं तत्तमीमे विवर्जयेत् ॥
स्वयं तत्र न कुर्वीत स्वगुणाख्यापनन्तथा ।
स्वगुणाख्यापने चैव परमेव प्रयोजयेत् ॥
हृदयं निर्मलं कृत्वा परां भक्तिमुपाश्रितेः ।
अनुजोविगोर्भायं नित्यं राज्ञामतन्त्रितेः ॥
शाक्यं कौल्यस्य पेशुन्यं नास्ति क्व च्छुद्रतान्तथा ।
चापकस्य परित्याग्यं नित्यं राजागुणीविना ॥
श्रुतेन विद्याशिल्लेखं संयोज्यात्मानमात्मना ।
राजसेवां ततः कुर्याद्भूतये भूतिवर्द्धनीम् ॥
नमस्काराः सदा चास्य पुत्रवत्सलमन्त्रिणः ।
सचिवेष्टास्य विन्वासी न तु कार्यः कथञ्चन ॥
अष्टदशास्य न ज्ञ्यात् कर्म भूयाश्चापदि ।
हितं पथस्य यचनं हितैः सद्यः सुनिश्चितम् ॥
पितृश्वेवास्व विज्ञेयं नित्यमेवोपजीविना ।
भर्तुराराधनं कुर्यात् चित्तज्ञो मानवः सुखम् ॥
रागापरागां चैवास्व विज्ञेयौ भूतिमिच्छता ।
तत्त्वद्वैतं विरक्तस्तु रक्तो वृत्तान्तु कारयेत् ॥
विरक्तः कारयेन्मार्गं विपक्षाभ्युदयन्तथा ।
आशावर्द्धनं कृत्वा फलगार्हं करोति च ॥
अकोपोऽपि सकोपान्तः प्रसन्नोऽपि च निष्कलः ।
वाक्यं स मन्दं वदति वृत्तिच्छेदं करोति च ॥
प्रदेशवाक्यमन्त्रितो न सम्भावयतेऽन्यथा ।

राजाम्नः

आराधनासु सर्वासु-सुप्रवक्ष्य विधेयते ॥
कथामु दोषं क्षिपति वाक्यमङ्गं करोति च ।
कल्पते विसृष्टैश्चैव गुणसंकीर्तने ह्यते ॥
दृष्टिं क्षिपत्यप्यान्त्रं क्रियमाणे च कर्मणि ।
विरक्तलक्ष्यं ह्येतत् शृणु रक्तस्य लक्ष्यम् ॥
दृष्ट्वा प्रसन्नो भवति वाक्यं यद्वाति चादरात् ।
कुशलादिपरिप्रश्नी संप्रयच्छति चासनम् ॥
विरक्तदर्शने चास्य रक्षस्ये च न शङ्कते ।
जायते हृष्टवदनः श्रुत्वा तस्य तु तत्कथाम् ॥
अप्रियाण्यपि वाक्यानि तदुक्तान्यभिनन्दति ।
उपायनस्य यद्वाति स्त्रीकमप्यादरात्तथा ॥
कथान्तरेषु स्मरति प्रहृष्टवदनस्तथा ।
इति रक्तस्य कर्त्तव्या सेवा रविकुलोद्भव ॥
आपतसु न लजेत् पूर्वं विरक्तमपि सेवितम् ॥
मित्रं न चापतसु तथा च भृत्यं
व्यजन्ति ये निर्गुणमप्रमेयम् ।
प्रभुं विशेषेण च ते व्रजन्ति
सुरेन्द्रधामामरद्वन्द्वजुष्टम् ॥”

इति मत्स्यपुराणे राजधर्मो अनुजोविद्वत्तिनाम
२१६ अध्यायः ॥

राजादनी, स्त्री, (राजभिरव्यते या । अद् +
कर्मेणि ल्युट् । डीप् ।) वृद्धविशेषः । क्षीरिणी
इति भाषा । तत्पर्यायः । राजफलः २ क्षीर-
वृद्धः ३ वृषदुग्धः ४ निम्बवीजः ५ मधुफलः ६
कपोलः ७ माधवोद्भवः ८ क्षीरी ९ गुच्छ-
फलः १० भूपेष्टः ११ राजवत्सलः १२ श्रीफलः १३
दृष्टकन्धः १४ क्षीरमुक्तः १५ । अस्या गुणाः ।
मधुरत्वम् । पित्तनाशित्वम् । गुरुत्वम् । तपण-
त्वम् । वृष्यत्वम् । स्त्रील्यकरत्वम् । हृद्यत्वम् ।
सुस्निग्धत्वम् । मेहनाशित्वम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥ अपि च ।

“क्षीरिकायाः फलं वृष्यं वक्ष्यं क्षिग्धं हिमं गुरु ।
वृष्यान्ध्रश्चर्मदम्भान्तिक्षयदोषत्रयासजित् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

राजान्नं, स्त्री, (राजयोग्यमन्नम् । अन्नानां राजा
इति वा ।) अन्वदेशोद्भवशालिविशेषः । तत्प-
र्यायः । वृषामन्नम् २ राजार्हम् ३ दीर्घशूककम् ४
धान्यश्रेष्ठम् ५ राजघान्यम् ६ राजोष्टम् ७
दीर्घशूकरम् ८ । अस्य गुणाः । त्रिदोषहृत्त्वम् ।
सुस्निग्धत्वम् । मधुरत्वम् । लघुत्वम् । दीपन-
त्वम् । वलकारित्वम् । पथ्यत्वम् । कान्तिवर्ध-
वृद्धिदत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (राज्ञः
अन्नम् ।) राजस्वामिकमन्नम् । तद्विज्ञानविधे-
प्रायश्चित्ते राजशब्दे द्रष्टव्ये ॥ (राजान्न-
मन्त्रेण हि तेजोऽष्टानिर्भवति । यथा, मनुः ।
४ । २१८ ।

“राजान्नं तेज आदत्ते शूद्रासं ब्रह्मवर्षसन् ।
आयुः सुवर्णकारान्नं यशश्चर्मावकर्त्तिनः ॥”

राजाम्नः, पुं, (आम्नायां राजा श्रेष्ठत्वात् ।
राजदन्तादित्वात् परनिपातः ।) आम्नविशेषः ।
तत्पर्यायः । राजफलः २ सारान्नः ३ कोकि-
लोत्सवः ४ मधुरः ५ कोकिलानन्दः ६ कामेष्टः ७

राजाव

वृषवत्सलः ८ । अस्य फलगुणाः । कीमलत्वम् ।
कटुत्वम् । पित्तदाहदत्वम् ॥ सुपक्वस्य तस्य
गुणाः । खादुत्वम् । मधुरत्वम् । पुष्टिवीर्य-
वलप्रदत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च ।
“राजाम्नश्चक्रे आम्नातः कामाक्षी राजपुत्रकः ।
राजाम्नं तुवरं खादु विषदं श्रौतलं गुरु ।
याहि रुच्यं विवन्वाभवातकृतं कफपित्तशुत् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

राजाम्नः, पुं, (अम्नानां राजा श्रेष्ठत्वात् । राज-
दन्तादित्वात् परनिपातः ।) अम्नवैतसः । इति
राजनिर्घण्टः ॥

राजार्कः, पुं, (अर्काणां राजा श्रेष्ठत्वात् ।)
श्वेताकैवृक्षः । खादु आकन्द इति भाषा ।
तत्पर्यायः । वसुकः २ अर्कः ३ मन्दारः ४
गणरूपकः ५ काशीलः ६ सदापुष्पः ७ । इति
राजनिर्घण्टः ॥ अलकः ८ प्रतापवः ९ । इति
शब्दरत्नावली ॥

राजार्हं, स्त्री, (राजानमर्हतीति । अर्ह + अण् ।)
अगुरु । (अस्य पर्यायो यथा,—

“अगुरु प्रवरं लोहं राजार्हं योगजन्तथा ।

वंशिकं क्षमिजं वापि क्षमिजमन्नार्थकम् ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

राजयोग्ये, वि । इति मेदिनी । हे, २३ ।

(यथा, गो० रामायणे । ३ । ४८ । ४२ ।

“तथेदमुपपन्नं मे ग्गगुणस्य धर्षणम् ।

राजार्हाणि च रत्नानि रत्नभाजो वयं ध्रुवम् ॥”

राजार्हा, स्त्री, (राजोऽर्हा ।) जम्बू । इति
राजनिर्घण्टः ॥

राजालावूः, स्त्री, (अलावूनां राजा । राज-
दन्तादित्वात् परनिपातः ।) खादुत्वम् । मिठा
काउ इति भाषा । तत्पर्यायः । महातुम्बी २
मधुराणावुनी ३ शाकाणावुः ४ तुलकः ५
भक्ष्याणावुः ६ अलावुनी ७ मिष्टतुम्बी ८ ।
अस्याः फलगुणाः । वृष्यत्वम् । कफपित्तहर-
त्वम् । गुरुत्वम् । इति मदनविनोदः ॥

राजालुकाः, पुं, (आजूनां राजा । ततः स्वार्थे
कन् ।) महाकन्दः । इति शारदावली । १०१ ॥

राजावर्त्तः, पुं, (राजानं आवर्त्तयति आनन्द-
यतीति । आ + वृत् + क्तिच् + अण् । यद्वा,
राजः शोभमान आवर्त्तो यत्र ।) उपरत्नमेष्टः ।
रेजटी इति हिन्दी भाषा । तत्पर्यायः । वृषा-
वर्त्तः २ राजाव्यावर्त्तकः ३ आवर्त्तमणिः ४
आवर्त्तः ५ । अस्य गुणाः । ऋदुत्वम् । शिथिल-
त्वम् । शिशिरत्वम् । पित्तनाशनत्वम् । भूयसे
प्रयोजितश्चेत् वृषां बहुमान्यकरत्वम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥ विराटदेशजक्षीरकः । तत्प-
र्यायः । विराटजः २ राजपट्टः ३ । इति
हेमचन्द्रः । ४ । १४२ ॥ (यथा, कथासरित्-
सामरे । ७३ । ३३६ ।

“राजावर्त्तोऽपि महाप्रसादवत् सदावशेषानि ॥”

तथास्य गुणाः ।

“राजावर्त्तः कटुक्षितः शिशिरः पित्तनाशनः ।

राजिखः

राजायर्त्तः प्रमेहः हृदिष्टिका निवारणः ॥

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

राजाहिः, पुं, (अहीनां राजा । राजदन्तादि-
त्वान्) परनिपातः ।) द्विसुखसर्पः । तत्पर्यायः ।
द्विसुखादिः २ विनावासी ३ विषाशुघः ४ ।
इति शब्दरत्नावली ॥ अहीरणिः ५ । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥

राजिः, स्त्री, (राजते इति । राज + “वसिष्ठ-
यजिराजीति ।” उणा० ४ । १२४३ इति इण् ।)
श्रेणी । (यथा, अयमावप्रश्रवाम् । ६६३ ।

“उत्तपति रोमराजिः स्तनशमोर्गलवेखेव ॥”
देखा । इति मेदिनी । के, १४४ । (यथा, महा-
भारते । ७ । २२ । ६२ ।

“कलायपुष्पवर्णास्तु श्वेतलोहितराजयः ।

रघवेन हयश्रेष्ठाः सन्नुयुङ्गदुर्मेदम् ॥”

पुं, व्यायुप्रचविशेषः । सतु ऐजपौलः । यथा,
महाभारते । १ । ७५ । २५ ।

“नहुवं वृहज्ज्मौणं राजिं गयमनेनसम् ।

स्वर्भाषी सुतानेतानायोः पुत्रान् प्रचक्षते ॥”

राजिका, स्त्री, (राजते या । राज + क्तुल् ।
टापि अत इत्वम् ।) केदारः । राजसर्पः ।
देखा । इति मेदिनी । के, १४५ ॥ पङ्क्तिः ।
इति हेमचन्द्रः ॥ कृष्णसर्पः । तत्पर्यायः ।
श्वः २ क्षुधाभिजननः ३ कृष्णिका ३ आसुरी ५ ।
इत्यमरः । २ । ६ । १६ । क्षुताभिजननः ६ आसुरी ७ ।
इति तट्टीका ॥ रक्तवर्णसर्पः । रा२ इति भाषा ।
तत्पर्यायः । राजी २ आसुरी ३ रक्तिका ४
रक्तसर्पः ५ तीक्ष्णगन्धा ६ मधुनिका ७
श्वकः ८ क्षुताभिजननः ९ कृष्णिका ३ आसुरी ५ ।
कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । वातघ्नीहृ-
न्मूलकफगुल्मकमिष्रणनाशित्वम् । दाहपित्त-
प्रदत्वम् ॥ तथैलगुणाः । तीक्ष्णत्वम् । वातादि-
होयनाशित्वम् । शिशिरत्वम् । यूककक्षुप्तत्वम् ।
क्षेयत्वम् । त्वग्दोयनाशित्वम् ॥ तत्पत्रगुणाः ।
कटुत्वम् । उष्णत्वम् । क्षमिवातकफकण्डामय-
हरत्वम् । स्वादुत्वम् । वृद्धिदोषनकारित्वम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च ।

“राजी तु राजिका तीक्ष्णगन्धा क्षुण्णनिकासुरी
श्वः क्षुताभिजनकः क्षमिकः कृष्णसर्पः ॥
राजिका कफपित्तघ्नी तीक्ष्णोष्णा रक्तपित्तहन् ।
क्षिप्रशामिदा कष्टकुष्ठकोठकर्मो नृपरेत् ।
अतितौक्ष्णा निघ्नयेण तद्वन् कृष्णापि राजिका ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

राजिकापङ्कः, पुं, (राजिकायाः फलमिव फलमस्य)
गौरवसर्पः । इति राजनिर्घण्टः ॥

राजिपत्नी, स्त्री, (राजीभूतानि श्रेणिवह्नि-
फलानि यस्याः ।) शौनाककण्टी । इति राज-
निर्घण्टः ॥

राजिखः, पुं, (राजी रेखाश्रयेति । राजि +
निष्ठादित्वात् लप् । यथा, राजिं कातीति ।
सा + कः ।) द्युभसर्पः । इत्यमरः । १ । ८५ ॥
(यथा, रघुः । १ । २० ।

“किं मधोरगाविसर्पिविक्रमां

राजिष्वेगु गरुडः प्रवर्त्तते ॥”

राजी, स्त्री, (राजि + कृदिकारादिति ङीप् ।)

निष्क्रिद्रपङ्क्तिः । इति शब्दरत्नावली ॥

(श्रेणिः । यथा, माघे । ४ । ६ ।

“राजीवराजीवश्लोकमृद-
सुण्यन्तसुण्यन्ततिमित्तरुणाम् ॥”

राजिका । (अस्या गुणा यथा,—

“राजी तु राजिका तीक्ष्णगन्धा क्षुण्णनिकासुरी ।

श्वः क्षुताभिजनकः क्षमिकः कृष्णसर्पः ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमभागे ॥

रक्तवर्णसर्पः । इति राजनिर्घण्टः ॥

राजीफलः, पुं, (राजीभूतानि श्रेणिवह्नि-
फलानि यस्य ।) पटोलः । इति राजनिर्घण्टः ॥

(तथास्य पर्यायः ।

“पटोलः कूजकस्तितः पाण्डुकः कर्कशच्छदः ।

राजीफलः पाण्डुफलो राजेयश्चाष्टताफलः ।

वीजगर्भः प्रतीकश्च कृष्टहा काशभञ्जनः ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमभागे ॥

राजीवं, स्त्री, (राजी इत्यश्रेणिरस्यास्तीति ।

राजी + “अन्येभ्यो ऽपि ङइत्यते ।” ५ । २ । १०६ ।

इत्यस्य वार्तिकोक्त्या वः ।) पद्मम् । इत्यमरः ।

१ । १० । ४१ ॥ (यथा, कुमारः । ३ । ४५ ।

“उत्तानपाण्डित्यसन्निवेशात्

प्रफुल्लराजीवमिवाकृम्ये ॥”

राजीवः, पुं, (राजी अस्त्वस्येति । राजी + वः ।)

हरिणभेदः । (अस्य लक्षणं यथा,—

“राजीवस्तु गृह्यो ज्ञेयो राजीभिः परितो वृतः ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीये भागे ॥

वृहज्ज्मिभेदः । इति मेदिनी । वे, ४८ ॥ (यथा,

मनुः । ५ । १६ ।

“पाटीगरोहितावाद्यौ नियुक्तौ हयकथयोः ।

राजीवान् विं हतुषांश्च सशस्त्राश्चैव सर्वशः ॥”

इती । इति । त्रिकाण्डशेषः ॥ सारसपक्षी ।

इत्यमरः ॥ राजोपजीविनि, त्रि । इत्यजयः ॥

राजेन्द्रः, पुं, (राजसु इन्द्र इव श्रेष्ठत्वात् ।)

मण्डलेश्वरात् दशगुणो राजा । यथा,—

“चतुर्थ्येनगम्यन्तमधिकारं नृपस्य च ।

यो राजा तच्छतगुणः स एव मण्डलेश्वरः ।

तस्माद्दशगुणो राजा राजेन्द्रः परिधीर्हितः ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ८६ अध्यायः ॥

(राजश्रेष्ठः । यथा, महाभारते । २ । ४५ । ४१ ।

“कर्मयोगेन राजेन्द्र । धर्मेण सुमहान् कृतः ॥”

राजोद्देगसंज्ञकः, पुं, (राजोद्देग इति संज्ञा

यस्य । ततः कन् ।) भूताङ्गशृङ्खलः । इति

राजनिर्घण्टः ॥

राज्ञी, स्त्री, (राजः पत्नी । राजन् + ङीप् । यद्वा,

राजते इति । राज + कनिन् । ततः स्त्रियां

ङीप् ।) राजपत्नी । राज्ञी इति भाषा ॥

(यथा, रघुः । १ । ५७ ।

“तयोर्जघन्तुः पादान् राजा राज्ञी च मागधी ।

तौ गुण्यं पत्नी च प्रीत्या प्रतिगन्तुः ॥”

सूर्यपत्नी । इति मेदिनी । जे, २ ॥ राजपत्न्यां
वर्जनीयानि यथा,—

“देव्यां सौभाग्यलावण्यशीलशृङ्गारमन्त्रपाः ।

त्रपाचातुर्ग्यदाक्षिण्यप्रेममानव्रतादयः

वेखीधमिल्लसीमन्तभालश्रवणनातिकम् ।

कपोलाधरनेत्रभूकटाक्षरदकन्धराः ॥

गण्डवाहुकरोरोजनाभीमध्यवलित्रयम् ।

लोमालिश्रोणिजङ्घोरुपादयुग्मनखं क्लमात् ॥”

इति कविकल्पलतायाम् १ कवके ३ कुसुमम् ॥

सूर्यपत्न्याः प्रमाणान्तरं यथा,—

सुत उवाच ।

“विवस्वान् कश्यपात् पूर्वमदित्यामभवत् पुरा ।

तस्य पत्नीत्रयं तदत् संज्ञा राज्ञी प्रभा तथा ॥

रेवतस्य सुता राज्ञी रेवन्तं सुषुवे सुतम् ।

प्रभा प्रभावं सुषुवे त्वाष्ट्री संज्ञा तथा मनुम् ॥

यसश्च यसुना चैव यमजौ तु बभूवतुः ॥”

इति मात्स्ये ११ अध्यायः ॥

काश्यः । इति । हेमचन्द्रः ॥ नीली इति राज-

निर्घण्टः ॥ * ॥ (प्रतीची दिक् । यथा,

छान्दोग्योपनिषदि । ३ । १५ । २ । “तस्य प्राची

दिक् चुहूर्नाम सद्यमाना नाम दक्षिणा

राज्ञी नाम प्रतीची सुभूता नामोदीचीति ॥”

‘तथा राज्ञी नाम प्रतीची पश्चिमा दिक् राज्ञी

राज्ञा वरुणेनाधिष्ठिता सन्ध्यारागयोगादा ।’

इति शाङ्करभाष्यम् ॥)

राज्यं, स्त्री, (राज्ञो भावः कर्म वा । राजन् +

“पत्यन्तपुरोहितादिभ्यो यक् ।” ५ । १ । १२८ ॥

इयि यक् ।) राज्ञ इदम् । तत्पर्यायः ।

नीहन् २ मण्डलम् ३ जनपदः ४ देशः ५

प्रदेशः ६ विषयः ७ राज्यम् ८ उपवर्त्तनम् ९ ।

इति शब्दरत्नावली ॥ अमरमते नीहृज्जनपदौ

अङ्गवङ्गकलिङ्गपञ्चालमगधकोशलादौ मण्डल-

त्वेन ख्याते ग्रामसम्बन्धे । देशविषयोपवर्त्तनाणि च

जनपदे जनपदसमुदाये । जनपदेकदेशे सजल-

निर्जनस्थानमात्रे च । उपाधिभेदेन देशाद्विकं

भिन्नार्थम् । सामान्येन प्रयोगदर्शनात् । नीहृदा-

दयः पक्षेवैकार्थाः । इत्यपरे । एतच्चायुक्तम् ।

इति भरतः ॥ * ॥ तस्य लक्षणं अङ्गानि च

यथा,—

“परस्त्रेवोपकारीदं सप्ताङ्गं राज्यमुच्यते ॥

अमात्यरायदुर्गाणि कोषो दण्डश्च पञ्चमः ।

एताः प्रकृतयस्तद्विनिर्गोषोदच्छताः ॥

एताः पञ्च तथा मित्रं सामं पृथिवीपतिः ।

सप्तप्रकृतिकं राज्यमित्युवाच वृहस्पतिः ॥

पौरश्रेणी तदङ्गश्च नृवते शब्दवेदिनः ॥

स्वान्यमात्यः सृष्टुं कोषो राधं दुर्गं वत्तं तथा ।

पौरश्रेणी च राण्याङ्गं प्रकृतिश्च भवेत् दयम् ॥”

इति शब्दरत्नावली ॥

अपि च ।

“तथाधिपत्यं राज्यं स्यात् साम्राज्यं दण्डलक्षके ।

प्रत्यक्षे मदेशानि मद्यासान्नाय्यमुच्यते ॥”

इति वरदात्मनम् ॥

राज्यता, स्त्री, (राज्या सर्वेषु अन्ता भविता ।)
पिष्टराजिकादधिलवणमिश्रितसूक्ष्माकाव-
खण्डाद । राजता इति भाषा । यथा,—
“मन्त्राय निक्षिपेत्तत्र भृष्टं नीरकहिङ्गु च ।
लवणान्तत्र वटकान् सकलानपि मज्जयेत् ॥
शुक्रलस्तत्र वटको वणकदूरोचनो गुरुः ।
विषमहाहिदाक्षी च श्लेष्मलः पवनापहः ।
राज्यक्षयातिरोचिन्या पाचन्या तांस्तु भजयेत् ॥”
इति भावप्रकाशे हताम्रवर्गः ॥

राज्याङ्गं, स्त्री, (राज्यस्य अङ्गम् ।) राज्यस्वोपायः ।
तत्पर्यायः । प्रकृतिः २ । तत्तु अष्टविधं यथा ।
स्वामी १ अमात्यः २ सुहृत् ३ कोषः ४
राष्ट्रम् ५ दुर्गम् ६ वनम् ७ पौराणां श्रेय-
यश्च ८ । इत्यमरः । २ । ८ । १८ ॥ “स्वाम्या-
दयः सप्त परस्वलीकश्रेयस्य राज्याङ्गपद-
प्रकृतिपदवाचाः । राज्यं सप्ताङ्गम् । कस्य-
चिज्जते जटाङ्गश्चेत्युभयमेव दर्शितम् । यदुक्तं
कामन्दकीये ।

‘स्वाम्यमात्यश्च राष्ट्रश्च दुर्गं कोषो वनं सुहृत् ।
परस्वरोपकारीश्च सप्ताङ्गं राज्यमुच्यते ॥’
पौराण्येया सहाष्टाङ्गमपि राज्यं प्रकीर्तित-
मिति । स्वाम्यादयः सप्त परस्वरोपकारित्वात्
राज्यस्य अङ्गानि उपायाः साधनानि राज्या-
ङ्गानि प्रकृतं कुर्वन्ति राज्यम् । प्रकृतयः षडोः
कभाव इत्युक्तेः क्तिः प्रकृतिः स्त्रियाम् । स्वामी
राजा । अमात्यो मन्त्री । सुहृन्मित्रम् । स्वर्णादि-
भाण्डागारं कोषः । राष्ट्रं जनपदवती भूमिः ।
पर्वतादिदुर्गं पुरं दुर्गम् । वनं सैन्यम् । पौर-
श्रेणीयहणे सिद्धे पुनर्वचनं प्राधान्यस्थाप-
नार्थम् ॥” इति भरतः ॥ * ॥ अपि च ।
“स्वाम्यमात्यो जनपदो दुर्गं दण्डस्तथैव च ।
कोषो मित्तश्च धर्मश्च सप्ताङ्गं राज्यमुच्यते ॥
सप्ताङ्गस्यापि राज्यस्य स्त्री स्वामी प्रकी-
र्तितः ।

सम्बलत्वात्तथाङ्गानां राजारक्ष्यः प्रयत्नतः ॥
यदुङ्गरत्ना कर्मणा तथा तेन प्रयत्नतः ।
अङ्गियो यस्तथैकस्य द्रोहमाप्तरतेऽप्यधीः ।
वधस्तस्य तु कर्मणः शीघ्रमेव महीक्षिता ॥”
इति मातङ्ग्ये १६४ अध्यायः ॥
राटिः, स्त्री, (राटयति परस्परमाज्ञाययत्यनेति ।
रट + णिच् + इत् ।) युद्धम् । इति हेमचन्द्रः ।
३ । ४६२ । (राटयतीति । रट भाषणे + स्त्रायं
णिच् + इत् ।) शरारिपक्षी । इत्यमरः । २ ।
५ । २५ ॥

राटिः, स्त्री, शरारिपक्षी । इत्यमरः । २ । ५ । २५ ॥
राट्कः, पुं, स्वनामख्यातदेशः । यथा,—
“प्राच्यां मारागशोखौ च वारेन्द्रीगौडराट्काः ॥”
इति ज्योतिषतत्त्वम् ॥
राट्, स्त्री, कृष्णः । शोभा । इति मेदिनी । ट्, ३ ॥
पुरीविशेषः । यथा ।
“गौडं राष्ट्रमवुत्तमं निरुपमा तन्नापि राट्
पुरी

भूरिश्रेष्ठिकनामधाम परमं तन्नोत्तमो नः
पिता ॥”
इत्यादि प्रबोधचन्द्रोदये दम्भवाक्यम् ॥
राट्तीयः, त्रि, (राट्ते निवासोऽस्य । राट् +
“रट्ठाच्छः ।” ४ । २ । ११४ । इति कः ।) राट्-
देशोद्भवः । यथा,—
“अयनांशाक्षयमानं दुर्लभमिति नोच्यते ।
राट्तीयश्रीनिवासीकृतं तन्मानं स्थूलतोऽत्र तु ॥”
इति मलमासतत्त्वम् ॥

रात्रं, स्त्री, ज्ञानम् । यथा,—
“रात्रश्च ज्ञानवचनं ज्ञानं पञ्चविधं स्तुतम् ।
तेनेदं पञ्चरात्रश्च प्रवदन्ति मनोविणः ॥”
इति नारदपञ्चरात्रे प्रथमरात्रे १ अध्यायः ॥
(रात्रिः । यथा, महाभारते । १३ । १३६ । १२ ।
“चेत्रप्रतिपद्ये चैव यद्वह्निकयोस्तथा ।
त्रीणि रात्राण्युपोषित्वा तेन पापाद्भिमुच्यते ॥”)
रात्रकं, स्त्री, (रात्रं ज्ञानं तेन कायतीति । के +
कः ।) पञ्चरात्रम् । इति मेदिनी । के, १४६ ॥
रात्रकः, पुं, एकवर्षं वैशाखश्चवासी । इति
मेदिनी । के, १४६ ॥
रात्रिः, स्त्री, राति ददाति कर्मभ्योऽवसरं निद्रादि-
मुखं वा । रादाने + “राशदिभ्यां त्रिप् ।”
उणा० ४ । ६७ । इति त्रिप् ।) हरिद्रा ।
(यथा, सुश्रुते चिकित्सितस्थाने ६ अध्याये ।
“लाक्षा कुष्ठं सर्षपाः शीनिकेतं
रात्रिर्योषं चक्रमर्दस्व बीजम् ।
स्तलेकस्य तत्र पिष्टः प्रलेपो
द्वद्भ्युक्तो मूलकाद्वीजयुक्तः ॥”)

रतद्वीपावच्छिन्न-सूर्यकिरणानवच्छिन्नकालः ।
राति इति भाषा । तत्पर्यायः । श्रवरी २
निशा ३ निशीथिनी ४ त्रियामा ५ चण्दा ६
चपा ७ विभावरौ ८ तमखिनी ९ रजनी १०
यामिनी ११ तमी १२ । इत्यमरः । १ । ४१४ ॥ श्यामा
१३ घोरा १४ याम्या १५ तुङ्गी १६ नक्तम् १७
होषा १८ वासतेथी १९ तमा २० चमा २१
श्रुताक्षी २२ क्षिणी २३ निशिथ्या २४
चक्रमेदिनी २५ श्रावरी २६ श्रया २७
वासुरा २८ निषहरी २९ । इति शब्दरत्ना-
वली । वसतिः ३० वायुरोषा ३१ निशीथः ३२
निट् ३३ । इति जटाधरः । यामवती ३४
तारा ३५ भूषा ३६ ज्योतिष्मती ३७ तार-
किथी ३८ काली ३९ कलापिनी ४० । इति
राजनिर्घण्टः ॥ * ॥ तस्याः कारणं यथा,—
“यदा दिक्षु च अष्टासु मेरोर्भूगोलकोद्धवा ।
छाया भवेत्तदा रात्रिः स्याच्च तद्विरहाद्दिनम् ॥”
इति बह्विपुराणे गणभेदो नामाध्यायः ॥ * ॥
पिष्टदेवानां रात्रिर्यथा,—
“मासेन च नराणाञ्च पिष्टाणां तद्वर्जितम् ।
क्षयपक्षे दिनं प्रोक्तं शुक्ले रात्रिः प्रकीर्तिता ।
वत्सरेण नराणाञ्च देवानाञ्च दिवागिष्टम् ।
उत्तरायणे दिनं प्रोक्तं रात्रिश्च दक्षिणायने ॥”
इति मन्त्रवेत्ते प्रकृतिसूत्रे ५१ अध्यायः ॥

अथ रात्रिस्तत्त्वम् । स्तुतिः ।
“पूर्वाह्णवर्षितं कर्म न हतं तत् प्रमादतः ।
रात्रेस्तु प्रहरं यावत् तत् कर्मणं यथोक्तवत् ॥
दिवोदितानि कर्माणि प्रमादात् पतितानि
च ।
श्रवण्याः प्रथमे यामे तानि कुर्यादतन्द्रितः ॥”
इति रमाकरः ॥
याज्ञवल्क्याङ्गिरसौ ।
“उपास्य पश्चिमां सूर्यां क्षुत्वाभ्योक्तानुपास्य च ।
भूलैः परिहृतो भुक्त्वा नातिप्रोक्ष्य संविशेत् ॥
अग्निहोमोपासने साविपरे । उपास्य चेति
चकारो वैश्वदेवादिकं समुच्चिनोति । संविशेत्
स्वपेत् । तथा च विष्णुपुराणम् ।
“पुनः पाकसुपादाय सायमप्यवनीपते ।
वैश्वदेचनिमित्तं वै पञ्चा साहं वलिं धरेत् ॥
अतिथिस्वागतं तत्र खण्ड्या पूजयेद्बुधः ।
दिवातिथौ तु विमुखे गते वत् पातकं भवेत् ।
तदेवाष्टगुणं पुंसां सूर्योद्रे विमुखे गते ॥”
सूर्योद्रे अक्षं गते सूर्ये । तथा,—
“हृतपादादिशौचस्तु भुक्त्वा सायं ततो गृही ।
गच्छेद्विस्फुटितं शय्यामति दासमयीं शृणु ॥”
भोजने सायमिति साहंप्रहरपरं प्रागुक्तात् ।
अथ रात्रौ शयनविधिः । वति सूर्ये शय्या च न
पाननीया वा च सूर्योदयात् पूर्वमुत्तोलनीया ।
तथा च स्तुतिः ।
“भास्करादृष्टशय्यानि नित्याभिवलितानि च ।
सूर्याचकोक्तिदीपानि सध्या वैश्वानि भाजनम् ॥”
याचः ।
“शुचौ देशे विविक्ते च गोमयेनोपलेपिते ।
प्रागुदक्प्रवने चैव संविशेत्तु सदा बुधः ॥
मङ्गल्यं पूर्ववृक्षश्च शिरःस्थाने विधाय च ।
वैदिकैर्गार्हपत्यैर्नै रक्षां कृत्वा स्वपेसतः ॥”
गर्गः ।
“स्वयं प्राक्शिराः शिथे स्यादुधे दक्षिणाशिराः ।
प्रत्यक्षिराः प्रवासे तु न कदाचिदुदक्षिराः ॥”
मार्कण्डेयपुराणे ।
“प्राक्शिरः शयने विद्यात् घनमाशुच दक्षिणे ।
पश्चिमे प्रवलां चिन्तां हानिं कर्तुं तथोपरि ॥”
तथा ।
“नमस्कृत्याययं विष्णुं समाधिसं स्वपेन्निशि ॥”
मार्कण्डेयः ।
“नूत्नालये शय्याने च एकद्वये चतुष्वप्ये ।
महादेवयज्ञे चापि शर्करालीङ्गपांशुश्च ॥
घान्यगोविप्रदेवानां गुरुणाञ्च तथोपरि ।
न चापि भयशयने नाशुचौ नाशुभिः सयम् ॥
नार्द्रवासा न नयश्च नोत्तरापरमस्तकः ।
नाकाशे सञ्चरन्त्ये च न च जैत्रहमे तथा ॥”
स्वपेदिति श्रेयः ॥ * ॥ अथ रात्रौ दारोप-
गमनविधिः । याज्ञवल्क्यः ।
“बोद्धव्यं निशाः स्त्रीणां तासु शुक्लासु संविशेत् ।
वृक्षपायैश्च पर्वण्यादाञ्चतस्तु वञ्चयेत् ॥”
स्त्रीणां बोद्धव्यनिशां क्रतुर्भाषानयोमकाः ।

रात्रिः

तत्रोक्तविधिना गच्छन् । तत्र गुम्फासु रात्रि-
मपि पञ्चमि ब्रह्मचार्येव भवति । तत्र व्रतादौ
गच्छन्तो ब्रह्मचर्यमकरोदधौ नास्ति इति
मिताक्षराः । विष्णुपुराणम् ।

“वृष्टादमीममावास्यासु मे पक्षे षतुर्दशमीम् ।
मैधुनं नोपसेवेत द्वादशीं च सम प्रियाम् ॥”

हारीतः । “षतुर्धेष्टनि स्नातायां गुम्फासु च
गर्भाधानवदुपेत ब्रह्मगर्भं सन्ध्यातीति ॥” अत्र
षतुर्ध्यां रात्रौ यद्गर्भाधानमुक्तं तदज्ञोनिवृत्तौ
बोधम् । रजस्युपरते साध्वी स्नानेन स्त्री रज-
स्रजा । इति मनुवचनेकवाक्यत्वात् । साध्वी
गर्भाधानाद्विहितकर्मयोग्यत्वार्थः । आद्याष्ट-
तमस्तु वक्ष्येत् । इति तु रजोनिवृत्तौ तत्परम् ।
अवृतावपि कास्तुकीगमनमाह । विष्णुपुराणम् ।
“रजो नरकमभ्यति दीयेदत्रापि चापुषः ।

परदाररतिः पुंसासुभयत्रापि भीतिदा ॥
इति मत्वा नन्दारेषु षतुमन्सु बुधो ब्रजेत् ।

यथोक्तदोषहीनेषु मकामेववृतावपि ॥”
पेठेनतिः । “स्नानं विष्णुर्ह्येकं जघान वज्रैरेन्द्रं

प्रति देवा ब्रह्महन्ति अवदन् स खिय उपा-
यसीत वरं दास्यामि ततोऽस्याक्षतीयं ब्रह्म-
हत्यायाः प्रपद्यन्त धियः एकं भूमिर्न्यनस्रतय-
स्यैकम् । आर्या मघवा तुष्टौ वरं प्रायस्कृत भूमेः
सिरत्वं दृष्ट्वापि ह्रितप्ररोह्यं स्त्रीयां सन्-
कायेषु उभयः ॥” सम्भवो मेलनं सम्भोग इति
यावत् । सन्काये षट्तावृत्तौ च । न तु प्रति-
तिष्ठप्रज्ञादौ । तथापि गीतमः । षट्तावृत्तयान्
सन्कायं वा प्रतिविहवर्णमिति । दुष्टकालमाह
ज्योतिषि ।

“ज्येष्ठा मृता मघादुषा रेवती क्षतिका-
श्विनी ।

उत्तराश्विनं त्वष्टा पञ्चवर्षं प्रजेहती ॥”
यथैव ।

“रजो नोपैति यो भार्यामश्रुतौ यद्य गच्छति ।
तुम्हमाहुस्तयोर्दोषमयो नौ यद्य भिषति ॥”

नौधायनीयमश्रुतौ गमनदोषाभिधानमकामा-
विषयम् । विष्णुः । पञ्चानारोम्यवर्णं गताव-
नश्वन् पत्नी विरापसुपपदेति । दृष्टश्राता-
तपः ।

“सौख्यं संप्रेषयान् चम्रान् तामिः संकथना
दपि ।

सत्यं विपदेत न दारेमृतमश्रुमान् ॥”
संप्रेषयान् संकथनादित्ययं वरागव्यं संकथनार्थः ।

आहातस्तरं निषेधमाह तुः प्रहृष्टिगता ।
अश्रुतायां तददोषाय परिहरेत् नार्त्तं

रिषामैधुनं प्रहेत् स्त्रीवाणयोऽन्धे दिवा
प्रत्यक्षोऽपराधं तस्मादेनद्विष्येत् । पञ्चा-

मामस्य विष्णुः नोपदरेत तस्य विधिश्चाह
प्रत्यक्षमाह दैवप्रतिषेधो भवति तस्मात्

पञ्चमामसः प्रत्यक्षं प्रतिषेधेति । नोऽप्यो
रिषेति । तस्य गतायां तददोषाय अविवेकित

यथागच्छ । देव मघादु चम्रिषिः प्रमा-

रात्रिः

तुम्हमाहु अग्रामप्रतिष्ठः सन् पतति तस्मात्
तदुम्हमाहुं यतितयमिति कल्पतयः । यथैव

आहृदिने यद्भिगमनं प्रागुक्तयाम्यवस्थाप्य-
नात् उक्तं मिताक्षरायां तद्वैयम् । वशिष्ठः ।

“श्रद्धाग्रेण तु भुक्तेन मैधुनं योऽधिगच्छति ।
यस्याग्रं तस्य ते पुत्रा वसन्त्याः श्रद्धवन्

द्विजाः ॥”
पराशरः ।

“अतुष्ठाताय यो भार्यां सतिधौ नोपगच्छति ।
य गच्छेन्नरकं घोरं नस्येति तथोच्यते ॥”

सतिधाविद्यभिधानात् अयन्नहितस्य गमना-
भाये न दोषः । पुत्रोत्पत्तिपर्यन्तगृहभगमन-

नियममाह । कूर्मपुराणम् ।
“अतुक्तालाभिगामी स्यात् यावत् पुत्रो न

जायते ।
अस्यापकर्षणार्थं हि पुत्रस्योत्पादनं प्रति ॥”

यतितयमिति शेषः । आपस्तम्बः ।
“रजो नु गर्भं शङ्कितान् स्नानं मैधुनिनः

सूतम् ।
अश्रुतौ तु सदा कार्यं शौचं मृजपुरीषवादिति ॥

दावेतावशुची स्यातां दम्पती शयनं गतौ ।
शयनादुत्थिता नारी शुचिः स्यादशुचिः

पुमान् ॥
मैधुनशुद्धः प्राक् मलमूत्रोत्तर्गं न कुर्यात् ।

तेलाभ्यक्ते तथा वान्ते श्मश्रुकर्मणि मैधुने ।
मृजोचारं यदा कुर्याददोषोरात्रेण शुद्ध्यति ॥”

इति वचनात् ।
पुत्रानुत्पत्तौ पारस्करः । या यदि गर्भं नाद-

धीत निदिग्धिकायाः श्वेतपुण्याया उपोष्य
पुष्यनक्षत्रे मृजसुत्याय षतुर्धेष्टनि स्नातायां

निशायामुदकेन पिष्ट्वा दक्षिणस्यां नाविकाया-
माविष्यतीति । इयमोषधीस्त्रायमाणा सद्य-

माणा घरमती । अस्या यद्यं दृष्ट्वाः पुत्रः
पितुरपि नाम जनयत्यभिमत इति । सा परि-

गीता षतुकावेष्टपि कृताभिगमना यदि गर्भं न
दद्याति तदा उपोष्य पुष्ये नक्षत्रे श्वेतकण्ट-

कारिकागृहसुत्याय षतुर्धेष्टनि अतुष्ठातायां
पत्नी रात्रावुदकेन पिष्ट्वा दक्षिणमासापुटे

पतिः इयमोषधीरिति मन्त्रेण नस्यं ददाति
दक्षिणहस्तागामिकाकुडाभ्यां यहीत्या प्राक्-

शिरः संविष्टाया इति गोभिलस्मृत्यात् ।
चातुर्वर्दीये ।

“पिष्यतीं श्रद्धावेरच मरीचं नागकेधरम् ।
आज्येन नद्यं शुद्धीत अपि कस्या प्रसूयते ॥”

याज्ञवल्क्यः ।
“एवं गच्छन् श्वयं पामां मघां मृगाच वक्ष्य-

वेत् ।
इति ददौ मलं पुत्रं तस्यैव जनयेत्

प्रमान् ॥”
जामासादराणाववादिना । चतुर्दशारम् ।

अथ यथगर्भाधानदोषमा उत्तराश्विनपरमा-
न्वेष्टनीति न तिथेनादित्यद्वयस्यां विषय

रात्रिः

अत्यभिगमनानन्तरं दक्षिणपार्श्वे न स्नापयेत् ।
पुरुषापिते तु गर्भाशुत्पत्तिरिति विशेषः । दक्षः ।

“प्रदोषपश्चिमी यामी वेदाभ्यासेन सौ नयेत् ।
यामहयं शयानस्तु ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥”

इत्यादिकतत्त्वम् ॥ १ ॥
अथ रात्रिजागरणदोषशुद्धौ ।

“रात्रौ जागरणं क्लृप्तं स्निग्धं प्रसन्नं दिवा ।
अरुक्षमनभिर्यन्दि त्वाचीनप्रपञ्चावितम् ॥

कफमेदोविषार्कानां रात्रौ जागरणं हितम् ।
दिवा वा यदि वा रात्रौ निद्रा स्वातीकृता

तु येः ।
न तेषां स्वपतां दोषो जाग्रतां वा विधीयते ॥”

इति राजवल्लभः ॥ २ ॥
कुलपूजा यथा । “यत्तु ।

रात्रावेव महापूजा कर्तव्या घोरवन्दिते ।
न दिने सन्ध्या कार्या श्रावणान्तम सुव्रते ।

तन् पुनः कुलपूजाविषयम् ।
अर्द्धरात्रात् परं यद्य सृष्टृर्हयमेव च ।

सा महारात्रिरदिष्टा तद्वत्तमयत्तु वै ॥”
इति तन्त्रसारः ॥ ३ ॥

अथ रात्रौ विहितनिषिद्धे । हृन्दोगपरिशिष्टम् ।
“तुनिभिर्दिरशनं प्रोक्तं विप्राणां मर्त्यवाणिनां

नित्यम् ।
अदनि च तथा तमस्त्रिणां चाहं प्रहृष्ट-

यामानः ॥”
जावातः ।

“अष्टःसु तिथयः पुण्याः कर्माशुष्ठानती दिवा ।
नक्ताद्व्रतयोगे तु रात्रियोगो विशिष्यते ॥”

देवतः ।
“राहुर्दग्धनसंक्रान्तिविवाहाद्यवद्विष्ट ।

स्नानदानादिकं कुर्यान्निशि काश्यव्रतेषु च ॥”
मन्माष्टपुराणम् ।

“न रात्रौ पारणं कुर्यात् षट्ते वै रोहिणीव्रतात् ।
तद्य निष्प्रपि वै कुर्याद्वर्णयित्वा महानिशाम् ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ ४ ॥
“एकभक्तेन नक्तेन तथेयायाचितेन च ।

उपवासेन दानेन नैवादादशक्नो भवेत् ॥”
स्कन्दपुराणम् ।

“प्रदोषयापिनी आत्मा तिथिर्नक्तव्रते यदा ।
देवीपुराणम् ।

“हविष्यभोजनं सत् स्नानमाहारलाघवम् ।
अधिकार्यमधःश्रयां नक्तभोगी यदापरेत् ॥”

इत्येकादशीतत्त्वम् ॥ ५ ॥
देवतः ।

“रात्रौ आहं न कुर्यात् रात्रधी कीर्तिका हि
या ।

चन्द्रयोऽमयोद्येव सूर्ये चैवापरोदिते ॥”
इति आद्यतत्त्वम् ॥ ६ ॥

विष्णुपुराणम् ।
“प्रातर्निशि तथा चतुर्दशमध्याह्नादिषु संस्करणं ।

नारायणपामोति यदाः पामस्यं नरः ॥”
राधावपि मन्माष्टी स्नानादौ प्रतिप्रवचनात् ।

ब्रह्मपुराणम् ।

“दिवारात्रौ च सन्ध्यायां गङ्गायाश्च प्रसङ्गतः ।
स्वात्मानमेघर्षं पुण्यं दृष्टेऽप्युद्धृततत्त्वज्ञैः ॥”

रात्रिचराधिकारसुप्रसङ्गस्य आदिप्रसङ्गः ।

“अतो रात्रौ प्राप्नुवतो जलं ब्रह्मविदो जनाः ।
गर्हयन्ति जनान् सन्धानं वनस्थानं वृषतीनपि ॥”

तत्रार्जुनस्य प्रतिवचनम् ।

“समुद्रे हिमवन्तार्थं तद्वामस्यांश्च दुर्मते ।

रात्रावहनि सन्ध्यायां कस्य गुप्तः परिरुद्धः ॥”
देवतः ।

“महानिशा तु विज्ञेया मध्यमं प्रहरद्वयम् ।
तस्यां क्षानं न कुर्वीत काम्यनैमित्तिकादृते ॥”

अतएव कल्पतरुः । न तन्तं क्षायादिति वौधा-
बनवचनं रागप्राप्तज्ञानविषयम् । एवञ्च गङ्गा-
खानस्य दिवारात्रिकर्तव्यत्वाविशेषात् तत्त-

न्निमित्ततिथिविशेषस्यापि दिवारात्रिसम्बन्धि-
त्वेनाविशेषः । इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ।

(रात्र्याक्तनियमाः यथा,—

“रात्रौ च भोजनं कुर्यात् प्रथमप्रहरागमे ।

किञ्चिद्भूतं समग्रीयात् दुर्ज्वरन्तत्र वर्जयेत् ॥

शरीरे जायते नित्यं देहिनः सुरतसुहा ।

अथवायास्तेहमेदोदृढिः शिथिलता तनोः ॥

बालेति गीयते नारी यावद्वर्षाणि षोडश ।

ततस्तु तरुणी त्रेया दान्निशत् वत्सरावधि ॥

तदूर्ध्वमधिरूपा स्यात् पञ्चाशद्वत्सरावधि ।

दृढा तत्परतो त्रेया सुरतोत्सवर्षाणिता ॥”

अधिरूपा प्रौढा ।

“निदाघशरदोर्वाला हिता विषयिणी मता ।

तरुणी शीतसमये प्रौढा वर्षावसन्तयोः ॥

नित्यं बाला संयमाना नित्यं वर्हयते वलम् ।

तरुणी ह्रासवेच्छक्तिं प्रौढोद्भावयते जराम् ॥”

मयो मर्त्यैश्चैव चान्नं बाला क्ली चौरभोजनम् ।

वृत्तसुष्णोदके क्षानं सद्यः प्राणकराणि षट् ॥

पूतिमर्षं चिद्यो दृढा बालाकैस्तद्वर्षं दधि ।

प्रभाते मेथुनं निद्रा सद्यः प्राणहराणि षट् ॥”

प्राणशब्दोऽत्र वलवाचकः । बालाकैः कन्याकैः ।

“दृढोऽपि तरुणीं गत्वा तरुणत्वमाप्नुयात् ।

वयोऽधिकां स्त्रियं गत्वा तरुणः स्यविरायते ॥

आयुश्चान्तो मन्दजरा वपुर्वर्णवर्णान्विताः ।

स्त्रिरोपचितमांसाश्च भवन्ति स्त्रीषु संयताः ॥

सेवेत कामतः कामं वलाद्वाजीकृतो हि मे ।

प्रकामस्तु निवेवेत मेथुनं शिशिरागमे ॥

त्राहादसन्तशरदोः पञ्चादृष्टिनिदाघयोः ॥”

सुश्रुतसु ।

“त्रिभिस्त्रिभिर्दोभिर्हि समेयात् प्रमदान्नरः ।

सर्वेष्वनुषु घर्मेषु पश्चात् पश्चाद्वर्णेषु ॥”

समेयात् सङ्गच्छेत् घर्मे श्रीश्री ।

“श्रीते रात्रौ दिवा श्रीश्री वसन्ते तु दिवा-

निशि ।

वर्षासु वादिदधाने शरत्तु सरसः सरः ॥

चपेयात् पुरुषो नारीं सन्धयोर्न च मन्वेष्टु ।

गोसर्गे चार्द्धरात्रे च तथा मध्यदिनेऽपि च ॥

विहारं भाष्यया कुर्याद्देशेतिप्रत्ययसंभवे ।

रम्ये अथाङ्गनागाने सुगन्धे सुखमायते ॥

देशे सुचननासर्गे विहतेऽतिप्रपाकरे ।

अयमाग्रे यथाहेतुवचने न रमेत ना ॥

स्नातस्नानलिप्ताङ्गः सुगन्धः सुमनोऽनितः ॥

सुस्तव्यः सुवचनः सुवेशः समलङ्कृतः ।

ताम्बूलवदनः पद्मामगुरक्तोऽधिकः स्मरः ॥

पुत्रार्थो पुरुषो नारीसुपेयाच्छयने शुभे ।

अथाशितोऽहतिः क्षुदान् सयथाङ्गः पिपा-

चितः ॥

बालो दृढोऽन्यवेगार्तस्त्ववेदोगी च मेथुनम् ॥”

रोगी मेथुनचर्वणनीयरीगयुक्तः ।

“भाष्यां रूपगुणोपेतां तुल्यशीलां कुलोद्भवाम् ।

अतिकामोऽभिकामान् हृद्यो हृद्यामलङ्कृतम् ॥

सेवेत प्रमदां युक्ता वाजीकरणद्वन्द्वितः ।

रणखलामकामाश्च मलिननामप्रिवान्तथा ॥

वर्णदृष्टां वयोदृष्टां तथा याधिप्रपौडिताम् ।

हीनाङ्गौ गर्भिणीं देव्यां योनिरोगसमन्विताम् ॥

सगोत्राङ्गुरपक्षींश्च तथा प्रव्रजितामपि ॥

नाभिगच्छेत् पुमान्मारीं भूरिवैगुण्यश्रद्धया ॥”

“क्षानं सशर्करं चौरं भक्ष्यमेक्षवचस्कृतम् ।

घातो मांसरसः खन्नः सुरतान्ते हिता अमी ॥

मूलकासज्वरश्चासकार्यपाण्डुमयक्षयः ।

अतियवायाज्यायने रोगास्त्राक्षेपकादयः ॥

रात्रौ जागरणं रुचं कफदोषविषार्निजित् ।

निद्रा तु सेविता काले धातुचान्दमस्तन्त्रितम् ॥

पुष्टिर्वर्णवलीत्वाहं वद्धिदीप्तिं करोति च ॥”

इति भावप्राशस्त्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

तद्देशिकप्रमाणैः । श्रावी १ क्षपा २ श्रवरी ३

अक्षुः ४ ज्यर्वा ५ रात्र्या ६ यस्या ७ नस्या ८

दोषा ९ नक्ता १० तमः ११ रजः १२

अक्षिणी १३ पयस्वती १४ तमस्वती १५

हताची १६ शिरिषा १७ मोकी १८ शोकी १९

ऊषः २० पयः २१ हिमा २२ वल्ली २३ । इति

त्रयोविंशती रात्रिनामानि । इति वेदनिघण्टौ ।

१ । ७ ॥ (कौषेहोपस्थानदीविशेषः । यथा,

मातुल्यं । १२२ । ७० ।

“श्रुतास्तत्रैव नद्यस्तु प्रतिवर्षं गताः शुभाः ।

गौरी कुसुदती चैव सन्ध्या रात्रिर्मनोवता ॥”

रात्रिकरः, पुं, (रात्रिं करोतीति । क + टः ।)

चन्द्रः । इति हेमचन्द्रे निशाकरशब्ददर्शनात् ॥

(कर्पूरः । इत्यमरः । २ । ६ । १३० ॥)

रात्रिचरः, पुं, (रात्रौ चरतीति । “चरेष्टः ।”

३ । २ । ६ । इति टः । “रात्रिः कृति विभाषा ।”

६ । ३ । ७२ । इति पक्षे सुसभावः ।) रात्र्यसः ।

इत्यमरः । १ । १ । ६३ ॥ रात्रौ गमनकर्त्तरि, त्रि ॥

रात्रिचरी, स्त्री, (रात्रिचर + टिलात् डीप् ।)

रात्र्यसी । यथा, भट्टिः । २ । २३ ।

“तं विप्रदर्शं क्षतघातवन्तं

यार्त्तं वने रात्रिचरीं दुष्टैकै ।

जिघांसुवेदं धृतमासुराख-

स्तं ताडकायां निजघान रामः ॥”

रात्रिचरः, स्त्री, (रात्रिचर + टिलात् डीप् ।) कुञ्जभट्टिका ।

इति शब्दमाणा ॥

रात्रिजागरः, पुं, (रात्रौ जागर्तीति । जाग +

अच् ।) कुञ्जूरः । इति हेमचन्द्रः ॥ रात्रौ

जागरणकर्त्तरि, त्रि ॥

रात्रिजागरदः, पुं, (रात्रौ जागरं जागरणं

ददातीति । दा + कः ।) मशकः । इति राज-

निघण्टुः ॥

रात्रिचरः, पुं, (रात्रौ चरतीति । चट् + टः ।

“रात्रिः कृति विभाषा ।” ६ । ३ । ७२ । इति सुम् ।)

रात्र्यसः । इत्यमरः । १ । १ । ६३ ॥ (स्त्रियां ङीप् ।

रात्रिचरी ।) रात्रौ गमनकर्त्तरि, त्रि ॥

रात्रिपुण्यं, स्त्री, (रात्रौ पुण्याति पिकाशति इति ।

पुण्य + अच् ।) उत्पलम् । इति राजनिघण्टुः ॥

रात्रिमटः, पुं, (रात्रौ अटतीति । अट् + अच् ।

“रात्रिः कृति विभाषा ।” ६ । ३ । ७२ । इति

सुम् ।) रात्र्यसः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ रात्रौ

गमनकर्त्तरि, त्रि ॥

रात्रिमणिः, पुं, (रात्रिर्मणिरिव ।) चक्रः । इति

हारावली । १३ ॥

रात्रिवासः, [स्] स्त्री, (रात्रिवासो वक्ष्यमिव ।)

अन्धकारः । इति शब्दमाणा ॥ रात्रौ शयन-

कालीनपरिधेयवक्षम् । यथा । ब्राह्मिणं सुष्टुर्के

उत्थाय सुक्तस्वापः रात्रिवासस्यक्षा शिरसि

सहस्रदलकमलावस्थितं श्वेतवर्णं द्विभुजं वरा-

भयकरं श्वेतमाल्यालुपनं खप्रकाशरूपं

स्वयामस्थितरक्तशक्या सुप्रकाशरूपया सञ्चितं

गुरुं विभाषा मानसोपचारेऽरादाध्य नम-

स्तुयात् । इति तन्त्रसारः ॥ अपि च ।

“शयनचान्दकारे च रात्रिवासो दिने तथा ।

स्नानान्नरं कुवेशश्च वर्जयेत् शुष्कभोजनम् ॥”

इति ज्योतिषचिन्तम् ॥

रात्रिविगमः, पुं, (रात्रिविगमो यत्र ।) प्रभा-

तम् । इति शब्दमाणा ॥

रात्रिविज्ञेयगामी, [व] पुं, (रात्रौ विज्ञेयं

विच्छेदं गच्छतीति । गम् + णिनिः ।) चक्र-

वाकः । इति राजनिघण्टुः ॥

रात्रिवेदः, पुं, (रात्रिं रात्रिशेषं वेदयति रवे-

येति । विट् + णिच् + अच् ।) कुक्कुटः । इति

शब्दरत्नावली ॥

रात्रिवेदी, [व] पुं, (रात्रिं रात्रिशेषं वेदयति

खरेयेति । रात्रि + विट् + णिच् + णिनिः ।)

कुक्कुटः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

रात्रिहासः, पुं, (रात्रिर्हास इव शुभत्वात् ।

रात्रौ = ० विकाशो यस्य इति वा ।)

श्वेतोत्पलम् । इति शब्दरत्नावली ॥

रात्रिहिङ्गकः, पुं, (रात्रौ हिङ्गति अन्तःपुर-

मध्ये समतीति । हिङ्ग गतौ + खल् ।) अन्तः-

पुररसकः । इति शब्दरत्नावली ॥

रात्रौ, स्त्री, (रात्रि + कृदिकारादिति ङीप् ।)

निशा । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (यथा,

अवेदे । १० । १२७ । १ ।

“रात्रौ यच्छत् आयती पुरुषा देव्यभिः ॥”
हरिद्रा । निशापण्यायत्नात् ॥)
रात्राटः, पुं, (रात्रौ अटतीति । अट् + अच् ।)
राघसः । इति केचित् । रात्रौ गमनकर्त्तरि,
त्रि ॥
रात्रान्वः, त्रि, (रात्रौ अन्वः ।) रात्रौ दृष्टि-
ह्येगो नरः । रातिकाणा इति भाषा ॥ रात्रौ
स्वाभाविकदृष्टिहीनपक्षी । स तु काकादिः ।
यथा, मार्कण्डेयपुराणे देवीमाहात्म्यम् ।
“दिव्याः प्राणिनः केचिन्नावावन्वास्तथापरे ।
केचिद्दिवा तथा रात्रौ प्राणिनस्तुल्यदृश्यः ॥”
तन्नाशकौषधं यथा,—
“देवदाशेषं वै चूर्णं अनासृज्येण भावयेत् ।
एकविंशति वै वारमन्त्रिणी तेन चाञ्जयेत् ।
रात्रान्वता पटलता नश्येदिति विनिश्चयः ॥”
इति गारुड १८६ अध्यायः ॥
राहं, त्रि, (राध सिद्धौ + क्तः ।) पक्षम् ।
सिद्धम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । ७६ ॥ त्रिकाण्ड-
शेषश्च ॥ (यथा, भागवते । ३ । ६ । ४० ।
“पूर्वेण तपसा यज्ञेदानेयोगैः समाधिना ।
राहं निःश्रेयसं पुंसां मतुप्रीतिस्तत्त्वविन्नतम् ॥”)
राहान्तः, पुं, (राहः सिद्धः अन्तो निर्णयो
यस्मात् ।) सिद्धान्तः । इत्यमरः । १ । ५ । ४ ॥
(यथा, भागवते । १२ । ११ । ११ ।
“अधेदमर्थं पृच्छामो भवन्तं बहुवित्तमम् ।
समस्ततन्त्रराहान्ते भवान् भागवततत्त्ववित् ॥”)
राध, न औ य सिद्धौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(स्त्रा०-दिवा०-च-पर०-स्त्रादिपक्षे सक०-दिवा-
दिपक्षे अक०-अनिट् ।) रेफादिः । न,
दोषीति । य. राध्यति । औ, अरात्तीत् ।
सिद्धिरिति स्त्रादिपक्षे निष्पादना । दिवादिपक्षे
निष्पत्तिः । अन्नं राधोति विप्राणां य इति
हज्जायुधः । निष्पादयतीत्यर्थः । सततं राध्यति
श्रिये इति हज्जायुधः । निष्पन्नौ स्त्रादित्यर्थः ।
सिद्धिरन्तर्भूतार्थत्वादुभयत्रैव निष्पादनेति
गोविन्दभट्टः । इति दुर्गादासः ॥ (शुभाशुभ-
पण्यालोचने च । यथा, सुभबोधे । “गर्गे
राध्यति रामाय ।” रामस्य शुभाशुभं पण्या-
लोचयतीत्यर्थः ॥)
राधः, पुं, (राधा विशाखा तद्वती पौर्णमासी
राधी । साक्षिभस्तीति । राधी + “साक्षिन्
पौर्णमासीति ॥” ४ । २ । २१ । इति अण् ।)
विशाखमासः । इत्यमरः । १ । ४ । १६ ॥ (यथा,
राक्षतरिगणायाम् । ८ । २४८२ ।
“राधमासवधि द्युत्ततः प्रश्रुति धारिदाः ॥”
घनम् । यथा, अथर्ववेदे । १ । ३० । ५ ।
“स्रोत्रं राधागां गते गोवाधो वीर यस्य ते ॥”
“हे इन्द्र राधानां पते घनानां प्राणक ।” इति
तद्वाय्वे सायणः ॥)
राधनं, स्त्री, (राध् + क्नुट् ।) घातनम् । प्रातिः ।
इति मेदिनी । ने, ११४ । लोपः । इति हेम-
चन्द्रः ॥

राधगा, स्त्री, (राध् + गिच् + शुच् । टाप् ।)
भाषणम् । इति मेदिनी । ने, ११४ ॥
राधा, स्त्री, (राधोति साधयति कार्याणीति ।
राध + अच् । टाप् ।) धन्विनी चित्रमेदः ।
(यथा, बालभारते १ अङ्के । “इह हि महा-
राजसमाजे न जाने कमवलम्बिष्यते राधावेध-
कीर्तिर्वैजयन्ती ॥”) गोपीविशेषः । विशाखा-
गच्छत्रम् । आमलकी । विष्णुकान्ता । विद्युत् ।
इति मेदिनी । घे, १३ ॥ (सूतस्याधिरथस्य
पत्नी । अथै एव कुन्तीगर्भणस्य शिशोः
कर्णस्य पालयित्रौ अतएव कर्णौ राधासुत
इति ख्यात आसीत् । यथा, महाभारते । १ ।
६० । १३८—१३९ ।
“निगूहमाना चातं वै बन्धुपक्षभयात्तदा ।
उत्सर्ज्य नले कुन्ती तं कुमारं यशस्विनम् ॥
तसुतुष्टं नले गर्भे राधाभर्ता मद्यायशाः ।
राधायाः कण्ठयामास पुत्रं सीधिरथस्तदा ॥”
तथा च देवीभागवते । २ । ६ । ३८ ।
“राधा सूतस्य भार्या वै तयासौ प्रार्थितः
सुतः ।
कर्णोऽभूद्भक्तवान् वीरः पालितः सूतसदृशः ॥”
जीराधिका । सा च श्रीकृष्णवामभागंशा
प्रक्षिप्तिः । यथा,—
“स कृष्णः सर्वदृष्ट्यादौ सिद्धचुरेक एव च ।
दृष्टुं मुखस्तदंशेन कालेन प्रेरितः प्रभुः ॥
खेच्छामयः खेच्छया च द्विधा रूपो बभूव ह ।
स्त्रीरूपा वामभागंशा दक्षिणांशः पुमान्
सूतः ॥
तां दृष्ट्वा महाकामी कामाधारः सनातनः ।
अतीवकमनीयां चारुचम्पकसन्निभाम् ॥”
इत्यादि ॥ ७ ॥
तस्या अनपत्यताकारणाद्विषया,—
“दृष्टिमात्रं तया साहं रासेशो रासमण्डले ।
रासेसासे सुरहसि रासकीड़ाचकार ह ॥
गानाप्रकारश्ङ्गारं शङ्गारो नृत्तिमानिव ।
चकार सुखसन्मोगं यावद्दे व्रणयो दिनम् ॥
ततः स चापरिश्रान्तस्तस्या योगौ जगत्प्रता ।
चकार वीर्याधानं च निव्यानन्दः शुभे स्थले ॥
गात्रतो योषितस्तस्याः सुरतानि च सुमत ।
निःसंसार श्रमजलं श्रान्तायास्तेजसा हरेः ॥
महाक्रमणक्रीडाया निःश्वसश्च बभूव ह ।
तदा वने श्रमजलं तस्मै विश्वगोलकम् ॥
स तु निःश्वसवायुश्च सर्व्वधारो बभूव ह ।
निःश्वसवायुः सर्व्वेषां जीविनाश्च भवेद्यु च ॥
बभूव नृत्तिमहायोगीमाङ्गात्प्राणवक्त्रभा ।
तन्मन्त्री सा च तत्पुत्राः प्राणाश्च पञ्च जीविनाम् ॥
प्राणोऽपानः समानश्चेवोदानो यान एव च ।
बभूवुरेव तत्पुत्रा अधःप्राणाश्च पञ्च च ॥
धर्मतोयाधिदेवश्च बभूव वरुणो महान् ।
सदामाङ्गास्तु तन्मन्त्री वरुणानी बभूव ह ॥
अथ सा कृष्णप्रक्षिप्त कृष्णगर्भं दधार च ।
शतमन्वन्तरं यावम् ज्वलन्ती व्रणतेजसा ॥

कृष्णपाणाधिदेवी सा कृष्णपाणाधिकाप्रया ।
कृष्णस्य सङ्गिनी शश्वत् कृष्णवक्त्रःस्थलस्थिता
शतमन्वन्तरातीतकालेऽतीतेऽपि सुन्दरी ।
सुषाव डिम्बं स्वर्णभं विश्वाधारासंघं परम् ॥
दृष्ट्वा स्निग्धं सा देवी हृदयेन विदूयता ।
उत्सर्ज्य च कोपेण व्रणायुधं गोलके जले ॥
दृष्ट्वा कृष्णं तत्प्रागं द्वाष्टाकारं चकार ह ।
शशप देवीं देवेशस्तन्वक्त्रं यथोचितम् ॥
यतोऽपत्यं तया त्यक्तं कोपशोके सुनिधुरे ।
भव त्वमनपत्यापि चाद्यप्रभृति निश्चितम् ॥
या यास्तदंशरूपाश्च भविष्यन्ति सुरक्षितः ।
अनपत्याश्च ताः सर्व्वस्तस्यामा नित्ययौवना ॥
एतस्मिन्नन्तरे देवीजिह्वायात् सदसा ततः ।
आविर्भव कथ्येका शुक्लवर्णा मनोहरा ॥
पीतवक्त्रपरीधाना वीणापुस्तकधारिणी
रत्नभूषणभूषाणा सर्व्वशास्त्राधिदेवता ॥
अथ कालान्तरे सा च द्विधा रूपा बभूव ह ।
वामार्धाङ्गा च कमला दक्षिणाङ्गा सरस्वती ॥
एतस्मिन्नन्तरे कृष्णो द्विधा रूपो बभूव सः ।
दक्षिणाङ्गाश्च द्विभुजो वामार्धाश्च चतुर्भुजः ॥
उवाच वाणीं श्रीकृष्णस्वमस्य कामिनी भव ।
अत्रैव मानिनी राधा नैव भद्रं भविष्यति ।
एवं कृष्णोऽपि प्रददौ तुष्टो नारायणाय च ।
स जगाम च वैकुण्ठं ताभ्यां सार्धं जगत्पतिः ॥
अनपत्ये च ते हे च यतो राधाङ्गसम्भवा ॥”
इति व्रजवैवर्ते प्रकृतिलखे २ अध्यायः ॥
राधाया उत्पत्तिर्विषया,—
“पुरा वृन्दावने रम्ये गोलोके रासमण्डले ।
शतशृङ्गेकदेशे च मल्लिकामाधवीवने ॥
रत्नसिंहासने रम्ये तस्यौ तच्च जगत्पतिः ।
खेच्छामयश्च भगवान् बभूव रमणीतुमुकः ॥
रमण्यं कर्तुमिच्छुश्च तद्बभूव सुरेश्वरी ।
इच्छया च भवेत् सर्व्वं तस्य खेच्छामयस्य च ॥
एतस्मिन्नन्तरे दुर्गे द्विधा रूपो बभूव सः ।
दक्षिणाङ्गश्च श्रीकृष्णो वामार्धाङ्गा च राधिका ॥
बभूव रमणी रम्या रासेशो रमणीतुमुका ।
असंख्यरत्नाभरणा रत्नसिंहासनस्थिता ॥
वक्त्रिशुद्धांशुकाधाना कोटिपूर्व्वशशिप्रभा ।
तन्मकाश्चनवर्णाभा राजिता च खतेजसा ॥
सखिता सुदती शुद्धा शरत्पद्मनिभानना ।
विभ्रती कवरी रम्यां मालतीमाल्यमण्डिताम् ॥
रत्नमालाश्च दधती श्रीशृङ्गेयसप्रभाम् ।
सुक्ताहारैश्च शृङ्गेय गङ्गाधारामिनेन च ॥
संयुक्तं वर्त्तुल्लोचुङ्गं सुमेधगिरिसन्निभम् ।
कठिनं सुन्दरं दृश्यं कस्तुरीपत्रचित्रितम् ॥
मङ्गल्यं मङ्गलार्चं च स्तनयुग्मश्च विभ्रतीम् ।
नितम्बश्रोणिभारार्त्ता नवयौवनसंयुताम् ॥
कामातुरां सखिताश्च दृष्ट्वा रक्षिकेश्वरः ।
दृष्ट्वा कान्तां जगत्कान्तां बभूव रमणीतुमुकः ।
दृष्ट्वा रिरंशुं कान्तं च सा दधार हरेः पुरः ।
रासेषं भूय गोलोके सा दधार हरेः पुरः ॥
तेन राधा समाख्याता एतापि किमिच्छन्ति ॥

राधा चयति श्रीकृष्णं च च ताप परस्परम् ।
 उभयोः सर्वमाध्यक्ष सदा सर्वे वदन्ति च ।
 भवनं धावनं रासे स्मरणादिज्ञं जपेत् ।
 तेन जप्यति सद्देतादस्या राधा यदीश्वरः ।
 राशब्दोच्चारणादुक्तो राति सुक्तिं सुदुर्लभम् ।
 धाशब्दोच्चारणादर्थं धावत्येव हरेः परम् ।
 कृष्णवामांशसम्भूता राधा रासेश्वरी पुरा ।
 तस्यार्चाशाशकस्या यभृद्वैद्योपितः ।
 रा दत्तादानवचनो धा च निम्बाजवाचकः ।
 यतोऽवाप्नोति सुक्तिं सा च राधा प्रकीर्तिता ।
 बभूव गोपीसंघं राधाया लोमकूपतः ।
 श्रीकृष्णलोमकूपेण यभृदुः सर्ववत्सवाः ।
 राधा वामांशभागेन महाजम्बीर्वभूव सा ।
 यतुर्भूजस्य सा पत्नी देवी वैकुण्ठवासिनी ।
 तदंशा राजजम्बीरं राजसन्मत्तदायिनी ।
 तदंशा मयैकजम्बीरं यद्विद्यां यद्वै गृहे ।
 इत्यादिषाष्टदेवी च सा एव गृहदेवता ।
 खयं राधा कृष्णपत्नी कृष्णवचःस्यस्थिता ।
 प्राणाधिष्ठातृदेवी च तस्यैव परमात्मनः ।
 ब्रह्मादिकसम्पद्यन्तं सर्वं मिथैव पार्ष्णति ।
 भयं सर्वं परं न राधेशं त्रिगुणात् परम् ।
 परं प्रधानं परमं परमात्मानमीश्वरम् ।
 सर्वान् सर्वपूज्यं गरीहं प्रकृतेः परम् ।
 खेच्छामयं निखरूपं भक्तादुपदयिष्यन् ।
 तद्विज्ञानाच्च देवानां प्राकृतं रूपमेव च ।
 तस्य प्राणाधिका राधा बहुशीभाग्यसंयुता ।
 महद्भिष्योः प्रहः सा च क्लृप्तप्रहतिरीश्वरी ।
 भानिनी राधिका सन्तः सदा सेवन्ति निग्रहः ।
 सुलभं यमदाप्नोति ब्रह्मादीनां सुदुर्लभम् ।
 कृष्णं राधापदाम्भोजं न हि प्रशान्तिं वल्लभाः ।
 रायं देवी हरेः क्रोद्धे ह्याया रायायकामिनी ।
 च च दादृशगोपानां रायाणः परमः प्रिये ।
 श्रीकृष्णांश्च भगवान् विष्णुतुल्यपराक्रमः ।
 श्रीहामश्यापात् सा देवी गोक्षीकाराणां
 महीम् ॥”
 इति न वैदर्भे प्रहतिखण्डे राधोपाख्यानं ४५
 अध्यायः ॥ अपि च ।
 मार्ग उवाच ।
 “शृणु गन्ध प्रवर्णैर्मितिवार्त्तं पुरातनम् ।
 पुरा गोपीकलत्रान्तं श्रुतं शृणुवत्ततः ।
 योदाप्नो राधया सार्द्धं यभृद कलपी महान् ।
 श्रीदामा श्यापादैश्च गोपी राधा च गोक्षुले ।
 उपभासुत्तता सा च माता यस्याः कलावती ।
 कृष्णस्यार्हाङ्गसम्भूता नापत्य सद्गर्भा सती ।
 गोक्षीकवासिनी सेयमत्र कृष्णायुधुना ।
 ज्योतिरभया देवी मूलप्रहतिरीश्वरी ।
 मातुर्गर्भे यद्युप्यं कृत्वा न मायया सती ।
 बाहुनिःसारये काले धृत्वा च शिशुविष्यन् ।
 स्नाद्विषंभूव सा सदाः पुण्यां कृष्णोपदेवतः ।
 सद्देता सा प्रये राधा मुखे चक्रकला यथा ।
 श्रीकृष्णतेजोऽर्हते सा च सूर्यसमती सती ।
 इत्यादिभिर्वा भूता मेदी वैदे निरूपिता ।

इयं स्त्री न पुमान् किंवा सा वा क्लान्ता
 पुमानयम् ।
 हे रूपे तिरसा तुल्ये रूपेण च गुणेन च ।
 पराक्रमेण कुटुम्बा वा ज्ञानेन सम्पदेन च ।
 पुरतो गमनेनैव किञ्च सा वयसाधिका ।
 ध्यायते तामयं शश्वदिमं सा स्मरति प्रियम् ।
 रचिता सास्य प्राणैश्च तन्मायैर्मूर्तिमानयम् ।
 अस्य राधानुचारेण गोक्षलागमनं परम् ।
 स्त्रीकारं सार्धकं कर्तुं गोलोके यत् कृतं पुरा ।
 कंसभीतिच्छेनेनैव गोक्षलागमनं हरेः ।
 प्रतिज्ञापालनार्थं भयेऽस्तु भयं कृतः ॥”
 राधाशब्दस्य व्युत्पत्तिर्यथा—
 “राधाशब्दस्य व्युत्पत्तिः सामवेदे निरूपिता ।
 गारायस्तुवाच ब्रह्मायं नाभिप्रकृते ।
 ब्रह्मा तां कथयामास ब्रह्मलोके च शङ्करम् ।
 पुरा कैलासशिखरे मासुवाच महेश्वरः ।
 देवानां दुर्लभं गन्ध निशामय वदामि ते ।
 सुरासुरसुनीन्द्रानां वाञ्छितां सुक्तिदां पराम् ।
 रेफो हि कीटिजन्मायं कर्मभोगं शुभाशुभम् ।
 व्याकारो गर्भवासश्च न्युच्य रोगसुखयेत् ।
 धकारमायुषो हानिमाकारो भवयन्वनम् ।
 श्रवणस्मरणोक्तिभ्यः प्रणश्यति न संशयः ।
 रेफो हि निचलां भक्तिं दास्यं कृष्णपदाम्बुजे ।
 सर्वेश्वरं सदानन्दं सर्वसिद्धिधमीश्वरम् ।
 धकारः सद्वासश्च तत्कुलकालमेव च ।
 ददाति सार्धं सार्वभौमं तत्त्वज्ञानं हरेः खयम् ।
 व्याकारस्तेनैव राशिं दानशक्तिं हरी यथा ।
 योगशक्तिं योगमतिं सर्वकालहरिस्तुतिम् ।
 श्रुत्युक्तिस्तरयाद्योगान्मोक्षलाकष किल्विषम् ।
 रोगशोकदुःखमया वेपन्ते नात्र संशयः ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे १३ अध्यायः ।
 तस्याः योदृशनामानि तेषां व्युत्पत्तिश्च यथा,
 नारद उवाच ।
 “कानि योदृश नामानि राधिकाया जगद्-
 गुरोः ।
 तानि मे वद शिष्याय श्रोतुं कौतूहलं मम ।
 श्रुतं नामानि सद्वासश्च सामवेदनिरूपितम् ।
 तथापि श्रोतुमिच्छामि तेषां नामानि योदृशं ।
 अश्वत्थाराणि तेषां वा तद्व्याख्येयं वा विभो ।
 अष्टौ पुण्यस्वरूपाणि भक्तानां वाञ्छितानि च ।
 नामानि तेषां व्युत्पत्तिं सर्वेषां दुर्लभानि च ।
 पावनानि जगन्मातुर्जगतां गूढरूपिणी ।
 नारायण उवाच ।
 राधा रासेश्वरी रासवासिनी रसिकेश्वरी ।
 कृष्णप्राणाधिका कृष्णप्रिया कृष्णसखिपत्नी ।
 कृष्णवामांशसंभूता परमानन्दरूपिणी ।
 कृष्णा हन्दावरी हन्दा हन्दावनविनीदिनी ।
 चन्द्रावती चन्द्रकान्ता श्रवणन्दनिमानगा ।
 नामान्येतानि वाराणि तेषामभ्यन्तराणि च ।
 राधेतिष्य संविदा राकारो दानवाचकः ।
 खयं निम्बाजपात्री या सा राधा परकीर्तिता ।
 रा च राते च नवनाहा एव धारणादयो ।

शरेरादिज्ञाधारात्तेन राधा प्रकीर्तिता ॥
 रासेश्वरस्य पत्नीयं तेन रासेश्वरी ख्यता ।
 रासे च वासो यस्याश्च तेन रासनिवासिनी
 सर्वाङ्गा रसिकानाञ्च देवीनामीश्वरी परा ।
 प्रवदन्ति पुरा सन्तस्तेन तां रसिकेश्वरीम् ।
 प्राणाधिका प्रियमी सा कृष्णस्य परमात्मनः ।
 कृष्णप्राणाधिका सा च कृष्णेन परकीर्तिता ॥
 कृष्णस्यासि प्रिया शान्ता कृष्णो वाखाः प्रियः
 सदा ।
 सन दवगनेयता तेन कृष्णप्रिया स्मृता ।
 कृष्णरूपं संविधातुं या शक्ता चावनीयया ।
 सर्वेश्वरीः कृष्णमहेश्वरी तेन कृष्णसखिरूपिणी ।
 वामार्हाङ्गेन कृष्णस्य या सम्भूता परा सती ।
 कृष्णवामांशसंभूता तेन कृष्णेति कीर्तिता ।
 परमानन्दराशिश्च खयं सूर्यसमती सती ।
 श्रुतिभिः कीर्तिता तेन परमानन्दरूपिणी ।
 कृष्णिर्मन्त्रार्थवचनो य एवोत्कृष्टवाचकः ।
 व्याकारो दाहवचनस्तेन कृष्णा प्रकीर्तिता ।
 अस्ति हन्दावनं यस्यास्तेन हन्दावनी स्मृता ।
 हन्दावनस्याधिदेवी तेन राधा प्रकीर्तिता ।
 हन्दाः संभवचः सश्वराकारोऽप्यस्तिवाचकः ।
 सखिहन्दास्ति यस्याश्च सा हन्दा परकीर्तिता ।
 सुहायको विनोदश्च सा यस्या अस्ति वचनं च ।
 वेदा वदन्ति तां तेन हन्दावनविनीदिनीम् ।
 नखचन्द्रावलीयक्रचन्द्रोऽस्ति यत्र सन्ततम् ।
 तेन चन्द्रावती सा च कृष्णेन कीर्तिता पुरा ।
 कान्तिरस्ति चन्द्रतुल्या यदा यस्या दिवा-
 निशम् ।
 सा चन्द्रकान्ता द्यौश्च चरित्या परकीर्तिता ॥
 श्रवणन्दप्रभा यस्याङ्गानेऽस्ति दिवानिशम् ।
 सुनिना कीर्तिता तैम श्रवणन्दप्रभाजगा ।
 इदं योदृशनामोक्तमर्थप्राप्त्याङ्गचञ्चलम् ।
 नारायणेन यद्वा ब्रह्मणे नाभिप्रकृते ।
 ब्रह्मणा च पुरा दत्तं धर्माय जगत्त्रय मे ।
 धर्मैश्च कृपया दत्तं महामादित्यमन्त्रिण ।
 पुण्यरे च महागौर्यं पुण्यादे देयसंघे ।
 राधाप्रभापप्रताये सुप्रसन्नेन चेतसा ।
 इदं स्तोत्रं महापुण्यं तुभ्यं दत्तं महातुने ।
 निन्दक्यावैक्यवाच न दास्येति महातुने ।
 यावज्जीवमिदं स्तोत्रं त्रिसन्ध्यं यः पठेन्नरः ।
 राधामाधवयोः पादपद्मे भक्तिर्भवेद्विष ।
 अन्ते तमभयोदास्यं शश्वत् सद्यश्चरो भवेत् ।
 अस्मिन्नादिकसिद्धिश्च संप्राप्य दिव्यविषयम् ।
 श्रवणानोपवासैश्च सर्वभयमपूज्यम् ।
 चतुर्थांश्च वेदानां पाठैः सर्वार्थसंयुतैः ।
 सर्वेषां यज्ञतीर्थाणां करुणैर्विधोपितैः ।
 प्रादक्षिण्येन भूमेः श्रवणादा एव सप्तमा ॥
 श्रवणागतरचायामज्ञानज्ञानदानतः ।
 देवानां यद्यद्वानाश्च दग्धेनापि यत् कृतम् ।
 तदेव स्तोत्रपाठेन कृष्णं नाश्रितं योदृशीम् ।
 स्तोत्रस्यास्य प्रभाषं श्रीकृष्णतो भवेन्नरः ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे १३ अध्यायः ।

राधानामोच्चारणान्तरं कृष्णनामोच्चारण-
विधिर्यथा,—

नारद उवाच ।

“ज्यादौ राधां ससुधायं पश्चात् कृष्णं विदुर्ब्रूयाः ।
निमित्तमस्य मां शक्तं वद भक्तजनप्रिय ॥

श्रीनारायण उवाच ।

निमित्तमस्य त्रिविधं कथयामि निशामय ।
जगन्माता च प्रकृतिः पुरुषश्च जगत्पिता ॥
गरीयसीति जगतां माता शतगुणैः पितुः ।
राधाकृष्णोति गौरीशैलेवं शब्दः श्रुतौ श्रुतः ॥
कृष्णराधेशगौरीति लोके न च कदा श्रुतः ।
प्रसीद रोहिणीश्वर गृहाणार्घ्यमिदं मम ॥
गृहाणार्घ्यं मया दत्तं संशया सद्य भास्कर ।
प्रसीद कमलाकान्त गृहाण मम पूजनम् ॥
इति दृष्टं सामदेदे कौथुमे सुनिसत्तम ॥
राशब्दोच्चारणादेव स्वीतो भवति माधवः ।
श्राशब्दोच्चारतः पश्चाद्वावत्येव ससुधमः ॥
ज्यादौ पुरुषसुधायं पश्चात् प्रकृतिमुचरेत् ।
स भवेन्मातृगामी च वेदातिक्रमये सुने ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ५२ अध्यायः ॥
तस्या निन्दयां दोषो यथा,—

“ये वा द्विवन्ति निन्दन्ति पापिनश्च हसन्ति च ।
कृष्णप्राणाधिकां देव देवीश्च राधिकां पराम् ॥
ब्रह्महत्याश्रुतं ते च लभन्ते नात्र संशयः ।
तत्पापेन च पथन्ते कुम्भीपाके च रौरवे ॥
तप्तले मद्याधोरे ध्वान्ते कौटे च यन्त्रके ।
चतुर्दशेन्द्रावच्छिन्नं पितृभिः सप्तभिः सह ॥
ततः परमजायन्त जन्मेकं कोणयोनितः ।
द्विद्यं वर्षसहस्रं विष्ठाकौटाद्य पापतः ॥
पुच्छलोनां योनिकौटास्तत्रैकमजमभयः ।
मलकौटाश्च तन्मानवर्षेण पूयमचकाः ।
वेदे च काण्डशाखायामित्याह कमलोज्ज्वलः ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ६७ अध्यायः ॥
राधास्वरूपं यथा,—

यशोदोवाच ।

“हरौ च निखला भक्तिसहास्यं वाञ्छितं मम ।
तव नान्नश्च सुत्पत्तिं का वा त्वं वक्तुमर्हसि ॥

राधिकोवाच ।

भवेद्भक्तिनिष्ठा ते हरेशस्य दुर्लभम् ।
जभस्य महरेण्यपि कथयामि खनिर्गुणम् ॥
पुरा गन्धेन दृष्टाष्टं भास्वीरे वटमूलके ।
मया च कथितो गन्धो निषिद्धश्च व्रजेश्वरः ॥
अहमेव स्वयं राधा-कृष्णाय रायाणकामिनी ।
रायाणः श्रीहरेशः पार्श्वद्वयवरो महान् ॥
राशब्दश्च महद्विष्णोर्विज्ञानि यस्य लोभसु ।
विश्वप्राणिषु पितृषु धा धात्रीमातृपाचकाः ॥
धात्री माताहमेतेषां स्वप्रकृतिरीश्वरी ।
तेन राधा समाख्याता हरिणा च पुरा बुधैः ॥
अहं श्रीदामशरणेन वृषभानुसुताधुना ।
शतवर्षं विवृद्धो हरिणा सह साम्प्रतम् ॥
वृषभानुसुतं कृष्णस्य पार्श्वद्वयवरो महान् ।
पितृणां मानवी कन्या मम माता कृष्णवती ॥

अयोनिस्त्वभाह्वस्य मम माता च भारते ।

पुनः बाह्वंश्च युष्माभिर्यास्यामि श्रीहरेः पदम् ॥
इति ते कथितं सर्वं ब्रजं ब्रज व्रजेश्वरि ।
व्रजेश्वरेण संहिता स्वामिना ज्ञानिना सति ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ६९ अध्यायः ॥
राधापार्वत्योरभेदो यथा,—

पार्वत्युवाच ।

“किं वा प्रथं करिष्यामि त्वां राधां मङ्गला-
लयाम् ।

गता ते विरहज्वाला श्रीदास्यः श्रापमोचये ॥
सततं तन्मनःप्राणा त्वयैव मयि ते तथा ।
न ह्येवमावयोर्भेदः शक्तिपूरयोर्यथा ॥
ये त्वां निन्दन्ति मङ्गलात्पङ्गलाश्चापि मामपि ।
कुम्भीपाके च पथन्ते यावच्चन्द्रदिवाकरौ ॥
राधासाधवयोर्भेदं ये कुर्वन्ति नराधमाः ।
पेशद्वानिर्भवेत्तस्य पथन्ते नरकं चिरम् ॥
यान्ति शूकरयोनिश्च पितृभिः शतकैः सह ।
घटिं वर्षसहस्राणि विष्ठायां क्लमयस्तथा ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे १२३ अध्यायः ॥
गोलोके तस्या आश्रमो यथा,—

“एतान् मनोरमान् दृष्ट्वा ते देवा गमनोन्मुखाः ।
जम्बुः श्रीषं कियदूरं दृष्टुः सुन्दरं ततः ॥
आश्रमं राधिकावाच रासेश्वर्याश्च नारद ।
देवाधिदेया गोपीनां वरायाश्चाह निर्मितम् ॥
प्राणाधिकायाः कृष्णस्य रम्याद्रम्यं मनोहरम् ।
सन्धानिर्वचनीयश्च पण्डितैर्न निरूपितम् ॥
सुचारं वर्तुलाकारं यद्गुणयुतिप्रमाणकम् ।
शतमन्दिरसंयुक्तं ज्वलितं रत्नतेजसा ॥
अमृत्यरत्नसाराणां वरैर्विरचितं वरम् ।
दुर्लभाभिर्गोभीराभिः परिखाभिः सुशोभितम् ॥
कल्पद्वयैः परिवृतं पुण्योद्यानशतान्तरम् ।
सुख्यरत्नरचितं प्राकारैः परिवेष्टितम् ॥
सद्वत्सवैदिकायुक्तं युक्तोद्गारेण सप्तभिः ।
संयुक्तरत्नचित्रैश्च विचित्रैर्व्यस्तुलेभुने ॥
प्रधानद्वारसप्तभिः क्रमशः क्रमशो सुने ।
सन्ततोऽपि ततस्तत्र बोद्धव्यद्वारसंयुतम् ॥
देवा दृष्ट्वा च प्राकारं सहस्रधनुर्विष्टितम् ।
सद्वत्सवैदिकलससम्पदः सुमनोहरम् ॥
सुदीर्घं तेजसा रम्यं परमं विलस्यं ययुः ।
ततः प्रदक्षिणीकृत्य कियदूरं ययुर्मुदा ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ४ अध्यायः ॥
तस्या जन्मतिथिर्यथा,—

“भाद्रपद कृष्णपक्षे तु हरिजन्माश्मदी यदा ।

तस्याः परं तु या शुक्ला तस्यां जाता हरिप्रिया ॥
वृषभानुपुरी नाम्ना सर्वरत्नमयी शुभा ।
सुवर्णमणिमणिव्यविचित्रमवनाङ्गना ॥
अणिमादिसुखैश्चैवपरिपूर्णमनोहरा ।
चित्रध्वजपताकादिविचित्रा चित्रनिर्मिता ॥
चिदानन्दस्वरूपा सा चिदानन्दप्रदायिनी ।
आनन्दकलिना नार्यो यच्च तिष्ठन्ति सर्वदा ॥
विचित्रवैशाल्यकारा विचित्रवसनाम्बरा ।
नानावैशविचित्राङ्गा प्रमदामोददायिनी ॥

सर्वलक्षणसम्पन्ना राधा नाम्ना विनोदिनी ।
जगतां मोहिनी देवी गुह्यगुह्यातिसुन्दरी ।
कृष्णनामसताश्वेव न कथं सुनिसत्तम ॥

नारद उवाच ।

प्रणिपत्य महाभाग पृच्छामि तव किङ्करः ।
सा लक्ष्मीः किं सुरवधूर्महालक्ष्मीः सरस्वती ॥
विद्या किमन्तरङ्गाय वैष्णवी प्रकृतिः किमु ।
वेदकन्या देवकन्या सुनिकन्याथवा वद ॥

सदाशिव उवाच ।

कोटिकोटिमहालक्ष्मीर्लक्ष्मीः का वा परा वरा ।
निन्दिता यत्पदाम्बोजे कथिता सुनिसत्तम ॥
अपरं किं निगदेऽहमेकवक्त्रेण नारद ।
श्रीराधारूपनावरणगुणादीन् वक्तुमश्वमः ॥
तत्तद्रूपादिमाहात्म्यं कञ्चिदहमपि नारद ।
त्रैलोक्ये तु समर्थो हि न मातुं वक्तुमर्हति ॥
तदेष्टुमाधुर्यं जगन्मोहनमोहनम् ।
यद्यनन्तसुखोऽपि स्यां तद्वक्तुं नास्ति मे गतिः ॥
लक्ष्मः कमला दास्यो यस्याः सा लक्ष्मी मता ।
एवं शतसहस्राणामेश्वरी राधिका परा ॥

नारद उवाच ।

प्रभो श्रीराधिकाजन्ममाहात्म्यं सर्वतः परम् ।
तदहं श्रोतुमिच्छामि समस्तं भक्तवत्सल ॥
कथ्यतां मे महाभाग व्रतानाञ्च व्रतोत्तमम् ।
ध्यानं वा कीदृशी पूजा स्तुतिर्वापि वदस्व मे ॥
तत्सर्वं श्रोतुमिच्छामि कथ्यतां मे सदाशिव ।
चर्यां पूजाविधानञ्च विशेषमर्थं भव ॥
यत्तं मन्त्रं स्तुतिध्यानं पूजनं यच्च निर्मितम् ।
पूजने किं विधानञ्च तत्सर्वेवास्मै विधौ ॥

शिव उवाच ।

वृषभानुपुरीराजा वृषभानुर्महाशयः ।
महाकुलप्रसूतोऽसौ सर्वश्राव्यविशारदः ॥
महाशयो धनी श्रीमान्निमाद्यवैभवाः ।
वैश्वः सदान्तःकरणः कुलीनः क्षणदैवतः ॥
तस्य भार्या महाभागा श्रीमत्श्रीकीर्तिदायया ।
रूपयौवनसम्पन्ना महाराजकुलोद्भवा ॥
महालक्ष्मीस्वरूपा सा भया परमसुन्दरी ।
महापतिव्रता काष्ठी सर्वविद्यागुणान्विता ॥
तस्यां श्रीराधिका जाता श्रीमद्वृन्दावनेश्वरी ।
भामि माधि विताह्न्यां मध्याह्ने शुभदायिनी ॥
वेदागमपुराणादिगीता या कृष्णवक्त्रभा ।
सदा कृष्णप्रिया साध्वी श्रीकृष्णानन्ददायिनी ।
प्रदणु मत्तो महाभाग पूजनं भजनं तथा ।
कर्त्तव्यं यदनुष्ठानं राधाजन्ममहोत्सवः ॥
समर्चय सदा राधां जन्मव्रतपरायणे ।
तत् समर्थं प्रवक्ष्यामि ध्यानादिकमनुक्रमात् ॥
सर्वदा पश्चिमद्वारे श्रीराधाकृष्णमन्दिरे ।
ध्वजसम्पन्नकलसपताकातीरणादिभिः ॥
नानासुमङ्गलद्रव्यैर्वेषाविधि प्रवर्तते ।
सुवासितगन्धपुष्पैर्धूपैश्च धूपितैर्गुणम् ॥
मध्ये पञ्चवर्णचूणैर्मण्डपं ससरोरुहम् ।
सुषोडशद्वाराकारं तच्च निर्माय यत्नतः ॥
दिश्यान्ने प्रज्ञामध्ये पश्चिमाभिमुखीं स्थिताम् ।

राधा

श्रीगुणमूर्तिं हृष्यास्य ध्यानपाद्यादिभिः क्रमात् ।
भक्तेः सह सजातीयैः श्रव्यानुसारवस्तुभिः ।
तद्भक्तः पूजयेद्भक्त्या तां सदा संयतेन्द्रियः ॥”

अथ ध्यानम् ।

“हेमेन्द्रीवरकान्तिमञ्जुलतरं श्रीमञ्जुगम्भीरुनं
निवाभिर्ललितादिभिः परिवृतं सद्गौलपीता-

म्वरम् ।
नानाभूषणभूषणाङ्गमधुरं कैशोररूपं युगं

गान्धर्वाजनमययं सुललितं नित्यं शरणं भजे ॥
युगमूर्तिमिति ध्यात्वा शालग्रामेऽथवा पुनः ।

साचान् शैलादिभूतौ वा मनोमयौ समर्चयेत् ॥
ततो मण्डलपूजाश्च तयोः सन्मुखतः क्रमात् ।

कुण्डाङ्गकः प्रयत्नेन ध्यानपाद्यादिभिः सदा ॥
ललिता पश्चिमे पूष्या पीतवर्णदलेऽपरा ।

चन्द्रावतौ शुक्लदले तद्वामे पूजयेत् सुधीः ॥
वायवे श्यामलां देवीं क्षणवर्णदलेऽर्चयेत् ।

तद्वामे चित्ररेखायां शुक्लदले ततः ॥
उत्तरे श्रीमती त्वर्यां रक्तवर्णदले तथा ।

तद्वामपार्श्वे पद्मास्यां नीलवर्णदलेऽर्चयेत् ॥
रक्तवर्णदलेऽथवा ईशाने श्रीहरिप्रिया ।

तस्या वामे शुक्लदले पूष्या मदनसुन्दरी ॥
पीतवर्णदले पूर्वे विशाखासमर्चयेत्ततः ।

प्रियां तस्या वामपार्श्वे शुक्लवर्णदलेऽर्चयेत् ॥
अधिकोणे श्यामवर्णां दले सयां समर्चयेत् ।

तद्वामे श्रीमधुमतीं शुक्लवर्णदलेऽर्चयेत् ॥
पूजयेद्दक्षिणे पद्मां रक्तवर्णदले तथा ।

शशिरेखाश्च तद्वामे नीलवर्णदलेऽर्चयेत् ॥
पूजयेन्नैर्ऋते भद्रां रक्तवर्णदले ततः ।

रसप्रियाश्च तद्वामे शुक्लवर्णदलेऽर्चयेत् ॥ १ ॥
श्रीराधाप्रियवङ्गिनीं विधुसुखीं क्षणप्रियां

प्रेमसखीं
हेमाभां परिवर्दिनीं सुमधुरध्वनां सुवेशा-

म्वराम् ।
सद्गताभरणैर्लेनोद्भूततनुं नित्यां जगम्भीहिनीं

वन्दे श्रीललितां कुरङ्गवर्णीं पीताम्बरेणाह-
ताम् ॥ १ ॥

श्यामां श्यामपरायणां वरतनुं चामीकराङ्ग-
च्छटां

मञ्जीरेर्मधुरध्वनिं परिलसच्चन्द्राननां सुखराम् ।
सद्गताभरणां सरोजनयनीं शुक्लांशुकेनाहतां

ध्यायेत् श्रीललितासखीं सुविद्युकां चन्द्रावती-
सुत्तमाम् ॥ २ ॥

कान्त्याकाशयन्त्रिभां सुललितां क्षणाम्बरं
विभर्तीं

नानाभूषणमञ्जुलाश्च सुदर्तीं मार्दङ्गिकीं सन्द-
रीम् ।

श्रीवृन्दाविपिनेचरीं प्रियसखीं भयां शशाङ्का-
ननां

वेणीचारुसुमलिकासज्जमम् नित्यं भजे
श्यामलाम् ॥ ३ ॥

श्रीक्षणाप्रियवक्त्रभां शशिसुखीं सच्चन्द्रवक्त्रा-
न्वितां

राधा

सुहृस्वर्णशरीरकान्तिमनुषां शुक्लाम्बरेणाहताम् ।
खर्णादाभरणां सदा पुलकिनीं श्रीक्षणाभायेन वै

गायत्रीं मधुरस्वरैरविरतं श्रीचित्रलेखां
भजे ॥ ४ ॥

कनकनिभशरीरां विभर्तीं रक्तवक्त्रं
ललितनलिननेत्रां चारुभूषाङ्गशोभाम् ।

सुमधुरपिकवाक्यां चन्द्रवक्त्रां सुवेशां
मधुरिपुनिजदासीं श्रीमतीं तां हि वन्दे ॥ ५ ॥

वृन्दावनेशनिवसेवनचौखदासीं
रम्यां सुनीलवसनां सुरवावयन्ताम् ।

नानाविभूषिततनुं स्फुरदमुखासीं
चन्द्रां भजे सकलरागमनोज्ञगानाम् ॥ ६ ॥

सुवर्णवर्णां शुक्रधारिणीं ता-
सुपाङ्गयन्तां मण्णिभूषणाङ्गीम् ।

हरिप्रियां मञ्जुलपत्रनेत्रां
भजेऽहमीषां कनकाङ्गशोभाम् ॥ ७ ॥

रवावकलवादिनीं सकलरागसंगायिनीं
सुचारुमणिकुण्डलां शरदपूर्णचन्द्रागनान् ।

सुरजवरभूषणां रुचिरमुष्मपट्टाभरां
भजे मदनसुन्दरीं कनकवर्णदेहां शुभाम् ॥ ८ ॥

सुतागच्छां गीते भ्रमरकलकण्ठीं सुपतुरां
जगद्वन्द्यां वेङ्कटकिननयनामिन्दुवदनान् ।

विशाखां गौराङ्गीं कलितसुरलीं पीतवसनां
भजे श्यामां सेद्यां सकलगुणपूर्णां सुखमयीम् ॥ ९ ॥

सुचामीकराभूषणाङ्गां सुवेशां
सुवङ्गीतविद्यासुधीरां वरेण्याम् ।

सुवंशीसुगानां सुहेमाङ्गशोभां
भजे श्रीप्रियां शुक्लवक्त्रां मनोज्ञाम् ॥ १० ॥

गान्धर्वानिजदायिकां सुगदवाग्यन्तं सदा
विभर्तीं

मञ्जुस्वर्णविभूषितां वरतनुं पाथोजनेत्रां
वराम् ।

ध्यायेत् क्षणापदारविन्दमधुपीं क्षणाम्बरेणा-
हतां

संगीते मधुरवदनामविरतं सेद्यां मनोहारि-
णीम् ॥ ११ ॥

रूपिरमधुमतीं तां तमचासीकराभां
पिककलरवकण्ठीं शुक्लवक्त्रं दधानाम् ।

तिजकुसुमसुगन्धां चारुहेमाङ्गभूषां
युगलपरणसेवातत्पराभामनेऽहम् ॥ १२ ॥

रत्नालङ्कारदेहां शितकुसुमरुचीमङ्गलावख्य-
रूपै-

र्ग्यां सङ्गीतविद्यासुनिपुणरसिकां तानमानाति-
विज्ञाम् ।

शारङ्गीयन्त्रगानां कनकनिभतनुं सच्चन्द्राक्ष-
मेवीं

वन्दे पद्मां सुवेशां शशधरवदनां विभर्तीं रङ्ग-
वत्यम् ॥

शशिरेखां नन्दलक्ष्म्य वाद्ययन्त्रीं सुहृद्वन्दुः ।
रवालापखरूपाश्च रसप्रेमैकयन्तुताम् ॥ १४ ॥

भयां श्रीशशिरेखिकां सुखमयीं यन्त्रादि-
गायवरां

राधा

वन्देऽहं मधुरस्वरां परमिकां लायण्यसारा-
न्विताम् ।

नानायन्त्रविशारदां वरतनुं पट्टाम्बरेणाहतां
कुलेन्द्रीवरलीचनामविरतं ध्याये चगम्भी-

हिनीम् ॥ १५ ॥
श्रीयन्त्रं स्वरमण्डलं कलरवं गाने सदा विभर्तीं

श्रीभद्रां मधुरस्वरां सुललितां सद्गताभरणाहताम् ।
राजतुस्वर्णरुचिं धिभूषणवरेरङ्गेः सदा प्रोभितां

ध्याये श्रीगुणसैविकां परमिकां आदिकमयां
सदा ॥ १६ ॥

राधाक्षणापदारविन्दमधुपीं सद्भङ्गतुल्यापिनीं
नानाभूषणभूषिताङ्गरुचिरां सद्गतावकां

शुभाम् ।
ध्याये सन्ततक्षणाभावललितां कैयूरहेमाङ्गदां

खर्णाङ्गीश्च रसप्रियां सुखमयीं सर्वज्ञशोभा-
न्विताम् ॥ १७ ॥

मधुस्वरां कोकिलभङ्गगानां
सतुम्बरीयन्त्रविधारिणीश्च ।

वनप्रियां शुक्लसुचीगवक्षां
भजे हरिद्राङ्गचमङ्गशोभाम् ॥ १८ ॥

एवं ध्यात्वा पूजयित्वा ललिताद्या यथाक्रमान् ।
पाद्यादिभिः सोपचारैर्विधिवद्भक्तितत्परः ॥

सङ्गिन्यो ललितादीनां दत्तात्मधिमतो मुने ! ।
प्रणवादिनमोऽननेन संप्रदानपदेन वै ।

तत्तन्नाम्ना तु मनुना पुण्यगन्तादिभिर्मुने । ॥”
इति पात्रोत्तरखण्डे श्रीराधाजन्माष्टमीव्रत

कथनमाहात्म्यं वाम १६२ खण्डायः ।
श्रीसदाशिव उवाच ।

“प्रत्येकैर्यौ पूजयेद्दे क्रमतस्तु दले दले ।
श्चक्षु नान्ना कथ्यते तासांष्टाविंशतिभिर्ऋतम् ।

इन्द्रसुखी रसज्ञा च शुभदा सुसुखी तथा ।
यक्षवी चन्द्रिका चारुचतुरा च सुवचसा ॥

मधुरा हस्तकमला तथा मधुरभाविनी ।
विलासिनी रसवती तथा खड्गनलोचना ॥

सुखदा चम्पकलिका रसदा रसमङ्गरी ।
सदा सुमङ्गरी श्रीला चन्द्रा चन्द्रपभावती ॥

वाचनी मालती जाती चन्द्रकान्ती मृदुलता ।
रम्या भ्रमरगम्भीरा सुशीला च सुवेशिनी ॥

श्यामलकी सुधाकण्ठी श्रिता च श्रीरतिप्रिया ।
शुकंप्रिया सभङ्गी सुवेशा चाष्टतोऽङ्गया ॥

सुरलीवलाभा वृन्दा पारिजातप्रिया शुभा ।
पञ्चसरा रत्नमाला मदिरा रासवल्लभी ॥

मातङ्गमनी तारावती जल्लक्षधारिणी ।
केशरी मित्रवृन्दा च लक्षणापुतमापिता ॥

मायावती कौशिकी च कोमलाङ्गी मृचन्यनी ।
पीयूषभाषिणी नैववती च कुङ्कुमापिनी ॥

कपीतमालिका कोपामुद्रा च किशकिप्रिया ।
दलावती कुङ्कुमा च कमला च मद्रालता ॥

तिलोत्तमा च चायिनी वटुला प्रियवादिनी ।
खड्गवती चित्रवती श्रीरत्ना पद्मगन्धिनी ॥

मेनका कलिका रङ्गनेतरी कामलकान्ती ॥

आविरासाक्षदा पञ्चा रक्षिणी कुतुमप्रभा ।
नरुणादित्यसङ्गाणे पक्षे परमकामिणी ।
वृकभातुपुरं देवि । कालिन्दीपारमेव च ।
नाम्ना पञ्चपुरं रत्नं चतुर्गवसमन्वितम् ॥
द्विष्योतिर्निर्देशानि । सद्यसादित्यसङ्गिभम् ।
तनुचणान् परमेशानि गाढधान्तविनाशकम् ॥
वृकभातुर्गवसात्मा स कालिन्दीतटमास्थितः ।
महाविद्यां महाकालीं सततं प्रजपेत्सुधीः ॥
आविरासीन्महामाया तदा कात्यायनी परा ।
शृङ्ख पुत्रं महाबाहो वृकभानो महीधर ।
विहोति पुरुषश्रेष्ठ वरं वरय साम्प्रतम् ॥

वृकभातुखवाच ।

विहोति सततं देवि । तनुप्रसादान् सुरेश्वरि ।।
त्वत्प्रसादान्महामाये यथा सुतो भवान्वहम् ॥
त्वत्प्रसादान्महामाये असाध्यं नास्ति भूतले ।
आत्मनः सदृशाकारां कन्यामेको प्रयच्छ मे ॥
तच्छ्रुत्वा परमेशानि । तदा कात्यायनी परा ।
मेघगमौरया वाचा यदाह वृकभातवे ॥
तच्छ्रुत्वा महेशानि । पीयूषमदृष्टं वचः ।
भगवा त्वदीयपद्मास्तु तुष्टाश्च त्वयि सुन्दरि ।।
गतहि वचनं यत् । तव पत्रा सुगुण्यते ।
इत्युक्त्वा सद्यसा तत्र महामाया जगन्मयी ॥
प्रददौ परमेशानि । तस्मै दिवं मनीषरम् ।
वृकभातुर्गवसात्मा स तनुचणान्दृष्टमाययौ ॥
भाष्यं तस्य विशालाक्षी विशालकटिमोहिनी ।
रत्नप्रदीपमाभाष्य रत्नपर्यङ्कमाश्रिता ॥
तस्या हस्ते तदा भातुः प्रददौ दिव्यमोहनम् ।
तं दृष्ट्वा परमेशानि । विस्मयं परमं गता ॥
हस्ते हत्वा तु दिवं वै निरीक्ष्य च पुनः पुनः ।
नानागन्धयुतं दिवं सर्वशक्तिमन्मन्वितम् ॥
नानाज्योतिर्मयं दिवं तनुचणाद्ये द्विधाभवत् ।
तत्रापश्यन्तहाकन्यां पद्मिनीं लण्णमोहिनीम् ॥
रक्तविद्युन्मताकारां सर्वसौभाग्यवर्हिणीम् ।
तां दृष्ट्वा परमेशानि सद्यसा विस्मयं गता ॥

कीर्तिदोवाच ।

हे मातः पद्मिनीरूपे रूपं संचर संचर ।
तनुस्तु परमेशानि । तद्वत् तनुचणात् प्रिये ॥
संचर्य सद्यसा देवी सामान्यं रूपमास्थिता ।
तवस्तु कीर्तिदा देवी रूपान्तस्था यलोकयत् ॥
रक्षिणी कुतुमाकारा रक्तविद्युत्समप्रभा ॥

कन्योवाच ।

हे मातः कीर्तिदे भद्रे जीवं मायम सुन्दरि ।।
ज्ञानं देहि ज्ञानं देहि तव कन्या भवान्वहम् ॥
तनुत्वा पचनं तस्याः पद्मिनीः कमलेश्वरी ।
अपाययत् ज्ञानं तस्मै पद्मिने नगनन्दिनि ॥
चकार नाम तस्यास्तु भातुः कीर्तिदयान्वितः ।
रक्तविद्युन्प्रभां देवी धत्ते यस्मात् शुभिसिति ।
तस्यास्तु राधिका नाम सर्वलोकेषु गीयते ॥

ईश्वर उवाच ।

दिने दिने यत्तमाया वृकभातुर्गवे प्रिये ।।
रथं भातुर्गवे च चकार प्रयत्नक्षिणी ।
उवासादपदे मोति हयोः भूत कमलेश्वरः ॥

महादेव उवाच ।

अयतां पञ्चपञ्चाक्षि रक्ष्यं पद्मिनीमनम् ।
सम्प्राप्ते परमेशानि । द्वितीये वल्हरे तदा ॥
कुर्व्याद्यन्त्रेन देवेशि । शिवलिङ्गप्रपूजनम् ।
प्रजपेत् परमां विद्यां कालीं ब्रह्माष्टरूपिणीम् ॥
पूजयेद्द्विविधैः प्रयोगैश्चैव समनोहरैः ।
फलैश्चहुविधैर्भद्रे पूजयेत् परमेश्वरीम् ॥

पद्मिनीवाच ।

कात्यायनि महामाये महायोगिन्यधीश्वरि ।।
देहि देहि महामाये विद्याविहिमनुत्तमाम् ॥
विद्विष्य वासुदेवस्य देहि मातनंमोःस्तु ते ।
त्वां विना ब्रह्म निःशब्दं निश्चलं सततं सदा ॥
शरीरस्य हि लण्णस्य लण्णो ज्योतिर्मयं सदा ।
विना देहं परं ब्रह्म शबरूपवदीरितम् ॥
अतएव महामाये ब्रह्मणः कारणं परा ।
एवं प्रार्थ्य महेशानि । सततं परमेश्वरीम् ॥
नंपूज्य परया भक्ता गच्छं जप्ता तु मानवम् ।
वरं प्राप्ता महेशानि कात्यायन्याः समीपतः ॥

कात्यायन्युवाच ।

पद्मिनि शृणु महाक्यं श्रीं प्राञ्चसि केशवम् ।
इत्युक्त्वा परमेशानि । तत्रैवान्तरधीयत ॥
कात्यायनी महामाया सदा वृन्दावनेश्वरी ।
वृकभातुसुता राधा सर्वगणहृता सदा ॥
वह्मना सदा राधा यथा चन्द्रकला प्रिये ।।
सर्वज्ञज्ञारवेष्टाया स्फुरच्चकितलोचना ॥
सर्वालङ्कारसंयुक्ता साक्षात् श्रीरिप पाञ्चति ।
चचार गहनं घोरे पद्मिनी परसुन्दरी ॥
या राधा परमेशानि । पद्मिनी परमेश्वरी ।
पद्मस्य वनमाश्रित्य सदा तिष्ठति कामिनी ॥
अन्यमूर्ति महेशानि । दृष्ट्वा चैवानसमिगाम् ।
आत्मनः सदृशाकारां राधामन्यां नमस्कृत्य सा ॥
या सा तु कविमा राधा वृकभातुर्गवे सदा ।
अयोनिस्त्वया यातु पद्मिनी सा पराचरा ॥
कविमा या महेशानि । तस्यास्तु चरितं

शृणु ।

वृकभातुर्गवसात्मा स तस्या वैवाहिकीं क्रियाम् ।
कारयामास यन्त्रेन पञ्चपर्यं तु सुन्दरि ।।
तस्यास्तु चोभयं वंशं सावधानावधारय ॥
अशुरस्य वृकस्यापि वंशं परमहृत्स्वरम् ।
अन्यस्तु गटिलाख्याता पतिर्मान्दो निम्नगुरुः ॥
नानादा कुटिलानाम्नी देवरो दुर्मन्दाभिधः ।
तिलकं सगरमाहास्यं हरोहरिमनोहरः ॥
रोचनी रत्नताडुङ्को एण्डुलप्रभाकरौ ।
द्वयं दृष्ट्वा प्रतिच्छाद्यं पञ्चस्य मदनाभिधम् ।
स्यमन्तवान्धपर्यायः शरच्छृङ्गशरीरमणिः ।
पुण्ड्रवन्तोक्षिपलकः सौभाग्यमगिरुचरः ॥
काक्षी काचनचिवाङ्गि नूपुरे भिन्नगोपुरे ।
मधुसूदनमावहता ययोः निहितमातुरौ ॥
वायो मेघानन्दं नाम कुक्षिन्दनिभं सदा ।
जायं सुप्रियमभयं रक्तमन्यं हरैः प्रियम् ॥
दृष्ट्वांशौ रम्यहरणौ रम्यौ सतिवान्धवः ।
प्रदाता रत्नदा देवी सतिवा नाम कटिः ॥

कन्दर्पकुण्डरी नाम कटिका पुष्पभूषिता ।
रसंगुप्तानन्दिली कृष्णा स्थाता सनामतः ।
नीला नदीतटे यस्य रक्ष्यकचरमर्गौ ।
भन्दारस्य वज्रः खोद्य रागोद्धवमन्दगौ ॥
हानिकर्क दयिता नित्यं यशसा सद्यधन्यकौ ।
सणः स्वाताः सदा भद्रावाश्वज्जापनीतुराः ॥
गन्धनास्तु कलाकल्ला तुकल्ला पिककण्डिका ।
कलावती रसोलाका गुणवत्यादयः स्तुताः ॥
या विशाखाश्रितामोतिर्गायन्त्यः सम्यदा हरैः ।
वाद्यन्यत्र श्रुतिं तावत्त्वधनमपि ॥
भागिण्या नन्ददा प्रेमवती कुसुमसेवता ।
दिव्याकीर्तिस्तनूके तु मुग्धानागिनीतुम् ॥
भञ्जिता रत्नवत्याग्ने रणकस्य किष्कीरिणे ।
पालित्वितमर्चं दिव्यी वृन्दाकन्दलनादयः ॥
धनिष्ठा गुणवत्याया धन्वधरमेष्टनाः ।
कामाधा नामधा प्रीये सर्वभाषयिष्यभाक् ॥
लवङ्गमङ्गरी रागमङ्गरी गुणमङ्गरी ।
सुभासुनयनपमा सुप्रिया रतिमङ्गरी ॥
रागलेखा कलाकेली भूविद्यायाश्च नायिकाः ।
नान्दीमुखी विन्दुमुखी आद्याः सन्निविधा-

यिकाः ॥

सुहृत्पद्मयया स्थाताः श्यामता मङ्गलादयः ।
प्रतिपत्तया श्रेष्ठा राधाचन्द्रावलीतुम् ॥
सतदास्तु यदौः यन्ति कीर्तिमंसात्कीर्तयाम् ।
तथोदयभयोत्तमो सर्वमाधुर्गोदिका ॥
श्रीराधा त्रिपुराङ्गी पुराणपुष्पप्रिया ।
अवमानगुणोदया धूर्तौ गोपेष्टनन्दनः ॥
यस्याः प्राणपराहर्ता पराहर्तवित्तमः ।
श्रेष्ठा सा मातृकादिभ्यस्तत्र गोपेष्टनोहिनी ।
वृषभातुः पिता यस्या वृषभातुविधौ महान् ।
रत्नगर्भां चितौ स्थाता चगनी कीर्तिदा सदा ॥
उपास्यो जगतां चतुर्भगवान् पञ्चयान्वयः ।
जणः स्वाभीष्टसंघर्षं कात्यायन्या महामनुः ॥
पौर्यमासी भगवती सर्वसौभाग्यवर्हिनी ।
पितामहो महीभातुर्निन्दन्मातामहो मतः ॥
सातामहीपितामहौ तुम्बदामोक्षदाभिधौ ।
रत्नभातुः न्यभातुषा भातुषा धातरः पितुः ॥
भद्रकीर्तिर्निहाकीर्तिः कीर्तिचन्द्रस्य मातुलः ।
न्या कांकिमती मातुर्माधुसुता पित्र्यन्या ॥
पित्र्यरुपतिः काक्षी मातृरुपतिः लज्जाः ।
मातुली मेघकामेना गच्छी धात्री तु धातकी ॥
श्रीदामा पूर्वो ग्याता कणिष्ठान्नमङ्गरी ।
परमप्रेमलस्यस्तु सतिवा च विशाखिका ॥
विचित्रा चम्पकलता रत्नदेवी सुदेविका ।
तुल्यदेवप्रवेष्टा च इत्यथै च गन्ता सताः ॥
प्रियमङ्गः कुरङ्गाभी मङ्गली मानकुण्डला ।
मातली चन्द्रलतिका गायत्रावराजया ॥
मङ्गुयेष्टा श्रद्धिका तुमया गङ्गुयेष्टा ।
कमला कामलविद्या काभातुषा पराङ्गना ॥
मधरी चन्द्रिका प्रेममङ्गरी तनुमङ्गना ।
कन्दर्पकुण्डरी मङ्गुदेवी चाद्यास्तु कीर्तिनाः ॥
रत्नाभीदिव्यमङ्गला कटिका रतिमङ्गरी ॥

परिपूर्णा पूर्णतरा तथा हैमवती गतिः ।
 अपूर्वा ब्रह्मरूपा च ब्रह्माखपरिपालिनी ॥
 ब्रह्माखभाखमध्यस्था ब्रह्माखभाखरूपिणी ।
 अखरूपाखमध्यस्था तथाखपरिपालिनी ॥
 अखवाह्याखसंहन्ती ब्रह्मशिवहरिप्रिया ।
 महाविष्णुप्रिया कल्पवृक्षरूपा निरन्तरा ॥
 सारभूता स्थिरा गौरी गौराङ्गी शशिशेखरा ।
 श्वेतचम्पकवर्णाभा शशिकोटिसमप्रभा ॥
 मालतीमाल्यभूषाढ्या मालतीमाल्यधारिणी ।
 कृष्णस्तुता कृष्णकान्ता वृन्दावनविलासिनी ॥
 तुल्यस्यधिष्ठातृदेवी संसारार्णवपारदा ।
 सारदा हारदा गोपनन्दिनी सर्वसिद्धिदा ॥
 अतीतगमना गौरी परानुग्रहकारिणी ।
 करुणार्णवसंपूर्णा करुणार्णवधारिणी ॥
 माधवी माधवमनोहारिणी श्यामवल्लभा ।
 अन्धकारभयघ्ना मङ्गला मङ्गलप्रदा ॥
 श्रीप्रभा श्रीप्रदा श्रीश्री श्रीनिवासायुतप्रिया ।
 श्रीरूपा श्रीहरा श्रीदा श्रीकामा श्रीस्वरूपिणी ॥
 श्रीदामानन्ददात्री च श्रीदामेश्वरवल्लभा ।
 श्रीनिन्दा श्रीगणेशा श्रीस्वरूपाश्रिता श्रुतिः ॥
 श्रीक्रियारूपिणी श्रीला श्रीकृष्णभजनाश्रिता ।
 श्रीराधा श्रीमतिः श्रेष्ठा श्रेष्ठरूपा श्रुतिप्रिया ॥
 योगेशा योगमाता च योगातीता युगप्रिया ।
 योगप्रिया योगगम्या योगिनीगणवर्हिता ॥
 जवाकुसुमसङ्काशा दाडिमीकुसुमोपमा ।
 नीलाम्बरधरा धारी धैर्यरूपा धरा धृतिः ॥
 रत्नसिंहासनस्था च रत्नकुण्डलभूषिता ।
 रत्नालङ्कारसंयुक्ता रत्नमाखधरा परा ॥
 रत्नेन्द्रसारहाराढ्या रत्नमालाविभूषिता ।
 इन्द्रनीलमणिन्यस्तपादपद्मा शुभा शुचिः ॥
 कार्तिकी पौर्णमासी च अमावस्या भयापहा ।
 गोविन्दराजगृहिणी गोविन्दराजपूजिता ॥
 गोविन्दार्पितचित्ता च गोपीजनगणान्विता ।
 वैकुण्ठनाथगृहिणी गोविन्दपरमानसा ॥
 गोविन्ददेवदेवाढ्या तथा वैकुण्ठसुन्दरी ।
 मानदा सा देववती सीता साध्वी पतिव्रता ॥
 अन्नपूर्णा सदानन्दरूपा कैवल्यसुन्दरी ।
 कैवल्यादायिनी श्रेष्ठा गोपीनाथमनोहरा ॥
 गोपीनाथेश्वरी चण्डी नायिका नयनान्विता ।
 नायका नायकप्रीता नायकानन्दरूपिणी ॥
 शेषा शेषवती शेषरूपा चैव जगन्मयी ।
 गोपालपालिका माया नन्दजाया तथा परा ॥
 कुमारी यौवनानन्दो युवती गोपसुन्दरी ।
 गोपमाता जानकी च जनकानन्दकारिणी ॥
 केलासवासिनी रत्ना हरतोषणतत्परा ।
 हरेश्वरी रामरता रामरामेश्वरी रमा ॥
 श्यामला चित्रलेखा च तथा सुवनमोहिनी ।
 उगोष्ठा गोपवनिता गोपराज्यप्रदा शुभा ॥
 आनन्दपूर्णा माधेशी मत्स्यराजसुता सती ।
 कौमारी नारसिंही च वाराही नवदुर्गिका ॥
 चण्डलाचण्डला मोदा नारी सुवनसुन्दरी ।
 दक्षयज्ञहारा दाक्षी दक्षकन्या सुलोचना ॥

रतिरूपा रतिप्रीता रतिश्रेष्ठा रतिप्रदा ।
 रतिलज्जगेहस्था विरजा सुवनेश्वरी ॥
 शङ्कासदा हरेर्जाया चामाङ्गकुलवन्दिता ।
 वकुला वकुलामोदधारिणी यमुना जया ॥
 विजया जयपती च यमलार्जुनभञ्जिनी ।
 वक्रेश्वरी वक्ररूपा वक्रवीचगद्दीक्षिता ॥
 अपराजिता जगन्नाथा जगन्नाथेश्वरी मतिः ।
 खेचरी खेचरसुता खेचरत्वप्रदायिनी ॥
 विष्णुवन्द्यः स्थलस्था च विष्णुभावनतत्परा ।
 चन्द्रकोटिसुगात्रा च चन्द्राननमनोहरा ॥
 सर्वसेवा शिवा जैमा तथा जैमहरी वधूः ।
 यादवेन्द्रवधूः श्रेया शिवभक्ता शिवान्विता ॥
 केवला निष्कला सूक्ष्मा महाभीमा भयप्रदा ।
 जीमूतरूपा जैमती जिता मित्रप्रभोदिनी ॥
 गोपालवनिताङ्गा कुलजेन्द्रनिवासिनी ।
 जयन्ती यमुनाङ्गी च यमुनातोषकारिणी ॥
 कलिकल्मषभङ्गा च कलिकल्मषनाशिनी ।
 कलिकल्मषरूपा च नित्यानन्दकरिणी कृपा ॥
 कृपावती कुलवती कैलासाचलवासिनी ।
 वामदेवी वामभागा गोविन्दप्रियकारिणी ॥
 नगेन्द्रकन्या योगेशी योगिनी योगरूपिणी ।
 योगसिद्धा सिद्धरूपा सिद्धचैत्रनिवासिनी ॥
 चैत्राधिष्ठातृरूपा च चैत्रातीता कुलप्रदा ।
 केशवानन्ददात्री च केशवानन्ददायिनी ॥
 केशवा केशवप्रीता केशोरी केशवप्रिया ।
 रासक्रीडाकरी रासवासिनी राससुन्दरी ॥
 गोकुलान्वितदेहा च गोकुलत्वप्रदायिनी ।
 लवङ्गनाम्नी नारङ्गी नारङ्गकुलमखला ॥
 रत्नालवङ्गकपूरसुखवासमुखान्विता ।
 सुखा सुखप्रदा सुखरूपा सुखप्रदायिनी ॥
 नारायणी कृष्ण राधा करुणा करुणामयी ।
 कारुण्या करुणार्णवी गोकर्णा नागकर्णिका ॥
 सर्पिणी कौलिनी चैत्रवासिनी च जगन्मयी ।
 जटिला कुटिला नीला नीलाम्बरधरा युभा ॥
 नितम्बिनी रूपवती युवती कृष्णपौवरी ।
 विभावरी वेत्रवती संकटा कुटिलालका ॥
 नारायणप्रिया शैला स्फूर्णपरिमोहिता ।
 दक्षपातमोहिता प्रातराशितनवनीतिका ॥
 नवीना नवनारी च नारङ्गफलशोभिता ।
 हैमी हैममुखी चन्द्रमुखी शशिसुशोभना ॥
 अर्द्धचन्द्राधरा चन्द्रवल्लभा रोहिणी तिमिः ।
 तिमिङ्गलकुलामोदमत्सररूपाङ्गहारिणी ॥
 कारणी सर्वभूतानां कार्यातीता किशोरिणी ।
 किशोरवल्लभा केशकारिका कामकारिका ॥
 कामेश्वरी कामकला कालिन्दीकुलदीपिका ।
 कलिन्दतनयातीरवासिनी तीरमोहिनी ॥
 कादम्बरीयानपरा कुसुमामोदधारिणी ।
 कुसुदा कुसुदानन्दा कृष्णेशी कामवल्लभा ॥
 तर्काङ्गी वैजयन्ती च निम्बदाद्वयरूपिणी ।
 विस्ववृक्षप्रिया कृष्णाम्बरा विस्लोपमस्तनी ॥
 विस्वात्मिका विस्ववृक्षविस्ववृक्षनिवासिनी ।
 तुलसी तोषिका चैव तैलानन्दकारिणी ॥

गजेन्द्रगामिनी श्यामलतानङ्गलता तथा ।
 योषिच्छक्तिस्वरूपा च योषिदानन्दकारिणी ॥
 प्रेमप्रिया प्रेमरूपा प्रेमानन्दतरङ्गिणी ।
 प्रेमहरा प्रेमदात्री प्रेमशक्तिमयी तथा ॥
 कृष्णप्रेमवती धन्या कृष्णप्रेमतरङ्गिणी ।
 प्रेमार्चदायिनी सर्वश्रेष्ठा नित्यतरङ्गिणी ॥
 हावभावान्विता रौद्रा रुद्रानन्दप्रकाशिनी ।
 कपिला शृङ्गला केशपाशमखर्हिनी घटी ॥
 कुटीरवासिनी धूम्रा धूम्रकेशा जनोदरी ।
 ब्रह्माखगोचरा ब्रह्मरूपिणी भवभाविनी ॥
 संसारनाशिनी शैवा शैवानन्दप्रदायिनी ।
 शिशिरा हैमरागाढ्या मेघरूपातिसुन्दरी ॥
 मनोरमा वेगवती वेगाढ्या वेदवादिनी ।
 दयान्विता दयाधारा दयारूपा सुसेविनी ॥
 किशोरसङ्गसंगी गौरचन्द्रानना कला ।
 कलाधनाथवदना कलानाथाधिरोहिणी ॥
 विरागकुशला हैमपिङ्गला हैममण्डला ।
 भाङ्गीरतालवनगा कैवर्त्ती पौवरी शुक्ली ॥
 शुक्लदेवगुणातीता शुक्लदेवप्रियासखी ।
 विकलोल्लसिणी कौषा कौषियाम्बरधारिणी ॥
 कोषावरी कोषरूपा जगदुत्पत्तिकारिका ।
 सृष्टिस्थितिकरी संहारिणी संहारकारिणी ॥
 केशशैवालधात्री च चन्द्रगात्रा सुकोमला ।
 पद्माङ्गरागसंरागा विन्ध्याद्रिपरिवासिनी ॥
 विन्ध्यालया श्यामसखी सखी संसाररामिणी ।
 भूता भविष्या भया च भयगात्रा भवातिगा ॥
 भवनाशान्तकारिण्याकाशरूपा सुवेशिनी ।
 रतिरङ्गपरित्यागा रतिवेशा रतिप्रिया ॥
 तेजस्विनी तेजरूपा कैवल्यपथदा शुभा ।
 मुक्तिहेतुर्मुक्तिहेतुलङ्घिनी लज्जणा चमा ॥
 विशालनेत्रा वैशाली विशालकुलसम्भवा ।
 विशालगृहवासा च विशालवदरीरतिः ॥
 भक्त्यतीता भक्तिगतिर्भक्तिवाधा भवाकृतिः ।
 वामाङ्गहारिणी विष्णोः शिवभक्तिसुखा-
 न्विता ॥
 विजिताविजिता मोदमया च गगनगीता ।
 हयास्या हरिश्चसुता गगमाता सुरेश्वरी ॥
 दुःखहन्त्री दुःखहरा सेवितेष्टनसर्वदा ।
 सर्वाङ्गानुविधात्री च कुलचैत्रविनाशिनी ॥
 लवङ्गा पाण्डवसखी सखीमध्यविलासिनी ।
 गान्धर्वातीता गया गम्या गमनातीतनिर्भरा ॥
 सर्वाङ्गसुन्दरी गङ्गा गङ्गाजलमयी तथा ।
 गङ्गेरिता पूतमात्रा पवित्रकुलदीपिका ॥
 पवित्रगुणशीलाढ्या पवित्रानन्ददायिनी ।
 पवित्रगुणसीमाढ्या पवित्रकुलपाविका ॥
 गतिज्ञा गीतकुशला दशुजेन्द्रनिवारिणी ।
 निर्वाणदात्री नैवाङ्गी हेतुसुक्तागमोत्तरा ॥
 पञ्चतापिनिवासा च निवासकुशला तथा ।
 सत्यासधर्मकुशला सत्यास फलदा शुभा ॥
 शरच्चन्द्रमुखी श्यामहारा चैत्रनिवासिनी ।
 वसन्तरागा सुश्रोणी वसन्तयसनाकृतिः ॥
 चतुर्भुजा बहुभुजा च द्विभुजा गौरविग्रहा ॥

सहस्रास्या विहास्या च सुद्रास्या तुद्रायायिनी ॥
 प्राणप्रिया प्राणरूपा प्राणरूपिण्यपावता ।
 कृष्णप्रीता कृष्णरता कृष्णतोषयतत्परा ॥
 कृष्णप्रेमवती कृष्णभक्ता भक्तफलप्रदा ।
 कृष्णप्रेमप्रेमभक्ता हरिभक्तिप्रदायिनी ॥
 चैतन्यरूपा चैतन्यप्रिया चैतन्यरूपिणी ।
 उग्ररूपा शिवक्रोडा कृष्णक्रोडा जलोदरी ॥
 महीदरी मंहादुर्गकालारस्यलवामिनी ।
 चन्द्रावली चन्द्रकेशी चन्द्रप्रेमतरङ्गिणी ॥
 समुद्रान्तरूपा च समुद्रजलवासिका ।
 केशपाशरता निद्रा जुधा प्रेमरताभिका ।
 दूर्वादलश्यामतनुदूर्वादलतनुच्छविः ।
 नागरा नागरीवासा नगरानन्दकारिणी ॥
 नागरालिङ्गनपरा नगराङ्गनमङ्गला ।
 उच्चनीचा हैमवती प्रियाकृष्णतरङ्गिणी ॥
 प्रेमालिङ्गनसिद्धार्थी सिद्धसाध्यविलासिका ।
 मङ्गला मोदजननी मेखला मोदधारिणी ॥
 रत्नमञ्जरीभूषाङ्गी रत्नभूषणभूषणा ॥
 जम्बालमालिका कृष्णप्राणा प्राणविमोचना ॥
 सत्यप्रदा सत्यवती सचकानन्ददायिका ।
 जगद्भोनिर्जगद्दीप्ता विचित्रमणिभूषणा ॥
 राधारमणकान्ता च राधाराधनरूपिणी ।
 क्लेशसवासिनी कृष्णप्राणसर्वस्वदायिनी ॥
 कृष्णवतारनिरता कृष्णभक्तफलार्थिनी ।
 याचका याचकानन्दकारिणी याचकोज्ज्वला ॥
 हरिभूषणभूषाङ्गा नन्दयुक्ता कृपापगा ।
 हैहतालधरा येयेशन्दशक्तिप्रकाशिनी ॥
 हेहेशन्दस्वरूपा च हीहीवाक्यविशारदा ॥
 जगदानन्दकर्त्री च शास्त्रानन्दविशारदा ॥
 पण्डिता पण्डितगुणा पण्डितानन्दकारिणी ।
 परिपालनकर्त्री च तथा स्थितिविनोदिनी ॥
 तथा संहारशब्दाङ्गा विद्वज्जनमनोहरा ।
 विदुषां प्रीतिजननी विद्वत्प्रेमविवर्हिनी ॥
 नादेयो नादरूपा च नादबिम्बविधारिणी ।
 शून्यस्थानस्थिता शून्यरूपा पादपवासिनी ॥
 कार्तिकव्रतकर्त्री च रसनाहारिणी खरा ।
 ज्वलना चातलतली शिलातलनवासिनी ॥
 चुद्रकौटाङ्गसंसर्गसङ्गदोषविनाशिनी ।
 कोटिकन्दर्पलावण्या कन्दर्पकोटिसुन्दरी ॥
 कन्दर्पकोटिजननी कामवोजप्रदायिनी ।
 कामशस्त्रविनीदा च कामशस्त्रप्रकाशिनी ॥
 कामप्रकाशिका कामिन्ध्यामाद्यष्टसिद्धिदा ।
 शक्तिनी यामिनीनाचवदना यामिनीश्वरी ॥
 ज्येष्ठेश्वरी हरयोगसुक्तिदात्री हरण्यदा ।
 कृपागमालिनी देवी सीमाधामस्वरूपदा ॥
 कृपान्वितगुणा गौण्या गुणातीता फलप्रदा ।
 कुम्भाक्षभूतवेतालनाशिनी शास्त्रदानिता ॥
 धितासिता च सरला लीलावाक्यमङ्गला ।
 विन्दार्थविद्या माया च विद्याविद्यास्वरूपिणी ॥
 आन्वीक्षिकीशास्त्ररूपा शास्त्रसिद्धान्त-
 कारिणी ।
 नामेन्द्राणी नाममता क्रीडाकौतुकरूपिणी ॥

हरिभावनशीला च हरिसेवनतत्परा ।
 हरिप्राणा हरप्राणा शिवप्राणा शिवान्विता ॥
 नरकार्णवसंहन्त्री नरकार्णवनाशिनी ।
 नरेश्वरी नरानीता नरसेया वराङ्गना ॥
 यशोदानन्दनीक्रीडा यशोदाक्रोडवासिनी ।
 यशोदानन्दनप्राणा यशोदानन्दनार्थदा ॥
 वन्मला कोमला काला करुणार्णवरूपिणी ।
 स्वगलज्जीर्णमूलच्छिद्रौपदी पाण्डवप्रिया ॥
 तथार्जुनसखी भौमी भीमा भैमी भयानका ।
 त्रिजगन्मोहिनी क्षीणा प्राणासक्ततरा तथा ॥
 पानार्थिनी पानपात्रा पानपानन्ददायिनी ।
 दुग्धमयनकर्मिणा दधिमयनतत्परा ॥
 दधिभाण्डार्थिनी कृष्णक्रीडिनी नन्दनाङ्गना ।
 हतलिप्ता तक्रयुक्ता यमुनापारकौतुका ॥
 विचित्रकर्मका कृष्णहास्यभाषणतत्परा ।
 गोपाङ्गनावेष्टिता च कृष्णसङ्गार्थिनी तथा ॥
 राससक्ता रासरतिरासवासक्तवासना ।
 हरिदा हरितारूपा हरावर्पितचेतसा ॥
 निश्चेतन्या च निश्चेता तथा दारुहरिद्रिका ।
 सुवक्तव्य स्वसा चैव कृष्णभाषातिवेगिनी ॥
 श्रीदामस्य सखी दामदामिनी दामधारिणी ।
 मल्लिकोलासिनी केशी हरिदम्बरधारिणी ॥
 हरिसान्निध्यदात्री च हरिकौतुकमङ्गला ।
 हरिप्रदा हरिप्राणा यमुनाजलवासिनी ॥
 तपःप्रदा जितार्था च चतुरा चातुरीरमयी ।
 तमिश्रा तपरूपा च रौद्ररूपा यशोवर्धिनी ॥
 कृष्णकामा कृष्णभक्ता कृष्णानन्दप्रदायिनी ।
 कृष्णार्थवासना कृष्णरागिणी भाविनी तथा ॥
 कृष्णार्थरहिता भक्ता भक्ताभक्तसुभक्तिदा ।
 श्रीकृष्णरहिता दीना विरहिणी हरेः प्रिया ॥
 मथुरा मथुराराजगेहभावनभाजना ।
 श्रीकृष्णभावनामोदा तस्योन्मादविधायिनी ॥
 कृष्णार्थकुशला कृष्णसारचर्मधरा शुभा ।
 अलकेश्वरपूज्या च कुबेरेश्वरवल्लभा ॥
 धनधान्यविधात्री च नया काया हया हथी ।
 प्रजवा प्रजवेशी च प्रजवार्थस्वरूपिणी ॥
 ब्रह्मविष्णुशिवार्हांशहारिणी शैवशिंशपा ।
 राजसौनाशिनी भूतप्रेतप्राणविनाशिनी ॥
 सकलेभिनदात्री च सती साध्वी अरुन्धती ।
 पतिव्रता पतिप्राणा पतिवाक्यविनोदिनी ॥
 अग्नेपसाधिनी कल्पवासिनी कल्परूपिणी ॥
 इत्येतन् कथितं देवि ! राधानामसहस्रकम् ।
 यः पठेत् पाठयेदापि तस्य तुष्यति साधवः ॥
 किं तस्य यमुनाभिन्वा नदीभिः सञ्चतः प्रिये ।
 क्रुद्धेन्द्रादितौर्येण यस्य तुष्टो जनार्दनः ॥
 स्तोत्रस्थास्य प्रसादेन किं न सिध्यति भूतले ॥
 नाक्षणी ब्रह्मवर्चस्वी चक्षिणी जगतीपतिः ।
 वैष्णो त्रिधृतिभूयान् शूरो मुच्येत जन्मतः ॥
 ब्रह्महत्या सुरापानमित्यादीन्यतिपापतः ।
 सद्यो मुच्येत देवेश ! सत्यं सत्यं न संशयः ॥
 राधानामसहस्रस्य समानं नास्ति भूतले ।
 खर्गं वाप्यथ पाताले गिरौ वा जलतोऽपि वा ॥

नातः परं शुभं स्तोत्रं तीर्थं नातः परं परम् ।
 एकादश्यां शुचिभूत्वा यः पठेत् सुसमाहितः ॥
 तस्य सर्वार्थसिद्धिः स्यात् शृणुयाद्वा सुशोभनं ।
 द्वादश्यां पौर्णमास्यां वा तुलसीसन्निधौ शिवे ! ॥
 यः पठेत् शृणुयाद्वापि तस्य तत्तत् फलं शृणु ।
 अश्वमेधं राजसूयं वाहंसूयं तथाविधम् ॥
 अतिरात्रं वाजपेयं अग्निष्टोमं तथा शुभम् ।
 कृत्वा यत्फलमाप्नोति श्रुत्वा तत्फलमाप्नुयात् ॥
 कार्तिके चाष्टमीं प्राप्य पठेद्वा शृणुयादपि ।
 सहस्रयुगकल्पान्तं वैकुण्ठवसतिं लभेत् ॥
 ततश्च ब्रह्मभवने शिवस्य भवने पुनः ।
 सुराधिनाथभवने पुनर्याति सलोकताम् ॥
 गङ्गातीरं समासाद्य यः पठेत् शृणुयादपि ।
 विष्णोः स्वरूपतां याति सत्यं सत्यं सुरेश्वरि ! ॥
 मम वक्त्रगिरेर्जाता पार्वतीसामराग्रिता ।
 राधानामसहस्राख्या नदी त्रैलोक्यपावनी ॥
 पञ्चनेत्रे मयान्वितं भक्त्याश्रया यथोचितम् ।
 मम प्राणसमं ह्येतन् तव भक्त्या प्रकाशितम् ॥
 नाभक्ताय प्रदानयं पाण्ड्याय कदाचन ।
 नास्ति काय विरागाय रागयुक्ताय सुन्दरि ! ॥
 तथा देयं महास्तोत्रं हरिभक्ताय शृङ्गारि ! ।
 जेष्णवेषु यथाशक्तिदाने पुण्यार्घ्यश्रीलिने ॥
 राधानामसुधावारि मम वक्त्रं महाखनिः ।
 उद्धृतं हि त्वया यन्नात् पाता सक्षेपवा-
 ययौः ॥

विशुद्धसत्त्वाय यथार्थवादिने
 द्विजस्य संवानिरताय मन्त्रिणे ।
 दात्रे यथाशक्ति सुभक्तिमानसे
 राधापदध्यानपराय शोभने ॥
 हरिपादाब्जमधुपमनोभूताय मानसे ।
 राधापादसुधास्वादशालिने वैष्णवाय च ॥
 दशात् स्तोत्रं महापुण्यं हरिभक्तिप्रसाधनम् ।
 जन्मान्तरं न तस्यास्ति राधाकृष्णपदार्थिनः ॥
 मम प्राणा वैष्णवा हि तेषां रक्षार्थमेव हि ।
 शूलं मया धार्यते हि नान्यथा मैत्रकारणम् ॥
 हरिभक्तिदियामर्थे शूलं संधार्यते मया ।
 शृणु देवि यद्यर्थं मे गदितं त्वयि सुव्रते ! ॥
 भक्तासि मे प्रियासि त्वमतः खेदात् प्रका-
 शितम् ।

कदापि नाप्यते देवि मया नामसहस्रकम् ॥
 किं परं त्वं प्रवक्ष्यामि प्राणतुल्यं मम प्रिये ।
 स्तोत्रं मन्त्रं राधिकाया यत्नं कवचमेव हि ॥
 इति नारदपञ्चरात्रे राधिकासहस्रनामसमा-
 मोह्यायः ॥३॥ (राधातन्त्रोक्तसहस्रनामस्तोत्रं
 यथा,—
 ईश्वर उवाच ।
 “इति ते कथितं देवि किमन्यन् कथयामि ते ।
 श्रोत्री च परमेशानि अहं वक्ता च शाश्वतः ॥
 देवुवाच ।
 कियदन्यन्महादेव पृच्छामि यदि रोचते ।
 हृदये तव देवेश नानातन्त्राणि सन्ति वै ॥
 नानातन्त्राणि मन्त्राणि रक्षस्यानि पृथक् पृथक् ।

यद्गुणि तव देवेश हृदये देव सुव्रत ।

छपवा परमेशान कथयन् दधानिधे ॥

इत्थर उवाच ।

पद्मिन्वाः परमेशानि रक्ष्यं नास्ति सुन्दरी ।

त्वयि सर्वे सद्देशानि कथितं परमेश्वरि ॥

किञ्चिद्व्यक्तदेशानि नास्ति मे गोचरे प्रिये ।

यद्यप्यस्ति सद्देशानि रक्ष्यं कथितं मया ॥

देशुवाच ।

पद्मिन्वाः परमेशान रक्ष्यं कथय प्रभो ।

यदि नो कथ्यते देव भवान्मि विप्रश्च तदा ॥

इत्थर उवाच ।

भूय प्रिये कुरुज्ञाचि एतन् प्रौढं कथं तव ।

प्रौढत्वं यदि चाभ्यङ्गि रक्ष्यं कथयामि ते ॥

रक्ष्यं षड्गु भाव्यङ्गि स्तोत्रं परमदुर्लभम् ।

स्तोत्रं सद्यस्मान्मात्रं उपविद्यासु सन्ततम् ॥

उपविद्यासु देवेशि अतिगुप्तं मनोहरम् ।

एतन् स्तोत्रं सद्देशानि पद्मिनीचमत्तं सदा ॥

एतन् पद्मिनीस्तोत्रमाधर्यं परमाद्भुतम् ।

यमोक्तं मन्त्रतन्त्रेण तव भक्ता प्रकाशितम् ॥

अस्य श्रीपद्मिनीसद्यस्मान्मात्रं च श्रीकृष्ण-

जपिर्मन्त्रिष्यमहिम्नधिष्ठात्री देवता गायत्री-

मन्त्रो मन्त्राविद्याविद्यार्थं विनिर्धोमः । ॐ ह्रीं

रं पद्मिनी राधिकायै । राधा रमणीरूपा

निरुपमरूपवती रूपधन्या यशसा वामा

रत्नोष्मा ।

रत्नाङ्गी रत्नपुष्पाभा राधा रासपरायणा ,

रम्भावती रूपशीला रदनी रक्षिणी रतिः ॥

रतिप्रिया रमणीया रसपुष्पा रसायना ।

रासमये रासरूपा रसवेशा रसोत्सुका ॥

रसवती रसोष्मा रसिका रसभूषणा ।

रममालाधरी रङ्गी रसपट्टपरिच्छदा ॥

कमला कल्पलतिका कुलव्रतपरायणा ।

कामिनी कमला कुन्ती कलिकलापनाशिनी ।

कुलिना कुलवती कामी कामसन्दीपनी तथा ॥

कौमारी कण्ठपतिता कामार्ता कामरूपिणी ।

कासुकी कलुषघ्नी च कुलश्री कुलपतिता ॥

कण्ठवर्णा कृष्णाङ्गी च कण्ठपट्टपरिच्छदा ।

कान्ता कामरूपा च कामरूपा कृपावती ॥

देवा चमावती चैव खेलितुल्यज्जगामिनी ।

खला स्वभा स्वमालात्री स्वमण्य विहारिणी ॥

गरिष्ठा गरिमा गङ्गा गया गोदावरी गतिः ।

गान्धारी गुणिनी गौरी गङ्गा गोकुलवासिनी ॥

गान्धर्वी गान्धर्वणा गुणा गुपतिवासिनी ।

गर्वा घर्मादा घर्मा घनला घनवासिनी ॥

गुला गुलावती घोरा घोरकर्माविधायिता ।

चन्द्रा चन्द्रप्रभा चैव चन्द्रमूर्तिपरिच्छदा ॥

चन्द्ररूपा च चन्द्राङ्गा चन्द्रा चन्द्रभूषणा ।

चतुरा चारुयोजा च चन्द्रा चन्द्रावती तथा ॥

चन्द्रदेवा चन्द्रकला चारुवेद्या विमोदिनी ।

चन्द्रचन्द्रमाला चामोदनी चन्द्रभूषणा ॥

चिन्तिनी चिन्तयिता च चिन्तयिष्यता सदा ।

चक्रवर्ती चक्रवर्तिनी चैव चक्रवर्तिपरिच्छदा ॥

चक्रवर्ती च चक्राङ्गी चक्रवर्तिनी चक्रपातिनी ।

चक्रिनाचक्रधारिणी चक्रवर्तिनिवासिनी ॥

चक्रोक्तममालाङ्गी चक्रोक्तनिजाग्रता ।

जयन्ती च जगन्माता जननी जन्मदायिनी ॥

जया जैवी च जरती जीवनी जगदम्बिका ।

जीवा जीवस्वरूपा च वाद्यविध्वंसकारिणी ॥

जगज्जनित्रान्तरेष्ठा जगद्धेतुर्जगन्मयी ।

जगदानन्दजननी जनयित्री जगत्परा ॥

भङ्गारवाहिनी भङ्गा भङ्गारनिर्भरावती ।

टङ्गारटङ्गिनी टङ्गा टङ्गिता टङ्गरूपिणी ॥

डङ्गरा डङ्गरा डङ्गा डङ्गमा च डङ्गुरा ।

ढोकिताशेषनिर्घोषा ढलढलितलोचना ॥

तापिनी त्रिपथा तीर्थवासिनी त्रिदशेश्वरी ।

त्रिलोकत्रयी त्रैलोक्यतटणी तरुणी तरुः ॥

तापहन्त्री तथा तापा तपनीया तपावती ।

तापिनी त्रिपुरादेवी त्रिपुराज्ञाकरिणी सदा ॥

त्रिलया तारिणी तारा तारामायकमोहिनी ।

त्रैलोक्यगमना तीर्था तुष्टिना त्वरिता त्वरा ॥

टङ्गा तरङ्गिणी तीर्था त्रिविक्रमविधारिणी ।

तमोमयी तामसी च तपस्या तपसः पता ॥

त्रैलोक्ययापिनी तुष्टा त्वस्तिस्तुत्या तुला तथा ।

त्रैलोक्यमोहिनी तूर्णा त्रैलोक्यविभवप्रदा ॥

त्रिपदी च तथा तथा तिमिरहंसचन्द्रिका ।

तेजोरूपा तपःपारा त्रिपुरा त्रिपदस्थिता ॥

त्रयी तन्वी तापहरा तपनाङ्गजवाहिनी ।

तरिहारलितामय्या तपिता तरुणीप्रिया ॥

तीव्रपापहरातुल्यातुल्यपापतनूनपात् ।

दारिद्र्यानाशिनी दात्री दत्ता देया दयावती ॥

दिया दिव्यरूपा च दीपादत्ता दयां प्रदा ।

दिव्यरूपा दिव्यमूर्तिदेतेन्द्रप्राणनाशिनी ॥

हता च हुतरूपा च हन्तृकविनाशिनी ।

हुम्भारादनवीया च देवकायिकरी सदा ॥

देवप्रिया देवयाज्या देवा देवधिया सदा ।

दिक्पालपददात्री च दीर्घाद्या दीर्घलोचना ॥

दुष्टहेयकामदुष्टा दोग्ध्री दूषणवर्जिता ।

दुग्धा दुग्धहस्ताभाया दया दियमतिप्रिया ॥

दुन्दुभी दीनशरणा दया देहविहारिणी ।

दुर्गमा दरिमा दामा दूरघ्नी दूरवासिनी ॥

दुर्निगाद्या दयाधारा दूरस्तनापनाशिनी ।

दुराशया दुराधारा दाविनी हृदिनस्तुता ॥

दैत्यशुद्धिकरी देवी सदादानवसिद्धिदा ।

दुर्भुङ्गिनाशिनी देवी सततं दानदायिनी ॥

दानदात्री च देवेशी दावाभूतिविगाहिनी ।

दृष्टिदा दृष्टिपदा देवताशरणस्थिता ॥

दीर्घप्रसङ्गरी दीर्घा दीर्घधर्मा दयावती ।

दरिनी दूरनीतिषु दीर्घदृष्टिधराभिषा ॥

दानार्थिता दयदया दयैकनियमा परा ।

दृष्टस्तनापनाया च दात्री दयशूरीधिनी ॥

देवी दया दयवती दामा दामस्तनविदा ।

दारिद्र्यादितटा दुर्गा दुर्गादेवप्रधारिणी ॥

धर्मरूपा धर्मपरा धर्मरूपा धर्मिणी ।

धर्मदाया धर्मपरा धर्मकामाधर्मिणी ॥

धर्मिणी धर्ममाता च धर्मदात्री धर्मपरा ।

धानी धिया धरा धर्मधारिणी धनकलायी

धनदा धर्मदा धन्या धनदा धानदा धना ।

धन्या धनाधिरूपा च धरिणी धनपूरिता ॥

धारणा धनरूपा च धर्मा धर्मप्रधारिणी ।

धर्मिणी धर्मतलाया धर्मिणामपनेशिनी ॥

धर्मप्रचारिनी धर्मरूपा धर्मपरी ।

धनुर्विद्याधरी धात्री धनुर्विद्याविहारदा ॥

निरानन्दा निरीहा च निरालोकार्थस्थिता ।

निर्लोकपदवी दात्री नान्दीनी नाकनायिका ॥

नारायणी निपतिनी निरुत्पन्नप्रकाशिनी ।

नमस्या निर्णया नन्दनता नृनन्दनरूपिणी ॥

निर्मला निर्मलाभावा निरुत्पन्ना निरुत्पन्ना

नित्यानन्दमयी नित्यानित्या नृनन्दनप्रिया ॥

निपिष्टा नीतिधेया च निर्लोकपदवीपिका ।

निःशङ्का च निरासङ्गा निर्नाशितमहामनाः ॥

निर्मला नन्दननी निर्मलश्यामवेशिनी ।

निरवदकृष्णसूरी नित्यानन्दरूपिणी ॥

निर्णया निर्णयज्ञाता निपिष्टकर्मवर्जिता ।

निर्वीरुषया नित्यतप्ता नमस्कृत्या निरङ्गना ॥

निष्ठावती निरासङ्गा निर्लोक्या निष्ठाजालिका

निरवदा निरीहा च निरङ्गनपरस्थिता ॥

पुण्यप्रदा पुण्यकरी पुण्यगर्भा पुरातनी ।

पुण्यरूपा पुण्यदेहा पुण्यगीता च पावनी ॥

पूजा पवित्रा परमा परा पुण्यविभूषणा ।

पुण्यदात्री पुण्यधरा पुण्या पुण्यप्रधारिणी ॥

पुण्यदेहा पुण्यवती पूरिषा पूर्णचन्द्रमा ।

पौरुषमायी परा पद्मा पद्मदा पद्मगन्धिनी ॥

पद्मिनी पद्मप्रदा च पद्ममालाधरा सदा ।

पद्मोद्भवा परया च परमानन्दरूपिणी ॥

प्रकाश्या परमाय्या पद्मगर्भनिवासिनी ।

पावनी च तथा पूता पवित्रा परमायणा ॥

पद्माक्षिता पद्मप्रदा पद्ममाता पुरातनी ।

पद्मासनगता गिह्या पद्मासनपरिच्छदा ॥

युक्तापद्मासनगता रक्तपद्माचरा तथा ।

पीतपद्मासनगता पुण्यपद्माक्षिता तथा ॥

पदाधेदायिनी पद्मपदवाचपरायणा ।

प्रकाशिनी प्रमया च पुण्यप्रदा च पावनी ॥

पदाधारी पदाधरा पद्मिनी पदाधरिणी ।

पुष्पेन्द्रीलोचना पुष्पा पुष्पाक्षीरपद्मिनी ॥

कलिनी कालिनी कैला पुष्पाक्षीरपद्मिनी ।

विष्णुनाता च विष्णुप्री विष्वा विष्णुप्रदा ॥

वन्द्यता वन्द्यनी वान्दी वन्द्या विमलामला ।

वह्नुता वाह्नुता वान्दी वान्दी वन्द्यायिनी ॥

विजान्ता विजानामाया वन्द्यायिनीविष्णु

विष्णुविष्वा विष्णुप्री विष्वा विष्णुप्रदा ॥

विष्णुविष्वा विष्णुप्री विष्वा विष्णुप्रदा ॥

विष्णुविष्वा विष्णुप्री विष्वा विष्णुप्रदा ॥

विष्णुविष्वा विष्णुप्री विष्वा विष्णुप्रदा ॥

विष्णुविष्वा विष्णुप्री विष्वा विष्णुप्रदा ॥

विष्णुविष्वा विष्णुप्री विष्वा विष्णुप्रदा ॥

त्रिपुरा त्रिपुरादेवी त्रिपुराज्ञाकरे सदा ।
त्रिपुरासन्निकर्षस्या त्रिपुरापरिचारिका ।
त्रिपुरापुरसंस्था तु या राधा पद्मिनी परा ।
नानासौभाग्यसम्यक्ता नानाभरणभूषिता ।
स्त्रोत्रं सहस्रनामाख्यं कथितं तव भक्तितः ।
एतत् स्तोत्रं च मन्त्रश्च कवचं च वरानने ।
कल्पे कल्पे च देवेशि प्रपठेद्यदि मानवः ।
उपास्य राधिकां विद्यां कैवल्यं कमलेक्षये ।
बहुकालेन देवेशि उपविद्यापि सिध्यति ।
पद्मिनी राधिका विद्या उपविद्यासु निश्चिता ।
महाविद्यां महेशानि उपास्य यत्नतः स्वयम् ।
प्रकटं परमेशानि राधामन्त्रेण सुन्दरि ।।
ऋषु नाम सहस्राणि प्रकटे यत्तु शस्यते ।
हृष्यन्तु कालिकासाक्षात् राधाप्रकृतिपद्मिनी ।
हे हृष्य राधे गोविन्द इदमुच्चार्य यत्नतः ।
सदासौ वैष्णवो देवि सर्वत्रैव प्रकाशते ।
गोविन्दो यस्तु देवेशि स्वयं त्रिपुरसुन्दरी ।
विना मन्त्रं विना होमं विना पूजां विना बलिम् ।
विना गन्धं विना पुष्पं विना नित्योदितां क्रियाम् ।
प्रणामायामं विना ध्यानं विना भूतविशोधनम् ।
विना जपं विना दानं येन राधा प्रसीदति ।
राधासहस्रनामाख्यस्तोत्रमार्गेण पात्रं ।
यो जपेद्देव्यं मन्त्रं राधिकामन्त्रमेव च ।
स पतेन्नरके क्षीरे यावदिच्छाञ्चतुर्दश ।
श्रुत्वा गुरुसुखान्मन्त्रं वैष्णवो भक्तितमरः ।
ततः पुरश्चर्य कुर्यादेकविंशतितन्त्रकम् ।
पूर्णाभिषेकसिक्तस्य ततो गुरुपदार्चनम् ।
विना पूर्णाभिषेकश्च भवाब्धौ पारमिच्छति ।
अज्ञस्य तस्य दुर्बुद्धेर्नरये पतनं भवेत् ।
सत्यं सत्यं महेशानि सत्यं सत्यं वदाम्यहम् ।
भवाब्धितरणं नास्ति विना पूर्णाभिषेचनम् ।
नानागमपुराणानि वेदवेदाङ्गशास्त्रतः ।
सयोद्धृतं महेशानि चारं पूर्णाभिषेचनम् ।
लक्षात् सर्वप्रयत्नेन कुर्यात् पूर्णाभिषेचनम् ।
हत्वा पूर्णाभिषेकश्च पठेत् राधास्तवं प्रिये ।
स्त्वपाठाम्महेशानि स भवेद्भवनन्दनः ।
स्त्रोत्रं सहस्रनामाख्यं न यस्य जपतो मयुः ।
राधाहृष्यन्त्य देवेशि तस्य पापफलं शृणु ।
कुम्भोपासने स पथ्येत यावदे ब्रह्मणः शतम् ।
निम्नगानां यथा श्रेष्ठा भवेद्भगवती प्रिये ।
वैष्णवानां यथा श्रेष्ठः प्रकृतीनां यथा सती ।
पुरुषाणां यथा विष्णुर्नचत्राणां यथा शशी ।
स्तवानां यथा श्रेष्ठः राधास्तोत्रमिदं प्रिये ।
जपपूजादिकं यद्यद्वलिहोमादिकन्तथा ।
श्रीराधास्तोत्रपाठस्य कलां गार्हति योद्धशीम् ॥”
इति वासुदेवरहस्ये राधातन्त्रे द्वाविंशत् पटले
सहस्रनामस्तोत्रम् ॥३॥ अथ राधाकवचम् ।

श्रीपात्रं युवाच ।

“कैलसवासिन् भगवन् भक्तागुपहकारक ।
राधिकाकवचं पुण्यं कथयस्व मम प्रभो ।
अद्यस्ति कथया नाथ त्राहि मां दुःखतो भयात्
तमेव शरणं नाथ शूलपाये पिनाकधक् ॥

श्रीमहादेव उवाच ।

ऋषयः गिरिजे तुभ्यं कवचं पूर्वसूचितम् ।
सर्वरक्षाकरं पुण्यं सर्वद्वयाहरं परम् ।
हरिभक्तिप्रदं साक्षात् भुक्तिमुक्तिप्रसाधनम् ।
त्रैलोक्याकर्षणं देवि हरिसाद्भिध्यकारणम् ।
सर्वत्र जयदं देवि सर्वशत्रुभयापहम् ।
सर्वपापैव भूतानां मनोवृत्तिकरं परम् ।
चतुर्दशसिक्तजनकं सदानन्दकरं परम् ।
राजसूयान्धमेधानां यज्ञानां फलदायकम् ।
इदं कवचमजालं राधामन्त्रं च यो जपेत् ।
स नाप्नोति फलं तस्य विघ्नस्तस्य पदे पदे ।
ऋषिरस्य महादेवोऽनुष्टुपकृन्दः प्रकीर्तितम् ।
राधास्य देवता प्रोक्ता रां वीजं परिकीर्तितम् ।
धर्मार्थकाममोक्षेषु विनियोगः प्रकीर्तितः ।
श्रीराधा मे शिरः पातु ललाटं राधिका तथा ।
हृष्यानुसुता दन्तान् चिषुकं गोपनन्दिनी ।
चन्द्रावली पातु गण्डं जिह्वां हृष्यप्रिया तथा ।
कण्ठं पातु हरिप्राणा हृदयं विजया तथा ।
वाचं ह्रीं चन्द्रवदना उदरं सुवल्लभा ।
कटिं योगान्विता पातु पादौ सौभद्रिका तथा ।
नखान् चन्द्रमुखी पातु गुल्फौ गोपालवल्लभा ।
मुखं विभुमुखी पातु गोपी पदतलं तथा ।
शुभप्रदा पातु पृष्ठं कुक्षौ श्रीकान्तवल्लभा ।
गुह्यदेशं जरा पातु हरिणी पातु सर्वतः ।
वाक्चं वाणो सदा पातु धनगारं धनेश्वरी ।
पूर्वां दिशं हृष्यरता हृष्यप्राणा च पश्चिमान् ।
उत्तरां हरिता पातु दक्षिणां हृष्यानुजा ।
चन्द्रावली नैशमेव दिवा खेडितमेखला ।
सौभाग्यदा मध्यदिगे सायाह्ने कामरूपिणी ।
रौद्री प्रातः पातु मां हि गोपिनी रजनीक्षये ।
हेतुदा सङ्गवे पातु कोमला च दिवाह्निके ।
शेषापरारहस्यमये श्रमिता सर्वसन्निधौ ।
योगिनी भोगसमये रतौ रतिप्रदा सदा ।
कामेशी कौतुके गित्यं योगे रत्नावली मम ।
सर्वदा सर्वकार्येषु राधिका हृष्यमानसा ।
इत्येतत् कथितं देवि कवचं परमाहुतम् ।
सर्वरक्षाकरं नाम महारक्षाकरं परम् ।
सर्वार्थसिद्धिस्तस्य स्यात् यद्यन्तर्गतिवर्धते ॥
राजद्वारे सभायां च संग्रामे शत्रुसङ्कटे ।
प्राणार्थनाशसमये यः पठेत् प्रवतो नरः ।
तस्य सिद्धिर्भवेदेवि न भयं विद्यते क्वचित् ।
आराधिता राधिका च तेन सत्यं न चञ्चलः ।
गङ्गाक्षानात् हरिर्नामगृह्णात् यत् फलं लभेत् ।
तत् फलं तस्य भवति यः पठेत् प्रयतः शुचिः ।
हरिद्रोचिना चन्द्रमखितं हरिचन्दनम् ।
हत्वा लिखित्वा भूर्ज्यं च धारयेत् मस्तके सजे ।
कण्ठे वा देवदेवेशि स हरिर्नाम संशयः ।
कवचस्य प्रसादेन ब्रह्मा दृष्टिं स्थितिं हरिः ।
संहाररक्षां नियतं करोमि कुरुते तथा ।
वैष्णवाय च शुद्धाय विरागगुणशीलिने ।
दद्यात् कवचमग्न्यग्रमन्त्रा नाशमाप्नुयात् ॥”
इति श्रीनारदपञ्चरात्रे ज्ञानादित्यवारे पञ्चरात्रे

सर्वरक्षाकवचं समाप्तम् ॥ ३ ॥ (राधातन्त्रोक्त-
राधिकाकवचं यथा,—

देयुवाच ।

“देवदेव महादेव दृष्टिस्थित्यन्तकारक ।

राधिकाकवचं देव कथयस्व दयानिधे ॥

इश्वर उवाच ।

ऋषु देवि वरारोहे कवचं जनमोहनम् ।

गोपितं सर्वतन्त्रेषु इदानीं प्रकटीकृतम् ।

या राधा त्रिपुरा द्वती उपविद्या सदा तु या ।

उपविद्याक्रमादेवि कवचं ऋषु पात्रंति ॥

अपपूजाविघ्नानस्य फलं सर्वसिद्धिदम् ।

यत्र तत्र न वक्तव्यं कवचं गोपितं महत् ।

भक्तिहीनाय देवेशि हिलनिन्दापराय च ।

न शूद्रवाजिप्राय वक्तव्यं परमेश्वरि ।

श्रियाय भक्तियुक्ताय शक्तिदौष्टारताय च ।

वैष्णवाय विशेषेण गुह्यभक्तिपराय च ॥

वक्तव्यं परमेशानि मम वाक्चं न चान्यथा ॥

अस्य श्रीराधानैलोक्यमङ्गलकवचस्य गोपिका

ऋषिरनुष्टुपकृन्दः श्रीराधिका देवता महा-

विद्यासाधनगोप्यं विनियोगः ॥

ॐ पूर्वे च पातु सा देवी रुक्मिणी शुभदायिनी ।

ह्रीं पश्चिमे पातु सत्या सर्वकामप्रपूरणी ।

यान्वां ह्रीं जाम्बवती पातु सर्वकामफलप्रदा ।

उत्तरे पातु भद्रा ह्रीं भद्रशक्तिसमन्विता ।

ऊर्ध्वं पातु महादेवी ह्रीं हृष्यप्रिया यशस्विनी ।

अधश्च पातु मां देवी ऐं पाताललज्जवाशिनी ।

अधरे राधिका पातु ऐं पातु हृदयं मम ।

नमः पातु च सर्वाङ्गं देवता च पुनः पुनः ।

सर्वत्र पातु मे देवी ईश्वरी भुवनेश्वरी ॥

ऐं ह्रीं राधिकायै ह्रीं ऐं शिरः पातु मां ह्रीं

ह्रीं राधिकायै ह्रीं ह्रीं दक्षवाहुं रक्षतु मम ।

ह्रीं ह्रीं राधिकायै ह्रीं ह्रीं वामाङ्गं रक्षतु

पद्मिनी पद्मगन्धिनी । ऐं ह्रीं राधिकायै ऐं

ऐं दक्षपादं रक्षतु मम । ह्रीं ह्रीं ऐं ऐं

राधिकायै ह्रीं ह्रीं ऐं ऐं ह्रीं ह्रीं ॐ

सर्वाङ्गं मम रक्षतु । ह्रीं राधिकायै ह्रीं

वामपादं रक्षतु सदा पद्मिनी । ह्रीं राधि-

कायै ह्रीं अक्षियुग्मं रक्षतु मम । ऐं राधि-

कायै ऐं कर्णयुग्मं सदा रक्षतु मम । ह्रीं

राधिकायै ह्रीं नासायुग्मं सदा रक्षतु मम ।

ॐ ह्रीं राधिकायै ॐ ह्रीं दन्तपङ्क्तिं सदा

पातु सरस्वती । ह्रीं भुवनेश्वरी ललाटं पातु

ह्रीं काली मे मुखमङ्गलं सदा पातु । ह्रीं ह्रीं

ह्रीं मध्यमर्हन्त्ये ह्रीं ह्रीं मध्यमर्हन्त्ये

हारकावाशिनी सहस्रारं रक्षतु सदा मम ।

ऐं ह्रीं ऐं मातङ्गी हृदयं सदा मम रक्षतु ।

ह्रीं ऐं ह्रीं उग्रतारा नाभिपङ्कं सदा रक्षतु

मम । ह्रीं ऐं ह्रीं तन्दरी ह्रीं ऐं ह्रीं

खाधिशानं लिङ्गमङ्गलं रक्षतु मम । ऐं ऐं ऐं

पृथिवी गुह्यमङ्गलं रक्षतु मम । ऐं ऐं ऐं

वज्रगा ऐं ऐं ऐं सनहयं रक्षतु मम । ऐं ऐं

भैरवी ह्रीं ह्रीं ह्रीं ह्रीं ह्रीं ह्रीं ह्रीं ह्रीं

अतः पूर्णं ह्रीं पाठां रक्तु मम । ये ह्रीं ह्रीं
बीजत्रयं सदा पातु पृष्ठदेशं मम । ॐ महा-
देवः पातु सर्वान्त्रं मे ॐ नारायणः पातु
सर्वान्त्रं सदा मम ।

ॐ ॐ कृष्णः पातु मदा गोत्रं रक्मिणीनाथः ।
रक्मिणी सत्यभामा च नैथा जाम्बवती तथा ॥
लक्षणा मित्रवृन्दा च भद्रा नयजिता तथा ।
मताः सर्वा युवतयः शोभनास्याः सुलोचनाः ॥
रक्षेयुर्मां सन्तु दिक्षु सततं शुभदर्शनाः ।
ॐ नारायणश्च गोविन्दः शिरः पद्मदक्षिणः ॥
सर्वान्त्रं मे सदा रक्षेत् केशवः केशिहा हरिः ।
इतीदं कवचं भद्रे त्रैलोक्यमङ्गलं शुभम् ॥
पश्चिन्वाः परमेशानि उपविष्टासु सङ्गतम् ।
यः पठेत् पाठयेद्वापि सततं भक्तितनुपरः ॥
निराहारो जलत्यागी अयुतं वस्तरे सदा ।
तदैव परमेशानि पश्चिनी वशतामियात् ॥
एतत्ते कथितं देवि कवचं भुवि दुर्लभम् ।
कलमूलजलं त्वत्का पठेत् संवत्सरं यदि ॥
पश्चिनी वशमायाति तदैव नगनन्दिनि ।
अनेनैव विधानेन यः पठेत् कवचं परम् ॥
विष्णुलोकमवाप्नोति नान्यथा वचनं मम ।
संगोष्प पूजयेद्दिवां महाविद्यां वरानने ॥
प्रकटार्धमिदं देवि कवचं प्रपठेत् सदा ।
महाविद्यां विना भद्रे यः पठेत् कवचं प्रिये ।
तदैव सद्यसा भद्रे कुम्भीपाकं ब्रजेत् प्रिये ॥”
इति वासुदेवरक्षस्य राधातन्त्रे एकत्रिंशत्
पटलः ॥) अथ राधास्तोत्रम् ।
“स्तोत्रं च कामवेदोक्तं प्रपठेत् भक्तिपूर्वकम् ।
राधा राक्षसरी रम्या परमा च परात्मनः ॥
राखीद्वया कृष्णकान्ता कृष्णवचःस्थलस्थिता ।
कृष्णप्राणाधिदेवी च महाविष्णुप्रचुरपि ॥
सर्वथा विष्णुमाया च सत्यासत्या सनातनी ।
शस्त्रस्वरूपा परमा निर्लिप्ता निर्गुणा परा ॥
हृन्दायनेशा विजया यमुनातटवासिनी ।
गोपीकपाशिनी गोपी गोपीशा गोपमाळका ।
गान्ध्या परमानन्दा गन्धगन्धनकामिनी ।
हृन्मातुमुना शान्ता कान्ता पूर्णतमस्य च ॥
काम्या कलापतीकन्या तीर्थपूता सतीनिभा ।
यमत्रिंशच्च गामानि वेदीक्तानि शुभानि च ॥
सारभूतानि पुण्यानि सर्वनामसु नारदः ।
यः पठेत् संयतः शुद्धो विष्णुभक्तो जितेन्द्रियः ॥
इह वै निष्कर्षां लक्ष्मीं लब्ध्वा याति हरिः पदम् ॥
हरिभक्तिं हरिदेवस्य लभते नात्र संशयः ॥
भक्तो यत्तुल्यनैव स्तोत्रं निर्वर्तयेत् पुण्यम् ।
स्तोत्रसारसमावेशं लोपयुक्तो भवेत्तरः ॥
मदे मदेऽन्धमेष्टस्य लभते निश्चितं फलम् ।
कीटिप्रणाजितान् पापात् नष्टं दत्वाश्रतादपि ।
स्तोत्रसारसमावेशं तुष्यते नात्र संशयः ॥
स्वपत्न्या चाकपन्दा महापत्न्या प्रसूयते ।
प्रसीति वर्णमेकं वा शुद्धा श्रद्धाभक्त्योपनी ॥
प्रसीति मायमेकं यः सर्वभोष्टं योगिनः ।
यामवेदे कृपारं तमिना च कमलोदनः ॥”

इति नारदपञ्चरात्रे ज्ञानान्तरे द्वितीय-
रात्रौ शिवनारदसंवादे भक्तिज्ञानकथने
श्रीराधिकास्तोत्रं समाप्तम् ।

राधाकान्तः, पुं, (राधायाः कान्तः ।) श्रीकृष्णः ।

यथा,—

“गोलोके द्विभुजः कृष्णो राधाकान्तःसनातनः ।
गोपाङ्गनादिभिर्युक्तो द्विभुजैर्गोपपार्श्वदेः ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते ब्रह्मखण्डे १७ अध्यायः ॥

राधातनयः, पुं, (राधायाः स्तुतपत्न्यास्तनयः ।

तया पालितत्वात् तथात्वम् ।) कर्णः । इति
हेमचन्द्रे कर्णपर्याये राधास्तुतपञ्चदर्शनात् ॥

राधाभेदी, [न] पुं, (राधां घन्विचित्रमेदं भिन-
तीति । भिद् + णिनिः ।) अञ्जुनः । इति भूरि-
प्रयोगः ॥

राधावेधी, [न] पुं, (राधां घन्विचित्रविशेषं

विधत्तीति । विध् + णिनिः ।) अञ्जुनः । यथा,

“राधावेधी किरौन्नेन्द्रिर्ज्जणः श्वेतहयो नरः ।

दृष्टलो गुडाकेशः सुभद्रेशः कपिपुङ्गवः ।

वीभुसुः कर्णजितस्य गाण्डीवं गाण्डीवं धनुः ॥”

इति हेमचन्द्रः । ३ । ३७३ ॥

राधास्तुतः, पुं, (राधायाः स्तुतपत्न्याः स्तुतः ।)

कर्णः । यथा,—

“वेदिना याज्ञसेनी च कर्णश्चम्याधिपोऽङ्गराट् ।

राधास्तुतोऽर्कतनयः कालपृष्ठान्तु तद्वतुः ॥”

इति हेमचन्द्रः । ३ । ३७५ ॥

(यथा, महाभारते । ८ । ८६ । ३ ।

“पश्य चैनं समायुक्तं रथं कर्णस्य पाण्डव ।

श्वेतवानिसमायुक्तं युक्तं राधास्तुतेन च ॥”)

राधेयः, पुं, (राधाया अपत्यमिति । राधा +

“स्त्रीभ्यो ण्क् ।” ४ । १ । १२० । इति ण्क् ।)

कर्णः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, महा-

भारते । १ । १३४ । ११ ।

“स्तुतपुत्रस्तु राधेयो गुरुं द्रोणमियाक्तदा ॥”)

राव्यः, त्रि, (राव्यते इति । रप् + “आसुयुवपि-

रपीति ॥” ३ । १ । १२६ । इति श्यत् ।) कघ-

नीयः । रपधातोः कर्मणि घ्यप्रत्ययेन

नियम्नः ॥

रामं, क्री, (रम्यतेऽनेनेति । रम् + घञ् ।) वास्त-

कम् । जुष्टम् । इति मेदिनी । मे, २६ ॥ तमाल-

पत्रम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (नैशं तमः ।

यथा, जग्वेदे । १० । ३ । ३ ।

“सुप्रकृतेर्द्विभिरमिर्वितुनू

रुद्राद्विर्वर्णैरभिराममस्यात् ॥”

“रामं कृष्णवर्णं शार्ङ्गं तमः अभ्यस्यात्मायं

द्यौमकाये अभिभूय तिष्ठति ॥” इति तद्वाक्ये

सायगः ॥)

रामः, त्रि, (रमते इति । रम् + शः । रम्यतेऽनेनेति ।

रम् + घञ् वा ।) मनोज्ञः । (यथा, दृष्टव-

यं हितायाम् । १६ । ५ ।

“गावः प्रभूतपयसो नयनाभिरामा

रामा रत्नैरविरतं रमयन्ति रामान् ॥”

यितः । अणितः । इति मेदिनी । मे, २७ ॥

रामः, पुं, (रमते इति । रम क्रीडायाम् +

“ज्वलितिकसन्तेभ्यो यः ।” ३ । १ । १४० ।

इति यः ।) परशुरामः । स तु विष्णोरंशः

जमदग्निपुत्रेण पुत्रत्वेन चैतायुगादाववर्तः ॥

एकविंशतिवारान् पृथिवीं निःशस्त्रियामक-

रीत् । (असौ एव समन्तपञ्चके पञ्च शस्त्रिय-

शोणितद्वन्द्वान् विधाय पितृन् सन्तर्पयामास ।

यदुक्तं महाभारते । १ । २ । २—११ ।

सौतिरुवाच ।

“शृणुष्वं मम भो विप्रा ब्रुवतश्च कथाः शुभाः ।

समन्तपञ्चकाख्यश्च श्रोतुमर्ह्य सत्तमाः ॥

चैतायापरयोः सर्वौ रामः शस्त्रभृतावरः ।

असङ्गन् पार्थिवं च त्रं जघानामर्षचौरितः ॥

स सर्वं चक्षुस्तदा स्ववीर्येणानलद्रुतिः ।

समन्तपञ्चके पञ्च चकार रौधिरान् दृष्टान् ॥

स तेषु रधिरामः सु हृदेषु क्रोधमूर्च्छितः ।

पितृन् सन्तर्पयामास रधिरैर्यति नः श्रुतम् ॥

अथर्चोकादयोऽभ्येत्य पितरो राममब्रुवन् ।

राम राम महाभाग प्रीताः सन्तव भागव ॥

अनया पितृभक्त्या च विद्मसेन तव प्रभो ।

वरं हृषीक्य भद्रन्ति यमिच्छसि महाद्रुते ॥

राम उवाच ।

यदि मे पितरः प्रीता यदनुग्राह्यता मयि ।

यच्च रीयाभिभूतेन चक्षुस्तदादितं मया ॥

अतश्च पापास्तुष्येऽहमेव मे प्रार्थितो वरः ।

दृष्टाश्च तीर्थभूता मे भवेयुर्भुवि विस्तृताः ॥

एवं भविष्यतीत्येवं पितरस्तमयाब्रुवन् ।

तं चमखेति निधिविधुस्ततः स विरराम ह ॥

तैर्वा समीपे यो देशो दृष्टानां रधिरामसाम् ।

समन्तपञ्चकमिति पुण्यं तत् परिकीर्तितम् ॥”

अख्यान्यद्विवरणं परशुरामशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ ३)

राघवः । श्रीरामचन्द्रः स च पूर्णब्रह्मस्वरूपः

अयोध्याधिपतिदशरथराजतनयत्वेन चैतायुग-

शेषे रावणादिवधार्थमवतीर्थः । बलदेवः । स

तु अनन्तदेवो विष्णोरंशः यदुर्वशीयवसुदेव-

पुत्रत्वेन द्वापरयुगान्ते कसादिवधार्थमवतीर्थः ।

(यथा, भागवते । १ । ११ । १७ ।

“निशम्य प्रेष्ठमायान्तं वासुदेवो महात्मनाः ।

अक्रूरक्षीप्रसेनश्च रामश्चाद्रुतविक्रमः ॥”)

त्रयो रामा यथा,—

“अधोरश्वाथ बाणश्च महाकालौ प्रकीर्तितौ ।

भार्गवो राघवो गोपश्चो रामाः प्रकीर्तिताः ॥”

इति ब्रह्मपुराणम् ॥ ३ ॥

वरुणः । घोटकः । पशुभेदः । इति मेदिनी ।

मे, २६ ॥ (रम् + भावे ण् । रतिः । यथा,

भागवते । ७ । ६ । १४ ।

“सर्वत्र तापत्रयदुःखितात्मा

निर्विद्वते न खकुटुम्बरामः ॥”

“सङ्गदुग्धे रामो रतिवन्धुः ॥” इति तत्र

श्रीधरस्वामी ॥) रामशब्दस्य द्रुपदित्येषा,—

“राशब्दो विभक्त्यनो मद्यापीश्वरवापकः ।

विश्वनामीश्वरी यो हि तेन रामः प्रकीर्तितः ॥

रति तीर्थोक्तचैत्रकृष्णस्यैवत्योऽपि पराक्तः ।
पूर्णिमान्तमानेन तिथिवद्वादादशमासेर्ध्वगणने
पञ्चदिनानां न्यूनत्वात् । अमान्तमानेन चैत्र-
कृष्णग्रहयो बहुदिनाधिक्यम् । सावनमानेन
षष्ठ्युत्तरत्रिंशता दिनैर्ध्वगणने तु तिथिवद्द्वयात्
तत्र षट्दिनाधिक्येन चतुर्दशवर्षाणां षत्तरशी-
त्यहोरात्रवद्वा बहुदिनन्यूनतैव । किञ्च महा-
भारते युधिष्ठिरवनवासे त्रयोदशवर्षमिति
किञ्चित्कालादव्यमेव तेषां प्राकच्ये दुष्यं धनेन
तदसमाप्तौ एषां प्राकच्येन पुनस्तावत्पर्यन्तं
पुनरेतेर्वनवासः कर्त्तव्यो भविष्यतीति भीष्म-
प्रत्युक्ते भीष्मवाक्यं विराटप्रर्वण्य ।
'पश्चमे पश्चमे वर्षे द्वौ मासाद्युपजायतः ।
एषामध्वधिका मासाः पञ्च च द्वादशचपाः ॥
त्रयोदशानां वर्षाणामिति मे धीयते मतिः ।
सर्वं यथावच्चरितं यददेभिः प्रतिश्रुतम् ॥
एवमेतद्भुवं ज्ञात्वा ततो वीभन्सुरागतः ।
सर्वे चैव महात्मानः सर्वे धर्माधेकोविदाः ॥
येषां युधिष्ठिरो राजा कक्षाहर्भपराभ्युः ॥'
इति । एवञ्चेदृश्यवह्मरनिवह्मद्वादादशमासेरेव
वर्षगणना । अधिकमासगणना चोचितैव ।
एवञ्चाधिकमासगणनायां धर्माहानौ न्यायत्वे
च स्थिते कक्षाद्रामस्तादृशे चैत । भरतो वा
तान्न गणयेत् । एवञ्चामान्तमानेन चतुर्दशी-
याश्चिन्नकृष्णे । पूर्णिमान्तमानेन कार्तिककृष्ण-
षष्ठ्यां तत्त्वमाप्तिरित्यायाति । अन्यथा चैत्र-
शुक्लदशस्यामारव्यस्य वनवासस्य षष्ठ्यां चतु-
र्दशवर्षसमाप्तिर्न कथमप्युपपद्यते । तद्वन्ने तु
एकादशदिनन्यूनगणां मासानां चतुर्दशवर्षेषु
वद्वाद्युपपद्यत एव सा । तस्मात् द्वादशसमाभ्यु-
त्तरं त्रयोदशे किञ्चिद्वर्षातीति अरण्यकाण्योक्ता-
स्तद्रीत्या फाल्गुनादस्यां रावणकृतसीताप-
हारः । ततश्चतुर्दशे किञ्चिद्वर्षातीति रामस्य
लङ्कासमीपगमनम् । वर्त्तते दशमो मासो द्वौ
तु शेषौ लवङ्गमेति सीतोक्तिः सावनमानेन
खट्वरणदिनतः कालगणनया । तत्र पूर्णचन्द्र-
प्रदीप्ता चेति रामोऽप्यपौषशुक्लचतुर्दश्यां पूर्णि-
मायां वा चिकूटशिखरप्राप्तौ रामस्य । किञ्च
हनुमतो लङ्काप्रवेशोत्तरं सीतादर्शनकावे
हिमयथायेन च श्रीतरभिरभ्युत्थितो नैक-
सहस्ररश्मिरिति वाक्येन द्वौ मासौ रक्षितयौ
मे योऽवधिक्ते मया कृत इति रावणवाक्येन
मार्गशुक्लदशस्युत्तरं हनुमतो लङ्काप्रवेशो दिन-
द्वयान्तरे लभ्यते इति निरूपितं सुन्दरकाण्डे ।
ततो मार्गशुक्लादस्यां राघवप्रस्थानस्यान्यत्रोक्त-
त्वेन यौषपूर्णिमात्वमेवोचितं तत्प्राप्तिदिनस्य ।
ततो दशपञ्चदिनानि सेनानिवेशदूतप्रेषणादिना
गतानि । ततो शुद्धारम्भस्तत्र तदारभ्य आद्र-
श्रावणोसयामान्तं लङ्कापुराद् वहिः सेनयोः
सङ्कुलं युद्धम् । ततो बहुराक्षसचचेण भीता
राक्षसा लङ्कां प्रविष्टा इति तद्दिनेऽवहारः ।
तदुत्तरप्रतिपदि रात्राग्निद्विजितकृतशरवन्

इत्यादि । अतएव श्रवणवद्वारावदर्शनकाले
सीतावाक्यम् । त्रीन् सागरमद्योभ्यं धातरौ
गोप्यदे हताविति । अनेन बहुदिनयुद्धे बहुषु
राक्षसेषु क्षयितेषु यथपकतिपयरूपेण तस्याव-
शिष्टे सैन्ये तयोः श्रवण इति लभ्यते । तथा
अयं तं समुद्रान् कालः शयानस्य महाबलेन
कुम्भकर्णम्पति रावणोक्त्वा साम्प्रततन्निद्रायाः
घण्टाभाक्षिक्त्वप्रतीतिरप्येवमेवोचितम् । निरु-
पितश्चेतत् प्राक् । सेतुबन्धादिवृत्तान्तं त्वं न
जानीषि इति कुम्भकर्णम्पति रावणोक्त्वा पूर्व-
मन्वकरणोत्तरं मध्ये जागरणाभावस्य प्रतीतिः ।
किञ्च । श्रवण्यनदिनं न कृष्णप्रतिपत् । तस्याः
पूर्णिमोत्तरत्वेन सम्पूर्णरात्रौ चन्द्रसत्तया तस्मिन्-
स्तमसि दारुणे इत्याद्युक्तरसङ्गत्वापत्तिरतः सा
शुक्लप्रतिपदाद्या । एवञ्चामान्तपक्षमात्रं युद्ध-
मित्यस्यान्तमसङ्गत्वापत्तिः । यत्तु अमायामेव
रावणवध इति तत्तु न युक्तम् । इन्द्रनिदधो-
त्तरम् ।
'सम्पुत्यान् त्वमदौ कृष्णपक्षचतुर्दशीम् ।
लब्ध्वा निर्यात्तमावास्यां विजयाय बलैर्वृतः ॥'
इति रावणम्पति सुपार्वत्योक्त्वा । चतुर्दश्यां
रावणप्रेषितबलवधोत्तरममायां निर्गतरावणेन
रामलक्ष्मणयोर्बुद्धे रात्रौ लक्ष्मणस्य शक्ति-
घातोत्तरं रावणलङ्काप्रवेशस्योक्ततया ततो
लक्ष्मणचिकित्सोत्तरं पुनः रामरावणयुद्धस्य
वाल्मीकिनैव स्पष्टमुक्ततया तदसम्भवात् ।
किञ्च । आदित्यहृदयस्यादित्यं प्रेक्ष्य जम्बुदं
परं हृष्यमानवानिधनेन सूर्यदर्शनोत्तरं
जपस्योक्ततया रावणमरणोत्तरं स्थिरप्रभ-
श्चाभ्यभवद्वाकर इत्युक्त्वा दिवा तद्वधप्रतीत्या
च चिरकालयुद्धोत्तरं लक्ष्मणे शक्तिघातस्य
तदधमोषधीपर्वतानयनस्य चोक्तत्वेनामारात्रौ
शक्तिघातप्रतीत्या रणाद्रावणापगमस्य प्रतीत्या
च तद्विरोधात् । तथा प्राज्ञे ।
'ततो जज्ञे महायुद्धं सङ्कुलं कपिरक्षसाम् ।
मध्याह्ने प्रथमं युद्धं प्रारब्धं प्रतिपद्यभूत् ॥'
प्रतिपदि शुक्लप्रतिपदीत्यर्थः । उक्तयुक्तेः ।
'ततो निशि समागत्य मायायौ शङ्खजिह्व बली ।
वचन्य नागपाशैस्तौ रावणौ च हरिब्रजान् ॥'
ततः चिरकालसङ्कुलयुद्धोत्तरम् । अन्यथा तस्यां
निशीत्येव वदेत् । अग्रे द्वितीयेऽह्नि घण्टामिति
चोक्त्वा दारुणे तमसीति रामायणोक्त्वा च
भाद्रप्रावणोभयमामोत्तरप्रतिपद्वेतदिति बोध्यम् ।
'वेनतेयस्तदाभ्येत तानि चास्त्राण्यमोचयत् ।
द्वितीयेऽहनि घ्नन्नाच्च हनूमान्निघान वै ॥
तृतीयेऽहनि वज्रदंष्ट्रं खड्गान्चिच्छेद चाङ्गदः ।
जघान हनूमान् भूयश्चतुर्घोऽहस्यकम्पनम् ॥
प्रहसन् पञ्चमीतिथ्यां नीलशिच्छेदहर्षिनि ।
रावणः परिभूतोऽभूत् घण्टां रामेण घन्विना ॥
अथ लङ्केश्वरः खिन्नः कुम्भकर्णं सशोदरम् ।
शैलसुन्दरघाताश्रधावनादैरबोधयत् ।
जघान तं कुम्भकर्णं रामः सप्तमनासरे ॥

रामः

रामः

रामः

इदं बोधनं दिनद्वयेन । तं बोधितं कुम्भकर्णम् ।
 सप्तमवासरे बोधनोत्तरं सप्तमवासरे इत्यर्थः ।
 यत् तु बोधनं षष्ठ्यां रात्रौ सप्तम्याश्चैतद्वध इति
 तत्र । तदुत्थापने उक्तस्यातिप्रयासस्य रात्रि-
 मात्रेणासम्भवात् । रावणमन्दिरगमनकाले
 स्वयंप्रभया रावणमन्दिरस्थातिभास्वरत्ववर्ण-
 नेन मन्तादिना सप्तम्यां युद्धासम्भवात् । इन्द्र-
 जितो दिनत्रयेण वधोऽस्य यामघटकेनेत्यस्या-
 सङ्गतत्वाच्च । एवञ्च भाद्रपूर्णिमायामेतद्वधः ।
 'जघान लक्ष्मणोऽन्येदुरतिक्रायं दशास्यजम् ।
 बबन्धान्येदु रिन्धारिर्वृक्षास्तेन वृषो कपीन् ॥
 हनूमता समानीतो महायुधमहोदधरः ।
 तस्यानितसर्गवशं सत्त्वं यते सन्त्यिताः ॥
 अन्येदुः कपिराट्कुम्भं निकुम्भं वायुनोऽवधीत् ।
 तस्यां निशि रघुव्येहो जघान मकरेक्षणम् ॥
 मायासीतावधश्चक्रे शक्रजिह्वमर्द्धनि ।
 तेन खिन्नोऽभवद्वास आश्रितो लक्ष्मणेन सः ।
 त्रयोदशदिने सौमित्रिस्त्रिदिनं बोधयन् वली ॥
 जघान शक्रजेतारं रामध्यानेन हेतुना ॥'
 अन्येदुः अन्येदु द्विसंयु । अत्रातिकायग्रहणं
 त्रिशिरोदेशान्तकरान्तकमहोदरमहापाशो-
 पलक्षणम् । लक्ष्मणग्रहणमङ्गदहनमसूतोरपु-
 लक्षणम् । एवं यद्भिर्दिनैः षष्ठां वधः ।
 पूर्वं क्रमेणैव तद्वधीते । अन्येदुः सप्तम्याम् ।
 पञ्चतानयनमष्टम्याम् । अन्येदुर्नवम्याम् । तस्यां
 निशि त्वमोऽरात्रौ तदन्ते मायासीतावधः ।
 ततो दशमीचतुर्थयाममारभ्य त्रयोदशीचतुर्थ-
 यामपर्यन्तमिन्द्रजिह्वः ।
 'ततोऽवधीन्मूलवल्गुस्तुर्दृष्ट्यां रघूद्वहः ।
 दर्शयेत् निर्णयौ राणा योहुं रामेण संयुगे ॥
 चतुरङ्गवलेः सार्धं मन्त्रिभिर्दृष्टकन्धरः ।
 खञ्जामरसंयुक्तः सन्वाभरणभूषितः ॥
 महारथगतो दारादुत्तरान्निर्णयौ बहिः ।
 आगतो रक्षसां राजा वक्षसो देवकण्ठकः ॥
 योहुं रघुवरेणेति शृणुवे कलहध्वनिः ।
 तत्र युद्धं समभवद्गानराणाञ्च रक्षसाम् ॥
 रामरावणयोश्चैव तथा सौमित्रिणा सह ॥
 शक्तिश्चिप संक्रुद्धः सोऽनुजं प्रति रावणः ।
 वक्षसा धारयामास सौमित्रिणां विग्रहनाम् ॥
 तथा स बाधमानः सन् पपात धरणीतले ॥
 हनूमता जीवितोऽभूदौषधानयनात् पुनः ।
 ततः क्रुद्धो महातेजा राघवो राक्षसान्तकः ॥
 जघान राक्षसान् सर्वान् शरैः काणान्तको-
 पमैः ।
 भयात् प्रदुद्राव रणे जङ्गां प्रति निशाचरः ॥
 जगदामभयं पल्लविर्विहात् स्वयं विशत् ।
 निङ्गमितां ततः प्राप्य होमश्चक्रे जिगीयसा ॥
 ध्वंसितं वानरेणैकदमिषादालकं रिपोः ।
 पुनस्तथाप्य पौण्ड्र्यो रामेण सह बोधितुम् ॥
 दिवं स्मरन्गदायुधं राक्षसैर्निर्मयौ बहिः ॥
 इदं निर्गममाश्रित्य युद्धप्रतिपदि ।
 'ततः गतस्यो दिवं' रघुं धर्मयज्ञसंयम ।

राघवाय स्वस्तेन प्रेषयामास भक्तिमान् ॥
 तन्तु मातलिनानीतमारुह्य रथसत्तमम् ।
 सुधमागः सुरगणैर्युधे तेन रक्षसा ॥
 ततो युद्धमभूद्वोरं रामरावणयोर्महत् ।
 सप्ताहिकमहोरात्रं शस्त्रास्त्रैरतिभीषणैरिति ॥
 ततो मातलिरथागमनदिनोत्तरम् । एवञ्च
 नवम्यां तद्वधः । तदुक्तं कालिकापुराणे ।
 'रामस्यानुग्रहार्थं वै रावणस्य वधाय च ।
 रात्रिवैव महादेवी ब्रह्मणा बोधिता पुरा ॥
 ततस्तु त्यक्तनिद्रा सा गन्दायामाश्रितेति ।
 जगाम नगरं लङ्कां यत्रासीद्वाधवः पुरा ॥'
 आगत इति श्रेयः । इदं जगमनं रात्र्यान्ते
 तदैव मातलिरथागमनम् ।
 'तत्र गत्वा महादेवी तदा सौ रामलक्ष्मणौ ।
 बुद्धेन योजयामास स्वयमन्तर्हताम्बिका ॥
 राक्षसानां वानराणां जग्ध्वा सा मांसशोणि-
 तम् ।

रामरावणयोर्युद्धं सप्ताहं सा न्यूनीयत् ॥
 यनीते सप्तमे रात्रि नवम्यां रावणं ततः ।
 रामेण घातयामास महामाया जगन्मयी ॥
 यावत्तयोः स्वयं देवो युद्धकेलिसुदैक्षत ।
 तावत्तु अथरात्राणि सर्वेदेवैः सुपूजिता ॥
 निहतं रावणे वीरे नवम्यां सकलेः सुरैः ।
 विशेषपूर्वां दुर्गायाश्चक्रे लोकपितामहः ॥
 सकलैः सुरैरित्यस्य सचेति श्रेयः ।
 'रामरावणवाणेषु युद्धाविष्य भूतिदम् ।
 तृतीयायान्तु लङ्कायाः पूर्वोत्तरदिशि स्थितम् ॥
 स्वातिनचत्रयुक्तार्था भीतं सुरवलं महत् ।
 श्रान्त्यथ वारयामास देवैर्नो वचनाद्वरैः ॥'
 श्रान्त्यर्थं भयश्रान्त्यर्थम् ।
 'ततस्तु श्रवणे नाथ दृष्ट्यां चखिका शुभाम् ।
 विष्टय चक्रे श्रान्त्यर्थं वलनीराजनं हरिः ॥'
 रिपुजनितभयश्रान्त्यर्थमित्यर्थः ।
 'नीराजितवलः शक्रस्तत्र रामं सलक्ष्मणम् ।
 समाम्य प्रययौ स्वर्गं सह देवैः शचीपतिः ॥
 इति वृत्तं पुरा कल्पे मनोः स्वायम्भुवेऽन्तरे ।
 पुरा कल्पे यथा वृत्तं प्रतिकल्पं तथैव तु ॥
 प्रवर्त्तते स्वयं देवो देवानां नाशनाय वै ।
 स्वायम्भुवमन्वन्तररूपे पुरा कल्पे इत्यर्थः ।
 प्रतिकल्पं प्रतिमन्वन्तरमित्यर्थः । जलजवधामा-
 न्येन तत्रापि कल्पवधद्वारात् ।
 'प्रतिकल्पं भवेद्रामो रावणस्यापि राक्षसः ।
 तथैव जायते युद्धं तथैव त्रिदशागमः ॥
 एवं रामसहस्राणि रावणानां तथैव च ।
 भयितृणां भूतानि तेषु देवो प्रवर्त्तते ॥
 तां पूजन्ति सुराः सर्वे वलं नीराजयन्ति च ।
 तथैव च नराः सर्वे युयुः पूजां यथाविधि ॥
 वलनीराजनं राजा कुम्भाद्वलविलहये ॥' इति ।
 इत्यथ ब्रह्मबोधिता महादेवी ध्यमौ प्रविष्टा
 यीतैव भगवच्छक्तिरूपेति प्रतिभाति । अतएव
 ब्रह्मवैवर्ते प्रथमेऽंशप्रभागे । प्रतिकल्पं विष्णो-
 र्इदं यीतृमिति गार्हपत्ये वसुधावगम् ।

'स एव भगवान्नूनं प्रतिमन्वन्तरं सुते ! ।
 वधाय दुष्टदेवानां भूमिभारकतां सुवि ॥
 कलिहारापरयोः सन्धौ भविष्यति न संशयः ।
 प्रतिकल्पं त्वेवमेव भविष्यति न संशयः ॥' इति ।
 सहस्रकृत्वो रामोऽपि भविता ब्रह्मणो दिने
 इति ब्रह्मवैवर्ते प्रथमविभागस्ये राधां प्रति
 कृष्णवाक्ये । दिने इति जातावेकवचनम् ।
 दिनेष्वित्यर्थः । पूर्वं प्रतिमन्वन्तरमित्युक्तेः ।
 प्रतिचतुर्युगं रामाद्यवतार इति तु न युक्तम् ।
 चतुर्विंशतितमचतुर्युगे रामावनारस्याष्टा-
 विंशतितमचतुर्युगे कृष्णावतारस्य हरिवंशे पुरा-
 णान्तरे च प्रसिद्धत्वादिति दिक् । अग्निवैश्य-
 रामायणमिति प्रसिद्धग्रन्थेषु ।
 'रामः पञ्चदशे वर्षे यङ्गवर्षमपि मैथिलीम् ।
 उपयेमे त्वयोध्यायां द्वादशाब्दानुवास सः ॥
 सप्तविंशतिमे वर्षे वनवासमकल्पयत् ।
 अष्टादश तु वर्षाणि सीतायास्तु तदाभवत् ॥
 त्रिरात्रसदकाहारचतुर्थेऽह्नि फलाशनः ।
 पञ्चमे चित्रकूटे तु रामो वासमकारयत् ॥
 अथ त्रयोदशे वर्षे पञ्चवर्षां महामनाः ।
 रामो विरूपयामास घोरां शूर्पणखां वने ॥
 ततो माघे सिताष्टम्यां सङ्कूर्चं हन्त्संक्रमे ।
 'राघवाभ्यां विना सीतां जहार दृष्टकन्धरः ॥'
 माघे शुकचतुर्दश्यामिति पाठान्तरम् ।
 'मार्गशुक्लदशम्यान्तु वसन्ती रावणाजये ।
 सप्त्यातिर्दृष्टमे मासे आचख्यौ वानरेषु ताम् ॥
 एकादश्यां महिन्नाग्रात् पुङ्गव श्रतयोजनम् ।
 तद्रात्रिशेषे सीताया दर्शनं हि हनूमतः ॥
 द्वादश्यां शिंशपात्रके हनूमान् पण्यवस्थितः ।
 तस्यां निशया सीतायां विश्वासात्तापसत्-
 कथाः ॥
 अत्रादिभिश्चतुर्दश्यां ततो युद्धमवर्त्तत ।
 वधो ह्यजकुमारस्य वनविध्वंसनं तथा ॥
 ब्रह्मास्त्रेण चतुर्दश्यां वधः शक्रजिता कपिः ।
 वद्धिना पुच्छयुक्तेन लङ्काया दहनं तथा ॥
 पौर्णमासी महिन्नाद्रौ पुनरागमनं कपेः ।
 मार्गावितप्रतिपदः पञ्चभिः पथि वासरेः ॥
 पुनरागम्य षष्ठेऽह्नि ध्वस्तं मधुवनञ्च तेः ।
 सप्तम्यां प्रत्यभिज्ञानदानं शुद्धिनिवेदनम् ॥
 अष्टम्युत्तरफल्गुन्यां सङ्कूर्चं विजयाभिधे ।
 मध्यं प्राप्ते सप्तसांशौ प्रस्थानं राघवस्य तु ।
 वासरे सप्तमेऽन्मोघौ स्कन्धावारनिवेशनम् ॥
 पौषशुक्लप्रतिपदस्तृतीया यावदमुधेः ।
 उपस्थानं ससैन्यस्य राघवस्य बभूव च ॥
 विभीषणचतुर्यां वै रामेण सह सङ्गतः ।
 सप्तदशरात्र्याय पञ्चम्यां सन्त उग्रमः ॥
 प्रायोपवेशनश्चक्रे रामो दिनचतुष्टयम् ।
 सप्तदशरात्राभय सेतुपायप्रकीर्तनम् ॥
 सेतोद्दृष्टस्यामारम्भयोदश्यां समापनम् ।
 चतुर्दश्यां सुवेलायै रामः सैन्यं नदिप्रयत् ॥
 पौर्णमास्यां द्वितीयायां त्रिदिनेः सैन्यतारकम् ।
 तृतीयाया दशम्यान्तं मन्त्रो मुक्तनिर्दिशने ॥

शुकमात्मनोः सैन्यप्रभिरैकादशे दिने ।
 माघे मृतायां द्वादश्यां सैन्यमस्या कृता तु वै ।
 सारथिन कपीनाम् सारासारीपवर्णनम् ।
 त्रयोदश्यादयं यावत्तन्नायां दिवसैस्त्रिभिः ।
 रावणः सैन्यसंस्थानं रणाधोत्साहनं तथा ।
 यथावधाहरो रौतं माघशुक्लादिवासरे ।
 माघशुक्लद्वितीयादिदिनैः सप्तभिरेव तु ।
 रत्नसं वानराणाञ्च युद्धमासीन् सुदारुणम् ।
 माघशुक्लनवम्यान् रात्राविजिता रथे ।
 रामलक्ष्मणयोर्नागमाशैल्यो बभूव ह ।
 नागपाशविमोक्षाय दशम्यां गरुडोभ्यगात् ।
 अत्रावधारः कथितो दशम्यादिदिनद्वयम् ।
 द्वादश्यामाज्ञनेयेन धूम्राक्षस्य वधः कृतः ।
 त्रयोदश्यान् तनैव निघ्नतोऽकम्पनो रथे ।
 माघशुक्लचतुर्दश्यां यावन् कृष्णादिवासरम् ।
 त्रिदिनेन प्रहस्तस्य नीलेन विघ्नतोऽवधः ।
 माघासितद्वितीयायाश्चतुर्थ्यन्तनिभिदिनैः ।
 रामेण तुष्टे सुष्ठे रावणो द्रावितो रथात् ।
 पञ्चम्याश्चष्टमी यावद्वावरेण प्रबोधितः ।
 क्रमकर्णः चतुस्रसौ तापदुःखचतुर्दिनम् ।
 क्रमकर्णं दिनैः गङ्गामिश्रवम्यास्तु चतुर्दशीम् ।
 रामेण निघ्नतो युद्धं बहुवानरभञ्जकः ।
 अमावास्यादिने शोकादवधारो बभूव ह ।
 फाल्गुनादिप्रतिपदश्चतुर्थ्यन्तदिनैस्ततः ।
 नरान्तकप्रहृतयो निघ्नताः पञ्च राक्षसाः ।
 पञ्चम्याः सप्तमी यावदतिकायवप्रच्छाद्यात् ।
 अष्टम्या द्वादशी यावन्निघ्नतो दिनपञ्चकात् ।
 निक्रमक्रमामूर्ध्वन्तु मकराक्षचतुर्दिनैः ।
 फाल्गुनस्य द्वितीयायां कृष्णं शक्रजिता

जितम् ।

द्वितीयायास्तु सप्तम्यां हरयः पञ्चवासरात् ।
 ओषध्यानयने अनास्तहागीदवधारकः ।
 तत्र त्रयोदशीं यावद्दिनैः गङ्गामिस्तु शक्रजित् ।
 लक्ष्मणेन चतौ युद्धे विजितोऽभिवरन् क्रमात् ।
 चतुर्दशीं दशमीवरणदीक्षाविधिः क्रमात् ।
 अमावास्यां ययौ वीरो युद्धाय दशकन्दरः ।
 चैत्रशुक्लप्रतिपदः पञ्चमी दिनपञ्चकैः ।
 रावणस्य प्रधानानां युध्यतामभवत् जयः ।
 चैत्रवद्यष्टमी यावत्तन्नायां दिनाभ्युदयम् ।
 चैत्रशुक्लनवम्यान् सौमित्रैः शक्तिमेदनम् ।
 मोक्षामिराज्ञनेयेन लक्ष्मणार्चस्तुपाहृतः ।
 दशम्यामवधारोऽभूदासी युद्धं शूरचक्रोः ।
 एकादश्यान् रामाय रथो मातसिचारपिः ।
 अष्टादशदिनै रामो वैरघे रावणं घटीत् ।
 द्वादश्याः शुरुपस्य यावत् लक्ष्मणचतुर्दशीम् ।
 माघशुक्लद्वितीयायाश्चैत्रशुक्लचतुर्दशीम् ।
 अष्टाशीतिदिनं युद्धं सन्धि पञ्चदश्यादकम् ।
 इहावधारः संप्रान्तस्थानमतिदिनाभ्युदयम् ।
 संस्कारो रावणादीनाममावास्यादिनेऽभवत् ।
 वैशाखादितिषी रामः सुपत्नं पुनरागतः ।
 अभिषिक्तो द्वितीयायां लङ्काराज्ये विभीषणः ।
 तिस्रश्चतुर्दशीयायां देवैर्भ्यो परलम्भनम् ।

वैशाखस्य चतुर्थ्यान् रामः पुष्पकमास्थितः ।
 पूर्वे चतुर्दशे वर्षे पञ्चम्यां माधवस्य तु ।
 भरद्वाजाश्रमं रामः सतीतः पुनरागतम् ।
 नन्दिग्रामे तु गङ्गां वै भरतेन समागतम् ।
 सप्तम्यामभिषिक्तोऽसावयोध्यायां रघूत्तमः ।
 जानकी रामसहिता रावणस्य निवेशने ।
 मनुमावान् स्थिता पञ्चदशवासरं संवृतेति ।
 यत्तु सर्वं हि अनिश्चितग्रामागमम् । कालिका-
 पुराणादिविरोधात् । इदं कल्पान्तरविषयमिति
 न युक्तम् । तद्दिरोधादेव । तस्मात् क्रियाविरोधे
 पुराणेषु उपसंहार एव न्यायः । शास्त्रा-
 न्तरोक्ताङ्गोपसंहारवत् । यथा कुम्भकर्णवधो-
 रत्र रामेणोक्तो भारते लक्ष्मणेन तादृशे विषये
 न तु कल्पमेदेन खवसा । जम्बाविषये एव तु
 हरिवंशोक्ता चेति बोध्यम् । इति श्रीरामायण-
 तीक्ष्णक लङ्काकाण्डे ११० सर्गः ।) तस्य परि-
 पूर्णतमत्वं यथा,—

“सर्वे चांशुकलाः पुंसः कृष्णस्तु भगवान्
 स्वयम् ।

परिपूर्णतमो रामो ब्रह्मशापात् स्वविस्तृतः ।”
 इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीलक्ष्मणनखखण्डे ११६ अध्यायः ।
 अथ श्रीरामस्तताः ।

“अनन्तोभ्यासनः सैन्धव्यां रामाय हृन्मनुः ।
 गङ्गचरोऽथमादिष्टो भजतां कामदो मनुः ।”
 तस्य तारकव्रजमन्त्रो यथा,—

“सर्वेषां राममन्त्राणां मन्त्रराजः गङ्गधरः ।
 तारकव्रजं चैतुक्तं तेन पूजा प्रशस्यते ।”

तन्मन्त्रस्य रां रामाय स्वाहा । इति रामा-
 र्चनचन्द्रिकायाम् ४ पटलः । अस्य पूजा-
 प्रयोगः । प्रातःकृत्वादि वैष्णवोक्तपौठन्यासान्तं
 कर्म विधाय षष्ठ्यादिन्यासं कुर्यात् । शिरसि
 ॐ ब्रह्मणे नमः । मुखे गायत्रीचन्द्रे
 नमः । हृदि श्रीरामाय देवतायै नमः । ततः
 करालङ्कार्या । रां अङ्गुष्ठाभ्यां नमः । रौं
 तर्जनीभ्यां स्वाहा । रूं मध्यमाभ्यां वषट् । रैं
 अनामिकाभ्यां हुम् । रौं कनिष्ठाभ्यां वौषट् ।
 रः करतलपृष्ठाभ्यां फट् । एवं हृदयादिषु ।
 ततो मन्त्रन्यासः । नमोऽस्तु रां नमः । भूमध्ये
 रा नमः । हृदि ना नमः । नाभौ य नमः ।
 लिङ्गे न नमः । पादयोर्मै नमः । ततो चर्यि-
 पङ्कटादिविधिं विधाय देवं ध्यायेत् ।

“काशान्मोघरक्तान्तिकान्तमनिशं वीरासनाध्या-
 सितं

तुमं ज्ञानमयीं दधानमपरं हस्तामुजं जाडुनि ।
 सीतां पार्श्वगतां सरोरुचकरां विद्युन्निभां राघवं
 पश्यन्तं सुकृताद्भुतादिविधाकृष्णोऽङ्गुलाङ्गं
 भवे ।”

एवं ध्यात्वा मानवैः संपूज्य ब्रह्मसाधनं
 कुर्यात् । ततः पीठपूर्णा विधाय देव-
 वोक्तपौठमन्त्रैः पौठमनुष्यं संपूज्य पुनर्ध्यात्वा
 बाह्यादिपञ्चमुक्ताङ्गविधानमन्त्रं विधाय-
 वरपूजाभारमेव । यथा देवतामपार्थं श्रीं

सीतायै नमः । अय्ये ॐ शाश्वतं नमः ।
 दक्षिणवामपार्थयोः ॐ शरैभ्यो नमः । ॐ
 चापाय नमः । तद्वदिः केशरैषु अय्यादिकोऽङ्गु-
 लमध्ये दिक्षु च रां हृदयाय नमः । इत्यादिना
 षडङ्गानि पूजयेत् । ततो दक्षेण पूर्वादिदिक्षु
 ॐ हनुमते नमः । ॐ सुप्रोवाय नमः । ॐ
 भरताय नमः । ॐ विभीषणाय नमः । ॐ
 लक्ष्मणाय नमः । ॐ गङ्गदाय नमः । ॐ ब्रह्म-
 णाय नमः । ॐ चासुवते नमः । इत्यादिषु
 ॐ रथाय नमः । ॐ जयन्ताय नमः । ॐ
 विजयाय नमः । ॐ सुराष्ट्राय नमः । ॐ राक्ष-
 सघ्ननाय नमः । ॐ अकोपाय नमः । ॐ घमो-
 पालाय नमः । ॐ तुमनाय नमः । तद्वदि-
 रिन्दादीन् वषट्कारिणं पूजयेत् । ततो धूम्रादि-
 विघ्ननान्तं कर्म समापयेत् । ॥ अथ

पुरश्चर्यं षड्लक्षजपः । तथा च ।
 “अतुल्यं जपेन्नन्तं दशशं फलैः शुभैः ।
 सुहृयादर्चिते बह्वी ब्राह्मणान् भोजयेत्ततः ।”
 अयं मन्त्रः षड्विधः । तथा च ।

“स्वकामशक्तिवाक्लक्ष्मीनारायः पञ्चमस्कः ।
 षडक्षरः षड्विधः श्रान् चतुर्जगत्फलप्रदः ।
 व्रक्षा समोहनः शक्तिर्दक्षिणाङ्गुर्भिरुच्यते ।
 अगस्त्यः श्रीशिवः प्रोक्तो तुनयोरत्र क्रमादिने ।
 अथवा कामवीजादेर्विष्णुमित्रो तुनिर्मनीः ।
 हृन्दो गायत्रीसंज्ञश्च श्रीरामस्यैव देवता ।
 ध्यानपूजादिकं सर्वं पूर्ववच्च समाचरेत् ।”
 तथा ।

“जानकीवल्लभं देवतं बहुजांया ह्युमादिकम् ।
 दशाक्षरोऽयं मन्त्रः स्याद्विशिष्टस्तु शक्तिर्विराट् ।
 हृन्दस्तु देवता रामः सीतापाणिपरिग्रहः ।
 आद्यं बीजं दितः शक्तिः कामेनाङ्गुलिया मता ।
 शिरोललाटभूमध्यातुलकट्ये च हृदये ।
 नाभ्यङ्गुलादुपादेः दशपङ्क्त्यां न्यसेन्नमोः ।”
 ततो ध्यानम् ।

“अयोध्यानगरे चित्ररत्नगोपसंस्थिते ।
 मन्दारपुष्पैरावहृषिताने सौरव्यासिते ।
 सिंहासनसमारुहं पुष्पकोपरि राघवम् ।
 रक्षोभिर्हरिभिर्देवैर्देवयानगतेः शुभैः ।
 संस्तूयमानं सुनिर्मित्यर्च्यैः परिशोभितम् ।
 सीतालङ्घृतयामाङ्गं लक्ष्मणेनोपशोभितम् ।
 ज्ञानं प्रसन्नवदनं सन्नाभरमभूयितम् ।
 ध्यायन्नेवं जपेन्नन्तं सर्वसंलभनमर्थीः ।”
 अथतु सर्वं पूजयेत् ॥ ३ ॥

“बह्विनां राघवेनाग्रे जठरः श्रेष्ठ एव च ।
 द्वापरो मन्त्रराशौऽयं सर्वलोचनप्रदः ।
 श्रीमाया मन्त्रपैकैकवीणाटनगतो मनुः ।
 चतुर्जगः न एव श्रान् षड्वर्षी वाग्निप्रदः ।
 खड्गान्तो ह्यु पङ्क्तौ वा नमोऽन्तो वा
 मयैकदशः ।”

तथा ।
 “तारमापारमोन्नतबाह्वङ्गीकृत्य षड्विधः ।
 अक्षरो मन्त्रराजः क्षान् ब्रह्मातिवचनप्रदः ।

रामः

द्वाचरचन्द्रभद्रान्तो चन्द्रोऽयं चतुरचरः ।
रामाय हृन्मनुः प्रोक्तो मन्त्रः पञ्चाचरः परः ॥
पञ्चाशन्मातृकावर्णः प्रत्येकपूर्वको मनुः ।
लक्ष्मीवाक्मन्मथादिद्य ताराद्यः स्यादनेकधा ॥
तेन अं राम । अं राम । इत्यादि चतुरचरः ।
तथा लक्ष्मीवाक्मन्मथादीनामन्यतमदानेऽपि
चतुरचरः । तेन श्रीं राम । ऐं राम । ह्रीं
राम इति ।

“वह्निस्थं शयनं विष्णोरर्द्धचन्द्रविभूषितम् ।
एकाचरो मनुः प्रोक्तो मन्त्रराजः सुरद्वयः ॥
ब्रह्मा मुनिः स्याद्गायत्री च्छन्दो रामस्तु
देवता ॥” * ॥

एकाचरे तु द्वादशलक्षजपः पुरश्चरणम् ।
तथा च । भानुलक्षं जपेन्मन्त्रं इति वचनात्
अन्येषां षड्लक्षजप इति विशेषः । ध्यानपूजा-
दिकं षड्चरवत् ॥ * ॥ अथ श्रीरामचन्द्र-
प्रयोगः ।

“जातीप्रक्षणेऽङ्गुल्यादिन्दिरावाप्तये नरः ।
जातीप्रक्षणेऽङ्गुल्याच्चन्द्रनाभः सप्तचित्तेः ॥
राजवश्याय कमलैर्धनधान्यादिसम्पदः ।
नीलोत्पलानां ह्येमेन वश्येदखिलं जगत् ॥
विल्वप्रक्षणेऽङ्गुल्यादिन्दिरावाप्तये नरः ।
दूर्वाद्येमेन दीर्घायुर्भवेन्नली निरामयः ॥
रक्तोत्पलहुतात्मनी धनमाप्नोति वाञ्छितम् ।
प्रेक्षाकामेन ह्येतथं पलाशकुसुमैर्भरैः ॥
पञ्चमममः प्रपिबेत् कविर्भवति वत्सरात् ।
नम्रिथितात्मं सुक्रीत महादारोग्यवर्धनम् ॥” * ॥
अथ श्रीरामचन्द्रस्तोत्रम् ।

श्रीचन्द्रमातुवाच ।

“तिरश्चामपि राजेति समवायं समीपुषाम् ।
यथा सुग्रीवसुख्यानां यस्तुतुम् नमाम्यहम् ॥
सकृदेव प्रपन्नाय विशिष्टायैव यत् प्रियम् ।
विभीषण्यायाधितटे यत्नं वीरं नमाम्यहम् ॥
यो महान् पूजितो यापी महाव्यैः करुणा-
गटम् ।

स्तुतं जटालुगा येन महाविष्णुं नमाम्यहम् ॥
तेजमाध्यायिता यस्य ज्वलन्ति ज्वलनादयः ।
प्रकाशते स्वतन्त्रो यस्तं ज्वलन्तं नमाम्यहम् ॥
सर्वतोमुखता येन लीलया दर्शिता रणे ।
राजसेनारयोधानां तं वन्दे सर्वतोमुखम् ॥
शुभायन्तु प्रपन्नानां हिनस्ति च यथा नृप ।
सिंहः सत्त्वियोऽनुकूलं वृषिर्हं नमाम्यहम् ॥
यस्याहिभ्यति वाताकैज्वलननन्दाः सगद्वयः ।
भिर्यं धिनोति पापानां भीषणं तं नमाम्यहम् ॥
परस्य योग्यतापेक्षारहितो नित्यमङ्गलम् ।
दशखिन्निर्घादाय्यादयस्तं भद्रं नमाम्यहम् ॥
यो गुरुं निगदासानां मारयत्यखिलेष्टदः ।
तन्नोदाहृतयो बह्वी गुरुगुरुं नमाम्यहम् ॥
यत्पादपद्मप्रणती भवेदुत्तमपूरुषः ।
तमीशं सर्वदेवानां नमनीयं नमाम्यहम् ॥
आत्मभारं सन्तुष्टिष्य दास्येनेव रक्षयाम् ।
भोऽहं प्रवृत्तं रामं सधीनं सक्षमश्चराम् ॥

रामः

तित्यं श्रीरामभक्तस्य किङ्करा यमकिङ्कराः ।
शिवमथो दिशस्तस्य सिद्धयस्तस्य दासिकाः ॥
इदं हनुमता प्रोक्तं मन्त्रराजात्मकं स्तवम् ।
पठेदुद्दिनं यस्तु स रामे भक्तिमान् भवेत् ॥”
इति हनुमत्कल्पे मन्त्रराजात्मकं श्रीरामचन्द्र-
स्तोत्रं समाप्तम् ॥ * ॥ अथ श्रीरामचन्द्रस्याष्टो-
त्तरशतकं नाम ।

वेदयास उवाच ।

“शृणु गाङ्गेय वक्ष्यामि रामस्याद्भुतकर्मणः ।
नामाष्टशतकं पुण्यं त्रिषु लोकेषु विद्युतम् ॥
नातः परतरं गुह्यं त्रिषु लोकेषु विद्यते ॥
कैलासशिखरे रम्ये नानारत्नविचित्रिते ।
एकाग्रप्रयतो भूत्वा विष्णुमाराध्य भक्तितः ॥
उपविष्टस्ततो भोक्तुं पार्वतीं शङ्करोऽब्रवीत् ।
पार्वत्येहि मया साङ्गं भोक्तुं सुवनवन्ति ॥
तमाह पार्वती देवी जप्ता नाम सहस्रकम् ।
ततो भोक्त्याम्यहं देव सुख्यतां भवता प्रभो ॥
ततस्तं पार्वतीं प्राह प्रहसन् परमेश्वरः ॥
घन्यासि कृतपुण्यासि विष्णुभक्तासि पार्वती ।
दुर्लभा वेणुवी भक्तिर्भागधेयं विनेश्वरि ॥
रकारादीनि नामानि शृण्वतो मम पार्वति ।
मनः प्रसन्नतामेति रामनामाभिश्चक्षुषा ॥
रमन्ते योगिनोऽनन्ते नित्यानन्दे चिदात्मनि ।
इति रामपदेनासौ परं ब्रह्माभिधीयते ॥
राम रामेति रामेति रमे रामे मनोरमे ।
सहस्रनामभिस्तुल्यं रामनाम वरानने ॥
रामेऽनुक्ता महादेवि शृणु साङ्गं मयाधुना ।
ततो रामेति नामोक्ता सह सुक्ता च पार्वती ॥
ततो सुक्ता महादेवी पतिना सह संस्थिता ।
प्रपच्छ श्रीमहादेवं प्रीतिप्रवणमानसा ॥
सहस्रनामभिस्तुल्यं रामनाम त्वयोदितम् ।
तस्यान्यान्यपि नामानि सन्ति चेद्रावणद्विषः ।
कथ्यतां मम देवेश तत्र मे प्रीतिरुत्तमा ॥

श्रीशङ्कर उवाच ।

शृणु नामानि वक्ष्यामि रामचन्द्रस्य पार्वती ।
कौटिका वैदिकाः शब्दा ये केचित् सन्ति
पार्वति ॥
नामानि रामचन्द्रस्य सहस्रं तेषु चाधिकम् ।
तेषु चात्यन्तसुखं हि नाम्नामष्टोत्तरं शतम् ॥
विष्णोरेकैकनामानि सर्वदेवाधिकं फलम् ।
तादृङ्नामसहस्रेषु रामनाम परं मतम् ॥
जपतः सर्ववेदांश्च सर्वमन्त्रांश्च पार्वति ।
तस्मात् कोटिगुणं पुण्यं रामनामैव लभ्यते ॥
अस्य श्रीरामनामाष्टोत्तरशतनामस्तोत्रस्य इत्यर
अगिरनुष्टुप् छन्दः श्रीरामचन्द्रो देवता श्रीराम-
चन्द्रप्रीत्यर्थं जपे विनियोगः ।
श्रीरामो रामचन्द्रश्च रामभद्रश्च शाश्वतः ।
राजीवलोचनः श्रीमान् राजेन्द्रो रघुपद्मध्वजः ॥
आनन्दोन्नतभो जैवो जितामित्रो जनार्दनः ।
प्रियाभिन्नाप्रयो दान्तः शरणाग्रजान्तनृपरः ॥
वालिप्रमथनो बाणो यलवाक् मलयिक्रमः ।
सत्यवतो व्रतफलः सदा हनुमदाग्रजः ॥

रामः

कौशलेयः खरभ्रंसी विराघवधपण्डितः ।
विभीषणपरित्राता दशग्रीवशिरोह्वरः ॥
सप्ततालप्रभेता च हरकोदण्डखण्डनः ।
चामदग्रमहादर्पदमनस्ताडकान्तकः ॥
वेदान्तसारोऽभेयात्मा भववेद्यश्च भेषजः ।
दूषणत्रिशिरोहन्ता त्रिभूर्निस्तिगुणस्त्रयो ॥
त्रिविक्रमस्त्रिलोकात्मा पुण्यचारित्रकीर्तनः ।
त्रिलोकीरक्षको धन्वी दण्डकारण्यपुण्यकृत् ॥
अहल्यापावनश्चैव पितृभक्तो वरप्रदः ।
जितेन्द्रियो जितक्रोधो जितलोभो जगत्गुरुः ॥
ऋचवानरसंघाती चित्रकूटसमाश्रयः ।
जयन्तजागवन्दः सुमित्रापुत्रसेवितः ॥
सर्वदेवाधिदेवश्च गृह्तवानरजीवनः ।
मायामारीचहन्ता च महाभागो महासुखः ॥
सर्वदेवस्तुतः सौम्यो ब्रह्मण्यो मुनिर्जस्तुतः ।
महायोगी महोदारः सुग्रीवक्षितराज्यदः ॥
सर्वपुण्याधिकफलस्त्रीर्षः सर्वार्चनाशनः ।
आदिपुरुषो महापुरुषः परमः पुरुषस्तथा ॥
पुण्योदयो दयासारः पुराणः पुरुषोत्तमः ।
सितवक्त्रो मितभाषी पूर्णभाषी च राघवः ॥
अनन्तगुणगम्भीरो धीरोदात्तगुणोत्तरः ।
मायामानुषचारित्रो महादेवाभिपूजितः ॥
सेतुकृत् जितवारीशः सर्वतीर्थमथो हरिः ।
श्यामाङ्गः सुन्दरः शूरः प्रीतवाचा धृष्टर्ह्वरः ॥
सर्वयज्ञाधिपो यज्ञो जरामरणवर्जितः ।
शिवलिङ्गप्रतिष्ठाता सर्वार्घ्यगणवर्जितः ॥
परमात्मा परं ब्रह्म सच्चिदानन्दविग्रहः ।
परं ज्योतिः परं धाम पराकाष्ठा परात्परः ॥
परेशः पारमः पारः सर्ववेदात्मकः शिवः ॥
इत्येतन्नामभद्रस्य नाम्नामष्टोत्तरं शतम् ।
गुह्याद्गुह्यतरं देवि तव प्रीत्या प्रकीर्तितम् ॥
यः पठेत् शृणुयाद्वापि भक्तियुक्तो चेतसा ।
स सर्वैर्भुज्यते पापैः कल्पकोटिसमुद्रवैः ॥
जलानि स्थलानि यानि शूच्यो यानि मित्र-
ताम् ।
राजानो दासतां यानि वद्वयो यानि सौम्य-
ताम् ॥
आनुकूल्यं भूतानि स्त्रियं यानि चलाः स्त्रियः ।
अनुग्रहं यदा यानि शान्तिमावाप्त्युपद्रवाः ॥
पठतो भक्तिभावेन जनस्य गिरिसम्भव ।
यः पठेत् परया भक्त्वा तस्य वश्यं जगत्तयम् ॥
यद्यत् कामयते चित्ते तत्तदाप्नोति कीर्तनात् ।
यः पठेद्दामचन्द्रस्य नाम्नामष्टोत्तरं शतम् ॥
अज्ञानेनापि कुल्यागो न स पापेर्द्विष्यते ।
पुण्यकालेषु सर्वेषु पठनानन्धमाप्रयात् ॥
सर्ववेदेषु तीर्थेषु दानेषु च तपःसु च ।
तत्फलं कोटिगुणितं सदैवानेन लभ्यते ॥
पुण्यकालेषु सर्वेषु पठनामष्टोत्तरकम् ।
कल्पकोटिसहस्राणि कल्पकोटिशतानि च ।
वेङ्कण्डे वासमाप्नोति दशपूर्वर्द्धशापरैः ॥
रामं हृत्वाद्दशग्रीवं पञ्चाक्षं प्रीतवाचसम् ॥
स्तुवन्ति नामभिर्दिव्यैर्न ते सांसारिणो जनाः ।

राक्षः

रामाय रामभद्राय रामचन्द्राय वेधसे ।
रघुनाथाय नाथाय सीतायाः पतये नमः ॥
इमं मन्त्रं महेशानि ! जपन्नेव दिवानिशम् ।
सर्वपापविनिर्मुक्तौ विष्णुसायुष्यमाप्नुयात् ॥
इत्येतद्रामभद्रस्य माहात्म्यं वेदसम्मतम् ।
कथितं तव गाङ्गेय यतस्त्वं वैष्णवोत्तमः ॥
वन्दामहे महेशानं हरकोटखण्डनम् ।
जानकीहृदयानन्दचन्दनं रघुनन्दनम् ॥”
इति पद्मपुराणे उमामहेश्वरसंवादे श्रीराम-
चन्द्रायोत्तरप्रश्ननामस्तोत्रं समाप्तम् ॥ ३० ॥
(अस्य विराट्स्तोत्रकथनं यथा, अध्यात्मरामा-
यणे । ३ । ६ । ३०—५४ ।

गन्तव्यं उवाच ।

“स्तोतुमुत्तमते मेढ्य मनो रामातिसम्भूतात् ।
त्वामनन्तमनायन्तं मनोवाचामगोचरम् ॥
रूपं ते रूपमयत्तं देहद्वयविलक्षणम् ।
दृश्यमितरं सर्वं दृश्यं जडमनात्मकम् ॥
तत्तत्त्वं त्वां विजानौघादयतिरिक्तं मनः प्रभो ।
बुद्ध्यात्माभासयोरेकं जीव इत्यभिधीयते ॥
बुद्ध्यादिसाक्षी ब्रह्मैव तस्मिन् निर्विषयेऽखिलम् ।
आरोप्यतेऽज्ञानवशान्निरिक्तारेऽखिलात्मनि ॥
हिरण्यगर्भस्तेऽक्षयं देहं स्थूलं विराट् स्फुटम् ।
भावनाविषयो राम स्वरूपं ते ध्यातुमङ्गलम् ॥
भूतं भयं भविष्यच्च यत्तदेहं दृश्यते जगत् ।
स्थूलेऽखकोशे देहे ते महदादिभिरावृते ॥
सप्तभिरुत्तरगुणैर्वैराजो धारणाश्रयः ।
त्वमेव सर्वकेशव्यं लोकास्तेऽवयवाः स्मृताः ॥
पातालं ते पादस्थूलं पाण्डिस्तव महातलम् ।
रसातलं ते गुल्फौ तु तलातलमितीर्यते ॥
जातुर्गौ सुतलं राम ! ऊरू ते वितलं तथा ।
अतलश्च मही राम ! जघनं नाभिर्गं नभः ॥
उरःस्थलं ते ज्योतीर्षि श्रीवा ते मह उच्यते ॥
वदनं जनलोकस्ते तपस्ते शुद्धदेशम् ।
सखलीको रघुश्रेष्ठ ! शीर्षं गङ्गा सदा प्रभो ॥
इन्द्रादयो लोकपाला वाहवस्ते दिशः श्रुती ।
अश्विनौ नाविके राम वक्रं तेऽभिरुदाहृतः ॥
चक्षुस्ते सविता राम मनश्चन्द्र उदाहृतः ।
भ्रूमङ्ग एव कालस्ते बुद्धिस्ते वाक्पतिर्भवेत् ॥
रश्मिर्हृद्धारुणस्ते वाक्पश्चन्दांसि तेऽथय ।
यमस्ते दंष्ट्रदेशस्थो नक्षत्राणि द्विजालयः ॥
हासो मोहकरो माया स्फुटस्तेऽपाङ्गमोक्षणम् ।
धर्मः पुरस्तेऽधर्मश्च पृष्ठभाग उदीरितः ॥
निमिषोन्मेषयो रात्रिर्दिवा चैव रघूत्तम ! ।
समुद्राः सप्त ते कुचिर्नाथो नद्यस्तव प्रभो ॥
रोमाणि दृष्टौयधयो रेतो दृष्टिस्तव प्रभो ।
महिमा ज्ञानशक्तिस्ते एवं स्थूलं वपुस्तव ।
यदस्मिन् स्थूलरूपे ते मनः सत्त्वायंते नरेः ।
अनायासेन सुक्तिः स्यादतोऽन्यत्राहि किञ्चन ॥
अतोऽहं रामरूपं ते स्थूलमेवानुभावये ।
यस्मिन् ध्याते प्रेमरसः सरोमपुलको भवेत् ॥
तदेव सुक्तिः स्याद्राम यदा ते स्थूलभावकः ।
तदप्यास्तां तवेवाहमेतद्रूपं विचिन्तये ॥

रामः

धनुर्वाणधरं श्यामं चटावल्लभभूषितम् ।
अपीत्यवयवं सीतां विचिन्वन्तं सलक्षणम् ॥
इदमेव सदा मे स्यान्मानसे रघुनन्दन ।
सर्वज्ञः शङ्करः साक्षात् पार्वत्या सहितः सदा ॥
तद्रूपमेवं सततं ध्यावन्नास्ते रघूत्तम ।
सुन्दरूणां सदा काश्यां तारकं ब्रह्मवाचकम् ॥
राम रामेत्युपदिशन् सदा सन्नुत्तमानसः ।
अतस्त्वं जानकीनाथ परमात्मा सुनिश्चितः ॥
सर्वे ते मायया मूढास्त्वां न जानन्ति तत्त्वतः ।
नमस्ते रामभद्राय वेधसे परमात्मने ॥
अयोध्याधिपते तुभ्यं नमः सौमित्रसेवित ।
चाहि चाहि जगन्नाथ मां माया नाशयितु
ते ॥”* ॥)

अथ श्रीरामकवचम् ।

“ध्यात्वा नीलोत्पलश्यामं रामं राजीवलोच-
नम् ।

जानकीलक्ष्मणोपेतं जटासुकुटमण्डितम् ॥
सासितूष्णधनुर्वाणपाणिं नक्तचरान्तकम् ।
खलीलया जगन्नातुमाविर्भूतमजं विभुम् ॥
रामरचां पठेत् प्राज्ञः पापघ्नीं सर्वकाम-
दाम् ॥”

अस्य श्रीरामचन्द्रकवचस्य बुधकौशिककृति-
गांधर्वा च्छन्दः श्रीरामचन्द्रो देवता श्रीराम-
चन्द्रप्रीत्यर्थं जपे विनियोगः ।

ॐ शिरो मे राघवः पातु भालं दशरथा-
त्मजः ।

कौशलेयो दृष्टौ पातु विश्वामित्रप्रियः श्रुती ॥
प्रागं पातु मखनाता सुखं सौमित्रवत्सलः ।
जिह्वां विद्यानिधिः पातु कण्ठौ भरतवन्दितः ॥
स्कन्धौ दिश्यायुधः पातु भुजौ भग्नेशकामुकः ।
करौ सीतापतिः पातु हृदयं जामदग्नितु ॥
वक्षः पातु कवचारिः स्तनौ गीर्वाणवन्दितः ।
पार्श्वौ कुलपतिः पातु कुचिमिचाकुलगन्दनः ॥
मध्यं पातु खरध्वंजी नाभिं जाम्बवदाश्रयः ।
गुह्यं जितेन्द्रियः पातु पृष्ठं पातु रघूदहः ॥
सुग्रीवेशः कटिं पातु शकुन्धिनी हनुमत्पुत्रः ।
ऊरू रघूत्तमः पातु रक्षःकुलविनाशकृत् ॥
जातुर्गौ सेतुकृत् पातु जङ्घि दशसुखान्तकः ।
पादौ विभीषणश्रोदः पातु रामोऽखिलं वपुः ॥
एतां रामवल्लोपेतां रक्षां यः सुलली पठेत् ।
स चिरायुः सुखी पुष्टौ विजयी विनयी भवेत् ।
पातालभूतलयोर्मचारिणश्चन्द्रचारिणः ।
न द्रष्टुमपि शक्तास्ते रक्षितं रामनामभिः ॥
रामेति राममद्रेति रामचन्द्रेति वा स्मरन् ।
नरो न लिप्यते पापैर्भुक्तिं सुक्तिश्च विन्दति ॥
जगज्जैत्रैकमन्त्रेण रामेनाम्नाभिरक्षितम् ।
यः करे धारयेत्तस्य करस्थाः सर्वसिद्धयः ॥
भूर्वर्षपत्रे त्रिमां विद्यां गन्धर्वन्दनचर्चिताम् ।
कृत्वा वै धारयेद्यस्तु सोऽभीष्टं फलमाप्नुयात् ॥
रखे रात्रिजुले द्यूते निव्यं तस्य जयो भवेत् ।
काकनन्दा च या नारी खतापत्न्या च या
भवेत् ।

रामक

वङ्गपत्या जीववत्सा सा भवेन्नात्र संशयः ॥
वक्षपञ्जरनाभेदं यो रामकवचं पठेत् ।
अथाहताक्षः सर्वत्र लभते जयमङ्गलम् ॥
आदिष्टवान् यथा स्वप्ने रामरचामिमां
हरिः ।
तथा लिखितवान् प्रातः प्रबुद्धो बुधकौशिकः ॥
धन्विनीं वहनिस्त्रिंशौ काकपक्षधरौ शुभौ ।
वीरौ मां पथि रक्षेतां तादृभौ रामलक्ष्मणौ ॥
तरुणौ रूपसम्पन्नौ सुकुमारौ महावलौ ।
पुण्डरीकविशालाक्षौ चौरक्षणाजिनाम्बरौ ॥
फलमूलाश्रिनौ दान्तौ तापसौ ब्रह्मचारिणौ ।
पुष्टौ दशरथस्येतौ भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ॥
शरण्यौ सर्वसत्त्वानां श्रेष्ठौ सर्वधनुष्मताम् ।
रक्षःकुलनिहन्तारौ त्रायेतां नो रघूत्तमौ ॥

आत्तसव्यधनुषाविद्युस्युषा-
वक्ष्यासुगनिषङ्गसङ्गिनौ ।

रक्षणाय मम रामलक्ष्मणा-
वगतः पथि सदैव गच्छताम् ॥

सन्नद्धः कवचौ खड्गौ चापवाणधरौ युवा ।
यच्छक्नोरथश्वास्त्राणामः पातु सलक्षणः ॥
अग्रतस्तु शृङ्गे मे पृष्ठतो गरुडध्वजः ।
पार्श्वयोस्तु धनुष्मन्तौ शशरौ रामलक्ष्मणौ ॥
रामो दाशरथिः शूरो लक्ष्मणाशुचरो वली ।
काकुत्स्थः पुरुषः पूर्णः कौशलेयो रघूत्तमः ॥
वेदान्तवेद्यो यज्ञेशः पुराणः पुरुषोत्तमः ।
जानकीवल्लभः श्रीमान्प्रमेयपराक्रमः ॥
आपदामप्रहन्तारं दातारं सर्वसम्पदाम् ।
गुणाभिरामं श्रीरामं भूयो भूयो नमाम्य-
हम् ॥

दक्षिणे लक्ष्मणो धन्वो वामतो जानकी शुभा ।
पुरतो भारतिर्यस्य तं नमामि रघूत्तमम् ॥
एतानि मम नामानि मङ्गलानि यः सदा स्मरेत् ।
अश्वमेधायुतं पुण्यं संप्राप्नोति न संशयः ॥”
इति पद्मपुराणे वक्षपञ्जरनामाख्यं श्रीराम-
कवचम् । इति तत्त्वसारः ॥

रामकरी, स्त्री, रामकली रागिणी । इति हला-
युधः ॥ (कश्चित् रामकिरीत्यपि पाठः । यथा,
सङ्गीतदर्पणे रागाध्याये ।

अथ रामकिरी ।

“धनुजयष्टांशुक्यावा पूर्णा रामकिरी मता ।
सूक्ष्मेना प्रथमा ज्ञेया करुणे सा प्रयुज्यते ॥
दिधित्तायवा प्रोक्ता कैश्चित् पञ्चमवर्जिता ।
त्रिविधा सा समुद्दिष्टा सम्पूर्णा षड्वैदुवा ॥”
अस्या ध्यानम् ।

“हेमप्रभा भासरभूषणा च
नीलं निचोलं वपुषा वहन्ती ।
कान्ते समीपे कमनीयकक्षा
मानोन्नता रामकिरी मतेयम् ॥”

उदाहरणम् ।

रि ग म प व नि स । सम्पूर्णा ।
अथवा
रि ग म प नि स । औदवा ।

तत्रानुष्ठानं अगस्त्यसंहितातः संहिष्य लिख्यते ।
कृतप्रातःस्नानादिः ।

‘उपोष्य नवमीन्त्ययं यामेव्यसु राघव ।
तेन प्रीतो भव त्वंभो संसारात्ताहि मां हरे ॥’
इति निवेद्य ॥

‘कोमलाङ्गं विशालाक्षमिन्द्रनीलचमप्रभम् ।
दक्षिणांशं दशरथं पुत्रावेक्षणतत्परम् ॥
पृष्ठतो लक्ष्मणं देवं सच्छत्रं कनकप्रभम् ।
पार्श्वं भरतशत्रुघ्नौ तालवृन्तकराबुधौ ।
अग्रे अयं हनूमन्तं रामानुग्रहकाङ्क्षिणम् ॥’
एवं ध्यात्वा श्रीरामं पूजयेत् । स्नानमन्तस्तु ।
‘इन्द्रोऽग्निस्य यमश्चैव नैर्ऋतो वरुणोऽनिलः ।
कुबेर ईशो ब्रह्माहिर्दक्षपाणाः स्नापयन्तु ते ॥’
अहिरनन्तः । कौशल्यां पूजयेत् । मन्तस्तु ।
‘रामस्य जननी चासि राममयमिदं जगत् ।
अतस्त्वां पूजयिष्यामि लोकमातनर्मोऽस्तु ते ॥’
तथा ।

‘नमो दशरथायेति पूजयेत् पितरं ततः ।
ततोऽनुज्ञाय देवेशं परिवारान् समर्चयेत् ।
पूर्ववट्कोणकोणेषु हृदयादीनि च क्रमात् ॥’
हृदयादीनि यथा । रां हृदयाय नमः । रौं
शिरसे स्वाहा । रूं शिखायै वषट् । रे कव-
चाय हुम् । रौं नेत्राभ्यां वौषट् । रः अस्त्राय
फट् । तथा,—

‘हनूमन्तं ससुग्रीवं भरतं सविभीषणम् ।
लक्ष्मणाङ्गदशत्रुघ्नं जायवन्तं दत्तादिषु ॥
धूम्रं जयन्तं विजयं सुरार्थं राज्यवर्धनम् ।
अकीर्णं धूम्रपालाख्यं सुमन्तं दलमध्यतः ।
दत्ताग्ने लोकपालांश्च तदस्त्राणि तदग्रतः ॥’
लोकपाला इन्द्रादयो दश । तदस्त्राणि वज्र-
शक्तिदण्डखड्गपाशाङ्गुशगदाशूलपद्मचक्राणि ।
मध्याङ्गे जन्म भावयेत् ।

‘उच्चस्थे गृहपक्षके सुरगुरौ सेन्दौ नवम्यां
तिथौ

कस्ये ककटके पुनर्जसुदिने मेयं गते पूषणि ।
निर्दम्भुं निखिलाः पलाशसमिधो मध्याह्न-
योधारेण-

राविर्भूतमभूदपूर्वविभवं यत्किञ्चिदेकं महः ॥
पलाशा राक्षसाः ।

‘मत्तैवं वादयंदादानार्थं दद्याज्जगत्पतेः ।
फलपुण्याम्बुसंपूर्णं गृहीत्वा श्रुतसुतमम् ।
अशोकत्रयकुसुमेयुक्तं तुलसीदलेः ॥’
मन्तस्तु ।

‘दशाननवधार्पाय घर्म्मसंस्थापनाय च ।
दानवानां विनाशाय देव्यानां निधनाय च ॥
परित्राणाय साधूनां रामो जातः स्वयं हरिः ।
गृहाणार्थं मया दत्तं भ्रातृभिः संहितो मम ॥
पुण्याङ्गलिं पुनर्दत्त्वा यामे यामेव्यतन्त्रितः ।
पूजयेद्द्विविधवद्भक्त्या दिवारात्रं नयेद्बुधः ॥’
तदयं संचेपः । शुद्धायां नक्षत्रशुक्तायां
विवादाभावः । विद्यायान् एकादशीदिने
दशमी पारणयोग्या न चेत् तदा नक्षत्रयोगा-

योगेऽपि अष्टमीविद्यायाम् । पारणयोग्या चेत्
तदा अष्टमीविद्यां त्यक्त्वा परेऽहनि उपवासः ॥’
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

रामपूगः, पुं. (रामो रमणीयः पूगः ।) गुवाक-
विशेषः । तत्पर्यायः । कामीनः २ सुनिपूगः ३
सुरेवटः ४ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

रामवाणः, पुं. (रामस्य वाण इव सफलत्वात् ।)
औषधविशेषः । यथा । रसेन्द्रचिन्तामणौ ।

“पारदाद्यतलवज्जगन्मकं
भागवुग्ममरिचं मिश्रितम् ।

तत्र जातिफलमहं भागिकं
तित्तिर्लोफलरसेन सहितम् ॥

वह्निमान्दशवक्रनाशनां
रामवाण इति विश्वनां रसः

संग्रहग्रहणोक्त्युक्तकर्क-
मामवातखरद्वेषणं जयेत् ॥

दीयते तु चणकानुमाननः
सद्य एव जठराग्निदीपनः ।

रोचकः कफकुलान्तकारकः
श्वासकासवमिजन्तुनाशनः ॥”

पाराभागः १ विषभागः १ लवङ्गभागः १
गन्धकभागः १ मरिचभागः ८ जायफलभागः २ ।

रामवाणो रघोऽजीर्णः । इति भावप्रकाशः ॥
(शरद्वचभेदः । इति राजनिर्घण्टः ॥ राम-
शरच्च ॥)

रामभद्रः, पुं. (राम एव भद्रो मङ्गलजनकत्वात् ।)
श्रीरामः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, कथां-
सरित्सागरे । ३४ । २३६ ।

“लोकश्च सर्वदा रक्ष्यस्तत्प्रवादेन किं पुरा ।
रामभद्रेण शुद्धापि त्यक्ता देवी न जानकी ॥”

रामलवणं, क्ली, (रामं रमणीयं लवणम् ।)
शाम्भरिलवणम् । तत्पर्यायः । रोमकम् २
पाश्चात्याकरसम्भवं ३ । इति रत्नमाला ॥

रामवल्गुभं, क्ली, (रामं रमणीयं वल्गुभम् ।)
लवणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (रामस्य वल्गुभम् ।)
रामप्रिये, त्रि ॥

रामवीणा, स्त्री, (रामा रमणीया वीणा ।)
वीणाविशेषः । यथा, शब्दरत्नावली ॥

“कुक्षी च कच्छपीवीणा वीणा तुम्बुनारदी ।
सारस्वती कैलिकला रामवीणा बलाक्षिता ॥”

रामशरः, पुं. (रामस्य शर इव ।) शरद्वचभेदः ।
तत्पर्यायः । रामकाण्डः २ रामवाणः ३
रामेयः ४ अपर्यवृद्धः ५ दीर्घः ६ वृषप्रियः ७ ।

तस्य मूलगुणाः । ईषदुष्णत्वम् । रुचिप्रदत्वम् ।
रसे अम्लत्वम् । कषायत्वम् । पित्तकारित्वम् ।
कफवातनाशित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

(रामचन्द्रस्य बाणोऽपि ।)

रामशीतला, स्त्री, आरामशीतला । इति राज-
निर्घण्टः ॥

रामसखः, पुं. (रामस्य सखा । “राजाहःसखि-
भ्यष्टम् ॥” ५ । ४ । ६१ । इति टच् ।) सुग्रीवः ।
इति शब्दरत्नावली ॥

रामसेनकः, पुं, भूनिम्बः । (अयं पय्यायो यथा,—
“किराततित्तः किरातः कटुतित्तः किरातकः ।
काण्डतित्तो नायंतित्तो भूनिम्बो रामसेनकः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमेभागे ।)
कटफलः । इति राजनिर्घण्टः ॥

रामा, स्त्री, (रमते रमयतीति वा । रम+
ञ्जनादित्वात् णः । टाप् । रमतेऽनयेति ।
करणे घञ् वा ।) उत्कृष्टस्त्रीविशेषः । इत्य-
मरः । २ । ६ । ४ ॥ गीतकलाभी रमते रामा ।
इति भरतः ॥ (यथा, भागवते । ३ । २३ । ४३ ।
“विभव्य नवधात्मानं मानवीं सुरतोनुसुक्ताम् ।
रामां निरमयन् रेमे वर्षपूमान् सुहृन्वन् ॥”)
योषा । (यथा, रघुः । ५ । ४६ ।

“ स षष्ठिवत्सद्वत्तुग्यभूयं
भमाक्षपयन्तरयं ज्येन ।
रामापरित्राणविषक्तयोधं
सेनानिवेशं तुसुलं चकार ॥”)

हिङ्गु । नदी । इति मेदिनी ॥ हिङ्गुलम् । इति
शब्दरत्नावली ॥ श्वेतकण्टकारी । गृहकन्या ।
आरामशीतला । अशोकः । गोरोचना । इति
राजनिर्घण्टः ॥ बाला । गैरिकम् । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥

रामायणं, क्ली, (रामस्य चरितान्वितं अयनं
शास्त्रम् ।) रामेण रावणवधकाव्यम् । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ तच्च शतकोटिसंख्यकम् । यथा ।
स्नान्दे पातालखण्डे अयोध्यामाहात्म्ये तत्रत-
तीर्थार्थमवर्णनप्रस्तावे ।

“शापोक्त्या हृदि सन्तप्तं प्राचेतसमकल्मषम् ।
प्रोवाच वचनं ब्रह्मा तत्रागत्य सुसत्कृतः ॥

न निषादः य वै रामो नृगयाश्चतुर्मागतः ।
तस्य संवर्णनेनैव सुखोऽयं भविष्यति ॥

इत्युक्त्वा तं जगामाशु ब्रह्मलोकं सनातनः ।
ततः संवर्णयामास राघवं अम्यकोटिभिः ॥”

कोटिभिः शतकोटिभिः । चरितं रघुनाथस्य
शतकोटिप्रविस्तरमित्यन्यत्रोक्तेः । तच्च संपूर्णं
ब्रह्मलोकं दत्तेति सूत्रम् ॥ इह तु कुशलवैपदिष्टा
चतुर्विंशतिसाहस्रीत्यलम् । इति रामायण-

टीकायां नागोजीभट्टः ॥ * ॥ तथा हि ।

“प्राप्तराज्यस्य रामस्य वाल्मीकिर्भगवान् ऋषिः ।
चकार चरितं हतुं च विचित्रपदमर्षयत् ॥

चतुर्विंशत्यहस्राणि श्लोकानामुक्तवान् ऋषिः ।
तथा सर्गशतान् पञ्च षट् काण्डानि तथोत्तरम् ॥

इति रामायणे वाल्मीकीये पाणकाण्डे ३ सर्गे ॥
संहिप्ररामचरित्रं यथा,—

“रामायणमयो वक्ष्ये श्रुतं पापविनाशनम् ।
विष्णुनाथजजो ब्रह्मा मरीचिस्तुतः स्तुतः ॥

मरीचैः कश्यपस्तुतः परस्तुतः मरुः स्तुतः ।
मनोरिचाकुर्वन्सोऽभूदंशे राजा रघुः स्तुतः ॥

रघोरजस्ततो जातो राजा दशरथो वल्लो ।
तस्य पुत्रास्तु चत्वारो मध्यावसराक्रमः ॥

कौशल्यायामभूद्रामो भरतः केकयीस्तुतः ।
सुतो लक्ष्मणश्चतुर्गौ मित्रायां बभूवतुः ॥

रामो भक्तः पितुर्मातुर्विन्धामित्राद्वाप्रधानम् ।
 अक्षय्यामं यतो यच्च तादृकां प्रजधानम् ॥
 विन्धामित्रस्य यच्च तु सुबाहुं न्ववधीद्वली ।
 जनकस्य क्रतुं गत्वा उपयेमेऽथ जानकीम् ॥
 उर्मिलां लक्ष्मणो वीरो भरतो माण्डवीं सुताम् ।
 शत्रुघ्नो वै कौन्तिमतीं कुशध्वजमुते च वै ॥
 पित्रादिभिरयोध्यायां गत्वा रामादयः स्थिताः ।
 युधाजितं मातुलञ्च शत्रुघ्नभरतौ गतौ ॥
 गतयोर्नृपवर्येण राज्यं दातुं समुद्यतम् ।
 रामाय व्यष्टिपुत्राय कैकेया प्रार्थितं तदा ।
 चतुर्दशसमा वाचो वने रामस्य वाञ्छितः ॥
 रामः पितृहितार्थन्तु लक्ष्मणेन च सीतया ।
 राज्यञ्च लब्धवन्त्युक्ताः शङ्खवेरपुरं गतः ।
 रथं त्यक्त्वा प्रयागञ्च चित्रकूटं गिरिं गतः ॥
 रामस्य तु विद्योगेन राजा स्वर्गं समाश्रितः ।
 संस्कृत्य भरतश्चागात् रामं मातृबलान्वितः ॥
 अयोध्यान्तु समागत्य राज्यं क्रुद्ध ममामते ।
 स नैच्छत् पादुके दत्त्वा राज्याय भरताय तु ॥
 विसर्जितोऽथ भरतो रामराज्यमपातयन् ।
 नन्दिग्रामे स्थितो भक्तो ह्ययोध्यां नाविशद्ब्रती ॥
 रामोऽपि चित्रकूटाच्च अत्रैराश्रममाययौ ।
 नत्वा अभीष्टां चागस्त्यं दण्डकारण्यमागतः ॥
 तत्र रूर्पनखा नाम राक्षसीसाहमगता ।
 निहृत्य कर्णौ नासे च रामेणाथ पराहिता ॥
 तन्प्रेरितः खरश्चागादूषणस्त्रिशिरास्तथा ।
 चतुर्दशसहस्रेण रक्षसान्तु बलेन च ॥
 रामोऽपि प्रेषयामास वाणैर्यमपुरञ्च तान् ।
 राक्षस्या प्रेरितोऽभ्यागात् रावणो हरणाय हि ॥
 शृगस्तु स भारीचं कृत्वाऽप्येव त्रिदण्डधृक् ।
 सीतया प्रेरितो रामो भारीचं प्रजघान् ह ॥
 त्रियमाणः स च प्राह ह्य सीते लक्ष्मणेति च ।
 सीतोक्तो लक्ष्मणोऽभ्यागाद्रामश्चाशु ददर्श तम् ॥
 उवाच राक्षसी माया नूनं सीता हृतेति सा ।
 रावणोऽन्तरमासाद्य अङ्गेनादाय जानकीम् ॥
 जटायुः विनिर्जित्य ययौ लङ्कां ततो बली ।
 अशोकवृक्षच्छायायां रक्षितां तामधारयन् ॥
 आगत्य रामः शून्यञ्च पर्णशालां ददर्श ह ।
 श्लोकं कृत्वाथ जानक्या मार्गं कृतवान् प्रभुः ॥
 जटायुषञ्च संस्कृत्य तदुक्तो दक्षिणं दिशम् ।
 गत्वा सख्यं ततश्चक्रे सुग्रीवेण च राघवः ॥
 सप्ततालान् विनिर्मित्य शूरेणानतपर्वणा ।
 बालिनञ्च विनिर्मित्य किष्किन्वायां हरौश्चरम् ॥
 सुग्रीवं कृतवान् रामो ऋष्यमूके स्वयं स्थितः ।
 सुग्रीवः प्रेषयामास वानरान् पर्वतोपमान् ॥
 सीताया मार्गं कर्तुं पूर्वतोः समुद्रावलान् ।
 प्रतीचीसुतरां प्राचीं दिशं गत्वा समागताः ॥
 दक्षिणान्तु दिशं ये च मार्गयन्तोऽथ जानकीम् ।
 पुनरपि पर्वतान् दीपान् नदीनां पुलिनानि च ॥
 जानकीं ते ह्यपश्यन्तो मरणे कृतनिश्चयाः ।
 सन्पातिवपनान् ज्ञात्वा हनुमान् कपिकुञ्जरः ॥
 श्रतयोऽनविस्तीर्यं पुत्रुवे मकाराजयम् ।
 अपश्यन्जानकीं तत्र अशोकवनिकास्थिताम् ॥

भर्तितां राक्षसीभिश्च रावणेन च रक्षसा ।
 भव भार्येति वदता चिन्तयन्तीश्च राघवम् ॥
 अङ्गुलीयं कपिर्दत्त्वा सीतां कौशल्यमब्रवीत् ।
 रामस्य तस्य दूतोऽहं श्लोकं मा क्रुद्ध मैथिलि ॥
 अभिज्ञानञ्च मे देहि येन रामः स्मरिष्यति ।
 तत् सुत्वा प्रददौ सीता धेणी रत्नं हनुमते ॥
 यथा रामो नयेत् श्रीघ्नं तथा वाच्यं त्वया गते ।
 तथेत्युक्त्वा तु हनुमान् वनं दिशं वभञ्ज तन् ॥
 हत्वाचं राक्षसां चान्यान् वनान् स्वयमागतः ।
 सर्वैरिन्द्रजितो वाणैर्दृष्ट्वा रावणमब्रवीत् ॥
 रामदूतोऽस्मि हनुमान् देहि रामाय मैथि-
 लीम् ।

एतन् श्रुत्वा प्रकुपितो दीपयामास पुच्छकम् ॥
 कपिजुर्वलितलाङ्गुली लङ्कागच्छे ममावलः ।
 दग्धा लङ्कां समायातो रामपार्श्वं स वानरः ॥
 जग्धा फलं मधुवने दृष्ट्वा सीतेत्यवेदयन् ।
 मणिरत्नञ्च रामाय रामो लङ्कां ययौ पुरौम् ॥
 समुग्रीवः सहनुमानङ्गादयः सलक्ष्मणः ।
 विभीषणोऽपि संप्राप्तः शूर्यं राघवं प्रति ॥
 लक्ष्मण्येवमभ्यसिष्यद्रामस्तं रावणानुजम् ।
 रामो नलेन सेतुञ्च कृत्वाऽप्यौ चोच्छ्रितायतम् ॥
 सुवेलावस्थितश्चैव पुरीं लङ्कां ददर्श ह ।
 अथ ये वानरा वीरा नीलाङ्गदण्डादयः ॥
 धूम्रधन्वाधूम्रज्ज्वा जाववत्प्रमुखास्तदा ।
 मैन्दहि विदमुखास्ते पुरीं लङ्कां वभञ्जिरे ॥
 राक्षसां च महाकायान् कालाञ्जनचयोपमान् ।
 रामः सलक्ष्मणो हत्वा सकपिः सर्वराक्षसान् ॥
 विजुञ्जिञ्च धूम्रास्तं वेदान्तकनरान्तकौ ।
 महोदरमहापार्श्ववतिकायं ममावलम् ॥
 कुम्भं निकुम्भं मत्तञ्च मकराचं त्यक्तम्यनम् ।
 प्रहस्तं वीरमुज्जतं कुम्भकण्ठं ममावलम् ॥
 रावणिं लक्ष्मणश्चिह्ना हत्वाऽप्यौ राघवो बली ।
 निहृत्य बाहू वक्राणि रावणन्तु अपातयत् ॥
 सीतां सुगुहं गृहीत्वाथ विमाने पुष्पके स्थितः ।
 सवानरः समायातो ह्ययोध्याप्रवरं पुरम् ॥
 तत्र राज्यं चकाराथ पुत्रवन्तु पातयन् प्रजाः ।
 दशान्वमेधानाहृत्य गयाशिरसि पातनम् ॥
 पिण्डानां विधिवत् कृत्वा दत्त्वा दानानि राघवः ।
 पुत्रौ कुशलवौ दृष्ट्वा तौ च राज्येऽभ्यवेचयत् ॥
 एकादशसहस्राणि रामो राज्यमकारयन् ।
 शत्रुघ्नो जवणं हत्वा शैल्यं भरतः स्थितः ॥
 अगस्त्यादीन् सुग्रीन् श्रुत्वा श्रुत्वोत्पत्तिश्च रक्ष-
 साम् ।

स्वर्गं गतो जनेः साहमयोध्यां वैद्यतान्तकः ॥”
 इति गारुडे १४८ अध्यायः ॥ ॥

एतदतिरिक्तं वाल्मीकिप्रणीतं सप्तविंशतिसर्ग-
 युक्तं सप्तसहस्रश्लोकात्मकं सीताकर्तृकसप्तसहस्रक-
 रावणवधकायस्वरूपादसुतोपरकाण्डमस्ति । तस्य
 प्रथमसर्गाव्यञ्जिका यथा,—
 “तमसातीरनिलयं सर्वज्ञं तपसां गुरुम् ।
 वचसां प्रथमं स्थानं वाल्मीकिं सुनिपुणवम् ॥
 विनयावगतो भूत्वा भारद्वाजो ममासुनिः ;

प्रपञ्च समतः शिष्यः कृताञ्जलिपुटो वशी ॥
 रामायणमिति ख्यातं शतकोटि प्रविस्तरम् ।
 प्रणीतं भवता यच्च ब्रह्मलोके प्रतिष्ठितम् ॥
 श्रूयते ब्रह्मणा गिर्यन्तपिभिः पितृभिः सुरैः ।
 पञ्चविंशतिसाहस्रं रामायणमिदं सुवि ।
 तदाकर्णितमस्माभिः सावशेषं ममासुने ॥
 शतकोटिप्रविस्तारे रामायणमहार्णवे ।
 किं गीतमिह यन्मास्ति तन्मे कथय सुव्रत ॥
 आकर्ण्यदरिणः पृष्टं भरद्वाजस्य वै सुनिः ।
 हस्तामलकवत् सर्वं सस्सार शतकोटिकम् ॥
 ओमित्युक्त्वा सुनिः शिष्यं प्रोवाच वदता वरः ।
 भारद्वाज चिरं जीव साधु स्मरितमद्य नः ॥
 शतकोटिप्रविस्तारे रामायणमहार्णवे ।
 रामस्य चरितं सर्वमाश्चर्यं सत्यगौरितम् ॥
 पञ्चविंशतिसाहस्रं श्लोके यन् प्रतिष्ठितम् ।
 वृणां हि सङ्गं रामचरितं वर्णितं मया ।
 सीतामाहात्म्यसारं यन् विप्रेषादत्र नोक्त-
 वान् ।

शृणुष्ववहितो ब्रह्मन् काकुत्स्थचरितं महत् ।
 सीतायः स्मृतभूतायाः प्रकृतेश्चरितञ्च यत् ॥”
 इत्यादौ रामायणे वाल्मीकीये अद्भुतोत्तर-
 काण्डे अदिकाये प्रथमः सर्गः ॥ १ ॥ अन्त्यं ब्रह्माण्ड
 पुराणीयोत्तरखण्डान्तर्गतकथितमाध्यायादिक-
 हरपावर्ती-संवादरूपाध्यात्म-रामायणमस्ति ।
 तत्र अध्यात्मबालकाण्डे सर्गाः सप्तैव शम्भु-
 नोद्दिष्टाः षष्ट्युत्तरत्रिंशतश्लोकाः मोक्षप्रदा
 वृणाम् १ । अध्यात्मरामचरिते अयोध्याकाण्डे
 नवानां सर्गाणां सप्तशतानि श्लोकाः पुण्यमोक्ष-
 प्रदाः २ । काण्डेरत्येवमध्यात्मकाण्डे सर्गा द्विपञ्च
 परिचिन्ताः पञ्चशतानि श्लोकाः पापहराः
 पार्वतीश्लोकाः ३ । श्रीमदध्यात्मरामायणे उमा-
 महेश्वरसंवादे किष्किन्वाकाण्डे नवमः सर्गः
 पञ्चशतानि श्लोकाः दुरितहरा पञ्चपञ्चाशत् ४ ।
 सुन्दरकाण्डे सर्गाः पञ्चैवाध्यात्मिकशब्दिते
 प्रोक्तास्त्रौणिक शतानि श्लोकास्त्रिभुवनपाप-
 हराः ५ । काण्डे युद्धात्मके सर्गा नवसप्त नील-
 कण्ठोक्ताः साहस्रकादशशतश्लोका मनुसंख्यायुता-
 पुण्याः ६ । अध्यात्मोत्तरकाण्डे सर्गाः अष्ट-
 संख्यायाः प्रचिन्ता ऋतुशतसंख्यश्लोकाः ७ ।
 पुराणसंख्याश्च पुरा हरेणोक्ताः ।
 “पार्श्वे परमेश्वरेण गदिते ह्यध्यात्मरामायणे
 काण्डेः सप्तभिरन्वितेऽतिशुभदे सर्गास्तुः-

षट्श्लोकाः ।

श्लोकानाम् शततयेन सहिता युक्तानि चत्वारि
 सा-

हस्राण्येव समासतः श्रुतिश्रुते स्तुतानि तत्त्वा-
 र्थतः ॥”

इत्यध्यात्मरामायणम् ॥ ॥

अपरं रामवशिष्ठसंवादरूपमोक्षोपायकदेव-
 हृतोक्तवाशिष्ठनामकमहाराामायणमस्ति । तत्र
 प्रथमार्द्धे अष्टाविंशत्युत्तरशतसर्गाः । तस्य
 आद्यन्तश्लोकौ यथा,—

राजः

श्रीमालीकित्वाय ।

“उपशमप्रकरणेनान्तरमिदं श्रुत्वा ।
तन्निष्ठाप्रकरणं ज्ञातं निष्ठाप्रकरणं यत् ॥१॥
य इमं श्रुत्वाप्रतिपत्तिं विधिं रामवशिष्ठयोः ।
सर्वान्वस्योपि श्रवणात्पुण्यते ब्रह्म ऋच्छति ॥२॥
उत्तरार्द्धे षोडशोत्तरदिशतर्गाः । तस्या-
द्यन्तर्लोको यथा,—

श्रीराम उवाच ।

“नैष्कर्म्यात् वाक्यनात्मागात् तनुः पतति
रोहितः ।
कथमेतदतो ब्रह्मन् सम्भवत्याशु जीवतः ॥ १ ॥
यन् तव खल्विदं ब्रह्म तज्जलानिति च स्मृतम् ।
श्रुत्वा क्षुदीर्यते सान्नि तस्मै ब्रह्मात्मने नमः ॥ २ ॥
अत्रार्द्धे वैराग्यप्रकरणमन्यः । द्वितीयो सुसु-
मन्यः । तृतीय उत्पत्तिमन्यः । चतुर्थः स्थिति-
मन्यः । पञ्चमः सकलोपशममन्यः । षष्ठप्रक-
रणे निष्ठाप्रकरणमन्यः । पूर्णार्द्धे सटीकमन्य-
संख्या १३६०० । उत्तरार्द्धे सटीकमन्यसंख्या
२३६०० । इति श्रीमहाराजायये निष्ठाप्रक-
रणे बालकास्ते मोक्षोपाये देवहूतोक्ते द्वाविं-
शत्वाहतां संहितायां वाशिष्ठे ब्रह्मदर्शने
उत्तरार्द्धे षोडशोत्तरदिशतर्गतमः सर्गः ॥

रामालिङ्गनकामः, पुं, (रामाणामालिङ्गनस्य
कामोऽभिलाषो यस्मात् ।) रक्ताम्बानः । इति
राजनिर्घण्टः ॥

रामावचोन्नोपमः, पुं, (रामावचोन्नयोः स्त्रीसुनयो-
रुपमा यत्र ।) चक्रवाकः । इति राजनिर्घण्टः ।

रामिजः, पुं, रमणम् । कामः । इति मेदिनी ।
जे, १२७ ।

रामः, पुं, (रम्भस्य विकारः । रम्भ + “पला-
शादिभ्यो वा ।” ४ । ३ । १४१ । इत्यप् ।)
व्रते वेगुलतो दृष्टः । रम्भो वेगुः तस्य
विकारः । इत्यमरभरतौ । २ । ७ । ४५ ॥

रायणं, स्त्री, पीडा । इति काचित् शब्दरत्ना-
वली ॥

रायभाटी, स्त्री, नदीस्रोतोविशेषः । आओद्
इति भाषा । यथा,—

“पूरोद्दि पाचवह्नीरो रायभाटी समाहरे ।”

इति शब्दरत्नावली ॥

राजः, पुं, सालवृक्षनिर्वासः । धुगा इति भाषा ।
तत्पर्यायः । सर्जरसः २ सालः ३ कनक-
लोद्भवः ४ ललनः ५ सालनिर्वासः ६ देवेष्टः ७
श्रीतलः ८ वटुरूपः ९ सालरसः १० सर्ज-
निर्वासकः ११ सुरभिः १२ सुरधूपः १३ यक्ष-
धूपः १४ अमिवल्लभः १५ कलः १६ कल-
लजः १७ । अस्य गुणाः । शिशिरत्वम् ।
क्षिप्तत्वम् । कषायत्वम् । तिक्तत्वम् । संयह-
त्वम् । वातपित्तस्फोटकखण्डनशिलाश्च । अस्य
पानवेषगुणौ । शिशिरत्वम् । प्रहरामयशान्ति-
कारित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च ।
“रालस्तु सालनिर्वासस्तथा सर्जरसः स्मृतः ।
देवधूपो यक्षधूपस्तथा सर्जरसश्च सः ॥

रावणः

राजो हिमो गुरुस्तिष्ठः कषायो आहको हस्तः ।
दोषालस्येद्वीसर्पचरवृत्तविपादिकाः ।
अधममासिदग्धां च मलतीसारनाशनः ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

राजकार्यः, पुं, (राजस्य सालरसस्य कार्यं यत्र ।)
साकृच्छः । इति राजनिर्घण्टः ॥

रावः, पुं, (रवणमिति । र ल ध्वगौ + भावे
घञ् ।) शब्दः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
महाभारते । १ । २१ । १८ ।

“गम्भीरं तिमिमकरोयसंकुलं तं
गर्जन्तं जलचररावरीद्रनादैः ।
विस्तीर्य दृष्टशतुरम्बरप्रकाशं
तेजगर्धं निधिसुरमममसामनन्तम् ॥”)

रावणः, पुं, (रवणस्यापत्यमिति । रवण +
“शिवदिभ्योऽण् ।” ४ । १ । ११२ । इति
अण् । यद्वा, रावयति भीषयति सर्वाणिति ।
र + णिच् + लुः ।) लङ्काधिपतिः । तत्पर्यायः ।
पौलस्त्यः २ रघुः ३ लङ्केशः ४ दशकन्वरः ५ ।
इति हेमचन्द्रः ॥ दशकण्ठः ६ निकषालजः ७
राक्षसेन्द्रः ८ लङ्केशः ९ परुक्तिर्ग्रीवः १० दशा-
ननः ११ । इति शब्दरत्नावली ॥ लङ्कापतिः १२
दशाक्षः १३ । इति जटाधरः ॥ (अस्य
निरुक्तिर्वैधा, रामायणे ।

“यस्माद्लोकत्रयं चैतद्रावितं भयमागतम् ।

तस्मात्तं रावणो नाम नागा वीरो भवि-
ष्यति ॥”)

तस्योत्पत्तिनाशौ यथा,—

सुत उवाच ।

“मानवस्य नरेष्यन्त आसीत् पुत्रो दमः किल ।
नवमस्तस्य दयादस्तृयविन्दरिति स्तुतः ॥
तस्य कन्या इहविद्धा रूपेणाप्रतिमा सुवि ।
पुलस्त्याय स राजर्विष्ठां कन्यां प्रथमादयत् ॥
ऋषिरैहविद्धो यस्यां विभ्रवाः समपद्यत ।
तस्य पञ्चाशतस्य पूर्वा वै देववर्णिनी ॥
ज्येष्ठं वैश्रवणं यत्रै कुरुष्व देववर्णिनी ।
त्रिपादं सुमहाकायं स्थूलशरीरं महाहनुम् ॥
अष्टदंष्ट्रं हरिश्शत्रुं शङ्कुकर्णविलोहितम् ।
पिङ्गलं नाम संहृष्टं पिता तस्यानवीक्षतः ॥
कुत्सायान् कुशलोऽप्यं शरीरखेदस्तुते ।
कुशरोरत्वाद्य नात्मा तेन वै स कुवेरकः ॥
अर्धा कुवेरो जनयद्विश्रुतं नलजूरम् ॥
रावणं कुम्भकर्णस्य कन्यां सूर्यणखां तथा ।
विभीषणं चतुर्थं नैकव्यजनयत् सुतम् ॥
शङ्कुकर्णो दशग्रीवः पिङ्गलो रक्तमहणः ।
चतुष्पाद्विंशतिभुजो महाकायो महाबलः ।
जात्यञ्जननिभो महलोहितग्रीव एव स ।
निसर्गाहाराः क्रूरः स रावण इति स्मृतः ॥
क्षिरशकशिपुस्त्वोत्तमो स राजा पूज्यजम्बनि ॥
चतुर्थगानां राजा तु त्रयोदश स राजसः ॥
ताः पञ्चकोट्यो वर्णाणां संख्याताः संख्याया
द्विजैः ।

नियुतानामेकवर्णः संख्याविद्विद्वदाहताः ॥

राशिः

यष्टिखैव सद्यन्नायि वर्णाणां हि य रावणः ।
देवतानां पिदृष्टाश्च घोरं हता प्रचामरम् ॥
चेतायुगे चतुर्थं हि रावणस्तपसः स्यात् ॥
रामं दाशरथं प्राप्य सगणः सयस्योयिवान् ॥
इति वज्रपुराणे वाराहप्रादुर्भावनामाध्यायः ॥
रावणगङ्गा, स्त्री, (रावणेन कृता गङ्गा ।) विंश-
देशस्थनदीविशेषः । यथा,—

सुत उवाच ।

“दिवाकरस्तस्य महामहिनी
महासुरस्योत्तमरत्नवोजम् ।

अख्यगृहीत्वा चरितं प्रतस्थे
निस्त्रिंशनीलेन नभस्तलेन ॥

जेना सुराणां समरेवजलं
वीर्यावलेपोद्धतमानसेन ।

गङ्गाधिपेनार्द्धपथं समेत्य
खभांशुनेव प्रसभं गिरधम् ॥

तत् विंशतीचारुनितम्बविष्व-
विशोभितागाधमहाद्वादयाम् ।

पूगदुर्भावहतदृष्टयायां
सुमोच स्तब्धः सरिदुत्तमायाम् ॥

ततः प्रभृति सा गङ्गा तुल्यपुण्यफलोदया ।
नाम्ना रावणगङ्गाति प्रथिमानसुपागता ॥

ये तु रावणगङ्गायां जायन्ते क्रूरविन्दकाः ।
गङ्गारागा घनं रामं विधायाः खस्तटाक्षिपः ॥”

इति गाण्डे ७० अध्यायः ॥

रावणारिः, पुं, (रावणस्य अरिः शत्रुः ।)
श्रीरामः । इति जटाधरः ॥ (यथा,—

“वन्दे लोकाभिरामं रघुशूलतिलकं राघवं
रावणारिम् ॥”

इति महानाटकम् ॥

रावणिः, पुं, (रावणस्यापत्यमिति । वारख +
“अत इप् ।” ४ । १ । ६५ । इति इप् ।)

रावणज्येष्ठपुत्रः । स च इन्द्रजित् । यथा,—
“रावणिः शत्रुजिह्वेधनाशो मन्दोदरेभ्यः ॥”

इति हेमचन्द्रः । ३ । ३७० ॥

(यथा, महाभारते । ३ । २८० । १२ ।
“रावणस्तु यदा नैनं विशेषयति सायकैः ।
ततो गुरुतरं यत्नमातिष्ठद्विजानां वरः ॥”

रावणपुत्रमात्रे । यथा, भट्टिः । १४ । ७६ ।
“तस्याहारिण्यत प्राणा सुष्ठिना बालिखड्गना ।
प्रादुर्भवस्ततः क्रुद्धाः सर्वे रावणयोऽङ्गदम् ॥”

राश, ऋ ङ् शब्दे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (आ-
आत्म-अक-सेट् ।) इत्याप्तोऽयमिति गद-
विंशः । रासभः खरः । दुर्गविंशस्तु इमं

तालथान्तं मत्वा उणादौ इक्षं हत्वा रक्षि-
शब्दं युत्पादितवान् । ऋ, अरराशतु । ङ्,
राशते । इति दुर्गादायः ॥

राशिः, पुं, (राशते इति । राश शब्दे + इङ् ।
यद्वा, अयुते व्याप्नोतीति । अयू व्याप्नो + “अशि-
पयायो रुडायजुको च ।” उणा० ४ । ११२ ।

इति इङ् रुडायमस्य ।) धात्वादिसम्बन्धः ।
तत्पर्यायः । पुङ्गवः २ उल्करः ३ कूटम् ४ ।

इत्यमरः । २ । ५ । ४२ ॥ समुच्चयः ५ समा-
चारः ६ । इति जटाधरः ॥ अश्रुते याप्रोति
इति राशिः । अश्रु न अश्रुसंहारोऽस्ति स्मात्
नानीति इन् विपातनाद्भेदागमः । इति
भरतः ॥ * ॥ (यथा, शकुन्तलायाम् १ अङ्के ।
“न खलु न खलु वायः सन्निपात्योऽयमस्मिन्
वृद्धिर्न गृह्यते तुलनाया विवर्तिताः ॥”)
ज्योतिषस्य द्वादशांशः । तस्योत्पत्तिर्यथा,—
अथ द्वादशांशं मनश्चक्रे ब्रह्माहङ्कारमूर्तिभूतम् ।
मनसश्चन्द्रमा जज्ञे सूर्योऽक्षोऽस्तेन सां निधिः ॥
मनसः खं ततो वायुरग्निरापो धरा क्रमात् ।
गुणैकवृद्ध्या पञ्चैव महाभूतानि जज्ञिरे ॥
असौधोमौ भास्करेन्दू तत्स्वङ्गारकादयः ।
तेजोभूतास्त्वाम्बातेभ्यः क्रमशः पञ्च जज्ञिरे ॥
पुनर्द्वादशात्मनं विभजेद्वाग्निश्चक्रम् ।
नक्षत्ररूपिणं भूयः सप्तविंशत्तमं वशी ॥”

इति सूर्यसिद्धान्ते गोलाध्यायः ॥ * ॥
तस्य संस्थानं यथा,—
“विद्युन्क्रान्तिवृत्तौ गवात् पूर्वभागस्थिताः
स्विराः ।

मेघाद्या राशयः क्रान्तिवृत्तयः पूर्वदिक्क्रमात् ॥”

इति सुग्रीवस्तुतवात्मभौमसिद्धान्तः ॥ * ॥

अथ राश्यादिनिर्णयः ।

“मेघवृष्टमिथुनकर्कटसिंहः कन्या तुलाच
वृश्चिकभम् ।

धनुश्च मकरः कुम्भो मीन इति च राशयः
कथिताः ॥”

इति राशिकथनम् ॥ * ॥

अश्विन्या सह भरणी क्षत्तिकापादश्च कौर्त्तिनो
मेघः । १ ।

वृषभः क्षत्तिकाशेषं रोहिण्यहं च मृग-
शिरसः ॥ २ ॥

मृगशिरसोऽर्द्धं चार्द्धं पुनर्वसुक्षिपादो मिथु-
नम् । ३ ।

पादः पुनर्वसोरन्त्यः पुष्योऽश्लेषा च कर्कटः ॥ ४ ॥

सिंहोऽथ मघा पूर्वफल्गुणी पाद उत्तरायाः ॥ ५ ॥

तच्छेषं हस्ता चित्रार्द्धं कन्याकाः ॥ ६ ॥

तौलिनि चित्रार्द्धं स्वाती विशाखायाः पाद-
त्रयम् । ७ ।

अलिनि विशाखा पादस्तथादुराधान्विता
ज्येष्ठा ॥ ८ ॥

मूलं पूर्वाषाढा प्रथमश्चाप्युत्तरांशको धन्वी । ९ ॥

मकरस्तत्परिधं श्रवणा चार्द्धं धनिष्ठायाः ॥ १० ॥

धनिष्ठा शतभिषा पुनर्भाद्रपदपादत्रयं
कुम्भः । ११ ।

पूर्वभाद्रपदशेषस्तथोत्तरा रेवती मीनः ॥ १२ ॥

इति राशिनक्षत्रभेदकथनम् ॥ * ॥

“राशिनानामि च चैवं भट्टं गृहनाम च ।
मेघादीनां पथ्यायं लोकादेव विचिन्तयेत् ॥”

इति राशिपथ्यायकथनम् ॥ * ॥

“ऋषयश्चरितमङ्गलीरथेयपाथेययूककौ-
पांश्याः ।

तौत्तिक आकोत्तेरो हृद्गोशान्धमं चेत्यम् ॥”

इति मेघादीनां विशेषनामकथनम् ॥ * ॥

“अथ सितहरितपाटलपाण्डुविचित्राः सिते-
तरपिषङ्गौ ।

पिङ्गलकर्कुरवधुमलिना रुचयो यथासंख्यम् ॥”

इति मेघादीनां वर्णभेदकथनम् ॥ * ॥

“मत्स्यौ घटौ वृमिधुनं सगदं सवीर्यं
चापी नरोऽश्वजघनो मकरो मृगाश्च ।

तौली सशस्त्रदहना भ्रवगा च कन्या
शेपाः स्वनामसदृशाः खचराश्च सर्वे ॥”

अश्वजघनोऽश्वाकारजघनो नतु अश्वारूढ-
इति जघनः । उत्तरत्र चतुश्चरणत्वकथनात् ।

राश्यादिष्टालदेवताकथनम् ॥ * ॥

“क्रूरोऽथ सौम्यः पुरुषोऽङ्गना च
ओजोऽथ युग्मं विधमः समश्च ।

चरस्थिरद्व्यात्मकनामधेया
मेघादयोऽमी क्रमशः प्रदिष्टाः ॥”

इति राशीनां क्रूरसौम्यादिविवेकः ॥ * ॥

दैवज्ञमनोहर ।

“पुण्यश्च पुष्करश्चैव आधानाख्यस्तथैव च ।
श्रुत्या वृत्त्या भवन्त्येते नित्यं द्वादश राशयः ॥”

इति पुण्यादिविवेकः ॥ * ॥

“मिथुनतुलाघटकन्या द्विपादाश्चापपूर्व-
भागश्च ।

मृगधनुरावन्तार्द्धे वृषाजसिंहाश्चरणाः ॥”

इति द्विपदचतुष्पदराशिकथनम् ॥ * ॥

“कर्कटवृश्चिकमीना मकरान्त्यार्द्धं च कीट-
संज्ञाः स्युः ।

वृश्चिकराशिर्मुनिभिः सरीरूपत्वेन निर्दिष्टः ॥”

इति कीटसरीरूपराशिकथनम् ॥ * ॥

“द्विपदवृषगाः सर्वे सिंहं विहाय चतु-
ष्यदाः ।

सलिलनिजया भक्ष्या वश्याः सरीरूपजातयः ॥

मृगपतिवशे निष्ठन्त्येते विहाय सरीरूपान् ।

अकथितगृहेषूक्तं वश्यं जनयवहारतः ॥”

सरीरूपजातय इति बहुवचनात् कीटस्यापि
परिग्रहः । राशीनां वश्यावश्यकथनम् ॥ * ॥

“ग्राम्या मिथुनतुलास्त्रीचापलिघटाः निशासु
वृथमेयौ ।

मकरादिमार्द्धसिंहौ वन्यौ द्विसेजवृषभौ च ॥

जलजौ कर्कटमीनौ मकरान्त्यार्द्धं च शिवमते
कुम्भः ॥

इति ग्राम्याख्यजलजराशिकथनम् ॥ * ॥

“दृष्टास्तिमिगोऽविघटा मिथुनधनुःकर्किण्डग-
सुखाश्च समाः ।

वृश्चिककन्यामृगपतिवशिजो दीर्घाः समा-
ख्याताः ॥”

इति राशीनां दृष्टदीर्घकथनम् ॥ * ॥

“प्रागादिककुम्भां नाथा यथासंख्यं प्रदिश्याम ।
मेघाद्या राशयो ज्ञेयास्त्रिरावृत्तिपरिभ्रमात् ॥”

इति दिग्भिषजकथनम् ॥ * ॥

“कुलशुक्रवृद्धकेशोऽन्यशुक्राचनोऽसुवाम् ।

जीवाकिंभानुजेष्ण्यानां जेष्ठाणि स्युरजादयः ॥”

इति ग्रहाणां जेष्ठकथनम् ॥ * ॥

“अथ गोपतिगुग्मश्च कर्किण्डगास्तथा ।
निशासंज्ञाः सृताश्चैते शेवाश्चान्ये दिनात्मकाः

निशासंज्ञा विमिश्रिताः सृताः पृष्ठोदयास्तथा
शेवाः शीघ्रोदया ह्येते मीनश्चोभयसंज्ञकः ॥”

इति निशादिसंज्ञाकथनम् ॥ * ॥

“रविमार्गं निशानाथः सपाददिवसद्वयम् ।
पञ्चत्रयं भूमिपुत्रो बुधोऽष्टादशवासरान् ॥

वर्षमेकं सुराचार्यश्चाष्टाविंशदिनं भृगुः ।
शनिः सार्द्धद्वयं वर्षं स्वर्मानुः सार्द्धवत्सरम् ॥

एवं प्रमाणात् सकलाः स्वराशिं भुङ्गते ग्रहाः ॥”

इति राशिभोगकथनम् ॥

इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥ * ॥ द्वादशराश्यात्मक-
शिवरूपं यथा,—

पुलस्त्य उवाच ।

“स्वरूपं त्रिपुरस्य वदित्ये कालरूपिणः ।
अश्विनी भरणी चैव क्षत्तिकाप्रथमांशकम् ॥

मेघकं हि विजानीयात् कुजचेतसुदाहृतम् ।
आग्नेयांशाख्यो ब्रह्मन् प्राजापत्यं कवर्गृहम् ॥

सौम्यार्द्धं वृषनामेदं वदनं परिकीर्तितम् ।
मृगार्द्धमार्द्धादित्यां शाख्यः सौम्यगृहं त्विदम् ॥

मिथुनं सुजयोस्तस्य गगनस्थस्य शूलिनः ।
आदित्यांश्च पुष्यश्च अश्लेषा शशिनी गृहम् ॥

राशिः कर्कटको नाम पार्श्वे मखविनाशिनः ।
पित्रार्चं भगदैवत्यं उत्तरांश्च केशरी ॥

सूर्यचैवं विभोर्ब्रह्मन् हृदयं परिकीर्तितम् ।
उत्तरांशाख्यः पाणिश्चित्रार्द्धं कन्यका त्वियम् ॥

सोमपुत्रस्य सङ्गैतद्वितीयं जठरं विभोः ॥
चित्रांशद्वितयं स्वाती विशाखायांश्चक्रयम् ॥

द्वितीयं शुक्रसदनं तुला नाभिरुदाहृता ॥
विशाखांश्चमृगुराधा ज्येष्ठा भौमगृहं त्विदम् ॥

द्वितीयं वृश्चिको राशिर्मेढ्रं कालखरूपिणः ॥
मूलं पूर्वोत्तरांश्च देवाचार्यगृहं धनुः ।

उरुयुगलभौशस्य अमर्यै प्रगौयते ॥
उत्तरांशाख्यो ऋक्षं श्रवणं मकरो सुने ।

धनिष्ठांश्च शनिचैवं जानुनी परिकीर्तिते ॥
धनिष्ठांश्च शतभिषा प्रोष्ठपदांश्चक्रयम् ॥

सौरं पञ्चापरमिदं कुम्भो जह्ने च विश्रुते ॥
प्रोष्ठपदांश्चमेकन्तु उत्तरा रेवती तथा ।

द्वितीयं जीवसदनं मीनन्तु चरणाधुमौ ॥ * ॥

राशीनां लक्षणस्वरूपाद यथा,—

नारद उवाच ।

“राशयः कथिता ब्रह्मन् । त्वया द्वादश वै मम ।
तेषां विशेषतो ब्रूहि लक्षणाणि स्वरूपतः ॥

पुलस्त्य उवाच ।

स्वरूपं तच्च वक्ष्यामि राशीनां शृणु नारद ।
यादृशा यत्र सञ्चारा यस्मिन् स्थाने वसन्ति हि ॥

सञ्चारस्थानमेकस्य धान्यरत्नाकरादयः ।
जवमाह्वलसंस्कृतो वसुधायाश्च सर्वशः ॥

नित्यं चरति फुल्लेयु सरसां पुलिनेषु च ।
मेघः समानमृत्तिस्य अनाविकघनादिषु ॥

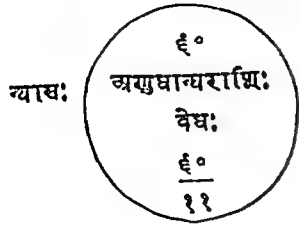
वृषः सट्टशरूपेषु चरते गोकुलादिषु ।
तस्याधिवासभूमिस्तु लघीवर्णधराश्रया ॥
स्त्रीपुंसयोः समं भद्रश्रयासनपरिग्रहेः ।
बीणावाद्यध्वजिधुनं गीतनर्तकशिल्पिषु ॥
स्थितं क्रीडा रतिश्रितं विहारोऽवनिरस्य तु ।
मिथुनं नाम विख्यातं राशिर्देहात्मकः स्मृतः ॥
ककिः कुलीरेण समः सलिलस्यः प्रकीर्तितः ।
केदारवापीपुलिनविविक्तावनिरेव च ॥
सिंहस्तु पर्वतारण्यदुर्गकन्दरभूमिषु ।
वसते व्याघ्रपक्षीषु गङ्गरेषु गुहासु च ॥
या हि प्रदीपककरा नावाखण्डा च कन्यका ।
चरते स्त्रीरतिस्थाने वसते तदनेषु च ॥
तुलापाणिषु पुरुषो वीर्यापणविचारकः ।
नगराध्वनि शालासु वसते तत्र नारद ॥
स्वभ्रवल्लीकसचारी वृश्चिको वृश्चिकाकृतिः ।
वृषगोमयकौटोऽहपाषाणादिषु संस्थितः ॥
धनुस्तुरङ्गजघनो दीप्यमानो धनुर्धरः ।
जाजिशूरोऽस्त्रविहीरः स्थायी युद्धवलादिषु ॥
गङ्गास्यो मकरो ब्रह्मन् । वृषस्कन्धः फणाङ्गदः ।
मकरोऽसौ नदीचारी वसते च महोदधौ ॥
रिक्तकुम्भश्च पुरुषः स्कन्धधारी जलाश्रुतः ।
दूतशालाचरः कुम्भस्थायी शौण्डिकसदृश ॥
मीनरूपत्वमासक्तो मीनस्त्रीर्थासुसचरः ।
वसते पुण्यदेशेषु देवव्राह्मणपूजकः ॥
लक्षणं गदितं तुभ्यं मेघादीनां महासुने ।
न कस्यचिन्मयाख्येयं गृहमेतत् पुरातनम् ॥
एतन्मया ते कथितं सुरर्षे
यथा त्रिनेत्रः प्रमथाय यज्ञे ।
पुण्यं पुराणं परमं पवित्रं
संश्रयतां पापहरं शिवञ्च ॥”
इति श्रीवामनपुराणे पुलस्त्यनारदसंवादे हर-
ललितः पञ्चमोऽध्यायः ॥
राशिचक्रं, क्री, (राशीनां चक्रम् ।) मेघादि-
द्वादशराश्यादियुक्तवृत्तम् । तस्य नामान्तरं
भचक्रं ज्योतिषचक्रञ्च । यथा,—
“सप्तविंशतिभैर्योतिषचक्रं क्षितिमवायुगम् ।
तदकौशो भवेद्वाशिनर्वचचरणाङ्कितः ॥”
इति दीपिका ॥ * ॥
तद्विवरणं यथा,—
“भचक्रं ध्रुवयोर्वेहमाचिप्तं प्रवहानिलैः ।
पर्यव्यजसं तप्तहा गृहकक्षा यथाक्रमम् ॥
उपरिस्थस्य महतीकक्षात्पाधःस्थितस्य च ।
महत्या कक्षया भागा महान्तोऽख्यासुधा-
ख्या ॥
कालेनाल्पीन भगणं सुदुर्लभमभ्यश्रितः ।
गृहः कालेन महता मण्डले महति भ्रमन् ॥
स्वल्पया तु बहून् सुदुर्लभं भगणान् शीत-
दीधितिः ।
महत्या कक्षयागच्छन् ततः स्वल्पः शनैश्चरः ॥
मन्दादधःक्रमेण सुखतुर्था दिवसाधिपाः ।
वर्षाधिपतयस्तद्वत् तृतीयाः परिकीर्तिताः ॥
ऊर्ध्वक्रमेण शशिनो मासानामधिपाः स्मृताः ।

होरेणाः सूर्यतनयादधोऽधः क्रमशस्तथा ।
भवेद्भक्त्या तीर्णमशोर्भ्रमणं षष्टिताडितम् ।
सर्वोपरिष्ठात् भ्रमति योजनेस्तेभैरमखलम् ॥”
तत्र कक्षाक्रममाह ।
“ब्रह्माख्ये परिधिर्योमकक्षाभिधीयते ।
तन्मध्ये भ्रमणं मानामधोऽधः क्रमशस्तथा ॥
मन्दामरेण्यभूपुत्रसूर्यमुक्तेन्द्रेणन्दवः ।
परिभ्रमन्त्यधोऽधःस्थाः सिद्धविद्याधरा घनाः ॥”
इति सूर्यसिद्धान्तः ॥ * ॥
गृहत्रयचन्द्रसंयोगे फलविशेषजनकं राशिचक्रं
यथा,—
“राशिचक्रं प्रवक्ष्यामि नृपाणां हितकाम्यया ॥
रविर्ज्योतिषस्था सौम्यस्त्रैश्च चन्द्रे समागते ।
जलपातो भवेत् सत्यमित्युक्तं विष्णुयामले ॥
रविर्ज्योतिषस्था शुक्रस्त्रैश्च चन्द्रे समागते ।
वायुपातो भवेत् सत्यमित्युक्तं विष्णुयामले ॥
रविर्ज्योतिषस्था भौमस्त्रैश्च चन्द्रे समागते ।
अग्निपातो भवेत् सत्यमित्युक्तं ब्रह्मयामले ॥
रविर्भौमस्तथा राहुस्त्रैश्च चन्द्रे समागते ।
लोहपातो भवेत् सत्यमित्युक्तं रुद्रयामले ॥
रवौ राहुस्तथा केतुस्त्रैश्च चन्द्रे समागते ।
पाषाणपातोऽपि भवेदित्युक्तं भानुयामले ॥”
इति नरपतिजयचर्यायां तुम्बुरुचक्रे राशि-
चक्रम् ॥ * ॥ जातकराराशिचक्रम् । यथा,—
“तन्वादिष्यपथ्यन्तं राशिचक्रे चवस्थितम् ।
तत्र बुद्धात्पमतयो जल्पयन्ति वृथा वृथा ॥”
इति पञ्चसरा ॥ * ॥
मन्त्रगृह्योक्ताराशिचक्रम् यथा । आगमकल्प-
हमे ।
“रेखाद्वयं पूर्वपरगतं स्यात्
तन्मध्यतो याम्यङ्गवेरभेदात् ।
एकैकमीशाननिशाचरे तु
हुताश्रवाद्योर्विलिखिततोऽर्णान् ॥
वेदाभिवह्निगुणलश्रवणाच्चिसंखान्
पञ्चैश्वराण्यश्वरपञ्चचतुष्टयाणान् ।
मेघादितः प्रविलिखितं सकलांस्तु वर्णान्
कन्यागतान् प्रविलिखेदथ शार्द्वर्णान् ॥”
तथा,—
“वालं गौरं खुरं शीतं शमी शोभेति राशिषु ।
क्रमेण भेदिता वर्णाः कन्यायां शादयः स्मृताः ॥”
तेन अ आ ई ई मेघः । उ ऊ ऋ एषः ।
ऋ ऌ ॠ मिथुनम् । ए ऐ कर्कटः । ओ औ
सिंहः । अं अः श ष स ल क्षाः कन्याः ।
कवर्गस्तुला । चवर्गो वृश्चिकः । टवर्गो धनुः ।
तवर्गो मकरः । पवर्गः कुम्भः । यवर्गो मीनः ।
खराशीनामशुक्लं मन्त्रं भवेत् । तथा च ।
“खताराराशिकोष्ठानामशुक्लान् भजेन्मनून् ॥”
इति वचनात् ॥
“राशीनां गृहताज्ञया लजेच्छन्नुं गृहं ययम् ।
खराशेर्मेन्द्रराश्यान् गणनीयं विचच्छेदः ॥”
यदा तु खराशेरज्ञानं तदा साधकनामाद्यचर-
सम्बन्धिनं राशिं गृहीत्वा गणयेत् ।

“साध्याद्यचरराश्यान् गणयेत् साधकाचरम् ॥”
इति रामार्चनचन्द्रिकाधृतवचनात् । तथा,
“अज्ञाते राशिचक्रे नामाद्यचरराशितः ॥”
इति तन्त्रराजे ॥
“तेन मन्त्राद्यवर्णेन नाम्नाद्याचरेण च ।
गणयेद्यदि षष्ठं वाप्यष्टमं द्वादशन् वा ।
रिपुमेन्ताद्यवर्णः स्यात् तेन तस्याहितं भवेत् ॥
एक पञ्च नव वान्धवाः स्मृताः
द्वौ च षट् च दशमाश्च सेवकाः ।
बह्विंशदसुनयस्तु पोषकाः ।
द्वादशाष्टचतुरस्तु घातकाः ॥”
इति विष्णुविषयम् ॥
रामार्चनचन्द्रिकाधृतत्वात् । श्रद्धादौ तु षष्ठं
वर्जनीयम् । तथा च ।
“षष्ठाष्टमद्वादशानि वर्जनीयानि यत्नतः ॥”
इति वचनात् ।
तन्त्रान्तरे ।
“सर्वं घनं भाटवन्तुपुत्रशत्रुकलत्रकाः ।
मरणं घर्मेककामाययया द्वादश राशयः ॥
नामानुरूपमेतेषां शुभाशुभफलं लभेत् ॥
लभे सिद्धिस्तथा नित्यं घने धनसम्पद्विदः ।
भातरि भाटवृद्धिश्च शत्रौ शत्रुविवर्धनः ॥
पुत्रे पुत्रविवर्धः स्यात् वन्धौ वान्धववत् प्रियः ।
कलत्रे मध्यमा प्रोक्ता मरणे मरणं भवेत् ॥
धर्मे घर्मेविवर्धः स्यात् सिद्धिदः कर्मेसंस्थितः ।
व्याये च धनसम्पत्तिर्यथे च सचित्तयः ॥”
वैष्णवतन्त्रे तु शत्रुस्थाने वन्धुरिति पाठः । इति
तन्त्रसारः ॥
राशिचक्रव्याख्यानः, पुं, (राशेर्यवहारः ।) श्रद्धा-
राशिपरिमाणज्ञापकाङ्कः । तद्विवरणं यथा,—
अथ राशिचक्रव्याख्यानं करणसूत्रं वृत्तम् ।
“अनसुषु दशमांशोऽखुल्वधेकादशांशः
परिधिगवमभागः श्रूकधान्येषु वैधः ।
भवति परिधिषष्ठे वर्गिते वैधनिर्णे
घनगणितकराः स्युर्मागधाक्षाश्च खार्थः ॥”
उदाहरणम् ।
“समस्तवि किल राशिर्यः स्थितः सूक्ष्मधान्यः
परिधिपरिमितिः स्याद्वृत्तपरिधेर्यदीया ।
प्रवद गणक खार्थः किंमिनाः सन्ति तस्मि-
न्मथ पृथगखुधान्यैः श्रूकधान्येषु शीघ्रम् ॥”
अथ सूक्ष्मधान्यराशिमानावबोधनाय
६०
व्यासः
अनखुधान्यराशिः
वैधः
६
परिधिः-६० । वैधः ६ । परिधिः षड्दशः १० ।
वर्गितः १०० । वैध ६ निम्नः । कन्याः
खार्थः ६०० ।

राशिच्य

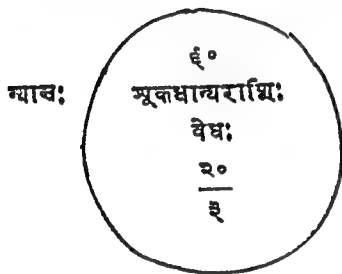
अथागुधान्यराशिमानानयनाय

परिधिः ६० । वेधः $\frac{६०}{११}$ । जातं

फलम् $५४\frac{५}{११}$ ।

अथ श्रुकधान्यराशिमानानयनाय

परिधिः ६० । वेधः $\frac{२०}{३}$ । खार्थः $६६६\frac{२}{३}$ ।

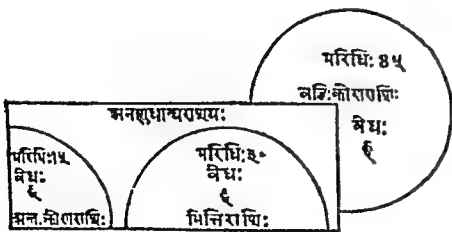
अथ भित्तान्तर्वाह्यकोणसंलग्नराशिप्रमाणानयने

करणखण्डं दत्तम् ।
“द्विवेदसन्निभागैकनिष्ठात् परिधिः फलम् ।
भित्तान्तर्वाह्यकोणस्यराशेः खगुणभाजितम् ॥”
उदाहरणम् ।

“परिधिर्भित्तिलमस्य राशेस्त्रिंशत्करः किल ।
अन्तःकोणस्थितस्यापि तिथितुल्यः करः सखे ॥
वह्निः कोणस्थितस्यापि पञ्चमनवसमितः ।
तेषामाचक्षुमे चिप्रं घनहस्तान् पृथक् पृथक् ॥”
अत्रापि स्थूलादिधान्यानां राशिमानाव-
बोधनाय स्पष्टचैत्रत्रयम् ।

तत्रादावनगुधान्यराशिमानबोधकं चैत्रम् ।

न्यासः

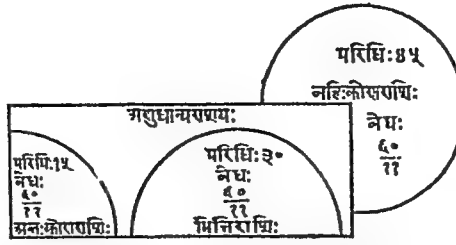
अत्राद्यस्य परिधिः ६० । दिनिष्ठः ६० ।
अन्यः १५ । चतुर्गः ६० । अपरः ४५ । सन्नि-
भागेक ४ । निष्ठः ६० । एषां वेधः ६ । अन्धः
फलं तुल्यमेतावन्य एव खार्थः ६०० । एतत्-
स्वस्वगुणेन भक्तं जातं पृथक् पृथक् फलम् ३०० ।
१५० । ४५० ॥

१५८

राष्ट्रिका

अथागुधान्यराशिमानानयनाय

न्यासः

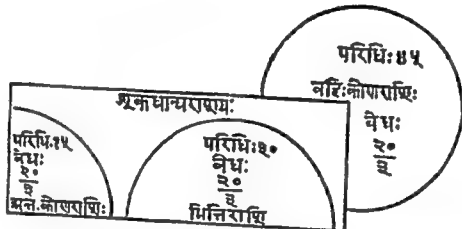
पूर्ववत् चैत्रत्रयाणां खगुणगुणितपरिधिः ६० ।

वेधः $\frac{६०}{११}$ । फलानि $२७२\frac{८}{११}$ । $१२६\frac{८}{११}$ ।

$४०६\frac{२}{११}$ ।

अथ श्रुकधान्यराशिमानानयनाय

न्यासः

अत्रापि पूर्ववत् चैत्रत्रयाणां खगुणगुणितः

परिधिः ६० । वेधः $\frac{२०}{३}$ । फलानि $३३३\frac{१}{३}$ ।

$१६६\frac{२}{३}$ । ५०० ।

इति लीलावत्यां राशिचयवहारः समाप्तः ॥

राष्ट्रं, पुं, स्त्री, (राजते इति । राष्ट्र + “सर्व-
धातुभ्यः ण्” उणा० ४।१५८ । इति ण् ।
अस्ति घः ।) विषयः । (यथा, मनुः । ६।
२५४ ।

“अशास्त्रं स्वरान् यस्तु बलिं गृह्णाति पार्थिवः ।
तस्य प्रचुभ्यते राष्ट्रं खर्गाच्च परिहृयते ॥”
उपद्रवः । इत्यमरः । ३।३।१८३ ॥ विषयो
जनपदः । उपद्रवो मरकादिः । इति भरतः ॥
(राष्ट्रपालननियमादिकं मङ्गाभारते १२।
८७ अध्याये द्रष्टव्यम् ॥ पुं, गुरुरवोर्वंश-
जातस्य काशेः पुत्रः । यथा, भागवते । ६।
१७।४ ।

“काश्यस्य काशस्तु पुत्रो राष्ट्रो दीर्घतमः
पितरः ॥”

राष्ट्रनिवासी, [न] पुं, (राष्ट्रे निवसतीति ।
नि + वस् + णिनिः ।) जानपदः । देशनासी ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

राष्ट्रिका, स्त्री, (राष्ट्रं उत्पत्तिस्थानत्वेनास्यस्या
इति । राष्ट्र + ट् । टाप् ।) कण्टकारिका ।
इत्यमरः । २।४।६३ ॥ (पुं, राष्ट्रवासी ।
जानपदः । यथा, मनुः । १०।६१ ।
“यत्र त्वेते परिधंसा जायन्ते वर्णदूयकाः ।

रासः

राष्ट्रिकैः सह तद्वाङ् चिप्रमेव विनश्यति ॥”
राष्ट्रपतिः । यथा, हरिवंशे । १८३।२७—२८ ।
“कुम्भाख ! मन्त्रिणां श्रेष्ठ ! प्रीतोऽसि तव
सुव्रत ।

सुव्रतपते विमानानि राष्ट्रिकीऽस्तु भवानिह ॥
सञ्जातिपथः सुसुखी निर्वृत्तोऽस्तु भवानिह ।
राज्येष ते नया दत्तं पिरं जीव ममा-
अयात् ॥”

राष्ट्रियः, पुं, (राष्ट्रध्वजतः । राष्ट्र + “राष्ट्रा-
वारपाराट् घञौ” ४।२।६३ । इति घः ।
यदा, राष्ट्रं जातः । “तत्र जातः” ४।३।
२५ । इति घः ।) नाथोन्मयी राजश्यालः ।
इत्यमरः । १।७।१४४ (राष्ट्राध्यक्षः ।
यथा, महाभारते । १२।८५।१२ ।

“ततः संप्रियेन्द्राष्ट्रे राष्ट्रियाय च दर्शयेत् ॥”

राष्ट्रीयः, पुं, (राष्ट्रे भव इति । राष्ट्र + ङः ।)
नाथोन्मयी राजश्यालः । इति हेमचन्द्रः । २।
२४ ॥ राष्ट्रसम्बन्धिनि, वि० (यथा, महा-
भारते । १२।८७।६ ।

“धान्यं हिरण्यं भोगेन भोक्तुं राष्ट्रीयसङ्गतः ॥”

रास, उ ऋ शब्दे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
आल०-अक०-सेट् ।) दन्तान्तोऽयमिति गद-
विंशः । रासभः खरः । दुर्गसिंहखिमं ताल-
यान्तं मत्वा उणादौ द्वयं कृत्वा रक्षिशब्दं
युत्पादितवान् । ऋ, अदरासत् । उ, रासते ।
इति दुर्गादाचः ॥

रासः, पुं, (रासगमिति रासतेऽनेति वा । रास
शब्दे + भावे अधिकरणे वा घञ् ।) कोला-
हलः । ध्वानः । भाषाश्लक्ष्णकः । गोपानां
क्रीडामेदः । इति मेदिनी । से, ११ ॥ तस्य
विधिर्यथा,—

“कार्तिकीपूर्णिमायाश्च कृत्वा तु रासमखण्डम् ।
गोपानां शतकं कृत्वा गोपीनां शतकन्तथा ॥
शिलायां प्रतिमायां वा श्रीकृष्णं राधया सह ।
भारते पूजयेत् कृत्वा चोपहाराणि योदृश ॥
गोलोके च वसेत् सोऽपि यावदेव ब्रह्मणे वयः ।
भारतं पुनरागत्य हरिभक्तिं कमेद्भुवम् ॥
क्रमेण सुदृढां भक्तिं लब्ध्वा मन्त्रं चरेदपि ।
देहं त्यक्त्वा च गोलोके पुनरेव प्रयाति च ॥
तत्र कृष्णस्य वाङ्मयं संप्राप्य पार्श्वदो भवेत् ।
पुनस्तत्पतनं नास्ति चरादत्युच्चरो महान् ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे २५ अध्यायः ॥

विस्तारस्तु श्रीकृष्णचम्पूखण्डे २८ अध्याये
श्रीमद्भागवतीयरासपञ्चाध्यायेषु च द्रष्टव्यः ॥
कस्यचिन्मते कल्पतरुयात्रेयम् । अस्य विधि-
र्यथा,—

“कार्तिके पौर्णमास्यां रासयात्रा महानिधि ।
नन्दसुनोः प्रकर्त्तव्या महाविभवविस्तरे ॥
इह लोके सुखं प्राप्य अन्ते विष्णुपुरं व्रजेत् ॥
पूजा कार्याह्वरात्रे तु नयेत् शेषं मद्योत्सवैः ।
गीतेर्नानाविधैर्वाङ्मयेषु वीर्यान्वृद्धकैः ॥
श्रुत्यैव राज्ञानागीतेरङ्गनानाश्च कीर्तनैः ।

चन्दनागुदकसूरीपङ्कथेपैर्विराजितैः ।
विहरद्विविम्बभक्तैः काव्यं एष मञ्जोत्सवः ।
ध्यायेदृष्ट्वावने रम्ये यस्तुगापुलिने वने ।
निष्कञ्जसदने कण्ठं गोपीमण्डलमण्डितम् ।
रासमण्डलयनाख्य गोविन्दं कर्षिकागतम् ।
इयोर्द्वयोर्गोपिकयोर्मध्ये साग्नमनेकधा ।
अपरं नटवेशेन मध्ये तं सुरसीधरम् ।
गोपीगणसुखान्मोहमधुपानमधुव्रतम् ।
कुशानघक्रप्रतिमं मण्डलं पङ्कजाङ्कितम् ।
एकादशोभितं कार्यं महिष्योऽष्टौ च चन्विह ।
मध्ये मध्ये च गोविन्दं पार्श्वयोरष्टरूपकम् ।
सुकुन्दं माधवं कण्ठं नटनागरमेव च ।
हरिं दामोदरं विष्णुं पूजयेत् कामरूपिणम् ।
तदास्ते भूपुरे गोप्यः शतशोऽष्ट सङ्गमः ।
पूजनीयाः प्रयत्नेन नृत्यगीतपुरायणाः ।
असंख्या गोपिकास्तत्र मण्डलेऽष्टौ वराङ्गनाः ।
महिष्यक्षाः समाख्याताः सदासङ्गसुनिवृत्ताः ।
भक्तौत्सवाभिलासेन कमला बहुलपिण्डी ।
राधा विशाखा विमला सुमित्रा ललिता तथा ।
सुन्दरी कमला रमा महिष्योऽष्टौ प्रकीर्तिगाः ।
तारा राधा निरावाधा कृष्णा भेदसुपागताः ।
तासां ध्यानैर्ब्रह्ममाणैः पूजा कार्या विशेषतः ।
उत्तीर्णं सायं समये गोप्यो वृन्दावनं ययुः ।
रासब्रीडं ततस्तत्राभिषेकं च जगद्दीश्वरः ।
गोप्यो रासक्रीडां चक्रुः पौर्यमास्यां महा-

निशि ।

न तत्र पणिबिनदो न किञ्चिन्निरदस्तथा ।
महानिशा हि घटिके रात्रौमेधमयामयोः ।
तद्ग्रामौ च कर्ष्यं पौर्यमास्यां निशासुखे ।
एवं रासक्रीडां यस्तु कारयेद्भुवि मानवः ।
स ब्रह्मदृष्टं तदा निन्वाणसक्तिमाप्नुयात् ॥

रासुक्तललिका ॥

(विनासः । यथा, भागवते । ५ । २ । १२ ।

“अस्मद्विषस्य मन उन्नयनौ निगति
नश्वरं वरपराससुधादिवक्ते ॥”
“वक्ते च बद्धकुतं विभर्षि किं तदाह । रघो
मधुराणापः राघो विलासजाभ्यां सज्जिता सुधा
क्षयराज्यम् । आदिशब्दात् स्तितनमोदि ।”
इति तत्र श्रीधरस्वामी । क्रिया । यथा, भाग-
वते । ५ । १६ । १० ।

“तेर्विश्वतो हंसकुलं समापिशत्
नरोचयन् शीघ्रपुंसेति वानरात् ।
तज्जातिरासेन सुनिर्वृतेन्द्रियः
परस्वरोहीचयविस्तृतावधिः ॥”
“तेर्विश्वतस्तत्र फलामाव्यं चाल्वा हंसानां वाक्प-
चानां कुलं पुनः प्रविशन् तेषां शीलं प्राय-
श्चित्तपूर्वकं पुनरपनयनाद्यापारमरोचयन्
अप्रियं पश्यन् वानरकुलान् भयाभरात्
मूढप्रप्रापुषेति । तज्जातिरासेन वानरजाति-
क्षयया क्षिप्यं निघुनीभूय परस्परसुखोदी-
यन् विस्तृतेः गोपितावधिमैरवकाशो भेदः ।”
इति उक्तोक्तयोः श्रीधरस्वामी । ॥ ॥)

रासमः, पुं, (रासते शब्दायते इति । रास+
“रासिवक्त्रिभ्याश्च ।” उणा० ३ । १२५ । इति
अभष् ।) गर्हभः । इत्यमरः । २ । ८ । ७८ ।
(अयं हि व्रजस्यः पङ्कजां जातः । यथा, मार्क-
ण्डेये । ४८ । २६ ।

“पङ्कजाश्चाश्वाः समातङ्गान् रासमान् प्रशकान्
नृगान् ।

उद्गानश्चतरांश्चैव नानारूपाश्च जातयः ॥”
अन्तरः । खचर इति भाषा । यथा, महा-
भारते । १ । १४५ । ७ ।

“स त्वं रासभयुक्तेन स्यन्दनेनाशुगामिना ।
वारणावतमद्यैव यथा यासि तथा कुरु ॥”

रासमवन्दिनी, स्त्री, मलिका । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥

रासभी, स्त्री, (रासभ+ङीप् ।) गर्हभी । इति
शब्दरत्नावली । (यथा, महाभारते । १३ ।
२७ । १४ ।

“एतत् श्रुत्वा मनङ्गस्तु दारुण्यं रासभीवचः ।
अवतीर्य रथात्तुल्यं रासभीं प्रत्यभाषत ॥”

रासमण्डलं, स्त्री, (रासस्य मण्डलम् ।) श्रीकृष्णस्य
रासक्रीडास्थलम् । तद्विवरणम् । यथा,—

“तस्मादुपरि गोलोकः पञ्चाशत्कोटियोजने ।
वायुना धार्यमाणश्च विपित्रपरमाश्रयः ।
अतीवरम्यनिर्माणो नित्यरूपो मदौलूह्यः ।
शतश्रेण्यं शैलेन पुण्यवृन्दावनेन च ॥
सुरासमकलेनापि नद्या विरजयावृतः ।

कोटियोजनविस्तीर्णं प्रसेन विरजा व्रज ॥
दैर्घ्यं तस्य शतगुणा परितः परमा शुभा ।
अमृतरत्ननिकरा दीरामाण्यवयुस्तथा ॥
मणीनां कौस्तुभादीनामसंख्यानां मनोहरा ।
अमृतरत्ननिर्माणं तत्रापि प्रतिमन्दिरम् ॥
मनोहरं प्राकारमदृष्टं विष्कर्मणा ।

गोपीभिर्गोपनिकरैर्वेष्टितं कामधेनुभिः ॥
कण्ठद्वैः पारिजातेरसंख्यैश्च सरोवरेः ।
पुष्पोद्यानैः सुकोटिभिः संवृतं रासमण्डलम् ॥
वेष्टितं वेष्टितेर्गोपैर्मन्दिरैः शतकोटिभिः ।
रत्नप्रदीपयुक्तैश्च पुष्पतल्पसमन्वितैः ॥
सुगन्धिवृन्दानामोदैः कस्तूरीकुङ्कुमान्वितैः ।
क्रीडोपयुक्तैर्भोगैश्च ताम्रसैर्वसितैर्जलेः ॥
धूपैः सुरभिरस्यैश्च माल्यैश्च रत्नदर्पणैः ।
रत्नकै रचितैः शम्भुदायादासीचिकोटिभिः ॥
अमृतरत्नरत्नरत्नैर्ब्रह्मशुद्धैश्चैरपि ।
लक्षमसगजेन्द्राणां वेष्टितैश्च बलैः क्रमात् ॥
नवयौवनसम्पन्ने रूपैर्निरुपमैरपि ।
रम्यैश्च वस्तुलाकारं चन्द्रविम्बं यथा व्रज ॥
अमृतरत्नरचितं दृश्योजनविस्तृतम् ।
कस्तूरीकुङ्कुमै रम्यैः सुगन्धिवृन्दाभिर्धितैः ॥
आवृतं मङ्गलघटैः पद्मपद्मवसुधैः ।
दक्षिणापेक्षं पर्यन्तं क्षिप्रदूर्वाधुरैः पतैः ॥
श्रीरामकदलीकमैरसंख्यैश्च मनोहरैः ।
पद्मचक्रनिषट्ठैश्च क्षिप्रैश्चन्दनपद्मैः ॥
चन्दनासक्तमासौश्च भूपैश्च विभूषितम् ।

अमृतरत्नरचितं शतश्रेण्यं मनोहरम् ॥
कोटियोजनमृत्तैश्च दैर्घ्यं दृश्युगोत्तरम् ।
शैलप्रख्यं परिमितं पञ्चाशत्कोटियोजनम् ॥
अतीवकमनीयं च वेदेऽनन्वचनीयकम् ।
प्राकारमिव तस्यापि गोलोकस्य मनोहरम् ॥
परितो वेष्टितं रम्यं श्रीराधारसमन्वितम् ।
तत्र वृन्दावनं रम्यं युक्तं चन्दनपादपैः ॥
कण्ठद्वैश्च रम्यैश्च मन्दारैः कामधेनुभिः ।
शोभितं शोभनाद्याश्च पुष्पोद्यानैर्मनोहरैः ।
क्रीडासरोवरे रम्यैः सुरम्यै रतिमन्दिरैः ।
अतीवरम्यं रहसि रासयोग्यसुलान्वितम् ॥
रचितं रत्नकै रम्यैरसंख्यैर्गोपिकामणैः ।
परितो वस्तुलाकारं त्रिजगद्योजनं वनम् ॥
घटपद्मनिर्घुक्तं सुकोटिकलरताम्बितम् ।
तत्राचयवटो रम्यो रहस्येव हि पिङ्गुतः ॥
सहस्रयोजनोर्ध्वं परितश्च चतुर्गुणः ।
गोपीनां कण्ठद्वैश्च सर्ववाक्काफलप्रदः ॥
क्रीडान्वितैरहृतस्य राधादासीचिकोः ।
विराजतीरनारीणां यमुनाशीतलेन च ॥
पुष्पान्वितेन मान्द्येन पवित्रश्च सुगन्धिना ।
दासीगणैरसंख्यैश्च वृन्दावनविनोदिनी ॥
तत्र क्रीडति सा राधा-मम प्राणाधिदेवता ॥
सेयं श्रीरामशापेन वृषभाशुसुताधुना ।
ब्रह्मादिदेवैः सहैर्नैर्मनोन्त्रैः पूजिता व्रज ॥”
इति व्रजवैष्णवं भगवद्भक्त्युत्सवादे श्रीकृष्णव्रज-
खण्डे ८४ अध्यायः ॥

रासयात्रा, स्त्री, (रासस्य यात्रा उत्सवः ।)
कार्तिकीपौर्णमासीकर्मयश्रीकृष्णसौत्सवविशेषः ।
तद्विवरणं यात्राशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ ७ ॥ शक्ति
विषयकरासयात्रा यथा,—

“पौर्यमास्यां रासयात्रां देवाः कुर्वन्ति-
श्राद्धं ।

पूर्ववन्तपमास्याय देवीं देवासनं यजन् ॥”
पौर्यमास्यां चैत्रपौर्यमास्याम् ।
“संतुखे राससंस्थानं भैरवीभैरवान्वितम् ।
कृत्वा तान् पूजयित्वा च भ्रामयेत् कुम्भचक्रपत् ॥
कोलाहलं तद्गङ्गादिवाद्यैर्नृत्यैः सुगीतकैः ।
कुम्भादानन्दद्वयः साधकः स्थिरमानसः ॥
विश्वशायं न कुर्वीत देवोयात्रा सुरप्रदा ॥”

इति वामकेश्वरतन्त्रे ५४ पटलः ॥

रासेरसः, पुं, (रासे क्रीडाविशेषो यो रसः ।
अमुक्तमासः ।) गोष्ठी । रासः । अङ्गारः ।
रसमिहिः । रसावासः । बडोजागरकः । इति
मेदिनी । से, ६० ॥ उत्तरः । इति शब्दरत्ना-
वली । परिदासः । इति कटाधरः ॥

रासेयरी, स्त्री, (रासस्य रस्यरी ।) राधा ।
यथा,—

“राधा रासेयरी रासवाञ्छिनी रतिनेयरी ॥”
इति व्रजवैष्णवं श्रीकृष्णव्रजखण्डे १० अध्यायः ॥

रास्ता, स्त्री, (रसते इति । रसं ध्यात्वादेर्-
“रास्तागाम्नाम्नापीयाः ।” उणा० ५ । १५ ।
इति अष्टादशेन गातुः ।) सनामगानासङ्गा-

राहुः

विशेषः । रासन इति हिन्दी भाषा । तन्-
पञ्चायः । नाकुली २ सुरसा ३ सुगन्धा ४ गन्ध-
नाकुली ५ नकुलेष्टा ६ भुजङ्गाची ७ कुत्राकी ८
सुवष्टा ९ । इत्यमरः ॥ नाकुल्यादिपञ्चकं
रास्त्रायाम् । नकुलेष्टादिचतुष्कं सर्पाद्यामि-
त्याहुः । इति तट्टीकायां भरतः ॥ रस्या १०
श्रेयसी ११ रसना १२ रसा १३ सुगन्धिमन्ता १४
रसाष्टा १५ अनिरसा १६ श्लोमगन्धिका १७
सर्पगन्धा १८ पल्लव्या १९ । इति जटाधरः ॥
अस्या गुणाः । गुरुत्वम् । तिक्तत्वम् । उष्ण-
त्वम् । विषयानासकाशशोफकृम्योदरश्लेष्मनाशि-
त्वम् । पोचनत्वम् ।
“रास्त्रा तु विविधा प्रोक्ता मूलं पत्रं लण-

न्तथा ।

श्रेयी मूलदली द्विटी लणा रास्त्रा तु मध्यमा ॥”
इति राजनिर्घण्टः ॥

अपि च ।

“नाकुली सुरसा रास्त्रा सुगन्धा गन्धनाकुली ।
नकुलेष्टा भुजङ्गाची सर्पाची विषनाशिनी ॥
नाकुली तुवरा तिक्ता कटुकोष्णा विनाशयेत् ।
भोगिलनाशिकाशुविषज्वरकृमिघ्नान् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

रास्त्रा प्राचामवातघ्नी । इति राजवल्लभः ॥
पौषधिविशेषः । कौटा आमरुली इति भाषा ।
तत्पञ्चायः । एलापनी २ सुवष्टा ३ युक्त-
रसा ४ । इत्यमरः ॥ अपि च ।

“रास्त्रा युक्तरसा रस्या सुवष्टा रसना रसा ।
एलापनी च सुरसा सुगन्धा श्रेयसी तथा ॥
रास्त्रामपाचनी तिक्ता गुरुष्णा कफघ्नान्जित् ।
श्लेष्मनाससमीरान्वातशूलोदरापहा ।
काशज्वरविषाशीतिघ्नानिकामयश्चक्षुः ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

(रशना । यथा वाजसनेयसंहितायाम् ॥ ११२० ॥
“आदित्ये रास्त्रासि ।”

“इ योक्त आदित्ये अदित्या भूम्यास्त्वं रास्त्रासि
रशना अग्निः ॥” इति तद्वाक्ये मधोधरः ॥
रुद्रप्रतीनामप्यनमा । यथा, ब्रह्मवैवर्ते ॥ १ ।
८ । १४—१४ ।

“नामानि रुद्रप्रतीनां गावधानं निषोद्य मे ।
कला कलावती काष्ठा कालिका कलपप्रिया ।
कन्दली भीषणा रास्त्रा प्रमोघा भूगणा रुक्मी ।
एतासां वक्ष्यः पुत्रा बभूवुः शिवपार्श्वदाः ॥”

राहुः, पुं, (रश्मि लगे + बहुलपणनान् उभ् ।)
लागः । इति संक्षिप्तप्रयोगादिशक्तिः । (रश्मि
नक्षत्रेण लज्जति चन्द्रमिति । रश्मि लगे +
बहुलपणनान् उभ् । इत्युज्ज्वलः । १ । १ ।)

गृहविशेषः । तत्पञ्चायः । समः २ सर्भाङ्गः ३
सैष्टिकः ४ । १५ पुत्रः ५ । इत्यमरः ॥ अस्म-
रणाङ्गः ६ गृहकालीनः ७ सैष्टिकः ८ उप-
पन्नः ९ श्लोकेः १० उपरागः ११ निश्चिन्ता-
यगः १२ । इति चन्द्रशेखरी । कृष्णवर्णः १३
कनकः १४ । इति जटाधरः ॥ अगुः १५

राहुच

अनुरः १६ । इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥ तस्योत्-
पत्त्यादिर्था, —

“सिंहिकायामथोत्पत्त्या विप्रचिचिचतुर्दश ।
शम्भः शम्भलगान्धश्च यज्ञः शाल्वस्तथैव च ॥
इत्यलो नमुचिचैव वातापी हृष्टपो जिकः ।
हरकण्ठकलिनाभौ भौमश्च नरकस्तथा ॥
राहुर्ज्येष्ठस्य तेषां वै चन्द्रस्य प्रमर्दनः ।

इत्येते सिंहिकापुत्रा देवैरपि दुरासदाः ॥
दायणाभिजनाः क्रूराः सर्वे ब्रह्मद्विषस्तु ते ।
दशान्यानि सद्यमाणि सैष्टिकेभ्यो गणः स्तनः ॥
निहतो यामदग्नेन भार्गवेण जलीयसा ।
सर्भाङ्गोस्तु प्रभा कन्या पुलोमस्तु शची सुता ॥”

इति बह्मपुराणे प्रजापतिसर्गनामाध्यायः ॥ ३३ ॥
तस्य शिरश्छेदकारणं यथा, —
“देवनिङ्गप्रतिच्छेदः स्वर्भाङ्गदेवसंसदि ।
प्रविष्टः सोममपिवत् चन्द्रार्काभ्याश्च स्तुतितः ॥
चक्रेण चुरधारेण जघार पिवतः शिरः ।
हरिस्तस्य कवचस्तु सुधयाज्जावितोऽपतत् ॥
शिरस्त्वमरतां नीतमजो गृहमचौकलपत् ।
यस्तु पञ्चणि चन्द्रार्काभिधावति वैरधीः ॥”

इति श्रीभागवते ८ स्कन्धे ६ अध्यायः ॥
स च मलयपर्वतजातः । मृदवर्णः । द्वादशा-
ङ्गुलपरिमाणः । लण्वर्णः । लण्वस्त्रः । सिंह-
वाहनः । चतुर्भुजः । खड्गवरमूलचर्मधारिः ।
द्वयाक्षः । अस्य अधिदेवता कालः । प्रत्यधि-
देवता सर्पः । इति गृह्यसूत्रतत्त्वम् ॥ अस्य
स्वरूपं शनिवत् । स च चण्डालजातिः ।
सर्पाकानिः । अस्त्रिस्त्रामी नैर्ऋतदिकृस्त्रामी
च । इति दृष्टान्तकादयः ॥ (राहुचारस्य
फलाफलं दृष्टत्संहितायाः ५ अध्यायतो द्रष्ट-
व्यम् ॥)

राहुयाष्टः, पुं, (राक्षोयांष्टो गृह्यं यच्च ।)
चन्द्रस्यैवयोगेष्टम् । यथा, —
“राहुयाष्टोर्केन्द्रीयेष्ट उपराग उपपन्नः ॥”

इति हेमचन्द्रः । २ । ३६ ॥
(अत्र राहुयाष्ट इत्यपि पाठो दृश्यते)

राहुचक्रं, स्त्री, (राक्षोचक्रम् ।) द्वादशस-
वारेषु अष्टमगत्या यामावर्तनं यामार्हं प्राप्य
सप्तदिक्षु राक्षोर्गमनम् । यथा, —
“पश्चादक्षे विधी वृद्धौ सौम्यां चैवायमे कुले ।
रक्षोदिशि भर्तुं याम्यां गुरापीशे प्रानो दिने ।
राहुर्भमति यामार्हं दक्षमगत्या च वामतः ॥
इति सुते विवादे च यात्रायां सम्मुखं स्थितम् ।
राहुं विवर्जयेद्यथादृश्योऽङ्केतुं कर्मणः फलम् ॥”

इति मनुस्मृत्युक्त्यायकी ॥ ३ ॥
राहुकालानलचक्रं यथा, —
“तस्य चक्रं प्रवक्ष्यामि राहुकालानलचक्रम् ।
शलाकागमकं चक्रं दशार्धं कृतिकादिकाः ॥
यत्र ऋते स्थितो राहुर्दशनं तद्विनिर्दिशेत् ।
तन्नातु पञ्चदशे ऋते तस्य दृष्टं व्यवस्थितम् ।
अष्टोत्तराशं रक्षायां धायमानं यत्र जेत्यः ॥
यात्र नक्षत्रं गतं सर्वं सद्यःकार्यसमन्विदः ॥

राहुस्य

राहुभुक्तानि ऋचाणि जीवपक्षे त्रयोदश ॥
त्रयोदशैव भोग्यानि ऋतपक्षे प्रकीर्तयेत् ।
ऋतपक्षे सुखं तस्य गुरुं जीवाङ्गमभ्यगम् ॥
एवमङ्गद्वयो राहुर्जातियः स्वरपारगैः ।
जीवपक्षे क्षपानाथे ऋतपक्षे रवौ स्थिते ।
तस्मिन् काले शुभा यात्रा विपरीते तु

दानिदा ॥”

इति स्वरोदयः ॥

राहुच्छत्रं, स्त्री, आर्द्रकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
राहुदर्शनं, स्त्री, (राक्षोदर्शनं यच्च ।) राक्षो-
श्चाक्षुषज्ञानम् । गृह्यमिति यावत् । यथा, —
“चक्षुषा दर्शनं राक्षोर्यक्षदृश्यसुच्यते ।
तत्र कर्माणि कुर्वीत गणनामात्रतो न तु ॥
राहुदर्शनसंक्रान्तिविवाहाद्यवद्विष्टम् ।
ज्ञानमात्रं कुर्वीत दानश्राद्धविवर्जितम् ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

राहुमेदी, [न] पुं, (राहुं भिनत्तीति । भिद् +
णिगिः ।) विष्णुः । इति जटाधरः ॥
राहुमूर्द्धभित्, पुं, (राक्षोमूर्द्धानं भिनत्ति हिन-
त्तीति । भिद् + क्तिप् ।) विष्णुः । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥

राहुरत्नं, स्त्री, (राहुप्रियं रत्नम् । राक्षो रत्न-
मिति वा ।) गोमेदकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
राहुलक्षः, पुं, बुद्धः । इति हेमचन्द्रः । २ ।
१५१ ॥

राहुदृष्टसंयोगः, पुं, (राहुणा दृष्टसंयोगो
मेलनम् ।) एकराशिस्थितगुराराहुः । गुरु-
चाण्डालयोग इति ख्यातः । तस्य काला-
शुद्धिजनकत्वं यथा, भोजदेवव्यवहारसमुच्चये ।
“सर्वं कार्यं न कर्मणं गुरौ सिंहैस्तमेरपि च ।
व्रतदीक्षे न कुर्वीत तमोयुक्ते दृष्टसंयोगे ॥”

तमोयुक्ते राहुयुक्ते । व्रतदीक्षे इति नित्यतर-
वैदिककर्मोपलक्षणम् । तथा च स्मृतिसारे
ज्योतिषम् ।

“एकराशौ स्थितौ स्थातां यदि राहुदृष्टसंयोगः ।
विवाहव्रतयज्ञादि सर्वं तत्र परित्यजेत् ॥”
मलमासाद्युपक्रम्य भविष्ये ।
“अक्षमेष्टेष्टेकराशौ सम्पर्को यदि वानयोः ।
गुरो राक्षोरपि तथा त्यजेद्द्विद्वान् संशयः ॥”

अत्र गुरोर्लज्जितत्वं हेतुः ।
“यत्र यत्र स्थितौ जीवस्तमोयोगेन लज्जते ।
उपश्रुत्वा किं न स्यादगस्तज्ञो मनोविशाम् ॥”

इति मणमीसतत्त्वम् ॥ ३३ ॥
अस्य प्रतिप्रसवो यथा, —
“कर्माटनटाङ्गकलिद्वयेष्टे
दृष्टसंयोगे राहुगुरो विरुद्धः ।
श्रेष्ठेषु देशेषु न चास्ति दोषः
सर्वत्र कार्यं सुनयो वदन्ति ॥”

इति दृष्टान्तमार्गः धनवचनमिति वैशिष्ट्य-
वदन्ति ।
राहुशर्मा, पुं, (राक्षोः शर्मा यच्च ।) उपरागः ।
इति हज्जायुधः ॥

राहुष्ठा. [न] पुं, (राहुं हन्तीति। हन् + क्तिप्।) विष्णुः। इति हेमचन्द्रः।
 राहुच्छिष्टः, पुं, (राहोश्छिष्टः।) लघुनः।
 इति त्रिकाण्शेषः। (अस्य विवरणन्तु रशोन-
 शब्दे द्रष्टव्यम्।)
 राहुत्तल्लः, पुं, (राहुणा उत्तल्लः परित्यक्तः।)
 लघुनः। इति छारावली। २२३। (अस्य
 विवरणं रशोनशब्दे द्रष्टव्यम्।)
 रि, श्र गतौ। इति कविकल्पद्रुमः। (तुदा०-
 पर०-सक०-सेट्।) रेफादिः। श्र, रिपति।
 इति दुर्गादासः।
 रिक्ता, स्त्री, (रिच् + क्तः।) शून्यम्। वनम्। इति
 मेदिनी। ते, ५०।
 रिक्तं, त्रि, (रिच् + क्तः।) निर्धनम्। इति शब्द-
 द्वावली। (शून्यम्। यथा, मनुः। ८। ४०५।
 “भास्वपूर्णाणि यानानि तार्यं दार्ढ्यानि सारतः।
 रिक्तभाणानि यत्किञ्चित् पुमांसवापरि-
 च्छेदाः।”)
 रिक्तकं, त्रि, (रिक्ता + कन्।) शून्यम्। इत्य-
 मरः। ३। १। ५६। (यथा, मनुः। ८। ४०४।
 “पयं यानं तरे दार्यं पौरुषेऽङ्गपयं तरे।
 पादं पशुश्च योविच पादाहं रिक्तकः पुमान्।”)
 रिक्ता, स्त्री, (रिच् + क्तः। टाप्।) तिथिभेदः।
 सा तु चतुर्थी नवमी चतुर्दशी च। यथा,—
 “नन्दा भद्रा जया रिक्ता पूर्णा च तिथयः
 क्रमात्।”
 इति तिथ्यादितत्त्वम्।
 कर्मसु तस्या निषेधविधी यथा,—
 “नन्दा भद्रा जया रिक्ता पूर्णा नामसङ्क-
 फलाः।”
 न रिक्ता सर्वकर्मसु। इति ज्योतिःसारः।
 “नन्ने चार्कजुर्गार्कशुक्रवियुते मध्येऽथवा पापयोः
 लक्षा च अतिपातवैधृतिदिनं विष्टिश्च रिक्तां
 तिथिम्।
 क्रूरायायनचेत्रपौषरहिते लग्नांशके मानुषे।
 रिक्तासु विधवा कन्या दर्शेऽपि स्याद्विवाहिता।
 शनैश्चरदिने चैव यदि रिक्ता तिथिर्भवेत्।
 तस्मिन् विवाहिता कन्या पतिसन्तानवर्हिनी।”
 इति दौपिका।
 “वष्टे मासि निशाकरे शुभकरे रिक्ततरे वा तिथौ
 सौम्यादित्यवितेन्द्रजीवदिवसे पक्षे च कृष्णतरे।”
 इति भुजबलभीमः।
 “दादशी सप्तमी नन्दा रिक्तासु पञ्चपञ्चगु।
 नलमायुर्यशो हन्यात् शिशूनामन्नमद्यम्।”
 इति ह्यचिन्तामणिः।
 “पूर्वैशान्तकसपेक्षरहितेष्वेव रिक्ते तिथौ
 वष्टे मासि वितेन्द्रजीवदिवसे गीर्वाणं मीनोदये।
 संप्राप्ते पञ्चमे वर्षे अप्रसुप्ते जनादने।
 यष्टौ प्रतिपदस्यैव वर्षावित्वा तथाऽष्टमौ।
 रिक्तां पञ्चदशीस्यैव सौरिभौमदिने तथा।
 सर्वे सुनिश्चिते कावे पिदारम्भान्तु कारयेत्।”
 इति विष्णुधर्मोत्तरः।

“पूर्वामिथ्याम्यप्रस्थिचित्रशिवान्धमेधु
 रिक्ताष्टमीं विगतचन्द्रतिथिं विहाय।
 दृष्टालिगोसमुदये विकृताकिंवारे
 शस्तेन्द्रयोगकरणेयु हलप्रवाहः।”
 इति दौपिका।
 “चन्द्रार्कयोर्भवेत् पूर्णां कुजे भद्रा जया गुरौ।
 बुधमन्दौ च नन्दायां शुक्रे रिक्ताष्टमा तिथिः।”
 इति भीमपराक्रमः।
 “सर्वत्र कार्ये बुधजीवशुक्राः
 केन्द्रत्रिकोणोपगताः प्रशक्षाः।
 तृतीयलाभारिमताश्च पापा-
 क्षिथिर्विरिक्ता शुभदस्य चाष्टः।”
 इति दौपिका।
 “चतुर्थी नवमी चैव रिक्ता चैव चतुर्दशी।
 शुक्रे नन्दा बुधे भद्रा शनौ रिक्ता कुजे जया।
 गुरौ पूर्णा च संयुक्ता सिद्धियोगाः प्रकीर्तिताः।
 बुधमन्दगता नन्दा कुजे भद्रा जया गुरौ।
 भृगुरिक्ताष्टतं प्रीतिं पूर्णा च रविकन्दयोः।”
 इति ज्योतिःसागरसारः।
 “वष्टाष्टमोद्वादशौषु न गच्छेत्तिदिनस्य।
 पूर्णिमाप्रतिपदश्च रिक्तावमदिनेषु च।
 तथा यमद्वितीयायां यात्रायां मरणं भवेत्।”
 इति सतुल्यस्तुतावली।
 रिक्थं, स्त्री, (रिङ्क्ते वहिर्गच्छति नश्यतीति।
 रिच् + “पाठुतुदिवाचि(रिपिचिचिभ्यस्यक्।”
 उणा० २। ७। इति षक्।) घनम्। इत्यमरः।
 २। ६। ६०। (यथा, मनुः। ८। २७।
 “वाल्वायादिकं रिक्थं तावत् राजानुपालयेत्।
 यावत् स स्यात् समावृत्तो यावच्चातीतशेषः।”)
 रिक्थहारी, [न] त्रि, (रिक्थं हरतीति।
 छ + णिनिः।) दायकः। घनहारी। यथा।
 “यदासौ नियुक्ता देवरादिः स्वयमप्युत्तरोत्तमस्य
 क्षेत्रे स्वपरपुत्रार्थं प्रवृत्तोऽयं जनयति स द्विपि-
 टको द्वाप्तुम्यायणो द्वयोरपि रिक्थहारी
 पिच्छदाता च।” इति मिताचरायां दायभागः।
 रिक्थी, [न] त्रि, (रिक्थमस्यास्तीति। रिक्थ +
 इनिः।) घनहारी। घनौ। (यथा, याज्ञ-
 वल्क्यः। २। २६।
 “योऽभिमुक्तः परेतः स्यात् तस्य रिक्थी तत्तु-
 हरेत्।”)
 रिक्ता, स्त्री, लिप्ता। यूक्ता। इति हेमचन्द्रः। ४।
 २७४।
 रिख, इ सर्पेण। इति कावकल्पद्रुमः। (भा०-
 पर०-सक०-सेट्।) इ, रिङ्गते। इति दुर्गादासः।
 रिग, इ गतौ। इति कविकल्पद्रुमः। (भा०-पर०-
 सक०-सेट्।) इ, रिङ्गते। इति दुर्गादासः।
 रिङ्ग्यं, स्त्री, (रिङ् + लुट्।) खलनम्। इति
 हेमचन्द्रः। ६। १५६। (यथा,—
 “सुक्राण्य रिङ्ग्यविधिं पादचक्रमन्त्रचमः।
 कुमारः पञ्चवर्षीयः कक्षाभ्यां विहास्यति।”)
 रिङ्गणं, स्त्री, (रिङ् + लुट्।) खलनम्। इत्य-
 मरः। “इ धर्मात्पुपितादप्रतिष्ठायां खकीच-

विधानादन्यथाभावे इत्यर्थः। औचित्यात्
 पिच्छिनादेश्च खलने। इति रमानाथः।
 धर्मविलक्षणं रिङ्गणमिति खामी। वाक्यानां
 हलपादाभ्यां चलनं रिङ्गणम्। पिच्छितादौ
 पतनं खलनमित्यन्ते। एतन्मते भेदेऽप्यभेदोप-
 चारेण समे इत्युक्तम्। रग रिग लिगि गतौ
 अनट्। रिङ्गणमिति पाठे रखि रख रिखि
 सर्पेण इत्यस्य रूपम्। इति भरतः।
 रिच, कि सम्पर्कवियोगयोः। इति कविकल्पद्रुमः।
 (चुरा०-पक्षे भा०-पर०-सक०-सेट्।) कि-
 रेचयति रेचति। रिङ्क्ते रिपुर्दक्रान्तो घनेर्म-
 न्नेश्च रेचति। रेचयन्ति च तन्मात्रं इति
 हलाशुभः। इति दुर्गादासः।
 रिच, इर ध ञ औ विरेकी। इति कविकल्पद्रुमः।
 (रुधा०-उभ०-सक०-अनिट्।) विरेकः पौनः-
 पुन्येन पुरीषोत्सर्गः। इति चतुर्भुजः। इर,
 अरिचत् वारेचौत्। घ ञ, रिणक्ति रिङ्क्ते
 अतिचारको। औ, रेक्ता। इति दुर्गादासः।
 रिज, ङ ऋव्यर्थे। इति कविकल्पद्रुमः। (भा०-
 व्यास०-सक०-सेट्।) ऋव्यर्थे भर्जने। ङ,
 रेजते। इति दुर्गादासः।
 रिघसः, पुं, कामः। वसन्तः। इति विश्वः।
 रिपुः, पुं, (अनिट् रपतीति। रप वाचि + “रपे-
 रिचोपधायाः।” उणा० १। २७। इति कुः
 इकारश्चोपधायाः। “रिप् कत्यनयुहनिन्दा-
 हिंसादानेषु। ‘इवेः किञ्च।’ उणा० १। १४।
 इति बाहुलकादुपप्रत्ययः। रिपति केचित् पठन्ति।
 तत्र बाहुलकादेव ककारस्य प्रकारः। रिपति
 मोषणार्थं युध्यते हिनस्ति वा गिन्यते च सत्तु-
 पुष्येः।” इति निषण्डुटीकायां देवराजयज्वा।
 ३। २४। ४। शत्रुः। इत्यमरः। २। ८। १०।
 (यथा, हितोपदेशे।
 “न कश्चित् कस्यचित्पित्रं न कश्चित् कस्यचिद्रिपुः।
 कारणादेव जायन्ते मित्राणि रिपवस्तथा।”)
 शरीरस्य वड् रिपवो यथा। कामः क्रोधः लोभः
 मोहः मदः मातृवर्षश्च। तथा हि।
 “आस्याय योगमवजित्वा य वैरियट्क-
 मावध्य चेन्द्रियगणं मनसि प्रसन्ने।”
 इत्यादि तन्त्रचारे सुवनेश्वरीस्तोत्रम्। ६॥
 चोरकनामगन्धद्रव्यम्। इति राजनिर्घण्टः।
 लम्पापेक्षया वल्लभम्। तत्पण्यायः। यट्-
 कोणम् २ रिपुमन्दिरम् ३। यथा,—
 “धीस्थानं पञ्चमं ज्ञेयं यामित्रं सप्तमं स्मृतम्।
 दुर्गं दुर्गं तथास्त्राखं यट्कोणं रिपुमन्दि-
 रम्।”
 अपि च।
 “सुनीचगेऽस्मिन् रिपि वा रिपोर्द्वे स्थिता यथाः।
 तथा फलं प्रकीर्तितं समस्तमेव स्मरिभिः।”
 अन्यथा।
 “अरातिप्रययोः वष्टे चाष्टमे भृगुरन्ध्याः।
 स्रष्टव्यं द्वादशस्थाने वैपरीक्षिते चित्तनम्।”
 इति ज्योतिस्तत्त्वम्।

स्तुतिः । यथा, ऋग्वेदे । २ । २४ । १४ ।
 “महीव रीतिः श्रवसासरन् पृथक् ॥”
 “महीव रीतिः महीव स्तुतिरिव ।” इति
 तद्भाष्ये सायणः ॥ काव्यस्यात्मा । इति वामन-
 सूत्रम् ॥ गुणभेदेन तद्विभागमाह ।
 “ओजःप्रसादमाधुन्यगुणत्रितयभेदतः ।
 गौडवेदभ्यर्षाश्चालरीतयः परिकीर्त्तिताः ॥”
 प्रत्येकैर्नैषां लक्षणानि यथा,—
 “ओजः समासभूयस्त्वं मांसलं पददम्बरम् ।
 यत्कार्यपदमग्राम्यं प्रसादः परिकीर्त्तितः ॥
 शब्दार्थयोस्तु रसवन्मधुरं परिकीर्त्तितम् ।
 सर्वलोकावगम्यं यद्ग्राम्यं तदभिधीयते ।
 सुश्राव्यमपि गभीरं प्रसन्नपुननागरम् ॥”
 ग्राम्यं यथा,—
 “कन्ये मन्त्रेण्यसौ धन्यो यस्त्वामद्य विवाहयेत् ।
 नात्येन तपसा लभ्यः सुन्दरस्त्रीसमागमः ॥”
 उपनागरं यथा—
 “तन्नि त्वदधरं खादु नाविद्वन्विदे जनाः ।
 वसुधायां सुधाभावानृष्टया स्वर्गं विवासवः ॥
 शब्दालङ्कारं तन् स्याद्यदनुप्रासभास्वरम् ।
 वर्णाद्वृत्तिरनुप्रासः पदे पादे विधीयते ।
 पदावृत्तिस्तु यमकमादिमध्यान्तसर्वगम् ॥” ॥
 क्रमेण रीतित्रयाणां सुदाहरणानि ।
 “गङ्गोत्पलतरङ्गसङ्गतजटाजूटाग्रजाग्रतृष्णि-
 स्फूर्जन्तुपुनृत्यतिभीतिस्मृतिचमत्कारस्फुरत्-
 रुक्ममा ।
 आनन्दान्तवापिकां विदधती चित्ते गिरीश-
 प्रभो-
 स्त्वां प्रायास्ववङ्गमे भगवती लज्जावती
 पाल्वती ॥
 भवती विरहयाधिमधिगम्य ससममा ।
 कामिनी यामिनीकान्तं हृतान्तमिव पश्यति ॥
 हृन्तालि सन्तापनिवृत्तयेऽस्याः
 किं तालहन्तं तरुणीकरोषि ।
 उत्ताप एयोऽन्तरतापहेतु-
 र्नातभ्रुवो नयजनापनेयः ॥”
 इति काव्यचन्द्रिका ॥
 (अस्या अन्यद्विवरणं साहित्यदर्पणे ६ परिच्छेदे
 द्रष्टव्यम् ॥)
 रीतिकं, स्त्री, पुण्याञ्जनम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 रीतिका, स्त्री, कुसुमाञ्जनम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 पित्तलक्ष ॥ (यथा, दृष्टतुर्वहितायाम् । ५७८।
 “अथौ सौसकभागाः कांसस्य द्वौ तु रीतिका-
 भागः ।
 मयकथितो योगोऽयं विज्ञेयो वचसंघातः ॥”)
 रीतिपुष्पं, स्त्री, (रीतिः पित्तलस्य पुष्पमिव । तदा-
 कृतित्वात् ।) कुसुमाञ्जनम् । इत्यमरः । २ ।
 ६ । १०३ ॥
 रौव, ऋ ञ चीवे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा-
 उभ०-सक०-सेट् ।) ऋ, अरिरीवत् । ञ,
 रौवेति रौवते । चीवो ग्रहणचंवरणयोः । इति
 दुर्गादासः ॥

रु, ङ वधे । गत्वाम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा-
 व्यात्त०-सक०-सेट् ।) ङ, रवते । इति दुर्गा-
 दासः ॥
 रु, ल ध्वनौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदा-
 पर०-अक०-सेट् ।) ल, रौति रचीति पची ।
 इति दुर्गादासः ॥
 रुः, पुं, शब्दः । इत्येकाचरकोषः ॥
 रुकः, त्रि, बहुप्रदः । इति शब्दमाणा ॥
 रुक्, [च्] स्त्री, (रुच् + भावे क्तिप् ।) शोभा ।
 (यथा, माघे । ४ । ६६ ।
 “दधद्विरभितस्तौ विकचवारिजाम्बुनदे-
 जिनीदितदिनकृमाः हतरुचश्च जाम्बुनदेः ॥”)
 द्युतिः । (यथा, किराते । ५ । ४५ ।
 “क्षिपति योऽनुचनं विततां दृष्ट-
 दृष्टिकासिव रौचनिकीं रुचम् ॥”)
 इच्छा । इति मेदिनी ॥ (यथा, महाभारते ।
 १३ । १२४ । २८ ।
 “नानाबुद्धिरुचो लोके मनुष्यान्ममिच्छति ।
 अहीतुं स्वगुणैः सर्वान्तेनासि हरिणः कृशः ॥”
 तेजः । यथा, रघुः । ६ । ६ ।
 “अनुययौ यमपुण्यजनैश्चरौ
 सवरुणावरुणाग्रसरं रुचा ॥”)
 शारिकाशुकवाक् । इति शब्दरत्नावली ॥
 रुक्, [ज्] स्त्री, (रुच् + क्तिप् ।) रोगः । इत्य-
 मरः । २।६।५१ ॥ (यथा, भागवते । ६ । १। ८ ।
 “दोषस्य दृष्टा गुरु लाघवं यथा
 भिषक् चिकित्सते रुजां निदानवित् ॥”
 रुजति पीडयतीति । पीडादायके, त्रि । यथा,
 महाभारते । ५ । ८४ । १ ।
 “प्रयान्तं देवकीपुत्रं परवीररुजो दृष्ट ।
 महारथा महाबाहुमन्त्रुः शरूपणयः ॥”
 अथवा परस्य वीराणां रुक् वैरिति ।)
 रुक्प्रतिक्रिया, स्त्री, (रुजः प्रतिक्रिया निर-
 सनम् ।) चिकित्सा । इत्यमरः । २ । ३ । ५० ॥
 रुक्मं, स्त्री, (रोचते शोभते इति । रुच् + “द्युजि-
 रुचितिजां कुञ्च । उणा० १ । १४५ । इति
 मक् कवर्गश्चान्तादेशः ।) काञ्चनम् । (यथा,
 रामायणे । २ । ७० । २१ ।
 “रुक्मनिष्कसहस्रे द्वे घोडश्वश्रुतानि च ।
 सत्तुल्य केकयीपुत्रं केकयी घनमादिशत् ॥”)
 धूसूरम् । इत्यमरः । लोहम् । इति मेदिनी ।
 मे, २८ ॥ (अस्य पर्यायो यथा,—
 “हृणाप्यसं कालसोहं रुक्मं तत्तीक्ष्णमप्यथ ॥”
 इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)
 नागकेशरम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (वर्णे,
 पुं । इति उज्ज्वलदत्तः । १ । १४५ ॥ दीपश्रीचे,
 त्रि । यथा, ऋग्वेदे । ५ । ६१ । १२ ।
 “दिव रुक्म इवोपरि ॥”
 “दिव द्युजोके रुक्मो रोचमान आदित्य इव ॥”
 इति तद्भाष्ये सायणः ॥)
 रुक्मकारकः, पुं, (रुक्मं स्वर्णालङ्कारं करोतीति ।
 छ + “कर्मण्यण् ॥” ३ । २ । १ । इत्यण् ।

ततः स्वार्थे कन् ।) स्वर्णकारः । इत्यमरः । २ ।
 १० । ८ ॥
 रुक्माङ्गदः, पुं, राजविशेषः । यथा । अलि
 कलिङ्गविषये रुक्माङ्गदो नाम नरपति-
 र्दिविजययापारक्रमेणागत्य चन्द्रभागागदी-
 लीरे समावेशितकटकौ वर्तते । इत्यादि द्विती-
 यदेशे १ परिच्छेदः ॥
 रुक्मिणी, स्त्री, (रुक्मो वर्णोऽस्यस्या इति । रुक्म +
 इनिः । डीप् ।) हृणामहर्षीविशेषः । तत्प-
 र्यायः । ईः २ रमा इ चिन्तुजा ४ सामा ५
 चला ६ क्षीरा ७ चञ्चला ८ वृषाकपायी ९
 चपला १० इन्दिरा ११ लक्ष्मीः १२ पद्मालया
 १३ पद्मा १४ कमला १५ श्रीः १६ हरिप्रिया
 १७ । इति जटाधरः ॥ अस्या विवरणं यथा,
 “विदर्भराजो धर्मात्मा भीष्मपौ नाम धार्मिकः ।
 बभूवुस्तस्य पुत्रास्तु नाम्ना रुक्मादयः शुभाः ॥
 तेषामवरजा कन्या रुक्मिणी रुक्मवर्णिनी ।
 कमलांशेन सन्मता सर्वलक्षणशोभिता ॥
 राघवन्नेभ्यवत् सीता रुक्मिणी कृष्णलक्ष्मि ।
 साक्षात्तस्मिन् विज्ञेया प्राकट्येनैव पाल्वति ॥”
 इति पाद्मोत्तरखण्डे ६७ अध्यायः ॥ ॥
 (रुक्मिण्या सह शिशुपालस्य विवाहव्यवस्था
 श्रीकृष्णस्य रुक्मिणीद्वरणं हृतायाश्च तस्यां
 यादवैः सह राज्ञां तुमुकयुद्धादिकं हरिवंशे ।
 ११६ अध्याये द्रष्टव्यम् ॥ ॥ नारदस्य रुक्मिण्यै
 पारिजातपुष्पप्रदानवृत्तान्तं तत्रैव च १२२
 अध्याये द्रष्टव्यम् ॥ ॥ अस्याः सन्ततिनामानि
 यथा तत्रैव । १६० । ४—६ ।
 “————रुक्मिणीतनयान् शृणु ।
 प्रद्युम्नः प्रथमं यज्ञे शम्बरान्तकरः सुतः ॥
 द्वितीयश्चारुदेणश्च वृष्णिर्विंशो महारथः ।
 चारुमद्रथारुगर्भः सुदर्दो द्वम एवच ॥
 सुषेणश्चारुगुप्तश्च चारुविन्दश्च वीर्यवान् ।
 चारुबाहुः कर्णोयांश्च कन्या चारुमतौ तथा ॥”)
 स्वर्णशीरी । इति राजनिर्घण्टः ॥
 रुक्मिणीव्रतं, स्त्री, (रुक्मिण्या व्रतम् ।) व्रत-
 विशेषः । यथा,—
 छत उवाच ।
 “जामदग्न्यः समाकर्ण्य रमां तां पुत्रगर्हिणीम् ।
 कल्केरभिमतं बुद्धा कारयद्रुक्मिणीव्रतम् ॥
 व्रतेन तेन च रमा पुत्राप्ता सुभगा सती ।
 सर्वभोगेन संयुक्ता बभूव स्थिरयौवना ॥”
 श्रीनका उवाच ।
 विधानं ब्रूहि मे छत व्रतस्यास्य च यत् फलम् ।
 पुरा केन कृतं धर्मेन रुक्मिणीव्रतसुप्तम् ॥
 छत उवाच ।
 शृणु ब्रह्मन् । राजपुत्रो शर्मिष्ठा वार्षपय्यं ।
 अवगाह्य सरोनीरं चोमं हरमपश्यत् ॥
 सा सखीभिः परिहृता देवयान्या च संगता ।
 शम्भुभीत्या सत्तयाच पर्यभुज्यन्तं द्रुतम् ॥
 तत्र शुकस्य कन्या या वस्तयत्यासमात्मनः ।
 संलस्य कृपिता ग्राह्य पसनं त्यज्य भिच्छुकि ॥

इति दानवकन्या सा दासीभिः परिवारिता ।
तां तस्या वाससा बह्वी कूपे क्षिप्त्वा गता

गृहम् ॥

नां कूपमस्मां रुदतीं जलार्थी नहुयात्तजः ।
करे स्पृष्ट ससुहृत् प्राह का त्वं वरानने ॥
सा रुक्मिणी वसनं परिधाय द्विया भिया ।
शर्मिष्ठा कृतं सर्वं प्राह राजानमीक्षते ॥
ययातिस्तदभिप्रायं ज्ञात्वा सुप्रसन्नः शोभनाम् ।
आश्वास्य तां ययौ गेहं तस्याः परिणयादृतः ॥
सा गत्वा भवनं श्रुत्वा प्राह शर्मिष्ठया कृतम् ।
तच्छ्रुत्वा क्रुपितं विप्रं दृष्टपद्माह सान्त्वयन् ॥
दृष्ट्वा मां दृष्ट्य विभो रीयो यन्नक्ति ते संधि ।
शर्मिष्ठा वाप्यपकृतां कुरु यस्मिन्नेष्टितम् ॥
राजानं प्रयतं पादे पितुर्दृष्ट्वा रुयावधीत् ।
देवयानी त्वयं कन्या मम दासी भवत्विति ॥
समानोय तदा राजा दास्ये तां विनिगुण्य च ।
ययौ निजगृहं ज्ञानी देवं परमकं स्मरन् ॥
ततः शुकस्तमार्ग्यं ययातिं प्रतिलोमकम् ।
तस्मै ददौ तां विधिवत् देवयानीं तथा सह ॥
दत्त्वा प्राह वृषं विप्रोऽथेनां राजसुतां यदि ।
श्रुत्वे नयसे सद्यो जरा त्वासुपभोक्ष्यति ॥
श्रुत्वा तद्वचः श्रुत्वा राजा तां वरवर्णिनीम् ।
अदृष्ट्वा स्थापयामास देवयान्यनुगां भिया ॥
सा शर्मिष्ठा राजपुत्री दुःखशीलभयाकुला ।
नित्यं दासीश्रुताकीर्णं देवयानीन्तु सेवते ॥
यकदा सा वनगता रुदती जाह्नवीतटे ।
विश्वामित्रं सुनिं सा तं दृष्ट्वा स्त्रीभिरावृतम् ॥
ब्रजिनं पुण्यगन्धाभिः सुरुपाभिः सुवासितम् ।
कारयन्तं व्रतं साध्यपदीपोपहारकैः ॥
निर्मिषाद्यद्वं पद्मं वैदिकायां सुचिद्वृतम् ।
रम्भापोते चतुर्भिस्तु चतुष्कोणं विराजितम् ॥
वाससा निर्मितमृद्वे स्वर्णपट्टैर्विचित्रिते ।
निर्मितश्रीवासुदेवं नानारत्नविघटितम् ॥
पौरुषेण च सक्तो नानागन्धैर्दकैः शुभैः ।
पद्याद्वैतैः पद्मगौर्येयामनैर्दिक्षैरितैः ॥
प्रापयित्वा भद्रपीठे कार्यकायां प्रपूजयन् ।
पद्मिदं शर्मिष्ठापि योदुर्गैरुपहारकैः ॥
पादमध्यमधरं शीतलं सुमनोहरम् ।
परमानन्दजनकं गृह्यन् परमेश्वर ॥
दूषाचन्दनगन्धाद्यमर्घ्यवृत्तं प्रयत्नतः ।
गृह्याय रुक्मिणीकाया प्रपन्नस्य मम प्रभो ॥
नानासौर्वाङ्ग्यं वादि सुगन्धं सुमनोहरम् ।
एषाणाचमनीयं त्वं श्रीनिवास प्रिया सह ॥
नानाहसुमगन्धाद्यं सुवपयितुस्ततम् ।
यथाशोभाकरं चाद मायां नय सुरेश्वर ॥
तनुसुखानन्दगन्धानरुधितं गन्धनं चरे ।
सदाचारस्यं सुहं निरापयस्य सधिय ॥
यज्जलपिदिं देव प्रजापतिविनिर्मितम् ।
गृह्याय वासुदेवं त्वं रुक्मिण्या दमया सह ॥
नानारत्नमालां च स्वर्णमुक्तादिचिह्नम् ।
विधेया सह देवेन गृह्यामाभरणं मम ॥
द्विषोऽपि गुरुतादिपुण्यदुष्कृतकान् ।

गृह्याय रुक्मिणीनाथ सनाथं कुरु मां प्रभो ॥

कर्पूरागुग्गुल्याद्यं परमानन्ददायकम् ।

धूपं गृह्याय वरदं वैदर्भ्या प्रियया सह ॥

भक्तानां गेहसक्तानां संसारध्वान्तनाशनम् ।

दीपमालोक्य विभो जगदालोकनादर ॥

श्यामसुन्दर पद्माक्ष पीताम्बर चतुर्भुज ।

प्रपन्नं पादौ देवेश रुक्मिण्या सहितायुत ॥

इति तासां व्रतं दृष्ट्वा सुनिं नत्वा सुदुःखिता ।

शर्मिष्ठा मिष्टवचना कृताञ्जलिवाच ताः ॥

शर्मिष्ठोवाच ।

राजपुत्रीं दुर्भगां मां स्वामिना परिवर्जिताम् ।

ज्वातुमर्हस्य हे देवो व्रतेनानेन कर्मण्या ॥

श्रुत्वा तु ता वचस्तस्याः कारुण्याच्च कियत्

कियत् ।

पूजोपकरणं दत्त्वा कारयामासुरादरात् ॥

व्रतं कृत्वा तु शर्मिष्ठां कृत्वा स्वामिनमीश्वरम् ।

कृत्वा पुत्तान् सुसज्जतां समभूत् स्थिरयौवना ॥

सीता चाशोकवनिकामध्ये सरमया सह ।

व्रतं कृत्वा पतिं जेभे रामं राक्षसनाशनम् ॥

दृष्ट्वा प्रसादेन कृतेनं द्रौपदी व्रतम् ।

पतिवृत्ता दुःखसुक्ता बभूव स्थिरयौवना ॥

तथा रमा चिते पक्षे वैशाखे द्वादशीदिने ।

जामदग्न्याद्व्रतं चक्रे पूर्णं वर्षचतुष्टयम् ॥

मृदुचन्द्रं करे बह्वी भोजयित्वा द्विजान् वचून् ।

सुहृदा हविष्यं चौराक्तं सुमिष्टं स्वामिना सह ॥

वृषजे पृथिवीं सर्वामपूर्वां स्रजनेर्वृता ।

सा पुत्री सुयुगे साध्वी मेघमालवलाहकौ ॥

देवानासुपकर्तारौ यज्ञदानतपोव्रतौ ।

मथोत्साहौ महावीर्यौ सुभगौ कल्किस्मृतौ ॥

व्रतवरमिति कृत्वा सर्वसम्पत्सङ्गता

भवति विदिततत्त्वा पूजिता पूर्णकामा ।

हरिचरणसरोजद्वन्द्वभक्तैकताना

व्रजति गतिमपूर्वां व्रजविज्ञैरगन्ताम् ॥”

इति कल्किपुराणे रुक्मिणीव्रतम् ११ अध्यायः ॥

रुक्मिण्यैः पुं, (रुक्मिणि भौषाकपुत्रे हर्षो यस्य

सः । तस्य रुक्मिणाशकत्वात् ।) वनदेवः । इति

हृन्नायुधः ॥

रुक्मिण्यैः, [न] पुं, (रुक्मिणं दारयतीति ।

हृ + शिच् + णिनिः ।) वनदेवः । इति

त्रिकारुण्यः ॥

रुक्मिण्यैः, [द] पुं, (रुक्मिणं भिजतीति । भिद् +

क्विप् ।) वनदेवः । इति हेमचन्द्रः । २ । १३८ ॥

रुक्मिणी, [न] पुं, (रुक्मिणी वर्याविशेषोऽस्यास्तीति ।

रुक्म + णिनिः ।) भौषाकराण्येष्टपुत्रः । यथा,

“राजासाक्षात्पुत्रो नाम विदर्भाधिपतिर्महान् ।

तस्य पद्माभवन् पुत्राः कन्येका रुचिरानना ॥

रुक्मिण्यां रुक्मिणी रुक्मिणीरुक्मिणीरुक्मिणी ॥

रुक्मिणीरुक्मिणीरुक्मिणीरुक्मिणीरुक्मिणी ॥”

इति श्रीभागवते १० स्कन्धे ५२ अध्यायः ॥

(रुक्मिणीचरणानन्तरं कृष्णेन सहास्यं युष्मा-

दिविररम् हरिश्च ११० अध्याये तथा प्रह-

लने सहास्यं कन्यापरिणयवृत्तान्तः अनिरुद्धेन

सहास्यं पौत्राः परिणयस्तदा वनदेवादस्य
वृत्तविवरणस्य ११० अध्याये विस्तरशो द्रष्ट-
यम् ॥)

रुक्मिणी, [न] स्त्री, मलम् । इति कैचित् ॥

रुचः, त्रि, व्यप्रेम । व्यचिह्नयः । रुचघातो-

रौणादिकसप्रत्ययेन निष्पन्नः । इत्युणादिकोषः ॥

(भीरसः । तद्वयं, वायुस्वरूपवर्णेन ।

“दोषघातुमलादीनां नेता श्रीधः समीरणः ।

रजोगुणमयः स्रक्षो रुचः शीतो लघुचलः ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

रुचः, त्रि, (रुच् + क्तः । व्योदितश्चेति नः ।)

रोगादिना कुटिलीकृतः । तत्पञ्चायः । सुसः २ ।

इत्यमरः ॥ (यथा, रामायणे । २ । १०२ । ६ ।

“तया विहीनस्तव श्लोकस्य-

त्वां संस्मरन्नेव गतः पिता ते ॥”)

रोगी । इति राजनिर्घण्टः ॥

रुच, उ ल प्रीतिप्रकाशयोः । इति कविकल्पद्रुमः ॥

(भा०-याता०-चक०-सेट् ।) प्रीतिरिष्टं अनु-

रागविशेषः । तत्र यस्यानुरागस्तस्य सम्प्रदान-

त्वम् । उ, रोचते अन्नं वसुचये । ल, अरुचत् ।

इति दुर्गादायः ॥

रुचकं, स्त्री, (रोचतेऽनेनेति । रुच् + “बहुलमन्य-

चापि ।” उणा० २ । १७ । इति जुन् ।) सर्जि-

काचारम् । अन्धभरणम् । मांल्यम् । सौव-

र्चलम् । (यथा,—

“सौवर्चलं स्याद्वचकमन्यपाकस्य तत्त्वतम् ॥”

तथास्य गुणाः ।

“रुचकं रोचनम्भेदि दीपनम्याचनम्परम् ।

सुखेन वातनुमातिपित्तलं विशदं लघु ।

उद्गारसहिदं कृष्णं विवन्वागाद्यमूलजित् ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमभागे ॥

माङ्गल्यद्रवम् । (यथा, भागवते । १ । २३ । ११ ।

“हारेण च महार्घ्यं रुचकेन च भूषितम् ॥”

“रुचकेन मङ्गलद्रवेण ॥” इति श्रीधरः ॥) उन्फटः ।

इति मेदिनी । के, १४६ ॥ स्वायस्वः । इति

शब्दरत्नावली ॥ रोचना । विद्वज्जम् । इति

हेमचन्द्रः ॥ लवणम् । इति हारायकी ॥ (दक्षिण-

दिक् । यथा, दृष्टत्संक्षितायाम् । ५३ । १५ ।

“प्राक्पश्चिमावलिन्दायन्तगतौ तदवधिस्यितौ

शेषौ ।

रुचके द्वारं न शुभदस्तारतोऽप्यानि शस्तानि ॥”

“रुचकं मातुलुङ्गकम् ।” इत्युज्ज्वलदशः ।

२ । ३७ ।)

रुचकः, पुं, (रोचते इति । रुच् + क्तुन् ।) बीज-

पूरः । निष्कः । दन्तः । कपोतः । इति मेदिनी ॥

(यथा, दृष्टत्संक्षितायाम् । ६६ । २ ।

“क्षीयेन भवति रुचः

सौरेण प्रशः कुलेन रुचकस्य ॥”

यन्त्रविशेषः । यथा, विष्णुपुराणे । २ । २ । २६ ।

“विद्वटः शिशिरश्चैव पतङ्गौ रुचकस्तथा ॥”

सम्भः । यथा, दृष्टत्संक्षितायाम् । ५३ ।

२८ ।

रुचिः

“समचतुरस्रो रुचको

वचोऽष्टाश्रिद्विचको द्विगुणः ॥”)

रुचा, स्त्री, (रुच् + कृप् । पठे टाप् ।) दीप्तिः ।

श्रीभा । इच्छा । (यथा, महाभारते । ३।५।१३।

“तदे तस्मै न रुचामभ्युपैति

ततश्चाहं चममन्यन्न मन्ये ॥”)

शारिकाशुकवाक् । इति शब्दरत्नावली ॥

रुचिः, स्त्री, (रुचते इति । रुच् + “इगुपधात्

कित् ।” उणा० ॥ १।१६ । इति इन् । सच

कित् ।) अभिन्नः । अचुरागः । आशक्तिर्वा ।

सृष्टा । (यथा, किराते । १० । ६२ ।

“रुचिकरमपि नार्थवद्भव

स्मितसमाधिपुचौ पृथातनूचे ॥”

“अखो रुचिकरो हृद्यः प्रीणनो वद्विदीपनः ॥”

इति वैद्यकराजवल्लभे त्रयगुणयाख्यायाम् ।)

अभिजायः । गभस्तिः । किरणः । इत्यमर-

भरतौ । श्रीभा । इति मेदिनी । (यथा,

रघुः । ५ । ६७ ।

“लक्ष्मीर्विनोदयति येन दिगन्तलक्ष्मी

सोऽपि त्वदानरुचिं विजृष्टाति यन्नः ॥”)

बभुचा । इति हेमचन्द्रः ॥ गीरोचना । इति

राजनिर्घण्टः ॥ आलिङ्गनविशेषः । तल्लक्ष्यं

यथा । नायिकाया नायकस्य संमुखे जान्नी-

रुपयुपविश्य वक्षसि वक्षो दत्त्वा यदवस्थानम् ।

इति कामशास्त्रम् ॥

रुचिः, पुं, (रोचते श्रीभते इति । रुच् + इन् ।

सच कित् ।) प्रजापतिविशेषः । स च रौच्य-

मनुपिता । यथा,—

मार्कण्डेय उवाच ।

“रुचिः प्रजापतिः पूर्वं निर्म्ममो निरदृष्टुतिः ।

यत्रास्तमितशायी च चचार पृथिवीसिमाम् ॥

अनन्निमनिकेतन्मेकाहावसयाश्रयम् ।

विसृक्तसङ्गं वं दृष्ट्वा प्रोचुः खपितरो सुनिम् ॥

पितर ऊचुः ।

ब्रह्म कस्मात् त्वया पुण्यो न हतो दारसंग्रहः ।

स्वर्गपवर्गहेतुत्वाद्ब्रह्मस्तेनानिशं विना ॥

ऋद्धी समस्तदेवानां पितृणाञ्च तथार्हणाम् ।

ऋधीणामतिधीनाञ्च कुर्वन् लोकानुपाश्रुते ॥

खाद्योच्चारणतो देवान् खद्योच्चारणतः पितॄन् ।

विभजन्नदानेन भूताद्यानतिधीनपि ॥

स त्वं देवाह्वयाङ्गं वन्द्यमसृष्टयादपि ।

आवाप्नोषि मनुष्यविभूतेभ्यश्च दिने दिने ॥

अनुत्पाद्य सुतान् देवानसन्तर्प्य पितॄंस्तथा ।

भूतादींश्च कथं मौढ्यात् सुगतिं गन्तुमिच्छसि ॥”

रुचिरुवाच ।

परिग्रहीतदुःखाय पापायाधोगतेक्षया ।

भवत्यतो मया पूर्वं न हतो दारसंग्रहः ॥

प्रचात्यतेऽनुदिवसं यदात्मा निष्परिग्रहैः ।

ममत्वपङ्कदिग्धोऽपि चिन्तामोभिर्भरं हि तत् ॥”

इत्यादि ॥

पितर ऊचुः ।

“शुक्तं प्रक्षालनं कर्तुमात्मनो नियतेन्द्रियैः ।

रुचिः

किन्तु वेपाय मार्गोऽयं यत्र त्वं युक्त वर्तसे ॥”

इत्यादि ॥ ० ॥

मार्कण्डेय उवाच ।

“स तेन पितृवाक्येन भृशसुद्विग्नमानसः ।

कन्याभिलाषी विप्रर्षिः परिवन्माम मेदिनीम् ॥

कन्यामलभमानोऽसौ पितृवाक्यादिदीपितः ।

चिन्तामवाप महतीमतीवोद्विग्नमानसः ॥

किं करोमि क गच्छामि कथं मे दारसंग्रहः ।

चिप्रं भवेत् पितृणां यो ममाभ्युदयकारकः ॥

इति धिन्तयतस्तस्य मतिर्जाता महात्मनः ।

तपसाराधयान्येनं ब्रह्मायं कमलोद्भवम् ॥

ततो वर्षशतं दिवं तपस्तेपे स वैधसम् ।

दिदृक्षुः सुचिरं कालं रुचिर्नियममास्थितः ॥

ततः सन्दर्शयामास ब्रह्मा लोकपितामहः ।

उवाच च प्रसन्नोऽस्मीत्युच्यतांमभिवाञ्छितम् ॥

ततोऽसौ प्रणिपत्याह ब्रह्मायं जगतः पतिम् ।

पितृणां वचनात्तेन यत् कर्तुमभिवाञ्छितम् ॥

ब्रह्मा चाह रुचिं विप्रं श्रुत्वा तस्याभिवाञ्छि-

तम् ।

प्रजापतिस्त्वं भविता सद्यथा भवता प्रजाः ॥

दृष्ट्वा प्रजाः सुतान् विप्रं ससुत्पाद्य क्रियास्तथा ।

हत्वा हृताधिकारस्त्वं ततः सिद्धिमवाप्स्यसि ॥

स त्वं यथोक्तं पितृभिः क्षुण्ण दारपरिग्रहम् ।

कामश्चेममभिधाय क्रियतां पितृपूजनम् ॥

त एव तुष्टाः पितरः प्रदास्यन्ति तवैक्षितम् ।

मर्त्योऽसुतांश्च सन्तुष्टाः किं न दद्युः पितामहाः ॥

मार्कण्डेय उवाच ।

इत्युपिर्वचनं श्रुत्वा ब्रह्मणोर्यत्तज्जन्मनः ।

नद्या विविक्ते पुलिने चकार पितृतर्पणम् ॥

तुष्टाव च पितॄन् विप्रः स्ववैरेभिरयादृतः ।

एकाग्रः प्रयतो भूत्वा भक्तिनन्मालको रुचिः ॥”

रुचिस्तपितृस्तोत्रं यथा,—

रुचिरुवाच ।

“नमस्तेऽहं पितॄन् भक्त्या ये वसन्त्यधिदेवतम् ।

देवैरपि हि तर्प्यन्ते ये आर्हेषु खद्योत्तरैः ॥

नमस्तेऽहं पितॄन् स्वर्गे ये तर्प्यन्ते महर्षिभिः ।

आर्हेर्भोगोमयेर्भक्त्या सुक्तिसुक्तिमभीप्सुभिः ॥

नमस्तेऽहं पितॄन् स्वर्गे सिद्धाः सन्तर्पयन्ति यान् ।

आर्हेषु दिव्यैः सकलैरुपहारैरनुत्तमैः ॥

नमस्तेऽहं पितॄन् भक्त्या येऽर्च्यन्ते गुह्यकैर्देवि ।

तन्मयत्वेन वाङ्मूर्तिर्हृदिमात्यन्तिकी पराम् ॥

नमस्तेऽहं पितॄन् मर्त्यैरर्च्यन्ते सुवि ये सदा ।

आर्हेषु अह्वयाभीष्टलोकपुष्टिप्रदायिनः ॥

नमस्तेऽहं पितॄन् विप्रैरर्च्यन्ते सुवि ये सदा ।

वाङ्मिताभीष्टलाभाय प्राजापत्यप्रदायिनः ॥

नमस्तेऽहं पितॄन् विप्रैरर्च्यन्तेऽरण्यवासिभिः ।

वन्द्यैः आर्हेयताहारैस्तपोनिर्द्दतकक्षयैः ॥

नमस्तेऽहं पितॄन् विप्रैर्नैष्ठिकव्रतधारिभिः ।

ये संयतात्मभिर्नित्यं सन्तर्प्यन्ते समाधिभिः ।

नमस्तेऽहं पितॄन् आर्हे राजन्यास्तर्पयन्ति यान् ।

कथैरशेषैर्विधिवस्त्रोक्तद्वयफलप्रदान् ॥

नमस्तेऽहं पितॄन् वैश्वैरर्च्यन्ते सुवि ये सदा ।

रुचिः

खर्कमाभिरतेनित्यं पुण्यधपात्रवारिभिः ।

नमस्तेऽहं पितॄन् आर्हे ये भूदैरपि भक्तितः ।

सन्तर्प्यन्ते जगत्सिन्धु नाम्ना स्वाताः सुका-

सिनः ॥

नमस्तेऽहं पितॄन् आर्हे पाताले ये महासुरैः

सन्तर्प्यन्ते खधाहारास्तदम्भमदेः सदा ॥

नमस्तेऽहं पितॄन् आर्हेरर्च्यन्ते ये रसातले ।

भोगैरशेषैर्विधिवैर्नागैः कामानभीप्सुभिः ॥

नमस्तेऽहं पितॄन् आर्हे सर्पैः सन्तर्पितान् सदा ।

तत्रैव विविधैर्नैष्ठैर्भोगसम्पत्समन्वितैः ॥

पितृममस्य निवसन्ति साक्षाद्

ये देवलोलोच्य महतीतले वा ।

तथान्तरीक्षे च सुरादिपूण्या-

स्ते संप्रतीच्छन् मयोपनीतम् ॥

पितृममस्य परमागुभूता

ये वै विमाने निवसन्त्यमूर्ताः ।

यजन्ति यानस्तमना मनोभि-

र्योगीश्वराः क्लेशविसृक्तिहेतून् ॥

पितृममस्य दिवि ये च स्रुताः

खधासुखः काम्यफलाभिसम्पत् ।

प्रदानशक्ताः सकलैश्चितानां

विसृक्तिदा येऽनभिसंहितेषु ॥

दृष्ट्यन्तु तेऽस्मिन् पितरः समस्ता

इच्छावतां ये प्रदिशन्ति कामान् ।

सुरत्वमिन्द्रत्वमतोऽधिकं वा

वस्तात्मजान् ध्यामवतां दृष्ट्वा हि ॥

छयंस्य ये रश्मिषु चन्द्रबिम्बे

शुक्ले विमाने च सदा वसन्ति ।

दृष्ट्यन्तु तेऽस्मिन् पितरोऽसतोये-

गन्वादिना पुष्टिमतो ब्रजन्तु ॥

येषां हृतेऽसौ हविषा च दृष्टि-

र्ये सङ्गते विप्र शरीरसंस्थाः ।

ये पिण्डदानेन सह प्रयान्ति

दृष्ट्यन्तु तेऽस्मिन् पितरोऽसतोयैः ॥

ये खड्गमासेन सुरैरभीष्टैः

हृष्टैस्त्रिदैर्दत्तमहोरगैश्च ।

कालेन प्राक्तेन महर्विचर्यैः

संप्रीणितस्ते सुदमत्र यान्तु ॥

कथान्यशेषाणि च दान्यभीष्टा-

न्यतोव येषाममराश्वितानाम् ।

तेषान् सामिधमिहास्तु पुण्य-

गन्वादिभ्योऽपि मयाहृतेषु ॥

दिने दिने ये प्रतिपद्यन्तेऽर्चां

मासान्तपूण्या सुवि येऽष्टकाह ।

ये वत्सरान्तेऽभ्युदये च पूण्याः

प्रयान्तु ते मे पितरोऽहं तुष्टिम् ।

पूण्या द्विजानां कुसुदेन्द्रभाषो

ये क्षत्रियाणाञ्च नवार्कवर्णाः ।

तथा विशां ये कनकावदाता

नीलीनिभाः शूद्रजनस्य ये च ॥

तेऽस्मिन् समस्ता मम पुण्यगन्ध-

धूपाग्नतोयादिनिवेदनेन ।

तथाभिद्योमेन च यान्ति त्विं
सदा पितृभ्यः प्रणतोऽस्मि तेभ्यः ॥
ये देवपूर्वाण्यतिष्ठन्निहेतो-
रन्नन्ति कथानि शुभाहृतानि ।
तस्माच्च ये भूतिरूपो भवन्ति
तप्यन्तु तेऽस्मिन् प्रणतोऽस्मि तेभ्यः ॥
रक्षांसि भूतान्यसुरास्तथोयान्
विनाशयन्तस्त्रिषु प्रजानाम् ।
आद्याः सुराणाममरेशूपूज्या-
स्तप्यन्तु तेऽस्मिन् प्रणतोऽस्मि तेभ्यः ॥
अग्निष्वात्ता वर्हिषद आच्यपाः सोमपास्तथा ।
ब्रजन्तु त्विं आह्वेऽस्मिन् पितरस्तपिता मया ॥
अग्निष्वात्ताः पितृगणाः प्राचीं रचन्तु मे
दिशम् ।
तथा वर्हिषदः पान्तु यान्यां ये पितरः स्थिताः ॥
प्रतीचीमाच्यपास्तद्बुद्धीचीमपि सोमपाः ।
जुह्वतस्त्र्यम्भा रक्षेत् कथवालोऽनलोऽप्यधः ॥
रक्षोभूतपिशचेभ्यस्तथैवासुरदोषतः ।
सर्वतश्चाधिपक्षीं यमो रक्षां करोतु मे ॥
विश्वो विश्वभुगाराधो धन्यो धर्मः सनातनः ।
भूतिदो भूतिहृत्पतिः पितृणां ये गणा नव ॥
कल्याणः कल्यादः कर्ता कलः कल्यतराश्रयः ।
कल्यताहेतुरनघः षड्विधे गणाः स्मृताः ॥
वरो वरेण्यो वरदस्तुष्टिदः पुष्टिदस्तथा ।
विश्वपाता तथा धाता सप्त चैते गणाः स्मृताः ॥
महान्महात्मा महिषो महिमावाप्तहावनः ।
गणाः पञ्च तथैवैते पितृणां पापनाशनाः ॥
सुखदो धनदद्यान्धो धर्मदोऽन्यो विभूतिदः ।
पितृणां कथ्यते चैतत्तथा गणचतुष्टयम् ॥
एकत्रिंशत् पितृगणा यैर्वाप्तमखिलं जगत् ।
ते मेऽव तस्मास्तप्यन्तु यच्छन्तु च समीहितम् ॥
इति मार्कण्डेयपुराणे रौच्ये मन्वन्तरे पितृस्तवः ॥
मार्कण्डेय उवाच ।
“एवन्तु स्तुवतस्तस्य तेजसो राशिर्बुद्धिः ।
प्रादुर्बभूव सहसा गगनथाप्तिकारकः ॥
तद्दृष्ट्वा सुमहत्तेजः समाच्छाद्य स्थितं जगत् ।
जातुभ्यामवर्णिं गत्वा रुचिः स्तोत्रमिदं जगौ ॥
अमरानाञ्च सूर्यानां पितृणां दीप्ततेजसान् ।
नमस्यामि सदा तेषां ध्यानिनां दिव्यचक्षुषाम् ॥
इन्द्रादीनाञ्च नेतारो दक्षमारीचयोस्तथा ।
सप्तर्षीणान्तथान्येषां तान् नमस्यामि काम-
दान् ॥
मन्वादीनाञ्च नेतारः सूर्याचन्द्रमसौस्तथा ।
ताम्रमस्याम्यहं सर्वान् पितृनपुस्वर्गवेषु च ॥
नक्षत्राणां यष्टाणाञ्च वायुमिगभसां तथा ।
द्यावापृथिवीञ्च तथा नमस्यामि कृताञ्जलिः ॥
प्रजापतेः क्रयपाय सोमाय वरुणाय च ।
योगेश्वरेभ्यश्च तथा नमस्यामि शतान्जलिः ॥
नमो गणैभ्यः सप्तभ्यस्तथा लोकैषु सप्तम् ।
स्यम्भुषे नमस्यामि ब्रह्मणे योगचक्षुषे ॥
सोमायाराः पितृगणा योगमूर्तिधरा पि ते ।
नमस्यामि ततः सोमं पितरं जगतामष्टम् ॥

अग्निरुपांस्तथैवान्यान्मस्यामि पितृनष्टम् ।
अग्नीषोममयं विश्वं यत एतदशेषतः ॥
ये तु तेजसि ये वायौ सोमसूर्याग्निमूर्तयः ।
जगत्स्वरूपिणश्चैव तथा ब्रह्मस्वरूपिणः ॥
तेभ्योऽखिलेभ्यो योगिभ्यः पितृभ्यो यतमानसः ।
नमो नमो नमस्ते मे प्रसीदन्तु खधासुजः ॥
श्रीमार्कण्डेय उवाच ।
एवं स्तुतास्ततस्तेन तेजसो सुनिसत्तमाः ।
निस्रक्रसुस्ते पितरो भासयन्तो दिशो दश ॥
निवेदितन्तु यत्तेन पुष्यगन्धार्शुलेपनम् ।
तद्गुहितानघ स तान् दृष्ट्वा पुरतः स्थितान् ॥
प्रणिपत्य रुचिर्भक्त्या पुनरेव कृताञ्जलिः ।
नमस्तुभ्यं नमस्तुभ्यमित्याह पृथगादृतः ॥
ततः प्रसन्नाः पितरस्तन्मूर्धुनिसत्तमम् ।
वरं दृष्ट्वा ज्येति स तावुवाचानतकन्धरः ॥
साम्पुतं सर्गकर्तृत्वमादिष्टं ब्रह्मणा मम ।
सोऽहं पत्नीमभीष्टामि धन्यां दिव्यां प्रजाव-
तीम् ॥

पितर ऊचुः ।

अद्यैव सद्यः पत्नी ते भविष्यति मनोरमा ।
तस्याश्च पुत्रो भविता भवतो सुनिसत्तमः ॥
मन्वन्तराधिपो धीमान् त्वन्मन्त्रैवोपलक्षितः ।
रुचे रौच्य इति ख्यातिं प्रयास्यति जगत्त्रये ॥
तस्यापि वद्वः पुत्रा महाबलप्रराक्रमाः ।
भविष्यन्ति महात्मानः पृथिवीपरिपालकाः ॥
तस्य प्रजापतिर्भूत्वा प्रजाः सृष्ट्वा चतुर्विधाः ।
क्षीणाधिकारो धर्मज्ञस्ततः सिद्धिमवाप्स्यति ॥
स्तोत्रेणानेन च नरो योऽस्मांस्तोष्यति भक्तितः ।
तस्य तुष्टा वयं भोगान् दास्यामो ज्ञानसुत्तमम् ॥
शरीरारोग्यमैश्वर्यं पुत्रपौत्रादिसन्ततिम् ।
प्रदास्यामो न सन्देहो यच्चान्यदभिवञ्छितम् ॥
तस्मात् पुण्यफलं लोके वाञ्छद्भिः सततं नरैः ।
पितृणाञ्चाचयां त्विं स्तथाः स्तोत्रेण मानवैः ॥
आह्वे च य इमं भक्त्या अस्मत्प्रीतिकरं स्तवम् ।
पठिष्यन्ति द्विजाग्र्याणां भुज्जवां पुरतः स्थिताः ॥
स्तोत्रश्रवणसंप्रीत्या सन्निधाने परे कृते ।
अस्माभिरचयं आह्वं तद्गुणविलसंश्रयम् ॥
यद्यप्यश्रोत्रियं आह्वं यद्यप्युपहृतं भवेत् ।
अन्यायोपात्तवित्तेन यदि वा कृतमन्त्रया ॥
अथाह्वार्चैरुपहृतेरुपहारैस्तथा कृतम् ।
अकालेऽप्यथवा देशे विधिहीनमथपि वा ॥
अश्रद्धया वा पुरुषेर्देभ्यमाश्रित्य वा कृतम् ।
अस्माकं प्रीतये आह्वं तथाप्येतद्दुर्दृश्यात् ॥
यच्चैतत् पश्यते आह्वं स्तोत्रमस्मत्सुखावहम् ।
अस्माकं जायते त्वमिस्त्वद्वादशवर्षिकी ॥
हेमन्ते द्वादशान्द्वानि त्वमिमेतत् प्रयच्छति ।
शिथिले द्विगुणान्द्वानि त्वमिं स्तोत्रमिदं श्रुतम् ॥
वसन्ते योऽष्टशसमास्तुपत्रे आह्वकर्मणि ।
ग्रीष्मे च योऽष्टशेवैतत् पठितं त्वमिकारकम् ॥
विकाले च कृतं आह्वं स्तोत्रेणानेन साधिते ।
वर्षासु त्वमिस्त्वाकमचया जायते रुचे ॥
शरत्कालेऽपि पठितं आह्वकाले प्रयच्छति ।

अस्माकमेतत् पुरुषैस्तृप्तिं पञ्चदशाब्दिकीन् ।
यस्मिन् गृहेऽपि लिखितमेतत्तद्धितं गित्यदा ।
सन्निधानं कृते आह्वे तच्चास्माकं भविष्यति ॥
तस्मादेतत्तथा आह्वे विप्राणां भुज्जवां पुरः ।
आवणीयं महाभाग अस्माकं तुष्टिकारकम् ॥
इति मार्कण्डेयपुराणे रौच्ये मन्वन्तरे पितृस्तवः ॥
मार्कण्डेय उवाच ।

“ततस्तस्मान्नदीमध्यात् समुत्तस्थो मनोरमा ।
प्रम्वोचा नाम तन्वङ्गी तत्समीपे वराश्वराः ॥
सा चोवाच महात्मानं रुचिं सुमधुराक्षरम् ॥
प्रश्रयावनना सुभूः प्रम्वोचा वै वराश्वराः ॥
अतीवस्वरूपिणी कन्या मत्सुता तपतांवर ।
जाता वरुणपुत्रेण पुष्करेण महात्मना ॥
तां गृह्णाण मया दत्तां भार्यां वरवर्णिनीम् ।
मनुर्महामतिस्तस्यां समुत्पस्यति ते सुतः ॥
मार्कण्डेय उवाच ।

तथेति तेन चापुक्ता तस्मात्तोयादपुष्पतीम् ।
उज्जहार ततः कन्यां मालिनीं नाम नामतः ॥
नद्याश्च पुलिने तस्मिन् स सुनिर्मुनिसत्तमः ।
जग्राह पाणिं विधिवत् समानाद्य महासुनीम् ॥
तस्यां तस्य सुतो जज्ञे महावीर्यो महामतिः ।
रौच्योऽभवत् पितुर्गन्ता ख्यातोऽत्र वसुधातले ॥
तस्य मन्वन्तरे देवास्तथा सप्तर्षयश्च ये ।
तनयाश्च वृषाश्चैव ते सत्यक् कथितास्तव ॥
धर्मदृष्टिस्तथारोग्यं धनधान्यसुतोद्भवः ।
गृणां भवत्यसन्दिग्धमस्मिन् मन्वन्तरे श्रुते ॥
पितृस्तवं तथा श्रुत्वा पितृणाञ्च तथा गणान् ।
सर्वान् कामानवाप्नोति तत्प्रसादान्नरो सुते ॥
इति मार्कण्डेयपुराणे रौच्यमन्वन्तरं समाप्तम् ॥
गारुडे ८६ । ६० अध्यायेऽप्येवमस्ति ॥

रुचितं, त्रि, (रोचते इति । रुच् + “रुचिर्वचि
कुचिकुटिभ्यः कितच् ।” उणा० ४ । २८५ ।
इति कितच् ।) मिष्टवस्तु । इत्युणादिकोषः ॥
(रुच् + क्तः । अभिलषितः । यथा, महा-
भारते । ५ । १०० । १६ ।

“मातले कश्चिद्व्यापि रुचितस्ते वरो भवेत् ॥”
स्तो, रुच् + भावे क्तः । इच्छा । अभिलाषः ।
यथा, महाभारते । १ । २६६ । ७६ ।

“वसावेह क्षपामेकां रुचितं यदि तेऽनघ ॥”
रुचिफलं, स्त्री, (रुचिजनकं फलम् ।) अष्टता-
क्रमम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

रुचिरं, स्त्री, (रोचते इति । रुच् + “इषिमदि-
सदीति ।” उणा० १ । ५२ । इति किरच् ।)
मूलकम् । कुङ्कुमम् । लवङ्गम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (पुं, सेनजित्पुत्रः । यथा, हरि-
वंशे । २० । २१ ।

“पुत्राः सेनजितश्चासंचत्वारो लोकसत्तमाः ।
रुचिरः श्वेतकेतुश्च महिम्नारस्तथैव च ॥”
रुचिरं, त्रि, (रुच् + किरच् ।) सुन्दरम् । इत्य-
मरः ॥ (यथा, आर्यासप्तशत्याम् । ११७ ।

“उत्तसितभूधृगुषा तव पृथुना लोचनेन रुचि-
राक्षि ।

महेश्वरः ७ दृषाकपिः ८ शम्भुः ९ हरणः १०
इश्वरः ११ । इति महाभारते दानधर्मः ॥ * ॥
अपि च ।

“अजैकपादहिम्रभी विरूपाक्षः सुरेश्वरः ।
अयन्तो बहुरूपश्च त्राम्बकोऽप्यपराजितः ।
वैवस्वतश्च सावित्री हरो रुद्रा इमे स्मृताः ॥”
इति जटाधरः ॥ * ॥

अन्यत्र ।

“अजैकपादहिम्रभ्रश्च रुद्रश्च वीर्यवान् ।
त्वष्ट्याप्यात्मजः पुत्रो विश्वरूपो महातपाः ॥
हरश्च बहुरूपश्च त्राम्बकश्चापराजितः ।
वृषाक्षपिश्च शम्भुश्च कपर्दी रैवतस्तथा ॥
एकादशैते कथिता रुद्रास्त्रिभुवनेश्वराः ॥”

इति गारुडः ६ अध्यायः ॥

अग्निपुराणे त्वष्ट्रस्थाने कृत्तिवासाः ॥ * ॥ अप-
रश्च ।

“अजैकपादहिम्रभी विरूपाक्षोऽथ रैवतः ।
हरश्च बहुरूपश्च त्राम्बकश्च सुरेश्वरः ॥
सावित्रश्च जयन्तश्च पिणाकी चापराजितः ।
गने रुद्राः समाख्याता एकादश गणेश्वराः ॥
एतेषां मानसानां त्रिशूलवरधारिणाम् ।
कीटयक्षचतुरशीतस्तत् पुत्राश्चाक्षमा मताः ॥
दिक्षु सर्वास्तु ये रक्षां प्रकुर्वन्ति गणेश्वराः ।
पुत्रपौत्रसुतास्ते सुरभीगर्भसम्भवाः ॥”

इति मातङ्ग्यः ५ अध्यायः ॥ * ॥

तस्य उत्पत्तिर्यथा—

“प्रजाः सद्युमनास्तेपे तपः परमदुश्चरम् ।
तस्यैवं तप्यमानस्य न किञ्चित् समवर्तत ॥
ततो दीर्घं कालेन दुःखात् क्रोधी यथायत ।
क्रोधाविष्टस्य नेत्राभ्यां प्रापतम्रशुबिन्दवः ॥
नतस्तेभ्योऽशुबिन्द्वभ्यो भूताः प्रेतास्तदाभवन् ।
सर्वास्तानग्रजान् दृष्ट्वा ब्रह्मात्मानमबिन्दत ॥
तदा प्राणमयो रुद्रः प्रादुरासीत् प्रभोर्मुखात् ।
सहस्रादित्यसङ्काशो युगान्तदृष्टनोपमः ॥
रुद्रोऽसखरं घोरं देवदेवः स्वयं शिवः ।
रोदमानं तदा ब्रह्मा मारोदीरित्यभाषत ।
रोदनाद्भ्रष्ट इत्येवं लोके ख्यातिं गमिष्यसि ॥
अस्यानि सप्तनामानि पत्नीः पुत्राश्च शाश्वतान् ।
स्थानानि चेषामष्टानां ददौ लोकपितामहः ॥
भवः शर्वस्तथेशानः प्रभूनाम्यतिरेव च ।
भीमश्चोगे महादेवस्तानि नामानि सप्त वै ॥
सूर्यो जलं मही वद्विर्वायुराकाशमेव च ।
दीक्षितो ब्राह्मणश्चन्द्र इत्येता अष्टमूर्तयः ॥
स्थानेषु तेषु ये रुद्रं ध्यायन्ति मनुजाधिप ।
तेषामष्टतर्गुर्देवो ददाति परमं पदम् ॥
सुवर्चला तथैवोमा विकेशा च शिवा तथा ।
खाद्या दिशा च दौक्षा च रोहिणीति च
पत्नयः ॥

अनेश्वरस्तथा शुक्रो लोहिताक्षो मनीषवः ।

सुन्दः सर्गोऽथ सन्तानो बुधश्चैषां सुताः

स्मृताः ॥”

इति कौर्म्ये १० अध्यायः ॥ * ॥

विष्णुरुद्रयोरभेदो यथा,—

“सदैव देवो भगवात् महादेवो न संशयः ।
मन्यन्ते ये जगद्योनिं विभिन्नं विष्णुमीश्वरात् ।
मोहादवेदनिष्ठादा ते यास्ति नरकं नराः ॥
वेदानुवर्तिनं रुद्रं देवं नारायणस्तथा ।
एकीभावेन पश्यन्ति मुक्तिभाजो भवन्ति ते ॥”

इति च तत्रैव १९ अध्यायः ॥ * ॥

कल्पभेदे तस्योत्पत्तिनामस्थानभार्यादीनि यथा,
“चुकोप च ततो ब्रह्मा ज्वलन्निव हुनाशनः ।
ततः कोपं स्वपुत्रेभ्यः क्षतमन्यायमित्यपि ॥
विचार्य परिवर्द्धन्तं नियन्तुमुपपत्तये ।
यत्राग्निन्यमानोऽपि स कोपः परमेष्ठिनः ॥
भुवोर्मध्यादयोद्भूतः कुमारो नीललोहितः ।
जातमात्रः कुमारोऽसौ रुद्रो भगवान् भवः ॥
ब्रह्मोवाच कथं पुत्रोदितं त्वं महावज्र ।
तस्मै कथत कामन्ते सद्यः सन्यादयान्यहम् ॥

रुद्र उवाच ।

नामानि कुरु मे ब्रह्मन् ! स्थानानि च जगद्-
गुरो ।

पत्नीश्च देहि भगवन् ततः शान्तिर्भविष्यति ॥
ब्रह्मोवाच ।

जानामि त्वां देवदेवं पूर्वं दत्तं वरं मम ।
सत्यं कर्तुं भवान् जातस्त्वं हि सर्वेश्वरेश्वरः ॥
जातमात्रो रोदिति त्वं तनो रुद्र इति स्मृतः ।
नामान्यन्यानि ते देव विधास्ये श्रेष्ठ पुत्रक ॥
ऋतध्वजो मनुर्मन्युरगरेता महान् शिवः ।
भवः कालो महिनसो वामदेवो धृतव्रतः ॥
एतानि तव नामानि ये स्मरन्ति नरा भुवि ।
तेषां सदैव कल्याणं करिष्यमि महामते ॥
स्थानानि च प्रवक्ष्यामि तेषु वासो विधीयताम् ॥
इन्द्रियाण्यसृज्यगोम वायुरग्निर्गलं मही ।
तपस्त्रयश्च सूर्यश्च स्थानान्येतानि ते भव ॥
हृतिर्धरंस्त्रिलोमा च नियुतं सर्पिर्विलम्बिका ।
इरावती खधा दीक्षा योषितस्तव सुन्दरी ॥
प्रजाः खज महाभाग जगदेतत् प्रपूरय ॥
इत्यादिष्टः स भगवान् ब्रह्मणा नीललोहितः ।
खडवान् स प्रजा वज्रीभूतप्रेतपिशाचकान् ।
कुशाण्डान् विक्षताकारान् भैरवान् भीम-
नादिनः ॥

तान् दृष्ट्वा तु तदा ब्रह्मा जगदिद्रावकान्
वचून् ।

वारयामास पुत्र त्वं मा साक्षीरौदृशीः प्रजाः ॥
तपसा विष्णुमाराध्य विहरस्व यथासुखम् ।

इति ते कथितो राजन् ! रुद्रसर्गः प्रजापतेः ॥
यं श्रुत्वापि नरः सद्यो जह्याद्भूतकृतं भयम् ॥”

इति प्राप्ते स्वर्गखण्डे रुद्रसर्गः ८ अध्यायः ॥ * ॥
प्रकारान्तरं यथा,—

“कथितस्तमसः सर्गो ब्रह्मंस्तेऽयं महासुने ।
रुद्रसर्गं प्रवक्ष्यामि तस्मै निगदतः श्रेष्ठ ॥
कल्पादावतनस्तुल्यं सुतं प्रध्यायतस्ततः ।
प्रादुरासीत् प्रभोरङ्गे कुमारो नीललोहितः ॥
रुद्रं वै सखरं सोऽथ द्वयं द्विजसत्तम ॥

किं करोमीति तं ब्रह्मा रुद्रन्तं प्रत्युवाच वै ॥
नाम धेष्टीति तं सोऽथ प्रत्युवाच प्रजापतिम् ।
रुद्रस्त्वं देव नामासि मारोदीर्घेभ्यमाप्नुहि ॥
एवमुक्तः पुनः सोऽथ सप्तशतौ वरोद वै ।
ततोऽन्यानि ददौ तस्मै सप्त नामानि च प्रभुः ॥
स्थानानि चेषामष्टानां पत्नीः पुत्राश्च वै प्रभुः ॥
भवं शर्वमथेशानं तथा पशुपतिं दिज ।
भीमसुभं महादेवसुभं च पितामहः ॥
चक्रे नामान्यथेतानि स्थानान्येषां चकार सः ॥
सूर्यो जलं मही वद्विर्वायुराकाशमेव च ।
दीक्षितो ब्राह्मणः सोम इत्येतास्तनवः क्रमात् ॥
सुवर्चला तथैवोषा सुकेशी चापरा शिवा ।
खाद्या दिशस्तथा दीक्षा रोहिणी च यथा-
क्रमम् ॥

सूर्यादीनां नरश्रेष्ठ रुद्रादीनामभिः सह ।
पत्नयः स्मृता महाभाग तदपत्यानि मे श्रेष्ठ ॥
येषां कृतिप्रसूतेश्च इदमापूरितं जगत् ।
अनेश्वरस्तथा शुक्रो लोहिताक्षो मनीषवः ॥
सुन्दः सर्गोऽथ सन्तानो बुधश्चागुक्रमात् सुताः ।
एवंप्रकाररुद्रोऽसौ सर्तोऽर्थाभविन्दत ॥
एककोपाश्च तत्याज सा सती स्वं कथेवरम् ।
हिमवदुद्दिता सार्वभौमार्था द्विजसत्तम ! ॥
उपयेमे पुनस्त्रोमामग्न्यां भगवान् भवः ॥
देवो धाता विधातारौ भृगोः ख्यातिरुत्थयत ।
अयश्च देवदेवस्य पत्नी नारायणस्य या ॥”

इति विष्णुपुराणे १ अंशे ८ अध्यायः ॥ * ॥
(“द्वितीये हि युगे सर्वमक्रोधप्रतमास्थितम् ।
द्वियं सहस्रवर्षाणामसुरा अभिदुष्टयुः ॥
तपोविभ्रं शमीकर्तुन्तपोविभ्रं महात्मनाम् ।
पश्यन् समर्थस्योपेक्षाश्चक्रे दक्षः प्रजापतिः ॥
पुनर्मांश्चैश्वरं भागं ध्रुवं दक्षः प्रजापतिः ।
प्रायो न कल्पयामास प्रीत्यमानः सुरैरपि ॥
पाशुपत्य ऋषो याश्च श्रेयश्चाहुतयश्च याः ।
यज्ञसिद्धिस्तत्ताभिर्होर्नष्टैव स इष्टवान् ॥
अथोत्तीर्णव्रतो देवो बुद्धा दक्षयतिक्रमम् ।
रुद्रो रौद्रं पुरस्कृत्य भावमात्मविदात्मनः ॥
खड्गा ललाटे चक्षुर्वै दग्ध्वा तानसुरान् प्रभुः ।
बाणं क्रोधाग्निसन्तप्तमखजत् शत्रुनाशनम् ॥
ततो यज्ञः स विध्वंसो अथिताश्च दिवौकसः ।
हाह्वयथा परीताश्च भ्रान्ता भूतगणा दिशः ॥”

इति चरके चिकित्सास्थाने तृतीयेऽध्याये ॥)
रुद्रगीता वराहपुराणे द्रष्टव्या ॥ * ॥ (विश्व-
कर्मपुत्रविशेषः । यथा, विष्णुपुराणे । १ ।
१५ । १२२ ।

“तस्य पुत्रास्तु चत्वारस्तथा नामानि मे श्रेष्ठ ।
अजैकपादहिम्रभ्रश्च रुद्रश्च बुद्धिमान् ॥”)
स्वनामख्यातः कविविशेषः । स च विद्याविनास-
पुत्रः भावविनासप्रणेता । कविरयं मानसिंह-
पुत्रस्य भावसिंहमहीपतेः समये बभूव ।
स च भावसिंहमहीपतिर्वर्त्तमानजयपुरमहा-
राजस्य षोडशः पूर्वपुत्रवः । तथा च भाव-
विनासे । १३४—१३६ ।

“अन्यापदेशविनिवेशविदग्धबुद्धि-
भौभावसिंहनरसिंहनियोगयोगात् ।
सम्पादितो विविधभावविकाचभावां
प्रीते भृशं भवतु भावविलास एवः ॥
सद्गुणानां सत्तुद्रेण रुद्रेण यथिता गुणैः ।
कण्ठस्या लोकाभावेयं केषां न कुरुते त्रियम् ॥
त्रिद्याविलासपुत्रस्य न्यायवाचस्यतेरियम् ।
कायालापविदग्धानां सुदं निर्मातु निर्मितः ॥”
रुद्रकवचं, स्त्री, (रुद्रस्य कवचम् ।) शिवनाम-
सम्बन्धेन सर्वज्ञरक्षकम् । यथा,—
“वक्ष्यामि रुद्रकवचमाद्यं प्राणस्य रक्षयम् ।
अहोरात्रं महादेव रक्षार्थं देवनिर्मितम् ॥
ॐ रुद्रो माममृतः पातु पृष्ठतः पातु शङ्करः ।
कपर्दी दक्षिणे पातु वामपार्श्वे तथा हरः ॥
शिवः शिरो मे च पातु कलाटे नीललोहितः ।
नेत्रयोः कर्णयोः पातु मुखे पातु महेश्वरः ॥
कर्णयोर्नाविकायाश्च जिह्वायां शम्भुरथयः ।
श्रीकण्ठस्तु गले पातु बाह्वोः पातु पिण्डकष्टकम् ॥
हृदयं मे महादेव ईश्वरस्तु तथोदरम् ।
नाभौ कुक्षौ कटिस्थाने पातु सर्वं प्रजापतिः ॥
जख्जगत् महादेवः पार्श्वे पातु महेश्वरः ।
सर्वं रक्षतु भूतेशः सर्वगान्नाथि यत्नतः ॥
परशुं शूलखट्वाङ्गं दिव्यास्त्रं रौद्रमेव च ।
नमस्काराय देवेशं रक्ष मां जगदीश्वरः ॥
रक्षोभ्यो ग्रहपीडाभ्यो रोगशोकार्थवेष्टु च ।
पापेभ्यो नरकेभ्यश्च त्राहि मां भक्तवत्सल ॥
जम्बूद्वीपं च धाधिः कामः क्रोधः शमो
दमः ।
लोभमोहमदाश्चापि त्यजन्तु सुवनेश्वर ॥
त्वं गतिस्त्वं मतिश्चैव त्वं बुद्धिस्त्वं परायणः ।
कायेन मनसा वाचा त्वयि भक्तिर्दृष्टास्तु मे ॥
इत्येतद्रुद्रकवचं पठतः पापनाशनम् ।
महादेवप्रसादेन दुर्वासः परिकीर्तितम् ॥
न तस्य पापलेशोऽस्ति भयं तस्य न विद्यते ।
प्राप्नोति सुखमारोग्यं पुण्यमात्मप्रवचनम् ॥
पूजार्थं लभते पुत्रं धनार्थं लभते धनम् ।
विद्यार्थं लभते विद्यां मोक्षार्थं मोक्षमाप्नु-
यात् ॥
देहे चेदं हृदि न्यस्य शिवकण्ठो भवेन्नरः ।
सुच्यते सर्वपापेभ्यो रुद्रलोकां स गच्छति ॥”
इति स्कन्दपुराणे रुद्रकवचं समाप्तम् । इति
तत्तत्तारः ॥
रुद्रगणः, पुं, (रुद्रस्य गणः ।) शिवपार्षदसमूहः ।
यथा,—
“अपरे रुद्रनामानो जटाचन्द्रार्द्धमण्डिताः ।
देवेन्द्रस्य नियोगेन वर्तन्ते त्रिदिवे सदा ॥
तेषां संख्या चैककोटिस्ते सर्वे बलवत्तराः ।
कुर्वन्ति हि सदा सेवां हरस्य सततं गणाः ॥
विस्तारयन्ति च पापिष्ठान् धर्मिष्ठान् पालयन्ति
च ।
अनुगृह्णन्ति सततं धृतपाशुपतप्रतान् ॥
विनांश्च सततं हन्ति योगिनां प्रयतात्मनाम् ।

यद्विंशत्कोटयश्चैव हरस्य सकला गणाः ॥
वराहगणनाशार्थं हिताय जगतां तथा ।
शङ्करस्यापि सेवायै सत्सुवन्ना इमे गणाः ॥”
इति कालिकापुराणे २६ अध्यायः ॥
रुद्रचण्डी, स्त्री, (रुद्रा चण्डी ।) रुद्रयामलोक्त-
देवीमाहात्म्याम् । यथा । “अस्य चण्डिका-
महामन्त्रस्य महारुद्र ऋषिरनुष्टुप् छन्द-
श्चण्डिका देवता रुद्रचण्डीजपे विनियोगः । ॐ
नमश्चण्डिकायै ।
श्रीशङ्कर उवाच ।
चण्डिकां हृदये न्यस्य स्मरणं यः करोत्यपि ।
अनन्तफलमाप्नोति देवि चण्डीप्रसादनः ॥
रविवारे यदा चण्डीं पठेदागमसम्मतम् ।
नवाष्टतिफलं तस्य जायते नात्र संशयः ॥
सोमवारे यदा चण्डीं पठेद्यस्तु समाहितः ।
सहस्राहृतिपाठस्य फलं जानीहि सुव्रते ॥
जुज्वारे जगद्वाचि पठेद्यामलसम्मतम् ।
शताष्टतिफलं तस्य बुधे लक्षफलं भवेत् ॥
गुरौ यदि महामाये लक्षयुगफलं ध्रुवम् ।
शुक्ले देवि जगद्वाचि चण्डीपाठेन शङ्करि ॥
ज्येष्ठं तुल्यफलं दुर्गे यदि चण्डीं समाहितः ।
शनिवारे जगद्वाचि कोट्याष्टतिफलं ध्रुवम् ॥
अतएव जगद्वाचीं यच्च चण्डीं समभ्यसेत् ।
स धन्यश्च कृतार्थश्च राजराजाधिपो भवेत् ॥
चारोग्यं विजयं सौख्यं वस्त्ररत्नप्रवालकम् ।
पठनाच्छ्रवणाच्चैव जायते नात्र संशयः ॥
घनं धान्यं प्रवालश्च वस्त्ररत्नविभूषितम् ।
चण्डीस्मरणमात्रेण कुर्मात् सर्वं महेश्वरि ॥
ॐ घोरचण्डी महाचण्डी चण्डसुखविखण्डिनी ।
चण्डवक्त्रा महामाया महादेवविभूषिता ॥
चतुर्वक्त्रा इत्यपि पाठः ।
रक्तदन्ता वरारोहा महासुरविमर्दिनी ।
तारिणी जननी दुर्गा चण्डिका चण्डविक्रमा ॥
गुह्यकाली जगद्वाची चण्डी च यामलोद्भवा ।
श्रृङ्गानवाचिनी देवी घोरचण्डी भयानका ॥
शिवा घोरा रुद्रचण्डी महेश्वरगणभूषिता ।
जाह्नवी परमा लज्जा महात्रिपुरसुन्दरी ॥
विद्या त्रीपरमा विद्या चण्डी च वैरमर्दिनी ।
दुर्गे दुर्गा शिवा घोरा चण्डहन्त्री प्रचण्डिका ॥
महेशी बगला देवी भैरवी चण्डविक्रमा ।
प्रमथैर्भूषिता लज्जा चासुखा सुखमर्दिनी ॥
रणघण्टा चण्डघण्टा रणरामवरप्रदा ।
तारिणी भद्रकाली च शिवा घोरा भयानका ॥
विष्णुप्रिया महामाया नन्दगोपयष्टोद्भवा ।
मङ्गला जननी चण्डी महाकुहा भयङ्करा ॥
विमला भैरवी निद्रा जातिरूपा मनोहरा ।
लज्जा निद्रा क्षुधा माया शक्तिरूपा मनोहरा ॥
तस्यै देव्यै नमस्तस्यै सर्वरूपेण संस्थिता ।
प्राणप्रिया जातिमाया निद्रारूपा महेश्वरी ॥
या देवी सर्वभूतेषु सर्वरूपेण संस्थिता ।
नमस्तस्यै नमस्तस्यै नमस्तस्यै नमो नमः ॥
एतां चण्डीं जगद्वाचीं ब्राह्मणस्तु सदा पठेत् ।

नान्यस्तु पाठको देवी पठने ब्रह्मज्ञा भवेत् ॥
नारदः पाठकश्चैव कैलासे रत्नभूषिते ।
वैकुण्ठे ब्रह्मलोके च देवराजपुरे शिवे ॥
यः श्रुणोति घरायाश्च सुच्यते सर्वपातकैः ।
ब्रह्महत्या च गोहत्या स्त्रीवधोद्भवपातकम् ॥
तत् सर्वं पातकं दुर्गे मातुर्गमनपातकम् ।
अश्रुगमनपापश्च यत् कन्यागमनपातकम् ॥
सुतस्त्रीगमनश्चैव यत् यत् पापं प्रजायते ।
परदारकृतं पापं तत्तच्छणादेव नश्यति ॥
जम्बूजम्बूजान्तरात् पापात् गुरुहत्यादिपातकात् ।
सुच्यते सुच्यते देवि गुरुपत्नीषु सङ्गमात् ॥
मनसा वधसा पापं यत् पापं ब्रह्महंसने ।
मिथ्यायाश्चैव यत् पापं तत् पापं नश्यति क्षणात् ॥
अवयं पठनश्चैव यः करोति घरातले ।
स धन्यश्च कृतार्थश्च राजराजाधिपो भवेत् ॥
यः करिष्यत्यवज्ञां वै रुद्रयामलचण्डिकाम् ।
पापैरेतैः समाशुक्तो रौरवं नरकं व्रजेत् ॥
अत्रहं ये प्रकुर्वन्ति ते च पातकिनो नराः ।
रौरवं रक्तकुण्डलं कृमिकुण्डलं मलस्य वै ॥
शुक्लस्य कुण्डलं स्त्रीरक्तं यान्ति तेऽप्यचिरेण वै ।
ततः पितृगणैः सार्धं विद्यायां जायते क्षमिः ॥
श्रुणु देवि महामाये पठेत् चण्डीं श्रुणोत्यपि ।
गयायाश्चैव यत् पुण्यं काश्चां विश्वेश्वराग्रतः ॥
प्रयागे सुखनश्चैव हरिद्वारे हरिद्वरे ॥
तुल्यं पुण्यं भवेद्देवि सत्यं दुर्गे शिवे रमे ॥
त्रिगयायां त्रिकाश्यां वै यच्च पुण्यं श्रुणु शिवे ।
तच्च पुण्यं तच्च पुण्यं तच्च पुण्यं न संशयः ॥
भवानी च भवानी च भवानीत्युच्यते बुधैः ।
भकारस्तु भकारस्तु भकारः केवलः शिवः ॥
वानी चैव जगद्वाची वरारोहा भकारकः ।
प्रेतवद्देवि विश्वेश भकारः प्रेतवत् उदा ॥
आरोग्यश्च जयं दुःखनाशनं सखपद्मनम् ।
धनं पुत्रं जयारोग्यं कुलं ललितनाम्नाक्षम् ॥
अर्द्धाङ्गरोमास्तुभ्येत दहरोगाहि पार्वति ।
सत्यं सत्यं जगद्वाचि महामाये शिवे रमे ॥
चण्डे चण्डे महाघोरे चण्डिके याद्विनाशिनि ।
मन्दे दिने महेशानि विशेषफलदायिनी ॥
सर्वदुःखात् प्रसूयते भक्ता चण्डीं श्रुणोति यः ।
ब्राह्मणो हितकारी च पठेन्नियतमानसः ॥
मङ्गलं मङ्गलं ज्येष्ठं मङ्गलं जयमङ्गलम् ।
भवेद्धि गुरुपौन्तादिकनादावादिभिर्युतः ॥
तत्तत्तान्त्रिक्त्रिधने काले निर्व्यायमाप्नुयात् ।
महाहानीकुण्डं पुण्यं तुलाहिरण्यकं यथा ॥
चण्डीश्रवणमात्रेण पठनाद्ब्राह्मणोऽपि सः ।
निर्व्यायेति देवेशि महास्वस्थयनं हि तत् ॥
सर्वत्र विजयं याति अवणाद्यहदोषतः ।
सुच्यते सर्वपापेभ्यो राजराजाधिपो भवेत् ॥
महाचण्डी शिवा घोरा भयानकवरप्रदा ।
काली च कमला विद्या महोरगविमर्दिनी ॥
गुरुचण्डी घोरचण्डी चण्डी त्रैलोक्यदुर्लभा ।
देवानां दुर्लभा चण्डी रुद्रयामलसम्भवा ॥
अप्रकाशा महादेवप्रिया रावणमर्दिनी ।

मनुष्यप्रिया मांसरता मनुष्यमांसदलिप्रिया ॥
मदमत्ता सदा नित्या भूतप्रमथसङ्गता ।
मध्यभागा महारामा धान्यदा धनरत्नदा ॥
वस्त्रदा मणिदा राज्यप्रदा विषयवर्द्धिका ।
सुक्तिदा सर्वदा चण्डी महाविपदनाशिनी ॥

इमाश्च चण्डीं पठते मनुष्यः

श्रद्धेयं भक्त्या परमां शिवस्य ।

चण्डीं धरण्यामतिपुण्ययुक्तः

पठेच्च गच्छेत्तु मन्दिरं शुभम् ॥

यद्युपलभ्यते नृणां दुर्गे करोति धरणीतले ।

रुद्रचण्डीप्रसादेन किं न सिध्यति भूतले ॥

रुद्रध्याया रुद्ररूपा रुद्राणी रुद्रवस्त्रभा ।

रुद्रभक्ता रुद्ररूपा रुद्रभूषासमन्विता ॥

शिवचण्डी महारत्ना शिवप्रीतिगणान्विता ।

भैरवी परमा विद्या महाविद्या च षोडशी ॥

सुन्दरी परमा विद्या महाविपदसुन्दरी ।

गुह्यकाली भद्रकाली महाकालविमर्दिनी ॥

कृष्णा कृष्णरूपा सा जननी मोक्षकारिणी ।

अतितन्द्रा महालज्जा सर्वमङ्गलदायिनी ॥

चोरचण्डी भीमरूपा भीमा देवी मनोहरा ।

वगला वगला सिद्धिदायिका सर्वदा शिवा ॥

रुद्रतिरूपा कौर्तिकरूपा बुद्धिरूपा मनोहरा ।

विष्णुप्रिया शक्रपूण्या योगेश्वरपि सेविता ॥

भयानका महारुद्धा देवी भयविनाशिनी ।

जखिका शक्तिहस्ता च कौमारी सर्वकामदा ॥

वाराही च वराहस्य रुद्राणी शक्रपूजिता ।

माहेश्वरी महेशस्य महेशगणभूषिता ॥

चातुष्पा नारसिंही च वृषिंश्चक्रनाशिनी ।

सर्वशत्रुप्रशमनी सर्वारोग्यप्रदायिनी ॥

नैव दुःखं भयं किञ्चित् पठनात् श्रवणाज्जनः ।

इति सत्यं महेशानि सत्यं सत्यं वदन्त्यहम् ॥

नैव शोकं नैव रोगं नैव दुःखं भयन्तथा ।

आरोग्यं मङ्गलं नित्यं करोति शुभमङ्गलम् ॥

महेशानि वराहो देवमीम सत्यसुतमम् ।

अभक्ताय न दातव्यं मम प्राणाधिकं शुभम् ॥

मम भक्ताय शान्ताय शिवविष्णुप्रियाय च ।

दद्यान् कदाचिद्देवेशि सत्यं सत्यं न संशयः ॥

अनन्तफलमाप्नोति शिवचण्डीप्रसादतः ।

अश्वमेधवाजपेयराजस्यश्रुतेन वै ।

हृष्टाः स्युः पितरो देवान् तथा च सर्वदेवताः ॥

दुर्गे त्वां श्रद्धाधीनान् रुद्रयामलपुस्तकम् ।

मन्त्रनक्षत्रसंज्ञानं यः करोति नराधमः ॥

अतएव महेशानि किं वक्ष्ये तव सन्निधौ ॥

जम्बोदराधिकचण्डीपठनाच्छ्रवणात् जगः ।

तत्त्वमधीति वाक्येन सुक्तिमाप्नोति दुर्लभम् ॥”

इति श्रीरुद्रयामलं हरगौरीसंवादे रुद्रयामल-

चण्डी समाप्ता ॥

रुद्रजः, पुं, (रुद्रान् जान इति । जन् + उः ।)

पारदः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (गुणादयोः स्य

पारदशब्दे विज्ञेयाः ।)

रुद्रजटा, स्त्री, (रुद्रस्य जटाय ।) नताविशेषः ॥

नक्षत्रायः । रौद्री २ जटा ३ रुद्रा ४ सौम्या ५

सुगन्धा ६ सुवहा ७ घना ८ ईश्वरी ९ रुद्र-
जटा १० सुपत्रा ११ सुगन्धपत्रा १२ सुरभिः १३
शिवाङ्गा १४ पत्रवल्ली १५ जटावल्ली १६
रुद्राणी १७ नेत्रपुष्करा १८ महाजटा १९
जटारुद्रा २० । अस्या गुणाः । कटुरसत्वम् ।
श्वसकासहृद्गोभूतरक्षोनाशित्वम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥

रुद्रपत्नी, स्त्री, (रुद्रस्य पत्नी ।) दुर्गा । इत्युणादि-

कोषः ॥ (यथा, महाभारते । ३ । ८३ । १५८ ।

“सामिधं तत्र राजेन्द्र रुद्रपत्न्या क्रुद्धहृद ।

अभिगम्य च तां देवीं न दुर्गतिमवाप्नुयात् ॥”)

अतसौ । इति रुद्रमाला ॥

रुद्रप्रिया, स्त्री, (रुद्रस्य प्रिया ।) हरीतकी ।

इति शब्दरत्नावली ॥ पार्वती च ॥

रुद्रभूः, स्त्री, (रुद्रस्य भूः स्थानम् ।) क्षणानम् ।

इति केचित् ॥

रुद्रविंशतिः, स्त्री, (रुद्रदेवताका विंशतिः ।) प्रभ-

वादिविषयान्तर्गतविंशतिविंशतिवर्षाणि । तेषां

नामानि फलानि च यथा,—

“आद्या तु विंशतिर्मांसी द्वितीया वैष्णवी

सुता ।

तृतीया रुद्रदेवता त्रैलोक्या मध्याधमा भवेत् ॥

तृणधान्यानि पीडयन्ती गौरी वर्षति वासवः ।

श्रवणे पीडिताः सर्वाः प्रजाश्च सुरवन्दिते ॥१॥

जायन्ते सर्वशस्यानि सुभिर्चं निरुपद्रवम् ।

सौम्यदृष्टिर्भवेद्वाजा कालिके च शुभं वदेत् ॥२॥

सुभिर्चं क्षेममारोग्यं सुखञ्च निरुपद्रवम् ।

सौम्यदृष्टिर्भवेद्वाजा सौम्ये सौख्यं प्रकीर्तितम् ॥३॥

तोयपूर्णो भवेन्मेषो वर्धते च दिने दिने ।

निरुपद्रवाश्च राजानः सर्वसाधारणे प्रिये ॥४॥

वासवो वर्धते देवि देशे चाखण्डमण्डले ।

आदिच्छन्ने काव्यकुले विरोधी क्षत्रिणाश्चकृत ॥५॥

अभिभूतं जगत् सर्वं क्षेत्रेणैव विधेः प्रिये ।

मारुतेः फलदा ह्येष परिवारिणि शोभने ॥६॥

नित्यन्तिः सर्वशस्यानां सुभिर्चं भवति प्रिये ।

प्रमाथिनि जलोद्गारी जलदो मोदते प्रजा ॥७॥

नित्यन्तिः सर्वशस्यानां सर्वशस्यमहार्षता ।

घृतं तैलसमं याति आनन्दे नन्दिनी प्रजा ॥८॥

कोद्रवाः शालिस्तृणाश्च पीडयन्ते वरवर्णिनि ।

सर्वविधानि धान्यानि राक्षसे निष्ठुरा प्रजा ॥९॥

दुर्भिर्चं जायते घोरं धान्यौषधिप्रपीडनम् ।

अनले च समाख्यातं नात्र कार्या विचारणा ॥१०॥

देशमङ्गोऽथ दुर्भिर्चं समाखात् कथयाम्यहम् ।

पिङ्गले चारुपद्माक्षि दुर्भिर्चं नर्मेदातटे ॥११॥

गोमहिष्यो विनश्यन्ति ये चाप्ये नटनर्तकाः ।

वासवो वर्धते देवि शस्यञ्च नहि जायते ॥

तिलसंघेपमापादिकार्यासानां महापन्ता ।

गोमहिष्यः सुवर्णानि कांक्षतास्त्राद्यशेषतः ॥

तत् सर्वं देवि विक्रीय कर्त्तव्यो धान्यसन्धयः ।

तेन धान्येन लोकोऽयं निस्तरिष्यति दुर्दिनम् ।

पार्थिवा मोषका दौनाः कामयुक्ते प्रपी-

डिताः ॥१२॥

तोयपूर्णाः सुता मेषा बहुशस्या च मेदिनी ।
निष्ठुराः पार्थिवा देवि सिद्धार्थे च वरानने ॥१३॥
अल्पतोया घनाश्चैव कीटकाः प्रवणाः सुताः ।
विरुद्धाः पार्थिवा देवि रौद्रे वर्षे वरानने ॥१४॥
दुर्भिर्चं मध्यमं प्रीतं व्यवहारो न वर्त्तते ।
भवेद्दे मध्यमा दृष्टिर्दुर्मता सप्तपस्थिते ॥१५॥
सुभिर्चं जायते लोकः सर्वोपद्रववर्जितः ।
प्राणिनां जायते हर्षो दुन्दुभौ वरवर्णिनि ॥१६॥
महिषीगोहिरण्यादिताम्रकांस्याद्यशेषतः ।
तत् सर्वं देवि विक्रीय कर्त्तव्यो धान्यसन्धयः ॥
रक्ते संवत्सरे देवि क्रूरवृद्धिर्नराधिपः ।
मानवाः क्रूरचेष्टाश्च संग्रामे न जयो भवेत् ॥१७॥
दुर्भिर्चं मरणं रोगो धान्यौषधिनपीडनम् ।
पापयोगो भवेद्देवि रक्ताखीमरवन्दिते ॥१८॥
रोगो मरणदुर्भिर्चं विविधोपद्रवाङ्गलम् ।
क्रोधे तु विषमं सर्वं समाख्यातं हरप्रिये ॥१९॥
मेदिनी चलते देवि सर्वभूतं चराचरम् ।
देशभङ्गश्च दुर्भिर्चं जये संक्षीयते प्रजा ॥
सौराष्ट्रे माणवे देशे दक्षिणे कोङ्कणे तथा ।
दुर्भिर्चं जायते घोरं जये संवत्सरे प्रिये ॥
कौसुदीर्चमनद्योश्च यमुनानर्मदातटे ।
विन्ध्यायां सैन्धवे चैव विनश्यति न संशयः ॥
सिंहली मरुदेशश्च कालङ्गरं तथैव च ।
जये जयन्ति सर्वाणि नान्यथा वरवर्णिनि ॥२०॥
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

रुद्रवीणा, स्त्री, (रुद्रस्य वीणा ।) वीणाभेदः ।

यथा,—

“दण्डः स्याद्रुद्रवीणाया सुष्टेकादशसन्निता ।
भ्रमरद्विष्टाभितं शुभिरं तस्य कीर्तितम् ॥
दण्डस्योभयतो श्रेयं कांक्ष्यसंवरकद्वयम् ।
पश्चात् संवरकपात्रं हृत्वीर्यतशिरौ भवेत् ॥
दण्डस्य वेष्टनं सार्द्धं पश्चात्कुलमिवोदितम् ।
तस्मिन्ना सखरी तस्याः कर्त्तव्या सुन्दराद्यतिः ।
ककुभो रुद्रवीणायास्त्रिशिराः परिकीर्तितः ।
ऊर्ध्वे शिरसि दातव्या लोहपत्रौ समन्विता ॥
मूलतन्त्री तदुपरि तस्या लौही ततः परम् ।
दक्षिणे शिरसि न्यस्येत् श्रुतितन्त्रीद्वयं क्रमात् ॥
एवञ्च ककुभं तत्र वीणादण्डे निवेशयेत् ।
द्व्यङ्गुलीचर्मद्विशिरोऽङ्गुष्ठमात्रञ्च पार्श्वकम् ॥
सम्पाङ्गुलान्तरं तस्मात्तन्मूलञ्च निवेशयेत् ।
अन्यं ततश्चतुर्लङ्गुलान्तरमाक्षिपेत् ॥
अष्टादशाङ्गुलसुखं चक्रं वै चाग्रगर्भकम् ।
दण्डं सप्तमत्तं कान्तं वर्तुलं तुम्बयुग्मकम् ॥
यौमत्ये किञ्चिदाधिक्यमलयश्च प्रशस्यते ।
अर्द्धाङ्गुलान्तरं पश्चात्तुम्बरं स्थापयेद्बुधः ॥
दण्डपृष्ठे रन्ध्रमेकं स्थापयेच्च समन्ततः ।
लौहाङ्गुलञ्च कर्त्तव्यं वर्तुलं पङ्कजाक्षति ॥
तद्वन्धनं गुणं तस्मिन् वेष्टव्यं निवेशयेत् ।
एतत्परायां मोटिण्यां वेष्टयन्नाङ्गुलं क्षिपेत् ॥
मोटीनीहृत्तरन्ध्रसदृशं दण्डरन्ध्रकम् ।
सुयन्ति ते तु तत्रैव वधीयामुख्यतन्त्रिकाम् ॥
तावच्च भ्रामयेत् पूर्वां मोटीनीं च शनैः शनैः ।

न यावदेति सस्यानं नक्षी यन्त्रविशारदः ।
अस्यास्तथादृश प्रोक्ताः शारिकाः पूर्वस्तरिभिः ।
तासां दृष्टरा चाष्टौ दृष्ट चूदाः प्रकीर्तिताः ।
एतास्तु तारवादिभ्यस्तिसृणु पदिकोपरि ।
विनक्तिमात्रपदिकानुष्ठोवाप्यस्य गर्भकः ।
तावन् मूल्यस्तु कर्मयो यथा दृष्टे स्थिरो भवेत् ।
मदनस्य च विकृष्यस्य योगेन सुदृढीकृता ।
दृष्टतीनाश्च शारीयां स्वननोऽयं तल्लमान् ।
एतास्तु सन्वायवैः कथितास्तद्गुणा बुधैः ।
स्याप्य दृष्टस्य ताः दृष्टे यथारागसरं पुनः ।
मदनस्य च विकृष्यस्य योगेन सुदृढीकृताः ।
सन्वायां लोहकलिका मस्तने स्तुः सुयन्त्रिताः ।
एकाङ्गुलीयाः चूदाः स्युरिति शारीविनिर्ययः ।
एवं विनिर्मिता रुद्रवीणा जनमनोहरा ।
अस्यां शिष्या तु कर्मया दाक्षिणात्योपदेशनः ॥

इति सङ्गीतनारायणः ॥

रुद्रवर्गः, पुं, (रुद्रवृत्तः वर्गः ।) रुद्रकर्तृकदृष्टिः ।

यथा,—

“इदानीं रुद्रवर्गं त्वं शृणु पार्थिववत्तम ।।
दशवर्षसहस्राणि तपस्वीर्त्वा महाजले ।
प्रतिबुद्धो यदा रुद्रस्तदा शोर्वो सकाननान् ।
हृष्टा प्रसवती रभ्यां मनुष्यपशुर्वकुलाम् ॥
शुश्राव च तदा शब्दावृत्तिर्जा दृष्टसङ्गनि ।
आश्रमे यज्जिनाशोर्वोऽगस्त्येति कीर्तितान् ॥
ततः श्रुत्वा महातेजाः सन्वजः परमेश्वरः ।
शुकोप सुभृशं देवो वाक्यमिदमुवाच ह ॥
अहं पूर्वन्तु कविना दृष्टः सन्वात्मना विभुः ।
प्रजाः दृष्टस्विति तदा वाक्यमेतत्तपोक्तवान् ॥
इदानीं केन तत् कर्म कृतं दृष्ट्यादिवर्णनम् ।
श्वसुक्ता भृशं कोपात्मनाह परमेश्वरः ॥
तस्य ता नक्षी ज्वालाः श्रोत्रिभ्यो निर्ययुक्ताः ।
तत्र भूतानि वेताणा उच्छृग्नाः प्रेतपूतनाः ॥
कुशास्त्रा यातुधानाश्च सर्वे प्रचलिताननाः ।
उत्तस्युः कोटिशस्तत्र नानाप्रहरणावृताः ॥”

इति पराशरपुराणम् ॥

रुद्रवावर्लिः, पुं, द्वादशो मनुः । अस्मिन् मन्त्रनरे
सुधामाख्योऽवतारः । ऋतधामा रुद्रः । हरि-
तादयो देवाः । तपोन्मृगादयः सप्तर्षयः । देव-
षट्पदेवादयो मनुष्यता भविष्यन्ति । इति
श्रीभागवतमतम् ॥ अपि च ।

“द्वादशे रुद्रपुत्रस्य प्राप्ते मन्त्रनरे मनोः ।
सावर्ण्यास्त्रस्य ये देवा सुनयश्च शशुष्य तान् ।
सुकर्मांगः सुमनसो हरितो रौहितकथा ।
सुरापाश्च सुरास्त्रत्र पश्येते दृशका गणाः ॥
विपश्कारा भविष्यन्ति एकैकस्मिंश्चको गणः ।
तेषामिभ्यो हि विजिग्यो ऋतधामा महावजः ॥
सर्वैरिन्द्रगुणैर्युक्तः सप्तर्षिर्नपि मे श्रुत्वा ।
दुषिस्तपस्वी सुतपास्तपोमूर्तिस्तपोनिधिः ॥
तपोरतिप्रपेयान्धः यत्नस्तु तपोऽपि ।
देवयान् रामदेवश्च देवयैत्रो विदूरधः ।
मित्रवाक्त्रिप्रदूतश्च भाविदक्षतुसुता मनोः ॥”

इति मार्कण्डेयपुराणम् ॥

रुद्रक्षः, स्त्री, (रुद्रं तत्परिमितपुत्रं छते इति ।

रु + क्षिप् ।) एकादशपुत्रजननी । यथा,—

“विस्मृदं दृष्टपुत्रा स्यादेकाधिका तु रुद्रक्षः ॥”

इति शब्दरत्नावली ॥

रुद्राक्षीकृः, पुं, (रुद्रस्य आक्षीकृ देवं यत्र ।)

अश्वानम् । इति त्रिकाष्टशेषः ॥

रुद्राक्षं, स्त्री, (रुद्रस्य अक्षि कारकत्वेनाक्ष-

स्विति । अक्षं आदित्वादक्ष् ।) खनामखान-

दृष्टवीजम् । तस्य मूलत्वं प्रशक्तत्वं यथा,—

“रुद्राक्षं शिवलिङ्गस्य स्थूलं स्थूलं विशिष्यते ।

शालग्रामो नाम्नेदं सप्तः स्थूलो विशिष्यते ॥”

इति मेरुतन्त्रे ८ प्रकाशः ॥

रुद्राक्षः, पुं, खनामख्यातदृष्टः । तत्पर्यायः । दृष्ट-

मेरुः २ अमरः ३ पुष्पचामरः ४ । इति शब्द-

रत्नावली ॥ तस्य फलपर्यायः । शिवाक्षम् १

सर्पाक्षम् २ भूतनाशनम् ३ पावनम् ४ गौल-

कण्ठाक्षम् ५ दराक्षम् ६ शिवप्रियम् ७ ।

अस्य गुणाः । अमृतम् । उष्णम् । वात-

क्षमिधरोऽर्तिभूतमहविषनाशित्वम् । रुच्य-

त्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ शिवपूजायां अस्य

मालाधारणमावश्यकम् । यथा, लिङ्गपुराणे ।

“विना भस्मविपुलं विना रुद्राक्षमालया ।

पूजितोऽपि महादेवो न स्यात्तस्य फलप्रदः ॥”

तस्योत्पत्तिर्यथा । संवत्सरप्रदीपे ।

“त्रिपुरस्य वधे काले रुद्रस्याच्छोऽपतंस्तु ये ।

अनुगो विन्दवस्ते तु रुद्राक्षा अभवन् भुवि ॥”

यद्यप्येकादशपुत्रं दृष्टपुत्रं रुद्राक्षं मन्त्रफल-

विशेषाः सन्ति तथापि सुलभत्वात् पञ्च-

वक्त्रस्य फलमन्त्राभिधीयते । यथा, स्कान्दे ।

“पञ्चवक्त्रः स्वयं रुद्रः कालाभिर्नाम नामतः ।

अगत्यागमनादेव अभ्यक्ष्य च भक्षयान् ।

सुष्यते सर्वपापेभ्यः पञ्चवक्त्रस्य धारणात् ॥

हृन्मः इति प्रत्येकमष्टोत्तरशतं जप्त्वा शिवा-

भावा प्रचाल्य धारणीयम् ।

“विना मन्त्रेण यो धत्ते रुद्राक्षं भुवि मानवाः ।

च याति नरकं चोरं यावदिन्द्राक्षतुर्दृष्ट ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ ७ ॥

तस्य धारणे आवश्यकत्वं यथा, संवत्सर-

प्रदीपे ।

“अरुद्राक्षधरो भूत्वा यद्वयत् कर्म च वैदिकम् ।

करोति चपष्टोमादि तत् सर्वं निष्फलं भवेत् ॥”

स्कान्दे ।

“ध्यानधारणहीनोऽपि रुद्राक्षं धारयेद्बुधः ।

सर्वपापविनिर्मुक्तः स याति परमां गतिम् ॥”

इत्येकादशीतत्त्वम् ॥

अथ रुद्राक्षमाहात्म्यम् ।

श्रीमहादेव उवाच ।

“इदानीं देवदेवेशि ! मालानां धारणं शुभम् ।

रुद्राक्षस्य च माहात्म्यं वद मे परमेश्वरि ॥

श्रीदेमुवाच ।

“शिखायां दृष्टयोः पञ्चे रुद्रयोश्चापि यो

नरः ।

रुद्राक्षं धारयेद्भक्त्या शिवयोगकमवाप्नुयात् ॥

नववक्त्रं रुद्राक्षं धारयेत्सामदायुगा ।

दशवाद्यो तथा वत्स ! धारयेद्यतमानसः ॥

शिखायां दृष्टनं धार्यं कच्छे च पञ्चविंशतिम् ।

कर्णयोः पञ्च संख्या दृष्टि चाष्टोत्तरं शतम् ॥

नाभौ तत्र च रुद्राक्षं धारयामोऽभागाभवेत् ।

रुद्राक्षधारणादेव नरो देवत्वमाप्नुयात् ॥”

शिखायां दृष्टनं द्वाविंशत्यपरिमितम् । तथा ।

“रुद्राक्षं धारयेन्नित्यं भद्राक्षस्य सुरेश्वरः ।

रुद्राक्षस्य महावाद्यो माहात्म्यं श्रुत्वा गजम् ॥

एकवक्त्रः शिवः साक्षात् पञ्चवक्त्रोऽप्येष इति ।

अवधत्वं प्रतियोतो दक्षिणं करोति च ।

दिवक्त्रे हरगौरी स्नानं गोवधाद्यपनाशकम् ।

त्रिवक्त्रोऽस्मिन्त्रिवक्त्रोऽप्यपराशिं प्रयाचयेत् ॥

तुलाराशिं यथा वद्विर्मलं कृते हरि ।

त्रिवक्त्रोऽपि च रुद्राक्षकथा दृष्टि किंलिप्यम् ॥

चतुर्वक्त्रस्तु धाना स्यात् नरदत्तां यपोदति ।

पञ्चवक्त्रस्तु काष्ठाभिरग्न्याभक्ष्यपापघ्नम् ॥

षड्वक्त्रो यो गृहः साक्षात् गर्भदत्तां प्रदेष्टुम् ।

सप्तवक्त्रो जगन्तस्य सर्वसंज्ञोऽप्यगुत भद्रा ॥

विनायकोऽष्टवक्त्रः स्नात् सन्वाद्युतविनाशकम् ।

भैरवो नववक्त्रः स्नात् शिवसागुण्यदायकः ॥

दशवक्त्रः स्वयं विष्णुर्भूतप्रेतप्रिपाचका ।

एकादशस्तु खो कसो नानाप्रदक्षप्रदः ॥

द्वादशास्यो भवेदकः सर्वार्थार्थफलप्रदः ।

त्रयोदशस्तुः कामः सर्वकामफलप्रदः ॥

चतुर्दशास्यः श्रीकालो वंशोद्धारकः स्तुतः ।

यधोक्तन्तोऽपि रुद्राक्षे तपेन्द्राक्षे प्रकीर्तितम् ॥

भद्राक्षोऽपि सुरश्रेष्ठ तद्गुणं परिधीर्तितम् ॥”

इति योगेश्वरे २ परिच्छेदः ॥

अपि च ।

“निम्बिद्राक्षं सुपकाश्च रुद्राक्षा धारये स्तुताः ।

पश्चादृतं पञ्चगव्यं स्नानकाले प्रयोजयेत् ॥

रुद्राक्षस्य प्रतिष्ठायां मन्त्रं पञ्चाक्षरं तथा ।

त्रायकादिकमन्त्रश्च तथा तत्र प्रयोजयेत् ॥

ॐ त्र्यम्बकं यजामहे सुगन्धिं पुष्टिवर्धनम् ।

उर्वारकमिव यन्मनान्मृत्योर्मुक्षीय मामृतात् ॥

तथा ॐ ह्रीं अघोरे ह्रीं घोरे ह्रीं घोरघोरतरे

ॐ ह्रीं ह्रीं श्रीं रे' सन्ततः सर्वसर्वेभ्यो नमस्ते-

स्तु रुद्ररूपिणे ह्रीं ह्रीं ।

अनेनापि च मन्त्रेण रुद्राक्षस्य हिजीतम् ।

प्रतिष्ठां विधिवत् कुर्यात् ततोऽधिकफलं लभेत् ॥

ततो यथा मन्त्रेण धारयेद्भक्तिसंयुतः ॥

एकादिषुतुर्दशवक्त्राणां संस्कारे प्रथमे प्रक्षेप

मन्त्रा यथा । ॐ ॐ अक्षं नमः । १ । ॐ ॐ

नमः । २ । ॐ ॐ नमः । ३ । ॐ ॐ ह्रीं नमः ।

४ । ॐ ह्रीं नमः । ५ । ॐ ह्रीं नमः । ६ । ॐ

ॐ ह्रीं ह्रीं नमः । ७ । ॐ नमः । ८ । ॐ नमः ।

९ । ॐ ह्रीं नमः । १० । ॐ ह्रीं नमः । ११ । ॐ

ह्रीं नमः । १२ । ॐ चां ह्रीं नमः । १३ । ॐ

नमो नमः । १४ ।

“रुद्राक्षे देवदेवेशे तु कुङ्कुरो मित्येते मदि ।

मोक्षपदं याति किं पुनर्मानवा गुह्य ॥
मप्रविशति रुद्राक्षमालया देहसंस्थया ।
यः करोति नरः पुण्यं सर्वं कोटिगुणं भवेत् ॥
यो ददाति द्विजातिभ्यो रुद्राक्षं भुवि मण्डलम् ।
तस्य प्रीतो भवेद्भुजः स्वपदस्य प्रयच्छति ॥
विना मन्त्रेण यो धत्ते रुद्राक्षं भुवि मानवः ।
स याति नरकान् घोरान् यावदिन्द्राक्षतुर्दश ॥”
इति पद्मपुराणे रुद्राक्षमाहात्म्यम् । इति
तन्त्रसारः ॥
रुद्राक्षी, स्त्री, (रुद्रस्य पत्नी । “इन्द्रवरुणभव-
शब्दसन्नेति ।” ४।१। ४६ । इति ङीष् ।)
दुर्गा । इत्यमरः । तस्या युत्पत्तिर्यथा,—
“रुद्रस्यैव रुद्राक्षी रौद्रं हन्ति करोति या ॥”
इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः ॥
रुद्रजटा । इति राजनिर्घण्टः ॥
रुद्रावासः, पुं, (रुद्रस्य आवासः ।) काशी ।
इति कैचित् ॥
रुद्रारिः, पुं, (रुद्रः अरिर्धस्य ।) कामदेवः । इति
कैचित् ॥
रुद्रो, स्त्री, वीर्यामेदः । इति शब्दरत्नावली ॥
अस्या विवरणं रुद्रवीणाशब्दे द्रष्टव्यम् ॥
रुद्र इर् ध ञ औ णि आह्वतो । इति कविकल्प-
द्रुमः ॥ (रुद्रा०-उभ०-सक०-अनिट् ।) इर्,
अरुधत् अरोतीतीत् । ध ञ, रुद्रहि रुन्धे । औ,
रौद्रा । णि, रुद्रोऽस्ति । इति दुर्गादासः ॥
रुध, य ड औ कामे । अनुपूर्वोऽयम् । इति कवि-
कल्पद्रुमः ॥ (दिवा०-आत्म०-सक०-अनिट् ।)
य ड, अनुरुधते धनं लोकः । औ, अनुरोद्धा ।
इति दुर्गादासः ॥
रुधिरं, स्त्री, (रुद्रहि रुध्यते इति वा । रुध +
“इयिमिदमुदीति ।” उणा० १।५२ । इति
किरच् ।) शरीरस्वरसमवधानुः । तत्पर्यायः ।
रक्तम् २ अमम् ३ त्वग्जम् ४ कीलालम् ५
क्षतजम् ६ शोणितम् ७ लोहितम् ८ अरुक् ९
शोणम् १० लोहम् ११ चर्मजम् १२ । इति
राजनिर्घण्टः ॥ (यथा,—
“नदिशुद्धं हि रुधिरं वलवर्गसुखायुषा ।
मनक्ति प्राणिनं प्राणः शोणितं क्षुब्धवर्त्तते ॥”
“वक्षोऽप्यप्रमाणानां विशुद्धा रुधिरस्य वा ।
रुधिरं सावयेष्यन्तोराशयं प्रममीक्ष्य वा ॥”
इति परजे सूत्रस्थाने चतुर्विंशोऽध्याये ॥
“चतुर्विधं यदेतद् रुधिरस्य निवारणम् ।
मन्यान् स्फुटगन्धैः पाचनं दहनन्तथा ॥
द्रव्यं कषायः सन्धसं रक्तं स्कन्धयते हिमम् ।
तथा सन्धायधेक्ष्मा दाहः सङ्कोचयेत् शिराः ॥
अस्कन्धानि रुधिरं सन्धानानि प्रयोजयेत् ।
मन्यान् मस्यमाने तु पाचनैः ससुपाचरेत् ॥
कन्धैरेतेन्द्रभिर्देहाः प्रयतेत यथाविधि ।
अतिहिमस्तु चैतेषु दाहः परमं दध्यते ॥
सङ्कोचोऽपि रुधिरं न याधिरतिवर्त्तते ।
गार्भते ततः स्निग्धं न तु क्षुब्धादतिप्रसम् ॥
हेरुश्च रुधिरं रक्तं रुधिरमेव धाम्निते ।

तस्माद्यत्नेन संरक्ष्यं रक्तं जीव इति स्थितिः ॥”
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने चतुर्विंशोऽध्याये ॥
रुधिरसावेनध्ययनमुक्तं यथा, मनौ । ४।१२२ ।
“रुधिरं च सुते गात्राच्छब्देन च परिच्यते ।
सामध्वनाव्यग्यजुषी नाधीयीत कदाचन ॥”
कुङ्कुमम् । इत्यमरः । (यथा, रुधुः । १।१२० ।
“राममन्त्रयशुरेण ताडिता
दुःसहेन हृदये निशाचरी ।
गन्धवद्गुधिरचन्दनोक्षिता
जीवितेश्वरसतिं जगाम सा ॥”)
रुधिरः, पुं, (रुध + किरच् ।) मङ्गलग्रहः । इति
मेदिनी ॥
रुधिराख्यं, स्त्री, (रुधिरमिति आख्या यस्य ।)
मणिभेदः । यथा,—
“हृतभुग्नपमादाय दानवस्य यथेष्टितम् ।
नर्मदायां निचिक्षेप किञ्चिद्दीनादि भूतले ॥
तन्नेन्द्रगोपकलितं मुकुवक्त्रवर्णं
संस्थानतः प्रकटपीलुसमानमात्रम् ।
नागाप्रकारविहितं रुधिराख्यरत्न-
सुहृत् तस्य खलु सर्वं समानमेव ॥
मध्येन्द्रपादरसतीवविशुद्धवर्णं
तस्मिन्नीलसदृशं पटलं तुले स्यात् ।
सैवैवभ्यजननं कथितं तदेव
प्रकृष्टं तन् किञ्च भवेत् सुरवज्रवर्णम् ॥”
इति मारुते ७८ अध्यायः ॥
रुध, य इर् विमोहे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(दिवा०-पर०-सक०-सेट् ।) विमोह आकुली-
करणम् । य, रुष्यति लोकं लोकः । इर्, अरु-
पत् अरोपीत् । अस्मात् पुषादित्वात्त्रित्वं ड
इत्यन्ये । इति दुर्गादासः ॥
रुमा, स्त्री, सुग्रीवभाष्या । विशिष्टलवणाकरः ।
इति मेदिनी । मे, २७ ॥
रुम्, पुं, (रुम् + “चकिरस्योरुचोपधायाः ।”
उणा० २।१४ । इति रुक् उपधायाश्च उत्त्वम् ।)
अरुणः । इति सिद्धान्तकौमुद्यासुगादित्तिः ॥
रुः, पुं, (रौतीति । रु + “रुशानिभ्यां क्रुन् ।”
उणा० ४ । १०३ । इति क्रुन् ।) गृहविशेषः ।
इत्यमरः ॥ (यथा, महाभारते । ३ । ५० । ७ ।
“रुस्त्वं कृष्णगर्भोऽसौ मेधासाग्न्यान् वनेचरान् ।
वाणेरुम्पथ्य विविधैर्जाक्ष्येभ्यो न्यवेदयत् ॥”)
अस्य मांसगुणाः । क्षिप्रत्वम् । सुखत्वम् ।
मन्दाम्बुलप्रदत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
रुमेदः । इति मेदिनी । रे, ७६ ॥ (यथा,
कथासरितामरः । ५३ । १७१ ।
“एकानंशे शिष्ये दुर्गे नारायणि सरस्वति ।
भद्रकालि महालक्ष्मि मिहिरुविदारिणि ॥”
क्रमलक्षणेन । तस्य भारश्च इति नाम ।
इति भागवतटीकायां श्रीधरः । ५ । २६ । १२ ॥
यथा च देवीभागवते । ८ । २२ । १०—११ ।
“इह लोकेऽमुना ये तु क्षिप्तिना जन्तवः पुरा ।
न खलु करवो भूत्वा परत्र पीडयन्ति तन् ॥
समाजोऽहमिष्याद्यः पुराणशा मनीषियः ।

रुहः सपीदति क्रूरो जन्तुवृत्तः पुरातनैः ॥”
स्वनामख्यातसुनिविशेषः । स तु ध्वनस्य पौत्रः ।
अयमेव निजायुषोऽर्हं हत्वा प्रियां जीवयामास ।
अस्य विवरणं देवीभागवते २ स्कन्धे ८ अध्याय-
मारभ्य तथा महाभारते १ पर्वणि ५ अध्याय-
मारभ्य द्रष्टव्यम् ॥)
रुधुः, पुं, (रु + धुः ।) एरण्डवृक्षः । इति रुद्र-
माला ॥ रक्तेरण्डः । इति राजनिर्घण्टः ॥
(एरण्डशब्देऽस्य विषयो ज्ञातव्यः ।)
रुवुकः, पुं, (रुधुरेव । रुधु + स्वार्थे कन् ।) एरण्ड-
वृक्षः । इति रुद्रमाला ॥ रक्तेरण्डः । इति
राजनिर्घण्टः ॥
रुवुकः, पुं, एरण्डवृक्षः । इति रुद्रमाला ॥
रुवुकः, पुं, एरण्डवृक्षः । इत्यमरः ॥ (तथास्य
पर्यायः ।
“शुल्कएरण्ड आयमण्डुश्चित्रो गन्धर्वदत्तकः ।
पञ्चाङ्गुलो बर्हमानो दीर्घदण्डोऽप्यदृष्टकः ॥
वातारिस्तृणश्चापि रुवुकश्च निगद्यते ।
रक्तोऽपरो रुवुकः स्यादुरुवुको रुवृक्षथा ॥
आप्रपुच्छश्च वातारिश्चरुत्तानपादकः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
रुश, औ श हिंसे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदा०-
पर०-सक०-अनिट् ।) औ, अरुक्षत् । श,
रुशति रोष्यति । इति दुर्गादासः ॥
रुष, क क्रुधि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (पुरा०-
पर०-अक०-सेट् ।) क, रोषयति । इति दुर्गा-
दासः ॥
रुष, णि वधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
सक०-सेट् ।) णि, रुष्टः रुषितोऽस्ति । रुरोष ।
इति दुर्गादासः ॥
रुष, य इर् णि क्रुधि । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(दिवा०-पर०-अक०-सेट् ।) य, रुष्यति भृत्याय
भूपालः । इर्, अरुषत् अरोपीत् । अस्मात्
पुषादित्वात्त्रित्वं ड इत्यन्ये । णि, रुष्टः रुषितो-
ऽस्ति । इति दुर्गादासः ॥
रुषा, स्त्री, (रुष् + क्रिप् । भागुरिमते टाप् ।)
अमर्षः । तत्पर्यायः । क्रोधः २ मधुः ३ क्रुधा ४
क्रुन् ५ कोपः ६ प्रतिघः ७ रोषः ८ रुट् ९ ।
इति हेमचन्द्रः । २ । २१२ ॥
रुषितः, चि, (रुष्यति स्मेति । रुष + क्तः । “रुष्य-
मत्वरसं पुषास्वनाम् ।” ७ । २ । ७८ । इति
पक्षे इट् ।) क्रोधयुक्तः । यथा,—
“तं नागपाशैर्वज्रजन्दनो जनी
प्रक्तं स्वधेन्यं रुषितो वज्रय द ॥”
इति श्रीभागवते पाण्डुपुत्रे ६० अध्यायः ॥
रुष्टः, चि, (रुष्यते स्मेति । रुष + क्तः । “रुष्यमत्वर-
सं पुषास्वनाम् ।” ७ । २ । ७८ । इति दृढभाषः ।)
क्रोधयुक्तः । यथा,—
“शिवे दृष्टे मुखदाता गुरो रुष्टे न कथनम् ॥”
इति तन्त्रसारः ॥
रुष्ट, णि ञ औ ज्ञानम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भा०-पर०-अक०-अनिट् ।) णि, रुष्टोऽस्ति ।

ज. रोहः तहः । औ, अरुजत् । अनिजन्म । रोहति जन्तुज्जायते इत्यर्थः । रुह जन्मनि प्रादुर्भावे इति प्राच्यः । जन्मप्रादुर्भावयोरेको-
र्थः । इति गोविन्दभट्टचतुर्भुजमिश्रौ । रमा-
नाथस्तु प्रादुर्भावः स्फूर्तिरिति भेदमाह । इति
दुर्गादासः ॥

रुहः, त्रि, (रोहतीति । रुह + “इगुपधत्तेति ।
३।१।२५ । एति कः ।) जातः । आरुहः ।
(यथा, मनुः । १ । ४८ ।

“वीजकाण्डरुहाण्येव प्रताना वल्ल एवच ॥”)

रुहकं, स्त्री, द्विद्रुम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

रुहा, स्त्री, (रोहति द्विद्रुमपि पुनरुत्पद्यते

इति । रुह + कः । टाप् ।) दूजा । इत्यमरः ॥

(अस्याः पर्यायी यथा,—

“सहस्रवीर्या दूजा तु मङ्गला भार्गवी

रुहा ॥”

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥

“नीलदूजा रुहानन्ता भार्गवी श्रुतपञ्चिका ।

श्रयं सहस्रवीर्या च श्रुतवल्ली च कीर्तिना ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

महासमझा । इति राजनिर्घण्टः ॥

रुहिरुहिका, स्त्री, (रुह + इन् । रुहिरुत्पत्तिः ।

रुहिरुहिणा पुनः पुनरुद्भवेन कायतीति । कै +

कः । टाप् ।) उत्कण्ठा । इति पुराणम् ॥

रुहा, [न] पुं, (रोहतीति । रुह + “शीडुरुशि-

रुहतीति ।” उणा० ४ । ११३ । इति कनिष् ।)

दृष्टः । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादित्तिः ॥

रुच, नृ क पारुथ्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्त-

चुरा०-पर०-अक०-सेट् ।) “दीर्घः । तथा च ।

‘स पुनातु ब्रजे यच्च गोरजःपातरुचिर्तौ ।

शिशुरुचिर्द्वयमजौ निधिपेषतरुचिर्तौ ॥’

इति कीचकयमकम् ॥

पारुथ्यमस्त्रिगुणभावः । रुचयति रुचापयति

केशः तैलाभावादिनि शेषः ।” इति दुर्गादासः ॥

रुचं, त्रि, (रुचयतीति । रुच पारुथ्ये + पचा-

द्यच् ।) अग्रिम । अचिक्कणम् । इत्यमरः । ३ ।

३ । २२४ ॥ (यथा, महाभारते । १।१५३।६ ।

“ऊर्द्धाङ्गुलिः स कण्ठयन् ध्रुवन् रुचान् शिरो-

रुहान् ॥”)

रुचः, पुं, रुचः । इति हेमचन्द्रः ॥ वरकटणम् ॥

इति राजनिर्घण्टः ॥

रुचगन्धकः, पुं, (रुचो गन्धो यस्य । कन् ।)

गुग्गुलुः । इति राजनिर्घण्टः ॥

रुचणात्मिका, स्त्री, (रुचण मात्मा यस्याः ।

कन् । टाप् । अत इत्वम् ।) लङ्काधान्यम् । इति

राजनिर्घण्टः ॥

रुचदर्भः, पुं, (रुचः कर्कशो दर्भः ।) हरिदर्भः ।

इति राजनिर्घण्टः ॥

रुचपत्रः, पुं, (रुचाणि पत्राणि यस्य ।) शाखोट-

दृष्टः । इति राजनिर्घण्टः ॥

रुचप्रियः, पुं, (रुचस्य प्रियः ।) ऋषभौघम् ।

इति राजनिर्घण्टः ॥

रुचखादुफलः, पुं, (रुचं खादु च फलं यस्य ।)

धन्वनरुचः । इति राजनिर्घण्टः ॥

रुचा, स्त्री, (रुचयतीति । रुच + अच् +

टाप् ।) दन्तीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

रुद्रं, त्रि, (रुह + क्तः ।) जातम् । (यथा,

रघुः । ६ । ४१ ।

“येन स्त्रियः संश्रयदोषरुद्रं

स्वभावजोलेत्यशः प्रष्टव्यम् ॥”)

प्रसिद्धम् । इति मेदिनी । रु, ३ । (यथा, रघुः ।

२ । ५३ ।

“चतान् किल ज्ञायत इत्युदयः

चक्षस्य शब्दो भुवनेषु रुद्रः ॥”)

रुद्रः, पुं, (रुह + क्तः ।) प्रकृतिप्रत्ययार्थमनपेक्ष्य

शब्दबोधजनकः शब्दः । यथा,

“सुखो लक्षणिको गौणः शब्दः स्यादौपचा-

रिकः ।

यौगिको योगरुद्रो वा रुद्रो वा सुख एव सः ॥”

इति शब्दिकाः ॥ ३ ॥

अपि च । रुद्रं नाम लक्षयति विभजते च ।

“रुद्रं सङ्केतवन्नाम सैव संज्ञेति कीर्तयते ।

नैमित्तिकी पारिभाषिकी पाधिव्यपि तद्विदा ॥”

यन्नाम यादृशार्थं सङ्केतितमेव न तु यौगिकमपि

तद्वद् । योगरुद्रस्तु पञ्चजादिकं न तथा रुद्रा-

नामेव च संज्ञापदेनाभिलप्यते । न तु रुद्रा-

दिवन् संज्ञापि नाम्नोऽवान्तरभेदः । येन

विभागव्याघातः स्यात् । संज्ञायाश्च त्रयो भेदाः

नैमित्तिकी पारिभाषिकी औपाधिकी चेति ।

पाचकपाठकादयस्तु न संज्ञाः सङ्केतमूलत्वा-

दिनि वक्ष्यते ॥ ये तु रुद्रस्य नाम्नश्चतुर्विधत्व-

माहुस्तस्मिन्मुपन्यस्यति ।

“जातिद्रव्यगुणसन्देशैर्भेदः सङ्केतवत्तया ।

जातिशब्दादिभेदेन चातुर्विध्यं परे जगुः ॥

मोगवयादीनां गोत्वादिजात्या । पञ्चाद्यादीनां

लाङ्गुलधनादिद्रव्येण । धन्यपिसुनादीनां पुण्य-

हेषादिगुणेन । जलजपलादीनाश्च शब्दानां

कर्मणावच्छिन्नशक्तिमत्त्वाचातुर्विध्यमेव रुद्रा-

नामिति । यदुक्तं दण्ड्याचार्यैः ।

“शब्दैरेभिः प्रतीयन्ते जातिद्रव्यगुणक्रियाः ।

चातुर्विध्यादमीषाणु शब्द उक्तश्चतुर्विधः ॥” इति

तदेतच्छङ्ख-सूक्त-सूत्रादीनामन्यशून्यादीनाश्च

शब्दानामपरिग्रहापत्त्या परित्यक्तमस्माभिः ॥ ३ ॥

नैमित्तिकसंज्ञां लक्षयति ।

“जात्यवच्छिन्नसङ्केतवती नैमित्तिकी मना ।

जातिमात्रे हि सङ्केताद्वक्तेर्भावं सुदुष्करम् ॥”

यन्नामजात्यवच्छिन्नसङ्केतवन् सा नैमित्तिकी

संज्ञा यथा गोचेत्तदिदं । सा हि गोत्वचेत्तत्वादि-

जात्यवच्छिन्नमेव गवादिमभिधत्ते न तु गोत्वा-

दिजानिमात्रम् । गोपदं गोत्वे सङ्केतितमित्या-

कारक्यव्याहृतामानयेत्वादौ गोत्वादिना गवा-

देरन्वयानुपपत्तेश्च एकशक्तत्वग्रहस्यान्यनुभाव

कत्वेऽतिप्रसङ्गात् ॥ ३ ॥ पारिभाषिकी औपाधि-

की च संज्ञां क्रमेण लक्षयति ।

“उभयावृत्तिधर्मेण संज्ञा स्यात् पारिभाषिकी ।

औपाधिकी त्वगुगतौपाधिना या प्रवर्तते ॥”

उभयावृत्तिधर्मावच्छिन्नसङ्केतवती संज्ञा पारि-

भाषिकी । यथाकाशद्विस्थादिः । या चागुगतौ-

पाध्यावच्छिन्नसङ्केतवती संज्ञा सा तौपाधिकी ।

यथा भूतदूतादिः । सा हि सचेतनवृत्तिविशेष-

गुणवत्त्ववाचोच्चारकत्वाद्यगुगतौपाधिपुरस्कारे-

णैव प्रवर्तते । इति शब्दशक्तिप्रकाशिका ॥

रुद्रिः, स्त्री, (रुह + क्तिन् ।) जन्म । प्रादुर्भावः ।

(प्रसिद्धिः । यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ४।२७१ ।

“रुद्रिः परम्परायाता सेयमसदृशहे स्थिता ॥”

आरोहणम् । यथा, तत्रैव । १ । २८५ ।

“याव्याश्रितः किल समाश्रयणीयलभ्यां

निन्द्यां गतिं जगति सञ्जनाधिर्तां वा ।

गच्छत्यधस्तृणगुणः श्रितकूपयन्तः

पुण्याश्रया सुरशिरोभुवि रुद्रिमेति ॥”)

रुद्रशब्दनिष्ठशक्तिः । यथा,—

“लब्धात्मिका सती रुद्रिर्भवेद्योगापहारिणी ।

कल्पनीया तु लभते नात्मानं योगवाधतः ॥”

इति कुमारभट्टकारिका ॥

रूप, त् क तनुकतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥

(अदन्त चुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) तनुकतौ

रूपकरणम् । अवरूपत् प्रतिमां शिष्यी । प्रति-

माया रूपं करोतीत्यर्थः । निपूर्वः स्वरूप-

कथने । अनुमानं निरूप्यत इत्यनुमानखण्डम् ।

इति दुर्गादासः ॥

रूपं, स्त्री, (रूप्यते कीर्तयते रौरीति वा ।

रु + “खयिष्यिष्येति ।” उणा० ३ । २८ ।

इति यः दीर्घश्च । रूपयतीति । रूप + अच्

वा ।) स्वभावः । सौन्दर्यम् । नामकम् ।

पशुः । शब्दः । गत्यावृत्तिः । नाटकादिः ।

आकारः । (यथा, मनुः । ७ । ७७ ।

“तदध्यासोद्देशार्थं सवर्णा लक्ष्यान्विताम् ।

कुले महति सन्भूतां हृद्यां रूपगुणान्विताम् ॥”)

श्लोकः । इति मेदिनीशब्दरत्नावलीभूरि-

प्रयोगः ॥ (स्वरूपम् । यथा, मनुः । ८ । ४५ ।

“देशं रूपञ्च कालञ्च व्यवहारविधौ स्थितः ॥”)

मुक्तादिः । नामकस्याने नामकम् । इति

नानार्थरत्नमालाविश्वहेमचन्द्राः ॥ ३ ॥ रूपन्तु

षोडशविधम् । यथा । द्रवम् १ दीर्घम् २

स्थूलम् ३ चतुरस्रम् ४ दृप्तम् ५ शृङ्गम् ६

छण्डम् ७ नीलारुणम् ८ रक्तम् ९ पीतम् १०

वाटिनम् ११ चिकणम् १२ झङ्गम् १३ पिच्छि-

लम् १४ मृदु १५ दाहणम् १६ । इति महा-

भारते मोक्षधर्मः ॥ ३ ॥ तस्य लक्षणं यथा,—

“अज्ञानभूषितान्येव केनचिद्भूषणादिना ।

येन भूषितवद्भान्ति तद्रूपमिति कथ्यते ॥”

इत्युत्पलनीलमणिः ॥

न्यायमते तत् चक्षुर्निद्रियग्राह्यम् । इत्यादि-

प्रत्यक्षकारणम् । चक्षुः स्रष्टकारि । मुक्ताद्य-

नेकप्रकारम् । नलादिपरमाशु रूपं नित्यम् ।

अन्यत्र अनित्यम् । यथा,—

“चक्षुर्ग्राह्यं भवेद्द्रव्यं द्रव्यादेरूपलभकम् ।
चक्षुषः सहकारि स्याच्छृङ्गादिकमनेकधा ।
जलादिपरमाणौ तन्निवमन्यत् सहेतुकम् ॥”

इति भाषापरिच्छेदः ॥

उत्तरपदस्यरूपादिशब्दस्य उपमानवाचक-
त्वम् । यथा,—

“स्युत्तरपदे प्रत्ययः प्रकारः प्रतिमो निभः ।
भूतरूपोपमाः काशः सन्निभः प्रथितः परः ॥”

इति हेमचन्द्रः ॥

अतिशयरूपस्य दोषो यथा,—

उभोवाच ।

“रूपातिशयसम्पन्ना नानागुणसमन्विताः ।
किमर्थं दुःखिता जाताः कान्तसौख्यविवर्जिताः ॥
इत्यत्र उवाच ।

इमयन्ती तथा सौता रूपातिशयपारगा ।
दुःखिता तेन संजाता कान्तसौख्यविवर्जिता ॥
अहल्या बन्धकी जाता कपिलस्य तु योषिता ।
रूपस्य तु प्रभावेण दासी जाता तिलोत्तमा ॥
तस्माद्रूपस्य नेच्छन्ति लज्जगन्नास्तपोधनाः ।
अतिरूपेण स्वल्पायुः पुरुषो योषितोऽपि वा ।
अथवा सौख्यहीनस्तु जायते तु महातपे ॥”

इति देवीपुराणे नन्दाकुण्डप्रवेशाध्यायः ॥
तद्भेदिकपण्यायः । निर्णयः १ वस्त्रः २ वर्षः ३
वपुः ४ अमतिः ५ अश्वः ६ सुः ७ अग्रः ८
पिष्टम् ९ पेशः १० दृशनम् ११ श्वरः १२
अर्जुनम् १३ तानम् १४ अरुधम् १५ शिल्पम्
१६ । इति मोक्षरूपनामानि । इति वेद-
निघण्टौ ३ अध्यायः ॥

रूपकं, स्त्री, (रूपयतीति । रूपि + क्तुल् ।)
नाटकम् । (“तस्य रूपकसंज्ञाहेतुमाह । रूपा-
रोपास्तु रूपकम् । रूपकस्य भेदानाह ।

नाटकमथ प्रकरणं

भाष्ययायोगसमवकारदिमाः ।

इन्द्राण्डगाङ्गवीथः

प्रहसनमिति रूपकाणि दश ॥

किञ्च ।

नाटिका ओटकं गोष्ठी सट्टकं नाट्यरासकम् ।
प्रस्थानोद्गायिकायां प्रेक्ष्य रासकं तथा ॥
संज्ञापरकं श्रीगदितं शिल्पकश्च विलासिका ।
दर्शकिका प्रकरणी हल्लीशी भाषिकेति च ॥
अष्टादश प्राङ्मुखरूपकाणि मनीषिणः ।
विना विशेषं सर्वेषां लब्धं नाटकवन्तम् ॥”

इति साहित्यदर्पणे ६ परिच्छेदः ॥

मूर्तम् । (यथा, कथासरित्सागरे । ५५ । ४३ ।

“यादिशताश्च चित्रे किमाख्यमासीद् रूप-
कम् ॥”

काश्यालङ्कारम् । इति मेदिनी । के. १४८ ॥

शेषस्य लक्षणं यथा,—

“रूपकं रूपितारोपात् विषये निरपह्नवः ।
तत् परम्परित साङ्गं निरङ्गमिति च त्रिधा ।
यत्र कस्यचिदारोपः परारोपकारणम् ।
तत् परम्परितं सिद्धादिरूपशब्दनिबन्धनम् ।

प्रत्येकं केवलं मालारूपमिति चतुर्विधम् ।
अङ्गिनो यदि साङ्गस्य रूपणं साङ्गमेव तत् ॥
समस्तवस्तुविषयमेकदेशविनिर्णयः च ।
आरोप्याणामपेक्षाणां शाब्दत्वे प्रथमं मतम् ॥
यत्र कस्यचिदार्थत्वमेकदेशविनिर्णयः तत् ।
निरङ्गं केवलस्यैव रूपणं तदपि द्विधा ॥
माला केवलरूपत्वात् तेनाद्यै रूपके भिदाः ॥”
इति साहित्यदर्पणे १० परिच्छेदः ॥

अपि च ।

“अमेदो भासते यस्मिन्नुपमानोपमेययोः ।
रूपकं कथ्यते सङ्घिरलङ्कारोत्तमं यथा ॥
तन्वि युष्मन्मन्मोहं लोलानकमधुव्रतम् ।
न कस्य हरते चेतो लसद्दृशनकेशरम् ॥
अस्थनेकप्रकारत्वं रूपकोपमयोरपि ।
संक्षेपेणोक्तमन्यत् सुधीभिरवधीयताम् ॥”

इति काव्यचन्द्रिका ॥

संख्याविशेषः । यथा,—

“सञ्चाली प्रीयते गुञ्जा सा तिस्रो रूपकं भवेत् ।
रूपकैर्दशभिः प्रोक्तः कलञ्जो नाम नामतः ॥”

इति युक्तिकल्पतरुः ॥

(उपमानम् । यथा, साहित्यदर्पणे १० परिच्छेदे
समासोक्तलङ्कारे ।

“यत्र तु रूप्यरूपकयोः सादृश्यमस्फुटमिति ॥”
पुं, सुधा । यथा, कथासरित्सागरे । ७८ । १३ ।

“अल्पे परिकरेऽप्येभिरियङ्गिः स्वर्णरूपकैः ।
किमेव यसनं पुण्याय कचन सद्गयम् ॥”
तथाच वृहत्संहितायाम् । ८२ । १२ ।

“गुञ्जात्रयस्य मूल्यं पञ्चाशद्रूपका गुणयुतस्य ॥”
रूपतत्त्वं, स्त्री, (रूपस्य तत्त्वम् ।) शैलम् ।

यथा,—

“स्याद्रूपं लक्षणं भावश्चात्मप्रकृतिरीतयः ।
सहजो रूपतत्त्वश्च धर्मसर्गो निसर्गवत् ॥”

इति हेमचन्द्रः । ६ । १२ ॥

रूपधारी, [नृ] (रूपं धरतीति । धृ + णिनिः ।)

सौन्दर्यविशिष्टः । यथा,—

“ततो विकटरूपोऽसौ सर्वशास्त्रार्थपारगः ।
विवाहयदृदिजसुतां रूपेणानुपमां दिनः ॥
सावमेने च भर्तारं सुशीलमपि भाविनी ।
विरूपमिति मन्वाना ततः सोऽभूत् सुदुःखितः ॥
ततो निर्लेदसंयुक्तो गत्वाश्रमपदं महत् ।
इरावत्यास्तटे श्रीमान् रूपधारिणमासदत् ॥
तमारोप्य नग्नार्थं नचत्रपुरुषेण हि ।
सुरूपतामवाप्याप्यां तस्मिन्नेव च नन्दनि ॥”

इति वामनपुराणे ७६ अध्यायः ॥

रूपनाशनः, पुं, (रूपस्य नाशनं अदर्शनं यत्र ।)

पेचकः । इति शब्दरत्नावली ॥

रूपवान्, [तृ] त्रि, (रूपमस्यास्तीति । रूप +

“रसादिभ्यश्च ।” ५ । २ । ६५ । इति मतुप् ।
मस्य वः ।) आकारविशिष्टः । (यथा, भाग-
वते । २ । ५ । २७ ।

“वायोरपि विश्वव्याप्तात् कालकर्मसमावतः
उदपद्यत वै तेषो रूपवन सार्धशब्दवत् ॥”

सौन्दर्ययुक्तः । (यथा, महाभारते । ३ ।
४५ । १२ ।

“सत्यवाक् पूजितो वक्ता रूपवाननहङ्गतः ॥”
रूपाजीवा, स्त्री, (रूपेण सौन्दर्येण आजीव-
तीति । आ + जीव् + अच् । टाप् ।) येषां ।
इत्यमरः । २ । ६ । १६ ॥ (यथा, रामायणे ।
२ । ३६ । ३ ।

“रूपाजीवाश्च वाहिन्यो वणिजश्च महाधनाः ।
शोभयन्तु कुमारस्य वाहिनीः सुप्रसारिताः ॥”

रूपाश्च, पुं, (रूपमेव अस्त्वं यस्य ।) कामदेवः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

रूपिका, स्त्री, (रूपमस्या अस्तीति । रूप + क्तृल् ।)
श्वेतार्कटश्च । इति रत्नमाळा ॥ (यथा,
सुश्रुते । ५ । ६ ।

“पल्लवं तिलतैलञ्च रूपिकायाः पयो गुडः ॥”
रूपेश्वरी, स्त्री, (रूपाणामेश्वरी ।) देवीविशेषः ।

सा तु प्रभवादिष्टवर्णान्तर्गतैकविंशवर्षे पूज्या ।
यथा,—

“रूपेश्वरी प्रकर्तव्या दृष्टयुग्मव्यवस्थिता ।
जटासुकुटभारेन्दुत्रिशूलोरगभूयणा ॥

मणिमौक्तिकशोभाप्रा सितचन्दनचर्चिता ।
पूजिता कुसुमैर्हृदोः सर्वकामफलप्रदा ॥”

इति देवीपुराणे संवत्सरदेवताविंशतिविधिः
प्रथमः ॥

रूप्यं, स्त्री, (आहतं रूपं अस्यास्तीति । रूप +

“रूपादाहतप्रशंसयोर्वप् ।” ५ । २ । १२० । इति
यप् ।) आहतस्वर्णरजतम् । इत्यमरः । १ । १६ ।
६१ ॥ हेम रूप्यञ्च आहतं अश्ववराहपुरुषादि-
रूपसुत्यापयितुं निर्घातिकाया ताडितं रूप्य-
सुच्यते रूपाय आहतं रूप्यं द्रुघे कादिति
ण्याः । इति भरतः ॥ * ॥ धातुविशेषः । रूपा
इति भाषा ॥ (यथा, महाभारते । ५ ।
३६ । ७६ ।

“सुवर्णस्य मलं रूप्यं रूप्यस्यापि मलं त्रयु ।
त्रयं त्रयु मलं वीचं वीचस्यापि मलं मलम् ॥”

तत्पण्यायः । शुभ्रम् २ वसुश्रेष्ठम् ३ रुधिरम् ४
चन्द्रलोहकम् ५ श्वेतकम् ६ महाशुभ्रम् ७
रजतम् ८ तम्ररूपकम् ९ चन्द्रभूति १० सितम् ११
तारम् १२ कलधूतम् १३ इन्द्रलोहकम् १४
रौप्यम् १५ धौतम् १६ सौधम् १७ चन्द्र-
हासम् १८ । इति राजनिर्घण्टः ॥ खर्जूरम् १९
दुर्लभम् २० श्वेतम् २१ रत्नवीजम् २२ राज-
रत्नम् २३ लोहाराजकम् २४ । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ कलधौतम् २५ । इति जटाधरः ॥ अस्य
गुणाः । क्षिप्तत्वम् । कषायत्वम् । अस्त्वत्वम् ।
विपाके मधुरत्वम् । सरत्वम् । वातपित्तहरत्वम् ।
रुच्यत्वम् । वलीपलितनाशित्वञ्च । इति राज-
निर्घण्टः ॥ * ॥ अथ रूप्यस्योत्पत्तिनामलक्षण-
गुणाः ।

“त्रिपुरस्य वधार्थाय निर्निमेषैर्विष्णोर्कनेः ।
निरीक्षयाभास शिवः क्रोधेन परिपूरितः ॥
तत्तत्सूक्ता समपतत्तस्यैकस्मादलोकानात् ।

अतो रूपः समभवद्देवान् इव ज्वलन् ॥
द्वितीयादयनमेवाद्दृष्टुं वामकान् ।
तस्मादजतमुत्पन्नमुक्तकर्मसु योजयेत् ॥
कृत्रिमश्च भवेत्तद्वि रक्षादिरसयोगतः ।
रूप्यन्तु रजतं तारं चन्द्रकान्ति सितं शुभम् ॥
गुरु स्निग्धं मृदु श्वेतं दाहच्छेदघनचयम् ।
सार्वाद्यं चन्द्रवत् स्वच्छं रूप्यं नवगुणं शुभम् ॥
कठिनं कृत्रिमं रूप्यं रत्नं पीतं दलं लघु ।
दाहच्छेदघनेनैवं रूप्यं दुष्टं प्रकीर्तितम् ॥
रूप्यं शीतं कषायान्नं खादुपाकरसं सरम् ।
वयसः स्थापनं स्निग्धं लेखनं वातपित्तजित् ॥
प्रमेहादिकरोगांश्च नाशयत्यचिरात् ध्रुवम् ।
तारं शरीरस्य करोति तापं
विध्वंसनं यच्छति युक्तगाशम् ।
वीर्यं बलं हन्ति तनोश्च पुष्टिं
महागदान् पोषयति ह्यशुद्धम् ॥”

अथ मारणाय योग्यं रूप्यमाह ।
“गुरु स्निग्धं मृदु श्वेतं दाहच्छेदघनचयम् ।
वर्णाद्यं चन्द्रवत् स्वच्छं तारे नवगुणं स्तुतम् ॥”
अथायोग्यम् ।
“कठिनं कृत्रिमं रूप्यं रत्नं पीतं दलं लघु ।
दाहच्छेदघनेनैवं रूप्यं दुष्टं प्रकीर्तितम् ॥”
अथ शोधनविधिः ।
“पत्तलीकृतपत्राणि तारस्याग्नौ प्रतापयेत् ।
निषिञ्चेत् तप्ततप्तानि तैले तन्नि च काञ्चिके ॥
गोमूत्रे च कुलत्थानां कषाये च त्रिधा त्रिधा ।
एवं रजतपत्राणां विशुद्धिः संप्रजायते ॥”
अथाशुद्धस्य रूप्यस्य दीपमाह ।
“रूप्यं ह्यशुद्धन्तु करोति तापं
विध्वंसनं वीर्यबलक्षयश्च ।
देहस्य पुष्टिं हरति तनोति
रोगांस्ततः शोधनमस्य कुण्यात् ॥”

अथ रूप्यस्य मारणविधिः ।
“भागैकं तालकं सर्वं यामसन्नेन केनचित् ।
तेन भागत्रयं तारपत्राणि परिलेपयेत् ॥
धृत्वा मृषापुटे रक्षा पुटेत् त्रिंशद्दण्डोपलेः ।
सतृप्त्य पुनस्तालं दत्त्वा रक्षा पुनः पचेत् ।
एवं चतुर्दशपुटेस्तारं भस्म प्रजायते ॥”
अन्यप्रकारः ।
“सुहीचीरेण संपिष्टं माषिकं तेन लेप-
येत् ।
तालकस्य प्रकारेण तारपत्राणि बुद्धिमान् ।
पुटे चतुर्दशपुटेस्तारं भस्म प्रजायते ॥”
एवं मारितस्य रूप्यस्य गुणाः ।
“रूप्यं शीतं कषायान्नं खादुपाकरसं सरम् ।
वयसः स्थापनं स्निग्धं लेखनं वातपित्तजित् ॥
प्रमेहादिकरोगांश्च नाशयत्यचिरात् ध्रुवम् ॥”
इति भावप्रकाशः ।
अथ रूप्यकरणम् ।
“मध्याह्न्यं शुद्धताम्रश्च करेण माषिकं रसम् ।
धमनाश्च भवेद्वीर्यं सुवर्णकरणं प्रदण् ॥”
इति गारुड १८८ अध्यायः ।

रूप्यं, त्रि, (प्रशस्तं रूपं अस्यास्तीति । रूप +
“रूपादाहतप्रशंसयोर्थम् ।” ५ । २ । १२० ।
इति यप् ।) सुन्दरम् । इति मेदिनी । ये, ५० ।
(स्त्री, उपमेयम् । यथा, साहित्यदर्पणे १० परि-
च्छेदे समाधोक्त्वलङ्कारे ।
“तत्र हि तिमिरांशुकयोर्रूप्यरूपकभावी द्वयो-
रावरकत्वेन स्फुटमिति ॥” ॥ पुं, प्रत्ययविशेषः ।
स च तत आगत इत्येतस्मिन्विषये “हेतुमनुय्ये-
भ्योऽन्यतरस्यां रूप्यः ।” ४ । ३ । ८१ । इति
स्त्रियेण हेतुभ्यो मनुय्येभ्यश्चान्यतरस्यां भवति ॥
यथा समादागतं समरूप्यम् । देवदत्तरूप्यम् ॥)
रूप्याध्यक्षः, पुं, (रूप्यस्य रूप्ये वा अध्यक्षः ।)
नैष्किकः । इत्यमरः ॥ रूप्यं रजतं तदेव निष्कं
पूर्ववत् निष्कः रजताध्यक्षो नैष्किकः । टङ्कक-
पतिर्नैष्किक इत्यर्थः । पुरुषाभ्यादिरूपं गठितं
रजतं रूप्यं तस्याध्यक्षो नैष्किक इति केचित् ।
इति भरतः ॥
रूप्यकः, पुं, एरण्डः । इति शब्दमाला ॥ (यथास्य
पर्यायः ।
“शुक्रएरण्ड आमखुच्चित्रो गन्धर्वहस्तकः ।
पञ्चाङ्गुली वर्द्धमानो दीर्घदण्डोऽप्यदण्डकः ॥
वातारिक्तखण्डाणि रूप्यकश्च निगद्यते ।
रक्तोपरौ रूप्यकः स्यादुपरुको रूप्यस्तथा ।
आघ्रपुच्छश्च वातारिश्चक्षुस्तानपादकः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
रूप, तु क विस्फुरणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(अदन्तचुरा०-पर०-अक०-सेट् ।) दीर्घो ।
मृद्व्योपधः । अवरूप्यत् । इति दुर्गादासः ॥
रूपकः, पुं, (रूपयतीति । रूप + रुप् ।)
वासकः । इति जटाधरः ॥
रूपितं, त्रि, (रूप + क्तः ।) गुणितम् । इत्यमरः ॥
हे धूलिगुणकेनैव न्वक्षिते । गुडि क वेष्टे रूप
तु क स्याद्विस्फुरणे क्तः । इति भरतः ॥ (यथा,
रामायणे । २ । ४२ । १५ ।
“यः सुखेनोपधानेन श्रुते चन्दनरूपितः ।
वीज्यमानो महाहर्षाभिः क्षीभिर्मम सुतोत्तमः ॥”)
रे, य, सम्बोधनविशेषः । यथा,—
“सम्बोधनेऽङ्ग भोः पाट् पाट् हे हे हं होरे
रेऽपि च ।”
इति हेमचन्द्रः । ६ । १७३ ॥
(यथा, कथासरित्सागरे । ३२ । १५५ ।
“तत्र मन्दमिवालीक्य साभिप्रायः समां रुपः ।
पप्रच्छ रे किमीदृक् त्वं सज्जातः कथ्यता-
मिति ॥”)
रेक, ऋ ङ शङ्कायाम् । इति कविकल्पद्रुमः ।
(भा०-आत्ता०-सक०-सेट् ।) शङ्का संशया-
रोपः । ऋ, अरिरेकत् । ङ, रेकते पुरुषत्वं
स्यात् । स्यात्पूर्वा पुरुषो वेति संशयमारो-
पयतीत्यर्थः । हिरैके । इति दुर्गादासः ॥
रेकः, पुं, (रेक शङ्कायाम् अथवा रिक् + णच् ।)
शङ्का । नीचः । विरेचनम् । इति मेदिनी ।
ने, ११ । (यथा,—

“वक्तिर्वातविकारान् पेत्तान् रेकः कम्पोजवान्
यमनम् ।
चौद्रं जयति वलासं सर्पिः पित्तं समीरणं
तेलम् ॥”
इति वाभटे उत्तरस्थाने ४० अध्याये ।)
मेकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
रेकणः, [सु] स्त्री, (रिणक्तीति । रिक् + “रिचेषने
विन् किञ्च ।” उणा० ४ । १८८ । इति यमुन ।
चातु प्रत्ययस्य हुट् । वित्वात् कुत्वम् ।) खर्चम् ।
इति सिद्धान्तकौमुद्यासुणादिवृत्तिः ॥
रेका, स्त्री, (रेक शङ्कायाम् + अच् । द्विधां
टाप् ।) सन्देहः । इति हेमचन्द्रः ॥
रेखा, स्त्री, (लिखते इति । लिख विलेखने +
“घङ्गिदादिभ्योऽङ् ।” ३ । ३ । १०४ । इति
भिदादित्वात् अङ् । टाप् । रजयोरेव्यात् लस्य
रत्वम् ।) अष्पकम् । छद्म । आभोगः ।
उल्लेखः । इति विश्वः ॥ उल्लेखस्त्वत्र दण्डाकार-
लिपिविशेषः । दांडी इति कवी इति च भाषा ।
यथा,—
“यावन्ती यावन्ती रेखा यथायामप्यर्थके ।
तावन्ती हिगुणीकथ्य अष्टाभिः परिशोधयेत् ॥
अष्टोपरि भवेद्रेखा अष्टाभ्यन्तरविन्दयः ।
यत्र रेखा न विद्मश्च तत् समं परिकीर्तितम् ॥”
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥ ३ ॥
शरीरस्य रेखायाः शुभाशुभलक्षणं यथा,—
“ललाटे यस्य दृश्यन्ते तिस्रो रेखाः समा हि ताः ।
सुखी पुत्रसमायुक्तः स यष्टिं जीवति नरः ॥
चत्वारिंशच्च वर्षाणि ह्यिरेखादर्शनात्तरः ।
विंशत्यब्देकरेख आकर्णान्ताः श्रतायुयः ॥
आकर्णान्तरिता रेखास्तिस्रश्च स्युः श्रतायुयः ।
सप्तत्या मूर्ध्नि रेखा तु वष्टायुस्तिष्ठतिर्भवेत् ॥
यत्तायत्ताभी रेखाभिर्विंशत्यब्दायुरेव हि ।
चत्वारिंशच्च वर्षाणि ह्यीनरेखस्तु जीवति ॥
भिन्नाभिश्चैव रेखाभिरपन्त्युर्नरेख हि ॥
त्रिशूलं पट्टिर्वापि ललाटे यस्य दृश्यते ।
धनपुत्रसमायुक्तः स जीवेत् शरदः शतम् ॥
तर्जया मध्यमाङ्गुल्या आयूरेखा तु मध्यतः ।
सम्प्राप्ता या भवेद्द्वयं स जीवेत् शरदः शतम् ॥
कुलरेखा तु प्रथमा अङ्गुष्ठादनुवर्तते ।
मध्यमायाः करे रेखा आयूरेखा अतः परम् ॥
कनिष्ठिकां समाश्रित्य आयूरेखा समादिशेत् ।
अङ्घ्रिना वाविभक्ता वा स जीवेच्छरदः शतम् ॥
यस्य पाणितले रेखा आयुस्तस्य प्रकाशयेत् ।
शतं वर्षाणि जीवेच्च भोगी यद् न संशयः ।
कनिष्ठिकां समाश्रित्य मध्यमायास्तुपागता ।
यष्टिं वर्षायुषं कुण्यात् आयूरेखा तु मानवम् ॥”
इति गारुड ६३ अध्यायः ॥ ३ ॥
अपि च ।
“घनाङ्गुलिश्च घनघनस्ति रेखाश्च यस्य वै ।
जृपतेः करतलगा मलियमं सप्तत्यिता ॥
गुणमौनाङ्गितकरो भवेत् सचप्रदो नरः ।
वज्राकारश्च धनिनां मस्त्युपहृतिभो ज्ञेये ॥

शङ्कातपत्रशिविकागणपद्मोपमा वृषे ।
कुम्भाङ्कुशपताकाभा नृणांलाभा निरीश्वरे ॥
दामाभाश्च गजगङ्गाणां स्वस्तिकाभा वृषेश्वरे ।
चक्राक्षितोमरधनुःकुन्ताभा वृषंतेः करे ॥
उडूखलाभा यज्ञाङ्गि वेदीभाश्चाभिहोत्रिणि ।
वापीदेवकुन्ताभाश्च त्रिकोणाभाश्च धार्मिके ॥
अङ्गुष्ठमूलगा रेखाः पुत्राः स्रग्भ्राश्च कारिकाः ।
प्रदेशिनीगता रेखा कनिष्ठामूलगामिनी ॥
शतायुषश्च कुरुते द्वित्रया तदतो भयम् ।
निःस्वाश्च बहुरेखाः स्युर्निर्द्रयाश्चिपुकेः कथेः ॥
इति गारुडे ६६ अध्यायः ॥

रेखागणितः, पुं, (रेखाया गणितं प्रमाणस्वरूपादि यत्र ।) श्रीजयचिंममहाराजपण्डितद्विज-
सन्नाङ्गजगन्नाथहृतगणितग्रन्थविशेषः । तस्य
संज्ञितपवित्रणम् । यथा,—
“येनेष्टं वाजपेयाद्वैमेषादानानि षोडश ।
दत्तानि द्विजवर्षेभ्यो गोग्रामगणवाणिनः ॥
तस्य श्रीजयचिंमस्य तुष्टे रचयति स्फुटम् ।
द्विजः सम्राट् जगन्नाथो रेखागणितसुच-
मम् ॥

अपूर्वं विहितं शास्त्रं यत्र कीर्त्यावयोधनात् ।
क्षेत्रेषु जायते सम्यक् युत्पत्तिर्गणिते तथा ॥
श्रिष्टपशास्त्रमिदं प्रोक्तं ब्रह्मणा विश्वकर्मणे ।
पारम्पर्यवशादेतदागतं धरणीतले ॥
तदुच्छिन्नं महाराजजयचिंमराज्ञया पुनः ।
प्रकाशितं मया सम्यक् गणकानन्दहेतवे ॥
अथ रेखागणिता । अत्र ग्रन्थे पञ्चदशा-
ध्यायाः सन्ति । अष्टसप्तोत्तरचतुःशतम् शक-
लानि सन्ति । तत्र प्रथमाध्याये अष्टचत्वारिंश-
च्छकलानि । तत्रादौ परिभाषा । यः पदार्थः
दर्शनयोग्यः विभागानर्थः स विद्मर्वाण्यः । यः
पदार्थः दीर्घः विस्ताररहितः विभागार्थः स
रेखाशब्दवाच्यः । विस्तारदैर्घ्ययोर्यद्विद्यते तदु-
क्तं तदेव चेन्नम् । तद्विविधं एकं जलवत् समं
द्वितीयं विषमम् । अथ रेखापि द्विविधा । एका
यक्रा अग्रा सरला । अथ सरलरेखाजलजम् ।
यस्यां न्यस्ता बिन्दवः अवलोकिताः सन्त एक-
विंशतिनाम्नान्ति सा सरला अग्रा कुटिला ।
धरातलमपि समं विषमश्च ज्ञेयम् । समं य
आप्लोति । यत् रेखाद्वयं समं समानान्तरं न
भवति तस्य यस्मिन् प्रदेशे वक्रान्तरं भवति
तद्विधिं वङ्गिनयो रेखयोरन्तरसुसरोत्तरं अधिक-
मेव भवति यत्रावप्यन्तरं भवति तद्विधिं
वङ्गिनयो रेखयोरन्तरसुसरोत्तरमल्पमेव भवति
यत्रावप्यन्तरं भवति तद्विधिं वङ्गिणु भवति ।
यत्र कोणशब्दः तत्र समरेखाकृत एव कीर्त्यो
ज्ञेयः । यत्र रेखाशब्दः तत्र गमनेव रेखा
ज्ञेया । यत्र भूमिनामशब्दः तत्र जलसमीकृत-
मेव भूतत्वं ज्ञेयम् । इति रेखागणितस्य परि-
भाषा ॥

रेखाभूमिः, स्त्री, (रेखासंज्ञा भूमिः ।) कदा-
चिदेवपञ्चममेवमध्यमजगत्तदेव । यथा,—

“यल्लङ्कोष्ययिनीपुरोपरिकुरुचेन्नादिदेशान्
सृष्टान्
सुत्रं मेरुगतं बुधेर्निगदिता सा मध्यरेखा
सुवः ।
आदौ प्रागुदयोपरत्र विषये पञ्चाहि रेखी-
दयात्
स्यात्तस्मात् क्रियते तदन्तरसुवं खेटेष्वयं स्व
जलम् ॥”

इति सिद्धान्तशिरोमणिः ॥ ६ ॥
अन्यथा । रेखोक्ता सूर्यसिद्धान्ते । यथा रेखा-
मधिकृत्य ।
“राक्षसालयदेवौकः शैलयोर्मध्यसूत्रगाः ।
रौहितकमवन्ती च तथा समिहितं सरः ॥”
अस्यार्थः । लङ्कासुमेरुपर्वतयोर्मध्यसूत्रगा
देशा रेखासंज्ञिताः । तान् देशानाह । रौहि-
तकदेशोऽवन्तीदेशः समिहितं सरः कुरुक्षेत्र-
खेत्यर्थः । रेखायाः पूर्वदेशे परदेशे च यथा-
संख्यं सूर्योदयकालात् परकालं पूर्वकालश्च
वारप्रवृत्तिः स्यादित्यर्थः । एतेनैतदुक्तं भवति
रेखासंज्ञकदेशस्थलोका यदा सूर्यं पश्यन्ति
तदेव सर्वदेशे वारप्रवृत्तिरित्यर्थः । तत्र रेखा
पूर्वस्याः समिहितत्वादादौ सूर्यं पश्यन्ति तद-
नन्तरं च रेखास्याः । अतो रेखापूर्वं सूर्यो-
दयान् परं वारः । तथा रेखास्यैः सूर्यं दृष्टे
सति पश्चात् रेखापरस्याः पश्यन्ति अतो रेखा-
परदेशे सूर्योदयात् पूर्वं वार इत्यर्थः । तत्र
कालपरिमाणमाह । रेखातो यावन्ति देशा-
न्तरयोजनानि तत्संमिताभिर्विधटीभिः पलैः
पादद्वीनाभिः चतुर्थभागद्वीनाभिर्वारप्रवृत्तिः
स्यादित्यर्थः । देशान्तरसाधनप्रकारस्तु सूर्य-
सिद्धान्ते उक्तः । अत्र तु संक्षेपेण किञ्चित्
कथ्यते । गौडि-पञ्चदशाधिकशतयोजनानि ११५ ।
दक्षिणराष्ट्रं गङ्गातीरे दशाधिकशतम् ११० ।
मेरुवीतीरे विंशत्यधिकशतम् १२० । बङ्गे सुवर्ण-
ग्रामादौ चत्वारिंशदधिकशतम् १४० । वारा-
णस्यामष्टोत्तरशतम् १०८ देशान्तरम् । एव-
मन्यत्राप्युक्तम् । तन्मतस्य लोकसंश्लेषमिति
किञ्च सूर्यसिद्धान्ते अहंरात्रायेव वारप्रवृत्ति-
रुक्ता । यथा,—

“वारप्रवृत्तिः प्राग्देशे अपार्हर्त्यधिके भवेत् ।
तद्देशान्तरनाडीभिः पञ्चादूने विनिर्दिशेत् ॥”
इति शीपिकाटीकायामर्थकौस्तुभं गोविन्दा-
नन्दः ॥

रेचकं, स्त्री, (रेचयतीति । रिच् + णिच् + क्तुल् ।)
कङ्कटवृत्तिका । इति राजनिर्घण्टः ॥ (भेदके,
त्रि ।)

रेचकः, पुं, (रेचयतीति । रिच् + णिच् + क्तुल् ।)
यववारः । इति विकारशेषः । जयपाल-
वृषः । इति राजनिर्घण्टः ॥ क्रीडाचञ्जल-
निःक्षेपणम् । पिच्छकारी इति भाषा । यथा,
“विषमनोऽप्युत्पत्ताभिर्मणिर्गोभिः सा
रेचकैः ।

प्रतिपिबन् विचिक्रीडे यस्मीभिर्भयं चराडिव ॥”
इति श्रीभागवते । १० । ६० । ६ ॥
(ध्यातनासिकया प्राणायामाङ्गसुषमानवायुः ।
यथा, भागवते । ३ । २८ । ६ ।
“प्राणस्य शोधवेन्मार्गं पूरकुम्भकरेचकैः ॥”
अस्यान्यदिवरणं प्राणायामशब्दे द्रष्टव्यम् ॥)
रेच्यः, पुं, ध्यातनासिकया प्राणायामाङ्गसुषमान-
वायुः । यथा,—
“पूरकः कुम्भको रेच्यः प्राणायामस्त्रिजलजः ।
नासिकाद्वय उच्छ्वासो ध्यातुः पूरक उच्यते ।
कुम्भको निषलम्बासो सुषमानस्तु रेचकः ॥”
इत्यादिकाचारतत्त्वम् ॥

भेदके, त्रि ॥
रेचनं (रिच् + क्तुल् ।) मलभेदनम् । तत्प-
र्यायः । प्रस्कन्दनम् २ विरेकः ३ विरेचनम् ४ ।
इति रत्नमाला ॥ रेकः ५ रेचना ६ । इति
शब्दरत्नावली ॥ (यथा, सुश्रुते । १ । ३ ।
“रसज्ञानं वमनार्थमध्यायो रेचनाय च ॥”
रेचनद्रव्याणि तु सुश्रुते । १ । ४४ । अध्यायतो
ज्ञयान ॥)

रेचनक, पुं, (रेचयतीति । रिच् + णिच् + क्तुः ।
ततः स्वार्त्वं कन् ।) कम्पिलकः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

रेचना, स्त्री, (रिच् + णिच् + युच् । टाप् ।)
काम्पिलः । इति शब्दरत्नावली ॥

रेचनी, स्त्री, (रिच्यतेऽनयेति । रिच् + क्तुल् +
ङीप्) काम्पिलः । इति शब्दरत्नावली ॥
कालाञ्जनी । इतीदृशः । इति राजनिर्घण्टः ॥
अतश्चिह्ता । इति मेदिनी ॥ (अस्याः पण्यायो
यथा,—

“अत्राचिह्ता भस्मी स्यात् चिह्ता त्रिपुटामि च ।
संज्ञातुभूतिः सरला निशोत्रा रेचनीति च ॥”
इति भावप्रकाशे पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

वटपत्री । तत्पण्यायो यथा,—
“वटपत्री तु कथिता मोहिनी रेचनी बुधैः ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
रेच्यी, स्त्री, (रेचयतीति । रिच् + णिच् + क्तुल् ।
गौरादित्वात् ङीत् ।) कम्पिलकः । अङ्गोष्ठः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

रेज, ऋ ङ दोषौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
प्रारत्त०-चक०-सेट् ।) ऋ, अरिरेजत् । ङ,
रेजते रिरजे । इति दुर्गादासः ॥

रेट, ऋ ण याचे । वापि । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भा०-उभ०-द्विक०-सेट् ।) ऋ, अरिरेटत् ।
ण, रेटति रेटत । याचो याचनम् । इति दुर्गा-
दासः ॥

रेखः, पुं स्त्री, (रिगातीति । री गतिरेप्रत्ययः
+ “अजिह्वरीभ्यो निच ।” उणा० ३ । ३८ ।
इति कः ।) धूलिः । इत्यमरः ॥ (यथाह
कश्चित् ।

“मातुमीकरणरेखुराजि ते
पादयोरिति कथा प्रतीयथी ।

चापधामि तव पादपङ्कजं
नाथ ! दासदशदोस्तु का भिरा ॥")

रुः, पुं, (रो + रुः ।) पर्यटः । रेणुका । पशुः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, रघुः । ६ । २३ ।

"दिनकराभिसूया रयरेषयो
रयधरे रयरेष सुरदिपाम् ॥"

विद्वज्जः । तत्प्रेमायो यथा,—

"अशुभं भक्तं रेणुः क्रिमिन् चित्रतल्लुप्तम् ।

क्रिमिशत्रुः विद्वज्जश्च गर्दभं तव केवलम् ॥"

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

रेणुका, स्त्री, (रेणुना कायतीति । कै + कः ।

टाप् ।) सरिषाक्षितसुगन्धिद्रव्यविशेषः । तनु-

प्रथमः । दिना २ चरेणुः ३ कौन्ती ४

कपिला ५ भक्तगन्धिनी ६ । इत्यमरः ॥ कान्ता ७

गन्धिनी ८ मण्डिता ९ राजपुत्री १० पिमा ११

रेणुः १२ पादुपुत्री १३ चरेणुका १४ सुपर्णी १५

शिशिरा १६ शान्ता १७ वृत्ता १८ क्षिति

पुस्तके वृत्ता इति च पाठः । धर्मिणी १९

कपिलोमा २० ईश्वरी २१ पादुपुत्री २२ ।

अस्या गुणाः । कटुत्वम् । शीतत्वम् । खर्षू-

कण्टि-तण्डुला-दाह-विघ्नाशित्वम् । सुखवैमल्य-

कारित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ अयि ५ ।

अथ रेणुका मरीचसदृशी ।

"रेणुका राजपुत्री च गन्धिनी कपिला दिना ।

भक्तगन्धा पादुपुत्री स्मृता कौन्ती चरेणुका ॥

रेणुका कटुका प्राक् तिलानुष्णा कटुक्षुण्णः ।

पित्ता दीपनी मेधा पाचनी गर्भपातिनी ।

वलास-वाल-वैजय-लट-कण्ट-विष-दाह-नुत् ॥"

इति भावप्रकाशः ॥

अयम् ।

"रेणुका कफपातनी दीपनी पित्ता लघुः ।"

इति राजवल्लभः ॥ १० ॥

("चरेणु रेणुका कौन्ती प्राक्षणी हेमगन्धिनी ॥"

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

परशुराममाता । तद्विरयं यथा,—

मार्कण्डेय उवाच ।

"अथ काले जतीते तु जमदग्निर्महातपाः ।

विदर्भराजस्य सुतां प्रयत्नेन जितां स्वयम् ॥

भार्य्यं प्रतिषापाह रेणुकां लज्जयाम्बिताम् ।

या तस्मात् सुपुत्रे पुत्रान् पतुरी वेदधम्मताम् ॥

अथ तान् सुपुत्रं विभं विभावसुं तथा ।

प्रजापत्यां स्वयं जज्ञे भगवान् मधुसूदनः ॥

कान्तोऽप्येवमाशु शक्रादौः सकलैः सुरैः ।

यादितः पञ्चमः योगभूतेषां रामाश्चतुः यः ॥

भार्यास्तारकायां जातः परशुना यय ।

सहजः परशुकाश्च तं जज्ञाति कदापि न ॥

अयं विप्रपितामहाः कश्चलपिप्लवम् ।

जगद्गुरुः अतिमापारी रामोऽभूत् क्रूरकर्म-

लत् ॥

य वेदादित्यान् ज्ञात्वा सङ्गर्भेदां च सन्धेः ।

सज्जतां लज्जयाम्भुविद्विषाविमार्दकः ॥

इत्युक्त्वा तस्य लज्जयाम्भुविद्विषाविमार्दकः ॥

महातोये तथापश्यन्त्या पित्ररूपं रूपम् ॥

भार्याभिः सहश्रीभिश्च लज्जयाम्भुविद्विषाविमार्दकः ॥

सुमालिनं सुकान्तं च तस्य चन्द्रसन्निभम् ॥

तथाविधं रूपं दृष्ट्वा संचातमदना भृशम् ॥

रेणुका खूहयामास तस्मै राज्ञे च मेघनम् ॥

खूहायुतायास्तस्यास्तु संक्षेदः समजायत ।

विचेतना तथा क्रिन्ना वृत्ता वा सायमं ययौ ॥

अयोधि जमदग्निस्तं रेणुकां विकृतां तथा ।

धिक् धिक् पापरतेत्येवं निन्दन् च समन्ततः ॥

ततः स्वतनयान् प्राह पतुरः प्रथमं सुनिः ।

रवस्तनपुत्रान् सर्वान् एकैकं क्रमतो वतन् ॥

ह्रियेणं पापनिरतां रेणुकां अभिचारिणीम् ।

ते तदयो नैव चक्रुर्मृगाद्यास्तु जडा इव ॥

क्रुपितो जमदग्निस्तान् शशापेति विचेतनान् ।

भवध्वं यूयं नचिरान् जडा गोवह्निगर्हिताः ॥

अथाजगाम परमो जामदग्न्योऽतिबोध्यवान् ।

तस्य रामं पिता प्राह पापिष्ठां ह्रियि मात-

रम् ॥

स भ्रातृं च तथाभूतान् दृष्ट्वा ज्ञानविवर्ज-

तान् ॥

पित्रा शप्तान् महातेजाः प्रहं परशुना-

च्छिनत् ॥

रामेण रेणुकां क्षिप्तां दृष्ट्वा पात्रोऽधनोऽभवत् ।

जमदग्निः प्रवृत्तः चञ्चिति रामतवाच ह ॥

श्रीतोऽस्मि पुत्र भद्रं ते यस्वया मदचः क्षतम् ।

तस्मादित्थं वरान् कामान् त्वं वै वरय साम्प्रतम् ॥

स तु रामो वरान् वने मातुलत्यागमादितः ।

पथस्यास्तरयं तस्या भ्रातृणां प्रापमोचनम् ॥

मातुलत्यायपण्यं युष्टे सर्वत्र वै जयम् ।

आयुः कल्याणपण्यं क्रमाद्देव रूपवचनम् ॥

सर्वान् वरान् च प्रददौ जमदग्निर्महातपाः ।

सुमोक्षितेव जगनी रेणुकायभवत्तदा ॥

यद्यं न चापि सस्मर सख्यप्रकृतिं तथा ।

युष्टे जयं विरायुश्च वेमे रामस्तदैव हि ॥

मातुलत्याययोऽयं पिता तं वाक्यमब्रवीत् ।

न पुत्र वरदानेन मातुलत्यापगच्छति ॥

तस्मात्तं मत्सङ्गुणाय गच्छ आतुश्च तण्डुले ।

तत्र खात्वा तत्पुत्राणो नचिरान् पुनरेष्यसि ।

जगद्विवाय पुत्र त्वं मत्सङ्गुणं व्रज दुतम् ॥

स तस्य वचनं श्रुत्वा रामः परशुं च तदा ।

उपदेशात् पितुर्पातो मत्सङ्गुणं हयोदकम् ॥

तत्र स्नानं च विधिवत्कृत्वा धीयपरमधः ।

शरीराग्निः सत्यं मातुलत्यां यथोक्तयत् ॥

जातयंप्रत्ययः योग्यं तोयमावाह्य तं वरम् ।

वीर्यं परशुना क्षत्वा मत्सङ्गुणमवाहयत् ॥

मत्सङ्गुणान् सुतः योग्यं कामारे कोटितायुः ।

कैलासोपमहासासु न्यपतद्भक्त्यः सुतः ॥

तस्मात्तं परशुना क्षत्वा मत्सङ्गुणमवाहयत् ॥

कुतरेण दिशं पूर्वामनन्दनकण्ठः सुतम् ॥

ततोऽपरमामि निरिं देमदत्तं पिबित्वा य ।

कामरूपान्तरं भीठमनाह्वयदत्तं हरिः ॥

तस्य नाम विधिवत्तं स्वयं लीङ्गमहत्कम् ॥

लौहित्यान् चरमो जानो लौहित्याग्रसतो-

ऽभवत् ॥

स कामरूपमात्मनं भीठमनाह्वयदत्तः ।

गोपयन् सन्तीर्षानि दक्षिणं याति पातरम् ॥

प्रागेव दक्षिणसुतां संवाता वक्ष्यः सुतः ।

पुनः पतति लौहित्ये गत्वा दादशयोऽनम् ॥

चैत्रे मामि शितालयो यो वरो नियतेन्द्रियः ।

आति लौहित्यतोयेषु स याति व्रजगः पदम् ॥

चैत्रन्तु सकलं मायं शुचिः प्रयतमानचः ।

लौहित्यतोये यः आति स कैवल्यमवाप्नुयान् ॥

इति ते कथितं राजन् उदयं मातरं पुरा ।

इति धीरो जामदग्न्यो यस्माद्वा क्रूरकर्मक्षतम् ॥

इदं मया दत्तम् यः शृणोति दिने दिने ।

स ह्रीर्वायुः प्रसूतितो घनवानभिजायते ॥"

इति कालिकापुराणे ५५ अध्यायः ॥

रेणुकासुतः, पुं, (रेणुकायाः सुतः ।) परशुरामः ।

इति हेमचन्द्रः । ३ । ५ । १२ ॥ (यथा, महा-

भारते । ३ । ६६ । ४३ ।

"आर्षकनन्दो रामो भार्गवो रेणुकासुतः ॥"

रेणुकापितः, पुं, (रेणुना कपितः ।) गर्दभः । इति

त्रिकाण्डशेषः ॥ धूलिच्छित्ते, त्रि ।

रेणवायः, पुं, (रेणो परागे वायो यस्य ।) अमरः ।

इति त्रिकाण्डशेषः ॥

रेणुवारः, पुं, (रेणुवै वारो यस्य ।) कर्पूरः ।

इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (गुणादयोऽस्य कर्पूरशब्दे-

विज्ञयाः ॥)

रेणुचारकः, पुं, (रेणुचार इव । स्वार्थं कर्तुं ।)

कर्पूरः । इति शब्दरत्नावली ।

रैतः, [च] लौ, (रीयते चरतीति । री य र

चरये + "सुरीयां तुट् च ।" उया० ४।२० ।

इति अस्तु तस्य तुट् च ।) शुक्लम् । (यथा,—

"स्त्रीणां रलोमयं रैतो बीजाज्जगत्प्रियं नरे ।

तस्मात् संयोगतः पुत्रो जायते गर्भसमयः ।

प्रथमोऽनि रैतश्च संयोगान् कलनश्च यत् ॥"

इति चरते चरतीत्यनेन प्रथमोऽध्यायः ॥

"मातापित्रोर्बीजयोऽप्यस्यैवावसातनः ।

गर्भस्यैव यदा दीपाः प्राप्य रैतोवहाः शिरा ॥

श्लेषयन्त्याश्च तन्नाशान्नेषाण्युपपद्यते ।

तत्र सगुर्भवन्नाशः स भवत्पुत्रान् पुमान् ।

एते तवाध्या यान्ताः गतिपातवत्पुत्राणां ॥"

इति चरते चरतीत्यनेन प्रथमोऽध्यायः ॥)

अपस्तु रैतः पातनिधौ यथा,—

"न वामहस्तेनोद्वेगं प्रवेदयेत् पा जलम् ।

नोत्तरेद्वेगमुत्तरे नापस्तु रैतः सगुत्तरेण ॥"

इति श्रीमि उपनिषद् १५ अध्यायः ॥

पारदम् । इति मेदिनी । ३ । ३३ ॥

(जलम् । इति निघण्टुः । १ । १२ । "उद्वे-

गमनात् जलं देहात् रैतो गतिमिति ।"

इति तट्टिकायां देवराजप्रकाशः । यथा, अमरे ।

३ । ३० । २५ ।

"लौहित्यः शिष्टं जमदग्निस्तम् ॥"

रेतजा, स्त्री, (रेतमिव जायते इति । चन् + जः । टाप् । सर्वे सान्ता अदन्ताश्च इति न्यायात् अत्राकारान्तरेशब्दः ।) बालुका । इति भावप्रकाशः ॥

रेतनं, स्त्री, युक्तम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

रेतं, स्त्री, पिक्तलम् । इत्यमरटिकायां नीलकण्ठः । रेत्तं, स्त्री, (रीयते चरतीति । री + बाहुलकात् चः ।) रेतः । पीयूषम् । पटवाचः । छतकम् । इति मेदिनी ॥

रेप, ङ ष्ट शब्दे । गमने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-आत्म०-शब्दे अक०-गमने सक०-सेट् ।) ङ, रेपते रिरेपे । ञ, अरिरेपत् । इति दुर्गादाचः ॥

रेपः, चि, (रेपते निन्यते इति । रेप + घञ् ।) निन्दितः । क्रूरः । क्षपणः । इति मेदिनी । पे, १० ॥

रेफः, पुं, (रिफते इति । रिफ + घञ् ।) यज्ञा, “रादिफन् ।” इत्यनेन वर्णरूपार्थे रशब्दादि-फन्प्रत्ययः । तथाच “रेफ इत्यौणादिकः ।” इति छत्तु ५ पादे दुर्गाः । रयणः । (यथा,— “परैर्गतो यः शिरसापि धाम्यते समागते मङ्गलि याति नन्त्रताम् । गुणैः परेपं द्विगुण्यत्वमीदृते । रेफेण तुल्या प्रदातिर्महात्मनाम् ॥” इत्युद्धटः ।)

रागः । इति शब्दरत्नावली ॥ (शब्दः । यथा, भागवते । ८ । २० । २५ ।

“अथ च वक्ष्यस्वरविच्छेदां कण्ठे च सामानि समस्तराणां ॥”)

रेफः, चि, (रिफ + “अवधावमाधमापरैफाः कुन्-सिते ।” उणा० ५ । ५४ । इति अप्रत्ययेन निपातितः ।) कृत्तितः । इत्यमरः ॥

रेफाः, [सु] चि, (रिफतीति । रिफ + ञसुन् ।) क्रूरः । अधमः । दुष्टः । क्षपणः । इति शब्द-रत्नावली ॥

रेभ, ङ ष्ट शब्दे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-आत्म०-अक०-सेट् ।) ङ, रेभते रिरेभे । ञ, अरिरेभत् । इति दुर्गादाचः ॥

रेभणं, स्त्री, (रेभ शब्दे + भावे लुट् ।) गवां धनिः । इति त्रिकाश्रयः ॥

रेरिदायः, पुं, शिवः । असुरः । इति मेदिनी । रे, १०६ ॥ रौरः । इति शब्दरत्नावली ॥

रेव, ष्ट ङ भूती मजे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-आत्म०-अक०-सेट् ।) रुतिः प्रयत्न गमनः । ञ, अरिरेवत् । ङ, रेवते कपिः पशुसुख मण्डलीत्यर्थः । इति दुर्गादाचः ॥

रेवटं, स्त्री, इतिशब्दार्थेष्टम् । इत्यप्ययाचः । रेवटः, पुं, (रेवट इति । रेप + बाहुलकात् ञटच् ।) गजः । वृद्धः । पातुकः । विषमैवः । इत्यप्ययाचः ॥

रेवणः, पुं, वरीयः । इति पटाधरः । (यथा, उगुप्ते । ४ । ५ ।

“पित्तप्रवणं द्राक्षारिवतकटफलप्रयस्यामधुक-चन्दनकाष्ठमयं कपायं शकैरामधुमधुरं पाय-येत् ॥” आरम्भघट्टः । इति शब्दरत्नावली ॥ राजविशेषः । स तु रेवतीपिता । बलरामशृ-रक्ष । इति महाभारतम् ॥ (अयं हि आनर्त्तपुत्रः शय्यातिपौत्रः । स खलु स्वपुत्रा रेवत्या वरं प्रष्टुकामस्तथा सद्यः ब्रह्मलोकं गतवान् आत्तमस्य ब्रह्मणा वलदेवाय कन्यां दत्तवान् । एतद्विवरणं देवीभागे ७ स्कन्धे ७ । ८ अध्यायतो द्रष्ट-व्यम् ॥)

रेवतकं, स्त्री, (रेवत इव कायतीति । कै + कः ।) पारिवतम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

रेवतिः, स्त्री, कामदेवपत्नी । इति त्रिकाश्रयः ॥ रेवती, स्त्री, (रेवतस्यापत्यं स्त्री । रेवत + अण् । न वृद्धिः । ङीष् ।) बलदेवपत्नी । नक्षत्रमेदः । मातृकामेदः । इति मेदिनी ॥ स्त्रीगवी । इत्य-जयपालः ॥ दुर्गा । यथा,—

“रेवा तु नर्मदा देवी नदी वा रेवती मता । अतिखलुगवन्धा वा लोके देवी प्रकीर्तिता ॥”

इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः ॥ ३० ॥ रेवतीगचत्रन्तु अश्विन्यादिसप्तविंशतिनक्षत्रान्त-र्गतश्रेणचत्रम् । तस्य रूपं मत्स्याकृतिं द्वात्रिं-शक्षारात्मकम् । तस्याधिष्ठातृदेवता पूषाख्यः स्वयं । यथा,—

“दन्तसंस्थभवेन भस्माक्षता-वन्तमे लसदनन्तमध्ये । कोमलाङ्गि मिथुनोदयात् प्रिये कालखानलकलाः प्रियेऽचलन् ॥”

इति कालिदासकृतरात्रिलम्पिरूपम् ॥ १३॥ तत्र जातफलं यथा,—

“चारुशीलविभवो जितेन्द्रियः सत्कुलः स्वभवेनैकमानसः । मागवो ननु भवेन्महीपती रेवती भवति यस्य जन्मभम् ॥”

इति कोट्यीप्रदीपः ॥ ४ ॥ बालप्रवृत्तिप्रश्नः । तन्नुष्टस्य चिकित्सा यथा,—

“अश्वगन्धाजशङ्खी च शारिवाच पुनर्नवा । सद्या विदारो स्तेतासां कायेन परिषेचनम् ॥” अथशङ्खी मेढ्रादङ्गी । सद्या सेवतीपुष्प-चातिः ।

“तेलमभ्यक्षणे कार्यं कृष्टे सर्जरसे तथा । पलद्वयायां नन्दे तथा गौरकदम्बके ॥”

सर्जरसः रानः । पलद्वया गुग्गुलुः । नन्दं ताम्रज्यकसुशीरयन् पीतच्छवि । गौरकदम्बको दारुद्रिकः । घरद्वया कदम्ब इति लोके । “ध्यायककणककुम्भशक्तकीर्तिर्लोक्य च । काकोलाक्षौ गये चापि सिद्धं सपिः पिबे-च्छिशुः ॥”

अश्वकणः शौर्य इति लोके । “कुलत्वाः शतपन्थं प्रदेष्टुः मातृगन्धिकः । सुधीन्धुपरीषाणि यान् वाप्यनो ह्वयन् । सन्ध्यायोरभयोः वास्तेनदुष्टपन्नं शिशोः ॥”

यवफलो वंशाङ्कुरः ।

“युक्ताः सुमनसो लाजाः पयः शास्त्रोदनं दधि । बलिर्निवेदो गोतीर्थे रेवत्ये प्रयतात्मना ॥” गोतीर्थे गोष्ठे ।

“ज्ञानं धात्रीकुमारार्थां सङ्गमे कारयेद्विधक् । नानाशस्त्रधरा देवी चित्रमालाशुलेपना । चक्रतुङ्गलङ्घिनी श्यामा रेवती ते प्रसीदतु ॥ उपासते यां सततं देव्यो विविधभूषणाः । लम्बा कराला विनता तथैव बहुपुञ्जिका । रेवती शुष्कनासा च तुभ्यं देवी प्रसीदतु ॥”

इति भावप्रकाशः ॥ ३० ॥ बलदेवपत्न्या विवरणं यथा,—

“रेवत्य रेवतः पुत्रः ककुद्धानाम धार्मिकः । श्रेष्ठः पुत्रशतस्यासीत्तस्यां पुण्यां वृषोऽभवत् ॥ स कन्यासहितः प्रायाद्रैवती ब्रह्मणोऽन्तिकम् ॥ न नरा क्षुत् पिपासा वा न गत्युत्तत्र कर्हि-चित् ॥

अतुचक्रश्च भवति ब्रह्मलोकं द्विजोत्तमाः ॥ रेवतस्य गतस्याथ सा पुरी राक्षसेक्षिता । तस्य पुत्रशतं यच्च तत्का तामगमद्विष्टः ॥ तस्य वंशे तु ये तत्र स्वर्गता इति विश्रुताः । क्षत्रिया लभन्व विप्रा दिक्षु स्वर्गास्तु धार्मिकाः ॥

गते बहुयुगे काले आजगामाथ रेवतः । सृष्टीर्मेकं मत्वासौ ददर्श यादवेर्हताम् ॥ क्षतां दारवतीं नाम बहुद्वारां मनोरमान् । भोजवृष्णान्वेगुं प्रां वासुदेवपुरोगमैः ॥ गत्वा तु रेवतः सम्यग्वलभद्राय रेवतीम् । प्रादाद्गुह्यतरां तान् बलदेवो हृत्वेन वै । समानां जयुतां नीत्वा उवाच स प्रघर्षतः ॥ दत्त्वा जगाम शिखरं मेरोरुत्तमि रेवतः । रेमे रामोऽपि धर्मात्मा रेवत्या सहितः सुखी ॥”

इति बह्विपराणम् ॥ ३० ॥ (नक्षत्रो वाक्येनैव इयं रेवतेन बलदेवाय प्रदत्ता । एतद्विवरणं देवीभागे ७ स्कन्धे ८ अध्याये द्रष्टव्यम् ॥) रेवतमनुमाता । तद्विवरणं यथा,—

मार्कण्डेय उवाच । “पशुमोऽपि मनुर्नृपश्च रेवतो नाम विश्रुतः । तस्योत्पत्तिं विस्तराय शृणुष्व कथयामि ते ॥ अष्टपिण्डासीन्महाभाग प्रतवागिति विश्रुतः । तस्यापुत्रस्य पुत्रोऽभूत् रेवत्यन्ते महात्मनः ॥ स तस्य विधिवचक्रे जातकस्मादिकाः क्रियाः । तथोपनयनादींश्च स चाशीनोऽभवत्पुनः ॥ यतः प्रवृत्तिं चातोऽसौ ततः प्रवृत्तिं गोऽपृथिविः । दीर्घरोगपरामर्शमवाप सुनिपुण्यः ॥ मासा चास्य परामार्शं कुष्ठरोगादिपीडिता । जगाम स पिता चास्य चिन्तयामास दुःखितः ॥ किमेतदिनि गोऽप्यस्य पुत्रोऽत्यन्तसुदुर्गमः । जयाद्य भाग्याभ्यस्य सुनिपुणस्य सन्ध्याः ॥ ततो विप्रस्यो मनसा अतयागिदम्बवान् । अयुजता मनुष्याणां श्रवणे न कुपुञ्जता ॥

कुपुत्रो हृदयायासं सर्वदा कुरुते पितुः ।
मातुश्च स्वर्गसंस्थानं स्वपितृन् पातयत्यधः ॥
सुहृदां नोपकाराय पितृणां नापि ह्यप्ये ।
पित्रादुःखाय धिक् जन्म तस्य दुष्कृतकर्मणः ॥
घन्यास्तं तनया येयां सर्वलोकाभिसम्मताः ।
परोपकारिणः शान्ताः साधुकर्मण्यनुव्रताः ॥
अनिष्टं तं तथा सूखं परलोकपराङ्मुखम् ।
नरकाय न सङ्गते कुपुत्रालम्बि यन्मनः ॥
करोति सुहृदां दैन्यमहितानां तथा सुदम् ।
अकाले च जरां पितोः कुपुत्रः कुरुते हि वै ॥
मार्कण्डेय उवाच ।

एवं सोऽत्यन्तदुष्टस्य पुत्रस्य चरितैर्मनः ।
दत्तमानमनोवृत्तिर्द्वं गर्गमपृच्छत ॥
ऋषिरुवाच ।
सुव्रतेन पुरा वेदा गृहीता विधिवन्मया ।
समाप्य वेदान् विधिवत् कृतो दारपरिग्रहः ॥
सदारो यथा कार्याः श्रिताः सान्तास्तथा
क्रियाः ।
नानुन्यूनाः कृताः काश्चिदुपावदय मङ्गासुने ॥
गर्भाधानविधानेन न काममशुश्रूथता ।
पुत्रार्थं जनिताश्चार्थं पुत्रान्नो विभ्यता सुने ॥
सोऽयं किमात्मदोषेण मम दोषेण वा सुने ।
असददुःखवद्वा जातो दौःशील्याद्वन्धुश्रीकदः ॥
गर्ग उवाच ।

देवदन्ते सुनिश्रेष्ठ जातोऽयं तनयस्तव ।
तेन दुःखाय ते काले दुष्टे यस्मादजायत ॥
न तेऽपचारो नैवाय मातुर्नापि कुलस्य ते ।
तस्य दौःशील्याहेतुत्वं देवदन्तसुमागतम् ॥
ऋतवागुवाच ।

यस्मात्समैकपुत्रस्य देवदन्तससुव्रवम् ।
दौःशील्यमेतत् सा तस्मात् पततामाशु देवती ॥
मार्कण्डेय उवाच ।

तेनैव बाह्वते शपे देवदृष्टं यपात ह ।
पश्यतः सर्वलोकस्य विस्मयाविष्टचेतसः ॥
देवदृष्टस्य पतितं कुसुदादौ समन्ततः ।
भासयामास सहसा वनकन्दरनिर्भरान् ॥
कुसुदाद्रिश्च तत्पातात् ख्यातो देवतकोऽभवत् ।
अतीवरस्यः सर्वस्यां पृथिव्यां पृथिवीधरः ॥
तस्यर्चस्य तु या कान्तिर्जाता पङ्कजिनीवरः ।
ततो लब्धे तदा कन्या रूपेणातीव शोभना ॥
देवतीकान्तिसंभूतां तां दृष्ट्वा प्रसन्नो सुनिः ।
तस्या नाम चकारेत्यं देवतीति हि भागुरे ॥
नोपयामास चैवेनां स्वाश्रमाभ्याससम्भवाम् ।
प्रसुचः स महाभागस्तस्मिन्नेव महाचले ॥
तान् यौवनिनीं दृष्ट्वा कन्यकां रूपशालिनीम् ।
स सुनिश्चिन्तयामास कोऽस्या भर्ता भवेदिति ॥
एवं चिन्तयतः कालो जगाम सुमहात्मनः ।
न चासमाद सद्यश्च वरं तस्या मङ्गासुनिः ॥
ततस्तस्या वरं प्रदुर्मनः स प्रसन्नो सुनिः ।
विवेश वृद्धिशालां वै पृष्टस्तं प्राह ह्ययमुक् ॥
महावक्रो महावीर्यः प्रियवाक् धर्मवत्पुत्रः ।
दुर्दमो नाम भविता भर्ता तस्या मङ्गीपतिः ॥

मार्कण्डेय उवाच ।
अनन्तरश्च गङ्गायाप्रसङ्गेतागतो सुने ।
तस्याश्रमपदं धीमान् दुर्दमः स नराधिपः ॥
प्रियव्रतान्वयभवो महावलपराक्रमः ।
पुत्रो विक्रमशीलस्य कान्दिनीजठरोद्भवः ॥
स प्रविश्याश्रमपदं तां तन्वीं जगतीपतिः ।
अपश्यमानस्तन्मित्रं प्रियेत्वामन्त्रा पृष्टवान् ॥
राजोवाच ।
क गतो भगवानस्मादाश्रमाश्रुनिपुङ्गवः ।
तं प्रणनुमिष्टेच्छामि तत्त्वं प्रवृद्धि शोभने ॥
मार्कण्डेय उवाच ।

अग्निशालां गतो विप्रस्तच्छ्रुत्वा तस्य भाषि-
तम् ।
प्रियेत्वामन्तर्गण्येव निश्चक्राम त्वरान्वितः ॥
स ददर्श महात्मानं राजानं दुर्दमं सुनिः ।
नरेन्द्रचिह्नसहितं प्रश्रयावनतं पुरः ॥
तस्मिन् दृष्टे ततः शिष्यसुवाच स तु गीतमम् ।
गीतमानीयतां श्रीप्रमर्शोऽस्य जगतां पतेः ॥
एष तावदयं भूपश्चिरकालादुपागतः ।
जामाता च विशेषेण योग्योऽर्थोऽस्य मतं मम ॥
मार्कण्डेय उवाच ।

ततः स चिन्तयामास राजा जामातकारणम् ।
विवेद न च तस्मैनी जगद्देवैश्च तं वृषः ॥
तमासनगतं विप्र गृहीतार्थं मङ्गासुनिः ।
प्रहृतं प्राह राजेन्द्रमपि ते कुशलं पुरे ॥
कीधे वलेऽथ मित्रेषु श्रवणामात्रेषु चैव ।
तथात्मनि महाबाहो यत्र सर्वं प्रतिष्ठितम् ॥
पत्नी च ते कुशलिनी यत एवात्र तिष्ठति ।
पृच्छान्यस्यास्ततो नाहं कुशलिन्दोऽपरास्त्रव ॥
राजोवाच ।

त्वत्पसादादकुशलं न क्वचिन्मुनिसत्तम ।
जातकौतूहलस्यास्मि मम भार्याच का सुने ॥
ऋषिरुवाच ।
देवती तु महाभागा जैलोक्ते वापि सुन्दरी ।
तव भार्या वरारोहा मानवेन्द्र न वेत्सि किम् ॥
राजोवाच ।

सुभद्रां शान्ततनयां कावेरीतनयां धिमी ।
श्रुतात्मजां सुजातां कदम्बाश्च वरुणजाम् ॥
विपाटां नन्दिनीश्चैव वेङ्गि भार्या गृहे हि याः ।
तिष्ठन्ति मे न भगवन् देवतीं वेङ्गि का त्वियम् ॥
ऋषिरुवाच ।

प्रियेति साम्प्रतं येयं त्वयोक्ता वरवर्णिनी ।
किं विस्तृतं ते भूपाल ज्ञाध्यं गृह्णीषी तव ॥
राजोवाच ।
सत्यसक्तं मया किन्तु भावो दुष्टो न मे सुने ।
नात्र कोपं भवान् कर्तुमर्हस्यस्मासु याचितः ॥
ऋषिरुवाच ।

सत्यं ब्रवीषि भूपाल न भावस्तव दूषितः ।
याजहार भवानेवं बह्विना वृष नोदितः ॥
मया पृष्टो हुतकष्टः कोऽस्या भर्तेति पार्थिव ।
भविता तेन चाप्युक्तो भवानेवाद्य चागतः ॥
तद्गृह्यतां मया दत्ता कन्या तुभ्यं नराधिप ।

प्रियेत्वामन्तिता चेयं विचारं कुरुष्वे कथम् ॥
श्रीमार्कण्डेय उवाच ।
ततश्च सोऽभवन्मौनी तेनोक्तः पृथिवीपतिः ।
ऋषिस्तथोद्यतः कर्तुं तस्या वैवाहिकं विधिम् ॥
समुद्यतश्च पितरं विवाहाय मङ्गासुने ।
उवाच कन्या सा किञ्चित् प्रश्रयावनतानना ॥
यदि मे प्रीतिमांस्तात प्रसादं कर्तुमिच्छसि ।
देवदृष्टे विवाहं मे तत् करोतु प्रसादितः ॥
ऋषिरुवाच ।
देवदृष्टं न वै भद्रे चन्द्रयोगे दिवि स्थितम् ।
अन्यानि सन्ति ऋक्षाणि सुभु वैवाहिकानि ॥
ते ॥

कन्योवाच ।
तात तेन विना कालो विकलः प्रतिभाति मे ।
विवाहो विकले काले मद्विधायाः कथं भवेत् ॥
ऋषिरुवाच ।
ऋतवागिति विख्यातस्तपस्वी देवतीं प्रति ।
चकार कोपं क्रोधेन तेनर्चं तन्निपातितम् ॥
मया चास्मै प्रतिज्ञाता भार्येति सद्विरेचये ।
न चेच्छसि विवाहं त्वं न कटं नः समागतम् ॥
कन्योवाच ।

ऋतवाक् स सुनिष्ठात किं मे कस्तपसांस्तपः ।
न त्वया समता तेन ब्रह्मवन्द्योः सुतास्ति किम् ॥
ऋषिरुवाच ।
ब्रह्मवन्द्योः सुता न त्वं पाले देवातपस्विनः ।
सुता त्वं मम यो देवान् कर्तुमन्यान् समुत्सहे ॥
कन्योवाच ।

तयस्यो यदि मे तातस्तत् किञ्चमिदं दिवि ।
समारोप्य विवाहो मे नात्रर्चं क्रियते पितः ॥
ऋषिरुवाच ।
एवं भवतु भद्रं ते भद्रे प्रीतिमती भव ।
आरोपयामीन्द्रमार्गं देवदृष्टं हते तव ॥
श्रीमार्कण्डेय उवाच ।

ततस्तपःप्रभावेन देवदृष्टं मङ्गासुनिः ।
यथापूर्वं तथा चक्रे सोमयोगे द्विजोत्तमः ॥
विवाहश्चैव दुहितुर्विधिवन्मन्त्रयोगजम् ।
निष्पाद्य प्रीतिसान् भूयो जामातरमयाञ्जितु ॥
ऋषिरुवाच ।

यौद्वाहिकं ते भूपाल कथ्यतां किं ददाम्यहम् ।
दुर्लभ्यमपि दास्यामि ममाप्रतिहतं तपः ॥
राजोवाच ।

मनोः स्वायम्भुवस्याहसुत्पन्नः सन्ततो सुने ।
मन्वन्तराधिपं पुत्रं त्वत्पसादादृष्टगोम्यहम् ॥
सुनिरुवाच ।

भविष्यत्येष ते कामो मनुजस्तनयो मङ्गान् ।
सकलां भोक्ष्यते भूमिं धर्मविच भविष्यति ॥
श्रीमार्कण्डेय उवाच ।

तामादाय ततो भूपस्तदेव नगरं ययौ ।
तस्याश्चाजायत सुतो देवतां देवतो मनुः ॥
समेतः सकलेर्धर्मैर्मानवेरपरजितः ।
विज्ञाताखिलशास्त्रार्थो वेदविद्यार्थशास्त्रविन् ॥
इति मार्कण्डेयपुराणे देवतमन्वन्तरं समाप्तम् ॥

(गौः । इति गिघट्टटीकायां देवराजयज्या ।
१।१०।१६॥)

रैवतीभवः, पुं, (रैवत्या भव उत्पत्तिर्यस्य ।)
ग्रन्थरः । इति हेमचन्द्रः । २ । ३४॥ (रैवत-
मनुः । इति मार्कण्डेयपुराणम् ।)

रैवतीरमणः, पुं, (रैवत्या रमणः पतिः ।) बल-
देवः । इत्यमरः । १ । १ । २४॥

रैवतीशः, पुं, (रैवत्या ईशः ।) बलरामः । इति
हेमचन्द्रः । २ । १३८॥

रैवन्तः, पुं, सूर्यपुत्रविशेषः । स च गुह्यकाधि-
पतिः । तस्योत्पत्तिर्यथा,—

“ततोऽसौ योगमास्याय स्वां भार्यां वड्वां रविः ।
ददृश नियमस्यान्तामन्वरूपमयाकरोत् ॥
मैघुनायोपचक्राम सूर्योऽसौ च त्वरान्वितः ।
नेच्छन्ती तेन संयोगं परपुंसोऽभिप्रक्षया ॥
संग्रहात् संसृखी तेजो मुखनासिकया रवेः ।
देवी यतः प्रजायेतामश्चिनौ भिषजां वरौ ।
नासत्यौ द्वौ तृतीयश्च रैवन्तोऽश्वप्रवाहकः ॥”

इति वज्रपुराणम् ॥

अपि च ।

“ततोऽश्वरूपधृक् भागुरक्षरानगमत् कुरुन् ।
ददृशे तत्र संज्ञानु वड्वाखरूपधारिणीम् ॥
सा च दृष्ट्वा तमायान्तं परपुंसोऽभिप्रक्षया ।
जगाम संतुलं तस्य पृष्ठरचणतत्परा ॥
ततश्च नागिकायोगे तयोस्तत्र समेतयोः ।
नासत्यदसौ तनयावन्धवक्त्राद्विनिर्गतौ ॥
रैतसोऽन्ते च रैवन्तः खड्गी धन्वी तनुवधृक् ।
अश्वारूढः सप्तत्यसौ वायूतूणसमन्वितः ॥
ततः स्वं रूपममलं दर्शयामास भागुमान् ।
तस्यै सा च समालोक्य स्वरूपं सुदमाददे ॥
स्वरूपधारिणीषेमासानिनाय निजाश्रमम् ।
संज्ञां भार्यां प्रीतिमतीं भास्करो वारितस्करः ॥
ततः पूर्वसुतो धोऽस्याः सोऽभूदेवसुतो मनुः ।
द्वितीयश्च यमः प्रापाहर्मेदश्चिरभूत् सुतः ॥
शमयो मांसमादाय पादतस्ते महीतलम् ।
पतियन्तीति शपान्तं तस्य चक्रे पिता स्वयम् ॥
घर्मेतश्चिर्यन्तासौ समो मित्रे तपाक्षिते ।
ततो नियोगं तं ग्राह्ये चकार तिमिरापघः ॥
यमुना च गङ्गा अञ्जे कलिन्दान्तरवाहिनी ।
अश्विनौ देवभिषजां क्षतौ पित्रा महातना ।
गुह्यकाधिपतिर्ये च रैवन्तो विनियोजितः ॥”

इति मार्कण्डेयपुराणे रैवन्तमन्वन्तरं ॥ ४॥
गणदिनकणेश्वराश्विनविधौ रैवन्तस्य राज-
कञ्जपूजाविधिर्यथा,—

“सप्रमे धि तु रैवन्तं पूजयेत्सौराष्ट्रान्तरे ।
सूर्यपुत्रं महाबाहुं दिशुर्लक्ष्योष्णजम् ॥
ज्यमन्तं शुक्लवस्त्रं केशान् वितत्य वांसया ।
कशां पाशान् विभृज्यते तु वरे पुनः ।
सर्वान् गन्धं महाभीष्टान् शितसैन्धवमन्वितम् ।
सर्वविधान् रैवन्तं प्रतमाया पठेत्पि वा ।
छन्दोपूजाविधानं पृथगेतिरगन्तरं ॥”

इति कानिकापुराणे नीराजनविधिः ८६

अध्यायः ॥ ४ ॥ कोनागरपूर्णिमारारौ क्षरो-
यान्ते तस्य पूजाविधिर्यथा,—

“क्षरोपास्ते सुदीप्तस्तु संपूज्यो ह्यथवाहनः ।
यवाक्षतवृत्तोपेतैस्तुल्यैश्च सुतर्पितः ॥
संपूजितयः पूर्णैः प्रयसा मायसेन च ।
स्कन्दः सभाय्यो वदश्च तथा नन्दीश्वरो मुनिः ॥
गोमहिः सुरभिः पूज्या कृष्णवद्विहृताशनः ।
उरभ्रवद्विज्वरुणो गणवद्विज्विनायकः ।
पूज्यः सान्धेय रैवन्तो यथाविभवविस्तारैः ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

(रैवन्तदर्शनेन लक्ष्मीं प्रति नारायणस्य श्राप-
वृत्तान्तं देवीभागवते ६ स्कन्धे १७ अध्याये
दृश्यम् ॥)

रैवन्तमनुसूः, स्त्री, (रैवन्तं मनुष्यं सूते इति ।

सू + क्तिप् ।) संज्ञा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

रेवा, स्त्री, (रैवते उन्मुक्त्य गच्छतीति । रेव +
अच् । टाप् ।) नर्मदा नदी । इत्यमरः । १ ।

१० । ३२॥ (यथा, मेघदूते । २० ।

“रेवां दक्षस्युपलविषमे विन्ध्यपादे विशीर्याम् ॥”)

अस्यां शिवलिङ्गोत्पत्तिर्यथा,—

“रैवया च क्षतं पूर्वं तपः शिवसुतुष्टिम् ।
मम त्वत्सदृशः पुत्रो भूयादिति विधौ तथा ॥
अहं कस्यापि न सुतः किं करिष्यामि चिन्त-
यन् ।

रेवायास्तु वरो देयस्त्ववश्यं नृगलाङ्घन ॥

निश्चित्यैवं तदा प्रोक्तं प्रसन्नेनान्तरात्मना ।

लिङ्गरूपेण ते देवि ! गलाननपुरस्कृतः ।

गर्भे तव वसिष्ठ्यामि पुत्रो भूत्वा शिवप्रिये ! ॥

मम त्वमपरा मूर्तिः ख्याता जलमयी शिवा ।

शिवशक्तिविभेदेन चावामेकत्र संस्थितौ ॥

एवं दत्तवरा रेवा मत्प्रान्निध्यमिच्छामता ।

रेवाखण्डमिति ख्यातं ततः प्रभृति गोपते ॥”

इति वाराहे सोमेश्वरादिनिङ्गमहिमाध्यायः ॥

रतिः । सा च कामपत्नी । गौरीदृष्टः । इति

मेदिनी । वे, २१॥ दुर्गा । यथा,—

“रेवा तु गन्मेशा देवी गङ्गा या रेवती मता ।

अतिखण्डनवन्धा या लोके देवी प्रकीर्तिता ॥”

इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः ॥

रै, ऋ, उ द्वेयायाम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥

(भा०—आता०—अक०—सेट् ।) द्वेया घोटक-

कर्तृकशब्दः । ऋ, अरिरेपत् । उ, रेपते रिरेपे-

रथाः । इति दुर्गादासः ॥

रै, शब्दे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०—पर०—

अक०—अनिट् ।) रेफादिः । रायति । इति

दुर्गादासः ॥

रैवन्तः, पुं, स्वर्गजुष्टः । (यथा, गारुडे २००ः ।

“सुतुरद्वयसम्याको याधिघाताभिर्बन्धकः ।

विद्याशरणधं राजदृष्टं रैवन्तसंज्ञकम् ॥”)

शैलभेदः । (अत्रैवाश्विनः सुभगां कृत्यान् ।

यथा, महाभारते । २२१ । ६—८ ।

“सुभगा त्वय शैलेकमभ्यर्च्यैव हि रैवन्तम् ।

दैवतान् च वस्त्राद्यैः शालयान् अस्ति वाच्यम् ॥”

प्रदक्षिणं गिरेः कृत्वा प्रययौ द्वारकां प्रति ॥

तामभिद्वय कौन्तेयः प्रसन्नारोपयदपम् ।

सुभगां चारुधर्माङ्गीं कामवाचप्रपौडितः ॥

ततः स पुरुषस्याप्रक्षामादाय शुषिस्तिताम् ।

रथेन काश्याङ्गेन प्रययौ खपुरं प्रति ॥”)

शङ्करः । इति मेदिनी । ते, ४५॥ दैत्यविशेषः ।

इति धरणिः ॥ (स तु वाङ्महायामन्यतमः ।

यथा, महाभारते । २ । २२६ । २६ ।

“अदितिं रैवतीं प्राहुर्ग्रहस्तस्यास्तु रैवतः ।

सोऽपि वाङ्मान् महाघोरो वाघते वै महा-

यवः ॥”

रैवत्यां भयः । रैवती + अच् ।) -वर्तमान-

कल्पायः पञ्चमो मनुः । स तु रैवतीगर्भे दुर्दम-

राजपुत्रः । अस्मिन् मन्वन्तरे विष्णुलोव-

तारः । विभुरिन्द्रः । भूतरयादयो देवाः ।

द्विरण्यरोमादयः सप्तर्षयः । दक्षिणामादय-

स्तन्मनुसुताः । इति श्रीभागवतम् ॥ तद्विपर्ययं

यथा,—

“पञ्चमस्य मनोस्तदनु रैवतस्यान्तरं श्रुत्वा ।

देवबाहुः सुबाहुश्च पर्यण्यः सोमपो मुनिः ॥

द्विरण्यरोमा सप्तर्षयः सप्तैते ऋषयः स्मृताः ।

देवाश्चाभूतरजसस्तथा प्रकृतयः स्मृताः ॥

अखण्डस्तत्त्वदर्शी च वित्तवान् ह्यथः कपिः ।

सुक्तो निरुत्सुकः सत्वो निर्मोहोऽथ प्रकाशकः ।

धर्मवीर्यवलोपिता दृष्टेते रैवतात्मजाः ॥

भृगुः सुधामा विरजः सद्युष्मन् दैव च ।

विविधानतिनामा च घटिषप्तर्षयोऽपरैः ॥”

इति मातुल्ये ६ अध्यायः ॥ ॥

मार्कण्डेयपुराणोक्तरैवन्तमनुविवरणम् रैवती-

शब्दे दृश्यम् ॥ (रत्नायामन्यतमः । यथा,

मातुल्ये । ५ । २६ ।

“अनेकपादश्चित्रो पिङ्गपाशोऽप रैवतः ॥”

मेघः । इति गिघट्टः । १ । १०॥

“रैवती गावः ‘पञ्चमो ये रैवतीः ।’ इति श्रुतेः

‘तस्यैवम् ।’ ४ । १ । १२० । इत्ययं । मेघो हि

सर्वत्र वर्धते यद्यर्थं पानीयं च जनयित्वा

तदीयो भवति पञ्चतस्तद्वत्तया । यदा, रथि-

रक्षास्तीति मनुषि ‘रथेर्मेतौ मङ्गलम् ।’ ६ । १ ।

३४ । इति सव्युच्चारणम् । ‘संज्ञायाम् ।’ ८ ।

२ । ११ । इति यत्नम् । सर्वस्य धनस्येतिद-

त्वात् रेवाक् इन्द्रः सघवेति हि तस्य नाम

तदीयो रैवतः पूर्वपत् तदीयत्वं दृश्यम् ॥”

इति तप देवराजयज्या ॥ ॥ सोमकला-

विशेषः । यथा, सुश्रुते । ४ । २६ ।

“अपिष्टोमो रैवतश्च यथोक्त इति संज्ञितः ॥”

अथविशेषः । यथा, महाभारते । २ । ५ । ११ ।

“नारदः सुमहातेजाः श्रुतिभः संहितस्तदा ।

पारिजातेन राजेन्द्र रैवतेन च धामरा ॥”

घनवति, त्रि । यथा, अथर्वे । ५ । ६० । ४ ।

“परा इवेदेवतायो द्विरण्ये-

रमित्यथाभिज्ञानः । मातुल्ये ॥”

“रैवताघो घनवन्तः ॥” इति रत्नायै वाच्यः ॥

रैवतकं, स्त्री, (रैवतकमेव । स्वार्थे ण्य् ।) पारे
वतवृद्धः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (पारेवत-
शब्देऽस्य गुणादिकं ज्ञेयम् ॥)

रैवतकः, पुं, (रैवत एव । स्वार्थे क्त् ।) रैवत-
पर्वतः । तत्पर्यायः । उज्जयन्तः २ । इति
हेमचन्द्रः ॥ (यथा, महाभारते ॥१२२०॥१॥

“ततः कतिपयाद्यस्य तस्मिन् रैवतके गिरौ ।

दृष्ट्वा गवकानामभवदुत्सवो गुपसत्तमः ॥”)

तस्य गामकारणं रैवतीशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

रैवतिकः, त्रि, (रैवती + “रैवत्यादिभ्यश्च ॥”

४ । १ । १४६ । इति ठक् ।) रैवत्या अपत्यम् ।

इति लुगबोधयाकरणम् ॥

रोकं, स्त्री, (रोचते ऽनेति । रुच् + घञ् । ग्यङ्गा-
दित्वात् कुलम् ।) क्रिद्रम् । इत्यमरः ॥१०८॥

नौका । घञम् । इति मेदिनी ॥ के, ३२ ॥

रोकः, पुं, (रुच् + घञ् ।) क्रयभेदः । दौमिः ।

इति मेदिनी । के, ३१ ॥ (यथा, ऋग्वेदे । ३ ।

६ । ७ ।

“द्विष्विदं रुचयन्त रोकाः ।”

“ते रोकास्तदीया दौमयः ।” इति तद्गाय्ये
सायणः ॥”))

रोगः, पुं, (रुण्यते ऽनेनेति । रोजनमिति वा ।

रुण + घञ् । यदा, रुजतीति । रुज् + “प्र-
रुजविश्वशो घञ् ।” ३।३।१६ । इति कर्त्तरि

घञ् ।) कुष्ठौषधम् । इति मेदिनी । गे, २३ ॥

देहभङ्गकारकः । तत्पर्यायः । रुक् २ उवा ३

उपतापः ४ याधिः ५ गदः ६ आसयः ७ ।

इत्यमरः । २ । ६ । ५१ ॥ अपाटवः ८ आसः ९

आतङ्कः १० भयः ११ उपघातः १२ भङ्गः १३

अग्निः १४ तमोविकारः १५ आनिः १६ अयः

१७ अनाज्यः १८ न्युत्पत्यः १९ । इति राज-

निर्घण्टः ॥ अमः २० । इति जटाधरः ॥ मान्यम्

२१ आकल्पम् २२ । इति हेमचन्द्रः ॥ ३ ॥

अस्य निदानादिर्घथा,—

धन्वन्तरिरुवाच ।

“सर्वरोगनिदानं वक्ष्ये सुश्रुत तत्ततः ।

आत्रेयाद्यैर्भगवैर्यथापूर्वमुद्धारितम् ॥

रोगः पाप्मां ज्वरो याधिर्घातारो दुष्टमासयः ।

यध्यातङ्गदावाधाः शब्दाः पर्यायवादिनः ॥

निदानं पूर्वस्वरूपाणि रूपाण्युपशयस्तथा ।

संप्राप्तिर्हेति विज्ञानं रोगाणां पञ्चधा स्मृतम् ॥

निमित्तहेत्यायतनप्रत्ययोत्पानकारणैः ।

निदानमाहुः पर्यायैः प्रासूयं वेगं लक्ष्यते ।

उत्पत्तिस्तुरामयो दोषविशेषेयानधिष्ठितः ॥

लिङ्गमथक्तमण्यत्वात् याधीनां तद्व्यघातयम् ।

तदेव यत्तत्तां यातं रूपमित्यभिधीयते ॥

संस्थानं व्यञ्जनं लिङ्गं लक्षणं चिह्नमाहतिः ।

हेतुयाधिविपर्यक्तं विपर्यक्ताधिकारिणाम् ॥

औषधप्रविशाराणां उपयोगं सुखावयम् ।

विद्यादुपग्रहं याधिः य हि प्राप्तामिति स्मृतः ॥

विपरीतोऽनुपग्रहो याधिसालाभिर्सञ्चितः ।

यथा दुष्टेन दोषेण प्रपां यात्यविपर्यता ॥

निवृत्तिरामयस्यासौ संप्राप्तिर्जातिरागतिः ।

संख्याविकल्पप्राधान्यवक्तृकालविशेषतः ॥

स भिद्यते यथात्रैव संख्यन्तेऽप्यौ ज्वरा इति ।

दोषाणां समवेतानां विकल्पांशप्रकल्पना ॥

स्वातन्त्र्यपारतन्त्र्याभ्यां याधिः प्राधान्यमादिशेत् ।

हेत्वादिकात् संप्राप्यवेत्तवक्तृविशेषणम् ॥

नक्तं दिनचतुर्हस्तं श्रेयाधिकारो यथा मूलम् ।

इति प्रोक्तो निदानार्थः स यासेनोपदेक्ष्यते ।

सर्वेषामेव रोगाणां निदानं कृपिता मलाः ॥

तन्मकोपस्य तु प्रोक्तं विविधाहितसेवनम् ।

अहितस्त्रिविधो योगश्चयायां प्रागुदाहृतः ॥

तत्तोषणकषयायाश्चैवाप्रमितभोजनैः ।

घ्रावनीदोरणनिशाजागरात्युचभाषणैः ॥

क्रियाभियोगभीशोकचित्तायायाममेषुनैः ।

ग्रीष्माशीतारुचुक्तान्ते प्रकुप्यति समीरणः ॥

पित्तं कटुस्त्रीक्ष्णकटुक्रोधविदाहिभिः ।

शरगन्धार्द्राचरुहृदिदाहसमवेद्य च ॥

स्वाहस्तलवणस्निग्धगुल्मभिर्यन्दिशीतलैः ।

आस्याखप्रसुखाजीर्वादिवास्त्रादिहृद्दलैः ॥

प्रच्छेदनाद्ययोगेन मुक्तमात्रवसन्तयोः ।

पूर्वाह्णे पूर्वरात्रौ च शीघ्रा वक्ष्यामि शशुरान् ॥

मिश्रीभावात् समस्तानां सन्निपातस्तथा पुनः ।

सङ्घीर्णजीर्णविषमविरुद्धाध्यशनादिभिः ॥

यापनमदपानीयमुष्णशक्तामसृलकैः ।

पिण्याकण्डवसरापूतशुष्ककषामिधैः ॥

दोषत्रयकरैस्त्रैस्त्रैस्तथाप्यपरिवर्ततः ।

ज्वरोऽदुष्टात् पुरोवातात् विग्रहावेशविश्रवात् ॥

दुष्टामात्रैरतिशयेन्यद्देजैर्नर्चपीडनात् ।

मिथ्यायोगाच्च विविधात् पापानाञ्च निघेव-

वणात् ॥

ज्जीर्णां प्रसववैयत्यातथा मिथ्योपचारतः ।

प्रतिरोगमिति क्रुद्धा रोगविध्यनुगामिनः ।

रसायनीं प्रपद्याशु दोषा देहे विजुल्यन्ते ॥”

इति गारुडे सर्वरोगनिदानं ॥५१॥ अध्यायः ॥

रोगविशेषाणां औषधानि गारुडे ॥५२॥ १६० ।

१६१ । १६२ । १६३ । १६४ । १६५ । १६६ ।

१६७ । १६८ । १६९ अध्यायेषु द्रष्टव्यानि ॥

सर्वरोगहरवैष्णवकवचं तत्रैव २०० अध्याये

द्रष्टव्यम् ॥ ३ ॥ अथ च ।

“जनकः सर्वरोगाणां दुर्वारो दारुणो ज्वरः ।

शिवभक्तश्च योगी च स एव विहताकृतिः ॥

भीमस्त्रिपादस्त्रिशिराः यदुभुजो नवलोचनः ।

भस्मप्रहरणो रौद्रः कालान्तकयमोपमः ॥

मन्दाभिस्तस्य जनको मन्दस्पर्शनकाक्षयः ।

पित्तक्षेपसमीराश्च प्राणिनां दुःखदायकाः ॥

वायुघ्नः पित्तघ्नश्चैव श्रेष्ठश्च तथैव च ।

ज्वरभेदाश्च त्रिविधास्तुर्धश्च त्रिदोषघ्नः ॥

पाण्डुकः कामलः कुष्ठः श्लेष्मः श्लेष्मा च शूलकः ।

ज्वरातिचारग्रहणीकाशमण्डलीमकाः ॥

स्त्रवस्तृक्श्च गुल्मश्च रक्तदोषविकारकः ।

आरिशी मेरुघ्नः कुक्षो गोदह्न गलगतृकः ॥

धमरी सन्निपातश्च विस्फुरी दाहघ्नी सति ।

एषां मेघप्रभेदेन चतुःषष्टिरुजः स्मृताः ॥

न्युक्त्यास्तुताश्चेति जरा तस्याश्च कन्यका ।

जरा च भ्रातृभिः सार्द्धं शश्वद्भूमति भूतसंलम् ॥

एते चोपायवेत्तारं न गच्छन्ति च संयुतम् ।

पलायन्ते च तं दृष्ट्वा वेनतेयमिवोरगाः ॥३॥

चक्षुर्जलश्च यायामः पादाधस्तैलसेवनम् ।

कथंतेजं हृष्टितैलं जरायाधिविनाशकम् ।

वसन्ते वमसं वद्विसेवास्त्रं करोति यः ।

वासाश्च सेवते काले जरा तं गोपगच्छति ॥

स्वातशीतोदकस्त्रायी सेवते चन्दनद्रवम् ।

नोपयाति जरा तच्च निदाघेऽनिलसेविष्णम् ॥

प्रादुष्योदकस्त्रायी घनतोयं न सेवते ।

समये च समाहारो जरा तं नोपगच्छति ॥

शरदौघं न गृह्णाति भ्रमणं तच्च घर्जयेत् ।

स्वातस्त्रायी समाहारो जरा तं नोपतिष्ठति ॥

स्वातस्त्रायी च हेमन्ते काले वद्विं निधयेत् ।

मुहूर्ते नवान्नमुष्णश्च जरा तं नोपगच्छति

शिशिरेऽंशुकवद्विच नवोष्णान्नश्च सेवते ।

य एवोष्णोदकस्त्रायी जरा तं नोपगच्छति ॥

सद्योमांसं नवान्नश्च वाणा स्त्री क्षीरभोजनम् ।

एतच्च सेवते यो हि जरा तं नोपगच्छति ॥

मुहूर्ते सद्यं क्षुत्काले दृष्ट्यायां पीयते जलम् ।

नित्यं मुहूर्ते च ताम्बूलं जरा तं नोपगच्छति ॥

दधि दैन्यवर्जितं नवनितं तथा शुभम् ।

नित्यं मुहूर्ते संयमी यो जरा तं नैव गच्छति ॥

शुष्कमांसं स्त्रियो दृष्ट्वा बालाकं तरुणं दधि ।

संसेवन्तं जरा याति प्रहृष्टा भ्रातृभिः सह ॥

रात्रौ ये दधि सेवन्ते पुंस्त्रिलोच रजस्त्रयम् ।

तसुपैति जरा दृष्ट्वा भ्रातृभिः सह सुन्दरि ॥

रजस्त्रया च कुलटा चावीरा चारदूतिका ।

श्रद्धयाचकपत्नी या ज्वरुहीना च या सति ॥

यो हि तासामन्नभोजी ब्रह्महत्यां लभेत्तु सः ।

तेन पापेन सार्द्धं सा जरा तसुपगच्छति ॥

पापानां याधिभिः सार्द्धं मित्रता सन्ततं ध्रुवम् ।

पापं याधिजरावीजं विजयीतश्च निश्चितम् ॥

पापेन जायते याधिः पापेन जायते जरा ।

पापेन जायते दैन्यं दुःखं शोकं भयं कलिः ॥

तस्मात् पापं महावेरं दोषबीजममङ्गलम् ।

भारते सन्ततं सन्तो नाधरन्ति भयानुराः ॥

खद्यमाचारयुक्तश्च दीक्षितं हरिसिक्कम् ।

गुरुदेवातिथीनाश्च भक्तं सन्तं तपःतु च ॥

ब्रतोपवासयुक्तश्च सदा तीर्थनयेविष्णम् ।

पापा द्रवन्ति तं दृष्ट्वा वेनतेयमिवोरगाः ॥

एतात् जरा न सेवते याधिसङ्घश्च दुर्जयः ।

सर्वं बोध्यमसमये काले सर्वं गृहीयति ॥ ३ ॥

ज्वरश्च सर्वरोगाणां जनकः कथितः सति ।

पित्तक्षेपसमीराश्च ज्वरस्य जनकाश्च यः ॥

एते यथा सपरन्ति स्वयं यान्ति च देहिषु ।

तमेव विविधोपायं याधि मत्तो निशामय ॥

क्षुधि चाप्यल्पमानायामाशाराभाय एव च ।

प्राणिनां जायते पित्तं चक्रे च गणिपूरके ॥

तान् विष्यमजं भुक्ता जलपानश्च तन्वयम् ।

रोगह

रोगग्रं, स्त्री, (रोगं हन्तीति । हन् + टक् ।)
 औषधम् । इति वैद्यकम् ॥ रोगनाशके, त्रि ।
 (स्त्रियां ङीप् । यथा, सुष्ठुते । १ । ४४ ।

“त्रिफला चरुः रोगघ्नी त्रिभागवत्तुच्छिता ॥”

रोगभूः स्त्री, (रोगाणां भूः स्थानं याधिमन्दिर-
 त्वान् ।) शरीरम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

रोगराजः, पुं, (रोगाणां राजा । टच् ।) राज-
 यप्ता । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा,—

“इति याधिसन्धस्य रोगराजस्य हेतुजम् ।

रूपमेकादशविधं हेतुस्रोतस्तुर्विधः ॥”

इति चरके चिकित्सास्थाने ८ अध्यायः ॥

रोगलक्षणं, स्त्री, (रोगाणां लक्षणम् ।) निदानम् ।

इति राजनिर्घण्टः ॥

रोगशान्तकः, पुं, (रोगान् शान्तयतीति ।

शान्ति + क्तुल् ।) वैद्यः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

रोगशिला, स्त्री, (रोगाय रोगनिवृत्तये शिला ।)

मनःशिला । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विवरण-

मस्या मनःशिलाशब्दे विज्ञेयम् ॥)

रोगशिष्पी, [नृ] पुं, (रोगे शिष्पीव ।) वृक्ष-

विशेषः । इति वटाधरः ॥ शरासु इति

भाषा ॥

रोगश्रेष्ठः, पुं, (रोगेषु श्रेष्ठः ।) ज्वरः । इति

राजनिर्घण्टः ॥

रोगहं, स्त्री, (रोगान् हन्तीति । हन् + उङ् ।)

औषधम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

रोगहरद्रव्यं, स्त्री, (रोगहरं रोगनाशकं द्रव्यम् ।)

रोगनाशकवस्तु । यथा,—

धन्वन्तरिवाच ।

“द्रव्याणि मधुरादीनि वक्ष्ये रोगहराण्यहम् ।

शान्तिवष्टिकगोधूमक्षीरश्चैव तथा मधु ॥

मन्थाद्वज्राटकयवकशैलासकगोचुरम् ।

गन्धारी मौष्करं बीजं द्राक्षां खजूरकं वला ॥

नारिकेलैश्चात्मगुप्ता विदारो च पियालकम् ।

मधुकं तातकुष्माण्डं सुख्योदयं मधुरो गणः ॥

मन्थादादप्रशमनः वडिन्द्रियप्रसादनः ।

क्षमिकन्तु कफहतं वृष्य एकोदयं निषेवितः ॥

आयुषाशास्त्रमाधुमन्त्रवाताह्नदानि च ।

गन्धमन्त्रोपदानि गृह्येपादि कारयेत् ॥ ७ ॥

दात्रिमासलकाम्बय कपिलकरमर्हकौ ।

मातुलुङ्गास्त्रानकय वदरं तिसिरीफलम् ॥

द्रुमिकं काशिकं सक्कुचं चान्तवतसम् ।

अम्बा दन्तशठायुक्ती क्षारगः पाचनो रघः ॥

ज्देनो वागजन्तु वृष्यो विदारो चायुलोमनः ।

आयुषाश्वं कथमानः कुम्भादि दन्तहर्षकम् ॥

शरीरहा च शैषमन्त्ररक्तजलहृदयेत् ।

उदमभिरुष्यादीनि पाचयत्यभिभावतः ॥ ८ ॥

उपलादिपच्यारः शर्करादिच पाचयः ।

श्रीपन्नः पाचनः सैन्दी पित्तमघ्नोदाहृतम् ॥

मागरीषो माद्वैरुतन्तु स रुक्ः परिषेवितः ।

नाभरुक्कोटश्रीपरीषर्षं लभयेदहः ।

रक्तभावं रक्तपित्तं पुनीन्द्रियरुक्तादिकम् ॥ ९ ॥

श्रीरामायुं गन्धकं देवदाहं च कुष्ठकम् ॥

रोगह

सदयं जम्बुफलं सुजा गुग्गुलुजाङ्गली ।

कटुको दीपनः शोधी कुष्ठकसूकफानाशत् ॥

स्यौल्यालस्वल्मिहरः शुक्रमेदोविरोधनः ।

एकोदयं सेवमानो भ्रमदाद्यादिहृदयेत् ॥ १० ॥

क्षतमालः करीरोगि हरिद्रेण्यवाक्ष्णया ।

खादुकएकवेवाणि वृहतीदयशक्तिनी ॥

गुडूची च द्रवन्ती च त्रिष्टम्बकपण्यपि ।

कारवेक्षकवार्त्ताकुकरवीरकवासकाः ॥

रोहिणी शङ्खपुष्पी च कर्कोटो वेद्ययन्तिका ।

जाती वरुणकं निम्बो ज्योतिष्मती पुनर्नवा ॥

तित्तो रसन्धेदनः स्याद्रोचनो दीपनक्षथा ।

शोधनो जरटणाभो मूर्च्छाकण्डूतिकादिपित् ॥

विण्मूत्रक्षेदंशोषे अत्यर्थं स च सेवितः ।

मन्यास्तम्भक्षेपकार्त्तिशिरःमूलव्रणादिहृत् ॥ ११ ॥

त्रिफलाशुक्लकीचम्बु आम्बाम्बान्तवटादिहृत् ।

तिष्ठकं वक्त्रकं शार्कं निष्यावं सुहृच्चित्रिका ॥”

निष्यावस्थाने पालङ्गा इति कश्चित् पाठः ।

“कषायो आहको रोपी क्षमनः क्षेदशोषणः ।

एकोदयं सेवमानो हृदयादय पीडित् ॥

सुखशोषव्वराध्वानमन्यास्तम्भादिहारकः । १२ ॥

हरिद्रा कुष्ठलवणमेघशङ्खीवलाह्वयम् ॥

कच्छपी शूलकी पम्पो पुनर्नवा शतावरी ।

अजिमन्यो वज्रदण्डी खट्वैरुक्ते तथा ॥

यवकोलकुलत्यादि कर्षावीदसम्बलकम् ।

एषक् समस्तो वातान्तो बहुपित्तहरक्षथा ॥

शतावरी विदारो च वालकीशीरचन्दनम् ।

दून्ना वटः पिप्पली च वदरी शूलकी तथा ॥

कदली चोषणं पद्मसुहृन्मरपटोलकम् । १३ ॥

अथ शैश्वरीरु वर्गो हरिद्रा गुडकुष्ठकम् ॥

शतपुष्पी च जाती च शोषारवधनाङ्गली ॥ १४ ॥

सर्पिलैलवसामन्या खेहेषु प्रवरं हृतम् ॥

तथाधीक्षुतिमेधामिकाक्षिणां शस्यते हृतम् ।

केवलं पेशिके सर्पिलैरुक्ते लवणान्वितम् ॥

देयं बहुकफे वापि शोषारवसामन्यम् ।

यन्म्रीणाङ्गीकृमिश्लेष्ममेदोमारुतरोगिण ॥ १५ ॥

तेनं लाघवदाह्याय क्रूरकोष्ठेषु देद्विष ।

पातातपास्त्रभावातिशयायामौषधातुषु ॥

रुचे श्लेष्मयात्यन्निवाताहतपथेषु च ।

तथा हन्वा क्षणभङ्गा योनिकर्मा शिरोरुपि ॥

उत्तमस्य पलं मात्रा त्रिभिश्चाप्येष मध्यमे ।

अधमस्य पलार्धेन शैरुक्ताप्येषु च ॥ १६ ॥

अणुसूक्ष्मं हृते देयं एषक् तेषु न शस्यते ।

खेहे पीते तु दृष्ट्यायां पित्तेदुष्योदकं नरः ॥

पातातुनामोदोपामिवयौचित्यमसं मतम् ।

रुचस्य खेदं कायमतिरिगन्धस्य रुचसम् ॥

श्लामाककोरुद्रुषामतकपिण्यादयश्चिभिः ।

पातश्लेष्मपि पाते वा कफे वा क्षेदं शस्यते ॥

न क्षेदयेदपिस्त्रुगुरुवदुल्लेखमृच्छेनान् ॥”

इति मादक्ये योगगारे १०० अध्यायः १०१

धन्वन्तरिवाच ।

“हृन्म्रीणादि वक्ष्यामि श्लेष्म सुदुग्ध रोगघ्नम् ।

शङ्खपुष्पी यथा खोमा माफो क्रुष्टसुषर्षणा ॥

रोगह

अभया गुडूची चैव अङ्गूरुपकवाङ्गुली ।

एतेरुचसमैर्भागेषु वृत्तप्रस्यं विपाचयेत् ॥

कण्टकाया रत्नप्रस्यः क्षीरप्रस्यसमन्वितः ।

एतद्वन्नाक्षीहृतं नाम श्रुतिमेधाकरं परम् ॥ १७ ॥

त्रिफलाचित्रकवलानिर्गुलीनिम्बवासकाः ।

पुनर्नवा गुडूची च वृहती च शतावरी ॥

एतेष्वृतं यथाभावं चरुं रोगविमर्दनम् ॥ १८ ॥

वलाशतकषाये तु तैलस्याहार्द्रकं पचेत् ॥

कल्केर्भूषुकमक्षिष्ठाचन्दनोत्पलपद्मकैः ।

रुष्मैलापिप्लीकुष्ठलवणोलागुरुकेशरैः ॥

गन्धाश्वजीवनीयैश्च जीराद्रुकसमाश्रितम् ।

एतद्वृद्धमिना पक्वं स्यापयेन्नते सुमे ॥

सर्ववातविकारास्तु सर्वधात्वन्तराश्रयान् ।

तैलमेतत् प्रशमयेद्दृढाख्यं राजवक्षभम् ॥ १९ ॥

शतावरीरसप्रस्यं क्षीरप्रस्यं तथैव च ।

शतपुष्पा देवदारु मांसी शैलेयकं वला ॥

चन्दनं तगरं कुष्ठं माला चांशुमती तथा ।

एतैः कर्षमैः कल्केस्त्रैलप्रस्यं विपाचयेत् ॥

कुलवामनपद्मनां वधिरवङ्गकुष्ठिगाम् ।

वायुना भस्मगात्राणां ये च खीदन्ति मैषुने ॥

जराण्यर्जुनात्राणां चाभानसुखशोषिणाम् ।

त्वग्गताद्यापि ये वाताः शिरास्तायुगताश्च ये ॥

स वस्तिर्गाश्रयत्याशु तैस्त्रैव स्वाहशार्द्रकः ।

नारायणमिदं तैलं विष्णुनोक्तं रुग्णहृन्म ॥ २० ॥

एषक् तैलं हृतं क्षुब्धात् समक्षैरौषधैः एषक् ।

शतवर्ष्या गुडूच्या वा पित्रकै रोचनायुतः ॥

निर्गुल्या वा प्रसारण्या कण्टकाया रसा-

दिभिः ।

वर्षाधानलया वापि वासकेन फलपित्रैः ॥

द्राक्ष्या चैरुक्तेनापि भङ्गराजेन सुखिना ।

रूपत्या दृष्टमन्त्रेण खदिरैश्च वटादिभिः ॥

वटिका मोदको वापि चूर्णं स्यात् सर्वमोग-

वृत्तु ।

एतेन मधुना वापि युक्तं खट्वगुष्टादिभिः ।

अथैः कटुकैर्युक्तं यथाभागं रोगघ्नम् ॥

चित्रककांश्चित्रितामणाययमारकम् ।

खधा च वाला गन्धिका सप्तपर्णसुवर्चिकाम् ॥

ज्योतिष्मतीषु संभ्रम्य तैलं धीरो विपाचयेत् ।

एतन्निष्यन्दनं तैलं शृङ्गं दद्यात् भगन्दरे ॥

शोधनं रोचनप्रेद-सर्ववर्षकरं परम् ।

चित्रकाक्षं महातेजं सर्वरोगप्रमल्लनम् ॥

अजमोदः सचिन्दुरो हरितालनिशाद्ययम् ।

चारुद्वयं केनयुतमार्द्रकं परलोद्धवम् ॥

इन्द्रवायव्यापामाङ्गदरैः कन्दलैः समैः ॥”

कन्दलैः स्थाने स्यन्दनैः इति च पाठः ।

“इभिः सर्वपत्रं तैलमजाम्बुजैश्च योजितम् ।

वृद्धमिना पचेदेतत् अकंक्षीरेण संयुतम् ॥

अजमोदादिकं तैलं गच्छमाणां यपीयति ।

विदग्धस्तु पचेत् पक्वं पाण्ड्येव निशीयते ॥

रोपयं वृद्धभायस्य शैलेगानेन कारयेत् ।

अजमोदादिकं तैलं महाभीमैश्च रोगघ्नम् ॥”

इति मादक्ये १०८ अध्यायः ॥

रोगहारी, [न] पुं, (रोगं हरति तच्छीलः ।
 छ + णिनिः ।) वैद्यः । इत्यमरः । २ । ६ । ५० ॥
 रोगनाशके, त्रि ।
 रोगितवः, पुं, (रोगिणां शोकनाशककृत् ।)
 अशोककृत् । इति राजनिर्घण्टः ।
 रोगिवल्लभं, स्त्री, (रोगिणां वल्लभं प्रियम् ।)
 औषधम् । इति शब्दचन्द्रिका । रोगिप्रिये, त्रि ।
 रोगी, [न] त्रि, (रोगोऽस्यास्तीति । रोग +
 इनिः ।) रोगयुक्तः । तत्पर्यायः । आधितः २
 पिहितः ३ स्थागः ४ स्तानः ५ मन्दः ६ आतुरः ७
 अभ्यास्तः ८ अभ्यसितः ९ रुग्णः १० सामयः ११
 अपटुः १२ । इति राजनिर्घण्टः । आम-
 यावी १३ स्थागुः १४ । इत्यमरः । १० ॥ अथ
 चिकित्सायां रोगिणः परीक्षा । तत्र वाग्-
 भटः ।
 “दर्शनसंज्ञनप्रश्नेः परीक्षेदथ रोगिणम् ।
 आकुरादि दृशा सशर्माच्छीतादेः प्रश्नतोऽप-
 रम् १”
 आकुरादि । आदिशब्दान् साध्यासाध्या-
 त्वादिति । दृशा दर्शनेन । अत्र सम्पदादिभ्य-
 श्चेति भावे क्तिप् । सशर्मां शीतादेः । शीतोष्ण-
 श्लेष्मकतिगत्यादिना परीक्षणम् । प्रश्नतः ।
 उदरलाघवगौरववृद्धावुत्तुलावलावलादिना ।
 “मिथ्या दृष्टा विकारा हि दुराख्यातास्तथैव
 च ।
 तथा दुष्परिपृष्टाश्च मोहयेयुश्चिकित्सकान् ॥”
 तत्र दर्शनं नेत्रनिष्ठास्त्रादेः कर्तव्यम् ॥ २ ॥
 तत्र नेत्रपरीक्षा यथा,—
 “नेत्रं स्यात् पद्मनाद्वर्णं धूम्रवर्णं तथापणम् ।
 कोटरान्तःप्रविष्टञ्च तथाक्षञ्च विलोकनम् ॥
 हरिमाखलवर्णञ्च रक्तं वा हरितं तथा ।
 दीपक्षिपि सदादृष्टं नेत्रं स्यात् पिप्तकोपतः ॥
 चक्षुर्जलाश्रुशङ्कुत्वात् क्षिप्तं स्यात् सलिल-
 भुतम् ।
 तथा धवलवर्णञ्च प्योतिर्दीर्घं वलान्वितम् ॥
 नेत्रं हि दोषशङ्कुत्वात् स्याद्दोषद्वयलक्षणम् ।
 त्रिदोषनिर्णयं सेवेत तस्मादयति रोगिणम् ॥
 त्रिदोषद्रूषितं नेत्रमन्तर्मेघं भ्रष्टं भवेत् ।
 त्रिनिर्णयं सलिलस्रावि प्राप्तेर्गोष्ठीलयवपि ॥”
 अथ जिह्वापरीक्षा ।
 “श्राकपक्षप्रभा रूक्षा स्फुटिता रसनानिवात् ।
 रक्ता ग्रामा भवेत् पिप्ताक्षिप्रादां धवला
 कफात् ।
 परिदग्धा खरस्त्रां लघ्वा दोषत्रयेऽधिके ।
 येवं दोषद्वयाधिवरे दोषद्वितयलक्षणा ॥”
 अथ मूत्रपरीक्षा ।
 “यत्नेन पाण्डुरं मूत्रं रक्तं नीलञ्च पित्ततः ।
 रक्तमेव भवेद्वक्ताह्वलं केनिलं कफात् ॥”
 अथ शरीरस्य उष्णत्वादिज्ञानार्थं सशर्मां
 कार्यम् । तत्र शरीरपरीक्षामाह ।
 “पुंसो दक्षिणहस्तस्य क्षिप्तो वामकरस्य तु ।
 शूलहस्तस्य नाडी परीक्षेत भिषग्वरैः ॥

अनुलोमिस्तु तिस्रिभिर्नाडीमवहितः सृष्टेत् ।
 तच्चेष्टया मुखं दुःखं जानीयात् कुशलोऽखि-
 लम् ॥
 सद्यःस्नातस्य सुप्तस्य क्षुत्क्षणातपशोभिनः ।
 आयामश्रान्तदेहस्य सम्यक् नाडी न बुध्यते ॥
 वातेऽधिके भवेन्नाडी प्रयक्ता तत्त्वंनीतले ।
 पित्ते यक्ता मध्यमायां तृतीयाङ्गुलिमा कफे ॥
 तत्त्वंनीमध्यमामध्ये वानपित्तेऽधिके स्फुटा ।
 अनामिकायां तत्त्वंनां यक्ता वातकफे भवेत् ॥
 मध्यमानामिकामध्ये स्फुटा पित्तकफेऽधिके ।
 अङ्गुलित्रितयेऽपि स्यात् प्रयक्ता सन्निपातिनः ॥
 वाताहकगतिर्नाडी पिप्ताङ्गुल्युत्तुला गामिनी ।
 कफान्मन्दगतिर्ज्ञेया सन्निपातादतिदृता ॥
 वक्रमुत्तुल्य चलति घमनी वानपित्ततः ।
 वहेद्वक्त्रं मन्दञ्च वातस्यैवाधिके ततः ॥
 उत्तुल्य मन्दं चलति नाडी पित्तकफेऽधिके ।
 कामात् क्रोधात् वेगवहा क्षीणा चिन्ताभया-
 भुता ॥
 स्थित्वा स्थित्वा चचेष्टया सा हन्ति स्थानभुता
 तथा ।
 अतिक्षीणा च शीता च प्राणान् हन्ति न
 संशयः ॥
 च्वरकोपेन घमनी क्षोण्या वेगवती भवेत् ।
 मन्दाम्नेः क्षीणधातोश्च सैव मन्दतरा मता ॥
 चपला क्षुधितस्य स्यात् यमस्य भवति स्थिरा ।
 सुखिनोऽपि स्थिरा ज्ञेया तथा वलवती मता ॥”
 इति भावप्रकाशः ॥
 (लक्षणाग्नरादिकमाह ।
 “रोगो यस्यास्ति रोगी च स चिकित्स्यस्तु
 यादृशः ।
 यादृशश्चाप्यिकित्स्योऽपि वक्ष्यमायो निश्चि-
 तम् ॥”
 तत्र चिकित्स्यः ।
 “निजप्रकृतिवर्णाभ्यां युक्तः चक्षुर्न चक्षुषा ।
 चिकित्स्यो भिषगां रोगी वैद्यभक्तो जिते-
 न्द्रियः ॥”
 सत्त्वं यस्याभ्युदयक्षयादिष्वविफलताकरं तेन
 युक्तः । चक्षुषा चक्षुरपलक्षितेन । ततोऽन्ये-
 नापीन्द्रियेण चिकित्स्यः रोगान् मोचयितव्यः ।
 अन्यथा ।
 “आयुश्शान् सत्त्वान् साध्योऽथवायान् मित्र-
 वानपि ।
 चिकित्स्यो भिषगा रोगी वैद्यवाक्यक्षदा-
 क्षिकः ॥”
 आयुर्वर्णोऽस्तीति नित्यस्य स आक्षिकः ।
 अथाप्यिकित्स्यः ।
 “चक्षुः साहचिकोभीष्टः कृतज्ञो यथैव च ।
 शोकाकुलो तृष्णार्थं विहीनः करौघ यः ॥
 वैरी वैद्यविदग्धश्च अहाहीनश्च शङ्कितः ।
 भिषगामविधेयाः सुनोपक्रम्या भिषग्विधाः ॥
 यथातत्पत्त्यरन् वैद्यो भूयः दोषानवाप्नुयात् ॥”
 वर्योऽनन्तभीषशीलः । साहचिकः अपिचार्य-

कारी । भीरुर्मयशीलः । कृतज्ञो वैद्यकृतोप-
 कारलोपकः । यथो वाङ्मूलः । विहीनः कर-
 षेच यः निष्पेन्द्रियशक्तिरहितः । वैरी न
 चिकित्स्यः कदाचिन्मोहोद्वेगे चमवादभयात् ।
 वैद्यविदग्धो वैद्यधूर्तः । तथा च सुश्रुतः ।
 “स न सिद्धाति वैद्यस्तु गृहे यस्य न पूज्यते ॥”
 शङ्कितो वैद्यविश्वासरहितः । भिषगामविधेयाः
 वैद्यवचनाविधायिनः । भिषग्विधा वैद्यतुल्याः ।
 यते नोपक्रम्याः न चिकित्स्याः । अथ इतस्त
 लक्षणम् ।
 “यच्चिकित्सकमानेतुं याति दूतः स कथ्यते ।
 स च यादृक् ससुपितस्त्वाहमत्र निगद्यते ॥
 दूताः सुजातयोश्चक्षुषाः पटवो निर्मलामराः ।
 सुखिनोऽश्चक्षुषाः सुभ्रुवपुष्पलेयुताः ॥
 सजातयः सुचेष्टाश्च सजीवदिशिचक्षुषाः ।
 भिषगं वमये प्राप्ता रोगिणः सुखहेतवे ॥”
 सजातयः रोगिसमानजातयः ।
 “यस्यां प्राणमरुहति सा नाडी जीव-
 संज्ञिता ॥”
 अथ दूतस्य यात्रायां शङ्कनविचारः ।
 “वैद्याङ्गनाय दूतस्य गच्छती रोगिणः हते ।
 न शुभं सौम्य शङ्कनं प्रदीपस्तु सुखावहम् ॥”
 प्रदीपमस्मिं दूतो रोगी रिक्तपक्षो वैद्यं न
 पश्येत् । तथा च ।
 “रिक्तपक्षो न पश्येत्तु राजानं भिषगं गुरुम् ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 रोगी, त्रि, (रोगाय हितमिति । रोग + यत् ।)
 अपण्यम् । अहितम् । इति शब्दचन्द्रिका ।
 रोगचक्षुर्विनि च ॥
 रोचकः, पुं, (रोचयतीति । रुच् + णिच् +
 क्तुल् ।) क्षुधा । तत्पर्यायः । शुभचा २
 अशना ३ जिघत्सा ४ रुचिः ५ । इति हेम-
 चन्द्रः । १ । ५० ॥ कदली । इति शब्दरत्ना-
 वली । राजप्रतापः । अवदर्शः । इति राज-
 निर्घण्टः । अन्विपसर्गभेदः । भण्डिउर इति
 नेपातदेशे ख्यातः । तत्पर्यायः । निशाचरः २
 धनहरः ३ कितयः ४ गण्डासकः ५ । अस्य
 गुणाः । मधुरत्वम् । तिक्तत्वम् । कटुत्वम् ।
 पाके कटुत्वम् । लघुत्वम् । तीक्ष्णत्वम् । रुच-
 त्वम् । हिमत्वम् । कुष्ठकटुकफानिलरसोऽग्नी
 खेदमेदोऽसृज्वरगन्धविषप्रयणाश्लिष । इति
 भावप्रकाशः ॥ (काचशूण्यादिकारकः । यथा,
 रामायणे । २ । ८३ । १३ ।
 “मायूरकाः काकपिका वेधका रोचका-
 सथा ॥”
 “रोचकाः काचशूण्यादिकारकः इति कणकः ॥”
 इति तट्टीका ॥) रुचिकारके, त्रि । (यथा,
 सुश्रुते । १ । ४८ । मायवर्गे ।
 “संज्ञाही रोचको वक्ताक्षिपेयो चरामरः ॥”
 रोचनः, पुं, (रोचयतीति । रोचि + नन्दादित्वात्
 क्तुः ।) कूटशास्त्रविः । इत्यमरः । (तन्म
 पक्षयो यथा,—

रोचनि

“कुत्सितः शाल्मलिः प्रोक्तो रोचनः ब्रूट-
शाल्मलिः ॥”

इति भावप्रकाशे । १ । १ ॥

काम्यल्लः । तत्पर्यायो यथा,—

“काम्यल्लः कर्कशचन्दो रक्ताङ्गो रोचनोऽपि
च ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

श्वेतशिशुः । पलायुः । चारवधः । करङ्गः ।

अङ्गोटः । दाडिमः । इति राजनिर्घण्टः ॥

(देवयोनिविशेषः । यथा, हरिवंशे । १६६ । ७५ ।

“कुम्भाखः कुम्भस्रुद्धां च रोचनो वैलतोऽग्रहः ॥”

दक्षिणापुत्राणामन्यतमः । च च स्वायम्भुवमन्व-

न्तरे देवविशेषः । इति भागवतम् । ४ । १ । ७ ॥

स्वारोचिषमन्वन्तरे इन्द्रः । इति च तत्त्वैव । ८ । १ ।

२० ॥ भारतवर्षान्तर्गतपर्वतविशेषः । यथा,

माकण्डेये । ५७ । १३ ।

“तुङ्गप्रस्थो नागगिरी रोचनः पाण्डुराचलः ॥”

त्रि. रोचकः । इति मेदिनी । ने, ११६ ॥ (यथा,

सुश्रुते । १ । ४६ । प्राकवर्गे ।

“वृथ्योऽपि रोचनं हृद्यं सक्तेन लघु दीपनम् ॥”

दीपिशास्त्री । यथा, हरिवंशे । १२६ । १५ ।

“अन्तश्चरं रोचनं चारुप्राखं

महावर्णं धर्मनेतारमौषधम् ।

सहस्रनेत्रं शतवर्माणसुगं

महादेवं पिब्यच्छनं नमस्ते ॥”

श्रीभमानः । यथा, भट्टिः । ६ । ७३ ।

“भृङ्गालिकोक्लिङ्गुडभिर्वाशनैः पश्य लक्ष्मण ।

रोचनेर्भूषितां पम्पामस्ताकां हृदयाविधम् ॥”

अनुरागकरः । यथा, भागवते । १ । १० । ११ ।

“सत्त्वज्ञानसक्तदुःसङ्गो ह्यातुं नोत्पद्यते बुधः ।

कीर्त्तमानं प्रपद्यते यस्य सङ्गदाकर्ण्य रोचनम् ॥”

रोचनकः, पुं, (रोचयतीति । रोचि + ल्युट् । ततः

कन्) जञीदः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (गुण-

हयोऽस्य जम्बीरशब्दे ज्ञातयाः ॥)

रोचनफलः, पुं, (रोचनं वृक्षिकरं फलमस्य ।)

वीजपूरकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

रोचनफला, स्त्री, (रोचनं रोचकं फलमस्याः ।)

चिर्मिता । इति राजनिर्घण्टः ॥

रोचना, स्त्री, (रोचते या । रुच् + “बहुलमन्य-

त्रापि ।” उणा० २ । ७८ । इति युच् । टाप् ।)

रक्तकण्ठारम् । रोपितम् । गोरोचना इति

ख्यातम् । (यथा, मनुः । ८ । २३४ ।

“कर्णौ चर्म च वालांश्च वस्तिं चायुश्च रोच-

नाम् ।

पशुषु स्वामिनां दद्यात् ऋतेष्वङ्गानि दर्शयेत् ॥”

परयोषितु । इति मेदिनी । ने, ११८ ॥ (वसु-

देवपत्नी । यथा, भागवते । ६ । २४ । ४५ ।

“पौरवो रोचिणी सदा मदिरा रोचना इजा ।

देवकी प्रसूतायास्तु पद्मं चानकदुःकुम्भे ॥”

रोचनिका, स्त्री, (रोचनेव । स्वार्थे कन् ।

टापि घ्यत इत्यम् ।) वंशरोचना । इति राज-

निर्घण्टः ॥ शुल्कारोचनी । इति रत्नमाळा ॥

रोटिका

रोचनी, स्त्री, (रोचते इति । रुच् + क्त्यल्युटो

बहुलमिति ल्युट् । ततो ङीष् ।) आमलकी ।

गोरोचना । इति राजनिर्घण्टः ॥ मनःशिला ।

इति हेमचन्द्रः ॥ श्वेतचिचुता । गुं डारोच-

नीतिख्यातवणिग्द्रव्यम् । तत्पर्यायः । काम्यल्लः २

कर्कशः ३ चन्द्रः ४ रक्ताङ्गः ५ । इत्यमरः ॥

काम्यल्लः ६ कम्पीलः ७ कम्पिलः ८ काम्यल्यः ९

रोचनी १० । इति भरतः ॥ पर्यायान्तरं गुणाश्च

काम्यल्लकशब्दे द्रष्टव्याः ॥

रोचमानः, पुं, (रोचते इति । रुच् + शानच् ।)

अश्वग्रीवास्थरोमावर्तः । यथा,—

“श्रीहृषो हृदयावर्त्तो रोचमानो गलोद्भवः ॥”

इति त्रिकाण्डशेषः ॥

(यथा, माघे । ५ । ४ ।

“अन्ताः पृथुर्वसुमतीमतिरोचमाना-

स्तूर्णं पयोधय इवोन्मिभिरापतन्तः ॥”

शृपविशेषः । यथा, महाभारते । १ । ६७ । १८ ।

“अश्वग्रीव इति ख्यातः सत्त्ववान् यो महा-

सुरः ।

रोचमान इति ख्यातः पृथिव्यां सोऽभवत्पृथुः ॥”

दीपमाने, त्रि । यथा, कथासरित्सागरे ।

७४ । ७८ ।

“रोचमानैः समायुक्तचूडामण्यङ्गदादिभिः ।

गन्धर्वकुलसम्भितिसंघैरिव भूषितम् ॥”

रोचिः, [स्] स्त्री, (रोचतेऽनेनेति । रुच् +

वाहुलकात् इतिन् । इत्युज्ज्वलः । २ । १२२ ।)

प्रभा । इत्यमरः ॥ (यथा, माघे । १ । २१ ।

“रथाङ्गपाणिः पटलेन रोचिषा-

व्यधिलिपः संवलिता विरेजिरे ॥”)

रोचिण्युः, त्रि, (रोचते तच्छीलः । रुच् + “अलं

अलं निराहजति ।” ३ । २ । १३६ । इति

इण्युच् ।) अलङ्कारादिना दीपिशीलः । तत्-

पर्यायः । विभाट् २ भाजिण्युः ३ । इत्यमरः ॥

(यथा, कथासरित्सागरे । ६४ । ६ ।

“तत्र शूकरवृन्दानि भिन्दन् वाद्यैर्निरन्तरम् ।

श्यामलाम्बररोचिण्युस्तमांसैव रविः करैः ॥”

रोचकः । यथा, सुश्रुते । १ । ४५ । मद्यवर्गे ।

“सुगन्धि दीपनं हृद्यं रोचिण्यु क्षमिनाशनम् ॥”

रोची, स्त्री, (रोचते इति । रुच् + इन् । वा

ङीष् ।) छिलमोचिका । इति शब्दरत्नावली ॥

रोची, [न्] त्रि, (रोचते इति । रुच् + णिनिः ।)

रोचिण्युः । इति हेमचन्द्रः ॥

रोच्यं, त्रि, (रुच् + ल्यः । “यनयाचरुचप्रवच-

र्चय ॥” ७ । ३ । ६६ । इति कवर्गादेशो न ।)

प्रकाश्यम् । प्रीतिविषयः । रुचधातोः कर्मणि

अप्रत्ययेन निष्पन्नोऽयम् ॥

रोट, [य्] त्रि, (रुच् + “अन्त्येभ्योऽपि ह्रस्वन्ते ।”

३ । २ । ७५ । इति विच् ।) हिंसः । वधकः ।

रोयतीति विधि गुणः । इति सुगन्धोपटीकायां

दुर्गादासः ॥

रोटिका, स्त्री, पिष्टकविशेषः । रोटी इति रुटी

इति च भाषा । तत्कारणप्रकारमाह ।

रोदनं

“शुष्कगोधूमचूर्णेन किञ्चित् पुष्टाश्च पोलिकाम् ।

तप्तके स्वेदयेत् कृत्वा भूयोऽङ्गारेऽपि तां पचेत् ॥

सिद्धेया रोटिका प्रोक्ता गुणान्त्याः प्रचक्ष्यहे ।

रोटिका वल्लद्वय्या वृंहणी घातुवर्धनी ॥

वानघ्नौ कफहृद्गुर्वी दीपाम्नीनां प्रपूजिता ॥”

अथ लेटी ।

“सुगन्धोद्धमचूर्णान् सामुगाढं विमर्दयेत् ।

विधाय वटकाकारं निर्घ्रमेऽनौ शनैः पचेत् ॥

अङ्गारकर्कटौ स्तेषा वृंहणी शुक्ला लघुः ।

दीपनी कफहृद्गुर्वी पीनसन्धासकावजित् ॥”

अथ यवरोटिका ।

“यवला रोटिका यथा मधुरा विषदा लघुः ।

मलशुक्रानिलकरी यस्या इति कफामघ्नम् ।

पीनसन्धासकासांश्च मेदोमेघगलामघ्नम् ॥”

अथ माषरोटिका ।

“वृणं यच्चुष्कमाषाणां चमसी साभिधीयते ।

चमसीरचिता रोटी कथ्यते वलभद्रिका ॥

रुचोष्णा वातला वल्या दीपाम्नीनां प्रपूजिता ।

माषाणां दालयस्तोये स्थापितास्त्यक्तकचुक्ताः ॥

आतपे शोपिता यन्त्रे पिष्टास्ता धूमसी स्मृता ।

धूमसीरचिता सैत्र प्रोक्ता भर्भरिका बुधैः ॥”

भर्भरिकास्याने सुभुरिका इति गुर्गुरिका

इति वा पाठः ।

“भर्भरी कफपित्तघ्नी किञ्चिद्वातकरी स्मृता ॥”

अथ चणकरोटिका ।

“चाणक्या रोटिका रुक्षा क्षेपिपित्तासनुद्गुरः ।

विष्टम्भिनी न चक्षुष्या तद्गुणा तिष्ठन्क्षुणी ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

रोड, ऋ अनादरे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-

पर०-सक०-सेट् ।) ऋ, अरौङ् । इति

दुर्गादासः ॥

रोदः, [स्] स्त्री (रुद् + असृग् ।) खर्गः । भूमिः ।

इति मेदिनी । से, ३३ ॥ (यथा, अग्वेदे । ६ ।

२२ । ५ ।

“एते पृष्ठानि रोदसोर्विप्रयन्तो धानशुः ॥”

रोदनं, स्त्री, (रुद् + ल्युट् ।) क्रन्दनम् । (यथा,

चाणक्यप्रश्नके । ६२ ।

“दुर्जलस्य बलं राजा बालानां रोदनं बलम् ।

बलं शर्वस्य मौनित्वं चौराणाममृतं बलम् ॥”

असु । इति मेदिनी । ने, ११६ ॥ तस्या शुभाशुभं

यथा,—

“अनशु स्निग्धरुहितमदीनं शुभदं वृणाम् ।

प्रचुराशु दीनं रुचश्च रुदितं न सुखावहम् ॥”

इति शास्त्रे ६६ अध्यायः ॥

कपिलाधेनूनां नेत्राभ्यां रत्नचन्द्रो जातः ।

यथा,—

“युष्टे सृजिं गतं दृष्ट्वा रुरोद कपिला सुहृः ॥”

इत्युपक्रम्य ।

“तदशुविद्वग्ना मर्त्ये रत्नचन्दो बभूव ह ॥”

रोदनाश्रुपतनेन गतानां नरकं स्यात् । यथा,—

“ज्ञानिनो मा रुदन्त्येव मा रोदीः पुत्र वाम्प-

तम् ।

रोदनानुप्रपन्नानुगतानां नरकं ध्रुवम् ॥

इति ब्रह्मवैवर्ते गणपतिखण्डे २७ अध्यायः ॥

स्नसुहिद्वय रोदननिधेयो यथा,—

“श्रेष्ठान् वान्ववेमंक्तं प्रेतो मुहूर्तं यतोऽवशः ।

अतो न रोदितव्यं हि क्रियाः कार्या विधानतः ॥”

इति शुद्धितन्त्रम् ॥

रोदनिका, स्त्री, (रोदनं अश्रु पात्यत्वेनास्वस्येति ।

रोदन + ठन् ।) यवांसः । इति राजनिर्घण्टः ॥

(विषयोऽस्य यवासश्च ज्ञातव्यः ॥)

रोदनी, स्त्री, (रुदतेऽनेनेति । रुट् + करणे ल्युट् ।

डीप् ।) दुरालभा । इत्यमरः । २ । ४ । ८२ ॥

रोदवी, स्त्री, (रोदस् + गौरादित्वात् डीप् ।)

खर्गः । भूमिः । इत्यमरः । ३ । ३ । २२८ ॥

रोदवी, अ, खर्गः । भूमिः । यथा,—

“द्यावापृथिवी रोदस्यौ रोदवी रोदवीति च ॥”

इति भरतधृतकोषः ॥

रोदस्यौ, स्त्री, भूमिखर्गौ । यथा,—

“प्रसुरन्वापि भूद्यावौ रोदस्यौ रोदवी च ते ॥”

इत्यमरः । ३ । ३ । २२८ ॥

“भूमिः द्यौराकाशं एते संहिते विगृहीते च

रोदवीरोदःशब्दयोर्वाच्येते इति भूद्यावौ परा-

न्त्येते एतेन ईवन्तस्मान्तशब्दद्वयेन एकवच-

नान्तेनापि भूद्यावौ वसुदिते उच्येते ।

‘रोदश्च रोदवी चापि द्विवि भूमौ पृथक् पृथक् ।

सह प्रयोगेऽप्यनयो रोदः स्यादपि रोदवी ॥’

इति विश्वः ॥

‘रोदवी रोदवा सार्द्धं पृथ्वीखर्गौ द्विवि क्षितौ ॥’

इत्यजयः ॥

रोदवीत्ययमप्यस्ति । यथा । द्यावापृथिवी

रोदस्यौ रोदवी रोदवीति चेति ।” इति

तट्टीकायां भरतः ॥

रोधः, पुं, (रुध्नि जलमिति । रुध् + पचाद्यच् ।)

नदीतीरम् । इत्यमरटीकायां भरतः । १ । १० । ७७

(रुध् + घञ् । रोधनम् । यथा, मार्कण्डेये ।

१३ । १ ।

“अहं वैश्वकुले जातो जन्मन्मस्मात्तु सप्तमे ।

सप्ततीते गवां रोधं निपाने हतवान् पुरा ॥”)

रोधः, [रु] स्त्री, (रुध्नि वाय्वादिकमिति । रुध् +

“सब्धधातुर्धोऽनु ।” उवाच ० ४ । १ ८८ । इति

असुन् ।) नदीतीरम् । इत्यमरः । १ । १० । ७७

(यथा, रुधुः । ५ । ४२ ।

“स नमोऽरोधवि सीकरादे-

र्मरुद्धिरानर्त्तितगत्तमावे ।

नियेश्यामास विजहिताध्वा

ज्ञानं रजोधूसरकेतु सैन्धम् ॥”)

रोधनः, वि, (रुध्नीति । रुध् + लुः ।) रोधकर्ता ।

(रुध् + भावे ल्युट् ।) रोधे, स्त्री । इति आक-

रम् ॥ (यथा, भागवते । ३ । ३० । २७ ।

“पातनं निरिच्छन्त्यो रोधनं चानुगर्गयोः ॥”)

रोधवक्रा, स्त्री, (रोधेन वक्रा ।) नदी । यथा ।

निधगा रोधवक्रा च सप्तती सिन्धुरापगेति

नदीपर्वण्ये भागुरिः । इति भरतः ॥

नीधीवक्रा, स्त्री, (रोधेन वक्रा ।) नदी । इति

त्रिकाण्डशेषः ॥

रोधीवती, स्त्री, (रोधीःस्वस्या इति । रोधस् +

मतुप् । डीप् ।) नदी । इति राजनिर्घण्टः ॥

रोधं, स्त्री, (रुध्तेऽनेनेति । रुध् + बाहुलकात् रन् ।)

अपराधः । पापम् । इति मेदिनी । रे, ८२ ॥

रोधः, पुं, लोभः । इति मेदिनी राजनिर्घण्टश्च ॥

(यथा, सुश्रुते । १ । १२ ।

“मधुच्छिद्यं समयुक्तं रोधं सर्जरसं तथा ।

मस्त्रिष्टां चन्दनं सूत्रं पिष्ट्वा सर्पिर्विपाचयेत् ॥”)

रोधपुण्यः, पुं, (रोधस्त्वेव पुण्यमस्य ।) मधुकवचः ।

इति राजनिर्घण्टः ॥ (मधुलिङ्गसर्पजानि-

विशेषः । नद्यथा । “आदर्शमखलः श्वेतमखलो

रक्तमखलश्चित्रमखलः पृथगे रोधपुण्यो मलि-

न्दको गोनसः इत्यादिषु ।” इति सुश्रुते कल्प-

स्थाने चतुर्थेऽध्याये ॥)

रोधपुण्यिणी, स्त्री, (रोध इव पुण्यातीति । पुण्य +

णिनि । डीप् ।) घातकीवृक्षः । इति राज-

निर्घण्टः ॥

रोधः, पुं, (रुध्तेऽनेनेति । रुध् विमोहे + घञ् ।)

वाणः । इत्यमरः ॥ (रुध् + णिच् + घञ् ।)

रोपणम् । इति मेदिनी । पे, २ ॥ (यथा, महा-

भारते । १३ । ५८ । २४ ।

“एता जात्यस्तु वृक्षाणां तेषां रोपे गुणास्त्रिमे ॥”)

क्षिप्ते, स्त्री । इति हेमचन्द्रः ॥

रोपणं, स्त्री, विमोहनम् । उपधातोर्भाविः नटप्रत्य-

येन निष्पन्नम् । जननम् । प्रादुर्भावः । आन्त-

रुद्धधातोः परादेशे आनटप्रत्ययेन निष्पन्नम् ।

इति आकरणम् ॥ (यथा, सुश्रुते । १ । १५ ।

“सर्विसंज्ञेयगस्ते हनरोपणपूरणवल्लोयं हनुज्ञेया

पञ्चधा प्रविभक्त उदकस्मात्पुनश्च करोति ॥”)

अञ्जनविशेषः । यथा,—

“रोपणं रसकं पिष्ट्वा सम्यक् संज्ञाय वारिण्या ।

गृहीयात्तज्जलं सर्वं त्वक्षेष्मन्मधोगतम् ॥

शुष्कश्च तज्जलं सर्वं पर्यटोच्चित्रमं भवेत् ।

विचुर्य भावयेत् सम्यक् त्रिवेत्तं त्रिद्वारसैः ॥

कर्पूरस्य रसन्तत्र दशमांशेन निक्षिपेत् ।

अञ्जवेन्नयने तेन नेत्राखिलगदच्छिदः ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

(त्रि, रोपकः । यथा, सुश्रुते । ६ । १८ ।

“लेखनात् त्रिगुणो धार्यः पुटपाकस्तु रोपणः ॥”

ब्रणरोगे मांसाङ्कुरजननार्थप्रक्रियादिकम् । तद्-

यथा,—

“आदौ विस्फापनं कुण्याद्वितीयमवसेचनम् ।

तृतीयस्तपनादृष्टं चतुर्थं पटलक्रियाम् ॥

पञ्चमं शोधनञ्चैव षष्ठं रोपणमिष्यते ।

एते क्रमा ब्रह्मसोक्ताः सप्तमो वै क्षतापहः ॥

निम्पवतितैः कल्पो मधुना चतस्रोपनः ।

रोपणः सर्पिषा गुत्तो यवकल्केऽप्यर्थं विधिः ॥”

इति वैद्यकप्रकाशसंग्रहे ब्रह्मशोषाधिकारे ॥

रोपणपूर्व, स्त्री, (रोपणस्य पूर्वम् ।) नयनाञ्जन-

विशेषः । यथा, भावप्रकाशे ।

अथ रोपणपूर्वम् ।

“शिलायां रसकं पिष्ट्वा सम्यग्मात्राय वारिण्या ।

गृहीयात्तज्जलं सर्वं त्वक्षेष्मन्मधोगतम् ॥

शुष्कं तज्जलं सर्वं पर्यटोच्चित्रमं भवेत् ।

विचुर्य भावयेत् सम्यक् त्रिवेत्तं त्रिद्वारसैः ॥

कर्पूरस्य रसन्तत्र दशमांशेन निक्षिपेत् ।

अञ्जवेन्नयने तेन सर्वदोषोपशान्तयेः ॥

समस्तनेत्ररोगघ्नं चूर्णेनेत्रं संश्रयः ॥”

रोपणीवर्तिः, स्त्री, नेत्राञ्जनगदः । यथा । अथ

रोपणीवर्तिः ।

“अशीतिक्षिप्तपुण्यानि दष्टिः पिप्पलितन्दुलाः ।

जातोपुण्यानि प्रक्षाप्रक्षारिणीनि च योदृश ॥

सूत्रं पिष्ट्वाग्नुना वर्तिः क्षता कसुमिकाभिधा ।

निमिराङ्गुनन्दुकायां नाशिनी मांनद्विहसुत ।

एतस्या अञ्जने प्रोक्ता माघा चार्द्धदरेगुका ॥”

कुसुमिकावटी रोपणी । इति भावप्रकाशः ॥

रोप्यातिरोधः, पुं, धान्यविशेषः । अस्य गुणाः ।

“रोप्यातिरोप्या लघवः शीघ्रपाका गुणोत्तराः ।

अदाहिनी दोषहरा पक्वा नृचविषहनाः ॥”

इति राजवल्लभः ॥

रोमं, स्त्री, जलम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (लोम ।

यथा, महाभारते । ३ । ११२ । ३ ।

“हौ वासा पिष्ट्वावधरेण कण्ठा-

व्ज्वातरोमौ रुमदोषरौ च ॥”

जनपदविशेषः । इति मेदिनी ॥)

रोम, [रु] स्त्री, (रौतीति । रु + “गामव-

सीमन्थोमन्तरोमिति ।” उवाच ० ४ । १५० ।

इति मनिप्रत्ययेन साधुः ।) शरीरजाताङ्कुरः ।

रौंया इति भाषा । तत्पर्यायः । लोम २

अङ्गजम् ३ त्वङ्गजम् ४ चर्मजम् ५ तनूरुजम्

६ । इति राजनिर्घण्टः ॥ स्थानविशेषे तस्य

शुभाशुभसंज्ञकत्वं यथा,—

“अल्परोमशुभा श्रेष्ठा जह्ण हस्तिकरोपमा ।

रोमैकेकं रूपके स्थानरुपाणास्तु महात्मनाम् ॥

हे हे रोमे पल्लिनागां त्रिज्यागान्तयेव च ।

रोमत्रयं दरिद्राणां रोगी निर्मांसवाशुकः ॥”

इति गारुड ६३ अध्यायः ॥

रुहस्यरोम्नी, लृप्तत्वं यथा,—

“न सर्पश्चक्रेः क्रीडितं स्थानि स्थानि न संक्षुभ्रेत् ।

रोमाणि च रुहस्थानि नाशिष्टेन यदा ब्रूते ॥”

इति कौर्म्ये उपविभागे १५ अध्यायः ॥

(जनपदविशेषः । तद्देशवासिनि । पुं भूमि ।

यथा, महाभारते । ६ । ६ । ५५ ।

“वैनाययो दशाः पार्था रोमाणाः कुशविन्दवः ॥”)

रोमकं, स्त्री, (रोमे कावतीति । कै + कः ।)

मांशुलवरम् । (यथा, सुश्रुते । १ । ४२ ।

“सैन्दवसौवर्षेलविष्टपाण्यरोमककास्तुद्रकप्रक्षिप्त-

यवघातोऽप्यस्तुतुवर्धिशप्रभृतीनि समाक्षेप-

तवन्ती वर्ताः ॥”) अथपञ्चान्तनेदः । इति राय-

निर्घण्टः ॥ (रोमेव । जनपदविशेषः । तद्देश-

वासिनि, पुं भूमि । यथा, महाभारते । १५ । १५१ ।

“सौख्योकावगावासां च रोमकाः पुण्यदाकाः ॥”)

रोमकन्दः, पुं, (रोमकुलः कन्दो मूलमस्य ।)
पिण्डालुः । इति राजनिर्घण्टः ॥
रोमकपत्तनं, स्त्री, (रोमकं पत्तनमिति कर्म-
धारयः ।) देशविशेषः । रम् इति पारस्य-
भाषा । यथा,—

“लङ्काकुमध्वे यमकोटिरस्याः

प्राक् पश्चिमे रोमकपत्तनम् ।

अधस्ततः सिद्धपुरं सुमेरुः

सौम्येयं याच्ये वडवानलम् ।

कुटतपादान्तरितानि तानि

स्थानानि षड्गोलविदो वदन्ति ॥”

इति सिद्धान्तशिरोमणौ गीताध्यायः ॥

रोमकूपः, पुं, (रोमूपां कूपः ।) लोमविवरम् ।
यथा,—

“प्रजापतिश्चाक्षमालां ददौ ब्रह्मा कमण्डलुम् ।

समस्तरोमकूपेषु निजरश्मीन्दिवाकरः ॥”

इति मार्कण्डेयपुराणे देवीमाहात्म्यम् ॥

(तथा च ।

“ऊर्ध्वं नासाक्षिकर्णस्थिर्मूर्धन्योनिगुदेरधः ।

कुपितं रोमकूपैश्च समस्तैस्तत्प्रवर्तते ॥”

इति वाभटे निदानस्थाने तृतीयेऽध्याये ॥)

रोमकेशरं, स्त्री, (रोमूपां केशरमिव ।) चामरम् ।

इति त्रिकाण्डशेषः ॥

रोमकुच्छः, पुं, (रोमूपां कुच्छस्तवकः ।) चामरम् ।

इति हेमचन्द्रः । २। २९१ ॥ हारावली च । १७३ ॥

रोमकुच्छकः, पुं, (रोमकुच्छ एव । स्वार्थे कन् ।)

चामरम् । इति जटाधरः ॥

रोमन्यः, पुं, उद्गीर्णं चर्वणम् । इत्यमरः ॥

जावोरकाटा इति भाषा ॥ (यथा, रघुः ।

१। ५२ ।

“नृगैर्वर्जितरोमन्यसुतजाङ्गनभूमिषु ॥”)

रोमभूमिः, स्त्री, (रोमूपां भूमिरिव ।) चर्म ।

इति राजनिर्घण्टः ॥

रोमलता, स्त्री, (रोमूपां लतेव ।) लोमावलिः ।

इति हेमचन्द्रः । ३। २७० ॥

रोमवान्, [त्] त्रि, लोमविशिष्टः । रोमशब्दा-

द्वयर्थे सतृप्प्रत्ययेन नियन्त्रः ॥

रोमविकारः, पुं, (रोमूपां विकारः ।) रोमाशः ।

इति हलायुधः ॥

रोमशः, पुं, (रोमाणि सन्त्यस्येति । रोमन् +

“लोमादिपामादिपिच्छादिभ्यः शनेजचः ॥” ५ ।

२ । १०० । इति शः ।) शेषः । इति हेम-

चन्द्रः ॥ पिण्डालुः । कुम्भी । शूकरः । इति

राजनिर्घण्टः ॥ (ऋषिविशेषः । यथा, भागवते ।

६ । १५ । १४ ।

“रोमशश्चापनो दत्त व्यासुरिः सपत्न्यलिः ॥”

अस्य ऋषेरेकलोमपतने एकैन्द्रपातो भवेत् एवं

यन्नेलोमपतनकालस्तस्य परमायुः । एतादृशी-

रूप्यौ चोवाभि वा क्रियन्ति दिनानीनि चिन्त-

यन् नियन्तुं गृहं न निर्गमे केवलं वर्षासु घरा-

पागनिगृह्यते मस्तकविण्मस्तकटकापचरति ।

विमपविपरमस्य ऋषयैर्वर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे

द्रष्टव्यम् ॥ स्त्री, उपस्थम् । यथा, ऋग्वेदे । १० ।
८६ । १६ ।

“सदृशि यस्य रोमशं निवेदुषो

विजृम्भते विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥”

“निवेदुषः शयानस्य रोमशसुप्तस्य विजृम्भते

विवृतं भवति ॥” इति तद्भाष्ये सायणः ॥)

अतिशयलोमविशिष्टे, त्रि ॥ (यथा, मनुः । ११। ७।

“हीनक्रियं निष्पुरुषं निश्चन्दो रोमशार्णसम् ॥”)

रोमशफलः, पुं, (रोमशं फलमस्य ।) टिडिण-

वृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

रोमशा, स्त्री, (रोमाणि सन्त्यस्या इति । रोमन् +

शः । टाप् ।) दम्भावृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

लोमशा च ॥ (दृष्टव्यस्तिक्या । यथा, ऋग्वेदे ।

१ । १२७ । ७ ।

“सर्वाहमस्मि रोमशा गन्धारीणाभिवाधिका ॥”)

रोमशूकं, स्त्री, (रोमशूकं शूकं यस्य ।) सौख्ये-

यकम् । इति भावप्रकाशः ॥

रोमशर्षः, पुं, (रोमूपां शर्षः ।) रोमाशः । इति

हलायुधः ॥ (यथा, गीतायाम् । १ । २६ ।

“वेपथुश्च शरीरे मे रोमशर्षश्च जायते ॥”)

रोमशर्षणं, स्त्री, (रोमूपां शर्षणम् ।) रोमाशः ।

इत्यमरः ॥ (रोमूपां शर्षणं यस्मात् । रोमाश-

करे, त्रि । यथा, गीतायाम् । १८ । ७४ ।

“संवादमिदमशौघमद्भुतं लोमशर्षणम् ॥”)

रोमशर्षणः, पुं, छतः । अस्य श्रुत्यतिर्यथा,—

“अस्य ते सर्वरोमाणि वचसा हृषितानि यत् ।

हेपायनस्य भगवन्ततो वै रोमशर्षणः ।

भवन्तमेव भगवान् याजहार स्वयं प्रभुः ॥”

इति कौर्म १ अध्यायः ॥

(स तु व्यासशिष्यः । यथा, भागवते । १० ।

७८ । २२ ।

“सोऽर्चितः सपरीवारः कृतासनपरिग्रहः ।

रोमशर्षणमाचीनं महर्षेः शिष्यमेक्षत ॥”

अस्यान्यद्विवरणं लोमशर्षणशब्दे द्रष्टव्यम् ॥)

विभीतकटवृक्षः ॥ इति मेदिनी । ने, ११६ ॥

रोमाशः, पुं, (रोमूपां अशः उद्गमः ।) रोम-

शर्षणम् । इत्यमरः ॥ पुलककण्टकरोमविक्रिया

रोमोद्गमरोमशर्षणात् । इति भरतः ॥ (स तु

सात्त्विकभावानामन्यतमः । यथा, साहित्य-

दर्पणे । ३ । १६६ ।

“स्तम्भः स्वेदोऽथ रोमाशः खरभङ्गोऽथ वेपथुः ।

वैवर्ण्यमश्रुप्रलय इत्यष्टौ सात्त्विकाः स्मृताः ॥”

“हर्षाद्भुतभयादिभ्यो रोमाशो रोमविक्रिया ॥”)

रोमाशिका, स्त्री, (रोमाश उपात्यत्वेनास्यस्या

इति । रोमाश + ठन् ।) दहन्तीवृक्षः । इति

राजनिर्घण्टः ॥

रोमाशितः, त्रि, (रोमाशः सञ्जातोऽस्येति ।

रोमाश + “तदस्य सञ्जातं तारकादिभ्य

इतच् ॥” ५ । २ । ३६ । इति इतच् ।) जात-

पुलकः । रोमाशविशिष्टः । तत्पर्यायः । वृक्ष-

रोमा २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा,

मार्कण्डेये । १०० । २० ।

“स च शान्तिर्गते वद्वौ परितुष्टेन चेतसा ।

हर्षरोमाशिततनुः प्रविशेष्टाश्रमं गुरोः ॥”)

रोमाली, स्त्री, (रोमूपां आली श्रेष्ठिर्यत्र ।)

वयःसन्धिः । इति शब्दमाणा । (रोमूपां

आली ।) रोमावली । (यथा, व्याख्यास-

शब्दाम् । ३९८ ।

“निधितिः क्षेपस्थानस्योपरि चिह्नार्थमिव

गता निहिता ।

लाभयति तप तगूदरि जघनतटाडुपरि

रोमाली ॥”)

रोमालुः, पुं, (रोमविशिष्ट आलुः ।) पिण्डालुः ।

इति राजनिर्घण्टः ॥

रोमालुविटपी, [न] पुं, (रोमालुरिव विटपी

वृक्षः ।) कुम्भीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

रोमावली, स्त्री, (रोमूपांमावली ।) नामिस्तु-

लोमश्रेणी । तत्पर्यायः । रोमगता २ । इति

हेमचन्द्रः । ३ । २७० ॥ रोमाली ३ । इति

शब्दमाणा ॥ लोमराजी ४ । यथा,—

“तस्याः प्रविष्टा गतनाभिरन्ध्रं

रराज तन्वी नवलोमराजी ।

नीवीमतिक्रान्त चितेततरस्य

तप्तेखलामध्यमयेरिवाग्निः ॥”

इति कुमारसम्भवम् ॥

सा च ग्रौवनारम्भे भवति । अज्ञातग्रौवना

यथा,—

“नीराक्षीरसुपागता श्रवणयोः क्षीन्नि स्फुर-

न्नेत्रयोः

ओचे लयमिदं किमुत्पलमिति ज्ञातुं करं

न्यस्यति ।

वैवालाङ्कुरशङ्कया शशिसुखी रोमावलीं

ग्रीष्मिति

आन्तास्तीति सहुः सखीमविदितश्रीगीभरा-

पृच्छति ॥”

इति दशमस्कन्धे ॥

रोमाशयफला, स्त्री, (रोमाशयं फलमस्याः ।)

भिक्षुरिष्टाक्षुपः । इति राजनिर्घण्टः ॥

रोमोद्गमः, पुं, (रोमूपासुद्गमः ।) रोमाशः ।

इति हलायुधः ॥ (यथा, कुमारः । ७ । ७७ ।

“रोमोद्गमः प्रादुरभूदमायाः

खिन्नाङ्गुलिः पुङ्गवकेतुरासीत् ।

वृत्तिस्तयोः पानिचमागसेन

यमं विभक्त्येव मनोभवस्य ॥”)

रोमोद्गहः, पुं, (रोमूपासुद्गहः ।) रोमाशः ।

इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, प्रबोधचन्द्रोदये ।

१ अङ्के ।

“स्फुरद्भोमोद्गहदस्तरगततराराङ्गुलदृशो

भयोत्कम्प्योत्तुङ्गलनयुगभरासङ्गसभगः ॥”)

रोलः, पुं, पानीयामलकम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

(पानीयामलकशब्देऽस्य गुणद्वयोऽभिहितः ॥)

रोलम्बः, पुं, (रौलीति । र + लिच् । रौः कुलन्

सन् लम्बति स्थानात् स्थानान्तरं गच्छतीति ।

लम्ब + लिच् ।) भसरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

(यथा, यमोक्तिप्रकाशिकायाम् । २० ।

"मन्त्रे दानवनाशिनो मन्त्रपतिः कुम्भेति

कोणाहलं

रोहिता ददुस्तुनाशनादिषु सक्ताः स्युरेते

कथम् ।"

रोहिः, पुं, (रुह् + घञ् ।) क्रोधः । इत्यमरः ।

(यथा, व्यासप्रश्नप्रश्नम् । १४२८ ।

"सुखमि किं मानवर्षा यववायादृष्टिगुणमनु-
प्रेमेति ।

रुहभयः यववापिः मानवेन च रोप उन्मि-
यति ।"

रोहिणः, पुं, (रोपति तच्छीलः । रुह् + "क्रुध-
मन्त्राद्येभ्यश्च ।" ३ । २ । १५२ । इति रुक् ।)

पारदः । रोमपर्वयोपमः । इति मेदिनी । ने,
०६ । कपरभूमिः । क्रोधने, चि । इति हेम-
चन्द्रः । (यथा, मार्कण्डेय । ११२ । १५ ।

"न घर्माः क्रोधशीलस्य नाद्येयाप्रोति रोपयः ।
नानं सुमाय कामानिः कोपेनापिष्टयेत-
वाम् ।"

रोहिः, पुं, (रोहतीति । रुह् + ञच् ।) अङ्कुरः ।
इति हेमचन्द्रः । (यथा, महाभारते । १२ ।
१२० । ३० ।

"अमिः कोको वर्हतेऽप्याप्यवित्तो

रोहयेकं रोहनाद्यसमेति ।

आप्ययमौ विपुली यतिश्राव्य

नकारादर्थं नापमयेति विज्ञम् ।"

रोहिणीये, चि । यथा, वासवनेयसंक्षिता-
याम् । १९ । ५१ ।

"मेन रोहमायमुप मेधासः ।"

"रोहं रोहणीयं मर्तम् ।" इति तद्गायै मही-
धरः ।)

रोहिणः, पुं, (रुह् + ञच् ।) प्रेतमेदः । बोद्धरि,
चि । इति मेदिनी । ने, १४८ । (यथा, महा-
भारत । ८ । ३३ । ३२ ।

"मिनीवासीमयुमतिं कुहं राकाय सुवताम् ।
योकाति यदुर्गाहानां रोहकास्य कष्ट-
कान् ।"

रोहिणं, स्त्री, (रोहणीमेति । रुह् + कर्त्तृ-
लुट् ।) युग्मम् । इति राजनिर्घण्टः । यन्म ।
प्रादुभासः । इति रुद्रभाष्योभाषितदृष्टयथेन
निष्पन्नम् ।

रोहिणः, पुं, (रोहणीति । रुह् + ञधि-
करीलुट् ।) पञ्जोपनिर्घण्टः । तत्पञ्चोपः ।
विपूरादिः २ । इति अटाधरः । (यथा,
राजनिर्घण्टे । ५२ ।

"यथापदुतिमस्योभुवि हिमालये साहये
निकामिदित्येतेन पुरधिरीरुहे रोहिणी ।
महत्तममभुदरे महत्तमदरे महद्रे
भमन्ति न पल्लवद्वे पदितता भवन्तीर्नयः ।"

रोहिणः, पुं, (यथापदित । रुह् + "रुहिवन्-
कोवितादिभ्यः शिवादिभ्यः ।" उणा० ३ ।
१२० । इति भट्टम् ।) तद्वर्णः । इत्युणादि-

कीयः । इत्युणादयम् । इति संक्षिप्तसारोवादि-
इतिः ।

रोहिणी, पुं, (रुह् + भञ् ।) विमान् टीम् ।)
यन्तमेदः । इत्युणादिकीयः । यन्तमायम् ।

इति संक्षिप्तसारोवादिइतिः ।

रोहिः, पुं, (रोहणीति । रुह् + "रुहिवि-
रुचीति ।" उणा० ३ । १२० । इति रुक् ।)

वीजम् । रुचः । इत्युणादिकीयः । धार्मिकः ।
इति सिद्धान्तकौमुद्यासुखादिइतिः ।

रोहिणं, स्त्री, (रुह् + "रुहेश ।" उणा० २ ।
५५ । इति रुक् ।) कालमेदः । इत्युणादि-

कीयः । यत्तु दिवसीयनयमनुवर्तते । पूर्वाह्न-
आहस्य गौतमकालखेनोत्तरायधिः । अपराह्न-
आहस्य पूर्वाध्विः । यकोद्दिष्टआहस्य समा-

यनकालः । रोहिण्यस्य नामान्तरम् । यथा ।
अत्र पूर्वाह्ने आहमभिधाय रोहिण्यम् न

तद्वदेदित्यभिधानेन पूर्वाह्नआहस्य सङ्गवान्
परो रोहिण्यपर्वन्तर्गतपूर्वाह्नकालः प्रतीयते

तेन रोहिणं पूर्वाह्नआहस्य गौतमकालखेनो-
त्तरायधिः अपराह्नआहस्य पूर्वाध्विरित्यव-

गम्यते । रोहिण्यम् दिवसस्य नवमसुहूर्णः ।
तस्य ष्योतिर्कोक्तरोहिणीदेवतत्वात् रोहिण्यस्य-

मिति । वाचः ।

"आरभ्य कृतये आहं कुर्यादरोहिणं युधः ।
विधिज्ञो विधिमास्नाय रोहिण्यम् न खलुयेत् ।"

इति आहृतस्त्वम् ।

रोहिणः, पुं, (रोहणीति । रुह् + "रुहेश ।" उणा०
२ । ५५ । इति रुक् ।) भूतयः । यदृष्टयः ।

रोहितकवचः । इति राजनिर्घण्टः । (शास्त्रस्य-
रोपस्यपर्वन्तविशेषः । यथा, मार्कण्डेय । १२१ । ६६ ।

"रोहितो यस्तृतीयस्तु रोहिणी नाम विभुतः ।"

रोहिणिः, स्त्री, रोहिणीनक्षत्रम् । इति शब्द-
रत्नावली । (यथा, रुद्रतन्त्रसंहितायाम् । १०० । ३४ ।

"पारस्वयन्तरोहिणि-
वापवापादुभासपदयोगाः ।

चन्द्रशुभः कृतममताः
चन्द्रादिहं दिग्गं दाहः ।"

रोहिणिका, स्त्री, (रोहिण्येव चार्थे कृत् । टाप्
कृतश्च ।) कोमादिना रक्तवर्णा स्त्री । इति

अटाधरः ।

रोहिणी, स्त्री, (रुह् + रुक् ।) गौरादित्यान्
टीम् ।) स्त्रीगरी । इत्यमरः । (यथा, माध्व ।

१२ । ३० ।

"श्रीया विपुलाशिक्षिणीः सत्यया-
नित्यस्य पारोक्षभवेन जायते ।

वन्देयुधाराधने रोहिणीः प्रय-
चित् निर्दयी दुष्टतः य मोदुः ।"

तद्विदः । कटुभरः । (यथापदः पञ्चोपः ।
"रुहो रुहृणा विता कृतमेदः कटुभरः ।

कटोना सत्यप्रवृत्तः यकाटी यदुर्गादयो ।"
इति भावप्रकाशक पूर्णवर्णके प्रथमे भागे ।
श्रीमन्मन्त्रः । (यथापदः पञ्चोपः यन्तमायम् ।)

"कटुभरः श्रीमन्मन्त्रः श्रीमन्मन्त्र रोहिणी ।"
महाभारतः । तत्पञ्चोपः यथा,—

"कटुभो विनिर्घोषेना महाभारत रोहिणी ।"
इति पञ्चकटुभारतमायाम् ।)

रोहिता । इति मेदिनी । ने, १०० । विमानं
विटाद्वेवोविशेषः । इति हेमचन्द्रः । यन्तरी ।

रुहीनकी । मङ्गलः । इति राजनिर्घण्टः ।
कविप्रवर्णं यन्तृवाकारा विरेचने प्रवृत्ता रुही-

तकी । इति राजनिर्घण्टः । ३०० । यन्तृदेवमाता ।
या यन्तृदेवमाता कथमपञ्चोत्तराध्वन्यता ।

यथा,—

"देवकी रोहिणी येन यन्तृदेवता श्रीमन्मन्त्रः ।
रोहिणी सुरभिर्देवी अदितिर्देवकी रुभूम् ।"

इति महाभारते हरिवंशः । ३०० ।

सुरभिरुता । यथा,—

श्रीमातृलये उवाच ।

"दक्षस्य तनया याभूत् सुरभिर्माता नामतः ।
गयां माना महाभागानां यन्तृगोक्षीपकादिभीह

तस्यान् तनया यन्ते कथमापु प्रजापतेः ।
नाम्ना या रोहिणी युष्मा यन्तृमाभुम् ।"

इत्याम् ।

तस्यां यन्ते यन्तृदेवतागौरिति तपोज्जमान् ।
कामधेगुरिति ज्ञाना यन्तृलस्यस्यस्यम् ।"

इति कालिकापुराणे शेषाध्यायः । ३०० ।

यन्तृगौरा कथा । यथा,—

"अटवर्णा भवेद्गौरी यन्तृगौरा तु रोहिणी ।
दृष्टमे कथका प्रोक्ता अत ऊर्ध्वं रजमता ।"

इत्युवाच तत्त्वम् । ३०० ।

(यन्तृगौरा कुमारी । यथा, देवीभागवते । १ ।

२६ । ४२ ।

"रोहिणी यन्तृगौरा च यन्तृगौरा कालिका

ख्याता ।"

रोगनाशायेवास्याः पूजा कर्तव्याः यथा, तत्त्वैव ।

३ । २६ । ४० ।

"रोहिणी रोगनाशाय पूजयेद्द्विधिवत्तरः ।"

अस्याः पूजामग्री यथा, तत्त्वैव । ३ । २६ । ४१ ।

"रोहिण्यो च बीजानि प्रागल्भ्यमदितानि

चै ।

या देवी गर्भभूतानां रोहिणी पूजयाम्भुम् ।"

चिरमयकप्रवृत्तता । यथा, महाभारते ।

३ । २२० । १० ।

"कथा या रोहिणी नाम चिरमयकप्रवृत्तता

सुता ।"

रोहिणि + यन्ते - रोहि ।) कालिकादिभ्यः-
विश्वनिष्पन्नकालिकादिभ्यश्च यन्तृगौरा । तत्पञ्चोपः ।

रोहिणिः २ । इति शब्दरत्नावली । वाको ३ ।
इति हेमचन्द्रः । (यथा, महाभारते । १ ।

छात्री देवता व्रजा । गगनमध्ये उदिते सति
सिंहलमस्य अष्टविंशत्यधिकदण्डवित्तं गतं
भवति । यथा,—

“कम्बुकण्ठ ! शङ्खलाकृतौ नभो-
मध्यमागतवति प्रजापतौ ।
पञ्चमे गजकुपक्षलिप्तिका
निःसृताः सुसुख ! सिंहलमतः ॥”

इति कालिदासकृतराजिलयनिरूपणम् ॥ ६ ॥
तत्र जातफलं यथा,—

“स्यादूर्ध्वकार्यं कुशलः कुलीनः
सुचारुदेशो विनयवत्केवरः ।
स्मरामिनाकुलिताखिलाश्रयो
यो रोहिणीजः स धनी स मानी ॥”

इति कोट्टीप्रदीपः ॥ ७ ॥

गलरोगविशेषः । यथा । रोहिणीनामकगल-
रोगाणां नामानि संख्याषाह ।

“रोहिणी पञ्चमा प्रोक्ता कण्ठशालूक एव च ।
अध्विनिष्ठश्च वलयोऽलासनाभिरुदन्तकः ।
ततो रुन्दः शतघ्नी च गिलायुः कण्ठविद्रधिः ।
गलीधः प्रखरप्रश्च मांसतानस्तथैव च ।
विदाही कण्ठदेशे तु रोगा अष्टादश स्मृताः ॥”
तत्र पञ्चानामपि रोहिणीनां सामान्यसंप्राप्ति-
माह ।

“गलेऽनिष्ठः पित्तकफौ च नृच्छिंतौ
प्रदूष्य मांसं तथैव शोणितम् ।
गलीपसंरोधकरैस्तथाङ्गुरै-
र्निहत्यस्त्रुं याधिरियं हि रोहिणी ॥”

अनिलः नृच्छिंतः प्रवृद्धः कफपित्तौ च नृच्छिंतौ
पित्तं वा नृच्छिंतं कफो वा नृच्छिंतः । ननु
त्रयोऽपि नृच्छिंताः पृथग्गोषणाया अविवच-
मायत्वात् । तस्या वातजाया लक्ष्यमाह ।

“जिह्वाचमन्तादृष्टश्वेदनास्तु
मांसाङ्कुराः कण्ठविरोधनाः स्युः ।
सा रोहिणी वातक्षणा प्रदिष्टा
वातात्मकोपद्रवगाण्डुष्टा ॥”

जिह्वाचमन्तात् जिह्वायाः सर्वतः । वातात्मको-
पद्रवगाण्डुष्टा क्षमादिभिरतिशयेन युक्ता ॥
पित्तजामाह ।

“त्रिप्रोद्गमा त्रिप्रविदाहपाका
तोषण्वरा पित्तनिमित्तजाता ॥”
द्विप्रजामाह ।

“ओनोनिरोधिन्यपि मन्दपाका
गुर्वी स्थिरा सा कफसम्भवा तु ॥”
सोतोऽथ कण्ठस्रोतः ॥ ८ ॥ सतिपातजामाह ।
“गलीरपाकिमनिवार्यवीर्या
त्रिदोषलिप्ता विभवा भवेत् सा ॥”
रक्तजामाह ।

“स्फोटिहना पित्तसमानलिप्ता
पादा प्रदिष्टा रुधिरात्मिका तु ॥”

रक्तपित्तरागं धारकतायामाह ।

“यद्यपि दोषा रज्जि पादात् कफसमुद्भवा ।
कलरागं वि यमूता पादात् पतनोत्थिता ॥”

कण्ठशालूकमाह ।

“कोलास्थिमात्रः कफसम्भवो यो
ग्रन्थिर्गले कण्ठकशूकनूतः ।
खरः स्थिरः शूलनिपातसाध्य-
स्तं कण्ठशालूकमिति ब्रुवन्ति ॥”

कण्ठकशूकभूतः कण्ठकवच्छूकवदेदनाजनकः ॥
अध्विनिष्ठामाह ।

“जिह्वाग्ररूपः श्वयथुः कफात्
जिह्वोपरिष्ठादस्थत्वेव मिश्रात् ।
ज्ञेयोऽध्विनिष्ठः खलु रोग एव
विवर्ण्येदागतपाकमेनम् ॥”

अवृत्ता मिश्रादेवेत्यन्वयः ॥ ९ ॥ वलयमाह ।

“वलाग्र एवायतसुमनस्य
श्रीधं करोत्यमगतिं निवार्य ।
तं सर्वथैवाप्रतिवार्यवीर्यं
विवर्णनीयं वलयं वदन्ति ॥”

अलासमाह ।

“गले तु श्रीधं कुरुतः प्रवृद्धौ
ज्ञेयानिजौ श्वाचरुजोपपन्नम् ।
मर्मच्छिदं दुस्तरमेनमाहु-
रलाससंज्ञं भिषगो विकारम् ॥”

मर्मच्छिदं हृदयमर्मस्थि छेदेनेव वेदनाजनकम् ॥
एकवृन्दमाह ।

“वृत्तोन्नतोन्नः श्वयथुः सदाहः
सकण्ठुरोऽपाकवृन्दगुरुश्च ।
गान्धेकवृन्दः परिकीर्ततेऽसौ
व्याधिव्यलाशः क्षतजप्रसृतः ॥”

अन्तः गलमध्ये । अपाको ईषत् पाको । अष्टदुः
ईषन्नुदुः ॥ १० ॥ वृन्दमाह ।

“समुन्नतं वृत्तममन्ददाहं
तीव्रन्वरं वृन्दमुदाहरन्ति ।
तद्यापि पित्तक्षतजप्रकोपा-
द्विधात् सतोदं पयनात्मकम् ॥” ॥ ११ ॥

शतघ्नीमाह ।

“वर्तिर्धना कण्ठनिरोधिनी तु
चित्तातिमात्रं पिशितप्ररोहेः ।
अनेककृत् प्राणहरौ त्रिदोषा
ज्ञेया शतघ्नीसदृशी शतघ्नी ॥”

धना कठिना । अनेककृत् वातपित्तकफज-
तोददाहकण्ठादिभिरुक्ता । शतघ्नीसदृशी लोह-
कण्ठकसंज्ञमा शतघ्नी महती शिला । तत्तुल्या
यतः प्राणहरौ ॥ १२ ॥ गिलायुमाह ।

“ग्रन्थिर्गले त्वामलकास्थिमात्रः
स्थिरोऽल्पक स्यात् कफरक्तमूर्तिः ।
संलग्नते शक्तमिवास्तिथ्य
स शब्दसाध्यस्तु गिलायुसंज्ञः ॥”

गलविद्रधिमाह ।

“सर्वं गलं व्याप्य सप्तस्थितो यः
शोषो रजः सन्ति च यत्र सर्वाः ।
स सर्वदोषैर्गलविद्रधस्तु
तथैव तुल्यः खलु सर्वजस्य ॥” ॥ १३ ॥

गलीधमाह ।

“शोषो महान् यस्तु गलावरोधी
तीव्रन्वरो वायुगतेर्निहन्ता ।
कफेन जातो रुधिरान्वितेन
गले गलीधः परिकीर्ततेऽसौ ॥”
वायुगतेर्निहन्ता उदागवायुगतिरोधकः ॥ १४ ॥
खरप्रमाह ।

“यस्तान्धमानः श्वसिति प्रसक्तं
भिन्नखरः शुष्कविसृक्तकण्ठः ।
कफोपदुष्टेऽखिलायनेषु
ज्ञेयः स रोगः श्वसनात् खरप्रः ॥”

तान्धमानः तमः पश्यन् । शुष्कविसृक्तकण्ठः
शुष्को विसृक्तोऽस्वाधीनः कण्ठो यस्य सः ।
अस्वाधीनता मुक्तं गलितुं अशक्यत्वात् ।
अखिलायनेषु वायुवर्त्मसु । श्वसनादातात् ॥ १५ ॥
मांसतानमाह ।

“प्रतानवान् यः श्वयथुः सुकण्ठो
गलीपरोधं कुरुते क्रमेण ।
स मांसतानः कथितोऽवलम्बी
प्राणप्रणुत् सर्वहतो विकारः ॥”

प्रतानवान् विस्तारवान् । सुकण्ठः अतिश्रुतिं
कण्ठं यत्र सः ॥ १६ ॥ विदारोमाह ।

“सदाहतोऽंश्वयथुः सुतान्ध-
मन्तर्गले पूतिविशीर्षमांसम् ।
पित्तेन विद्याह्वने विदारौ
पार्श्वे विशेषात् स तु येन शेते ॥”

शार्श्वे विशेषात् स तु येन शेते स पुरयो येन
पार्श्वेन विशेषाद्वाहुल्येन शेते तस्मिन् पार्श्वे सा
विदारौ भवति इत्यर्थः ॥ १७ ॥ अथ गलरोगाणां
चिकित्सा ।

“रोहिणीनानु साध्यानां हितं शोणितमोक्ष-
णम् ।

वमनं घूमपानं च गण्डूयो नस्त्यकर्म च ॥
वातगान्धु हृते रक्ते लवणैः प्रतिचारयेत् ।
सुखोष्णान् क्षेपणान् चारयेत्साध्यमोक्षशः ॥
विस्तार्य पित्तसंभूतां सिताक्षौद्रप्रियङ्गुभिः ।
घर्षयेत् कवलो द्राक्षापक्वैः कथितो हितः ॥
आगारधूमकटुकैः कफजां प्रतिचारयेत् ।
आगारधूमः भूल इति लोके । कटुकानि
शुखोपिष्यलीमरिचानि ।

“श्वेताविडङ्गदन्तीषु तैलं सिद्धं ससैन्यवम् ।
नस्त्यकर्मणि दातव्यं कवलय कफोच्छये ॥”
श्वेता अपराजिता ।

“पित्तवत् साधयेद्दोषो रोहिणीं रक्तसम्भवाम् ।
विस्तार्य कण्ठशालूकं साधयेत्तुल्यैर्करिवत् ॥
एककालं यवाम्रश्च सुस्त्रीतं क्षिप्रमल्पशः ।
उपजिह्वकवचापि साधयेद्दध्विनिष्ठकम् ॥
एकवृन्दन्तु विस्तार्य विधिं शोधनमाचरेत् ।
एकवृन्दमिव प्रायो वृन्दश्च सप्तपाचरेत् ॥
गिलायुश्चापि यो व्याधिक्षयं शब्देन साधयेत् ।
अमर्म्मसं सुषपणं हृदयेद्गलविद्रधम् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

(सूर्ये, नि । यथा, महाभारते । २।६।१३६।

रोहिण्य

"नैव द्रव्या न मन्त्रो न कृशा नापि रोहिणी ।
नीलपुष्पितदेशी च यथा दीवान्यहं त्वया ॥")
रोहिणीपतिः, पुं, (रोहिण्याः पतिः ।) चन्द्रः ।
इति विसम्पन्नः । २ । १८ । (यथा, देवीभाग
वते । १ । ११ । १८ ।

"इतिव भावमात्रं समुपाय रोहिणीपतिः ।
गुरुं लोचनमायुक्तं कान्ताविरहदुःखिनम् ॥"
वसुदेवः । वसुभय ।)

रोहिणीरमणः, पुं, (रोहिण्या रमणः ।) वसुभयः ।
इति राजनिर्घण्टः । वसुदेवः । (चन्द्रः ।
यथा, गीतगोविन्दे । १ । १० ।

"वसितं अयदेवकेन चोरिदं प्रवदेन ।
केन्दुविहरममुद्रमवरोहिणीरमणेन ॥")
रोहिणीपतिः, पुं, (रोहिण्या वसुभयः ।) चन्द्रः ।
इति हतायुधः । वसुदेवः ।

रोहिणीशः, पुं, (रोहिण्या श्रेष्ठः ।) चन्द्रः ।
इति विसम्पन्नः । (यथा, माघे । ५ । ६० ।
"यौ देवर्षीजानिरियेय हातुं
न रोहिणीयो न च रोहिणीशः ॥")

वसुदेवः ।
रोहिण्यष्टमी, स्त्री, (रोहिणीयुक्ता अष्टमी ।)
रोहिणीनक्षत्रयुक्तभाद्रपदाष्टमी । यथा,—
"लघाष्टम्याय रोहिण्यामहारात्रिर्धनं हरेः ।
कान्ता विहापि सप्तम्या हन्ति पापं चित्रम्-

णम् ॥
उपधितोऽर्थयोगनैतिविभातो न पारणम् ॥
योगाय योगपतये योगेश्वराय योगसम्भवाय
गोविन्दाय नमो नमः । यानमनः । यज्ञाय
यज्ञेश्वराय यज्ञपतये यज्ञसम्भवाय गोविन्दाय
नमो नमः । अर्थनला । विश्वाय विश्वेश्वराय
विश्वपतये विश्वसम्भवाय गोविन्दाय नमो
नमः । धनयस्य । सन्नाय सन्नेश्वराय सन्ने-
पतये सन्नेसम्भवाय गोविन्दाय नमो नमः ।
पारणम् ॥

म्यगिःके पुनयेहेनं सचन्द्रा रोहिणीकाया ।
शरी तोयं समाहाय सप्यपतचन्द्रम् ।
शान्तभामवर्णी मत्ता चन्द्रायार्थं निवेदयेत् ॥
श्रीश्रीदेवैषमन्त्रं अग्निनेत्रमगुह्यम् ।
रक्षाणां प्राप्ताद्विरोहिण्या नहिनी मम ॥
अथै वसुदेवाय वसुदेवाय नन्दाय जगदीदायै ।
कान्तं वामनं श्रीरं वैष्णवं पुरोधोत्तमम् ।
वासुदेवं हृषीकेशं हृषिं देवगहनम् ॥
पाराशं वृक्षरीकाशं श्रीकात्मजममयम् ।
हामोदरं पद्मनाभं देवार्थं गुरुवन्दनम् ॥
गोविन्दमनुजं देवमन्त्रमपराजितम् ।
अधोऽर्धं समद्विर्धं समंभित्तमकारकम् ॥
अनन्दिनिषं विष्णुं निरोन्नेवं विविजम् ॥
शराश्वजुर्वाहं शतधनुर्वाधरम् ॥
प्रीतामरधरं दिवं वसुदेवायभूषितम् ।
श्रीरुमाहं समताम श्रीरतिं श्रीधरं हरिम् ॥
यं देवं देवी देवी वसुदेवादीनम् ॥
भीमका मन्त्रो ह्रीं ततो जज्ञाद्यो नमः ।

रोहितः

नामान्येतानि मन्त्रोऽस्य मन्त्रं प्रार्थयेत् पुनः ।
चाहि मां सन्नेपापत्र दुराश्रीकाशंयान् प्रभो ।
देवकीनन्दन श्रीश्व हरे संसारसागरान् ॥
दुर्धृतांश्रयसे विष्णो ये नरान्ति मज्जन् मज्जन् ।
सोऽहं देवातिदुर्धृतादि मां शोकनाग-

रातु ॥
पुष्कराश्व निमयोऽहं मद्यज्ज्ञानसागरे ।
चाहि मां देवदेवेश त्वागृतेऽन्यो न रक्षितः ॥
सज्जन् वासुदेवाय गोत्राक्षरगणिनाय च ।
जगद्दिनाय कृणाय गोविन्दाय नमो नमः ।
शान्तिरस्तु शिष्यास्तु धनद्विष्टातिराण्य-

भाक् ॥
इति गारुड १३२ अध्यायः ॥
रोहित, पुं, (रोहितीति । रुध + "रुधरुद्रियुधिभ्य
इतिः ।" उगा० १ । ८८ । इति इतिः ।)
सूर्यः । इति मेदिनी । दे, १४० । वर्यभेदः ।
मत्स्यभेदः । इति संज्ञिप्रसारोद्यादृष्टिः ।
(अथ्यन्तः । यथा, वाचसनेयसंहितायाम् ।
"२४ । १० । "मनुष्यराजाय मर्कटः शार्ङ्ग-
लाय रोहित् ।" "एको रोहित् अथ्यः शार्ङ्ग-
लाय ।" इति तद्वाक्ये महीधरः । रोहितवय-
विग्रहे, ति । (यथा, अथर्वे । १ । १०० । १६ ।
"रोहित् श्यावा सुमहंशुर्नलामीः ।"
"रोहित् रोहितवर्णा श्यावा श्यामवर्णा ।"
इति तद्वाक्ये साधयः ।)

रोहित्, स्त्री, (रुध + "रुधरुद्रियुधिभ्य इतिः ।"
उगा० १ । ८८ । इति इतिः ।) रगती ।
("अथ्यस्य रगस्य रगती रोहिदुष्यते । तथाच
नक्षत्रः सत्त्वं । गतं रोहिदूनां रिरमयिषु-
रुष्यस्य पशुपा ।" इत्युज्जतः । १ । ८८ ।) तता-
भेदः । इति मेदिनी । दे, १४० । (वङ्गवा ।
यथा, अथर्वे । १ । १४ । १२ ।

"युष्माकुरुषी रथे हरितो देवा रोहितः ॥"
"हे देवाने रोहितः रोहिष्मन्दाभिधेयास्तदीया
पटुवाः रथे युजु युज योजय ।" इति तद्वाक्ये
साधयः । १०१ । रोहिण्याभिर्वाणानि तज्जलेन हि
वीजानि प्ररोहिणीति स्यात्त्वम् । नदी । इति
निघण्टुः । १ । १४ । १८ । निगमेण बहुवच-
नामत्वेन प्रायशः श्रवणान् बहुवचनागतम् ॥

रोहितं, स्त्री, (रुध + "रुधे रुध लो वा ।"
उगा० १ । ८८ । इति इतन् ।) कुङ्कुमम् ।
रक्तम् । अञ्जुप्रमृष्टरानन्दम् । इति मेदिनी ।
ते, १४५ । (यथा, मनुः । १ । ८८ ।
"विदुतोऽग्निमेष्वाच रोहितेन्द्रधनं वि च ।
उत्कानिषांतत्तुंष्योतींयुषागवावि च ॥")

रोहितः, पुं, (रोहितीति । रुध + "रुधे रुध लो
वा ।" उगा० १ । ८८ । इति इतन् ।) मीन-
विशेषः । (यथाह रुहित् ।
"ईलीयो जितवीर्यो बाधा बाधामगोश्वरः ।
रोहितो गो हितः प्रोक्तो महुरो महुरीः
प्रियः ।")

रोहितमङ्गलं कथं गुदाय यथा,—
नामान्येतानि मन्त्रोऽस्य मन्त्रं प्रार्थयेत् पुनः ।
चाहि मां सन्नेपापत्र दुराश्रीकाशंयान् प्रभो ।
देवकीनन्दन श्रीश्व हरे संसारसागरान् ॥
दुर्धृतांश्रयसे विष्णो ये नरान्ति मज्जन् मज्जन् ।
सोऽहं देवातिदुर्धृतादि मां शोकनाग-

रोहित

"हण्डः शक्ती श्वेकजिस्तु माप्नो
यः श्रीश्रीर्मा रोहितो दक्षवक्तुः ।
जीवन् वक्तुं रोहितम्यापि मायै
यातं हन्ति विभक्त्याति योमम् ॥"
इति राजनिर्घण्टः ।

अपि च ।
"रक्तोदरो रक्तमुरो रक्ताशो रक्तपञ्चतिः ।
लघवशो नमयेतो रोहितः कचितो युधेः ॥
रोहितः सन्नेमक्यानां वरो दृश्योर्हिताभिर्हितः ।
कषायादुरसः स्याद्व्यामिषो नानिपितकतु ॥
उद्वेगमुगतान् रोमान् दन्तामोहितमुपयम् ॥"
इति भावप्रकाशः ।

(नपाय ।
"वानासो नहि पितकद्वयकरः स्यामोहितः
सर्नदा ॥"
इति चारीते प्रथमस्याने एकादशोऽध्याये ।
"श्रीवलाहारभोपित्यान् स्वप्रत्य च विवर्णनान् ।
रोहितो क्षीपनीयश्च लघुपाक्षो मशायनः ॥"
इति चरने सप्तम्याने सप्तविंशोऽध्याये ।
"कषायादुरसकषा शप्यश्रीवातभोजनः ।
रोहितो मावतधरो नावर्ष पितकोपयः ॥"
इति सुवृते खण्ड्याने ४६ अध्याये ।
सनामस्यातो हरिश्चन्द्रश्च वृषतः पुत्रः । यथा
देवीभागवते । ७ । १५ । १५ ।

"राजा पुत्रतनं दृष्ट्वा सुखमाप मद्यतरम् ।
नामास्य रोहितप्रेति चकार विधिपूर्वकम् ॥"
अस्य विवरणान् तत्रैव द्रष्टव्यम् ।) रगभेदः ।
रोहितकृष्णः । इति मेदिनी । ते, १४६ ।
(रोहितीति पाठः । रोहितीकशब्दद्वयगतम् ॥
यथा, सुवृते । ६ । १० ।

"पताग्रोहीनमङ्कजा रयाः
चांदिय युक्ता मदिरायमिविताः ॥"
अथिचोटकः । इति निघण्टुः । १ । १५ ।
"रोहिता ग्यारोहिनि रथं वदन्त्यादिमिति
रोहितः ।" इति तत्र देवराजधण्या । यथा,
अथर्वे । १ । ८८ । १० ।

"यद्वक्तुं अरुवा रोहिना रथे ॥"
"रोहिता रोहितवर्णा रोहित इत्येवमस्याप्या
रोहितीत्येतिदृष्ट्यान् रोहिणेनमार्थिर्वा
गमयतिनिमग्नवर्णा ॥" इति तद्वाक्ये साधयः ।)
रक्तवर्णः । रक्तवर्णविग्रहे, ति । इत्यमरः ।
(यथा, वाचसनेयसंहितायाम् । १६ । १८ ।
"नमो रोहिताय व्यपतये दृष्ट्यानां पतये नमो
नमः ॥")

रोहितका, पुं, (रोहित रण । मार्घे कतु ।)
हृत्विशेषः । रोहिता इति भाषा । कथयामः ।
रोहि २ रोहितपुः ३ दाहिमपुत्रः ४ ।
इत्यमरः । रोहितीकः ५ रोहितः ६ रोहितः ७
कुमान्तिः ८ दाहिमपुत्रः ९ यथाप्रणयः १०
कुटुमाक्षणिः ११ विरोधः १२ शान्त-
विद्यः १३ कथयामः । कुटुमाक्षः । विरो-
धम् । कथयामः । सुनीययम् । इतिदीप-

ब्रह्मप्रीहृत्तनेत्रामयापहृत्तः । इति राज-
निर्घण्टः ॥ अपि च ।

“रौद्रितो लोहितो रौद्री लोही दाडिम-
पुष्पकः ।

रौद्रितकः प्रीहृत्तार्त्त रूथो रक्तप्रसादनः ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

अन्यच्च ।

“रौद्रितको यज्ञन्प्रीहृत्तुलोदरहरः स्तुतः ॥”
इति राजवल्लभः ॥

(गणविशेषः । यथा, महाभारते १३।१५३।१६।
“भद्रान् रौद्रितकांश्चैव आग्नेयान्मालवानपि ।

गणान् सन्धानं विनिर्जित्य नीतिज्ञानं प्रहसन्निव ।
शूराकान् यवनांश्चैव विजित्य स्तनन्दनः ॥”)

रौद्रिता, स्त्री, (रौद्रित + टाप् । “वर्णादनु-
दात्तात्तोपधातो नः ।” ४।१।३६ । इति

पाचिको डौष् तकारस्य नकारादेशश्च न ।)
रागादिना रक्तवर्णा । यथा,—

“रौद्रिणी रौद्रिता रक्ता लोहिनी लोहिता
च सा ।”

इति जटाधरः ॥

रौद्रिताम्, पुं, (रौद्रितः अन्धो यस्य ।) अग्निः ।
इत्यमरः ॥ हरिश्चन्द्रराजपुत्रः । इति मेदिनी ।

त, ६३ ॥

रौद्रितिका, स्त्री, (रौद्रितो वर्णोऽस्यस्या इति ।
रौद्रित + ठन् ।) रागादिना रक्तवर्णा । इति

जटाधरः ॥

रौद्रितेयः, पुं, (रौद्रित एव । स्वार्थे णः ।)
रौद्रितवृक्षः । यथा,—

“प्रीहारी रौद्रितेयः स्यात् रक्तपुष्पश्च
रौद्रितः ॥”

इति भरतधृतरत्नकोषः ॥

(विवरणमस्य रौद्रितकशब्दे ज्ञातव्यम्)

रौद्री, [नृ] पुं, (अवश्यं रौद्रितोति । रुद्र +
आवश्यकं णिनिः ।) रौद्रितकवृक्षः । (अस्य

पर्यायो यथा,—
“रौद्री रौद्रितकः प्रीहृत्तुर्दाडिमपुष्पकः ॥”

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥

“रौद्रितको रौद्रितको रौद्री दाडिमपुष्पकः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)

अन्यत्पठ्यः । षट्पठ्यः । इति मेदिनी । ने.
१२० ॥

रौद्रितकः, पुं, (रौद्रित एव । स्वार्थे कन् ।)
रौद्रितकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा,

दृष्टवृष्टितायाम् । ५४ । ६८ ।
“रौद्रितकस्य यथादृष्टिप्राप्तयेतिभिः करै-
र्यान्वि ॥”

तथास्य पर्यायः ।
“रौद्रितको रौद्रितको रौद्री दाडिमपुष्पकः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)

रौद्रित, स्त्री, (रूद्रस्य भावः । रूद्र + ण्यन् ।)
रूद्रता । रूद्रस्य भाव इत्यर्थे ण्यप्रत्ययेन
निष्पन्नम् । यथा हि ।

“तेलं यद्रौद्रोदोषं तेलं यच्चाद्रकं स्तुतम् ।
तेन त्वां स्नापयाम्यद्य जगन्मातरमम्बिकाम् ॥”

इति दुर्गापूजायां महाष्टमीमहानवम्योर्महा-
स्नानप्रकरणे देवोपुराणम् । (तथा च ।

“यं रसा वानशमना भवन्ति यदि तेयु वै ।
रौद्रिलाघवश्रेष्ठानि न ते हन्युः समीरणम् ॥”

इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४० अध्यायः ॥)
रौद्रः, पुं, (रुद्ररूपत्वमिति । रुद्रि + ण्यन् ।)

मनुविशेषः । यथा,—
“रौद्रादयस्तथान्येऽपि मनवः संप्रकीर्तिताः ।
रुचेः प्रजापतेः पुत्रो रौद्रो नाम भविष्यति ॥”

इति मात्स्ये ८ अध्यायः ॥

तन्मन्त्रान्तरे देवादयो यथा,—
“त्रयोदशस्य पर्याये ये रौद्रस्य मनोः सुराः ।
सप्रपांश्च वृषांश्चैव वदतो मे निशामय ॥

सुप्रज्वाणः सुरास्तत्र सुकम्माणस्तथापरे ।
सुश्रमाणस्तथा स्तृते समस्ता सुनिवृत्तम ॥

महाबलो महावीर्यस्तेषामिन्द्रो दिवस्यति ।
भविष्यत्यथ सप्रपांश्च गदतो मे निशामय ॥

धृतिमानथयश्चैव तत्त्वदर्ता निरुत्सुकः ।
निर्माहः सुतपाश्चान्यो नियकम्पश्च सप्रमः ॥

चित्रसेनो विचित्रश्च नयस्तन्निभेयो दृढः ।
सुनेत्रः चक्षुर्दृष्टिश्च सुरतश्चैव तनुसुताः ॥”

इति मार्कण्डेयपुराणम् ॥

अन्यद्विवरणं रुद्रिप्रशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ * ॥ विल-
काष्टदण्डः । तत्पर्यायः । वैल्यः २ । इति हेम-
चन्द्रः ॥ (स्त्री, रौद्रस्येदमिति । अण् । मन्त्रान्तर-
विशेषः । यथा, मार्कण्डेये । १०० । ३६ ।

“ज्ञातिश्रेष्ठो गुणैर्युक्तो दक्षसावर्णिकं श्रुते ।
निशान्तयत्यरिबलं रौद्रं श्रुत्वा गरोत्तमः ॥”)

रौद्र, ऋ नादरे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-
पर०-सक०-सेट् ।) चतुर्दशसरी । ऋ, अरु-
रौटत् । नादरौद्रनादरः । रौटति खलं लोकः ।

इति दुर्गादासः ॥

रौद्र, ऋ अनादरे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-
पर०-सक०-सेट् ।) ऋ, अरुर्दृष्टत् । इति

दुर्गादासः ॥

रौद्रं, स्त्री, (रुद्रस्येदम् । रुद्र + ण्यन् ।) शृङ्गा-
राद्यष्टरसान्तर्गतशृङ्गरसः । तत्पर्यायः । उग्रम् २ ।

इत्यमरः ॥ इति क्रोधस्य अये । रुद्रो देवता यस्य
रौद्रम् । यदाह भरतः ।

“शृङ्गारो विष्णुदेवः स्यादासः प्रमथदेवतः ।
करुणो यमदेवः स्याद्रौद्रो रुद्राधिदेवतः ॥” इति

ऐ क्रोधस्याश्रये । उच्यति क्रुधा समवेति उग्रः ।
उचिषं समवायने नास्तीति रुक् निपातनाच्चस्य

गः । सर्व्वाभिभाविता रौद्रः । यथा, रावण-
चरितादि । यद्यु योभत्तरौद्रो स्त्रीवे रूपभेदान्

अग्रे पुंसि योभत्तरौद्रो चेति पुंसिज्ञपाठ इष्ट
युक्तः । इति भरतः ॥ * ॥ अपि च ।

अथ रौद्रः ।
“रौद्रः क्रोधस्याधिभावो रक्तो रुद्राधिदेवतः ।
आत्मनं रिपुस्तत्र तच्छ्रेयोदीपनं मतम् ॥

सुष्टिप्रहारपातनविजितच्छेदावदारणे खेव ।
संयामसंभ्रमादौरस्योद्दीप्तिर्भवेत् प्रौढा ॥

भूविभङ्गौष्ठनिर्देशवाहुस्फोटनतर्जनाः ।
आत्मावदानकथनमायुधोत्क्षेपणानि च ।

अनुभावास्तथा क्षेपकूरसन्दर्शनादयः ॥
उग्रतावेगरोमाश्चस्वेदेषपथवो मदः ।

मोहाद्यथादयश्चात्र भावाः स्युर्यभिचारिणः ॥”
यथा,—

“कृतमनुमनं दृष्टं वा यैरिदं गुरु पातकं
मनुजपशुभिर्निर्मम्यादेर्भवद्भिरुदायुधैः ।

नरकरिपुणा साहं तेषां समीमिकरीटिना-
मयमहमष्टद्वेभोमसिः करोमि दिशां वलिम् ॥”

अस्य युद्धवीरौद्रेदमाह ।
“रक्तास्यनेत्रना चात्र मेदिनी युद्धवीरतः ॥”

इति साहित्यदर्पणे ३ परिच्छेदः ॥

रौद्रः, पुं, (रुद्रस्यायमिति । रुद्र + ण्यन् ।) रुद्र-
तेजः । तत्पर्यायः । घर्म्मः २ । इति मेदिनी ।

रे, ८० ॥ प्रकाशः ३ द्योतः ४ आतपः ५ ।
इत्यमरः ॥ तस्य गुणाः ।

“आतपः कटुको रुक्षः स्वेदमूर्च्छादृषावचः ।
दाहवैवर्ण्यजननो नेत्ररोगप्रकोपणः ॥”

इति राजवल्लभः ॥ * ॥

सप्तरीद्रा यथा,—
“जठरः पिङ्गलो रौद्रो घोरारुः कालसंक्षितः ।
अग्निनामा हतो रौद्रः सप्त रौद्राः प्रकी-
र्तिताः ॥”

यन्यान्तरे सप्तमो रौद्रः प्राणदाहः । तेषां
फलानि यथा,—

“पिङ्गलो रौद्रनामा च कालरूपः प्रणाययम् ।
स्पर्शने बहुरोगः स्यात् सर्वजीवसंसृज्यः ॥

जठरो रौद्रनामा च घोरधन्वश्च कारयेत् ।
ब्रण्णादिपित्तरोगश्च नानाक्लेशकरो वृणाम् ॥

अग्निर्नामा यदा वर्णं रौद्रो भवति नान्यथा ।
उत्तापेन क्षितिं श्रुयेत् नराणां रोगदो भवेत् ।

रौद्रनामा महारौद्रो यथाब्दे च भवैद्धुवम् ।
चित्तोद्दिगं ब्रणं क्षुण्णानारोगसमन्वितम् ॥

घोरनामा महारौद्रो घोरधन्वश्च कारयेत् ।
उत्तापेन यदा दग्धं नानारोगसमन्वितम् ॥

कालनामा महारौद्र उत्तापे पीडुर्न यदा ।
नानारोगसमायुक्तं ब्रण्णादिकाण्युक्तं भवेत् ॥”

इति ज्योतिषम् ॥

रसविशेषः । इति मेदिनी । रे, ८० ॥ तद्विवरणं
स्त्रीवलिङ्गारौद्रशब्दे द्रष्टव्यम् । हेमन्त ऋतुः ।

इति हेमचन्द्रः ॥ यमः । इति धरणिः ॥ (कार्त्ति-
केयः । यथा, महाभारते । १ । १९८ । १९ ।

“आग्नेयः क्षतिकापुत्रो रौद्रो गार्ग्य इत्यपि ।
अयते भगवान् देवः सर्वदेवमयो गुहः ॥”)

रौद्रः, त्रि, (रुद्र + ण्यन् ।) तीव्रः । (यथा, रगि-
निस्रयथास्थाने विजयरक्षितेन हरिवंशोक्त-
ज्वरवर्धनवचनसुक्तम् ।

“ज्वरश्चिदाद्विदिशिराः पदुस्तुलो नवलोचनः ।
भस्माप्रहरयो रौद्रः कालान्तकयमोपसः ॥”)

[illegible]

योगान्न । न च प्रत्यक्षेण प्रत्यक्षमभावात् ।
प्रत्यक्षविषयाभावात् । न च प्रत्यक्षेण प्रत्यक्षमभावात् ।
योगान्न । न च प्रत्यक्षेण प्रत्यक्षमभावात् ।

सन्ध्या विविधाभासिर्दशः स्याद्विधेया ॥
 काचित्सन्ध्याः प्रवर्तयितुं न शीलस्यता
 सन्ध्यायास्तुतिः । यथा शीतसन्ध्याः सन्ध्या-
 यमः । सन्ध्यायास्तुतिः सन्ध्यायास्तुतिः ।

वृत्तिर्नैव वा रूपेणाभिवक्तव्यत्वात् । यथा द्रव्यत्वादिना नीलवर्णत्वादिना च घटादि-
पदस्य । काचित्प्रकृत्यावच्छेदकीभूततत्त्वद्रूपेण
पूर्वपूर्वं प्रत्यायकत्वात् । यथा, आर-
ण्यादिप्रकारेण तदाश्रयद्रव्याभिवक्तव्यत्वा-
त् । काचित् पूर्वपूर्वं तदुपेक्षा-
प्रत्यायकत्वादाधुनिकी । यथा घटत्वादिना
पटादिपदस्य । आदिना श्रवणसदृशत्वप्रकारेण
बोधकतया गौणीयुपपद्यते । यथा अग्नि-
मांसवत् । इत्यादावसदृशत्वादिना अग्न्यादि-
पदस्य । इति शब्दशक्तिप्रकाशिका ॥ ३ ॥
अथ ।

“सुखार्थवाधे तदुक्तो ययान्धोऽर्थः प्रतीयते ।
रूपेः प्रयोजनादासौ लक्षणाशक्तिरपि ता ॥” १ ॥
कलिङ्गः साहसिक इत्यादौ कलिङ्गादिशब्दो
देशविशेषादिरूपे स्वार्थे असम्भवन् यथा शब्दस्य
शब्दा स्वसंयुक्तान् पुरुषादीन् प्रत्याययति ।
यथा च गङ्गायां घोष इत्यादौ गङ्गादिशब्दो
जलमयाद्यर्थवाचकत्वात् प्रकृतेऽसम्भवन् स्वस्य
सामीप्यादिसम्बन्धसम्बन्धिनं तटादिं बोधयति ।
वा शब्दस्यार्थिता स्वाभाविकेतरा ईश्वरादु-
द्भाविता वा शक्तिर्लक्षणा नाम । पूर्वच हेतु-
रूपेः प्रसिद्धिरेव । उत्तरच गङ्गातटे घोष
इति प्रतिपादनादलभ्यस्य श्रौतत्वपावनत्वाति-
शयस्य बोधनरूपं प्रयोजनम् । हेतुं विनापि
यस्य कस्यचित् सम्बन्धिनो लक्षणेति प्रसङ्गः
स्यादत उक्तं रूपेः प्रयोजनाहेति ॥ ३ ॥
तद्देशानाह ।

“सुखार्थस्येतराच्चेपो वाक्यार्थेऽन्वयसिद्धये ।
स्यादात्मनोऽप्युपादानादेवोपादानलक्षणा ॥” २ ॥
रूपावपादानलक्षणा यथा । श्वेतो धावति ।
प्रयोजने यथा । कुन्ताः प्रविशन्ति । अन-
योर्हि श्वेतादिभिः कुन्तादिभिश्च अचेतन-
तया केवलैर्धावनप्रवेशनक्रिययोः कर्तृतया-
न्वयमलभमानेरेतत्सिद्धये आत्मसम्बन्धिनो
ऽन्वाद्यः पुरुषादयश्च आशिष्यन्ते । पूर्वत्र
प्रयोजनाभावाद्दृष्टिः । उत्तरत्र कुन्तादीना-
मतिगहनत्वं प्रयोजनम् । अत्र च सुखार्थ-
स्यात्मनोऽप्युपादानम् । लक्षणा लक्षणायां
परस्यैवोपलक्ष्यमित्यनयोर्भेदः । इयमेवाजहत्-
सार्थेत्युच्यते ॥ ३ ॥

“अप्यर्थं स्वस्य वाक्यार्थे परस्यान्वयसिद्धये ।
उपलक्ष्यहेतुत्वादेवा लक्षणा लक्षणा ॥” ३ ॥
रूपेः प्रयोजनयोर्लक्षणा लक्षणा यथा । कलिङ्गः
साहसिकः गङ्गायां घोष इति च । अनयोर्हि
पुरुषतटयोर्वाक्यार्थेऽन्वयसिद्धये कलिङ्गगङ्गा-
शब्दावात्मानमप्येतः । यथा वा ।

“उपकृतं बहु तत्र किमुच्यते
सुजनता प्रथिता भवता परम् ।
विदधदौदृशमेव सदा सखे
सुखितमासा ततः श्रद्धां प्रतम् ॥”
अत्रानुपकारादीनां वाक्यार्थेऽन्वयसिद्धये उप-

कृतादयः शब्दाः आत्मानमप्यन्ति । अत्राप-
कारिणं प्रति उपकारादिप्रतिपादनामुख्यार्थ-
वाधः वैपरीत्यलक्षणाः सम्बन्धः फलसंपत्कौरा-
द्यतिशयः । इयमेव जहत्सुखार्थेत्युच्यते ॥ ३ ॥
“आरोपाध्यवसानान्धां प्रत्येकं ता अपि द्विधा ।”
ताः पूर्वोक्ताश्चतुर्भेदा लक्षणाः ।

“विषयस्यानिर्गोर्गस्यान्यतादात्म्यप्रतीतिरुक्तु ।
सारोपा स्यान्निर्गोर्गस्य मता साध्यवसा-

निका ॥ ४ ॥

रूपावपादानलक्षणा सारोपा यथा । अश्वः
श्वेतो धावति अत्र हि श्वेतगुणवान् अश्वोऽनि-
र्गोर्गस्वरूपः स्वसमवेतश्वेतगुणतादात्म्येन प्रती-
यते । प्रयोजने यथा एते कुन्ताः प्रविशन्ति
अत्र सर्वनाम्ना कुन्तधारिपुरुषनिर्देशात्
सारोपात्वम् । रूपौ लक्षणलक्षणा यथा ।
कलिङ्गः पुरुषो युध्यति । अत्र पुरुषकलिङ्गयो-
राधार्थाधारतासम्बन्धः । प्रयोजने यथा आयु-
र्वृतम् । अत्रायुष्कारणमपि वृत्तं कार्यकारण-
भावसम्बन्धसम्बन्धायुक्तादात्म्येन प्रतीयते अन्य-
वैलक्षण्येनायमिचारेणायुष्करणं प्रयोजनम् ।
यथा च राजकीये पुरुषे गच्छति राजासौ
गच्छति इत्यत्र स्वस्वामिभावलक्षणाः सम्बन्धः ।
यथा वा अग्रमात्रेऽवयवे हस्तोऽयम् । अत्राव-
यवावयविभावलक्षणाः सम्बन्धः । आश्लेषेऽपि
तत्त्वार्थो अत्र तात्कर्मलक्षणाः सम्बन्धः । इन्द्रा-
र्थासु सुगन्धसु अमी इन्द्राः अत्र तादर्थ्यरूपः ।
एवमन्यत्रापि । निर्गोर्गस्य पुनर्विषयस्यान्यता-
दात्म्यप्रतीतिरुक्तु साध्यवसाना । अस्याश्चतुर्षु
भेदेषु पूर्वोदाहरणान्येव ॥ ३ ॥

“सादृश्येतरसम्बन्धाः शुद्धास्ताः सकला अपि ।
सादृश्यात्तु मता गौण्यस्तेन षोडश

भेदिताः ॥” ५ ॥

ताः पूर्वोक्ता अष्टभेदा लक्षणाः सादृश्येतर-
सम्बन्धाः कार्यकारणभावादयः । अत्र शुद्धानां
पूर्वोदाहरणान्येव । रूपावपादानलक्षणा
सारोपा गौणी यथा । एतानि तैलानि हेमन्ते
सुखानि अत्र तैलशब्दस्तिजलभवेत्स्वरूपं
सुखार्थसुपादायैव सारोपादिस्तेषु वर्तते ।
प्रयोजने यथा राजकुमारेषु तत्सदृशेषु च
गच्छतुस्तु एते राजकुमारा गच्छन्ति । रूपा
वपादानलक्षणा साध्यवसाना गौणी यथा
तैलानि हेमन्ते सुखानि । प्रयोजने यथा
राजकुमारा गच्छन्ति । रूपौ लक्षणलक्षणा
सारोपा गौणी यथा राजा गौडेन्द्रः कण्टकं
शोधयति । प्रयोजने गौर्वाहिकः । रूपौ
लक्षणलक्षणा साध्यवसाना गौणी यथा
कण्टकं शोधयति । प्रयोजने यथा गौर्वा-
ह्यति ॥ ३ ॥

“अङ्गस्य गूढागूढत्वाद्विधा स्युः फल-
लक्षणाः ॥” ६ ॥

प्रयोजने या अष्टभेदा लक्षणा दर्शितास्ताः
प्रयोजनरूपप्रत्यक्ष-गूढागूढतया प्रत्येकं द्विधा

भूत्वा षोडशभेदाः । तत्र गूढः वाक्यार्थभावना-
परिपक्वबुद्धिविभवमात्रवेद्यः । यथा उपकृतं
बहु तत्रेत्यादि । अगूढोऽतिस्पष्टतया सर्वजन-
वेद्यः । यथा उपदिशति कामिनीनां यौवन-
मद एव ललितानि । अत्रोपदिशतीत्यनेन
आविष्करोतीति लक्ष्यते आविष्कारातिशय-
साभिधेयवत् स्फुटं प्रतीयते ॥ ३ ॥

“धर्मिधर्मगतत्वेन फलस्यैता अपि द्विधा ॥” ७ ॥
एता अनन्तरोक्ताः षोडशभेदा लक्षणाः
फलस्य धर्मगतत्वेन धर्मिधर्मगतत्वेन च प्रत्येकं
द्विधा भूत्वा द्वाविंशद्भेदाः । क्रमेणोदाहरति ।

“स्निग्धश्चार्मलकान्तिलिप्तविधतो वल्लहलका
घनाः
वाताः शीकरिणः पयोदसुद्धामानन्दकेकाः
कलाः ।

कामं सगु दृष्टं कठोरहृदयो रामोऽस्मि
सर्वं सहे
वैदेही तु कथं भविष्यति ह हा हा देवि !
धीरा भव ॥”

अत्रात्यन्तदुःखसहिष्णुरूपे रामे धर्मिणि कस्य
तस्यैवातिशयः फलम् । गङ्गायां घोष इत्यत्र
तटादिषु लक्ष्येषु श्रौतत्वपावनत्वादिरूपधर्म-
स्यातिशयः फलम् ॥ ४ ॥

“तदेवं लक्षणाभेदाश्चत्वारिंशन्मता बुधैः ॥”
रूपावपादानलक्षणा द्विधा विधाति चत्वारिंशद्विधा-
भेदाः ॥ ३ ॥ किञ्च ।

“पदवाक्यगतत्वेन प्रत्येकं ता अपि द्विधा ॥” ८ ॥
ता अनन्तरोक्ताः । अत्र पदगतत्वेन यथा
गङ्गायां घोषः । वाक्यगतत्वेन यथा उपकृतं
बहु तत्रेति । एवमश्रौतिप्रकारा लक्षणा ।
इति साहित्यदर्पणम् ॥

लक्षा, स्त्री, (लक्षयतीति । लच् + अच् । टाप् ।)
लक्षम् । दृष्टायुतसंख्या । इति मेदिनी ।
खे, २३ ॥

लक्षितः, त्रि, (लच् + क्तः ।) आलोचितः । दृष्टः ।
(यथा, रघुः । ७ । ४४ ।

“येऽसादिता लक्षितपूर्वकेतून्
तानेव सामर्थतया निजगुः ॥”)
अङ्कितः । इति लक्षणातोः कर्मणि क्तप्रत्ययेन
निव्यञ्जम् ॥ लक्षणाश्रयश्च ॥

लक्षितलक्षणा, स्त्री, लक्षिते लक्षणा । यथा
हिरण्यपदेन बहुव्रीहिलक्षणापोपस्थापिताद्रेफ-
द्वययुक्तभरपदादभिधेयैव भङ्गोपस्थितिः । अत्र
रूपिरक्ति । प्रकृते तु रूपेः प्रयोजनाभावा-
न्नेयार्थत्वं इयमेव लक्षितलक्षणेत्युच्यते । न च
लक्षणादयाभावात् कथमयं लक्षितलक्षणेति
वाच्यम् । यत्र लक्षिताच्छब्दादर्धाभिधानं
तत्रैव लक्षितलक्षणायाः परिभाषितत्वात् ।
इति साहित्यदर्पणटीकाहन् श्रीरामचरणतर्क-
वागीशः ॥

लक्षिता, स्त्री, (लच् + क्तः । स्त्रियां टाप् ।)
परकीयान्तर्गतनायिकाभेदः । अस्या लक्ष्यम् ।

पुंस्त्रीभावनिपुणा । उदाहरणं यथा,—
“यद्भूतं तद्भूतं यद्भूयात्तदपि वा भूयात् ।
यद्भवतु तद्भवतु वा विफलस्तव गोपनीपायः ॥”
इति रसमञ्जरी ॥

लक्ष्म, [न] स्त्री, (लक्षयत्यनेन लक्ष्यते इति वा ।
लक्ष + मनिन् ।) चिह्नम् । (यथा, शाकुन्तले
१ अङ्के ।

“सरसिजमनुविहं शैवलेनापि रम्यं
मनिलमपि हिमांशोर्लेष्म लक्ष्मीं तनोति ।
इयमधिकमनोज्ञा वल्कलेनापि तन्वी
किमिव हि मधुराणां मण्डनं नाङ्गनीनाम् ॥”
प्रधानम् । इत्यमरः । ३ । ३ । १२४ ॥

लक्ष्मणं, स्त्री, चिह्नम् । इति शब्दरत्नावली ॥
(यथा, माघे । ६ । ३१ ।

“अथ लक्ष्मणानुगतकान्तवपु-
र्जलधिं विलङ्घ्य शशिदाशरथिः ।
परिवारितः परितः ऋक्षगणे-
स्तिमिरौवराचसकुलं विभिते ॥”

नाम । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (लक्ष्मीरस्य-
स्येति लक्ष्मी + पामादित्वात् । लक्ष्म्या अच्चेति
गणसूत्रेणात्वं बोध्यम् ।) -श्रीविशिष्टे, त्रि । इति
मेदिनी । श्लो, ७५ ॥

लक्ष्मणः, पुं, (लक्ष्मणमस्यस्येति । अर्धआदि-
त्वाच्च ।) सारसः । इति हेमचन्द्रः ॥ श्रीराम-
भाना । इति मेदिनी । श्लो, ७६ ॥ (यथा,
अध्यात्मरामायणे । १ । ३ । ४५ ।

“भरणाद्भरतो नाम लक्ष्मणं लक्ष्मणान्वितम् ।
शत्रुघ्नं शत्रुहन्तारमेवं गुरुरभाषत ॥”
त च ज्ञेतायुगे अयोध्यायां सुमित्रागर्भे दृश-
रथाज्जातः । इन्द्रजिद्वधार्थं तस्य क्षतुर्दृशवर्ष-
पर्यन्तं आहारनिद्रादिरहितत्वं यथा,—

“एकदा रघुनाथश्च सीतया लक्ष्मणेन च ।
ज्ञातः सरसि तत्रस्थो रम्ये पञ्चवटीतटे ॥
उवाच सीतां हेमन्ते जलं सुखाद् निर्मलम् ।
तथाप्रयत्नं रम्यं सर्वं वस्तु सुशीतलम् ॥
फलश्च चयनं चक्रे सीतायै प्रददौ पुरः ।
ततो ददौ लक्ष्मणाय पञ्चादृष्टकृते स्वयं प्रभुः ॥
लक्ष्मणस्तु यष्टीत्वा च नैव मुदं फलं जलम् ।
मेघनादवधार्थं सीतां हारयकारणात् ॥
निद्रां न याति नो मुदं वर्षाणाञ्च क्षतुर्दृशः ।
य एव पुरुषो योगी तदर्थो रावण्यात्मजः ॥”
इति पञ्चवेवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ११५ अध्यायः ॥

लक्ष्मणप्रभः, स्त्री, (लक्ष्मणस्य प्रसन्नजननी ।)
सुमित्रा । इति शब्दरत्नावली ॥

लक्ष्मणा, स्त्री, (लक्ष्मणमस्यस्या इति । अर्ध-
आदित्वात् अच् । टाप् ।) श्वेतकण्ठकारी ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ सारसी । ओषधिमेहः ।
इति मेदिनी । ७६ ॥ श्लेष्मन् लक्ष्मणाकन्द इति
गान्धा ख्यातः । तस्याः पण्यायः । पुच्छकन्दा २
सुखदा ३ नागिनी ४ नागाञ्जा ५ नागपत्री ६
सुतिनी ७ मण्डिका ८ अलविन्दुच्छदा ९
पुच्छदा १० अस्या सुपाः । मधुरत्वम् । शीतत्वम् ।

स्त्रीवन्त्यत्वनाशित्वम् । रसायनकरत्वम् । वल्य-
त्वम् । त्रिदोषशमनत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
अपि च ।

“पुच्छकाकाररक्ताण्यविन्दुभिर्लाञ्छिता सदा ।
लक्ष्मणा पुच्छजननी वस्तुगन्धाकृतिर्भवेत् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥ ७७ ॥

(मद्राधिपतिकन्या । यथा, भागवते । १० ।
५८ । ५७ ।

“सुताश्च मद्राधिपतेर्लक्ष्मणां लक्ष्मणैर्युताम् ।
स्वयंवरे लक्ष्मणैकः च सुपर्णः सुधामिव ॥”
द्वयोर्धनकन्या । सा तु श्रीकृष्णपुत्रेण सास्त्रेण
विवाहिता । इति महाभारतम् ॥ (यथा,
भागवते । १० । ६८ । १ ।

“द्वयोर्धनसुतां राजन् लक्ष्मणां समितिञ्जयः ।
स्वयंवरस्यामहरन् सास्त्रो जाम्बवतीसुतः ॥”

लक्ष्मीः, स्त्री, (लक्षयति पश्यति उद्द्योगिनमिति ।
लक्षि + “लक्षेर्मुट् च ।” उणा० ३ । १६० । इति
ईप्रत्ययो सुदागमश्च ।) विष्णुपत्नी । तत्पर्यायः ।
पद्मालया २ पद्मा ३ कमला ४ श्रीः ५ हरि-
प्रिया ६ इन्दिरा ७ लोकमाता ८ मा ९
सौराध्विननया १० रमा ११ । इत्यमरः ॥
जलधिजा १२ भार्गवी १३ । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ हरिवल्लभा १४ दुग्धाध्विननया १५
सौरसागरसुता १६ । इति कविकल्पलता ॥ ७७ ॥

अथ लक्ष्मीमन्त्राः ।

“वान्तं वह्निस्माह्वं वामनेत्रेन्दुसंयुतम् ।
वौण्मेतत् त्रयः प्रोक्तं सर्वकामफलप्रदम् ॥”
अस्य पूजाप्रयोगः । प्रातःकालादिपीठन्यासान्तं
कर्म विधाय हृत्पद्मस्य पूर्वादिक्षेत्रेषु मध्ये च
पीठशक्तीः पीठमण्डपं न्यसेत् । ॐ विभूत्यै
नमः । एवं उग्रस्यै कान्त्यै खट्वै कीर्त्यै सन्नत्यै
गुण्यै उन्नत्यै ऋद्वै । ततः श्रीकमलासनाय
नमः । इत्यासनं विन्यस्य ऋद्यादिन्यासं कुर्यात् ।
शिरसि भृगुऋषये नमः मुखे निवृत्तहृदये नमः ।
हृदि श्रियै देवतायै नमः । ततः कराङ्गन्यासौ
कुर्यात् । आः अङ्गुष्ठभ्यां नमः । श्रीं तर्जनीभ्यां
स्वाहा । श्रूं मध्यमाभ्यां वषट् । इत्यादि ।
एव आं हृदयाय नमः । इत्यादिना च न्यसेत् ।
तथा च निवन्धे ।

“यज्ञानि दीर्घयुक्तेन रमायोजेन कल्पयेत् ॥”
ततो ध्यानम् ।

“कान्त्या काप्यनयमिमां हिमगिरिप्रख्ये-
क्षतुर्भिर्गजे

हंसोत्क्षिप्तहिरण्यगण्डतटैराधिष्मतां
श्रियम् ।

विष्वाद्यां वरमजशुभमभयं हलैः किरौटो-
ष्ण्यां

धौमावहनिनमविमलसितां वन्देऽरविन्द-
स्थिताम् ॥”

एवं ध्यात्वा मानसैः संपूज्य शरदस्यापनं कुर्यात् ।
ततः पीठपूजां विधाय क्षेत्रेषु मध्ये च विभू-
त्यादिपीठमन्त्रपूजां विधाय शुनर्धात्वा व्यावा-

हनादिपञ्चपुण्याञ्जलिदानपर्यन्तं विधाय व्याव-
रणपूजामारभेत् । अम्ब्यादिक्षेत्रेषु मध्ये हस्त
च आं हृदयाय नमः । इत्यादिना संपूज्य दिग्-
द्वेषु पूर्वादिषु ॐ वासुदेवाय नमः । एवं सङ्क-
र्षणाय प्रनुष्णाय अग्निरुहाय । विदिग्द्वेषु ॐ
हमकाय ॐ सखिलाय ॐ गुग्गुलवे ॐ कुरु-
शटकाय । ततो देव्या हस्तिणे ॐ शङ्खनिधये
नमः । एवं वसुधारायै । वामे ॐ पद्मनिधये
वसुमत्यै । पत्राग्रेषु पूर्वादिषु ॐ वलाक्यै नमः ।
एवं विमलायै कमलायै वनमालिकायै विभी-
षिकायै शाङ्कर्यै वसुमालिकायै । तद्वहिरिन्द्रा-
दीन् वच्चादौ च पूजयेत् । ततो धूपादिविस्-
र्जनान्तं कर्म समापयेत् । अस्य पुरश्चरणं
दादृशलक्षजपः । तथा च ।

“भाशुलक्षं जपेन्नन्तं दीक्षितो विजितेन्द्रियः ।
तत्सहस्रं कुहुयात् कमलैर्मधुरानुतेः ।
जपान्ते कुहुयात्सन्त्री तिलैर्वा मधुरानुतेः ।
विष्णुः फलेष्वा कुहुयात्त्रिभिर्वा साधकोत्तमः ॥
वाग्भवं वनिता विष्णोर्माया मकरकेतनः ।
चतुर्वर्जनात्मको मन्त्रस्तुर्वर्गफलप्रदः ॥”
वाग्भवं ऐं । विष्णुवनिता श्रीं । माया ह्रीं ।
मकरकेतनः स्त्रीं । अस्य पूजादिकं पूर्ववद्-
बोध्यम् । तथा च ।

“रमायाः कल्पिते पीठे तद्विधानेन पूजयेत् ।
कुर्यान् प्रयोगान् तत्रस्थानेन साधकोत्तमः ॥
निधिभिः सेव्यते नित्यं स्त्रीर्षमद्भिर्हृदयस्थैः ॥”
ध्याने तु विशेषः ।
“माणिक्यप्रतिमप्रभां हिमनिभैस्तुङ्गैश्चतुर्भिर्गजे-
हस्तग्राहितरत्नकुम्भसज्जितैराधिष्मतां सदा ।
हस्ताब्जैर्वरदानमस्तुजगुमाभीतीर्दधानां हरैः
कान्तां काङ्क्षितपारिजातलतिकां वन्दे सरोजा-
सनाम् ॥”

अस्य पुरश्चरणं दादृशलक्षजपः । तथा च ।
“भाशुलक्षं हविष्याशी जपेदन्तं सरोरुहैः ।
कुहुयादरुहैः पुष्पैस्तत्सहस्रं जितेन्द्रियः ॥”
मन्त्रान्तरम् । नमः कमलान्ते वासिन्यै ढङ्गय-
मिति प्रोक्तो दशाक्षरः । तथा च निवन्धे ।
“दीर्घां याद्विर्विचर्गान्तो ब्रह्मा भाशुर्वसुवरा ।
वान्तसिन्धौ प्रिया वङ्गैर्मणुः प्रोक्तो दशाक्षरः ॥”
“दीर्घां नकारः । याद्विर्मः । ब्रह्मा कः ।
भाशुर्मः । वसुवरा लः । वान्तसिन्धौ वासिन्यै ।
वङ्गिप्रिया स्वाहा । अस्य पूजाप्रयोगः । पूर्व-
वत् पीठमन्त्रान्तं विन्यस्य ऋद्यादिन्यासं
कुर्यात् । शिरसि दक्षऋषये नमः । मुखे
विराट्कन्दसे नमः । हृदि श्रियै देवतायै नमः ।
तथा च शारदायाम् ।

“ऋषिर्दक्षो विराट्कन्दो देवता श्रीः प्रकी-
र्तिता ॥”

ततः कराङ्गन्यासौ । ॐ देव्यै नमोऽङ्गुष्ठाभ्यां
नमः । ॐ पद्मिन्यै नमस्तर्जनीर्यां स्वाहा ।
ॐ विष्णुपद्मैः नमो मध्यमाभ्यां वषट् ।
ॐ वरदायै नमोऽनामिकाभ्यां हुं ।

ॐ कमलरूपायै नमः कनिष्ठाभ्यां षट् । एवं
हृदयादिषु । ॐ देव्यै नमो हृदयाय नमः
इत्यादि । तथा च निबन्धे ।

“देव्यै हृदयमाख्यातं पद्मिनी शिर इरितम् ।
विष्णुपदे शिखा प्रोक्ता वरदायै तनुच्छदम् ।
अर्चं कमलरूपायै नमोऽन्ताः प्रणवादिकाः ॥”
ततो ध्यानम् ।

“याधीना सरोरुह्ये सितसुखी हस्ताम्बुजे-
विभ्रती

दानं पद्मसुभाभये च वपुषा सौदामिनी-
सन्निभा ।

सुक्ताहारविराजमानपृथुलोत्पलसुनोद्गाधिनी
पायादः कमला कटाक्षविभवैरानन्दयन्ती
हरिम् ॥”

एवं ध्यात्वा मानसैः संपूज्य श्रद्धापापनं
कृत्वा पूर्वोक्तपीठशक्तिसहितपीठमन्त्रां पूजां
विधाय पूजार्थात्वावाचनादिष्वप्युपपन्नानिदान-
मन्त्रान् विधायारण्यपूजामारभेत् । अग्रादि-
चतुष्क दिक्षु च ॐ देव्यै नमो हृदयाय नमः ।
ॐ पद्मिनी नमः शिरसे स्वाहा । ॐ विष्णु-
पदे नमः शिखायै वषट् । ॐ वरदायै नमः
कवचाय हुम् । ॐ कमलरूपायै नमोऽन्त्याय
षट् । ततः पूर्वादिदक्षिण पूर्ववत् वलाख्यादि
पूजयेत् । तद्वहिरिन्द्रादीन् वज्रादींश्च पूजयेत् ।
ततो धूपदिविचर्जनान्तं कर्म समापयेत् ।
अस्य पुरश्चरणं दशलक्षणम् । तथा च ।
“दशलक्षं जपेन्मन्त्रं मन्त्रविहितेन्द्रियः ।
दशांशं जुहुयाज्जन्तौ मधुराक्तेः सरोरुहैः ॥”
अथ लक्ष्मीस्तोत्रम् ।

इन्द्र उवाच ।

“त्रैलोक्यपूजिते देवि । कमले विष्णुवल्लभे ।
यथा त्वं सुस्थिरा कण्ठे तथा भव मयि स्थिरा ॥
इन्द्रो कमला लक्ष्मीचला भूतिर्हरिप्रिया ।
पद्मा पद्मालया सन्पतुष्टिः श्रीः पद्मधारिणी ॥
हादशैतानि नामानि लक्ष्मीं संपूज्य यः यतः ।
स्थिरा लक्ष्मीर्भवेत् तस्य पुत्रदारादिभिः सह ॥”
इति तन्त्रसारः ॥

विष्णुपुराणोक्तलक्ष्मीस्तोत्रं तत्रैव १ अंशे
६ अध्याये द्रष्टव्यम् ॥ * * * अथ लक्ष्मीपूजा-
निरूपणम् । यथा, स्कन्दपुराणे ।

“पौषे चैत्रे तथा भाद्रे पूजयेत्तुः स्थितः श्रियम् ।
विंशे धनुषि मौने च स्थिते सप्तपुरश्चमे ॥
प्रत्यहं पूजयेत्तुः शुरुपत्ते गुरोर्दिने ।
नापराह्णे न रात्रौ च नास्ति न चन्द्रशुभे ॥
आदश्याश्चैव नन्दायां रिक्तायाश्च निरंशके ।
अयोदश्यां तथाष्टम्यां कमलां नैव पूजयेत् ॥
न पूजयेत् शुभौ भावे न बुधे नैव भागवे ।
पूजयेत्तु गुरोर्चारे चाप्राप्ते रविबोमयोः ॥
शुरुषारे हि पूर्वा च यस्मै न हि लभ्यते ।
तत्र पूज्या तु कमला धनपुत्रविपद्भिर्नी ॥
यः कृष्णं पश्ये मासि गेव कृष्णाद्विचर्जनम् ।
न षण्मासाद्येनैव नैव निरर्हो प्रदापयेत् ॥

पौषे च दशमी श्रद्धा चैत्रके पञ्चमी तथा ।
नभस्ये पूर्वमा श्रेया गुरुवारे विशेषतः ॥
आष्टकं धान्यसम्पूर्णं नानाभरणभूषितम् ।
सुगन्धिगुणपुष्पैश्च शुरुपत्ते प्रपूजयेत् ॥
पौषे तु पिष्टकं दद्यात् परमात्रं चैत्रके ।
पिष्टकं परमात्रं नभस्ये तु विशेषतः ॥
गुरुवारसमायुक्ता नभस्ये पूर्वमा शुभा ।
कमलां पूजयेत्तत्र पुनश्चैव न विद्यते ॥
एकेन कमलेनैव कमलां पूजयेद् यदि ।
इह लोके सुखं प्राप्य परत्र केशवं व्रजेत् ॥
प्रादुखी पूजयेत्तुः पश्चिमाननचस्थिताम् ।
गन्धपुष्पधूपदीपनैवेद्याद्युपचारकैः ॥
गन्धद्वारेतिमन्त्रेण गन्धेनावाहयेदसौ ।
श्रिये जात इति हार्त्वा पुष्पैरावाहयेत्ततः ॥”
ततो ध्यानम् ।

“हरिण्यवर्णा हरिणीं सुवर्णरजतसज्जम् ।
चन्द्रां हरिण्ययीं लक्ष्मीं जातवेदसमावहाम् ॥
गौरवर्णां हि सुजां सितपद्मोपरिस्थिताम् ।
विष्णोर्बन्धुः स्यात्तस्याश्च जगच्छोभाप्रकाशनीम् ॥
ध्यायेदाद्यां सदा देवीं पूजाकाले विशेषतः ।
ततः पूजादिकं कुर्यात् श्रीं लक्ष्मीं नम इत्युवाच ॥
लक्ष्मीः पद्मालया पद्मा कमला श्रीर्धतिः चमा ।
तुष्टिः पुष्टिस्तथा कान्तिर्मेधा विद्या रमा श्रुतिः ॥
हरिप्रिया तथा विष्णोः प्रिया नारायणस्य च ।
एताभिः सप्तदशभिर्लक्ष्मीबीजादिनार्चयेत् ॥
लक्ष्मीनारायणाभ्याश्च नमोऽन्तेन प्रपूजयेत् ।
धिमण्यश्च कुबेरश्च पूजयेत्तदनन्तरम् ॥”
लक्ष्मीचरित्रे ।

“न ह्यण्यपत्ते रिक्तायां दशमीद्वादशी च ।
अवयादिचतुर्दशे लक्ष्मीपूजां न कारयेत् ॥”

इति कालचन्द्रिका ॥

दीपान्वितामावस्थार्यां लक्ष्मीपूजाविधयेया,—
“तुलाराविगते भानौ अमावास्यां नराधिपः ।
ज्ञात्वा देवान् पिष्टं भक्ष्या संपूज्याथ प्रणम्य च ॥
कृत्वा तु पात्रं श्राद्धं दधिचीरगुडादिभिः ।
ततोऽपराह्वयसमये घोषयन्मगरे गृधः ।
लक्ष्मीः संपूज्यतां लोका उक्ताभिश्चाभिवेष्टा-
ताम् ॥

अमावास्या यदा रात्रौ दिवाभागे चतुर्दशी ।
पूजनीया तदा लक्ष्मीर्विज्ञेया सुखरात्रिका ॥
अमावास्यां यदा देवाः कार्तिके मासि केश-
वान् ॥

अभयं प्राप्य सुभाश्च चोरोदार्णवसानुष ॥
लक्ष्मीर्देवमयाम्बुक्ता सुखं सुभासुचोदरे ।
चतुर्गुणसहस्रान्तं व्रजा स्मिति पद्मे ॥
अतोऽत्र विधिवत् कार्या मनुजैः सुखसम्पत्तिः ।
दिवा रात्रौ न भोक्तव्यं कालातुराण्यनात् ॥
प्रदोषसमये लक्ष्मीं पूजयित्वा यथाक्रमम् ।
दीपद्वारात्तथा कार्या भक्ष्या देवसुखेभ्यः ॥
चतुष्पथस्तत्रानिष्ठ नदीपद्मं तदाह्वयम् ।
एतस्मिन्नेव गोष्ठे चतुरेह यदेष च ॥
वस्त्रैः पुष्पैः शोभितयाः क्रयविक्रयभूमयः ।

दीपमासापरिचिते प्रदोषे तदनन्तरम् ॥
ब्राह्मणान् भोजयित्वादौ विभज्य च वसुधि-
तान् ॥

अलङ्घ्येन भोक्तव्यं नववस्त्रोपशोभिना ।
स्त्रिंशेभ्योऽन्विद्विगेषैश्च वान्धवैर्भक्तैः सह ॥”
अथ लक्ष्मीपूजायां पुष्पदानकाले ।

“नमस्ते सर्वदेवानां वरदासि हरिप्रिये ।।
या गतिस्त्वत्प्रपन्नानां सा मे भूयात्तद्वचनात् ॥’
लक्ष्मीं नम इत्यनेन वारचय्य पूजयेत् ।

“सुखरात्र्यां प्रदोषे तु कुबेरं पूजयन्ति ये ॥”
इति रुद्रधरहतात् कुबेरमपि पूजयन्ति ।

“धनदाय नमस्तुभ्यं निधिपद्माधिपाय च ।
भवन्तु त्वत्प्रसादान्ने धनधान्यादिसम्पदः ॥”
इति पठित्वा कुबेराय नम इति त्रिः पूजयेत् ।
ततो देवसुहादिषु दीपान् दद्यात् । तत्र
मन्त्रः ।

“अमिष्योती रविष्योतिष्वन्ध्रयोतिस्तपैव च ।
उत्तमः सर्वेष्योतीनां ह्रीपोर्यं प्रतिगृह्यताम् ॥”
ततो ब्राह्मणान् वस्त्रं च भोजयित्वा स्वयं भुक्त्वा
सुखं सुप्ता प्रत्यूषे भविष्योक्तं कर्म कुर्यात् ।
तथा,—

“सुखरात्रेरुद्यःकाले प्रदीपोज्ज्वलितालये ।
वन्ध्वन्धनवन्धूश्च वाचा कुशलयार्चयेत् ॥
प्रदीपवन्दनं कार्यं लक्ष्मीमङ्गलहेतवे ।
गोरोचनाक्षतश्चैव दद्यादङ्गुलं सर्वतः ॥”
लक्ष्मीपूजामन्त्रः ।

“विश्वरूपस्य भार्यासि पद्मे पद्मालये शुभे ।
महालक्ष्मि नमस्तुभ्यं सुखरात्रिं कुरुष्व मे ॥
वर्षाकाले महाघोरे यन्मया दुष्कृतं कृतम् ।
सुखरात्रिप्रभातेऽद्य तन्मे लक्ष्मीर्व्यमोहतु ॥
या रात्रिः सर्वभूतानां या च देवेष्ववस्थिता ।
संवत्सरप्रिया या च सा ममास्तु सुमङ्गला ॥
माता त्वं सर्वभूतानां देवानां हृष्टिसम्भवा ।
आख्याता भूतले देवि ! सुखरात्रि नमोऽस्तु
ते ॥”

लक्ष्मीं नम इति त्रिः पूजयेत् । इति तिथ्यादि-
तत्त्वम् ॥ * * * तस्या उपाख्यानं यथा,—

नारद उवाच ।

“श्रीकृष्णस्यात्मनश्चैव निर्गुणस्य निराकृतेः ।
सावित्रीयमसंवादे श्रुतं सुनिर्मलं यशः ॥
तद्गुणोत्कीर्णं सर्वं मङ्गलानां च मङ्गलम् ।
अधुना श्रोतुमिच्छामि लक्ष्म्युपाख्यानमेव च ।
केनादौ पूजिता सापि किन्मूला केन वा पुरा ।
तद्गुणोत्कीर्णं सर्वं वद वेदपिदांवर ॥

श्रीनारायण उवाच ।

हृष्टेरादौ पुरा ब्रह्मण लक्ष्म्यं परमात्मनः ।
देवी वामांश्चमन्ता वभूष राक्षसकण्ठे ॥
अतीवसुन्दरी रामा न्यगोधपरिमलता ।
यथा हादशयर्षीया यन्मत्तु सुमिरयौवना ॥
श्वेतचम्पकवर्णांसा सुखद्वया मनीषरा ।
शरत्पद्मस्यकोटोद्भूतप्रभाप्रच्छादितानना ॥
शरत्पद्मस्यकोटोद्भूतप्रभाप्रच्छादितानना ॥

सा च देवी हिधा भूता सद्यमेवैवरेच्छया ।
समा स्तुते वसेन तेजसा प्रथमा विधा ।
यशसा वासना सदा भूषणेन गुणेन च ।
स्मितेन वीर्येणैव वचसा गमनेन च ।
मधुरेण स्मरेणैव नयेनादुनयेन च ।
तद्गामांशो महालक्ष्मीर्दक्षिणांश्च राधिका ।
राधाशौ वरयामास द्विभुजं परात्परम् ।
महालक्ष्मीं च तत्पञ्चानकम् कमनीयकम् ।
लक्ष्मीं ह्यरेवैवैव हिधास्तेषु नभूव च ।
दक्षिणांश्च द्विभुजो वामांश्च चतुर्भुजः ।
चतुर्भुजाश्च द्विभुजो महालक्ष्मीं ददौ पुरा ।
तत्पते दृष्टवति विभं शिष्यदृष्ट्या ययानिष्टम् ।
देवीषु या च महती महालक्ष्मीश्च सा

स्तुता ॥

द्विभुजो राधिकाकान्तो लक्ष्मीकान्तश्चतुर्भुजः ।
शुद्धसत्त्वस्वरूपे गोपैर्गोपीभिरावृतः ।
चतुर्भुजश्च वैकुण्ठे प्रथमो पद्मया मध ।
सर्वोपेन समो ह्यौ नौ कृष्णनारायणौ परौ ।
महालक्ष्मीश्च योगेन नानारूपा बभूव सा ।
वैकुण्ठे च महालक्ष्मीः परिपूर्णतमा रमा ।
शुद्धसत्त्वस्वरूपा च सर्वभोग्यायुतुता ।
प्रेमया सा च प्रधाना च सर्वान्तरमणीषु च ।
स्वर्गे च स्वर्गलक्ष्मीश्च श्रद्धासम्पत्स्वरूपिणी ।
पातालेषु च सर्वेषु राजलक्ष्मीश्च राजसु ।
रूपलक्ष्मीश्च वैष्णवे रक्षिणी च कलाश्रया ।
सम्पत्स्वरूपा रक्षिणी सर्वमङ्गलमङ्गला ।
गर्वा प्रभुः सा सुरभी दक्षिणा यज्ञकामिनौ ।
चीरोदधिपुत्रक्या सा श्रीरूपा पद्मिनीषु च ।
शोभास्वरूपा चन्द्रे च सर्वमङ्गलमङ्गिता ।
विभूतेशु रक्षेयु मलेषु च जलेषु च ।
तृपेयु रूपमयीषु दिव्यस्त्रीषु गणेषु च ।
सर्वश्रेष्ठेषु वस्त्रेषु स्थानेषु संस्कृतेषु च ।
प्रतिमासु च देवानां मङ्गलेषु घटेषु च ।
मानिष्येषु च सुक्तासु माल्येषु च मनोहरा ।
मनोहरेषु च शीरेषु चीरेषु चन्दनेषु च ।
रथशरणासु रथ्यासु नवमेधेषु वस्तुषु ।
वैकुण्ठे पूजिता सादौ देवी नारायणेन च ।
दिनीये प्रसङ्गा भगवत्पदे प्रदरेन च ।
विष्णुना पूजिता सा च चीरोदे भारते सुते ।
आयुष्येण सदा मानसेन्द्रैश्च गणैः ।
शरीरेण सुनोद्रेण सक्षिप रक्षिभिर्भवे ।
गणपतेश्च नागादेः मातायाश्च पूजिता ।
मुखादप्ये भाद्रपदे लता पूजा च प्रसङ्गा ।
भगवत्पदे च पद्मपङ्केतं विष्णु लीनेषु नारद ।
नेत्रे रीति च भास्वते पुण्ये मङ्गलयागरे ।
विष्णुना निर्मितया पूजा विष्णु लीनेषु भक्तिः ।
यदाभी मोक्षकाम्या मेधाभावात् प्राप्नुते ।
महर्षी पुण्यमाग या भूया भुवनगणे ।
राजेन्द्रैश्च पूजिता सा मङ्गलेनैव मङ्गला ।
विष्णुलक्ष्मि भोक्तेन सतेन सुन्दरेण च ।
पुण्येणोपासनायै मङ्गलेन चिन्ता मया ।
अष्टमे च दशमे चन्द्रेण दिश्याता ॥

प्रियव्रतेन चन्द्रेण कुबेरेणैव वायुना ।
यमेन वदित्वा चैव वरुणेनैव पूजिता ॥
सर्वं सर्वत्र सर्वेषु बान्धवा पूजिता सदा ।
सर्वेष्वन्याधिदेवी सा सर्वसम्पत्स्वरूपिणी ॥”
अपि च ।

नारद उवाच ।

“नारायणप्रिया सा च वरा वैकुण्ठवामिनी ।
वैकुण्ठाधिष्ठातृदेवी महालक्ष्मीः सनातनी ॥
कथं बभूव सा देवी पृथिव्यां मनुककन्या ।
किं तद्गानय सत्वनं सज्जः पूजाविधिक्रमः ।
पुरा केन स्तुतादौ मा तस्मां यास्यातुमर्हसि ॥
श्रीनारायण उवाच ।

परा दुर्गासमः शोषान् भयश्रेष्ठ पुरन्दरः ।
बभूव देवसंघस्य मङ्गलोकश्च नारदः ॥
लक्ष्मीः स्वर्गादिकं व्याप्ता रथा परमदुःखिता ।
गत्वा लीना च वैकुण्ठे महालक्ष्म्याश्च नारदः ।
तदा शोकाद्यवर्द्धवा दुःखिता प्रसङ्गः स्वभावात् ।
प्रज्ञानश्च पुरस्कृत्य यद्वैकुण्ठमेव च ॥
वैकुण्ठे शरणापन्ना देवा नारायणे परे ।
अनीयदेव्युक्ताश्च शुष्ककण्ठीकृतालुकाः ॥
तदा लक्ष्मीश्च कलया पुरा नारायणाक्षया ।
बभूव सिन्धुकन्या सा श्रद्धासम्पत्स्वरूपिणी ।
तथा मथित्वा श्रीरोदं देवा देव्यगणैः सह ।
संप्रापुश्च वरं लक्ष्म्या ददशुक्ताश्च तत्र हि ॥
सुरादिभ्यो वरं दत्त्वा वरमालाश्च विण्वे ।
ददौ प्रसन्नवदना तुष्टा श्रीरोदशायिने ॥
देवाद्यावत्सुरयज्ञं राज्यं प्रापुश्च तद्वरान् ।
तां सम्पूज्य च सम्पूज्य सर्वेषु च निरापदः ॥”
इति प्रसन्नवैवर्त्तं प्रकृतिखण्डे १५ । १६ अध्यायौ ।
लक्ष्म्या अगम्यरक्षाणि यथा,—
“यं यं रथो गुरुर्द्धो माता तातश्च बान्धवः ।
अतिथिः पित्रलोकाश्च न यामि तस्य मन्दि-

रम् ॥

मिव्यावादी च यः शम्भुमास्तीति वाचकः
सदा ।

सत्त्वहीनश्च दुःशीलो न मेघं तस्य याम्यश्मम् ॥
सत्त्वहीनः स्वायत्तशरीरं मिव्यावाप्यप्रदायकः ।
विश्वामित्रः स्वर्गो यो न यामि तस्य मन्दिरम् ।
चिन्ताग्रस्तो भयस्तः शत्रुयुक्तातिपातकी ।
अगम्यस्त्रोत्तरकृपयो न मेघं यामि वापिनाम् ॥
दीपादीनश्च शोकाकर्षं मन्दपीः स्वीजितः
सदा ।

पुंसकीपतिपुत्री यौ तद्मेघं नैव याम्यश्मम् ॥
पुंसकान्तप्राणीराजं यौ मुहूर्त्तं यामनः सदा ।
नृदामनीयौ तद्वाणी तद्मेघं नैव याम्यश्मम् ॥
यौ दुर्गात् वसन्दाविष्टः कनिः शब्ददयालवः ।
यो प्रपन्ना सद्यं सदा न यामि तस्य मन्दि-

रम् ॥

यश्च शक्तिश्चरः पूजा तदीयगुरुकीर्तनम् ।
नीतुल्यश्च प्रदशायां न यामि तस्य मन्दिरम् ॥
स्वयत्तवेदविज्ञेता शरणागो न किञ्चनः ।
स्वयत्तवेदविज्ञेता शरणागो न किञ्चनः ॥

सदृशां परदत्तां वा प्रसन्नवर्त्तं सुरस्य च ।
यो हरेदानहीनश्च न यामि तस्य मन्दिरम् ॥
यन् कर्म दक्षिणाहीनं नृपधीः कुरुते प्रष्टः ।
स पायो पुण्यहीनश्च न यामि तस्य मन्दिरम् ॥
मातरं पितरं भाष्यं गुरुपत्नीं गुरुच तम् ।
अनायां भगिनीं कन्यामनन्याययथायान् ।
कार्पण्यादयो न पुण्यानि सत्त्वयं कुरुते सदा ।
तद्दृष्टाश्रकाकाराश्च यामि ताम्बुनींश्वराः ॥
मृत्वं पुरीषतनुष्य यस्तत् पश्यति मन्दपीः ।
यः श्रेते स्निग्धपादेन न यामि तस्य मन्दिरम् ॥
अधौतपादशायो यो नमः श्रेतेतिनिमित्तः ।
अध्यायायी दिवाशायी न यामि तस्य मन्दि-

रम् ॥

मृद्धिं तैलं पुरो दत्त्वा योऽन्यदन्नसुपसृजेत् ।
ददाति पञ्चाङ्गात् वा न यामि तस्य मन्दिरम् ॥
दत्त्वा तैलं मृद्धिं गात्रे विष्णुं यः सनुत्तयेत् ।
प्रसन्नेदाहरेत् पुण्यं न यामि तस्य मन्दिरम् ॥
द्वयं द्विजसि नखरेणैवरेचिल्लेखणीम् ।
गात्रे पादे मलं यस्य न यामि तस्य मन्दिरम् ॥
दृष्टं यमनं यस्य समलं खल्वमसाकम् ।
विज्ञतो ग्रामहासी च न यामि तस्य मन्दिरम् ॥
मन्त्रविद्योपजीवी च ग्रामवासी चिकित्सकः ।
रूपकहेवनसेव न यामि तस्य मन्दिरम् ॥
विवाहं धर्मकार्यं वा यो निहन्ति च कोपतः ।
दिवाभेषुनकारी यो न यामि तस्य मन्दिरम् ॥
दत्त्वादि प्रसन्नवैवर्त्तं मणेश्वर्ये लक्ष्मीपरित-

माम २३ अध्यायः ॥ १६ ॥ अध्यायौ ।
“कुक्षिलिङ्गं दन्तमनोपधारिणं
वज्राशिनं निष्ठुरवायवभाषिणम् ।
सूर्योदये चास्त्रमये च प्रायिनं
विमुच्यत शीरपि चक्रपायिनम् ॥
नित्यं द्वेदृष्ट्यानां धरणिपिनिखनं पादयो-

रख्यमाधि-

द्वेदनामल्लशौचं पवनमणिगता रुचता
सर्वजानाम् ।

दे सन्धे चापि निद्रा विवसनश्चयनं आसदाति-
रेकः

स्नाप्ते पीठे च पादौ निधनसुपनयेन वैश्व-
स्यापि लक्ष्मीम् ॥

शिरः सुधीनं चरणीं सुमाध्विनीं
पराङ्मनात्तदनमप्यभोजनम् ।

अनमसापि तस्य पञ्चमेधुनं
चिरप्रणयं विप्रमानयति मृष्टः ॥

यस्य कस्य तु पुण्यस्य पाददरस्य विशिष्यतः ।
शिरसा धार्यमाणस्य अलक्ष्मीः प्रतिदृश्यते ॥

दीपस्य पश्चिमा च्छाया ताया शम्भुमन्त्र्य च ।
रत्नदण्डं तु यथोपयोग्यं लक्षणं निश्चयि ॥”

इत्यादि मार्कण्डे ११२ अध्यायः ॥ १६ ॥
अङ्गविधिं तस्याः निगमिष्यते यथा,—

देवा उवाच ।

“सद्यस्तस्य भगवताः । देव्युक्तमिदं विदितम् ।
सुदधानां कर्तुं हि या प्रथमं दक्षं नमामि ॥

दत्तात्रेय उवाच ।

वृणां पादस्थिता लक्ष्मीर्नित्यं संप्रयच्छति ।
सकृदिनि संस्थिता वस्त्रं रत्नं नानाविधं वसु ।
कलत्रदा गुह्यसंस्था क्रोडस्थापत्यदायिनी ।
मनोरथान् पूरयति पुरुषाणां हृदि स्थिता ॥
लक्ष्मीर्लक्ष्मीवतां श्रेष्ठं कण्ठस्था कण्ठभूषणम् ।
अभीष्टवन्मुदारेच्च तथा श्रेष्ठं प्रयासिभिः ॥
मिथ्यान् वाचयन्वावण्यमात्राभिविधान्तथा ।
सुखसंस्था कत्रिलश्च यच्छत्यद्विषसम्भवा ॥
श्रीरोमता संव्रजति ततोऽन्वं याति संश्रयम् ।
स्यं श्रीरोमता देवान् परित्यजति साम्प्रतम् ॥
इति मार्कण्डेयपुराणे दत्तात्रेयचरिताध्यायः ॥३॥
अथ लक्ष्मीचरित्रम् ।

श्रीसूत उवाच ।

“नेरुपृष्ठं सुखासीनां लक्ष्मीं पृच्छति केशवः ।
केनोपायेन देवि त्वं वृणां भवसि निचला ॥

श्रीरुवाच ।

शुक्लाः पारावता यत्र गृहिणी यत्र चीजस्वला ।
अकलहा वसतिर्वैत्र तत्र कृष्ण वसान्यहम् ॥
धान्यं सुवर्णसदृशं तण्डुला रजतोपमाः ।
अन्नश्चैवातुर्वं यत्र तत्र कृष्ण वसान्यहम् ॥

यः संविभागी प्रियवाक्यभायी

वृद्धोपसेवी प्रियदर्शनश्च ।

व्यल्पप्रलापी न च दीर्घस्तुत्री

तस्मिन् सदाहं पुरुषे वसामि ॥

यो धर्मश्रीतो विजितेन्द्रियश्च

विद्याविनीतो न परोपतापी ।

अगन्धितो यश्च जनानुरागी

तस्मिन् सदाहं पुरुषे वसामि ॥

चिरं ज्ञाति हृतं भुङ्क्ते पुण्यं प्राप्य न निव्रति ।

यो न पश्येत् स्त्रियं नग्नं नियतं स च मे प्रियः ॥

त्यागः सत्यश्च शौचश्च यत्र एते सदागुणाः ।

यः प्राप्नोति गुणानेतान् श्रद्धावान् न च मे प्रियः ॥

सर्वलक्षणमध्ये तु त्याग एव विप्रोच्यते ।

कावे देष्टे च प्राप्ते च स च त्यागः प्रशस्यते ॥

नित्यसामयके लक्ष्मीर्नित्यं वसति गोमये ।

नित्यं शस्ते च पशू च नित्यं श्रीः सुखवाचसि ॥

वसामि पद्मोत्पलशङ्खमध्ये

वसामि चन्द्रे च मन्दिरे च ।

नारायणे चैव वसुन्धरायां

वसामि नित्योत्पलमन्दिरेषु ॥”

वसुन्धरायामित्यत्र वसौ धरायामिति वा पाठः ।

“यथोपदिष्टा गुरुभक्तिपुक्ता

प्रत्युज्ज्वली नास्मते च नित्यम् ।

नित्यश्च सुष्ठु प्रतिपत्तुर्ग्रेयं

तस्याः शरीरे नियतं वसामि ॥

तुष्टा च धीरा प्रियवादिनी च

सौभाग्ययुक्ता च सुशोभना च ।

लावण्ययुक्ता प्रियदर्शना या

मतिव्रता या च वसामि तासु ॥

श्रामा रमासी कश्मलधराया

सम्भूः सुकेशी सुनतिः सुशोभा ।

गभीरनाभिः समदन्तपङ्क्ति-

स्तस्याः शरीरे नियतं वसामि ॥

या पापपक्ता पिशुनस्वभावा

स्वाधीनकान्तः परिभूयते च ।

अमर्षकामा कुचरिचञ्चली

नामङ्गनां प्रेनसुखी त्यजामि ॥

पुण्यं पर्युषितं पूतिं शयनं बहुभिः सद्यः ।

भयासनं कुनारोच्च दूरतः परिव्रजयेत् ॥

चिताङ्गारकमस्योनि वर्द्धिं भक्तं द्विजं च गाम् ।

न पादेन सग्रेन् पादं कार्पासास्थि तुषं गुरुम् ॥

नखकेशीदकश्चैव मैथुनं पञ्चसन्ध्ययोः ।

वर्जयेन्नशायित्वमेकाकी मिष्टभोजनम् ॥

शिरः सपुण्यं चरणीं सुपूजितौ

निजाङ्गनासेवनमल्पभोजनम् ।

अन्यन्नशायित्वमपञ्चमैथुनं

चिरप्रणष्टं त्रियमाणयन्ति यद् ॥

सम्पार्जनरीजोवात निर्गण्डौ लज्जुचन्तथा ।

रात्रौ विस्वपलाशश्च कपित्थं वर्जयेद्दधि ॥

स्रगात्रासनयोर्वीर्यं अपूजा नृहृत्पादयोः ।

उच्छिद्यस्पर्शनं नृद्धिं स्नानाभ्यङ्गश्च वर्जयेत् ॥

शयनश्चान्वकारे च रात्रिवासो दिने तथा ।

स्नानाभ्यङ्गं कुवेशश्च वर्जयेत् शुक्लभोजनम् ॥

परेणोद्धर्तितं वचः स्वयं माल्यापकर्षणम् ।

आलस्यमवसादश्च न कुर्व्याहोष्टमर्दनम् ॥

शुक्रवारे च यत्तेलं शिलापिष्टश्च दर्शके ।

स्वयं वामेन नृद्धानं पाणिना नैव संस्पृशेत् ॥

तारकाः पुण्यवन्तो च न पश्येदशुचिः पुमान् ।

नेष्टेदगुह्यं परस्त्रीणां नास्तं यान्तं द्वाकरम् ॥

कुर्व्यान्नायधनाकाङ्क्षां परस्त्रीणां तथैव च ।

परेणां प्रतिजूलश्च उदितार्कं प्रबोधनम् ॥

नखकण्टकरक्तेश्च व्यक्तिकाङ्गारचारिभिः ।

वृथा विवेखनं भूमी न कुर्व्यान्मम काङ्क्षया ॥

स्वयं दीहं स्वयं माल्यं स्वयं वृष्टश्च चन्दनम् ।

नापितस्य गृहे चौरं शक्तादपि हरेत् त्रियम् ॥”

स्वयं दीहमित्यत्र यथितचेति वा पाठः ।

“न निन्द्यां गणके विप्रे पादयोर्नर्तनन्तथा ।

प्रतिजूलश्चरेत् स्त्रीणां भुक्ता च दन्तधावनम् ॥

अष्टतं मांसस्य पञ्च गन्ताश्चैव स्त्रियन्तथा ।

मद्यद्याह्नशास्त्रेव शक्तादपि हरेत् त्रियम् ॥

मन्त्रेरुक्तः परदारसेवी

आचारहीनः परसेवकश्च ।

सङ्कीर्णचारी परिवादशील-

स्तं निष्ठुरं दम्भमयं त्यजामि ॥

शयनश्चार्द्रपादेन रात्रिवासो दिने तथा ।

नीतारीयमधः कुर्व्यात् शुष्कपादेन भोजनम् ॥

अशुचिं स्नानवस्त्राश्च दुर्गन्धामसुखावहाम् ।

अभूषणामपुण्याश्च न कुर्व्यादालनस्तथम् ॥

कर्णे च वदने भ्राष्ट्रे तथा करतलेऽपि च ।

पादे पृष्ठे तथा नेत्रे न कुर्व्यादनुलेपनम् ॥

चक्षुर्लभे हृतं श्रेयो सुखलभे धनचयः ।

हरिदः कर्णलभे च पादपृष्ठे तथायुवः ॥

गन्धं पुण्यं यथा तोयं रत्नचैव महोदधिम् ।

गृहीतं प्रथमं वस्त्रं वर्जयेन्न कदाचन ॥

अजरजः खररजस्तथा सम्पार्जनरीरजः ।

स्त्रीणां पादरजो राजन् शक्तादपि हरेत् त्रियम् ॥

कुञ्जेलिनं दन्तमलप्रधारिणं

महाशठं निष्ठुरवाक्यभाषिणम् ।

स्वर्णोदये चास्तमिते तु शायिनं

विमुञ्चति शीरपि चक्रपाणिनम् ॥”

महाशठमित्यत्र वञ्चाशिनमिति वा पाठः ।

“नित्यं हेदुर्लुगानां शितिनखनिखनं पादयो-

रल्पप्रौढं

एकाङ्गे तैलहीनं वसनमलिनतावन्धनं नृहृ-

जानाम् ।

द्वे सन्ध्ये चापि निद्रा विवसनशयनं ग्रासहाना-

तिरेकः

खाङ्गे पीठे च वाद्यं हरति धनपतेः केशव-

स्यापि लक्ष्मीम् ॥”

अवन्धनमित्यत्र रुद्धता इति वा पाठः ।

“एवं यः क्रूरते नित्यं मयोक्तानि च केशवः ।

तुष्टा भवामि तस्याहं त्वय्येषा निचला यथा ॥

श्रीभाषितमिदं क्लोजं प्रातरुत्थाय यः पठेत् ।

सदगृहं विपुलं रस्यं नित्यं भवति नान्यथा ॥

याधितो मृच्यते रोगी वृद्धो तुष्यते बन्धनात् ।

आपदस्तस्य नश्यन्ति तमः स्वर्णोदये यथा ॥”

इति स्कन्दपुराणे लक्ष्मीकेशवसंवादे लक्ष्मी-

चरित्रं समाप्तम् ॥ ३ ॥ दुर्गा । यथा,—

“स्तुतिः सिद्धिरिति ज्ञाता त्रिया संश्रयणाश्च वा ।

लक्ष्मीन्वा ललना वापि क्रमात् सा कान्ति-

रुष्यते ॥

इति देवीपुराणे ५५ अध्यायः ॥

चम्पतिः । शोभा । ऋद्धौयधम् । वृद्धिनामौ-

यधम् । कृतिनीवृद्धः । इति मेदिनी । मे, २८ ॥

सीता । वीरधीयितुः । इति शब्दरत्नावली ॥

स्यलपङ्क्तिनी । हरिद्रा । प्रसी । प्रयन् । सुक्ता ।

इति राजनिर्घण्टः ॥ मौलप्रामिः । इति

चण्डीटीकायां नागभट्टः ॥ (शोभा । यथा,

कुमारः । ५ । ४८ ।

“कपालनेवान्तरलक्ष्म्यमार्गे-

ध्यातिः प्ररोहेरहितेः शिरस्तः ।

रुणाकस्तवाधिकसौकुमार्या

वालस्य लक्ष्मीं स्वपयनामिन्दोः ॥”

लक्ष्मीकान्तः, पुं, (लक्ष्म्याः कान्तः ।) नारायणः ।

यथा,—

“नमः कमलनेत्राय हरये परमात्मने ।

जगतः पादयित्रे च लक्ष्मीकान्त नमोऽस्तु ते ॥”

इति लक्ष्मीप्रवक्तव्या ॥

लक्ष्मीरुद्धं, स्त्री, (लक्ष्म्याः रुद्धमावाचम्यानम् ।)

रक्तोत्पलम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ लक्ष्मी-

वेशस च ॥

लक्ष्मीजनार्दनः, पुं, (लक्ष्म्याः कथितो जनार्दनः ।)

शालयामविशेषः । तस्य सप्तमं यथा,—

“एकदारे चतुश्चक्रं नवीननौदोपमम् ।

लक्ष्मीस

लगुङः

खग्नः

लक्ष्मीचनार्हो नो ज्ञेयो रहितो वनमालया ॥
इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डम् ॥

(तथा, देवीभागवते । ६ । २४ । ५६ ॥)

लक्ष्मीतालः, पुं, (लक्ष्मीयुक्तस्तालः ।) श्रीताल-
दृष्टः । इति राजनिर्घण्टः ॥ तौर्त्यत्रिकस्य
परिच्छेदविशेषः । तस्य द्रुतलघ्वगुविरामक्रमो
यथा,—

“हौ लो गू हौ विरामान्तौ हलौ यू द्विरा-
मकः ।

विरामान्तौ हतौ लघ्व हतौ लघुविरामकः ॥”

इति सङ्गीतरत्नाकरे लक्ष्मीतालः ॥

लक्ष्मीनारायणः, पुं, (लक्ष्मीनारयणो नारायणः ।)

शालग्रामविशेषः । तस्य लक्षणं यथा,—

“एकक्षरे चतुष्टकं वनमालाविभूषितम् ।

नवीननीरदाकारं लक्ष्मीनारायणाभिधम् ॥”

इति ब्रह्मवैवर्तेपुराणम् ॥

लक्ष्मीवृषिंहः, पुं, (लक्ष्मीयुतो वृषिंहः ।) शाल-
ग्रामविशेषः । तस्य लक्षणं यथा,—

“द्विचक्रं विस्तृतास्य वनमालासमन्वितम् ।

लक्ष्मीवृषिंहं विज्ञेयं गृहिणाप्य सुखप्रदम् ॥”

इति ब्रह्मवैवर्तेपुराणम् ॥

लक्ष्मीपतिः, पुं, (लक्ष्मीः पतिः ।) वासुदेवः ।

नरपतिः । इति मेदिनी । ते, २१५ ॥ (यथा,

किराते । १ । ४४ ।

“अथ क्षमामेव निरस्तविक्रम-

क्षिराय पर्येति सुखस्य साधनम् ।

विधाय लक्ष्मीपतिलक्ष्म कर्म्मकं

जटाधरः सन् जुहुषीष्ट पावकम् ॥”)

लवङ्गदृष्टः । पूगः । इति विश्वः ॥

लक्ष्मीपुत्रः, पुं, (लक्ष्मीः पुत्रः ।) कामदेवः ।

घोटकः । इति मेदिनी । रे, २६९ ॥ कुशः ।

लवः । इति शब्दरत्नावली ॥

लक्ष्मीपुष्पः, पुं, (लक्ष्मीयुक्तं सौन्दर्यविशिष्टं पुष्प-

मिवाद्यः ।) पद्मारागमणिः । इति हेमचन्द्रः ॥

नक्ष्मीफलः, पुं, (लक्ष्मीफलान्नं फलं यद्यः ।) विल्य-

दृष्टः । इति राजनिर्घण्टः ॥

नक्ष्मीवान्, [न] पुं, (लक्ष्मीः शोभास्त्व्येति ।

मनुष्यः । मस्य वः ।) पनसदृष्टः । इति शब्द-

माला ॥ श्वेतरोहितदृष्टः । इति राजनिर्घण्टः ॥

(विष्णुः । यथा, महाभारते । १३ । १४ । ५२ ।

“मन्त्रलक्ष्म्यलक्ष्म्यो लक्ष्मीवान् समितिह्वयः ॥”)

लक्ष्मीवान्, [न] त्रि, (लक्ष्मीरस्यन्नेति ।) श्रियुक्तः ।

वनवान् । तत्पर्यायः । लक्ष्मणः २ श्रीलः ३

श्रीमान् ४ । इत्यमरः ॥ (यथाष्ट कश्चित् ।

“शेषे धराभराक्रान्ते शेषे विन्दमरः श्रिया ।

लक्ष्मीवन्तो न मज्जन्ति दुःखार्थं परवेदनाम् ॥”)

लक्ष्मीवेष्टः, पुं, (लक्ष्मीयुक्तो वेष्टः ।) श्रियेष्टः ।

इति राजनिर्घण्टः ॥

लक्ष्मीशः, पुं, (लक्ष्मी ईशः ।) पिप्पुः । इति

सुगन्धोदयकारणम् ॥

लक्ष्मीसमाख्या, स्त्री, (लक्ष्मीः सन आह्वयो

यस्याः ।) शीता । इति शब्दरत्नावली ॥

लक्ष्मीसहजः, पुं, (लक्ष्मी सह जातः इति । जन्

+ ङः ।) क्षीराश्विनातत्वादस्य तथात्वम् ।)

चन्द्रः । इति शब्दरत्नावली ॥

लक्ष्मीरामः, पुं, (लक्ष्मी आरामः ।) वनभेदः ।

इति शब्दमाला ॥

लक्ष्मं, स्त्री, (लक्ष्मते यदिति । लक्ष् + ण्यत् ।)

श्रवणस्थानम् । तत्पर्यायः । लक्ष्म २ श्रव-

यम् ३ । इत्यमरः । २ । ८ । ८६ ॥ प्रतिकायः ४

वेधम् ५ । इति जटाधरः ॥ वेधम् ६ । इति

शब्दरत्नावली ॥ (यथा, कुमारः । ३ । ६४ ।

“कामस्तु वाण्यावसरं प्रतीक्ष्य

पतङ्गवद्विमुखं विवि-

डमासमच्चं हरवद्गुण...

श्रावणस्यां सुहुरामभयम् ॥”)

लक्ष्मः, त्रि, लक्ष्मण्या बोध्यः । इति साहित्य-

दर्पणम् ॥ (लक्ष्मते इति । लक्ष् + ण्यत् ।)

दर्शनीयः । इति लक्ष्मणार्थदर्शनात् ॥ (याज्ञः ।

इत्यमरः ॥ यथा, रघुः । ६ । ८१ ।

“रोमाञ्चलक्ष्म्ये स गात्रयष्टिं

भित्वा निराक्रामदरासकेशाः ॥”

अनुमेयः । इति मल्लिनाथः ॥ यथा, कुमारः ।

५ । ७४ ।

“इति क्षिणातौ प्रतिज्ञावादिनि

प्रवेपमानाधरलक्ष्मकोपया ॥”

तथा च रघुः । ४ । ५ ।

“क्षायामखललक्ष्म्येण तमदृष्ट्या क्षिण लक्ष्मम् ।

पद्मा पद्मातपत्रेण भेजे सान्नाय्यदौक्षितम् ॥”)

लख, स्त्री, इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-

सक०-सेट् ।) लखति । स्त्री गतौ । इति

दुर्गादायः ॥

लख, इ स्त्री, इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-

सक०-सेट् ।) इ, लखति । स्त्री गतौ । इति

दुर्गादायः ॥

लग, इ खञ्जे । गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥

(भा०-पर०-खञ्जे अक०-गतौ सक०-सेट् ।)

इ, लखति । खञ्जो गतिवैकल्यम् । इति दुर्गा-

दायः ॥

लग, क रके । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (घुरा०-

पर०-सक०-सेट् ।) क, लगयति । रके

खादाप्रगोः । रके इति रक क खाद आपने ।

इत्यस्य नेरनित्यत्वे भावे अणि रूपम् । इति

दुर्गादायः ॥

लग, म ए सङ्गे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-

पर०-अक०-सेट् ।) म, लगयति । ए, अल-

गीत् । गलति अथर ओष्ठे । इति दुर्गादायः ॥

लगङ्, त्रि, चारु । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

लगतं, त्रि, सङ्गयुक्तम् । लगाम इति भषा । इति

लगघातोः कर्मणि लक्षप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥

लगुङ्, पुं, दण्डः । लाठी इति भाषा । इत्यमरः ॥

लगुङो वंशादिमयो दण्डः । लोहमयोऽयमेव ।

इति तथैव । लगुङो लोहमयो यदित्यन्वो-

पचारादित्यर्थः । इति तट्टीकायां भरतः ॥

(अस्याकृतिपरिमाणादि यथा, शुक्रनीतौ ।

“लगुङः सङ्घपादः स्यात् पृथ्वंशः स्थूलशीर्षकः ।

लौहवहायभागश्च ह्रस्वदेहः सुपीवरः ॥

दण्डाकारो दण्डाङ्गश्च तथा हस्तद्वयोन्नतः ।

उत्थाः पातनश्चैव पेषणं पोथनं तथा ॥

चतस्रो गतयस्तस्य पञ्चमी नेह विद्यते ।

दण्डकायः पक्षिर्गो तेन युध्यते शुभ्रभिः ॥”)

लग्नं, स्त्री, (लगति फले इति । लग सङ्गे + “लुञ्-

स्वान्तध्वान्तलगेति ।” ७ । २ । १८ । इति

निपातनात् साधु ।) राश्रीनामुदयः । इत्यमरः ॥

राति फलं राश्रिस्तालयशकारः । अष्टोरात्र-

मध्ये द्वादशराश्रय उदयन्ति । उदयः पूर्वा-

चलसंयोगः । तेषां क्रमेण उदयाचलसंयोगो

लग्नं चो लसृजौ ब्रौह्मे चोदित्वाः निपातना-

ज्जस्य गः । इति तट्टीकायां भरतः ॥ तेषां

शून्यायनांशपरिमाणं यथा,—

“रामोऽगवेदे-३ । ४७ जलधिक्षु मैत्रे-४ । १७

व्याणो रवेः ५ । ६ पथ खवागरेच ५ । ४० ।

वायः कुवेदे-५ । ४१ विंध्योऽङ्गयुग्मैः ५ । २६

क्रमोत्क्रामान्नेषतुलादिमानम् ॥”

तथा हि ।

मेयस्य ३ । ४७ ॥ तुलायाः ५ । २६ ॥

दृषस्य ४ । १७ ॥ दृषिकस्य ५ । ४१ ॥

मिथुनस्य ५ । ६ ॥ घनुषः ५ । ४० ॥

कर्कटस्य ५ । ४० ॥ मकरस्य ५ । ६ ॥

सिंहस्य ५ । ४१ ॥ शुम्भस्य ४ । १७ ॥

कन्यायाः ५ । २६ ॥ मीनस्य ५ । ४७ ॥

इति दीपिका ॥ ७ ॥ दृश्यक्षुणाधिकपञ्चाङ्ग-
प्रभे कलिकाताखदेशे वर्त्तमानोर्गविशयान्ति

ग्रामाधिककारिका यथा,—

“वेदोऽङ्गैः ४ । ६ सोऽन्तवेदे-४ । ४८ रिम्बरगन-

यनैः ५ । २७ सोऽन्तरीक्षान्नुनाथैः ५ । ४० ॥

पारावाराश्रयासै-५ । ३४ गंगगनयनैः ५ । २६

घटविभि-५ । ३६ खग्वेदे-५ । ४१ ।

अष्टध्याभिः ५ । १६ सप्तमोऽसुशुपिभि-४ । ३५

रनखोऽष्टेभिः ३ । ५८ सोऽगवेदे-३ । ४७ ।

मैयादेकोर्गविंशे गणितपरिगतं मानमचा-

यनांति ॥” ७ ॥

उदयज्यास्तलमयोर्दिनं प्रति रविभोग्यं यथा.

“लग्नदण्डफलं तिष्ठं तत्संख्यं क्रमतः पलम् ।

विपलश्च रवेर्भोग्यमेवं कल्पनमस्तमे ॥”

इति ज्योतिषम् ॥

एतयोर्विपर्ययं यथा,—

तत्र प्राचीनकल्पमानम् ।

लग्नाः दिगस्तुक्तम् । मासस्तुक्तम् ।

यथा पलम् । विपलम् । दण्डः । पलम् ।

१ मेघः । ७ । ३४ ॥ २ । ४७ ॥

२ दृषः । ८ । ३४ ॥ ३ । १७ ॥

३ मिथुनम् । १० । १२ ॥ ५ । ६ ॥

४ कर्कटः । ११ । २० ॥ ५ । ४० ॥

५ सिंहः । ११ । २२ ॥ ५ । ४१ ॥

६ कन्या । १० । ५८ ॥ ५ । २६ ॥

लघाः दिनभुक्तम् । मासभुक्तम् ।
यथा पलम् । विपलम् । दण्डः । पलम् ।
७ तुला । १० । ५८ ॥ ५ । २६ ॥
८ दृष्टिकः । ११ । २२ ॥ ५ । ४१ ॥
९ धनुः । ११ । २० ॥ ५ । ४० ॥
१० मकरः । १० । १२ ॥ ५ । ६ ॥
११ कुम्भः । ८ । ३४ ॥ ४ । १७ ॥
१२ मीनः । ७ । ३४ ॥ ३ । ४७ ॥

तत्र खदेशाधुनिकलग्नमानम् ।

लघाः दिनभुक्तम् । मासभुक्तम् ।
यथा पलम् । विपलम् । दण्डः । पलम् ।
१ मेषः । ८ । १२ ॥ ४ । ६ ।
२ वृषः । ६ । ३६ ॥ ४ । ४८ ॥
३ मिथुनम् । १० । ५४ ॥ ५ । २७ ॥
४ कर्कटः । ११ । २० ॥ ५ । ४० ॥
५ सिंहः । ११ । ८ ॥ ५ । ३४ ॥
६ कन्या । १० । ५८ ॥ ५ । २६ ॥
७ तुला । ११ । १२ ॥ ५ । ३६ ॥
८ दृष्टिकः । ११ । २२ ॥ ५ । ४१ ॥
९ धनुः । १० । ३८ ॥ ५ । १६ ॥
१० मकरः । ६ । १० ॥ ४ । ३५ ॥
११ कुम्भः । ७ । ५६ ॥ ३ । ५८ ॥
१२ मीनः । ७ । ३४ ॥ ३ । ४७ ॥

अथ जन्मकालीनलग्नस्य गृहस्थितफलम् ।

“लगे सूर्येऽचिरोगी शशिन वलयतो

रूपवान् वित्तयुक्तो

भौमे अङ्गः सुवाग्नी शशधरतनये सर्व-

शास्त्रार्थवेत्ता ।

जीवे दाता पवित्रः सुकविरथ गते भार्गवे

मण्डलेशः

सौरौ कण्डूतिगात्रस्तमसि च नियतं वक्षितो

धर्महीनः ॥”

इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥ * ॥

अपि च ।

हरिरुवाच ।

“उदयन्तु समारभ्य राशौ भागुः स्थितो हर ।

खराध्यादौ त्रजेदङ्गि षड्भिः षड्भित्तथा

निशाम् ॥

मीने मेवे च पञ्च स्युस्तसो दृष्टकुम्भयोः ।

मकरे मिथुने तिस्रः पञ्च चापे च कर्कटे ॥

सिंहे च दृष्टिके षट् च सप्त कन्या तुल्ये तथा ।

एता लघप्रमाणेन घटिकाः परिकीर्तिताः ॥

शरपूर्णावशानेपुरसाब्दीष्वधिसागराः ।

लङ्कोदया हि हे वस्तु लघा मेवादयोऽथवा ॥

मेघलगे भवेदन्धा दृष्टे भवति कामिनी ।

मिथुने सुभगा कन्या वेश्या भवति कर्कटे ॥

सिंहे चैवाल्पपुत्रा च कन्यायां रूपसंयुता ।

तुलायां रूपमैश्वर्यं दृष्टिके कर्कशा भवेत् ॥

सौभाग्यं धनुषि स्याच्च मकरे नीचगामिनी ।

कुम्भे चैवाल्पपुत्रा स्यान्मीने वैराग्यसंयुता ॥

तुला कर्कटको मेघो मकरश्चैव राश्यः ।

चरकार्याणि कुम्भाच्च स्थिरकार्याणि चैव हि ॥

पञ्चाननो दृष्टः कुम्भो दृष्टिकः स्युः । खराणि हि ।
कन्या धनुश्च मीनश्च मिथुनं द्विस्त्रिभावनः ॥
द्विस्त्रिभावानि कर्माणि कुम्भादेष्टु विचक्षणः ।
यान्ना चरेण कर्कशा प्रवेष्टव्यं स्थिरेण तु ।
देवस्थापनवैवाह्यं द्विस्त्रिभावेन कारयेत् ॥”

इति गारुडे ६२ अध्यायः ॥

लघुः, पुं, (लघ् + क्तः । निपातनात् साधुः । यद्वा,
लसृज् + क्तः । “ओ लसृजौ । लघुः लघवान् ।
लसृजरोदनुवन्मवलादिङभावे नत्वं स्यात् ॥”

इति हनुषष्टे दुर्गासिंहः ।) स्तुतिपाठकः ॥

तत्पर्यायः । प्रातर्गोयः २ स्तुतिव्रतः ३ । इति

त्रिकाण्डशेषः ॥ सूतः ४ । इति जटाधरः ॥

लघुः, त्रि, (लसृज् + क्तप्रत्ययेन साधुः ।) सक्तः ।

लज्जितः । इति मेदिनी ॥

लघुकः, पुं, (लघ् एव । स्वार्थे कन् ।) प्रतिभूः ।

इत्यमरः ॥ हे लागा इति जामिन इति च

ख्याते । तत्कार्ये लघुकः । ओ लसृजो ग्रीडे

क्तः । स्वार्थे कन् । प्रतिनिधिमैवति प्रतिभूः

क्रिप् । इति तट्टीकायां भरतः ॥

लघिका, स्त्री, नयिका । इत्यमरटीका ॥

लघ, इ शोषे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-

सक०-सेट् ।) इ, लङ्गते । शोष इह अल्पी-

करणम् ।

‘यं आधिरतिदीप्ताङ्गं कदाचित्तु न लङ्गति ॥’

इति हलायुधः ॥

गतावध्यन्ते । अन्ये चालङ्घिषुः शैलान् । इति

दुर्गादासः ॥

लघ, इ क त्विधि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-

पर०-अक०-सेट् ।) इ क, लङ्गयति । त्विधि

दीप्तौ । इति दुर्गादासः ॥

लघ, इ ड अमुगगत्योः । इति कविकल्पद्रुमः ॥

(भा०-आत्म०-अक०-सक०-च-सेट् ।) इ,

लङ्गते । ड, लङ्गते । अमुक् भोजनाभावः ।

तथा च ।

‘ये गुणा लङ्गने प्रोक्तास्ते गुणा लघुभोजने ॥’

इति वैद्यकम् ॥

लङ्गने उपवासे इत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

लघट्, पुं, (लङ्गते मध्यस्थानमसृष्टोत्तरस्थाने

पतति भ्रुतं इतस्ततो गच्छतीति वा । लङ्ग +

“लङ्गनेलोपञ्च ॥” उणा० १।१३४ । इति अटिः ।

नलोपञ्च धातोः ।) वायुः । इत्युणादिकोषः ॥

लघटिः, पुं, (लघ् गतौ + अटिः । इदभावः ।)

वायुः । इत्युणादिकोषः ॥

लघिमा, [न] पुं, (लघोर्भावः । लघु + “एखादिभ्य

इमनिच्वा ॥” ५ । १ । १२२ । इति इमनिच् ।)

लघुत्वम् । (यथा, रघुः । १३ । ३७ ।

“प्रात्वा हविर्गान् रजोविमुक्तः ।

समश्रुते मे लघिमानमात्मा ॥”)

तत्तु शिवस्याष्टैश्वर्यान्तर्गत ऐश्वर्यविशेषः । यथा,

“लघिमा वशतिशितं प्राकाशं महिमाणिमा ।

यत्र कामावसायित्वं प्रीतिरैश्वर्यममथा ॥”

इति हेमचन्द्रः ॥

(अवहुमनत्वम् । इत्युक्तम् । यथा, आर्यासप्त-

शत्याम् । ६० ।

“अग्रे लघिमा पश्चात् महतापि विधीयते नहि

महिम्ना ।

वामन इति त्रिविक्रममभिदधति दशावतार-

विदः ॥”)

लघिष्ठः, त्रि, अयमनयोरेषां वा अतिशयेन लघुः

इत्यर्थे इहप्रत्ययेन निष्पन्नः । अतिशयलघुत्व-

युक्तः । इति व्याकरणम् ॥ (यथा, विदग्धसुख-

मण्डने ।

“भवित्वा रम्भोरु त्रिदशवदनन्तानिरधुना

स रामोऽपि स्याता न युधि पुरतो लघ्वणयुतः ।

गमिष्यत्येवोच्चैस्त्रिपदमधुना वागरचम्भ-

लघिष्ठेदं घृष्टाक्षरपरविलोपात् पठ पुनः ॥”

सीतारावणयोरुक्तिप्रत्युक्तिरियम् । सप्तमाक्षर-

लोपे त्वेवं वाक्यम् । यथा । “दशवदनन्तानिः ।”

“स्याता युधि ।” “उच्चैः पदम् ॥”)

लघीयान् [स्] त्रि, अयमनयोरेषां वा अति-

शयेन लघुः इत्यर्थे इयसुप्रत्ययेन निष्पन्नः ।

अतिशयलघुत्वयुक्तः । इति व्याकरणम् ॥

(यथा, महाभारते । २ । ६३ । १४ ।

“न वै सप्तङ्गिं पालयते लघीयान्

यत्नां समानेयति राजपुत्रिः ॥”)

लघु, स्त्री, (लङ्गते अनेनेति । लङ्ग + “लङ्गिर्वन्धो-

र्नलोपञ्च ॥” उणा० १ । ३० । इति कुः ।

धातोर्नलोपञ्च ।) शीघ्रम् । इत्यमरः ॥

(यथा, रामायणे । २ । ४६ । २१ ।

“यावदेव तु संसृप्तास्तावदेव वयं लघु ।

रथमारुह्य गच्छामः पश्यान्ममकुतोभयम् ॥”)

लघ्यागुरु । इति मेदिनी । ये, ५ ॥ लामञ्जकम् ।

इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्य पर्यायो यथा,—

“लामञ्जकं सुगन्धं स्याददृष्टानं लयं लघुः ।

इहकापथकं सेयं नलदद्यावदातकम् ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

हस्ताश्विनीपुष्यनक्षत्राणि । यथा, बृहत्-

संहितायाम् । ६८ । ६ ।

“लघु हस्ताश्विनपुष्याः

पर्यरतिज्ञानभूषणकलाह ।

शिल्पोपधयानादिषु

सिद्धिकराणि प्रदिशति ॥”

कालपरिमाणविशेषः । यथा, भागवते । ३ ।

११ । ७ ।

“क्षयान् पञ्च विदुः काष्ठां लघुता दश पञ्च च ।

लघूनि वै समान्ताता दश पञ्च च नाङ्किताः ॥”

पुं, प्राणायामविशेषः । यथा, मार्कण्डेये । ३६ ।

१३—१४ ।

“लघुमध्योत्तरीयाख्यः प्राणायामस्त्रिधीरितः ।

तस्य प्रमाणं वक्ष्यामि तदलर्कं प्रयुज्य मे ॥

लघुर्द्वादशमात्रस्तु द्विगुणः स तु मध्यमः ।

त्रिगुणामिस्तु मात्राभिरुचतमः परिकीर्तितः ॥”)

लघुः, स्त्री, एका नाम औषधिः । इति मेदिनी ।

ये, ५ ॥ (तथास्याः पर्यायः ।

लघुद

“सुक्ताष्टग्राहणी देवी मरुत्माता जता लघुः ।
वसुद्रान्ता वधूः कोटिवर्षालङ्घीपिकेत्यपि ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

लघुः, त्रि, (लघु + कृ. । गजोपच. ।) अगुरुः ।

(यथा,—

“दृष्ट्वादिपि लघुस्तूलस्तूलादिपि च भिक्षुकः ।

न नीतो वायुना कस्मादर्थप्रार्थनश्रद्धया ॥”

इत्युद्धटः ॥)

मनोज्ञः । (इष्टः । इत्यमरः ॥ यथा, रघुः ।

११ । १२ ।

“नाम्नासौ कमलशोभिनां तथा

प्राविनास्य न परिममच्छिदाम् ।

दर्शनेन लघुना यथा तयोः

प्रीतिमापुस्तमयोक्तपक्षिणः ॥”)

निःसारः । इति मेदिनी । घे, ५ ॥ (यथा,

रघुः । १२ । ६६ ।

“श्रुत्वा रामः प्रियोदन्तं मेने तत्सङ्गमोत्सुकः ।

सद्यार्थवपरिच्छिपं लङ्कायाः परिखालयुम् ॥”)

द्वस्तः । इति हेमचन्द्रः ॥ ३ ॥ आकरणेत्त-

लघुसंज्ञा यथा । द्वस्तो लघुः दीर्घो गुरुरित्यु-

च्चारवशाद्भवति । तथा संयोगे सति द्वस्तो-

ऽपि शुभशुभमतोऽवृच्छ इति वर्जनाच्च । इति

दुर्गासिंहसूक्तकलापवृत्तिः ॥ ३ ॥ छन्दःशास्त्रोक्तं

लघुसंज्ञं यथा,—

“मन्त्रिगुरुरित्युच्च नकारो

भादिगुरुः पुनरादिलघुर्ध्वः ।

जो शुभमध्यगतो रत्नमध्यः

लोभागुरुः कथितोऽन्तलघुस्तः ॥

गुरुरेको गकारस्तु लकारो लघुरेककः ॥”

इति छन्दोमञ्जरौ ॥

लघुकायः, पुं, (लघुः कायो यस्य ।) छागः ।

इति त्रिकाण्डशेषः ॥ चन्द्रशरीरश्च ॥

लघुकाश्रम्यः, पुं, (लघुः काश्रम्यः ।) कटफल-

वृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

लघुखडिका, स्त्री, (लघुः खडिका ।) चन्द्रखडिका ।

तत्पर्यायः । आसन्दी २ । इति छारा-

वली । २०८ ॥

लघुगणः, पुं, (लघुगणः ।) अश्विनीपुष्यचरुनच-

त्राणि । यथा,—

“उग्रः पूर्वमघान्तका ध्रुवगणस्त्रीण्युत्तराणि

सम्भू-

त्वादितादित्यरिचयं चरगणः पुष्याश्लेषस्ता

लघुः ॥”

इति दीपिका ॥

लघुगर्गः, पुं, (लघुगर्ग इव ।) त्रिकण्टकमत्स्यः ।

इति छारावली । १६० ॥

लघुधिमिटा, स्त्री, (लघुधिमिटा ।) ग्नेर्गन्धर्वः ।

इति राजनिर्घण्टः ॥

लघुजङ्गलः, पुं, लावकपक्षी । इति त्रिकाण्ड-

शेषः ॥

लघुदन्ती, स्त्री, (लघुः क्षुद्रा दन्ती ।) क्षुद्रदन्ती-

वृक्षः । यथा,—

लघुव

“लघ्वी दन्ती विशल्या च स्यादुद्ध्वरपर्यपि ।

तथैरुद्धफला श्रीप्रा श्येनघटा घुणप्रिया ।

वराहार्हणी च कथिता निज्जम्भस्य मज्जलकः ॥”

अस्या गुणाः ।

“दन्तीहयं सरं पाके रसे च कटु दीपनम् ।

गुदाक्षुराश्रयूलासकण्डकुष्ठविदाहनुत् ॥

तोत्सेणीयां हन्ति पित्तासकफशोथोदरक्रिमिन् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

तत्फलगुणाः ।

“क्षुद्रदन्तीफलानु स्यान्लघुरं रसपाकयोः ।

श्रीतलं दृष्टविषूत्रं गलशोथकफापहम् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

लघुदुन्दभिः, पुं, (लघुदुन्दभिः ।) द्रगद्वदम् ।

इति शब्दरत्नावली ॥

लघुद्राक्षा, स्त्री, (लघुः क्षुद्रा द्राक्षा ।) काकली-

द्राक्षा । इति राजनिर्घण्टः ॥

लघुनाम, [न] स्त्री, (लघु लघुवर्णयुक्तं नाम

यस्य ।) अगुरु । इति शब्दचन्द्रिका ॥

लघुपञ्चमलं, स्त्री, (लघु क्षुद्रं पञ्चमलम् ।) क्षुद्र-

पञ्चमलपाचनम् । तत्तु शालपत्राण्यष्टपत्राण्य-

वृक्षतीकण्टकारीगोक्षुरसंयुक्तम् । यथा,—

“शालपत्राण्यष्टपत्राण्यो वार्त्ताकी कण्टकारीका ।

गोक्षुरः पञ्चभिस्त्रैतेः कनिष्ठं पञ्चमलकम् ॥”

अस्य गुणाः ।

“पञ्चमलं लघु खाटु वल्यं पित्तानिलापहम् ।

नात्युष्णं दृढं हृद्यं त्रिदोषहरं वायुनासाशरीप्रशुत् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

लघुपत्रकः, पुं, (लघुनि पत्राणि यस्य । कप् ।)

रोचनी । शुद्धारोचनी इति ख्यातः । इति

शब्दचन्द्रिका ॥

लघुपत्री, स्त्री, (लघुनि पत्राणि यस्याः । डीप् ।)

अश्वत्थीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

लघुपिच्छिलः, पुं, (लघुः पिच्छिलः ।) भूकलु-

हारकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

लघुपुष्पः, पुं, (लघुनि क्षुद्राणि पुष्पाणि यस्य ।)

भूमिकदम्बः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (भूमि-

कदम्बशब्देऽस्य विशेषो ज्ञेयः ॥)

लघुवदरः, पुं, (लघुः क्षुद्रो वदरः ।) क्षुद्रकोलिः ।

तत्पर्यायः । स्रक्षफलः २ बहुकरः ३ स्रक्ष-

यत्रः ४ दुस्पर्शः ५ मधुरः ६ दरदारः ७

शिखिप्रियः ८ । इति राजनिर्घण्टः ॥ अस्य

फलगुणाः ।

“कर्कोन्धुः क्षुद्रवदरं कथितं पूर्वस्वरिभिः ।

अस्य स्यात् क्षुद्रवदरं कथार्यं कथितं मनाक् ॥

स्निग्धं गुरु च तिक्तञ्च वातपित्तापहं स्तुतम् ।

शुष्कं मेदाभिहतं सर्वं लघु दृष्ट्वाकृमा-

सजित् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

अस्य पक्वफलगुणाः । मधुरास्त्वम् । कफवात-

नाशिलम् । रुच्यत्वम् । स्निग्धत्वम् । जन्तुकारक-

त्वम् । ईष्यपित्ताग्निदाहशायित्वञ्च । इति

राजनिर्घण्टः ॥

लङ्का

लघुवदरी, स्त्री, (लघुः क्षुद्रा वदरी ।) भूव-

दरी । इति राजनिर्घण्टः ॥

लघुब्राह्मी, स्त्री, (लघुः क्षुद्रा ब्राह्मी ।) क्षुद्र-

ब्राह्मी । तत्पर्यायः । जलोद्भवा २ स्रक्षपत्रा ३ ।

इति राजनिर्घण्टः ॥

लघुमन्थः, पुं, (लघुः क्षुद्रो मन्थः) क्षुद्रामि-

मन्थः । इति राजनिर्घण्टः ॥

लघुमांसः, पुं, (लघु खल्यं मांसं यस्य ।) तित्तिरि-

पक्षी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

लघुमांसी, स्त्री, गन्धमांसी । इति राजनिर्घण्टः ॥

लघुलयं, स्त्री, (लघु शीघ्रं लीयते इति । ली +

अच् ।) वीरणमूलम् । इत्यमरः ॥

लघुसदाफला, स्त्री, (सदा फलं यस्याः सा ।

लघुः सदाफला ।) लघूदुम्बिका । इति

राजनिर्घण्टः ॥

लघुहस्तः, पुं, (लघुः क्षिप्रकारी हस्तो यस्य ।)

श्रीप्रवेधी । इति हेमचन्द्रः । १ । ४३१ ॥

(वायुलिङ्गोऽपि । यथा, कथासरित्सागरे ।

४२ । १३३ ।

“स राजपुत्रश्चित्तैव रचसस्तस्य तच्छिरः ।

भूयः खड्गप्रहारेण लघुहस्तो विधाकरोत् ॥”

यथा च ।

“तत्त्वाधिगतशास्त्रार्थो दृष्टकर्मा स्वयं कर्तौ ।

लघुहस्तः शुचिः शूरः सज्जोपस्करमेवजः ॥

प्रत्युत्पन्नमतिर्धौमान् यवसायी विशारदः ।

सत्यधर्मपरो यच्च स भियक् पाद उच्यते ॥”

इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ३४ अध्याये ॥)

लघुहेमदुग्धा, स्त्री, (लघुहेमदुग्धा ।) लघूदुम्ब-

रिका । इति राजनिर्घण्टः ॥

लघूदुम्बरिका, स्त्री, (लघुः क्षुद्रा उदुम्बरिका ।)

क्षुद्रोदुम्बरिका । छोट दुसुर इति भाषा ।

तत्पर्यायः । लघुपत्रफला २ लघुहेमदुग्धा ३

लघुसदाफला ४ लघ्वालुदुम्बराक्षा ५ । रस-

वीर्यविपाकेषु उदुम्बरात् किञ्चिन्नूनगुण्यम् ।

इति राजनिर्घण्टः ॥

लघ्वी, स्त्री, (लघु + डीप् ।) लाघवयुक्ता ।

(यथा,—

“गुर्वी पिच्छी खरात्यर्थं लघ्वी खैव विपर्ययात् ।

शक्तनामाशु जीर्येत नृदुत्वादवलेहिका ॥”

इति वैद्यकचक्रपाणिधर्मचिह्नतीसारधिकारे ॥)

स्यन्दनप्रमेदः । इति मेदिनी । घे, ५ ॥ पृक्ता ।

इति राजनिर्घण्टः ॥

लङ्का, स्त्री, (रमन्तेऽस्यामिति । रम् + वाङ्-

लकात् कः । रस्य कत्वम् । इत्यञ्ज्वलः । १ ।

४० ।) रसःप्रद्री । (यथा, जेवधे । ३ । ६७ ।

“चेतो न लङ्कामयते मदीयं

नान्यत्र कुत्रापि च साभिलाषम् ॥”)

ज्योतिःशास्त्रमते सा च पृथिव्या मध्यभागे

तिष्ठति । लङ्कोद्यात् चरखखेभ्यः खदेशे लम्-

प्रमाणं भवति । यथा,—

“लङ्का क्रमध्वे यमकोटिरस्याः

प्राक् पश्चिमे रोमकपत्तनञ्च ॥

अधस्ततः सिद्धपुरं सुमेरुः
सौम्येयं याम्ये बहुवानलक्ष्य ।
कुत्रचपादान्तरितानि तानि
स्थानानि षड्गोलविदो वदन्ति ॥”

अपि च ।

“यल्लङ्गोऽव्ययनीपुरोपरिकुरुत्वेनादिदेशान्

सृष्टुम्

स्त्रं मेवगतं बुधैर्निगदिता सा मध्येखा भुवः ।
आशौ प्रागुदयोऽपरत्र विषये पश्चाद्दिरेखो-
दयान्
स्यात्तस्मात् क्रियते तदन्तरभुवं खेटेष्वन्यं स्वं
फलम् ॥”

इति सिद्धान्तशिरोमणिः ॥ ३ ॥

अथ लङ्गापुरीवर्णनम् ।

लघोवाच ।

“त्रिंशद्व्योजनविस्तीर्णा स्वर्णप्राकारतोरणाम् ।
दक्षिणस्योदयेस्तीरे त्रिकूटो नाम पर्वतः ।
शिखरे तस्य शैलस्य मध्यमस्तुधिसन्निधौ ॥
पतत्रिभिश्च दुष्पापां दृक्छिन्नां चतुर्दिशम् ।
प्रकार्यं मनुजता पूर्वं प्रयत्नात् बहुवत्सरेः ॥
वसन्तु तत्र दुर्द्धर्माः सुखं राक्षसपुङ्गवाः ।
अमरावतीं समासाद्य सेन्द्रा इव दिवौकसः ॥
लङ्कादुर्गं समासाद्य शत्रूणां प्रकृच्छरणाः ।
दुराधर्मा भविष्यन्ति राक्षसेभ्यश्चुम्भितः ॥”
इति वज्रपुराणे कपिलदर्शननामाध्यायः ॥ ३ ॥
शाखा । शाकिनी । कुलटा । इति मेदिनी । के,
३३ ॥ धान्यविशेषः । तत्पर्यायः । करालत्रि-
पुटा २ काष्ठिका ३ रुक्म्यात्मिका ४ । अस्या
गुणाः । रूच्यम् । हिमत्वम् । गौलत्वम् ।
पित्तनाशित्वम् । वातकारित्वम् । गुरुत्वम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

लङ्कादाह्वी, [न] पुं, (लङ्कां दहति सच्छीलः ।
दह + णिनिः ।) छनूमान् । इति शब्दरत्ना-
वली ॥

लङ्काधिपतिः, पुं, (लङ्काया अधिपतिः ।)
रावणः । इति अष्टाधरभूरिप्रयोगौ ॥ (यथा,
रघुः । ६ । ६२ ।

“पुरा जनस्थानविमर्दशङ्कौ

सन्ताप लङ्काधिपतिः प्रतस्थे ॥”

लङ्कापतिः, पुं, (लङ्कायाः पतिः ।) रावणः ।
इति भूरिप्रयोगः ॥

लङ्कापिका } स्त्री, एका । इति शब्दरत्ना-
लङ्कायिका } वली ॥ पिङ्गशाक इति भाषा ॥
लङ्कारिका }

लङ्कास्यायी, [न] पुं, (लङ्कावत् तिष्ठतीति । स्या
+ णिनिः ।) दृक्चविशेषः । लङ्कासिञ इति
भाषा । यथा,—

“लङ्कास्यायी राजवृद्धो भद्रचूडो विशायकः ।”

इति शब्दचन्द्रिका ॥

(लङ्कायां तिष्ठतीति ।) लङ्कावाणिनि, त्रि ॥

लङ्गेशः, पुं, (लङ्कायां ईशः पतिः ।) रावणः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

लङ्गोपिका, स्त्री, एका । इति शब्दरत्नावली ॥
लङ्गोयिका, स्त्री, एका । इति शब्दरत्नावली ॥
लङ्गः, पुं, (लङ्गतीति । लङ्ग गतौ + अच् ।)
सङ्गः । पिङ्गः । इति मेदिनी । गे, २३ ॥ नां
इति भाषा ॥

लङ्गुलं, स्त्री, लङ्गुलम् । इत्युणादिकोषः ॥

लङ्गुनं, स्त्री, (लङ्ग + ल्युट् ।) उपवासः । (यथा,
सुश्रुते । १ । ४६ ।

“तन्नामे लङ्गुनं कार्यं विदग्धे वमनं हितम् ।

विष्टये खेदनं पथ्यं रसशेषे शयीत च ॥”

यथा च ।

“लङ्गुनं दृढयं काले रुक्म्यं खेदनन्तथा ।

खेदनं सन्मनश्चैव जानीते यः स वै भिषक् ॥”

“तदग्निवेशस्य वचो निशम्य गुरुरब्रवीत् ।

यत्किञ्चिन्नाशकं देहे तल्लङ्गुनं स्युतम् ॥”

“लघुष्णतीक्ष्णविषदं रुक्मं रुक्मं खरं सरम् ।

कठिनश्चैव यद्द्वयं प्रायस्तल्लङ्गुनं स्युतम् ॥”

“—पिपासां मारुतावपौ ।

पाचनान्युपवासाश्च आयामश्चेति लङ्गुनम् ॥”

“प्रभूतज्ञानपित्तसमलाः सन्दृष्टमारुताः ।

दृष्ट्वा चरौरा वलिनो लङ्गुनीया विशुद्धिभिः ॥”

“त्वग्दोषिणां प्रमोहानां क्षिप्वाभिर्यन्दिहं हि-
नाम् ।

शिशिरे लङ्गुनं शक्तमपि वातविकारिणाम् ॥”

इति चरके सूत्रस्थाने द्वाविंशेऽध्याये ॥

“ज्वरे लङ्गुनमेवादायुषदिष्ट्यन्ते ज्वरात् ।

चयानिलभयक्रोधकामशोकत्रसोद्भवात् ॥

आमाशयस्यो हृत्वाग्निं सामो मार्गान् पिषा-
पयन् ।

विदधाति ज्वरं दोषस्तदा लङ्गुनमाचरेत् ॥

अनवस्थितदोषान्नेर्लङ्गुनं दोषपाचनम् ।

ज्वरान्नं दीपनं काङ्गारुचिलाघवकारकम् ॥

प्राणविरोधिना चैनं लङ्गुनेनोपपादयेत् ।

वलाघिष्ठानमारोग्यं यदर्थोऽयं क्रियाक्रमः ॥

तत्तु मारुतचतुष्टयासुखशोषभ्रमान्विते ।

कार्यं न बाले वृद्धे वा न गर्भिण्यां न दुर्बले ॥

वातमूत्रपुरीषाणां विसर्गे गात्रलाघवे ।

हृदयोद्गारकण्ठास्यशुद्धौ तन्ना क्लमे गते ॥

खेदे जाते रुचौ चापि क्षुत्पिपासासहोदये ॥

कृतं लङ्गुनमादेशं नियम्य चान्तरात्मनि ॥

पर्वमेदोऽङ्गमर्हस्य काशः शोषो मुखस्य च ।

क्षुत्प्रणालीरुचिस्त्रुणा दौर्बल्यं ओजनेत्रयोः ॥

मगसः सम्भ्रमोऽभीक्ष्ण्यर्हवातस्तमो हृदि ।

देहाग्निवलहानिश्च लङ्गुनेऽतिक्लते भवेत् ॥”

इति वैद्यकचक्रपाणिंसंयुक्ते ज्वराधिकारे ॥

क्रमणम् । (यथा, कुमारः । ५ । ६४ ।

“यथा श्रुतं वेदविदांवर त्वया

जनोऽयसुचैः पदलङ्गनीतुलकः ।

तपः किलेदं तद्वान्निपाधनं

मनोरथानामगतिर्न विदते ॥”

अवनम् । इति मेदिनी । ने, १२० ॥ अग्नि-

लङ्गुननिषेधो यथा,—

“न चाग्निं लङ्गुनेहीमानोपदध्यादधः क्वचित् ।
न चैनं पादतः कुप्यात् सुखेन न धमेदधः ॥”

इति कौर्म्ये उपविभागे १५ अध्यायः ॥

(अतिक्रमः । यथा. महाभारते । १ । १५६ ।
३६ ।

“न चाप्यधर्मैः कल्याण बहुपत्नीकता वृथाम् ।
स्त्रीणासधर्मैः सुमहान् भर्तुः पूर्वस्य लङ्गुने ॥”

अश्वत्थीवगतिः । यथा,—

“भुतान् लङ्गुनं पश्चिन्तयामासुहारकम् ।”

इति हेमचन्द्रः ॥ ३ ॥

(स्त्री, अवमानना । यथा, मार्कण्डेये ।
१३५ । ३३ ।

“अन्यस्यापि स्तवशस्य लङ्गुना क्रियते ह्यिया ।

तां नालं क्षत्रियः सोढुं किं पुनः पिष्टमार-

णम् ॥”)

लङ्ग, लङ्गणि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-

पर०-सक०-सेट् ।) लङ्गति ह्यं चक्रेण गोपः ।

इति दुर्गादासः ॥

लज्, भर्तुंसे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-

सक०-सेट् ।) लजति । इति दुर्गादासः ॥

लज्, इ भर्तुंसे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-

पर०-सक०-सेट् ।) इ, लङ्गाते । इति दुर्गादासः ॥

लज्, इ क भावद्वयार्थे । इति कविकल्पद्रुमः ॥

(चुरा०-पर०-अक०-सक०-च-सेट् ।) इ क,

लङ्गयति । भा दीप्तिः पठार्थो निकेतनछिंसा-

वलदानानि । इति दुर्गादासः ॥

लज्, क अन्तर्ह्वी । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-

पर०-सक०-सेट् ।) अन्तर्ह्वीराक्षादगम् । क,

लजयति चन्द्रं मेघः । इति दुर्गादासः ॥

लज्, उ ब्रीड् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-

आत्म०-अक०-सेट् ।) उ, लजति । निष्ठार्या

लज् इत्यन्ये । इति दुर्गादासः ॥

लज्, तु क भासने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्त

चुरा०-पर०-अक०-सेट् ।) क, लजयति ।

भासनं दीप्तिः । इति दुर्गादासः ॥

लजकारिका, स्त्री, (लजं लज्जां करोतीव ।

लज + क्तुल् । टाप्ति अत इत्यम् ।) लज्जाकुलता ।

इति शब्दमाला ॥

लज्जा, स्त्री, (लज्जनमिति । लसृज ब्रीडने-

“शुरोश्च हलः ।” ३ । ३ । १०६ । इति अः ।

टाप् ।) अन्तःकरणवृत्तिविशेषः । इति

नागोजीभट्टः ॥ अकर्तव्ये कर्माणि परमान-

भयम् । लज् इति भाषा । तत्पर्यायः ।

मन्दाणम् २ स्त्रीः २ त्रया ४ ब्रीडा ५ । सा

अन्यतश्चेत् अपचया ६ । इत्यमरः ॥ मन्दा-

स्याम् ७ लज्जा ८ ब्रीडः ९ ब्रीडनम् १० । इति

शब्दरत्नावली ॥ (यथा, कुमारः । १ । ४८ ।

“लज्जा तिरस्सां यदि चेतसि स्या-

दसंशयं पर्वतराजप्रसंगः ।

तं केशपाशं प्रचमीक्ष्य कुरु

वर्णप्रियत्वं शिथिलं चमयः ॥”)

लज्जाकुः । इति राजनिर्घण्टः ॥

लज्जालुः, पुं, स्त्री, (लज्जायाः स्त्री अस्तीत्यर्थे आलुः ।)
 लज्जविशेषः । तत्पर्यायः । रक्तपादो २ शमी-
 पत्रा ३ सुषुम्ना ४ खदिरपत्रिका ५ सद्योचिनी
 ६ समझी ७ नमस्कारी ८ प्रसारिणी ९ सम-
 पत्नी १० खदिरा ११ गण्डमालिका १२
 लज्जा १३ लज्जरी १४ शृङ्गलज्जा १५ अस-
 रीचिनी १६ रक्तमूला १७ ताम्रमूला १८
 खगुमा १९ अल्लविकारिका २० । इति राज-
 निर्घण्टः ॥ मध्याभोता २१ वंशिनी २२ मधौ-
 यधिः २३ । इति शब्दचन्द्रिका ॥ अस्या
 गुणाः । कटुत्वम् । शीतत्वम् । पित्तातिहार-
 शोषदाहप्रमत्तासप्रणकुष्ठ-कफानिनाशित्वञ्च ॥
 तद्वैद्ये यथा,—

“लज्जालुर्विपरीतान्या अल्पक्षुपष्टदला ।
 वैपरीत्या च लज्जालुर्चाभिधाने प्रयोजयेत् ॥
 लज्जालुर्वैपरीत्याहुः कटुरणुः कफापशुत् ।
 रसे नियामकश्चैव नानाविज्ञानकारकः ॥”

इति राजनिर्घण्टः ॥

अन्या हंभपादोऽशब्दे द्रष्टव्या ॥ ४ ॥ अपि च ।
 “लज्जालुः स्यात् शमीपत्रा समझाल्लि-

कारिका ।

रक्तपादो नमस्कारी नाम्ना खदिरैक्यपि ॥
 लज्जालुः शीलना निक्ता कथाया कफपित्त-

जिन् ।

रक्तपित्तमतीसारं धीनिरीगान् विनाशयेत् ॥
 अत्र लज्जालुभेदः ।

“अलमुषा खरत्वक् च तथा भेदोगला स्मृता ।
 अलमुषा लघुः स्याद् दुर्मिषिणकफापघ्ना ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

अन्या दुग्धिकाशब्दे द्रष्टव्या ॥

लज्जाशीलः, त्रि, (लज्जा शीलं स्वभावो यस्य ।)

लज्जाविशेषः । तत्पर्यायः । अपत्रपिण्डः २ ।

दलमरः ३ लज्जिनः ४ । इति शब्दरत्नावली ॥

भजितः, त्रि, (लज्जा मज्जानास्य । लज्जा + तार-

कादित्वात् इतच् ।) लज्जालुक्तः । तत्पर्यायः ।

हीनः २ हीनः ३ । दलमरः ४ (यथा, रघुः ।

१० । ७५ ।

“कामं जीवति मे नापः इति या विजघ्नी

शुचम् ।

प्राक् सत्त्वा सत्तमस्यान्तं जीवितामोति

लज्जिता ॥ ”)

लज्जरी, स्त्री, लज्जालुः । इति राजनिर्घण्टः ॥

लज्जा, स्त्री, लज्जा । इति शब्दरत्नावली ॥

लज्ज, त् क भासने । इति कविकल्पद्रुमः ॥

(खदन्त पुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) क, लज्ज-

यति । भासनं शीमः । इति दुर्गादासः ॥

लज्जः, पुं, (लज्जयति शीमते इति । लज्ज + लप् ।)

पदः । कथरः । इति शैलचन्द्रः ॥ पुष्पः ।

इति लताधरः ॥

लज्जिता, स्त्री, (लज्जयति शीमते इति । लज्ज +

लप् । टाप् । अत इत्यम् ।) लज्जिता । इति

शैलचन्द्रः ॥

लट, वाच्योक्तोः । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
 पर०-अक०-सक०-च-सेट् ।) बालोच्चः तस्य
 भावो वाच्यं यामोह इति यावत् । लटति लोकः
 शिवः स्यात् । किञ्चिद्वदति वेत्यर्थः । इति
 दुर्गादासः ॥

लटः, पुं, (लटति यदेष्यया वदतीति । लट +
 अच् ।) प्रमादवचनम् । शेषः । इति
 विश्वः ॥

लटकः, पुं, (लटतीति । लट् + “कुन् शिषि-
 लञ्चयोरपृञ्स्यापि ।” उणा० २ । ३२ । इति
 कुन् ।) दुर्जनः । द्युगादिकोः ॥

लटपणं, स्त्री, (लटस्य पणं मस्य ।) लचम् ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥

लट्, पुं, दुर्जनः । इति शब्दरत्नावली ॥

लट्, पुं, (लटतीति । लट् + “अयप्रथित्येति ।”
 उणा० १ । १५१ । इति कन् ।) जातिविशेषः ।

नेत्रया इति भाषा ॥ रागभेदः । सुरङ्गमः ।
 द्युगादिकोः ॥

लट्टा, स्त्री, (लट् + कन् । टाप् ।) करलभेदः ।
 नाटाकरल्ला इति भाषा । वाद्यभेदः । पञ्च-

विशेषः । ग्रामचटक इति ख्यातः । इति
 मेदिनी । वे, २२ ॥ कुसुम्भम् । इति शैलचन्द्रः ॥

भमरकः । मोडरी इति ख्यातः । दलमर-
 भरती ॥ (शिलो । इति हारावली । २५६ ॥

तूलिका । दानम् । यथा,—

“लट्टा तु तूलिका ख्याता लट्टा नूतेऽपि

दृश्यते ॥”

इति याद्विरभवौ । इति उणादिवृत्तौ
 उज्जुलः । १ । १५१ ॥)

लट्, विलासः । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
 पर०-अक०-सेट् ।) लट्ति बाला । इति दुर्गा-
 दासः ॥

लट्, इ कि भाषये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (पुरा०-
 पक्षे भा०-पर०-सक०-सेट् ।) इ, लट्ति ।

कि, लट्ति । भाषणं कथनम् । अयं
 कैश्चिन्न मन्यते । इति दुर्गादासः ॥

लट्, व्यो इ कि उन्क्षेपये । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (पुरा०-पक्षे भा०-पर०-सक०-सेट् ।) व्यो,

लट्तिनः । अनुब्रूयन्त्यादिभूयवधानेऽपि निष्ठा-
 तस्य गत्वम् । अस्मान् निष्ठायासिम् न स्यादि-

त्येके । लट् इति । इ, लट्तिवे । कि, लट्तियति
 लट्ति तत्पुत्रं लोकः । इति दुर्गादासः ॥

लट्, क उपसर्गे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (पुरा०-
 पर०-सक०-सेट् ।) उपसर्ग इह अत्यन्तपाल-

नम् । क, लालयेत् पश्यपर्याणि पुत्रमिति अत्र
 उल्लयोरैकत्वात्तत्त्वम् । कल्पनायामस्य प्रयोगः ।

इति रमानाथः । लाटयति लतां वायुः । इति
 दुर्गादासः ॥

लट्, लट् बीजे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (पुरा०-
 आल०-सक०-सेट् ।) क इ, लाटयते । लाम

रूप इत्यम् । विधेयस्य आगुमिष्या बीजा ।
 इति दुर्गादासः ॥

लट्, त् क क्षेपे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्त-
 पुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) लट्ति । अत्र
 लाट् । इति दुर्गादासः ॥

लट्, म उन्मथनजिह्वयोः । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (भा०-पर०-अक०-कचिन् पौडनादौ सक०-

सेट् ।) उन्मथनं पौडित्यभावः उन्मथितो-
 भावश्च । लट्ति लता वायुना पौडिता उन्-

मथिता वा स्यादित्यर्थः । जिह्वा तद्विषयक्रिया ।
 लट्ति जिह्वा उन्मथनवती स्यादित्यर्थः । म,

लट्ति । लट्ति लचमुल्लयलचनिति
 श्रीहर्षः । पौडयतीत्यर्थः । कवाटनीमिदुः

किरणलहरीमुल्लयतीति सुरारिः । उन्-
 मथनीत्यर्थः । उभयत्र उल्लयोरैकत्वात्तत्त्वम् ।

केचित् जिह्वोन्मथने इति पठित्वा जिह्वाया
 उन्मथनं उन्क्षेपणमिति व्याख्याय लट्ति

जिह्वां सर्प इत्येवोदाहरन्ति । इति दुर्गा-
 दासः ॥

लट्, त्रि, मनोयः । इति त्रिकाण्शष्पः ॥

लट्, त्रि, दुर्जनः । इति शब्दरत्नावली ॥

लट्, पुं, पिष्टकविशेषः । लाटु इति भाषा ॥
 यथा । लट्, पुं, दुर्जरी गुरुः । इति राज-

वल्लभः ॥ अपि च ।
 “तेलेन हविषो पक्वं भवेत् पूषश्च लट्, पुं, ॥”

इति शब्दचन्द्रिका ॥

लट्, स्त्री, (लट्ति उन्मथयति इति । लट् +
 घञ् ।) पुरीषम् । लाट् इति भाषा । यथा,—

“समेधमानेन स कण्ठबाहुना
 निरुद्धवायुशरणांश्च निक्षिपन् ।

प्रस्विन्नगात्रः परिदृगलोचनः
 पपात लट् विद्वज्जन् क्षिती ययुः ॥”

इति श्रीभागवते १० स्कन्धे ३७ अध्याये
 ८ श्लोकः ॥ लट् पुरीषसुन्दरम् । इति तट्टी-

कायां श्रीधरस्वामी ॥

लट्, त्रि, (लट्ति तदात्यद्वेषे जायते इति ।
 जन् + डः ।) लट्तिदेशजातः । यथा,—

“पूज्यायाये नवशतं गङ्गातीतिः प्रकीर्तिताः ।
 फिरङ्गभाषया तन्नास्तेषां संसाधनान् शुचि ॥

अधिपा मल्लानाथ संयामेध्वपराजिताः ।
 इरेणा नव पट् पञ्च लट्, त्रि, भाषिनः ॥”

इति मेरुतन्त्रे २३ प्रकाशः ॥ ॥

लट्, व्युत्पन्ना लट् इति ख्यातः । इरेणानां
 राजधानी च ॥

लत, घाते । यौघघातुरयम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (भा०-पर०-सक०-सेट् ।) लता । इति दुर्गा-

दासः ॥

लता, स्त्री, (लतति वेष्टयते याव्यमिति । लत + लप् +
 टाप् ।) श्यामादिरक्षिता शुष्कतादिः ।

तत्पर्यायः । पक्षी २ व्रततिः ३ । दलमरः ४
 बलिः ५ वेतिः ५ व्रततिः ६ ॥ या श्यामापत्र-
 समायुक्ता पित्ततामिनी । इति शब्दरत्नावली ॥
 तत्पर्यायः । चौरत् २ सुलिनी ३ उल्लभः ४ ।
 दलमरः ५ ॥ अस्यां वीर्या दिदृक्षुर्निद्रा

यथा,—

“अपुन तस्मिन्हीरात्रे पूर्वं विशति चन्द्रमाः
ततो वीरनुसु वसति प्रयात्यर्के ततः क्रमात् ॥
हिनति वीरघो यस्तु वीरनुसंख्ये निशाकरे ।
यत्र वा पातयेत्येकं ब्रह्महत्यां स विन्दति ॥”

इति श्रीविष्णुपुराणे २ अंशे १२ अध्यायः ॥३॥

आश्रमे रोपणीया शुभदा लतादिव्या,—

“अनायुष्यापि कुशाखं मायामुख सकासकः ।
खञ्जरी कर्कटी चापि शिविरे मङ्गलप्रदा ॥

वास्तकः कारवेक्षश्च वार्ताकुक्ष शुभप्रदा ।

लताफलश्च शुभदं सर्वं सर्वत्र निश्चितम् ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे १०२ अध्यायः ॥

शाखा । प्रियङ्गुः । (अस्याः पर्यायो यथा,—

“प्रियङ्गुः फलिनी कास्ता लता च मण्डिलाङ्गया ।

गुक्ता गुक्ताफला श्यामा विष्णुक् सेनाङ्गना-

प्रिया ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

पृष्ठा । (यथास्याः पर्यायः ।

“सत्करोधारकच्छो देवी पृष्ठा लता लघुः ॥”

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥

अशनपर्णी । इत्यमरः ॥ ज्योतिष्मती । (अस्याः

पर्यायो यथा,—

“ज्योतिष्मती स्यात् कटभी ज्योतिष्का कङ्गीनी-

ति च ।

पारावतपदी पण्या लता प्रोक्ता ककुब्दी ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

लताकस्तूरिका । माधवी । दूर्वा । इति मेदिनी ।

ते, ५१-५२ ॥ कैवर्षिका । चारिवा । इति राज-

निर्घण्टः । (वृहती । तत्पर्यायो यथा,—

“भङ्गाकी वृहती विहरी वार्ताकी राशिका-

कुली ।

प्रसहा रक्तपाका च लता वृहतिका परा ॥”

नारी । यथा,—

“नयां परलतां पश्यन् अयुतं यस्तु साधकः ।

प्रजपेत् स भवेत् शौभं विद्याया वल्लभः स्वयम् ॥”

इति तन्त्रसारे श्यामासाधनम् ॥

(तथा च नैषधे । १ । ८५ ।

“नवा लता गन्धर्वेन बुभिता

करभिताङ्गी मकरन्दशीकरेः ।

इशा शृणु स्मितशोभिकुङ्कुमला

हरादराभ्यां हरकम्पिनी पथे ॥”

“नवा नवीना तला माघावजता मत्ते नवा

रम्या लता स्त्री ॥” इति तट्टीका ॥३॥ अश्वरो-

विशेषः । यथा, महाभारते । १ । २१७ । २० ।

“अहश्च सौरभेयी च समीची उदुदा लता ।

योगपट्टेन तं विप्रमथ्यगच्छाम भारत ॥”

लताकरझः, पुं, (लतारूपः करझः ।) करझ-

विशेषः । कण्टकरेण इति हिन्दी भाषा ।

तत्पर्यायः । दुष्पार्श्वः २ वीराख्यः ३ वज-

नीषकः ४ धनदात्री ५ कण्टफलः ६ कुवे-

राक्षी ७ । अथ पञ्चगुणाः । कटुत्वम् ।

उष्णत्वम् । कषवातनाशित्वम् । तद्दीपगुणाः ।

दोषनत्वम् । पथ्यत्वम् । मूलगुल्मविषापहत्वम् ।

इति राजनिर्घण्टः ॥

लताकस्तूरिका, स्त्री, (लतारूपा कस्तूरी तद्वद्-

गन्धत्वात् । ततः स्वार्थे कन् ।) लताकस्तूरी ।

तत्पर्यायः । कटुः २ दक्षिणदेशजा ३ । अस्या

गुणाः । तिक्तत्वम् । स्वादुत्वम् । वृध्यत्वम् ।

हिमत्वम् । लघुत्वम् । चक्षुष्यत्वम् । ह्रिदनीत्वम् ।

श्लेष्मण्णवस्त्रास्यरोगनाशित्वम् । इति पथ्या-

पथ्यविवेकः ॥ अपि च ।

“लताकस्तूरिका तिक्ता हृद्या शीतास्य-

रोगघ्नु ॥”

इति राजवल्लभः ॥

लताजिह्वा, पुं, (लतेव जिह्वा यस्य ।) सर्पः ।

इति शब्दमाला ॥

लतातरुः, पुं, (लतेव दीर्घतरुः ।) नारङ्गवृक्षः ।

तालवृक्षः । इति शब्दमाला ॥ शालवृक्षः ।

इति त्रिकाण्डशेषः ॥

लताद्रुमः, (लतेव द्रुमः दीर्घत्वात् ।) लताशालः ।

तत्पर्यायः । तार्क्ष्यः २ अश्वकर्णः ३ कुशिकः ४

वज्रः ५ दीर्घः ६ । इति रत्नमाला ॥

लतापनसः, पुं, (लतायां पनसमिव फलमस्य ।)

फललताविशेषः । तरसुज् इति ख्यातः ।

तत्पर्यायः । चेलालः २ चित्रफलः ३ सुखाशः ४

राजतेमिवः ५ नाटान्नः ६ सेडुः ७ । इति

त्रिकाण्डशेषः ॥

लतापृष्ठा, स्त्री, (लताप्रधाना पृष्ठा ।) समु-

द्रान्ता । इति शब्दरत्नावली ॥ पिङ्गिशाक

इति भाषा ॥

लताप्रतानिनी, स्त्री, (लताप्रतानोऽस्यस्थितिः ।

इतिः ।) शाखाप्रचयवती लता । तत्पर्यायः ।

वीरुत् २ गुल्मिनी ३ उलपः ४ । इत्यमर-

भरतौ ॥ वीरुधा ५ वरुन् ६ । इति शब्दरत्ना-

वली ॥ प्रताना ७ कश्चः ८ । इति जटाधरः ॥

लताफलं, स्त्री, (लतायां फलमस्य ।) पटोलः ।

यथा,—

“वास्तुकः कारवेक्षश्च वार्ताकुक्ष शुभप्रदा ।

लताफलश्च शुभदं सर्वं सर्वत्र निश्चितम् ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे १०२ अध्यायः ॥

लताभद्रा, स्त्री, (लतया भद्रा यस्याः ।) भद्राली-

वृक्षः । इति शब्दमाला ॥

लतामणिः, पुं, (लतासदृशो मणिः ।) प्रवालः ।

इति त्रिकाण्डशेषः राजनिर्घण्टश्च ॥ (प्रवाल-

शब्देऽस्य विवरणं ज्ञातव्यम् ॥)

लतामरुत्, स्त्री, (लतायां मरुत् यस्याः ।) पृष्ठा ।

इति शब्दरत्नावली ॥

लतामाधवी, स्त्री, (लताप्रधाना माधवी ।)

माधवीलता । इति शब्दरत्नावली ॥

लतायष्टिः, स्त्री, (लता यष्टिरिव ।) मञ्जिष्ठा ।

इति शब्दमाला ॥

लतायावकं, स्त्री, (लतायां याव इव यस्य । कन् ।)

प्रवालम् । इति चारावली । ६१ ॥ (गुप्तादयो-

ऽस्य प्रवालशब्दे ज्ञेयाः ।)

लतारचनः, पुं, (लतेव रचना यस्य ।) सर्पः ।

इति चारावली । १५ ॥

लताकैः, पुं, (लता अर्क इव तीव्रा यस्य ।)

हरितुपलाङ्गुः । तत्पर्यायः । दुद्रुमः २ ।

इत्यमरः ॥

लतालकः, पुं, हस्ती । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

लतावेष्टः, पुं, (लतयेव आवेष्टो वेष्टनं यच्च ।)

घोडशरतिवन्वान्तर्गततृतीयवन्धः । यथा,—

“बाहुभ्यां पादयुग्माभ्यां वेष्टयित्वा स्त्रिवं रमेत् ।

लघुलिङ्गताडनं योनौ लतावेष्टोऽयमुच्यते ॥”

इति रतिमञ्जरी ॥ ७ ॥

पर्वतविशेषः । यथा,—

“अन्विष्ये निरुद्धस्य चरान् आदिष्टवान् तदा ।

अभ्यन्तरस्य मार्गध्वं वाञ्छतश्च समन्ततः ॥

वेणुमन्तं लतावेष्टं तथा रैवतकं गिरिम् ।

ऋक्षवन्तं गिरिश्चैव मार्गध्वं त्वरिता हयैः ॥”

इति हरिवंशे वाणयुद्धम् ॥

(पर्वतोऽयं द्वारकाया दक्षिणस्यां दिशि

स्थितः । यथा, तत्रैव । १५५ । १६ ।

“दक्षिणस्यां लतावेष्टः पञ्चवर्गो विराजते ।

इन्द्रकेतुप्रतीकाशः पश्चिमस्यां तथा क्षुपः ॥”

लतावेष्टितकं, स्त्री, (लतयेव वेष्टितं वेष्टनं यच्च ।

कन् ।) आलिङ्गनभेदः । यथा, शब्दमालायाम् ।

“उद्धृष्टकं पीडितकं लतावेष्टितकं तथा ॥”

लताशुक्रः, पुं, शालवृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥

लतासाधनं, स्त्री, (लतया स्त्रिया साधनम् ।)

योषिदधिकरणकैष्टदेवताराधनम् । तद्वयथा,—

“लतायाः साधनं वक्ष्ये शृणुष्व हरवल्लभे ।

शतं केशे शतं भावे शतं सिन्दूरमण्डले ॥

स्तनन्दनं शतहृदं शतं नामौ महेश्वरि ।

शतं योनौ महेशानि उत्थाय च शतत्रयम् ॥

एवं दशशतं जप्त्वा सर्वसिद्धीश्वरो भवेत् ।

अद्यान्तु संप्रवक्ष्यामि साधनं भव दुर्लभम् ॥

रजोवस्त्रां समानीय तद्योनौ स्नेष्टदेवताम् ।

पूजयित्वा मद्यारात्रौ त्रिदिनं पूजयेत्तनुम् ॥

शतत्रयश्च षट्त्रिंशदधिकं प्रत्यक्षं जपन् ।

अष्टोत्तरशतं पूर्वं चक्रवर्त्तं जपेदुत्तमः ॥

ततस्तान् नवभिः पुष्पैर्यजेदष्टोत्तरं शतम् ।

ततः पूर्णाहुतिं दत्त्वा जपेदष्टोत्तरं शतम् ॥

घनवान् बलवान् वाग्मी सर्वयोगितुप्रियङ्करः ।

घोडशास्त्रेण च भवेत् सत्वं सत्वं न संशयः ॥”

इति मायातन्त्रे १२ पटलः ॥

अन्यत् व्यञ्जदाकल्पे १६ पटले गुप्तसाधनतन्त्रे

४ पटले च द्रष्टव्यम् ॥

लतिका, स्त्री, लता । इति लताशब्दात् स्त्रार्थे

कनूप्रत्ययेन क्लिकप्रत्ययेन वा निष्पन्नम् ॥

(यथा,—

“इयं सन्धा दूरादहस्तपगतो ह्यग्न मज्जयात्

तदेकां तद्गोष्ठे विनययति ! नेत्यामि रणनीम् ।

समीरेयोस्तेष्वं नवकुसुमिवा चूतलतिका

धुनाना मूर्ध्नि नहि नहि महीतिव प्रवते ॥”

इत्युद्भटः ॥)

लभिका, स्त्री, (लभ घाते + "कृतिभिदिलिभ्यः कित् ।" उणा० ३। १४७। इति निकृत् ।) गोधा । इति सिद्धान्तकौमुद्यासुणादित्तिः । लभ, ऋ भावे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-सक०-सेट् ।) ऋ, अलीलपन् अललापन् । भावः कथनम् । इति दुर्गादासः । लपन्, स्त्री, (लप् + कर्णे ल्युट् ।) सुखम् । इत्यमरः ॥ (भावे ल्युट् ।) भाषणम् । इति लपधात्वर्थदर्शनात् ॥ (यथा, आभ्यासप्रश्रयाम् । ३८१ । "प्रकटयति रागमधिकं लपनमिदं वक्तुमाणा-मावहति । प्रीणयति च प्रतिपदं हूति शुक्लस्य दयितस्य ।" तस्य । "शुक्लस्य दयितस्य लपनं सम्भाषणम् । पत्ते वदनम् ।" इति तट्टीका ।) लपितं, स्त्री, (लप् + क्तः भावे ।) वचनम् । कथिते, त्रि । इत्यमरः ॥ (लपितमस्यास्तीति । अच् । वचनयुक्ते च त्रि । यथा, अथर्ववेदे । ४।३६।६ । "ये मा क्रोधयन्ति लपिता हस्तिनं मशका इव । तान्गृहं मर्त्यं दुहितं वने अल्पश्रयिणिव ।") लसिका, स्त्री, खाद्यविशेषः । लस्यो । इति ख्याता । यथा,— "समितां सर्पिषा भृशं शर्करां पयसि सिपेत् । तस्मिन् घनीकृते न्यसेत् लवङ्गमरिचादिकम् । सिक्वेष्टा लसिका ख्याता गुणानस्या वदाम्यहम् ।" लसिका दृढणी दृष्ट्या वक्ष्या पित्तानिलापहा । क्षिप्रधा श्लेष्मकरी गुर्वी रोचनी तर्पणी परम् ॥ इति भावप्रकाशः ॥ लव, इ ङ संसने । शब्दे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-आत्म०-अवलम्बने सक०-शब्दे अक०-सेट् ।) इ, लभ्यते । ङ, लभते । संसनमिहा-वलम्बनमिति गोविन्दभट्टः । गनाद चरणानुध-स्तदपि सौनमालम्बसे । इति दुर्गादासः । लब्धः, वि, (लभ् + क्तः ।) प्राप्तः । इत्यमरः ॥ (यथा, हितोपदेशे । "अलब्धस्यैव लिप्ते लब्धं रक्षेदपश्यतात् । रक्षितं वर्तयेत् सव्यक् दृढं तीर्थेषु निक्षिपेत् ॥") लब्धवर्णः, पुं, (लब्धावर्णा यशसि येन ।) पण्डितः । इत्यमरः ॥ (यथा, रघुः । ११। २ । "कुक्षुलम्बमपि लब्धवर्णभाक् तं दिदेश सनये सलक्षणम् ॥") लब्धा, स्त्री, (लभ् + क्तः । टाप् ।) नायिका-भेदः । यथा,— "सलितोत्कृष्टिता लब्धा तथा प्रीयितभर्तृका । कलशान्तरिता वासवक्ष्या स्वाधीनभर्तृका ॥" इति वटाघरः ॥ लभ, इ ङ शब्दे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-आत्म०-लज्ज०-सेट् ।) इ, लभ्यते । ङ, लभते । इति दुर्गादासः ।

लभ, डु औ ङ घ प्राप्ते । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-आत्म०-सक०-अनिट् ।) डु, लब्धिमम् । औ, लब्धा । ङ, लभते । घ, लभा । लभन्ति पुनरुत्थानमिति गणकृतानित्यत्वादिति रमा-नाथः । वस्तुतस्तु लभते लभः पश्चादित्वादन्ततो लभ इवाचरन्तीनि कौ साध्यम् । इति दुर्गादासः । लभसः, पुं, (लभ् + "अत्वविचमीति ।" उणा० ३। ११७ । इति अघच् ।) वाजिबन्धनरज्जुः । इत्युणादिकोषः । धनम् । याचकः । इति सिद्धान्तकौमुद्यासुणादित्तिः । लभ्यं, वि, (लभ्यते इति । लभ् + पीरदुपधात् ।) इ । १। ६८ । इति यत् ।) न्यायम् । इत्यमरः ॥ लब्धयम् । इति मेदिनी । ये, ४३ ॥ (यथा, सुष्टकोपनिषदि । ३। २। ३ । "नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो न मेधया न बहुधा श्रुतेन । यमेवैव दृष्टते तेन लभ्य-सस्येष्ट आत्मा विदुष्यते तन् स्वाम् ॥") लमकः, पुं, (रमते इति । रम् + "रमेरश्च लो वा ।" उणा० २। ३३ । इति कृन् रश्च लत्वश्च ।) धिङ्गः । इति सिद्धान्तकौमुद्यासुणादित्तिः ॥ (तीर्थशोधकः । इत्युज्ज्वलः । विलासिनः, त्रि । इति केचित् ॥) लम्पटः, पुं, धिङ्गः । इति लम्पाकशब्दार्थे मेदिनी । के, १४६ ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । ४७। १०१ । "अथेतारावतीस्त्वैव यद्यपि स्त्रीषु लम्पटः । तथापि न स दुःखेऽस्मिन्नदृष्टः स्यात्तथा-विधः ॥") आसक्तः । यथा,— "यथेहिकासुप्तिककामलम्पटः सुतेषु दारेषु घनेषु चिन्तयन् । शङ्केत विद्वान् कुक्कलेवरात्पयदु-यस्तस्य यत्रः अम एव केवलम् ॥" इति श्रीभागवते ५ स्कन्धे १६ अध्यायः ॥ लम्पाकः, पुं, लम्पटः । देशभेदः । इति मेदिनी । के, १४६ ॥ (यथा, मार्कण्डेये । ५७। ४० । "लम्पाकाः शूलकाराश्च सुलिका जागुहेः सद्यः औपश्राद्यानिभद्राश्च किरातानाश्च जातयः ॥") लम्पाटहः, पुं, मटहवाद्यम् । इति हारावली ॥ लम्फः, पुं, झुतगतिः । लाफ इति भाषा । इति प्रविहः ॥ उल्लस्यन् प्रलम्फनश्चात्र ॥ लम्, पुं, (लम्बते इति । लवि अवसंसने + अच् ।) गर्तकः । अङ्गम् । कान्तः । इति संक्षिप्तसारोणादित्तिः ॥ उत्कोचः । यथा, "प्राभृतं लौकिकं लम्बोत्कोचः कोशलकामिने । उपाचारः प्रदानन्दा हारो याज्ञायने अपि ॥" इति हेमचन्द्रः ॥ लम्बभेदः । यथा,— "परलम्बसमा भेदाः पाटकोत्पादिचालने ॥" इति शब्दमात्रा ॥

वेवाहौ लम्बमानरेखा दृष्टं वा । यथा,— "त्रिभुजे भुजयोर्मगलदनन्तरगुणो भुवाङ्गतो लम्बा । द्विस्था भूस्त्वगुता हलितावाधे तयोः स्याताम् ॥ स्वावाधाभुजस्तोरनरन्तलं प्रजायते लम्बः । लम्बगुणं भूम्ह्यं स्रष्टं त्रिभुजे फलं भवति ॥" उदाहरणम् । "क्षेत्रे मष्टौ मगुमिता त्रिभुजे भुजौ तु यत्र त्रयोदशतिथिप्रमिता हि यस्तु । तत्रावलम्बकमथो कथयाववाधे स्त्रिं तथा च समकोट्यसिं फलाख्याम् ॥" न्यासः । भूः १४ भुजौ १३ । १५ लम्बे आवाधे ५ । ६ । लम्बा लम्बश्च १२ क्षेत्रफलश्च ८४ । इति लोलावती ॥ (दैवविशेषः । यथा, हरिवंश । ४३ । २२ । "लम्बस्तु लम्बमेवाभः प्रलम्बास्वरभूयसः । दैवगृहगतो भाति सनीहार इवांशुमान् ॥" त्रि, दीर्घः । लम्बा इति भाषा । यथा,— "दूरतः शोभते मूर्खो लम्बशटपटावृतः । तावच्च शोभते मूर्खो यावत् किञ्चित् भायते ॥" इति चाणक्यप्रतकम् ॥ (लम्बमानः । यथा, रघुः । ६। ६० । "पाण्डुरोऽयमसार्पितलम्बहारः कृष्णगङ्गागो हरिचन्दनन । आभाति बालातपरक्तसाधुः सनिर्भरोद्गार इवागिराजः ॥") लम्बकर्णः, पुं, (लम्बो कर्णो यस्य ।) द्वागः । अङ्गोदृष्टः । इति मेदिनी । शि, १०७ ॥ राक्षसः । दक्षी । इति शब्दरत्नावली ॥ श्येन-पक्षी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (शशः । तद्वयथा, अथ विशेष्येषु तत्र शशः स्यात् । "लम्बकर्णः शशः शूली लोमकर्णो विवे-शयः ॥" इति वैद्यकम् ॥ लम्बकर्णः इति कर्मधारये ।) दीर्घश्रोत्रम् । तद्व्युक्ते, त्रि । (यथा, महाभारते । ६। ४६ । ३४ । "लम्बोदर्यो लम्बकर्णस्तथा लम्बपयोधराः ॥") लम्बकेशः, पुं, (लम्बः केश इवाग्रभागो यस्य ।) विष्टरः । स तु विवाहकाले परोपवेशनार्थं सार्द्धद्वितयवामाज्जर्तवलिताधोमुखा असंख्यात-दर्भाः । यथा,— "उर्ध्वकेशो भवेत् ब्रह्मा लम्बकेशस्तु विष्टरः । दक्षिणावर्तको ब्रह्मा वामार्धस्तु विष्टरः ॥" इति संस्कारतत्त्वम् ॥ केशोच्चायम् । इति प्रायश्चित्ततत्त्वे गङ्गा-माहात्म्ये प्रतिनिहतदर्भेऽट्टज्ञानप्रकरणे लिखितम् ॥ दीर्घकेशयुक्ते, त्रि ॥ लम्बदन्ता, स्त्री, (लम्बा दन्ता इव फलापि यस्याः ।) सैहलीपिप्पली । इति राज-निर्घण्टः । दृढदृशगविशृष्टे, त्रि ॥

लम्बोष्ठः

लयः

ललनः

लम्बनं, स्त्री, (लम्बते इति । लम्ब + ल्युट् ।)
नाभिजम्बिनकण्ठिकादिः । तत्पर्यायः । लल-
न्तिका २ । इत्यमरः ॥ लम्बते लम्बनं नन्वादि-
त्वादनः । इति तट्टीकायां भरतः ॥ (लम्ब +
भावे ल्युट् ।) लम्बशब्दापञ्चात्र ॥

लम्बनः, पुं, (लम्बते इति । लम्ब + ल्युट् ।) कफः ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥

लम्बबीजा, स्त्री, (लम्बानि बीजानि यस्याः ।)
संज्ञलोपिष्णी । इति राजनिर्घण्टः ॥

लम्बमानं, त्रि, लम्बायमानवस्तु । लम्बधातोः
कर्त्तरि प्राग्वत्प्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥

लम्बा, स्त्री, लम्बीः । गौरी । तिल्लुम्बी । इति
मेदिनी । ये, ६ ॥ दृक्कन्याविशेषः । यथा,—
“अरुन्तनीं वसुं यामीं लम्बां भातुं मरुत्वतीम् ।
सङ्ख्याय सुहृताय साध्यां विश्वाय भारत ।
मनवे दक्षपुत्राय दक्ष एता ददौ प्रभुः ॥”

इति हरिवंशे अधिपतिस्थापनम् ॥
हिमालयकन्याविशेषः । यथा,—

“ततश्चाचवचः श्रुत्वा देवीलम्बामयावतीत् ।
गच्छस्व लम्बे श्रीर्षं त्वं वाग्वरं चण्डं कुब ।
ततो योगं समाधाय अदृष्ट्वा हिमवत्सुता ।
लण्ड्यैकस्य तदूर्पं दर्शयत् पार्श्वमागता ॥
सान्निधानमुपागम्य त्र्यम्बा सा वाससी पुनः ।
परिजाताय वायस्य विजयाभिष्ठिता ततः ॥
प्रसुखे वासुदेवस्य दिवासाः कीदृशी स्थिता ॥”

इति महाभारते हरिवंशे वायुयुद्धम् ॥
लम्बिका, स्त्री, (लम्बते या । लम्ब + ल्युट् । टापि
अत इत्वम् ।) तालहस्तकृष्णजिह्वा । तत्पर्यायः ।
घण्टिका २ । इति राजनिर्घण्टः ॥ सुधास्रवा ३
गलशुद्धिका ४ । इति हेमचन्द्रः ॥ अलि-
जिह्वा ५ अलिजिह्विका ६ । इति शब्दरत्ना-
वली ॥

लम्बितः, त्रि, (लम्ब + क्तः ।) संचितः । (यथा,
गीतगोविन्दे । १२ । १८ ।
“लक्ष्मणपुत्रलम्बितकण्ठलतुल्यलय प्रिय
लोचने ॥”)

शब्दितः । इति लवधातोः कर्मणि क्तप्रत्ययेन
निष्पन्नम् । लम्बमानमाख्यादिषु ॥ (यथा,
महाभारते । १ । १५७ । ४२ ।

“बहिर्गोभ्यं लम्बा यस्तः कालस्त्रेण लम्बितः ॥”
लम्बोदरः, पुं, (लम्बोदरं यस्य ।) गणेशः ।
इत्यमरः ॥ (यथा, आर्यासप्तशत्याम् । १६८ ।

“गतिगङ्गाववरयुवतिः करी कपोलौ करोतु
मदमलिनौ ।
सुखमन्यमाचक्षिन्तु लम्बोदर किं मदं वदसि ॥”

शृणुविशेषः । इति भागवतम् । १२ । १ । २२ ॥
औदरिके, त्रि । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा,
कपासरित्सागरे । ७० । १०२ ।

“ततो लम्बोदरेण पुंवारोपितवाङ्मकः ।
सम्पादितः स यातस्तदनं केशरिणीकृतम् ॥”
लम्बोष्ठः, पुं, (लम्ब ओष्ठो यस्य । ओष्ठोष्ठयोः
संभासे पा । इति साधुः ।) उद्वः । इति

राजनिर्घण्टः ॥ लम्बमानौष्ठयुक्ते, त्रि । (चेच-
पालदेवताविशेषः । यथा, प्रयोगसारे चेच-
पालप्रकरणे ।

“युगान्तो वायुकन्याय लम्बोष्ठो वसवस्तथा ॥”
लम्बोष्ठः, पुं, (लम्ब ओष्ठो यस्य ।) उद्वः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ दीर्घोष्ठविशिष्टे, त्रि ॥

लम्बनं, स्त्री, प्रतिलम्बः । इति हेमचन्द्रः ॥ ध्वनिः ।
लम्बि ङ शब्दे इच्छमान् भावेऽनट् (ल्युट्)
प्रत्ययेन निष्पन्नमिति ॥

लम्बा, स्त्री, (लम्बते इति । लम्ब इ ङ शब्दे +
अच् । टापि ।) वाटशृङ्गला । इति हारावली ॥

लय, ङ गत्याम् । इति कविकण्ठद्वयः ॥ (भा०-
आत्म०-सक०-सेट् ।) इत्यते । इति दुर्गादासः ॥

लयः, पुं, (ली + अच् ।) विनाशः । संश्लेषः । तौल्य-
त्रिकस्य साम्यम् । इति मेदिनी । ये, ५२ ॥ प्रलयः ।
इति शब्दरत्नावली ॥ ॥ अखण्डवस्त्रनवलम्ब-
नेन चित्तवृत्तिर्निद्रा । इति श्रीपरमहंससदानन्द-
योगीन्द्रकृतज्ञेदान्तसारः ॥ तत्राद्यं विष्णं लक्ष-
यति लयस्तावदिति । लयो द्विविधः । पिरकाल-
सुक्ताष्टाङ्गसहितनिर्विकल्पकसमाध्यभासपाटवे-
नातितप्रलोक्षतलक्षितजलविन्द्वत् तैलरहित-
दीपकलिकावच्च प्रत्यगभिन्ने परमाणन्दे चित्त-
वृत्तिलयः प्रथमः । द्वितीयस्तु मूर्च्छाविस्थावन् आल-
स्येन चित्तवृत्तेर्बाल्यशब्दादिविषयग्रहणान्तरे
चित्प्रत्यगात्मलक्षणावभासनात् वृत्तिलयौ भाव-
लक्षणाभिन्नरूपः । इति श्रीवृषिहंसवरखतीकृत-
सुबोधिनीत्याख्यातट्टीका ॥ गीतवाद्यपादन्यासानां
क्रियाकालयोः परस्परं समता लयः । लीयन्ते
द्विष्यन्तेनेनेति लयन्ति व्रजन्ति साम्यं गीता-
द्योर्नेति वा लयः । ली ड य ओ शिषि लय
गत्यां वा अल् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ ७ ॥
लयस्थानविवर्ज्यं गायकस्य चतुर्दशदीपान्त-
र्गतदीपविशेषो यथा,—

“लज्जितं भीतमुत्तुष्टं अथक्तमशुनासिकम् ।
काकस्वरः शिरःकम्पो लयस्थानविवर्जितम् ॥
विस्तरं विरमश्चेव विशिष्टं विषमाक्षतम् ।
याकुलं तालहीनञ्च गातुर्दोषाच्चतुर्दश ॥” ७ ॥

अथ लयाः । इति स्थितिः कण्ठस्थितिः कपाळ-
स्थितिरिति लयत्रयम् । अपरे तु ।

“द्विपदी स्यादलतिका क्षणिका क्षिप्तखण्डिका ।
वामभुवस्तन्निष्ठा खण्डधावा फट्ककः ॥
जम्भाटिका कलतिकः खण्डकः खुरिकस्रधा ।
कथितश्चतुरस्रोर्ध्वश्चतुरस्रोऽथ नर्तकः ॥
त्रयः षट्पञ्चाक्षरावल्गुना नन्दघटीत्यपि ।
कादम्बस्वरैर्घट्टा मिश्रोर्ध्ववनिता ततः ॥
अतिचित्रः समयश्च वलितोर्ध्वदलक्षया ।
आविहस्तु टट्टवकस्ततश्चित्रविचित्रकौ ॥
आन्वी विरुतधावा च मुकुलोऽथ विलोककः ।
रमणीयस्ततश्चैव करकण्टकसंज्ञकः ॥
चत्वारिंशदिमे ग्रीक्ता खया लयविशारदः ।
लयेन वश्यो भगवान् लये लीनो जनार्दनः ॥”
इति संगीतदामोदरः ॥

(त्रि, आवरणात्मकम् । इति श्रीधरस्वामी ॥
यथा, भागवते । ११ । २५ । १५ ।

“यदा जवेद्वजः सत्त्वं तमो मृष्टं जयं जडम् ।
बुध्येत शोकमोहाभ्यां निद्रया हिंसया शया ॥”

स्त्री, लामञ्जकम् । यथा,—
“लामञ्जकं सुनालं स्यादमृगालं लयं लघुः ।
इष्टकापथकं संयं नलदश्चावदातकम् ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
लयपुत्री, स्त्री, (लयस्य पुत्रीव ।) नर्तकी । इति
शब्दरत्नावली ॥

लयारम्भः, पुं, (लयस्यारम्भो यस्मात् ।) नटः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

लयालम्बः, पुं, (लयमालम्बते इति । लम्ब + अच् ।)
नटः । इति शब्दरत्नावली ॥

लम्बं, गतौ । (भा०-पर०-सक०-सेट् ।) लम्बति ।
इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

लल, ङ क ईशायाम् । इति कविकण्ठद्वयः ॥
(चुरा०-आत्म०-सक०-सेट् ।) क ङ, लालयते ।
ईशा व्याप्तमिच्छा । इति दुर्गादासः ॥

लल, त् क ईशे । इति कविकण्ठद्वयः ॥ (अदन्त
चुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) ईशा इति व्याप-
धातोः सन्तत्य रूपम् । शब्दाद इत्यकारेण
सकृदपि अल् कथं न बाध्यते इति चेन्न
स्त्रीविहितप्रत्ययेः कश्चित् सकृदपि न बाध्यते
इत्यस्य बाध्यत्वात् अन्यथा कारणाकारण-

मित्याद्योऽपि न स्युः । एवं वक्ष्यमाणेषु व्रीड
लज्जे इत्यादिष्वपि बोध्यम् । ललयति धनं
लोकः । इति दुर्गादासः ॥

ललञ्जिह्वः, पुं, (ललन्ती जिह्वा यस्य ।) उद्वः ।
कुङ्कुरः । हिंसे, त्रि । इति मेदिनी । ये, १६ ॥
(चलद्रचनायुक्ते च त्रि । यथा, कथासरित्-
सागरे । १०६ । १२७ ।

“तावच्च प्रकटीभूय भगवान् भैरवाकृतिः ।
उद्धृत्वास्त्रिलज्जिह्वः कृत्वा हुंकारमभ्यधात् ॥”
ललत्, त्रि, विलासयुक्तः । उन्मन्यनविशिष्टः ।
जिह्वाक्रियाविशिष्टः । क्षेपविशिष्टः । वीक्षा-
विशिष्टः । उपसंवाविशिष्टः । भाषणविशिष्टः ।
कुतक्षेपविशिष्टः । इति लवधातोः कर्त्तरि
शृष्टप्रत्ययेन लस्य लकारादेशेन च निष्पन्नम् ॥

ललद्मुः, पुं, (ललत् चलद्मु यत्र ।) लिम्पाकः ।
इति जटाधरः ॥ (विषयोऽस्य लिम्पाकशब्दे-
ज्येयः ॥)

ललनं, स्त्री, (लल + ल्युट् ।) केलिः । इति हेम-
चन्द्रः ॥ चालनम् । इति नागोजीभट्टः ॥ यथा,—
“कालो करालवदना विनिष्कान्तासिमाश्रिणी ।
विचित्रखट्वाङ्गधरा नरमालाविभूषणा ॥
द्वीपिचरन्तपरीधाना शुष्कमांसातिमेरवा ।
अतिविस्तारवदना जिह्वाललनभीषणा ॥”

इति देवीमाहात्म्यम् ॥
ललनः, पुं, (ललयते ईशायै इति । लल + कर्मणि
ल्युट् ।) बालः । घालः । प्रियालः । इति
राजनिर्घण्टः ॥

ललना, स्त्री, (ललयति ईक्षति कामानिति ।
लल + ल्युः । टाप् ।) कामिनी । (यथा, कला-
विलासे । १ । ५ ।

“रतिमुलित ललित ललनाक्रमजल लववाहिने
सुहृद्ये च ।
अथ केशकुसुम परिमल वासितदेहा वदन्त्य-
निताः ॥”)

नारीभेदः । लिङ्गा । इति मेदिनी । ने, १२१ ॥
ललनाप्रियं, स्त्री, (ललनानां प्रियम् ।) द्वीपेरम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

ललनाप्रियः, पुं, (ललनानां प्रियः ।) कदम्बः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ कामिनीवल्लभश्च ॥
ललनिका, स्त्री, (ललन्त्येव । स्वार्थे कन् ।)
नाभिलम्बकच्छिकादिः । तत्पर्यायः । लम्बनम् २ ।
इत्यमरः ॥ गोषा । इति शब्दमाला ॥

ललाकाः, पुं, मेघनम् । इति शब्दचन्द्रिका ।
ललाटं, स्त्री, (ललं ईक्षामटति ज्ञापयतीति ।
अट् + अण् ।) अवयवविशेषः । कपाल इति
ख्यातम् । तत्पर्यायः । अलिकम् २ गोधिः ३ ।
इत्यमरः ॥ मण्डाश्वः ४ शस्त्रः ५ भालः ६ ।
कपालकः ७ अलिकम् ८ । इति शब्दरत्नावली ॥
ललाटकम् ६ । इति धनञ्जयः ॥ तस्य शुभाशुभ-
लक्षणम् । यथा,—

“उत्तरेर्विपुलेः शस्त्रैर्ललाटेर्विधमैस्तथा ।
निर्हना धनवन्तश्च अर्हन्सदृशैर्नराः ॥
आचार्याः शुक्तिविशालैः शिरालैः पापकारिणः ।
उन्नताभिः शिराभिस्तु स्वस्तिकाभिर्धनेश्वराः ॥
निर्गुणैर्ललाटेर्विधायाः क्रूरकर्म्मरतास्तथा ।
मन्त्रिणश्च ललाटेऽथ रूपया उत्तरेर्नृपाः ॥
ललाटोपपत्तास्तिस्रो रेखाः स्युः शतवर्षिणाम् ।
वृषत्वं स्यात्तत्त्वभिरायुः पञ्चनववयव ॥
अरेखेणाशुनवतिर्विच्छिन्नाभिश्च पुंश्चलाः ।
केशान्तोपगताभिश्च अशौल्याशुनरो भवेत् ॥
पद्मभिः सप्तभिः पङ्क्तिभिः पञ्चाशद्वृक्षभिस्तथा ।
चत्वारिंशच्च वक्राभिर्विंशद्भूलम्बगामिभिः ॥
विंशतिर्लम्बकभिः शिराभिः सुभाभिरणकम् ।
न स्युः शाल्वानिमे भुवी पाद्य ललाटकम् ॥
शुभमर्हन्संस्थानमतुलं स्यादलोमशम् ॥”

इति गार्ग्ये ६५ अध्यायः ॥

“अतः परं प्रयत्नानि यथेष्टानि । मन्त्रकोदरपृष्ठ-
नाभिललाटनाद्यानि युक्तकृत्स्नानि वा इत्येवा एके-
काः ।” इति सुश्रुते शारीरस्थाने पथमेऽध्याये ॥
ललाटकं, स्त्री, (ललाटमेव । लान् ।) प्रशस्त-
ललाटम् । इति शब्दरत्नावली ॥ ललाट-
मायम् । इति धनञ्जयः ॥

ललाटनमः, नि, (ललाटे नमस्कृतम् । ललाट +
नम + “अस्य ललाटयोर्दृष्टिर्नमोः ।” ३ । २ ।
२६ । इति राशु । तुम् ।) ललाटनमस्कृतः ।
“ललाटनमः स्वयं ।” इति विद्वान्तकौमुदी ॥
(यथा, रघुः । १५ । ४१ ।

“हृदिभूषणमेषयतां चतुर्णां
मध्ये ललाटनमपप्रथमः ।

असौ तपस्यत्वपरस्तपस्वी
नाम्ना सुतोऽक्षरितेन दान्तः ॥”
यथा च, नैषधे । १ । १३८ ।

“कथं विधातर्म्मयि पाणिपङ्कजात्
तव प्रिया शैत्यद्वन्द्वशिल्पिनः ।
वियोद्यसे वल्लभयेति निर्गता
लिपिललाटनमपनिपुराचरा ॥”)

ललाटिका, स्त्री, (ललाटे भवोऽलङ्कारः । “कथं-
ललाटात् कनलङ्कारे ।” ४ । ३ । ६५ । इति
कन् ।) खर्वादिरचितललाटाभरणम् । टिका
इति ख्याता । तत्पर्यायः । पत्रपाश्या २ ।
इत्यमरः ॥ लालटस्य चन्दनम् । तत्पर्यायः ।
शुद्धचर्चो २ । इति शब्दरत्नावली ॥ (तिलकः ।
इति मल्लिनाथः ॥ यथा, कुमारः । ५ । ५५ ।
“तदा प्रवृत्त्युन्मदना पितुर्गृहे
ललाटिकाचन्दनधूसरालका ।
न जातु बाला लभते स निर्द्विती
तुषारचङ्गातशिलातलेष्वपि ॥”)

ललाम, [न्] स्त्री, ललामम् । यथाह रघुः ।
“प्रधानध्वजशङ्खेषु पुङ्खवालधिलक्ष्यसु ।
भूषावाणिप्रभावेण ललामं स्यात् ललाम च ॥”
(प्रधाने । यथा, रघुः । ५ । ६४ ।
“तत्र स्वयंवरसमाहृताराणलोकं
कन्याललाम कमनीयमजस्य लिख्योः ॥”
पुरुषः । इति रघुटीकायां मल्लिनाथधृत-
यादवः । ५ । ६४ ॥)

ललामं, स्त्री, (लङ् विलासे + क्तिप् । तं अमति
प्राप्नोतीति । अम गतौ + अण् । इत्य लत्वम् ।)
चिह्नम् । ध्वजः । शङ्खम् । प्रधानम् । भूषा ।
(यथा, भागवते । ३ । १४ । ४८ ।

“पौत्तस्त्व श्रीललाललामं
दद्यात्स्फुरत् कुन्तलमण्डिताननम् ॥”)
वालधिः । पुङ्खम् । तुरङ्गः । प्रभावः । इति
मेदिनी । मे. ५१ ॥ अश्वललाटे अश्ववर्णचिह्नम् ।
गवादीनां ललाटचिह्नम् । अश्वस्य भूषा ।
इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (पुंनपुंसकलिङ्गमपि ।
यथा,—

“ललामोऽस्त्री ललामापि प्रभावे पुंनपे ध्वजे ।
श्रेष्ठभूषापुङ्खशङ्खपुङ्खचिह्नाश्चलिङ्गिणु ॥”
इति रघुटीकायां मल्लिनाथधृतयादवः ॥
रम्ये श्रेष्ठे च वि । यथा, महाभारते । ७ ।
२२ । १३ ।

“ललामेर्धरिभिर्युक्तः सन्त्यश्वस्येयुधि ।
राजां मध्ये महेय्यासः शान्तभोरभ्यवर्त्तत ॥”)
ललामकं, स्त्री, पुरोन्वत्तमालम् । इत्यमरः ॥ तदेव
माल्यं पुरः संस्तुभामे न्यक्तं ललाटपर्यन्त-
मागतं ललामकं ललामं तिलकमिव इति
हर्षो कः । इति भरतः ॥

ललामो, स्त्री कर्गभूषणविशेषः । तत्पर्यायः ।
उन्मेषिका २ । इति शब्दमाला ॥
ललितं, स्त्री, (लल + क्तः ।) शब्दभोजक्रिया-
विशेषः । इत्यमरः ॥ सुकुमारविधानेन भू-

नेत्रादिक्रियासचिवकरचरणाङ्गविन्यासो ललि-
तम् । तथा च ।

“सुकुमाराङ्गविन्यासे मष्टया ललितं भवेत् ॥”
तथा,—

“सम्भूजं करकिशल्यावर्त्तनेरापतन्ती
सा लिम्पन्ती ललितललिता लोचनस्याञ्जनेन ।
विन्यस्यन्ती चरणकमले लीलया खैरयाते
निःशङ्का च प्रथमवयसा नर्त्तिता पङ्कजाक्षी ।
भूनेत्रादिक्रियाशालिसुकुमारविधानतः ।
हस्तपादाङ्गविन्यासस्तद्वयया ललितं विदुः ॥”
इत्यन्येऽपि ॥

“यनाचार्योपदिष्टं स्याल्ललितं रतिचेष्टितम् ॥”
इत्यन्ये ॥

ललन् केषु भावे क्तः । लङ् विलासे इत्यस्य
मनोषादित्वात् डस्य लत्वं वा । इति भरतः ॥
अपि च ।

“विन्यासभङ्गिरङ्गानां भूविलासमनोहरा ।
सुकुमारा भवेद्यत्र ललितं तदुदीरितम् ॥”
इत्युष्णलनीलमणिः ॥

ललितः, पुं, (लल्यते ईक्षते इति । लल + कर्म्मणि
क्तः ।) रागविशेषः । तस्य स्वरूपं यथा,—

“प्रपञ्चसप्तच्छदमाल्यधारी
शुवातिगौरीरजसलोचनश्रीः ।
विनिःसरन् वासयद्वात् प्रभाते
विलासिवेशो ललितः प्रदिष्टः ॥”

तस्य गानसमयो यथा,—
“प्रातर्गेयास्तु देशागो ललितः पठमङ्करी ।
विभाषा भैरवी वैव कामोदो गोखकीर्णपि ॥”
इति सङ्गीतदामोदरः ॥

ललितः, नि, (लल + क्तः ।) सुन्दरः । (यथा,
रघुः । ८ । १ ।

“अथ तस्य विवाहकौतुकं
ललितं विभ्रत एव पार्थिवः ॥”)
ईक्षितः । इति मेदिनी । ते, १४७ । अलितः ।
इति विश्वशब्दरत्नावली ॥

ललितकान्ता, स्त्री, (ललिता कान्ता च ।) मङ्गल-
चण्डिका । तस्या ध्यानं यथा,—
“यैषा ललितकान्तास्वा देवी मङ्गलचण्डिका ।
वरदाभयहस्ता च हिमज्वा गौरदेहिनी ॥
रत्नकौपेयवस्त्रा च स्मितवक्त्रा शुभानगा ।
नवयौवनसम्पत्ता चान्द्री ललितप्रभा ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
ललिता, स्त्री, (ललित + टाप् ।) कल्लूरी । दारी ।

इति राजनिर्घण्टः ॥ नदीविशेषः । यथा,—
“निमिनागस्तु राणर्षेः प्रापादशशासनः पुरा ।
वशिष्ठो लशरीरोऽभूत् प्रापाच्च निमिनस्तथा ॥
मतो ब्रह्मोपदेशेन निर्जने कामरूपके ।
सन्ध्याचले तपस्ये तस्य विष्णुरभूत्पदा ॥
प्रत्यक्षस्तस्य देवस्य वरदानानुमहासृजिः ।
अमृतान्यवताम्याशु कुलं कृत्वा गिरेस्तटे ।
तत्र स्नात्वा च पीत्वा च शरीरं प्राप पूरितम् ॥
तस्मादमृतकुलाशु सन्ध्या नाम नदी यदा ।

निःश्रुता तत्र चात्रुय चिरादुरगदी भवेत् ।
तस्मान् पूर्वन्तु कुण्डासु ललिताया सरिदरा ।
सागरादधिष्ठातु पूर्वं मष्टादेवावतारिता ॥
वैशाखशुक्लपक्षस्य तृतीयायां नरस्तु यः ।
कुण्डादे ललितास्नानं च शुभमुच्यते ब्रजेत् ॥
ललितायाः पूर्वतीरे भगवान्नाम यजन्तः ।
स्यं विष्णुलिङ्गरूपी तत्रास्ते भगवान् हरिः ॥
ललितायां नरः स्नात्वा दादृशां शुक्लपक्षके ।
भगवन्तं समास्य यो यजेत् परमेश्वरम् ।
स याति विष्णुभवनं शरीरेण विराजता ॥”

इति कालिकापुराणे २ अध्यायः ॥ ४ ॥
गोपीविशेषः । यथा,—

“अखिलरसान्तस्तुतिः

प्रहमरगचिरुहनारका पालिः ।

कलितश्यामा ललितो

राधाप्रेयान् विधुर्जयति ॥

इति भक्तिरसान्तस्तुतिः ॥

ललिता श्यामला श्रेया पद्मा भद्राश्च श्रूयन्ते ॥
इति तट्टीकायां जीवगोस्वामी ॥ तस्याः स्वरूपं
यथा,—

“या दुर्गा सैव ललिता ललिता सैव राधिका ।
एतामामन्तरं नास्ति सत्त्वं सत्त्वं हि नारदः ॥”

इति पाद्मे पातालवर्षे रासलीलायां नारदं
प्रति श्रीकृष्णवाक्यम् ॥ रागिणीविशेषः । सा च
मेघरागस्य पत्नी । यथा, सङ्गीतदाभोदरे ।

“ललिता माससी गौडी नाटी देवकिरी तथा ।
मेघरागस्य रागिण्यो भवन्तीमाः सुमध्यमाः ॥”

(सा तु हनुमन्तते हिन्दोलरागस्य पत्नी । सोमे-
श्वरमते वसन्तस्य पत्नी । यथा, संगीतदर्पणे ।

“वेलावली रामकिरी देशाख्या पटमञ्जरी ।

ललिता सहिता एता हिन्दोलस्य वराङ्गनाः ॥”

“देशी देवकिरी चैव वराटी तोडिका तथा ।

ललिता चाप हिन्दोली वसन्तस्य वराङ्गनाः ॥”

अस्या ध्यानादिकमाह तत्रैव । अथ ललिता ।

“रि-प-वर्णा च ललिता औडवा सत्रया मता ।

गच्छन्ना नृदमथा स्यात् सम्पूर्णं केचिदूचरे ।

देवतचयचयुक्ता द्वितीया ललिता मता ॥”

ध्यानम् । यथा,—

“प्रफुल्लस्रच्छन्दमालकण्ठा

सुगौरकान्तिर्युवती सुदृष्टिः ।

विनिश्चसन्ती सद्यसा प्रभाते

पिलासवेष्टा ललिता प्रदिष्टा ॥”

उदाहरणम् । स ग म प नि स ।

अथवा,—

स रि स म प य नि स । इति प्रथमा ॥

ध नि स ग म य । इति द्वितीया ॥

इति ललिताः ।)

ललिताग्रप्रसी, खी, (ललिताया अग्रप्रसी ।)

भाद्रशुक्लपक्षमी । तत्र कुण्डलीव्रतं कार्यम् ।

यथा भविष्ये ।

“भाद्रे मासि मिते पक्षे सप्तम्यां नियमेन यो ।

स्नात्वा शिवं लेखयित्वा मण्डले च सष्टाभिः

पूजयेत् तदा तस्यां दुष्प्राप्तं नैव विद्यते ॥”

इति कुण्डलीव्रतत्वेन स्नातम् । इति तिथ्यादि-
तत्त्वम् ॥ * ॥

तद्विधिर्यथा । तत्रादौ स्वस्तिवाचनपूर्वकं

सङ्कल्पं कुर्यात् । ॐ अन्तेत्यादि भाद्रे मासि

शुक्ले पक्षे सप्तम्यान्तिथौ यावज्जीवनपर्यन्तं

अमुकगोत्रा श्रीमदमुक्ती शिवदुर्गाप्रोतिकामा

प्रतिवर्षीयभाद्रशुक्लपक्षस्यां गणेशादिदेवता-

पूजापूर्वकशिवप्राप्त्यन्तीपूजायावज्जीवनदोरक-

धारणभविष्यपुराणोक्तव्रतकथाश्रवणरूपललि-

तासप्तमीव्रतमहं करिष्ये । ततः सङ्कल्प-

छक्तं पठित्वा सामान्यार्थं विधाय गणेशादीन्

संपूज्य भूतसुहृदादिकं विधाय मण्डलादिषु

पूजामारभेत । ततो ध्यात्वा स्वशिरसि पुष्पं

दत्त्वा मानसोपचारैः संपूज्य अर्घ्यं संस्थाप्य

पुनर्ध्यात्वा आवाहयेत् । शिवपूजाविधिना

शिवं दुर्गापूजाविधिना दुर्गां च यथाशक्त्युप-

चारैः संपूज्य आवरणदेवान् पूजयेत् । ततो

ऽष्टगन्धयुक्तदोरकं दुग्धेन मित्तं शिवदुर्गाभ्यां

अर्पयित्वा तत् दोरकं वामकरे बद्धा भोष्य-

सुन्दर्य कथां श्रवयान् । अष्टफलानि दद्यात् ।

ततो दक्षिणां दद्यात् ॥ * ॥ अथ कथा ।

श्रीकृष्ण उवाच ।

“लोमशो नाम देवर्षिर्मधुरामागतः पुरा ।
सोऽर्चितो वसुदेवेन देवक्या च युधिष्ठिरः ॥

उपविष्टः कथाः पुण्याः कथयामास वै तदा ।
ततः कथयितुं भूयः कथामेतां प्रचक्रमे ॥

कसेन निहताः पुत्रा जाता जाताः पुनः पुनः ।
नृतवन्तुषा देवकिः त्वं पुत्रदुःखेन दुःखिता ॥

यथा चन्द्रमुखी दीना बभूव नहुषप्रिया ।
तथा त्वं देवकी भद्रे पुत्रदुःखेन दुःखिता ॥

यथा चन्द्रमुखी दीना बभूव नहुषप्रिया ।
तथा त्वं देवकी भद्रे पुत्रदुःखेन दुःखिता ॥

यथा चन्द्रमुखी दीना बभूव नहुषप्रिया ।
तथा त्वं देवकी भद्रे पुत्रदुःखेन दुःखिता ॥

धारणीवमिदं तावद्यावन् प्रागस्य धारयम् ।

तासान् नृदत्तः श्रुत्वा ते कृत्वा मानसं तथा ॥

कृत्वा च सम्पत्तिं तत्र यदा दीप्यं सुदोरकम् ।
ततस्तदा मष्टयं जग्मुः मखीभिः परिवारिताः ॥

कालेन मष्टना तत्र विस्तृतं तद्व्रतं यम् ।।
प्रमत्तया चन्द्रमुख्या विस्तृतं सुदोरकम् ॥

मृता केचिददोराचैः सा बभूव प्रवृत्तमी ।
माला च कुण्डली जाता त्वसम्यग्ब्रतपालनान् ॥

तथैव ते च मित्रिण्यौ जाते जातिगारे कुले ।
सम्भूय भूयस्तत्रैव प्राप्तं च समयः पुनः ॥

तद्दिने तद्दिने प्राप्तिं पुनः काले च ते नृते ।
अदेवमादके देशे जाते गोकुलसङ्कुले ॥

राज्ञो जाया बभूवाय पृथ्वीनाघस्य सा पुनः ।
इश्वरी नाम विख्याता सा तु राज्ञोऽतिवज्रभा ॥

अभिमीलद्विजस्यासीदभाभ्यां भूषणनामिका ।
पुरोहितस्य कालेन कुण्डली बहुपुत्रिणी ॥

जातिगारा चाष्टपुत्रा तथैव चाष्टतप्रजा ।
पुनर्निरन्तरा प्रीतिर्बभूवा च तयोर्द्विज ॥

तत्रैश्वरी पुत्रमेकं प्रकृता तथ रोगिगम् ।
नववर्गे तु पञ्चत्वमगात्तत्र युधिष्ठिरः ॥

तत्र तां भूषणा द्रष्टुमात्रगामातिदुःखिता ।
सखीभावादतिजेष्टादष्टपुत्रसमन्विता ॥

अयुक्ताभरणा नित्यं स्वभावेनैव भूषिता ।
तां दृष्ट्वा पुत्रिणीं भयां प्रवज्ज्वालेश्वरी रुपा ॥

ततो गृहं प्रेषयित्वा तां सखीं लीनमहारा ।
चिन्तयामास सा राज्ञी तस्याः पुत्रवधं प्रति ॥

हता हताश्च ये पुत्राः पुनर्जीवन्त्यनामयाः ।
बहुपुत्रा जीववत्ता प्रयुक्ताभरणा कथम् ॥

शोभसे ह्यधिकं भद्रे तद्धिन् सौदामिनी यथा ॥
भूषणीवाच ।

भाद्रे मासि मिते पक्षे सप्तम्यां ललितापदे ।
स्नात्वा शिवं लेखयित्वा मण्डले च सष्टाभि-

कम् ॥

संपूज्य विधिवन् प्राप्तं जैलोयो यच्च विद्यते ।
तदेव हि व्रतं पूर्वं त्वया सह मया कृतम् ॥

तत्तथाचरितं भद्रा तेनाहं सुखिरा गतिः ।
त्वया नाचरितं सम्यक् दर्पभातशरीरया ॥

तेन ते सन्ततिश्रिद्धा राक्ष्येऽपि सति दुःखिता ।
प्रभाव एव कथितो व्रतस्यास्य मया सति ॥

अहं तुभ्यं प्रदास्यामि तस्य धर्मस्य सुव्रते ।
सखीभावात् प्रतीक्ष त्वं नाथ कायां विधा-

रया ॥

संपूज्य शङ्करं भगवा करे बद्धा सुदोरकम् ।
यावज्जीवं मया तामन् शिवस्यात्मा निवेदितः ॥

इत्येवं समयं कृत्वा ततः प्रवृत्तिं दोरकम् ।
स्वर्णरूपमयं वापि करशालासु धारयम् ॥

शङ्करसोमया सार्धं सौवर्गं राजतनाया ।
ताम्रपादौ प्रतिष्ठाप्य नासनायोपमादयेत् ॥

मायमं विष्णुपदैव मष्टं भोष्यं प्रयत्नतः ।
गतोवान् भोदयित्वा तु सर्वं सुशीलं तत्परम् ॥

मष्टतं सोममष्टं शिवस्यात्मनिवेदिनम् ।
इत्येवं प्रतिष्ठाप्य श्रद्धां नृदत्तः ॥

199 311411 212 12 312 04 312 72 2

लवणः

यति तापयति दाहयति कुणाति मांसानि
प्रमापयति कुलाणि विषं वहयति शोषान्
स्फोटयति दन्तान् श्वापयति पुंसमुपहन्ति
दन्त्यागुपयति वनोपनिषत्सालिखमापा-
ययति च लोहितपिशाचपितृवीर्यप्रातरक्त-
विषदिस्त्रिभुवनप्रवर्तनीन् विकारादुपजनयति ।”
“प्रसीयन् क्षेपिष्यन्दासपुत्रं क्रूरते सुखे ।

यः शीतं गन्तो ज्ञेयः सविदाश्चुल्लस्य च ॥”

इति चरके सूत्रस्थाने २२ अध्यायः ॥

“लवणः संशोधनः पाचनी विशेषणः क्षेदनः
क्षेपित्युल्लङ्घनः सन्नेरुप्रयत्नीको मार्गविशो-
धनः सन्नेशरीरावयवमाहंकरयेति स एवं-
गुणोऽप्येकत्र वायुर्धमासिधमानो गात्रकष्टकोट-
श्रीप्रवैरण्यपुंस्त्रीपवतिन्द्रियोपनापान् तथा-
सुखाचिपाकं रक्तपित्तवातशोणितान्नीका-
प्रवर्तनीनापादयति ॥”

“यो भक्तश्चित्तुत्पादयति कषप्रसेकं जनयति
माहंवापापादयति स लवणः ।” इति सुश्रुते
सूत्रस्थाने ३२ अध्यायः ॥ ६ ॥

लवणासुरस्य विवरणं यथा,—

“पूर्वं क्षतधुगे राजन् । दैतेयः सुमहामतिः ।
लोलापुत्रोऽभवत्क्षीरो मधुनाम मद्यासुरः ॥
य मधुर्नोऽप्यस्यसौ धर्मे च सुचमाहितः ।
बहुमानाश्च रुदेय इतस्तस्यासुतो वरः ॥
शूलं शूलादिनिष्कृत्य मद्यावीर्यं मद्याभम् ।
इदं मद्यात्मा सुप्रीतो पाव्यं चेतदुवाच ह ॥
यावत् सुरैश्च विप्रैश्च न विरुध्यन्मद्यासुरः ।
तापक्लृप्तं तवेदं स्यादप्यथा नाशमेव्यति ॥
यश्च त्वामभियुञ्जीत युधाय विगतज्वरः ।
तं शूलो भस्मवात् कृत्वा पुनरेव्यति ते करम् ॥
एवं यदाहरं लब्ध्वा भूय एव मद्यासुरः ।
प्रणिपत्य मद्यादेवं वाक्यमेतदुवाच ह ॥
भगवन्मम वंशस्य शूलमेतदुत्तमम् ।
भवेत्तु सततं देव सुराणामीश्वरो ह्यसि ॥
नं दुवाक्यं मधुं देयः सन्नेभूतपतिः शिवः ।
प्रलुवाच मद्यादेवो नैतदेवं भविष्यसि ॥
माभूते विपला बाणो मनुप्रवादलता शुभा ।
भवतः पुत्रमेकस्य शूलमेतद्विष्यति ॥
यावत् करस्यः शूलोऽयं भविष्यति सुतस्य ते ।
अवधः सन्नेभूतानां शूलस्यको भविष्यति ॥
एवं मधुर्नरं लब्ध्वा देवात् सुमहद्व्रुतम् ।
भरतं योऽसुरप्रेष्ठः कारयामास सुप्रभम् ॥
तस्य पत्नी मद्याभागा प्रिया कुम्भीनधीति या ।
विश्वामिहोरपयं सायकलायां मद्याप्रभा ॥
तस्याः पुत्रो मद्यावीर्यो लवणो नाम दाहकः ।
बाह्यात् प्रवर्तते दुष्टाणां पापान्येव समाश्रयः ॥
नं पुत्रं सुनिर्नीतस्य दुष्टा कोधकमन्त्रितः ।
मधुः स शोकमापदे न येनं कियदवतीत ॥
य विद्याय रमं शोकं प्रविष्टो वरुणासयम् ।
यत्नं निवेष्ट्य तपस्यै वरं तको गन्धेदप्यु ॥
य प्रभादेन शूलस्य दौराकोनाकलपामा ।
उत्तापयति लोरांशोन् विश्लेष्य च तामसाद् ॥

लवणः

आहारः सर्वसंस्वानि विश्लेष्य च तामसाः ।
आचारो रौद्रता निहतं वायो मधुवने तथा ॥
हत्वा बहुसहस्राणि सिंहस्थाप्रवृत्ताखान् ।
माधुर्याख्ये क्रूरते नित्यमाहारमाहृकम् ॥
तच्छ्रुत्वा राघवो वाक्यमुवाच स मद्यासुनीन् ।
घातयिष्यामि तद्रथो यपगच्छतु यो भयम् ॥
प्रतिश्राय तदा तेषां सुनीनासुपतेष्वाम् ।
स भाद्वन् संहितान् सर्वानुवाच रघुनन्दनः ॥
को एता लवणं धीरः कस्यांशः स विधी-
यताम् ॥

भरतस्य मद्यावाहो शत्रुप्रस्य च धीमनः ॥
राघवेणैवमुक्तस्तु भरतो वाक्यमश्रवीत् ।
अहमेनं वधयिष्यामि समाशः स विधीयताम् ॥
भरतस्य वचः श्रुत्वा धैर्यश्रीर्धर्ममन्वितम् ।
लक्ष्मणावरजस्तस्यौ हित्वा सौवर्णमासनम् ॥
शत्रुप्रस्यमवीहाक्यं प्रणिपत्य नराधिपम् ।
क्षतकर्मा मद्यावाहुर्मध्यमो रघुनन्दनः ॥
आर्येण हि पुरा शून्या त्वयोध्या परिपालिता ।
सन्तापं हृदये कृत्वा आर्येण्योगमनं प्रति ।
प्रेष्ये मयि स्थिते राजग्न भूयः क्षेममाप्नुयात् ॥
तथा ब्रुवति शत्रुप्रे राघवः पुनरवतीत् ।
एवं भवतु काङ्क्षतस्य क्रियतां मम शासनम् ॥
स त्वं हत्वा मधुसूतं लवणं पापनिश्रयम् ।
राज्यं प्रशशि धर्मेण वाक्यं मे यदवेचसे ॥
यदा तु युद्धमाकाङ्क्षन् यदि क्षणितु समाश्चयेत् ।
तदा शूलं गृहीत्वा तु भस्म रचः करोति हि ॥
स त्वं पुनश्चाहूँ ॥ तमाशुधविनास्तम् ।
अप्रविष्टं पुरं पूर्वं द्वारि तिष्ठ धृतायुधः ।
अन्यथा क्रियमाये तु अवधः स भविष्यति ॥
ततः प्रभाते विमले तस्मिन् काले च राघवः ।
निर्गतस्तु पुराहीरो भस्माहारप्रचोदितः ॥
एतस्मिन्नन्तरे वीर उच्चोर्ध्वं यतनां नदीम् ।
तौत्वा मधुपुरद्वारि धनुष्याविरतिष्ठत ॥
ततोऽर्धदिवसे प्राप्ते क्रूरधर्मा स राघवः ।
आगच्छद्दुष्टाचक्षुः प्रायिनां भारतुदधन् ॥
ततो दृश्यं शत्रुप्रे स्थितं द्वारि धृतायुधम् ।
तसुवाच ततो रचः किमनेन करिष्यसि ॥
तस्यैवं भाषमाणस्य हसतश्च तद्वृत्तम् ॥
शत्रुप्रे वीर्यसम्पन्नो रोमादभूयवाहवान् ॥
उवाच च सुसंकुलः शत्रुप्रे स निशाचरन् ।
योऽमुनिष्ठासि दुर्बुद्धे दन्दुष्टं त्वया सह ॥
तच्छ्रुत्वा भाषितं तस्य शत्रुप्रस्य मद्यासनः ।
क्षोभमाहारपत्नीर्व तिष्ठ तिष्ठेति चावब्रीत् ॥
आहृतस्तु पुनस्तेन शत्रुप्रेन मद्यासना ।
राघवः क्षोभमंशुको युधाय समुपस्थितः ॥
आकलात् स विस्मयाच्च तदुद्यमेनिर्गा वरः ।
स सुमोच मद्यापात्रं तपस्य मद्योरमि ॥
उरस्तस्य विदामाशु प्रविशेत् रसातलम् ।
पुनरेवामममूर्तिर्निष्काङ्क्षकमन्दनम् ॥
शत्रुप्रवर्तनिर्भित्तो लवणः स निशाचरः ।
पद्मान सधमा भूमौ वचाहत इवाचरः ॥
तस्य नरं नरदिकं दृष्टे लवणराघवे ।

लवणः

पश्यतां सर्वदेवानां यदस्य वधमन्यमान् ॥
इते तु लवणे देवाः सेव्याः सान्निहोरोगमाः ।
ऊधुः सुमधुरां वाणो शत्रुप्रे शत्रुनापनम् ॥
वरदास्तु मद्यावाहो सनी एव ममासनाः ।
विजयाकाङ्क्षस्तुभ्यसमीधं दर्शनं हि नः ॥
देवानां भाषितं श्रुत्वा शूरो हर्षितुं कृताद्यतिः ।
प्रलुवाच मद्यावाहुः शत्रुप्रे प्रयतानवान् ॥
इयं मधुपुरी रम्या मधुरा देवनिर्मिता ।
निवेशं प्राप्नुयाच्छ्रीप्रमेव मेऽस्तु वरः परः ॥
तं देवाः प्रीतमगवो वाङ्मिथैव राघवम् ।
भविष्यति पुरी रम्या शूरसेना न वंशस्यः ॥
ते नथोक्ता मद्यात्मानो दिवमानवदुक्षदा ।
शत्रुप्रेऽपि मद्यातेजासां सनीं सतुपानयेत् ॥
सा सेना श्रीप्रमागच्छन् श्रुत्वा शत्रुप्रशासनम् ।
निवेशनश्च शत्रुप्रे आवयेन समारभन् ॥
तां पुरीं दिवसद्वाद्यां नानापण्योपशोभिताम् ।
निरीक्ष्य परमप्रीतः परं शयंतुपागमत् ॥
तस्य दुष्टिः सन्तुष्टा निवेश मधुरां पुरीम् ।
रामपादौ निरीक्ष्येष्टं वरं दादृश आगते ॥
इति शीरामायणे उत्तरकाण्डे एकादशोऽध्यायः-
लवणाध्यायः, यत्कृतम् ॥ ७ ॥ लवणसुप्र-
स्योत्पत्तिर्वाचा,—

“विरचा सा रजोयुक्ता धृत्वा धीर्धर्ममोवकम् ।
सद्यो बभूव तत्रैव धन्या गर्भवती सती ।
तस्यौ तत्र सुखागीना सादं पुत्रैश्च समभिः ॥
एकदा हरिणा सादं हृन्दारण्ये सुनिर्धने ।
विषहार पुनः साध्वी शृङ्गारासक्तमानवा ॥
एतस्मिन्नन्तरे तत्र मातुः शोडं जगाम च ।
कनिष्ठपुत्रस्तस्याश्च भाटभिः पीदितो मिया ॥
भीतं सतनयं दृष्ट्वा तयाज तां क्षपानिधिः ।
शोडं चकार वातं सा कृण्वो राधाश्च ययौ ॥
प्रबोध्य वासं सा साध्वी न दृष्टान्तिर्न प्रियम् ।
विललाप शृङ्गं तच्च शृङ्गारासक्तमानवा ॥
शशपा सन्ततं कोपात् लपयोदो भविष्यति ॥
कदापि ते जलं केचित् न लादिष्यन्ति जीविनः ॥
शशपा सन्तान् बालाश्च पाशु शृङ्गा मही-

तताम् ।

गच्छन् च महीं शृङ्गा जम्बुद्वीपं मनोरमम् ॥
स्थितिरैकत्र युष्माकं भविष्यति पृथक् पृथक् ।
द्वीपे द्वीपे स्थितिं कृत्वा तिष्ठन् सुखिनः सुतः ॥
क्षोपलाभिनर्दीमिष्य सद्यः क्षीरक निर्जने ।
कनिष्ठो मातृशपाच्च लवणोदो बभूव च ॥
कनिष्ठः कययामास मातृशपाच्च वातजग्नः ।
आगच्छदुःखिताः सर्वे मातृशपाच्च वातजग्नः ॥
श्रुत्वा विवरणं सर्वे प्रलम्बुर्धरलोमम् ।
प्रलम्ब मातुःपुत्रं भक्तिरशालकयराः ॥
समद्वीपे सन्तदाश्च सन्त तमविभागश्च ।
कनिष्ठादृष्टपदं रोगं रोगं रोगं सुते ॥
सद्यश्च सुतान्निर्दिष्टदुःखमन्त्रितः ।
इति वाच यत्नं दुष्टां सन्तद्वीपं नदिष्यति ॥
यात्राः समुद्राः सन्त समद्वीपं सन्तद्वीपम् ॥
इति लवणं धीर्धर्ममोवकम् २ अध्यायः ॥

संयोगवशात्कदाचिदपि ।

मद्यं मांमं तद्यन्त्रं चित्तं लघुनसेविनान् ।
यायाममातपं रोगमतिनीरं पयो गुहम् ।
रघोनमद्यं पुरयस्यवेदेनभिरन्तरम् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥ * ॥

अन्यथ ।

“लघुनः चारमधुरः कण्ठो वृष्यो गुरुः सरः ।
भयसन्धानलघुलो रक्तपित्तप्रदूषणः ॥”

इति राजवल्लभः ॥

(नथाप्यास्य गुणादिविषयो यथा,—

“कटुत्वधीर्घां लघुनो हितश्च

सिन्धो गुरुः स्वादुरमीधे वल्लः ।

वृहस्प मेधास्वरवर्णचक्षु-

भयान्ममन्वानकरः सुतोक्ष्णः ॥

दृष्टो गजौर्ध्वरक्तक्षिप्तान-

प्रमेहद्विक्कायचिगुल्फागोपान् ।

दुर्नामकुशानलमान्यजन्तु-

समीरणं श्यामकफाग्निहन्ति ॥”

इति हारीति कल्पस्थाने दृष्टौयाध्याये ॥

“श्रीनवान्निहमदधतनूनां

लज्जधुनकुटिलयधिताम्बान् ।

भयजस्य पवनोपहतानां

वक्षते विधिरतो लघुनस्य ॥”

“श्रीलयेतनूनां श्रौते वसन्तोऽपि कफोत्पन्नः ।

वनोद्वेधेति वानार्जः सदा वा श्रीगुलीलया ॥”

इति वाग्भटे उत्तरस्थाने ३६ अध्यायः ॥

“क्रिमिकुष्ठकिलासघ्नो वानघ्नो गुल्फनाशनः ।

पित्तघ्नोऽप्यथ वृष्यश्च लघुनः कटुको गुरुः ॥”

इति चरके सूत्रस्थाने २७ अध्यायः ॥)

लघुनः, पुं, (रसेन जनः रस्य लत्वम् । वृषो-
दरादित्वात् सस्य शः अकारलोपश्च ।) लघुनः ।

इति शब्दरत्नावली ॥

लघ, क शिष्ययोगे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(चुरा०-पर०-अक०-सेट् ।) क, लाघयति

कुशलो वृष्ये शिष्यं युगलीत्यर्थः । इति दुर्गा-
दासः ॥

लघ, ण झृष्टि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
उभ०-सक०-सेट् ।) ल, लघति लपते । इति
दुर्गादासः ॥

लघ, य ण झृष्टि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवा०-
उभ०-सक०-सेट् ।) य ल, लपयति लप्यते ।
इति दुर्गादासः ॥

लघः, पुं, (लाघयति वृष्ये शिष्यं युगलीति ।
लघ्+“सन्निहितृष्यरिणेति ।” उणा० १।१५३।
इति वन्प्रत्ययेन याधुः ।) नर्तकः । इत्यु-
भादिकोपः ॥

लघ, छिपि । छीङ् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
पर०-अक०-सेट् ।) लघति । इति दुर्गादासः ॥
लघ, क शिष्ययोगे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-
पर०-अक०-सेट् ।) क, लाघयति कुशलो
वृष्ये शिष्यं युगलीत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

लघा, स्त्री, (लघतीति । लघ्+अच् ।)
हरिणा । इति हाराचरी । ८९ ।

लघिका, स्त्री, (लघतीति । लघ्+अच् । लतः
कन् ततश्चापि अत इत्वम् ।) लाला । यथा,—

“लालायां पिच्छला स्थाना लघिका लासिका
तथा ॥”

इति शब्दचन्द्रिका ॥

लघीका, स्त्री, इचुरमः । लघ्मांसमश्वगरमः ।

इति केचिन् ॥ (यथा । “लघीका उदक-
विशेषः । यथाह चरकः । यत् मांसत्वगन्तरे
उदकं तस्मात्काशब्दं लभते ।” इति विजय-
रत्नचक्रप्रमेहरोगव्याख्याने ॥

“यत्तु त्वगन्तरे व्रणगतं लघीकाशब्दं लभते ।”

इति चरके शारीरस्थाने मर्ममेध्याये ॥

लसृज, ई ओ ङ ग्रीडे । इति कविकल्पद्रुमः ॥

(भा०-आक०-अक०-सेट् । निदायामनिट् ।)

क्रिपि संयोगादिलोपे लक् । ई ओ, लघः । ङ,
लज्जते । इति दुर्गादासः ॥

लस्तः, नि, शिष्टः । क्रीडिनः । शिष्ययुक्तः । लम-

घातोः क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः । इति लसृजशब्द-

युत्पत्तौ भरतश्च ॥

लसृजः, पुं, धनुर्वी मध्यभागः । इत्यमरः ॥

लसृकी, [न] पुं, (लसृकोऽध्वस्येति । लसृक+
इतिः ।) धनुः । इति शब्दमाला ॥

लहरिः, स्त्री, महानरङ्गः । तत्पठ्यायः ।

लहरी, उल्लोलः २ कलोलः ३ । इति हेम-

चन्द्रः शब्दरत्नावली च ॥ (यथा, व्याख्या-

सप्रशयाम् । ६१४ ।

“सरित इव यस्य गेहे नृप्यन्ति विजाल

गीत्रजा नायः ।

चारास्त्रेव स लप्यति जलविधिलहरिषु जलद

इव ॥”)

ला, ल गघे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदा०-

पर०-सक०-अनिट् ।) ल, लानि । गघो गघ-

यम् । इति दुर्गादासः ॥

ला, स्त्री, गघम् । दानम् । इति मेदिनी । ले, १ ॥

लाक्षकी, स्त्री, नीता । यथा,—

“राघव ते इयं सीता दारकेशस्य रुक्मिणी

विष्णोऽवतारमावस्य लक्ष्मीं कम्पलाभया ॥

वाराणस्यां विशालाक्षी विमला पुरगोचये ।

वैकुण्ठे तु महालक्ष्मी राधा दृष्टावने वने ॥

लक्ष्मः कमला दास्यो यस्याः सा लाक्षकी

मना ।

ययं शतसहस्राणामीश्वरी राधिकाधिका ॥”

इति पाद्मोत्तरखण्डे ५५ अध्यायः ॥

लाक्षयिकः, पुं, लक्षयया प्रतिपादकः । इति

साहित्यदर्पणम् ॥ लक्षयालकश्चिन्मनुष्यत्वं

लाक्षयिकत्वम् । इति सारमञ्जरी ॥ (यथा,

विभक्तितत्त्वार्थवादे ।

“शक्तो लाक्षयिको सङ्गो योगरुद्धश्च योगिनः ।

नञ्च योगिकरुद्धश्च शब्दः शोभा निगद्यते ॥”

(लक्ष्यमधीते पदं वा । लक्ष्य+“कतूक्यादि-

रुत्तान्तात् लक्ष् ।” ६।२।६० । इति टक् ।

लक्ष्माभिर्ज, निः)

लाक्षा, स्त्री, (लघतेऽनयेति । लघ्+“गुरोश्च

एलः ।” ६।३।१०३ । इति अः । टाप् । यथा,

“बाहुलकात् राक्षतेरपि सः । कपिलिकादित्यान्

वा लत्वम् ॥” इत्युज्ज्वलः । ३ । ६२ ।) रक्त-

वर्णवृत्तिनिर्यासविशेषः । लाक्षा इति भाषा ॥

तत्पठ्यायः । लाक्षा २ जनु ३ यावः ४ अलक्तः ५

दमामयः ६ । इत्यमरः ॥ खदिरिका ७ रक्ता ८

रङ्गमाता ९ पलकृपा १० क्रिमिहा ११ दम-

याधिः १२ अलक्तकः १३ पलाशी १४ सुदिनी

१५ दीप्तिः १६ जनुका १७ गन्धमादिनी १८

नीला १९ हवरसा २० पिप्पारिः २१ । अस्या

गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । कषायत्वम् ।

श्लेष्मपित्ताग्निशोफविषरक्तविषमज्जरनाशित्वम् ।

इति राजनिर्घण्टः ॥ भग्नविमर्षत्वग्दोषनाशि-

त्वम् । वल्लत्वम् । इति राजवल्लभः ॥ अपि च ।

“लाक्षा वर्या हिमा वल्ल्या दिग्धा च तुवरा

लघुः ।

अनुष्णा कफपित्तामहिकाकासज्वरप्रशुत् ॥

वर्णोरः क्षतवैतर्पकमिक्षुगदापहा ।

यलक्तकी गुणैस्तद्विधेयादृशवनाशनः ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

(शतपत्री । सेपनी । गुलाव इति च । तत्-

पठ्यायो यथा,—

“शतपत्री नरगुल्फा कर्षिका चारुकेशरा ।

महाकुमारी गन्धाद्या लाक्षा क्षणाति-

मङ्गला ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

लाक्षातरुः, पुं, (लाक्षोपादकस्तुः ।) पलाश-

वृक्षः । इति शब्दमाला ॥ (पलाशश्चेत्यस्य

विशेषः स्त्रियः ॥)

लाक्षातैलं, स्त्री, (लाक्षादिभिः पक्वं तैलम् ।)

पक्वतैलविशेषः । लाक्षादितैलमिति प्यातम् ।

नट्टदिविधं स्वल्पं दृष्टम् । यथाक्रमं सत्प्रकारं

नट्टगुणवाच्यम् ।

“लाक्षाहरिद्रामज्जिहाकन्धैकैर्न विपाणितम् ।

चट्टगुणेनारनालेन दाहशीमल्वरापहम् ॥”

इति स्वल्पलाक्षातैलम् ॥

दृष्टद्वया,—

“लाक्षारसादृके प्रयत्नं तैलस्य विपक्षेक्षिकम् ।

मखादृकधमावृत्तं पिष्ट्वा शीघ्रं समावपेत् ॥

शतपत्र्या हरिद्राश्च स्त्र्यो कृष्टं घरेणुकाम् ।

कटुकां मधुकां रात्रामश्वगन्धाश्च दाह न ॥

सुस्तकं चन्दनश्चैव एवमश्वगन्धकैः ।

द्रव्यैरैतैश्च नत् सिद्धं व्यग्रद्विपाणितमहम् ॥

विषमाख्यान् च्चरान् यज्जानान्नेव प्रशमं

नयेत् ॥

कार्यं शालं प्रतिग्राह्यं कल्पं दौर्गत्यगौरवम् ॥

त्रिकण्ठयर्हं गूलं गात्रामां मृदुलशतया ।

पाषाणलोप्रशमनं सर्वमदृशितारवम् ॥

अपिभर्त्ता भित्तितं मधुकं तैलं लाक्षादिहं

महत् ॥”

इति दृष्टद्वयातैलम् । इति सुगन्धोपः ॥

1. 1990年1月1日以前

पुत्रमिति अथ तयोरेकत्वाख्यम् । इति
कविकल्पद्रुमटीकायां दुर्गादायः । तथा हि ।
“लाभे वश्यो दोषास्तादृशे वश्यो गुणः ।
तस्मान् पुत्रश्च शिष्यश्च तादृशेन तु लाभेन ॥”
अपि च ।

इति शास्त्रव्युत्तकम् ॥

जासन्वा, पुं स्त्री, (जस्+यङ् । ततः “ञ प्रत्य-

यात् ।" ३३।१०२। इति अः । टाप् ।) मद्वाभि-

वासः । इत्यमरः ॥ चात्सुबन्म् । याच्णा

“दोषदं दौर्द्धदं अह्वा जालवा सुतिमाधि तु।”

इति ऐमचन्द्रः ।

लीलः । इति नानार्थे स एव ॥ (षोडशे, त्रि ।

इति यादवः ॥ यथा, भाषे । ४ । ६ ।

“आया निजस्त्री चटुलालसाया
नेत्रिनि

मदनं किञ्चित् चटुलालस्य नाम् ।
नमः नमः नमः नमः नमः

विद्यालयस्य नमः । ”

व्यास उवाच ॥ १६ ॥

“तस्मिन् सद्यर्त्ते परमज्जरीणा-

मीशानवन्दर्षनलाखानाम् ॥”)

लघोकां, स्त्री, पिच्छलम् । इति शब्दरत्नावली ॥

गला, स्त्री, (लल् + शिच् + ज्ञच् । टाप् ।)

सुखभवनलम् । साण इति भाषा । तत्पर्यायः ।

वृषिका २ स्यन्दिनी ३ । इत्यमरः ॥ प्राविका ४

दृष्टीका ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ सुख-

सावः । इति राजनिघण्टुः ॥ (यथा, सुश्रुत ।

४।२२।

हानिच्छदात् मयच्छाफा लोखानमाम्रम-
 त्तमः ॥ १ ॥

महादिकः चि. (ललाटं पश्यातीति । ललाट +

‘वंचायां लकाटकपाटी पश्यति ।’ ४।४।४६ ।

इति ठक् । दूरेस्थत्वा प्रभोर्जलाटं पश्यति न

तु कार्येण्यपतिष्ठते इत्यर्थः ।) प्रभोर्भालदर्शिनः ।

कार्थान्नमः । इत्यमरः । यः सेपकः क्रोध-

प्रसादचिह्नज्ञानाय प्रभोल्लसाटमेव पश्यति । 'अथ

प्रभोः कायेऽद्यसोऽशक्तसौ ताताटिका पुन्य-

वत् प्यावाः । कथितुं कात्यायनस्य इति भासि-

दाशिन एव विप्रविच्युता। एकमेव साजाटिवा-
साधनं न साधितम्। अमुदयोर्येन न पादः

मातुलुगु तु कृतावातः । नापिदम्यति च वातः ।
 पाण्डाटिकः सदाहस्ये प्रभभावनिदर्शने । इत्य-

जयः ॥ इति तद्गीतायां भरतः ॥ आशीर्वा-

विद्येये, पुं । इति मेदिनी । कं, २२१ ॥ नटाट-

समन्विनि, चि । यथा । प्राप्तिस्तु लालाटिको-

आदि ।

लामेघः, पुं, (खालावत् मेघतीति । मिश्र +

“—————”

पदेनयेति विष्णुः । मन्त्रादिप्रथमः ।

"गृहस्थाः सारान् देवो माहना अर्चयेन्निश्चितम् ।

1998, 1999, 2000, 2001, 2002, 2003, 2004, 2005, 2006, 2007, 2008, 2009, 2010, 2011, 2012, 2013, 2014, 2015, 2016, 2017, 2018, 2019, 2020, 2021, 2022, 2023, 2024, 2025, 2026, 2027, 2028, 2029, 2030, 2031, 2032, 2033, 2034, 2035, 2036, 2037, 2038, 2039, 2040, 2041, 2042, 2043, 2044, 2045, 2046, 2047, 2048, 2049, 2050, 2051, 2052, 2053, 2054, 2055, 2056, 2057, 2058, 2059, 2060, 2061, 2062, 2063, 2064, 2065, 2066, 2067, 2068, 2069, 2070, 2071, 2072, 2073, 2074, 2075, 2076, 2077, 2078, 2079, 2080, 2081, 2082, 2083, 2084, 2085, 2086, 2087, 2088, 2089, 2090, 2091, 2092, 2093, 2094, 2095, 2096, 2097, 2098, 2099, 2100, 2101, 2102, 2103, 2104, 2105, 2106, 2107, 2108, 2109, 2110, 2111, 2112, 2113, 2114, 2115, 2116, 2117, 2118, 2119, 2120, 2121, 2122, 2123, 2124, 2125, 2126, 2127, 2128, 2129, 2130, 2131, 2132, 2133, 2134, 2135, 2136, 2137, 2138, 2139, 2140, 2141, 2142, 2143, 2144, 2145, 2146, 2147, 2148, 2149, 2150, 2151, 2152, 2153, 2154, 2155, 2156, 2157, 2158, 2159, 2160, 2161, 2162, 2163, 2164, 2165, 2166, 2167, 2168, 2169, 2170, 2171, 2172, 2173, 2174, 2175, 2176, 2177, 2178, 2179, 2180, 2181, 2182, 2183, 2184, 2185, 2186, 2187, 2188, 2189, 2190, 2191, 2192, 2193, 2194, 2195, 2196, 2197, 2198, 2199, 2200, 2201, 2202, 2203, 2204, 2205, 2206, 2207, 2208, 2209, 2210, 2211, 2212, 2213, 2214, 2215, 2216, 2217, 2218, 2219, 2220, 2221, 2222, 2223, 2224, 2225, 2226, 2227, 2228, 2229, 2230, 2231, 2232, 2233, 2234, 2235, 2236, 2237, 2238, 2239, 2240, 2241, 2242, 2243, 2244, 2245, 2246, 2247, 2248, 2249, 2250, 2251, 2252, 2253, 2254, 2255, 2256, 2257, 2258, 2259, 2260, 2261, 2262, 2263, 2264, 2265, 2266, 2267, 2268, 2269, 2270, 2271, 2272, 2273, 2274, 2275, 2276, 2277, 2278, 2279, 2280, 2281, 2282, 2283, 2284, 2285, 2286, 2287, 2288, 2289, 2290, 2291, 2292, 2293, 2294, 2295, 2296, 2297, 2298, 2299, 2300, 2301, 2302, 2303, 2304, 2305, 2306, 2307, 2308, 2309, 2310, 2311, 2312, 2313, 2314, 2315, 2316, 2317, 2318, 2319, 2320, 2321, 2322, 2323, 2324, 2325, 2326, 2327, 2328, 2329, 2330, 2331, 2332, 2333, 2334, 2335, 2336, 2337, 2338, 2339, 2340, 2341, 2342, 2343, 2344, 2345, 2346, 2347, 2348, 2349, 2350, 2351, 2352, 2353, 2354, 2355, 2356, 2357, 2358, 2359, 2360, 2361, 2362, 2363, 2364, 2365, 2366, 2367, 2368, 2369, 2370, 2371, 2372, 2373, 2374, 2375, 2376, 2377, 2378, 2379, 2380, 2381, 2382, 2383, 2384, 2385, 2386, 2387, 2388, 2389, 2390, 2391, 2392, 2393, 2394, 2395, 2396, 2397, 2398, 2399, 2400, 2401, 2402, 2403, 2404, 2405, 2406, 2407, 2408, 2409, 2410, 2411, 2412, 2413, 2414, 2415, 2416, 2417, 2418, 2419, 2420, 2421, 2422, 2423, 2424, 2425, 2426, 2427, 2428, 2429, 2430, 2431, 2432, 2433, 2434, 2435, 2436, 2437, 2438, 2439, 2440, 2441, 2442, 2443, 2444, 2445, 2446, 2447, 2448, 2449, 2450, 2451, 2452, 2453, 2454, 2455, 2456, 2457, 2458, 2459, 2460, 2461, 2462, 2463, 2464, 2465, 2466, 2467, 2468, 2469, 2470, 2471, 2472, 2473, 2474, 2475, 2476, 2477, 2478, 2479, 2480, 2481, 2482, 2483, 2484, 2485, 2486, 2487, 2488, 2489, 2490, 2491, 2492, 2493, 2494, 2495, 2496, 2497, 2498, 2499, 2500, 2501, 2502, 2503, 2504, 2505, 2506, 2507, 2508, 2509, 2510, 2511, 2512, 2513, 2514, 2515, 2516, 2517, 2518, 2519, 2520, 2521, 2522, 2523, 2524, 2525, 2526, 2527, 2528, 2529, 2530, 2531, 2532, 2533, 2534, 2535, 2536, 2537, 2538, 2539, 2540, 2541, 2542, 2543, 2544, 2545, 2546, 2547, 2548, 2549, 2550, 2551, 2552, 2553, 2554, 2555, 2556, 2557, 2558, 2559, 2560, 2561, 2562, 2563, 2564, 2565, 2566, 2567, 2568, 2569, 2570, 2571, 2572, 2573, 2574, 2575, 2576, 2577, 2578, 2579, 2580, 2581, 2582, 2583, 2584, 2585, 2586, 2587, 2588, 2589, 2590, 2591, 2592, 2593, 2594, 2595, 2596, 2597, 2598, 2599, 2600, 2601, 2602, 2603, 2604, 2605, 2606, 2607, 2608, 2609, 2610, 2611, 2612, 2613, 2614, 2615, 2616, 2617, 2618, 2619, 2620, 2621, 2622, 2623, 2624, 2625, 2626, 2627, 2628, 2629, 2630, 2631, 2632, 2633, 2634, 2635, 2636, 2637, 2638, 2639, 2640, 2641, 2642, 2643, 2644, 2645, 2646, 2647, 2648, 2649, 2650, 2651, 2652, 2653, 2654, 2655, 2656, 2657, 2658, 2659, 2660, 2661, 2662, 2663, 2664, 2665, 2666, 2667, 2668, 2669, 2670, 2671, 2672, 2673, 2674, 2675, 2676, 2677, 2678, 2679, 26

हरिद्राचूर्णयुक्तो वा रसो धात्र्याः समा-
चिकः ॥”

अथि न ।

“चन्द्रप्रभा वचा सुता भूनिधं सुरदार च ।
हरिद्रातिविषा शार्ङ्गं पिप्पलीमूलचिकम् ॥
दृष्टन्तीपत्रकस्य त्वगेला चण्डलोचना ।
प्रत्येकं कर्ममात्राणि कुर्यादेतानि बुद्धिमान् ॥
धान्यक त्रिफला चणं विडङ्गं गजपिप्पली ।
सुपर्णमाक्षिकं थोषं द्वौ चारौ लवणत्रयम् ॥
एतानि दृष्टमात्राणि संगृहीयात् पृथक् पृथक् ।
हृिकर्यहन्तीहं स्याच्चतुःकर्पा सिता भवेत् ॥
शिलाजत्वकं कर्पं स्यादष्टौ कर्पाश्च गुग्गुली ।
विधिना योजितैरनेः कर्मया गुटिका शुभा ॥
चन्द्रप्रभातिविख्याता मर्त्यगोमप्रणाशनी ।
निहन्ति विंशतिं मेहान् कच्छमष्टविधं तथा ॥”
इत्यादि भावप्रकाशः ॥

(तथास्य लक्षणान्तरम् ।

“तनुवहमिवालालं पिच्छिलं यः प्रमेहति ।
आलालमेहिनं विद्यात् नरं श्लेष्मकोपतः ॥”

इति चरके निदानस्थाने चतुर्थेऽध्याये ॥

लालायितः, चि, लालाविश्रितः । कातर इति
यावत् । जालाशब्दान् नमस्तपोवरिवः कण्टा-
दिभ्यः ष्य, क्तौ इति सम्भवोदध्याकरणसूत्रेण
व्यप्रत्यये कृते लप्रत्ययाभिप्रेतः । यथा । अत्र
लान्तायतः फणी । इति अनन्तदेवोक्तगोश-
लिखितपाणिनिसाकरणीयमहाभाष्यम् ॥
अथि च ।

“परिखावलयच्छलेन या
न परेषां ग्रहणस्य गोचरः ।
फणिभाषितभाष्यफणिका
विषमा कुण्डलनामवापिना ॥”

इति पूर्व्वनैवधे २ सर्गः ॥

परिखेति । शृङ्गां ग्रहणगोचरो नैयमिति
ज्ञात्वा परिखावलयच्छलेन या पुरी कुण्डलनां
प्रापिता विधात्रेति शेषः । फणिना भाषिता
या मष्टभाष्यफणिका तद्विषमा सापि परेषां
ज्ञानगोचरो नैयमिति ज्ञात्वा अत्र लालायितः
फणीत्येव कुण्डलनां प्रापिता पण्डितैरिति
शेषः । इति भवदत्ततन्त्रीका ॥

कालाविषः, पुं, (लालायां विषं यस्य ।) लूतादिः ।
इति हेमचन्द्रः । ४ । ३०६ ॥

कालाविषः, पुं, (लालां सापयतीति । सु- + लिच्
+ षण् ।) जर्णनाभः । इति हेमचन्द्रः ॥
(लालाघारणे, चि । यथा, सुश्रुते । २ । १६ ।

“ललानाभो स विज्ञेयः कण्डूमान् शौषिरो
मदः ॥”)

लासिकः, पुं, महिषः । इति हेमचन्द्रः । १४ । ४६ ॥
लालित्यं, स्त्री, (ललित + षण् ।) ललितस्य भावः ।

यथा,—

“प्रीतिं भक्तजनस्य यो जनयते विभ्रं विनिघ्नन्
रुत-

यं रुन्दारकरुन्दवन्दितपरं नत्वा मत्तमानम् ।

पाटीं सङ्गणितस्य वच्मि चतुरप्रतीतिप्रदां
प्रस्फुटी

सच्चिप्राचरकोमलामलपदैर्लालित्यलीला-
वतीम् ॥”

इति लीलावती ॥

ला(व)वः, पुं स्त्री, पक्षिविशेषः । लाओया इति
भाषा । इत्यमरभरतौ । (यथा, सुश्रुते । ४ । ८ ।
“ग्राम्यानुपोदकेर्मासे लावाश्चेन्नापि विष्करैः ॥”)
अस्य मांसगुणाः । लघुत्वम् । कटुत्वम् । मन-
वहकारित्वम् । स्वादुत्वम् । शीतत्वम् । त्रिदोष-
नाशित्वम् । इति राजवल्लभः ॥ (तथा च ।
“संग्राही दीपनश्चैव कषायो मधुरो लघुः ।
लावः कटुविपाकश्च सन्निपाते च पूजितः ॥”
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्यायः ॥)

(यथास्य गुणपर्यायौ ।

“लावा विष्करवर्गेषु ते चतुर्धा मता बुधैः ।

पांशुलो गौरीकोऽन्यस्तु पौण्ड्रकोदभरस्तथा ॥

लावा वह्निकराः स्निग्धा गरभा ग्राहिका

हिताः ॥

पांशुलः श्लेष्मलस्तेषु वीर्योष्णोऽनिलनाशनः ।

गौरो लघुतरो रूक्षो वह्निकारी त्रिदोषजित् ॥

पौण्ड्रकः पित्तघ्नः किञ्चिन्नृवानकफापहः ।

दर्भरीरक्तपित्तघ्नो हृदामयहरो हिमः ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे द्वितीये भागे ॥

ला(व)वकः, पुं, (लाव एव । स्वार्थे कन् ।) लाव-

पक्षी । तत्पर्यायः । लघुजङ्गलः २ । इति

त्रिकाण्डशेषः ॥ (तथास्य मांसगुणाः ।

“पक्षिणाश्च मष्टाश्चेष्टो लावको जाङ्गलात्मकः ।

संग्राही दीपनः प्रोक्तः कषायो मधुरो लघुः ।

तथा विपाके मधुरः सन्निपातेऽतिपूजितः ॥”

इति हारीते प्रथमे स्थाने एकादशेऽध्याये ॥

यथा, सुश्रुते । ४ । ३६ ।

“विरक्तवान्तेर्हरेरिगेणलावकाः

शृङ्गाश्च सेयः समयूरानित्तिरः ॥”

लूनातीति । लू + णुल् । छेदकः । यथा, मार्क-
ण्डेये । ४६ । १६ ।

“यथा प्राग्व्यापकः क्षेत्री पालको लावक-
स्तथा ॥”)

लावणं, चि, (लवण + षण् ।) लवणेन संस्कृतम् ।

यथा,—

“सार्पिष्कं दाधिकं सर्पिर्हृदिभ्यां संस्कृतं क्रमात् ।

लवणोदकाभ्यामुदकं लावणिकमुदञ्चति ।

औदञ्चितमौदञ्चितं लवणं स्यात् लावणम् ॥”

इति हेमचन्द्रः ॥

लवणसम्बन्धि च । (यथा, हरिवंशे । ५३ । २० ।

“स नो परिभवन्नेव स्त्रां येषां समुपाक्रमन् ।

छेदयामास चपलैर्वाक्पैरमुविस्त्रवेः ॥”)

नस्ये, स्त्री । इति रत्नमाला ॥

लावणिकं, चि, (लवण + ण् ।) लवणेन संस्कृ-

तम् । इति हेमचन्द्रः ॥ लवणसम्बन्धि च ।

लवणविक्रैतरि, पुं । (यथा, माघे । १० ।

३८ ।

“लीलयेव सुतनोस्तुल्यित्वा
गौरवाद्यमपि लावणिकेन ॥”)

लवणपात्रे, स्त्री । इति केचित् ॥

लावण्यं, स्त्री, (लवण + षण् ।) लवणत्वम् ।

लवणस्य भाव इत्यर्थे ण्यप्रत्ययेन निष्पन्नम् ।

(लवणा त्विट् विद्यते यस्येति लवणः । अश-

यादिभ्योऽच् । तस्य भावः । दृष्टादित्वात्

ष्यञ् । यद्वा, लवणा त्विट् सैव । चतुर्वर्णादि-

त्वान् स्वार्थे ष्यञ् ।) सौन्दर्यविशेषः । तस्य

लक्षणं यथा,—

“सुक्ताफलेषु क्वायायास्तरलत्वमिवान्तरा ।

प्रतिभाति यदङ्गेषु तन्नावगम्यमिच्छीयते ॥”

इत्यञ्जलीनीलमणिः ॥

तथा हि ।

“नीतिभूमिभुजां नतिगुणवतां ह्रीरङ्गनानां

धृति-

र्हस्यतोः शिष्टो गृहस्य कविता बुद्धेः प्रसादो

गिराम् ।

लावण्यं वपुः स्तुतिस्तु मनसा शान्तिर्दिजस्य

क्षमा

शक्तस्य इविणं गृहाश्रमवतां स्वास्यं सतां

मण्डनम् ॥”

इति नवरत्नान्तर्गतामरसिंहः ॥

(श्रीमन्नेपुण्यादि । अस्य प्रमाणं लावण्यार्जित-

शब्दे द्रष्टव्यम् ॥)

लावण्यार्जितं, स्त्री, (लावण्येन अर्जितम् ।) विवाह-

कालीनं श्वशुराभ्यां दत्तं धनम् । यथा,—

“प्रीत्या दत्तञ्च यत्किञ्चिन् श्वशुरा वा श्वशुरेण

वा ।

पादवन्दनिकं यत्तन्नावगम्यार्जितमुच्यते ॥”

इति विवाहचिन्तामणिधृतकाव्यायनवचनम् ॥

लावण्यं शीलनेपुण्यादि । तथा च पादप्रणतायै

शीलादिमये वा स्त्रियै श्वशुरादिना दत्तं

दत्तौयं स्त्रीधनमित्यर्थः । इति तद्व्याख्यानम् ॥

लावा, स्त्री, (लाव + टाप् ।) पक्षिविशेषः । तन्-

पर्यायः । लावकः २ लावः ३ लवः ४ । अस्या

मांसगुणाः । पथ्यत्वम् । ग्राहित्वम् । लघुत्वम् ।

इति राजनिर्घण्टः ॥

लावुः, स्त्री, अलावुः । इति शब्दरत्नावली ॥

लावः,

लासः, पुं, (लसृ + षण् ।) शृङ्गमात्रम् । स्त्रीणां

शृङ्गम् । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, अतु-

संहारे । ६ । ३१ ।

“मदनजनितलासेर्दृष्टिपानेक्षुनीन्द्रान्

स्तनभरनतनार्यः कामयन्ति प्रशान्तान् ॥”)

यूपः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

लासकं, स्त्री, (लसतीति । लस + णुल् ।) मष्टकम् ।

इति हारावली ॥ मट्का इति भाषा ॥

लासकः, पुं, (लसतीति । लस + णुल् ।) लास्य-

कारी । मयूरः । लसकः । इति मेदिनी । के, ॥

वेष्टः । इति धरणिः ॥ (दीप्तिकारकः । यथा,

अतुसंहारे । २ । २६ ।

“नवजलकणसेकाच्छीततामादधानः
कुसुमभरनतानां लासकः पादपानाम् ॥”
लासकी, स्त्री, नर्तकी । इत्यमरः ॥
लासिका, स्त्री, (लासोऽस्यस्या इति । लास +
ठन् ।) नर्तकी । इत्यमरः ॥
लास्फोटनी, स्त्री, आस्फोटनी । वेधनिका ।
इत्यमरटीकायां रायसुकुटः ॥
लास्यं, स्त्री, (लास + “ऋचलोऽणत्” ३।१।२४ ।
इति ण्यत् ।) नृत्यम् । इत्यमरः ॥ तौर्त्यञिकम् ।
इति मेदिनी ॥ भावाश्रयं नृत्यम् । ताललयाश्रयं
नृत्यम् । इति भरतः ॥
“पुन्यं ताड्यं प्राहुः स्त्रीनृत्यं लास्यमुच्यते ।”
इति सङ्गीतनारायणे नारदसंहिता ॥
(यथा, सङ्गाभारते । १ । ६८ । १० ।
“सम्भोगक्षेत्रात्तुल्यं ह्यवलास्यमनोहरैः ।
राजानं रमयामास तथा रेमे तथैव सः ॥”)
लास्यः, पुं, (लास्यमस्यस्येति । लास्य + अच् ।)
नर्तकः । इति शब्दरत्नावली ॥
लास्यकं, स्त्री, (लास्यमेव । स्वार्थे कन् ।) नृत्यम् ।
इति शब्दरत्नावली ॥
लास्या, स्त्री, (लास्यमस्यस्या इति । लास्य +
अच् । टाप् ।) नर्तकी । इति शब्दरत्नावली ॥
लिङ्गचं, स्त्री, (लङ्ग्यते आङ्गादन्ते इति । लङ् +
वाङ्मुलकात् उचः । एभोदरादित्वात् इत्वम् ।)
चुक्रम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (उहुः । अस्य
गुणा यथा,—
“पितृश्रेष्ठप्रकोपीणि कर्कन्तुलिङ्गचान्यपि ॥”
इति चरके सूत्रस्याने २७ अध्याये ॥)
लिङ्गचः, पुं, लङ्गचः । इत्यमरः ॥
लिङ्गा, स्त्री, लिङ्गा । इति शब्दरत्नावली ॥
लिङ्गा, स्त्री, (लिङ्गगतौ + वाङ्मुलकात् उचः । सच
किन् । इत्युणादितृत्तौ उञ्जुलः । ३ । ६६ ।)
यूकाण्डम् । इत्यमरः ॥ लिङ्ग इति भाषा ।
इत्यमरभरतौ ॥ तत्पर्यायः । लिङ्गा २ लीङ्गा ३
लीङ्गा ४ लिङ्गिका ५ । इति शब्दरत्नावली ॥
(यथा,—
“बहुपादाश्च स्रग्माश्च यूका लिङ्गाश्च नामतः ॥”
इति वाभटे निदानस्याने चतुर्दशेऽध्याये ॥)
परिमाणविशेषः । यथा,—
“जालान्तरगते भानौ यचाण्डृश्यते रजः ।
तैश्चतुर्भिर्भवेत्तिङ्गा लिङ्गायद्भिश्च सर्गपः ॥”
इति शब्दचन्द्रिका ॥
सयकारकयर्गद्वितीययर्गतीत्यपि पाठः ॥
लिङ्ग, इत्यपि इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
पर०-सक०-सेट् ।) इ, लिङ्गते । इति गतौ ।
इति दुर्गादासः ॥
लिङ्ग, श्रुते खेखने । इति कावकल्पद्रुमः ॥ (तुदा०-
पर०-सक०-सेट् ।) श्रु, लिङ्गति पुस्तकं खेखकः ।
अयं विभाषया कुटादिरिति केचित् । तेन
लिङ्गितं विश्वरूपोऽपि शक्तिहानिरिति ।
लिङ्गितस्यं लिङ्गितयं लिङ्गितं इत्यादि चिह्नम् ।
इति दुर्गादासः ॥

लिङ्गः, त्रि, (लिङ्गतीति । लिङ्ग + “इगुपधञेति ।”
३ । १ । १३५ । इति कः ।) लिङ्गकः । इति
लिङ्गधातोः कप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥
लिङ्गनं, स्त्री, लिङ्गनम् । लिपिः । इत्यमरटीकायां
सारसुन्दरी ॥ (यथा, मार्कण्डेये । ५१ । २२ ।
“प्रसिद्धमन्त्रलिङ्गनात् शक्तमाख्यादिधारणात् ।
विश्वरूपेणावसथादगायासाच्च वै द्विजः ॥”)
विधिलिपिरखणनीया यथा,—
“यस्य यल्लिखनं पूर्वं यत्र कावे निरूपितम् ।
तदेव खण्डितं राधे शस्ये नाहृष को विधिः ॥
विधातुश्च विधाताहं येषां यल्लिखनं कृतम् ।
ब्रह्मादीनाञ्च सुदायां न तत् खण्डं कदाचन ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे १५ अध्याये ॥
लिङ्गितं, स्त्री, (लिङ्ग + भावे क्तः ।) लिपिः ।
इत्यमरः ॥ लिङ्गनम् । इति भरतः ॥ (लिङ्ग +
कर्म्मणि क्तः ।) लिङ्गितपचारौ, त्रि । यथा,—
“प्रमाणं लिङ्गितं सुक्तिः साक्षिणश्चेति
कौर्त्तितम् ॥”
इति मिताश्वरायां याज्ञवल्क्यः ॥
सुनिविशेषे, पुं । यथा, आहृतत्वे याज्ञवल्क्यः ॥
“पराशर्याचश्रुलिङ्गिता दक्षगोतमौ ।
श्रातातपो वशिष्ठश्च धर्म्मशास्त्रप्रयोजकाः ॥”
लिङ्गा, स्त्री, परिमाणविशेषः । यथा,—
“जालान्तरगते भानौ यचाण्डृश्यते रजः ।
तैश्चतुर्भिर्भवेत्तिङ्गा लिङ्गायद्भिश्च सर्गपः ॥”
इति शब्दचन्द्रिका ॥
लिङ्ग, इ गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
सक०-सेट् ।) इ, लिङ्गते । इति दुर्गादासः ॥
लिङ्ग, इ क चित्रे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (घुरा०-
पर०-सक०-सेट् ।) इ क, लिङ्गयति शब्दं
स्त्रीनपुंसकेः श्राब्दिकः चित्रं करोतीत्यर्थः ।
इति दुर्गादासः ॥
लिङ्ग, स्त्री, (लिङ्गति विषयात् विषयान्तरं गच्छ-
तीति । लिङ्ग + “खरुशं कुपीशुनीलकुलिगु ।”
उणा० १ । ३७ । इति कुप्रत्ययेन चाधु ।) मनः ।
इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादितृत्तिः ॥
लिङ्गः, पुं, (लिङ्ग + क्तः ।) सखः । इति सिद्धान्त-
कौमुद्यामुणादितृत्तिः ॥ भूषदेशः । ऋगः ।
इति नानार्थरत्नमाला ॥
लिङ्गं, स्त्री, (लिङ्गते अनेन इति । लिङ्ग + षण् ।
अभिधानात् स्त्रीवल्लिङ्गत्वम् ।) चिह्नम् । (यथा,
महाभारते । १ । २ । १२ ।
“येन लिङ्गेन यो देशो युक्तः समुपलक्ष्यते ।
तेनैव नाम्ना तं देशं वाचमाहुर्मनीषिणः ॥”)
श्रेफः । इत्यमरः ॥ अशुमानम् । साङ्गोक्त-
प्रकृतिः । (यथा, सांख्यकारिकायाम् । ५५ ।
“तत्र चरामरण्यसतं दुःखं प्राप्नोति चेतनः
पुरुषः ।
लिङ्गस्याविनिवृत्तसंसाददुःखं स्वभावेन ॥”
प्रकृतिकार्यं विवक्षितम् । यथा, तत्रैव । १० ।
“हेतुमदनिवृत्तमयापि सन्नियमनेकमाश्रितं
लिङ्गम् ।

सावयवं परतन्त्रं यत्तं विपरीतमयत्तम् ॥”
विशेषस्तु तत्र द्रष्टव्यः ।) शिवस्मार्त्तविशेषः । इति
मेदिनी । गे, २३ ॥ व्याप्यम् । यत्तम् । पुंस्त्वादिः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, मनुः । ५ । १३६ ।
“युक्ता लिङ्गे गुदे तिस्रस्तथैकत्र करे दश ।
उभयोः सप्त दातव्या नृदः शुद्धिमभीक्ष्णता ॥”)
सामर्थ्यम् । यथा,—
“यावतामेव धातूनां लिङ्गं स्फुटितं भवेत् ।
अर्थश्चैवाभिधेयस्तु तावद्भिर्गुणविरहः ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वे एतत्कारिकायाख्यायां रघु-
नन्दनः ॥ ३ ॥ अथ श्रेफार्थस्य लिङ्गस्य पर्यायः ।
शिवः २ खरत्तमः ३ उपस्यः ४ मदनानुशः ५
कन्दर्पसुयलः ६ श्रेफः ७ मेहनम् ८ श्रेफः [सु] ९
मेद्रः १० लांगुः ११ ध्वजः १२ रागलता १३
यङ्गः १४ । इति शब्दरत्नावली ॥ लाङ्गलम् १५
साधनम् १६ वेफः १७ कामाङ्गुशः १८ । इति
जटाधरः ॥ ३ ॥ लिङ्गमूले वादिनान्तवर्णयुक्त-
स्वाधितानुनामकयद्दलपद्ममलि । यथा,—
“स्वाधारे त्रिकोणाख्ये इच्छाज्ञानक्रियात्मके ।
मध्ये स्वयम्भूलिङ्गान्तु कोटिस्वर्यसमप्रभम् ॥
तद्वाह्ये हेमवर्णाभं व स वर्णचतुर्दलम् ।
तद्गुह्येऽभिसमप्रख्यं षड्दलं हीरकप्रभम् ॥
वादिनान्तवर्ण्येन युक्तस्वाधितानसंज्ञकम् ।
स्वशब्देन परं लिङ्गं स्वाधितानं ततो विदुः ॥”
इति तन्त्रम् ॥ ३ ॥
अस्याधिष्ठातृदेवतादिर्यथा ।
“प्रजनः सर्वभूतानामुपस्थोऽध्यात्मसुच्यते ।
अधिभूतं तथा शुक्रं देवतश्च प्रजापतिः ॥”
इति महाभारते आश्वमेधिकपर्व ॥ ३ ॥
अस्य शुभाशुभलक्षणं यथा,—
“स्वल्पे लिङ्गे च धनवान् स्याच्च पुत्रादि-
वर्त्तितः ।
सूक्ष्मलिङ्गो दरिद्रः स्याद्दुःखैकद्वयणी भवेत् ॥”
इति गार्ग्ये ६३ अध्याये ॥ ३ ॥
अपि च ।
“महद्विराडुराख्यानं लक्ष्मलिङ्गो धनी नरः ।
अपत्यरहितश्चैव सूक्ष्मलिङ्गो धनोऽभितः ॥”
महद्भिर्गानुभिरिति श्रेयः ।
“मेद्रे वामगते येव सुतान्नरद्वितो भवेत् ।
वक्रोऽन्यथा पुत्रवान् स्यात् दारिद्र्यं विनते
त्वघः ॥
अल्पे तु तनयो लिङ्गे शिरावेऽथ सुखी नरः ।
सूक्ष्मत्यन्यद्विभुते लिङ्गे भवेत् पुत्रादिच्युतः ॥”
इति गार्ग्ये ६६ अध्याये ॥
अन्यच्च ।
“दीर्घलिङ्गेन दारिद्र्यं सूक्ष्मलिङ्गेन निर्धनः ।
लक्षलिङ्गेन सौभाग्यं सूक्ष्मलिङ्गेन भूपतिः ॥
कर्कशैः कठिनैर्लिङ्गैः परदाररतः सदा ।
रमते च सदा दास्यं निर्धनो भवति भुवम् ॥
लक्षलिङ्गेन सुखीय रत्नलिङ्गेन भूपतिः ।
परस्त्रीं रमते नित्यं नारीणां वल्लभो भवेत् ॥
लक्षलिङ्गेन रत्नं लभते चोत्तमाङ्गनाम् ।

राज्यं सुखं दिवाद्याः कन्यकायाः पति-

भवेत् ॥

इति मातृव्रतम् ॥

शिवस्य लिङ्गस्य च तस्मिन्नाद्यास्तस्य च
कारणं यथा,—

दिनीय उवाच ।

“यदि मातृं विजयेत् । तदस्ति पुरश्चरः ।
कक्षादिगणितं कथं प्राप्तवान् स च भावेवा ॥
योगिलिङ्गस्य पञ्च कथं स्थानं सुमहात्मनः ।
पञ्चवक्त्रमुवाचुः शून्याग्निलिङ्गोऽथ ॥
कथं विजयितुं स्वयं प्राप्तवान् विजयिव ॥
एवं सर्वं समाचक्षुः मित्राचरन्तस्तदा ॥

श्रीवाशिष्ठ उवाच ।

इत्यु राजान् प्रस्थापि यन्मां पृथगि गौरवान् ।
स्वायेभ्यो मनुः पूर्वं मन्द्रे पञ्चलोचने ॥
इत्यु त्वनिभिः गाढं शीघ्रं मन्त्रमुत्तमम् ।
तस्मिन् समागताः सर्वे सुनयः शंसिन्वताः ॥
अन्वेष्टुं देवतात्वं तेषां प्रोक्तुं यो धनाः ।
विप्राणां वदविद्यां कः पूज्यो देवतावरः ॥
इति तस्य वचः श्रुत्वा सर्वे एव मण्डपः ।
अगुं तपोनिधिं विप्रं प्रोचुः प्राज्ञनयस्तदा ॥
यथायुः ॥

पञ्चाकं संशयं दितुं समर्थोऽसि शुभप्रतः ।
मन्त्रपिण्डमन्त्राणां लिङ्गं यत्र सुव्रत ॥
गता तेषां योगीश्वर तदा दद्यात् विद्याम् ।
शुद्धसंस्काराणां यस्मिन् स विद्यते तुने ॥
य एव पूज्यो विद्यानां नेतरस्तु कदाचन ।
सकान् तं हि मुनिः प्रोच्यमानं निरासनम् ॥
विप्रं कुरु मुनिः सर्वलोचनं प्रभो ॥
एवमुक्तमस्तु कौन्तेयं सुनिश्चयः ।
जगाम वामदेवेन यत्नात् श्रममधजः ॥
यद्वारसुपागम्य शङ्करस्य महात्मनः ।
शून्यं सदाशिवं नन्दं दृष्ट्वा प्रसीदतः ॥
संप्राप्तो हि श्रुत्वा विप्रं मष्टुं सुरोत्तमम् ।
निवेदयन् मां शीघ्रं शङ्कराय महात्मने ॥
तस्य गदगदं सुवा नन्दो सर्वमन्त्रैः ।
उवाच पदं वाक् सदाशिवमिन्दोत्तमम् ॥
जगामिदं प्रभोऽस्य देवाः प्रीदन्ति शङ्करः ।
निवेदयन् निवेदयन् यदि श्रीशिवमिन्दम् ॥
एवं निवेदयन्तं तस्मात्तस्मात्तदा ॥
मद्विदिद्विद्यासिन् यद्वारं सुनीश्वरः ॥
ततः शीघ्रं गतादिदी श्रुत्वा प्रीताश्च शङ्करम् ।
विद्वत्समागताः सर्वे न शीघ्रं गताः ॥
सारीश्वरमन्त्रोऽसौ यन्मां गतामस्तदा ॥
योगिलिङ्गस्य चैवं कथं गतामस्तदा ॥
प्राप्तं न शीघ्रं गतामस्तदा ॥
एवमुक्तमस्तु तस्मात्तस्मात्तदा ॥
निवेदयन्तं तस्मात्तस्मात्तदा ॥
विद्वत्समागताः सर्वे न शीघ्रं गताः ॥
सारीश्वरमन्त्रोऽसौ यन्मां गतामस्तदा ॥
योगिलिङ्गस्य चैवं कथं गतामस्तदा ॥
प्राप्तं न शीघ्रं गतामस्तदा ॥
एवमुक्तमस्तु तस्मात्तस्मात्तदा ॥

रुद्रभक्त्या च लोके भक्तलिङ्गास्तिधारिणः ।
ते पाषण्डत्वमापन्ना वेदवाद्या भवन्ति वै ॥
एवं श्रमां सुनिश्चयं रुद्रं विपुरश्चरकम् ।
जगाम प्रज्ञां लोके वै सर्वलोचनमस्कृतम् ॥

इति पाञ्चोत्तरखण्डावाप्तमन्त्रमाध्यायान्
सद्वृत्तम् ॥ २१८ ॥ शिवलिङ्गस्य पूजाधारत्वं यथा,
“पूजास्यानां वक्ष्यामि यस्मिन् साभिधानां
व्रजेत् ॥

लिङ्गस्यां पूजयेद्देवीं स्थूलिलस्यां तथैव च ।
पुस्तकस्यां महादेवीं पादके प्रतिमासु च ॥
तलिङ्गमाश्रयेन्मन्त्री मुक्ताद्यैस्तु प्रतिष्ठितम् ।
कक्षाद्यैस्तु कृतं लिङ्गं वर्ज्यनीयम् साधके ॥
अल्पमौषधं प्रोक्तं वेदमन्त्रैः प्रतिष्ठितम् ।
साविकारस्तु सलिङ्गं सुक्तभोगं तथैव च ।
ज्ञानयं साधकं त्रेहं सिद्धिदद्यात्पुष्पिष्ठदम् ॥

देशुवाच ।

साविकारस्तु सलिङ्गं मन्त्रहीनं प्रतिष्ठितम् ।
निर्वर्जितविकारस्य अस्यम्बु स्वयम्भवम् ॥
कुर्वन्ति भक्तिवात्सल्यं लोकानां वासनात्मकम् ।
दुर्विज्ञेयमिदं ज्ञानं योगिनामप्यगोचरम् ॥
मन्त्रैर्जुह्यैर्नाथ कथं विज्ञायते विभो ॥

इन्धर उवाच ।

साधु साधु महादेवि । रक्षस्वमिदमुत्तमम् ।
यत्तथा चोदिनं भदे । तथैव न चान्यथा ॥
दुर्विज्ञेयं सुरेश्वर किं पुनर्मनुजानुभिः ।
आधिष्ठ साधकः क्षेत्रं हृदयानन्दकारकम् ॥
इन्द्रियाणाञ्च यौतुस्यं ददाति लिङ्गदर्शने ।
संयमानं ततो लिङ्गं नित्यमागच्छदायकम् ॥
सुखप्रान् पश्यते नित्यं विमानस्यां वराङ्गनाम् ।
भैरवं पश्यते नित्यं क्रीडन्तं मालमण्डले ॥
उगामहेन्दुरासि सन्ने पश्यति साधकः ।
अनिर्वर्जिताधिकारं लिङ्गं त्रिसुवनम् ॥
आक्रमन्ति महाविद्याः सदैवा राक्षसादयः ॥
शून्यागारं यथा देवि । आक्रमन्ति नराः प्रिये ।
अनर्थितस्तु भुङ्गन्ति तथा लिङ्गस्तु कल्पना ॥
प्रेतं यथा सुराभ्यस्ते आक्रमन्ति पिशाचकाः ।
शून्यं यत्तलिङ्गस्तु आश्रयति तथा प्रिये ॥
इत्यादि देवीपुराणे गन्दाकुण्डप्रवेशाध्यायः ॥ २१८ ॥

अथ लिङ्गलक्षणम् ।

तत्र वागलिङ्गस्य लक्षणं यथा,—
“वागलिङ्गं तथा श्रेयं भुक्तिमुक्तिप्रदायकम् ।
उत्पत्तिं वागलिङ्गस्य तत्त्वं ज्ञेयं यतः शत्रुः ॥
नन्देदादेविकायाश्च गङ्गायमुत्तमयोः ॥
यस्मिन् पुण्ड्रदेशात् वागलिङ्गानि यन्मुखे ।
इत्यादिपुण्ड्रदेशात् वागलिङ्गानि यन्मुखे ॥
महा यतिरित्येतत् त्रिविधं सर्वार्थदायकः ॥
इत्यादिवागलिङ्गस्य लक्षणं यथा,—
“वागलिङ्गं तथा श्रेयं भुक्तिमुक्तिप्रदायकम् ।
उत्पत्तिं वागलिङ्गस्य तत्त्वं ज्ञेयं यतः शत्रुः ॥
नन्देदादेविकायाश्च गङ्गायमुत्तमयोः ॥
यस्मिन् पुण्ड्रदेशात् वागलिङ्गानि यन्मुखे ।
इत्यादिपुण्ड्रदेशात् वागलिङ्गानि यन्मुखे ॥
महा यतिरित्येतत् त्रिविधं सर्वार्थदायकः ॥
इत्यादिवागलिङ्गस्य लक्षणं यथा,—

“वागलिङ्गं तथा श्रेयं भुक्तिमुक्तिप्रदायकम् ।
उत्पत्तिं वागलिङ्गस्य तत्त्वं ज्ञेयं यतः शत्रुः ॥
नन्देदादेविकायाश्च गङ्गायमुत्तमयोः ॥
यस्मिन् पुण्ड्रदेशात् वागलिङ्गानि यन्मुखे ।
इत्यादिपुण्ड्रदेशात् वागलिङ्गानि यन्मुखे ॥
महा यतिरित्येतत् त्रिविधं सर्वार्थदायकः ॥
इत्यादिवागलिङ्गस्य लक्षणं यथा,—

अथ वागलिङ्गलक्षणम् ।

“दण्डाकारं भवेद्याम्यमथवा रमणाकृतिः ।
यद्यदुक्तं सद्य तैर्न निर्गलितं ज्ञायते तदा ।
निर्गलितं निधनं तेन क्रियते स्यादपि तेन तु ॥ २१९ ॥
अथ नैकलिङ्गलक्षणम् ।
“राक्षसं खड्गसदृशं ज्ञानयोगफलप्रदम् ।
कर्करादिप्रलिप्तम् कुण्डकुलिशुतं तथा ।
राक्षसं निष्कृतं लिङ्गं गार्हस्थे न सुखप्रदम् ॥
अथ वागलिङ्गलक्षणम् ।
“वागलिङ्गं वर्तुलाकारं पाशाङ्गं चालिष्येत्तम् ।
हृदिर्मुखादेः हृत्स्वत्वं संभोगाप्रप्तु मध्ये ॥
अथ वागलिङ्गलक्षणम् ।
“क्षणां धूमं न वागस्थं भजामं धजम्बलम् ।
मल्लिके स्थापितं तस्य शून्यमनितस्ततः ॥ २२० ॥
अथ कुबेरलिङ्गलक्षणम् ।
“तूष्णीपाशगदाकारं गुल्फकेशस्य मध्यगम् ॥
अथ रौद्रलिङ्गलक्षणम् ।
“दिनं वाप्येवा रात्रिं सशोणं रविवर्धनम् ।
अम्बुशुभाङ्कितं रौद्रं ऐमकुण्डलवर्धनम् ॥
अथ वैष्णवलिङ्गलक्षणम् ।
“चतुर्भुजं मयं वापि वैष्णवं ज्ञायतेऽपमः ।
वैष्णवं शङ्खचक्राङ्गगदाजालादिविभूषितम् ॥
श्रीवत्सं कौस्तुभाङ्गं सर्वसिंहासनाङ्कितम् ।
वैतलेयसमाङ्कं वा तथा विष्णुपदाङ्कितम् ॥
वैष्णवं नाम तत् प्रोक्तं सर्वेश्वरफलप्रदम् ।
शालग्रामादिस्थानेषु शशाङ्कं श्रीविषण्णम् ॥
पञ्चाङ्गं स्वस्तिकाङ्कं वा श्रीवत्साङ्कं विभूषये ॥
इति वैश्वरमन्त्रोद्घृतनकातोत्तरः ॥ २२१ ॥

नारद उवाच ।

“अथ वक्ष्यामि ते विप्र शिवमेकादशं परम् ।
अवगाढयस्व पापानि शोशमायान्ति तत्-
स्थानम् ॥
मधुपिङ्गलवर्णं लण्डकुण्डलिकायुतम् ।
स्वयम्बुलिङ्गमाख्यातं सर्वसिंहैर्निधेयितम् ॥
नानावर्णसमाकीर्णं जटायूलसन्वितम् ।
वटकुण्डलायुतं लिङ्गं सुरासुरनमस्कृतम् ॥
दीर्घाकारं शुभवर्णं लण्डविष्णुसन्वितम् ।
गोलकलं समाख्यातं लिङ्गं पूज्यं सुरासुरैः ॥
शुक्लाभं शुक्लकेशं नेत्रमयसन्वितम् ।
त्रिलोचनं महादेवं सर्वपापप्रयोदनम् ॥
ज्वलन्लिङ्गं जटायुटं लण्डाभं स्थूलविषदम् ।
कातायिदमाख्यातं सर्वसिंहैर्निधेयितम् ॥
मधुपिङ्गलवर्णं श्वेतयज्ञोपवीतितम् ।
श्वेतपद्मसमाकीर्णं चक्ररेखाविभूषितम् ॥
प्रसवाद्ययमायुक्तं विपुलारिगमायुतम् ।
शुभाभं पिङ्गलवटं सुकमायाधरं परम् ॥
पिङ्गलवटमोक्षानं लिङ्गं सर्वार्थसाधनम् ।
विष्णुसदृशवर्णं शुभरक्ताभं भागवतम् ॥
जटायुटं विष्णुसदृशं सर्वेश्वरमिदम् ॥
ऐमकुण्डलं कातां मयं लिङ्गं चतुर्भुजम् ॥
महाकायं समाख्यातं धर्मकामार्थमोक्षदम् ।
इत्यु त्वपि त्वं लिङ्गं विद्वं महेन्द्रः ॥

एतेनेव कृतार्थः स्यात् बहुभिः किमु सुत्रम् ।
 इति हेमाद्रिधृतलक्षणकाण्डम् ॥ ६ ॥
 “उक्ताङ्गं त्रैयसे योष्यं शीर्षमन्तं विवर्जयेत् ।
 यमवर्णन्तु यलिङ्गं यमाङ्गं वा कमण्डलुम् ॥
 दण्डाङ्गं सूत्रचिह्नं वा ब्रह्मज्ञानान्वितं मनम् ।
 शशिचर्चं मष्टाकालं नन्दीशं पद्मरागवत् ॥
 पद्मरागनिभं सर्वं मष्टाभं सिद्धपूजितम् ।
 मौक्तिकानि नीलनिभं रुद्रादित्यैः प्रपूजितम् ॥
 यमुदेः सन्ध्यक्षेणं गुरुकैयार्तुधानकैः ।
 नानावर्णमयं नीलं शशाङ्कमण्डपप्रभम् ॥”
 इति वीरमित्रोदयधृतकालोत्तरः ॥
 इति बाणलिङ्गलक्षणम् ॥ ७ ॥
 अथ तस्य परीक्षा ।
 “इत्येकलक्षणं प्रोक्तं परीक्षा तत्त्वकोविदैः ।
 त्रिः सप्त पञ्च वारं वा तुलासाम्यं न जायते ।
 तदा बाणं समाख्यातं श्रेयं पाषाणसम्भवम् ॥”
 इति वीरमित्रोदयधृतम् ॥
 तुलाकरणन्तु तदुत्वेन । अपरतुलादिषु तण्डुला
 यद्यधिकाः स्युस्तदा तल्लिङ्गं गृह्णन् पूर्णमव-
 धार्य लिङ्गस्येदिकं तदोदासीनपूज्यन्तदिति
 किं वदन्तीति हेमाद्रिधृतलक्षणकाण्डम् ॥
 “सप्रहस्तस्तुलाङ्गं दृष्ट्वेति न होयते ।
 बाणलिङ्गमिति ख्यातं श्रेयं नार्त्तदमुष्यते ॥
 त्रिपञ्चवारं यत्स्यैव तुलासाम्यं न जायते ।
 तदा बाणं समाख्यातं श्रेयं पाषाणसम्भवम् ॥”
 इति स्तनसंहिता ॥
 “नदी वा प्रचिमेदयादयदा तदुपलभ्यते ।
 बाणलिङ्गं तदा विहि न्यूनं सुखविषहन्म् ॥”
 इति वीरमित्रोदयः ॥ ८ ॥
 बाणशब्दयुक्तितरपि तत्रैव ।
 “अथ बाणं समाख्यातं यथा वक्ष्ये तथादिनः ।
 बाणः सदाशिवो देवो बाणो बाणान्तरोऽपि ॥
 तेन यस्मै कृतं तस्मात् बाणलिङ्गसुदाहृतम् ।
 सदा सन्निहितस्तत्र शिवः सर्वार्थदायकः ॥
 कृतप्रतिष्ठं तल्लिङ्गं बाणालेन शिवेन च ।
 पद्मस्य फलाकारं कुण्डलस्य समाकृतं ॥
 सुक्तिमुक्तिप्रदं चैव बाणलिङ्गसुदाहृतम् ॥”
 पद्मफलं पद्मबीजम् ।
 “पद्मस्य फलाकारं कुण्डलस्य समाकृतं ॥
 इति हेमाद्रिधृतलक्षणकाण्डे पाठः ॥ ९ ॥
 देवीं प्रति शिवयाकवम् ।
 “प्रशस्तं नार्त्तदं लिङ्गं पद्मस्य फलाकारं ।
 मधुरं तथा शुभं नीलं मरकतप्रभम् ॥
 संसर्गिमाकृति पुनः स्वापनायां प्रशश्यते ।
 स्वयं संसृपते लिङ्गं गिरितो नर्मदाजले ॥
 पुरा बाणासुरेणाहं प्रार्थितो नर्मदातटे ।
 आपिराहं गिरौ तत्र लिङ्गरूपी महेश्वरः ।
 बाणलिङ्गमपि खातमसीदयं जगतीतये ॥
 अन्तेषां स्नेहलिङ्गाणां पूजने यत् फलं
 तन् फलं लभते सर्वं बाणलिङ्गेकपूजनात् ॥”

तथा,—

“तान्नी वा स्फाटिकी खार्णी पाषाणी
 राजनी तथा ।
 वेदिका च प्रकर्त्तव्या तत्र संस्थाप्य पूजयेत् ॥” ॥
 प्रत्यहं योऽर्चयेत् लिङ्गं नार्त्तदं भक्तिभावनः ।
 ऐहिकं किं फलं तस्य मुक्तिस्तस्य करे स्थिता ॥”
 इति प्रत्यहवाणलिङ्गपूजायाः फलम् । इति
 याज्ञवल्करसंहिता ॥ १० ॥
 “संस्थाप्य श्रीबाणलिङ्गं रत्नकोटिगुणं भवेत् ।
 रसलिङ्गे ततो बाणान् फलं कोटिगुणं स्तुतम् ॥
 गुणांस्तु रसलिङ्गस्य वक्तुं शक्नोति शूद्रो ।
 सिद्धयो रसलिङ्गे स्युरणिमाद्याः सुसंस्थिताः ॥”
 इति स्तनसंहिता ॥ ११ ॥
 “रत्नधातुमयान्वेव लिङ्गानि कथितान्यपि ।
 पवित्राण्येव पूज्यानि सर्वकामप्रदानि च ॥
 एतेषामपि सर्वेषां काश्मीरं हि विशिष्यते ।
 काश्मीरादपि लिङ्गाच्च बाणलिङ्गं विशिष्यते ।
 बाणलिङ्गात् परं नान्यत् पवित्रमिह दृश्यते ।
 ऐहिकास्तुष्टिकं सर्वं पूजाकर्तुः प्रयच्छति ॥”
 इति बाणलिङ्गप्रशंसा । इति कैदारखण्डम् ॥ १२ ॥
 निम्बलिङ्गमाह तत्रैव ।
 “कर्कशे बाणलिङ्गे तु पुत्रदारश्चयो भवेत् ।
 क्षिपिटे पूजिते तस्मिन् गृहभङ्गो भवेद्भुवम् ॥
 एकपार्श्वस्थिते धेनुपुत्रदारधनक्षयः ।
 शिरसि स्फुटिते बाणे व्याधिमरणादयश्च ॥
 क्षिप्रलिङ्गेऽर्चिते बाणे विदेशगमनं भवेत् ।
 लिङ्गे च कर्णिकां दृष्ट्वा व्याधिमान् जायते
 पुमान् ।
 अत्युन्नतिं विलासे तु गोधनानां चयो भवेत् ॥
 तीक्ष्णार्थं वक्रशीर्षं च बाणलिङ्गं विवर्जयेत् ।
 अतिस्त्रुण्वातिशयं स्वल्पं वा भूषणान्वितम् ।
 गृही विवर्जयेत्तादृक् तदिह भोजार्थिनो
 हितम् ॥”
 इति दुष्टबाणलिङ्गलक्षणम् । इति हेमाद्रिः ॥ १३ ॥
 शुभलिङ्गमाह ।
 “अर्चदं कपिलं लिङ्गं घनाभं भोजकाक्षिपः ।
 तद्यु वा कपिलं स्थूलं गृही नैवार्चयेत् कश्चित् ॥
 पूजितं गृहस्थेन वर्णेन भूमरोपमम् ।
 तन् सपीठमपीठं वा मन्त्रसंस्कारवर्जितम् ।
 सिद्धिसुक्तिप्रदं लिङ्गं सर्वप्रासादपीठम् ॥”
 इति शुभबाणलिङ्गलक्षणम् । इति वीरमित्रो-
 दयः ॥ १४ ॥ बाणलिङ्गेष्वावाहनादि न कर्त्तव्यं
 यथा,—
 “बाणलिङ्गानि राक्षसं । स्थितानि भुवनत्रये ।
 न प्रतिष्ठा न संस्कारसोपानावाहनं न च ॥”
 इति भविष्यपुराणम् ॥
 “मास्त्रो सुहृत्ते चोत्थाय यः सरेहायलिङ्गकम् ।
 सर्वत्र जयमाप्नोति सर्वं सर्वं महेश्वरः ॥”
 इति योगसारे ५ परिच्छेदः ॥ १५ ॥
 अथ बाणलिङ्गध्यानम् ।
 “ॐ प्रमत्तं शक्तिचक्रं बाणालं महा-
 यमम् ।

कामवाणान्वितं देवं संसारदहनममम् ।
 ऋद्धारादिर्योलासं वाणालं परमेश्वरम् ।
 एवं ध्यात्वा बाणलिङ्गं वक्षते परमं शिवम् ॥
 मनसा गन्धपुष्पाद्यैः संपूज्यास्तु मनुः स्मरेत् ।
 प्राणायामं ततः कृत्वा बाणलिङ्गं तोषयेत् ॥
 तदिष्टदेवधोरैश्च विभाष्य वाणभवं जपेत् ।
 ततो धूपं समाध्याय स्वपेनानेन तोषयेत् ॥” ॥
 अथ स्तवः ।
 “बाणलिङ्ग महाभाग संसारदाहि मां प्रभो
 नमस्ते योगरूपाय नमस्तेऽप्यक्षयोनये ।
 संसारकारिणे तुभ्यं नमस्तेऽप्यक्षयपथक् ।
 प्रमत्ताय महेश्वराय कालरूपाय वै नमः ॥
 दृष्ट्वाय नमस्तुभ्यं नमस्ते योगकारिणे ।
 भोगिनां भोगकर्त्रे च मीक्षदायै नमो नमः ॥
 नमः कामाङ्गनाशाय नमः कल्पप्रदायिणे ।
 नमो विश्वप्रदायै च नमो विश्वरूपिणे ॥
 वायस्य वरदायै च राघवस्य चयाय च ।
 रामस्यागुह्यधार्पाय राण्याय भरतस्य च ॥
 सुनीनां योगदायै च राक्षसाणां चयाय च ।
 नमस्तुभ्यं नमस्तुभ्यं नमस्तुभ्यं नमो नमः ॥
 ये दाहिकाशक्तियुक्ताय महासायाप्रियाय च ।
 भगप्रियाय सर्वार्थ वैरिणां निग्रहाय च ॥
 परित्राणाय योगिनां कौलिकानां प्रियाय च ।
 कुलाङ्गनां भक्ताय कुलाचाररताय च ॥
 कुलभक्ताय योगाय नमो नारायणाय च ।
 सधुपानप्रसादाय योगिनाय नमो नमः ॥
 कुलनिन्दाप्रयाशाय कौलिकानां सुखाय च ।
 कुलयोगाय निष्ठाय गृहाय परमात्मने ॥
 परमात्मस्वरूपाय लिङ्गललात्मकाय च ।
 सर्वेश्वराय सर्वार्थ शिवाय निर्गुणाय च ॥ १६ ॥
 इत्येतन् परमं गुह्यं बाणलिङ्गस्य शूद्र-
 यः पठेत् साधकश्चेष्टो गात्रपत्रं लभेत् सः ।
 खड्गस्यास्य प्रसादेन योगी योगिलमाप्नुयात् ।
 राण्यार्चनां भवेद्वाप्यं भोगिनां भोग एव च ॥
 साधूनां साधनं देव कौलिकानां कुलं भवेत् ।
 यं यं कामयते मन्त्री तं तमाप्नोति लीलया ।
 बाणलिङ्गप्रसादेन सर्वमाप्नोति सत्वरम् ।
 किमन्यु कथयामीह सर्वं वक्ति कुलेश्वरः ॥
 महाभये सतुल्ये राजदारे कुलेश्वरः ।
 देशान्तरभवे प्राप्ते ह्युच्यते राक्षसहृदये ।
 पठनात् क्षवराजस्य न भयं लभते कश्चित् ।
 बाणलिङ्गस्य माहात्म्यं संक्षेपात् कथितं
 मया ।
 तस्य अवयवमात्रेण गरी मोक्षमाप्नुयात् ।
 बाणलिङ्गं सहाराधं योगिनां योगसाधने ।
 कौलिकानां कुलाचारे पद्मनां धनुर्दण्डे ।
 वेदज्ञानां वेदपाठे रोगिणां रोगनाशने ।
 यो यो नारायणेदेनं सर्वं तद्विषयं भवेत् ॥”
 इति श्रीयोगसारे नन्दामोक्षने पार्श्वगीश्व-
 रंदाय बाणलिङ्गस्तोत्रं समाप्तम् ॥ १७ ॥
 अथ रौद्रलिङ्गलक्षणम् ।
 “नदीसमुद्रं रौद्रमन्त्रोक्तं विवर्जयेत् ॥

लिङ्गं

लिङ्गं

लिङ्गं

नदीवेगात् समं क्षिप्रं संजातं रौद्रमुच्यते ॥

इति वीरमित्रोदयः ॥

“मरिचवाहसंस्थानं वायुलिङ्गसमाकृतिः ।
तदन्यदपि वोढव्यं रौद्रलिङ्गं सुखावहम् ॥
नदीनारनर्मदाया वायुलिङ्गसमाकृतिः ।
तदन्यदपि वोढव्यं लिङ्गं रौद्रं भविष्यति ॥
रौद्रलिङ्गं तथाख्यातं वायुलिङ्गसमाकृतिः ।
श्वेतं रक्तं तथा पीतं कृष्णं विप्रादिपूजितम् ॥
स्वभावात् कृष्णवर्णं वा सञ्ज्वातिषु सिद्धिदम् ।
नर्मदासम्भवं रौद्रं वायुलिङ्गवदीरितम् ॥”
इति रौद्रलिङ्गलक्षणम् । इति लक्षणसमुच्चयोऽपि ॥
अथ शिवनाभिलिङ्गलक्षणम् ।
“उत्तमं मध्यमधमं त्रिविधं लिङ्गसौरितम् ।
अतुरङ्गलसुत्तरे रम्यवेदिकसुत्तमम् ॥
उत्तमं लिङ्गमाख्यातं सुनिभिः शास्त्रकोविदैः ।
तदर्थं मध्यमं प्रोक्तं तदर्थं मध्यमं स्तुतम् ॥”
तस्य महिमा ।

“शिवनाभिस्य लिङ्गं प्रतिपूष्य महेश्वरिभिः ।
श्रेष्ठं सञ्ज्वालिङ्गभ्यस्तस्मात् पूष्यं विशेषतः ॥”
इति शिवनाभिलिङ्गलक्षणम् । इति वीरमित्रो-
दयधृतशिवनारदसंवादः ॥ ३ ॥

अथ देवल्लिङ्गलक्षणम् । सिद्धान्तशेखरे ।
“करसंपुटसंस्पर्शं शूलटङ्गेन्द्रभूषितम् ।
रेखाकोटरसंयुक्तं निम्नोन्नतसमन्वितम् ॥
दीर्घाकारस्य यस्मिन् ब्रह्मभागादिवर्जितम् ।
लिङ्गं गोलमिति प्रोक्तं गोलकं प्रोच्यतेऽधुना ॥
कुष्माण्डस्य फलाकारं नागरङ्गफलोपमम् ।
काकचिम्बफलाकारं गोललिङ्गमितीरितम् ॥”
इति गोललिङ्गलक्षणम् ॥

अथार्यलिङ्गलक्षणं तत्रैव ।
“नानावर्णफलाकारं ब्रह्मरूपविवर्तनम् ।
भले मूलस्य यस्मिन् कपित्थफलसन्निभम् ॥
नालस्य वा फलाकारं मध्ये शूलस्य यद्वेदः ।
मर्त्यं स्थूलं वरं लिङ्गं त्रिबाणसुदाहृतम् ॥”
इत्याद्यलिङ्गलक्षणम् ॥ ४ ॥

अथ लिङ्गलक्षणम् ।

“लिङ्गं हि द्विविधं प्रोक्तं कविमाहविमलतः ।
तत्त्रिंशद्विधं त्रैयमचलस्य चलमथा ।
प्रत्येकं त्रिविधं त्रैयं लिङ्गं तदुभयात्मकम् ॥
प्राभादे स्थापितं लिङ्गमचलं तच्छिवादिजम् ।
स्थापितं चलनं गेहे स्थिरं लिङ्गमयोजितं ॥
पञ्चधा तत् स्थितं लिङ्गं स्वयम्भु देवपालकम् ।
अग्निं मानसं लिङ्गं तेषां लक्षणमुच्यते ॥”

इति सिद्धान्तशेखरः ॥

“नाभासंयुतये शैरं स्वयम्भुतो महेश्वरः ।
अथ केव स्वयं गतं लिङ्गमस्तु स्वयम्भु तत् ॥
धर्मो यस्य संज्ञागान् दहति लिङ्गमेव तु ॥”

इति पट्टमोऽर्धाधिका ॥ ५ ॥

“नाभश्चिद्रजसंयुक्तं नानावर्णमन्वितम् ।
अथार्यं यस्मिन् कर्कशं भुवि दृश्यते ॥
गलिङ्गं तु स्वयम्भुतमात्रं लक्षणमुच्यते ।
स्वयम्भु लिङ्गमित्युक्तं तच्च नानादिपुं मतम् ॥

शशाभमस्तकं लिङ्गं वैष्णवं तदुदाहृतम् ।
पद्माभमस्तकं त्राक्षां कृष्णं शाकमुच्यते ॥
शिरोयुग्मं तदाम्बेयं त्रिपदं वायव्यमौरितम् ।
खड्गगर्भं नैर्ऋतं लिङ्गं वायव्यं कलसाकृतिः ॥
वायव्यं ध्वजवलिङ्गं कौबेरन्तु गदान्वितम् ।
देशानस्य त्रिशूलाभं लोकपालादिनिःसृतम् ।
सयम्भु लिङ्गमाख्यातं सञ्ज्वास्त्रविशारदैः ॥”
इति खड्गमुलिङ्गलक्षणम् ॥

इति सिद्धान्तशेखरः ॥ ६ ॥
“दृष्ट्वा लिङ्गं महेशस्य स्वयम्भु तस्य पार्श्वेति ।
सञ्ज्वापविनिर्मुक्तः परे ब्रह्मणि लीयते ॥”
एतेषां पूजाफलं तत्रैव ।
“विशेषाच्छैलजं सुखे सुखे चातुषङ्गतः ।
पार्थिवं सुखे प्रसन्नं सुखे चातुषङ्गतः ॥”
एवं वै दारुणं त्रैयं चिह्नलिङ्गं तथा पुनः ।
स्थिरलक्ष्मीप्रदं त्रैयं हैमं राज्यप्रदं तत् ॥
पुत्तरद्विकरं तान्नं राजमायुःप्रवर्धनम् ॥”

इति मत्स्यस्तुतमहातन्त्रम् ॥ ७ ॥

“पारदश्च महाभूते सौभाग्याय च मौक्तिकम् ।
चन्द्रकाशं तदुज्जितं स्याद्वाटकं सञ्ज्वाकामदम् ॥”
इति पद्मपुराणम् ॥ ८ ॥

“सञ्ज्वाफलप्रदा भूमिमण्यस्तद्वदेव हि ।
अगन्ताद्याः स्तुता ज्यौ मणयो विदुड्युक्ताः ॥
रात्रौ प्रकाशकाः सञ्ज्वाविषाद्याघातकारिणः ।
नागावर्णास्तु विज्ञेया रवेर्गन्धैश्च रूपतः ॥
वज्राद्याः स्फाटिकाद्याश्च गुह्यमादिविनि-
मितम् ।

सञ्ज्वाकामप्रदं पुंसां लिङ्गं तात्कालिकं मतम् ॥”
इति वीरमित्रोदयधृतकावोत्तरः ॥ ९ ॥
“गान्धं सौभाग्यदं लिङ्गं पौष्यं सुक्तिप्रदायकम् ।
नानाश्रुगोद्वयं लिङ्गं नानाकामप्रदायकम् ॥
सैकतं गुणदं लिङ्गं सौभाग्याय च लावणम् ।
उच्चाटने तु पाशाशं मौलं शत्रुचयावहम् ।
तात्कालिकं हरिदस्य क्षत्वा भस्वा समर्पयेत् ॥”

इति लक्षणसमुच्चयः ॥

अथ गन्धलिङ्गम् । गङ्गपुराणे ।
“कस्तूरिकाया ह्री भागो चत्वारश्चन्दनस्य च ।
कुङ्कुमस्य त्रयस्यैव शशिना च पतुःसमम् ॥
एतदे गन्धलिङ्गं कृत्वा संपूष्य भक्तितः ।
शिवसायुष्यमाप्नोति वन्धुभिः सहितो नरः ॥”
पुष्पमयलिङ्गं यथा,—
“कार्यं पुष्पमयं लिङ्गं हृद्यगन्धसमन्वितम् ।
नवखट्वां घरां सुक्ता गणेशोऽधिपतिर्भवेत् ॥”
अथ रजोमयलिङ्गम् ।
“रजोभिर्निर्मितं लिङ्गं यः पूजयति भक्तितः ।
विद्याधरपदं प्राप्य पञ्चाक्षिपसमो भवेत् ॥”
अथ गोशृङ्गलिङ्गम् ।
“श्रीकामो गोशृङ्गलिङ्गं कृत्वा भस्वा प्रपू-
जयेत् ।

स्वर्गेण कापिलेनैव गोमयेन प्रकल्पयेत् ॥”
राक्षस भूमिपवनरक्षितेन । गोहृतेनेति
यावन् ॥ १० ॥

अथ यवगोधूमशालिलिङ्गम् ।

“कार्यं यष्टिक्रमं लिङ्गं यवगोधूमशालिजम् ।
श्रीकामः पुष्टिकामश्च पुत्तकामस्तदर्थयेत् ॥”
अथ सिताखण्डमयलिङ्गम् ।
“सिताखण्डमयं लिङ्गं कार्यमारोग्यवर्धनम् ।
वश्ये लवणजं लिङ्गं तालत्रिकटुकान्वितम् ॥”
तालं हरितालम् । त्रिकटुकं शुष्कीपिप्पली-
मरीचं इति प्रसिद्धम् ।

“गन्धद्वयमयं लिङ्गं संपूष्य बुद्धिवर्धनम् ॥”

तथा ।

“लवणेन च सौभाग्यं पार्थिवं सञ्ज्वाकामदम् ।
कामदं तिलपिष्टोत्थं तुषोत्थं मारणे स्तुतम् ॥
भस्मोत्थं सञ्ज्वाफलदं गुडोत्थं श्रीतिवर्धनम् ।
गन्धोत्थं गुणदं भूरि शर्करोत्थं सुखप्रदम् ॥
वंशाङ्गुरोत्थं वंशकरं गोमयं सञ्ज्वाकामदम् ।
केशास्थिसम्भवं लिङ्गं सञ्ज्वाशत्रुविनाशनम् ॥
श्रीभगे मारणे पिष्टसम्भवं लिङ्गं सुत्तमम् ।

दारिद्र्यदं ह्रीमोदुतं पिष्टं चारुस्तुतम् ॥
दधिदुग्धोद्वयं लिङ्गं कीर्तिकक्षीसुखप्रदम् ।
धान्यदं धान्यजं लिङ्गं फलोत्थं फलदं भवेत् ॥
पुष्पोत्थं दध्यभोगायुर्मुक्ते धात्रीफलोद्वयम् ।
नवगीतोद्वयं लिङ्गं कीर्तिसौभाग्यवर्धनम् ॥
दूर्वाकाण्डसमुद्भूतमपण्डुनिवारणम् ।
कर्पूरसम्भवं लिङ्गं चर्तुं वै सुक्तिसुक्तिदम् ॥
अयस्कान्तं चतुर्धा तु त्रैयं सामान्यलिङ्गम् ॥
सर्वं नवभवं श्रेष्ठं तत्र वज्रमरिचिदि ।

यमलिङ्गं महाभूते सौभाग्याय च मौक्तिकम् ।
पुष्टिस्तं महानीलं ज्योतिषीरससुखदम् ॥
स्पर्शकं कुलसन्ने तैलजं सञ्ज्वाकामदम् ।
चन्द्रापीडं तदुज्जितं स्फाटिकं सञ्ज्वाकामदम् ॥”
चन्द्रापीडं चन्द्रकान्तमित्यर्थः ।

“शूलाख्यमणिर्न शत्रुचयार्थं मौक्तिकं तथा ॥
यत्सन्निधानात् शूलरोगनाशः च शूलमणिः ॥
“यापुत्तं शीरकं त्रैयं रोगहृत्पौक्तिकोद्वयम् ।
सुभक्षत् पुष्कलं तीर्थं वेदार्थं शत्रुदम्यतु ।
नीलं लक्ष्मीप्रदं त्रैयं स्फाटिकं सञ्ज्वाकामदम् ॥”

इति पारदसंघः ॥

“महासुक्तिप्रदं हैमं राजतं भूतिवर्धनम् ।
आरकूटं तथा कांस्यं श्रेष्ठं सामान्यसुक्तिदम् ॥”
आरकूटं पित्तलम् ।

“घषु सीसायसं लिङ्गं शत्रूणां नाशने हितम् ।
कीर्तिदं कांस्यजं लिङ्गं राजतं पुष्टिवर्धनम् ।
पित्तलं सुक्तिसुखार्थं मिश्रजं सञ्ज्वासिद्धिदम् ॥”
मिश्रजमष्टातुनिर्मितम् ॥ इति कालोत्तरः ॥
“पितृणां सुक्तये लिङ्गं पूष्यं रजतसम्भवं ।
हैमजं सञ्ज्वाकामदं प्राग्नेयं पूजयेत् पुमान् ॥
पूजयेत्ताम्रजं लिङ्गं पुष्टिकामो हि मानवः ॥”

इति शिवनारदसंवादः ॥

नाम्नादिनिष्पन्नान् कलितरपरम् ।
“ताम्रलिङ्गं कलौ नार्जतुं रेतस्य मीमक्ष्य च ।
रक्तचन्दनलिङ्गं च शरकास्थायं तथा ॥
पुष्टिकामस्तु यत्नं लिङ्गं पित्तलसम्भवं ।

कीर्तिकामो यत्नेति लिङ्गं कांक्ष्यसमुद्भवम् ।
शत्रुमारणकामस्तु लिङ्गं लौहमयं सदा ।
सदा वीरमयं लिङ्गमायुष्कामोऽर्चयेत् नरः ॥”

इति मत्स्यसूक्तमष्टातन्त्रम् ॥

“स्यरलक्ष्मीप्रदं हेमं राजतं चैव राज्यदम् ।
प्रचाट्टिकरं राज्ञं ताम्रमायुःप्रवर्धनम् ।
विशेषकारणं कांक्ष्यं रीतिजं शत्रुनाशनम् ।
रोगघ्नं चैव लिङ्गमायसं शत्रुनाशनम् ।
अष्टलौहमयं लिङ्गं कुष्ठरोगघ्नयावहम् ।
त्रिलौहसम्भवं लिङ्गं विज्ञानं प्रति सिद्धिदम् ॥”

इति लक्ष्मणसप्तध्वजः ॥

“श्रीप्रदं वज्रजं लिङ्गं शिलाजं सर्वसिद्धिदम् ।
धातुजं धनदं चाद्याहारजं भोगसिद्धिदम् ॥”

इति लिङ्गपुराणम् ॥

“गन्धपुष्पमयं लिङ्गं तैलाद्यादिविनिर्मितम् ।
कस्तूरीसम्भवं लिङ्गं यनाकाङ्क्षी प्रपूजयेत् ।
लिङ्गं गोरोपनोत्पद्य रूपकामस्तु पूजयेत् ।
कान्तिकामस्तु सततं लिङ्गं कुङ्कुमसम्भवंम् ।
श्वेतागुरुसमुद्भूतं महावृद्धिविवर्धनम् ।

धारणाशक्तं लिङ्गं कण्ठागुरुसमुद्भवम् ।
यच्चकदंसम्भवं तम् ॥” इति कालोत्तरः ॥

“पार्थिवे शिवपूजायां सर्वसिद्धियुतो भवेत् ।
पाषाणे शिवपूजायां दिगुणं फलमौरितम् ।
स्वर्णलिङ्गे च पूजायां शत्रूणां नाशनं मतम् ।
सर्वसिद्धीश्वरो रौप्ये फलं तस्माच्चतुर्गुणम् ।
तान्ने पुष्टिं विजानीयात् कांक्ष्ये च धनसंचयः ।
गङ्गायाश्च लक्ष्मणं लाक्षायां रोगवान् भवेत् ॥

स्फाटिके सर्वसिद्धिः स्यात्तथा मरकते प्रिये ।
लौहलिङ्गे रिपोर्नाशः कामदं भस्मलिङ्गकम् ।
वायुकायां कान्तिसिद्धिर्गोमये रिपुहंसनम् ।
सर्वलिङ्गस्य माहात्म्यं धर्मकामार्थमोक्षदम् ॥”

इति मातृकामेदन्तर्ले १२ पटलः ॥

“ब्रह्मा संपूजयेन्नित्यं लिङ्गं शैलमयं शुभम् ।
तस्य संपूजनात्तेन प्राप्तं ब्रह्मत्वसुखम् ॥
इन्द्रनीलमयं लिङ्गं विष्णुः समर्पयेत् सदा ।
विष्णुत्वं प्राप्तवान् तेन वोढूद्भूतैकपालकः ॥
स्फाटिकं निर्मलं लिङ्गं वरुणोऽभ्यर्चयेत् सदा ।
तेन तद्वरुणत्वं हि प्राप्तं तनोयलान्वितम् ॥”

इति षट्कर्मादीपिकाष्टतविधसंस्कारः ॥
“पूजयेत् पार्थिवे लिङ्गे पाषाणलिङ्गेऽथवा ।
स्वर्णलिङ्गेऽथवा देवि रौप्ये तान्ने च कांक्ष्यके ॥
पारदे वाप्य गङ्गायां स्फाटिके मरकतेऽपि वा ।
कायमेदे लौहलिङ्गे भस्मनिर्मितलिङ्गके ॥
वायुकायानिर्मिते लिङ्गे गोमये वाप्य पूजयेत् ।
संस्कारेण विना देवि पाषाणादीन् न पूजयेत् ॥”

इति मातृकामेदन्तर्ले ७ पटलः ॥

इति शिवलिङ्गनिर्मायप्रकरणम् ॥ ३ ॥ अथ
शिवलिङ्गसंस्कारः ।

“संस्कारेण प्रवृत्तामि विशेष इह यद्भवेत् ।
रौप्यश्च स्वर्णलिङ्गश्च स्वर्णपात्रे निधाय च ।
तस्मादुत्तोल्य तल्लिङ्गं दुग्धमध्ये दिनत्रयम् ।
आभ्यर्च्य स्नापयित्वा फालगुणं प्रपूजयेत् ॥

योऽङ्गोपचारेण वेद्यान्तु पार्वतीं यजेत् ।
तस्मादुत्तोल्य तल्लिङ्गं गङ्गातीये दिनत्रयम् ।
ततो वेदोक्तविधिना संस्कारमाचरेत् सुधीः ॥”
पूर्वोक्तवचनेः फलविशेषकामनया नानाविध-
लिङ्गपूजोक्ता सा च पूजा ।

“लिङ्गं सुलक्षणं कृत्वात्तज्जेल्लिङ्गमलक्षणम् ।
देव्यङ्गीने भवेद्गङ्गाधिरङ्गीने शत्रुवर्धनम् ॥
मानङ्गीने विनाशः स्यादङ्गीने च शिशुक्षयः ।
पित्तारे चाङ्गीने ह्रीने राक्षसाशो भवेद्दुःखम् ॥
पीठङ्गीने तु दारिद्र्यं शिरोङ्गीने कुलक्षयः ।
ब्रह्मसूत्रविङ्गीने च राज्ञां राज्यं नश्यति ।
तस्मात् सर्वप्रयत्नेन लिङ्गं कृत्वात् सुलक्षणम् ॥”
इत्यादिना सुलक्षणलिङ्गस्यैव फलदातृत्वमुक्तम् ।
इति मातृकामेदन्तर्ले ७ पटलः ॥

देशुवाच ।

“इन्द्रियै रहितो देवः गूरुरूपः सदाशिवः ।
आकारो नास्ति देवस्य किं तस्य पूजने फलम् ॥
शिव उवाच ।

प्रेते पूजा महेशानि कदाचिन्नास्ति पार्वती ।
रुद्रस्य परमेशानि रौद्री शक्तिरितौरिता ॥
रौद्री तु परमेशानि आद्या कुण्डलिनी भवेत् ।
वर्षते परमेशानि ब्रह्मविष्णुशिवात्मिका ॥
सर्वत्रिवलयकारैः शिवं वेष्ट्य सदा स्थिता ।
शक्तिं विना महेशानि प्रेतत्वं तस्य निश्चितम् ॥
शक्तिसंयोगमात्रेण कर्मकर्त्ता सदाशिवः ।
अतएव महेशानि पूजयेच्छिवलिङ्गकम् ॥”

इति सशक्तिकाशिवलिङ्गपूजनफलम् ॥

इति लिङ्गाचनतन्त्रे २ पटलः ॥ ३ ॥

देशुवाच ।

“लिङ्गप्रमाणं देवेश कथयस्व मयि प्रीति ।
पार्थिवे च शिलादौ च विशेषो यत्र यो भवेत् ॥

श्रीशिव उवाच ।

शक्तिकातोलकं ग्राह्यमथवा तोलकद्वयम् ।
एतदन्यत्र कुर्वीत कदाचिदपि पार्वति ॥”

इति मातृकामेदन्तर्ले ७ पटलः ॥

अपि च ।
“शक्तिकातोलकं ग्राह्यमथवा तोलकद्वयम् ।
त्रिचक्रस्य प्रमाणेन घटनं कारयेदुद्युधः ॥
खाङ्गुष्ठपर्वमानान्तु त्र्यङ्गुलिङ्गं प्रपूजयेत् ।
मृदादिलिङ्गघटने प्रमाणं परिकीर्तितम् ।
फलसुखमवाप्नोति अन्यथा चेत्तद्व्यथा ॥”

इति षट्कर्मादीपिकाष्टतविधसंस्कारतन्त्रम् ॥

“लिङ्गे वेद्यां तथा पीठे समस्तपानपातनात् ।
समस्तैव विजानीयात्तिसूत्रीकरणन्तिदम् ॥”

इति कालोत्तरः ॥

शक्तिकामेदेन ब्राह्मणादीनां पूजाफलस्य प्रश-
स्त्य यथा,—

“चतुर्धा पार्थिवं लिङ्गं मृत्सामेदेन पार्वति ।
शुक्लं रक्तं तथा पीतं लक्ष्मण परमेश्वरि ॥
शुक्लान्तु ब्राह्मणे शक्तं पश्चिमे रक्तमित्यते ।
पीतान्तु वैश्यजातौ स्यान् लक्ष्मणं मूढे प्रकीर्ति-
तम् ॥”

तथा ।

“शुक्लं हि पार्थिवं लिङ्गं निर्माय यस्तु पूजयेत् ।
स एव परमेशानि त्रिवर्गफलभागभवेत् ॥
जलमस्तु वरारोहे रक्तं निर्माय पार्थिवम् ।
पूजयेत् सततं यस्तु त्रिवर्गफलमाप्नुयात् ॥
हरितं पार्थिवं देवि ! निर्माय यस्तु पूजयेत् ।
स च वैश्यो महेशानि ! त्रिवर्गफलभागभवेत् ॥
लक्ष्मणं हि पार्थिवं लिङ्गं निर्माय यस्तु पूजयेत् ।
स मूढः परमेशानि ! त्रिवर्गफलभागभवेत् ॥”

इति लिङ्गाचनतन्त्रे ३ पटलः ॥ ३ ॥

“शिलादौ च महेशानि ! स्थूलश्च फलदायकम् ।
अङ्गुष्ठमानं देवेश ! यद्वा हेमाद्रिमाणकम् ॥
क्रमेण देवदेवेश ! फलं बहुविधं लभेत् ।
स्थूलान् स्थूलतरं लिङ्गं रुद्राक्षं परमेश्वरि ! ॥
पूजनाहारणादेवि ! फलं बहुविधं स्मृतम् ॥”
स्थूलान् स्थूलमिति पार्थिवलिङ्गतरपरम् ।
शक्तिकातोलकमिति विशेषवचनात् । शिला-
स्फाटिकमरकतादीनां पञ्चसूत्रीकरणफलं
यथा,—

“शिवलिङ्गस्य यस्मान्नं तस्मान्नं दक्षसद्यथोः ।
योऽन्यमपि यस्मान्नं तदधोऽपि तथा भवेत् ॥”

इति लिङ्गपुराणम् ॥

“लिङ्गस्य यादवस्तारः परिणाशोऽपि तादृशः ॥
लिङ्गस्य दिगुणा देवी योनिस्तद्वत्संमिता ॥
कुर्वीताङ्गुष्ठतो इत्थं न कदाचिदपि क्षिपेत् ।
रक्षादशिवनिर्माणे मानमिच्छायशाङ्गवे ॥”

इति तन्त्राक्षरम् ॥

लिङ्गयुत्पत्तिर्यथा,—

“आकाशं लिङ्गमिच्छाद्दुःपृथिवी तस्य पीठिका ।
आलयः सर्वदेवानां लयनास्तिङ्गमुच्यते ॥”

इति स्कन्दपुराणम् ॥

लिङ्गमहिमा यथा,—

शिव उवाच ।

“न तुल्यान्वर्धितोऽर्चायां पुष्पधूपनियेदनेः ।
लिङ्गेऽर्चते तथात्यर्थं परं तुभ्यामि पार्वति ! ॥
एव देवि ! पुरा ज्ञत्वे जीनोऽहं सर्वदेवतेः ।
लिङ्गत्वाल्लिङ्गमित्युक्तं सदेवासुरकिन्नरैः ॥
प्रयच्छामि दिवं देवि ! यो मल्लिङ्गाचने रतः ।
त्यक्त्वा सर्वान् पापानि निर्गदो दुग्धकलशः ॥
मनुमना मद्रमस्कारो मामेव प्रतिपद्यते ॥”

इति वीरमित्रोदयधृतस्कन्दपुराणम् ॥

अथविशेषेण पूजादिफलं यथा,—

“वस्त्रपूतलजैलिङ्गं नृपिह्मा मम मानवाः ।
लक्षायापान्धमेधानां फलमाप्नोति सततम् ॥
सुगन्धचन्दनरचैर्लिङ्गमाविष्ट भक्तितः ।
आजिप्यते सुरस्त्रीभिः सुगन्धैर्युक्तकंदैः ॥”

इति तन्त्रे २४ ॥

लिङ्गपूजाया अकरये दीवः तत्पूजाफलस्य यथा
“विना लिङ्गाचनं यस्य कालो गच्छति निवशः ।
महाहानिर्भवेत्तस्य दुर्गतस्य दुरात्मनः ।
एकतः सर्वदागानि प्रतानि विविधानि च ।
तीर्थाणि नयमाः धर्मा लिङ्गाराधनेभ्यः ॥

न लिङ्गाराधनादन्यत् पुरा वेदे चतुर्विम्बं ।
विद्यते सर्वशास्त्राणामेव एव सुनिश्चितः ॥
सुक्तिमुक्तिप्रदं लिङ्गं विविधाप्रतिवारणम् ।
पूजयित्वा नरो गित्वं शिवसायुष्यमाप्नुयात् ॥
सर्वमन्यत् परित्यज्य क्रियाजालमशेषतः ।
मत्तया परमया विद्वान् लिङ्गमेकं प्रपूजयेत् ॥

इति स्कन्दपुराणम् ॥३॥

“अश्वमेधसहस्राणि वाचपेयशतानि च ।
महेशार्चनपुण्यस्य कलां नार्हन्ति षोडशीम् ॥”
इति मत्स्यसूक्त १६ पटलः ॥

“बहुनात्र किमुक्तेन चराचरमिदं जगत् ।
शिवलिङ्गं समभ्यर्च्य स्थितमत्र न संशयः ॥”

इति लिङ्गपुराणम् ॥३॥

“शिवस्य पूजनाद्देवि चतुर्वर्गाधिपो भवेत् ।
अष्टैश्वर्ययुतो मर्त्यः शम्भुनायस्य पूजनात् ।
स्वयं नारायणेनोक्तं यदि शम्भुं प्रपूजयेत् ॥
स्वर्गे मर्त्ये च पाताले ये देवाः संस्थिताः सदा ।
तेषां पूजा भवेद्देवि शम्भुनायस्य पूजनात् ॥”

इति लिङ्गपुराणम् ॥३॥

“असारे खलु संसारे सारमेतच्चतुष्टयम् ।
काशां वासः सतां सङ्गो गङ्गात्मः शम्भु-
पूजनम् ॥”

इति यदकर्मदीपिकाष्टतकालोत्तरे नारद-
वाक्यम् ॥ ३ ॥

“अग्निहोत्राखिवेदाश्च यज्ञाश्च बहुदक्षिणाः ।
शिवलिङ्गार्चनस्यैतं कोटिशतानि ते समाः ॥
द्वित्वा भित्त्वा च भूतानि हित्वा सर्वमिदं
जगत् ॥

यजेद्देवं विस्तार्य न स पापेन लिप्यते ॥
अनेकजन्ममाहसं भ्राम्यमाणश्च योनिषु ।
कः समाप्नोति वै सुक्तिं विना लिङ्गार्चनं नरः ॥”

इति स्कन्दपुराणम् ॥३॥

“ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यः शूद्रो वाप्यनुलोमजः ।
पूजयेत् सनतं लिङ्गं तत्तन्मन्त्रेण सादरम् ॥”
तत्तन्मन्त्रेणेति यथायोग्यं वैदिकतान्त्रिकनाम-
मन्त्रेणैवार्च्यः । इति बौरमित्रोदयष्टतस्कन्द-
पुराणम् ॥ ३ ॥

शून्ने सदा तथा मध्ये विष्णुस्त्रिभुवनेश्वरः ।
रुदोपरि महादेवः प्रणवाख्यः सदाशिवः ॥
लिङ्गपेदी महादेवो लिङ्गं साक्षात्महेश्वरः ॥
सर्वोः प्रपूजनाभिर्वा देवो देवस्य पूजितो ॥”

इति लिङ्गपुराणम् ॥३॥

अथ पारदशिवलिङ्गमाहात्म्यम् ।
“योऽतिर्ममं महालिङ्गं केनाधनमरं प्रिये ।
तस्यैव षोडशांशिकः काशां विधेश्वरः स्थितः ॥
पूर्णलिङ्गं महेशानि शिवबीजं न चान्यथा ।
शिवामये यथा सक्तं लक्ष्मीनारायणः परम् ।
पारदस्य शार्वांगिको लक्ष्मीनारायणो न हि ॥
पद्मानं विष्णुरूपस्य आकारं कालिका स्वयम् ।
रेफं शिवं दकारस्य यशस्वरूपं न चान्यथा ॥
पारदं परमेशानि प्रज्ज्वलितशिवानकम् ।
यो योऽन्तः पारदं लिङ्गं स एव शम्भुरयः ॥

आजन्ममध्ये यो देवि एकदा यदि पूजयेत् ।
स एव धन्यो देवेशि स ज्ञानी स च तत्त्ववित् ॥
स ब्रह्मवेत्ता स धनी स राजा भुवि पूज्यते ।
अग्निमादिविभूतीनामौश्वरः साधकोत्तमः ॥”*

अथ पारदशिवलिङ्गनिर्माणविधिः ।

“पारदे शिवनिर्माणे नानाविधं यतः प्रिये ।
अतएव महेशानि शान्तिस्वस्थयनं चरेत् ॥
पारदं शिवबीजं हि ताडनं हि न कारयेत् ।
ताडनादितनाशः स्यात्ताडनाद्विचक्षणता ।
ताडनादोगुक्तत्वं ताडनाम्बर्यं भवेत् ॥”

इति मातृकामेदन्ते ८ पटलः ॥३॥

अथ शिवलिङ्गोत्पत्तिः ।

प्रश्नोवाच ।

“पुरा त्वां चक्षुर्न ज्ञात्वा त्वदग्रे न प्रकाशितम् ।
इदानीं योगिनं ज्ञात्वा कथयामि न संशयः ॥
अतिगुह्यमतिगुह्यमतिगुह्यं न संशयः ।
गोपितं गोपितं गोपितं त्वयापि च ॥
शम्भुना गोपितं तन्ने तन्नान्तरे प्रकाशितम् ।
इदं तत् कथयाम्यद्य सावधानोऽवधारय ॥
सर्गादौ विविधाः सर्गा मया दृष्टा हि नारद ।
देवदानवदैत्याश्च गन्धर्व्यचराचराः ॥
सर्वे स्त्रीवशगाः श्रेष्ठा मैथुनाप्लव्यते प्रजा ।
केवलं हि शिवः शम्भुर्दारग्रहणकर्म्मणि ॥
कदापि न मनश्चक्रे दृष्ट्वा दिन्तापराः सुराः ।
मामेव शरणं जग्मुः सेन्द्रा देवासुरादयः ॥
प्रणिपत्य स्तुतिं कृत्वा उपतस्थुः समाहितः ।
प्रोषुः प्राञ्जलयः सर्वे भयाद्गङ्गद्वमानसाः ॥

देवाद्या ऊचुः ।

उदाहिता वयं सर्वे भवानपि जनार्दनः ।
केवलं हि महादेवो देवदेवो जगत्पतिः ॥
विवाहे न मनश्चक्रे कया वा मोह्यते शिवः ।
उपायं चिन्तय विभो सदारः कथमीश्वरः ।
येन स्याज्जगतां नाथस्तत् कुरुष्व दयानिधे ॥
इति श्रुत्वा वचस्तेषां ततो ब्रह्मा प्रजापतिः ।
सह तेरेण्डाख्यं जगाम कमलासनः ।
उवाच तं जगन्नाथं विष्णुं कमललोचनम् ॥

ब्रह्मोवाच ।

दृष्ट्वा मया सुरश्रेष्ठ मातुषा मैथुनोद्भवाः ।
सर्वे स्त्रीणां विना शम्भुं यत् कर्त्तव्यं वदस्व मे ॥
श्रीभगवानुवाच ।

एभिः सह महावाह्यो गच्छामस्त्वमहं शिवम् ।
कर्त्तव्यं दत्तं तेन अयुजातैर्यथाविधि ।
किन्तु तद्योग्यनारीन् विवाहार्थं प्रकल्पय ॥
ब्रह्मोवाच ।

दत्तं गच्छामहे सर्वे अयुजापयं तं हरे ।
आद्याशक्तिं महामायां प्रमादयतु वै लघु ॥
कन्या भूत्वा महाशम्भुं मोहयिष्यति शूद्रम् ।
एवमुक्त्वा तु तैः मार्तं जगत्तुर्विधिकेशव ।
यत्र दक्षो महातेजाः प्रोचतुः कांयमात्मनः ॥
उवाच दत्तं तद्युक्तं तपस्तप्तुं प्रजापतिः ।
ब्रह्मा विष्णुश्च सर्वे ते तपसा तोषयेयिष्याम् ॥
आविर्भूय सा देवी कालिका जगदीश्वरी ।

प्राह मां वः किमर्थं सतृप्तकण्ठाः सुरासुराः ॥
देशुवाच ।

श्रीर्न रूपं यथाकामं भवतां प्रार्थने फलम् ।
अचिरात् तत्पदास्यामि सद्यं सद्यं न संशयः ॥
देवाद्या ऊचुः ।

भूत्वा तु दत्तकन्यां त्वं शङ्करं परिभोदय ।
अस्माकं काञ्चित्क्षेत्रेण कुरु सिद्धिं सदा शिवे ॥
एतत् श्रुत्वा वचस्तेषां निरीक्ष्य कमलासनम् ।
उवाच विस्मयाविष्टा कालिका जगदीश्वरी ॥
देशुवाच ।

शम्भुरद्यतनो वासः किं मां सन्तोषयिष्यति ।
मम योग्यं पुमांसन्तु अन्यं वै परिकल्पय ॥

ब्रह्मोवाच ।

शम्भुः सर्वगुरुर्देवो ह्यस्माकं परमेश्वरः ।
महासत्त्वो महातेजाः स ते तोषं करिष्यति ॥
शम्भुतुल्यः पुमान्नास्ति कदाचिदपि कुत्रचित् ।
इत्युक्त्वा ब्रह्मणा देवी वादमितग्राह्य चेश्वरी ।
दक्षाय दर्शनं दत्त्वा उवाच उच्यतां वरः ॥
दक्षोऽपि दृष्ट्वा तां देवीं खड्गकर्तृधरां पराम् ।
खर्त्वा लम्बोदरीं व्याघ्रचर्माहतकटिस्थलीम् ॥
नीलोत्पलकपलाप्राकरयुग्मां वरप्रदाम् ।
कृतकृत्यमिवात्मानं मेने दत्तः प्रजापतिः ॥

दत्त उवाच ।

यदि मे वरदासि त्वं देवानामपि चाञ्छितम् ।
महीयतनया भूत्वा शङ्करं किल मोहय ॥
तपेऽपि जगद्वात्री अन्तर्हानं गता तदा ।
देवताश्च ततो गत्वा यत्र तपे तपो हरः ॥
सखीकाः परमात्मानुपतस्थुर्नग्न्यतिम् ।
प्रणेतुस्तुष्टुर्भक्त्या प्राहुर्गङ्गदमापिणः ॥

देवाद्या ऊचुः ।

भगवन् देवदेवेश लोकनाथ महाशय ।
वयं सर्वे तु सखीकाः दृष्टार्थं परमेश्वर ।
अतस्त्वं कुरु चोदाहं दृष्टिरक्षा यथा भवेत् ॥
दक्षगेहे महाकाली मायेति परिकीर्तिता ।
जाता ते प्रीतये शम्भो सा ते योग्या न
संशयः ॥

ईश्वर उवाच ।

भवतां प्रीतये सस्यक् करिष्ये नात्र संशयः ।
उद्योगः क्रियतां क्षिप्रं विवाहाय समेव हि ॥
इत्युक्तास्तु सुराः सर्वे ईश्वरेण महात्मना ।
कृतकृत्या गताः सर्वे भवनं सर्वसुन्दरम् ॥
दक्षाय कथयामासुः शङ्करेणोदितं वचः ।
ततो विवाहं निर्वर्त्य कृतकृत्या यथा गताः ॥
गताः सर्वे महेशोऽपि सत्त्वा सह तदा गृहम् ।
जगाम रेमे सत्त्वा च पितरं निर्भरमानसः ॥
अथ काले कदाचित्तु सत्त्वा सह महेश्वरः ।
रेमे न शक्रे तं सोऽपि सती आन्ताभवत्तदा ॥
उवाच दीनया वाचा देवदेवं जगद्गुरुम् ।
भगवन् दक्षि शक्नोमि तव भारं सुदुःसहम् ॥
समस्त मां महादेव क्षपां कुरु जगत्पते ॥
निशम्य वचनं तस्या भगवान् दृग्भगवजः ।
निर्भरं रमयं चक्रे मार्तं निर्दयमानसः ॥

कृत्वा सम्पूर्णरमणं सती च तत्कर्मैश्वरा ।
उत्थानाय मनश्चक्रे उभयोस्ते च उत्तमम् ।
पपात धरणीष्टे तैर्थाप्रमखिलं जगत् ॥
पाताले भूतले स्वर्गे शिवलिङ्गास्तदाभवन् ।
तेन भूता भविष्याश्च शिवलिङ्गाः सद्योनयः ॥
यत्र लिङ्गं तत्र योनिर्यत्र योनिस्तत्र शिवः ।
उभयोश्चैव तेजोभिः शिवलिङ्गं यजायत ॥”
इति शिवलिङ्गोत्पत्तिकथनमिति नारदपञ्च-
रात्रान्तर्गततृतीयरात्रे प्रथमाध्याये नारद-
ब्रह्मसंवादः ॥ * ॥ शिवलिङ्गपूजायां सर्वेषा-
मधिकारो यथा,—

“शाक्तो वा वैष्णवो वापि सौरो वा गान्धर्पोऽथवा ।
शिवार्चनविहीनस्य कुतः सिद्धिर्भवेत् प्रिये ॥
अनाराध्य च मां देवि योऽर्चयेद्देवतान्तरम् ।
न दृष्टान्ति महादेवि शापं दत्त्वा ब्रजेत् पुरम् ॥
पञ्चनायकसमं देवि मिष्टान्नादि क्रमेण हि ।
फलानि बहुधान्येव पुण्याख्येव यथाविधि ॥
सुमेरुसदृशं चान्नं नानाविधं महेश्वरी ।
रूपदिकं महेशानि यदि स्यात् सागरीपमम् ॥
यद्दत्तं पुण्यनैवेद्यं सर्वं विद्यासमं भवेत् ।
शिवार्चनविहीनो यः पूजयेद्देवतान्तरम् ।
विशेषतः कलियुगे स नरः पापभागभवेत् ॥”

इति उत्पत्तिकथने ६४ पटलः ॥ * ॥

“सर्वपूजासु देवेशि ! लिङ्गपूजापरं पदम् ।
लिङ्गपूजां विना देवि अन्यपूजां करोति यः ॥
विफला तस्य पूजा स्यादन्ते नरकमाप्नुयात् ।
तस्मात्लिङ्गं महेशानि प्रथमं परिपूजयेत् ॥
यद्वाच्यं लिङ्गपूजायां रक्षितं सततं प्रिये ।
तद्वाच्यं पतितं मन्ये विद्याभूमिसमं स्मृतम् ॥
ब्रह्म विट् चन्द्रियो देवि यदि लिङ्गं न पूजयेत् ।
तत्तज्जगत् परमेशानि त्रयश्चण्डालतामिश्रः ।
शूद्रश्च परमेशानि सदा शूकरवद्भवेत् ॥
शिवार्चनन्तु देवेशि यस्मिन् गेहे विवर्जितम् ।
विद्यागर्भसमं देवि तत्तुह्यं विद्धि धाम्नि ।
अग्ने विद्या प्रयो मूर्धं तस्मिन् वैष्णवि पार्वति ॥
शाक्तो वा वैष्णवो वापि शैवो वा परमेश्वरि ! ।
आदौ लिङ्गं प्रपूज्याथ विष्णुपद्मेन्दुरागने ! ।
पश्चादन्यं महेशानि ! लिङ्गं प्रार्थ्य प्रपूजयेत् ।
अन्यथा मूत्रवत् सर्वं शिवपूजां विना प्रिये ! ॥”

इति लिङ्गाध्वनतन्त्रे १ पटलः ॥

उपक्रमोपसंहारादि । यथा । लिङ्गानि तु
उपक्रमोपसंहारावभ्यासापूर्वताफलार्थवादीप-
पत्त्याख्यान । तदुक्तम् ।

“उपक्रमोपसंहारावभ्यासोऽपूर्वताफलम् ।
अर्थवादोपपत्ती च लिङ्गं तात्पर्यनिर्णये ॥”
तत्र प्रकरणप्रतिपादस्यार्थस्य तदाद्यन्तयोरुपा-
दानं उपक्रमोपसंहारौ । यथा ह्यान्दीये षष्ठे
प्रपाठके । प्रकरणप्रतिपादस्याद्वितीयवस्तुन
यकमेवाद्वितीयमित्यादौ ऐतदात्ममिदं सर्व-
मित्यन्तेन च प्रतिपादनम् ॥ १ ॥ प्रकरणप्रति-
पादस्य वस्तुनः तन्मध्ये पौनःपुन्येन प्रतिपादनं
अभ्यासः । यथा तत्रैवाद्वितीयवस्तुनो मध्ये

तत्त्वमसीति नवकलः प्रतिपादनम् ॥ २ ॥ प्रक-
रणप्रतिपादस्य वस्तुनः प्रमाणान्तरेणाविषयी-
करणं अपूर्वत्वम् । यथा । तत्रैवाद्वितीय-
वस्तुनो मानान्तराविषयीकरणम् ॥ ३ ॥ फलन्तु ।
प्रकरणप्रतिपादस्यात्मज्ञानस्य तदनुष्ठानस्य वा
तत्र तत्र अयमाद्यं प्रयोजनम् । यथा । तत्रैव
आचार्यवान् पुरुषो वेदं तस्य तावदेव चिरं
यावन्न विमोक्षे अथ सम्पत्त्ये इत्यद्वितीयवस्तु-
ज्ञानस्य तन्मात्रप्रयोजनं श्रूयते ॥ ४ ॥ प्रकरण-
प्रतिपादस्य तत्र तत्र प्रशंसनं अर्थवादः । यथा
तत्रैव उत तमादेशमप्राप्तो येनाश्रुतं श्रुतं
भवत्यमतं मतमविज्ञातं विज्ञातमित्याद्वितीय-
वस्तुप्रशंसनम् ॥ ५ ॥ प्रकरणप्रतिपादार्थसाधने
तत्र तत्र श्रूयमाणा युक्तिः उपपत्तिः । यथा
तत्र यथा सौम्यैकेन नृत्पिण्डेन सर्वं नृत्पिण्डं
विज्ञातं स्यात् वाचारम्भणं विकारो नामधेयं
नृत्पिकेत्येव सत्यम् । इत्यादावद्वितीयवस्तुसाधने
विकारस्य वाचारम्भणमात्रत्वे युक्तिः श्रूयते ॥ ६ ॥
इति श्रीपरमहंससदानन्दयोगीन्द्रविरचित-
वेदान्तसारः ॥ (पुराणविशेषः । यथा, देवी-
भागवते । १ । ३ । १० ।

“एकादशसहस्राणि लिङ्गाख्यं चातिविस्तृतम् ॥”
अस्यान्यद्विवरणं पुराणशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ हेतुः ।
यथा, तर्ककौमुद्याम् । “लिङ्गज्ञानजन्यं लिङ्गि-
ज्ञानमनुमितिः ॥ “ज्ञायमानं लिङ्गन्तु करणं न
हि ।” इति भाषापरिच्छेदः ॥ सूक्तशरीरम् ।
यथा, पञ्चदश्याम् । १ । २३ ।

“बुद्धिकर्मेन्द्रियप्राणपञ्चकैर्मेनसा धिया ।
शरीरं समदशभिः सूक्ष्मं तल्लिङ्गमुच्यते ॥”
लिङ्गकः, पुं, (लिङ्गेन कायनीति । कै + कः ।)
कपित्थवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (गुणा-
दयोऽस्य कपित्थशब्दे विज्ञेयाः ॥)

लिङ्गवर्द्धः, पुं, (लिङ्गं वर्द्धयतीति । वृध् + णिच् +
अच् ।) कपित्थवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

शिश्वद्विकरणम् । तस्योपधं यथा,—
“कटुतेलं भस्मातकं दृष्टनीफलदाहमम् ।
वल्कलैः साधितं लिपं लिङ्गं तेन विवर्द्धते ॥”
अपि च ।

“कुष्ठमाघमरीचानि तगरं मधुपिप्पली ।
अपामार्गान्धगन्धा च दृष्टती सितसर्षपाः ॥
यवाक्षिलं सैन्धवश्च पाणिकोद्वर्जनं शुभम् ।
लिङ्गबाहुस्तनानाश्च कर्णयोर्ज्वलितकृत्वेत् ॥”

इति गारुडे १८० अध्यायः ॥

लिङ्गवर्द्धिनी, स्त्री, (लिङ्गं वर्द्धयति या । वृध् +
णिच् + इनि । ङीप् ।) अपामार्गः । इति
शब्दचन्द्रिका ॥

लिङ्गवृत्तिः, पुं, (लिङ्गमेव वृत्तिर्जीवोपायो
यस्य ।) जीविकार्थजटादिचिह्नधारी । तत्-
पर्यायः । धर्मेध्वजी २ । इत्यमरः । २ । ७ । ५४ ॥
“जीविकादिनिमित्तन्तु यो विभक्तिं जटादिकम् ।
धर्मेध्वनी लिङ्गवृत्तिर्ह्यं तत्र निगद्यते ॥”

इति शब्दरत्नावली ॥

लिङ्गालिका, स्त्री, चन्द्रमधिकः । तत्पर्यायः ।
दीना २ । इति हारावली । २ । ७ ॥

लिङ्गनी, स्त्री, (लिङ्गमस्यस्या इति । लिङ्ग +
इनि ।) लताविशेषः । पञ्चगुरिया इति हिन्दी
भाषा । तत्पर्यायः । बहुपत्री २ ईश्वरी ३
शिववक्त्रिका ४ स्वयम्भूः ५ लिङ्गसम्भूता ६
लैङ्गी ७ चित्रफला ८ चाण्डाली ९ लिङ्गजा १०
देवी ११ चण्डा १२ आपस्तम्बिनी १३ शिवजा
१४ शिववक्त्री १५ । अस्या गुणाः । कटुत्वम् ।
उष्णत्वम् । दुर्गन्धत्वम् । रसायनत्वम् । सर्व-
सिद्धिकारत्वम् । दिशत्वम् । वश्यत्वम् । रस-
नियामनत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (सञ्ज्ञा-
सादिलिङ्गधारिणी । यथा, सुश्रुते । ४ । २४ ।
“लिङ्गिनीं गुरुपत्नीं च सगोत्रामथ पञ्चसु ।
दृष्ट्वा च सन्ध्योश्चापि गच्छतो जीवितक्षयः ॥”)

लिङ्गी [न], पुं, (लिङ्गमस्यस्येति । इनि ।)
हस्ती । इति जटाधरः ॥ त्रि, धर्मेध्वनी ।
यथा,—

“अलिङ्गी लिङ्गवेशेन यो लिङ्गसुपजीवति ।

स लिङ्गिनां हरिदेनस्तिर्यग्गोपीनां च गच्छति ॥”

इति कौर्मि उपविभागे १५ अध्यायः ॥

(वासनाश्रयः । इति औधरखामी ॥ यथा,
भागवते । ४ । २६ । ६५ ।

“तेनास्य तादृशं राजन् लिङ्गिनो देहसम्भ-
वम् ।

अहन्त्स्वानुभूतोऽर्थो न मनः स्मृष्टुमिच्छति ॥”)

लिप, लि औ श प ञ केपे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(तुदा-उभ-सक-अनिट् ।) लि, लिप्रो-
ठस्ति । औ, वेप्ता । श प ञ, लिप्पति लिप्पति
चन्दनेन गात्रं सुखी । इति दुर्गादासः ॥

लिपः, पुं, (लिप्पतीति । लिप + कः ।) लिपन-
कर्त्ता । इति लिपधातोः कर्त्तरि कप्रत्ययेन
नियमम् ॥

लिपिः, स्त्री, (लिप + “इगुपधात् कित् ।” उणा-
४ । २ । ६ । इति इन् । सच् कित् ।) लिखित-
वर्णम् । तत्पर्यायः । लिखितम् २ अक्षरसंस्था-
नम् ३ लिपिः ४ । इत्यमरः ॥ लिखनम् ५ लेख-
नम् ६ अक्षरविन्यासः ७ लिपी ८ लिपी ९ ।
इति तट्टीका ॥ अक्षररचना १० । इति जटा-
धरः ॥ लिपिका ११ । इति शब्दरत्नावली ॥
(यथा, नैमिषे । १ । १५ ।

“अयं दरिद्रो भवितेति वैद्यर्षी

लिपिं ललाटेऽर्धजनस्य जाग्रतीम् ।

नृषा न चक्रेऽल्पितकल्पपादपः

प्रखीय दरिद्रदरिद्रतां वृषः ॥”

अस्याः पञ्चविधत्वं यथा, वाराहीतन्त्रे ।

“सुद्रालिपिः शिष्यलिपिलिपिलिखनिसम्भवा ।

गुणिकाबुधसम्भूता लिपयः पञ्चधा स्युताः ॥”)

लिखितपुस्तकादि । इति केचिदिति भरतः ॥

लिपिकरः, पुं, (लिपिं करोतीति । लिपि + कृ +

“दिवाविभानिशेति ॥” ३ । २ । २१ । इति

टः ।) लेखकः । इत्यमरटीका ॥

लिम्पाकं

लीला

लीलाव

लिपिका, स्त्री, (लिपिरेव । लिपि + स्वार्थे कन् ।
टाप् ।) लिपिः । इति शब्दरत्नावली ।
लिपिकारः, पुं, (लिपिं करोतीति । कृ + क्त्वा ।)
लखकः । इत्यमरः । २ । ८ । १२६ ।
लिपी स्त्री, (लिपिः । कृदिकारादिति ङीप् ।)
लिपिः । इति शब्दरत्नावली ।
लिपिं, चि, (लिप + क्तः ।) भञ्जितम् । कृत-
तेपनम् । तत्पर्यायः । दिग्भृत् । इत्यमरः ।
विलिप्यितम् ३ । इति शब्दरत्नावली । चर्चित-
तम् ४ । इति जटाधरः । (यथा, कथासरित्-
सागरे । ४ । ४८ ।
“तस्मिन्नाखिलस्वप्नाच्च चत्वारो विहितस्तथा ॥”
मिलितम् । इति सिद्धान्तकौमुद्यासुखादिट्टितः ।
लघुदिग्भृत् । इति मेदिनी । ते, ५२२ ।
लिपिकः, पुं, (लिपि एव । स्वार्थे कन् ।) विधाक्त-
वाणः । इत्यमरः । २ । ८ । ८८ ।
लिपिका, स्त्री, (लिपिरेव । स्वार्थे कन् ।) दण्डः ।
यथा । वैश्वस्य चतुर्थोऽंशः अवग्राह्यो लिपिका-
चतुष्कं अभिजित् । इति मनुस्मृत्यनुसूतावली ।
लिप्ता, स्त्री, (लब्धुमिच्छा । लभ + क्तृ + क्तः ।
टाप् ।) इच्छा । इत्यमरः । (यथा, हरि-
वंशे । १८ । २६ ।
“लिप्तां चक्रे प्रसेनासु माण्डरानि स्वमन्त्रके ।
गोविन्दो न च तत्तलेभे शूलोऽपि न जहार ह ॥”
लिप्ता, चि, (लभ + क्तृ + क्तः ।) लब्धुमिच्छुः ।
तत्पर्यायः । गृध्रः ३ गृध्रः ३ लब्धुक् ४ लब्धुः ५
अभिलासुकः ६ लोलुपः ७ लोलुभः ८ । इति
हेमचन्द्रः । (यथा, कथासरित्सागरे । २४ ।
११६ ।
“सोऽप्युपायनोभासत्तु अहं कल्पितायति ।
उपप्रदानं लिप्तामेकं ह्यकार्थयौषधम् ॥”
लि(वि)कि, स्त्री, (लिप् + क्तृ । वाङ्मलकान्
पश्य बलम् ।) लिपिः । इत्यमरः ।
लिवि(वि)करः, पुं, (लिपिं करोतीति । कृ +
“दिवाविभानिति ।” ३ । २ । २१ । इति
टः ।) लिपिकारः । लिपिं करोति इत्यर्थे
लृक्कृत् इत्यनेन कर्त्तरि टप्रत्ययेन निष्पन्नः ।
लिवि(वि)करः, पुं, (लिपिं करोतीति । कृ + टः ।
प्रथोदरादित्यात् द्वितीयाया अलुक् ।) लिपि-
कारः । इत्यमरटीकायां भाग्यदीक्षितः ।
लिवी, स्त्री, (लिपि + कृषिकारादिति ङीप् ।)
लिपिः । इति शब्दरत्नावली ।
लिम्पः, पुं, (लिम्पतीति । लिम्प + “अनुपसर्गात्
लिम्पि दात ।” ३ । १ । १२८ । इति शः ।)
लेपनकर्त्ता । इति लिम्पघातोः कर्त्तरि श्प्रत्यय-
निष्पन्नम् । इति सुभक्त्युपायकारणम् ।
लिम्पटः, पुं, पिशुङ्गः । इति शारावली । १६२ ।
लिम्पाकं, स्त्री, निम्बकविशेषः । मातिलेपु इति
भाषा । तस्य गुणाः । सुरभिलम् । स्वादुत्वम् ।
नात्यम्लम् । भक्तुरीचनत्वम् । पातश्रेष्ठहर-
त्वम् । हृद्यत्वम् । हर्दिरस्यम् । गातिपिण्डस्य च ।
इति राजवल्लभः । (तथा च ।

“कर्षं शुद्धं नृतं ताम्रं लिम्पाकाङ्गुल्यर्चा
पलम् ॥”
इति रसेन्द्रसारसंग्रहे श्रीद्धि यज्ञदरिलौके ॥)
लिम्पाकः, पुं, जम्बीरः । खरः । इति शब्दरत्ना-
वली ।
लिश, ड य औ तौक्छे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(दिवा०-आत्म०-अक०-अनिट् ।) तौक्छ-
मल्पोभावः । ड य, सिद्ध्यते धर्मः कर्त्तुः ।
औ, वेष्टा । इति दुर्गादासः ।
लिश, श औ गत्वाम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(तुदा०-पर०-सक०-अनिट् ।) लिशति । औ,
अलिङ्गन्तु वेष्टा । इति दुर्गादासः ।
लिखः, पुं, नर्तकः । लघुधातोः कर्त्तरि वन्प्रत्य-
येन निपातनात् सिद्धः । उपधाया इत्वमपि ।
इति सिद्धान्तकौमुद्यासुखादिट्टितः । १।१५३॥
(लब्ध इति पाठः साधुः ॥)
लिङ्, ल ञ औ स्वादे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(अदा०-उभ०-सक०-अनिट् ।) ल ञ, लेङि
पुण्याणि घटपदः । लीङि । औ, अलिङ्गन्तु ।
इति दुर्गादासः ।
ली, कि द्रावणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-
पक्षे भा०-पर०-सक०-अनिट् ।) द्रावणं द्रवी-
करणम् । कि, लाययति लयति । मिन्यो-
र्यङ्गाविति लापयति लोहमयौ कर्मकारः ।
स्नेहद्रवे तु लाज्योर्लङ्गनाविति जनो हृतमयौ
लीनयत्यपि । इति दुर्गादासः ।
ली, मि श्लिषि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (क्रा०-
पर० अक०-अनिट् ।) मि, लिनाति बाला
लावण्यं प्राप्नोतीत्यर्थः । कर्त्ता विवक्षयान्तु
लिनाति जलधौ नदी । लीनः लीनिः । अयं
अन्तःस्थत्वादिः । इति दुर्गादासः ।
ली, ड य औ श्लिषि । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(दिवा०-आत्म०-अक०-अनिट् ।) ड य,
लीयते चन्द्रः सूर्यः । औ, लीनः । इति दुर्गा-
दासः ।
लीका, स्त्री, लिप्ता । इति शब्दरत्नावली ।
लीचा, स्त्री, लिप्ता । इति शब्दरत्नावली ।
लीङ्, चि, आस्वादितः । इति लिङ्धातोः
कर्मणि क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः । (यथा, श्रीकण्ठ-
चरिते । १ । ५३ ।
“सा शुद्धयेस्तु शिवपादनस्वावनिर्यो
भक्ता यदीयवचिनील्ललाटपट्टाः ॥”
लीनः, चि, (ली + क्तः ।) “ओदितच ।” ८ । २ ।
४५ । इति निघातस्थ नः ।) लयप्राप्तः । श्लिष्टः ।
इति व्याकरणम् ॥ अपि च ।
“दिवाकरादक्षति यो गुह्यासु
लीनं दिवाभीतमिवान्वकारम् ।
सुप्तेऽपि नूनं शरणं प्रपन्ने
ममत्वस्यैः शिरसाम्तीव ॥”
इति कुमारसम्भवे । १ । १२२ ।
लीला, स्त्री, (लपनमिति । ली + लप् + क्तृ + क्तः ।)
क्रीडः । लियं यातीति । ला + क्तः ।) केलिः ।

विलासः । शृङ्गारभाववेष्टा । इति मेदिनी ।
ले, ४७॥ खेला । इति विश्वः । (यथा, भाग-
वते । १ । १ । १८ ।
“अथाख्याहि हरेर्धर्मसम्भवतारकायाः शुभाः ।
लीलाविदधतः स्नेहमीश्वरस्यात्ममायया ॥”
अलम्बप्रियसमागमया स्वचित्तविनोदनाय
प्रियस्य या वेश्मगतिदृष्टिदृष्टितभ्यतेरनुकृतिः
क्रियते सा लीला । तथा च ।
“अप्राप्तवल्गुसमागमनायिकायाः
सख्याः पुरोऽत्र निषचित्तविनोदबुद्ध्या ।
आलापवेश्मगतिदृष्ट्यास्वविलोकनाद्यैः
प्राप्तेऽश्वराशुभक्तिभाकययन्ति लीलाम् ॥” इति ।
प्रियानुकरणं लीला । यथा वेनोदितं वदति
याति तथा तथासाविद्यादीत्यन्योऽपि । ली ड
य औ श्लिषि नान्नीति लक् लीला । इत्यमर-
टीकायां भरतः ॥ ४॥ सा प्रकटाप्रकटभेदेन
द्विविधा यथा,—
“प्रकटाप्रकटा चेति लीला सेयं द्विधोच्यते ॥
इति पद्मपुराणम् ।
तथा हि ।
“सदानन्तेः प्रकाशैः खेलोल्लाभिष्व स दीयति ।
तत्रैकेन प्रकाशेन कदाचिज्जगदन्तरे ॥
संज्ञैव स्वपरीवारैर्व्यक्तादि कुर्वते हरिः ।
क्षणभावानुसारेण लीलाख्या शक्तिरेव सा ॥
तेषां परिकराणाञ्च तं तं भावं विभावयेत् ।
प्रपञ्चगोचरत्वेन सा लीला प्रकटा स्मृता ॥
अन्यास्वप्रकटा भान्ति तादृशस्तदगोचराः ।
तत्र प्रकटलीलायामेव स्यातां गमागमौ ॥
गोक्षुब्धे मधुराणाञ्च हारकायाञ्च शालिः ॥
यास्तत्र तन्नाप्रकटास्तत्र तत्रैव सन्ति ताः ॥”
इति श्रीभागवतादितम् ।
लीलावती, स्त्री, (लीलास्वस्या इति । लीला +
मत्तुप् । मत्तु वः ।) केलियुक्ता । विलासवती ।
शृङ्गारभाववेष्टान्विता । खेलाविशिष्टा । इति
लीलाशब्दार्थदर्शनात् ॥ ४॥ भास्कराचार्यस्य
पत्नी । तत्कृतताङ्गमन्यः । यथा । गोदावरीतीर-
निवासिनी मधुरादृष्टोद्भवस्य श्रीभास्करा-
चार्यस्य मन्त्रकसुः सुप्रिया लीलावती विरह-
विशिखान्द्रयस्य तां मदेर्लोलावत्या लीला-
वतीमिव । इति लीलावतीमन्यस्य मङ्गला-
चरणश्लोकस्य टीकायां भवशः ॥ ४॥ (अवि-
चित्तवृत्तेः स्त्रीविशेषः । यथा, मार्कण्डेये ।
१२१ । १७ ।
“लीलावती वीरसुता वीरभद्रसुतानिभा ॥”
वेश्मविशेषः । यथा,—
“अभिरूपेण सम्पन्नान् वृत्तित्वा विना भूमिम् ।
धर्मेकाग्रमिति ज्ञात्वा न मृशति कथञ्चन ॥
योऽसौ सुपर्वकारश्च हरिद्वीपस्य संभवान् ।
न ह्यमादादेष्यातः सभायं अह्वयंशुतः ।
समशीपपतिर्जातः सख्यायुतसमग्रमः ॥”
इति मत्स्यपुराणे लीलावतीवेश्मया लवणाश्ल-
दाने हेमचन्द्रस्य तस्याविशेषदर्शनात् ।

लुट

लुण्टाकः

लुप्

इति तिथ्यादिनत्वम् ॥ ५ ॥ न्यायग्रन्थविशेषः ।
तस्य द्वितीयश्लोको यथा,—

“द्वयं नाकुलमुज्ज्वलो गुणगणः कर्माधिकं
आध्यते
त्रातिस्त्रिभुनिमागता न च पुनः आद्या विशेष-
म्यति ।
सम्बन्धः सङ्गो गुणादिभिरयं यत्रास्तु सन्-
प्रीतये
मान्वाला नयवेषकर्मकृशला शीन्यायनीला-
वती ॥”

इति मण्डनमित्रः ॥

लौचीयानं स्त्री, (लीलायमृदानम् ।) देववनम् ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, कथासरित्-
सागरे । १०६ । ४१ ।

“अथ मानसमुज्ज्वलं देवर्षिज्ञानसेविनम् ।
अतीत्य गणेशलक्ष लोनीयानं दूष्यप्रिताम् ॥”
लुक् । [च] पुं, लोपः । यथा, स्वमोर्लुक् स्त्रीयान्
परयोः स्वमोर्लुक् स्यात् । इति सुम्बोधि-
आकरणम् ॥

लुक्कायितः, चि, (लुक् कायस्य यस्य तादृश इवा-
चरतीति । लुक्काय + क्तिप् । ततः क्तः ।)
अन्तर्हितः । यथा, अन्तर्धानं लुक्कायनमिति
यावत् । यथा गुरोरन्तर्हते शिशुः निनीयते
पनायते लुक्कायनं लुक्कायनीति लुच्चापनयने-
ऽपि लुक् । लुक् कायः शरीरं यस्य स लुक्कायः
ततः स इव आचरतीति कौ साध्यम् । इति
कारकटौकायां दुर्गादासः ॥ कर्मणि क्तप्रयेन
निष्पन्नोऽयम् ॥

लुङ्गः, पुं, झोलङ्गः । इति रत्नमाला ॥

लुज्, इ क भाष्यार्थः । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(लुरा०-पर०-अक०-सक०-च-सेट् ।) इ क,
लुज्जयति । भा दीप्तिः । घटार्थं निरुक्तनहिंसा-
वलदानानि । इति दुर्गादासः ॥

लुञ्, अपनयने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
पर०-अक०-सेट् ।) सोऽलुञोत् कर्णनासिकम् ।
इति दुर्गादासः ॥

लुट्, विलोटविलोडनयोः । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भा०-पर०-विलोटे अक०-विलोडने सक०-
सेट् ।) लोटति । इति दुर्गादासः ॥

लुट्, इ हुनौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
पर०-अक०-सेट् ।) इ, लुण्टयति । हुतिचौर्यम् ।
इति दुर्गादासः ॥

लुट्, ल ऋ य विलोटविलोडनयोः । इति कवि-
कल्पद्रुमः ॥ (दिवा०-पर०-विलोटे अक०-विलो-
डने सक०-सेट् ।) ल, अलुटत् । ऋ, अलुलु-
टत् अलुलोडत् । य, लुयति । विलोटः सम्बन्धी-
भावः । तत्र लुयन् सश्लोको भुवि रौरुदावान् ।
इति भट्टिः ॥ विलोडने लुयत्यवृणक्तान् दुर्गान्
कवाटानि च लोटति । इति हलानुष्ठानः । इति
दुर्गादासः ॥

लुट्, ल ऋ दीप्तिप्रतिष्ठयोः । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भा०-आत्म०-अक०-पुनर्हने सक०-सेट् ।)

लट्, अलुटत् । इ, लोटते । प्रतिष्ठतिः श्लोका-
दिना पतनं पुनर्हवनं वा । इति दुर्गादासः ॥

लुट्, क भासे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (लुरा०-
पर०-अक०-सेट् ।) क, लोटयति । भासो
दीप्तिः । इति दुर्गादासः ॥

लुट्, उपधाते । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
पर०-अक०-सेट् ।) लोटति । इति दुर्गादासः ॥

लुट्, इ गत्यालस्यस्तेयवोटे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भा०-पर०-अक०-अक०-च-सेट् ।) इ, लुण्टयति ।
आलस्यं मन्दीभावः । स्तेयं चौर्यम् । खोटः
खाडनम् । इति दुर्गादासः ॥

लुट्, ल ङ प्रतीधाते । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भा०-आत्म०-अक०-सेट् ।) ल, अलुटत् । ङ,
लोटते । इति दुर्गादासः ॥

लुट्, क चौर्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (लुरा०-
पर०-अक०-सेट् ।) क, लोटयति । इति दुर्गा-
दासः ॥

लुट्, शि लोटे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (लुरा०-
पर०-अक०-सेट् ।) शि, लुटति अलुटोत्
लुलोड । लोटः सम्बन्धीभावः । हारोऽर्थं
हरिणाक्षीणां लुटति स्तनमखले । इति दुर्गा-
दासः ॥

लुटनं, स्त्री, (लुट लोटे + ल्युट् ।) अश्वस्य
भूमौ पुनः पुनः अयोपहननम् । लोटा इति
गङ्गागङ्गि इति च भाषा । तत्पर्यायः । वेल-
नम् २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

लुटिनः, चि, (लुट + क्तः ।) मुहुर्भुवि परावृत्तः ।
अमशान्त्यर्थं पुनः पुनर्भूमौ लुटितोऽश्वः । तत्-
पर्यायः । उपावृत्तः २ । इत्यमरभरतौ ॥
वेलिनः ३ । इति शब्दरत्नावली ॥ अपावृत्तः ४
परावृत्तः ५ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, कथा-
सरित्सागरे । १०२ । ७७ ।

“शिलाकलापो लुटिनः किमञ्जनगिरेरयम् ।
किमुताकालकल्पान्तमेधौवः प्रतिनो भुवि ॥”

लुड्, मय्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
अक०-सेट् ।) लोडति । मय्यो विलोडनम् ।
इति दुर्गादासः ॥

लुड्, शि संवृत्तौ । श्वे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(लुरा०-पर०-अक०-सेट् ।) शि, लुडति
अलुडोत् लुलोड । इति दुर्गादासः ॥

लुण्ट, कि अवज्ञाचौर्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(लुरा०-पक्षे भा०-पर०-अक०-सेट् ।) इत्य-
नकारप्रकृतिः टयोगाभूह्वयः । तेन भादिपक्षे
यगादौ तक्षोपे लुयत इत्यादि । कि, लुण्टयति
लुण्टति । इति दुर्गादासः ॥

लुण्टकः, पुं, (लुण्टतीति । लुण्ट + क्तः ।) शाक-
विशेषः । नव्या इति भाषा । तत्पर्यायः ।
मासवः २ । इति शब्दचन्द्रिका ॥

लुण्टा, स्त्री, (लुण्ट + अङ् । टाप् ।) लुटनम् ।
इति काचित् शब्दरत्नावली ॥

लुण्टाकः, पुं, (लुण्टतीति । लुण्ट + “अल्पमिज-
कृष्टलुण्टवृद्धः याकन् ।” ३ । २ । १५५ । इति

याकन् ।) चौरः । लुटधातोः घाकप्रत्यये
निष्पन्नः ॥

लुण्टाकी, स्त्री, (लुण्टाक + यित्वात् ङीप् ।) चौरा
स्त्री । इति सुम्बोधिआकरणम् ॥

लुण्टकः, चि, (लुण्टतीति । लुण्ट + क्तः ।) स्तेय
कारकः । लुटेरा इति भाषा । यथा,—

“ये चौरा वद्विना दुष्टा गरदा ग्रामलुण्टकाः ।
सारमेयादने ते वै पात्यन्ते पातकान्विताः ॥”

इति पाप्मे पातालखण्डम् ।

लुण्टनं, स्त्री, (लुण्ट + ल्युट् ।) लुटनम् । इति
काचित् शब्दरत्नावली ॥ (यथा, देवीभाग-
वते । ५ । १ । १८ ।

“हरणं लुण्टनं तद्वत् तत्पत्नीनां नराधिप ।”

लुण्टा, स्त्री, (लुण्ट + अङ् । स्त्रियां टाप् ।)
लुटनम् । इति काचित् शब्दरत्नावली ॥

लुण्टाकः, पुं, (लुण्ट + याकन् ।) काकः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ (चौरः । यथा, कलाविलासे । १ । ३ ।

“विप्रोऽभिसारिकाणां भवनगणस्तोऽतिकप्रभा-
निकरः ।

यत्र विराजति रजनीतिमिरपटप्रकट-

लुण्टाकः ॥”)

लुण्टी, स्त्री, लुटनम् । इति काचित् शब्दरत्नावली ॥
लुण्ड, क चौर्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (लुरा०-
पर०-अक०-सेट् ।) क, लुण्डयति । इति

दुर्गादासः ॥

लुण्डिका, स्त्री, (लुण्डि । स्वार्थे कन् । ततः टाप् ।)
न्यायसारिणी । इति हारावली ॥ एकत्र वेष्टित-
मेघलोमादिः । लुङ् इति लुटि इति च भाषा ॥
यथा,—

“सैन्यवधं हृताभ्यक्तं तान्त्रभाजनमासपे ।

प्रतप्तस्त्रया दृष्टं तन्मलञ्च समाहरेत् ॥”

तान्त्रभाजने हृतं सैन्यं दत्त्वा रौद्रे तप्तं दत्त्वा
मेघलोमलुण्डिकया दृष्ट्वा मलग्रहं दत्त्वा तेन
मल्लयेत् । इति भैषज्यरत्नावली ॥

लुण्डि, स्त्री, न्यायसारिणी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

लुय्, इ क्त्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
पर०-अक०-सेट् ।) इ, लुयति । क्त्यो वध-
क्षेत्रौ । इति दुर्गादासः ॥

लुप्, ऋ श प ल ञ औ छेदे । इति कविकल्प-
द्रुमः ॥ (लुरा०-उभ०-अक०-अनिट् ।) ऋ,
अलुपत् अलुलोपत् । श प ल, लुप्यति

लुप्यते । ल, अलुपत् । औ, लोप्ता । इति
दुर्गादासः ॥

लुप्, इ य युपि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवा०-
पर०-अक०-सेट् ।) इ, अलुपत् अलोपीत् ।
अस्मात् पुषादित्वाह्रिणं ङ इत्यर्थः । य, लुप्यति ।

युपि आकुलीभावे । पातुं लुप्यति लावण्यं
नेत्राक्षलिप्टेर्नरः । इति हलानुष्ठानः । इति
दुर्गादासः ॥

लुप्, पुं, (लुप् छेदे + क्तिप् ।) लोपः । यथा ।
अभोभगोऽधोभोऽवे लुप् । इति सुम्बोधि-
आकरणम् ॥

लुतापः

लुप्तः स्त्री, (लुप् + क्तः ।) चौक्यधनम् । लोत
इति ग्यातम् । इति शब्दरत्नावली ॥ लोप-
यति, वि । यथा,—

“चक्षुशानिति लुप्तानं चाक्षानं ब्राह्मणेन च ।
प्रशंसा निन्दनं द्वेभ्यां परस्परं विशिष्यते ॥”

इति निष्पादितत्वम् ॥

(यथा च, आर्यासप्तशत्याम् । ३६३ ।

“परिवृत्तनाभि शुभ्रचित्रनि श्यामसक्तगण-
मलमाचि ।

बद्धवन्त्रजघनरेखं वपुर्न पुरुषायितं सद्यते ॥”
शुभ्र, किं इ अर्द्धेन । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (शुभा-
पक्षे भा०-पर०-सक०-संज्ञः ।) कि, तुल्ययति
तुल्यति । इ, तुल्यते । अर्द्धं वधः । इति
दुर्गादासः ॥

लुब्धः, पुं, (लुभ + क्तः ।) आधः ।
(यथा, महाभारते । १६ । ४ । २१ ।

“स संनिरुद्धेन्द्रियवाङ्मनास्तु
श्रिये मद्यायोगसुपेयं कृणुः ।
अराध तं देशमपाजगाम
लुब्धस्तदानीं नृगसंलिप्तकृत्यः ॥”)

तत्पटः । इति शब्दरत्नावली ॥

लुब्धः, त्रि, (लुभ + क्तः ।) आकाङ्क्षी । इति
मेदिनी । धे, १४ ॥ तत्पठ्यायः । यधुः २ ।
गर्हनः १ अभिलाषुकः ४ लणक ५ । इत्य-
मरः ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । ५५ । १० ।

“लुब्धो यश्च न तर्धे भोतः पापात्त शत्रुतः
सर्वः परापवादेषु न च शास्त्रेय योऽभिवन् ॥”)

लुब्धकः, पुं, (लुब्ध एव । स्वार्थे कन् ।) आधः ।
इत्यमरः ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । २ । २४ ।
“आस्ताकर्मोदृशं मासं ददते लुब्धका इति ॥”)
तत्पटः । इति लुब्धशब्दादृष्टान्तात् । (पायुः ।
यथा, भागवते । ४ । २५ । ५३ ।

“निश्चैतनां पचादृष्टाक्षया याति पुरस्कृतः ।
पैश्वर्यं नाम विषयं लुब्धकेन समन्वितः ॥”)

लुभ, य इर गार्थे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवा-
पर०-सक०-संज्ञः ।) गार्थमाकाङ्क्षा । य,
लुभति धनं लुब्धः । इर, अलुभत अलोभत ।
अस्मात् प्रयादित्वात् नित्यं इ इत्यन्वे । इति
दुर्गादासः ॥

लुभ, श्र विमोदने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदा-
पर०-अक०-संज्ञः ।) श्र, लुभत्यात्मनि कामे च ।
इति दृष्टान्तलुभः । लोभिता लोब्धा । इति
दुर्गादासः ॥ [तत्पठ्येन निष्पन्नः ॥

लुभिगः, त्रि, विमोदितः । विमोदगार्थलुभधातोः
लुल, विमोदने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
पर०-सक०-संज्ञः ।) गोपधातुरयम् । लुतापः ।
इति दुर्गादासः ॥

लुतापः, पुं, (लुत्वाते इति । लुत्त विमोदने + भिदा-
दित्वात् णङ् । लुता आलोकोति । आप् +
अन् ।) सदितः । इत्यमरः ॥ (यथा, दुर्गा-
भस्तिवरहिन्याम् ।
“लुतापं तत्पुनः द्विष्य द्विष्य ॥”)

लूता

(तथास्य पठ्यायः ।

“महिषो घोटकारिः स्यात्कासरच रज-
स्वलः ।

पीनस्कन्धः कृष्णकायो लूतापो यमवाहनः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीये भागे ।)

लूतापकन्दः, पुं, (लूतापप्रियः कन्दः ।) महिष-
कन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥

लूतापकान्ता, स्त्री, (लूतापस्य कान्ता ।) महिषी ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

लूलितः, त्रि, (लूल + क्तः ।) आन्दोलितः । यथा,
“प्रेङ्गोलितस्तरलितो लूलितान्दोलितावपि ॥”
इति भूरिप्रयोगः ॥

(यथा, कथासरित्सागरे । ३० । ७० ।

“एता रघुशशिखन्दे शिरो लूलितकृष्ण-
लम् ॥”

विकीर्णः । इति श्रीधरः ॥ यथा, भागवते । १ ।
६ । ३४ ।

“युधि तुरगरथो विभून्विष्वक्
कचलूलितश्चमवाणलङ्कास्थि ॥”

आप्तः । यथा, रामायणे । २ । ६५ । १६ ।

“न सा विभ्राजते दृष्टो श्रीकाञ्चुलूलितानना ॥”
ग्लानः । यथा, आर्यासप्तशत्याम् ।

“पानभिन्नाति यथा यथात्मना लूलितनिःसहै-
रङ्गैः ।

जामातरि सुहितमनास्तथा तथा सादरा
श्वश्रुः ॥”

उलूलितः । यथा, भागवते । ३ । १६ । २४ ।
“विशीर्णवाहकृशिरौहोऽपतन्
यथा नगेन्द्रो लूलितो नभस्वता ॥”

खण्डितः । यथा, तत्रैव । ४ । ६ । १० ।
“किम्बन्तकासिलूलितान् पततां विमानान् ॥”

विधस्तः । यथा, तत्रैव । ७ । ६ । २३ ।
“येऽस्मत्पितुः कुपितदाधविजृम्भितभू-
विस्फूर्त्तमेग लूलिताः स तु ते निरस्तः ॥”)

लुष, स्त्री । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
सक०-संज्ञः ।) लोपति । इति दुर्गादासः ॥

लुष, छिन्ने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
सक०-संज्ञः ।) लोपधातुरयम् । लुष्णः । इति
दुर्गादासः ॥

लुषभः, पुं, (रोषतीति । रूपं छिन्नायाम् +
“रुधेर्लुष् च ।” उणा० ३ । १२४ । इति
अभच् । लुषादेशश्च धातोः ।) मलहको ।

दुर्गादासः ॥

लुष्ट, श्री गार्थे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
पर०-सक०-अजिड् ।) लुष्ट, अलुषत । गार्थं
लुप्तुमिच्छा । लोपति धनं लोकः । इति दुर्गा-
दासः ॥

लू, य नि द्विदि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (कृष्ण-
उभ०-सक०-अजिड् ।) य नि, लूनाति लूनीति ।
लून्, लूनि । इति दुर्गादासः ॥

लूता, स्त्री, (लूतातीति । लू + वाङ्मलात् तन् ।
शुभाभावाच्च ।) कीटविशेषः । माहृत्वा इति

लूता

भाषा । तत्पठ्यायः । तन्नुवायः २ ऊर्गनाभः ३
मर्कटकः ४ । इत्यमरः ॥ मर्कटः ५ लूतिका ६
ऊर्गनाभिः ७ शूनकः ८ तन्नुवायः ९ । इति
शब्दरत्नावली ॥ (यथा, आर्यासप्तशत्याम् ।
५०४ ।

“लूतानलुनिरुद्धारः शूग्यालयः पतत्पतगः ।
पथिके तस्मिन्मलपिहितसुखो रोदितोव

सखि ! ॥”)

पिपीलिका । रोगविशेषः । इति मेदिनी । तै,
५२ ॥ शेषस्य पठ्यायः । मर्मग्रथः २ लूका ३ ।

इति राजनिर्घण्टः ॥ तद्गोमय निदानादि
लूतानां जलविशेषाणांमुपनि संस्थाप्याह ।

“यस्मात्तन्मलं प्राप्ता सुतेः प्रस्त्रिदिवसः ।
तैभ्यो जातास्ततो लूता इति स्थातास्तु

योद्धृष ॥”

अथ लूतनः ।

“विश्वामित्रो वृषवरः कदाचिद्विषसक्तम् ।
वशिष्ठं कोपयमास गत्वाश्रमपदं किल ॥

कुपितस्य तुनेस्तस्य ललाटे स्त्रेदविन्दवः ।
अपतन् दृष्टः देव स्रष्टास्तोषवर्धसः ॥

लूते लणे मध्वस्तु धेन्वर्थे संभृतेऽपि च ।
ततो जातास्त्रिमा घोरा नानारूपा मद्या-

विषाः ।

तासामयौ कष्टसाध्या वर्णास्त्रावत्य एव हि ।
तत्र लणमल्लताप्रभृतयोऽष्ट कष्टसाध्याः ।

सौवर्णिकाप्रभृतयोऽष्टावसाध्याः । तासां सामा-
न्यतो दंशलक्षणमाह ।

“ताभिर्दंष्ट्रे दंशकोऽप्यप्रवृत्तिः चतुष्यस्य च ।
ज्वरो दाहोऽतिसारश्च मदाः स्युश्च त्रिदो-

यथाः ॥

पिङ्गिका विविधाकारा मण्डलानि मद्यानि च ।
श्रोथा मद्यान्तो दृढयो रक्ताः श्वावापला-

स्तथा ।

सामान्यं सर्वलूतानामेतद्दंशस्य लक्षणम् ॥”
दंशकोऽप्यदंशमध्ये पूतिभावः ।

“दंशमध्ये तु यन् कृष्णं श्यावं वा जालकाह-
तम् ।

दम्भाहति भ्रष्टं पाकं क्षेदशोषज्वरान्वितम् ।
दूषोषिषाभिर्लूताभिस्तद्वृष्टमिति निर्दिष्टम् ॥”

योग्यलंकादयोऽष्टावसाध्याप्यपरास्तायां
लक्षणमाह ।

“शोथः श्वेतासिता रक्ता पीता च पिङ्गिका
ज्वरः ।

प्राणान्तिको भवेदाहः श्वासो श्लेष्मा शिरो-
यदः ॥ ४ ॥

तत्पठ्यायं यथा,—
“रघुनीयुगपत्तद्गमश्चिन्तामार्गकेशने ।

श्रोतामुपिरोधेयः सद्यो लूता विनाशयेत् ॥”
अपि च ।

“अभयां रोचनां कुष्टमर्कपुष्पं तथोत्तराम् ।
नलपतसम्पन्नि नरत्नं सुरयां तथा ।

सकलज्ज्ञं समक्षिष्टामनन्ताह शशावरीम् ।

प्रह्लादकं समझाच पद्मकेशरमित्यपि ।
कल्कोक्त्य पचेत् सपिः पयो दद्यात्तुर्गुणम् ।
सम्यक् पक्वोद्वेगं च शीते तस्मिन् विनिः ।
क्षिपेत् ॥
सपिस्तुल्यं भिषक् चोद्रे क्षतरचं निधापयेत् ।
विषाणि हन्ति दुर्गाणि मरंदीवक्षताणि च ॥
स्पर्शाहन्ति विषं सर्वं मरंदीवक्षतां त्वचाम् ।
योगजन्तमकं कष्टं मांससादं विसंजनाम् ॥
नाशयत्यन्ननाभ्यङ्गं पानवस्त्रिषु योजितम् ।
सर्पकोटासुतनादिदृष्टानां विषघ्नं परम् ॥”
नृत्तुपाशच्छेदि घृतम् । इति भावप्रकाशः ॥
(तथा च ।
“कोटिभ्यो दारुणतरा लूताः षोडश ता जगुः ।
अष्टाविंशतिरित्येके ततोऽप्यन्ये तु भूयसीः ॥
सहस्ररत्नासुचरा यदन्त्यये सहस्रशः ।
वहूपद्रवरूपा तु लूतेकेषु विषालिका ॥
रूपाणि नामनक्षत्रा इज्जेयान्तिसङ्करात् ।
नास्ति स्थानवयस्या च दोषतोऽतः प्रचक्षते ॥
लक्ष्मणाद्या एतद्गोपैरसाधा निचयेन सा ।
तदंशः पैलिको दाहदृष्टोदन्वरदाहवान् ॥
अशोशा रक्तपीतामः क्लेदो द्राक्षाफलोपमः ।
क्षौद्रिकः कठिनः पाकः परुषकमलालतिः ॥
निद्रां शीतस्वरं कार्षं कष्टं कुरुते अशम् ।
वातिकः परुषः श्यावः पल्लवेदस्वरप्रदः ॥
तद्विभागं यथास्व दोषलिङ्गैर्विभावयेत् ।
असाध्यायानु दृक्कोद्वेगावदिकाशिरी-
रजाः ॥
श्वेताः पीताः श्वेता रक्ताः पिटिकाः श्वयू-
द्गवाः ॥
वेपथुर्लभयुर्दाहलूङ्गान्धं चक्रनासता ।
श्यावोऽववहृदन्तं एष्टयीवावभञ्जनम् ॥
पक्वमसुखं च दंशात् स्रवति शोणितम् ।
सर्वापि सज्जना प्रायो यपदेशस्तु भूयवा ॥
तोच्छमध्यापरत्वेन वा त्रिधा हनुमुपेक्षताः ।
सप्ताहिन दशाहिन पच्येयं च परं क्रमात् ॥
लूतादेशश्च सर्वोऽपि दहमखलसन्निभः ।
चितोऽवितोऽवयः पीतः श्यावो वा नृदु-
स्ततः ॥
मध्ये लूतोऽथवा श्यावः पश्यन्ति जाल-
कारतः ।
विषमवान् शोफयुतस्तप्यते बहुवेदनः ॥
ज्वराशुभाकविलेदकोदावदरगान्वितः ।
क्लेदेन यत् स्रग्भक्षं तत्रामि कुरुते प्रथम् ॥
श्वासदंष्ट्राशुभ्रवृक्षलातानखाफेवैः ।
अष्टाभयदमत्येषा विषं वहेन्निशेषतः ॥
लूता नामदंष्ट्रादंष्ट्रं वाधश्च कौटकाः ।
तद्वृक्षितश्च यथादिदेशे एतत् विकारकृत् ॥
दिनाहो लसते मेघ दंष्ट्रो लूताविषोद्वहः ।
सुखीयधपदागति ततोऽसौ प्रथमेऽहनि ॥
आयुश्चरणः प्रचलः किञ्चिन् कष्टदधान्वितः ।
दिर्नाशेऽनुपगतोऽन्तेषु पिटिकैरपि चापितः ॥
अन्तर्गते गतो मध्ये कष्टमान् यन्त्रियमभिः ।

दृतीयं सज्वरो रोमहर्षकृदक्षमखलः ॥
शरावस्त्वस्त्रोदाजो रोमकृपुं समवः ।
महाशुतये श्वयुक्तापश्चात्समप्रदः ॥
विकारान् कुरुते तांस्तान् पचमे विषकोपजान् ।
यष्टे याप्रीति मर्माणि सप्तमे हन्ति जीवितम् ॥
इति तीक्ष्णं विषं मध्यं क्षीनश्च विभजेदतः ।
एकविंशतिरात्रेण विषं शान्ति सज्वरा ॥
अथाशु लूतादृष्टस्य श्लेष्मादंशसुहरेन् ।
दहेच जालवौडाहोर्न तु पिप्पित्तं दहेन् ॥
कर्कशं भिन्नरोमाशं मर्मसंस्थादिसंश्रितम् ।
प्रहतं सर्वतो दंशं नक्षिन्दीत दहेत् च ॥
लेपयेद्गन्धमगदेर्मेधुसैन्धवसंयुतैः ।
सुशीतः संचयेच्छात्रकवायैः क्षीरितश्च ॥
सर्वतोऽपहरेदतं श्लेष्मादौः शिरसापिवा ।
सेका लेपास्ततः शीता बोधिशेष्मास्तकाचरैः ॥
फलिनीहिनिशाचौद्रसर्पिर्भिः पक्वकाष्ठैः ।
अश्वेलूताकोटानामगदः सर्वकामिकः ॥”
“रोधं संधं पक्वकं पश्येणः
कालीयाखं चन्दनं यच्च रक्तम् ।
कान्ता पुष्पं दुग्धनीका नृणालं
लूताः सर्वा हन्ति सर्वक्रियाभिः ॥”
इति वाग्भटे उत्तरस्थाने ३७ अध्यायः ॥)
लूतारिः, पुं, (लूताया चरिः ।) दुग्धपेनीसुपः ।
इति राजनिघण्टुः ॥
लूतिका, स्त्री, (लूतेव । स्वार्थे कन् । टापि अत
इत्तम् ।) मर्कटकः । इति शब्दरत्नावली ॥
लूनः, त्रि, (लूयते स्मृति । लू + क्तः । “ल्लाहियः ।”
८ । २ । ४४ । इति निघातस्य नः ।) छिन्नः ।
इत्यमरः ॥ (यथा, कथासरित्सागरे १२७ । १४३ ।
“देवेन वैरिणा संख्ये लूनवाह्वनः कृतः ॥”
उपचितः । यथा, कुमारः ३ । ६१ ।
“तस्याः सखीभ्यां श्रमिपातपूर्वं
खल्ललूनः शिशिरावयस्य ।
यकीर्यत चामकपादसूत्रे
पुण्योद्ययः पल्लवभङ्गभिन्नः ॥”)
लूनकः, पुं, (लून एव । स्वार्थे कन् ।) मेदितः ।
पशुः । इति मेदिनी । के, १५६ ॥
लूनिः, स्त्री, (लू + क्तिन् । “अकारल्लाहियः
क्लिन्नश्चापहवतीति वक्तव्यम् ।” ८ । २ । ४४ ।
इत्यस्य वार्तिकोक्त्या तस्य नः ।) क्लेदः । इति
सुश्रुतबोध्याकरणम् ॥ (श्रीहृदिः । इत्युन्वयल-
दन्तः । ४ । १०५ ।)
लूमं, स्त्री, (लूयते इति । लू + बाहुलकात् मक् ।)
जालूलम् । इत्यमरः ॥
लूमविषः, पुं, (लूमे लाङ्गुले विषमस्य ।) दक्षि-
कादिः । इति हंसचन्द्रः ॥
लूष, क यथे । स्त्रिये । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(चुरा०-पर०-सक०-सट् ।) क, लूषयति ।
इति दुर्गादायः ॥
लेराः, पुं, (लिखते इति । लिख + लृप् ।) देवः ।
इत्यमरः ॥ लेखः । इति मेदिनी । खे, ४ । (यथा,
कुमारः १ । ७ ।

“व्रजन्ति विद्याधरमुन्दरीना-
मनङ्गलेखक्रियधोपयोगम् ॥”)
लेखकः, पुं, (लिखनीति । लिख + क्तुल ।)
लेखनकर्त्ता । तत्पठ्यायः । लिपिकरः २ अक्षर-
चनः ३ अक्षरसुषुः ॥ । इत्यमरः १ । २ । १५ ।
बोलकः ५ करकः ६ मसोपगणः ७ करप्रणीः ८ ।
इति शब्दरत्नावली । वर्णा ८ । इति लटा-
धरः ॥ ७ ॥ तस्य लक्षणानि यथा,—
“सर्वदेशाचराभिन्नः सर्वशास्त्रविशारदः ।
लेखकः कथितो राज्ञः सर्वाधिकरणेषु वै ॥
श्रीर्षपितान् सर्वपूर्णान् समञ्जसगतान्
समान् ।
अक्षरान् वै लिखेद्यस्तु लेखकः स वरः कृतः ॥
उपायवाक्यकुशलः सर्वशास्त्रविशारदः ।
वहृष्वक्ता चाल्पेन लेखकः स्यादभ्युत्तमः ॥
वाक्याभिप्रायतत्त्वज्ञो देशकालविभागधनुः ।
अनाद्यायो वृषे भक्तो लेखकः स्यादभ्युत्तमः ॥”
इति मातृ १८ अध्यायः १० ॥
अपि च ।
“सङ्गदुक्तयहीतार्थो लघुक्षो जितान्तरः ।
सर्वशास्त्रसमालोको प्रहृष्टो नाम लेखकः ॥”
इति चाणक्यसंघः ॥ ७ ॥
राजलेखकलक्षणं यथा,—
“शास्त्रयो मन्त्राभिज्ञो राजनीतिविशारदः ।
नानालिपिज्ञो मेधावी नानाभाषासमन्वितः ॥
मन्त्राचतुरो धीमान् नीतिशास्त्रार्थकोषिदः ।
सन्निविद्यहमेदो राजकार्ये विचक्षणः ।
सदा राजहितान्वी राजसन्निधिसंस्थितः ।
कार्याकार्यविचारज्ञः सत्यवादी नितेन्द्रियः ॥
स्वरूपवादी शुद्धात्मा धर्मज्ञो राजधर्मधितुः ।
एवमादिगुणैर्युक्तः स एव राजलेखकः ॥
वृषाशुपर्वां सततं वृषविष्वासरत्नकः ।
वृषतेर्हितकान्वी स एव राजलेखकः ॥”
इति पञ्चकौस्तुभः ॥ ७ ॥
लेखकर्म कायस्थेन कर्तव्यम् । यथा,—
“लेखकानपि कायस्थान् लेखकत्वे विचक्ष-
यान् ॥”
कुल्यादिशेषः । इति पराशरसंहिताध्यायम् १८
अध्यायः ॥ (गणेशस्तु महाभारतस्य लेखकः ।
यथा, महाभारते १ । १०८—१०९ ।
“सुखेन तु प्राह विप्रेशो यदि मे लेखनी चरम् ॥
लिखतो नावतिष्ठेत् तदा स्यां लेखको ह्येवम् ॥
याचोऽप्युवाच तं देवमब्रुवा मा विप्र क्वचित् ॥
ॐ मिथुना गणेशोऽपि बभूव क्लिप्त लेखकः ॥”)
लेखनं, स्त्री, (लिख + क्तुल ।) हर्षणम् । सञ्ज्ञकम् ।
अक्षरविष्वासः । इति मेदिनी । के, १२२ । ७६ ।
भूमौ लेखनविधौ यथा,—
“न भूमौ विलिखेद्वर्णं मन्त्रं न पुस्तकं लिखेत् ॥”
इति योगिनीतन्त्रे दृतीयभागे ७ पटलः ।
लेखनाक्षरम् । यथा,—
“दद्यात्तत्क भिलाकायश्चक्षुःश्रवणमप्येव ॥
सूर्यतिरस्त्रं प्रोक्तं इत्याद्यादिनिश्चितम् ॥”

लेखाई:

लेख्यं

लेख्यं

दक्षः कुशुटः तस्याख्यस्य त्वक् । शिला मनः-

शिला । इति भावप्रकाशः ॥

लेखनः, पुं, (लिख + ल्युः ।) काशः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

लेखनिकः पुं, (लेखनं शिष्यमस्य । लेखन + ठन् ।)

लेखधारकः । परहस्तेन लेखकः । स्वहस्तेन

लेखकः । इति मेदिनी । के, २११ ॥

लेखनी, स्त्री, लिख्यतेऽनया । (लिख + ल्युट् ।

दीय् ।) लेखनसाधनवस्तु । तत्पर्यायः । वर्ण-

नतिका २ । इति धारावली ॥ वर्णतूली ३

कलमः ४ अक्षरतूलीका ५ । इति जटाधरः ॥

कराग्र्यः ६ चित्रकः ७ । इति शब्दरत्ना-

वली ॥ ८ (यथा, महाभारते ॥ १११७८॥

“श्रुत्वैतत् प्राद्य विप्रेशो यदि मे लेखनी क्षणम् ।

लिखतो नावतिष्ठेत् तदास्यां लेखको ह्यहम् ॥”)

लेखनीकरणमुभासुं यथा,—

“यशस्य लिखेद्व्यं तस्य दानिर्भवेद्भुवम् ।

नास्त्वस्य तु विभवो भवेत् तत्तुल्यो भवेत् ॥

महालक्ष्मीर्भवेन्नित्यं सुवर्णस्य शलाकया ।

ब्रह्मलस्य सृष्ट्या वै मतिवृद्धिः प्रजायते ॥

नया अग्निमयैर्देवि पुत्रपौत्रधननामः ।”

अग्निमयैश्चित्रकाद्यमयैः

“रेत्नेन विपुला लक्ष्मीः कांक्षेन मरणं भवेत् ॥

अष्टाङ्गप्रमाणेन दशाङ्गुलेन वाचवा ।

चतुरङ्गुलस्य वा यो लिखेत् पुस्तकं शुभे ।

नक्षत्ररसं यो तु स्वर्णायुषांति वै दिने ॥”

यथा रेत्नेनैवादिपत्तेन एकत्रैव विधिनिषेधौ

तथाप्यष्टाङ्गुलदशाङ्गुलयोर्विधः निषेधस्तु-

रदुष्टः । इति योगिनीनान्ते तृतीयभागे ७

पटलः ॥ (खटिका । तत्पर्यायो यथा,—

“खटिका कटिनी चापि लेखनी च निगम्यते ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

लेखनीयः, वि, लेख्यम् । लिखितम् । इति लिख-

धातोः कर्मण्यनीयप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥ (यथा,

सुख्यते । ६ । १८ ।

“येऽप्ये लेखनीयस्य रोपणीयस्य म विधा ॥”)

लेखनः, पुं, (लेखिषु देवेषु अपभः श्रेष्ठः । लेख

अयम इति या ।) इन्द्रः । इन्द्रमरः ॥

लेखधारः, पुं, लेखं धरति इत्यर्थे अगप्रत्ययेन

निष्पन्नः । पञ्चपादकः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

(यथा, कथापरिभाषा ॥ ५ । ६५ ।

“पिण्डं न दृष्टव्यं लेखधारं अगर्जयन् ॥”)

लेखधारकः, पुं, (लेखधार शब्दः । सार्थं कृत् ।)

पञ्चपादकः । (यथा, कथापरिभाषा ॥ ५ । ६५ ।

२१० ।

“नामानां सप्तमे स्थितेनोक्तमग्निनेः ।

मातृपुंसिभिर्यथा प्रथितो लेखधारकः ॥”)

लेख, शब्दः, (लिखने इतिः लिख + बाहुल्यकान्

अयम् । टाप् ।) लिपिः । प्रकृतिः । इति

मेदिनी । लि, २३

लेखाईः, पुं, (लेखी अर्थः ।) कीलाकृष्टः । इति

राजनिर्घण्टः ॥ लेखपुष्पे, वि

लेखितं, वि, लेख्यते यत् । कारितलिखितम् ।

इति ध्वान्तलिखधातोः क्तप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥

लेख्यं, वि, (लिख + ल्यन ।) लेखितम्

लेखनीयम् । इति लिखधातोः कर्मणि यप्रत्य-

येन निष्पन्नम् ॥ ८ ॥ यवहाराङ्गक्रियापादा-

ङ्गम् । यथा,—

“वास्तुशिल्पिकेऽपि समये भ्रान्तिः संजायते यतः ।

धात्राचाराणि स्थानि पञ्चारूपान्यतः पुरा ॥

लेख्यन्तु द्विविधं प्रोक्तं स्वहस्तान्यकृततन्था ।

असाक्षिकं साक्षिमच सिद्धिदेशस्थितेस्तयोः ॥

रतास्तु साक्षिणो यत्र धनिकर्णिकलेखकाः ।

तदप्यपार्थं करणरते त्वाधिः स्थिराश्रयात् ॥

दर्शितं प्रतिकाशेष पठितं आवित्तम् यत् ।

लेख्यं सिध्यति सर्वत्र रतेऽपि च साक्षिणु ॥”

इति यवहारतन्त्रे वृहस्पतिः ॥

अपि च । साम्प्रतं लेख्यं निरूप्यते । तत्र लेख्यं

द्विविधम् । शासनं जानपदस्येति । शासनं निरू-

पितम् । जानपदमभिधीयते । तत्र द्विविधम् ।

स्वहस्तकृतमन्यकृतस्येति । तत्र स्वहस्तकृतम-

साक्षिकम् । अन्यकृतं ससाक्षिकम् । अन्ययोश्च

देशाचाराशुसारेण प्रामाण्यम् । यथाह

नारदः ।

“लेख्यन्तु द्विविधं ज्ञेयं स्वहस्तान्यकृततन्था ।

असाक्षिमन् साक्षिमच सिद्धिदेशस्थितेस्तयोः ॥”

इति ॥

तत्रान्यकृतमाह ।

“यः कश्चिदर्थो निष्णातः स्वहस्ता तु परस्परम् ।

लेख्यन्तु साक्षिमन् कार्यन्तस्मिन् धनिकपूर्वकम् ॥”

धनिकाधमर्णयोर्वीर्योऽर्थो हिरण्यदिः परस्परं

स्वहस्ता इयता कालेनेतावदेयमितीयती च

प्रतिमासं दृढिरिति निष्णातो यवस्थित-

स्तस्मिन्नर्थे कालान्तरे विप्रतिपत्तौ वस्तुतत्त्व-

निरूप्यार्थं लेख्यम् । साक्षिमदत्तलक्षणं साक्षि-

युक्तम् । धनिकः पूर्वो यस्मिन् तदधिकपूर्वकम् ।

धनिकनामलेखनपूर्वकमिति यावत् कार्यं

कर्तव्यम् । उक्तलक्षणाः साक्षिणो वा कर्तव्याः ।

“कर्ता तु यत् कृतं कार्यं सिद्ध्यन्तस्य

साक्षिणः ।

प्रपञ्चो विवादेषु सक्तं धाप्यलेखकम् ॥”

इति स्मरणात् ॥

अपि च ।

“समामासनदृष्टांश्चानामजातिमगोत्रकैः ।

सप्तक्षारिकांकीयपिट्टनामाश्चिह्नितम् ॥”

समा संवत्सरः । माघशेवादिस्तदर्थः पक्षः

शुक्रः कृष्णो वा । अक्षयिः प्रतिपदादिः ।

नाम धनिकाधमर्णयोः । जानपदस्येति ।

मगीत्रं वाश्रयादिमोचमेतैः समादिभिश्चिह्नि-

तम् । यथा सप्तक्षारिकं यदृष्टादिशरावा-

प्रयुक्तं गुणनामवद्वयः कृत इति । आकांय-

पिट्टनाम अग्निनिष्पिट्टनाम । आदि यद-

मादृशक्राशिसंज्ञाचारादेमेषणम् । एतेषा-

द्विर्गुणं कार्यमिति गणनं गमनम् । किम् ।

“समाप्तेर्धे प्रणी नाम स्वहस्तेन निदेशयेत् ।

मत्तं मेऽमुकपुत्रस्य यदत्रापरि लेखितम् ॥”

धनिकाधमर्णयोर्वीर्योऽर्थः स्वहस्ता यवस्थित-

स्तस्मिन्नर्थे समाप्ते लिखिते प्रणी अधमर्णो

नामाकीयं स्वहस्तेनास्मिन्नर्थे यदुपरि लेखितं

तन्मामामुकपुत्रस्य मत्तमभिप्रेतमिति निषेधयेत्

पत्रे लिखेत् । तथा,—

“साक्षिणश्च स्वहस्तेन पिट्टनामकपूर्वकम् ।

अत्राहममुकः साक्षी लिखेदुपरि ते समाः ॥”

तस्मिन् लेख्ये ये साक्षिणो लिखितान्तरा-

त्तीयपिट्टनामलेखनपूर्वकमस्मिन्नर्थे अहममुको

देवदत्तः साक्षीति स्वहस्तेनैकेकशो लिखेदुस्ते

च समाः संख्यातो गुणतश्च कर्तव्याः । यद्य-

धमर्णः साक्षी वा लिपिज्ञो न भवति तदाध-

मर्णोऽन्येन साक्षी च वाच्यन्तरेण सर्वसाक्षि-

सन्निधौ समतं लेखयेत् । यथाह नारदः ।

“अलिपिज्ञं ज्ञायी यः स्यात् समतनुश्च लेख-

येत् ।

साक्षी वा साक्षिणान्येन सर्वसाक्षी समीपतः ॥”

इति ।

अपि च ।

“उभयाभ्यर्थते नैतन्मया ह्यसुकस्यनुना ।

लिखितं ह्यसुकेनेति लेखकोऽन्ते ततो लिखेत् ।

ततो लेखको धनिकाधमर्णिकाभ्यां उभाभ्यां

प्रार्थितेन मयासुकेन देवदत्तेन विष्णुमित्रस्यनुना

एतल्लेख्यं लिखितमित्यन्ते लिखेत् ॥ ८ ॥ साम्प्रतं

स्वहस्तलेख्यमाह ।

“विनापि साक्षिभिर्लेख्यं स्वहस्तलिखितम् यत् ।

तत् प्रमाणं स्मृतं लेख्यं वलोपधिक्षतादृतं ॥”

यल्लेख्यं स्वहस्तेन लिखितं अधमर्णेन तत् साक्षि-

भिर्विनापि प्रमाणं स्मृतं मन्यादिभिः । वलोप-

धिक्षतादृते । वलेन वलात्कारेण । उपधिना

कृत्तलोभक्तोऽधमयमदादिलक्षणेन यत् कृतं तस्मा-

दिना । नारदोऽप्याह ।

“मत्ताभियुक्तस्यैवावलात्कारकृतस्य यत् ।

तदप्रमाणं लिखितं भयोपधिक्षतमन्तेति ॥”

यद्येतत् स्वहस्तकृतं परहस्तकृतस्य यल्लेख्यं देशा-

चाराशुसारेण सत्यकथयवहारे वन्धकयवहार-

युक्तमर्थक्रमापरिलोपेन लिप्यधरापरिलोपेन च

लेख्यमित्येतावन्न पुनः पाद्युशब्देरेव प्रातिस्निक-

देशभाषयापि लेखनीयम् । यथाह नारदः ।

“देशाचाराविरुद्धं यदाक्राधिविधिलक्षणम् ।

तत् प्रमाणं स्मृतं लेख्यमवितुप्रक्रमाश्रयम् ॥”

इति ॥

विधानं विधिराधिविधिराधीकरणस्य लक्ष-

णम् । गोप्याधिर्गोप्याधिकारजनमित्यादि नद-

यक्तं विषयं यगिंसहोक्ताधिविधिलक्षणम् ।

अवितुप्रक्रमाश्रयं यथोनाक्रमः क्रमपाशरावि

च क्रमाश्रयानि अवितुप्रक्रमाश्रयानि यगिं-

सद्वितुप्रक्रमाश्रयम् । नद्वयं भूतं लिखितं प्रमा-

मम् । राजशासनवत्त साधुशब्दनिर्णयोऽर्थानि-

प्रायः । लेख्यप्रगट्टेन लेख्यारूपमष्टाङ्गं विभिर-

अनेकसमाप्तिने देशीं व्यवहारे विनिर्दिष्टादिति
सारणात् । एतच्च ज्ञानपटं व्यवस्थापत्रम् ।
राजकीयमपि व्यवस्थापत्रमीदृशमेव भवति ।
इयंस्तु विशेषः ।
“राजः स्वदत्तसंयुक्तं स्वमुद्राभिहितमन्त्रया ।
राजकीयं स्तुतं लेखं सर्वैष्वर्धेषु साक्षिमन् ॥”
इति ॥ * ॥
तथान्यदपि राजकीयं जयपत्रं बृहवर्णितेनोक्तम् ।
यथोपन्यस्तमाध्यायसंयुक्तं सोत्तरक्रियम् ।
सावधारणकक्षेव जयपत्रकमिष्यते ॥
प्राष्टिकादिदस्ताङ्कं मुद्रितं राजमुद्रया ।
सिद्धैर्धं वादिने दद्यात्प्रयत्ने जयपत्रकमिति ॥
तथा । सभासदीर्यमि मनं मेरुकयुत्तस्थिति
स्वदत्तं ददुः ।
“सभासदस्य ये तत्र स्तुतिशास्त्रविदः स्मिताः ।
यथा लेखाविधौ तद्वन् स्वदत्तं ददुरेव ते ॥”
इति गनुस्तरणान् ॥
सभासदाश्च परस्परानुमतिव्यतिरेकेण व्यवहारो
निःश्रुत्यो भवति । यथाह नारदः ।
“यच्च सभ्यो जनः सन्नः साधो तदिति मन्यते ।
च निःश्रुत्यो विवादः स्यात् सशस्त्रास्त्रन्यथा
भवेत् ॥” इति ।
एतच्चतुष्पाद्व्यवहार एव ।
“साधयेत् साध्यमर्थं यच्चतुष्पादान्वितस्य यत् ।
राजमुद्राङ्कितस्यैव जयपत्रकमिष्यति ॥”
इति सारणान् ॥
यत्र तु हीनता यथा ।
“अन्यावादीं क्रियादींषो नोपस्थाना निरुत्तरः ।
आहृतप्रपलायी च हीनः पञ्चविधः स्तुतः ॥”
इति ॥
तत्र न जयपत्रमस्ति अपि तु हीनपत्रमेव तच्च
कालान्तरे दण्डप्राप्तार्थं जयपत्रं तु प्राङ्मन्य-
विधिमिदार्थमिति विशेषः । लेखसन्देहे
निर्णयनिमित्तान्याह ।
“सन्दिग्धलेखशुद्धिः स्यात् स्वदत्तलिखिता-
दिभिः ।
युक्तिप्राप्तिक्रियाचिद्वसमन्वागमहेतुभिः ॥”
शुद्धमशुद्धश्चेति सन्दिग्धस्य लेखस्य शुद्धिः
स्वदत्तलिखितादिभिः स्यात् । स्वदत्तेन लिखितं
यत्लेखान्तरन्तेन शुद्धिः । यदि सदृशान्यच-
राणि भवन्ति तदा शुद्धिः स्यादित्यर्थः । आदि-
शब्दान् साक्षिलेखकस्य स्वदत्तलिखितान्तरसमा-
दायशुद्धिरिति । युक्त्या प्राप्तियुक्तिप्राप्तिः । देश-
कालपुरुषाणां द्रष्टेण सद्यः समयः प्राप्तिः ।
अस्मिन्देशे अस्मिन् काले अस्मिन् पुरुषस्थेऽर्थे
घटत इति युक्तिः । प्राप्तिः क्रिया तत्प्राप्त्युप-
न्यासः । चिद्वसमाधारणं शिखरादि । समयः
आदिप्रत्ययिनोः पूर्वमपि परस्परविभाकेन दान-
ग्रहणादिसमन्वयः । आगमोऽस्तेत्येतोऽर्थस्य
समापितः प्राप्तिप्रापः । एत एव ऐतवः ।
यमिहेतुभिः सन्दिग्धलेखशुद्धिः स्यादित्यन्वयः ।
यदा तु युक्ति सन्देहप्रसङ्गो न जायते तदा ।

साचिभिर्निर्गयः काण्डः । यथाह बालायनः ।
 “दूषिते पत्रके वादी तदास्त्रांस्तु निर्दिशतः”
 इति ।
 साचिसम्भवविषयमिदं वचनम् । साक्षसम्भव-
 विषयस्तु दारांतवचनम् ।
 “न मयेतत् कृतं पत्रं कूटमेतेन कारितम् ।
 अधरीकृत्य तत् पत्रमघ दिव्येन निर्गयः ॥”
 इति ॥ * ॥
 एवं शोधिते पत्रे ऋषे च दातव्ये प्राप्ते यदा
 कृतस्मैवर्णन्द्यातुमसमर्थास्तदा किं कर्तव्यमित्यत
 आह ।
 “लेखस्य पृष्ठेऽभिलिखेद्वा दत्तर्णिकी धनम् ।
 धनी चोपगतं दद्यात् स्वदत्तपरिचिह्नितम् ॥”
 यदाधमर्णिकः सकलदणं दातुमसमर्थास्तदा
 शक्यगुसारेण दत्त्वा दत्त्वा पूर्वकृतस्य लेखस्य
 पृष्ठेऽभिलिखेदेतावन्मया दत्तमिति । उत्तमर्णो
 वा उपगतं प्राप्तं धनन्तस्यैव लेखस्य पृष्ठे दद्या-
 दभिलिखेदेतावन्मया लब्धमिति । कथं स्वदत्त-
 परिचिह्नितम् । स्वदत्तलिखिताश्चरचिह्नितम् ।
 यदोपगतं प्रयशपत्रं स्वदत्तलिखितचिह्नित-
 मधमर्णोत्तमर्णो दद्यात् ॥ * ॥ ऋषे तु कृतस्मै
 दत्ते लेखं किं कर्तव्यमित्यत आह ।
 “दत्तर्णं पाठयेत्लेखं शुद्धं चान्यथु कारयेत् ।”
 क्रमेण सकृदेव वा कृतचरणन्दत्त्वा पूर्वकृतं
 लेखस्याटयेत् । यदा तु दुर्गटेशाश्रित्य लेखं
 नष्टं वा तदा शुद्धे अधमर्णत्वनिवृत्ताधमन्यलेखो
 कारयेदुत्तमर्णमधमर्णः पूर्वोक्तक्रमेणोत्तमर्णो
 विशुद्धिपत्रं अधमर्णांय दद्यादित्यर्थः ॥ १ ॥
 ससाक्षिके ऋषे कृतस्मै दातव्ये किं कर्तव्य-
 मित्यत आह ।
 “साचिमघ भवेत् यदा तदातथ्यं ससाक्षिकम् ।”
 यत्तु ससाक्षिकदणन्तत् पूर्वससाचिसमक्षमेव
 दद्यात् । इति लेखप्रकरणम् । इति मिता-
 चरायां यथाराध्यायः ॥
 लेखचूर्णिका, स्त्री, (लेखस्य चूर्णिका ।) तूलिका
 इति शब्दरत्नावली ॥
 लेखपत्रः, पुं, (लेखं लेखाद्यं पत्रं अस्य ।)
 तालवृक्षः । इति भावप्रकाशः ॥ लेखनीय-
 पत्रे, स्त्री ।
 लेखस्थानं, स्त्री, (लेखस्य स्थानम् ।) लिपिके
 यत्र । आक्षिप्त इति दम्भरमाना इति च
 निष्कभाषा । तत्पत्न्यायः । गत्यकुटी २ । इति
 शब्दरत्नावली ॥
 र्णो, स्त्री, गूर्यम् । ज्ञातु इति भाषा । यथा,—
 “उत्तमर्णो हृष्टिर्णं यथाप भवमाप ॥”
 इति मत्तवैवर्त्त कीदृशप्रत्ययस्य ध्रुवकातरस्य
 २२ अध्यायः ॥
 प, आ क गगने । इति कर्दिपादसः ॥ भा-
 षातः-सञ्-सिद्ध ।) च, आक्षिप्तम् । द,
 रोपति शिरोऽ । इति दुर्गादायः ।
 प, पुं, (यित् + यम् ।) धेयम् । (यथा, माकं
 कथ्ये । १५ । १५ ।

“भूमिर्विमुध्यते कालात् दाहमाज्जनगोक्रमैः ।
लंपादुल्लिखनात् सेकादिशसंमार्जनार्चनात् ॥”
भोजनम् । इति मेदिनी । पे, १० ॥ (लिप्यते-
नेनेति ।) सुधा । इति विश्वः ॥ पुन इति भाषा ॥
यकः, पुं, (लिप्यतीति । लिप् + क्त्वं ।) जाति-
विशेषः । राज इति चैकर इति च भाषा ।
तत्पर्यायः । पल्लवः २ । इत्यमरः ॥ लेपी ३ ।
इति शब्दरत्नावली ॥ लेप्यकृत् ४ । इति हेम-
चन्द्रः ॥ (लेपनकर्त्तरि, त्रि ॥)

लेपनं, स्त्री, (लिप् + क्त्वं ।) लेपः । लेपा इति
भाषा । यथा,—
“वैशाखस्य सिते पक्षे तृतीयाक्षयसंज्ञिता ।
तत्र मां लेपयेद्भवलेपनैरतिशीभितम् ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

विष्णुपुत्रलेपनफलं यथा,—

वराह उवाच ।

“यद्यु तत्त्वेन मे देवि ! लिप्यमानस्य यत् फलम् ।
सर्वं ते कथयिष्यामि यथा प्राप्नोति मानवः ॥
गोमयं यस्य वै भूमे मम वेश्मोपलेपयेत् ।
न्यक्तानि तत्र यावन्ति पदानि च विलिप्यतः ॥
तावदर्थसहस्राणि दिव्यानि दिवि मोदते ।
यदि द्वादश वर्षाणि लिप्यते मम कर्म्मसु ॥
जायते विपुले शुद्धे धनधान्यसमाकुले ॥
दिव्यैर्ममस्कृतो देवि ! कुशदीपाय गच्छति ।
कुशदीपमनुप्राप्य सहस्रं जीवते दश ।
मङ्गलस्यैव जायेत मणिमानीषवान् शुचिः ॥
कुशदीपात् परिभ्रष्टो मम कर्म्मपरायणः ।
राजा वै जायते सुभु सन्धर्म्मसु निष्ठितः ॥
लेपनस्य प्रभावेण मम कर्म्मपरायणः ।
भगवा यवस्थितस्यापि सर्वश्राव्याणि गच्छते ॥
देवि ! कारयते सर्वं मम चायतनानि च ॥
कारयित्वा यथायायं मम लोकाय गच्छति ॥
गोमयस्य तु यस्यामि तच्छृण्वन् वसुधरे ।
गोमयस्य समासाद्य यावन्लोकोऽनुगच्छति ॥
समीपे यदि वा दूरे गत्वानयति गोमयम् ।
यावन्ति तत्पदान्यस्य तावद्वर्षसहस्रकम् ।
गोमयानयित्वा चैव स्वर्गलोके मधीयते ॥
यकादशसहस्राणि यकादशशतानि च ।
गतः स शालाले ह्यपि रमते च सुदा पुनः ॥
शालालानु परिभ्रष्टो राजा भवति धार्मिकः ।
मङ्गलस्यैव जायेत सन्धर्म्मविदांवरः ॥
अथ द्वादशवर्षाणि मचित्तः सुदृढयतः ।
पश्येत् गोमयं सुभु मम लोकाय गच्छति ॥”

इति वराहपुराणम् ॥

देवीश्वरलेपनफलं यथा,—

“देवा यद्यन् यः शुद्ध गोमयेनानुलेपयेत् ।
विद्यो वा यदि वा पुंसः पश्यानसु निरन्त-

रम् ।
स ह्यभेदिनिनाम् कामान् देवा लोकाय
गच्छति ॥”

इति देवीपुराणे ४२ अध्यायः ॥

(राष्ट्र) लेपननिर्णयो यथा,—

“न रात्रौ लेपनं कुर्यात् शुष्कमायं न धार-

येत् ।

शुष्कमायसुपेक्षेत प्रदेहे पीडनं प्रति ॥”

इति मध्यखण्डे त्रयोविंशेऽध्याये शार्ङ्गधरे-
णीकम् ॥)

लेपनः, पुं, (लिप्यत्यनेनेति । लिप् + करणे क्त्वं ।)

तुल्यनामगन्धद्रवम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

लेपो [न] पुं, (लिप्यतीति । लिप् + णिनिः ।)

लेपकः । चैकर इति भाषा । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ लेपकर्त्तरि लेपविशिष्टे च त्रि ॥

लेप्यं, त्रि, (-लिप् + ण्यत् ।) लेपनीयम् । लेप-

यम् । लिपधातोः कर्म्मणि यप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥

(यथा, भागवते । ११ । २७ । १२ ।

“शैलो दगमयी लौहो लेप्या लेखा च
चैकती ।

मनोमयी मणिमयी प्रतिमाद्यविधा स्मृता ॥”)

लेप्यकृत्, पुं, (लेप्यं करोतीति । कृ + क्तिप् ।)

लेपकः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५८६ ॥

लेप्यमयी, स्त्री, (लेप्य + मयट् । डीप् ।) काष्ठादि-
चटितपुत्तलिका । तत्पर्यायः । अञ्जलि-

कारिका २ । इति हेमचन्द्रः ॥

लेप्यस्त्री, स्त्री, (लेप्या स्त्री ।) सुगन्धद्रवलिप्ता

स्त्री । इति शब्दरत्नावली ॥

लेयः, पुं, चिह्नराशिः । इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

लेलिहानः, पुं, (पुनः पुनरतिशयेन वा लेट्तीति ।

लिङ् + यङ् + शानच् ।) शिवः । इति शब्द-

रत्नावली ॥ सर्पः । इति हेमचन्द्रः ॥ पुनः पुन-

र्लेह्यकर्त्तरि, त्रि ॥ (यथा, महाभारते । १ ।

२३३ । ५ ।

“सप्तजिह्वाननः क्रूरो लेलिहानो विसर्पति ॥”)

लेलिहाना, स्त्री, (लेलिहान + स्त्रियां टाप् ।)

सुधाविशेषः । यथा,—

“वक्त्रं विस्तरितं कृत्वाप्यधो जिह्वाश्च चाल-

येत् ।

पार्श्वस्थं सृष्टियुगलं लेलिहानेति कीर्त्तिता ॥”

एषा ताराराधने । अन्यथा लेलिहाना वक्तव्या ।

“योनिर्मायाधरः सङ्घर्षः कूर्चं क्रमादिदुः ॥

वीजानि चोचरन् मन्त्री सुधावन्धनमावरेत् ।

तर्जनीमथमानामाः समं कुर्यादधोमुखम् ॥

अनामायां चिपेट्टट्टां शर्च्चो कृत्वा कनि-

ष्ठिकाम् ।

लेलिहानाख्यसुमेयं जीवन्वासे प्रकीर्त्तिता ॥”

इति तन्त्रसारः ॥

लेष्टः, पुं, (लिष्ट् + षण् ।) कषा । इत्यमरः ॥

(यथा, महाभारते । १२ । ५८ । २४ ।

“एष ते रात्रधर्म्माणां लेष्टः समनुवर्त्तितः ॥”)

लेष्टः, पुं, (निगते इति । लिष्ट् + बाहुलकात्

तुन् ।) लोष्टम् । इत्यमरः ॥ (यथा, महाभारते ।

१३ । ३४ । २८ ।

“अथ यो ज्ञास्यान् मुष्टः पराभवति योऽ-

चिरात् ।

यथा महाभारते चित्र आसलेष्टुर्निगति ॥”)

लेष्टुः, पुं, (लेष्टुं दृप्तीति । दृन् + टक् ।

लेष्टुभेदनः । इति शब्दरत्नावली ॥

लेष्टुभेदनः, पुं, (लेष्टुं भिगतीति । भिद् + क्त्वं ।)

लोष्टभङ्गसाधनसुहरः । मर इति खानः ।

इति केशितु । इति भरतः ॥ तत्पर्यायः

कोटिशः २ । इत्यमरः ॥ कोटीशः ३ । इति

रत्नकोषः ॥ लेष्टुः ४ लेष्टुभेदी ५ चूर्णदण्डः ६ ।

इति शब्दरत्नावली ॥

लेष्टिकः, पुं, दृष्ट्यारोहकः । तत्पर्यायः । कटि-

रोहकः २ । इति शब्दमाला ॥

लेष्टः, पुं, (लेष्टनमिति । लिष्ट् + षण् ।)

आहारः । भक्षणम् । इति हेमचन्द्रः ॥ तत्-

पर्यायः । स्वादनम् २ रसनम् ३ स्वदनम् ४

खदिः ५ । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, दृष्ट-
संहितायाम् । ५ । ४३ ।

“सथापसयलेष्टयसननिरोधावमर्दनारोहाः ।

आघ्रातं मध्यतमस्तमोऽन्य इति ते दश

यासाः ॥”

कर्म्मणि षण् । रसः । यथा, सुश्रुते । १ । १४४ ।

“पचेल्लिहं सिता चौरं पलाहं कुडवान्वितम् ॥”

लेट्तीति । लिङ् + पचाद्यच् । लेष्टनकर्त्तरि, त्रि ।

यथा, अष्टिः । ६ । ८२ ।

“एल्लिहं मधुनो लेष्टेह्वैर्येनैर्वथा गिरिः ॥”

अवल्लेष्टः । तत्पर्यायो यथा,—

“क्षापस्य स्यात् पुनः पाकात् घनत्वं सारं च-

क्रिया ।

सोऽवल्लेष्टश्च लेष्टः स्यात्तन्मात्रा स्यात् पलो-

मिता ॥

सिता चतुर्गुणा कार्या चूर्णाश्च द्विगुणो गुडः ।

अथ चतुर्गुणं दद्यादिति सर्वत्र निश्चयः ॥”

इति मध्यखण्डेऽष्टमेऽध्याये शार्ङ्गधरेणीकम् ॥”)

लेष्टनं, स्त्री (लिष्ट् + क्त्वं ।) जिह्वया रक्ष-

ग्रहणम् । चाटन इति भाषा । तत्पर्यायः ।

जिह्वास्वादः २ । इति हेमचन्द्रः ॥

लेष्टिनः, पुं, (लिष्ट् + बाहुलकात् इनृ ।) टण्ड-

णम् । इति हेमचन्द्रः ॥

लेष्टं, स्त्री, (लिष्ट् + ण्यत् ।) अव्यतम् । इति

शब्दमाला ॥ लेष्टनीये, त्रि ॥ (यथा, कृष्ण-

सरित्तुसागरे । ४५ । २३० ।

“तत्तन्नानाविधं भक्ष्यभोज्यलेष्टादि पट्टयम् ।

द्विषमन्त्रं बुभुजिरे पपुः पानमधोत्तमम् ॥”

आहारविशेषो यथा,—

“आहारं पट्टविधस्यैवं पेयं लेष्टन्तपेयं च ।

भोज्यं भक्ष्यन्तथा चर्च्चो गुरु विद्यादयथोक्त-

रम् ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वश्रवणे प्रथमे भागे ॥

लेष्टं, स्त्री, (लिङ्गमधिकृत्य शतो यस्य इति ।

लिङ्गस्येदमिति वा । लिङ्ग + षण् ।) लिङ्ग-

पुराणम् । यथा,—

“सात्त्विकं क्रीमं तपसा लेष्टं शैवं स्कान्दन्तपेयं च ॥”

कृत्वादि पाशोऽभारस्य ३४ अध्यायः ॥

(यस्य विवरणादिकं पुराणस्य दृष्टव्यम् ।)

लोकः

लैङ्गी, स्त्री, लिङ्गिनी । इति राजनिर्घण्टः ॥ लिङ्ग
समन्विनि, नि ॥

लोकः, ऋ क दीर्घौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (पुरा०-
पर०-अक०-सेट् ।) ऋ, व्यञ्जलोकत् । क,
लोकयति । इति दुर्गादासः ॥

लोकः, ऋ ङ ईत् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
प्याल०-सक०-सेट् ।) ऋ, व्यञ्जलोकत् । ङ,
लोकते । विलोकयन्त्यो वपुरापुराणां प्रकाम-
विस्तारफलं हरिणः । इत्यादौ विलोकनं
विलोकः पश्चात् तं करोतीति नौ साध्यम् ।
इति दुर्गादासः ॥

लोकः, पुं, (लोक्षते इति । लोक + चप् ।) भुव-
नम् । जनः । इत्यमरः ॥ सप्तलोकनामानि
यथा,—

“भूर्भुवः स्वर्मेवैव जनश्च तप एव च ।
सप्तलोकश्च सप्तैते लोकास्तु परिकीर्तिताः ॥”
इत्यमिपुराणम् ॥

अपि च ।

“भूर्लोको भुवः स्वर्लोकश्चैव त्रयोऽपि ।
महर्जनक्षयः सप्तः सप्त लोकाः प्रकीर्तिताः ॥
भूर्लोकः पार्थिवो लोकः अन्तरिक्षं भुवः
स्वतः ।

भायो लोको दिवि ह्येतच्छेषादूर्ध्वं यथाक्रमम् ॥
भूतस्याधिपतिर्ह्यस्मिन्लोकतो भूतपतिस्तु सः ।
वायुर्नभश्चोधिपतिस्तेन वायुर्नभस्यतिः ।
भायस्य सूर्याधिपतिस्तेन सूर्यो दिवस्यतिः ॥
गन्धर्वश्चरसश्चैव गुरुकाः सह राक्षसैः ।
भूर्लोकवासिनः सर्वे अन्तरिक्षचरान् ऋणु-
मरुतः सप्तभिः स्कन्दे रुद्रास्तथैव चाश्विनौ ।
आदित्या वसवः सर्वे तथैव च गवाङ्गनाः ॥
यत्तुर्ध्वं तु महर्लोकं तिष्ठन्ते कल्पवासिनः ।
प्रजानां पतिभिः सर्वैः सेव्यते पञ्चमो महान् ॥
मनुः सनत्कुमाराद्या वैराजश्च सुताख्यः ।
षष्ठे तु संस्थिता स्मृते देवा देवविरोधकाः ॥
अत्यस्तु सप्तमो लोको ह्युपनर्भववासिनम् ।
ब्रह्मलोकः समाख्यातो ह्यप्रतीवातलक्ष्यः ॥
महतीतनात् सहस्रांशस्तत ऊर्ध्वं दिवाकरः ।
दृष्ट तानि भुवे यावद्विगुण्ये द्विगुणान्तरे ॥
दृष्टयोजनकोत्यास्तु मेरुर्ऊर्ध्वं भुवः स्वतः ।
त्रयोविंशतिलक्षाणि त्रैलोक्येणैव उच्यते ॥
द्विगुण्ये सहस्रेषु योजनानां श्रुतेषु च ।
लोकाङ्गारमण्यैर्वा भुवादूर्ध्वं विधीयते ।
देवदानवगन्धर्वराक्षसपद्मगाः ।
भूतविद्याधराश्चैव अष्टौ ते देवयोगयः ॥
ते ब्रह्माण्डस्य मध्यस्थाः परतस्तमसावृतम् ।
ततोऽभिरावुराकाशं ततो भूतादिरुच्यते ॥
ततो महान् प्रधानश्च प्रकृतिः पुरुषस्ततः ।
पुरुषादीन्बरो ज्यो यस्य शक्तावृतं जगत् ।
शिवोमाभाशुदेवानां परापरतरा मताः ॥”
इति देवीपुराणे त्रैलोक्याभ्युदयेः यद्गति-
नामाध्यायः ॥ ४ ॥ दिक्पालानां लोका यथा,
“प्रजापतिस्तु भगवान् गुह्यतः प्रेक्ष्य देवताम् ।

लोकका

आधिपत्येषु शुक्लेषु मयोजयत् योगवित् ॥
त्रयाणामपि लोकानां देवतानां द्विलोकमाः ।
चकार शक्रं राजानं देवानां दितिपूर्वजम् ॥
पूर्वस्थां कौशिकीं राजा दक्षिणस्थां यमो-
दिशि ।

वरुणः पश्चिमायान् उत्तरस्थां सदां धनी ॥ ४ ॥
पुरुषवतां लोका यथा,—

“एवं विभज्य राण्यानि पुरा प्रोक्तानि यानि च ।
लोकांश्च विदधे दियान् ददावथ पृथक् पृथक् ॥
कस्यचित् सूर्यसङ्काशान् कस्यचिद्वह्निर्निर्म-
लान् ।

कस्यचिद्विष्णुविद्योतान् कस्यचिच्चन्द्रनिर्म-
लान् ॥

नानावर्णान् काममयानेकप्रतयोजनान् ।
स तान् सुकृतिनां लोकान् पावनाय च संस्थि-
तान् ॥

भानूर्ध्वं ये तपस्यन्ति सौम्यास्तारागणाः सदा ।
एते सुकृतिनां लोका ये शान्ताः पुरुषकर्मभिः ।
ये यजन्ति मरुतैः पुरणैः समाप्रवरदक्षिणैः ।

सुदारनिरता दान्ता ऋणवः सत्यवादिनः ॥
दीनानुग्रहकर्तारो ब्रह्मण्या लोकपूजिताः ।

योगयुक्ता महालानो यान्ति तत्र तपोज्ज्वलाः ॥
सर्वे सदाः समायुक्ता कोपिता ये तमोजिताः ।

एवं नियोज्य तनयान् स्वयं लोकपितामहः ।
पौष्करं ब्रह्मसदनमाचरोह प्रजापतिः ॥

सर्वे स्वयम्भुदत्तेषु पावनेषु दिवौकसः ।
रेमिरे स्त्रिय लोकेषु महेन्द्राभिप्राजिताः ॥”

इति बह्मपुराणे वाराहप्रादुर्भावनामाध्यायः ॥
(जनार्णे विषयोऽस्य यथा,—

“यथा लोकस्य स्वार्गादित्या पुरुषस्य गर्भा-
घातं यथा क्षतयुगमेवं बालम् । यथा त्रैता

तथा यौवनं यथा दापरस्तथा स्याद्विषयं यथा
कृत्स्नैवमातुर्यं यथा युगान्तस्तथा मरणमित्येव-
मनुमानेनानुक्तानामपि लोकपुरुषयोरवयव-
विशेषाणामभिप्रेक्ष्यमान्यं विधातुम् ।”

“तत्र संयोगात्तत्रैव लोकशब्दः षड्धातुसमुदायो
हि सामान्यतः सर्वलोकः । तस्य हेतुवत्-
पतिर्वृद्धिरुपपन्नो विद्योगश्च तत्र हेतुवत्पति-
कारणं उत्पत्तिर्जस्रं वृद्धिरापायनं उपपन्नो

दुःखागमः षड्धातु विभागो विद्योगः स
जीवापगमः स प्राणनिरोधः स भङ्गः स लोक-
स्वभावः ।” इति चरके शारीरस्थाने पञ्चमे-

ऽध्याये ॥

“तस्मिन् क्रिया सोऽधिष्ठानं कस्मात् लोकस्य
हेविध्यात् । लोको हि द्विविधः स्थावरो
जङ्गमश्च । द्विविधात्मक एवास्मैः सौम्यश्च

तद्भूयस्त्वत् । पञ्चात्मको वा ।” इति सुश्रुते
स्वच्छान्ति प्रथमेऽध्याये ॥ ४ ॥)

लोककान्ता, स्त्री, (लोकानां कान्ता प्रिया ।)
ऋद्धिनाभीपधम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

(लोकप्रिये, त्रि । यथा, गो० रामायणे ।
२ । १८ । ६ ।

लोकपा

“लोककान्तं प्रियं पुत्रं कुशलाश्वत्थं वनम् ।
प्रस्थितं पश्यन्तो मेऽद्य हृदयं किं न दीयते ॥”

लोकचक्षुः, [स] स्त्री, (लोकानां चक्षुरिव ।)
सूर्यः । इति शब्दमाला ॥ जनस्य लोचनश्च ॥

लोकजित्, पुं, (लोकं जितवानिति । जि + क्तिप् ।)
बुद्धः । इत्यमरः ॥ (लोकजेतरि, त्रि । यथा,

श्रुतपथब्राह्मणे । १४ । ४ । १ । ३३ ।
“यं कामं कामयते तमागायति तदै तल्लोक-
जिदेव ॥”)

लोकतुषारः, पुं, (लोके तुषार इव ।) कर्पूरः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (कर्पूरशब्देऽस्य गुणादिकं
ज्ञातव्यम् ॥)

लोकनाथः, पुं, (लोकानां नाथः ।) बुद्धः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । १ ।

१३८ ।
“लोके भगवतो लोकनाथादारभ्य केचन
ये जन्तवो गतक्षेत्रान् वीधिसन्तानवेष्टि तान् ॥”)

ब्रह्मा । इति शब्दरत्नावली ॥ विष्णुः । इति
तस्य सहस्रनामस्तोत्रम् ॥ शिवः । यथा,—

“अकिञ्चनः सन् प्रभवः सः सम्यग्
स लोकनाथः पितृसद्गमोचरः ।
स भीमरूपः शिव इत्युदीर्यते
न सन्ति वायार्थविदः पिण्याकिनः ॥”

इति कुमारसम्भवम् ॥
(तथा च महालिङ्गाचनतन्त्रे शिवश्रुतनाम-
स्तोत्रे ।

“त्रैलोक्ये लोकनाथश्च रुद्रलोके महेश्वरः ॥”
वटिकौषधविशेषः । तद्वयथा,—

“पारदं गन्धकश्चैव समभागं विच्छेद्येत् ।
मृताभं रसतुल्यश्च पुनस्तेनैव मर्दयेत् ॥

रसाद्विगुणलौहश्च लौहतुल्यश्च ताम्रकम् ।
भस्मवराटिकायाश्च ताम्रतस्त्रिगुणं क्षिपेत् ॥

नागवल्लीदलेनैव मर्दयेद्द्वयततो भिषक् ।
यच्छेद्विपुलेनैव स्नाङ्गशीतं सहस्ररेत् ॥

यकृतबीजोदरहरः गुल्मत्रयधुनाशनः ।
पिप्पलीमधुसंयुक्तां सगुहं वा हरीतकीम् ॥

गोमूत्रश्च पिवेच्चारु शुङ्गं वा जीरकान्वि-
तम् ॥”

इति लोकनाथो रसः ॥ इति वैद्यकरसेन्द्रवार-
संयुक्ते यक्षतुल्लोहाधिकारे ॥ ४ ॥ लोकप्रभौ,

त्रि । यथा, गो० रामायणे । २ । ३३ । १६ ।
“लोकनाथस्य रामस्य पीडया पीडितं जगत् ।
अपव्यङ्गीयं सोमस्य राहुग्रहणपीडया ॥”)

लोकपालः, पुं, (लोकान् पालयतीति । पाल +
णिच् + क्त ।) राजा । इति हलायुधः ॥

(यथा, राजतरङ्गिण्याम् । १ । ३४६ ।
“उग्रमो लोकपालोऽयमिति लक्ष्म प्रशस्तिष्ठ ।
यः प्राप्तवान् विना यज्ञं चक्षमे न पश्यत्ययम् ॥”)

दिक्पालः । यथा,—
“इन्द्रो वरुणः पितृपतिर्निर्ऋतिर्वैवस्वतोऽनिलः ।
चन्द्रः शक्रश्चैव लोकपालाः पुरातनाः ॥”

इति बह्मपुराणम् ॥

लोकाली

(यथा च, मनुः । ५ । ६६ ।

“मोमाकाङ्क्षां निलेङ्गाणां विनाप्यत्योर्यमस्य च ।
अष्टानां लोकपालानां वपुर्धारयते वृषः ॥”

लोकवाच्यः, पुं, (लोकानां वाच्यः ।) ख्यः ।
इति जटाधरः ॥

लोकवाच्यः, पुं, (लोकान् लोकममाजात् वाच्यः ।)
मन्वाचारवर्जितः । यथा,—

“लोकवाच्यस्तु यो वाजिगवाश्यान्चारवर्जितः ॥”
इति जटाधरः ॥

लोकमाना, स्त्री, (लोकानां मातेव ।) लक्ष्मीः ।
इत्यमरः ॥ (लक्ष्मण्या लोकजननीसमापि च ।

यथा, भागवते । २ । ३ । ५ ।

“प्रतिष्ठाकामः पुरुषो रोदसी लोकमानरौ ॥”

लोकलोचनं, स्त्री, (लोकानां लोचनमिव ।) ख्यः ।
इति शब्दरत्नावली ॥ (जनस्य लोचनच ।

कथा, कथासरित्सागरे । १८ । ६२ ।

“सोऽश्नन्तुपाणिघातेन यन्नेवेदितः शरः ।

जगाम काप्यतिजवादलस्यो लोकलोचनेः ॥”

लोकविनायकः, पुं, (लोके विनायक इव ।) यद्-
विशेषः । यथा,—

“स्कन्दग्रहादयो ये च आर्यकत्रामकादयः ।

कौमारास्ते भूवि ज्ञेया ये च लोकविनायकाः ।

सहस्रशतसंख्याता मर्त्यलोकविचारिणः ॥”

इति वट्टिपुराणम् ॥

लोकविद्युतिः, स्त्री, (लोके विद्युतिः ।) जगद्युतिः ।
किंवदन्ती । इति केचित् ॥

लोकायनं, स्त्री, (लोकैषु आयतं विस्तीर्णमिव ।)
तर्कभट्टः । चार्पाकशास्त्रम् । इत्यमरभरतौ ॥

लोकायनिकः, पुं, (लोकायतं शास्त्रमस्यस्येति ।
लोकायत + ठन् ।) चाल्वाकः । इति हेम-
नन्दः ॥ (तार्किकः । यथा, हरिवंशे । २८ । ३० ।

“नेत्रयनामात्मसंयोगसमवायविशारदैः ।

लोकायतिकसुखं च शुश्रूषः स्वनभौरितम् ॥”

लोकालोकः, पुं, (लोचयतेऽर्थे इति लोकः । न
लोचयतेऽर्थे इति अलोकः । ततः कर्म-
धारयः ।) स्वनामस्तानपञ्चतः । तत्पण्यायः ।

चक्रवाटुः २ । इत्यमरः ॥ के सांख्यद्वीपां

सहोमाधेय प्राकारयत् स्थिते गिरौ लोकालोक

इति स्वनामस्तान् । अन्तर्भावयते ख्यंरश्मिभिः

सुश्रूषमाणत्वात् इति लोकः । तथा वट्टिः

ख्यंकिरणास्यश्रुत् न लोचयते इति अलोकः ।

नोऽश्रुत् नोऽश्रुत् कर्मणि धन् लोकशामौ अलोक-

स्येति लोकालोकः । चर्कं मदीचर्कं वदते

वदयति चक्रवाटुः । वट्टि उ वट्टे च पण-

प्रापकसिद्धस्यानित्यत्वात् न शुभम् । इति भरतः ॥

(यथा, रघुः । १ । ६८ ।

“नोऽहमिच्छामि पुष्पात्मा प्रजातोपनिमीलितः ।

प्रकाशप्रापकाशस्तु लोकालोक इयापणः ॥”

अस्य विवरणं यथा देवीभागवते । ८ । १४ । १५ ।

श्रीनारायण उवाच ।

“ततः परस्तादचलो लोकालोकेति नामकः ।

अन्तराख्ये च लोकालोकयोः परिकल्पितः ॥

लोकेश्व

यावदस्ति च देवैर्लान्तरं मानसोत्तरात् ।

सुमेरोस्तावतो शुद्धा काचनी भूमिरस्ति हि ॥

दर्पणोदरतुल्या सा मन्त्रप्राग्निविचर्जिता ।

यस्यां पदार्थः प्रहितो न किञ्चिन् प्रत्युदीयते ॥

अनः सर्वप्राग्निस्त्वरहिता सा च नारदः ॥

लोकालोक इति यास्या यदत्र परिकल्पिता ॥

लोकालोकान्तरे चास्य-वर्षेन सर्वदा स्थितिः ।

इत्येव सलोकानां त्रयाणामन्तगः क्रनः ॥

सूर्यादीनां ध्रुवान्तां रश्मयो यदशादिह ।

अञ्जाचीनाश्च त्रीं लोकानातन्वानाः कदापि

हि ॥

पराचीनत्वभाजो हि न भवन्ति च नारदः ।

तावद्ब्रह्मनायामः पञ्चतेन्दो मद्योदयः ॥

एतावँल्लोकविन्यासोऽयं संस्थामानलक्षणेः ।

कविभिः स तु पञ्चाशत्कोटिभिर्गणितस्य च ॥

भूगोलस्य चतुर्थांशो लोकालोकाचलो मुने ।

तस्योपरि चतुर्दिक्षु ब्रह्मणा चात्मयोनिना ॥

निवेशिता दिग्गजा ये तन्मामानि निबोधत ।

ऋषभः पुष्पचूडोऽथ यामनोऽथापराजितः ॥

एते समस्तलोकस्य स्थितिहेतव इतिताः ।

तेषां स्वविभूतीनां बहुवीर्यापटुहृणम् ॥

विशुद्धसत्त्वैर्धर्म्यं वदन्तु भगवान् हरिः ।

आस्ते सिद्धाश्चोपेतो विवक्ष्सेनादिसंघतः ॥

निजायुधैः परिवृतो भुजदण्डैः समं ततः ।

आस्ते सकललोकस्य स्वस्तये परमेश्वरः ॥

आकल्पमेवं वेषं स गतो विष्णुः सनातनः ।

समायारचितस्यास्य गोपीघायात्मसाधनः ॥

योऽन्तस्त्रिस्तार एतेन ह्यलोकपरिमाणकम् ।

यास्यानं यद्वर्णलोकालोकाचल इती-

रयान् ॥” ॥

लोकश्च अलोकश्च तौ । सूर्याद्यालोकविश्रु-
तद्रहितदेशौ । अत्र द्विवनप्रयोगः स्यात् ।

यथा, भागवते । ५ । २० । ३४ ।

“ततः परस्तात् लोकालोकनामाचलो लोका-

लोकयोरन्तराणे परित उपकल्पितः ॥”

लोकेशः, पुं, (लोकानामीशः ।) ब्रह्मा । इत्य-

मरः ॥ बुद्धभट्टः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पारदः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (इन्द्रः । यथा,

रघुः । ३ । ६६ ।

“यथा च वृत्तान्तमिमं सदोगत-

स्त्रिलोचनेकांशतया दुरासदः ।

तवैव सन्देशहरादिशंपतिः

प्रयति लोकेशः तथा विधीयताम् ॥”

लोकपालः । यथा, मनुः । ५ । ६० ।

“लोकेशाधिष्ठितो राजा नास्याशौचं विधीयते ।

शौचाशौचं हि मर्त्यानां लोकेशप्रभवाप्ययम् ॥”

लोकाधिपतौ, त्रि । यथा, भागवते । ३ ।

६ । १६ ।

“पादावस्य विनिर्मितौ लोकेशो विष्णुरावि-

शन् ॥”

लोकेश्वरः, पुं, (लोकानामीश्वरः ।) बुद्धभट्टः ।

इति त्रिकाण्डशेषः ॥ भुवनानां जनानां

लोचन

प्रभुश्च ॥ (यथा, महाभारते । ३ । १२४ । १६ ।

“अवमीदच कौन्तेय दत्तमात्रा मदीं तदा ।

उवाच चापि कुपिता लोकेश्वरमिदं प्रभुम् ॥”

लोकपालः । यथा, महाभारते । ८ । ३४ । २६ ।

“यद्ब्रह्मचरानाराभिश्चर्म चित्रं नभस्तमम् ।

सुरासुप्रेनविज्ञानां पतीन् लोकेश्वरान्

इयान् ॥”

लोकेश्वरात्मजा, स्त्री, (लोकेश्वरस्य बृहस्य आत्म-

जैव ।) बुद्धशक्तिभट्टः । तत्पण्यायः । तारा २

महाश्रीः ३ ओङ्कारा ४ स्वाहा ५ श्रीः ६

मनोरमा ७ तारिणी ८ जया ९ अनन्ता १०

शिवा ११ खडूरवासिनी १२ भद्रा १३ वैष्णवा १४

नीलसरस्वती १५ शक्तिनी १६ महानारा १७

वसुधारा १८ धनन्दा १९ त्रिलोचना २०

लोचना २१ । इति हेमचन्द्रः ॥

लोच, ऋ क भासि । इति कविकल्पद्रुमः ॥

(चुरा०-पर०-अक०-सेट् ।) ऋ, अलुलोचत् ।

भासि दीप्तौ । किन्तु पुरुषोत्तमशूरदेवौ भाष

इति मृद्वन्त्यकारं मत्वा वचनार्थमाहतुः ।

इति दुर्गादासः ॥

लोच, ऋ उ इञ्जे । इति दुर्गादासः ॥ (भा०-

आत्म०-सक०-सेट् ।) इञ्जः पर्यालोचनं प्रणि-

धानमिति यावत् । ऋ, अलुलोचत् । उ, लोचते

कार्यं सुधीः । इति दुर्गादासः ॥

लोचं, स्त्री, (लोचते पर्यालोचयति सुखदुःखा-

दिकमिति । लोच + अच् ।) अश्नु । इति

जटाधरः ॥

लोचकः, पुं, (लोचते इति । लोच + क्तुल् ।)

मांसपिण्डम् । अजितारका । कञ्जलम् ।

स्त्रीणां ललाटाभरणम् । कदली । नीलवस्त्रम् ।

निर्बुद्धिः । कर्णपूरः । सूर्यो । भक्षयन्मम ।

इति मेदिनी । कं, ५० ॥ निर्मार्कः । इति

शब्दरत्नावली ॥

लोचनं, स्त्री, (लोचतेऽनेनेति । लोच + लुट् ।)

चक्षुः । इत्यमरः ॥ तस्य शुभाशुभलक्षणं

यथा,—

“वक्रान्तेः पद्मपत्राभैर्लोचनैः सुखभागिनः ।

मार्जारलोचनेः पापो महात्मा मधुभिन्नलैः ॥

क्रूराः केकरनेत्राश्च हरिणाद्याः सकलजयाः ।

जिह्वेश लोचनेः क्रूराः सैनान्यो गजलोचनाः ॥

गम्भीराद्या इश्वराः सुर्मन्त्रिणः स्थूलचक्षुषः ।

नीलोत्पलाद्या विदांसः सौभाग्यं श्यावचक्षु-

षाम् ॥

स्यान् कण्ठतारकाचाणामद्व्यासुपाटनं किल ।

मण्डलाद्याश्च पापाः स्युर्निःस्त्राः सुदीर्घ-

लोचनाः ॥

दृक् चिग्धा विपुला भोगे अस्पायुर्नाभि-

दमता ।

विशालोक्ता सुखिनो दरिद्रा धिगमधुषः ॥”

इति मातङ्गे ६५ अध्यायः ।

लोचनहिता, स्त्री, (लोचनाभ्यां हिता ।) तुल्याङ्क-

दम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

लोचना, स्त्री, (लोचते पथालोचयतीति । लोच + ल्युट् । टाप् ।) वृद्धशक्तिभेदः । अस्याः प्रमाणं पथालाख लोकेन्द्ररात्मजाशब्दे द्रष्टव्यः ॥

लोचनमयः, पुं, (लोचनयोरामयः ।) चक्षुरोग-विशेषः । तत्पथ्यायः । अभिमन्यः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

लोचनी, स्त्री, (लोचतेऽर्थः । लोच् + ल्युट् । डीप् ।) मझायावणिका । इति राजनिर्घण्टः ॥

लोचमर्कटः, पुं, लोचमस्तकः । इत्यमरटीकायां स्वामी ॥

लोचमस्तकः, पुं, (लोचं दृश्यं मस्तकं मयूरशिखेव यस्य ।) मयूरशिखौघम् । रुद्रजटा इति ख्यातः । चैत्रयमानिकेति केचित् । तत्पथ्यायः । खराश्वा २ कारवी ३ दीप्यः ४ मयूरः ५ । इत्यमरः ॥ लोचमर्कटः ६ । इति भरतः ॥

लोचिका, स्त्री, दक्षिणतमहिंतीयोदकसहित-दलितमण्डलाकारनिर्मितघृतभृच्छमिता । लुचि इति भाषा । इति पाकराजेश्वरः ॥

लोड, ऋ उन्मादे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-अक०-सेट् ।) ऋ, अलुलोडत् । लोटति लोकः उन्मादतौल्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

लोडलः, पुं, (लोडतीति । लोड् + बाहुलकात् ललच् ।) अमिलोटकः । इति संक्षिप्तसारो-यादित्तिः ॥

लोड, ऋ उन्मादे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-अक०-सेट् ।) ऋ, अलुलोडत् । इति दुर्गादासः ॥

लोडल्यः, स्त्री, (लोयं लवण्यसंयुक्तं दृश्यम् ।) लवण्यदृश्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

लोणा, स्त्री, (लवण्यमस्यस्या इति । अच् । टाप् ।) पृषोदरादित्वात् बाधुः ।) चूनाश्लिका । इति राजनिर्घण्टः ॥ (तथाखाः पथ्यायः ।

“लोणा लोणी च कथिता दृष्टलोणी तु चोटिका ।”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

लोणारं, स्त्री, (लवणं ऋच्छतीति । लवण + ऋ + अच् ।) पृषोदरादित्वात् बाधुः ।) चारविशेषः । तत्पथ्यायः । लवणोत्थम् २ लवणाकरजम् ३ लवणमदः ४ लज्जम् ५ लवणसारः ६ लवणः ७ ।

अस्य गुणाः । अत्युष्णत्वम् । तीक्ष्णत्वम् । पित्त-दृष्टिकारित्वम् । क्षारत्वम् । ईष्यत्वत्वम् । वात-गुल्मादिमूलनाशित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

लोणाणा, स्त्री, चूनाश्लिका । इति राजनिर्घण्टः ॥

लोत, स्त्री, (लुनातीति । लू + “हृषिष्ठप्रिणितिः” उणा० ३ । ८६ । इति तन् ।) लोयधनम् । तत्पथ्यायः । लोप्ताम् २ । इति जटाधरः ॥

लोप्ता ३ लोत्रम् ४ लुप्ताम् ५ । इति शब्दरत्ना-वली ॥

लोतः, पुं, स्त्री । लुनातीति । लू + “हृषिष्ठप्रि-यितिः” उणा० ३ । ८६ । इति तन् ।) नेत्रासु । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ चिद्धम् । इति सिद्धान्त-

कोट्यासुयादित्तिः ॥ लवणम् । अश्रुपातः । इति संक्षिप्तसारोयादित्तिः ॥

लोत्रं, स्त्री, (लुनातीति । लू + “सर्वधातुभ्यश्च” उणा० ४ । १५८ । इति लृट् । यद्वा, लो + “अशिच्चादिभ्य इत्रोत्रौ” उणा० ४ । १७२ ।

इति लृट् । इत्युज्ज्वलः ।) लोतम् । इति शब्दरत्नावली । नेत्रजलम् । इति संक्षिप्त-सारोयादित्तिः ॥

लोभः, पुं, (रुध्नीति । रुध् + अच् । रस्य लः ।) खनामखातवृत्तः । रक्तवर्णस्य तस्य पथ्यायः । तिरीटः २ मार्जनः ३ रक्तः ४ लोभः ५

तिन्दकः ६ । श्वेतस्य तस्य पथ्यायः । शुक्लः २ श्वरलोभः ३ मझालोभः ४ श्रावरः ५ । इति रत्नमाला ॥ अस्य गुणाः । असक्तफवत-नाशित्वम् । चक्षुष्यत्वम् । शोथनिवृत्तम् । सर-त्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

लोभः, पुं, (रुध्नीति । रुध् + बाहुलकात् रन् । रस्य लः ।) लोभवृत्तः । (यथा, शिशुपाल-वधे । ६ । ४६ ।

“अधरेष्वलक्तकरसः सुदृशां विशदं कपोलभुवि लोभरजः ।

नवमद्भनं नयनपङ्कजयो-र्विभिदे न शृङ्गनिष्ठितान् पयसः ॥”)

तत्पथ्यायः । गालवः २ श्रावरः ३ तिरीटः ४ तिल्वः ५ मार्जनः ६ । इत्यमरः ॥ षट् लोभ-मात्रे लोभ इति ख्याते । यद् श्वेतलोभ इति

सुभूतिः ॥ आद्यपादः श्वेतलोभे शेषो रक्तलोभ इति स्वामी ॥ तस्य पथ्यायान्तरं यथा । लोभः ७ भिन्नतरः ८ तिल्वकः ९ काण्डकीलकः १० लोभकवृत्तः ११ श्वरः १२ हृत्किरीटकः १३

तिलकः १४ काण्डकीलकः १५ हेमपुष्पकः १६ भिष्मो १७ श्रावरः १८ । अस्य गुणाः । कषायत्वम् । शीतत्वम् । वातकफासनाशित्वम् । चक्षुष्यत्वम् । विषहृत्त्वम् । तत्र विशिष्टो वल्क-

लोभकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च । “लोभस्तिवल्किरीटश्च श्रावरो गालवस्तथा ।

द्वितीयः पट्टिकालोभः क्रसुकः स्थूलवल्कलः ॥ चीर्णपत्रो दृष्टत्वचः पट्टीलाक्षाप्रसादनः ।

लोभो ग्राही लघुः शीतश्चक्षुष्यः कफपित्तहृत् । कषायो रक्तपित्ताग्निवातातीसारशोथहृत् ॥

इति भावप्रकाशः ॥

(तथा च । “तिल्वकस्तु सतो लोभो दृष्टत्वचस्तिरीटकः ।

तस्य स्थूलत्वचं शुष्कामन्तर्वल्कलवर्जिताम् ॥ चूर्णयेत्तु त्रिधा क्वा द्वा भागौ शीतयेत्ततः । लोभस्यैव कषायेण हतीयं तेन भावयेत् ॥

भागं तं दृष्टत्वचस्य पुनः कषायेन भावयेत् । शुष्कं चूर्णं पुनः क्वा तत ऊर्ध्वं प्रयोजयेत् ॥ दधितक्रसुरामण्डलैर्वैदरशीधुना । रसेनामलकानां वा ततः पाण्डित्यं पिबेत् ॥

“सुरां लोभकषायेण जातां पचस्वित्वां पिबेत् ॥” इति भरते कल्पस्थाने नवमेऽध्याये ॥)

लोभकवृत्तः, पुं, (लोभ एव लोभकः । स एव वृत्तः ।) लोभः । इति राजनिर्घण्टः ॥

लोभः, पुं, द्वेदः । आकुलीभावः । लुपधातोर्भावं षष्प्रत्ययेन निष्पन्नोऽयम् । (अभावः । यथा, रघुः । १ । ६८ ।

“सोऽहमिन्धाविशुद्धात्मा प्रजालोपनिर्मोहितः । प्रकाशश्चाप्रकाशश्च लोकालोक इवाचलः ॥”)

आकरणमते वर्णनाशः । तथा हि । नाश-विधिवथा । लोपोऽस्योमाडोरित्यादि ॥ अपि च । “सकलेश्वो विधिभ्यः स्याद्वली लोपविधिसत्ता ।

लोपस्वरादेश्योस्तु स्वरादेशो विधिर्वली ॥” इति दुर्गादासः ॥

लोपा, स्त्री, अगस्त्यसुनिपती । इति जटाधरः ॥ लोपाकः, पुं, (लोपं शीघ्रमदर्शनं अकति प्राप्नो-तीति । अक् + अण् ।) श्रृगालः । इति

त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, सुनुते । १ । ४६ । “आविच्छत्यकगोधाश्रयदृष्टं श्लोपाकलोमश-कणैकदलौढगप्रियकाजगरसर्पश्च विकानकुल-महावभुप्रभृतयो विलेशयाः ॥”)

लोपापकः, पुं, (लोपं हृतमदर्शनं आप्नोतीति । आप् + क्तल् ।) श्रृगालः । इति शब्दमाला ॥ लोपापिका, स्त्री, (लोपापक + स्त्रियां टाप् ।

अत इत्वम् ।) श्रृगाली । इति शब्दमाला ॥ लोपासुना, स्त्री, अगस्त्यसुनिभाया । इत्यमरः ॥

लोपयति योषितां रूपाभिधानमिति लोपा पचादन् आसुदयति सद्यः दृष्टिमिति आसुद्रा अन् ततः कर्मधारयः । किंवा न सुदं राति असुद्रा पतिसुश्रूवाया लोपे असुद्रा लोपा-

सुद्रा । लोपा च । “लोपासुद्रा तु वेदभीं लोपा स्त्री कुम्भजन्मनः ॥” इति कण्वभूषणम् । इति भरतः ॥ ७७ ॥

अस्या अर्थदानप्रसङ्गेन अगस्त्यार्थदानं लिखते । अगस्त्यार्थदानान्तु सौरेण चिह्नराशौ विधानात् । यथा, ब्रह्मवैवर्ते ।

“अप्राप्ते भास्करे कन्यां शेषभूतेऽभिर्दिनेः । अर्थं ह्यसुरगस्याय गौडदेशनिवासिनः ॥” नारद्विंशे ।

“शुभे तोयं विनिक्षिप्य सितपुष्पाक्षतैर्युतम् । मन्त्रेणानेन वै दद्यादक्षिणाश्रासुखस्थितः ॥

काशपुष्पप्रतीकाश्च अक्षिमास्तसम्भव । भिन्नावरुणयोः पुत्र कुम्भयोने नमोऽस्तु ते ॥” प्रार्थनन्तु ।

“आतापिर्भक्षितो येन वातापिच मझासुरः । ससुद्रः शोषितो येन स मेऽगस्त्यः प्रसीदतु ॥” गन्धादिकन्तु अगस्त्याय नम इत्यनेन देयं विशे-

यासुदेशो सामान्यतः प्राप्तवात् । दक्षिणाश्रासुखस्थित इति गन्धादावपि प्रयो-गाज्जकर्तृधर्मत्वादिति रत्नाकरः ॥ ७७ ॥ तत्पथ्यायदानमन्तस्तु ।

“लोपासुद्रा मझाभागे राजपुत्रि पतिव्रते । यथावार्थं मया दत्तं मेधावदग्नियुग्मम् ॥” इति मल्लमाद्यवतम् ॥

(अस्या जम्बादिविवरणम् महाभारते वन-
पर्वणि ६६ अध्यायमारभ्य द्रष्टव्यम् ।)

लोपासुद्रापतिः, पुं, (लोपासुद्रायाः पतिः ।)
अगस्त्यसुनिः । इति पुराणम् ॥

लोपाशकः, पुं, (लोपं वाकुलीभावं चकितमश्रुति ।
अश्रु + कुल ।) शृगालः । इति हारावली ॥

लोपाशिका, स्त्री, (लोपाशक + श्लिषां टाप् ।
अत इत्वम् ।) शृगाली । इति हारा-
वली । १७२ ॥

लोम, स्त्री, (लुप् + लृत् ।) लोमधनम् । लोतम् ।
इत्यमरः ॥ (यथा, महाभारते । ११०. ७। ५।

“ते तस्यावसर्गे लोमं दृश्यन्तः क्षुरसत्तमः ।
निधाय च भयाह्वीनास्तत्रैवानामगते वसे ॥”)

लोम्री, स्त्री, (लोम + क्तिन् + लृट् ।) लोमम् ।
इति शब्दरत्नावली ।

लोमः, पुं, (लुभ् + वल् ।) आकाङ्क्षा । पर-
द्रव्याभिलाषः । तत्पर्यायः । दृष्ट्वा २ लिप्ता ३

वशः ४ सृष्ट्वा ५ काङ्क्षा ६ प्रसा ७ गर्हः ८
वाञ्छा ९ इच्छा १० लट् ११ मनोरथः १२

कामः १३ अभिलाषः १४ । इति हेमचन्द्रः ॥ ४३॥
तस्य लक्ष्यं यथा,—

“परिचितादिनां दृष्ट्वा नेतुं यो हृदि जायते ।
अभिलाषो दिग्भोज्यः स लोमः परिकीर्तितः ॥”

इति पाणिनिप्रयोगसारे १६ अध्यायः ॥ ४३॥
च च ऋक्षयोश्चराण्यतः । यथा,—

“भूमध्यादभवत् क्रोधो लोमश्चाधरसम्भवः ।”
इति मातुल्यसुखोत्पत्तिर्नाम १ अध्यायः ॥ ४३॥

स तु नाशकारणं यथा,—
“लोमप्रसादविम्बाद्यैः पुरुषो गच्छते त्रिभिः ।

तस्मादलोमो न कर्तव्यः प्रसादो न न निषेधः ॥”
इति गारुडं नीतिचारे ११५ अध्यायः ॥

अपि च ।
“विषमं गरजस्त्रिदं हारं नाशनसाक्षिणः ।

कामः क्रोधस्तथा लोमस्तस्मादेतत्त्रयं त्यजेत् ॥”
इति श्रीभगवद्गीतायाम् १६ अध्यायः ॥

लोमनिन्द्याविषयकलोकादि यथा,—
“लोमः प्रतिष्ठा पापस्य प्रकृतिर्लोम एव च ।

प्रेमक्रोधादिजनको लोमः पापस्य कारकम् ॥
लोभात् क्रोधः प्रभवति लोभात्क्रामः प्रजायते ।

लोमान्शोच्य बाह्यश्च लोमः पापस्य कार-
णम् ॥

लोभात् क्रोधः प्रभवति क्रोधाद्क्रोधः प्रवर्तते ।
तोदेष नरकं याति शास्त्रज्ञोऽपि विचक्षणः ॥

मातरं पितरं पुत्रं भ्रातरं वा सुहृत्तमम् ।
लोभादिभ्यो नरो हृत्ति स्वामिनं वा सद्यो-

दरम् ॥
लोभेन ब्रह्मिष्ठसति लोभो जनयते द्वयम् ।

तथाशौ दःखमाप्नोति परत्रैव स मानवः ॥
लोभादिभ्यो नरो विना वीर्यते न स चापदम् ।

दुग्धं प्रशान्ति भाण्डीर्यो यथा न क्षुद्रा-
दितिम् ॥

प्रायेण धनिनामेव धनलोभो निरन्तम् ।

पश्य कोटिदयोपेतं लज्जाय प्रणतं धनुः ॥
नात्यर्थमर्थाधिपतया लुब्धसुदेनयेज्जनम् ।

अब्धिर्दत्ताश्चरतं स्त्रीर्मथ्यमानोऽष्टजद्विषम् ॥
लोमः सदा विचिन्त्यो लुब्धेभ्यः सर्वतो भयं

दृष्टम् ।
कार्याकार्यविचारो लोभविस्फुरस्य नास्त्येव ॥

सत्यप्रश्नमतपोभिः शस्त्रधनैः प्राज्ञवैदि-
भिर्विजितः ।

लोभो वत प्रविष्टः कुटिलं हृदयं किराती-
नाम् ॥

लोभोपपन्न इति पूर्णदशाविशेष-
शाली स्वमात्मनि वसुप्रकरं निधाय ।

लब्धोदये तमच गच्छति पञ्चान्यौ
हीपा भवन्ति कलुषा बलवान् हि लोमः ॥

यद्दुर्गामं तद्वीमर्शन्ति विकटं क्रामन्ति देशान्तरं
गाहन्ते गहनं समुद्रमघनक्रोशं क्षिप्तं कुर्वन्ते ।

सेवन्ते क्षपणं पतिं गजघटासङ्घट्टदुःसखरं
सर्पन्ति प्रधनं घनान्वितधियस्तलोभविस्फू-

र्जितम् ॥” ॥ ४॥

लोभी, [न] त्रि, (लोभीऽस्यास्तीति । लोभ +
इतिः ।) लोभयुक्तः । तत्पर्यायः । गृध्रः २

गर्हनः ३ लुब्धः ४ अभिलाषुकः ५ दृष्टकः ६
लोणुपः ७ लोभुमः ८ । इति जटाधरः ॥

लिप्सुः ९ । इति हेमचन्द्रः ॥
लोभ्यः, पुं, (लुभ्यते इति । लुभ् + यत् ।) सुभः ।

इति हेमचन्द्रः ॥ लोभनीये, त्रि ॥
लोम, [न] स्त्री, (लुयते छिद्यते इति । ल +

“नामन्वीमन्योमनूरोमनूलोमनूपाञ्चन्धामनू”
उणा० ४ । १५० । इति मनिनृप्रत्ययेन साधुः ।)

शरीरस्थक्रोशः । तत्पर्यायः । तनूयद् २ रोम
३ । इत्यमरः ॥ तनुयद् ४ तनुयद् ५ । इति

शब्दरत्नावली ॥ (यथा, सुखकोपनिषदि ।
१ । १ । ७ ।

“यथोर्णनाभिः स्तनते गच्छते च
यथा पृथिव्यामोषधयः समवन्ति ।

यथा वतः पुरुषात् केवललोमानि
तथाक्षरात् सम्भवतीह विश्वम् ॥”)

तत्तु गर्भस्थस्य घटे मासि भवति । इति सुख-
योधः ॥ अपि च ।

“घटे मासि च नारीणां वैदिके नाधिकादिता ।
उदरस्थस्य बालस्य नखलोमप्रवर्तनात् ॥”

इति स्मृतिः ॥
(तथास्य विवृतिः ।

“अखो मज्जन्ति लोमानि असज्जानि भवन्ति
हि ।

सन्ति यावन्ति लोमानि तावन्तो लोम-
रूपकाः ॥

यद्गर्भप्रवृत्तिर्नवृत्तिः स्वभावादेव जायते ।
सन्निवेशश्च गात्राणां नात्रास्ते कारणात्तरम् ॥”

निर्वृत्तिः सिद्धिः स्वभावात् ईश्वरात् । सन्निवेशो
रचनाविशेषः । इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे
प्रथमे भागे ॥

लोमं, स्त्री, काङ्गलम् । इति जटाधरः ॥ (रोम ।
यथा, तैत्तिरीयसंहितायाम् । ५ । १ । ६ । २ ।

“अथो शन्तायाजलोमैः संखल्लेषा वा अग्नेः
प्रिया तण्यर्धदत्तेति ॥”)

लोमकरणी, स्त्री, मांसच्छदा । इति राजनिर्घण्टः ॥
लोमकर्णः, पुं, (लोमयुक्तौ कर्णौ यस्य ।) शशकः ।

इति हेमचन्द्रः ॥ (अस्य पर्यायो यथा,—
“लम्कर्णः शशः शूली लोमकर्णो विविधः ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीये भागे ॥)
लोमयुक्तकर्णविशेषः, त्रि ॥

लोममं, स्त्री, (लोमानि हन्तीति । हन् + टक् ।)
इन्द्रलुप्तकम् । इति भूरिप्रयोगः ॥ टाक इति

भाषा ॥ लोमघातके, त्रि ॥
लोमपादः, पुं, (लोमानि पादयोर्यस्य ।) अङ्ग-

देशीयराजविशेषः । स तु ऋष्यशङ्खसुनि-
व्यशुरः । इति रामायणम् ॥ (अयं हि सूर्य-

पंशावतंसस्य दशरथस्य सखा । विप्रावमान-
नात एवास्य रात्रे बहुकालं अवसद्यः सम्भूव

तत एवासौ काश्यपं ऋष्यशङ्खं खराद्ये
आनीय शान्तां नाम दशरथकन्यामस्मै दत्त-

वान् । एतद्वृत्तान्तं महाभारते वनपर्वणि
११० अध्यायतो विशेषतो द्रष्टव्यम् ॥)

लोमपादपूः, स्त्री, (लोमपादस्य पूः ।) पुरी-
विशेषः । अधुना भागलपुर इति ख्याता ।

तत्पर्यायः । चम्पा २ मालिनी ३ कर्णपूः ४ ।
इति हेमचन्द्रः ॥

लोमफलं, स्त्री, (लोमयुक्तं फलम् ।) भयम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

लोमविषः, पुं, (लोमि विषं यस्य ।) आत्रादिः ।
इति हेमचन्द्रः ॥

लोमशः, पुं, (लोमानि सन्त्यस्येति । लोमन् +
“लोमादिभ्यः शः ।” इति शः ।) सुनिविशेषः ।

(सुनिवरोऽयं तीर्थगमनाभिलाषिणः साधुजनस्य
शुद्धिदिरस्यागुणामी सर्वतीर्थवृत्तान्तमस्मै विश्वा-

पयामासेति महाभारते वनपर्वणि द्रष्टव्यम् ॥ ४॥)
शेषः । अतिलोमान्विते, त्रि । इति मेदिनी ।

श्रे, २७ । यथा,—
“कदाचिदसुरो रत्नैः कदाचिल्लोमशः सुखी ॥”

इति सासुप्रकम् ॥
(धान्यापहरणरूपकर्मविपरिकात् लोमशो

भवति । यथा, महाभारते । १३ । १११ । ११६ ।
“धान्यं हृत्वा तु पुरुषो लोमशः संप्रणयते ॥”)

लोमशकाण्डा, स्त्री, (लोमशः काण्डो यस्याः ।)
कर्कटौ । इति राजनिर्घण्टः ॥ (कर्कटौशब्दे

स्या गुणादयो ज्ञातव्याः ॥)
लोमशपरिणी, स्त्री, (लोमशं पर्यमस्त्वस्या इति ।

इति । डीप् ।) माषपर्णी । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥

लोमशपुष्पकः, पुं, (लोमशानि पुष्पाणि यस्य ।
कम् ।) शिरीषवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

लोमशमार्जारः, पुं, (लोमशो लोमबहुलो
मार्जारः ।) मार्जारविशेषः । गन्धगङ्गा ।

लोहं, स्तुतं अगुद । इत्यमरः । (अथास्य
पर्यायः ।

“अगुदप्रवरं लोहं राजाहं योगजन्तवा ।

वैदिक विभिन्नं वापि क्षिप्रमन्वयार्थकम् ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डेप्रथमे भागे ॥)

लोहः, पुं स्त्री । (सूपतेऽनेनेति । लू + बाहुवचान्

सु ।) लोहम् । लोहकम् । सर्वलोहसम् । इति

मेरिनी । हे, = १ रधिरम् । इति राजनिर्घण्टः ।

नद्य सुतलोहस्य पर्यायः । सुतम् २ सुतल-

यम् ३ सुतलयादम् ४ शिलासूतम् ५ अम-

लम् ६ शक्तिलोहम् ७ आरम् ८ क्षणापसम् ९ ।

नद्य लोहलोहस्य पर्यायः । लोहम् २

शुक्लापसम् ३ शुक्लम् ४ पिष्टम् ५ पिष्टा-

यम् ६ शटम् ७ आयसम् ८ निशितम् ९

नीप्रम् १० खड्गम् ११ सुतलम् १२ अयः १३

विद्यापसम् १४ चीनम् १५ । अयः गुणाः ।

रुधिरम् । उष्णम् । तिक्तम् । वातपित्त-

कफप्रमेहपातजनकशूलम् । तीक्ष्णम् ।

सुख्यधिकशुद्धम् । इति राजनिर्घण्टः । १ ।

अयः लोहस्योत्पत्तिनामलक्षणगुणाः ।

“पुरा लोहितदेवानां निहतानां सुरैर्युधि ।

उत्पद्यन्ति शरीरेभ्यो लोहानि विविधानि च ।

लोहोऽथैव शूद्रकं तीक्ष्णं पिष्टं कालाय-

सायनी ।

गदना दृढतीक्ष्णैश्च ददास्य कारिना ।

गन्धमदीयः मृदुर्गन्धो दीपः सप्तायस्य तु ।

गोचं निरुक्तं शीतं मधुरं नृपदं गुरु ।

रुध्रं दधत्तं चक्षुषं नेत्रनं दातव्यं जयेत् ।

ज्वं पित्तं गरं शूलं शोथप्रदं शीघ्रपाकुताः ।

मेदोमेहकमौघं कृष्टं तन्निष्ठं तद्वदपि हि ।

तत्प्राप्तकुष्ठामयवृद्धं भवेत्

सुयोगयूनां कुरुतेऽभ्युदयः ।

नानाशयानां तथा प्रकीर्णं

जमेति क्षमासमशुद्धलोहम् ।

लोहलोहं मन्दादि चाप्यं

विदुर्द्विजसंनृतं ध्रुवम् ।

पाट्यं न गृह्यते शरीरके

राजानं यदि रक्षाय उपलब्धिः ॥ ७ ॥

तत्र भारतीयस्य तत्पदं यथाच ।

“उग्राभक्तिराकारास्तुष्टान्तरं देविते ।

लोहं सुतलं सुतलादि तत्कारमभिधीयते ।

लोहं गोशक्यं दद्याद्वयसोभितसारम् ।

नयेत्सोभितं दातं कृत्यं परिदामसम् ।

तन्निष्ठं लोहं पित्तं आममाद्युत्पीडति ॥”

अथ लोहलोहस्य लक्षणं गुणाश्च ।

“सुतलं च प्रसरति जले तैलनिष्ठः प्रसवे

विदुर्द्विजसंनृतं ध्रुवम् ।

तत्प्राप्तकुष्ठामयवृद्धं भवेत्

सुयोगयूनां कुरुतेऽभ्युदयः ।

नानाशयानां तथा प्रकीर्णं

जमेति क्षमासमशुद्धलोहम् ।

लोहानमप्यपि कथं यथापि शिरोरजम् ।
तन्नामोमान् विजयते कान्तलोहं न संशयः ।
यत्तं दीप्यं वपुःपुष्टिं कुरुतेऽभिं विवर्धयेत् ॥”
अथ किट्टी ।

“भायमाणस्य लोहस्य मत्तं मखरमुच्यते ।
लोहसिंहानिका किट्टी सिंहानस्य निगद्यते ॥
यामोहं यद्गुणं प्रोक्तं तत्किट्टमपि तद्वयम् ॥”
अथ लोहस्यासुहृदस्य दीगमाह ।

“यत्तत्कुष्ठामयवृद्धकारि
हृदोगयूनां कुरुतेऽभ्युदयः ।
नानाशयानां तथा प्रकीर्णं
कुण्याश्च क्षमासमशुद्धलोहम् ॥”

अथ लोहस्य दीपशान्तये शोधनमभिधीयते ।

“पत्तलीकृतपत्राणि लोहस्यामौ प्रतापयेत् ।

निषिञ्चेत्तत्रतानि तैले तस्मिन् च काङ्गिरे ॥

गोमूत्रे च कुलत्यानां कषाये च त्रिधा त्रिधा ।

एवं लोहस्य पत्राणां विभुतिः संप्रजायते ॥”

अथ लोहस्य मारणविधिः ।

“शुद्धलोहमव चूर्णं पातालगरुडोरुधैः ।

मर्दयेत्वा पुटेद्वौ दद्यादेवं पुटयम् ।

पुटयं कुमाय्याश्च कुठारिक्लिष्टकारुधैः ।

पुटयत्कं ततो दद्यादेवं तीक्ष्णगतिर्भवेत् ॥”

अथ च ।

“जिपदादशमांशिनं दरुं तीक्ष्णचूर्णतः ।

मर्दयेत् कन्यकामावेयमयुग्मं ततः पुटेत् ।

एवं सप्तपुटेर्मृत्वं लोहचूर्णमवाप्नुयात् ॥

सद्योऽनुभूतो योगीन्द्रैः कर्मोभ्यो लोहमारुणे ।

कथं रामराजेन कौतूहलधियाधुना ॥

सुतलादिगुणं गन्धं दत्त्वा कुण्याश्च कण्ठलीम् ।

दयोः समं लोहचूर्णं मर्दयेत् कन्यकाद्रवैः ॥

यामयुग्मं ततः पिष्टं कृत्वा तान्त्रस्य पात्रके ।

वर्मे हत्वा खड्गस्य पत्रैराक्षादयेद्बुधः ॥

यामयुग्माद्बुधं धान्यराशौ न्यसेत्ततः ।

दत्तोपरि शरावप्य भिदिनान्ते संतुहरेत् ॥

पिष्टा च गालयेद्दद्यादेवं वारितरं भवेत् ।

हाडिमस्य एवं पिष्टा तत्तुर्गुण्यदिद्या ॥

तद्वेनादसद्यं सद्योयात् प्रायेदपि ।

जातये शोथस्यैव पुटेदेव पुनः पुनः ।

एकदिशतिपारैस्तुष्टियते नात्र संशयः ।

एवं कर्माणि लोहानि सुखादीन्यपि मारयेत् ॥”

एवं मारितलोहस्य गुणाः ।

“लोहं तिक्तं गरं शीतं कषायं जमुरं गुरु ।

रुध्रं दधत्तं चक्षुषं नेत्रनं दातव्यं जयेत् ॥

ज्वं पित्तं गरं शूलं शोथप्रदं शीघ्रपाकुताः ।

मेदोमेहकमौघं कृष्टं तन्निष्ठं तद्वदपि हि ॥

गुष्टान्तेषां समारुध्रं यामं सुतलं रत्निकाः ।

नामोहं समशीघ्राद्वयसोभितं गरः ।

दृढात्तं तिलैश्च माषाणं रत्निकाणां च ।

गदमन्तरस्यैव रत्नैर्देहोऽभ्युदयः ॥”

इति भावप्रकाशः ।

लोहस्योपि मन्दादिभिर्भेदो यथा,—

“दरा गु लापयि दापे भजमयति वै द्विजा ।

ष पापिहोऽपि सुहृत्तेऽनं रौरवे परिपश्यते ॥”
इति मत्स्यसूक्ततन्त्रम् ।

अपि च ।

“अयःपात्रे पयःपात्रं गन्धं सिद्धान्तमेव च ।

भट्टादिकं मधु गुडं नारिकेलोदकमन्त्राः ॥

फलं मूलं च यत्किञ्चिदभ्यं सुनिरवोत् ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णसम्बन्धम् ।

(अश्विन एवास्य उत्पत्तिः व्यूयते । यथा, मनुः ।

६ । ३२१ ।

“यद्भ्योऽभिर्घ्नतः चतस्रस्रो लोहसुवितम् ।

तेषां सर्वत्रयं तजः स्वासु योनिषु प्राप्स्यति ॥”

पुं, कागः । स तु लक्षणान्वितः क्षणवर्षो रक्त-

वर्णो वा । यथा, मनुः । ३ । २७२ ।

“कालशकं महाशक्ताः खड्गलोहामिधं मधु ।

आनन्त्यायैव कल्पन्ते सुन्यमाणि च सर्वशः ॥”

पार्वतजातिविशेषः । यथा, महाभारते । २ ।

२७ । २५ ।

“लोहान् परमकास्त्रोजावृष्टिकागुत्तरानपि ।

सहितान्क्षान् महाराज अजयन् पाक-

शासनिः ॥”

रक्तवर्णं, त्रि । यथा, महाभारते । १ । १३६ । २३ ।

“भमतश्च वराहस्य लोहस्य प्रमुखे समम् ।

पञ्चबाणान् सुसंयुक्तान् च सुमोचैकवागवत् ॥”

लोहकण्टकः, पुं, (लोहवत् कण्टकं यत् ।)

मदनहृत्तः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ लोहमय

कण्टकश्च । (यथा, आर्यासप्तशत्याम् । ४७४ ।

“सखि लोहकण्टकनिभस्तथा तथा मदन-

विश्रिखीऽपि ॥”

लोहकान्तं, स्त्री, (लोहः कान्तोऽर्थेति ।) अय-

स्कान्तम् । इति राजनिर्घण्टः ।

लोहकारः, पुं, (लोहं लोहमयं शस्त्रादि करो-

तीति । कृ + अण् ।) लोहकारकः । इति

हलावुधः ॥ (यथा, गो० रामायणे । २ । ६० । २३ ।

“प्रक्षाताश्चर्मकाराश्च लोहकारास्तथैव च ॥”

लोहकारकः, पुं, (लोहं तन्मयशस्त्रादि करो-

तीति । कृ + क्तुल् ।) वरुचद्वराजतिविशेषः ।

कामार इति भाषा । तत्पर्यायः । लोकारः २

इत्यमरः । लोहकारः ३ अयस्कारः ४ कर्म-

कारः ५ कर्मारः ६ । इति भरुचद्वरावर्गः ।

तस्योत्पत्तिर्वया ।

“गोपाणात्तन्मयायां वै कर्मकारोऽप्यभूत्

सुतः ॥”

इति परोक्षव्यवहतिः ॥

लोहकिट्टं, स्त्री, (लोहस्य किट्टम् ।) लोहगतम् ।

तत्पर्यायः । किट्टम् २ लोहचूर्णम् ३ लोहमयम्

४ लोहवम् ५ क्षणचूर्णम् ६ लोहम् ७ लोह-

मलम् ८ । (यथा, सुतले । ६ । ४४ ।

“एतन्निष्ठं सैवयवप्रभुत्वं

सर्वं विदेदपि हि लोहकिट्टम् ॥”

अयः गुणाः । मयूरम् । सुतलम् । उष्णम् ।

हमिषावस्तिगुणमयः सुतलेऽभ्युदयः प्रकीर्णम्

तथा । इति राजनिर्घण्टः । अपि च ।

लोहं, ला. अगुरु । इत्यमरः ॥ (चथास्य)
पर्यायः ।

“अगुरुप्रवरं लोहं प्रजाहं योगजन्तया ।
वैशिक किमिजं यापि किमिजममनार्थकम् ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डेप्रथमे भागे ॥

लोहः, पुं स्त्री. (लूपतेनेनेति । लू + बाहुलकान्
लृट् ।) लोहम् । लोहकम् । सर्व्वेतेजसम् । इति
मेदिनी । हि. = ॥ रुधिरम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
अथ सुखलोहस्य पर्यायः । सुखम् २ सुखा-
यसम् ३ रूपतसारम् ४ शिलात्मजम् ५ अश्व-
त्थम् ६ क्षमिलोदम् ७ आरम् ८ कृष्णायसम् ९ ॥
अथ तीक्ष्णलोहस्य पर्यायः । तीक्ष्णम् २
शस्त्रायसम् ३ शस्त्रम् ४ पिण्डम् ५ पिण्डा-
यसम् ६ शूटम् ७ आयसम् ८ निश्चितम् ९
तीक्ष्णम् १० खड्गम् ११ सुखणम् १२ अयः १३
त्रिजायसम् १४ चीनजम् १५ । अस्य गुणाः ।
रूचत्वम् । उष्णत्वम् । तिक्तत्वम् । वातपित्त-
कफप्रमेहपाण्डूशूलनाशित्वम् । तीक्ष्णत्वम् ।
मृगशीर्षकगुणत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥
अथ लोहस्योत्पत्तिनामलक्षणगुणाः ।
“पुरा लोमिलदैत्यानां निरुतानां सुदैर्युधि ।
उत्पन्नानि शरीरेभ्यो लोहानि विविधानि च ॥
लोहोऽस्त्री शस्त्रकं तीक्ष्णं पिण्डं कालाय-
सायमी ।

गुरुता दृढतोत्तुल्लेखकदाहस्य कारिता ।
अश्वशोषः सङ्घर्षो दीपाः सप्तायसस्य तु ॥
लोहं तिक्ततरुं शीतं मधुरं तुवरं गुरु ।
रूचं वयस्यं चक्षुष्यं लेखनं वातलं जयेत् ॥
कषं पित्तं गरं शूलं शोषार्शः प्रीहपाकुताः ।
मेदोमेहकमीनं कृष्टं तत्किं तद्देव हि ॥

यण्डत्वकुष्ठामयण्डत्वमभवेत्
हृद्भोगशूलौ कुरुतेऽस्मरौच ।
नानारुजानाश्च तथा प्रकोपं
करोति हृत्तासमशुद्धलोहम् ॥
जीवद्वानि भद्रकारि चायम्
चेदशुद्धिमदसंस्कृतं ध्रुवम् ।
पाटयं न तनुते शरीरंते
दावर्णां हृदि रज्जाश्च यच्छति ॥” ६ ॥

तत्र चारलोहस्य लक्षणं गुणाश्च ।
“अमाभ्रच्छिखराकाराण्यङ्गायस्तेन वेपिषे ।
लोहं सुदैव यन्मात्रं तत्सारमभिधीयते ॥
लोहं साराज्यं हन्याद्वयसीमतिसारकम् ।
अहंसत्वात्तत्रं वातं मूलस्य परिणामजम् ।
हृदि च पीनसं पित्तं आसमाय यमोदति ॥”
अथ कान्तलोहस्य लक्षणं गुणाश्च ।
“यनुपानि न प्रवरति जले तेलविन्दुः प्रतप्ते
हिङ्गुर्मेनं लज्जति च निचं तिक्ततां निम्नकण्डः ।
तत्तं दुग्धं भवति शिखराकारकं नैति भूमिं
कृष्णः स्नानं यत्पल्लवः कान्तलोहं

तदुक्तम् ॥

गन्तव्येऽपि शूलामभामपातं भगवद्वरम् ।
कामर्गलोहलोहानि यथं कान्तमयी जयेत् ॥

ह्रीं हानमस्वपित्तस्य यश्चापि शिरोरुजम् ।
सञ्जानोमान् विजयते कान्तलोहं न संशयः ।
बलं वीर्यं वपुःपुष्टिं कुरुतेऽभिं विवर्द्धयेत् ॥”
अथ किट्टी ।

“भायमानस्य लोहस्य मलं मण्डरमुच्यते ।
लोहसिंहानिका किट्टी सिंहानस्य निगद्यते ॥
यलोहं यद्गुणं प्रोक्तं तत्किट्टमपि तदुच्यम् ॥”
अथ लोहस्याशुद्धस्य रोगमाह ।

“यण्डत्वकुष्ठामयण्डत्वकारि
हृद्भोगशूलौ कुरुतेऽस्मरौच ।
नानारुजानाश्च तथा प्रकोपं
करोति हृत्तासमशुद्धलोहम् ॥”

अथ लोहस्य दीयशान्तये शोधनमभिधीयते ।
“पत्तलोक्तपत्राणि लोहस्याग्नौ प्रनापयेत् ।
निश्चिततप्तमानि तैले तक्ते च काञ्चिके ॥
गोमूत्रे च कुलत्यानां कषाये च त्रिधा त्रिधा ।
एवं लोहस्य पत्राणां विशुद्धिः संप्रजायते ॥”

अथ लोहस्य मारणविधिः ।
“शुद्धलोहमभं चूर्णं पातालगुह्योरसैः ।
मर्दयित्वा पुटेद्वौ दद्यादेवं पुटहयम् ॥
पुटत्रयं क्रमायाश्च कुठारच्छिन्नकारसैः ।
पुटयद्कं ततो दद्यादेवं तीक्ष्णवृत्तिर्भवेत् ॥”
अन्यच्च ।

“अपि हृद्दशमांशेन दरदं तीक्ष्णचूर्णतः ।
मर्दयेत् कन्यकाद्रवैर्यामयुग्मं ततः पुटेत् ।
एवं सप्तपुटेर्मृत्युं लोहचूर्णमवाप्नुयात् ॥
सत्योऽनुभूतो योगीन्द्रैः क्रमोऽभ्यो लोहमारणे ।
कथ्यते रामराजेन कौतूहलधियाधुना ॥
रुतकादिगुणं गन्धं दत्त्वा कुर्याच्च कञ्जलीम् ।
दयोः समं लोहचूर्णं मर्दयेत् कन्यकाद्रवैः ॥
यामयुग्मं ततः पिण्डं कृत्वा ताम्रस्य पात्रके ।
घर्मे कृत्वा रुचुकस्य पत्रैराक्कादयेद्बुधः ॥
यामयुग्माद्वेदुषं धान्यराशौ गच्छेत्ततः ।
दत्त्वोपरि शरावस्य मिदिनाग्ने संसृहेत् ॥
पिष्टा च गालयेद्दद्यादेवं वारितरं भवेत् ।
दाडिमस्य दलं पिष्ट्वा तत्तनुगुणवादिन्या ॥
तदसेनायसचूर्णं सञ्जीयात् प्रावयेदपि ।
घातये शोषयेत्तच्च पुटेदेव पुनः पुनः ।
एकदिश्रुतिपारितोक्ततुल्यते गात्र संशयः ।
एवं यन्मात्रं लोहानि सुखादीन्पि मारयेत् ॥
एवं मारितलोहस्य गुणाः ।

“लोहं तिक्तं सरं शीतं कषायं मधुरं गुरु ।
रूचं वयस्यं चक्षुष्यं लेखनं वातलं जयेत् ॥
कषं पित्तं गरं शूलं शोषार्शः प्रीहपाकुताः ।
मेदोमेहकमीनं कृष्टं तत्किं तद्देव हि ॥
गुञ्जामिकां समारभ्य यावत् सुनैर्वरत्तिकाः ।
तावलोहं समग्रीयाद्यथादोषानलं नरः ॥
कुष्ठार्कं तिक्ततैलस्य माषाद्रं रागिफान्तया ।
मयसन्तरसस्यैव वर्णयेज्जोहमेवकः ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

लोह्यानि भक्षणनिषेधो यथा,—

“यदा तु प्रायसे पात्रे परुमशति वै हिजः ।

स पापिहोऽपि सुङ्कीर्णं रौरवे परिपश्यते ॥”
इति मत्स्यसूक्ततन्त्रम् ॥

अपि च ।

“अयःपात्रे ययःपानं गथं सिद्धान्तमेव च ।

भृष्टादिकं मधु गुडं नारिकेलोदकमथा ॥

फलं मूलञ्च यत्किञ्चिदमस्यं सुनिरन्वीत ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डम् ॥

(अश्विन एवास्य उत्पत्तिः श्रूयते । यथा, मनुः ।
६ । ३२१ ।

“अदृभ्योऽग्निर्व्रजतः चतुर्ममनो लोहमुत्थितम् ।
तेषां सर्व्वजगं तजः स्वासु योनिषु शाम्बति ॥”

पुं, कागः । स तु लक्षणावितः कृष्णवर्णो रक्त-
वर्णो वा । यथा, मनुः । ३ । २७२ ।

“कालशाकं महाशल्काः खड्गलोहामिधं मधु ।
आनन्त्यायैव कल्पन्ते सुव्यमानि च सर्व्वशः ॥”

पार्व्वतजातिविशेषः । यथा, महाभारते । २ ।
२७ । २५ ।

“लोहान् परमकाश्चो जातृषिकानुत्तरानपि ।

सहितांस्तान् महाराज व्यजयन् पाक-

प्रासनिः ॥”

रक्तवर्णे, त्रि । यथा, महाभारते । १ । १३६ । २३ ।

“भ्रमतश्च वराहस्य लोहस्य प्रमुखे समम् ।

पञ्चवागान् सुसंयुक्तान् स समोचैकवागवत् ॥”

लोहकण्टकः, पुं, (लोहवन् कण्टकं यत्र ।)

मदनवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ लोहमय

कण्टकस्य । (यथा, आर्यासप्तशत्याम् । ४७४ ।

“सखि लोहकण्टकनिभस्तथा तथा मदन-

विश्रिखोऽपि ॥”

लोहकान्तं, स्त्री, (लोहः कान्तोऽस्थिति ।) अय-

स्कान्तम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

लोहकारः, पुं, (लोहं लोहमयं शब्दादि करो-

तीति । कृ + अण् ।) लोहकारकः । इति

हलायुधः ॥ (यथा, गो० रामायणे । २ । ६० । २३ ।

“प्रख्याताश्चर्मकाराश्च लोहकारास्तथैव च ॥”

लोहकारकः, पुं, (लोहं तन्मयशब्दादि करो-

तीति । कृ + ण्वल् ।) वर्णसंश्रज्जातिविशेषः ।

कामार इति भाषा । तत्पर्यायः । योकारः २

इत्यमरः ॥ लोहकारः ३ ध्वयस्कारः ४ कर्म-

कारः ५ कर्मारः ६ । इति भरतभट्टी ॥

तस्योत्पत्तिर्यथा ।

“गोपालासप्तवायां वै कर्मकारोऽप्यभूत्

सुतः ॥”

इति पराशरपद्धतिः ॥

लोहकिट्टं, स्त्री, (लोहस्य किट्टम् ।) लोहमलम् ।

तत्पर्यायः । किट्टम् २ लोहचूर्णम् ३ जयोमलम्

४ लोहजम् ५ कृष्णचूर्णम् ६ लोहम् ७ लोह-

मलम् ८ । (यथा, सुश्रुते । ६ । ४४ ।

“रुजस्यैतं सैन्यपथं प्रयुक्तं

मायं पिबेदापि हि लोहकिट्टम् ॥”

अस्य गुणाः । मधुरत्वम् । कटुत्वम् । उष्णत्वम् ।

क्षमिवातपित्तशूलमदृक्कूलमेहगन्धामोदनाशि

त्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ अथ य ।

“भायमानस्य लोहस्य मलं मण्डूरमुच्यते ।
लोहचिह्नानिका किट्टी विंहाङ्गश्च निगद्यते ॥
यस्योहं यद्गुणं प्रोक्तं तत्किट्टमपि तद्गुणम् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

(तथास्योद्धरणदिविधिः ।
“शतोर्हसुभमं किट्टं मध्यस्थाशीतिवार्धिकम् ।
अधमं षष्टिवर्षोयं ततो हीनं विधोपमम् ॥”
इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे जारणमारणाद्य-
धिकारे ॥
“कुरवं पथ्याचूर्णं द्विपलगन्धाश्मलोहकिट्टश्च ।
शुद्धरसस्वार्हपलं भृङ्गस्य रसं केशराजस्य ॥”
इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे परिणामश्रूलाधि-
कारे ॥)

लोहचूर्णं, स्त्री, (लोहस्य चूर्णम् ।) लोहकिट्टम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, बृहत्संहितायाम् ।
७६ । ३ ।

“माचीकधातुमधुपारदलोहचूर्ण-
प्रथ्याशिलाजतुविडङ्गकृतानि योऽध्यात् ।
सैकानि विंशतिरहानि जरान्वितोऽपि
सोऽशीतिकोऽपि रमयत्ववलां युवेव ॥”)
लोहजं, स्त्री, (लोहात् जायते इति । जन् + लुः ।)
लोहकिट्टम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (पर्यायो-
ऽस्य यथा, “मण्डूरं लोहजं किट्टम् ।” इति
वैद्यकरत्नमालायाम् ।) कांस्यम् । इति हेम-
चन्द्रः ॥

लोहद्रावी [नृ] पुं, (लोहानि द्रावयतीति । ड +
लिट् + णिनिः ।) टङ्गः । इति राजनिर्घण्टः ॥
(टङ्गशब्देऽस्य विषयो विज्ञेयः ॥)

लोहनालः, पुं, (लोहस्य नालं दण्डो यत्र ।)
नाराचः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
लोहपृष्ठः, पुं, (लोहस्यैव कठिनं श्यामलं वा
पृष्ठं यस्य ।) कङ्कपची । इत्यमरः ॥ लौहमय-
पृष्ठयुक्ते, त्रि ॥

लोहप्रतिमा, स्त्री, (लोहस्य प्रतिमा ।) लौह-
मयी प्रतिमा । तत्पर्यायः । स्मूर्त्तौ २ स्मृता ३ ।
इत्यमरः ॥ स्मूर्त्तौ ४ स्मूर्त्तिः ५ स्मूर्त्तः ६ । इति
भरतः ॥ स्मूर्त्तिका ७ । इति शब्दरत्नावली ॥

लोहमयं, त्रि, लोहात्मकम् । लोहनिर्मितम् ।
लोहशब्दात् तद्रूपार्थे मयट्प्रत्ययेन नियमम् ॥
(यथा, छान्दोग्योपनिषदि । ६ । १ । ५ ।
“यथा सौम्यैकेन लोहमणिना सर्वं लोहमयं
विज्ञातं स्याद्वाचारम्भणं विकारो नामधेयं
लोहमित्येव सत्यम् ॥”)

लोहमारकः, पुं, (लोहं मारयति जारयतीति ।
मृ + णिच् + ण्ङुल् ।) शालिचशाकः । इति
त्रिकाण्डशेषरानिर्घण्टौ ॥

लोहलः, पुं, (लोहं लातीति । ला + कः ।)
श्वरुलाचार्यः । इति मेदिनी । ले, १२६ ॥

लोहलः, त्रि, (लोहमिव लातीति । ला + कः ।)
अयत्तवाक् । इत्यमरः ॥ लोहयाचकश्च ॥

लोहवरं, स्त्री, (लोहेषु सर्वतैजसेषु वरम् ।)
खर्यम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

लोहश्लेषणः, पुं, (लोहानि सर्वतैजसानि श्लेष-
यति योजयतीति । श्लेषि + लुः ।) टङ्गः ।
इति हेमचन्द्रः ॥

लोहसङ्करं, स्त्री, (लोहानां सङ्करो यत्र ।) वर्त-
लोहम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ मिश्रिततैज-
सश्च ॥

लोहाख्यं स्त्री, (लोहमेव आख्या यस्य ।) अगुरु ।
इति रत्नमाला ॥

लोहाभिसारः, पुं, (लोहानां शस्त्रादीनां अभि-
सारो यत्र ।) लोहाभिहारः । इत्यमरटीकायां
भरतः ॥

लोहाभिहारः, पुं, (लोहानामभिहारो यत्र ।)
शस्त्रभृतां राज्ञां नीराजनाविधिः । इत्यमरः ॥
महानवमीदीक्षायां अम्बादीनां नीराजने सति
पश्चात् शस्त्रधारिणां राज्ञां यः शास्त्रोक्तो
निर्मलश्चन्द्रप्रधानो विधिः प्रस्थानान् प्राक् स
लोहाभिहारः । लोहस्य शस्त्रस्य अभिहारः
सर्वतो हरणमत्रेति बहुव्रीहिः । लोहाभिहार
इत्युक्तो विधिर्नीराजनोत्तर इत्यमरमाला ॥
लोहोऽस्त्री शस्त्रके लोहे इति मेदिनी ॥ लोहा-
भिहार इति पठन्त्यन्ये तत्र लोहं शस्त्रं अभि-
सार्यते प्रस्थाप्यतेऽत्रेति षष् वाचनायुधादे-
र्निःश्लेषण राजनं यत्र सा नीराजना नीरस्य
शान्त्युदकस्य अजनं क्षेपो यत्र सा नीराजना
वा । इति भरतः ॥

लोहागलं, स्त्री, (लोहस्य अगलमिव ।) तीर्थ-
विशेषः । यथा,—

वराह उवाच ।

“शृणु देवि च तत्त्वेन यस्मां त्वं परिपृच्छसि ।
गुह्यमन्यच्च वक्ष्यामि महतः कर्मणो गतिः ॥
ततः सिद्धवते गत्वा त्रिंशद्भोजनदूरतः ।
क्षेच्छमध्ये वरारोहे हिमवन्तं समाश्रितम् ॥
तत्र लोहागलं नाम निवासो मे विधीयते ।
गुह्याः पञ्चदशा यत्र समन्तात् पञ्चयोजनम् ॥
सुलभं पुण्ययुक्तानां मम कर्माशुसारिणाम् ।
तत्र तिष्ठान्वहं भद्रे ! उदीचीं दिशमाश्रितः ॥
तत्र ब्रह्मा च रुद्रश्च स्कन्दश्च मरुद्गणाः ।
आदित्या वसवो रुद्रा अश्विनौ च महौजसः ॥
सोमो बृहस्पतिश्चैव ये चान्ये च दिवौकसः ।
तेषां चैवार्गलं दत्त्वा चक्रं शृणु महौजसम् ॥
ततो मे दानवाः सर्वे क्रमन्तो लोकसुखमम् ।
मया चैवान्तरं कृत्वा कृत्वा मायाश्च वैष्णवीम् ॥
शतकोटिसहस्राणि शीघ्रमेव निपातितम् ।
एवं लोहागलेत्यासीत्तम मे तच्च कारितम् ॥
एकधारा पतत्यत्र इन्द्रगोपकसन्निभा ।
यस्तत्र कुरुते स्नानं सप्तरात्रोषितो नरः ॥
ब्रह्मलोकं समासाद्य ब्रह्मणा सह मोदते ।
अथान्नं सुषते प्राणान्दृष्ट्वा रविचर्चितः ॥
ब्रह्मलोकं परित्यज्य मम लोकं प्रपद्यते ।
गुह्याख्यानं महामागे चैव लोहागले मम ॥
सिद्धिकामेन मर्त्येन गन्तव्यं नात्र संशयः ॥
एतत्ते कथितं भद्रे लोहागलनिवासिनः ॥

माहात्म्यं पञ्चपत्राक्षि गुह्यं पञ्चमहौजसम् ।
मङ्गल्यश्च पवित्रश्च मम भक्तसुखावहम् ॥”
इत्यादि वराहपुराणे लोहागलमाहात्म्यवर्णनं
नामाध्यायः ॥ * ॥ लौहकीलके स्त्री स्त्री च ॥
लोहि, स्त्री, श्वेतटङ्गम् । इति कश्चिदाज-
निर्घण्टः ॥

लोहिका, स्त्री, (लोहमस्यत्रेति । लोह + ठन् ।)
लौहपात्रम् । तत्पर्यायः । खरचोन्दः २ खर-
पात्रम् ३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

लोहितं, स्त्री, (रुहते इति । रुह + “रुहे-
रश्च लो वा ।” उणा० ३ । ८४ । इति
इतन् रुह्य लत्वश्च ।) रक्तगोशीर्षम् । कुङ्कु-
मम् । रक्तचन्दनम् । इति मेदिनी । ते, १४७ ॥
पत्तङ्गम् । हरिचन्दनम् । टण्डुकुङ्कुमम् । रुधि-
रम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, मनुः
४ । ५६ ।

“नास्तु स्रवं पुरीषं वा क्षीवनं वा ससुतृक्षजेत् ।
अमेध्यलिप्तमन्यद्वा लोहितं वा विषाणि वा ॥”)
बुद्धम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (सरोवरविशेषः ।
इति भातुखे । १२० । १२ ॥ माणिक्यम् । तत्-
पर्यायो यथा,—

“माणिक्यं पद्मरागः स्याच्छोणरत्नश्च लोहि-
तम् ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
लोहितः, पुं, (रुह + इतम् । रुह्य लः ।) नद-
विशेषः । (सागरविशेषश्च । यथा, रामायणे ।
४ । ४० । ३६ ।

“ततो रक्तजलं भीमं लोहितं नाम सागरम् ।
गत्वा प्रेक्षत तांश्चैव बृहतीं कूटशाल्म-
लीम् ॥”)

भीमः । (यथा, बृहत्संहितायाम् । ६ । ८ ।
“मध्येन यदि मघानां गतागतं लोहितः
करोति ततः ।

पाण्डुरी नृपो विनश्यति शस्त्रोद्योगाद्भयम-
वृष्टिः ॥”)

रक्तवर्णः । इति मेदिनी । ते, १४८ ॥ रोहित-
मस्यः । नृगविशेषः । इति शब्दरत्नावली ॥
सर्पः । (यथा, महाभारते । २ । ६ । ८ ।

“वासुकिस्तत्रकश्चैव नागश्चैरावधनस्तथा ।
कृष्णश्च लोहितश्चैव पञ्चसिन्धश्च वीर्यवान् ॥”)
सुरान्तरः । इति धरणिः ॥ मसुरः । इति
शब्दचन्द्रिका ॥ रक्तालुः । रक्तशालिः । इति
राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, सुश्रुते । १ । ४६ ।

“वष्टिका यवगोधूमा लोहिता ये च शालवः ।
सुजाट्फकी मसुराश्च धान्येषु प्रवराः स्मृताः ॥”)
बलभेदः । इति हेमचन्द्रः ॥ (पर्वतविशेषः ।
इति भातुखे । १२० । ११ ॥ कुशवीर्यवर्ध-
विशेषः । इति तत्रैव । १२१ । ६५ ॥)

लोहितः, त्रि, रक्तवर्णयुक्तः । इत्यमरः ॥ (यथा,
मनुः । ५ । ६ ।

“लोहितान् बृहत्निर्वासान् ब्रह्मनप्रभवांस्तथा ।
श्रेष्ठं गन्धश्च मेघून् प्रयत्नेन विवर्जयेत् ॥”)

लोहितकं, स्त्री, (लोहितमिव । इदं कन् ।)
 रीतिः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 लोहितकः, पुं, (लोहित एव । स्वार्थे कन् ।)
 मङ्गलग्रहः । इति शब्दमाला ॥ पञ्चरागमणिः ।
 इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, माघे । १३ । ५२ ।
 “लघनेषु लोहितकनिर्मिता भुवः
 शितिरत्नरश्मिहरिनीकृतान्तराः ॥”
 रक्तवर्णयुक्ते, त्रि । यथा, महाभारते । २।६।३।
 “नालपीतासितश्यामैः सितैर्लोहितकैरपि ।
 अवतानैस्तथा गुल्मैर्मञ्जरीजालधारिभिः ॥”
 लोहितचन्दनं, स्त्री, (लोहितं चन्दनमिव ।)
 कङ्कुमम् । इत्यमरः ॥ रक्तचन्दनम् ॥ (यथा,
 किरातावृन्नीये । १ । ३४ ।
 “परिभ्रमन् लोहितचन्दनोचितः
 पदातिरन्तर्गिरिरेणुसंसितः ॥”
 लोहितपुष्पकः, पुं, (लोहितं पुष्पमस्य । कप् ।)
 दाडिमवृक्षः । इति भावप्रकाशः ॥
 लोहितनृतिका, स्त्री, (लोहिता नृतिका ।) गैरि-
 कम् । इति रत्नमाला ॥ रक्तवर्णनृतिका च ॥
 लोहिता, स्त्री, (लोहित + स्त्रियां टाप् ।) रागा-
 दिना रक्तवर्णा । इति जटाधरः ॥ वराह-
 क्रान्ता । इति शब्दचन्द्रिका ॥ रक्तपुनर्नवा ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 लोहिताक्षः, पुं, (लोहिते अक्षिणी यस्य । सक्-
 थ्यङ्गोः स्वाङ्गात् णच् ।) विष्णुः । इति शब्द-
 माला ॥ कौकिलः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ रक्त-
 वर्णचक्षुर्युक्ते, त्रि । (यथा, महाभारते । १ ।
 ५६ । ६ ।
 “यथा स्रुतो लोहिताक्षो महात्मा
 पौराणिको वेदितवान् पुरस्तात् ॥”
 लोहिताङ्गः, पुं, (लोहितमङ्गं यस्य ।) मङ्गल-
 यक्षः । इत्यमरः ॥ (यथा, हरिवंशे । २२८ । १२ ।
 “वामे च दक्षिणे चैव स्थितौ शुक्रदृष्टसती ।
 शूनैश्चरो लोहिताङ्गो लोहितार्कसमद्युतिः ॥”
 कम्पिष्ठकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 लोहिताननः, पुं, (लोहितमाननं सुखं यस्य ।)
 नकुलः । इति राजनिर्घण्टः ॥ रक्तवर्णसुखे, त्रि ॥
 लोहितायः, [स्] स्त्री, (लोहितमयः ।) ताम्रम् ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (विशेषोऽस्य ताम्रशब्दे
 विशेषः ॥)
 लोहितायसं, स्त्री, (लोहितमायसम् ।) रक्तवर्णं
 लोहजातिः । इति सुगन्धवोध्याकरणम् ॥
 लोहिनी, स्त्री, (लोहिता + “वर्णादशुदात्ता-
 दिति ।” ४ । १ । ३६ । इति डीप् । तकारस्य
 नकारादेशश्च ।) रक्तवर्णा स्त्री । यथा,—
 “रोहिणी रोहिता रक्ता लोहिनी लोहिता
 च सा ॥”
 इति जटाधरः ॥
 लोहोत्तमं, स्त्री, (लोहेयु सर्वज्ञेनस्ये उत्तमम् ।)
 सारंगम् । इति हेमचन्द्रः ॥
 लौकायतिकः, पुं, (लौकायतमधीते वेद या ।
 लौकायत + “कृक्क्वादि सूत्रान्तान् ठक् ।”

१।२ । ६० । इति ठक् ।) तार्किकभेदः । (यथा,
 गो० रामायणे । २ । १०६ । २६ ।
 “कश्चिद् लौकायतिकान् ब्राह्मणानुपसेवसे ।
 अनर्थकुशला ह्येते मूढाः पण्डितमानिनः ॥”
 चान्दिकाशान्दवेत्ता । लौकायतं वेत्ति इत्यर्थे
 णिकप्रत्ययेन नियमोऽयम् ॥
 लौकिकः, त्रि, (लोके विदितः प्रसिद्धो हितो लोकं
 वेत्ति वा । लोक + ठक् ।) लोकयवहारसिद्धः ।
 यथा,—
 “वेदिका लौकिकज्ञेय ये यथोक्तास्तथैव ते ।
 निर्गोतार्थास्तु विज्ञेया लोकात्तियामसंग्रहः ॥”
 इति कलापयाकरणे सन्धितौ प्रथमप्रकरणम् ॥
 लौकाय हित इत्यर्थे च णिकप्रत्ययनियमः ।
 इति सुगन्धवोध्याकरणम् ॥
 लौकिकता, स्त्री, (लौकिकस्य भावः । लौकिक +
 तल् ।) लोकयवहारसिद्धत्वम् । शिष्टाचारस्य
 भूरिप्रयोगः ॥
 लौकिकानिः, पुं, (लौकिकोऽभिः ।) असंस्कृ-
 तानिः । यथा, आह्वनत्वे ।
 “न पैत्रायज्ञियो होमो लौकिकानौ विधी-
 यते ॥”
 लौह, ऋ उच्चादे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (आ०-
 पर०-अक०-सट् ।) चतुर्दशखरी । ऋ, अल्-
 लौङ् । इति दुर्गादासः ॥
 लौहः, पुं, (लोह एव । प्रज्ञाद्यण् ।) लोहः ।
 इत्यमरटीकायां भरतः ॥ स च पञ्चविधः ।
 यथा । काश्चिः १ पाण्डिः २ कान्तः ३
 कालिङ्गः ४ वज्रकः ५ । अस्य त्रयोदशविध-
 संस्काराः । यथा । शालिघर्षणम् १ उद्धर्तनम् २
 अम्बभावनम् ३ आतपशोषः ४ निषेकः ५
 मारणम् ६ दहनम् ७ चालनम् ८ सूक्ष्मपाकः ९
 स्थालीपाकः १० चूर्णनम् ११ पुटपाकः १२
 पाकनियमः १३ । अस्य गुणाः । आयुर्कल-
 वीर्यकामदायकत्वम् । रोगनाशित्वम् । श्रेष्ठ-
 तमरसायनत्वम् । कृष्णवर्णस्य तस्य गुणाः ।
 शोथशूलार्शःकुष्ठपाण्डुप्रमेहमेढ्रायुनाशित्वम् ।
 वयःसौम्यचक्षुस्तेजःकारित्वम् । सारकत्वम् ।
 गुरुत्वम् । शोथितस्यास्य गुणौ । सर्वरोग-
 नाशित्वम् । मरणनाशित्वम् । अशुद्धस्य तस्य
 गुणाः । जारणायोग्यत्वम् । आयुर्नाशकत्वम् ।
 इति रत्नावल्यादयः ॥ (अथास्य शोधनादि-
 नियमः ।
 “त्रिफलाद्युषे तोये त्रिफलाधोदृशं पलम् ।
 ततः काथे पादशेषे लौहस्य पलपञ्चकम् ॥
 कृत्वा तप्ताणि पत्राणि सप्तवारं निषेचयेत् ।
 ध्रुवं प्रलीयते दोषो गिरिजे लोहसम्भवः ॥”
 इति लोहशोधनम् ॥
 “भानुपाकात्तथा स्थालीपाकाच्च पुटपाकतः ।
 निरस्यो जायते लौहो यथोक्तफलदो भवेत् ॥”
 इति चिन्तमणौहमारणम् ॥
 “दादृशांशेन दरदं तीक्ष्णचूर्णस्य मेलयेत् ।
 कन्यागौरेन संमर्दं यामयुग्मञ्च संपुटे ।

पुटेदेवं लौहचूर्णं सप्तधा मारणं प्रजेत् ॥”
 इति वेदकरसेन्द्रसारसंग्रहे चारणमारणाधि-
 कारे ॥” अन्यत् लोहशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ (द्वाग-
 विशेषः । यथा, महाभारते । १३ । ८८ । १३ ।
 “अजेन वापि लौहेन मघास्त्रेव यतनतः ।
 हस्तिच्छायासु विधिवत् कम्मे यजनवीजितम् ॥”
 लोहशब्दार्थोऽप्यत्र ॥)
 लौहचारकः, पुं, (लौहेन लौहनिगद्गेन चारः
 प्रचारो यत्र ।) नरकभेदः ॥ यत्र निगद्गेर्वध्नी ।
 इति पुराणम् ॥
 लौहलं, स्त्री, (लौहात् जायते इति । जन् + लङ् ।)
 मण्डूरम् । इति रत्नमाला ॥
 लौहभाण्डः, पुं, (लौहस्य भाण्डमिवाकृतियत्र ।)
 अयस्यभाण्डम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ हामन्-
 दिस्ता इति भाषा । लौहनिर्मितभाण्डे, स्त्री ॥
 लौहभूरः, स्त्री, (लौहस्य भूरिव ।) कटिनी । सा
 तु लौहपात्रविशेषः । यथा,—
 “लौहात्मा चायुगा लौहा लौहभूरः कटिनी-
 त्यपि ॥”
 इति शब्दचन्द्रिका ॥
 लौहमलं, स्त्री, (लौहस्य मलम् ।) लोहमलम् ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ (तथास्य विषयः ।
 “सद्यो लौहमलाण्यमाक्षिकविताभागाः समा-
 ग्रानतः
 पात्रे ताम्रमये दिनान्तमथितं संस्थापये-
 दातपे
 पश्चात्तद्वनतां प्रणीय रजनीमेकां बहिः
 स्थापयेत् ।
 पात्रे ताम्रमये विधेयमथवा पात्रे हवि-
 र्भाविते ॥
 पश्चात्पापचतुष्टयं प्रतिदिनं जग्ध्वा जलं
 शीतलम् ।
 पेयं भोजनपूर्वमध्यविरतोऽस्त्वच्छन्दभोग्येनरैः ॥
 जेतुं शूलहुताशमान्यकसनश्वासान्निपित्तज्वरो-
 प्पादापलुतिमेहसर्वजठरागीणांदि सर्वा
 रजः ॥”
 इति भैषज्यधन्वन्तरौ शूले चतुःसममण्डूरम् ॥)
 लौहशङ्कुः, पुं, (लौहस्य शङ्कुश्च ।) नरकविशेषः ।
 यत्र छद्मोभिर्भियते । इति पुराणम् ॥ लौह-
 निर्मितकौलकश्च ॥
 लौहा, स्त्री, लौहभूरः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 लौहात्मा, स्त्री, (लौह आत्मा यस्याः ।) लौहभूरः ।
 इति शब्दचन्द्रिका ॥
 लौहितः, पुं, लोहितः । इति लोहितशब्दात्
 स्वार्थे ण- (अण्) प्रत्ययेन नियमः ॥ लोहित-
 समन्धिनि, त्रि ॥
 लौहितिकः, त्रि, (लोहित इव । लोहित + “कर्क-
 लोहितादीकक् ।” १।३ । ११० । इति ईकक् ।)
 लोहितवर्णयुक्तः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥
 लौहित्यं, स्त्री, (लोहितस्य भावः । लोहित +
 य्यच् ।) लोहितत्वम् । इति मेदिनी ।
 ये, १०२ ॥

लौहित्यः पुं, (लोहित एव । स्वार्थे षष् ।)
नदमेदः । स च ब्रह्मपुत्रः । इति मेदिनी ।
ये, १०२ ॥ सागरः । इति शब्दमाला ॥ तस्य
नदविशेषस्य उत्पत्तिर्यथा,—

‘सागर उवाच ।

“अमोघायां कथं जज्ञे लौहित्यो ब्रह्मणः सुतः ।
कथं शान्तनुभाभ्यां रतः स कमलासनः ॥
पारस्व्येयपुत्रो वा कथं जज्ञे पितामहान् ।
तत् सर्वं श्रोतुमिच्छामि कथयस्व द्विजोत्तम ॥

‘शौचं उवाच ।

शृणु त्वं वृषणादलं कथयामि महत्तरम् ।
आख्यानं ब्रह्मपुत्रस्य लौहित्यस्य महात्मनः ॥
हरिवर्षे महावर्षे शान्तनुनाम नामतः ।
सुनिरासीन्महाभागो ज्ञानवान् सुतपोधनः ॥
तस्य भार्या महाभागा अमोघास्या मेहा-
सती ।

हरिवर्षगर्भस्य सुनेष्टृणवृन्दाश्रमोद्भवा ॥
तया साहं स कैलासमय्यादापञ्चतेऽवसन् ।
लौहित्याख्यस्य सरसस्तीरे वै गन्धमादने ॥
एकदा स तपोनिष्ठो निजपुण्यादिगोचरे ।
जगाम वनमध्यन्तु चिन्तन् बहुफलानि च ॥
तस्मिन्नवसरे ब्रह्मा सर्वलोकपितामहः ।
तत्राजगाम यज्ञास्ति अमोघा शान्तनोः प्रिया ॥
तां दृष्ट्वा हेमगर्भाभां युवतीमसिसुन्दरीम् ।
मोहितो मदनेनाश्रु तथाभूद्दूषितेन्द्रियः ॥
उद्दीरितेन्द्रियो भूत्वा जिघृक्षुस्तं महासतीम् ।
अधाधावत्तदा ब्रह्मा संसृजो महनादितः ॥
धावमानं विधातारं दृष्ट्वाभोघा महासती ।
मेवं मेवमिति प्रोक्त्वा पर्यश्रानां अलीयत ॥
इदञ्चोवाच धातारममोघा क्रुपिता तदा ।
पर्यश्रानान्तरगता द्वारमादृत्य तत्पुण्यात् ॥
अकार्यं न मया कार्यं सुनिपत्तया विगर्हितम् ।
वलात् प्रमथ्ये चाहं तत्त्वया त्वाञ्च शपाम्यहम् ॥
अमोघया चैवसुक्ते विधातुञ्च तदा वृष ।
रेतश्चस्कन्द च तदेवाश्रमे शान्तनोर्मुनेः ॥
श्रुते रेतसि धातापि हंसयानं समास्थितः ।
लज्जयातिपरीतात्मा हतं वै स्वाश्रमं ययौ ॥
गते विधसि शान्तनुर्निजमाश्रममागतः ।
आगत्य दृष्ट्वा हंसानां पदचोर्भं तथा सुवि ॥
तेजश्च पतितं भूमौ विधातुर्ज्वलनोपमम् ।
अमोघां परिप्रच्छ पर्यश्रानान्तरस्थिताम् ॥
किमेतद्वं शुभमे प्रवृत्तं दृश्यते तु यत् ।
पश्चिन्नाश्च पदचोर्भं तेजश्चैदं कीदृशम् ॥
सा तस्य वचनं श्रुत्वा शान्तनुः सुनिवृत्तमम् ।
अमर्षितेव न्यगददाङ्गुला विकलानना ॥
हंसयुक्तस्यन्दनेन कीदृष्यागत्य चतुर्मुखः ।
कमण्डलुकरो भीरु रतिं मां समयाचत ॥
ततो मया मत्सितश्च उटजान्तरलीनया ।
प्रयाय तेजः संयातो मम श्रापमयार्हितः ॥
कुरु तत्र प्रतीकारं यदि शक्नोषि शान्तनो ।
न हि मां धर्यथा सोऽहं कश्चित् शक्नोति जीव-
श्चतु ॥

स तस्या वचनं श्रुत्वा स्वयं ब्रह्मा समागतः ।
इति निश्चित्य मनसा तत्र ध्यानपरीभवं ॥
दिग्ध्यानेन तज्ज्ञात्वा देवकार्यमुपस्थितम् ।
तीर्थावनारण्येषां हिताय जगतां सुनिः ॥
ध्यात्वोदकं चिन्तयित्वा स्वभाष्यामिदमब्रवीत् ।
इदं तेजो ब्रह्मणस्त्वं पितामोघे ममाज्ञया ॥
हिताय सर्वजगतां देवकार्यार्पमिद्वये ।
भवत्या निकटं ब्रह्मा स्वयमेव समागतः ॥
त्वामप्राप्य महोक्त्यमावधोः स सार्ग्यं च ।
गतो निजासदं तत्त्वं कर्तुमर्हमि तद्वचः ॥
तत् श्रुत्वा शान्तनोर्वाक्यममोघातीव लज्जिता ।
सान्त्वयन्तीव तं प्राह प्रति नत्वा महासती ॥
नान्यस्य तेजो धास्यामि न चेत्ते विमनस्कता ।
अवश्यं यदि कर्त्तव्यं पीत्वा त्वं मयि चोत्सृज ॥
ततस्तस्या वचः श्रुत्वा युक्तं तथ्यश्च शान्तनुः ।
स्वयं पीत्वा च तत्तेजस्तस्या गर्भे शस्येचयत् ॥
संक्रामितेः शान्तनुना तेजोभिर्ब्रह्मणः सती ।
गर्भं दधानामोघास्या हिताय जगतां ततः ॥
तस्यां काले तु संप्राप्ते संजातो जनसंख्यः ।
तेस्म्ये तनयस्यापि नीलवासाः किरीटधृक् ॥
रत्नम् लासमायुक्तो रक्तगौरश्च ब्रह्मवत् ।
चतुर्भुजः पद्मविद्याधरश्चिद्वरस्तथा ॥
भिष्मभारथिरःस्यश्च तुल्यकायो जलोत्करैः ।
तं जातश्च तथा भूतं शान्तनुर्लोकशान्तनुः ।
चतुर्था पञ्चतानाश्च मध्यदेशे न्यवेशयत् ॥
कैलासश्चोत्तरे पार्श्वे दक्षिणे गन्धमादनः ।
जाम्बुधिः पश्चिमे शैलेः पूर्वे सम्भक्तकाश्यः ॥
तेषां मध्ये स्वयं कुण्डं पञ्चतानां विधेः सुतः ।
कृत्वातिवृद्धे नित्यं श्रद्धावै भिशान्तरः ॥
तं तोयमध्यगं पुत्रमावाच इष्टियः स्वयम् ।
क्रमतस्तस्य संस्कारानकरीदृष्टशुद्धये ॥
अथ काले बहुतिथे यतीते ब्रह्मणः सुतः ।
तोयराशिस्वरूपेण वृद्धे पश्योजनान् ॥
तस्मिन् देवाः पशुः ससुर्द्वितीय इव सागरे ।
श्रीतामलजले हृद्ये देशेऽस्मिन् सरसां गच्छे ॥
तस्मिन्नवसरे रामो जामदग्न्यः प्रतापवान् ।
चक्रे मातृवर्धं घोरमलुगं पितुराज्ञया ॥
तस्य पापस्य मोक्षाय क्षपितुश्चोपदेशतः ।
स जगाम महाकुण्डं ब्रह्माख्यं स्नातुमिच्छया ॥
तत्र स्नात्वा च पीत्वा च मातृहत्यां यपानयत् ।
वीर्यं परशुना कृत्वा तच्च क्षामवतारयत् ॥

इति कालिकापुराणे जामदग्न्योपाख्याने ८४
अध्यायः ॥ * ॥ अपि च ।
“जातसंप्रत्ययः सोऽथ तीर्थमासाद्य तं वरम् ।
वीर्यं परशुना कृत्वा ब्रह्मपुत्रमवाहयत् ॥
ब्रह्मकुण्डात् सुतः सोऽथ कासारे लोहिताङ्गये ।
कैलासोपत्यकावाप्तु न्यपतद्ब्रह्मणः सुतः ॥
तस्यापि सरसस्तीरं समुत्थाय महाबलः ।
कुठारेण दिशं पूर्वामनयद्ब्रह्मणः सुतम् ॥
ततोऽपरञ्चापि गिरिं हेमशङ्खं विभिद्य च ।
कामरूपान्तरं पीठमवाहयदसुं हरिः ॥
तस्य नाम विधिश्चक्रे स्वयं लोहितगङ्गकम् ।

लौहित्यान् सरसो जातो लौहित्याख्यस्ततो-
ऽभवं ॥

स कामरूपमखिलं पीठमाज्ञाय वारिणा ।
गोपयन् सञ्चेतोर्यानि दक्षिणं याति सागरम् ॥
प्रागेव दिश्यमुनां संत्यक्त्वा ब्रह्मणः सुतः ।
पुनः पतति लौहित्ये गत्वा द्वादशयोजनम् ॥
चेन्ने मासि मितार्ण्यां यो नरो नियतेन्द्रियः ।
स्नाति लौहित्यतोयेषु स याति ब्रह्मणः पदम् ॥
चेन्ननु सकलं मासं शुचिः प्रयतमानंश्च ।
लौहित्यतोये यः स्नाति स कैवल्यमवाप्नुयात् ॥”

इति कालिकापुराणे ८५ अध्यायः ॥

खी, मि द्विधि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (क्रा०-
पर०-सक०-अनिट् ।) ओष्ठवर्गाद्योपधः ।
ल्यनाति ल्यीनः ल्यीनिः । अन्तःस्थाद्योपधः
इति रमानाथः । ल्यनाति । इति दुर्गादासः ॥
खी, मि ग गत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (क्रा०-
पर०-सक०-अनिट् ।) वकारोपधः । ग,
ल्यीनाति ल्यीतः ल्योतिः । मि, ल्यनाति
ल्यीनाति ल्यीनः ल्यीनिः । गिनैव क्रादित्व-
सिद्धौ गकरणं प्रादित्वविकल्पाधम् । इति दुर्गा-
दासः ॥

व, वकारः । स च यज्जनस्य जनप्रश्रवणः । यव-
गस्य चतुर्थवर्णश्च । अस्थोच्चारणस्यानं दन्तः
ओष्ठश्च । इति व्याकरणम् ॥ (यथा, शिचा-
याम् । १८ ।

“जिह्वाभ्ये तु कुः प्रोक्तो दन्त्योष्ठो वः स्तुतो
बुधैः ॥”)

दन्त्यवकारः । स च अन्तःस्वर्णः । यथा ।
अन्तःस्था य र ल वाः । इति कलापव्याक-
रणम् ॥ अपि च ।

“ततोऽक्षरसमानायमखज्जगवानजः ।

अन्तःस्थोऽक्षरस्यर्शस्त्वदीर्घादिलक्षणम् ॥”

इति श्रीभागवते १२ स्कन्धे ६ अध्यायः ॥

“ततस्तेभ्योऽक्षराणां समान्मायसमाहारं तमे-
वाह । अन्तःस्था य र ल वाः । उग्राणः श
व स ह्याः । खरा अकाराद्याः । स्पर्शाः
कादयो भावसानाः । ह्रस्वा दीर्घाश्च । आदि-
शब्दात् जिह्वाभ्यलीयादयः । त एव लक्षणं
स्वरूपं यस्य तम् ॥” इति तट्टीकायां श्रीधर-
स्वामी ॥ * ॥ “यवरलीयवकारस्य प फ व भ म
वा इत्येकपदीक्या उत्पत्तिस्थानमोष्ठसंज्ञा दन्त्य-
कार्थं दन्त्यमध्येऽपि त य द ध न ल वा व
इति भिन्नपदे पठितपान् । यथा संजुवर्षति
इत्यादौ वकारस्य ओष्ठत्वात् उर् दन्त्यत्वात्
अनुस्वारस्य मकारो न स्यात् । वैदिकस्तु
अस्थोत्पत्तिस्थानं दन्त खवेत्याहुः । अस्त्यव-
तद्विष्णोः परमं पदं इत्यादौ तथैवोच्चारयन्ति ॥”
इति सुमध्वीधटीकायां दुर्गादासः ॥ * ॥

तस्य पर्यायः ।

“वो वाणो वाखणी वृक्षा वरुणो देव-

संज्ञकः ।

तोयं लान्तश्च वामांशः ॥” इति वीजवर्णाभि-
धानम् ॥ * ॥ अपि च ।

“वकारो वरुणो वाणः खेदः खड्गीश्वरो जवः ॥”

इति रत्नयामले मन्त्रकोषः ॥ * ॥

अपि च ।

“वो वाणो वाखणी वृक्षा वरुणो देवसंज्ञकः ।

खड्गीशो ज्वालिनी वज्रः कलसध्वनिवाचकः ॥

उत्कारीशस्तु नावीतो वज्रा स्फिक् सागरः

शुचिः ।

त्रिधातुः शङ्करः श्रेष्ठो विशेषो यमसादनम् ॥”

इति नानातन्त्रशास्त्रम् ॥

तस्य स्वरूपं यथा,—

“वकारं चक्षुषापाङ्गि कुण्डली भीममथयम् ।

पञ्चप्राणमयं वर्णं त्रिशक्तिचिह्नं सदा ॥

त्रिविन्दुसहितं वर्णमात्मदातृत्वसंयुतम् ।

पञ्चदेवमयं वर्णं प्रीतिविलुप्ततामयम् ॥

चतुर्वर्गप्रदं वर्णं स्वस्तिहिप्रदायकम् ।

त्रिशक्तिसहितं देवि । त्रिविन्दुसहितं सदा ॥”

इति कामधेयतन्त्रम् ॥ * ॥

वङ्गीयवर्णमालायामस्य लेखनप्रकारो यथा,—

“कोणत्रययुता रेखा त्रिधा विष्णुश्रितात्मिका ।

माया शक्तिः परा नित्या ध्यानमस्य प्रचक्षते ॥”

इति वर्णोद्धारतन्त्रम् ॥ * ॥

अस्य ध्यानम् ।

“कुन्दपुष्पप्रभां देवीं हिसुजां पद्मजेच्छाम् ।

शुक्लमाल्याम्बरधरां रत्नहारोज्ज्वलां पराम् ॥

साधकाभीष्टदां सिद्धां सिद्धिदां सिद्धसेविताम् ।

एवं ध्यात्वा वकारस्तु तत्तन्त्रं दशधा जपेत् ॥”

इति वर्णोद्धारतन्त्रम् ॥

व, य, इवार्थः । इति मेदिनी । ये, १ ॥ (यथा, रघुः । ४ । ४२ ।

“तान्मूलीनां दलेक्षत्रं रचितापानभूमयः ।

नारिकेलसत्रं योधाः शात्रवं व यशः पयः ॥”)

वं, क्षी, (वा क गमनचिन्त्योः + कः ।) प्रचेताः ।

इति मेदिनी । ये, १ ॥ वरुणवीजम् । इति

तन्त्रम् ॥

वः, पुं, (वानमिति । वा + भावे घः ।) चान्त्व-

म् । (वाति गच्छतीति । वान गमने + कः ।)

वायुः । णः । इति मेदिनी । ये, १ ॥

वाहुः । मन्त्रगम् । कल्याणम् । वज्रवान् ।

वसतिः । वरुणालयः । इति शब्दरत्नावली ॥

शार्दूलः । वस्त्रम् । शालूकः । वन्दनम् ।

इति नानैकाक्षरकोषः ॥

वः, [वृ] त्रि, युष्मान् । युष्मभ्यम् । युष्माकम् ।

युष्मच्छब्दस्य द्वितीयाचतुर्थीपठोयहुवचनान्ता-

रूपोऽयम् । इति व्याकरणम् ॥ (यथा, सुग-
कोषे ।

“गुणा तु वो नोऽपि हरिर्धनं वो

ददातु नो ह्यल्पशमानो यो गः ॥”

पादवाक्यादौ तु अस्य प्रयोगो न भवति । इति
वैयाकरणिकाः ॥)

वंशः, पुं, (वमति उज्झिरति पुरुषान् वन्धते इति

वा । टु वम उज्झिरणे इति धातोर्दृढा वन शब्दे

इति धातोर्वाहुलकात् शः । यद्वा, वष्टि

उज्झते इति वा । वंशं कान्तौ + अच् घञ् वा ।

ततो रुम् ।) पुत्रपौत्रादिः । तत्पर्यायः ।

सन्ततिः २ गोत्रम् ३ जननम् ४ कुलम् ५

अभिननः ६ अन्वयः ७ अन्ववायः ८ सन्तानः

९ । इत्यमरः । २ । ७ । १ ॥ निघनम् १०

जातिः ११ । इति जटाधरः ॥ कुलस्य विद्यया

जन्मना वा प्राणिनामेकलक्षणः सन्तानो वंश

इति जयादित्यः । धनेन विद्यया वा ख्यातस्या-

पत्यधारा वंश इति सुभूः । वमति उज्झिरति

पूर्वपुरुषान् वंशः नान्वीति शः । इत्यमर-

टीकायां भरतः ॥ * ॥ (यथा, रघुः । १ । २ ।

“क भूयं प्रभवो वंशः क चाव्यविधया मतिः ।

तितीर्षुर्दुस्तरं मोहादुदुपेनास्मि सागरम् ॥”

पुत्रः । यथा, भागवते । ९ । २ । १७ ।

“वृषस्य वंशः सुमतिर्भूतप्योतिस्ततो वसुः ॥”)

दृष्ट्यातिविशेषः । वंश इति भाषा । तत्-

पर्यायः । त्वक्सारः २ कर्मासारः ३ त्वचिसारः ४

दृष्ट्याध्वजः ५ श्रुतपञ्चा ६ यवफलः ७ वेणुः ८

मस्करः ९ तेजः १० । इत्यमरः । २ । ४ ।

६० ॥ किष्कुपञ्चा ११ । इति जटाधरः ॥

वन्मः १२ । इति शब्दरत्नावली ॥ दृष्ट्येतुकः १३

कण्टाक्षः १४ कण्टकी १५ महावलः १६ दृढ-

ग्रन्थिः १७ दृढपत्रः १८ धनुर्मुसः १९ धातुयुः २०

दृढकाष्ठः २१ ॥ (यथा, ऋतुसंहारे । १ । २५ ।

“धनति पन्नविहः पर्वतानां दरीयु

स्फुटति पटुनिनादः शुक्लवंशस्थलीषु ।

पसरति दृष्ट्यस्ये लल्लदृष्टिः चयेन

क्षययति नृगयूयं प्राप्नोत्यो देवाभिः ॥”)

अस्य गुणाः । अक्षतम् । कषायत्वम् ।

किञ्चित्क्षतम् । श्रुतिजत्वम् । मृज्जक्ष्ण-

प्रमेदार्शः पितृदाहासनाशित्वञ्च । इति राज-

निर्घण्टः ॥ * ॥ अपि च ।

“वंशः सरो हिमः खाडुः कषायो वस्ति-

शोधनः ।

१२९१ः कफपित्तघ्नः कुष्ठसमग्रशोधयितुः ॥ * ॥

तत्कारीरः कटुः पाके रसे रूक्षो गुरुः स्रः ।

कषायः कफघ्नः खाडुर्निदाहो वातपित्तघ्नः ॥

तद्व्यवास्तु सरो रूक्षाः कषायाः कटुपाकिनः ।

वातपित्तकरा उष्णा बहुमृजाः कफपहाः ॥”

इति भावप्रकाशः ॥ * ॥

(एहोर्लकाष्ठम् । यथा,—

“वंशः पृष्ठास्थिग्रेष्ठोर्लकाष्ठे वैष्णो गये कुले ॥”

इति रघुटीकायां मणिनाथवृत्तकेशवः । ७ । ३६ ॥

पृष्ठावयवः । पिठेर दोडा इति भाषा ॥ (यथा,

भागवते । ११ । ८ । ३३ ।

“यदस्थिनिर्मितवंशवंश-

स्युयं त्वया रोमनखैः पितृहम् ॥”)

वर्गः । इति मेदिनी । श्रे, १३ ॥ (यथा, रघुः ।
७ । ३६ ।

“उत्थापितः संयति रेखुरभ्यैः

साङ्गीकृतः स्यन्दनवंशचक्रैः ॥”)

वादाभाष्यविशेषः । इति धरणिः ॥ वंशी इति

भाषा ॥ (यथा, रघुः । २ । १२ ।

“ स कीचकैर्मारुतपूर्णरन्ध्रैः

कूजङ्गिरापादितवंशकृतम् ।

शुश्राव कुक्षेयु यशः स्वसुचै-

रुक्षीयमानं वनदेवताभिः ॥”

विष्टितिरस्य वंशोऽश्वे द्रष्टव्यः ॥) इत्युः ।

सालवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (प्राधामं-

सम्भूताश्वरोविशेषे, क्षी । यथा, महाभारते ।

१ । ६५ । ४६ ।

“अनवद्यां महं वंशामसुरां मार्गणप्रियाम् ।

अनुपां सुभगां भावीमिति प्राधा अजायत ॥”)

वंशकं, क्षी, (वंश इव कायतीति । कै + कः ।

अगुरु । इति हारावली । १०४ ॥

वंशकः, क्षी, (वंश इव प्रतिकृतिः । “इवे प्रति-

कृतौ ॥” ५ । १६६ । इति कन् ।) मत्स्यविशेषः ।

इति शब्दमाणा ॥ वंशपातामाह इति भाषा ॥

इत्युविशेषः । इति रत्नमाणा ॥ वंशा इति

सामशाङ्गा इति च भाषा ॥ अस्य गुणाः ।

“वंशकस्त्रनभिव्यन्दी जघुर्होत्रयापहः ॥”

इति राजवल्लभः ॥

(यथा, सुश्रुते । १ । ४५ ।

“पौष्कको भीरुकखैव वंशकः श्रुतपौरकः ॥”

“अविदाहो गुरुवृष्यः पौष्कको भीरुकक्षया ।

आभ्यां तुल्यगुणः किञ्चित् स्रवारी वंशको

मतः ॥”)

(द्रव्यो वंशः । “वंशायां कन् ।” ५ । ३ ।

८७ । इति कन् । सुद्रवंशः । इति सिद्धान्त-

कौमुदी ॥)

वंशकफं, क्षी, आकाशोद्गीयमाणसूत्रम् । यथा,—

“वृद्धसूत्रकमित्याहुर्निद्रतूलं मनीषिणः ।

ग्रीष्महावं वंशकफं वाततूलं मरुद्वनम् ॥”

इति हारावली । २३ ॥

वंशकपूररोचना, क्षी, (कपूर इव रोचते

शोभते इति । रुच् + लुः । ततः षष्ठोत्त-

पुरुषः ।) वंशरोचना । इति राजनिर्घण्टः ॥

वंशचारी, क्षी, (वंशस्य चारिमवास्या अस्तीति ।

अच् । गौरादित्वात् ङीष् ।) वंशरोचना । इति

राजनिर्घण्टः ॥

वंशजः, पुं, (वंशाज्जायते इति । जन् + ङः ।)

वेणुयवः । इति राजनिर्घण्टः ॥

वंशजः, त्रि, (वंशात् सद्वंशाज्जायते इति ।

जन् + ङः ।) सद्वंशजातः । तत्पर्यायः । वीज्यः

२ वंशः ३ । इति हेमचन्द्रः । १ । ३७७ ॥ (वेणुत-

प्रमोदपि । यथा, आर्यासप्तशत्याम् । ४७६ ।

“यमियतनिर्गुणं यत्त वंशजं यच्च नित्यनिर्व्या-

यम् ।

किं कर्मसन्निहितं धनुः पदे देवराजेन ॥”)

वंशना, स्त्री, (वंशे जायते इति । जन् + ङः + टाप् ।) वंशरोचना । इति शब्दरत्नावली ॥
 (अस्या गुणाः यथा,—
 “वंशना वृंहणी वृथा वत्या स्वाद्वी च शीतला ।
 लघ्वाकाशचरन्वाससद्यपितासकामलाः ।
 हरेत् कुष्ठं व्रणं पाण्डुं कषाया वातकृच्छ्रिन् ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 वंशमण्डलः, पुं, (वंशजातस्तण्डलः ।) वेणुयवः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 वंशधान्यं, स्त्री, (वंशस्य धान्यम् ।) वेणुयवः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 वंशनालिका, स्त्री, (वंशनालीरूपस्या इति ।
 वंशनाल + ठन् । टाप् ।) वंशी । इति शब्द-
 रत्नावली ॥
 वंशनेत्रं, स्त्री, (वंशस्यैव नेत्राण्यस्य ।) इक्षुमूलम् ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 वंशपत्रः, पुं, (वंशस्य पत्राणीव पत्राण्यस्य ।)
 गजः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (वंशस्य पत्रम् ।)
 वंशस्य दले, स्त्री ॥ (हरितालम् । यथा,—
 “तालकं वंशपत्राखं कुष्माण्डसलिले क्षिपेत् ।
 सप्रधा वा त्रिधा वापि दध्यन्ते च वा पुनः ॥
 शोधयित्वा पुनः शुष्कं चूर्णयेत्तण्डुलाकृति ।
 ततः शरावके पात्रे स्थापयेत् कुशलो भिषक् ॥
 वदरीमन्त्रकल्मेगे सन्विलेष्वकारयेत् ।
 अरुणाभमधःपार्श्वं तावज्जाला प्रदीयते ॥
 स्वाङ्गशीतं ससुद्धृत्य साग्निक्याभो भवेद्वचः ॥”
 इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे कुष्ठाधिकारे ॥)
 वंशपत्रकं, स्त्री, (वंशपत्रमेव । स्वार्थे कन् ।)
 हरितालम् । इति हेमचन्द्रः ॥ ४ । १२४ ॥
 वंशपत्रकाः, पुं, (वंशस्य पत्रमिवाकृतिरस्यति ।
 इवार्थे कन् ।) शुद्धमत्स्यविशेषः । इति शब्द-
 माला ॥ वंशपाता माह इति भाषा ॥ नलः ।
 श्वेतैश्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
 वंशपत्रपतितं, स्त्री, सप्तदशाक्षरपादच्छन्दो-
 विशेषः । यथा,—
 “दिदुस्तुनिर्वंशपत्रपतितं भ र न भ न ल गेः ॥”
 उदाहरणम् ।
 “नूतनवंशपत्रपतितं रजनिजललेपं
 पश्य सुकुन्द ! भौक्तिकमिवोत्तममरकतगम् ।
 एष च तं चकोरनिकरः प्रपिबति सुदितो
 वान्तमवेत्य चन्द्रकिरणैरन्तकणमिव ॥”
 वंशपत्रचरितेति केचित् । वंशदलमिति शम्भौ ।
 इति हन्दोमञ्जरी ॥
 वंशपत्री, स्त्री, (वंशपत्र + गौरादित्वात् डीप् ।)
 नाडीहिङ्गुः । लघुविशेषः । तत्पर्यायः । वंश-
 दला २ लीरिका ३ जीर्णपत्रिका ४ । अस्या
 गुणाः । सुमधुरत्वम् । शिशिरत्वम् । पित्तारक्त-
 दोषनाशित्वम् । रुच्यत्वम् । मूत्राणां दुग्धदायि-
 त्वम् । इति राजनिर्घण्टः । तत्पर्यायगुणाः ।
 “वंशपत्री वेणुपत्री पिष्ठा हिङ्गु शिवाटिका ।
 हिङ्गुपत्रीगुणा पित्रैर्वंशपत्री च कीर्तिता ॥”
 इति भावप्रकाशः ॥

वंशपीतः, पुं, (वंशः वंशपत्रमिव पातः ।) कण-
 गुग्गुलुः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 वंशपुण्या, स्त्री, (वंशस्य पुण्याणीव पुण्याणि
 यस्याः ।) सहदेवीलता । इति राजनिर्घण्टः ॥
 वंशपूरकं, स्त्री, (वंशस्यैव पूरकमस्य ।) इक्षु-
 मूलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 वंशरोचना, स्त्री, (रोचते इति । रुच + नन्दा-
 दित्वात् ल्युः । टाप् । वंशस्य रोचना ।)
 खनामख्यातवंशपत्रस्थितश्चेतवर्णोपधविशेषः ।
 वंशलोचन इति भाषा । तत्पर्यायः । लक्-
 क्षीरा २ । इत्यमरः ॥ २ । ६ । १०६ ॥ वंश-
 लोचना ३ । इति भरतः ॥ तुगाक्षीरी ४
 शुभा ५ वांशी ६ वंशजा ७ । इति रत्नमाला ॥
 क्षीरिका ८ । इति शब्दरत्नावली ॥ तुगा ९
 लक्क्षीरी १० शुभा ११ वंशक्षीरी १२ वैष्णवी
 १३ लक्क्षारा १४ कर्मरी १५ श्वेता १६ वंश-
 कर्पूरोचना १७ तुङ्गा १८ रोचनिका १९
 पिङ्गा २० वंशशर्करा २१ । अस्या गुणाः ।
 रुच्यत्वम् । कषायत्वम् । मधुरत्वम् । हिमत्वम् ।
 रक्तमुष्टिकारित्वम् । तापपित्तोद्विग्नहरत्वम् ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च ।
 “वंशजा वृंहणी वृथा वत्या स्वाद्वी च शीतला ।
 लघ्वाकाशचरन्वाससद्यपितासकामलाः ।
 हरेत् कुष्ठं व्रणं पाण्डुं कषाया वातकृच्छ्रिन् ॥”
 इति भावप्रकाशः ॥
 वंशलोचना, स्त्री, (वंशरोचना । रच्य लः ।)
 वंशरोचना । इति हेमचन्द्रः ॥ अस्या गुणाः ।
 “कषायमधुरा रुक्षा वातघ्नी वंशलोचना ।
 तुगाक्षीरी चयन्वासकासघ्नी मधुरा हिमा ॥”
 इति राजवज्रम् ॥
 वंशशर्करा, स्त्री, (वंशस्य शर्करेव ।) वंशलोचना ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 वंशशलाका, स्त्री, (वंशस्य शलाकेव दाट्यात् ।)
 वीणामूलम् । इति हेमचन्द्रः ॥ २ । २०० ॥
 (वंशनिर्मिता शलाकेति मध्यलोपी समासः ।)
 वंशनिर्मितशलाका च ॥
 वंशस्तनितं, स्त्री, द्वादशाक्षरपादच्छन्दो-
 वंशस्यविलं, विधेयः । यथा,—
 “वदन्ति वंशस्यविलं जतौ जरौ ॥”
 उदाहरणम् ।
 “विलासवंशस्यविलं सुखानिलैः
 प्रपूय यः पञ्चमरागमुद्गिरन् ।
 ब्रजाङ्गनानामपि गानशालिनां
 जहार मानं स हरिः पुनातु वः ॥”
 वंशस्तनितमपि कापि । इति हन्दोमञ्जरी ॥
 वंशाग्रं, स्त्री, (वंशस्य अग्रम् । प्रथमजातत्वात् ।)
 वंशाङ्कुरः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 वंशानुचरितं, स्त्री, (वंशस्य अनुचरितम् ।) वंश-
 चरित्रवर्णनम् । तन्तुपुराणस्य पञ्चलक्षान्त-
 गंतलक्षणविशेषः । यथा, शब्दरत्नावल्याम् ।
 “सर्गाश्च प्रतिसर्गाश्च वंशी मन्वन्तराणि च ।
 वंशानुचरितश्चेति पुराणं पञ्चलक्षणम् ॥”

(यथा, भागवते ॥ ६ । १ । ४ ।)
 “तथा वंशं पृथग्ब्रह्मन् । वंशानुचरितानि च ।
 कीर्तयस्व महाभाग ! नित्यं शुश्रूषतां हि नः ॥”
 वंशाङ्कुरः, पुं, वंशस्याङ्कुरः । वंशर कोट्टा इति
 भाषा । तत्पर्यायः । करौरम् २ वंशाग्रम् ३
 यवफलाङ्कुरः । अस्या गुणाः । कटुत्वम् । तिक्त-
 त्वम् । अमृतत्वम् । कषायत्वम् । लघुत्वम् ।
 शीतलत्वम् । पित्तासदाहकृच्छ्रघ्नत्वम् । रुचि-
 कारित्वम् । तत्पर्यायो निर्गुणत्वम् । इति राज-
 निर्घण्टः ॥
 वंशिकं, स्त्री, (वंशीरुच्यस्येति । ठन् ।) अगुरु ।
 इत्यमरः ॥ २ । ६ । १०६ ॥
 वंशिका, स्त्री, (वंशिक + टाप् ।) अगुरु । इत्यमर-
 टीकायां भरतः ॥ वंशी । इति शब्दरत्नावली ॥
 वंशी, स्त्री, (वंशः कारणत्वेनाख्यस्याः । अच् ।
 गौरादित्वात् डीप् ।) सुरली । इति शब्दरत्ना-
 वली ॥ वंशी इति भाषा ॥ (यथा, काव्यचन्द्रि-
 कायाम् ।
 “निर्मिता कापि गोपीनां कुलशीलविनाशिनी ।
 विधिना पामरेण्येन न वंशी सुरवेरियः ॥”)
 कर्षचतुष्टयम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ वंशी-
 वाद्यस्य विवरणम् । यथा,—
 “तालेन राजते गीतं तालो वादित्सम्भवः ।
 गरीयस्तेन वादित्रं तच्चतुर्विधमुच्यते ॥
 ततं शृङ्गिमानहं वनमित्यं चतुर्विधम् ।
 ततं तन्वीगतं वाद्यं वंशाद्यं शृङ्गं तथा ।
 चर्मैव ननुमानहं वनं तालादिकं मतम् ॥”
 शृङ्गिरं यथा,—
 “वंशीर्य पारीमधुरीतिसिरीशश्चकाहलाः ।
 तोडुहीसुरलीयुक्ताश्चङ्गिकाखरनाभयः ॥
 शृङ्गं कापालिकं वंशश्चर्म वंशस्तथा परः ।
 एते शृङ्गिरेभदास्तु कथिताः पूर्वस्वरिभिः ॥
 चर्मलः सरलश्चैव पर्वदीयविवर्जितः ।
 वैखवः खाद्विरो वापि रक्तचन्दनजोऽथवा ॥
 श्रीखण्डजोऽथ सौवर्ण्यो दन्तिदन्तमयोऽपि वा ।
 राजतस्तान्त्रजो वापि लौहजः स्फाटिको-
 २ यथा ॥
 कनिष्ठान्गुलितुल्येन गर्भरन्ध्रेण शोभितः ।
 शिल्पविद्याप्रवीणेन वंशः कार्यो मनोहरः ॥
 वंशेनैव संतोऽपीति मतं तदनुगोदितम् ।
 ततोऽन्येऽपि तदाकारा वंशा एव प्रकीर्तिताः ॥
 तत्र त्र्यक्षा शिरोदेशादधो द्विमितमङ्गुलम् ।
 फुत्काररन्ध्रं कुर्वीत मितमङ्गुलिपर्वणा ॥
 पञ्चान्गुलानि संख्यन्ताररन्ध्राणि कारयेत् ।
 कुण्यासथान्तरन्ध्राणि सप्तसंख्यानि कौशलात् ॥
 वदरीवीजतुल्यानि संख्यन्तार्हामङ्गुलम् ।
 प्रान्तयोर्न्यूनं कार्यं खराद्यैर्न ददेतव ॥
 सिक्ककेन कला देया तेन सुस्वरता भवेत् ।
 पञ्चान्गुलीर्यं वंशः स्यादेकैकान्गुलिद्वितः ॥
 षड्गुलानि नाग्या स्यात् यावदष्टादशान्गुलम् ।
 फुत्कारतरारन्ध्रस्य यावद्विंशतिमन्तरम् ।
 तदेव नाम वंशस्य वांशिकैः परिकीर्तितम् ॥

एकाङ्गुली ह्यङ्गुलश्च त्र्यङ्गुलश्चतुरङ्गुलः ।
अतितारतरत्वेन वांशिकैः समुपेक्षितः ॥
त्रयोदशाङ्गुली वंशोऽपरः पञ्चदशाङ्गुलः ।
निन्दितो वंशतत्त्वज्ञैस्तथासम्पदशाङ्गुलः ॥
महानन्दस्तथा नन्दो विजयोऽथ जयस्तथा ।
चत्वार उत्तमा वंशा मत्तङ्गुनिसम्पताः ॥
दशाङ्गुली महानन्दो नन्द एकादशाङ्गुलः ।
दादशाङ्गुलमानस्तु विजयः परिकीर्तितः ॥
चतुर्दशाङ्गुलमितो जय इत्यभिधीयते ।
वक्त्रा वदो रविर्विष्णुः क्रमादत्र व्यवस्थिताः ॥
नैविडं प्रौढता चापि सुस्वरत्नं श्रीप्रता ।
माधुर्यमिति पञ्चमी फुल्लतेषु गुणाः स्मृताः ॥
श्रीत्कारवङ्गुलः स्तब्धो विस्वरः स्फुटितो लघुः ।
अमधुरश्च विज्ञेयाः यद्दोषाः फुल्लते क्रमात् ॥
वृथाप्रयोगवाहुल्यमप्यता गीतवादेन ।
एभिर्दोषैर्विज्ञेयैर्विज्ञेय निन्दितो वांशिको मतः ॥
स्यान्नादिगन्धविज्ञेयो गमकाद्यः स्फुटाक्षरः ।
श्रीमद्वक्त्रः कलाभिज्ञो वांशिको रक्त उच्यते ॥
प्रसुक्तिर्वहसुक्तिश्च युक्तिश्चेत्यङ्गुलीगणाः ॥
सुस्यानलं सुस्वरत्नं अङ्गुलीवारणक्रिया ।
समस्तगमकज्ञानं रागरागाङ्गवेदिता ॥
क्रियाभाषाविभाषासु वक्ष्यता गीतवादेन ।
स्वस्थाने चापि दुःस्थाने नादगन्धमात्रकौशलम् ॥
गान्तर्यामिण्यस्यानदादित्वं तदोवाङ्मयं तथा ।
वांशिकस्य गुणा एते मया रक्षित्य दर्शिताः ॥

इति संगीतदामोदरः ॥

यः, धि, (वंशे भवः । वंश + “दिगादिभ्यो यत् ।”
४ । १ । ५४ । इति यत् ।) वंशश्चातः । तत्प-
र्यायः । युक्त्याः २ वीर्यः १ । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥ (यथा, मनुः । १ । ६१ ।

“स्वायम्भुवस्यास्य मनोः षड्वंश्या मनवोऽपरे ॥”
वंशोऽपरमात्रे च । यथा, रघुः । १८ । ४६ ।

“वंश्या गुणाः खल्वपि लोककायान्ताः

प्रारम्भकस्याः प्रथिमानमापूः ॥”

यथोक्तकाष्ठविशेषः । पृष्टावयवविशेषश्च । इति
वंशशब्ददर्शनात् ॥ यथा, भागवते । ११ । ८ । ३३ ।

“यदस्मिभिर्निर्मितवंशवंश-
स्यानं त्वया रोमनखैः पिबहम् ॥”

पर, ६८ कौटिल्ये । गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भा०-व्यास०-वक्-०-वक्-०-च-सेट् ।) कौटिल्य-

मिह कुटिलीभावः कुटिलीकरणश्च । ६, वङ्गते ।
६, यङ्गते कालं कुटिलं स्यादित्यर्थः । वङ्गते

कालं कुटिलं करोतीत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥
वङ्ग, ८ गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-

व्यास०-वक्-०-सेट् ।) ६, ददाते । इति दुर्गा-
दासः ॥

वक्तव्यः, चि, (वृ वच् वा + तल् ।) कुलितः ।
संगः । (यथा, मनुः । ८ । ६६ ।

“नाभ्यधीनो न वक्तव्यो न द्युते विदमैस्तु ॥”
वक्तव्यः । इति मेदिनी । ये, १०३ । (यथा,

महाभारते । १४ । ७६ । २३ ।

“वक्तव्योऽपि राजानः सर्वे सह सुसज्जितैः ।

युधिष्ठिरस्याश्वमेधो भवद्विरगुभूयताम् ॥”

वच् + भावे तल् ।) वक्त्रे, क्ली ॥

वक्ता, [च] चि, (वच् + लृच् ।) योवक्तुं जानाति
चः । इति भरतः ॥ औचित्यात् बहु विशिष्टं
वदति । इति सुकटः ॥ (यथा, हितोपदेशे ।
“भद्रं कृतं कृतं मौनं कीकिलैर्ज्वलदागमे ।
हर्दरा यत्र वक्तारस्तत्र मौनं हि शोभनम् ॥”)

तत्पर्यायः । वदः २ वदावदः ३ । इत्यमरः ।
१ । १ । २५ ॥ वदान्यः ४ वक्ता ५ । इति जटा-

धरः ॥ सुबुक्ता । इति भरतः ॥ बहुभाषी ।
इत्येके । तत्पर्यायः । वाचोयुक्तिपटुः २ वाग्मी ३

वावदूकः ४ । इत्यमरः ॥ वक्ताः ५ सुवक्ताः ६
प्रवाक् ७ । इति जटाधरः ॥ पण्डितः । इति

मेदिनी । ते, ५३ ॥

वक्त्रं, क्ली, (वक्ति अनेनेति । वच् + “गुह्वरी-
पचिवचियमिचदिषदिभ्यश्चः ।” उणा० ४ ।

१६६ । इति चः ।) सुखम् । इत्यमरः । २ ।
६ । ८६ ॥ (यथा, मनुः । ८ । २७२ ।

“धर्मोपदेशं दर्पणं विप्राणामस्य कुर्वतः ।
तपसासेचयेत्तेन वक्त्रं श्रोत्रे च पादिवः ॥”)

तगरत्नम् । इति शब्दमाला ॥ वक्त्रभेदः ।
इति मेदिनी । रे, ८४ ॥ हृन्दोविशेषः । इति

हेमचन्द्रः ॥ तस्य लक्षणादि यथा,—
“भवत्तुल्यसमं वक्त्रं विषमं कदाचन ।

तयोर्द्वयोऽप्यान्तेऽत्र च्छब्दस्तद्व्युत्पद्यते ॥
वक्त्रं युग्म्यां मगौ स्यातामन्दैर्योऽगुभुभिः

ख्यातम् ॥”

अथ द्विरावर्त्त क्लोकः पूरयितव्यः ।
“वक्त्राभ्यो न सदा स्मरं चक्षुर्नीलोत्पलं फुल्लम् ।

यक्षवीणां सुरारातेऽस्ते भङ्गं जहारीरुधैः ॥”
इति हृन्दोमञ्जरी ॥

वक्त्रधुरः, पुं, (वक्त्रस्य धुर इव एषोदरादित्वात्
खः ।) दन्तः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

वक्त्रगः, पुं, (वक्त्रागो यद्वाद् जायते इति ।
ब्राह्मणोऽस्य सुखमासीत् इति श्रुतेः । जन् +

लृच् ।) ब्राह्मणः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ सुख-
जाते, चि ॥

वक्त्रतारं, क्ली, (वक्त्रस्य तारम् ।) सुखवाद्यम् ।
इति केचित् ॥ त्रिकाण्डशेषे सुखवाद्यं वक्त्र-

नालमिति लिखितम् ॥
वक्त्रपटः, पुं, (वक्त्रस्य पट इव ।) अन्धान्धभोजन-

पात्रम् । लोवदा इति भाषा । तत्पर्यायः ।
तलिका २ तलवारकम् ३ । इति हेमचन्द्रः ।

४ । ३१० ॥
वक्त्रभेदी, [नृ] पुं, (वक्त्रं भिद्यतीति । भिद् +

घिनिः ।) तिल्लरवः । इति हेमचन्द्रः । ६ ।
२५ ॥ सुखभेदके, चि ॥

वक्त्रवासः, पुं, (वक्त्रं वासयति सुरभीकरोतीति ।
वाधि + “कर्मण्यस्य् ।” १ । २ । १ । इत्यप् ।)

नारङ्गः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विपदरथस्य
नारङ्गशब्दे ज्ञातव्यम् । वक्त्रस्य वाधः ।) सुख-

गम्यश्च ॥

वक्त्रशोधनं, क्ली, (वक्त्रस्य शोधनमिव ।) भयम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (वक्त्रस्य शोधनम् ।)

सुखशुद्धिकरणश्च ॥
वक्त्रशोधी, [नृ] पुं, (वक्त्रं शोधयतीति । शुध् +

णिच् + घिनिः ।) जम्बीरः । इति जटाधरः ॥
सुखशोधके, चि ॥

वक्त्रासवः, पुं, (वक्त्रस्य आसवः ।) अक्षरमधु ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

वक्त्रं, क्ली, (वक्त्रे इति । वक्ति कौटिल्ये + रन् ।
एषोदरादित्वात् नृ लोपः । यद्वा, वञ्चतीति ।

वञ्चु गतौ + “स्फायितचिवञ्चोति ।” उणा०
२ । १३ । इति रक् । व्यङ्गादित्वात् झलम् ।)

नदीवङ्गः । तत्पर्यायः । पुटभेदः २ । इत्य-
मरः ॥ वङ्गः ३ । इति भरतः ॥ (तगर-

पादिकम् । तत्पर्यायो यथा,—
“कालाशुशारिवा वक्त्रं तगरं कुटिलं श्रुतम् ।

मद्योरगं गतं निष्ठां दीनं तगरपादिकम् ॥”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥

तदास्य अवयवः ।
“शृताङ्गे रज्जुस्त्रयोऽत्र वक्त्रावाप्तीफलैः श्रुतम् ।

तेन गस्य मरुत्तुश्चेन्नतिमिरोर्हमहापटम् ॥”
इति शृताङ्गाद्यं तैजम् ।

इति चक्रपाणिचर्मणे शिरोरोगाधिकारे ॥)
वक्त्रः, पुं, (वञ्चतीति । वञ्च गतौ + “स्फायितचि-

वञ्चोति ।” उणा० २ । १३ । इति रक् ।
व्यङ्गादित्वात् झलम् ।) शृङ्गेखरः । इति

मेदिनी । रे, ६५ ॥ मङ्गलमयः । इति हेम-
चन्द्रः । २ । ३० ॥ चद्रः । त्रिपुरासुरः । इति

वरणिः ॥ पर्यटः । इति राजनिर्घण्टः ॥ वक्त्र-
गतिविश्रुत्यर्थः । स तु यस्य अक्षस्याभि-

त्वात् रथधितराश्रीयत्रिंशं शान्तगतादंशात्
पञ्चमवर्ष्ठां रविक्षिपति । यथा,—

“वक्त्राः स्युः पञ्चपट्टेर्के त्वतिवक्त्रा गगाद्यमे ।
गवमे दृश्ये भागौ जायते सद्यज्ञा गतिः ॥

दादृशैकादृशे स्युर्जे जभन्ते श्रीप्रता पुनः ।
रविस्थितं वक्त्रास्त्रिंशं गवधेः संख्याच कल्प्यते ॥

न तु राश्यान्तरसंज्ञात् द्वितीयादिनिरूपणम् ।
राहुकेतु सदा वक्त्रो श्रीधरौ चन्द्रभास्वरौ ॥”

इति ज्योतिषतन्त्रम् ॥
(कल्पदेशीयवृत्तिभेदः । यथा, महाभारते ।

२ । १४ । ११ ।
“तमेव च महाराज ! शिष्यवत् समुपस्थितः ।

वक्त्रः कल्पपाधिपतिर्मायायोधी महावक्त्रः ॥”
वक्त्रः, चि, (वङ्गते इति । वक्ति कौटिल्ये + रन् ।

एषोदरादित्वात् नृ लोपः । यद्वा, वञ्च + रक् ।)
पञ्चगुः । यौक्ता इति भाषा । तत्पर्यायः ।

अराणम् २ अणितम् ३ अणितम् ४ अणि-
मत् ५ अणितम् ६ ननम् ७ आपितम् ८ अणित-

जम् ९ अणितम् १० अणितम् ११ । इत्यमरः ।
१ । १ । ७३ ॥ वङ्गरम् १२ वङ्गरम् १३ अणितम् १४ अणित-

रम् १५ । इति शब्दरत्नावली ॥ अणितः १६
अणितः १७ अणितः १८ । इति जटाधरः ॥ ॥

(यथा, महाभारते । १ । १३२ । १२ ।

“स वै तथा वक्र एवाभ्यधाय-
दष्टावक्रः प्रथितो वै महर्षिः ॥”)

वक्राक्षि यथा । व्यक्तः १ भालः २ भूः ३ मुखचित्रम् ॥ अक्षुधः ५ कृत्तिका ६ मयकङ्क-
यम् ७ दायेष्टः ८ दात्रम् ९ कुहालः १०
चक्रकः ११ शुकाक्षम् १२ मलाश्रयम् १३
विशुत् १४ कटाक्षः १५ शक्रघटः १६ फणा १७
प्रयोधः १८ करः १९ हस्तिदन्तः २० शूकर-
दन्तः २१ सिंहगखादिः २२ । इति कविकल्प-
लता ॥ क्रूरः । इति मेदिनी । रे, ६५ ॥

वक्रकण्ठः, पुं, (वक्राः कण्ठाः कण्ठका यस्य ।)
वदरश्चः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (वक्रः
कण्ठः ।) कुटिलकण्ठकण्ठ ॥

वक्रकण्ठकाः, पुं, (वक्राः कण्ठका अस्य ।) खदिर-
वृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विषयोऽस्य
खदिरशब्दे विशेषः ॥)

वक्रखट्वाङ्गः, पुं, (वक्रः खट्वाङ्गः ।) करवालः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

वक्रग्रीवः, पुं, (वक्रा ग्रीवास्य ।) उष्ट्रः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥

वक्रपक्षुः, पुं, (वक्रा पक्षुर्यस्य ।) शुकपक्षी ।
इति शब्दरत्नावली ॥

वक्रतालं, स्त्री, (वक्रं तालं यत्र ।) वाद्यविशेषः ।
तत्पण्यायः । सुखवाद्यम् २ । वक्रनालमिति वा
पाठः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

वक्रताणी, स्त्री, (वक्रताल + गौरादित्वात् ङीप् ।)
सुखवाद्यम् । इति शब्दरत्नावली ॥

वक्रतुण्डः, पुं, (वक्रतुण्डं यस्य ।) शुकपक्षी ।
इति शब्दरत्नावली ॥ (वक्रौष्ठे, वि । यथा,
भाषवते । ६ । १ । २८ ।

“य पाशघृत्तांस्त्रीन् दृष्ट्वा पुरुषानतिदारुणान् ।
वक्रतुण्डान्गुहरोल घातान् नेतुमागतान् ॥”)
वक्रदंष्ट्रः, पुं, (वक्रा दंष्ट्रा यस्य ।) शूकरः । इति
केशितु ॥

वक्रगङ्गाः, पुं, (वक्रः कुटिलः नक्र इव हिसंस्य ।)
पिशुनः । शुकपक्षी । इति मेदिनी । रे, २८५ ॥
वक्रनालं, स्त्री, सुखवाद्यम् । इति तज्ज्ञाहित-
त्रिकाण्डशेषः ॥

वक्रनासिकः, पुं, (वक्रा नासिका यस्य ।) पेशकः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ कुटिलगवायुक्ते, वि ॥

वक्रपुच्छः, पुं, स्त्री, (वक्रं पुच्छं यस्य ।) कुकुरः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ सलोमकुटिललाङ्गुल ॥

वक्रपुष्पाः, पुं, (वक्राणि पुष्पाण्यस्य ।) वक्रवृक्षः ।
इति शब्दरत्नावली ॥ पलाशवृक्षः । इति
राजनिर्घण्टः ॥

वक्रवालधिः, पुं, (वक्रो वालधिः केशयुक्तलाङ्गुलं
यस्याः) शूकरः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३४३ ॥
कुटिलपुच्छश्च ॥

वक्रमण्डितः, स्त्री, (वक्रं कुटिलं मण्डितम् ।)
कुटिलवाक्यम् । तत्पण्यायः । हेकोक्तिः २ ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

वक्रमः, पुं, (अवक्रममिति । अव + क्रम + भाषे
घञ् । अलोपः ।) पलायनम् । इति शब्दरत्ना-
वली ॥

वक्रलाङ्गुलः, पुं, (वक्रं लाङ्गुलं यस्य ।) कुकुरः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ कुटिलपुच्छे, स्त्री ॥

वक्रवक्रः, पुं, (वक्रं वक्रं सुखमस्य ।) शूकरः ।
इति शब्दरत्नावली ॥ कुटिलसुखविशिष्टे, वि ॥

वक्रशल्या, स्त्री, (वक्रं शल्यामिव पत्रादिकं
यस्याः ।) कुटुम्बिनीक्षुपः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

वक्रायं, स्त्री, (वक्रमयं यस्य ।) कवाटवक्रवृक्षः ।
इति रत्नमाला ॥ कुटिलाग्रभागश्च ॥

वक्राङ्गः, पुं, (वक्रमङ्गं यस्य ।) हंसः । इति
हेमचन्द्रः ॥ कुटिलावयवे, स्त्री ॥ (कुटिलाव-
यवविशिष्टे, वि । यथा, हरिवंशे । १०२ । ३८ ।
“तरङ्गविषमापीडा चक्रवाकोन्मुखस्तनी ।
वेगगम्भीरवक्राङ्गी वल्लभीनविभूषणा ॥”)

वक्रिः, वि, मिथ्यावादी । वक्रघातोः किन्प्रत्ययेन
नियन्तः ॥

वक्रौ, [नृ] पुं, (वक्रौ वक्रतास्यास्तीति । इति ।
वैदिकधर्मेविरुद्धादित्वादस्य तथात्वम् ।) वृद्धः ।
इति शब्दरत्नावली ॥ वक्रताविशिष्टे, वि । यथा,
“लक्ष्मिंशो यदि वक्रौ स्यात् पुंसः कार्येषु

वक्रता ।
लक्ष्मिंशेऽन्तं गते मर्त्यो दुःखादित्याधिवर्तुतः ॥”
इति ज्योतिष्कल्पम् ॥

वक्रोक्तिः, स्त्री, (वक्रा कुटिला उक्तिः ।)
काङ्कतिः । यथा, कामधेनुकल्पतरुधृतब्रह्म-
पुराणम् ।

“अथ वृत्ते वृषोत्सर्गे दाता वक्रोक्तिभिः पदैः ।
प्राप्तयानाह यत किञ्चित् मयोत्तुष्टु

निर्जने ॥
तत् कश्चिदन्यो न नयेन्न विभाव्यं यथाक्रमम् ।
न वाह्यं न च तत् चौरं पातयं केनचित्

कश्चित् ॥”
कल्पप्रदीपेऽप्येवम् । वक्रोक्तिभिः काङ्कतिभिः ।
इति शुद्धितत्त्वम् ॥ ४ ॥ कुटिलोक्तिः । यथा,
“वादी आकरयं विनैव विदुषा वृष्टः प्रविष्टः

समां
चखन्नल्पमतिः स्यात् पटुवटुर्भुङ्क्ते वक्रो-
क्तिभिः ।

द्वीतः सनुपहासमेति गणको गोलानभिज्ञस्तथा
ज्योतिर्विस्तदसि प्रगल्भगणकः प्रश्नप्रपञ्चो-
क्तिभिः ॥”

इति सिद्धान्तशिरोमणौ गोलाध्यायः ॥
वक्रा अर्धान्तरग्रहणेन कुटिला उक्तिः ।
शब्दालङ्कारप्रभेदः । तल्लक्षणादिकं यथा,
साहित्यदर्पणे दृश्यपरिच्छेदे ।

“अन्यस्यान्यार्थकं वाक्यमन्यथा योजयेद् यदि ।
अन्यः श्लेषेण कांक्षा वा सा वक्रोक्तिस्ततो द्विधा ॥
द्विधेति श्लेषवक्रोक्तिः काङ्कवक्रोक्तिश्च । क्रमे-
खोदाहरणं यथा,—

“के ययं स्थल एव सम्पति वयं प्रज्ञो विशेषाश्रयः
किं ब्रूते विद्वग्ः स वा अखिपतिर्यत्रास्ति सुभो
हरिः ।

यामा यूयमहो विदुस्वरक्षिः कीटक् सरो
वर्तते

येनास्मात्तु विवेकमन्यमनसः पुंस्त्वेव योषिद्
असः ॥”

एतन् विशेषपदस्य विः प्रज्ञो शेषो नाम इति
अर्थहययोगात् समङ्गः श्लेषः । अन्यत्र तु अमङ्गः ।
“कावे कीकिलवाचावे सहकारमनोहरे ।

स्ततामसः परित्यागात् तस्यास्तेतो न दूयते ॥”
अत्र कथापितु चत्वा निवेष्टार्थं नियुक्तो नप्-
अन्यथा काका दूयत एवेति विध्यर्थे वटितः ॥”)

वक्रोष्ठिका, स्त्री, (वक्रोष्ठोऽस्यस्या इति । उन् ।
इष्टवृक्षस्येति हि ओष्ठस्य वक्रता जायते अतो-
ऽस्यास्तथात्वम् । यदा, वक्र ओष्ठो यस्याः ।

ततः स्तार्थे कन् । टापि अत इत्वम् ।) अष्ट-
रदशास्यम् । इष्टवृक्षास्यम् । तत्पण्यायः । स्मितम्
२ । इति हेमचन्द्रः ॥

वक्ष, रोषसंहयोः । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
पर०-रोषे अक्र०-संहतौ सक०-सेट् ।) वक्षति ।
इति दुर्गादावः ॥

वक्षः, [स] स्त्री, (उच्यतेऽनेनेति । वक्ष + “पचि-
वचिभ्यां सट् च ।” उणा० ४ । २१६ । इति
असुन सट् । वक्षतेरसुन् इति रमानाथः ।

धातुप्रदीपश्च ।) अङ्गविशेषः । वतु कृदयोपरि-
कण्ठादयोभागः । वृक् इति भाषा । तत्प-
ण्यायः । क्रौञ्च २ भुजान्तरम् ३ उरः ४

वतुचम् ५ । इत्यमरः ॥ अङ्गः ६ उत्तुङ्गः ७ ।
इति ऋषाधरः ॥ वक्षणम् ८ गणपीठकम् ९ ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥ अपि च ।

“अथ वक्षश्च वतुसं स्याद्वरो वक्षस्थले त्रयम् ॥”
इति शब्दरत्नावली ॥

तस्य शुभाशुभलक्षणं यथा,—
“अक्षवतु समवक्षाः स्यात् पीनैर्बन्धोभि-
रुज्जितः ।

वक्षोभिर्बन्धमैर्निष्ठः श्लेष्ण निधनस्तथा ॥”
इति गारुड ६६ अध्यायः ॥

(पुं, वक्षतीति । वक्ष + “वक्षिहाधाभ्य-
श्चक्षि ।” उणा० ४ । २२० । इति असुन ।
सट् च । अनङ्गान् । इत्युच्यतेऽतः ॥”)

वक्षर्ण, स्त्री, (वक्षयनेनेति । वक्षरोषसंहयोः +
लुट् ।) वक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (वाहके,
वि । यथा, ऋग्वेदे । ६ । २३ । ६ ।

“क्रियास्त वक्ष्यानि यज्ञैः ।”
“वक्ष्यानि वाद्यकानि स्तोत्राणि क्रियास्त
करवाम ॥” इति तज्ज्ञास्मै चावयः ॥

वक्षोज, स्त्री, (वक्षति जायते इति । जन् + ङः ।)
स्तनः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, साहित्य-
दर्पणे ३ परिच्छेदे ।

“मध्यस्य प्रथिमानमेति जघनं वक्षोजयोर्मन्दां
दूरं यावद्वरश्च लोमजतिका नेत्रार्जवं घायति ।

Journal of Management Studies, 19(1), 67-80.

वगला

मत्तिकां सप्तपादाय वृषभं कारयेत्ततः ।
यत्नं तस्योपरि गच्छ्य तालकेन विलिप्य च ॥
तन्मासायां विनिःक्षिप्य पीतरेणुं निजे गृहे ।
अर्चयेत्तं चतुष्कालं नित्यं पीतीपचारतः ।
दृष्ट्युक्तमयत्नेन सुखं वाचसतेरपि ॥” -
इति वगलापरिच्छेदः ॥ ॥

विश्वसारे ।

“काली तारा महाविद्या षोडशी भुवनेश्वरी ।
भैरवी हिममस्ता च विद्या धूमावती तथा ॥
वगला सिद्धविद्या च मातङ्गी कमलात्मिका ।
एता दश महाविद्याः सिद्धविद्याः प्रकीर्तिताः ॥”

अथ वगलासुखीलोचनम् ।

“मध्ये सुधाविमलमण्डपरमवेदी-
शिंहासनोपरिगतां परिपीतवर्णाम् ।
पीताम्बराभरणमालाविभूषिताङ्गीं
देवीं भजामि धृतसुहृद्वैरिणिङ्गाम् ॥
जिह्वाग्रमादाय करेण देवीं
वामेन शत्रुं परिपीडयन्तीम् ।
गदाभिघातेन च दक्षिणेन
पीताम्बरां तां हिमजां भजामि ॥
चलत्कनककुण्डलोत्थितचारुगण्डस्थलीं
लसत्कनकचम्पकद्वयतिमहिम्नविभूषिताम् ।
गदाद्वयविपक्षकां कलितलोलजिह्वाचलां
सरामि वगलासुखीं विमलसम्पन्नः सन्निनीम् ॥
पीयूषोदधिमध्यचारुविलसद्गुणोत्पले मण्डपे
यत्सुशिंहासनमौलिपातितरिपुप्रेतासनाध्यासि-
नीम् ।
खड्गाभां करपीडितारिरचनां भाम्यङ्गदावि-
भ्रमा-
मित्यं ध्यायति यान्ति तस्य विलयं सद्योऽथ
सर्वापदः ॥
देवि त्वत्परमात्मनामनस्यते यः पीतपुष्पाङ्गलीन
भक्त्या वामकरे निधाय च मधुं मन्त्री मनो-
चाचरम् ।
पीठध्यानपरोऽयं कुम्भकवशात् वीजं सरेत्
पाथिवं
तस्यामित्रसुखस्य वापि हृदये जायं भवेत्
तत्पुण्यात् ॥
वादा मूर्कति रङ्गति चित्तिपतिर्वैश्वानरः
श्रीतति
क्रोधी ग्राम्यति दुर्जनः सुजनति चिप्राशुगः
खञ्जति ।
गन्धा खञ्जति सर्वविघ्नं जडति तन्मन्त्रणा-
यन्त्रितः
श्रीनिधौ वगलासुखि प्रतिदिनं कल्याणि तुभ्यं
गमः ॥
मन्त्रस्तावद्वत् विपक्षद्वन्द्वे स्तोत्रं पवित्रं च ते
यत्नं वादिनियन्तव्यं त्रिजगतां जैत्रं चित्रं
न ते ।
सातः श्रीवगलेति नाम सातलं यस्यास्ति
जन्तोर्मुखा

वगला

त्वन्मासमहमेन संसदि सुखसन्तो भवेद्-
वादिनाम् ॥
दृष्टस्तम्भनमुग्रविग्रहमनं दारिद्र्याविद्रावणं
भूयद्भूषणमनं वलनृगदृष्टां चेतःसमाकर्षणम् ।
सौभाग्यैकनिकेतनं मम दृष्टोः कारुण्यपूर्णमृतं
मृत्योर्मात्रमाविरस्तु पूरतो मातस्त्वदीयं वपुः ।
मातर्भङ्गय मे विपक्षवदनं जिह्वाचलां कोलय
आशीं सुदय नाशयाशु धिघणासुयां गतिं
स्तम्भय ।
शत्रुं शूर्णय देवि तीक्ष्णगदया गौराङ्गि
पीताम्बरे
विमौघं वगले हर प्रथमतां कारुण्यपूर्णं चये ॥
सातर्भैरवि भद्रकालि विजये वाराह विद्या-
श्रये
श्रीविजये समये महेशि वगले कामेशि रामे रमे ।
मातङ्गि त्रिपुरे परात्परतरे स्वर्गापवर्गप्रदे
दासोऽहं शरणागतः करुणया विश्वेश्वरि
चाहि माम् ॥
संरम्भे शौरसङ्गे प्रहरणसमये वन्द्येन याधिमध्ये
विद्यावादे विवादे प्रकुपितरूपतौ दिव्यकाले
निशायाम् ।
वश्ये वा स्तम्भने वा रिपुवधसमये निर्जने वा
वने वा
गच्छंस्तिष्ठंस्त्रिकालं यदि पठति शिवं प्राप्नुया-
दाशु धीरः ॥
नित्यं स्तोत्रमिदं पवित्रमिह यो देवाः
पठन्तादरा-
धृत्वा यन्त्रमिदं तथैव समरे वाह्यै करे वा
गले ।
राजागो हरयो मदान्धकरणः सर्पां ग्नेन्द्रा-
दिका-
स्ते वै यान्ति विमोहिता रिपुगणा लक्ष्मीः
स्थिराः सिद्धयः ॥
त्वं विद्या परमा त्रिलोकजननी विप्रौव-
संछेदिनी
योगाकर्षणकारिणी, जनमनःसम्प्लोहसन्दायिनी ।
स्तम्भोत्सारणकारिणी पशुमनःसम्प्लोहसन्दायिनी
जिह्वाकीलनभैरवी विजयते ब्रह्मादिमन्त्रो यथा ॥
विद्या लक्ष्मीः सर्वसौभाग्यमायुः
पुत्रैः पौत्रैः सर्वसान्त्वान्यसिद्धिः ।
मानं भोगो वश्यमारोग्यसौख्यं
प्राप्तं तत्तद्गतलेऽस्मिन् नरेण ॥
यत्नं कृतं जपसमाहं गदितं परमेश्वरि ।
दृष्टानां नियन्त्रार्थं तद्दृष्ट्या नमोऽस्तु ते ॥
ब्रह्मास्त्वमिति विख्यातं त्रिषु लोकेषु विप्रुतम् ।
गुरुभक्त्या दातव्यं न देयं यस्य कस्यचित् ॥
पीताम्बरां हिमजाय त्रिनेत्रां गात्रकोज्ज्वलाम् ।
शिलासुहृद्वत्ताप सरेतां वगलासुखीम् ॥
प्रातर्मेध्याह्नकाले स्तवपठनमिदं कार्यं सिद्धिप्रदं
स्यात् ॥”
इति रुद्रयामले वगलासुखीस्तोत्रं समाप्तम् ।
इति ब्रह्मानन्दप्रवृत्ततन्त्रसारः ॥

वङ्क्षुः

वगाहः, पुं, (अव + गाह + भावे चच् ।
अलोपः ।) अवगाहः । इति सुम्बोधयाकरं
भरतश्च ॥
वङ्क्षुः, पुं, (वक्ति इति । वच् + “वक्तेर्गञ् ।” उणा०
३।३३। इति वुः गङ्गान्तादेशः ।) वक्ता ।
इति सिद्धान्तकौमुद्यासुणादिदृष्टिः ॥ वावदूकः ।
इति संचिप्रसारोणादिदृष्टिः ॥ (शब्दः । यथा,
ऋग्वेदे । ७।१०३। २ ।
“गवामाह्नमायुर्वत्सिनीनां
मण्डूकानां वमुरचासमेति ॥”
“मण्डूकानां वमुः शब्दः समेति सङ्गच्छते ॥”
इति तन्नाथे सायणः ।)
वङ्क्षुः, इड गतिनिन्दारम्भजयेषु । इति कविकल्प-
द्रुमः ॥ (भा०-व्यात्म०-सक०-जवे अक०-च-
सेट् ।) इ, वंछते । ड, वंछते । जवे एव कैश्चित्
पठ्यते । इति दुर्गादासः ॥
वङ्क्षुः, पुं, (वङ्क्षतीति । वङ्क्ष + अच् ।) नदीवक्रम् ।
इत्यमरटीकायां भरतः ॥
वङ्क्षा, स्त्री, (वङ्क्ष + टाप् ।) वल्गाग्रभागः । तत्-
पण्यायः । पल्ययनम् २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
वङ्क्षिलः, पुं, (वङ्क्षति इति । वङ्क्ष + इलच् ।)
कण्टकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
वङ्क्षः, त्रि, (वच् + ण्यत् । “वच्चेर्गन्तौ ।” ७ ।
३।६३ । इति अगत्थे कुल्लश्च ।) वक्रम् ।
यथा, वङ्क्षं काष्ठम् । इति सुम्बोधयाकर-
णम् ॥
वङ्क्षि, स्त्री, (वङ्क्षते इति । वक्ति कौटिल्ये + “वङ्-
क्षादयश्च ।” उणा० ४।६६ । इति क्तिन्-
प्रत्ययेन निपातितम् ।) पार्श्वस्थिः । तत्पण्यायः ।
पशुकम् २ । इति हेमचन्द्रः । ३।२६९ ॥
वङ्क्षिः, पुं, स्त्री, (वङ्क्षते इति । वक्ति कौटिल्ये +
“वङ्क्षादयश्च ।” उणा० ४।६६ । इति क्तिन्-
प्रत्ययेन निपातितम् ।) वाद्यमेदः । इत्युणादि-
कोषः । गृहदाह । पार्श्वस्थिः । इति सिद्धान्त-
कौमुद्यासुणादिदृष्टिः ॥
वङ्क्षुः, पुं, (वक्षति संछलो भवतीति । वच् +
ल्युः । एषोदरादिवात् रुम् ।) ऊरुसन्धिः ।
इत्यमरः । २।६। ७३ ॥ कुञ्चकी इति भाषा ॥
(यथा, सुश्रुत शारीरस्थाने ५ अध्याये ।
“चतुर्दशसूयां संघाताः । तेषां त्रयोऽगुल-
जालुवङ्क्षुषेयुः ॥”)
वङ्क्षुः, स्त्री, (वक्षतीति । वक्ष + वाङ्क्षकात् कुन्
रुम् च ।) गङ्गाद्येतोविशेषः । यथा,—
“तस्याः स्रोतः जीता च वङ्क्षुर्भद्रा च
कीर्तिता ॥”
सा च केतुमालवर्षस्या गङ्गा । यथा । एवं
माल्यवच्छिखरान्निर्यतन्ती ततः उपरंतवेगा
केतुमालमभिवङ्क्षुः प्रतीच्यां दिशि सरित्पतिं
प्रविशति । इति श्रीभागवते ५ स्कन्धे १७
अध्याये । (यथा च महाभारते । १२।१६५। २२ ।
“गोदावरी च वेष्ठा च लण्डवेरा तथा हिजा ।
दृष्टवती च कारेवी-वङ्क्षुर्मन्दाकिनी तथा ॥”)

वचनं: चि, (वचनीति । वच् + "व्युद्विभ्यः
इति ।" उणा० ३ । ८१ । इत्यनुच् ।) वाचकः ।
इति मेदिनी । मे, १२७ ।

वचणी, स्त्री, धारिका । वरिणः । शब्दभेदः ।
इति शब्दरत्नावली । मेदिन्यां वचणा इति
परत्वा इति च पाठः ।

वचनं, स्त्री, (उच्यतेऽनेनेति । श्रुत्याश्रकत्वात्
तथात्वं । वच् + लुट् ।) श्रुती । इति शब्द-
चन्द्रिका । वाच्यम् । तत्पर्यायः ।

"इरा सरस्वती ब्राह्मी भाषा वाच्यी च चारदा ।
गिरा गीर्वा गिरा देवी गीर्देवी भारती-
चरौ ।

पागवाचा वचसामीशा वाग्देवी वर्णमातृका ।
वचनं भाषितं शोक्त्याहारो लपितं वचः ।
वाग्देवीवचसोरेष पर्यायः परिकीर्तितः ।
यथास्यानं यथायोग्यं भेद ऊह्यो मनोविभिः ।"

इति शब्दरत्नावली । ॥ ॥

(यथा, हितोपदेशे ।

"असेविते श्वरद्वारमदृष्टविरहयथम् ।

व्युत्पन्नजीववचनं धन्यं कस्यापि जीवनम् ॥")

तनु चिविधम् । यथा,—

वशिष्ठ उवाच ।

"वचनं त्रिविधं शैल लौकिके वैदिके तथा ।

सर्वं जानाति शास्त्रज्ञो निर्मलज्ञानचक्षुषा ॥

अवत्यमर्षितं पश्चात् वाप्रतं नृतिमुन्दरम् ।

सुमुह्यश्रुत्वेदति नष्टि तेषां कदाचन ॥

आपदः प्रीतिजनकं परिणामसुखावहम् ।

दयालुर्धर्मशीलश्च बोधयत्येव वाच्यम् ॥

नृतिमात्रात् सुधातुल्यं सर्वफाले सुखावहम् ।

सर्वं चारं हितकरं वचसां श्रेष्ठमीक्षितम् ॥

एवं च त्रिविधं शैल नीतिसारनिष्पितम् ।

कथ्यतां त्रिमुमध्ये किं वदामि वाच्यमीधि-

तम् ॥"

इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीहृदयव्याख्ये ४१ अध्यायः ॥

विभक्तिः । वा तु स्यादित्यादिषु । यथा ।

"क्षिरेक्षीकं वचनं प्रमातुं कृद्भ्रमं च स्यात् ।" इति

सुप्रयोगध्याकरणम् । तद्वैदिकपर्यायः । श्लोकः

१ धारा २ इळा ३ गौः ४ गौरी ५ गान्धर्वी

६ गभीरा ७ गभीरा ८ मन्त्रा ९ मन्त्राजनी

१० वाग्नी ११ वाग्नी १२ वाग्नीची १३ वाचः

१४ पविः १५ भारती १६ धमनिः १७ गालीः

१८ मेना १९ मेळिः २० खर्वा २१ सरस्वती २२

गिपित २३ खाष्टा २४ वसुः २५ उपन्दिः २६

मायुः २७ काङ्गत् २८ जिह्वा २९ घोषः ३०

खरः ३१ शब्दः ३२ खनः ३३ शृङ्ग ३४ होत्रा

३५ गौः ३६ गापा ३७ गजः ३८ घेना ३९ साः

४० विप्रा ४१ गन्दा ४२ कक्षा ४३ धिषण्या ४४

गौः ४५ पञ्चरम् ४६ मही ४७ अदितिः ४८

शची ४९ वाक् ५० अमुष्टुम् ५१ धेनुः ५२

वत्सुः ५३ गण्डा ५४ सरः ५५ सुपर्वा ५६

वेङ्कटा ५७ । इति चम्पकाशतु वाङ्मनासाजि, ॥

इति वेदविषयौ । १ । ११ ।

वचनग्राही [न], चि, (वचनं गृह्णातीति ।
ग्रह + चिनिः ।) वचने स्थितः । इत्यमरटीकायां
रमानाथः ॥

वचनीयः, चि, (वच् + अनीयच् ।) कचनीयः ।

इति वचघातोः कर्मणि अनीयप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

(निन्द्या, स्त्री । यथा, कुमारः । ४ । २१ ।

"मदनेन विना कृता रतिः

अथमात्रं किल जीवति ते मे ।

वचनीयमिदं अवस्थितं

रमण ! त्वामनुयामि यद्यपि ॥"

"इति वचनीयं निन्दा मे मम अवस्थितम् ॥"

इति तट्टीकायां सखिनाथः ॥)

वचनीयता, स्त्री, (वचनीयस्य भावः । वचनीय +

तल् ।) लोकापवादः । यथा,—

"जनप्रवादः कौलीनं विगानं वचनीयता ॥"

इति हेमचन्द्रः । २ । १८४ ॥

(तथा, ऋच्छकटिकनाटके तृतीयाङ्के ।

"कामं नीचमिदं वदन्ति पुरुषः स्वप्ने च

यद्दृष्टं

विचक्षेष्टु च वचनापरिभवसौख्यं न शौर्यं

हि तत् ।

स्वाधीना वचनीयतापि हि वरं वदो न

सेवाङ्गलि-

मार्गो ह्येष नरेन्द्रसौमिकवधे पूर्व्वं कृतो

त्रौणिना ॥")

वचनेस्थितः, चि, (वचने तिष्ठति स्मेति । स्था +

"गत्यर्थेति ।" ३।४।७२ । इति क्तः । "तत्पुण्ये

एति बहुलम् ।" ६।३।१४। इति सप्तम्या अलुक् ।)

वचने तिष्ठति यः । वचनस्थः । तत्पर्यायः ।

विधेयः २ विनयग्राही ३ आश्रयः । इत्यमरः ।

३ । १ । २४ । वश्यः ५ प्रणयः ६ । इति केषि-

दिति भरतः ॥

वचनोपक्रमः, पुं, (वचनस्य उपक्रमः ।) वाक्या-

रम्भः । इति भरतशब्दरत्नावली । तत्पर्यायः ।

उपन्यासः २ वाङ्मुखम् ३ । इत्यमरः ॥

वचरः, पुं, (अवान्तरे चरतीति । अव + चर +

अच् । अलोपः ।) कुक्कुटः । शवः । इति मेदिनी ॥

वचलुः, पुं, शत्रुः । यथा,—

"पुंति मनुः क्षुपयुश्च वचलुर्गलुज्जथा ।

भरयुश्च शरयुः स्यादमित्रं दृष्टिरित्यपि ॥"

इति शब्दमाला ॥

वचसांपतिः, पुं, (वचसां वाचां पतिः ।) दृष्ट-

सातिः । यथा,—

"जीवोद्विहाराः सुरगुरुर्वचसांपतीष्वौ ॥"

इति दीपिका ॥

वचस्करः, चि, (करोतीति । कृ + अच् । वचसः

कारः ।) वचने स्थितः । इति केषित् ।

वचा, स्त्री, (वाचयतीति । वच् + चिच् + अच् ।

निपातनात् इक्षः । यदा, अन्तर्भावविषयार्थं

वचः अच् ।) औपधविशेषः । वच् इति भाषा ।

तत्पर्यायः । उग्रगन्धा २ वङ्गगन्धा ३ गोलीमी ४

शतपत्निका ५ । इत्यमरः । २ । ४ । १०२ ।

नीच्छा ६ जटिला ७ मङ्गल्या ८ विजया ९
उग्रा १० रञ्जोष्ठी ११ । इति रत्नमाला ॥

वप्ता १२ लोमशा १३ । इति जटाधरः ॥

भद्रा १४ । अस्या गुणाः । अतिनीक्षणत्वम् ।

कटुत्वम् । उष्णत्वम् । कफामग्रन्थिशोषवात-

ज्वरातिसारसादभूतनाशित्वम् । वान्तिकारि-

त्वश्च । इति राजनिघण्टुः ॥ * ॥ अपि च ।

"वचोग्रगन्धा वङ्गगन्धा गोलीमी शतपत्निका ।

क्षुद्रपत्री च मङ्गल्या जटिलोग्रा च लोमशा ॥

वचोग्रगन्धा कटुका तिक्तोष्णा, वान्तिकारिणः ।

विवन्धाभानशूनघ्नी शृङ्गमूत्रविशोधिनी ॥

अपस्मारकफोन्मादभूतजन्तुनिलान् हरति ॥"

अथ खुरासानी वचाः ।

"पारसीकवचा युक्ता प्रोक्ता हैमवतीति सा ।

हैमवत्युदिता तद्वत् शूलं हन्ति विशेषतः ॥"

अथ महाभरी वचा । यस्या लोके कुलीजन

इति नामान्तरम् ।

"सुगन्धापुग्रगन्धा च विशेषान् कफकासनुत् ।

सुखरत्वकरी यस्या हृत्कण्ठमुखशोधिनी ॥"

अपरा सुगन्धा स्थूलग्रन्थिर्यस्या लोके महाभरा

इति नाम ।

"स्थूलग्रन्थिः सुगन्धान्या ततो हीनगुणा सृता ॥"

अथ चोपचीनीति लोके प्रसिद्धा । तस्या

गुणाः ।

"हीपान्तरवचा कट्वी तिक्तोष्णा वद्धिदीप्तिकृत् ।

विवन्धाभानशूलघ्नी शृङ्गमूत्रविशोधिनी ॥

वातवाधीनपसारसुन्मादं तदुवेदनाम् ।

अपोहति विशेषेण फिरङ्गामयनाशनी ॥"

इति भावप्रकाशः ॥ * ॥

अपरश्च ।

"वचासुप्या वातकफव्याघ्नी सृतिवर्हिनी ॥"

इति राजवल्लभः ॥ * ॥

अन्यच्च ।

"अङ्गिर्वा पयसाज्येन मासमेकान्तु सेविता ।

वचा कुम्भाभरं प्राञ्जं नृतिधारणसंयुतम् ॥

चन्द्रस्यग्रहे पीतं पलमेकं पयोऽन्वितम् ।

वचायास्तत्तुल्यं कुम्भाभरं प्राञ्जान्वितं नरम् ॥"

इति मातङ्गे १६८ अध्यायः ॥

वचोग्रहः, पुं, (गृह्णातीति । ग्रह + अच् ।

वचसां ग्रहः ।) कर्णः । इति राजनिघण्टुः ॥

वज, गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-

सक०-सेट् ।) वजति । इति दुर्गादासः ॥

वज, क संस्कृती । गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥

(चुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) अयं मार्गणसंस्कारे

इति प्राश्नः । मार्गणस्य शरस्य पञ्चादिना

संस्कारो मार्गणसंस्कारः । क, वाजयति पञ्चै-

वारिणं काण्डकारः । इति रमानाथः ॥ मार्गण-

संस्कारयोरिति कश्चित् । इति दुर्गादासः ॥

वज्रं, पुं, स्त्री, (वजतीति । वज गतौ + "वज्रं

वज्रविशेषेति ।" उणा० २ । २८ । इति रत्न-

प्रत्ययेन निपातितः ।) इन्द्रस्यास्त्रविशेषः । वाज्

इति भाषा । तत्पर्यायः । आदिनी २ कुक्षिशू

पीलुं प्रवालकश्चैव गिरिवज्रश्च भार्गव ।
भुजङ्गमामगिश्चैव तथा वज्रमणिः शुभः ॥
तित्तिनश्च तथा पीतं भामरश्च तथोत्पलम् ।
वज्राण्येतानि सर्वाणि धार्याण्येव महीभृता ॥
सुवर्णप्रतिवद्धानि जयारीग्यसम्पद्वये ॥”

इति युक्तिकल्पतरुः ॥

तस्योत्पत्तिपरीक्षास्त्यादि यथा,—
“वज्रमि परीक्षां रत्नानां जलो नामासुरोऽभ-
वत् ॥

इन्द्राद्या निर्जिनास्तेन निर्जितुं तेनैव शक्यते ॥”
इत्यपक्रम्य ।

“महाप्रभावं धिबुधैर्यस्माद्वज्रमुदाहृतम् ।
वज्रपूजां परीक्ष्यं तनोऽस्माभिः प्रकीर्त्तते ॥
नस्यास्यलेशो निपपात वेपु
भुवः प्रदेहेषु कथञ्चिदेव ।
वज्राणि वज्रायुधनिर्जिगीषी-
भवन्ति नानाकृतिमन्ति तेषु ॥

हेममातङ्गसौराद्याः पौण्ड्रकालिङ्गकोयलाः ।
वेण्वानटाः मसौवीरा वज्रस्याष्टाविहाकराः ॥
आताम्रा हिमशैलजाश्च शशिभा वेण्वा-

तट्टीयाः स्तनाः

मौवीरे तुषिताजमेघसङ्ग्रास्ताम्राश्च सौरा-
ष्टजाः ।

कालिङ्गाः कनकावदातरचिराः पीतप्रभाः
कोपले

श्यामाः पुण्ड्रभवा मतङ्गविषये नात्यन्तपीत-
प्रभाः ॥

अत्यथं लघु वर्णतश्च गुणवत् पार्श्वेषु सम्यक्
समं

रेखाविन्दुकलङ्काकपदकवासादिभिर्वर्जितम् ।
लोकेऽस्मिन् परमाणुमात्रमपि यत् वज्रं कचिद्
दृश्यते

तस्मिन् देवममाश्रयो ह्यधितथस्तीक्ष्णाग्रधारं
यदि ॥

वज्रेषु वर्णयुक्त्वा देवानामपि परिग्रहः प्रोक्तः ।
वर्णभ्यश्च विभागः कार्या वर्णाश्रयादेव ॥

हरितसितपीतपिङ्गश्यामाताम्राः स्वभावतो
रुचिराः ।

हरिवरुणशक्रदुतवहपितृपतिमरुतां स्वका
वर्णाः ॥

विप्रस्य शङ्खकुमुदस्कटिकावदातः
स्यात् क्षत्रियस्य शश्वभुविलीचनारामः ।
वैश्यस्य कान्तकदलीदलसमिक्राशः
शूद्रस्य धौतकरवालसमानदीप्तिः ॥
हौ वज्रवर्णं पृथिवीपतीनां
सद्भिः प्रतिष्ठौ न तु सास्वेलन्यौ ।
यः स्याच्चवाविदुमभङ्गशोणो
यो वा हरिद्रारससमिक्राशः ॥

द्रेष्टव्यान् सर्ववर्णानां गुणवत् सार्ववर्णिकम् ।
कामतो धारयेदाज्ञा न त्वन्योन्यत् कथञ्चन ॥
अधरोत्तरवृत्ता हि बाह्वक् स्यादयैसङ्करः ।
ततः कटतरौ वजी वर्णानां सङ्कोर मतः ॥

न च मार्गविभागमात्रवृत्तया
विदुषा वज्रपरिग्रहो विधेयः ।
गुणवद्गुणसम्पदां विभूति-
त्रिपरीतो यस्योदयस्य हेतुः ॥

एकमपि यस्य शृङ्गं
विदत्तिनमवलीक्यते विप्रार्थं वा ।

गुणवदपि नय धार्थ्यं
वज्रं त्रयोऽर्धभिर्भवने ॥

स्फुटितामिविप्रार्थ्यशृङ्गदेशं
मलवर्णैः पृथनैरुपेतमध्यम् ।

नहि वज्रभृतोऽति वज्रमायु
श्रियमन्याश्रयलालसां न कुर्यात् ॥

यस्यैकदेशः क्षतजायभाषो
यदा भवेन्नोहितवर्णचिन्म ।

न तत्र कुर्याद्भिद्यमागमायु
स्वच्छन्दस्थोरपि जीवितान्तम् ॥

कोयः पार्श्वानि धाराश्च यद्दृष्टौ द्वादशेति च ।

उत्तुङ्गमनोऽज्ञाया वज्रस्याकरजा गुणाः ॥

षट्कोटिशुद्धममनं स्फुटतीक्ष्णधारं
वर्णान्वितं लघु सुपार्श्वमपेतदोषम् ।

इन्द्रावुधंशुविहतिच्छुटितान्तरीच-
मेवंविधं भुवि भवेत् सुलभं न वज्रम् ॥

तीक्ष्णान्नं विमलमपेतसर्वदोषं
धृति यः प्रयतततुः सदैव वज्रम् ।

दृष्टिस्तं प्रतिदिनमेति यावदायुः
श्रीसम्पत्सुतधनधान्यगोपयूनाम् ॥

बालवद्विषयाव्रतस्करास्वभयानि च ।

दूरात्तस्य निवर्तन्ते कर्माण्याधन्वणानि च ॥

यदि वज्रमपेतसर्वदोषं
विभ्रयात्तुलविंशतिं गुरुत्वे ।

मणिशास्त्रविदो वदन्ति तस्य
द्विगुणं रूपकलक्षणमग्रां मूल्यम् ॥

त्रिभागहीनाहृतदृष्टेशं
त्रयोदशं त्रिंशदतीर्द्धभागः ।

अष्टौतिभागोऽथ शतांशभागः
सहस्रभागोऽल्पसमानयोगः ॥

यत्तुल्यलैर्द्वादशभिः क्षतस्य
वज्रस्य मूल्यं प्रथमं प्रदिष्टम् ।

द्वाभ्यां क्रमाद्वापिसुपागतस्य
त्वेकावसानस्य विनिश्चयोऽयम् ॥

न चापि तण्डुलैरेव वज्राणां धारणक्रमः ।
अष्टाभिः सर्वपैर्गौरैस्तुलं परिकल्पयेत् ॥

यसु सर्वगुणैर्युक्तं वज्रं तरति वारिणि ।
रत्नवर्गं समस्तैरपि तस्य धारणमिष्यते ॥

अनेनापि हि दोषेण लज्जालक्ष्येण दूषितम् ।
स्वमूल्यात् दृष्टमं भागं वज्रं लभति मानवः ॥

प्रकटानेकदोषस्य स्वल्पस्य महतोऽपि वा ।
स्वमूल्याच्छतशो भागो वज्रस्य न विधीयते ॥

सूटदोषमलङ्कारे वज्रं यद्यपि दृश्यते ।
रत्नानां परिकर्मायं मूल्यं तस्य भवेद्विधु ॥

प्रथमं गुणसम्पदाभ्युपेतं
प्रतिवहं ससुपैति यच्च दोषम् ।

अलमाभरणेन तस्य राज्ञो

गुणहीनोऽपि मणिर्न भूषणाय ॥

नार्था वज्रमधार्थं गुणवदपि सुतप्रसूति-

मिच्छन्त्या ।

अन्यत्र दीर्घचिपिटदृखाद्गुणैर्विसुक्ताच्च ॥

अथसा पुष्करागेय तथा गोमेदकेन च ।

वेदूथ्यस्फटिकाभ्याश्च काचैश्चापि पृथग्विधैः ॥

प्रतिस्पृष्टाणि कुर्वन्ति वज्रस्य कुशला जनाः ।

परीक्षा तेषु कर्तव्या विद्वद्भिः स्वपरीक्षकैः ॥

चारोत्तेखनशालाभिस्तेषां कार्यं परीक्षयम् ।

पृथियां यानि रत्नानि चे चान्ये लोहधातवः ॥

सर्वाणि विलिखेद्गुणं तच्च तेनैव विलिख्यते ॥

गुरुता सर्वरत्नानां गौरवाधारकारणम् ।

वज्रे तान्पेदौत्थेन स्वरयः परिचक्षते ॥

जातिरजातिं विलिखन्ति वज्रकुर्वन्विन्दाः ।

वज्रेर्वज्रं विलिखति नान्येन लिख्यते वज्रम् ।

वज्राणि सुक्ता मणयो ये च केचन जातयः ।

न तेषां प्रतिवद्धानां भा भवत्युद्गमासिनी ॥

तिर्यक्क्षतत्वात् केषांचित् कथञ्चिद्वयदि
दृश्यते ।

तिर्यग्गालिख्यमानानां सा पार्श्वेष्वपि हन्यते ॥

यद्यपि विप्रार्थ्यकोटिः

सविन्दुरेखान्वितो विवर्णो वा ।

तदपि धनधान्यपुत्रान्

करोति सेन्नायुधो वज्रः ।

सौदामिनीविस्फुरिताभिरामं

राजा यथोक्तं क्षुतिशं दधानः ।

पराक्रमाक्रान्तपरप्रतापः

समस्तसामन्तभुवं भुनक्ति ॥”

इति गारुड ६८ अध्यायः ॥

वज्रार्थं वैदिकपर्यायो यथा । दिव्युत् १ नेमिः २
हेतिः ३ नमः ४ पविः ५ रुक् ६ रुक् ७ वधः ८
वज्रः ९ अर्कः १० कुतुसः ११ कुलिशः १२ तुजः
१३ तिम्रम् १४ मेनिः १५ स्वधितिः १६ सायकः
१७ परसुः १८ । इत्यष्टादश वज्रनामानि । इति
वेदनिघण्टौ । २ । २० ॥

वज्रं, क्षी, (वज्र गतौ + ऋच्नेति रत्न ।)

बालकः । धात्री । इति मेदिनी । रे, ६ ॥

काञ्जिकम् । इति धरणिः ॥ वज्रपुष्पम् । इति

शब्दरत्नावली । लौहविशेषः । स च बहुविधो

यथा । नीलपिण्डम् १ अरुणाम् २ मोरकम् ३

नागकेशरम् ४ तित्तिराङ्गम् ५ स्वर्णवज्रम् ६

शैवालवज्रम् ७ शोणवज्रम् ८ रोहिणी ९

काङ्गोलम् १० ग्रन्थिवज्रम् ११ मदनाखम् १२

इत्यादि । तेषां नामानुरूपं चिह्नम् । इति

पुराणम् ॥ अश्वविशेषः । तस्योत्पत्त्यादि

यथा,—

“पुरा वधाय वृत्रस्य वज्रिणा वज्रमुद्धृतम् ।

विस्फुलिङ्गास्ततस्तस्य गगने परिकीर्त्तताः ॥

ते निपेतुर्धनधानाच्छिखरेषु महीभृताम् ।

वैभ्य एव ससुप्तं तत्तद्भिरपि चाभकम् ॥

तद्वज्रं वज्रजातत्वादभममरयोद्धवान् ।

गगनान् स्वस्तिं यस्मात् गगनश्च ततो मनम् ॥
पिनाकं ददुरं नागं वज्रं चेति चतुर्विधम् ।
वज्रं वज्रवत् तिष्ठेत् तस्माच्चै विवर्जितं वज्रेत् ॥
सर्वान्निष्ठं वरं वज्रं याधिवार्हक्यमनुष्ठुत् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

वज्रः, पुं, (वज्र + रन् ।) कोकिलाचरुचः ।
स्वतः कृशः । इति राजनिर्घण्टः ॥ सेहृण्ड-
रुचः । इति भावप्रकाशः ॥ श्रीकण्ठप्रपौत्रः ।
यथा,—

“अनिरुद्धान् सुभद्रायां वज्रो नाम रूपोऽभवत् ।
प्रतिवाहुर्वज्रमुत्तसारस्तस्य सुतोऽभवत् ॥”

इति गारुड १४४ अध्यायः ॥

अपि च ।

“प्रदुम्न आसीत् प्रथमः पितृवदक्षिणीतुनः ।
स रक्षिणो दुहितरमुपवेगे महारथः ॥

तस्यां ततोऽनिरुद्धोऽभूत्तमागायुनवलान्वितः ।
स चापि रक्षिणः पौर्त्वी दौहित्री जयहे ततः ॥
वज्रस्तस्यामभूद्यस्तु मौषलादवशेषितः ।

प्रतिवाहुरभूत्तस्मात् सुवाहुस्तस्य चात्मजः ॥”
इति श्रीभागवते १० स्कन्धे ८० अध्यायः ॥ १॥

(विश्वामित्रपुत्रभेदः । यथा, महाभारते १२३
४ । ५१ ; ५६ ।

“वलगुजङ्गश्च भगवान् गालवश्च महारुषिः ।
रुषिर्वज्रस्तथाख्यातः सालकायन एव च ॥”

“विश्वामित्रात्मजाः सर्वे सुनयो प्रसवादिनः ॥”
विष्कम्भादिष्वतिथिगोमातार्गनपञ्चदशयोगः ।

तस्याद्यनवदण्डा वर्जनीया यथा,—

“त्यगादौ पञ्च विष्कम्भे सप्त शूले च नाडिकाः ।
गण्डाघातयोः षट् च नव हर्षणवज्रयोः ॥

वैधृतिरतिपातौ च समस्तौ परिवर्जयेत् ।
घोषा यथार्थनामानो योगाः कार्येषु शोभनाः ॥”

इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

अत्र जातफलं यथा,—

“गुणी गुणश्चो वलवान् महौजाः
सद्रवव्यादिपरौचकः स्यात् ।

वज्राभिधाने यदि चैत् प्रसूतो
वज्रोपमः स्याद्विपुलाभिनीनाम् ॥”

इति कोडीप्रदीपः ॥

वज्रकं, स्त्री, (वज्र + संज्ञायां कन् ।) वज्रचारम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, सुश्रुते चिकित्सित-
स्थाने ६ अध्याये । तैलं वज्रकमभ्यङ्गार्थं ॥)

सर्वतोभद्रचक्रान्तर्गतसंख्यभोग्यनक्षत्रात् त्रयो-
विंशत्यक्षरात्मक उपग्रहः । यथा,—

“सूर्यमातु पश्यमं धित्वा त्रैयं विदुस्तुत्या-
भिधम् ।

शूराद्याममं प्रोक्तं सन्निपातं चतुर्दशम् ॥
केतुमहादशं प्रोक्तमुक्ता स्यादेकविंशतिः ।

द्वाविंशतितमं कर्म त्रयोविंशत्य वज्रकम् ।
निर्घातय चतुर्विंशतस्तु षण्णाशुपमयाः ॥”

इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

वज्रकट्टः, पुं, (वज्रः कट्टो देहापरणमस्य ।)
वज्रमान् । इति हेमचन्द्रः । १ । ३७० ॥

वज्रकण्टकः, पुं, (वज्रस्य कण्टकमिव तद्वार-
कत्वात् ।) सुहृद्वृक्षः । इति जटाधरः ॥ कोकि-
लाचरुचः । इति राजनिर्घण्टः ॥

वज्रकन्दः, पुं, (वज्राकारः कन्दोऽस्य ।) वज्रकर्णः ।
इति रत्नमाला ॥ तकरकन्दं व्याजु इति
भाषा ॥

वज्रकपाली, [न] पुं, (वज्रकपालोऽस्यास्तीति ।
इतिः ।) वृद्धविशेषः । तत्पर्यायः । हेरम्भः २ ।
हेरुकः ३ चक्रसम्बरः ४ देवः ५ निशुम्भाशः ६

शशिशेखरः ७ वज्रटीकः ८ । इति हेमचन्द्रः ॥
वज्रकालिका, स्त्री, (वज्रोपलक्षिता कालिका ।)
मायादेवी । इति हेमचन्द्रः ॥

वज्रकेतुः, पुं, (वज्रं केतुश्चिह्नमस्य ।) नरकराजः ।
यथा,—

“गते वशिष्ठे नरकः शीघ्रं विस्मयसंवृतः ॥”
इत्युपक्रम्य ॥

“इति यासीम्भानिस्तस्य वज्रकेतोस्तदा चला ।
दूतश्च प्राहिण्योन् यस्तं वागस्य नगरं प्रति ॥”

इति कालिकापुराणे ३८ अध्यायः ॥
वज्रचारं, स्त्री, (वज्रसंज्ञकं चारमिति ।) चार-
विंगयः । तत्पर्यायः । वज्रकम् २ चार-
श्रेष्ठम् ३ विदारकम् ४ सारः ५ चन्दनारः ६

धूमोत्थम् ७ धूमजाङ्गकम् ८ । अस्य गुणाः ।
अत्युष्णत्वम् । तीक्ष्णत्वम् । चारत्वम् । रेचन-
त्वम् । गुल्मोदरार्तिविष्टम्भश्रमप्रशमनत्वम् ।

सरत्त्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (भजनीयौषध-
विशेषः । तद्वया,—

“सामुद्रं सैन्धवं कार्ष्णं यवचारं सुवर्चलम् ।
टङ्गणं सर्जिका चारं तुल्यं सर्वं विचूर्णयेत् ॥

अर्कचौरैः सुहृदीचौरैरानये भावयेत् चण्डम् ।
तेन लिप्ताकर्पञ्च रुक्ता चास्तः पुटे पचेत् ॥

तन् चारं चूर्णयेत् पश्चात् त्र्यम्बकस्त्रिफलारजः ।
जीरकं रजनीं वह्निं नवभागं समं समम् ॥

चारार्द्धमेवं सज्जं च एकैकत्र प्रयोजयेत् ।
वज्रचारमिदं सिद्धं खरं प्रोक्तं पिनाकिना ॥

सर्वोदरेषु गुल्मेषु शूलदोषेषु योजयेत् ।
अग्निमान्द्येऽप्यजीर्णैरपि भक्ष्यं निष्कट्यं हयम् ॥

वाताधिके जलं कोष्णं घृतं वा पौष्टिके हितम् ।
कफे गोमूत्रसंयुक्तमारुतानां विदोषजे ॥”

इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे औषधाधिकारे ॥ १॥
वज्रचर्मा, [न] पुं, (वज्रवत् दुर्भेद्यं चर्म यस्य ।)
खड्गो । गण्डकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

वज्रजित्, पुं, (वज्रं जयति तस्याघातसङ्घनेनेति ।
जि + क्तिप् । “द्वस्य पति स्ति तुक् ।” ६ ।

१ । ७१ । इति तुगागमश्च ।) गरुडः । इति
हेमचन्द्रः । २ । १४५ ॥

वज्रज्वाला, स्त्री (वज्रस्य ज्वाला ।) वज्राभिः ।
इति हलायुधः ॥ (यथा, मातङ्ग्ये १२१ । १४ ।
“वज्रज्वालान्तरमयः शास्त्रज्वालान्तरालस्तु ॥”)

वज्रटीकः, पुं, (वज्रेण वज्रकपालेन टीकते प्रका-
शते इति । टीक + कः ।) वज्रकपाली नामक-
वृक्षः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

वज्रतुण्डः, पुं, (वज्रं वज्रतुल्यं कठिनतुण्डं यस्य ।)
गरुडः । गणेशः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ गरुडः ।
मशकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (वज्रतुण्डधरे,
त्रि । यथा, भागवते । ५ । २६ । ३५ ।

“यस्मिन् वा अतिधीनभ्यागतान् वा गृहपति-
रसकृदुपगतमन्युर्दिधचुरिव पापेन चक्षुषा

निरीक्षते तस्य चापि निरये मापदृष्टेरक्षणी
वज्रतुण्डा गृहकङ्काकवटादयः प्रसहोरेवला-
दुत्पाटयन्ति ॥”)

वज्रदन्तः, पुं, (वज्रमिव कठिना दन्ता यस्य ।)
शूकरः । मूषिकः । इति शब्दमाला ॥

वज्रदशनः, पुं, (वज्रमिव कठिनं दशनमस्य ।)
मूषिकः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ६६६ ॥

वज्रदुः, पुं, (वज्रवारको दुः ।) सुहृद्वृक्षः । इत्य-
मरः ॥

वज्रदुमः, पुं, (वज्रवारको दुमः ।) सुहृद्वृक्षः ।
इति शब्दरत्नावली ॥ (तथास्य पर्यायः ।

“सेहृण्डः सिंहतुण्डः स्यादस्त्री वज्रदुमोऽपि च ।
सुधासमन्तदुग्धा च सुक्लृष्टियां स्यात् सुहृद्वि-
गुडा ॥”

इति भावप्रकाशस्य प्रज्ञेखण्डे प्रथमे भागे ॥
वज्रधरः, पुं, (धरतीति । धृ + अच् । वज्रस्य
धरः ।) इन्द्रः । इति हलायुधः ॥ (यथा, महा-
भारते । १ । ११३ । २३ ।

“अरुन्धती वा सुभगा वशिष्ठं
लोपासुद्रा वापि यथा ह्यगस्त्यम् ।

नलस्य वा दमयन्ती यथाभूद्
यथा शची वज्रधरस्य चैव ॥”)

जिनविशेषः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (वज्रा-
पुराधिपतिराजविशेषः । यथा, राजतरङ्गि-
ण्याम् । ८ । ५४० ।

“उपरान्ते नवे सञ्जे पार्वतीयास्त्रयी वृषाः ।
चास्येधो जासटो वज्रधरो वज्रापुराधिपः ॥”)

वज्रनिर्घोषः, पुं, (वज्रस्य निर्घोषः ।) वज्रजनित-
शब्दः । इति हलायुधः ॥

वज्रनिर्घोषः, पुं, (वज्राणां निर्घोषः संघर्षध्वनिः ।)
वज्रनिर्घोषः । तत्पर्यायः । स्फूर्जधुः २ । इत्य-
मरः । १ । ३ । १० ॥ “हे वज्रजनितशब्दे ।

अन्योन्यसंघट्टनात् भग्नं चाग्निमेघखण्डं वज्रमिव
वज्रं तस्य साटोपध्वनौ हयमिति केचित् ॥

द्वौ स्फूर्जौ वज्रनिर्घोषे । निर्घोषः संघट्टध्वनिः ।
अश्रान्याघात इत्येके । निर्घोषसूचनं साटोप-
ध्वनिश्च इह तु ध्वनिरभिप्रेतः । श्रुत्वा विस्फु-
र्जधुप्रस्यं निनादं परिदेविनीति भट्टिः । द्विती-
यधुरिति अथुः निपातनान् दीर्घः । स्फूर्ज-
रधुरिति दीर्घार्थं परस्मैवम् । केचित्तु दीर्घं
नेच्छन्ति । केचित्त्रिभाषया दीर्घमिच्छन्ति ।
वज्रस्य निर्घोषो वज्रनिर्घोषः धौ पिप ल चूर्णने
घण् । निर्घोषो द्विस्फूर्जः ॥” इति भरतः ॥

वज्रपाणिः, पुं, (वज्रं पाणौ यस्य ।) इन्द्रः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, महाभारते । ६ । १६ । १० ।

“एष यूहामि ते यूहं राजघत्तम दुर्जयम् ।

यूहं यूहामि ते यूहं राजघत्तम दुर्जयम् ।

यूहं यूहामि ते यूहं राजघत्तम दुर्जयम् ।

यूहं यूहामि ते यूहं राजघत्तम दुर्जयम् ।

यूहं यूहामि ते यूहं राजघत्तम दुर्जयम् ।

यूहं यूहामि ते यूहं राजघत्तम दुर्जयम् ।

यूहं यूहामि ते यूहं राजघत्तम दुर्जयम् ।

वज्राभः

वञ्चितः

वट

अचलं नाम वज्राभं विद्धि वज्रपाणिना ॥
 ब्राह्मणः । यथा, महाभारते । १ । १७१ । ५२ ।
 “वज्रपाणिर्ब्राह्मणः स्यात् चतुर् वज्रं स्तुतम् ।
 वैशा वै दानवज्राश्च कर्मवज्रा यवीयसः ॥”
 वज्रपुष्पं, स्त्री, (वज्रमिव पुष्पम् ।) तिलपुष्पम् ।
 इत्यमरः । २ । ४ । ७६ ॥
 वज्रपुष्पा, स्त्री, (वज्रमिव पुष्पं यस्याः ।) शतपुष्पा ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 वज्रवीजकः, पुं, (वज्रमिव कठिनं बीजमस्य ।
 कम् ।) सताकरञ्जः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 वज्रमूली, स्त्री, (वज्रमिव कठिनं मूलं यस्याः ।
 डीष् ।) मापपर्णी । इति राजनिर्घण्टः ॥
 (विवरणमस्या मापपर्णीशब्दे ज्ञानम् ॥)
 वज्ररथः, पुं, (वज्रमिव रथो यस्य ।) क्षत्रियः । इति
 पुराणम् ॥ (यथा, महाभारते । १ । ७१ । ५१ ।
 “वज्रपाणिर्ब्राह्मणः स्यात् चतुर् वज्रं
 स्तुतम् ॥”)
 वज्ररदः, पुं, (वज्रमिव रदो यस्य ।) गृकरः ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥ वज्रतुल्यदन्तश्च ॥
 वज्रवल्ली, स्त्री, (वज्रमिव कठिना वल्ली ।) अस्थि-
 संहारलता । इति हारावली ॥
 वज्रवाराही, स्त्री, मायादेवी । तत्पर्यायः ।
 मारीची २ त्रिसुखा ३ वज्रकाजिका ४ विकटा ५
 गौरी ६ मोविरेया ७ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 वज्रवृक्षः, पुं, (वज्रनिवारको वृक्षः ।) सेहृण्ड-
 वृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (तथास्यान्यः
 पर्यायो यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।
 “सुह्री सुक् च महावृक्षो वज्रवृक्षः सुधा-
 गुडा ॥”)
 वज्रशूलः, पुं, (वज्रमिव कठिनं शूलं गात्र-
 लोमशलाका यस्य ।) शूलकनामा जन्तुः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 वज्रशृङ्गना, स्त्री, (वज्रवत् शृङ्गलं यस्याः ।)
 विशादेवी । इति हेमचन्द्रः । २ । १५३ ॥
 वज्रसूर्यः, पुं, (अतिसारवत्त्वात् वज्रमिव तेजस्वि-
 त्वात् सूर्य इव च ।) बुद्धविशेषः । इति
 त्रिकाण्डशेषः ॥
 वज्रा, स्त्री, (वज्रति गच्छतीति । वज्र गतौ +
 “वृच्चेति ।” उणा० २ । २८ । इति रक् ।
 टाप् ।) सुह्रीवृक्षः । गुडूची । इति मेदिनी ।
 रे, ८१ ॥ दुर्गा । यथा,—
 “वज्राङ्कुशकरी देवी वज्रा तेनोपगीयते ॥”
 इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः ॥
 वज्राङ्गः, पुं, (वज्रमिव अङ्गं यस्य ।) सर्पः । इति
 राजनिर्घण्टः ॥ वज्राङ्ग इति वा पाठः । वज्र-
 तुल्याङ्गयुक्ते, त्रि ॥
 वज्राङ्गी, स्त्री, (वज्रमिव अङ्गं यस्याः । डीष् ।)
 गवेषुका । इति शब्दचन्द्रिका ॥ अस्थि-
 संहारी । इति भावप्रकाशः ॥
 वज्राभः, पुं, (वज्रस्य हीरकस्य व्याभा इव व्याभा
 यस्य ।) दुग्धपायाणः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 हीरकतुलादीप्तिमतिः, त्रि ॥

वज्राशनिः, पुं, वज्रम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 वज्रास्थिरकला, स्त्री, कोकिलाचट्टचः । इति
 राजनिर्घण्टः ॥
 वज्री, [नृ] पुं, (वज्रो यस्येति । वज्र + “अत
 इतिटौ ।” ५ । २ । ११५ । इति इतिः ।)
 इन्द्रः । इत्यमरः । १ । १ । ४५ ॥ (यथा,
 रघुः । ६ । ८४ ।
 “यमकुवेरजनेश्वरवज्रिणां
 समभुरं मधुरश्चित्रविक्रमम् ॥”)
 वृद्धः । इति मेदिनी । ने, १२६ ॥ (वज्र-
 विशिष्टे, त्रि । यथा, महाभारते । १३ । १४ ।
 ३८१ ।
 “पिनाकिनं वज्रिणं तीक्ष्णदंष्ट्रं
 शुभाङ्गं चालयन्नोपवीतम् ॥”)
 वज्री, स्त्री, (वज्र + रक् । गौरादित्वात् डीष् ।)
 सुह्रीमेदः । इति मेदिनी । रे, ८१ ॥ (तथास्याः
 पर्यायः ।
 “सेहृण्डः सिंहतुण्डः स्याद्वज्री वज्रदुमोऽपि
 च ।
 सुधासमन्तदुग्धा च क्षुक् स्त्रियां स्यात् सुह्री-
 गुडा ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 वज्रकः, पुं, (वज्रयति प्रतारयतीति । वज्र +
 णिच् + क्तुल् ।) ऋगालः । इत्यमरः ॥ गृह-
 वधुः । इति मेदिनी । के, १५४ ॥
 वज्रकः, त्रि, (वज्रयति इति । वज्र + णिच् +
 क्तुल् ।) खलः । धूर्तः । इति मेदिनी । के,
 १५४ ॥ (यथा, कलाविलासे । १ । ३६ ।
 “श्रेष्ठं पुत्र वज्रकानां सकलकलाहृदयसार-
 मतिकुटिलम् ।
 ज्ञाते भवन्ति यस्मिन् क्षणरुचिचपलाः त्रियो-
 ऽप्यचलाः ॥”)
 वज्रघः, पुं, (वज्रति प्रतारयतीति । वज्र +
 “शीङ्गपीति ।” उणा० ३ । १२३ । इति
 अथः ।) धूर्तः । इत्युणादिकोषः ॥ वज्रना ।
 कोकिलः । इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥
 वज्रनं स्त्री, (वज्र + भावे ल्युट् ।) प्रतारणम् ।
 इति हेमचन्द्रः । ३ । ४३ ॥ तस्य गोपनीय-
 त्वम् । यथा,—
 “वज्रनश्चापमानश्च मतिमान् प्रकाशयेत् ॥”
 इति चाणक्यसंग्रहः ॥
 वज्रना, स्त्री, (वज्र + णिच् + युच् + टाप् ।)
 प्रतारणा । यथा,—
 “ते कान्तं सुनयो दिथाः प्रेक्ष्य हेमवतं पुरम् ।
 स्वर्गाभिसन्धिं सुकृतं वज्रनामिव मेनिरे ॥”
 इति कुमारसम्भवे । ६ । ४७ ॥
 वञ्चितः, त्रि, (वञ्चति स्तेति । वञ्च + णिच् +
 क्तः ।) वञ्चनाविशिष्टः । प्रतारितः । तत्-
 पर्यायः । विप्रलब्धः २ । इति हेमचन्द्रः ।
 ३ । १०६ ॥ (यथा, कुमारे । ४ । १० ।
 “विधिना जन एष वञ्चित-
 स्वदधीनं खलु देहिनां सुखम् ॥”)

वञ्चुकः, त्रि, (वञ्चति प्रतारयतीति । वञ्च +
 उक्त्वा ।) प्रतारणशीलः । तत्पर्यायः । धूर्तः =
 वञ्चकः ३ । इति शब्दरत्नावली ॥
 वञ्चः, त्रि, (वञ्च् + ण्यन् । “वञ्चं गतौ ।” ७ । ३ ।
 ६३ । इति कुल्लं न ।) गमनीयम् । इति गत्यर्थ-
 वञ्चधानोः कर्मणि छान्प्रत्ययेन नियतम् ।
 इति सुम्भवीधयाकरणम् ॥
 वञ्जुलः, पुं, (वजनीति । वज्र गतौ + बाहुलकान् ।
 ‘उलच्’ शुभ्रम् ।) निनिश्रुतः । (तथास्य
 पर्यायः ।
 “तिनिश्रः स्यन्दनो नेमी रथद्वन्द्वजुलक्षया ॥’
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 अशोकवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । २७ ।
 स्थलपद्मवृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥ पश्चि-
 विशेयः । इति शलाघुधः ॥ वेतसवृक्षः । इति
 मेदिनी । ले, १२६ ॥ (अस्य पर्यायो यथा,—
 “वेतसो नम्रकः प्रोक्तो वागीरो वञ्जुलक्षया ।
 अश्वपुष्पाश्च विदुलो ह्यप्यशीनश्च कोर्तितः ॥”
 इति भावप्रकाशः ॥
 यथा च रामायणे । ६ । ४ । ७६ ।
 “चिरवित्त्वा मधूकाश्च वञ्जुला वञ्जुलाक्षया ॥”)
 वञ्जुलद्वयः, पुं, (वञ्जुलो द्वयः ।) अशोकवृक्षः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ (वेतसवृक्षादिरपि तदर्थं
 वञ्जुलशब्ददर्शनात् ॥)
 वञ्जुलप्रियः, पुं, (वञ्जुलस्य प्रियः । वञ्जुलः प्रिय-
 स्तेति कर्मधारयो वा ।) वेतसवृक्षः । यथा,
 “विदुलो वेतसः शीतो वागीरो वञ्जुलप्रियः ॥”
 इति रत्नमाला ॥
 वञ्जुला, स्त्री, (वञ्जुल + टाप् ।) बहुदुग्धा गौः ।
 इति हेमचन्द्रः । ४ । ३५ ॥ (नदीविशेषः ।
 यथा, मातङ्ग्ये । ११३ । २६ ।
 “गोदावरो भीमरथो कण्ववेणी च वञ्जुला ।
 तुङ्गभद्रा सुप्रयोगा वाह्या कावेरी चैव तु ।
 दक्षिणापचनयस्ताः सत्तपादाङ्घ्रिनिःसृताः ॥”)
 वट, वेटे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
 सक०-सेट् ।) वटति वृक्षं लता । इति दुर्गा-
 दासः ॥
 वट, इ स्त्रिये । सौत्रधातुरयम् । इति कविकल्प-
 द्रुमः ॥ (भा०-पर०-सक०-सेट् । इदित् ।) इ,
 वटकः । इति दुर्गादासः ॥
 वट, इ कि वटने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (पुरा०-
 पक्षे भा०-पर०-सक०-सेट् ।) वटनं
 विभागः । इ, वटयति । कि, वटयति वटति ।
 वटन्ति छाटन्तं यस्मात् प्राप्य विप्राः परस्परम् ।
 इति शलाघुधः । अयं पुरादौ केचिन्न पश्यते ।
 इति दुर्गासिंहादयः । इति दुर्गादासः ॥
 वट, तु क वेटे । भागे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (अदन्तपुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) वटयति ।
 इति दुर्गादासः ॥
 वट, म उक्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
 पर०-सक०-सेट् ।) म, वटयति । इति दुर्गा-
 दासः ॥

वटः

वटः, पुं, (वटति वेष्टयति मूलेन वृक्षान्तरमिति ।) वट् + पचाद्यच् ।) वृक्षविशेषः । वड्गुणाह इति भाषा । तत्पर्यायः । न्यग्रोधः २ वड्गुपातु ३ । इत्यमरः । २ । ४ । ३२ ॥ वृक्षनाथः ४ यमप्रियः ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ रक्तफलः ६ शङ्खी ७ कर्मजः ८ ध्रुवः ९ चौरि १० वैश्रवणावासः ११ भाखीरः १२ । इति जटाधरः ॥ जटालः १३ रौहिणः १४ अवरोही १५ विटपी १६ स्कन्धरुहः १७ मण्डली १८ महाच्छायः १९ शङ्खी २० यक्षावासः २१ यक्षतरुः २२ पादरौहिणः २३ नीलः २४ शिफारुहः २५ वड्गुपादः २६ वनस्यतिः २७ । अस्य गुणाः । कषायत्वम् । मधुरत्वम् । शिशिरत्वम् । कफपित्तज्वरदाहलघामोहघ्नशोफनाशित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च ।

“वटः शीतो गुरुर्गर्हो कफपित्तघ्नापहः । वर्यो विसर्पदाहघ्नः कषायो योनिदोषघ्नः ॥”

इति भावप्रकाशः ॥ * ॥

स च रुद्रस्वरूपः । यथा,—

ऋषय ऊचुः ।

“कथं तयाश्वत्थवटौ गोत्राख्यवमौ कृतौ । सर्वेभ्योऽपि तस्म्यसौ कथं पूज्यतमौ कृतौ ॥
सुत उवाच ।

अश्वत्थरूपो भगवान् विष्णुरेव न संशयः । रुद्ररूपो वटस्तद्वत् पलाशो ब्रह्मरूपधृक् ॥ दर्शनस्वर्गवेवास्तु ते वै पापहराः स्तुताः । दुःखापह्नाधिदुष्टानां विनाशकारिणौ ध्रुवम् ॥”

इति पाद्मोत्तरखण्डे १६० अध्यायः ॥

अन्यत् पलाशशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ * ॥ कपर्दः । इति मेदिनी । टे, २४ ॥ कडि इति भाषा ॥ गोलः । भक्ष्यम् । वडा इति भाषा । साम्यम् । इति हेमचन्द्रः ॥ * ॥ स्त्री, व्रजमण्डलाभ्यन्तरीणवट-संज्ञकयोश्च वटानि यथा । अथैषां वट-नामव्रजानामभ्यन्तरे सङ्केतवटाया यस्तुनाया-द्यनुरशीतिशोभम्यादान्तरे दक्षिणोत्तरतटयोः घोडशवनानि । पाशे ।

“नष्टेनवटमादी तु भाण्डीराख्यं वटं हयम् । यावकाख्यं हनीयश्च वटं शङ्कारसंज्ञकम् ॥ तूर्ये वंशिवटं श्रेष्ठं पञ्चमं श्रीवटश्च वटः । सप्तमश्च जटाजूटं कामाख्यवटमष्टकम् ॥ मनोरथवटकं नाम नवमं परिकीर्तितम् । आशावटं महाश्रेष्ठं दशमं शुभदायकम् ॥ अशोकाख्यं वटं श्रेष्ठमेकादशसुदाहृतम् । नाम कैलिवटं श्रेष्ठं द्वादशं परिकीर्तितम् ॥ नाम ब्रह्मवटश्चैव त्रयोदशमसंज्ञकम् । नाम रुद्रवटं श्रेष्ठं चतुर्दशसुदाहृतम् ॥ गोधराख्यं वटं ख्यातं पञ्चदशसमीरितम् । भाविनाख्यं वटं श्रेष्ठं संखायोदशनिर्मितम् ॥”

इति व्रजमण्डलान्तरे घोडशवनानि । इति नारायणभट्टकृतव्रजभक्तिविलासः । १० ॥

वटः, त्रि, (वटतीति । वट् + अच् ।) गुणः । इति मेदिनी । टे, २४ ॥ वेटे इति भाषा ।

वटकः

वटकः, पुं, (वट एव । स्वार्थे कन् ।) पिष्टक-विशेषः । इत्यमरभरतौ ॥ वडा इति भाषा । अस्य गुणौ । विदाहिलम् । टण्णाकारित्वम् । इति राजवल्लभः ॥ अपि च ।

“माषाणां पिष्टिकां युक्तां लवणार्द्रकहिङ्गुभिः । कृत्वा विदध्यादटकांस्तान्तेषु पचेच्छनैः ॥ विशुष्का वटका वल्या दृढ्या वीर्यवर्धनाः । वातामयहरा रूक्षा विशेषाददितपहाः ॥ विवन्धमेदिनाः श्लेष्मकारिणोऽल्पमपूजिताः । संचूर्ण्य निक्षिपेत्तन्ने भृष्टं क्षीरकहिङ्गु च ॥ लवणं तत्र वटकान् सकलानपि मज्जयेत् । शुक्ललज्जन वटको वलसद्वरोचनो गुरुः ॥ विशुक्ललज्जिदाही च श्लेष्मलः पवनापहः । राण्यक्तयातिरोचिन्या पाचन्या तांस्तु भक्षयेत् ॥ वत्सकारा यथा ।

कदलसुमनमापचोदसत्सौरिशस्यै-
र्मरिचसुचनदुग्धैः सचतुर्ज्वातचन्नेः ।

कृत इह वटपक्वो यः पतेत् खण्डपाते
वटकमन्दतकेलं सा यथाप्तं प्रियेष्टम् ॥ १ ॥

सामिचैः शालिचूर्णेर्दधिभरिचसितानारिकेल-
ार्द्रशस्यै-
र्जालिवासलवङ्गाद्वटकदलफलेः केणितैः
पिष्टसुतैः ।

वटः पक्वो हते यः प्रपतति समधौ दुग्धपूरे
सेन्दौ कर्पूरकेलं तमिह सुवटकं सा यथात्
खप्रियेष्टम् ॥ २ ॥

अश्विबट्टिकालिस्त्रेद्वयैः वट्या तु या पतेत् ।
पञ्चान्ते यथात्तां सा पीयूषगन्धिपालिकाम् ॥ ३ ॥

सक्षीरसारशशितल्लनारिकेल-
जातौलवङ्गमरिचैः ससितैः सुपिष्टैः ।

रम्भेलया च हृतभावनया भवेद्यथा
सा तामनङ्गुटिकां विदधे प्रियेष्टम् ॥ ४ ॥

कदलमरिचदुग्धैः खण्डगोधूमपक्व-
प्रकटितवटकोऽयं भूरिजातौललाटः ।

नवविधुमधुमध्रे यो विलासं विधत्ते
रचित इह तयासौ सौधुपूर्वो विलासः ॥ ५ ॥

लवङ्गेलेन्द्रमरिचैः संयुतैः शर्कराचयैः ।
चक्रे गङ्गाजलाख्यानि लड्डुकान्यपराणि च ॥ ६ ॥

तैस्त्रैर्युतैः क्षीरसारैस्तथा लाङ्गलिशसुतैः ।
अन्यान्यप्याप्यसंश्लेष्टैः सा रसैः सरूपिका ॥ ७ ॥

इति रघुनाथभट्टकृते गोविन्दलीलान्विते १६
सर्गः ॥ * ॥ अथाश्विकावटकः ।

“अश्विकां स्वेदयित्वा तु जलेन सह मर्दयेत् ।
तद्ग्रीरे कृतसंस्कारे वटकान् मज्जयेज्जनः ॥

अश्विकावटकास्ते तु रूक्षा वक्षिप्रदीपनाः ।
वटकस्य सुखेः पूर्वैरेतेऽपि च समन्विताः ॥ १ ॥

अथ तक्रवटकः ।

सुज्ञानां वटकास्तत्रे मज्जिता लघवो हिमाः ।
संस्कारजप्रभावेण विदोषशमना हिताः ॥ २ ॥

अथ माषवटकः ।

माषाणां पिष्टिका हिङ्गुलवणार्द्रकसंस्कृताः ।

वटवा

तथा विरचिता वस्त्रे वटिकाः साधु शोयिताः ॥
तालनाम्नप्रतेवे ता अथवा सुप्रलेहिताः ।
वटकस्य गुणैर्युक्ता ज्ञातया रुचिदा भृशम् ॥ *
अथ कुष्माण्डवटः ।

कुष्माण्डकवटी श्रेया पूर्वोक्तवटिकागुणा ।
विशेषान् पित्तरक्तघ्नी लक्ष्मी च कथिता बुधैः ॥
अथ सुज्ञवटिका ।

सुज्ञानां वटिका तदद्वन्द्विता साधिता तथा ।
पथ्या रूक्षा ततो लक्ष्मी सुज्ञरूपगुणा स्मृता ॥
इति भावप्रकाशः ॥ * ॥

(वटी । वडि इति भाषा ॥ यथा,—

“वटका अथ कथ्यन्ते तन्नाम गुटिका वटी ।
मोदको वटिका पिष्टी गुडोवर्तिस्तयोचते ॥
लेहवत् साध्यते वड्गौ गुडो वा शर्कराथवा ।
गुग्गुलुर्वा क्षिपेत्तत्र चूर्णं तन्निर्मिता वटी ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीये भागे ॥

यथा च ।
“मधूरं चूर्णयेच्छुद्धं गोमूत्रेऽप्यगुणे क्षिपेत् ।
पक्वा च वटकं कृत्वा दद्यात्तक्रानुपानतः ॥”
इति शार्ङ्गधरे मध्यखण्डे सप्तमेऽध्याये मधूर-
वटके ॥ * ॥) अष्टमाषकपरिमाणम् । यथा,—
“दशगुण्मास्तु माषः स्वात् श्राणो माषचतुष्टयम् ।
हो श्राणो वटकः कोणस्तोलको ब्रह्मणश्च सः ॥”
इति शब्दमाला ॥

(तथा च ।
“माषेक्षुर्भुभिः श्राणः स्याद्वरणः स निगदते ।
टङ्कः स एव कथितस्तद्वयं कोल उच्यते ।
चुद्रको वटकश्चैव द्रव्यं स निगदते ॥”

इति शार्ङ्गधरे पूर्वखण्डे प्रथमेऽध्याये ।)

वटपत्रः, पुं, (वटस्यैव पत्रं यस्य ।) सितार्जकः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (तथास्य पर्यायः ।
“वल्मीकौ तुवरी तुङ्गी खरपुष्पाजगन्धिका ।
पर्णाशस्तत्र कथ्ये तु कठिलककुठेरकौ ॥
तत्र शुक्लोर्जकः प्रोक्तो वटपत्रस्ततोऽपरः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

वटपत्रा, स्त्री, (वटस्यैव पत्रमस्याः ।) त्रिपुर-
माखीपुष्पवृक्षः । इति रत्नमाला ॥

वटपत्री, स्त्री, (वटस्यैव पत्रं यस्याः । गौरादि-
त्वात् ङीष् ।) याषाण्यभेदीविशेषः । तत्पर्यायः ।
इनानी २ येरावती ३ गोधावती ४ इरावती ५
श्यामा ६ खट्वाङ्गनामिका ७ । अस्याः गुणाः ।
हिमत्वम् । गोष्ठत्वम् । मेघक्षुब्धविनाशित्वम् ।
वलदाढत्वम् । व्रणघ्नत्वम् । किष्किदीपन-
कारित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च ।
“वटपत्री तु कथिता मोहिन्येरावती बुधैः ।
वटपत्री कषायोष्णा योनिस्त्रजगदापहा ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

वटरः, पुं, कुष्ठवटः । वेष्टः । शठः । चौरः ।
चक्षुषः । इति शब्दरत्नावली ॥

वटवासी [नृ] पुं, स्त्री, (वटे वटवृक्षे वसतीति ।
वस् + शिनिः ।) वक्षः । इति हेमचन्द्रः । २
१०८ ॥ वटवृक्षयासकत्तरि, त्रि ॥

वटाकरः, पुं, रज्जुः । इत्यमरटीकायां रामा-
त्रयः ॥

वटारका, स्त्री, रज्जुः । दडि इति वटे इति च
भाषा । इति पुराणम् ॥ (यथा, महाभारते ।
१२ । ३०६ । ३६ ।

“चत्वारिंशं सत्यमर्थं धर्मस्यैवं वटारकम् ॥”
मुलिङ्गोऽप्ययं शब्दः । यथा, महाभारते ।
३ । १८७ । ४० ।

“वटारकमयं पाशमय मत्स्यस्य मृद्वनि ।
मनुर्मनुनशार्दूल । तस्मिन् शब्दे न्येयशयम् ॥”
वटावीकः, पुं, चौरविशेषः । यथा,—

“नामचौरो वटावीकः सन्धिचौरस्तु हारकः ॥”
इति शब्दमाला ॥

वटिः, स्त्री, (वटतीति । वट + “संस्थातुभ्य इन् ।”
उणा० ४ । ११८ । इति इन् ।) उपजिह्विका ।
यथा,—

“उपजिह्विकोत्पादिका च वटिरुद्देहिका
देवी ॥”
इति हारावली । ११० ॥

वटिका, स्त्री, (वटिरेव । स्वार्थे कन् । टाप् ।)
वटी । वड़ी इति भाषा । तत्पर्यायः । निस्तली
२ । इति शब्दचन्द्रिका ॥ अथ वटिकाविधिः ।

“वटका अथ कथ्यन्ते तन्नामा वटिका वटी ।
मोदको गुटिका पिण्डो गुडो वन्तिस्तथोच्यते ॥
लेहवत् साध्यते वटौ गुडो वा शर्कराचया ।
गुग्गुलुश्च चित्तेतत्र चूर्णं तन्निर्मिता वटी ॥”
तत्र वट्टिचिह्ने गुडार्थः ।

“कुप्यादवट्टिचिह्नेन कचिद्गुग्गुलुना वटीम् ।
द्रव्येण मधुना वापि गुटिकां कारयेद्बुधः ॥
चिता चतुर्गुणा देया वटीष्ट द्विगुणो गुडः ।
चूर्णं चूर्णसमः कार्या गुग्गुलुर्मेधु तत्समम् ॥”
तत्समं चूर्णसमम् ।

“द्रवन्तु द्विगुणं देयं मोदकेषु भिषग्वरेः ॥”
द्रवं चतुर्गुणमिति वा पाठः । द्रवं द्रवरूपं द्रवम् ।
“कर्षप्रमाणा तन्मात्रा बलं दृष्ट्वा प्रयुज्यते ।
बलमिति कालादेरप्युपलक्षणम् । इति भाव-
प्रकाशः ॥ * ॥ अङ्गनोपयोगिग्रन्थम् । अस्यापि
वड़ी इति भाषा । यथा,—

“माषाणां पिष्टिका हिङ्गुलवणाद्रकसंस्कृता ।
तया विरचिता वज्जे वटिकाः साधु शोषिताः ॥
तालितान्त्रतेने ता अथवा सुप्रलेहिताः ।
वटकस्य गुणैर्युक्ता ज्ञातया रुचिदा भक्षम् ॥
कुभाळकवटी त्रयो पूर्वोक्तवटिकागुणा ।
विशेषात् पित्तरक्तघ्नी लघ्वी च कथिता बुधैः ॥
सुज्ञानां वटिका तद्वद्विचिता साधिता तथा ।
मथ्या स्यात् ततो लघ्वी सुहृत्प्रगुणा स्मृता ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

वटी, स्त्री, (वट् + अच् । गौरादित्वात् स्त्रीम् ।)
वटिका । इति भावप्रकाशः ॥ द्रवविशेषः ।
तत्पर्यायः । नदीवटः २ यन्त्रवटः ३ सिद्धार्थः ४
वटकः ५ अमरा ६ भङ्गिणी ७ चौरकाष्ठा ८ ।
अस्या गुणाः । कषायत्वम् । मधुरत्वम् ।

शिशिरत्वम् । पित्तनाशित्वम् । दाहलघ्ना-
श्रमश्वासविघ्नहर्दिशमनलघ्वः । इति राज-
निर्णयः ॥

वटी, त्रि, रज्जुः । इत्यमरः । २ । १० । २७ ॥

व(व)टुः, पुं, (वटतीति । वट् + “कटिवटिभ्याश्च ।”
उणा० १ । ६ । इति उः ।) माणवकः ।
यथा,—

“वटुः पुनर्माणवको भिचास्य ग्रासमात्रकम् ॥”
इति हेमचन्द्रः ॥

वृक्षचारी । यथा । वटुर्ज्योतिं वृक्षचारी । इति
शब्दरत्नावली ॥ (यथा, महाभारते । १ ।
१८६ । १५ ।

“तस्माद्वृक्षवन्तु मर्जेन वटुरेव धनुर्महान् ।
आरोपयन्तु शीघ्रं वै तथैव्युद्धिर्जर्वाभाः ॥”
उणा० १-८-१८ । यथा,—

“मण्डकपत्रैः श्लोकाकः शुकनासः कुटन्नटः ।
ऋचो वटुर्दीर्घवृत्तो दीर्घवृत्तक इत्यपि ॥”
इति च शब्दरत्नावली ॥

वालकः । यथा,—
“वालको माणवो वालः किशोरो वटुरि-
त्यपि ॥”
इत्यपि शब्दरत्नावली ॥

वटुकः, पुं, (वटु + स्वार्थे संज्ञायां वा कन् ।)
वालकः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, पाद्मे
छण्डचतुर्दशीछन्दे ।

“कुमारीवटुकान् पूज्य तथा शैवनपोधनान् ।
राजसूयफलं तेन प्राप्यते नात्र संशयः ॥”
वृक्षचारी । यथा, भागवते । १० । ८८ । २७ ।

“तं तथा यस्य दृष्ट्वा भगवान् वृजिनाह्वनः ।
दूरान् प्रत्युदियाद् भूत्वा वटुको योग-
मायया ॥”)

भैरवविशेषः । (यथा, महानिर्वाणतन्त्रे । २ । २४ ।
“भैरवाच्चैव वेताला वटुका नाधिकागणाः ।
शक्ताः शैवा वैष्णवाश्च सौरा गायपतादयः ॥”)
अस्य मन्त्रादियथा,—

“उहरेहटुकं डेन्तमापदुहारेणं तथा ।
कुरुहयं पुनर्देन्तं वटुकश्च समुहरेत् ।
एकविंशत्यचरात्मा शक्तिरद्वी महामनुः ॥”
अस्य पूजा । प्रातःकृत्यादिप्राणायामान्तं

विधाय पीठन्यासं कुर्यात् । यथा । धर्मादि-
अनैश्वर्यान्तं देहे विन्यस्य ऋष्यादित्यासं
कुर्यात् । यथा शिरसि ॐ वृहदारण्यकऋषये
नमः । सुखे गायत्रीच्छन्दसे नमः । हृदि
वटुकभैरवाय देवताये नमः । ततो मूर्ति-
न्यासः । ह्रीं वीं ईशानाय नमोऽर्चुष्योः । ह्रीं
वे तत्पुरुषाय नमस्तर्ज्योः । हुं हुं अंघो-
राय नमो मध्यमगोः । ह्रीं विं वामदेवाय
नमोऽनामिकयोः । ह्रीं वं सद्योजानाय नमः
कनिष्ठयोः । पुनस्तत्तदङ्गुलीभिः शिरोवदन-
हृद्गुह्यपादेभ्यः तत्तद्वीणादिकास्तत्तन्मूर्ती-
न्यसेत् । तथोर्ध्वप्राग्दक्षिणोर्ध्वपश्चिमेभ्यः सुखेभ्यः
च तान् न्यसेत् । तथा च निवन्वे ।

“अङ्गुलीदेहवक्रेषु मूर्तीर्न्यसेद्यथा पुरा ।
सत्यादिपञ्चदशाष्टशक्तिबीजपुरःसरम् ।
वकारं पञ्चदशाष्टमीशानादिषु योजयेत् ॥”
ततः कराङ्गन्यासौ । तद्यथा ॐ ह्रीं वा अङ्गु-
लाभ्यां नम इत्यादि । ॐ ह्रीं वां हृदयाय नम
इत्यादि च । षड्दीर्घबीजद्वयेन कुर्यात् । तथा
च निवन्वे ।

“षड्दीर्घयुक्तया शक्त्या वकारेणापि तद्वता ।
अङ्गानि जानियुक्तानि प्रणवाद्येन कल्पयेत् ॥”
ततो ध्यानम् ।

“तस्य ध्यानं त्रिधा प्रोक्तं सात्त्विकादिप्रभेदतः ॥”
सात्त्विकम् । यथा,—

“वन्दे वालं स्फटिकसदृशं कुण्डलोद्भासिवल्लं
दियाकल्पैर्नवमणिमयैः किङ्किणीनूपुराद्यैः ।
दीपाकारं विषदवदनं सुप्रसन्नं चिनेत्रं
हस्ताभ्यां वटुकमनिर्गम्य लक्ष्म्या दधा-
नम् ॥” १ ५

राजसं यथा,—
“उदयदास्करसन्निभं चिनयनं रक्ताङ्गरागसर्ज
मोरासं वरहं कपालमभयं शूलं दधानं करैः ।
नीलग्रीवसुदारभूषणशतं शीतं शुचूषोष्णलं
वत्सुकारुणवासवं भयहरं देवं सदा भावयेत् ॥” २ ५
तामसं यथा,—

“ध्यायेन्नीलाद्रिकान्तं शशिशकलधरं सुखमालं
महेशं

दिवस्त्वं पिङ्गकेशं डमरुमथ स्पर्धिं खड्ग-
शूलाभयानि ।

नागं जगणं कपालं करसरविरुचैर्बिभ्रतं
भीमदंष्ट्रं

सर्पाकल्पं चिनेत्रं मणिमयविलसत्किङ्किणी-
नूपुराष्टयम् ॥” ३ ५

“सात्त्विकं ध्यानमाख्यातमप्यल्लुविनाशनम् ।
आयुरारोग्यजननमपवर्गफलप्रदम् ॥” १ ५

राजसं ध्यानमाख्यातं धर्मकामार्थविद्धि-
दम् । २ ।

तामसं शत्रुशमनं कृत्याभूतगदापदम् ॥” ३ ५

एवं ध्यात्वा मानसेः संपूज्य शस्त्रसापनं
कुर्यात् ॥ * ॥ अस्य पूजायन्त्रम् ।

“धर्माधर्मादिभिः क्लृप्तपीठे पङ्कजशोभिते ।
वटुकोत्थान्तस्त्रिकोणस्थे योमपङ्कजसंयुते ॥”
ततो मूलेन मूर्तिं सङ्कल्प्य पूर्ववत् ध्यात्वा

वाहनादिकं कुर्यात् । तत्र क्रमः । मूलेन सद्यो-
जातमन्त्रेणावाहनम् । मूलादिवामदेवेन स्याप-
नम् । मूलेन सान्निध्यम् । अघोरेश सन्निवोध-
नम् । तत्पुरुषेण योनिसुप्ताप्रदर्शनम् । ईशा-
नेन वन्दनमिति विशेषः । ततः कर्णिकार्या

दिक्षु कोणेषु ईशानादीन् यजेत् । ततो योम-
पङ्कजदलेषु अक्षिताङ्गादिभैरवान् यजेत् ।

“अक्षिताङ्गो वरुचण्डः क्रोधोन्मत्तो च भैरवो ।
कपालो भीमगर्ज्वेव संहारोर्ध्वो च भैरवाः ॥”
एतैरष्टभैरवैर्हृतीयावरणम् । ततः पटकोणेषु

ह्रीं वां हृदयाय नम इत्यनेन पूजयेत् ।

वटुकः

ततः पूर्वादिडाकिनीराकिणीलाकिनीकाकिनी-
साकिनीहाकिनीमालिनीपुत्तान् देवीपुत्तान्
उमापुत्तान् रुद्रपुत्तान् मातृकापुत्तान् दक्षिणे
यजेत् । ऊर्ध्वं ऊर्ध्वमुखीपुत्तान् अधोऽधोमुखी-
पुत्तान् । तद्वहिरष्टपञ्चेषु लोकेशान् वटुक-
रूपान् पूजयेत् । तद्वहिः पूर्वं ॐ ब्रह्माणी-
पुत्ताय नमः । एवमीशानि माहेश्वरीपुत्ताय ।
उत्तरे वैष्णवीपुत्ताय । अनिले कौमारीपुत्ताय ।
पश्चिमे इन्द्राणीपुत्ताय । नैर्ऋते महालक्ष्मी-
पुत्ताय । धाम्ये वाराहीपुत्ताय । अनले
चामुण्डापुत्ताय । तथा च निवर्त्ते ।
“ब्रह्माणीपुत्तकं पूर्वं माहेश्वरीपुत्तमैश्वरे ।
वैष्णवीपुत्तकं सौम्ये कौमारीपुत्तमानिले ॥
इन्द्राणीपुत्तकं भूयः पश्चिमे पूजयेत्ततः ।
महालक्ष्मीसुतं पश्चाद्रघोदिशि समर्चयेत् ।
वाराहीपुत्तकं धाम्ये चामुण्डापुत्तमानिले ॥”
तद्वहिरष्टदिक्षु च । हेतुकं त्रिपुरान्तकं वेतालं
वद्विजिह्वं करालं कालान्तकं एकपादं भीम-
रूपं अचलं चाटकेश्वरं पूजयेत् । ततो
योगिनीसहितद्वितीययोगीशाय नमः । एवं
योगिनीसहितान्तरीक्षयोगीशाय नमः । एवं
योगिनीसहितभूमिद्योगीशाय नमः । ईशा-
नानिनिर्ऋतिषु पूजयेत् ॥ ॥ अस्य पुर-
श्चरणमेकविंशतिलक्षणम् ।
“वर्णलक्षं जपेन्मन्त्रं हविष्याशी जितेन्द्रियः ।
तद्वशांश्च प्रनुह्याति लेमधुरसंयुतेः ॥” ॥
अथ वलिदानम् ।
“पूर्वं विप्रं दुर्गां समाराध्य वलिं दद्यात् ।
प्रात्यर्घ्यं पल्लवं सर्पिलं च चूर्णानि शर्कराः ॥
गुडमित्ररुमापूपैर्मध्वक्षैः परिमिश्रितैः ।
कृत्वा कवलमाराध्य देवं प्रागुक्तवर्त्मना ।
गन्तव्यं न पुण्यात्तैर्निशि तस्मै वलिं हरेत् ॥”
यद्वा ।
“अन्यूनाङ्गमजं हत्वा राजसं प्रागुदीरितम् ।
वलिप्रदानमस्य रिपूणां सर्वमेवकम् ।
निवेदयेद्वलित्वेन वटुकाय विप्रशुधीः ॥
विहर्षयेच्छत्रुनाम्ना वलिमन्त्रं तथा सुधीः ।
शत्रुपक्षस्य रुधिरं पिशितस्य दिने दिने ॥
भक्षयस्व गणैः साहं सारमेयसमन्वितः ।
वलिमन्तोऽयमाख्यातः सर्वेषां विजयप्रदः ॥
अनेन वलिना हृष्टो वटुकः परसैन्यकम् ।
सर्वं गणेशो विभजेच्चामिधं क्रुद्धमानसः ॥
एवं कृते परवलं शीयते नात्र संशयः ॥”

इति तन्त्रसारः ॥ ॥

अथ वटुकभैरवस्तोत्रम् ।

“कैलासशिखरासीनं देवदेवं जगद्गुरुम् ।

शङ्करं परिपश्यन् पाञ्चनीं परमेश्वरम् ॥

श्रीपाञ्चलुवाच ।

भगवन् सर्वधर्मेश सर्वशास्त्रागमादिषु ।

आपदुहाराय मन्त्रं सर्वशक्तिप्रदं वृणाम् ॥

सर्वेशाख्ये भूतानां धितार्थं वाञ्छितं मया ।

विशेषतस्तु राजां वै शान्तिपुष्टिप्रसाधनम् ॥

वटुकः

अङ्गन्यासकरन्यासवीजन्याससमन्वितम् ।

वक्तुमर्हसि देवेश सम हर्षविवर्द्धनम् ॥

श्रीभगवानुवाच ।

शृणु देवि महामन्त्रमापदुहारेतुकम् ।

सर्वदुःखप्रशमनं सर्वशत्रुनिवर्द्धनम् ॥

अपसारादिरोगाणां ज्वरादीनां प्रिषेधतः ।

नाशनं स्तुतिमात्रेण मन्त्रराजमिमं प्रिये ॥

यहराजभयानाश्च नाशनं सुखवर्द्धनम् ।

क्षेहाह्न्यामि ते मन्त्रं सर्वसारमिमं प्रिये ॥

सर्वकामार्थदं मन्त्रं राज्यभोगप्रदं वृणाम् ।

प्रणवं पूर्वमुच्चार्य देवीं प्रणवसुहरेत् ॥

वटुकायेति वै पश्चादापदुहाराय च ।

क्रुद्धयं ततः पश्चाद्वटुकाय पुनः क्षिपेत् ॥

देवीं प्रणवसुहृत्य मन्त्रराजमिमं प्रिये ।

मन्त्रोद्धारमिमं देवि त्रैलोक्यस्यापि दुर्लभम् ।

अप्रकाशमिमं मन्त्रं सर्वशक्तिसमन्वितम् ॥

स्मरणदेव मन्त्रस्य भूतप्रेतपिशाचकाः ।

विद्रवन्ति भयार्ता वै कालरुद्रादिव प्रजाः ॥

पठेद्वा पाठयेद्वापि पूजयेद्वापि पुक्तकम् ।

नामिचौरभयं वापि यहराजभयन्ता ।

न च मारीभयं तस्य सर्वत्र सुखवान् भवेत् ॥

आयुरारोग्यमैश्वर्यं पुत्रपौत्रादिस्मर्यः ।

भवन्ति सततं तस्य पुक्तकस्यापि पूजनात् ॥

श्रीपाञ्चलुवाच ।

य एष भैरवो नाम आपदुहारेतुको मतः ।

तथा च कथितो देव भैरवः कल्प उत्तमः ॥

तस्य नामसहस्राणि अयुतान्यर्जुनाणि च ।

सारसुहृत्य तेषां वै नामाष्टशतकं यद् ॥ ॥

श्रीभगवानुवाच ।

यस्तु संकीर्तयेद्वैतत् सर्वदुष्टनिवर्द्धनम् ।

सर्वान् कामानवाप्नोति साधकः सिद्धिमेव च ॥

शृणु देवि प्रवक्ष्यामि भैरवस्य महात्मनः ।

आपदुहारेतुको नाम आपदुष्टशतसुत्तमम् ॥

सर्वपापहरं पुण्यं सर्वपापहनिवारकम् ।

सर्वकामार्थदं देवि साधकानां सुखावहम् ॥

देहाङ्गन्यसनस्यैव पूर्वं कुर्यान् समाहितः ।

भैरवं स्मृत्वा विन्यस्य ललाटे भीमदर्शनम् ॥

अक्षोभूताश्रयं न्यस्य वदने तीक्ष्णदर्शनम् ।

क्षेत्रपं कर्णयोर्मध्ये क्षेत्रपालं हृदि न्यसेत् ॥

क्षेत्राङ्गं नाभिदेशे च कथां सर्वघनाशनम् ।

त्रिनेत्रमूर्ध्नोर्विन्यस्य जङ्घयो रक्तपाणिकम् ॥

पादयोर्देवदेवेशं सर्वार्थे वटुकं न्यसेत् ।

एवं न्यासविधिं कृत्वा तदनन्तरमुत्तमम् ॥

नामाष्टशतकस्यापि क्रुन्दोऽनुष्टुप्पदाहृतम् ।

हृद्द्वारद्वारको नाम अपि च परिकीर्तितः ॥

देवता कथिता चेष्ट सङ्घिवटुकभैरवः ।

धर्मार्थकाममोक्षेषु विनियोगः प्रकीर्तितः ॥ ॥

ॐ भैरवो भूतनाथश्च भूतात्मा भूतभावनः ।

क्षेत्रदः क्षेत्रपालश्च क्षेत्रज्ञः चक्षुर्यो विराट् ।

भगवानवाधो मांसाशी खर्पराशी मखान्तकृतः ।

रक्तपः प्राणपः मिहः मिह्रिदः सिद्धमेवितः ॥

करालः कालशमनः कलाकाष्टातवुः कविः ॥

वटुकः

त्रिनेत्रो बहुनेत्रश्च तथा पिङ्गलोचनः ॥

भूतपाणिः खड्गपाणिः कङ्काली धुन्वलोचनः ।

अभीरुर्भैरवो भीरुभूतपो योगिनीपतिः ॥

धनदो धनहारी च धनपः प्रतिभाववान् ।

नागहारो नागकेशो योमकेशः कपालभृत् ॥

कालः कपालमालो च कमनीयः कलानिधिः ।

त्रिलोचनो ज्वलन्नेत्रस्त्रिशिखो च त्रिलोकपात् ॥

त्रितन्त्रनयनो डिम्भः शान्तः शान्तजनप्रियः ।

वटुको वटुकेशश्च खड्गाङ्गवरधारकः ॥

भूताध्यक्षः पशुपतिर्भिक्षुकः परिचारकः ।

धूर्त्तो दिग्भरः सौरिर्हरिणः पाण्डुलोचनः ॥

प्रशान्तः शान्तिदः शुद्धः शङ्करप्रियवान्भवः ।

अष्टमूर्तिर्निधीशश्च ज्ञानचक्षुस्तमोऽयः ॥

अष्टाधारः कलाधारः सर्पयुक्तः शशीशिखः ।

भूधरो भूधराधीशो भूपतिर्भूधरात्मकः ॥

कङ्कालधारी सुखी च बालयज्ञोपवीतवान् ।

जृम्भणो मोहनः क्षमी मारणः क्षोभक्षयः ॥

शुद्धनीलाङ्गनप्रख्यदेहो सुखविभूषितः ।

वलिभुक् वलिभूतात्मा कामी कामपराक्रमः ॥

सर्वपापहारको दुर्गो दुष्टभूतनिषेवितः ।

कामी कलानिधिः कांतः कामिनीवशकृद्दशी ।

सर्वसिद्धिप्रदो वैद्यः प्रभविष्णुः प्रभाववान् ॥

अष्टोत्तरशतं नाम भैरवस्य महात्मनः ।

मया ते कथितं देवि रहस्यं सर्वकामिकम् ॥

य इदं पठति स्तोत्रं नामाष्टशतसुत्तमम् ।

न तस्य इरितं किञ्चित् रोगेभ्यो भयं तथा ।

न शत्रुभ्यो भयं किञ्चित् प्राप्नोति मानवः क्वचित् ॥

पातकानां भयं नैव पठेत् स्तोत्रमनन्वधीः ।

मारीभये राजभये तथा भौराजिने भये ॥

ज्यौत्पातिके मद्याचोरे यथा दुःखप्रदर्शने ।

वन्दने च तथा चोरे पठेत् स्तोत्रं समाहितः ॥

सर्वे प्रशमनं यान्ति भयाङ्गैरवकीर्तनात् ।

एकादशसहस्रान्तु पुरश्चरणसुस्थिते ॥

त्रिसन्ध्यं यः पठेदेवि संवत्सरमतन्त्रितः ।

स सिद्धिं प्राप्नुयादिष्टां दुर्लभांमपि मातुषः ॥

यस्यावान् भूमिकामस्तु स जप्त्वा लभते महीम् ।

राजा शत्रुविनाशाय जपेन्नासाष्टकं पुनः ॥

राज्ञी वारजयश्चैव नाशयत्येव शान्तवान् ।

जपेन्नासत्रयं राज्ञी राजानं वशमानयेत् ॥

धनार्थी च सुतार्थी च दारार्थी यस्तु मानवः ।

पठेद्द्वारत्रयं यद्वा वारमेकं तथा निशि ॥

धनं पुत्तांस्तथा दारान् प्राप्नुयात्तत्र संशयः ।

रोगो रोगात् प्रसुष्येत वधो सुष्येत वन्दनात् ॥

भीतो भयात् प्रसुष्येत देवि सर्वं न संशयः ।

यान् यान् समीहते कामांस्तान्नाप्नोति ॥

गितम् ॥

अप्रकाशमिदं गुह्यं न देयं यस्य कस्यचित् ॥

सत्कुलीनाय शान्ताय ऋणवे दम्भयर्जिते ।

दद्यात् स्तोत्रमिदं पुण्यं सर्वकामफलप्रदम् ।

ध्यानं वक्ष्यामि देवस्य यथा ध्यात्वा पठेत्तरः ॥ ॥

ॐ शुद्धस्फटिकसङ्काशं महत्साहित्यदर्पकम् ।

अष्टबाहुं त्रिनयनं चतुर्बाहुं द्विबाहुकम् ॥

बठ

बठ

“सुवासिता वपुश्चन उपगीतोत्तरच्छदाः ।
क्रियन्तां मञ्जवाटाश्च बहुभ्यो वीथयस्तथा ॥”)
वडा, स्त्री, (वङ् + अच् + टाप् ।) वटकः ।
यथा,—
“कदलेनाथवा तालेयुक्तं यत्ताडुलं पिडम् ।
पिडं चूर्णं वटो वडा । इति शब्दचन्द्रिका ॥
वङ्, चि (वङते इति । वङ् + बहुलमन्वजा-
पीति रक् ।) टृष्टत् । इत्यमरः । ३ । १ ।
६१ ॥ अस्य भाषा वङ् ॥
वण, ऋ शब्दे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
पर०-सक०-सेट् ।) ऋ, अवीवणत् अववाणत् ।
इति दुर्गादासः ॥
वण्ट, तु क भागे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (घुरा-
पर०-सक०-सेट् ।) वण्टयति वण्टापयति ।
इति दुर्गादासः ॥
वण्टः, पुं, (वण्टयते इति । वण्ट् + घञ् ।) भागः ।
दात्रसृष्टिः । इति हेमचन्द्रः । ६ । ७० ॥ (वण्ट्
+ अच् ।) अल्लतोदाहः । इति शब्दमाला ॥

वण्टकः, पुं, (वण्ट एव । स्वार्थे कन् ।) भागः ।
इत्यमरः । २।६।८६ ॥ (वण्ट + क्त्वाल् । विभाग-
कर्त्तरि, चि ॥)

वण्टः, पुं, (वण्टते इति । वटि उ एकचरे + अच् ।)
अशतोद्वाहः । खञ्जः । कुन्तायुधः । इति
मेदिनी । डे, ८ ॥

वण्टरः, पुं, स्यागिकारब्धुः । कुकुरस्य लाङ्गलम् ।
करीरकोषः । तालस्य पल्लवम् । पयोधरः । इति
मेदिनी । रे, १८८ ॥ तत्र ओष्ठप्रकारादौ गणितो-
ऽयम् । किन्तु वटि उ एकचरे इत्यस्मान् अरच्-
प्रत्ययेन निष्पन्नत्वान् इत्यवकारादौ लिखितः ॥
वण्टालः, पुं, शूरयुद्धम् । नौका । खनित्रम् । इति
मेदिनी हेमचन्द्रश्च ॥

व(व)ण्टः, पुं, (वनते इति वनु सम्भक्तौ । वन् +
“अमन्तात् डः ।” उणा० १ । ११३ । इति
डः ।) अनादृतमेष्टः । तनुपण्यायः । दुस्कर्मा =
दिनमकः ३ शिपिविष्टः ४ । इति हेम-
चन्द्रः ॥

वण्टः, चि, (वनते इति । वन सम्भक्तौ । वन् +
“अमन्तात् डः ।” उणा० १।११३ । इति डः ।)
हस्तादिवर्धितः । इति मेदिनी । डे, २४ ॥
वण्डे इति भाषा ॥

वण्डः, स्त्री, (वण्ड + टाप् ।) पांशुला । इति
मेदिनी । डे, २४ ॥

वन्, य, (वातीति । वा + उति ।) साम्यम् ।
तत्पण्यायः । वा २ यथा ३ तथा ४ एव ५
एवम् ६ । इत्यमरः ॥

वन, य, खेदः । अशुकस्या । (यथा, शकु-
न्तलायाम् । प्रथमाक्रे ।

“क वन हरिणकानां जीवितस्थितिलो-
कं च निश्चितनिपाता वज्रमाराः शरास्ते ॥”
सन्तोषः । विस्मयः । आमन्त्रणम् । इत्यमरः ।
३ । ३ । २४३ ॥

वन्सः, पुं, (अवन्तसयति अवन्तस्यनेनेन वेति ।
अव् + तसि + अच् । प्रच् वा । अवस्थालोपः ।)
कर्णपूरः । कर्णभूषणम् । शिखरः । शिरो-
भूषणम् । इति मेदिनी । से, ३७ ॥ (यथा,
गीतगीर्वन्दे । २ । २ ।

“चलितदृगश्चलचलमौलिकपोलधिलोल-
वन्सम् ।

रात्रि हरिमिष्ट विहितविलासं
स्मरति मनो मम कृतपरिहासम् ॥”)

वन्टः, पुं, (वनतीति । वन् + “अण्डन् ऊम्भ-
हृन् ।” उणा० १ । १२८ ॥ इत्यत्र वन्तेश्चका-
रान्तादेशः । वन्ट इति काचिद्वृत्तिरित्यु-
ण्व्यसदधोक्ता ऋक्त्वं प्रत्ययेन साधुः ।) दुनि-
भेदः । इत्युगादिकोषः ॥

वन्तः, पुं, देवनदी । सत्यपाक् । पन्थाः । अचि-
रोगः । इति संक्षिप्तमारोग्यादिशक्तिः ॥

वतीका, स्त्री, (अवगतं लोकं त्यपयं यस्याः अव-
स्थालोपः ।) अवतीका । इत्यमरटीकायां
भरतः ॥

वत्सं, स्त्री, (वदतीति । वट् वत्तायां वाचि +
“वृत्तुवद्विह्निकामिकधियः सः ।” उणा०
३ । ६२ । इति सः ।) वच्चः । इत्यमरः ॥

वत्सः, पुं, (वदतीति । वट् + “वृत्तुवद्विह्निकामि-
कधियः सः ।” उणा० ३ । ६० । इति सः ।)

वर्षः । गोशिशुः । बाहुर इति भाषा । तनु-
पण्यायः । शक्रन्करिः २ तर्णकः ३ । इति वैश्य-
वर्गं नानार्थं चामरः ॥ दोषा ४ दोषकः ५
दोषः ६ । इति शब्दरत्नावली ॥ रौहिणेयः ७
वाहुलेयः ८ तनुभः ९ । सद्योजातस्य तस्य
पण्यायः । तर्णकः १ तर्णमः २ तनुभः ३
कचः ४ । इति छटाधरः ॥ पुत्रादिः । इति
मेदिनी । से, ११ ॥ बाह्वा इति भाषा । (यथा,
भागवते । ४ । ८ । ११ ।

“न वत्स ! वृषनेर्धनं भवानारोहमर्हति ।
न गृहीनो मया यत् त्वं कुत्रापि वृषात्मजः ॥”
दिवोदासपुत्रः । दुमानित्वादीन्यस्य नामा-
न्तराणि । यथा, भागवते । ६ । १७ । ५—६ ।

“तत्पुत्रः केशुमालस्य यज्ञे भीमरदस्तनः ।
दिवोदामो दुर्मास्तस्मात् प्रवर्द्धन इति स्मृतः ॥
स एव शक्रजित वत्स ऋतध्वज इतीरिनः ।
तथा कुवलयान्तेति प्रोक्तोऽनर्कदयस्तनः ॥”
देशभेदः । यथा, कथासरित्सागरे । ६ । ४ ।

“अस्ति वत्स इति ख्यातो देशो दर्पोपशान्तवे ।
स्वर्गस्य निर्मितो धात्रा प्रतिमल्ल इव चितौ ॥”

वत्सकं, स्त्री, (वत्स + संज्ञायां इवार्थे वा कन् ।)
गुण्यकामांसम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विव-
रणमस्य गुण्यकामीमशब्दे ज्ञातयम् ॥)

वत्सकः, पुं, (वत्स + कन् ।) कुटजः । इत्यमरः ॥
(अस्य पण्यायो यथा,—

“वृत्तकः शक्रपण्यायो वत्सको गिरिमल्लिका ।
कुटजस्तत्फलक्षेत्रयवचापि कलिङ्गकः ॥”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥

तथान्यः पण्यायः ।
“कुटजः कुटजः कौटो वत्सको गिरिमल्लिका ।
कालिङ्गः शक्रशाखो च मल्लिकापुष्प इत्यपि ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
इन्द्रयवः । इति राजनिर्घण्टः ॥

वत्सकवोजं, स्त्री, (वत्सकस्य जीजम् ।) इन्द्र-
यवः । इति राजनिर्घण्टः ॥ यथा,—

“शोषं वत्सकवोजं च निम्बभूनिम्बमार्कवम् ।
चित्रकं रोहिण्यौ पाटां दान्तिमनिविषां
समाम् ॥”

इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे ज्वरातिसारे
षोषाद्यध्याने ॥)

वत्सकामा, स्त्री, (वत्सं कामयते इति । कम् +
अच् । टाप् ।) वत्साभिलाषिणी गौः । तत्-
पण्यायः । वत्सका २ । इति राजनिर्घण्टः ॥
पुत्रादिकामा स्त्री च ॥

वत्सतरः, पुं, (प्रथमवया वत्सः । ‘वत्सोऽश्वार्थमेभ्य-
स्तेति ॥’ प्राश्न। ६ । १ । इति टरच् ।) प्राप्तदमनकाल-
मयः । दीयाने बाहुर इति भाषा । तत्पण्यायः ।

दस्यः २ । इत्यमरः । २ । ६ । ६२ ॥ दुर्दान्तः ३
गडिः ४ । इति राजनिर्घण्टः ॥

वत्सतरी, स्त्री, (वत्सतर + डीप् ।) वृषोत्तमो
वृषपत्नीत्वेन कल्पिता त्रिहायसी गौः । यथा,
कात्यायनसूत्रम् । पयस्विन्याः पुत्रो यथे च
रूपवान् स्यान् तमलकृत्य यथसुखास्तसो
वत्सतयंस्तान्नालकृत्य एनं युवानं पतिं वो हृदनि
तेन क्रीडन्तीश्चरथ प्रियेण मनः साप्रजनुषा
सुभगा रायस्योपेक्ष समिषा मदेम इत्येतयेव
ऋचोन्मृजेरन्निति । ऋगर्थस्तु हे वत्सतय्यो
वो युष्माकं एनं युवानं पतिं स्वामिनं हृदानीत्युक्तं
प्रार्थयामि तेन वृषेण सह क्रीडन्तीः खिलन-
श्चरथ भ्रमथ हे वत्सतय्यो यथमपि मानः
नास्मन्स्वत्वविषया भविष्यथ किन्तु मया
त्यक्तयाः । यथं वृषस्य वत्सतरीणां च त्वागेन
रायस्योपेक्ष धनसम्पत्त्या साप्रजनुषा सप्रजन्त-
यापत्तेन इषा अत्रेन च सम्भवेम हृष्टा भवामः
सुभगा लोकस्य प्रिया इति सम्भवेम इति
भविष्यन्तामीषि वर्तमानः । इति पाणिनिस्वर-
साङ्गविश्वदर्थं वर्तमानः ॥ * ॥ वत्सतरींश्चिंश-
ययति स्मृतिः ।

“अग्रतो लोचिनापत्नीपान्नाभ्यां नौलपाण्डरे ।
एष्टनस्तु भवेत् कण्ठा वृषमस्य तु मोक्षणि ॥”
तामां वयःप्रमाणं यथा,—

“त्रिहायसीभिर्धन्याभिः सुखपाभिः सुश-
भिनः ।

मल्लोपकरयोपेतः सञ्चशस्यचरो मघान् ।
उन्सृष्टयो विधानेन युतिस्तुतिनिर्दशनात् ॥”
इति शुद्धित्वे वृषोत्तमविचारः ॥

वत्सनाभः, पुं, (वत्सान् नभयति हिनस्तीति ।
नभ हिनयाम् + “कर्मण्यङ् ।” ३ । २ । १ ।
इत्यङ् ।) विषवृत्तविशेषः । इत्यमरः । १।८।११ ॥
स तु स्यावरविषभेदः । प्रायो वत्सान् नभयति
हिनस्ति वत्सनाभः गन्ध्य ग हिंसं टात् वन्निति
घन् । वत्सस्य नाभिरिव वत्सनाभः ण्यः अनित-
स्येति न वृद्धिः अयं सिन्धुवारपन्नसङ्गपन्नः ।
इति भारतः ॥ * ॥ (यथा, हरिवंशे । २२३ ।
६५ ।

“वत्सना वत्सनाभाश्च पनसास्तन्नेः सह ।)
तनुपण्यायः । अग्रतम् २ विषम् ३ उग्रम् ४
मघौषधम् ५ गरलम् ६ मारणम् ७ नागः ८
स्तौकिकम् ९ प्राणहारकम् १० स्यावरादि ११ ।
अस्य गुणाः । अनिमधुरत्वम् । उष्णत्वम् ।
वृत्तकफकण्ठकृक्स्त्रिवाननाशित्वम् । पित्त-
सन्तापकारकत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥
अस्य स्वरूपनिरूपणं यथा ।

“सिन्धुवारसङ्कृपन्नो वत्सनाभ्याकृतिसपा ।
यत्पान्नेन तरोवृद्धिं वत्सनाभः स भाषितः ॥”
तस्य सामान्यगुणा यथा ।
“विषं प्राणहरं प्रोक्तं यथापि च विकारि च ।
आश्लेषं वातकफकृद्दयोगदाहि रुदावधम् ॥”
यथापि सकलकायपानपूर्वकपायकमनशीलम् ।

विक्रासि श्रीजः प्रीयगपूर्वकं सन्निवन्धशिक्षिलो
करशेषम् । आन्तेन अधिकांशम् । योग-
वाहि संसर्गगुणग्राहकम् । मदावहं तमो-
गुणाधिकेन दुष्टिर्विध्वंसकम् ।

“नद्वेयं युक्तियुक्तं तु प्रागदयि रसायनम् ॥
योगवाहि त्रिदोषप्रं वृहत्तं वीर्यवर्द्धनम् ॥
ये दुर्गन्ता विधेः शुद्धे ते सुहृन्ना विशोधनात् ।
नस्त्राह्वं प्रयोगेषु शोधयित्वा प्रयोजयेत् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

(क्लीपेऽपि दृश्यते । यथा,—

“चत्वारि वनसनाभानि मुक्तं हे प्रकीर्तितम् ।
“ग्रीवास्तम्भो वनसनाभि पीतविष्मन्त्रनन्ता ॥”

इति सुवृत्ते कल्पस्थाने द्वितीयध्याये ॥

वनस्पत्तनं, क्ली, (वनस्पत्तनं वनसराजस्य पत्तनम् ।)
भारतवर्षस्यांतरे देशविशेषः । तत्पण्यायः ।
कौशास्त्री २ । इति हेमचन्द्रः । ४ । ११ ॥

वनस्पत्तनः, पुं, (वनस्पत्तनं पालयतीति । वनस्पत्तनं +
पालि + अण्) श्रीकण्ठः । वलदेवः । यथा,—
“वृन्दावनं गोवर्द्धनं यमुनापुलिनानि च ।
वाल्मीकीयुक्तमा प्रीती राममाधवयोर्नृप ॥
एवं व्रजौकसां प्रीतिं यच्छन्ती वालचरितेः ।
कलवाक्यैः स्वकालेन वनस्पत्तनो भूवतुः ॥”

इति श्रीभागवते । १० । ११ । ३६ ॥

(वनस्पत्तनके, त्रि । यथा, हरिवंशे । ६७ । २४ ।

“यत्तत्र वयसा तुल्यैर्वनस्पत्तनैः सहानवः ।

रेमे वै दिवसं कण्ठः पुरा स्वर्गगतो यथा ॥”

वनसरः, पुं, (वनस्पत्तनं अयनसमासपञ्चवारा-
दय इति । वस निवासे + “वसञ्च ।” उणा०
३ । ७१ । इति सरन् । “सः स्याद्धधातुके ।”
७ । ४ । ४६ । इति सस्य तः ।) द्वादशमासा-
त्मककालः । अयनद्वयात्मकश्च । तत्पण्यायः ।
संवत्सरः २ अयः ३ हायनः ४ शरत् ५ समा
६ । इत्यस्यः । १ । ४ । २० ॥ शरदा ७ वर्षम्
८ वरिषम् ९ संवत् १० । इति शब्दरत्नावली ॥ ४ ॥
“व्रतवन्धविवाहे च वनसरपरिकल्पनमाहुरा-
चार्याः ।

आधानपूर्वमेके प्रवृत्तिपूर्वं सदायं तु ॥”
सौरसावननाक्षत्रचान्द्रमेदेन चतुर्विधो वनसरः ।
यथा चूडोपनयनादिषु वर्षगणना सावनेन
नुभाभुमगणनसु सौरियेति तिष्ठम् । सावनसंवत्-
सरेण एकदिनाधिकवनसरो नाक्षत्रो भवती-
त्यनयोर्भेदः । सौरस्तु पञ्चषष्ट्यधिकत्रिंशत्-
दिनेर्भवति । यथा,—

“मेघादीनामष्टवृन्दं यथा सप्ताष्टचक्रकम् । १८७ ।

गुलदीनामष्टसप्तचक्रकम् लिखितम् ॥” १८८ ॥

पञ्चवत्सरोऽपि द्वादशमासेर्भवति । मलमास-
याते तु त्रयोदशमासेर्भवति । तथा च श्रुतिः ।

द्वादशमासाः संवत्सरः क्षत्रिययोदशमासाः

श्वत्सर इति । त्रयोदशमासमासे । स्मृतिः ।

यस्मिन्मन्त्रे द्वादशैकश्च यथ इति । यथो मास

इति । यथा मासाः खमेकः संवत्सर इति

शतपथश्रुत्या यथ-खमेक-शब्दयोर्मासवर्षपर्याय-

तोक्ता । इति मलमासतत्त्वम् ॥ २ ॥ अथ पश्चिम-
त्सरगणना ।

“शकेन्द्रकालः पृथगाकृति-२२ त्रः

प्रशाङ्कनन्दाश्वयुजैः ४०६१ समेतः ।

शराद्रिवस्त्रिन्द-१८७५ हृतः सलब्धः

षष्ट्यावशिष्टाः प्रभवादयोऽष्टाः ॥

वर्षवर्जन्तु यच्छेषं सूर्यैः संपूर्य खोन्मिभिः । ६० ।

हृतशुक्रमतः खान्निहतेऽंशे मासकादयः ॥”

अस्यार्थः शकेन्द्रकालः शक्रराजाब्दकालः ।

एषक् आकृतिष्वः २२ द्वाविंशत्या पूरितः ।

प्रशाङ्कनन्दाश्वयुजैरेकनवत्यधिकशतद्वयाधिक-

चतुःसहस्रेः समेतोऽष्टः । शराद्रिवस्त्रिन्द-हृतः

पञ्चसप्तत्यधिकाष्टादशशतैर्यावत्संख्यं हर्तुं

शक्नोति तावता हृतः कर्तव्यः । सलब्धः पूर्व-

प्रकाशः शरत्मादिना लब्धमंखया युतः

कार्यः । षष्ट्याप्रभवे पञ्चादयोऽष्टः पूर्ववत्

षष्ट्याहृतसलब्धस्यावशिष्टे प्रभवादयः । एकाव-

शेषे प्रभवः द्वादशवशिष्टे विभवादिः । वर्ष-

वर्जन्तु यच्छेषं वर्षातिरिक्तं शराद्रिवस्त्रिन्द-हृता-

वशिष्टं तत् सूर्यैर्द्वादशभिः संपूर्य खोन्मिभिः

षष्ट्या हृते युक्तमत इत्यनेन पश्चिद्धताव-

शिष्टा अष्टा दष्टाः पश्चिद्धतसंख्यांशके खान्नि-

हृते त्रिंशता हृतेऽवशिष्टा अंशका लब्धा

मासाः स्युरिति । प्रभवादिवर्षाण्युपक्रम्य ।

“आद्या तु त्रिंशतिर्मासो द्वितीया वैष्णवी

स्तृता ।

तृतीया रुद्रदेवता त्रेधा मध्याधमा भवेत् ॥”

भविष्यपुराणे ।

भैरव उवाच ।

“षष्ट्या च कथयाम्यत्र क्रूराः सौम्याश्च ये प्रिये ॥

संवत्सरफलं सुखं प्रभवादौ वरानने ॥

बहुतोयास्तथा मेघा बहुश्रुत्या च मेदिनी ।

बहुचौरास्तथा गावो व्याघ्रिरोगविवर्जिताः ॥

प्रशान्ताः पार्थिवश्चैव प्रभवे परिकीर्तिताः । १ ।

तुभिर्जं जेममारोग्यं सर्वं व्याधिविवर्जिताः ॥

प्रशान्ता मानवास्तत्र बहुश्रुत्या वसुन्धरा ।

हृष्टास्तथा जनाः सर्वे विभवे च वरानने ॥ २ ॥

रोगा बहुविधाश्चैव मनुष्या वाजिकुक्षराः ।

सर्वे एव प्रशशन्ति शुक्रे वर्षे वरानने ॥ ३ ॥

उन्मत्तश्च जगत् सर्वं धनधान्यसमाकुलम् ।

नित्योत्तमः प्रजापतिः प्रमोदे जायते प्रिये ॥ ४ ॥

गौरोगाश्च निरावाधा मानवा विगतद्विषः ।

बहुचौरास्तथा गावः प्राजापत्ये वरानने ॥ ५ ॥

निरातङ्गं जगत् सर्वं धनधौवनमार्जितम् ।

अङ्गिरसि प्रजाः सर्वा नित्योत्तमा वरानने ॥ ६ ॥

तुभिर्जं जेममारोग्यं वर्षाकालं सुप्रोभनम् ।

शस्त्रहर्षं विनागीयात् श्रीमुखे सुरवन्दिते ॥ ७ ॥

बहुचौरास्तथा गावो धान्यश्च बलवत्तरम् ।

जायन्ते सर्वश्रुत्यानि भावे वर्षे वरानने ॥ ८ ॥

महार्घं जायते सर्वं श्रुततैलरसादिकम् ।

प्रजानाश्च भवेद्दृष्टिर्नृनि संवत्सरे शुभे ॥ ९ ॥

नित्यतिः सर्वश्रुत्यानां मध्या घातरि कीर्तिता ।

इच्छुचौरगुडादीनां प्रबलत्वं वरानने ॥ १० ॥

तुभिर्जं जेममारोग्यं कापार्थस्य महाव्रता ।

लवणं मधु गन्धश्च ईश्वरे दुर्लभं प्रिये ॥ ११ ॥

तुभिर्जं जेममारोग्यं प्रशान्ताः पार्थिवः प्रिये ।

तस्करोपहतं वित्तं बहुधान्ये वरानने ॥ १२ ॥

राष्ट्रमङ्गश्च दुर्भिक्षं तस्करैश्चोपपीडनम् ।

जानीयाद्विषहं घोरं प्रमाथिनि वरानने ॥ १३ ॥

जायन्ते सर्वश्रुत्यानि मेदिनी निरुपद्रवा ।

लवणं मधु गन्धश्च महाघं विक्रमे प्रिये ॥ १४ ॥

कोद्रवाः शालिमुद्गाश्च शक्तुमापास्तयेव च ।

महार्घं जायते सर्वं वृषे च सुरवन्दिते ॥ १५ ॥

चणका सुहमापास्तं अन्यच्च विदलं प्रिये ।

महार्घं जायते सर्वं चित्रभानौ वरानने ॥ १६ ॥

तुभिर्जं जेममारोग्यं विश्वं निरुपद्रवम् ।

यवहारो भवेत्तु हृष्टः स्वर्भानौ देवपूजिते ॥ १७ ॥

अतिवृष्टिश्च जायेत धान्यस्याय प्रपीडनम् ।

शुभं भवति सामान्यं दारुणे सुरवन्दिते ॥ १८ ॥

बहुश्रुत्यानि जायन्ते सर्वदेशे सुलोचने ।

सौराष्ट्रे नाटदेशे च पार्थिवे नात्र संशयः ॥ १९ ॥

दुर्भिक्षं जायते घोरं सर्वोपद्रवसंयुतम् ।

अनावृष्टिः समाख्याता यथे संवत्सरे प्रिये ॥ २० ॥

उद्यतो वर्षणे मेघो जलं नैवोपजायते ।

महार्घं सर्वजिह्वे सर्वमेव वरानने ॥ २१ ॥

कोद्रवाः शालिमुद्गाश्च कङ्कुमापास्तयेव च ।

सुलभं जायते सुखं जगदे सर्वधारिणि ॥ २२ ॥

अनमिप्रवला लोका धान्यौषधिप्रपीडनम् ।

जायते मातुषे कष्टं विरोधिनि न संशयः ॥ २३ ॥

सर्वाः प्रजाः प्रपीड्यन्ते व्याधिः शोकश्च जायते ।

शिरोवचोऽचिरोगाश्च पापाहि विह्वले

जनाः ॥ २४ ॥

उपद्रुतं जगत् सर्वं तस्करैर्दधिकैः खगैः ।

पीडिताश्च प्रजाः सर्वा देशमङ्गाः खरे

प्रिये ॥ २५ ॥

तुभिर्जं जेममारोग्यं शुभं भवति श्रीभनम् ।

बहुचौरास्तथा गावो नन्दनं नन्दने प्रिये ॥ २६ ॥

अल्पतोयास्तथा मेघा वर्षेन खलमण्डले ।

नश्यन्ति सर्वश्रुत्यानि विजये नात्र संशयः ॥ २७ ॥

चक्षियाश्च तथा वैशाः मृदाश्च नटनर्तकाः ।

पीडितास्ते वरारोहे जये सर्वे न संशयः ॥ २८ ॥

सरोगाश्च तथा देवि दाहज्वरसमन्वितम् ।

अभिभूतं जगत् सर्वं मन्मथे सुरवन्दिते ॥ २९ ॥

तुपधान्यचयो देवि सर्वश्रुत्यमहार्घना ।

यवहारश्च नश्यन्ति दुर्मखे दुर्मखाः प्रजाः ॥ ३० ॥

पीड्यन्ते सर्वश्रुत्यानि देशे देशे सुचिन्तिते ।

ऋषिमुखे प्रजाः सर्वाः क्षीयन्ते नात्र संशयः ॥ ३१ ॥

तस्करैः पार्थिवैश्चैव अभिभूतमिदं जगत् ।

अयो भवति सामान्यो विलम्बे तु भवं महत् ॥ ३२ ॥

विषमस्य जगत् सर्वं विरोधे भयसंज्ञकम् ।

विकारी सर्वतोऽपायो मम वाक्यम्

नान्यथा ॥ ३३ ॥

क्षत्रिहर्षेति पञ्चम्यो देशे संक्षिप्तमफलः ।

दुर्भिक्षं शर्वरीवर्षे यवहारो विषमयः ॥ ३४ ॥

वत्सरः

दुर्भिक्षं जायते सञ्जा मेदिनी दृष्यति प्रिये ।
प्रवे प्रवन्ति तोयानि पीडिता मानवा भुवि ॥३५॥
सुवर्णरूपधान्यानि जगत् सर्वं सुशोभनम् ।
ब्राह्मणा वर्णजस्तुष्टाः सुभिच्छे शुभकृत्

प्रिये ॥ ३६ ॥

सुभिच्छं क्षेममारोग्यं तृप्ता गोब्राह्मणाः प्रिये ।
सुस्थिताः शोभने वर्षे प्रजाः सञ्जाः सुलो-

चने ॥ ३७ ॥

विषमस्यं जगत् सर्वं व्याकुलं समुदाहृतम् ।
जवानां जायते भद्रे क्रोधे क्रोधः परस्परम् ॥३८॥
सर्वत्र जायते क्षेमं सर्वशस्त्यमघार्धता ।

विश्रावसौ वरारोहे कापांसस्य महार्धता ॥३९॥
पार्थिवैर्नृपसैन्यैश्च समस्तैः खण्डमण्डले ।
प्रपीड्यन्ते जनाः सर्वे भयभीताः पराभवे ॥४०॥

तृणधान्यानि पीड्यन्ते ग्रीष्मे वर्षति वासवः ।
प्रवृत्ते पीडिताः सञ्जाः प्रजाश्च सुरवन्दिते ॥४१॥
जायन्ते सर्वशस्त्यानि सुभिच्छं निरुपद्रवम् ।

सौम्यदृष्टिर्भवेद्राजा कालिके च शुभं वदेत् ॥४२॥
सुभिच्छं क्षेममारोग्यं सुखं निरुपद्रवम् ।
सौम्यदृष्टिर्भवेद्राजा सौम्ये सौख्यं प्रकी-

र्तितम् ॥ ४३ ॥

तीव्रपूर्णो भवेन्नेघो वर्षते च दिने दिने ।
निरुपद्रवाश्च राजानः सर्वसाधारणे प्रिये ॥४४॥
वासवो वर्षते देवि देशे चाखण्डमण्डले

अष्टिच्छेत्ते कान्यकुले विरोधी क्षत्रिणाश्च
क्षुत् ॥४५॥

अभिभूतं जगत् सर्वं क्षेयैर्बहुविधैः प्रिये ।
मारुतेः फणदाहैश्च परिवारिणि शोभने ॥४६॥
निष्पत्तिः सर्वशस्त्यानां सुभिच्छं भवति प्रिये ।

प्रमाथिनि जलोहारी जलदो मोदते प्रजा ॥४७॥
निष्पत्तिः सर्वशस्त्यानां सर्वशस्त्यमघार्धता ।
इतं तेलसमं याति व्यानन्दे नन्दति प्रजा ॥४८॥

कोद्रवाः शालिसुहाश्च पीड्यन्ते वरवर्णिनि ।
सर्वोपधानि धान्यानि राक्षसे निहुराः
प्रजाः ॥ ४९ ॥

दुर्भिक्षं जायते घोरं धान्यौषधिप्रपीडनम् ।
अनले च समाख्यातं नात्र कार्या विचा-
रणा ॥ ५० ॥

देशभङ्गः सुदुर्भिक्षं समासात् कथयाम्यहम् ।
पिङ्गले चारुप्रज्ञाच्च दुर्भिक्षं नर्मदातटे ॥५१॥
गोमहिष्यो विनश्यन्ति ये पात्ये नटनर्तकाः ।

वासवो वर्षते देवि शस्त्यं नहि जायते ॥
तिलसर्पपमापादिकापांसानां महार्धता ।
गोमहिष्यः सुवर्णानि कास्त्यताम्नादप्रेषतः ॥

तत् सर्वं देवि विक्रीय कर्त्तव्यो धान्यसञ्चयः ।
तेन धान्येन लोकोऽयं निस्तरिष्यति दुर्दिनम् ।
पार्थिवा मोषका दीनाः कालयुक्ते प्रपी-

डिताः ॥ ५२ ॥

तोयपूर्णाः स्तृता मेघा बहुशस्त्या च मेदिनी ।
निहुराः पार्थिवा देवि ! विहर्षि च वरा-
ग्ने ! ॥ ५३ ॥

जगत्तोया घनासौष कीटकाः प्रवलाः स्तृताः ।

वत्सरः

विरुद्धाः पार्थिवा देवि रौद्रे संवत्सरे प्रिये ! ॥
५४ ॥

दुर्भिक्षं मध्यमं प्रोक्तं व्यवहारो न वर्त्तते ।
भवेद्दे मध्यमा दृष्टिदुर्मतौ समुपस्थिते ॥ ५५ ॥
सुभिच्छं जायते लोकः सर्वोपद्रववर्जितः ।

प्राणिनां जायते हर्षो दुष्टभौ वरवर्णिनि ॥५६॥
महिषीगोहिरण्यादिनाम्नकांस्त्याग्रेषतः ।
तत् सर्वं देवि ! विक्रीय कर्त्तव्यो धान्यसञ्चयः ॥

रक्तं संवत्सरे देवि ! क्रूरबुद्धिनेराधिपः ।
मानवाः क्रूरचेष्टाश्च संग्रामे न जयौ भवेत् ॥५७॥
दुर्भिक्षं मरणं रोगो धान्यौषधिप्रपीडनम् ।

पापयोगो भवेद्देवि ! रक्ताक्षेऽमरवन्दिते ॥५८॥
रोगो मरणदुर्भिक्षं विरोधो बहुसंकुलः ।
क्रोधे तु विषमं सर्वं समाख्यातं हरप्रिये ! ॥५९॥

मेदिनी चलते देवि ! सर्वभूतं चराचरम् ।
देशभङ्गश्च दुर्भिक्षं क्षये संजीयते प्रजा ॥
सौराष्ट्रे मानवे देशे दक्षिणे कोद्रुणे तथा ।

दुर्भिक्षं जायते घोरं क्षये संवत्सरे प्रिये ! ॥
कौमुदीचर्मनद्योश्च यमुनानर्मदानटे ।
विन्ध्यायां सैन्ये चापि विनश्यति न संशयः ॥

सिंहलं मध्यदेशश्च कालङ्गरं तथैव च ।
क्षये क्षयन्ति सञ्जाणि नान्यथा वरवर्णिनि ॥”
६० ॥ * ॥

कार्तिकादिद्वादशवर्षाणि यथा । वराहसंहि-
तायाम् ।
“नक्षत्रेण सहोदयमस्तं वा येन याति सुर-

राजमन्त्री ॥”
तत्संज्ञं वक्तव्यं वर्षं मासक्रमेणैव ॥
वर्षाणि कार्तिकादीनि आग्नेयाद्ब्रह्मयानु-

योगीनि ।
क्रमशस्त्रिभञ्च पञ्चममन्त्रमुपान्त्यश्च विज्ञेयम् ॥”
नक्षत्रेण गुरुमुख्यमाननक्षत्रेण : आग्नेयं

क्षत्तिका । पञ्चमं फाल्गुनं वर्षम् । अन्य-
माश्विनम् । उपान्त्यं भाद्रम् ।
“अन्त्योपान्त्यां त्रिभौ ज्यौ फाल्गुनश्च त्रिभो

मतः ।
श्रेष्ठा मासा हिमा ज्येष्ठाः क्षत्तिकादिष्वस्यया ॥
हे हे चिन्नादिताराणां पूर्णपर्वेन्द्रसङ्गते ।

मासाश्चैत्रादयो ज्येष्ठास्त्रिकैः षष्ठान्त्यसप्तमाः ॥”
इति सङ्कर्षणकाण्डाच्च ॥
पूर्णपर्वेन्द्रसङ्गते पौर्णमासीयुते हे हे तारे

तदेकवाक्यतया पूर्ववचने पौर्णमासीलाभः ।
यथा मासानां पौर्णमास्यां क्षत्तिकादिष्वस्यात्
कार्तिकादिर्ल तथा वर्षाणामपि गुरोः क्षत्ति-

कादावस्तोदयसस्यान् कार्तिकादिर्ल तेन
क्षत्तिकारोहिष्योरैकतरसिन् गुरोरस्तोदये-
न्यतरलाभे कार्तिकं वर्षम् । एवं मार्ग-

शीर्षादि । अत्र वर्षद्वयघटकयोर्नक्षत्रयोरेक-
तरसिन् व्यक्तं गतो गुरुरन्यतरसिन्नुदेति तत्र
का गतिरिति चेत् कार्तिकोत्तरं मार्गशीर्षं

ततः पौर्णमित्यादिक्रमाद्गतिरिति । फलानि च ।
“शक्रदानलोपनीविक्रमोपीडायाधिशोकाश्च ।

वत्सरः

दृष्टिस्तु रक्तपीतकुसुमानां कार्तिके वर्षे ॥ १ ॥
सौम्येऽन्देऽनादृष्टिर्मृगाशुश्लभाण्यनेश्च शस्त्य-
नाशः ।

याधिभयं मित्रैरपि भूपानां जायते वैरम् ॥२॥
शुभकृष्णातः पौषो निवृत्तवैराः परस्परं
भूपाः ।

द्वित्रिगुणो धान्यार्घः पौष्टिककर्मप्रसिद्धिश्च ॥३॥
पिष्टपूजा परितृष्टिर्माघे हार्दश्च सर्वभूता-
नाम् ।

आरोग्यदृष्टिधान्यार्घसम्पदो विजलाभश्च ॥ ४ ॥
फाल्गुने वर्षे विद्यात् कश्चित् कश्चित् क्षेम-
दृष्ट्यादिशस्त्यानि ।

दौर्भाग्यं प्रमदानां प्रवलाश्चौरा वृषाश्चोश्याः ॥५॥
चैत्रे मन्दा दृष्टिः प्रियमन्नं क्षेममवनिपा
न्दवः ।

दृष्टिश्च कोषधान्यस्य भवति पीडा च रूप-
वताम् ॥ ६ ॥
वैशाखे धर्मपरा विगतभयाः प्रसुदिताः प्रजाः
सदृपाः ।

यज्ञक्रियाप्रवृत्तिर्निष्पत्तिः सर्वशस्त्यानाम् ॥ ७ ॥
ज्येष्ठे ज्ञातिकुलधर्मेऽर्थलोभेष्टा वृषाः सर्व-
धर्मेष्टाः ।

पीयन्ते धान्यानि च हित्वा कङ्कुशमीजानि ॥८॥
आषाढे जायन्ते शस्त्यानि कश्चिद्दृष्टिरन्यत्र ।
योगक्षेमं मध्यं शस्त्ययथा भवन्ति भूपाः ॥९॥

आवणे वर्षे क्षेमं कामं शस्त्यानि पाकस्तुप-
यानि ।
क्षुद्रा ये पार्थिवास्ते पीयन्ते ये च तद्भक्ताः ॥

१० ॥
भाद्रपदे वल्लीजं निष्पत्तिं याति पूर्वशस्त्यश्च ।
न भवत्यपरं शस्त्यं कश्चित् सुभिच्छं कश्चिच्च
दुर्भिक्षम् ॥ ११ ॥

आश्वयुजेऽप्यजसं पतति जलं प्रसुदिताः प्रजाः
क्षेमम् ।
प्राणक्षयः प्राणभृतां सर्वेषामर्थबाहुल्यम् ॥”

१२ ॥
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥ * ॥
समाधादिपञ्चवत्सरा यथा,—

“शक्राब्दात् पञ्चभिः श्रेष्ठात् समाद्यादिः षट्-
सराः ।

सम्पदोदाशुपूर्वाश्च तथोदापूर्वका मताः ॥”
संवत्सरादिफलसुक्तं विष्णुधर्मोत्तरे ॥
“संवत्सरे तथा दानं तिलस्य तु महाफलम्

परिपूर्वे तथा दानं यवानाश्च द्विषोत्तमाः ॥
इदापूर्वैः श्वस्याणां धान्यानाश्चाशुपूर्वदे ।
उदासंवत्सरे दानं रजतस्य महाफलम् ॥

ज्योतिर्विद्वद्विषयमध्यात् प्रभवादेश सम्भवम् ;
क्षुस्तद्वत् समाद्यादिवर्षाणामपि सम्भवम् ॥”
इत्यमध्यात् । गुरुमध्यभोगगणनात् । प्रभवादेः ।

प्रभवादिवर्षवष्टेः । इति मलमासतत्त्वम् ॥ * ॥
(भुवपुत्रः । यथा, भागवते । ८ । १० । १ ।
“प्रजापतेर्दुहितरं शिशुमारस्य वै पुत्रः ।

उपवेमे भूमिं नाम तनुसुतो कल्पवत्सरो ।”)
 यद्वरान्तकः, पुं, (वनरस्यान्तो कापति शोभते
 इति । कौ + कः । यदा, यद्वरस्यान्तो नाशो
 यस्मात् ।) दातुमुन्मासः । इति राजनिर्घण्टः ।
 वदुसकः, वि, (वदुसे पुत्रादिद्वेषपात्रे कामो-
 रस्यास्तीति । वदुस + “वदुसाभ्यां काम-
 वले ।” ५ । २ । ६८ । इति ऋषिः ।) स्नेह-
 युक्तः । तनुपण्यायः । स्निग्धः २ । इत्यमरः ।
 ३ । १ । १४० (यथा, भागवते । १ । ५ । ३० ।
 “ज्ञानं गुह्यतमं यत्तत् साक्षात् भागवतोदितम् ।
 अन्वयोक्तुं गमिष्यन्तः हृष्या द्योतयन्सलाः ।”
 वदुसं ज्ञातिं शृङ्गातीति । ला + कः । वदुस-
 कासुते ष ।)
 वदुसलः, पुं, (वदुस + लप् ।) श्वङ्गारादिदश-
 रसान्तर्गतसंविशेषः । तत्पण्यायः । वात्सल्यम्
 २ । इति जटाधरः । (अथ लक्ष्मणोदाहरणे
 तु रसशब्दे ज्ञातये ॥३॥ स्कन्दाशुभरविशेषः ।
 यथा, महाभारते । ८ । ४५ । ६६ ।
 “वदुसो मधुपर्क्य कलसोदर एव ष ।”)
 वदुसला, स्त्री, (वदुसे कामोदस्पृष्टा इति । लप् ।
 यद्वा, वदुसं ज्ञातीति । ला + कः ।) वदुसकामा
 गीः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३२७० । (यथा,
 रामायणे । २ । ४३ । १८ ।
 “साहं गौरिव सिंहेन विवदुसा वदुसला कृता ।
 कैकेया पुरषपथाप दातवन्सेव गौर्यलान् ।”)
 वदुसाक्षी, स्त्री, (वदुसस्याक्षीव गात्रनिर्द्धं यस्याः ।
 यच् समासे ।) गोदुसा । इति जटाधरः ।
 वदुसादनः, पुं, (अक्षीति । अद् + ल्युः । वदुसानां
 अदगो भक्षकः ।) वृकः । इति राजनिर्घण्टः ।
 वदुसादनी, स्त्री, (वदुसेरक्षते प्रियत्वादिति । अद्
 ल्युट् । डीप् ।) गुदुक्षी । इत्यमरः । १० । ४८८ ।
 व(द)द, इह शुभविवादयोः । इति कविकल्पद्रुमः ।
 (भा०-आल०-सक०-सेट् ।) अविवादी नम-
 स्कारः । इ, वन्दते । इ, वन्दते गुरुं लोकः ।
 नमस्करोति स्त्रीति वा इत्यर्थः । इति दुर्गादायः ।
 व(द)द, ये वाचि । इति कविकल्पद्रुमः । (भा०-
 पर०-सक०-सेट् ।) ये, उदात्तः । इति दुर्गा-
 दायः । (“किमि संवत् ईतयोदमात् पचे घात-
 नाधिको वकारः संवत् यस्तु मन्यते नार्यं
 संप्रसारिणो वदेः प्रयोगः किञ्चित् वद ल्यौ
 इत्यस्य ओष्ठवकारादेः तस्मै मकारयदपि
 समदिति परं देष्टव्यम् ।” इति मनोरमा ।)
 वद, क नाकसन्देशयोः । इति कविकल्पद्रुमः ।
 (पुरा०-पर०-सक०-आल०-इत्येके-सेट् ।) क,
 पाठयति । सन्देशो पचनविशेषः । अयमात्मने-
 पदीत्येके । इति दुर्गादायः ।
 वद, वा इ वाक्यस्येष्टयोः । इति कविकल्पद्रुमः ।
 (भा०-उभ०-आल०-इत्येके-सक०-सेट् ।) व,
 वदति वदते । व, वदते । अयमात्मनेपदीत्येके ।
 इति दुर्गादायः ।
 वद, वि, (वदति वदतीति । वद् + वच् ।)
 वदति । इत्यमरः । १ । १ । ६५ ।

वदनं, स्त्री (वदत्यनेनेति । वद् + करणे ल्युट् ।)
 मुखम् । इत्यमरः । (यथा, आर्यासप्तशत्याम् ।
 २७६ ।
 “दर्शनविनीतमाना दृष्टिर्दृष्टी दृष्टोत्सक्तपोल-
 तलम् ।
 पुष्पननिधेमिषतो वदनं पिदधानि पाणि-
 भ्याम् ।”
 लक्षण्याय अयमागः । यदा, सुवृत्ते । १ । ७ ।
 “त्रीण्यन्यानि (वन्ताणि) जामवधदनानि
 त्रीण्यश्वददनानि षड्वायिकर्मस्वभिप्रेतानि ।”
 वद् + भावे ल्युट् । कथनम् ।)
 वदनासवः, पुं, (वदन्त्य आसवः ।) अधरमधु ।
 इति भूरिप्रयोगः ।
 वदन्ति, स्त्री, (वद् + “वदेस् ।” इत्युल्ल-
 वदन्ती, इत्योक्ता भिक्षुप्रत्ययः । ३ । ५०० । छदि-
 कारादिति वा डीप् ।) कथा । इति निष्ठान्त-
 कौमुदी । विसर्गशून्यं वदन्तिपदं क्रियापदं
 भवति । (यथा, मनुः । १२ । ११५ ।
 “यं वदन्ति तमोभूता मूर्खा धर्ममतदिदः ।”)
 वदन्त्यः, वि, वदान्यः । इत्यमरटीकासारसुन्दरी ।
 वदान्यः, वि, (वदति सर्वेभ्य एव दास्यामीति मनो-
 हरवाच्यमिति । वद् + “वदेरान्यः ।” उणा०
 ३ । १०४ । इति आन्यः ।) बहुप्रदः । (यथा,
 रघुः । ५ । २४ ।
 “गतो वदान्यान्तरमित्ययं मे
 साभूत परोवादनवाचतारः ।”)
 वदुगुवाक् । इत्यमरः । ३ । १ । ६० । (स्वनाम-
 ख्यात अतिविशेषे, पुं । यथा, महाभारते ।
 १३ । १६ । ११ ।
 “निषेष्टकामस्तु पुरा अद्यावन्मो महातपाः ।
 ऋषेरथ वदान्यस्य वने कर्त्वा महातपः ।”)
 वदानं, स्त्री, यत्विशेषः । वादाम इति भाषा ।
 तत्पण्यायः । सुफलम् २ वातपैरिः ३ नेत्रो-
 पमम् ४ । अथ गुणाः । उष्णत्वम् । सुस्निग्ध-
 त्वम् । वातप्रत्यम् । गुरुत्वम् । मुक्कारित्वम् ।
 इति राजनिर्घण्टः । अपि च ।
 “वातादो वातवैरी स्यान्निषेधोपमफलकथा ।
 वाताद् उष्णः सुस्निग्धो वातप्रः मुक्कतु गुरुः ।
 वातादमेष्ठा मधुरो दृष्यः पित्तानिलापहः ।
 क्षिप्रोष्णकफहृत् श्लेष्मो रक्तपित्तविकारिभ्याम् ।”
 इति भावप्रकाशः ।
 वदावः, पुं, (वद् + वणर्थे कः । वदेन वदनेन
 अरुति पच्योगीतीति । वद् + अल् + अच् ।)
 गन्धविशेषः । वीयाति इति भाषा । तत्पण्यायः ।
 पाठीनः २ । इति विकारजेषः । इत्यकथयो-
 स्तस्योपयोगित्वं यथा, मनुः ।
 “पाठीनरोहितावाची निडुली दृक्कथयोः ।”
 वदावकः, पुं, (वदाव एव । नार्ये कन् ।) पाठी-
 नस्यः । इति भूरिप्रयोगः ।
 वदावदः, वि, (अत्यन्तं पद्यतीति । वद् + अच् ।
 “परिदशतीति ।” ३ । १ । २४ । इत्यस्य भागिनीयस्य
 दिमातितम् ।) वदा । इत्यमरः । १ । १ । ६५ ।

वधः, पुं, (वधनमिति । वद् + अच् । वधादेशः ।)
 प्रायविधौगफलकथापारः । तत्पण्यायः । समा-
 पणम् २ निवर्णयम् ३ निवारणम् ४ निगा-
 रणम् ५ प्रवासनम् ६ परासनम् ७ निस्-
 दनम् ८ निर्विघ्नम् ९ निर्व्यासनम् १० नञ-
 पणम् ११ निर्वन्धनम् १२ अयासनम् १३
 निर्वर्णम् १४ निर्वहनम् १५ अगणम् १६
 परिर्वर्णम् १७ निर्व्यापणम् १८ विश्रमणम् १९
 मारणम् २० प्रतिघातनम् २१ उदासनम् २२
 प्रमथनम् २३ कथनम् २४ उन्नासनम् २५
 आसनम् २६ पिङ्गः २७ विहारः २८ घातः २९
 उन्मथः ३० । इत्यमरः । इति ३१
 घातनम् ३२ विदारणम् ३३ पिङ्गकम् ३४
 घातः ३५ परिचः ३६ परिघातनम् ३७ क-
 नम् ३८ निवारणम् ३९ समाधानः ४० निर्ग-
 न्यम् ४१ मारिः ४२ मारी ४३ उन्नातः ४४
 मारकः ४५ मारकः ४६ मारः ४७ नञातः ४८ ।
 इति शब्दरत्नावली १३५ पुण्यप्रवर्धो यथा,—
 “यस्य यच्च निधने प्रवृत्ते दृष्टकारिणः ।
 वदनां भवति चेत् तस्य पुण्यप्रवर्धो वधः ।
 वदन्तीषी सुरापय प्रजहा सुगतत्वगः ।
 आत्मानं घातयेद्यस्तु तस्य पुण्यप्रवर्धो वधः ।”
 इति कालिकापुराणे २० अध्यायः ।
 अपि च ।
 “कथं तु स्त्रीवधं कुर्वी मद्यापातकिनामपि ।
 स्त्रीवधे तु मद्यापार्यं यथा प्रजवधे तुने ।
 इति रामवचः श्रुत्वा विश्वामित्रकामाद्य वै ।
 यस्मास्तु वधयो मासान् नित्यन्तीपि दिजघ्नन् ।
 न पार्यं विद्यते तेन न दीपा दृपनन्दन ।
 यस्मास्तु निधनाश्रम जनाः स्युः सुखिनी
 भवन्ति सततं तस्मात्तस्याः पुण्यप्रवर्धो वधः ।”
 इत्यभिपुराणम् ६० ।
 अपि च ।
 “नैकस्यार्धे वधुन् हन्यादिति शास्त्रे निषेधः ।
 शकं हन्याद्वधुनां हि न पार्यं तेन जायते ।”
 इति वामनपुराणे ५५ अध्यायः ॥ ५५ ॥
 “नातयाविधे होषो वधुर्भवति कथन ।”
 इति गीतायाः १ । २६ शोकटीकायां श्रीमती ।
 पापजनकवधः प्रायश्चित्तशब्दे द्रष्टव्यः ॥ ६६ ॥
 वधवर्त्य पूज्यकर्मवर्ग्यो यथा,—
 “न कश्चित्पानं नेनापि दधते हन्यतेऽपि वा ।
 वधवर्त्य पूज्यकर्मवर्ग्यो नृपतिनन्दन ।”
 इति वामनपुराणे ६२ अध्यायः ॥ ६२ ॥
 पारिभाषिकवधो यथा,—
 “वपनं व्रजिगादानं देहाद्विधायनतया ।
 एष हि व्रजदन्तां वधो नार्यारिति हेतुकः ।”
 इति महाभारते गीतिकावर्गे ।
 (यद्यप्यकारो वधिव्रजदन्तवचः वदितिवचने
 द्रष्टव्यम् ।)
 वधकः, पुं, (वधतीति । वद् + क्तुः ।) वधो यथा ।
 उणा० २ । ६६ इति यथाऽयम् ।) वधकर्ता ।

हंसः । इति सिद्धान्तकौमुद्यासुणादिवृत्तिः ॥

वधाधिः । ऋगुः । इति संचिप्रसारोणादिवृत्तिः ॥

वधकर्म, क्ली, (वधः एव कर्म ।) प्राणवियोग-
फलकथापारः । तद्देहिकपर्यायः । दम्भोति १
अयति २ धरति ३ धूर्त्तति ४ दृष्टति ५
वृत्तति ६ कृषति ७ हन्तति ८ अक्षति ९
नभते १० अर्हयति ११ स्तुनाति १२ स्नेह-
यति १३ यातवति १४ स्फुरति १५ स्फुलति १६
निप्रयन्तु १७ अवतिरति १८ विघातः १९
आतिरत् २० तद्धित २१ आखण्डलः २२
द्रष्टाति २३ रन्नाति २४ शृणाति २५
शब्दाति २६ दृष्टेलुहि २७ तालुहि २८
नितोशते २९ निवर्हयति ३० मिनाति ३१
मिनोति ३२ धमति ३३ । इति त्रयस्त्रिंशद्वध-
कर्माणः । इति वेदनिघण्टौ । २ । १६ ॥

वधकर्म, क्ली, (वध्यतेनेन इति । वध+ “अमिनिचि-
यजिवधपतिभ्योऽचन् ।” उणा० ३।१०५। इति
अचन् ।) अस्त्वम् । इत्युणादिकोपः ॥

वधस्थली, स्त्री, (वधाय वधस्य वा स्थली स्थानम् ।)
प्राणिवधस्थलम् । मशान इति भाषा । तत्-
पर्यायः । आघातः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
प्रघातः ३ वधस्थानम् ४ । इति शब्दरत्नावली ॥
आघातनम् ५ । इति हारावली ॥

वधस्थानम्, क्ली, (वधाय वधस्य वा स्थानं
भूमिः ।) वधस्थली । इति हारावली । १६६ ॥

व(व)धाङ्गकं, क्ली, (वधः वधनं एवाङ्गं यस्य ।
ततः कन् ।) कारावेषः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

वधाहः, त्रि, (वधं अर्हतीति । अर्ह+ अण् ।)
वध्यः । हननयोग्यः । यथा, दृष्टसतिः ।

“वधाहः सुवर्णशतं दमं दाप्यस्तु पुरुषः ।
अर्हन्तेदाहकस्वर्गं सन्दंशाहस्तदहंकम् ॥”

मन्दंशो दृष्टाङ्गुलितवर्णोऽहः । इति प्राय-
श्चित्तविवेकः ॥

वधी, [न] त्रि, (प्राणवियोगफलकथापारो
वधः न निष्पाद्यत्वनिरूपितनिष्पादकत्वेना-
स्यस्येति । वध+ इनिः ।) वधकर्ता । प्राण-
वियोगफलकथापारो वधः तन्निष्पादकत्वस्य
नासात् परस्पररोदासीनं स्तुतिकारपरिगणितं
पधित्वम् । तच्च पञ्चविधं स्तुतिस्वरसान् कर्त्ता
प्रयोजकोऽनुमन्तागुग्राहको निमित्तो चेति ।
नगान्तरथापारवधधानेन वधनिष्पादकः कर्त्ता ।
१ । यः कर्त्तारं कारयति स प्रयोजकः । २ ।
स न द्विविधः । एकः स्वतोऽप्रवृत्तमेव पदानि
वेतनादिना प्रेरयति । अपरः स्वतः प्रवृत्तमेव
मन्त्रोपायोपदेशादिना प्रोत्साहयति । अनु-
मतिदानानुमन्ता । ३ । अनुमतिश्च द्विविधा
एका यद्विरोधादनुमनं न भवति तस्य विरो-
धिनो मया निरोधः कर्त्तव्य इति प्रवृत्तिरनु-
मतिः । अपरं तु हन्तीति वधने शक्तस्या-
प्रतिषेध एव । अनुग्राहकोऽपि द्विविधः । एको
व्यपन्नतिरोधकः । अपरः स्वल्पप्रवृत्ता । ४ ।
उद्देश्ये सति हन्तुर्मानुष्यादको निमित्तो । ५ ।

अत्र प्रयोजकस्य कर्तुप्रवृत्तिद्वारेण वधकार-
णत्वम् । अनुमन्तश्च हन्तुर्निर्भयत्वेन दृष्टतर-
प्रहारोत्पत्तिद्वारेण । अनुग्राहकस्य पलायना-
दसम्भवेन हननीयस्यैव कुञ्चतः प्रहारस्वरू-
पोत्पत्तिद्वारेण वा कारणत्वम् । निमित्तिनो
हन्तुर्मन्युत्पादनद्वारेणेति । प्रयोजकादीनां
चतुर्णां अवहितहननकारणानामवान्तरभेदा-
द्भेदः । अतः पञ्चविधं वधित्वम् । इति प्राय-
श्चित्तविवेकः ॥

वधोदतः, त्रि, (वधाय उदयतः ।) परवधायोद-
युक्तः । तत्पर्यायः । सग्रहः २ आततायी ३ ।
इत्यमरः ॥ आततायिवधपवादमाह । दृष्ट-
सतिः ।

“नाततातिवधे हन्ता प्राप्नुयात् किल्बिषं क्वचित् ।
विनाशार्थिनमायान्तं घातयन्नापराधुयात् ॥”
कात्यायनः ।

“आततायिनमायान्तमपि वेदान्तपारगम् ।
जिघांसन्तं जिघांसीयात् न तेन प्रक्षुद्धा भवेत् ॥”
जिघांसी सन् ईयात् गच्छेदित्यर्थः । देवलः ।

“उद्वस्य शस्त्रमायान्तं भूयमप्याततायिनम् ।
निहत्य भूयश्चा न स्यादहत्वा भूयश्चा भवेत् ॥”
भूयो ब्राह्मणविशेषः । दोषदर्शनं नियमार्थम् ।
मनुविष्णुः ।

“गुरुं वा बालदृष्टौ वा ब्राह्मणं वा बहुश्रुतम् ।
आततायिनमायान्तं हन्यादेवाविचारयन् ॥”

एवकारो नियमार्थः । तथा ।
“नाततायिवधे दोषो हन्तुर्भवति कश्चन ।

प्रकाशं वाप्रकाशं वा मन्युस्तन्मन्युच्छति ॥”
यस्मादनुमन्युर्हन्त्यमानमन्युं नाशयति न पुनः
पुरुषो हन्ति हन्त्यते वेति हननविधेरपवादः ।

आततायिनमाह वशिष्ठः ।
“अग्निदो गरदश्चैव शस्त्रपाणिर्धनापहः ।
जैत्रदारापहारी च यद्धते आततायिनः ॥”

विष्णुकात्यायनौ ।
“उदतासिविधामिच्छ शापोदतकरं तथा ।
आयन्त्येन हन्तारं पिशुनश्चैव रागसु ॥

भाष्यातिक्रामिणश्चैव विद्यान् सन्नाततायिनः ।
यथोदतिहरानन्यानाहुर्धर्मार्थहारकान् ॥”

विशेषमाह कात्यायनः ।
“अनाचारितपूर्वो यस्वपराधे प्रवर्तते ।
प्राणद्रथापहारे च प्रवृत्तस्याततायिता ॥”

अनाचारितोऽनपक्षतः । तेन पूर्ववृत्तापरा-
धस्य मारणयोग्यतया नाततायिता । एतेन
प्रत्यपकारिवधे दोष एव । ननु आततायिनो-
रपि गोब्राह्मणयोर्धनं दोषमाह सुमन्तुः ।

“आततायिवधं न दोषोऽन्यत्र गोब्राह्मणात् यदा
हन्यान् प्रायश्चित्तं कुर्यात् ।” तथा भविष्ये ।

“जुगानामपि गोविधं न हन्यादे कदाचन ॥”
अतः पूर्ववचनविरोधः । अत्र यवस्यामाह

कात्यायनः ।
“आततायिनि चोत्कृष्टे तपःस्याभ्यायजन्मतः ।
वधस्तत्र तु नैव स्यात् पापे हीने वधो ऋगुः ॥”

जन्मपदेन जातिक्रलञ्चोच्यते । तेन हन्तृपेक्षया
तपोविद्याजातिक्रलेरुत्कृष्टो नानतायी वध्यः
तदन्यो वध्य एव । भगवद्गीतायाम् । १ । ३६ ।
यथा,—

“पापमेवाश्रयेदस्मान् हत्वेतानाततायिनः ॥”
इति ।

एतान् भीष्मादीनान्तात्कृत्युगानित्यर्थः ।
एवमन्ताततायिनश्चाहनने फलमप्याह दृष्ट-
सतिः ।

“आततायिनमुत्कृष्टं वृत्तस्याभ्यायसंयुतम् ।
यो न हन्यादधप्राप्तं सोऽश्वमेधफलं लभेत् ॥”
यद्यपि गुरुं बहुश्रुतं हन्यादिति श्रूयते तथापि
गुरोः सकाशात् कुलविद्यातपोभिः शिष्यस्या-
प्युत्कर्षसम्भवादेवं बहुश्रुतादपि । एवमधमवर्णस्य
उत्तमवर्णो न वध्यः पूर्वापराधकृतविषयं वा
सुमन्तुवचनम् । गौरातताय्यपि न वध्यः ।
“नखिनां शृङ्गिणाश्चैव दंष्ट्रिणाश्चाततायिनाम् ।
हृष्यश्वानां तथाप्येषां वधे हन्ता न दोष-

भागः ॥”
इति कात्यायनवचनं गोयतिरिक्तशृङ्गिणि-
यम् ॥ विशेषमाह कात्यायनः ।
“उद्वतानान्ता पापानां हन्तुर्दोषो न विदते ।
निवृत्तास्तु यदारम्भाद्यहणं न वधः स्मृतः ॥”
इति प्रायश्चित्तविवेकः ॥

वध्यः, त्रि, (वधमर्हतीति । वध+ यत् ।) वधाहः ।
तत्पर्यायः । शूरीयच्छेदः २ । इत्यमरः । ३।१।४५ ॥
“किन्त्वया न श्रुतं लोके अवध्याः शत्रुयोषितः ।
हीनवर्णोऽपिभुक्ता या त्याग्या वध्यापि वा
भवेत् ॥”
इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥

अवध्या यथा,—
“गोब्राह्मणं दृढमप्यपि सुप्तं
बालं स्वबन्धुं ललनां सुदृष्टम् ।
स्ततापराधानपि नैव वध्या-
दाचार्यसुखा गुरवस्तथैव ॥”
इति वामनपुराणे ५५ अध्यायः ॥
वध्यपालः, पुं, (वध्यं वधनस्थानं कारागारं पाल-
यतीति । वध्य+ पाल+ अण् ।) कारागृह-
रक्षकः । यथा,—
“साध्वीविक्रयकृद्ध्यपालः केशरिविक्रयी ।
तप्तलोहे तु पथ्यन्ते यश्च भक्तं परितुजेत् ॥”
इति विष्णुपुराणे । २ । ६ । ११ ॥
वन, सम्भक्तिशब्दयोः । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भ्या०-पर०-सक०-सेट् ।) वनति । सम्भक्तिः
सेवनम् । इति दुर्गादासः ॥
वन, उ म याट् । इति कविकल्पद्रुमः । (भ्या०-
पर०-अक०-सेट् । उदित्वात् ऋवेट् ।) ७,
वनित्वा वत्ता । म, प्रवनयति । मित्तेऽपि
अस्य षौ ज्यलजलेत्यादिना केवलस्य द्रव्यवि-
कल्पनान् सोपसर्गस्यैव नित्यं दृश्यः । वनयति
पानयति । याट्तिर्थापारः । अयन्तु कमेयन्
क्रियामात्र इत्यन्ते । इति दुर्गादासः ॥

वनच्छागः, पुं, (वनस्य छागः ।) अरण्य-
च्छागलः । तत् १५ । एङ्कः २ शिशु-
वाहकः ३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (वने छाग
इव ।) शूकरः । इति शब्दमाला ॥

वनजं, स्त्री, (वने जले जायते इति । जन् + ङः ।)
अम्बुजम् । इति मेदिनी । जे, २८ ॥ (यथा,
रघुः । ५ । ७३ ।

“दीर्घिष्वमी नियमिताः पटमण्डपेषु
निद्रां विहाय वनजाश्च । वनायुदेश्याः ।
वह्नीषणा मलिनयन्ति पुरोगतानि
लेह्यानि सैन्धवशिलाशकलानि बाह्याः ॥”

जलजाते वनोद्भवो च वि । यथा, रामा-
यणे । २ । ५४ । ७ ।

“दाह्यणि परिभिन्नाणि वनलैरुपजीविभिः ॥”)

वनजः, पुं, (वने जले अरण्ये वा जायते इति ।
जन् + ङः ।) सुस्तकः । इति मेदिनी । जे, २८ ॥

गजः । इति विश्वः ॥ वनशूरणः । इति राज-

निर्घण्टः ॥ (तुम्बुरुफलम् । तत्पर्यायो यथा,—

“तुम्बुरुः सौरवः सौरो वनजः साहुजोऽन्वजः ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

वनजा, स्त्री, (वने जायते इति । जन् + ङः ।

टाप् ।) सुप्तपर्णी । इति मेदिनी । जे, २८ ॥

अरण्यकापर्णो । वन्योपोदको । अश्वगन्धा ।

गन्धपत्रा । मिश्रया । ऐन्द्रम् । इति राज-

निर्घण्टः ॥

वनजीरः, पुं, (वनोद्भवो जीरः ।) वनोद्भव-

जीरकः । तत्पर्यायः । दृढत्वात् २ स्रग्-
पत्रः ३ अरण्यजीरः ४ कणः ५ । अस्य

गुणाः । कटुत्वम् । शीतत्वम् । व्रणनाशित्वम् ।

इति राजनिर्घण्टः ॥

वनतिक्ता, पुं, (वनेषु वनोद्भवेषु तिक्तः ।) हरी-

तकी । इति शब्दमाला ॥

वनतिक्ता, स्त्री, (वनेषु वनोद्भवेषु मध्ये तिक्ता ।)

वनतिक्तिका । इति रत्नमाला ॥

वनतिक्तिका, स्त्री, (वनतिक्ता + कन् । टाप् अत

इत्वम् ।) पाठा । इत्यमरः । २ । ४ । ८४ ॥

(गुणादिकमस्याः पाठाशब्दे ज्ञेयम् ॥)

वनदः, पुं, (वनं जलं ददातीति । दा + कः ।)

मेघः । इति शब्दमाला ॥ वनदातरि, त्रि ॥

वनदमनः, पुं, (वनजातो दमनः ।) अरण्यदमनः ।

इति राजनिर्घण्टः ॥

वनदीपः, पुं, (वनस्य दीप इव ।) वनचम्पकः ।

इति राजनिर्घण्टः ॥

वनपेणुः, पुं, (वनस्य धेनुवि ।) गवयी । इति

राजनिर्घण्टः ॥

वनपल्लवः, पुं, (वनमिव निविडः पल्लवो यस्य ।)

श्रीभाश्वनष्टः । इति जटाधरः ॥ अरण्यज-

पत्रम् ॥

वनपांशुनः, पुं, (वने पांशुनः पापिष्ठः ।) बाघः ।

इति शब्दरत्नावली ॥

वनपिप्पली, स्त्री, (वनोद्भवा पिप्पली ।) वनोद्भव-

पिप्पली । तत्पर्यायः । स्रग्पिप्पली २ सुप्त-

पिप्पली ३ वनकणा ४ । अस्या गुणाः । कटु-
त्वम् । उष्णत्वम् । तीक्ष्णत्वम् । रुच्यत्वम् । दीप-
नत्वम् । सा आमा गुणाढ्या । शुष्का खल्व-
गुणा । इति राजनिर्घण्टः ॥

वनपुष्पा, स्त्री, (वनमिव निविडं पुष्पं यस्याः ।

टाप् ।) शतपुष्पा । इति राजनिर्घण्टः ॥

(शतपुष्पाशब्देऽस्या विवरणं ज्ञातव्यम् ॥)

वनपूरकः, पुं, (वनजातः पूरको वीजपूरकः ।)

वनवीजपूरकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

वनप्रियं, स्त्री, (वनेषु वनजातेषु मध्ये प्रियम् ।)

त्वचम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

वनप्रियः, पुं, (वनं प्रियं यस्य ।) कोकिलः ।

इत्यमरः । २ । ५ । १६ ॥ (यथा,—

“अथ वनप्रियं विस्तृतं एव किं

यल्लिख्यो विषयो भवताधुना ।

यदनयेव कुहूरिति विद्यया

न यततश्चरन्तौ धरन्तौ तव ॥”

इत्युद्धटः ॥)

अरण्यप्रियमात्रे, त्रि ॥

वनवीजः, पुं, (वनस्य वनोद्भवो वा वीजा वीज-

पूरकः ।) वनवीजपूरकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

वनवीजकः, पुं, (वनवीज + कर्त्तृ कन् ।) वनवीज-

पूरकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

वनवीजपूरकः, पुं, (वनोद्भवो वीजपूरकः ।)

अरण्यजातवीजपूरः । तत्पर्यायः । वनजः २

वनवीजकः ३ वनवीजः ४ अत्यस्ता ५ गन्धान्ता ६

वनोद्भवा ७ देवदूरी ८ पीता ९ देवदात्री १०

देवेष्टा ११ मातुलङ्गिका १२ पचनी १३ महा-

फला १४ । अस्य गुणाः । अम्लत्वम् । कटु-

त्वम् । उष्णत्वम् । रुचिप्रदत्वम् । वातामहोष-

कमिकफघ्नासनाशित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

वनभद्रिका, स्त्री, (वने भद्रं यस्याः । ततः टाप्

अत इत्वम् ।) भद्रवला । इति केचित् ॥

वनभुक्, [ज] पुं, (वनं भुङ्क्ते इति । वन् +

भुज् + क्तिप् ।) ऋषभौघम् । इति शब्द-

चन्द्रिका ॥

वनमक्षिका, स्त्री, (वनस्य मक्षिका ।) दंशः ।

इत्यमरः । २ । ५ । २७ ॥

वनमल्ली, स्त्री, (वनोद्भवा मल्ली ।) वनोद्भव-

मल्लिका । इति शब्दरत्नावली ॥

वनमाला, स्त्री, (वनोद्भवपुष्परचिता माला ।

मध्यपदलोपिसमासः ।) श्रीहृणस्य माला ।

तन्मुख्यं यथा,—

“आजातुलम्बिनी माला सन्तुल्यमुज्ज्वला ।

मध्ये स्थूलकदम्बाद्या वनमालेति कीर्तिता ॥”

इति शब्दमाला ॥

(वनपुष्पसक् । यथा, रघुः । ६ । ५१ ।

“अधितमौलिरमौ वनमालया

तरुपलाशवर्णतनुच्छदः ॥”)

वनमालिनी, स्त्री, (वनमाली अस्थस्यामिति ।

इति । डीप् ।) दारकापुरी । इति त्रिकाण्ड-

शेषः ॥ वाराही । इति राजनिर्घण्टः ॥

वनमाली, [न] पुं, (वनमाला अस्थस्येति ।
इति ।) श्रीहृणः । इत्यमरः । १ । ६ । २१ ॥
(नारायणः । यथा, प्रद्युम्नविजये । ३ अङ्के ।

“कमलया मलया वनमालिनं

गिरिजया गिरिशश्च निशा विधुम् ।

सुविष्टता परियोजयती विधे-

स्तुरता ह्यनुरूपसमागमे ॥”)

वनसक्, [च्] पुं, (वनं जलं सुचतीति । सुच् +

क्लिप् ।) मेघः । इति शब्दरत्नावली ॥ (जल-

वर्धिणि, त्रि । इति रघुः । ६ । २२ ॥)

वनसुप्तः, पुं, (वनोद्भवो सुप्तः ।) सुकुटकः । इत्य-

मरः । २ । ६ । १७ ॥ तत्पर्यायः । वरकः २

निगूढकः ३ कुलीनकः ४ खण्डो ५ । इति हेम-

चन्द्रः । ४ । २३६ ॥ अस्य अन्यपर्यायगुणौ सुकुट-

मकुटकशब्दयोर्दृष्टव्यौ ॥ (यथा, सुश्रुते । १ । ४६ ।

“वनसुप्तकलायमकुटमस्तरमर्हत्स्ययकसतीन-

त्रिपुटकहरेखाढ्यौ प्रभृतयो वेदलाः ॥)

वनसुप्ता, स्त्री, (वनसुप्त + टाप् ।) सुप्तपर्णी ।

इति राजनिर्घण्टः ॥

वनमृतः, पुं, मेघः । वनं जलं मृतं वह्नं अनेन

वनं सुचति इति वा मनीषादिः । इत्यमर-

टीकायां भरतकृतजोमृतशब्दयुत्पत्तिदर्शनात् ॥

वनमृद्वंजा, स्त्री, (वनस्य मृद्वि जायते इति । जन्

ङः ।) वनवीजपूरकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

वगमोचा, स्त्री, (वनोद्भवा मोचा ।) काष्ठकदली ।

इति राजनिर्घण्टः ॥

वनरः, पुं, (वानरः । एषोदरादित्वात् वृत्ते बाधुः ।)

वानरः । इति भरतद्विरूपकोषः ॥

वनराजः, पुं, (वनस्य वने वा राजा । “राजाहः-

सखिभ्यश्च ॥” ५ । ४ । ६१ । इति टच् ।)

सिंहः । इति शब्दमाला ॥ वनस्य राजा च ॥

वनलक्ष्मीः, स्त्री, (वनस्य लक्ष्मीः श्रीभा ।)

कदली । इति राजनिर्घण्टः ॥

वनवर्चरः, पुं, (वनोद्भवो वर्चरः ।) कृष्णार्जकः ।

इति राजनिर्घण्टः ॥

वनवर्चरिका, स्त्री, (वनजाता वर्चरिका ।)

अरण्यजवर्चरी । वनवायु इति भाषा । तत्-

पर्यायः । सुगन्धिः २ सुप्रसन्नकः ३ दीपा-

क्षेशी ४ विपन्नः ५ सुसुखः ६ स्रग्पत्रकः ७

निद्रालुः ८ शोफहारी ९ सुवक्रः १० । अस्य

गुणाः । उष्णत्वम् । सुगन्धित्वम् । पिशाच-

वान्तिभूतघ्नत्वम् । घ्राणघ्नतर्पणत्वम् । इति

राजनिर्घण्टः ॥

वनवल्ली, स्त्री, (वनोद्भवा वल्ली ।) निःश्रेणिका-

लम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

वनवह्निः, पुं, (वनस्य वनोद्भवो वा वह्निः ।) दावा-

नलः । इति हेमचन्द्रः । ४ । १६७ ॥ (यथा,

कथासरित्सागरे । ५६ । ३४६ ।

“फणारतप्रभाजालजटिलं वनवह्निना ।

यहीतमिव तेनोद्यतेति हस्तेन मूर्द्धनि ॥”)

वनवासनः, पुं, (वनं वासयति गन्धेनेति । वासि +

ल्युः ।) खट्वासः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

वनस्यः

वनवासी, [न] पुं, (वनं वासयति सुरभीकरोतीति । वासि + णिनिः ।) श्वभनमासीवधम् । तृष्कक-
वृत्तः । वाराहीकन्दः । शाल्मलीकन्दः । नील-
मक्षिककन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (वने वस-
नोति । वस् + णिनिः ।) वनवासकर्षण, त्रि ॥
(यथा, मनुः । ६ । २७ ।
“तापसेष्वेव विप्रेषु यात्रिकं भैरमाहरेत् ।
गृहमेधियु चान्येषु द्विजेषु वनवासिषु ॥”)
वनवृन्ताकी, स्त्री, (वगस्य वृन्ताकी वार्ताकी ।)
वृहती । इति राजनिर्घण्टः ॥
वनव्रीहिः, पुं, (वगस्य व्रीहिः ।) नीवारः । इति
हेमचन्द्रः । ४ । २४२ ॥
वनशूकरी, स्त्री, (वगस्य शूकरीव रोमश्रुत्वात् मांस-
लत्वाच्च ।) कपिकण्ठः । इति राजनिर्घण्टः ॥
(वनस्य शूकरी ।) आरण्यवराहो च ॥
वनशूरणः, पुं, (वगजातः शूरणः ।) वनोद्भवौष्ठः ।
वग औल इति भाषा । तत्पर्यायः । सितशूरणः २
वन्धः ३ वनकन्दः ४ अरण्यशूरणः ५ वगजः ६
श्वेतशूरणः ७ वगकण्डुलः ८ । अस्य गुणाः ।
रूप्यत्वम् । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । क्षमिगुल्म-
शूलादिदोषसर्वारोपकनाशित्वम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥
वनशृङ्गाटः, पुं, (वगस्य शृङ्गाट इव कण्ठकावृत्त-
त्वान् ।) गोकुचकः । इत्यमरः । २ । ४ । ६६ ॥
(अस्य पर्यायो यथा,—
“गोकुचः सुरभीरुपि स्यात् त्रिकण्टः स्नादु-
कण्टकः ।
गोकण्टको गोकुचको वनशृङ्गाट इत्यपि ॥
मलङ्कषा स्रग्दंष्ट्रा च तथा स्यादित्युगन्तिका ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)
वनशृङ्गाटकः, पुं, (वनशृङ्गाट + स्वार्थे कन् ।)
गोकुचकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
वनश्रीमर्गः, स्त्री, (वनं गलं श्रीभवतीति । शुभ +
णिच् + ल्युट् ।) पद्मम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥
वनस्य श्रीभाकर्षण, त्रि ॥
वनश्या, [न] पुं, (वनस्य वने वा श्या कुकुरः ।)
गन्धभाजः । वषकः । यात्रः । इति मेदिनी ।
ने, २०७ ॥
वनसङ्गतः, पुं, (वने यङ्गटा वाहुर्लं यस्य ।)
सखरः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
वनसम्पदः, पुं, (वनानां सम्पदः ।) अरण्य-
संहतिः । तत्पर्यायः । वन्या २ । इत्यमरः ।
२ । ४ । ४ ॥ वाग्या ३ । इति शब्दरत्नावली ॥
वनसम्पदश्च ॥
वनसरोजिनी, स्त्री, (वनस्य सरोजिनी प्रविणीव
श्रीभाकरत्वात् ।) वनकापांवी । इति शब्द-
रत्नावली ॥
वनस्य, पुं, (वने तिष्ठतीति । स्या + कः ।) नृगः ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥ (वागप्रस्यः । यथा, मनुः ।
५ । १२७ ।
“एतस्मै च गृहस्थानां हेगुयं ब्रह्मचारिणाम् ।
विगुयं स्नादनस्नानां यतीनाम् चतुर्गुणम् ॥”)

वनायुः

वनवासिनि, त्रि ॥ (यथा, हरिवंशे । १५२ । २१ ।
“प्रवृत्तचक्रो नृपतिर्वनस्थान्
गजान् गजैः स्वेरिव वीर्यदीप्तान् ॥”)
वनस्या, स्त्री, (वने तिष्ठति या । स्या + कः ।
टाप् ।) अश्वत्थीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
वनस्यतिः, पुं, (वनस्य पतिः । पारस्करादित्वात्
सुट् ।) विना पुष्पं फलिद्रुमः । (यथा, मनुः ।
१ । ४७ ।
“अपुष्पाः फलवन्तो ये ते वनस्यतयः स्तृताः ॥”)
वृक्षमोचम् । इति मेदिनी । ते, २१६ ॥ (यथा,
महाभारते । २ । १४१ । १६ ।
“कथं तु प्रास्तास्तिष्ठेरंश्चिन्नमृते वनस्यतौ ।”)
स्यालीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्य
पर्यायो यथा,—
“नन्दोद्बुद्धोऽश्वत्थमेदः प्ररोहो गणपादपः ।
स्यालीवृक्षः चयतनः क्षीरो च स्याद्वनस्यतिः ॥”
इति भावप्रकाशे । १ । १ ॥
वृत्तपृष्ठस्य पुत्रविशेषः । यथा, भागवते । ५ ।
२० । २१ ॥ “आत्मा मधुरहो मेघपृष्ठः सुधामा
भाणिष्ठो लोहितवर्णो वनस्यतिरिति वृत्तपृष्ठ-
सुताः ॥” वटवृक्षः । तत्पर्यायो यथा,—
“वटो रक्तफलः शङ्खो न्ययोधः स्कन्धो ध्रुवः ।
क्षीरो वैश्रवणावाधो बहुपादो वनस्यतिः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)
वनहरिदा, स्त्री, (वनोद्भवा हरिदा ।) अर-
ण्यजहरिदा । तत्पर्यायः । शोली २ शोलिका
३ वनारिष्टा ४ । अस्या गुणाः । कटुत्वम् ।
गौरव्यम् । रूक्षत्वम् । तिक्तत्वम् । दीपनत्वम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च ।
“अरण्यहलदीकन्दः कुष्ठवातासनाशनः ॥”
इति भावप्रकाशः ॥
वनहासः, पुं, (वनस्य हास इव प्रकाशकत्वात् ।)
काशद्वेषम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ कुन्दवृक्षः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
वनहासकः, पुं, (वनहास + स्वार्थे कन् ।) काश-
द्वेषम् । इति शब्दरत्नावली ॥
वनाखः, पुं, (वनस्याखः ।) शूशकः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥
वनाखुकः, पुं, वृक्षः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
वगाजः, पुं, (वनस्य गजः ।) वनच्छागः । तत्प-
र्यायः । इन्द्रिकाः २ शिशुवाचकः ३ वृक्ष-
शृङ्गः ४ । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३४४ ॥
वनाटः, पुं, वर्न्वा । नीलमक्षिका । इति शब्द-
चन्द्रिका ।
वनामलः, पुं, (वनस्य आमल आमलक इव ।)
लण्णपीकफलः । इति शब्दमाला ॥
वनाम्बः, पुं, (वनस्य आम्र इव ।) कोशाम्बः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (गुण्यादिविशेषोऽस्य
कोशाम्बशब्दे ज्ञेयः ॥)
वनायुः, पुं, देशविशेषः । यथा,—
“गया तयश्च वनायुर्वेनायुर्वेदुस्त्वाम् ॥”
इति शब्दरत्नावली ॥

वनीय

(यथा, महाभारते । ८ । ७ । ११ ।
“आजानेयैः सेनैः पान्थीये-
नदीलकाधोजवनायुवाजिकैः ॥”
दानवविशेषः । यथा, महाभारते । १ । ६५ । ३० ।
“गरिष्ठश्च वनायुश्च दीर्घजिह्वश्च दानवः ॥”)
वनायुजः, पुं, (वगायौ देशे जायते इति । जन +
ङः ।) वनायुदेशोद्भवघोटकः । अस्य रूपा-
न्तरं वनायुजः । इति शब्दरत्नावली ॥
वनारिष्टा, स्त्री, (वनगाता अरिष्टेव ।) वन-
हरिदा । इति राजनिर्घण्टः ॥
वनार्चकः, पुं, (वनस्य अर्चक इव । नियतपुष्प-
चायित्वात् तथात्वम् ।) पुष्पगीर्वा । माला-
कारः । इति जटाधरः ॥
वनार्द्रका, स्त्री, (वनोद्भवा आर्द्रका ।) वनभवा-
र्द्रकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ अस्याः पर्याय-
गुणौ रेन्ध्रशब्दे द्रव्यौ ॥
वनालिका, स्त्री, (वनं अलति भूययतीति । अल +
ल्युट् । टाप् अत इत्वम् ।) हस्तिगुह्यी ।
यथा,—
“वज्रवज्रास्थिसंहारो हस्तिगुह्यी वनालिका ॥”
इति हारावली । ६५ ॥
वनाश्रयः, पुं, (वनमेव आश्रयो यस्याः ।) द्रोण-
काकः । इति जटाधरः ॥ (अरण्यश्रयिणि,
त्रि । यथा, मार्कण्डेये । १०६ । ४३ ।
“सौदित्यखिलो लोकस्त्रयि भूप ! वना-
श्रये ॥”)
वनाशिरः, पुं, (वनस्य आशिरः ।) शूकरः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥
वनिः, पुं, अग्निः । अग्निं कपि अजि अवि वसि
सनि ध्वनि ग्रन्थि वलिभ्यश्च । इत्यनेन वन-
घातोः पूर्वानुवृत्त-इत्यत्रयेन नियमः । इति
विद्वान्तकौस्तुभासुखादिवृत्तिः । ४ । १३६ ॥
वनिताः, त्रि, (वन + क्तः ।) याचितः । सेविनः ।
इति मेदिनी । ते, १४६ ॥
वनिता, स्त्री, (वन + क्तः । टाप् ।) जातरागस्त्री ।
स्त्रीसामान्यम् । इति मेदिनी । ते, १४६ ॥
(यथा, रघुः । २ । १६ ।
“वशिष्ठधेनोरनुयायिन त-
मावर्तमानं वनिता वनागताम् ।
मपौ निमेषालसपद्मप्रपङ्क्ति-
रुपयिताभ्यामिव लोचनाभ्याम् ॥”)
वनी, स्त्री, वनम् । इत्यमरटीकार्या भरतः ॥
(यथा, साहित्यदर्पणे । २ ।
“केलीवनीयमपि वज्रलज्जमम्रः ॥”)
वनी, [न] पुं, (वनं आश्रयत्वेनादयस्येति । वन +
ङिनिः ।) वागप्रस्यः । यथा,—
“गृहमेधो शरद्वसन्तयोः व्रीहियवार्था यजेत
वनी चर्वात्त घ्नामाकौरापत्न्येभ्यः प्रा-
तनेत्वा ॥” इति आहचिन्तामणौ धारोतः ॥
वनीकः, त्रि, याचकः । इत्यमरटीकाभारतसुन्दरी ॥
वनीयकः, त्रि, (वनिं याचन्मिच्छतीति । कच् +
ततो ल्युट् ।) याचकः । इत्यमरः । ३ । १ । १८३ ॥

वनेचुद्रा, स्त्री. (वने चुद्रा । अलुक्स्मासः ।)
करञ्जः । इति रत्नमाला ॥
वनेचरः, त्रि. (वने चरतीति । चर + “चरेष्टः ।”
इति टः । तन्पुरुषे कृतीत्यलुक् ।) अरण्य-
चारी । यथा,—

“वनेचराणां वनितासखानां
दरीगृहीतज्ञानियक्तमानः ।
भवन्ति यत्रौघप्रयो रजन्या-
मनेलपूराः सुरतप्रदीपाः ॥”

इति कुमारसम्भवे १ मर्गः ॥

वनेच्यः, पुं. (वने इच्यः पूच्यः ।) वज्ररसाक्षः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

वनेसर्जः, पुं. (वने सर्ज इव ।) असनवृक्षः ।
इति रत्नमाला ॥

वनोद्भव, स्त्री. (वने उद्भवो यस्याः ।) वनकार्पासी ।
इति रत्नमाला ॥

वनोक्ताः, [सु] पुं. (वनमेव व्योक्तो यस्य
यस्य ।) वानरः । इत्यमरः । २ । ५ । ३-॥
(वनवासिनि, त्रि । यथा, भागवते । ८ । ६ । २१ ।
“धर्मोऽग्निः कश्यपः शक्रो मुनयो ये वनो-
कसः ।

चरन्ति दक्षिणीकृत्य भ्रमन्तो यन् सनारकाः ॥”)
वन्दका, स्त्री, वन्दा । यथा,—

“वन्दाका शेखरी स्या वन्दा च वन्दकेष्यते ॥”
इति भरतधृतहज्जुः ॥

वन्द्यः, पुं. (वन्दते स्तौति वन्द्यते स्तुयते इति वा ।
वन्द + “श्रीरुद्रपिरुगमिर्विजयैः विप्राणिभ्यो-
ऽथः ।” इत्यत्र वक्षीत्यस्य स्थाने वन्दीति पाठोऽपि
बहुसंमतः इत्यतोऽथः ।) स्तोता । स्तुत्यः ।
वन्दिघातोऽथ प्रत्ययेन निष्पत्तिः । इति सिद्धान्त-
कौस्तुभे ॥

वन्दनं, स्त्री. (वन्दनेऽनेनेति । वन्द + करण लुट् ।)
वदनम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (वन्द + भावे
ल्यट् ।) प्रणामः । स तु षोडशधा भवन्तर्गत-
भक्तिविशेषः । यथा । पाञ्चोत्तरखण्डे शिव-
पाञ्चतीसंवादे ।

“आद्यं तु वैष्णवं प्रोक्तं शङ्खचक्राङ्गुनं हरिः ।
प्रारण्योर्ध्वपुच्छाणां तन्मन्त्राणां परिग्रहः ॥
अर्चनञ्च वपौ ध्यानां तन्नामस्मरणं तथा ।
कीर्तनञ्च अवगच्छेत् वन्दनं पादसेवनम् ॥
तत्पादोदकसेवा च तन्निवेदितभोजनम् ।
तदीयानाञ्च संसेवा हादशीघ्रतन्निजता ॥
तुलसीरोपणं विष्णोर्दिवदेवस्य शार्ङ्गिणः ।
भक्तिः षोडशधा प्रोक्ता भवत्यविस्तृतये ॥”

इति हरिभक्तिविणोसे ११ विलासः ॥

षोडशोपचारपूजान्तर्गतशेषोपचारः । यथा,—
“आसनं स्नातनं पादमस्त्रैर्माचमनीयकम् ।
मधुपर्कचमनस्नानवसनभरणानि च ।
गन्धपुष्पे धूपदीपौ नैवेद्यं वन्दनं तथा ॥”

इत्याह्निकतत्त्वे आचारचिन्तामणिः ॥ ३ ॥

अथ वन्दनम् ।

“प्रणमेद्य साष्टाङ्गं तन्मुद्राञ्च प्रदर्शयेत् ।

पठेत् प्रतिप्रणामञ्च प्रसीद भगवन्निति ॥”

तदुक्तमेकादशे श्रीभगवता ।

“स्तवैरुच्चावचैः स्तोत्रैः पौराणैः प्राकृतेरपि ।

स्तुत्वा प्रसीद भगवन्निति वन्देन दण्डवत् ॥”

अथ प्रणामविधिः । कालिकापुराणे ।

“यः स्वयं गन्धपद्माभ्यां घटितभ्यां नमस्कृतिम् ।

शिरौ मत्पादयोः कृत्वा बाहुभ्याञ्च परस्परम् ।

प्रयत्नं पादौ मामौश भौतं गन्धमहार्णवात् ॥”

किष्कागमे ।

“दोभ्यां पद्माञ्च जानुभ्यान्तरमा शिरसा दृष्ट्वा ।

मनसा वचना चेति प्राणामोऽष्टाङ्ग इतिरतः ॥

जानुभ्याञ्चैव बाहुभ्यां शिरसा वचना धिया ।

पञ्चाङ्गकः प्रणामः स्यात् पूजाम् प्रवराविमौ ॥”

इति ॥

“गुरुद्वंद्वं दक्षिणे कृत्वा कुर्यात्तत्पृष्ठतो बुधः ।

अवश्यञ्च प्रणामांस्त्रीन् शूत्रस्त्रेदधिकधिकान् ॥”

तथा च नारदपञ्चरात्रे ।

“सन्निं वीक्ष्य हरिं चाद्यं गुरुन् स्वगुरुमेव च ।

द्विचतुर्विंशदधवा चतुर्विंशत्तदङ्गकम् ।

नमेत्तदङ्गमथवा तदङ्गं सञ्जया नमेन् ॥”

विष्णुधर्मोत्तरे ।

“देवाद्यादृशनादेव प्रणमेन्मधुसूदनम् ।

स्थानापंचा न कर्तव्या इष्टाङ्का द्विजसत्तमाः ।

देवाद्यादृष्टपूर्वं हि शुचिं सर्वं प्रकीर्तितम् ॥”

अथ नमस्कारमाहात्म्यम् । नारनिन्दे ।

“नमस्कारः स्तुतो यच्चः सञ्जयेषु चोत्तमः ।

नमस्कारेण चैकेन नरः पूतो हरिं व्रजेत् ॥”

स्कान्दे ।

“दण्डप्रणामं कुरुते विष्णवे भक्तिभावितः ।

रेणुसंज्ञं वसेन् स्वर्गे शतमन्वन्तरं नरः ॥”

तन्नेव श्रीकण्ठनारदसंवादे ।

“प्रणम्य दण्डवद्भूमौ नमस्कारेण योऽर्चयेत् ।

स यां गतिमवाप्नोति न तां क्रतुशतैरपि ॥

नमस्कारेण चैकेन नरः पूतो हरिं व्रजेत् ॥”

तन्नेव शिवोमासंवादे ।

“भूमिमापीड्य जानुभ्यां शिर आरोप्य वै सुवि ।

प्रणमेन् यो हि देवेशं सोऽभ्येधफलं लभेत् ॥”

तन्नेवान्यत्र ।

“तीर्थकोटिसहस्राणि तीर्थकोटिशतानि च ।

नारायणप्रणामस्य कलां नार्हन्ति षोडशीम् ॥

शास्त्रेणापि नमस्कारं कुर्वन्तः शार्ङ्गधन्विनः ।

शतजन्माश्चितं पापं तत्तुच्छादेव नश्यति ॥

रेणुगुच्छितगात्रस्य कणा देहे भवन्ति ये ।

तावद्वर्षसहस्राणि विष्णुलोके महीयते ॥”

विष्णुधर्मोत्तरे ।

“अभिवाद्य जगन्नाथं हतार्थस्य तथा भवेत् ।

नमस्कारक्रिया तस्य सर्वपापप्रणाशिनी ॥

जानुभ्यां चैव पाणिभ्यां शिरसा च विचक्षणः ।

कृत्वा प्रणामं देवस्य सर्वान् कामगवाप्नुयात् ॥”

ब्रह्मपुराणे ।

“अनादिनिधनं देवं दैत्यदानवदारणम् ।

ये नमन्ति नरा नित्यं नहि पश्यन्ति ते यमम् ॥”

ये जना जगतां नाथं नित्यं नारायणं द्विजाः ।
नमन्ति नहि ते विष्णोः स्थानादन्यत्र गामिनः ॥”
नारदीये ।

“एकोऽपि क्षणस्य सकृद्विष्णोः

दशाभ्यमेधावभूतेर्न तुल्यः ।

दशाभ्यमेधी पुनरेति जन्म

क्षणप्रणामी न पुनर्भावाय ॥”

भक्तिमुधोदये ।

“विष्णोर्दण्डप्रणामार्थं भक्तेन पतता सुवि ।

पातितं पातकं शतं नोत्तिष्ठति पुनः सह ॥

अपि पापं दुराचारं नरं त्वत्पणनं हरे ।

नेत्रन्तं किङ्करा याव्या उल्लासपनं यथा ॥”

श्रीविष्णुपुराणे । श्रीयमस्य निजभटानुशासने ।

“हरिममरगणार्चिताद्भिपदां

प्रणमन्ति यः परमार्थतो हि मर्त्यः ।

तमपगतसमस्तपापबन्धं

ब्रज परिहृत्य यथाभिमाप्यसिक्तम् ॥”

ब्रह्मवैवर्ते ।

“शरणागतस्त्वयोद्वन्द्वं

हरिमौशं प्रणमन्ति ये नराः ।

न पतन्ति भवास्तुधौ स्फुटं

पतितानुद्धरन्ति स्म तानसौ ॥”

अष्टमस्कन्धे न वलिवाक्ये ।

“अहो प्रणामाय कृतः ससुदमः

प्रपन्नभक्तार्थविधौ समाहितः ।

यलोकपातेस्त्वदनुग्रहोऽमरै-

रत्नञ्चपूजापसदेऽसुरैर्दमितः ॥”

अनन्य नारायणयुद्धस्तवे ।

“अहो भाग्यमहो भाग्यमहो भाग्यं वृथा-

मिदम् ।

येषां हरिपराजाने शिरौ न्यस्तं यथा तथा ॥”

किञ्च नारसिंहे श्रीयमोक्ते ।

“तस्य वै नारसिंहस्य विष्णोरभितेजसः ।

प्रणामं ये प्रकुर्वन्ति तेषामपि नमो नमः ॥”

भविष्योत्तरे च जलधेनुप्रसङ्गे ।

“विष्णोर्द्विजगद्गातुर्गार्हपत्यगणपतेः ।

प्रणामं ये प्रकुर्वन्ति तेषामपि नमो नमः ॥”

इत्यादि ॥ ३॥

अथ प्रणामनित्यता । दृष्टन्नारदीये तु दृको-

पाख्यानारम्भे ।

“सकृद्वा न नमेद्यस्तु विष्णवे शर्माकारिणे ।

श्रवोपमं विजानीयात् कदाचिदपि नालपेत् ॥”

किञ्च पाञ्चो. वैशाखमाहात्म्ये यमनाक्ष-
संवादे ।

“पश्यन्तो भगवद्द्वारं नामशृङ्खपरिच्छदम् ।

अदत्त्वा तन्नाममादि यान्ति ते नरकौकसः ॥”

अथ नमस्कारनिषिद्धानि । विष्णुस्तोत्रे ।

“जन्मप्रवृत्तिं यत्किञ्चित् पुमान् वै धर्मीमाचरेत् ।

सर्वं तन्निष्फलं याति एकदृष्टाभिवादानात् ॥”

नारादे ।

“वस्त्रप्रावृत्तदेहस्तु यो नरः प्रणमेत माम् ।

अथैव स ज्ञासते पुरुषः सप्तजन्मनिभामिनि ॥”

क्रियायच ।

“अग्रे पृष्ठे वामभागे समीपे गर्भमन्दरे ।
जपद्योगमस्कारान् न कुर्व्यात् केशवालये ॥”
अपि च ।

“सकृद्भूमौ शिपितो न शक्तः प्रणमेन्मुखः ।
उत्थाद्योत्थाप कर्णयं दण्डवत् प्रणिपातनम् ॥
ततः प्रदक्षिणां कुर्व्यान् भक्त्या भगवतो हरेः ।
नामानि कीर्तयन् शक्तौ ताव साष्टाङ्गवन्द-
नाम् ॥”

इति हरिभक्तिविलासे = विलासः ॥ ७ ॥
अग्न्यं नमस्कारशब्दे प्रणामशब्दे च द्रष्टव्यम् ॥
(विषयविशेषः । यथा, ऋग्वेदे । ७ । ५१ । २ ।
“यद्विश्वमन् परमि वन्द्यं भुवत् ॥”
अमुरः । रक्षोविशेषः । इति ऋग्व्याख्ये
सायणः । ७ । ५१ । ५ ॥)

वन्दनमाला, स्त्री, (वन्दनार्था माला यत्र सा ।)
नोरगम् । इति हज्यायुधः । २ । १०६ ॥
(वन्दनार्था माला इति कर्मधारये ।) रम्भा-
स्तम्भचतुष्टयवैद्यनाम्नपञ्चरवितमाला । यथा,
“कुण्डाद्वन्दनमाला यो रम्भास्तम्भैः सुशोभनैः ।
चतुष्टयोद्धवैः पञ्चैर्जागरे चक्रपाणिनः ॥
वृगाणि पञ्चसंज्ञानां स्वर्गे तस्योत्तमो भवेत् ।
पूज्यते वासवाद्यैश्च क्रीडते चासुरीवृतः ॥”

इति हरिभक्तिविलासे १९ विलासः ॥
वन्दनमालिका, स्त्री, (वन्दनमाला + स्वार्थे कन्)
यदिहारीपरि शुभदा माला । यथा,—
“नोरणोर्ध्वं तु मङ्गल्यं दामवन्दनमालिका ॥”
इति हेमचन्द्रः । १०७४ ॥

वन्दना, स्त्री, (वन्द + क्तुच् । डीप् ।) नतिः ।
जोशतुः । घटी । याचनकर्म । इति मेदिनी ।
ने, ६७॥ कश्चित् पुस्तके वटीस्थाने कटी याचन-
कर्मस्थाने साचलकर्म इति च पाठः । तत्र तु
पवर्गोपसकारादौ लिखितोऽयं शब्दः । किन्तु
यदि उ गुह्यविवादयोरित्यस्मान् अनट्प्रत्यय-
नित्यप्रत्ययात् अन्तःस्वकारादौ लिखितः ॥

वन्दनीयः, वि, (वदि + क्तृणीयर् ।) क्तृणीयः ।
वन्द्यः । वन्दितव्यः । वदधातोर्नयीप्रत्ययेन
शिल्प्यः ॥ (यथा, महाभारते । ७ । ७० । ३० ।
“ततः शुद्धाभमासाद्य जातुभ्यां भूतले क्षितः ।
शिरसा वन्दनीयं तमभिवन्द्य समप्यति ॥”)

वन्दनीया, पुं, (वन्दते भगवत्पदं स्तुयते इति ।
वदि + क्तृणीयर् ।) भोक्तृव्यञ्जकः । इति राज-
निषेधः ॥

वन्दनीया, स्त्री, (वदि + क्तृणीयर् ।) क्तृणीयः ।
वन्द्यः । वन्दितव्यः । वदधातोर्नयीप्रत्ययेन
शिल्प्यः ॥ (यथा, महाभारते । ७ । ७० । ३० ।
“ततः शुद्धाभमासाद्य जातुभ्यां भूतले क्षितः ।
शिरसा वन्दनीयं तमभिवन्द्य समप्यति ॥”)

वन्दनीया, पुं, (वन्दते भगवत्पदं स्तुयते इति ।
वदि + क्तृणीयर् ।) भोक्तृव्यञ्जकः । इति राज-
निषेधः ॥

वन्दनीया, स्त्री, (वदि + क्तृणीयर् ।
टाप् ।) गोरोचना । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
(विट्प्रतिरस्या गोरोचनाशब्दे विज्ञेया ॥)

वन्दा, स्त्री, (वन्दते अपरवृत्तमिति । वदि +
अच् । टाप् ।) वृत्तोपरिवृत्तः । बौद्ध इति
परगच्छा । इति च भाषा । तत्पर्यायः । वृत्ता-
दनी २ वृत्तरुद्धा ३ जीवन्तिका ४ । इत्यमरः ॥
वन्दाका ५ शिखरी ६ सेथा ७ वन्दका ८ ।
इति भरतधृतहज्जुः ॥ वन्दकः ९ नीलवल्ली १०
इति रत्नमाला ॥ वन्दाकी ११ परवासिका १२
इति शब्दरत्नावली ॥ वशिनी १३ पुत्तिली १४
वन्द्या १५ परपुष्टा १६ पराग्रया १७ । इति
शब्दचन्द्रिका ॥ कताविशेषः । भिक्षुकी । इति
मेदिनी । दे, १०॥ अस्याः पर्यायान्तरं गुणाच्च
वन्दाकशब्दे द्रष्टव्याः ॥

वन्दाकः, पुं, वृत्तोपरिवृत्तः । बौद्धा इति हिन्दी
भाषा । तत्पर्यायः । पादपरुद्धा २ शिखरी ३
तरुहिल्ली ४ वृत्तादनी ५ वृत्तरुद्धा ६ काम-
वृत्तः ७ शिखरी ८ केशरूपा ९ तरुद्धा १०
तरुद्धा ११ गन्धमादनी १२ कामिनी १३
तरुद्धा १४ श्यामा १५ उपदी १६ । अस्य
गुणाः । तिक्तत्वम् । शिशिरत्वम् । कफपित्त-
त्रमापहत्वम् । वज्रादिविद्धित्वम् । वृष्यत्वम् ।
कषायत्वम् । रसायनत्वञ्च । इति राजनिर्णयः ॥
अपि च ।

“वन्दाकः स्याद्विमलितः कषायमधुरो रसे ।
मङ्गल्यः कफवातासरक्षोघ्नविषापहः ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

वन्दाका, स्त्री, वन्दा । इति भरतधृतहज्जुः ॥
वन्दाकी, स्त्री, वन्दा । इति शब्दरत्नावली ॥
वन्दारः, वि, (वन्दते स्तौति अभिवाद्यतीति ।
वन्द + “श्ववन्द्योरावः ।” ३ । २ । १७३ । इति
आर्यः ।) वन्दनशीलः । तत्पर्यायः । अभि-
वादनकः २ । इत्यमरः । ३ । १ । २८ ॥ अभि-
वाद्यिता ३ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
ऋग्वेदे । १ । १४७ । २ ।
“प्रीयति त्वो अशुलो गृणति वन्दारस्त
तन्वं वन्दे अग्रे ॥”

स्तौत्रे, स्त्री । इति ऋग्वेदभाष्ये सायणः । ४ ।
४३ । १४ ॥)

व(व)न्दः, स्त्री, (वन्दते स्तौति वृषादिकं स्वसु-
हृदर्थमिति । वदि + “सन्ध्यातुभ्य इन् ।” उणा०
४ । ११७॥ इति इन् ।) आलस्यमशुष्यगवादिः ।
कयेदी इति भाषा । तत्पर्यायः । प्रयष्टः २
उपयष्टः ३ वन्दो ४ । इत्यमरभरतौ ॥ वन्दिका
५ । इति शब्दरत्नावली ॥ सोपानकः । इत्यु-
णादिकोयः ॥ (नृष्टः । यथा, भागवते । ६ ।
१ । २२ ।
“वन्द्यैः केतवैश्चोर्व्यंगिर्वां वृत्तिमास्थितः ॥”

पुं, स्तुतिपाठकः । यथा, हरिदत्ते । ११२ ।
५० ।
“स्तुतमागधवन्द्योनामेकैकस्य सद्विक्रमः ॥”

व(व)न्द्याष्टः, पुं, (वन्दिमिव गृहस्थं गृह्णातीति ।
गृह + णः ।) अग्न्यायुधदेवतागारभेदकः ।
(लाकाइत इति भाषा ।) यथा,—

“वन्द्याष्टांस्तथा वाणिज्यक्षेत्राणाञ्च हारिणः ।
असृष्ट्यातिनष्टैव शूलानारोपयेन्नरान् ॥
वन्द्याष्टादीन् वलावष्टम्भेन घातकांश्च नरान्
शूलानारोपयेत् । अयश्च वधप्रकारविशेषो-
पदेशः ।

“अग्न्यागारायुधगारदेवतागारभेदकान् ।
हृत्स्वश्चरघृष्टं च हत्यादेवाविचारयन् ॥”
इति मनुस्मृत्यात् । इति मिताक्षरायवहार-
काष्टे दण्डप्रकरणम् ॥

व(व)न्द्यचौरः, पुं, (वन्दिमिव विधाय चौरः अप-
हारकः । गृहस्थं वन्दिमिव कृत्वा समस्तद्रव्या-
णामपहारकत्वादस्य तथात्वम् ।) वन्द्याष्टः ।
तत्पर्यायः । माचलः २ । इति हारावली ।
१४५ ॥ वन्द्योकारः ३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

व(व)न्द्यपाठः, पुं, (वदि + भावे इन् । वन्दिः
स्तुतिस्तस्याः पाठो यत्र ।) स्तुतिग्रन्थः । तत्-
पर्यायः । भोगवली २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
व(व)न्द्यै, स्त्री, (वन्दि + “हृदिकारादक्तिनः ।”
इति डीप् ।) वन्दिः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
(यथा, कुमारः । २ । ५२ ।

“गोभारं सुरसेन्यानां यं पुरस्कृत्य गोचमिन् ।
प्रत्यनेन्यति शत्रुभ्यो वन्द्यमिव जयत्रियन् ॥”)

व(व)न्द्यै [न], पुं, (वन्दते स्तौति वृषादीन्निति ।
वदि स्तुतौ + णिनिः ।) राजादेर्यावादी
वीर्यादिस्तुतिकारकः । तत्पर्यायः । स्तुति-
पाठकः २ । इत्यमरः ॥ मागधः ३ मगधः ४ ।
इत्यग्रे । इति तट्टीकायां भरतः ॥ (यथा,
रघुः । ४ । ६ ।

“परिकल्पितसाध्विधा काले काले च वन्द्यु ।
स्तुत्यं स्तुतिभिरर्थ्याभिरुपतस्यै सरस्वती ।”)
अस्योत्पत्तिर्यथा,—

“सत्त्व्यादिप्रकृत्यायां स्तुती भवति जातिताः ।
वैश्रान्नागधवेदेष्टौ राजविप्राङ्गनामुतौ ॥”

इति मानवे १० अध्यायः १३३ ॥
आहोत्तरमसौ शक्तितो दानस्याकारये निन्द्य
यथा,—

“वन्दिभ्यश्चैवमर्चिभ्योऽभार्चिभ्यश्चमर्चतः ।
यदि तत्र न दद्यात् विफलं शक्तितो भवेत् ॥”
वन्दिनो वीर्यस्तोतारः । अर्थितः सन् यदि
शम्योऽन्नं न दद्यात् आर्तं विफलं भवेद्विफलः ।
“स्तुताः पौराणिकाः प्रोक्ता मागधा पञ्च-
प्रसङ्गाः ।

वन्दितस्तमपप्रज्ञाः प्रज्ञापवद्विज्ञेयः ॥”
इत्युक्तेः । इत्यथ आहोत्तरदाननिर्दिष्टात् आर्तं
वन्दिप्रवृत्तिभ्यो दानाकरुते निन्दाश्रवणात्
आहोत्तं पूर्वं तदर्थं भोज्यादिकं उक्तं ॥
इति आहोत्तरम् ॥ (गृह्यः । यथा, भागवते ।
११ । ८ । १५ ।
“ओमित्यादिश्रमादाय नत्वा तं सुरवन्दितः ।

उग्रश्रीमधुरः श्रेष्ठां पुरस्कृत्य दिवं ययुः ॥”

“सर्वान्द्विजो- देवभक्त्याः ।” इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥

व. (वन्दीकारः, पुं, (वन्दीवन् यद्वस्यं करोतीति । कृ + “कर्मण्यण् ।” ३ । २ । १ । इत्यण् ।) वन्द्याद्यः । डाकारश्च इति भाषा । तन्-पण्यायः । माचलः २ प्रसन्नचौरः ३ चिक्षामः ४ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

वन्द्या, स्त्री, (वन्द्यते स्तुयते इति । वदि + ग्यन् ।) वन्दा । इति शब्दचन्द्रिका ॥ गोरोचना । इति भावप्रकाशः ॥ (वन्दनीये, चि । यथा, साहित्यदर्पणे १ परिच्छेदे ।

“आश्रीः परस्परं वन्द्यां कर्णे हस्ता कृपां कुरु ॥”

यथा च भागवते । ४ । १२ । २६ ।

“आतिष्ठ जगतां वन्द्यं तद्विष्णोः परमं पदम् ॥”)

वन्दं, स्त्री, (वन्द्यते स्तुयते इति । वदि स्तुतौ + “स्कायिनच्चीति ।” उणा० २ । १३ । इति रक् ।) कल्याणम् । इति सिद्धान्तकौमुद्या-सुणादित्तिः ॥

वन्दः, चि, (वन्दते स्तौति देवादीन् पूजाकाळे इति । वदि + रक् ।) पूजकः । इत्युणादि-कोषः ॥

वन्द्यं, स्त्री, (वने भवम् । वन + यत् ।) त्वचम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (कुटन्नटम् । तत्पण्यायो यथा,—

“कुटन्नटं परं वन्द्यं सुस्ताभश्च परीक्षयम् ॥” इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥

वन्द्यः, चि, (वने भवः । वन + यत् ।) वनोज्ज्वलः । इति मेदिनी । ये, ५४ ॥ (यथा, रघुः । १ । ४५ । “हैयङ्गधीनमादाय घोषवृद्धानुपस्थितान् । नामधेयानि पृच्छन्तौ वन्द्यानां मार्गशास्त्रि-नाम् ॥”)

वन्द्यः, पुं, (वन + यत् ।) वनभूरणः । वाराही-कन्दः । देवलः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (चीर-विदारि । तत्पण्यायो यथा,—

“क्षीरी श्वरपण्यायः कुक्कुदः कुष्ठनाशनः । वन्द्यो मूलकमूलामः स्वस्त्यन्दः स च कषुकी ॥” इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥

वन्द्या, स्त्री, (वनानामरण्यानां घलादां वा संहतिः । वन् + “पाशादिभ्यो यः ।” ४ । २ । ४६ । इति यः ।) वनसम्बद्धः । इत्यमरः । २ । ४ । ४ ॥ जलसंहतिः । इति मेदिनी । ये, ५४ ॥

सुज्ञपण्यौ । (तत्पण्यायो यथा, रत्नमालायाम् । “सुज्ञपण्यौ सुदसहा कासुहा सिद्धपण्यका । वन्द्या माप्यारग्येति स्वर्पण्यपुमे च ते ॥”) गोपालककर्कटी । गुह्या । मिश्रेया । भद्रसुखा । गन्धपत्रा । इति राजनिर्घण्टः ॥ (वन्द्यगन्धा । तत्पण्यायो यथा,—

“हयगन्धाद्यगन्धाणां वाणिगन्धाद्यगन्धकः । वन्द्या तुरगगन्धा च कम्बुकान्धावरोक्षकः ॥”

वन्द्या कश्चिन् दृश्यते । इति वैद्यकरत्नमाला-याम् ॥

वन्द्योपोदकी, स्त्री, (वन्द्या वनोज्ज्वला उपोदकी ।) लताविशेषः । वनपुं इ इति भाषा । तत्पण्यायः । वनजा २ वनसाङ्गया ३ । अस्या गुण्याः । तिक्त-त्वम् । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । रोचनत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

वनः, पुं, (वनति भागमर्हतीति । वन सम्भक्तौ + “ऋजोऽयवच्चेति ।” उणा० २ । २८ । इति रन्प्रत्ययः ।) अंश्री । भागी । इति सिद्धान्तकौमुद्यासुणादित्तिः ॥

वप, औ च डु रे सुखनन्तुवीजोप्रोः । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-उभ०-सक०-अनिट् ।) औ, वप्ता । ञ, वपति वपते । डु, उप्तिमम् । सुखो सुखितकरणम् । वपति मस्तकं नापितः । वपति तन्तुं तन्त्रवायः । यदि वपति ह्वाणः चेन्नमासाद्य बीजम् । इति दुर्गादासः ॥

वपः, पुं, (वप् + घः ।) केशसुखनम् । बीजवप-नम् । इति वपधातोर्भाष्यलप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ वपनं, स्त्री, (वप् + भावे ल्युट् ।) केशसुखनम् । (यथा, मनुः । ५ । १४० ।

“शूद्राणां मासिकं कार्यं वपनं न्यायवर्तिनाम् ॥” वीणाधानम् । इति मेदिनी । ने, १२२ ॥

वपनी, स्त्री, (उच्यते मस्तकादिकमस्यामिति । वप् + अधिकरणे ल्युट् । ङीप् ।) नापितशाला । इति हिमचन्द्रः । ४ । ६६ ॥ (तन्तुवायशाला । इति तत्पण्यायदर्शनात् ॥)

वपा, स्त्री, (उच्यतेऽनेति । वप् + भिदाद्यङ् । टाप् ।) छिद्रम् । (यथा, शतपथब्राह्मणे । ६ । ३ । १५ । “अथ वल्मीकनपा सुपिरा यध्वे निहितता भवति ॥”) मेदः । इत्यमरः । २ । ६ । ६४ ॥ (यथा, रामायणे । १ । १४ । ३६ ।

“पतत्रिणस्तस्य वपासुहृत् नियतेन्द्रियः ।

ऋत्विक् परमसम्यक्ः क्षपयामास शास्त्रतः ॥” सा च हृदयस्थधातुः । यथा । “त्वक् च लोहितश्च मांसश्च मेदश्च नाभिश्च हृदयश्च स्त्रोम च यक्षश्च क्षीरश्च च युक्तौ च वस्त्रिश्च पुरीषा-धानश्चामाश्रयश्च पकाश्रयश्चोत्तरगुदश्चाधर-गुदश्च सुदान्तश्च वपा च वपावहनश्चेति मातृ-जानि ।” इति चरके शरीरस्थाने तृतीये-ध्याये ॥

वपिलः, पुं, (वपति बीजमिति । वप् + इलच् ।) पिता । इत्युणादिकोयः ॥

वपुः, [स्] स्त्री, (उच्यन्ते देहान्तरभोगसाधन-योजीभूतानि कर्माण्यनेति । वप् + “अन्ति-पूर्वाप्रययौति ।” उणा० २ । ११८ । इति उभिः ।) शरीरम् । इत्यमरः । २ । ६ । ७० ॥ (यथा, रघुः । २ । ४७ ।

“एकातपत्रं जगतः प्रसुतं नवं वयः कान्तमिदं वपुश्च ॥”)

प्रशक्ताकृतिः । इति मेदिनी । से, ६६ ॥ (अंशः । यथा, मनुः । ५ । ६६ ।

“अष्टानां लोकपालानां वपुर्धारयते वृषः ।”

“वपुस्तेजोऽंशः ।” इति मेधातिथिः ॥ स्त्री, खनामण्याता दक्षकन्या । सा तु धर्मराजस्य पत्नी । यथा, मार्कण्डेये । ५० । २१ ।

“वृद्धिल्लब्धा वपुः शान्तिः सिद्धिः कीर्तिस्त्रयो-वप्री ।

पत्रार्थे प्रतिजग्राह धर्मो दाजायणीः प्रभुः ॥”)

वपुःश्रवः, पुं, (वपुषः शरीरान् श्रवः शरणं यस्य ।) शरीरस्थरसधातुः । इति राज-निर्घण्टः ॥

वपुनः, पुं, (वप + उनच् । वयुन + एगोदरादि-त्वात् यस्त्व घः इति केषिन् ।) देवता । इति शब्दरत्नावली ॥

वपुषा, स्त्री, ह्युषा । इति भावप्रकाशः ॥ (रूपे, स्त्री । यथा, ऋग्वेदे । ३ । २ । १५ ।

“रथं न चित्रं वपुषाय दर्शतं मनुर्हितं सदभिदाय ईमहे ॥”

“वपुषाय रूपाय दर्शतं दर्शनीयम् ।” इति तद्वाच्ये सायणः ॥

वपुष्टमा, स्त्री, पद्मचारिणी । इति जटाधरः ॥ (काशीराजस्य कन्या । जनमेजयस्य पत्नी । सा तु रत्ना नामाश्वरा । जनमेजयस्य कन्या-काळे इन्द्रोद्यमश्चप्रविष्टेन धर्षितासीदती जनमे-जयेनेवं परित्यक्तापि पुनर्गन्धर्वराजविश्रावस्तु-वाक्येन गृहीता । एतद्विवरणम् हरिवंशे १८८ अध्याये द्रष्टव्यम् ॥)

वप्ता, [ऋ] पुं, (वपति बीजमिति । वप् + टच् ।) जनकः । इति मेदिनी । कविः । इति जटाधरः ॥ (नापितः । यथा, ऋग्वेदे । १८ । १४२ । ४ ।

“यदा ते-वातो अशुवाति शौचि-र्वमेव शस्य वपसि प्र भूम ॥”

“यथा वप्ता नापितो वपति सुखयति तथा भूम भूमिं प्रवपसि प्रकर्षेण सुखयति ॥” इति तद्वाच्ये सायणः ॥

वप्ता, [ऋ] चि, (वपतीति ॥ वप् बीजोपौ + टच् ।) वापकः । इति मेदिनी । (कर्षकः । यथा, मनुः । ३ । १४२ ।

“यधेरिणे बीजसुप्ता न वप्ता लभते फलम् ।

तथानृचे हविर्देवता न दाता लभते फलम् ॥”)

वप्रं, स्त्री, पुं, (उच्यतेऽनेति । वप् + “हृषिवप्रिभ्यां रन् ।” उणा० २ । २७ । इति रन् ।) दुर्ग-नगरे परिखाया उद्धृतवृत्तिकाक्षूपवद्धे यदु-परि प्राकारो निवेश्यते तत् । तथा चार्थ-शास्त्रम् । ख्यातादुद्धृतवृत्तं वप्रं कारयेत् तस्यो-परि प्राकारमिति । तत्पण्यायः । चयः २ । इत्यमरभरतौ ॥ वृत्तिकाक्षुपः ३ । इति शब्द-रत्नावली ॥ (यथा, आर्यासप्तशत्याम् । ५०५ । “सद्यं चघने तस्याः सुविशाले कलितकरि-करक्रीड ॥

वप्रे यत्तं दिपमिव शृङ्गारसां विभूययति ॥”)

महावप्रो यथा,—

“महोद्यानां महावप्रां तद्भागशतशोभिताम् ।
प्राकारग्रहसमाधामिन्द्रस्तेवामरावतीम् ॥”
महान् वप्रो यस्याः ।

“प्राकाराधारभूता कृत्रिमोच्छ्रिता भूमि-
वंप्रसंज्ञा ॥”

इति विष्णुपुराणे ५ अंशे २३ अध्याये ॥ * ॥
वपति वीजमत्र । जेत इति भाषा । तत-
पत्यायः । केदारः २ जेतम् ३ । इत्यमरभरतौ ॥
निष्कृतः ४ वनजम् ५ वाजिका ६ पाटीरः ७ ।
इति जटाधरः ॥ (यथा, दृष्टवृत्तितायाम् ।
१६ । १६ ।

“शालीक्षुमत्वपि घरा धरणीधराभ-
धाराधरोज्ज्वितपयः परिपूर्णवप्रा ॥”
रेणुः । तटः । इति मेदिनीकरहेमचन्द्रौ ॥
(यथा, किराते । ७ । ११ ।

“तत् पूर्वं प्रतिविद्ये सुरापयाया
वप्रान्तरखलितविवर्जनं पयाभिः ॥”
पञ्चतवायुः । यथा, किराते । ५ । ३६ ।

“नानारत्नयोतिषां सन्निपातै-
श्चन्द्रैश्चन्तः साधुवप्रान्तरैश्च ॥”

वप्रं, ज्ञी, (वप् + “वृधिवपिभ्यां रन् ।” उणा०
२ । २७ । इति रन्) खीवकम् । इति हेम-
चन्द्रः । ४ । ४६ ॥ (यथास्य पयायान्तरम् ।

“खीव वप्रश्च वप्रश्च योगेन नागनामकम् ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

वप्रः, पुं, (वपति वीजमिति । वप् + रन् ।)
तातः । इति मेदिनी । रे, २२ ॥ प्राकारः ।
इति विश्वः । प्रणापतिः । इति संचिप्तसारो-
णादिवृत्तिः ॥

वप्रा, ज्ञी, (वप् + रन् । टाप् ।) मल्लिहा ।
इति राजनिर्घण्टः । (विवरणमस्या मल्लिहा-
शब्दे ज्ञातव्यम् ॥)

वप्रिः, पुं, (वपति वीजमत्र । वप् + “वङ्क्रा-
दयश्च ।” उणा० ४ । ६६ । इति क्रिन्प्रत्ययेन
साधुः ।) जेतम् । इति सिद्धान्तकौमुद्या-
सुणादिवृत्तिः ॥ दुर्गतिः । समुद्रः । इति संचिप्त-
सारोणादिवृत्तिः ॥

वप्रौ, ज्ञी, (वप्रौ + एषोदरादित्वात् साधुः ।)
वल्मीकः । इति हलानुधः ॥

ववः, पुं, एकादशकरणान्तर्गतप्रथमकरणम् ।
अस्याधिपतिरिन्द्रः । तत्र विहितानि यथा,—
“पौष्टिकस्मिरशुभानि ववाखी ॥”

इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

अत्र जातफलम् ।

“ववाभिधाने जननं हि यस्य
शूरोऽतिधीरो मनुजः कृती स्यात् ।
मशानया तन्निलये निवासं
करोति नित्यं सुविचक्षणः स्यात् ॥”

इति कौटिल्यप्रदीपः ॥

राजिशास्यमते अस्य शब्दस्य प्रथमवकारः
मपगतः । श्रेयवकारोऽन्तःस्थः ॥

ववः, गत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
सक०-सेट् ।) वकारादिः । ओष्ठवर्गचतुर्थो-
पधः । वधति । इति दुर्गादासः ॥

वम्, य, (उ + व्य + म् ।) शिवपूजान्ते कपोल-
वाद्यविशेषः । तत् उकाराकारमकारात्मकं
शिवप्रणवस्वरूपम् । यथा,—

“डिम् डिम् डिम् डिम् डिडिम् डिम् डिडिमरु
डमरुं वादयन् सृष्ट्यानाहं

वम् वम् वम् वम् ववम् वम् अमितदशशिरा-
क्षालमानेन गृह्यन् ।

कर्पूरासिक्तभस्मापटितपटुजटालमिश्रदाक्ष-
मालो

मायायोगी दशास्थी रघुरमणपुरः प्राङ्गणे
प्रादुरासीत् ॥”

इति रामलीलानृतकाथम् ॥ ६ ॥

वरुणवीजम् । यथा । नासापुटौ धृत्वा वमिति
वरुणवीजस्य चतुःषष्टिवारजपेन कुम्भकं कृत्वा
तस्मात् ललाटस्य चन्द्राङ्गलितसुधया मातृका-
वर्णात्मिकया समक्तं देहं विरचय्य लमिति
पृथ्वीवीजस्य द्वाविंशद्वारजपेन देहं सुदृढं
विचिन्त्य दक्षिणेन वायुं रेचयेत् । इति भूत-
शुद्धिप्रकरणे तन्त्रचारः ॥

वम, य, जु ट उङ्गिरि । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भा०-पर०-सक०-सेट् ।) वकारादिः । य,

वेमतुः ववमतुः । अन्ये तु तत्कार्यविधायक-
रुद्धे फणादौ चेम् न पठन्ति वेत्तुश्च केचिदधिर-
मित्यादिवाधनाय तन्त्रवेदन्त्यवकारादिवर्जन-
स्यानित्यतां खीकुञ्चन्ति । केचित् पुनर्वर्ग्य-
वकारादिघातान्तरमप्यस्ति इति प्रत्यपन्ति ।

ज, वामः वमः । उ, वमित्वा वान्ता । टु,
वमथुः । उङ्गिरि वान्तौ । वमति अममजीर्ण-
वान् । अमन्तत्वेऽपि औ ज्वलज्जल इत्यादिना
केवलस्य ह्रस्वविकल्पनात् सोपसर्गस्य नित्यं
ह्रस्वः । वमयति वामयति प्रवमयति । इति
दुर्गादासः ॥

वमः, पुं, ज्ञी, वमनम् । इति वमधातोश्चप्रत्ययेन
निष्पन्नम् । इति सिद्धान्तकौमुद्यासुणादिवृत्तिः ॥

वमथुः, पुं, (वमनमिति । वम् + “द्रितोऽथुच् ।”
३ । ३ । ८६ । इति अथुच् ।) वमिः । (यथा,
सुश्रुते उत्तरतन्त्रे ४५ अध्यायः ।

“दौर्बल्यव्यासकाशज्वरवमथुमदाः पाण्डुता-
दाहश्चर्क्षाः ॥”

हस्तिशुण्डनिर्गतनलकणा । तत्पण्यायः । कर-
शीकरः २ । इत्यमरः । २ । ६ । ५५ ॥ (यथा,
नैषधे । १६ । ६ ।

“रवनिवमथुप्रायेयाभः कण्ठमसंभृतेः
कुशकिशलयस्याक्षैरेषैर्यैरद्विन्दभिः ॥”)

वमनं, ज्ञी, (वम् + भावे ल्युट् ।) वृद्धं ।
(यथा, सुश्रुते । १ । १२ ।

“मधुराग्नी रसौ यापि वमनाय प्रदापयेत् ॥”
वमनद्वयमपि । यथा, कथाचरितसुभागे ।
६४ । १७ ।

“य दत्त्वा वमनं हृच्छात् गतकल्पमग्नी-
वयनम् ॥”)

वृद्धं नम् । इति मेदिनी । ने, १२३ ॥ व्याहुतिः ।
इति विश्वः ॥ (व्याहरणम् । यथा, रघुः ।
१५ । २६ ।

“या सौराष्यप्रकाशाभिर्वर्मा पौरवभूतिभिः ।
खर्गाभिष्यन्दवमनं कृत्तव्योपनिवेशिता ॥” ॥

अथ वमनकल्पीवविधिः ।
“वमने मदनं श्रेष्ठं चित्रमूलं विरेचने ।

नित्यमन्यस्य तु याधि विश्वेण विशिष्टता ॥
फलानि तानि पाण्डुनि न चातिहरितान्नापि ।

आदायाष्टि प्रशक्तां मध्ये ग्रीष्मवसन्तयोः ॥
प्रवृत्त्यं कुशसुतोल्यां चिन्ता वृत्ता प्रलेपयेत् ।

गोमयेनाशुसुतोलीं घान्यमध्ये निधापयेत् ॥
वृद्धभूतानि मध्विदगन्धानि कुशवेष्टनान् ।

निष्कृत्य निर्गतोऽष्टाहे शोषयेत्तान्यथातमे ॥
तिषां ततः सुशुष्काणासुदृढ्यं फलपिप्पलीः ।

दधिमध्याप्यप्रतलेन्द्वित्वा शोषयेत् पुनः ॥
ततः सुगुणं संख्याय कार्यकाले प्रयोजयेत् ।

अथादाय ततो माचां गन्धरीहृत्य वाचयेत् ॥
शुक्लैर्नी मधुयष्टा या कौविदारस्य वा जले ।

कर्बुदारस्य विम्वरा वा नीपस्य विडुलस्य वा ॥
शुष्कपुष्पाः सदा पुष्पाः प्रत्यक्षपुष्पादिकेऽथवा ।

ततः पिवेत् कषायं तं प्रातर्मुदितगालितम् ॥
उच्चोदितेन विधिना साधु तेन तथा वमेत् ।

श्लेष्मण्वरप्रतिश्लायगुल्मान्निन्द्रीधौ च ॥”
“पित्ते कफस्यानगते जीर्णतादिवर्णेन तत् ।

हृद्वाहोऽधोऽस्यपित्ते च क्षीरं तत्पिप्पली
श्चतम् ॥

क्षीरेयीं वा कफश्चहृदिप्रसक्तमकेषु च ।
दधुत्तरं वा दधि वा तत्सुतक्षीरचमवम् ॥

फलादिक्वाचकल्पाभ्यां सिद्धं तत् सिद्धदुग्ध-
जम् ।

सर्पिः कफाभिभूतज्जीर्णस्य हृदि च वा मतम् ॥”
“वत्सकादिप्रतीवापः कषायः फलमप्यजः ।

निम्बाकांन्यतरकायसमाशुक्तो नियच्छति ॥
यदुच्छ्रानानपि व्याधीन् सन्तान् सन्तपेयोद्धृषान् ।

वाटपुष्पकलशक्षुण्णसूक्ष्ममात्यं सुस्वचितम् ॥
वमेच्छन् वसादीनां ह्रस्वो जिघ्रन् सुखं सुखी ॥”

“इच्छाकुञ्चनेन शस्तः प्रताप्यति च मानवे ।
फलपुष्पविहीनस्य प्रवालैस्तस्य वाधितम् ।

पित्तश्लेष्मण्वरे क्षीरं पित्तोदितं प्रयोगयेत् ॥”
“सक्तुभिन्ना पिवेन्मन्यं तुम्बोत्तरचभावितैः ।

कफोद्धपे ज्वरे कासे गलरोगेऽप्यरोचके ॥
गुल्मे ज्वरे प्रसक्ते च कल्मसं मांसरसेः पिवेत् ।

नरः साधु वमत्येवं न च दौर्बल्यमश्नुते ॥”
“जीवकधर्मकौवीरा कपिकच्छः शतावरी ।

काकोलीयावणी मेदा महामेदा मधुपिका ॥
तद्वयोभिः पृथग्लेष्टा घामार्गवरजीर्णताः ।

कासे हृदयदादे च शस्ता मधुसिगाहनाः ॥”
“सर्षपाणां मधुकानां तोयेन ज्वरस्य वा ।
प्राथयेत् क्षौट्ठं येषां सुतं क्षण्डयायवा ॥

वमिः

सप्राज्ञं वार्कड्गधाक्तं तच्चर्यं पाययेत् पृथक् ।
फलजीमूतकेचुलु जीवन्तीजीवकोदनेः ॥
वमनीषधसुखानामिति कल्पदिगीरिता ।
वीजेभानेन मतिमानन्यान्विष च कल्पयेत् ॥”

इति वामटे कल्पस्थाने प्रथमेऽध्याये ॥

वमनः, पुं. (वमतीव युक्तवर्णमिति । वम् + ल्युः ।)

शयः । इति राजनिर्घण्टः ॥

वमनी, स्त्री, (वमन + डीप् ।) जलौका । इति
राजनिर्घण्टः ॥ (विवृतिरस्या जलौकाशब्दे
ज्ञातया ॥)

वमनीया, स्त्री, (वमयतीति । वम् + ल्यर्थविवचा-
याम् । अभिधानात् कर्त्तरि अनीयर् ।) मक्षिका ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ वमनयोग्ये, त्रि ॥

वमिः, स्त्री, (वमनमिति । वम् + सञ्जधातुभ्य ङन् ।

उणा० ४ । ११७ ।) प्रच्छदिका । इत्यमरः ।

२।६।५५। (अस्याः ससम्प्राप्तिलक्षणचिकित्सितं
पथ्यापथ्यं यथा,—

“आमले मूलरोगार्निः पर्वमेदो भ्रमः क्लमः ।
शोथः शिरोयथा क्लेदो नेत्रे गम्भीरमच्छति ॥
खल्ली वा चेतनं वापि अजीर्णाञ्जायते वमिः ।
गम्भीरनेत्रो वमते विड्वन्वो वातिसार्यते ॥
गात्रे खल्ली करं मूलं तथा शोथोऽतिच्छर्त्तना ।
विकलाङ्गो भ्रमार्क्षश्च भ्रमत्तदीक्षते जगत् ॥
शिरोर्निर्वपतेऽत्यर्थं करपादौ हिमोपमौ ।
यत्तेलिङ्गेस्तु संयुक्तां हृदि दूरे परित्यजेत् ॥”
चिकित्सा ।

“न पञ्चमूर्त्तीकाधिनः कषायः

ससैन्धवश्चामलकश्च कल्कः ।

क्राथं पिवेन्मिश्रितपिप्पलीकं

न वानहृदिज्जिनिवारणश्च ॥”

“आमलव्या रसेनाथ घृष्टं चन्दनकं मधु ।

गुटिकाभलमानेन लेहो हन्ति वमिं भुवम् ॥

चित्रककटुककरजनीदयश्च फलचिकं मधुना च
यावत्पूकश्च ।

समकृतमिति चूर्णमेतन्मधुना युतं वमिं निवा-
रयति ॥”

“काकोली काकमाचो च क्राथं शर्करया युतम् ।

लाजाशर्करसंयुक्तं हन्ति पित्तवमिं वृणाम् ॥

मातुलुङ्गरसश्चैव पथ्याशर्करया युतः ।

हन्ति क्राथं पित्तभवं वमिं शीघ्रं नियच्छति ॥

दृष्ट्वा पित्तवमिं घोरो सदाऽभ्रमदायिनीम् ।

तत्रारवधपत्राणि सभुशर्करयाव्यनम् ॥

चीरपानं प्रशक्तं वा गुस्ताशर्करयाव्यनम् ॥”

“जम्बायथोः प्रवालानि दाडिमाभलकलया ।

मखुनापोयिनं पानं दन्ताच्छिद्यवमिं वृणाम् ॥

मन्त्रांजुनं धवकटमककोलचूर्णं

भुशुटा च धान्यमहितं मगुडं प्रदद्यात् ।

येषोऽनं वमनमाह निघ्नति पुंसां

रुखोक्ता मधुपिङ्गुवृत्तोरपि लेहः ॥”

“ऊर्ध्वभागने दोषे विमर्को हि प्रशस्यते ।

रामिन् जातेऽप्यभोगं वमनं शान्यति भुवम् ।

अथ हिमानमात्रेहदा देयाभया मधु ।

२६८

वमिः

क्रिमिजं वमनं ज्ञात्वा क्रिमिणां श्रमनक्रिया ॥
न चोष्णं नातिचास्त्रं न तीक्ष्णं न तथा लघु ।
तखुलीयकशार्कं वा न मदां काञ्जिकं न तु ॥
वमिदोषे च कथितं पथ्याश्चान् प्रशस्य मे ।
आनूपं शालिभक्तश्च शतपुष्पा च वास्तुकम् ॥
आफुकी सुहृयश्च दधि सर्पिर्गुडान्वितम् ।
अङ्गारमण्डका चाथ वमौ पथ्यं प्रशस्यते ॥
यथावलं यथाकालं यथारोगं यथानलम् ।
तथा दृष्ट्वा प्रकुञ्चन्ति पथ्यानां ससुपक्रमम् ॥
दिवानिद्रां प्रयुञ्जीत वमौ श्वासोत्तिसारके ।
हृक्काशोपे तथा जीर्णे वमिक्लेदोऽथवा पुनः ॥
न चोष्णतोयपानश्च नातिभोजनमेव च ।
न घावगश्च कर्त्तव्यं वर्जयेद्दमनादिते ॥”

इति वैद्यके ॥)

अथ हृद्द्विधिकारः । तत्र हृद्द्विप्रकटसन्नि-
हृतनिदानं पूर्वरूपं संप्राप्तिश्चाह ।

“अतिद्वैरतिस्त्रिधैरहृदौर्लवणैरपि ।

अकावे चातिमानैश्च तथा सात्त्विक भोजनेः ॥

आमाश्रयात्तथोद्देगादजीर्णात् कृमिदोषतः ।

नाभ्याश्चापन्नसत्त्वायास्तथातिद्रुतमन्नतः ॥

दुष्टेर्दोषैः पृथक् सन्नेर्वीभक्तालोकनादिभिः ।

वीभत्सेर्हेतुभिश्चान्यैर्भुक्तसुत्क्रियते वलात् ॥”

आमात् असम्यक् पक्वाद्रसात् । अजीर्णात् यथा-

स्थिनाद्भक्तात् । आपन्नसत्त्वायाः प्राप्तागर्भायाः ।

अन्नेर्वीभत्सेर्विभक्तेर्हेतुभिः घृणाकारिभिः

अनियत्रवणस्पर्शनदर्शनभक्षणप्राणैरुत्क्रियते-

ऊर्ध्वं नीत्वा सुखादुवहृच्छ्रियते ॥ * ॥ पूर्वरूप-

माह ।

“हृत्तावोद्गाररीधौ च प्रसेको लवणासृता ।

द्विषोऽन्नपाने च भृशं वमनीनां पूर्वलक्षणम् ॥”

हृद्द्वैः सामान्यलक्षणमाह ।

“हृदाद्यन्नाननं वेगैरहृदयन्नङ्गभञ्जनेः ।

निरुप्यते हृद्द्वैरिति दोषो वक्तुं प्रधावितः ॥

हृदाद्यन् पूरयन् अङ्गभञ्जनेः अङ्गभेदेः अहृदयन्

अङ्गानि पीडयन् । वक्तुं प्रधावितः वक्तुं प्रति

धावितः दोषः हृद्द्वैर्निरुप्यते ॥ * ॥ वासचाया

लक्षणमाह ।

“हृत्पाश्चपीडामुखशोथश्रीर्ध-

नाभ्यर्निकासखरभेदतोदैः ।

उद्गारशब्दप्रवलं सफेनं

विच्छिन्नलण्यं तशुकं कषायम् ॥

हृच्छेण चार्त्तं महता च वेगे-

नात्तोऽनिलाच्छहृदयतीव दुःखम् ॥”

कषायं कषायरसम् । दुःखं दुःखमिष हृद्द्वै-

यति ॥ * ॥ पित्तजामाह ।

“हृत्पापिपासामुखशोथगृह-

नाभ्यर्निकासपतमोभ्रमार्क्षः ।

पीतं अशोणं हरितश्च तिलं

धूम्रश्च पित्तं वमेन् सदाहम् ॥ * ॥

कफजामाह ।

“तन्दास्यमाधुनकफप्रसेकं

सन्तोषनिद्रावर्जितैर्वाचः ।

वमिः

स्त्रिधं घनं स्वादु कफाङ्गि युक्तं
सलोमहर्षोऽल्परजं वमेत् ॥”

सन्तोषस्तुमिः ॥ * ॥ त्रिदोषजामाह ।

“मूलाविपाकारुचिदाहृदणा-

श्वासप्रमोहप्रवलाप्रसक्तम् ।

हृद्द्विक्लेदोपाह्वयणान्मनील-

सान्द्रोष्णरक्तं वमतां वृणां स्यात् ॥”

आगन्तुजामाह ।

“असात्मजा च क्रिमिनामजा च

वीभक्तजा दौर्हृदजा च या हि ।

सा पञ्चमौ ताश्च विभावयेच्च

दोषोच्छ्रयेणैव यथोक्तमादौ ॥”

एताः पञ्चागन्तुजत्वेन साम्यादेकैव अतएव सा

आगन्तुजा पञ्चमौ विभावयेत् अगुदन्वयेत् ॥ * ॥

उपद्रवानाह ।

“कासः श्वासो ज्वरस्तृणा हृक्का वैचित्यमेव च ।

हृद्रोगक्षमकश्चैव त्रैयाशब्देऽपद्रवाः ॥

वैचित्यं विवृतचित्तत्वम् । तमकोऽत्र तमः ।

श्वासपदेनैव तमकाण्यस्यापि श्वासस्योक्तत्वात् ॥

असाध्यां साध्याश्चाह ।

“चौणस्य या च्छहृद्वैरतिप्रसक्ता

सोपद्रवा शोषितरूपयुक्ता ।

सचन्द्रिकां तां प्रवदेदसाध्यां

साध्यां चिकित्सेत् निरुपद्रवाश्च ॥”

सचन्द्रिका मयूरपिच्छचन्द्रिकाप्रभायुक्ता ॥ * ॥

अथ हृद्द्वैच्छिकित्सा ।

“आमाश्रयोत्क्षेपभवा हि सञ्वा-

श्वद्वौ मता ज्वनमेव तस्मात् ।

विधीयते मारुतजां विना तु

संशोधनं वा कफपित्तहारि ॥”

अत्र द्वितीयपादे हृद्द्वैशब्दः ॥

“हृन्वात् चोरोदकं पीतं हृद्द्वै पवनसम्भ-

वाम् ।

सुहामलकयूको वा ससर्पिष्कः ससैन्धवः ॥”

चोरोदकं नाशितस्य चोरोदकस्य उदकम् ॥ २ ॥

“गुडुच्चीचिफलानिम्बपटोलैः कथितं जलम् ।

पिवेन्मधुयुतं तेन हृद्द्वैर्नश्यति पित्तजा ॥ ३ ॥

हरीतकीनां चूर्णं तु लिङ्गास्माच्चिकथंयुतम् ।

अधोमार्गोक्तं दोषे हृद्द्वैः शीघ्रं निवर्तते ॥ ४ ॥

विदुङ्गचिफलाविश्वामूर्णं मधुयुतं पिवेत् ।

विदुङ्गध्वशुक्लीनां चूर्णं वा कफजां वमिम् ॥”

अथ केवर्त्तसुक्तम् । गुडतली इति लोके ॥ ५ ॥

“पिष्ट्वा घाघ्रीफलं लाजान् शर्करां च पलो-

मिताम् ।

दत्त्वा मधुपलषापि कुट्टवं सलिलस्य च ।

यासवा गालितं पीतं हन्ति हृद्द्वै त्रिदोष-

जाम् ॥ ६ ॥

गुडुत्था रचितं हन्ति हिमं मधुवमन्वितम् ।

दुर्निवारामपि च्छहृद्द्वै त्रिदोषजनितान् यत्नात् ॥ ७ ॥

एतालयङ्गमलकेशरकोलमज्ज-

लाणप्रियङ्गु घनधन्वनपिप्पलीनाम् ।

चूर्णानि मासिकवितामसिहृतानि कीट्वा

वयः

वयः

वयुनं

हृदि निहन्ति कफमारुतपित्तजाताम् ॥”

इति एलादिचूर्णम् ॥ ८ ॥

“अन्त्यवल्कलं शुष्कं दग्धं निर्व्वास्ति जले ।
तज्जलं पानमात्रेण हृदि जयति दुर्जयाम् ॥९॥
यथात्रिकटुधान्याकजीरकाणां रजो लिहन् ।
मधुना नाशयेच्छर्दिमसचिच्च त्रिदोषजाम् ॥१०॥
विल्वत्वचो गुडह्या वा काथः चौद्रेण संयुतः ।
हृदि त्रिदोषजां हन्ति पर्यटः पित्तजां

तथा ॥११॥

आम्नास्यविल्वनिर्यूहः पीतः समधुशर्करः ।
निहन्त्यात्तु हृत्तृतीसारं वैश्वानर इवाहुतिम् ॥”

इति निर्यूहकाथः ॥१२॥

“जम्बाम्पल्लवश्चतं लाजरजःसंयुतं शीतम् ।
ग्रामयति मधुना युक्तं वमिमत्तिसारं वृषार्ति-
सुग्राम् ॥१३॥

वीभत्तजां हृन्मनमैरिद्येर्दौहृदजां फलेः ।
लङ्घनैरामजां हृदि जयेत् साक्षोरसात्म्य-
जाम् ॥१४॥

कृमिहृन्मोगवहृन्त्यात्तु वमिं कृमिससृज्वाम् ।
तत्र तत्र यथादीयं क्रियां कुर्यात् चिकित्-
सकः ॥” १५॥

इति हृत्तृधिकारः । इति भावप्रकाशः ॥

वमिः, पुं, (वमति उद्गिरति धूमादिकमिति ।
टु वम उद्गिरणे + “इक् कृष्यादिभ्यः ।” इतीक ।)
वमिः । इति मेदिनी । मे, २६ । धूर्तः । इति
शब्दरत्नावली ॥

वमितः, त्रि, (वम् + क्तः ।) वान्तः । (यथा,—
“वमितं लङ्घयेत् प्राप्नो लङ्घितं नतु वामयेत् ।
वमने क्लेशबाहुल्यात् हन्यालङ्घनकर्षितम् ॥”
इत्युद्धटः ॥”)

वमनकृतवस्तु । इति सुष्वबोधयाकरणम् ॥
वम्भः, पुं, वंशः । इति शब्दरत्नावली ॥
वम्भीकृतः, पुं, वल्लीकः । इति हेमचन्द्रः ॥
वय, ड गत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
आत्म०-सक०-सेट् ।) ड, वयते । इति दुर्गा-
दासः ॥

वयं, त्रि, असदादिः । आमरा इति भाषा ।
असच्छब्दस्य वयादेशे जवि रूपोऽयम् । इति
याकरणम् ॥ (यथा,—

“एको भवामि स भवेद्दमादौ
दारैरयोभौ स भवाव आवाम् ।
वयं भवामो बहवः स पुनै-
स्त्वामययाद्यापि विभो प्रसीद ॥”

इति सुष्वबोधयाकरणम् ॥

वयः, [सु] स्त्री, (वयते वेति अजगतीति वा । वय
ड गतौ वीगतौ अजगतौ वा + असृन् । अजते-
र्वीभावः ।) पक्षी । (यथा, विष्णुपुराणे । १ ।
५ । ४६ ।

“ततः सच्छन्दतोऽन्यानि वयांसि वयसो-
रक्षन्तु ॥”
वाल्मीकिः । इत्यमरः । ३ । ३ । २२६ । (यथा,
महाभारते । ३ । ६८ । २३ ।

“तुल्यशीलवयोयुक्तां तुल्याभिजनसंयुताम् ।

नैयधोऽहंनि वेदभो तच्चैयमसितेक्षणा ॥”

अन्नम् । इति निघण्टुः । २ । ७ ॥ यथा, ऋग्-
वेदे । २ । २० । १ ।

“वयं ते वय इन् विद्धि युष्मः प्रभरामहे वाजयु-
नरथम् ॥”)

यौवनम् । इति मेदिनी । से, ३५ ॥ * ॥ वयो-
विशेषे कर्त्तव्यानि यथा,—

“शेषवेऽभ्यस्तविद्यानां यौवने विषयेषिणाम् ।
बाह्वके सुनिवृत्तीनां योगेनान्ते तनुवजाम् ॥”

इति रघुवंशे १ सर्गः ॥*॥

अपि च ।

“प्रथमेनार्जिता विद्या द्वितीये नार्जितं धनम् ।
तृतीये नार्जितं पुण्यं चतुर्थे किं करिष्यति ॥”

इति चाणक्यशतकम् ॥

वयोविशेषाणां, नियमा यथा,—

“कौमारं पञ्चमाब्दान्तं पौगण्डं दशमावधि ।
केशोरमापचदशान् यौवनञ्च ततः परम् ॥”

इति प्रायश्चित्ततत्त्वधृतवचनम् ॥*॥

अपि च ।

“आषोडश्राववेहालस्तखस्तत उच्यते ।

वृद्धः स्यात् सप्ततेरुद्धं वयोयान् नवतेः परम् ॥”
इति भरतधृता स्मृतिः ॥*॥

अन्यच्च ।

“बालं वृद्धिर्वयो रूपं चक्षुस्त्वक् ओत्ररेतसी ।
दृशकेन निवर्त्तन्ते मनः सर्वान्द्रियाणि च ॥”

इति महाभारतम् ॥*॥

(“कालप्रमाणविशेषापेक्षिणी हि शरीरावस्था
वयोऽभिधीयते । तद्वयो यथा स्थूलभेदेन
त्रिविधम् । बालं मध्यं जीर्णमिति । तत्र बाल-
मपरिपक्वातुगुणमजातयज्ञं सुकुमारालेश-
सहसम्पूर्णवर्णं श्लेष्मधातुप्रायं आषोडशवर्षम् ।
विवर्द्धमानधातुगुणं पुनः प्रायेणानवस्थितसत्त्व-
मार्त्तिशब्दसंप्रदिष्टम् । मध्यं पुनः समर्थागत-
धलवीर्यपौरुषपराक्रमयह्यस्तरणवचनविज्ञानं
सर्वधातुगुणं पित्तधातुप्रायमापद्यवर्षसंदिष्टम् ।
अतः परं परिहृयमानधातिन्द्रियवर्णपौरुषपरा-
क्रमयह्यधारणस्तरणवचनविज्ञानं अश्लक्ष्मान-
धातुगुणं वातधातुप्रायं क्रमेण प्रवीर्यसंयुते आ-
वर्षशतम् ॥” इति चरके विमानस्थानेऽष्टमेऽध्याये ।
“वयस्तु त्रिविधं बालं मध्यं वृद्धमिति । तत्रो-
षोडशवर्षा बालास्तेपि त्रिविधाः क्षीरपाः
क्षीरान्नादा अन्नादा इति । तेषु संवत्सरपराः
क्षीरपा द्विसंवत्सरपराः क्षीरान्नादाः परतो-
ऽन्नादा इति ॥ षोडशसप्तत्योरन्तरे मध्यं वय-
स्तस्य विकल्पो वृद्धिर्वयं सम्पूर्णता हानि-
रिति । तत्राविशतेर्द्विहाराविशतो यौवनमा-
चत्वारिंशतः सर्वधातिन्द्रियवर्णवीर्यसम्पूर्णता ।
अत ऊर्ध्वं मीषत्परिहाण्यिवत् सप्रतिरिति ॥
सप्ततेरुद्धं क्षीयमाणधातिन्द्रियवर्णवीर्योत्साह-
मह्यह्यनिवर्णीपलितखालिज्यलुण्ठं कासश्वास-
प्रवृत्तिभिरुपद्रवैरभिभूयमानं सर्वक्रियासचमर्थं

जीर्णान्नादमिवाभिष्टम्बवसीदन् वृद्धमाचक्षते ॥
तत्रोत्तरोत्तरास्तु वयोऽवस्थास्तरौत्तरा मेधज-
मात्राविशेषा भवन्त्याते च परिहाये स्तत्राद्या-
पेक्षया प्रतिक्लृप्ताः । भवन्ति चात्र ।

बाले विवर्द्धते श्लेष्मा मध्यमे पित्तमेव तु ।

भूयिष्ठं वर्द्धते वायुर्वृद्धे तद्दीप्त्यो जयतु ॥

अभिचारविरेकेस्तु बालवृद्धा विवर्द्धयेत् ।

तत्साध्येषु विकारेषु वृद्धौ कुर्यात् क्रियां
शनेः ॥”

इति सुश्रुत सूत्रस्थाने ३५ अध्यायः ॥

वयःस्थः, त्रि, (वयसि यौवने तिष्ठतीति । वयस् +
स्था + कः ।) युवा । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३ ॥
(यथा, महाभारते । १ । ४२ । ४ ।

“पित्रा पुत्रौ वयःस्थोऽपि सततं वाप्य एव तु ॥”)

वयस्यः, त्रि, युवा । इत्यमरः । २ । ६ । ४२ ॥

वयसि यौवने तिष्ठति इति वयस्यः डः निपा-
ताहिसर्गस्य वा लुक् वयःस्थश्च ॥ वयःपक्षिणि
वाल्मीकी वयो यौवनमात्रके । इति विश्वः ।
इति भरतः ॥

वय(यः)स्था, स्त्री, (वयो यौवनं तिष्ठत्यनयेति । वयस्
+ स्था + घञर्थे कः । निपातनात् वा विसर्गस्य
लोपः ।) आमलकी । हरीतकी । सोमवल्ली ।
इत्यमरः । २ । ४ । १३७ ॥ गुडूची । छछौला ।
काकोली । आली । इति मेदिनी । ये, ३२ ॥
शाल्मलिः । इति हेमचन्द्रः ॥ क्षीरकाकोली ।
इति भावप्रकाशः ॥ अत्यल्पार्णः । (यथा,
सुश्रुते उत्तरतन्त्रे । ३२ ।

“वचा वयस्या गोलोमी हरितालं मनःशिला ।
कुष्ठं सर्वरसश्चैव तैलार्थं वर्ग इष्यते ॥”)
मत्स्याक्षौ । युवती । इति राजनिर्घण्टः ॥

वयस्यः, पुं, (वयसा तुल्यः । वयस् + “नौवयो-
धर्मेति ।” ४ । ४ । ६१ । इति यत् ।) समान-
वयस्कः । तत्पर्यायः । क्षिप्रः २ सवयः ३ ।
इत्यमरः । २ । ८ । १२ ॥ (यथा, आर्यासप्त-
शत्याम् । ४०३ ।

“बहुयोषिति लाक्षाक्षशिरसि वयस्येन दधित
उपहसिते ।
तत्कालकलितलज्जा पिशुनयति सखीषु सौभा-
ग्यम् ॥”)

वयस्या, स्त्री, (वयस्य + टाप्) सखी । इत्यमरः ।
२ । ६ । १२ । (यथा, कथासरित्सागरे । १० ।
१४५ ।

“अर्थं सा च दृष्ट्वा त्वां जायते मदनातुरा ।
तां भजस्व वयस्यां मे ततः क्षेममवाप्स्यसि ॥”

इष्टका । यथा, शतपथब्राह्मणे । १० । ४ । १५ ।

“एकया न विंशतिर्न्यस्यास्ता एकपत्वारिंश-
द्वितीया चितिः ।” तथाच, बाणसनेयसंज्ञिता-
भाष्ये । १४ । ६ ।

“वयस्यासंज्ञका इष्टका उपपदाधिकोविंशति-
मन्नेरित्यर्थः ॥”)

वयुनं, स्त्री, (वीर्यते गम्यते प्राप्यते विषया अगने-
नेति । अत्र गतौ + “अधियमिश्रीद्वयम् ॥”)

वरः

वरटा

वरणः

उत्ता० ३। ६१। इति उगम् । स च किन् ।
अजिर्वाभावः ।) ज्ञानम् । यथा,—

“इक्ष्माणास्ते रचयन्ति विधिं पीठकोट्युक्तादे-
न्दिनं सन्तर्निहितवयुनः शिष्यभाष्येषु तदिन् ।”

इति श्रीभागवते १० स्कन्धे ८ अध्यायः ।

शिष्यभाष्येषु अन्तर्निहितद्व्यादौ वयुनं ज्ञानं
यस्य सः । इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ।

वयुनः, पुं, (वीयते गम्यते ३वेति । अण गतौ +
उगम् ।) देवतागारम् । इत्युणादिकोपः ।

(एतदर्थं स्वीकृतम् । इति उज्ज्वलसूतः ।

६। ६१ । विषयागमजानतः लक्षाश्वस्य पुत्रः ।

यथा, भागवते । ६। ६। २० ।

“लक्षाश्वोऽर्धं वि भाष्यायां घूमन्ते तुमकीजनतु ।

विषयायां वेदशिरं देवं वयुनं मनुम् ॥”)

वयोधाः, [सु] पुं. (वयो यौवनं दधातीति । वयम् +
धा + “वयसि धाजः ।” उता० ४। २२८ ।

इति अग्निः । स च हितुः ।) युवा । इत्युणादि-
कोपः । (अतम् । यथा, वाजसनेयसंहिताया-
याम् । १५। ७ ।

“वयोधसाधीतेनाधीतं जित् ।”

“वयोधसा ययो दधाति पुण्याति वयोधा अमं
तेनाधीतेनाध्ययनायोपहिताधीतं जित् ॥”

इति तद्वाक्ये महीधरः । आशुर्दातरि, त्रि ।

यथा, वाजसनेयसंहितायाम् । २८। २४ ।

“अग्निभिर्न वयोधसम् ॥”

“देवो ह्येता अग्निं वयोधसमिन्द्राय यजतु वय-
न्नाशुर्दधाति वयोधास्तमाशुषो दातारं धारयि-
तारं वा ।” इति तद्वाक्ये महीधरः ।)

वयोधसं, स्त्री, (वयया वयसि ।) सीसकम् ।

इति राजनिर्घण्टः ।

वर, तु क इत्थं । इति कविकण्ठसः । (अदन्त-
चुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) रेणोपधः । वरयति ।

इति दुर्गादासः ।

वरं, स्त्री, (व्रियते इति । वृ + कर्मणि अप् ।)

कुङ्कुमम् । मन्त्राङ्गप्रियम् । इत्यमरः । तथा च ।

“परं प्राच्यास्पाच्या न च शिशुविनाशस्यभिरति-
थरं भीतं कर्त्तव्यं न च वयसगुह्यं यद्वृतम् ।

वरं स्त्रीयं भाष्यं न च परकजघाभिगमनं
वरं भिक्षाशिनं न च परधनानीष्टं दूरम् ॥”

इति वामनपुराणे ५२ अध्यायः ।

नयम् । पालकम् । आर्द्रकम् । इति राज-
निर्घण्टः ।

वरं, [म] स्त्री, मन्त्राङ्गप्रियम् । यथा,—

“मन्त्राङ्गं वरं स्त्रीयं विदित्वा दूतद्वयम् ॥”

इति मेदिनी । च, ६३ ।

वरं, स्त्री, (वरं वृद्धीति । वृ + अच् ।

तम् ।) वृद्धयर्थः । इति शब्दरत्नाकरः ।

वराहिका इति भाषा ।

वरा, पुं, (वृ + अच् ।) वरकम् । तत्परोप-
सर्गः । इत्यमरः । ३। २। ५ । इति वर-
हिका इति भाषा । इति भाषा । इति भाषा ।

वरा, पुं, (वृ + अच् ।) वरकम् । तत्परोप-
सर्गः । इत्यमरः । ३। २। ५ । इति वर-
हिका इति भाषा । इति भाषा । इति भाषा ।

वरा, पुं, (वृ + अच् ।) वरकम् । तत्परोप-
सर्गः । इत्यमरः । ३। २। ५ । इति वर-
हिका इति भाषा । इति भाषा । इति भाषा ।

वरा, पुं, (वृ + अच् ।) वरकम् । तत्परोप-
सर्गः । इत्यमरः । ३। २। ५ । इति वर-
हिका इति भाषा । इति भाषा । इति भाषा ।

वरा, पुं, (वृ + अच् ।) वरकम् । तत्परोप-
सर्गः । इत्यमरः । ३। २। ५ । इति वर-
हिका इति भाषा । इति भाषा । इति भाषा ।

वरा, पुं, (वृ + अच् ।) वरकम् । तत्परोप-
सर्गः । इत्यमरः । ३। २। ५ । इति वर-
हिका इति भाषा । इति भाषा । इति भाषा ।

वरा, पुं, (वृ + अच् ।) वरकम् । तत्परोप-
सर्गः । इत्यमरः । ३। २। ५ । इति वर-
हिका इति भाषा । इति भाषा । इति भाषा ।

वरा, पुं, (वृ + अच् ।) वरकम् । तत्परोप-
सर्गः । इत्यमरः । ३। २। ५ । इति वर-
हिका इति भाषा । इति भाषा । इति भाषा ।

वरा, पुं, (वृ + अच् ।) वरकम् । तत्परोप-
सर्गः । इत्यमरः । ३। २। ५ । इति वर-
हिका इति भाषा । इति भाषा । इति भाषा ।

वरा, पुं, (वृ + अच् ।) वरकम् । तत्परोप-
सर्गः । इत्यमरः । ३। २। ५ । इति वर-
हिका इति भाषा । इति भाषा । इति भाषा ।

वरा, पुं, (वृ + अच् ।) वरकम् । तत्परोप-
सर्गः । इत्यमरः । ३। २। ५ । इति वर-
हिका इति भाषा । इति भाषा । इति भाषा ।

वरा, पुं, (वृ + अच् ।) वरकम् । तत्परोप-
सर्गः । इत्यमरः । ३। २। ५ । इति वर-
हिका इति भाषा । इति भाषा । इति भाषा ।

वरा, पुं, (वृ + अच् ।) वरकम् । तत्परोप-
सर्गः । इत्यमरः । ३। २। ५ । इति वर-
हिका इति भाषा । इति भाषा । इति भाषा ।

वरा, पुं, (वृ + अच् ।) वरकम् । तत्परोप-
सर्गः । इत्यमरः । ३। २। ५ । इति वर-
हिका इति भाषा । इति भाषा । इति भाषा ।

“तपोभिरिष्यते यस्तु देवेभ्यः स वरो मतः ॥”

इति च भरतः ।

जामाता । (यथा, रघुः । ६। ८६ ।

“प्रसूदितवरपञ्चमेकनक्तं

क्षिपतिमिच्छलमन्यतो वितानम् ॥”)

पितृगः । इति मेदिनी । रे, ६२ । गुल्गुलः । इति

शब्दरत्नावली । पतिः । इति हेमचन्द्रः । ३। १८० ।

(नियतः । यथा, ऋग्वेदे । १। १४३ । ५ ।

“न यो वराय मरुतामिव स्वनः सेनेव खट्वा

दिव्या यथाशनिः ॥”

“योऽन्निर्वराय वरणाय नियहाय शक्तो न

भवति ॥” इति तद्वाक्ये सायणः ।)

वरः, त्रि, (वृ + अच् ।) श्रेष्ठः । इत्यमरः । ३। ३।

१०२ । (यथा, विष्णुपुराणे । १। ११। १८ ।

“राजासनं राजपुत्रं वराश्च वरचारणाः ।

यस्य पुण्यानि तस्यैते मल्लितं ग्राम्यं पुत्रक ॥”)

वरकं, स्त्री, (व्रियते अनेन । वृ + अच् । ततः

संज्ञायाम् कन् ।) पोताच्छादनम् । इति दारा-
वली । ६६ । धौताधौतसाधारणवल्गुम् । इति

शब्दरत्नावली ।

वरकः, पुं, (व्रियते लोकेरिति । वृ + अच् । ततः

कन् ।) वनसृङ्गः । इति हेमचन्द्रः । ४। २४६ ।

पर्यटः । इति राजनिर्घण्टः । लण्धाग्यभेदः ।

स्त्रीना इति भाषा । तत्परोप-
सर्गः । इत्यमरः । ३। २४६ ।

वरणः, पुं, (व्रियते अनेन । वृ + अच् । ततः

कन् ।) वनसृङ्गः । इति हेमचन्द्रः । ४। २४६ ।

वरणः, पुं, (व्रियते अनेन । वृ + अच् । ततः

कन् ।) वनसृङ्गः । इति हेमचन्द्रः । ४। २४६ ।

वरणः, पुं, (व्रियते अनेन । वृ + अच् । ततः

कन् ।) वनसृङ्गः । इति हेमचन्द्रः । ४। २४६ ।

वरणः, पुं, (व्रियते अनेन । वृ + अच् । ततः

कन् ।) वनसृङ्गः । इति हेमचन्द्रः । ४। २४६ ।

वरणः, पुं, (व्रियते अनेन । वृ + अच् । ततः

कन् ।) वनसृङ्गः । इति हेमचन्द्रः । ४। २४६ ।

वरणः, पुं, (व्रियते अनेन । वृ + अच् । ततः

कन् ।) वनसृङ्गः । इति हेमचन्द्रः । ४। २४६ ।

वरणः, पुं, (व्रियते अनेन । वृ + अच् । ततः

कन् ।) वनसृङ्गः । इति हेमचन्द्रः । ४। २४६ ।

वरणः, पुं, (व्रियते अनेन । वृ + अच् । ततः

कन् ।) वनसृङ्गः । इति हेमचन्द्रः । ४। २४६ ।

वरणः, पुं, (व्रियते अनेन । वृ + अच् । ततः

कन् ।) वनसृङ्गः । इति हेमचन्द्रः । ४। २४६ ।

वरणः, पुं, (व्रियते अनेन । वृ + अच् । ततः

कन् ।) वनसृङ्गः । इति हेमचन्द्रः । ४। २४६ ।

वरणः, पुं, (व्रियते अनेन । वृ + अच् । ततः

कन् ।) वनसृङ्गः । इति हेमचन्द्रः । ४। २४६ ।

वरणः, पुं, (व्रियते अनेन । वृ + अच् । ततः

कन् ।) वनसृङ्गः । इति हेमचन्द्रः । ४। २४६ ।

वरणः, पुं, (व्रियते अनेन । वृ + अच् । ततः

कन् ।) वनसृङ्गः । इति हेमचन्द्रः । ४। २४६ ।

वरणः, पुं, (व्रियते अनेन । वृ + अच् । ततः

कन् ।) वनसृङ्गः । इति हेमचन्द्रः । ४। २४६ ।

वरणः, पुं, (व्रियते अनेन । वृ + अच् । ततः

वरणा । इत्यमरः । ३। ५। २५ । कुसुम-

वीजम् । इति भावप्रकाशः । (अस्या गुणा

यथा,—

“वरटा मधुरा क्षिप्ता रक्तपित्तकषापरा ।

कषाया शीतला गुर्वी स्वादृष्ट्या निनापरा ।

इति भावप्रकाशस्य पूर्वसर्गे प्रथमे भागे ।

वरटो, स्त्री, (वरट + जातौ ङीष् ।) दंश ।

इति मेदिनी । टे, ५१ । गन्धोली । इति विश्व-
शेषः । (यथा, सुश्रुते कल्पस्थाने ३ अध्याये ।

“सुश्रुतुण्डोऽपि टिङ्गवरटोऽज्ञतः पत्नीशूकपत-

भिकाश्च ह्रीभमराः शूकतुण्डविषाः ॥”)

वरटिका, स्त्री, कुसुमवीजम् । तत्परोप-
सर्गः ।

वरटा, पुं, अस्या गुणाः । मधुरत्वम् । क्षिप्-
त्वम् । रक्तपित्तकषापहत्वम् । कषायत्वम् ।

शीतलत्वम् । गुणत्वम् । अहृद्यत्वम् । अजिता-
पहत्वम् । इति भावप्रकाशः ।

वरणं, स्त्री, (वृ + भावे लुट् ।) कम्पादिपरम् ।

(यथा, महाभारते । १। १६० । ७ ।

“न च विप्रेषधीकारो विद्यते वरयं प्रति ।

सर्ववरः चक्षियाजामितोयं प्रथिता मुनिः ॥”)

वेष्टनम् । इति मेदिनी । की, ६५ । पूलनादि । इति

शब्दरत्नावली । * । अथ वरयविधिः । तेना-

माचार्यादीनां दोमसाधौ कर्मणि दोमा-

रमात् पूर्वमानत्यर्थं यजमानेन स्वयं वरयं

काव्यम् । दानवाचनान्वारम्भवरयप्रतप्रमादिषु

यजमानं प्रतीयातु । इति हरिश्चन्द्रमहर्षिणा

यजमानं प्रतीयातु । इति हरिश्चन्द्रमहर्षिणा

यजमानं प्रतीयातु । इति हरिश्चन्द्रमहर्षिणा

यजमानं प्रतीयातु । इति हरिश्चन्द्रमहर्षिणा

यजमानं प्रतीयातु । इति हरिश्चन्द्रमहर्षिणा

यजमानं प्रतीयातु । इति हरिश्चन्द्रमहर्षिणा

यजमानं प्रतीयातु । इति हरिश्चन्द्रमहर्षिणा

यजमानं प्रतीयातु । इति हरिश्चन्द्रमहर्षिणा

यजमानं प्रतीयातु । इति हरिश्चन्द्रमहर्षिणा

यजमानं प्रतीयातु । इति हरिश्चन्द्रमहर्षिणा

यजमानं प्रतीयातु । इति हरिश्चन्द्रमहर्षिणा

यजमानं प्रतीयातु । इति हरिश्चन्द्रमहर्षिणा

यजमानं प्रतीयातु । इति हरिश्चन्द्रमहर्षिणा

यजमानं प्रतीयातु । इति हरिश्चन्द्रमहर्षिणा

यजमानं प्रतीयातु । इति हरिश्चन्द्रमहर्षिणा

यजमानं प्रतीयातु । इति हरिश्चन्द्रमहर्षिणा

यजमानं प्रतीयातु । इति हरिश्चन्द्रमहर्षिणा

यजमानं प्रतीयातु । इति हरिश्चन्द्रमहर्षिणा

यजमानं प्रतीयातु । इति हरिश्चन्द्रमहर्षिणा

यजमानं प्रतीयातु । इति हरिश्चन्द्रमहर्षिणा

यजमानं प्रतीयातु । इति हरिश्चन्द्रमहर्षिणा

यजमानं प्रतीयातु । इति हरिश्चन्द्रमहर्षिणा

यजमानं प्रतीयातु । इति हरिश्चन्द्रमहर्षिणा

यजमानं प्रतीयातु । इति हरिश्चन्द्रमहर्षिणा

यजमानं प्रतीयातु । इति हरिश्चन्द्रमहर्षिणा

यजमानं प्रतीयातु । इति हरिश्चन्द्रमहर्षिणा

यजमानं प्रतीयातु । इति हरिश्चन्द्रमहर्षिणा

यजमानं प्रतीयातु । इति हरिश्चन्द्रमहर्षिणा

यजमानं प्रतीयातु । इति हरिश्चन्द्रमहर्षिणा

यजमानं प्रतीयातु । इति हरिश्चन्द्रमहर्षिणा

वरति

वरणसी, स्त्री, वाराणसी । इति शब्दरत्नावली ॥
वरणा, स्त्री, (वरण + टाप् ।) नदीविशेषः ।
इति शब्दरत्नावली ॥ सा तु वाराणस्युत्तर-
खीमा । तस्या उत्पत्तिर्यथा,—

हरिरवाच ।

“महेश्वर शृणुष्वेमां मम वार्धं कलखनाम् ।
ब्रह्महत्यायकरीं शुभदां पुण्यवर्द्धनीम् ॥
योऽसौ प्राङ्मुखो पुण्यं मदंशप्रभवोऽयम् ।
प्रयोगं वसन्ते गित्वं योगशायी तु विश्रुतः ॥
चरणादक्षिणाक्षस्य विनिर्याता सरिह्वरा ।
विश्रुता वरणेतिवं सर्वपापहरा शुभा ॥
नथादय्या द्वितीया च अक्षिरित्येव विश्रुता ।
ते उभे च अक्षिर्लोकैः लोकपूर्व्यं बभूवतुः ॥
ताभ्यां मध्ये तु यो देशस्तु चेत्तं योगशायिनः ।
त्रैलोक्यप्रभवं तीर्थं सर्वपापप्रमोचनम् ॥
न तादृशोऽस्ति गगने न भूम्यां न रसानले ।
तत्रास्ति नगरी पुण्या ख्याता वाराणसी शुभा ।
यस्यान्तु भोगिनो नाशं प्रयान्ति भवतो लयम् ॥”

इति वामने ३ अध्यायः ॥

वरणः, पुं, (वृणोतीति । वृ + “अण्डनृकृष्टभृ-
वृणः ।” उणा० १।१२८ । इति अण्डन् ।)
अन्तराक्षेपः । सन्तुष्टः । सुखरोगः । स तु ब्रह्म
इति वयस् फोडा इति च भाषा । इति मेदिनी ।
दे, ३३ ॥ सन्तुष्टे पवर्गोऽयकारादिरयं किन्तु
अन्तःस्थवकारादिहृष्धातोर्द्वौणादिक अण्डन्
प्रत्ययनिर्यस्तत्वाच्च लिखितः ॥

वरणकः, पुं, (वरण + कर्त्तृ + कन् ।)
मातङ्गवेदिः । हानौर हाओदा इति भाषा ।
यौवनकण्टकाः । वयस् फोडा इति भाषा ।
वर्तुलः । गोल इति ख्यातः । इति मेदिनी ।
के, २०३ ॥ भित्तिः । इति हेमचन्द्रः ॥ मेदिनी-
कारेण अयं पवर्गोऽयकारादौ लिखितः ।
किन्तु हेमचन्द्रेण हृष्धातुनिर्यस्तत्वात् अन्तःस्थ-
वकारादौ परिगणितः ॥

वरणकः, त्रि, (वरण + कन् ।) विशालः । भय-
सम्पन्नः । क्षपणः । इति शब्दरत्नावली ॥

वरणा, स्त्री, (वरण + टाप् ।) चारिका । वर्तिः ।
शृङ्खलभेदः । इति मेदिनी । ते, ३६ ॥

वरणाङ्गः, पुं, (वरण इव आलुरव ।) शरण-
हृद्यः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

वरतिक्तः, पुं, (वरः श्रेष्ठस्तिक्तस्तिक्तस्वी यस्य ।)
कुटजवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (पर्पटकः ।
तत्पर्यायो यथा,—

“पर्पटो वरतिक्तश्च कृतः पर्पटकश्च सः ।

कापितः पांशुपर्णायस्तथाकवचनामकः ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
वरतिक्तिका, स्त्री, (वरतिक्त + कर्त्तृ + कन् । टाप् ।
अत इत्यम् ।) पाठा । इति राजनिर्घण्टः ॥
आकगादि इति भाषा । (यथास्याः पर्यायः ।
“पाटावष्टावष्टकी च प्राचीना पापचेलिका ।
रकडोला रवा प्रोक्ता पाठिका वरतिक्तिका ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

वरफ

वरल्हरी, स्त्री, रेखुकानामगन्धद्रव्यम् । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥

वरत्रा, स्त्री, (त्रियतेऽनयेति वृ + “वृणश्चित् ।”
उणा० ३।१०७ । इति अत्रन् । टाप् ।) हस्ति-
कच्छरज्जुः । काष्ठदण्डौ इति ख्याता । तत्पर्यायः ।
चूषा २ कच्छा ३ कक्षा ४ । चर्मरज्जुः । तत्-
पर्यायः । नड्डी २ वड्डी ३ वड्डी ४ वाड्डी ५ ।
इत्यमरभरतौ ॥ (यथा, ऋग्वेदे । १० ।
६० । ८ ।

“यथायुगं वरत्रया नक्षति धरुणायकम् ॥”

वरलक्षः, पुं, (वरा हितकरी लक्षा यस्य ।)
निम्नवृक्षः । इति रत्नमाला ॥

वरदः, त्रि, (वरं ददातीति । दा + “आतोऽनुप-
सर्गेति ।” ३ । २ । ३ । इति कः ।) अमौष्ट-
दाता । तत्पर्यायः । समर्हकः २ । इत्यमरः ।
३ । १ । ७ ॥ समर्हः ३ वाञ्छितार्थदः ४ । इति
शब्दरत्नावली ॥ (यथा, महाभारते । १ ।
२ । २१७ ।

“वरदं तं वरं वन्ने साक्षात्तं ज्ञियतां मम ।

श्रुत्यस्तस्मै प्रतिश्रुत्य जगामोऽदिश्य पाण्डवान् ॥”
प्रसन्नः । इति मेदिनी । दे, ३७ ॥

वरदा, स्त्री, (वरद + टाप् ।) कन्या । इति
मेदिनी । दे, ३७ ॥ आदित्यभक्ता । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (पर्यायो यथा,—

“सुवर्चला सूर्यभक्ता वरदा वदरापि च ।

सूर्यावर्णा रविप्रीता परा ब्रह्मसुवर्चला ॥”

इति च भोवप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

अश्वगन्वा । इति भावप्रकाशः ॥ वरदात्री च ।

(यथा, भागवते । ३ । १६ । २२ ।

“धर्मेत्य ते भगवतस्त्रियुगत्रिभिः स्त्रैः

पद्मिचराचरमिदं द्विजदेवतार्थम् ।

नूनं भूतं तदभिधाति रजस्तमश्च

सत्त्वेन नो वरदया तनुवानिरस्य ॥”

वरदाचतुर्थी, स्त्री, (वरदाख्या चतुर्थी ।) माघ-
शुक्लचतुर्थी । तस्यां गौरी पूज्या । यथा । भवि-
ष्योत्तरे माघशुक्लपञ्चमधिकृत्य ।

“चतुर्थी वरदा नाम तस्यां गौरी सुपूजिता ।

सौभाग्यमतुलं कुर्वन्त पशव्यांश्चैरपि श्रियम् ॥”

इति तिथ्यादिनक्षत्रम् ॥

वरदातुः, पुं, (ददातीति । दा + तुन् । वरस्य
दातुः ।) वृक्षविशेषः । भूदसह इति हिन्दी
भाषा । तत्पर्यायः । भूमौसहः २ दारदातुः ३
खरच्छहः ४ । अस्य गुणौ । शिशिरत्वम् ।

रक्तपित्तप्रसादनत्वम् । इति भावप्रकाशः ॥

वरपर्णाङ्गः, पुं, (वराणि पर्णान्यस्य । वरपर्णेति
ख्याता यस्य ।) शीरकण्ठुकीवृक्षः । इति
रत्नमाला ॥

वरप्रदा, स्त्री, (वरं प्रददातीति । प्र + दा + कः ।)
लोपासुदा । इति हेमचन्द्रः । २ । ३७ ॥

वरदावरि, त्रि ॥

वरपत्तः, पुं, (वरं पलमस्य ।) नारिकेलवृक्षः ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥ तनुषले श्रेष्ठमले च स्त्री ॥

वराकः

वरसुखी, स्त्री, (वरं सुखमस्याः । डीप् ।) रेखु-
कानामगन्धद्रव्यम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

वरयिता, [ऋ] पुं, (वृ + णिप् । वृच् ।) भर्ता ।
इति हेमचन्द्रः ॥ वरुणकारयिता च ॥

वररुचिः, पुं, (वरा रुचिरस्य ।) कविविशेषः ।
तत्पर्यायः । पुनर्वसुः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
स च विक्रमादित्यराजसभास्थनवरत्नान्तर्गत-
रत्नविशेषः यथा,—

“धन्वन्तरिः क्षपणकामरसिंहशङ्ख-

वेतालभट्टवटकपर्पकालिदासाः ।

ख्यातो वराहमिहिरो वृषभेः सभायां

रत्नानि वै ववरुचिर्नैव विक्रमस्य ॥”

इति नवरत्नम् ॥

वरलः, पुं स्त्री, (वृणातीति । वृ + अलच् ।)

वरटः । वोलता इति भाषा । यथा,

“विषयक्री भङ्गरोलो वरलक्ष्मणपट्टपदः ॥”

इति शब्दमाला ॥

वरलब्धः, पुं, (वरः उक्तार्थो लब्धः पुण्येण येन ।)
चम्पकवृक्षः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (वरेण
लब्धः ।) वरप्राप्ते, त्रि ॥

वरला, स्त्री, (वृ + अलच् + टाप् ।) हंसी ।
इति मेदिनी । ले, ११६ ॥ तत्र पवर्गोऽयवका-
रादौ पठितोऽयम् । वरटा च ॥

वरली, स्त्री, (वरल + डीप् ।) वरटा । इति
जटाधरः ॥

वरवत्सला, स्त्री, (वरे जामातरि वत्सला ।)
श्वशुरभार्या । इति शब्दमाला ॥

वरवर्णिनी, स्त्री, (वरः श्रेष्ठो वर्णः प्रशस्तः पीता-
दिवांस्वस्या इति । वरवर्ण + णिनिः । डीप् ।)
अत्युत्तमा स्त्री । तत्पर्यायः । वरारोहा २
मत्तकामिनी ३ उत्तमा ४ । इत्यमरः । २ ।
६ । ४ ॥ मत्तकाश्विनी ५ । इति भरतः ॥
(यथा, विष्णुपुराणे । १ । १५ । ७ ।

“रत्नभूता च कन्येयं वार्ष्णेयी वरवर्णिनी ।

भविष्यत् जागता पूर्व्वं मया गोभिर्विबहिता ॥”

लाक्षा । हरिद्रा । रोचना । फलिनी । साध्वी

स्त्री । इति मेदिनी । ने, २४३ । गौरी ॥

(यथा, महाभारते । ६ । २२ । २१ ।

“भद्रकालि ! नमस्तुभ्यं महाकालि नमोऽस्तु ते ।

चण्डि ! चण्डे ! नमस्तुभ्यं तारिणि ! वर-

वर्णिनि ! ”)

सरस्वती । लक्ष्मीः । इति शब्दरत्नावली ॥

वरवाङ्गीकं, स्त्री, कुङ्कुमम् । इत्यमरटीका ॥

वरवृद्धः, पुं, (वरः श्रेष्ठो वृद्धः पुरातनः ।) शिवः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

वरा, स्त्री, (वृ + अप् + टाप् ।) फलचिकम् ।

इति मेदिनी । रे, ६३ ॥ रेखुकानामगन्धद्रव्यम् ।

इति शब्दचन्द्रिका ॥ शुद्धुषी । मेदा । प्राङ्गी ।

विहङ्गम् । पाठा । हरिद्रा । इति राज-

निर्घण्टः ॥ श्रेष्ठा च ॥

वराकः, पुं, (वृणीते तच्छील इति । वृ + “अल्य-

भिचकुङ्कुलवृद्धः पाकम् ॥” ३ । २ । १५५ ।

वराटः

इति पाकम् ।) शिवः । इति मेदिनी । के, १२६ । सुटम् । इति ह्रस्वचन्द्रः ॥

वराकः, वि, (वृ + "अल्पभिचेति" ३ । २ । १५५ । इति पाकम् ।) श्रोत्रनीयः । इति मेदिनी । के, १२६ ॥ अवरः । इति शब्द-
माता ॥ (यथा, मकुन्दमानायाम् । १७ ।

"नाथे श्रीपुरणीतमे त्रिजगतामेकाधिपे चेतसा
मेशे स्वस्य पदस्य दानरि परे नारायणे निष्ठति ।
यं कश्चिन् पुरुषार्थं कनिषयगामेशमन्पापदं
मेवायै गगयामहे नरमहो मृगा वराका
वयम् ।")

वराङ्ग, स्त्री, (वरमङ्गानाम् ।) मस्तकम् । गुह्यम् ।
इत्यमरः । ३ । ३ । २६ ॥ गुह्यकम् । योनिः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ श्रेष्ठावयवे, य ॥ (वरा-
ण्यङ्गान्यस्य ।) तद्गुह्ये, वि । (चोचम् । यथा,
"त्वक्पत्रञ्च वराङ्गं स्यादृष्टङ्गशेषं तथोन्-
कटम् ॥")

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)

वराङ्गः, पुं, (वराणि स्तूलान्यङ्गानि यस्य ।)
इत्नी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ विष्णुः । यथा,—
"गुह्येष्वर्थे हेमाद्रौ वराङ्गचन्दनाङ्गदौ ॥"
इति तस्य महमनामस्तोत्रम् ॥

वराङ्गकं, स्त्री, (वरमङ्गमस्य । कप् ।) गुह्यकम् ।
इत्यमरः । २ । ११ । ३४ ॥ श्रेष्ठावयवयुक्ते, वि ॥
वराङ्गना, स्त्री, (वरा श्रेष्ठा अङ्गना ।) अति-
प्रशस्ताङ्गयुक्ता स्त्री । यथा,—

"शिरः सपुष्पं चरणौ सुवृजितौ
वराङ्गनासेवगमलमभोजनम् ।
अनन्यशायित्वमपलम्भैधुनं
चिरप्रनष्टं त्रियमानयति यट् ॥"

इति लक्ष्मीचरित्रम् ॥

वराङ्गकपोषनः, वि, (अङ्गानां रूपाणि अङ्ग-
रूपाणि । वराणि अङ्गरूपाणि निरूपेतः ।)
येष्टरूपयुक्तः । सुन्दर इत्यर्थः । तत्पर्यायः ।
विंशत्यङ्गनः । १ । इत्यमरः ॥

वराङ्गो, स्त्री, (वरमङ्गमन्तरवयवो यस्याः ।)
इति । इति राजनिर्घण्टः ॥

वराङ्गो, [वृ] पुं, (वराङ्गमस्यस्तेति । इतिः ।)
अल्पवेतसः । वराङ्गचारवेतसं इति वा पाठः ।
इति रत्नमाता ॥ श्रेष्ठाङ्गयुक्ते, वि ॥

वराटः, पुं, (वरं मन्दमटतीति । अट् + कर्मणि
अट् ।) कपर्दकः । इति राजनिर्घण्टः ।
(अस्य श्रोत्रशक्तिविषयो यथा,—

"भूर्गर्भं च समे कृते पञ्चमीं मापयेत् सुधीः ।
सुधिरं सुधेयस्यः शिदिगर्भं भिषग्वरः ॥
वराटः पुत्रितां यदां तन्मते निविष्यसेत् ।
चारीपार्थिवं गतो ददात् पात्रिका यजसुध-
मम् ।

कनेज्जिगीते दूरं वराटः पञ्चमीमपि ॥"
महाभारतम् ।

"वराटं भव पात्रिरे कमीकानां रमेय वा ।
अयोध्यामपि आयातां पात्रं भीमं न मप्यति ।

वराह

पश्चाद्दृष्ट्य प्रक्षाल्य गृहीयाच्च वराटकम् ॥"

इति वराटशुद्धिः ॥ * ॥

इति वैद्यकरसेन्द्वारसंयुक्ते चारुगमारण्याधि-
कारे ॥ रज्जुः । यथा । रज्जुः शुक्ला वराटो
ना । इति स्त्रीकाण्डे रत्नकोषः । इत्यमर-
टीकायां भरतः ॥

वराटकः, पुं स्त्री, (वराट् + स्वार्थे कन् ।) कप-
र्दकः । इत्यमरः ॥ कटि इति भाषा । तस्य
संख्याभेदेन संज्ञाभेदा यथा,—

"वराटकानां दशकद्वयं यन्
सा काकिनी तास्य पणश्चतस्रः ।

ते षोडश दस्य द्वावगस्यो
द्रस्यैस्तथा षोडशभिच निष्कः ॥"

इति लीलावती ॥ * ॥

अपि च । तान्त्रिकः कार्मिकः पणः । इति
याज्ञवल्क्यवचनेन गुह्याः पञ्चादमायकस्ते
षोडशाक्षः कर्पाङ्गस्त्री । इत्यमरसिंहोक्तेन च
अशीतिरक्षिकापरिमिततास्ते पणश्चन्द्रः सङ्के-
तिनः स च तावत्संख्यकवराटकैर्लेभ्यते इति
वराटकेष्वपि तथा व्यवहारः । एतन्मूलकं
भविष्यमस्यनन्तयोर्वचनं यथा,—

"अशीतिभिर्वराटकैः पण इत्यभिधीयते ।

तेः षोडशैः पुराणं स्यादजतं सप्तभिस्तु तैः ॥"

इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥ * ॥

ते च दक्षिणार्थे विधीयन्ते । यथा,—

"हृतमत्रोच्यं दानं हतो यज्ञस्वदक्षिणः ।

तस्मान् पणं काकिण्यो वा फलं पुण्यमथापि
वा ।

प्रदद्यात् दक्षिणं यज्ञे तथा च सफलं भवेत् ॥"
इति शुद्धितत्त्वम् ॥

वराटकः, पुं, (वराट् इव । स्वार्थे कन् ।) रज्जुः ।
पद्मशीलम् । इति मेदिनी । के, २०२ ॥

वराटकरजाः, [स्] पुं, (वराटक इव रजो
यव ।) नागकेशरदण्डः । इति शब्दमाता ॥

वराटिका, स्त्री, (वराट् + स्वार्थे कन् । टाप् ।
घात इत्यर्थः ।) कपर्दकः । इत्यमरटीकायां
भरतः राजनिर्घण्टश्च ॥ (यथा, नैषधे । २ । ८८ ।

"बहुकसुमणिवराटिका
गगनाटत्करकण्टोत्करः ॥")

तुण्डवाचिका च । यथा,—

"प्रयागे सञ्जाते येन तस्य गङ्गा वराटिका ॥"

इत्युद्भटः ॥

वराणः, पुं, (प्रियते इति । वृ + वृष् । एयो-
द्वान् शीघ्रः ।) दन्तः । इति त्रिकाण्डशेषः ।
दन्तप्रसङ्गः । इति शब्दरत्नावली ॥

वराणसी, स्त्री, (वराणसी एवोदरादित्वत् साधु ।)
जाती । यथा,—

"काशी वराणसी वाराणसी त्रिपुरी च
सा ।"

इति हेमचन्द्रः ॥

वराहकं, स्त्री, (वरे राहभिरदन्ते इति । अट् +
कट् ।) राहादकम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

वराहः

वराभिधः, पुं, अस्त्रवेतसः । इति राजनिर्घण्टः ॥
(वरा अभिधा यस्य ।) श्रेष्ठनामा च ॥

वरान्नः, पुं, (वरः श्रेष्ठः अस्त्रोश्च । रस्य
लत्वम् ।) करमर्हः । इति रत्नमाता ॥ करान्न
इति वा पाठः ॥

वरारक्तं, स्त्री, (वरं श्रेष्ठं धनिनं अष्टहति गच्छति ।
अ + गल् ।) हीरकम् । इति हेमचन्द्रः । ४ ।
१३१ ॥ (गुणादयोऽस्य हीरकशब्दे ज्ञातयाः ।)

वरारोहः, पुं, (इक्ष्तिन उच्यताम् आयतपृष्ठ-
त्वाच्च वर आरोहो यत्र ।) हस्त्यारोहः । अव-
रोहः । इति विश्वः ॥

वरारोहा, स्त्री, (वर आरोहो नितम्बो यस्याः ।)
उत्तमा स्त्री । इत्यमरः । २ । ६ । ४ । (यथा,
महानिर्व्वाणतन्त्रे । ४ । ४७ ।

"यदा तु वैदिकी दीक्षा दीक्षा पौराणिकी
तथा ।

न स्यास्यति वरारोहे ! तदैव प्रयत्नः कलिः ॥")
कटिः । इति हेमचन्द्रः ॥

वरालिका, स्त्री, (वरा आलिका सखी जयादि-
र्यस्याः ।) दुर्गा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

वराशिः, पुं, स्थूलवल्गुम् । मोटा कापड इति
भाषा । तत्पर्यायः । स्थूलशाटकः । १ । इत्य-
मरः ॥ वराशिः ३ स्थूलशाटकम् ४ स्थूल-
शाटिका ५ । इति तट्टीकायां भरतः ॥ स्थूल-
पट्टाकः ६ । इति शब्दरत्नावली ॥ वराशि ७ ।
स्त्रीवमिति जटाधरः ॥

वरासनं, स्त्री, (वरायै दुर्गायै अस्थिते क्षिप्यते
दीयते इति यावत् । अस् + लुट् ।) ओढ-
पुण्यम् । इति शब्दमाता ॥ (वरमासनमिति ।)
उत्तमासनञ्च ॥

वराननः, पुं, (वरां स्त्रीयां नारीं अस्थिति तज-
तीति । अस् + ल्युः ।) विद्मः । (वरानपि
जनान् अस्थिति दूरीकरोतीति ।) हारपालः ।
इति विश्वः ॥

वरासिः, पुं, (वरैः श्रेष्ठैः अस्थिते क्षिप्यते इति ।
अस् + लुट् ।) स्थूलशाटकः । (वरोऽधिर्यस्य ।)
खड्गधरः । इति धरणिः ॥

वरासो, स्त्री, स्नानवासः । इति शब्दमाता ॥

वराहः, पुं, (वरान् आहृति इति दुर्गा ।
लृट् ० । ३ । ४६ । एन + डः ।) पशु-
विशेषः । वरा इति भाषा । तत्पर्यायः ।
शूकरः २ छटिः ३ कोणः ४ पोषी ५ किटिः ६
किटिः ७ मंथी ८ घोली ९ खड्गरोमा १०

कीडः ११ भृङ्गारः १२ । इत्यमरः ॥ किरः १३
सुप्तादः १४ सुतनाङ्गुलः १५ । इति जटा-
धरः ॥ स्थूलनासिकः १६ दन्तायुधः १७ वक्र-
वक्रः १८ दीर्घनरः १९ व्यासनिष्ठः २०

भूषितः २१ यद्वहः २२ । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ अक्ष मंगिर्य गुहाः । इत्यलम् ।
यानप्रसङ्गः । दत्तपर्वतस्य । इति राजयवलाः ॥
महाप्रलयम् । विष्णुप्रलयस्य । इति तथैव
पाठादिकम् । अथवा शूकरशब्दे दृश्यम् ॥ * ॥

वराहः

तस्मात् विष्णवे न देयम् । यथा । “नामस्त्यं
नेपेयार्थं भक्ष्येज्जामहिमोक्षीरं वर्जयेत् ।
पञ्चनखमन्त्रवराहमांवाति चेति ।” इत्याहिक-
तत्त्वधृत्विष्णुसूत्रम् ॥ * ॥ वराहमांसं मुक्ता
विष्णुपूजादिनिषेधो यथा,—

वराह उवाच ।

“भुक्ता वाराहमांसान् यो वै मासुपसर्पति ।
पननं तस्य वक्ष्यामि यथा भवति सुन्दरि ! ॥
वराहो दृग् वर्णाणि भूत्वा तु चरते वने ।
आधो भूत्वा महाभागं समाः सप्त च सप्ततिः ॥
कृमिभूत्वा समाः सप्त तिष्ठते तस्य पुच्छले ।
अथोक्ष्मोषिको भूत्वा वर्णाणां चतुर्दश ॥
एकोनविंशवर्णाणि यातुधानश्च जायते ।
शक्तकचाष्टवर्णाणि जायते भवने बहु ॥
आम्रस्त्रिंशतिवर्णाणि जायते पिशिताशनः ।
एष संसारिताङ्गत्वा वाराहामिषभक्षकः ॥
जायते विपुले सिद्धे कुले भागवतजया ।
जृम्भिकेश्वरचः श्रुत्वा सर्वसम्पूर्णलक्षणम् ॥
शिरसा चाङ्गलिं कृत्वा वाक्यैश्च सुवाच ह ।
एतन्मे परमं गुह्यं तव भक्तसुखावहम् ।
वाराहमांसभक्षास्तु येन सुस्थानि किल्बि-

यान् ॥

वाराह उवाच ।

तरन्ति मानवा येन तिर्यक्संसारसागरात् ।
मोमयेन दिनं पञ्च कणाहारेण सप्त वै ॥
पापीयन्तु ततो भुक्ता निष्ठेत् सप्तदिनं ततः ।
अक्षरलवणं सप्त शक्तुभिश्च तथा चयः ॥
तिलभक्षो दिनान् सप्त सप्त पाषाणभक्षकः ।
पथो मुक्ता दिनं सप्त कारयेत्कुडिमात्मनः ॥
शान्तदान्तपराः कृत्वा अहङ्कारविवर्जिताः ।
दिनान्येकोनपञ्चाशच्चरेत् क्षतनिचयः ॥
प्रमुक्तः सर्वपापेभ्यः सर्वज्ञो विगतज्वरः ।
कृत्वा तु मम कर्माणि मम लोकाय गच्छति ॥”
इति वाराहमांसभक्ष्यापराधप्रायश्चित्तम् ।
इति वाराहपुराणम् ॥ * ॥

वन्धवराहमांसं आह्लादीं विहितम् । यथा
आम्रन्तीत्यनुवृत्तौ हारीतः । महारथवाशि-
नश्च वराहस्तपेति । एवञ्च विवदन्ते अग्रा-
न्यभूकरांश्चेति वशिष्ठोक्तं श्रुताश्चेतया यव-
स्थितम् । कल्पतरुस्तु । आह्वे निवृत्तानि वृत्त-
तयेति । विष्णुपाचकस्य सर्वथा निषेधः । यथा
वाराहे भगवद्वाक्यम् ।

“भुक्ता वाराहमांसान् यस्तु मासुपसर्पति ।

वराहो दृग् वर्णाणि भूत्वा वै चरते वने ॥”

इत्याकादशीवचनम् ॥ * ॥

याज्ञवल्क्यः ।

“हविष्याग्नेन वै मांसं पायसेन च वत्सरम् ।

मातृशृङ्गारिण्यकौरभश्राकुनिष्कान्तपार्पतेः ॥

रेगरीरववाराहशृङ्गैर्मर्चयेत्पाकमम् ।

मासदृष्टाभिलष्यन्ति दत्तेनैव पितामहाः ॥”

इति आह्वनचनम् ॥ * ॥

विष्णोरवतारविशेषः । यथा,—

वराहः

सायम्भुव उवाच ।

“कुत्र प्रजाः स्यास्यन्ति पृथिवी तावत् प्रलया-
र्णवे मया तस्या उद्धरणे यत्नं कुरु । इति श्रुत्वा
ब्रह्मा भगवन्तं ध्यातवान् । ध्यायन्तस्य नासा
विवरान् अकुण्डप्रमाणो वराहपोतो निरगान् ।
स च आकाशस्थः सन् क्षणमात्रेण पञ्चतोपमो
बभूव । तं विष्णुं मत्वा ब्रह्मा तुष्टाव । स च
तेन स्तुतः प्रलयार्णवजलमध्ये प्रविश्य दन्ताग्र्येण
पृथ्वीमुद्धृत्य निजधारणशक्त्या संस्थाप्य अन्त-
र्हितो बभूव । ततः पृथिव्यां राजा सायम्भुव-
मनुरासीत् ॥” इति श्रीभागवतमतम् ॥ * ॥ तद-
वतारकर्तृकहिरण्यचवधो यथा,—

“वराहपञ्चतो नाम यः पुरा हरिनिर्मितः ।

स एव भूतो भगवानाजगामासुरान्तिकम् ॥

ततश्चन्द्रप्रतीकाशमगृह्णाच्छरुसूतमम् ।

सहस्रारं तनयक्रं सूर्यवर्द्धिसमप्रभम् ॥

यो वैकुण्ठः सुरेन्द्राणामनन्तो भोगिनामपि ।

विष्णोर् यो गविदुषां यो यज्ञो यज्ञकर्मणाम् ॥

विश्वे यस्य प्रसादेन सवनस्था द्विवैकसः ।

आय्यं महर्षिभिर्दत्तमभ्युपान्तं सुधाहुतम् ॥

ततो देवद्रवकरं पुराणं शरुसूतमम् ।

वक्त्रेण दधौ वेगेन विक्षिपन् देवजीवितम् ॥

ततः संरक्तनयनो हिरण्यचो महासुरः ।

कोऽथन्विति वदन् रोषात्रारायणमुदेक्षत ॥

वाराहरूपिणं देवं स्थितं पुरुषविग्रहम् ।

शरुचक्रोद्यतकरं देवानामार्तिनाशनम् ॥

रराज शरुचक्राभ्यां नाभ्यामसुरच्छदनः ।

सूर्याचन्द्रमसौर्मध्ये पौर्णमास्यामिवावुदः ॥

ततो हिरण्यचसुखाय सर्वं

समाद्रवन् देवगणाः सुरेश्वरम् ।

निहन्तुकामाः सहसा वराहं

शृङ्गीरशृङ्गा बलपूर्णदंष्ट्राः ॥

तैर्ब्रह्ममनोऽतिशयेन शस्त्रै-

र्देव्यासुरैर्दानवपुङ्गवैश्च ।

नासौ चचालासुरवृन्दहा वै

मेघैः सुवृष्टा इव मन्दरादिः ॥

देवस्तनोऽसौ वृवराहमाहवे

निपातयामास रुषां ज्वलन्तीम् ।

शक्तिं यथा विद्रुतमाशु कुञ्जे

प्रवर्धमानोऽपि गिरिं सुमेघः ॥

स हन्तमानो मदयाप्रमेयः

प्रोवाच देवं वृवराहसूक्तिः ।

प्रजापतेः सेतुमिमं निहत्वा

प्रजैश्च क्व खल्वि यथा सुरेन्द्रः ॥

वशं समावाह्य परैरेजेयं

विनाशयिष्याम्यहमेवमाजौ ।

देव्यास्तथा साक्रमतो हि देवान्

क्षतस्त्रक्रीयान् सुनयोपभञ्जान् ॥

संस्थापयिष्यामि न संशयोऽत्र

देहेन्द्रहर्षः क्व ह्य मत्तमीपे ॥

एवं ब्रुवति वाक्यन्तु पिण्डोर्वैलरुपातयन् ।

स बाहुशतसुख्यं सर्वप्रहरेयं रणे ॥

वराहः

दानवाद्यापि समरे मयनारपुरोगमाः ।

उत्थतायुधनिर्दिशाः सर्वे तं सप्तपादवन् ॥

स ताद्यमानोऽतिबलेर्देवैः सतायुधोद्यतेः ।

न चचाल वराहस्तु मैनाक इव पञ्चतः ॥

क्रोधसंरक्तनयनः शरुचक्रधरो हरिः ।

अवर्हत स वेगेन आप्रवन् सर्वतो दिशम् ॥

तं जयायासुरेन्द्राणां वर्द्धमानं नभश्चले ।

अथयः सह गन्धर्वैस्तुष्टुर्मधुच्छदनम् ॥

दीप्ताभिसङ्गं घोरं दर्शनीयसुदर्शनम् ।

सुवर्णरेणुपर्यन्तं वचनाभं भयावहम् ॥

मेदोऽग्निमञ्जराधारेः चित्तं दानवसम्भवैः ।

अद्वितीयं प्रहारेस्तु चुरपथन्तमण्डलम् ॥

सगद्दाममालाविनतं कामगं कामरूपिणम् ।

चक्रसुख्यं समरे वाराहः स्नेह तेजसा ॥

चिक्षेद बाधुंश्चक्रेण हिरण्यचस्य वं तथा ॥

स क्षिप्रबाहुर्विशिरा न प्राकम्प्य दानवः ।

कवचवन्धनः संश्लेषे विशाख इव पादपः ॥

ततः स्थितस्तेव शिरस्तस्य भूमावपातयत् ।

हिरण्यं यत्नचित्तं मेरोः शङ्खमिवोत्तमम् ॥

हिरण्यचक्षे हने देव्या ये शेषाश्चैव दानवाः ।

सर्वे तस्य भयान् वक्ता जगुरात्तां दिशो

दृश ॥”

इति पद्मपुराणम् ॥

अथ वराहावतारकारणम् । प्रारम्भरूपिमहा-
देवकर्तृकतच्छरीरनाशश्च ।

“त्रैलोक्यमखिलं दग्धं यदा कालाग्निना तदा ।

अनन्तः पृथिवीं त्यक्त्वा विष्णोरन्तिकमागतः ॥

तेन त्यक्ता तु पृथिवी क्षणमात्रादधोगता ।

ततो वराहरूपेण निमग्ना पृथिवी जले ।

मयां सप्तद्वारास्तु व्यधात् तत्तलिलोपरि ॥

वराहोऽपि स्वयं गत्वा लोकाकोकाङ्क्षं गिरिम् ।

वाराह्या सद्य रेमे स पृथिव्या चाखरूपया ॥

स तथा रममाणस्तु सुषिरं पञ्चतोत्तमे ।

नापाप तोयं लोकेष्टः पीबो परमकासकः ॥

पृथिव्याः पीबित्ररूपाया रमयन्त्याक्षतः सुताः ।

अथो जाता द्विजयैष्टाक्षीयां नामानि वै शृणु ॥

दुर्वृत्तः कनको घोरः सर्व एव महाबलाः ।

स तैः पुत्रैः परिहृतो वाराहो भार्गव्या खया ॥

रममाणस्तदा कायत्यागं नैवागणयिष्या ।

इतस्तव शिशुभिः क्रीडतिः पीबिभिक्षदा ॥

जगन्ति तत्र भयानि नदीः कल्पतरुस्तथा ।

ततो देवगणाः सर्वे सहिता देवयोनिभिः ॥

शस्त्रैश्च सहिता मन्त्रं चक्रुः सम्यक् जगतिभ्यः ॥

ततो निक्षिप्य तं सर्वे शक्राद्या सुनिभिः नद्यः ।

शरणां शरणं जगुर्नारायणमर्षं विभुम् ॥

तं समावाह्य गोविन्दं वासुदेवं जगत्पतिम् ।

प्रणम्य सर्वे त्रिदशास्तुष्टुर्मधुच्छदनम् ॥

देवा क्षुब्धः ।

नमस्ते देवदेवेश ! जगत्कारणकारण ।

कालखलपिन् भगवन् प्रधानपुरुषात्मकः ॥

इति स्तुतो देवदेवो भूतमायनभाषणः ।

सेन्द्रेवगोचरे तान् सर्वान् मेघनिधनः ॥

श्रीभगवानुवाच ।

यदर्थमागता यूयं यद्वा भयमुपस्थितम् ।

यत्र यद्वा मया कार्यं तदेवास्तु सुख्यताम् ॥

देवा ऊचुः ।

श्रीयते वनुधा नित्यं क्रोधा यज्ञपोत्रिणः ।

लोकाश्च सर्वे संशुभ्या नाप्रवृत्त्युपशान्तिनाम् ॥

उति तेषां निगदनां श्रुत्वा वाक्यं जनार्दनः ।

उवाच शङ्करं देवं ब्रह्माण्डे विप्रयतः ॥

यत्कृते देवताः सर्वाः प्रजाश्च सकला इमाः ।

प्राप्नुवन्ति महद्दुःखं श्रीयते सकलं जगत् ॥

वाराहं तदहं कार्यं त्वत्कृमिच्छामि शङ्कर ।

निदेशशक्तं तत् त्वत्तु स्वेच्छया नहि प्रवयते ॥

त्वं त्वानयस्व तत् कार्यं यथाता शङ्कराधुना ।

त्वमाप्यपिस्व तेषां भिन्नज्ञानं सारद्वरं सुहृः ॥

आप्यायन्तु तदा देवाः शङ्करो हन्तु पोत्रिणम् ।

रजस्वलायाः संतर्गान् विप्राणां मारयान् तथा ॥

कायः पापकरो भूतस्तं त्वत्तु सुहृतेऽधुना ।

प्रायश्चित्तैरुपेतैर्यः प्रायश्चित्तमहं ततः ।

चरिष्यामि तदर्थं मे तनुयन्त्रेण पात्यताम् ॥

प्रजा पात्यां समसदा या हि सीदति नित्यशः ।

मत्कृते प्रत्यहं तस्मात् त्वस्ये कार्यं प्रजायते ॥

श्रीमार्कण्डेय उवाच ।

इत्युक्तौ वासुदेवेन तदा च ब्रह्मशङ्करौ ।

त्वया यथोक्तं तत् कार्यमिति गोविन्दस्त्वचतुः ॥

वासुदेवोऽपि तान् सर्वान् विद्वन् विदशा-

स्तदा ।

वाराहं तेजसा हर्षुं स्वयं ध्यानपरोऽभवत् ॥

शूनैः शूनैर्यदा तेज आहरणे माधवः ।

तदा देहन्तु वाराहं सत्त्वहीनं यजायत ॥

ब्रह्माद्यातिदशाः सर्वे महादेवमुपासितम् ।

अनुजगमुस्तथा तेज आधातुं सारनाशने ॥

ततः सर्वैर्देवगणैः स्वं स्वं तेजो वृध्वजे ।

आदधे तेन बलवान् सोऽतीव समजायते ॥

ततः शरभरूपी च तत्तुल्याङ्गिरशीऽभवत् ।

जह्वाधोभावतश्चाष्टपादयुक्तः सुभैरवः ॥

द्विलक्षयोगनोऽष्टाधः चाष्टलक्षैकविकृतः ॥

जह्वा वराहकायस्तु लक्षयोगनविकृतः ॥

लक्षार्धविकृतः पार्श्वे बर्हमानस्तदाऽभवत् ।

तमायान्तं ततो दृष्ट्वा क्रोधाद्वावन्तमञ्जसा ॥

सुहृत्तः कनको घोरे आसिदुः क्रोधन्तर्हताः ।

उचिन्विपुस्तं युगपत् पौवघातेर्महाबलाः ॥

ततस्तुष्टप्रक्षारेण शरभः कण्ठमधत्तः ।

भित्त्वा वपुर्वराहस्य पातयामास तण्डले ॥

तं पातयित्वा प्रपमं सुहृत्तं कनकं तथा ।

घोरश्च कण्ठदेशेषु भित्त्वा भित्त्वा जघान ह ॥

त्वत्तप्राणास्तु ते सर्वे पेतुस्योये महाशैवे ।

जलशब्दं वितन्वाणाः कालान्तसमर्चिषः ॥

पतितेषु वराहेषु मया विष्णुर्हरस्तथा ।

एतार्थं चिन्तयामासुः पुनरेव समागताः ॥”

इति कालिकापुराणीयाष्टाविंशतुनविंशत्याध्या-

यात् सङ्कलितः ॥ ७ ॥ विष्णुः । नागभेदः ।

पर्वतभेदः । सप्त । इति मेदिनी । दे, २२ ॥

(पञ्चतार्थे उदाहरणम् । यथा, महाभारते ।

२ । २१ । २ ।

“वैहारो विपुलः शैलो वराहो वृषभस्तथा ।

तथा ऋषिगिरिस्तान् शुभाश्वैकपञ्चमाः ॥”

शिशुमारः । वाराहीकन्दः । इति राज-

निर्घण्टः ॥ अष्टादशद्वीपान्तर्गतचन्द्रद्वीपविशेषः ।

यथा,—

“गन्धर्वो वरुणः सौम्यो वराहः कङ्क एव च ।

कुमुदश्च कंसरुश्च नागो भद्रारकस्तथा ॥

चन्द्रेन्द्रमलयाः शङ्खयवाङ्गकगभस्तिमान् ।

तान्नाकुञ्च कुमारी च तत्र द्वीपाः दशाष्टभिः ॥”

इति शब्दमाला ॥

(कृष्णपिण्डीरः । तत्पर्यायो यथा,—

“वराहः कृष्णपिण्डीरः कृष्णपिण्डीतकस्तु सः ॥”

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥

वराहकन्दः, पुं, (वराहप्रियः कन्दो यस्य ।)

वाराही । इति राजनिर्घण्टः ॥

वराहकान्ता, स्त्री, (वराहस्य कान्ता प्रियेति ।)

वाराहीवृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥

वराहकाली, [न] पुं, (वराहवत् कलते इति ।

कल् + क्णिनिः ।) सूर्यमणिपुष्पवृक्षः । तत्प-

र्यायः । सूर्यावर्तः २ । इति हारावली ।

६४ ॥

वराहकान्ता, स्त्री, (वराहेन कान्ता अतिप्रिय-

त्वात् ।) चुपविशेषः । इति शब्दमाला ॥

तत्पर्यायः, । लज्जालुः २ समझा ३ लज

कारिका ४ वराहनामा ५ वदरा ६ शूकरौ ७

तिलगन्धिका ८ नमस्कारौ ९ गण्डकाली १०

खदिरौ ११ । इति रत्नमाला ॥ लज्जालुका १२

अञ्जलिकारिका १३ कृताञ्जलिः १४ गण्डकारौ

१५ समीच्छदा १६ । इति ग्रन्थान्तरम् ॥

वाराही । चामाराजु इति ख्याते । इति

सुभूतिः । इत्यमरटोकायां भरतः ॥

वराहनामा, [न] पुं, (वराहस्य नाम इव नाम

यस्य ।) वाराहीकन्दः । इति शब्दमाला ॥

वराहिका, स्त्री, कपिकक्तुः । इति राज-

निर्घण्टः ॥

वराही, स्त्री, (वराहो भक्षकत्वेनास्त्वस्येति ।

अच् । गौरादित्वात् ङीष् ।) भद्रसुप्ता ।

शूकरकन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥

वरिवसितः, त्रि, (वस् + “नमोवरिवसित्रुः

व्यच् ।” ३ । १ । १६ । इति व्यच् । ततः क्तः ।

“व्यस्य विभाषा ।” ६ । ४ । ५० । इति पञ्चे

यलोपः ।) उपासितः । इत्यमरः । ३ । १ ।

१०२ ॥

वरिवस्या, स्त्री, (वरिवसः पूजायाः करणम् ।

वरिवस् + “नमोवरिवसित्रुः व्यच् ।” ३ ।

१ । १६ । इति व्यच् । “अ प्रत्ययात् । ३ । ३ ।

१०२ । इत्यु । टाप् ।) श्रुत्या । इत्यमरः ।

२ । ७ । ३५ । (यथा, ऋग्वेदे । १ । १८ । १६ ।

“हुवे यदा वरिवस्या शृणो

विद्यामेघं वृजनं जीरदाशुम् ॥”)

वरवसितः, त्रि, (वरिवस्या संजाता अस्य

तारंकादित्वादितच् । यदा, वरिवस्य + क्तः ।

“व्यस्य विभाषा ।” ६ । ४ । ५० । इति पञ्चे यलोपा-

भावः ।) उपासितः । इत्यमरः । ३ । १ । १०२ ॥

वरिशी, स्त्री, वडिशी । इति शब्दरत्नावली ॥

वरिषं, स्त्री, (वृ + षः । बाहुलकात् इट् ।)

वत्सरः । इति शब्दरत्नावली ॥ (“वर्षः स्यात्

वरिषोऽपि च ।” इत्युज्ज्वलदत्तधृतचन्द्रवच-

नम् । ३ । ६२ ॥)

वरिषाः, स्त्री भूजि, (वृ + षः । बहुवचनात्

इट् ।) वर्षाः । इति भरतद्विख्यकोषः ॥

वरिषाप्रियः, पुं, (वरिषा वर्षा प्रिया यस्य ।)

चातकपक्षी । इति शब्दरत्नावली ॥

वरिष्ठं, स्त्री, (अतिशयेन वरम् । वर + इष्ठन् ।)

तान्त्रम् । इत्यमरः । ३ । २ । १११ ॥ (यथा,—

“रक्तं वरिष्ठं स्वेच्छाखं तान्त्रं सुखसुखम्बरम् ॥”

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

मरिचम् । इति मेदिनी । ठे, १५ ॥

वरिष्ठः, त्रि, (अयमेवामतिशयेन वर उरुवा

अतिशयान् इष्ठन् । प्रियस्मिरेति वरादेशः ।)

इति व्याकरणम् ॥ वरतमः । (यथा, भागवते ।

१ । १० । ११ ।

“हत्वा स्वरिक्थसृष्ट आततायिनो

युधिष्ठिरो धर्मभृतां वरिष्ठः ॥”)

उरुतमः । इति मेदिनी । ठे, १५ ॥ (यथा,

ऋग्वेदे । ४ । ५६ । १ ।

“यत्नीं वरिष्ठे वृहते विमिष्यतु

बहोषापप्रधानेभिर्वैः ॥”)

वत्सः । इत्यजयः ॥

वरिष्ठः, पुं, (वर + इष्ठन् ।) तित्तिरिपक्षी । इति

मेदिनी । ठे, १५ ॥ नारङ्गवृक्षः । इति राज-

निर्घण्टः ॥ (चातुषमशुपुत्रः । यथा, महा-

भारते । १३ । १८ । २० ।

“वरिष्ठो नाम भगवांश्चाक्षुषस्य मनोः सुतः ॥”

धर्मसावर्णिमन्वन्तरस्य ऋषिविशेषः । यथा,

मार्कण्डेये । ६४ । १६ ।

“हविष्मांश्च वरिष्ठश्च ऋषिरन्यस्तथादयिः ।

निधिरश्चानघश्चैव रिष्ठिश्चाप्यो महासुनिः ।

सप्तर्षयोऽन्तरे तस्मिन्नसिद्धेव सप्तमः ॥”

दैत्यविशेषः । तथा, हरिवंशे । २३२ । १६ ।

“वरिष्ठश्च गविष्ठश्च भूतलोक्तयनो विभुः ।

सुप्रसादः किरीटी च सृष्टीवक्रो महासुरः ॥”

वरिष्ठा, स्त्री, (वरिष्ठ + टाप् ।) आदित्यभक्ता ।

इति राजनिर्घण्टः ॥

वरी, स्त्री, (वृणोतीति । वृ + णवादाच् । गौरा-

दित्वात् ङीष् ।) श्रवावरी । इत्यमरः । २ ।

४ । १०० ॥ सूर्यपत्नी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

वरीयान्, [सु] त्रि, (अयमनयोरतिशयेन ऊरु-

र्वरो वा । ईयसुन् । प्रियस्मिरेति वरादेशः ।)

श्रेष्ठः । (यथा, भागवते । २ । १ । १ ।

“वरीयानेष ते प्रश्नः कृतो लोकाद्विती इव ॥”)

वरिष्ठः । अतिश्रवा । इति मेदिनी । ठे, १५ ॥

वरुणः

वरीयान्, पुं, विष्णुस्मादिप्रविशतिर्गोमातृगता-
दाशयोमः । नन यातपनम् ।

“दाता दयातुः सुगर्गं नृपेयः -

भक्तमैकतां मधुराभावाः ।

नरो वरीयान् धनवान् जनाढ्यो

योगी वरीयान् यदि भक्त्याले ॥”

इति कौण्टीप्रदीपः ।

(पुनरुक्त्य पुनः । इति भागवते । ४ । १ । १४४४)

वरीयर्हः, पुं, वरीयर्हः । इत्यमरटीकायां रमा-
नाथः ।

वरीयुः, पुं, कामः । इति त्रिकाण्प्रयोगः ॥

वयटः, पुं, लोचजातिविशेषः । यथा,—

“पुनिन्दा नादला निद्याः श्वरा वयटा भटाः ।

माला भिलाः किराताश्च सज्जं वि लोच-
जानयः ॥”

इति हेमचन्द्रः ॥

वयटः, पुं, अन्धजजातिविशेषः । यथा,—

“रजकधर्मकारणं नटी वयट् एव च ।

कैवर्त्तमेद्भिलाश्च समैते चान्यजाः खनाः ॥”

एषां स्त्रीगमनादीं दीपो यथा,—

“एतेयान्ति श्वियो गत्वा सुखा च प्रतियस्य च ।

पतत्यज्ञानगो विप्रो ज्ञानान् सान्त्वन्तु गच्छति ॥”

इति प्रायश्चित्ततत्त्वप्रत्ययमवचनम् ॥

अस्तोत्थतिर्यया,—

“जेवर्त्तस्य च कन्यायां शौण्डिकादेव चौषिकः ।

चौषिकात् शौण्डिकाज्जातो नटी वयट्

एव च ॥”

इति पराशरपद्धतिः ॥

वयसः, पुं, (ह्योति सज्जं प्रियते अन्धैरिति वा ।

इ + “लट्कारिभ्य उगन् ।” उग्रा० ३ । ५५ ।

इति उगन् ।) देवताविशेषः । स च कर्म-
मसा अदितितानि प्रसगां जातः । तस्य चर्चग्यां

प्रसगां भृगुवाल्मीकी पुत्री जातौ । इति

श्रीभागवतमठम् ॥ स च पत्ताधिपतिः पश्चिम-

दिक्पालश्च । तत्पत्न्यायः । प्रपिताः २ पार्श्वी ३

यादव्यापतिः ४ अण्यतिः ५ । इत्यमरः ॥ यादः-

पतिः ६ अण्यपतिः ७ । इति छट्टीकायां

भरतः ॥ अमुकः ८ मेघनादः ९ जलेश्वरः १०

परशुरामः ११ दैत्येश्वरः १२ जीवनापायः १३

भद्रपालः १४ । इति श्वररमावली ॥ वारि-

योमः १५ छट्टीकी १६ रामः १७ सुखायः १८

इति अष्टाध्यायः ॥ ३ ॥ जलाशयोन्मगतादीं अस्त

पूजाधिधियेण । इयप्रोक्तपञ्चरात्रे ।

“अथ पापामतः कुप्यात् सञ्चारत्रादिनिर्मि-

तम् ।

इष्टुर्गं इष्टुर्हर्गं इष्टिर्गं नामप्रदम् ।

यामेन नाममात्रं चारयन्तं सुभोगितम् ।

मन्त्रेण धाममाभीतं कारयेद्दयादयामितम् ॥

यामे तु कारयेद्दृष्टिं इष्टिर्गं पुनर्गं शुभम् ।

नामैर्गोमिर्गोभिः पठतेः परिवर्तितम् ॥

नमो वै वरुणं देवं सविताविद्वान्महेश्वरम् ॥”

इत्यमरः तदुक्तम् । श्रुतौ आनम् ।

वरुणः

“प्रमत्तवर्गं मौनं विमकुन्देन्द्रगमिभम् ।

मन्त्राभिरासंयुक्तं सन्त्यजसमन्वितम् ॥

किरणैः प्रीतितैः मौनैः प्रीत्यन्तमवस्थितम् ।

लावण्यायनधाराभिरुपयन्तमिव प्रभाः ॥

राजदन्तमसारुहं पाशदण्डकरं शुभम् ।

पुष्कराद्वेगैः सज्जैः समन्तात् परिवारितम् ॥

गौमो कान्धा चातुर्गन्तं नदीभिः परिवारितम् ।

नामैर्गोमिर्गोभिः प्रजापतिव चापरम् ॥

लट्ठिर्गं हारकणोरं नारायणमिन्द्रावरम् ॥”

इति ध्यात्वा पूजयेत् । वरुणमन्त्रोदास्तु सज्जैः ।

“अष्टाविंशान्तवीजेन चतुर्दशमरेण च ।

अर्हन्दिन्द्रवृक्तेन प्रमोहोपिपेतेन च ॥”

तेन ॐ वाँ इति मन्त्रः ।

“प्रतिमायां स्मितिं कृत्वा प्रवेष्टेन निवीधयेत् ।

पूजयेद्भक्त्युप्यादौः स्वाधिर्यं पाशसुदपा ॥”

स्मितिं प्रतिष्ठान् । निवीधयेत् अन्तर्गताङ्गु-
लुष्टिभ्यां निवीधतुदां दर्शयेत् । नमस्कारमन्त्रान्

“वरुणो धवलो जिष्णुः पुण्ड्रो निम्बमाधियः ।

पाशदण्डो महाबाहुस्ततो जितं नमो नमः ॥”

इति जलाशयोन्मगन्तत्त्वम् ॥ ४ ॥

लट्ठिर्गं अस्तु जपनीयमन्त्रा यथा,—

“पुष्करावर्त्तकैर्मन्त्रैः श्रावयन्तं वसुधाराम् ।

दिदुर्गज्जितसमष्टं तोयात्मानं नमाम्यहम् ॥

यस्य त्रिषु लीलनी भव्यः सन्त्राङ्गवन्तिव ।

कुक्षौ मनुदासत्वारक्तकै तोयात्मने नमः ॥”

इति ध्यात्वा मानवैरुपचारैश्चैव नारायण

मन्त्रमन्त्रं लपेत् । प्रजापतिर्गन्तिनृष्टुम् हन्तो

वरुणो देवता एतावदाहुमभियाय सुजट्ठयं

जपे विगियोगः । मन्त्रस्तु गुरुगुणान् जपेः ।

स यथा । ॐ लट्ठिरिहानायकारयो भवना-

सुष्टुर्ती गच्छवशापविर्त्वा दिवं गच्छत नमो

लट्ठिमावह । इति मन्त्रस्य सहस्रजपानन्तरं

सुष्टुष्टिमती वसुमती भवति । अत्र सन्दिधौ न

कार्यः ॥ ३ ॥ नन्तावरम् । मूर्ध्नि सज्जो तथा

मायां तेन हुँ कीं ह्रीं इति चतुश्चरमनां नाभि-

माज्जलमधो प्रविश यदि जपति तदा अन्ता-

लट्ठिं हरति महाहृष्टिर्भवति । अष्टमष्टसज्जपः

संख्या चतुर्गुणा तेन हाविर्गुणसहस्रजपः ।

दिनचयागन्तरं चतुर्दिने जपयमातिः ।

“नाभिमात्रजपे स्मिता जपेकान्तं प्रसन्नधीः ।

यत्तुसहस्रं जपेकान्तं त्रिदिनं पाप्य यमतः ॥”

अथवा ।

“लट्ठिर्गं जपेति तदा लट्ठिर्गं वेत्तु भुवम् ॥”

इति लट्ठिर्गोपिका ॥ ३ ॥

पुस्तकान्तरे न इति स्थापनमन्त्रोपि जप-

त्वेन लिखितः ॥ ३ ॥ महापातकितो द्वापनं

सहीत्वा राजा वयसाय प्रतिपादयेत् । यथा,—

“नादरीन द्वयः शाश्वतं शाश्वतकिनी जम् ।

आदरास्तु तन्मोभातेन दीपित लिखितं ।

अष्टसु प्रदेष्टु तं दक्षं वरुणायोपमादयेत् ।

शुक्लशोभनमे वा नाकमे प्रतिपादयेत् ॥

इतो द्वापनं वरुणो राजा द्वापनो वि मः ।

वरुणं

इष्टः सन्त्यजसमन्वितो वरुणाय नमः ॥”

इति भागवते । अष्टाध्यायः ॥ ३ ॥

अन्तमन्त्रान्तरम् । तद्वर्त्तमानः । वरुणः २

मेतुः ३ त्रिकाण्डः ४ कुमारः ५ । इत्यमरः ।

वाष्पः ६ । अमरीयः ७ । मेतुः ८ । यमः ९

श्रितिसमन्तः १० । इति मन्त्रावली ॥ अष्ट-

वृत्तः १० अष्टमः ११ भाट्टवृत्तः १२ । तमः १३

१४ । नाकमापः १५ । अष्टमः १६ । अष्ट-

त्वम् । अष्टमम् । इत्यमरः । इत्यमरः । इत्यमरः ।

इत्यमरम् । दीपदत्वम् । इत्यमरः । इत्यमरः ।

इति राजनिर्णयः ॥ अष्टमः ।

“इत्यमः प्रीतौ वीरी प्रीतिप्रदायकमायान् ।

निश्चिन्ता मन्त्रावली प्रीतिप्रदायकमायान् ।

तथाप्यो मन्त्रावली प्रीतिप्रदायकमायान् ।

इति भावप्रकाशः ॥

अथवा ।

“वरुणोऽतिवर्त्तमानो नदी चोक्तोऽमरीयः ।

सुयं वरुणं यादि प्रीतिप्रदायकमायान् ।

इति राजनिर्णयः ॥ ३ ॥

अथवा । इति मेदिनी । वी. ६५ । अर्थः । इति

विष्णुः ६ (यथा, महाभारते । १ । ६५ । १५ ।

“धाता भिक्षोर्गता यतो वरुणस्तं वरुणं च ।

भगो विष्णुस्तं पुनः ॥ अथवा दशमसूत्रम् ।

इति मन्त्रावली प्रीतिप्रदायकमायान् । इति महाभार-

तम् । १ । ६५ । १५ ।)

वरुणावली, १५ । (वरुणस्य वरुण आत्मा

तदुत्पत्त्यात् ।) मन्त्रम् । अथवा । १५ । १५ । १५ ।

(विष्णुसमन्ता मन्त्रावली प्रीतिप्रदायकमायान् ।)

वरुणावली, १५ । (वरुणस्य वरुण । वरुण + “इष्ट-

वरुणमवेति ।” ३ । १ । ४८ । इति डीय् आनु-

गातमन्त्रः ।) वरुणमन्त्रः । इति अष्टाध्यायः ॥

१ । यथा, अष्टिर्गः । १ । १५ । १५ ।

“इत्यमरः प्रीतिप्रदायकमायान् वरुणावली प्रीतिप्रदायकमायान् ।

अन्तर्गो वीरमन्त्रः ॥”

वरुणं, वी, (इत्यमरः आत्मावलीप्रति । इ +

“आत्मावलीप्रति इत्यमरः ।” उग्रा० ३ । १५ ।

इति उग्राः ।) उत्तरायणम् । इत्यमरः ।

प्रत्ययेन निष्पत्तम् । इति विष्णुसमन्तावलीप्रति-

सूत्रादिहितिः ।

वरुणः, पुं, (इ + उग्राः ।) संभक्तः । इति संभक्त-

सारीणादिहितिः ।

वरुणं, वी, (इत्यमरः प्रीतिप्रदायकमायान् । इ +

“आत्मावलीप्रति इत्यमरः ।” उग्रा० ३ । १५ ।

इति उग्राः ।) उत्तरायणम् । इत्यमरः ।

प्रत्ययेन निष्पत्तम् । इति विष्णुसमन्तावलीप्रति-

सूत्रादिहितिः ।

“अथ वरुणं वरुणं विष्णुं

मया सप्तसु सप्तसु मया ॥”

वैष्णवम् । यथा, भागवते । १ । १५ । १५ ।

“ततोऽथ सप्तसु सप्तसु मया सप्त-

सु सप्तसु सप्तसु सप्तसु सप्तसु ॥”

मृतम् २। घनः ८। अयं स्रग्नी जातस्तुतां
घनः ६४। अथवा राशिः ६। अस्य मृतम् ३।
घनः २०। अस्य वर्गो नवानां घनः ७०६।
य एव वर्गो राशिघनः स एव वर्गमृतघनवर्गः ६
इति घनः ६४। अथ घनमृते करणसूत्रं वृत्तद्वयम्।

“आशं घनम्यानमघाघने हे
पुनस्तयान्ताहननो विप्रोध्यम्।
घनं पृथक्कृत्यं पदमस्य कृत्वा
विप्रोद्यं तदाशं विभजेत् मृतम्।
पदमां न्यसेत्तनक्रान्तमन्तर्निर्णी
विप्रोत्तयकेशमघमात् मृतम्।
घनं नदाद्याहनमृतमेवं
पदक्तिर्भवेदेवमतः पुनश्च १”

अथोद्देशकः। पूर्वघनानां मृतार्थं न्यासः ७०६।
१६६८१। १६५३१२५। क्रमेण लब्धानि मृतानि
६। २०। १२५। इति लोलावत्यां घनमृतम् ६

वर्गोत्तमः, पुं, (वर्गोऽन्तः ।) चराणां अर्थात्
मेघकर्कटतुलामकरराशीनां प्रथमोऽंशः।
शिराणां अर्थाद्दृष्टिर्हृद्दिक्ककुम्भराशीनां
प्रथमोऽंशः। दासकानां अर्थात् मिथुनकन्या-
धनुर्मीनराशीनां नवमोऽंशः। यथा,—

“चराणां प्रथमे चांशे शिराणां प्रथमे तथा।
नवमे दासकानां च वर्गोत्तम इति स्मृतः।”

अपि च। राशीनां स्रक्तीयवांशः। यथा,—
“स्रक्तीयवांशस्तु राशीनां वर्गोत्तम इति स्मृतः।”
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

वर्षे, ङ दीप्तौ। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
आत्म०-अक०-सेट् ।) ङ, वर्धते ।। इति दुर्गा-
दासः ॥

वर्धः, [सु] स्त्री, (वर्धते इति । वर्ध + चञ्-
धातुभ्योऽनुत् ।) उभा० ४। १८८। इति
अनुत् ।) रूपम् । विद्या । (यथा, सुनुते
उत्तरतन्त्रे ४० अध्याये ।

“मूलाविष्टः सक्तमूर्ध्वोऽनकूली
स्वास्तापानः सक्तकटारुणः।
वर्धो सुखलपमर्त्यं सक्तिं
सर्वं ज्ञातं मानिनां भावतेन ॥”

तैजः। इति मेदिनी। से, ३५। (यथा, अग्न-
वेदे। ६। ६६। २१।

“अये पवन् स्वप्ना अयो वर्धः सुवीर्यम्।”
“वर्धः तैजः।” इति तद्वाग्ये सायणः ॥ अमरम्।
यथा तत्रैव। ३। २४। १।

“अये गृहस्य एतन्मा अमितातीरपास्य।
दुष्टदक्षरान्महातीरैर्वापायश्च पाहते ॥”
“वर्धोऽयः अतं पेटिह।” इति तद्वाग्ये
भाष्यः ॥

वर्धनी, पुं स्त्री, (वर्धन् + सार्धे क्तु ।) विद्या।
रत्नमरः। २। ६। ६८। (शैलः। यथा,
महाभारते। १३। २५। १६।

“इति वाग्यसुमनस्य गणः सुस्वरिजइदे।
सुविद्या रूपवर्धनं पेटि वे लभते नरः ॥”

वर्धनी, [सु] पुं, (वर्धनीयास्तीति । वर्धन् +

“असुमायामेधेति।” ५। २। १२१। इति
विनिः। चन्द्रः। यथा,—

“रोहिण्यामभवद्दशो वर्षेस्त्री येन चन्द्रमाः १”
इति वट्टिपुराणम् ॥

वर्धनी, [सु] पुं, (वर्धते इति । वर्ध + चञ्नुत् ।)
चन्द्रपुत्रः। इति मेदिनी। से, ३६। अन्वयः।

“रोहिण्यामभवद्दशो वर्षेस्त्री येन चन्द्रमाः १”
इत्यादि वट्टिपुराणे सर्गांशुकीर्तने सतीदेह-
त्यागनामाध्यायः ॥

वर्धनं, स्त्री, (वृज् + ल्युट् ।) त्यागः। हिंसा।
इति मेदिनी। ने, १२२। मारणम्। इति
हेमचन्द्रः ॥

वर्धितः, त्रि, लुक्त्तः। वृजधातोः क्तप्रत्ययेन
निष्पन्नः। यथा,—

“अवघातथावधत्तं सरोधं विस्मयान्वितम्।
गुरोरपि न भोक्तव्यमन्नं सत्कारवर्धितम् ॥”

इति कौर्मि उपविभागे १६ अध्यायः ॥

वर्धनीयं, त्रि, (वृज् + अनौयट् ।) वर्धनयोग्यम्।
लुक्त्तम्। वर्जनीयाश्च यथा,—

“राजासं ननकाक्ष्य तच्छोऽक्षयकारिणः।
गत्यासं गणिकाक्ष्य यस्यास्यैव वर्धयेत् ॥

चक्रोपजीविरजस्तस्करज्जिनान्तथा।
गान्धर्वलोहकारासं सनकासं विवर्धयेत् ॥

कुलालचित्रकमांसं वाहुधिः पतितस्य च।
पीनभवंच्छाविकयोरभिज्ञस्य चैव हि ॥

सुवर्णकारयैल्लघ्याधितस्यातुरस्य च।
निकितकस्य चैवांसं पुंश्ल्या दाष्टिकस्य च ॥

स्निग्धान्तिकयोरसं देवतानिन्दकस्य च।
सौमविक्रिययासं श्रयाकस्य विशेषतः ॥

भाष्योजितस्य चैवांसं यस्य चोपपतितं हि।
उत्प्रेषस्य कदम्बस्य तथैवोच्छिष्टभोजिनः ॥

अपाङ्गतास्य च वंशसं शस्त्राजीवस्य चैव हि।
क्षीयस्थान्तासिनसासं मत्तोक्तस्य चैव हि ॥

भीतस्य ददितस्यास्रमवक्रुष्टं परिचितम्।
मल्लद्विषः पापपक्षेः आद्यासं स्तनकस्य च ॥

वृथापाकस्य चैवांसं श्यापासं शशुरस्य च।
अप्रजानास्य नासोयां कृतमस्य तथैव हि ॥

कक्षकासं विप्रेष्य शस्त्रविक्रिययास्य च।
श्रीकासं घटकास्य भिज्जामस्रमेव च ॥

विह्वलननस्यासं परिविज्जाममेव च।
पुनर्भूयो विप्रेष्य तथैव दिधिगुपतेः ॥

अवघातथावधत्तं सरोधं विस्मयान्वितम्।
गुरोरपि न भोक्तव्यं अन्नं सत्कारवर्धितम् ॥

दुष्कृतं हि मनुष्यस्य सर्वमन्त्रेष्वनुष्ठितम्।
यो यस्यासं समयाति स तस्यायाति किलि-

यम् ॥”

इति श्रीकूर्मपुराणे उपविभागे १६ अध्यायः ॥
वर्धनी, त्रि, (वृज् + चञ्नुत् ।) वर्धनीयः। यथा,—

“अतः परं प्रयत्नं तं पण्यपण्यप्रतिप्रियम्।
भोज्यमन्नं पण्यपण्यं श्रेष्ठं चिरसंस्थितम् ॥

अक्षिणाभादि गोधूमयगोरमविक्रियाः।
शस्त्रकः कण्यो गोधा सैवा मत्तोक्तस्य प्रहजः ॥

भक्ष्या स्तिते मया वर्जनीं यामन्त्रकरकृष्टौ।
विलदेवादिषोपप आदि ब्राह्मणकाव्यया।
प्रोक्षितयौधायं च तदा न मांसं न शोभाकः ॥”
इति मार्कण्डेयपुराणे सदाचाराध्यायः ॥

वर्ध, क वर्गे। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (घुरा०-
पर०-सक०-सेट् ।) क, वर्धयति। अर्थं कश्चिन्न
मन्यते। वर्णः श्रुक्तादिक्रिया। इति दुर्गादासः ॥

वर्णं, न क स्तुतिविक्षारश्रुक्तादुद्युक्तिदीपने। इति
कविकल्पद्रुमः ॥ (अश्वत्त घुरा०-पर०-सक०-
दीपने अक०-सेट् ।) वर्णयति वर्णापयति कविः
क्षौनीत्यर्थः। वर्णयति तन्तुं विस्तारयतीत्यर्थः।

वर्णयति पतिमां श्रुक्तादिवर्णां करोतीत्यर्थः।
वर्णयति उद्वुहते दीप्यते वेद्यर्थः। श्रुक्ताद्य-
नुक्तिदीपने इत्यपि पाठः। इति दुर्गादासः ॥

वर्णं, स्त्री, (वर्णयतीति । वर्ण + अच् ।) कुङ्कुमम्।
इति हेमचन्द्रः ॥

वर्णः, पुं, (विद्यते इति । वृ + “कृशृगृदिगुण्य-
निस्वपिभ्यो नित् ।” उभा० ३। १०। इति
नः। स च नित् ।) ज्ञानिः। सा च ग्राहकाः
चक्षियो वैश्यः शूद्रश्च। यथासुप्ततादिर्यथा।

यदा भगवान् पुण्यरूपेण दृष्टिं कृतवान् तदास्य
शरीरान् चत्वारो वर्णा उत्पन्नाः। सुप्ततो
ब्राह्मणाः बाहुताः क्षत्रियाः ऊरुतो वैश्याः
यादतः शूद्रा जाताः। एतेषां वर्णानां धर्माः
शास्त्रेषु निरूपिताः सन्ति। तत्र ब्राह्मणधर्मा
उच्यन्ते। अथयनं यजनं दानमिति। जीविका-
ख्यः अध्यापनं याजनं प्रतिपद्येति। १।

चक्षियस्य त्रयो धर्माः। अथयनं यजनं
दानम्। प्रजानां रक्षणं जीविका। २। वैश्यस्य
त्रयो धर्माः। अथयनं यजनं दानम्। चतस्रो
जीविकाः। क्षत्रिः गोरक्षं वाणिज्यं कुशीद-
येति। ३। शूद्रस्य तु ब्रह्मचर्यविशां शूद्रव्य-
वर्मा जीविका च। ४। ब्राह्मणा आश्रम-
चतुष्टयवन्तो भवन्ति। ब्रह्मचारी गृहस्थः
वानप्रस्थः श्रम्याही च। तत्र उपनयनान्तरं
नियमं कृत्वा यो गुरोः सन्निधौ स्थित्वा सास्त्र-
वेदाध्ययनं करोति स ब्रह्मचारीमुच्यते। १।

सास्त्रवेदाध्ययनं समाप्य यो दारपरिवर्धं कृत्वा
सर्वधर्माचरणं करोति स गृहस्थ उच्यते। २।

पुनस्तुत्याद्य यो वनवासं कृत्वा अकृष्टपण्यकृतादि
भक्षयित्वा ईश्वराराधनं करोति स वानप्रस्थ
उच्यते। ३। यः सर्वं सहादिकं त्याग्य मुक्ति-
सुखो गैरिकक्षीपीनाच्छादनं दत्तं कमण्डलुय
विभक्तं भिक्षावृत्तिर्निर्जने तीर्थे वा स्थित्वा किय-
मौचराराधनं करोति स श्रम्याहीमुच्यते ॥४॥

चक्षियवेदाध्ययने प्रथमाश्रमवर्धं विहितम्।
शूद्रस्यैव एव सहाय्यम्। ईश्वराराधनम्
सर्वेषां वर्णानामाश्रमाया च साधारणं धर्मः।
तस्मिन् यस्तु विद्यमानः स देव्य उच्यते।

विशेषाधिकः श्रेष्ठः। दुर्गादियदुपायकः ब्राह्मः।
सम्यग्भाषकः गौरः। मन्त्रोपायकः शास्त्रज्ञः
उच्यते। इति पुराणार्थप्रकाशः ॥१॥ अपि च।

वर्णः

वर्णः

वर्णः

ब्रह्मोवाच ।

“सर्गादिशहरिधेव पूष्यः स्वायम्भुवादिभिः ।
विप्रादौः स्निग्धं धर्मेण तद्धर्मं यास वै शृणु ॥
यजनं याजनं दानं ब्राह्मणस्य प्रतिग्रहः ।
अध्यापनं चाध्ययनं यत् कर्माणि द्विजोत्तमे ॥
दानमध्ययनं यज्ञो धर्मः क्षत्रियवैश्ययोः ।
दण्डस्तथा क्षत्रियस्य क्षत्रिवैश्यस्य शस्यते ॥
शुश्रूषेव द्विजातीनां शूद्राणां धर्मसाधनम् ।
कारकर्मस्तथाजीवः पाकयज्ञोऽपि धर्मतः ॥
भिक्षाचर्याय शुश्रूषा गुरोः स्वाध्याय एव च ।
सन्धाकर्मान्तिकायं च धर्मोऽयं ब्रह्मचारिणः ॥
सर्वेषामाश्रमाणां द्वैविध्यं चतुर्विधम् ।
ब्रह्मचार्यपकुब्जाणो नैष्ठिको ब्रह्मचरिणः ॥
योऽधीत्य विधिवद्देवान् गृहस्थाश्रममाव्रजेत् ।
उपकुब्जाणको ज्ञेयो नैष्ठिको मर्यान्तिकः ॥
अथ योऽतिथिशुश्रूषा यज्ञो दानं सुरार्चनम् ।
गृहस्थस्य समासेन धर्मोऽयं द्विजसत्तमाः ॥
उदासीनः साधकश्च गृहस्थो द्विविधो भवेत् ।
कुटुम्बभरणे युक्तः साधकोऽसौ गृही भवेत् ॥
ऋणानि त्रीण्युपाकृत्य तत्क्रमाभ्याधना-

दिकम् ।

एकाको यस्तु विचरेत् उदासीनः स मौक्तिकः ॥
भूमौ मूलफलाश्रितं स्वाध्यायरूप एव च ।
संविभागो यथान्यायं धर्मोऽयं वनवासिनः ॥
तपस्तप्यति योऽरण्ये यज्ञेद्देवान् जुहोति च ।
स्वाध्याये चैव निरतो वनस्थत्तापसो मतः ॥
तपसाकर्वितोऽर्थं यस्तु ध्यानपरो भवेत् ।
सञ्जासीह स विज्ञेयो वानप्रस्थाश्रमे स्थितः ॥
योगाभ्यासरतो जित्यमारुच्युर्जितेन्द्रियः ।
ज्ञानाय वर्तते भिक्षुः प्रीत्यते पारमेष्ठिकः ॥
यत्स्वात्मरतिरेव स्यान्नित्यद्वन्द्वो महातुनिः ।
सम्यक् च हंससम्पन्नः स योगी भिक्षुरप्यते ॥
भैक्षं श्रुतश्च मौनित्वं तपोध्याने विशेषतः ।
सम्यक् च ज्ञानवेरागं धर्मोऽयं भिक्षुके मतः ॥
ज्ञानसञ्जासिनः केचित् वेदसञ्जासिनोऽपरे ।
धर्मसञ्जासिनः केचित्क्षत्रिविधः पारमेष्ठिकः ॥
योगी च द्विविधो ज्ञेयो भौतिको मोक्ष एव च ।
तृतीयोऽन्याश्रमो प्रोक्तो योगमूर्त्तिसमाश्रितः ॥
प्रथमा भावना पूर्व्वं मोक्षे त्वचरभावना ।
तृतीये चान्तिमा प्रोक्ता भावना पारमेष्ठरी ॥
धर्मात् संजायते मोक्षः अर्थात् कामोऽभि-
जायते ।

प्रश्नश्च निवृत्तश्च द्विविधं कर्म वैदिकम् ॥
ज्ञानपूर्वं निवृत्तं स्यात् प्रश्नस्याभिदेवकत् ।
तस्माद्भूमौ दया दानमलोभोऽभ्यास एव च ॥
आर्जवभागद्वया च लोचानुसरणं तथा ।
मत्तं मन्तोष आस्तिष्वं तथा चेन्द्रियनिग्रहः ॥
देयनाभ्युद्योगं पूजा प्राज्ञाणां विशेषतः ।
अहिंसा प्रियवादित्वमपेशुन्यमरुचता ॥
एत आश्रमिका धर्माश्चातुर्विधं श्रवीयतः ।
प्राज्ञापर्यं ब्राह्मणाणां स्मृतं स्यात् क्रियावनाम् ॥
ग्यानमेन्द्रं क्षत्रियाणां संयामेयपलायिनाम् ।

वैश्यानां मासतं स्थानं स्वधर्ममनुवर्तताम् ।
गान्धर्वं शूद्रजातीनां परिचारे च वर्तताम् ॥”
इति गारुडे ४६ अध्यायः ॥ ॥

अन्यथा ।

“ब्राह्मणस्य तु वक्ष्यामि शृणु कर्म वसुन्धरे ! ।
यानि कर्माणि कुर्वीत मम भक्तिपरायणः ॥
यत्कर्मनिरतो भूत्वा अहङ्कारविवर्जितः ।
लाभालाभं परित्यज्य भिक्षाहारो जितेन्द्रियः ॥
मम कर्मसमायुक्तः पेशुन्येन विवर्जितः ।
शास्त्रानुसारी मध्यम्यो न वृद्धः शिशुचेतनः ॥
एतद्देव ब्राह्मणः कर्म एकचित्तो जितेन्द्रियः ।
इष्टापूर्व्वं कुरुते स मामेति वसुन्धरे ! ॥
क्षत्रियाणां प्रवक्ष्यामि मम कर्मसु निष्ठताम् ।
यानि कर्माणि कुर्वन्ति क्षत्रिया मध्यसंस्थिताः ॥
दानशूरश्च कर्मज्ञो यज्ञेय कुशलः शुचिः ।
मम कर्मसु मेधावी अहङ्कारविवर्जितः ॥
अल्पभाषो गुणव्रज नित्यं भागवतप्रियः ।
गुरुविद्वान्छयात्मा शुच्यकर्मज्वलन्निनः ॥
अभ्युत्थानादिकुशलः पेशुन्येन विवर्जितः ।
एतेगुणैः समायुक्तो यो मां व्रजति क्षत्रियः ॥
भजते मम यो नित्यं मम लोकाय गच्छति ।
वैश्यानां तु प्रवक्ष्यामि मम कर्मसु निष्ठताम् ॥
यानि कर्माणि कुरुते मम भक्तिपथे स्थितः ।
एतेगुणैः स्वधर्मेण लाभालाभविवर्जितः ॥
ऋतुकालाभिगामी च शान्तात्मा मोक्ष-

वर्जितः ।

शुचिर्देवो निराहारो मम कर्मरतः सदा ॥
गुरुसंपूजको नित्यं युक्तो भक्त्यानुवत्सलः ।
वैश्वस्ववन्तु संयुक्तो यो न कर्माणि कारयेत् ।
तस्याहं न प्रणश्यामि स च मे न प्रणश्यति ॥
अथ शूद्रस्य वक्ष्यामि कर्माणि शृणु माधवि ! ।
यानि कर्माणि कृत्वा तु शूद्रो मत्तं व्यवस्थितः ॥
दम्पती मम भक्तौ यौ मम कर्मपरायणौ ।
उभौ भागवतौ भक्तौ मत्परी कर्मनिष्ठौ ॥
देशकालौ च जानाति रजसा तमसोज्झितः ।
निरहङ्कारशुक्लात्मा चातिथेयो विनीतवान् ॥
अहङ्कारोऽनित्यतात्मा लोभमोहविवर्जितः ।
नमस्कारप्रियो नित्यं मम चिन्ताव्यवस्थितः ॥
शूद्रकर्माणि मे देवि ! य एवं स समाचरेत् ।
तत्क्रमादपि स ह्यसिद्धस्य शूद्रमेव भजाम्यहम् ॥”
इति वाराहे विधिकर्मोत्पत्तिनामाध्यायः ॥
अपरश्च ।

सुकेशिरुवाच ।

“विप्राणां चातुराश्रम्यं विस्तराण्मे तपोधनाः
आचक्ष्वं न मे हृदिः श्रवतः प्रतिविद्यते ॥
ऋषय ऊचुः ।

हतोपनयनः सम्यक् ब्रह्मचारी गुरौ वसन् ।
तच्च धर्मोऽस्य यत्तच्च कथमानं निश्चामय ॥
स्वाध्यायोऽर्थोऽपिशुश्रूषा ज्ञानं भिक्षाटनन्तथा ।
गुरौ निषेय तथायमनुज्ञातेन नित्यशः ॥
धर्मार्थकाममोक्षाणां सम्यक् प्रत्युपपादनम् ।
तेनाद्भुतः पट्टे चैव तत्परीभूय नित्यशः ॥

अवाप्य सकलान् वेदान् शास्त्रं प्राप्य गुरो-
र्मखात् ।

ततो वराम्बुदा दद्याद्गुरवे दक्षिणान्ततः ॥
गार्हस्थ्याश्रमकामस्तु गार्हस्थ्याश्रममाश्रयेत् ।
वानप्रस्थाश्रमश्चापि चतुर्थं खेच्छया वसेत् ॥
तथैव च गुरोर्मेहे द्विजो निष्णामवाप्नुयात् ।
गुरोरभावे तत्पुत्रं तद्भुवः निषेवयेत् ॥
एवं जयति न्यतुं स द्विजः शालङ्कटकट ! ।
उपावृत्तस्तनस्तस्मान् गृहस्थाश्रमकाम्यया ।
असमानकुलो कन्यासुहृदेति निश्चाचर ! ॥
स्वकर्मणा धनं लब्ध्वा पितृदेवातिथीनपि ।
सम्यक् संप्रीत्येवमुक्त्वा सदाचाररतो द्विजः ॥
गार्हस्थ्यं ब्रह्मचर्यं च वानप्रस्थं त्रयाश्रमाः ।
क्षत्रियस्यापि गदिता य आचारा द्विजस्य हि ॥
वैखानसत्वं गार्हस्थ्यमाश्रमहितयं विशः ।
गार्हस्थ्यसुत्तमं त्वेकं शूद्रस्य क्षणदाचर ! ॥
स्नानं वर्णाश्रमोक्तानि कर्माणीह न ह्यपयेत्
यो ह्यपयति तस्यासौ परिकुप्यति भास्करिः ॥”
इति वामनपुराणे १४ अध्यायः ॥ ॥
पुनश्च ।

श्रीउर्ज उवाच ।

“ब्राह्मणक्षत्रियविशां शूद्राणां च यथाक्रमम् ।
त्वमेकाग्रमना भूत्वा शृणु धर्मान् मयोदितान् ॥
दानं दद्याद्यज्ञेद्देवान् यज्ञैः स्वाध्यायतत्परः ।
नित्योदको भवेद्विप्रः कुर्याच्चानिपरिग्रहम् ॥
वृत्तार्थं याजयेच्चान्यानन्यानध्यापयेत्तथा ।
कुर्व्यात् प्रतिमहादानं शुक्लाष्टान्यायतो द्विजः ॥”
शुक्लार्थात् शुक्लः शुद्धो न्यायोपार्जितोऽर्थो यस्य
तस्मात् । इति तट्टीका ।
“सर्वलोकहितं कुर्यात्तादितं कस्यचिद्विजः ।
मैत्री समस्तसत्त्वेषु ब्राह्मणस्योत्तमं धनम् ॥
श्रावणि रत्ने च पारवले समद्विभेदेत् द्विजः ।
ऋतावभिगमः पत्रां शस्यते चास्य पार्थिव ! ॥
दानानि दद्याद्विष्ठातो द्विजेभ्यः क्षत्रियोऽपि
हि ।

यज्ञेषु विविधैर्यज्ञैरधीयीत च पार्थिव ॥
श्रद्धाचीरो महीरक्षाप्रवरा तस्य जीविका ।
तस्यापि प्रथमे कल्पे पृथिवीपरिपालनम् ॥
धरित्रीपालनेनैव हतहत्यो नराधिपः ।
भवन्ति वृषतेरंशा यतो यज्ञादिकर्मणाम् ॥
दुष्टानां शासनाज्ञाया शिष्टानां परिपालनात् ।
प्राप्नोत्यभिमतलोकोक्तान् वर्णसंस्कारको वृषः ॥२॥
पाशुपाल्यं वाणिज्यं च क्षपिषं मनुजेश्वर ।
वैश्याय जीविकां ब्रह्मा ददौ लोकपितामहः ॥
तस्याप्यध्ययनं यज्ञो दानधर्मश्च शस्यते ।
नित्यनैमित्तिकादीनामनुष्ठानं च कर्मणाम् ॥३॥
द्विजातिसंश्रयं कर्मे तादर्थ्यं तेन पोषणम् ।
क्रयविक्रयलोभ्यापि धनेः कारुण्येन वा ॥
दागश्च दद्यात् शूद्रोऽपि पाकयज्ञैर्यज्ञेऽपि ।
पित्रादिकश्च सर्वं वै शूद्रः कुर्वीत तेन च ॥४॥
श्रद्धादिभरणाधाय सर्वेषां परिग्रहः ।
ऋतुकालाभिगमनं सदायं महीपते ॥

वर्णः

वर्णः

वर्णः

दया समस्तभूतेषु तितिक्षा नाभिमानिता ।
सत्वं शौचमनायासो मङ्गलं प्रियवादितम् ॥
मैत्र्यासृष्टा तथा तददकार्यं नरेश्वर ।
अनसृष्टा च सामान्या वर्णानां कथिता गुणाः ॥
स्वात्ममायाश्च सर्वेषामेते सामान्यलक्षणाः ।
गुणास्तथापहर्माश्च विप्रादीनामिमान् ॥
चातुरं कर्म द्विजस्योक्तं वैश्यकर्म तथापदि ।
राजस्य च वैश्योक्तं शूद्रं कर्म न चेतयोः ॥
सामर्थ्यं वति तत्प्राप्यसुभाभ्यामपि पार्थिव ।
तदेवापदि कर्तव्यं न कुर्यात् कर्म सङ्करम् ॥
इत्येते कथिता राजन् वर्णधर्मा मया तव ।
धर्मेमाश्रमिणां सव्यग्नवतो मे निग्रामय ॥३॥

श्रीउज्ज्वल उवाच ।

बालः क्षतोपनयनो वेदाहरणतत्परः ।
गुरुगोष्ठे वसेद्भूप ब्रह्मचारी समाहितः ॥
शौचाचारवता तत्र कार्यं शुश्रूषणं गुरोः ।
व्रतानि चरता ग्राह्या वेदाश्च कृतबुद्धिना ॥
उभे संख्ये रविं भूप तथेवामिं समाहितः ।
उपतिष्ठेत्तथा कुर्याद्गुरोरप्यभिवादनम् ॥
स्थिते निष्ठेद्वर्णैर्दयाति नौचेरासीत चासति ।
प्रियो गुरौ वृषश्च प्रतिक्लृप्तं न संभजेत् ॥
तेनैवोक्तः पठेद्देवं नान्यचित्तः पुरस्थितः ।
अनुज्ञातश्च भिक्षात्मजोयादगुरुणा ततः ॥
अवगाहेदपः पूर्वमाचार्येणावगाहिताः ।
समिञ्जलादिकं चास्य कल्यं कल्युत्पानयेत् ॥
गृहीतग्राह्यवेदश्च ततोऽनुज्ञामवाप्य वै ।
गार्हस्थ्यामावसेत् प्राज्ञो निष्पन्नगुरुनिष्कृतिः ॥१॥
विधिना चाप्तदारसु धनं प्राप्य स्वकर्मणा ।
गृहस्थकार्यमखिलं कुर्याद्भूपाज ! शक्तितः ॥
निष्कृतिं पितृगर्भेद्यज्ञेर्देवांस्तथातिथीन् ।
अग्नेर्मुनींश्च स्वाध्यायेरप्येन प्रजापतिम् ॥
बलिकर्मणा च भूतानि वात्सल्येनाखिलं जगत् ।
प्राप्नोति लोकान् पुरुषो निजकर्मसमर्जितान् ॥
भिक्षाभुञ्जथ ये केचित् परित्रादन्तवाचिणः ।
तेऽप्येव प्रतिष्ठन्ते गार्हस्थ्यां तेन वै परम् ॥
वेदाहरणकार्येण तीर्थस्नानाय च प्रभो ! ।
अटन्ति वसुधां विप्राः पृथिवीदर्शनाय च ॥
अग्निकेता क्षमाहारा यत्र सार्यं गृह्यास्तु ये ।
तेषां गृहस्थः सर्वेषां प्रतिष्ठा योनिरेव च ॥
तेषां स्वागतदानादि वक्तव्यं मधुरं वचः ।
गृहागतानां दद्याच्च श्रयणासनभोजनम् ॥
अतिथिर्यस्य भस्माग्नौ गृह्यात्यतिनिवर्तते ।
स हस्ता दुष्कृतं तस्मै पुण्यमादाय गच्छति ॥
अथज्ञानमहङ्करो दम्भश्चैव गृहे सतः ।
परितापोपघातो च पारुष्यश्च न शस्यते ॥
यस्तु सन्धक् करोत्येवं गृहस्थः परमं विधिम् ।
सर्ववन्द्यविनिर्मुक्तो लोकानाप्रोत्यनुत्तमान् ॥
वयःपरिणतो राजन् क्षतकृत्यो गृह्याभमी ।
पुत्रेषु भार्यां निष्पद्य वनं गच्छेत् सहेव वा ॥२॥
परमं कलकलाहारः केशश्मश्रुजटाघरः ।
भूमीशाखी मवेत्तत्र सुनिः सर्वान्तिपिष्टम् ॥
चर्मकाश्रुकुम्भैः कुर्यात् परिधानोत्तरीयके ।

तद्विधिवर्णं स्नानं शस्त्रमस्य नरेश्वर ॥
देवताभ्यर्चनं होमः सञ्ज्ञाभ्यागतपूजनम् ।
भिक्षा बलिप्रदानश्च शस्त्रमस्य नरेश्वर ॥
वन्यस्त्रेहेन गात्राणामभ्यङ्गस्यास्य शस्यते ।
तपस्यतश्च राजेन्द्र शीतोष्णादिसङ्घिण्यता ॥
यस्तेनां नियतचर्यां वानप्रस्थश्चरेन्नृनिः ।
स दहत्यग्निवदीषान् जयेलोकांश्च श्राश्वतान् ॥३॥
चतुर्थश्चाश्रमो भिक्षोः प्रोच्यते यो मनीषिभिः ।
नस्य स्वरूपं गदतो मम श्रोतुं वृषार्हसि ॥
पुत्रदशकलत्रेषु यत्तस्मै हो नराधिप ।
चतुर्थमाश्रमस्थानं गच्छेन्निर्धृतमनुसरः ।
त्रैवर्णिकांश्च येन सर्वानारम्भानवनीपते ।
मित्रादिषु समे मैत्रः समकेश्वरे जनुषु ॥
जरायुजाण्डजादीनां वाहमनःकर्मभिः कचित् ।
युक्तः कुर्वीत न द्रोहं सर्वसङ्गांश्च वर्जयेत् ॥
एकरात्रस्थितिर्नामि पश्चरात्रस्थितिः पुरे ।
तथा तिष्ठेद्यथा प्रीतिर्द्वेषो वा नास्य जायते ॥
प्राणयानानिमित्तश्च यज्ञारे भुक्तवज्जने ।
कावे प्रशस्तवर्णानां भिक्षार्थे पण्डेद्गृहान् ॥
कामः क्रोधस्तथा दर्पमोहलोभादयश्च ये ।
तांस्तु दोषान् परित्यज्य परित्राट् निर्गमो

भवैन् ॥

अभयं सर्वसत्त्वैभ्यो दत्त्वा यश्चरते सुनिः ।
न तस्य सर्वभूतेभ्यो भयमुत्पद्यते कश्चित् ॥
हत्वाग्निहोत्रं स्मशरीरसंख्यं
शरीरमग्निश्च सुखे जुहोति ।
विप्रस्तु भेषोपगते हविर्भे-
क्षिताग्निनां स व्रजतिस्त्र लोकान् ॥”
चित्ताग्नीनां अग्निचित्तामित्यर्थः । चित्ताग्निना
इति वा पाठः । इति तट्टीका ॥
“मोक्षाश्रमं यश्चरते यथोक्तं
शुचिः सुसङ्कल्पितबुद्धियुक्तः ।
अग्निवर्णं ज्योतिरिव प्रशान्तं
स ब्रह्मलोकं अयति हिजातिः ॥” ४ ॥

इति विष्णुपुराणे ३ अंशे ८६ अध्यायौ ॥३॥
प्रकारान्तरेण तेषामादित्यर्थेणा,—
“तत्तस्तेजोमयं दिव्यं पद्मं दृष्टं स्वयम्भुवा ।
तस्मात्पद्मात् समभवद्ब्रह्मा वेदमयो विधिः ॥
प्रजापिसर्गं विविधं मानसो मनसावृजत् ।
अष्टगद्ब्राह्मणानेव पूर्वं ब्रह्मा प्रजापतिः ॥
आत्मतेजोभिर्नवृत्तान् भास्कराग्निसमप्रभान् ।
ततः सत्यश्च धर्मश्च तपो ब्रह्म च श्राश्वतम् ॥
आचारश्चैव शौचश्च स्वर्गाय विदधे विभुः ।
देवदानवगन्धर्वा देवासुरमहोरगाः ॥
यश्चाश्चसनागाश्च पिशाचा मनुजास्तथा ।
ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्राश्च वृषसत्तमः ॥
ये चान्यभूतसंघानां वर्णास्तान् विनिर्ममे ।
ब्राह्मणानां सितो वर्णः क्षत्रियाणां च लोहितः ॥
वैश्यस्य पीतको वर्णः शूद्राणामसितस्तथा ॥
मान्वातोवाच ।
चातुर्वर्ण्यस्य वर्णं यदि वर्णो विभज्यते ।
सर्वेषां खलु वर्णानां दृश्यते वर्णसङ्करः ॥

कामः क्रोधो भयं लोभः शोकश्चिन्ता क्षुधा
अमः ॥
सर्वेषां न प्रभवति कस्माद्वर्णो विभज्यते ॥
खेदस्त्रपुरीषाणि श्लेषापिप्तं सशोणितम् ।
तनुः चरति सर्वेषां कस्मावर्णो विभज्यते ॥
जङ्गमानामसंख्येयाः स्यावराणां च जातयः ।
तेषां विविधवर्णानां कुतो वर्णविनश्यः ॥

नारद उवाच ।

न विशेषोऽस्ति वर्णानां सर्वं ब्रह्मसर्वं जगत् ।
ब्रह्मणा पूर्वेष्टं हि कर्मभिर्वर्णतां गतम् ॥
कामभोगप्रियास्तोऽज्ञाः क्रोधनाः प्रिय-
साहसाः ।

तत्तत्सर्वम्मा रक्ताङ्गास्ते द्विजाः क्षत्रतां
गताः ॥

गोभ्यो वृत्तिं समास्याय पीताः क्षत्रगुणीविनः ।
स्वधर्माज्ञावृत्तिरिति ते द्विजा वैश्वतां गताः ॥
हिंसावृत्तप्रिया लुब्धाः सर्वकर्मोपजीविनः ।
क्षणाः शौचपरिभ्रष्टास्ते द्विजाः शूद्रतां

गताः ॥

इत्येतेः कर्मभिर्वक्ता द्विजा वर्णान्तरं गताः ।
इत्येते चतुरो वर्णा येषां ब्राह्मी सरस्वती ॥
विहिता ब्रह्मणा पूर्वं लोभादज्ञानतां गताः ।
ब्राह्मणा धर्मेतत्त्वस्थास्तत्तस्मै न नश्यति ॥
ब्रह्म धारयतां नित्यं व्रतानि नियमांस्तथा ।
ब्रह्म चैव परं दृष्टं येन जानन्ति तद्दिदः ॥
अग्निभिः स्नेह तपसा दृश्यन्ते चापरे परेः ।
आदिदेवसमुद्भूता ब्रह्मन्नाचतायथाः ।
सा दृष्टिर्मानसौ नाम धर्मेतत्त्वपरायणाः ॥

मान्वातोवाच ।

ब्राह्मणः केन भवति क्षत्रियो वा द्विजोत्तम ! ।
वैश्यः शूद्रश्च देवर्षे तद्ब्रूहि वदतांवर ॥

नारद उवाच ।

जातकर्मणादिभिर्भूतं संस्कारैः संस्कृतः
शुचिः ।

वेदाध्ययनसम्पन्नः षट्सु कर्मस्त्ववस्थितः ॥
शौचाचारपरो नित्यं विवशशी गुरुप्रियः ।
नित्यव्रतो सत्वरतः स वै ब्राह्मण उच्यते ॥
सत्वं दानमथोद्गोह आशुशंखं क्षपा हृणा ।
तपश्च दृश्यते यत्र स ब्राह्मण इति स्मृतः ॥
क्षत्रजं सेवते कर्म वेदाध्ययनसंयुतः ।
दानदानवर्धिर्यस्तु स वै क्षत्रिय उच्यते ॥
विश्रवाशु पशुभ्यश्च क्षाद्यादानरुचिः शुचिः ।
वेदाध्ययनसम्पन्नः स वैश्य इति संज्ञितः ॥
सर्वभक्षरतिर्नित्यं सर्वकर्मकरोऽशुचिः ।
व्यक्तवेदस्वनाचारः स वै शूद्र इति स्मृतः ॥
शूद्रे चैव भवेत्क्षत्रं द्विजे चैव न विद्यते ।
न वै शूद्रो भवेत्क्षूद्रो ब्राह्मणो न च ब्राह्मणः

मान्वातोवाच ।

के धर्माः सर्ववर्णानां चातुर्वर्ण्यस्य के पृथक् ।
चातुर्वर्ण्यांश्चामाणाश्च राजधर्माश्च के मताः ॥

नारद उवाच ।

अक्रोधः सत्यवचनं संविभागः क्षमा तथा ।

वर्गः

वर्गः

वर्गः

प्रजनः स्वेपु टारेषु शौचमद्रोह एव च ॥
 आर्ज्वं भयभरणं न वै ते साञ्चवर्णिकाः ।
 प्राज्ञस्य तु यो धर्मस्तं ते वक्ष्यामि केवलम् ॥
 दममेव महाराज धर्ममाहुः पुरातनम् ।
 स्वाध्यायाभ्यसनैव तत्र कर्म समाप्यते ॥
 तं चेद्विदुस्तु पागं केद्वर्तमानं स्वकर्मणि ।
 अकुत्र्याणं विकर्माणि आन्तं प्रज्ञानतापतम् ॥
 कुर्वीतोपेत्य सन्तानमथ दद्याद्यजेन च ।
 संविभज्यापि भोक्तव्यं धनं सद्भिरिनीधते ॥
 परिनिष्ठितकार्यस्तु स्वाध्यायेनैव प्राज्ञगः ।
 कुर्यादप्यत्र वा कुर्यान्मैत्री प्राज्ञग उच्यते ॥
 क्षत्रियस्यापि यो धर्मस्तं ते वक्ष्यामि पार्थिव ।
 दद्याद्वाजा न याचेन यजेत न च याजयेत् ॥
 नाध्यापयेदधीयैतं प्रजाञ्च परिपालयेत् ।
 नित्योद्युक्तो दस्युवधे रणो कुर्यात् पराक्रमम् ॥
 ये तु क्रतुभिरीजानाः श्रुतवन्तश्च पार्थिवः ।
 ये तु बुद्धे विजैतारस्ते तु लोकजितो वृषाः ॥
 अविजितशरीरो हि मंगरादयो निवर्तते ।
 क्षत्रियस्य तु तत् कर्म नोभयत्र यशःप्रदम् ॥
 क्षत्रियाणामयं धर्मो निर्णेतो मुनिभिः परः ।
 नास्य कृत्यतमं किञ्चिदाज्ञो दस्युविनिग्रहान् ॥
 दानमभयनं यज्ञो राज्ञां जैमोऽभिधीयते ।
 तस्माद्राज्ञा महाराज योद्व्यं धर्मशोभिता ॥
 प्रजाः स्वेपु च धर्मेषु स्थापयेत महीपतिः ।
 धर्मग्राह्ये च हि कर्माणि कारयेत् सततं ॥
 प्रजाः ॥
 परमां सिद्धिमाप्नोति वृषतिः परिपालनात् ।
 कुर्यादप्यत्र वा कुर्यान्मैत्री राजान्य उच्यते ॥
 वैश्यस्य च प्रवक्ष्यामि यो धर्मो वेदसम्मतः ॥
 दानमभयनं शौचं यज्ञश्च धनसञ्चयः ।
 पालयेच्च पशून् वैश्यः पितृवहर्नमस्त्वन्यन् ॥
 विकर्म तद्वेदव्यन् कर्म यत् स समाचरेत् ।
 रक्षया स हि तेषां वै महत् सुखमवाप्नुयात् ॥
 प्रजापतिर्हि वैश्याय स्तृष्ट्वा परिददे प्रजाः ।
 आक्षय्येभ्यश्च राज्ञो च सत्त्वाः परिददे प्रजाः ॥
 तस्य वृत्तिं प्रवक्ष्यामि यच्च तस्योपजीवनम् ।
 यग्नमेकां पिबेद्विंशतं शतानि मिथुनं भवेत् ॥
 सत्त्वाश्च सप्तमं भागं तथा ऋक्षैकलक्षुरे ।
 शस्यानां सत्त्वं वीजानि एषां चावतरी भूतिः ॥
 न च वैश्यस्य कामः स्यात् रक्ष्यं पशूनि ।
 वैश्ये रक्षति ताग्येन रक्षितयाः कथञ्चन ॥
 शूद्रस्यापि हि यो धर्मस्तं ते वक्ष्यामि भूपते ।
 प्रजापतिर्हि वर्मानां दामं शूद्रमकल्पयत् ॥
 तस्माच्छूद्रस्य वर्णानां परिचर्या विधीयते ।
 तेषां शुश्रूषणैव महत् सुखमवाप्नुयात् ॥
 शूद्र एतान् परिचरेत् औन उन्नतिप्रपूर्वशः ।
 मन्थयेच्च न कुर्वीत यातु शूद्रः कथञ्चन ॥
 पापीयान् हि धनं तस्यां यशो कुर्याद्भरीयसः ।
 राजा या समनुज्ञातः कामं कुर्वीत धार्मिकः ॥
 तस्य इति प्रवक्ष्यामि यच्च तस्योपजीवनम् ।
 अवशं भरवीथी हि वर्णानां शूद्र उच्यते ॥
 इत्थं वेदमौशीरसपानदायनानि च ।

यातयामानि देयानि शूद्राय परिचारिणे ॥
 अध्यायानि विशीर्णानि वसनानि द्विजातिभिः ।
 शूद्रायैव प्रदेयानि तस्य धर्मधनं हि सत् ॥
 यच्च कश्चिद्विजातीनां शूद्रः शुश्रूषुराब्रजेत् ।
 कल्पन्तेऽस्य तु तेनाहुर्वृत्तिं धर्मविदो जनाः ॥
 देयः पिण्डोऽनपत्याय भर्त्तव्यो वड्डुर्बलौ ।
 शूद्रेण च न हानव्यो भर्त्ता कस्याश्चिदापदि ॥
 अतिरेकेण भर्त्तव्यो भर्त्ता द्रव्यपरिचये ।
 न हि स्वमस्ति शूद्रस्य भर्त्तृहाण्यधनो हि सः ॥
 उक्तस्तथाणां वर्णानां यज्ञस्तस्य च पार्थिव ।
 स्वाहाकारवधकारौ मन्त्रः शूद्रे न विद्यते ॥
 तस्माच्छूद्रः पाकयज्ञैर्याजयेत् न च स्वयम् ।
 पूर्णपात्रमयीमाहुः पाकयज्ञस्य दक्षिणाम् ॥

श्रीनारद उवाच ।

इदानीमाश्रमाणाञ्च धर्मं वक्ष्यामि भूमिप ।
 ब्रह्मचर्याश्रमं तावत् शृणु सर्वविधासन ॥
 गत्वा गुरुगृहं शिष्यो नमस्कृत्य गुरुं शुचिः ।
 ब्रूयादश्रोतुमायातः शिष्योऽहं तव मारिष ।
 तत्तस्मात्तथा नित्यमध्येतयं नराधिप ॥
 सदा विचारः शास्त्रस्य गुरुपादाभिवादनम् ।
 तदाज्ञापालनञ्चापि ध्यानं देवतभावना ॥
 लाभेन येन केनापि तुष्टिः सद्भिः समागमः ।
 समाप्रविद्यो गुरवे दक्षिणां प्रतिपाद्य च ॥
 गृहाश्रमं ततो गच्छेद्गुरोराज्ञामधिगन्तुं ।
 उद्धृष्टे कुलजां कन्यां सुश्रीलां धर्म्मचारिणीम् ॥
 अर्चयन्वादिनीं सौम्यां सुचरित्रां प्रियंवदाम् ।
 गृहिणां प्रथमो धर्म्मोऽतिथिपूर्वैव पार्थिव ॥
 अप्राप्य पूजामतिथिर्यस्य गृहमिवर्तते ।
 स यानि नरकं चोदं पुण्यं तस्मै प्रदाय च ॥
 प्रथमं स्वागतं पृच्छेदासनञ्चापि चंदिशेत् ।
 पादश्च मधुपर्कश्च दद्यात् प्रणतिपूर्वकम् ॥
 सर्वदक्ष प्रियालापं कुर्यात्तेन सहान्तनः ।
 भोजनञ्च यथाशक्ति कारयेदतिथिं वृष ॥
 देवाश्च पितरश्चापि प्रीयन्तेऽतिथिपूजने ।
 आतिथ्यसदृशं कर्म गृहस्थानां न विद्यते ॥
 यस्य नित्यं स्थितिरास्ति सोऽतिथिः परिकीर्तितः ।
 सर्वश्रमाणां मधिको गृहाश्रम उदाहृतः ॥
 यसात्तस्मिन् समायानि भित्तायमाश्रमाश्च ॥
 पितृदेवाचनं कार्यं गृहिणा सुखमिच्छता ॥
 वागप्रस्थाश्रमं वक्ष्ये तृतीयं जगतीपते ।
 वागप्रस्थाश्रमं गच्छेत् कृतकृत्यो गृहाश्रमान् ॥
 तदारण्यकशास्त्राणि यमधीत्य स धर्म्मविन् ।
 ऊर्ध्वरेताः प्रव्रजित्वा गच्छेत्तत्परसात्तताम् ॥
 सुते भाग्यां परिग्रह्य वनं गच्छेत् सद्यैव वा ।
 शास्तः शूद्रान्तरात्मा च सर्वभूतहिते रतः ॥
 चरितत्रयार्थस्य वाक्प्राप्त्यै विशास्यते ।
 कर्त्तव्याणीह राजेन्द्र कथन्ते मुनिपुङ्गवैः ॥
 भैत्यचर्याख्योकारः प्रव्रज्य इह मोक्षिणः ।
 यथास्मिन्तथापि स्थान्निरगिरनिकेतनः ॥
 यथोपलब्धजीवी स्थान्मुनिर्दाम्नी जितेन्द्रियः ।
 निराश्रीः स्यात् सर्वसमो निर्योगो निर्जिकार-

विवेकी धनपूजादौ विलम्बः कश्चन सदा ।
 संसारं संप्रवर्द्धीत्य ज्ञानं सन्नुद्यमानसः ॥
 पञ्चमूलफलाहारी जलाशौ वायुभोजनः ।
 निराहारीऽथवा शुद्धोऽहर्निशं तप आचरेत् ॥
 एवं कुर्वन् महाभाग ब्राह्मणः सिद्धिमाप्नुयात् ॥
 चतुर्थमाश्रमं वक्ष्ये सुक्तिसोपानमेव हि ।
 गुरोः पुरोधमासास्य भिक्षुः सत्त्वासधर्म्मविन् ॥
 विचरेत् सकलां पृथ्वीं लब्ध्वाश्रीं शास्त्र उल्लुङ्घः ।
 योगाभ्यासरतो नित्यं धर्म्मसञ्चयतत्परः ।
 धर्म्माधर्म्मविहीनो वा भिक्षुकः सिद्धिमा-

प्नुयात् ॥

इति पाद्मि स्वर्गखण्डे २५।२६।२७ अध्यायाः ॥
 अन्यत् नारदं हपुराणे ५६ अध्याये मार्कण्डेय-
 पुराणे महालक्षोपाख्याने कूर्मपुराणे २।३
 अध्याये च द्रष्टव्यम् ॥६॥ गणचित्रकमलः ।
 ह्यतीरं भुज् इति भाषा । तत्पार्थिवः ।
 प्रवेष्टी २ आक्षरणम् ३ परिक्षोमः ४ कुचः ५
 कुथा ६ । इत्यमरः ॥ प्रवेष्टिः ७ परिक्षोमः ८
 कुचम् ९ । इति भरतः ॥ शुक्रादिः । रङ्ग
 इति ख्यातः । स च बहुविधो यथा । श्वेतः १
 पाण्डुः २ धूसरः ३ कृष्णः ४ पीतः ५ हरितः ६
 रक्तः ७ शोणः ८ अरुणः ९ पाटलः १०
 श्यावः ११ धूम्रः १२ पिङ्गलः १३ कर्पूरः १४ ।
 इति चामरः ॥ गर्भस्थालकस्य षष्ठे मासि
 वर्णो भवति । इति सुखबोधः ॥ यशः । गुणः ।
 स्तुतिः । इति मेदिनी । श्वे, २६ ॥ स्वर्णम् ।
 व्रतम् । रूपम् । अक्षरम् । भेदः । गीतक्रमः ।
 चित्रम् । तालविशेषः । आङ्गरागः । इति
 हेमचन्द्रः ॥

वर्णः, पुं स्त्री, (वर्ण्यते भिद्यते इति । वर्णं +
 घञ् ।) भेदः । (वर्ण्यते दीप्यतेऽनेनेति ।)
 वर्णं + घञ् ।) रूपम् । (वर्णयति । वर्णं +
 अच् ।) अक्षरम् । (वर्ण्यते रच्यते इति । वर्णं
 + घञ् ।) विवेचनम् । इति मेदिनी । श्वे, २६ ॥
 वर्णश्च द्विविधः । ध्वन्यात्मकः अक्षरात्मकश्च ।
 अस्योत्पत्तिप्रकारो यथा,—
 “अत्रेयदाश्विमुखोऽत्रमागं स्थाविषदाक्षरम् ।
 अय्ययत्तं प्रलपति यदा सा कुण्डली तदा ।
 मूलाधारे विज्यति सुपुष्पां वेष्टते सहुः ॥”

इति प्रपञ्चसारः ॥

अस्यार्थः । सुखश्रोत्रमागं स्थाविषदात् अनेमै-
 स्थाहितोर्गदा सा कुण्डली अविषदाक्षरं अवि-
 ययमक्षरं यजायते ध्वनौ तं प्रलपति अर्थात्
 कलभायणादिकं करोति तदा मूलाधारे विज्य-
 यति शब्दायते सुपुष्पाश्च सहुर्वेष्टते । इति
 तट्टीका ॥ ॥ अस्य कुण्डलीस्वरूपत्वं यथा,—
 “कुण्डलीभूतसर्पायामङ्गलश्रियसुपेयुषी ।
 विधामवननी देवी शब्दब्रह्मस्वरूपिणी ।
 दिक्षत्वारिंशदङ्गता पञ्चाशदङ्गरूपिणी ।
 गुणिता सर्वजायेण कुण्डली परदेवता ।
 विशालनापवृद्धा सा सृते मन्त्रमयं जगत् ।
 एकधा गुणिता शक्तिः सर्वविश्वप्रवर्तिनी ॥

त्रिपुष्करं खरान् देवीं ब्रह्मादीनां त्रयं त्रयम् ॥

इति सारदातिलकः ॥

अस्यार्थः । त्रिधा मेति चन्द्रस्यैव रूपं । द्वि-
चत्वारिंशदिति भूतलिपिमन्त्रमयी । पञ्चाश-
दिति मातृकामयीत्यर्थः । सर्वगात्रेण सर्ववर्णेन
गुणिता परस्परमिलिता सती मन्त्रमयं जगत्
सृते प्रकाशयति इत्यर्थः । मूलाधारे सर्ववत्
कुण्डलीभूता नाडी वर्तते तन्मध्यस्थाधिलिपिर्वा
कुण्डली । सर्वविधेत्युभयोपादानान् शब्दार्थ-
रूपोभयप्रतिपादिकेति लक्षितम् । त्रिपुष्कर-
मिति ज्येष्ठमध्यमकनिष्ठलेन तीर्थत्रयम् । खरा-
निति उदात्ताशुदात्तसमाहारान् । इति
तट्टीका ॥ १ ॥ अपि च ।

“द्विचत्वारिंशता मूले गुणिता विश्वनायिका ।
सा प्रसूने कुण्डलिनी शब्दब्रह्ममयी विसृजः ॥
शक्तिं ततो ध्वनिस्तस्मादास्तस्माद्विवोधिका ।
ततोऽर्द्धेष्टस्ततो विन्दुस्तस्मादासीन परा ततः ॥”

इति सारदायामाचार्याः ॥

मूले मूलाधारे द्विचत्वारिंशता गुणिता विश्व-
नायिका कुण्डलिनी अनेन क्रमेण अकारादि-
सकारान्तां द्विचत्वारिंशदात्मिकां भूतलिपि-
मन्त्रात्मिकां वर्णमालिकां सृते इत्यन्वयः । क्रम-
माह शक्तिमिति सा कुण्डलिनी शक्तिं सृते
ततः शक्तेर्ध्वनिरासीदिति योजना । ततो
ध्वनेरित्यादि ज्ञेयम् । अयस्य क्रमः सर्वोच्चरो-
त्तमो ज्ञेयः । तत्र सत्त्वप्रविष्टा धिक्शक्तिशब्द-
वाच्या । पुनराकाशस्या सेव सत्त्वप्रविष्टा रजो-
ऽनुविष्टा सती ध्वनिशब्दवाच्या । अचरावस्था
सेव तमोऽनुविष्टा नादशब्दवाच्या । अथक्तावस्था
सेव तमः प्राचुर्यं द्विविधिकाशब्दवाच्या । सेव
तदभयप्राचुर्यादहेन्द्रशब्दवाच्या । उक्तञ्च पदा-
र्थदर्शः ।

“इच्छाशक्तिबलोद्बुधो ज्ञानशक्तिप्रदीपकः ।

पुरुषपिणो च सा शक्तिः क्रियाख्या सृजति

प्रभुः ॥”

असाविव विन्दुः स्थानान्तरगतः परादाख्यो
भवति ।

पश्यन्ती मध्यमा वाची वैखरी शब्दजन्मभूः ।
तत्र परा मूले पश्यन्ती स्वाधिवहनि मध्यमा
हृदये वैखरी सुखे । तदुक्तं पदार्थदर्शः ।

“स्रष्टा कुण्डलिनी मध्ये ज्योतिर्मात्रास्वरूपिणी ।

अञ्जोचविधया तस्मादुद्भूतवर्णमालिनी ॥

स्वयं प्रकाशा पश्यन्ती सुषुम्नामाश्रिता भवेत् ।
सेव हृत्पद्मं प्राप्य मध्यमा नादरूपिणी ॥

ततः संकल्पमात्रा स्यादविभक्तोद्भवा मिनी ।

वैखरीः कण्ठतालुस्था शिरोघ्राणरदस्थिता ॥

जिह्वास्थानी धनिर्धृतवर्णवर्णपरिच्छा ।

शब्दप्रपञ्चजननी ओजमात्रा तु वैखरी ॥

इच्छाज्ञानक्रियात्मयो तेजोरूपा गुणात्मिका ।

क्रमेणानेन सृजति कुण्डली वर्णमालिकाम् ॥

अकारादिसकारान्तां द्विचत्वारिंशदात्मिकाम् ।

पञ्चाशदारगुणिता पञ्चाशद्वर्णमालिकाम् ॥

सृते तदर्थतो भिन्नाः कला रदादिकान्

क्रमात् ॥”

इति तट्टीका ॥

“अथै स्थानानि वर्णानासुरः कण्ठः शिरस्तथा ।
जिह्वास्थानस्य दन्ताश्च नासिकोष्ठौ च तालुका ॥”

इति शिवाचक्षरम् ॥ १ ॥

किञ्च ।

“यथा भवन्ति देहान्तरमी पञ्चाशदक्षराः ।

भेदा येन प्रकारेण तथा वक्ष्यामि तत्त्वतः ॥

समीरिताः समीरेण सुषुम्नारन्ध्रनिर्गताः ।

यत्किं प्रयान्ति वदने कण्ठादिस्थानघटितः ॥

उच्चैरङ्गार्गणो वायुवहात् क्रूरते खरम् ।

नीचैर्गणोऽनुवात्तश्च खरितं तिर्यग्गतः ॥

अर्द्धैकद्वित्रिसंख्याभिर्मात्राभिर्लिपयः क्रमात् ।

सयस्त्रयद्वयद्विर्धुतसंज्ञा भवन्ति ताः ॥

अकारैकारयोर्गोमादेकारो वर्ण इष्यते ।

तस्यैवैकारयोगेन स्यादैकाराक्षरं तथा ॥

उकारयोगात्तस्यैव स्यादोकाराक्षरः खरः ।

तस्यैवौकारयोगेन स्यादौकाराक्षरः खरः ॥

सन्ध्यक्षराः स्युस्त्वक्षरो मन्त्राः सर्वार्थसाधकाः ।

लवणवर्णयोर्ध्वनिर्न वै सन्त्यक् प्रदर्श्यते ॥

विन्दुसर्गात्मनोर्ध्वनिमनोरजसा वदेत् ।

कण्ठासु निःसरन् सर्गः प्रायोऽचालकतः-

परः ॥

नखरः सर्ग एव स्यात् सोऽङ्गावः प्राणकस्तु हः ।

स सर्गः श्लेषितः कण्ठे वायुना कादिमौरयेत् ॥

वर्गस्यैवमात्रेण कं खरस्यर्गनात्तु खम् ।

लोक्रगम्भीरसंज्ञां गौ गौ रुक् वदिर्गतम् ॥

विसर्गस्तालुगः सोष्मा शं चवर्गश्च यं तथा ।

ऋटुरेफसकारश्च ऋङ्गो दन्तगस्तथा ॥

लवणवर्णलसानोष्ठानुपपन्नानसंज्ञकान् ।

दन्तोऽभ्यां वक्ष्यते तत्तत्स्थानगोष्ठ्यान् समी-

रवेत् ॥”

इति प्रपञ्चसारे ३ पटलः ॥

वर्गो विवर्ग एव नखरो विवृतः सोऽङ्गावः

सकाररूपः उच्चासोऽन्तःप्रवेशशाली वायुः

स्यादित्यन्वयः । एवं प्राणको वह्निर्निर्गमेन-

शाली वायुर्हः स्यात् स एव उच्चावः सोऽङ्गावः ।

प्राणस्यासौ को वायुश्चेति प्राणकः । इति

तट्टीका ॥ १ ॥ अवर्णकवर्गहविसर्वनीयाः

कण्ठाः । १ । इवर्णचवर्गयशालयाः । २ ।

ऋवर्णतवर्गयशालयाः । ३ । लवर्णतवर्ग-

कसा दन्त्याः । ४ । उवर्णपवर्गपशानीया

ओष्ठ्याः । ५ । वो दन्त्योष्ठ्याः । ६ । ए रे कण्ठ-

तालयोः । ७ । ओ औ कण्ठाङ्गौ । ८ । इति

शिवाचक्षरम् ॥ १ ॥ अपि च ।

“यद्गुह्यं सर्वतन्मेव वर्णोच्चारविधिं शिन्ने ।

तव स्निह्यान्महेशानि ! तद्वयं कथयामि ते ॥

पञ्चाशन्मातृकावर्णोच्चारणं गुह्यतोऽभ्यसेत् ।

अ ऋ उ टु तु पु षु अथौ वर्गाः प्रकीर्तिताः ॥

अ ऋ ङाः कण्ठतोऽपि साधुतस्युपशः

सृताः । २ ।

ऋ टु रयास्तु ऋङ्ग्याः ३ दन्त्या ल तु ल सा

मताः ॥ ३ ॥

उपवक्ष्योऽसंभूताः ५ स्थानानि कथितानि ते ।

विशेषं कथयाम्यद्य प्रोचाम्यः कण्ठतः खराः ॥

ऋङ्ग्यं जिह्वा ऋङ्गां लवर्णं जिह्वदन्तजम् ।

मुखस्थानाहलो वाच्याः चकारः कण्ठघातजः ॥

यस्त्रयसंयोगे भवेत् पूर्वखरो गुरुः ।

पदान्तादिमवर्णस्य संयोगेऽपि श्रुतिर्हयोः ॥

अपदान्तादिसंयोगे योरन्यत्र तथेयते ।

योः श्रुतिस्तु तिरोभूय खरवत् श्रुतितां ब्रजेत् ॥

श्रिया वीजे शकारस्य ह्रस्वनिः परमेश्वरि ! ।

ह्रस्वतिश्च रादिभ्यो तथादिस्थे तु चञ्चतिः ॥

सहस्र इत्यादौ नमस्तस्यै आस्था इत्यादौ च ।

रेफादिके तदन्ते वा हकारे समवाच्यता ॥

वर्धः ह्रद इत्यादौ ।

किन्तु वैजात्यमाश्रित्य स्फुटं नात्रास्य वाच्यता ॥

तु तूयं ध्वनिमात्रोति यादिस्थे परमेश्वरि ! ।

वाच्य इत्यादौ ।

पु चतुर्थध्वनिं याति वादिस्थे तु विशेषतः ॥

आह्वानमिवाद्यौ ।

नादिस्थेऽप्यथ नादिस्थे वैजात्यं स्वल्पवाच्यता ।

प्रज्ञाद अद्याय इत्यादौ ।

मादिस्थे मे च मस्यापि नासिकामूलवाच्यता ॥

उ ङ य न मा विन्दुनासिकामूलजाः सृताः ।

यकारश्च हतीयत्वं पदादौ सर्वदा ब्रजेत् ॥

केयूरादावपि तथा अन्यत्र कण्ठमात्रजः ।

नादिस्थस्योऽप्यथ खरयोगान्तवर्गके ॥

प्रज्ञः स्नान इत्यादौ ।

वर्णोत्तरेषु ङप्योऽप्यथ जिह्वादिवाच्यता ।

वैजात्यमपि तन्नास्ति गुरोरेव समभ्यसेत् ।

आदिरेफस्तु संप्रोक्तो ह्रस्वरेचो ब्रजेद्वताम् ।

एवं ज्ञात्वा महेशानि ! पठेत् स्तोत्रं जपेन्मनुजम् ।

कवचञ्च महेशानि नान्यथा फलमाप्नुयात् ॥”

इति प्रपञ्चसारे ३ पटलः ॥ ३ ॥

अपि च ।

“ह्रस्वः खरेषु पूर्वोक्तः परो दीर्घः क्रमादिमे ।

शिवशक्तिमयास्ते स्युर्विन्दुसर्गावसानकाः ॥

विन्दुः पुमान् रविः प्रोक्तः सर्गः शक्तिर्निशा-

करः ।

खराणां मध्यगं यत्तु तच्चतुष्कं नपुंसकम् ॥

विना खरेषु नाच्यं जायते यत्किरञ्चनम् ।

शिवशक्तिमयान् प्राहुस्तस्माद्वर्णान् मनोविषण्णः ॥

कारणात् पञ्चभूतानासृजता मातृका यतः ।

ततो भूतात्मका वर्णाः पञ्च पञ्च विभागतः ॥

वायुमिभूजलाकाशाः पञ्चाशद्वर्णप्रयः क्रमात् ।

पञ्च ह्रस्वाः पञ्च दीर्घाः विदन्ताः सन्धिसम्भवाः ।

पञ्चशः कादयः पञ्च ल च हान्ताः समी-

रिताः ॥”

इति सारदा ॥ १ ॥

अक्षररहितकारणं यथा,—

“वाक्स्मादिकेऽपि समये भ्रान्तिः संजायते

यतः ।

वर्णः

वर्णः

वर्णः

धात्राक्षराणि दृष्टानि पञ्चाक्षराण्यतः पुरा ॥

इति ज्योतिस्तत्त्वे दृष्टस्यतिः ॥

वर्णलेखनप्रकारस्तु तत्तदर्थे दृष्टयः ॥ ३ ॥ वर्ण-
नामानि यथा,—

“तत्त्वसङ्केतबोधार्थमाहृत्य तत्त्वशास्त्रतः ।
वर्णनामानि कतिचित् वक्ष्यामि विदुषां सुदे ॥
अकारो वरुणस्तारो वामस्य हंसकारणम् ।
मन्त्राद्यः प्रणवः सत्यं विन्दुशक्तिस्त्रिदैवतम् ॥
सर्वधीवोत्पादकश्च पञ्चदेवो ध्रुवश्चक्रः ।
चावित्री त्रिशिखो ब्रह्म त्रिगुणो गुणजीवकः ॥
आदिवीणं वेदसारो वेदवीजमतः परम् ।
पञ्चरस्त्रिखण्डे च त्रिभवे भवनाश्रयः ॥
गायत्रीबीजपञ्चाशौ मन्त्रविद्याप्रसूः प्रभुः ।
अक्षरं मातृकाक्षरानादिरहेतमोक्षदौ ॥ ॐ ॥
अः श्रीकण्ठः सुरेशश्च ललाटश्चेकमात्रिकः ।
पूर्वोदरी दृष्टिमेधौ सारस्वतः प्रियंवदः ॥
महात्राक्षो वासुदेवो धनेशः केशवोऽनन्तम् ।
कीर्तिर्निर्दृष्टिर्वागीशो नरकारिहरो मरुत् ॥
ब्रह्मा वामाग्रजो द्रुवः करः प्रणवाद्यकः ।
ब्रह्माग्रो कामरूपश्च कामेशो वाशिनी वियत् ॥
विश्वेशः श्रीविष्णुकण्ठौ प्रतिपत्तिथिराशिनी ।
अर्कमण्डलवर्णाद्यौ ब्राह्मणः कामकर्षिणी ॥ अः ॥
आकारो विजयानन्तो दीर्घच्छायो विनायकः ।
चौरोदधिः पयोदश्च पाशो दीर्घास्त्यवृत्तकौ ॥
प्रचण्ड एकजो रुद्रो नारायण इमेश्वरः ।
प्रतिष्ठा मानदा कान्तो विश्वान्तकमजान्तकः ॥
पितामहो द्विषान्तोऽभूः क्रिया कान्तिश्च
सम्भवः ।
द्वितीयो मानदा काशी विघ्नराजः कुक्षो वियत् ।
श्वरान्तकश्च हृदयमङ्गुष्ठो भगमालिनी ॥ आः ॥
इः छद्मा शास्त्रालो विद्या चन्द्रः पूषा सुगुह्यकः ।
सुमिधं सुन्दरो वीरः कोटरः काटरः पयः ॥
भूमध्यो माधवस्तुष्टिर्दक्षनेत्रश्च नासिका ।
शान्तः कान्तः कामिनी च कामो विघ्नविना-
यकः ।
नेपालो भरणी रुद्रो नित्या क्रिन्ना च पावकः ॥
३६ ॥
इंस्त्रिभूर्निर्मलमाया लोलाची वामलोचनम् ।
गोविन्दः शिखरः पुष्टिः सुभद्रा रत्नचक्रकः ॥
विष्णुलक्ष्मीः प्रह्लादश्च वाग्विशुद्धः परापरः ।
कलोत्तरीयो मेखडा रतिश्च पौण्ड्रवर्धनः ॥
शिवोत्तमः शिवा तुष्टिस्तुष्टौ विन्दुमालिनी ।
वैष्णवी वेन्दवी लिङ्गा कामकला सनादका ॥
पावकः कोटरः कीर्तिर्मोहिनी कानकारिका ।
कुचदन्तं तर्जनी च शान्तिस्त्रिपुरसुन्दरी ॥ ईः ॥
उः शङ्करो वरुणाक्षी भूतः कल्याणपावकः ।
अमरेशो दक्षकर्णः पञ्चवक्त्रो मोहनः शिवः ॥
उग्रः प्रभुर्भुतिर्विष्णुर्विष्कम्भी महेश्वरः ।
शत्रुघ्नखेटिका पुष्टिः पञ्चमी वेद्विवाशिनी ॥
चेष्टिकास्थाने चेष्टिका इति वा पाठः ।
कामरुः कामना चेशो मोहिनी पितृहन्तरी ।
उदरः कुटिला ग्रीवं पारङ्गीपो ढणो हरः ॥

उदर इति कुचचित् पाठः । उः ॥
ऊः कण्ठको रतिः शान्तिः क्रीधनो मधुसूदनः ।
कामराजः कुजेशश्च महेशो वामकर्णकः ॥
कण्ठकस्थाने कण्ठक इति वा पाठः ।
अर्घोशो भैरवः सूर्यो दीर्घघोणा सरस्वती ।
विवाशिनी विघ्नकर्ता लक्ष्मणो रूपकर्षिणी ।
महाविद्येश्वरी यष्टा यष्टो भूः कान्यकुलकः ॥
ऊः ॥
अः पूर्वोर्ध्वमुखी रुद्रो देवमाता त्रिविक्रमः ।
भावभूतः क्रिया क्रूरा रेचिका नासिका धृतः ॥
एकपादशिरः माला मण्डला शान्तिनी जलम् ।
कर्णः कमलभा मेघो निवृत्तिगणगायकः ।
रोहिणी शिवदूती च पूर्णगिरिश्च सप्तमी ॥
मेघः स्थाने मेघ इति च पाठः ॥ अः ॥
अः क्रीधोऽतिथिशो वागी वामनोऽगोऽथ
श्रीधृतिः ।
ऊर्ध्वमुखी निशानायः पद्ममाला विनयधोः ॥
शशिनी मोचिका श्रेष्ठा दैत्यमाता प्रतिष्ठिता ।
एकदन्ताङ्गयो माता हरिता मिथुनोदया ॥
माता स्थाने माया इति वा पाठः ।
वोमलः श्यामला मेधो प्रतिष्ठा पतिरष्टमी ।
ब्रह्मण्यमिव कीलाखे पावको गन्धर्वर्षिणी ॥
मिवस्थाने मवेति वा पाठः ॥ अः ॥
उः स्याणुः श्रीधरः सुहो नेत्रा धन्तो वक्त्रो वियत् ।
देवयोनिर्दक्षगण्डो वद्वेशः कौन्तेयकौ ॥
वद्वेशस्थाने वाद्यग इति वा पाठः ।
विश्वेश्वरो दीर्घजिह्वा महेशो लाङ्गलिः परा ।
चन्द्रिका पार्थिवो धृन्ना द्विदन्तः कामवर्धनः ॥
शुचिस्मिता च गवमी कान्तिराघातकेश्वरः ।
चित्ताकर्षिणी काशश्च तृतीयकुलसुन्दरी ॥
चित्ताकर्षिणीस्थाने चिन्ताकर्षिणी इति वा
पाठः । उः ॥
लृकारः कमला हर्षा हृषीकेशो मधुव्रतः ।
सूर्या कान्तिर्वासगण्डो रुद्रः कामोदरी सुरा ॥
शान्तिहन्तृ स्वस्तिका शक्रो मायावी लोचुपो
वियत् ।
कुशमी सुस्थिरो साता नीलपीतो गजाननः ॥
कामिनी विश्वपा कालो नित्या शुद्धः शुक्तिः
हृती ॥
विश्वभास्थाने विस्मया इति वा पाठः ।
सूर्यो घैर्यार्कधर्षणी च एकाकी दनुजप्रसूः ॥ लृः ॥
एकारो वास्तवः शक्तिर्किण्टीशोऽष्टौ भगं मरुत् ।
सूर्या भूतोऽर्द्धकेशी च ज्योत्स्ना अहो प्रमर्दनः ॥
भूतस्थाने श्वेत इति वा पाठः ।
भयं ज्ञानं लघा धीरा जह्ना सर्वमसुद्धवः ।
वद्विष्णुर्भगवती कुण्डली मोहिनी वसः ॥
योषिदाधारशक्तिश्च त्रिकोणा ईशसंज्ञकः ।
सन्तिरेकादशो भद्रा पद्मनाभः कुलाचलः ॥ एः ॥
ऐलंछा भौतिकः कान्ता वायवी मोहिनी
विभुः ।
दक्षा दामोदरः प्रजोऽधरो विद्यतसुखपि ॥
समात्मको जगद्योनिः परः परनिबोधकः ।

ज्ञानान्ता कपर्दी श्रीः पीठेशान्तिः समात्मकः ।
त्रिपुरा लोहिता राक्षी वाग्भवो भौतिकः सनः ।
महेश्वरो दादशी च विमलश्च सरस्वती ।
कामकोटो वामजागुरंशुमान विजया जटा ॥
ऐः ॥
ओकारः सत्यपीयूषो पश्चिमास्यः श्रुतिः मिरा ।
सद्योजातो वासुदेवो गायत्री दीर्घजङ्गकः ॥
आप्यायनी चोर्द्धन्तो लक्ष्म्योवाङ्गी सुखी द्विजः ।
उद्वेगदर्शकस्तोत्रः कैलासो वसुधाचरः ।
प्रणवाग्रो ब्रह्मसूत्रमजेशः सर्वमङ्गला ।
त्रयोदशी दीर्घगात्रा रतिनाथो दिगम्बरा ॥
त्रैलोक्यविजया प्रक्षा प्रीतिर्वीजादिकर्षिणी ॥
ऐः ॥
ओकारः शक्तिको नाशज्जिज्ञो वामजङ्गकः ।
मनुवद्वेगद्वेशश्च शङ्कुकर्णः सदाशिवः ॥
अधोदन्तश्च कण्ठोऽष्टौ सङ्कर्षणः सरस्वती ।
आज्ञा चोर्द्धमुखी शान्तो व्यापिनी प्रकृतः
पयः ॥
अनन्ता ज्वालिनी योमा चतुर्दशी रति प्रयः ।
नेत्रमात्राकर्षिणी च ज्वालामातृनिका भृगुः ॥
योमास्थानं रोमा इति वा पाठः । ओः ॥
अङ्कारश्चक्षुषो दन्तो घटिका समगुह्यकः ।
प्रद्युम्नः श्रीमुखी प्रीतिर्वीजयोनिर्द्विध्वजः ॥
दन्तस्थानं दम्भ इति वा पाठः ।
परं शशी प्रमाणीशः सोमविन्दः कलानिधिः ।
अङ्गूरश्चैतना नागपूर्णा दुःखहरः शिवः ॥
शिरः शम्भुर्नरेशश्च सुखदुःखप्रवर्तकः ।
पूर्णिमा रवन्तो शुद्धः कन्या चरवियम्रविः ॥
अष्टाकर्षिणी शून्यं विचित्रा योमस्त्रिपिणी ।
कंदारो रात्रिनाशश्च कुजिका चैव बुद्धदः ॥
ऐः ॥
अः कण्ठको महासेनः कला पूर्णान्ता हरिः ।
इच्छा भद्रा गणेशश्च रतिर्विद्यासुखी सुखम्
द्विविन्दुरसना सोमोऽनिरुद्धो दुःखसूचकः ।
द्विजिह्वः कुण्डलं वक्रः सर्गः शक्तिर्निष्ठाकरः ॥
सुन्दरी सुयशानन्ता गणनाथो महेश्वरः ॥ अः ॥
कः क्रीधीशो महाकाली कामदेवः प्रकाशकः ।
कपालो तेजसः शान्तिर्वासुदेवो जयानलः ।
चक्री प्रजापतिः दृष्टिर्दक्षस्त्वो विश्राम्यतिः ।
अनन्तः पार्थिवो विन्दुस्तापिनी परमात्मकः ॥
दक्षस्त्वस्थाने दक्षकर्णो इति वा पाठः ।
वर्गाद्यश्च सुखी ब्रह्मा सखाद्योऽभ्यः शिवो
जलम् ।
माहेश्वरी तुला पुण्या मङ्गलचरणं करः ॥
नित्या कामेश्वरी सुख्यः कामरूपो गजेन्द्रकः ।
श्रीपुरं रमणो रङ्गः कुसुमा परमात्मकः ॥ कः ॥
खः प्रचण्डः कामरूपो षट्द्विजिह्वः सरस्वती ।
आकाशमिन्द्रियं दुर्गा चक्षीशस्तापिनी गुरुः ॥
शिखण्डी दन्तजातीशः कपोलार्गवतो यदि ।
शून्यं कपालो कलायी रूपकर्णोऽजरामरः ॥
शुभाभेयां चक्षुर्जिह्वो जनायाङ्गारश्चङ्गकौ ॥
॥ खः ॥

वर्णः

गो गौरी गौरवी गङ्गा गणेशो गोकुलेश्वरः ।
 शार्ङ्गो पश्यान्तको गाथा गन्धर्वः सर्वगः
 स्तुतिः ॥
 मञ्जुसिंहः प्रभा धूम्रा द्विजाश्वः शिवदर्शनः ।
 विश्वात्मा गौः पृथग्पा वालवहस्त्रिलोचनः ॥
 गीतं सरस्वती विद्या भोगिनी नन्दनी धरा ।
 भोगवती च हृदयं ज्ञानं जालन्धरी लवः ॥
 लवस्थाने नर इति वा पाठः । गः ॥
 घः खट्वाङ्गी दुर्धुरो घण्टी घण्टीशक्तिपुरा-
 न्तकः ।
 वायुः शिवोत्तमः सत्या किङ्किणी वीरनायकः ॥
 मरौचिर्ब्रह्मणे मेधा कालरूपी च दाम्भिकः ।
 लम्बोदरा ज्वालकः नन्देशो घननं ध्वनिः ।
 त्रैलोक्यविद्या संघंता कामाख्यमनघामयः ॥घः॥
 ठः शक्ती भैरवच्छादो विन्दुसंघः शिशुप्रियः ।
 एकद्वयो दचनखः स्वर्परो विषयसृष्टा ॥
 कान्तिः श्वेताङ्गयो धीरो द्विजात्मा ज्वालिनी
 वियत् ।
 मन्त्रशक्तिश्च मदनी विघ्नेशो चातनायकः ॥
 एकनेत्रो महानन्दो दुर्हरश्चन्द्रमा यतिः ।
 शिवयोषा नीलकण्ठः कामेशो च मयांशुकौ ॥
 ॥ङः॥
 चः पुष्करो हृत्वी वाणी चामिशक्तिः सुदर्शनः ।
 चर्मसुखधरो भूत्वा मद्भिधाचारसन्निनी ॥
 भूत्वास्थाने भौम इति च पाठः ।
 एकरूपो रुचिः कूर्मश्चासृष्टा दीर्घबाहुकः ।
 वामबाहुर्मलमाया चतुर्भुजस्त्रिचरुपिणी ॥
 दयितश्च द्विनेत्रश्च लक्ष्मीक्षितयलोचनः ।
 चन्दनं चन्द्रमा देवचैतनो वृद्धिको बुधः ॥
 देवी केटसुखेच्छात्मा कौमारपूर्वफलगुनी ।
 अयनङ्गमेखला वायुर्मेदिनी च मृलापती ॥चः॥
 छन्दस्त्वनं सुवृन्ना च प ॥ पशुपतिर्नृतिः ।
 निर्मलं तरलं वद्विभूतमात्रा विलासिनी ॥
 एकनेत्रश्च वृषली द्विशिरा वामकुम्भरः ।
 गोकर्णो लाङ्गली वामकामसत्ता सदाशिवः ॥
 भाता निशाचरः पायुर्बिन्दवः स्थितिशब्दकः ॥
 ॥छः॥
 जः श्वी वानरः शूली भोगदा विजया स्थिरा ।
 लज्जो ज्यो जेता घातकी सुमुखी विभुः ॥
 जम्बोदरी स्तुतिः शाखा सप्रभा कर्तृका धरा ।
 दीर्घबाहु रचिर्दयो नन्दी तेजाः सुराधिपः ॥
 जवनी वेगितो वामो मानवाद्यः सदात्मकः ।
 हस्तास्त्रेश्वरी वेगी चामोदा मदविजयः ॥जः॥
 भां नङ्गारी गुह्यो भक्तवायुः सत्यः यदुन्नतः ।
 अजेशो द्वाविधो नादः पाशो जिह्वा जलं
 स्थितिः ॥
 निराजिह्वो धनुर्धरः कर्कशो नादकः कुणः ।
 दीर्घबाहुवलो रूपमाकन्दितः सुपञ्चलः ॥
 दुर्मुखो नर आत्मा बान् विकटा कुचमण्डलः ।
 कलसंभ्रिया वामा अङ्गुलीमध्यपञ्चकः ।
 दण्डापादराज्य पादात्मा यज्ञगः सरः ॥
 ॥झः॥

वर्णः

षकारो वीधनी विश्वा कण्डली मखरो वियन् ।
 कौमारी नागविज्ञानी सयाङ्गुलनखरो वकः ॥
 कण्डलीस्थाने कुण्डली मखदस्थाने मुखद इति
 वा पाठः ।
 सर्वेशचर्चिता बुद्धिः स्वर्गात्मा चर्चरध्वनिः ।
 धर्मैकपादो सुमुखो विरजा चन्दनेश्वरी ॥
 बुद्धिस्थाने सिद्धिः स्वर्गस्थाने सर्ग इति वा
 पाठः ।
 गायनः पुष्पधन्वा च रागात्मा च वरा-
 चिणी ॥जः॥
 टट्टारः कपाली च सोमवाः खेचरी ध्वनिः ।
 सुक्रन्दो विनदा पृथ्वी वैष्णवी वारुणी नवः ॥
 सोमवा स्थाने सोमेश इति कचिन् पाठः ।
 दद्याद्गार्हपत्यं च नरा भूतिः पुनर्भवः ।
 वृहस्पतिर्धनुश्चित्रा प्रमोदा विमला कटिः ।
 राजा गिरिर्महाधनुर्नात्मा सुमुखो
 मरुत् ॥टः॥
 ठः शून्यो मञ्जरी बीजः पाणिनी लाङ्गली
 चया ।
 वनजो नन्दनो जिह्वा सुगङ्गध्वजः सुधा ॥
 वक्तुलः कुण्डलो वहिरन्दनं चन्द्रमण्डलः ।
 दक्षजानूराभावश्च देवभक्ष्यो वृहद्वनिः ॥
 एकपादो विभूतिश्च ललाटं सर्वमित्रकः ।
 वृषभो नलिनी विष्णुर्महेशो ग्रामणीः
 शशी ॥ठः॥
 डः स्तुतिर्दारुको नन्दिरुपिणी योगिनी
 प्रियः ।
 कौमारी शङ्करश्चाशक्तिवक्रो नदको ध्वनिः ॥
 दुर्मुखो जटिलो भीमा द्विजङ्घः पृथिवी सती ।
 कीरगिरिः चमा कान्तिर्गाभिः स्वाती च
 लोचनम् ॥
 जटिलीस्थाने जटिल इति कान्तिस्थाने शान्ति-
 रिति वा पाठः ॥डः॥
 ढो ढका निर्णयः पूर्वो यज्ञेशादनदेश्वरः ।
 अर्द्धनारीश्वरस्त्रयोमौश्वरी त्रिशुखी नवः ॥
 यज्ञेशादनदेश्वर इत्यत्र यज्ञेशो धनदेश्वर
 इत्यपि पाठः ।
 दक्षपादाङ्गुलेर्धूलं चिह्नदण्डो विनायकः ।
 प्रहासा त्रिवेरा जह्निर्गुणो निधनो ध्वनिः ॥
 प्रहासा स्थाने प्रहास इति वा पाठः ।
 विघ्नेशः पालिनी त्वक्धारिणी क्रोडपुच्छकः ।
 शलाघुरं त्वगात्मा च विशाखा श्रीमन्नो रतिः ॥
 तक्कस्थाने त्वक्च इति वा पाठः ॥ढः॥
 यो निर्गुणं रतिज्ञानं जम्भनः पश्चिवाद्यः ।
 जया शम्भो नरकजित् निष्कला योगिनीप्रियः ॥
 हिमखं कोटवी श्रोत्रं सन्दर्शितो मता ।
 विनेत्रो मातुषी योमदक्षपादाङ्गुलेर्मुखम् ॥
 माधवः शक्तिनी धीरो नारायणश्च निगद्यः ॥
 मुखस्थाने मुखं इति वा पाठः ॥णः॥
 तः पूतना हरिः शुद्धिः शक्ती शक्तिर्जटी ध्वजा ।
 वामस्त्रिक्रामकर्म्यो च कामिनी मध्य-
 कर्मकः ॥

वर्णः

हरिस्थाने हरिः इति वा पाठः ।
 व्याघ्रादो तखतुल्यश्च कामिका पृष्ठपुच्छकः ।
 रत्नकश्च श्याममुखी वाराही मकरीशयणा ॥
 व्याघ्रादोतखतुल्यस्थाने व्याघ्रान्तान्तचुपश्च
 इति रत्नकश्चस्थाने रत्नकण्ठ इति वा पाठः ।
 सुगतीर्द्धसुखा बुद्धजानुश्च क्रोडपुच्छकः ।
 गन्धो विश्वामरश्चत्रयाशुराधा च सौरकः ॥
 बुद्धस्थाने वृद्ध इति सौरकस्थाने सैविक इति वा
 पाठः ।
 जयन्ति पुलको भान्तिरनङ्गसदनातुरा ॥तः॥
 थः स्थिरामी महाप्रस्थिरंस्थिराश्चो भयानकः ।
 शिली शिरसिभो दण्डी भद्रकाली शिलोच्चयः ॥
 छण्णो बुद्धिर्बिकर्मा च दक्षनाश्राधिपोऽमरः ।
 वरदा भोगदा केशो वामजान् रसोऽनलः ॥
 छण्णो बुद्धिर्बिकर्मा स्थाने छमो वद्विर्बिकर्मा
 इति वा पाठः ।
 लोलोच्चयिनी गुह्यः शरच्चन्द्रो विदारकः ॥
 लोलो इत्यादिस्थाने लोलोच्चयिनीपूर्वोत्पशर-
 चन्द्रदिवाकर्षो इति वा पाठः ॥थः॥
 दोऽदोऽशो धानकिर्धाता दाता दलं कलत्रकम् ।
 दीनं ज्ञानच दानश्च भक्तिराद्यनी धरा ॥
 दाता दलं स्थाने दानादनु इति वा पाठः ।
 सुवृन्ना योगिनी सद्यः कुण्डलो वामगुल्फकः ।
 काव्यायनी शिवा दुर्गा लङ्घना नाचि
 कण्डकी ॥
 लङ्घनास्थाने सङ्गना कण्डकीस्थाने कण्डकी
 इति वा पाठः ।
 स्वस्तिकः कुटिला रूपः कण्ठोमानितेन्द्रियः ।
 धर्मद्वन्द्वमदेवश्च भमा बहुसुचक्षला ॥
 धर्मद्वन्द्वस्थाने धर्मद्वन्द्व बहुस्थाने वृद्ध इति वा
 पाठः ।
 हरिद्रा पुनर्मर्त्री च दक्षपाणिश्चिरेखकः ॥दः॥
 धो धनाथो रुचिः स्यात्तुः शाश्वतो योगिनी-
 प्रियः ।
 मीनेशः शक्तिनी तोयं नागेशो विश्वपावनी ॥
 धनार्धस्थाने धनाख्य इति वा पाठः ।
 धिपणा धरणा चिन्ता नेत्रयुग्मं प्रियो मतिः ।
 पीतवासा त्रिवर्णा च धाता धर्मलवङ्गमः ॥
 धरणाचिन्तास्थाने धरणी चिन्ता इति वा
 पाठः ।
 सन्दर्शो मोहनी लज्जा पञ्चतुल्या धरं धरा ।
 वामपादाङ्गुलेर्धूलं प्येठा सुरपुरं भवः ।
 अर्धात्मा दीर्घवक्त्रा च धनेशो धनकक्षयः ॥धः॥
 नो गर्जिनी क्षमा सौरिश्वाद्यदी दिश्वपावनी ।
 मेघश्च सविना देवं दन्तुरो नारदोऽञ्जनः ॥
 वारुणीस्थाने वरुणा इति वा पाठः ।
 ऊर्ध्वगामी हिरण्य पोमपादाङ्गुलेर्मुखम् ।
 वेनतयस्तुतिर्वेत्तं तरनिर्वाहिरागमः ॥
 वामनो ज्वालिनी दीर्घो निरीहः सुगतिर्बिन्दुः ।
 शब्दात्मा दीर्घवोषा च दक्षिणाश्वमेधवी ।
 गिरिनायकनीलो च शिवो नारिर्महा-
 मतिः ॥नः॥

पः पूरप्रियता तीक्ष्णा लोहितः पञ्चमो रसा ।
गुह्यकर्त्ता निधिः श्रेयः कालरात्रिः सुवाहिता ॥
तपनः पालनः पाता पद्मरेणुर्निरञ्जनः ॥
सावित्री पातिनी पानं वीरतत्त्वो घनुर्हरः ॥
पालनस्थाने पावन इति तत्त्वस्थाने तन्त्र इति
वा पाठः ।

दक्षपार्श्वे सेनानी मरीचिः पवनः शनिः ।
उड्डीशं जयनी कुम्भोऽलसं रेखा च मोहकः ॥
कुम्भस्थाने कान्ता इति रेखास्थाने रेधा इति
वा पाठः ।

मूला द्वितीयमिन्द्राणी लोकाची मन

आत्मनः ॥

आत्मनः स्थाने आत्मक इति वा पाठः । पः ॥
फः सखी दुर्गिणी धूम्रा वामपार्श्वी जगद्देवः ।
जया पादः शिखा रौद्री केतुकारः शाखिनी
प्रियः ॥

उमा विहङ्गमः कालकुलिनीप्रियपावकौ ।
प्रलवाग्निर्नैलपादोऽक्षरः प्रभुपतिः प्रशो ॥
कुत्कारो यामिनी यक्ता पावनो मोहवर्द्धनः ।
निष्कलत्रागङ्गाकारः प्रयागो ग्रामणीः फलम् ॥
यक्तास्थाने फल्का इति प्रयागस्थाने प्रयाग
इति वा पाठः । फः ॥

यो वनी भूधरो मार्गो चर्चरी लोचनप्रियः ।
प्रचेताः कलसः पक्षी स्थलगणः कपर्दिनी ॥
पृष्ठवंशो भया मातुः शिखिवाहो युगन्तरः ।
सुखविन्दुर्लली चण्डा योहा त्रिलोचनप्रियः ॥
सुखविन्दुस्थाने सुखविन्दुरिति वा पाठः ।
क्षेदिनी तापिता भूमिः सुपनिन्द्रवजिप्रियः ।
सुरभिर्मुखविष्णुश्च संहारो वसुधाधिपः ॥
सुपनिन्द्रस्थाने सुगन्धिचेति वा पाठः ।

वह्नी पुरश्च पेडा च मोदको गगनं प्रति ।
पूर्वावादाग्रमध्यलिङ्गी शनिः कुम्भतृतीयकौ ॥ वः ॥
भः क्रिष्णा भमरो भीमो विश्ववृत्तिर्निश्चातवम् ।
द्विरण्डो भूषणो मूलं यज्ञसूत्रस्य वाचकः ॥
निश्चातवस्थाने निश्चातभयं इति वा पाठः ।
नक्षत्रं भ्रमणा दीप्तिर्वयो भूमिः पयो नभः ।
नाभिभद्रं भद्रावाहुर्विश्ववृत्तिर्विनायकः ॥
वयःस्थाने भय इति विनायकस्थाने विश्ववृत्तक
इति वा पाठः ।

प्राणात्मा तापिनी वक्त्रा विश्वरूपी च चन्द्रिका ।
भोमसेनः सुधासेनः सुखा मायापुरं हरः ॥
वयस्थाने रुद्रा इति सुखस्थाने सुख इति वा
पाठः । भः ॥

मः कालो क्षैप्रितः कालो महाकालो महा-
न्तकः ।

चैकुण्ठो वसुधा चन्द्री रविः पुरुषराजकः ॥
वसुधास्थाने वस्तुदा इति वा पाठः ।
कालभद्रो जया मेधा विश्वदा दीपसंज्ञकः ।
जठरश्च भ्रमानागं लक्ष्मीमानोऽग्रवन्धनौ ॥
दापस्थाने दीप इति वा पाठः ।
यिनि ग्रियो महाधीरः शशिप्रभा जनेश्वरः ।
तमस्तः प्रियसु रुद्रः सन्धाङ्गो वद्विमण्डलम् ॥

भातङ्गमालिनी विन्दुः श्रवणाभरथो वियत् ॥
रथस्थाने मख इति वा पाठः । मः ॥
यो वाणी वसुधा वायुर्विक्रतिः पुरुषोत्तमः ।
युगान्तः श्वसनः श्रीघ्नो धूमार्चिः प्राणिसेवकः ॥
युगान्तस्थाने युगाभ इति वा पाठः ।
शृङ्गा भमो जटी लोला वायुवेगी यशस्करी ।
सङ्कर्षणः क्षपा वालो हृदयं कपिला प्रभा ॥
आग्नेयो व्यापकाख्यागो होमो यानं प्रभा
सुखम् ।

चण्डः सर्वेश्वरी धूमन्वासुखा सुसुखेश्वरी ॥
प्रमास्थाने प्रभा इति वा पाठः ।
त्वगात्मा मलयो माता हंसिनी भृङ्गनायकः ।
तेनमः शोषको मीनो धनिष्ठानङ्गवेदिनी ॥
त्वगात्मास्थाने विगात्मा इति तेनमस्थाने येमन
इति वा पाठः ।

मेघः सोमः पत्तिनामा पापहा प्राणसंज्ञकः ॥
मेघस्थाने सेष्ट इति वा पाठः । यः ।
रो रक्तः क्रोधिनी रेफः पावकस्त्रोचो मतः ।
प्रकाशा दर्शनी दीपो रतल्लणा परं बली ॥
स्त्रोचस्थाने त्रेजन इति रतल्लणास्थाने रत्त-
ल्लणा इति वा पाठः ।

सुगङ्गेशो मतिः सूर्यो धातु रक्तः प्रकाशकः ।
व्यापको रेवती दासं कुक्ष्यंशो वद्विमण्डलम् ॥
दासस्थाने दानमिति कुक्ष्यंशस्थाने दक्षांश
इति वा पाठः ।

उग्ररेखा स्थूलदण्डो वेदकण्ठपला पुरा ।
प्रकृतिः सुगलो व्रजशब्दश्च गायको धनम् ॥
वेदकण्ठपलास्थाने वेदकण्ठपला इति वा पाठः ।
श्रीकण्ठ उग्रा हृदयं सुखी त्रिपुरसुन्दरी ।
सविन्दुर्योनिजो ज्वाला श्रीशैलो विश्वतोमुखी ॥
श्रीशैलस्थाने श्रीशैल इति वा पाठः । रः ।

लक्ष्मन्ः पूतना पृथ्वी माधवः शक्रवाचकः ।
बलातुलः पिपाकौशो व्यापको मांससंज्ञकः ॥
माधवस्थाने माधवी इति वा पाठः ।
खड्गो नादोऽन्तं देवी लवणं वारुणी पतिः ।
शिखा वाणी क्रिया माता भामिनी कामिनी
प्रिया ॥

मृतस्थाने मृदुमिति लवणस्थाने मरणमिति वा
पाठः ।
ज्वालनीवेगिनी नादः प्रदुग्धः शोषणो हरिः ।
विश्वेन्द्रो ज्यौ बली चेतो मेरुगिरिः कला रसः ॥
मन्त्रस्थाने मन्त्र इति कलास्थाने कला इति वा
पाठः । लः ।

यो वालो वारुणी स्रज्जा वरुणो मेदसंज्ञकः ।
खड्गोशो ज्वालनी वङ्कः कलसध्वनिवाचकः ॥
वङ्कस्थाने रङ्ग इति कलसध्वनिस्थाने कलसंरवि
इति वा पाठः ।
उत्कारीशस्तु ना वीतो वक्त्रा स्फिक् सागरः
शुचिः ।

त्रिधातुः शङ्करः श्रेष्ठो विशेषो यमसादनम् ॥ वः ॥
शः सयश्च कामरूपी कामरूपो महामतिः ।
सौख्यनामा कुमारीऽस्थि श्रीकण्ठो वृषकेतनः ॥

वृषभः श्रयनं शान्ता सुभगा विस्फलिङ्गिनी ।
मृत्युर्देवो महालक्ष्मीर्महेश्वरः कुलकोलनी ॥
वाहुर्हंसो वियद्वक्त्रं हृदनङ्गाङ्गुशः खलः ।
वामोरः पुण्डरीकात्मा कान्तिः कल्याणवाचकः ॥
हंसस्थाने हंस इति वा पाठः । शः ॥
यः श्वेतो वासुदेवश्च पीता प्रज्ञा विनायकः ।
परमेष्ठी वामबाहुः श्रेष्ठो गर्भविमोचनः ॥
पीतास्थाने प्रीता इति प्रज्ञास्थाने श्रद्धा इति
वा पाठः ।
लम्बोदरो यमोजेशः कामधुक कामधूमकः ।
सुश्रीरङ्गा वृषो लज्जा मरुद्वक्षः प्रियः शिवः ।
कामधूमकस्थाने कालधूमक इति वा पाठः ।
सूर्यात्मा चठरः कोषो मत्ता वचोविदारिणी ।
कलकण्ठो मध्यभिन्ना बुद्धात्मा मल्लपूः शिवः ॥ वः ॥
सो हंसः सुयशा विष्णुर्भूषीश्चन्द्रसंज्ञकः ।
जंगद्वीजं शक्तिनामा मोहं वेशवती भृगुः ॥
सुयशास्थाने सुजन इति मोहस्थाने सोऽहं इति
वा पाठः ।

प्रकृतिरीश्वरः सुहो प्रभा श्वेता कुलीज्जलः ।
दक्षपादो मृतं बाष्पी परमात्मा परोऽक्षरः ॥
सुरूपा च गुणेशो गौः कलकण्ठो वृकोदरौ ।
प्राणाद्याश्च पुरादेवी लक्ष्मीः सोमो हिरण्यपुः ॥
दुर्गोत्तारिणि सन्धोहाज्जीवो मूर्तिर्मनोहरः ॥
दुर्गोत्तारिणिस्थाने दुर्गोत्तारिणी इति सन्धो-
हातस्थाने सन्धोहा इति मनोहरस्थाने मनोयव
इति वा पाठः । सः ।

हः शिवो गगनं हंसो नागलोकोऽम्बिका-
पतिः ।
नकुलीशो जगन्नाथः प्राणेशः कपिला मलः ॥
मलस्थाने मत इति वा पाठः ।
परमात्मात्मजो जीवो यवाकः शान्तिदोऽङ्गनः ।
मृगो भयो रणास्थानः क्रुतकूपविरावणः ॥
यवाकस्थाने वराक इति अङ्गनस्थाने अङ्गुल
इति क्रुतकूपविरावणस्थाने क्रुतकोपरिवादश्च
इति वा पाठः ।

लक्ष्मीर्महेश्वरः शम्भुः प्राणशङ्किल्लाटजः ।
स्वकोपवारणः श्रुली चैतन्यं पादपूरणः ॥
महेश्वरस्थाने हरिहर इति स्वकोपस्थाने
स्वकोप इति वा पाठः ।
महालक्ष्मीः परं नादो मेघनादो हरिर्मतः ।
विन्दुर्दुर्गा प्रिया देवी मेघश्यामेश्वरः पुमान् ॥
दक्षपादः सदाशम्भुः शाखोटः सोममण्डलम् ॥ हः ॥
लः पृथ्वी विमला मोघोऽनन्तो हयवहा सितः ।
व्यापिनी शिवदा केतुजगत्सारतरं हठः ॥
ग्लौष्टेडानी च वेदार्थः सारो नारायणः स्वयम् ।
जठरो नकुलिः पीता शिवेशोऽनङ्गमालिनी ॥ लः ॥
चः कोपस्तम्बुकः कालो रूक्षः संवर्तकः परः ।
वृषिं ह्यो विद्युता माया महातेजा युगान्तकः ॥
स्तम्बुकस्थाने स्तम्बुक इति रूक्षस्थाने व्यक्षमिति
परस्थाने पय इति वा पाठः ।
परात्मा क्रोधसंहारो बलान्तो मेरुवाचकः ।
सन्धाङ्गः सागरः कामः संयोगान्त्यस्त्रिपूरकः ॥

वतानास्याने नलान्त इति सर्वाङ्गस्याने सर्वाङ्ग
इति वा पाठः ।
चेत्रपालो महाशोभो मातृकान्तानलक्षयः ।
नृवं कथयदानन्ता कालजिज्ञा गणेश्वरः ।
झायापुत्रश्च संघातो मलयः श्रीलंकाटकः ॥” चः ॥
इति नन्दनभट्टाचार्यविरचितं वर्णाभिधानं
नमाप्तम् ॥
वर्णकः, स्त्री, (वर्णयतीति । वर्ण + क्त्वा ।) हरि-
तालम् । इति रत्नमाला ॥ यात्रातुल्येनयोग्य
पिष्टं घृतं वा सुगन्धिद्रव्यम् । इत्यमरः ॥ चन्द-
नम् । इति शब्दरत्नावली ॥
वर्णकः, पुं, स्त्री, (वर्ण + स्वार्थे संज्ञायां वा कन् ।)
विलेपनम् । चन्दनम् । इति मेदिनी । के,
१५२ ॥ (यथा, महाभारते । १३ । ११ । १०७ ।
“वर्णकादौल्लघा गन्धोऽखोरयित्वेह मानवः ।
बुधुन्दरित्वाप्रोति राजन् । लोभपरायणः ॥”)
वर्णकः, पुं, स्त्री, (वर्णयते रचयतेनेति । वर्ण +
क्त्वा । स्वार्थे कन् ।) हिरण्यहरितालकाचनीली-
कादिः । इत्यमरभरती ॥ (यथा, आर्यासप्त-
शत्याम् । १८६ ।
“कक्षां निन्दति बुभुक्षति कः सरफलकस्य वर्णकं
सुग्धः ।
को भवति रत्नकण्टकमयति कल्याणचिरदेति ॥”)
वर्णकः, पुं, (वर्णयति वृत्तादीन् विस्तारयतीति ।
वर्ण + क्त्वा ।) चारणः । इति मेदिनी । के,
५२ । मण्डलम् । इति शब्दरत्नावली ॥
वर्णकविः, पुं, कुवेरपुत्रः । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥
वर्णकूपिका, स्त्री, (वर्णाणां कूपिकेव ।) मस्या-
धारः । यथा,—
“मवीधानौ मविमविर्मेलायुर्वर्णकूपिका ॥”
इति त्रिकाण्डशेषः ॥
वर्णचारकः, त्रि, (वर्णां नीलादीन् चारयति
विस्तारयतीति । चर + णिच् + क्त्वा ।) चित्र-
कारः । इति शब्दमाला ॥
वर्णव्येष्टः, पुं, (वर्णेषु चतुर्षु मध्ये व्येष्टः प्रथमोत्त-
मत्वात् सुयोतुल्यत्वाच्च ।) ब्राह्मणः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥
वर्णव्येष्टः, त्रि, (वर्णेन व्योतिवोक्तपारिभाषिक-
वर्णेन व्येष्टः व्येष्टः ।) स्ववर्णविशेषोत्तमवर्णः ।
पारिभाषिकहीनवर्णककूपारिभाषिकवर्ण-
व्येष्टकन्याविवाहनिषेधो यथा,—
“मीनकर्कटद्विषकविषाः
विंशतुलाघटः क्षत्रिय उक्तः ।
कुम्भनरपुत्रमेवविशः सु-
भंकरहृष्टस्त्री कथितावरजातिः ॥
वर्णव्येष्टा च सा नारी वर्णहीनश्च यः पुमान् ।
तयोर्निवाहे ऋतुः स्यात् यस्यासाम्राज
संशयः ॥”
इति व्योतिकृत्ते वर्णव्येष्टनम् ॥
वर्णतुलीः, स्त्री, (वर्णाणां तुल्येव ।) लेखनी ।
इति शब्दरत्नावली ॥

वर्णतुलिका, स्त्री, (वर्णाणां तुल्येव ।) लेखनी ।
इति हारावली । २१२ ॥
वर्णतुली, स्त्री, (वर्णाणां तुलीव ।) लेखनी । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥
वर्णदं, स्त्री, (वर्णं ददातीति । दा + “आतो-
रनुसर्गे कः ।” ३ । २ । ३ । इति कः ।) काली-
यकम् । इति जटाधरः ॥ वर्णदातरि, त्रि ॥
वर्णदात्री, स्त्री, (वर्णं ददातीति । दा + णच् +
ङीप् ।) हरिदा । इति राजनिर्घण्टः ॥ वर्ण-
दातरि, त्रि ॥
वर्णदूतः, पुं, (वर्णा एव दूता यत्र ।) लिपिः ।
तत्पर्यायः । लेखः २ वाचिकहारकः ३ स्वस्ति-
मुखः ४ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
वर्णधर्मः, पुं, स्त्री, (वर्णाणां ब्राह्मणादीनां धर्मः ।)
ब्राह्मणचरित्रवैश्वस्यशूद्राणां कर्तव्यं कर्म । तद-
यथा,—
“यजनं याजनं दानं ब्राह्मणस्य प्रतिग्रहः ।
अध्यापनं चाध्ययनं घटकुर्माणि द्विजोत्तमाः ॥
दानमध्ययनं यज्ञो धर्मं चरित्रवैश्वयोः ।
दण्डो युद्धं चरित्रस्य क्षत्रियैश्च शस्यते ॥
शुश्रूषेव द्विजातीनां शूद्राणां वर्णसाधनम् ।
कारुकर्म तथाजीवः पाकयज्ञोऽपि धर्मेतः ॥
क्षमा दमो दया दानमलोभस्वयाग एव च ।
आर्जवं चानस्रया च तीर्थांगुसरं तथा ॥
सर्वं सन्तोष आस्तिस्यं श्रद्धा चेन्द्रियनिग्रहः ।
देवनाभ्यर्चनं पूजा ब्राह्मणानां विशेषतः ॥
अहिंसा प्रियवादित्वमपेक्ष्यमकल्कता ।
समाधिकमिमं धर्मं चातुर्लोक्यैश्चवीक्ष्यते ॥
प्राजापत्यं ब्राह्मणानां स्मृतं स्थानं क्रिया-
वताम् ।
स्थानमेतन् चरित्राणां संग्रामेष्वपलायिनाम् ॥
वैश्यानां मारुतं स्थानं स्वधर्ममनुवर्तताम् ।
गान्धर्वं शूद्रजातीनां परिचारे तु वर्तताम् ॥”
इति कौर्मे २ अध्यायः ॥ ३२ ॥
अपि च ।
मार्कण्डेय उवाच ।
“हारीतस्तुवाचाय तैरेयं चोदितो मुनिः ।
प्रश्नस्तु मुनयः सर्वे धर्मान् वक्ष्यामि प्राच-
तान् ॥
वर्णांशमाश्रमाणाश्च योगशास्त्रश्च सप्तमाः ।
मन्त्रज्ञात्वा मुनयो नित्यं सुच्यते जन्मवन्धनात् ॥
ब्राह्मणां ब्राह्मणेनैव उत्तमो ब्राह्मणः स्मृतः ।
तस्य धर्मं प्रवक्ष्यामि तं योग्यं देशमेव च ॥
ऊर्णसारो ऋगो यत्र स्वभावात् प्रवर्तते ।
तस्मिन् देशे वसन् धर्मं कुरुते वाक्त्रयोत्तमः ॥
अध्यापनं चाध्ययनं यजनं याजनं तथा ।
दानं प्रतिग्रहश्चैव कर्मघटकमिहोच्यते ॥
अध्यापनश्च त्रिविधं धर्मायै चात्तकारणम् ।
शुश्रूषाकारणश्चेति त्रिविधं परिकीर्तितम् ॥
नैषामन्यतमो वापि दृश्यते यत्र मानवे ।
तत्र विद्या न दातया पुरुषेण हितेयिणा ।
योमानध्यापयेच्छिष्यान् यज्ञानपि च योजयेत् ॥

विदितान् प्रतिग्रहानिच्छेददृष्टधर्मप्रसिद्धये ॥
वेदमेवाभ्यसेन्नित्यं शुचीं देशे समाहितः ।
यनेद्वयं यथाशक्त्वा दद्याद्विज्ञानुसारतः ॥
नित्यं नैमित्तिकं धर्मं कर्म कुर्यात् प्रयत्नतः ।
गुरुशुश्रूषणश्चैव यथान्यायमनन्तरितः ॥
चायं प्रातरुपासीत विधिनानि द्विजोत्तमः ।
क्षतस्नानः प्रकुर्वीत वैश्वदेवं दिने दिने ॥
अतिपिशागतं भक्ष्या पूजयेच्छक्तितो यज्ञी ।
अन्यानप्यागतान् विप्रान् पूजयेदविरोधतः ॥
स्वदारनिरतो नित्यं परदारविवर्जितः ।
सत्यवादी जितक्रोधः स्वधर्मनिरतो भवेत् ॥
अकर्मणि च संप्राप्तिं प्रमादे नैव रोचयेत् ।
प्रियां हितान् वदेदाच्च परलोकाविरोधिनीम् ॥
एष धर्मः समुद्दिष्टो ब्राह्मणस्य समासतः ।
धर्ममेव तु यः कुर्यात् स याति ब्रह्मणः पदम् ॥
हारीत उवाच ।
चक्ष्मादीनां प्रवक्ष्यामि यथावदनुपूर्वशः ।
येन येन प्रवर्तन्ते विधिना चरित्रादयः ॥
राजा च चरित्रश्चैव प्रजा धर्मेण पालयेत् ।
कुर्यादध्ययनं सन्त्यक् युगयुक्तो यथाविधि ॥
दद्याद्दानं द्विजान्मेधो धर्मबुद्धिसमन्वितः ।
देवब्राह्मणभक्तश्च पित्रकार्यपरस्त्रया ॥
धर्मेण वै जयाकाङ्क्षी अधर्मेण विवर्णयेत् ।
उत्तमां गतिमाप्नोति चरित्रो ह्येवमाचरन् ॥ १ ॥
गौरवं क्षत्रिवाणिज्यं कुर्याद्द्वैष्ट्यो यथाविधि ।
दानं धर्मं यथाशक्त्वा द्विजशुश्रूषणं तथा ॥
लोभधर्मविनिर्मुक्तः सत्यवागनस्रयकः ।
स्वदारनिरतो दान्तः परदारविवर्जितः ॥
घनेर्विप्रान् समभ्यर्च्य यज्ञकाये त्वयाचितः ।
अप्रमत्तः स्वधर्मेषु वर्तते देहपातनान् ॥
यज्ञाध्ययनदानानि कुर्यान्नित्यमनन्तरितः ।
पित्रकार्यं च तत्काले नारसिंहाचनं तथा ॥
एतद्देष्टव्यं कर्मोक्तं स्वधर्ममनुतिष्ठतः ।
एतद्देष्टव्यमानस्तु सुक्तः स्यान्नात्र संशयः ॥ २ ॥
वर्णव्ययस्य शुश्रूषां कुर्यात् शूद्रः प्रयत्नतः ।
दासवत् ब्राह्मणानान् विशेषेण समाचरेत् ॥
अयाचितः प्रदाता स्यात् कृपिं हृत्पार्थमाश्रयेत् ।
पाकयज्ञविधानेन यजेद्देवानतन्त्रितः ॥
शूद्राणां मासिकं कार्यं वपनं न्यायवर्तिनाम् ।
घारणं जीर्णवस्त्रस्य विप्रस्योच्छिष्टभोजनम् ॥
स्वदारेषु रतिश्चैव परदारविवर्जितः ।
पुराणश्रवणं विप्रान्नारसिंहस्य पूजनम् ॥
तथा विप्रमस्कारस्तथा सत्रं दिने दिने ।
सर्वं सम्भाषणं चैव रागद्वेषविवर्जितम् ॥
इत्थं कुर्वन्सदा शूद्रो मनोवाक्कायकर्मभिः ।
स्थानमेन्द्रमवाप्नोति व्यक्तपापः प्रपुण्यकृतः ॥”
इति नारसिंहे ५९ । ५४ अध्यायौ ॥ १ ॥
अन्यथा ।
मदालम्बोवाच ।
“दानमध्ययनं यज्ञो ब्राह्मणस्य विधादितः ।
धर्मो नाप्यनुत्तरोऽस्ति धर्मोऽस्मादपि विना ।
याजनाध्ययने यज्ञकाया पुत्र प्रतिग्रहः ।

“वर्णनीया यथायोगं साङ्गोपाङ्गा अमी
इह ॥”)

वर्णयोः पदार्था यथा,—

“यद्य वर्णानि क्रयन्ते तानि यानि कवा-
चरैः ।

महाकाशप्रभृतिषु प्रवर्त्यते प्रवर्त्यते ॥

राजा राजवधूपुरोहितकुमारामात्यसेवाधिपाः
देश्यामपुरीश्वरौऽन्वितरिदुवानाद्वारण्या-
अमाः ।

मन्त्रो दूतर्णप्रयाणन्तयाचेभर्त्विन्द्व्या
वीक्षारो विरहः स्वयंवरसुरा पुष्पामुखेला
रतम् ॥”

इति कविकल्पलतायाम् १ स्वके ३ कुतु-
मम् । (सप्तमः । वर्णधात्वर्थदर्शनात् । यथा,
भागवते । ३ । २२ । ३० ।

“एतत्ते आदिराजस्य मनोहरितमद्युतम् ।

वर्णितं वर्णनीयस्य तदपत्योदयं शृणु ॥”)

वर्णपात्रं, स्त्री, (वर्णस्य पात्रम् ।) चित्रकारस्य
नीत्यादिरागस्याधारः । यथा,—

“मलिका वर्णपात्रं स्यात् तूलिका लेख-
क्षुद्रिका ॥”

इति शब्दमाला ॥

वर्णपुष्पकः, पुं, (वर्णवन्ति गानावर्णानि पुष्पाणि
यस्य । कप् ।) राजतरुणीपुष्पवृक्षः । इति
राजनिर्घण्टः ॥

वर्णपुष्पी, स्त्री, (वर्णवन्ति पुष्पाणि यस्याः ।
डोष् ।) उद्दकाण्णीपुष्पवृक्षः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

वर्णप्रसादनं, स्त्री, (वर्णस्य प्रसादनं यस्यात् ।)
अगुरु । इति राजनिर्घण्टः ॥

वर्णमाता, स्त्री, (वर्णस्य मातेव कश्चाराद्यचर-
प्रकृत्वात् ।) लेखनी । इति हारावली ॥

वर्णमाहका, स्त्री, (वर्णाणां वर्णमालानां माह-
केव ।) सरस्वती । इति शब्द-नावली ॥

वर्णमाला, स्त्री, जातिमाला । (वर्णाणां माला
समूहः ।) अक्षरलेखी । तत्र संस्कृतवर्णाः ५०
जपमालायाम् ५१ । इहरेणीयवर्णाः २६ ।

फरासीयाः २३ । हिब्रु अर्धात् २४-
शीयाः २२ । आरबीयाः २८ । पारसीयाः ३१ ।

तुरस्कीयाः ३३ । रूसीयाः ४१ । गिक् अर्धात्
२५ । गान्नीयाः २४ । आटिन्दुशीयाः २२ । उन्-
षर्धात् २० । मोल्दावीयाः २६ । सान्देशीयाः २७ ।

इटालिदेशीयाः २० । तातारीयाः २०२ ।
रुसदेशीयाः १६ । चीनदेशीयवर्णाः शब्दा-
लङ्काः तत्त्वसंख्याः ८०००० ॥ ॥ ॥ अका-

रादिकाराणां वर्णसंख्याः २००००० ॥ ॥ ॥ अका-
राणां वर्णसंख्याः २००००० ॥ ॥ ॥ अका-

राणां वर्णसंख्याः २००००० ॥ ॥ ॥ अका-
राणां वर्णसंख्याः २००००० ॥ ॥ ॥ अका-

राणां वर्णसंख्याः २००००० ॥ ॥ ॥ अका-
राणां वर्णसंख्याः २००००० ॥ ॥ ॥ अका-

राणां वर्णसंख्याः २००००० ॥ ॥ ॥ अका-
राणां वर्णसंख्याः २००००० ॥ ॥ ॥ अका-

राणां वर्णसंख्याः २००००० ॥ ॥ ॥ अका-
राणां वर्णसंख्याः २००००० ॥ ॥ ॥ अका-

दीनाच्च वर्णाणां अन्तिमवर्णं सागुस्वारं
छत्वा पूर्वसुच्चार्य मन्त्रजपः कार्यः । अनेन
प्रकारेणाष्टोत्तरशतसंख्यो जपो भवति । अन्त-
र्यजनमित्युपलक्षणम् ।

“सविन्द्रं वर्णसुच्चार्यं पञ्चाक्षरं जपेत् सुधीः ।

अकारादिकारान्तं विन्दुसुतं विभाष्य च ॥

वर्णमाला समाख्याता अगुलोमविलोमिका ।

चकारं मेरुमेवात्र तत्र मन्त्रं जपेत्तद्वि ॥”

इति नारदीयवचनात् ॥

प्रकारान्तरं विष्णुशिवरे ।

“अगुलोमविलोमेन वर्णाष्टकविभेदतः ।

मन्त्रेणान्तरितान् वर्णान् वर्णेनान्तरितान्

मनुनू ॥

कुर्याद्वर्णमयीं मालां सञ्चतन्त्रप्रकाशनीम् ।

चरमाणं मेरुसुतं लङ्घनं नैव कारयेत् ॥”

इति तन्त्रसारः ॥

अपि च ।

“अगुलोमविलोमेन कृत्प्रया वर्णमालया ।

आदिलान्तलादि आन्तक्रमेण परमेष्टरि । ।

चकारं मेरुसुतं लङ्घयेत् कदाचन ॥”

इति सुखमालातन्त्रम् ॥

वर्णरेखा, स्त्री, (वर्णां लिखन्तीत्यनेति । लिख +
वर्णरेखा, करणे घञ् । रलयोरैक्यम् ।) कठिनी ।

इति विकारप्रथमः ॥

वर्णलेखिका, स्त्री, (वर्णलेखा + स्त्री कन् । टाप्
अत इत् ।) कठिनी । इति रत्नमाला ॥

वर्णवती, स्त्री, (वर्णां रस्यस्यामिति । वर्ण + “रसा-
दिभ्यश्च ।” ५ । २ । ६५ । इति मनुप् । मस्य
वः ।) हरिद्रा । इति जटाधरः ॥ वर्णविशिष्टे,
त्रि ॥

वर्णविलोडकः, पुं, (वर्णान् विलोडयतीति । वि +
लोड् + क्तुल् ।) ओक्लिनः । सन्धिचौरः ।

इति मेदिनी । के, २३६ ॥

वर्णसङ्करः, पुं, (वर्णतो नाशनादिभ्यः वर्णानां
या सङ्गरो मिश्रणं वच ।) मिश्रितजातिः ।

तद्विवरणं यथा,—

“बभूवुर्गङ्गा यो वतादव्या नाशनाजतयः ।

गङ्गा यो वाहुदेशाच्च जाताः चत्त्रियजातयः ॥

सुरदेशाच्च वैश्याश्च पादतः शूद्रजातयः ।

तासां सङ्करजातेन बभूवुर्नर्गसङ्कराः ॥

गोपनापितनीलाश्च तथा मोदकमूलवौ ।

तामूलिपर्णकारौ च तथा पत्तिकघातयः ॥”

लीलास्याने भाला इति मूलवस्थाने शूवर इति
च पाठः ।

“रत्नवमादा विप्रेन्द्र । सङ्कराः परिकीर्तिताः ।

शूद्राविशेषस्तु करणीरम्बरी वैश्याद्विचक्षणोः ॥

विचक्षन्ता च शूद्रायां वीर्याधानं चकार सः ।

ततो बभूवुः पुत्राश्च नयेते शिष्यकारिणः ॥

मायाकारः कर्मकारः शिल्पकारः कुविन्दकः ।

कुम्भकारः कंसकारः गृहेते शिल्पिनां वराः ॥

सञ्चकारश्चित्रकारः स्वर्णकारश्चरैव च ।

नितितापो ब्रह्मशापादशाला पर्यवहराः ॥”

अजात्या इत्यत्र अजात्या इत्यपि पाठः ।

“स्वर्णकारः स्वर्णवीर्यान् नाशनायां द्विजो-
त्तम ।

बभूव सद्यः पतितो ब्रह्मशापेन कर्मणा ॥

स्वर्णधारी द्विजातीनां शापेन पतितो सुवि ।

श्रीब्रह्म यज्ञकाष्ठश्च न ददौ तेन हेतुना ॥

अतिक्रमेण चित्राणां सद्यश्चित्रकरकथा ।

पतितो ब्रह्मशापेन नाशनायाश्च कोपनः ॥

कश्चिद्विगमविशेषश्च संसर्गात् स्वर्णकारिणः ।

स्वर्णवीर्यादिदोषेण पतितो ब्रह्मशापनः ॥

कुलटायाश्च शूद्रायां चित्रकारस्य वीर्यतः ।

बभूव शालिकाकारः पतितो जारदोषनः ॥

अष्टालिकाकारवीर्यात् कुम्भकारस्य योषिति ।

बभूव कोटिकः सद्यः पतितो मृष्टकारकः ॥

कुम्भकारस्य वीर्येण सद्यः कोटिकयोषिति ।

बभूव तैलकारश्च कुटिलः पतितो सुवि ।

सद्यः चत्त्रियवीर्येण राजपुत्रस्य योषिति ।

बभूव तीवरेणैव पतितो जारदोषतः ॥

तीवरेण तु वीर्येण तैलकारस्य योषिति ।

बभूव पतितो दस्युर्लेटश्च परिकीर्तितः ॥

लेटस्तीवरेणैव जनयामास वयसरान् ।

मालं मलं मातरश्च भङ्गं कोलश्च कन्दरम् ॥

कन्दरस्याने कलन्दर इति वा पाठः ।

“नाशनायां शूद्रवीर्येण पतितो जारदोषतः ।

सद्यो बभूव चाण्डालः सन्ध्याश्रमोऽनुपि ॥

तीवरेणैव चाण्डालां चर्मकारो बभूव च ।

चर्मकार्याश्च चाण्डालात् मांसच्छेदी बभूव च ॥

मांसच्छेदां तीवरेण कोऽप्यश्च परिकीर्तितः ।

कोऽप्यश्चियान्तु केवर्त्तात् काण्डारः परिकीर्तितः ॥

सद्यश्चाण्डालकन्यायां लेटवीर्येण शौनक ।

बभूवकुली द्वौ पुत्रौ हज्जिकशौण्डिकौ तथा ॥”

हज्जिकशौण्डिकावित्यत्र दुष्टौ हज्जिकशौण्डिकौ इत्यपि
पाठः ।

“क्रमेण हज्जिकन्यायां सद्यश्चाण्डालवीर्यतः ।

बभूवः पञ्चपुत्राश्च भृष्टा वनचराश्च ते ॥

लेटस्तीवरेणैव चाण्डालां गङ्गातीरे च शौनक ।

बभूव सद्यो यो बालो गङ्गापुत्रः प्रकीर्तितः ॥

गङ्गापुत्रस्य कन्यायां वीर्येण वेशधारीचः ।

बभूव वेशधारी च पुत्रो युष्ठी प्रकीर्तितः ॥

वेशधारीचकन्यायां सद्यः शुली बभूव च ।

शुलीयोषिति वेशधारी पौष्टकश्च प्रकीर्तितः ॥

अज्ञानं करणकन्यायां राजपुत्री बभूव च ।

राजपुत्र्यान्तु करणदागवीति प्रकीर्तितः ॥

अज्ञानवीर्येण वेशधारी केवर्त्तः परिकीर्तितः ।

कुली तीवरेणैव चाण्डालीपरश्च प्रकीर्तितः ॥”

प्रकीर्तित इत्यत्र पतितो सुवि इति वा पाठः ।

“तीवरेण तीवरेणैव पुत्रो बभूव रणकः स्तनः ।

रणकः तीवरेणैव कोदाको च बभूव च ॥

नापिताश्रोमकन्यायां सन्ध्याश्रमोऽनुपि ।

अज्ञानबभूव नापय बभूवन्तु नजनिमकः ॥

तीवरेणैव दक्षिणकन्यायां बभूवः सप्त पुत्रकाः ।

ते कौली हज्जिकशौण्डिकभूवद्वयः मरा ।

ब्राह्मणान्धविधीर्गण्य ऋतोः प्रथमवासरे ।
 कृत्स्नितयोदरे जातः कूटस्तेन कौर्मितः ॥
 तदशौचं विप्रतुल्यं पतित ऋतुदोषतः ।
 मन्त्रः कोटिकसंस्पर्गादधमो जगतीतये ॥
 अक्षवीर्येण वैश्यायान्तोः प्रथमवासरे ।
 जातः पुत्रो महादस्युर्ध्वलवांश्च धनुर्हरः ॥
 चकार वागतीतश्च अक्षियो वारितस्तया ।
 तेन जाता स पुत्रश्च वागतीतः प्रकीर्तितः ॥
 चक्षवीर्येण शूद्रायान्तुदोषेण पापनः ।
 बलवथो दुरन्ताश्च वभूवूर्ध्वज्ञानयः ॥
 अविहङ्कर्णाः क्रूराश्च निर्भया रणदुर्जयाः ।
 शौचाचारविहीनाश्च दुर्दर्शा धर्मवर्जिताः ॥
 स्नेह्यात् कुविन्दकन्यायां ज्योत्स्नाजानिर्बभूव ह ।
 जोलान् कुविन्दकन्यायां शराकः परिकीर्तितः ॥
 वर्णसङ्करदोषेण वज्राश्च शूद्रजातयः ।
 तासां नामानि संख्याश्च को वा वक्तुं हि ज
 त्तमः ॥

वैद्योऽश्विनीकुमारेण जातश्च विप्रयोधिति ।
 वैद्यवीर्येण शूद्रायां वभूवूर्ध्वज्ञो जनाः ॥
 ते च गन्धगुणज्ञाश्च मन्त्रोपधिपरायणाः ।
 तेभ्यश्च जाताः शूद्रायां ते खालयाहिणो
 भुवि ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते ब्रह्मखण्डे १० अध्यायः ॥३॥

अपि च ।

“अयं द्विर्जैर्हि विद्वद्भिः पशुधर्मो विगर्हितः ।
 मनुष्याणामपि प्रोक्तो वेद्ये राज्यं प्रशासति ॥
 न महीमखिलां भुञ्जन् राजभिप्रवरः पुरा ।
 वर्णानां सङ्करं चक्रे कामोपहतचेतसः ॥
 ततः प्रभृति यो मोहात् प्रमीतपतिकां क्षियम् ।
 नियोजयत्यप्यार्थं तं विगर्हन्ति साधवः ॥३॥
 ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यश्च यो वर्णं हिजातयः ।
 चतुर्थे एकजातिस्तु शूद्रो नास्ति तु पञ्चमः ॥
 मन्त्रवर्णेषु तुल्यासु पत्नीष्वक्षतयोनिषु ।
 आनुलोम्येन सम्भूता जाता ज्योत्स्ना एव ते ॥
 स्त्रीष्वनन्तरजातास्तु द्विजैरप्यादितान् सुतान् ।
 महशानेव तानाहुर्मातृदोषविगर्हितान् ॥
 अनन्तरास्तु जातानां विधिरेव सनातनः ।
 द्वैजान्तरास्तु जातानां धर्मं विद्यादसुं
 विधिम् ॥

ब्राह्मणात् वैश्यकन्यायामबध्नो नाम जायते ।
 निषादः शूद्रकन्यायां यः पारश्व उच्यते ॥
 क्षत्रियाच्छूद्रकन्यायां क्रूराचारविहारवान् ।
 अथशूद्रवपुर्ननुख्यो नाम प्रजायते ॥
 विप्रस्य चिष्ट वर्णेषु वृषतेर्ध्वज्योर्द्वयोः ।
 वैश्यस्य वर्णे चैकस्मिन् यद्वेतेऽपसदाः स्मृताः ॥३॥
 क्षत्रियादिप्रकन्यायां स्मृतो भवति जातितः ।
 वैश्यान्मागधवेदेहौ राजविप्राङ्गनासुतौ ॥
 शूद्रादायोगवः क्षत्रा चण्डालश्चाधमो वृणाम् ।
 वैश्यराजन्यविप्रास्तु जायन्ते वर्णसङ्कराः ॥
 एकान्तरे त्वागुलोम्याद्वस्त्रयोगौ यथा स्मृतौ ।
 अथवेदेहकौ तद्वत् प्रातिलोम्येऽपि जन्मनि ॥३॥
 एता येऽनन्तरस्त्रीजाः क्रमेणोक्ता द्विजन्मनाम् ।

ताननन्तरनाम्स्तु मातृदोषात् प्रचक्षते ॥
 ब्राह्मणादुपकन्यायामावृत्तो नाम जायते ।
 आभीरोऽभ्युक्तकन्यायामायोगयान्तु धिक्वणः ॥
 आयोगवश्च क्षत्रा च चण्डालश्चाधमो वृणाम् ।
 प्रातिलोम्येन जायन्ते शूद्रादपसदाश्च यः ॥
 वैश्यान्मागधवेदेहौ क्षत्रियात् स्मृत एव तु ।
 प्रतीपमेते जायन्ते परेऽप्यपमदाश्च यः ॥
 जानो निषादाच्छूद्रायां जाता भवति पुङ्गवः ।
 शूद्राज्जानो निषाद्यान्तु म वै कुकुटकः स्मृतः ॥
 सत्तुर्जानन्मथोगायां श्वपाक इति कौर्मिप्रते ।
 वेदेहकेन त्वम्बज्रासुत्पन्नो वेण उच्यते ॥
 द्विजानयः सवर्णास्तु जनयन्ध्वनतांस्तु यान् ।
 तान् सावित्रीपरिभ्रष्टान् ब्राह्मण इति विगि-
 र्हिषेत् ॥
 ब्राह्मणात् जायते विप्रात् पापात्मा भूर्जकण्ठकः ।
 आवन्त्यवाटधानौ च पुष्पधः श्वेत् एव च ॥
 भस्मो मलश्च राजन्यान् ब्राह्मणस्त्रिविरेव च ।
 नटश्च करणश्चैव श्वश्रो द्रविड एव च ॥
 वैश्यात् जायते ब्राह्मणात् सुधन्नाचार्य एव च ।
 कारुणश्च धिक्क्षत्रा च मैत्रः सात्वत एव च ॥
 क्षत्रिचारेण वर्णानामपेयशवेदनेन च ।
 स्वकर्मणाश्च त्यागेन जायन्ते वर्णसङ्कराः ॥३॥
 सङ्कीर्णयोगिनो ये तु प्रतिलोमानुलोमजाः ।
 अन्योन्यश्चतिषक्ताश्च तान् प्रवक्ष्याम्यशेषतः ॥
 स्मृतो वेदेहकश्चैव चण्डालश्च नराधमः ।
 मागधः क्षत्रजातिश्च तथायोगव एव च ॥
 एते षट् सट्शान् वर्णान् जनयन्ति स्वजीनियु ।
 मातृजात्यां प्रसूयन्ते प्रवरास्तु च योनिषु ॥
 यथा त्रयाणां वर्णानां ह्योरात्मस्य जायते ।
 आनन्त्यात् स्वयोन्यान्तु तथा बाह्येष्वपि क्रमात् ॥
 ते चापि बाह्यान् सुवहूँस्ततोऽप्यधिकदूषि-
 तान् ।

परस्परस्य दारेषु जनयन्ति विगर्हितान् ॥३॥
 यथेव शूद्रो ब्राह्मण्यां बाह्यं जन्तुं प्रसूयते ॥
 तथा बाह्यतरं बाह्यस्यातुवर्गे प्रसूयते ।
 प्रतिकूलं वर्णमाना बाह्यावाह्यतरान् पुनः ।
 क्षीना क्षीनान् प्रसूयन्ते वर्णान् पश्यद्वेषे तु ॥
 प्रसाधनोपचारश्चमदासं दासजीवनम् ।
 सेरिन्दुं वागुराष्टां स्मृते दस्युरयोगवे ॥
 मैत्रेयकन्तु वेदेहो माधुकं संप्रसूयते ।
 गून् प्रशंसत्यजसं यो घृष्टानादोऽरुणोदये ॥
 निषादो मार्गवं स्मृते दासं नौकर्मजीविनम् ।
 कैवर्त्तमिति यं प्राहुराण्यावर्त्तनिवासिनः ॥
 नृतवच्छात्रस्तु नारीषु गर्हिताम्राश्रनास्तु च ।
 भवन्त्यायोगवीर्येते जातिहीनाः पृथक्त्रयः ॥
 कारावरो निषादात्तु चर्मकारः प्रसूयते ।
 वेदेहकादन्मदेहौ बहिर्गामप्रतिश्रयौ ॥
 चण्डालात् पाण्डुसोपाकस्त्वक्षरयवहारवान् ।
 आहिङ्गिको निषादेन वेदेह्यमेव जायते ॥
 चण्डालेन तु सोपाको मृत्तयसनवृत्तिमान् ।
 एकस्याम् जायते पापः सदा सज्जनगर्हितः ॥
 निषादस्त्री तु चण्डालात् पुत्रमन्यावसायितम् ।

अशान्तगोचरं स्मृते बाह्यानामपि गर्हितम् ॥
 सङ्करे जातयस्त्रिणाः पिढमाष्टप्रदर्शिताः ।
 प्रच्छन्ना वा प्रकाशा वा वेदितव्याः स्वकर्मभिः ॥
 स्वजातिजानन्तरजाः षट्सु ता द्विजधर्मिणः ।
 शूद्राणां सधर्माणः सर्वेऽपध्वंसजाः स्मृताः ॥
 तपोवीजप्रभावेस्तु ते गच्छन्ति युगे युगे ।
 उत्कण्ठेषापकर्षश्च मनुष्येभ्यश्च जन्मतः ॥
 शनैस्तु क्रियानोपादिमाः क्षत्रियजातयः ।
 वृषलत्वं गता लोके ब्राह्मणादर्शनेन च ॥
 पौष्टकाद्योद्भूतविडाः काम्यो जा जवनाः शकाः ।
 पारदाः पट्टवाञ्छीनाः किराताः दारदाः खशाः ॥
 सुखवाहुरप्यजानां या लोके जातयो वह्निः ।
 म्लेच्छवाचश्चायंवाचः सर्वे ते दस्यवः स्मृताः ॥
 ये द्विजानामपसदा ये चाप्यध्वंसजाः स्मृताः ।
 ते निन्दितैर्वर्णयेयुर्द्विजानामेव कर्मभिः ॥३॥
 स्तनानामन्वसारथ्यमन्वजानां चिकित्सितम् ।
 वेदेहकानां स्त्रीकार्यं मागधानां बहिकृपथः ॥
 मत्स्यवातो निषादानां तद्विख्यायोगवस्य च ।
 मेदाश्वपुष्पमद्गूनामारण्यपशुहंसनम् ॥
 क्षत्रियपुङ्गवानान्तु विलौकीवध्वज्वनम् ।
 धिक्वणानां चर्मकार्यं वैश्यानां भाण्डवादनम् ॥
 चैत्यदमस्तशानेषु शैलेषुपवनेषु च ।
 वसेयुरेते विद्यायां वर्सयन्तः स्वकर्मभिः ॥३॥
 चण्डालश्चपचानान्तु बहिर्गामात् प्रतिश्रयः ।
 अपपात्राश्च कर्मथा धनमेवां श्वगर्दभम् ॥
 वासांसि गृहचेलानि भिन्नभाण्डेषु भोजनम् ।
 काष्ठांयसमलङ्कारः परिग्रह्याश्च गित्यशः ॥
 ग तेः समयमन्विच्छेत् पुरुषो धर्ममाचरन् ।
 यवहारो मियत्तेषां विवाहः सङ्ग्रेः सह ॥
 अन्नमेवां पराधीनं यं स्याद्विभ्रमजने ।
 राज्ञो न विचरेयुर्लोकं यामेषु नगरेषु च ॥
 दिवा चरेयुः कार्यार्थं चिह्निता राजशासनेः ।
 अवान्धवं श्वश्चैव निर्हरेयुरिति स्थितिः ॥
 वध्याश्च हन्युः सततं यथाशास्त्रं वृषाक्षया ।
 वध्यवासांवि गृह्णीयुः श्रयाश्चाभरणानि च ॥
 वर्णापेनमविज्ञातं गरं कलुषयोनिजम् ।
 आर्यरूपमिवानर्थं कर्मभिः खेविभावयेत् ॥
 अनाथानिहुरताक्रूरतानिष्क्रियात्मनाः ।
 पुरुषं बल्यमन्तीह लोके कलुषयोनिजम् ॥
 पित्रं वा भजते शीलं मातुर्वर्त्तनमेव वा ।
 न कथञ्चनदुर्योनिः प्रकृतिं स्वां नियच्छति ॥
 कुले सुखेऽपि जातस्य यस्य स्यादुयोनिः सङ्करः ।
 संश्रयत्येव तच्छीलं गरोऽल्पमपि वा बहु ॥
 यत्र त्वेतेऽपि विध्वंसा जायन्ते वर्णदूषकाः ।
 राष्ट्रिकेः सह तद्राष्ट्रं क्षिप्रमेव विनश्यति ॥
 ब्राह्मणार्थं गवार्थं वा देहत्यागोऽनुपस्कृतः ।
 स्त्रीवालाभ्युपपत्तौ च बाह्यानां सिद्धिकारणम् ॥
 अहिंसा सत्यमस्तेयं शौचमिन्द्रियनिग्रहः ।
 एतं सामासिकं धर्मं चातुर्वर्त्येऽन्वेष्यते ॥३॥
 शूद्रायां ब्राह्मणाज्जातः श्रयसा चेत् प्रजायते ।
 अश्रेयान् श्रयसी जातिं गच्छत्यासममाद्युगात् ॥
 शूद्रो बाह्यतासेति ब्राह्मण्यञ्चेति शूद्रताम् ।

चक्षिष्याज्जातमेवन्तु विद्यादेश्यात्तथैव च ॥
अनायासां समुत्पन्नो ब्राह्मणात्तु यच्छ्रया ।
ब्राह्मणायामनार्यात्तु श्रेयस्त्वं क्वेति चेद्वेत् ॥
जातो नार्यामनार्यायामार्यादायौ भवेद्-
गुणेः ।

जातोऽप्यनार्यादायामनार्य इति निश्चयः ॥
तावुभावप्यसंस्कारादिति धर्म्मो अवस्थितः ।
वैगुण्याज्जन्मनः पूर्वं उत्तरः प्रतिलोभनः ॥
सुवौजस्वेव सुज्ञेन जातं सम्पद्यते यथा ।
तथाज्जात आर्यायां सर्वे संस्कारमर्हति ॥
वीजमेके प्रशंसन्ति ज्ञेयमन्ये मनोऽपिगः ।
वीजज्ञेने तथैवान्ये तज्येयन्तु अवस्थितिः ॥
अज्ञेने वीजसुखदुःखमस्तरेव विनश्यति ।
अवीजकमपि ज्ञेवं जेवलं स्यादिलं भवेत् ॥
यस्माद्वीजप्रभावेण निव्यग्जा ऋधयोऽभवन् ।
पूजिताश्च प्रशस्ताश्च तस्माद्वीजं प्रशस्यते ॥
अनार्यमायकन्मायमायश्चानार्यकर्म्मणम् ।
सम्प्रदायात्रवोद्भूता न समौ नासमाविनि ॥

इति मानवे ६ । १० अध्यायौ ॥ ४ ॥

वर्णसङ्करस्य कारणं दोषाश्च यथा,—

“अधर्म्माभिभवात् कण्य प्रदुष्यन्ति कुलस्त्रियः ।
स्त्रीषु दुष्टासु वार्याय जायते वर्णसङ्करः ॥
सङ्करो नरकायैव कुलघ्नानां कुलस्य च ।
पतन्ति पितरो ह्येषां लुप्रपिण्डोदकक्रियाः ॥
दोषेरेतेः कुलघ्नानां वर्णसङ्करकारकेः ।
उत्साद्यन्ते जातिधर्म्माः कुलधर्म्माश्च शान्वताः ॥
उच्छन्नकुलधर्म्माणां मनुष्याणां जनार्दन ! ।
नरके नियतं वासो भवतीत्यनुशुश्रुमः ॥”

इति श्रीभगवद्गीतायाम् १ अध्यायः ॥

वर्णधिः, पुं, (वर्णोति स्थलमिति । वृज् अ वावरणे +
“सानसिर्वर्णसिपर्णधीति ।” उणा० ४ । १०७ ।
इति अविः धातोर्नुक् च ।) जलम् । इत्युणादि-
कोषः ॥

वर्णा, स्त्री, (वृण्यते भक्ष्यते इति । वृणु भक्षणे +
कर्मणि घञ् । ततश्चाप् ।) आङ्गिकी । इति
हेमचन्द्रः ॥

वर्णाङ्गा, स्त्री, (वर्णा अङ्गान्तेऽनयेति । अङ्ग +
करणे घञ् । ततश्चाप् ।) लेखनी । इति
शब्दरत्नावली ॥

वर्णाटः, पुं, (वर्णान् अटतीति । अट् + अच् ।)
गायनः । चित्रकरः । स्त्रीकृतजीवनः । इति
मेदिनी । टे, ५५ ॥

वर्णात्मा, [नृ] पुं, (वर्णः अक्षरं व्याप्ता स्वरूपं
यस्य ।) शब्दः । इति जटाधरः ॥

वर्णाधिपः, पुं, (वर्णानां ब्राह्मणादीनामधिपः ।)
ब्राह्मणचक्षियवैश्वश्रूपाणामधिपतिग्रहः । यथा,
“ब्राह्मणे शुक्रवागीशौ क्षत्रिये भौमभास्करौ ।
चन्द्रो वैश्वे बुधः शूद्रे पतिर्म्मन्दोऽत्यजे जने ॥”
इति ॥

“खाध्याये वेद वर्णाधिप इह शुभदे क्षौरमे
नादितौ च ।”
इति च ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

वर्णाटः, पुं, (वर्णमर्हतीति । अर्ह + अण् ।) मुद्रः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

वर्णि, स्त्री, (वर्ण्यते स्तूयते इति । वर्णं स्तुतौ +
इन् ।) खर्णम् । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥
“वर्णवर्णिश्चाहिरण्ये ।” उणा० ४ । २३ । इत्युक्तेः
अहिरण्ये तु बलिरित्येव ॥ कचित् पुंलिङ्गोऽपि ॥

वर्णिकः, पुं, (वर्णां लेखत्वेन सन्ति अस्येति ।
वर्ण + ठन् ।) लेखकः । यथा,—

“लेखकेऽक्षरपुत्राः स्युश्चणजवीकचक्षवः ।

वर्णिको लिपिकरश्चाक्षरव्यासे लिपिर्निविः ॥”

इति हेमचन्द्रः । ३ । १४८ ॥

वर्णिका, स्त्री, (वर्णां अक्षराणि लेखत्वेन सन्त्यस्यां
इति । वर्ण + ठन् + टाप् ।) कठिनी । यथा,—

“लेखन्यां कर्णिकापि स्यान् कठिन्यामपि

वर्णिका ॥”

इति हारावली । २६६ ॥

मसिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ काश्चनस्य उन्-
कर्षः । यथा,—

“वर्णकाश्चारण्येऽस्त्री तु चन्द्रे च विलेपने ।

दयोर्नोऽप्यादिषु स्त्री स्यादुन्कर्षं काश्चनस्य च ॥”

इति मेदिनी । वै, १५२ ॥

वर्णितः, त्रि, (वर्ण + क्त ।) स्तुतिशुक्तः । तन्-
पठ्यायः । इलितः २ शस्तः ३ पणायितः ४
पनायितः ५ प्रयुनः ६ पणितः ६ पनितः ८
गीर्णः ९ अभिष्टुतः १० ईडितः ११ स्तुतः १२ ।
इत्यमरः । ३ । २ । ११० ॥ नुतः १३ । इति
जटाधरः । (विस्तारितः । यथा, महाभारते ।
१ । २ । २०६ ।

“चतुर्थमेतद्विपुलं वैराटं पञ्च वर्णितम् ॥”

कथितः । यथा, कथासरित्सागरे । १६ । ३६ ।

“खभर्तुस्तच्च न मया दरिद्रस्यापि वर्णितम् ॥”

वर्णिनी, स्त्री, (वर्णोऽस्थस्या इति । वर्ण + इनिः ।
डीप् ।) हरिद्रा । इति राजनिर्घण्टः ॥ धनिता ।
इति हेमचन्द्रः । ३ । १६८ ॥

वर्णी, [नृ] पुं, (वर्णां अक्षराणि लेखत्वेन सन्त्य-
स्येति । वर्ण + इनिः ।) लेखकः । (वर्णां नील
पीतादयः लेखत्वेन सन्त्यस्येति । इनिः ।) चित्र-
करः । (यथा, महाभारते । २२ । ६६ । ५७ ।

“अक्षरकुशसुझानां पलाशशरवर्णिनाम् ।

यवसेन्धनदिग्धानां कारयेत् च सच्चयान् ॥” ॥

वर्ण + “वर्णाट्नक्षचारिणि ॥” ५ । २ । १३४ ॥”

इति इनिः ।) ब्रह्मचारी । यथा,—

“वर्णो स्यात् लेखके चित्रकरेऽपि ब्रह्म-
चारिणि ॥”

इति मेदिनी । ने, १२७ ॥

(यथा, कुमारः । ५ । ५२ ।

“सखी तदीया तमुवाच वर्णिनं

निबोध साधो ! तव चेत् कुतूहलम् ॥”

वर्णविशिष्टे, त्रि ॥ (वर्णोत्तरपदात् तु “धर्म्मश्रील-
वर्णात्ताच्च ॥” ५ । २ । १३२ । इति इनिः स्यात् ।

यथा, कामन्दकीये नीतिसारे । २ । १६ ।

“याजनाध्यापने शुद्धे विशुद्धाश्च प्रतियहः ।

वृत्तित्रयमिदं प्राहुर्मनयो व्येष्टवर्णिनः ॥”

व्येष्टवर्णिनो ब्राह्मणस्यैवार्थः ॥)

वर्णः, पुं, (वृड् संभक्तौ + “अजिह्वरीभ्यो निच् ।”
उणा० ३ । ३८ । इति युः । स च निन् ।)

नदविशेषः । इत्युणादिकोषः ॥ आदित्यः ।

इति संचिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥ (देशविशेषः ।

इत्यञ्जलदत्तः ॥)

वर्णकं, स्त्री, (वर्णते इति । वृत् + क्णुन् ।) वर्त-
लोहम् । इति हेमचन्द्रः ॥ विदर् इति भाषा ॥

(पूजके, त्रि । यथा, गो० रामायणे । २ ।

१०७ । १२ ।

“निवेश्य सेनां भरतः पद्भ्यां पादवतीं वरः ।

अभिगन्तुं च काकुत्स्थमिवेश गुरुवर्णकः ॥”

वर्णकः, पुं, (वृत् + क्णुन् ।) पक्षिविशेषः । भारद्-
इति भाषा ॥ (यथा, महाभारते । १३ ।

१११ । १०३ ।

“कौशिकस्तु ततो हृत्वा नरो जायति वर्णकः ॥”

अस्य पर्यायो गुणाश्च यथा,—

“वर्तौको वर्तकश्चित्रस्ततोऽन्या वर्णकाः स्मृताः ।

वर्तकौऽनिकरः श्रीनो च्चरदोषवयापहः ।

सुखयः शुक्रदो वल्यो वर्णकाव्यगुणास्ततः ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीये भागे ॥

अश्वश्च चुरः । इत्यमरः । ३ । ३ । ११ ॥

वर्णका, स्त्री, (वर्णक + टाप् । “वर्णका शुक्रनौ
प्राचाम् ॥” इति वार्तिकोक्त्या न व्यत इत्वम् ।)

वर्णकपक्षी । इत्यमरटीकायां रायसुक्कटः ॥

वर्णजम्बा, [नृ] पुं, (वर्तनि आकाशपणे जम्ब
यस्य ।) मेघः । इति शब्दमाला ॥

वर्तनं, स्त्री, (वर्ततेऽनेनेति । वृत् + करणे ल्युट् ।)
वृत्तिः । इत्यमरः । २ । ६ । १ ॥ (यथा, भाग-
वते । ७ । ११ । २६ ।

“सम्प्राप्त्यनोपलेपाभ्यां यद्वस्यन्वर्तनेः ।

खयश्च सण्डिता निवर्णं परिच्छिद्यपरिच्छेदा ॥”

साधारणवर्तनम् । इति शब्दरत्नावली ॥

वर्तनं, स्त्री स्त्री, (वर्ततेऽनेनेति । वृत् + क्युट् ।)
तूलनाला । तर्कुपीठः । जीवनम् । इति

मेदिनी । ने, १२६ ॥ (यथा, मार्कण्डेये । ५० । ७१ ।

“देवतापिष्टमत्तार्णानामतिधीनाश्च वर्तनम् ।

यस्यावशिष्टेनाग्नेन पुंसस्तस्य यद्वं त्यज ॥”)

वर्तनः, पुं, (वर्तते इति । वृत् + “असुदाक्षेतश्च
हजादेः ॥” ३ । २ । १४६ । इति युच् ।)

वामनः । इति मेदिनी । ने, १२५ ॥ वर्त्तिणी,

त्रि । इत्यमरः । ३ । १ । २६ ॥ (यथा, भाग-
वते । ३ । ११ । २६ ।

“यद्यदेनन्दिनः सर्गो ब्राह्मणैर्लोकवर्तनः ।

तिर्यग्दृष्टिप्रदिवानां सम्भवो यत्र कर्मभिः ॥”)

वर्तनिः, पुं, पूर्वदेशः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
(स्त्री, वर्ततेऽनेनेति । वृत् + “वृतेश्च ।” उणा०

२ । १०७ । इति अनिः । पत्न्याः । इत्यञ्जल-
दत्तः ॥)

वर्तनी, स्त्री, (वर्तनि + कृदिकारादिति पक्षे ङीप् ।)
पत्न्याः । पेशयम् । इति शब्दरत्नावली ॥

वस्य पाटशुरादिभ्यो जेरनित्यतां बोधयति ।
तेन कदाचिन् नरप्राप्तौ यगादौ वृष क इत्येस्य
वृष्यते इत्यादि व्यस्य तु वर्धते इत्यादिभेदः ।
इति इगांशः ॥

वर्धः, क्री, (वर्धयति पूरयतीति । वर्ध + अच् ।)
मीषकम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । १०६ ॥

वर्धः, पुं, (वर्धते इति । वृध् द्वेदने + अच् ।)
प्राणययिका । इति जटाधरः ॥ पूर्तिः ।
द्वेदः । इति वर्धधात्वर्थदर्शनम् ॥

वर्धकः, पुं, (वर्धते इति । वृध् + कृत् ।)
प्राणययिका । इत्यमरः । २ । ३ । ६० ॥
(वर्धयतीति । वर्ध पूरणे द्वेदने च + कृत् ।)
पूरके द्वेदके च, त्रि ॥

वर्धकिः, पुं, (वर्धते द्विनतीति । वर्ध + अच् ।
वर्ध कयतीति । कय हिंसायां + बाहुलकात्
डिः ।) त्वष्टा । इत्यमरः । २ । १० । ६ ॥
(यथा, रामायणे । १ । १३ । ७ ।
“कस्मान्निकान् शिल्पकरान् वर्धकीन् खन-

कानपि ।
गणकान् शिल्पिनश्चैव तथैव नटनर्त्तकान् ॥”)

वर्धकी, [न्] पुं, (वर्धको वर्धयति अस्तेति ।
वर्ध क + इति ।) वर्णसङ्करजातिविशेषः ।
वट्ट इति हिन्दी भाषा । तत्प्रयोगः । त्वष्टा २
वर्धकिः ३ तच्चा ४ सूत्रधारः ५ रघकारः ६
रघकरः ७ काष्ठतट ८ काष्ठतटकः ९ । इति
शब्दरत्नावली ॥ (यथा, वृहत्संहितायाम् ।
४३ । २२ ।

“अरभङ्गे वलभेदो
नेभ्या नाशो वलस्य विज्ञेयः ।
अयं च योऽरभङ्गे

तथागिभङ्गे च वर्धकिनः ॥”)

वर्धनं, क्री, (वृध् द्वेदपूर्णाः + कृत् ।) द्वेदनम् ।
(यथा, मनुः । २ । २६ ।

“प्राङ्नाभिवर्धनात् पुंसो जातकर्म विधीयते ॥”)
वृद्धिः । इति मेदिनी । ने, १२३ ॥

वर्धनः, त्रि, (वर्धयतीति । वृध् + नन्धादित्वात्
ञुः । यद्वा, वर्धते तच्छील इति । वृध् पूर्णा +
“अनुदात्ततेति ।” ३ । २ । १४६ । इति
सुप् ।) वर्धिष्णुः । इत्यमरः । ३ । १ । २८ ॥
(यथा, अग्वेदे । ३ । २२ । १२ ।

“यस्यो हि त इन्द्र वर्धनो भूदुत प्रियः सुतसोमो
मिवेधः ॥”)

वर्धनी, स्त्री, घटो । इति मेदिनी । ने, १२३ ॥
संभाषणी । इति हेमचन्द्रः । ४ । ८२ ॥

सनालपात्रविशेषः । वट्टा इति भाषा । यथा,
“व्यासुः स्त्री कर्करो पारो वर्धनी च लल-

निका ॥”

इति जटाधरः ॥ ४ ॥

प्रतिष्ठादिकर्मणि तत्प्रयोगं यथा,—

“प्रतिष्ठा यस्य देवस्य तदास्य कतसं न्यसेत् ।

देवान्यां पूजनेदवान्ये अस्तेष्वेव च वर्ध-

नीम् ।

कलसं वर्धनीश्वेव ग्रहान् प्राप्नोष्यति तया ।
आसने तानि सर्वाणि प्रगवास्यं जपेदगुहः ॥

सर्वविघ्नो रत्नगर्भं वक्ष्युर्गन्तं वेष्टितम् ।

सर्वविघ्नो रत्नगर्भं पूजयेत् कलसं गुहः ॥

देवस्तु कलसे पूज्य वर्धन्या वक्ष्युत्तमम् ।

वर्धन्या तु समाशुक्तं कलसं आसवेदुः ॥

वर्धनीं धारया शिष्यभयतो धारयेन्नतः ।

अभ्यर्च्य वर्धनीकुम्भं स्थण्डिले देवमर्चयेत् ॥”

इति गारुडे ८८ अध्यायः ॥

वर्धमानः, पुं, (वर्धते इति । वृध् वर्धो + शानच् ।)

एरण्वृषः । इत्यमरः । २ । ४ । ५२ ॥ (अथ

पर्यायो यथा,—

“शुक्र एरण्व आमखुच्चित्रो गन्धर्वस्तकः ।

पञ्चाङ्गुलो वर्धमानो दीर्घदण्डोऽप्यदण्डकः ।

वानारिस्तखण्डापि खड्गश्च निगद्यते ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

प्रशुभेदः । शरावः । (यथा, महाभारते । ७ ।

८० । १६ ।

“तथा गाः कपिला दीन्धीः सवत्साः पाण्डु-
नन्दनः ।

हेमश्ङ्गी रूप्यसुरा दत्ता चक्रे प्रदक्षिणम् ।

खलिकान् वर्धमानांश्च नन्द्यावर्त्तांश्च काश-

नान् ॥”

अस्मिन्नर्थे स्त्रीलिङ्गेऽपि दृश्यते । यथा, तत्रैव ।
१३ । ६४ । १२ ।

“मघासु तिलपूर्णाणि वर्धमानानि मानवः ।

प्रदाय पुत्रपशुमानिह प्रेत्य च मोदते ॥”

तथा च सुवृते सूत्रस्याने ८६ अध्याये ।

“स्त्री पुत्रिणी सवत्सा गौर्वर्धमानमलङ्कृता ।

कन्या मत्ताः फलं चामं खलिकं मोदका दधि ॥”

विष्णुः । इति मेदिनी । ने, २०८ ॥ (यथा,

महाभारते । १३ । १४६ । ११ ।

“वर्धनो वर्धमानश्च विविक्षः श्रुतिसागरः ॥”)

विनविशेषः । तत्पर्यायः । वीरः २ परमतीर्थ-

कृत् ३ महावीरः देवायः ५ अज्ञातनन्दनः ६ ।

इति हेमचन्द्रः । १ । ३० ॥ धनिनां वृद्धविशेषः ।

यथा,—

“खलिको वर्धमानश्च नन्द्यावर्त्तादयोऽपि च ॥”

इति हलायुधः ॥

(यथा, वृहत्संहितायाम् । ५३ । ३३ ।

“दारालिन्दोऽन्तगतः प्रदक्षिणोऽन्यः शुभस्तत-

स्यान्त्यः ।

तद्वचः वर्धमाने हारस्तु न दक्षिणं कार्यम् ॥”)

खनामस्कातदेशः । यथा,—

“प्राण्यां मागधशोर्गो च वारेन्नीगौराङ्गकाः ।

वर्धमानस्तमोलिप्रमाग्न्योतिषोदवाद्रयः ॥”

इति पञ्चीतस्तत्वे जूम्मेचक्रम् ॥

(भद्राश्ववयस्य कुलपर्वतविशेषः । यथा मार्क-

ण्डे । ५६ । १२ ।

“विशालः कम्बलः क्षण्यो जयन्तो हरिपर्वतः ।

विप्रोक्तो वर्धमानश्च सन्नेते कुलपर्वताः ॥”

वृद्धिपिष्टे, त्रि ।)

वर्धमानकः, त्रि, (वर्धमान + स्वार्थे संज्ञायां वा
कन् ।) वृद्धिपिष्टः । पुं, शरावः । इत्यमरः ।

२।६।३२० (यथा, महाभारते । १४ । ६५।१४।

“शृङ्गाराणि कटाद्यानि कलसान् वर्धमान-

कान् ॥”)

स्वार्थे कप्रत्यये एरण्वृषश्च ॥ (आरात्रिकम् ।

इति महाभारतटीकायां नीलकण्ठः ॥ यथा,

महाभारते । ७ । ५५ । ४ ।

“नटनर्त्तकगन्धर्वैः पूर्वकीर्त्तमानकैः ।

निगोद्योगैश्च क्रीडिस्तत्र स्त परिहरिताः ॥”)

वर्धापनं, स्त्री, नाडीच्छेदनम् । यथा,—

“अर्धरात्रे वसोर्धारां पातयेद्गुडुर्धर्षया ।

ततो वर्धापनं यष्टीं नामादेः करणं मम ॥

कर्णश्च तत्तुलनाद्वाची प्रभाते नवमीदिने ।

यथा मम तथा कार्यो भगवत्या मञ्जीस्तवः ॥”

वर्धापनं नाडीच्छेदनम् । इति तिथ्यादितत्त्वम् ।

वर्धितं, त्रि, (वृध् + क्तः ।) प्रयत्नम् । द्वित्रम् ॥

पूरितम् । इति मेदिनी । ते, १४८ ॥ (परि-

पूर्णम् । यथा, मनुः । ३ । २२४ ।

“पाणिभ्यान्तुपसंगृह्य स्वयमग्नस्य वर्धितम् ।

विप्रान्तिके पितृन् ध्यायन् शनकैरुपनिक्षिपेत् ॥”

“अग्रस्येति ततोऽर्थे मञ्जी । वर्धितं पूर्णं प्रि-

रादिपात्रम् ॥” इति तट्टीकायां कुल्लूकभट्टः ॥

वृध् + णिच् + क्तः । वृद्धिं प्राप्तिम् । यथा,

भागवते । ४ । २३ । १ ।

“दृष्ट्वात्मानं प्रवचनमेकदा येण्य आत्मवान् ।

आत्मना वर्धिताश्चैवस्वानुसमः प्रजापतिः ॥”)

वर्धिष्णुः, त्रि, (वर्धते इति । वृध् + “अलङ्-

णिति ।” ३ । २ । १३६ । इति ङ्युच् ।)

वर्धनशीलः । तत्पर्यायः । वर्धनः २ । इत्य-

मरः । ३ । १ । २८ ॥ (यथा, भट्टिः । ५ । १ ।

“निराकरिष्णु वर्धिष्णु वर्धिष्णु परितो दयम् ।

उत्पतिष्णु वर्धिष्णु च धैरुः खरदूषणी ॥”)

वर्ध्, स्त्री, (वर्धते दीर्घोभवतीति । वृध् + “वृधि-

वर्धियां रन् ।” उणा० २ । २७ । इति रन् ।)

चर्म । इत्युणादिकोपः ॥ (यथा, अथर्ववेदे ।

१४ । १ । ६० ।

“त्वष्टा पिपेश मथ्यतोऽवर्धन्या नो अस्तु

सुमङ्गली ॥”)

वर्धो, स्त्री, (वर्ध् + गौरादित्वात् ङीप् ।) चर्म-

रज्जुः । वही इति भाषा । तत्पर्यायः । गृहो

वरजा ३ । इत्यमरः ॥ वही ४ । इति भरतः ॥

वर्पः, [न्] स्त्री, (वृषीति संज्ञकं भवतीति । वृ +

“वृषीड्भ्यां सखपाङ्गयोः घृट् च ।” उणा०

४ । २०० । इति असुन् घृङागमश्च ।) रूपम्

पुष्पादिकोपः ॥ (यथा, अग्निदे । १२।४०।५।

“आदस्य ते ध्वजयन्तो ह्येवते

ह्यमभं मधि वर्पः करिकताः ॥”

स्त्रीषम् । यथा, तत्रैव । १ । १६ । १ ।

“कस्य क्रत्वा गच्छतः करग्र वर्पसा वं याप

कंश्च धृतयः ॥”

“कस्य प्रपमानश्च क्रत्वा क्रतुदा कस्यश्च इति

शेषः । तथा कस्य यजमानस्य वर्षसः स्तोत्रेण
नङ्गच्छे ॥” इति तद्वाक्ये सायणः ॥)

वल्. गत्याम् । वथे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
पर०-सक०-सैट् ।) वर्धति । इति दुर्गादासः ॥
वम्म. [न] क्ली, (वृणोति आच्छादयति शरीर-
मिति । वृ + मनिन् ।) तनुवम् । इत्यमरः ।
२ । ८ । ६४ ॥ (यथा, रघुः । ४ । ५६ ।
“अभ्यभूयत वाहानां चरतां गात्रशिक्षितैः ।
वर्मभिः पवनोद्धृतरात्रनालीवनञ्चनैः ॥”
एहम् । इति निघण्टुः । ३ । १४ ॥ यथा, वृहन्-
संहितायाम् । ५१ । ३ ।

“क्षिप्रमिन्द्रकमिवानकण्टकि-
शृण्वन्कुटिलैर्न सत्कुत्रैः ।
क्रूरपक्षिभ्युत्तनित्यनामभिः
शृण्वन्नामैवपुष्पवर्मभिः ॥”)

वम्मकण्टकः, पुं, पर्यटः । इति राजनिर्घण्टः ॥
(विवृतिरस्य पर्यटशब्दे विज्ञेया ।)
वर्मकषा, स्त्री (वर्म कषतीति । कष + अच् ।
टाप् ।) सप्तला । इति शब्दरत्नावली ॥ चामार
कषा इति भाषा ॥

वर्मा, [न] पुं, (वृ + मनिन् ।) चयिष्य पट्टतिः ।
यथा,—

“वर्मान्तं ब्राह्मणस्य न्याहर्मान्तं जित्यस्य च ।
गुप्तदासान्तकं नाम प्रशस्तं वैश्यमृष्योः ॥”

इति आह्वनत्वध्वनशातानपवचनम् ॥

वर्मिः, पुं, मत्स्यविशेषः । वानि इति भाषा ।
अस्य मांसगुणाः । गुरुत्वम् । दृढ्यत्वम् । कषाय-
त्वम् । रक्तपित्तनाशित्वम् । इति राजवल्लभः ॥
(यथा, सुश्रुते । १ । १३ ।

“वर्मिमत्स्यवदायता द्विद्वीपनकुक्षिः कर्बुरा ॥”
तथास्य गुणा यथा,—

“वर्मिमत्स्यो हरेदातं पित्तं रुचिकरो लघुः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीये भागे ॥)

वर्मितः, त्रि, (वर्म करोतीति । वर्म + णिच् । ततः
कर्मणि क्तः । वर्म सज्जातमस्येति । इतच् वा ।)
वर्मयुक्तः । कृतवस्त्राहः । तत्पर्यायः । सन्नद्धः २
सज्जः ३ दंशितः ४ व्यूककट्टः ५ । इत्यमरः ।
२ । ८ । ६५ ॥ ऊककट्टः ६ । इति सुभूतिः ॥
(यथा, गो० रामायणे । २ । ६१ । १५ ।

“वाजिनां वर्मिताङ्गानां क्रुद्धस्य मम सायकाः ।
अथ भिक्षा प्रवेक्ष्यन्ति शरीराणि मयेरिताः ॥”)

वर्मिण्यः, पुं, मत्स्यविशेषः । वामिस्त्व इति भाषा ।
अस्य मांसगुणाः । वातनाशित्वम् । विग्नत्वम् ।
ग्रहदोषनाशित्वम् । इति राजवल्लभः ॥

वथ, त्रि, (वर्णते प्रार्थते इति । वरन् क ईसायाम्
+ “अथो यत् ।” ३ । १ । ६७ । इति यत् ।)
प्रधानम् । इत्यमरः । ३ । १ । ५७ ॥ (यथा,
भागवते । १ । ५ । ६ ।

“यथा धर्मादयस्त्रायां सुनिर्वर्णानुकीर्णताः ।
न तथा वासुदेवस्य महिमा सगुर्वर्णितः ॥”
श्रेष्ठम् । इति सुगन्धोदयाकरणम् ॥ (यथा,
किरावे । ७ । २० ।

“माहेन्द्रं नगमभितः करेणुवर्थाः
पर्यन्तस्थितजलदा दिवः पतन्तः ॥”)

वर्थः, पुं, (वर्णते प्रार्थते इति । वर + यन् ।)
कामदेवः । इति मेदिनी । ये, ४० ॥

वर्था, स्त्री, (त्रियते इति । वृ + “अवत्पण्य-
वर्थेति ।” ३ । १ । १०१ । इति अप्रतिवन्धे
यत् ।) पतिवरा । इत्यमरः । २ । ६ । ७ ॥ कन्वा ।
इति सुगन्धोदयाकरणम् ॥

वर्जणा, स्त्री, (वरित्ययत्तशब्देन वणति शब्दायते
इति । यण शब्दे + अच् । टाप् ।) नील-
मञ्जिका । इत्यमरः । २ । ३ । २७ ॥ नीला-
कारवर्णा मञ्जिका वर्जणा । भणभणिया इति
ख्याता । मल्लिकाख्यायां इत्येके । वरिति वणति
वर्जणा । व्रण वण भण शब्दे पचादित्वाद् न
आप् । किंवा वृणोति पूतिद्वयं भजने इति
वृडो विचि वर । वगनेरणि वणा ततः कर्म-
धारये वर्जणा । इति तट्टीकायां भरतः ॥

वर्जरं, स्त्री, (वृणते धरयति नानागुणान् इति ।
वृ + “कृगृष्टृवचिभ्यः ञ्वरच् ।” उणा० २ ।
१२३ । इति ञ्वरच् ।) हिङ्गुलम् । पीतचन्द-
नम् । वोलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

वर्जरा, पुं, (वृणति दीयानिति । वृ + ञ्वरच् ।)
पामरः । स च नीचजातिः । केशः । वावरी
इति भाषा । चक्रलः । देशविशेषः । (तद्देश-
वासिनि, पुंभूम्नि । यथा, मार्कण्डेये । ५ । ७ । ३८ ।
“काम्बोजा दरजाश्चैव वर्जरा हर्षवहनाः ॥”)

फञ्जिका । इति मेदिनी । रे, २०६ ॥ वृज-
विशेषः । काल वायुद इति भाषा । तत्प-
र्यायः । सुसुखः २ गरुडः ३ कण्ववर्वरकः ४
सुकन्दजः ५ गन्धपत्रैः ६ पूतगन्धः ७ सुवा-
हकः ८ अस्य गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् ।
सुगन्धित्वम् । वान्तिविसर्पविषत्वमदोषनाशित्वम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

वर्वरकं, स्त्री, (वर्वर + स्वार्थे कन् ।) चन्दन-
भेदः । तत्पर्यायः । वर्वरोत्यम् २ श्वेतवर्व-
रकम् ३ शीतम् ४ सुगन्धिः ५ पित्तारिः ६
सुरभिः ७ अस्य गुणाः । शीतलत्वम् । तिक्त-
त्वम् । कफमारुतपित्तकुष्ठकण्डूव्रणनाशित्वम् ।
विशेषाद्रक्तदोषजित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
वर्वरा, स्त्री, (वर्वरपुष्पस्यैव आकृतिरस्यस्या
इति । वर्वर + अच् । टाप् ।) पुष्पभेदः ।
शाकभेदः । इति मेदिनी । रे, २०६ ॥ (वर्व इति
शब्दं रातीति । रा + कः ।) मञ्जिकाभेदः ।
इति शब्दरत्नावली ॥

वर्वरा, स्त्री, (वर्वर + टाप् । पक्षे यित्वात्
वर्वरी, स्त्री ।) क्षुद्रवृक्षविशेषः । वायुद
इति भाषा । तत्पर्यायः । कवरी २ तुङ्गी ३
खरपुण्या ४ अजगन्धिका ५ अजगन्वा ६
कवरा ७ खरपुण्या ८ । इत्यमरशब्दरत्ना-
वली ॥ तस्याः प्रकारा गुणाश्च ।

“वर्वरी कवरी तुङ्गी खरदुग्धाजगन्धिका ।
पर्णासप्तत्र कण्वी शु कटिभ्ररकुठेरकी ॥

कालमारः करालस्य मल्लकः कण्वमल्लिका ।
तत्र शुक्लेर्लकः प्रोक्तो वटपत्रस्ततोपरः ॥
वर्वरीञ्चितयं रुचं शीतं कटु विदाह च ।
तौञ्जं रुचिकरं हृद्यं दीपनं लघुपाकि च ।
पित्तलं कफवातामददुक्कमिविधापहम् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

वर्वरीकः, पुं, (वृणते इति । वृन् वरणे + “शृष्टृ-
वृणां हे रुक् चाभ्यासस्य ।” उणा० ४ । १६ ।
इति ईकन् दिवचनं अभ्यासस्य रुगागमस्य ।)
ब्राह्मणयष्टिकावृजः । कुटिलकुन्तलः । इत्यु-
णादिकोषः ॥ अजगन्धिका । वायुद तुलसी
इति भाषा । इति शब्दचन्द्रिका । महा-
कान्तः । इति हेमचन्द्रः ॥ तत्र पवर्गोयवका-
रादीं पठितोऽयं किन्तु मेदिन्यां चर्वरीकशब्द-
स्यायमर्थः ॥

वर्व्रा, स्त्री, वर्वरी । इति शब्दचन्द्रिका ॥
वर्विः, त्रि, (वृ + “वृद्ध्यां विन् ।” उणा० ४ । ५३ ।
इति विन् ।) घस्मरः । इत्युणादिकोषः ॥

वर्वूरः, पुं, (वृ + बाहुलकात् वूरच् ।) वृक्ष-
विशेषः । वावला इति भाषा । तत्पर्यायः ।
वृगलाक्षः २ कण्टानुः ३ तीक्ष्णकण्टकः ४
गोशङ्खः ५ पंक्तिवीजः ६ दीर्घकण्टः ७ । कषा-
न्तकः ८ वृष्टवीजः ९ अजभक्षः १० । अस्य
गुणाः । कषायत्वम् । उष्णत्वम् । कफकाशम-
रक्तानिसारपित्तदाहार्शनाशित्वम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥

वर्थ, पुं, स्त्री, (वृणते इति । वृष्टु सेचने +
अञ्विधौ भयादीनामुपसंख्यानमित्यच् । यद्वा,
त्रियते प्रार्थते इति । वृ + “वृष्टुवदिह्निकमिक-
पिभ्यः सः ।” उणा० ३ । ६२ । इति सः ।)
वृष्टिः । (यथा, मनुः । ४ । १०३ ।
“विद्युत्तन्निनवर्षयु महीत्कानाश्च संवदे ।
आकालिकमनध्यायमेतेषु मसुरव्रवीत् ॥”
जम्बुद्वीपांशः । वत्सरः । इत्यमरः ॥ (यथा,
मनुः । ५ । ५३ ।

“वर्षे वर्षेऽथमेधेन यो यजेत शतं समाः ।
मांसानि च न खादेद्यस्तयोः पुण्यफलं समम् ॥”
जम्बुद्वीपः । इति मेदिनी । वे, २४ ॥ (वयं-
तीति । वृष् + पचाद्यच् ।) मेघः । इति हेम-
चन्द्रः । २ । ७६ ॥ ४ ॥ अथ सप्तद्वीपानां वर्ष-
वर्णनम् । तत्र जम्बुद्वीपस्य नववर्षविभागो यथा ।
यत एव क्षताः सप्त भुवो द्वीपा जम्बुवृक्ष-
शाल्ललिङ्गशक्रीशशाकपुष्करसंज्ञाः । तेषां
परिमाणं पूर्वस्मात् पूर्वस्मादुत्तरोत्तरो यथा-
संख्यं दिगुणमानेनैव वृष्टिः समन्तत उप-
कृताः । चारादेश्वरसोदसुरोदृष्टोदक्षीरोद-
दधिमण्डोदशुद्धोदाः सप्त जलधयः । सप्तद्वीप-
परिखा । इवाभ्यन्तरद्वीपसमाना एकैकश्रेण
यथाशुपूर्वं सप्तस्त्रिपदवृष्टिर्होपेयु पृथक् परित
उपकल्पिताः । तेषु पुनर्वर्जमात्रादियु वृष्टिर्होती-
पतिरुत्तुत्तानामजानमीधेभ्यजिज्वजवाहु-
द्विरुत्तरोत्तपृष्ठमेधातिथिवीतिहोत्रसंज्ञान

वर्ष

वर्ष

वर्ष

यथासंख्येन एकैकस्मिन्नेकमेवाधिपतिं विदधे ।
तस्य ह वा एते श्लोकाः ।

“प्रियव्रतकृतं कर्म कोऽनुकुर्व्यादिनेश्वरम् ।
यो नेमिर्निश्वरकरोच्छायां प्रभुः सप्तवारि-
धीन् ॥”

छायां प्रभुः समो निरखन् ।

“भूयःस्थानं कृतं येन सरिद्धिरिवनादिभिः ।
सीमा च भूतनिर्द्धये द्वीपे द्वीपे विभागशः ॥”
एवं पितरि संप्रवृत्ते तदनुशासने वर्तमान
आग्नीधो जम्बुद्वीपौकसः प्रजा औरसवहन्मा-
वेशमाशः पर्यगोपायत् । तदुपलभ्य भगवानादि-
पुरुषः सदसि गायत्रीं पूर्ववृत्तिं नामाश्वर-
समभियापयामास । तस्यासुहृद् वात्सजान् स
राजवर्ग्य आग्नीधो नाभिकिंपुरुषहरिवर्गला-
हतरम्यक-हिरण्य-कुम्भद्राक्षकेतुमालसंज्ञान्
गव पुत्तानजनयत् । आग्नीध्रसुतांस्ते मातु-
रनुग्रहादौत्पत्तिकेनैव संहननवलोपेताः पित्रा
विभक्ता आत्मतुल्यनामानि यथाविभागं जम्बु-
द्वीपवर्षाणि वभुजुः । यस्मिन्नव वर्षाणि नृ-
योजनसहस्रायामानि अष्टभिर्मर्यादागिरिभिः
सुविभक्तानि भवन्ति । एषां मर्यादा इला-
हतं नामाभ्यन्तरवर्षं यस्य नीभ्यामवस्थितः
सर्वतः सौवर्ण्यः कुलगिरिराजो मेरुद्वीपायाम-
समुद्राहः कर्णिकाभूतः कुवलयकमलस्य मूर्धनि
द्वित्रिंशत्सहस्रयोजनविततो मूले षोडश-
साहस्रं तावदान्तर्भूत्यां प्रविष्टः । उत्तरोत्तरे-
णोलाहतं नीलः श्वेतः शङ्खवान् इति त्रयो
रम्यकहिरण्यकुम्भानां वर्षाणां मर्यादागिरयः
प्रागायता उभयतः चारोदावधयो द्विसहस्र-
योजनपृथक् एकैकशः पूर्वस्मात् पूर्वस्मादुत्तरो-
त्तरो दशांशाधिकांशेन दैर्घ्यं एवाद्वसन्ति ।
एवं दक्षिणेनेलाहतं निषधो हेमकूटो हिमालय
इति प्रागायता यथा नीलादयः । अयुतयोज-
नोत्सेधा हरिवर्षकिंपुरुषभारतानां यथा-
संख्यम् । तथैवेलाहतमपरेण पूर्व्येण च माल्य-
वहन्मामादनावानीलनिषधायतौ द्विसहस्रं पप्र-
चतुः केतुमालभद्राश्वयोः सीमानं विदधाते ।
भारतेऽप्यस्मिन् वर्षे सरिच्छैलाः सन्ति बहवः ।
मलयो मङ्गलप्रसो मेनाकस्त्रिकूट ऋषभः
कूटकः कोष्णः सत्यो देवगिरिर्हृष्यमृकः श्रीशैली
वेङ्कटो महेश्वरो वारिधारो विन्ध्यः श्रुक्तिमाशुच-
गिरिः पारिपात्रो क्षीरचित्रकूटो गोवर्धनो
दैवतकः ककुभो नीलो गोकुसुख इन्द्रकीलः
कामगिरिरिति चान्ये शतसहस्रशः शैलास्तेषां
नितम्बप्रभवा नदा नद्यश्च सन्त्यसंख्याताः ।
एतासामपो भारत्यः प्रजानामभिरैव पुनन्ती-
नामात्मना चोपसृशन्ति । चन्द्रवशा ताम्रपर्णी
अवटोदा हतमाला वैद्ययसी कावेरी वेष्ठा
पयस्विनी शर्करावर्ता तुङ्गभद्रा क्षणवेष्ठा
भीमरथी गोदावरी निर्बिन्ध्या पयोष्णी तापी
देवा सुरसा नर्मदा चर्मखतौ अन्यः शोणश्च
नदौ महानदी वेदवृत्तिर्हृषिकुल्या चवामा

कौशिकी मन्दाकिनी यमुना सरस्वती दृशद्वती
गोमती सरयुरोषवती पञ्चवती सप्तवती सुधोमा
शतद्वन्द्वभागा मरुद्वधा वितस्ता अश्विनी
विन्धेति महानद्यः । अस्मिन्नव वर्षे पुरुषैर्जन्म-
जन्मभिः शुकलोहितकृष्णवर्णेन स्वारक्षेन
कर्मणा दिव्यमानुषनारकगतयो वङ्ग आत्मन
आनुपूर्व्येण सर्वा ह्येव सर्वेषां विधीयन्त ।
यथावर्षविधानमपवर्गश्च भवति ॥ १ ॥ * ॥
अतः परं प्रजादीनां प्रमाणलक्षणसंस्थानतो
वर्षविभाग उपवर्ण्यते । प्रजो जम्बुप्रमाणो
द्वीपाख्यातिकरो हिरण्य उल्लितो यत्राभि-
रूपास्ते सप्तजिह्वः । तस्याधिपतिः प्रियव्रतात्मज
इन्द्रजिह्वकं द्वीपं सप्तवर्षाणि विभज्य सप्तवर्ष-
नामभ्य आत्मजेभ्य आकलय स्वयमात्मयोगे-
नोपरराम । अश्विनं वयसं सुभद्रं शान्तं
जेममन्तसमयमिति वर्षाणि । तेषु गिरयो
नद्यश्च सप्तैवाभिज्ञाताः । मणिकूटो वज्रकूट
इन्द्रसेनो ज्योतिष्मान् सुवर्णो हिरण्यकौवो
मेघमाल इति सेतुशैलाः । अरुणा रुमणा
आङ्गीरसी सावित्री सुभाता ऋषभरा
सत्यम्भरेति महानद्यः ॥ २ ॥ * ॥ प्रजस्तु
समानेनेश्वरसोदेनाहतो यथा तथा द्वीपोऽपि
शास्त्रलो द्विगुणविशालः समानेन सुरोदेना-
हतः परितुष्टो । यत्र ह वै शास्त्रलो प्रजा-
यामा । तद्वीपाधिपतिः प्रियव्रतात्मजो यज्ञ-
वाहः स्वसुतेभ्यः सप्तभ्यस्तन्नामानि सप्तवर्षाणि
अभजत् । सुरोचनं सौमनस्यं रमणकं देववर्द्धं
पारिभद्रमाप्यायनमभिज्ञातमिति । तेषु वर्षा-
द्वयो नद्यश्च सप्तैवाभिज्ञाताः । सुरसः शतशृङ्गो
वामदेवः कुन्दः कुसुदः पुष्यवर्षः सहस्रश्रुति-
रिति । अनुमती सिनीवाली सरस्वती कुहू
रजनी नन्दा राकेति ॥ ३ ॥ * ॥ एवं सुरो-
दाद्वह्निस्तद्विगुणः समानेनाहतो हतोदेन यथा
पूर्व्यः कुशद्वीपो यस्मिन् कुशस्तनो देवकृत-
स्तद्वीपाख्यापनो ज्वलन इवापरः सुशष्य-
रोचिषा दिशो विराजयति । तद्वीपपतिः प्रैय-
व्रतो राजन् हिरण्यरेता नाम खं द्वीपं सप्तभ्यः
स्वपुत्रेभ्यो यथाभागं विभज्य स्वयं तप आति-
ष्ठत् । असुवस्तदानदपुरुचिनाभिगुप्तसत्यव्रतविप्र-
नामदेवनामभ्यस्तेषां वर्षेषु सीमागिरयो नद्य-
श्चाभिज्ञाताः सप्तैव । वभुसतुःशङ्खः कपिल-
श्चित्रकूटो देवानीक जर्हरोमा द्रविण इति ।
रसकुल्या मधुकुल्या मित्रविन्दा श्रुतविन्दा
देवगर्भा हतश्रुता मन्त्रमालेति ॥ ४ ॥ * ॥ तथा
वह्निः क्रौञ्चद्वीपो द्विगुणः समानेन चोरोदेन
परित उपकूलः । हतो यथा कुशद्वीपो हतो-
देन । यस्मिन् क्रौञ्चनामा प्रवन्तराजो द्वीप-
नामनिर्वर्तक आसी । तस्मिन्नपि प्रैयव्रतो हत-
पृष्ठो नामाधिपतिः खं द्वीपे वर्षाणि सप्त विभज्य
तेषु पुत्तनामसु सप्त ऋक्थादान् वर्षान् निवेश्य
स्वयं भगवान् भगवतः परमकलाशयंश्च
आत्मभूतस्य हरेश्वरणारविन्दसपत्न्याम् ।

आत्मा मधुरहो मेघपृष्ठः सुधामा भ्राजिष्ठो
लोहितानो वनसतिरिति हतपृष्ठसुताः । तेषां
वर्षगिरयः सप्तैव नद्यश्चाभिज्ञाताः । शुक्लो
वर्धमानो भोजन उपवर्ण्यो नन्दो नन्दनः
सर्वतोभद्र इति । अभया अन्तर्द्वीपा आर्यका
तीर्थवती रूपवती पवित्रवती शुकुति ॥ ५ ॥ * ॥
एवं परस्तात् चोरोदात् परित उपवेशितः
शाकद्वीपो द्वात्रिंशत्सहस्रयोजनायाम् समानेन
दधिमण्डोदेन परीतः । यस्मिन् हि शाको नाम
महोरुहः सन्नेत्रपदेशकः । यस्य हि महा-
सुरभिगन्धस्तद्वीपमनुवासयति । तस्यापि प्रैय-
व्रत एवाधिपतिर्नाम्ना मेधातिथिः । सोऽपि
विभज्य सप्तवर्षाणि पुत्तनामानि तेषु स्वात्मजान्
पुरोजवमनोजववेपमानधून्नागैर्काचिचरेफवहु-
रूपविश्वाधारसंज्ञान् निघाप्याधिपतीन् स्वयं
भगवत्यनन्त आवेशितमतिक्षयोवनं प्रविशेत् ।
एतेषां वर्षमर्यादागिरयो नद्यश्च सप्त सप्तैव ।
इंशान उरुशृङ्गो वलभद्रः शतकेशरः सहस्र-
सोता देवपालो महानद्य इति । अनघा
आयुर्दा उभयस्युष्टिरपराजिता पञ्चपदी सहस्र-
श्रुतिर्नजधृतिरिति ॥ ६ ॥ * ॥ एषमेव दधिमण्डो-
दात् परतः पुष्करद्वीपस्ततो द्विगुणायाम् सम-
न्तत उपकूलः समानेन खादूदकेन समुद्रेण
बहिराहतः । तद्वीपमध्ये मानसोत्तरनामैक
एवाब्बाचीनपराचीनवर्षयोर्मर्यादाचलः अयुत-
योजनोच्छायायाम् । यत्र तु चतसृषु दिक्षु
चत्वारि पुराणि लोकपालानाम् । यद्वपरिष्ठात्
सूर्यरथस्य मेरुं परिक्रामतः संवत्सरात्मकं चक्रं
देवाद्योरात्राभ्यां परिभ्रमति । तद्वीपस्याधि-
पतिः प्रैयव्रतो वीतिहोत्रो नाम तस्यात्मजो
रमणकधातकनामानौ वर्षपती निरुध्य स्वयं
पूर्वजवद्भगवत्कर्मश्रील आसत् । तद्वर्षपुष्य
भगवन्तं ब्रह्मरूपिणं सकर्मकैव कर्मकाराध-
यन्ति ॥ ७ ॥ इति श्रीभागवते ५ स्कन्धे १ । २ ।
१६ । १६ । २० अध्यायाः ॥ * ॥ अपि च ।
“कथं हे दृष्ट पुत्राश्च सन्नादं कुचिश्च ते उभे ।
ते सर्वे भ्रातरः सूर्याः प्रजापतिश्चमा दृष्ट ॥
अग्नीप्रश्चाभिवाहुश्च मेधा मेधातिथिर्नृपः ।
ज्योतिष्मान् द्युतिमान् हयः सवनो मित्र एव वा ।
मेधाभिवाहुमित्रास्तु त्रयो योगपरायणाः ।
जातिस्तरा महामागा न राध्याय मनो दधुः ॥
प्रियव्रतोऽभ्यधिष्ठतान् सप्त सप्तसु पार्थिवान् ।
द्वीपेषु तेषु धर्मेण द्वीपांस्तान् निबोध मे ॥
जम्बुद्वीपे तथाग्नीध्रे राजानं हतवान् पिता ।
प्रजद्वीपेश्वरश्चापि तेन मेधातिथिः स्मृतः ॥
शास्त्रले तु वपुश्रन्तं ज्योतिष्मन्तं कुशाक्षये ।
क्रौञ्चद्वीपे द्युतिमन्तं हयं शाकाक्षये सुतम् ॥
पुष्कराधिपतिश्चैव सवनं हतवान् सुतम् ।
महावीरो धातुकिश्च पुष्कराधिपतिः सुतो ॥
हिधा हत्वा ततो वर्षं पुष्करे स न्यवेशयत् ।
हयस्य पुत्राः सप्तासप्तान्तकाभिबोध मे ॥
जलदश्च कुमारश्च सुकुमारो मजीवकः ।

वर्ष

कुशोत्तरोऽथ मोदाकी सप्तमस्तु महाद्वयः ॥
तन्नामाङ्कानि वर्षाणि शाकद्वीपे चकार सः ।
तथा द्युतिमतः सप्त पुत्रांश्चापि निबोध मे ॥
कुशलो मनोऽनुगच्छोऽणः प्रधानश्चान्वकारकः ।
सुनिश्च इन्द्रभिस्त्रैव सप्तमस्तु तथावरः ॥
तेषां स्वनामधेयानि क्रौञ्चद्वीपे तथाभवन् ॥
ज्योतिष्मतः कुशद्वीपे पुत्रनामाङ्कानि वै ॥
तत्रापि सप्त वर्षाणि तेषां नामानि मे श्रुणु ।
उद्भिजं धेनुमच्चैव द्वैरथं लम्बमेव च ॥
हृतिमतु प्रभाकरश्चैव कपिलश्चापि सप्तमम् ।
वपुष्मतः सुताः सप्त शास्त्रलेखस्य वाभवन् ॥
श्वेतश्च हरितश्चैव जीमूतो रोहितस्तथा ।
वैद्यतो मानसश्चैव महीधः सुप्रभस्तथा ॥
तथैव शास्त्रले तेषां स्वनामानि तु सप्त वै ।
सप्तमेधातिथेः पुत्राः ब्रह्मद्वीपेष्वरस्य ये ॥
तेषां नामाङ्कितैर्दोषैस्तदर्थं सप्तभिर्हृतम् ।
पूर्वं श्रान्तभयं वर्षं शिशिरस्तु सुखोदयम् ॥
आनन्दश्च शिवश्चैव क्षेमकश्च तथा ध्रुवम् ।
ब्रह्मद्वीपादियुक्तेषु शाकद्वीपान्तिकेषु च ॥
ज्ञेयः पञ्चसु धर्म्मोऽथ वर्णाश्रमविभागजः ॥
यानि किंपुरुषाद्यानि वर्ज्यित्वा हिमाद्रयम् ॥
सुखमायुश्च रूपश्च वलं धर्म्मश्च नित्यशः ।
पञ्चस्तेषु वर्षेषु सर्वं साधारणं स्मृतम् ॥
आर्योपधाय पिता पूर्वं जन्मद्वीपं ददौ द्विज ।
तस्य पुत्रा बभूवुर्हि प्रजापतिसमा नव ॥
ज्येष्ठो नाभिरिति ख्यातस्तस्य किंपुरुषोऽनुजः ।
हरिवर्षस्तृतीयस्तु चतुर्थोऽभूदिलाहृतः ॥
रन्वश्च पञ्चमः पुत्रोऽहिरण्यः षष्ठ उच्यते ।
कुशस्तु सप्तमस्तेषां भद्राश्चाष्टमः स्मृतः ॥
नवमः केतुमालश्च तन्नाम्ना वर्षसंस्थितिः ॥
यानि किंपुरुषाद्यानि वर्ज्यित्वा हिमाद्रयम् ॥
तेषां स्वभावतः सिद्धिः सुखप्राया ह्यप्रभवतः ।
विपर्ययो न तेष्वस्ति जराहृत्यभयं न च ॥
धर्म्मधर्म्मा न तेष्वस्तां नोत्तमाधममध्यमाः ।
न वै चतुर्गुणवस्था नाश्रमाः क्रतवो न च ॥
आर्योपधुर्गोर्नाभेः ऋषभोऽभूत् सुतो द्विज ।
ऋषभाद्भरतो जज्ञे वीरः पुत्रश्चताहरः ।
सोऽभिनिधयधमः पुत्रं महाप्रव्रज्यमास्थितः ।
तपस्त्रेपे महाभागः पुलहाश्रमसंश्रयः ॥
हिमाद्रं दक्षिणं वर्षं भरताय ददौ पिता ।
तस्माच्च भारतं वर्षं तस्य नाम्ना महात्मनः ॥
भरतस्यायभूत् पुत्रः सुमतिर्नाम धार्म्मिकः ।
तस्मिन् राज्यं समावेश्य भरतोऽपि वनं ययौ ॥
एतेषां पुत्रपौत्रैश्च सप्तद्वीपा वसुन्धरा ।
प्रियव्रतस्य पुत्रैस्तु सुक्ता स्वायम्भुवेऽन्तरे ॥
एष स्वायम्भवः सर्गः कथितस्ते द्विजोत्तम ।
पूर्वमन्वन्तरस्य किमन्यत् कथयामि ते ॥
इति मार्कण्डेयपुराणे स्वायम्भुवे मन्वन्तरे सुवन-
कीधः ॥ १ ॥ अन्वच ।

स्मृत उवाच ।

“केतुमाणे नराः काणाः सर्वे पनसभोजनाः ।
स्त्रियश्चोत्पलपत्राश्च जीवन्ति च वर्षायतम् ॥

वर्ष

भद्राश्च पुरुषाः शुक्ताः स्त्रियश्चान्द्रांशुसन्निभाः ।
दशवर्षसहस्राणि जीवन्ति वायुभोजनाः ॥
रन्वके पुरुषा नाथ्यो रमन्त्यारजतप्रभाः ।
दशवर्षसहस्राणि श्रतानि दशपञ्च च ॥
जीवन्ति तत्र सत्त्वस्था न्ययोधफलभोजनाः ।
हिरण्यये हिरण्यभाः सर्वे च लकुचाश्रनाः ॥
एकादशसहस्राणि श्रतानि दशपञ्च च ।
जीवन्ति कुरुवर्षे तु श्यामाङ्गाः क्षीरभोजनाः ॥
सर्वे मिथुनजाताश्च नित्यं सुखनिधेविणः ।
चन्द्रद्वीपे महादेवं यजन्ति सततं शिवम् ॥
तथा किंपुरुषे विप्रा मानवा हेमसन्निभाः ।
दशवर्षसहस्राणि जीवन्ति प्रश्नभोजनाः ॥
यजन्ति सततं देवं चतुर्भुजं चतुर्मुखम् ।
ध्याने मनः समाधाय सदा वा भक्तिसंयुताः ॥
तथा च हरिवर्षेऽपि महारजनसन्निभाः ।
दशवर्षसहस्राणि जीवन्तीचुरसाश्रिनः ॥
तत्र नारायणं देवं विश्वयोनिं सनातनम् ।
उपासते सदा विष्णुं मानवा विष्णुभाविताः ॥
तत्र चन्द्रप्रभं शुभ्रं शुद्धस्फटिकनिर्मलम् ।
विमानं वासुदेवस्य पारिजातवनाश्रितम् ॥
चतुर्द्वारमनौपम्यं चतुस्तोरणसंयुतम् ।
प्राकारैर्दशभिर्युक्तं सुगन्धश्च ससृजमम् ॥
स्फाटिकैर्मण्डपैर्युक्तं देवराजश्रीपदम् ।
स्वर्णस्तम्भसहस्रैश्च सर्वतः समलङ्कृतम् ॥
हेमसोपानसंयुक्तं नानारत्नोपशोभितम् ।
दिशसिंहासनोपेतं सर्वशोभासमन्वितम् ॥
सरोभिः स्वादुपाणीधैर्नदीभिश्चोपशोभितम् ।
नारायणपरैः शुद्धैर्जलाध्ययनतत्परैः ॥
योगिभिश्च समाकीर्णं ध्यायद्भिः पुरुषं हरिम् ।
स्तुवद्भिः सततं मन्त्रैर्नमस्यद्भिश्च माधवम् ॥
तत्र देवादिदेवस्य विष्णोरमिततेजसः ।
अम्बुजः सर्वकाशस्तु महिमानं प्रकुर्वते ॥
गायन्ति चैव वृत्त्यन्ति विलासिन्यो मनोरमाः ।
स्त्रियो यौवनशालिन्यः सदा मण्डनतत्परः ॥
इलाहते पद्मवर्णा जम्बूफलरसाश्रिनः ॥
त्रयोदशसहस्राणि वर्षाणां वै स्थिरायुजः ॥
भारते तु स्त्रियः पुंसो नानावर्णाः प्रकीर्तिताः ।
नानादेवाश्चैव युक्ता नानाकर्माणि कुर्वन्ते ॥
परमायुर्मतं तेषां श्रतं वर्षाणि सुव्रताः ।
नवयोजनसाहस्रं वर्षमेतन् प्रकीर्तितम् ॥
कर्मभूमिरियं विप्रा नराणामाधिकारिणाम् ।
महेन्द्रो मलयः सत्यः शुद्धिमावृत्तपर्वतः ॥
विन्ध्यश्च पारिपात्रश्च सप्तात्र कुलपर्वताः ।
इन्द्रद्वीपः कशेरुमांस्तान्मवर्णो गभस्तिमान् ॥
नागद्वीपस्तथा सौम्यो गन्धर्वस्त्वथ वारुणः ।
अयन्तु नवमस्तेषां द्वीपश्च सागरावृतः ॥
योजनानां सहस्रान्तु द्वीपोऽयं दक्षिणोत्तरः ।
पूर्वं किरातास्तस्यान्ति पश्चिमे यवनास्तथा ॥
नाक्षणाः क्षत्रिया वैश्या मध्ये शूद्रास्तथैव च ।
इत्यायुधवणिग्याभिर्लेतयन्त्यत्र मानवाः ॥
सर्वान् पावना नद्यः पर्वतेभ्यो विनिःसृताः ।
शतद्वन्द्वभागं च सरयूर्यसुना तथा ॥

वर्ष

इरावती विन्ध्या च विपाशा देविका कुङ्कुः ।
गोमती धृतपापा च बाहुदा च दृशदती ॥
कौशिकी लोहितो चैव हिमवत्पादनिःसृताः ।
वेदस्तुतिर्वेदमती व्रतघ्नी त्रिविदा तथा ॥
पर्णासा वन्दना चैव सदानोरा मनोरमा ।
चर्मवृक्षती तथा नूपा विदिशा वेदवत्यपि ॥
शिशुः शशिन्यपि तथा पारिपात्राश्रयास्तथा ।
नर्मदा सुरसा शाना दृशार्णा च महानदी ॥
मन्दाकिनी चित्रकूटा तामसा च पिशाचिका ।
चित्रोत्पला विपाशा च माक्षणा बाहुवाहिनी ॥
हिमवत्पादजा नद्यः सर्वपापहरा वृणाम् ।
तापी प्रयोष्णी गविन्ध्या श्रीगोदा च महानदी ॥
येन्वा वैतरणी चैव वलाका च कुसुदती ।
तोया चैव महागौरी दुर्गा ज्ञानाः शिला तथा ॥
विन्ध्यपादप्रसृतास्तु नद्यः पुण्यजलाः शुभाः ।
ऋषिकुल्या त्रिसामा च मन्दगा मन्दगामिनी ॥
रूपा पानाश्रिणी चैव ऋषिका वंशकारिणी ।
शुक्तिमत्पादसंज्ञाताः सर्वपापहरा वृणाम् ॥
आसां नद्युपनद्यश्च शतशो द्विजपुङ्गवाः ।
सर्जाः पापहराः पुण्याः स्नानदानादिकर्मसु ॥
तास्मिन्ने कुरुपञ्चाला मध्यदेशादयो जनाः ।
पूर्वं देशादिकाश्चैव कामरूपनिवासिनः ॥
औङ्गाः कलिङ्गमगधा दाक्षिणात्याश्च सर्वशः ।
तथा परान्ताः सौराष्ट्राः शूद्राभीरास्तथा-
वृन्दाः ॥
मानका मालवाश्चैव पारिपात्रनिवासिनः ।
सौवीराः सैन्धवा ऋणाः शाक्ताः कन्यनिवा-
सिनः ॥
मद्रा वासास्तथाम्बुष्टाः पारसीकास्तथैव च ।
आसां पिबन्ति चलिलं वसन्ति सरितां सदा ॥
चत्वारि भारती वर्षे युगानि कवयोऽनुन ॥
कृतं चेता दीपस्व कलिञ्चान्यत्र न कश्चित् ॥
यानि किंपुरुषाद्यानि वर्षाण्यष्टौ महर्षयः ।
न तेषु शोको नायाचो गोदोगः चुद्ध्यमश्च ॥
सुस्थाः प्रजा निरातङ्गाः सर्वेऽहःखविवर्जिताः ।
रमन्ते विविधैर्भाविः सर्वाश्च स्थिरयौवनाः ॥
इति कूर्मपुराणे ४४ अध्यायः ॥
अपरं वामनपुराणे १२ अध्याये द्रष्टव्यम् ॥
प्रभवादिषष्टिवर्षाणि वत्सरशब्दे द्रष्टव्यानि । तत्र
षष्टिधा पूज्या देवो यथा,-
“संवत्सरप्रमाणेन देयः कृत्वा पुरो हि ताः ।
यद्व्या विधिना तात सर्वकामप्रसिद्धिदः ॥
महाभयविनाशाय महारिपुवधाय च ।
महाभ्युदयकामाय महासिद्धिफलदाय च ।
पूजयेत् तद्व्यजेद्देवो षष्टिधा परमेश्वरीम् ॥
ऋतुनागहता प्रोङ्गा यच्चरन्त्योऽहोऽहम् ।
संवत्सरमहादोयजन्मर्चसुपमर्हना ॥
केतूल्काशनिराहूतो भीमार्कसितभानुजाः ।
शमयेद्यजमानस्य देवीहोमरतस्य च ॥
मण्डलादिषष्टिधागेन महास्नानाभिधेयनैः ।
चन्द्रसंपूर्णपुण्यकफलरत्नाभिपूजनैः ॥
मङ्गला मङ्गलं धत्ते विधिना पूजिता सुने ! ॥

उत्पातक्षोभनिर्घातविकृतानां प्रमाय च ।
कथयामि महाप्राज्ञ शृणुष्वैकमनाधुना ॥ * ॥
मङ्गला विजया भद्रा शिवा शान्तिर्धृतिः क्षमा ।
ऋद्धिर्दुःखनिः विद्विस्तुष्टिः पुष्टिः श्रिया उमा ॥
दीप्तिः कान्तियशो लक्ष्मीरीश्वरीति प्रकीर्तिता ।
विश्रान्तोत्तमा देवः चत्तभावयवस्थिताः ॥
प्रथमं संस्थिता वत्स ! सर्वसिद्धिप्रदायिकाः ॥ २० ॥
त्राक्षी जयावती शाक्री अनिता चापरा-
जिता ॥
जरन्ती सानवी माया इतिः श्वेता विमो-
हनी ।

शरण्या कौशिकी गौरी विमला ललितालसा ॥
अक्षन्ती क्रिया दुर्गा राजसा इति वायुना ।
मध्यभागे स्थिता देवो युगानामशुभापहा ॥ २० ॥
काली रौद्री कपाली च घटाकर्णा मयूरिकी ।
वह्नुरूपा सुरूपा च जितेन्द्रा रिपुहामिका ॥
माहेश्वरी कुमारी च वैष्णवी सुरपूजिताः ।
वैवस्वती तथा घोरा कराली विकटादिभिः ॥
चर्चिका चेति धातुस्था देशस्तेलोकविश्रुताः ।
पूजितया सुनिश्चिह्ना । सर्वकामप्रसाधिकाः ॥ २० ॥
विदशासुरगन्धर्वचरचोग्यैर्नृताः ।
भावकालाश्रयाः कार्यद्रव्यरूपफलप्रदाः ॥
प्रत्येकशः समस्ता वा कर्तव्या सुनिश्चितम् ।
अथवा युगभेदेन पञ्च पञ्च प्रपूजिताः ॥
इति देवीपुराणे संवत्सरदेवताविंशतिविधि-
नामाध्यायः ॥ (वर्षके, त्रि । यथा, भागवते ।
३ । २१ । २० ।

“नमाम्यभीष्टं नमनोयपादं
सरोजमत्पीयसि कामवर्षम् ॥”)
वर्षकरी, स्त्री, (वर्षं तत्सूचनं रवेण करो-
तीति । वर्ष + कृ + टः । डीप् ।) भिक्षिका ।
इति हेमचन्द्रः । ४ । २८२ ॥
वर्षकेतुः, पुं, (वर्षस्य वृष्टेः केतुरिव । सति वर्षे
भूरिश उत्पन्नत्वादस्य तथात्वम् ।) रक्तपुनर्गवा ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (अलकर्वशीयकेतुमतः
पुनः । यथा, हरिवंशे । ३२ । ४० ।
“क्षिप्यस्यं केतुमान् पुत्रो वर्षकेतुस्ततोऽभवत् ॥”)
वर्षकोषः, पुं, (वर्षस्य वत्सरस्य कोष इव । सर्ववर्ष-
ज्ञानवन्नात् तथात्वम् ।) देवद्वयः । इति
शब्दरत्नावली ॥ (वर्षस्य अन्तःस्थितफलकोष
इव कोषः ।) मासः । इति शब्दमाळा ॥
वर्षजं, त्रि, (वर्षात् जातमिति । जन् + ङः ।) वृष्टि-
जातम् । वत्सरजातम् । जम्बुद्वीपजातम् ।
द्वीपांशजातम् । मेघजातम् । इति वर्षशब्द-
पूर्वजनधातोर्द्विप्रत्ययेन नियन्त्रम् ॥
वर्षयं, स्त्री, (वृष + ल्युट् ।) वृष्टिः । इति शब्द-
रत्नावली ॥ (यथा, मार्कण्डेयपुराणे । १०४।२१।
“तमेव सुशतः सर्वे रवं वै वर्षणाय यत् ।
रूपमाप्यायकं भास्वत्सौ मेघाय ते नमः ॥”)
वर्षणिः, स्त्री, (वृष + णिः ।) वर्त्तनम् । कृतिः ।
द्रव्यादिशेषः ॥ क्रतुः । वर्षणम् । इति
संक्षिप्तवारीणाद्विहितः ॥

वर्षपञ्चतः, पुं, (वर्षाणां भारतादीनां विभाजकः
पञ्चत इति मध्यलोपी समासः ।) वर्षविभा-
जकशिरः । यथा,—
“हिमवान् हिमकूटश्च निषधी मेरुरेव च ।
चैत्रः ऋणो च शृङ्गी च समैते वर्षपञ्चताः ॥”
इति हारावली ॥
वर्षपाकी, [न] पुं, (वर्षे वर्षाकाले पाकीऽस्य स्थितिः ।
वर्षपाक + इनिः ।) आम्नातकः । इति हेम-
चन्द्रः । ४ । २१८ ॥ (तथास्य पर्यायः ।
“आम्नातको वर्षपाकी ।” इति वैद्यकरव-
मालाशाम् ॥)
वर्षपुण्या, स्त्री, (वर्षे वर्षणकाले पुण्या यस्याः ।)
सहदेवौलता । इति राजनिर्घण्टः ॥ (सहदेवौ-
लताशब्देऽस्या विवृतिर्ज्ञेया ॥)
वर्षप्रियः, पुं, (वर्षे वर्षणं प्रियं यस्य ।) चातक-
पत्नी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
वर्षवरः, पुं, (वरतीति । वर आवरणे + अच् ।
वर्षस्य रेतोवर्षणस्य वर आवरणः ।) धनुः ।
इत्यमरः । २ । ८ । ६ ॥ खोजा । इति भाषा ॥
(यथा, रत्नावल्याम् २ अक्षे ।
“नष्टं वर्षवरेर्मनुष्यगणनाभावादपास्य त्रपा-
मन्तः कक्षुकिकक्षुकस्य विशति त्रासादयं
वामनः ॥”)
वर्षवृद्धिः, स्त्री, (वर्षस्य वृद्धिराधिक्यं यत्र ।)
लम्पतिः । इति स्मार्तशास्त्रादर्शनात् ॥ अथ
जन्मश्रित्युक्तम् । तन्मलमासे न कर्त्तव्यं चान्द्र-
मासीधत्वेन सावकाशत्वात् । न च तस्य सौर-
मासीधत्वं तथात्वे तन्मासे तत्तिथेः कदाचिद-
प्राप्नोति तद्वर्षं तत्काललोपापत्तेः । न चेष्टापत्तिः
प्रतिवत्सरान्तविधानात् । यथा ब्रह्मपुराणं
गर्गश्च ।
“सर्वेभ्य जन्मदिवसे स्मार्तेर्मङ्गलपाणिभिः ।
गुरुदेवामित्रप्राञ्च पूजनैः प्रयत्नतः ॥
स्ननचित्रं पितरौ तथा देवप्रजापतिः ।
प्रति श्रवत्सरश्चैव कर्त्तव्यश्च महोत्सवः ॥”
स्मार्तेऽस्मिन्मासे । प्रजापतिर्ब्रह्मा । तथा च
तत्तिथिमधिकृतम् ।
“तिलोदत्तो तिलस्त्रायी तिलहोमौ तिलप्रदः ।
तिलमुक्त्वा तिलवापी च घटतिलो नावसीदति ॥
मङ्गलपाणिभिः अभिप्रेतार्थसिद्धिर्मङ्गलं तद्वेतु-
तया गोरोचनादिकमपि मङ्गलं तेन धृत-
गुग्गुल्वादपाणिभिरित्यर्थः । तथा च ज्ञान-
चिन्तामणौ ।
“गुह्यदुग्धतिलानद्यान्मन्त्रगन्धैश्च वन्दनम् ।
गुग्गुलुं निम्बसिंहार्थं दून्वागोरोचनायुतम् ।
संपूज्य भागुविशेषौ महद्वि प्रार्थयेददम् ॥
चिरजीवी यथा त्वं भो भविष्यामि तथा सुने ॥
रूपवान् वित्तवान् चैव श्रिया युक्तश्च सर्वदा ॥
मार्कण्डेय महाभाग सप्तकल्पान्तजीवन ।
आयुरिष्टार्थसिद्धार्थमसाकं वरदो भव ॥”
स्ननचित्रं चेति स्ननचित्रं अथवाद्यन्तर्गतजम्ब-
कालीनचित्रम् । नामकरणे तथा दर्शनात् वक्ष्य-

माणब्रह्मपुराणोक्तप्रणवादिनमोऽन्तर्जन नाम्नैव
पूजाविधानाच्च । तदज्ञाने स्ननचित्राय नम
इत्युल्लेखम् ॥ * ॥ पूजायामर्घ्यानन्तरं पाद-
माह मत्स्यपुराणम् । अर्थं पादादिकन्तत्र
मधुपर्कं प्रयोजयेत् । पादानन्तरं अर्थमाह
नरसिंहपुराणम् । पादश्चैव तृतीयया चतुर्थ्यां
प्रदापयेत् । तृतीयया पुरुषस्त्वतीयया
ऋष्या । उभयक्रमदर्शनादिच्छाविकल्पः । इति
श्रीदत्तः ॥ * ॥ श्रीपतिश्रवणहारनिर्णये ।
“नवाम्बरधरो भूत्वा पूजयेच्च चिरायुषम् ॥”
तथा ।
“हिभुजं जटिलं सौम्यं गुह्यं चिरजीविनम् ।
मार्कण्डेयं नरो भक्त्या पूजयेत् प्रथमतस्तथा ॥
ततो दीर्घायुषं यासं रामं द्रौणिं क्षपं वलिम् ।
प्रत्यादश्च हनूमन्तं विभीषणमथाचरेत् ॥”
रामोऽत्र परशुरामः । चिरजीविसाहचर्यात् ।
द्रौणिश्चत्त्यामा ॥ * ॥ तथा,—
“स्ननचित्रं जन्मतिथिं प्राप्य सम्पूजयेत्तरः ।
घटौ च दधिभक्तेन वर्षे वर्षे पुनः पुनः ॥”
योगियाश्च वल्काः ।
“ध्यायेन्मारायणं नित्यं स्नानादियु च कर्मसु ।
तद्विष्णोरिति मन्त्रेण स्नायादधु पुनः पुनः ॥
गायत्री वैष्णवी स्त्रिया विष्णोः संस्मरणाय वै ॥”
ध्यायेत् स्मरेत् । स च मन्त्रः ।
“तद्विष्णोः परमं पदं वृदा पश्यन्ति स्मरयः ।
दिवीव चक्षुराततम् ॥”
वामनपुराणम् ।
“सर्वमङ्गलमङ्गल्यं वरेण्यं वरदं शुभम् ।
नारायणं नमस्कृत्य सर्वकर्मणि कारयेत् ॥”
सङ्कल्पाकरणे निन्दामाह भविष्यपुराणम् ।
“सङ्कल्पेन विना राजन् ! यत्किञ्चित् कुरुते
नरः ।
फलश्चाख्यात्पकं तस्य धर्मस्याहं च यो भवेत् ॥”
ब्रह्मपुराणम् ।
“प्रणवादिस्मायुक्तं नमस्कारान्तकीर्तितम् ।
स्नानमसंस्वत्त्वानां मन्त्र इत्यभिधीयते ।
अनेनैव विधानेन गन्धपुष्पे निवेदयेत् ।
एकैकस्य प्रकुर्वीत यथोद्दिष्टं क्रमेण तु ॥”
गन्धपुष्पमात्रं पञ्चोपचाराद्यसम्भवे ।
“मन्त्राच्छतगुणं प्रोक्तं भक्त्या लक्षगुणोत्तरम् ।
भक्तिमन्त्रसमेतान् कोटि कोटि गुणोत्तरम् ॥
सर्वत्र कर्मोपदेशकं दक्षिणादिभिरर्चयेत् ।
तथोपदेशारमपि पूजयेच्च ततो गुरुम् ।
न पूज्यते गुरुर्यत्र नरेस्तत्राफला क्रिया ॥”
इति मत्स्यपुराणवचनान् ॥ * ॥
ततः कर्मानन्तरं तिलहोमस्तु पूजितदेवता-
नामभिः कार्यः ।
“एकेकां देवतां राम वसुदिश्व यथाविधि ।
चतुर्थ्यन्तेन धर्मज्ञ नाम्ना च प्रणवादिना ॥
होमद्रव्यमथैकेकं शतसंख्यन्तु होमयेत् ॥”
इति विष्णुधर्मोत्तरदर्शनात् ॥
एवं होमे स्नाहान्ता च मन्त्रस्य ।

द(ग)र्हो, स्त्री, (नर्हयति दीप्यते इति । दण्ड +
 ऋध् ।) मयूरपिच्छम् । इत्यमरः । २. ५ । ३१ ।
 (यथा, महाभारते । १२ । १२० । ४ ।)

“बलास एवायतसुमनश्च
श्रीं करोत्यप्रगतिं निवार्य ।
तं सर्वधैवाप्रतिवार्य धीर्यं
धिवर्जनीयं बलयं वदन्ति ॥” * ॥

यद्य गलरोगार्ता चिकित्सा ।
“कण्ठरोगेष्वङ्गुलीक्ष्मीरक्ष्मिभिर्यथादिक्कर्मभिः ।
चिकित्सकश्चिकित्सान् कुशलोऽत्र समाचरेत् ॥
कायं दद्याच्च दात्रीं त्वदुग्धवतार्क्षकलिङ्गम् ।
हरीतकीकषायो वा हितो मांसिकसंयुतः ॥
कटुकातिविषादाद्यपाठासुक्ताकलिङ्गकाः ।
गोमूत्रचक्षुषिताः पीताः कण्ठरोगविनाशनाः ॥
गृध्रीका कटुका याया दात्रीं त्वक् विफला
घनम् ।
पाठा रसाञ्जनं दूष्यं तेजोहेति सूचयितम् ॥
चौद्रयुक्तं विधातयं गलरोगे महौषधम् ।
योगास्ते त्रयः प्रोक्ता वातपित्तकफापहाः ॥
जवाग्रजं तेजवतीं सपाठां
रसाञ्जनं दात्रं निशां सङ्गण्यम् ।
चौद्रियं कुर्वान् गुटिकां सुखेन
तां धारयेत् सर्वगलामयेषु ॥”

इति भावप्रकाशः ॥ * ॥

बलाः कङ्कणम् । इति जटाधरः ॥ (दण्डयुद्ध-
विशेषः । यथा, कामन्दकीये गीतिसारे ।
१६ । ४५ ।
“सुखाख्यो बलयश्चैव दण्डभेदाः सुदुर्लभः ॥”
बलयितं, त्रि, (बलयवत् कृतमिति । बलय +
तत्करोतीति णिच् ततः क्तः । यद्वा, बलयं
तदाकृतिकृतमस्येति । बलय + इतच् ।) वेष्टि-
तम् । इत्यमरः ॥ (यथा, गीतगोविन्दे । ११ । २६ ।
“नीलनलिनमिव पीनपरागपटलभरबलयित-
मूलम् ॥”

यथा च. वैरागिमङ्गले ।

“दन्वमालाबलयितबाहुः
परधनहरये साचान्नाहुः ।
रण्यायौवनमञ्जनवीरः
कीर्तनपतने मङ्गशरीरः ॥”

बलिरः, त्रि, (बलते संवृणोति चक्षुक्षारामिति ।
बल + बाहुलकात् किरच् ।) केकरः । इत्य-
मरः ॥

व(व)लिर्ग, स्त्री, (बलिना गन्धवद्द्रव्यानुपहारेण
श्रुतिं द्धिगन्ति सत्त्वानिति । शो + कः ।) वडि-
शम् । इति शब्दरत्नावली ॥

व(व)लिभिः, स्त्री, (बलिना आहारोपहारेण
सत्त्वादीन् श्रुतिं विनाशवतीति । शो + बाहु-
लकात् किः ।) वडिशम् । इति शब्दरत्ना-
वली ॥

व(व)लिशी, स्त्री, (बलिशि + छदिकारादिति
रीप् ।) वडिशम् । इति शब्दरत्नावली ॥

व(व)ल्लूक, स्त्री, (वलते इति । वल संवरणे + “वले-
रूकः ।” उणा० ४ । ४० । इति उकः ।) पद्म-
मूलम् । पञ्चविधे, पुं । इति सिद्धान्तकौमुद्या-
संज्ञादिरिति; उणादिकोपच ॥

व(व)ल्लूकः, त्रि, बलवान् । बलशब्दात् गोलयेत्या-
दिना क्लृप्तप्रत्ययेन निष्पन्नः । इति मुग्धबोध्याक-
रणम् ॥ अस्य पवर्गोऽयकारादित्वापि तत्रा-
लिखितत्वादत्र लिखनम् ॥

वल्ल, क भाषणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-
पर०-सक०-सेट् ।) क, वल्लयति । भाषणं
कथनम् । इति दुर्गादासः ॥

व(व)ल्लं, स्त्री, (वलते इति । वल संवरणे + “भूक-
वल्कोल्काः ।” उणा० ३ । ४२ । इति कप्रत्य-
यान्तो निपातितः ।) वल्लकः । (यथा, रघौ ।
८ । ११ ।

“गुणवन् सुतरोपितश्रियः

परिणामे हि दिलीपवंशजाः ।

पदवीं तद्वल्कवाचसां

प्रयताः संयमिनं प्रपेदिरे ॥”)

श्लकः । इति मेदिनीशब्दरत्नावली ॥ खडम् ।
इति विश्वः ॥

व(व)ल्लः, पुं, (वल संवरणे + कः निपातितश्च ।)
पट्टिकालोभः । इति राजनिर्घण्टः ॥

वल्लनरः, पुं, (वल्लप्रधानस्तकरिति मध्यलोपी
समासः ।) पूगवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
वल्लद्रुमः, पुं, (वल्लप्रधानो द्रुमः ।) भूर्जवृक्षः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (विवरणमस्य भूर्जशब्दे
ज्ञातव्यम् ।)

व(व)ल्ललं, स्त्री, (वलते संवृणोतीति । वल +
बाहुलकात् कलन् ।) लचम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥ डालचिनि इति भाषा ॥

व(व)ल्ललः, पुं स्त्री, (वलते संवृणोतीति । वल +
बाहुलकात् कलन् ।) वृक्षत्वक् । वाकल इति
भाषा । तत्पर्यायः । त्वक् २ वल्लम् ३ । इत्य-
मरः ॥ त्वचा ४ त्वचम् ५ चोचम् ६ चोलकम्
७ शल्लम् ८ वल्लम् ९ वल्लिः १० वल्ली ११
चोतकम् १२ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
महाभारते । १ । १५६ । २ ।

“तौ तु पूर्वैश्च कालेन तपोयुक्तौ बभूवतुः ।

क्षुत्पिपासापरिश्रान्तौ जटावल्ललधारिणौ ॥”)

वल्लला, स्त्री, (वल्लल + टाप् ।) शिलावल्लका ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

वल्ललोभः, पुं, (वल्लप्रधानो लोभः ।) पट्टिका-
लोभः । इति राजनिर्घण्टः ॥

वल्लवान् [त्] पुं, (वल्लः शल्लोऽस्यस्येति ।
वल्ल + मतुप् । मस्य वः ।) मत्स्यः । इति
त्रिकाण्शेषः ॥ वल्लयुक्ते, त्रि ॥

वल्लिलः, पुं, (वल्लोऽस्यास्तीति । वल्ल + इलच् ।)
कण्टकः । इति शब्दरत्नावली ॥

वल्लुतं, स्त्री, वल्लकः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

वल्लग, गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
यक०-सेट् ।) वल्लगति । अयं सुतमन्त्राविति
भट्टमल्लः । इति दुर्गादासः ॥

वल्लग्नं, स्त्री, (वल्लग + ल्युट् ।) भुतगमनम् ।
बहुभाषणम् । वल्लगधातोर्भाविनट्प्रत्ययेन
निष्पन्नम् ॥

वल्लगा, स्त्री, (वल्लगतेऽन्वोऽनयेति । वल्लग +
फरञ्चि यच् । टाप् ।) दन्तालिका । सागाम
इति भाषा । तत्पर्यायः । अथक्षेपणी २
रश्मिः ३ कुशा ४ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा,
राजतरङ्गिण्याम् । ५ । ३४७ ।

“वल्लगन्धोऽम्बाराणां वृक्षते वान्रवाग्निना ।
वल्लगाङ्गेनोद्भवहृत्स्वं शिरस्त्वं वामपाणिना ॥”
वल्लगिनं, स्त्री, (वल्लग्न + भावे क्तः ।) अश्वत्था
विशेषगमनम् । तत्तु वगेन निजिप्रोपरिचरयम् ।
इत्यमरभरती ॥ भुतगमनम् । (यथा, शिशुपाल-
वधे । २ । २७ ।

“अग्निलोहितवर्णस्य वाम्बाणं शक्तिमो हृषा ।
निमित्तादग्राद्धेतीर्त्तान्मुञ्चस्वैव वल्लगितम् ॥”
बहुभाषणश्च ॥

व(व)ल्लगुः, पुं, (वल्लते इति । वल्ल प्रायणे + “वल्लग्न-
कुच ।” उणा० १ । २० । इति उग्रप्रत्ययः ।
गुगममन्त्र धातोः ।) द्वागः । सुन्दरे, त्रि ।
इति मेदिनी । गे, २५ ॥ (यथा, रघौ । ५ । ६८ ।

“तद्भल्लगुना युगपदुन्मिषिदेन तावत्
सद्यः परस्परतुलामधिरौहतां हि ।
पश्यन्मानपरवैतरतारमनः
धनुस्तप प्रचलितश्चमरश्च पद्मम् ॥”)

व(व)ल्लगुर्क, स्त्री, (वल्लगु + संज्ञायां स्त्रीर्वा वा
कन् ।) चन्दनम् । विपिनम् । पलम् । रुचिरे-
दि । इत्यञ्जयः ॥ तत्र पवर्गोऽयकारादौ लिखि-
तोऽर्थः शब्दः । यस्माभिसु तत्रालिखितत्वादत्र
लिखितः ॥

वल्लगुपत्रः, पुं, (वल्लगु मनोज्ञं पत्रं यस्य ।)
वनसुतः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

वल्लगुला, स्त्री, (वल्लगु जानीति । ला + कः ।
टाप् ।) वाक्कुची । पञ्चविधः । श्रेष्ठस्य
पर्यायः । चक्रविष्टा २ दिवाल्या ३ निशा-
चरी ४ खैरिणी ५ दिवाल्यापा ६ मांसिष्टा ७
माहवाहिणी ८ । इति राजनिर्घण्टः ॥

वल्लगुलिका, स्त्री, (वल्लगुल + संज्ञायां कन् ।
टाप् ।) जत इत्यञ्च ।) तैलपायिका । यथा,—
“वल्लगुलिका सुखविष्टा परोक्षी तैलपायिका ॥”
इति हेमचन्द्रः ॥

(यथा, कथासरित्सागरे । ५५ । ७६ ।
“ततो वल्लगुलिकातस्तं कृष्टा पटमदर्शयन् ।
स चित्रकृतां चित्रस्थां राज्ञे मदनसुन्दरीम् ॥”)

वल्ल, ड भक्षणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
चात्म०-सक०-सेट् ।) वल्लते अयं लोकः ।
इति दुर्गादासः ॥

वल्लग्नं, स्त्री, (वल्ल भक्षणे + भावे ल्युट् ।) भक्ष-
णम् । इति हेमचन्द्रः ॥

वल्लिकः, पुं स्त्री, वल्लीकः । इति शब्दरत्नावली ॥
वल्लिकः, पुं स्त्री, वल्लीकः । इत्यमरटीकायां
भरतः ॥

व(व)ल्लीकः, पुं, स्त्री, (वल्लते इति । वल्ल संवरणे +
“अलीकादयश्च ।” उणा० ४ । २५ । इत्यञ्च
वल्लतेऽन्वगमयेति उणादयोऽन्वगमयेति कौकिल्ये

“स मन्थरावलगित-पीवरस्तनीः
परिश्रमस्तान्तविलोचनोत्पलाः ।
निरीक्षितुं गोपहराम वलवी-
रभिप्रवृत्तः एव वारयोषितः ॥”
वल्लिः, स्त्री, (वल्लते संवृणोति वृक्षादीनि ।
वल्ल + “सर्वं धातुभ्य इन् ।” उणा० ४ । १२७ ।
इतीगु ।) कता । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
(यथा, महाभारते । १२ । १८४ । १३ ।
“वल्लिर्वेष्टयते वृक्षं सर्वतश्चैव गच्छति ॥”)
पृथिवी । इति शब्दमाला ॥
वल्लिकण्टकारिका, स्त्री, (वल्लिरूपा कण्टकारिका ।)
अभिदमनीचुपः । इति राजनिर्घण्टः ॥
वल्लिदूषा, स्त्री, (वल्लिरूपा दूषा ।) माला-
दूषा । इति राजनिर्घण्टः ॥
वल्लिशकटपोतिका, स्त्री, (वल्लिप्रधाना शकट-
पोतिका ।) नक्षत्रपोती । इति राजनिर्घण्टः ॥
वल्लिचरणः, पुं, (वल्लिप्रधानः चरणः ।) अत्यन्त-
पथी । इति राजनिर्घण्टः ॥
वल्ली, स्त्री, (वल्लि + ङीष् ।) कता । इत्यमरः ॥
वा य भूमिप्रवारा वर्धमानस्यायिनी कुशा-
द्या । (यथा च ।
“विहारीवारिवारजनीगुडुष्योऽजशङ्गीचेति वल्ली-
संज्ञः ॥” इति ह्यनुते सूत्रस्थाने ३८ अध्यायः ॥
यथा च, रामायणे । २ । ८० । ६ ।
“कतावल्लोच गुह्यांश्च स्थानान्धन एव च ।
जनास्ते चक्षिरे मार्गं हिन्दुनो विविधान्
हमान् ॥”)
अजमोदा । इति मेदिनी । वे, ३८ । कैवर्तिका ।
चयम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
वल्लोगडः, पुं, (वल्लीरूपो गडः ।) मत्स्यविशेषः ।
भोजा इति वालिकट्टा इति च भाषा । अस्य
गुणाः । गुणुत्वम् । रुच्यत्वम् । अगमिष्यन्दि-
त्वम् । मयस्करत्वम् । चयत्वम् । कफनाशन-
त्वम् । इति राजवल्लभः ॥
वल्लीजं, स्त्री, (वल्ल्यां कतार्या जायते इति ।
जग + ङः ।) मरीचम् । इति राजनिर्घण्ट-
शब्दचिह्निके ॥ (यथा, वृहत्संहितायाम् । ८ । १३ ।
“भाद्रपदे वल्लीजं निष्पत्तिं याति पूर्वशस्यम् ॥”)
वल्लीवदरी, स्त्री, (वल्लीरूपा वदरी ।) भूषदरी ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
वल्लीवृक्षः, पुं, (वल्लीवृक्ष जातो सुदृढः ।) मङ्गलकः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
वल्लीवृक्षः, पुं, (वल्लीवृक्ष दीर्घो वृक्षः ।) खलवृक्षः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
वह्नूरं, स्त्री, (वह्नुरते आग्निपते कतादिनेति ।
वह्न + वाहुलकात् उरच् ।) कुक्षम् । मञ्जरी ।
चैत्रम् । निर्जयस्थानम् । प्रादयः । इति हेम-
चन्द्रः ॥ गहनम् । इति मेदिनी । रे, २१० ॥
विश्वधरदावलीपु वल्लमिति भावः ॥
वह्नूरं, त्रि, (वह्नुरते संव्रियते इति । वह्न + “खर्षि-
पिप्लादिभ्य ऊरोजसौ ।” उणा० ४ । ६० ।
इति ऊरच् ।) आतपादिना शुष्कमांसम् ।

इत्यमरः । २ । ६ । ६३ ॥ (तस्याभक्ष्यत्वं यथा,
मनुः । १५ । ११ ।
“निमज्जतश्च मत्स्यादान् चीनं वह्नूरमेव च ॥”
“वह्नूरं शुष्कमांसम् ।” इति तट्टीकायां कुक्षु-
क-
भट्टः ॥) शूकरमांसम् । इति मेदिनी । रे, २१० ॥
वगच्छेत् । वाहनम् । ऊषरभूमिः ।
इति हेमचन्द्रः ॥
वह्ना, स्त्री, (वह्न + भावे घप् । वह्नय संवरणाय
वाधुः । वह्न + यत् ।) धात्रीवृक्षः । इति
हारावली ॥
व(व)ल्लजः, पुं, (वल्ले पर्वते जायते इति । जन्
+ ङः ।) उलपः । इति हेमचन्द्रः ॥ वाव इति
ख्यातलक्षम् । इत्यमरः ॥ वल्लते भुवं वेष्टयति
विश्रादित्वात् वल्लयत्वे वल्लः पर्वतः तत्र जाता
वल्लजाः इत्यन्ते । स्वभावान् बहुल्ये वल्लजाः ।
एको वल्लज इति भाष्यकारवचनादेकत्वमपि
अतएव सुमनोऽपरो वल्लजादेर्जैति पाक्षिक-
बहुत्वार्थं क्रमदीश्वरसूत्रम् । इति तट्टीकायां
भरतः ॥ (यथा, मनुः । २ । ४३ ।
“सुमनामे तु कर्षयाः कुशाशान्तकवल्लजैः ।
विहता मन्त्रिणैकेन विभिः पञ्चभिरेव वा ॥”)
व(व)ल्लजा, स्त्री, (वल्ले पर्वते जायते इति । जन्
+ ङः । टाप् ।) लणविशेषः । चावे वागे इति
हिन्दी भाषा । ततुंयायः । दृढपत्री २ लणेचुः
३ लणवल्लजा ४ मौञ्जीपत्रा ५ दृढलया ६
पानीयाया ७ दृढचुरा ८ । अस्या गुणाः ।
मधुरत्वम् । शीतत्वम् । पित्तदाहलघुपहत्वम् ।
वातप्रकोपसत्वम् । रुच्यत्वम् । कण्ठशुद्धिकारि-
त्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
वल्ल, क त्विषि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (वरा०-
पर०-अक०-सेट् ।) क, वल्लयति । त्विषि
दीर्घा । इति दुर्गादासः ॥
वल्ल, ङ ओष्ठे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
आत्म०-अक०-सेट् ।) ङ, वल्लते घनी ओष्ठः
स्यादित्यर्थः ।
वश, लु वृद्धि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदा०-
पर०-अक०-सेट् ।) लु, वल्ल घनं लोकाः । इति
दुर्गादासः ॥
वशं, स्त्री, (वश + “वशिरख्योऽप्यर्थस्थानम् ।”
३ । ३ । ५८ । इत्यस्य वार्तिकोक्त्या अप् ।)
इच्छा । प्रसूत्वम् । आयत्तता । इति शब्द-
रत्नावली ॥ (यथा, महाभारते । १२ ।
१३४ । ७ ।
“वशे वल्लवतां घर्म्मः सुखं भोगवतामिव ॥”)
वशंवदः त्रि, (वशं तवाहं वश इति वाक्यं वद-
तीति । वश + वद् + “प्रियवशे वदः खच् ।”
३ । २ । ३८ । इति खच् । “अरुर्दिषदन्तस्य
सुम् ।” ६ । २ । ६७ । इति सुम् ।) वशं वदति
यः । आयत्तकरवाक्यवक्ता । इति सुम्बोध-
थाकारसम् । (वशीभूतः । यथा, राजतरङ्गि-
ण्याम् । ३ । ३६५ ।
“व जह्वा इराचारी भूश्च कोभवशंवदः ॥”)

वशः, त्रि, (वशीति । वश + अच् ।) आयत्तः । इति
शब्दरत्नावली ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । ८ । १७ ।
“गुणाऽप्येव तदाकर्ण्य सद्यः खेदवशो-
भवन् ॥”)
वशः, पुं, (वश + भावे अप् ।) इच्छा । इति
संकोचवर्गे अमरः ॥ (उच्यते इष्यते इति ।
वश + कर्मणि अप् ।) वेश्तागृहम् । आय-
त्तता । प्रसूत्वम् । इति त्रिकाटशेषः ॥ जष्य ।
इति हेमचन्द्रः ।
वशका, स्त्री, (वशेन आयत्ततया कायति शोभते
इति । के + कः ।) वश्या नारी । इति शब्द-
रत्नावली ॥
वशक्रिया, स्त्री, (वशस्य क्रिया करणम् ।) वशा-
करणम् । तत्पण्यायः । संवदनम् २ । इत्यमरः ॥
मणिमन्तौषधैर्वंशीकरणं संवदनं संपूर्णं वदि-
वंशीकरणे भावेऽनट् । संवदना च इति
केचित् । करणेऽनटि वशक्रियावाचने मणि-
मन्तादावपि । जयत्रियः संवदनं यतस्तदिति
रघुः । संवदनं इति पाठान्तरम् । इति
तट्टीकायां भरतः ॥
वशगा, स्त्री, (वशं गच्छतीति । गम + ङः ।)
वशीभूता । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
वृहत्संहितायाम् । ४३ । ३२ ॥
“गाङ्गादिवाकरमुताजलत्पातद्वारा
धात्रीं वतुद्वरसनां वशगां करोति ॥”
असिप्रथे वायुलिङ्ग एवायं शब्दः । यथा
महाभारते । ४ । ६ । १२ ।
“दशानि ते हन्त वरं यमिच्छसि
प्रशान्धिं मत्स्यान् वशगोऽस्त्राहं तव ॥”)
वशा, स्त्री, (वश सृष्टि + अच् । टाप् । “वशि-
रख्योऽप्यर्थस्थानम् ।” इति अप् वा ।) वन्धा ।
(अस्या घनं रात्रा रक्षितयम् । यथा, मनुः ।
८ । २८ ।
“वशोऽपुत्रास्तु चैवं स्याद्रक्षणं गिष्कुकास्तु च ।
पतिव्रतास्तु च स्त्रीषु विधवास्तु रात्रौ च ॥”)
सुता । योषा । स्त्रीगवो । करिणी । इति मेदिनी ।
शे, १३ ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । ६ । ११० ।
“अविध्यत स तामिच्छ वशाभिरिव वारयः ॥”)
वन्धा गवी । इत्यमरः ॥ (यथा, ऋग्वेदे । २ । ७ । ५ ।
“त्वं नो अवि भारताये वशाभिरुचभिः ॥”
“वशाभिर्वन्धाभिर्गोभिः ॥” इति तद्वाच्ये वायवः ५
वशीभूता । यथा, गारुडे । १८३ अध्याये ।
“अममिर्मन्त्रितं श्रुत्वा करवीरस्य पुण्यकम् ।
स्त्रीणामये भामयेऽप्यन्धाहे वा वशा भवेत् ॥”)
वशाऽप्यः, पुं, (वशया आऽप्यः । प्रपुरवशा
वल्गात् तथालम् ।) शिशुमारः । इति शब्द-
रत्नावली ॥
वशापायो [नृ], पुं, (वशं पिबतीति । पा +
शिनिः ।) कुक्षुरः । इति शब्दमाला ॥
वशि, स्त्री, (यश् + भावे इन् ।) वशित्वम् । इति
शब्दमाला ॥
वशिकः, त्रि, शृङ्गम् । इत्यमरः । ३ । १ । ५६ ॥

वशिष्ठः

वशिष्ठा, स्त्री, (वशी वशीकरणं साध्यत्वेनाख्यस्या इति । वश् + ठन् ।) अगुरुः । इति शब्द-चन्द्रिका ॥

वशिष्ठा, स्त्री, (वशिनो भावः । वशिन् + तल् ।) वशित्वम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, भागवते । ११ । १५ । १६ ।

“नारायणे तुरीयाख्ये भगवच्छब्दशब्दिते ।

मनो मयाद्धद्योगी महर्मा वशिष्ठा मियात् ॥”)

वशित्वं, स्त्री, (वशिनो भावः । वशिन् + तल् ।) आत्यक्तम् । (यथा, यद्वत् । १ ।

“शास्त्रं सुचिन्तितमपि प्रतिचिन्तनीय-

माराधितोऽपि वृषतिः परिशङ्कनीयः ।

अङ्गे स्थितापि युवतिः प्ररिश्चरणीया शास्त्रे वृषे च युवतौ च कुतो वशित्वम् ॥”)

शिवस्याष्टैश्वर्यान्तर्गतैश्वर्यविशेषः । यथा,—

“अनिमा लघिमा प्राप्तिः प्राकाशं महिमा

तथा ।

इशित्वं वशित्वं तथा कामावशाधिता ॥”

वशित्वं स्वातन्त्र्यं येन स्वतन्त्ररति इत्यमर-टीकायां भरतः ॥

वशिषी, स्त्री, (वशी वशीकरणं साध्यत्वेनाख्यस्या इति । वश् + इनिः । डीप् ।) वन्दा । श्रमो-वृत्तः । इति शब्दरत्नावली ॥

वशिर्, स्त्री, (उच्यते इत्येति इति । वश् + वाङ्-लकात् किरच् । यद्वा, वशिं वशत्वं रातीति । रा + कः ।) सासुद्रलवणम् । इत्यमरः ॥

वशिर्, पुं, (वश् + किरच् ।) गजपिप्पली । इत्यमरः ॥ (अस्य पर्यायो यथा,—

“करिपिप्पली करुणा कपिवली कपिलिका ।

श्रेयसी वशिर्वापि गजाङ्गा गजपिप्पली ॥”

भुलिटा इति ख्यातः । अस्य पर्यायो यथा,—

“पाञ्चतेयश्च करभो वशिर्ः कपिपिप्पली ।

जामातासौ कचित्तोक्तः सूर्यावर्तः सितोऽपरः ॥”

इति वैद्यकरत्नमाला ॥

अथम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ अपामार्गः । इति

मेदिनी । रे, २०८ ॥ वचा । इति शब्दचन्द्रिका ॥

वशिष्ठः, पुं, (वशवर्ता वशिर्नां श्रेष्ठः । वशवत् + ठन् । “विष्मनोर्लक्” ५।१।६५ । इति लुक् ।)

यदा, वरिष्ठः । एषोऽरादित्वात् साधुः । अस्य निरुक्तिर्यथा, महाभारते । १३ । ८३ । ८४ ।

“वशिष्ठोऽस्मि वरिष्ठोऽस्मि वशे वासश्चेज्जपि ।

वशिष्ठत्वाच्च वासाच्च वशिष्ठ इति विद्धि माम् ॥”)

मनामस्यातसुनिः । तत्पर्यायः । अरुन्धती-

जानिः २ । इति हेमचन्द्रः ॥ अरुन्धतीनाथः ३

वाशिष्ठः ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ स तु ब्रह्मणः

प्रायेभ्यो जातः । तस्य भार्या कर्हमंकन्या अरु-

न्धनी । पुत्राः सप्तयवः । इति श्रीभागवतमनम् ॥

अपि च ।

“वशिष्ठश्च तपोष्ठायां सप्त गुह्यनवीजनम् ।

कन्याश्च पुण्डरीकाक्षीं सर्वशोभासमन्विताम् ॥

रजो गात्रोद्वाह्यं सवनं चानयकथा ।

सुतपाः शुक्र इत्येतं सप्त पुत्रा भवन्ति ॥

वशीक

सर्वे तपस्विनः प्रोक्ताः सर्वे पक्षेभ्य भागिनः ।
अयन्वानश्च यन्वानः पित्रो ब्रह्मणः सुताः ॥
इति कौर्मि १२ अध्यायः ॥

मित्रावरुणयोः पुत्रः । यथा,—

“इति एष्टा नरेन्द्रेण कथ्यतामिति भूपते ।

वशिष्ठं चोदयामासुः समस्तास्तं तपोधनाः ॥

सुनिभिः प्रेरितः सोऽपि यथावद्व्यतमानसः ।

योगमास्थाय सुचिरं मैत्रावरुणिरात्मवान् ॥”

अन्यच्च ।

“मित्रावरुणयोश्चैव कुण्डिनो वे परिश्रुताः ।

एकार्षेयास्तु येवान्ये वशिष्ठा नाम विश्रुताः ॥

एते पक्षा वशिष्ठानां स्मृता ह्येकादशैव तु ।

अष्टावेते समाख्याता ब्रह्मणो मानसाः सुताः ॥”

इति बह्मपुराणे वृत्तधेनुविधिवाराहप्रादुर्भावा-

ध्यायौ ॥

वशीकरणं, स्त्री, (वश् + क + भावे ल्युट् । अभूत-

तद्भावे च्चिः ।) मणिमन्त्रौघैरायत्तीकरणम् ।

इति भरतजटाधरौ ॥ अस्य पर्यायः वशक्रिया-

शब्दे द्रष्टव्यः ॥ * तत्साधनौषधानि यथा,—

“ब्रह्मदण्डो वचा कुष्ठं प्रियङ्गुनागकेशरम् ।

दद्यात्तामूलसंयुक्तं स्त्रीणां मन्त्रेण तद्ग्रहम् ॥”

ॐ नारायणाय स्वाहेति ।

“तामूलं दीयते यस्य स वशी स्यान्न संशयः ।”

ॐ हरि हरि स्वाहा ॥ १ ॥

“गोदन्तं हरितालश्च संयुक्तं काकजिह्वया ।

सूर्यं कृत्वा यस्य शिरे दीयते स वशी भवेत् ॥२॥

खञ्जरीटस्य मांसं तु मधुना सह पेयेत् ।

ऋतुकावे योनिलेपात् पुरुषो दासतामियात् ॥३॥

अगुरुं गुग्गुलुश्चैव नीलोत्पलसमन्वितम् ।

गुह्येन धूपयित्वा तु राजद्वारे प्रियो भवेत् ॥४॥

श्वेतापराजितामूलं पिष्टं रोचनया युतम् ।

यं पश्येत्तिलकेनैव वशीकृत्यान् वृषाण्ये ॥५॥

काकजिह्वा वचा कुष्ठं निम्बपत्रं सङ्गुलम् ।

आत्मरक्तं सभावयं वशी भवति मानवः ॥६॥

ॐ नमः सर्वेश्वरेभ्यो नमः । सिद्धिं कुरु कुरु

स्वाहा ।

“सप्तभिर्मन्त्रितं कृत्वा करवीरस्य पुष्पकम् ।

स्त्रीणामग्रे भ्रामयेच्च चण्डाह्ने सा वशा भवेत् ॥७॥

ब्रह्मदण्डो वचा पत्रं मधुना सह पेयेत् ।

अङ्गुलेपाच्च वनिता नान्यं भर्तारमिच्छति ॥८॥

मूलं जयन्त्या वक्रस्थं व्यवहारे जयप्रदम् ॥९॥

भङ्गराजस्य मूलं तु पिष्टं शुक्रेण संयुतम् ।

अक्षिणी चाङ्गयित्वा तु वशीकृत्यान्नरं किल ॥१०॥

अपराजिताशिरां दद्यान्निलोत्पलसमन्विताम् ।

तामूलेन प्रदानाच्च वशीकरणसुप्तम् ॥११॥

चतुःपष्टिकलाः प्रोक्ताः कामशास्त्रे वशीकराः ।

आलिङ्गनाद्या वृक्षीणां कुताद्यादेव वशीकराः ॥

१२ ॥

रोचनं नागपुष्पाणि विष्णुपुष्पं प्रियङ्गवः ।

कुङ्कुमं चन्दनश्चैव तिलकेन जगद्गणैः ॥१३॥

दुरालभा वचा कुष्ठं कुङ्कुमश्च शतावरी ।

तिथतेत्येन संयुक्तं योनिलेपात् वशी नरः ॥१४॥

वशीक

निम्बकाष्ठस्य धूपेन धूपयित्वा भगं क्षियः ।
सुभगा स्यात् सा च रुद्र पतिर्दासो भविष्यति ॥
१५ ॥

माहिषं नवनीतश्च कुष्ठश्च मधुपष्टिका ।
सौभाग्यं भगलेपात् स्यात् पतिर्दासो भवेत्तदा ॥
१६ ॥

पञ्च रक्तानि पुष्पाणि पृथग्जात्या समाहरेत् ।
कुङ्कुमेन समायुक्तमात्मरक्तसमन्वितम् ॥
पुष्पेण तु स पिष्ट्वा च रोचनायां समेकतः ।
क्षिया पुंसा हतो रुद्र तिलकोऽयं वशीकरः ॥
१७ ॥

ब्रह्मदण्डो तु पुष्पेण याने पाने वशीकरः ॥१८॥
ॐ गं गणपतये स्वाहेति ।
अयं गणपतेर्मन्त्रो धनविद्याप्रदायकः ॥
इममष्टसहस्रं जप्त्वा वशा शिखां ततः ।
यवहारे जयः स्याच्च शतजाप्यान्वृणां प्रियुः ॥
१९ ॥

तिलानान् तु घृताक्तानां कृष्णानां रुद्र होमयेत् ।
अष्टोत्तरसहस्रं तु राजा वश्यस्त्रिभिर्दिनैः ॥२०॥
ह्रींकारं सविस्मयं प्रातःसूर्यसमनुतिम् ।
स्त्रीणां ललाटे विन्यस्य वश्यतां नयति ध्रुवम् ॥
२१ ॥

यस्तु जुहुयाद्युतं शुचिः प्रयतमानसः ।
दृष्टिमात्रे सदा तस्य वशमायान्ति योषितः ॥२२॥
मनःशिला पत्रकश्च सगोरोचनकुङ्कुमम् ।
शभिः हते च तिलके सदा स्त्री वशतामियात् ॥
२३ ॥

सहदेवो भङ्गराजः श्वेतापराजिता वचा ।
तेनैव तिलकं कृत्वा त्रैलोक्यं वशतामियात् ॥२४॥
गोरोचना मौनपित्तमाभ्याश्च हतवर्तिकाम् ।
यः पुमांस्तिलकं कुम्भाहामहस्तकनिष्ठया ।
स करोति वशं सर्वं त्रैलोक्यं नात्र संशयः ॥
२५ ॥

गोरोचना महादेव ऋतुशोऽनितभाविता ।
ततः कृताच्च तिलकापानानं यं निरीक्षते ।
तच्च सर्वं वशं कुम्भान्नात्र कार्या विचारणा ॥
२६ ॥

नागेश्वरश्च शैलेयं त्वक् पत्रश्च हरीतकी ।
चन्दनं काष्ठसूक्ष्मोणा रक्तशालिसमन्विता ।
एतेर्धूपो वशीकरः सरवाण इवेन्दुर ॥२७॥
रनिकाले महादेव पार्वतीप्रिय शङ्कर ।
निजशुक्रं गृहीत्वा तु वामहस्तेन यः पुमान् ।
कामिनीचरणं वामं लिप्येत् स स्यात् क्षियाः ।
प्रियः ॥ २८ ॥

सैन्धवश्च महादेव पारावतमूलं मधु ।
यमिलिप्तं तु लिङ्गं वै कामिनीवशकृद्भवेत् ॥२९॥
पुष्पाणि पञ्चरक्तानि गृहीत्वा यानि कानि च ।
तण्डुलश्च प्रियङ्गुश्च पेयेदेकयोगतः ।
अनेन लिपिलिङ्गस्य कामिनी वशतामियात् ॥
३० ॥

इति शास्त्रे १८३ । १८६ । १८८ अध्यायाः ॥

“अथान्यत्तु संप्रवक्ष्यामि वशीकरणसुप्तम् ।

येन विज्ञानमात्रेण मन्त्राः सिद्धान्तं तनुचयान् ।
प्रतिमां कारयेद्वि । पतेन रजतस्य च ।
प्रणाद्विन महेशानि । साध्यस्य प्रतिमां शिवे ॥
हरिनालं पलाङ्गुषं हरिद्राचूर्णकं तथा ।
गर्भं कृत्वा साङ्गुषं यत्र निःश्रित्य सुन्दरि । ॥
गन्तव्यं तत्र दत्ता विशेषतस्तनमाननः ।
चतुर्विंश महेशानि । पताका विनिवेशयेन ॥
रक्तमने चोपविश्य पूर्वान्धो जयमारभेन ।
पुत्राया नियमं देवि । जानीहि नगनन्दिनि ॥
तिलपूर्णवटं तत्र स्थापयेत्तत्र देशिकः ।
प्राणप्रतिष्ठापनेन प्राणान् संस्थापयेद्बुधः ॥
जयः कृत्वा पूजयित्वा प्रबालमालया जपेत् ।
दशमहास्रजापेन प्रयोगार्हो भवेत्ततः ॥
प्रणवं पूर्वमुच्चार्य माघावीजं द्वितीयकम् ।
का त्वं त्वलाकिनीयुक्तं वामकर्णमुद्भूयितम् ॥
ततो रक्तपदं मूयाद्याहृत्य तदनन्तरम् ।
साध्यनाम ततो गत्य वशमानय तत्परम् ॥
वह्निजायावधिमन्त्रो जपेदश्वत्थसकम् ।
पञ्चांशादिप्रमाणेन होमादौ च समाचरेत् ॥
प्रातः स्नात्वा हविष्याग्ने शुचिभूत्वा जिते-

न्द्रियः ।

प्रातःकालं समारभ्य जपेत्तन्मन्त्रान्नावधि ॥
जपे समाप्ते देवेशि । हुनेदिने दिने शुभे ।
जानीष्वस्य होमेन वशयेन्नात्र संशयः ॥
कर्पूरमिश्रितैस्त्र्योत्तरपथेन परदेवताम् ।
पूर्वं प्रणवसुदृत्य चासुखां प्रवदेत्ततः ॥
तर्पयाम्यग्निजायान्तं मन्त्रं जानीहि सुन्दरि । ॥
अनेनैव विधानेन संतर्प्य परदेवताम् ॥
विहिः प्रयोगाद्देवेशि । जायते नात्र संशयः ।
अभिषेकं ततः कुर्यात् शुद्धिं प्राणवसमे ॥
प्रणवस्य महेशानि । चासुखां तदनन्तरम् ।
अभिषिञ्चामि तनुपथान् हृदस्तेनाभिषिञ्चयेत् ॥
तद्दशांशेन देवेशि । नाक्षत्रान् भोजयेत्तदा ।
एवं कृते महेशानि । वशीकरणसुचमम् ॥
जायते नात्र संदेहः सर्वं सर्वं न संशयः ।
कामसुखस्य नादीनां रिपूणां श्रमनोपमः ॥
यावन्तो विनयपथेन सारवाय इवेव हि । ॥
जायते नात्र संदेहः सर्वं सुरगणार्चिते ॥ ६ ॥
शेतामराजितान्त्रं पथयेद्वीचनानुगम् ।
श्रुतेनामन्त्रितं ह्यत्र तिलकं कारयेत्ततः ॥
मशयेन्नात्र संदेहः सर्वं सर्वं महेश्वरि । ॥
चन्द्रसूर्यो यदि ह्यत्र तदा निष्कलभागं भवेत् ॥
रक्तवस्त्रेण चासुखां तोषयेद्बुधमतः ।
सुवर्णं दक्षिणा देवा पितासुभारतः प्रिये । ॥
यावन्ते महेतो पूजां कुर्यात्तस्या वरानने । ॥
पञ्चदिनप्रयोगेण रात्रानं वशमानयेत् ॥
तत्र श्रीतो महादेवि । कथितं त्वं विदुषमम् ॥
इति दृष्टमीसतन्त्रम् ॥

वशीभूतः, वि, पशवतां प्रातः । अवशी, वशी
भूत इत्यर्थे द्विप्रत्ययेन निष्पत्तः ।
वशीभूतः, पुं, (वश + भू + क्त) । गजपिप्पली । इति
महाभारतः ।

वश्यं, स्त्री, (वशाय वशीकरणाय वाधु । “तत्र
वाधुः ।” ४ । ४ । ८८ । इति यन् ।) लवङ्गम् ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥

वश्यः, वि, (वशमधीनत्वं गत इति । वश +
“वशं गतः ।” ४ । ४ । ८८ । इति यन् ।)
आयत्ततां गतः । तत्पर्यायः । प्रयोगः २ । इत्य-
मरः ॥ वश्यः ३ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
मार्कण्डेयपुराणे । ३५ । १७ ।
“वृद्धत्वं सेवयमानास्तु सिंहाणादूर्ध्वं लङ्गुलराः ।
यथा यान्ति तथा प्राणो वश्यो भवति
योगिनः ॥”

अग्निप्रस्य पशुमः पुत्रः । यथा, मार्कण्डेये ।
५३ । ३४ ।
“हरिर्वपस्मृनीयस्तु चतुर्थोऽभूदिलावृतः ।
वश्यस्य पशुमः पुत्रो हिरण्यः पशु उच्यते ॥”)
वश्यका, स्त्री (वशा + सार्धं कन् ।) वशमा
स्त्री । इति शब्दरत्नावली ॥

वशा, स्त्री, (वश + टाप् ।) वशीभूता नारी ।
तत्पर्यायः । वशमा २ वशास्या ३ वश्यका ४ ।
इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, उत्तरराम-
चरिते १ अङ्के । १ ।

“यं नाक्षत्रमियं देवी वागवश्येवातुवक्त्रे ।
उत्तरं रामचरितं तनुप्रणीतं प्रयोच्यते ॥”)
वश, वधे । इति कविकल्पद्रुमः । (भा०-पर०-
सक०-सेट् ।) वयति । इति दुर्गादासः ॥

वषट्, अ, देवोद्देश्यकहविष्यागममन्त्रः । इत्य-
मरः ॥ साक्षा औषट् औषट् वषट् स्रधा एते
पञ्चशब्दा देवहविहाने वदिसुखहुतौ वर्तन्ते ।
देवाम हविषो दानं देवहविहानं तत्र देवा
इन्द्रादयः । अत्र पितरो देवता इति स्मृतेस्ते-
ऽपि देवाः हविहान इत्यनेन एते मन्त्रा इति
सूचितम् । इति भरतः ॥ (यथा, ऋग्वेदे ।
१० । ११५ । ६ ।

“इति त्वामि वृष्टिहोत्रस्य पुत्रा
उपस्तुताव ऋषयोऽथोचन् ।
तांश्च पाहि एतत्तस्य स्त्रीन्
वषट् वषट् वषट् वषट् वषट् वषट् वषट् वषट्
नमो नम इत्युर्ध्वोऽथोचन् ॥”)

वषट्कारः, पुं, (वषट् इत्यस्य कारः करस्य यत्र ।)
देवोद्देश्यकयागः । तत्पर्यायः । देवयज्ञः २
आहुतिः ३ होमः ४ होत्रम् ५ । इति हेम-
चन्द्रः ॥ (यथा कातने कृत्यस्य इत्युर्ध्वोऽथोचन्
कारशब्देन वा समासः । यथा वषट्कारः ।
साक्षाकारः ६)

वषट्कृतं, वि, (वषट्कृति मन्त्रेण कृतम् ।) हुतम् ।
इत्यमरः ॥

“अथो हुतानु यद्वर्णं तत् स्यात्तु वषट्-
कृतम् ॥”
इति शब्दरत्नावली च ।

वष्क ८ गतौ । इति कविकल्पद्रुमः । भा०-
अक्ष०-सक०-सेट् ।) कृषि पट् । ८, वष्कते ।
इति दुर्गादासः ।

वष्कयः, पुं, (वष्कते इति । वष्क गतौ + वाचु-
लकात् अयन् ।) एकहायनो वत्सः । इत्यमर-
टीकायां रायसुकुटुहृतशकटायनः ॥

वष्कयणी, स्त्री, (वष्कय गदाहायनो वत्सः ।
वष्कयिणी, तेन नीयते इति । नी + कृप् ।
गौरादित्वात् ङीष् । “पूर्वपदात् संज्ञाया-
मगः । ८ । ४ । ३ । इति शत्वम् । वष्कयि-
णीनि पाठे । वष्कयोऽस्यस्या इति । “यत्त
इति ठनी ।” इति इनिः । अट् कुपादिति
शत्वम् ।) चिरप्रकृता गौः । इत्यमरः ॥ “वष्कते
परिक्रामति वष्कयचिरकालीनवत्सः वक्त्रा
इति स्यातः । वष्क ८ गतौ नास्तीति अयः
वष्कयस्त्र्यङ्कहायनो वत्स इति कोटः तद्वयोगात्
वष्कयिणी नैकाजादिति इन् । वष्कयणीति
पाठे गोद्वयोद्यादिनापामादित्वात् नः गदा-
दित्वादीप् । इत्युत्पत्ती गपेयितवष्कयिणीति
सङ्ख्यपमथे गदसिंहः ।” इति तट्टीकायां
भरतः ॥

वस, ये औ निवासे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
पर०-अक०-अनिट् ।) ये, उल्यात् । औ,
अवासीन् । इति दुर्गादासः ॥

वस, क स्नेहच्छिदोश्च । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(चुरा०-पर०-अक०-सक०-च सेट् ।) स्नेह इह
प्रीतिः । क, वासयति गन्धुः । चकारात् वधे
च । इति दुर्गादासः ॥

वसं, तु क वासे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्त-
चुरा०-पर०-अक०-सेट् ।) वसयति । इति
दुर्गादासः ॥

वस, व उ इह स्तुते । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(दिवा०-पर०-अक०-सेट् । उदित्वात् क्वावेट् ।)
य, वस्यति । उ, वसित्वा वत्सा । इह, अवसत
अवासीन् अवसीत् । अस्मात् पुषादित्वाग्निं
उ, इत्यर्थे । स्तुम् इह वसन्तारद्वितीभावः ।
यो वस्यत्यस्मिन्ति दृष्टावुधः । इति दुर्गा-
दासः ॥

वस, ल ठ कृतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदा०-
व्यात्०-सक०-सेट् ।) कृतोरिच व्यावृत्त-
पूर्वकधारणम् । ल ठ, वस्ते लोकः वस्त्रम् ।
इति दुर्गादासः ॥

वसतिः, स्त्री, (वस निवासे + “वदिवसतिभ्य-
श्चिच् ।” उणा० ४ । ६० । इति भावाधि-
करण्यादौ चितिः ।) वासः । (यथा, अमर-
शतके । ११ ।

“धीरं वारिधरस्य वारि किरतः श्रुत्वा निग्रीधे
धनिं

दीर्घोक्तास्तदनुगं विरहिनीं वाक्वां चिरं
ध्यायता ।

अध्ययनं विसृज्य कुरु कुरु गतौ यथा कन्दितं
यामीदेवजतो जनस्य वसतिर्नामि निमित्ता
यथा ॥”

वामिनो । निवेदनम् । इति ऐतरेयो । ते, १५० ।
(यथा, कर्मादः १८ । १९ ।

भावं न कुर्वते कामं कायोद्यमपि शहरः ॥”

इति कालिकापुराणे ७ अध्यायः ॥३॥

यन्मते वर्णनीयानि यथा,—

“नरमौ दीना कोकिलमारुतस्वर्गमनिरु-
दलोद्दिष्टः ।

जानोतरपुष्पचयाम्भमञ्जरीभ्रमरभङ्गाराः ॥”

इति कविकल्पलतायां प्रथमस्तवकः ॥३॥

अनिसारः । इति शब्दरत्नावली ॥ षड्रागान्त-
र्गनदिनीयरगः । यथा,—

“रागाः षडेव तु प्रोक्ता रागिण्यस्त्रिंशदेषु तु ।
ऋषोऽथ वसन्तस्य नटनारायणस्तथा ॥”

इत्यादि । तस्य पञ्चरागिण्यो यथा,—

“आन्दोलिता च देशाख्या नीला प्रथममञ्जरी ।
मन्दारी चेति रागिण्यो वसन्तस्य सदाशुगाः ॥”

अस्य ध्यानं यथा,—

“शिखण्डिवर्धोऽथवदुष्टदुः

पुण्ड्रं पिकं चतुलतादुरे ॥

भ्रमन् मुदा वाममनोज्ञमूर्ति-

मैतज्जमतः स वसन्तरागः ॥”

अस्य गानधर्मयो यथा,—

“श्रीपञ्चम्याः समारभ्य यावत् स्याच्छ्रयनं हरिः ।

तावद्वसन्तरागस्य गानमुक्तं मनोविभिः ॥”

इति सङ्गीतदामोदरः ॥

कलिनाथमते अस्य षड्रागिण्यो यथा ।
आन्धुनी १ गमवी २ पद्मञ्जरी ३ गौड़करी

४ ग्रामकली ५ देवशाखा ६ ॥ एतन्मन्त्रे
हिन्दोलरागपुत्रनामानोऽस्याष्टौ पुत्राः । किन्तु

तेषां मध्ये विभावस्थाने हिन्दोल इति लिखि-
तम् ॥ सोमेश्वरमते तस्य षड्रागिण्यो यथा ।

देशी १ देवगिरी २ वैराटी ३ टोड़िका ४
ललिता ५ हिन्दोली ६ ॥ तप्तते अस्य रागस्य

रागिणीष्वित्तस्य वसन्तसङ्गानसमयः । इति
सङ्गीतशास्त्रम् ॥ ३ ॥ तालविशेषः । यथा,—

“जयसङ्गतगन्धर्वमकरन्दत्रिभङ्गाः ।

रतिताली वसन्तस्य जगन्भक्त्योऽथ गारुणिः ॥”

इत्यादि ॥

“वसन्तताले कर्णयो गगणो मगधक्षया ।

जगन्भक्त्यो सुखचैको विरामान्तस्य स्वहयम् ॥”

इति सङ्गीतदामोदरः ॥

वसन्तकः, पुं, (वसन्त + संज्ञायां क्त्वं ।) श्लोका-
प्रमेदः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (वसन्ततो गर्भ-
श्चतुष्टयः पुत्रः । यथा, कथासरित्सागरे । ६।४२।

“सुप्रतीकस्य पुत्रस्य समस्तानित्यजायत ।

योऽस्य गर्भस्तु नृपस्य पुत्रोऽजनि वसन्तकः ॥”)

वसन्तकुसुमः, पुं, (वसन्ते कुसुमं यस्य ।) वृक्ष-
विशेषः । यथा,—

“वसन्तकुसुमः सेजुः शयितो दिङ्कुलितः ॥”

इति शब्दमाला ।

वसन्तकुसुमाकरः, पुं, औषधविशेषः । यथा,—

“प्रवाकरसमौक्तिकामरमिहं चतुर्भागाभाक्

एवञ्च पृथगाप्यस्ते रणतश्मिती इति शब्दः ।

अथोसुगन्धरश्च त्रिलोकं विमर्शस्त्रिं

श्रुमेऽहनि विभावयेत् भिषगिहं धिया चतुष्टयः ।

इवैवृषनिशेचुजैः कमलमालतीपुष्पजैः

पयःकदलिकन्दैर्मलयजैर्गन्धर्वयुद्धैः ।

वसन्तकुसुमाकरो रसप्रतिर्दिवल्लोऽशितः

समस्तगदहृद्वेत् किल निजानुपानैरयम् ॥”

इति वृद्धयोगतरङ्गिणी ॥

(अथापरञ्च ।

“द्विभागं चाटकं चन्द्रं त्रयो वङ्गादिकान्तकाः ।

चतुर्भागं शुद्धमभ्रं प्रयागं मौक्तिकान्तथा ॥

भावयेद्भयदुष्पेन भावनेचुरसेन च ।

वायलाचारसोदीचरभाकन्दप्रसन्नकैः ॥

श्रुतपञ्चरसेनैव मालत्याः कुङ्कुमोदकैः ।

पञ्चादृग्गमदैर्भायः सुगन्धिरससम्भवम् ॥

कुसुमाकरविख्यातो वसन्तपदपूर्वकः ।

गुञ्जादयेन संसेयः सितामध्याय्यसंयुतः ॥

मेहघ्नः कान्तिदघैव कामदः पुष्टिदस्तथा ।

वलीपलितनाशश्च श्रुतिभङ्गं विनाशयेत् ।

पुष्टिदो वल्य आयुष्यः पुत्रप्रसवकारणः ॥

प्रमेहान् विंशतिष्वेव जयमेकादशतथा ।

तथा सोमरुजं हन्ति साध्यासाध्यमथापि

वा ॥”

इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे रसायनाद्यधि-
कारे ॥)

वसन्तघोषी [नृ], पुं, (वसन्ते वसन्तकाले घोषति
विरौति वसन्तं घोषयति विज्ञापयतीति वा ।

सुष + णिनिः ।) कोकिलः । इति कैचित् ॥

वसन्तजा, स्त्री, (वसन्ते जायते इति । जन + उः ।)

वासन्तीगता । इति राजनिर्घण्टः ॥ (वसन्त-
कालोद्भवे, त्रि ।)

वसन्ततिलकं, स्त्री, (वसन्तस्य तिलकमिव ।)

पुष्पविशेषः । चतुर्दशाक्षरपादच्छन्दोविशेषः ।

यथा,—

“स्त्रियं वसन्ततिलकं त भ जा ज गौ गः ॥

कुलं वसन्ततिलकं तिलकं वनाल्या

लीलापरं पिककुलं कलमज्ज रौति ।

वात्येव पुष्पसुरभर्मलयाद्रिवातो

यातो हरिः स मधुरां विधिना हताः साः ॥”

इति छन्दोमञ्जरी ॥ ३ ॥

औषधविशेषः । यथा,—

“अचारलूदहृन्सैन्धवविश्वश्रद्धा-

चूर्णं करञ्जसहितं मथितेन पीतम् ।

नैवं प्ररोहति पुनर्गन्धः स्वहेतो-

क्तस्ते वसन्ततिलकैरपि कल्पकल्पम् ॥”

इति वृत्तरत्नावल्यां गुदजरीगधिक्रिया ॥

(अथविधिमौषधम् । यथा,—

“हेजो भस्मकमधकं द्विगुणितं सौष्टाक्षवः

यारदा-

चत्वारो नियतगु वङ्गगुणसैकीकृतं मर्दयेत् ।

सुक्ताविद्रुमयो रसेन समता गोचुरवासिचुणा

सर्वं वयकरीषकेय सुदृढं गुणं पचयेत् समथा ।

कस्तूरीघनसारमर्दितरसः पश्चात् सविही

मयेत् ।

काशश्वाससपित्तवातकफचित्पाण्डुचयादीन्

हरेत्

शूलादिग्रहणीं विषादिहरणी मेहांस्तथा

विंशतिम् ॥

हृद्रोगादिहरी ज्वरादिशमनी हृद्यो वयोवर्धनः

श्रेष्ठः पुष्टिकरो वसन्ततिलको न्यतुल्येनोदितः ॥”

इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे रसायनाद्यधिकारे ।

वसन्तदूतः, पुं, (वसन्तस्य दूत इव ।) आम्नदृष्टः ।

कोकिलः । पञ्चमरागः । इति विश्वमेदिन्यौ ॥

वसन्तदूती, स्त्री, (वसन्तस्य दूतीव ।) पाटली-

वृक्षः । माधवीलता । इति मेदिनी । ते, २३३ ॥

गणिकारी । पिकी । इति राजनिर्घण्टः ॥

वसन्तदुः, पुं, (वसन्तस्य दुर्वृक्षः ।) आम्नदृष्टः

इति शब्दमाला ॥

वसन्तपञ्चमी, स्त्री, (वसन्तस्य पञ्चमी ।)

श्रीपञ्चमी । यथा,—

“मकरस्य सहस्रांशौ शुक्लपक्षे यशस्विनि ।।”

इत्यारभ्य ।

“पञ्चम्याश्च जगद्वाचीं प्रातरेव नदीजलैः ।

स्नापयित्वा खल्लोकां कुम्भेर्मार्कतेरपि ॥

वसन्तपञ्चमी नाम सर्वपापप्रमोचनी ।

वसन्तस्य समभ्यर्च्य कन्दर्पं सरतिं प्रिये । ॥

वसन्तरागश्रवणात् श्रियमाप्नोत्यभीष्टिताम् ।

श्रीपञ्चमीन्तु केचित्तां सुनयः प्रवदन्ति वै ।

वर्तयेदिकभक्तेन अथो न विष्णुतिर्भवेत् ॥”

इति मत्स्यसूक्ते ५५ पटलः ॥

अन्यथा ।

“माघस्य शुक्लपञ्चम्यां मङ्गापूजां समाचरेत् ।

नवैः प्रवालैः कुसुमैरुत्पलैर्विंशेयतः ॥

नीराजनीत्स्वं हत्वा भक्ता संमान्य वैष्णवान् ।

वसन्तरागं जनयन् गीतश्रव्यादि कारयेत् ॥”

तदुक्तम् ।

“श्रीपञ्चमीं समारभ्य यावत् स्याच्छ्रयनं हरिः ।

वसन्तरागः कर्तव्यो नान्यदा तु कदाचनेति ॥

हत्वा वसन्तपञ्चम्यां श्रीकृष्णस्यार्चनीत्स्वम् ।

स्याद्भवन्त इव प्रियान् वृन्दावनविहारिणः ॥”

इति हरिभक्तिविलासे १४ विलासः ॥

वसन्तसयः, पुं, (वसन्तस्य सखा । “राजाष्टः

सखिभ्यश्च ।” ५ । ४ । ६२ । इति टप् ।)

कामदेवः । इति हलायुधः ॥

वसन्तोत्सवः, पुं, (वसन्तस्य उत्सवः ।) फाल्-

गुनोत्सवः । यथा,—

“फाल्गुन्यां पौर्णमास्यान्तु विदध्यादिवैः सह

श्रीकृष्णप्रियभक्तस्य वसन्तस्यार्चनीत्सवम् ॥

भविष्योत्तरतो ज्ञेयस्तदिधिसेहमेवते ।

यः श्रीवृद्धिहरिस्तो यस्तं भगवता सयम् ॥”

तस्मादात्मन्यप्य तत्रैव ।

“एवं यः कुरुते प्रार्थं शास्त्रीकं फाल्गुनोत्स-

वसम् ।

मत्तवादाश्च विदुर्गन्त तस्य सर्वे मनोरथाः ॥

इतो तुयारचमये वितपपद्वयं

प्रातस्तेवसन्तसमये सप्तपस्थिते च ।

वसुः

मं प्राश्य चूतकुसुमं सह चन्दनेन

सत्वं हि पार्थ पुरुषोऽश्नन् सुखी स्यात् ॥”

इति श्रीहरिभक्तिविलासे १४ विलासः ॥

(वसन्तकालोद्भवोत्सवमात्रम् । यथा, कथा-
सरित्सागरे । ४ । ४६ ।

“अथ तस्मिन् महावेशो वसन्तोत्सववासरे ।

आययौ प्रथमे यामे कुमारसचिवो निशि ॥”

वसा, स्त्री, (वसति वस्ते वा । वन निवासे वस
आच्छादने वा + अच् । श्रियामाप् ।) मांस-
प्रभवधातुविशेषः । इत्यमरः ॥ (यथा, सुश्रुते
शरीरस्थाने ४ अध्याये ।

“शुद्धमांसस्य यः स्निहः सा वसा परि-

कीर्तिता ॥”)

अस्या विवरणं मेदःशब्दे दृश्यम् ॥ मांस-
रोहिणी । इति राजनिर्घण्टः ॥वसाजः, पुं, (वसया आजाः । प्रचुरवसावत्त्वादस्य
तथात्वम् ।) शिशुमारः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥वसिः, पुं, (वस्ते आच्छादयत्यनेन वस्यते आच्छा-
दनपूर्वकं प्रियते इति वा । वस आच्छादने +
“खनिकष्यञीति ।” उणा० ४ । १३६ । इति
इः ।) वसनम् । इत्युणादिकोषः ॥वसिरं, स्त्री, (वसु + किरच् ।) सासुप्रलवणम् ।
गजपिप्पली । इति धरण्यामरटीके ॥ (अस्य
गुणा यथा,—

“वसिरं शीतपाक्कस्य सारस्करनिवन्धनम् ।

विष्टस्मि दुर्धरं रूचं शीतलं वातकोपनम् ॥”

इति सुश्रुते खचस्थाने ४६ अध्याये ॥

पुं, रक्तापामार्गः । तत्पर्यायो यथा,—

“रक्तोऽन्यो वसिरं वृत्तफलो धामार्गवोरपि च ।
प्रत्यक्षपणीं केशपणीं कथिता कपिपिप्पली ।”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वोक्तस्थे प्रथमे भागे ॥

वशिष्ठः, पुं, (वशिष्ठः । एषोदरादित्वात् शस्त्वं सः ।)

वशिष्ठसुनिः । इति द्विरूपकोषः ॥

वसु, स्त्री, (वसत्यनेनेति । वस + “शृङ्खल्लिङीति ।”

उणा० १ । ११ । इति उः ।) रत्नम् । धनम् ।

इत्यमरः ॥ (यथा, रघुः । ८ । ३१ ।

“वसमांभयोपशान्तये

विदुषां सन्ततये मह्युतम् ।

वसु तस्य विभोर्न केवलं

गुणवत्तापि परप्रयोजनम् ॥”)

वृद्धौषधम् । श्यामम् । इति मेदिनी । से, ६ ॥

घाटकम् । इति विश्वः ॥ जलम् । इति सिद्धान्त-
कौस्तुभासुगादिहृतिः ॥

वसुः, पुं, (वसतीति । वस + उः ।) वक्रवृत्तः ।

अनलः । दक्षिणः । गणदेवताविशेषः । इत्यमरः ॥

स चाष्ट संख्यातः । यथा,—

“धरो ध्रुवश्च सोमश्च विष्णुश्चैवानिलोऽनलः ।

प्रत्यूषश्च प्रभासश्च वसवोऽष्टौ क्रमात् स्थिताः ॥”

इति भरतः ॥

इत्यो द्वितीयजन्मनि षष्ठमन्तरे, अस्मितां

पत्नीं यद्विकल्पा जनयामास । ताः प्रजा-

पतिभ्यो दत्तवाः । धर्माय दश । तासां

वसुः

नामानि । भानुर्लम्बा कक्रुद्यामिर्विन्वा साध्या
मरुत्वती वसुमंहुता सङ्कल्पा । आसां मध्ये
वसोरष्टौ वसवः पुत्रा यथा । द्रोणः प्राणः ध्रुवः
अर्कः अश्विः दोषः वास्तुः विभावसुरिति ।
द्रोणस्य अभिमत्यां पत्नीं हर्षशोकभयादयः
पुत्राः । १ । प्राणस्य उज्जम्बलां द्वौ पुत्रौ सङ्क-
सायुः पुरीजवश्च । २ । ध्रुवस्य धारण्यां पुरः
पुत्रः । ३ । अर्कस्य वासनायां तर्पादयः पुत्राः । ४ ।
अश्वेर्वभोर्धारायां द्रविणकादयः पुत्राः । ५ ।
दोषस्य शस्त्र्यां शिशुमारो हरैरंशः । ६ ।
वास्तोराङ्गिरस्यां विश्वकर्मा । विश्वकर्म्मणः
पुत्रश्चाक्षुषो मनुरभूत् । विश्वे साध्या मनोः
सुताः । ७ । विभावमोरुषायां त्रयः पुत्राः
बृहदरोचिपातपनामानः । ८ । इति श्रीभागवत-
मन्त्रम् ॥ ॥ मनान्तरे अष्टौ वसवो यथा,—
धरः १ ध्रुवः २ सोमः ३ सावित्रः ४ अनिलः ५
अनलः ६ प्रत्यूषः ७ प्रभासः ८ । इति महा-
भारते दानधर्मः ॥ अपि च ।
“आपो ध्रुवश्च सोमश्च धरश्चैवानिलोऽनलः ।
प्रत्यूषश्च प्रभासश्च वसवोऽष्टौ प्रकीर्तिताः ॥
आपस्य पुत्रो वैतण्ड्यः अमः आन्तो ध्वनि-
स्तथा ।ध्रुवस्य पुत्रो भगवान् काजो लोकप्रकालनः ॥
सोमस्य भगवान् वच्चा वर्षस्वी येन जायते ।
धरस्य पुत्रो द्रविणो हुनो हयवहस्तथा ॥
मनोहरायाः शिरसः प्राणोऽथ रमणस्तथा ।
अनिलस्य शिवा भाव्या तस्याः पुत्रः पुरीजवाः ॥
अविज्ञातगतिश्चैव द्वौ पुत्रावलिनस्य तु ।
अग्निपुत्रः कुमारस्तु शरन्धमे यजायत ॥
तस्याः शाखो विशाखश्चानैगमेयश्च एतजाः ।
प्रत्यूषस्य विदुः पुत्रं ऋषिं नाम्ना च देवलम् ॥
द्वौ पुत्रौ देवलस्यापि क्षमावन्तौ मनोपिण्णौ ।
वृहस्पतेश्च भगिनी वरस्त्री ब्रह्मचारिणी ॥
प्रभासस्य तु सा भार्या वसुनामयस्य च ।
विश्वकर्म्मा महाभागस्तस्यां जज्ञे प्रजापतिः ॥”
इति बह्विपराये कश्यपोयप्रजासर्गनामाध्यायः
कौर्मि १४ अध्यायश्च ॥ ॥ (एते वशिष्ठस्य
धेनुं नन्दिनीमपहृत्य तच्छापयस्ता एचिर्था
शन्तनुपुत्रा आसन् । तेषु द्यौनामा वसुरेव
कुरद्वहो भीष्मः । एतद्विवरणं यथा, देवीभाग-
वते । २ । ३ । २४—४४ ।

“एतस्मिन् समये चाष्टौ वसवः स्त्रीसम-

न्विताः ।

वशिष्ठस्याश्रमं प्राप्ता रममाणा यदृच्छया ॥
एवादीनां वसुनाञ्च मध्ये कीदृषि वसुतमः ।
द्यौर्नामा तस्य भाव्याथ नन्दिनीं गां ददर्श च ॥
दृष्ट्वा पतिं सा प्रपञ्च कस्त्रियं धेनुरुत्तमा ।
द्यौस्तामाह वशिष्ठस्य गौरियं शृणु सुन्दरि ॥
दृष्टमस्त्याः प्रियेद्यस्तु नारी वा पुरुषोऽथवा ।
अनुतायुर्भवेन्नरं सदैवागतयौवनः ।
तच्छ्रुत्वा सुन्दरी प्राह मय्यलौकिकेति मे सखी ।
उग्रोनरस्य राजर्षेः पुत्री परमशीमना ॥

वसुः

तस्या हेतोर्महाभाः । सवत्या गां पय-

स्विनीम् ।

आनयस्याश्रमश्रेष्ठं नन्दिनीं कामदां शुभाम् ॥
यावदस्याः पयः पीत्वा सखी मम सदैव हि ।
मानुषेषु भवेदेका चरारोगविवर्जिता ॥
तच्छ्रुत्वा वचनं तस्या द्यौर्जहार च नन्दिनीम् ।
अवमत्य सुनिं दान्तं पृथ्वाद्यैः सहितोऽनघः ॥
हृतायामथ नन्दिन्यां वशिष्ठस्तु महानपः ।
आजगामाश्रमपदं फलान्वादाय सत्वरः ॥
नापश्यन् स यदा धेनुं सवत्यां स्वाश्रमे सुनिः ।
नृगयामास तेजस्वी गङ्गरेषु वनेष्वपि ॥
नासाहिना यदा धेनुश्चुकोपातिशयं सुनिः ।
वारुणश्चापि विज्ञाय ध्यानेन वसुभिर्हृताम् ॥
वसुभिर्मै हृता धेनुर्धृक्साक्षामवमन्य वै ।
तस्मात् सर्वे जनिष्यन्ति मानुषेषु न संशयः ॥
एवं शशाप धर्मात्मा वसूस्तान् वारुणिः स्वयम् ।
श्रुत्वा विमनसः सर्वे प्रययुर्दुःखिताश्च ते ॥
शप्ताः स्म इति जानन्त ऋषिं तसुपञ्चनम् ।
प्रसादयन्तस्तद्विधिं वसवः शरणं गताः ॥
सुनिस्तानाह धर्मात्मा वसुन्दीनान् पुरः-

स्थितान् ।

अनुसंवत्सरं सर्वे शपामोक्षमवाप्स्यथ ॥
येनयं विहृता धेनुर्नन्दिनी मम वल्लभा ।
तस्माद्यौर्मानुषे देहे दीर्घकालं वसिष्यति ॥
ते शप्ताः पथि गच्छन्तीं गङ्गां दृष्ट्वा सरिदे-
राम् ।
ऊचुस्तां प्रगताः सर्वे शप्तां चिन्तातुरां नदीम् ॥
भविष्यामो वयं देवि । कथं देवाः सुधाश्रिताः ।
मानुषाणाञ्च जठरे चिन्तयेयं महती हि नः ॥
तस्मात्त्वं मानुषी भूत्वा जनयास्मान् सरिदरे ।
शन्ननुनाम राजर्षिस्तस्य भाव्या भवानघे ॥
जातान् जातान् जले चास्मान् निक्षिपस्व
सुरापते ॥एवं शपविनिर्मोक्षो भविता नात्र संशयः ॥
तथैतुक्ताश्च ते सर्वे जन्मलोकं स्वकं पुनः ।
गङ्गापि निर्गता देवी चिन्त्यमाना पुनः पुनः ॥”)
यौक्ताम् । राजा । इति मेदिनी । से, ६ ॥ धनाधिपः ।
इति विश्वः ॥ साधुः । इति शब्दरत्नावली ॥
पीतसुङ्गः । वृत्तः । इति हेमचन्द्रः ॥ पुष्करिणी ।
इति सिद्धान्तकौस्तुभासुगादिहृतिः ॥ शिवः ।
स्त्र्यः । इत्यनेकार्थकोषः ॥ (विष्णुः । यथा,
महाभारते । १३ । १४६ । ८७ ।

“वसुप्रदो वासुदेवो वसुर्वसुमना हरिः ॥”

“वसन्ति भूतान्यत्र एतेषु स्वयमपीति वसुः ।”
इति तत्र शाङ्करभाष्यम् ॥) कुलीनकाव्यस्य
पद्धतिविशेषः । यथा शूद्राणां नामकरणे वसु-
घोषादिपद्धतिशुक्तामलस्य बोध्यम् । इत्युदाह-
तत्त्वम् । अष्टसंख्या । यथा,—

“गुणासिद्धतभूतानि पञ्चान्योर्वसुरन्वयोः ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

(वक्रजः । वृहद्वीर्यं सरीति च ख्यातः । अस्य
पर्यायो यथा,—

वसुदे

“शिवमहो पाशुपत एकाहीली दुको वसुः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
वसुः, स्त्री, (वसु + उः ।) दोमिः । दृष्टौषधम् ।
इति शब्दरत्नावली ॥ (दक्षस्य कन्याविशेषः ।
सा तु धर्मस्य पत्नीनामन्यतमा । इति विष्णु-
पुराणम् । १ । १५ । १०५ ॥)
वसुः, त्रि, (वसु + उः ।) प्रधुरम् । शष्कम् । इति
हेमचन्द्रः ॥
वसुः, स्त्री, (वसुवत् कायतीति । कै + कः ।)
साम्भारिलवकम् । इत्यमरः ॥ पांशवम् । वाक्-
कम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
वसुकः, पुं, (वसुः खण्डेसमाग्रा कायतीति । कै +
आतोऽनुपैति कः ।) अकैवल्यः । इत्यमरः ॥ शिव-
महो । इति मेदिनी । कै, १५२ । पुण्यविशेषः । स
तु श्वेतरक्तमेदेन द्विविधः । तत्पण्यायः । वसुः २
श्रीवः १ वकः ४ शिवमल्लिका ५ पाशुपतः ६
शिवमनः ७ सुरेशः ८ शिवशेखरः ९ । अस्त्र
गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । पाके
शीतत्वम् । दीपनत्वम् । अजीर्णवातगुल्मनाशि-
त्वम् । श्वेतस्य रसायनत्वम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (अस्य पण्यायान्तरं यथा,—
“वकपुष्पः काकशीर्षः स्थूलपुष्पः शिवप्रियः ।
वसुकः काकनामा च वसुदृष्टः स्फुरकः ॥”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)
वसुकीटः, पुं, (वसुनि घने कीट इव प्रार्थक-
त्वात् ।) वाचकः । इति पारावकी । ३८ ॥
वसुच्छिदा, स्त्री, महामेदाश्चः । इति रत्नमाला
राजनिर्घण्टश्च ॥ (तथास्याः पण्यायो यथा,—
“महामेदा वसुच्छिदा चिदन्ती देवतामलिः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
वसुदः, पुं, (वसुनि ददातीति । दा + कः ।)
कुबेरः । इति धनदशब्ददर्शनात् ॥ (यथा,
हरिवंशे । २१ । १५ ।
“सगन्दगोपस्य दृष्टं वाचाय वसुदोपमः ।
अपतीर्य ततो यागात् प्रविवेश महाबलाः ॥” ॥
वसु धनं ददातीति । विष्णुः । यथा, महा-
भारते । १३ । १०६ । ४२ ।
“सुसुको दुर्दुरो यामी महेन्द्रो वसुदो वसुः ॥”
धनदातरि, त्रि ॥ (यथा, महाभारते । १२ ।
१२० । १०
“अमोघश्रीधरस्य स्वयंरुद्रान्वजिह्वुः ।
आत्मप्रत्ययकोयस्य वसुदेव वसुपरा ॥”
वसुदेवः, पुं, (वसुना धनेन दीयतीति । दिव् +
वाच् ।) श्रीकृष्णजनकः । तत्पण्यायः । घातक-
दुष्टभिः २ । इत्यमरः ॥ दूरः ३ कृष्णपिता ४ ।
इति शब्दरत्नावली ॥ अस्य विवरणं यथा,—
नारायण उवाच ।
“कथमपि वसुदेवस्य देवमाता च देवकी ।
पूर्वदुष्टवर्ज्येण संप्राप्तौ मेहरिं सुनम् ।
देवमीषाम्भारिषां वसुदेवो महानभूत् ।
आमज्ज्य महापुत्राः श्रीदेवैर्जयकश्च तम् ।
कथः इरावताक्षीन वदन्दानवदुष्टभिम् ॥”

वसुधा

इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णवत्सलखण्डे ७ अध्यायः
वसुपुराणम् ॥ (स्वनामख्यातः कलियुगराज-
विशेषस्य देवभूतेरमात्यः । स तु देवभूतिं
निहत्य स्वयं राज्यचकार । यथा, भागवते ।
१२ । १ । १८ ।
“शुभ्रं हत्वा देवभूतिं कल्पोऽमात्यस्तु कामि-
नम् ।
स्वयं करिष्यते राज्यं वसुदेवो महामतिः ॥”
वसवो देवता यस्य । धनिष्ठानचने, स्त्री ।
यथा, बराहसंहितायाम् । ७ । ११ ।
“घोरा अवणस्तापु वसुदेवं वाक्यमेव ॥”
वसुदेवता, स्त्री, (वसवो देवता यस्याः ।)
धनिष्ठानचनम् । इति हेमचन्द्रः । २ । २८ ॥
(यथा, हरिवंशे । १०२ । ३५ ।
“देवपत्न्यस्यैवान्या देवाश्च वसुदेवता ॥”
वसुदेवभूः, पुं, (वसुदेवान् भवतीति । भू + क्तिप् ।)
श्रीकृष्णः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३६१ ॥
वसुधा, स्त्री, (वसुनि रत्नानि दधानि धारय-
तीति । धा + कः । सुवर्णदीनामाकरत्वात्
तथात्वम् ।) पृथिवी । इत्यमरः ॥ (यथा,
साहित्यदर्पणे १० परिच्छेदे ।
“राज्ये चारं वसुधा वसुधायां पुरं पुरं सौधम् ।
सौधे तस्यं तस्ये वराङ्गना सञ्जसम् ॥” ॥
वसुधनं दधाति दधि इति । धा + क्तिप् । धन-
दातरि, त्रि । यथा, वाचस्पत्ययसंहितायाम् ।
२७ । १५ ।
“वसुसीतलो वसुधातमश्च ॥”
“वसुधातमः वसुनां धनानां दातृत्वतः । क्रिय-
न्तान् तमम् ॥” इति तद्भाष्ये महीधरः ॥)
वसुधाखर्जूरिका, स्त्री, (वसुधाजाता खर्जू-
रिका ।) भूखर्जूरिका । इति राजनिर्घण्टः ॥
वसुधारा, स्त्री, (वसुवन् रत्नस्यैव धारा यशो
यस्याः ।) जिनशक्तिविशेषः । तत्पण्यायः । तारा २
महाश्रीः ३ ओङ्कारा ४ स्वाहा ५ श्रीः ६ मनो-
रमा ७ तारिणी ८ जया ९ अनन्ता १०
शिवा ११ लोकेश्वरा १२ आत्मना १३ खड्ग-
वासिनी १४ भद्रा १५ वैष्णवा १६ नीलसर-
स्वती १७ शक्तिनी १८ महातारा १९ धन-
ददा २० त्रिलोचना २१ अलोचना २२ । इति
हेमचन्द्रः ॥ (वसुनां रत्नानां धारा सन्तति-
यन्त्र ।) कुबेरपुरी । इति शब्दमाला ॥ (तीर्थ-
विशेषः । यथा, महाभारते । ३ । २२ । ७२ ।
“ततो गच्छन्त धर्मज्ञा वसुधाराभिरुतान् ।
गमनादेव तस्यां दि दयनेधमवाप्नुयान् ॥” ॥
वसोसदिराजस्य प्रिया धारा । यथा,—
“वसु दयं हतमाण्यमदत्तं हविकाभिकम् ।
तस्य धारा यदा देया वसोधारां शिवा मत्तः ॥”
इति देवीपुराणोक्तवचनात् वसुनो दृष्टस्य
धारा ।) दक्षिणादपूर्वकर्मण्यचेदिराजवस्त्र-
हेतुककृष्णतपहृतधारा । यथा । अष्टोत्तमपदि-
शिष्टे फातापः ।
“कृष्णमणां वसोधारां सप्तधारान् हुनेन तु ।

वसुधा

कारयेत् पञ्चधारान् वा नागिनीणां न
चोच्छ्रिताम् ॥
प्रायश्चानिति श्रान्त्यर्थे अत्रा नञ् नमाहितः ।
यद्ध्यः पितृभ्यस्तदनु आहुशनमुपक्रमेत ॥”
वसोसदिराजस्य वसोधाराभिति वसोधाराप्र-
पानेनेत्यादिदर्शनात् अमुक्त्वमासेनैव प्रयोगः
कर्तव्यः । इति आहुतत्वम् ॥ ७ ॥ सामगानां
तनुपाननमन्यो यथा,—
“यद्वर्चो हिरण्यस्य यदा वर्चो गवानुन ।
सत्यस्य ब्रह्मणो वर्चो जैन मांमं रुतामसि ॥”
यजुर्भा यथा । “वसोः पवित्रमसि शतधारं
वसोः पवित्रमसि सहस्रधारं देवत्वा सविता
पुनातु वसोः पवित्रेण शतधारेण सुत्वा काम-
धुञ्जु ॥” इति आहुतप्रयोगतत्त्वम् ॥ ८ ॥ ऋग्-
वेदिनां यथा ।
“अपसचर आगच्छन्ती भूरिधारे पयस्वती
एतप्रधाते सुहते शुचिप्रते । राजसा यस्य यस्य
भुवनस्य रोदसी आस्त रेत सिञ्चितं यन्मनु-
ष्यतम् ॥ १ ॥
अन्या इव वसुधामे तवासुङ्गा अभिचाक-
चीमि । यत्र सीमः श्रूयते यत्र यज्ञो पठते
एतस्य धारा मधुमज्जु यवन्ती ॥ २ ॥
हुनवती भुवनानामभिभिवोर्द्धी पृथ्वी मधु-
दुग्धे सुपेशना व्यावा पृथिवी वरुणस्य धर्मणा
विष्कभिते अजरे भूरि रेगसा ॥ ३ ॥
शतधारस्तुनभोऽसमानं विपश्चितं पितरं
रक्षाणां अभिमदन् पिबोरुपस्थितं रोदसी
गिष्टं सत्यवाचम् ॥ ४ ॥
शतधारं वायुमर्कवर्धितं वृक्षवृक्षरभि-
चयते हविः । वे च प्रवन्ति प्रयच्छन्ति सङ्ग-
मेति इदृष्टे सप्तधारम् ॥ ५ ॥
वसोः पवित्रमसि शतधारं वसोः पवित्रमसि
सहस्रधारं देवत्वा सविता पुनातु । वसोः
पवित्रेण शतधारेण सुत्वा कामधुञ्जु ॥ ६ ॥
सुहर्तान्द्विधोरतिं पृथिवा वैश्वानर रुत
आनामर्षिं कविं धन्वाजमतिविं वनाना-
मासन्नाः पात्रं अवतन्त देवाः स्वाहा ॥ ७ ॥
इत्येतेर्मन्त्रैः सप्तधारा दद्यात् । इति
काशेयिः ॥ ८ ॥ विशेषवसुधारा यथा,—
“न्यूना या वष्टते धारा सानात् सर्पिनं या
शुभा ।
नाधिका शस्ते विप्र दुर्मिषकलिकारिका ।
जुषते वष्टमाणा वा श्रमते च हुताशनम् ।
सवर्णां क्षेमवर्गां च धारा राज्यमिदृष्टये ॥
यन्तवा पतते या तु तनोतीव च पावकम् ।
तनोति वृषराष्ट्रं वसोधारा न चंश्यः ॥
सुगन्धिं स्वच्छविमत्तं हर्मिणीटधिपञ्जितम् ।
शस्यते च वसोधारा वा सर्पिर्गन्धर्षिणा ॥
अभावात् गवलाः वा शोतपन्तु मुनीभयम् ।
एतरोदमयोधारा सन्धेयीद्वारिधारिकी ॥
वसु दयं हतमाण्यमदत्तं हविकाभिकम् ।
तस्य धारा यदा देया वसोधारां दि या मत्ता ॥

वसुरो

वस्तुमो

वस्तिः

वसुना स्वर्गकामेन दक्षेण च महात्मना ।
मया च विष्णुना शक्र रुद्रेण च सद्योमया ॥
आत्मानश्च स्वरूपेण धारायान्तु प्रपादितम् ।
देवो सान्निध्यमायाता सत्त्वकामप्रदायिका ॥
तस्मात्त्रमपि राजेन्द्र । वरोधारां प्रपातय ।
नातः परतरं पुण्यं विद्यते नृपसत्तम ! ॥
वसोधाराप्रदानस्य एकाहमपि यद्वेत् ।
दृष्टेयायुषकामेण पुनः राज्यनिगीयुषा ।
देया धारा सदा वत्स ! रिपुनाशाय बुद्धिमन् ॥
त्रयाभावे घृताभावे नृप तत्करचे भये ।
यदि नो वदते धारा तदा छिद्रं न विद्यते ॥
महाआश्विनमासे तु अष्टमीनवमीषु च ।
कार्त्तिक्या माघचैत्रे तु चित्रायां रोहिणीषु च ॥
वैशाखायान्तु प्रदातया ज्येष्ठां ज्येष्ठस्य सत्तम ! ।
आषाढादश्रीहोमं अष्टमी पूर्णिमा नगरे ॥
नभस्य रोहिणी वत्स ! चतुर्थ्यां द्वादशीदिने ।
संक्रान्तिषु च सर्वास्तु गुरुशौरिभवासु च ॥
चन्द्रसूर्योपरागेषु प्रतिष्ठायज्ञकर्मणि ।
शक्रोच्छ्रये प्रदातया जन्मपुण्याभिषेचने ॥
मार्गे व्रतनिबन्धे तु शुभे वाक्ये तु दर्शने ।
ग्रहक्षयोपसर्गेषु धारा देयाः शुभावहाः ॥
एवं यो वाङ्मयेहाराः शास्त्रदृष्टेन कर्मणा ।
तस्य भूः सिद्ध्यति सर्वा सनागा सद्यसागरा ॥”
इति देवीपुराणे वसोधारां नाम ३५ अध्यायः ॥
वसुन्वरा, स्त्री, (वस्तुनि धारयतीति । वृ +
“सञ्जायां भट्टवृजिधारितक्षितपिदमः ।” ३ ।
२ । ४६ । इति खच् । “खचि ह्रस्वः । ६ । ४ ।
६४ । इति ह्रस्वः । “अरुद्विषदन्तस्य सुम् ।”
६ । ३ । ६७ । इति सुम् ।) पृथिवी । इत्य-
मरः ॥ (यथा, विष्णुपुराणे । १ । ४ । ११ ।
“गिरौ च तं तदा देवीं पातालतलमागतम् ।
दृष्ट्वा प्रणता भूत्वा भक्तिनन्दा वसुन्वरा ॥”
शफल्कस्य कन्या । यथा, हरिवंशे । ३८ । ५३ ।
“विशुना शास्त्रमहिधौ कन्या चास्य वसुन्वरा ।
रूपयौवनमम्यद्रा सत्त्वसत्तमनोहरा ॥”
पु, ज्ञचक्षुषीपस्य वर्गपुरुषभेदः । यथा, भागवते ।
५ । २० । ११ । “ज्ञचक्षुषेः पुरुषाः श्रुतिधरवीर्य-
धरवसुन्वरं पुन्वरसञ्जा भगवन्तं तदमयं सोम-
मात्मानं वेदेन यजन्ते ॥”)
वसुप्राणः, पुं, (वसु दीप्तिः प्राणा इवास्त्य ।)
अग्निः । इति शब्दरत्नावली ॥
वसुमती, स्त्री, (वस्तुनि घनरत्नानि सन्धस्या इति ।
वस् + मत् । डीप् ।) पृथिवी । इत्यमरः ॥
(यथा, रघोः । ८ । ८३ ।
“तदन्ते नदपायचिन्तया
विपदुत्थितिमनासुपस्थिता ।
वसुधैवकुटुम्बकं तां त्वया
वसुमत्या हि वृषाः कलत्रिणः ४)
वसुरीचिः, [म्] स्त्री, (वसवः रीचन्ते अस्मि-
न्नि । रच दीप्ती + “वसौ रचेः संज्ञायाम् ।”
उणा० २ । १२२ । इति इमिन् ।) यज्ञः । इति
पितृव्यान्तीसुतामृणादिश्रुतिः ॥

वसुलः, पुं, (वसुं दीप्तिं लाति यज्जानीति । ला +
कः ।) देवता । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
वसुश्रेष्ठं, स्त्री, (वसुना दीप्ता श्रेष्ठम् ।) रूपम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
वसुसेनः, पुं, कर्णराजः । इति त्रिकाण्डशेषः ।
(यथा, महाभारते । १ । ६७ । १४० ।
“दाधायाः कल्पयामास पुत्रं सोऽधिरथस्तदा ।
नक्रतुर्नामधेयश्च तस्य वालस्य तावुभौ ।
दम्पती वसुसेनेति दिक्षु सर्वासु विश्रुतम् ॥”
क्षचित् वसुषेणेति पाठः ॥)
वसुस्थली, स्त्री, (वस्तुनां धनानां स्थली ।) कुवेर-
पुरी । इति शब्दमाला ॥
वसुहृद्, पुं, (वस्तुनां दीप्तीनां हृद् इव ।) वक-
टचः । इति रत्नमाला ॥
वसुहृदकः, पुं, (वसुहृद् + स्वार्थे कन् ।) वकटचः ।
इति शब्दमाला ॥
वस्तुकं, स्त्री, साम्भरिलवणम् । इति हेमचन्द्रः ॥
वस्तुपुष्पम् । इति द्विरूपकोषः ॥
वस्तु, उ गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
आत्म०-सक०-सेट् ।) दन्तमध्य इति दुर्ग-
सिंहः ॥ क्षिपि वक् । मूहन्त्यमध्य इत्येके । क्षिपि
वट् । उ, वस्तुते । इति दुर्गादासः ॥
वस्तुः, पुं, (वस्तु + भावे घञ् ।) अद्यवसायः ।
इति भूरिप्रयोगः ॥
वस्तुयः, पुं, (वस्तुते इति । वस्तु गतौ + वाचुल-
कात् अयन् ।) एकहायनो वत्सः । इत्यमर-
टीकायां रायसुकुटः ॥
वस्तुवनौ, स्त्री, (वस्तुय एकहायनो वत्सः । तेन
नीयते इति । नी + क्षिप् । डीप् ।) चिरप्रसृता
गौः । इत्यमरटीकायां रायसुकुटः ॥ अस्या
दुग्धगुणाः ।
“वस्तुयिन्यास्तिदीपनं तर्पणं वलकृतं पयः ।”
इति भावप्रकाशः ॥
वस्तुराटिका, स्त्री, टषिकः । इति हारावली ॥
वस्तु, क ठ वधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-
आत्म०-सक०-सेट् ।) क ठ, वस्तयते । गति-
हिंसायाचनेष्विति रमानाथः । इति दुर्गा-
दासः ॥
व(व)स्तुः, पुं, (वस्तुते यज्ञार्थं वध्यते इति । वस्तु
+ कर्मणि घञ् ।) क्लृप्तः । इत्यमरः । २ । ६ ।
७६ ॥ (यथा, मार्कण्डेये । ४३ । १२ ।
“यस्य वस्तुममो गन्धो गात्रे श्ववसमोऽपि वा ।
तस्यार्हमाधिकं ज्ञेयं योगिनो नृप ! जीवितम् ॥”)
वस्तुर्धनं, स्त्री, क्षत्रिमलवणम् । इति हेमचन्द्रः ॥
वस्तुकर्णः, पुं, (वस्तुस्य क्लृप्तस्य कर्णाक्षितिः
पञ्चावच्छेदे अस्त्यस्येति । वस्तुकर्ण + अर्ध-
आदित्वाच् ।) शालवृक्षः । इति राज-
निर्घण्टः ॥
वस्तुगत्या, स्त्री, (वस्तुस्य गत्य इव गन्धो यस्याः ।)
इति राजनिर्घण्टः ॥
वस्तुमोदा, स्त्री, (वस्तुं क्लृप्तं मोदयतीति । सुट् +
निष् + अय् ।) अजमोदा । इति राजनिर्घण्टः ॥

वस्तयः, पुं स्त्री भूमि, (वस् + “वसेस्तिः ।” उणा०
४ । १७६ । इति तिः बहुवचनान्तोऽयम् ।)
वस्तस्य दशाः । यथा, अमरः । २ । ६ । ११४ ।
“स्त्रियां बहुत्वे वस्तस्य दशाः स्युर्वस्तयो
द्वयोः ॥”
वस्तान्ती, स्त्री, (वस्तस्येव अन्तमस्याः । गौरादि-
त्वात् ङीष् ।) कृगलान्तीचुपः । तत्पञ्चायः ।
दृष्टगन्ताख्या २ मेषान्ती ३ दृष्टपात्रिका ४
अजान्ती ५ वोकङ्गी ६ । अस्या गुणाः । कटु-
रसत्वम् । कासदोषविनाशित्वम् । वीजदाहत्वम् ।
गर्भजनकत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
वस्तिः, पुं, स्त्री, (वसति मृत्त्रादिकमत्र । वस् +
“वसेस्तिः ।” उणा० ४ । १७६ । इति तिः ।)
नाभेरधीभागः । इत्यमरः ॥ वस्ते आच्छादयति
मृत्त्राशयपुटं वस्तिः । वस स स्तुतौ गान्तीति
तिक् । मृत्त्राशयपुटो वस्तिरिति रत्नमाला ।
इति तट्टीकायां भरतः ॥ * ॥ अथ वस्ति-
विधिः ।
“वस्तिर्दिघाशुवासाख्यो निरुहश्च ततः परः ।
प्रः स्नेहैर्दीयते स स्यादनुवासननामकः ॥
कषायचारतेजैर्यो निरुहः स निगद्यते ।
वस्तिभिर्दीयते यस्मात् तस्माद्वस्तिरिति स्मृतः ॥”
वस्तिभिः मृगादीनां मृत्त्राशयैः ।
“तत्राशुवासनाख्यो हि वस्तिर्यः सोऽत्र कथ्यते ।
अनुवासनभेदश्च मावावस्तिरुदीरितः ॥
पलद्वयं तस्य मात्रा तस्मादह्वापि वा भवेत् ।
अशुवासस्तु रुचः स्यात्तीक्ष्णाग्निः केवला-
निली ॥
नाशुवासस्तु कुक्षी स्यात्कीक्षी स्थूलस्तोदरी ।
नास्याप्या नाशुवासाः स्युरनीर्णान्नादह-
गुताः ॥
श्रोथमृत्त्राशयविभयश्चावकासक्षयातुराः ।
नेत्रं कार्यं सुवर्णादिघातुभिर्वृक्षवेष्टुभिः ।
नलेर्देनैर्विघाणान्नेर्मणिभिर्वा विधीयते ॥”
नेत्रं नाङ्गी । तथा च विभयप्रकाशे ।
नेत्रं पथि गुणे वस्ते तच्छब्दे विधीयते ।
नेत्रवन्धे च नाप्याश्व नेत्रो नेतरि भेदवदिति ॥
“एकवर्षास्तु षड्वर्षं यावत्मानं षडङ्गुलम् ।
ततो द्वादशकं यावत्मानं स्यादष्टवर्षमितम् ॥
ततः परं द्वादशभिरङ्गुलैर्नेत्रदीर्घता ।
सृजच्छिद्रं कलायाभं छिद्रं कोलास्थिरन्ध्रकम् ॥
यथासंख्यं भवेन्नेत्रं स्रज्ज्ञं गोपुच्छसन्निभम् ॥”
मूले स्थूलम् । ततः क्रमात् छग्रम् । सृजच्छिद्रादि-
प्रमाणं नेत्रं क्रमेण षड्वर्षाय द्वादशवर्षाय
तदूर्ध्ववर्षाय ज्ञेयम् ।
“आतुराङ्गुलमानेन मूले स्थूलं विधीयते ।
कनिष्ठिकापरीणाहमने च गुटिकासुखम् ॥”
परिणाद्योऽत्र स्थूलम् ।
“तन्मूले कर्मिके दे च कार्यं भागास्तुर्थकात् ।
कर्मिका गवादिकर्मवत् । कर्मिका कृत्राकारा
गुदाधिकान्तःप्रवेशरं(धनी कर्मिकेति । कर्षि-
काकारत्वात् कर्मिकेति कथ्यते ।

वसुधै

वसुना खर्गकामेन दक्षेण च महात्मना ।
मया च विष्णुना शक्र उद्रेण च सहोमया ॥
आत्मानश्च स्वरूपेण धारायान्तु प्रपादितम् ।
देवो सान्निध्यमायाता सर्वकामप्रदायिका ॥
तस्मात्त्वमपि राचेन्द्र ! वरोधारां प्रपातय ।
नानः परतरं पुण्यं विद्यते नृपसत्तम ! ॥
वसोधाराप्रदानस्य यथाहमपि यज्ञवेत् ।
नृपेणायुषकामेण पुत्र राज्यनिर्गोमुखा ।
देया धारा सदा वत्स ! रिपुनाशाय बुद्धिमन् ।
द्रव्याभावे घृताभावे नृप तत्स्करजे भये ।
यदि नो वहते धारा तदा क्षिप्रं न विद्यते ॥
महाआश्विनमासे तु अष्टमीनवमीषु च ।
कार्त्तिकं माघचैत्रे तु चित्रायां रोहिणीषु च ॥
वैशाख्यान्तु प्रदातया ज्येष्ठां ज्येष्ठस्य सत्तम ! ।
आषाढाद्वादशीहोमं अष्टमी पूर्णिमा नभे ॥
नभस्ये रोहिणी वत्स ! चतुर्थ्यां द्वादशीदिने ।
संक्रान्तिषु च सर्वास्तु गुरुश्रीरिभवास्तु च ॥
चन्द्रसूर्योपरगेषु प्रतिष्ठायज्ञवर्त्मणि ।
शक्रोच्छ्रये प्रदातया जन्मपुण्याभिषेचने ॥
मार्गे व्रतनिवन्धे तु शुभे वाक्ये तु दर्शने ।
अष्टहस्तोपसर्गेषु धारा देवाः शुभावहाः ॥
एवं यो वाहयेहाराः शास्त्रदृष्टेन कर्मणा ।
तस्य भूः चिह्नते सर्वा सनागा सहसागरा ॥”
इति देवीपुराणे वसोधारानाम ३५ अध्यायः ॥
वसुन्वरा, स्त्री. (वसुनि धारयतीति । घृ +
“संज्ञायां भट्टवृजिधारिसहितपिदमः ।” ३ ।
२ । ४६ । इति खच् । “खचि ह्रस्वः । ६ । ४ ।
६४ । इति ह्रस्वः । “अरुद्धिषदन्तस्य सुम् ।”
६ । ३ । ६७ । इति सुम् ।) पृथिवी । इत्य-
मरः ॥ (यथा, विष्णुपुराणे । १ । ४ । ११ ।
“निरिच्छं तं तदा देवी पातालतलमागतम् ।
ब्रह्मव प्रणता भूत्वा भक्तिगन्त्रा वसुन्वरा ॥”
शफल्कस्य कन्या । यथा, हरिवंशे । ३८५३ ।
“विश्रुता शास्त्रमहिधी कन्या चास्य वसुन्वरा ।
स्वर्ग्योवनमस्यन्ना सर्वसत्त्वमनोहरा ॥”
पुं, ज्ञचद्वीपस्य वर्षपुरुषभेदः । यथा, भागवते ।
५ । २० । ११ । “ज्ञचवर्षपुरुषाः श्रुतिधरवीर्य-
धरवसुन्वरपुन्वरसंज्ञा भगवन्तं नैदमयं सोम-
मात्मानं वेदेन यजन्ते ॥”)
वसुप्राणः, पुं, (वसु दीप्तिः प्राणा इवास्त्य ।)
अग्निः । इति शुद्धरत्नावली ॥
वसुमती, स्त्री, (वसुनि धनरत्नानि सन्त्यस्या इति ।
वसु + मतप् । ङीप् ।) पृथिवी । इत्यमरः ॥
(यथा, रघुो. । ८ । ८३ ।
“तदन्ते नदपायचिन्तया
विषदुन्यतिमतामुपस्थिता ।
वसुधैवमवेक्ष्य तां त्वया
वसुमत्या हि नृपाः कलत्रिणः ॥)
वसुरोचिः, [म्] स्त्री, (वसवः रोचन्ते अस्मि-
न्निति । रुच दीप्ती + “वसौ रुचेः संज्ञायाम् ।”
उणा० २ । ११२ । इति इग्निम् ।) यज्ञः । इति
विश्वान्तक्रीसुत्यामुणादितृषाः ॥

वसुलः, पुं, (वसुं दीप्तिं लाति यज्जातीति । ला + कः ।) देवता । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
वसुश्रेष्ठं, स्त्री, (वसुना दीप्ता श्रेष्ठम् ।) रूप्यम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
वसुसेनः, पुं, कर्णराजः । इति त्रिकाण्डशेषः ।
(यथा, महाभारते । १ । ६७ । १४० ।
“राधायाः कल्पयामास पुत्रं सोऽधिरथस्तदा ।
चक्रतुर्नामधेयश्च तस्य वासस्य तावुभौ ।
दम्पती वसुसेनेति दिक्षु सर्वासु विश्रुतम् ॥”
कश्चित् वसुधेयेति पाठः ॥)
वसुस्थली, स्त्री, (वसुनां धनानां स्थली ।) कुबेर-
पुरी । इति श्रुद्धमाला ॥
वसुहृद्, पुं, (वसुनां दीप्तीनां हृद् इव ।) वक-
वृचः । इति रत्नमाला ॥
वसुहृदकः, पुं, (वसुहृद् + स्वार्थे कन् ।) वकवृचः ।
इति श्रुद्धमाला ॥
वसुकं, स्त्री, साम्भरिलवणम् । इति हेमचन्द्रः ॥
वकपुष्यम् । इति द्विरूपकोषः ॥
वस्क, ठ गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भो०-
आत्म०-सक०-सेट् ।) दन्त्यमध्य इति दुर्गा-
सिंहः ॥ किपि वक् । नृहन्त्यमध्य इत्येके । किपि
वट् । ठ, वस्कते । इति दुर्गादासः ॥
वस्कः, पुं, (वस्क + भावे घञ् ।) अथर्वसायः ।
इति भूरिप्रयोगः ॥
वस्कयः, पुं, (वस्कते इति । वस्क गतौ + बाहुल-
कात् अयन् ।) एकहायनो वत्सः । इत्यमर-
टीकायां रायसुकुटः ॥
वस्कयनी, स्त्री, (वस्कय एकहायनो वत्सः । तेन
नीयते इति । नी + क्तिप् । ङीष् ।) चिरप्रसूता
गौः । इत्यमरटीकायां रायसुकुटः ॥ अस्या
दुग्धगुणाः ।
“वस्कयिन्यास्त्रिदोषघ्नं तर्पणं वस्तुस्तत् प्रयः ।”
इति भावप्रकाशः ॥
वस्कराटिका, स्त्री, वृश्चिकः । इति हारावली ॥
वस्त, क ठ वधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (घुरा०-
आत्म०-सक०-सेट् ।) क ठ, वस्तयते । गति-
हिंसायाचनेष्विति रमानायः । इति दुर्गा-
दासः ॥
व(व)स्तः, पुं, (वस्तयते यज्ञार्थं वध्यते इति । वस्त
+ कर्मणि घञ् ।) द्वागः । इत्यमरः । २ । ६ ।
७६ ॥ (यथा, मार्कण्डेय । ४३ । १२ ।
“यस्य वस्तसमो गन्धो गार्ध्वं श्रवणमोऽपि वा ।
तस्यार्द्धमात्रिकं ज्ञेयं योगिनो वृष ! जीवितम् ॥”)
वस्तकं, स्त्री, क्षत्रिमलवणम् । इति हेमचन्द्रः ॥
वस्तकर्णः, पुं, (वस्तस्य द्वागस्य कर्णाक्षितिः
पञ्चावच्छेदे अस्थस्येति । वस्तकर्ण + अर्ध-
आदित्वादच् ।) शालवृक्षः । इति राज-
निर्घण्टः ॥
वस्तागन्धा, स्त्री, (वस्तस्य गन्ध इव गन्धो यस्याः ।)
इति राजनिर्घण्टः ॥
वस्तामोदा, स्त्री, (वस्तं द्वागं मोदयतीति । मुद् +
णिच् + अण् ।) अजमोदा । इति राजनिर्घण्टः ॥

वस्तिः

वस्तिः, पुं, स्त्री भूजि, (वस् + “वसेस्तिः” उणा० ४।१७६। इति तिः बहुवचनान्तोऽयम् ।) वस्त्वस्य दशाः । यथा, अमरः । २। ६। ११४ । “स्त्रियां बहुत्वे वस्त्वस्य दशाः स्युर्ब्रह्मण्यो द्वयोः ॥” वस्तान्ती, स्त्री, (वस्तस्त्वेव अन्तमस्याः । गौरादि-त्वात् ङीष् ।) ढगलान्तीचुपः । तत्पण्यायः । वृषगन्वाख्या २ मेषान्ती ३ वृषपञ्चिका ४ अजान्ती ५ वोकङ्गी ६ । अस्या गुणाः । कटु-रसत्वम् । कासदोषविनाशित्वम् । वीजदाहत्वम् । गर्भजनकत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

वस्तिः, पुं, स्त्री, (वसति मूत्रादिकमत्र । वस् + “वसेस्तिः” उणा० ४ । १७६ । इति तिः ।) नाभरन्धोभागः । इत्यमरः ॥ वस्ते आच्छादयति मूत्राश्रयपुटं वस्तिः । वस स कृतौ नाम्नीति त्क् । मूत्राश्रयपुटो वस्तिरिति रत्नमाला । इति तट्टीकायां भरतः ॥ ३ ॥ अथ वस्ति-विधिः ।

“वस्तिर्दिधानुवासाख्यो निरुद्धश्च ततः परः । प्रः स्नेहैर्दीयते स स्यादनुवासननामकः । कषायचारतैलैर्यो निरुद्धः स निगद्यते । वस्तिभिर्दीयते यस्मात् तस्माद्वस्तिरिति स्मृतः ॥” वस्तिभिः मृगादीनां मूत्राश्रयैः ।

“तत्रानुवासनाख्यो हि वस्तिर्यः चोऽत्र कथ्यते । अनुवासनभेदश्च मात्रावस्तिरुदीरितः ॥ पक्षद्वयं तस्य मात्रा तस्मादह्मापि वा भवेत् । अनुवास्यास्तु रुचः स्यात्तीक्ष्णाग्निः केवला-
निली ॥

नानुवास्यास्तु कुक्षी स्यान्मही स्थूलस्तयोदरी । नास्याप्या नानुवास्याः सूरजीर्णान्मादह-
युताः ॥

श्लेष्मच्छर्मादिभयश्वासकासक्षयातुराः । नेत्रं कार्यं सुवर्णादिघ्रातुभिवृक्षवेद्युभिः । नलेर्देनैर्विधानाग्नैर्मणिभिर्वा विधीयते ॥” नेत्रं नाङ्गी । तथा च विश्वप्रकाशे । नेत्रं पथि गुण्ये वस्त्रे तरुमूले विलोचने । नेत्रवन्धे च नाप्याप्सु नेत्रो नेतरि भेदवदिति ॥

“एकवर्षास्तु षड्वर्षं यावज्मानं षडङ्गुलम् । ततो द्वादशकं यावज्मानं स्यादष्टसंमितम् ॥ ततः परं द्वादशभिरङ्गुलैर्न च दीर्घता । सुज्ञच्छिद्रं कलायामं छिद्रं कोलास्थिरन्मृकम् ॥ यथासंख्यं भवेन्नेत्रं सच्छां गोपुच्छसन्निभम् ॥” मूले स्थूलम् । ततः क्रमात् क्षणम् । सुज्ञच्छिद्रादि-प्रमाणं नेत्रं क्रमेण षड्वर्षाय द्वादशवर्षाय तदूर्ध्ववर्षाय त्रयम् ।

“आतुराङ्गुष्ठमानेन मूले स्थूलं विधीयते । कनिष्ठिकापरीणाहमये च गुटिकासुखम् ॥” परिणाहोऽत्र स्यात्त्यम् ।

“तन्मूले कर्णिके द्वे च कार्ये भागाश्चतुर्यकात् । कर्णिका गवादिकर्णवत् । कर्णिका ह्वाकारा गुदाधिकान्तःप्रवेशशरीरधनी कर्णिकेति । कर्णि-काकारत्वात् कर्णिकेति कथ्यते ।

“योजयेत्तत्र वस्तिं च वन्यहयविधानतः ।
 गृहमात्रमूकरगणां मक्षिपस्यापि वा भवेत् ॥”
 वस्तिरिति शेषः ।
 “गृहको यस्य वस्तिस्तु तदन्तामे तु चर्मजः ।
 कथायरक्तः मण्डदुर्वलिः स्निग्धो दृढो दितः ॥
 व्रणवस्तिस्तु नेत्रं स्यात् शूलमण्डपुलोत्पितम् ।
 सुहृद्भिर्गृहप्रपन्नानां कानि परितोऽपि च ॥
 प्रदीरोपचयं वर्णं वलमारोग्यमायुषः ।
 कुरुते परिवृत्तिश्च वस्तिः सम्यगुपासितः ॥
 दिवा शीते वसन्ति च स्नेहवस्तिः प्रदीयते ।
 गोमूषांशरक्ताक्षे रात्रौ स्वादनुवासनम् ।
 नवानिस्निग्धमश्नन् भोजयित्वा नुवासयेत् ।
 मर्दं मृच्छांश्च जनयेत् द्विधा स्नेहप्रयोजितः ॥”
 द्विधाभाजने वस्ती च ।
 “रूपं भुक्तप्रतीत्यन्तं वलं वर्णश्च हापयेत् ।
 युक्तस्नेहमतो जन्तुं भोजयित्वा नुवासयेत् ॥”
 युक्तस्नेहं यथोचितस्नेहं भोज्यं भोजयित्वा
 इत्यर्थः ।
 “हीनमात्रावुभौ वस्ती नातिकार्यकरौ स्तनौ ।
 अतिमात्रौ तथानाहकमानिचारकारकौ ॥”
 उभौ वस्ती अनुवासननिरुद्धाभ्याम् ।
 “उत्तमा स्यान् पलेः षड्भिर्मध्यमा स्यान्
 पलैस्त्रिभिः ।
 पलद्वयेन हीना स्वादुक्ता मात्रानुवासने ॥”
 अथ स्नेहवस्तिः ।
 “गृहाष्टासेन्यवाण्यां च देयं स्नेहे च चूर्णकम् ।
 गन्मात्रोत्तममध्यान्त्याः षट्चतुर्दशमायकेः ॥
 विरेचनान् सप्तरात्रे गते जातवलाय च ।
 युक्तामायागुवास्याय वस्तिर्देयोऽनुवासनः ॥
 अथागुवास्यं स्वयत्तनुष्णाम्नेदितं शनैः ।
 भोजयित्वा यथाशास्त्रं कृतं चक्रमणं ततः ॥
 उन्मृष्टानिजविषमं योजयेत् स्नेहवस्तिना ॥”
 उन्मृष्टस्नेदितं उन्मृष्टाणां स्नापितम् ।
 “सुप्तस्य वामपार्श्वेन वामजङ्घाप्रचारिणः ।
 कुचितापरजङ्घस्य नेत्रं स्निग्धे गुदे गच्छेत् ॥
 ऊर्ध्वं वस्तिमुपमं मृच्चैस्त्र्यहस्येन धारयेत् ।
 पीडयेद्द्विजनेनैव मध्यमेन धीरधीः ॥
 जृम्भाकासज्वरादींश्च वस्तिक्वाले न कारयेत् ।
 विंशक्षावामितः कालः प्रोक्तो वस्तिस्तु पीडने ॥
 ततः प्रविष्टिं स्नेहे उष्णानो वाक्शनं भवेत् ।
 स्नानान्नः कारापत्तं कुम्भाश्लोठिकया पुनम् ॥
 रक्षा मात्रा भवेदेका सर्वत्रैवैव निषयः ।
 निमेषोन्मेषं पुंशममृष्ट्या श्लोठिकाप वा ॥
 सुप्तपरीभारत्वं वा वाक्ताम्रियं स्यात्ता बुधेः ।
 प्रगारितेः नर्तगात्रेण्यवाण्यं प्रवर्धनि ॥”
 यथाशौचं स्नेहादि ।
 “ताडयेत्तलधारेणं चोत्थीन् वारान् शनैः
 शनैः ।
 विष्णोश्चैव तथा मोनीं श्रमार्थेनोत्थिष्यातः ॥
 भिषकोऽपि न स्याद्विष्णोः पूनश्चैव बुधेः ।
 श्रमार्थे प्रादुर्गम्य पीनं वारान्कुचिष्यातः ।
 ऊर्ध्वे विधाने तु नमः कुम्भाभिर्वा यथाशक्तम् ॥

मानिनः सपुरीषश्च स्नेहः प्रयेति यस्य तु ।
 उपद्रवं विना शीघ्रं च सम्यगनुवांसितः ॥”
 उपद्रवस्याने उपचोगात्रिणि सुवृत्ते वाटः ।
 “कीर्त्तिमय सायाहे स्नेहे प्रत्यागते पुनः ।
 लब्धं भोजयेत् कामं दीप्तामिस्तु नरो यदि ॥
 अदुवांसिताय देयमिगरेऽह्नि सुगोदकम् ।
 घान्यगुण्ठीकशयं वा स्नेहयापतिनाशनम् ॥”
 सुगोदकस्तुण्डीदकम् । यापतिचाधिः ।
 “अनेन विधिना पट्टवा सप्त वाष्टौ नवापि वा ।
 विधेया वस्तिवस्तिषामस्ति चैव निरुद्धयम् ॥
 दत्तस्तु प्रथमो वस्तिः स्नेहयेद्द्विजवृद्धौ ।
 सम्यग्दत्तो द्वितीयस्तु मृच्छंस्वमनिलं जयेत् ॥
 वलं वर्णश्च जनयेत् तृतीयस्तु प्रयोजितः ।
 चतुर्थपञ्चमौ दत्तो स्नेहयेतां वसावजौ ॥
 षष्ठौ मांसं स्नेहयति सप्तमो मेद स्य च ।
 अष्टमो नवमश्चापि मज्जानश्च यथाक्रमम् ॥”
 यथाक्रममिति वचनादष्टमोऽपि स्नेहयेत् ।
 “एवं शुक्रमतान् दीवान् द्विगुणः चाधु चाध-
 येत् ॥
 द्विगुणः अष्टादशदिवसाधिको वस्तिः ।
 “अष्टादशाष्टादशकान् वस्तीनां यो निषेवते ।
 च कुञ्जरवलोऽस्य रथे तुल्योऽभिरप्रभः ॥
 रूक्षाय पट्टवाताय स्नेहवस्तिं दिने दिने ।
 दद्याद्देवस्तथाप्येवामयावाधमयावाह्यात् ॥
 स्नेहोऽन्तमात्रो रूक्षाणां दीर्घकालमनवयः ॥”
 अन्तययोऽवाधकः ।
 “तथा निरुद्धः स्निग्धानां मलमात्रः प्रशस्यते ॥
 अथवा यस्य तत्कालं स्नेहो नियतिं केवलः ।
 तस्याग्योऽप्यतरो देयो नहि सिद्ध्यति तिष्ठति ॥”
 स्निग्धति स्निग्धे तिष्ठति दशस्नेह इति शेषः ।
 “अशुद्धस्य मलोन्मिथः स्नेहो नेति यदा पुनः ।
 तदाज्ञपेदनाधाने नृत्वं श्वासश्च जायते ॥
 पक्षाशये गुरुत्वञ्च तच्च दद्यान्निरुद्धम् ।
 तीक्ष्णं तीक्ष्णमधेयं युक्ता फलवर्तिर्हिताथवा ॥
 यथाशुलोभगोवायुमेतं स्नेहश्च जायते ।
 तथा विरेचनं दद्यात् तीक्ष्णं नल्यं च शस्यते ॥
 यस्य नोपद्रवं कुम्भात् स्नेहवस्तिर्विनिःश्रुतः ।
 सन्निःश्रुतो वा इतो रीक्षादुपेक्षः स विज्ञानवाः ॥
 अनायातं त्वहोरात्रे स्नेहं संशोघनेऽरेत् ॥
 स्नेहवस्तिवनायाते नाप्यः स्नेहो विधीयते ॥
 गुह्येरेण्डपूतीकभार्गोऽप्यकारौष्ठम् ।
 शतावरीषश्चरं काकनासां पलोक्षितान् ॥
 चर्ममायातसौकोलकुलत्वात् प्रवृत्तोऽस्मिताम् ।
 चतुर्दशभिः पक्षा दीर्घमेव तेन च ॥
 पञ्चमेलापकं पेयोऽर्धवनीयः पलोक्षितः ॥
 अदुवांसनमेतदि सर्वपातविकारदृत् ॥”
 पूतिकः करझः । रीक्षिणं रीक्षिण इति तुगन्-
 लमविशेषः । काकनासा कौशाढी । प्रवृत्तं
 पतदयम् ।
 “पट्टप्रतिपादस्तु जायते वस्तिवर्णतः ।
 द्वितीयां मनुशयेन तापिदित्यास्तु सुगुणम् ॥”
 सुगुणादेन वाद्विषयेवादिनामप्या ।

“पानाहारविधाराश्च वस्तिर्कर्मणि हनुष्यः ।
 स्नेहपातवनाः काप्या नाप्य काप्या विधा-
 रणा ॥”
 अथ निरुद्धवस्तिविधिः ।
 “निरुद्धवस्तिर्वहुधा भिद्यते कारगान्तरेः ।
 तेरेव तस्य नामानि कृतानि तुनिपुङ्गवेः ॥”
 कारगान्तरेः समवायिकारभेदेः ।
 “निरुद्धस्यापरं नाम प्रोक्तमायापनं बुधेः ।
 स्वस्याग्न्यापनादोपधातुर्गो स्यापनं मतम् ।
 निरुद्धस्य प्रमाणश्च प्रस्यः पादोत्तरं परम् ।
 मध्यमं प्रस्यमुद्दिष्टं हीनञ्च कुहवाख्यः ॥”
 परं त्रेष्टम् ।
 “अतिस्निग्धोऽक्रिष्टदोषः अतीरक्तः क्षणक्षणा ॥”
 अक्रिष्टदोषः अनुक्रिष्टदोषः । अदत्तोत्तलेष्टन
 इति यावत् । अतीरक्तः उरःक्षतवान् ।
 “आधानच्छर्दिदिकाशः प्रोच्यन्वाप्तप्रणीदितः ।
 गुदशोषातिमाराशौ विस्वीकृष्टं पुनः ॥
 गर्भिणी मधुमेष्टी च नाग्याप्याश्च पलोदरी ।
 पातवाधादुदावर्ते वाताद्विषमचरे ॥
 मृच्छांश्चोदरागाश्च मृच्छाश्च शरीरं च ।
 दृष्ट्वा दृष्टमन्दाविप्रमेहेषु निरुद्धयम् ॥
 मृच्छांश्चोदरागाश्च मृच्छाश्च शरीरं च ।
 उन्मृष्टानिजविषमं योजयेत् स्नेहवस्तिना ॥
 मध्याह्ने गृहमथै च यथायोग्यं निरुद्धयेत् ॥”
 विषमं स्वधक्तम् । स्निग्धं उन्मृष्टयस्त्रिगुणम् ।
 “स्नेहवस्तिविधानेन बुधः कृष्यामिरुद्धयम् ॥
 जाने निरुद्धे च ततो भवेदुत्कटकामनः ।
 निरुद्धेऽनुदृष्टमात्रस्तु निरुद्धागमनेऽप्यदा ॥”
 अथ सुदृष्टमात्रशब्दे नेनदपि बोधितम् ।
 निरुद्धप्रत्यागमनकालो सुदृष्टमात्रः ।
 “अनायातं सुदृष्टांस्तु निरुद्धं शोघनेऽरेत् ॥
 निरुद्धैरेव मनिमान् आरग्यवाग्येन्यवेः ॥
 यस्य कनेय गच्छन्ति विटपिनाकक्षवायमः ।
 लाघवस्योपजायेत सुनिरुद्धं ममादिष्टम् ॥
 विपिक्तया मन्दस्तुष्टिः पिग्धना व्याधिरिष्टः ।
 व्यास्यापनस्नेहवद्वयोः सम्यग्दानं तु भव-
 सम ॥”
 विविक्तता दत्तौपधनिःसरम् ।
 “अनेन विधिना सुगुणाभिरुद्धं वाताद्विषमं ।
 द्वितीयं वा तृतीयं वा चतुर्थं वा यथोचितम् ॥
 सप्तेष्ट एकः पवने पित्ते ह्रीं पयसा मधु ।
 कथायकटका मध्याह्ने हनुष्योऽपि दितः ॥
 पित्तत्रेष्णागितानिष्टं शौर्यपूरणैः कृतम् ।
 निरुद्धं भोजयित्वा च मलकमयःपातयेत् ॥
 सुदृष्टमारस्य इष्टस्य वागम्यश्च इष्टद्विगुणः ।
 नस्तिस्त्रीदद्यात् प्रमुक्ता हि तेषां दृष्टाद्विगु-
 णी ॥
 दद्यात्तुल्येष्टनं पूर्णं मर्दं दीर्घमेव ततः ।
 पक्षात् सर्वमनीयम् दद्याद्द्विगुणं विषमम् ॥
 सरगवर्धनं मधुर्दं पिग्धना मितम् तथा ।
 इत्युवाच वसिष्ठस्तत्र वस्तिवस्तिविधयः ॥”
 इत्युवाच वसिष्ठः ॥

वस्तिः

वस्तिः

वस्तु

कल्मेगुं दुर्धौ द्युतेः स तैले-
र्युतं सुखोष्णं तु पिशुप्रमाळेः ।
गुहोत्पलं द्विप्रस्तानु मात्रां
क्षेष्टस्य सुम्ना मधुसैन्धवादि ॥
प्रक्षिप्य वस्ती मघितं खजेन
सुवहमुष्णाम्य च निर्व्वलीकम् ।
अहुष्टमधेन सुखं पिधाय
नेत्राग्रसंस्थामपनीयवार्त्तम् ॥
तेषां कृतां कृतमत्र विट्कं
नाति क्षुधार्त्तं शयने मनुष्यम् ।
समेष्ट्य वैधम्यतश्चैरसेवा
नालुक्षिते स्वास्तरणोपपन्ने ॥
सयेन पार्श्वेन सुखं शयानं
क्षत्वर्ज्युदेष्टं स्वधुनोपधानम् ।
निद्रुच्य सयेतरमस्य सकृद्य
धामं प्रचायं प्रणवेत्तत्तत्तम् ॥
क्षिप्त्वे गुदे नेत्रचतुर्थभागं
क्षिप्त्वं शनैर्नन्दुषुष्टवैशम् ।
अक्षम्यनावेपनलाघवादीन्
प्राण्योर्गुणां चापि विद्वर्षयन् हि ॥
प्रपीप्य चैकग्रहणेन दत्तं
नेत्रं शनैरेव ततोऽवकर्षेत् ।
तिर्यक्प्रणीते तु न याति धारा
गुदत्रयः स्यात्परिते च नेत्रे ॥
दत्तः शनैर्नाशयमेति वस्तिः
कण्ठं प्रधावत्यतिप्रौढितम् ।
शीतल्लतित्तम्भकरो विदार्यं
नृच्छाश्च कुर्वादिमात्रसुखः ।
क्षिप्त्वातिजायं पवनानु रक्ष-
स्त्वल्पमात्रा लवणस्वयोगम् ।
करोति मात्राभ्यधिकोऽतियोगं
चामनु चान्नः सुचिरेण चेति ॥
दाहातिवारौ लवणोऽतिकुर्वा-
त्तलात् प्रयुक्तं सममेव दद्यात् ।
पूर्वं हि योष्यं मधुसैन्धवनु
रूपं विनिर्मय्य ततोऽनुकल्मम् ॥
विमय्य संयुज्य पुनश्चैकात्
पक्षौ निदध्यामघितं खजेन ।
आमाश्रयोऽभिर्यष्टकीगुहश्च
तत्पार्श्वसंस्थस्य सुखोपगन्धिः ॥
तीयन्ता एवं वलयप तस्मात्
ययं शयानोऽरतिवस्तिदागम् ।
द्विरुवातमेगो यदि चार्द्धेदत्ते
निष्कृष्य दत्ते प्रययेदशेषम् ॥
उत्तानदेशस्य हतोपधानः
स्वाङ्गीर्षमाप्नोति तपास्य देष्टुम्
एकोऽपकर्षत्वनिर्जं समागतं
पित्तं द्वितीयस्तु कफं तृतीयः ॥
प्रत्यागते कोष्णजलावस्तिः
शास्त्रममदाकुरुता रतेन ।
पीयेत् तु सायं लघु चाल्पमात्रं
सस्तिगुहासः परिहृष्टवार्त्तम् ॥

“क्षिप्त्वा एकः पवने निरुहो
हौ स्वादुशीतौ पयसा च पित्ते ।
त्रयः समन्त्राः कटुकोष्णनीच्याः
कफे निरुहो न परं विधेयाः ॥
रक्षेन वाते प्रति भोजनं स्यात्
चौर्येण पित्ते तु कफे च यथैः ।
तथानुवासेषु च विल्वतैले
स्याज्योवनीयं फलसाधितम् ॥”

इति चरके सिद्धिस्थाने तृतीयेऽध्याये ॥

“तत्र स्त्रीहादीनां कर्मणां वस्तिकर्मप्रधान-
तममाहुराचार्याः । कस्मादनेककर्मकरत्वा-
दस्तिरिह वस्तिर्नानाविधद्रव्यसंयोगाद्दोषाणां
संशोधनसंशमनसंश्रयानि करोति । क्षीण-
शुक्रं वाजीकरोति हृष्टं दृढयति स्थूलं कर्ष-
यति चक्षुः प्रीत्ययति वलीपलितमुपहन्ति वयः
स्यापति । शरीरोपचयं वर्णं वलमारोग्य-
मायुषः परिदृष्टिश्च करोति वस्तिः सन्ध-
गुपासितः ॥ तथा ज्वरातीसारतिमिरप्रति-
श्यायशरीरोगाधिमन्यार्दिताक्षेपकण्ठाघाते-
काङ्गसम्बाङ्गोरोगाभागेदरशर्करामृलवहुप-
दंगानाहसूत्रकृच्छ्रगुल्मवातशोणितवातसूत्र-
पुरीषोदावर्तशुक्रार्त्तवस्तन्यानाश्च हृष्टशुभयाग्रहा-
शीर्षप्ररी मृगगर्भप्रभृतिषु चात्यर्थमुपयुज्यते ॥”

“तत्र द्विविधो वस्तिः नैरुहिकः स्त्रीहिकश्च ।
आस्थापनं निरुह इत्यनर्थान्तरम् । तस्य
विकल्पो माधुतैलकः । तस्य पञ्चावशब्दो
यापनो युक्तरथः सिद्धवस्तिरिति । सदोष-
निर्हरणाच्छरीररोगहरणादा निरुहः । वयः
स्थापनादायुःस्थापनाद्वास्थापनम् । माधुतैलि-
कविभागश्च निरुहकर्मचिकित्सिते वक्ष्यामः ॥
तत्र यथा प्रमाणगुणविहितः स्त्रीहवस्ति-
विकल्पोऽनुवाचनः पादावकथः । अगुवसन्नपि
न दुष्टत्वमुदिवर्त्तं दीयत इत्यनुवाचनः ॥
तस्यापि विकल्पोऽर्द्धमात्रावकथोऽपरि-
हार्थोमात्रावस्तिरिति ॥ इति सुश्रुते चिकित्
सितस्थाने ३५ अध्यायः ॥

“अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि यापदः स्त्रीहवस्तिनाः ।
वलयवन्तो यदा दोषाः कोष्ठे स्थिरनिजादयः ॥
अल्पवीर्यं तदा स्त्रीहमभिभूय पृथग्विधान् ।
कुर्वन्त्युपद्रदान् स्त्रीहः स चापि न निवर्त्तते ॥
तत्र वाताभिभूते तु स्त्रीहे सुखकपायता ।
वृन्मावातरुवाक्ताला वेपयुर्विषमज्वरः ॥
पित्ताभिभूते स्त्रीहे तु सुखस्य कटुता भवेत् ।
दाहक्षुष्णा ज्वरः खेदो नेत्रवृन्नाङ्गपीतता ॥
श्लेष्माभिभूते स्त्रीहे तु प्रसेको मधुरास्त्रता ।
गौरवं हृद्दिग्दृक्कावः कृच्छ्रः शीतज्वरोऽरुचिः ॥
तत्र दोषाभिभूते तु स्त्रीहे वस्तिं निधापयेत् ।
यथाखं दोषशमनानुपयोग्यानि यानि च ॥
अथ्याशितेऽन्नाभिभवात् स्त्रीहो नैति यदा
तदा ।

गुहरामाश्रयः शूलं वायुश्चाप्रतिवन्धरः ॥
हृत्पीडातुल्यपैरखं श्वाणो नृच्छा भमोऽरुचिः ।

तत्रापतर्पणस्थाने दीपनो विधिरिच्यते ॥
अशुद्धस्य मलोन्मियः स्त्रीहो नैति यदा पुनः ।
तदाङ्गसद्व्याभाति श्वायः शूलश्च पायते ॥
पक्वाशयगुरुत्वश्च तत्र दद्यान्निरुहकम् ।
अतितीक्ष्णौषधैरेवं मिहपायगुवाचनम् ॥
शुद्धस्य दूरावस्थेन स्त्रीहे स्त्रीहस्य दर्शनम् ।
गान्धेयु सर्जन्निवाणात्पुनर्गोऽपसादनम् ॥
स्त्रीहगन्धिसुखनत्र काशस्यासावरोचकः ।
अतिपीडितवतश्च विविधा स्थापनन्तथा ॥
अस्तिनस्याविशुद्धस्य स्त्रीहोऽल्पः सन्धयो-

श्रीतो नृदुश्च नाभ्येति ततो मन्दं प्रमादयेत् ॥
विवन्धगौरवाभातनूलाः पक्वाशयं प्रति ।
तत्रास्थापनमेवाशु प्रयोष्यं चागुवाचनम् ॥
अल्पं युक्तवतोऽल्पो हि स्त्रीहोमन्दगुणकथा ।
दत्तो नैति क्लमोत्कृष्टौ शश्च वा रतिमाय-

तत्र वास्थापनं कार्यं शोधनीयेन वस्तिना ।
अन्वाचनश्च स्त्रीहेन शोधनीयेन शस्यते ॥
अक्षीरानादपि स्त्रीहेः प्रत्यागच्छेन्न दूष्यति ।
कुर्वाद्वास्तिगुणां चापि जीर्यस्त्वपगुणो भवेत् ॥
यस्य नोपद्रवं कुर्वाणं स्त्रीहवस्तिरनिःश्रुतः ।
सर्वोऽल्पो वा हतो रौक्ष्यादुपस्यः स विजा-

अनायान्तन्वक्षीरात्रात् स्त्रीहे संशोधनेर्जयेत् ॥
स्त्रीहवक्तावनायाति गान्धः स्त्रीहो विधीयते ।
इत्युक्ता यापदः सर्वाः सलक्षणचिकित्सा-
नता ॥

इति च सुश्रुते चिकित्सितस्थाने ३६ अध्यायः ॥
वस्तिकर्माष्टाः, पुं, (वस्तिकर्माणां तच्छोधनयापा-
रेण व्याख्याः । वस्तिशोधने दद्यात् प्रधुरकार्य-
करत्वात् तेषां च ॥) अरिष्टवृद्धः । भूरिवा
इति स्थातः । यथा,—

“अरिष्टो वस्तिकर्माष्टो घेजीरः सगिलः
सुतः ॥”

इति श्रुत्यन्विता ॥
वस्तिमर्गं, स्त्री, (वस्तिनांशधोभागस्य मतम् ।)
मृजम् । इति घेजवपः । १ । २८७ ।
वस्तु, स्त्री, (वस्तताति । यय + “वमेतुम्” इत्या-
१ । ७६ । इति तुम् ।) मयम् । यथा,—
“बुद्धयं सौमिकं स्थात् न तं मयम् वस्तु च ॥”
इति ॥

(तथा, भागवते । ८ । १ । २७ ।

“मृष्टेयु दारुणं सुतेषु वस्तुषु
द्विषोभमस्यन्दनवाचिपस्तु ।
अथय्यरन्नाभरणागरादि-
अनन्तकोपेयकरोदयगतिम् ॥”
मात्रभूतम् । यथा, रघो । ३ । २८ ।
“अयोपदीर्घं विधिषट् विपक्षितो
विनिन्दुरेनं गुरवो गुरुप्रियम् ।
अदन्त्यान्नाशं नमूदुरनं ते
क्रिया हि वस्तुपक्षिता प्रसीदन्ति ॥”

नैकान्तरक्तं दद्यात् वासुदेवाय चेलकम् ।
तथा नैकान्तरक्तं शिवाय विनिवेदयेत् ॥
नीलीरक्तं यद्वत् तत् सर्वं विवर्जितम् ।
देवे पैत्रे स्त्रीपयोगे वर्जयेत्तद्विषयम् ॥
नीलीरक्तं प्रमादात् यो दद्याद्विषये बुधः ।
निष्फला तस्य तत्पूजा तदा भवति भैरव ॥
विचित्रे वाससि पुनर्लभं नीलीविरजितम् ।
वस्त्रं दद्यात्पश्चादेव नान्यस्ते तु कदाचन ॥
हिमदां ब्राह्मणो यद्वत् देवानां वासवो यथा ।
तथा भूषणवर्गेषु वस्त्रमुत्तममुच्यते ॥
वस्त्रेण चायते लब्धेन वस्त्रेण चायते लघुम् ।
वस्त्रान् स्यात् सर्वतः सिद्धिस्तुल्यं प्रदत्तं तत् ॥”

इति कालिकापुराणे ६८ अध्यायः ॥

राज्ञा सदा वस्त्राच्छादितशरीरं कर्तव्यम् ।
यथा,—

“सर्वदा मङ्गलं रत्नं धारयेत् सह ह्यर्चया ।
अवस्त्राच्छादितं गात्रं न विप्रैः प्रदर्शयेत् ॥”

इति तत्रैव ८८ अध्यायः ॥

शीलवस्त्रं परिधाय विष्णुपूजननिषेधो यश्च,—
वराह उवाच ।

“भूषितो नीलवस्त्रेण यो हि मासुपसर्पति ।
वर्षाणाञ्च शतं पञ्च क्षमिभूत्वा स तिष्ठति ॥
तस्य वस्त्रमि सुश्रोणि अपराधविशोधनम् ।
प्रायश्चित्तं विशालाक्षि येन सुच्यते किल्बिषात् ॥
व्रतं चान्द्रायणं कृत्वा विधिदृष्टेन कर्मणा ।
सुच्यते किल्बिषात् भूमे एवमेतन्न संशयः ॥”
इति वाराहे नीलवस्त्रपरीधानप्रायश्चित्त-
नामाध्यायः ॥ ३॥ विष्णुपूजने रक्तवस्त्रपरी-
धाननिषेधो यथा,—

वराह उवाच ।

“रक्तवस्त्रेण संयुक्तो यो हि मासुपसर्पति ।
तस्यापि शृणु सुश्रोणि कर्मे संसारमोक्षणम् ।
रजस्वलासु नारीषु रजो यत्तत् प्रवर्जते ।
तेनासौ रजसा स्पृष्टो कर्मदोषेण ज्ञानतः ॥
वर्षाणि दशपञ्चैव वसते तत्र निश्चयः ।
रजो भूत्वा महाभागे रक्तवस्त्रपरायणः ॥
प्रायश्चित्तं प्रवक्ष्यामि तस्य क्षायविशोधनम् ।
येन सुधृन्ति वै भूमे पुण्याः प्राक्खर्विताः ॥
रुकाहारं ततः कृत्वा दिनानि दश सप्त च ।
वायुभक्षो दिनचौणि दिनमेकं चलाशनः ॥
एवं स सुच्यते भूमे मम विप्रियकारकः ।
प्रायश्चित्तं ततः कृत्वा समासौ रोचते सह ॥
एतत्ते कथितं भूमे रक्तवस्त्रविभूषितम् ।
प्रायश्चित्तं महाभागे सर्वं संसारमोक्षणम् ॥”

इति तत्रैव रक्तवस्त्रपरीधानप्रायश्चित्तम् ॥

परिहृतवस्त्रवस्त्रस्य विष्णुपावननिषेधो यथा,—
“यः पुनः कृष्णवस्त्रेण मम कर्मपरायणः ।
देवि कर्माणि कुर्वीत तस्य वै पतनं शृणु ॥
तुणा वै पञ्चवर्षाणि काष्ठमश्नस्य जायते ।
मशकजैश्च वर्षाणि कच्छजैश्च च पञ्च च ॥
न स गच्छति संसारं मम कर्मपरायणः ।
पारावतश्च जयेत नववर्षाणि पञ्च च ॥

जातो ममापराधेन सितः पारावतो भुवि ।
निष्ठते मम पार्श्वेषु यच्चैवाहं प्रतिष्ठितः ॥
प्रायश्चित्तं प्रवक्ष्यामि तस्य संसारमोक्षणम् ।
येनासौ लभते सिद्धिं कृष्णवस्त्रपराधतः ॥
समाहं यावकं सुहृदा चिरात् शक्तुपिण्डिकाम् ।
त्रीणि पिण्डान् चिरात्रन्तु एवं सुच्यते किल्बि-
षात् ॥

य एतेन विधानेन देवि कर्माणि कारयेत् ।
सुचिर्भागवतो भूत्वा मम मार्गानुसारकः ।
न स गच्छति संसारं मम लोकाय गच्छति ॥”
इति तत्रैव कृष्णवस्त्रपरीधानप्रायश्चित्तम् ॥
परिहृताधौतवस्त्रस्य विष्णुकर्मकरनिषेधो
यथा,—

वराह उवाच ।

“वाससा न च धौतेन यो मे कर्माणि कारयेत् ।
सुचिर्भागवतो भूत्वा मम मार्गानुसारकः ॥
तस्य दोषं प्रवक्ष्यामि अपराधं वसुधरे ।
पतन्ति येन संसारं वाससोच्छिद्यकारिणः ॥
देवि भूत्वा गजोन्मत्तस्त्रिष्टुत्येकं नरो भुवि ।
उद्भूतैकं भवेज्जन्म जन्म चैकं खरस्तथा ॥
गोमायुरेकजन्मा वै जन्म चैकं हयस्तथा ।
सारङ्गश्चैकजन्मा वै नृगो भवति चैकतः ॥
सप्तजन्मान्तरं पञ्चात्ततो भवति मानुषः ।
मङ्गलञ्च गुणञ्च मम कर्मपरायणः ॥
निरापराधो दक्षश्च अक्षरारविर्वर्जितः ॥

धरगुवाच ।

श्रुतमेतत् प्रयत्नेन यत्तया ससदाहृतम् ।
संसारं वाससोच्छिद्यं येन गच्छन्ति मानवाः ॥
प्रायश्चित्तं मे ब्रूहि सर्वकर्मसुखावहम् ।
किल्बिषात् येन सुच्यन्ति तव कर्मपरायणः ॥

वराह उवाच ।

शृणु तत्त्वेन मे देवि कथ्यमानं मयानघे ।
प्रायश्चित्तं प्रवक्ष्यामि मम भक्तिपरायणः ॥
यावकेन दिनं त्रीणि पिण्याकेन पुनस्तथा ।
कणभक्षो दिनत्रीणि पायसेन दिनत्रयम् ॥
एवं कृत्वा महाभागे वाससोच्छिद्यकारिणः ।
अपराधं न विद्येत संसारणं न गच्छति ॥”
इति तत्रैव अधौतवासःपरिधानप्रायश्चित्त-
नामाध्यायः ॥ ३॥ अथ परिहितपरकीयवस्त्रस्य
विष्णुपूजादिकरके प्रायश्चित्तम् ।

वराह उवाच ।

“यः पारव्येण वस्त्रेण नावधूतेन माधवि ।
प्रायश्चित्ती पुमान्मुखो मम कर्मपरायणः ॥
करोति मम कर्माणि स्पृष्ट्वा ते मां तमःस्थितः ।
नृगो वै जायते देवि वर्षाणि त्रीणि सप्त च ॥
हीनपादेन जायेत चैकजन्म वसुधरे ।
नृखञ्च श्लोघनश्चैव मङ्गलश्चैव जायते ॥
तस्य वक्ष्यामि सुश्रोणि प्रायश्चित्तं महीजसम् ।
येन गच्छति संसारं मम भक्तो यवस्थितः ॥
अष्टभक्तं ततः कृत्वा मम कर्मपरायणः ।
माधव्यैव तु मावस्य शुकपञ्चस्य हादशैः ॥
तिष्ठेत्पलाशये तत्र क्षामो दाक्षो जिदेन्द्रियः ॥

अनन्यमानसो भूत्वा मम चिन्तापरायणः ॥
प्रभातायान् शुश्रूष्यं उदिते च दिवाकरे ।
पञ्चमयं ततः पीत्वा शीघ्रं सुच्येत किल्बिषात् ॥
य एतेन विधानेन प्रायश्चित्तं समाचरेत् :
सर्वपापविनिर्मुक्तो मम लोकाय गच्छति ॥”
इति वाराहे परकीयवस्त्रपरीधानप्रायश्चित्त-
नामाध्यायः ॥ ३॥ काष्णनिर्मितवस्त्रप्रमाणं
यथा,—

“यावत् काष्णवस्त्राणां वाहिका गोपकन्यकाः ।
क्वाचित्तत्रायशुः शीघ्रं यत्र चन्द्रावली सुदा ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे २८ अध्यायः ॥
“आसनं वसनं शय्या चायापत्यं कमण्डलुः ।
आत्मनः शुचिरेतानि न परेषां कदाचन ॥”
ईषड्वीतादिवस्त्रस्य पश्चिमाग्रादिप्रसारित
वस्त्रस्य च अधौतत्वं यथा,—
“ईषड्वीतं स्त्रिया धौतं यद्वीतं रजकेन तु ।
अधौतं तद्विजानीयाद्दृष्ट्वा दक्षिणपश्चिमे ॥”
इति कर्मलोचनम् ॥ ३॥

सत्यतपाः ।

“प्रागयसुदगम्यं वा धौतं वस्त्रं प्रसारयेत् ।
पश्चिमाग्रं दक्षिणग्रं पुनः प्रचालनात् शुचि ॥”
अत्रायं दृष्ट्वा वृत्तवत् ॥ ३॥ प्रचेताः ।
“स्वयं धौतेन कर्षया क्रिया धर्मा विपश्चिता ।
न च राजकधौतेन नाधौतेन भवेत् क्वचित् ॥
पुत्रमित्रकलनेषु खजातिवान्धवेन च ।
दासवर्गेषु यद्वीतं तत् पवित्रमिति स्थितिः ॥”
स्नानोत्तरं उष्णीषवस्त्रस्य धार्यत्वं यथा ।
उष्णीषधारणं शिरोजलापनयनाय । तेन तद-
नन्तरं न धार्यम् । तथा महाभारतम् ।
“आजुतः साधवासेन जलेन च सुगन्धिना ।
राजहंसनिभं प्राप्य उष्णीषं शिथिलापितम् ।
जलक्षयनिमित्तं वै वेश्यामास नृहनि ॥”
शिथिलापितं अगाढवहम् ॥ ३॥ निषिद्ध-
वस्त्राणि यथा । भारते ।

“न स्युतेन न दग्धेन पारव्येण विशेषतः ।
नृधिकीर्तकीर्णजीर्णं कर्म कुर्याद्विषयम् ॥”
गारुडिहे ।

“न रक्तसुख्यं वासो न नीलञ्च प्रशस्यते ।
मलाक्तञ्च दशाहीनं वज्रवेदस्वरं बुधः ॥”
उत्तरं अनुकटरक्तविशेषम् । आचाररत्ने
उपज्ञाः ।

“दशाहीनेन वस्त्रेण कुर्यात् कर्माग्न्यभावतः ।”
विष्णुप्रश्नोत्तरे ।

“वस्त्रं नान्यदृतं धार्यं न रक्तं मलिनं तथा ।
जीर्णं वापदशश्चैव जेतं धार्यं प्रयत्नतः ॥
उपानहं नान्यदृतं ब्रह्मद्वयञ्च धारयेत् ।
न जीर्णमलवदासो भवेद्य विमये सति ॥”

योगियाश्रवणाः ।

“स्नात्वेवं वाससी धौते अक्षिन्ने परिधाय च ।
प्रचाल्योरुन्ददक्षिञ्च हस्तौ प्रचालयेत्ततः ॥
अभावे धौतवस्त्राणां शायचौमात्रिकानि च ।
कुतपो योगपट्टं वा द्विर्वासा येन वा भवेत् ॥

अधौतेन च वस्त्रेण निवर्तनेमिच्छिकीं क्रियाम् ।
कुर्वन् फलं न चाप्नोति दत्तं भवति निष्फलम् ॥”
कृतपो नेपालकम्बलः ॥ ३ ॥ तपेयान् पूर्वं
स्नानवस्त्रनिष्पीडननिषेधो यथा,—
“निष्पीडयति यः पूर्वं स्नानवस्त्रान् तपेयान् ।
निराशास्तस्य गच्छन्ति देवाः पितृगणैः सह ॥”
यावालिः ।

“स्नानं कृत्वा वासास्तु विष्मन्तं कुरुते यदि ।
प्राणायाममथ कृत्वा पुनः स्नानेन शुद्धयति ॥ ३ ॥
नार्द्रमेकस्य वस्त्रं परिदध्यात् कथञ्चन ॥”
हारीतः । आर्द्रस्य वस्त्रवान्वतमपि शुद्ध-
मिति ॥ ३ ॥ मदनपारिजाते पारस्करः ।
एकच्छेदाच्चो भवति तस्योत्तरार्द्धेन प्रच्छादय-
तीति । इत्याहिकतत्त्वम् ॥ ३ ॥ संक्रान्त्यादौ
वस्त्रनिष्पीडननिषेधो यथा । घट्त्रिंशज्जन्त-
निगमौ ।

“संक्रान्त्यां पञ्चदश्याश्च द्वादश्यां आहवाचरे ।
वस्त्रं न पीडयेत्तत्र न च चारेण योजयेत् ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

वस्त्रशुद्धिः, स्त्री, (वस्त्रनिर्मितं कुट्टिम-
मिव) कुट्टम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (वस्त्रस्य
कुट्टिमं कुट्टमृहम् ।) वस्त्रमृहम् ॥

वस्त्रमृहं, स्त्री, (वस्त्रनिर्मितं मृहम् ।) वस्त्र-
निर्मितशाला । तांशु इति भाषा । तत्पर्यायः ।
मटवापः २ मटमयम् ३ दूष्यम् ४ स्यलम् ५ ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

वस्त्रग्रन्थिः, पुं, (वस्त्रस्य ग्रन्थिः ।) परिधान-
वस्त्रस्य ग्रन्थनम् । तत्पर्यायः । उच्चयः २
नीवी ३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

वस्त्रपञ्जलः, पुं, कोलकन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥
वस्त्रपुत्तिका, स्त्री, (वस्त्रनिर्मिता पुत्तिका पुत्त-
लिका ।) वस्त्रनिर्मितपुत्तलिका । इति शब्द-
माला ॥

वस्त्रभूषणः, पुं, (भूषयतीति । भूषि + ल्युः ।
वस्त्रस्य भूषणः रञ्जक इत्यर्थः ।) साक्रख-
ट्टचः । इति राजनिर्घण्टः ॥

वस्त्रभूषणा, स्त्री, (वस्त्रस्य भूषणं राशो यस्याः ।)
मञ्जिष्ठा । इति राजनिर्घण्टः ॥ (गुणादयो-
रस्या मञ्जिष्ठाशब्दे ज्ञातया ॥)

वस्त्रयोनिः, स्त्री, (वस्त्रस्य योनिरुत्पत्तिकार-
णम् ।) वसनोत्पत्तिकारणम् । यथा,—

“त्वक्फलमिरोमाणि वस्त्रयोनिर्दृष्टं त्रिषु ॥”
इत्यमरः ॥

वस्त्ररञ्जनः, पुं, (रञ्जयतीति । रञ्ज् + णिप् +
ल्युः ।) वस्त्राणां रञ्जनः । कुसुमः । इति
राजनिर्घण्टः ॥ (तथास्य पर्यायः ।

“स्थानं कुसुमं वद्विशिखं वस्त्ररञ्जनमित्यपि ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

वस्त्रं, स्त्री, (वस्त्रं निवासे व्याच्छादने वा + “घाष्ट-
वस्त्राणि विधौ नः ।” उणा० ३ । ६ । इति
करणार्थो वषास्यं नः ।) येतनम् । मूल्यम् ।
(यथा, ऋग्वेदे । ४ । २४ । ६ ।

“भूयसा वस्त्रमचरत् कर्णयोर्विक्रीतो अका-
निषं पुनर्यन् ॥”)

वसनम् । द्रव्यम् । इति विश्वः ॥ धनम् । भृतिः ।
इति हेमचन्द्रः ॥ (वस्त्रे व्याच्छादयति शरीर-
मिति । कर्त्तरि नः ।) त्वक् । इत्यमरटीकायां
रामाश्रयः ॥

वस्त्रः, पुं, (वस् + न ।) मूल्यम् । इत्यमरः ॥
वस्त्रनं, कटीभूषणम् । इति शब्दरत्नावली ॥
वस्त्रसा, स्त्री, (वस्त्रं चर्म सौयति । वस्त्र +
सिक् + ङः । स्त्रियां टाप् ।) स्नायुः । इत्यमरः ॥
वस्त्रोस्त्रोक्तसारा, स्त्री, (वस्त्रोक्तस्य रत्नाकरस्य
सारा ।) इन्द्रपुरी । (यथा, रघुः । १६ । १० ।

“वस्त्रोक्तसारामभिभूय साहं
सौराज्यवहोत्सवया विभूत्या ।
समग्रशक्तौ त्वयि स्वयं वंशे
सति प्रपन्ना करुणामवस्थाम् ॥”)

इन्द्रपुरी । (यथा, महाभारते । ३ । १८ ।
१०१ ।

“वस्त्रोक्तसारां नलिनीं नर्मदाश्चैव भारत ॥”)

कुवेरपुरी । (यथा, महाभारते । ७ । ६५ । १५ ।
“नैतादृशं दृष्टपूर्वं कुवेरसदनेष्वपि ।

धनञ्च पूर्वमागं नः किं पुनर्मनुष्येभ्यः ।
यत्तं वस्त्रोक्तसारेणमित्युक्तञ्च विस्मिताः ॥”)
कुवेरनदी । इति हेमचन्द्रः ॥

वह, इ क त्विषि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-
पर०-अक०-संट् ।) इ क, वहयति । त्विषि
दीप्तौ । इति दुर्गादासः ॥

वह, ऐ न औ प्राण्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भा०-उभ०-दिक०-अनिट् ।) प्रापणमिह
अन्तस्य रूपम् । ऐ, उच्यते । अ, वहति
वहते भारं यामं जगः प्रापयतीत्यर्थः । औ,
अवाधीत् । अर्थान्तरे अकर्मकोऽयम् । यथा ।
जम्बूः सरिद्वहति सौमनि कम्बुकण्ठीति
नैषधे । मन्दं मरुद्वहति गर्जति वारिवाहः ।
इति महानाटके । ववाह रक्तं पुरुषास्ततो
जाताः सहस्रशः । इत्यादि सिद्धार्थमोद्या-
दिष्ववधधातुं मन्यते वर्णदेशप्रशरणदेवी ।
वस्तुतस्तु वज्राद्यसम्मतत्वादोद्योद्यादिरनेनोप-
क्षितः । ववाह इति चण्डीप्रयोगस्य तु वाह
ठ यत्ने इत्यस्मात् गणकतानित्यत्वात् परस्मैपद-
सिद्धिः । अनेकार्थत्वात् सुसाव इत्यर्थः । अथवा
वव इत्याह इत्येव व्याख्यानम् । इति दुर्गा-
दासः ॥

वहः, पुं, (वहति युगमनेनेति । वह + “भोचर-
सचरेति ॥” ३ । ३ । ११६ । इति चप्रत्ययेन
साधु ।) दृग्यस्त्वप्रदेशः । इत्यमरः ॥ (यथा,
महाभारते । ४ । २ । २२ ।

“यस्य वाहू समौ दीर्घौ ण्याघातकठिनत्वचौ ।
दक्षिणं चैव कर्णे च गवामिव वहः क्षतः ॥”
वहतीति । वह + अच् ।) घोटकः । वायुः ।
इति मेदिनी । वै, ८ । प्रत्याः । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥ नदः । इति हेमचन्द्रः ॥ (वाहके, त्रि ।

यथा, मनुः । १ । ७६ ।

“आकाशात् विजृम्भाणान् सर्वगन्धवहः

शुचिः ।

बलवान् जायते वायुः स वै स्वर्गगुणो मतः ॥”)
वहतः, पुं, (वहतीति । वह + अतच् ।) दृषः ।

पान्यः । इत्युणादिकोषः ॥

वहतिः, पुं, (वहतीति । वह + “वहिवस्यतिभ्य-
श्चिन् ।” उणा० ४ । ६० । इति अतिः ।)
वायुः । इत्युणादिकोषः । गौः । सचिवः । इति
मेदिनी । तै, १४८ ॥

वहती, स्त्री, (वहतीति । वह + अति । वा
डीष् ।) नदी । इति केशित् ॥

वहतुः, पुं, (वह + “एधिवहोऽवतुः ।” उणा०
१ । ७६ । इति वतुः ।) पथिकः । दृषमः ।
इति मेदिनी । तै, १४६ ॥ (विवाहकाले कन्यायै
देयवस्तु । यथा, ऋग्वेदे । १० । ८५ । १३ ।

“सूर्याया वहतुः प्रागात् सवितायमवाहजत् ॥”
“वहतुः कन्याप्रियार्थं दातव्यो गवादिपदार्थः ॥”
इति तद्वाक्ये सायणः ॥ विवाहः । यथा, ऋग्-
वेदे । १० । ८५ । १४ ।

“यद्विना पृच्छमाना वयातं
त्रिचक्रेण वहतुं सूर्यायाः ॥”

“सूर्याया वहतुं विवाहमित्यर्थः ॥” इति तद्-
भाष्ये सायणः ॥ वहनकारणे, त्रि । यथा,
ऋग्वेदे । ७ । १ । १७ ।

“उभा कृण्वतो वहतुं मियेधे ॥”
“उभौ वहतुं वहनहेतुं स्तोत्रं शस्त्रञ्च कृण्वतः
कुर्वन्तो मियेधे ॥” इति तद्वाक्ये सायणः ॥)

वहनं, स्त्री, (उच्यतेऽनेनेति । वह + करणे
ल्युट् ।) होड़ः । हुड़ौ इति भाषा । यथा,—
“तरणो भेलके वारिरथो नौस्तरिकः श्वः ।
होड़स्तरान्मुञ्चन् वहिर्वाव्यटः पुमान् ॥”
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

(यथा, कथासरित्सागरे । २५ । ४५ ।

“अथान्तरे च वणिजामाक्रन्देस्त्रीप्रपूरितम् ।
भरादिव तदुत्पत्य वहनं समभ्यव्यत ॥”

वह + भावे ल्युट् । प्रापणम् । धारणम् ।
यथा, महाभारते । २ । ३१ । ४१ ।

“पावनात् पावकस्यासि वहनात् ह्यववाहनः ॥”
वहतीति । वह + ल्युट् । वाहके, त्रि । यथा,
कथासरित्सागरे । ११६ । १६६ ।

“देवानामधिपो विमानवहनः सान्तापुरः
सानुगः ॥”)

वहन्तः, पुं, (वहति वातीति । वह + “तृभूवधि-
वसीति ॥” उणा० ३ । १२८ । इति भक् ।)
वायुः । इति सिद्धान्तकौमुद्यासुखरहितः ॥
(उच्यते इति । कर्मणि भक् ।) वावे, त्रि ।
इत्युणादिकोषः ॥

व(व)हलः, पुं, (उच्यतेऽनेनेति । वह + वाहुलकान्
अजच् ।) प्रोतः । इति शारावली । १४२ ॥
दृष्टि, त्रि । इति हेमचन्द्रः ॥ (वहुले च यथा,
उत्तरचरिते । १ ।

वह्निर्वा

वह्निः

वह्निः

“रसावस्थाः स्युर्गो वपुषि वह्निलक्ष्मणरसः ॥”
यथा वा प्रबोधचन्द्रोदये । १ ।

“येन त्रि.सप्तकृतो नृपवह्नलवसामंसमस्तिष्कपद्म-
प्राग्भारेणकारि भूरिपुस्तकधिरसरिहारिपूरे-
भिकेकः ॥”

वह्नलगन्धः, क्ली, (वह्नलः प्रचुरो गन्धो यस्य ।)

शम्बरचन्दनम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

वह्नलचक्षुः, [स] पुं, (वह्नलानि प्रचुराणि चक्षु-
षीव पुष्पाण्यस्य ।) मेघद्विज्जी । इति रत्न-
माला ॥ पुस्तकान्तरे ।

“नन्दीश्वरी मेघद्विज्जी तथा मेघविशीलिका ।

चक्षुर्बहलं चक्षुश्च मेघद्विज्जी गृहदुमाः ॥”

इत्यपि पाठः ॥

वह्नलत्वचः, पुं, (वह्नला इष्टा त्वचा वल्कलं यस्य ।)

श्वेतलोभः । इति राजनिर्घण्टः ॥

वह्नला, क्ली, (वह्नलानि प्रचुराणि पुष्पाणि

चन्दनस्या इति । अश्रवादित्वाद्च् ।) शत-

पुष्पा । इति राजनिर्घण्टः ॥ स्थूलैला । इति

भावप्रकाशः ॥ (अस्याः पर्ण्यायो यथा,—

“एला तु वह्नला स्थूला मालेयं ताडकाफलम् ॥”

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

वह्ना, क्ली, (वह्नतीति । वह् + अच् । टाप् ।)

नदी । इति हेमचन्द्रः । ४ । १४६ ॥

व(व)ह्निः, [स] अ, वाच्यम् । इत्यमरः ॥ (यथा,

मनुः । १० । ४५ ।

“सुखवाहुरपञ्चानां या लोके जातयो वह्निः ।

स्नेहवाचस्त्रायवाचः सर्वे ते दस्यवः स्मृताः ॥”

यथा च, रामायणे । २ । ५३ । २ ।

“अद्वेयं प्रथमा रात्रिर्वाता जनपदात् वह्निः ।

या सुमन्त्रेण रहिता तां नोत्कण्ठितुमर्हसि ॥”

व(व)ह्निःकुटीचरः, पुं, (वह्निःकुत्वां चरतीति ।

चर + टः ।) कुलीरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

वह्नितः, त्रि, (अवधीयते स्मेति । अव + धा + क्तः ।

अवस्थातो लोपः ।) अवह्नितः । इति द्विरूप-

कोषः ॥

वह्नितं, क्ली, (वह्निति द्रव्याणीति । वह् + “अग्निना-

दिभ्य इजोत्रौ ।” उणा० ४।१७२। इति इजः ।)

पोतः । तत्पर्यायः । बार्हटः २ । इति

त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, गीतगोविन्दे । १ । ५ ।

“प्रलयपयोधिजले धृतवानसि वेदं

विहितवह्नितचरिचमखेदम् ॥”

वह्नितकं, क्ली, (वह्नित + स्वार्थे कन् ।) जलयानम् ।

यथा, हेमचन्द्रे ।

“सांवात्रिकः पोतवर्णिकं यानपात्रं वह्नितकम् ।

वोह्नितं वह्ननं पोतः पोतवाहो न्यायमकः ॥”

व(व)ह्निर्हारः, क्ली, (वह्निःस्वं हारम् ।) तोरणम् ।

इत्यमरः ॥ (यथा,—

“धिगस्तेता विद्या धिगपि कविता धिक्सुजनता

वयो रूपं धिक् धिगपि च यशो निर्धनमतः ।

असौ धीयादेकः सकलगुणहीनोऽपि धनवान्

वह्निर्दारं यसात्तृणकमसमाः सन्ति गुणिनः ॥”

इत्युद्भटः ।)

व(व)ह्निर्हारप्रकोष्ठकः, पुं, (वह्निर्हारस्य प्रको-
ष्ठकः ।) गृहस्य दारादवह्निः प्रकोष्ठम् । तत्प-
र्यायः । प्रवाणः २ प्रवणः ३ अलिन्दः ४ ।
इत्यमरः । २ । २ । १२ ॥

व(व)ह्निर्भूतः, त्रि, (वह्निसु + भू + क्तः ।) वह्नि-

गर्तः । वह्निःशब्दपूर्वकप्राप्तार्थभूतातोः कर्त्तरि

क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः । यथा । “पञ्चविधयिता-

वह्निर्भूतसाध्यविषयिताघटितधर्मावच्छिन्नप्रति-

बध्यताशालिसंश्रयः पञ्चता ॥” इति जगदीशः ॥

व(व)ह्निर्मुखः, त्रि, (वह्निर्वाह्यविषये मुखं प्रवणता

यस्य ।) विमुखः । यथा, नरसिंहाचार्यधृते-

शानसंहितायाम् ।

“श्रीवो वा वैष्णवो वापि यो वा न्यादन्यपूजकः ।

सर्वं पूजाफलं हन्ति शिवरात्रिवह्निर्मुखः ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

व(व)ह्निश्चरः, पुं, (वह्निश्चरतीति । चर + टः ।)

कर्कटः । इति हेमचन्द्रः ॥ (वह्निश्चरणशीले,

त्रि । यथा, मार्कण्डेये । २३ । ८३ ।

“युवयोर्वन्द्योऽयं तस्मात्तं युवयोः स्तकम् ।

एतत्सर्वं विजानीतं युवां प्राप्ता वह्निश्चराः ॥”

वह्निडुकः, पुं, विभीतकटचः । इति राजनिर्घण्टः ॥

वह्निः, पुं, (वह्निति धरति ह्ययं देवार्थमिति ।

वह् + “वह्निश्च्युति ।” उणा० ४ । ५१ ।

इति निः ।) चित्रकः । भज्जातकः । (यथा,

सुश्रुते चिकित्सितस्थाने ६ अध्याये ।

“मज्जिष्ठालो वासको देवदारु

पथ्यावह्नी ओषधाश्चो विद्वङ्गम् ॥”)

निम्बकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ रेफः । इति

तन्त्रम् ॥ अग्निः । इत्यमरः ॥ * तस्य नामानि

यथा,—

“ते जातवेदसः सर्वे कल्मायः कुसुमस्तथा ।

दहनः शोषणश्चैव तर्पणश्च महाबलः ।

पिटरः पतगः स्वर्णस्त्रगाधो भाज एव च ॥”

अन्यत्र तु नामान्तराण्युक्तानि यथा,—

“वृषभकोद्दीपकश्चैव विभ्रमभ्रमशोभनाः ।

अवसथाहवनीयौ दक्षिणामिक्षयै व च ।

अन्वाहार्यो गार्हपत्य इत्येते दश बह्वयः ॥”

अन्येऽन्यथोक्तानि यथा,—

“भाजको रत्नकश्चैव केदकः स्नेहकस्तथा ।

धारको वन्धकश्चैव द्रावकाख्यश्च सप्तधा ।

आपकः पावकश्चैव श्लेष्मको दशमः स्मृतः ॥”

शरीरस्यवह्नेः स्थानानि यथा,—

“वह्न्यो दोषदूष्यो बलीना दश देहिनः ॥”

दोषदूष्यौ यथा,—

“वातपित्तकफा दोषा दूष्याः स्युः सप्त धातवः ॥”

इति सारदातिलकः ॥

तत्र निषिद्धकर्माणि यथा,—

“नाशुद्धोऽग्निं परिचरेत् न देवान् कौन्तेयदेह्यान् ।

न चाग्निं लङ्घयेद्दीमान् नोपदध्यादधः कश्चित् ॥

न चैनं पादतः कुर्वात् सुखेन न धमेद्दुषुषः ।

अग्नौ न निःक्षिपेदग्निं नाग्निः प्रशमयेत्तथा ॥

न वह्निं सुखनिश्वासेऽर्ज्यालेपेनाशुचिर्बुधः ।

स्वमग्निं नैव हस्तेन स्पृशेन्नापनु चिरं वसेत् ।
नापक्षिपेन्नोपधमे स स्पर्शे च पाणिना ।
सुखेनाग्निं समिन्नोत् सुखादग्निरजायत ॥”

इति कौर्म उपविभागे १५ अध्यायः ॥

व्यस्योत्पत्तिर्यथा,—

श्रौतक उवाच ।

“सर्वं श्रुतं महाभाग परिपूर्णं मनो मम ।

अधुना श्रोतुमिच्छामि वह्नेरुत्पत्तिमीप्सितान् ॥”

स्मृत उवाच ।

एकदा तद्विकाले च ब्रह्मानन्तमद्वैतः ।

नेत्रद्वीपं ययुः सर्वे द्रष्टुं विष्णुं जगत्पतिम् ॥

परस्परं संभाषां कृत्वा विद्वांसनेषु च ।

ऊचुः सर्वे सभामध्ये सुरस्ते पुरतो हरः ॥

विष्णुमात्रोद्भासस्तत्र कामिन्यः कमलाकलाः ।

तत्र दृश्यन्ति गायन्ति विष्णुमाथाश्च सुस्वरम् ॥

तासाञ्च कटिनां श्रोणिं कटिनं स्तनमण्डलम् ।

सस्मितं मुखपद्मञ्च दृष्ट्वा ब्रह्मा स कासुकः ॥

मनो निवारणं कर्तुं न शृणुषाक पितामहः ।

वीर्यं पपात चच्छाद लज्जया वाससा विभुः ॥

तद्दीर्घं वस्त्रसहितं प्रतप्तं कामतापिनः ।

चीरोदे प्रेरयामास सङ्गीते विरते द्विज ॥

जलादुत्थाय पुरुषः प्रचवलन् प्रपतेजसा ।

उवाच ब्रह्मणः क्रोडे लज्जितस्य च संसदि ॥

एतस्मिन्नन्तरे ऽप्यो जलादुत्थाय सत्वरः ।

प्रणम्य वरुणो देवान् बालं नेतुं समुद्यतः ॥

बालो दधार ब्रह्मणं बाहुभ्याञ्च भयाद्ददन् ।

किञ्चिन्नोवाच जगतां विधाता लज्जया द्विज ।

बालकस्य करे धृत्वा चकाराकर्षणं सदा ।

वरुणश्च सभामध्ये तं चिक्षेप प्रजापतिः ॥

पपात दूरतो देवो वरुणो दुर्बलस्तथा ।

स्वर्क्षा संप्राप त्वतवन् कोपदृष्टा विधिरहो ॥

चेतनं कारयामासान्तदृष्ट्या च शङ्करः ।

संप्राप्य चेतनां तत्र तसुवाच जलेश्वरः ॥

वरुण उवाच ।

बालो जले समुद्भूतो मम पुत्रोऽयमीक्षितः ।

अहं दृष्ट्वा यास्यामि ब्रह्मा मां ताडयेत्

कथम् ॥

ब्रह्मोवाच ।

बालकः शरणापन्नो मयि विष्णो मद्देश्वर ।

कथं दास्यामि भीतश्च रुदन्तं शरणागतम् ॥

शरणागतदीनार्त्तां यो न रक्षेदपण्डितः ।

पच्यते निरये तावद् यावच्चन्द्रदिवाकरौ ॥

उभयोञ्चनं श्रुत्वा प्रहस्य मधुसूदनः ।

उवाच सर्वतत्त्वज्ञः सर्वेश्च यथोचितम् ॥

भगवानुवाच ।

दृष्ट्वा सुकामिनीश्रीं वीर्यं धातुः पपात तत् ।

लज्जया प्रेरयामास चीरोदे निर्मले जले ॥

ततो बभूव बालश्च धर्मतो विधिपुत्तकः ।

चेन्नश्च सुतः प्राप्ते वरुणस्यापि गौततः ॥

महादेव उवाच ।

यो विद्यायोनिसम्पन्नो वेदेषु च निरूपितः ।

शिष्ये पुत्रे च समता चेति वेदविदो विदुः ॥

मन्त्रं ददात् वरुणो विद्याश्च वीरकाय च ।
पुत्रो विद्यातुर्वह्निश्च शिष्यश्च वरुणस्य च ॥
विष्णुर्देवातु वासाय दाहिकां शक्तिस्तुल्याम् ।
सर्वदेवो हुताशश्च निर्व्वाणो वरुणेन च ॥
विष्णुश्च दाहिकां शक्तिं ददौ तस्मै शिवाज्ञया ।
मन्त्रं विद्याश्च वरुणो रत्नमालां मनोहराम् ॥
क्रोडे कृत्वा च तं बालं चुचुस्व मायया सुरः ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे बहुवृत्तितर्नाम
१३० अध्यायः ॥ ३॥ तद्वाहनिमारणौषधानि
यथा,—

“सासुद्रसैन्धवयवा विदुहग्वा च मृत्तिका ।
तवातुलिप्तं यदेष नाभिना दह्यते वृष ! ॥”
इति मात्स्ये राजधर्मे राजरत्नानाम १६३ अः ॥
अग्निवैकृत्यं तच्छान्तिश्च यथा,—

“अनमिर्दोष्यते यत्र राह्ये यस्य निरिन्धनः ।
न दोष्यते चैन्धनवान् स राह्यः पौष्यते वृषैः ॥
प्रज्वलेद्गुप्तु भासं वा तथाहंश्चापि किञ्चन ।
प्रासादतोरणद्वारं वृषवेस सुरालयम् ॥
एतानि यत्र दह्यन्ते तत्र राजभयं भवेत् ।
विदुता वा प्रदह्यन्ते तत्रापि वृषतेर्भयम् ॥
धूमश्चानभिर्जो यत्र तत्र विद्यान्महद्भयम् ।
विनामिं विस्फुलिङ्गाश्च दह्यन्ते यत्र कुत्रचित् ॥
चिरात्त्रोपोधितश्चात्र पुरोधाः सुसमाहितः ।
समिद्धिः क्षीरवृक्षाणां सर्वपेक्षु घृतेन च ॥
दद्यात् सुवर्णञ्च तथा द्विलेभ्यो
गाक्षैव वस्त्राणि तथा सुवस्त्र ।
एवं ह्येते पापमुपैति नाशं
यदग्निवैकृत्यभयं द्विलेभ्यः ॥”

इति तत्रैवाद्भुतशान्तिरभिषेकतं नाम २०५
अध्यायः ॥ ३॥ सुख्याग्नयो यथा,—

“गाहपत्यो हविषामिक्तथैवाहवनीयकः ।
एतेऽनयस्ययो सुखाः शेषाश्चोपसदह्यतः ॥”

इति वह्निपुराणे गणभेदनामाध्यायः ॥ ३॥

वह्निविप्रमध्यगमननिषेधो यथा,—
“हौ विप्रौ वह्निविप्रौ च ह्यप्यथोर्गवशिययोः ।
हृत्नामे च न गन्तव्यं ब्रह्महत्या पदे पदे ॥”

इति कर्मलोचनः ॥ ३॥

अपि य ।

“नामित्राक्षयोरनरा अपेयात् नाम्नीर्न
त्राक्षयोरनं गुरुशिष्ययोरगुरुषा तु अपेयान् ।
इति तिष्यादितत्त्वधृतवचनम् ॥ ३॥ अथ वह्नि-
न्मभनम् ।

“मादप्येष वसां गृह्य जतीकां यत्र पेययेत् ।
हृत्तो तु लेपयेत्तेन अग्निस्तमगसुत्तमम् ॥
ग्रान्तात्तोरसमादाय स्वरसत्रे निधाय तम् ।
अयमागारे क्षिपेत्तेन अग्निस्तमगसुत्तमम् ॥
वायव्योऽर्धं रज्ज्वा मष्टकवयसा सह ।
मुष्टिकां कारयेत्तेन तनोऽग्निं प्रक्षिपेदशी ॥
उज्ज्वलतप्ययोगेन अग्निस्तमगसुत्तमम् ।
मुष्टीगकण्ठागुक्तं सरोषं नागनं तथा ।
अग्निना च रसं मर्त्या शिष्या च ज्वलनं

निदिनम् ॥

गोरोचना भङ्गराचं चूर्णं कृत्वा घृतं समम् ।
दियस्तमश्च पीत्वा स्यात्तन्नेष्टानेन वै तथा ॥”
ॐ अग्निस्तमनं कुरु । इति गारुडे १८६
अध्यायः ॥ (देखविशेषः । यथा, महाभारते ।
१२ । २२७ । ५० ।

“वाणः कार्तस्वरो वह्निर्विषदंष्ट्रोऽथ नैर्हतिः ॥”
मित्रविन्दागर्भजातः क्षणस्य पुत्रविशेषः । यथा,
भागवते । १० । ६१ । १६ ।

“महांशः पावनी वह्निर्मित्रविन्दात्मजाः
क्षुधिः ॥”

तुर्वंसुपुत्रः । यथा, हरिवंशे । ३२ । ११७ ।

“तुर्वंसोस्तु सुतो वह्निर्गोभागुक्षस्य चात्मजः ॥”

कुङ्कुरपुत्रः । यथा, भागवते । ६ । २४ । १६ ।

“कुङ्कुरस्य सुतो वह्निर्वंसोमा तनयस्ततः ॥”

वह्निकरौ, स्त्री, (वह्निं देहस्यवह्निं करोतीति ।

वृ + टः । डीप् ।) धात्रीश्वरी । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥ घाट् कुल इति भाषा ॥

वह्निकाष्ठं, स्त्री, (वह्निवत् दाहकं काष्ठम् ।)

दाहगुरुः । इति राजनिर्घण्टः ॥

वह्निगन्धः, पुं, (वह्निना वह्निसंयोगेन दहनेन

गन्धो यस्य ।) यक्षधूपः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

वह्निगर्भः, पुं, (वह्निर्गर्भे यस्य ।) वंशः । इति

शब्दचन्द्रिका ॥

वह्निगर्भा, स्त्री, (वह्निरगर्भे यस्याः ।) श्रमी-

वृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

वह्निचक्रा, स्त्री, (वह्निरेव चक्रं आवर्तवत् चिह्नं

यत्र ।) कनिकारीवृक्षः । इति भावप्रकाशः ॥

वह्निज्वाला, स्त्री, (वह्नेर्ज्वालेव दाहकत्वात् ।)

धातकी वृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (तथास्य

पर्यायो यथा,—

“धातकी धातुपुष्पी च ताम्रपुष्पी च कुङ्करा ।

सुभिन्ना बहुपुष्पी च वह्निज्वाला च वा

स्तृता ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

वह्निदमनी, स्त्री, (दमयति शमयतीति । दम +

णिच् + ल्युः । डीप् । वह्नेर्दमनी । अग्निदाह-

क्षेपप्रशमनकारित्वादस्यास्तथात्वम् ।) अग्नि-

दमनीक्षुपः । इति राजनिर्घण्टः ॥

वह्निदीपकः, पुं, (वह्निं दीपयतीति । दीप + णिच्

+ ल्युः । वह्नेर्दीपक इति वा ।) कुसुमम् ।

इति शब्दरत्नावली ॥ (गुणादिविशेषोऽस्य

कुसुमशब्दे ज्ञेयः ।)

वह्निदीपिका, स्त्री, (वह्नेर्ज्वरानलस्य दीपिका

उत्तेजिका ।) अगमोदा । इति राजनिर्घण्टः ॥

वह्निनामा [न], पुं, (वह्नेर्नाम नाम यस्य ।)

चित्रकः । सल्लतकः । इति रत्नमाला ॥

वह्निनी, स्त्री, (वह्निं तद्वत्कान्तिं नयतीति । नी +

रः । गौरादित्वात् डीप् ।) जटामांघी । इति

रत्नमाला ॥

वह्निपुष्पी, स्त्री, (वह्निरिव दाहकं रक्तवर्णं वा

पुष्पमभ्याः । डीप् ।) धातकी । इति राज-
निर्घण्टः ॥

वह्निधूपः, स्त्री, (वह्नेर्धूपः ।) खाद्या । इति शब्द-
रत्नावली ॥

वह्निवीजं, स्त्री, (वह्नेर्वीजम् ।) रंजीजम् । इति

तन्त्रम् ॥ (वह्निदायकं वीजमस्य ।) निम्ब-

कम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (वह्नेर्वीजं वीर्यम् ।)

खर्गम् । इति हेमचन्द्रः ॥ तस्योत्पत्तिर्यथा,—

“एकदा सर्वदेवाश्च सम्युः स्वर्गसंसदि ।

तत्र कृत्वा च वृक्षश्च गायन्त्यश्चरसां गणाः ॥

विनीक्य रम्भां सृष्ट्योर्णीं सकामो वह्निरेव च ।

प्रपात वीर्यं चच्छाद लज्जया वाससा तथा ॥

उत्तस्यो खर्गपुञ्जस्य वस्त्रं क्षिप्त्वा ज्वलन्तमः ।

क्षणेन वह्नयामास स सुमेरुर्वभूव ह ॥

हिरण्यरेतसं वह्निं प्रवदन्ति मनोविषयः ।

इति ते कथितं सर्वं किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे हिरण्योत्पत्ति-

र्नाम १३० अध्यायः ॥

वह्निभोग्यं, स्त्री, (वह्नेरग्नेर्भोग्यं भोगार्हं हव्य-

त्वात् ।) घृतम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

वह्निमन्यः, पुं, (वह्नये अग्न्युत्पादनार्थं मथ्यते

इति । मन्य + घञ् ।) गणिकारिकावृक्षः । इति

जटाधरः ॥ (अस्य पर्यायो यथा,—

“तेजोमन्यो हविर्मन्योऽथोतिक्को पावकोऽरणिः ।

वह्निमन्योऽग्निमन्यश्च मघनो गणिकारिका ॥”

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ।)

अग्निमन्यः । इति राजनिर्घण्टः ॥

वह्निमारकं, स्त्री, (वह्निं मारयति विनाशयतीति ।

मृ + णिच् + ल्युः ।) जलम् । इति शब्द-

चन्द्रिका ॥

वह्निमित्रः, पुं, (वह्निर्मित्रं यस्य ।) वायुः । इति

शब्दचन्द्रिका ॥

वह्निरेताः [स्], पुं, (वह्नौ रेतो यस्य । अग्नि-

निधित्तवीर्यत्वादेवास्य तथात्वम् ।) शिवः ।

इति हजाराधः ॥

वह्निनीहकं, स्त्री, (वह्निदेवताकं लोहकम् ।)

कांस्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

वह्निवर्णः, स्त्री, (वह्निरेव रक्तो वर्णो यस्य ।) रक्तो-

त्पलम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

वह्निवज्रभः, पुं, (वह्नेर्वज्रभः प्रियः उद्दीपकत्वात् ।)

सर्वरसः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

वह्निशिखं, स्त्री, (वह्निरिव शिखा यस्य ।) कुत-

म्भम् । इत्यमरः ॥ (अस्य पर्यायो यथा,—

“स्यात् कुसुमं वह्निशिखं वस्त्ररञ्जकमित्यपि ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)

वह्निशिखरः, पुं, (वह्निरिव शिखरं यस्य ।)

लोचमस्तकः । इति शब्दरत्नावली ॥

वह्निशिखा, स्त्री, (वह्निरिव शिखा यस्याः ।)

फलनी । इति धरणिः ॥ कनिकारी । धातकी ।

इति राजनिर्घण्टः ॥ (लाङ्गलिकी । लाङ्गलिया

विष इति ख्याता । तत्पर्यायो यथा,—

“गौरी लाङ्गलिकी दीर्घा फलिनी गर्भघातिनी ।

अग्निनिष्ठेन्द्रपुष्पायिसुरी वह्निशिखा च सा ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)

वहिसंज्ञकः, पुं, (वहिः संज्ञा संज्ञा यस्य । ततः कन् ।) चित्रकः । इत्यमरः ॥
 वहिसंखः, पुं, (वहिर्जठराग्नेः सखा । टच् समासे ।)
 जोरकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (वहिः सखा ।)
 वायुः । इति वहिमित्रशब्ददर्शनात् ॥
 वह्यं, स्त्री, (वहतीति । वह + “अप्तादयश्च ।”
 उणा० ४ । १११ । इति यक् प्रत्ययेन साधुः ।)
 वाहनम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (वहन्त्यनेनेति ।
 वह + “वह्यं करणम् ।” ३ । १ । १०२ । इति
 यन् ।) शकटम् । इत्युणादिकोषः ॥ (यथा,
 अथर्ववेदे । ४ । २० । ३ ।
 “वा भूमिमा करोहि वह्यं आन्ता वध-
 रिव ।”)
 वह्या, स्त्री, सुनिपत्नी । इत्युणादिकोषः ॥
 वा, क सुखाभिगतिसेवासु । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (चुरा०-पर०-सुखाप्तौ अक०-अन्यच्च सक०-
 सेट् ।) क, वापयति । इति दुर्गादासः ॥
 वा, ल गमनहिंसयोः । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (अ०-पर०-सक०-सेट् ।) ओष्ठग्राहिरप्य-
 मित्येके । गमनमिह वायुकर्तृकमेव । ल, वाति
 वायुः । हिंसनं ह्यननमिति चतुर्भुजः । इति
 दुर्गादासः ॥
 वा, अ, (वा + क्तिप् ।) विकल्पः । (यथा, मनुः ।
 २ । ११२ ।
 “धर्माधर्मौ यत्र न स्यातां शुश्रूषा वापि तद्विद्या ।
 तत्र विद्या न वप्रया शुभं बीजमिवोपरि ॥”)
 उपमा । (इवार्थे । यथा, रघुः । १६ । ५१ ।
 “योम पश्चिमकुलास्थितेन्द्र वा
 पङ्कशेषमिव घर्मेपल्लवम् ॥”)
 वितर्कः । (यथा, महाभारते । १ । १५४ । २३ ।
 “किं ते हि हिंस्र एतेर्वा सुखसुप्तेः प्रयोधितेः ।
 मामावाहय दुर्वृहे तरसा त्वं नराग्रज ! ॥”)
 पादप्रारणम् । (यथा, रामायणे । १ । २५ । ३ ।
 “देवासुरगणान् वापि सगन्धर्वोरगान् भुवि ।
 वैरमिचान् प्रवृत्तान् वशीकृत्य जयिष्यसि ॥”)
 समुच्चयः । इति मेदिनी । वे, ७४ ॥ इवार्थः ।
 इति विश्वः ॥ (यथा, किराते । ३ । १३ ।
 “सुता न युयं किमु तस्य रात्रः
 सुयोधनं वा न गुयैरतीताः ॥”)
 वांशः, त्रि, वंशसम्बन्धी । वंशस्यायमित्यर्थे ण्य(अण्)
 प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥
 वांशिकः, पुं, (वंशीवाहनं शिष्यमस्थेति । वंश +
 टक् ।) वंशीवादकः । इति जटाधरः ॥ (भार-
 भूतान् वंशान् चरति वहति व्यावहति वा ।
 “तद्वरति वहत्यावहति भाराहंशादिभ्यः ।”
 ५ । १ । ५० । इति टक् । भारभूतवंशहारके
 तदाहके च त्रि ।)
 वांशी, स्त्री, (वंशे भवा + वंश + ण्यङ् । ङीम् ।)
 वंशरोचना । इति राजनिर्घण्टः ॥ (तत्पर्यायो
 यथा,—
 “तुगाचीरी शुभा वांशी वंशजा वंशलोचना ॥”
 इति पैठकरजमाता ॥

“खादंशरोचना वांशी तुगाचीरी तुगा शुभा ।
 त्वक्चीरी वंशजा शुभा वंशचीरी च वैणवी ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
 वाः [र], स्त्री, (वार्यते लघानेनेति । वृ + णिच् +
 क्तिप् । यद्वा, “वृज वरणे । स्वांघिकोऽण्
 छान्दसः । तदन्तात् क्तिप् । अणि लोपः । हल्-
 ङादिलोपः । रेफस्य विसर्जनीयः ।” इति
 निघण्टौ देवराजयज्वा । १ । १२ । ८ ।)
 जलम् । इत्यमरः ॥ (यथा, भागवते । ३ । १२ । ६ ।
 “हृजतो मे चित्तिर्वाभिः ज्ञायमाना रसा-
 द्रता ॥”)
 वाः किटिः, पुं, वारो जलस्य किटिः शूकरः ।
 शिशुमारः । इति कैचित् ॥
 वाः सदनं, स्त्री, (वारो जलस्य सदनम् ।) जला-
 धारः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 वाक् [च], स्त्री, (उच्यतेऽसौ अनया वेति । वच्
 + “क्तिप् वचिप्रच्छेति ।” उणा० २ । ५७ ।
 इति क्तिप् दौर्घोऽसम्प्रसारणश्च ।) वाक्यम् ।
 (यथा, मनुः । २ । १५६ ।
 “अहिंसयेव भूतानां कार्यं श्रेयोऽनुशासनम् ।
 वाक् चैव मधुरा ह्यज्ञा प्रयोण्या धर्म-
 मिच्छता ॥”)
 सरस्वती । इत्यमरः ॥ (यथा, कथासरित्-
 सागरे । १ । ३ ।
 “प्रणम्य वाचं निःशेषपदार्थोद्गीतदीपिकाम् ।
 दृष्ट्वायाः सारस्य संग्रहं रचयाम्यहम् ॥”)
 वाकं, त्रि, (वक्स्तेदमिति । वक् + “तस्तेदम् ।”
 ४ । ३ । १२० । इत्यण् ।) वक्सस्त्वन् । वक्-
 स्तेदं इत्यर्थे ण्यप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥ (स्त्री, वक्स्य
 सम्बद्धः । “तस्य सम्बद्धः ।” ४ । २ । ३७ ।
 इत्यण् । वक्सम्बद्धः ॥ उच्यतेऽसौ अनेनेति
 वा । वच् + वच् । वाक्यम् । यथा, उत्तरराम-
 चरिते । १ । १ ।
 “इदं कविभ्यः पूर्वैर्भ्यो नमो वाकं प्रशास्यते ॥”
 वेदभागविशेषः । यथा, महाभारते । १२ ।
 ४७ । २५ ।
 “यं वाक्केवगुवाकेषु निवृत्तपनिवृत्तं च ।
 गृणन्ति सत्यकर्मायं सत्वं सत्वेण सामसु ॥”
 पुं, वक्स्यावयवो विकारी वा । प्राणित्वादण् ।
 वक्तावयवविशेषः ॥)
 वाकुची, स्त्री, (वार्ताति वा वायुस्तं कुचति सङ्को-
 चयति पूतिगन्धित्वात् । कुच् + कः । गौरादि-
 त्वात् ङीप् ।) वृक्षविशेषः । हाकुच इति
 भाषा ॥ तत्पर्यायः । सोमराजी २ सोमवल्ली ३
 सुवहिका ४ सिता ५ सितावरी ६ चन्द्रलेखा ७
 चन्द्री ८ सुप्रभा ९ कुलहली १० कास्योजी ११
 पूतिगन्वा १२ वलभला १३ चन्द्राजी १४
 कालमेयी १५ त्वम्बुदीपसहस्र १६ कान्तिदा
 १७ अवलगुवा १८ चन्द्रप्रभा १९ । अस्यां
 गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् ।
 क्षमिकुलकपल्लवदोषविशेषकदुस्खर्जनाशित्वञ्च ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ तत्पर्यायगुणाः ।

“अवलगुणो वाकुची स्यात् सोमराजी सुप-
 णिका ।
 शशिलेखा हृष्यफला सोमा पूतिफलीति च ॥
 सोमवल्ली कालमेयी कुलहली च प्रकीर्तिता ।
 वाकुची मधुरा तिक्ता कटुपाका रसायनी ॥
 विष्टम्बहृदिमा रक्षा सरा श्लेष्मासपित्तनुत् ।
 रुन्ना हृद्या स्वासङ्गुलमेहज्वरकृमिप्रणुत् ॥
 तन्फलं पित्तलं कुलकफानिलहरं कटु ।
 केशं त्वयं क्षमिन्वासकाशशोघामपाह्नुहन् ॥”
 इति भावप्रकाशः ॥
 वाकुलं, स्त्री, (वकुलस्येदमिति । वकुल + “तस्ये-
 दम् ।” ४ । ३ । १२० । इत्यण् ।) वकुलफलम् ।
 अस्य गुणाः ।
 “वाकुलं मधुरं ग्राहि दन्तस्त्रैयंकरं परम् ॥”
 इति राजवल्लभः ॥
 वाकौरः, पुं, (वाचि कौतुकवाक्ये कौरः शुक इव
 प्रियत्वात् ।) श्यालकः । इति शब्दरत्नावली ॥
 वाक्कुलं, स्त्री, (वाचा कुलम् ।) वाक्यवाचः ।
 यथा । वचनत्रिधातोऽर्थविकल्पोपपत्त्या कुलम् ।
 तत्तिविधम् । वाक्कुलम् । सामान्यकुलम् ।
 उपचारकुलश्च । अविशिष्टाभिहितेऽर्थे वक्रभि-
 प्रायादर्थान्तरकल्पना वाक्कुलम् ॥ १ ॥ सम्भ-
 वतोऽर्थस्यातिवामान्ययोगात् असम्भृतार्थ-
 कल्पना सामान्यकुलम् ॥ २ ॥ धर्मविकल्प-
 निदृशे अर्थसङ्गावनिषेध उपचारकुलम् ॥ ३ ॥
 इति गोतमसूत्रम् ॥ शब्दार्थान्तरबोधनात्प-
 र्यंकशब्दस्य शब्दा अर्थान्तरात्पत्यंककल्प-
 नया दूषणाभिधानं वाक्कुललक्षणम् । यथा ।
 नेपालादागतोऽर्थं नवकम्बलवत्त्वात् । इत्युक्ते
 कुतोऽस्य नवसंख्यकाः कम्बलाः ॥ १ ॥ सामान्य-
 विशिष्टसम्भवदर्थाभिप्रायेण उक्तस्य सामान्य-
 योगादसम्भवदर्थकल्पनया दूषणाभिधानं
 सामान्यकुलम् । यथा । ब्राह्मणोऽर्थं विद्या-
 चरणसम्पन्न इत्युक्ते ब्राह्मणत्वेन विद्याचरण-
 सम्पदं साधयति इति कल्पयित्वा परो वदति
 कुतो ब्राह्मणत्वेन विद्याचरणसम्पत्तुं शक्ये अभि-
 चारात् ॥ २ ॥ शक्तिलक्षणयोरेकतरवृत्त्या यः
 प्रतिषेधः स उपचारकुलम् । यथा । मन्वाः
 क्रोशन्ति इत्यत्र मन्वास्या एव क्रोशन्ति न तु
 मन्वाः । एवं अहं नित्य इति शब्दा प्रयुक्ते
 अतुकादुत्पन्नत्वं कथं नित्य इति प्रतिषेधोऽप्युप-
 चारकुलम् ॥ ३ ॥ इति तट्टीका ॥ अपि च ।
 “सर्वेष्वर्थविवादेषु वाक्कुले नावसीदति ।
 पशुस्त्रीभूमृयादानं शास्त्रोपघर्षात् हीयते ॥”
 इति शब्दार्थरत्नम् ॥
 वाक्पतिः, पुं, (वाचां पतिः ।) वृक्षविशेषः ॥ इति
 शब्दरत्नावली ॥ (यथा, वृक्षवृक्षितावाम् ।
 ८ । ११ ।
 उदगारोग्यसुभिचक्षेमकरो वाक्पतिश्चरन्
 भानाम् ॥”)
 वाक्पतिः, त्रि, (वाचां पतिरिव पटुत्वात् ।)
 उदाभवचनः । इति राजनिर्घण्टः ॥ अथर्वशो-

वाग्दुष्टः

वागीशा, स्त्री, (वाचामीशा ।) सरस्वती । यथा,
“वागीशा यस्य वदने लक्ष्मीर्यस्य च वचसि ।
यस्यास्ति हृदये संवित् तं वृषिं हमहं भजे ॥”
इति श्रीमद्भागवतटीकायां श्रीधरस्वामी ॥
वागीश्वरः, पुं, (वाचामीश्वर इव ।) मङ्गुषोषः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (जैनविशेषः । इति च
त्रिकाण्डशेषः । १ । १ । २३ ॥ दृष्टव्यः ।
नञ्चा । इति युष्मत्तिलम्बोऽर्थः ॥) वाचा-
मीश्वरे, त्रि । यथा, गारुडे १६६ अध्याये ।
“रुद्रामलकचूर्णं वै मधुतैलसमन्वितम् ।
जम्बू मांसं युवा स्याच्च नरो वागीश्वरो
भवेत् ॥”

वागीश्वरी, स्त्री, (वाचामीश्वरी ।) सरस्वती ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, तन्त्रसारः । “वागी-
श्वरीं ऋतुस्नाताम् ॥”)

वागुजी, स्त्री, सोमराजी । इत्यमरः । २।४।६ ॥
(यथा, वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे कुष्ठाधिकारे ।
“वर्त्मसेत्री कटुर्णेन वारिणा वागुजीं पिबेत् ।
क्षीरभोजी त्रिसप्ताहात् कुष्ठरोगाद्विमुक्तः ॥”)

वागुणः, पुं, कर्मरङ्गः । इति शब्दमाला ॥
वागुरा, स्त्री, (वातीति । वा गतिवन्वनयोः +
“मद्गुरादयश्च ॥” उणा० १।४२ । इति उरच्-
प्रत्ययेन गुणागमेन च साधुः ।) नृगवन्वनार्थ-
कालविशेषः । इत्यमरः । २।१०।२६ ॥ (यथा,
कथासरित्सागरे । २१ । १६ ।
“श्वानः श्वभा वने तस्मिंस्तस्य वर्त्मसु वागुराः ॥”)

वागुरिकः, पुं, (वागुरया चरतीति । वागुरा +
“चरति ॥” ४।४।८ । इति ठक् ।) याधः ।
वागुरया नृगादीन् वधति; यः । इत्यमरः ।
२।१५।४ ॥ (यथा, रंजुः । ६।५३ ।
“श्वगणिवगुरिकैः प्रथमास्थितं
अपगतानलदस्यु विवेश चः ॥”)

वाग्गुहः, पुं, (वाचा गोदते क्रीडतीवेति । गुह +
क्रीडायाम् + कः ।) पक्षिविशेषः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ एतद्व्योमिकारणं यथा,—
“कौशियं तित्तिरिहत्वा चौमं हत्वा तु दुर्दुरः ।
कार्पासतान्त्यं क्रौंचो गोधा गां वाग्गुहो
गुहम् ॥”

इति मानवे १२ अध्यायः ॥
वाग्गुलिः, पुं, (वाचा गुहति रक्षतीति । गुह +
“इगुपधात् कित् ॥” उणा० ४।१।१८ । इति
इन् । सच कित् ।) ताम्बूली । रात्र्यां ताम्बूल-
दाता । इति शब्दमाला ॥

वाग्गुलिकः, पुं, (वाग्गुलि + स्वार्थे कन् ।)
ताम्बूलदः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
वाग्दरिद्रः, त्रि, (वाचि दरिद्र इव ।) मित-
भावी । तत्पण्यायः । वाग्यः २ । इति शब्द-
माला ॥

वाग्दलं, स्त्री, (वाचां दलमिव ।) व्योम्नाधरी ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥
वाग्दुष्टः, पुं, (वाचा वाक्प्रमादेषु दुष्टः ।)
प्रातः । इति जटाधरः ॥

वाङ्मयः

वाग्दुष्टः, त्रि, (वाचा शुद्धेऽपि वस्तुनि अशुद्ध-
रूपत्वदुर्वाक्येन दुष्टः ।) वाचा दोषयुक्तः ।
यथा,—

“वाग्भावदुष्टाश्च तथा दुष्टेषोपहृतास्तथा ।
वाससा चावधूतानि वर्णानि आहकर्मणि ॥”
इति आहततत्त्वम् ॥ ॥ ॥

तद्वन्नभक्षणप्रायश्चित्तम् । तत्र शक्तः ।
“वाग्दुष्टं भावदुष्टं भाजने भावदूषिते ।
भुक्तात्र वाक्ष्यः पञ्चात् त्रिराचन्तु व्रती भवेत् ॥”
एतदध्यासे व्रतौ यावत्केन तत्र द्वादशपण्या
देयाः । इति प्रायश्चित्तविवेकः ॥

वाग्देवता, स्त्री, (वाचां देवता ।) सरस्वती ।
यथा,—
“पञ्चाशक्षिपिभिर्विभक्तसुखदोःपञ्चम्यवचः-
स्थलां
भासन्मौलिनिवहचन्द्रशकलामापीनतुङ्ग-
स्तनीम् ।
सुदामचगुणं सुधाव्यकलसं विद्याच्च हस्ता-
मुजे-
विश्वायां विशदप्रभां त्रिनयनां वाग्देवता-
मायये ॥”
इति तन्त्रसारः ॥

वाग्देवी, स्त्री, (वाचां देवी ।) सरस्वती । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम् ।
५ । १६३ ।
“द्विजस्तयोर्नायकाख्यो गौरीशसुरसद्वानोः ।
चातुर्विधः क्षतस्तेन वाग्देवी कुलमन्द-
रम् ॥”)

वाग्नी, [नृ] त्रि, (प्रशस्ता वागस्थस्येति ।
“वाचो ग्मिनिः ।” ५ । २ । १२४ । इति
ग्मिनिः ।) वक्ता । इत्यमरः ॥ (यथा, काम-
न्दकीयनीतिसारे । ४ । १५ ।
“वाग्नी प्रगल्भाः स्तुतिमातुदयो वलवान्
वशी ॥”)

पटुः । इति मेदिनी । ने, १३० ॥
वाग्नी, [नृ] पुं, (प्रशस्ता वागस्थस्येति । वाच् +
ग्मिनिः ।) सुराचार्यः । इति मेदिनी । ने, १३० ॥
(पुरुवंशीयमनस्योः पुत्रविशेषः । यथा, महा-
भारते । १ । ६४ । ७ ।
“शक्तः संवदनो वाग्नी सौवीरीतनयाख्यः ।
मनस्योरभवन् पुत्राः श्रूयः सर्वे महारथाः ॥”)

वाग्यः, त्रि, (वाचं परिमितवाक्यं याति वाक्छ-
तीति । या + कः ।) वाग्दरिद्रः । इति शब्द-
माला ॥ निर्वेदः । कल्यः । इत्यजयः ॥
वाग्यतः, त्रि, (वाचि वाक्ये यतः संयतः ।)
वाक्यसंयतः । यथा,—
“प्रत्येकं नियतं कालमालनो व्रतमादिशेत् ।
प्रायश्चित्तमुपासीनो वाग्यतस्त्रिसवनं सृष्टेत् ॥”
इति प्रायश्चित्ततत्त्वप्रश्नश्रुतिवचनम् ॥

वाग्यामः, त्रि, अश्रुत्यादिना वाचं यच्छति यः ।
इति सिद्धान्तकौमुदी ॥
वाङ्मयः, पुं, समुद्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

वाङ्मयः

वाङ्मती, स्त्री, (स्तुतिरूपा वागस्थस्या इति ।
वाच् + मतुप् । डीप् ।) नदीविशेषः । यथा,—
“हिमाद्रेशुङ्गशिखरात् प्रोद्भूता वाङ्मती नदी ।
भागौरथाः शतगुणं पवित्रं तत्फलं स्तनम् ॥
तत्र स्नात्वा हरेर्लोकानुपसृश्य दिवसतः ।
त्यक्त्वा देहं नरा यान्ति मम लोकं न संशयः ॥”
इति वाराह गोकर्णमाहात्म्ये जलेश्वरमाहात्म्य-
वर्णननामाध्यायः ॥

वाङ्मयं, त्रि, (वाक्स्वरूपम् । वाच् + मयट् ।)
वाक्यात्मकम् । यथा,—
“न्यस्तजभृगैर्लान्तेभिर्दृष्टभिरचरैः ।
समस्तं वाङ्मयं थाप्रं त्रैलोक्यमिव विष्णुना ॥”
अपि च ।

“पद्यं गद्यमिति प्राहुर्वाङ्मयं द्विविधं बुधाः ।
प्रागुक्तलक्षणं पद्यं गद्यं संप्रति गद्यते ॥”
पद्यं यथा,—
“पद्यं चतुष्पदी तच्च वृत्तं जातिरिति द्विधा ।
वृत्तमचरसंख्यातं जातिर्मात्राज्ञता भवेत् ॥
सममहंसमं वृत्तं विषमश्चेति तन्निधा ।
समं समचतुष्पादं भवत्यहंसमं पुनः ॥
आदिश्रुतीयवदस्य पादसूत्र्यो द्वितीयवत् ।
भिन्नचिह्नचतुष्पादं विषमं परिकीर्तितम् ॥”
गद्यं यथा ।

“अपादः पदसन्तानो गद्यं तत्तु त्रिधा मतम् ।
चूर्णकोक्तलिकाप्रायवृत्तगन्धिप्रभेदतः ॥
अकटोराचरं स्वल्पसमाचं चूर्णकं विदुः ।
तद्वि वेदभरीतिस्थं गद्यं हृद्यतरं भवेत् ॥
भवत्युक्तलिकाप्रायं समासाद्य दृढाचरम् ।
वृत्तैकदेशसम्बन्धाद्वृत्तगन्धि पुनः स्तुतम् ॥”
इति छन्दोमञ्जरी ॥ ॥ ॥

वाङ्मयपापानि यथा,—
“पापस्यमृततश्चैव पेशुन्यस्यापि सर्वशः ।
असम्बन्धप्रलापश्च वाङ्मयं स्यात्तुर्विधम् ॥”
तथा परुषवचनमपवादः पेशुन्यमृतं वृथा-
लापो निष्ठुरवचनं इति वाङ्मयाणि षट् ।
परेषां देशजातिकूलविद्याशिष्यरूपवृत्ताचार-
परिच्छेदशरीरकर्मजीविनां प्रत्यक्षदोषवचनं
परुषम् ।

“यच्चान्यत् क्रोधसन्तापत्रासंजननं वचः ।
परुषं तच्च विज्ञेयं यच्चान्यच्च तथाविधम् ॥
चक्षुश्शानिति जुमार्चं चाङ्गालं ब्राह्मणेति च ।
प्रशंसानिन्दनं देवात् परुषाग्रं विशिष्यते ॥”
तेषामेव परुषवचनानां परीक्षसुदाहरणं
अपवादः । गुरुवृत्तिवन्भ्राष्ट्रमित्रसकाशे
अर्थोपघातार्थं दोषोपाख्यानं पेशुन्यम् ।
अमृतं द्विविधं असत्त्वमसंवादश्चेति ।

“देशराष्ट्रप्रसङ्गाच्च परार्थपरिकल्पनात् ।
नर्महासप्रसङ्गाच्च भाषणं यथर्थाभाषणम् ॥
गुहाङ्गमेध्वसंज्ञानां भाषणं निष्ठुरं विदुः ।
यदन्यद्वा वचो नीचस्त्रीपुंसोर्मिषुनाश्रयम् ॥
इत्येवं षट् विकल्पस्य दुष्टवाक्यस्य भाषणात् ।
इह यातुव च क्रूरमनसं प्रतिपद्यते ॥”

वाचकः

वाचाटः

वाचीयु

प्रशंसया निन्दनं प्रशंसानिन्दनम् । अत्र चतु-
स्त्रिंशद्विधयोरविरोधः । समक्षत्वासमक्षत्व-
भेदानादरेण पारुष्यापवादयोरेखात् निपुणस्य
पर्याप्तभावाच्च । असम्बद्धप्रलापपर्यभाष-
णयोः पर्यायत्वात्पार्श्वान्तरम् । इति तिथ्यादि-
तत्त्वम् ॥

वाङ्मयी, स्त्री, (वाङ्मय + डीप् ।) सरस्वती ।
इति केचित् ॥

वारुखं, स्त्री, (वाचां सुखमिव ।) उपन्यासः ।
इत्यमरः । १ । ६ । ६ ॥

वाचंयमः, पुं, (वाचो वाक्यान् यच्छति विर-
मतीति । यम उपरमे + "वाचि यमो व्रते ।"
३ । २ । ४० । इति खच् । "वाचंयमपुरन्दरौ
च ।" ६ । १ । ६६ । इति असम्भवं निपा-
त्यते ।) मुनिः । इत्यमरः । २ । ७ । ४२ ॥ मौन-
व्रती । इति कैचिदिति भरतः । (यथा, छान्द-
ग्योपनिषदि । ५ । २ । ८ ।

"वाचंयमोऽप्रसाहः स यदि स्त्रियं पश्येत् सन्दृष्टं
कर्मेति विद्यात् ॥")

वाचैः, पुं, (वाचयति गुणानिति । वच् + णिच् +
अच् ।) मत्स्यविशेषः । वाचा इति भाषा ॥
(यथा,—

"इलियो जितपीयूषो वाचो वाचामगोचरः ।
रोहितो गो हितः प्रोक्तो मङ्गुरो मङ्गुरोः प्रियः ॥"
इत्युक्ताः ॥)

अस्य गुणाः । खाडुलम् । गुरुत्वम् । क्षिप्तत्वम् ।
क्षेत्रत्वम् । वानपिप्तनाशित्वम् । इति राज-
वल्लभः ॥

वाचकः, पुं, (वक्ति अभिधावृत्त्या बोधयत्यर्थान्
इति । वच् + क्तुल् ।) शब्दः । यथा । शास्त्रे
शब्दस्तु वाचकः । इत्यमरः ॥ हे वाचके ।
प्रकृतिप्रत्ययद्वारेणार्थस्य वाचको गवादिरूपः
शास्त्रे व्याकरणे तर्कादौ च शब्द उच्यते । लोके
तु संस्कृतोऽसंस्कृतः शब्द उच्यते । वक्तृतीति
वाचकः एकः । इति भरतः ॥ तत्पर्यायः ।
यथा । शब्दाभिभाषौ त्वभिधाभिधानं
वाचको ध्वनिः । द्वायः द्वाहरितश्चेति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥ ७ ॥ (तल्लक्षणं यदुक्तं सुम्भवीधटीकायां
दुर्गादायः ।

"वाचात् सङ्केतितं योऽर्थमभिधत्तं स

वाचकः ॥ ३ ॥

वाचयतीति । वच् + णिच् + क्तुल् ।) कथं कः ।
पुराणादिपाठकः । यथा,—

"ब्राह्मणं वाचकं विद्यान्वान्यवर्णलमादरात् ।
श्रुत्वान्यवर्णनाद्वान् वाचकात्तरकं वजेत् ॥"
तथा ।

"देवास्त्रिमयतः कृत्वा ब्राह्मणानां विशेषतः ।
अन्येषु शिथिलं कुर्याद्वचकः कुशलेन्द्रनः ।।
पुनश्चभीत तत् स्त्रवं न सुक्ता धारयेत् कचिन् ।
धिरण्यं रजतं गात्रं तथा कांस्योपदोदनाः ।
दस्ता तु वाचकायेह श्रुतस्याप्येति तत्फलम् ॥"
कांस्योपदोदनाः कांस्यक्रोडाः ।

"वाचकः पूजितो शेन प्रसन्नास्तस्य देवताः ॥"
तथा ।

"ज्ञात्वा यत्समाप्तिश्च पूजयेद्वाचकं बुधः ।
आत्मानमपि विक्रीय य इच्छेत् सफलं क्रतुम् ॥"
तथा ।

"विशष्टमद्वतं शान्तं खटाक्षरपदं तथा ।
कलखरसमायुक्तं रसभावसमन्वितम् ॥
बुधमानः सदात्यर्थं ग्रन्थार्थं कृतस्तथो वृष ।
ब्राह्मणादियु सर्ज्येयु ग्रन्थार्थं चार्पयेद्रूप ।।
य एवं वाचयेद्ब्रह्मन् स विप्रो यास उच्यते ॥"
तथा ।

"सप्रखरसमायुक्तं काले काले विश्राम्यते ।
प्रदर्शयन् रसान् सर्वान् वाचयेद्वाचको वृष ॥"
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

वाचनं, स्त्री, (वच् + णिच् + ल्युट् ।) पठनम् ।
यथा,—

"सुहृन्गानन्यचित्तेन पठितयं प्रयत्नतः ।
न कार्यासक्तमनसा कार्यं स्तोत्रस्य वाचनम् ॥"
इति वाराहीतन्त्रम् ॥

तथा ।

"दानवाचनान्वावरणव्रतप्रमाणेषु यत्मानं
प्रतीयात् ॥" इति कात्यायनसूत्रम् ॥ (प्रति-
पादनम् । यथा, साहित्यदर्पणे १० परिच्छेदे ।
"शब्देः स्वभावादेकार्थैः शेषोऽनेकार्थवाच-
नम् ॥")

वाचनकं, स्त्री, (वाचनेन कायतीति । कै + कः ।)
प्रहेलिका । इति हारावली । १५२ ॥

वाचसान्यतिः, पुं, (वाचसां सर्वविद्यारूपवाक्यानां
पतिः । अभिधानात् मष्ट्या अलुक् ।) दृष्ट-
व्यतिः । इति शब्दरत्नावली ॥

वाचस्यतिः, पुं, (वाचः पतिः । "मष्ट्याः पति-
युतेति ।" ८ । ३ । ५३ । इति यष्टीविसर्गस्य चः ।)
दृष्टव्यतिः । इत्यमरः । १ । ३ । २४ ॥ (यथा,
कुमारे । २ । ३० ।

"वाचस्यतिरवाचिर्दं प्राञ्जलिर्जलवासनम् ॥"
शब्दप्रतिपादके, त्रि । यथा, ऋग्वेदे । १० ।
१६६ । ३ ।

"वाचस्यते निषेधे मान्यथा मदधरं वदान् ॥"
"हे वाचस्यते वाचः शब्दस्य पालयितर्हव ॥"
इति तद्वाये सायणः ॥)

वाचा, स्त्री, (वाच् + भागुरिमतो टाप् ।) वाक् ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, कातन्त्रे ।

"वष्टि भागुरिरलोपचावाप्योरुपसर्गयोः ।
टापश्चापि हलन्तानां चुधा वाचा निशा
गिरा ॥"

यथा च, पञ्चतन्त्रे । ४ । ४८ । "तत् श्रुत्वा
ब्राह्मणेन शुचौभूय तिस्रभिर्वाचाभिः खञ्जो-
विताहं ददौ ॥"

वाचाटः, त्रि, (कुतूषितं बहु भाषते इति । वाच्
+ "आलगाटचौ बहुभाषिणि ।" ५ । २ । १२५ ।
इति आटच् ।) वाचालः । इत्यमरः । १ । १ । १६ ॥
(यथा, मनुः । ३ । ८ ।

"नोदहेत् कपिलां कन्यां नाधिकार्हो न रोगि-
णीम् ।

नालोमिकां नातिलोमां न वाचाटां न पिङ्ग-
लाम् ॥")

वाचालः, त्रि, (बहु कुतूषितं भाषते इति । वाच्
+ "आलगाटचौ बहुभाषिणि ।" ५ । २ । १२५ ।
इति आलच् ।) बहुकुतूषितभाषी । तत्पर्यायः ।
जल्पाकः २ वाचाटः ३ । इत्यमरः ॥ सुबहु-
भाषिण्यपि जल्पाकादयस्त्रयो वर्तन्ते वाचाटो
वाचालो जल्पाकः सुबहुभाषी स्यादिति
श्लोकार्हाप्याये वीपालितः । नित्यप्रगल्भ-
वाचालासुपनिष्ठे सरस्वतीम् । इति सुरारि-
रिति तट्टीकायां भरतः । (यथा, कथा-
सरित्सागरे । ४० । ३४ ।

"वाचालैः कलहः कौत्रेखपाक्षद्वाहुशालि-
नाम् ॥")

वाचिकं, त्रि, (वाच् + ठक् ।) वाचा कृतम् ।
यथा,—

"शरीरजेः कर्मदोषैर्याति स्थावरतां वरः ।
वाचिकैः पण्डितगतां मानसैरन्यजातिताम् ॥"
इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥

अपि च ।

"कायिकं वाचिकश्चैव मागवं यत्न दुष्कृतम् ।
एकजयेन तत् सर्वं प्रयशसति समानतः ॥"
इति धामपुराणे सूर्यस्तोत्रम् ॥

अन्यच्च । कायिकं मानसश्च नमस्कारं हित्वा
आचार्येण कथं वाचिको नमस्कारः कृतः ।
इति सुम्भवीधटीकायां दुर्गादायः ॥ (वागेव ।
वाक् + "वाचो व्याहृतायांयाम् ।" ५ । ४ । ३५ ।
इति ठक् । सदेशोक्तौ, स्त्री । इति हारावली ।
१६६ ॥ यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ६ । ३५ ।

"शब्दभेकं वणिग् वेषम प्राद्विणोदत्तवाचिकम् ॥")

वाचिकः, पुं, (वाचा निष्पन्नः । वाच् + ठक् ।)
वाक्पारम्भः । यथा,—

"आलापश्च विलापश्च संलापश्च प्रलापकः ।
अनुलापोऽपलापश्च सन्देशश्चातिदेशिकः ॥
अपदेशोपदेशौ च निर्देशौ अपदेशकः ।
कोर्षिता वचनारम्भाद्वाद्वादी मनी-
विभिः ॥"

इत्युज्ज्वलनीलमणिः ॥

वाचिकपत्रं, स्त्री, (वाचिकस्य सन्देशस्य पत्रम् ।)
लिपिः । संवादपत्रम् । इति केचित् ॥

वाचिकहारकः, पुं, (वाचिकस्य सन्देशस्य
हारकः ।) लेखनम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
(दूतः । इति सुत्पत्तिलज्जोऽर्थः ॥)

वाचोयुक्तिः, त्रि, (वाचि वाक्ये युक्तियस्य ।) वाग्मी ।
इत्यमरटीकायां रामाश्रमः ॥ (स्त्री, वाचो
वचसो युक्तिः । "वाग्दिकृपश्यद्गो युक्तिदरु-
हरेयुः ।" ६ । ३ । २१ । इत्यस्य वार्तिकोक्त्या
मष्ट्या अलुक् । वाग्दर्शित्यायः ।)

वाचोयुक्तिपटुः, त्रि, (वाचोयुक्तौ वाक्दर्शित-
न्याये पटुः ।) वाग्मी । इत्यमरः । १ । २ । ३ ॥

वाचं, वि, (उच्यते इति । वच् + ग्यन् । “वचो-
श्चन्द्रश्चायाम् ।” इति न कृतम् ।) कृन्-
तिनम् । हीनम् । वचनाहम् । इति मेदिनी ।
वे, ५५ । (यदुक्तम् ।

“घञोरपि गुणा वाच्या होषा वाच्या गुरो-
रपि ।”)

घञम् । यथा, —

“न चाप्यप्यवृत्ताभ्यां प्रयोगापो विशिष्यते ।
वाच्यवाचकभावीभ्यमप्यपादादिशब्दवत् ।
विभीतकेभ्यश्च शब्दो यद्यप्येः प्रयुज्यते ।
तथापि वाचकस्तस्य चायने घकटाङ्गवत् ।”

इति मलमासतत्त्ववृत्तभट्टवार्तिकवचनम् ।
अपि च ।

“अर्थो वाच्यश्च लक्ष्यश्च यज्ञश्चेति त्रिधा मतः ।”
इति खलपमाह ।

“वाच्योऽर्थोऽभिधया बोध्यो लक्ष्यो लक्ष्यया
मतः ।

यज्ञो यज्ञनया ताः स्युस्तिस्रः शब्दस्य
शक्तयः ।”

इति साहित्यदर्पणे २ परिच्छेदः ।

वाचं, ली, (वच् + ग्यन् ।) प्रतिपादनम् । दूष-
णम् । इति धरणिः । (यथा, —

“परवाच्येषु निपुणः सर्वो भवति सर्वदा ।”)

वाह्, इ कामे । इति कविकल्पद्रुमः । (भा०-पर०-
सक्र०-सेट् ।) इ, वाह्यते । इति दुर्गादासः ।

वाजं, ली, वृत्तम् । (यथा, वाजसनेयसंहिता-
याम् । ६ । १ ।

“वाचस्पतिर्वाजं नः स्वदत्तु ।”)

यज्ञः । अन्नम् । (यथा, ऋग्वेदे । ४ । २२ । ३ ।

“यो देवो देवनमो जायमानो

महो वाजेभिर्महद्भिश्च शृणोः ।”

“वाजेभिरग्नेः ।” इति तद्वाच्ये साधनः ।
वारि । इति मेदिनी । वे, १४ । (संग्रामः ।

यथा, ऋग्वेदे । ५ । १५ । १ ।

“अन्नायं यजेणीयं सन्निं वाजेषु दुष्टरम् ।”
बलम् । यथा, तत्रैव । ५ । १५ । २ ।

“अनेषु यत्नारिषं ततान वाजमर्चन्तु पथ
उत्सिपान् ।”)

वाजः, पुं, शरपथः । इत्यमरः । २ । ८ । ८७ ।
(यथा, भागवते । १० । ५६ । १६ ।

“विचित्रवाजेर्नृशतैः शिलीसुखैः ।”)

निमनः । पथः । वेगः । इति मेदिनी । वे, १६ ।
मुनिः । इति विष्णुः ।

वाजपेयं, ली पुं, (वाजमर्गं दत्तं वा पेयमर्चति ।)
यागविशेषः । इत्यमरभरतौ । स तु औत्तम-
संक्रान्तगर्तपञ्चनयानः । यथा । अग्निधोमो-
ऽत्यग्निधोमो उक्थः षोडशी वाजपेयश्च ।
इत्याश्वलायनश्रवम् । ऐगः षोडशरीकश्चेति
यज्ञयोगाः ।

वाजभीनी [न], पुं, (वाचं वृत्त इति । मुञ्च +
निनिः ।) वाजपेययोगः । इति शब्दरत्ना-
वली ।

वाजसनेयः, पुं, जनमेजयकृतवेदार्थग्रन्थः । स तु
वैशम्पायनश्रवपादुक्तः । इति मत्स्यपुराणम् ।
(वाजसनेः स्मृत्यस्य ह्यत्रः । वाजसनि + टक् ।
याज्ञवल्क्यः । यथा, बृहदारण्यके । “आदिवा-
नीमानि शुक्लानि यजुषि वाजसनेयेन याज्ञ-
वल्केनाख्यायन्ते ।”)

वाजसनेयी, [न] पुं, (वाजसनेयेन प्रोक्तं वेदमस्य-
स्येति । इतिः ।) यजुर्वेदी । यथा, —

“आवक्रमेण सञ्चन श्रुदा वाजसनेयिनः ।”

इति महाजनपरिग्रहीतवचनान् यजुर्वेदविधि-
नैव कर्म कृत्यः । इति मलमासतत्त्वम् । (यथा,
हरिवंशे । १४० । २ ।

“वाक्पणो याज्ञवल्क्यस्य शिष्या यमगुणान्वितः ।
अक्षदत्तेति विख्यातो विप्रो वाजसनेयिनाम् ।”

वाजिगन्धा, स्त्री, (वाजिनो घोटकस्य गन्धोऽस्यस्या-
मिति । अच् । टाप् ।) अश्वगन्धा । इति रत्न-
माला । (यथा, सुश्रुते चिकित्सितस्थाने ३७
अध्याये ।

“सरला गुरुविल्यान् वाजिगन्धानि-
हृदिभिः ।”)

वाजिदन्तः, पुं, (वाजिनो दन्त इव पुष्पं यस्य ।)
वाचकः । इति रत्नमाला ।

वाजिदन्तकः, पुं, (वाजिदन्त एव । स्वार्थे कन् ।)
वाचकः । इत्यमरः । २ । ४ । १०३ ।

वाजिनं, ली, आमिषामस्तु । इति हेमचन्द्र-
प्रकाशशेषौ । हानार जल इति भाषा ।

(यथा, वाजसनेयसंहितायाम् । १६ । २१ ।

“सोमस्य रूपं हविष्य आमिषा वाजिनं मधु ।”

अस्य गुणाः प्रस्तुतिनियमश्च यथा, —
“दध्ना तन्ने वा नष्टं दग्धं बलं सुवाचसा ।

नष्टदुग्धमवन्नोरं मोरटक्लेष्णोऽनवीतु ।

सुखशोषवृषादाहरत्नपित्तचरप्रशुत् ।
लघुर्वैलकरो रण्यो मोरटः स्वात् वित्तवृत्तः ।”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।

हविः । यथा, वाजसनेयसंहितायाम् । १६ । १ ।
“वाची वदन् वाजिनम् ।”

“वाजिनं हविः ।” इति तद्वाच्ये महीधरः । १०० । ७१ । ५ ।
पुं, अर्थः । यथा, ऋग्वेदे । १० । ७१ । ५ ।

“नैतं हिन्यन्पि वाजिनेषु ।”

“वाक् दना देवरा येनाम् ।” इति कायणः ।
वाजिनो, स्त्री, अश्वगन्धा । घोटक्री । घेयस्य

पर्यायः । वडवा २ वामी ३ प्रष्टका ४

पार्श्वी ५ । अस्याः चौरगुणाः ।

“अश्वचौरान् रुक्माक्षं लवणं दीपयं लघु ।
देष्टव्यैककरं वल्यं गौरवं कान्तिश्रुत् परम् ।”

तद्विगुणाः ।

“आयं दधि स्थाण्डुरं कषायं
कषातिष्ठान्मयहारि रक्षम् ।

वातापहं दीपयकारि नेत्र-

होषापहं वत् कवितं दृष्टिहन् ।” १३ ।

तमपनीतगुणाः ।
“आश्वान् नववीतं स्वात् कषायं कष्टकाश्विनम् ।

चक्षुष्यं कटुकशोणमीगदातापहारकम् ।”
तद्वृत्तगुणाः ।

“अश्वचर्पिस्तु कटुकं मधुरं कषायकम् ।
द्वैपदीपनं रुक्महारि वातापहं गुरु ।”

इति राजनिर्घण्टः । ३३ ।

अपि च ।

“रुक्मिणं वडवाचौरं वल्यं श्वासानिनापहम् ।
अलं कटु लघु स्वात् सर्वमेकशब्दं तथा ।”

इति भावप्रकाशः ।

वाजिष्टब्, पु, (वाजिनः पृष्ठमिव व्याकृति-
रस्येति ।) अश्वानष्टलः । इति शब्दचन्द्रिका ।

वाजिभञ्जः, पुं, (वाजिभिर्मल्यने इति । भञ्ज +
कर्मणि ञच् ।) चणकः । इति राजनिर्घण्टः ।

(विवरणमस्य चणकशब्दे ज्ञातव्यम् ।)
वाजिभोजनः, पुं, (वाजिभिर्मल्यते इति । भुञ्ज् +
कर्मणि क्यट् ।) सृङ्गः । इति राजनिर्घण्टः ।

वाजिमान् [त], पुं, पटोलः । इति रत्नमाला ।
वाजिशाला, स्त्री, (वाजिनो शाला इवम् ।)

घोटक इवम् । आस्तवल् इति आरवी भाषा-
तत्पर्यायः । मन्दुरा २ । इत्यमरः । (यथा,

राजतरङ्गिण्याम् । ४ । १६६ ।
“कान्बोजानां वाजिशाला आसन्ते स हयोष्ण-

भिताः ।”)
वापी [न] पुं, (वाजो वेगोऽस्यस्येति । वाज +
इतिः ।) घोटकः । (यथा, रघुः । ३ । ४३ ।

“अतैस्त्वमश्वामनिमेषहृतिभि-
र्हृदि विहित्वा हरिभिश्च वाजिभिः ।”

वाजः, पचोऽस्यस्येति । वाणः । पक्षी । इत्य-
मरः । वाचकः । इति शब्दरत्नावली । (पचति

गच्छतीति । यच् + णिनिः । वि, पचनवान्
यथा, वाजसनेयसंहितायाम् । १६ । १ ।

“वाजी वदन्वाजिनं आतपेक्षो देवानां वाच-
प्रियमाचक्षम् ।”

“वज्रति वाजी । वज्रगती चलनवान् ।” इति
तद्वाच्ये महीधरः । ३३ । वाजमर्गमस्यास्तीति

अत्रवान् । यथा, ऋग्वेदे । १ । २ । १७ ।
“तमीमहे नमसा वाजिनं दृष्टु ।”

“वाजिनं अमवन्तम् ।” इति तद्वाच्ये पायणः ।
वाजः, पचोऽस्यस्येति । पचविहितः । यथा,

भागवते । ४ । ७ । १६ ।
“सुगन्धेन उपानीतकाक्षेण शोच-

वाजिना ।”)
वाजीकरणं, ली, (नवाजी वापीव क्रियतेऽने-

नेति । ए + क्यट् । अमृततद्वाच्ये हिः ।) वीर्य-
हृदिकरम् । इति राजनिर्घण्टः । वाजी-

करणशब्दश्च लक्ष्यमाह ।
“यद्दधं पृथग् कुर्यात् वाजिवत् सुरतयमम्

सदाजीकरमास्यात् मुनिभिर्महर्षा वैः ।”
अत्र प्रसङ्गान् लक्ष्य लक्ष्यं संक्रा निदान-

वाह ।
“स्त्रीवः स्नात् सुरकारजप्रज्ञातः स्त्रीयनुयते ।

तत्र समर्थं प्रोक्तं निदानं तस्य अर्थः ।

तेस्तेभावेरह्येस्तु रिरंसोर्मनसि चते ।
ध्वजः पतत्यतो नृणां क्लेशं ससुपथायते ॥
हेयस्त्रीसंप्रयोगाच्च क्लेशं तन्मानमं स्तुतम् ॥”
तेस्तेभावेर्भयशोकक्रोधादिभिः । अह्येः हृद-
याहितैः दुःखदत्तात् । चते पीडिते अस्वस्थी-
कृत इति यावत् । ध्वजः शिखः । पतति न तूम-
मति । संप्रयोगो मैद्युनम् ॥ १ ॥

“कटुकास्त्रोष्णलवणैरतिमात्रोपसेवितैः ।
पित्ताच्छुक्रजयो दृष्टः क्लेशं तस्मान् प्रचायते ॥”
कटुकादिनातिमात्रेण प्रवृद्धेन पित्तेन शुक्रस्य
दम्भत्वात् क्लेशं भवति । पित्तजमेतद्विद्विती-
यम् ॥ २ ॥

“अतिशयवायशीलो यो न च वाजीक्रियारतः ।
ध्वजमङ्गमवाप्नोति स मुक्रच्यहेतुकम् ॥”
शुक्रच्यजनं हनीयम् ॥ ३ ॥

“महता नेटुरोगेण चतुर्थीं क्लीवता भवेत् । ४ ।
वीर्यवाहिशिराह्नेदाप्तेहनानुव्रतिर्भवेत् ॥ ५ ॥
वलिनः चुब्धमनसो निरोधाद्मज्जचर्म्यतः ।
घटं क्लेशं स्तुतं तत्तु शुक्रसम्भनिमित्तकम् ॥”
वलिनः पुष्टस्य पुष्टस्य चुब्धमनसः कामात्
सञ्चलितस्य । मनसः ज्ञप्तिचर्म्यतो निरोधात्
क्लेशं भवति ॥ ६ ॥

“जन्मप्रभृति यत् क्लेशं सद्यजं तद्वि सप्तमम् ॥”
असार्थं क्लेशमाह ।

“असार्थं सद्यजं क्लेशं मर्मच्छेदाच्च यद्भवेत् ।
मर्मच्छेदात् वीर्यवाहिशिराह्नेदात् ॥” * ॥
अथ क्लेशस्य चिकित्सायां वाजीकरणविधि-
माह ।

“नरो वाजीकरान् योगान् सन्धक् शुद्धौ
निरामयः ।
सप्रत्यन्तं प्रकुर्वीत वर्षादूर्ध्वं योऽप्रात् ॥
न च वै योऽप्रादूर्ध्वं सप्रत्याः परतो न च ।
आयुष्कामो नरः स्त्रीभिः संयोगं कर्तुमर्हति ॥
अथद्विपदं प्रादावोराष्टातीवदूर्ध्वयाः ।
अकालमरणञ्च स्याद्भजनतस्त्रियमन्यथा ॥
विनाशिनामर्थवतां रूपयौवनशालिनाम् ।
नराणां बहुभार्याणां विधिर्वाजीकरो हितः ॥
स्यविराणां रिरंस्त्रां स्त्रीणां बाह्यमिच्छ-
ताम् ।

योऽपितुप्रसङ्गात् स्त्रीणां क्लीवानामत्यरेतसाम् ॥
हिता वाजीकरा योगाः प्रीत्यपत्यवलप्रदाः ।
यतेऽपि पुष्टदेहानां सेवाः कालाद्यपेक्षया ॥”
वाजीकराण्याह ।

“भोजनानि विचित्राणि पानानि विविधानि
च ।

वाचः श्रोत्राभिरामाश्च त्वचः स्पर्शसुखावहाः ।
यामिनी सेन्द्रतिलका कामिनी नवयौवना ।
गीतं श्रोत्रमनोहारि ताम्बूलं मदिरा सखः ॥
गन्धं मनोज्ञा रूपाणि चित्राण्युपवनानि च ।
मनसश्चाप्रतीघातो वाजीकुर्वन्ति मानवम् ॥
माघीकषातुमधुपारदलोचूर्णं
पथ्याशिलाणतुपिष्टहृतानि लिखेत् ।

शक्याविंशतिदिनानि गदादिनोऽपि
सोऽशीतिकोऽपि रमयेत् प्रमदा युवेव ॥
गवां विरुद्धवत्सानां सिद्धं पयसि पायसम् ।
गोधूमचूर्णञ्च तथा सितामधुष्टतान्वितम् ।
सुक्ता हृष्यति जीर्णोऽपि दण्डारान् व्रजयति ॥”
अथ रसाला ।

“दधार्हाण्कमीषदम्भधुरं खड्गस्य चन्द्रदुतेः
प्रस्थं क्षौद्रपलञ्च पञ्च हेविषः शुण्डाश्चतुर्माय-
कान् ।

एलामासचतुष्टयं मरिचतः कर्षं लवङ्गं तथा
धृत्वा शुक्रपटे शनैः करतलेनोष्ण्य विस्वा-
वयेत् ॥

मृद्धाखे मृगनाभिचन्दनरससृष्टेऽगुरुद्विपते
कर्पूरेण सुगन्धिकं तदखिलं संलोच्य संस्था-
पयेत् ।

स्वस्थार्थं मथुरेश्वरेण रचिता ह्येषा रसाला स्वयं
भोक्तुमर्ह्यधोपनी मुखकरी कान्तेव नित्यं
प्रिया ॥ * ॥

गोक्षुरेक्षुरवीधानि वाजिगन्धा शतावरी ।
सुधली वागरीवीजं यथै नागवला वला ॥
एषां चूर्णं दुग्धसिद्धं गन्धेनाप्येन भर्जितम् ।
सितया मोदकं कृत्वा भक्ष्यं वाजीकरं परम् ॥
चूर्णादष्टगुणं क्षीरं घृतं चूर्णसमं स्तुतम् ।
सर्वतो द्विगुणं खड्गं खादेदमिवलं यथा ॥
वाजीकराणि भूरीणि संश्लक्ष्य रचितो यतः ।
तस्माद्बहुषु योगेषु योगोऽयं प्रवरो मतः ॥”
रतिवर्धनो मोदकः ॥ * ॥

“पिप्पलीलवणोपेतं वस्त्राखे वृत्तधाधिते ।
कच्छपस्याथ वा खादेत्तु वाजीकरे भृशम् ॥
पूगं दक्षिणदेशजं दण्डपलोल्लानं भृशं कर्त्तयेत्
तच्छिष्टं जलयोगतो नृदुतरं संक्षुच्य चूर्णो-
क्तम् ।

तच्चूर्णं पटशोधितं वसुगुणे गोशुद्धदुग्धे पचेत्
गन्ध्याप्याञ्जलिसंयुतेऽतिनिविद्धे दद्यात्तुलाह्वं
सिताम् ॥

पक्वं तज्ज्वलनात् क्षितिं प्रतिनयेत् तस्मिन्
पुनः प्रक्षिपेत्
दद्यात्तदुदाराहरामि बहुला दृष्टादरात्
संहिताः ।

एषा नागवला वला सचपला जातीफला-
लिङ्गिका
जातीपत्रसुपत्रचित्रकयुतं तच्च त्वचा संयुतम् ॥
विश्ववीरणवारिवारिद्वरा वांशी वरी वानरी-
द्राक्षा सेक्षुरगोक्षुराथ मष्टती खर्जूरिका
क्षीरिका ।

घान्याकं सकसेरकं समधुकं शृङ्गाटकं जीरकं
शृङ्गीकाथयवानिका वरटिका मांसी मिसि-
मेधिका ॥
कन्देष्वच विदारिकाथ सुपली गन्धर्वगन्धा तथा
कर्जूरं करिकेशरं समरिचपारस्य वीजं नवम् ।
वीजं शाल्मलिसम्भवं करिकणा वीजञ्च राजी-
वजं

श्वेतं चन्दनमत्र रक्तमपि च श्रीसङ्गपुष्पैः समम् ॥
सर्वेष्वेति पृथक् पृथक् पलमितं संक्षुच्यं तत्र
क्षिपेत्

स्तुतं वज्रसुजङ्गलोद्गगनं सम्मारितं स्नेह्या ।
कस्तूरी घनसारचूर्णमपि च प्राप्तं यथा प्रक्षिपेत्
पश्चादस्य तु मोदकान् विरचयेदित्यप्रमाणा-
नयः ॥

तान् भोक्ताति सदा यथागणवलं सुप्तीत नाखं
रसं
पूर्वस्निग्धश्रिते गते परिणतिं प्राग्भोजनात्
भक्षयेत् ।

नित्यं श्रीरतिवस्त्रभाष्यकमिमं यः पूगपाकं भजेत्
स स्याद्द्वौघविट्टिद्विहमदनो वाजीव शक्ती
रतौ ॥

दीप्तामिन्बलवान् बली विरहितो हृष्टः स पुष्टः
सदा
वृद्धो योऽपि युवेव सोऽपि रुचिरः पूर्णैश्वर्य-
सुन्दरः ॥”

वसुगुणे अष्टगुणे । अञ्जलिर्द्विशरावम् । तुलाह्वं
पञ्चाशत्पलमिताम् । संहिताः सुश्रुताद्याः ।
नागवला गुरसकरी गुरखण्डी इति च लोके ।
वला वहंलियार तस्या मूलत्वक् । चपला
पिप्पली । जातीपत्रकं जाडपत्री । विश्वा
शुण्डी । वीरणं एतस्य मूलं उशीरं ग्राह्यम् ।
वारि सुगन्धवाला । वारिदः सुक्तकः । वरा
त्रिफला वांशी वंशरोचना । वरी शतावरी ।
वानरी कपिकच्छूलस्या वीजं ग्राह्यम् । इक्षुरः
कोकिलाक्षः तस्य वीजम् । गोक्षुरस्यापि
वीजम् । मष्टती खर्जूरिका ह्योक्षारा ।
क्षीरिका क्षीरी । पृष्ठीका कारवी मगरेला
इति लोके । वराटिका वररे इति लोके । शालूक-
मेयां कन्दः स्याद्दीनकीषो वराटिका । मांसी
जटामांसी । मिसिः सौफः । गन्धर्वगन्धा अश्व-
गन्धा तस्या मूलम् । श्रीचञ्चं लवङ्गम् । घन-
सारः कर्पूरः । वित्त्वप्रमाणां पलप्रमाणां ।
रतिवस्त्रभाष्यपूगपाकः ॥ * ॥

“एतस्मिन् रतिवस्त्रे यदि पुनः सन्धक् खुरा-
शाणिका
धुसूरस्य तु वीजमर्ककरभा यावोऽन्विषोय-
स्तथा ।

सम्मानुफलकं तथा खसफलत्वक् वापि निःक्षि-
प्यते
चूर्णाह्वं विजया तदा स हि भवेत् कामेश्वरः
संज्ञया ॥”

इति महाकामेश्वरः ॥ * ॥
“रक्तपित्ताधिकारोक्तः खड्गकुशाखको महान् ।
रक्तपित्तादिरोगो महावाजीकरः स्तुतः ॥ * ॥
पक्वस्य रसे द्रोणे सितामाण्डकसंमिताम् ।
एतप्रस्थमिदं दद्यान्नागरस्य पलायकम् ॥
मरिचं कुड्मबोम्बानं पिप्पलीद्विपलीभितम् ।
सलिलस्नाण्डकं दत्त्वा सर्वमेकत्र कारयेत् ॥
पचेत्तन्मृदुलमे पात्रे दारुदन्वा प्रचालयेत् ।

शिविरस्य यदोशानि पूर्वैः पुत्रप्रदक्षराः ।
 सर्वत्र मङ्गलाह्वयं तराजो मनोहरः ।
 रसातलतः पूर्वस्मिन् वृणां सम्यग्प्रदक्षया ॥
 शुभप्रदश्च सर्वत्र सुरकारो ! निशामय ।
 विस्वश्च पनसश्चैव जम्बीरो वदरी तथा ॥
 प्रजाप्रदश्च पूर्वस्मिन् दक्षिणे धनदक्षया ।
 सम्यग्प्रदश्च सर्वत्र यतो हि वर्हते गृही ॥
 जम्बुवृक्षश्च दाडिम्बः कदल्यान्मातकक्षया ।
 बन्धुप्रदश्च पूर्वस्मिन् दक्षिणे मित्रदक्षया ॥
 सर्वत्र शुभदश्चैव धनपुत्रशुभप्रदः ।
 हर्षप्रदो गुवाकश्च दक्षिणे पश्चिमे तथा ॥
 ईशाने सुखदश्चैव सर्वत्रैव निशामय ।
 सर्वत्र चम्पकः शुद्धो भुवि भद्रप्रदक्षया ॥
 अलावृषापि कुम्भाखं मायाम्बुश्च सुकासकः ।
 खर्जूरी कर्कटौ चापि शिविरं मङ्गलप्रदाः ॥
 वास्तुकः कारवेक्षश्च वार्ताकुश्च शुभप्रदाः ।
 लताफलश्च शुभदं सर्वं सर्वत्र निश्चितम् ॥
 प्रशस्तं कथितं कारो निषिद्धश्च निशामय ॥
 वन्यवृक्षो निषिद्धश्च शिविरे नगरेऽपि च ।
 वटो निषिद्धः शिविरे नित्यं चौरभयं ततः ।
 नगरेषु प्रविष्टश्च दर्शनात् पुण्यदक्षया ॥
 हे कारो तन्निङ्गीरुचो यन्नात्तं परिवर्ज्य ॥
 शूरेण धनहानिः स्यात् प्रजाहानिर्भवेत् भुवम् ।
 शिविरेऽतिनिषिद्धश्च नगरे किञ्चिदेव च ॥
 न निषिद्धः प्रविष्टश्च नगरेषु तथा पुरे ।
 वायामतिनिषिद्धश्च प्राज्ञस्तं परिवर्ज्येत् ॥
 खर्जूरश्च डडुश्चैव निषिद्धः शिविरे तथा ।
 न निषिद्धः प्रविष्टश्च ग्रामेषु नगरेषु च ॥
 वृक्षश्च चणकादीनां धान्यश्च मङ्गलप्रदम् ॥
 ग्रामेषु नगरे चापि शिविरे च तथैव च ॥
 इच्छुश्चश्च शुभदः सन्ततं शुभदक्षया ।
 अशोकश्च शिरीषश्च कदम्बश्च शुभप्रदः ॥
 कर्चो हरिद्रा शुभदा शुभदक्षार्द्रकक्षया ।
 हरीतकी च शुभदा ग्रामेषु नगरेषु च ।
 न वाय्वां भद्रदा नित्यं तथा चामलकी भुवम् ॥
 गजानामस्य शुभदम्बानाश्च तथैव च ।
 कल्याणसुखैः श्रवणं वास्तौ स्थापनकारिणाम् ॥
 न शुभप्रदमन्वेवास्तु च्छत्रकारणं परम् ।
 वानराणां नराणाश्च गर्हभानां गवामपि ॥
 कुङ्कुराणां शृङ्गालानां मार्जारानामभद्रकम् ।
 मेढुकानां शूकराणां सर्वेषां शुभप्रदम् ॥
 ईशाने चापि पूर्वस्मिन् पश्चिमे च तयोत्तरे ।
 शिविरस्य जलं भद्रमन्यत्राशुभमेव च ॥
 दीर्घं प्रस्थे समानश्च न कुम्भान्धिरं बुधः ।
 चतुरस्रे गृहे कारो गृहिणां धननाशनम् ॥
 दीर्घप्रस्थः परिमितो नेत्राङ्गेनापि संवृतम् ।
 मूलेन रक्षितं भद्रं मूले मूले प्रदं वृणाम् ॥
 प्रस्थे हस्तद्वयात् पूर्वं दीर्घं हस्तत्रयं तथा ।
 गृहिणां शुभदं द्वारं प्राकारस्य गृहस्य च ॥
 न मध्यदेशे कर्णं किञ्चित्पुनाधिके शुभम् ।
 चतुरस्रं चन्द्रवर्धं शिविरं मङ्गलप्रदम् ।
 अभद्रदं सूर्यवर्धं शिविरं मङ्गलाप्रदम् ।

अभद्रदं सूर्यवर्धं प्राज्ञाङ्गं तथैव च ॥ * ॥
 शिविराभ्यन्तरे भद्रा स्थापिता तुलसी वृणाम् ।
 धनपुत्रप्रदात्री च पुण्यदा हरिभक्तिदा ।
 प्रभाते तुलसीं दृष्ट्वा स्वर्गदानफलं लभेत् ॥
 मालती यथिका कुन्दमाधवी केतकी तथा ।
 नागेश्वरं मल्लिका च काञ्चनं वकुलं शुभम् ॥
 अपराजिता च शुभदा तेषामुत्तममौषितम् ।
 पूर्वैः च दक्षिणे चैव शुभदं नात्र संशयः ॥
 ऊर्ध्वं षोडशहस्तेभ्यो नैवं कुर्याद्गृहं गृही ।
 ऊर्ध्वं विंशतिहस्तेभ्यः प्राकारं न शुभप्रदम् ॥ * ॥
 सूत्रधारं तैलकारं खर्गकारश्च हीरकम् ।
 वाटीमूले ग्राममध्ये न कुम्भान् स्थापनं बुधः ॥
 ब्राह्मणं क्षत्रियं वैश्यं सक्कद्रं गणकं शुभम् ।
 भद्रं वैद्यं पुण्यकारं स्थापयेत् शिविरान्तिके ॥ * ॥
 प्रस्थे च परिखामानं शतहस्तं प्रशस्तकम् ।
 परितः शिविराणां गम्भीरं दशहस्तकम् ॥
 सङ्केतपूर्वकश्चैव परिखाद्वारमौषितम् ।
 शत्रोरग्न्यं मित्रस्य गम्यमेव सुखेन च ॥ * ॥
 शालालीनां तन्निङ्गीनां हिन्तालानां
 तथैव च ।
 निम्बानां विन्धुवाराणां उडुम्बराणामभद्रकम् ॥
 धुस्तराणां वटानां पाण्डुरङ्गानामवाञ्छितम् ।
 एतेषामतिरिक्तानां शिविरे काष्ठमौषितम् ॥
 वृक्षश्च वज्रहस्तकं दूरतो वर्जयेद्बुधः ।
 पुत्रदारधनं हन्यात् इत्याह कमलोद्भवः ॥
 कथितं लोकशिक्षार्थं कुच काष्ठं विना पुरीम् ।
 शुभक्षणं चाप्यधुना गच्छ वत्स यथासुखम् ॥
 इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीलङ्काजन्मखण्डे १०२ अः ॥
 वाटीदीर्घः, पुं, (वाय्वां वास्तुभूमौ दीर्घः सर्वो-
 चत्वात् ।) इत्कटवृक्षः । इति रत्नमाला ॥
 वाटुकं, स्त्री, भट्टयवः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 वायपुष्पी, स्त्री, (वायं वाय्वां साधु वेष्टनीयं वा
 पुष्पं यस्याः । गौरादित्वात् ङीष् ।) वाय्वा-
 लकः । इति रत्नमाला ॥
 वाय्वा, स्त्री, (वयते वेष्टते इति । वट वेष्टने +
 यत् । यद्वा, वाय्वां वास्तुप्रदेशे हिता । वाटी
 + यत् ।) वाय्वालकः । इति रत्नमाला ॥
 वाय्वालः, पुं, (वाटीं अलति भूयतीति । अल +
 अण् ।) वाय्वालकः । इति शब्दरत्नावली ॥
 (गुणादयोऽस्य वाय्वालकशब्दे ज्ञातव्याः ।)
 वाय्वालकः, पुं, (वाय्वाल एव । सार्थे कन् । वाटीं
 अलति भूयतीति । अल + खुल् वा ।) क्षुप-
 विशेषः । वाड्डियाला इति भाषा । तत्प-
 र्यायः । शीतपाकी २ वाय्वा ३ भद्रोदनी ४
 वला ५ वाटी ६ विनया ७ वाय्वाली ८ वाटिका
 ९ । इति शब्दरत्नावली ॥ अस्य पर्यायान्तरं
 गुणाश्च वलाशब्दे द्रष्टव्याः ॥
 वाय्वाणी, स्त्री, (वाटीमलति भूयतीति । अल
 + अण् । गौरादित्वात् ङीष् ।) वाय्वालकः ।
 इति शब्दरत्नावली ॥
 वाड, ऋ ङ आद्यावे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (वा०-आ०-व्य०-सेट ।) ऋ, वाववाड् ।

ठ, वाडते लोकः । आग्रावः स्नानम् । उम्भ-
 ज्जनम् । इत्येके । इति दुर्गादासः ॥
 वाडः, पुं, (धातूनामनेकाधत्वात् वाड् वेष्टने +
 भावे घण् ।) वेष्टनम् । इति शब्दमाला ॥
 वा(वा)णिः, स्त्री, (वण + णिच् + “सर्वधातुभ्य
 इन् ।” उणा० ४ । ११७ । इति इन् ।) वप-
 नम् । तत्पर्यायः । श्रुतिः २ । इत्यमरः । २ ।
 १४ । २८ ॥ श्रुतिः ३ । इति तट्टीकायां भरतः ॥
 (करणे इन् ।) वापदण्डः । इति हेमचन्द्रः । ३ ।
 ५७७ ॥
 वा(वा)णिनी, स्त्री, (वण शब्दे + णिनिः । ङीष् ।)
 नर्तकी । छेकः । मत्तस्त्री । इति हेमचन्द्रः ॥
 (यथा, रघुः । ६ । ७५ ।
 “यस्मिन् मर्द्दीं प्रासति वाणिनीनां
 निद्रां विहारार्हपथे गतानाम् ।
 वातोऽपि नासंसयदंशुकानि
 को लम्बयेदाहरणाय हस्तम् ॥” * ॥
 षोडशक्षरश्चन्द्रोविशेषः । तत्क्षत्रं यथा,—
 “नजभजरेयंदा भवति वाणिनी गयुक्तेः ॥”
 वा(वा)णी, स्त्री, (वाणि + वा ङीष् ।) सरस्वती ।
 इत्यमरः । १ । ६ । १२ ॥ वचनम् । (यथा, मार्क-
 ण्डेयः । ४१ । ४ ।
 “चक्षुःपूतं न्यसेत् पादं वस्त्रपूतं पिवेज्जलम् ।
 सत्यपूतां वदेद्वाणीं बुद्धिपूतश्च चिन्तयेत् ॥”
 वचनम् । इति शब्दरत्नावली ॥
 वात, त् क गतिसेवयोः । सुखे । इति कविकल्प-
 द्रुमः ॥ (अदन्त पुरा०-पर०-सक०-सेट ।)
 अववातत् । त्रयोऽर्थाः । रमागायस्तु गति-
 सुखसेवयोरिति मत्वा गतौ सुखं गतिसुखम् ।
 वातयति पाण्यं वातः गच्छन् सुखयतीत्यर्थः ।
 इत्याह । सुखसेवनयोरिति जौमराः । इति
 दुर्गादासः ॥
 वातः, पुं, (वातीति । वा + क्तः ।) पञ्च-
 भूतान्तर्गतचतुर्थभूतः । वाताश्च इति भाषा ।
 तत्पर्यायः । गन्धवहः २ वायुः ३ पवमानः ४
 महाबलः ५ पवनः ६ स्यार्धः ७ गन्धवाहः ८
 मरुत् ९ आसुगः १० श्वसनः ११ मातरिश्वा १२
 नभस्वान् १३ मावतः १४ अनिलः १५ समी-
 रणः १६ जगत्पाणः १७ समीरः १८ सदागतिः
 १९ जीवनः २० पृथग्दहः २१ तरस्त्री २२ प्रभ-
 ज्ञनः २३ प्रधावनः २४ अनवस्थानः २५ धूननः
 २६ मोटनः २७ खगः २८ । अस्य गुणाः ।
 स्त्रैरत्वम् । लघुत्वम् । शीतत्वम् । रूक्षत्वम् ।
 सूक्ष्मत्वम् । सञ्ज्ञातकत्वम् । स्तोककारित्वम् ।
 तस्य कोपकारणं यथा । माधुन्यप्रभञ्जनम् ।
 सान्द्रकालः । अपराह्नकालः । प्रत्युपकालः ।
 अन्नजीर्णसमयश्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥
 रोगविशेषः । यथा । अथ वातवायुधिकारः ।
 तत्र वातवायोर्नां सामान्यतो विप्रकटनिदाना-
 न्याह ।
 “कषायकटुतिक्तकृमिहरकृच्छ्रलघ्वमलः
 पुरःपवनजागरप्रतरणाभिघातश्लेष्मः ।

वातः

हिमादनशनात्तथा निधुवनाच्च धातुचयात्
मलादिरपधारणात् मदनशोकाचिन्ताभयेः ॥
अतिचतजमोक्षणात् गदक्षतातिमांसचया-
दतीव वमनाद्गुणामतिविरेचनादामतः ।
प्रयोदसमये दिनचयदयोक्तृतीयांशयो-
र्ज्वरामतिगतेऽशिते शिशिरसंज्ञकावेऽपि च ॥
देहे स्रोतांसि रिक्तानि पूरयित्वा निलो वली ।
करोति विविधान् रोगान् सर्वाङ्गैकाङ्गसंश्र-
यान् ॥”

प्रमितश्चात्र वैपरीत्ये प्रोपवर्गस्तेन अपरिमित-
मित्यर्थः । प्रकर्षेण मितमत्यल्पं वा लघ्वन्म-
मतिपुराणं शाल्यादि । कतिचिदन्नानि नवा-
न्यपि वातलानि । यत आह । गुणरत्नमाला-
याम् ।

नीवारस्त्रिपुटः सतीनचयकक्ष्यामाकसुप्ताङ्गी-
नित्यावाच मकुटकच वरटा मङ्गल्यकः

कोद्रवः ॥

एते वातकरा इति शेषः । नीवारः प्रसाधिका
तीनी इति लोके । त्रिपुटः यसारी । सतीनः
कलायः । नित्यावी राजमायः । वोडा इति
लोके । मकुटकः मोड़ः इति लोके । वरटा
वरटिका वरदै इति लोके । मङ्गल्यकः मसुरी
इति लोके । पुरःपवनः प्राग्वातः । आमतः
आमेन मार्गधरणात् । यत उक्तम् ।

वायोर्धातुचयात् कोपो मार्गस्यावरणेन चेति ।
प्रयोदसमये वर्षासु । ज्वरामतिगतेऽशिते भुक्ते-
ऽतीव जीर्णताङ्गते । देहे स्रोतांसौत्वादिना
संप्राप्तिरुक्ता । कथायादिभिर्हेतुभिर्वर्षादौ

समये हेतुभूते वली अनिलः प्रवृद्धो वायुः
करोति विविधान् रोगान् । ते रोगाः कथ्यन्ते ।
“शिरोगहोऽल्पकेशत्वं गृभ्मात्यर्थं हनुग्रहः ।
जिह्वास्तम्भो गदगदत्वं मिन्निनत्वश्च सूकता ॥
वाय्यालता प्रलापश्च रवानामनभिज्ञता ।
वाधिर्यं कर्णनादश्च स्पर्शजलं तथाहृतम् ॥

मन्यास्तम्भोऽथ गणितो बाहुशोयोपबाहुकः ।
चञ्चिता चैव विन्वाचो ऊर्ध्वपात उद्दीरितः ॥
आभानश्च प्रत्याभानं वाताष्टीला प्रत्यष्टीला ।
तूमी च प्रतितूमी च बह्वैवमभ्यमेव च ॥

आटोपः पार्श्वशूलश्च त्रिकशूलं तथैव च ।
सुक्षुब्धं सूक्ष्मं सूत्रनिग्रहो मज्जगाढता ।
पुरोपस्याप्रवृत्तिश्च यत्रभी च ततः परः ॥

कलापमग्नना चापि खड्गना मलुगा तथा ।
क्रोष्टुशीयंककत्सो च वातकगदक एव च ॥
पादघर्षः पाददाहः आक्षेपो दण्डकाभिधः ।
वानपिचलमाक्षेपस्तथा दण्डापतानकः ॥

अभिघातशलाघ्रेप आयागो द्विविधः लुनः ।
आन्तरश्च तथा बाह्यो धनुर्वातश्च कूजकः ॥
अपनलोपनानश्च पञ्चाधानोऽग्निसाद्रकः ।
कम्पः गन्धो ज्वरा नोदी गदश्च स्फुरनं तथा ॥

रीणं कायस्थं कायस्थं श्रेयं लोम्याश्च एषे-
रम् ॥
अदमरौऽपिभङ्गः शिरामदीश्च एव च ।

वातः

अङ्गशोथश्च भीरुत्वं मोहश्चक्षुजचित्तता ॥
निद्रानाशः खेदनाशो बलहानिस्तथैव च ।
शूक्रक्षयो रजोनाशो गर्भनाशः परिश्रमः ॥
एत एवाश्रीतिसंस्था रोगा योगेन रूढितः ।
वातयाधौति नामानो सुनिभिः परि-

कौर्त्तिताः ॥”

एत एव शिरोग्रहादय एव । योगेन वातेन ।
वातादा व्याधिर्वातयाधिरिति निरुक्ता तदा
वातज्वरादिष्वपि प्रसङ्गः स्यादत आह
रूढितः प्रसिद्धितः । शिरोग्रहादयोऽश्रीतिरेव
वातयाधिसंज्ञा प्रसिद्धा न तु वातज्वरादयः ॥३॥
अथ वातयाधिनां सामान्यचिकित्सांमाह ।

“मधुरलवणसाम्नास्त्रिगधनस्योष्णनिद्रा
गुरुरविकरवस्तिखेदसन्तर्पणानि ।
दहणजलदसेकाभ्यङ्गसंमर्दनानि
प्रकुपितपवमानं शान्तमेतानि कुर्व्युः ॥”

इति भावप्रकाशः ॥ ३ ॥

अपि च ।

“बलपुष्टिकराण्येव वायुवीचं निश्रामय ।
भोजनानन्तरं सद्यो गमनं धावनं तथा ॥
हृदनं वह्नितापश्च शब्ददम्भमभेद्युगम् ।
वृहत्स्त्रीगमनश्चैव मनःसन्ताप एव च ॥

अतिरूचमनाहारं युद्धं कलह एव च ।
कटुवाक्यं भयं शोकः केवलं वायुकारणम् ॥
आज्ञास्त्रिचक्रे तज्जन्म निश्रामय तदौषधम् ॥
पक्रन्माफलश्चैव सबीजं शर्करोदकम् ।

नारिकेलोदकश्चैव सद्यस्तक्रं सुमिष्टकम् ॥
माद्विषन्द्वि मिष्टश्च केवलं वा सशर्करम् ।
सद्यःपर्युषिताश्च सौवीरं शीतलोदकम् ॥
पक्रतेनविशेषश्च तिलतैलश्च केवलम् ।

लाङ्गलीतालखर्जूरमस्तमामलकौद्रवम् ॥
शीतलोष्णोदकक्षानं सुस्निग्धचन्दनद्रवम् ।
स्निग्धपद्मपत्रतल्पं सुस्निग्धयजनानिलम् ॥
एतत्ते कथितं वृत्ते सद्यो वातप्रणाशनम् ।

वायवस्त्रिविधाः पुंसां क्लेशसन्तापकामनाः ॥”
इति श्रीब्रह्मवैवर्त ब्रह्मखण्डे १६ अध्यायः ॥ ३ ॥
अन्यच्च ।

“वित्ताभिमन्यश्वीनाकपाटलापारिभद्रकम् ।
प्रसारगुग्गुमन्था च वृष्टती कण्टकारिका ॥
वला चातिवला रास्ता श्वदंष्ट्रा च पुनर्नवा ।
एरुशारिवा पर्णोऽगुडचौकपिकच्छयः ॥

एषां दशपलिकान् भागान् काचयेत् सलिले-
ऽमने ।

तेन पादावशेषेण तिलं पात्रे विपाचयेत् ॥
आजं वा यदि वा गणं सौरं दत्त्वा चतुर्गुणम् ।
शतावरौरमश्चैव तैलतुल्यं प्रदापयेत् ॥ १ ॥
इत्यादि यानि पद्याणि तानि वक्ष्यामि

तत्तत्पुनः ॥

शनपुण्या देवदारु शाखपर्णो वचागुरुः ।
कुष्ठमांभी मेथ्वश्च पनमेकं पुनर्नवा ॥
याने नश्ये तथाभ्यङ्गे तैलमेतत् प्रदापयेत् ।
इत्युक्तं पार्श्वशूलश्च गदःमालाश्च नाशयेत् ॥

वातः

अपसारं वातरक्तमायुष्यांश्च पुमान् भवेत् ।
गर्भमन्धतरी विन्ध्यात् किं पुनर्मांशुषी शिव ।
अश्वानां वातभङ्गानां कुञ्जराणां वृणां तथा ।
तैलमेतत् प्रदातव्यं सर्ववातविकारिणाम् ॥”
पुनश्च ।

“पलहयं सैन्धवश्च सुष्णी चित्रकपञ्चकम् ।

पञ्चप्रस्थं त्वारनालं तैलप्रस्थं पचेत्ततः ।

ग्रहशूलज्वरहृदसर्ववातविकारहनुत् ॥”

इति गारुडे १६८ अध्यायः ॥

(तथास्य गुणादयः ।

“वातस्तु वृक्षलघुचलवहुशीघ्रशीतपरुषविषदा-
लस्य रौक्ष्यादातला वृक्षा पचिताल्पशरीराः
प्रततश्चक्षुःमभिन्नसक्तजर्जरस्वराः चागरू-

काश्च लघुत्वाच्च लघुचपलमतिचेष्टाहारव्यव-
हाराः चलत्वादनवस्थितसन्ध्यस्थिभूहृन्वोष्ठजिह्वा
शिरः स्कन्धपाणिपादाः बहुत्वाद्बहुप्रलापकण्डरा
सिराप्रतानाः शीघ्रत्वात् शीघ्रसमारम्भचोभ-

विकाराः शीघ्रोत्तावरागविरागाः । श्रुत-
ग्राहिणोऽल्पस्रुतयश्च श्रैत्यात् शीतासहिष्णवः
प्रततशीतकोहपकस्तम्भाः पारुष्यात् परुष-
केशश्चश्वरोमनखदशनवदनपाणिपादाङ्गा वैष-

द्यात् स्फुटिताङ्गावयवाः सततसन्धिगन्धगामिनः
त एवं गुणयोगात् वातलाः प्रायेणाप्यवला-
च्चात्पायुष्यात्पापलाच्चात्पसाधनाश्चाधन्याश्च ।
इति चरके विमानस्थानेऽष्टमेऽध्याये ॥ अथास्य
वृद्धिचयलक्षणं यथा ।

“तत्र वातवृद्धौ त्वक् पारुष्यं काश्यं कार्यं
गात्रस्फुरणमुष्णकामिता निद्रानाशोऽल्पवज्रत्वं
गाढवर्चस्त्वचः ॥”

“तत्र वातक्षये मन्दचेष्टात्पवाक्त्वमल्पक्षयं
मृदुवर्चा च ॥” इति सुश्रुते सूत्रस्थाने पञ्च-
दशेऽध्याये ॥ ३ ॥ स्थानविशेषेऽवस्थितस्यास्य
चिकित्सा यथा,—

“विशेषतस्तु कोष्ठस्य वाते चारं पित्तप्रदः ।
आमाशयस्ये शुहस्य यथा दोषहरी क्रिया ॥
आमाशयगते वाते हृदिताय यथाक्रमम् ।
देयः बहुधरणी योगः सप्तार्चं सुखामुना ॥”

“पक्षाशयगते वाते हृत्तं शोऽहपिरेचनम् ।
वस्तयः शोधनीयाश्च प्राशाश्च लवणोत्तराः ॥”
स्नेहलवणम् ।

“शुद्धीलवणवार्ताकुक्षे हान् क्क्षमे घटे ददेत् ।
गोमयेः क्षौद्रलवणं तत्परं वातनाशनम् ॥
कार्यां वस्तिगते चापि विधिवंस्त्रिविधोदनः ।
त्वह्मांसादृक्शिरा प्राप्ते कुप्याद्यादृग्

विशोधयम् ॥

स्नेहोपनाशामिकर्मवन्त्योन्मर्दनानि च ।
आयुधन्यस्त्रि संप्राप्ते कुप्यादाते विचक्षणः ॥
स्वेदाभ्यङ्गायमाद्यंश्च हृदयाभ्यन्तरगात्रिणः ।
शीताः प्रदंष्ट्रा रक्तस्य विरेको रक्तमोक्षयन् ॥

विरेको मांसमेदःस्रो निरुद्धाः श्रमनानि च ।
वास्याभ्यन्तरतः स्नेहैरभ्यगम्यगमं जयेत् ॥
हृष्योऽभिपानं शुक्रस्य वज्रशुक्रकरं हृतम् ।

विवक्षुमार्गं शुक्रं दृष्ट्वा दद्याद्विरेचनम् ॥
गर्भे शुष्के तु वातेन बालानां चापि शुष्यताम् ।
सितामधुककाश्चर्यैर्हितसुत्यापने पयः ॥”
इति वैद्यकचक्रपाणिंसंयुक्ते वातयाध्यधिकारः ॥
वातकः, पुं, (वात इव चञ्चलः । इवार्थे कन् ।
यद्वा, वातं करोतीति । क्त + अन्यभ्योऽपीति
ङः ।) अशनपण्यौ । इत्यमरः । २ । ३ । १४६ ॥
वातकर्म [न], (वातस्य कर्म ।) मरुत्क्रिया ।
पदेनम् । यथा,—

वराह उवाच ।

“सृष्ट्यमानेन मे भूमे । वातकर्म प्रसूयति ।
एवं हि पुरुषो युक्तो वातपीडितमानसः ॥
मश्नन् मण्डपं कर्षन् चोष्णं कर्षन् चोष्णं ॥
या चेव चोष्णं वर्षाणि क्रूमां वै जायते नव ॥
एष वै तापनं देवि । मेहनं मम शंसति ।
यो वै शास्त्रं विजानाति मम कर्मपरायणः ॥
श्रुत्वा वाक्यं भगवतो प्रत्युवाच वसुन्धरा ॥

धरण्युवाच ।

अतुलं लभते पापं तव कर्मपरायणः ।
तस्य देव सुखार्थाय विशुद्धिं वक्तुमर्हसि ॥

वराह उवाच ।

इष्टं कारुण्येन मे देवि । कथ्यमानं मयानघे ।
अपराधमिमं कृत्वा सन्तरेद्वेन कर्मणा ॥
यावत्तेन दिनचौण्डि नक्तेन च पुनश्चयः ।
कर्म चेवं ततः कृत्वा स च मे नापराध्यति ॥
सर्वशृङ्गां परित्यज्य मम लोकाय गच्छति ।
यतस्तु कथितं भग्ने मरुत्कर्मापराधिनः ॥
दोषश्चैव गुणश्चैव यत्तया परिष्कृतम् ॥”

इति वराहपुराणे मरुत्कर्मापराधश्चतुर्थः ॥

वातकी, [न] त्रि, (वातोऽतिशयितोऽख्यस्येति ।
वात + “वातातीसारभ्यां कुक् च ।” ५ । २ । १२६ ।
इति इति । कुक् च ।) वातरोगयुक्तः । तत्प्र-
थ्यायः । वातरोगी २ । इत्यमरः । २ । १५ । ५६ ॥

वातकुम्भा, पुं, (वातस्य कुम्भ इव ।) गणकुम्भाघो-
भागः । इति हेमचन्द्रः । ४ । २६३ ॥

वातकेतुः, पुं, (वातस्य केतुरिव ।) धूलिः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥

वातकेलिः, पुं, (वात न क सुखे + भावे घञ् ।
वातेन सुखेन केलिर्यत्र ।) कलापयः । विड्ग-
हन्त्यतः । इति मेदिनी । के, १६३ ॥

वातगामी, [न] पुं, (वातेन वायुना सद्य गच्छ-
तीति । गम + णिनिः ।) पक्षी । इति केचित् ॥

वातगुल्मः, पुं, वातुलः । यथा,—

“वातुलो वातगुल्मः स्यात्तारवायुर्निर्दाघजः ।
भक्ष्यनिजः प्राग्भिजो वासन्तो मलयानिजः ॥”

इति त्रिकाण्डशेषः ॥

(वातेन जातो गुल्मः ।) रोगविशेषः । (यथा,
सारकण्डेये । ६६ । ५४ ।

“वातगुल्मप्रशान्त्यर्थस्तदावर्त्ते तपोदरे ।

यवागूं वापि पवनं वायुमस्थिं प्रतिक्षिपेत् ॥”

अस्य चिकित्सा यथा,—

“वषायवागीनिकटुदृशसुखीषणं शतम् ।

कायक्षोणो हितः पाने धान्यानागरकोऽथवा ॥
वातगुल्मेऽपि सर्वेषु ज्वरेषु विषमेषु च ।

राक्षाद्यपश्चकं वापि वातगुल्मस्य पाचनम् ।
शठौ सौवर्चलं शुष्कौ पाचनं वातगुल्माने ॥”

“नागरं क्रिमिजित् पथ्या त्रिवृता त्रिगुणा-
युतम् ।

चूर्णं गुडान्वितं देयं वातगुल्मविरेचनम् ॥
दन्त्याश्च भाग एकस्तु द्वौ भागौ च हरी-
तकी ।

त्रिवृतायाश्चिभागः स्यात् शुष्कप्राश्चलार
एव च ।

प्रविष्ट्य सर्वमेकत्र सर्वतुल्यागुडेन तु ॥
वटकं भक्षयेत् वातगुल्मोपरि जलं पिवेत् ।

क्राणितस्य विवेकश्च वातगुल्मोपशान्तये ॥”
इति वातगुल्मचिकित्सा ॥ इति हारीते चिकि-
त्सितस्थाने चतुर्थेऽध्याये ॥ तस्य निदानादिगुल्म-
शब्दे द्रष्टव्यः ॥

वातघ्नी, स्त्री, (वातं हन्तीति । हन + टक् ।
ङीप् ।) शूलपण्यौ । अन्धगन्धा । शिष्टङ्गी-
चुपः । इति राजनिर्घण्टः ॥

वाततूलं, स्त्री, (वातेन उड्डीयमाणं तूलम् ।)
आकाशोड्डीयमानसूत्रम् । बुद्धिर कृता इति
भाषा । तत्प्रथ्यायः । वृहत्सूत्रकम् २ इन्द्रतूलम् ३
ग्रीष्मशसम् ४ वंशकफम् ५ मरुहजम् ६ । इति
हाराचली । २३ ॥

वातध्वजः, पुं, (वातो वायुध्वजो यस्य ।) मेघः ।
इति शब्दमात्रा ॥

वातपित्तजमूलं, स्त्री, (वातपित्ताभ्यां जायते
इति । जन् + ङः । तच्च तत् मूलश्चेति ।) मूल-
रोगविशेषः । तस्य औषधं यथा,—

“मातुलुङ्गस्य निर्यासं गुडान्वयेन समन्वितम् ।
वातपित्तजमूलानि हन्ति वै पानयोगतः ॥”

इति गारुडे १०० अध्यायः ॥
(तथास्यान्या चिकित्सा । यथा,—

“दुरालभा पर्यटकश्च विश्वा
पटोलनिम्बानुदतिनिङ्गीकम् ।

चशकरं कल्कमिदं प्रयोष्यं
चपित्वातोऽवशमूलशान्तये ॥”

इति हारीते चिकित्सितस्थानेऽष्टमेऽध्याये ॥
वातपुत्रः, पुं, (वातस्य पुत्रः ।) भौमसेनः । इन्द्र-
मान् । महाधूर्तः । इति मेदिनी । रे, ६६ ॥

वातपोषः, पुं, (वातं वातरोगं पुष्यति हिन-
क्षीति । पुष + अण् ।) पलाशवृक्षः । इत्य-
मरः । २ । ४ । २६ ॥ (अस्य पर्यायो यथा,—

“वातपोषः पलाशः स्याद्दानप्रस्थश्च किंशुकः ।
राजाश्नो ब्रह्महृषो हस्तिकर्णो दलोऽथरः ॥”

इति वैद्यकरसमालायाम् ॥
वातप्रमीः, पुं, स्त्री, (वातं प्रमिसीति वातामि-
सुखं गच्छतीति । वात + प्र + मा माने +

“वातप्रमीः ।” उणा० ४ । १ । इति ईप्रेत्ययेन
साधुः ।) वातवृगः । इत्यमरः । २ । ५ । ७ ॥

वायोद् ह्रिय इति भाषा ॥ नकुलः । अन्धः ।

इति संक्षिप्तसारोणादितः ॥ (वायुवृग-
गामिनि, त्रि । यथा, ऋग्वेदे । ४ । ५८ । ७ ।

“सिन्धोरिव प्राध्वने शूचनासो वातप्रमियः प्रत-
यन्ति यङ्गाः ॥”)

वातफुलान्नं, स्त्री, (वातेन फुलं विकशितं यद-
न्नं तत् ।) पुष्पकुसुमः । इति भूरिप्रयोगः ॥

वातमजः, पुं, (वातमभिसृखीकृत्य अजति गच्छ-
तीति । वात + अज + “वातसुनीतिलगृह्णन्वज-
घेदुद्वजघातीनां उपसंख्यानम् ।” ३ । २ ।

२८ । इत्यस्य वार्तिकोक्त्या खण्डः । “अरुह्विषद-
जन्तस्य सुम् ।” ६ । ३ । ६७ । इति सुम् ।)

वातवृगः । इति जटाधरः ॥ (वातगामिनि,
त्रि । यथा, भट्टिः । २ । १७ ।

“मेघाखयोपात्तवनीपशोभं
कदम्बकं वातमजं वृगालाम् ॥”)

वातमण्डली, स्त्री, (वातस्य मण्डली ।) वांया ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

वातवृगः, पुं, (वातामिसृखगामी वृगः ।) वात-
प्रमीः । इत्यमरः । २ । ५ । ७ ॥

वातरक्तं, स्त्री, (वातदूषितं रक्तं यत्र ।) रोग-
विशेषः । तस्य विप्रकटं निदानमाह ।

“सवणाश्वकटुचारस्त्रिधोष्णाजीर्णभोजनैः ।
क्षिप्तशुष्कान्गुणानूपमांसपिण्याकाम्बलकैः ॥

शूलतृणमासविष्यावशाकादिपक्वेषुभिः ।
दध्यारनालसौवीरशुक्ततक्रसुरासवैः ॥

विषहाध्यशनक्रोधदिव्यास्त्रातिजागरैः ।
प्रायशः सुकुमाराणां मिथ्याहारविहारिणाम् ।

स्युलानां सुखिनां चापि प्रकृष्येद्वातशोणितम् ॥
हृदयभोद्वैर्गच्छतश्चात्रतश्च

विदाहं सर्वविदाहाशनस्य ॥ ७॥

चारी यवचारादिः । अजीर्णभोजनैः अर्जी-
र्णाय भोजनैः । अतिमात्रभोजनैरित्यर्थः ।

क्षिप्त्वादीनि मांसस्य विशेषणानि । क्षिप्तं शटि-
तम् । शुष्कमातपे शोणितम् । अशुणं मत्स्यादि-

मांसम् । आनूपं गौडादिपुष्पदेशणं मांसम् ।
पिण्याकं तिलखनिः । क्लृप्तं प्रसिद्धमेव ।

गिण्यावः वोडाशाकम् । शाकं पत्रशाकम् ।
आदिशब्देन वृन्ताकादीनि फलशाकानि यत्नन्ति ।

फलं शटितत्वादितोपरहितमपि मांसं वात-
शोणितं प्रकोपयेत् । शटितादि तु मांसं

विशेषतो वातशोणितं प्रकोपयेत् । आरनालं
सन्धानमेदः । शुक्तं सन्धानमेदः । सौवीरं

सन्धानमेदः । तक्रं चतुर्धाश्लक्षयुक्तं वक्ष्यपूर्तं
दधि । सुरा सन्धानमेदः । आसवः सन्धान-
मेदः । विषहं चौरमत्स्यादि । अध्यशनम् ।

अजीर्णं सुष्यते यत्तु तदध्यशनसुष्यते ।
अतिजागरौ निशि । प्रायशः बाहुल्येन । सुकु-
माराणां अल्पतरकायद्यापाराणाम् । अथवा

मिथ्याहारविहारिणाम् । अथवा चारविहा-
राणां सुखिनां सुखिनाश्च रक्तवृद्धा । हृदय-

भोद्वैर्गच्छतः यतो वायुर्विषहते रुधिरपाधो
गच्छति । इत्यादय उपलब्धाः । प्रज्ञा

मयति चलतः । अन्नतः विदाह्यमम् । विदाहि
निय्यावकुलस्यसर्पशकादि । संविदाह्यमम् ।
संविदाह्यमम् यस्य भुक्ते विदग्धे तदुपरि
भुजानस्येवार्थः । अथश्वनसुक्ताप्येतदचनं
विदग्धाजीर्णभोजनस्य विशेषतो हेतुत्वार्थम् ।
पश्चात् वातशोणितं प्रकुप्येदित्यनेनान्वयः ।
एतेषां कारणानां मध्ये केनचिदायुः केन-
चिदुभयमपि प्रकुप्येत् ॥ * ॥ संप्राप्तिमाह ।

“रक्तं रक्तं विदहत्याशु तच्च

दुष्टं सक्तं पादयोश्चोयते तु ।

तत् संपृक्तं वायुना दूषितेन

तत्प्रावल्यादुच्यते वातरक्तम् ॥”

पूर्वोक्तैर्हेतुभिः रक्तं रक्तं रक्तं विदहति
अत्र दहधातुरविचितकर्मकः । तेन विद-
हति विदग्धं भवतीत्यर्थः । तच्च दुष्टं रक्तम् ।
सक्तं अधोगतम् । पादयोश्चोयते सञ्चितं
भवति । तदुधिरं दूषितेन स्वहेतुवायुना
संपृक्तं मिलितं वातरक्तं उच्यते । ननु चैतस्य
संप्राप्तिरुक्ता सुश्रुतेन ।

“श्रीघ्नं रक्तं दुष्टिमायाति तच्च
वायोर्मार्गं संरुण्णयाशु वातः ।

क्रुद्धोऽथार्थं मार्गरोधात् स वायु-
रत्युद्रितं दूषयेदुक्तमाशु ॥”

अत्र प्रथमं रक्तस्य दुष्टिरतो रक्तवातमिति
अपदेशसुचितं भवत्यत आह । तत्प्रावल्या-
दिति । तस्य वातस्य दोषत्वेन प्राधान्यादात्-
रक्तमिति अपदिश्यते ॥ * ॥ पूर्वरूपमाह ।

“खेदोऽथार्थं न वा काश्चिं सशर्मात्वं सति-
रक्तम् ।

सन्धिष्वेयिलामालस्यं सदनं पिङ्गकोष्ठम् ॥

जातुजह्नेरुक्तस्य श्वस्तपादाङ्गसन्धिषु ।

निस्तोदः स्फुरणं मेदो गुरुत्वं सुप्तिरेव च ॥

कण्डूः सन्धिषु रक्तं दाहो भूत्वा नश्यति चास-
न्नम् ।

वैवर्यं मण्डलोत्पत्तिर्यानादृक्पूर्ववत्तन्मम् ॥”

अथाधिकतवातस्य वातरक्तस्य लक्षणमाह ।

“वातेऽधिकेऽधिकं तत्र शूलस्फुरणतोदनम् ।

शोथस्य रौचं क्षणत्वं श्वावतादृष्टिहानयः ॥

धमन्यकुलिसन्धीनां सद्योचोऽङ्गमद्योऽतिरक्तम् ।
श्रीतपेयानुपशयौ क्षमवेषुसुप्रयः ॥”

तत्र प-योः शूलादिकमधिकम् । यत आह
सुश्रुतः ।

“सर्पार्थिभ्यो तोदमेदप्रशोषौ

सापोपेतौ वातरक्तं पादौ ॥” इति ।

अत्र सुप्तिः सशर्मात्वा । * ॥ अधिकरक्तं वात-
रक्तमाह ।

“रक्तं शोथोऽतिरक्तं तोदसाप्तिरितिचिमा-
यते ।

स्निग्धरुचौ समं नेति कण्डूत्वेदसमन्वितः ॥”

अधिकपित्तं तदाह ।

“पित्तं विदाहः संमोहः खेदो रक्तं म-
रुता ।

सर्पार्थिभ्यो रग्दाहः शोथपाकौ शोथपाका ॥
विदाहश्च पादावेव बोद्धव्यः । यत आह सुश्रुतः ।

पित्ताह्यमभ्यासुग्दाहौ भवेता-

मत्यर्थोऽपि रक्तशोथौ रक्तं च ॥

पदाविति श्लोकः ॥ अधिकरक्तं तदाह ।

कफैस्तेमिल्यगुरुतासुप्तिस्निग्धत्वश्रीतताः ।

गुरुतादयः पादयोरेव । यत आह सुश्रुतः ।

कण्डूमन्तौ स्वेदश्रीतौ सशोथौ

पीनस्तन्मौ श्लेष्मदुष्टे तु रक्तं ॥ * ॥

अतिक्रियमाणवातरक्तस्य उपद्रवानाह ।

“अन्वप्रारोचकश्वासमांसकोधशिरोगहाः ।

मूर्च्छा च मन्दरुक् तृष्णा ज्वरमोहप्रकोपकाः ॥

हृत्कायाङ्गुल्यविसर्पपाकतोदभ्रमरुमाः ।

अङ्गुलीवक्रतास्फोटदाहमर्मग्रहाब्जदाः ॥”

मांसकोधो मांसगलनम् ॥ * ॥ असाध्यत्वादिक-
माह ।

“एतेरुपद्रवैर्ब्रह्मं मोहेनेकेन प्रापि यत् ।

अकृतस्त्रोपद्रवं याप्यं साध्यं स्यान्निरुपद्रवम् ॥

एकदोषानुगं साध्यं नवं याप्यं द्विदोषजम् ।

त्रिदोषजमसाध्यं स्यादयस्य च स्युरुपद्रवाः ॥”

अथ वातरक्तस्य चिकित्सामाह ।

“वातशोणितिनो रक्तं स्निग्धस्य बहुशो घरेत् ।

अल्पाल्पं रक्तयेदायुं यथादोषं यथावलम् ॥

उयाङ्गदाहतोदेषु जलौकोभिर्विनिर्हरेत् ।

श्लेष्मन्मैत्रिमिचिमाकण्डूस्वेदनान्वितम् ॥

प्रच्छिन्नेन शिराभिर्वा देशादेशान्तरं ब्रजेत् ।

अङ्गे ज्ञाने न तत् साध्यं रूचे वातोत्तरश्च यत् ।

गम्भीरं श्वयथुं क्षमं कर्म ग्लानिं शिरा-

मयात् ।

रोगानन्याथ वातोत्थान् कुण्यादायुररक्षितः ॥

विविधान् वातरोगान् वा गृह्यं वात्यवशेषितम् ।

रक्तं कुण्यात्ततः स्निग्धात्तत्प्रमाणेन निर्हरेत् ॥

विरेचयेत् पित्तादौ केच्युक्तेर्विरेचनेः ।

वात्यमालेपनाभ्यङ्गपरिधेकोपनाहनेः ।

विरेकास्थापना खेदपानेर्गम्भीरमाचरेत् ॥

दिवास्वप्नश्च कोपश्च यायामं मैथुनं तथा ।

कटूणां गुल्मभिष्यन्दि सवणास्तौ च वर्जयेत् ॥

पुराणा यवोष्णसालयः यष्टिकास्तथा ।

भोजनार्थं रमार्थे तु विष्किराः प्रतुदा हिताः ॥

आण्डकापणका तुजा मन्दराः सङ्गलत्यकाः ।

यूषार्थं बहुसपिप्काः प्रशस्ता वातशोणिते ॥

सुनिष्णुकपेचायं काकमाषी शतावरी ।

वाल्मीकीपोदिकाशाकं शाकं सौवर्चकं तथा ॥

इतमांसरसेर्भट्टं प्राकमत्स्या च दापयेत् ।

हितो गोधूमचूर्णश्च छागशीरश्चतुर्भुजैः ॥

लेपसदृशिला भट्टाः पिष्टाः पयसि निर्वृताः ॥

शीरपिष्टातषीभिर्वा वर्धमानफलेरपि ।

दुग्धपिष्टैः प्रलेपैः स्याद्विदः प्रवगशोणिते ॥

गुडूचीकाधकल्काभ्यां सपयस्कं पक्वं रतम् ।

वातरक्तं निहन्त्याशु कुष्ठं हरति दुस्तरम् ॥”

गुडूचीरुतम् ॥ * ॥

“तुलां पचेद्गुडूच्यास्तु चलद्रोगघतुष्टये ।

पादशेषः कषायस्तु गोदुग्धं द्रोणकस्तथा ॥

निजतेलाण्डकं ताम्बां पचेन्मृदमिना भिषक् ।

वक्ष्यमाणेस्ततो द्रव्यैः सन्धकल्कीकृतेः पचेत् ॥

मल्लिष्टा मधुकं कुष्ठं जीवनीयगणस्तथा ।

एलागुरु च गृहीका मांसी व्याघ्रनखो गखी ॥

हरेण्यः आवणी योषं स्थिरा त्वामलकी तथा ।

शङ्खी श्यामा शताङ्गा च विण्णुकान्ता च

प्रचकम् ॥

नागकेशरवालत्वक्पद्मकोत्पलचन्दनम् ।

एतानि कल्कवस्तुनि कथितानीह कोविदैः ॥

पानेऽभ्यङ्गेऽगुवासे च तैलमेतन्निधेविण्णम् ।

वातरक्तं तदुद्धूतोपद्रवानाशु नाशयेत् ॥

धन्यं पुंसवनं स्त्रीणां गर्भदं वातपित्तनुत् ।

स्वेदकण्डूग्रायामशिरःकम्पार्हितामयान् ।

हृन्दाद्रव्यहतान् दोषान् गुडूचीतैलसुतमम् ॥”

इति गुडूचीतैलम् । इति भावप्रकाशः ॥

(यथा च ।

“हुताग्निहोत्रमासीनमग्निमध्ये पुनर्वसुम् ।

पृष्ठवान् गुरुमेकाग्रमग्निवेशोऽग्निवर्चसम् ॥

अग्निमाग्नतुल्यस्य संसर्गस्यानिनाशयोः ।

हेतुलक्षणभेषज्यान्ध्यासौ गुरुरब्रवीत् ॥”

“अभिवातादशुद्रा च प्रदुष्टे शोणिते वृणाम्

कषायकटुतिक्तात्पराश्चाहारादभोजनात् ॥

हयोव्यानयानामुक्तोडाङ्गवनलक्षणात् ।

उष्णे चात्यध्वगमनाद्वावायादेगनिग्रहात् ॥

वायुर्विहृष्टो वृद्धेन रक्तेनावारितः पथि ।

क्रुद्धस्तदूषयेद्वक्तं तज्ज्ञेयं वातशोणितम् ॥

खुडं वातबलासाख्यमाहं वातश्च नामभिः ।

तस्य स्थानं करौ पादावङ्गुल्याः पञ्चसन्धयः ॥

हृत्पादौ हृत्पादे तु रक्तं देहो विधावति ।

सौम्यात् सन्धसवत्वाच्च देशं गच्छन् शिराधः

पञ्चसन्धितं चक्षुषं वक्रत्वादभितिष्ठते ।

स्थितं पित्तादिसंख्यं तास्ताः खजति वेदन

करोति दुःखं तेजैव तस्मात् प्रायेण सन्धिषु

“उत्तानमथ गम्भीरं द्विविधस्तत् प्रचक्षते ।

तदुमांसाश्रयसुतानं गम्भीरत्वनरान्मथम् ॥

कण्डूदाह्रगायासतोदस्फुरणकुक्षनेः ।

अन्विता श्यावरक्ता त्वमास्ते तास्त्रा तथेप्यते ॥

गम्भीरे श्वयथुः क्षवः कठिनोऽन्तर्भ्रंशार्तिमान् ।

श्यावस्तान्त्रोऽथवा दाहतोदस्फुरणपाकवान् ॥

सन्धिष्वान्वितोऽभीक्ष्णं वायुः सन्धस्थिमज्जसु

हृन्दिमिव चरत्यन्तर्वक्त्रोऽन्तर्ध्वं च वेगवान् ॥

करोति खड्गं पङ्क्तुं वा शरीरे सन्धतत्परम् ।

सन्धैर्लिङ्गेषु विज्ञेयं वाताह्यगुभयाश्रयम् ॥”

“रक्तमार्गं निहन्त्याशु शाखासन्धिषु सारतः ।

निवेशान्योन्यमावायं वेदनाभिर्हरेदहम् ॥

तत्र सृष्टेदह्यद्भङ्गजलौकः स्रष्टालासुभिः ।

पुच्छनेष्वा शिराभिर्वा यथादोषं यथावलम् ॥

रग्दाहशूलतोदाहोदहृत्सायं जलौकवा ।

श्लेष्मैस्तमोर्हरेत् स्रष्टिकण्डूचिमिचिमायगात् ॥

देशादेशं यणत् सायं शिराभिः पुच्छनेन वा ॥

“यर्पिकैकवसामस्यापागाभ्यङ्गनवस्तिभिः ।

सुखोष्णरूपनाहेच वातोत्तरसुपाचरेत् ॥
विरेचनघृतचौरपानैः सैकैः सवल्लिभिः ।
श्रीते निर्वापनैश्चापि रक्तपित्तोत्तरं जयेत् ॥
वमनं गृध्रनाथैर्धेनून् हस्तेकादिलङ्घनम् ।
कोष्णलेपाश्च शूलान्ने वातरक्ते कफोत्तरे ॥
कफवातोत्तरे श्रीतेः प्रलिप्ते वातशोणिते ।
विदाहः शोथरुक्णूविट्टहिः सत्सनाद्भवेत् ॥
पित्तरक्तोत्तरे दाहः क्षेदोऽवदरणं भवेत् ।
उष्णैस्तृणादिभ्यर्गदोषवत् वृक्षाचरेत् क्रियाम् ॥”
“दन्तापरुषकद्राक्षाकाशस्यैश्चुरसान् समान् ।
पृथग्विदायांश्च रसं तथा चौरश्चतुर्गुणम् ॥
यतत् प्रायोगिकं सर्पिः पारुषकमिति स्मृतम् ।
वातरक्ते च ते चीरे वीर्ये पैत्तिके चरे ॥”

इति पारुषकं दृतम् ॥३॥

“मधुपर्याः प्रलं पिष्ट्वा तैलप्रसं चतुर्गुणे ।
चीरे सार्धं शततल्लक्षदेवं मधुकात् श्रुते ॥
विहं देवं त्रिदोषे स्यात् वातास्रश्वासकासशुत् ।
हृत्पादुरोगवीर्यसर्पकामलादाहनाशनम् ॥
वलाकपायकल्काभ्यां तैलं चौरसमन्तथा ।
सहस्रशतपाकं वा वाताहवातरोगशुत् ॥
रसायनं श्रेष्ठतमं इन्द्रियाणाम्प्रादानम् ।
जीवनं हं ह्यं खर्चं शुक्राद्वर्गदोषनाशनम् ॥”
“वज्रपादासुर्विक्ते चौरसमद्गदलच्छदे ।
शयने पुलिनस्पर्शे शीतमासतवीजिते ॥
चन्दनाङ्गकराङ्गाङ्गः प्रिया नायः शिष्यवदाः ।
स्पर्शात् शीतसुखस्पर्शा भन्ति दाहं रजं क्षमम् ॥”
“गम्भीरे रक्तमाक्रान्तं स्याच्चेद्वातुं विवर्जयेत् ।
रक्तपित्तातिवृद्धा तु पाकमाशु नियच्छति ॥
भिन्नं स्रवति वा रक्तं विदग्धं पूयमेव वा ।
तयोः क्रिया विधातयाः यधः शोधनरोपणौ ॥
कुण्यादुपद्रवाणाश्च क्रियां खात् खाधिकित्-
सितान् ॥”

इति चरके चिकित्सास्थाने २६ अध्यायः ॥

“गन्धकं पारदं लौहं वनं तालं मनःशिला ।
शिलाजतु पुरं सुहं समभागं विचूर्णयेत् ॥
विहङ्गं त्रिफला योषं वागुजी च पुनर्नवा ।
चित्रकं देवकाष्ठश्च दावर्गं श्वेतापराजिता ॥
चूर्णमेधां पृथक् तुल्यं सर्वमेकत्र कारयेत् ।
त्रिफलाभृङ्गराजस्य रसेनैव पृथक् त्रिधा ॥
विभाय भक्षयेत् प्रातर्मध्यमात्रं दिने दिने ।
क्रमानुपात्रं निम्बस्य पत्रं पुष्पं त्वचं वमम् ॥
शायमात्रं हृतेर्दवात् सर्व्ववान्तविकारशुत् ।
वातरक्तं मघाघोरं गम्भीरं सर्व्वजघ्नयेत् ॥
सर्व्वोपद्रवसंयुक्तं साध्यासाधं निहन्त्यलम् ॥”

इति वातरक्तान्तकी रसः ॥४॥

“अथ सुहेन तालेन गन्धतुल्येन मेलयेत् ।
इयोस्तुल्यं जीर्यतान्नं बालुकायन्त्रके पचेत् ॥
अयन्तालेखरो नाम रसः परमदुर्लभः ।
हन्त्यात् कुष्ठानि सर्व्वानि वातरक्तमेषापि वा ।
शूलमष्टविधं श्वित्रं रसत्तालेखरो महान् ॥”

इति महातालेखरो रसः ॥

इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे वातरक्ताधिकारे ॥

अथात्र पथ्यापथ्यविधिः ।

“द्वयोरस्रसुतिः सूचीजलौकाश्चलायुभिः ।
शतधौतघृताभ्यङ्गो मेधोदुग्धावसेचनम् ॥
यवषष्टीकनीवारकलमारुणशालयः ।
गोधूमाश्च कृता सुजास्तुष्योऽपि सुकृष्टकाः ॥
अजानां महिषीणाश्च गवामपि पर्यासि च ।
लावतित्तिरिचर्पद्विदृताम्रचूडादिविष्किराः ॥
प्रतुदाः शुक्रदातूश्चकपोतकटकादयः ।
उपोदिकाकाकमाची वेचायं सुनिषस्रकम् ॥
वास्तुकं कारवेक्षश्च तखलीयः प्रसारणी ।
पचूरो वृहङ्गुणाखं सर्पिः शम्याकपल्लवम् ॥
पटोलं रघुतेलश्च गृहीकाश्चेतश्चकरा ।
नवनीतं सौमवल्ली कस्तूरी सितचन्दनम् ॥
शिशपागुरुदेवाङ्गरलं स्नेहमर्दनम् ।
तित्तश्च पञ्चसुहृदं वातरक्तगदे वृणाम् ॥
दिवास्त्रप्राप्तिचन्तापथ्यायामातपमैथुनम् ।
माषाः कुलत्या निष्पावाः कलायाः चारसेवनम् ॥
अमृजानूपमांशानि विरुद्धानि दधीनि च ।
इक्ष्वो मूलकं मढं पिण्याकोऽन्तानि काङ्गिकम् ॥
कटुश्च गुल्मेभ्यश्चिह्नं सवणानि च शक्तवः ।
इत्यपथ्यं निगदितं वातरक्तगदे वृणाम् ॥”
इति वैद्यकपथ्यापथ्यविधिरस्ये वातरक्ताधि-
कारः ॥

वातरक्तः, पुं, (वातरक्तं रोगविशेषं हन्तीति ।
हन् + टक् ।) कुङ्कुरवृक्षः । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥ कुङ्कुरवृक्ष इति भाषा ॥

वातरक्तादिः, पुं, (वातरक्तस्य अरिनाशकः ।)
पित्तघ्नी जता । इति शब्दचन्द्रिका ॥ गुणश्च
इति भाषा ॥

वातरङ्गः, पुं, (वातेन वायुना रङ्गो यस्य । निर्दे-
न्तरचलदलत्वादस्य तथात्वम् ।) अश्वत्थः ।
इति शब्दरत्नावली ॥

वातरथः, पुं, (वातो वायु रथो यस्य ।) मेघः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (वातो रथः प्रापको
यस्येति वायुप्रापके, वि । यथा, भागवते ।
३ । २६ । २० ।

“यथा वातरथो प्राणमावृत्ते गन्ध आश्रयात् ।
एवं योगरतं चेत आत्मानमविकारि यत् ॥”

वातरायणः, पुं, (वातेन वायुजनितरोगेण रायति
शब्दायते इति । रै शब्दे + लुः ।) उन्मत्तः ।
निययोजनपूरुषः । काण्डम् । करपात्रम् ।
कूटः । परचक्रमः । इति मेदिनी । ने, ११६ ॥
सरलद्रुमः । इति शब्दरत्नावली ॥

वातरूपः, पुं, (वातेन रूप्यते भूयते इति । रूप
+ घञ् ।) वातूलः । उत्कोचः । शक्रधनुः ।
इति मेदिनी । ने, ५७ ॥

वातरोगः, पुं, (वातजनितो रोगः ।) वायुयाधिः ।
तत्पर्यायः । वातयाधिः २ । चलातङ्कः ३ ।
अग्निनाभयः ४ । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा,
“वातरोगं निहन्त्याशु अर्दितं साप्रतन्त्रकम् ॥”
इति वैद्यकचक्रपाणिंसंग्रहे वातयाधौ खल्य-
रथोनपि ॥)

वातरोगी [नृ] चि, (वातरोगोऽस्यस्येति । वात-
रोग + इनिः ।) वातरोगयुक्तः । तत्पर्यायः :
वातकी २ । इत्यमरः ॥ (यथा, वृहत्संहिता
याम् । ८७ । ११ ।

“परतोऽपि दर्शनं वातरोगिण्यां चन्दनागुरु-
प्राप्तिः ॥”

वातर्हिः, पुं, काष्ठलौहीभयनिर्मितपात्रम् । तत्
पर्यायः । काष्ठलौही २ । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥

वातलः, पुं, (वातं लातीति । ला + कः ।)
चणकः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ वायुकारके
चि ॥ (यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अः ।

“वातलाः शीतमधुराः सकषाया विरुक्षणाः ।
कफशोणितपित्तघ्नाश्चककाः पुंस्त्वनाशनाः ॥”

वातलमखली, स्त्री, वात्या । इति भूरिप्रयोगः ॥
वातवान् [तृ] चि, वायुयुक्तः । वातो विद्यते-
ऽस्य इत्यर्थे वतुप्रत्ययेन नियन्त्रः ॥

वातवेरी [नृ], पुं, (वातस्य वेरी ।) वातादः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ वायुशत्रौ, चि ॥

वातयाधिः, पुं, (वातजनितो याधिः ।) वात-
रोगः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा,

“मूलं सुप्तत्वं भग्नं कम्पाभाननिपीडितम् ।
रुजार्तिमन्तश्च गरं वातयाधिर्विनाशयेत् ॥”

इति माधवकररुते रुग्निनिश्चये वातरोगाधि-
कारे शेषांशे ॥)

वातशीर्ष, स्त्री, (वातस्य शीर्षमिव ।) वक्तिः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

वातशोणितं, स्त्री, (वातवं शोणितं दृष्टरक्तं
यत्र ।) वातरक्तरोगः । इति भावप्रकाशः ॥

(अस्य सगिदानधन्याप्तिकं पूर्व्वरूपं लक्षणञ्च
यथा,—

“विदाह्यमं विरुद्धश्च तत्तच्चारुवाप्रदूषणम् ।

भजतां विधिहीनश्च खप्रणागरमैथुनम् ॥

प्रायेय सुकुमारारामचक्रमण्यशोणितम् ।

अभिधातादशुद्धे च वृणामर्दोर्ज दूषिते ॥

वानलैः शीतलैर्वायुवृद्धः क्रुद्धो विमार्गगः ।

तादृशेनाह्वा रद्धः प्राक् तदेव प्रदूषयेत् ॥

आण्डरोगं खड्गं वातवलाचं वातशोणितम् ।

तदोद्गुर्नामभिक्षश्च पूर्व्वं पादौ प्रधावति ॥

विशेषादयानयानादौः प्रलम्बो तस्य लक्षणम्

भविष्यतः कुष्ठसमं तथा सादः शुषाहता ॥

जानुजह्नेरकथं शहस्रपादाङ्गसन्निधु ।

कखस्फुरणिसोदमेदगौरवसुप्तताः ॥

भूत्वा भूत्वा प्रणश्यन्ति सुहुराविर्भवन्ति च ।

पादयोर्नृजमास्याय कदाचिद्वृक्षयोरपि ॥

आखीरिव विषं क्रुद्धं क्षुत्तं देहं विधावति ।

त्वद्मांसाययसुप्तानं तत्पूर्व्वं चायते ततः ॥

कालान्तरेण गम्भीरं सर्व्वान् धातून् भिन्नयत् ।

कखादिसंयुतोत्ताने लक्षान्द्रश्यावलोक्षिता ॥

सायामा भृशदाहोद्या गम्भीरं अधिकपूर्व्वकम् ॥

श्वयधुर्यधितः पाकी वायुः सन्ध्यामिममशु ॥

हिन्दुतिव-वरयन्तर्वक्तीकृत्तश्च वेगवान् ।

वातूलः, पुं, (वानानां समूहः । “वातातूलः ।” ४।२।४२ । इत्यस्य वार्तिकोक्ता ऊलः । यद्वा, वाताः स्वन्यस्त्रिभूति । वात + “सिन्धादिभ्यश्च ।” ५।२।६७ । इति लच् । “वातदन्तवलेति ।” ऊङ् । यद्वा, वातानां समूहः वातं न सहते इति वा । वात + “वातात् समूहे च । वातं न सहते इति च ।” ५।२।१२२ । इत्यस्य वार्तिको ऊलच् ।) वात्या । वातासहो, त्रि । इत्यमरः ॥ “वात्या वातसमूहः । अत्र जनखलादिगोरथवातादिति ऊलः । वातासहो वानतयेत्यासहः । वाइया इति ख्यातः । अत्र गोजिकारादिना ऊलः वातूलः । वातेर्नाञीति तुल्ये ह्रस्वोकारवानपि वातूलः । वातूली वातूलोऽपि स्यादिति द्विरूपकोषः ॥ उन्मत्तेऽपि वातूलः ।” इत्यमरटीकायां भरतः ॥

वातोना, स्त्री, (वातमूनयतीति । ऊन + अण् ।) गोजिह्वाक्षुपः । इति राजनिर्घण्टः ॥ वायुह्रीने, त्रि ॥

वात्या, स्त्री, (वातानां समूहः । वात + “पाशाभ्यो यः ।” ४।२।४६ । इति यः ।) वातसमूहः । यथा,—

“आसङ्गिनी च वाताली स्यात् वात्या वातमण्डली ॥”

इति त्रिकाण्डशेषः ॥

(यथा, भागवते । ३।१७।५ ।

“ववौ वायुः सुदुस्पर्शः केलाकारानीरयन् सुहृः । उन्मूलयन्नगपतीन् वात्यानीको रजोध्वजः ॥”)

वात्सकं, स्त्री, (वत्सानां समूहः । वत्स + “गोत्रोचोद्धृति ।” ४।२।३६ । इति युच् ।) वत्ससमूहः । इत्यमरः ॥ (वत्सकस्येदमिति । वत्सक + अण् । कुटजसम्बन्धिनि इन्द्रयवसम्बन्धिनि च त्रि । यथा, सुश्रुते । ६।४० ।

“नागरातिविद्यासुक्तं पिप्लव्यो वात्सकं फलम् ॥”)

वात्सल्यः, पुं, (वत्सल एव । स्वार्थे ल्यप् ।) रसविशेषः । यथा,—

“वात्सल्यशान्तौ तु रचौ शृङ्गारः कौशिकः स्तुतः ॥”

इति त्रिकाण्डशेषः ॥

एतद्रसाधिकारी यथा,—

“शान्ते ब्राह्मण एव स्यात् प्रीते दासः प्रकीर्तितः ।

प्रेयसि स्युः सखायो हि यशोदा वत्सले स्तुताः ॥

मयुरे राधिका ज्ञेया ह्यास्ये स्यान्मधुमङ्गलः ।

सखीयूथोऽद्भुते ज्ञेयो वीरे चारुणगोदृषाः ॥

करुणी वत्सवृत्तादिर्जटिलाद्यास्तौ रौद्रके ।

गोवर्द्धनेऽभिमन्युश्च भयानक उद्गाह्यतौ ॥

तपस्विन्यादयो ह्यत्र वीभत्से परिकीर्तिताः ।

ब्रजस्या नियता ज्ञेया आलम्बनविभावकाः ॥”

इत्युज्ज्वलनीलमणिः ॥

(वत्सलस्य भावः । वत्सल + ल्यप् ।) वत्सलस्य भावे, स्त्री ॥ (स्नेहः । यथा, भागवते । ४।६।३४ ।

“चरन्तं विश्वसुहृदं वात्सल्यमसौक्यमङ्गलम् ॥”)

वात्सीपुत्रः, पुं, नापितः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

वात्स्यः, पुं, (वत्सस्य गोत्रापत्यम् । वत्स + “गर्गादिभ्यो यञ् ।” ४।१।१०५ । इति यञ् ।) सुनिविशेषः । यथा । वात्स्यसावर्णिगोत्रयो-रौन्मथवनभार्गवजामदग्राप्रवत्पराः । इत्युद्वाहृतत्त्वम् ॥

वात्स्यायनः, पुं, (वत्सस्य गोत्रापत्यं युवा । वत्स + यञ् । ततो यूनि फक् ।) सुनिविशेषः । तत्प-र्यायः । मन्त्रनागः २ पञ्जिलः ३ स्वामी ४ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (अयं हि कामसूत्रकर्ता । यथा, कुट्टनीमते । ७७ ।

“वात्स्यायनमयमवुधं

बाह्यान्दूरेण दत्तकाचार्यान् ।

गणयति मन्मथतन्त्रे

पशुतुल्यं राजपुत्रम् ॥”)

वादः, पुं, (वद् + वञ् ।) यथार्थबोधेच्छो-र्वाक्यम् । यथा,—

“विजिगीषोः कथा जल्पो वादस्तत्त्वविवे-
दियोः ।”

इति जटाधरः ॥

अस्य लक्षणं यथा । प्रमाणतर्कसाधनोपासकः सिद्धान्ताविरुद्धः पञ्चावयवोपपन्नः पञ्चप्रतिपक्षपरिग्रहो वादः । इति गीतमसूत्रम् ॥ * ॥ अपि च ।

“सर्गाणामादिरन्तश्च मध्यखैवाहमर्जुन ।।

अध्यात्मविद्या विद्यानां वादः प्रवदतामहम् ॥”

इति भगवद्गीतायाम् १० अध्यायः ॥

“प्रवदतां वादिनां सम्बन्धिनो वादजल्पवितण्डा-
ख्यातिसः कथाः प्रसिद्धान्तासां मध्ये वादो-
द्भवम् । यत्र द्वाभ्यामपि प्रमाणतर्कतश्च स्वपक्षः
स्थाप्यते परपक्षश्चलजातिनिरास्यहस्यानेदूष्यते
स जल्पो नाम । यत्र त्वेकः स्वपक्षं स्थापयति
अन्यस्तु क्लृप्तातिनिरास्यहस्यानेकतु पञ्च दूषयति
न तु स्वपक्षं स्थापयति सा वितण्डा नाम कथा ।

तत्र जल्पवितण्डे विजिगीषमाणयोर्वादिनोः
शक्तिपरीचामात्रफले । वादस्तु वीतरागयोः
प्रियाचार्ययोर्न्ययोर्वा तत्त्वनिरूपणफलः ।

अतोऽसौ श्रेष्ठत्वान्मद्भूतिरित्यर्थः ॥” इति तट्टी-
कार्या श्रीधरस्वामी ॥ (“तत्र वादः । वादो
नाम यः परस्परं सह शास्त्रपूर्वकं विग्रह्य
कथयति । स वादो द्विविधः संग्रहेण जल्पो
वितण्डा च । तत्र पक्षाश्रितयोर्वचनं जल्पः ।
जल्पविपर्ययो वितण्डा ।” इति चरकं विमान-
स्थानेऽध्याये ॥)

वादकः, त्रि, (वाद्यतीति वद् + णिच् + क्तृन् ।)

वादकरः । (यथा, भागवते । १०।१८।१३ ।

“कश्चित् शृणुतुम् चान्येषु गायकौ वादकौ स्वयम् ।
शृणुतुमैव चाराजं साधु साध्विति वादिनौ ॥”)

वक्ता । वदघातोः, कर्तरि णक्(णुल)प्रत्ययेन
निष्पन्नः ॥

वादनं, स्त्री, (वद् + णिच् + क्तृन् ।) वाद्यम् ।

(यथा, संगीतदर्पणे । ३३ ।

“वीणावादनतत्त्वज्ञः श्रुतिजातिविशारदः ।

तालञ्जचाप्रयासेन मोक्षमार्गं नियच्छति ॥”)

वा(वा)दरं, त्रि, (वदरात् वदराकारकार्पास-
फलाद्भवम् । वदर + अण् ।) कार्पासनिर्मित-
वस्त्रादि । इत्यमरः । २।६।१२१ ॥ वादरायाः
कार्पास्या जातं इत्यर्थे णप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥

वा(वा)दरः, पुं, (वदर + स्वार्थे अण् ।) कार्पास-
वृक्षः । इति हेमचन्द्रः ॥ (वदरीवृक्षः । कुलगाह
इति भाषा ॥)

वादरङ्गः, पुं, सन्ध्यावृक्षः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

वा(वा)दरा, स्त्री, (वदरवत् फलमस्यस्याः । वदर +
अच् । ततः टाप् ।) कार्पासवृक्षः । तत्प-
र्यायः । कार्पासी २ स्रजपुष्पा ३ वदरी ४ समुद्रान्ता ५
तुण्डिकेरी ६ कार्पासिका ७ । इति शब्द-
रत्नावली ॥ अस्याः पर्यायान्तरं गुणाच्च
कार्पासीशब्दे द्रष्टव्याः ॥

वादरायणः, पुं, (वदरायणे वदरिकाश्रमे निवस-
तीति । वदरायण + अण् ।) आसदेवः । इति
शब्दरत्नावली ॥

वादरायणिः, पुं, (वादरायण एव । स्वार्थे ण् ।)

आसदेवः । इति शब्दरत्नावली ॥ (वादरा-
यणस्यापत्यमिति अपत्यार्थे ण् । शुकदेवः ॥)

वादरिकः, त्रि, वदरचयेन कर्त्ता । वदरं चिनोती-
त्यर्थे णिक्प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

वादलं, स्त्री, मधुघटिका । इति शब्दचन्द्रिका ॥

वादवादी [न्], पुं, (वाद् वदतीति । वद् +
णिनिः ।) जिनभेदः । तत्प-
र्यायः । आर्द्धतः २ ।
इति हेमचन्द्रः ॥

वादामं, स्त्री, खनामख्यातफलम् । तस्य गुणाः ।

उष्णत्वम् । सुस्निग्धत्वम् । वातघ्नत्वम् । वल-
शुक्रकारित्वम् । इति राजवल्लभः ॥

वादान्यः, त्रि, (वदान्य एव । स्वार्थे अण् ।)

वदान्यः । बहुप्रदः । इति भरतहिरूपकोषः ॥

वादालः, पुं, मत्स्यभेदः । वीयानि इति भाषा ।

तत्प-
र्यायः । सहस्रदंष्ट्रः २ । इति हेमचन्द्रः ॥

वादः, त्रि, (वाद्यति यत्तुमुच्चारयतीति । वद् +
णिच् + “वसिष्ठप्रियजीनि ।” उणा० ४।१२४ ।

इति ण् ।) विद्वान् । इत्युणादिकोषः ॥

वादित्वं, स्त्री, (वाद्यते । वद् + णिच् + “भूवादि-
गृभ्यो णिच् ।” उणा० ४।१७० । इति
णिच् ।) वाद्यम् । इत्यमरः ॥ (यथा, भाग-
वते । ३।२४।७ ।

“अवाद्यंस्तदा योनिं वादिनां धनाधनाः ॥”
वादिनोऽर्थिनश्चायते इति । त्रै + कः । अर्थि-
रचके, त्रि । यथा, वक्रोक्तिप्रश्नाशिकायाम् । २६ ।

“कृत्वा त्वं प्रणवचितं नहि मया दूतेन न
प्रीयते ।

नेवाहं प्रणवः कृशोदरि चितः श्रव्यो विधातु
तया ।

किं वादित्रविवक्षयात्र दयिते को वादिनश्चायते
स्तथा निर्मितशैलराजस्तु इत्यध्यात्मग-
हृर्जटिः ॥”)

वादिनं, स्त्री, वदरीसदृशः-फलवृक्षः । इति
शब्दरत्नावली ।

वादिराट्, [वृ] पुं, (वादिषु वक्तृषु राजते
इति । राज + क्त्वि ।) मञ्जुधोमः । इति
त्रिकाण्डशेषः ।

वादिशः, त्रि. साधुवादी । इति शब्दमाला ।

वादां, [न्] त्रि, (वदतीति । वद् + णिनिः ।)
वक्ता । (यथा, मनुः । ७ । ६१ ।

“न च ह्यन्वात् खलाखण्डं न स्त्रीवं न कृता-
ञ्जलिन् ।

न सुक्तकेशं नासीनं न तथाप्रसीति वादिनम् ।”
अर्थः । विवादकर्ता । परियादी इति पारस्य-
भाषा । यथा, सभापतिः कर्तव्यमाह कात्यायनः ।
“अथ चेत् प्रतिभूर्नास्ति वाद्योग्यस्तु वादिनः ।
न रक्षितो दिनस्यान्ते दद्याद्भृत्याय वेतनम् ।”
वादिनो भाषावादिनः उत्तरवादिनश्च ॥ * ।
नयं विवादाशक्तौ प्रतिनिधिसाह नारदः ।

“अर्थिना संनिवृत्तौ वा प्रत्यर्थिप्रतिनोऽपि वा ।
यो यन्त्यर्थे विवदते तयोर्जयपरानयो ॥”

तयोर्वादिप्रतिवादिनोः । कात्यायनः ।
“मनुष्यनारणे स्तेये परदारभिमर्षणे ।

अभयभञ्जने चैव कन्याहरणदूषणे ।
प्राण्ये कूटकरणे वृषदोहे तथैव च ।

प्रतिवादी न दातव्यः कर्त्ता तु विवदेन न्ययम् ॥”
भाषावादीतरस्य पक्षस्थितस्य दण्डनीयत्वमाह

नारदः ।
“यो न भ्राता पिता वापि न पुत्रो न नियोजितः ।

परार्थवादी दण्डः स्यात् व्यवहारेण विव्रयन् ॥”
नारदः ।

“पूर्ववाद् परित्यज्य योऽन्यमालम्बते पुनः ।
तादृशक्रमगान्त्रियो हीनवादी स वै नरः ॥”

प्रत्यर्थी यदि कश्चिन् कालं प्रार्थयते स लभते ।
अर्थो तु कालं प्रार्थयन् अर्थित्वमेव हन्यादिति

तेन कालो न प्रार्थनीयः । तथाह ।
“प्रत्यर्थी लभते कालं चार्धं सप्ताहमेव च ।

अर्थो तु प्रार्थयन् कालं तन्नुष्णमादेव शीयते ॥”
कश्चिन् प्रत्यर्थी कालं न लभते । याज्ञवल्क्यः ।

“भाह्वस्येयपाश्वस्यगोभिर्गामावथे जियाम् ।
विवादयेन् सप्त सप्त कालोऽन्यथेयया स्तुतः ॥”

अथ भाषावादः । तत्र भाषाग्रहणमाह तुः
कात्यायनसदृशस्य ।

“पवित्रादीनिर्मूलं गार्धं सकारगान्धम् ।
निशितं लोकमिच्छन् पक्षं पक्षविशे विदुः ॥

सत्याचरः प्रभूतार्थो निःसन्दिग्धो निराश्रयः ।
निरोधितारण्यैर्मुक्तो निरोधितरोधकः ॥

यदा तैर्निर्गताः पक्षः कलितः पूर्ववादिना ।
दण्डावप्यवयवमर्गं प्रविशती तदीतरम् ॥”

नारदस्य ।
“यत्तु कुरुक्षेत्रात् प्रतिज्ञां कुरुक्षेत्रात् ।

कुरुक्षेत्री सीपेन वादी तर्जयासुखरी भवेत् ॥”
गणपतिप्रसादः ।

“कुरुक्षेत्रं पूर्ववत् तर्जयादी विप्रोद्यते ।

न दद्यादुत्तरं यावत् प्रत्यर्थी सभ्यसन्निधौ ॥”

इति व्यवहारतत्त्वम् ॥

वाद्यं, स्त्री, (वद् + णिच् + यत् ।) वाद्ययन्त्रं ध्वन-
यन्ति यत् । वाद्यना इति भाषा । तत्पर्यायः ।

वादित्रम् २ आतोद्यम् ३ । तच्चतुर्विधं यथा,
“तत् वीणादिकं वाद्यमानहं सुरजादिकम् ।

वंशादिकन्तु शुभिरं कांक्षताजादिकं चनम् ॥”
इत्यमरः ॥

“इदं ततादि चतुर्विधं चतुःप्रकारं वाद्यादिशब्द-
द्वयवाच्यम् ।

‘इदं चतुर्विधं वाद्यं वादित्रादिदिनामकम् ।’
वाद्यमितिसमस्तं प्रथमान्तं विशेष्यपदं इति

कलिङ्गादयः । फलतो न विशेष्यः ।” इति तट्टी-
कायां भरतः ॥ * ॥

अथ वाद्यानि ।

“तालेन राजते गीतं तालो वादित्रसम्भवः ।
गरीयस्तेन वादित्रं तच्चतुर्विधमुच्यते ॥

तत् शुभिरमानहं चनमित्यं चतुर्विधम् ।
तत् तन्त्रीगतं वाद्यं वंशाद्यं शुभिरं तथा ॥

चर्मामनहमानहं चनं तालादिकं मतम् ॥” * ॥
तत्र तत् यथा,—

“अलावणी वज्रावीणा किन्नरी लघुकिन्नरी ।
विपक्षी वलकी ष्येष्ठा चित्रा प्योषवती जया ॥

हस्तिका कुलिका कूर्मी शारङ्गी परिवादिनी ।
त्रिशूरी शतचन्द्री च नकुलौष्टी च टंसवी ॥

औदुम्बरी पिनाकी च निवन्धः शुक्लस्तथा ।
गदावारणहस्तश्च रत्नोऽथ शरमखलः ।

कपिलासो मधुखन्दी घोण्ट्यादि तत् भवेत् ॥”
अलावणी यथा,—

“कनिष्ठिका परिधर्द्धिमध्वच्छिद्रेण संयुतः ।
दृश्यष्टिमितो दृष्टः खादिरो वेणवोऽथवा ॥

अधःकरभगानूर्ध्वे ह्रन्वावकाभिर्भोमितः ।
नवाङ्गुलादध्वच्छिद्रेपरि चन्द्रार्द्धसन्निभाम् ॥

निवेश्य शुभ्रिकां भद्रालासुखकं निवेशयेत् ।
द्वादशाङ्गुलविस्तारं दृढपकं मनोहरम् ॥

तुम्बिकावधमधेन दण्डच्छिद्रे तु निर्मिताम् ।
अलावुमध्यगां लौघीं कृत्वा सख्यान्तु काष्ठि-

काम् ॥
तथा संवेष्टा तन्मध्ये काष्ठिकां भ्रामयेत्ततः ।

यथा स्याद्विषयान्तायुर्ध्वस्य करभोपरि ॥
पञ्चाङ्गुलिषु संख्यान्तायुं सख्याषु बन्धयेत् ।

मेशान्तनिर्मिता पट्टमयी सूत्रकृताथवा ॥
सप्तः छप्पा दृढा तत्र ततो देया विषयनेः ।

सप्तमसप्तमयोन्मान्तावली प्रकीर्तिता ॥
विष्टुना न मनुष्येन तुम्बे दिःचिष्टा वक्ष्यते ।

मध्यमानामिकाभाषा वाद्या दन्तिरपाणिना ॥
तारे मन्त्रे च घोषे च विष्टुने विष्टुरिष्यते ।

तुम्बोपरं समुत्थय रामाङ्गुलेन धारयेत् ॥
तत्तन्ताभिस्तु सन्निभिः सरयश्चिर्विधीयते ।

विष्टुरो दक्षिणः शान्तिर्गमस्तत्र चतुःसरः ॥
पञ्चावली मित्रा ज्ञेयाः सप्तमद्वयान्तःसराः ।

रामयश्चिष्टया रामो भवेत् षड्वादिभिरः ॥

अंशान्वासविमेदाच्च तथात्रापि विधीयते ।

इयमलावणी प्रोक्ता मनःश्रवणरञ्जनी ॥

प्रत्यक्षा सारदा देवी वीणारूपेण संस्थिता ।”
इत्यलावणी ॥ अन्येषां लक्षणं विस्तरभया-

प्रोक्तम् ॥ * ॥ शुभिरं यथा,—
“वंशोऽथ पारीमधुरीतिशरीशृङ्गकाहलाः ।

तोडुहौसुरकीयकाष्टिकाखरनाभयः ॥
शृङ्गं कापालिकं वंशश्चर्मवंशस्तथापरः ।

एते शुभिरमेदास्तु कथिताः पूर्वस्वरिभिः ॥
वर्तुलः सरणश्चैकपर्वदोषविवर्जितः ।

वेणवः खादिरो वापि रक्तचन्दनजोऽथवा ॥
श्रीखण्डजोऽथ सौवर्ण्यो दन्तिदन्तमयोऽपि वा ।

राजतस्मान्नो वापि लौहजस्ताटिकोऽथवा ॥
कनिष्ठाङ्गुलितुल्येन गर्भरन्ध्रेण प्रोधितः ।

शिल्पविद्याप्रवीणेन वंशः कार्यो मनोहरः ॥
वंशेनैव मनोऽपीति मतज्ञसुनिर्गदितम् ।

ततोऽन्येऽपि तदाकारा वंशा एव प्रकीर्तिताः ॥
तत्र त्र्यङ्गा शिरोदेशादधो द्विमितमङ्गुलम् ।

फुत्काररन्ध्रं कुर्वीत मितमङ्गुलिपर्वणा ॥
पञ्चाङ्गुलानि संख्यान्तावदन्त्याणि कारयेत् ।

कुल्यान्तयान्तरन्ध्राणि सप्तसंख्यानि कौशलात् ॥
वदरीवीजतुल्यानि संख्यान्ताङ्गुलिमङ्गुलम् ।

प्रान्तयोर्ध्वनयं कार्यं खरादेर्नादहेतवे ॥
सिक्थकेन कला देया त्रिग सुखरता भवेत् ।

पञ्चाङ्गुलोऽयं वंशः स्यादेकैकाङ्गुलिद्विहितः ॥
षड्ङ्गुलानि नागना स्याद्वयावदष्टादशाङ्गुलम् ।

फुत्कारनारदरन्ध्रस्य यावदङ्गुलिमन्तरम् ॥
तदेव नाम वंशस्य वांशिकैः परिकीर्तितम् ॥

एकाङ्गुलो ह्रङ्गुलश्च त्र्यङ्गुलश्चतुरङ्गुलः ।
अतितारतरन्ध्रेण वांशिकैः समुपेक्षितः ॥

त्रयोदशाङ्गुलो वीणापरः ।
निन्दितो वंशतत्त्वज्ञैस्तथा सप्तदशाङ्गुलः ॥

महानन्दस्तथा नन्दो विजयोऽथ जयस्तथा ।
चत्वार उत्तमा वंशा मतज्ञसुनिश्चयताः ॥

दशाङ्गुलो महानन्दो नन्द एकादशाङ्गुलः ।
द्वादशाङ्गुलमानस्तु विजयः परिकीर्तितः ॥

चतुर्दशाङ्गुलमितो जय इत्यभिधीयते ।
प्रज्ञा रत्नो रविर्णिष्ठः क्रमादथ व्यवस्थिताः ॥

नैविष्यं प्रोदता चापि सुस्वरस्य प्रोपता ।
माधुर्यमिति पञ्चामी पुनस्तृतेऽथ गुणाः स्मृताः ॥

श्रीकारवङ्गुलः सत्यो विस्तरः स्फुटतो लघुः ।
अमधुराथ विज्ञेयाः गद्गोपाः फुत्कृते क्रमात् ॥

तथा प्रयोगवाङ्मन्यमप्यता गीतवादेन ।
रभिर्देवैर्गुणोऽतीव निन्दितो वंशिको मतः ॥

खानकादिलयाभिज्ञो गमकाष्टः स्फुटाचरः ।
श्रीप्रसक्तः कलाभिज्ञो वांशिको रक्त उच्यते ॥

प्रसुक्तिर्नन्दमुक्तिश्च मुक्तिश्चैव शृङ्गेर्गुणाः ।
सुखागतं सुस्वरं चतुर्लोकप्रसन्नविद्या ।

समस्तममरुतागं रामरागाङ्गुलिद्वया ।
क्रियाभागाविभागात् दण्डता गीतवादेन ॥

समस्तं चापि दुःस्वाने वादनिर्गताङ्गुलिद्वयम् ।
नागुपां नागवाद्यं तदोपाङ्गुलिद्वयं तथा ॥

वाग्निकस्य गुणा एते मया संक्षिप्तं दर्शिताः ।
इति वंशः ।
कादला खी निग्रः । तीक्ष्णं सुरली वृक्षा
इत्येते च विद्यां मन्मथरागां नाभिरिव मर-
नाभिः विद्यां वनेन । इतरेषां विस्तरभया-
मोक्तम् । * । आनन्दं यथा,—
“आनन्दे महेतः श्रेयान् इत्युक्तं भरतादिभिः ।”
अपि च ।

“मुरजपटपटका विमको दपवायं
पगवधनमयज्ञा लावणाद्विकल्पः ।
करटकमठगरी स्यात् कुडुका डुडुका
भनमसुरलि भक्तो टुङ्गलो दौष्टिधाना ।
टमरटसुकिसडुः कुडुलीकुङ्कुनामा
रगमभिषटपायं दुन्दुभी च रजस्य ।
कचिदपि टुङ्गुकी स्यात् ददुरं चापुमाङ्गं
प्रकटितमनगमं वाद्यमित्यं जगताम् ।
त्रिपुरमथनककुत्तासवे तत्प्रयाये
मनमगनुषिरयानहमित्यं घनयः । * ।
महेतः सादिरः श्रेष्ठो हीनः स्यादन्वदानजः ।
रक्तचन्दनो वाद्यो गभीरध्वनिश्चकैः ।
मार्तदक्षप्रमाणानु दैर्घ्यमस्य विधीयते ।
अथोद्देशाङ्गुलं वाममथवा दादशाङ्गुलम् ।
एजिगथ भवेहीनमेकनाह्नाङ्गुलेन वा ।
करगानहपदो मध्ये चैव पृष्ठभवेन ।
गण्ठासौधो भवेत् चतुस्तन्म करणं मतम् ।
शक्तिकानिर्मितस्यैव गदगः परिकीर्तितः ।
पातयेत् खरतिं वाद्यं मादनार्थं च महेतः ।
विभूतिर्गैरिकं भक्तं केन्द्रकेन च सक्तम् ।
यद्वा त्रिपीठकं दैर्घ्यं कीपनीयतमिन्नितम् ।
संचमेकच पिष्टतमिपः खरतिरुच्यते ।
वामास्ये पूरिकां कृत्वा लेपं दद्याच्च दक्षिणे ।
मयं महेतकः प्रोक्तः सन्वाद्योत्तमो मनः ।
अस्य संयोगमायाय नमं वाद्यश्च शोभते ।
यत्तद्वै शीतकाष्ठे दत्तमहाङ्गुलं विदुः । * ।
तद्विधौ विमिनि ज्ञेयाः पादवर्णा गदगणाः ।
यो दं टं धिकटकाही साकं दं दं योगं धिधि ।
सर्भं भिं नं गटं दं दं जूटवाद्या मता अमी ।
तथं यो टं सज धी दौ दं दं धिग् यां तत्तं
तधि ।
तत्त तं धं धिदौ तधि पादुसले त्वयं क्रमः । * ।
मया च प्रतिमाने पादुसलः । इगतचेर्षा
इगसपेर्षा यो यो धिक ताधिका योर्षा योर्षा
तत्त तया धिका योगा दत्त ताधि धि धिधि-
रतता लङ्गता योधिक् योर्षा योता इगतता
इगतता इगतता धि । इति प्रतिमानपादु-
गणः । * ।
“धितोद्देशाव्यवष्टी गजरी रूपकं धुरा
रगदः सारिगोमी च वाद्य कथितं यथा ।
पदुरत्तं रगदश्च गजरी सादर मृताः ।”
यथा दं दं दं इत्येतास्तां पतिः । * ।
योर्षावदं यथा । दौ तयो तधिक् तधिक् दं
या दं दं योर्षा योर्षा तत्त तत्त दधि धि

दिश्यां दिश्यां टटुनकि टटुनकि तदटकु तदटकु
खयटकु खयटकु तगिनमि तगिनमि दं दं दं
दं दं दं दं ता तथा । इत्योद्देशादम् । * ।
अवच्छेदवाद्यं यथा । दं दानः दं दानः धिधि
धिधि दिग् दं दानः । इत्यवच्छेदवाद्यम् । * ।
गजरवाद्यं यथा । योक्ते च नेज टं टं गयो
गयो टट्ट टट्ट योगतकि धिक्नकि धिक् टट्टन
धि धि कटतक धोक् तधि कटतक कटपो
गतङ्गीम् । इत्येतास्तां गजरः । * । रूपक-
वाद्यं यथा । तत्त धिक् तत्त धिक् यवितकि
यवितकि धिक् दं दानः । इति रूपकवाद्यम् ।
ध्रुववाद्यं यथा । तत्त तत्त धिग् धिक् टट्ट ।
इति निवारताले ध्रुवकः । * । गलपो यथा ।
तधिधि धिक्तक तधिगल गं या या दं तथा
टैनन । इत्येतास्तां गलपः । * । सारिगोमी
यथा । योर्षा टैन तत्त धिक् तत्ताधक तत्तयो
टट्टन टट्टन योगककथोः । इति प्रथम-
खलः । * । टैनखोः धिखोः टैन टैन दक्ष
तगदक धिक् तद्विदक दं गदं गखो गखोक्
तत्त तत्त धिक्न धिक्न धोर्षेन धोर्षेन घटैगल
खोग गल खोग खोष्ट गं टगे खोष्टन
इत्यस्य छन्दनम् । इति सारिगोमी । * ।
नाहो यथा,—
“दंकारत्रितयं पूर्वं दं धिगिति तत्तखयम् ।
दं दं धिक्नयं यत्त इति नादः श्रुतीप्रियः ।”
इति नादः ।
“इतं मानममारब्धं शृङ्गं जूटविनिर्मितम् ।
सप्रपटमयं वाद्यं करिभं तद्विद्योषते ।”
इतमानहान् प्रतिताले यथा । तत्त तत्त
तत्त तत्त दिदं धिगनयो धिगनयो धिक्
धिक् धिक् धिक् धिक् नमि नमि यो यो धि
धि धिः दं दं धिग् यो यो यो इत्योर्ष
ननियो ननियो योर्ष योर्ष टेटि टेटि योर्ष
योर्ष तटि तटि तट्टक गीं गीं धमि धमि तन
तथे तथे तत्त तमि हीणही योग योग यो योग
गयो गयो तत्ताता ।
“इति सप्तपदाङ्गुः कथितं वाद्यपटिताः ।
प्रतितालेन तालेन पादवर्गमसामनः ।
गन्धन्यवतिना पूर्वसुन्नेशीताख्यनने ।
सुधर्माङ्गनाथं करोमं प्रकटीकृतम् ।”
प्रहरणं यथा । योगता नटिकाया गकटग
गीं दं योग दिहिक धिक् धिक् टैन । इत्येक-
नाल्यां प्रहरणम् ।
“वाटं विमुच्येन येन छन्दं तद्विगद्यते ।”
यथा । तद्विधौ दिन टैन तत्तः । इति छन्दनम् ।
“कलागो विस्तरावच टाकली चार्ताकली ।
मोताटा वतिका चैव मोसुदी सुरनवापा ।”
कलागुजरायं कीर्षवाद्यम् । महेतः यद्योद्देशा-
ङ्गुलमनुमो दादनाङ्गुलद्विगुणः । सुरन-
वादादनाङ्गुलमनुमोः यद्योद्देशाङ्गुलद्विगु-
णः । महेतसुरनवाद्यं महेतः । * । यत्त
यथा,—

“मदुरत्तं विस्तरा दिधिधं घनवाद्यकम् ।
मोताङ्गममुरत्तं विस्तरं तावमन्वयम् ।
करनालः कांस्यवली यययगटोऽथ शक्तिका ।
कमिका पटपाद्यश्च पट्टागोषश्च धर्धरम् ।
कञ्जानालश्च मञ्जीरकर्मण्डुर इत्यपि ।
सादृश्येन सुनीन्द्रेण कथिता घनयुक्ताः ।
त्रयोद्देशाङ्गुलयामौ बहुकांस्यविनिर्मितौ ।
मध्यसुखी कानाकारौ तन्मधो रज्जुगुणिकौ ।
पञ्चिनीमन्मथशौ कारायां रज्जुयन्त्रिणौ ।
करनालाङ्गुलौ वाद्यौ पादु भनटकैरिति ।
यद्वा त्रयोद्देशयवज्जालं वक्रयनोन्मितम् ।
यययचक्रगम्भीरं मधो च यययचक्रम् ।
विष्टनं वक्तुं निम्नं ययययमितं ततः ।
एष्टतो मध्यदेशे च शिवलिलसमाकृतम् ।
अत्यन्तपेष्टीनिर्दग्धशृङ्गास्यविनिर्मितम् ।
संरक्ताङ्गुलितुसिन्धुसुदीर्घमधुरध्वनिम् ।
यना निवा विमरत्तं टट्टं शृङ्गं मनोहरम् ।
काश्मीरादिमसुद्धतं तालमाहुर्मनीषियः ।
सुगादं दक्षिणं तालं ततो हीनश्च वामकम् ।
कुर्वीत तदयं कार्यं तर्ज्यङ्गुलयोगतः ।
वामदक्षस्यनालस्य मध्यमं यमिनादितम् ।
नियमदक्षिणतालस्य परिचयेन तालयेत् ।
तालादौ वाद्येचैव व्रतदीर्घलघुद्वयैः ।”
इति करनालविशेषः । कर्षरीधनविशेषः । उङ्कु-
रश्च घनविशेषोऽदन्तरेणानुसिद्धः । अन्येषां
लक्षणं विस्तरभयामोक्तम् । * ।
“रविनय्याः सत्यभामायाः कालिन्दीमिन-
विन्दयोः ।
जाम्बवत्या नामजित्या लक्ष्म्याभयोरपि ।
छणस्याटमद्विधीयां पुरोदाद्यमद्योक्तये ।
तत्तं श्रुतिमानहं घनय युगमन्वनाः ।
अवाद्यप्रसङ्गातमिनि पौराणिको श्रुतिः ।
तत्तं वाद्यन्तु देवानां गन्धर्वाणाञ्च श्रौधिरम् ।
आनन्दं राक्षसानाञ्च किन्नराणां घनं विदुः ।
निजावतारे गोविन्दः स्वर्गमेवानयन्ति चितौ ।
यावन्ति वाद्यभाटानि रामदासयोर्धौधि ।
तावत्यो नाभवन् सेनाः पृथपापयगदरे ।”
किञ्च ।
“तलित्पु चक्रम्पततोमरेण
रद्वे सरारिमयनात् सुरेण ।
अभूततादेरपि सिंहादेः
सा मयगन्तीति कलादवादः ।
इति मेषानां योऽङ्काररः स सिंहादः ।
ततादिभिरेभिषतुमिन्दोक्तमनां सिंहादे च
यययन्तोपाद्रमभूत् । सिंहादेन मय वाद्यं
ययययं भयनीदरः । इति सङ्गीतदामोदरः ।
विदुसो वादकस्यार्थं यथा,—
“अयोमहारीमिन्दोर्षेणमोराभिरुच्यते ।
मोताङ्गिण्योर्षादेर्षेयययययुर्षे दप ।
उय्यरायन्तु मोविन्दः मोताङ्गुलमनुमोः ।
मूयययययययय मोताङ्गुलमनुमोः ।
मिदं च दिदं तैमयना मास्यनाङ्गुलद्वयैः ।

तोषितो भगवान् विष्णुर्देवात्मभित्तं फलम् ॥
देवकर्मणि सक्तानां तेषां संस्तुतिर्न संस्तुतेः ।
तोषितोऽभिमतान् कामान् प्रयच्छति वना-
हिनः ॥”

इति वट्टिपुराणे क्रियायोगनामाध्यायः ॥
देवप्रतिष्ठायां वादविधिर्यथा,—
“ततः प्रासादे स्थाप्योऽहं गीतवादित्रमङ्गलेः ।
सर्वगन्धान्ततो गृह्य इमं मन्त्रमुदाहरेत् ॥”

इति वाराहे शैलाक्षीस्थापनाध्यायः ॥
देवताविशेषगृहे वादविशेषनिषेधो यथा ।
योगिनीतन्त्रे ।

“शिवागारे भक्तकच ख्यागारे च शक्तकम् ।
दुर्गागारे वंशीवादं माधुरीच न वादयेत् ॥”
भक्तकं कांस्यनिर्मितकरनालम् । मत्स्यपुराणे ॥
“गीतवादित्रनिर्घोषं देवस्थाने न कारयेत् ।
विरचितं गृहे ऽङ्गां घण्टां लक्ष्मीगृहे लजेत् ॥
घण्टा भवेदशक्तस्य सर्ववाद्यमयी यतः ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
वाद्यभाण्डं, क्ली, (वाद्यं वादनीयं भाण्डमिति) ।
वादनीयपात्रम् । सुरजादि । यथा,—

“पुष्करं करिष्ठस्थाने वाद्यभाण्डमुजे जले ॥
इत्यमरश्लोकटीकायां भरतः ॥

अपि च ।
“वाद्यभाण्डमिदं देवि ! नानास्वरसमन्वितम् ।
भेरीपटहचंयुक्तं मया भक्त्या निवेदितम् ॥”

इति वृष्टान्तिकेश्वरपुराणे तदुर्गास्तवपहतिः ॥
वाध, ऋ ङ विद्यतौ । इति कविकल्पद्रुमः । ऋ.
अववाधत् । ङ, वाधते । इति दुर्गादासः ॥
वाधुष्यं, क्ली, विवाधः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
वाधूः, पुं, वधिञ्चम् । इति शब्दरत्नावली ॥
वाग्मीनसः, पुं, वाह्मीणसः । खड्गु गी । इति हला-
युधः ॥

वानं, त्रि, क्ली वै शीणलो + क्तः । ओदितश्चेति
नत्वम् । शुष्कफलम् । इत्यमरः ॥ शुष्कम् । इति
मेदिनी । ने, २० ॥ (वनखेदमिति । वन +
अण् ।) वनसमन्धी ॥

वागं, क्ली, (वा + ल्युट् ।) स्यूतिकर्म । कटः ।
गतिः । इति मेदिनी । ने, २० ॥ जलसंयुत-
वातोर्मिः । सुरुद्धा । सौरभः । इति हेमचन्द्रः ॥
गोक्षीरजं तवक्षीरम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

वानप्रस्थः, पुं, (वनप्रस्थे जातः । अण् ।) मधूक-
वृक्षः । (अस्य पर्यायो यथा,—

“मधूकी गुडपुष्पः स्यान्मधुपुष्पो मधुसवः ।
वानप्रस्थो मधुलीलो जललेत्रमधूलकः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)

मलाशयः । (अस्य पर्यायो यथा,—
“वातपोषः पलाशः स्यादानप्रस्थस्य किंशुकः ।
राजादग्नौ नक्षत्रघ्नो हस्तिकर्णो हस्तोऽपरः ॥”

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ।)
दानीयायमः । इति विश्वमेदिन्याः ॥ ॥ पुष्प-
सुखाय वनवाद्यं कृत्वा अष्टपदपञ्चलादि भञ्ज-
यित्वा ईश्वरावाहनं करोति यः स वानप्रस्थः ।

स च द्विविधः । अथानुष्ठुः दन्तोदूखलिकश्च ।
इति श्रीभागवतमतम् ॥ तस्य धर्म्मो यथा,—

“भूमौ मूलफलाश्रितं स्वाध्यायस्तप एव च ।
संविभागे यथान्यायं धर्म्मोऽयं वनवासिनः ॥
तपस्तप्यति योऽरण्ये यजेद्देवान् जुहोति च ।
स्वाध्याये चैव निरतो वनस्थस्तपसी मनः ॥
तपसा कर्षितोऽत्यर्थं यस्तु ध्यानपरी भवेत् ।
सत्याचीह स विज्ञेयो वानप्रस्थाश्रमे स्थितः ॥”

इति गारुडे ४६ अध्यायः ॥

अपि च ।

याज्ञवल्क्य उवाच ।

“वानप्रस्थाश्रमं वक्ष्ये तन् शृण्वन्तु महर्षयः ।
पुत्रेषु भार्यां निःक्षिप्य वनं गच्छेत् सदैव वा ॥
वानप्रस्थो ब्रह्मचारी साभिः सोपासनः क्षमी ।
अफालकृष्टेनार्णोश्च पिष्टदेवातिथीक्षया ॥
भृत्यास्तु तर्पयेत् प्रसृज्जटालोमभृदात्मवान् ।
दान्तस्त्रिषवणस्त्रायी निवृत्तश्च प्रतिगृहात् ॥
स्वाध्यायवान् ध्यानशीलः सर्वभूतहिते रतः ।
अह्नो मासस्य षण्णां वा कुर्याद्वाग्नपरिग्रहम् ॥
कृत्यं त्यजेदाश्वयुजे नयेत् कालं व्रतादिना ।
पक्षे मासे तु वाग्नीयाह्नौलखलिको भवेत् ॥
चान्द्रायणी स्वपेद्रुमौ कर्म कुर्यात् फलादिना ।
श्रीर्षे पञ्चाग्निसम्यक्तो वर्षासु स्थण्डिलेश्वरः ।
आर्द्रवासास्तु हेमन्ते योगाभ्यासादिनं नयेत् ॥”

इति गारुडे १०२ अध्यायः ॥

पुनरपि ।

“जटित्वमग्निहोत्रित्वं भूशय्याजिनधारणम् ।
वने वासः पयोः मूलं नीवारफलवृत्तता ॥
प्रतिशिद्धान्निवृत्तश्च विज्ञानं व्रतधारिता ।
देवतातिथिपूजा च धर्म्मोऽयं वनवासिनः ॥”

इति गारुडे २१५ अध्यायः ॥

अन्यत्र ।

“वानप्रस्थाश्रमं धर्म्मं ते वक्ष्यामोऽवधार्यताम् ।
अपत्यसन्ततिं दृष्ट्वा प्राप्नो देहस्य चायतिम् ॥
वानप्रस्थाश्रमं गच्छेदात्मनः शुद्धिकारणम् ।
तत्रारण्योपभोगेन तपोभिक्षात्मदर्शनम् ।
भूमौ शय्या ब्रह्मचर्यं पिष्टदेवातिथिक्रिया ॥
होमस्त्रिषवणस्त्रायं जटावल्कलधारणम् ।
वन्यजेद्दण्डविषित्वं वानप्रस्थविधिस्तयम् ॥”

इति वामने १४ अध्यायः ॥

अपरं च ।

याज्ञ उवाच ।

“एवं गृष्टाश्रमे स्निग्धा द्वितीयं भागमायुषः ।
वानप्रस्थाश्रमं गच्छेत् सदारः साग्निरिव च ॥
निःक्षिप्य भार्यां पुत्रेषु गच्छेद्द्वनमथापि वा ।
दृष्ट्वापत्यस्य चापत्यं जर्जरौकृतविग्रहः ॥
शुक्लपद्मस्य पूर्वांक्षे प्रशक्ते चोत्तरायणे ।
गत्वाप्यरण्यनियमांस्तपः कुर्यात् समाहितः ॥
फलश्रुतानि पञ्चाग्निं नित्यमाहारमाहरेत् ।
यदाहारी भवेत्तेन पूजयेत् पिष्टदेवताः ॥
पूजयेदतिथिं नित्यं स्नात्वा चाभ्यर्चयेत् सुरान् ।
यामादानौय वाग्नीयादहो यासान् समाहितः ॥

जटाश्च विभ्रयान्नित्यं नखरोमाणि नो लज्जन् ।
स्वाध्यायं सर्वदा कुर्यात् नियच्छेद्वाचमन्यतः ॥
अग्निहोत्रं जुहुयात् पञ्चयज्ञं समाचरेत् ।
सुन्यत्रैर्विविधैर्मन्त्रैः प्राकमूलफलेन तु ॥
चीरवामा भवेन्नित्यं स्नायात् त्रिषवणं शुचिः ।
सर्वभूतानुकम्पी स्यात् प्रतिगृह्यविवर्जितः ॥
दर्शने पौर्णमासेन यजेत नियतं द्विजाः ।
पक्षेष्टा आवणे चैव चातुर्मास्यानि चाहरेत् ॥
उत्तरायणस्य क्रमशो दक्षस्यायनमेव च ।
वासन्तशारदेर्मन्त्रैर्मन्यत्रैः स्वयमाहरेत् ॥
पुरोडाशं गुरुं चैव विधिवन्निर्वपेत् पृथक् ।
देवनाभ्यश्च तदुत्वा वन्यं मेध्यतरं हविः ॥
श्रेष्ठं समुपभुञ्जीत लवणञ्च स्वयं कृतम् ।
वर्ज्येन्मधुमांसादि भौमानि करणानि च ॥
भूस्त्रुणं शिशुकश्चैव श्लेष्मातकफलानि च ।
न फालकृष्टमग्नीयान् उत्सृष्टमपि केनचित् ॥
न ग्रामजातान्यार्त्तो वा पुण्याणि च फलानि च ।
आवणे चैव विधिवन्निर्वपेत् परिचयेत् सदा ॥
न दुह्येत् सर्वभूतानि निर्दन्धो निर्भयो भवेत् ।
न नक्तं किञ्चिदग्नीयात् रात्रौ ध्यानपरी भवेत् ॥
जितेन्द्रियो जितक्रोधस्तत्त्वज्ञानविचिन्तकः ।
ब्रह्मचारी भवेन्नित्यं न पत्नीमपि संश्रयेत् ॥
यस्तु पत्राया वनं गत्वा मैथुनं कामतत्परेत् ।
तद्व्रतं तस्य लुप्येत प्रायश्चित्ती भवेत् द्विजः ॥
तत्र यो जायते गर्भो न संसृज्यो द्विजातिभिः ।
न हि वेदाधिकारोऽस्य तत्त्वमप्येवमेव हि ॥
अधः शयीत सततं सावित्रीजपतत्परः ।
शरण्यः सर्वभूतानां संविभागपरः सदा ॥
परिवारं गृष्टावाहं निद्राजलस्योऽपि वर्जयेत् ।
एकाग्रिर्निकेतः स्यात् प्रोचितां भूमिमाश्रयेत् ॥
गृहोः सह चरेद्वासं तैः सहैव च संवसेत् ।
शिलायां शर्करायां वा शयीत सुसमाहितः ॥
सद्यः प्रचालको वा स्यात् मासवच्चयिकोऽपि
वा ।

पशुसनिचयो वा स्यात् समानिचय एव वा ॥
नक्तश्चान्नं समग्नीयात् दिवा पाहृत्य शक्तिनः ।
चतुःकालिको वा स्यात् स्याद्वा अष्टम-
कालिकः ॥

चान्द्रायणविधानैर्वा शुक्ले हण्ये च वर्जयेत् ।
पक्षे पक्षे समग्नीयात् यवागुं कथितां तथा ॥
पुष्पमूलफलेर्वापि केवलैर्ज्वरेयेत् सदा ।
स्वाभाषिकैः स्वयं शीर्णैर्लेखानसमते स्थितः ॥
भूमौ वा परिवर्त्तते तिष्ठेद्वा प्रपदेर्दिनम् ।
स्नानास्नानाभ्यां विहरेत् न कचिद्देयसुतृजलेत् ॥
श्रीर्षे पञ्चतपाश्च स्यादग्निसंभावकाशिकः ।
आर्द्रवासास्तु हेमन्ते क्रमशो तर्पयंस्तपः ॥
उपसृष्टश्च त्रिषवणं पिष्टदेवाश्च तर्पयेत् ।
एकपादेन तिष्ठेत् मरीचीर्वा पिबेत् सदा ॥
पञ्चाभिधूमसो वा स्यादुष्णः सोमपोऽप्यथा ।
पयः पिबेत् शुक्लपक्षे हण्यपक्षे तु गोमयम् ॥
शीर्णपर्णाशनी वा स्यात् कर्कशैर्वा तर्पयेत्सदा ।
योगाभ्यासरतो वा स्याद्वाध्यायी भवेत् सदा ॥

अथर्वशिरसोपेतो वेदान्ताभ्यासतत्परः ।
यमान् सेवेत सततं नियमांश्चाप्यतन्द्रितः ॥
कृष्णाजिनी सौत्तरीयः शुक्लयज्ञोपवीतवान् ।
अथवान्मोन् समारोप्य स्वात्मनि ध्यानतत्परः ॥
अनमिरनिकेतः स्यान्मुनिर्मोक्षपरो भवेत् ।
तापसेष्वव विप्रेषु यात्रिकं भैक्षमाहरेत् ॥
गृहमेधियु चान्येषु द्विजेषु वनवासियु ।
यामादाहृत्य बान्नीयादधौ यासान् वने वसन् ॥
प्रतिगृह्य पुटेनैव पाणिना सकलेन वा ।
विविधाद्योपनिषद् आत्मसंविद्धये जपेत् ॥
विश्राविशेषान् सावित्रीं रुद्राध्यायं तथैव च ।
महाप्रस्थानिकश्चासौ कुर्यादनश्नन्तथा ॥
अभिप्रवेशमन्यद्वा ब्रह्मार्पणविधौ स्थितः ॥
ये तु सन्त्यगिममाश्रमं शिव-
माश्रयन्त्यशिवपुञ्जनाशनम् ।
ते विशन्ति परमेश्वरं परं
वान्ति चैव जगतोऽस्य संस्थितिम् ॥”

इति कूर्मपुराणे उपविभागे २६ अध्यायः ॥
अन्यत् विष्णुपुराणे ३ अंशे ६ अध्याये द्रष्टव्यम् ॥
वानरः, पुं, स्त्री, (वा विकल्पितो नरः । यद्वा,
वानं वने भवं फलादिकं रातीति । रा + कः ।)
स्त्रनामख्यातप्रभुः । बौद्ध इति भाषा । तत्प-
र्यायः । कपिः २ प्रवङ्गः ३ जवगः ४ शाखा-
न्तगः ५ वलीतुखः ६ मर्कटः ७ कीशः ८
वनौकाः ९ । इत्यमरः ॥ मर्कः १० जवः ११
प्रवङ्गः १२ प्रवगः १३ जवङ्गमः १४ प्रवङ्गमः
१५ गीलाङ्गुलः १६ कपित्थास्यः १७ दधिशीयः
१८ हरिः १९ तरुन्तगः २० नगाटनः २१
भाम्नी २२ भाम्पायः २३ कलिप्रियः २४ । इति
शब्दरत्नावली ॥ किलिः २५ शालाहकः २६
इति जटाधरः ॥ (एतद्गुणे प्रायश्चित्तं यथा,
मनुः । ११ । १२६ ।
“हत्वा ह्रस्वं वलाकाश्च वक्तुं वर्हिणमेव ।
वानरं श्येनभासौ च सश्रयेत् प्राणायाम
गाम् ॥”)

वानरप्रियः, पुं, (वानराणां प्रियः ।) क्षीरिहृत् ।
इति राजमाला ॥
वागराक्षः, पुं, (वानराणामक्षिणीव अक्षिणी
यस्य ।) वनच्छागः । इति हारावली ॥
वागराघातः, पुं, (वानराणामाघातो यत्र ।)
लोभहृत् । इति शब्दचन्द्रिका ॥
वागरी, स्त्री, (वानरस्य स्त्री । डीष् ।) मर्कटी ।
(यथा, कथासरित्सागरे । १२३ । ६२ ।
“अथावतीर्य दृष्ट्वा तु तौ वानरी वानरीश्च सा ।
अवतीर्यस्य मे पादावगच्छीतामुभावपि ॥”)
शूकशिखी । इति शब्दरत्नावली ॥ (वानर-
स्येयमिति । वानर + अण् + डीष् । वानर-
सम्बन्धिनी । यथा, महानाटके ।
“सुग्रीवे करुणा न सा हि करुणा लभ्या धरा
वानरी ।
मध्येषा करुणा तवैव भविता नो वा भवेत्
कुत्रचित् ॥”)

वानरेन्द्रः, पुं, (वानराणामिन्द्रः ।) सुग्रीवः । इति
शब्दरत्नावली ॥
वानरः, पुं, वायव्यः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ कृष्ण-
वायु इति ख्यातः ॥
वानरस्यः, पुं, (वनस्यतौ भवः । वनस्यति +
“दित्यदित्यादित्येति ।” ४ । १ । ८५ । एणः ।)
पुण्यजातफलहृत् । स तु आम्बजम्बादिः ।
इत्यमरः ॥ (वनस्यतीनां सम्बद्धः । “दित्य-
दित्येति ।” एणः । वनस्यतिसम्बद्धे, स्त्री । इति
काशिका ॥ वनस्यतिजाते, त्रि । यथा, वाज-
सनेयसंहितायाम् । १ । १४ ।
“अद्रिरसि वानरस्यः ।”
“हे उदूखल त्वं यद्यपि वानरस्यः दारुमय-
स्तथापि दृढत्वान् अद्रिरसि ।” इति तद्वाय्ये
महौघरः ॥ यथाच, महाभारते । ३ । २२ । ४ ।
“तस्य सप्तसु यज्ञेषु सर्वमासीद्विरक्तयम् ।
वानरस्यश्च भौमश्च यद्दृश्यं नियतं मखे ।
चमालयूपचमसाः स्यात्यः पात्राः सुचः
सुगः ॥”)
वाना, स्त्री, वर्णिकापची । इति जटाधरः ॥
वानायुः, पुं, देशविशेषः । स तु भारतवर्षस्य
उत्तरपश्चिमे वर्तते । इति शब्दरत्नावली ॥
वानायुजः, पुं, (वनायौ देशविशेषे जायते इति ।
जन् + उः ।) वनायुदेशोत्पन्नघोटकः । इत्य-
मरः ॥
वानौरः, पुं, वेतसहृत् । इत्यमरः ॥ वाङ्मनु इति
ख्यातहृत् । तत्पर्यायः । दत्तपुष्पः २ शाखालः
३ जलवेतसः ४ आधिघातः ५ परिधाधः ६
नादियः ७ जलवम्भवः ८ । अस्य गुणाः ।
तिलत्वम् । शिथिलत्वम् । रक्षोघ्नत्वम् । ज्ञा-
शोधनत्वम् । पित्तलक्षकप्रदोषनाशित्वम् ।
संयाहित्वम् । कषायत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
वानौरकः, पुं, (वानौर इव प्रतिकृतिः । इवार्थे
कन् ।) सुजटयम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
वानौरजः, स्त्री, कुष्ठम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
वानेयः, स्त्री, (वने जले भवम् । वन + ण् ।)
केवर्तिसुस्तकम् । इत्यमरः ॥
वान्तः, त्रि, वमितवस्तु । वमघातोः कर्मणि
तत्प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ (यथा, साहित्यदर्पणे ।
“कृतप्रवृत्तिरन्यार्थे कविर्वान्तं समञ्जते ॥”)
वान्तादः, पुं, (वान्तं अतीति । अद् + अण् ।)
कुङ्कुरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
वान्तिः, स्त्री, (वम् + क्तिन् ।) वमनम् । वान्ति
इति भाषा । यथा,—
“वान्तिरुल्लेखनं हृद्दिवमनं वमयुर्वमिः ॥”
इति राजमाला ॥
वान्तिहृत्, पुं, (वान्तिं हरतीति । हृ + क्तिप् ।)
लौहकण्टकहृत् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ मयना
इति भाषा ॥
वान्तिदा, स्त्री, (वान्तिं वमनं ददातीति । दा +
कः । टाप् ।) कटुकीहृत् । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥

वान्ता, स्त्री, (वनानां सम्बद्ध इति । वन + यत् ।
टाप् ।) वनसम्बद्धः । इति शब्दरत्नावली ॥
वापः, पुं, वपनम् । वपधातोर्घञ्प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥
(यथा, महाभारते । ३ । ३४ । १६ ।
“कालं प्रतीक्ष्य सुखोदयस्य
पङ्क्तिं फलानामिव वीजवापः ॥”
सुष्ठनम् । यथा, मग्नौ । ११ । १०६ ।
“उपपातकसंयुक्तो गोघ्नो मांसं यवान् पिबेत् ।
कृतवापो वसेन्नृं छे चर्मणा तेन संवृतः ॥”
उप्यते अस्मिन्निति । वप् + अधिकरणे घञ् ।
क्षेवं इति । ५ । ११४५ । पाणिनीयसूत्रे भट्टोजि-
दीक्षितः ॥ नन्वादेवैधनं वापदृष्टादिदर्शनान् ॥)
वापकः, त्रि, वपनकारयिता । अन्तवपघातोः
कर्त्तरि ण्यप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥
वापदण्डः, पुं, (वापाय वपनाय दण्डः ।) वप-
गार्धदण्डः । वैष्णु इति भाषा । तत्पर्यायः ।
वेमा २ । इत्यमरः ॥ वेम ३ वेमः ४ वायदण्डः
५ । इति भरतः ॥
वापिः, स्त्री, (उप्यते पद्मादिकमस्यामिति । वप्
+ “वसिष्ठपियजिराजिन्नक्षीति ।” उणा० ४ ।
१२४ । इति ङण् ।) वापी । इति भरतद्विरूप-
कोषः ॥
वापितं, त्रि, (वप् + णिच् + क्तः ।) वीजाकृतम् ।
सुष्ठितम् । इति मेदिनी । तं, १५० ॥ धान्य-
विशेषे, स्त्री । वाओया धान इति भाषा । तस्य
गुणः ।
“वापितं गुरु तद्वान्यं क्षिप्रिहीनमवापितम् ॥”
इति राजवल्लभः ॥
वापी, स्त्री, (वापि + लङ्कारादिति डीष् ।)
दीधिका । इत्यमरः । १ । १० । २८ ॥ उप्यते
पद्मादिकं अस्याम् । वाप्यां वापिरपि स्मृता ।
इति द्विरूपकोषः ॥ इति तट्टीकायां भरतः ॥ * ॥
तस्या लक्षणं यथा । नयवर्द्धमानधृतो वशिष्ठः ।
श्रुतेन धनुर्भिः पुष्करिणी । त्रिभिः शतै-
र्दीर्घिका । चतुर्भिर्द्रोणः । पञ्चभिस्तुङ्गाः ।
द्रोणाद्दशगुणा वापी । तेन चतुर्द्विंशं पञ्चविंश-
हस्तान्यनतायां द्वादशशतहस्तान्तरान्यनन्तवेग
दीर्घिका । चतुर्द्विंशं चत्वारिंशहस्तान्यनतायां
षोडशशतहस्तान्तरान्यनन्तवेग द्रोणः । चतु-
र्द्विंशं त्रिंशदधिकशतहस्तान्यनतायां षोडश-
सहस्रहस्तान्तरान्यनन्तवेग वापी । इति जला-
श्रयोतुर्गणतत्त्वम् ॥ * ॥ तत्खननफलं यथा,—
“यो वापीमथवा कूपं देशे वारिविवर्जिते ।
खानयेत् स दिवं याति दिन्दौ विन्दौ शतं
समाः ॥”
इति कल्पतरौ वायुपुराणम् ॥
तत्खनगुणाः ।
“वाप्यं गुरु कटु चारं पित्तलं कफवातजित् ।”
इति राजवल्लभः ॥
तत्खनने दिङ्निषेधो यथा,—
“वापीकूपतट्टायां वा प्रासादं वा निकेतनम् ।
न कुन्यादृष्टिकामस्तु अनलानिलने कृतं ॥

वायं

आयेयां मनसस्तापो नैर्जते क्रूरकर्मकृत् ।
वाययां बलवित्तश्च पीयमाने जले प्रिये ॥
स्यानस्य पावके भागे वापीकूपतडागकम् ।
अमिदाहं सदा कुर्यात् समानुषचतुष्यदाम् ॥
नैर्जते पीयमानन्तु आत्मना दुःखितो भवेत् ।
कन्यापि तच्छलं पीत्वा पतिं गृह्णाति कामतः ॥

इति देवीपुराणे नन्दाकुण्डप्रवेशाध्यायः ॥
तत्कारणफलं यथा,—

शूर्मिल उवाच ।

“तडागोदकवापीनां कृतानामिह यत् फलम् ।
विशेषेण पितृश्रेष्ठ वक्तुमर्हस्यशेषतः ॥

यम उवाच ।

धर्मस्यार्थस्य कामस्य यशसश्च द्विजोत्तम ।
तडागं सुप्रभूतान् परमायतनं स्मृतम् ॥
देवताः पितरो नागा गन्धर्वा यक्षराक्षसाः ।
पशुपत्तिमनुभ्याश्च संश्रयन्ति जलाश्रयम् ॥
कनकं तारयते यशं पश्य खाति जलाश्रये ।
गावः पिबन्ति पानीयं मनुष्याः पशवस्तथा ॥
शरद्वनौ तडागेषु सलिलं यस्य तिष्ठति ।
अमिष्टोमफलं तस्य प्रवदन्ति मनीषिणः ॥
येषां शिशिरकाशे तु पानीयं प्रति तिष्ठति ।
वाजपेयातिसत्त्वाभ्यां फलं विन्दन्ति मानवाः ॥
यस्यैव चैव ग्रीष्मे तु सलिलं यस्य तिष्ठति ।
राजस्यैव चैव शरदौ स फलं समुपाप्नुते ॥
तडागं सर्वसत्त्वानां जीवनन्तु दिवानिशम् ।
तस्मात् सर्व्वात्मना वत्स तडागमिह कार-

येत् ॥

कनकं हि तारयेद्दंशं पुरुषस्य न संशयः ।
सायतारः कृतः कूपः सम्प्रभूतजललघा ॥
यस्य खादुर्गलं कूपे पिबन्ति सततं जनाः ।
स नरो विरजो लोके देववद्विभोदते ॥
प्रीत्येवैतत्तत्तं श्रीरं दधि मधु सुरासवम् ।
मावन् पिपामा नापेति यावत्तोयं न पीयते ॥
जीवन्ति चाक्षरचित्ता दिवसानि वृक्ष्यपि ।
लपितशोयदधिनो दिग्मेकं न जीवति ॥
तस्माद्वाति यो नित्यं पानीयं प्राणिनामिह ।
स तद्वाति नरः प्राणान् माभूते ज्ञान संशयः ॥
प्राणान्मातु परं नाम नान्यद्वातं हि विद्यते ।
तस्माद्वापोश्च कृपाश्च तडागानि च कार-

येत् ॥

महात्मनि ह विप्रस्य यदीच्छेत् त्रियमात्मनः ।
शुक्लं परनिपानन्तु चः कारयति शक्तिः ।
सन्तारयति भूयोऽपि हिगुयं तस्य वै फलम् ॥”
इति बह्मिनीयं तडागवृक्षप्रशंसनानामाध्यायः ॥
वापीहः, पुं, (वापीं अद्यानीति । छा त्यागि + कः ।
पाने प्राप्नोति वृक्षप्रशंसनादस्य तदात्मम् ।) चान्द-
पनी । इति त्रिकाटशेषः ॥

वायं, स्त्री, (वायां भवामिनि । पापी + “दिता-
दिभ्यो यत् ।” ४ । ३ । ५४ । इति यत् ।) कृष्टी-
यधम् । इत्यमरः । १ । ४ । १२६ । वापीभये,
त्रि । (यथा, गुप्तं सचमामे २५ अध्यायः ।
“नादानं वातं स्वादु कृपायं शृङ्गादि च ।

वामः

वातश्लेष्महरं वायं सचारं कटुपित्तलम् ॥”
वप् + ख्यत् ।) वपनीये च, त्रि ॥
वामं, स्त्री, (वा + “अर्निस्तुसुहृष्टृचोति ।”
उणा० १ । १३६ । इति मन् ।) धनम् । इति
मेदिनी । मे, २६ ॥ वास्तूकम् । इति जटाधरः ॥
वामः, त्रि, (वमति वम्यते वेति । वम उद्गिरणे +
“ज्वलितिकचन्तेभ्यो णः ।” ३ । १ । १४० । इति
णः । यदा, वातीति । वा गतिगन्धनयोः +
“अर्निस्तुसुहृष्टृचिचुभायावापटीति । उणा०
१ । १३६ । इति मन् ।) वल्गुः । (यथा,
रघौ । ७ । ५७ ।

“स दक्षिणं तूणसुखेन वामं
यापारयन् हस्तमलक्ष्यतामौ ।
आकर्ण्य हस्तं सक्तस्य योदुः
मौर्वीव वाणान् सुयुवे रिपुघ्नान् ॥”)
प्रतीपः । (यथा, वैराग्यशतके । ५३ ।
“दुःखिनोपाज्जन्ते पाल्यन्ते प्रवृक्ष्य लाल्यन्ते ।
वामाः स्त्रियो विमृष्टैरुपशङ्गानाः सुखं विगु-
णम् ॥”
यथाच, साहित्यदर्पणे । १० ।
“वामा यूयमहो विद्वत्वरसिकः कीदृक् सरो
वर्त्तते ॥”)
वयः । इत्यमरमेदिनीकारौ । (यथा, राज-
तरङ्गिण्याम् । १ । २ ।
“भालं वद्विशिखाङ्गितं दधदधिश्रोत्रं वद्वन्
सम्भूत-
कीदृन् कुण्डलिगून्मितं जलधिजच्छायाच्छ-
कण्डक्कविः ।
यद्यो विभदहीनकक्षुकचितं वद्वान्गार्हस्य वो
भागः पुङ्गवलक्ष्योऽस्तु यशसे वामोऽथवा
दक्षिणः ॥”)
अधमः । इति सिद्धान्तकौमुद्यासुखादिवृत्तिः ॥
वामदक्षिणं जलपानभोजननिषेधो यथा ।
हारीतः ।
“न पियेन च भुञ्जीत द्विजः सयेन पाणिना ।
नैकदक्षिणं च जलं मृदेयावर्जितं पिवेत् ॥”
इति व्याह्निकतत्त्वम् ॥

अपि च ।
“न वामदक्षिणोद्वह्य पिवेद्वह्नीय वा जलम् ।
नोत्तरेद्वह्नुपसृश्य वापसु रेतः समुत्सृजेत् ॥”
इति कौर्म १५ अध्यायः ॥
“वामः कायो ब्राह्मणोऽपि मांसमद्यादिभुक्तये ।
रुतौ मया मोहनाय चास्याकादिप्रवर्तकः ॥”
इति कालिकापुराणे ७० अध्यायः ॥
(वननीयः । यथा, वनपदे । ६ । ५३ । २ ।
“अभिनो नयं वसु वीरं प्रयतदक्षिणम् ।
वामं दक्षिणं नय ।”
“वामं वननीयम् ।” इति महाभ्ये सायगः ॥
वननीयं याचनीयं वसु याचने इत्यस्य प्रयोगो
ज्ञानयः ।)

वामः, पुं, (वातीति । वा गतिगन्धनयोः + मन् ।)
हरः । (यथा, भागवते । ४ । ३ । ८ ।

वामनः

“प्रजापतेस्ते श्वशुरस्य साम्पतं
निध्यापितो यज्ञमहोत्सवः किल ।
वयश्च तत्राभिसराम वाम ! ते
यदर्थितामी विबुधा व्रजन्ति ॥”)
कामदेवः । पयोधरः । इति मेदिनी । मे, २६ ॥
(श्रीकृष्णस्य भद्रागर्भोत्पन्नः पुत्रविशेषः । यथा,
भागवते । १० । ६१ । १७ ।
“संयामजित् दृष्टुंसेनः शूरप्रहरणोऽरिजित् ।
जयः सुभद्रो भद्राया वाम आयुश्च सत्यकः ॥”)
वामदक् [शु]. स्त्री, (वामा मनीहरा दक् दक्षि-
यंस्थाः ।) नारी । इति राजनिर्घण्टः ॥
वामदेवः, पुं, (वाम एव देवः ।) शिवः । इत्य-
मरः । १ । १ । ३४ ॥ (यथा, महाभारते ।
१३ । १७ । ७० ।
“वामदेवश्च वामश्च प्राग्दक्षिणश्च वामनः ॥”
ज्विप्रभेदः । यथा, पञ्चदश्याम् । ६ । ४५ ।
“आगामिप्रतिवत्स्य वामदेवे समीरितः ।
एकेन जन्मना क्षीणो भरतस्य त्रिजन्मभिः ॥”)
वामनः, पुं, (वामयति वमति वा मरमिति ।
वम + णिच् + ल्युः ।) दक्षिणदिग्गजः । (यथा,
भागवते । ५ । २० । ३६ ।
“तदुपरिष्ठात्तत्त्वव्याशास्त्रयोनिनाखिल-
जगद्गुरुणा विनिवेशिता ये द्विरदपतयः
ज्वभः पुष्करचूडो वामनोऽपराजित इति
सकललोकास्थितिहेतवः ॥”)
इत्य-
मरः । २ । ६ । ४६ ॥ (यथा, रघौ । १६ । ५१ ।
“योमपश्चिमकलास्थितेन्द्र वा
पङ्कशेषमिव धर्मपल्लवम् ।
रात्रि । तद्वल्लमभूत् जयातुरे
वामनार्धिरिव दीपभाजनम् ॥”
यथाच तत्रैव । १ । ३ ।
“प्रांशुजम्भे फले लोभादुद्धाहुरिव वामनः ॥”
अश्लोठवृक्षः । हरिः । इति मेदिनी । मे, १२६ ॥
(यथा, महाभारते । १३ । १४६ । ३० ।
“उपेन्द्रो वामनः प्रांशुरमोघः सुचिरर्जितः ॥”
शिवः । यथा, महाभारते । १३ । १७ । ७० ।
“वामदेवश्च वामश्च प्राग्दक्षिणश्च वामनः ॥”
अश्वभेदः । यथा, अश्ववैद्यके । ३ । १५६ ।
“एकेनाङ्गेन एनेन भिन्नैश्च विशेषतः ।
यमजं वाजिनं विन्यादामनं वामनाकृतिम् ॥”
द्वनोः पुत्रभेदः । यथा, हरिवंशे । ३ । ८२ ।
“अयोमुखः शम्बरश्च कपिलो वामनकृष्णः ॥”
मुजङ्गभेदः । यथा, महाभारते । १ । ३५ । ६ ।
“कालियो मणिनामश्च नागपापूरयस्तथा ।
नागस्तथा पित्ररक रत्नापजोऽथ वामनः ॥”
गरुडवंशीयः पक्षिविशेषः । यथा, महाभारते ।
५ । १०१ । १० ।
“पङ्कजिह्वनिष्कृमो पैतृयोऽथ वामनः ।
वातवेगो दिशाश्चतुर्निमित्तोऽनिमिगस्तथा ॥”
द्विरव्यगर्भस्य मुतभेदः । यथा, हरिवंशे ।
२५३ । ६ ।
“गार्गः शृङ्गश्चैवायो आयो वामन एव च ॥”

कौशदीपस्य पञ्चतविशेषः । यथा, महाभारते ।
६ । १२ । १०-१८ :

“कौशदीपे महाराज ! कौशो नाम महा-
गिरिः ।”

कौशात्परो वामनको वामनादन्धकारकः ।
अन्धकारात्परो राजन् ! मैनाकः पञ्चतोत्तमः ।
मैनाकात्परो राजन् ! गोविन्दो गिरि-
रुत्तमः ॥”

तीर्थभेदः । यथा, महाभारते । ३ । ८४ । २० ।
“ततस्तु वामनं गत्वा सर्वपापप्रमोचनम् ॥”
महापुराणान्तमः । यथा, देवीभागवते । १ ।
३ । ७ ।

“अयुतं वामनाख्यं वाययं षट् शतानि च ।
चतुर्विंशतिसंख्यातः सहस्राणि तु शौनक ! ॥”
विष्णोः पञ्चमावतारः । तस्य प्रादुर्भावो यथा ।
श्रीसदाशिव उवाच ।

“प्रह्लादस्य सुतो यज्ञे विरोचन इतीरितः ।
तस्य पुत्रो महाबाहुर्बलिवैश्वानरप्रभः ॥
स तु धर्मविदां श्रेष्ठः अत्यशंसो जितेन्द्रियः ।
हरेः प्रियतमो भक्तो नित्यं धर्मरतः शुचिः ॥
स जित्वा सकलान् देवान् सेनांश्च समररु-
द्यान् ।

त्रिलोकान् स्वयमेव स्थाप्य राज्यं चक्रे महाबलः ॥
इन्द्रादिविदशान्तस्य किङ्कराः सप्तपत्न्यताः ।
भृतराज्यं सुरपतिं दृष्ट्वा तस्य पितादितः ॥
कश्यपो भार्यया साहं तपस्वीपे हरिं प्रति ।
अदित्या सह धर्मात्मा पयोव्रतसमन्वितः ॥
अर्घ्यामास देवेशं पद्मानाभं जनार्दनम् ।
ततो वर्गसहस्राणि तेन संपूजितो हरिः ॥
तथैवाविरभूतस्य देवा सह सनातनः ।
तं दृष्ट्वा जगतामीशं हर्षनिर्भरचेतसा ॥
पत्न्या सह नमस्कृत्य तुष्टाव च द्विजोत्तमः ॥

कश्यप उवाच ।

नमो नमस्ते लक्ष्मीश ! सर्वज्ञ जगदीश्वर ।
संज्ञातम् सर्वदेवेश ! दृष्टिचंकारकारक ॥
इत्यादिस्तुतिभिः सत्यं स्तूयमानो महर्षिणा ।
प्राह गभीरया वाचा परितुष्टो जनार्दनः ॥
सन्तुष्टोऽसि द्विजश्रेष्ठ ! त्वया भक्त्या समर्चितः ।
वरं वृणोष्व भद्रं ते करोमि तव वाञ्छितम् ॥
ततः प्राह क्षुणीकेशं भार्यया सह कश्यपः ।
पुत्रत्वं मम देवेश संप्राप्य त्रिदशं दितम् ॥
जुष्य बलिना देव त्रैलोक्यं निर्वृत्तं वसतु ।
इन्द्रस्यावरधी भूत्वा उपेन्द्र इति नामतः ॥
येन केनात्ममार्गेण बलिं निष्कृत्य भयया ।
त्रैलोक्यं मम पुत्राय देहि प्रजाय शान्तम् ॥
इत्युक्तमेव विप्रेण तपेत्याह जनार्दनः ।
संस्तूयमानश्चिदंशे सत्त्वैवान्तरधीयत ॥
एतस्मिन्महारे काळे कश्यपस्य महात्मनः ।
अदित्या गर्भमापदे भगवान् भूतभाजनः ॥”

इति मातृशोचरखण्डे ४८ अध्यायः ।

श्रीशिव उवाच ।

“अथ सर्वमहात्मने सर्वलोकसहेश्वरम् ।

अदितिर्जनयामास वामनं विष्णुमच्युतम् ॥
श्रीवत्सकौस्तुभोरस्कं पूर्णन्दसदृशदुनिम् ।
सुन्दरं पुण्डरीकाक्षं अतिस्वर्नतरं हरिम् ॥
वटुवेषधरं देवं सर्ववेदान्तगोचरम् ।
मेखलाजिनदण्डादिचिह्नेनाङ्कितमौश्वरम् ॥
तं दृष्ट्वा देवताः सर्वे शतक्रतुपुरोगमाः ।
स्तुत्वा महर्षिभिः नाहं नमस्कृन्महौजसः ॥
ततः प्रसन्नो भगवान् प्रोवाच सुरसत्तमान् ।
किं कर्षयं मया वाद्य तद्ब्रवीत सुरोत्तमाः ॥
ततः प्रहृष्टास्त्रिदशान्तस्तुतुः परमेश्वरम् ।
अस्मिन् काळे बलैर्यज्ञं वर्तते मधुसूदन ॥
प्रथमं दानकालोऽयं तस्य दैत्यपतेः प्रभो ।
याचित्वा त्रिदिवं लोकं ततस्तं दातुमर्हसि ॥
इत्युक्तश्चिदंशेः सर्वैराजगाम बलिं हरिः ।
यागदेशे समासीनस्तपिभिः सार्धमजयैः ॥
अभ्यागतं वटुं दृष्ट्वा सहस्रोत्थाय दैत्यराट् ।
अभ्यागतं स्वयं विष्णुं महाहर्षसमन्वितः ॥
पूजयामास विधिना निवेश्य कुसुमासनं ।
प्रणिपत्य नमस्कृत्य प्राह गद्गदया गिरा ॥
धन्योऽसि कृतज्ञलोऽसि सफलं जीवितं मम ।
त्वामर्चयित्वा विप्रेन्द्र ! किं करोमि तव प्रियम् ॥
आगतोऽसि यदर्थं त्वं मातुहिष्य द्विजोत्तम ।
तत् प्रयच्छामि ते शीघ्रं ब्रह्म वेदविदां वर ॥
ततः प्रहृष्टमनसा तनुवाच महीपतिम् ।
श्रेष्ठ राजेन्द्र ! वक्ष्यामि समागमनकारणम् ॥
अभिक्षुण्डस्य पृथिवीं देहि दैत्यपते मम ।
मम त्रिविक्रमं पादं मर्ह्यं संदातुमर्हसि ॥
सर्वेषामेव दानानां भूमिदानमशुचमम् ।
यो ददाति मर्ह्यं राजन् विप्रायाकिञ्चनाय वै ॥
अक्षुण्डमात्रमथवा स भवेत् पृथिवीपतिः ।
न भूमिदानसदृशं पवित्रमिह विद्यते ॥
तस्माद्भूमिं महीपाल प्रयच्छ वैपदं मम ।
एतदल्पमर्ह्यं दातुं मा विशङ्क महीपते ॥
जगत्त्रयप्रदानन्तत् मम भूप भविष्यति ।
ततः प्रहृष्टवदनस्तथेत्याह महीपतिः ॥
तस्मै महीप्रदानन्तु कर्तुं मेने विधानतः ।
तं दृष्ट्वा दैत्यराजानं तदा तस्य पुरोहितः ॥
उपना अभवौह्वाक्यं मा राजन् दीयतां मही ।
एष विष्णुः परेशो यो देवैः संप्रार्थितो वृष ! ॥
वशवित्वा मर्ह्यं सर्वं ततः प्राप्नुमिप्रागतः ।
तस्मान्मही न दातया तस्मै राजन् महात्मने ॥
अन्यमर्थं प्रयच्छस्व वचनात्मम भूपते ! ॥
ततः प्रहस्य राजासौ तं गुरुं प्राह सैन्धवः ॥
प्रीतये वासुदेवस्य पुण्यं सर्वं कृतं मया ।
अद्य धन्योऽस्मिन् विष्णुः स्वयमेवागतो यदि ॥
तस्मात्पयामि राज्यं हि जीवितञ्च महत्तमम् ।
तस्मादसौ प्रयच्छामि नीचं लोकानपि माचिरम् ॥
इत्युक्त्वा भूपतिस्तस्य पादौ प्रक्षाल्य भक्तितः ।
वाञ्छितं प्रददौ भूमिं पारिपूर्व्यं विधानतः ॥
परिचीय नमस्कृत्य दत्त्वा वै दक्षिणं वसु ।
उवाच तं वटुं विप्रं प्रहर्षयान्तरात्मना ॥
धन्योऽस्मिन्नुद्योतोऽसि तप दद्या मर्ह्यं द्विज ।

यद्येष्टं तव विप्रेन्द्र तद्गृह्णाण मर्ह्यमिमाम् ॥
पञ्चाशत्कोटिविल्लीर्णां सकाननमहीधराम् ।
ससागराश्च सहीपां सदेवासुरमातुषाम् ॥
पादेनैकेन पुरथो विकृत्य मधुसूदनः ।
उवाच तं दैत्यराजं किं करोमीति शान्तम् ॥
तत्र त्रैविक्रमं रूपमौश्वरस्य महीजसः ।
सम्नातुमपि देवानां गणानाञ्च महात्मनाम् ॥
न वक्तुमपि शक्यं स्यात् ब्रह्मणः शङ्करस्य च ।
तत्पदं पृथिवीं सर्वामाक्रम्य गिरिञ्च शुभम् ॥
अतिरिक्तं समभवत् शतयोजनमायनम् ।
दिव्यं चतुर्दशैः तस्मै दैत्यराजे सनातनः ॥
तस्मै सन्दर्शयामास स्वकं रूपं जनार्दनः ।
तद्विस्वरूपं देवस्य दृष्ट्वा दैत्येश्वरो बलिः ॥
प्रहर्षमनुलं लेभे सानन्दाश्रुपरिप्लुतः ।
दृष्ट्वा देवं नमस्कृत्य स्तुत्वा स्तुतिभिरेव च ॥
प्राह गद्गदया वाचा प्रहर्षयान्तरात्मना ।
धन्योऽसि कृतज्ञलोऽसि त्वं दृष्ट्वा परमेश्वरम् ॥
लोकत्रयं समैवेतन् गृह्णाण मधुसूदन ।
अथ सर्वेश्वरो विष्णुर्द्वितीयं पदमचयम् ॥
कर्तुं प्रसारयामास ब्रह्मलोकान्तमच्युतः ।
सनत्तत्रमहीपतं सर्वदेवसमावृतम् ॥
पादेनापरिपूर्णोऽभूदच्युतः स शुभानने ।
ततः पितामहो दृष्ट्वा चक्रपद्मादिचिह्नितम् ॥
श्रीपादं देवदेवस्य हर्षसंभ्रमचेतसा ।
धन्योऽस्मीति वदन् ब्रह्मा गृहीत्वा स्वं कम-
ण्डलुम् ॥

भक्त्या प्रक्षालयामास तत्र संस्थितवारिणा ।
अन्यथमभवतोयं तस्य विष्णोः प्रभावतः ॥
तत्तीर्थं मेघशिखरे प्रापतद्विमलं जलम् ।
जगतः पावनायाय चतुर्दिक्षु प्रवाहितम् ॥
सीता चालकनन्दा च वटुचुम्भदा यथाक्रमान् ॥
प्रसङ्गादिदमाख्यातं गङ्गाजम्बुसमुत्तमम् ॥
ततो नारायणः श्रीमान् भवेदैत्यपतेः प्रभुः ।
रसातलं शुभं लोकं प्रददौ भक्तवत्सलः ॥
सर्वेषां दानवानाञ्च नागानां यादृशान्तपतेः ।
राजानाञ्च बलिचक्रे यावदावृतसंभवम् ॥
प्रतिपद्य बलेलोकान् वटुवेषेण दैत्यराट् ।
महेन्द्राय ददौ प्रीत्या काश्यपिपिण्डुराययः ॥
ततो देवाः सगन्धर्वा अथयश्च महीजसः ।
तुष्टुः स्तुतिभिर्दिशैः पूजयामासुरणुतम् ॥
संक्षिप्य तन्महत्त्वं तेषां सन्दर्शनाय वै ।
संपूज्यमानश्चिदंशे रत्नधानीं ययौ हरिः ॥”

इति मातृशोचरखण्डे ४९ अध्यायः ॥ ४९ ॥

तदवतारप्रकारान्तरं यथा,—

नारद उवाच ।

“संप्रतं भगवान् विष्णुस्त्वैतोप्याश्रमं वपुः ।
करिष्यति जगत्सर्वाभो यदेवमनमौश्वरः ॥
तत् कथं पूज्यकालेऽपि पितृरासीन् विविक्रमः ।
कस्य वा वन्दनं विष्णुः कृतवर्णस्य मे वद ॥
पुनस्तथ उवाच ।
अयतां कथयिष्यामि योऽयं प्रोक्तश्चित्रप्रभः ।
पतिन् काळे समंभूव सह दक्षिणपानसौ ॥

भोरये श्रीवामनान्त शरणागतवत्सल ॥” इति ॥
“एकादश्यां रत्नगंगां वा द्वादश्यां वार्ययेत्
प्रभुम् ।

स्वयं रूपमये पात्रे तान्त्रवंशमयेऽपि वा ॥
कटिकां स्थापयेत् प्राग्ध्वजिकापादुकाक्षया ।
शुभाश्च वैष्णवीं यष्टिमक्षत्रं पवित्रकम् ॥
पुष्पैर्गन्धैः फलेर्धूपैः प्रदीपैश्चार्घ्येद्वारिम् ।
नानाविधैश्च नैवेद्यैश्च भोग्यैर्गुण्डोदनैः ॥
जागरं निश्चि कुर्वीत गौतवादित्रनर्तनैः ।
यवमाराध्य देवेशं प्रभाते विमले सति ॥
व्यादावर्घ्यं प्रदातव्यं पश्चादेवं प्रपूजयेत् ।
गारिकेलेन शुभेण दद्यादर्घ्यं पूर्णवत् ॥”
तत्र मन्त्रः ।

“वामनाय नमस्तुभ्यं कान्तचित्सुवगाय च ।
यद्वागार्थं मया दत्तं वामनाय नमोऽस्तु ते ॥”
वामनाय अर्घ्यं नमः ।

“मत्स्यं कूर्मं वराहं च नरसिंहं च वामनम् ।
रामं रामञ्च कृष्णञ्च क्रमात् द्वौ बुद्धकल्किनौ ॥
पादयोर्जातुनोर्गुह्ये नाभ्यामुरवि कक्षयोः ।
शुजयोर्मूर्ध्नि च्छात्रेभ्यश्चैव दद्यात्पुत्रानि च ॥
महापूर्वां ततः कृत्वा गोमर्ध्नीं काञ्चनादिकम् ।
शक्त्या चाप्ययं दातव्यं ब्राह्मणेभ्यश्च मन्त्रतः ॥
ब्राह्मणस्यापि मन्त्रेण प्रतिपद्यताति मन्त्रवित् ।
ददाति मन्त्रतो ह्येव दाता भक्तिसमन्वितः ॥”
तत्र दानमन्त्रः ।

“वामनो बुद्धिरो दाता द्रव्यस्यो वामनः स्वयम् ।
वामनश्च प्रतिप्राची तेन मे वामने रतिः ॥
वामनः प्रतिपद्यताति वामनोऽपि ददाति च ।
वामनकारको ह्यर्था तेनेदं वामने नमः ॥”
इति ॥

“एवं कृत्वा विधानेन भोजनं पृथदाव्यकम् ।
पूर्वं दद्याद्वाङ्मयेभ्यः पश्चादुष्टद्वीत वन्धुभिः ॥
यद्दामनपुराणे च यद्भवविधौ तरे व्रतम् ।
वामनस्योदितं तस्यानुसारात् लिखितं त्विदम् ॥”
ब्रह्मवैवर्ते ।

“यद्दीप्ता नियमं प्रातर्गत्वा नद्योश्च सङ्गमे ।
सौवर्णं वामनं कृत्वा सौवर्णमाषकेण वा ॥
यथाशक्त्वा पित्तस्य कुम्भोपरि जगत्पतिम् ।
स्वर्गपात्रे स्थापयित्वा मन्त्रैरेतैश्च पूजयेत् ॥
ॐ वामनाय नमः पादौ कटिं दामोदराय च ।
उरु श्रीपतये गुह्यं कामदेवाय पूजयेत् ॥
पूजयेज्जगतां पत्युर्दरं विश्वधारिणे ।
हृदयं योगनाथाय कण्ठं श्रीपतये नमः ॥
मुखं प्रह्लादाय शिरः सूर्यात्मने नमः ।
इत्थं संपूज्य वासोभिराच्छाद्य च घग्गदगुरुम् ।
दद्यात् शुभ्रद्वया चार्घ्यं गारिकेलादिभिः फलेः ॥
ॐ नमो नमस्ते गोविन्द उषः श्रवणसंज्ञक ।
अर्घ्योपसङ्गं कृत्वा प्रेतमोक्षप्रदां भव ॥”
इत्यर्थमन्त्रः ।

“कृत्वा पानपानोदानं दद्यात्तु कर्मसुखम् ।
विशेषेण द्विजान्वाय वामनः प्रीयतामिति ॥
दधोदण्डमाशुक्तां वारिषानीं प्रदापयेत् ।

पूजयित्वा जगन्नाथं वामनः प्रीयतामिति ॥
यथाशक्त्वा च दानानि द्विजान्वायः प्रदापयेत् ।
कुम्भाज्जागरणं रात्रौ गौतमाश्रममन्वितम् ॥
अद्वया परया वृत्तौ निशामनिमिषेक्षणम् ।
प्रभाते भोजयेद्विप्रां द्वादश्यां पारयं ततः ।
कुम्भान् स्वयं अद्वयातु सर्वं सफलतां व्रजेत् ॥”
तस्माच्छास्त्राच्च तत्रैव ।

“एवं कृते तु कालेय व्रतेऽस्मिन् विजयादिने ।
न दुर्लभतरं किञ्चिदपि लोकेऽथवा परे ॥
फलमस्य व्रतस्योक्तं दत्त्वा पित्रोर्नरोत्तमः ।
वंशोद्धारको सुक्तिं याति पैत्र्याह्वयादपि ॥
न पावनतरं किञ्चिदतः परमिहोच्यते ।
विजयाव्रतमुत्साह न परं परिपश्यते ॥”
भविष्योत्तरे च ।

“समाप्ते तु व्रते तस्मिन् यत् पुण्यं तन्निबोध मे ।
चतुर्थ्यानि रात्रेण ! सप्तसप्ततिसप्तत्या ॥
प्राप्य विष्णुपुरं रात्रन् क्रौडते कालमच्युतम् ।
इहागत् भवेद्वाचा प्रतिपद्यभयदूरः ॥
हृदयश्चरयानानां दाता भोक्ता विमलरः ।
रूपसौभाग्यसम्पन्नो दोषाद्युर्निश्चको भवेत् ।
पुत्रपौत्रैः परिहृतो जीवेच्च श्रद्धां शतम् ॥”

इति श्रीहरिभक्तिल्लासे १५ विलासः ॥
वामनेत्रं, स्त्री, (वर्यन्त्यासे वामं नेत्रं सृष्ट्यं येन ।)
दोषकारः । यथा,—

“इतिहर्षिर्लक्ष्मिहामाया लोलाक्षी वामलोच-
नम् ।”
इत्यादि वर्याभिधानम् ॥

अपि च ।
“इष्टो वैश्वानरस्यः शशधरविलसहामनेत्रेण
युक्तो
वीजन्ते हन्तमन्यद्विशालितचिकुरे कालिके ये
जपन्ति ।”

इति तन्त्रसारे महाकालपरिचितं श्यामा-
स्त्रोत्रम् ॥ (वामचतुष्टयम्)

वामलूरः, पुं, (वामं यथा तथा लुनातीति । लू +
वाङ्मुलकात् रक् ।) वल्लीकः । इत्यमरः । २ ।
१ । १४ ॥ (यथा, काशौखले । २२ । १६ ।

“जटाटवीकोटरान्तःकृतनीडाण्डाश्च वै ।
प्रकृतवामलूराङ्गाः स्त्रायुगहास्त्रिसङ्ख्याः ॥”

वामलोचना, स्त्री, वामे चारुणी लोचने यस्याः ।
स्त्रीमेदः । इत्यमरः । २ । ६ । ३ ॥ (यथा,
पितोपदेशे । २ । १५६ ।

“नामिच्छत्यति काष्ठानां नापमानां महोदधिः ।
नान्तकः सर्वभूतानां न पुंसां वामलोचना ॥”

वामवेधसुहिः, स्त्री, (वामे प्रतिपूजे यो वेध-
स्तद्विषये शुद्धिविशोधनम् । यद्वा, वामेन विष-
रीतेन वेधेन सुहिः ।) खराश्वमेधया द्वादश-
चतुर्धनवमस्यस्यो विरहोऽपि यत्रः यदि शुक्र-
शनिज्जलजीवाकंयुक्तमृदात् सप्तमस्ये तिष्ठति
तदा नराणां अभिसहितफलदाता भवति ।
यदि तु सितशनिज्जलजीवाकंयुक्तमृदात् द्वादश-
मस्यसप्तमस्ये तिष्ठति तदा नराणां खराश्व-

मेधया द्वादशस्यं व्यष्टमपञ्चमद्वितीयस्यस्योऽपि
यत्रः प्रचुरमृदात्ता भवति । यथा,—

“सितशनिज्जलजीवाकंयुक्तमृदात्ता तत्रैवाम् ।
ययसुखनवमस्योऽपीरुदाता तत्रैवाम् ।
खसुतनिधनमस्येनृत्तुत्ताद्यंमोऽपि
प्रचुरसप्तमफलं स्याद्द्वामवेधेन सुहिः ॥”
वामवेधत्वस्य दृग्गजमेति एवमेवेति वक्ष्यमाण-
वचनाभ्यामेकार्थत्वाद्विध्यम् ॥ ३ ॥

अथ दक्षिणवेधवामवेधकथनम् ।
“लाभविक्रमस्यशुचि स्थितः
श्रीभनो निगदितो दिवाकरः ।
खेचरेः तुनतपोलजान्धमे-
र्याकिर्भवेदि न विध्यते तदा ॥
द्वानगन्तरिपुलाभखत्रिग-
चन्द्रमाः शुभफलप्रददा ।
स्वातन्त्र्यान्वयतिवन्धुधर्मगै-
र्विध्यते न विवृष्टैर्दि यष्टः ॥
विक्रमाय रिपुगः शुभः कुजः
स्यात्तदन्त्यसुतधर्मगैः जगैः ।
चेन्न विह इन्सुतुरयसौ
किन्तु धर्मदृष्टिना न विध्यते ॥
स्वामुश्रुतुतिस्वायगः शुभो
शक्तदा न खलु विध्यते यदा ।
आत्मजनिनवकादनेपन-
ग्रान्त्योर्विपिभुभिर्नभचरैः ॥
स्वायधर्मतनयपदुनस्थितो
नाकनायकपुरोहितः शुभः ।
रिपुर्नखलजत्रिगैर्यदा
विध्यते गगनचारिभिर्नष्ट ॥
आसुताष्टमतपोययागो
विह आस्तु जिदश्रीभनः स्तुतः ।
नैधनास्ततुर्कर्मधर्मधी-
लाभवैरिचक्षुखेचरैः ॥”

इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥
वामा, स्त्री, (वमति सौन्दर्यं इति । वम + व्यवा-
दित्वात् अच् । टाप् । यदा, वमति प्रतिपूज-
मेवार्थं कथयति । यद्वा, वामः कामोऽस्यस्या
इति अर्थे आदिभ्योऽच् इत्यच् ।) सामान्या
स्त्री । इत्यमरः । २ । ६ । २ ॥ (यथा, गौत-
मोविन्दे । १ । ४६ ।

“द्विष्यति कामपि पुनरिति कामपि कामपि
रमयति वामान् ।
ममति सन्धितचारुपरामपराममुगदति
रामान् ॥”

दुर्गा । यथा,—
“वामं विरहस्त्वप्यु विपरीतम् गौतमे ।
वामेन सुखदा देवी वामा तन मता युतेः ॥”
इति देवीपुराणे ३५ अध्यायः ॥

अपि च ।
“वाक्यान् वाक्यादस्त्रिजगमाभ्यामपि पूजयेत् ।
शमनान्नेरर्घ्यं देवीमुत्तारां उच्ये च ॥
उच्छिष्टभैरवीं गङ्गां तारां विपुर्नैरवीम् ।

वामाचा

वामाचा

वामोरुः

यत्नास्तु वामभावेन यजेत्त्रिपुरभैरवीम् ॥
सर्वत्र पिष्टदेवादौ यस्मादभवति दक्षिणः ।
देवो च दक्षिणा यस्मात्तस्मात् दक्षिणमुच्यते ॥
या पुनः पूज्यमाना तु देवादीनान्तु पुर्व्वतः ।
यज्ञभागं स्वयं धत्ते सा वामा तु प्रकीर्तिता ॥

इति कालिकापुराणे ७७ अध्यायः ॥

वामाक्षि, स्त्री, (वाममन्त्रि ।) वामचक्षुः । (वर्ण-
न्यासे न्यस्यं वाममक्षि येन ।) दीर्घ ईकारः ।
यथा,—

“कपूर्वं मध्यमान्यस्वरपरिरक्षितं सेन्द्र

वामाक्षियुक्तं

बीजन्ते मातरेतत्त्रिपुरहरवधु निःकृतं ये

जपन्ति ॥”

इत्यादिकपूर्वाख्यस्तोत्रम् ॥

वामाक्षी, स्त्री, (वामे मनोहरे अक्षिणी अस्याः ।
वत् । डीष् ।) वामलोचना । इति हेमचन्द्रः ॥

वामाचारः, पुं, (वामो विपरीतो वेदविग्रहो
वा आचारः ।) आचारविशेषः । यथा,—

“पञ्चतत्त्वं खपुष्यं पूजयेत् कुलयोधितम् ।

वामाचारो भवेत्तत्र वामा भूत्वा यजेत्

पराम् ॥”

इत्याचारभेदतन्त्रम् ॥

तदाचारवतां नरकगमनं यथा,—

“खधर्मेरक्षिता विप्रा वेदान्यसेविनः सदा ।

भ्रष्टाचाराश्च वामाश्च ते यान्ति नरकं ध्रुवम् ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे २४ अध्यायः ॥

तत्प्रशंसा यथा,—

“चत्वारो देवि वेदान्ताः पशुभावे प्रतिष्ठिताः ।

वामाद्यास्तत्र आचारा द्रिषे वीरे प्रतिष्ठिताः ॥”

इति निव्यातन्त्रम् ॥

“सर्वेभ्यश्चोत्तमा वेदा वेदेभ्यो वेणुवं महत् ।

वेणुवाहुत्तमं श्रैवं श्रैवाद्दक्षिणसुत्तमम् ॥

दक्षिणादुत्तमं वामं वामान्ति सिद्धान्तसुत्तमम् ।

सिद्धान्तादुत्तमं कौलं कौलात् परतरं न हि ॥”

इति कुलार्णवतन्त्रे २ खण्डम् ॥ ३ ॥

तदाचारयुक्तस्य निषिद्धकर्माणि यथा,—

“न दद्यात् ब्राह्मणो मयं महादेव्ये कथञ्चन ।

वामकामो ब्राह्मणो हि मयं मांसं न भज-
येत् ॥”

तदनुकल्पो यथा । कुलचूडामणौ ।

“यत्रासवमवश्यं ब्राह्मणं विशेषतः ।

तत्र गुह्यार्द्रकं दद्यात् तान्ने वा विष्टजेन्मधु ॥

देशास्तु दक्षिणे भागे चक्रपार्श्वे निवेदयेत् ।

एतद्व्यन्तु शूद्रस्य नान्येषान्तु कदाचन ॥

वैश्यस्य माक्षिकं शुद्धं क्षत्रियस्य तु साण्यकम् ।

ब्राह्मणस्य गवां क्षीरं तान्ने वा विष्टजेन्मधु ।

नारिकेलोदकं कांक्षे सर्वेषां द्रव्यशोधनम् ॥”

क्षत्रियवैश्ययोस्तु गौडी माक्षी च क्षातया तत्र

नयोरधिकारात् तदभावे अनुकल्पविधानम् ।

तथा च ।

“गोक्षीरं ब्राह्मणो दद्यात् द्रव्यमाय्यथ

वाहुषः ।

वैश्यश्च माक्षिकं द्रव्यं शूद्रः पेट्यादिकं पुनः ॥”

तेन शूद्रस्य नाशुकल्पः ॥ ३ ॥ कुलार्णवे ।

“जलं क्षीरं घृतं भस्मे मधु मैरेयमैश्वर्यम् ।

पौष्यं तदभवं धान्यसम्भवं तन्ननिर्मितम् ॥

सहकारभवं देवि त्रिविधं बहुभेदकम् ।

मादकं धर्मसंभेदात् वर्ज्यामासीत् सुलोचने ॥

ज्ञानेन संस्कृतन्तु महापातकनाशनम् ।

तद्दाने पातकाभावो दिव्यभावविषयं वा ॥ ३ ॥

माकन्दफलजं रम्यं द्रव्यं संयं द्विजातिभिः ।

अमादकत्वाद्देवेशि ऐश्वर्यं संयते बुधैः ॥”

एतेन क्षत्रियादिभिरमादकं द्रव्यं संयं मादकस्य

पापहेतुकत्वमुक्तम् । भैरवतन्त्रे ।

“मदां मांसं विना वत्स यत्किञ्चित् कुलसा-

धनम् ।

शक्त्यै दत्त्वा ततः श्रेयं गुरवे तन्निवेदयेत् ।

तदनुज्ञां सृष्टिं कृत्वा श्रेयमात्मनि योजयेत् ॥”

तेन क्षत्रियादीनां सुखदाने अधिकारः ।

न पाने । यत्तु ।

“पीत्वा पीत्वा पुनः पीत्वा पत्तिं च महतीं तले ।

उत्थाय च पुनः पीत्वा पुनर्जन्म न विदते ॥”

वत्तु चयुष्यांश्चमिपरम् ॥ ३ ॥ तद्व्यकरणे

जातिचिन्तां न कुर्व्यात् ।

“मदिरायां मैथुने च जातिचिन्तां न कार-

येत् ॥”

एतेषां शोधनस्यावश्यकत्वम् । तथा च ।

“संशोधनमनाचर्य स्त्रीषु मयेषु साधकः ।

आचार्यं सिद्धिहानिः स्यात् कुहा भवति

सुन्दरी ॥”

मयेषु सुखानुकल्पेषु ॥ ३ ॥ तथा कुलपूजया-

मस्यावश्यकत्वम् । तथा च ।

“मधु मांसं विना देवि कुलपूजां समाचरेत् ।

जन्मान्तरसहस्रस्य सुकृतं तस्य नश्यति ॥” ३ ॥

अथ मांसादिशोधनम् ।

“मांसं त्रिविधं त्रैयं जलखेचरभूचरम् ।

मांसं त्रिविधं प्रोक्तं देवताप्रीतिकारकम् ॥

मत्स्यश्च त्रिविधं देवि उत्तमाधममध्यमम् ।

उत्तमं त्रिविधं मत्स्यं शालपाठीनरोहितम् ॥

प्रवीणं कण्टकैर्हृत् तैलाक्तं वल्कलेयुतम् ।

देव्याः प्रीतिकरश्चैव मध्यमं तच्चतुर्विधम् ।

क्षुद्राणि तानि सर्वाणि अधमानि विदुर्बुधाः ॥”

भूचरमांसम् ।

“गोमेषां बलुणापोत्यगोधाजोदृष्टगोदभवम् ।

महामांसायकं प्रोक्तं देवताप्रीतिकारकम् ॥”

मांसाभावे अनुकल्पः । समयोचारे ।

“सवर्णाद्रकपिण्याकतिलगोधूममायकम् ।

लशुनश्च महादेवि मांसप्रतिनिधिः स्मृतः ॥” ३ ॥

सुद्धा तु द्विविधा । कुलार्णवे ।

“क्षयरं मण्डलाकारं चन्द्रपद्मनिभं शुभम् ।

चागं पद्ममनोहारि शर्कराद्यैश्च पूरितम् ।

पूजाकावे देवताया सुद्धेया परिकीर्तिता ॥”

यामले ।

“भृष्टधान्यादिकं यावत् चर्वणीयं प्रकल्पयेत् ।

तेषां संज्ञा कृता सुद्धा महामोदप्रदायिनी ॥”

तेषां शोधनं स्वतन्त्रतन्त्रे । ॐ प्रतद्विष्णु-

रित्यादि मांसम् । त्रासकमित्यादि मीनम् ।

तद्विष्णोरित्यादि सुद्धम् ॥ ३ ॥ अथ शक्ति-

शोधनम् । तत्र भावचूडामणौ ।

“अदीक्षितकुलासङ्गात् सिद्धिहानिः प्रजायते ।

तत्कथाश्रवणं चेत् स्यात् तत्तत्प्राप्तमनं यदि ।

स कुलीनः कथं देवि पूजयेत् परमेश्वरीम् ॥”

श्रीक्रमे । संशोधनमनाचर्येति । कौलिकतन्त्रे ।

“अभिषेकाद्भवेच्छुद्धिर्मन्त्रोच्चारविन्दुभिः ।

बलाद्वा यत्नतो वापि अभिषेकं समाचरेत् ॥”

अभिषेकमन्त्रस्तु ।

“आदौ वाणीं समुच्चार्य त्रिपुरायै समुद्धरेत् ।

नमःशब्दं समुच्चार्य इमां शक्तिं ततो वदेत् ।

पवित्रीकृतं शब्दान्ते मम सिद्धिं कुरु प्रिये ।

वाङ्मनायां समुच्चार्य शुद्धिमन्त्रः सुरेश्वर ।

तस्याः कर्णभेदबुद्ध्या मायाबीजं समुद्धरेत् ॥”

इति शक्तिशोधनम् ॥ ३ ॥

ततः शोधितद्रव्यमर्थं क्षिपेत् । श्रीक्रमे अर्थ-

विधौ ।

“पूर्वशोधितद्रव्यं गुप्तेनैव च संक्षिपेत् ॥”

स्वतन्त्रतन्त्रे ।

“आद्यद्रव्यमर्थपात्रे निःक्षिप्य प्रयतः सुधीः ।

कुण्डगोलोद्भवं द्रव्यं स्वयम्भुक्कुसुमं तथा ।

अर्थं दत्त्वा महेशानि सर्वसिद्धीश्वरो भवेत् ॥

सुरया चार्चयानेन योगिनीनां भवेत् प्रियः ।

महायोगी भवेद्देवि पीठप्रक्षालितेज्जलेः ॥”

भैरवतन्त्रे ।

“पञ्चमातुं तु परं नास्ति शाक्तानां सुखमोक्षयोः ।

केवलैः पञ्चमैर्वापि सिद्धो भवति साधकः ॥”

तेन पञ्चमकारेण पूजा कर्तव्या । इति तन्त्र-

सारः ॥

वामापीडनः, पुं, पीडितृत्वः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

वामिका, स्त्री, (वामा + स्कार्थे कन् । टाप् अत

इत्वम् ।) चण्डिका । यथा,—

“वङ्गस्तु चण्डिका देव्या वामिका मूर्तिर्यः

सुताः ।

लक्ष्म्यास्तु वामिका मूर्तिरुक्ता दहनभैरवी ॥

नाग्निदाहं पुरग्याममन्दिरेषु करोत्यलम् ।

अपूजिता महालक्ष्मीर्देहल्यां तास्तु पूजयेत् ॥

वाग्भैरवी सरस्वत्या वामिका मूर्तिरुक्ता ।

तस्या मन्त्रं पुरा प्रोक्तं शुक्लवर्णा तु सा सुता ॥”

इति कालिकापुराणे ७७ अध्यायः ॥

वामिलः, त्रि, (वाम + इलच् ।) दाम्भिकः ।

वामः । इति मेदिनी । ले, १३१ ॥

वामो, स्त्री, श्दमाक्षी । बड़वा । (यथा, रघौ ।

५ । ३२ ।

“अथोद्यवामोऽशतवाहितार्थं

प्रजेस्वरं प्रीतमना महर्षिः ॥”)

राक्षसी । करभी । इति मेदिनी । मे, ३० ॥

वामोरुः, स्त्री, वामो सुन्दरो ऊरु यस्याः ।

(“संक्षिप्तशृङ्गलक्षणवामादेयः ।” ४ । १ । २० ।

वायसः

इति ऋद्धः ।) नारीविशेषः । इति सुगन्धोद्य-
याकरणम् ॥ (यथा, माघे । ८ । २४ ।
“वस्यन्ती चक्षुःशरीरविघटितोरु-
र्वामोरुतिश्रयमाप विभ्रमस्य ।
चुभ्यन्ति प्रसभमहो विनापि हेतो-
र्लोलाभिः किमु सति कारये तरुणः ॥”)
वायकः, पुं, (वयतीति । वे + क्त्वं ।) समूहः ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥ (तन्त्रवायः । यथा, भाग-
वते । ५ । २६ । ३६ ।
“यत्र ह वित्तयर्घं पापपुरुषं धर्मराजपुरुषा
वायका इव सर्वतोऽङ्गेषु सूत्रैः परिवयन्ति ॥”)
वायदण्डः, पुं, (वायस्य दण्डः । यदा, वायतेऽनेनेति
वायः । वाय एव दण्ड इति कर्मधारयः ।)
वापदण्डः । इति भरतद्विरूपकोषः ॥
वायनं, स्त्री, पिष्टकविशेषः । तत्पर्यायः । व्रतो-
पायनम् २ । प्रहेयकम् ३ । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥
वायवी, स्त्री, (वायोऽरियमिति । वायु + अण् ।
ङीप् ।) उत्तरपश्चिमदिक् । इति जटाधरः ॥
(कार्तिकेयस्यानुचरमाह गणभेदः । यथा, महा-
भारते । ६ । ४६ । ३७ ।
‘वायव्याय कौमार्यो ब्राह्मणश्च भरतवर्भ ।।
वैष्णवश्च तथा सौर्यो वाराहश्च महाबलाः ॥”)
वाययं, त्रि, (वायुर्देवतास्येति । वायु + “वायुवतु-
पिबुवसो यतु ।” ४ । २ । ३१ । इति यतु ।)
वायुसम्बन्धिदिगादि । यथा । विष्णुसम्बन्धमुपक्रम्य
गवाक्षतन्त्रे ।
“वायव्यस्य नैर्ऋतस्य न गृहीयात् कदाचन ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
(वायुदेवताकपशुहविरादि । यथा, ऋग्वेदे ।
१० । ६० । ८ ।
“तस्माद्यज्ञात् सर्वं हुतः सम्भृतं पृथदायम् ।
प्रभून्तांश्चक्रे वायवानारण्यान् आमाश्च ये ॥”
“वायवान् वायुदेवताकान् ।” इति तद्वाच्ये
वायव्यः ॥ * ॥ स्त्री, षट्शताधिकचतुर्विंशति-
सहस्रश्लोकात्मकवायुनामकमहापुराणम् । यथा,
देवीभागवते । १ । ३ । ७ ।
“अयुतं वामनाख्यं वायव्यं षट्शतानि च ।
चतुर्विंशतिः संख्यातः सहस्राणि तु शौनक ॥”
अस्य विशेषः । यथा, महाभारते । १ । १३६ । १६ ।
“आमेयेनास्त्रजहर्द्धिं वारुणेनास्त्रजत् पयः ।
वायवेनास्त्रजद्वायुं पार्श्वेनास्त्रजद्वनान् ॥”)
वायसः, पुं, (वयते इति । वय गतौ । “वयस्य ।”
उणा० । ३ । १२० । इति असच् । सच णित् ।)
अगुरुदृष्टः । श्रीवासः । काकः । इति मेदिनी ।
से, ३८ ॥ (यथा, महाभारते । ३ । २७० । ३१ ।
“श्वश्रुककाकोलभासगोमायुवायसाः ।
अलप्यंस्तर्जुवीराणां हतानां मांसशोणितैः ॥”)
अस्योत्पत्तिर्यथा,—
“अरुणस्य भायां श्येनी वीर्यवन्तौ महा-
बली ।
सम्पातश्च जटाशुश्च प्रभूतौ प्रचिसक्तमौ ।

वायसा

सम्पातिर्जनयन् गृध्रान् काकाः पुत्रा जटाशुः ॥”
इति वज्रपुराणे वाराहप्रादुर्भावः ॥ * ॥
अस्य एकाक्षिनाशकारणं यथा,—
मार्कण्डेय उवाच ।
“गते तु भरते तस्मिन् रामः कमललोचनः ।
लज्जयेन सह भ्रात्रा भार्यया सीतया सह ।
श्राकम्बलफलाहारो विचचार महाबने ॥
एकदा लज्जगन्धते रामदेवः प्रतापवान् ।
चित्रकूटे वने देशे वैदेह्या सङ्गमाश्रितः ॥
सुखाप सुसुहृन्तश्च ततः काको दुरात्मवान् ।
सीताभिमुखमभ्येत्य विददार स्नानान्तरम् ।
विदार्य लज्जमारुह्य स्थितोऽसौ वायसाधमः ॥
ततः प्रवृद्धो रामोऽसौ दृष्ट्वा रक्तं स्नानान्तरम् ।
श्लोकाविष्टान् सीतां तामुवाच कमललोचनः ॥
किमिदं स्नानान्तरे भजे तव रक्तस्य कारणम् ।
इत्युक्ता सा च तं प्राह भर्तारं विनयान्विता ॥
पश्य राजेन्द्र वृक्षान् वायसं दुष्टचेष्टितम् ।
येनैतच्च कृतं कर्म सुप्ते त्वयि महामते ॥
रामोऽपि दृष्ट्वा तं काकं तस्मिन् क्रोधमथा-
करोत् ।
ऐषिकास्त्रं समादाय ब्रह्मास्त्रेणाभिमन्त्रितम् ॥
काकसुहृद्विषं चित्तेऽपि सोऽवधावद्वयान्वितः ॥
स त्विन्द्रस्य सुतो राजन् इन्द्रलोकं विवेश ह ।
रामास्त्रं प्रचलं दीप्तं तस्यानुप्रविशेश वै ॥
विदितार्थश्च देवेन्द्रो देवैः सर्वैः समन्वितः ।
निष्क्रामयच्च तं दुष्टं राक्षसस्यापकारिणम् ॥
ततोऽसौ सर्वदेवैस्तु देवलैकाहं हिष्कृतः ।
पुनः सोऽभ्येत्य रामश्च राजानं शरणं गतः ॥
चाहि राम महाबाहो अज्ञानादपकारि-
णम् ।
इति ब्रुवन्तं स प्राह रामः कमललोचनः ॥
अमोघाय ममास्त्राय अस्मि एकं प्रयच्छ मे ।
ततो जीवसि दुष्टात्मन् मेऽपराधो महान् कृतः ॥
इत्युक्तोऽसौ स्वकं नेत्रमेकमस्त्राय दत्तवान् ।
अस्त्रञ्च नेत्रमेकान्तु भस्मीकृत्य श्रमं ययौ ॥
ततः प्रभृति सर्वेषां काकानामेकनेत्रता ।
चक्षुषैकेन पश्यन्ति हेतुनामेन पार्थिव ॥”
इति नरसिंहपुराणे ४३ अध्यायः ॥
(वायससम्बन्धिनि, त्रि । यथा, महाभारते ।
१२ । ८२ । ७—८ ।
“स काकं पञ्जरे बद्धा विषयं क्षेमदर्शिनः ।
सर्वं पर्यचरदुक्तः प्रहृष्टार्थो पुनः पुनः ॥
अधीष्वा वायसीं विशां शंसन्ति मम वायसाः ।
अनागतमतीतश्च यच्च संप्रति वर्तते ॥”)
वायसादनी, स्त्री, (वायसेन अद्यते इति । अद्य
+ कर्मणि ल्युट् + ङीप् ।) महाप्योतिष्मती ।
काकतुण्डी । इति राजनिर्घण्टः ॥
वायसारातिः, पुं, (वायसस्य अरातिः ।) पेचकः ।
इत्यमरः । २ । ५ । १५ ॥
वायसाङ्गा, स्त्री, (वायसस्य आङ्गा नाम
यस्याः ।) काकनामा । काकमाघी । इति
राजनिर्घण्टः ॥

वायुः

वायसी, स्त्री, (वायसानामियमिति तन्प्रियत्वात् ।
वायस + अण् । ङीप् ।) काकोडुम्बिका ।
काकमाघी । इति मेदिनी । से, ३८ ॥ महा-
प्योतिष्मती ॥ काकनामा । काकतुण्डी । इति
राजनिर्घण्टः ॥
वायसेन्दुः, पुं, (वायसानामिन्दुरिव प्रियत्वात् ।)
काशः । इति राजनिर्घण्टः ॥
वायसोलिका, स्त्री, (वायसोली + स्वार्थे कन् ।)
काकोली । इति शब्दरत्नावली ॥
वायसोली, स्त्री, (वायसान् ओलण्डयतीति ।
ओलण्डि उत्तुचेपे + “अनेष्वपि दृश्यते ।” इति
ङः । शकन्वादित्वात् अस्मि लोपः ।) काकोली ।
इत्यमरः । २ । ४ । १४४ ॥
वायुः, पुं, (वातीति । वा गतिगन्धनयोः + “ऊवा-
पाजिमिस्त्रिहिसाध्वम्भ उण् ।” उणा० । १ । १ ।
इति उण् । “आतो युक्चिण्कृतोः ।” ७ । ३ ।
३३ । इति युक् ।) उत्तरपश्चिमकोणाधिपतिः ।
वाति यः । वातास इति भाषा । स च
पञ्चभूतान्तर्गतभूतविशेषः । तद्विशेषविवरणं
यथा । वायवः प्राणापानस्थानीदानसमानाः ।
प्राणो नाम प्राणामनवान् नासाग्रस्थानवर्त्ती ।
अपानो नाम अवाग्मनवान् पायादिस्थान-
वर्त्ती । स्थानो नाम विश्वगमनवानखिलशरीर-
वर्त्ती । उदानः कण्ठस्थानीय ऊर्ध्वगमनवानुत्-
क्रमणवायुः । समानः शरीरमध्यगताश्रित-
पीताम्नादिषमीकरणकरः । समीकरणन्तु परि-
पाककरणं रसरुधिरशुक्लपुटीयादिकरणम् ।
केचित्तु नागकूर्मककरदेवदत्तधनञ्जयाद्याः
पञ्चान्ये वायवः सन्तीत्याहुः । नत्र नागः
उद्गिरणकरः । कूर्मः निमीलनादिकरः ।
ककरः क्षुद्राकरः । देवदत्तः जृम्भणकरः ।
धनञ्जयः पोषणकरः । एतेषां प्राणादिष्वन्त-
र्भावात् प्राणादयः पञ्चेवेति केचित् ॥ इदं
प्राणादिपञ्चकं आकाशादिगतरजोऽग्निभ्यो
मिलितेभ्य उत्पद्यते । इदं प्राणादिपञ्चकं
कर्म्मन्द्रियसहितं सत् प्राणमयकोशो भवति ।
अस्य क्रियात्मकत्वेन रजोऽग्निकार्यत्वम् । एतेषु
कोशेषु मध्ये विज्ञानमयो ज्ञानशक्तिमान् कर्तृ-
रूपः । मनोमय इच्छाशक्तिमान् करणरूपः ।
प्राणमयः क्रियाशक्तिमान् कार्यरूपः । इति
वेदान्तसारः ॥ तत्पर्यायः । ज्वसनः ३ स्पर्शनः
३ मातरिश्वा ४ सदागतिः ५ पृथक्त्वः ६ गन्ध-
वहः ७ गन्धवाहः ८ अनिलः ९ आशुगः १०
समीरः ११ मारुतः १२ मरुत् १३ जगत्प्राणः
१४ समीरणः १५ नभस्मान् १६ वातः १७
पवनः १८ पवमानः १९ प्रभञ्जनः २० । इत्य-
मरः ॥ अजगत्प्राणः २१ स्ववासः २२ वाहः
२३ धूलिध्वजः २४ क्षणप्रियः २५ वातिः २६
नभःप्राणः २७ भोगिकान्तः २८ स्रक्कन्यनः २९
अक्षतिः ३० कल्पलम्बा ३१ श्वसीनिः ३२
आवकः ३३ हरिः ३४ । इति शब्दरत्नावली ॥
वासः ३५ सुखाशः ३६ ऋषापादनः २७ सारः

३८ चक्षुः ३९ विहगः ४० प्रकम्पनः ४१ नभः-
स्वरः ४२ निश्वासकः ४३ सनूनः ४४ पृषता-
पतिः । इति जटाधरः ॥ ॥ ॥ स च दृष्टि-
काले आकाशाख्यातः । यथा । तस्माद्वा
युतस्मादात्मन आकाशः संभूत आकाशा-
द्वायुः । इत्यादि तैत्तिरीयश्रुतिः ॥ ॥ ॥ ऊन-
पश्चादशहायुरदितः पुत्राः । ते सर्वे अप्रजाः ।
इन्द्रेण देवत्वं प्रापिताः । शरीरान्तर्वाहमेदेन
दशधा । यथा । प्राणः १ । तस्य कर्म वहि-
र्गमनम् । अपानः २ । तस्य कर्म व्यधोगम-
नम् । यानः ३ । तस्य कर्म आकुञ्चनप्रसा-
रणदि । समानः ४ । तस्य कर्म व्यशितपीता-
दीनां समं नयनम् । उदानः ५ । तस्य कर्म
ऊर्ध्वनयनम् ।

“उद्गारे नाग ६ आख्यातः कूर्म ७ उन्मीलने
सूतः ।

ककरः ८ कुत्तरी ज्यो देवदत्तो ९ विजृम्भणे ।
न जहाति नृनश्चापि सन्ध्यापी धनञ्जयः १० ॥”

इति भागवतटीकायां श्रीधरस्वामी ॥ ॥ ॥
अन्यच्च ।

“द्वितीयं मारुतो भूतं त्वगश्यात्मच विवृता ।
स्यष्टयमधिभूतच विवृत्तत्राधिदेवनम् ॥”

इति महाभारते आश्वमेधिकपर्व ॥
तस्य गुणाः । यथा,—

“वायोरनियमस्पर्शं वादस्थानं स्वतन्त्रता ।
बलं श्रेष्ठं मोक्षं कर्म चेष्टात्मता भवः ॥”

इति महाभारते मोक्षधर्मः ॥ ॥ ॥
अनियमस्पर्शः । अनुष्णाशीतस्पर्शः १ । वाद-
स्थानम् । वायुनिद्रियगोलकानि २ । स्वतन्त्रता ।
गमनादौ ३ । बलम् ४ । श्रेष्ठम् ५ । मोक्षः
स्वचादेः ६ । कर्म । उत्प्रेषणादि ७ । चेष्टा
श्वासप्रश्वासादि ८ । आत्मता प्राणरूपेण
विदाधित्वम् ९ । भवः । जन्ममरणे १० । इति
तट्टीका ॥ ॥ ॥ न्यायमते अस्य गुणार्थेयं,—

“अपाकजाशुष्माशीतस्पर्शस्तु पवने मतः ।
तिथ्यगमनवानेयं श्रेयः स्पर्शादिति ज्ञकः ॥

पूर्ववन्नित्यनाद्युक्तं देह्यापि त्वनिद्रियम् ।
प्राणादिस्तु महाबाधुपम्यन्तविषयो मतः ॥”

इति भाषापरिच्छेदः ॥
“वायुं निरूपयति अपाकज इति । अनुष्णा-
शीतस्पर्शस्य दृष्ट्यामपि सत्त्वात् अपाकज
इति । अपाकजस्पर्शस्य जलादावपि सत्त्वात्
उत्तमगुणाशीत इति । एतेन वायोऽन्विता-
नीयस्पर्शो दर्शितः । तत्पन्नकतावच्छेदकं वायु-
त्वमिति भावः । एष वायुः स्पर्शादिति ज्ञकः ।
वायुर्देहं स्पर्शश्चन्द्रकान्तकर्मैरनुमीयते । विजा-
तीयस्पर्शेन विलक्षणश्चेदेन दृष्ट्यादीनां देह्या
प्राणादीनां कम्पनेन च वायोरनुमानान् ।
तथा च वायुर्न प्रत्यक्षतयापि पश्यते । वायु-
निद्रियोऽपि न परमाणुरूपो निद्रियस्तन्मो-
रित्यः समवेतः । योऽपि विषयः शरीरे-
श्रियविषयमेव । अतः शरीरमपीति

पिशाचादीनाम् । देह्यापीति । शरीरस्यापकं
स्पर्शयादृक्कर्मिन्द्रियं त्वक् । तच्च वायवीयं
रूपादियु मध्ये स्पर्शस्यैव यत्नकत्वात् । अङ्ग-
संसर्गविलिखेययत्नकयजनवातवत् । विषयं
दर्शयति प्राणादिरिति । यद्यप्यनिद्रो वायु-
श्चतुर्विधः तस्य चातुर्विधं प्राणादिना द्रव्यक-
माकरे । तथापि संक्षेपात् अत्र त्रैविध्यमुक्तं
प्राणस्लेक एव हृदादिनामास्थानवशात् सुख-
निर्गमादिनामाक्रियावशाच्च नानासंज्ञां लभते
इत्यर्थः ।” इति सिद्धान्तमुक्तावली ॥ ॥ ॥ व्यस्यो-
पतिर्यथा,—

पुलस्त्य उवाच ।

“प्रविश्य जठरं शुद्धो देहमातुः पुरन्दरः ।
ददर्शोर्ध्वमुखं बालं कटिन्यस्तकरं मृदुम् ॥

तेनैव गर्भं दितिजं वर्ज्यं शतपञ्चमम् ।
चिच्छेद सप्तधा ब्रह्मन् च शरीरं सुविम्बरम् ॥

शक्रोऽपि प्राह मा स्फुटं वदस्विति सधर्षरम् ।
इत्येवमुक्ता चैकेकं भूयश्चिच्छेद सप्तधा ॥

ते जाना मरुतो नाम देवा दिव्याः शतक्रतोः ।
मातुरवापचारेण बलवीर्यपुरस्कृताः ॥”

इति वामने ६८ अध्यायः ॥

“यदमी भवता प्रोक्ता मरुतो दितिसम्भवाः ।
तन् केन पश्येमासन् वै मरुत्कारिण कथ्यताम् ॥

पुलस्त्य उवाच ।

अयतां पूर्वमरुतानुत्पत्तिं कथयामि ते ।
स्वायम्भुवं समारभ्य यावत्तन्वन्तरं त्विदम् ॥

स्वायम्भुवस्य पुत्रोऽभून्नर्गोर्नाम प्रियव्रतः ।
तस्यासौ तु सवनी नाम पुत्रजैलोल्लसपूजितः ॥

समुत्पपाताथ स कामचारी-
समं सष्टिया वसुमानपुत्रा ॥

रराम तन्वा सह कामचारी
ततोऽमरात् प्राच्यवतास्य शुकम् ॥

पतिभिः समनुज्ञाताः पयुः पुष्करसंस्थितम् ।
तं शुक्रं पार्थिवं तस्य मन्यमानास्तदाष्टतम् ॥

पोतमात्रेण मुक्रेण पार्थिवेन्द्रोद्धवेन च ।
ब्रह्मतेजोविहीनास्ता जाताः पत्राक्षपत्निनाम् ॥

मुमुदुः सप्त तनयांस्तै रदन्तोऽथ भैरवम् ।
तेषां रुद्रिणश्चेन सर्वमापूरितं जगन् ॥

अथाजगाम भगवान् ब्रह्मलोकान् पितामहः ।
समभ्येवाब्रवीद्बालान् मा रुदध्वं महाबलाः ॥

मरुतो नाम यूयं वै भविव्यध्वं वियचराः ।
इत्येवमुक्ता देवेशो ब्रह्मा लोकपितामहः ॥

तानादाय वियचारी मारुतानादिदेश च ।
ते पासन् मरुतस्यादा मनोः स्वायम्भुवन्तरे ॥ ॥ ॥

सारोचिषे तु मरुतो पश्यामि शृणु नारद ।
सारोचिषस्य पुत्रस्य श्रीमानासौ तु क्रतुध्वजः ॥

तस्य पुत्रा भवन् नमः सप्तार्चिः प्रतिमा तुने ।
तपोऽर्थं ते गताः शैलं महाभेदं नभचराः ॥

साराधयन्तो ब्रह्मार्णं परमेष्ठमधेश्वरः ।
ततोऽपि सप्तमासं सप्तमासो भयातुरः ॥

एतन्नामरुतोत्तमां प्राह नारद वाक्यविभुम् ॥
मदा हि तपस्ते विभं तेषां भवति शुन्दरि ॥ ॥

तथा क्रुश्व मा तेषां सिद्धिर्भवतु वै यथा ॥
इत्येवमुक्ता शक्रश्च एतना रूपशालिनी ।
तत्राजगाम त्वरिता यत्र तप्यन्ति ते तपः ॥
आश्रमस्याविदूरे तु नदी मन्दोद्वाहिनी ।
तस्यां स्नातुं समायाताः सर्वे एव सद्योदराः ॥
या तु स्नातुं सप्तार्चिणी तपनीयां मया-
नदीम् ।

दृष्टुं कृपाः स्नातुं ततश्चुचुभरे तुने ॥
तेषां प्राच्यवत् शुक्रं सत् पयौ जलचारिणी ।

शशिनी ग्राहसुखस्य महाशृङ्खल्य वल्लभा ।
ते वै विनयनपथो जगन् राक्षस्यु पेटकम् ॥

अहो बहुतिथे काले सा ग्राही शृङ्खलपिनी ।
सत्तुहता महाणालैर्महत्सवन्नेन मानिनी ॥

स तां दृष्ट्वा महाशुचीं स्युष्यां मह्यजीवनः ।
निवेद्यामाव तदा क्रतुध्वजसुतिषु वै ॥

तथाभ्येव महातानो योगिनो योगधारिणः
नीत्वा स्वमन्दिरं सर्वे पुरवाप्यां सत्तुल्यजन् ॥

ततः क्रमाच्छिनी सा सुषुप्ते सप्त वै शिशून् ।
यातमात्रेण पुत्रेषु मोक्षभावमगाध चा ॥

अमात्रपिटका बाला जलमध्यविचारिणः ।
स्नानार्थिणो वै रुद्ररुधाभ्यागात् पितामहः ॥

मा रुदध्वमिति प्राह मारुतो नाम पुत्रवाः ।
युयं देवा भविव्यध्वं वायवोऽखरचारिणः ॥

इत्येवमुक्ता प्रादाय सर्वान् स्नानं देवान् प्रति ।
निषेव्य च मरुत्कारिणैर्विराजभवन् गतः ॥

एवमांसं च मरुतो मनोः सारोचिषान्तरे ॥ ॥ ॥
शौचमे मरुतो ये च तान् शृणुष्व तपोधन ।

शौचमख्यानवाये च राजासीं प्रियघाघिपः ।
वपुष्मिति विख्यातो वपुषा भास्वरूपमः ॥

तस्य पुत्री गणश्रेष्ठो ज्योतिष्मान् धान्तिर्को-
भयवत् ॥

य पुत्रार्थो तपस्ते नदी मन्दाकिनीमय ॥
तस्य भाव्या च सुयोगी देवाचार्यमुता शुभा ॥

तपश्चरणयुक्तस्य बभूव परिचारिका ॥
तेषां युक्ता सप्तार्चिणी दृष्टा सप्तर्षिर्भिवन् ॥

तां तथा चारुस्वाङ्गीं दृष्ट्वा तपसा क्षणम् ॥
मप्रकृतपथो हेतुस्तस्याकाङ्क्षार्थे च ॥

सामयैतनयायां आवाप्यां वै तपःक्रिया ॥
ते चास्यै वरदा ब्रह्मन् जाताः सप्त सहस्रयः ॥

ब्रह्मं तनयाः सप्त भविव्यन्ति न संशयः ।
युवयोर्गुणसंयुक्ता मद्यर्षीणां प्रसादतः ॥

इत्येवमुक्ता जगुक्षी सर्वे एष महर्षयः ।
सोऽपि राजर्षिरगमत् सभायां नगरं निगम् ॥

ततो बहुतिथे काले सा राज्ञो मरिचो प्रिया ॥
अवाप गर्भं तन्वङ्गी तस्मादुत्पत्तिवचमाना ॥

गुर्विण्यामय भाव्यायां समारासौ गदाधिपः ।
सा चाप्यारोपुमिच्छन्ती भर्तारं व प्रतिव्रता ॥

निवारिता तदामात्रेण तथापि यतिष्ठत ॥
तस्यामासिश्च भर्तारं पितृयामागच्छत वा ॥

ततोऽपि मध्यात् सतिथे सौम्यपद्मपतम् ॥
सामासा सुराशीतं संवित्ता सप्तधाभयम् ॥

तेऽप्यथैवाथ सप्त सौम्यपद्मपतम् ॥ ॥ ॥

वायुः

तामसस्यान्तरे ये च मरुतोऽप्यभवन् पुरा ।
तानहं कीर्तयिष्यामि गीतश्रुत्यकलिप्रियः ॥
तामसस्य मनोः पुत्र ज्ञनध्वज इति श्रुतः ।
स पुत्रार्थं कुहावाग्नौ स्वमांसं रुधिरं तथा ॥
अस्योनि रोम केशाश्च द्वायु मज्जा यज्ञद्वयम् ।
शुक्रं च विचसो राणा सुतार्थं वेति नः ॥

श्रुतम् ॥

सप्तार्चिर्मध्याह्न ततः शुक्रपानादनन्तरम् ।
मा मे क्षिपस्तेष्वसरत् शब्दः सोऽपि शृणो न्तः ॥
ततस्तस्माद्भुतवद्वातं सप्त तत्तेजस्योपमाः ।
शिशवः समजायन्त ते रुदन्तश्च तन्नुने ॥
तेषान्नु धनिमाकर्ण्य भगवान् पञ्चसम्भवः ।
समागम्य निवाण्याथ स चक्रे मरुतः सुतान् ॥
ते त्वास्मरतो ब्रह्मन्तामसे देवतागणाः ।
येऽभवन् वते तांश्च शृणुष्व त्वं तपोधन ॥
देवतस्यान्ववाये तु राजावीन्द्रिपुणिद्वली ।
रिपुजिन्नाम स ख्यातो न तस्यावीतु सुतः ॥

किल ॥

स समाराध्य तपसा भास्करं तेजसां निधिम् ।
अवाप कन्यां सुरतिं तां प्रयत्नं ययौ ॥
तस्यां पितृवृद्धे ब्रह्मन् वसत्याश्च पिता न्तः ।
सपि दुःखपरीताङ्गी खां तनुं त्वत्सुखता ॥
ततस्तां वारयामासुर्हृदयः सप्त मानसाः ।
तस्यामासक्तचित्तास्तु सर्वे एव तपोधनाः ॥
अपारयन्ती तद्दुःखं प्रचाल्यान्निं विवेश ह ।
ते चापश्यन्त ऋषयस्तपित्ताभावितास्तथा ॥
तां नृतां ऋषयो दृष्ट्वा कथं कथेति वादिनः ।
प्रजग्मुर्ज्वलनाच्चापि सप्ताजायन्त दारकाः ॥
ते च मात्रा विना भूता रुदन्तान् पितामहः ।
निवारयित्वा हतवान् लोकनाथो मरुद्गणान् ॥
देवतस्यान्तरे जाता मरुतोऽमी तपोधन ॥
शृणुष्व कीर्तयिष्यामि चाक्षुषस्यान्तरे मनोः ॥
आवीष्माङ्कोति विख्यातो तपस्वी सत्यवाक् ॥
शुचिः ।

सप्त सारस्वते तीर्थे सोऽतप्यत महत्तपः ॥
विज्ञार्थं तस्य तपसो देवाः संप्रैरयन् बधून् ।
या चाभ्येत्य नदीतीरं चोभयामास भाविनी ॥
ततोऽस्य प्राथ्वक्कुक्षं सप्त सारस्वते जले ।
तां चेवायमपन्नाङ्गां सुनिम्नाङ्गनिकी बधूम् ॥
गच्छातञ्जेति सुष्टे त्वं पापस्यास्य फलं महत् ।
विध्वंसयिष्यति हयो भवतीं यज्ञसंसदि ॥
एवं शप्ता ऋषिः त्रीमान् जगामाथ स्वमाश्रयम् ।
सरस्वतीभ्यः सप्तभ्यः सप्त वै मरुतोऽभवन् ॥

एते तवोक्ता मरुतः पुरा यथा

जाता विषद्व्याप्तिकरा महर्षे ।

येषां श्रुते जन्तुनि पापहानि-

र्भवेच्च घर्मासुदयो महान् वै ॥

इति वामने मरुतोत्पत्तिर्नाम ६६ अध्यायः ॥३॥

अन्यच्च ।

“अतः परं प्रवक्ष्यामि मरुतोऽमीन् पितृन्
यज्ञान् ।

प्रावाहो निवहश्चैव उहहः संवहस्तथा ॥

वायुः

विवहः प्रवहश्चैव परिवाहस्तथैव च ।
अन्तरीक्षे च वाह्ये ते पृथङ्मार्गविचारिणः ॥
महेन्द्रप्रविभक्ताङ्गा मरुतः सप्त कीर्तिताः ॥
सूर्यामिच्च सुचिर्नामा वेद्युतः पावकः स्तुतः ॥
निर्मैथ्य पचमानोऽभिस्त्रयः प्रोक्ता इमेऽभयः ।
अग्नीनां पुत्रपौत्राश्च चत्वारिंशन्नवैव तु ।
मरुतामपि सर्वेषां विज्ञेयाः सप्त सप्तकाः ॥”
इति देवीपुराणे कालयवस्थानामाध्यायः ॥३॥
ऊनपञ्चशब्दायुनामानि यथा,—
“एकज्योतिश्च द्विज्योतिश्च त्रिज्योतिर्योतिरेव च ।
एकशक्रो द्विशक्रश्च त्रिशक्रश्च महाबलः ॥
इन्द्रश्च गत्यद्वयश्च ततः पतिसकृत्परः ।
मितश्च संमितश्चैव तुमितश्च महाबलः ॥
अतजित् सत्यजिज्ञैव सुवेणः सेनजित् तथा ।
अन्तिमिचोऽनमिचश्च पुरात्मिचोऽपरजितः ॥
अतश्च अतवाहश्च धर्ता च धरुणो भुवः ।
विधारणो नाम तथा देवदेवो महाबलः ॥
ईडचचाप्यद्वयश्च एते दश मिताश्रितः ।
व्रतिनः प्रसहचक्षुः सभरश्च महायशः ॥
धाता दुर्गो धितिर्भीमस्तभिद्युत्तल्पान् सहः ।
सुतिर्षपुरनाथोऽथ वासः कामो जयो विराट् ।
इत्येकोनाश्च पञ्चाशन्मरुतः पूर्वसंभवाः ॥”

इति वज्रपुराणे गणभेदनामाध्यायः ॥३॥

वायोर्विकारहेतुर्यथा,—

“आयामादपतर्पणात् प्रपतनाद्भङ्गान् कया-
वगानाश्च विधारणादतिशुचः श्रैत्यादति-

नासतः ।

रूचचारकयायित्तकटुकैरेभिः प्रकोपं ब्रजेत्
वायुर्वाग्निधराममे परिणते चान्नेऽपराद्धेऽपि
च ॥”॥३॥

तस्य लक्षणम् ।

“आधानस्तम्भरौह्यस्तुटगविमघनचोभकम्ब-
प्रतोहाःकण्ठध्वंसावसादो अमकविलपनं संसमूल-
प्रभेदाः ।पादस्थं कर्णेनादो विषयपरिणतित्थं शृङ्ग-
प्रमोहाविस्मन्दोद्दृष्टनादिग्लपन्नमनश्चनं ताडनं पीड-
नञ्च ॥नामोन्नामौ विषादो भ्रमपरिषदनं जृम्भणं
रोमहर्षोविक्षेपाक्षेपशोवगच्छगुधिरता ह्रिदगं वेष्टनञ्च ।
वर्णः श्यावोऽरुणो वा ह्रिदपि च महती स्वाप-

विश्लेषज्जा

विद्यात् कर्माण्यमृनि प्रकुपितपवनः स्यान्
कयायो रसञ्च ॥”॥३॥

अन्यच्च ।

“वदनविरसता स्याद्वर्चसः कर्कशत्वं
भवति वपुषि कार्ष्णं रात्रिनिद्रानवृत्तिः ।
त्वपि च प्रवृत्ता स्यात् स्याच्च वैषम्यममे-
रिति पवनविकारे लक्षणं प्रोक्तमेतत् ॥”॥३॥

वायुः

तस्य प्रशमनाकारणम् । यथा,—
“रूचशीतो लघुः सूक्ष्मस्त्वोऽथ विशदः स्वरः ।
विपरीतगुणैर्द्रव्यैर्मांसतः संप्रशाम्यति ॥
स्निग्धोऽस्यारव्यवत्यलवगस्त्राह्वस्तेलातप-
स्त्रानाभ्यञ्जनवस्त्रिमांसमदिरासंवाह्नोर्कृद्नैः ।
स्निग्धस्वेदनिरूहणोपशमनः स्नेहोपनाहादिकं
पानाहारविहारभेषजमिदं वातं प्रशान्तं
नयेत् ॥”॥३॥

अतुमेदेन विहारादिना च तस्य अयप्रकोप-
प्रशमनानि यथा,—

“योग्ये सञ्चयते वायुः प्राट्टकाले प्रकुप्यति ।
प्रायेणोपशमं याति स्वयमेव समीरणः ॥
शूरत्काले वसन्ते च पित्तं प्राट्टकाले कफः ।
चयकोपशमान्दोषा विहाराहारसेवनेः ।
समानैरान्त्यकालेऽपि विपरीतैर्वैयर्थ्यः ॥”॥३॥

स च प्राणादिभेदेन पञ्चविधः । यथा,—
“पित्तं पटु कफः पटुः पङ्गवो मलधातवः ।

वायुना यत्र नीयन्ते तत्र वर्धन्ति मेघवत् ॥
वायुरायुर्जलं वायुर्वायुर्धाता शरीरिणाम् ।

वायुर्जिह्वादिदं सर्वं प्रसृज्यायुः प्रकीर्तितः ॥
वायुमण्डलचक्रेषु यथा राजा प्रशस्यते ।

तथा शरीरमध्येऽपि वायुरेकः परो विसुः ॥
वायुः प्राणादिभेदेन सच पञ्चविधः स्तुतः ।

हृदि प्राणो गुदेऽपानः समानो नाभिमध्यगः ॥
उदानः कण्ठदेशे तु ध्यानः सर्वशरीरगः ।

योऽनिलो रक्तसञ्चारी स प्राणो नाम देहधृक् ॥
सोऽत्रं प्रवेशयत्यन्तः प्राणश्चैवावस्यते ।

कुपितः क्षुरते रोगान् हिक्काभानादिकानपि ॥
उदानो नाम यस्तूर्ङ्गुपैति पवनोत्तमः ।

तेन भायितगीतादिविशेषोऽपि प्रवर्तते ॥
ऊर्ध्वजन्मगतान् रोगान् करोति कुपितश्च सः ।

आमपकाशयचरः समानोऽभिसहयवान् ॥
अन्नं पचति तज्ज्वांश्च विकारान् विविर्नक्ति सः ।

गुल्माभिसादातीसारान् कुपितश्च करोति सः ॥
पकाशयस्योऽपानस्तु काले कर्षति चाप्यधः ।

वातमूत्रपुरीवाणि शुक्रगर्भांश्चैवानि च ॥
क्रुद्धश्च क्षुरते रोगान् घोरान् वक्तिगुदाश्रयान् ।

सर्वदेहचरो खानो रससंवाहोदयतः ॥
स्वेदाहृक्सावगच्छापि पञ्चधा वेष्टयत्यपि ।

क्रुद्धश्च क्षुरते रोगान् प्रायशः सर्वदेहगान् ॥
शुक्रदोषाः प्रमेहाश्च आनापानप्रकोपजाः ।

शुगपत् कुपिताक्षामी देहं हन्युरसंशयः ॥”॥३॥
तत्प्रकृतिकस्य लक्षणं यथा,—

“अल्पकेशः क्षणो रूढो वाचाक्षलमानसः ।
आकाशचारी स्वप्नेषु वातप्रकृतिको गरः ॥”॥३॥

प्राणादिपञ्चवायूनां यथाक्रमं संज्ञान्तरमाह ।
“प्राणोऽपानः समानचोदानयानौ च वायवः ।

नागः कूर्मश्च हकरो देवदत्तो धनञ्जयः ॥३॥
प्राणस्तु प्रेक्ष्यो वायुर्नरायणमधिपः प्रभुः ।

नित्यमावापयेत् सर्वान् प्राणिनां सुरसि स्थितः ॥
निःश्वासोऽक्षयकश्चैव प्राणो जीवं समाश्रितः ।

प्रसाराकुचनी वःपुः प्रकाशो धारगच्छथा ॥

वायुः

प्राणस्त्रिविधं कुप्यान् प्राणिनां प्राणधारकः ।
 प्राणं कुरुते यस्मात् तस्मात् प्राणः प्रकी-
 र्त्तितः ॥
 प्राणो हि भगवान् ईशः प्राणो विष्णुः पिता-
 महः ।
 प्राणेन धार्यते लोकः सर्वं प्राणमयं जगम् ॥
 इन्द्रियाणि प्रवर्तन्ते यावत् प्राणानिहो हृदि ।
 नष्टे न दृश्यते सर्वं तस्मात् प्राणन्तु रक्षयेत् ॥
 रज्जुवद्बो यथा श्येनो गतोऽप्याकृष्यते पुनः ।
 गुणवद्बस्तया जीवः प्राणपानेन हृष्यते ॥
 अपानयंस्तथाहारं मनुजानां यतोऽधमः ।
 शुकृन्मूत्रव्रजे वायुरपानस्तेन कीर्त्तितः ॥ * ॥
 प्रौढं भक्षितमात्रात् रक्तं पित्तकफानिलान् ।
 नमं नयति ग्रात्रेषु समानो नाम मारुतः ॥
 समानोऽग्निसमीपस्थः कोष्ठे च वाति सञ्चतः ।
 अन्नं गृह्णाति पचति विरेचयति सुचति ॥ * ॥
 स्रग्द्वयवधं वक्रं मेत्रगात्रप्रकोपणः ।
 उद्वेजयति रुर्माणि उदानो नाम मारुतः ॥ * ॥
 शानो विनामयवृद्धं यानो व्याधिप्रकोपणः ।
 प्रौढेऽस्त्रिणाशकश्चायं वाङ्मनोऽप्यदकस्तथा ॥ * ॥
 वायूनां स्थानानि ।
 “शिरसो नासिकाप्रान्तसुदानस्थानमुच्यते ।
 नामैः पादतलं धावदपानस्य प्रकीर्त्तितम् ॥
 शरीरस्थापको यानः प्राणः सकलनायकः ।
 उद्गारे नाग इत्युक्तः कूर्मश्चोन्मीलने स्थितः ॥
 कर्करः क्षुधिते चैव देवदत्तो विजृम्भिते ।
 धनञ्जयः स्थितो मेद्रे नृत्तस्यापि न सुचति ।
 भूतावापिस्तत्तस्यानायतेन्द्रियगोचरान् ॥ * ॥
 उत्साहोच्छ्वासिः श्वासचैवाधातुगतिः समाः ।
 समो मोक्षे गतिमतां वायोः कर्माविकारजम् ॥”
 इति सुखबोधः ॥ * ॥
 अथ दिग्भषवायुगुणाः ।
 “प्राग्वातो मधुरः चारो वह्निमान्यकरो गुरुः ।
 वैरस्यगौरवौष्णानि करोत्यपस्त्रोवधौ च ॥
 भमोत्पिष्टतापेयं रागश्वयथादाहजत् ।
 सन्निपातज्वरश्चासत्यग्दोषार्थो विप्रक्रमीन् ।
 कोपवेदामवातश्च घनसंघातकारणम् ॥
 दाक्षिणी मारुतो वक्षश्चक्षुष्यः श्लेष्मातकः ।
 मधुरश्चाग्दोषो च कषयायानुरसो लघुः ॥
 रक्तपित्तप्रशमनो न च मारुतकोपनः ।
 गन्धः दादिकौटार्गं जनकः प्राणकारकः ॥
 पाश्चिमोऽग्नवपुर्वयं वसाराग्यविवर्द्धनः ।
 कषायः शोषणः स्वर्णो रीचनो विशदो लघुः ॥
 अपां लघुत्ववैश्वश्लेष्मवैमल्यकारकः ।
 सर्वद्रव्येष्वभिशक्तप्रभावरसवीर्यलत् ।
 ब्रह्मरूपेण स्वस्थो दाहशोथलपापघ्नः ॥
 त्र्यंशरो मायतः स्त्रिंशो नृदुर्माधुर एव च ।
 कषयायानुरसः शीतः सर्वदोषप्रकोपणः ॥
 स्त्रीण्यतविषाक्तानां हितो दाहलपापघ्नः ।
 श्रोताधिकः सनीहारः सविशुक्लनयिद्रुमान् ॥
 पिश्वनायुरनाप्यः प्राणिनां नैकदीयलत् ।
 सर्वरुग्निन्दको घृता लघोत्पातपुरःसरः ॥ * ॥

वायुः

यजनवायुगुणाः ।
 “भृच्छादाहृषास्त्रिदशमघ्नो यजनानिलः ।
 तालवृक्षमयो वानस्त्रिदोषशमनो लघुः ॥
 वंशयजनजो वानो रूक्षोऽप्यो वानपित्तदः ।
 वालयजनमोजस्यं मच्चिकादीन् यपोहति ।
 मायूरा वस्त्रजा वैत्रा वाता दोषत्रयापघ्नाः ॥”
 इति राजवल्लभः ॥ * ॥
 अपि च । तत्र वायोः स्वरूपमाह ।
 “दोषधातुमलादीनां नेता शीघ्रः समीरणः ।
 रजोगुणमयः स्रक्ष्यो रूचः शीतो लघुश्चलः ॥”
 नेता स्थानान्तरे प्रापयिता । शीघ्रः आशु-
 कारी । अन्यच्च ।
 “उत्साहोच्छ्वासिः श्वासचैवावेगप्रवर्त्तनैः ।
 सन्मगगत्या च धातूनामिन्द्रियाणाञ्च पाटवैः ॥
 अयुग्महाविक्रान्तो हृदयेन्द्रियचित्तधृक् ।
 रजोगुणमयः स्रक्ष्यो रूचः शीतो लघुश्चलः ॥
 स्वरो नृदुर्योगवाही संयोगाडुभयार्थजत् ।
 दाहहृत्तेजसा युक्तः शीतकृत् सोमसंश्रयात् ॥
 विभागकरणाद्वायुः प्रधानं दोषत्रयघ्नेः ।
 पकाशयकटीसक्थिश्चोत्रास्थिस्पर्शनेन्द्रियम् ।
 स्थानं वातस्य तत्रापि पकाधानं विशेषतः ॥”
 एको वायुः पित्तवशात्त्रामस्थानकर्म्मभेदैः पञ्च-
 विधः ॥ * ॥ तेषां वायूनां नामान्याह ।
 “उदानच्छदनु प्राणः समानोऽपान एव च ।
 धानश्चेतानि नामानि वायोः स्थानप्रभेदतः ॥”
 अधोदानादीनां स्थानान्याह ।
 “कण्ठे हृदि तथाधस्तात् कोष्ठवर्द्धमलाश्रये ।
 सकलेऽपि शरीरेऽसौ क्रमेण पवनो वसेत् ॥”
 अथ तेषां कर्माण्याह ।
 “उदानो नाम यस्तुहंसुपैति पवनोत्तमः ।
 तेन भायितगीतादिप्रवृत्तिः क्षुधितस्य सः ।
 जर्ज्वजन्मतान् रोगान् विदधाति विशेषतः ॥
 यो वायुः प्राणनामासौ सुखं गच्छति देहधृक् ।
 सोऽन्नं प्रवेष्टव्यन्तः प्राणांश्चाप्यवलम्बते ॥
 प्रायशः कुरुते दुष्टो हिकाश्वासादिकान्
 गदान् ।
 व्यामपकाशयचरः समानो वह्निस्त्रिजितः ॥
 सोऽन्नं पचति तज्ज्ञांश्च विशेषान् विविगतिं
 हि ॥”
 तज्ज्ञानित्याह अन्नजान् । रसमलमूत्रादीन्
 पृथक्करोतीत्यर्थः ।
 “स दुष्टो वह्निमान्यातिसारगुल्मान् करोति हि ।
 पकाशयालयोऽपानः काले कर्षति चाप्ययम् ॥
 समीरणः श्लेष्मन्मूत्रजस्रकगर्भान् वान्यधः ।
 कुहस्तु कुरुते रोगान् घोरान् वक्षिगुदाश्रयान् ॥
 शुक्रदोषप्रमेहांश्च यानापानप्रकोपजान् ॥”
 स च ।
 “अनुस्रदेहचरो यानो रससंश्लेषो यतः ।
 सिंहासृक्सावजश्चापि पचन्धा चेटयत्यपि ॥
 गत्यपचैपयोनुचेपनिमेषोन्मेषयादिकाः ।
 प्रायः भर्त्ता क्रियास्तस्मिन् प्रतिवन्ताः शरी-
 रस्थाम् ॥

वायुः

प्रस्रन्दनं चोद्गहनं पूरणञ्च विरेचनम् ।
 धारणश्चेति पञ्चेताश्चेष्टाः प्रोक्ता नभस्ततः ॥
 क्रुद्धः स कुरुते रोगान् प्रायशः सर्वदेहगान् ।
 युगपत् क्षुधिता एते देहं भिन्युरसंश्रयम् ॥”
 देहं भिन्नं कुर्यात्मारयेयुरित्यर्थः । इति भाव-
 प्रकाशः ॥ * ॥ (असुरविशेषः । यथा, हरि-
 वंशे । २ । ८५ ।
 “दीर्घजिह्वोऽर्कनयनो नृदुष्चापो नृदुप्रियः ।
 वायुर्गंरिहो नसृचिः श्मशरो विजयो महान् ॥”)
 वायुकेतुः स्त्री, (वायुः केतुर्ध्वजो वाहनं वा
 यस्याः ।) धूलिः । इति हारावली । १५८ ॥
 वायुगण्डः, पुं, अजीर्णः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 वायुगुल्मः, पुं (वायुना कृतो गुल्म इव ।) अन्धसां
 भ्रमः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 वायुदारुः, पुं, (वायुना दीर्यते इति । दृ + उच् ।)
 मेघः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 वायुपुच्छः, पुं, (वायोः पुच्छः ।) भीमः । इति
 धनञ्जयः ॥ हनूमान् । यथा,—
 “हनूमान्मृगान्मृगान्मृगान्मृगान्मृगान्मृगान् ॥”
 इति तस्य द्वादशनामस्तोत्रम् ॥
 वायुफलं, स्त्री, (वायुना फलति प्रतिफलतीति ।
 फल् + अच् ।) शक्रधनुः । (वायोः फलमिव ।)
 करका । इति मेदिनी । ले. १६४ ॥
 वायुभक्ष्यः, पुं, (वायुर्भक्ष्योऽस्येति ।) सर्पः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ वातभक्षके, त्रि । (यथा,
 गो. रामायणे । ६ । १५ । १२ ।
 “स हि तेषां तपस्वीन् मन्दकार्थिर्महासुनिः ।
 दशवर्षवृक्षाणि वायुभक्ष्यः शिलासनः ॥”)
 वायुवर्त्त, [नृ] स्त्री, (वायोवर्त्त ।) अरकाशः ।
 इति शब्दचन्द्रिका ॥
 वायुवाहः, पुं, (वायुना उह्यते इति । वह् +
 णच् ।) धूमः । इति हेमचन्द्रः । ४ । १६६ ॥
 वायुवाहिनौ, स्त्री, (वायुं वहतीति । यद् +
 णिनिः । डीप् ।) वायुसंचारिणी शिरा । इति
 वैद्यकम् ॥
 वायुषः, पुं, मत्स्यविशेषः । कालवायुषयोना इति
 भाषा । तस्य गुणाः ।
 “वायुषो वृंष्ट्यो वृष्ट्यो मधुरो धातुवर्द्धनः ॥”
 इति राजवल्लभः ॥
 वायुसखा, पुं, (वायोः सखा । “राजाहः सखिभ्य-
 षच् ।” ५ । ४ । ६१ । इति टप् ।) अग्निः ।
 इति भरतः ॥
 वायुसखा, [खि] पुं, (वायुः सखा यस्येति विग्रहे
 टजभावात् । “अनङ् सौ ।” ७ । १ । ६३ । इति
 अनठादेशः ।) अग्निः । इत्यमरः । १ । १५८ ॥
 वायुस्रग्दं, स्त्री, (वायूनामास्रदं स्रग्दंस्थानम् ।)
 आकाशः । इति धनञ्जयः ॥
 वायु, स्त्री, (वारयतीति । वृप् + णिच् + क्तिप् ।)
 जलम् । इत्यमरः । १ । १० । ३३ । (यथा,
 भागवते । १० । ३३ । २२ ।
 “गन्धर्वपाणिभिरनुहृत आभिप्रद वाः
 आनो गभीभिरभराक्षिप भिमसेतुः ॥”)

वारं, स्त्री, (वायतेऽनेनेति । वृ + लिच् + घञ् ।)
मदिरापात्रम् । इति हेमचन्द्रः ॥
वारंवारं, य, पुनःपुनः । यथा । वारंवारं सुहुः
शब्द इति शब्दरत्नावली ॥
वारः, पुं, (वारयति त्रियते वेति । वृ + लिच् +
अच् । वृ + घञ् वा ।) समूहः । व्यवसरः ।
इत्यमरः ॥ (यथा, महाभारते । १।१६।७ ।
“एकैकस्यापि पुरुषस्तम्यच्छति भोजनम् ।
च वारो बहुभिर्वर्षैर्भवत्युत्तरो नरैः ॥”)
सूर्यादिवासरः । द्वारः । घरः । कुलवृक्षः ।
श्वरः । इति मेदिनी । रे, ६५ ॥ * ॥ अथ
वाराणां संज्ञा ।
“चरः सौम्यो गुरुः क्षिप्रो ग्दुः शुक्रो रविर्धुवः ।
शनिश्च हारणो ज्यो भौम उग्रः शशी समः ॥
चरश्चिप्रेः प्रयातयं प्रवेष्टयं ग्दुधुवे ।
हारणोऽप्येव यो ह्ययं क्षिप्र्येऽयं कालिभिः ॥
गृषाभिर्विकीर्णकार्यं स्वयं वारे प्रशस्तम् ।
सोमे तु लेपयानश्च कुर्याच्चैव गृहादिकम् ॥
सैनापत्यं शौच्यं युद्धं शस्त्राभ्यासः कुजे तथा ।
सिद्धिकार्येषु मन्त्रेषु यात्रा चैव बुधे स्मृता ॥
पठनं देवपूजा च वस्त्राद्याभरणं गुरौ ।
ज्ञानादानं गजारोहः शुक्रे स्यात् समयः स्त्रियाः ।
स्वायं गृहप्रवेशश्च गजवन्धः शनौ शुभः ॥”
इति गारुडे ६२ अध्यायः ॥
चावनदिनवद्वारप्रवृत्तिः सूर्योदयावधिरेव ।
सूर्यसिद्धान्ते ।
“क्षतकादिपरिच्छिदी दिनमासान्द्रमास्तथा ।
मध्यमयष्टसुक्लिच चावनेन प्रकीर्तिताः ॥”
अथ दिनाधिपस्य रथादेर्भोग्यं दिनं वाररूपं
चावनगणनोक्तं यवहारोऽपि तादृगेव । तिथि-
विषेकैरपि । भवतु पञ्चयोगे पञ्चतिथेर्यह्यं
तस्य दिनद्वयसम्भवादित्युक्तम् । चावनदिन-
माह सूर्यसिद्धान्तः ।
“उदयादौदयं भागोभौमचावनवासराः ॥”
भौमेति मित्रादिदिनयाष्टार्घ्यम् । यत्तु रेखा-
पूर्वपरयोदित्यादिना ज्योतिषे वारप्रवृत्तिरुक्ता
तज्ज्योतिःशास्त्रोक्तकालहोरादिज्ञापनार्थमिति
ज्योतिस्तत्त्वे बहुधा विवृतम् ।
“नैवास्तमनमर्कस्य नोदयः सर्वदा सतः ।
उदयास्तमनार्कस्य हि दर्शनादर्शनं रवेः ॥
येर्यत्र दृश्यते भास्वान् स तेषासुदयः स्मृतः ॥”
इति विष्णुपुराणात् सूर्यदर्शनयोग्यकासादेव
वारवृत्तकर्मसु य एव कालः । इति ज्योति-
स्तत्त्वम् ॥ * ॥ अथ श्रीभनवाराः ।
“रविः सोमो मङ्गलश्च बुधो जीवः शितः शनिः ।
शं. वां नामतो वारा विख्याताः सर्वकर्मसु ॥
चितेन्द्रबुधगीवानां वाराः सर्वेषु श्रीभनः ।
भागुभूतमन्दानां शुभकर्मसु केचपि ॥”
इति ज्योतिःशास्त्रः ॥
अथ वारवेला ।
“क्षतसुनियममरमद्र-
रामर्षु भास्वरादियामर्षे ।

प्रभवति हि वारवेला
न शुभाशुभकार्यकरणाय ॥”
अथ कालवेला ।
“कालस्य वेला रविनः शराक्षि-
कालानलगागमधयो गजेन्दु ।
दिने निशायान्तुवेदनेन-
नगेषु रामा विधुदन्तिनौ च ॥”
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥ * ॥
तयोर्न्यूनं यथा,—
“रवौ वयं चतुःपञ्च सोमे सप्तद्वयं तथा ।
कुजे षष्ठद्वयश्चैव बुधे वाण्टनीयकम् ॥
गुरौ सप्ताष्टकं चैव त्रिचत्वारि च भागवे ।
शनावाद्यश्च षष्ठश्च शेषश्च परिवर्जयेत् ॥ * ॥
रवौ षष्ठं विधौ वेदं कुजवारे द्वितीयकम् ।
बुधे सप्त गुरौ पञ्च ग्दुगवारे तृतीयकम् ।
शनावाद्यं तथा चान्यं रात्रौ कालं विवर्जयेत् ॥”
इति चारुसंग्रहः ॥ * ॥
अथ स्त्रीणां प्रथमरत्नखलायां वारफलम् ।
“आदित्ये विधवा नारी सोमे चैव पतिव्रता ।
वेश्मा मङ्गलवारे च बुधे सौभाग्यमेव च ॥
दृष्टसतौ पतिः श्रीमान् शुक्रे पुत्रवती भवेत् ।
शनौ वन्ध्या तु विधिया प्रथमस्त्री रत्नखला ॥”
इति मधुरेश्वरसंसारसंग्रहः ॥
(वालः । यथा, ऋग्वेदे । २ । ४ । ४ ।
“विद्योभरिभरिभरीषधीषु निष्ठा
मन्यो न रथ्यो दीधवीति वारान् ॥”
“रथ्यो रथाहोऽन्योन वाजी यथा वारान् दंश-
वारणवाधनान् वालान् दीधवीति कल्पयति ॥”
इति तद्वाक्ये सायणः ॥ वरणीये, त्रि । यथा,
ऋग्वेदे । १ । १२८ । ६ । [दृश्यति ॥”
“विश्वसा इत्सुसुते वारदृष्ट्यमिह्वारान्
“नारं सर्वैर्वरणीयम् ॥” इति तद्वाक्ये सायणः ॥)
वारकं, स्त्री, (वारयतीति । वृ + लिच् + क्तुल् ।)
कष्टस्थानम् । इति शारावली । १२८ ॥ द्वीये-
रम् । इति हेमचन्द्रः । ४ । २२४ ॥
वारकः, पुं, (वृ + लिच् + क्तुल् ।) अश्वविशेषः ।
इति विश्वः ॥ अश्वगतिः । निषेधके, त्रि । इति
मेदिनी । के, १३१ ॥ (यथा, महाभारते । १२ ।
३२१ । ३६ ।
“पुरा सख्यजवान्ययं प्रभुर्हरत्नदुःखवित् ।
तवेह जीवितं यमो न चास्ति तस्य वारकः ॥”)
वारकी, [वृ] पुं, (वारकोऽख्येति । इति ।)
विनाशः । शत्रुः । पर्णजीवी । पयोधिः ।
इति मेदिनी । ने, १६५ ॥
वारकीरः, पुं, (वारो वरणीयः कीरः पक्षीव ।
यदा, वारे व्यवसरे किरति कौतुकवान्वमिति ।
वृ + कः । निरुक्तलक्ष्यो दीर्घः । यदा, वारे
व्यवसरे कीलति वभाति कौतुकार्थं रज्ज्वा प्रेम्णा
वा । कील + कः । लस्य रत्नम् ।) श्लाघकः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ वारगाक्षी । वाङ्मयः ।
युक्ता । पथिपेविनी । नीराजितहयः । इति
मेदिनी । रे, ८८८ ॥

वारहः, पुं, पक्षी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
वारङ्गः, पुं, (वारयतीति त्रियते इति वा । वृ +
“वृष्टपोट्टिद्विष ।” उणा० १ । २२१ । इति
अङ्गच् । धातोर्द्विष ।) खड्गादिस्तुष्टः ।
इति सिद्धान्तकौमुद्यासुखादिशेषः ॥ सुट इति
वाट इति च भाषा ॥ (यथा, सुसुते । १ । ७ ।
“तत्र स्वस्तिकयन्ताणि * * * सुलेऽङ्गुश्वपदा-
वृत्तवारङ्गाणि अस्थिविनष्टस्थोहरणाधनुप-
दिश्यन्ते ॥”)
वारटं, स्त्री, (वार् जलमटनि प्राप्नोतीति । अट्
+ अच् ।) जेवम् । इति त्रिकाण्डशेषः ।
जेवसमूहः । इति शब्दरत्नावली ॥
वारटा, स्त्री, (वारि जले अटतीति । अट् +
अच् + टाप् ।) ईसी । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३६३ ॥
वारणं, स्त्री, (वृ + लिच् + क्तुल् ।) प्रतिषेधः । इति
मेदिनी । ये, ६६ ॥ (यथा, हरिवंशे । १८० । ४५ ॥
“अस्त्राणां वारणार्थाय वासुदेवोऽप्यसृजत ॥”)
वृक्षवारणम् । इति वट्टधरः ॥ * ॥ दानकाले
वारणनिषेधो यथा,—
“न देवगुरुविप्राणां दीयमानन्तु वारयेत् ।
न चात्मानं प्रशंसेद्वा परनिन्दाश्च वर्जयेत् ॥”
इति कौर्म उपविभागे १६ अध्यायः ॥
वारणः, पुं, (वारयति परवलमिति । वृ + क्तुः ।)
वृक्षी । इत्यमरः । २ । ८ । ३४ ॥ (यथा,
कुमारे । ५ । ७० ।
“इयञ्च तेऽन्या पुरतो विद्धमना
यदूपाया वारणराजक्षायया ।
विलोक्य वृहोऽधममिहितं त्वया
महाजनः क्षीरसुखी भविष्यति ॥”)
वाणवारः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
महाभारते । ४ । ४० । २ ।
“वारणा यस्य सौवर्णाः पृष्ठे भाषन्ति दंशिताः ।
सुपार्श्वं स्रग्वश्चैव वास्येत हगुरुतमम् ॥”
वारि जले दृश्यति चरतीति । वार् + दृश् +
अच् । जलजाते, त्रि । यथा, हरिवंशे । ११ । ४८ ।
“ततो वैभाष्यकिलस्य वारणं शक्रवारणम् ।
अवतारयामास मर्द्दी मन्त्रैर्वाहनसुतमम् ॥”
“वारि जले दृश्यति चरतीति वारणः वसुमोक्षय
इत्यर्थः ॥” इति तट्टीकायां नीलकण्ठः ॥)
वारणवृषा, स्त्री, (वृण्यते इति । वृष उन्मर्ग +
कः । वारणानां वृषा । यदा, वारणान् वृण्य-
तीति । वृष + कः । वृषोदरादित्यात् पल्लवः ।)
कदली । इत्यमरः । २ । ४ । ११३ ॥
वारणवल्गुभा, स्त्री, (वारणानां वल्गुभा प्रिया ।)
कदलीवृक्षः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
वारणसी, स्त्री, (वरणा च अयो च नदीद्वयं
तस्य अदूरे भवा । “अदूरभयम् ।” शाश्वतः ।
इत्यङ् । ङीप् । वृषोदरादित्यात् साधुः ।)
वारसधी । काशी । इति हेमचन्द्रः ॥
वारसीयं, त्रि, (वृ + लिच् + क्तुल् + यत् ।) वारस-
योमम् । वृण्यतोः अस्मादनीयप्रत्ययेन
निष्पत्तम् ॥ (यथा, काश्यादिस्मृतौ । १० । ११ ।

“अवारणीयं रिपुभिर्वारणीयं करं नमः ।
हेरमस्य ससिन्दूरमसिं दूरमघच्छिदम् ॥”
वारचं, स्त्री, (वारं चर्मवन्तः । इति कैचित् ॥
वारवधूः, स्त्री, (वाराणां जनसमूहानां वधूः ।)
वारसुखा । इति हेमचन्द्रः । ३ । १६७ ॥
(यथा, आर्यासप्तशत्याम् । ३०८ ॥

“निजगात्रनिबिंशेषस्थापितमपि सारमखिल-
मादाय ।

निर्मोकश्च सुजङ्गी सुचति पुरुषश्च वारवधूः ॥”
वारवाणः, पुं, स्त्री, (वारं वारणीयं वाणं
यस्मात् ।) कश्चुकः । इत्यमरः । २ । ८ । ६३ ॥
(यथा, माघे । १५ । ८४ ।

“पीनकुचतटनिपीडन-

हरवारवाणसुरसा लिलिङ्गिरे ॥”

वारवुषा, स्त्री, (वारान् बालकान् पुण्यातीति ।
पुष् + कः । एषोदरादित्वात् पत्य वः ।) कदली ।
इति शब्दरत्नावली ॥

वारसुखा, स्त्री, (वारेषु वैश्यासमूहेषु सुखा
श्रेष्ठा ।) जनैः सत्कृता वैश्या । इत्यमरः । २ ।
६ । १६ ॥ (यथा, भागवते । १ । ११ । २० ।

“वारसुखाश्च शतशो यानैस्तद्दर्शनोत्सुकाः ॥”
वारघिता, पुं, (वारयति दुर्नितेरिति । वृ + णिच्
+ लृच् ।) पतिः । इति हलायुधः ॥

वारणा, स्त्री, (वारं लातीति । ला + कः ।)
वरटा । हंसी । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३६३ ॥

वारलीकः, पुं, वल्गुजा । इति शब्दरत्नावली ॥
वायुद इति ख्यातः ॥

वारवाणिः, पुं, (वारं शब्दसमूहं वणते इति ।
वण + ण् ।) वंशीवादकः । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥ उत्तमगावकः । इति शब्दरत्नावली ॥
धर्माध्यक्षः । संवत्सरः । इत्यजयपालः ॥ एत-
च्चतः प्रवर्गोवादिः ॥

वारवाणिः, स्त्री, (वारे अर्धदानावसरे वाणिः
प्रियाणापो यस्याः ।) वैश्या । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥

वारवाणी, स्त्री, (वारवाणि + पक्षे ङीप् ।) वार-
सुखा । इति शब्दरत्नावली ॥

वारविलासिनी, स्त्री, (वाराणां जनसमूहानां
विलासिनी स्त्री । यथा, वारान् विलासयतीति ।
वि + लस + णिच् + णिनिः । ङीप् ।) वैश्या ।
इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, कथासरित्-
सागरे । १२ । ७८ ।

“अस्तीष्ट मधुरा नाम पुरीकंशारजम्भुः ।
तस्यां रूपनिकलास्तीन् स्नाता वारविला-
सिनी ॥”

वारवृषा, स्त्री, (वारान् वृक्षसमूहान् वर्धतीति ।
वृष + कः । ङीप् ।) इति शब्दरत्नावली ॥
वारसुन्दरी, स्त्री, (वाराणां नरसमूहानां
सुन्दरी ।) वैश्या । इति हारावली । १४४ ॥

वारगेवा, स्त्री, (वारे अवसरे सेवा ।) वैश्यानां
क्रमः । त्रासा गम्यः । इति अटाधरः ॥

वारस्त्री, स्त्री, (वाराणां जनसमूहानां स्त्री ।)

वैश्या । इत्यमरः । २ । ६ । १६ ॥

वारानिधिः, पुं, (वारां जलानां निधिः । अलुक्
समासः ।) समुद्रः । इति शब्दरत्नावली ॥

वाराणसी, स्त्री, (वरणा च असी च । तयोर्नद्यो-
रदूरे भवा । “अदूरभवश्च ।” ४ । २ । ७० ।

इत्यण् । ङीप् । एषोदरादित्वात् साधुः । अस्या
निरुक्तिर्यथा,—

“वरणासी च नद्यौ हे पुण्ये पापहरे उभे ।
तयोरन्तर्गता या तु सेवा वाराणसी स्मृता ॥”

मोक्षदपुरीविशेषः । वनारस् इति हिन्दी
भाषा । तत्पर्यायः । वारणसी २ काशी ३

शिवपुरी ४ । इति हेमचन्द्रः ॥ जित्वरी ५
तपःस्थली ६ वरणसी ७ तीर्थराणी ८ काशिका

९ । इति शब्दरत्नावली ॥ तस्या माहात्म्यं
यथा,—

ईश्वर उवाच ।

“परं गुह्यतमं चैवं मम वाराणसी पुरी ।
सर्वेषामेव भूतानां संसारार्थवतारिणी ॥

तत्र भक्ता महादेवि ! मदीयं व्रतमाश्रिताः ।
निवसन्ति महात्मानः परं नियममास्थिताः ॥

उत्तमं सर्वतीर्थानां स्थानानामुत्तमम् यत् ।
ज्ञानानामुत्तमं ज्ञानं अविमुक्तपुरं मम ॥

स्थानान्तरं पवित्राणि तीर्थान्यायतनानि च ।
अशानमेतद्विख्यातमविमुक्तमिति श्रुतम् ॥

अशानमेतद्विख्यातमविमुक्तमिति श्रुतम् ।
कालो भूत्वा जगदिदं संहराम्यत्र सुन्दरि ! ॥

देवीदं सर्वगुह्यानां स्थानं प्रियतरं मम ।
यद्भक्तास्तत्र गच्छन्ति मामेव प्रविशन्ति ते ॥

दत्तं जप्तं हृतं चैवं तपस्तप्तं कृतञ्च यत् ।
ध्यानमध्ययनं ज्ञानं सर्वं तत्राचयं भवेत् ॥

जन्मान्तरसहस्रेषु यत् पापं पूर्वसंचितम् ।
अविमुक्तं प्रविष्टस्य तत्सर्वं व्रजति क्षयम् ॥

ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्या मूढा ये वर्णसङ्कराः ।
स्त्रियो विच्छाद्य ये चान्ये संकीर्णाः पाप-

योनयः ॥

कोटाः पिपीलिकाश्चैव ये चान्ये ऋगपक्षिणः ।
कालेन निधनं प्राप्ताः स्युस्त्विमुक्ते वरागेने ! ॥

चन्द्रार्द्धमौल्यस्तावा महावृषभवाहनाः ।
शिवं मम पुरं देवि ! जायन्ते तत्र मानवाः ॥

नाविमुक्ते न्यतः कश्चिन्नरकं याति किंस्त्रिणी ।
ईश्वरानुग्रहीता हि सर्वे यान्ति परां गतिम् ॥

मोक्षं सुदुर्लभं मत्वा संसारपातिभीषणम् ।
अशना चरणौ हत्वा वाराणस्यां वसेन्नरः ॥

दुर्लभा तपसा चापि पूतस्य परमेश्वरि ! ।
यत्र तत्र विपन्नस्य गतिः संसारमोक्षयोः ॥

प्रमादाज्जायते प्रसन्नमम शैलेन्दुनन्दिनि ! ।
अप्रवृत्ता न पश्यन्ति मम मायाविमोहिताः ॥

अविमुक्तं न पश्यन्ति मूढा ये तमसावृताः ।
विमुक्तेनमो भये तेषां वासः पुनः पुनः ॥

हन्वमानोऽपि यो विद्वान् वसेद्द्विप्रशतैरपि ।
स याति परमं स्थानं यत्र मत्वा न प्रीचति ॥
जन्ममृत्युजरायुक्तं परं यान्ति शिवालये ।
अपुनर्मरणानां हि सा गतिर्मोक्षकाङ्क्षिणाम् ॥
यां प्राप्य कृतकृत्यः स्यादिति मन्यन्ति पापिताः ।
न दानेनैव तपोभिश्च न यज्ञैर्नापि विद्यया ॥
प्राप्यते मतिरुत्कृष्टा या विमुक्ते तु लभ्यते ।
नानावर्णा विवर्णाश्च चाष्टालाद्या जुगुप्सिताः ॥
किंस्त्रिभैः पूज्यं देवा ये विशिष्टैः पातकेच्छया ।
भेषजं परमं तेषामविमुक्तं विदुर्बुधाः ॥
अविमुक्तं परं ज्ञानमविमुक्तं परं पदम् ।
अविमुक्तं परं तत्त्वमविमुक्तं परं शिवम् ॥
कृत्वा वै नैष्ठिकीं दीक्षामविमुक्ते वसन्ति ये ।
तेषां तत् परमं ज्ञानं ददात्यन्ते परं पदम् ॥
प्रयागं नैमिषं पुण्यं श्रीशैलौथ हिमालयः ।
केदारं भद्रकर्णेश्वरं गया पुष्करमेव च ॥
कुशक्षेत्रं रुद्रकोटिर्नर्मदा स्नातकेश्वरम् ।
शालग्रामश्च कुजाम्बं कोकासुखमशुतमम् ॥
प्रभासं विषयेशानं गोकर्णं भद्रकर्णकम् ।
रतानि पुण्यस्थानानि त्रैलोक्ये विश्रुतानि तु ॥
न यास्यन्ति परं मोक्षं वाराणस्यां तपसा नृणां ॥
वाराणस्यां विशेषेण गङ्गा त्रिपथगामिनी ॥
प्रविष्टा नाशयेत् पापं जन्मान्तरशतैः कृतम् ।
अन्यत्र शुभगा गङ्गा श्राद्धं दानं तपो जपः ॥
व्रतानि सर्वमेवेतत् वाराणस्यां सुदुर्लभम् ।
यजेत जुहुयादित्यं ददात्यर्चयतेऽमरान् ॥
वायुभक्ष्यश्च सततं वाराणस्यां स्थितो नरः ।
यदि पापी यदि शूरो यदि वा धार्मिको नरः ॥
वाराणसीं समासाद्य पुनाति सकलं नरः ॥
वाराणस्यां महादेवं येऽर्चयन्ति स्तुवन्ति वै ।
सर्वपापविनिर्मुक्तास्ते विज्ञेया गणेश्वराः ॥
अन्यत्र योगज्ञानाभ्यां सत्यासाद्यैव नान्यतः ।
प्राप्यते तत् परं स्थानं सहस्रेभ्यैव जन्मनः ॥
ये भक्ता देवदेवेशं वाराणस्यां वसन्ति वै ।
ते विन्दन्ति परं मोक्षमेकैर्नैव तु जन्मना ॥
यत्र योगस्तथा ज्ञानं मुक्तिरैकेन जपना ।
अविमुक्तं तदासाद्य नान्यद्द्वेषपीवनम् ॥
ज्ञानाज्ञानाभिनिष्ठानां परमानन्दमिच्छताम् ।
या गतिर्विहितता मुभु चाविमुक्ते न्यतस्य तु ॥
यानि चैवाविमुक्तस्य देहे मुक्तानि कृतस्मृतः ।
पुरी वाराणसी तेभ्यः स्थानेभ्यो ह्यधिका शुभा ॥
यत्र साक्षान्महादेवो देहान्ते स्वयमेश्वरः ।
याप्ये तारकं वज्रं तत्रैव स्युस्त्विमुक्ते ॥
तत्रात् परतरं तत्त्वमविमुक्तमिति श्रुतम् ।
एकेन जन्मना देवि वाराणस्यां तदापुयात् ॥
भूमध्ये नाभिमध्ये च हृदये चैव मूर्धनि ।
यथाविमुक्तमादित्ये वाराणस्यां अवस्थितम् ॥
वाराणस्यास्तथा चास्या मध्ये वाराणसी पुरी ॥
तत्रैव संस्थितं भद्रं नित्यमेवाविमुक्तकम् ।
वाराणस्याः परं स्थानं न भूतं न भविष्यति ॥
यत्र वाराणसी देवो महादेवाधिरीश्वरः ।
तत्र देवाः योगयोगाः सप्तर्षीरसराधवाः ॥

वाराण

उपासते मां सततं देवदेवः पितामहः ॥
महापातकिनो ये च ये च ये पापकृत्तमाः ।
वाराणसीं समामान्य ते याप्ति परमां गतिम् ।
तस्मान्मुमुक्षुर्विवशो वसेद्दे मरणान्तिकम् ॥
वाराणस्यां महादेवाज्ज्ञानं लब्ध्वा विमुच्यते ।
किन्तु विज्ञा भविष्यन्ति यापौचधनचैतसः ॥
यथा नारायणः श्रेष्ठो देवानां पुरुषोत्तमः ।
यद्येश्वराणां गिरिशः स्थानानां वै तदुत्तमम् ॥
यैः समाराधितो रुद्रः पूर्वस्मिन्नेव जन्मनि ।
ते विन्दन्ति परं चैत्रमविसृक्तं शिवालयम् ॥
ये स्मरन्ति सदा कालं वदन्ति च पुरीमिमाम् ।
तेषां विनश्यति क्षिप्रमिहामुत्र च पातकम् ॥
आचक्ष्वमिदं स्थानं सेवितं मोक्षकाङ्क्षिणाम् ।
नृतनानाञ्च पुनर्जन्म न भूयो भवसागरे ॥
तस्मात् सर्वप्रयत्नेन वाराणस्यां वसेन्नरः ।
योगी वाप्यधवायोगी पापी वा पुण्यकृत्तमः ॥”

इति कौर्म २८ अध्यायः ॥ * ॥

अथ च ।

“वाराणसी नाम पुरी गङ्गातीरे मनोहरे ।
वरणायास्तथा वासर्मध्ये चापाकृतिः सदा ॥
स्वयं वृषध्वजस्तत्र नित्यं वसति योगिनाम् ।
सदा प्रीतिकरो योगी स्वयं चाप्यात्मचिन्तकः ॥
विपत्तस्या सा पुरी नित्यं भर्गयोगवलादभ्यता ।
दिश्यं ज्ञानं ददात्येव तत्र यो न्नियते जनः ॥
तस्मै स्वयं महादेवः संसारयन्त्रिसृक्तये ।
स भूत्वा परमो योगी नृतस्तत्र भवान्तरे ॥
सुलभेनैव निर्व्याणमाप्नोति स्मरहासमः ।
योगयुक्तो महादेवः पार्वत्या सहितः सदा ॥
देवगन्धर्व्यचाणां मानुषाणाञ्च नित्यशः ।
ज्ञेयो हरः प्रकाशश्च चैत्रं तच्च प्रकाशितम् ॥
न तत्र कामदो देवो न चिराच्च प्रसीदति ।
आराधितश्चिरं भक्त्या निर्व्याणाय प्रसीदति ॥
गौर्याद्विर्जिता सा तु पुरी तत्र न गच्छति ।
योगस्थानं महाचैत्रं कदाचिदपि प्राङ्करी ॥
आसन्नं युवयोः चैत्रमिदं वाराणसी तु यत् ।
कथितं नातिदूरे च वर्तते मरचतमी ॥”

इति कालिकापुराणे ५० अध्यायः ॥ * ॥

अथ काशीयात्राविधिः ।

स्तुत उवाच ।

“यात्रापरिक्रमं ब्रूहि जनानां हितकाम्यया ।
यथावत् सिद्धिकामानां सत्यवत्याः सुतो मम ॥
आस उवाच ।

निशामय महाप्राज्ञ लोमहर्षण वच्मि ते ।
यथा प्रथमतो यात्रां कर्त्तव्या यात्रिकैर्मुदे ॥
सर्वेणमादौ संज्ञाय चक्रपुष्करिणीजले ।
सन्त्यर्थं देवान् सपितृन् ब्राह्मणाञ्च तपस्विनः ॥
आदित्यं द्रौपदीं विष्णुं दण्डपाणिं महेश्वरम् ।
नमस्कृत्य ततो गच्छेत् द्रष्टुं दुर्लभविनायकम् ॥
ज्ञानवापीसुपस्पृश्य नन्दिकेशं ततोऽर्चयेत् ।
तारकेशं समर्थेशं महाकालेश्वरं ततः ॥
ततः पुनर्दण्डपाणिमिषिषा पञ्चतीर्थिका ।
देवन्दिगी विधातया महाफलमभीप्सुभिः ॥*

वाराण

ततो वैश्वेश्वरी यात्रा कार्या सर्वार्थसिद्धये ।
द्विप्रभायतनानाञ्च कार्या यात्रा प्रयत्नतः ॥
कृष्णां प्रतिपदं प्राप्य भूतावधि यथाविधि ।
अथवा प्रतिभूतश्च चैत्रसिद्धिमभीप्सुभिः ॥
तत्ततीर्थकृतस्नानस्तच्छिद्वाङ्गताचनः ।
मौनेन यात्रां कुर्व्याः फलं प्राप्नोति यात्रिकः ॥
ॐकारं प्रथमं पश्येत् मत्स्योदर्यां कृतोदकः ।
त्रिपिष्टपमहादेवं ततो वै कृत्तिवाससम् ॥
रत्नेशश्चाथ चन्द्रेशं केदारश्च ततो ब्रजेत् ।
धर्मेश्वरश्च वीरेशं गच्छेत् कामेश्वरं ततः ॥
विश्वकर्म्मेश्वरश्चाथ मणिकर्णेश्वरं ततः ।
अविसृक्तेश्वरं दृष्ट्वा ततो विश्वेश्वरं चयेत् ।
एषा यात्रा प्रयत्नेन कर्त्तव्या चैत्रवासिभिः ॥
यस्तु चैत्रसुमित्वापि नेतां यात्रां समाचरेत् ।
विघ्नास्तस्योपजायन्ते जैत्रोच्चाटनसूचकाः ॥*॥
अष्टायतनयात्रायां कर्त्तव्या विघ्नशान्तये ॥
दक्षेशः पार्वतीशश्च तथा पशुपतीश्वरः ।
गङ्गेशो नर्मदेशश्च गभस्तीशः सतीश्वरः ॥
अष्टमस्तारकेशश्च प्रत्यष्टमि विशेषतः ।
दृष्ट्वा न्येतानि लिङ्गानि महापापापशान्तये ॥*॥
अपरापि शुभा यात्रा योगक्षेमकरी सदा ।
सर्वविघ्नोपहन्त्री च कर्त्तव्या चैत्रवासिभिः ॥
शैलेशं प्रथमं वीक्ष्य वरणास्नानपूर्वकम् ।
स्नानं सङ्गमे कृत्वा द्रष्टव्यः सङ्गमेश्वरः ॥
स्वर्गलतीर्थं सुस्नातः पश्येत् स्वर्गलमीश्वरम् ।
स्नात्वा मन्दाकिनीतीर्थं द्रष्टव्यो मध्यमेश्वरः ॥
पश्येद्द्विदण्डगर्भाख्यं तत्र तीर्थं कृतोदकः ।
पञ्चचूडदृष्ट्वा स्नात्वा ज्येष्ठस्थानं ततोऽर्चयेत् ॥
चतुःसुदकूपे तु स्नात्वा देवं ततोऽर्चयेत् ।
देवस्थाने तु या वापी तत्रोपसर्पणे कृते ।
सुक्रेश्वरं ततः पश्येत्तत्कूपविहितोदकः ।
दण्डखाति नरः स्नात्वा आग्नेशं पूजयेत्ततः ॥
शौनकेश्वरकुले तु स्नानं कृत्वा ततोऽर्चयेत् ।
जम्बुकेशं महालिङ्गं कृत्वा यात्रामिमां नरः ॥
क्षिप्रं जायते भूयः संसारे दुःखसागरे ।
समारभ्य प्रतिपदं यावत् कृष्णां चतुर्दशीम् ॥
एतत्क्रमेण कर्त्तव्यान्तेदायतनानि वै ।
इमां यात्रां नरः कृत्वा न भूयोऽप्यभिनायते ॥
अन्या यात्रा प्रकर्त्तव्येकादशायतनोद्भवया ।
अग्नीप्रकुण्डसुस्नातः पश्येदग्नौधर्मेश्वरम् ॥
उर्वेशीशं ततो गच्छेत्ततस्तु नकुलीश्वरम् ।
आषाढीशं ततो दृष्ट्वा भावभूतेश्वरं ततः ॥
लाङ्गलीशमथालोक्य ततस्तु त्रिपुरान्तकम् ।
ततो मनःप्रकाशेशं प्रीतिकेशमथो ब्रजेत् ॥
महालेश्वरं तस्मात् तिलपर्णेश्वरं ततः ।
यात्रेकादशलिङ्गागमेषा कार्या प्रयत्नतः ॥
इमां यात्रां प्रकुर्व्याणो रुद्रत्वं प्राप्नुयान्नरः ॥
अतः परं प्रवक्ष्यामि गौरीयात्रामनुत्तमाम् ॥
शुक्रपञ्चतृतीयायां या यात्रा विश्वदृष्टिका ।
गोप्रेक्षतीर्थं सुस्नाय सुखनिर्मालिकां ब्रजेत् ॥
ज्येष्ठवाप्यां नरः स्नात्वा ज्येष्ठां गौरिं समर्चयेत् ।
सौभाग्यगौरीं संपूज्या ज्ञानवाप्यां कृतोदकैः ॥

वाराण

ततः शङ्करगौरीश्च तत्रैव च कृतोदकः ।
स्नात्वा विशालगङ्गायां विशालाक्षीं ततो ब्रजेत् ॥
सुखातो ललितातीर्थं ललितामर्चयेत्ततः ।
स्नात्वा भवानीतीर्थं तु भवानीं परिपूजयेत् ॥
मङ्गला च ततोऽभ्यर्च्या विन्दतीर्थकृतोदकैः ।
ततो गच्छेन्महालक्ष्मीं स्थिरलक्ष्मीं सन्दृष्ट्वै ॥
इमां यात्रां नरः कृत्वा चैत्रेऽस्मिन्नुत्तिजन्मनि ।
न दुःखैरभिभूयेत दृष्ट्वा सुखापि कुत्रचित् ॥*॥
कुर्व्यात् प्रतिचतुर्थीं पूजां विघ्नेशितुः सदा ॥
ब्राह्मणेभ्यस्तदुद्देशादेया वै मोदका सुदे ।
भौमे भैरवयात्रा च कार्या पातकहारिणी ।
रविवारे रवेर्यात्रां घण्टां वा रविचञ्चुजि ॥
तथैव रविसप्तम्यां सर्वविघ्नोपशान्तये ।
नवम्यामथवा घण्टां चण्डीयात्रा शुभावहा ॥*॥
अन्तर्गृहस्थ यात्रा वै कर्त्तव्या प्रतिवत्सरम् ।
प्रातः स्नानं विधायादौ नत्वा पञ्च विनायकान् ।
नमस्कृत्वा च विश्वेशं स्थित्वा निर्व्याणमष्टये ।
अन्तर्गृहस्थ यात्रां हि करिष्येऽर्चोपशान्तये ॥
गृह्णीत्वा नियमश्चेति गत्वाथ मणिकर्णिकाम् ।
स्नात्वा मौनेन चागत्य मणिकर्णेश्वरमर्चयेत् ॥
कम्बलाश्वनरौ नागौ वासुकीशं प्रणम्य च ।
पर्वतेशं ततो दृष्ट्वा गङ्गाकेशवमप्यथ ॥
ततस्तु ललितां दृष्ट्वा करारस्येश्वरं ततः ।
ततो वै सोमनाथश्च वराहश्च ततो ब्रजेत् ॥
ब्रह्मेश्वरं ततो नत्वा नत्वागस्तीश्वरं ततः ।
कश्यपेशं नमस्कृत्य हरिकेशवमन्त्रय ॥
वेदनार्थं ततो गत्वा ध्रुवेश्वरं वीक्ष्य च ।
गोकर्णेशं ततोऽभ्यर्च्य द्वाटकेशमथो ब्रजेत् ॥
आस्थिचैपतङ्गागेशं दृष्ट्वा वै कौकेश्वरम् ।
भावभूतं ततो नत्वा चित्रगुप्तेश्वरं ततः ॥
चित्रघण्टां प्रणम्याथ ततः पशुपतीश्वरम् ।
पितामहेश्वरं गत्वा ततस्तु कलसेश्वरम् ॥
चन्देश्वरं वीरेशो विघ्नेशोऽग्नौश एव च ॥
नागेश्वरी हरिश्चन्द्रश्चिन्तामणिविनायकः ।
सेनाविनायकश्चाथ द्रष्टव्यः सर्वविघ्नहृत् ॥
वशिष्ठवामदेवौ च स्मृतिरूपधरादुभौ ।
द्रष्टव्यौ यन्नतः काश्यां महाविघ्नविनाशनौ ।
सीमाविनायकं नाथं कच्छेशं ततो ब्रजेत् ॥
त्रिसन्धेशो विशालाक्षी घर्मेशो विश्वाङ्कुका ।
आशाविनायकश्चाथ दृष्ट्वा दित्यस्ततः पुनः ॥
चतुर्वर्गेश्वरं लिङ्गं ब्रह्मेशस्तु ततः परम् ।
ततो मनःप्रकाशेशं ईशानेशस्ततः परम् ॥
चण्डीचण्डीश्वरी दृष्ट्वा भवानीशङ्करौ ततः ।
दुर्लभं प्रणम्य च ततो राजराजं समर्चयेत् ॥
लाङ्गलीशस्ततोऽभ्यर्च्यस्ततस्तु नकुलीश्वरः ।
परार्णेशमथो नत्वा परद्वयेश्वरं ततः ॥
प्रतिगृहेश्वरश्चापि निष्कलङ्केशमेव च ।
मार्कण्डेयेश्वरश्चाथ ततः अक्षरेश्वरम् ॥
गङ्गेशोऽर्च्यस्ततो ज्ञानवाप्यां स्नानं समाचरेत् ।
नन्दिकेशं तारकेशं महाकालेश्वरं ततः ॥
दण्डपाणिं महेशश्च मीनेशं प्रणम्यतः ।
वीरभद्रेश्वरं नत्वा अविसृक्तेश्वरं ततः ॥

वारिधिः

वारिश्वा

वारी

जलचरजन्तुमात्रे, त्रि॥ (यथा, महाभारते । १२। २४७। १८।

“यथा वारिचरः पक्षी न लिप्यति जले चरन् । विमुक्तात्मा तथा योगी गुणदोषैर्न लिप्यते ॥”

वारिचामरं, स्त्री, (वारिण्यचामरमिव तदाकारपुञ्जवत्वात् ।) शैवालः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

वारिजं, स्त्री, (वारिणि जायते इति । जन+ङः ।) द्रोणीलवणम् । गौरमुवर्णम् । पद्मम् । (यथा, अध्यात्मरामायणे । २। ६। २।

“स तत्र वज्राङ्कुशवारिजान्वित-

ध्वजादिचिह्नानि यदानि सर्वतः ॥”)

लवङ्गम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (वारिजातमात्रे, त्रि । यथा, महाभारते । १। ८। १४।

“केनास्थर्थेन वृषते ! इमं देशमुपागतः ।

जिघृक्षुर्वारिजं किञ्चिदधवा नृगलिचया ॥”

“वारिजं मीनं पद्मादि वेति ।” तट्टीकायां नीलकण्ठः ॥

वारिजः, पुं, (वारिणि जायते इति । जन+ङः ।) शक्रः । इति हेमचन्द्रः ॥ शम्बूकः । इति शब्दमाला ॥

वारिजस्करः, पुं, (वारिणस्करः । अलक्षितभावेन तदपहारकत्वात्तथात्वम् ।) मेघः । इति शब्दमाला ॥ वारिशोषणकर्त्तरि, त्रि । यथा, “स्वरूपधारिणीं चेमामानिनाय निजा-

अमम् ।

संज्ञां भार्यां प्रीतिमतीं भास्करो वारिजस्करः ॥ इति मार्कण्डेयपुराणम् ॥

वारिजा, स्त्री, (वारिण्यजायते इति । जे+ङः । टाप् ।) वृक्षम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

वारिदं, स्त्री, वाला । इति शब्दरत्नावली ॥

वारिदः, पुं, (वारि ददातीति । दा+“आतो- २नुप्रसर्गो कः ।” ३। २। ३। इति कः ।) मेघः । (यथा, नृचट्टिकनाटके । ५ अङ्के ।

“विद्युद्धारिदगर्जितैः सचकिता तद्दर्शनाकाङ्क्षिणी ।

पादौ नूपुरलसकर्मधरौ प्रक्षालयन्ती स्थिता ॥”)

सुस्तकः । इत्यमरः ॥ (यथा, सुश्रुते चिकित्सितस्थाने । ३८ अध्याये ।

“रास्त्रारखधर्वाभूकटुकोशीरवारिदैः ।

त्रायमाणान्तरक्तापचमलविभीतकैः ॥”

वारिदातरि, त्रि । यथा, मगौ । ४ । २२६ ।

“वारिदस्तृप्तिमाप्नोति दीर्घमायुर्हिरण्यदः ।

एहदोऽप्याणि वैश्वानि रूपदो रूपसुत्तमम् ॥”)

वारिधिः, पुं, (वारिणि धीयन्ते अस्मिन्निति । धा+“कर्मण्यधिकरणे च ।” ३। ३। ६३ । इति कः ।) समुद्रः । इति शब्दरत्नावली ॥

(यथा, कथासरित्सागरे । १८। ३०२ ।

“तद्ब्रह्मोऽवततारैव वारिधौ स विदूषकः ।

न जालवसरं प्राप्ते सत्त्वानवसीदति ॥”)

वारिनाथः, पुं, (वारिणां नाथः ।) वरुणः । समुद्रः । मेघः । इति केचित् ॥

वारिनिधिः, पुं, (वारिणि निधीयन्ते अर्जते । नि+धा+किः ।) समुद्रः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ३। ७८ ।

“पाराद्वारिनिधेः प्राप्ताः काश्रीरेण्वधुनापि ये । राज्ञां यात्रासु निर्यान्ति ख्याता वारिध्वजाः

पुरः ॥”)

वारिपथिकः, त्रि, (वारिपथेन गच्छतीति । वारि-

पथ+“उत्तरपथेनाहृतश्च ।” ५ । १। ७७ । इत्यत्र “आहृतप्रकरणे वारिजल्लकान्तर-

पूर्वार्द्धपसंख्यानम् ।” इति वार्तिकसूत्रात् टक् ।) जलपथगामी । वारिपथं गच्छतीत्यर्थे णिक-

प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ (वारिपथेन आहृतम् । इति काशिका ॥)

वारिपर्णी, स्त्री, (वारिणि पर्णांशस्या इति ॥ वारिपर्ण+“पाककर्मण्युप्येति ।” ४ । १। ६४ । इति ङीष् ।) कुम्भिका । इत्यमरः । १। १०। ३८ ॥

अस्या गुणाः ।

“वारिपर्णी हिमा तित्ता नृद्वी स्वाद्वी सरा पटुः । दोषत्रयकरी रूक्षा शोणितच्वरशोषकृत् ॥”

इति राजवल्लभः ॥

वारिपालिका, स्त्री, (वारिणि पालयति नृत्य-रश्म्यादिभ्यो रचतीति । पालि+खुल् . टाप् । अत इत्वम् ।) खम्बुलिका । इति शब्दमाला ॥

वारिप्रवाहः, पुं, (वारिणः प्रवाहः ।) निर्भरः । इति शब्दमाला ॥

वारिप्रश्नी, स्त्री, (वारिजाता प्रश्नी ।) वारिपर्णी । इति शब्दमाला ॥

वारिवदरा, स्त्री, (वारिपरिपूर्णा वदरेव ।) प्राचीनामलकम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

वारिवालकं, स्त्री, (वारिण्यो वालकम् ।) द्वीवरम् । इति हारावली । १७८ ॥

वारिभवं, स्त्री, (वारिणे नेत्रजलाय भवति प्रभवतीति । भू+अच् ।) ओतोऽङ्गनम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (जलभवमात्रे, त्रि ॥)

वारिमधिः, पुं, (वारि मधिरिव श्यामताजनकं यस्य । सज्जमेघस्यैव कृष्णवर्णत्वात् तथात्वम् ।) मेघः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

वारिसुक्, [च्] पुं, (वारि सुषतीति । सुच्+किप् ।) मेघः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, रघौ । ४। ८६ ।

“स विश्वजितमानद्दे यज्ञं सर्वस्वदधिगम् । आदानं हि विसर्गाय सतां वारिसुचामिव ॥”)

वारिमूली, स्त्री, (वारिणि मूलं यस्याः । “पाकवर्णपर्येति ।” ४। १। ६४ । इति ङीष् ।) वारिपर्णी । इति शब्दरत्नावली ॥

वारिरथः, पुं, (वारिश्च रथ इव गमनसाधनत्वात् ।) भेलकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

वारिराशिः, पुं, (वारीणां राशयो यत्र ।) समुद्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । ६३। ६८ ।

“तस्य भजयतो हस्ताद्युतमेकसदुत्तरम् । जघास शिशुमारोऽत्र वारिराशिजलाग्रयः ॥”

वारीणां राशिः । जलसमूहश्च । यथा, रघौ । ४। ८६ ।

“शैलोपमः शैवलमङ्गरीणां

जालानि कर्मभुरसा स पद्यात् ।

पूर्वं तदुत्पीडितवारिराशिः

सरित्प्रवाहस्तदनुसर्ष ॥”)

वारिरुहं, स्त्री, (वारिणि रोहति जायते इति । रुह+“इगुपधश्चाप्रीकरः कः ।” ३। १। ३५ । इति कः ।) कमलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

(यथा, किराताजुनीये । ५। १३ ।

“विकचवारिरुहध्वतं सरः

सकलहंसगणं शुचिमानसम् ।

शिवमगात्मजया च कृतैर्ध्या

सकलहंसगणं शुचिमानसम् ॥”)

जलजाते, त्रि ॥

वारिलोमा, [न्] पुं, (वारिणि लोमानि यस्य । यदा, वारिलोमि यस्य ।) वरुणः । इति जटाधरः ॥

वारिवदनं, स्त्री, (वारिवृक्तं वदनं यस्मान् । तत्सेवनेन सुखे जलनिस्त्रावात्तथात्वम् ।) प्राचीनामलकम् । इति भूरिप्रयोगः ॥

वारिवरं, स्त्री, करमर्दकम् । इति जटाधरः ॥

वारिवल्लभा, स्त्री, (वारि वल्लभमस्याः । खजनकत्वात् ।) विदारो । इति राजनिर्घण्टः ॥

वारिवासः, पुं, (वारिसमीपे वासोऽस्य । यद्वा, वारि पर्युषितान्नादिजनं वासयति सुगन्धीकरोतीति । वास+अण् ।) शौण्डिकः । इति हेमचन्द्रः । ३। ५६५ ॥

वारिवाहः, पुं, (वारि वहतीति । वह+“कर्मण्यण् ।” ३। २। १ । इति अण् ।) मेघः । सुक्ता । इत्यमरः ॥

वारिवाहनः, पुं, (वाहयतीति । वाहि+ल्युः । वारीणां वाहनः ।) मेघः । इति शब्दरत्नावली ॥

वारिशः, पुं, (वारिणि सागरजले येते इति । शी+ङः ।) विष्णुः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

वारिसम्भवं, स्त्री, (वारिप्रधानदेशेऽस्य सम्भव उत्पत्तिर्यस्य ।) लवङ्गम् । सौवीराङ्गनम् । उशीरम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

वारिसम्भवः, पुं, (वारिप्रधानस्थानेऽस्य सम्भव उत्पत्तिर्यस्य ।) यावनाजशरः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (वारिश्च सम्भवोऽस्य । वारिजातमात्रे, त्रि । यथा, रामायणे । ५। ६६। ६ ।

“इतस्तु किं दुःखतरं यमिमं वारिसम्भवम् । मयि पश्यामि सौमित्रे ! वैदेहीमागतं

विना ॥”)

वारी, स्त्री, (वायतेऽनवेति । वृ+णिच्+“नचि-

वपियनिराजिन्नचिद्विनिराशिवादिवारिभ्य इण् ।” उणा० ४। १२४ । इति इण् । वा

ढीम् ।) गजवन्धिनी । (यथा, रघुवंशे । ५। ४५ ।

वारुणिः

“कर्मैः स भिन्दन् वृद्धतन्त्रज्ञानं
वाग्यमन्त्राभ्यां इव प्रवृत्तः ॥”

वत्समी । इति धरणिः ॥

वारीटः, पुं, (वारी गजवन्धनभूम्यामेतन्तीति ।
इट + टः ।) इत्नी । इति शब्दमात्रा ॥

वारीशः, पुं, (वारीनामाशः ।) मसुहः । इति
रुमचन्द्रः । ४ । १३६ ॥

वागः, पुं, (वारयति रिपुनिनि । वृ + गिच् +
वाङ् लृक् ।) विजयकृत्तरः । इति
शारदावर्त्ता । १६० ॥

वारुटः, पुं, यटिः । अन्तश्च । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥

वारुगं, स्त्री, (वरुगो देवनाम्निति । वरुग +
अल् ।) अलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (शन-
भिमानचक्रम् । यथा, तिथितत्त्वे ।

“वारुगेन समायुक्ता मधौ कृष्णा त्रयोदशी ।

गङ्गायां यदि लभ्येत सत्यं यद्वा ज्ञातेः समा ॥”

उपपुराणविशेषः । यथा, देवीभागवते । १ ।

३ । १५ ।

“वारुगं कालिकाख्ये ग्रामं नन्दिकृतं

शुभम् ।

गौरं पाराशरप्रोक्तमादित्यं चातिवित्तरम् ॥”

पुं, भारतस्य खण्डविशेषः । यथा, विष्णुपुराणे ।
२ । १ । ६ ।

“दन्द्दीपस्तथा सौन्द्यो गन्धर्वस्तथ वारुगः ॥”

वरुगममन्थिनि, त्रि । यथा,—

“पश्चिमे पुण्यदत्तस्य वारुगस्य प्रजस्यते ।

उत्तरेण तु भगवतः सौम्यस्य शुभं भवेत् ॥

उत्तमरक्तया वास्ये वारुगे पिण्डतः शुभः ।

मन्त्रोपदेशतो धर्मो विपरीतात्सिद्धये ॥”

इति मातृ २०८ अध्यायः ॥

(यथा च महाभारते । ३ । १०२ । १ ।

“मसुहं ते समान्निव वारुगं निधिमममाम् ।

कालेयाः संप्रवर्त्तन्ते धौलोत्तमस्य विनाशने ॥”

वारुगकर्म, स्त्री, (वारुगं कर्मसमन्वि कर्म ।)
कलाशयत्वननादि । तस्य शुभाशुभकालादि
यथा,—

यम उवाच ।

“सुदिने शुभदशमे चरन्तारावस्येयम् ।

चतुस्तु भवेद्वयस्य काले तस्मिन् विधिः स्मृतः ॥

गङ्गायां तु तस्मै कर्मः संपूर्णस्तमाशिरसः ।

कर्त्तव्यं पुनस्तस्मै गौर्वा तु मकरे भवेत् ॥

मौने यतोऽप्येतामस्तु कृष्णं च सुसङ्कटम् ।

इति च सिद्धे तर्हि दुर्गतिरिति निर्णयः भवेत् ॥

वित्तश्रमस्तु श्रमार्थं पुनर्वाप्यं गन्धमङ्गलः ।

विधिर्मे धर्मं मार्गं च यत्नं कुरुतीति विदुः ॥

यथा शैलेः समस्तं वारुगं कर्म नो विदितम् ॥”

इति शङ्कराचार्ये वारुगारामविद्यानामा-
ध्यायः ॥

वारुणिः, पुं, (वरुणस्यार्थं पुमान् । वरुण +

रुण् ।) अन्तश्च । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

(यथा, महाभारते । २ । १०५ । १ ।

वारुणी

“मसुहं स समामाद्य वारुणिर्भगवानृषिः ।

उवाच सविताय देवान्गोत्रैव समागतान् ॥

अहं लोकहितार्थं वै पिबामि वरुणाज्यम् ॥”

प्रशिक्षः । यथा, महाभारते । १ । ६६ । ७ ।

“म वारुणिस्तपस्तेषु तस्मिन् भरतसत्तम ।

वने पुण्ड्रकनां श्रेष्ठः स्वादुस्त्वपलोदने ॥”

विननापुत्रभेदः । यथा, महाभारते । १ । ६५ । १० ।

“तार्क्ष्यसारिधेभिर्य तपेव गरुडाकर्म ।

आरुणिर्वारुणिश्चैव वैगतेयाः प्रकीर्त्तिताः ॥”

शृगुः । यथा, शतपथब्राह्मणे । २१ । ६ । २ ।

“शृगुर्ह वै वारुणिः । वरुणं पितरं विद्वद्याति-
मेन । तद्ध वरुणो विदाश्चकार ॥”

वारुणी, स्त्री, (वरुणस्यैवम् । “तस्यैदम् ।” ४ ।

३ । १२० । इत्यल् । डोप् ।) सुरा । (यथा,

मनौ । ११ । ३८७ ।

“अज्ञानाद्वारुणी पीत्वा संस्कारेणैव शुध्यति ।

मतिपूर्वमनिर्द्देशं प्राणान्तिकमिति स्थितिः ॥”

मदिराधिष्ठात्री देवी । यथा, विष्णुपुराणे । १ ।

६ । ६३ ।

“किमेतदिति सिद्धानां दिवि चिन्तयतां ततः ।

वभूव वारुणी देवी मदाधूर्गन्तलोचना ॥”

“वारुणी मदिराधिष्ठात्री देवी ।” इति तट्टी-

कायां श्रीधरस्वामी ॥ वरुणपत्नी । वारुणी-

वल्गमशब्ददर्शनान् ॥ यथा, महाभारते । २ ।

६ । ६ ।

“यस्यामास्तं न वरुणो वारुण्या च समन्तितः ।

दिशरत्नाम्बरधरो दिशामरुभूषितः ॥”

नदीविशेषः । यथा, गो-रामायणे । २ । ७० । १२ ।

“पूर्वेण वारुणीं नीत्वा क्रूरक्षेत्रे सरस्वतीम् ।

सरांसि च प्रफुल्लानि नदींश्च पिबन्तीदकाः ॥”

पश्चिमदिक् । इत्यमरः । १ । ३ । ५२ । (यथा,
नेत्रधरितं । ४ । ६० ।

“यद् विभक्तदमालि मदीरिते-

म्यक्षसि किं दिशराजधिया विभुम् ।

किमु दिवं पुनरेति यदीदृशः

पतित एव निधेय इति वारुणीम्

विद्याविशेषः । यथा, तैत्तिरीयोपनिषदि ।

३ । तर्नायवलाभम् ६ । यथाश्रुतिः । “ज्ञानन्देन

जातानि जीवन्ति । ज्ञानन्दं प्रयत्नमिदं विश-
न्नाति । गैषा भार्गवी वारुणी पिष्टाः ॥”

गन्धार्वाद्याविशेषः । यथा, अथर्ववेदके ।

४ । १०४ ।

“शुद्धस्फटिकमद्राशा सुखिना चैव वारुणी ॥”

शान्तिपागचक्रम् । इति रुमचन्द्रः । मत्त-

दूना । इति मेदिनी । वी, इच् । इन्द्रवारुणी ।

दूना । इति राजनिर्घण्टः । शनभिषागचक्र-

चक्रस्यैव तत्त्वचक्रोदरी । यथा, रुमचन्द्रपुराणे ।

“वारुणेन समायुक्ता मधौ कृष्णा गयीदशी ।

मद्राशी यदि लभ्येत शुभं यद्वारुणैः समा ॥”

वारुणं शनभिषा ।

“मदिरागमामुक्ता या मद्रावादी क्षुता ।

मद्रायां यदि लभ्येत कीदृशं यद्वैः समा ॥

वारुण्डः

शुभयोगमायुक्ता शनी शनभिषा यति ।

मद्रामहेति विख्याता विष्णोर्दिकुलमहरेणः ॥

अत्र संज्ञाविधेः सार्धकृत्याय विभिन्नत्वेन माध-

पन्ननियुक्तैस्त्वान्तरं मद्रावारुणीमद्रामद्रा-

वारुण्यापुनोपनीये । तत्र चैवे माभि लला-

पक्षे त्रयोदशी तिथौ मद्रावारुण्या मद्रा-

मद्रावारुण्या यथायथं प्रयोग्यम् । न चात्र ।

“स्नानं कुर्वन्ति या गार्ग्यश्चैव शनभिषा गते ।

सप्तजन्म भवेयुक्ता दुर्भगा विधवा ध्रुवम् ॥”

इति ।

“त्रयोदशीं तृतीयायां दशम्याश्च विशेषतः ।

श्रद्धाविद्वत्तियाः स्नानं नाचरेणः कथञ्चन ॥”

इति प्रचेतोवावालिषचनार्या स्त्रीणां मृदादी-

नाश्च स्नाननिषेध इति बाणम् ।

“भोगाय क्रियते यत्तु स्नानं यादृच्छिकं नरैः ।

तन्निषिद्धं दशम्यादौ नित्यनैमित्तिके न तु ॥”

इति हेमाद्रिधृतवचनेन रागपातज्ञान एव

निषेधान् नक्षत्रेषु तथा कथ्यमानम् । अत्र

त्रयोदशी पूर्णाय पूर्वाह्नेतरकाले नक्षत्रादि-

सत्त्वे परदिने पूर्वाह्ने तिथिचक्षुषलाभेति पूर्व-

दिन एव स्नानम् । राजापि वारुण्यादिभ्य

गङ्गायां स्नानम् ।

“दिवा रात्रौ च सन्ध्यायां गङ्गायाश्च प्रसङ्गतः ।

स्नात्वाश्चमेधजं पुण्यं यद्देष्टुं श्रुततत्त्वतः ॥”

इति ब्रह्माद्यापुराणे सामान्यतः प्रतिप्रमाणम् ।

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ * ॥ वरुणप्रेरितशब्दा-

यनस्य कदम्बतखोटरनिःसृतधूलिपयोतवारुणी

यथा,—

पराशर उवाच ।

“वने विचरन्तस्तस्य सद्य गोपैर्महात्मनः ।

मातुष्यच्छत्रुरूपस्य शिषस्य धरणीधृतः ॥

निष्पादितोऽकालं स्य कार्योऽर्क्योऽविचारयः ।

उपभोगार्थमलपं वरुणः प्राद्य वारुणीम् ॥

अभीष्टा सन्देशा यत्तु मदिरं तं मद्रौजगः ।

अनन्तस्योपभोगाय तस्य मन्त्रः सद्य शुभः ॥

इत्युक्ता वारुणी तत्र नमिषानमपाकरोत् ।

हन्दापनवनीपक्षकदम्बतखोटे ॥

विचरन् वनदेवोऽपि मदिरागम्यमुपामम् ।

आध्याय मदिरागम्यमपाय पुराणदम् ॥

ततः कदापि मद्राया मद्राधारी न जायते ।

यतस्त्री वीर्य मेतेय प्रययौ परमा सुदम् ॥

ययौ च गोपनीयोभिः समवेतो मुद्राश्रितः ।

उपभोगमात्रो हर्षितं मोतवाद्यविशारदः ॥”

इति विष्णुपुराणे ५ अर्धे ५५ अध्यायः ॥

वारुणीफलम्, पुं, (वारुण्या फलम् । वारुणी-

यजमा यद्वैति वा ।) इत्यमरः । इति शब्दमात्रा ॥

वारुणः, पुं, फलनां राजा । इति मेदिनी । वी, इच् ।

तस्मै पदमर्पेणादिः । विष्णु शनभिषाः एव-

प्रत्ययविशेषतया अन्तःस्थादौ तिथितः ॥

वारुणः, पुं स्त्री, (वृ + उणः ।) औजस्यस्यम् ।

भयमस्यम् । कर्मजस्यम् । इति मेदिनी । वी,

इच् ।

दारुणी, स्त्री, (वारुण + गौरादित्वात् डीप् ।)
हारपिण्यो । इति मेदिनी । ति, ३३ ॥
वारन्त्री, स्त्री, देशविशेषः । इति शब्दरत्नावली ।
यथा,—

“प्राच्यां मागधशीर्षो च वारन्त्रीगौरादृकाः ।
वर्तमानतसोऽलिप्रप्राम्ण्योतिषोदयादयः ॥”

इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

अधुना राजशाहीगामकदेशकदेशः ॥

पार्थ, स्त्री, (वृक्षाणां समूह इति । वृक्ष + “तस्य
समूहः ।” ॥ २ । ३७ । इति अण् ।) वनम् ।

इति प्रेमचन्द्रः ॥ (वृक्षस्यैदमित्यण् ।) वृक्ष-
सम्बन्धिनि, त्रि । यथा,—

“वार्धं मित्रप्रदं सिद्धं स्फाटिकं सर्वकामदम् ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

वार्त्ता, स्त्री, (वृक्षस्यापत्यं स्त्री । वृक्ष + अण् ।
डीप् ।) स्त्रीविशेषः । (यथा, महाभारते ।
१ । १६७ । १५ ।

“तथैव सुनिजा वार्त्ता तपोभिर्भाषितात्मनः ।
सङ्गताभूदहं भाट्टकेकनाम्नः प्रचेतसः ॥”

इयं हि भारियापरनाम्नी यक्षसुनेरौरसात्
प्रज्जोत्तामर्गता सती पश्चात् वृक्षेभ्य उन्मत्ता ।
तत्कथा यथा, विष्णुपुराणे । १ । १५ । ५३ ।

पराशर उवाच ।

“तपश्चरतु पृथिवीं प्रचेतःसु महीरुहाः ।
अरक्षमाणासावनुर्वभूवाथ प्रजाक्षयः ॥

नाशकम्भारतो वातुं वतं खमभवद् दुमैः ।
दशवर्षसहस्राणि न श्रेकुस्तेषु प्रजाः ॥

तद् दृष्ट्वा बलनिष्क्रान्ताः सर्वे क्रुद्धाः प्रचेतसः ।
सुखेभ्यो वायुमन्त्रिषु तेऽखण्डं जातसन्धयः ॥

उन्मूलनय तान् वृक्षान् कृत्वा वायुरशीययत् ॥
तान्निरददद् घोरस्तवाभूद् ह्रस्वक्षयः ॥

ह्रस्वक्षयमपो दृष्ट्वा किञ्चिच्छ्रेषु शाखिषु ।
उपगम्यामवीदेतान् राजा सोमः प्रजापतीन् ॥

कीपं यच्छत राजानः शृणुष्व न चो मम ।
सन्तानं वः करिष्यामि सद्यः क्षितिरुद्धरदम् ॥

रुद्धभूता च कथ्येयं वार्त्ता यी वरवर्णिनी ।
भविष्यं ज्ञानता पूर्वं मया गोभिर्विबर्हिता ॥

भारिषा नाम नागैषा वृक्षाणामिति निर्मिता ।
भार्या बोधस्तु महाभागा ध्रुवं यंशविबर्हिनी ॥

गुणाकं तेजसोऽर्हं न मम चार्हं तेजसः ।
अस्मात्सुप्तस्यते विद्वान् दक्षो नाम प्रजापतिः ॥

मम चांशेन संयुक्तो युञ्जतेजोमयेन वै ।
अग्निनामिसमो भूयः प्रजाः संवर्द्धयिष्यति ॥

कदुर्नाम सुनिः पूनमासीद् वेदविदां वरः ।
सुरस्यो गोमभीतीरे स तेने परमं तपः ॥

तत्तद्योगाय सुरेभ्यः प्रजोच्चारता वराशराः ।
प्रयुक्ता चोभयामास तदर्थं सा शुचिस्मिता ॥

चोभितः स तया सार्धं वर्षाणामधिकं शतम् ।
अतिश्रुतामरदोषां विमयासक्तमानसः ॥

सा तं प्राष्टुं महातानं गन्तुमिष्टाम्यहं दिवम् ।
प्रवादस्तस्यो जज्ञन् अगुचां दातुमर्हसि ॥

तमेवतुक्तः स सुनिश्चयमासक्तमानसः ।

दिनानि कनिचिद् भद्रे स्वीयनामित्यभाषत ॥
एवमुक्ता सतसेन साहं वर्मशतं पुनः ।

युभुधे विषयास्तन्वी तेन साहं मद्यात्मना ॥
अगुचां देहि भगवन् व्रजामि त्रिदिवालयम् ।

उक्तस्त्येति स सुनिः स्वीयनामित्यभाषत ॥
पुनरांते वर्षशते साधिके सा शुभांगना ।

यामोत्याह दिवं व्रजन् प्रणवस्मितशोभनम् ॥
उक्तस्त्येति स सुनिरुपगुह्यायतेजनाम् ।

प्राद्यास्ततां चणं सुभु चिरं कालं गमि-
ष्यसि ॥

तच्छापभीता सुश्रीर्षी सद्य तेनर्गिता पुनः ।
शतद्वयं किञ्चिदूनं वर्षाणामन्वतिष्ठन ॥

गमनाय महाभागो देवराजनिवेशनम् ।
प्रोक्तः प्रोक्तस्तथा तन्वा स्वीयनामित्यभाषत ॥

तं सा शापभयाद् भीता दाक्षिण्येन च
दक्षिणा ।

प्रोक्ता प्रणयभङ्गातिवेदनी न जहौ सुनिन् ॥
तथा च रमतस्तस्य मध्येस्तदहर्निशम् ।

नयं नवमभूत प्रेम सन्ध्याविद्येनसः ॥
एकदा तु त्वराशुक्तो निश्चक्रामोऽवागुनिः ।

निष्क्रामन्तश्च कुञ्चेति गन्तये प्राष्टुं सा गुभा ॥
इत्युक्तः स तया प्राष्टुं परिवृत्तमहः शुभे ।

सन्धोपाक्षिं करिष्यामि क्रियालोपोऽन्यथा
भवेत् ॥

ततः प्रष्टुं सुदिना तं सा प्राष्टुं मद्यानुगम् ।
किमद्य सर्वधर्मज्ञ परिवृत्तमहस्तव ॥

पट्टर्णा विप्र वर्षाणां परिणाममहस्तव ।
गतमेतन्न कुरते विस्मयं कस्य कथ्यताम् ॥

सुनिरुवाच ।

प्रातस्तमागता भद्रे नदीतीरमिदं शुभम् ।
मया दृष्टायि तन्वङ्गि प्रविष्टा च मसायमम् ॥

इयञ्च वर्तते सन्ध्या परिणाममहस्तवम् ।
उपपादः किमर्थोऽर्थं सद्भावः कथ्यतां मम ॥

प्रश्नोचोवाच ।

प्रत्युपस्थागता व्रजन् सत्यमेतन्न ते नृपा ।
किन्त्वद्य तस्य कालस्य गतान्यन्द्भूतानि ते ॥

सोम उवाच ।

ततः ससाधवो त्वप्रस्तां प्रप्रक्षायतेजनाम् ।
कथ्यतां भीरु कः कालस्तथा मे रमतः सद्य ॥

प्रश्नोचोवाच ।

सप्तोत्तराख्यतीतानि नववर्षशतानि ते ।
मासाश्च यद् तथैवाग्यत् समतीतं दिनत्रयम् ॥

अतिरुवाच ।

सद्यं भीरु वदस्वैतत् परिहानीत्य वा शुभे ।
दिनेमेकमहं सन्धे त्वया साहंनिहाधितम् ॥

प्रश्नोचोवाच ।

वदिष्याम्यहं तं व्रजन् कपमव तवान्तक ।
विशेषेणाय भवता एषा मागांनुवर्तिना ॥

सोम उवाच ।

निशम्य तद् वचः सद्यं स सुनिर्द्वयमन्दराः ।
विदुर्मां विदुर्मागतीयेत्य निनिन्दामानमा-
लना ॥

सुनिरुवाच ।

तथांसि मम वृष्टानि ह्यनं प्रष्टुमिदं धनम् ।
एतो निवेकः केनापि योषिभ्योऽप्य निर्मिता ॥

कर्मिण्यट्कानिनां व्रजन् ज्ञेयमात्मनयन मे ।
मतिरेषा वृता येन धिक् तं काममप्रापयम् ॥

व्रजानि वेदविद्याभिकारगान्धिरालान च ।
नरकयाममागेण सन्नेनापट्टानि मे ॥

विनिन्द्य त्वं स धर्मज्ञः सत्यमात्मानमात्मना ।
तामष्टरचमानीनामिदं वचनमप्रवातु ॥

गच्छ पापे यथाकामं यत् कार्यं तनुकृतं त्वया ।
देवराजस्य मनुजोर्मं कुर्वन्धा भावयेदितिः ॥

न त्वां करोम्यहं भक्त क्रोधतीर्षण यद्दिना ।
सतां साप्रपदं मैवसुषितोऽहं त्वया सद्य ॥

अथवा तव को दोषः किं वा कुप्याम्यहं तव ।
ममैव दोषो नितरां येनाहमजितेन्द्रियः ॥

यथा शक्रप्रियाधिन्वा कतो मे तपसो ययः ।
त्वया धिक् तां महामोहमज्ञां सुशुश्रुताम् ॥

सोम उवाच ।

यावदित्यं स विप्रर्षिस्तां प्रवीत सुमध्यमात् ।
तावद् गलतस्तेदशला सा वभूवातिषेपुः ॥

प्रवेपमाणां सततं स्विप्रगात्रतां सतीम् ।
गच्छ गच्छेति सप्रोथं उवाच सुनिरुक्तमः ॥

सां तु निर्मलित्वा तेन विनिन्द्य तदाश्रमात् ।
आकाशगामिनी स्तेदं ममार्ज्यं तरुपक्षयैः ॥

वृक्षाद् वृक्षं ययौ वाला तद्व्यासगमपक्षयैः ।
निर्मार्ज्यमाना गात्राणि गलतस्तेदशलाणि वै ॥

अथिणा यत्तदा गर्भस्तस्या देहे समार्जितः ।
निर्वन्ताम स रोमाच स्तेदस्त्वो तद्व्रतः ॥

तं वृक्षा जगद्गुर्गर्भं एकं यक्रे तु मारुतः ।
मया चाप्यायितो गोभिः स तदा वदथे शनैः ॥

वृक्षायगर्भसंभूता सारिषाग्ना वराणना ।
तां प्रदास्यन्ति यो वृक्षाः कोप स्य प्रशान्त-
ताम् ॥

कलीरप्रत्यमेवं सा वृक्षेभ्यश्च गमुता ।
समापत्यं तथा वायोः प्रजोष्ठा तनया च सा ॥

स चापि भगवान् कष्टः क्षीणे तपसि यथासः ।
पुरुषोत्तमाख्यं मेनेय विष्णोरायनं ययी ॥

तत्रैकाग्रमतिर्भूत्वा चकारारायणं धरेः ।
व्रजपारमयं कुर्वन् जपमेकाग्रमानसः ॥

उत्तुवाहुर्महायोगी शिवायौ भूपकन्दराः ॥
वार्त्ता, पुं, ह्यनः । वारि चरतीत्यर्थे उपपद्येन

नियन्तः । इति सुम्भोयशास्करम् ॥
वार्त्ताकः, त्रि, (पर्वतेश्वरं शिष्यमस्य । पर्व +
टन् ।) उक्तकः । इति शब्दमात्रा ॥

वार्त्ता, स्त्री, चकारम् । आरोग्यम् । इत्यमरः ।
३ । ३ । ७५ ॥

वार्त्ता, त्रि, (वृक्षिरुद्धयेति । “प्रज्ञायातायो-
द्विभ्यो वः ।” ५ । २ । १०१ । इति वः ।)

निगमयः । इत्यमरः । २ । १ । ५० । इति-
प्राप्ती । इत्यमरः ।

वार्त्ता, पुं, पवित्रिणः । वदेद् इत्य भाषा ।
यथा,—

“वार्त्ताको वार्त्तकश्चित्रज्ञतोऽन्या वर्त्तका स्मृता ।
वर्त्तकोऽग्निकरः श्रुतो च्चरदोषत्रयापहः ।
सुरुच्यः शुक्रदो बल्यो वर्त्तलाप्यगुणा ततः ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

वार्त्ता, स्त्री, (वृत्तिरस्यां अस्तीति । “प्रज्ञाश्रद्धा-
र्चावृत्तिभ्यो णः ।” ५ । २ । १०१ । इति णः ।
ततश्चाप् ।) दुर्गा । यथा,—
“पश्चाद्विपलागद्देवी कृषिकर्मन्तकारणात् ।
वर्त्तनाद्वारणाद्वापि वार्त्ता सा एव गीयते ॥”

इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः ॥

वृत्तिः । जनश्रुतिः । इत्यमरः । १ । ६ । ६ ॥
उदन्तः । (यथा, मोक्षसूत्रे । ८ ।

“यावद्विज्ञोपार्जनशक्तः

तावन्नजिज्जपरिवारो रक्तः ।

तदनुच जरया जर्जरदेहे

वार्त्ता कोऽपि न वृत्तति गेहे ॥”)

वातिङ्गणः । कृष्यादि । इति मेदिनी । ते, ५६ ॥
(यथा, मनी । ६ । ३२६ ।

“वैश्यस्तु कृतसंस्कारः कृत्वा दारपरिग्रहम् ।
वार्त्तायां नित्ययुक्तः स्यात् पशूनाश्चैव रक्षये ॥”
वार्त्तयं चतुर्विधा । यथा, भागवते । १० । २४ । २१ ।

“कृषिवाणिज्यगोरचाकुसीदं तुभ्यं सुप्यते ।
वार्त्ता चतुर्विधा तत्र वयं गोवृत्तयोऽनिष्टम् ॥”)

वार्त्ताकः, पुं, (वर्त्ततेनेनेति । वृत् + “वृतेर्हृङिच् ।”
उणा० ३ । ७६ । इति काङ्क्षः । “वाङ्-
लकान् उकारस्यात्वेत्वे वार्त्ताकवार्त्तावौ ।”

इत्युज्ज्वलदत्तोन्वा सिद्धम् ।) वार्त्ताकुः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ वार्त्तकपक्षी । इति भाव-

प्रकाशः ॥

वार्त्ताकी, [न] पुं, वार्त्ताकुः । इत्यमरटीकायां
भरतः ॥

वार्त्ताकी, स्त्री, वृत्ती । इति भावप्रकाशः ॥
वार्त्ताकुः । इत्यमरः । २ । ४ । ११४ ॥

वार्त्ताकुः, स्त्री, (वर्त्तति इति । वृत् + “वृते-
र्हृङिच् ।” उणा० ३ । ७६ । इति काङ्क्षः ।)

स्वनामन्त्रातफलवृद्धः । वेगुन इति भाषा ॥
तत्पर्यायः । इत्युज्ज्वल २ सिंघी ३ भण्टाकी ४

दुष्प्रथमिणी ५ वार्त्ताकी ६ वार्त्ता ७ वाति-
ङ्गणः ८ वार्त्ताकः ९ प्राकविषयः १० राज-

कुशादः ११ । इति ञटाधरः ॥ वार्त्तिकः १२
वातिगमः १३ वृत्ताकः १४ वङ्गणः १५

अङ्गणः १६ । इति शब्दरत्नावली ॥ कण्ट-
वृत्ताको १७ कण्टानुः १८ कण्टपत्रिका १९

निष्ठाः २० मांसकफला २१ वृत्ताकी २२
महोदिका २३ चित्रफला २४ कण्टकिनी २५

महती २६ कटफला २७ मिश्रवर्णफला २८
नीलफला २९ रक्तफला ३० प्राकयेष्टा ३१

वृत्तफला ३२ वृत्तप्रियफला ३३ । अस्या गुणाः
कटुत्वम् । रुच्यत्वम् । मधुरत्वम् । पित्तना-

शित्वम् । वल्लुपित्तिहारित्वम् । हृद्यत्वम् । गुण-
लम् । जलेन निन्दितत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
अपि च ।

“अभिप्रदा मारुतनाशिनी च
शुक्रप्रदा शोणितवर्हिणी च ।
हृत्सासकासाद्विनाशिनी च
वार्त्ताकुरेया गुणसम्पुक्ता ॥

सा बाला कफवातघ्नी एका सच्चारपित्तला ।
सदाफला त्रिदोषघ्नी रक्तपित्तप्रसादनी ॥
अङ्गारपका वार्त्ताकुः किञ्चित्पित्तकरी मता ।
कफमेदोऽनिलहरा सरा लघुतरा परा ॥”

इति राजवल्लभः ॥

अन्यत्र ।

“वृत्ताकं खादु तीक्ष्णोष्णं कटुपाकमपित्तलम् ।
ज्वरवातवलासघ्नं दीपनं शुक्लं लघु ॥
तद्वाकं कफपित्तघ्नं वृद्धं पित्तकरं गुरु ।
वृत्ताकं पित्तलं किञ्चिदङ्गारोपरिपाचितम् ॥
कफमेदोऽनिलामममन्त्रन्तं लघु दीपनम् ।
तदेव हि गुरु स्निग्धं सतैलं लवणान्वितम् ॥
अपरं श्वेतवृत्ताकं कुक्कुटाखसमं भवेत् ।
तदर्शः सु विशेषेण हितं ह्रीन्श्च पूर्वतः ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

वार्त्ताकुः, पुं, (वृत् + काङ्क्षः ।) वार्त्ताकी । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥

वार्त्तायनः, पुं, (वार्त्तानामयनमनेनेति ।) प्रवृत्तिज्ञः ।
तत्पर्यायः । हेरिकः २ गूढपूरुषः ३ प्रविधिः ४
यथाह्वयः ५ अवसर्पः ६ मन्त्रवित् ७ चरः ८
साशः ९ चारः १० । इति हेमचन्द्रः । ३ ।
६६८ ॥

वार्त्तावहः, पुं, धान्यतण्डुलादेर्वार्त्तां वहति यः ।
पसारो इति भाषा । तत्पर्यायः । वैवधिकः २ ।
इत्यमरभरतौ ॥ वार्त्तावहः ३ । इति शब्द-

रत्नावली ॥ संवादवाचके, चि ॥

वार्त्तिकः, पुं, (वृत्तिं वेदेति । वृत्ति + उक्थादित्वात्
ठक् ।) प्रवृत्तिज्ञः । चरः । इति त्रिकाण्ड-

शेषः ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । ३४ । ७६ ।
“दुर्गतो वार्त्तिकजगो लोभात् किं नाम ना

चरेत् ॥”

(वार्त्ता कृष्यादिस्तत्र साधुः । ठक् ।) वैश्यः ।
(वार्त्ता प्यारोग्ये साधुरिति । ठक् ।) वार्त्तिक-

पक्षी । इति राजनिर्घण्टः ॥ वार्त्ताकी । इति
शब्दरत्नावली ॥ (वृत्तौ चाधुरिति । वृत्ति +

“कथादिभ्यश्चक् ।” ४ । ४ । १०२ । इति ठक् ।
रुद्रवृत्तिनिपुणे, चि ॥)

वार्त्तिकं, स्त्री, (वृत्तार्थस्य सूत्रविवृतिः । तत्र
साधुः । वृत्ति + “कथादिभ्यश्चक् ।” ४ । ४ । १०२ ।

इति ठक् ।) उक्ताशुक्तदुष्कार्थवृत्तिकारक-
ग्रन्थः । यथा,—

“उक्ताशुक्तदुष्कार्थवृत्तिकारितु वार्त्तिकम् ॥”
इति हेमचन्द्रः ॥

वार्त्तिका, स्त्री, (वार्त्तिक + टाप् ।) पञ्चविंशः ।
वटेर इति भाषा । तत्पर्यायः । विष्णुलिङ्गा २ ।

इति द्वावाली ॥
वार्त्तमः, पुं, (वृत्तम इत्यस्यापठं पुमान् । वृत्तवृत्त
+ अच् ।) अङ्गुनः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

जयन्तः । वृत्तसम्बन्धिनि, चि ॥ (यथा, भाग-
वते । ६ । १२ । ३४ ।

“तदा च खे दुःखभयो विनेदु-
र्गन्धर्वचिह्नाः समहर्षिचिह्नाः ।
वार्त्तमलिङ्गैस्समभिपुवाना
मन्त्रैर्मुदा कुसुमैरभ्यवर्षन् ॥”)

वार्त्तरं, स्त्री, कण्ठलावीजम् । दक्षिणावर्तशङ्खः ।
काकचिह्ना । भारती । इति मेदिनी । रे, २११ ॥

लमिजम् । जलम् । आन्त्रवीजम् । इति विश्वः ॥
वार्त्तरं, स्त्री, (वार्त्तिः सलिलैर्दलतीति । दल +

अच् । सदा मेघाच्छन्नवृष्टिपातात्तथात्वम् ।)
दुर्दिनम् । इति मेदिनी । वे, ११६ ॥ तस्मै

पवर्गौयादिः ॥ (वादल इति भाषा ।)
वार्त्तरः, पुं, (वार्त्तयति ३वेति । दल + “पुंवि

संज्ञायां चः प्रायेण ।” ३ । ३ । ११८ । इति
चः ।) मेलानन्दा । सा तु मस्याधारः । इति

मेदिनी । वे, ११६ ॥

वार्त्तकं, स्त्री, (वृद्धाणां सङ्घः । “गोत्रोच्छोद्धोर-
भेति ।” ४ । २ । ३६ । इत्यत्र “वृद्धाभेति ।”

काशिकोक्तेः पुण् ।) वृद्धसंघातः । (वृद्धस्य
भावः कर्म वेति । सगोत्रादित्वात् पुण् ।)

वृद्धस्य भावः । वृद्धस्य कर्म । इति मेदिनी ।
के, ५६ ॥ (यथा, मार्कण्डेयपुराणे । १०६ ।

२४ ।
“वाच्ये बालक्रिया पूर्वं तद्वत् कौमारक च या ।
यौवने चापि या योग्या वार्त्तके वनवश्रया ॥”

चि, वृद्धः । यथा, नैषधे । १ । ७७ ।
“फलानि पुण्याणि च पक्षवे करे

ययोऽतिपातोऽग्नतवातवेपिते ।
स्थितैः समादाय महर्षिर्वाहकाद्

वने तदातिथ्यमग्निं प्राशिभिः ॥”
“महर्षीणां सुनिश्रेष्ठानां मध्ये यो वार्त्तको वृद्ध-

स्तस्मात् । चित्र स्याद्वार्त्तको वृद्धे स्त्रीवं तद्भाव-
संयोरिति बलः ।” इति तट्टीका ॥)

वार्त्तक्यं, स्त्री, (वार्त्तकमेव । वार्त्तक + चतुर्वर्णादि-
त्वात् लार्थे ण्यन् ।) वृद्धावस्था । तत्पर्यायः ।

वार्त्तकम् २ वृद्धत्वम् ३ स्याविरम् ४ । इति
ञटाधरः ॥ (यथा, महाभारते । ६ । ५२ । ८ ।

“आत्मानं मन्वमानापि कृतक्यं श्रमान्विता ।
वार्त्तक्येन च राजेन्द्र । तपसा चैव कर्मिता ॥”

वार्त्तः, पुं, (वारि जलानि धीयन्ते ३वेति । घा +
किः ।) समुद्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा,

देवीभागवते । ८ । २० । ३१ ।
“चोऽनन्तो भगवान् देवोऽनन्तसत्त्वो महाशयः ।
अनन्तगुणवार्त्तस्य आदिदेवो महाश्रुतिः ॥”)

वार्त्तमयं, स्त्री, (वार्त्तं समुद्रे भवतीति । भू +
अच् ।) श्रोणीलवणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

वार्त्तुषिः, पुं, (वार्त्तुषिकः । एषोदरादित्वात्
कलोपः ।) वृद्धाणीवः । इत्यमरः । २ । ६ । ५ ॥

(यथा, मनी । ३ । १५६ ।
“प्रेम्यो आसस्य राजस्य कुनखी श्यावदन्तकः ।
प्रतिरोहा गुरोश्चैव त्वक्तामिवाहुं विद्याया ॥”)

वाङ्मयः, पुं, (वृद्धार्थं इत्यं वृद्धिः तां प्रयच्छतीति।
“प्रयच्छति गच्छम्।” ४।४।३०। इति ठक्।
“वृद्धेर्धुपिभावो वक्तव्यः।” इति वार्तिकोक्तेः।
वृद्धपिभावः।) वृद्धिर्वाची। लभ्यभुक्। वाङ्-
खोर इति सुदखोर इति च भाषा। तत्प-
न्यायः। कुक्षीदकः २ वृद्धाजीवः ३ वाङ्मयः ४।
इत्यमरः। कुक्षीदः ५ कुक्षीदिकः ६। इति
शब्दरत्नावली। तस्य लक्षणं यथा,—
“समर्थं धान्यमादाय मद्यार्थं यः प्रयच्छति।
स वै वाङ्मयिको नाम ह्ययकथवद्विज्ञतः।”
इति स्मृतिः।
तस्य वृद्धिग्रहणनियमो यथा, मनुः।
“अग्नीतिभागं गृह्णीयात् मासाद्वाङ्मयिकः।
शतात्।
द्विकं शतं वा गृह्णीयात् सतां धर्ममनुसरन्।
द्विकं शतं गृह्णीयात् न भवत्यर्थकित्विषी।
शतकार्पापणेऽग्नीतिभागं विंशतिकाः पण्यः।”
द्विकं पुराणद्वयम्। एवंविधं नियममतिक्रम्य
अनापदि स्वयमन्यद्वारा वा स्वाच्छन्द्येन यो
अवहरति तस्यैव प्रायश्चित्तम्। आपदि तु
स्वयं करणे नियमातिक्रमे च न दोषः। इति
प्रायश्चित्तविवेकः। इत्यादिकतत्त्वम्।
वाङ्मयं, स्त्री, (वाङ्मयिर्भावः। वाङ्मयि + यञ्।)
धान्यवर्धनम्। इति त्रिकाण्डशेषः। (यथा,
मनौ। ११।६२।
“कन्याया दूषणश्चैव वाङ्मयं व्रतलोपनम्।
तद्वागारामदाराणामपत्यस्य च विक्रयः।”)
वाङ्मयं, स्त्री, (वाङ्मयः सत्तुष्ट्येदमिति। वाङ्मि +
उच्।) श्रोणीलवणम्। इति राजनिर्घण्टः।
वाङ्मि, स्त्री, (वृद्धेर्धुपिभावः। वृद्धे + “चर्मण्यो
उच्।” ५।१।१५। इति अच्।) चर्मरज्जुः।
इत्यमरटीकायां रायसुजटः।
वाङ्मयिष्यः, पुं, (वाङ्मयि नाशिकास्येति। “अच्-
नाशिकायाः संज्ञार्था नसं चास्युल्लात्।” ५।
४।११८। इति अच् नसादेशश्च। “पूर्व-
पदात् संज्ञायामगः।” ८।४।३। इति
यत्वम्।) पशुविशेषः। यथा,—
“त्रिविधं त्विन्द्रियक्षीणं श्वेतं वृद्धमजापतिम्।
वाङ्मयिष्यः प्रोच्यतेऽसौ ह्यस्य कथं च संतुलितः।”
पक्षिविशेषः। यथा,—
“नीलश्रीवो रक्तश्रीवः क्षणपादः सितच्छदः।
वाङ्मयिष्यः स्यात् पक्षीशो मम विष्णोरिति-
प्रियः।”
तेषां बलिदानफलम्। यथा,—
“रोहितस्य तु मत्स्यस्य मांसेन्वाङ्मयिष्यस्य च।
हस्तिमाप्नोति वर्षाणां शतानि त्रीणि मन्त्रिया।
प्रक्षिपायाश्च खड्गानां रुधिरैः शतवार्ध-
कौम्।
हस्तिमाप्नोति परमां शार्ङ्गसुधिरैस्तथा।”
इति कालिकापुराणे ६६ अध्यायः।
वर्धकसिन्धुपिण्डार्थं यथा,—
“वार्धकसिन्धुमिदं लौहं कालशकं तथा मधु।

दौहित्रमिषमन्यच्च यद्वत्तं तन् कुलीनवेः।
अनन्तां तां प्रयच्छन्ति वृद्धिं गौरीसुतस्तथा।
प्रितृणां नात्र सन्देहो गयान्नाहं च पुत्रक।”
इति मार्कण्डेयपुराणे ब्राह्मकल्याणध्यायः।
“त्रिविधं त्विन्द्रियक्षीणं श्वेतं वृद्धमजापतिम्।
वाङ्मयिष्यः प्रोच्यतेऽसौ ह्यस्य कथं च संतुलितः।”
रक्तपादो रक्तशिरा रक्तचक्षुर्विहङ्गमः।
क्षणवर्णनं च तथा पक्षी वार्धक्यस्य मतः।”
लौहं रक्तच्छागः।
“दौहित्रं खड्गमिवाहुरपत्यं दुहितुक्किलाः।
कपिलाया हृतश्चैव दौहित्रमिति चोच्यते।”
गौरीसुतः दशवर्षोऽजाजः। इति तट्टीका।
वाङ्मयि(ण)नस्य, पुं, वाङ्मयि नाशिकायस्य। नासाया
नसादेशः।) गणकः। गण्डार इति भाषा।
यथा,—
“वाङ्मयि नस्यैकचरो गणोत्साहश्च गणकः।”
इति त्रिकाण्डशेषः।
वार्धकः, पुं, (वारि जले भट इव।) कुम्भीरः।
इति त्रिकाण्डशेषः।
वार्धक्यं, स्त्री, (वर्धक्यां सम्बद्धः। वर्धन् + “भिच्चा-
द्विभ्योऽच्।” ४।२।३८। इति अच्।) वर्धक्यम्बुहः।
इत्यमरटीकायां सारसुन्दरी।
वार्धक्यं, स्त्री, (वर्धक्यां सम्बद्धः। वर्धन् + अच्।)
वर्धक्यम्बुहः। इत्यमरटीकायां खामी।
वार्धक्यं, [च] पुं, (वाः वारि सञ्चतीति। सृच् +
क्रिप्।) मेघः। इति शब्दरत्नावली। (यथा,
भागवते। १०।२४।६।
“तं तात! वयमन्ये च वार्धक्यां पतिमीश्वरम्।
द्रव्यैकज्ञेयसा सिद्ध्यैरजनी क्रतुभिर्गिराः।”)
वार्धक्यं, स्त्री, (वारिणि उद्भव उत्पत्तिर्भवस्य।)
पद्मम्। इति धनञ्जयः। जम्बे, त्रि।
वार्धक्यं, त्रि, (वारि + यञ्।) वारिसम्बन्धि। वारि-
शब्दान् यञ्प्रत्ययेन निष्पन्नम्। (वृद्धं सम्बन्धौ
+ “अहलोऽर्थत्।” ३।१।२२४। इति यञ्।
वरणीये, त्रि। यथा, ऋग्वेदे। ३।२१।२।
“स्वधर्मन् देववीतये त्रेष्टं नो धेहि वार्धक्यम्।”
निवारणीयः। यथा, महाभारते। ५।१८६।
“स्त्रीभारे परिनिर्बिम्बा पुंस्त्वार्थे वृत्तनिश्चया।
भीष्टे प्रतिचकीर्षांमि नास्ति वार्धक्येति वै पुनः।”)
वाराधिः, पुं, (वारां राधिर्यत्र।) सत्तुद्रः। इति
पुराणम्। (वारासनशब्दात् प्रागर्थं स्यात्।)
वार्धक्यः, पुं, (वार्धक्येयते देष्टते इति। वट +
धन्ये कः।) वटिष्ठम्। इति त्रिकाण्डशेषः।
वार्धक्या, स्त्री, नीलीमक्षिका। इति शब्दरत्ना-
वली।
वार्धक्यं, स्त्री, (वर्धक्येयम्। वर्ध + अच्। स्वार्थे कन्।)
सुदुष्पक्षतृप्तिवोदशभागान्तर्गतभागविशेषः।
यथा,—
“दशधा विभजन् चैवमकरोत् तृप्तिवोनिमायु।
इष्टाकुम्भेऽहदायादौ मध्यदेशमदाप्रवान्।
कोष्ठे वार्धक्यं चैव रजश्चैव भूय इ।”
इति बृहस्पतिपुराणे सागदीनाशानाध्यायः।

वार्धक्या, स्त्री, (वृषभायोरपत्यं स्त्री। वृष-
भाय + अच्।) वृषभायकन्या। श्रीराधा।
यथा,—
“यथा परात्परः क्षणक्षयेवं वार्धक्याय।”
इति पाद्मोत्तरखण्डे ६७ अध्यायः।
वार्धक्यं, स्त्री, (वर्धक्यं जातमिति। वर्ध + “वर्धक्य-
श्चक्।” ४।३।१८। इति ठक्।) चाय-
माणा। इति मेदिनी। के, १५६।
वार्धक्यः, त्रि, (वर्धक्यं भवः। वर्ध + “कालात् उच्।”
४।३।११। इति ठक्।) वर्धक्यः। वात्स-
रिकः। इति मेदिनी। के, १५६। (यथा,
भागवते। ११।११।३०।
“यात्रावलिधिधानं च सर्ववार्धक्यमप्यसु।”)।
यथाच।
“शरत्काले मद्यापूजा क्रियते या च वार्धक्यी।
तस्यां ममेतन्माहात्म्यं पठित्वं समाहितैः।”
इति मार्कण्डेयपुराणम्।
वर्धकालोद्भवश्च। (यथा, अध्यात्मरामायणे।
४।४।१।
“तत्र वार्धक्यदिनानि राघवो
लीलया मनिगुणान् सचरन्।
पद्मसूतफलभोगतोषितो
लक्ष्मणेन सहितोऽवसन् सुखम्।”)।
वार्धक्यी, स्त्री, (वर्धक्यं भवः। वर्ध + “वर्धक्य-
श्चक्।” ४।३।१८। इति ठक्। स्त्रीय।) चाय-
माणा। इति राजनिर्घण्टः।
वार्धक्या, स्त्री, (वार्धक्या शिला। “शाकपार्थि-
वादिनामुष्णं स्थानं उत्तरपद्मोपच।” २।१।
६०। इत्यस्य वार्धक्योक्ता शाकपार्थिवादिवत्
चमासः। एयोदरादित्वात् शस्य पः।) कटका।
इति शब्दचक्रिका।
वार्धक्यः, त्रि, वर्धक्यशीलः। वृषधातोर्गुणप्रत्ययेन
निष्पन्नो वर्धक्यः। ततः स्वार्थे णप्रत्ययः।
वा(वार्धक्यं), स्त्री, (वृद्ध्याः फलमिति। “वृद्ध्यादि-
भ्योऽच्।” ४।३।१६४। इति अच्।) विधान-
सामर्थ्यात्तस्य फले न पुक्।) वृद्धतीफलम्। इत्य-
मरः।
वा(वार्धक्यं), पुं, (वृद्धपस्यापत्यं पुमान्। वृद्ध-
प + अच्।) जरासन्धः। इति शब्दरत्नावली।
(यथा, देवीभागवते। ४।१८।१६।
“कंसः कुलीन्य यपनेन्द्रसुतस्य केशरी-
वार्धक्यस्यैव वक्त्रकोरश्चात्पनुराः।”
वृद्धपस्यास्येति अच्।) वृद्धपराजस-
न्धिनि, त्रि।
वा(वार्धक्यं), पुं, (वृद्धपस्यापत्यं पुमान्। वृद्ध-
प + अच्।) जरासन्धः। इति त्रिकाण्डशेषः।
वा(वार्धक्यं), पुं, स्त्री, वार्धक्यः। वृद्धरीयते,
त्रि। इति मेदिनी। के, १५६। अग्रायां त-
दास्य मयर्गोऽयकारादौ वृद्ध्यात्। (मन्त्रपुस्त-
कविशेषे, पुं। यथा, वृद्धसंज्ञितायाम्। ००५।
“तदुक्तं वृद्धसंज्ञितायाम्। वृद्धसंज्ञितायाम्।
वृद्धसंज्ञितायाम्। वृद्धसंज्ञितायाम्।”)।

वाहृतः, पुं, ववाहृत्कादशकरणान्तर्गमनद्वितीय-
करणः । तत्र ज्ञानफलम् ।

“काव्यस्य कर्त्ता स्वजनस्य भर्ता

सेनाप्रणेता कुलशैलशक्तः ।

उदारवृद्धिर्न्यस्तवान् मनुष्य-

चिद्वाल्मीकस्य जननं हि यस्य ॥”

इति कौश्लप्रदीपः ॥

वाल्मीकः, त्रि, (वल्कस्य वल्कलस्य विकारः । वल्क
+ “तस्य विकारः ।” ३।१।२३। इति अण् ।)

वल्कलस्यन्वित्रम् । ज्योमादि । इत्यमरः ॥

(यथा, मार्कण्डेयपुराणे । १५ । २८ ।

“तथैवात्राधिकं कृत्वा वल्कं ज्योमस्य जायते ।

कार्पासिके कृतं क्रौञ्चो वाल्मिकीनां वक्स्तथा ॥”)

वाल्मिकः, त्रि, वल्कलनिर्मितम् । वल्कलस्येदं
इत्यर्थे णप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥

वाल्मिकी, स्त्री, मदिरा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

वाल्मिकिः, पुं, (वल्मिकं भवः । वल्मिक + इण् ।)

वाल्मीकमुनिः । इति द्विरूपकोषः ॥

वाल्मीकः, पुं, (वल्मीके भवः । वल्मीक + अण् ।)

रामायणकर्त्ता मुनिः । तत्पर्यायः । प्राचैतनः

२ वाल्मीकिः ३ कवियुग्मः ४ कुशीवशः ५

वल्मीकः ६ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ कविः ७

आद्यकविः ८ । इति जटाधरः ॥

वाल्मीकिः, पुं, (वल्मीके भवः । वल्मीक + इण् ।)

भृगुवंशीयमुनिविशेषः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

यथा —

“रावणान्तकरो राजा रघुणां वंशवर्द्धनः ।

वाल्मीकिवैद्यश्चरितं चक्रे भार्गवसत्तमः ॥”

इति मातृ १२ अध्यायः ॥

(यथा वा काशादर्शभूमिकायाम् ।

“जाति जगति वाल्मीकी कविरित्यभिधाभवन् ।

कवी इति ततो यासे कवयस्त्वयि दृष्टिनि ॥”)

वावट्टकः, त्रि, (पुनः पुनरतिशयेन वा वदतीति ।

वद + यट् लुक् + “उलूकादयश्च ।” उणा० ४ ।

४१ । इति लङ् । “सर्वस्वे तु ‘यजणप-

दशामिति ।’ ३ । २ । १६६ । इति बहुलपच-

नादन्तगोरपि भवत्कप्रत्ययः इति कृत्वा वाव-

ट्टक इति गाधितम् ॥” इत्युणादिकौ उल्लु-

दतः ।) अतिशयवचनशीलः । तत्पर्यायः ।

वायोपुक्तिपटुः २ वाग्मी ३ वक्ता ४ । इत्यमरः ॥

वचकः ५ सुवक्ता ६ प्रवाक् ७ । इति जटा-

धरः । (यथा, महाभारते । १२ । १६ । २४ ।

“अष्टमस्यायमन्तारो पत्तारो जनसंसदि ।

चरन्ति यनुभां जनुसां वायट्टका बहुश्रुताः ॥”)

वायपः, पुं, तुलनीविशेषः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

कृष्णवर्ण इति भाषा ॥

वायट्टः, पुं, वदितृ । इति शब्दरत्नावली ॥

वायन, य ड ट संभक्तौ । वरसे । इति कविकल्प-

द्वयः । (दिवा०-आत्म०-अक०-सिट् । ग्रावेट् ।)

य ट् । वाययते । ड्, वाययिता वायवा ।

भंभीकः संभक्तम् । इति दुर्गादासः । (“ततो

वायुतः, त्रि, कृतवरणः । इत्यमरः । ३।१।८० ॥

वाश, य ड ञ्र शब्दे । इति कविकल्पद्वयः ॥

(दिवा०-आत्म०-अक०-आज्ञाने सक०-सिट् ।)

शब्द इह निरन्ध्रमेव । निरन्ध्रां वाशितं वन-

मित्यमरात् । य ड, वाययते पञ्ची । ञ्र, अय-

वाशन् । उद्वाशमानः पितरं स राममिति

भट्टौ । अनेकार्थत्वादाज्ञानार्थः । वाशितं

सुरभीकृते । ज्ञानमात्रे खगारावे वाशितं वल्क-

वहिते । इति विश्वप्रकाशादन्त्यान्तोऽयमर्पति ।

इति दुर्गादासः ॥

वाशा, स्त्री, (वाशयते इति । वाश शब्दे + “गुरोश्च

हलः ।” ३ । ३ । १०३ । इति ञ्रः । स्त्रियां

टाप् ।) वामकः । इति शब्दरत्नावली ॥

वाशिः, पुं, (वाशयते इति । वश + शिच् + “वसि-

वपियजिराजिग्रजिसदिहनिवाशिवादीति ।”

उणा० ४ । १२४ । इति इण् ।) अग्निः । इत्यु-

णादिकोषः ॥

वाशिका, स्त्री, (वाशा + स्वार्थे कन् । टाप् । अत

इत्वम् ।) वासकः । इति शब्दरत्नावली ॥

वाशितं, कौ, (वाश शब्दे + भावे क्तः ।) पशु-

पल्यादीनां शब्दः । इत्यमरः ॥ (यथा, महा-

भारते । ६ । ३१ । ५३ ।

“आर्जुप्रलापान् मा तात ! सलिलस्यः प्रभा-

विधाः ।

नैतन् मनसि मे राजन् ! वाशितं शकुने-

रिव ॥”)

वाशितः, त्रि, (धातूनामनेकार्थत्वात् वाश सुरभी-

करणे + क्तः ।) सुरभीकृतः । इत्यमरटीकायां

स्वामी ॥

वाशिता, स्त्री, (वाश + क्त । टाप् ।) स्त्रीमात्रम् ।

करिणी । इत्यमरः ॥

वाशिष्ठः, त्रि, वशिष्ठसम्बन्धी । वशिष्ठस्येदं इत्यर्थे

णप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ (यथा, महाभारते ।

३ । ११५ । २ ।

“लोमशस्तस्य तान् सर्वानाचख्यौ तत्र ताप-

सान् ।

भृगुगङ्गिरसश्चैव वाशिष्ठानघ काश्यपान् ॥”

कौ, उपपुराणविशेषः । यथा, देवीभागवते ।

१ । ३ । १६ ।

“मादृश्वरं भागवतं वाशिष्ठस्य सविस्तरम् ।

एतान्युपपुराणानि कथितानि महात्मभिः ॥”

तीर्थभेदः । यथा, महाभारते । ३ । ८४ । ४५ ।

“अपि कुल्यां समासाद्य वाशिष्ठस्यैव भारत ! ।

वाशिष्ठं समतिक्रम्य सर्वे वर्गा द्विजातयः ॥”)

वाशिष्ठी, स्त्री, (वशिष्ठस्येयमिति । वशिष्ठ + अण् ।

टोप् ।) गोमतीनदी । इति हेमचन्द्रः ॥

वाशुरा, स्त्री, (वाशयते अस्यामिति । वाश शब्दे

+ “मन्दिवाशिमयिषितपंचद्विभ्य उरच् ।”

उणा० १ । ३६ । इति उरच् । टाप् ।)

राशिः । इत्युणादिकोषः ॥

वाशः, स्त्री, (वाशयते अस्यामिति । वाश + “स्वादि-

तचिषचिष्ठीति ।” उणा० २ । ११ । इति

रक् ।) मन्दिरम् । चतुष्पद्यः । इति मेदिनी ।

रे, ८३ ॥

वाशः, पुं, (वाशयते अस्यामिति । वाश + “स्वादि-

तचिष्ठीति ।” उणा० २ । १३ । इति रक् ।)

दिवसः । इति मेदिनी । रे, ८३ ॥

वायः, पुं, (वाधते इति । वाध लोट् + “वृष्यश्लिष-

शय्यवाय्यरूपपर्यन्तत्वाः ।” उणा० । ३ । २८ ।

इति प्रत्ययधस्य षत्वं निपातनात् ।) उष्ण ।

(यथा, रघौ । ७ । ६८ ।

“तस्याः प्रतिहृन्मवादिषादात्

सद्यो विमुक्तं मुखमावभासे ।

निश्वासवाप्यापगमान् प्रपन्नः

प्रसाद मात्मीयमिवात्मदर्शः ॥”)

लोहः । इति मेदिनी । पे, ११ ॥ अयुः । इत्य-

मरः ॥ (यथा, आर्यासप्तशत्याम् । ३६४ ।

“प्राङ्मण एव कदा मां श्लिष्यन्ती मनुकम्भि-

कुचकलसा ।

अंशुनिषसुसुखी सा स्तपयति वाय्येण मम

पृष्ठम् ॥”)

वाय्यकः, पुं, (वाय्य + संज्ञायां कन् ।) मारिषः ।

नटिया प्राक इति भाषा । यथा,—

“मारिषो वाय्यको मार्यः श्वेतो रक्तश्च स स्तुतः ।

मारिषो मधुरः शीतो विष्टनी पित्तगुदगुरुः ॥

वानशेषकरो रक्तपित्तगुद्विषमग्निजित् ।

रक्तमार्यो गुरुनाति सचारो मधुरः सरः ।

श्लेष्मलः कटुकः पाके स्वल्पदोष उदीरितः ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

वाय्यका, स्त्री, (वाय्य + संज्ञायां कन् । टाप् ।

अभिधानादिदभावः ।) द्धिपुपत्री । इति शब्द-

रत्नावली ॥

वाय्यिका, स्त्री, (वाय्य + संज्ञायां कन् टाप्

अत इत्वम् ।) द्धिपुपत्री । तत्पर्यायः ।

कारवी २ पृष्ठी ३ कवरी ४ पृष्ठः ५ । इत्य-

मरः ॥ त्वक्पत्री ६ वाय्यिका ७ कर्न्वरी ।

इति गङ्गीका ॥

वाय्यो, स्त्री, (वाय्य + गौरादित्वात् ङीप् ।)

वाय्यिका । इति शब्दरत्नावली ॥

वाय्यिका, स्त्री, द्धिपुपत्री । इति राजनिर्घण्टः ॥

राधुनी इति ख्यातश्च । अस्य गुणाः । कटु-

त्वम् । तीक्ष्णत्वम् । उष्णत्वम् । क्षमिष्ठिगनाशि-

त्वश्च । इति राजवल्लभः ॥

वाय, तु क उपसेवायाम् । इति कविकल्पद्वयः ।

(अदन्त पुरा०-पर०-सक०-सिट् ।) उपसेवा

तु गुणान्तराधानाम् । अयवासहस्रं चन्दनः ।

इति दुर्गादासः ॥

वायः, पुं, (वयन्यवेति । यस्य निवासि + “वत्तश्च ।”

३ । ३ । १२१ । इति घण् ।) यक्षम् । इत्य-

मरः ॥ (यथा, द्रविण्ये । १०४ । ३४ ।

“उत्तिष्ठोत्तिष्ठ भदन्ते विषादं माकषाः शुभे ।

नैवं विधेयं वाधेयं ययमस्ति यरायने ।”)

वाययते इति । वाय + घण् ।) यक्षम् । इति

गङ्गीका ॥ (वय + भाव घण् ।) अदस्थानम् ।

वासकाः

इति ऐमचक्रः । (यथा, महाभारते । १ । १२८ । ५० ।

“विशारावमथेज्ये वीरा वाममरोणयन् ।”)

वासकः । इति शब्दरत्नावली । तुमन्तिः । इति गमधात्वर्थदर्शनात् । * । स्थानविशेषे वासस्य कर्तव्याकर्तव्यत्वं यथा,—

देवयान्यवाच ।

“वेदाद्यं तान वागापि कार्याणान् गतागतिम् ।
क्रोधं चैवाभिवादे वा वेदं चापि वलावलम् ।
श्रित्यन्याग्रियवृत्तेर्हि न ज्ञानं बुभूषणा ।
तस्मान् मङ्गोन्वृत्तेषु वामो मम न रोचते ॥
पुंसो वेनाभिनन्दन्ति वृत्तेनाभिजनेन च ।
न तेषु च वसेन् प्राज्ञः येयोऽर्थो पापवृष्टिषु ॥
ये त्वेवमभिजानन्ति वृत्तेनापि जनेन च ।
तेषु बाधुषु वस्तुनं न वासः श्रेय उच्यते ॥”

इति मात्से २८ अध्यायः । * ।

अपि च ।

“धार्मिकैरावृते ग्रामे न याधिवहुले भृशम् ।
न नृहराज्ये निवसेन् न पापवृत्तेर्धृते ॥
हिमवद्विन्ध्ययोर्मध्यं पूर्वपश्चिमयोः शुभम् ।
सुखाः ससुन्दर्योर्द्वयं नान्यत्र निवसेत् द्विजः ॥
वर्धक्रोशास्रदोक्लं वर्धयित्वा द्विजोत्तमः ॥
नान्यत्र निवसेत् पुण्यं नान्यत्रग्रामसन्निधौ ॥
न संवसेत् पतितेन चण्डालेन पुष्कलेः ।
न मूर्खैर्नोवल्लैश्च नान्यैर्नान्यापसायिभिः ॥”

इति कौर्मि उपविभागे २५ अध्यायः ।

वाचः, [वृ] स्त्री, (वस्यतेऽनेति । वच आच्छा-
दने + “वसेलित्” । उणा० ४ । २१७ । इत्य-
सुन् । स च यित् ।) वक्ष्यम् । इत्यमरः ।
(यथा, मनी । ४ । ६६ ।

“उपानहौ च वायस्य वृत्तमन्यैर्न धारयेत् ॥”)

पञ्चकम् । इति राजनिर्घण्टः ।

वासकः, पुं, (वासयतीति । वासि + क्तुल् ।) वृत्त-
विशेषः । वाकस इति भाषा । तत्पर्यायः ।
वेदमाता २ सिंही ३ वासिका ४ वृषः ५
पटवः ६ निंदास्यः ७ वाजिदन्तकः ८ ।
इत्यमरः । वाशा ९ वासिका १० वृषः ११
पटवः १२ पाशकः १३ । इति तट्टीका ।
नामा १४ वासः १५ वाजी १६ वेदसिंही १७
मातृसिंही १८ । इति शब्दरत्नावली ।
वागवा १९ सिंहापरी २० । इति जटाधरः ।
सिंहिया २१ भिषदमाता २२ वसादनी २३
सिंहमुरी २४ वल्लारपी २५ शिनकरी २६
वाजिदन्ती २७ नासा २८ पञ्चमुरी २९
निंहापरी ३० सगमाणी ३१ । अथ गुणाः ।
निष्ठानम् । वृत्तम् । जीवन्तम् । कायरक्तः
द्विजगमनात्पदैक्यजराभ्यामप्यवशिष्यच ।
मन्त्रपुष्टम् । वृत्तः किलम् । निष्ठानम् । काय-
रक्तपञ्चमुरी । इति राजनिर्घण्टः । अपि च ।
“वागवा वासिका वसा भिषदमाता च
सिंहिया ।
सिंहियासी वाजिदन्तः सदादन्तकपीटकपटः ।

वासक

आटव्यो वृषो नाग्या भिषपर्गं च म स्तुतः ।
वासको वासकन् मयः कष्टपितामनाशनः ॥
तिक्तसुपरको वृद्धो नवः जीनसृष्टिस्तुन ।
वासकासम्बरश्चर्हिमोष्टकृष्णपापघः ॥”

इति भावप्रकाशः । * ।

गानावृत्तिः । यथा,—

“मनीषरीथ कन्दर्पसारनन्दन एव च ।
चत्वारो वासकाः प्रोक्ताः शब्दरेण स्वयं पुरा ॥”

केवाचिन्मते नामान्यपि पृथक् ।

“विनोदो वरदक्षेव नन्दः कुमुद एव च ।

चत्वारो वासकाः प्रोक्ता गीतवाद्यविशारदैः ॥”

इति मङ्गीतदामोदरः ।

(वासरः । इति वासकमञ्जाशब्दार्थे आलङ्का-
रिकाः ।)

वासकर्णी, स्त्री, यज्ञशाला । इति शब्दरत्नावली ।

वासकमञ्जा, स्त्री, (वासके प्रियममाममवासरे

सञ्जनीति । सञ् + अच् । टाप् । यदा, वासकं

वासवेक्ष्य सञ्जयतीति । सञ्जि + अच् । टाप् ।)

वीवादिनायिकाभेदः । (यथा, गीतगीवन्दे ।

६ । ८ ।

“भवति विलसिनि विगलितमञ्जा

विलपति रोदिति वासकमञ्जा ॥”)

तस्या लक्षणं यथा । अद्य मे प्रियवासर इत्थं

निश्चितं या सुरनवासर्गो सञ्जो करोति गा

वासकमञ्जा । वासको वासरः । अस्याच्चेष्टा

सनोरथसखीपरिहासदूतीप्रश्रसामर्थ्यविधान-

मार्गविलोकनादयः । तुम्हावामकमञ्जा यथा,

“हारं मुष्कति तारकातिरुचिरं यथाति

काशीननां

दीपं गच्छति किन्तु नञ् बहुलं सेहं न दत्ते

पुनः ।

आलीनामिति वासकस्य रवणौ कामाशुरूपाः

क्रियाः

सांचिस्तेरसखी नवीष्टसुखी दूरान् वसुष्ठी-

सन्ते ॥”

मध्या वासकमञ्जा यथा,—

“शिल्पं दर्शयितुं करोति कुतुकान् कलार-

हारसर्गं

स्वप्रेमकर्मैतवेन किमपि हारं मसुदीयते ।

गृहान्वाभरणं नयं सहचरी भूनाजिगीषासिधा-

दित्यं पशदगः प्रनोत्य चरितं कीराननोरभूत्

कारः ॥”

प्रीणा वासकमञ्जा यथा,—

“कृतं यपुषि भूषणं चिकुरघोरपी घृषिता

स्तता जयनसन्निधौ प्रसुकवोटिकासम्पतिः ।

अकारि हरिकीटश्च भाग्येन्य देहस्थिषा

न्युत्तुनकनैतयोक्तुमकान्तिभिर्दुर्दिनम् ॥”

मनीषरूप यथा,—

“न्यायघोरप्रयोर्द्वे भूयो विरहपल्लवः ।

ज्येष्ठे च निगस्तोष्ठं न स्यादगोपनीय-

मम् ॥”

वरकीया वासकमञ्जा यथा,—

वासना

“अशुं मापयितुं द्रव्येन च तिरिधसि प्रदीपा-
धसि सौधकपातपीननिनदेः साहेतिर्न

हेष्टिगम् ।

शब्दनुपार्थविपरित्यागमनिकं लोभतृकपोन-

दुति

क्रापि क्रापि करामुत्तं प्रियमिषा गत्यानिकं

गच्छति ॥”

इति रममञ्जरी ।

(तथाच साहित्यदर्पणे । ३ । ५६ ।

“कुरुते मध्यमं यस्याः सञ्चितं वासवेक्ष्यति ।

सा तु वासकमञ्जा स्याद्विद्विधप्रियमा ॥”)

वासका, स्त्री, (वासक + टाप् ।) वासकवृत्तः ।

इति जटाधरः ।

वासकवृत्तं, स्त्री, (वासाय वृत्तम् ।) गर्भागारम् ।

इत्यमरः । “हे वृत्तमध्यभागे जयनवृद्धे च

गृहान्तर्गृहे इति निबन्धात्वात् गर्भे द्वागारं

गर्भागारम् । वासाय वृत्तं वासकवृत्तम् । वास-

वेक्ष्यादि चाच ।” इति भरतः । (यथा, वृष्टनु-

संहितायाम् । ५३ । ७० ।

“वासकवृत्तानि च विख्यातं

विप्रादीनामुद्गदिगाद्यानि ।

विशताश्च यथा भवन्तु

भवन्ति तावपि दृष्टव्यतः ॥”)

वासनः, पुं (वास्यते इति । वात् शब्दे + वाङ्म-

कात् अतच् ।) गर्भमः । इति शब्दरत्नावली ।

वासतेयी, स्त्री, (वसनी माधुरिति । यस्मि +

“पयनिधिवसतिपयनेट्” । ४ । ४ । १०४ ।

इति टन् ।) रात्रिः । इति त्रिकाटशेषः ।

(वसतिमाधुमात्रे, वि । यथा, भट्टी । ४ । ८ ।

“वनेषु वासतेषु निपसन् पर्यन्तकारः ।

ज्योत्यायं गतान् विध्यासाधयेयो विपक्रमे ॥”)

वासनं, स्त्री, (वास्यते इति । वासि + क्तुल् ।)

धूपनम् । वारिधानी । वक्ष्यम् । इति मेदिनी ।

न, १८६ । वासः । इति शब्दरत्नावली ।

ज्ञानम् । इति धरणिः । निक्षेपाधारः । यथा,

याज्ञवल्क्यः ।

“आधिमोपीपनिक्षेपगृहवासधनेर्निना ।

नघोपनिधिराज्याः प्रोक्षयानां धनेरिह ॥”

उपनिक्षेपसु ।

“वासकममनात्वाय समुत्तं यद्विधीयते ॥”

इति वारदोहिः ।

वासनं निक्षेपाधारभूतं समुदादेशं समुद्रं

यज्यादिपुनम् । इति वायव्यारमणम् । दण्ड-

समन्वितं, वि । (वसनेन ज्ञेयमिति । दण्ड +

“ऊनमादविद्विधकृष्णममनात् ॥” । १०५ ।

इति अन् । वसनेन ज्ञेयं च, वि ।)

वासना, स्त्री, (वासयति इमेना दीपयति दीप-

मनीपीति । वट + क्तिन् + टाप् । टाप् ।)

प्राज्ञाया । (यदा, भगवते । २ । ५ । २ ।

“वासनाश्चिद्विद्वन्ममनात् ॥”

यथासमिधायि धीरानि ।

३ पञ्चाटः ४ निष्कटः ५। इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥

वासिः, पुं, (वसनिवासे + “वसिपयिचिरा-
जीति” उणा० ४।१२४। इति इण् । कुटार-
भेदः । वाइस् इति भाषा । इत्युणादिकोषः ॥
वासिका, स्त्री, (वासैव । स्वार्थे कन् । टाप् । अत
इत्वश्च ।) वासकः । इति शब्दरत्नावली ॥
वासितं, स्त्री, (वास्यते स्मेति । वास + क्तः ।)
रुतम् । इति मेदिनी । ते, १५२ ॥ ज्ञान-
मात्रम् । इति हेमचन्द्रः ॥ खगवरः । इति
विश्वः ॥

वासितः, त्रि, (वास्यते स्मेति । वासि सुरभीकरणे
+ क्तः ।) सुरभीकृतः । तत्पञ्चायः । भावितः
२ । इत्यमरः ॥ इति सुगन्धिपुष्पादिवासितद्रव्ये ।
भाव्यते प्राप्यते भावितं भू क ड प्राप्नो कर्मणि
क्तः । वासं सौरभं करोति इति ज्ञानात् ।
कर्मणि क्ते वासितम् । इति तट्टीकायां भरतः ॥
जलादौ वासितः । इति शब्दरत्नावली ॥
ख्यातः । वक्ष्यवेष्टितः । इति धरणिः ॥

वासिता, स्त्री, (वासयतीति वस निवासे + णिच् +
क्तः । टाप् ।) स्त्रीमात्रम् । करिणी । इत्यमरः ॥
वासिनी, स्त्री, (वासोऽस्या अस्तीति । वास +
इनिः ।) शुक्लभिण्डी । इति शब्दचन्द्रिका ॥
वासिष्ठं, स्त्री, रुधिरम् । इति हेमचन्द्रः ॥
वरसिष्ठं, त्रि, वसिष्ठकृतयोगशास्त्रादि । वसिष्ठेन
कृतमित्यादर्थे (अण्) प्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥
वसिष्ठसम्बन्धि च ॥

वासी, स्त्री, (वासयतीति वासि अच् । गौरादि-
त्वात् ङीष् ।) तक्षणी । वाइस् इति ख्याता-
स्त्वम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

वासुः, पुं, (सर्वोऽत्र वसति सर्वत्रासौ वसतीति
वा । वस + वाङ्मुलकात् उण् । इति १।१ सञ्चक
उणादिसूत्रवृत्तो उज्ज्वलदत्तः ।) नारायणः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ श्रीनिवासीऽप्यङ्गो वासुः ।
इति जटाधरश्च ॥ विश्वरूपः । पुनर्वसुः । इत्यु-
णादिकोषः ॥

वासुकिः, पुं, वसुकस्यापत्यमिति । वसुक + इण् ।
अधिपतिः । तत्पञ्चायः । सूर्यराजः २ । इत्य-
मरः ॥ वासुकेयः ३ । इति शब्दरत्नावली ।
तस्योत्पत्तिर्यथा,—
“सुरसा जज्ञिरे सर्पास्तेषां राजा तु तक्षकः ।
वासुकिश्चैव नागानां गणाः क्रोधतमोऽधिकः ॥”
इति बह्विपुराणे काश्यपीयवंशः ॥

(जरत्कायसुनिपत्नी मनसादेवी तु अस्थेव
भगिनी ।

“आस्तीकस्य सुनेर्माता भगिनी वासुके स्तथा ।
जरत्कायसुनेः पत्नी नागमातर्नमोऽस्तु ते ॥”

इति मनसाप्रणामस्तवः ॥)

वासुकेयः, पुं, (वसुकस्यापत्यमिति । वसुक +
इण् ।) वासुकिः । इति शब्दरत्नावली ॥

वासुकेयस्वरा, [अ] स्त्री, (वासुकेयस्य वासुके-
स्वरा भगिनी ।) मनसादेवी । इत्यमरः ॥

वासुदेवः, पुं, (वसुदेवस्यापत्यमिति । वसुदेव +
“वृष्यन्थकट्टिण्कुसुभ्यश्च ॥” ४।१।१२४ ।

इति अण् । यद्वा, सर्वत्रासौ वसत्यात्मरूपेण
विश्वम्भरत्वादिति । वसु + वाङ्मुलकात् उण्
वासुः । वासुश्चासौ देवश्चेति कर्मधारयः ।
अस्य नामनिर्गन्तुस्तु परतो ज्ञेया ।) श्रीकृष्णः ।
इत्यमरः ॥ तत्पञ्चायः । वसुदेवभूः २ । इति
हेमचन्द्रः ॥ सयः २ सुभद्रः ४ वासुभद्रः ५
यदुङ्गजित् ६ यदुविन्दः ७ प्रथिष्ठङ्गः ८ प्रथि-
भद्रः ९ गदायजः १० मार्जः ११ धनुः १२
लोहिताक्षः १३ परमाण्वङ्गकः १४ । इति
शब्दमात्रा ॥ अन्यत् कृष्णशब्दे द्रष्टव्यम् ॥
श्रीकृष्णशरीरस्य लित्वत्वं यथा,—

श्रीसनत्कुमार उवाच ।

“भद्रं वो सुनयः श्रुत्वचपसां फलमोक्षितम् ।
कृष्णस्य कुशलप्रश्नं शिवजीजस्य निष्कलम् ॥
साम्पूतं कुशलं वक्ष्ये दर्शनं परमात्मनः ।
भक्ताबुरोधाद्देहस्य परस्य प्रकृतेरपि ॥
निर्गुणस्य निरीहस्य सर्ववैजस्य तेजसः ।
भारावतारणायैव चाविर्भूतस्य साम्पूतम् ॥

श्रीकृष्ण उवाच ।

शरीरधारिणस्यापि कुशलप्रश्नमोक्षितम् ।
तत्कथं कुशलप्रश्नं मयि विप्र न विद्यते ॥

सनत्कुमार उवाच ।

शरीरे प्राकृते नाथ सन्नतश्च शुभाशुभम् ।
निवृत्तेऽहं चैवर्वाक्षे शिवप्रश्नमनर्थकम् ॥

श्रीभगवानुवाच ।

यो यो विग्रहधारी च स च प्राकृतिकः स्मृतः ।
देहो न विद्यते विप्र तां निवृत्तां प्रकृतिं विना ॥

सनत्कुमार उवाच ।

रक्तविन्दूद्भावा देहास्ते च प्राकृतिकाः स्मृताः ।
कथं प्रकृतिनाथस्य बीजस्य प्राकृतं वपुः ॥
सर्वबीजस्य सर्वादिर्भवांश्च भगवान् स्वयम् ।
सर्वेषामवताराणां प्रधानं बीजमस्यम् ॥
कृत्वा वदन्ति वेदाश्च निवृत्तां निवृत्तं सनातनम् ।
ज्योतिःस्वरूपं परमं परमात्मानमोम्बरम् ॥
मायया सगुणश्चैव मायेशं निर्गुणं परम् ।
प्रवदन्ति च वेदाङ्गास्तथा वेदविदः प्रभो ॥

श्रीकृष्ण उवाच ।

साम्पूतं वासुदेवोऽहं भक्तवीर्याश्रितं वपुः ।
कथं न प्राकृतो विप्र शिवप्रश्नमभीक्षितम् ॥

सनत्कुमार उवाच ।

वासुः सर्वनिवासस्य विश्वानि यस्य लोमसु ।
तस्य देवः परं ब्रह्म वासुदेव इतीरितः ॥
वासुदेवेति तन्नाम वेदेषु च चतुर्भुजम् ।
पुराणेष्वितिहासेषु याज्ञादिषु च दृश्यते ॥
रक्तवीर्याश्रितो देहः कृते वेदे निरूपितः ।
साक्षिणो सुनयश्चात्र धर्मः सर्वत्र एव हि ॥
साक्षिणो मम वेदाश्च रविचन्द्रौ च साम्पूतम् ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णवन्मखण्डे ८७ अध्यायः ॥
तस्य नामसाम्पूतः ।
“सर्वत्रासौ समस्तश्च वसत्यनेति वै यतः ।

ततः स वासुदेवेति विद्वद्भिः परिगीयते ॥”
इति विष्णुपुराणे १ अंके २ अध्यायः ।

अपि च ।

“सर्वाणि तत्र भूतानि वसन्ति परमात्मनि ।
भूतेष्वपि च सर्वात्मा वासुदेवस्ततः स्मृतः ॥
खाण्डिवजनकायाश्च दृष्टः कैशध्वजः पुरा ।
नामन्याऽयामनन्तस्य वासुदेवस्य तत्त्वतः ॥
भूतेषु वसते सोऽन्तर्जसन्त्यत्र च तानि यत् ।
धाता विधाता जगतां वादेवस्ततः प्रसुः ॥”
इति तत्रैव । ६।५।८०—८२ ॥ ११

(तथा च महाभारते । ५।७०।३ ।

“वसनात् सर्वभूतानां वसुत्वान् देवयोनिनः
वासुदेवस्ततो वेद्यो दृष्टत्वात् विष्णुरन्यते ॥”
अस्य अङ्गप्रत्यङ्गमन्त्रा यथा,—

“वीजस्तु वासुदेवस्य पुत्रैव प्रतिपादितम् ।
तदङ्गमन्त्रं राजेन्द्र द्वादशाक्षरमुच्यते ॥
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय वै पदम् ।
अङ्गमन्त्रं तथेतस्य वासुदेवस्य कीर्तितम् ॥
अस्य प्रत्यङ्गरूपस्तु दक्षिणामनसंश्चकम् ।
तस्य मन्त्रं नरश्रेष्ठ शम्भुना भाषितं श्रद्धा ॥
ॐ नमो विष्णवे पूर्वं पदं तस्य प्रकीर्तितम् ।
पदस्तु सुरपतये चतुर्थ्यन्तं महाबलम् ॥
खाद्यान्तं हृदयासन्नं प्रत्यङ्गं वैष्णवं मतम् ।
मन्त्रद्वयस्तु यो वेद वीजं प्रत्यङ्गमन्त्रकम् ॥
स पूषा देवकायस्तु न स भूयोऽभिचायते ।
सर्वस्मृतरतन्त्रोक्तः क्रमो ग्राह्यः प्रपूजने ॥
त्रिषु मन्त्रेषु च बुधो विशेषं शृणु भूपते ।
रूपस्तु बीजमन्त्रस्य प्रथमं शृणु भूपते ॥
पूर्णचन्द्रोपमः शुक्लः पश्चिराजोपरिस्थितः ।
चतुर्भुजः पीतवस्त्रैस्त्रिभिः संवीतदेहभृत् ॥
दक्षिणोर्ध्वे गदां धत्ते तदधो विक्रान्तमुण्म् ।
वामोर्ध्वे चक्रमण्डपं धत्तेऽधः शृङ्गमेव च ॥
श्रीवत्सवचाः सततं कौस्तुभं हृदि चाकुतम् ।
धत्ते कक्षे ह्यधो वामे तूष्णीरं वाणपूरितम् ॥
दक्षिणे कोपगं खड्गं नन्दकं सगराशनम् ।
शीर्षे किरीटं सद्योतं कर्णयोः कुण्डलद्वयम् ॥
आजानुलम्बिनीं चित्रां सर्वमालां गलस्थि-
ताम् ॥

दधानं दक्षिणे देवीं श्रियं पार्श्वे तु विभक्तम् ॥
सरस्वतीं वामपार्श्वे चिन्तयेदरदं हरिम् ।
मन्त्रस्य बीजरूपस्तु कथितं तत्र पार्श्वेव ॥
द्वादशाक्षरमन्त्रस्य रूपमन्यत् शृणुष्व मे ।
नीलोत्पलदलश्यामं तथैव च चतुर्भुजम् ॥
दक्षिणोर्ध्वे स्थितं पद्मं गदापाद्यः प्रचोदयेत् ॥
वामेऽधश्चक्रमण्डपं शृङ्गश्च विभक्तम् ।
चिन्तयेदरदं देवं सर्वमन्यथा पूजयेत् ॥
अथादशाक्षरस्यास्य प्रत्यङ्गस्य च विस्तारम् ।
शृणु राजभ्रवणितो दारिद्र्यभयभञ्जनम् ।
पूर्णचन्द्रदर्शनं कामं शुद्धवस्त्रं विचिन्तयेत् ॥
करे विचिन्तयेद्दामे पीयूषापूरितं यटम् ॥
दध्यन्नस्यसंयुक्तं दक्षिणे सर्वभाजनम् ।
पद्मासनगतं देवं चन्द्रमण्डलमधगम् ॥

वासौकः

शुक्लवस्त्रधरं देवं प्रमाणाह्वानं सदा ।
इष्टहाससमायुक्तं त्रिलोकेशं त्रिविक्रमम् ।
चिन्तयेद्हरं देवं सर्वकामफलप्रदम् ॥”

इति कालिकापुराणे २२ अध्यायः ॥ १॥
तस्योत्पत्तिर्यथा,—

“ततस्तु दशमे मासि विधौ ब्रह्मर्चसङ्गते ।
अष्टम्यामर्हारात्रौ च तस्यां जातो जनार्दनः ॥
इन्द्रीवरदलश्यामः पद्मपत्रायतेक्षणः ।
चतुर्भुजः सुन्दराङ्गो दिव्याभरणभूषितः ॥
श्रीवत्सकौस्तुभोरस्को वनमानाविभूषितः ।
वसुदेवस्य जातोऽसौ वासुदेवः सनातनः ॥

इति पाद्मोत्तरखण्डे ६० अध्यायः ॥ १॥
तस्य चतुर्धा स्मृतिर्यथा,—
“एकांशेन जगत् कृतुं चाप्य नारायणः स्थितः ।
चतुर्धावस्थितो व्यापौ सगुणो निर्गुणोऽपि वा ॥
एका भगवतो स्मृतिर्ज्ञानरूपा शिवामला ।
वासुदेवाभिधाना सा गुणातीता सुनिष्कला ॥
द्वितीया कालसंज्ञान्या तामसौ श्रेयसंज्ञिता ।
निवृत्ति सकलांश्चान्ते वैष्णवी परमा तनुः ॥
सत्त्वोद्रिक्ता तृतीयास्या प्रदुर्गति च संज्ञिता ।
जगत् स्थापयते सर्वं सा विष्णुप्रकृतिर्भुवा ॥
चतुर्थो वासुदेवस्य स्मृतिर्त्रासौ सुसंज्ञिता ।
राजसौ चानिहताद्या प्रादुर्गती दृष्टि-
कारिका ॥

यः स्वपितृखिलं हत्वा प्रदुर्गतिं न सह प्रभुः ।
नारायणाख्यो ब्रह्मासौ प्रजासर्गकरो हि सः ॥
या सा नारायणतनुः प्रदुर्गतास्या सुनीश्वराः ।
तया संसोऽद्येद्विश्वं सदेवासुरमाशुषम् ॥
सर्वं जगत्कृतिः प्रकृतिः परिकीर्तिता ।
वासुदेवो ह्यनन्तात्मा केवलो निर्गुणो हरिः ॥
प्रधानं पुरयः कालस्तद्वत् त्रयमनुत्तमम्
वासुदेवात्मकं नित्यमेतत् विज्ञानमुच्यते ॥
एकवर्दं चतुष्पादं चतुर्धा पुनरप्युतः ।
विभेद वासुदेवोऽसौ प्रदुर्गो हरिरख्यः ॥”

इति कूर्मपुराणे ४८ अध्यायः ॥
वासुदेवप्रियङ्गुरी, स्त्री, (वासुदेवस्य प्रियङ्गुरी ।)
शतावरी । इति राजनिर्घण्टः ॥ श्रीकृष्णप्रिय-
कारिणी च ॥

वासुपूज्यः, पुं, (वासुनारायण इव पूज्यः ।)
जिनविशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥ १ । २७ ॥

वासुभद्रः, पुं, श्रीकृष्णः । इति शब्दमाला ॥ (यथा,
विष्णुपादादि-किशान्तवर्णनस्तोत्रे । ३१ ।

“या वायावाशुक्ल्यात् सरति सखिरुचा भास-
मानासमाना
नाकं चाकम्पमंसे वसति विदधती वासुभद्रं
सुभद्रम् ॥”)

वासुमा, स्त्री, स्त्रीमात्रम् । करिणी । राजिः ।
भूमिः । इति हेमचन्द्रः ॥

वासः, स्त्री, (वास्यते कुर्यात् इति । वास + वाङ्-
लुङ् ।) नाविकी दाया । इत्यमरः ॥

वासौकः, [स्] स्त्री, (वासाय औकः स्थानम् ।)
वासवदम् । यथा,—

वास्तु

“गर्भागारेऽपवरको वासौकः शयनास्यदम् ।
इति हेमचन्द्रः ॥
वास्तवं, स्त्री, (वस्त्वैव । वस्तु + अण् ।) यथार्थ-
भूतम् । यथा,—
“धर्मः प्रोक्तकैतवोऽत्र परमो निर्मलराणां
सर्वा
वेदां वास्तवमत्र वस्तु शिवदं तापत्रयोन्मूलनम् ॥”
इत्यादि श्रीभागवते प्रथमस्कन्धे १ अध्यायः ॥
“वास्तवं परमार्थभूतं वस्तु । यदा, वास्तव-
शब्देन वस्तुनोऽंशो जीवः वस्तुनः कार्यं जगच्च
तत् सर्वं वस्त्वैव न ततः पृथक् ॥” इति तट्टी-
कार्या श्रीधरस्वामी ॥

वास्तविकं, त्रि, (वस्त्वैव वस्तु + ठक् ।) परमार्थ-
भूतं वस्तु । वास्तवमेव इत्यर्थे वास्तवशब्दात्
णिकप्रत्ययेनापि निष्पन्नम् ॥

वास्तवोषा, स्त्री, राजिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
किन्तु वास्तवा ऊषा इति नामद्वयमिति साधु-
पाठः ॥

वास्तवः, त्रि, वसतीति वस + “वसेत्ययत् कर्त्तरि
णिच् ॥” ३ । १ । ८६ । इत्यस्य वार्त्तिकोक्ता
वासकर्त्ता । कर्त्तरितयत् । इति सिद्धान्त-
कौस्तुभे ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । ३८ ।
१०७ ।

“इहैवास्मि महाराज वास्तवो नगरे द्विजः ॥”)
वासयोग्यश्च । वसती, पुं ॥

वास्तु, स्त्री, वास्तुकशाकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
वास्तु, स्त्री पुं, (वसन्ति प्राणिनो यत्र । वस निवासे
+ “वसेरगारे णिच् ॥” उणा० १ । ७० । इति
तुण् । स च णित् ।) गृहकरणयोग्यभूमिः । तत्-
पञ्चायः । वैश्वभूः २ । इत्यमरः ॥ पीतः ३ वाटी
४ । इति जटाधरः ॥ वाटिका ५ गृहपीतकः
६ । इति शब्दरत्नावली ॥ वास्तुकरणप्रमा-
णादियथा,—

श्रीहरिरुवाच ।
“वास्तु संक्षेपतो वक्ष्ये गृहादौ विघ्ननाशनम् ।
इंशानकोणादारभ्य स्तिकाशीतिपदे यजेत् ॥
इंशानं च शिरःपादौ नैर्ऋतेऽभ्यानिर्ऋतौ करौ ।
आवासवासवेष्मादौ पुरे ग्रामे वणिकूपथे ॥
प्रासादारामदुर्गेषु देवालयमठेषु च ।
हाविर्गण्डे सुरान् वास्ये तदन्तश्च त्रयोदश ॥
इंशस्यैवाथ पर्जन्यो जयन्तः कुलिशाशुधः ।
सूर्यः सत्यो अश्वस्यैव आकाशो वायुरेव च ॥
पूजा च वितथस्यैव गृहेऽनेत्रयमाहुर्भौ ।
गन्धर्वा नृगराजश्च गृहः प्रह्वगणस्तथा ॥
दौवारिकोऽथ सुग्रीवः पुण्यदन्तो गन्धाधिपः ।
अमुरः शेषपापी च रोगोऽधर्मश्च एव च ॥
भस्माटः सोमगर्भो च अदितश्च दितिसुधा ।
वज्रिहोत्रिंशदेति तु तदन्तश्चतुरः श्रेणु ॥
इंशानादिचतुष्कोणसंस्थितान् पूजयेद्विधुः ।
आपस्तेष्वपि सावित्री जयो रुद्रस्तथैव च ॥
मध्ये नवपदी ब्रह्मा तस्याष्टौ च समीपमान् ।
देवानेकोत्तरागितान् पूर्वार्दा नामतः श्रेणु ॥

वास्तु

अथैमा सविता चैव विवस्वान् विवुधाधिपः ।
मित्रोऽथ राजवक्ष्या च तथा एधोऽधरः क्रमान् ॥
अष्टमञ्चापवत्स्य परितो ब्रह्मणः स्तुताः ।
इंशानकोणादारभ्य दुर्जयो वंश उष्यते ॥
आग्नेयकोणादारभ्य वंशो भवति दुर्हरः ।
अदितिं हिमवन्तश्च जयन्तश्च इदं त्रयम् ॥
नादिका कारिका नाम शक्राहन्धर्वगा पुनः ।
वास्तुदेवान् पूजयित्वा गृहप्रासादकृद्भवेत् ॥
सुरेभ्यः पुरतः कार्यं दिश्यामेत्यां महानसम् ।
रूपनिर्गमणे येन पूर्वतः सत्रमख्यम् ॥
गन्धपुष्पगृहं कार्थमेऽशान्यां पट्टसंयुतम् ।
भाङ्गागारश्च कौर्वेयां गोष्ठागारश्च वायवे ।
उद्गमाश्रयश्च वायव्यां वातायनसमन्वितम् ।
समित्तुष्टुश्रेष्ठनस्थानमाशुधानाञ्च नैर्ऋते ॥
अभ्यागतालयं रम्यं शय्यासनसपाडुकाम् ।
तोयागिरीपसदृष्ट्यैर्युक्तं दक्षिणतो भवेत् ॥
गृहान्तराणि सर्वाणि सज्जतेः कदलीगृहेः ।
पञ्चवर्त्यैश्च कुसुमैः शोभितानि प्रकल्पयेत् ॥
प्राकारं तद्वहिर्दद्यात् पञ्चहस्तं प्रमाणतः ।
एवं विष्णाश्रमं कुर्वाद्दनेऽसोपवनेऽयम् ॥
चतुःषष्टिपदो वास्तुः प्रासादादौ सुपूजितः ।
मध्ये चतुष्पदो ब्रह्मा द्विपदास्त्रयमादयः ॥
कर्णे चैवाथ पश्चाद्वास्तथा देवाः प्रकीर्तिताः ।
तेभ्योऽप्युभयतः सार्द्धा अन्येऽपि द्विपदाः सुराः ॥
चतुःषष्टिपदे देवा इत्येवं परिकीर्तिताः ।
चरकी च विहारौ च पूतना पापराक्षसी ॥
इंशानाद्यास्तथा वास्ये देवाद्या हेतुकादयः ।
हेतुकश्चिपुरान्तश्च अग्निर्वैतालको वमः ॥
अग्निजिह्वः कालकस्तु करालो ह्येकपादकः ।
इंशान्यां भीमरूपस्तु पाताले प्रेतनायकः ॥
आकाशे गन्धमाली स्यात् चैत्रपालांस्तथा
यजेत् ॥

विस्ताराभिहतं दीर्घं राशिहारन्तु कारयेत् ॥
वसुभिर्भागशुद्धिश्च श्रेयादादायमादिशेत् ।
पुनर्गणितमष्टाभिक्तेषुभागान् भाजयेत् ॥
यच्छेयं तद्वेदेषु भागेऽर्द्धं ययं भवेत् ।
ऋचं चतुर्गुणं हत्वा नवभिर्भागहारितम् ॥
श्रेयमंशं विजानीयात् देवतस्य मतं यथा ।
अष्टाभिर्गणितं पिष्टं षष्टिभिर्भागहारितम् ॥
यच्छेयन्तु भवेष्वादीं मरणं भूतहारितम् ।
वास्तुक्रोडे गृहं कुर्यात् न पृष्ठे मानवः सदा ॥
वामपार्श्वेन स्वपिति नात्र कार्या विधादया ।
सिंहकन्यातुलायाश्च द्वारं शुद्धेऽधोऽधरम् ॥
एवञ्च दृष्टिकादौ स्यात् पूर्वदक्षिणपश्चिमम् ।
द्वारं दीर्घाद्विस्तारं द्वाराख्यौ स्तुतानि च ॥
सुताव्यप्रेष्यनीचत्वं सुयार्चं सत्रभूषणम् ।
पुत्रह्येनन्तु रौद्रिणं वीर्यं दक्षिणे तथा ॥
बहोऽवन्थासुर्वृद्धिः पुत्रलाभस्तुतिदे ।
धनदं नृपपीडादमर्षं रोगदं वनि ॥
नृपभीतिर्येतापथा अनपक्वश्च वैरिदम् ।
अर्धदं वार्धशास्त्रेव दोषदं पुत्रशत्रुदम् ॥
द्वाराख्युत्तरांज्ञानि पूर्वद्वाराणि पश्चम्यम् ॥

अग्निभोतिर्वहुकन्या धनसम्मानकोपदम् ॥
राजानं कोपदं पूर्वं फलतो द्वारमीरितम् ।
इशानादौ भवेत् पूर्वं आग्नेयादौ तु दक्षिणे ॥
नेत्र्यादौ पश्चिमे स्थान् वायव्यादौ तु चोत्तरे ।
अष्टभागे कृते भागे द्वाराणां फलाफलम् ॥
अथत्यज्जन्मयोधाः पूर्वादौ स्यादुद्वारः ।
गृहस्य शोभनः प्रोक्त इशाने चैव शान्मलः ॥
पूजितो विप्रहारी स्थान् प्रासादस्य गृहस्य
च ॥”

इत्यादि गारुडे वास्तुमानलक्षणं ४६ अध्यायः ॥
प्रासादलक्षणं प्रासादशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ ६ ॥
अपि च ।

अथय ज्ञतुः ।

“प्रासादभवनानीनां निवेशं विस्तारद्वयम् ।
कृत्यात् केन विधानेन कश्च वास्तुसुदार्ढ्यतः ॥

ज्ञत उवाच ।

भृगुरत्रिंशद्विंशच्च विषयकर्मामयस्तथा ।
नारदो नमजिज्ञेव विशालाक्षः पुरन्दरः ॥
ब्रह्मा कुमारी नन्दीशः शौनको गर्ग एव च ।
यानुदेवोऽभिरुहश्च तथा शुक्रबृहस्पती ॥
अष्टादशेति विख्याता वास्तुशास्त्रोपदेशकाः ।
संक्षेपेणोपदिष्टं यन्मनसि मत्स्यरूपिणा ॥
तदिदानीं प्रवक्ष्यामि वास्तुशास्त्रमनुत्तमम् ।
धुरान्वक्तव्ये चोरे घोररूपस्य शूलिनः ॥
ललाटखण्डलिलमपतङ्गविभीषणम् ।
करालवदनं तस्मात् समुद्भूतं सत्त्वानम् ॥
गन्धमानमिवाकाशं सप्तदीपां वसुधराम् ।
ततोऽन्वक्तवान् रुधिरमपिवत् पतितं चित्तम् ॥
तेन तत्प्रभरे सर्वं पतितं यस्मिन्हीतले ।
तथापि हस्तिमगमत्कृतं न तदा यदा ॥
तदा शिवस्य पुरतस्तपश्चक्रे सुदारणम् ।
शुधाविष्टं तद्भूतमाहर्तुं वगतां त्रयम् ॥
ततः कालेन सन्तुष्टो भैरवस्तस्य चादरात् ।
वरं हृषीकेश भद्रं ते यदभीष्टं तवानव ॥
तत्तुवाच ततो भूतं त्रैलोक्यमनन्तमम् ।
भवामि देवदेवेश तपेभ्यस्तस्य शूलिना ॥
तत्तत्तत् त्रिदिवं सर्वं भूमण्डलमग्रेषतः ।
रुद्रेऽङ्गान्तरीयस्य बन्धनं प्रापतद्दृष्टुम् ॥
भीतभीतेस्ततो देवैर्जक्षणां वाच शूलिना ।
दानवास्तुररथोभिरवर्ज्यं समन्ततः ॥
येन यज्ञेन चाक्रान्तं स तन्निवाभवत् पुनः ।
निवास्तात् सर्वदेवानां वास्तुरिदमभिधीयते ॥
अथत्यज्जन्म तेनापि विज्ञप्ताः सर्वदेवताः ।
प्रदीक्ष्यं सुराः सर्वे युष्माभिर्निश्चलीकृतः ॥
स्यास्यामि किं यदाप्यस्मद्व्यवस्थामधीतुस्वम् ।
ततो ब्रह्मादिभिः प्रोक्तं वास्तुमर्थे तु यो वलिः ॥
आहारा वैश्वदेवान् न्यूनमस्मान् भविष्यति ।
वास्तुप्रश्नमनो यज्ञस्तवाहारी भविष्यति ॥
एवमुक्तस्ततो हृष्टः स वास्तुदभक्तदा ।
वास्तुप्रश्नः स्तुतस्तस्मात् ततः प्रवृत्तिशान्तये ॥”
इति मातुले वास्तुभूतोद्देशो नाम २२६
अध्यायः ॥ ६ ॥

ज्ञत उवाच ।

“अथानः संप्रवक्ष्यामि गृहकालविनिर्णयम् ।
यथाकालं शुभं ज्ञात्वा सदा भवनमारभेत् ॥
चेन्ने याधिमवाप्नोति यो गृहं कारयेन्नरः ।
वैशाखे धनरत्नानि ज्येष्ठे गृहं तथैव च ॥
व्याषाढे गृह्यरत्नानि पशुवर्जमवाप्नुयात् ।
श्रावणे गृह्यलामश्व हानिं भाद्रपदे तथा ॥
पत्नीनाशोऽश्वशुके विन्यात् कार्त्तिके धन-
धान्यकम् ॥

मार्गशीर्षे तथा भक्तं पौषे तस्करतो भयम् ॥
जाम्बवः बहुशो विन्यादग्निं माघे विनिर्दिशतु ।
फाल्गुने काष्ठां पुनानिति कालयत्नं स्तुतम् ॥
अश्विनी रोहिणी मूलसुतरात्रयमेन्दवम् ।
स्वाती हस्तानुराधा च गृह्यरत्ने प्रशस्यते ॥
आश्लेषाभीमवर्ज्यं सर्वे वाराः शुभावहाः ।
वज्रयात्रातयूलेयु यतीपातातिगण्डयोः ॥
विष्णुगण्डपरिषवर्ज्यं योगेषु कारयेत् ।
श्वेते मैत्रेय माहेन्द्रे गान्धर्वेऽभिजिद्रोहिणी ।
तथा वैराजसावित्रे सहृते गृह्यमारभेत् ॥
चन्द्रादिवर्ज्यं लब्ध्वा लग्नं शुभनिर्दिशतम् ।
स्तम्भोच्छ्वायादि कर्तव्यमन्यत्र परिवर्जयेत् ॥
प्रासादेऽप्येवमेव स्यात् कूपवापीषु चैव हि ।
पूर्वं भूमिं परीक्षेत् पश्चाद्वास्तुं प्रकल्पयेत् ॥
श्वेता रक्ता तथा पीता कृष्णा चैवातुपूर्वशः ।
विप्रादेः शस्यते भूमिरतः कायं परीक्षणम् ॥
विप्राणां मधुरास्नादा कषाया क्षत्रियस्य च ।
कषायकटुका तदद्वैत्यशूत्रेषु शस्यते ॥
रत्निमात्रे तु वै गर्तव्यगुलिमे तु सर्वतः ।
एतमामशरावस्यं कृत्वा बर्हिचतुष्टयम् ।
ज्वालयेत् भूपरीक्षार्थं पूर्वं तत् सर्वदिशुखम् ॥
दीपान् पूर्वादि गृह्णीयादङ्गानामनुपूर्वशः ।
वास्तुः साम्हिको नाम दीप्यते सर्वतस्तु यः ॥
शुभदः सर्ववर्णानां प्रासादेषु गृहेषु च ।
रत्निमात्रमथो गर्तं परीक्ष्यं खातपूरये ॥
अधिके श्रेयसाप्नोति न्यूनं हानिः समे सतम् ।
हलकष्टेष्वथ देशे शर्ल्वीजानि वापयेत् ॥
त्रिपञ्चसप्तमात्रेण यत्र रोहन्ति तानपि ।
ज्येष्ठोत्तमा कनिष्ठा भूवर्जनीयतरा मवा ॥
पञ्चमथोपधिजलेः परीक्षित्वा च सेचयेत् ॥
एकाशीतिपदं कृत्वा रेखाभिः कनकेन तु ।
पश्चात् पिष्टेन चालिष्ठेन रुच्रेणालोच्य सर्वतः ॥
दश पूर्वायता रेखा दश चैवोत्तरायताः ।
सर्वा वास्तुविभागेषु विज्ञेया नवका नव ॥
एकाशीतिपदं कृत्वा वास्तुवित् सर्ववास्तुम् ।
प्रदस्यान् पूजयेद्देवांस्त्रिंशत् पञ्चदशैव तु ॥
द्वात्रिंशदाक्षतः पूज्याः पूज्याचान्तरयोदश ।
नामस्तस्मान् प्रवक्ष्यामि स्थानानि च निबोधत ॥
इशानकोणादिषु तान् पूजयेद्विषा नरः ।
शिशौ चैवाथ पर्जन्यो जयन्तः कुलिशायुधः ॥
रुच्येवमौ गृह्येव साकाशो वायुरेव च ।
पूया च वितथस्यैव गृह्यतयमाशुभौ ॥
नम्यन्तौ गृह्यराजस्य गृह्यः पिष्टगणस्य च ॥

दौवारिकोऽथ मुनीवः पुण्यदन्तो जलाधिपः ॥
असुरः श्रेणपापौ च रोगोऽहिर्मुख एव च ।
भस्माटः सोमसर्पौ च अदितिश्च दितिस्यवा ।
वह्निर्वात्रिंशदेति तु तदन्तश्चतुरः शृणु ॥
इशानादिचतुष्कोणे संस्थितान् पूजयेद्वयथा ।
आपसैवाथ सावित्री जयो भद्रस्तथैव च ॥
मध्ये नवपदो ब्रह्मा तस्याष्टौ च समीपमान् ।
साध्या नैकान्तरान् विद्यात् पूर्वान्द्वान् नामतः
शृणु ॥

अयंमा सविता चैव विवस्वान् विबुधाधिपः ।
मिथोऽथ राजयक्ष्मा च तथा पृथ्वीधरः स्तुतः ॥
अष्टमस्त्रापवत्सस्तु परितो ब्रह्मणः स्तुताः ।
आपसैवापवत्सस्य पर्जन्योऽग्निर्दितिस्यवा ॥
प्रदिकाणां वर्गोऽयमेव कौटिल्यशेषतः ।
तत्पथे तु वह्निर्विशत् द्विपदास्ते तु सर्वतः ॥
अयंमा च विवस्वाश्च मित्रः पृथ्वीधरस्तथा ।
ब्रह्मणः परिधौ दिक्षु त्रिपदास्ते तु सर्वतः ॥ ३ ॥
वंशानिदानीं पक्ष्यामि गृह्यजगपि पृथक् पृथक् ।
वायुं यावत्तथा रोगात् पिष्टभ्यः शिखिनं पुनः ॥
सुखादभ्युपगम्यो शेषान् वितथं यावदेव तु ।
सुग्रीवाददितिं यावत् भृगोः पर्जन्यमेव च ॥
एते वंशाः समाख्याताः कचिदुर्जय एव च ।
एतेषां यस्तु सन्त्यातः पदं मध्यं समन्ततः ॥
मर्मैव चेतत् समाख्यातं विमूलं कोणमथ यत् ।
स्तम्भान्यासे तु वर्ज्यानि तुलाविधिषु सर्वदा ॥
कीलोच्छिद्योपवातानि वर्जयेद्व्यत्यतो नरः ।
सर्वत्र वास्तुनिर्दिष्टः पिष्टवैष्णवाग्रायतः ॥
सुहृन्मित्राः समाविष्टो सुखे चापः समाहितः ।
पृथ्वीधरोऽयंमा चैव तयोस्तावद्विहितौ ॥
वज्रः मन्त्रे चापवत्सः पूजनीयः सदा मुष्टैः ।
नेत्रयोर्दितिपर्जन्यौ ओजोऽदितियमन्तकौ ॥
सर्पेन्द्रा वंशसंख्यौ च पूजनीयौ प्रयत्नतः ।
चत्वारोऽग्रायतद्विज्ञेयाः पञ्च च पञ्च च ॥
रुद्रश्च राजयक्ष्मा च वामहस्ते समास्थितौ ।
सावित्रः सविता तद्वह्निश्च दक्षिणमाश्रितौ ॥
विवस्वानथ मित्रश्च चतरे संयथस्थितौ ।
पूया च पापयक्ष्मा च दक्षयोर्मन्त्रिभ्योऽथ ॥
तथैवास्तुरसोमौ च वामपार्श्वे समास्थितौ ।
पार्श्वे तु दक्षिणे तद्वह्नियः सगृह्यतः ॥
सर्वोऽयंमास्तुपौ ज्येष्ठौ ज्ञानोर्गन्धर्वपुण्यौ ।
जह्नुयोर्गृह्यजगपौ स्निग्धौ दौवारिकौ गृह्यः ॥
जयशर्मा तथा मेष्टि पश्येयः पितरस्तथा ।
मध्ये नवपदो ब्रह्मा हृदये च तु पूज्यते ॥
चतुःपदपदो वास्तुः प्रासादे द्रष्टव्यः स्तुतः ।
ब्रह्मा अत्युपदेवत कोरीयर्दपदास्तनः ॥
वह्निष्कोणे तु चाष्टौ तु साक्षात्कोभयसंस्थिताः ।
विंशतिर्दिपदास्तौ चतुःपदपदेऽस्तुताः ॥ ४ ॥
गृह्यरत्ने तु कर्तव्यः साम्बद्धे यत्र दायते ।
शर्ल्वमन्त्रेणैव प्रासादे भवनेऽपि वा ।
सशस्त्रं भयदं तस्मादश्वत्थं शुभदायकम् ।
दीनाधिकाऽत्रमाशुस्तु गर्भया तु पिबर्जयेत् ॥
नगरग्रामदेशेषु सर्वत्रैव हि कर्तव्यम् ॥

वास्तु

चतुःशालं त्रिशालं द्विशालं चैकशालकम् ।
नामनस्तानि वक्ष्यामि स्वरूपेण द्विजोत्तमाः ॥”
इति मातृस्यै एकाशीतिपदवास्तुनिर्णयो नाम
२२७ अध्यायः ॥ * ॥

सुत उवाच ।

“चतुःशालं प्रवक्ष्यामि स्वरूपान्नामनस्तथा ।
चतुःशालं द्व्यहारे रत्नैः सञ्जतो मुखम् ॥
गान्ता तन् सञ्जतो भद्रं शुभं देवशुपालये ।
पश्चिमद्वारद्वीगन्तु नन्यावर्तं प्रचक्षते ॥
दक्षिणद्वारद्वीगन्तु तदूर्ध्वमानसुदाहृतम् ।
पूर्वद्वारविहीनन्तु स्वस्तिनं नाम विद्युतम् ॥
रुचकं चोत्तरद्वारविहीनं तत्प्रचक्षते ।
सौम्यशालाविहीनन्तु त्रिशालं धन्यकश्च तन् ॥
क्षेमद्विकरं नृणां बहुपुत्रफलप्रदम् ।
शालया पूर्व्या हीनं सुजेतमिति विद्युतम् ॥
धन्यं यश्च समायुष्यं शोकमोहविनाशनम् ।
चुली तु यान्या हीनं विशालं शालया तु यन् ॥
कुलक्षयकरं नृणां सर्वथाधिभयावहम् ।
हीनं पश्चिमया यत् पश्चिमं नाम तत् पुनः ॥
मित्रवन्सुतान् हन्ति तथा सर्पभयावहम् ।
यान्यापराभ्यां शालाभ्यां धनधान्यफलप्रदम् ॥
क्षेमद्विकरं नृणां तथा पुत्रफलप्रदम् ।
यमं सूर्यश्च विज्ञेयं पश्चिमोत्तरशालकम् ॥
राजाभिभयदं नृणां कुलक्षयकरश्च तत् ।
उदकपूर्वं तु शाले द्वे दण्डाख्ये यत्र तद्वेत् ॥
अकालवृत्तभयदं परचक्रभयावहम् ।
धनाख्यं यामपूर्वाभ्यां शालाभ्यां यद्विशालकम् ॥
तच्छक्रभयदं नृणां पराभवभयावहम् ।
चुली पूर्वापराभ्यान्तु सा भवेत् न्युत्सुचनी ॥
वधनन्वाय शस्त्राणामनेकभयकारकम् ।
काचसुत्तरयामाभ्यां शालाभ्यां भयदं वृणाम् ॥
सिद्धार्थवर्ष्यं वर्णानि द्विशालानि सदा वृधेः ॥ * ॥
अथातः संप्रवक्ष्यामि भवनं पृथिवीपतेः ।
पञ्चप्रकारं तत् प्रोक्तसुतमादिविमेदतः ॥
अष्टोत्तरं हस्तशतं विस्तारश्चोत्तमो मतः ।
चतुर्वर्त्यं विस्तारो हीयते चाष्टभिः करैः ॥
चतुर्थांशाधिकं दैर्घ्यं पञ्चसपि निगद्यते ।
शुवराजस्य वक्ष्यामि तथा भवनपञ्चकम् ॥
गड्भिः षडभित्तयाशीतिर्हीयते तत्र विस्त-
रात् ।
चांशेन चाधिकं दैर्घ्यं पञ्चसपि निगद्यते ॥ * ॥
सेनापतेः प्रवक्ष्यामि सदा भवनपञ्चकम् ।
चतुःषष्टिं विस्तारान् गड्भिः षड्भिस्तु
हीयते ॥
पञ्चस्तेषु दैर्घ्यं षड्भागेनाधिकं भवेत् ॥ * ॥
मल्लियामथ वक्ष्यामि तथा भवनपञ्चकम् ॥
चतुश्चतुर्भिर्हीना स्यात् करणैः प्रविस्तरैः ।
अष्टांशेनाधिकं दैर्घ्यं पञ्चसपि निगद्यते ॥ * ॥
गामन्तामात्यनोकानां वस्ये भवनपञ्चकम् ।
चत्वारिंशत्तयाष्टौ च चतुर्भिर्हीयते क्रमात् ॥
चतुर्थांशाधिकं दैर्घ्यं पञ्चस्तेषु शस्यते ॥ * ॥
शिल्पिनां कक्षुकीनाश्च वैश्यानां षष्टपञ्चकम् ॥

वास्तु

अष्टाविंशन् करणान्तु द्विहीनं विस्तरेण तन् ।
दिगुणं दैर्घ्यमेवोक्तं मध्यमेवमेव तु ॥ * ॥
दूतकर्मान्तिकादीनां वस्ये भवनपञ्चकम् ।
चतुर्थांशाधिकं दैर्घ्यं विस्तारो द्वादशैव तु ॥
अध्वरुकराण्यः स्यान् विस्तारात् पञ्चसु
क्रमात् ॥ * ॥
दैवज्ञगुरुवैद्यानां सभास्तारपुरोधसाम् ॥
तेषामपि प्रवक्ष्यामि सदा भवनपञ्चकम्
चत्वारिंशच्च विस्ताराच्चतुर्भिर्हीयते क्रमात् ॥
पञ्चस्तेषु दैर्घ्यं षड्भागेनाधिकं भवेत् ॥ * ॥
चतुर्वर्त्यं वक्ष्यामि सामान्यं षष्टपञ्चकम् ॥
द्वात्रिंशत् करणान्तु चतुर्भिर्हीयते क्रमात् ।
आयोदश्यादिति परं नूनमन्यावसायिनाम् ॥
दशांशेनाष्टभागेन त्रिभागेणाय पादिकम् ।
अधिकं दैर्घ्यमित्वाहुर्वाप्येनादेः प्रशस्यते ॥
सेनापतेर्नृपस्यापि षष्टस्यैवोत्तरेण तु ।
शुवराजस्य कार्यं भाण्डागारान्तदैव च ॥
सेनापतेर्नृपस्यापि चातुर्वर्त्यं चाम्बरम् ।
वासकोयस्य कार्यं राजपूज्यस्य सर्वदा ॥
अन्तरप्रभवाणाञ्च खपितुर्नृपस्यते ।
तथा हस्तशतद्वर्णां गदिनं वनवासिनाम् ॥
सेनापतेर्नृपस्यापि समत्वा सहितेऽन्विते ।
चतुर्दशद्वितं यासे शालान्यासः प्रकीर्तितः ॥
पञ्चत्रिंशद्वितं तस्मिन् अलिन्दः सप्तदशद्वितः ।
तथा षट्त्रिंशद्वितं सप्ताङ्गुलसमन्वितः ॥
विप्रस्य मेहतो शाला न दैर्घ्यं परतो भवेत् ।
दशाङ्गुलाधिका तदन्तु क्षत्तियस्य विधीयते ॥
अष्टाविंशन् करा वैश्ये अङ्गुलानि त्रयोदश ।
तावत्करैस्तु शूद्रस्य युता षड्दशाङ्गुलेः ॥
शालायास्तु त्रिभागेण यस्यामे वीथिका भवेत् ।
सोष्णीशं नाम तदास्तु पञ्चाङ्गायोक्त्यम्भवेत् ॥
पार्श्वयोर्वीथिका यत्र सावष्टमन्तदुच्यते ।
समन्ताद्वीथिका यत्र सुस्थितं तदिहोच्यते ॥
शुभदं सर्वमेतत् स्यात् चातुर्वर्त्यं चतुर्विधम् ।
विस्तारात् षोडशो भागस्तथा हस्तचतुष्टयम् ॥
प्रथमो भूमिकोक्त्या उपरिष्ठात् प्रहीयते ।
द्वादशांशेन सर्वासु भूमिकोक्तं तथोक्त्यः ॥
पक्षेकं भवेद्विंशतिः षोडशांशेन विस्तारात् ।
दानवेन विकल्पः स्यात् तथा शूलयभित्तिके ॥
गर्भमानेन मानन्तु सर्ववास्तुषु शस्यते ।
षष्टवास्तु पञ्चाशदष्टादशभिरङ्गुलेः ॥
संयुतो द्वारनिष्कम्भो दिगुणश्चोक्त्यो भवेत् ।
द्वारशाखास्तु बाहुल्यसङ्ख्यायं करसन्मितैः ॥
अङ्गुलेः सर्ववास्तुनां पृथुलं शस्यते वृधेः ।
उद्वरौत्तराङ्गे च तद्वर्द्धं प्रविस्तरैः ॥”
इति मातृस्यै वास्तुविद्यासु षष्टमाननिर्णयो
नाम २२८ अध्यायः ॥ * ॥

सुत उवाच ।

“अथातः संप्रवक्ष्यामि स्तम्भमानविनिर्णयम् ।
कृत्वा स्वभवनोक्त्या सदा सप्तगुणं वृधः ॥
अशीत्यन्तं पृथुलं स्यादग्ने नवगुणैः सह ।
रुचकचतुरस्रः स्यादष्टांशो वज्र उच्यते ॥

वास्तु

द्विवज्रः षोडशासस्तु द्वादशासः प्रलीनकः ।
मध्यप्रदेशे यः स्तम्भो वृत्तो वृत्त इति स्मृतः ॥
एते पञ्च महास्तम्भाः प्रशस्ताः सर्ववास्तुषु ।
पद्मवल्लीलता कार्या पञ्चदर्शनरूपिता ॥
स्तम्भस्य नवमांशेन पद्मस्तम्भोत्तराणि च ।
स्तम्भतुल्या तुला प्रोक्ता हीनाद्योपतुला ततः ॥
त्रिभागेणैव सर्वत्र चतुर्भागेण वा पुनः ।
हीनं हीनचतुर्थांशात्तथा सर्वासु भूमिषु ॥
वासगेहानि सर्वेषां प्रवेशे दक्षिणेन तु ॥ * ॥
द्वाराणि तु प्रवक्ष्यामि प्रशस्तानीह तानि तु ॥
पूर्वोत्तरेण जयन्तश्च द्वारं सर्वत्र शस्यते ।
याम्यस्य वितथश्चैव दक्षिणेन विदुर्वाधाः ॥
पश्चिमे पुण्यदन्तश्च वारुणश्च प्रशस्यते ।
उत्तरेण तु भल्लाटं सौम्यश्च शुभदं भवेत् ॥
तथा वास्तुसु सर्वत्र वैधं द्वारस्य वर्जयेत् ।
द्वारे तु रथ्या विहि भवेत् सर्वकुलक्षयः ॥
तद्व्या रोषवाहुल्यं शोकः पङ्केन जायते ।
अपस्तारो भवेन्नूनं कूपवेधेन सर्वदा ॥
यथा प्रसवणेन स्यात् कीलेनाभिभयम्भवेत् ।
विनाशो देवताविहि स्तम्भेन स्त्रीहृतो भवेत् ॥
षष्टभक्त्यविनाशः स्यात् षष्टेण च षष्टे कृतः ।
अमेध्यावस्करैर्विहि षष्टिणीवन्धनम्भवेत् ॥
तथा शस्त्रभयं विद्यादन्त्यजस्य षष्टेण तु ।
उच्छ्रायद्विगुणं भूमिं त्र्यङ्गा वेधो न विद्यते ॥
स्वयसुहाटिते द्वारे उष्माहो षष्टमेधनाम् ।
स्वयश्च पिहिते विन्यान् कुलनाशं विचक्षणः ॥
मागाधिके राजभयं नीचे तस्करतो भयम् ।
द्वारोपरि च यद्द्वारं तदन्तकसुखं स्मृतम् ॥
आध्वानं मध्यदेशे तु अधिको यस्य विस्तरः ।
वज्रान्तु शकटं मध्ये सद्यो भर्तृविनाशनम् ॥
तथान्यपीडितद्वारं बहुदोषकरम्भवेत् ।
सूलद्वारं तथान्यन्तु नाधिकं शोभनम्भवेत् ॥
कुम्भश्रीपार्श्वे वल्लीभिर्नृलद्वारान्तु शोभयेत् ।
पूजयेद्योपि तत्रित्यं बलिना चाशतोदकेः ॥ * ॥
भवनस्य वटः पूर्वे दिग्भागे सर्वकालिकः ।
उद्वरौत्तरया याम्ये वारुणे पिप्लवः शुभः ॥
पञ्चोत्तरतो धन्यो विपरीतस्त्वसिद्धये ।
कण्टकौ चौरवृक्षश्च आसन्नः सफलौ दुःखः ॥
भयं हानिं प्रजाहानिं कुर्वन्ति क्रमशः सदा ।
न च्छिन्द्यादयदि तानन्यागन्तरे स्यापयेत् ॥
शुभान् ॥

पुत्रागाशोकवकुलशमीतिलकचम्पकान् ।
दाडिमी पिप्लवी नाथा तथा कुसुममण्डपम् ॥
जखीरपूगपनसुहृन्मैतकीभि-
र्जातीसरोजशतपत्रिकमल्लिकाभिः ।
यमार्जकलकदलीदलपाटलाभि-
र्युक्तं तदत्र भवनं त्रियमातनोति ॥”
इति मातृस्यै वास्तुविद्यासु वेधपरिपञ्चनो नाम
२२९ अध्यायः ॥ * ॥
सुत उवाच ।
“उदगादिपञ्च वास्तु समानशिरसस्तथा ।
परीक्ष्य पूर्ववत् कृत्यान् स्तम्भोक्त्यायं विचक्षणः ॥

न देवर्षिर्नचिद्वचस्वरानां समीपतः ।
 कारयेद्भवनं प्राची दुःखशोकभयं यतः ॥
 तस्य प्रवेशश्चत्वारस्त्योत्तरोत्तरतः शुभः ।
 पृष्ठतः पृष्ठभङ्गस्तु स्याद्वर्तनः प्रशस्यते ॥
 अपसव्यो विनाशाय दक्षिणे शीर्षकस्तथा ।
 सर्वकामफलो नृणां संपूर्णो नाम वामतः ॥
 एवं प्रवेशमालोक्य यत्नेन गृहमारभेत् ॥
 अथ संवत्सरे पूर्णे सुदृष्टे शुभलक्षणे ॥
 रक्षोपरि क्षिप्त्वा कृत्वा सर्वबीजसमन्वितम् ।
 चतुर्भिर्वाग्देवैस्तस्मै वस्त्राभ्यर्चनपूर्वकम् ॥
 शुक्लाम्बरधरः शिखी संहितो वेदपारंगः ।
 स्थापितं विन्यसेत् तद्वत् सर्वौषधिसमन्वितम् ॥
 नानाक्षतफलोपेतं वस्त्रताम्रसंयुतम् ।
 त्र्यक्षत्रोषधौ बोद्धेन गीतमङ्गलनिखनैः ॥
 पायसं भोजयेद्विप्रांस्तु होमस्तु मधुसर्पिषा ।
 वास्तोस्यते प्रतिजानीहि मन्त्रेणानेन सर्वदा ॥
 रुद्रपाते नथा कार्यमेवं स्तम्भोदये पुनः ।
 द्वारवन्धीकृत्ये तद्वत् प्रवेशसमये तथा ॥
 वास्तुप्रश्मने तद्वत् वास्तुयज्ञस्तु पञ्चधा ।
 ईशाने रुद्रपातः स्यादग्नेये स्तम्भोपगम् ॥
 प्रदक्षिणं च कुर्वीत वास्तोः पदविशेखनम् ।
 तत्पत्नी मध्यमा चैव तथा रुद्रस्तु दक्षिणे ॥
 प्रवाहरश्चक्रकं फलपिष्टकतोदकम् ।
 सर्ववास्तुविभागेषु शस्तन्यद्विलेखने ॥
 न भस्माङ्गरकाष्ठेन न शृङ्गनखचर्मभिः ।
 न च सांख्यिकपालेन कचिद्वान् प्रलेखयेत् ॥
 एभिर्विलेखितं कुर्वात् दुःखशोकमवादिक् ॥
 पदा गृहप्रवेशः स्याद्विष्णो ततोपलेखयेत् ॥
 स्तम्भसूत्रादिकं तद्वत् शुभाशुभफलोदयम् ॥
 आदित्याभिसुखं रौति शक्रः परमं यदि ॥
 तुल्यकालं सूर्यदङ्गं गृहभर्तुः समात्मगः ।
 वास्तुङ्गे तद्विजानीयान्नरश्च भयप्रदम् ॥
 शक्रनानन्तरं तत्र हस्त्यश्वपदमभवेत् ।
 तदङ्गसम्भवं विद्यात्तत्र शक्यं विचक्षणः ॥
 प्रसायंभाये सृजेत् तु श्वगोमाशुविलङ्घिते ।
 तत्र शक्यं विजानीयात् खरशब्दे च भैरवे ।
 यदौशान्तिरथ दिग्भागे मधुरं रौति वायवः ।
 धनन्तत्र विजानीयादङ्गे वा खान्यधिष्ठिते ॥
 रुद्रच्छेदे भवेन्नुत्तुर्वाधिः कीले तपोमुखे ।
 अङ्गारेषु तथोन्नादं कपालेषु च सम्भ्रमम् ।
 कम्पुशले च वागीयात् पुच्छं क्लीषु वास्तुवित् ।
 गृहभर्तुर्गृहस्यापि विनाशः शिखिसममे ॥
 स्तम्भस्याने षुते कुम्भे शिरोरोगं विनिर्दिशेत् ।
 कुम्भापहारे सर्वस्य कुलस्यापि च यो भवेत् ॥
 नृत्वं स्यान्पुते कुम्भे भवेन् वनं विदुर्जवाः ।
 करसंख्याविनाशे तु नाशं गृहपतेर्विदुः ॥
 वीचौषधिविहीने तु भूतेभ्यो भयमादिशेत् ।
 प्राग्दक्षिणेन विन्यस्य स्तम्भे च्छ्वेवं विवेक्षयेत् ॥
 ततः प्रदक्षिणेनान्यत्रसेत् स्तम्भं विचक्षणः ।
 यस्माद्भयकर्तुं नृणां योजितान्यप्रदक्षिणम् ॥
 रक्षां कुर्वीत यत्नेन स्तम्भोपद्रवनाशिनीम् ।
 तथा फलवतीं शाखां स्तम्भोपरि निवेशयेत् ॥

प्राग्दक्षिणं कार्यं हि सुखं न करयेत् ।
 स्तम्भं वा भवनं वापि द्वारं वा खगृह्णन्तथा ॥
 दिङ्मुखे कुलनाशः स्यात् न च सम्भवेद्यदृहम् ।
 यदि सम्भवेद्यदृहं सर्वदिक्षु विवर्धयेत् ॥
 पूर्वैर्वा वर्धितं वास्तु कुल्याहैराणि वै सदा ।
 दक्षिणे वर्धितं वास्तु गृह्ये स्यात्त संखयः ॥
 पश्चाद्गृह्णन्तु यद्वास्तु तदर्थचयकारकम् ।
 वर्धायितं तथा सौम्यं बहुसन्तापकारकम् ॥
 आग्नेये यत्र दृष्टिः स्यात् तदग्निभयदम्भवेत् ।
 वर्धितं राक्षसे कोणे शिशुचयकरं भवेत् ॥
 कर्वायितं वायवे वानथाधिप्रकोपकम् ।
 ईशाने तु प्रजाहानिर्वाहौ सम्भवेत् सदा ॥
 ईशाने देवतागारं तथा शान्तिगृहं भवेत् ।
 महानखं तथाग्नेये तत्पार्श्वे चोत्तरं जलम् ॥
 गृहस्थोपस्तरं सर्वं नैर्जते स्यापयेदुषधः ।
 वनस्यानं वर्धः कुर्वात् स्नानमण्डपमेव च ॥
 धनधान्यश्च वायवे कर्मशाला ततो वर्धः ।
 एवं वास्तुनिवेशः स्यात् गृहभर्तुः शुभावहः ॥
 इति मातुल्ये वास्तुविद्यागृहनिर्णयो नाम २३०
 अध्यायः ॥ ॥

रुद्र उवाच ।

“अथातः संप्रत्यामि दाम्बाहरणसुत्तमम् ।
 धनिष्ठाप्रश्नं त्वत्त्वा विद्यादिकमतः परम् ॥
 ततः सार्वत्सरोद्दिष्टे दिने यायादनं बुधः ।
 प्रथमं वलिपूजान् कुर्वात् वृष्टाय सर्वदा ॥
 पूर्वोत्तरेण पतितं गृहे द्वारं प्रशस्यते ।
 अन्यथा न शुभं विद्याद्यान्यापरनिपातने ॥
 चौरवृत्तौर्ध्वं द्वारं न गृहे विनिवेशयेत् ।
 क्षताधिवासं विद्मैरग्निलानलपीडितम् ॥
 गजावभयश्च तथा विदुर्निर्वातपीडितम् ।
 अर्धशुष्कं तथा दास भयशुष्कं तथैव च ॥
 चैत्यदेवालयोऽत्र नदीसङ्गमजन्तथा ।
 अश्वानकूपगिर्यं तद्वागादिषुसुदुर्भयम् ॥
 वर्जयेत् सर्वथा द्वारं यदीच्छेद्विपुलां श्रियम् ।
 तथा कष्टकिनो वृक्षान्नीपनिम्बविभीतकान् ॥
 श्रेष्ठातकान् एतत्तत्तु वर्जयेत् गृहकर्मणि ।
 अश्वं प्राकमधुकसर्वशालाः शुभावहाः ॥
 चन्दनं पनसं चक्रं सरदारं हरिद्रका ।
 दाभ्यामेकैव वा कुर्वात् विभिन्ना भवनं शुभम् ॥
 बहुभिः कारितं यस्मादनेकमण्डं भवेत् ।
 एकैकं प्रिंशपा घन्या श्रीपर्णं तिष्ठती तथा ॥
 एता नान्यसमायुक्ता कदाचिच्छुभकारिकाः ।
 स्यन्दनः पनसस्तद्वत् सरलाञ्जनपञ्चकाः ॥
 एते नान्यसमायुक्ता वास्तुकार्ये शुभप्रदाः ।
 तदृच्छेदे महापीते गोधां विद्याद्विचक्षणः ॥
 माञ्जिष्ठवर्णे मेकः स्यात् नीले सर्पं चितिर्हिषेत् ।
 अथवा सरटं विद्यात् सुक्तामे सुकमादिशेत् ॥
 कपिले रुद्रिकां विद्यात् खड्गामे जलमादिशेत् ।
 एवंविधं सगर्भं वर्जयेदास्तुकर्मणि ॥
 पूर्वं क्षिप्रं गृहीयात् निर्मितं शङ्कनेः शुभैः ॥
 यासेन गुणिते देवैर् अष्टभिर्वै हते तथा ॥
 यच्छेदमापतं विद्यादृष्टेदं वदामि वः ।

धनो धूमश्च सिंहश्च वा वृषः खर एव च ॥
 हस्ती ध्वजश्च पूर्वोऽथाः करिषीवा भवन्मयी ।
 ध्वजः सर्वसुखो घन्यः प्रत्यग्वारो विशेषतः ॥
 उदङ्मुखो भवेत् सिंहः प्राङ्मुखो वृषभो भवेत् ।
 दक्षिणाभिसुखो हस्ती सप्तभिः स उदाहृतः ॥
 एकेन ध्वज उद्दिष्टकिभिः सिंह उदाहृतः ।
 पञ्चभिर्वृषभः प्रोक्तो विकीर्णस्यास्तु वर्जयेत् ॥
 तमेवाष्टगुणं कृत्वा विद्यादाशं विचक्षणः ।
 सप्तविंशदृष्टे भागे ऋक्षं विद्याद्विचक्षणः ॥
 अष्टभिर्भाजिते ऋक्षे यच्छेदं च यथो मतः ।
 यथाधिकं न कुर्वीत यतो दीपकरमभवेत् ।
 आयाधिके भवेच्छान्तिरित्याह भगवान् हरिः ॥
 कृत्वाग्रतो द्विजवरानथ पूर्णकुम्भं
 दध्यक्षतान्मदलपुष्पफलोपशोभम् ।
 दत्त्वा द्विरण्यवसनानि तथा द्विभ्यो
 माङ्गल्यशान्तिनिलयाय गृहं विशेष ॥
 गृह्योक्तहोमविधिना वलिर्कर्म कुर्वात्
 प्रासादवास्तुश्रमने च विधियं उक्तः ।
 सन्तर्पयेत् द्विजवरानथ भक्ष्यभोग्यैः
 शुक्लाम्बरश्च भवनं प्रविशेत् सधूमम् ॥
 इति मातुल्ये वास्तुविद्याशुकीर्तनं समाप्तम् २३१
 अध्यायः ॥ ॥ अथ वास्तुशुक्तिः ।
 तत्र स्यान्निरण्यः ।
 “नदीसङ्गमशैलानां वनस्य निकटं तथा ।
 न वास्तुकर्म कुर्वीत न द्वाङ्गनगरान्तथा ॥”
 तत्र दिङ्निर्णयः ।
 “राक्षसानिगवृद्धीनां यमस्य दिशि वेषनः ।
 नारसं कारयेद्वाजा भीरुगृहाद्वयप्रदम् ॥”
 तथा हि ।
 “भोगः कीर्तिर्धनं रोगः स्थिरता च भयः क्षयः ।
 दाह इत्येव कथितो दिशि वास्तुफलोद्भवः ॥”
 भोजे च ।
 “यक्ष्मे जायते राजा तस्य वनस्य यः पतिः ।
 या दिक्षु तस्य वृषस्तस्यां वाखारसं समा-
 चरेत् ॥”

एवम् ।
 “कुशाधिपतिके मेघस्य जातस्य भूपतेः ॥”
 कुशाधिपतिक्वायां दक्षिणस्थामपि वास्तुर्न
 दुष्यतीति । पराशरस्तु ।
 “यद्दृष्टान्तिनो राजा वास्तुस्तम्भस्तु तद्दिशि ।
 एतेन स्याद्विजितस्य वृषतेः पूर्वादिदिक्षु
 वास्तुकरणम् । तेन शुद्धदृष्टायां जातस्याग्ने-
 यामपि न दुष्यति ॥ ॥ अथ तत्तत्तम् ।
 “वास्तु कुर्वाण्यहीपालः समं सुखिभक्तिकम् ।
 प्राग्दक्षिणं रम्यं रम्यदक्षिणोभितम् ॥
 लघ्नीर्दाहः च यो भीतिर्धननाशोऽभ्युत्थता ।
 सम्पदद्विदिरिति प्रोक्तं पूर्वादिदिक्षु फलम् ॥”
 तथा हि श्रवणमन्यत् ।
 “जलजलेन दिक् पश्चात् राश्यां वास्तुप्रवेशतः ॥”
 एतेन स्याद्विजितस्य वृषतेः पूर्वादिदिक्षु
 स्याद्विजितः पूर्वादिदिक्षु पश्चात् पश्चिमदक्षिणं
 न दुष्यति । अन्ये च ।

“यद्दशाजनिनो राजा तद्दिशोऽग्रवो मतः ॥”
मतेन गुरुदशाजातस्य नृपतेर्दक्षिणग्रवोऽपि न
दुष्यति । अन्यत्र तु ।

“नक्षत्रचक्षुषिदृशुदाः पूर्वादिदिग्गुणे क्रमात् ।
वास्तुप्रवनमिच्छन्ति निजसम्पत्तिहेतवे ॥”
नीतिशास्त्रे च ।

“वास्तुकर्म नृपः कुर्याद्दक्षवदेरिणो दिशि ।
दीर्घा वा चतुरस्रा वा वास्तुभूमिर्महीक्षिताम् ।
एतयोर्लक्षणं तदनु फलस्य नगरे यथा ॥” *॥

अथ मानम् ।

“राजकाष्ठेन नृपतिर्वास्त्वारम्भं समाचरेत् ।
जयो भङ्गः सुखं दुःखं प्रीतिर्भौतिश्च यः स्थिरः ।
इत्यथैवास्तुनामानि राजकाष्ठैरनुक्रमात् ॥”

अन्यत्र तु ।

“गन्तव्ये महीभक्तैर्दृष्टयोरन्त एव हि ।
राजकाष्ठेस्तु तावद्विवास्तु कुर्यान्महीपतिः ॥
सुदर्शाच्छन्दसंख्येन राजपट्टेन भूपतेः ।
वास्तुकर्मसमारम्भो धनधान्यजयप्रदः ॥”

एतथोरपि पूर्ववद्व्याख्यानम् ।

“राजच्छत्रेण कुत्रापि वास्तुपत्तनमिष्यते ।
तस्यापि पूर्ववन्मानमिति भागुरिभाषितम् ॥”
अथ दीर्घगुणौ ।

“परनिर्मितवास्तुस्यो न तिष्ठति चिरं नृपः ।
न सुखाय न धर्माय तत्तस्य सुवि जायते ॥”
अन्यत्रापि ।

“राजान्यवीर्यप्रत्याशी परवास्तुजनस्थितिः ।
न सुखाय भवेन्नृणां यथा परगृहे गृहः ॥
यः स्वनिर्मितवास्तुस्यो निजलमादिसंयुतः ।
विचारितपुरो राजा स चिरं सुखमनुते ॥”
अन्यत्रापि ।

“राजा स्वबाहुवीर्याढ्यो निजनिर्मितवास्तु-
भाक् ।

स चिरं तनुते सौख्यं स्वगृहस्यो गृहो यथा ॥”
अथ कालः ।

“वर्षान्तेऽभ्युदिते शुके केन्द्रे सुरगुरौ शुभे ।
वास्तुकर्मसमारम्भं शुक्लपञ्चार्कभूमिजि ॥
गृहयुक्तो यः समयः कर्तव्यस्तत्र वै शुभम् ।
वास्त्वारम्भः कार्यः शुभसम्पत्तिकामिना

राज्ञा ॥”

इति वास्तुहस्तौ वास्तुदेशः ॥ *॥

अन्येषां यथा । यदाह वास्तुज्ञल्ल्याम् ।
“स्वामिदक्षैश्चतुभिः स्याद्दृष्टस्तेनैव मापयेत् ।
क्षेमो भयङ्करो भयः शोकस्तद्विजयः शुचिः ॥
वंशकृतं पापकारी च विकारी शोभनः शिवः ।
कुण्ठः कामदो धूम्रो धौम्यो धनहरस्तथा ॥
धनदः सुखकश्चेति वास्तोऽष्टादश कौर्त्तिताः ॥”
तद्वयथा ।

“आयामपरिणादाभ्यां योऽष्टपिण्डोऽभिजायते ।
ऊनविंशतिहृते मागे श्रेष्ठेतेता यथाक्रमम् ॥
क्षेमे सर्वार्थसंविहिर्भयकारी भयङ्करः ।
भयो भोगं प्रकुरुते शोकस्तद्विजयः ॥
विजयः कुरुते दृढं शुचिः सर्वसुखं वहेत् ।

वंशकृतं कुरुते वंशं पापकारी कुलापहः ॥
विकारी कुरुते दुःखं शोभनः शुभमावहेत् ।
शिवः सर्वार्थसिद्धौ स्थानं कुण्ठः सर्वनाशनः ॥
कामदोऽभीष्टलाभः स्थानं धूम्रो दहति सर्वशः ।
धौम्ये धर्ममतिः सौख्यं दुःखं धनहरे भवेत् ॥
धनदे धनलाभः स्थानं सुखकृतं सुखकारकः ।
इति प्रोक्तोऽतिसंक्षेपादास्तुल्यगणसंग्रहः ॥”
भोगस्तु । दृष्टमानं तथैव किन्तु युक्तिरन्या ।
स्वदशाब्दतो द्विगुणैस्तेः शुभावह-

श्चतुरस्र एव नववास्तु शिष्यते ।

किमु लम्बदृष्टमितदृष्टसम्मितः

प्रकरोति वास्तुरतिसौख्यसम्पदम् ॥

ऊमरा वालुका क्लिप्ता त्रयमेतदिनिन्दितम् ।
त्रिकोणो वर्तुलो दीर्घो यवमध्योऽष्टसुखः ॥
तथा ङमरूपस्य सर्पाकारस्तथैव च ।
द्विगो भिन्नो मध्यनिन्दो यजनाभस्तुप्यथः ॥
त्रिपथो जनदोषी च दृक्दोषी तथा परः ।
गजमुखोऽतिस्त्रेवोपद्रवाः परिकीर्त्तिताः ॥
वास्तुखण्डे महादोषा हेयास्तस्माद्विचक्षणैः ।
चतुरस्रः शुभो दीर्घस्तुल्यः प्रान्तः समाश्रितः ।
दीर्घेर्विहीनो विज्ञेयो वास्तुखण्डः सुखावहः ॥”
इति युक्तिकल्पतरौ वास्तुयुक्तिः ॥ *॥

तत्र कालनिर्णयः ।

“वैशाखश्रावणायादृमागर्गफलगुणकार्तिकाः ।
सुप्रशस्ता गृहारम्भे पत्नीपुत्रसन्निहिताः ॥
शुक्लपक्षे भवेत् सौख्यं कृष्णे च भवते भयम् ।
आदित्यभौमवर्ज्यन्तु सर्वे वाराः शुभावहाः ॥”
तथान्यत्र ।

“पूर्णिमादष्टमीं यावत् पूर्वास्त्यं वर्ज्येद्गृहम् ।
उत्तरास्त्यं न कुर्वीत नवम्यादिचतुर्दशीम् ॥
अमावास्याष्टमीं यावत् पश्चिमास्त्यं विवर्जयेत् ॥
नवम्यादि तथा द्वादशं यावत् शुक्लचतुर्दशीम् ।
वज्रयात्रातमूले च अतीपातातिगण्योः ॥
विष्कम्भगण्डयोश्चैव गृहारम्भं न कारयेत् ॥
आदित्यदयरोहिणी नृगशिरो ज्येष्ठा धनिष्ठो-

त्तरा
रेवत्याथ मघागुराघहरिभिः शुद्धैः स्वभा-
वादिभिः ।

सौम्यानां दिवसेऽथ पापंरहिते योगे विरिक्ते
तिथौ

विहित्युक्तदिने वदन्ति सुनयो वैष्णविकायं
शुभम् ॥”

मत्स्यपुराणोऽपि ।

“चन्द्रादित्यवत् सत्त्वः लभं शुभनिरीक्षितम् ।
स्तम्भोच्छ्रयादि कर्तव्यमन्यत्र तु विवर्जयेत् ॥
अश्विनी रोहिणी मूलसुत्तरात्रयमेन्द्वम् ।
स्वातिर्हस्तागुराधा च वास्तुकर्मणि शस्यते ॥”
तथा च ।

“त्रिभिस्त्रिभिर्वैष्णवि कृतिकाक्षे-

रशेषपुत्राभिधनानि शोकाः ।

शुक्रोर्भयं रात्रभयश्च नृत्यः

सुखं प्रवासश्च नव प्रमेदाः ॥

नाशं दिशन्ति मकरालिकुलीरलम्भे
मेघे घटे धनुषि कर्मसु दीर्घेच्छत्रम् ।
कन्याभवे मिथुनके ध्रुवमर्धलाभो
ज्योतिर्विदः कलससिं हृदयेषु दृष्टिम् ॥
लम्बेऽर्के वज्रसम्पातः कीर्घानश्च प्रीतिगौ ।
नृत्यवस्तुनरापुत्रे चन्द्रजे सुखसम्पदः ॥
जीवे धर्मार्थकामाश्च सुतोऽत्यतिष्ठ भार्गवे ।
शूनेश्चरे तु हारिदं राहावस्त्रं प्रवर्त्तते ॥” *॥

अथ प्रवेशकालः ।

“शुद्धैर्द्वादशकेन्द्रगैर्निधनगैः पापैश्चिष्टाद्यगै-
र्क्षमे केन्द्रगतेऽथवा सुरगुरौ दैत्यपूज्येऽपि वा ।
सर्वारम्भफलप्रसिद्धिरुदये राशौ च भर्तुः शुभं
सग्राम्यस्थिरतोदये च भवनं कार्यं प्रवेशोऽपि
वा ॥

प्रांथे धनिष्ठा अथ वारुण्ये

स्वायम्भुवर्त्ते त्रिषु चोत्तरेषु ।

अक्षीयचन्द्रे शुभवासरे च

तथा विरिक्ते च गृहप्रवेशः ॥

तिथिर्वाश्व लम्बादि समारम्भे यथोदितम् ।
प्रवेशोऽपि गृहस्याहुस्तथा ज्योतिर्विदो जनाः ॥”

अथ द्वारम् ।

“नैकद्वारं वास्तुखण्डं न चतुर्द्वारमारभेत् ।
एकद्वारं दुःशरणं चतुर्द्वारं दुरावरम् ॥
त्रिद्वारमेव नृपतेर्वास्तुकर्मे प्रशस्यते ।
द्वे सुखे तत्र चान्यत् स्यादसुख्यमिति निर्णयः ॥
राजद्वारस्तु तत्रैकां यमद्वारस्तथा परः ।
अपद्वारं तथान्यत् स्यादिति द्वारस्य निर्णयः ॥
ब्रह्मचक्षुष्यवैश्यानां प्रागुद्गृहपश्चिमैः क्रमात् ।
सुखद्वारं दक्षिणस्य परं तस्यापि दक्षिणे ॥
बलवहे वैरिसुख्यं द्वारमित्यन्यसम्मतम् ।
राजद्वारेऽन्यभूपानां-शिशूनांवा प्रवेशयेत् ॥
यात्राप्रसादपक्षाणि राजद्वारेषु कारयेत् ।
यमद्वारे द्विद्वारं द्विद्वारं प्रवेशनम् ॥
निःसारणं नृतानाश्च दुष्टानाश्च निबन्धनम् ।
अपद्वारेऽपरोक्षस्य गमनागमनक्रिया ॥
राज्ञे विलासयात्रा च मर्मज्ञस्य प्रवेशनम् ॥”

अथ प्राचीरनिर्णयः ।

“गजैरभेदा मनुजैरलक्ष्याः

प्राचीरखण्डा नृपतेर्भवन्ति ॥

राजदण्डोन्नताः सर्वे प्राचीराः पृथिवीभुजः ।
विंशतिस्ते बु पश्चामे पार्श्वयोः पश्च पश्च च ॥
पश्चात् पश्च च विज्ञेयाः प्राचीरा पृथिवीभुजः ।
सर्वप्राप्ते लावरयो नाम प्राचीर उच्यते ॥
प्रतिप्राकारसंस्थानं द्वारं नाभिसुखस्यितम् ।
तत्र जयाख्यस्य दीर्घस्य वास्तुखण्डस्य निर्णयः ॥
तद्वयथा ।

“राजच्छत्रान्तरे पश्च राजद्वारे महीपतेः ।
राजदण्डत्रये सार्धजयद्वारे प्रतिष्ठिताः ॥
अद्वारे राजदण्डार्थे प्राचीराः पृथिवीपतेः ।
एवं व्यवस्थिते स्थाने मध्यमेतद्वि तिष्ठति ॥
राजच्छत्रद्वयं सार्धमायामे जयवास्तुनि ।
परिणाष्टे पश्च राजदण्डाक्षिणं मध्यतः ॥

राजपट्टाभिधानेन स्थानमेतन्निगद्यते ।
 अस्मिन् गृहे वृषः कृत्वा सुचिरं सुखमश्नुते ॥
 अज्ञानाद् दम्भतो राजा योऽन्यत्र गृहमारभेत ।
 योऽचिरान् मृत्युमाप्नोति रोमं शोकं भयं तथा ॥
 यमदण्डोदयदण्डौ केनाहतिरुपपन्नः ।
 ये चान्ये वास्तुदोषाः स्युः स्थाने दोषाश्च ये
 पुनः ।
 न स्पृश्यते राजपट्टकैः सपैर्गण्डो यथा ॥
 दिग्गुणादिरतोऽपि स्यात् क्रमाङ्कजादिवास्तुयु ।
 राजदण्डमतेऽप्येवं प्राचीरे गुणदोषकौ ॥ १० ॥
 अथ जयाख्यस्य चतुरस्रस्य वास्तुखण्डनिर्णयः ।
 “राजद्वारे द्वि प्राकारा राजच्छत्रान्तरे मताः ।
 यमद्वारे सार्धं राजच्छत्रान्तरे च ये वृषाः ॥
 अपद्वारे राजदण्डं जिता आरम्भिताः पुनः ।
 अद्वारे भूपतेस्तस्य राजदण्डत्रयान्तरे ॥
 एवं व्यवस्थिते स्थाने मध्यमे तत् प्रदृश्यते ।
 आयामे राजच्छत्राणि चत्वारि परिणाहृतः ॥
 राजच्छत्रैकमानेन राजदण्ड उदाहृतः ।
 अथ च सप्तमो भागो वास्तोभवेति शोभनः ॥
 अस्मिन् गृहे वृषः कृत्वा सुचिरं पाति मेदिनीम् ।
 अस्मिन् विजयदण्डश्च सौख्यश्च समवाप्नुयात् ॥
 यो राजा दम्भतोऽन्यत्र वैश्वारम्भं समा-
 चरेत् ।
 य उक्तो राजदण्डोऽयं तस्यैवं स्थानपञ्चकम् ॥
 गणो यात्रश्च विंशच्च न्यगो भृङ्गो यथाक्रमम् ।
 विंशे विंशचनं स्थानं यात्रे स्यात् द्वारमन्दि-
 रम् ॥
 गजे यात्रालयं कुर्यात् गृहे केलिनिकेतनम् ।
 भ्रमरेऽन्तःपुरं कुर्यात् क्रमेण पृथिवीपतेः ॥
 तेन मध्यमेव विंशचनं दीर्घस्य चतुरस्रकैः ॥
 तत्र भविष्योत्तरे ।
 “मेघादिचन्द्रे जातस्य वृषतेः स्युरनुक्रमान् ।
 द्वादशैव गृहान् वक्ष्ये तेषां लक्षणमग्रतः ॥
 सुगन्धः सर्वतोभद्रो भयो नान्दीसुखक्षया ।
 विनोदश्च विलासश्च विजयो विमलक्षया ॥
 रङ्गः केलिर्नयो वीरो द्वादशैव प्रकीर्त्तिताः ॥
 अथैषां लक्षणानि ।
 “यद्यत्रैवोत्थते मानं तस्य तेनेव कल्पना ।
 राशः सप्तमेकान्तु दीर्घं सर्वत्र निचिपेत् ॥
 आयामेन सुन्दरः स्यात् राजदण्डैश्च पञ्चभिः ।
 परिणाहे चतुर्भिश्च राजदण्डैः प्रतिष्ठितः ॥
 अस्याधिदेवता भौमो रक्षतौ वसुधरा ।
 द्वाराणि विंशतिशाल्य रक्तचित्रावृतानि च ॥
 रक्तपट्टावृतो मेघः सकलार्थप्रसाधकः ।
 अथ स्थित्वा महीपालः सुचिरं पाति मेदि-
 नीम् ॥
 दीर्घम् ५१ । प्रस्थम् ४० । इति सुन्दरः ॥ ११ ॥
 “हौ राजदण्डावायामे परिणाहे तथैव च ।
 द्वायं सर्वतोभद्रः शुक्रास्याधिदेवता ॥
 दानवा रक्षकाश्चैव पूज्यास्तैश्च यजतः ।
 यदुर्गं शास्त्रे द्वाराणि कृष्यचित्रावृतानि च ॥
 पीतपट्टावृतो ह्येव सर्वान्निष्ठविनाशनः ।

अथ स्थित्वा महीपालः सर्वान् शत्रून् निह-
 न्ति ॥
 दीर्घम् २१ । प्रस्थम् २० । इति सर्वतोभद्रः ॥ १२ ॥
 “अथकोणो भवेद्दशः कोणो हस्तचतुष्टयः ।
 राजदण्डोभयः कार्यो बुधस्यास्याधिदेवता ॥
 रक्षका वसवस्यास्य पूज्यास्तेऽत्र प्रयजतः ।
 अष्टौ द्वाराणि चास्य स्युः पीतचित्रावृतानि च ॥
 पीतपट्टावृतो ह्येव सर्वान्निष्ठविनाशनः ।
 अथ स्याता चित्रपतिर्न रिष्टैरवष्टयते ॥
 राजदण्डो भवेद्दीर्घः प्रसरे राजदण्डकः ।
 राजदण्डे राजदण्डे प्रकीर्त्तां क्त्वा कारयेत् ॥
 अयं नान्दीसुखो नाम चन्द्रस्यास्याधिदेवता ।
 नक्षत्रलोकः पूज्योऽत्र स यस्मादस्य रक्षकः ॥
 द्वाविंशतिस्तु द्वाराणि दीर्घे दृश्य तथान्तरे ।
 अन्यत्र दीर्घे एकं स्यात् प्रसरे एकमेव च ॥
 दीर्घेद्वितये दृश्य द्वाराणि प्रसरद्वितये एकं कृत्वा
 द्वितयं एवं २२ द्वाराणि ।
 “शुक्रचित्रेण संहितः शुक्रपट्टेन शोभितः ।
 सर्वार्थसाधको राजा लक्ष्मीविजयवर्द्धनः ॥
 दीर्घम् ११ । प्रस्थम् १० । इति नान्दीसुखः ॥ १३ ॥
 “दीर्घे त्रयो राजदण्डाः प्रसरे द्वौ प्रतिष्ठितौ ।
 विनोद एव द्वाराणि त्रिंशत्कोष्ठद्वयं भवेत् ॥
 रक्तचित्रेण चित्राङ्गो रक्तवस्त्रोपगृह्यतः ।
 अथ स्याता नरपतिर्भवेत् कीर्त्तिप्रतापवान् ॥
 सूर्याधिदेवता चास्य रक्षकाः सकलग्रहाः ॥
 दीर्घम् ३१ । प्रस्थम् २० । इति विनोदः ॥ १४ ॥
 “दीर्घेण राजदण्डाद् प्रसरे राजदण्डकौ ।
 विलास एव द्वाराणि चत्वारिंशद्बुधा विदुः ॥
 गन्धर्वा रक्षकाश्चास्य प्रकीर्त्तचितयं भवेत् ।
 चित्रपट्टेन शृङ्गेण चित्रवस्त्रेण शोभितः ॥
 दुर्भिक्षप्रमनो ह्येव शस्त्रसम्पत्तिकारकः ।
 तत्र स्थित्वा नरपतिः प्रचुरं सुखमश्नुते ॥
 दीर्घम् ५१ । प्रस्थम् २० । इति विलास-
 गृहम् ॥ १५ ॥
 “द्वादशदण्डाः प्रसरे दीर्घे द्वौ राजदण्डकौ
 कथितौ ।
 विजये द्वादश भवनद्वाराणि स्युर्जयप्रदान्त्र ॥
 सूर्योऽधिदेवता चास्य रक्षतौ विद्मरराट् ।
 अरुणाभोगचित्राङ्गो अरुणाक्षरभूषितः ।
 तत्र स्थित्वा नरपतिः कुरुक्षेत्रं शास्ति वसुध-
 राम् ॥
 दीर्घम् २१ । प्रस्थम् १२ । ॥ १६ ॥
 “आयामे राजदण्डौ द्वौ प्रसरे राजदण्डकः ।
 शतदारोपचरितः प्रकीर्त्तैर्दशभिर्युतः ॥
 दिक्पाला रक्षकाश्चास्य कुजस्यास्याधिदेवता ।
 नानावर्त्तेन चित्रेण वसनेन विभूषितः ॥
 अथ स्थित्वा नरपतिः सुचिरं सुखमश्नुते ।
 यज्ञिगार्ग्ये प्रतिष्ठेत विमलो गृहसचमः ॥
 दुर्भिक्षं नात्र जायेत नेतयोर्न च विप्रवः ।
 न रोगो नापि शोकश्च नैवोत्पातभयक्षया ।
 दृग्गदि सुखवाहुकमन्यं कथितं युजेः ॥
 दीर्घम् २०० । प्रस्थम् १०० ॥ १७ ॥

“आयामपरिणाहाभ्यां राशः षोडशहस्तकः ।
 द्वाराणि षोडशैवास्त्य सुगरस्याधिदेवता ॥
 रक्षिका देवता चास्य शुक्रवस्त्रेभिर्भूषणम् ।
 अथ स्थित्वा नरपतिः सर्वार्थान् सुवि-
 साधयेत् ॥
 दीर्घम् १० । प्रस्थम् १६ । इति रङ्गः ॥ १८ ॥
 “आयामे राजदण्डः स्यात् प्रसरे च तदर्थकम् ।
 दश प्रकीर्त्ता द्वाराणि शनिरस्याधिदेवता ॥
 पिशाचा रक्षकाश्चास्य नीलवस्त्रादिभूषणम् ।
 नाभ्यां केलिराख्यातो भयरोमविनाशनः ॥
 अथ स्थित्वा नरपतिः सुखं विजयते रिपून् ॥
 दीर्घम् १०० । प्रस्थम् ५० ॥ १९ ॥
 “राजदण्डेन कोणः स्यादेवं केलिस्तुहंश्च ।
 चतुर्दशैव द्वाराणि राजुरस्याधिदेवता ॥
 नक्षत्ररा रक्षकास्तु नानावर्त्तामरादिकम् ।
 अयं जयः प्रकटितः सर्वत्रैव जयप्रदः ॥
 आयामे राजदण्डः स्यात् परिणाहेऽष्टहस्तकः ।
 नागारूपः कुटीरूपो वीरो नाम जयप्रदः ॥
 दृष्ट्वातिर्देवतास्य रक्षकाश्चास्य खिचराः ।
 विचित्रवस्त्रोपेतः सर्वकार्यार्थदायकः ॥
 दीर्घम् ११ । प्रस्थम् ८ । इति वीरः ॥ २० ॥
 “यो यस्य गदितो वर्णस्तथा स्यात्तामरोऽपि च ।
 राजदण्डान्तरे पञ्च चामराः स्युर्नक्षत्राणाम् ॥
 चन्द्रोऽपि दर्पणे दृष्ट उपरि कसतो न्यसेत् ।
 पताकाध्वजयुक्ताश्च गृहरक्षक-रक्षसाम् ।
 ह्यत्रयुक्तं गृहं राश्यां विज्रियं चक्रवर्त्तिनाम् ॥
 एषां नियमः परपत् ।
 “इति द्वादशचिह्नानि गृहाणां कथितानि वै ।
 विष्टयेतानि वृषतिर्गृहारम्भं समाचरेत् ॥
 इति विंशचनस्यागमिति राशस्य मस्तकम् ।
 इतोऽन्ये चित्तद्वयांघ्राः प्रासादाः पृथिवीसुजः ॥
 जलयन्त्रादयो वेद्ये तेषां नास्ति विनिश्चयः ।
 स्वजन्मगेहसंस्थो यो वृषतिः शुभचैतनः ॥
 स चिरं पृथिवीं शास्ति सर्वार्थान् साधयत्यपि ।
 यो वा तत्परगेहस्यो दुर्भिक्षान् धरणीपतिः ॥
 न चिरं पाति वसुधां धीरं रोगश्च विन्दति ।
 स्वलयपतिमित्रस्य गृहवारी न दुष्यति ॥ २१ ॥
 परच ।
 “हीरकस्य विभुतस्य अक्षजातेर्महादुतेः ।
 सन्तोष्यार्थमात्रेण वसतो दीप्तिमन्निखाः ॥
 गृहानि धारयेन्नावा तद्वत् वषट्कारम् ॥
 वाद्वन्तु ।
 “गृहेऽत्र मन्त्रविद्यानो विज्ञेयो न च दृश्यवत् ।
 विष्णुर्गृहेऽरक्षक्याद्यो विधेयः सद्विपतिरि ।
 तेन सर्वार्थे नश्यन्ति पापिष्ठानि मही-
 सुगाम् ॥
 मीनोऽपि ।
 “वास्तुखण्डोऽष्टहस्तकः स्यात् यजमानैर्गताभिः सक्तैः
 यमद्वारात् समारम्भं यावद्द्वारमिच्छते ॥
 तद्वयथा,—
 “गृहगर्भः शिरःसङ्गो घनं विभक्तं रत्नं च ।
 धीरक्षामश्च दृष्ट्यै वास्तुभागा यदाग्रमम् ॥

विष्कम्भगणपरिचवर्जं योगेषु कारयेत् ।
श्वेतमेत्रेयगान्धर्वेभ्योऽभिनिद्रौहिणेऽपि च ॥
तथा विजयसावित्रे सुहृत्ते गृहमारभेत् ।
चन्द्रादित्यबलं लभं तथा शुभनिरीक्षितम् ।
प्रासादेऽप्येवमेव स्यात् कृपापापेषु चैव हि ॥”
ऐन्दवं नृगशिरः ॥ * ॥ सुहृत्ते संवर्तः ।
“रौद्रः श्वेतश्च मेत्रेयस्तथा शानकटः स्मृतः ।
सावित्रश्च जयन्तश्च गान्धर्वः कुतपस्तथा ॥
रौहिणश्च विरिषश्च विजयो नैर्ऋतस्तथा ।
माहेन्द्रो वारुणश्चैव वटः पञ्चदश स्मृताः ॥”
तेन द्वितीयतृतीयसप्तमाष्टमनवमेकादशपञ्चमा-
न्यतमसुहृत्ते श्वेतादौ वास्तुकर्म कुर्यात् ।
चैत्रादिफलानु नरयहे देवयहे तु प्रतिष्ठाकाल-
वशात् तत्कालपरिग्रहः ॥ * ॥ तथा च कल्प-
तरौ देवीपुराणम् ।
“यस्य देवस्य यः कालः प्रतिष्ठाध्वजरोपणं ।
गर्त्तापूरशिलान्यासे शुभदक्षस्य पूजितः ॥”
यस्य देवस्य प्रतिष्ठाध्वजरोपणं यः कालः शुभ-
दक्षस्य गर्त्तापूरशिलान्यासे गृहारम्भे स कालः
पूजित इति ॥ * ॥ प्रतिष्ठाकालश्च मातुल्ये ।
“चैत्रे वा फाल्गुने वापि ज्येष्ठे वा माघे च तथा ।
माघे वा सर्वदेवानां प्रतिष्ठा शुभदा भवेत् ॥
प्राप्य पक्षं शुभं शुक्लमतीते चोत्तरायणे ।
पञ्चमी च द्वितीया च तृतीया सप्तमी तथा ॥
दशमी पौर्णमासी च तथा श्रेष्ठा त्रयोदशी ।
यास्तु प्रतिष्ठा विधिवत् कृता बहुफला भवेत् ॥”
प्रतिष्ठामनुचये ।
“माघे वा फाल्गुने वापि चैत्रवैशाखयोरपि ।
ज्येष्ठाषाढकयोर्वापि प्रतिष्ठा शुभदा भवेत् ॥”
कल्पतरौ देवीपुराणम् ।
“महिषासुरहन्त्राश्च प्रतिष्ठा दक्षिणायने ॥”
ज्योतिषे ।
“गुरोर्भेगोरस्तवात्यं वाहकं मिङ्गो गुरौ ।
गुर्वादिष्ये दशाहे तु वक्रिजीवाष्टविंशके ॥
पूर्वराशावनायातातिचारिगुरुवत्सरे ।
प्राग्ग्राशिगन्तुजीवस्य चातिचारे त्रिपक्षके ॥
कम्पाद्यस्तसप्तमि नौचल्ये मलिन्नुचे ।
पौषादिकचतुर्मासे चरणाङ्कितवर्षये ॥
एकेनाह्ना चैकदिने द्वितीयेन दिनत्रये ।
तृतीयेन तु सप्ताहे माङ्गल्यानि विवर्जयेत् ॥
अतारम्भप्रतिष्ठे च गृहारम्भप्रवेशने ।
प्रतिष्ठारम्भये देवकूपादेः परिवर्जयेत् ॥ * ॥
स्मृतिसागरे ।
“उल्कापाते च भूकम्पे अकालवधगर्जिते ।
वज्रकेतून्मोत्पते गृह्ये चन्द्रस्ययोगोः ॥
प्रयाणानु त्यजेत् शुद्धः सप्तरात्रमतः परम् ।
ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यस्त्यजेत् कर्म त्रिरा-
त्रकम् ॥
शूद्रस्त्यक्ता चैकरात्रं ततः कर्म समाचरेत् ॥”
पराशरः ।
“प्रयाणे सप्तरात्रानु त्रिरात्रं व्रतबन्धने ।
एकरात्रं परित्यज्य कुर्यात् पाथिग्रहं गृहे ॥”

मत्स्यपुराणे ।
“नवग्रहमखं कृत्वा ततः कर्म समाचरेत् ।
अन्यथा फलदं पुंसां न काम्यं जायते कश्चित् ॥”
अथवर्द्धमानधृतवचनम् ।
“पितृभ्यो वृद्धये वृद्धिआहं दत्त्वा सदक्षिणम् ।
क्रूरभूतजलिष्वेव संपूज्य वास्तुदेवताः ॥”
एकदिने वास्तुयागगृहोत्सर्गयोः करणे सक्तदेव
वृद्धिआहं करणीयम् ।
“गणेशः क्रियमाणे तु मातृभ्यः पूजनं सक्तम् ।
सक्तदेव भवेत् आहमादौ न प्रयगादिषु ॥”
इति कन्दोपनिषदिष्टम् ।
मातुल्ये ।
“ऊहापोहार्थतत्त्वज्ञो वास्तुशास्त्रस्य पारगः ।
आचार्यश्च भवेन्नित्यं सर्वदा दोषवर्जितः ॥”
देवीपुराणम् ।
“प्रासादे च चतुःपदिकेकाशीतिपदं गृहे ।
चतुरस्रीकृते चैत्रे चाष्टधा नवधा कृते ॥
कोष्ये रेखास्ततो दत्त्वा नव भागान् प्रकल्पयेत् ।
ईशः कोणाहृतो ज्ञेयः पर्जन्यः पदसंस्थितः ॥
द्विपदस्यो जयन्तश्च शक्रः स्यादेककोष्ठगः ।
भास्करश्च पदो ज्ञेयो द्विपदः सत्य उच्यते ॥
भृशः पदस्यो ज्ञातयो योम चैव पदाहं कम् ।
हुताशनः पदाहं तु पूषा च पदसंस्थितः ॥
वितथो द्विपदो ज्ञेयः पदैकस्यो गृहक्षतः ।
वैवस्वतः पदैकस्यो गन्धर्वो द्विपदस्थितः ॥
भृङ्गश्चैकपदो ज्ञेयो नृगश्चाहं पदस्थितः ।
पितरोऽहं पदे ज्ञेयाः पदे दौवारिकस्तथा ॥
सुग्रीवो हि पदे ज्ञेयः पदस्यः पुष्यदन्तकः ।
पयसा पतिरेकस्योऽसुरो द्विपदसंस्थितः ॥
शोषश्चैकपदो ज्ञेयः पापोऽहं पद उच्यते ।
रोगश्चाहं पदो ज्ञेयो नागश्चापि पदे स्थितः ॥
द्विपदे विष्कम्भा तु भज्जाटः पदसंस्थितः ।
यज्ञेश्वरः पदो ज्ञेयो नागराड् द्विपदस्थितः ॥
पादस्या श्रीमहादेवी दितिश्चाहं पदस्थिता ।
आपान्तपादसंस्थाः स्यादापवत्सः पदस्थितः ॥
चतुष्यदस्यो विज्ञेयचार्यमा मध्यपूर्वगः ।
सावित्रस्तु पदो ज्ञेयः सावित्री पदसंस्थिता ॥
ततो विवस्वान् विज्ञेयश्चतुष्कैर्मध्यसंस्थितः ॥
इन्द्रश्चैव त्रिपदो ज्ञेयो राजयक्ष्मा पदस्थितः ॥
मित्रश्चतुष्यदस्येव पश्चिमे च अवस्थितः ।
रुद्रश्चैकपदो ज्ञेयो राजयक्ष्मा पदस्थितः ॥
घराघरश्च विज्ञेय उत्तरे च चतुष्यदे ।
चतुष्यदश्चतुर्दशो मध्ये ज्ञेयः प्रजापतिः ॥
देवतानुचरा वाह्ये सर्वे चान्तकथासुराः ।
एवं प्रयत्न कोष्ठानि रजसापूर्य देशिकः ।
एतेषामेव देवानां वर्णं दद्यात् कामिकम् ॥”
रजसेति पञ्चवर्णरजोभिः । तथा च शारदा-
याम् ।
“उक्तानामपि देवानां पदान्यापूर्य पञ्चभिः ।
रजोभिस्त्रैयथोक्तेभ्यः पायसान्नैर्वर्णं हरेत् ॥”
तथा ।
“मीतं हरिद्राचूर्णं स्यात् पितं तक्षुलसम्भवम् ।

कुसुम्भचूर्णमरणं तथा दग्धपुलाकजम् ।
विश्वार्दिपञ्चं श्याममित्युक्तं वर्णपञ्चकम् ॥”
स्यात् पुलाकस्तुब्ध्यान् इत्यमरोक्तेः तुच्छं
अपञ्चम् ।
“पूज्या मण्डलवर्ण्ये तु पूर्वामध्यादिकक्रमात् ।
स्कन्दश्चैव विदारा च च्यव्यमा पूतना तथा ।
जम्भका पापराक्षस्यो पालिपितृशरव्यपि ॥”
मण्डलकरणाचामर्थे शालग्रामसम्प्रीये सर्वे
पूज्याः ।
“शालग्रामशिलास्यो यत्र तिष्ठति केशवः ।
तत्र देवासुरा यत्रा भवनानि चतुर्दश ॥”
इति पञ्चपुराणवचनात् ॥
तत्रावाहनविसर्जने न स्तः ।
“शालग्रामे स्यादरे च नावःहनविसर्जने ॥”
इति वचनात् ॥
तदसम्भवे घटादिजले । प्रतिमास्थानेष्वप्यु-
त्थावाहनविसर्जनवर्जम् । इति बौधायन-
वचनात् ॥ * ॥ एषां विशेषवर्णनमस्त्यपुराणदेवी-
पुराणाभ्यामुक्तोऽपीदानीन्तनैर्नैव यवद्विष्यते ।
इति न लिखितः । किन्तु मत्स्यपुराणोक्तपायस-
वर्णनोपयते । तथा च ।
“पायसं वापि दातव्यं स्नानान्ना सर्वतः क्रमात् ।
नमस्कारेण मन्त्रेण प्रणवाद्येन सर्वतः ॥”
अतएव प्रागुक्तशारदावाक्ये पायसमात्रमुक्तं
तेन एष पायसवर्णितः ॐ ईशानाय नमः ।
इत्यादिना प्रयोगः । न च वाचस्पतिमिश्रोक्त-
मनुकदेवतायै एष पायसवर्णनम् इत्यादि
प्रणवादिनमस्कारान्तस्नानामरूपमन्त्रमधे देय-
प्रवेशस्यायुक्तत्वात् । तथा च ब्रह्मपुराणम् ।
“ॐकारादिचमायुक्तं नमस्कारान्तकीर्तितम् ।
स्नानम सर्वसत्त्वानां मन्त्र इत्यभिधीयते ॥”
इति देवीपुराणम् ॥
“एवं भूतगणानानु वर्णितेष्वस्तु कामिकः ।
एतान् प्रपूजयेद्देवान् कुशपुण्याक्षतैर्गुणैः ॥
एवं प्रपूजिता देवाः शान्तिपुष्टिप्रदा गृणाम् ।
अपूजिता विनष्टान्ति कारकं स्थापकं तथा ।
एतान् प्रपूजयेद्देवान् कुशपुण्याक्षतैस्तथा ॥”
अथ पूजाया निबन्धात् वक्ष्यमाणमत्स्यपुराण-
वचने होमानन्तरं वलिदानाच्च वलेः काम्यत्वात्
पूजा होमानन्तरं वलिदानाचारः । तथा च ।
“ब्रह्मस्थाने तथा कुर्यादासुदेवस्य पूजनम् ।
श्रियाश्च पूजनं कुर्यादासुदेवगणस्य च ॥
गन्धार्घ्यपुष्पनेत्रेद्युधपादौः सुरवत्तम ।
ततः संपूजयेत् तस्मिन् सर्वलोकाधरां भव्यम् ॥
सुरूपां प्रमदारूपां दित्याभरणभूषिताम् ।
थ्यात्वा तामर्चयेद्देवीं परितुष्टां स्मिताननाम् ॥
ततः स्नानमन्त्रेण सर्वदेवमयं हरिम् ।
थ्यात्वा समर्चयेत्तत्र यज्ञेदास्तुनरं परम् ॥”
ब्रह्मस्थाने ततो विद्वान् कुर्यादाधारमन्त्रैः ।
तस्मिन् संस्थापयेत् कुम्भं वर्धन्या सद्यः पूरितम् ॥
हैमं वा राजतं पाचं न्यस्त्य वा हर्षं शुभम् ।
सर्वबीजौषधीयुक्तं सुवर्णरजतान्वितम् ॥

ब्रह्मसामान्ये ततो मन्त्रो कलसं स्थाप्य पूजयेत् ।
 तस्मिंश्चतुर्मुखं देवं प्राचेष्टं मन्त्रविप्रद्यम् ॥
 मन्त्रैः पुष्पैश्च धूपैश्च नैवेद्यैः सुमनोहरैः ।
 ततो मन्त्रलवाक्षी तु प्रतीक्षां प्रादुसुखः स्थितः ॥
 आचार्यों गृह्य सभारं नृसादीर्क्षर्पयेत् सुरान् ।
 प्राचेष्टं तर्पयेद्दिवान् व्याहृतीनां श्रुतेन च ॥
 इतरान् दशभिर्देवागाहुतिभिः प्रतर्पयेत् ।
 ततः प्रणम्य विज्ञाप्य कृत्वा वै स्वस्तिवाचनम् ॥
 प्रगृह्य कर्करीं सम्यङ्मुष्टवान्तःप्रदक्षिणम् ।
 सत्रमार्गेण देवेन तोयधारेण कारयेत् ॥
 पूर्व्वपत् तेन मार्गेण सप्तवीजानि वापयेत् ।
 आरम्भं तेन मार्गेण तस्य स्वातस्य कारयेत् ॥
 ततो गर्त्तं खनेन्मध्ये हस्तमानप्रमाणतः ।
 चतुरष्टुलमात्रं तदधः खन्यान् सुसन्नितम् ॥
 गोमयेन प्रलिप्याद्य चन्दनेन विलेपितम् ।
 मध्ये दत्त्वा तु पुष्पाणि शुक्लान्यक्षतमेव च ॥
 आचार्यः प्रादुसुखो भूत्वा ध्यायेद्देवं चतुर्मुखम् ।
 तूष्णमद्भुतघोषेण ब्रह्मघोषरवेण च ॥
 अर्घ्यं दद्यात् सुरश्रेष्ठ कुम्भतोयेन मन्त्रवित् ।
 प्रगृह्य कर्करीं तान् तत् स्वातं पूजयेच्छ्रद्धैः ॥
 मन्त्ररत्नसमायुक्तैर्विमलैश्च सुगन्धिभिः ।
 तस्मिन् पुष्पाणि शुक्लानि प्रक्षिपेदोमिति स्मरन् ॥
 तदावर्त्तं परीक्षेत दधिभक्तान्वितं क्षिपेत् ।
 शुभं स्यादक्षिणावर्त्तं शुभं वासे भवेत्ततः ॥
 वीजैः शालिववादीनां गर्त्तं तं पूरयेत्ततः ।
 क्षेत्रजाभिः पवित्राभिर्नृद्धिर्गर्त्तं प्रपूरयेत् ॥
 शवं निष्याद्य विधिना वास्तुयागं सुरोत्तम ।
 सुवर्णं गात्रं वस्त्रं च आचार्याय निषेदयेत् ॥”
 इतराग्रीशादीन् होमस्तु प्रणवादिस्वाद्यान्त-
 नक्षत्रात्मभिः । तथा च विष्णुधर्मोत्तरे ।
 “रुक्मेतां देवतां राम यस्तुद्दिश्य यथाविधि ।
 यतुष्यन्तं धर्मेन्द्रो नाम्ना च प्रणवादिना ।
 होमहन्मर्षेकैकं शतमस्तान् होमयेत् ॥”
 शतमस्तानिति पूर्व्वोक्तवचनानुसारं वास्तु-
 यागितरपरम् । स्तुतिः ।
 “आचार्यायान् लुडुयात् ध्यायन् वै मन्त्रदेव-
 ताम् ॥”
 होमदधितान्मन्त्रान्माद्य एन्दोगपरिशिष्टम् ।
 “ब्रह्मस्य दक्षिणा देया यच्च या परिकीर्त्तिता ।
 क्रमेणोत्पद्यमानायां पूर्णपात्रादिका भवेत् ॥
 विश्रामाभीतमन्त्रैश्चक्षिणाहं हरो भवेत् ।
 वायवेदेभ्यं कर्त्तव्यं दक्षिणैः प्रतिपादयेत् ॥”
 कर्त्तव्यं यजमानमिति । उभयं ब्रह्मकर्म होतृ-
 कर्म च । उपमं हारे वास्तुयागमिति श्रुतेः
 मष्टुयाकारं ततो होमोत्पन्नमिति । अथ
 मित्रितारमिति च दक्षिणादायान् पञ्चमार-
 नधम् । २. २. मातृगणे ।
 “मातः मन्त्रेण विधानं यजमानस्य कारयेत् ॥”
 देवीपुराणम् ।
 “मातृगणप्रती पुण्यां देवतां प्रक्षिपेत्तर्पयेत् ।
 अथ हन्तुं भोजयिष्यान् इति मातृगणविचारयेत् ॥
 प्रणम्य आरुणेष्टान् एवं वापि मदीयम् ॥”

कायंस्तु पञ्चभिर्विस्त्रैर्विस्त्रवीनैरथापि पा ।
 होमान्ते मध्यभोज्येच वास्तुयागे वलिं दरेत् ॥”
 इति मत्स्यपुराणे होमान्ते वलिविधानात्
 अत्रापि होमं कृत्वा वत्स्यादिप्रागुदितसर्वकर्म-
 करणाचारः ॥ १ ॥ अत्र प्रजापतिनामागिः ।
 “प्रतिष्ठायां जोहितच वास्तुयागे प्रजापतिः ।
 जलाशयप्रतिष्ठायां वरुणः ससुदाहृतः ॥”
 इति मत्स्यसूक्तवचनात् । एकाशीतिपदवास्तु-
 यागे मत्स्यपुरायम् । भूम्यधिकारे ।
 “पञ्चगव्यौपधिजतैः परीक्षित्वा तु सेचयेत् ।
 एकाशीतिपदं कृत्वा रेखाभिः कनकेन तु ॥
 पश्चाद्विष्टेन चालिष्य सूत्रेयालोष्य सर्वतः ।
 दश पूर्वायता रेखा दश चैवोत्तरायताः ।
 सर्ववास्तुविभागे तु विज्ञेया नवधा नव ॥”
 पञ्चगव्यमन्त्रमाह श्रुतः ।
 “गायत्र्यादाय गोमूत्रं गन्धदारेति गोमयम् ।
 आष्यायस्त्रेति च क्षीरं दधिक्तावूति वै दधि ।
 तेजोऽथेति घृतश्चैव देवस्यत्वा कुशोदकम् ॥”
 औपधीराह कात्यायनः ।
 “व्रीहयः शालयो तुङ्गा गोधूमाः सर्पपाक्षिकाः ।
 यवाक्षौषधयः सप्त विपदो ज्ञान्ति धारिताः ॥”
 व्रीहः शरत्पक्षधान्यं षष्टिकाखम् । शालयो
 हैमन्तिकाः । दशेति वास्तुमण्डलवायवे उप-
 विश्व पूर्वाभिसंख्यो गुरुः उत्तरत आरभ्य दश-
 रेखाः प्राहसंख्यैर्यादक्षिणं कुर्यात् । एवं
 नैर्वात्यास्तपविश्व पश्चिमतः पूर्वापरगा दशो-
 त्तरायता रेखाः कुर्यात् कनकशलाकादिना ।
 रुद्रयामले तासां नामानि ।
 “शान्ता यशोवती कान्ता विशाला प्राण-
 वाहिनी ।
 शची तुमनसा नन्दा सुमहा सुरथा तथा ॥”
 इत्याद्या दश रेखाः ॥
 “द्विरग्या सप्तता लघ्वीर्विभूतिर्विमला प्रिया ।
 जया कला विशोका च दृढा संज्ञा दशो-
 ताराः ॥”
 इत्यन्तदश रेखाः ॥
 “एकाशीतिपदं कृत्वा वास्तुकृत् सर्ववास्तुषु ।
 पदस्थान् पूजयेद्देवान् विंशन् पददशैव तु ॥
 द्वाविंशद्वाच्यतः पूज्याः पूज्याश्चान्त्ययोदश ।
 नामतस्तानि यस्यामि ग्यानानि च निबोध मे ॥
 ईशानकोलादिगु नान् पूजयेत् विधानतः ।
 शिवायै चैवाय पञ्चम्यो दायस्तः कुलिशायुधः ।
 खलः मलयो भृशशैव आकाशो वायुरेव च ।
 पृथा च वितथर्धेव सहजनयमायुर्मौ ॥
 गन्धर्वो भृङ्गराजश्च रथः पितृगणस्तथा ।
 दौर्वागिहोऽथ सुयोगः पुण्डरीको जगन्नाथिपः ।
 अमरः शोभधार्यो च नोमोऽहोमय रथ च ।
 भस्माटः भौमगर्भो च कटिभिर्द्वि द्विजोऽथवा ।
 षड्विंशतिश्रुतेन च तदन्तस्तुतः प्रभुः ।
 ईशानादिपञ्चम्योऽन्तर्गम्यमान् पूजयेद्दशुधः ॥
 व्यापयेत्पञ्च गार्ग्योऽथो जयो रुद्रकर्मणः च ।
 मध्ये रुद्रपदे रुद्रा नवार्धौ च यमोऽमलाः ॥

संज्ञानेकान्तरान् विद्वान् पूर्वाद्यात्मतः सन्तः ।
अर्थमा सविता चैव विवस्वान् विबुधाधिपः ॥
मित्रोऽथ राजयन्मा च तथा पृथ्वीधरः सन्तान् ।
व्यष्टमद्यापवत्स्य परितो मत्तगः सन्तानः ॥
व्यापस्तेवापवत्स्य पर्जन्योऽग्निर्दितिक्षया ।
पादिकानाञ्च वर्गोऽयमेवं कीदृषु श्रेयतः ॥
तन्मध्ये तु वद्विंशतिपदास्ते तु सन्तः ।
अर्थमा च विवस्वाञ्च मित्रः पृथ्वीधरस्तथा ।
मत्तगः परितो दिक्षु त्रिपदास्ते तु सन्तः ॥
एवमिति यथा ईशानकीर्णे कीदृचतुष्टये अन्त-
स्थितैककीदृशसहिते देवनापसकमेवमाग्नेयादि-
कीदृष्वपीत्यर्थः । दिक्षु पूर्वादिदिक्षु ॥ १ ॥
“वंशानिदानो वक्ष्यामि बहून्पि एतन् पृथक् ।
वायुं यावत् तथा रोगात् पितृभ्यः श्रित्तिर्न
पुनः ॥
सुखाद्भृशमघो शोषाद्विषमं यावदेव तु ।
सुग्रीवाददितं यावद्भृङ्गाज्जयन्तमेव च ॥
एते वंशाः समाख्याताः क्षत्रियतर एव च ।
एतेषां चैव सम्पातः पदमध्ये समन्तथा ॥
मर्मे चेतत् समाख्यातं त्रिशूलं कीर्णं च यत् ।
क्षमन्यासिषु वर्णानि तुलाविधिसु सन्वदा ॥
कीलोष्कटोपघातानि वर्णयेत् यत्नतो नरः ।
सर्वत्र वास्तुनिर्दिष्टः पितृवैश्वानरायतः ॥
गृह्यन्मिः समापिष्टो सुखे चापः समान्नितः ।
पृथ्वीधरोऽर्थमा चैव क्षत्रयोक्तावधिहितौ ॥
यक्षः स्यते चापवत्सः पूजनीयस्तथा पुत्रैः ।
नेत्रयोर्दितिपर्जन्यौ श्रोत्रे दित्तिजयन्तकौ ॥
सर्पेन्द्रा वंशसंख्यो च पूजनीयौ प्रयत्नतः ।
सोमस्यार्थादथस्तद्वाक्ताः पथ च पथ च ॥
रुद्रश्च राजयन्मा च वामघृत्तनमाश्रितौ ।
सावित्रः सविता तद्वह्मन् दक्षिणमाश्रितौ ॥
विवस्वानथ मित्रश्च अतरं संशयस्वितौ ।
पूषा च पापयन्मा च दक्षयोर्मेनिवन्त्यकौ ॥
तथैवासुरश्रेष्ठौ च वामपार्श्वे समाश्रितौ ।
पार्श्वे तु दक्षिणे तद्वह्मन्तः सद्यश्चतः ॥
उर्वार्यमामुषौ क्षीरौ जालोर्गन्धर्वपुष्पकौ ।
पक्षयोर्हंसस्यौर्वा कर्ष्या दीवारिकौ नृगः ॥
जयः शक्रस्तथा मेघे पादयोः पिगरस्तथा ।
मध्ये नयपदौ मरुता हृदये स तु पूष्यतः ॥
चरकोऽथ विदारोऽथ पुतना पापराक्षसीम् ।
ईशान्यादिकीर्णेषु सख्यस्तद्वाक्ता यत्नतः ॥
पितृभ्य इति पितृगणादारभ्य पश्चिं यावत् यौ
वंशः प्रसारितस्तद्वाक्ता यौ वास्तुप्रत्ययः । अमुषौ
यक्षगः । पुष्पकः पुष्यदेवताः । तथा ।
“प्रदक्षिणन्तु कुर्वन्तं वाक्ताः प्रदक्षिणस्तम् ।”
कीर्णानां निरर्णं प्रदक्षिणं वाक्ताम् । तथा ।
“मर्मेभ्यो मध्यमा भवे मघात्पृथक् दक्षिणः ।
प्रसारयन्तं नरः पदयन्माश्रितकम् ।
सर्वेषु वाममाश्रितेषु शक्रः प्रदक्षिणाम्ने ॥” ॥ १ ॥
तथा ।
“वाक्तां पश्चिंक्षितं मध्यमाश्रितं पितृभ्यः ।
चरन्तं यक्षमन्तं मर्मेभ्यः समितिर्दक्षिणमेवमा ॥

वीर्गोदारे तद्योदाने तथा गृहनिवेशने ।
हाराभिर्वर्धने तदनु प्रासादेषु गृहेषु च ॥
वास्तूपशमनं कुर्वाणं पूर्वमेव विचक्षणः ।
एकाशीतिपदं लेख्यं लेखकैवांस्तुपिष्टकैः ।
होमस्त्रिमेखके कार्यः कुष्ठे हस्तप्रमायके ॥”
विश्वकर्मा ।

“खानाधिके भवेद्भोगी ह्येने धेनुधनक्षयः ।
अक्रुशते तु सन्तापो मरणां क्षिप्रमेखके ।
मेखनारहिते शोको ह्यधिके वित्तसंक्षयः ।
भाष्यां विनाशकं कुर्वाणं प्रोक्तं योन्या विना कृतम् ।
अपत्यध्वंसनं प्रोक्तं कुष्ठं यत् कष्टवर्जितम् ॥”
वशिष्ठमं ह्यितायाम् ।

“तस्मात् सम्यक् परीक्ष्येयं कर्तव्यं शुभदेहिकम् ।”
शुभविश्वकर्मासम्भवे क्रियासारः ।
“कुष्ठमेवंविधं न स्यात् स्याद्विलं वा समा-
अयेत् ॥”

मत्स्यपुराणम् ।
“यत्रैः क्षण्यतिलैस्तद्वत् समिद्धिः शीरसम्भवेः ।
पालाशैः खादिरेरापामार्गोदुमरसम्भवेः ॥
कुशदूर्वासयैर्वापि मधुसर्पिःसमन्वितैः ।
कायंस्तु पञ्चभिर्विष्वैर्विष्वक्चैरपि वा ।
होमान्ते भक्ष्यभोग्यैश्च वास्तुदेशे वलिं हरेत् ॥”
अत्र होमे मन्त्रानाह विष्णुधर्मोत्तरम् ।

“वास्तोष्यतेन मन्त्रेण यजेद्य गृहदेवताम् ।”
वास्तोष्यतेन वास्तोष्यतिदेवतेन पञ्चमन्त्रेण ।
वशिष्ठस्य च पायसं प्रागेव लिखितम् ॥ ७ ॥
प्रक्षस्याने ततः कुर्वाणोवास्तुदेवस्य पूजन-
मिवाह । सुवर्णं गां वस्तुयुगमाचार्याय निवे-
दयेत् । इत्यन्तमत्रापि बोधम् कल्पतरौ मत्स्य-
पुराणम् ।

“ततः सर्वविधिदानं यजमानस्य कारयेत् ।
दिर्घां पूजयेद्भगवता ये चान्ये गृहमागताः ॥
एतद्वास्तूपशमनं कृत्वा कर्म समाचरेत् ।
प्रासादभवनोद्यानप्रारम्भे परितोऽग्नेः ॥

पुरवेक्षप्रवेशेषु सर्वदोषापनुत्तये ।
इति वास्तूपशमनं कृत्वा सज्जग वेदयेत् ॥”
इति मत्स्यपुराणे उपक्रमोपसंहारयोर्वास्तूप-
शमनविधाभिधानात् वास्तूपशमनं कर्मणो
गासधेयं इति तेनेयोक्तैः सर्वदोषापनुत्तये
इति श्रुतेः वास्तुसर्वदोषापनोदगं फलं संकल्प्य
तु तदुत्प्रेषः कार्यः । एतत्तु प्रारम्भप्रवेशान्य-
नरक्षिप्रवृत्तं कर्तव्यम् । आवश्यकत्वे प्रमाणं
प्रागेवोक्तम् । इति श्रीरघुनन्दनभट्टाचार्यविर-
चितं वास्तुमागतत्वं समाप्तम् ॥

वास्तुकं, स्त्री, (वास्तु रक्ष । वास्तु + स्वार्थे कन् ।)
वास्तुकशास्त्रम् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
(यथा, अनुने । १ । १८ ।

“तत्तुनीयकलीपत्नीतुनिषकवास्तुकैः ॥”
वास्तुकी, स्त्री, विश्वीशास्त्रम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
वास्तुकं, स्त्री, (वसति श्रुत्या अवसिति । वस +
कृत्वा इति वास्तुः ।) शास्त्रविज्ञेयः । इत्युप-
इति भाग । तत्पठ्यते । वास्तु रक्षकम् ॥

वस्तुकम् ४ वस्तुकम् ५ हिलमोचिका ६ शाक-
राजः ७ राजशाकः ८ चक्रवर्त्तः ९ । अस्त्य
गुणाः । मधुरत्वम् । सुशीतलत्वम् । चारत्वम् ।
मादनत्वम् । विदोयचित्तम् । रोचनत्वम् ।
ज्वरहरत्वम् । महार्शसां नाशनत्वम् । मल-
मूत्रशुद्धिकारित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
अपि च ।

“वास्तूकं वास्तुकञ्च स्यात् चारपत्रञ्च शाक-
राट् ।

तदेव तु दृष्टव्यं रक्तं स्यान्नौदवास्तुकम् ॥
प्रायशो यवमध्ये स्यात् यावत् शाकमतः स्तुतम् ।
वास्तूकहितयं खादु चारं पाके कटुदितम् ॥
दीपनं पाचनं रुच्यं लघु शुक्रवत्प्रदम् ।
सरं ग्रीवाक्षपितासक्तमिदोयत्रयापहम् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

वास्तुयं, त्रि, वस्तिस्मन्नि । वस्तुसन्नि । वस्तु-
-सम्बन्धि । वास्तुसम्बन्धि । वस्तिवस्तुवास्तु-
शब्देभ्यः ऋयप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥ (वस्तौ
भवम् । वस्ति + “इतिक्वचित्कलशिवस्यस्य हे-
ट्ठ्” । ४ । ३ । ५६ । इति ट्ठ् । वस्ति-
भवम् ॥ यथा, छान्दोग्योपनिषदि । ३ । १८ ।
२ ।

“तत् यत् रणतं सेयं पृथिवी यत् सुवर्णं चा
द्यैर्व्यराद्यु तै पर्वता यदुत्तं स मेवौ वीहारी
याधमनयन्त्रा नद्यो यदाक्षयस्तु दत्तं स वसुधः ॥”
वस्तिरिव । वस्ति + “वस्तिट्ठ्” । ५ । ३ ।
१०२ । इति ट्ठ् । वस्तिवस्तुशब्दम् । इति सिद्धान्त-
कौमुदी ।)

वास्तोष्यति, पुं, (वास्तोर्गृहेचैत्रस्य पतिरधि-
ष्ठाता । “वास्तोष्यतिगृहमेघाच्छ च ।” इति
निपातनात् अलुक् पत्यश्च । यद्वा, “वास्तुना-
रिचं तस्य पतिः पाता विभुत्वेन ।” इति
निघण्टुटीकायां देवराजयत्वा । ५ । ४ । ६ ।)
इन्द्रः । इत्यमरः ॥ (देवतामात्रम् । यथा,
भागवते । १० । ५० । ५३ ।

“वास्तोष्यतीनाञ्च गृहैर्वलभीभिश्च निर्मितम् ।
चातुर्वर्ण्येण नाकीर्णं यदुदेवगृहोत्तमतु ॥”
“किञ्च नगरगृहादौ वास्तोष्यतीनां देवानाञ्च
गृहैर्वलभीभिश्चन्द्रमालिकाभिश्च निर्मितम् ॥”
इति तट्टीकायां स्वामी । गृहपालयितरि, वि ।
यथा, ऋग्वेदे । ७ । ५४ । १ ।

“वास्तोष्यते प्रतिजानीह्यन्तान्
स्वादेशो अन्नमीवो भवानः ॥”
“हे वास्तोष्यते गृहस्य पालयितर्देवं त्वं अन्नान्
त्वदीयान् स्तोत्रानि प्रतिजानीहि ।” इति
तट्टाये सामयः ।)

वास्तुः, पुं, (वस्त्रेण परिहृतो रयः । वस्त्र + “परि-
हृतो रयः” । ४ । २ । १० । इति क्यम् ।)
यस्याहतरयः । इत्यमरः । २ । ८ । ५४ । वि,
वस्त्रममयी ॥

वास्तुः, वि, वारि तिष्ठति यः । वारश्चन्द्रमूर्ध-
स्वाध्यायोर्द्वयप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

वास्तुः, पुं, उष्मा । लोहम् । इति कैचित् ॥ मृद्वन्य-
मध्य इति चातुपाठः ॥

वास्त्यः, पुं, नागकेशरः । इति रयमाणा ॥
वाद्य, ऋ ङ यज्ञे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०
याता०-अक०-सेट् ।) ऋ, अयवाद्यत् । ङ,
वाद्यते । ववाद्य रक्तं पुरुषास्ततो जाताः सद्य-
सशः इत्यादि विद्यार्थमोद्यादिञ्च वद्यप्रातुं
मन्येते वर्णदेशप्रकरणदेवौ । वस्तुतस्तु बहुषाद्य-
सम्मतत्वादेवोद्यादिरनेनोपेक्षितः । ववाद्येति
चण्डीप्रयोगस्य तु वाद्य ऋ ङ यज्ञे इत्यस्मात्
गणकतानित्यत्वात् परस्मैपदनिहिः । अनेकार्थ-
त्वात् मुसावेत्यर्थः । अथवा वव इत्याद्य इत्येव
थाख्यानम् । इति दुर्गादासः ॥

वाद्यः, पुं, (उच्यतेऽनेनेति । वद्य + करणे चण् ।)
घोटकः । (यथा, अथ्यात्मरामायणे । २ । ५ । ५६ ।
“इत्याद्यः सुमन्त्रोऽपि रथं वाह्येऽरयोऽनयत् ॥”)
परिमाणविशेषः । इत्यमरः ॥ यथाहुः ।

“फलं प्रकुञ्चकं सृष्टिः कुड्वस्तचतुष्टयम् ।
चत्वारः कुडवाः प्रस्थचतुःप्रस्थमघाटुकम् ॥
अष्टाङ्गको भवेत् द्रोणो द्विद्रोणः सूर्य उच्यते ।
वाह्यसूर्यो भवेत् खारी द्वे सूर्यौ गोमयुदाहृता ।
तामेव भारं जानीयात् वाह्यो भारचतुष्टयम् ॥”
इति भरतः ॥

चतुर्दशभेदात् संख्यान्वयात्त्वम् । तथा च ।
“चतुराङ्गको द्रोणः षोडशद्रोणा खारी ।
विंशतिद्रोणः कुम्भः दशकुम्भो वाद्यः । इति
स्वामी ॥ ७ ॥ सुणः । दृषः । वायुः । इति
शब्दरत्नावली ॥ (प्रवाद्यः । यथा, कपासरितु-
सागरे । ८३ । ८१ ।

“यत्रार्चिराण्यधुमादिमार्गाविव समागता ।
गङ्गायमुनयोर्वीर्यौ भातः सुगतये दृष्टान् ॥”
वाद्यनम् । यथा, तत्रैव । ६९ । १५७ ।

“तच्छ्रुत्वा तत्र भिकानां राजा वाद्यस्तुतुक्तः ।
जलादुत्थीयं तत्पृष्ठमारोहत् गतभीर्मुहः ॥”

वाद्यकः, वि, (वद्यतीति । वद्य + क्तुन् ।) वद्यन-
कर्त्ता । वद्यति यः । इत्यर्थे एकप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥
(यथा, भागवते । १० । १८ । २१ ।

“आचेरर्विविधाः श्रोत्रा वाद्यवाधकक्षयमाः ।
यत्रारोहन्ति चेतादौ वदन्ति च पराजिताः ॥”

वाद्यद्वयम्, [त] पुं, (वाद्यानां घोटकानां द्वयम्
शत्रुः ।) मच्चिगः । इत्यमरः ॥

वाद्यनं, स्त्री, (वद्यत्यनेनेति । वद्य + करणे क्त्वाट् ।

“वाद्यनमाह्वितात् ॥” ८ । ४ । ८ । इत्यत्र
“वद्यत्येतिटि दृष्टिरिति च क्त्वे निपातनात् ॥”
इति भट्टोजिदीक्षितोद्गादिपातनात् उदिः ।)

इत्यत्ररघुलोकादिः । तत्पठ्यते । यानम् २
युगम् ३ पत्रम् ४ धोरयम् ५ । इत्यमरः ।
२ । ८ । ५८ ॥ (यथा, रघुः । ११ । १० ।

“पूर्वद्वस्तकवितैः पुराविरः
वाद्यकः पिष्टनरस्य रायवः ।
उद्गमात् रय वाद्योदितः
माद्यवादमपि न सम्भवति ॥”

वाहनं

देशा वाहनानि यथा,—
 “विष्णुत्रयशिवैर्वैश्रियते सा जगन्मयी ॥
 सितप्रेतो महादेवो ब्रह्मा लोहितपङ्कजः ।
 हरिर्हरिस्तु विज्ञेयो वाहनानि महौजसः ॥
 खन्धर्वा वाहनत्वन्तु तेषां यस्मान्न युज्यते ।
 तस्मान्मूर्त्तान्तरं कृत्वा वाहनत्वं गतास्त्रयः ॥
 यस्मिन् यस्मिन्महामाया प्रीणाति सतनं

श्रिवा ।

तेन तेनैव रूपेण आसनान्यभवन् त्रयः ॥”

इति कालिकापुराणे ५७ अध्यायः ॥३॥

देवदानवानां वाहनानि यथा,—

पुलस्त्य उवाच ।

“शृणुष्व कथयिष्यामि सर्वेषामपि नारद ।
 वाहनानि समासेन एकैकस्यानुपूर्वशः ॥
 रुद्रहस्ततलोत्पन्नं महाकायं महागजम् ।
 श्वेतवर्णं महावीर्यं देवराजस्य वाहनम् ॥
 रौद्रौजःसम्भवं भीमं क्षणवर्णं मनोजवम् ।
 पौष्टिकं नाम महिषं धर्मराजस्य नारद ॥
 रुद्रमानस-सम्भूतं श्यामं जलधिसंज्ञकम् ।
 शिशुमारं दिव्यगतिं वाहनं वरुणस्य च ॥
 रौद्रं शकटचक्राक्षं शैलाकारनरोत्तमम् ।
 अम्बिकापादसम्भूतं वाहनं धनदस्य तु ॥
 एकादशानां रुद्राणां वाहनानि महासुने ।
 गन्धर्वाश्च महावीर्या भुजगेन्द्राः सुरारुणाः ॥
 श्वेतानि चौरमेयाणि दृवाण्युग्रजवानि च ।
 रथं चन्द्रमसश्चाहुं सहस्रहस्तवाहनम् ॥
 हयोदरथवाह्यश्च आदित्या सुनिसत्तम ।
 कुङ्करस्याश्च वसवो यक्षाश्च नरवाहनाः ॥
 किन्नरा भुजगारूढा ह्यारूढौ तथाश्विनौ ।
 शारङ्गाधिरिता व्रक्षन् मरुतो घोरदर्शनाः ॥
 शुक्रारूढाश्च कवयो गन्धर्वाश्च पदातिनः ।
 आरुह्य वाहनार्थं खानि खान्यमरोत्तमाः ॥
 सन्नय निर्धयुर्ह्येता युद्धाय सुमहौजसः ॥३॥

नारद उवाच ।

गदितानि सुरादीनां वाहनानि महासुने ।
 दैत्यानां वाहनान्येवं यथावद्वक्तुमर्हसि ॥

पुलस्त्य उवाच ।

शृणुष्व दानवादीनां वाहनानि द्विजोत्तम ।
 कथयिष्यामि तत्त्वेन यथावत् श्रोतुमर्हसि ॥
 अन्वकस्य रथो युक्तः श्रेष्ठः परमवाणिभिः ।
 क्षण्वर्णः सहस्रारस्त्रिनखप्ररिमाणवान् ॥
 प्रह्लादस्य रथो दिव्यः श्वेतवर्णैर्हयोत्तमैः ।
 उल्लमानक्षघाटाभिः श्वेतरक्तमयः शुभः ॥
 विरोचनस्य तु गजः कुम्भस्य तु तुरङ्गमः ।
 जम्भस्य तु रथो दिव्यो ह्येः काञ्चनसन्निभैः ॥
 शङ्खकर्णस्य तुरगो हयग्रीवस्य कुङ्करः ।
 रथो मयस्य विख्यातो दुन्दुभेक्ष मधोरगः ।
 शम्बरस्य विमानोभूदायः शङ्कोर्लगाधिपः ॥”

इति श्रीवामनपुराणे ६ अध्यायः ॥

(वाहयतीति । वह + स्वार्षे णिच् + ल्युट् ।
 वाहके, नि । यथा, कथासरित्सागरे । १२४ ।

२२०—२२२ ।

वाहिनी

“स वाहनानां नागानां श्रीकरास्त्रमहाभरैः ।
 शूकरप्रेयसीपृष्ठे स्वयं चक्रे कृषिं वृषः ॥”
 “नागानां वाहना मेघाः शूकरप्रेयसी चितिः ।
 विष्णोः शूकररूपस्य सा हि प्रियतमोच्यते ॥
 तस्यां मेघास्त्रभिर्घान्यसुत्पन्नं चेत् किमद्भुतम् ॥”

वाहश्रेष्ठः, पुं. (वाहेयु वाहनेषु श्रेष्ठः ।) अश्वः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥

वाहसः, पुं, (उच्यते इति । वह + “वहियुभ्यां
 णित् ।” उणा० ३ । ११६ । इति असच् । सच्
 णित् ।) अजगरः । इत्यमरः ॥ (यथा, तैत्ति-
 रीयसंहितायाम् । ५ । ५ । १४ । १ ।

“त्वाष्ट्राः प्रतिश्रुत्यायै वाहसः ॥”

वारिनिर्घाणम् । सुनिषस्यकम् । इति मेदिनी ।
 से, ३७ ॥

वाहा, स्त्री, (वाह + अजादित्वात् टाप् ।)

वाहुः । इत्यजयपालद्विरूपकोषौ ॥

वा(वा)हावा(वा)हवि, य, (वाहुभिर्वाहुभिः प्रहृत्य
 इदं युद्धं प्रवृत्तं तत् ।) वाहुयुद्धम् । हाता-
 हाति इति भाषा । इति सुम्भवीधयाकरणम् ॥

वाहिकः, पुं, (वाहेन परिमाणविशेषेण क्रीतः ।

वाह + “असमासे निष्कादिभ्यः ।” ५ । १ । २० ।

इति टक् ।) टक्ता । गोवाहः । शकटादि ।

इति धरणिः ॥ त्रि, भारवाहकश्च ॥

वाहित्यं, स्त्री, गजकुम्भस्याधोभागः । इत्यमरः ॥

वाहिनी, स्त्री, (वाहा वाहनानि घोटकानीनि

सन्धस्यामिति । वाह + इनिः । डीप् ।) उना ।

(यथा, रघुः । ११ । ६ ।

“लक्ष्मणातुरमेव राघवं

नेतुमेच्छदभिरित्यसौ वृषः ।

आश्रयं प्रयुज्यते न वाहिनीं

सा हि रक्षणविधौ तयोः क्षमा ॥” ॥

वाहः प्रवाहोऽस्यस्या इति ।) नदी । (यथा,

रामायणे । २ । ८६ । ६ ।

“उत्तिष्ठन् प्रवृध्यध्वं भद्रमस्तु हि वः सदा ।

नावः समुपकर्षध्वं तारयिष्याम वाहिनीम् ॥”

सेनाभेदः । तद्वयथा । गजाः एकाशीतिः ।

रथाः एकाशीतिः । अश्वान्त्रिचत्वारिंशदधिक-

शतहयम् । पदानिकाः पञ्चाधिकचतुःशतम् ।

समुदायेन दशाधिकाष्टशतं वाहाः सन्धस्याम् ।

इत्यमरभरतौ ॥ (यथा, महाभारते । १ । २ ।

१६—२१ ।

“एको रथो गजश्चैको नराः पञ्च पदातयः ।

त्रयश्च तुरगास्तुत्रैः पत्तिरित्यभिधीयते ॥

पत्तिस्तु त्रिगुणामेतामाहुः सेनासुखं बुधाः ।

त्रीणि सेनासुखान्येको गुल्म इत्यभिधीयते ॥

त्रयो गुल्मा गणो नाम वाहिनी तु गणास्त्रयः ।

स्युतास्तिसस्तु वाहिन्यः एतनेति विश्वचक्षुः ॥”

प्रवाहशीला । यथा, मार्कण्डेये । ७८ । २६ ।

“यमुना च नदी जज्ञे कलिन्दात्तरवाहिनी ॥”

वाहिनीपतिः, पुं. (वाहिन्याः सेनायाः पतिः ।)

सेनापतिः । इत्यमरः ॥ (यथा, महाभारते ।

४ । २१ । ६ ।

वाहुः

“प्रवाहनेह मत्स्यानां राजा नाम्नायमुच्यते ।
 अहमेव हि मत्स्यानां राजा वै वाहिनीपतिः ॥”
 वाहिन्या नद्याः पतिः ।) समुद्रः । इति शब्द-
 रत्नावली ॥

वाहीकः, पुं, देशभेदः । तत्पठ्यायः । अष्टकः २ ।

इति हेमचन्द्रः ॥ जतिर्ज्ञातिः । जाट इति

भाषा ॥ यथा,—

“तत्र वृद्धः पुरावृत्ताः कथाः कश्चिद्विजोत्तमः ।

वाहीकदेशं मन्दांश्च कुत्सयन् वाक्यमब्रवीत् ॥

पञ्चानां सिन्धुघाटानां नदीनां यन्त्रनाराश्रिताः ।

तान् धर्म्मवाह्यानशुचीन् वाहीकान् परि-

वर्जयेत् ॥

शाकलं नाम नगरमापगानामनिन्दगा ।

जनिक्ता नाम वाहीकास्त्रियां वृत्तं सुनिन्दि-

तम् ॥”

इति महाभारते कर्णप्रज्ञेयि २०० अध्यायः ॥

वा(वा)हुः, पुं, (वाधते शत्रूनि । वाध लोडने

+ “अतिङ्गिशिकमीति ।” उणा० । १ । २८ ।

इति कुः हकारादेशश्च ।) कंवाधकुल्लय-

पयन्तावयवः । यथा । भुजवाहुः प्रवेष्टो घोरि-

त्यमरः ॥ वहत्यनेन वाहुः नास्तीति उच्यते । घञि

वाहोऽदन्तः । वाहोऽश्वभुजयोः पुमान् । इति

दामोदरः । स्त्रियां वाहा च । वाहो वाहा

भुजा वाहुर्दोषो दोषा च दोः पुमान् । इति

कोषान्तरम् ॥ इति तट्टीकायां भरतः ॥ कूर्प-

रस्योर्धभागो वाहुस्तस्याधोभागः प्रवाहुः ।

यथा,—

“सुखं वाहु प्रवाहु च मनः सर्वेन्द्रियाणि च ।

रक्षत्वयाहतेष्वयंस्त्व नारायणोऽय्यः ॥”

इति विष्णुपुराणे ५ अंशे ५ अध्यायः ॥

वाहुप्रवाहु च कूर्परस्योर्ध्वाधोभागौ । इति

तट्टीका ॥ अन्यत् पवर्गोऽयकारादिवाहुशब्दे

द्रष्टव्यम् ॥ ॥ अस्य शुभाशुभलक्षणं यथा,—

“निर्मलौ चैव भगवत्पौ द्विष्टौ च विपुलौ भुजौ ।

आजातुलभिनौ वाहु वृत्तौ पीनौ वृषेश्वर ॥

निःखानां रोमशौ ह्रस्वौ श्रेष्ठौ करिकरप्रभौ ।

हस्ताङ्गुलय एव स्युरायुर्दां ललिताः शुभाः ॥

मेधाविनाश्च स्रग्माः स्युर्भ्रतानां चिपिटाः

स्तुताः ।

स्युलाङ्गुलीभिर्निःखाः स्युर्नताः स्युर्वहिरन्तदाः ॥

कपितुल्यकरा निःखा आश्रुतुल्यकरेर्धनम् ।

मणिवन्धेर्निगूढेऽस्य सुदृष्टशुभसन्धिभिः ॥

वृषा हीनैः करच्छेदः सशब्देर्धनवर्जिताः ।

पितृवित्तविघ्नोनाश्च निम्नात् करतलाग्रराः ॥

संवृत्तेष्वेव निम्नेष्व घनिनः परिकीर्तिताः ।

प्रोक्ता नरकदातारो विषमैविषमा नराः ॥

करैः करतलेष्वेव लाक्षाभैरीश्वरास्तलैः ।

परदाररताः पीते रूक्षैर्निःखा नरा मताः ॥

तुषतुल्यनखाः क्षीवाः कुटिलैः स्फुटितैर्नराः ।

निःखाश्चक्रनखैस्तद्विचर्गैः परतर्ककाः ॥

तान्मेर्भूपा घनाट्टाश्च अङ्गुष्ठैः सयवेक्षया ।

अङ्गुष्ठमूलैः प्रेयः स्यादोर्ध्वाङ्गुलिपल्लवः ॥

वाहुलः

दीर्घांशुः सुभगश्चैव निर्धनो विरलाहुलः ।
 वनाहुलिश्च सधनस्सिरो रेखाश्च यस्य वै ॥
 नृपतेः करतलगा भणिवन्धे समुत्थिताः ।
 युगमीनाङ्कितकरो भवेत् सन्नप्रदो नरः ॥
 वचाकाराश्च धनिनां मत्स्यपुच्छनिभा बुधे ।
 श्रुतातपत्राश्रिविकागजपद्मोपमा रुपे ॥
 कुम्भाङ्कुशपताकाभा नृणांलाभा निरीश्वरे ।
 दामाभाश्च गवाष्टानां स्वस्तिकाभा नृपेश्वरे ॥
 चक्रासितोमरधनुःकुन्ताभा नृपतेः करे ।
 उदूखलाभा यज्ञाष्टे वेदीभाश्चाभिहोत्रिणि ॥
 बापोदेशकुलाभाश्च त्रिकोणाभाश्च धार्मिके ।
 अङ्गुष्ठमूलागा रेखाः पुत्राः खट्वाश्च दारिकाः ॥
 प्रदेशिनीगता रेखा कनिष्ठामूलगामिनी ।
 श्रुतायुषश्च कुरुते द्विजया तत्ततो भयम् ।
 निखाश्च बहुरेखाः स्युर्निर्दयाश्चिदुक्तेः क्रुधैः ॥”

इति गारुडे ६६ अध्यायः ॥

वा(वा)हुलः, ली, (वाङ्मूलम्) । सुचदयस्य
 आद्यभागः । काक् इति वगल् इति च भाषा ।
 तत्पर्यायः । कचः २ । इत्यमरः ॥ सुजकोटरः
 ३ दोर्मूलम् ४ खण्डिकः ५ कक्षा ६ । इति
 हेमचन्द्रः ॥ (यथा, साहित्यदर्पणे । ३ । १२४
 “कापि कुन्तलसंयानसंयमपदेशतः ।
 वाहुलं लं लनौ नाभिपङ्कजं दर्शयेत् स्फुटम् ॥”
 वा(वा)हुलः, पु, कार्त्तिकमासः । इत्यमरः ॥ अथ
 कार्त्तिकमाहात्म्यम् ।

नारद उवाच ।

“कार्त्तिकस्य तु माहात्म्यं मासस्य वक्तुमर्हसि ।
 प्रवृत्तं कार्त्तिकमाहात्म्यं यथावत् वक्तुमर्हसि ॥

ब्रह्मोवाच ।

साधु पृष्टं त्वया पुत्र, लोकोद्धारणहेतवे ।
 कथयामि न सन्देहस्त्वत्समो नास्ति वैष्णवः ॥
 एकतः सर्वतीर्थानि सर्वे यज्ञाः सदक्षिणाः ।
 कार्त्तिकस्य च मासस्य कोट्यंशं नापि विभति ॥
 एकतः पुष्करे वासः कुरुक्षेत्रे हिमाचले ।
 एकतः कार्त्तिको वत्स ! सर्वपुण्याधिको मतः ॥
 स्वर्गानि मेरुतुल्यानि सर्वदानानि चेकतः ।
 एकतः कार्त्तिको वत्स ! सर्वदा केशवप्रियः ॥
 कृत्वा कोटिचक्षुषाणि पापानि सुबहूयपि ।
 निमेषार्धेन सर्वानि विलयं यान्ति कार्त्तिके ॥
 यत्किञ्चित् कुरुते पुण्यं विष्णुमुद्दिश्य कार्त्तिके ।
 तदक्षयं भवेत् सर्वं संयोजितं तव नारद ! ॥
 तस्य चयं न पश्यामि सत्यसुक्तं तवानघ ।
 सोपानभूतं स्वर्गस्य मानुष्यं प्राप्य दुर्लभम् ॥
 तथात्मानं समाध्यात् यथा न स्यादितः पुनः ।
 दुष्पापं प्राप्य मानुष्यं कार्त्तिकोक्तं चरेन्न यः ॥
 धर्मं धर्मेभ्यस्तं श्रेष्ठं स माहृषिपुत्रादकः ।
 कार्त्तिकं खलु वै मासं सर्वमासेषु चोत्तमम् ॥
 पुण्यानां परमं पुण्यं पावनानां च पावनम् ।
 अस्मिन् मासे त्रयस्त्रिंशद्देवाः सन्निहिता ऋषेः ॥
 अत्र स्नानानि दानानि भोजनानि व्रतानि च ।
 तिलधेनुहिरण्यानां रत्नानि भूमिवाससाम् ॥
 गोप्रदानानि कुर्वन्ति सर्वभावेन नारद ! ॥

वाहुलः

ब्राह्मणानां च ये कन्यां दास्यन्ति विधिवन्नराः ॥
 दानानां फलमेतेषां प्राप्नुयुस्ते विधानतः ।
 तानि दानानि गृह्णन्ति दत्तानि विधिवत् सुराः ।
 यत्किञ्चित् कार्त्तिके दत्तं तपश्चैव तथा कृतम् ।
 तदक्षयफलं प्रोक्तं विष्णुना लोककर्तृणा ॥
 दृष्टानां मोक्षार्थं चैव कार्त्तिके मासि यैः कृतम् ।
 अश्वमेधादिकं पुण्यं तेषां प्राप्तं न संशयः ॥
 तस्माद्यज्ञेन विप्रेन्द्र कार्त्तिके मासि दीयते ।
 यत्किञ्चित् कार्त्तिके दत्तं विष्णुमुद्दिश्य भागवैः ॥
 हुतं दत्तं च विप्रेन्द्र तपश्चैव तथा कृतम् ।
 तदक्षयं लभन्ते ते श्रुत्यदानं विशेषतः ॥
 यथा नदीनां विप्रेन्द्र शैलानाञ्चैव नारद ।
 उदधीनां च विप्रर्षे चयो नैवोपपद्यते ॥
 तद्वन् कार्त्तिकमासे तु यत्किञ्चिदीयते सुते ।
 न तस्यास्ति चयो विप्र पापं याति सद्यश्च ॥
 तस्मात् सर्वप्रयत्नेन कर्मणा मनसा गिरा ।
 पापं समाचरेन्नैव कार्त्तिके विष्णुतत्परः ॥
 ज्ञानाद्वा यदि वाज्ञानाद्दुष्कृतं येन यत्कृतम् ।
 तत्तस्य नश्यति क्षिप्रं वायुना पांशवो यथा ॥
 संप्राप्तं कार्त्तिकं दृष्ट्वा परात्रं यस्तु वर्ज्येत ।
 दिने दिने च कृच्छस्य फलं प्राप्नोत्यसंशयम् ॥
 प्रवृत्तानां भूतानां कार्त्तिके नियमे कृते ।
 अवश्यं विष्णुरूपत्वं प्राप्यते सुक्तिदं शुभम् ॥
 न कार्त्तिकसमो मासो न कृतेन समं युगम् ।
 न वेदसदृशं शास्त्रं न तीर्थं गङ्गाया समम् ॥
 न चाग्नेन समं दानं न सुखं भाग्यं च समम् ।
 न हविस्तु समं वित्तं न लाभः सुरभीसमः ॥
 न तपोऽनशनैस्तुल्यं न दमात् परमो जयः ।
 न च धर्मा दयातुल्यो न ज्योतिश्चक्षुषा समम् ॥
 न हृषी रसनातुल्यो न प्रीतिस्तु सुतं विना ।
 न कार्त्तिकसमो मासो वैष्णवानां प्रियः सदा ॥
 अत्र तेन चपेद्यस्तु मासं दामोदरप्रियम् ।
 तिर्यग्योनिमवाप्नोति सर्वधर्मैर्वहिकृतः ॥
 दुर्लभं वैष्णवं ज्ञानं दुर्लभं वैष्णवी कथा ।
 दुर्लभा वैष्णवी दीक्षा दुर्लभा जागरतथा ॥
 दुर्लभं कपिलादानं दुर्लभं चाह्वीजलम् ।
 दुर्लभो वैष्णवो विप्रो दुर्लभं नीलमोक्षयम् ॥
 दुर्लभं पुष्करे दानं दुर्लभाः कार्त्तिके तिलाः ।
 दुर्लभो जागरो विष्णोः पक्षयोः समयोरपि ॥
 दुर्लभा कार्त्तिके विप्र हादशी हरिवोधिनी ।
 दुर्लभा मासतीर्षणा दुर्लभा तुलसी सुते ॥
 दुर्लभं कार्त्तिके स्नानं दुर्लभं साधुवन्दनम् ।
 शालग्रामशिलापूजा दुर्लभा सुनिपुण्य ॥
 सप्तदश्या नदी यत्र दुर्लभा स्नानशालिनाम् ।
 कुलशीलवती कन्या दुर्लभा दम्पती नृणाम् ॥
 दुर्लभा जननी लोके पिता चैव विशेषतः ।
 दुर्लभं साधुसम्मानं दुर्लभो धार्मिकः सुतः ॥
 दुर्लभैकादशी लोके दशमीसङ्गवर्जिता ।
 पक्षद्वयं व्रतं वत्स अयने दक्षिणोत्तरे ॥
 दुर्लभं वैष्णवं दानं माघस्तनं नदीजले ।
 प्येष्टामादि तु पानीयमित्यनं पौषमावयोः ॥
 माघ्यं दुर्लभं विप्र दुर्लभं तीर्थसेवनम् ॥

वाहुलः

न्यायेनोपाकर्त्तितं वित्तं दुर्लभं कुलवर्द्धनम् ।
 दुर्लभं वत्स द्रव्याणां पात्रे यत् प्रतिपादितम् ॥
 पात्राणामपि तत्पात्रं सदाचारक्रियान्वितम् ।
 संप्राप्य कार्त्तिकं मासं विसृज्य ये जनादने ।
 तेषां यमपुरे वासः पितृभिः सह नारद ! ॥”
 इति पाद्मोत्तरखण्डे कार्त्तिकमाहात्म्ये ११४ अः ॥

ब्रह्मोवाच ।

“कार्त्तिकस्य तु माहात्म्यं पुनरेव शृणुष्व मे ।
 यत् श्रुत्वा सुनिश्चिद् ल ! सर्वान् कामानवा-
 प्यसि ॥

व्रतानामिह सर्वेषामेकजन्माहुगं फलम् ।
 कर्तुं विष्णुव्रतस्योक्तं शतजन्माहुगं फलम् ॥
 आश्विनस्य विते पक्षे एकादशां द्विजोत्तम ! ।
 वैष्णवं वैष्णवं धर्मं प्रारम्भोऽस्य विधीयते ॥
 यावत् कार्त्तिकशुक्लस्य पौर्णमासी तिथिर्भवेत् ।
 तावदस्य व्रतस्योक्तं सत्यगाचरणं बुधैः ॥
 अन्यथा तु कृतं विप्र व्रतमेतत् सुदुर्लभम् ।
 कार्यं सद्भिः प्रयत्नेन कार्त्तिके तु विशेषतः ॥
 त्रिंशद्दिनानि पुण्यानि विप्रप्रीतिकारणि वै ।
 कार्त्तिकस्य व्रतं विप्र ! श्रीविष्णुप्रीतिकारणम् ॥
 तदहं भीष्मस्य व्रतं सुते तुष्टिकरं परम् ।
 पुण्यं पञ्चदिनं प्रोक्तं दत्तं तस्मै च विष्णुना ॥
 नरो वा यदि वा नारी कुरुते वैष्णवं व्रतम् ।
 दिने दिनेऽसङ्गफलं भवेत्तस्यैव कार्त्तिके ॥
 अतस्त्वं विधिवत् पुत्र ! वैष्णवं व्रतमुत्तमम् ।
 श्रीदामोदरतुष्टार्थं प्रकुरुष्व समाहितः ॥
 ऊर्जं मासि सुनिश्चये प्रातःकावे तथा मणे ।
 गोव्यदेऽपि जले स्नानं स्वर्गदं पापिनामपि ॥”
 इति पाद्मोत्तरखण्डे ११५ अध्यायः ॥

ब्रह्मोवाच ।

“पुराणव्यवर्णं यत्र कुर्वन्ति द्विजसत्तम ।
 तेषां करस्थिता सुक्तिर्विद्यते नात्र संशयः ॥
 कार्त्तिके मासि यो भक्त्या कुर्याद्वासाक्षयभोज-
 नम् ।

प्रत्यहं विष्णुहृत्प्रार्थं स याति भवनं चरेः ॥
 कार्त्तिके मासि यः कुर्यात् तिलतैलेन दीपकम् ।
 अहोरात्रान् सुनिश्चये स याति परमं पदम् ॥
 कार्त्तिके मासि यो दद्यात् पादत्राणं द्विजजने ।
 दद्याद्द्वन्द्वान्वितं वत्स यमं नैव स पश्यति ॥
 यज्ञोपवीतं यो दद्यात् भूमिं वै ब्राह्मणाय तु ।
 स याति ब्रह्मसदनं पुनरावृत्तिवर्जितम् ॥
 ताम्रलक्ष्मैव यो दद्यात् सपूगं विधिवद्विज ।
 गन्धर्वलोकमाप्नोति सुहृदा भोगान् मनोरमान् ॥
 श्रीचन्दनश्च यो दद्यात् देवपूजार्थमादरात् ।
 विप्राय वेदविदुषे पुरन्दरपुरं व्रजेत् ॥
 नारिकेलफलं वत्स सवस्त्रं च सदक्षिणम् ।
 यो दद्याद्देविदुषे स शश्वत् पुत्रवान् भवेत् ॥”

इति पाद्मोत्तरखण्डे ११६ अध्यायः ॥

वा(वा)हुल्यं, ली, बहुलम् । बहुलस्य भाव इत्यर्थे
 व्याप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥

वाहुवारः, पु, शैलान्तकदृष्टः । इत्यन्तकदृष्टः ॥
 अथवा पवर्गावकारादित्यन्ते दृष्टव्यम् ॥

यान्-भावे लुट् ।) निष्ठाद्याः । इया,—

विकर्षः

विकल्पः

विकल्पा

“ज्ञाया प्रशंसार्थवादः सा तु मिथ्याविकल्पनम् ।”

इति हेमचन्द्रः ॥

(यथा, भागवते । १ । १५ । १६ ।

“श्रुत्यासनाटनविकल्पनभोजनादि-
वैकाह्यस्य ऋतवानिति विप्रलब्धः ॥”

विकल्पते आत्मानमिति । वि + कल्प + लुट् ।
आत्मज्ञायाकारिणि, चि । यथा, महाभारते ।

२ । ७२ । ३२ ।

“असूयितारं हेयारं प्रवक्तारं विकल्पनम् ।
भोमसेननियोगात्ते हन्ताहं कर्णमाहवे ॥”

स्त्री, वि + कल्प + लृप् + युच् । टाप् । आत्म-
ज्ञाया । यथा, विख्यातविजयनाटके । २ ।

“सम्भवोक्तापि शक्तानां न प्रशस्ता विकल्पना ।
शरदीयघनध्वनैर्वाचोभिः किं भवादृशम् ॥”

विकल्पितः, चि, विशेषेण कल्पविशिष्टः । विपूर्वक-
कल्पधातोः क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

विकरः, पुं, (विकीर्यते हस्तपदादिकमनेनेति ।
वि + कृ + “कृदोरप्” इत्यप् ।) रोगः ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥

विकरालः, चि, (विशेषेण करालः ।) भयानकः ।
इति विकटशब्दार्थे मेदिनी ॥ (यथा, मार्क-
ण्डेये । ११८ । ४८ ।

“विकरालं महावक्त्रमतिभीषणदर्शनम् ।
समुद्यतमहामूलं प्रभूतमतिदारुणम् ॥”

विकर्षः, पुं, दुर्योधनपक्षीयशूरः । यथा,—

“अश्वत्थामा विकर्षश्च सोमदत्तिर्जयद्रथः ।
अथ च बहवः शूरा मदर्थे त्यक्तजीविताः ॥”

इति भगवद्गीतायाम् १ अध्यायः ॥

(विगतौ कर्णौ यस्मैति विग्रहे कर्णरहिते,
चि ॥)

विकर्षिकः, पुं, सारस्वतदेशः । इति हेमचन्द्रः ॥

विकर्षनः, पुं, (विशेषेण कर्षणं यस्य । विश्वकर्मे-
यन्त्रखोदितत्वादस्य तथात्वम् ।) कर्म्यः । अर्क-
वृक्षः । इत्यमरः ॥

विकर्मकृतु, चि, (विकर्म विरुद्धं कर्म करो-
तीति । कृ + कृप् ।) निविद्धकर्मकारौ । यथा,
“न साक्षी वृषतिः कार्यो न कारककृशीलवौ ।
न ओन्वियो न लिङ्गस्यो न सङ्ग्रेभ्यो विनिर्गतः ॥
नाध्यधीनो न वक्तव्यो न ह्यस्युर्गं विकर्मकृतु ।
न हृदो न शिशुर्नैको नान्यो न विकल्पेन्द्रियः ॥”

इति मानवे । ८ । ६६ ॥

“विकर्मकृतु निविद्धकर्मकारौ ।” इति कुल्लूक-
भट्टः ॥

विकर्मस्यः, चि, (विकर्मोऽयं विरुद्धाकारे तिष्ठ-
तीति । स्या + कः ।) निविद्धकृतु । यथा,—

“पापयिजनो विकर्मस्यान् वेङ्गलव्रतिकान्
शृणु ।

हेतुकान् वक्रवर्तीन् वाङ्मन्येषां नार्थयेत् ॥”
इति वल्गुपुराणे ३ अंशे १८ अध्यायः ॥

(तथा मग्नौ । ४ । ३० ॥)

विकर्षः, पुं, (विक्षयतेऽसौ इति । यथा, एवमप्यन्ते
परप्राया अनेनेति । वि + कृ + घञ् ।)

वाणः । इति विकारशेषः ॥ (वि + कृ +
भावे घञ् । विकर्षणम् ॥)

विकर्षणं, स्त्री, (वि + कृ + लुट् ।) आकर्षणम् ।
विपूर्वकधर्मात्तोरनटप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥ (यथा,
किराते । ३ । ५७ ।

“अविलक्षणविकर्षणं परैः

प्रथितप्यारवकर्म्मकाम्मुकम् ॥”

विभागः । यथा, भागवते । ३ । ७ । ३० ।

“वर्णाश्रमविभागांश्च रूपशौलस्यभावतः ।

ऋषीणां जन्मकर्म्मणि वेदस्य च विकर्षणम् ॥”

विकलः, चि, (विगतः कलो यत्तद्विनिर्गम्यः ।)

विच्छलः । इति जटाधरः ॥ स्वभावहीनः । इति

भरतः ॥ (यथा, महाभारते । १ । ४६ । ११ ।

“विधवानाथविकलान् कृपनांश्च वभार सः ।

सुदर्शः सर्वभूतानामासीत् सोम इवापरः ॥”

विकलपाणिकः, पुं, (विकलः पाणिर्यस्य । कन् ।)

स्वभावहीनपाणियुक्तः । यथा । कुण्डविकल-
पाणिकः । इति हलायुधः ॥

विकला, स्त्री, (विगतः कलो मधुरालापौ यस्याः ।

ऋतौ तु क्षिया मौनित्वविहितत्वान् ।) ऋतु-
हीना । इति शब्दरत्नावली ॥

विकलाङ्गः, चि, (विकलानि अङ्गानि यस्य ।)

स्वभावतो न्यूनाङ्गः । तत्पर्यायः । अमोगण्डः

२ । इत्यमरः ॥ मोगण्डः ३ अङ्गहीनकः ४ ।

इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, महाभारते ।

१ । ३१ । ३४ ।

“जगयामास पुत्रौ द्वावरुणं गरुडं तथा ।

विकलाङ्गोऽरुणस्तत्र भास्करस्य पुरःसरः ॥”

विकली, स्त्री, (विगता कला यस्याः । गौरादि-
त्वात् ङीष् ।) ऋतुहीना । इति शब्दरत्ना-
वली ॥

विकल्पः, पुं, (विरुद्धं कल्पनमिति । वि +
कृ + घञ् ।) भ्रान्तिः । (यथा, देवीभाग-
वते । १ । १६ । ३२ ।

“विकल्पोपहतस्त्वं वै दूरदेशसुपागतः ।

न मे विकल्पसन्देहो निर्विकल्पोऽस्मि सख्यया ॥”

कल्पनम् । इति मेदिनी । मे, ॥ (यथा, भाग-
वते । ५ । १६ । २ ।

“तत्रापि प्रितव्रतरथचरणपरिखातैः सप्तभिः
सप्त सिन्धवः उपकल्पिताः । यत एतस्याः सप्त-
हीपविशेषविकल्पस्यया भगवन् खलु हृत्तितः ॥”

संशयः । यथा, रघुः । १७ । ४६ ।

“रात्रिन्दिवविभागेषु यथादिष्टं महीक्षिताम् ।

तत्प्रिवेधे नियोगेन स विकल्पपरादुत्तुः ॥”

नानाविधः । यथा, मनुः । ६ । २२८ ।

“प्रच्छन्नं वा प्रकाशं वा तन्निवेदितं यो नरः ।

तस्य दण्डविकल्पः स्यादुत्तरेण वृषतेस्तथा ॥”

विविधकल्पः । स च द्विविधः । अवस्थितः ।

येच्छिकच । सोऽप्याकाङ्क्षाविरहे शुक्तः । तथा

च भविष्ये ।

“सुविशालो विकल्पस्तु आकाङ्क्षापूरणे सति ॥”

इच्छाविकल्पोऽप्यदोषः । यथा,—

“प्रमाणत्वाप्रमाणत्वपरित्यागप्रकल्पना ।

प्रत्युज्जीवनदानिभ्यां प्रत्येकमप्यदोषता ॥”

ब्रौहिमिर्भवेत् यवेर्भजेत् इति श्रूयते । तत्र

ब्रौहिमप्रयोगे प्रतीतयवप्रामाण्यपरित्यागः ।

अप्रतीतयवप्रामाण्यपरिकल्पनम् । इदं पूर्व-

स्मात् एषक् वाक्यं अन्यथा समुच्चयेऽपि याग-

सिद्धिः स्यात् । अतएव विकल्पे न उभयः

शास्त्रार्थ इत्युक्तम् । प्रयोगान्तरे यवेऽपा-

दीयमाने परित्यक्तयवप्रामाण्योऽप्युज्जीवनं स्वीकृत-

यवप्रामाण्यहानिरिति चत्वारो दोषाः । एवं

ब्रौह्मावपि चत्वारः । इत्यष्टौ दोषा इच्छा-

विकल्पे । तथा चोक्तम् ।

“एवमेवादोषोऽपि यद्वैद्विधयवाक्ययोः ।

विकल्प आश्रितस्तत्र गतिरन्या न विद्यते ॥”

इति ॥

एकार्थतया विविधं कल्पते इति विकल्पः ।

तस्मादप्यदोषमिमा उपोष्य हे तिथौ इत्यत्र

न इच्छाविकल्पः किन्तु अवस्थितविकल्पः ।

इत्येकादशीतत्त्वम् ॥ (अवान्तरः कल्पः । यथा,

भागवते । २ । ८ । ११ ।

“यावान् कल्पो विकल्पो वा यथा कालोऽनु-

मीयते ॥”

देवता । यथा, भागवते । १० । ८५ । ११ ।

“वैकारिको विकल्पानां प्रधानमनुशावि-

नान् ॥”

“विविधं आधिदैवाष्टाह्यादिभूतभेदेन कल्पते

इति विकल्पा देवास्तेषां कारणं वैकारिकः

चात्त्विकोऽहङ्कारश्च त्वम् ॥” इति तट्टीकार्या

स्वामी ॥

विकल्परः, चि, (वि + कृ + वरच् ।) विकारौ ।

इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (यथा, नैषधे । २ । ५ ।

“अयमेव तद्भागनीदृजे-

ल्लुपयन्निप्रयताथ शङ्कितैः ।

उद्वीयत वैकृतात् कर-

ग्रहणादस्य विकल्परस्वरैः ॥”

विकृता, स्त्री, (विकृततीति । वि + कृ + कर्त्ता +

अच् । टाप् ।) मञ्जिष्ठा । इत्यमरटीकायां

रायसुकुटः ॥ मांसरोहिणी । इति राज-

निर्घण्टः ॥

वक्तवरः, चि, (वि + कृ + वरच् ।) विकल्परः ।

इत्यमरटीकायां भरतः ॥

विकसः, पुं, (विकसतीति । वि + कृ + अच् ।)

चन्द्रः । इति चिकाणशेषः ॥

विकसा, स्त्री, (विकसतीति । वि + कृ + अच् ।

टाप् ।) मञ्जिष्ठा । इत्यमरः ॥

विकसितं, चि, (वि + कृ + क्तः ।) दलानामन्यो-

न्यविशेषः । तत्पर्यायः । १ उज्ज्वलितम् २ उज्ज्व-

लम् ३ क्षितम् ४ उज्ज्वलितम् ५ विनिर्गमम् ६

उज्ज्वलम् ७ उज्ज्वलितम् ८ विज्वलितम् ९

उज्ज्वलम् १० उज्ज्वलितम् ११ भित्तम् १२ उज्ज-

वितम् १३ उज्ज्वलितम् १४ विकल्परम् १५ विक-

ल्पम् १६ आलोचनम् १७ प्रकाशम् १८ संश्लेषम् १९

विकृतिः

विकृतिः, स्त्री नायिका । इति हेमचन्द्रः ॥
विकृतं, त्रि, (वि + कृ + क्तः ।) वीभत्तम् । रोगि-
तम् । असंस्कृतम् । इति मेदिनी । ते, १५८ ॥
(अङ्गविहीनम् । यथा, मनुः । ६ । २४७ ।
“वालाञ्च न प्रमीयन्ते विकृतं न च जायते ॥”
अप्रकृतित्यः । यथा, महाभारते । ३।११।१८५
“अथर्षाश्च विकृतं समीक्ष्य
पुनः पुनः पीय च कायमस्य ।
अवेक्ष्यमाणा शनैर्जगाम
कृत्वानिहोचस्य तदापदेशम् ॥” ॥
मायावौ । यथा, रघुः । १२ । ३६ ।
“लक्षणः प्रथमं श्रुत्वा कीकिलामञ्जुवादिनीम् ।
शिवाघोरस्त्रनां पश्चात् बुबुधे विकृतितेताम् ॥”
विकृतं, स्त्री, विकारः । तस्य लक्षणम् । यथा,—
“ह्रीमानेर्षादिभिर्वच नोच्यते स्वं विवर्जितम् ।
अच्यते चेत्येवैदं विकृतं तद्विदुर्गुणाः ॥”
इत्युज्ज्वलनीलमणिः ॥
प्रभवादिगणितसंवत्सरान्तर्गतचतुर्दशवर्षम् ।
यथा, भविष्यपुराणे ।
मेरु उवाच ।
“सर्वाः प्रजाः प्रपीयन्ते बाधिः श्लोकश्च
जायते ।
शिरोवचोऽचिरोमाश्च पापाहि विकृते जनाः ॥”
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥
(नायिकालङ्कारविशेषः । यथा, साहित्य-
दर्पणे । ३ । १४६ ।
“वक्तव्यकावेष्टव्यवचो ब्रीडया विकृतं मतम् ॥”
विकृतिः, स्त्री, (वि + कृ + क्तृन् ।) विकारः ।
इत्यमरः ॥ (यथा, कुमारः । ७ । ३४ ।
“यथाप्रदेशं भुजगेश्वराणां
करिष्यतामाभरणान्तरत्नम् ।
शरीरमात्रं विकृतिं प्रपदे
तथैव तस्युः फणरत्नशोभाः ॥”
रोगः । डिम् । मन्त्रादिः । इति हेमचन्द्रः ॥
(सांख्योक्तविकृतिः । यथा, सांख्यकारिका-
याम् । ३ ।
“मूलप्रकृतिरविकृति-
मैहदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्त ।
योऽङ्गकस्तु विकारो
न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुषः ॥”
संक्षेपतः शास्त्रस्य चतसो विधाः । कश्चिदर्थः
प्रकृतिरेव कश्चिदर्थो विकृतिरेव कश्चित् प्रकृति-
विकृतिरेव कश्चिदर्थमयस्वरूपः । तत्र का प्रकृति-
रेवेत्यत उक्तं मूलप्रकृतिरविकृतिरिति । प्रक-
रोतीति प्रकृतिः प्रधानं सत्वरजस्तमसां साम्या-
वस्था सा प्रकृतिः प्रकृतिरेव इत्यर्थः । कस्मादि-
त्यत उक्तम् मूलेति मूलस्यासौ प्रकृतिरिति
मूलप्रकृतिः विश्वस्य कार्यसंघातस्य सा मूलं
न तस्या मूलान्तरमस्तीति भावः । कतमा पुनः
प्रकृतिविकृतयः कियत्तस्य इत्यत उक्तं मह-
दाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्ति । प्रकृतयश्च ता
विकृतयश्च ता इति । तथाहि महत्त्वमह-

३७३

विकोषः

ङ्कारस्य प्रकृतिर्विकृतिश्च मूलप्रकृतेः । एव-
मङ्कारतत्त्वं तन्मात्राणामिन्द्रियाणाञ्च प्रकृति-
विकृतिश्च महतः । एवं पञ्चतन्मात्राणि
भूतानामाकाशादीनां प्रकृतयो विकृतयश्चाङ्-
ङ्कारस्य । अथ का विकृतिरेव कियती च इत्यत
उक्तं योऽङ्गकस्तु विकार इति योऽङ्गसंख्या-
परिमितो गणः योऽङ्गकः । तु शब्दोऽवधारणे
भिन्नक्रमश्च । पञ्चमहाभूतान्येकादशेन्द्रियाणि
चेति योऽङ्गको गणो विकार एव न प्रकृति-
रिति । यद्यपि पृथिव्यादीनामपि गोघटवृक्षादयो
विकाराः एवं तद्विकारभेदानां दध्यङ्कुरादय-
स्तथापि गवाद्यो वीजाद्यो वा न पृथिव्यादिभ्य
स्तत्त्वान्तरम् । तत्त्वान्तरोपादानत्वञ्च प्रकृतित्व-
मिहाभिप्रेतमिति न दोषः सर्वेषां गोघटा-
दीनां स्थूलता इन्द्रियग्राह्यता च समेति न
तत्त्वान्तरम् । अनुभवरूपमुक्तं तदाह न प्रकृति-
र्न विकृतिः पुरुष इति तत्त्वकौमुदी ॥ ३ ॥
विकृतः, त्रि, विशेषेण कृतः । आकृतः । विपूर्व-
कपधातोः क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥
विकृतकालः, पुं, (विकृतः कालः ।) अचरकालः ।
यथा,—
“विकृतकालैर्या वेगेऽन्मन्दैः समभिवर्तते ।
क्षुद्रिका नाम सा हिका जन्तुमूलान् प्रधावति ॥”
विकृतकालेः चिरेण । जन्तु कक्षोरसोः सन्धिः ।
इति भावप्रकाशः ॥
विकोषी, स्त्री, (विगतः केशो यस्याः । डीष् ।)
केशवर्जिता । पटवर्जिता । इति धरणिः ॥
महीरूपशिवस्य पत्नी । यथा,—
“सूर्यो जलं मही वद्विर्वायुराकाशमेव च ।
दीक्षितो ब्राह्मणः सोम इत्येतास्तनवः क्रमात् ॥
सुवर्चला तथैवोषा विकोषी चापरा शिवा ।
खाहा दिशस्तथा दीक्षा रोहिणी च यथा-
क्रमम् ।
संख्यादीनामिमाः पत्न्यो रुद्राद्यैर्नामभिः सह ॥”
इति मार्कण्डेयपुराणे रुद्रसर्गः ॥
विकोकाः, पुं, वृकासुरपुत्रः । स च कल्किदेवेन
हतः । यथा,—
“कल्किः कोकविकोकाभ्यां गदापाण्डुध्वं
पतिः ।
शुशुधे विश्वे विष्णुर्लोकानां जनयन् भयम् ॥
वृकासुरस्य पुत्रौ तौ नमरौ शकुनेर्हृदि ।
तयोः कल्किः संशुशुधे मधुकैटभयोर्यथा ॥
तयोर्येदाप्रहारेण चूर्णिताङ्गस्य भूपतेः ।
कराचुपानोऽपतङ्गमौ दृष्टोचुरित्यहो जनाः ॥
ततः पुनः क्रुधा विष्णुर्जगज्जिष्णुर्महाभुजः ।
गन्दकेन शिरस्तस्य विकोकस्याच्छिनत् प्रसुः ॥”
इति कल्किपुराणे २१ अध्यायः ॥
विकोषः, त्रि, (विगतः कोषो यस्य ।) कोय-
रहितः । निष्कोवः । इति पुराणम् ॥ (यथा,
महाभारते । ३ । ६२ । १८ ।
“परिधावन्नथ नल इतश्चेतश्च भारत ।
आससाद समोदेषे विकोषं खड्गमुत्तमम् ॥”

विक्रमा

आच्छादनरहितः । यथा, मनीः । ११ । ४८ ।
श्लोकटीकायां बृहत्कः ।
“गुरुभाङ्गागामी विकोषमेहनत्वमिति ॥”
विक्रः, पुं, (विक्र इति कायति शब्दायति इति ।
कै + कः ।) करिषावकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
विक्रमः, पुं, (विशेषेण क्रामतीति । वि + क्रम +
अच् ।) विष्णुः । यथा, विष्णुसहस्रनामस्तोत्रे ।
“ईश्वरो विक्रमी धन्वी मेधावी विक्रमः क्रमः ॥”
(वि + क्रम + घञ् ।) शौर्यातिशयः । तन्-
पर्यायः । अतिशक्तिता २ । इत्यमरभरतौ ॥
(यथा, रघुः । १२ । ८७ ।
“अग्न्योऽवर्द्धनप्राप्तविक्रमावसरं चिरान् ।
रामरावणयोर्युद्धं चरितार्थमिवाभवत् ॥”
क्रान्तिमात्रम् । इति मेदिनी । मे, ५४ ॥ (पाद-
विज्ञेयः । यथा, रामायणे । १ । १ । १० ।
“आजागुवाहुः सुशिराः सुललाटः सुवि-
क्रमः ॥”)
विक्रमादित्यराजा । यथा,—
“धन्वन्तरिचक्रप्रणकामरसिंहशङ्ख-
घेनाजभट्टचटकपैरकालिदासाः ।
ख्यातो वराहमिहिरो वृषतेः सभायां
रत्नानि वै वररुचिर्नैव विक्रमस्य ॥”
इति नवरत्नश्लोकः ॥
चरणः । शक्तिः । इति राजनिर्घण्टः ।
(स्थितिः । यथा, भागवते । २ । ८ । २० ।
“संज्ञवः सर्वभूतानां विक्रमः प्रतिसंक्रमः ।
इष्टापूर्तस्य काम्यानां त्रिवर्गस्य च यो विधिः ॥”
“विक्रमः स्थितिः प्रतिसंक्रमो महाप्रलयः ॥”
इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥ १ । प्रभवादि-
गणितसंवत्सरान्तर्गतचतुर्दशवर्षम् । यथा
“जायन्ते सर्वशस्यानि मेदिनी निरुपद्रवा ।
लवणं मधु गन्धश्च महार्घ्यं विक्रमे प्रिये ॥”
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥
(खनामखातकविविशेषः । स च नेमिदूताख्य-
खण्डकायं विरचितवान् । तथा च नेमिदूते
उक्तम् ।
“तद्ःखाथ प्रचरकवितुः कालिदासस्य काणा-
दन्यं पादं सुपदरचितान् मेघदूतादुपगृहीत्वा ।
श्रीमन्नेमेश्वरितविशदं साङ्गणस्याङ्गनन्मा
चक्रे कार्यं बुधजनमनःपीतये विक्रमाख्यः ॥”
वत्सप्रीपुत्रः । यथा, मार्कण्डेये । ११० । १ ।
“तस्य तस्यां सुनन्दायां पुत्रा द्वादश जज्ञिरे ।
प्रांशुः प्रवीरः शूरश्च सुचक्रो विक्रमः क्रमः ॥”
विक्रमादित्यः, पुं, (विक्रमेणादित्य इव ।) खनाम-
ख्यातो राजा । स च उज्जयिनीदेशाधिपतिः
मन्वन्तर्जा च । तत्पर्यायः । साधनाङ्कः २
शकारिः ३ । इति जटाधरः ॥ अस्य विवरणं
दात्रिंशत्पुस्तिकाकथायां तथा विक्रमार्कशब्दे
च द्रष्टव्यम् ॥ (मोदकविशेषः । यद्वक्तं किन्ना-
मनी । यथा,—
“घृते गुन्दपलं विंशत् पदेव मन्मथभिरग्नयः ।
उत्तमं च लिपेदेयां खण्डय पलायशतः ॥”

विक्रयः

विज्ञायः

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥
 ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

विक्रयः

न्यासं कृत्वा आधिं करोति आधिं कृत्वा वा विक्रयं करोति । विक्रयपदं स्वत्वध्वंसकत्वात् दानं लक्षयति परा क्रिया सिद्धेति । एवञ्च विक्रेतृदात्रीर्मरणदिना आध्यातुहारे विक्रय-दाने तत्कर्तृतुल्यस्वत्वजननात् तत्र तत्क्रेतृ-प्रतिगृहीतभ्यामाधुहारः कार्यः । इति । तत्र च ।

“न च स्यावरस्य समस्तस्य गोत्रसाधारणस्य च । नैकः कुण्यान् क्रयं दानं परस्परमतं विना ॥ विभक्ता अविभक्ता वा सपिण्डाः स्यावरे समाः । एको ह्यनीशः सर्वत्र दानाधमनविक्रये ॥”

इति व्यासवचनाभ्यामेकस्य दानवन्धकविक्रया-धिकारः इति बाध्यं यथेष्टविनियोगाद्वैतस्वरूपस्य स्वत्वस्य द्रष्टान्तर इवात्राप्यविशेषात् वच-नञ्च स्वामित्वेन दुर्वृत्तपुरुषगोचरविक्रयादिना कुटुम्बविरोधाद्धर्मज्ञापनार्थेनविषयत्वं न तु विक्रयादानिपत्यर्थमिति दायभागः ॥ * ॥ एवञ्च ।

“स्यावरे विक्रयो नास्ति कुण्यादाधिमनुभया ॥” इति स्यावरस्य केवलविक्रयप्रतिषेधात् एवं भूमिं यः प्रतिगृह्णातीत्यादिवचने दानप्रशंसा-दर्शनाच्च विक्रयेऽपि कर्त्तव्ये सहिरण्यसुदकं दत्त्वा दानरूपेण स्यावरविक्रय इति विज्ञाने-श्वरः ॥ वस्तुतस्तु स्यावरविक्रयनिषेधो अवि-भक्तस्यावरविषयः । तत्रापि यदि विक्रयं विना अवास्थितिर्न भवति तदा विक्रयः कर्त्तव्यः । पूर्वपुरुषार्थान्तिनष्टोद्वारे विशेषयति मित-चरायाम् ।

“स्यावर-द्विपदश्चैव यद्यपि स्वयमर्चितम् । असम्भूय सुतान् सर्वान् न दानं न च विक्रयः ॥” इत्यादि ॥

अस्यापवादमाह । “एकोऽपि स्यावरे कुण्यादानाधमनविक्रयम् । आपत्काले कुटुम्बार्थं धर्मार्थं च विशेषतः ॥” इति दायतत्त्वम् ॥

द्रव्यविशेषविक्रयनिषेधो यथा । स्मृतिः । “विक्रीणन् मयमांशानि ह्यभक्ष्यस्य च भक्षणम् । कुर्वन्मग्न्यागमनं शूद्रः पतति तत्क्षणात् ॥ कपिलाक्षीरपानेन ब्राह्मणीगमनेन च । वेदाक्षरविचारेण शूद्रश्चाख्यानतां व्रजेत् ॥” कालिकापुराणम् ।

“विक्रयं सर्ववस्तूनां कुर्वन् शूद्रो न दीपभाक् । मधु चर्म सुरां लाक्षां त्वक्षा मांसञ्च पशुमम् ॥” मनुः ।

“सद्यः पतति लौहेन लाक्षया लवणेन च । ज्ञात्वेन शूद्रोभवति ब्राह्मणः क्षीरविक्रयात् ॥ अशक्तो भेषजस्यार्थं यज्ञहेतोस्तथैव च । यद्यवश्यं विक्रेयास्तिला घान्येन तत्समाः ॥” इत्यादिकृतत्त्वम् ॥

“गवां विक्रयकारी च गवि लोमानि यानि च । तत्पद्वर्षसप्तसापि नवा गोष्ठे क्रिभिर्भवेत् ॥” इति यमवचनम् ।

विक्रान्तिः

“गोवधोऽप्याज्यसंघान्यपारदाभ्यामविक्रयाः । तद्गगारामदारान्यामपत्यस्य च विक्रयः । भृताश्चाध्यनादानमपण्यानाञ्च विक्रयः ॥” इत्यादि मानवे ११ अध्याये उपपातकमध्ये गणितम् ॥

विक्रयणं, क्री, (वि + क्री + ल्युट् ।) विक्रयः । यथा, “यमादिप्रकाशितुताप्रपूर्णा नष्टाः क्रये विक्रयणे प्रशस्ताः । पौण्याभिचित्राशतविन्दुवाताः क्रये हिता विक्रयणे निषिद्धाः ॥” इति ज्योतिःसारसंग्रहः ॥

विक्रयिकः, पु, (विक्रयेण जीवतीति । विक्रय + “वस्तुक्रयविक्रयात् ठन् ।” ४ । ४ । १३ । इति ठन् । यद्वा, विक्रीणातीति । वि + क्री + “क्रिय इकन् ।” उणा० २ । ४४ । इति इकन् ।) विक्रेता । इत्यमरः ॥ (यथा, महाभारते । १२ । ३६ । ३० ।

“दौचित्यस्य कदर्थस्य क्रतुविक्रयिकस्य च । तत्क्षयश्चर्मावकर्तुं च पुंस्त्वया रजकस्य च । चिकित्सकस्य यच्चान्नमभोग्यं रक्षिणस्तथा ॥” विक्रयी, [नृ] चि, (विक्रीणातीति । वि + क्री + णिनिः ।) विक्रयकर्त्ता । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, याज्ञवल्क्यः । २ । १७३ ।

“क्रेता मूल्यमवाप्नोति तस्मात् यस्तस्य विक्रयी ॥”

विक्रान्तं, क्री, (वि + क्रम + क्तः ।) विक्रान्त-मणिः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (त्रिविक्रमाव-तारस्य विष्णोर्वितीयपादक्षेपेण अन्तरिक्षं विक्रान्तमिति ख्यातम् । तथा च वाजसनेय-संहितायाम् । १० । १६ ।

“विष्णोर्विक्रमणमसि । विष्णोर्विक्रान्तमसि । विष्णोः क्रान्तमसि ।”

“हे द्वितीयप्रक्रम त्वं विष्णोर्विक्रान्तं द्वितीय-पादप्रक्षेपेण नितमन्तरिक्षमसि ।” “इमे वे लोका विष्णोर्विक्रमणं विष्णोर्विक्रान्तं विष्णोः क्रान्तमिति श्रुतेः ।” इति तद्वाक्ये महीधरः ॥

विक्रान्तः, पु, (वि + क्रम + क्तः ।) शूरः । इत्य-मरः ॥ (वायलिङ्गेऽपि दृश्यते । यथा, सुदा-राक्षसे । १ ।

“विक्रान्तेनैयशालिभिः सुसचिवैः श्रीर्लङ्क-नासादिभिः ॥”

सिंहः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (मदालसारामै-जात-भृतध्वनपुत्रः । यथा, मार्कण्डेये । २५ । ८ । “मदालसायाः सङ्गच्छे पुत्रः प्रथमजस्ततः । तस्य चक्रे पिता नाम विक्रान्त इति धीमतः ॥” हरिण्याचपुत्रविशेषः । यथा, हरिवंशे । ३ । ७८—७९ ।

“हरिण्याचसुताः पञ्च विहांसः सुमहाबलाः । भर्भरः शङ्कानश्चैव भूतसन्तापनस्तथा । महानाभश्च विक्रान्तः कालनाभस्तथैव च ॥”

विक्रान्तिः, स्त्री, (वि + क्रम + क्तिन् ।) व्य-गतिः । तत्पर्यायः । पुलायितम् २ । इति

विक्रयं

त्रिकाष्टशेषः ॥ विक्रमश्च ॥ (यथा, राजतर-ङ्गिण्याम् । ४ । १२६ ।

“पार्थिवः पृथुविक्रान्तिर्युधि क्रोधं सुमोच यः ।” पादन्वाचः । यथा, शतपथब्राह्मणे । ११ । २ । ३ ।

“विष्णुत्वाक्रमतामिति यज्ञो वे विष्णुः स देवेभ्य इमां विक्रान्तिं विचक्रमे वैधामिमं विक्रान्ति-रिदमेव प्रथमेन पदेन पश्चाराथेदमन्तरिक्षं द्वितीयेन दिवसुत्तमेनेतां वैवैय एतस्मै विष्णु-र्यज्ञो विक्रान्तिं विक्रमते ॥”

विक्रायकः, पु, (विक्रीणातीति । वि + क्री + ण्युल् ।) विक्रेता । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५३२ ॥ (यथा, महाभारते । ५ । ३८ । ४ ।

“चिकित्सकः शल्यकर्त्तावकीर्ण-स्तेनः क्रूरो मद्यपो भ्रूणहा च । सेनाजीवी श्रुतिविक्रायकार भ्रष्टं प्रियोऽप्यतिथिर्नोदकार्हेः ॥”

विक्रिया, स्त्री, (विकरणमिति । वि + कृ + “कृष्णः शच ।” ३ । ३ । १०० । इति शः । टाप् ।) विकारः । इत्यमरः ॥ (यथा, रघुः । १३ । ७१ ।

“अशुभपटङ्गिनिताननविक्रियाश्च

ज्ञानान् प्ररोहजटिलानिव मन्त्रिद्वहान् ॥”

प्रकृतेरन्यथाभावः । यथा, मार्कण्डेये । ३५ । २ ।

“अस्नेहाश्चापि गोधूमयवगोरसविक्रियाः ॥”

विरुद्धा क्रिया । विरुद्धकार्यम् । यथा, रघुः । १५ । ४८ ।

“इत्यामवचनाद्रामो विनेष्यन् वर्षविक्रियाम् । दिशः पपात पत्रेण वेगनिष्क्रम्यकैतुना ॥”

विक्रीतः, चि, (वि + क्री + क्तः ।) कृतविक्रयः । यथा, दृष्टसतिः ।

“नाष्टिकश्चैव कुरुते तद्वन्नं ज्ञातिभिः स्वकम् । अदत्तत्वस्तविक्रीतं कृत्वा खं लभते धनी ॥”

इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥

विक्रयं, चि, (वि + क्रुष + क्तः ।) निपुणम् । इति हेमचन्द्रः ॥

विक्रेता, [ञट्] चि, (विक्रीणातीति । वि + क्री + णच् ।) विक्रयकर्त्ता । तत्पर्यायः । विक्रयिकः २ । इत्यमरः ॥ विक्रयी ३ । इति शब्दरत्ना-वली ॥ विक्रायकः ४ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, याज्ञवल्क्यः । २ । १७३ ।

“विक्रेतुर्दृष्टानान् शुद्धिः स्वामी द्रव्यं वृषो दमम् । क्रेता मूल्यमवाप्नोति तस्माद्व्यक्तस्य विक्रयी ॥”

विक्रयं, चि, (विक्रीयते इति । वि + क्री + “अचो यत् ।” ३ । १ । ६७ । इति यत् ।) विक्रययोग्यद्रव्यम् । तत्पर्यायः । पणितयम् २ पणयम् ३ । इत्य-मरः ॥ विक्रययोग्यायोग्यानि यथा -

“इदं दृष्टिर्वैकल्याचरणतो यर्मनैपुणम् ।

विट्पण्यसुहृत्तोहारं विक्रयं वित्तवर्द्धनम् ॥

सर्वानुमानप्रोहेत कृत्वा नञ्च तिलैः सह ।

वायसनी लवणश्चैव पशवो वे च मातृवाः ॥

सर्वेषु तान्त्रवं रक्तं शाण्यौमाविकानि च ।

अपि चेत् स्युररक्तानि पलमुखे तर्धोपधीः ॥

अग्रः शस्त्रं विषं मांसं योमं गन्धाश्च सर्वशः ।

विग्रहः

विघातः

विच

विगाहमानः, वि, (वि + गाह + शानच् ।)
विनीयनकर्ता । अयगाहगकर्ता । विपूर्व-
गाहघातोः शानप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ (यथा,
रघुः । १३ । १ ।

“अथात्मनः शब्दगुणं गुणज्ञः
यदं विमानेन निगाहमानः ।
रत्नाकरं धौस्य मिथः स जायां
रामाभिधानो हरिरित्युवाच ॥”

विगुणः, वि, (विपरितो गुणो यस्य ।) गुण-
वैपरीत्यविशिष्टः । यथा,—

“यथा मनो ममाचष्ट नेयं माता तथा मम ।
विगुणोऽपि पुत्रेषु न माता विगुणा भवेत् ॥”
इति मार्कण्डेयपुराणे वैवस्वतमन्त्रनाराध्यायः ॥
(छन्दः । यथा, भागवते । ७ । ६ । ४८ ।
“सर्वं त्वमेव सगुणो विगुणश्च भूमान्
नान्यत् त्वदस्यपि मनो वचसा निरुक्तम् ॥”
गुणहीनः । यथा, शिशुपालवधे । ६ । १२ ।

“अवसन्नतापमतमित्तमभा-
दपरोपतैव विगुणस्य गुणः ॥”

विग्रहः, वि, (विशेषेण गृहः ।) गर्हितः ।
गुप्तः । इति मेदिनी । ङे, ६—१० ॥

विग्रः, वि, (विगता नासिकायाः । “वेगो
वक्तव्यः ।” ८ । ४ । २८ । इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या
नासिकायाः ग्रः । गतनासिकाः । इत्यमरः ॥ ४ ॥
(वि, “विविधं गृह्यार्थानिति विपूर्वात् गृह्यतेः
‘अन्वेज्यपि दृश्यते ।’ इति डः ।” इति देव-
राजयज्वा । मेधावी । इति निघण्टुः । ३ । १५ ॥
यथा, ऋग्वेदे । १ । ४ । ४ ।

“परेहि विग्रमस्तुतमिन्द्रं पृच्छाविपश्चितम् ॥”

विग्रहः, पुं, (विविधं स्रजदुःखादिकं गृह्णातीति ।
वि + ग्रह + अच् । यथा, विविधैः खादिभि-
र्गृह्यते इति । वि + ग्रह + “ग्रहदृष्टनिधि-
गमस्य ।” ३ । १ । ५८ । इति अप् ।) शरीरम् ।
(यथा, रघुः । ११ । १३ ।

“विग्रहेय मदनस्य चारुणा
चोऽभवत् प्रतिनिधिर्न कर्मणा ॥”

गृहम् । इत्यमरः । (यथा, मनुः । ७ । १६० ।
“सन्निध विग्रहस्यैव यानमासनमेव च ।
देधीभावं संश्रयश्च यद्गुणास्मिन्नेव सदा ॥”
विरोधमात्रम् । यथा, रघुः । ६ । ४७ ।

“त्यजत मानमर्जं वत विग्रहे-
न पुनरेति गर्तं चतुरं वयः ।
परभृताभिरितोव निवेदिते
सारमते रमते स वधूजगः ॥”

विभागः । इति मेदिनी । ये, २३ ॥ (यथा,
भागवते । ३ । ३१ । ३ ।

“मातेन तु शिरो दाभ्यां बाहूग्राह्य-
विग्रहः ।

नखचोमासिमर्माणि विग्रहिप्रोक्ष्य-
स्मिभिः ॥”

वाक्यमरः । य तु समाखयाक्यम् । तत्पर्यायः ।
विभक्तः २ । इत्यमरः ॥ (वीनां प्रविष्टा यदो

ग्रहणमिति वाक्ये विग्रहग्रहणम् । यथा,
वक्रोक्तिपञ्चाशिकायाम् । ४ ।

“नो सन्ध्या हितमत्तरा तव तनौ वत्स्यात्यहं
सन्निना

न प्रीतासि वरोरु चेत्कथय तत् प्रसौमि किं
विग्रहम् ।

कार्यं तेन न किञ्चिदस्ति शठ मे वीनां ग्रहे-
येति वो

दिश्याहः प्रतिवदन्नेति शिष्योः श्रेयांसि
वक्रोक्तयः ॥”

देवविग्रहकरणादिप्रमाणं श्रीमूर्तिशब्दे दृष्टव्यम् ॥

विग्रहः, पुं क्री, (विग्रह्यन्ते श्रवणो यस्मिन् ।
वि + ग्रह + अप् ।) गृहम् । इत्यमरः ॥ (यथा,
मनुः । ७ । १७० ।

“यदा प्रहृष्टा मन्यते सञ्जाताः प्रसूतीर्भृशम् ।
अत्युच्छ्रितं तथात्मानं तदा कुर्वन्ति विग्रहम् ॥”

विग्रहावरं, क्री, (विग्रहमावृणोतीति । आ +
ट + अच् ।) एष्टम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

विघटिका, स्त्री, (विभक्ता घटिका यथा ।)
पलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

विघटितं, वि, विशेषेण चालितम् । विपूर्वघट-
घातोः क्तप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥ (यथा, दृष्टव-
संहितायाम् । ३५ । १ ।

“सुखस्य विविधवर्णाः पवनेन विघटिताः कराः
साम्भे ।

वियति धनुःसंस्थाना ये दृश्यन्ते तदिन्द्रधनुः ॥”

विहम् । यथा, माघे । ८ । २४ ।

“वस्यन्ती चलशफरीविघटितोरु-
र्वांमोक्षरतिशयमाप विभ्रमस्य ॥”

विघसं, स्त्री, (विशेषेण अद्यते इति । वि + अट् +
“उपसर्गेऽहः ।” ३ । ३ । ५६ । इति अप् ।

“घनमोक्ष ।” २ । ४ । ३८ । इति घसृ-
आदेशः ।) सिक्थकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

विघसः, पुं, (वि + अट् + अप् ।) भोजनश्रेयः ।
इत्यमरः ॥ देवपित्रतिथिगुल्वादिभुक्तस्य श्रेयः ।

इति भरतः ॥ (यथा, मनुः । ३ । २८५ ।
“विघसाशी भवेन्नित्यं नित्यं वान्तभोजनः ।

विघसो भुक्तश्रेयस्तु यज्ञश्रेयं तथान्तम् ॥”

आहारः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,—
“अयि वनप्रिय ! विस्तृत एव किं

वसिष्ठो विघसो भवतामुना ।
यदनयेव कुट्टरिति विद्याया

न पततश्चरयो धरणी तव ॥”
इत्युद्धटः ॥)

विघातः, पुं, (विशेषेण हननमिति । वि + हन +
घञ् ।) आघातः । यथा, अमरे ।

“हरिर्वर्धं तद्धिघातेऽवग्राह्यवयसौ सती ॥”
आघातः । (यथा, महाभारते ।

“सक्रे शरविघातस्य कौडमिव पितामहः ॥”
विघातः । यथा महाभारते । १ । २६ । १५ ।

“सुतपिपासाविघातार्थं भक्षमाखातु मे
भवान् ॥”

विघातो, [न] वि, निवारकः । घातकः । विघात-
शब्दादिप्रत्ययेन विपूर्वघनघातोर्ग्राह्यादित्वा-

स्मिन्प्रत्ययेन वा निष्पन्नः ॥ (यथा, हरि-
वंशे । ८७ । ४५ ।

“एवमुच्छ्रितवीर्यस्य ममामरविघातिनः ॥”

विघ्नः, पुं, (विघ्न्यते अनेनेति । वि + घ्न +
“घनर्थे कविधानम् ।” ३ । ३ । ५८ । इत्यस्य

वार्त्तिकोक्त्या कः ।) आघातः । तत्पर्यायः ।
अन्तरावः २ प्रत्युहः ३ । इत्यमरः ॥ (यथा

सुनाराचसे । २ ।
“प्रारभ्यते न खलु विघ्नभयेन नीचैः
प्रारभ्य विघ्ननिघ्नता विरमन्ति मध्याः ।

विघ्नैः पुनः पुनरपि प्रतिघ्न्यमाना
प्रारब्धसुप्तमगुणास्त्वमिवोद्धन्ति ॥”

कृष्णपाकफला । इति शब्दचन्द्रिका ॥ शेषार्थे
अमरे अविघ्न इति पाठः ॥

विघ्नकारी, [न] वि, (विघ्नं कर्तुं शीलमस्येति ।
घ्न + णिनिः ।) घोरदर्शनः । विघातो । इति

मेदिनी । ने, २५५ ॥

विघ्ननायकः, पुं, (विघ्नानां नायकः विघ्नाधीश्वर-
त्वात् ।) गणेशः । इति शब्दरत्नावली ॥

विघ्ननाशकः, पुं, (विघ्नानां नाशकः ।) गणेशः ।
इति शब्दरत्नावली ॥

विघ्ननाशनः, पुं, (नाशयतीति नाशनः विघ्नानां
नाशनः ।) गणेशः । इति शब्दरत्नावली ॥

विघ्नराजः, पुं, (विघ्नानां राजा । “राजाहः
सखिभ्यश्च ॥” ५ । ४ । ६१ । इति टप् ।) गणेशः ।

इत्यमरः ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । २० । १०१ ।
“आर्यपुत्र पुरा गत्वा विघ्नराजमपूजयत् ॥”

विघ्नविनायकः, पुं, (विघ्नानां विनायकः ।) गणेशः ।
इति काशीखण्डः ॥

विघ्नहारी, [न] पुं, (विघ्नं हर्तुं शीलमस्य इति ।
घ्न + णिनिः ।) गणेशः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

विघ्ननाशके, वि ॥

विघ्नितः, वि, जातविघ्नः । विघ्नोऽस्य घात इत्यर्थे
विघ्नशब्दादितत्प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

विघ्नेशः, पुं, (विघ्नानां ईशः ।) गणेशः । इति शब्द-
रत्नावली ॥ (यथा कथासरित्सागरे । २० । ८३ ।

“विघ्नोऽत्र तव चातोऽर्थं विना विघ्नेशपूज-
नम् ॥”

विघ्नेशवाहनः, पुं, (विघ्नेशस्य वाहनः ।) महा-
नयकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

विघ्नेशानकान्ता, स्त्री, (विघ्नेशानस्य भगोऽस्य
कान्ता प्रिया । तत् पूजार्था एतस्याः प्राश-

न्यात् । श्वेतदूर्वा । इति राजनिर्घण्टः ॥
विघ्नः, पुं, अन्धकारः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

विघ्न, इत् ति घ जो ऋ एष्टकत्वे । इति कवि-
कण्ठद्वयः ॥ (यदा-०-डा-०-रधा-०-च-उभ-०-
अक-०-सक-च-अ-गि-ट् ।) इत्, अविघ्न ।

अविघ्नोत् । मि, न, वेदस्ति येविके धर्म्यान्
मलितः एष्टक् स्यादित्यर्थः । विघ्न इति आगो

यः स एव आगोऽपि यदाते कण्ठनिदुरीपात्

विचर्चि

विचारः

विचार्य

तेन निजां खरेगुरित्यस्य वृत्तौ विजग्रहणे-
नैवास्य मय्यणात् खेरुगः । घ ण, विनक्ति
विहृक्ते । विविचमि दिवः सुरान् इति
पृथक् करोमीत्यर्थः । औ, वेत्ता । इति दुर्गा-
दासः ॥

विचकिलः, पुं, मल्लीप्रभेदः । मदनकवचः । इति
मेदिनी । ले, १६४ ॥ (यथा, रावेन्द्रकर्णपूरे । ७० ।

“कुन्दः कन्दलितयथं विचकिलः कम्पाकुलं केतकः
सातङ्गं मदनः सदेवमखणं सुक्तोऽतिसुक्तहमः ॥”)

विचक्षणः, पुं, (विश्लेषण चये धर्मादिनुपदि-
शतीति । वि + चक्ष + “अनुदाचेतश्च दृष्टादेः ।”
३ । २ । १४६ । इति कर्त्तरि युच् ।) पण्डितः ।

इत्यमरः ॥ (यथा रघुवंशे । ५ । १६ ।

“ततो यथावद् विहिताध्वराय

तस्मै स्रग्विभ्रविचर्चिताय ।

वर्णाश्रमाणां गुरवे सर्वर्णौ

विचक्षणः प्रसूतमाचचचे ॥”)

निपुणे, त्रि । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा भाग-
वते । १ । ५ । १६ ।

“विचक्षणोऽस्य हन्ति वेदितुं विभो

अनन्तपारस्य निवृत्तितः सुखम् ॥”

नानार्घदशौ । यथा ऋग्वेदे । ४ । ५३ । २

“विचक्षणः प्रथयन्नाष्टगङ्गान्जीवनतु सविता
सुखसुकृत् ॥”

“विचक्षणः निविधं द्रष्टा ॥” इति तन्नाथे
सायणः ॥)

विचक्षया, स्त्री, नागदन्ती । इति राजनिर्घण्टः ॥

विचक्षुः, [सु] त्रि, (विगतं प्रत्यक्षितेऽपि वस्तुनि
अपगतं चक्षुर्यस्य ।) विमनाः । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥ (विगते नष्टे चक्षुषी यस्य ।) विगतचक्षुषि,

त्रि ॥ (यथा, महाभारते । १२ । ६५ । ३४ ।

“अन्तरा विषयं यान्ति यथा पथि विच-
क्षुषः ॥”)

विशिष्टे चक्षुषी यस्य सः । दृष्टिर्वशीयः कश्चिद्
योहा । यथा, हरिवंशे । १४१ । ६ ।

“क्षतधर्मा सुदंष्ट्रश्च विचक्षुररिमर्दनः ॥”)

विचयनं, स्त्री, (विश्लेषण चयनम् ।) मार्गणम् ।
इत्यमरः ॥

विचर्चिका, स्त्री, (विश्लेषण चर्चयते पाणिपादस्य
स्वक् विद्वान्यते अथवा इति । चर्च्य तर्जने +

“रोगात्पापां सुखं बहुलम् ॥” ३ । १०८ । इति
सुखम् । टाप् । यत् इत्यम् ।) रोगविश्लेषः ।

विकष इति भाषा । तत्पर्यायः । कच्छूः २ पाम
४ पामा ४ । इत्यमरः ॥ अपि च ।

“कच्छुः कच्छूः पाम पामा पादरोगे विच-
र्चिका ॥”

इति शब्दरत्नावली ॥ ४ ॥

तदीयधम् यथा,—

“करवीरं भृङ्गराजं कपयं कुष्ठकर्कटम् ।

चतुर्मुखं मृद्वेयं प्रचेत्तैलं परेषान् ।

पानो विचर्चिका कुष्ठमध्यह्नादि द्रव्यानि वै ॥”
इति गार्हपत्ये २८७ अध्यायः ॥ ६ ॥

अन्वयः ।

“मरीचं त्रिवृतं कुष्ठं हरितालं मनःशिला ।

देवदारु हरिद्रो ह्ये कुष्ठं मांषी च चन्दनम् ॥

विशाला करवीरश्च अर्कवीरं सकृत् पणम् ।

एषाश्च कार्ष्णिको भागो विषस्यार्द्धपणं भवेत् ॥

प्रस्थं कटुकतेजस्य गोमूत्रेऽष्टगुणे पचेत् ।

नृत्पात्रे लौहपात्रे वा शूनेऽर्द्धद्विना पचेत् ॥

पाना विचर्चिका चैव दृढविष्कोटकानि च ।

अभ्यङ्गेन प्रणश्यन्ति कोमलत्वश्च नायते ॥

प्रसृतान्यपि श्वित्राणि तैलेनानेन श्वस्येत् ।

पिरोत्थितमपि श्वित्रं विवर्णं तत्क्षणाद्भवेत् ॥”

इति गार्हपत्ये १६८ अध्यायः ॥ ७ ॥

खण्डकुष्ठविशेषः । यथा ।

“एकं कुष्ठं स्तुतं पूर्वं गजचर्म ततः स्तुतम् ।

ततश्चर्मदलं प्रोक्तं ततश्चापि विचर्चिका ॥

विपादिकाभिधा चैव पामा कच्छूस्ततः परा ।

ततो दृढश्च विष्कोटः किटिमश्च ततः परम् ॥

ततश्चालमर्कं प्रोक्तं शतारुश्च ततः परम् ।

चूडकुष्ठानि चैतानि कथितानि भिषगवैः ॥

सकच्छुः पिङ्का श्यावा बहुसावा विच-
र्चिका ॥”

पिङ्का चूडपिङ्का ।

“हाल्यते तक् खरा रुक्षा चान्वोर्ज्या विच-
र्चिका ।

पादे विपादिका ज्ञेया स्थानभेदाद्विचर्चिका ॥”

हाल्यते विद्वान्यते । केचिद्विचर्चिकातो विपा-

दिकां विभिन्नमाहुः । इति भावप्रकाशः ॥

(या च महापातकशेषभोगचिह्नं वैदिककर्म-
प्रतिबन्धिका च । यथा, शुद्धितत्त्ववृत्तमविष्य-
पुराणीयमध्यतन्त्रे यथाध्याये ।

“श्रद्धा कुष्ठगणं विप्र उन्नतरोत्तरतो गुरुम् ।

विचर्चिका तु दुष्कर्मा चर्चरीयस्तृतीयकः ॥

विकर्षव्रज्यताम्नौ च क्षण्यन्ते तथोक्तम् ।

एषां मेधो तु यः कुष्ठो गर्हितः सर्वकर्मसु ॥

ब्रह्मवत् सर्वगात्रेषु गच्छे भावे तथान्वि ।

नृते च प्रोपयेत् तीर्थे अथवा तरुमूलके ॥”

कदाचित् अग्निगन्धभूमिकाम्येऽपि विचर्चिका

उत्पद्यते । यथा दृष्टान्तं हितायाम् । ३२ । १४ ।

“आग्नेयेऽभुदनाशः

सज्जिलाश्रयसङ्गयो वृषतिवैरम् ।

दृढविचर्चिकाचर-

विचर्चिकाः पाण्डुरोगश्च ॥”)

विचलः, त्रि, अस्थिरः । विपूर्वचलघातोरख-

प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

विचलितः, त्रि, पतितः । स्तुलितः । विपूर्वचल-

घातोः क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ (यथा, मनुः ।

७ । २८ ।

“एतौ हि सुमहत् तेजो दुर्हरणालतात्मभिः ।

धर्माद्विचलितं हन्ति वृषमेव यवान्वयम् ॥”)

विचारः, पुं, (विश्लेषण चरणं प्रदार्थादिनिर्णये

ज्ञानमिति । वि + चर + घञ् ।) तत्परिणयः ।

इति शब्दरत्नावली ॥ सन्दिग्धे पस्तुनि प्रमा-

येन तत्त्वपरीक्षा । इति गोयीचन्द्रः । प्रमाणे-

रर्धपरीक्षणं विमर्शमात्रमिति केचित् । इति

भरतः ॥ तत्पर्यायः । तर्कः २ निर्णयः ३

शुद्धा ४ चर्चा ५ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

संख्या ६ विचारणा ७ । इत्यमरः ॥ चर्चनम् =

संस्थानम् ८ । इति तट्टीका ॥ विचारणम् १०

वितर्कः ११ युद्धः १२ युद्धः १३ ऊहः १४

वितर्कणम् १५ । इति शब्दरत्नावली ॥ प्रशि-

घानम् १६ समाधानम् १७ । इति जटाधरः ॥

(यथा, कथासरित्सागरे । ३६ । ८८ ।

“न चैवं क्षमते नारी विचारं भारभोजिता ।

यदियं क्रमते राज्ञी तव काम्यं विपन्नतम् ॥”

नाथोक्तलक्षणविशेषः । तल्लक्षणं यथा, साहित्य-

दर्पणे । ६ । ४४७ ।

“विचारो युक्तवाक्येभ्योऽप्रत्यक्षार्थसाधनम् ॥”)

विचारणं, स्त्री, (वि + चर + णिच् + क्युट् ।)

विचारः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,

भागवते । १२ । १३ । १८ ।

“तत्र चांगविरागभक्तिसहितं नैष्कर्ममा

विष्कृतम् ।

तच्छृण्वन् सुपठन् विचारणपरो भक्त्या विमुच्ये-

न्नरः ॥”

“एकस्मिन् धर्मिणि विरहनागार्धविमर्शो

विचारणम् । स च संशयविक्षिप्ता स्यात् एको

विशेषादर्शने समानधर्मदर्शनात् । अहिर्भू-

रज्जुर्गु । द्वितीयो विशेषादर्शनमात्रे । अत्र

शब्दो नित्योऽनित्यो वा । तृतीयोऽसाधारण-

धर्मणः यथा भूगत्या अनित्या वा । अत्र गन्धो-

ऽसाधारणधर्मः विशेषमपश्यन् संश्लेषे गन्धाधि-

करणं नित्यं अनित्यं वेति दृक् ।” इति ।

“विचारणे पूर्वस्थ ।” इति श्रीपतिदत्तकृतका-

तल्लपरिशिष्टे गोपीनाथतर्काचार्यः ॥)

विचारणा, स्त्री, (वि + चर + णिच् + युच् ।

टाप् ।) विचारः । इत्यमरः ॥ (यथा, देवी-

भागवते । १ । १८ । ४२ ।

“जीवो नृक्ष रुदेवाहं नात्र कार्या विचा-

रणा ।

भेदबुद्धिस्तु संसारे वर्षमाना प्रवर्तते ॥”)

मीमांसाशास्त्रम् । इति हेमचन्द्रः ॥

विचारणीयं, त्रि, विचार्यम् । विपूर्वचलन्त(विचलन्त)

चरघातोरनीयप्रत्ययेन निष्पन्नम् । स्त्री, शास्त्रम् ।

इति हेमचन्द्रः ॥

विचारितः, त्रि, (विचारः संजातोऽस्य इति

विचार + “तदस्य संजातं तारकादिभ्य इतच् ।”

५ । २ । ३६ । इति इतच् ।) क्षतविचारः ।

तत्पर्यायः । विमः २ विस्तः ३ । इत्यमरः ॥

(यथा, मनुः । ११ । २८ ।

“आपत्कल्पेन यो धर्मं कुरुतेऽनापदि द्विजः ।

स नाप्रोति फलं तस्य परचेति विचारितम् ॥”)

विचार्य, त्रि, विचारितयम् । विचारणीयम् ।

विपूर्वचरघातोऽन्तात् तत्प्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥

(यथा, मार्कण्डेये । ६६ । १८ ।

विचित्रा

“हाःस्येनां दुष्टद्वयमादाय विचित्रे वने ।
परित्यजाशु नैतत्तं विचार्यं वचनं मम ॥”)
विचित्रं, वि, अन्तरालम् । अन्तरालम् । इति
हेमचन्द्रः ॥ (पुं, संख्यान्तरापादनम् । यथा,
पाणिनी । ५ । ४ । ४३ । “अधिकरणे विचाले
च ।”)
विचिः, पुं स्त्री, (वेदेषु जलानि पृथगिव करोति ।
विच + “इगुपधात् कित् ।” उणा० ४ । ११६ ।
इन् । स च कित् ।) वीची । तरङ्गः । इत्यमर-
टीकायां भरतः ॥
विचिकित्सा, स्त्री, (विचिकित्सनमिति । वि +
कित् + क्त + क्तः । टाप् ।) सन्देशः । इत्य-
मरः ॥ (यथा, भागवते । ३ । ६ । ३६ ।
“तुभ्यं महिचिकित्सायामात्मा मे दर्शितोऽवशिष्टः ।
नालेन चालले नूतनं पुष्करस्य विचिन्ततः ॥”)
विचित्रं, स्त्री, (विशेषेण चित्रम् ।) कर्तुरवर्णः ।
इति शब्दरत्नावली ॥ तद्वति, त्रि । (यथा,
महाभारते । ३ । ५४ । १० ।
“विचित्रमात्मभरणेर्बलेहं श्लोः खलभृतेः ॥”)
आश्चर्यम् । यथा,—
“विचित्रमिदमाख्यातं भगवन् भवता मम ।
देवाश्चरितमाद्यात्म्यं रक्तबीजवधाश्रितम् ॥”
इति देवीमाहात्म्यम् ॥
(यथा च, उपदेशशतके । ३३ ।
“दुहिता विदेहभर्तुर्दाशरथेर्भामिनी सीता ।
वधमाप राक्षसीनां विधेर्विचित्रा गति-
र्विधा ॥”
पुं, रौप्यमनुपुत्रः । यथा, मार्कण्डेये । ६४ । ३१ ।
“चित्रसेनो विचित्रश्च नयतिर्निर्भयो दृष्टः ।
सुनेत्रः क्षत्रवृद्धिश्च सुव्रतश्चैव तत्सुताः ॥”
अर्चालङ्कारविशेषः । यथा, साहित्यदर्पणे ।
१० । ७२२ ।
“विचित्रं तद्विरुद्धस्य कतिरिष्टफलाय चेत् ।
यथा,—
प्रणमत्युन्नतिहेतोर्जीवनहेतोर्विमुक्षति प्राणान् ।
दुःखीयति सुखहेतोः को नृदः सेवकादन्यः ॥”)
विचित्रकः, पुं, (विविधानि चित्राणि यस्मिन् ।
बहुव्रीहौ कन् ।) भूर्जवृक्षः । इति राज-
निर्घण्टः ॥
विचित्रदेहः, पुं, (विचित्रा देहा यस्य सः ।)
मेघः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ आश्चर्यशरीरे
नानावर्णदेहे च, त्रि ॥
विचित्रवीर्यः, पुं, (विचित्राणि वीर्याणि यस्य
सः ।) चन्द्रवंशीयराजविशेषः । स च शान्तनो-
र्दासकन्यायां जातः । तस्य चेन्ने सत्यवत्या-
ज्ञया यासी धृतराष्ट्रं पाण्डुश्च जनयामास ।
इति श्रीभागवतम् ॥
विचित्रवीर्यस्य, स्त्री, (विचित्रवीर्यस्य सः प्र-
वर्जनौ ।) सत्यवती । इति शब्दरत्नावली ॥
विचित्रा, स्त्री, (विचित्रं नानाविधवर्णमस्यस्या
इति । अर्श आदित्वादच् । स्त्रियां टाप् ।)
नृगेर्वाचः । इति राजनिर्घण्टः ॥

विच्छन्द

विचित्राङ्गः, त्रि, (विचित्राणि अङ्गानि यस्य ।)
मयूरः । इति शब्दरत्नावली ॥ व्याघ्रः । इति
शब्दचन्द्रिका ॥ आश्चर्यशरीरे, त्रि ॥
विचित्रितः, त्रि, (विचित्रमस्य जातमिति ।
विचित्र + इतच् ।) नानावर्णयुक्तः । यथा,—
“व्यासनं सर्वशोभादां सदनमणिनिर्मितम् ।
विचित्रितश्च चित्रेण यत्नतां शोभनं हरे ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ८ अध्यायः ॥
विचौ, स्त्री, (विचि + छदिकारादिति ङीष् ।)
तरङ्गः । इति हिरूपकोषः ॥
विचेताः, [सु] त्रि, (विगतं विरुद्धं वा चेतो
यस्य ।) विगतचित्तः । (यथा, भागवते । ६ ।
११ । ६ ।
“एवं सुरगणान् क्रुद्धो भीषयन् वपुषा रिपून् ।
यनदत्तं समहाप्राणो येन लोका विचेतवः ॥”)
विरुद्धचित्तः । दुष्टचित्तः ॥ तत्पर्यायः ।
दुर्मेनाः २ अन्तर्मेनाः ३ विमनाः ४ । इति
हेमचन्द्रः ॥ (यथा, महाभारते । ३ । ४६ । १७ ।
“ये चास्य सचिवा मन्दाः कर्णसौवर्णका-
दयः ।
ते तस्य भूयसो द्रोणान् वर्धयन्ति विचेतवः ॥”)
विशिष्टं चेतो यस्मादिति । विशिष्टज्ञानहेतु-
भूतः । यथा, ऋग्वेदे । १ । ८३ । १ ।
“तमित् पृणञि वसुना भवीयसा
विन्मुमापो यथाभितो विचेतवः ॥”
“विचेतवः विशिष्टज्ञानहेतुभूता आपो यथा
अभितः सर्वास्तु दिक्षु विन्सु वसुद्रं पूरयन्ति
वहन् ॥” इति तद्वाक्ये सायणः ॥ ॥ ॥ विशिष्टं
चेतो यस्येति । विशिष्टज्ञानः । यथा, ऋग्-
वेदे । १ । ४५ । २ ।
“सृष्टीवानो हि दाशुषे देवा अग्ने विचेतवः ॥”
“हे अग्ने विचेतसो विशिष्टप्रज्ञाना देवाः ।”
इति तद्वाक्ये सायणः ॥)
विचेष्टितः, त्रि, (विशेषेण चेष्टितं गतिर्यस्य ।)
विगतः । (विशेषेण चेष्टितः ।) इष्टितः । इति
मेदिनी । चेष्टितशब्दार्थदर्शनात् । (विगतं
चेष्टितमस्येति वाक्ये चेष्टाशून्यश्च ॥ ॥ स्त्री, वि
+ चेष्ट + भावे क्तः । विशेषेण चेष्टा । यथा,
भागवते । १ । ५ । १३ ।
“उरुक्रमस्याखिलवन्धमुक्तये
समाधिनाशुसार तद्विचेष्टितम् ॥”)
विच्छे, क त्विधि । इति कविकल्पद्रुमः (पुरा-
पर०-अक०-सेट् ।) क, विच्छेयति । त्विधि
दौमौ । इति दुर्गादासः ॥
विच्छे, श्र गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदा-
पर०-सक०-सेट् ।) विच्छेयति विच्छेयते
आयन्तलादुभयमिति वोपदेवः । पक्षे विच्छति ।
श्र, विच्छेती विच्छेन्ती । इति दुर्गादासः ॥
विच्छन्दकः, पुं, ईश्वरसङ्गप्रभेदः । इत्यमरः ॥
विशिष्टशब्दोऽभिप्रायोऽत्र विच्छन्दकः । किं वा
विशिष्टेच्छानिर्मितो विच्छन्दकः ऽपि कादिति
कः । एवं लक्षणमुपन्यस्तं साध्मेन । यथा,—

विच्छिन्नः

“उपर्युपरि यद्गोष्ठं तद्विच्छन्दकसंज्ञकम् ॥”
इति भरतः ॥
विच्छेदकः, पुं, विच्छन्दकः । इत्यमरटीकायां
रायसुन्दरः ॥
विच्छेयं, स्त्री, पक्षिणां छाया । इत्यमरः ॥
समासे यद्गोष्ठं परा छाया क्लीबे स्यात् ।
सा चेत् वृद्धनां सम्बन्धिनी स्यात् । खयतुदा-
हरति । वीनां पक्षिणां चाया विच्छेयम् ।
इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (यत्तु भागवते ।
१० । १२ । ८ ।
“विच्छेयाभिः प्रधावन्तो गच्छन्तः बाधु
हंसकैः ॥”
इति दृश्यते तत्तु वेः पक्षिणां छाया विच्छेया
तत एकशेषद्वन्द्वे कृते विच्छेयास्तभिर्विच्छेया-
भिरिति सिद्धं स्यादिति सुधीर्भविर्भाष्यम् ॥ ॥
विगता छाया यस्य ।) छायाहरिते, त्रि ॥
(विगता छाया कान्तिर्यस्य । कान्तिरहिते च
त्रि । यथा, भागवते । १ । १४ । २४ ।
“विलोक्योद्दिग्दृष्टो विच्छेयमनुजं वृषः ।
पृच्छति स सुहृन्मन्त्रे संस्मरन्नादरेति ॥”)
विच्छेयः, पुं, (विशिष्टा छाया कान्तिर्यस्य ।) मणिः ।
इति यान्तवर्गे छायाशब्दटीकायां भरतः ॥
विच्छित्तिः, स्त्री, (वि + छिद् + क्तम् ।) अङ्ग-
रागः । विच्छेदः ॥ (यथा, कामन्दकीयनीति-
सारे । १४ । ४४ ।
“लोभो घर्मे क्रियालोपः कर्मणामप्रवर्तनम् ।
सत्समागमविच्छित्तिरसद्भिः सङ्घ वर्तनम् ॥”)
हारभेदः । इति मेदिनी । ते, १८५ ॥ छेदः ।
विनाशः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, दृष्ट-
संहितायाम् । १२ । ६ ।
“दिनकरदयमार्गविच्छित्तयेऽभ्युद्यतं यच्चल-
श्चङ्गम् ॥”)
अङ्गहारः । गेहावधि । इति हेमचन्द्रः ॥
(वैचित्रम् । यथा, साहित्यदर्पणे । १० । ७११ ।
“अनुमानानु विच्छित्या ज्ञानं साध्यस्य साध-
नात् ॥”
स्त्रीणां स्वाभाविकालङ्कारविशेषः । यथा,—
“आकल्पकल्पनात्पापि विच्छित्तिः कान्तिपोष-
कत् ॥”
इत्युज्ज्वलीलमणिः ॥
(यथा च साहित्यदर्पणे । ३ । १२८ ।
“स्त्रीकाप्याकल्परचणा विच्छित्तिः कान्ति-
पोषकत् ॥”)
विच्छिन्नः, त्रि, (वि + छिद् + क्तः ।) समाजयः ।
विभक्तः । इति मेदिनी । ने, १३४ ॥ (यथा,
शाकुन्तले १ अङ्के ।
“यदा लोके सृष्टं प्रगतिं सद्यसा तद्विपुलतां
यदन्तर्निच्छिन्नं भवति हतसन्धानमिव तत् ।
प्रकृत्या यदन्नं तदपि समरेखं नयनयो-
नं मे पार्श्वे किञ्चित् चयमपि न दूरे रथ-
पवात् ॥”)
कृतिलः । इति हेमचन्द्रः ॥

विजयः

विच्छेदः, पुं, (वि + छिद् + घञ् ।) वियोगः ।
विरहः । भेदः । यथा, ब्रह्मवैवर्ते गणपतिखण्डे ।
“कान्तायाः कान्तविच्छेदो मरणादति-
रिच्यते ॥”

(लोपः । यथा, रघुवंशे । १ । ६६ ।

“नूनं मत्तः परं वंश्याः पिण्डविच्छेददर्शिनः ।
न प्रकामभुजः आह्वे स्वधासंगहनपराः ॥”

विच्युतः, त्रि, विगतः । विपूञ्च्युधातोः क्तप्रत्ययेन
निष्पन्नः । विचरितः । विपूञ्च्युतधातोः क्तप्र-
त्ययेन निष्पन्नः ॥ (यथा, भागवते । ८ । १० । २१ ।

विच्युतिः, स्त्री, (वि + च्यु + क्तिन् ।) वियोगः ।
यथा,—

“सोऽपि वैश्यस्ततो ज्ञानं वद्रे निर्व्यग्रमानसः ।
ममेत्यहमिति प्राज्ञः सङ्गविच्युतिकारकम् ॥”

इति मार्कण्डेयपुराणे देवीमाहात्म्यम् ॥

विज, इर् लि ज औ वेने । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(अदा०-ङा०-उभ०-अक०-अनिट् ।) वेक

इति विचिर्लि धौ न एषक्ते इत्यस्य घञि
रूपम् । इर्, अविजत् अवेचीत् । लि ज,
वेवेक्ति वेविक्ते स्मर्त्तु पण्डितः कथक् स्यादि-
त्यर्थः । औ, वेक्ता । इति दुर्गादासः ॥

विज, ईं ओ ध भीकम्पे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(रुधा०-पर०-अक०-सेट् । अनिट् निष्ठः ।)

ईं ओ, विजः । ध, विनक्ति । इति दुर्गादासः ॥

विज, उ श्र ईं ओ भीकम्पे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(तुदा०-आत्म०-अक०-सेट् । निष्ठायामनिट् ।)

उ श्र, विजते । ईं ओ, विजः । हावर्धौ । इति
दुर्गादासः ॥

विजनः, त्रि, (विगतो जनो यस्मात् ।) निर्जनः ।
तत्पर्यायः । विविक्तः २ छन्नः ३ निःश्लाकः ४

रहः ५ उपांशु ६ । इत्यमरः ॥ (यथा, महा-
भारते । १ । १५२ । १५ ।

“ततो भीमो वनं घोरं प्रविश्य विजनं महत् ।
न्यमोघं विपुलच्छायं रमणीयं ददर्श ह ॥”

विजननं, स्त्री, (वि + जग + ल्युट् ।) प्रसवः ।
इति हेमचन्द्रः ॥

विजपिलं, स्त्री, प्रकृः । यथा,—
“पिच्छलं स्यात् विजपिलं प्रकृः शाश्वो निय-
हरः ॥”

इति हलायुधः ॥

विजम्भा, [न] त्रि, (विगहं जम्भ यस्य ।) चारुणः ।
विरुहजम्भविशिष्टः । इति लोकप्रसिद्धः ॥

(पुं, वर्णसङ्करजातिविशेषः । यथा, मनुः ।
१० । २३ ।

“देव्यास्तु जायते प्रात्यान्तुधन्वाचार्य एव च ।
कारुण्य विजम्भा च मैत्रः स्यात्त एव च ॥”

विजयः, पुं, (वि + जि + भावे अच् ।) जयः ।
इत्यमरः ॥ (यथा, मनी । १० । ११६ ।

“सधर्मो विजयस्तस्य नाप्ये स्यात् पराङ्मुखः ।
प्रत्येकं वैश्यान् रक्षित्वा धर्मसंसारयेदस्मिन् ॥”

अर्जुनः । इति मेदिनी । ये, १०८ ॥ (यथा,
महाभारते । ३ । ६२ । १४ ।

विजया

“अभिप्रयामि संयामे यदहं युद्धदुर्मदान् ।
नाजित्वा विनिवर्त्तामि तेन मां विजयं विदुः ॥”
यथा च विख्यातविजयनाटके । २ ।

“इतो भीमः क्रूरो वृपतिसहजम्भानमवधीन्
इतः क्रुद्धो वनसं त्यजयति शरीरेण विजयः ।
न मे चैनः स्त्रियं द्रव्ययति सखे कुत्र गमनं

विधेयं तद्वृष्टि त्वमसि सदसद्वाक्यविषयः ॥”

वृत्तार्हन्पिता । जिन्वन्देवः । विमानः । इति
हेमचन्द्रः ॥ यमः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

कल्किपुत्रः । यथा,—
“ततः कल्किश्च पद्मायां जयो विजय एव च ।
द्वौ पुत्रौ जनयामास लोकख्यातौ महाबलौ ॥”

इति श्रीकल्किपुराणे १३ अध्यायः ॥
भैरववंशीयकल्परानपुत्रः । स काशीराजः

खाण्डववनकर्ता च । यथा,—
“सुमतेरभवत् कल्पः सुतः सत्यस्य ङिष्ठिमः ।
विरूपस्याभवद्गाधिर्गाधेर्मित्रोऽभवत् सुतः ॥

तेषां कल्पोऽभवद्गाजा कल्पात्तु विजयोऽभवत् ॥
यो विजित्य चित्तिं सर्वं पार्थिवान् भूरितेजसा ।
शक्रस्यानुमते चक्रे खाण्डवं शतयोजनम् ॥

यत् सत्यसाचो ह्यदहत् पाण्डुपुत्रः प्रताप-
वान् ।

आवहन् परमां प्रीतिं ज्वलनस्य महात्मनः ॥”
इति कालिकापुराणे भैरववंशानुकीर्तनम् ६०

अध्यायः ॥ विष्णुचरविशेषः । यथा । विष्णु-
चराखण्डप्रचण्डजयविजयादयः । इति पुलिङ्ग-
संग्रहे भरतः ॥

विजयकुञ्जरः, पुं, (विजयाय यः कुञ्जरः ।) राज-
वाह्यहस्ती । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

विजयच्छन्दः, पुं, (विजयस्य छन्दो यस्मात् ।)
पञ्चशतमौक्तिकहारः । इति हेमचन्द्रः ॥

(यथा, दृष्टन्संहितायाम् । ८१ । ३१ ।
“सुरभूयसं लतानां सहस्रमथोत्तरं चतुर्हस्तम् ।
इन्द्रच्छन्दो नाम्ना विजयच्छन्दस्तुर्धने ॥”)

विजयनन्दनः, पुं, इक्ष्वाकुवंशजराजविशेषः । तत्-
पर्यायः । जयः २ । इति हेमचन्द्रः ॥

विजयमर्हलः, पुं, (विजयाय मर्हलः ।) टका ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ जयदाक इति भाषा ॥

विजया, स्त्री, तिथिविशेषः । सा विजयादशमीति
ख्याता । तत्कृत्यं दुर्गाशब्दे द्रष्टव्यम् । उमा-
सखी । इति मेदिनी । ये, ४० ॥ सा तु गौतम-
कन्या । तथा,—

“तमागतां सती दृष्ट्वा जयामेकासुवाच ह ।
किमर्थं विजया नामाज्ययन्ती चापराजिता ॥

सा देव्या वचनं श्रुत्वा उवाच परमेश्वरीम् ॥
गता निमग्नताः सर्वा मखे मातामहस्य ताः ।
समं पित्रा गौतमेन मात्रा चाप्यशुराधया ॥”

इति वामनपुराणे ४ अध्यायः ॥
कालिकापुराणे १७ अध्यायेऽप्येवम् ॥ विद्या-

मित्रोपासितविद्याविशेषः । यथा,—
“विद्यामयेन विजयां जयाय
रघोगणं विद्रुमविषताता ।

विजया

अध्यापितुं गाधिसुतो यथाव-
न्निघातयिष्यन् युधि यातुधानान् ॥”

इति भट्टिः । २ । २१ ॥

दुर्गा । इति हेमचन्द्रः ॥ तथा च ।

“विजित्य पद्मनामानं देवराजं महाबलम् ।
विजया तेन सा देवी लोके चैवापराजिता ॥”

इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः ॥
यमभाष्या । शरीतकौ । इति जटाधरः ॥

वचा । इति रत्नमाला ॥ जयन्ती । शेषा-
लिका । मञ्जिष्ठा । शमीभेदः । अग्निमन्यः ।

इति राजनिर्घण्टः ॥ मादकद्रव्यविशेषः । भाट्ट
इति सिद्धि इति च भाषा । तत्पर्यायः ।

त्रैलोक्यविजया २ भङ्गा ३ इन्द्रासनम् ४ जया
५ । इति शब्दचन्द्रिका ॥ वीरपत्रा ६ गङ्गा ७

चपला ८ अजया ९ आनन्दा १० हर्षिणी ११ ।
अस्या गुणाः । कटुत्वम् । कषायत्वम् । उष्ण-
त्वम् । तिक्तत्वम् । वातकफापहत्वम् । संया-

हित्वम् । वाक्प्रदत्वम् । वल्यत्वम् । मेधा-
कारित्वम् । श्लेष्मदीपनत्वम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥ अपि च ।

“भङ्गा गङ्गा मातुलानी मादिनी विजया ।
जया ।

भङ्गा कफहरी तिक्ता माहिणी पाचनी जघुः ।
तीक्ष्णोष्णा पित्तला मोक्षमदवाग्निवर्द्धनी ॥”

इति भावप्रकाशः ॥
अन्यत्र ।

“शक्राशनं तु तीक्ष्णोष्णं मोक्षकं कुष्ठनाश-
नम् ।

बलमेधाभिरुतं श्लेष्मदीपहारि रसायनम् ॥
जाता मन्दरमन्यनाज्जनिधौ पीयूषरूपा पुरा

त्रैलोक्ये विजयप्रदति विजया श्रीदेवराजप्रिया ।
लोकानां हितकाम्यया चित्तितले प्राप्ता नरैः

कामदा
सर्वातङ्गविनाशहरजलनीयेः सेविता
सर्वदा ॥”

इति राजवल्लभः ॥
अष्टमहादाहस्यन्तर्गतदादशीविशेषः । यथा,

अथ विजयाव्रतम् । ब्रह्मपुराणे ।
“यदा तु शुक्रदादयां नक्षत्रं अवर्णं भवेत् ।
तदा सा तु महापुण्या दादशी विजया ख्यता ॥

तस्यां स्यातः सर्वतोर्धे स्यातो भवति मानवः ।
संपूज्य वर्षपूजायाः सकलं फलमश्नुते ॥

एकजप्यात् सप्तसहस्रं जपस्याप्नोति सत् फलम् ।
दानं सप्तसहस्रं तथा ये विप्रभोजनम् ॥

द्यौमत्योपवासस्य सप्तसहस्रजितो भवेत् ॥”
अथ व्रतविधिः ।

“यादौ शुक्रं नमस्कृत्य ततः सङ्कल्पमाचरेत् ।
शरशङ्खचक्रं देवं सौर्वर्णं रथयस्त्रराम् ॥”

सङ्कल्पमन्त्रः ।
“दादश्याहं गिराहारः स्निग्धाहमपरेऽहनि ।
भोऽष्टे निविक्रमानन्त शरणं मे भवायुत ।

सौयवोऽसक्तुः कलसं पूज्यन्तु स्यामयेद्भरती ।

विजया

पात्रं तदुपरि न्यस्येत्तान्नं वैष्णवेव वा ।
तन्नोपवेश्य स स्नाप्य देवं विशदचन्द्रगैः ।
ज्यालिप्य शुभं वसनं दद्याच्छुचि पादुके ॥
वासुदेवायेति शिरः श्रीधरायेति वै मुखम् ।
कृष्णायैति च कण्ठं वै वक्षः श्रीपतये इति ॥
शङ्खाखधारिणे वाहू कचे च व्यापकाय वै ।
कवोऽशायीहरं मेढ्रं चैलोव्यवगनाय च ॥
जघनं चाक्षवेदिद्वान् सर्वाधिपतये इति ।
सर्वात्मने इति पदावेवमङ्गानि पूजयेत् ॥
शङ्खचक्रगदापद्मशार्ङ्गशूरविभूषितम् ।
महाणार्घ्यं मया दत्तं शार्ङ्गपाथे । नमोऽस्तु ते ॥
इत्यर्घ्यं पूर्ववत् कृत्वा धूपदीपौ समर्प्य च ।
हस्तपङ्कप्रधानानि नैवेद्यानि निवेदयेत् ॥
ताम्बूलादीनि दत्त्वाप कृत्वा जागरणं निशि ।
प्रातःस्नात्वा चैवित्तिशं पुष्पाञ्जलिमघार्चयेत् ॥
नमस्ते अस्तु गोविन्द बुध अवगमसंज्ञक ।
अघोरं चाध्वं कृत्वा सर्वसौख्यप्रदो भव ॥
इति प्रार्थनतः सर्वं दत्त्वा चार्घ्यं प्रतोष्य

दि ।

शङ्खा विप्रान् भोजयित्वा सुखं पारणमाचरेत् ॥
भाद्रे मासि बुधस्याङ्गि यदि स्याद्विजयाव्रतम् ।
तदा सर्वव्रतेभ्योऽस्य माहात्म्यमतिरिच्यते ॥”

इति श्रीहरिभक्तिविलासे १३ विलासः ॥

(सहदेवपत्नी । यथा, महाभारते १।६५।८०।
“सहदेवोऽपि माद्रोमेव स्वयंवरं विजयां नामो-
पयेने मद्रराजस्य दुहितमती दुहितरं तस्यां
पुत्रमजनयत् सुहोत्रं नाम ॥”*)

पुरुषंश्रीयभूमन्योः पत्नी । यथा, तत्रैव । १ ।
६५ । ३३ ।

“भूमन्युः खलु दाशार्द्धीसुपयेने विजयां नाम
नस्यामस्य जज्ञे सुहोत्रः ॥”)

विजयासप्तमी, (विजयाष्ट्या सप्तमी ।) रविवारं
शुक्लपक्षीया सप्तमी । यथा,—

“शुक्लपक्षस्य सप्तम्यां सूर्यवारो यदा भवेत् ।
सप्तमी विजया नाम तत्र दत्तं महाफलम् ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ * ॥

अथ विजयोत्सवविधिः ।

“रघुमारोप्य देवेशं सर्वाङ्गहारशोभितम् ।
साक्षितुषधनुर्जाणपाणिं नक्तचरान्तकम् ॥
खलीलया जगन्नातुमाविर्भूतं रघूदहम् ।
राजोपचारेः श्रीरामं शमीवृक्षतलं गयेत् ॥
सीताकान्तं शमीयुक्तं भक्तानामभयङ्करम् ।
अर्चयित्वा शमीवृक्षमर्चयेद्विजयाप्रये ॥”
तत्र मन्त्रः ।

“शमी शमयते पापं शमी लोहितकण्टका ।
घरिजार्जुनवायानां रामस्य प्रियवादिनी ॥
हरिष्यमाणा या यात्रा यथाकालं सुखं मया ।
तत्र निर्विघ्नकर्त्री त्वं भव श्रीरामपूजिता ॥
महीत्वा वाप्यतामार्द्रां शमीमलगतं नन्दम् ।
गीतपादिनिर्घोषैस्ततो देवं गृहं नयेत् ॥
कैचिद्वृक्षेस्तत्र भायं कैचिद्विशेषं वानरैः ।
कैचिद्वृक्षसुखैर्भायं कोऽप्येकस्य तुष्टये ॥

विजयो

निर्जिता राजसा दैत्या वैरिणी जगतीतले ।
रामराज्यं रामराज्यं रामराज्यमिति ब्रुवन् ॥
आनीय स्थापयेद्देवं निजसिंहासने सुखम् ।
ततो गीराज्यं देवेशं प्रणमेद्वृक्षवदुवि ॥
महाप्रसादवस्त्रादि धारयेद्देवैः सह ।
इति श्रीविष्णुधर्मोक्तानुसारेण यथेष्टयम् ॥
विधिः श्रीरामविजयोत्सवस्योत्सवकृतं सताम् ।
सीता दृष्टेति हनुमदाक्यं श्रुत्वाकरोत्यभुः ॥
विजयं वानरैः साहं वासरेऽस्मिन् शमी-
तजात् ॥”

इति श्रीहरिभक्तिविलासे १५ विलासः ॥
विजयिनं, त्रि, विजिलम् । इत्यमरटीकायां राय-
सुकटः ॥

विजयो, [मृ] त्रि, (विशेषेण जेतुं) शीलमस्य ।

वि + जि + “जिह्विचिविमीति ।” ३ । २ । १५७।

इति इतिः ।) जययुक्तः । यथा,—

“घञपञ्जरनामेदं यो रामकवचं पठेत् ।

स चिरायुः सुखी पुत्री विजयो विजयो

भवेत् ॥”

इति तन्त्रसारः ॥

(पुं, अञ्जनः । यथा,—

“अञ्जनः फाङ्गुनी जिष्णुः किरौटी श्वेतवा-

हनः ।

वीभन्तुस्त्रिजयी कृष्णः सयसाची धनञ्जयः ॥

यताम्यञ्जननामानि प्रातरुत्थाय यः पठेत् ।

उद्यतेष्वपि शस्त्रेषु हन्ता तस्य न विद्यते ॥”

इति सर्वजनप्रसिद्धम् ॥)

विजयोत्सवः, पुं, (विजयायास्तृत्वः ।) आश्विन-

शुक्लदशमीविहितभगवदुत्सवविशेषः । यथा,

“आश्विनस्य सिते पक्षे दशम्यां विजयोत्सवः ।

कर्णयो वैष्णवेः साहं सर्वत्र विजयार्थिना ॥”

अथ विजयोत्सवविधिः ।

“रघुमारोप्य देवेशं सर्वाङ्गहारशोभितम् ।

साक्षितुषधनुर्जाणपाणिं नक्तचरान्तकम् ॥

खलीलया जगन्नातुमाविर्भूतं रघूदहम् ।

राजोपचारेः श्रीरामं शमीवृक्षतलं गयेत् ॥

सीताकान्तं शमीयुक्तं भक्तानामभयङ्करम् ।

अर्चयित्वा शमीवृक्षमर्चयेद्विजयाप्रये ॥”

तत्र मन्त्रः ।

“शमी शमयते पापं शमी लोहितकण्टका ।

घरिजार्जुनवायानां रामस्य प्रियवादिनी ॥

हरिष्यमाणा या यात्रा यथाकालं सुखं मया ।

तत्र निर्विघ्नकर्त्री त्वं भव श्रीरामपूजिता ॥”

इति ॥

“महीत्वा वाप्यतामार्द्रां शमीमलगतं नन्दम् ।

गीतपादिनिर्घोषैस्ततो देवं गृहं नयेत् ॥

कैचिद्वृक्षेस्तत्र भायं कैचिद्विशेषं वानरैः ।

कैचिद्वृक्षसुखैर्भायं कोऽप्येकस्य तुष्टये ॥

निर्जिता राजसा दैत्या वैरिणी जगतीतले ।

रामराज्यं रामराज्यं रामराज्यमिति ब्रुवन् ॥

आनीय स्थापयेद्देवं निजसिंहासने सुखम् ।

ततो गीराज्यं देवेशं प्रणमेद्वृक्षवत् सुवि ।

विजिगी

महाप्रसादवस्त्रादि धारयेत् वैष्णवेः सह ॥
इति श्रीविष्णुधर्मोक्तानुसारेण यथेष्टयम् ॥
विधिः श्रीरामविजयोत्सवस्योत्सवकृतं सताम् ॥
सीता दृष्टेति हनुमदाक्यं श्रुत्वाकरोत् प्रभुः ।
विजयं वानरैः साहं वासरेऽस्मिन् शमीतलान् ॥”

इति श्रीहरिभक्तिविलासे १५ विलासः ॥

विजयः, त्रि, वारारहितः । विगता जरा यस्येति
बहुव्रीहिसमाधिन्यग्रः ॥ (यथा, कथाचरित्-
सागरे । ४१ । ११ ।

“यः सर्वोपधिमुक्तिमश्नुके सिद्धरसायनः ।

आत्मानं तच्च राजानं विजयं चिरजीवितम् ॥”

विजलं, त्रि, विजिलम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (विगतं
जलं यस्मात् ।) निर्जलम् ॥ (यथा, बृहत्-
संहितायाम् । १६ । २० ।

“नटर्कचन्द्रकिरणान्तरजोऽवनहा

तोयाशयाच्च विजलाः सरितोऽपि तन्त्रः ॥”

विजल्पः, पुं, (विशेषेण जल्पनमिति । वि + जल्प +
घञ् ।) वाक्यविशेषः । यथा,—

“अत्युत्तमयया गृह्णमानसुन्नान्तरालया ।

अथद्विषि कटाक्षोक्तिर्विजल्यो विदुषां मतः ॥”

इत्यञ्जलनीलमणिः ॥

विजातः, त्रि, (विरुद्धं जातं जन्म यस्य ।) विजन्मा ।

इति लोकप्रसिद्धः ॥

विजाता, स्त्री, (विशेषेण जातः पुत्रा यस्याः ।)

जातापत्न्या । यथा,—

“विजाता च प्रजाता च जातापत्न्या प्रह-

तिका ।”

इति हेमचन्द्रः ॥

विजातीयः, त्रि, (विभिन्नां जातिसमूहतीति ।

विजाति + छः ।) विभिन्नधर्माक्रान्तः । यथा,

“प्रायश्चित्ताद्विजातीयात् तादृक्पापविना-

शनम् ॥”

इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥

(यथा च साहित्यदर्पणे ७ परिच्छेदे ।

“एवं पददोषसजातीया वाक्ये दोषा उक्ताः

सम्पत्ति तद्विजातीया उच्यन्ते ॥”) विशेष-

जातिविशिष्टः । यथा,—

“प्रवाहो नादिमानेव न विजात्येकशक्तिमान् ।

तत्त्वे यत्नवता भायमन्ययतिरेकयोः ॥”

अथ कार्यकारणप्रवाहो नादिमान् अनादिः ।

विजातीयेषु दृग्वादिषु एकशक्तिमान् न प्रवाहः ।

यन्वयतिरेकयोस्तत्त्वे नियतत्वे नियतात्व-

निर्वाहो यत्नवता भायं यत्नः करणीयः वैजात्य-

मिति भावः । वद्विषामान्यं प्रति विजाती-

योऽप्यस्यैववत्तेन एव कारणम् । इति घरि-

दासीयङ्गुलमाश्रितिका ॥

विजिगीषा, त्रि, (विजिगीषा अस्त्वस्येति । अशं-
आदित्वाद् ।) जयेच्छुः । इति सिद्धान्त-
कौस्तुभे ॥

विजिगीषा, स्त्री, (विजितुमिच्छा । पि + जि +

सन् + षः । श्रियां टाप् ।) सोऽदृष्टप्रणाशक्ति-

निमित्तकनिन्द्यागेष्ठा । इत्यमरटीकायां

विजिज्ञः

विज्ञः

विज्ञानं

रमानाथः ॥ अवधारः । कश्चिन् प्रकर्षः ।
इति तत्रैव भरतः ॥ विजयेच्छा च ॥ (यथा,
कथामरितुसागरे । ३६ । ७१ ।

“दारे विधिमिवान् तत्तदज्ञा विजिगीषया ।
आगतं प्रथमं कश्चिद्दर्शास्त्रमिदं दायकम् ॥”

विजिगीषाविवर्जितः, त्रि, (विजिगीषया विव-
र्जितः ।) केवलमुदराधीनः । तत्पर्यायः ।
आद्यूनः २ औदरिकः ३ । इत्यमरः ॥ विजि-
गीषा अवधारः कश्चित् प्रकर्षां वा तेन विव-
र्जितो विहीनो यः केवलमुदराधीनः तत्र
हाविमौ तर्जते इत्यर्थः । जिगीषा जेतुमि-
च्छायां अवधारप्रकर्षयोः । इति मेदिनी ॥
तत्र स्वोदरपूरणाशक्तिनिमित्तकनिन्द्यात्मागेच्छा
विजिगीषा तथा रक्षिते द्वयमिति रमानाथः ।
इति तट्टीकायां भरतः ॥

विजिगीषुः, त्रि, (विजितुमिच्छुः । वि + जि +
सन् + “सनाशंसभिञ्ज उः ।” ३ । २ । १६८ ।
इति उः ।) जयेच्छाशीलः । यथा,—

“जेतुमेष्टुशीलश्च विजिगीषुरिति स्मृतः ॥”
इति शब्दमाला ॥

(यथा, कामन्दकीयनीतिसारे । ८ । ३ ।

“रीचते सर्वभूतैः शरीराखण्डमण्डलः ।

सम्पूर्णमण्डलतत्त्वाविजिगीषुः सदा भवेत् ॥”

विजितः, त्रि, (विजयेण जितः ।) पराजितः ।
यथा,—

“पथ्याश्रिनां शीलवतां नराणां
सदृष्टिभाजां विजितेन्द्रियाणाम् ।
यवं विधानामिदमायुश्च
चिन्त्यं सदा दृष्टुमिदं प्रवादः ॥”

इति भलमासतत्त्वम् ॥

विजिता, [ञ] त्रि, (विज + लृच् ।) पृथक् ।
भीतः । कम्पितः । इति विजघातार्थदर्शनात् ॥

विजितः, स्त्री, (वि + जि + क्तिन् ।) विजयः ।
यथा,—

“चित्तिविजितस्थितिविहितिव्रततयः पर-
गतयः ।

उत्तररुधुर्गुंरुं दुधुयुंरुं धि क्रूरवः स्मरिक्कुलम् ॥”
इति दण्डो ॥

विजिनं, त्रि, विजिलम् । इत्यमरटीकायां राय-
सुकुटः ॥

विजिलं, त्रि, ईप्सु सरसशृङ्गनादि । तत्पर्यायः ।
पिच्छिलम् २ । इत्यमरः ॥ विजयिनम् ३
विजिनम् ४ विजिलम् ५ उज्जलम् ६ लाज-
शीकम् ७ । इति वाचस्पतिः ॥ विजिविलम् ८
विजलम् ९ । इति हेमचन्द्रः ॥

“पाकरूपरसावस्ते यज्जने तु भवेत् त्रयम् ।
तेजपाकसुसंस्कारे प्रायस्तुपसंस्कृतम् ।

पिच्छिलं लालधीकश्च विजिनं विजिलश्च तत् ॥”
इति शब्दरत्नावली ॥

विजिविलं, त्रि, विजिलम् । इति हेमचन्द्रः ॥

विजिज्ञः, त्रि, (विशेषेण जिज्ञः ।) यक्रः ।
कुटिलः । इति केचित् ॥ (यथा, रघुः । १८ । ३५ ।

“शिल्पकार्ये उभयेन वेजिता-

स्तं विजिज्ञानयना यत्नोभयम् ॥”

विजुलः, पुं, शास्त्रलीकन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥

विजुम्भयं, स्त्री, (वि + जृम्भ + ल्युट् ।) जृम्भयम् ।
(यथा, सुश्रुते । ५ । २ ।

“निद्रागुरुत्वश्च विजुम्भयश्च

विश्लेषं हर्षाविषवाङ्मर्दः ॥”

विकसनम् । इति केचित् ॥ (यथा, रघुः ।
१६ । ४७ ।

“वनेषु सायन्तनमल्लिकानां

विजुम्भणोद्गमिषु कुट्टमेषु ॥”

कम्पनम् । सङ्कोचः । यथा, भागवते । ७ । ५ । ४६ ।

“जितं त्वयेकेन जगद्ययं भुवो-

विजुम्भयन्तस्तसमस्तधियाग्रम् ॥”

विजुम्भितं, स्त्री, (वि + जृम्भ + क्तः ।) चैष्टा ।

इति मेदिनी । ते, २१७ ॥ (यथा, ऊषासरित्-
सागरे । ४ । १३ ।

“अथागत्य समाख्यातं तत्संस्था मन्त्रिवन्धनम् ।

उद्गाह्यमुपकेशाया नवानङ्गविजुम्भितम् ॥”

विजुम्भितः, त्रि, (वि + जृम्भ + क्तः ।) विक-

स्वरः । इति मेदिनी । ते, २१७ ॥ यथा,
भागवते । ४ । २१ । ८ ।

“तदादिराजस्य यशो विजुम्भितं

गुणैरश्वैर्गुणवन्सभाजितम् ॥”

व्याप्तः । यथा, रघुः । ७ । ४२ ।

“आवृणोत लोचनमार्गभाजौ

रजोन्मकारस्य विजुम्भितस्य ॥” ॥

विजुम्भा सङ्गाता अस्तेति । तारकादित्वादित्-
तच् ।) जृम्भायुक्तश्च ॥ (यथा, हरिवंशे ।
१८२ । ६ ।

“सशरं सधनुष्कश्च दृष्ट्वात्मानं विजुम्भितम् ।
ततो ननाद भूतात्मा स्निग्धगम्भीरनिःस्वनः ॥”

विज्जलं, त्रि, विजिलम् । इत्यमरटीकायां राय-
सुकुटः ॥

विज्जलं, स्त्री, वागम् । यथा,—

“पत्रवाहो विकर्षोऽथ तीरं विज्जलशायके ।

लोहनालस्तु नाराचः प्रसरः काण्डगोचरः ॥”
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

त्रि, विजिलम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा,
दृष्टुं संहितायाम् । ५५ । २६ ।

“अज्ञातकस्य वीजानि

निष्कलीकृत्य भावयेत् प्राञ्चः ।

अङ्गुलीविज्जलाद्भि-

श्यायायां सप्ततन्त्रेवम् ॥”

विज्जिलं, त्रि, विजिलम् । इति शब्दरत्नावली ॥

विज्जुलं, स्त्री, लज्जम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

विज्जुलिका, स्त्री, जतुका । इति राजनिर्घण्टः ॥

विज्ञः, त्रि, (विशेषेण जानातीति । वि + ज्ञा +

“यातस्योपसर्गः ॥” इति कः ।) प्रवीणः ।

इत्यमरः ॥ (यथा, भागवते । ६ । १६ । ६१ ।

“एवं विषमयं बुद्धां नृणां विज्ञाभिमानिनाम् ।

आज्ञानश्च गतिं स्रज्ज्ञां स्यान्वयविज्ञायाम् ॥”

अस्य प्रत्यायो निपुणशब्दे दृश्यः ॥ पण्डितः ।

इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, नैषधे । ३ । ६६ ।

“विज्ञेन विज्ञाप्यमिदं नरेन्द्रे

तस्मात्त्वयास्मिन् समये प्रतीक्ष्य ।

आत्यन्तिकासिद्धिविलम्बसिद्धौः

कार्यस्य कार्यस्य शुभा विभाति ॥”

विज्ञबुद्धिः, स्त्री, जटामांसी । इति शब्दचन्द्रिका ॥

विज्ञातः, त्रि, (वि + ज्ञा + क्तः ।) ख्यातः । इत्य-
मरः ॥ (विदितः । यथा, हरिवंशे । १६५ ।
१७ ।

“विज्ञातोऽसि मया चित्तेर्विना चक्रं जना-

हन्तः ॥”

विज्ञानं, स्त्री, (वि + ज्ञा + ल्युट् ।) ज्ञानम् ।

कर्म । इति मेदिनी । ने, ११३ ॥ कार्त्तव्यम् ।
इति हेमचन्द्रः ॥

“मोक्षे धीज्ञानमन्यत्र विज्ञानं शिल्प-

श्रास्त्रयोः ॥”

इत्यमरः ॥

“विशेषेण सामान्येन चावबोधो मोक्षो मुक्तिः

शिल्पं चित्रादिश्रास्त्रं व्याकरणादि । मोक्षे

शिल्पे श्रास्त्रे च या धीः सा ज्ञानं विज्ञानश्चो-

च्यते एषा विशेषप्रवृत्तिः । अन्यत्र घटपटादौ

या धीः सापि ज्ञानं विज्ञानश्चोच्यते । एषा

सामान्यप्रवृत्तिः । मोक्षे धीज्ञानं विज्ञानश्च

यथा । ज्ञानास्तुतिरिति । सा याचिता च

विज्ञानं तुष्टा ऋद्धिं प्रयच्छति इति । अन्यत्र

यथा । ज्ञानमस्ति समस्तस्य जन्तां विषयगोचरे

इति । घटत्वप्रकारकज्ञानमिति । ये केचित्

प्राणिनो लोके सर्वे विज्ञानिणो मता इति ।

जज्ञाणो नित्यविज्ञानानन्दरूपत्वात् इति । एवं

चित्रज्ञानं व्याकरणज्ञानं घटपटविज्ञानमित्या-

दिकं प्रयुज्यत एव । तद्विगमे गरुडदादिशब्द-

वन् गरुडच्छब्दो हि गरुडे पक्षिमात्रे च

वर्तते । मोक्ष इति निमित्तसमर्पणं मोक्षनिमित्तं

शिल्पश्रास्त्रयोर्धौज्ञानमुच्यते । तन्निमित्ततो-

ऽन्यनिमित्तं या तयोर्धौः सा विज्ञानमिति

केचित् । मोक्षविषया मोक्षफला धीज्ञानं

अन्यधीर्विज्ञानम् । कान्यत्र इत्याह शिल्प-

श्रास्त्रयोरिति केचित् । अवबोध इत्यध्याहृत्य

मोक्षविषयवबोधो धीज्ञानं अन्यत्र घटपटादि-

विज्ञानं शिल्पश्रास्त्रविषये विज्ञानमिति

केचित् । जानातेरनृदं ज्ञानं विविधं विरूपं वा

ज्ञानं विज्ञानम् ॥” इत्यमरटीकायां भरतः ॥ ३ ॥

तत्तु ज्ञाप्तास्य सज्जयविशेषः । यथा,—

“असा दया च विज्ञानं सत्यश्चैव दमः शमः ।

अध्यात्मनित्यतर ज्ञानमेतद्ज्ञाप्तास्यसज्जयम् ॥”

ज्ञानविज्ञानयोर्लक्ष्यं यथा,—

“चतुर्दशानां विद्यानां धारणं हि यथार्थतः ।

विज्ञानमितरं विद्यादेवेन धर्मा विवर्तते ॥

अधीत्य विमिश्रविद्यामर्षधैवोपलभ्य तु ।

धर्मकार्यामिश्रयश्चेन्न तद्विज्ञानमिच्छते ॥

यथा स देवो भगवान् विद्यते यत्र विद्यते ।

विटङ्कः

विटमा

विड

साक्षादेव महादेवस्तज्ज्ञानमिति कीर्तितम् ।”

इति कौर्मो उपविभागे १४ अध्यायः ।

विज्ञानपादः, पुं, (विज्ञानमेव पादं कथं यस्य ।)

वेदव्यासः । इति कैचित् ।

विज्ञानमयकोषः, पुं, (विज्ञानमयस्तदात्मकः कोष इवाच्छादकत्वात् ।) ज्ञानिन्द्रियैः संहिता बुद्धिः ।

इति वेषान्तसारः ।

विज्ञानमात्रकः, पुं, (विज्ञानं मातेव यस्य । बहु-
व्रीहौ कन् ।) बुद्धः । इति हेमचन्द्रः ।

विज्ञानिकः, त्रि, (विज्ञानमस्त्यस्येति । विज्ञान +
ठन् ।) ज्ञानविशिष्टः । विज्ञः । इति वैज्ञानिक-
शब्दटीकायां भरतः ।

विज्ञापनं, स्त्री, (वि + ज्ञा + णिच् + ल्युट् ।) बोध-
नम् । जानाण इति भाषा । विपूर्वजान्त-
ज्ञाधातोर्नट्प्रत्ययेन निष्पन्नम् । (यथा,
कथासरित्सागरे । ३१ । ५८ ।

“तथा विज्ञापनायाहं प्रेषितः स्त्रीकुरुष्व ताम् ।
युवयोरस्तु योगोऽयं कौमुदीचन्द्रयोरिव ।” ॥

स्त्री, वि + ज्ञा + णिच् + युच् । टाप् । विज्ञा-
पना । यथा, रघुः । १७ । ४० ।

“ततः परमभियक्तसौमनस्यनिवेदितैः ।

युवोव पाकाभिसुखैर्धन्यान् विज्ञापनाफलैः ॥”

विज्ञाप्तिः, स्त्री, (वि + ज्ञा + णिच् + क्तिन् ।)

विज्ञापनम् । विपूर्वजान्तज्ञाधातोः क्तिप्रत्ययेन
निष्पन्ना । (विकल्पेन हस्ते विज्ञप्तिरपि ।)

विज्ञेयं, त्रि, (विज्ञातुं योग्यम् । वि + ज्ञा +

“अचो यत् ।” ३ । १ । ६७ । इति यत् ।

“इदं यति ।” ६ । ४ । ६५ । इति आत ईत् ।)

विज्ञातयम् । विज्ञानीयम् । विपूर्वज्ञाधातो-
र्यप्रत्ययेन निष्पन्नम् । (यथा, मनुः । २ । १० ।

“श्रुतिस्तु वेदो विज्ञेयो धर्मश्चास्तु वै
स्मृतिः ॥”)

विज्ञामरं, स्त्री, चक्षुःशुक्लचेन्नम् । इति कैचित् ।

विज्ञोली, स्त्री, प्रदक्षिः । इति त्रिकाण्डशेषः ।

विट, आक्रोशे । खने । इति कविकल्पद्रुमः ।

(भ्वा०-पर०-सक०-खने अक०-सेट् ।) वेदति ।

आक्रोशः । कौञ्चिन्न प्रकृते । खनः शब्दः ।

इति दुर्गादासः ।

विटः, पुं, (वेदतीति । विट + कः ।) पिङ्गः ।

इत्यमरः । (यथा, भागवते । १० । १३ । २ ।

“सतामयं सारभृतां निचर्गो
यदर्थवाणीश्रुतिचेतसामपि ।

प्रतिचर्यं नश्यदद्युतस्य यत्
स्त्रिया विटानामिव साधु वार्ता ॥”)

कास्तुकानुचरः । घूर्णः । इति भरतः । काम-

तन्द्रकलाकोविदः । इति रश्मिञ्जरी । पर्वत-

विशेषः । लवणमेदः । खदिरविशेषः । मृषिकः ।

इति मेदिनी । टे, २८ । नारङ्गवृक्षः । इति

शब्दमाला ।

विटङ्कः, पुं स्त्री, (विशिष्येणटङ्कते सौधादिषु इति ।

वि + टङ्क वन्त्ये + घञ् ।) कपोतपालिका ।

पायवार खोप इति भाषा । इत्यमरः । हे

सौधादिषु प्रान्ते काष्ठादिरचिते गृहपवि-
स्थाने । कपोतान् पालयतीति कपोतपाली
टान् यण् इति यण् स्वार्थे कः कपोत इत्युपल-
क्षणं पक्षिमात्रपालिकेति बोध्यम् । चीन्
पक्षिणश्चक्रीयति वधाति विटङ्कं टकि क वन्त्ये
यण् विशिष्येण टङ्कयत्यजेति वा अल् घञ् वा ।
इति भरतः । (यथा, माघे । ३ । ५५ ।

“रुतामरे यत्र गृहान्तरेषु

वितर्दिनिर्यहविटङ्कनीडः ।

रुतानि श्रवन् वयसां गगोऽन्ते-

वाचित्वमाय स्फुटमङ्गनानाम् ॥” ॥

सुन्दरे, त्रि । यथा, भागवते । ३ । १५ । १७ ।

“देवावचक्षत गृहौतगदौ परार्द्धा-

केयूरकुण्डलकिरीटविटङ्कवेशौ ॥”)

विटङ्कः, पुं स्त्री, (विटङ्क एव । स्वार्थे कन् ।)

विटङ्कः । इति शब्दरत्नावली ।

विटपः, पुं स्त्री, (वेदति शब्दायते इति । विट +

“विटपपिष्टपविशिपोलपाः ।” उणा० ३।१४५ ।

इति कप्रत्ययेन निपातनान् वाधुः ।) शाखा-

पल्लवसमुदायः । तत्पर्यायः । विस्तारः । २ ।

इत्यमरः । स्तम्भः । इति मेदिनी । पे, २२ ।

शाखा । (यथा, रघुः । १० । ११ ।

“वाहुभिर्विटपाकारैर्दिवाभरणभूषितैः ।

आविर्भूतमपां मध्ये पारिजातमिवापरम् ॥”)

पल्लवः । इति शब्दरत्नावली । (यथा, ऋतु-

संहारे । १ । ७४ ।

“तत्रविटपलतामालिङ्गनथाकुलेन

दिशि दिशि परिदग्धा भूमयः पावकेन ॥”)

स्त्री, सुष्कवृक्षान्तरम् । यथा—

“विटपस्तु महावीर्यमन्तरासुष्कवृक्षम् ॥”

इति हेमचन्द्रः ।

(यथा, सुश्रुते । ३ । ६ ।

“वृक्षवृक्षयोरन्तरे विटपं नाम तत्र घण्टा-

मक्ष्यशुकता वा भवति ॥”)

विटपः, पुं, (विटान् पातीति । पा + कः ।) विटा-

घिपः । पारदारिकश्रेष्ठः । इति मेदिनी । पे,

२० ॥ आदित्यपत्रः । इति राजनिर्घण्टः ।

विटपी, [न्] पुं, (विटपः शाखादिरस्यस्येति ।

विटप + इनिः ।) वृक्षः । इत्यमरः । (यथा,

आर्यासप्तशत्याम् । ४८६ ।

“यूथपते तव कश्चिन्नहि मानस्यानुरूप इह

विटपी ।

प्रेरय दिनं निदाघदाघीयः क खलु ते च्छाया ॥”)

वटः । इति राजनिर्घण्टः । (विटपयुक्ते, त्रि ।

यथा, महाभारते । १ । ४३ । १० ।

“अङ्कुरं कृतवांस्तत्र ततः पर्यदयान्वितम् ।

पलाशिनं शाखिनञ्च तथा विटपिनं पुनः ॥”)

विटप्रियः, पुं, (विटानां प्रियः ।) सुन्दरवृक्षः ।

इति राजनिर्घण्टः ।

विटमाक्षिकः, पुं, (विटप्रियो माक्षिकः ।) धातु-

विशेषः । तत्पर्यायः । ताप्यः २ नदीजः ३

कामारिः ४ तारारिः ५ । इति हेमचन्द्रः ।

विटलवणं, स्त्री, (विटसंज्ञकं लवणम् ।) विट-
लवणम् । इति कैचित् ।

विटिः, स्त्री, (विटनीति । विट + इन् । स च
किन् ।) पीतचन्दनम् । इति शब्दमाला ।

विट, [ष्] पुं, (विष् + क्तिप् ।) वैश्यः । (यथा,
मनुः । २ । ३६ ।

“गर्भाष्टमेऽब्दे कुर्वीत ब्राह्मणस्यैपनायनम् ।
गर्भादिकादष्टे राज्ञो गर्भाच्च द्वादशे विशः ॥”)

मनुजः । इत्यमरः । (यथा, रघुः । १ । ६३ ।

“अथ प्रदीपे दीपज्ञः संवेशाय विशांपतिम् ।

स्त्रुः स्त्रुतवाक् सष्टुः विशसर्गोऽनत्रियम् ॥”)

प्रवेशः । इति विश्वः ।

विट, [ष्] स्त्री, (विष् आग्री + क्तिप् ।) विष्टा ।

इत्यमरः । कन्या । इति विटपतिशब्ददर्श-

नान् । (याप्ति, त्रि । यथा, ऋग्वेदे । ८ ।

१६ । ११ ।

“हृथा वा वैविषद्विषः ।”

“विषः आपान् देवान् वैविषन् प्रापयेत् ।” इति
तद्वाच्ये सायणः ।)

विटकारिका, स्त्री, पक्षिविशेषः । तत्पर्यायः ।

कुण्ठपी २ गोराटी ३ गोकिराटिका ४ । इति

भूरूपयोगः । विटमारिका ५ । इति हारा-

वली ।

विटखदिरः, पुं, (विड्वत् दुर्गन्धः खदिरः ।)

विष्टावर्धमन्खदिरः । गुयेवावला इति भाषा ।

तत्पर्यायः । अरिमेदः २ । इत्यमरः । खरि-

मेदः ३ अरिमेदः ४ । इति शब्दरत्नावली ।

हरिमेदः ५ कालस्कन्धः ६ अरिमेदकः ७ ।

अस्य गुणाः । कषायत्वम् । उष्णत्वम् । सुख-

दन्तगदासकखूविषयैर्गन्धमिष्टुष्टव्रणग्रहनाशि-

त्वम् । इति भावप्रकाशः । राजनिर्घण्टोक्त-

गुणपर्यायौ अरिमेदशब्दे द्रष्टव्यौ ।

विटचरः, पुं, (विवि विष्टायां चरतीति । चर +

टः ।) आन्ध्रभूकरः । इत्यमरः ।

विटपतिः, पुं, (विषः कन्यायाः पतिः ।) जामाता ।

इति जटाधरः । (यथा, मनुः । ३ । १४८ ।

“मातामहं मातुलञ्च स्वकीयं चश्वरं गुरुम् ।

दौहित्रं विटपतिं वन्मुल्लिग्याघ्यौ च भोज-

येत् ॥” ॥

वैश्यानां पतिः । यथा, भागवते । ४।२३ । ३२ ।

“वैश्यः पठन् विटपतिः स्यात् शूद्रः सप्तमता-

मियात् ॥”

“विशां पन्थादीनां वैश्यादीनां वा पतिः स्यात् ॥”

इति तट्टीका ।)

विटसारिका, स्त्री, (विटप्रिया सारिका ।) पक्षि-

विशेषः । इति जटाधरः । गुये सालिक् इति

भाषा ।

विटरः, पुं, वाम्नी । इति संचिप्तसारीणादि-

वृत्तिः ।

विड, आक्रोशे । इति कविकल्पद्रुमः । (भ्वा०-

पर०-सक०-सेट् ।) येदति शत्रुं वली । इति

दुर्गादासः ।

वितर्कः

“छत्राकं विष्टराष्टय लघुनं ग्रामकुक्षुटम् ।
पञ्चाष्टं गृहजनस्यैव मत्वा जग्धा पतेद्विजः ॥”
वितर्कः, पुं, (वि + तर्क + घञ् ।) वीतर्कः । नृग-
पक्षिणां वन्धनोपकरणम् । इत्यमरटीकायां
भरतः ॥
वितण्डा, स्त्री, (वितण्डाते विह्वलते परपक्षो-
न्नेयेति । वि + तण्ड + गुरोश्चेल्यः । टाप् ।)
स्वपक्षास्थापना परपक्षयुदासः । इत्यमर-
भरतौ ॥ (यथा, महाभारते । २ । ३६ । ३ ।
“एवमेतस्य चाप्येवमेवं चैतन्न चाप्यथा ।
प्रत्युर्बुध्वस्तत्र वितण्डां वै परस्परम् ॥”)
कक्षीशकः । शिलाजयः । करवीरी । इति
मेदिनी । जे, ३६ ॥ इत्थी । इति हारावली ॥
वितर्त, त्रि, (वि + तर्त + क्तः ।) विसृतम् ।
(यथा, प्रबोधवन्दोदये । ३ । ५ ।
“उद्गायन्ति यशसि यस्य वितर्तैर्नादैः प्रचण्डा-
निल-
प्रचुम्बत्करिभ्रमज्जटकुहरयत्ने रणशौ-
ण्यः ॥”)
वीणादिवाद्यम् । इत्यमरे ततश्चन्द्रार्थदर्शनान् ॥
वितर्ति, स्त्री, विस्तारः । विप्रव्यतनधातोः क्तिप्रत्य-
येन निष्पन्ना । (यथा, भागवते । ६ । १० । १५ ।
“वभ्रीहि सेतुमिह ते यशसो वितर्ते
गायन्ति दिविजयिनो यमुपेत्य भूपाः ॥”)
वितर्ध, त्रि, मिथ्या । इत्यमरः ॥ (यथा, मनुः ।
८ । ६४ ।
“अवाक्शिरास्तमस्यन्ते किंस्त्रिषो नरकं
ब्रजेत् ।
यः प्रप्यं वितर्धं ब्रूयात् पृष्टः सन् धर्मनिष्ठये ॥”
निष्कलः । अर्थः । यथा, भागवते । ६ । १० । ३५ ।
“तस्यैवं वितर्धे वंशे तदर्थं यजतः सुतम् ।
मदत्तोमेन मयतो भरद्वाजमुपादुः ॥”
पुं, भरद्वाजपुत्रः । स च दौष्टान्तेर्भरतस्य पौत्रः ।
यथा, हरिवंशे । ३२ । १८—२६ ।
“सतोऽथ वितर्धो नाम भरद्वाजात् सुतोऽभवत् ।
पौत्रोऽप्य वितर्धे जाते भरतस्तु दिवं ययौ ॥
वितर्धस्याभिधियाय भरद्वाजो वर्गं ययौ ॥”)
वितर्ध, त्रि, असत्यम् । वितर्धशब्दात् स्वार्थे
ण्यप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥
विगडः, स्त्री, (वितगोतीति । वि + तन + “जत्वा-
दयच ।” उणा० ४ । १०२ । इति यप्रत्ययेन
साधुः ।) नदीविशेषः । सा च पञ्जावाखादेशे
वर्षते । इत्युणादिकोषः ॥
वितरन्, स्त्री, (वि + तृ + भाये ल्युट् ।) दानम् ।
इत्यमरः ॥ (यथा, कश्चित् ।
“वित्तेन किं वितरन् यदि नास्ति तस्य ॥”)
वितर्क, पुं, (वि + तर्क + घञ् ।) ऊहः । (यथा,
भागवते । १० । ८६ । १ ।
“सरपत्तामते राजन् शययः सत्रमासत ।
वितर्कः समभूतिगां विप्रधीषीषु की मद्यान् ॥”)
मं । मेदिनी । जे, १५७ ॥ (यथा,
मं । १ । १६० । २३ ।

३८५

वितानं

“यौ तौ कुमारविष कानिकेयौ
द्वावन्विनेयाविति मे वितर्कः ॥”
ज्ञानसूचकः । इति शब्दरत्नावली ॥ ७ ॥
आहो उताहो किमुत किं किमु उत एते
षट् विकल्पवितर्काः । यथा स्यात्पराहो
पुरुषः । इति अहो ह्रस्वादि च । विकल्पे
विमयेऽप्यहो इति रुद्रः । किमु ह्रस्वान्तं उत
ह्रस्वादि । चकारान् उताहोस्मिन् आहोस्मि-
दिनि च यथा भारते । “उताहोस्मिद्भवेद्राजा
नलः परपुरजयः ।” इति आहोस्मिन्स्वमिति
भारवौ । इति भरतः ॥
वितर्कणं, स्त्री, (वि + तर्क + ल्युट् ।) वितर्कः ।
इति शब्दरत्नावली ॥
वितर्हिर्हिं, स्त्री, (वि + तर्हि हिंसायाम् + “सर्व-
घातुभ्य इन् ।” उणा० ४ । ११७ । इति इन् ।)
वेदिका । इत्यमरः ॥ (यथा, माघे । ३ । ५५ ।
“रतान्तरे यत्र गृहान्तरेषु
वितर्हिर्निर्युहवितर्कनीडः ॥”)
वितर्हिर्हिंका, स्त्री, (वितर्हिरेव । स्वार्थे कन् ।)
वेदिका । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, राज-
तरङ्गिण्याम् । ८ । २६८५ ।
“क्षेमराणाभिधानेन डामरेशेन खोऽन्वितः ।
शिलां वितर्हिंकातुल्यमध्यास्त स्रममध्यगाम् ॥”)
वितर्ही, स्त्री, (वितर्हि + क्तिकारादिति डीष् ।)
वेदिका । इति शब्दरत्नावली ॥
वितर्ही, स्त्री, वेदिका । इत्यमरटीकायां भरतः ।
वितर्लं, स्त्री, (विशेषेण तलम् ।) पातालभेदः ।
यथा,—
“अतलं नितलश्चैव वितलश्च गभस्तिमत् ।
तलं सुतलपाताले पाताला हि तु सप्त वै ॥”
इति शब्दरत्नावली ॥
(अथ विवरणं यथा, देवीभागवते । ८ । १६ ।
८—१२ ।
“द्वितीयविवरस्यात्र वितलस्य निबोधत ।
भूतलाधस्तले चैव वितले भगवान् भवः ॥
हाटकेश्वरनामायं स्वपादं दगलेऽवतः ।
प्रज्ञापतिस्तस्यापि सर्गस्य दृष्ट्याय च ॥
भवान्या मिथुनीभूय आस्ते देवाधिपूजितः ।
भवयोर्वीर्यसंभूना हाटकी सरिदुत्तमा ॥
समिद्धो मरुता वद्धिरोजसा पित्रतीव हि ।
तमिद्धातं हाटकाख्यं सुवर्णं देववल्गवम् ॥
देवाङ्गनाभूयणाहं सदा सन्धारयन्ति हि ॥”)
वितर्ति, पुं स्त्री, (वि + तर्त उपस्ये + “बौ-
तसे ।” उणा० ४ । १८१ । इति तिः ।)
विसृतसकलितानुष्ठः । विगत इति भाषा ।
तत्पर्यायः । दादशाकुलः २ । इत्यमरः ॥ (यथा,
मार्कण्डेये । ४६ । ३६ ।
“हे वितर्ती तपा हस्ते ब्राह्मतीर्षादिदेह-
नम् ॥”)
वितानं, स्त्री, (वितन्यते यत् । वि + तन + घञ् ।)
हस्तिविशेषः । इति मेदिनी । ने, १३१ ॥ अय-
सरः । इति विश्वः ॥

वित्त

वितानः, पुं स्त्री, (वि + तन् + घञ् ।) ऋणः ।
(यथा, माघे । १४ । १० ।
“सोमपायिनि भविष्यते मया
वाञ्छितोत्तमवितानयाजिना ॥”)
विस्तारः । (यथा, भागवते । ३ । ७ । ३१ ।
“यज्ञस्य च वितानानि धोगस्य च पथं प्रभो ।
नैष्कर्मस्य च साक्षात्स तन्त्रं वा भगवत्-
स्तनम् ॥”)
उल्लोचः । इत्यमरः ॥ चांदोया इति भाषा ।
अस्य पर्यायशब्दात्तपश्चन्दे द्रव्यः ॥ (यथा,
रघुः । १७ । २८ ।
“वितानसहितं तत्र भेजे पैलकमासनम् ।
चूडामणिभिरुदृष्टपादपीठं भङ्गीक्षिताम् ॥”
सम्बुद्धः । यथा, माघे । ११ । ४३ ।
“नवकनकपिशङ्गं वासराणां विधातुः
ककुभि कुलिशपाणिभर्ति भासां वितानम् ॥”
प्रणवन्धनविशेषः । यथा, सुश्रुते । १ । १८ ।
“तत्र कोशदामस्तुक्तिकानुवेक्षितप्रतोलीमण्डल-
स्यागिकायमकखट्वाचीनविचन्धवितानगोफयाः
पञ्चाङ्गी चैति चतुर्दशवन्धविशेषाः ॥”)
वितानः, त्रि, (वि + तन + घञ् ।) तुच्छः ।
(यथा, रघुः । ६ । ५० ।
“गगनमन्धसुरोडितरेणुभि-
र्तृसविता च वितानमिवाकरोत् ॥”)
मन्दः । इत्यमरः ॥ शून्यः । इति धरणिः ॥
(यथा, माघे । ३ । ५० ।
“दृष्टुलैरप्यतुलैर्वितान-
मालापिनहैरपि चावितानैः ॥”)
वितानकः, पुं स्त्री, (वितान एव । स्वार्थे कन् ।)
चक्रातपः । इति शब्दमाला ॥ (यथा, कथा-
सरित्सागरे । ४८ । ६६ ।
“तदा तेमंस्तमन्धोन्मं वाणजालं बभौ दिवि ।
रणलक्ष्म्या तपत्यर्के वितानकमिवाततम् ॥”
सम्बुद्धः । यथा, माघे । ६ । २७ ।
“अनुययौ विविधोपलङ्गुल-
क्षुतिवितानकसंवलितशुकम् ॥”)
वितानकः, पुं, (वितान इव प्रतिक्रान्तिः । वितान
+ कन् ।) मादृष्टः । इति राजनिर्घण्टः ॥
वितानमूलकं, स्त्री, (वितानतुल्यं मूलं यस्य । बहु-
व्रीहौ कन् ।) उशीरम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
वितुगं, स्त्री, (वि + तुद + क्तः ।) सुनिष्पन्नम् ।
इत्यमरः ॥ श्रेवालकम् । इति मेदिनी । ने, १३१ ॥
वितुमकं, स्त्री, (वितुममिव । इत्यर्थे कन् ।)
घान्यकम् । तुल्यम् । इत्यमरः ॥
वितुमकः, पुं, आमलकी । इत्यमरः ॥
वितुम्रा, स्त्री, भूम्यामलकी । इति राजनिर्घण्टः ॥
वितुम्रिका, स्त्री, (वितुम्रा + न्यार्थे कन् । टाप्
अत इत्यम् ।) भूम्यामलकी । इति राज-
निर्घण्टः ॥
वित्त, नृ क त्यागे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्त-
पुरा०—पर०—सक०—सेट् ।) वित्तपति । वित्त-
पयति । इति दुर्गादासः ।

विदार

अमयसुचितं विदर्भया-
नगरीराजमपहमानकम् ॥”

दक्षिणी च ॥

विदर्भराजः, पुं, (विदर्भानां राजा । “राजाष्ट-
यविभ्यश्च” इति टच् ।) विदर्भदेशाधि-
पतिः । तस्य नामान्तरं भीमराजः । यथा,—

“सरोपततोऽपि भूतं य स प्रभु-

विदर्भराजं ननप्रागयायत ।

तस्यस्यस्य शर्म च मागिनो वरं

तज्जगति न त्वेकमयाचितप्रतम् ॥

इति पूर्वनेपथे १ । ५० ॥

विदर्भसुभः, स्त्री, (विदर्भस्य सुभू रमणी) दम-
यन्ती । यथा,—

“विदर्भसुभूतगुणताप्रये

पटानिवापयदलं तपस्यतः ।

फलानि धूमस्य ध्यानधोमुखान्

य दाक्षिणे दौष्टदधपिनि दमे ॥”

इति पूर्वनेपथे १ उगं ॥

विदर्भाधिपतिः, पुं, (विदर्भानामधिपतिः ।)
प्राक्किणपतिः । य च भीमकराजः दक्षिणी-
पिता च । यथा,—

“तं ये विदर्भाधिपतिः समभ्येत्याभिवाद्य च ।

निवेशयामास सदा कविताम्यनिवेशने ॥”

इति श्रीभागवतीयदशमस्कन्धे ५३ अध्यायः ॥

विदितं, स्त्री, (विघटितं दलं यस्य ।) द्विधास्त-
कतायादि । इति इति भाषा । सयंदिरव-
धयः । दादिमकस्तः । वंशादिस्तपानविशेषः ।
इति स्त्रीवलिङ्गसंयथे अमरभरती ॥

विदगः, पुं, (विघटितानि दलानि यस्य ।) रक्त-
काशनः । इति शब्दरत्नावली ॥ पिष्टकः । इति
शब्दचन्द्रिका ॥

विदगा, स्त्री, (विघटितानि दलानि यस्याः ।)
विद्वन् । इति राजनिर्घण्टः ॥ पञ्चन्या । यथा,
“विज्ञीयां विदगा इत्या वशा स्तूना द्विधा-
स्तता ।

अभिदगा च दीर्घा च समिधो नैव कारयेत् ॥”

इति तत्तम् ॥

विदा, स्त्री, (विद् ज्ञाने + “विद्विदादिभ्योऽङ्”
३ । ३ । १०४ । इट् । टाप् ।) आरम्भः ।
वृद्धिः । इति मेदिनी । दे, १० ॥

विदायः, पुं, (विगतो दायः साक्षात्करणादिरुप-
पन्नं केन ।) गमनासुमतिः । यथा,—
“सर्वं वा अमयसुचितं भगवद् वा निज सुन्दरि ।
सर्वं सुदय मायामि विदितं कार्यमासि मे ।
विदायं देहि मेरीत्या अस्मै मे प्रणयवत्ये ॥”
इति प्रह्लादभक्तिसुखादिसिद्धिप्रतिपादक-
वाक्यम् ॥

विदायः, पुं, (वि + दृ + ण्यत् ।) समीक्षायाः ।
विदारणम् । इति मेदिनी । दे, ११६ । उट् ।
इति देवदत्तः ॥

विदारकः, स्त्री, (विदारयतीति । वि + दृ + क् +
कचच् ।) इति दाक्षिण्यः ॥

विदारी

विदारकः, पुं, (विद्वन्नाति ज्ञययागदीनिति । वि
+ दृ + क् + कचच् ।) ज्ञयमध्यस्थिततरुशिलादिः ।
तत्पञ्चायः । रूपकः २ । इत्यमरः ॥ ज्ञयवन्धकः ।

इति शब्दरत्नावली ॥ शुष्कनद्यादौ पलाव-
स्थानार्थं गर्भः । इति मल्लधारः ॥ अमरस्य ज्ञया
इव रूपकाः । कुन्विताश्च रूप्य इति वा ।

विदारयतीति विदारकाः । अलान्तयेतास्तद-
शिलादयोऽज्ञानाहोकादिविदारकाः रूपयाः ।

इति सायकः । बहुत्वम्यनन्तम् । इति भरतः ॥

विदारयः, स्त्री, (वि + दृ + णिच् + भावे लुट् ।)

विद्वन् । मेदिनी । दे, १०७ ॥ (विदारयतीति । वि + दृ

(यथा, हरिवंशे । ६५ । ७६ ।

“आयुधावाप्तिरत्रैव वपुषा वैष्णवस्य च ।

लक्ष्म्याश्च तेजसलैव यूपानाश्च विदारयम् ॥”

सारगम । इति शब्दरत्नावली ॥

विदारणः, पुं, (विदारयन्ते श्रवणोऽस्मिन्निति ।

वि + दृ + णिच् + लुट् ।) श्रुत् । इति

मेदिनी । दे, १०७ ॥ (विदारयतीति । वि + दृ

+ णिच् + लुट् । विदारके, वि । यथा, मार्क-

ण्ड्ये । २० । २ ।

“तस्याल्लग्नो मद्यावीर्यो बभूवार्विदारणः ॥”

विदारणः, पुं, (विदारयन्तेऽसौ इति । वि + दृ +

णिच् + कर्मणि लुट् ।) कर्मिकारवधः । इति

शब्दचन्द्रिका ॥

विदारिका, स्त्री, (वि + दृ + णिच् + क् + लुट् । टाप्

चित इत्वम् ।) शाखपर्णी । इति शब्दरत्नावली ॥

(यथा, वृहत्संहितायाम् । ७६ । ५ ।

“विदारिकाया स्वरसेन पूर्णं

सुहृमुंहुभांविताशोविताय ।

अदत्तेन दुग्धेन सशर्करेण

पिबेत् स यस्य प्रमदाः प्रभूताः ॥”

विदारिणी, स्त्री, (विद्वन्नातीति । वि + दृ + णिच् +

स्त्रीप् ।) काष्ठरी । इति राजनिर्घण्टः ॥

(विदारणकर्त्री । यथा, काण्वरिह्यागरे ।

५३ । १०१ ।

“एकान्तं शिवे दुर्गे नारायणि गरुडनि ।

भद्रकाली महालक्ष्मि सिते गरुविदारिणि ॥”

विदारी, स्त्री, (विदारयतीति । वि + दृ + णिच् +

ण्यच् । गौरादित्वात् स्त्रीप् ।) शाखपर्णी । इति

मेदिनी ॥ भूमिकृष्णाः । तत्पञ्चायः । श्रीद-

श्वता २ इत्युगत्या ३ कोट्यो ४ । इत्यमरः ॥

विदारिका ५ मातृकम् ६ विता ७ सखा ८

श्रमातिका ९ स्याकम् १० विद्वान् ११

एज्यदिकम् १२ भुक्तादौ १३ स्यादुगत्या १४

गर्भेष्टा १५ दारिद्र्यभा १६ ज्ञयवन्ध १७ ।

अन्ता सुताः । सभृगम् । श्रीवन्तम् । श्रु-

तम् । श्रित्यन्तम् । कर्मविजयाश्रितम् । तत्प-

कारितम् । इति मल्लधारः ॥ इति

राजनिर्घण्टः ॥ विदारी वागविषाणी तया

वत्या रगाली इति नागपञ्चमः ॥ ६३ ॥

अथवा—यथास्तुतरीमान्तरं व-रोरभिषाः ।

यथा, अथ विदारिभाट् ।

विदीर्घः

“सदास्तोत्रं सद्यं सुताम्-

अमर्गो पूतिविशोर्ममानम् ।

पित्तो विदारयते विदारी

मार्थं विशेषान् स तु येन श्रिते ॥”

उपपन्नो येन मार्थेन विशेषादाद्युक्तेन श्रिते

तस्मिन् मार्थे वा विदारी भवति इत्यर्थः । इति

भावप्रकाशः ॥ अस्याचिक्नुषादि रोहिणी-

शब्दे द्रष्टव्यम् ।

विदारी, [न] वि, विदारयतीति । वि + दृ + णिच् +

कर्मणि लुट् ।) कर्मिकारवधेन निपतः ॥

विदारीगन्धा, स्त्री, (विदारी भूमिकृष्णास्त्येव

गन्धो यस्याः ।) शाखपर्णी । इत्यमरः ॥

विदारः, पुं, कृष्णपद्मः । कृष्णतासः । इति

शारावली । २१८ ॥

विदादि, [न] स्त्री, (विद्वत्तीति । वि + दृ +

णिच् + णिच् ।) दाद्वयनकमयम् । अस्त्र गुणौ ।

पित्तवृत्तकारित्वे । इति राजवल्लभः ॥ (दाद्व-

यनकमात्रे, वि । यथा, गीतायाम् । १० । ६ ।

“कङ्कालवन्मातृकतीक्ष्णं रुच्यदिदादिनः ।

आधारा रावसस्येष्टा दुःस्वप्नोक्तमयप्रदाः ॥”

विदिक, [न] स्त्री, (दिग्भ्यां णिगता ।) दिग्भ्यो-

संध्यम् । अग्निनिर्गतिवायुशान्कोर्यस्तुष्टयम् ।

तत्पञ्चायः । अमरिशम् २ । इत्यमरः ॥

प्रदिक ३ । इति घटाधरः ॥ विदिकम् ४ ।

इति शब्दरत्नावली ॥ कोपः ५ । इति राज-

निर्घण्टः ॥ (यथा, भागवते । ४ । १० । १६ ।

“सा दिशो विदिशो देवी रोदनी आनतरं तयोः ।

धावन्ती तत्र तत्रैव ददशुशुभंतायुधम् ॥”

विदिकचक्रः, पुं, हरिश्चाक्रपथी । इति शब्द-

चन्द्रिका ॥

विदितं, वि, (विद् + क्तः ।) अवगतम् । इत्य-

मरः ॥ (यथा, महाभारते । ७ । २८ । २२ ।

“सदायः सद्यस्तुष्टं सतुरासुरमातृकम् ।

शक्नो कोकांविमान् वेतुं तस्मापि विदितं

तप ॥”

अर्धितम् । इति मेदिनी । दे, १०६ ॥ उपगमः ।

इति शब्दरत्नावली ॥

विदितः, पुं, (विदितं ज्ञानमप्राप्तीति । अर्थ-

प्रादित्वात् ण्यत् ।) इति । इति घटाधरः ॥

(ज्ञानाश्रये, वि । यथा, शिराते । १ । १ ।

“अथः इत्यन्तामधिपत्या पाप्मनी

प्रप्राता इति धमनुदत्त पैदिगुम् ।

सदतिविज्ञो विदितः समामयी

यधिष्ठिरं हेतवेन वीर्यतः ॥”

विदिता, पुं, पतिताः । गोमी । इति शब्दरत्ना-

वली ॥ इत्याहमेदिनी च । गुणाद्विज्ञोदिकी

विज्ञातरी च विदित इति मल्लः ॥

विदीर्घः, वि, (वि + दृ + णिच् + णिच् ।) तत्पञ्चायः ॥

विदा इति भाषा । मल्लः—

विदितं ण्यत् ।

विदादिनिर्गतिवायुशान्कोर्यस्तुष्टयम् ।

इति मल्लः ॥

विदूरः

तस्योदराग्रविदीर्गवपाद्य आर्क-
नामै नमो नृहरयेऽखिलधर्मगोर्भु ॥”

इति श्रीमद्भागवते ७ स्कन्धे ८ अध्यायः ।

अपि च ।

“अङ्गीषे चिपती समस्तजगती सत्त्वोक्तशोका-
मुधौ

राधा समुत्तकाकुराकुलमसौ चक्रे तथा

क्रन्दनम् ।

येन मृन्दनेमिनिर्मितमहासीमन्तदम्भादिदं
हा सच्चै सद्यपि निर्भरमभूद्दूराद्विदीर्गं

सुधा ॥”

इत्युल्लसितमणिः ।

विदूः, पुं, (वेति संज्ञामनेनेति । विदू + वाङ्-
तकान् कृः ।) गजकुम्भद्वयमध्यभागः । इत्य-
मरः । (अश्वकर्णाधोभागः । यथा, अश्व-
वेद्यके । २ । १४ ।

“विदुर्मर्मविदुषेव कर्मस्याधः पङ्क्तुते ॥”

जानन्ति । इति क्रियापदम् । (यथा, महा-
भारते । १ । १२० । २८ ।

“अपत्यं नाम लोकेषु प्रतिष्ठा धर्मसंदिता ।

इति ज्ञप्तिः । विदुर्धोराः शान्तं धर्म-

वादिनः ॥”

विदूरः, पुं, (वेति लक्षणीतः । विदू + “विदिभिदि-
ष्टिदेः कुरप् ॥” २ । १६२ । इति कुरप् ।)
नागरः । धीरः । कौरवाणां मन्त्री । इति
मेदिनी । २, ११५ । विदूरोत्पत्तिर्यथा,—
“क्षेत्रप्रणाल्यै भ्रातृमांशोक्तो पादरायणः ।
भतराष्ट्रस्य पादुस्य विदूरस्याप्यजीजनत् ॥”

इति श्रीभागवते । ६ । २२ ।

ज्ञातरि, वि । इत्यमरः । ७ ।

विदुलः, पुं, (विशेषेण दीक्षयतीति । वि + दुल +
कः ।) वेगः । अमुवेगः । इत्यमरः । गन्ध-
रजः । इति रत्नमाणा ।

विदुही, स्त्री, (वेतीति । विदेः प्रतपेयः । उगित-
वीति ङीष् ।) पत्नित्वा स्त्री । इति सुप्रबोध-
जाकरयम् । (यथा, नैषधे । २ ।

“विदूरप्रकरा जयन्ति ते

विदुही सहैति वा विभक्तिं यावत् ॥”

विदुप्रती, वि, (विदुःप्रतिपत्तिरस्यमिति । विदुः
मत्तु । स्त्री ङीष् ।) पत्नित्वा स्त्री । यथा,—

“दौर्मन्त्रकालिनेष पद्मगुहरी शेषादिभवा-
भगवद्-

येनैकै १५५५ गी वसुगती सुक्तेन संज्ञाय-
ताम् ॥”

इति श्रीपदेवप्रश्नः ।

विदुः, पुं, विदुः । गजकुम्भधोर्मध्यम् । इत्यमर-
टीका ।

विदूरः, वि, (विदितं दूरं यत् ।) अनिदूरत-
देशादि । यथा,—

“मागाधही तप पलधरोत्तमाया शुण्डरजः

चारुशोभा युगलमिदं आनिदूरतल्लि-

प्ताम् ।

विदूष

आकां तावन्नवन्नकलाभाजनत्वं विदूरे
वर्णारम्भप्रथमसमये दारुणो वज्रपातः ॥”

इति चातकाष्टकम् ।

(पर्वतविशेषे, पुं । यथा, कुमारः । १ । २४ ।

“तथा दुष्टिना सुतरां सवित्री-

स्फुरत्प्रभासलया चकाशे ।

विदूरभूमिर्नवमेघशब्दा-

दुक्षितया रत्नप्रलाकयेव ॥”

विदूरगः, वि, अनिदूरगता । विदूरे गच्छती-
त्यर्थे उपप्रत्ययेन निष्पन्नः ।

विदूरजं, स्त्री, (विदूरे पर्वते जायते इति । जन +
ङः ।) विदूरपर्वतजन्तम् । वैदूर्यमणिः ।

अनिदूरजाते, वि । इति केचित् ।

विदूरयः, पुं, राजविशेषः । यथा,—

“मनोस्तु दक्षपुत्रस्य द्वादशस्यात्मनान् प्रथम् ।

देववाग्देवस्य देवश्रेष्ठो विदूरयः ।

मित्रवान् मित्रदेवस्य मित्रविन्दस्य वीर्यवान् ।

मित्रवाचः सवर्चाश्च दक्षपुत्रमनोः सुताः ॥”

इति गारुडे ८७ अध्यायः ।

(कुरुपुत्रः । यथा, महाभारते । १ । ६५ ।
३६—४० ।

“कुरुः ससु द्वादशार्धसुपयेमे सुभार्जो नाम
तस्यामस्य जज्ञे विदूरयः । विदूरयस्तु माधवी-
सुपयेमे संप्रियां नाम तस्यामस्य जज्ञे अजन्वा
नाम ॥” ७७ । दृष्टिर्गोपानामन्यतमः । यथा,
भागवते । ६ । २४ । १८ ।

“एषुविदूरपाद्याय वक्ष्यो दृष्टिगन्धनाः ॥”

अस्य पूजः शूरः । यथा, तत्रैव । ६ । २४ । २६ ।

“शूरो विदूरपादासीत् भणमानस्तु तत्सुतः ।

श्रितिक्षात् तत्स्थं भोणो हृदिक्षत्तुमुतो
मतः ॥”

विदूरभूमिः, स्त्री, (विदूरस्य भूमिः ।) विदूर-
देशः । यत्र वैदूर्यमणिरुत्पद्यते । यथा,—

“तथा दुष्टिना सुतरां सवित्री

स्फुरत्प्रभासलया चकाशे ।

विदूरभूमिर्नवमेघशब्दा-

दुक्षितया रत्नप्रलाकयेव ॥”

इति कुमारसम्भयम् ।

विदूरानिः, पुं, (विदूरनामकोटिः ।) विदूर-
पर्वतः । इति जटाधरः ।

विदूषकः, वि, (विदूषयति आत्मानमिति । वि +
दूष + क्तिप् + क्तुल् ।) कासुकः । तनुपयोयः ।

विदूषः २ अलीकः ३ मृदुप्रथः ४ कामनेतिः
५ पीठवेतिः ६ पीठमर्दः ७ भणितः ८ हिरुरः
९ विटः १० । इति विकारलक्षणम् । चाटुशब्दः

११ पापलिकः १२ केतिदिपः १३ वैद्यामिकः
१४ प्रयागी १५ श्रीतिदः १६ । इति हेम-
चन्द्रः । परनिन्दारः । इति मेदिनी । १, २१४ ।

तपयोयः । राजः २ राज्ञः ३ अलीकः ४ कुरः
५ खण्डकः ६ कण्डकः ७ नागः ८ मणिनायः
९ परदेवी १० । इति शब्दमाणा । तनुधो-

नामकात्मानं तद्वत् विदूषः । तस्य लक्षणम्

विदूः

यथा । अज्ञादिवैकतेषां स्वकारी विदूषकः ।
अस्योदाहरणं यथा,—

“आनीय नीरजसुखी प्रयनोपकृष्ट

सुनकण्ठोऽस्मि कुचकपुकमोचगाय ।

अत्रान्तरे सुहृत्कारि विदूषकेन

प्रातस्तनस्तद्वत्कुटुककण्ठनादः ॥”

इति रसमञ्जरी ।

(अयम् अङ्गारसहायः । यथा, साहित्यदर्पणे ।
३ । ७७ ।

“अङ्गारस्य सहाया विटवेदविदूषकाद्याः स्तुः ।
भक्ता गर्भस्तु निपुणाः क्षुपितसधूमानभङ्गनाः

शुद्धाः ॥”

दूषणकारके, वि । यथा, भागवते । १५ । १० ।

“येन च बाव कलौ मनुजापसदा देवमाया-
विमोदिताः ७ ७ ७ ७ जज्ञन्नास्ययश्चपुत्रय-
लोकविदूषकाः प्रायेण भविष्यन्ति ॥”

विदूषणं, स्त्री, विशेषेण दूषणम् । विपूर्वप्रत्यय-
दुषधात्तोरनट्(खुट्)प्रत्ययेन निष्पन्नम् ।

विदेशः, पुं, (विप्रकटो देशः ।) परदेशः । देशा-
न्तरम् । यथा । अशौचकालाभ्यरे विदेशस्या-

शौचश्रवणे शेषादेः शुद्धिः । इति श्रुतितत्त्वम् ।
अन्यथा ।

“कोऽतिभारः समर्थाणां किं दूरं यपसायि-
नाम् ।

को विदेशः सविद्यानां कः परः प्रियवादिनाम् ॥”
इति भाष्यम् ।

अन्यत् देशान्तरशब्दे द्रष्टव्यम् ।

विदेशः, पुं, जनकान्वयभूमिः । (यथा, देवी-
भागवते । १ । १६ । ५२ ।

“द्रुमिच्छाम्यहं भूमं विदेशं द्रुमगतमम् ।

कथं तिष्ठति संसारे पद्मपत्रमिवाश्रयम् ॥”

विगतो देशो यस्याः ।) कामश्रुत्ये, वि । इति
मेदिनी । १, २४ । (यथा, महाभारते ।

३ । १०७ । २६ ।

“हिमश्रीर्णां विदेशाश्च भित्तवगसिखण्डयः ।

प्राणिनः समस्तजगन्त प्रतशीर्य सद्यश्च ॥”

निमिराणस्य विदेशत्वकारणम् । यथा,—

“असमाप्ते ततो यज्ञे वशिष्टस्यासमदिष्टः ।

तं दृष्ट्वा क्षुपितः प्राच प्रत्याख्यातोऽपि

पार्थिव ।

यक्षाचक्षात् शपेयं त्वां विदेशतं भविष्यति ॥”
इति पट्टपुराणे सत्यव्रतपराधमाध्यायः ।

विदेशः, स्त्री, मिथ्या । इति हेमचन्द्रः । (यथा,
रघुः । १२ । २६ ।

“यसौ समश्रुतमन्तो विदेशाधिपतेः सुता ।
प्रतिगिह्यापि कैकेया कन्यारिष गुणोन्मग्नौ ॥”

विदूः, वि, (विपद्यते स्त्री । यथा + क्तः ।)
द्विपितः । इत्यमरः । विपन्नः । गहनः ।

याधितः । इति मेदिनी । १, १६० । (यथा,
मार्कण्डेये । ५० । ४० ।

“तदनुत्पत्तादिभिर्दार्ढ्यं च विदुं यथा देवतम् ।
समोर्भेदो यथा पुंगुमातुं स्त्रीभ्यो भयं न ते ॥”

तादृशः । इत्यत्रयपानः ॥ (यथा, विष्णुसंहितायां २० । ४४ ।)

“नाकावे म्रियते कश्चिन् विदुः शरणांतरपि ।
कुशाग्रेणापि संक्षुब्धः प्राप्नोति न जीवति ॥”
विदुःकर्माः, पुं. (विदुः कर्म इव पत्रमस्य ।) विदुः-
कर्मा । इति भरतद्विरूपकोषः ॥ (विदुः कर्म
यस्येति । कृतकर्तृवधे, वि ।)

विदुःकर्मा, स्त्री, विदुःकर्मा । इति भरतद्विरूप-
कोषः ॥

विदुःकर्मा, स्त्री, (विदुःकर्मा । स्वार्थे कर्त् ।)
विदुःकर्मा । इति शब्दरत्नावली ॥

विदुःकर्मा, स्त्री, (विदुः कर्म इव पत्रमस्याः ।)
एषविशेषः । अकनादि इति भाषा ॥ तत्-
पण्यायः । पाठा २ अमठा ३ स्थापनी ४
त्रेयसी ५ रसा ६ रसाष्टौका ७ पापचेली ८
प्राचीना ९ वनतित्तिका १० । इत्यमरः ॥
अविदुःकर्मा ११ अविदुःकर्मा १२ । इति
तट्टीका ॥ अविदुःकर्मा १३ विदुः-
कर्मा १४ । इति शब्दरत्नावली ॥ अग्यत्
पाठाशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

विदुमानः, वि, (विदुः + शानच् ।) वर्तमानः ।
इति शब्दरत्नावलीभाष्ये भरतः ॥ (यथा, वैद्यके ।
“वाचायां विदुमानायामाश्रयां जीवितस्य
च ।”)

विद्या, स्त्री, (विद्यतेऽर्थे इति । विदुः + “संख्यायां
समर्थनिवृत्तिपक्षेति ।” ३ । ३ । १६ । इति
त्यप् ।) दुर्गा । इति शब्दरत्नावली ॥ गणि-
कारिता । इति शब्दरत्नावली ॥ ज्ञानम् । तत्तु
भोज्ये धीः । इति जटाधरः ॥ परमोत्तमपुरु-
षार्पणधनीभूता विद्या ब्रह्मज्ञानरूपा । इति
नागोपाधुः ॥ मन्तः । यथा । शारदायाम् ।
“भाषां विपत्तयनं चेतो मर्हिनि दृष्टव्यम् ।
अष्टाचरं समाख्याता विद्या मर्हिनिर्हिनी ॥”
विश्वगुरोः ।

“प्रमत्ताणां पदेविद्यां मायायां वा जनेतु
सुधीः ।”
मर्हिनिर्हिनीमन्तः ॥
“इष्टाचरं समाख्याता विद्या विभुवनेश्वरी ।
प्रमत्तं तदा माया भवेद्विद्या दुर्गेश्वरी ।
कामं प्रमत्तमितुलं भवेद्विद्या पुनरेश्वरी ॥”
दुर्गामन्तः ।

“वाग्वैश्याया यथा विद्या वाग्वैश्याप्रदायिनी ।
कामाद्या च यथा विद्या कामवैश्याप्रदायिनी ।
वारमादायिका विद्या भोगवैश्याप्रदायिनी ।
महीशायिका भवेद्विद्या महीवैश्याप्रदायिनी ॥”
रत्नपूजामन्तः । इति तत्त्वसारः ॥ १ ॥ महा-
विद्या । कर्मा तस्या कामवैश्याप्रदायिनी पूजा
मर्त्येण मदिता । अमुया या वातोऽपारोपूजा
इति स्थाया । अन्तः—

“विदुः कर्मा इत्येतां प्रकाशं नापद्ये सुवि ।
तन्मोहमेव सर्वत्र देवताप्रतिमां मया ।
वदन्त्यां ननुर्हतां स्वर्गां प्रतिमांमयोः ।

संक्रान्तां पञ्चदशां पञ्चयोरभयोरपि ॥
छत्वा तु पूजयिष्यन्ति महाविद्यां नभेरवाम् ।
विद्याश्च विविधा देवि तवाग्यप्रतिमां शुभाम् ॥
एवं हि तामर्च्यं पूजामविद्याश्च भवेत् कर्मा ॥”

इति मायातन्त्रे १० पटलः ॥
शास्त्रम् । तत्तु अष्टादशविधम् । यथा । शिष्टा
१ कल्पः २ व्याकरणम् ३ निरुक्तम् ४ ज्योति-
यम् ५ इन्द्रः ६ ऋग्वेदः ७ यजुर्वेदः ८ साम-
वेदः ९ अथर्ववेदः १० मीमांसा ११ न्यायः १२
धर्मशास्त्रम् १३ पुराणम् १४ आयुर्वेदः १५
धनुर्वेदः १६ गान्धर्ववेदः १७ अर्थशास्त्रम् १८ ॥
यथा, विष्णुपुराणम् ।

“अज्ञानं वेदान्तवारी मीमांसा न्यायविस्तरः
धर्मशास्त्रं पुराणञ्च विद्या ह्येताश्चतुर्दश ॥
आयुर्वेदो धनुर्वेदो गान्धर्वश्चेति ते त्रयः ।
अर्थशास्त्रं चतुर्थं विद्या स्यादष्टौव ताः ॥”

इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥ ३ ॥
गीताद्वयुत्तमा विद्या ग्राह्या यथा,—
“अह्वानः शुभां विद्यामाददीनावरादपि ।
अन्यादपि परं धर्मं स्वीरजं दुष्कुलादपि ॥”
इति मानवे २ अध्यायः ॥ ७ ॥

विद्याप्रश्ना यथा,—
“ये बालभावाम पठन्ति विद्यां
ये यौवनस्था अधना अदाराः ।
ते श्रोत्रणीया इह जीवलोके
मनुष्यरूपेण जगच्चरन्ति ॥
भोजने भोजनं चित्तं न कुर्व्याच्छास्त्रसेवकः ।
सदूरमपि विद्यार्थं ब्रजेत् गरुडवेगवान् ॥
ये बालभावाम पठन्ति विद्यां
कामातुरा यौवननष्टचिन्ताः ।
ते दृष्ट्वापि परिभूयमानाः
सन्दह्यमानाः शिशिरे यथाजम् ॥

माता शत्रुः पिता वैरी बालो येन न पाठितः ।
न शोभते समास्ये हंसमध्ये वकी यथा ॥
विद्या नाम कुरुप्ररूपमधिकं प्रकृतमनुत्तमं
विद्या साधुजनप्रिया शुचिकरी विद्या मुक्त्यां
गुरुः ।
विद्या दन्तुजनाभिन्नाशनकरी विद्या परं देवता
विद्या भोग्यवशः कुलोन्नतिकरी विद्याविधीनः
पशुः ॥

यदे चाभ्यसरे दसं लक्षं चैव तु दहन्ते ।
अग्निं दहन्तीत्यत्र विद्या न दहति परैः ॥”
इति मारुते ११०११५ अध्यायौ ।
अथ विद्यादानफलम् ।

“यस्तु देवा यदे नित्यं विद्यादानं प्रयच्छेत् ।
य भवेत् सर्वलोकाणां पूजाः पूजापदं वरेत् ॥
पितादानं प्रवक्ष्यामि येन तुभ्यं नान्यथा ।
पिप्लवे शीघ्रे येन पिप्लवा तं मरुतम् ॥”
विद्वान्मोक्षदाया विद्यां राजादिमाध-
याम् ।

तद्विद्वान्मोक्षदाया विद्यां राजादिमाध-
याम् । तद्विद्वान्मोक्षदाया विद्यां राजादिमाध-
याम् ।

शास्त्राणि पठनादानान् मातरः पतन्ता
रूपान् ॥
ज्योतिषं वैद्यशास्त्राणि कलाकाशं सम्भाव्यतः ।
दानादारोग्यमाप्नोति गन्तव्यं जन्ते पदम् ॥
विद्याभ्यो वर्जते लोको धर्माधर्मस्य दृष्टये ।
तस्माद्विद्या महा देवा दृष्टादृष्टतादिति ॥
महीदानञ्च गोदानं दैवयज्ञतन्त्रा जलम् ।
धान्यदीपानदानञ्च महादानानि दानतु ॥
इष्टाञ्च जीयते दानं दीपदानं नराधिप ।
विद्या ब्रह्ममाप्नोति दीपमानापि नित्यम् ॥
एकोवारेण भूदानं दत्तं भवति भूमिप ।
नहि तद्विद्यते भूमि देहपातादगन्तरम् ॥
विद्यादानं न तद्वत् एकधा दशधा भवेत् ।
श्रनधा कोटिधा गच्छेद्विद्यामत्र च पारम् ॥
राज्ञा तस्करदायाद्वैश्वदेवद्विसरोरुपैः ।
सर्वदानानि ह्वीयन्ते विद्या केनापि ह्वीयते ॥
विद्यादानात् परं दानं न भूतं न भविष्यति ।
विद्यादानेन दानानि नहि तुलानि दुष्टिमतु ॥
विद्या एव परं मन्ये यस्तु पदमनामयम् ।
यज्ञमुत्पद्यते भक्तिभक्त्या गुरुमुपासते ॥
य च विद्यामगन्तुं वक्ति विद्या पुस्तान्विता
रूप ।

विद्याविवेकबोधेन शुभाशुभविचारिण्याम् ॥
विद्यते सर्वकामाप्तिस्तस्माद्विद्या परा मता ॥
विद्यादानात् परं दानं न भूतं न भविष्यति ।
येन दत्तेन चाप्नोति शिवं परमकारणम् ॥
विद्याविचारतत्त्वज्ञा राज्ञः सम्मार्गनामिनः ।
सुजितेऽपि हि भोगानि गच्छन्ति परमां
गतिम् ॥
अन्यथा अपि या प्राप्य क्रावृत्तं यदराधयैः ।
सा विद्या केन मीयेत यस्याः कोऽन्यः समो-
ऽपि न ॥

त्वरेण कुञ्जरं हन्ति सर्वदेव तुल्यमम् ।
मञ्जिकापदमात्रस्य विषस्य विषमा गतिः ॥
एवंविधं विधिं वना विद्यामन्त्रमाभयतः ।
जीवन्ते भवितुं पुंभक्त्या विद्या पराग्वरा ॥
नहि विद्या कुत चातिरूपं पौरुषपात्रतान् ।
वज्रं सर्वलोकाणां पटिता उपवारिका ॥
भूतैर्ह्यधीता विधस्ता दृष्टा वा मद्यमग्नेः ।
विद्या उत्थापयेत् वत्स अस्वपश्यामि हनु-
किता ॥

सर्वेणामेव हनानां विद्यायते हि मायना ॥
यदेहो हि शूद्राणां विद्यायां धनवान् यतः ।
अविद्यायां योर्वैद्य विद्यायां शास्त्रपारम् ॥
पितं पशुपत्यैव तपो विद्या यद्योत्तरम् ।
पूजनीयानि गर्भेणा विद्या केशी महीमयी ॥
गुरुवन्द्यता विद्या दुष्कृत्येव दृष्टे वा ।
विद्यायां यद्यपि विद्या यद्युर्ध्वं नीलाम्बुजे ॥
यः पशुपत्यं मही रदात् केदुल्लस्य काय-
रम् ॥
न कुर्यात्तपः दृष्टेन तस्माद्विद्वान्मोक्षदाया
इति विद्यायां विद्यादानं हि ज्ञेयम् ॥

संक्षेपात्तत्र च विस्तारात्तस्या दानफलं श्रद्धा ॥
 श्रीनाडीपत्रके सखे समे पत्रसुवर्षिते ।
 विचित्रकं विपार्थं च चर्मणां सवटोक्तते ॥
 रक्तेन यद्य कृष्णेन सृङ्गानावर्द्धतेन च ।
 दृढसूत्रसुवर्णेन एवंविधकृतेन च ॥
 यस्तु द्वादशवाहसीं संहितासुपलेखयेत् ।
 ददाति चाभियुक्ताय स याति परमां गतिम् ॥
 पूर्वोत्तरत्रये देशे सर्ववाधाविवर्जिते ।
 गोमयेन शुभेनैव कृष्णान्मण्डलकं बुधः ॥
 चतुर्हस्तप्रमाणेन शुभश्च चतुरस्रकम् ।
 तस्य मध्ये लिखेत् पद्मं सितरत्नरत्नादिभिः ॥
 सञ्चत्तुकमयेः पुष्पैर्भूषयेत् सञ्चतो दिशम् ।
 वितानं द्वादशैर्धूम्रैः शुभचित्रविचित्रितम् ।
 पार्श्वतः सितवस्त्रैस्तु सन्ध्यं शोभां प्रकल्पयेत् ।
 कङ्ककैरहचन्द्रैश्च दर्पणैश्चामरैस्तथा ॥
 चण्डिकाकिङ्किणिशब्दैश्च सर्वत्र उपकल्पयेत् ।
 तस्य मध्ये न्यसेदयन्तं नागदन्तमयं शुभम् ॥
 अधः कश्चिन्नवदन्तु पार्श्वतो हरिदन्तिभिः ।
 शोभितं दृढवर्त्तेन बह्वं सज्जेन बुद्धिमान् ॥
 तस्योर्ध्वं विन्यसेद्देव्याः पुस्तकं लिखितं शुभम् ।
 आलिख्यमपि तत्रैव पूजयेद्दिधिना ततः ॥
 निरुदक्तेस्तथा पुष्पैः कृमिकोटिविजर्जितैः ।
 चन्दनेन सदा तत्र भक्षना चारु धूनेन ॥
 घूपश्च गुग्गुलुं देयं तुरुष्कागुरुमित्रितम् ।
 द्वापमालां तथा चाग्रे नैवेद्यं विविधं पुनः ॥
 खाद्यं पेयान्वितं लेप्यं चोप्यश्वापि निवेदयेत् ।
 पूजयेद्दिशिपालांस्तु लोकपालान् यथाक्रमम् ॥
 कन्याः स्त्रियस्तु संपूज्या मातरः कल्पयेच्च ताः ।
 पुस्तकं देवदेवीश्च विप्राणां दक्षिणां तथा ॥
 स्वशस्त्रा चैव दातव्या नृपं पौरांश्च पूजयेत् ।
 तथा संपूजयेदनुस लेखकं धर्मभागकम् ॥
 छन्दोगचण्डतत्त्वज्ञं सत्कविं मधुरस्वरम् ।
 प्रखरं सरते गन्धं श्रेष्ठं पुस्तकलेखकम् ॥
 नातिघनतविच्छिन्नैर्न शृङ्गेणैव च कर्कशैः ।
 नन्दिगागरकैर्लेख्यैर्लेखयेच्छ्वपुस्तकम् ॥
 प्रारम्भे पञ्चश्लोकानि पुनः शान्तिस्तु कारयेत् ।
 रात्रौ जागरणं कृत्वा तु सन्नापेक्षं प्रकल्पयेत् ॥
 नटपारणमेष देशाः कथनसम्भवेः ।
 प्रत्युषे पूजयेत्लोकान्ततः सर्वं विशिष्येत् ॥
 शकान्ते सुमनस्केन विश्रब्धेन दिने दिने ।
 निष्पाद्यं विधिनानेन सर्वं च शुभवासरे ॥
 ततः पूर्वोक्तविधिना पुनः पूर्णां प्रकल्पयेत् ।
 तथा विद्याविमानान्तु गणपतश्चिभूमिकम् ॥
 विचित्रवस्त्रशोभात्तं शुभश्च चण्डालकृतम् ।
 कारयेत् सन्ततोभद्रं किङ्किणीवरकान्वितम् ॥
 दर्पणैरहचन्द्रैश्च चण्डाचामरमण्डितम् ।
 नञ्जित्पुष्पं मस्तुक्षिप्य सुगन्धं चन्दनागुरुम् ॥
 तुरुष्कं गुग्गुलुं पत्रं शर्करामधुमित्रितम् ।
 पुष्पैश्च पूजयेत् सन्नाप कन्यास्त्रीदिशिपौरान् ॥
 तथा तं पुस्तकं पश्ये विन्यसेद्दिधिपूजितम् ।
 एवं कृत्वा तथा धित्वा मातरः प्रीयतां मम ॥
 यस्यैव पुस्तकं तच्छास्त्रं पुस्तं इति विकल्पयेत् ।

तथा तपस्विनः पूज्याः सर्वशास्त्रार्थपारगाः ॥
 शिवव्रतधरा सुख्या विष्णुधर्मपरायणाः ।
 महता जनसंघेन रथस्थं वादवाहनेः ॥
 प्रधानैर्वापि तन्नेयं यस्य देवस्य अंशजम् ।
 सामान्यं शिवतीर्थेषु मातरो भवनेषु च ॥
 तस्मिन् पूर्णां तथा कृत्वा देवदेवेन शृङ्गिना ।
 समर्पयेत् प्रणम्येशं मातरः प्रीयतां मम ॥
 सदाध्ययनयुक्ताय विद्यादानरताय च ।
 विद्यासंग्रहयुक्ताय सर्वशास्त्रकृताश्रमे ॥
 तेनैव वर्त्तते यस्तु तस्य तं विनिवेदयेत् ।
 जगद्धिताय वै शान्तिं सन्ध्यायां वाचयेत्तथा ॥
 तेन तोयेन दातारं सृष्टिं समभिसिञ्चयेत् ।
 वरन्नेतु ततः शब्दसुचार्यं जगतस्तथा ॥
 एवं कृते महाकान्तिर्देशस्य नगरस्य च ॥
 अनेन विधिना यस्तु सर्वकाथाः श्रमन्ति च ॥
 अनेन विधिना यस्तु विद्यादानं प्रयच्छति ।
 स भवेत् सर्वलोकानां दर्शनादवगाशनः ।
 गतोऽपि गच्छते स्थानं ब्रह्मविष्णुनमस्कृतम् ॥
 सप्त पूर्वोपरान् वंशानात्मनः सर्व एव च ।
 उद्धृत्य पापकलिलादिष्णुलोके महीयते ॥
 यावन् तत्पञ्चसंख्यानमक्षराणि विधीयते ।
 तावत् स विष्णुलोकेषु क्रीडते विविधैः सुखैः ॥
 तदा सितिं समायातो देव्या भक्तिरतो भवेत् ।
 समस्तभोगसन्त्यजे विद्वान् संजायते कुले ॥
 विद्यादानप्रभावेन योगशास्त्रं ददेद्यदि ।
 आत्मवित्तानुरूपेण यः प्रयच्छति मानवः ।
 अशाक्यात् फलमाप्नोति सत्यं सत्यं न संशयः ॥
 स्त्रिया वानेन विधिना विद्यादानफलं लभेत् ।
 भर्तुर्वागुत्तरया दत्तं विधवा वा तसुहिश्रु ॥
 विद्याधिने सदा देयं वक्ष्यमभ्यङ्गभोजनम् ।
 छत्रिका उदकं दीपं यस्मात्तेन विना नहि ॥
 लेखनीघटनं तीक्ष्णमक्षिपत्रन्तु लेखनीम् ।
 दत्त्वा तु लभते वत्स विद्यादानमनुत्तमम् ॥
 पुस्तकास्तरणं दत्त्वा तत्प्रमाणं सुशोभनम् ।
 विद्यादानमवाप्नोति सुत्रवन्तु बुद्धिमान् ॥
 पत्रकामासनश्चैव दद्यात्तनमयापि वा ।
 विद्याधारणशीलाय दत्तं भवति राण्यदम् ॥
 अङ्गनं नेत्रपादाणां दत्तं विद्यापरायणे ।
 भूमिं शङ्खन्तु चैत्रन्तु स्वर्गराज्यफलप्रदम् ॥
 यस्य भूम्यां स्थितो नित्यं विद्यादानं प्रवर्त्तते ।
 तस्यापि भवते स्वर्गं तत्प्रभावाभिराधिप ॥
 तस्मात् सर्वप्रयत्नेन विद्या देया महा नरैः ।
 इह कौर्त्तिमवाप्नोति गतो याति परां गतिम् ॥
 इति देवीपुराणे विद्यादानमहाभाग्यफला-
 ध्यायः ॥ ४ ॥ अथ च ।
 “दशपापीषमा कन्या भूमिदानाय तत्समम् ।
 भूमिदानाद्दशगुणं विद्यादानं विशिष्यते ॥
 यथा सुराणां सर्वेषां रामश्च परमेश्वरः ।
 तथैव सर्वदागानां विद्यादानान्तु देहिनाम् ॥
 राजसूयसहस्रस्य सन्ध्यगिष्टस्य यत् फलम् ।
 तत् फलं लभते विप्रो विद्यादानेन पुण्यवान् ।
 सर्वशस्त्रसमापूर्णा धन्वेरक्षीपशोभनाम् ॥

विप्राय वेदविदुषे महीं दत्त्वा शशिश्वरे ।
 यत्फलं लभते विप्रो विद्यादानेन तत् फलम् ॥
 कपिलानां सद्यसेण सत्यगृह्णेन यत् फलम् ।
 तत् फलं समवाप्नोति पुस्तकस्य प्रधानतः ॥
 यावच्च पातकं तेन कृतं जप्तश्रुतिरपि ।
 तत् सर्वं नाशयत्याशु विद्यादानेन शो द्विज ॥
 धर्मोपदेशं यः कृत्वात् शास्त्रं ज्ञात्वा तु वैष्णवे ।
 कृतज्ञां धरित्रीं यो दद्यात् उभयोक्ततुसमं ॥
 फलम् ॥
 विद्यादानात् परं दानं न भूतं न भविष्यति ।
 येन दत्तेन याप्नोति शिवं परमकारणम् ॥
 विद्या च श्रूयते लोके सर्वधर्मप्रदायिका ।
 तस्माद्विद्या सदा देया पण्डितैर्धार्मिकैर्हिजैः ॥
 आत्मविद्याप्रदातारो ये भवन्ति सदा सुने ।
 न पुनस्तीर्थेन निरयं प्रविशन्ति सुनिश्चयम् ॥
 विप्राय पुस्तकं दत्त्वा धर्मशास्त्रस्य च द्विज ।
 पुराणस्य च यो दद्यात् स देवत्वमवाप्नुयात् ॥
 शास्त्रद्वया जगत् सर्वं सुश्रुतश्च शुभाशुभम् ।
 तस्मात् शास्त्रं प्रयत्नेन दद्याद्विप्राय कार्त्तिके ॥
 वेदविद्याश्च यो दद्यात् स्वर्गं कल्पत्रयं वसेत् ।
 आत्मविद्याश्च यो दद्यात् तस्य संख्या न ॥
 विद्यत ॥
 श्रीणि तुल्यप्रदानानि श्रीणि तुल्यफलानि च ।
 शास्त्रं कामदुष्ठा धेनुः पृथिवी चैव शाश्वती ॥
 यत्किञ्चित् कार्त्तिके दत्तं विष्णुसुहृदस्य मानवैः ।
 तदक्षयश्च लभते त्वद्दानादिशेषतः ॥
 इह लोके बहून् भोगान् भुक्त्वा याति शिवा-
 लयम् ॥”
 इति पाद्मोत्तरखण्डे ११० अध्यायः ॥
 अथ विद्यांरम्भदिनानि ।
 विष्णुधर्मोत्तरे ।
 “संप्राप्ते पञ्चमे वर्षे अप्रसुप्ते जनार्दने ।
 यद्यौ प्रतिपदश्चैव वर्जयित्वा तथाष्टमीम् ॥
 रिक्तां पञ्चदशीश्चैव सौरिभौमदिनं तथा ।
 एवं सुनिश्चिते काले विद्यारम्भन्तु कारयेत् ॥
 पूजयित्वा हरिं लक्ष्मीं देवीश्चापि सरस्वतीम् ।
 स्वविद्यासूत्रकारांश्च स्वाश्च विद्यां विशेषतः ॥
 नमस्ते बहुरूपाय विष्णवे परमात्मने ।
 स्वाहेत्यनेन हरिं त्रिः पूजयेत् ।
 भद्रकाल्यै नमो नित्यं सरस्वत्यै नमो नमः ।
 वेदवेदान्तवेदाङ्गविद्यास्थानेभ्य एव च ॥
 स्वाहेति ब्रह्मपुराणीयेन च त्रिः पूजयेत् ॥”
 लिखनविधिमात्रं नन्दिपुराणम् ।
 “शुभे नक्षत्रदिवसे शुभे वारे दिनशुद्धे ।
 लेखयेत् पूज्य देवेशान् रुद्रब्रह्मजनादेवान् ॥
 पूर्वैर्दिवदनो भूत्वा लिपिज्ञो लेखकोत्तमः ।
 निरोधो हस्तवाङ्मोक्ष महीपञ्चावधारये ॥”
 मत्स्यपुराणश्च ।
 “श्रीर्षीपितान् सुसंपूर्णां नमस्त्रयीगतान्
 वसान् ।
 अक्षरान् विदित्वेदयस्तु संस्मरः स परः
 स्मृतः ॥

नाधीनोतिवदुहचौ मनुः ।

“रुधिरं च सते गात्रात् शस्त्रेण च परीक्षते ।”
रुधिरस्रवं विना शस्त्रेण चतमात्रेऽपि । दौर्षि-
कायाम् ।

“लघुचरशिवन्तलाधोमुखत्वदृषीण-
शशिशु च हृदिबोधे मुक्तगीवार्कवारे ।
उदितवति च जीवे केन्द्रकोशेषु चौघ्ये-
रपठनदिनवर्जं पाठयेत् पञ्चमेन्द्रे ।”
मदनपारिजाते ।

“विद्यारम्भे गुरुः श्रेष्ठो मध्यमौ भृगुभास्करौ ।
मरणं शनिभौमाभ्यामविद्या बुधसोमयोः ॥
विद्यारम्भः सुरगुरुसितज्ज्येष्ठीषार्धदायी
कर्तुं क्षात्रुश्चिरमपि करोत्यंशुमान् मध्यमोऽत्र ।
गीहाराशौ भवति जड़ता पञ्चता भूमिपुत्रे
छायास्मनावपि च सनयः कीर्तयन्त्येवमाद्याः ॥
रवेर्गोर्ध्वगोर्ध्वे तत्स्येर्ध्वेऽपीन्द्रद्वितः ।
गुर्वेर्ध्वेऽपि शुद्धौ च विद्यारम्भः प्रशस्यते ॥” ॥
दृष्टव्यः ।

“प्राङ्मुखो गुरुरासीनो वरुणाभिसुखं शिशुम् ।
अध्यापयेच्च प्रथमं द्विजाशीर्भिः प्रपूजितम् ॥”
जूर्नपुराणम् ।

“खाध्यायस्य त्रयो भेदा वाचिकोपांशु-
मानसाः ॥”

शिवधर्मे ।
“संस्कृतेः प्राकृतैर्वाक्यैः शिष्यमनुरूपतः ।
देशभाषादुपायैश्च बोधयेत् स गुरुः स्मृतः ॥”
आदिः अन्यकरणादिः ॥ ॥ नन्दिपुराणम् ।
“प्रशस्तशब्दसंयोगे कृष्यात् यतिविरामणम् ।”
विरामणं तद्दिनपाठसमाप्तिम् ॥ ॥
“समाप्ते वाचकाभीष्टं कृष्यादेव विचक्षणः ।
सुश्रुतं सुव्रतं भूयादस्तु व्याख्या तु गित्यदा ॥
लोकः प्रवर्ततां धर्मे राजा चास्तु सदा जयी ।
धर्मवान् धनसम्पन्नो गुरुचास्तु निरामयः ॥ ॥
इति प्रीत्य यथायातं गन्तव्यं विभावितेः ।
शिष्यैः परस्परं शास्त्रं चिन्तनीयं विचक्षणैः ॥
कथावस्तुप्रवर्णनं नानाव्याख्यानसम्पदैः ।
शुक्तिभिश्च स्तरेद्व्याख्यां चिद्वैचापि स्वयंस्तैः ।
एवं दिने दिने व्याख्यां शृणुयाद्विद्यतो नरः ॥”
विष्णुपुराणम् ।

“पुत्तैरध्यापिता ये च ते पतन्ति श्वभोजने ॥”
स्मृत उवाच ।

“प्रागल्भ्यहीनस्य नरस्य विद्या
श्रुतं यथा कापुरुषस्य हस्ते ।
न तद्विमुक्त्यादयते शरीरे
अन्यस्य दारा इव दर्शनीयाः ॥” ॥

तिङ्गपुराणम् ।
“यो गुरुं पूजयेत्स्वयं तस्य विद्या प्रसीदति ।
तत्परादेन यस्मात् स प्राप्तुते सर्वसम्पदः ॥”
द्विजायाः ।

“सन्ध्यायां गच्छिते मेघे शास्त्राधित्तां करोति
यः ।
दत्तादि तस्य गच्छति वायुर्विद्या यशी वलम् ॥”

अधीतस्थार्थिने दानमावश्यकं तथा च श्रुतिः ।
योऽधीतार्थिभ्यो विद्यां न प्रयच्छेत् स काव्यं ह्य-
स्यात् श्रेयसो द्वारमावृणुयात् इति ॥ ॥

तद्दानं च अध्यापनेन व्याख्या विलिख्यार्थेण
च सम्भवतीत्यतो धीमद्भिर्निवन्तः क्रियते ॥ ॥
तथा च विष्णुपुराणम् ।

“प्राणिनामुपकाराय यदेवेह परत्र च ।
कर्मेणा मनसा वाचा तदेव मतिमान् भवेत् ॥”
दृष्टव्यतिरपि ।

“अज्ञानतिमिरोपेतान् सन्देहपटलान्वितान् ।
निरामयान् यः कुरुते शास्त्राङ्गनशलाकया ॥
इह कीर्तिं राजपूजां लभते सन्नतिश्च सः ।
पारुष्यापिके तु समये भ्रान्तिः सञ्जायते यतः ॥
धात्राचराणि वृष्टानि पत्रावृष्टान्यतः पुरा ।
उपदेशानुमन्ता च लोके तुल्यफलोऽस्तुतौ ॥”
एवञ्च । एकलयेनानुपदेशापि द्रोणाचार्यो गुरुः
स्तनः अतो गत्यकर्तुः सुतरां गुरुत्वम् । यथा,
महाभारते ।

“अरुण्यमनुसंप्राप्य क्षत्वा द्रोणं महीमयम् ।
तस्मिन्नाचार्यवृत्तिश्च परमामास्थितस्तदा ।
इत्यस्मिन् योगमातस्ये परं निश्चयमागतः ॥” ॥
शृङ्गलिखितौ ।

“न वेदमनधीतानां विद्यामधीयीतान्यत्र वेदाङ्ग-
स्तुतिभ्यः ॥” ॥ अङ्गानि च ।

“शिक्षा कल्पो व्याकरणं हन्तो ज्योतिषमेव च ।
निरुक्त्येति चाङ्गानि वेदानां गदितानि षट् ॥”
स्तुतिस्तु धर्मसंहितेत्यमरः ॥ ॥ शिष्यस्य
गुरुषु ऋणित्वमाह लघुहारीतः ।

“एकमप्यचरं यस्तु गुरुः शिष्ये निवेदयेत् ।
पृथिव्यां नास्ति तद्वयं यद्वत्त्वा सोऽवृणी भवेत् ॥”
नन्दिपुराणम् ।

“यच्च श्रुत्वान्यतः शास्त्रं संस्कारं प्राप्य वै दृढम् ।
अन्यस्य जनयेत् कीर्तिं गुरोः स ब्रह्महा भवेत् ॥
विसरेच्च तथा मौढ्यादयोऽपि शास्त्रमनुत्तमम् ।
स याति नरकं घोरमक्षयं भीमदर्शनम् ॥” ॥
अतएव गृहस्थादीनामपि पुनरध्ययनमाह
व्यापस्तम्भः । यथा विद्यया न विरोधेत पुनरा-
चार्यसुपेयं साधयेदिति ॥ ॥ विष्णुः । यच्च
विद्यामावाद्य तथा जीवेत् न च सा तस्य पर-
लोकफलप्रदा भवति यच्च विद्यया परेषां यशी
हन्तीति ॥ ॥ देवलः ।

“इह दत्तमधीतं यदिदं श्रुत्वा नुकीर्तनात् ।
ज्ञावाशुश्रीचनान्याश्च भयतेनो विभिद्यते ॥
तस्मादात्मकतं पुण्यं वृथा न परिकीर्तयेत् ॥”
अनुकीर्तनं कथनम् । ज्ञावा प्रशंसा । अनु-
श्रीचनं धनययेन पश्चात्तापः । भयतेजः कल-
जनकशक्तिहीनम् । वृथा रचादिप्रयोजनं
विना ॥ ॥ वैष्णवादिभ्यो भविष्यपुराणम् ।

“उपाध्यायस्य यो वृत्तिं दत्त्वाध्यापयति
द्विजान् ।
किम् दत्तं भवेत्तेन धर्मकामार्थमिच्छता ॥”
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

विद्यापणः, (विद्याया वित्तः । विद्या + “तेन-
विद्याचक्षुः,) वित्तचक्षुषु चक्षुषौ ।” ५। २ । २६ ।
इति चण्ड्य चक्षुषु च । विद्याया ख्यातः । इति
व्याकरणम् ॥

विद्यादत्तः, पुं, भूर्जद्वयः । इति शब्दमाला ॥
विद्यादत्ता, [ऋ] चि, (विद्यां ददातीति । दा +
टच् ।) विद्यादानकर्त्ता । यथा,—

“अन्नदाता भयत्राता पत्नीतातस्तथैव च ।
विद्यादाता जन्मदाता पश्चेति पितरो वृणाम् ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते ब्रह्मखण्डे १० अध्यायः ॥
अपि च ।

“न च विद्यासमो वन्दुर्नास्ति कश्चित् गुरोः
परः ।
विद्यादातुः पुत्रदारी तत्समौ नात्र संशयः ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते गणपतिखण्डे ४४ अध्यायः ॥
विद्यादानं, स्त्री, (विद्याया दानम् ।) अध्यापनम् ।
पुस्तकदानम् । यथा,—

वशिष्ठ उवाच ।
“विद्यादानं प्रवक्ष्यामि याथातथात्तवाधुना ।
तथा देयं फलं यच्च तच्छृणुष्व वृषोत्तम ॥

पुण्येऽङ्गि शुभनक्षत्रे मङ्गले शुभवेदिकम् ।
चतुरस्रं वितानं वा क्षत्वा तत्रोपलेपयेत् ॥
गोमयेनोपलिप्ते तु पुण्यप्राकरशोभिते ।

तत्र न्यस्यासनं दिशं दिशगन्धादिवासितम् ॥
संस्थाप्य पुस्तकं तत्र धर्मेशास्त्रस्य धीमता ।
ब्राह्मणान् वेदसंपूर्णान् हन्दीलक्षणापारगान् ॥

लेखयित्वा तु यत्नेन तत्समच्चं शुभाचरेः ।
चन्द्रसूर्योपरागे वा संक्रान्त्ययनवासरे ॥
पुण्येऽङ्गि तत् सुसंपूज्य वज्रालङ्कारभूषणैः ।
हृतधेनवा शुतं रत्नैर्दद्यात् शुण्वते ततः ।

शास्त्रसद्भावविदुषे वाचकेऽतिप्रियंवदे ।
तच्छास्त्रं शृणुतां गित्यं जगानां नाशयन्त्यय ।
हातुस्तस्माद्वयत्वेन फलं तच्छृणु भूपते ॥

यत् पुण्यं सर्व्वतीर्थानां विधिवद्व्ययनां तथा ।
तत् पुण्यं समवाप्नोति विधिवच्छास्त्रदः पुमान् ॥
कपिलानां सहस्रेण सन्मगदक्षिण यत् फलम् ।
तद्वाचन् सकलं लेभे धर्मशास्त्रप्रदायकः ॥

पुराणं भारतं वापि रामायणमथापि वा ।
दत्त्वा यत् फलमाप्नोति न तत् सर्व्वमैहिकमखैः ।
देवानामालये नित्यं धर्मशास्त्राणि यः पुमान्
अध्यापयति धर्मात्मा तस्य दानफलं श्रुत्वा ॥

धनभूमिद्विराणानां दानेन यदवाप्यते ।
फलं तत् सकलं दानान् नित्यं कारापकस्य च ।
योऽधीते धर्मशास्त्राणि देवानां पुरतोऽनिष्टम् ।
द्विजो वीप्सुरथार्थानामेवमेवाहति ध्रुवम् ॥

प्रातरुत्थाय यो वेदं वेदाङ्गं शास्त्रमेव वा ।
पृथिवीदानग्राह्यं स्यात् फलं तस्य दृष्टोत्तम ॥
दानैर्द्यौःपि विभर्त्तातागर्गांस्तुष्टधर्मस्तत्परः ।
द्विगुणं पृथिवीदानात् फलं तस्य भवेत्तुम् ॥

यो नृत्तं पठमानानां करोत्यनुदिनं ह्यपि ।
स यज्ञफलमादत्ते दानाच्छास्त्रदानमौजनेः ।
विवेकी जीवितं दीर्घं धर्मकामार्थसम्पदः ।

विदेकी जीवितं दीर्घं धर्मकामार्थसम्पदः ।

कृष्णाणां विभूला च धामार्गवफलं तथा ।
पीतं ह्येतं निहन्त्यानु विद्रधीन् कोष्ठसम्भवान् ॥
धामार्गवफलं कोषातकीफलम् ।
“अतएवधामार्गवो नृलं नृलं वरुणकस्य च ।
जलेन कथितं पीतमन्तर्विद्रधिद्वत् परम् ॥
गायत्रीविफलानिभक्तुका मधुकं समम् ।
त्रिद्वयटोलमलाभ्यां चत्वारोऽंशाः पृथक्
पृथक् ॥

महारात्रिसुषुप्तान् दद्यात् एष काथो वृताज्जयेत् ।
विद्रधिगुल्मवीर्यदाहमोहज्वरापहः ।
टमूच्छीच्छर्दिहृद्रोगपित्तसृक्कुष्ठकामलाः ॥
वाग्भटात् ।
“शुभ्रुन्मूलं जले धौतं पिष्टं वस्त्रेण मालयेत् ।
तद्रसं मधुना पीत्वा हृन्त्यन्तर्विद्रधिं नरः ॥
श्रीभाञ्जनकनिर्यूहो हिहृद्यैववसंशुतः ।
हृन्त्यन्तर्विद्रधिं जन्तोः प्रातः प्रातर्निषेवितः ॥
निर्यूहः कायः । इति विद्रध्यधिकारः । इति
भावप्रकाशः ॥

विद्रघिनाशनः, पुं, (विद्रधिं रोगविशेषं नाशय-
तीति । नश + णिच् + ल्युः ।) श्रीभाञ्जन-
वृक्षः । इति चिकित्साशेषः ॥

विद्रवः, पुं, (विद्रवणमिति । वि + ह + “ऋदो-
रप् ।” ३ । १ । ५७ । इत्यप् ।) पलायनम् ।
इत्यमरः ॥ (यथा, महाभारते । ७ । १०६ । ३८ ।
“तैः शरैस्त्व सैन्यस्य विद्रवः सुमहानभूत् ॥”)
वृद्धिः । इति मेदिनी । वे, ५१ ॥ गित्वा । इति
शब्दरत्नावली । चरणम् । इति केचित् ॥
(विनाशः । यथा, वृक्षतुर्लङ्घितायाम् । ३४ । ११ ।

“भौमे कुमारवलपति-
सैन्यानां विद्रवीर्यशस्त्रभयम् ॥”)

विद्रावः, पुं, विद्रवः । विपूर्वद्वयः चोर्वन्प्रत्ययेन
नियन्तः ॥

विद्रावितं, चि, (वि + ह + णिच् + क्तः ।) पला-
यितम् । यथा,—

“विद्राविते भूतगणे ज्वरस्तु त्रिशिराभयात् ॥
इति श्रीभागवते वाणयुद्धम् ॥

विद्रुतः, चि, (वि + ह + क्तः ।) प्रापद्रवीभाव-
वृतादिः । तत्पठ्यायः । विलीनः २ इतः ३ ।
इत्यमरः ॥ पलायितश्च ॥ (यथा, रघुः । ११ । ४४ ।

“विद्रुतक्रतुर्गमानुसारिणं
येन वाणमसृजत् वृषध्वजः ॥”

पीडितः । यथा, मनुः । ७ । ३ ।

“यराचके हि जोक्तेऽस्मिन्सर्वतो विद्रुते भयात् ।
रक्षार्थमेव सर्वस्य राजानमसृजत् प्रभुः ॥”)

विद्रुमः, पुं, (विशिष्टो द्रुमः । यथा, विशिष्टो
द्रुवोऽस्त्यस्येति । “द्रुवभ्यां मः ।” ५ । २ ।
१०८ । इति मः ।) प्रवालः । (यथा, ऋतु-
संहारे । ६ । १७ ।

“सामलतो विद्रुमरागतान्नाः
सपत्नवं पुण्यचयं दधानाः ।
कर्मन्त्यशोका हृदयं मशोकं
भिरौष्यमाया नवयौवनानाम् ॥”)

रत्नवृक्षः । इति मेदिनी । मे, ५३ ॥ (यथा,
रघुः । १३ । १३ ।

“तवाधरस्पर्द्धिषु विद्रुमेषु
पर्यस्तमेतत् सद्यसोन्मिवेगात् ।
ऊर्ध्वानुरप्रोतमुखं कथञ्चिन्
क्रीडादपक्रामति शृङ्गयूथम् ॥”)

विद्रुमलता, स्त्री, (विद्रुम इव लता ।) नलीनाम-
गन्धद्रव्यम् । इत्यमरः ॥

विद्रुमलतिका, स्त्री, (विद्रुमलता । स्पर्धे कन् ।
टापि अत इत्यम् ।) नलिका । इति राज-
निर्घण्टः ॥

विद्रुल्लङ्घः, चि, (विद्रुस् + क्लृप् ।) ईषदूनो
विद्वान् । इति सुगन्धबोधयाकरणम् ॥

विद्रुत्तमः, चि, (विद्रुस् + तमः ।) अयमेषामति-
शयेन विद्वान् । इति याकरणम् ॥

विद्रुत्तरः, चि, (विद्रुस् + तरः ।) अयमनयोरति-
शयेन विद्वान् । इति याकरणम् ॥

विद्रुदेशीयः, चि, (ईषदूनो विद्वान् । विद्रुस् +
देशीयर् ।) विद्रुल्लङ्घः । इति याकरणम् ॥

विद्रुदेश्यः, चि, (ईषदूनो विद्वान् । विद्रुस् +
देश्यः ।) विद्रुल्लङ्घः । इति सुगन्धबोधयाकर-
णम् ॥

विद्वान्, [सु] चि, (विधीति । विद् + शब्द । “विदेः
शतुर्वसुः ।” ७ । १ । ३६ । इति शतुर्वसुरादेशः ।)
आत्मवित् । प्राज्ञः । पण्डितः । इति मेदिनी ॥
(यथा, मनुः । १ । ६७ ।

“ब्राह्मणेभ्यः तु विदांसो विद्वान्सु कृतबुद्धयः ।
सतबुद्धिषु कर्तारः कर्तृषु ब्रह्मवेदिनः ॥”)

विद्वियः, पुं, (विश्लेषेण द्वेष्टीति । वि + द्विष् +
इगुपधेति कः ।) शत्रुः । विद्वेषके, चि ।
विपूर्वकद्विधातोः कप्रत्ययेन नियन्तः ॥

विद्वेयः, पुं, (वि + द्विष् + क्त्वं ।) शत्रुता । तत्-
पठ्यायः । वैरम् २ विरोधः ३ । इत्यमरः ॥

अनुशयः ४ द्वेषः ५ सतृक्यः ६ वैरत्वम् ७ ।
इति जटाधरः ॥ द्वेषणम् ८ । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ (यथा, आर्यासप्तशत्याम् । ६०२ ।

“सुभग खभवनभित्तौ भवता संमर्दं पीडिता
सुतनुः ।

सा पीडयैव जीवति दधती वेद्येषु विद्वेयम् ॥”)
विद्वेषकः, चि, विद्वेष्टा । द्वेषकर्ता । विरोधकः ।

वैरी । विद्वेष्टीति विपूर्वद्विधातोर्लृक् (खुल)
प्रत्ययेन नियन्तः ॥ (यथा, महाभारते । १३ ।
७३ । १४ ।

“न मित्रधुने कृतिकः कृतघ्नः
शठोऽवृणुर्धर्मविद्वेयकश्च ॥”)

विद्वेयणं, स्त्री, विद्वेयः । विपूर्वद्विधातोर्नट्
(लुट्)प्रत्ययेन नियन्तम् ॥ (यथा, महाभारते ।
३ । १६५ । ३ ।

“विद्वेयणं परमं जीवलोके
कुण्यान्तः पार्थिव याचमानः ।
तत्त्वां पृच्छामि कथयन् राजन्
दद्याद्भवान् ददितश्च मेभ्य ॥”)

अभिचारकर्मविशेषः । तस्य विहितदिनादि
यथा,—

“सूर्योदयं समारभ्य चटिकादशकं क्रमान् ।
ऋतवः स्युर्बसन्ताया अहोरात्रं दिने दिने ॥
वसन्तश्रीश्रवसांश्च शरद्वेगमन्तश्रीशराः ।
हेमन्तः श्रान्तिके प्रोक्तो वसन्तो वश्यकर्मणि ॥
शिशिरः स्तम्भने ज्ञेयो विद्वेषे श्रीश्र ईरितः ।
पौर्णमासी मन्दभातुयुक्ता विद्वेषकर्मणि ॥
वश्यं पूर्वार्धे मध्याह्ने विद्वेषोच्चाटनं तथा ।
श्रान्तिपुष्टौ दिनस्यान्ते सन्ध्याकाले च मारयन् ॥
कुण्यांश्च स्तम्भनं कार्यं ह्यर्धचन्द्रादिकोदये ।
द्वयोच्चाटादिकं कर्म कुलीरे वा तुलोदये ॥”
भूतोदयनियममाह ।
“जलं श्रान्तिविधौ शूलं वश्ये वद्विरुदीरितः ।
स्तम्भने पृथिवी शस्ता विद्वेषे योम कीर्त्ति-
तम् ॥”

द्विरुनियममाह ।

“यान्ये रक्षसि विद्वेषं श्रान्तिं वास्यवायवे ॥”
नक्षत्रनियममाह ।

“विद्वेषोच्चाटनं वद्विवायुयोगे च कारयेत् ॥”

अथ विद्वेषणं वक्ष्ये मिथो विद्वेषणं रिपोः ।
करणीयं मद्येशानि । यदुक्तं मालिनीमते ॥

अन्योन्ययुद्धसंस्मरयितौ समरे युतौ ।
तदीयनखरोद्ध्वीनधूलिमादाय ताधकः ॥

धूलिना तेन विद्वेषस्ताडनादभिचारयते ॥ * ॥
परस्परं रिपोर्वैरं मित्रेण सह निश्चितम् ।

महिषाश्वपुरीषाभ्यां गोमूत्रेण समालिखेत् ॥
यस्य नाम तयोः शौघं विद्वेषश्च परस्परम् ।

रक्तेन महिषाश्वेन प्रसृज्यावस्तके लिखेत् ॥
यस्य नाम भवेत्तस्य काकपक्षेण लिखितम् ।

वेष्टयेत् द्विजचाण्डालकेशैरेकतरेस्ततः ॥
गर्ते आमशरावन्तु पितृकाननमध्यतः ।

यद्विषयचक्रमध्ये तु रिपोर्नामसमन्वितम् ॥
मन्त्रानां प्रवक्ष्यामि महाभैरवसंज्ञकम् ।

ॐ नमो महाभैरवाय रुद्ररूपाय प्रसृज्या-
वासिने असुकासुकयोर्विद्वेषं कुरु कुरु सुखं

सुखं हूँ हूँ फट् ।
एतन्मन्त्रं लिखेत्तत्र विद्वेषो जायते भुवम् ॥”

इति यद्वकर्मदीपिका ॥

(विश्लेषेण द्वेष्टीति । वि + द्विष् + ल्युः । विद्वे-
यके, चि । यथा, हरिवंशे । २८ । ३० ।

“नास्ति-वार्थशब्दं हि धर्मविद्वेषणं परम् ॥”
तथा च महाभारते । १३ । १२६ । २ ।

“ब्राह्मणानां परीवादी मम विद्वेषणं मद्यत् ।
ब्राह्मणेः पूजितेर्नित्यं पूजितोऽहं न संशयः ॥”)

विद्वेष(पि)णी, स्त्री, स्त्रीविशेषः । यथा,—
“विद्वेषणी तु या कन्या भृकुटीकुटिलानना ।
तस्या ह्यौ तनयावास्तामयकारप्रकाशकौ ॥”

इति माकण्डेयपुराणे दुःसहवंशीत्युक्तिः ॥
विद्वेषी, [नृ] चि, (विश्लेषेण द्वेष्टीति । वि + द्विष् +
णिनिः ।) यथा, विद्वेषशब्दादस्यर्थे दन्प्रत्य-
येन नियन्तः । विद्वेषविशेषः । वैरी । (यथा,

विधवा

विधवा

विधवा

महाभारत । १३ । १४५ । ५८ ।

“अपरे खल्विज्ञाना धर्मविदेषिणो नराः ।

ब्राह्मणान् वेदविद्वदो नेच्छन्ति परिसर्पितुम् ॥”

विध, प्र विधौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदा०-

पर०-सक०-सेट् ।) विधिविधानम् । प्र, विधति

वेधा जगत् । अनेकार्थत्वात् द्विकरणेऽप्ययम् ।

विधितच्छ्रितौ विधे । इत्यमरः ॥ कर्णवेधः ।

इति दुर्गादासः ॥

विधः, पुं, (विध्यते क्रियते इति । विध+घञर्थे

कः ।) विमानम् । हस्यन्नम् । प्रकारः । वेध-

नम् । ऋद्धिः । इति भरतद्वयभसानयौ ॥

विधवनं, स्त्री, कम्पनम् । विपूर्वधूधातोर्भावे अनट्

(लुट्)प्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥

विधवा, स्त्री, (विगतो धर्मो भर्ता यस्याः ।) नृत्त-

भर्तृका । तत्पर्यायः । विध्वस्ता २ । इत्यमरः ॥

जालिका ३ रण्डा ४ यतिनी ५ यतिः ६ । इति

शब्दरत्नावली ॥ (यथा, ऋग्वेदे १०।४०।२ ।

“को वां श्रयत्रा विधवेव देवरं

मयं न योषा कुरुते सधस्य आ ॥”)

तस्याः कर्तव्याकर्तव्यानि यथा । विष्णुः ।

“नृतेभर्तारि ब्रह्मचर्यं तदन्वारोह्यं वा इति ।”

ब्रह्मचर्यं मैथुनवर्जनं ताम्बूलादिवर्जनञ्च ।

यथा, प्रचेताः ।

“ताम्बूलाभ्यञ्जनं चैव कांस्यपात्रे च भोजनम् ।

यत्किञ्च ब्रह्मचारी च विधवा च विवर्जयेत् ॥”

अभ्यञ्जनं आहुर्वेदोक्तं पारिभाषिकम् । स्मृतिः ।

“एकाहारः सदा कार्यो न द्वितीयः कदाचन ।

पर्यङ्कशायिनी नारी विधवा पातयेत् पतिम् ॥

गन्धद्रव्यस्य सम्भोगो नैव कार्यस्तथा पुनः ।

तर्पणं प्रत्यहं कार्यं भर्तुः कुशतिलोदकैः ॥”

एतत्तु तर्पणं पुत्रपौत्राद्यभाव इति मदनपारि-

जातः ॥

“वैशाखे कार्तिके माघे विशेषनियमश्चरेत् ।

ज्ञानं दानं तीर्थयात्रां विष्णोर्नामघटं सुहुः ॥”

इति शुद्धितत्त्वम् ॥*

अपि च ।

“ब्राह्मणी पतिहीना या भवेन्निकांमिनी सदा ।

एकभक्ता दिनान्ते सा हविष्यान्नरता सदा ॥

न घृते दिश्वस्त्रस्य गन्धद्रव्यं सुतेलकम् ।

सजश्च चन्दनञ्चैव शङ्खसिन्दूरभूषणम् ॥

त्यक्ता मलिनवस्त्रा स्यान्नित्यं नादायणं सरेत् ।

नारायणस्य सेवांश्च कुरुते नित्यमेव च ॥

तन्नामोच्चारणं शश्वत् कुरुतेऽनन्यभक्तितः ।

पुत्रतुल्यं पुरुषं सदा पश्यति धर्मेतः ॥

मिश्रात्रं न च भुङ्क्ते सा न कुर्व्याद्विभवं व्रजम् ।

एकादश्यां न भोक्तव्यं क्षणजन्माष्टमीदिने ॥

श्रीरामस्य नवम्याश्च शिवरात्रौ पवित्रया ।

अधोरायाश्च प्रेतायां चन्द्रसूर्योपरागयोः ॥

अष्टद्रव्यं परित्याज्यं भुज्यते परमेव च ।

ताम्बूलं विधवास्त्रीणां यतीनां ब्रह्मचारिणाम् ।

सत्याशिनाश्च गोमांसं सुरातुल्यं शृतौ शृतम् ॥

रक्तशार्कं मसूरश्च जलीरं ण्यमेव च ।

अलापुर्वर्त्तलाकारा वर्जनीया च तैरपि ॥

पर्यङ्कशायिनी नारी विधवा पातयेत् पतिम् ।

यान् आरोह्यं कृत्वा विधवा नरकं व्रजेत् ॥

न कुर्यात् केशसंस्कारं गात्रसंस्कारमेव च ।

केशवेणीजटासूत्रं तत्तुल्यं तीर्थकं विना ॥

तैलाभ्यङ्गं न कुर्वीत न हि पश्यति दर्पणम् ।

मुखञ्च परंपुसाञ्च यात्रा नृत्यं महोत्सवम् ॥

नर्तकं गायनञ्चैव सुवेशं पुरुषं शुभम् ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ३ अध्यायः ॥

(विधवायास्तु पत्यन्तर-ग्रहणं निषिद्धं न

तद्विवाहशब्दवाच्यञ्च । तत् विशेषतो विचा-

रेण ग्रन्थविस्तृतिर्भवेदतस्तद्गीतः केवलं कति-

पयानि वचनान्युद्धृत्य दर्शयामि तानि

सुधीभिर्विचारणीयानीति ॥ तत्र याज्ञवल्क्यः ।

“अविभूतव्रजचर्यो लक्षण्यां स्त्रियमुदहेत् ।

अनन्यपूर्विकां कान्तामचपिष्ठां यवीयसीम् ॥”

अनन्यपूर्विकां दानेनोपभोगेन वा पुरुषान्तरा-

परिगृहीताम् ॥ याचः । २ । ३ ।

“सर्वार्थमसमानार्थममाहपितृगोत्रजाम् ।

अनन्यपूर्विकां लब्धौ शुभलक्षणं युताम् ॥”

गीतमः । ४ । १ ।

“गृहस्यः सदृशीं भार्यां विन्देत्तानन्यपूर्विका-

काम् ॥”

वशिष्ठः । ८ । १ ।

“गृहस्यो विनीतजोहृद्वर्षो गुरुणानुज्ञातः

स्नात्वा असमानार्थां असूयमैथुनां भार्यां

विन्देत् ॥” हारीतः । ४ । १ ।

“असमानार्थगोत्रां हि कन्यां सभ्रातृकां शुभाम् ।

सर्वव्यवसम्यन्त्रां सुवृत्तासुहृद्वरः ॥”

पारस्करगृह्यसूत्रम् ।

“अग्निसुपन्नाय कुमार्याः पार्णिं गृहीयात्

त्रिष्टु त्रिषूत्ररादिषु ॥”

कन्याशब्दार्थः कथ्यते । “कन्या कुमारी” इत्य-

मरः । “कन्यापदस्यादत्तस्त्रीमात्रवचनेन ।”

इत्यादि दायभागटीकायां आचार्यचूडा-

मणिः । “कन्यापदस्यापरिणीतामात्रवचनात् ।”

इति रघुनन्दनः ॥ “अनूलात्वेन कन्यापदस्य

सपत्नीकन्या वीधकतया असुखत्वप्रसक्तेः तदपे-

यैव कन्यापदस्य शक्तेः ।” इति श्रीकृष्णतर्का-

लङ्कारः । पूर्वोक्तैर्वचनैः कुमारीणामेव परि-

शये विवाहशब्दवाच्यत्वं नतूह्यताम् ॥

मनुः । ५ । १५१—१५२ ।

“यसौ दद्यात् पिता त्वेनां भ्राता वारुमते पितुः ।

तं शुश्रूषेत जीवन्तं संस्थितञ्च न लङ्घयेत् ॥

भङ्गलार्थं स्वस्ययनं यज्ञस्तार्त्तां प्रजापतेः ।

प्रयुज्यते विवाहेषु प्रदानं साम्यकारणम् ॥”

तत्रैव । १६०—१६३ ।

“नृते भर्तारि चास्त्री स्त्री ब्रह्मचर्यं यथास्तिता ।

सर्वं गच्छत्यपुत्रापि यथा ते ब्रह्मचारिणः ।

अपत्यलोभात् या तु स्त्री भर्तारमतिवर्त्तते ।

सेहनिन्दामवाप्नोति पतिलोकाच्च क्षीयते ॥

नान्योत्तमा प्रजास्त्रीश्च न चाप्यस्य परिग्रहे ।

न द्वितीयश्च साध्वीनां कचिद्वर्त्तोपदिश्यते ॥

पतिं हित्वापहृत्य स्वसुतस्यं या निषेधते ।

निन्यैव सा भवेत्कोके परपूर्वैति चोच्यते ॥”

लघुहारीतः ।

“सगोत्राद् भ्रस्यते नारी विवाहात् सप्तमे पदे ।

पतिगोत्रेण कर्त्तव्या तस्याः पिण्डोदकक्रिया ॥”

मनुः । ६ । ४७ ।

“सप्तदंष्ट्रो निपतति सप्तकन्या प्रदीयते ।

सप्तदाहुर्ददानीति चीर्येतानि सतां सक्तम् ॥”

तत्रैव । ५६—६५ ।

“देवराहा सपिण्डाह्वा स्त्रिया सन्धक्नियुक्तया ।

प्रजेश्विताधिगन्तया सन्तानस्य परिचये ॥

विधवायां नियुक्तस्तु घृताक्तो वाग्यतो निशि ।

एकसुतपादयेत् पुत्रं न द्वितीयं कथञ्चन ।

। द्वितीयमेकं प्रजनं मन्यन्ते स्त्रीषु तद्विदः ॥

अनिर्दृतं नियोगार्थं पश्यतो धर्मेतस्तयोः ॥

विधवायां नियोगार्थं निर्दृते तु यथाविधि ।

गुरुवच्च क्षुधावच्च वर्त्तयार्ता परस्परम् ॥

नियुक्तौ यौ विधिं हित्वा वर्त्तयताम् कामतः ।

तावभौ पतितौ स्यातां क्षुधाग-गुरुतत्पगौ ॥

नान्यस्मिन् विधवा नारी नियोक्तया द्विजा-

तिभिः ।

अन्यस्मिन् हि नियुज्जाना धर्म्मं हन्युः सना-

तनम् ॥

नोदाहिकेषु मन्त्रेषु नियोगः कीर्त्तयति कचित् ।

न विवाहविधायुक्तं विधवावेदनं कचित् ॥”

“न च विवाहविधायकशास्त्रे अन्येन पुरुषेण

सह पुनर्विवाह उक्तः ॥” इति कुल्लूकः ॥

तत्रैव । ६५—७० ।

“ततः प्रभृति यो मोहात् प्रमीतपतिकां स्त्रियम् ।

नियोजयत्यपत्यार्थं तं विगर्हन्ति साधवः ॥

यस्या स्त्रियेत कन्याया वाचा सत्ये कृते पतिः ।

तामनेन विधनेन निजो विन्देत् देवरः ॥

यथाविधभिगम्येनां शुक्लवस्त्रां शुचिन्नताम् ।

मिथोभजेदाप्रसवात् सक्तं सप्तद्वताष्टतौ ॥”

“आगर्भग्रहणात् सप्तद्वगमनोपदेशाच्च यस्मै

वाग्दत्ता तस्त्रैवापत्यं भवति ॥” इति कुल्लूक-

भट्टः ॥ तत्रैव । ७१ ।

“न दत्त्वा कस्यचित् कन्यां पुनर्दद्याद्विचक्षणः ।

दत्त्वा पुनः प्रयच्छन् हि प्राप्नोति पुरुषानृतम् ॥”

तत्रैव । ७६ ।

“उन्मत्तं पतितं क्षीवमवीजं पापरोगिणम् ।

न त्वागोऽस्ति द्विधन्याश्च नच दद्यात्पवर्त्तनम् ॥”

तत्रैव । ८७ ।

“कन्यायां दत्तमुक्तायां स्त्रियते यदि शुल्कदः ।

देवराय प्रदातया यदि कन्याशुमन्यते ॥”

आश्वलायनगृह्यसूत्रम् । ४ । २ । २१ ।

तामुत्पापयेत् देवरः पतिस्थानीयः अन्तेवासी

जरदासः । उदीर्यनार्यं च जीवलोकात् ॥

अथ पत्नीमुत्पापयेत् कः देवरः पतिस्थानीयः

स पतिस्थानीय इत्युच्यते । अनेन ज्ञायते

पतिकर्तृकं कर्म पुंसवनादि पत्यसम्भवे देवरः

कथात् । अन्तेवासी शिष्यः स वा यो बहुकालं
दास्यं कृत्वा ब्रह्मभूतः स वा ॥ ७ ॥ पराशरः ।
४ । २५—२६ ।

“अष्टभ्राता यदा तिष्ठेत् आधानं नैव कारयेत् ।
अनुज्ञातस्तु कुर्वीत शस्त्रस्य वचनं यथा ॥
नष्टे नृते प्रव्रजिते स्त्रीवे च पतिते पतौ ।
पञ्चस्त्रापनुसु नारीणां पतिरन्यो विधीयते ॥”
पराशरः । १० । २५—३० ।
“वन्द्यादिषु या भुक्ता हत्वा ब्रह्मवलाद्-
भयात् ।

हत्वा सान्तपनं कृच्छं शुभ्येत् पराशरी-
ब्रवीत् ॥
सङ्गृह्णातु या नारी नेच्छन्ती पापकर्मभिः ।
प्राजापत्येन शुद्धीकृतं ऋतुप्रसवयेन तु ॥
पतत्यर्द्धं शरीरस्य यस्य भाग्या सुरां पिबेत् ।
पतितार्द्धशरीरस्य निष्कृतिर्न विधीयते ॥
गायत्रीं जपमानस्तु कृच्छं सान्तपनश्चरेत् ।
गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दधि सर्पिः कुशोदकम् ॥
एकरात्रोपवासश्च कृच्छं सान्तपनं स्मृतम् ।
जारेण जनयेद्गर्भं गतं त्यक्ते नृते पतौ ॥
तां त्यजेदपरे रात्रि पतितां पापकारिणीम् ।
ब्राह्मणी तु यदागच्छेत् परपुंसा समन्विता ॥
सा तु नष्टा विनिर्दिष्टा न तस्या गमनं पुनः ।
कामान्बोधाद् यदा गच्छेत् त्यक्ता वन्धुं सुतान्
पतिम् ॥

सा तु नष्टा परे लोके मातृपेषु विधेयतः ।
दशमे तु दिने प्रप्ते प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥
दशाहं न त्यजेन्नारी त्यजेदष्टश्रुता तथा ।
भर्ता चैव चरेत्कृच्छं कृच्छार्द्धं चैव बान्धवाः ॥
तेषां भुक्ता च पीत्वा न अहोरात्रेण शुध्यति ।
ब्राह्मणी तु यदागच्छेत् परपुंसा विवर्जिता ॥
गत्वा पुंसां शतं याति त्यजेत्सुक्तान् गोविणः ।
पुंसो यदि दृष्टं गच्छेत् तद्दृष्टं दृष्टं भवेत् ॥
पितृमातृदृष्टं यस्य जारस्यैव तु तद्दृष्टम् ।
उल्लिख्य तद्दृष्टं पञ्चान् पञ्चमयेन शुद्ध्यति ॥”
बृहन्नारदीयम् । उद्वाहृतत्वे ।
“सगृह्यत्रास्त्रोकारः कमण्डलुविधारणम् ।
दिनानामसवर्णास्तु कन्यासुपयमस्तथा ॥
देवरेण सुतोत्पत्तिर्मधुपर्कं पशोर्बन्धः ।
मांसदानं तथा आह्वे वानप्रस्थाश्रमस्तथा ॥
दत्तायाश्चैव कन्यायाः पुनर्दानं वरस्य च ।
दीर्घकालं ब्रह्मचर्यं नरमेधाश्वमेधकौ ॥
महाप्रस्थानगमनं गोमेधश्च तथा मखम् ।
इमान् धर्मान् कलिगुणे वर्ण्यगानाहुर्मनीषिणः ॥”
ऐमाद्रिपराशरभाष्ययोरादित्यपुराणम् ।
“दीर्घकालं ब्रह्मचर्यं धारणश्च कमण्डलीः ।
देवरेण सुतोत्पत्तिर्दिष्टा कन्या प्रदीयते ॥
कन्यानामसवर्णाणां विवाहश्च द्विजातिभिः ।
आततायिद्विजाग्र्याणां धर्मयुद्धे निश्चिंसम् ॥
यानप्रस्थाश्रमस्यापि प्रवेष्टो विधिदेशितः ।
उत्तस्त्राध्यायसार्धममजस्रोचनन्तथा ॥
प्रायश्चित्तविधानश्च विप्रानां सरयान्तिकम् ।

संसर्गदोषः पापेषु मधुपर्कं पशोर्बन्धः ॥
दत्तौरसेतरेषां पुत्रत्वेन परिग्रहः ।
शूद्रेषु दासगोपालकुलमित्राहुर्गौरिणाम् ॥
भोष्यामना दृष्टस्य तीर्थसेवातिदूरतः ।
ब्राह्मणादिषु शूद्रस्य पक्तादिक्रियापि च ॥
भृग्विष्णुमरणश्चैव ब्रह्मादिमरणं तथा ।
एतानि लोकगुणार्थं कलेरादौ महात्मभिः ॥
निवर्तितानि कर्माणि व्यवस्थापूर्वकं बुधैः ।
समयश्चापि साधूनां प्रमाणं वेदवद्भवेत् ॥”
याज्ञवल्क्यः । १ । ६५ ।
“सङ्गृह्ण प्रदीयते कन्या हरंस्तं चौरदण्डभाक् ।
दत्तामपि हरेत् कन्यां श्रेयांश्चैव हार आचलेत् ॥”
गीतमः ।
“प्रतिश्रुत्याप्यधर्मसंयुक्ताय न दद्यात् ॥”
वशिष्ठः ।
“कुलशीलविहीनस्य पण्डादिपतितस्य च ।
अपस्मारिविधर्मस्य रोगिणां वेशधारिणाम् ।
दत्तामपि हरेत्कन्यां सगोत्रोपां तथैव च ॥”
वशिष्ठः उद्वाहृतत्वे ।
“अङ्गिर्वाचा प्रदत्तायां त्रिवेतोर्द्धं वरो यदि ।
न च मन्त्रोपनीता स्यान् कुमारौ पितुरेव सा ॥”
उद्वाहृतत्वे । यमः ।
“नोदकेन न वा वाचा कन्यायाः पतिरिष्यते ।
प्राग्विग्रहणसंस्कारात् पतितं सप्तमे पदे ॥”
उद्वाहृतत्वे कात्यायनः ।
“अनेकेभ्योऽपि दत्तायामनुदायान् तत्र वै ।
वरागमश्च सर्वेषां दत्तं पूर्ववरो हरेत् ॥”
नान्योत्पन्ना प्रजास्तोह नचाप्यन्यपरिग्रहे ।
न द्वितीयश्च साध्वीनां कचिद्वर्त्तोपदिश्यते ॥
यमिचारास्तु भर्तुः स्त्री लोके प्राप्नोति निन्दितम् ।
भ्रमालयानि प्राप्नोति पापयोगे च पीयते ॥”
नारदसंहिता ।
“अन्नातदोषोपाया निर्दोषा नान्यमाश्रिता ।
बन्धुभिः सा नियोक्तया निबन्धुः स्वयमाश्रयेत् ॥
नष्टे नृते प्रव्रजिते स्त्रीवे च पतिते पतौ ।
पञ्चस्त्रापनुसु नारीणां पतिरन्यो विधीयते ॥
अष्टौ वर्णाण्यपेक्षेत ब्राह्मणी प्रोषितं पतिम् ।
अप्रसूता च या नारी परतोऽन्यं समाश्रयेत् ॥
स्त्रिया यद् समास्तिष्ठेत् अप्रसूता समा-
श्रयम् ।
वैश्या प्रसूता चत्वारि हे वर्षे इतरा वसेत् ॥
न शूद्रायाः स्तः कालः एष प्रोषितयोषि-
ताम् ।
जीवति श्रूयमाणे तु स्यादेव द्विगुणो विधिः ॥
अतोऽन्यगमने स्त्रीणां एष दोषो न विद्यते ॥”
श्रुवेदे । १० । ४० । २ ।
“को वां शयुत्रा विधवेव देवरम् ॥”
“तत्र दृष्टान्तं दर्शयति शयुत्रा शयने विधवेव
यथा नृतभर्तृका नारी देवरं भर्तृभ्रातरं अभि-
मुखीकरोति ।” “तथाच यास्वः कचिद्रात्रौ
भवथः क इवा कामिश्रान्तिं कुरुथः क वसथः
को वां शयने विधवेव देवरं देवरः कस्माद्वितीयो

वर उच्यते । विधवा विधातृका भवति विधव-
नाह्वा विधावनाहेति चर्मेश्वरा अपिवा धव
इति । मनुष्यनाम तद्वियोगादिधवा देवरो
दोषतिकर्मा मर्थो मनुष्यो मरणधर्मा योषा
योतेराकुरुते सहस्याने इति ॥” इति तद्वाक्ये
सायणः ॥

एतेन पूर्वोक्तिखितप्रमाणपण्यालोचनेन एतत्
प्रतीयते यत् विधवाया विवाहो नास्ति किन्तु
देवरादिना नियोगोऽस्ति । सोऽपि कलौ चैत्र-
जादिपुत्रवत् नाम्थेव । नष्टेनृते इत्यादि वचने
अन्यवचनेरेकवाक्यतया पतिशब्दस्य पालका-
र्थत्वं वाग्दानपत्यर्थत्वं वा दत्तामपि हरेत्कन्या-
मित्यादिवचने दत्ताशब्दस्य वाग्दत्तापरार्थत्वञ्च
एतच्च सर्वं सुधीभिर्भाष्यमिति ॥

विधा, स्त्री, (विधानमिति । वि + धा + क्तिप् ।)
विधिः । प्रकारः । इत्यमरः ॥ यथा, तैत्ति-
रीयोपनिषदि । ३ । १० । १ ।

“तस्मान् यथा कथा च विधया ब्रह्मं प्राप्नु-
यान् ॥”

ऋद्धिः । गजाम् । वेतनम् । इति मेदिनी-
शब्दरत्नावली ॥ कर्म । इति हेमचन्द्रः ॥
वेधनम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (व्यापः । यथा,
वाजसनेयसंहितायाम् । १४ । ७ ।

“सज्जर्तुभिः सज्जर्विधाभिः सज्जर्वसुभिः ।”
“विधाभिर्या त्वं सज्जूरमि विदधति स्त्रजन्ति जग-
दिति विधा आपस्ताभिः । आपो वै विधा
अङ्गिर्दोहं सर्वं विदधतिमिति श्रुतेः । अप एव
ससर्जादौ इति स्मृतेश्च ।” इति तद्वाक्ये मही-
धरः ॥

विधाः, [सु] पुं, ब्रह्मा । इत्यादिदोषः ॥
विधाता, [ऋ] पुं, (विदधातीति । वि + धा +
लृच् ।) ब्रह्मा । इत्यमरः ॥ (विष्णुः । यथा,
महाभारते । १३ । १४६ । ६४ ।

“अविज्ञाता सहस्रांशुर्विधाता कृतलक्षणः ॥”
“विशेषेण शेषदिग्गजभू भूधरात् समस्तभूतानि
च दधातीति विधाता ।” इति तत्र शाङ्कर-
भाष्यम् ॥ * ॥ महेश्वरः । यथा, महाभारते ।
१३ । १७ । १०४ ।

“उपजुष्य विधाता च मान्याता भूतभावनः ॥”
कामदेवः । इति मेदिनी । ते, १६ ॥ मदिना ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ भृगुसुनिपुत्रः । तस्य
भाग्या मेरुकन्या नियतिः । तस्य पुत्रः प्राणः ।
तस्य सुतः वेदशिराः कविश्च । इति श्रीभाग-
वतमतम् ॥ * ॥ विधातुर्विचित्रा गतिर्यथा,—
कंस उवाच ।

“तृयेन पर्वतं हन्तुं शक्नो धाता च दधतः ।
कीटेन विंशशार्दूलं मशकेन गजं तथा ॥
शिशुना च महावीरं महान्तं क्षुद्रजन्तुभिः ।
भूधिकेय च साचारं मरुकेय भुजङ्गमम् ॥
एवं जन्त्येन जनकं भक्ष्येयैव च भक्षकम् ।
यद्विना च जलं नष्टं वद्विं शुष्कलयेन च ॥
पीताः सप्त सप्तदास्य द्विजेनेकेन जङ्गना ।

धातुर्गतिर्विचित्रा च दुर्ज्ञेया भुवनत्रये ॥
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ७ अध्यायः ॥
अपि च ।

भलन्दन उवाच ।

“सम्बन्धो हि विधिवशो न मे साधो ब्रह्माधिप ।
प्रजापतियोगकर्ता जन्मदाताहमेव च ॥
का कस्य पत्नी कस्या वा वरः को वा सखाधनः ॥
कर्मानुरूपफलदः सर्वेषां कारणं विधिः ।
भवितव्यं हतं कर्म तदभीष्टं श्रुतौ श्रुतम् ॥
अन्यथा निष्फलं सर्वमनीशस्योद्यमो यथा ।
वृषभाशुप्रिया धात्रा लिखिता चेत् सुता मम ॥
पुरा भूतैव को वाहं केनान्येन निवार्यते ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे १७ अः ॥ ३३ ॥
अन्यथा ।

“त्यागे दोषः कास्तुकीनां प्रापभाक् पापभाक्
सहो ।

ब्रह्मा जगद्विधातापि न विरक्तः कलत्रवान् ।
त्यागे दोषस्तु कदाचिद्ब्रह्मास्माकं तत्कृतयोवि-
ताम् ॥” ॥

अपरश्च ।

“स्नातदुःखेन दुःखार्तो यो यं श्रपति निश्चितम् ।
तं श्रापं खण्डितुं शक्नो न विधाता जगत्-
प्रभुः ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे २० अः ॥ ३३ ॥
असौ जगतां पतिर्यथा,—

“हौ धाता च विधाता च पौराणौ जगतां
पती ।
हौ शास्त्रारौ त्रिलोकेऽस्मिन् धर्माधर्मौ प्रकी-
र्तितौ ॥”

इति बह्मपुराणे गणभेदनामाध्यायः ॥
(चि, मेधावी । इति निघण्टुः । ३ । १५ ॥
विहितकर्माशुभाता । यथा, मनुः । ११ । ३५ ।
“विधाता प्राचिता वक्ता मैत्री ब्राह्मण उच्यते ।
तस्मै नाकुशलं ब्रूयात् न शुक्लां गिरमीरयेत् ॥”
सह्य । सर्व्वमर्थः । यथा, रघुः । १ । ७० ।
“तथा ह्येनं विधातर्मा कथं पश्यन्न दूयसे ।
सितं स्वयमिव स्नेहादन्धमाश्रमपादपम् ॥”
जनयिता । दाता । यथा, कुमारः । १ । ५७ ।

“स्वयं विधाता तपसः फलानां
केनापि कामेन तपश्चचार ॥”

विधातृभूः, पुं, (विधातुर्मन्त्रो भूत्वापतिर्यस्य ।)
नारदसुनिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

विधाताः, [स्] पुं, (विधातुराशुर्ज्योति-
कालपरिमाणं यन्मातुं । स्वयंक्रियां विना पत्य-
रादिज्ञानासम्भवादेवास्त तथालम् ।) स्वयंः ।
यथा,—

“वेददानो विधाताऽर्हियवलो दिवाकरः ॥
इति शब्दचन्द्रिका ॥

स्त्री, ब्रह्मणो उच्यते । तद्वयथा । चतुर्ह-
मन्वन्तरेऽवकाशः एकं दिनं भवति । तन्मनुष्य-
मानेनेकः कल्पश्चिन्तकाले ब्रह्मण एको
मासो भवति । एतादृशेऽर्हमावेदब्रह्मणः

संवत्सरो भवति । एवं वर्षशतं ब्रह्मण आयुः ।
तत्र पञ्चाशत् वर्षा यतीताः । एकपञ्चाशदा-
रम्भेऽधुना श्वेतवाराहकल्पः । अत्र मन्वन्त-
राणि यतीतानि षट् अधुना वैवस्वतमन्वन्तरं
वर्तते । इति श्रीभागवतमतम् ॥

विधात्री, स्त्री, (वि + धा + ङच् । डीप् ।) पिप्पली ।

इति शब्दचन्द्रिका ॥ विधानकर्त्री । यथा,—
“गतास्तानां बाहुप्रकरकृतकाष्ठीपरिलस-
न्निभानां दिव्यानां त्रिभुवनविधात्रीं विनयनाम् ।
स्रग्धरास्ये तस्यै श्रवद्दि महाकालसुरत-
प्रयुक्तां त्वां ध्यायन् जननि जडचेता अपि
कविः ॥”

इति तन्त्रसारे कर्पूराख्यस्तोत्रम् ॥

विधानं, स्त्री, (वि + धा + क्युट् ।) विधिः । इति
जटाधरः । (यथा, मनुः । ७ । १८१ ।

“यदातु यानमातिष्ठेत् परराष्ट्रं प्रति प्रभुः ।
तदानेन विधानेन यायादरिपुरं शनैः ॥”)
करणम् । इति नानार्थविधिः शब्दटीकायां
भरतः ॥ (यथा, रघुः । ७ । १४ ।

“परस्मरेण सृष्टृणीयशोभं
न चेदिदं हन्मन्योलयिष्यत् ।
अस्मिन् द्वये रूपविधानयत्रः
पटुः प्रजानां वितथोऽभविष्यत् ॥”)

करिकवलः । इति हारावली ॥ १२६१ ॥ (वेदादि-
शास्त्रम् । यथा, मनुः । १ । ३ ।

“त्वमेको ह्यस्य सर्वस्य विधानस्य स्वयमुवः ।
अचिन्त्यस्याप्रमेयस्य काव्यतत्त्वार्थवित् प्रभो ॥”
नाटकाङ्गविशेषः । यथा, साहित्यदर्पणे । ६ ।
३४६ ।

“सुखदुःखस्ततोऽर्थस्तद्विधानमिति स्मृतम् ॥”
यथा, बालचरिते ।

“उत्तुवाहतिशयं वत्स तव बाल्यस्य पश्यतः ।
मम हर्षविषादाभ्यामाक्रान्तं युगपन्ननः ॥”)

विधानकं, स्त्री, यथा । इति शब्दरत्नावली ॥
(विधिः । यथा, कथासरित्सागरे । ४६ । १८० ।

“तत्सुष्टो भदन्तोऽसौ तस्मादादित्यशर्मणे ।
इहौ सुलोचनामन्त्रमर्थितं चविधानकम् ॥”
विधानवेत्तरि, त्रि ।

विधानगः, पुं, (विधानं गायतीति । गै + टक् ।)
पण्डितः । इति शब्दरत्नावली ॥

विधायकः, त्रि, विपूर्वधातुधर्मातोर्णक(खुल)प्रत्य-
येन निष्पन्नः ॥ विधानकर्ता । (यथा, राज-
तरङ्गिण्याम् । १ । १६६ ।

“स विहारस्य निर्माता जुष्को जुष्कपुरस्य यः ।
जयस्वानिपुरस्यापि शुद्धधीः स विधायकः ॥”
विधिप्राप्तकः ।

विधायी, [न] चि, विधानकर्ता । विपूर्वकधातु-
धातोर्णिन्प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ (यथा, कथा-
सरित्सागरे । ४२ । ११३ ।

“भार्माश्च काशालङ्कारां तादृक्कार्यविधा-
यिनीम् ।
भूयसे च निश्चिन्तय पार्वा तां पुत्रघातिनीम् ॥”)

विधायं, स्त्री, कम्पनम् । विपूर्वधातोर्ण्यप्रत्ययेन
निष्पन्नम् ॥

विधिः, पुं, (विधति विदधाति विश्वमिति । विध
विधाने + “रघुपथात् कित् ।” उणा० ४ । ११६ ।
इति इत् । स च कित् ।) ब्रह्मा । (यथा,
नैषधे । २२ । ४७ ।

“विधिविधत्ते विधुना वधूनां
किमाननं काश्चनसचकेन ॥” ॥

विधीयेते सुखदुःखे अनेनेति । वि + धा +
“उपसर्गे धोः किः ।” ३ । ३ । ६२ । इति किः ।)
भाग्यम् । (यथा, मार्कण्डेये । ८ । १८२ ।

“राव्यनाशं सुहृत्पागो भार्यातनयविक्रयः ।
हरिश्चन्द्रस्य राजर्षेः किं विधे ! न हतं त्वया ॥”)

क्रमः । विधानम् । इत्यमरः ॥ कालः । इति
मेदिनी । ये, १७ ॥ विधिवाक्यम् । (यथा,
गीतायाम् । १६ । २३ ।

“यः शास्त्रविधिसुतृष्ट्यै वर्तते कामचारतः ।
न स सिद्धिमवाप्नोति न सुखं न परां गतिम् ॥”)
प्रकारः । नियोगः । इति हेमचन्द्रः ॥ विष्णुः ।
इति हलायुधः । कर्म । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
(यथा, देवीपुराणे ।

“तस्मात् स्वयं शशाङ्कस्य जयवृद्धिविधेर्विभुः ॥”)
गजानम् । इति जटाधरः ॥ वेद्यः । इति
राजनिर्वण्टः ॥ यागोपदेशकग्रन्थः । इति
भरतधृतकोषः ॥ यद्विधिसूत्रलक्षणान्तर्गत-
लक्षणविशेषः । यथा,—

“संज्ञा च परिभाषा च विधिविधयम एव च ।
अतिदेशोऽधिकारश्च षड्विधं सूत्रलक्षणम् ॥”

अप्राप्तप्राप्तको विधिः । स तु द्विविधः । वर्णोत्-
पादनरूपोऽभावरूपश्च । वर्णोत्पादनरूपो यथा
सहर्षे च इत्यादि । अभावरूपो द्विविधः ।

नाशो निवेधरूपश्च । नाशविधिर्यथा । लोपो-
ऽस्योमाडोरित्यादि । निवेधविधिर्यथा । नाशो-
ऽन्त इत्यादि । सामान्यप्राप्तस्य विशेषवधारणं

नियमविधिः । यथा । रडो विः सुपि इत्यादि ।
अन्यधर्मास्यान्यत्रारोपणमतिदेशविधिः । यथा ।
इन्वेदिक् इत्यादि । पूर्वसूत्रस्थितपदस्य पर-

सूत्रेषूपस्थितिरधिकारविधिः । स तु त्रिविधः ।
“सिंहावलोकितारख्य मष्टकमुत्तिरेव च ।

गङ्गाश्रोत इति ख्यातसाधिकाराख्यो मताः ॥”
सिंहावलोकितो यथा । वावगोर्दन्ते इत्यस्मात्

दान्ते इति पदस्य श्रवणमिदन्तेषूपस्थितिः ।
मष्टकमुत्तिरेयथा । टाभिमुद्वेदसीलस्मात् अत

इति पदस्य आत्मनमपि इत्यत्रोपस्थितिः ।
गङ्गाश्रोतो यथा । लेः नि औ षस् इत्यस्मात्

लेरिति पदस्य तद्विधितप्यन्तेषूपस्थितिरिति ।
एवञ्च ।

“कार्यं कार्यं निमित्तञ्च विधिः स्वचतुदा-
धृतम् ।

कदाचित् कार्याकार्माभ्यां कश्चित् कार्यनिनि-
धनः ।

यस्य निर्दिष्टत्वे कार्यं स कार्यं गदितो द्वयैः ।

विधिः

क्रियते यत्तु तत् कार्यमादेशप्रत्ययागमम् ।
यस्मात् परं परे यस्मिन् तन्निमित्तं द्विधा मतम् ।
आकाङ्क्षायास्तु सर्वेषामनुवृत्तिः परे भवेत् ॥”
इति ॥

एवञ्च ।

“वहिरङ्गविधिभ्यः स्यादन्तरङ्गविधिर्वली ।
प्रत्ययाश्रितकार्यन्तु वहिरङ्गसुदाहृतम् ॥
प्रकृत्याश्रितकार्यं स्यादन्तरङ्गमिति ध्रुवम् ।
प्रकृतेः पूर्वपूर्वं स्यादन्तरङ्गतरे तथा ॥
सावकाशविधिभ्यः स्याद्वली निरवकाशकः ।
कस्यचिद्विधिकाव्यस्य प्रथमे परतस्तथा ।
सम्भवेद्विषयो यस्य स भवेत् सावकाशकः ॥
आदौ हि विषयो यस्य परतो न हि संभवेत् ।
स पण्डितगौरवोक्तो विधिर्निरवकाशकः ॥
तथा सामान्यकार्येभ्यो विशेषकविधिर्वली ।
वहवो विषया यस्य स सामान्यविधिर्भवेत् ॥
खल्वः स्याद्विषयो यस्य स विशेषविधिर्मतः ।
आगमादेशयोर्मध्ये वलीयानागमो विधिः ॥
प्रकृतिं प्रत्ययश्चापि यो न हन्ति स आगमः ।
आदेश उपधातो यः प्रकृतः प्रत्ययस्य वा ।
सकलेभ्यो विधिभ्यः स्याद्वली लोपविधिरुक्ता ।
लोपस्वरादेशयोस्तु स्वरादेशो विधिर्वली ॥”
इति सुम्बोधयाकरणटीकायां दुर्गादासः ॥ ३ ॥
अथ विधिभेदाः । तत्र कश्चित् प्रधानविधिः ।
स तु स्वतः फलहेतुक्रियाबोधकः । यथा । यजेत
स्वर्गकाम इत्यादि । कश्चिदङ्गविधिः । स तु
स्वतः फलहेतुक्रियायां कथमित्याकाङ्क्षायां
विधायकः । यथा । इङ्गो यजति इत्यादि ।
कश्चित् प्रयोगविधिः । स तु यावदङ्गयुक्तक्रिया-
बोधकः । यथा । यावदङ्गयुक्तं यजेत विलक्षण-
स्वर्गकाम इत्यादि । कश्चिदङ्गफलविधिः ।
स तु आकाङ्क्षानिष्ठो अधिकफलाय प्राप्ति-
कर्मणि गुणविधिः । यथा । गोदोहेनापः प्रणयेत्
पशुकाम इत्यादि । प्रधानविधिश्च द्विविधः ।
उत्पत्तिर्नियोगश्चेति । तत्रोत्पत्तिस्तु कर्मस्वरूप-
बोधकः । यथा आभ्येयाष्टाकपालः अमा-
यास्यायां पौर्णमास्याश्चाद्युतो भवति इत्यादि ।
नियोगश्च स्वर्गकामाद्यधिकारिवोधकः । यथा ।
स्वर्गकामो यजेत इत्यादि । अङ्गविधिस्तु काल-
देशकर्त्रादिवोधकतया अनियत एव । प्रधानाङ्ग-
विधोर्विधेयाप्राप्तिप्राप्तिभ्यां चैविध्यम् । तत्र
अप्राप्तितो द्वैविध्यम् । तत्राप्यत्यन्ताप्राप्तौ
अपूर्वविधिः । पञ्चतोऽप्राप्तौ नियमविधिः ।
विधेयतत्प्रतिपद्योः प्राप्तौ परिसङ्गाविधिः ।
अतएवोक्तम् ।
“विधिरत्यन्तमप्राप्तौ नियमः पात्रिके सति ।
तत्र चान्यत्र न प्राप्तौ परिसङ्गा विधीयते ॥”
तत्र प्रधानस्या विधिभेदो यथा । अहरहः
सन्ध्यासुपासीत इत्यादिरपूर्वविधिः । अत्र
विधेयस्य सन्ध्यादेः शास्त्रतो रागतो न्यायतो वा
कविद्वयप्राप्तेः । तथा ऋतौ भार्यासुपेयात्
इत्यादिनियमविधिः । विधेयस्य भार्याभि-

विधुः

गमनस्य रागतः प्राप्तावपि रागाभावात्
पञ्चतोऽप्राप्तेः । तथा । प्रोक्षितं मांसं भुञ्जीत
इत्यादिः परिसङ्गाविधिः । विधेयस्य प्रोक्षित-
मांसमभक्षणस्य च रागतः प्राप्तेः । अङ्गस्य
विधिभेदो यथा । शारदीयपूजायामष्टस्या-
सुपवसेत् इत्यादिरपूर्वविधिः । अत्र विधेयस्यो-
पवासस्य एतदन्यशास्त्रतो रागतो न्यायतो वा
कविद्वयप्राप्तेः । तथा आदौ भुञ्जीत पितृसेवित-
मित्यादिनियमविधिः । विधेयस्य आहृष्टेष-
भोजनस्य रागतः प्राप्तावपि रागाभावात्
पञ्चतोऽप्राप्तेः । तथा । वृद्धिआहृष्टे प्रातरामन्ति-
तान् विप्रान् इत्यादिः परिसङ्गाविधिः । तत्र
विधेयस्य प्रातर्निमन्त्रणस्य तत्प्रतिपद्यस्य पूर्व-
दिनसायं निमन्त्रणस्य च पार्वण्यवध्यायतः
प्राप्तेरिति स्मृतेरुदाहरणम् । इति धर्म-
दीपिका ॥ ७ ॥ न्यायमते विधिर्यथा,—
“प्रवृत्तिः कृतिरेवात्र सा चेच्छातो यतश्च सा ।
तज्ज्ञानं विषयस्तस्य विधिसज्ज्ञापकोऽथवा ॥”
विधिन्यज्ञानात् प्रवृत्तिर्दृश्यते सा इच्छातः
चिकीर्षानः चिकीर्षा च कृतिसाध्यत्वेऽसाधनत्व-
ज्ञानात् तज्ज्ञानस्य विषयः कार्यत्वं इदसाधन-
त्वञ्च विधिरिति प्राचीनमतम् । स्वमतमाह
तज्ज्ञापकोऽथवेति इदसाधनत्वानुमापक
आप्ताभिप्रायो विधिप्रत्ययार्थः । इति हरि-
दासीयकुसुमाञ्जलिः ॥ ३ ॥ अपि च आश्रयत्व-
सम्बन्धन प्रत्ययोपस्थापितेऽसाधनत्वान्वितस्वार्थ-
परपदवृत्तितवाक्यत्वं विधित्वम् । मीमांसकमते
इदसाधनत्वं कृतिसाध्यत्वञ्च पृथग्विधिर्यथा ।
इति गदाधरभट्टाचार्यकृतविधिसंस्वरूपः ॥
विधिदर्शो, [न] पुं, (विधिं द्रष्टुं शीलमस्य ।
हृश् + णिनिः ।) सदस्यः । इत्यमरः ॥
विधिदेशकः, पुं, (विधिं दिशतीति । दिश् +
खुल् ।) सदस्यः । इति शब्दरत्नावली ॥
विधिवत्, य, यथाविधि । विध्यनुसारेण । यथा,—
“तोषयेत् सततं भार्यां विधिवत् पाणिपोडि-
ताम् ॥”
इति कालिकापुराणे १६ अध्यायः ॥ ३ ॥
अपि च ।
“सन्ध्यासुपास्य विधिवत् विल्वपत्रानुपा-
र्जयेत् ॥”
इति शिवरात्रिव्रतकथा ॥ ३ ॥
अन्यथा ।
“पूजयेद्ब्रह्मविष्णुकर्षदवस्त्रात्मकं शिवम् ।
ब्रतोपवासैर्विधिवत् अह्वया च विमत्सरः ॥”
इति मत्स्यपुराणे योगमाहात्म्यम् ३६ अध्यायः ॥
अपरञ्च ।
“इति नञ्चतुष्टयसुषोष् विधिवत् स्वयम् ।
सर्वान् कामानवाप्नोति विष्णुलोकं महीयते ॥”
इति तत्रैव ५१ अध्यायः ॥
विधुः, पुं, (विध्यति विरहिण्यं विध्यते राहुणेति
वा । अथ ताडं + “टृभिद्विधीति ।” उणा०
१ । २४ । इति कुः ।) चन्द्रः । (यथा,—

विधुः

“पिक ! विधुस्तव हन्ति समं तम-
स्त्वमपि चन्द्रविरोधिकुहूरवः ।
तदुभयोरनिशं हि विरोधिता
कथमहो समता समतापने ॥” ॥
विध्यति असुरानिति ।) विष्णुः । कपूरः ।
इति मेदिनी । ये, १६ । अस्मा । इति शब्द-
रत्नावली ॥ राक्षसः । इति विश्वः ॥ आयुधः ।
वायुः । इति संचिप्रसारोणादित्तिः ॥ ७ ॥
चन्द्रस्य द्वादशावस्थास्तत्फलदिव्यं यथा,—
“चन्द्रस्य द्वादशावस्था भवन्ति श्रेष्ठ ता अपि ।
त्रिषु त्रिषु च ऋक्षेषु अश्विन्यादि वदाम्यहम् ॥
प्रवासस्यं पुनर्नष्टं गतावस्थं जयावहम् ।
हास्यावस्थं क्रीडावस्थं प्रमोदावस्थमेव च ।
विषादावस्थभोगस्यं ज्वरावस्थं यवस्थितम् ॥
कम्पावस्थं सुस्यावस्थं द्वादशावस्थमं भवेत् ॥
प्रवाची हानिर्मुक्त्यश्च अयो दासी रतिः सुखम् ।
श्रीको भोगो ज्वरः कम्पः सुस्यावस्थाक्रमानु-
फलम् ॥
जन्मस्थः कुर्वते तस्मिं द्वितीये नास्ति निर्वृतिः ।
तृतीये राजसम्मानं चतुर्थे कलहागमः ॥
पञ्चमेन गृहाङ्गेण क्षीलाभो वै तथा भवेत् ॥
धनधान्यागमः षष्ठे रतिः पूजा च सप्तमे ।
अष्टमे प्राणसन्देहो नवमे कोषसंशयः ॥
दशमे कार्यनिष्पत्तिर्नवमेकादशे जयः ।
द्वादशेन शशाङ्गेन गृह्यरेव न संशयः ॥”
इति गारुडः । ६१ । ३—६ ॥ ७ ॥
चन्द्रस्य चयवृत्तिकारणम् यथा,—
त्रयोवाच ।
“राका चानुमती चैव द्विविधा पूर्वमा मता ।
सिनीवाली कुहूश्चैव अमावास्या द्विधैव तु ॥
अमा नाम रवे रश्मिचन्द्रलोके प्रतिष्ठिता ।
यस्मात् सोमो वसत्यस्याममावासी ततः स्मृता ॥
पूर्वोदितकलाभिन्नपौर्णमास्या निशाकरे ।
पूर्वमानुमती ज्ञेया पञ्चास्तमितभास्करे ॥
यस्मात्तानुमन्यन्ते देवताः पितृभिः सह ।
तस्मादनुमती नाम पूर्वमा प्रथमा स्मृता ॥
यदा चास्तमिते सूर्ये पूर्णचन्द्रस्य चोन्नमः ।
युगपन् सोत्तरा रागस्तदानुमतिपूर्वमा ॥
राकान्तामनुमन्यन्ते देवताः पितृभिः सह ।
रङ्गनाश्चैव चन्द्रस्य राकेति कवयोऽनुवन् ॥
सिनीवासीप्रमाणान्तु चीणशेषो निशाकरः ।
अमावास्यां विशत्यर्कं सिनीवाली ततः स्मृता ॥
कुहेति कोकिलेनोक्तो यः कालस्तु समाप्यते ।
तत्कालसंज्ञा त्वेया वै अमावास्या कुहूः स्मृता ॥
अनुमत्याश्रयाः कार्या सिनीवाल्याः कुहू-
विना ।
एतासां विरलः कालः कुमावन्ति कुहूः स्मृता ॥
कलाः षोडश सोमस्य शुक्ले वर्हयते रविः ।
अन्यतेनामृतं कण्ठे पीयते देवतेः क्रमात् ॥
प्रथमां पिवते वद्विर्द्वितीयां पवनः कलां ॥
विश्वेदेवाकृतीयान्तु चतुर्थीन्तु प्रजापतिः ॥
पञ्चमीं वरुणश्चापि षष्ठीं पिवति वासवः ।

विधुः

नप्रमीयवयो दिवा वसवोऽथौ तथाऽमीम् ।
नवमीं क्षणपक्षस्य पिवतीन्द्रः कलामपि ।
दशमीं मरुतश्चापि रुद्रा एकादशीं कलाम् ।
द्वादशीं कतां विष्णुर्धनदश्च त्रयोदशीम् ।
चतुर्दशीं प्रनुपतिः कलां पिवति नित्यशः ।
ततः पञ्चदशीं चैव पिवन्ति पितरः कलाम् ॥
कलावशिष्टो निष्पीतः प्रविष्टः सूर्यमण्डलम् ।
यमायां विशते रश्मौ अमावासी ततः स्तना ॥
पूर्वाश्वे विशते चार्कं मध्याह्ने तु वनस्पतिम् ।
अपराश्वे विशत्यपस्तु स्वयंनिवारिसम्भवः ॥
आपः प्रविष्टः सोमस्य शेषया कलयेकया ।
दृग्गुल्ललतादृक्षान्तिप्यादयति चौघ्नौः ॥
तमोषधिं स्थितं गावश्चरन्त्यापः पिवन्ति च ।
तदङ्गाशुगतं गोभ्यः चौरत्वमुपगच्छति ॥
तन्चौरममृतं भूत्वा मन्त्रभूतं द्विजातयः ।
स्वाद्याकारवषट्कारैर्लुञ्जन्त्याहुतयः क्रमात् ॥
हुतमपिषु देवाय पुनः सोमं विवर्हयेत् ।
एवं संक्षीयते सोमः क्षीणश्चाप्यायते पुनः ।
तस्मात् सूर्यः शशाङ्कस्य चयद्विधिषेर्विभुः ॥
इति देवीपुराणे चन्द्रचयद्विधिः ॥ ३ ॥

नक्षोवाच ।

“यद्यं वदते लोको बालिशत्वात्प्रहामते ।
तदर्थं संप्रवक्ष्यामि चन्द्रसूर्योपरागिकम् ॥
यदि सत्यमयं यस्तस्तेजोराशिर्दिवाकरः ।
तत्त्वं नोदरस्येन राहुर्न भक्षसात् कृतः ॥
अथवा राहुणाक्रम्य शत्रुवक्त्रं प्रवेशितः ।
तन् कथं दृश्येत्स्त्रीरूपैः शतधा न विखण्डितः ॥
विसृज्य पुनर्दृष्टस्तथैवाखण्डमण्डलः ।
न चास्यापहतं तेजो न स्यानादपसारितः ॥
यदि वा क्षेप निष्पीतः कथं दीप्रतरोऽभवत् ।
तस्मान्न तेजसां राशौ राहोर्वक्त्रं गमिष्यति ॥
भक्ष्यार्थं सर्वदेवानां सोमः स्रष्टः स्वयम्भुवा ।
तद्यस्यममृतश्चापि सम्भूतं सूर्यतेजसा ॥
पिवन्त्यमुमयं देवाः पितरश्च सूर्यमण्डलम् ।
अथ च त्रिशतस्यैव त्रयस्त्रिंशत्तथैव च ॥
अथ च त्रिषष्टसां च देवाः भीमं पिवन्ति ये ।
राहोर्दण्डगतं भागं पुरा स्रष्टुं स्वयम्भुवा ॥
तस्मात्तद्वाहुरागत्य पातुमिच्छति पर्वसु ।
उद्धृत्य पार्थिवीं ह्यायां मद्राकारान्तसोमयः ॥
पातुमिच्छन् ततस्तेजसाच्छादयति ह्यायया ।
शुक्ले च चन्द्रमभ्येति ह्यस्य पर्वणि भास्करम् ॥
सूर्यमण्डलस्य सन्तु चन्द्रमेव जिघांसति ।
तस्मात् पिवति तं राहुस्तनुमस्याविनाशयन् ॥
अविशिष्यन् यथा पशुं पिवति भ्रमरो मधु ।
चन्द्रस्यममृतं तददमेदाद्वाहुरयुते ॥
चन्द्रकान्तो मर्षिर्हनुमन् चरते क्षणात् ।
चरन्पि न क्षीयते तेजसा नैव सुष्यते ॥
यथा सूर्यमणिः सूर्यादुत्पाद्य पावकं शुभम् ।
न भवत्यङ्गर्होऽपि तेजसा नैव सुष्यते ॥
एवं चन्द्रश्च सूर्यश्च क्षादितान्वपि राहुणा ।
पतेजसा न सुष्येत नाङ्गर्होऽपि न भवत्युः ॥
पर्वण्येष च चन्द्रस्य नास्तिवन्दनवाक्यतः ।

विधुतिः

सोमो देवतसंयोगात् ह्यायायोगाच्च पार्थिवात् ।
राहोश्च वरुणस्यैव पञ्चरेदृत्यं शशी ॥
सुरोहकाक्षे संप्राप्ते वत्सं दृष्ट्वा च गौर्यथा ।
स्वाङ्गादेव चरेत् चौरं तथेन्द्रः चरतेऽमृतम् ।
पितेव सूर्यो देवानां सोमो मातेव सस्यते ॥
यथा भातुः स्नानं पीत्वा जीवन्ते सर्वजन्तवः ।
पीत्वानृतं तथा सोमात् दृष्यन्ते सर्वदेवताः ॥
सम्भूतं सर्वयोगेषु तथायं चरते शशी ।
तं चरन्तं यथाभागमुपजीवन्ति देवताः ॥
तस्मिन् कावे समभ्येति राहुरप्यवकर्षति ।
सर्वमर्हन्ति भागश्च पादं पादाहमेव च ॥
आक्रम्य पार्थिवीं ह्याया यावती चन्द्रमण्डलम् ।
स्तुनः च भागो राहोस्तु देवभागास्तु शेषकाः ॥
द्विं विधाय देवानां राहोः पञ्चगतस्य च ।
चन्द्रो न क्षयमायाति तेजसा नैव सुष्यते ॥
तिथिभागाच्च यावन्तः पुनन्यर्कं प्रमाणतः ।
सर्वेच्छायास्थितः कालस्तावानेव प्रकीर्तितः ॥
अतो राहुभुजः सोमः सोमादृष्ट्विं दिवाकरः ।
पर्वकावे स्थितित्वेवं विपरीताः पुनः पुनः ॥
अतश्चादयते राहुरभ्रवच्छशिभास्करौ ।
राहुरभ्रकसंस्थानः सोममाच्छाद्य तिष्ठति ॥
उद्धृत्य पार्थिवीं ह्यायां धूममेव इवोत्थितः ।
चन्द्रस्य यद्वत्सत्वं राहुणा भास्करस्य च ॥
नास्मावखण्डितं तस्य कैवल्यं वामलोक्तम् ।
कईमेन यथा वक्त्रं सुकृतमप्युपहन्ते ॥
एकोद्देशेऽथ सर्वथा राहुणा चन्द्रमास्तथा ।
प्रक्षालितं तदेवैह पुनः सुकृतं भवेत् ॥
राहुयुक्तं भवेत्तद्विनिर्मलं चन्द्रमण्डलम् ।
राहुणाच्छादितौ वापि दृष्ट्वा चन्द्रदिवाकरौ ॥
विप्राः शान्तिपरा भूत्वा पुनराप्याययन्ति तम् ।
एवं न गच्छते सूर्यश्चन्द्रमास्तत्र गच्छते ॥
अनुधास्तं न पश्यन्ति मातुषा मांसचक्षुषः ।
जगतुस्मोहनं चैतत् ग्रहणं चन्द्रसूर्ययोः ॥
इत्याद्ये देवीपुराणे ग्रहणविकल्पः ॥ ४ ॥
विधोर्देवपिचाद्यन्नकारणत्वं राजयस्यादिकार-
णत्वश्च कालिकापुराणे २०।२१ अध्याययोर्दृष्ट-
यम् ॥ ३ ॥ (कर्करि, त्रि । यथा, ऋग्वेदे ।
१० । ५५ । ५ ।

“विधुं दद्यात् समने वज्रानां
गुवानं सन्तं प्रलितो जगार ॥”

“विधुं विधातारं सर्वस्य युद्धादेः कर्कारं
विपूर्वो दधातिः करोत्यर्थे ॥” इति तद्वाक्ये
सायकः ॥

विधुतः, त्रि, (वि + तु + क्तः ।) व्यक्तः । इत्य-
मरः ॥ (यथा, भोगवते । ६ । १६ । २५ ।

“स तत्र निर्मूलस्तमस्तस्य
आत्मानुभूत्या विधुतचिलिङ्गः ।
मरेऽमले वक्षसि वासुदेवे
लेभे गतिं भागवतीं प्रतीतः ॥”

कम्पितश्च ॥

विधुतिः, स्त्री, कम्पनम् । विपूर्वभूतातोः क्तिप्रत्य-
येन निष्पत्ता । (यथा, भागवते । १० । ३१ ।

विधूतं

“पादन्यासेभुजविधुतिभिः ससितैर्भुजविलासै-
र्भण्यन्मधोचक्षुकचपटैः कुण्डलैर्गङ्गलीनैः ॥”

निराकृतिः । यथा, तत्रैव । ४ । २२ । ३८ ।

“यस्मिन्निदं वदसदात्मन्या विभानि-

मायाविवेकविधुतिमञ्जि वादिबुद्धिः ॥”)

विधुननं, स्त्री, (वि + धू + णिच् । ल्युट् । शुक्-
च । एषोदरादित्वात् ङ्रश्चः ।) कम्पनम् । इति
अटाधरः ॥

विधुस्तुदः, पुं, (विधुं तुदति पीडयतीति । विधु +
तुद + “विध्वस्तोस्तुदः ।” ३ । २ । ३५ । इति
खण् । सुम् ।) राहुः । इत्यमरः ॥ (यथा,
माघे । २ । ६१ ।

“नीतिरापदि यद्गम्यः परस्तम्भानिनो द्विये ।
विधुर्विधुस्तुदस्येव पुण्यस्तस्योत्सवाय सः ॥”)

विधुपञ्जरः, पुं, (विधोः पञ्जरः वक्रास्त्रि इव तनु-
चादृश्यात् ।) खड्गः । इति शब्दमाला ॥

विधुप्रिया, स्त्री, (विधोश्चन्द्रस्य प्रिया ।) चन्द्र-
पत्नी । यथा । दाक्षायण्यो विधुप्रिया । इति
कोषान्तरम् ॥

विधुरं, स्त्री, (विगता धूम्रो यस्मात् । समासे
अः ।) प्रविष्टेयः । इत्यमरः ॥ कैवल्यम् । इति
विकाशप्रेशः ॥ (प्रतुवायः । कष्टम् । यथा,
किरातटोकायां मक्षिनायधृतवैजयन्ती ।

“विधुरं प्रतुवाये स्यात् कष्टविशेषयोरेपि ॥”

तथा च किराते । २ । ७ ।

“विधुरं किमतः परं परे-

रवगीतां गमिते दशमिमाम् ।

अवसीदति यत् सुरैरेपि

अथि सम्भावितवृत्ति पौरुषम् ॥”)

विधुरः, त्रि, (विगता धूः कार्यभारो यस्मात् ।
वृत्कूपरित्यः ।) विकलः । इति मेदिनी । रे,
२१६ ॥ (यथा, कुमारः । ४ । ३२ ।

“तदिदं क्रियतामनन्तरं

भवता वन्तुजनप्रयोजनम् ।

विधुरां ज्वलनातिवर्जनात्

अनु मां प्रापय पत्युरन्तिकम् ॥”)

विधुरा, स्त्री, रचाला । इति मेदिनी । रे, २१५ ॥
(जवूः क्षौमम् । यथा, सुश्रुते । १ । ६ ।

“जवूः क्षौमं चतस्रो धमन्योऽथौ मातृका द्वे
छकाटिके द्वे विधुरे ॥”)

विधुवनं, स्त्री, (वि + धू + क्तः ।) कुटादित्वात्
साधुः । कम्पनम् । इत्यमरः । ३ । २ । ४ ॥

विधूतं, त्रि, (वि + धू + क्तः ।) कम्पनम् । (यथा,
कलाविनासे । २ । २८ ।

“तं वदति सोऽन्यदृष्टिः सम्भूतं विधूतएक्ष्मायः ।
वक्षकवचनः पापो दृष्टिक्षीयः कुयोऽयमा-

यातः ॥”)

व्यक्तम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, महाभार-
तविष्णोत्रे । १ ।

“योगं योगविदां विधूतविधिव्यामर्गं यदाश्रय-
प्रादुर्भूतसुधारयप्रदमरध्यानापदाद्यादि-
नाम् ॥”)

विनाय

संखर्द्धया जन्ममयानुशोचन्

सरस्वतीं प्रत्यगियाय तूष्णीम् ॥”)

विनायकः, त्रि, (विगता नासिका यस्य । नसादेशः।)

गतनासिकः । तत्पर्यायः । विनायः २ विद्वः ३

विनायकः ४ । इति षट्ठाक्षरः ॥

विना, य, (वि + “विनश्यां नानाशौ न सह ।”

५।२। २७। इति गा।) वर्ज्यम् । तत्पर्यायः ।

पृथक् २ अन्तरेण ३ ऋते ४ इत्युक् ५ नाना

६ । इत्यमरः ॥ (शब्देनानेन योगे “पृथग्-

विनेति ।” २। ३। ३२। इत्यनेन द्वितीया पञ्चमी

च स्यात् । एवं “पृथङ्निना नानाभिरिति

योगविभागो द्वितीयार्थः ।” इति काशिकोक्त्या

द्वितीयापि । यथा, तत्रैव ।

“विना वातं विना वर्षं विद्वन्प्रपतन् विना ।

विना हस्तिशतान्दोषान् केनेमौ पातितौ दुमौ ।”

द्वितीयाप्रयोगो यथा, रघुवंशे । २। १४।

“शशाम दृष्टापि विना द्वाभिः ।”

पञ्चमीप्रयोगो यथा, खण्डकारिकायाम् । १४।

“चित्रं यथाश्रयवृत्ते

स्वाख्यादिभ्यो विना यथा च्छाया ।

तद्वद्विना विप्रैरे-

नं तिष्ठति निराश्रयं किञ्चम् ॥”))

विनायकतं, त्रि, (विना अन्तरेण ह्यतम् ।) त्यक्तम् ।

इति त्रिकाण्डशेषः ॥

विनायकः, युं, (विशिष्टो गायकः ।) वृद्धः । गणेशः ।

इत्यमरः ॥ (यथा, कथाचरित्तागरे । ३०। ५५।

“अस्तीह प्रमदोद्याने तस्मैलजसमध्यगः ।

दृष्टप्रभावो वरदो देवदेवो विनायकः ॥”))

गुरुः । विप्रः । (यथा, हरिवंशे । १८। ६५।

“राजसाध पिशाचाश्च भूतानि च विना-

यकाः ॥”))

गुरुः । इति मेदिनी । के, ११२ ॥ * ॥ विना-

यकगणो यथा,—

“गाङ्गेयो विष्णवश्चैव द्वौ विज्ञेयौ विनायकौ ॥”

इति वज्रपुराणे गणभेदनामाध्यायः ॥३॥

विनायकस्योत्पत्तिर्यथा,—

शशामाज उवाच ।

“कथं गणपतेर्जन्म स्मृतिमात्रेण सत्तम ।।

एतस्मै संशयं ह्निवि धृतिकष्टं यवस्थितम् ॥

महातपा उवाच ।

पूर्वं देवगणाः सर्वे ऋषयश्च तपोधनाः ।

कार्यारम्भे यथा प्राप्ताः सिद्धिं ते न ग संशयः ॥

सन्नागावस्थिषु यथा सिध्यन्ति विप्रतः क्रियाः ।

असत्कारिषु सर्वेभ्यः तद्वदेवमविप्रतः ॥

ततो देवाः सपितरश्चिन्तयामासुरोजसा ।

असत्कार्येषु विप्रार्थे सर्वे एवाभ्यमन्तयन् ॥

ततस्तेषां तदा मत्तं कुर्वन्तां त्रिदिवौकसाम् ।

यभूव बुद्धिर्मने च दं प्रति मष्टामते ॥

ते तत्र रुद्रमासन्त्रा कैलाशनिजयं गुरुम् ।

ऊधुः सविनयं सर्वे प्रथिपातपुरःसरम् ॥

देवा ऊधुः ।

देवदेव महादेव शूलपाद्ये प्रीतिपण ।

विनाय

विप्रार्थमविश्रुतानां उत्पादयितुमर्हसि ॥

एवमुक्तस्तदा देवैर्भवः परमया सुदा ।

उमा निरीक्षयामास चक्षुषानिमिषेण ह ॥

देवानां सन्निधौ तस्य पश्यतो मां मद्यात्मनः ।

पिन्ताभूदगोनि स्मृतेभ्यो दृश्यते केन हेतुना ॥

पृथिव्या विद्यते स्मृतिरपां स्मृतिस्तथैव च ।

तेजसः अचनस्यापि स्मृतिरेवा तु दृश्यते ॥

आकाशस्य कथं नेति मत्वा देवो जहास च ।

ज्ञानशक्तिः परान् दृष्ट्वा यदृष्टं योनिं शम्भुना ॥

यच्चोक्तं ब्रह्मणा पूर्वं शरीरं शरीरिणाम् ।

यच्चापि हवितं तेन देवेन परमेष्ठिना ॥

एतत्कार्यं यतुष्केण पृथिव्यादिचतुर्विम्बे ।

स्मृतिमानतितेजस्यै हसतः परमेष्ठिनः ॥

प्रदोषास्यो मद्यादीमः कुमारो भासयन् दिशम् ।

परमेष्ठिगुणैर्युक्तः साक्षाद्भद्र इवापरः ॥

उत्पन्नमात्रो देवानां योषितः वंप्रमोहयन् ।

कान्त्या दीप्ता तथा स्मृतेना रूपेण च

महात्मवान् ॥

तं दृष्ट्वा परमं रूपं कुमारस्य मद्यात्मनः ।

उमा निमिषेनैवाभ्यां समपश्यत भाभिनी ॥

तं दृष्ट्वा कुपितो देवस्त्रीवक्रोपसमन्वितः ।

मत्वा कुमाररूपं ग्रीभनं मोहनं दृष्ट्वा ॥

ततः शशाम तं देवो गणेशं परमेश्वरः ॥

कुमार गजवक्त्रं प्रलम्बजठरस्तथा ।

भविष्यति तथा सर्पैरुपवीतगतिर्भवम् ॥

एवं शशाम तं देवस्त्रीवक्रोपसमन्वितः ।

धुन्वन् शरीरमुत्थाय ततो देवो रुषान्वितः ॥

यथा यथासौ च शरीरमाद्यं

धुनोति देवस्त्रिशिखास्त्रपाणिः ।

तथा तथा चाङ्गुलैश्चाङ्गकाच

जलं क्षितौ संन्यपतस्तथान्ये ॥

विनायकानेकसुखा गजास्या-

स्तसाजनीजाङ्गणसन्निकाशाः ।

उत्तस्युश्चैर्विबिधास्त्रहस्ता-

स्ततस्तु देवा मनसाङ्गुलेन ॥

किमेतदित्युक्तकर्म्मकारी

स्यैकः करोत्यप्रतिमं महद्य ।

कार्यं सुराणां हतमेतदिष्टं

भवेत्तद्येतं परितं कुतस्तत् ॥

दिवौकसां चिन्तयतां तथा तु

विनायकैः स्त्रा च्छुभिता यभूव ।

चतुर्मुखश्चाप्रतिमो विमान-

मारुह्य खे वाद्यमिदं जगाद् ॥

धन्यास्तु देवा सुरनायकेन

त्रिलोचनेनाद्भुतरूपिणा च ।

अनुदृष्टीताः परमेश्वरेण

सुरदिवा विप्रकृतां नतौ च ।

इत्येवमुक्त्वा प्रपितामहस्ता-

नुवाच देवस्त्रिशिखास्त्रपाणिम् ॥

यस्ते विमो वक्रसमुद्भवः प्रस-

विनायका नाम वसन्तिमेतदुगाः ।

भवन्त्यस्यास्त्रास्त्रवरेण चास्यरे

विनाय

त्वया च तुष्टस्तु शरीरचारी ॥

आकाशमेतद्वहुधा यवस्थितं

त्वया चैको वदतां ते प्रयताः

प्रसुर्भवत्वप्रतिमास्त्रपाणिना

इमान् हि चास्त्रैः सुवरांश्च देहि

इत्येवमुक्त्वाभिगते प्रितामहे

त्रिलोचनस्त्रात्मभवं जगाद् ।

विनायको विप्रकरो गजास्यो

गणेशनामा तु भवस्य पुत्रः ॥

एते च सर्वे त्वपयान् भव्या

विनायकाः क्रूरदृष्टः प्रचण्डाः ।

उच्छृम्भदानादिषिट्टदृष्टाः

कार्येषु सिद्धिं प्रतिपादयन्तः ॥

भवांश्च वेदेषु तथा मखिह

कार्येषु चान्येषु महागुभावान् ।

अयेषु पूर्णां लभतेऽन्यथा च

विनाशप्रियस्य च कार्यसिद्धिम् ॥

इत्येवमुक्तः परमेश्वरेण

सुरैः समं काचनकुम्भसंख्यैः ।

जलेस्तथासावभिधित्तामात्रो

रराज राजेन्द्रः विनायकानाम् ॥

दृष्ट्वाभिविद्यमानं तु देवास्तं गणनायकम् ।

तुष्टुः प्रयताः सर्वे त्रिशूलास्त्रस्य सन्निधौ ॥

देवा ऊधुः ।

नमस्ते गजवक्त्राय नमस्ते गणनायक ।

विनायक नमस्तेऽस्तु नमस्ते चण्डधिक्रम ॥

नमोऽस्तु ते विप्रकर्त्रे नमस्ते सर्पमेखल ।

नमस्ते रुद्रवक्त्रोक्त्य प्रलम्बजठराश्रित ।

सर्वदेवनमस्काराद्विप्रं ह्युच्य सर्वदा ॥

एवं स्तुतस्तदा देवैर्महात्मा गणनायकः ।

अभिधित्तस्तु रुद्रेण सोमस्यापत्यतां गतः ॥

एतच्चतुर्थ्यां सम्पन्नं गणाध्यक्षस्य पार्थिव ।

यतस्ततोऽर्थं महती तिथीनां परमा तिथिः ॥

एतस्यां यस्तिनात् भव्या बुद्ध्या गणपतिं वृष ।

आराधयति तस्माद् तुष्यते नात्र संशयः ॥

यच्चैतत् पठते स्तोत्रं यच्चैतत् श्रुत्यास्तथा ।

तस्य विप्रा ग जायन्ते ग पापं सर्वथा वृष ॥”

इत्यादि वाराहे विनायकोत्पत्तिनामाध्यायः ॥३॥

विनायकास्य नामाष्टकस्तोत्रं यथा,—

श्रीविष्णु उवाच ।

“गणेशमेकदन्तस्य देवस्य विप्रनायकम् ।

लम्बोदरं स्रपकार्यं गजवक्त्रं गुह्यायजम् ॥

नामाष्टकार्यं पुत्रस्य भद्रस्य मत्तो हरप्रिये ।

स्तोत्राणां सारभूतस्य सर्वविघ्नहरं परम् ॥

ज्ञानार्थवाचको गद्य यच्च निर्व्याघवाचकः ।

तयोरीशं परं ब्रह्म गणेशं प्रणमाम्यहम् ॥१॥

एकशब्दः प्रधानार्थो दन्तश्च वलवाचकः ।

वलं प्रधानं सर्वस्वादेकदन्तं नमाम्यहम् ॥२॥

दीनार्थवाचको हेक्ष रम्भः पालनवाचकः ।

परिपालकं तं दीनानां हेरमं श्रमाम्यहम् ॥३॥

विपत्तिवाचको विघ्नो नायकः खण्डनार्थकः ।

विप्रगृह्यणकारन्तं नमामि विप्रनायकम् ॥४॥

विनाय

विष्णुदत्ते च नैवेद्येयस्य लम्बोदरं पुरा ।
 पित्रा दत्ते च विविधैर्वन्दे लम्बोदरं तम् ॥५॥
 शूर्पाकारौ च तत्कर्णौ विप्रवारणकारणौ ।
 सन्मदास्त्रालक्ष्णौ च रूपकर्णं गमाम्यहम् ॥६॥
 विष्णुप्रसादपुष्पं यज्जूर्हि सुनिदत्तकम् ।
 तद्गजेन्द्रवक्रयुक्तं गजवक्रं गमाम्यहम् ॥७॥
 गुहस्याग्ने च जातोऽयमाविर्भूतो हरगृहे ।
 वन्दे गुहायणं देवं सर्वदेवाय पूजितम् ॥८॥
 एतन्नामायकं दुर्गं नामार्थसंयुतं परम् ।
 पुत्रस्य पश्य वेदे च तदा कोपं दृष्ट्वा क्रुधम् ॥
 एतन्नामायकं स्तोत्रं नामार्थसंयुतं शुभम् ।
 त्रिसन्धं चः पठेन्नित्यं स सुखी सर्वतो जयी ॥
 ततो विप्रः पलायन्ते वैनतेयादयधोरगाः ।
 गणेश्वरप्रसादेन महाज्ञानी भवेद्भुवम् ॥
 पुत्रार्थो जभते पुत्रं भार्यार्थो विपुलां स्त्रियम् ।
 महाजङ्घः कवीन्द्रश्च विद्यापात्रं भवेद्भुवम् ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते गणपतिखण्डे ४४ अध्यायः ॥
 अस्य कवचं यथा,—

नारद उवाच ।

“संसारमोचनस्यास्य कवचस्य प्रणापतिः ।
 ऋषिः स्यात्तु हृत्ती देवो लम्बोदरः स्वयम् ॥
 धर्मार्थकांसोच्चेषु विनिधोगः प्रकीर्तितः ।
 सर्वेषां कवचानां चारभूतमिदं तुने ॥
 ॐ गौं गौं श्रीं गणेशाय स्वाहा मे पातु
 सक्तकम् ।
 हार्तिशदचरो मन्त्रो जलाटं मे सदावतु ॥
 ॐ ह्रीं क्लीं श्रीं गमिति च चतुर्तं पातु
 लोचनम् ।
 तारकां पातु विप्रेशः सततं धरणीतले ॥
 ॐ ह्रीं श्रीं क्लीमिति सततं पातु नाविकाम् ।
 ॐ गौं गौं रूपकर्णाय स्वाहा पात्रधरं मम ॥
 दन्तां च ताक्षकां जिह्वां पातु मे योऽङ्गाक्षरः ।
 ॐ श्रीं लम्बोदरायेति स्वाहा गणं सदावतु ॥
 ॐ गां गौं गजाननायेति स्वाहा स्वामं सदा-
 वतु ॥
 श्रीं क्लीं क्लीमिति कङ्कालं पातु वतःस्थलं च गं ।
 प्राणौ पादौ सदा पातु सर्वज्ञं विप्रनिष्ठम् ॥
 प्राणां लम्बोदरः पातु चाग्नेया विप्रनायकः ।
 यज्ञिये पातु विप्रेशो गैर्ज्यान्तु गजाननः ॥
 पश्चिमे पार्श्वे तीव्रतो वायवां शङ्करात्मजः ।
 कण्ठस्थं शशोत्तरे तु परिपूर्णतमस्य च ॥
 रेशान्याभकदन्तश्च हिरण्यः पातु चोर्ध्वतः ।
 गन्धाधिपौऽप्यधः पातु सर्वपूष्यश्च सर्वतः ।
 त्रिप्रे नागरणे चैव पातु मे योगिनां गुरुः ॥
 इति ते कथितं वत्स । सर्वमन्त्रौषधिग्रहम् ।
 सकारमङ्गलं नाम कवचं परमाद्भुतम् ॥
 श्रीशङ्खेन पुरा दत्तं गोक्षौके रासमण्डले ।
 चन्द्रावने निर्माताय मन्त्रं दिनकरात्मज ॥
 मया दत्तं तुभ्यश्च यस्मै कस्ते न दास्यामि ।
 परं वरं सर्वपूष्यं मन्त्रसङ्कटसारणम् ॥
 गुरुमध्यस्था विधिवत् कवचं धारयेत्तु यः ।
 कण्ठं वा दक्षिणे वाहौ शीघ्रं विष्णुर्गं संश्रयः ॥

विनाय

अथ मेघसहस्राणि राजस्यशतानि च ।
 ग्रहेन्द्रकवचस्यास्य कणां गार्हन्ति षोडशीम् ॥
 इदं कवचमज्ञात्वा यो भजेच्छङ्करात्मजम् ।
 शतलक्षप्रजप्तोऽपि न मन्तः सिद्धिदायकः ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते गणपतिखण्डे गणेशकवचं नाम
 १६ अध्यायः ॥ ॥ अथ विनायकशान्तिः ।

याज्ञवल्कर उवाच ।

“विनायकोपलब्धस्य लक्ष्यानि निबोधत ।
 स्वप्नेऽवगाहतेऽर्थं जलं सुखांश्च पश्यति ।
 विमना विफलारम्भः स सीदत्यनिमित्ततः ॥
 राजा राज्यं कुमारी च पतिं पुत्रश्च गुर्विणी ।
 गाम्भ्यात् स्वपन्नस्य पुण्येऽहं विधिपूर्वकम् ॥
 गौरसर्पपक्वकेन सख्येनोत्सारितस्य च ।
 सर्वोपधेः सर्वगन्धर्वैर्लिप्तशिरसस्तथा ॥
 भद्रासनीपविष्टस्य स्वस्तिवाप्य दिजान् सुभान् ।
 श्रुतिकां रोचनां गन्धान् गुग्गुलुं चाम्पु
 निक्षिपेत् ॥

या आहूता होतवर्णैश्चतुर्भिः कलशैर्हृदात् ।
 प्रमृश्यानुहृद्दे रक्ते स्थाप्यं भद्रासनं तथा ॥
 चक्षुषां शतधारं ऋषिभिः पारयं कृतम् ।
 तेन त्वामभिधियासि पावमान्यः पुनस्तु ते ॥
 भगन्तु वरुणो राजा भगं सुख्यो दृष्टस्यतिः ।
 भगमिन्द्रश्च वायुश्च भगं सप्तर्षयो ददुः ॥
 यत्ते कोषसुखौभाग्यं वीमन्ते यच्च सङ्गिनि ।
 जलाटे कर्णयोरक्ष्णोरापस्तुतु हन्तुते सदा ॥
 स्नातस्य सार्धं तैलं शृवेणौडम्बरेण त ।
 जुहुयात्सङ्गिनि कुशान् सयेन परिशुष्य च ॥
 मितश्च संमितश्चैव तथा शालकटंकटाः ।
 कुशाणां राजपुत्राश्चैवन्ते स्वाहासमन्वितैः ॥
 दद्याच्चतुष्पथे रूपं कुशानास्तीर्थं सर्वशः ।
 कृताकृतांस्तुलांश्च पललौदनमेव च ॥
 पुष्पं चित्रं सुगन्धिश्च सुराश्च त्रिविधामपि ।
 मूलकं पूरिका पूपास्तधैवैरिष्टिकाः सजः ॥
 दधि पायसमन्त्रश्च गुडपिष्टं समोदकम् ।
 एतान् सर्वानुपाहृत्य भूमौ कृत्वा ततः शिरः ॥
 अम्बिकास्तुपतिष्ठेच्च दद्यादर्घ्यं कृताञ्जलिः ।
 दूर्वासार्धपुष्पैश्च पुत्रजन्मभिरन्ततः ॥
 कृतस्वस्वयनं चैव प्रार्थयेदम्बिकां सतीम् ।
 रूपं देहि यशो देहि भगं भगवति देहि मे ॥
 पुत्रान् देहि श्रियं देहि सर्वकामांश्च देहि मे ।
 नाश्वान् भोजयेत् पश्चात् शुक्लवस्त्रानु-
 लेपनेः ॥
 वज्रयुग्मं गुरोर्देवादासंपूज्य गृह्णांस्तथा ।
 श्रेयःकर्मफलं विद्यान्तु सुखाचैनरतस्तथा ॥”
 इति गारुडे १०० अध्यायः ॥ ॥

अथ गणेशमन्त्राः ।

“प्रश्नान्तकां शशिधरं वीजं गणपतिर्विदुः ।”
 प्रश्नान्तको गकारः । ध्यानन्तु गणेशशब्दे
 द्रष्टव्यम् । अस्य पुरश्चरणं चतुर्लक्षजपः ॥ ॥
 अथ महागणपतिमन्त्रः । निबन्धे ।
 “श्रीशक्तिशंभुविप्रीवीजानि प्रथमं वदेत् ।
 ईशन्तं गणपतिं पश्चात् परान्तं वरदं पदम् ॥

विनाय

उक्ता सर्वजनं मेऽन्ते वशमानय उदयम् ।
 अष्टाविंशत्यक्षरोऽयं ताराद्यो मयुरीरितः ॥”
 भूवीजमाह ।
 “स्तुतिस्थं मांसमौविद्भुक्तं भूवीजभीरितम् ।”
 स्तुतिर्गकारः । मांसं लकारः ॥ ॥ अस्य
 ध्यानम् ।
 “नवरत्नमयं द्वीपं सरेदिचुरसास्तुधौ ।
 तद्दीपिधौतपर्यन्तं मन्दमास्तसेवितम् ॥
 मन्दारपारिजातादिकल्पवृक्षलताकुलम् ।
 उद्भूतरत्नच्छायाभिररुणीकृतभूतलम् ।
 उद्यद्दिगकरेन्द्रभ्यास्तुङ्गाधितदिगन्तरम् ॥
 तस्य मध्ये पारिजातं नवं रत्नमयं सरेत्
 ऋतुभिः सेवितं यद्भिरनिशं प्रीतिवर्धनम् ॥
 तस्याधस्तात् महापीठं रचितं मातृकामुजे ।
 षट्कोणान्तस्त्रिकोणस्य महागणपतिं स्मरेत् ॥
 हस्तीन्द्राननभिन्दूचूडमरुणच्छायं त्रिनेत्रं रसा-
 दाक्षिणं प्रियया सपद्मकरया स्वाङ्गस्याया
 सन्ततम् ।

वीजापुरगदाधुक्लिशिखयुक्चक्राजपाशोत्-
 पलं
 ब्रीह्यग्नयविषाणगण्डकलसान् हस्तैर्वन्दन्तं
 भजे ॥

गण्डपाग्निसालदानपूरलालसमानसान् ।
 द्विरेफान् कर्णतालभ्यां वारयन्तं सहस्रं हुः ॥
 करायुधतमाणिवज्रम्वक्त्रविनिःसृतेः ।
 रत्नवर्षेः प्रीणयन्तं साधकं मदविह्वलम् ॥
 माणिक्यतुङ्गटोपेतं रत्नाभरणभूषितम् ॥”
 अस्य पुरश्चरणं चतुर्लक्षजपः ॥ ॥ अपि च ।
 “शक्तिरुद्धनिजं वीजं महागणपतिं वदेत् ।
 ईशन्तमन्त्रिधूषोक्तो मन्त्रोऽयं दादशाक्षरः ॥”
 अस्य ध्यानम् ।
 “सुक्तागौरं मदगजमुखं चन्द्रचूडं त्रिनेत्रं
 हस्तैः स्वीयेर्धतमरविन्दकुशौ रत्नकुम्भम् ।
 अङ्गुल्यायाः सरसिजवृक्षेणालम्बिपायो-
 र्देया योनौ विनिहितकरं रत्नमौलिं
 भजामि ॥”

अस्य पुरश्चरणं लक्षजपः ॥ ॥ मन्त्रान्तरम् ।
 “शक्तिरुद्धं निजं वीजं वशमानय उदयम् ।
 ताराद्यो मयुराख्यातो रत्नसंख्याचरान्वितः ॥”
 अस्य ध्यानम् ।
 “हस्तैर्विभ्रतमिच्छुदण्डवरदौ पाशाङ्कुशौ पुष्कर-
 स्यूतप्रसदावराङ्गमनयाक्षिणं ध्वजायसूशा ।
 श्रवणमाग्रा विष्टताजया त्रिनेत्रं चन्द्राङ्गचूडं
 जवा-
 रक्तं हस्तिमुखं सरामि सततं भोगातिलोखं
 विभुम् ॥”

अस्य पुरश्चरणं लक्षत्रयजपः ॥ ॥ अथ हिरण्य-
 मन्त्रः । स च ऊकारयुक्तो गकारः सविन्दः
 प्रणवादिगमोऽन्तश्चतुरक्षरः । निबन्धे ।
 “प्रश्नान्तको विद्भुक्तो वामकर्णविभूषितः ।
 तारादिहृद्धान्तोऽयं हिरण्यमयुरीरितः ।
 चतुर्वर्णालको नृणां चतुर्वर्गफलप्रदः ॥”

अस्य ध्यानम् ।

“सुक्ताकाचनगीलङ्कन्दधुष्टयस्कापैस्त्रिन्त्रा-
नितै-
नोमात्यैर्हरिवाहनं शशिधरं देवस्वमकप्रभम् ।
तत्र दानमभीतिमोदकरदानं दृष्टे शिरोऽन्ता-
लिफा
मानां सुप्ररमङ्गुशं विशिखकं दोर्मिर्दधानं
भवे ॥”

अस्य पुरश्चरणं त्रिजलसंयुक्तजपः ॥ १॥ मन्त्रा-
न्तरम् । गं क्षिप्रप्रसादनाय हृत् । तथा च
निबन्धे ।

“सर्वर्तकी नेत्रयुतः पाशो वद्व्यासने स्थितः ।
प्रसादनाय हृत्मन्त्रः सजीजाद्यो दशाक्षरः ॥”
अस्य ध्यानम् ।

“पाशाङ्कुशं कल्पलतां विधायं
दधत् स्वशुद्धादितथीजपूरः ।
ःस्तश्चनेत्रस्तदग्रेन्दुमौलि-
हारीशूलो दक्षिसुखोऽवतारः ॥”
अस्य पुरश्चरणं लज्जजपः ॥ २॥ अथ हरिद्रा-
गणेशमन्त्रः ।

“पशान्तकी धरासंख्यो विन्दुभूषितमस्तकः ।
एकाक्षरो महामन्त्रः सर्वकामफलप्रदः ॥”
ध्यानम् ।

“हरिद्रामं चतुर्बाहुं हरिद्रवसनं विसृजम् ।
पाशाङ्कुशधरं देवं मोदकं दन्तमेव च ॥”
अस्य पुरश्चरणं यत्तुल्यजपः । इति तन्त्र-
सारः ॥ १॥ (पीठस्थानविशेषः । यथा,
देवीभागवते । ७ । ३० । ७१ ।

“करवीरे महालक्ष्मीरुमादेवी विनायके ।
आरोग्या वैजनाये तु महाकाले महेश्वरी ॥”
विगतो नायकी यस्येति विग्रहे अनाये, त्रिः ।

विनायिका, स्त्री, (विनायकस्य स्त्री । भाग्यार्थं
ह्रीम् ।) गुरुद्वयम् । इति शब्दमाला ॥

विनायका, स्त्री, (विना आश्रयं रोहणीति ।
रह + कः । स्त्रियां टाप् ।) विपर्यया । इति
राजनिर्घण्टः ॥

विनाशः, पुं, (विनश्नमिति । वि + नश् + घञ् ।)
विनश्नम् । (यथा, गीतायाम् । २ । १७ ।

“अविनाश तु तद्विद्धि येन सर्वमिदं ततम् ।
विनाशमयस्यास्य न कश्चित् कर्तुमर्हति ॥”
तन्त्रार्थाः । अदर्शनम् २ । इत्यमरः ॥ इच्छ-
द् ३ । यथा, श्रीभागवते ।

“मया योऽस्मात्मा यस्या लोकाश्चन्द्रकरी
विभी ॥”

अन्तर्द्विषयं विनाशे यजते । इति श्रीधर-
रामः ॥

विनाशकः, वि, विनाशकर्ता । विपुर्लोकप्रधातो-
र्लेश्(रुग्)प्रत्ययेन निष्पन्नः । (यथा, महा-
भारते । १२ । ६१ । ६ ।

“राजैर्जपेत् भूतानां राजैश्च विनाशकः ।
यथोक्ता यः स यथा एतदुक्तं विना-
शकः ॥”

विनाशी, [न] त्रि, विनाशकरश्चोक्तः । विपूर्व-
नशधातोर्लेश्प्रत्ययेन निष्पन्नः । (यथा, महा-
भारते । १२ । १०७ । ११ ।

“तोभमेको हि दृष्टते ततोऽभयमन्तरम् ।
तौ चयययसंयुक्तावयोन्वच विनाशिनौ ॥”
यथा च मनौ । १ । २७ ।

“अस्यो मात्राविनाशिनो दशाहंवास्तु याः
स्तुताः ।

ताभिः सार्द्धमिदं सर्वं सम्भवत्युपूर्वशः ॥”
विनाशोन्मुखं, त्रि, (विनाशाय यतनाय उत्पु-
खम् ।) पञ्चम् । इत्यमरः ॥ नाशोद्यतश्च ॥

विनाशकः, त्रि, (विगता नासा यस्य । बहुव्रीहौ
कन् दृश्यश्च ।) गतनाशिकः । इति जटाधरः ॥
विनाशः, पुं (विशिषेण नश्यते अनेन । वि + नष्ट
+ “हलश्च ।” ३ । ३ । १२९ । इति घञ् ॥)

रूपान्नपिधानकः । इति शब्दरत्नावली ॥
विनिश्चितः, त्रि, विनिश्चिपाश्रयः । परित्यक्तः ।

विनिपूर्वकचित्पधानोः क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥
(यथा, देवीभागवते । २ । ८ । २७ ।
“पितुः कच्छेद्य मे येन विनिश्चिप्रो गतो
रगः ॥”)

विनिगमना, स्त्री, एकतरपक्षपातिनी युक्तिः ।
एकतराधधारणा । यथा । उच्यते । एकदेशो-
पात्तस्यैव भूदिरग्यादादुपपन्नस्य स्वत्वस्य विनि-
गमनाप्रमाणाभावेन वैशेषिकचवधारणार्हतया

अथवस्थितस्य गुटिकापातादिना यज्जनं
विभागः । इति दायभागः ॥ उच्यते इति
भूदिरग्यादादुपपन्नस्य एकदेशोपात्तस्य तत्तदं-
शावच्छिन्नस्य विनिगमना इदमस्तकस्य गान्ध-
स्यैवधारणरूपा तत्प्रमाणभावेन वैशेषिक-
यवधारः परस्परनैरपेक्षेण दानविजयादि-

लक्षणस्तदनर्हतया अथवस्थितस्य सतोऽप्यवतु-
कत्वस्य गुटिकापातादिना यज्जनं इदं व्यसक्त-
स्यैवधारणं विभाग इत्यर्थः । इति तट्टीकार्या
श्रीकृष्णतर्कालङ्कारः ॥

विनिद्रः, त्रि, (विगता निद्रा तुलना यस्य ।)
उन्मीलितः । इति शब्दमाला ॥ (यथा, नैषधे ।
१ । ३४ ।

“विनिद्रोमाजनि शय्यतो नयम् ॥”
तथा च सा हत्यदर्पणे । १० परिच्छेदे ।
“उत्पत्तिरिन्दोरपि निष्कलेव
दृष्टा विनिद्रा गलिनी न येन ॥”)

निद्रारहितः । (यथा, महाभारते । ३ ।
२८५ । २१ ।

“अस्यमासीनमश्वं विनिद्रं राजसाधियः ।
ततोऽनर्षोदशयोः कुलकर्त्तुं महापलम् ॥”
विनिद्रत्वं, स्त्री, (विनिद्रत्वं भावः ।) प्रबोधः ।
इति हेमचन्द्रः ॥ निद्रारहितत्वञ्च ॥

विनिपातः, पुं, (निशेषेण निमग्नम् । वि + नि +
पत + घञ् ।) निपातः । देवादिगणम् । इति
नेत्ररी । त्रि. २. ६७. ३ अथमन्त्रः । इति हेम-
चन्द्रः ॥ (यथा, मर्षा । १ । १३६ ।

“मङ्गलाचारशुक्तानां गित्यस्य प्रयत्नात्मनाम
जपतां शुक्तापैव विनिपातो न विद्यते ॥”
विनिमयः, पुं, (वि + नि + मी + यप् ।) परि-
दानम् । प्रतिदानम् । इति शब्दरत्नावली ॥

(यथा, रघुः । १ । २६ ।
“दुदोह मां स यज्ञाय शस्त्राय मधवा दिवम् ।
सम्यद्विनिमयेनोभौ दधतुर्भुवनद्वयम् ॥”)

वन्धकः । इति शब्दमाला ॥ यथा,—
“विक्रयैर्गां विनिमयेर्दत्ता गोमांसतादृक् ।
शतं पान्नायकं ज्ञायाद्वै साचाहधी भवेन ॥”

इति प्रावक्षिततत्त्वधृतगोभिलवचनम् ॥
विनियोगः, पुं, (वि + नि + युञ् + घञ् ।) एवै
व्यर्थम् । इति हेमचन्द्रः ॥ विनियोजनम् ।
यथा,—

“अनेनेदं कर्त्तव्यं विनियोगः प्रकीर्तितः ॥”
इत्याश्रितत्वम् ।
(यथा, सत्याविधौ ।

“ऽकारस्य ब्रह्मश्रुतिर्वायप्रीष्टन्दः सविता
देवता प्राणायामे विनियोगः ॥”)
विनियोजितः, त्रि, विनिद्रुक्तः । विनिपूर्व्यज्जन-
युजधातोः क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

विनिर्धृतः, त्रि, (वि + निर् + धृ + क्तः ।) दूरव-
स्थया चलितः । यथा,—
“ततो देवा विनिर्धृता अष्टराण्याः परा-
जिताः ।

हस्ताधिकाराख्यदशालारभ्यां सर्वे निरा-
प्रताः ॥”
इति मार्कण्डेये देवीमाहात्म्यम् ॥

विनिर्भयः, पुं, (विशिषेण निर्गन्ति भयं यस्य ।)
साध्यागणविशेषः । यथा,—
“मनो मन्ता तथा ध्यानी वरो धान्य वीर्य-
वान् ।

विनिर्भयो नयस्यैव चंसो नारायणो ह्यवः ।
प्रयुषेति समाख्याताः साध्याः दादश
पौर्णिकाः ॥”

इति वल्लिपुराणे काश्यपीयवेदः ॥
भवरहितश्च ॥

विनिर्वाकः, पुं, अतिरेकः । यथा । विवाहस्यारम्भे
विनिर्वाके तु गर्गः । इति वृद्धाप्रकरणे प्योहि-
स्तम् ॥ (पिगतो निर्वाको यस्य इति विश्वे
सुस्तकशुक्ले, त्रिः)

विनिर्वातः, त्रि, समाप्तः । निष्पन्नः । विनिद्र
पूर्व्यकृत्तुधातोः क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

विनिर्वातः, त्रि, निवृत्तिविशिष्टः । समाप्तः ।
निरक्तः । विनिपूर्व्यकृत्तुधातोः क्तप्रत्ययेन
निष्पन्नः ॥ (यथा, गीतायाम् । १५ । ५ ।

“निर्मातृमोक्षं निवृत्तम् ॥
अन्तात्मनित्वा विनिर्वातनाः ॥”
विनिर्वातः, त्रि, निवृत्तः । विनिपूर्व्यकृत्तुधातोः
क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

विनिर्वातः, त्रि, (वि + नी + क्तः ।) निवृत्तचितः ।
निवृत्तः । इत्यमरः ॥ उच्यते इति विश्वे
सुस्तकशुक्ले, त्रिः)

विनिर्वातः, त्रि, (वि + नी + क्तः ।) निवृत्तचितः ।
निवृत्तः । इत्यमरः ॥ उच्यते इति विश्वे
सुस्तकशुक्ले, त्रिः)

विनीदः

तत्पर्यायः । निम्नतः २ प्रथितः ३ । इत्यमर-
भरती । (यथा, रघुवंशे । १४ । ७५ ।

“तपस्विषं सर्वं विनीतवत्त्वे

तपोवने वीतभया वसास्मिन् ॥”)

विनीतः । (यथा, तन्त्रसारे ।

शास्त्रो दान्तः झलीनश्च विनीतः सुहृद्वेश-
वान् ॥”)

अपनीतः । (यथा, महाभारते । ७।११०।५५ ।

“विनीतशल्यांस्तुरगांश्चतुरो हेममालिनः ॥”)

नृतः । इति मेदिनीकारहेमचन्द्रौ । चित्रः ।

इत्यन्यपालः ॥ कृतदण्डः । इति स्मृतिः ।

(अतुह्यतः । यथा, मनु । ६ । ४१ ।

“तत्प्राज्ञेन विनीतेन ज्ञानविज्ञानवेदिना ॥”)

विनीतः, पुं, (वि + नी + क्तः ।) तुवष्टाश्वः ।

तत्पर्यायः । चाधुवाही २ । इत्यमरः । सुषु-

वाहनशीलकः ३ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,

महाभारते । ७ । ११० । ५६ ।

“तांस्तदा ख्यवर्षाभान् विनीतान् श्रीप्र-

गामिनः ॥”)

वैजिक् । इति मेदिनी । ते, १५४ । दमनवाट्टकः ।

(अस्त्र पर्यायो यथा,—

“उक्तो दमनको दान्तो सुनिपुणस्तपोधनः ।

शन्धोत्कटो ब्रह्मण्डो विनीतः क्षतपत्रकः ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)

शिक्षितवृषभादिः । इति राजनिर्घण्टः ॥

विनीतकं, स्त्री पुं, विनीतकम् । परस्परवाप्यनम् ।

इत्यमरटीकायां रायसुकुटः ॥

विनीयः, पुं, (वि + नी + “विपूयविनीयजिह्वेति ।”

३ । १ । ११७ । व्यपप्रत्ययेन निपातितः ।)

कल्कः । इति सुगवोद्ययाकरणम् ॥ (यथा,—

“एकानुवृत्तलघुलामतया विनीयः ।”

इति वैद्यकचक्रपाणिचर्महृदे वातयाधौ रणा-

नैके ॥) पापम् । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

विनेता, [अट्] पुं, (वि + नी + क्तच् ।) राजा ।

आदेशके, चि । इति मेदिनी । ते, १५६ ॥

(यथा, रघुवंशे । १४ । २३ ।

“तनाथ लोकः पितृमान् विनेता ॥”

गुरुः । शिक्षकः । यथा, महाभारते । ११।२६ ।

“अर्जुनस्य विनेतारमाचार्यं सात्विकेक्षया ।

नं पश्य पतितं द्रोणं कृष्णां द्विजसत्तमम् ॥”

यथाच रघुवंशे । ८ । ६१ ।

“स तद्येति विनेतुर्द्वारमतेः

प्रतिपद्य बधो विसर्ज्य सुनिम् ॥”)

विनेयः, चि, (वि + नी + यत् ।) नेतव्यः । विपूर्व-

नीघातोऽप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ दण्णीयः । यथा,

“न्योनिर्ज्ञानं तथोन्मानमविदित्वा तु वे त्रयम् ।

त्राययन्त्यर्चेतोर्भेद विनेयास्तरेपि यतनः ॥”

विनेयाः दण्णीयाः । इति श्योतिसत्त्वम् ॥

विनीदः, पुं, (वि + दृ + घञ् ।) कौतूहलम् ।

इति दशगुणः ॥ (यथा, कथासरित्सागरः ।

१५ । १०५ ।

“वापते तस्य नैकस्यात् गर्भे स सगधेश्वरः ।

विन्दः

तत्तत्र रक्षाहेतोश्च विनोदायतनस्य ताम् ॥”)

क्रीडा । इति भूरिप्रयोगः ॥ (यथा, भाग-

वते । ३ । १६ । २४ ।

“नैतावता चाधिपतेर्वत विम्बभर्त्त-

स्तेजःक्षतं तव न तस्य स ते विनोदः ॥”

अपनयनम् । यथा, शिशुपालवधे । १ । ४८ ॥

“विनोदमिच्छन्नथ दर्पजम्भनो

रणेन कङ्कादिदृष्टैः समं पुनः ॥”

प्रमोदः । यथा, हितोपदेशे ।

“कायशास्त्रविनोदेन कालो गच्छति धामताम् ।

असनेन च मूर्खाणां निद्रया कलहेन वा ॥”)

आणिङ्गनविशेषः । तल्लक्षणं यथा । नायको

नायिकाया दक्षिणपादं वामपादं वास्त्वमध्य-

देशे खदक्षिणपादं वामपादं वा नायिकामध्य-

देशे निधाय वक्षश्चि वक्षः ओष्ठे ओष्ठदन्ता-

यदाक्षिपति तत् । इति कामशास्त्रम् ॥ राज-

गृहविशेषः । यथा,—

“दौर्वै ज्यो राजहस्ताः प्रसरे द्वौ प्रतिष्ठतौ ।

विनोद एव द्वारायि चिंशतु कोष्ठद्वयं भवेत् ॥”

इति शुक्तिकल्पतपः ॥

“द्वादशैते गृहान् वक्ष्ये तेषां कक्ष्यमग्रतः ।

सुनन्दः सर्वतोभद्रो भयो नान्दीमुखस्तथा ॥

विनोदश्च विलासश्च विजयो विमलस्तथा ।

रङ्गः केलिर्जयो वीरो द्वादशैते प्रकीर्तिताः ॥”

इति भविष्योत्तरपुराणम् ॥

वि(वि)न्दः, पुं, (विदि अवयवे + बाहुलकाद्ः ।)

जलकणा । तत्पर्यायः । पृथत् २ पृथठः ३

विपृट् ४ । इत्यमरः ॥ पृथन्ति ५ विपृट् ६ । इति

तट्टीका ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे ।

“जलविन्दप्रपातेन क्रमशः पूर्यते घटः ।

स हेतुः सर्वशास्त्रस्य धर्मस्य च धनस्य च ॥”)

दन्तक्षतविशेषः । भ्रुवोर्मध्यम् । रूपकार्य-

प्रकृतिः । इति मेदिनी । दे, १०-११ । अतुस्वारः ।

यथा । “विन्दुद्विविन्दुमात्रौ वर्गी क्रमाद्युवी संज्ञौ

कः ।” इति सुगवोद्ययाकरणम् ॥ अपि च ।

“शिवो बह्विजसमायुक्तो वामाचिविन्दुभूषितः ।

एकाक्षरो महामन्त्रः श्रीसूक्तस्य प्रकीर्तितः ॥”

इति खण्डवचनम् ॥

विन्दूनपत्तिर्ध्या,—

“सच्चिदानन्दविभवात् सकलात् परमेश्वरात् ।

व्यासीच्छक्तिस्ततो नादो नादाद्विन्दुसमुद्भवः ॥”

इति सारदातिलकः १ पटलः ॥

अपि च ।

“व्यासीद्विन्दुस्ततो नादो नादाच्छक्तिः ससद्भया ।

नादरूपा महेशानो चिद्रूपा परमा कला ॥

नादाच्चैव मनुष्यमनः अद्वैतविन्दुमहेश्वरि ।

पार्श्वचितयविन्दुभ्यो मुञ्चन्तौ कृतकृष्णौ ॥”

इति कुम्भिकातन्त्रे १ पटलः ॥

“विन्दुर्नादो बीजमिति तस्य भेदाः समोरिताः ।

विन्दुः शिवात्मको बीजं शक्तिर्नादस्तयोर्मध्यः ॥

यमवायः समाख्यातः सन्नागमविशारदेः ॥”

इति सारदातिलकः ॥

विन्द्यप

अग्यश्च ।

“विन्दुः शिवात्मकस्तत्र बीजं शक्तिर्नादस्तयोर्मध्यः ॥”

तथोयोगे भवेन्नादस्ताभ्यो जानाच्छिक्तयः ॥”

इति क्रियासारः ॥

वि(वि)न्दुः, चि, (वेत्ति तच्छीलः । विद्वान्ने +

“विन्दुरिक्तुः ।” ३ । २ । १६६ । इति उपप्रत्ययो

शुभागमश्च निपात्यते ।) ज्ञाता । इत्यमरः ॥

ज्ञाता । इत्यन्यपालः ॥ वेदितव्यः । इति

शब्दरत्नावली ॥

वि(वि)न्दुचित्रकः, पुं, (विन्दुभिश्चित्रविशेषैश्चित्रकः

इव ।) न्याभेदः । इति शब्दरत्नावली ॥

वि(वि)न्दुजालं, स्त्री, (विन्दूनां जालम् ।) हस्ति-

शुखोपरिविचित्रविन्दुसमूहः । इति चैमचन्द्रः ॥

वि(वि)न्दुजालकं, स्त्री, (विन्दूनां जालकम् ।)

गजस्य सुखादिस्थो विन्दुसमूहः । तत्पर्यायः ।

पद्मकम् २ । इत्यमरः । पद्मम् ३ । अतएव

पद्मी हस्तीति भरतः ॥

वि(वि)न्दुतन्त्रः, पुं, (विन्दुचिह्नं तन्त्रं यस्य ।)

अक्षः । इति द्वावावली ॥ तुरङ्गकः । यथा,—

“विन्दुतन्त्रः पुमान् शारिफलके च तुरङ्गके ॥”

इति पवर्गीयवाही मेदिनी ॥

वि(वि)न्दुपत्रः, पुं, (विन्दुः पत्रे यस्य ।) भूगण्डकः ।

इति रत्नमाला ॥

वि(वि)न्दुरेखकः, पुं, (विन्दुविशिष्टा रेखा यच्च ।

कान् ।) पक्षिभेदः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

वि(वि)न्दुवासरः, पुं, (विन्दुपातस्य वासरः ।) गर्भे

सन्तानोत्पत्तिकारकशुक्रपातदिनम् । इति

प्योतिथम् ॥

वि(वि)न्दुसरः, [स्] स्त्री, (विन्दुगामकं सरः ।)

सरोवरविशेषः । यथा,—

“वाभ्युत्तरेण केलासं शिवं सर्वविधिं गिरिम् ।

गौरन्तु पञ्चतन्त्रेण हरितालमयं प्रति ॥

हिरण्यवद्भङ्गः सुमहान् दिव्यौषधिमयो

गिरिः ।

तस्य पादे महद्दिव्यं सरः काचनवन्निगम् ॥

रत्नं विन्दुसरो नाम यच्च राजा भगीरथः ।

गङ्गार्थं स तु राजर्षिरुवाच बहुलाः समाः ॥

दिव्यं यास्यन्ति मे पूर्वं गङ्गातोयपरिमुताः ।

तत्र विपथगा देवी प्रथमन्तु प्रतिष्ठिता ॥

सोमपादात् प्रकृता सा सप्रधा प्रतिभष्यते ।

यूपा मणिमयास्तत्र चितयश्च हिरण्ययाः ॥

तत्रैष्टा क्रतुभिः सिद्धः शक्तः सुरगणैः च ॥

दिव्यन्वायापयस्तत्र नञ्जागान्तु मण्डलम् ॥

दृश्यते भास्वरा राज्ञो देवी विपथगा तु सा ।

अन्तरीक्षे दिव्येव भावयित्वा भुवं गताः ॥

भवस्य स्वर्गं पतिता संसृता योगमायया ।

तस्या ये विन्दवः केषितुं क्षुधायाः पतिता

भुवि ।

कृतस्तु तैर्विन्दुगारस्ततो विन्दुसरः स्मृतम् ॥”

इति मातङ्ग्ये । १०० । २० - ६३ ॥

विन्द्यपत्री, स्त्री, क्वरापद्या । इति शब्दचन्द्रिका ॥

वेणुर्दटा इति भाषा ॥

विन्ध्यः

विन्ध्याव

विपक्षः

विन्ध्यः, पुं, चन्द्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ।
विन्ध्यः, पुं, पञ्चतविशेषः । इत्यमरः । (यथा,
मनौ । २ । २१ ।

“हिमवद्विन्ध्ययोर्मध्यं यः प्राग्विजगता-
दपि ।

प्रत्यगेव प्रयगाच्च मध्यदेशः प्रकीर्तितः ।”)
याधः । इति मेदिनी । विन्ध्यपञ्चतस्य निम्न-
शृङ्गत्वकारणम् । यथा,—

गारद उवाच ।

“किमर्धमङ्गि भगवानगस्त्य-
स्तं निम्नशृङ्गं कृतवान् महर्षिः ।
कस्यै कृते केन च कारयेन
नक्षत्रदस्ताखिलसम्पदृते ।

पुलस्त्य उवाच ।

पुरा हि विन्ध्येन दिवाकरस्य
गतिर्निश्चिता गगनेचरस्य ।
रविस्ततः कुम्भभवं समेत्य
होमावसाने वचनं वभाषे ।
समागतोऽष्टाद्विजयेभ्यः त्वां
कुरुष्व मय्युहरणं सुनीन्द्र ।
इदं दानं मम यत्ननीधितं
चरामि येन त्रिदिवे सुनिर्गतः ।
इत्थं दिवाकरवचो गुण्यश्रयोमि
श्रुत्वा तदा कलसजो वचनं वभाषे ।
दानं ददामि तव यत्ननसा त्वभीष्टं
नार्थं प्रयाति विसृज्यो मम कश्चिदेव ।
श्रुत्वा वचोऽष्टतमस्य कलसोद्भवस्य
प्राह प्रभुः करपुटं प्रणिधाय नृद्वि ।
एषोऽथ मे गिरिवरः प्रवण्डि मार्गं
विन्ध्यस्य निम्नकरये भगवान् यतस्तु ।
इति रविवचनादुवाच कुम्भजन्वा
स्तनमिति तद्वि मया हि नीचशृङ्गम् ।
तव किरणजितो भविष्यतीति महीध्रो
मम हि शरण्यसमागतस्य का यथा ते ।

इत्येवमुक्त्वा कलसोद्भवस्तु
सूर्यश्च संक्षुब्ध विन्ध्य भङ्गा ।
जगाम संतप्य हि दृष्ट्वा हि
विन्ध्याचलं दृष्ट्वापुमैर्षिः ।
गत्वा वचः प्राह सुनिर्महोषं
यास्ये महातीर्थवरं सुपुण्यम् ।
दृष्ट्वाऽप्यशक्तस्तवाधिरोपुं
तस्माद्वयान् नीचतरोऽस्तु वयः ।
इत्येवमुक्तो सुगिषत्तमेन
स नीचशृङ्गस्त्वभवन् महीध्रः ।
समाकृतमपि महर्षिसुखः
प्रोक्तञ्च विन्ध्यं द्विष व्याह श्रेणम् ।
यावत्त भूयो निजमाग्रजामि
महाश्रमं धौतवपुः सुनीर्पात् ।
तथा न तावत्स्वित् वदितं
न चेत् शपिष्येऽहमवश्या ते ।
इत्येवमुक्त्वा भगवान् जगाम
दिशं च यामौ कुरुक्षेत्रीक्षम् ।

आक्रुन्व तस्यै स हि तां तदार्शा
काले प्रचान्यत्र यदा सुनीन्द्र ।
नचाश्रमं रम्यतरं हि जलः
संशुद्धास्वनदतोरणान्तम् ।
तत्रापि निःक्षिप्य विदभं पुत्रीं
स्वमाश्रमं सौम्यसुपाणगामम् ।
अतः ततो कार्यपरो ह्यगस्त्यो
नित्यं तदा स्वाश्रममावसत् सः ।
श्रेष्ठश्च कालं स हि दृष्ट्वा कल्प-
क्षपक्षचारामितकान्तिमान्मुनिः ।
विन्ध्योऽपि दृष्ट्वा गगने महाश्रमं
दृष्टिं न यात्येव भयात्सहर्षैः ।
जासौ निवृत्तेऽभिमतिं निधाय
स संस्थितो नीचतरायशृङ्गः ।
एवं त्वगस्त्येन महाचलेन्द्रः
स नीचशृङ्गो हि कृतो महर्षे ।
तस्योऽङ्गुष्ठे सुनिर्गता सा
दुर्गा स्थिता दानवशासनार्थम् ।
देवाश्च विद्वान् महोरगाश्च
विद्याधरा भूतगणाश्च सर्वे ।
सर्वाश्चरोभिः सहितान् दिवानिष्टं
कात्यायनीं तस्युरपेतशोकाः ।”

इति वामनपुराणे देवीमाहात्म्ये १२ अध्यायः ।

“आर्ध्यावर्तः पुण्यभूमिर्मध्यं विन्ध्यहिमागयोः”

इत्यमरः ।

“विन्ध्यस्य पश्चिमे भागे मनुष्यभुक् पतितो
भवेत् ।”

इति प्राचीनाः ।

विन्ध्यकूटः, पुं, (विन्ध्ये कूटं माया कृतं वा यस्य ।

याज्ञेन तस्यावनतीकरणदस्य तथात्वम् ।)

अगस्त्यसुनिः । इति त्रिकाण्डशेषः ।

विन्ध्यवासी, [नृ] पुं, (विन्ध्ये वसतीति । वस +

णिनिः ।) यादसुनिः । इति हेमचन्द्रः ।

विन्ध्यवासिनी, स्त्री, (विन्ध्ये वसतीति । वसु + णिनिः ।

तत्स्थियां ङीप् ।) दुर्गा । यथा,—

“सहस्राक्षोऽपि तां शृणु विन्ध्यं वेगाज्जगाम ह ।

तत्र गत्वा तथोवाच तिलस्वान्न महावने ।

पूज्यमाना सुरैर्गङ्गा ख्याता त्वं विन्ध्यवासिनी ।

तत्र ख्याप्य हरिर्देवीं दत्त्वा सिंहस्य वाहनम् ।

भवामदारिहन्तीति ह्युक्त्वा स्वर्गमवाप्नुयात् ।”

इति वामने ५१ अध्यायः । ७ ।

अन्यत्र देवीपुराणे ४५ अध्याये ।

“विन्ध्यवतीर्था देवार्थं कृतो घोरो महाभटः ।

अद्यापि तत्र यावासा तेन सा विन्ध्यवासिनी ।”

विन्ध्यस्तः, पुं, (विन्ध्ये विन्ध्यपञ्चते तिष्ठतीति । स्था

+ कः ।) यादसुनिः । इति जटाधरः ।

विन्ध्या, स्त्री, सवलीकृतः । इति मेदिनी । कुटिः ।

इति हेमचन्द्रः । यथा हि इति भाषा ।

विन्ध्यावली, स्त्री, बलिपत्नी । बाणराजमाता ।

इति पुराणम् । (यथा, भागवते । ८ । २० ।

१० ।

“विन्ध्यावली तदागम्य पत्नीचाकृमाक्षिणी ।”

विन्ध्यावलीपुत्रः, पुं, (विन्ध्यावल्याः पुत्रः ।) वाय-
राजः । इति त्रिकाण्डशेषः ।

विन्ध्यावलीसुतः, पुं, (विन्ध्यावल्याः सुतः ।) वाय-
राजः । इति जटाधरः ।

विम्बः, त्रि, (विद् + क्तः । “नुदविदेति ।” ८ । १५ ।
नत्वम् ।) विचारितः । प्राप्तः । इत्यमरः ।

ज्ञातः । स्थितः । इति विश्वः ।

विन्ध्यस्तः, त्रि, (वि + नि + अच् + क्तः ।) कृत-
विन्ध्यासः । यथा,—

“सदृश्या गुणगुम्फिता सुकृतिनां सत्कर्मणां

ज्ञापिका

सत्सामान्यविशेषनित्यमिजिता भावप्रकर्षोष्-

चक्षता ।

विष्णोर्वचसि विम्बनायकृतिना सिद्धान्तसुक्ता-

वली

विन्ध्या मगसो सुदं वितश्रुतां सद्व्युत्तिरेषा

चिरम् ।”

इति सिद्धान्तसुक्तावली ।

विन्ध्याकः, पुं, (वि + नि + अच् + क्तः ।) विद्-
वृत्तः । इति शब्दचन्द्रिका । छातियान् इति
भाषा ।

विन्ध्यावः, पुं, (वि + नि + अच् + क्तः ।) स्थाप-
नम् । रचनम् । यथा, ज्ञानार्थवे । वैष्णवे तु ।

“एकैकवर्णसुचायं नृलाघाराच्छिरोऽस्तकम् ।

नमोऽन्तमिति विन्ध्यास आन्तरः परिकीर्तितः ।”

अपि च ।

“स्योमाद्यन्तो नमोऽन्तो वा सविन्दुर्विन्दुवर्णितः ।

पञ्चाशद्वर्णविन्ध्यासः क्रमादुक्तो मनीषिभिः ।”

इति भट्टः । इति तन्त्रसारः ।

अन्यत्र ।

“इहेषु मणिविन्ध्यासो विज्ञेयो न च दृष्टवत् ।

विशुद्धहीरकन्यासो विधेयः सदगोपरि ।

तेन सर्वाणि नश्यन्ति अरिष्टानि मणौ-

सुखम् ।”

इति युक्तिकल्पतरुः ।

किञ्च ।

“तथा कथितया किंवा तथा वनितया च किम् ।

पदविन्ध्यासमासेष यथा नापहृतं मनः ।”

इत्युद्धटः ।

विप, क क्षेपे । इति कविकल्पद्रुमः । (पुरा०-पर०-

-सक०-सेट् ।) क, वेपयति । इति दुर्गादासः ।

विपक्षः, पुं, (विरुद्धः पक्षो यस्य ।) शत्रुः । इत्य-

मरः । (यथा, हरिवंशे । ५९ । ५४ ।

“तत्र वेष्टा विभज्यन्तां विपक्षः पक्ष एव च ।

पुत्राणां च तयो राशौ भविता विपक्षो

सहान् ।”

यथा च रघुवंशे । १० । ७५ ।

“इन्दोरगतयः पक्षे सूर्यस्य कृतदेऽश्वयः ।

गुणास्तस्य विपक्षेऽपि गुणिनो वेभिरेक-

रन् ।”

न्यायमने साध्याभाववत्पक्षः । यथा, भाषा-

परिच्छेदे । ७९ ।

“यः सपद्ये विपद्ये च भवेन् साधारणस्तु सः ।”
 “सपद्यविपद्यवृत्तिः साधारणः । सपद्यः
 साध्यवान् । विपद्यः साध्याभाववान् ।” इति
 मुक्तावली ॥ विकल्पः पद्यः । उक्ताधारणम् ।
 यथा, व्याख्यातश्रवणम् । ६५०
 “प्रतिभूः मुक्तो विपद्ये दृष्टः शङ्कारसंकषा
 मुक्तम् ॥”

विगतः पद्यो यस्य । पद्यहीने, त्रि ।

विपक्षिका, स्त्री, (वि + पक्षि विस्तारे + क्तृन् ।
 स्त्रियां टाप् पठ्यते इत्यच् ।) बीजा । इति
 शब्दरत्नावली ॥

विपक्षी, स्त्री, (वि + पक्ष + क्तृन् । स्त्रियां गौरा-
 दित्वात् ङीष्, बीजा । इत्यमरः ॥ (यथा,
 कषागरागरे । ४६ । २० ।

“अदं ह्येतद्विज्ञानामि तन्मोक्षद्वारलक्षणैः ।

इत्युक्ता मुक्तधर्मास्मात्ता विपक्षी मुक्तोच सः ॥”

कलिः । इति मेदिनी । त्रि, १७ ॥

विपणः, पुं, (वि + पण यवद्वारे + घञ् । संज्ञा-
 पूर्वकत्वान् न वृद्धिः ।) विक्रयः । इत्यमरः ॥
 (यथा, मनी । ६ । १५२ ।

“विपणं च जीवन्तो वर्ज्याः स्युर्जकययोः ॥”

विज्ञेयस्य पण्यतेऽस्तिमिति । विपणिः । यथा,

महाभारते । १२ । ६६ । ५९ ।

“विज्ञातान् राजमातांश्च कारयेत् नराधिपः ।

प्रपाद्य विपणांश्चैव ययोर्देशं समादिशेत् ॥”

विपणिः, पुं स्त्री, (विपण्यतेऽस्तिमिति । वि +

पण + “चञ्चधातुभ्य इङ् ।” उणा० ४ । १७ ।

इति इङ् ।) पण्यविक्रयशाला । इति श्रुता-

श्रुतः ॥ इत्यमरः । विक्रयाद्येप्रसारित-

नालादप्यायां बन्धिवीणां वाणिज्याविधौ

इति पाण्यार इति च स्थापयामिति केचित् ।

इहममल्यः । इति केचित् । इहममल्यपण्य-

विक्रमवीथी । इति केचित् । इति भरतः ॥

तापण्यावः । पण्यवीथिका २ । इत्यमरः ॥

आपण्यः ६ पण्यवीथी ४ पण्यम् ५ । इति

रमयः ॥ निपट्या ६ वणिक्पथम् ७ । इत्यमर-

दत्तः ॥ विपथम् = वीथी ६ । इति कोषः ॥

“निपट्या विपणिः पण्यवीथिका त्वापण्यशाला ।

इत्यविक्रयशालायां भवेदेतत्तुल्यम् ॥”

इति शब्दरत्नावली ॥

“विपणिः पण्यवीथ्याश्च भवेदापण्यपण्ययोः ॥”

इति मेदिनी । त्रि, ७८ ॥

(यथा, महाभारते । ६ । ७५ । २० ।

“विपण्यापण्यपण्ययोः नानापण्यप्रत्येकैः ॥”

नायिष्यन् । यथा, मनी । १० । ११६ ।

“विप्या शिख्यं अतिः सेया मोरसं विपयः

रुपिः ।

इतिभेदां कुलीदृश दृश जीवन्तेतवः ॥”

विपणी, [त्रि] पुं, (विपणः विपण्योऽस्तिमिति ।

विपण्य + इतिः ।) अविह् । इति षटाधरः ।

(यथा, शिख्यापण्यम् । ६ । ७४ ।

“वर्ज्यापद्या विपदिनी विपयोर्जिमेयुः ॥”

विपणी, स्त्री, (विपणि + वा ङीष् ।) इहः । इति

हिरूपकोपः ॥ (यथा, कषागरागरे । २० । ६५ ।

“ययौ भोजनमन्त्यार्थं विपणीमात्तमूलकः ॥”

विपणिः, स्त्री, (वि + पद + क्तृन् ।) व्यापन् ।

विपत् । इत्यमरः ॥ यातना । इति मेदिनी ।

ते, १५६ । यथा,—

शृगुरवाच ।

“श्रुतं सर्वं सुरश्रेष्ठ सारोहीर्षचनं शृगु ।

न कानरो हि नीतिज्ञो विपत्ती च कदाचन ॥

सम्पत्तिर्वा विपत्तिर्वा नश्वरा स्वप्नरूपिणी ।

पूर्वस्वकर्मायत्ता च स्वयं कर्त्ता तयोरपि ॥”

इति नक्षत्रवैवर्त्त प्रज्ञतिखण्डे ३४ अध्यायः ॥

विनाशः । यथा,—

“यस्मिन् राशिगते भानौ विपत्तिं यान्ति

मानवाः ।

तेषां तत्रैव कर्मणा पिण्डदानोदकक्रिया ॥”

इति मलमासतत्त्वम् ॥

विपथः, पुं, (विपथः पथ्याः । “कृत्पूर्वभूःपथा-

मानत्वे ।” ५ । ४ । ७४ । इत्यकारप्रत्ययः ।)

निन्दितपथः । तत्पण्यायः । यध्वः २ दुरध्वः ३

कृदध्वा ४ कापथः ५ । इत्यमरः ॥ कृपथः ६

असत्पथः ७ कुलितपथः ८ । इति शब्दरत्ना-

वली ॥ (यथा, महाभारते । १२ । ३५६ । ११ ।

“सत्पथं कथयन्त्यस्य यास्यामि विपथं वद ॥”

विपन् } स्त्री, (वि + पद + सम्पदादित्वात् कृप् ।)

विपद् } विपत्तिः । इत्यमरः ॥ (यथा,—

“कैपत्तकर्मशकरान् सफरचुत्तोऽपि

जाते पुनर्निपत्तिनः सफरो विपाकः ।

देवात्ततो विगलितो गलितो वक्त्रेन

वामे विधौ वद कथं विपद् नित्यः ॥”

इत्युद्भटः ॥

यथा च मागवते । १ । ६ । १५ ।

“यत्र धर्मसुतो राजा गदापाणिर्नृकोदरः ।

छण्णोऽस्त्री गालिवं चार्पं सुहृत् छण्णस्ततो

विपत् ॥”

विपदा, स्त्री, (विपद् + भागुरिमते हलन्तानां

टाप् ।) विपत् । इत्यमरटीकायां रायसुहृदः ॥

विपद्यः, त्रि, (वि + पद + क्तः ।) विपदाक्रान्तः ।

इति मेदिनी । त्रि, १३४ । नष्टः । इति शब्द-

रत्नावली ॥

विपद्यः, पुं, सर्पः । इति मेदिनी । त्रि, १३४ ॥

विपरीतः, त्रि, (वि + परि + इ + क्तः ।) विप-

र्ययः । उल्टा इति भाषा ॥ तत्पण्यायः ।

प्रतिपद्यः २ प्रतिपन्नः २ अपपद्यः ३ अपपद्यः

५ विपरीतः ६ । इति षटाधरः ॥ प्रपद्यम्

७ पराचीनम् = प्रतीपम् ६ । इति शब्दरत्ना-

वली ॥ (यथाच शङ्करदिग्विजये ।

“मद्यो ज्ञातः हलन्तास्त्री विपरीतानि भावते ।

मद्यं मदीयं पिबेत्तु मद्यो जातः जलद्वयम् ॥”

सुगर्भः । यथा, रामायणे । ६ । १० । १५ ।

“य य न प्रविश्याद् रावतः हास्योदितः ।

उत्तमानं रत्नं पादं विपरीतं द्रवीयम् ॥”

योऽश्रुतिवन्तान्तर्गतं दशमपद्यः । यथा,—

“पादमेकस्मिन् कृत्वा द्वितीयं कटिर्भस्मितम् ।

नारीपु रमते कामो विपरीतस्तु वन्द्यः ॥”

इति रतिभञ्जरी ॥

अपि च ।

“पादमेकस्मिन् कृत्वा द्वितीयं स्तन्यभस्मितम् ।

कामिन्याः कामयेन् कामो वन्द्यः स्याद्विपरी-

तकः ॥”

इति स्मरदीपिका ॥

विपरीता, स्त्री, कामुकी । इति धनञ्जयः ॥

विपरीतः, पुं, (विशिष्टानि पदानि यस्य ।) पलाश-

वृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (पुनरुद्दिष्ट, त्रि ४)

विपरीत्यः, पुं, (वि + परि + इ + “एरच् ।”

इत्यच् ।) अतिक्रमः । तत्पण्यायः । यथाचः २

विपरीत्यः ३ यथाचः ४ । इत्यमरः ॥ विपरीत्यः

५ । इति भरतः ॥ (यथा, भागवते । १० ।

१ । ५० ।

“विपरीत्यो वा किं न स्याद्गतिर्धातुर्दृश्यया ।

उपस्थितो निश्चेत्त निश्चितः पुनरापेक्षतु ॥”

सांख्यनये विपरीत्याः पद्य । ते च सांख्यकारि-

कायां दृष्टयाः ॥)

विपरीत्याः, पुं, (विगतः पण्यायो यस्य । यद्वा,

वि + परि + इ + घञ् ।) विपरीतमयनम् ।

अन्यस्यान्यरूपमयनम् । इति भरतः ॥

“विपरीत्याये कुलं नास्ति न कुलं रक्षयिष्यथोः ।”

इति कुलाचार्यकारिका ॥

विपरीत्याः, पुं, (वि + परि + अय + घञ् ।) विप-

र्ययः । इत्यमरः ॥ (यथा, उत्तरचरिते । २ ।

“पुरा यत्र स्रोतः पुलिनमधुना तत्र सरितां

विपरीत्यां यातो घनविरलभावः क्षितिरुपाम् ।

वद्योर्दृष्टं कान्तादपरमिव मन्ये वनमिदं

निवेशः शैलानां तदिदमिति बुद्धिं द्रष्टव्यम् ॥”

अप्रमादककुटुम्भेदः । यथा, भाषापरिचये ।

“तत्कुले तत्क्षितियां स्यादप्रमा सा निरुपिता ।

तत्पण्यो विपरीत्याः संशयोऽपि प्रकीर्तितः ।

आद्यो देहे स्वात्मबुद्धिः शङ्कादौ पीतता-

मनिः ॥”

“आद्यो विपरीत्याः ।” इति मुक्तावली ॥

विपरी, त्रि, (वि + पू + “अचो यन् ।” इति

यत् ।) शोधनीयम् । विपरीतप्राप्तोर्ध्वप्रत्ययेन

निर्ययम् ॥

विपरी, [त्रि] पुं, दुष्टभेदः । इति हेमचन्द्रः ॥

विपरीत, त्रि, (विपरीतं पश्यति विपरीतं चेतति

चिन्तयति चिन्तयति वा । एयोदरादित्वात्

साधुः ।) पठितः । इत्यमरः ॥ (यथा, मनी ।

७ । ५८ ।

“कर्त्तव्यान् विविधेन प्राक्कलेन विपरीतः ॥”

विपरी, पुं, (वि + पण्य + भावे कर्त्तव्ये वा यत् ।)

पश्यन्म् । (यथा, भागवते । ५ । १६ । २० ।

“तापदुर्मयोरपि रोषमोयोऽतिशया तद्विपरीत-

विपरीतायां वायुर्धर्मयोऽतिशया तद्विपरीत-

जीवामरसं ज्ञात्वात्तं कामं सुखं भवति ॥”

विप्रः

संलक्ष्य गणत्रयमादिमं सकलयोर्द्वयोर्भवति
पादः ।

यस्यास्तां पिङ्गलनागो विपुलामिति समा-
ख्यातिः ।

पुंसां कलिकालयालक्षतानां नास्त्युपहृतिर-
स्यापि ।

वीर्यविपुला सुखे चेत् स्यात् गोविन्दारण्यमन्त्र-
कलाः ॥

इति हृन्दीमञ्जरी ॥

(विपुलपञ्चतस्यादेवी । इति देवीभागवतम् ।

७ । १० । ६६ ॥)

विपुलास्तवा, स्त्री, (विपुलं रसं आसवतीति । आ
+ सु + अच् । टाप् ।) इहकन्या । इति राज-
निर्घण्टः ॥

विपूयः, पुं, (वि + पू + “विपूयविनीयेति ।” ३ । १ ।
११७ । इति कर्मणि क्यवन्तनिपातः ।) वृद्धः ।

इति सुगन्धोदयाकरणम् ॥ यथा,—

“वासानां वल्कले भुङ्क्ते विपूयैः कृतमेखलाम् ।
चामामञ्जनपिण्डाभां दृष्टिनीमजिनाक्षराम् ॥”

इति भट्टिः । ६ । ६० ॥

विप्रः, पुं, (वप + “वृज्जिन्नाप्रवर्जते ।” उणा० २ । २८ ।
निपातनात् रप्रत्ययेन साधुः ।) ब्राह्मणः । इत्य-
मरः । विशेषेण प्राति पूरयति षट् कर्मणि

विप्रः । प्रा ल पूर्तो इत्यस्मात् छप्रत्ययः । किंवा ।
उप्यते धर्मेवीजमत्र इति वपेर्नाञ्चीति रे
निपातनादत इत्वम् । इति भरतः ॥ तस्य
लक्षणं यथा,—

“जन्मना ब्राह्मणो ज्ञेयः संस्कारैर्दिग्ज उच्यते ।
विद्यया याति विप्रत्वं त्रिभिः त्र्योत्रियलक्षणम् ॥”

इति प्रायश्चित्तविवेकः ॥

(यथाच मनौ । १ । ६४ ।

“उत्पत्तिरेव विप्रस्य रूतर्धर्मस्य शान्तिः ।
स हि धर्मार्थसुखमो वसन्भूयाय कल्पते ॥”
अस्य पादोदकमाहतां यथा, अष्टवैवर्ते । १ ।
११ । २६—३३ ।

“एधियां यानि तीर्थानि तानि तीर्थानि सागरे ।
सागरे यानि तीर्थानि विप्रपादेषु तानि च ॥

विप्रपादोदकक्षिप्त्वा यावन्तिष्ठति मेदिनी ।
तावत् पुष्करपात्रेषु पिबन्ति पितरो जगन् ।

विप्रपादोदकं पुण्यं भक्तियुक्तस्य यः पिबेत् ॥
स ज्ञातः सर्वतीर्थेषु सर्वयज्ञेषु दीक्षितः ।

म । रोगी यदि पिबेत् विप्रपादोदकं क्षिप्त्वा ।
सुख्यते सर्वरोगेभ्यो मासमेकान् भक्तिवतः ॥

अविद्यो वा अविद्यो वा चन्धामूर्खो हि यो
द्विजः ।

स एव विष्णुसदृशो मा हरौ विमुखो यदि ॥
ज्ञातं विप्रं व्रतन्तं वा न शन्यान्तं तं श्रेयम् ।

गोभ्यः शतशुचं पूज्यो हरिमत्ताश्च शाश्वतः ॥
पादोदकस्य नैवेद्यं भुङ्क्ते विप्रस्य यो द्विज ।

निवृत्तं नैवेद्यभोजी यो राजस्यफलं लभेत् ॥
एकादश्यां न भुङ्क्ते यो निवृत्तं विष्णुं समर्चयेत् ।

तस्य पादोदकं प्राप्य शतं तीर्थं भवेद्भुवम् ॥”

विप्रति

अन्यथः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (त्रि, मेधावी ।
यथा, ऋग्वेदे । १० । ११२ । ६ ।

“निमुखीद् गणपते गणेषु त्वा माहुर्विप्रतमं
कवीनाम् ॥”)

“विप्रतमं अतिशयेन मेधाविनम् ।” इति तद्भाष्ये
चायणः ॥ स्तवकर्ता । यथा, ऋग्वेदे । १० ।
४० । १४ ।

“विप्रस्य वा यजमानस्य वा यज्ञम् ॥”
“विप्रस्य मेधाविनः स्तोतुर्वा ।” इति तद्भाष्ये
चायणः ॥)

विप्रकारः, पुं, (वि + प्र + क्त + भावे षष् ।)
अपकारः । तत्पर्यायः । निकारः २ । इत्य-
मरः ॥ (यथा, महाभारते । १ । ६२ । १४ ।

“तेषां विप्रकारेषु तेषु तेषु मष्टामतिः ।
मोक्षये प्रतिकारे च विदुरोऽवहितोऽभवत् ॥”

खलीकारः । इति खामी । तिरस्कारः । इति
हेमचन्द्रः ॥ (विविधप्रकारः । यथा, महा-
भारते । ३ । २७५ । ३ ।

“स वाधते प्रजाः सर्वा विप्रकारैर्महायज्ञः ।
ततो नञ्जातु भगवान्नान्यस्याता हि विद्यते ॥”

विप्रकाष्ठं, स्त्री, तूलवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
विप्रहृतः, त्रि, (वि + प्र + हृ + क्तः ।) तिरस्कृतः ।
तत्पर्यायः । निहतः २ । इति हेमचन्द्रः ॥

(यथा, कुमारसम्भवे । २ । १ ।
“तस्मिन् विप्रहृताः कावे तारकेय दिवौकसः ।
तुरापाहं पुरोधाय घाम स्थायन्मुवं ययुः ॥”

विप्रहृतिः, स्त्री, विप्रकारः । विप्रपूर्वककथातोः
क्तिप्रत्ययेन निष्पन्नमिदम् ॥

विप्रहृष्टः, त्रि, (वि + प्र + हृ + क्तः ।) दूरः ।
इति हजानुधः ॥ (यथा,—

“सन्निकृष्टविप्रहृष्टमभिचारिप्राधानिकमेदाश्च-
तुषां इति । नच ते यथादिकमपेक्षन्ते । विप्र-
हृष्टो यथा । हेमन्ते निश्चितः श्रेष्ठा वसन्ते
कफरोगकृत् । किंवा सन्निकृष्टो वरस्य रथादि-
सेवा विप्रहृष्टो वदकोपः ॥” इति माधवकृत
रत्नविनयव्याख्याने विजयः ॥)

विप्रहृष्टकं, त्रि, (विप्रहृष्ट एव । स्वार्थे कन् ।)
दूरम् । इत्यमरः ॥

विप्रपितृः, पुं, दण्डपुत्रः । यथा,—
रुत उवाच ।

“जम्भवदण्डपुत्राश्च वंशे ख्याता महासुराः ।
विप्रपितृप्रधानास्ते शतं तीमपराक्रमाः ॥”

इति वल्किपुराणे काश्यपीसर्वशः ॥
(तथाच महाभारते । १ । ६५ । २१ ।

“चत्वारिंशद्दण्डोः पुत्राः ख्याताः सर्वत्र
भारत ।

तेषां प्रथमस्य राजा विप्रपितृमहायज्ञः ॥”
विप्रतिपत्तिः, स्त्री, (वि + प्रति + पद + क्तिन् ।)
विरोधः । यथा,—

“परस्परं मनुष्याणां स्वार्थविप्रतिपत्तिम् ।
वाक्याध्यायाद्व्यवस्थानं व्यवहार उदाहृतः ॥

भाषीतरक्रियावाधविहिभिः क्रमवृद्धिभिः ।

विप्रल

आविप्रचतुरंशस्तु चतुष्यादभिधीयते ॥”

इति मिताक्षरायां व्यवहारमाहका ॥
विकृतिः । यथा प्रथमाध्याये काव्यायनसूत्रम् ।

शब्दे विप्रतिपत्तिरिति । प्रतिनिहितद्रव्ये श्रुत-
शब्दः प्रयोष्यः । श्रुतद्रव्यबुद्ध्या प्रतिनिधुपादा-
नान् शब्दान्तरप्रयोगे द्रव्यान्तरबुद्धिप्रसङ्गात् ।

इत्येकादशीतत्त्वम् ॥ (अन्यथाभावः । अरिष्ट-
विशेषः । यथा, सुश्रुते । १ । ३० । “अथानः पक्षे-
न्द्रिवार्थविप्रतिपत्तिमध्यायं व्याख्यास्यामः ।”

एवं ह्याविप्रतिपत्तिः । स्वभावविप्रति-
पत्तिः ॥)

विप्रतिवारः, पुं, (वि + प्रति + वृ + षष् ।)
विप्रतीवारः । इत्यमरटीकायां रायसुकुटः ॥
(यथा, शिशुपालध्वजे । १० । २० ।

“प्रापि चेतसि च विप्रतिवारो
सुभुवामवसरः सरक्रेण ॥”

“विप्रतिवारो पञ्चाक्षापयुक्ते । पञ्चाक्षापोऽनुता-
पश्च विप्रतीवार इत्यपि । इत्यमरः ।” इति
तट्टीकायां मङ्गिनाथः ॥)

विप्रतिषिद्धं, त्रि, (वि + प्रति + विध + क्तः ।)
निविद्धम् । इति ख्यतिः ॥

विप्रतीसारः, पुं, अगुतापः । इत्यमरः ॥ कौकिलम् ।
अनुशयः । रीषः । इति मेदिनी । रे, १०७ ।

विप्रदहः, पुं, (विशेषेण प्रहृष्टश्च दहते इति ।
दह + घः ।) फलमूलादिशुष्कद्रवम् । इति
शब्दचन्द्रिका ॥

विप्रप्रियः, पुं, (विप्राणां प्रियः । यक्षीयदुमत्वात् ।)
पलाशवृक्षः । इति केचित् ॥ ब्राह्मणवक्षमे, त्रि ।
यथा,—

“रामं कल्याणपूर्विकं रघुवरं कीर्तापतिं सुन्दरं
काङ्क्षतुष्यं कल्याणमयं गुणनिधिं विप्रप्रियं
धार्मिकम् ॥”

इति रामायणम् ॥
विप्रयायं, स्त्री, (विशेषेण प्रयाणम् ।) पकायनम् ।
इति केचित् ॥

विप्रयुक्तः, त्रि, (प्र + युक् + भावे क्तः । विगतं
प्रयुक्तं प्रयोगो यस्मात् ।) विच्छिष्टः । विभिन्नः ।
इति केचित् ॥

विप्रयोगः, पुं, (विगतः प्रहृष्टो योगो यच्च ।)
विप्रलम्भः । इत्यमरः ॥ विरहो विस्वादी वा ।
इति खामी । दामिनीर्विच्छेदः । इति सुभूतिः ॥
(यथा, मनौ । ६ । १ ।

“पुरुषस्य स्त्रियाश्चैव धर्मेण वर्तन्ति तिल्लतोः ।
संयोगे विप्रयोगे च धर्मेण वक्ष्यामि प्राण-
तान् ॥”

संयोगाभावः । यथा, वाङ्मयदर्पणे । २ ।
“संयोगो विप्रयोगश्च वाङ्मयं विरोधिता ॥”

विप्रलब्धः, त्रि, (वि + प्र + लभ + क्तः ।) वञ्चितः ।
इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, महाभारते । ५ ।
१६९ । २१ ।

“दशार्थराजो राजंस्त्वामिदं वचनमवधीत ।
अभिघ्नान् प्रकृपितो विप्रलब्धव्ययानव ॥”

“नोऽपि कुर्यात् सुखा विप्रभोऽहं नयन्ति याः।
दत्तवदन्तमेषु विज्ञास्यार्थं यत्किमिवैत् ॥”

इति कौर्मि उपविभागे १३ अध्यायः ।
विप्रोक्तः, चि, प्रवाहितः । विप्रपूर्वकवसनातोः
क्षप्रत्ययेन निष्पन्नः ।

विज्ञवः, पुं, (वि + ज्ञु + व्यप् ।) परचक्रादिगमम् ।
इति भरतः ॥ राश्ट्रकृपणवः । इति चार-
सुन्दरी ॥ तत्पर्यायः । डिमः २ डमरः ३ ।
इत्यमरः ॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ८।१०४१।
“सर्वा मण्डवराण्योक्तीं वीरः शमितविज्ञ-
याम् ।”)

यन्त्रकलहः । इति सामी । (संशः । उप-
द्रवः । यथा, भागवते । ४ । २६ । ६ ।

“विश्ववोभूद्दःखितानां दुःखदः कुरुणात्मनाम् ।
विनाशः । यथा, कथापरित्यागदे । १३ । ८२ ।
“संमन्त्र कौतुकात् पापापज्ञायां शूलविश्वम् ।
चिकीर्षवो ययुः शीघ्रं तास्त्रलिप्तीमयाचिताः ॥”
विश्ववते इति च्यव् । जलोपर्यवस्थितः । यथा,
महाभारते । ६ । ३ । ५ ।

“वदित्तो नावि भद्रायासगाधे विप्रवा इव ।”)
विज्ञायः, पुं, अश्वस्य भुतगतिः । इति विपूर्व-
प्रघातोर्ध्वप्रत्ययेन निष्पन्नम् ।

विष्णुट्, [व] ली, (विशेष्य लोपतीति । वि +
 ङृष् + क्तिप् ।) विष्णुट् । विष्णुः । इत्यमर
 टीकायां रामान्ध्रम् ॥

विभ्रुतः, वि, (वि+ब्रु+क्त.) व्यसनात्तः । तनु-
पथायः । पचभद्रः २ व्यसनी ३ । इति वृम-
चन्द्रः ॥

विफलं, वि, (कृतं फलं यस्य ।) निरर्थकम् ।
तत्पण्यायः । शेषम् २ व्यर्थम् ३ । इति षटा-
धरः । (यथा । कुमारसम्भवे । ७ । ६६ ।

“परस्परैः समृणीयशोभं
न चिरिदं हृन्ममोन्नयिष्यत् ।
अस्मिन् ह्येव रूपविद्यानयतः
प्रत्यः प्रजाणां विप्रसोभयिष्यत् ॥”)

विष्णुना, श्री, (विगतं फलं यच्छाः ।) केतयी ।
इति राजनिर्घण्टः ।

विद्वन्, पुं, आर्णहरोगः । हत्यमरः । तस्य
विक्रित्वा ।

“तुल्यकारयकार्यत्वात् उदाहरणद्वयं ज्ञेयम् ।
 ध्यानादपि च कुलीन विशेषणमभिधीयते ।
 चिद्वस्तुध्यानादप्येतत्तुल्यं हि तदुक्तं यथा भाष्यकारः ।
 गुणैर्न तुल्यं पटिकादप्येतत्तुल्यं यथा भाष्यकारः ।
 वर्तमानिकार्यत्वात् तदुक्तं यथा भाष्यकारः ।
 मधुनि गुणैर्न तुल्यं पटिकादप्येतत्तुल्यं यथा भाष्यकारः ।
 वर्तमानिकार्यत्वात् तदुक्तं यथा भाष्यकारः ।
 वर्तमानिकार्यत्वात् तदुक्तं यथा भाष्यकारः ।
 वर्तमानिकार्यत्वात् तदुक्तं यथा भाष्यकारः ।

॥ १ ॥
 ॥ २ ॥
 ॥ ३ ॥
 ॥ ४ ॥
 ॥ ५ ॥
 ॥ ६ ॥
 ॥ ७ ॥
 ॥ ८ ॥
 ॥ ९ ॥
 ॥ १० ॥
 ॥ ११ ॥
 ॥ १२ ॥
 ॥ १३ ॥
 ॥ १४ ॥
 ॥ १५ ॥
 ॥ १६ ॥
 ॥ १७ ॥
 ॥ १८ ॥
 ॥ १९ ॥
 ॥ २० ॥
 ॥ २१ ॥
 ॥ २२ ॥
 ॥ २३ ॥
 ॥ २४ ॥
 ॥ २५ ॥
 ॥ २६ ॥
 ॥ २७ ॥
 ॥ २८ ॥
 ॥ २९ ॥
 ॥ ३० ॥
 ॥ ३१ ॥
 ॥ ३२ ॥
 ॥ ३३ ॥
 ॥ ३४ ॥
 ॥ ३५ ॥
 ॥ ३६ ॥
 ॥ ३७ ॥
 ॥ ३८ ॥
 ॥ ३९ ॥
 ॥ ४० ॥
 ॥ ४१ ॥
 ॥ ४२ ॥
 ॥ ४३ ॥
 ॥ ४४ ॥
 ॥ ४५ ॥
 ॥ ४६ ॥
 ॥ ४७ ॥
 ॥ ४८ ॥
 ॥ ४९ ॥
 ॥ ५० ॥
 ॥ ५१ ॥
 ॥ ५२ ॥
 ॥ ५३ ॥
 ॥ ५४ ॥
 ॥ ५५ ॥
 ॥ ५६ ॥
 ॥ ५७ ॥
 ॥ ५८ ॥
 ॥ ५९ ॥
 ॥ ६० ॥
 ॥ ६१ ॥
 ॥ ६२ ॥
 ॥ ६३ ॥
 ॥ ६४ ॥
 ॥ ६५ ॥
 ॥ ६६ ॥
 ॥ ६७ ॥
 ॥ ६८ ॥
 ॥ ६९ ॥
 ॥ ७० ॥
 ॥ ७१ ॥
 ॥ ७२ ॥
 ॥ ७३ ॥
 ॥ ७४ ॥
 ॥ ७५ ॥
 ॥ ७६ ॥
 ॥ ७७ ॥
 ॥ ७८ ॥
 ॥ ७९ ॥
 ॥ ८० ॥
 ॥ ८१ ॥
 ॥ ८२ ॥
 ॥ ८३ ॥
 ॥ ८४ ॥
 ॥ ८५ ॥
 ॥ ८६ ॥
 ॥ ८७ ॥
 ॥ ८८ ॥
 ॥ ८९ ॥
 ॥ ९० ॥
 ॥ ९१ ॥
 ॥ ९२ ॥
 ॥ ९३ ॥
 ॥ ९४ ॥
 ॥ ९५ ॥
 ॥ ९६ ॥
 ॥ ९७ ॥
 ॥ ९८ ॥
 ॥ ९९ ॥
 ॥ १०० ॥

“पादोदरविषयं च भूमाद्वृत्तमन्यथा ।”

विभक्तः

विभक्तः

विभा

विभक्तानवगच्छेर्बुल्लेखमप्यन्तरेण तान् ॥”

इति नारदवचनानि ॥

तथा ।

“भ्रातृणामथ दम्पत्योः पितुः पुत्रस्य चैव हि ।
प्रातिभाष्यवर्णं चाप्यमविभक्ते न तत् स्मृतम् ॥”

इति याज्ञवल्क्यवचनम् ॥९॥

तथा ।

“विाक्तो यः पुनः पित्रा भ्रात्रा चैकत्र

संस्थितः ।

पितृश्रेण्याथवा प्रीत्या स तु संसृष्ट उच्यते ॥”

इति बृहस्पतिवचने चेदमेव हि पितृभ्रातृ-
पितृश्रीणां पितृपितामहोपाज्वित्तदश्रेण्या-
विभक्तत्वमुत्पत्तिः न सम्भवति त एव विभक्ताः
यन्तः परस्परप्रीत्या पूर्व्यक्तविभागधर्मेण यत्तव
धनं तन्मम धनं यन्मम धनं तत्तवापि इत्येक-
स्मिन् कार्ये एकग्रहिरूपतया स्थिताः संसृष्टाः ।
न त्वेवं रूपाणां धनसंसर्गमात्रेण । नापि विभ-
क्तानां प्रीतिरनेकाभिसन्धानं विना ॥१०॥ तथा ।
“नन्यूनाऽविभक्तानां भोगं नैव प्रदापयेत् ॥”

इति कात्यायनवचनम् ॥

तथा ।

“भ्रातृणामविभक्तानामेको धर्मः प्रवर्तते ।

विभागे सति पत्न्योऽपि भवेत्तेषां पृथक्पृथक् ॥”

तथा ।

“भ्रातृणामविभक्तानां यद्युत्थानं भवेत् स ह ।

न तत्र भागं विधमं पिता दद्यात् कथञ्चन ॥”

इति मनुवचनम् ॥

तथा । कात्यायनः ।

“अविभक्ते स्ते पुत्रे तत्सुतं ऋक्चभागिनम् ।

कुर्वीत जीवन् येन कञ्च नैव पितामहात् ।

जमेतांश्च स पित्रा च पितृयात् तस्य वा

सुतात् ॥”

तथा । विष्णुः । पितृविभक्ता विभागानन्तरो-

त्पन्नस्य विभागं ददुः ॥ ११ ॥ अपि च ।

“अविभक्तविभक्तानां कुल्यानां वसतां सह ।

भूयो दायविभागः स्यादाचतुर्थादिति स्थितिः ॥”

इति कात्यायनवचनम् ॥

अविभक्तानां सह वसतां संसृष्टानां वा पुन-

र्विभागो भ्रातृतत्सुततत्सुतपयन्तमेव तत्सुता-

चतुर्थाभिर्वर्तते । इति ॥ तथा ।

“अविभक्तं स्यावरं यत् सर्वेषामेव तद्वयेत् ।

विभक्तं स्यावरं प्राप्तं नान्योदर्थैः कदाचन ॥”

इति यमवचनम् । एतानि वचनादीनि दाय-

तत्त्ववृत्तानि ॥ १२ ॥ अपि च ।

“अविभक्ता विभक्ता वा कुर्वुः आहमदेविकम् ।

अघातं च तद्यान्यन्न नाधिकारः पृथक् विना ॥”

इति आहृतत्वम् ॥

अन्यथा ।

“वचः सूर्यदा पुत्राः पितुरेकत्र वासिनः ।

सर्वेषां सत्तं सत्त्वा ष्येतेनैव तु यत् कृतम् ।

द्रव्येण चाविभक्तेन सर्वैरेव कृतं भवेत् ॥”

इति शुद्धितत्वम् ॥

(पुं. कान्तिकेयः । यथा, महाभारते । ३।११।६।

“यष्टीप्रियश्च धर्मात्मा पवित्री मातवत्सलः ।

कन्याभर्ता विभक्तश्च स्वाद्ययो रेवतीसुतः ॥”)

विभक्तजः, पुं, (विभक्ते सति जायते इति । जन

+ जः ।) विभागानन्तरं गर्भाधानेन जातः ।

यथा । बृहस्पतिः ।

“पित्रा सह विभक्ता ये सापत्न्या वा सशोदराः ।

जघन्यजाश्च ये तेषां पितृभागहरास्तु ते ।

अनौशः पूर्वजः पित्रा भ्रातृभागे विभक्तजः ।

यथा घने तथैवैपि सदा प्रीतोदकक्रियाः ॥”

इति दायतत्त्वम् ॥

विभक्तिः, स्त्री, (विभजनमिति । संख्याकर्माद्यो

ह्यर्था विभज्यन्ते आभिरिति वा । वि + भज +

क्तिन् ।) विभागः । स्यादिः त्यादिश्च । यथा ।

“संख्यात्वाप्यवसामाद्यैः शक्तिमान् प्रत्ययस्तु

यः ।

सा विभक्तिर्द्विधा प्रोक्ता सुप्तिङ् चैति प्रमे-

दतः ॥”

संख्यात्वावान्तरजात्ववच्छिन्नशक्तिमान् यः

प्रत्ययः सा विभक्तिः । सुप् तिङ् इति मेदा-

द्विविधा । इति शब्दशक्तिप्रकाशिका ॥ (उभ-

यार्थोदाहरणम् । यथा, नैषधे । ३ । २३ ।

“क्रियेत चेत् साधु विभक्तिपिन्ता

अक्तिस्तदा मा प्रथमाभिधेया ।

या स्त्रीजसा साधयितुं विलासै-

स्तावत् क्षमा नाम पदं बहु स्यात् ॥”)

विभजनीयं, त्रि, विभाज्यम् । विभागयोग्यम् ।

यथा । यद्यस्य प्रयोजनाहं पुस्तकादि तन्-

मूर्खादिभिः सह पठितादिभिर्न विभजनीयम् ।

इति दायतत्त्वम् ॥ भजनाहम् । विपूर्वभज-

धातोर्नीयप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥

विभवः, पुं, घनम् । (यथा, मनौ । ४ । ३४ ।

“न जीर्णमलवद्वासा भवेच्च विभवे सति ॥”)

मोक्षः । ऐश्वर्यम् । इति मेदिनी । वे, ५१ ।

(यथा, भागवते । ७ । ८ । ५५ ।

“भवता हरे स वृजिनोऽवसादितो

नरविंश नाथ विभवाय नो भव ॥”)

प्रभवादिषष्टिषंपत्तरान्तर्गतद्वितीयवर्षम् । यथा,

भविष्यपुराणे ।

भैरव उवाच ।

“सुभिचं क्षेममारोग्यं सर्वं याधिविवर्जिताः ।

प्रशान्ता मानवास्तत्र बहुशस्या वसुन्धरा ।

हृष्टास्तुष्टा जनाः सर्वे विभवे च वरानने ॥”

इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

विभा, स्त्री, (वि + भा + क्तिप् ।) किरणः । इति

क्षेमचन्द्रः । प्रकाशः । शोभा । इति राज-

निर्घण्टः ॥ (यथा, साहित्यदर्पणे । १०।६६७ ।

“कमलेव मतिर्मतिरिव कमला

तदुरिव विभा विभेव तदुः ।

घरणीव हृतिर्धृतिरिव धरणी

सततं विभाति वत यस्य तव ॥”

प्रकाशने, चि । यथा, ऋग्वेदे । १०।५५।४।

विवाधा, स्त्री, विद्वेष्टनम् । इति चिकाण्डशेषः ॥

विबुधः, पुं, (विशेषेण बुध्यते इति । बुध + कः ।)

देवः । इत्यमरः ॥ (यथा, मनौ । १२ । ४७ ।

“गन्धर्वा गुरुका यथा विबुधासुचराश्च ये ॥”)

पण्डितः । इति मेदिनी । वे, ३६ ॥ (यथा,

कथासरित्सागरे । ६३ । १०५ ।

“ब्रवीमि विबुधः खेदं जनानां निद्रुते कथम् ॥”

अस्मिन्नर्थे वाच्यलिङ्गेऽपि दृश्यते ॥११॥) चक्रः ।

इति हनाबुधः ॥

विबुधानः, पुं, (वि + बुध + शानच् ।) आचार्यः ।

पण्डितः । देवः । इति संक्षिप्तसारोणादि-

वृत्तिः ॥

विबोधः, पुं, (विगती बोधः ।) अनवधानता ।

इति केचित् ॥ (विशिष्टो बोधः ।) प्रबोधश्च ॥

(यथा, भागवते । ३ । ४ । २० ।

“स एवमाराधितपादनीर्था-

दधौ तत्त्वात्मविबोधमार्गः ॥”

द्रोणपक्षिपुत्रः । यथा, साकंछेये । १ । २१ ।

“पिङ्गाक्षश्च विबोधश्च सुपुत्रः सुसुखक्षया ।

द्रोणपुत्राः खगच्छेष्टास्तत्त्वज्ञाः शास्त्र-

चिन्तकाः ॥”)

विबोधनं, क्तो, (वि + बुध + ल्युट् ।) प्रबोधनम् ।

यथा,—

“तुष्टाव योगनिद्रान्तामेकाग्रहृदयस्थितः ।

विबोधनार्थाय हरेर्हृदिनेत्रकृतलयाम् ॥”

इति देवीनाष्टात्म्यम् ॥

(जागरणम् । यथा, महाभारते । १।१००।८

“वीतशोकभयावाधाः सुखस्वप्रविबोधनाः ॥”

प्राप्तिबोधने, चि । यथा, ऋग्वेदे । ३८ । २२ ।

“अदात्रायो विबोधनम् ॥”

“रायो धनस्य विबोधनं विशेषेण बोधकं बहु-

धनप्राप्तिहेतुमित्यर्थः ॥” इति तद्भाष्ये सायणः ॥

विभक्तः, चि, (वि + भज् + क्तः ।) प्राप्तविभागः ।

विभिन्नः । पृथक् । यथा । बृहस्पतिः ।

“पित्रा सह विभक्ता ये सापत्न्या वा सशोदराः ॥

जघन्यजाश्च ये तेषां पितृभागहरास्तु ते ।

अनौशः पूर्वजः पित्रा भ्रातृभागे विभक्तजः ॥”

विभक्तजो विभागानन्तरं गर्भाधानेन जातः ॥

अपि च । आर्यः ।

“भ्रातृणां जीवतोः पित्रोः सहवाचो विधीयते ।

तदभावे विभक्तानां धर्मेस्तेषां विवर्तते ॥”

विभक्तानां समाजधने वैदिककर्मकरणात्तत्प्रा-

प्तधर्मत्वेन तद्वृद्धिरित्यर्थः ।

“विभक्ता सविभक्ता वा यपिष्टाः स्यावरे

यमाः ।

एको जगौशः सर्वेषां दानाघमनविक्रये ॥”

अपि च ।

“दानग्रहयपन्नस्य हृद्येनपरिग्रहाः ।

विभक्तानां पृथक् ज्ञेयाः पाकधर्मागमवायाः ॥

साधित्वं प्रातिभाष्य दानं ग्रहणमेव च ।

विभक्ता भ्रातरः कुर्वन्तुविभक्ताः परस्परम् ॥

चेदामेताः क्रिया लोके प्रवर्तन्ते स्रष्टृकृतः ।

“यदुप श्रीः प्रथमा विभागानाम् ।”

“विभागानां विभागकानां यदुपचारादीनाम् ।”
इति तद्व्याख्ये सायनः ।

विभाकरः, पुं, (वि + भा + कृ + “विवाविभा-
निश्चिती” ३ । २ । ११ । इति टः ।) कृत्यः ।
(यथा, माहितद्वयं १०१ अर्धश्रेणि ।

“यदुप भाग्यविद्यो विभाति च विभाकरः ।”
अर्कद्वयः । चित्रकद्वयः । इत्यमरः । अमिः ।
इति मेदिनी । रे, २८७० (चि, प्रकाशश्रीलः ।)

विभागः, पुं, (वि + भज + घञ् ।) भागः । अस्य
पर्यायः अंशशब्दे द्रव्यः । अस्य लक्षणं यथा ।
“एकदेशोपाश्लेष भूधिरण्यादायुनपत्रस्य
खलस्य विनिगमनाप्रमाणाभावेन वैशेषिक-
श्वधाराण्यतया अथवस्थितस्य गुटिकापाता-
दिना यज्जनं विभागः । विशेषेण भजनं
स्वत्वज्ञापनं वा विभागः ।” इति दायभागः ।
अपि च ।

“विभागोऽर्थस्य पित्रास्य पुत्रेयैव प्रकल्प्यते ।
दायभाग इति प्रोक्तं तन्निवाहपदं दुधैः ॥”

इति नारदवचनम् ॥

पूर्वत्वामिसत्वोपरमे समन्वाविशेषात् सन्-
न्वितां सन्धनप्रत्युतस्य खलस्य गुटिकापाता-
दिना प्रादेशिकस्वत्वव्यवस्थानं विभागः ॥ ७ ॥
अपि च । कात्यायनः ।

“जीवद्विभागे तु पिता नैकं पुत्रं विशेषयेत् ।
निर्भाजयेत् न चैकैकमकसात् कारयं विना ॥”
उक्तकारणमर्थे तु नारदः ।

“याधितः कुपितश्चैव विधयास्तुचेतनः ।
अथवाशास्त्रकारी च न विभागे पिता प्रभुः ॥”
निष्ठारचस्कायामेव सातरि पितामहधन-
विभागमाह दृष्टान्तिः ।

“पितरोरभावे भातृणां विभागः संप्रदक्षितः ।
मातुर्गृहे रक्षिणी पतिरपि शस्यते ॥”
अथ च । याज्ञवल्क्यः ।

“विभागश्चेत् पिता कुर्व्याद्विधया विभजेत्
सुतान् ।
स्तेषां वा श्रेष्ठभागेन सर्वे वा स्युः समाश्रितः ॥”
अपि च देवतः ।

“अविभक्तविभक्तानां कुलानां वयसो मरु ।
भूयो दायविभागः स्वादाचतुर्णादिति स्थितिः ॥”
पितुः । पितृविभक्ता विभागान्नारोनुपस्य
विभागं ददुरिति ।

“मोक्षभाजविभागार्थे सन्दि कनुमन्ति ।
मोक्षलैवापरिहृते कृतं साक्षिणमर्हति ॥”

इति जगद्वचनम् । इति दायवचनम् ।
शामान्यपरिभाषाप्रकारेण प्रतिपादनं हि वि-
भागः । इति आहविषयकप्रकारेण प्रतिपाद-
नं हि दायः ॥ १ ॥ आश्रयते अनुमितिमुक्त-
संभवाविभक्तः । १ । विविधः । यथा,—
“नारदोऽप्युक्तैः यान् विभागोऽपि विधा-
मयेत् ।

एककर्त्तृद्वयस्तायां द्वयकर्त्तृद्वयः परः ।

विभागवत्तृतीयः स्यात्तृतीयोऽपि द्विधा भवेत् ।
हेतुमात्रविभागोऽप्येव हेतुविभागः ॥”

इति भाष्यपरिच्छेदः ॥ ७ ॥

विभक्तप्रत्ययकारणं विभागं निरूपयति विभाग-
इति एककर्त्तृति । उदाहरणम् । श्वेनस्य
विभागादिकं पूर्ववत् बोध्यं तृतीयो विभागः ।
कारणमात्रविभागमर्थः कारणकारणविभाग-
जन्यचेति—आद्यस्तावत् यत्र कपालकर्म ततः
कपालद्वयविभागस्ततो घटारम्भकसंयोगनाश-
स्ततो घटनाशः ततस्तेन एककपालविभागेन
चकर्मणः कपालस्य देशान्तरविभागो नश्यते
तत उत्तरदेशसंयोगः ततः कर्मणाश इति ।

न च तेन कर्मणैव कर्त्तुं देशान्तरविभागो न
जन्यते इति वार्थं एकस्य कर्मण आरम्भक-
संयोगप्रतिवन्निविभागजनकत्वस्यानारम्भक-
योगप्रतिवन्निविभागजनकत्वविरोधान् जन्यता
विकसत्कमलकुटुम्बमङ्गप्रशङ्गात् तज्जादुपदीदं
अनारम्भकसंयोगप्रतिवन्निविभागं जनयेत्तदा
आरम्भकसंयोगप्रतिवन्निविभागं न जनयेत् ।

न च कारणविभागेनैव द्रव्यनाशान् पूर्वं कृतो
देशान्तरविभागो न जन्यते इति वार्थं आर-
म्भकसंयोगप्रतिवन्निविभागवतः अवयवस्य इति
द्रव्ये देशान्तरविभागानुसंधानात् यत्र एत-
त्क्रियया दक्षतरविभागः ततः शरीरेऽपि

विभक्तप्रत्ययो भवति तत्र च शरीरेऽपि
दक्षतरविभागः न कारणं यधिकरणत्वात् शरीरे तु
क्रिया नास्ति अवयविकर्मणो यावदवयवकर्म-
नियतत्वात् । जनकत्र कारणकारणविभागेन
कार्यकारणविभागो नश्यते इति अतएव विभागो
गुणान्तरं जन्यता शरीरे विभक्ताविभक्त-
प्रत्ययो न स्यात् अतः संयोगनाशेन विभागो
नान्यथासिद्धो भवति । इति विद्वान्तमुक्ता-
वली ॥ (“शामान्यधर्मावच्छिन्नानामेव वस्तूनां
परस्परविग्रहद्वयाप्यधर्मप्रकारेण प्रतिपाद-
नम् ॥” यथा द्रव्यत्वधर्मावच्छिन्नानां चित्ता-
दीनां परस्परविग्रहेन चित्तित्वगलत्वादिना
अथ द्रव्यत्वधर्मेण विशेषेण तथा प्रतिपादनं
नवधा द्रव्यविभागः । यागः । यथा, कर्मदे ।
५ । ७० । ४ ।

“यो भूविष्टं नासदाभ्यां विदेव च नितं पित-
ररते विभागे ॥”

“यो यजमानो विभागे हविर्विभागयति यागे ॥”
इति तद्व्याख्ये सायनः ॥)

विभाज्यं, वि, विभजनीयम् । विभागाद्यन्तं । यथा,
“कुप्ये विनीतविद्वानां भातृणां पितृतीरपि
या ।

श्रीचैतन्यस्य यद्विधं विभाज्यं नदृष्टव्यमिति ।
श्रौतमिति हि श्रौतार्थं श्रौतार्थमाधिकां
मयेत् ।

एवं विद्वान् कर्मसं विद्वान् द्रव्यमिति ।
विभाज्यं तु विद्वान् विभाज्यं नदृष्टव्यमिति ।

तथा ।
“श्रीचैतन्यस्य यद्विधं विभाज्यं नदृष्टव्यमिति ।
श्रौतमिति हि श्रौतार्थं श्रौतार्थमाधिकां
मयेत् ।

एवं विद्वान् कर्मसं विद्वान् द्रव्यमिति ।
विभाज्यं तु विद्वान् विभाज्यं नदृष्टव्यमिति ।

तथा ।
“श्रीचैतन्यस्य यद्विधं विभाज्यं नदृष्टव्यमिति ।
श्रौतमिति हि श्रौतार्थं श्रौतार्थमाधिकां
मयेत् ।

एवं विद्वान् कर्मसं विद्वान् द्रव्यमिति ।
विभाज्यं तु विद्वान् विभाज्यं नदृष्टव्यमिति ।

तथा ।
“श्रीचैतन्यस्य यद्विधं विभाज्यं नदृष्टव्यमिति ।
श्रौतमिति हि श्रौतार्थं श्रौतार्थमाधिकां
मयेत् ।

तथा ।

“श्रीचैतन्यस्य यद्विधं विभाज्यं नदृष्टव्यमिति ।
श्रौतमिति हि श्रौतार्थं श्रौतार्थमाधिकां
मयेत् ।

इति दायवचनम् ।
विभाज्यः, पुं, तृतिविशेषः । य तु अथर्व-
पिता । इति रामायणम् । (यथा, महा-
भारते । १ । १११ । २१ ।

“श्रीचैतन्यस्य यद्विधं विभाज्यं नदृष्टव्यमिति ।
श्रौतमिति हि श्रौतार्थं श्रौतार्थमाधिकां
मयेत् ।

विभाज्यः, पुं, तृतिविशेषः । य तु अथर्व-
पिता । इति रामायणम् । (यथा, महा-
भारते । १ । १११ । २१ ।

विभाज्यः, पुं, तृतिविशेषः । य तु अथर्व-
पिता । इति रामायणम् । (यथा, महा-
भारते । १ । १११ । २१ ।

विभाज्यः, पुं, तृतिविशेषः । य तु अथर्व-
पिता । इति रामायणम् । (यथा, महा-
भारते । १ । १११ । २१ ।

विभाज्यः, पुं, तृतिविशेषः । य तु अथर्व-
पिता । इति रामायणम् । (यथा, महा-
भारते । १ । १११ । २१ ।

विभाज्यः, पुं, तृतिविशेषः । य तु अथर्व-
पिता । इति रामायणम् । (यथा, महा-
भारते । १ । १११ । २१ ।

विभाज्यः, पुं, तृतिविशेषः । य तु अथर्व-
पिता । इति रामायणम् । (यथा, महा-
भारते । १ । १११ । २१ ।

विभाज्यः, पुं, तृतिविशेषः । य तु अथर्व-
पिता । इति रामायणम् । (यथा, महा-
भारते । १ । १११ । २१ ।

विभाज्यः, पुं, तृतिविशेषः । य तु अथर्व-
पिता । इति रामायणम् । (यथा, महा-
भारते । १ । १११ । २१ ।

विभाज्यः, पुं, तृतिविशेषः । य तु अथर्व-
पिता । इति रामायणम् । (यथा, महा-
भारते । १ । १११ । २१ ।

विभाज्यः, पुं, तृतिविशेषः । य तु अथर्व-
पिता । इति रामायणम् । (यथा, महा-
भारते । १ । १११ । २१ ।

विभाज्यः, पुं, तृतिविशेषः । य तु अथर्व-
पिता । इति रामायणम् । (यथा, महा-
भारते । १ । १११ । २१ ।

विभाज्यः, पुं, तृतिविशेषः । य तु अथर्व-
पिता । इति रामायणम् । (यथा, महा-
भारते । १ । १११ । २१ ।

विभाज्यः, पुं, तृतिविशेषः । य तु अथर्व-
पिता । इति रामायणम् । (यथा, महा-
भारते । १ । १११ । २१ ।

उक्तानुक्तनिमित्तत्वात् द्विधा वा परि-
कीर्तिता ॥”

उक्तहेतौ यथा,—

“अनायासकृष्णं मध्यमशङ्कररचे दृश्यौ ।
अभूयगमनोद्धारि वयुर्वयवि सुभुवः ॥”

अनुक्तहेतौ यथा,—

“य एव व्रीणि जयति जगन्ति क्रुसुमायुधः ।
हरतर्हि पतुं तस्य शम्भुना न हृतं वलम् ॥”
इति साहित्यदर्पणे १० परिच्छेदे ॥

(पातनम् । यथा, भागवते । ४ । ८ । २० ।

“यस्याक्षिपज्ञं परिचर्येविश्व-
विभावनायात्तुणाभिपत्तेः ॥”)

विभावरी, स्त्री, राज्ञिः । इत्यमरः ॥ (यथा,
राजतरङ्गिण्याम् । ३ । २०७

“प्रभानायां विभावयां यथास्थानस्थितौ वृषः ।
न्यादान्यां मातृगुण इति चत्वारमादिशतुं ॥”
मन्दारविद्याधरकव्या । यथा, मार्कण्डेये । ६३ ।
१३ ।

“मन्दारविद्याधरजा सखी मम विभावरी ॥”
सुतेन्द्रधरस्या पुरी । यथा, भागवते । ७ । २१ । ७ ।
“उत्तरतः सौम्यां विभावरीं नाम ॥”)

हरिद्रा । कुङ्कुमी । वक्रयोनिः । विवादवज्र-
मुक्ती । इति मेदिनी । रे, २८६ ॥ मौख्य-
निरनस्त्री । इति शब्दरत्नावली ॥ मेदावृषः ।
इति रत्नमाला ॥

विभावसुः, पुं, (विभा प्रभा एव वसु चन्द्रद्विष्यत् ।)
सुभुः । (यथा, महाभारते । १ । ८६ । ७ ।

“यधुनः क्रुर्वशस्य विभावसुगमदुगतिः ॥”
अक्रुर्वशः । अयिः । (यथा, महाभारते ।
४ । ८८ । ७ ।

“निवसुं धूमनागेन प्रभामिव विभावसोः ॥”
चित्रकवचः । इत्यमरः ॥ चन्द्रः ॥ दारभेदः ।
इति हेमचन्द्रः ॥ (वसुपुत्रविशेषः । यथा,
भागवते । ६ । ८ । १०, १६ ।

“वसुवोऽष्टौ धर्मोः पुत्रास्तेषां नामानि मे शशु ।
दोणः प्राप्नो भुवोऽर्कोऽग्निर्होषो वास्तुन्विभा-
वसुः ।

विभावसोऽग्नौषा कुरुं रोचिषमातपम् ॥”
सुरासुरगुणः । यथा, तथैव । १० । ५६ । १२ ।

“ताम्रोऽभ्यारिचः अयसो विभावसुः
वसुर्वभस्मादयमस्य सप्तमः ॥”

एतत्पुत्रोऽसुरविशेषः । यथा, तथैव । ११ । ३० ।
“त्रिषुधां समरोऽदित्योऽयसोऽसौ विभावसुः ॥”)

विभाविनः, त्रि, विभावितः । विशेषेण उष्ण-
जितः । विशेषेण प्रापितः । निमित्तयितः । इति
जाम्भवीधारीः । सप्तम्येन (नयः) ॥ (यथा,
हिन्दुपात्रवर्णः । १ । २ ।

“अयमिदमामिदमपारितं दूरा
ततः शरीरोति विभावितः ॥”)

विभाषा, स्त्री, (विभावितेन भाष्ये इति ।
भाषा । “नृपोऽयम् ॥” ३ । १०० ॥ इत्यः ।
न्यायः ।) विभावः । यथा । दशविभाषयो-

र्मध्ये विधिर्नित्यः । इति सुगवोधयाकरणम् ॥
“नवेति विभाषा ॥” इति पाणिनिः । १ । १ । ४४ ।
विभिन्नः, त्रि, (वि + भिद् + क्तः ।) विभक्तः ।

विदीर्णः । यथा,—

“गदापरशुखट्मैत्र्य चक्रतोमरशायकैः ।
विभिन्ने वेदना या हि क्षुधया सापि निर्जिताः ॥”
इति इतिहाससमुच्चयः ॥

(विघटितः । यथा, शिशुपालवधे । १ । ५५ ।

“विभिन्नशङ्खः कलुषीभवम्मुहु-
र्मदेन दन्तीव मनुष्यधर्मेणः ॥”)

विभीतकः, त्रि, वृचविशेषः । वहेडा इति भाषा ।
तत्पर्यायः । अक्षः २ तुषः ३ कर्मफलः ४ भूत-
वासः ५ कलिद्रुमः ६ । इत्यमरः ॥ कल्पवृक्षः ७
संवर्तः ८ । इति रत्नमाला ॥ तैलफलः ९
भूतावासः १० संवर्तकः ११ वासन्तः १२
कलिद्रुमः १३ वहेडुकः १४ द्वायः १५ विषमः
१६ अनिलजः १७ काशजः १८ । (यथा, महा-
भारते । ३ । ६४ । ५ ।

“पियालतालखर्णूरहरितकविभीतकैः ॥”)

अस्य गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । कषा-
यत्वम् । उष्णत्वम् । कफापहत्वम् । चक्षुष्यत्वम् ।
पलितघ्नत्वम् । विपाके मधुरत्वम् ॥ तन्मज्ज-
गुणाः । दृग्णाच्छर्दोऽकफवातहरत्वम् । लघु-
त्वम् । मधुरत्वम् । मदकारित्वम् ॥ तत्तैल-
गुणाः । खादुत्वम् । हिमत्वम् । केश्यत्वम् ।
गुरुत्वम् । पित्तानिलाकार्जनाशित्वम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥ ८ ॥ अपि च । अपि विभीतक-
नामानि गुणाश्च ।

“विभीतककलितङ्गः स्यादक्षः कर्मफलस्तु यः ।
कलिद्रुमो भूतवासस्तथा कलियुगालयः ॥
विभीतकं खादुपाकं कषायं कफपित्तगुत् ।
उष्णवीर्यं हिमस्पर्शं भेदनं काशनाशनम् ।
रुचं नेत्रहितं केश्यं क्षमिवैस्त्र्यं नाशनम् ॥
विभीतमज्जा दृढहृद्कफवातहरो लघुः ।
कणायो मदृक्पाय धात्रीमज्जापि तद्गुणाः ॥”
इति भावप्रकाशः ॥ ७ ॥

अन्यथा ।

“विभीतं भेदि तीक्ष्णोष्णं वैस्त्र्यं क्षमिनाशनम् ।
चक्षुष्यं खादुपाकं कषायं कफपित्तगुत् ॥”

इति राजवल्लभः ॥ ७ ॥

अस्य कविहमत्वकारणं यथा,—

पुनस्तु उवाच ।
“ततो गतेषु देवेषु नक्षत्राणां प्रति दिप ।
त्रैलोक्यं पाण्डयामास बलिर्धनान्वितः सदा ॥
कलितदा धर्मायुतं जगद्गृहा हते यथा ।
मत्तान् शरयं भेदे सभापद्य निधनान् ॥
प्रतिपद्य तमाहाय नित्यां नक्षत्राण्यसौधरम् ।
मम सभायो बलिना नाशितो देवगणधमः ॥
तं प्राह भगवान् योमो सभायो जगदपि हि ।
न केवलं हि भगवो हृतस्तेन वलीयसा ॥
पद्माद्य तस्य देवैर्न वरदप्य सभागतम् ।
भागीरथी हि देवैस्तं प्रयातो हि वरादयेः ॥

इत्येवमुक्तो देवेन नक्षत्राणां कलिरयः ।
दीनान् दृष्ट्वा च शक्रादीन् विभीतकवर्गं गतः ॥”
इति वामने १७ अध्यायः ॥
(अन्यथा । यथा, महाभारते । ३ । ७२ अध्याये ।
“एवमुक्ता ददौ विद्यादुपपन्नो गलाय वै ।
तस्याश्चक्षुदयाक्षस्य शरीराग्निः सतः कलिः ॥”
“तं शत्रुमैच्छत् कुपितो निपधाधिपतिर्नरः ।
तसुवाच कलिर्भीतो येषनानः कृताञ्जलिः ॥
कोपं संयच्छत्पते कीर्तिं दास्यामि ते पराम् ॥”
“एवमुक्तो नलो राजा नियच्छत् कोपमात्मनः ।
ततो भीतः कलिः क्षिप्रं प्रविवेश विभी-
तकम् ॥”

“विभीतकश्चाप्रशक्तः संवृत्तः कलिसंश्रयात् ॥”
विभीषणः, पुं, (विभीषयतीति । वि + भीषि +
“नन्दिग्रहिपत्नीति ।” ३ । १ । १३४ । इति
ल्युः ।) रावणभ्राता । इति रामायणम् ॥
(यथा, भागवते । ४ । १ । ३४ ।

“रावणः कुम्भकर्णश्च तचाप्यस्य विभीषणः ।
पुनश्च गतिर्भाष्या व्रीनक्षत सती सुतान् ॥”
नलद्वयम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ भयानके त्रि ॥
(यथा, षष्ठ्ये । ५ । ३४ । ६ ।

“इन्द्रो विश्वस्य इमिता विभीषणः ॥”
“विभीषणः भयजनकः ।” इति तद्वाच्यं
सायणः ॥)

विभीषिका, स्त्री, (विभीषा + स्त्री कर्त्तु । स्त्रियां
टाप् अत इत्वम् ।) भयप्रदर्शनम् । यथा,—

“छत्वा शस्त्रविभीषिकां कतिपयग्रामेषु दीनाः
प्रजाः
सधृन्तो विटलपितैरुपहृताः श्रीक्रीभुजस्त्री
शखिलाः ।
विह्वलोऽपि ययं परं विजगतां सर्गस्थिति-
यापदा-
मीशस्तत्परिचयं न गच्छितो येदेव नारा-
यणः ॥”

इति शान्तिशतकम् ॥
विभुः, पुं, (वि + भू + “विप्रसंभ्यो दुर्गजायाम् ।”
३ । २ । १८० । इति लुः ।) प्रभुः । (यथा,
शिशुपालवधे ।

“विभुर्निभस्तावययं प्रमानिति
क्रमादसुं गारद इत्यधीय यः ॥”
सर्वगतः । शङ्करः । (यथा, महाभारते । १२ ।
१० । १६ ।

“विजटश्चिरवाचाय रुद्रः सेनापतिर्विभुः ॥”
नक्षत्रा । इति मेदिनी । भे, ७ । इत्यः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ विभुः । इति शब्दरत्नमाला ॥
(यथा, महाभारते । १२ । १०८ । १०० ।

“विद्यायसगतिर्ज्योतिः सुदुर्लभं तस्य विभुः ॥”
जीवात्मा । यथा,—

“न शक्यश्चक्षुषा मयं देहे सखायमो विभुः ।
हृत्तवे चानयश्चामिदमप्युत्तमिरेव च ॥”
इति शत्रुघ्नो शरारसमानं पश्यन्मध्याये ॥
निधः । अर्धम् । इति हेमचन्द्रः ॥

विभूतिः

विभूति

विभूत

विभूः, वि, सर्वगर्भसंयोगी । परममहत्त्ववान् ।
 स तु आत्मादिः । यथा,—
 “आत्मेन्द्रियाद्यध्याना करणं हि सकर्तृकम् ।
 विभुर्बुद्ध्यादियुगवान् बुद्धिस्तु द्विविधा मता ॥”
 इति भाषापरिच्छेदः ॥
 विभुरिति विभुत्वं परममहत्त्ववत्त्वम् । इति
 सिद्धान्तसंज्ञावली ॥
 “काणखात्रादिशो सर्वगतत्वं परमं महत् ।”
 इति भाषापरिच्छेदः ॥
 दृष्टः । इत्यन्यपाठः ॥ आपकः । इति हेम-
 चन्द्रः ॥ (यथा, ऋग्वेदे । १० । ४० । १ ।
 “प्रातर्वाणं विभं विभे विभे ॥”
 “विभं विभं आपिगम् ।” इति तद्वाक्ये सायणः ॥
 आपः । यथा, ऋग्वेदे । १ । ३४ । १ ।
 “त्रिषिणो अद्याभवत् न वेद सा
 विभुर्वायाम उत राति रश्मिना ॥”
 “विभुः आपः ।” इति तद्वाक्ये सायणः ॥
 सर्वत्र गमनशीलः । यथा, ऋग्वेदे । १ । १६५ । १० ।
 “एकस्य विभो विभ्वस्त्रिषो
 या तु दृष्ट्वानुजग्वै मनोया ॥”
 “विभु सर्वत्र गमनशीलम् ।” इति तद्वाक्ये
 सायणः ॥ ईश्वरः । यथा, ऋग्वेदे । ४ । ७ । १ ।
 “यमप्रवानो भगवो विवरुचुर्बनेषु चित्रं विभं
 विभे विभे ॥”
 “विभं विभं ईश्वरम् ।” इति तद्वाक्ये सायणः ॥
 महान् । यथा, ऋग्वेदे । ५ । ६० । १ ।
 “उरोध इन्द्र राघवो विभी राति शतक्रतो ॥”
 “विभी महती ।” इति तद्वाक्ये सायणः ॥
 विभूतिः, स्त्री, (वि + भू + क्तिन् ।) अण्विमादि-
 कमष्टया । तत्पर्यायः । भूतिः २ ऐश्वर्यम् ३ ।
 इत्यमरः ॥ (यथा, ऋग्वेदे । १ । ८ । १ ।
 “एवाद्यते विभूतय इन्द्रमावते ॥”
 “विभूतयः ऐश्वर्यविशेषाः ।” इति तद्वाक्ये
 सायणः ॥) शिवधृतभक्त । अस्य शिवस्य
 अणिमाष्टप्रकारं वैभवं विभूत्यादिपदस्यं वाच्यं
 केचित्तु विभूतिर्भूतिरिति द्वयं श्रमुधृतभक्तनि
 अणिमाष्टकं तु ऐश्वर्यमित्याहुः । विभवत्यनया
 विभूतिः क्तिः भवतेः क्तिः भूतिः विमलमन्यो-
 यमनिराधारं ईश्वरगुणैश्वर्यं भावे ष्याः
 अणिमादि लपिमादि । तथा च ।
 “अधिमा लपिमा प्राप्तिः प्राकाम्यं महिमा
 तथा ।
 ईशित्यप पश्चित्य तथा कामापशायिता ॥”
 इति ॥
 अमुलमणिमा येन यज्जो भूया विवरति ।
 तामुलं यधिमो येन वासुरिय सधुतरो भवति ।
 प्रातिरभितययमयं प्रातिभ्यमिभयानभिषागः ।
 महिमा महत्त्वं येन अमुदभयभक्तमहोदरे
 पश्यते । ईशित्यं यज्जो येन अमररत्नमहि-
 भूतामरद्विजयोसि मरितः । यशित्यं यज्जो
 येन अमररत्नमहि । यज्जो यज्जो अमर-
 रत्नं यज्जो यज्जो कामापशायिता योसि

यहादित्याख्यं तस्य भावः कामापशायिता ।
 सर्वानन्दस्तु अनेकार्थत्वादातूनां लुतिरिष्ट
 निष्ठत्यर्थः । अवशायो दन्तमध्य इत्याह । इति
 भरतः ॥ ६ ॥ अपि च ।
 श्रीभगवानुवाच ।
 “पराम्परतरं तत्त्वं परं ब्रह्मैकमथयम् ।
 नित्यानन्दं स्वयं प्योतिरदयं तमसः परम् ।
 ऐश्वर्यं तस्य यन्नित्यं विभूतिरिति गीयते ॥”
 इति कौर्मि १ अध्यायः ॥
 (लघ्नीः । यथा, ऋग्वेदे । १ । ६० । ५ ।
 “विभूतिरस्तु स्रुता ।”
 “विभूतिर्लक्ष्मीः ।” इति तद्वाक्ये सायणः ॥
 विभवहेतुः । यथा, तत्रैव । ६ । २१ । १ ।
 “रविर्भूतिरौयते वत्सलाः ॥”
 “विभूतिर्भगवतो विभवहेतुः ॥” इति तद्वाक्ये
 सायणः ॥ विविधवृद्धिः । यथा, भागवते । ४ ।
 २४ । ४३ ।
 “शक्तित्रयसमेताय मीढुषेष्टकृताकृते ।
 चेत आकृतिरूपाय नमो वाचोविभूतये ॥”
 सम्यत् । यथा, रघुवंशे । ८ । ३६ ।
 “अभिभूय विभूतिमार्तवीं
 मधुगन्धातिशयेन वीरधाम् ॥”
 विभूतिर्वाद्वादी, स्त्री, (विभूतिवर्द्धिका द्वादशी ।)
 व्रतविशेषः । यथा,—
 नन्दिकेश्वर उवाच ।
 “शृणु नारद ! वक्ष्यामि विष्णोर्व्रतमनुत्तमम् ।
 विभूतिर्वाद्वादीनाम सर्वपापनिन्दनम् ॥
 कार्तिके चैव वैशाखे मार्गशीर्षे च फाल्गुने ।
 व्याघ्रि वा दशम्यान् शुक्लायां लवसुदरः ।
 कृत्वा सायन्तर्गो सन्ध्यां गृहीवात्रियमं वृधः ॥
 एकादश्यां निराहारः समथर्षा जनार्दनम् ।
 द्वादश्यां विधिवं युक्तः करिष्ये भोजनं विभो ।
 तद्विज्ञेन मे यातु चाफलं मधुसूदन ॥
 ततः प्रभाते चोत्थाय कृतशानजपः शुचिः ।
 पूजयेत् पुष्परोकाद्यं शुक्रमाग्न्यानुषेपनेः ॥
 विभूतिदाय नमः पादावशोकाय च जातुनी ।
 नमः शिवायैव च विश्वकर्मे नमः कटिम् ॥
 कन्दर्पाय नमो मेढुमादित्याय नमः करौ ।
 दामोदरायैव च वासुदेवाय च क्षणौ ।
 माधवायेति हृदयं कस्तुतुकण्डिते नमः ॥
 श्रीधराय सुखं वैशान् केशवायेति नारद ।
 हृदं शार्ङ्गधरायेति श्रवणौ च स्वयम्भवे ॥
 सनाथा शङ्खचक्रागिगदापरशुपादयः ।
 सर्वालोके शिरो हस्तं नम इत्यभिपूजयेत् ॥
 मन्त्रस्तुत्यस्तं युक्तं ह्येनं कृत्वा तु शक्तिनः ।
 उदकमथमायुक्तमथः स्वायदेन्द्रिभ्योः ।
 गुह्यपात्रं तिष्ठेयं तं गितमस्त्रामिदं यत्नम् ।
 रात्रौ जगत्तु कुम्भादितिरामनघटिना ॥
 प्रभातायां प्रलीनें जलकाय द्रुमिने ।
 गङ्गाजनीनमर्चयेत् पौनःपुन्यं विधिदत्तम् ॥
 यथा न मन्त्रं विष्णोः महा सर्वोत्पन्नभिः ।
 तथा मानुसदत्तैः शिवं गङ्गाजनीनम् ॥

एवावनाररुपाति प्रतिमां कृत्वा भुजे ।
 दत्तात्रेयं ततो यासुतुपलेन समन्वितम् ।
 द्वादशैव ममा यावन् पापलागभिवर्धयेत् ॥
 समाधेयं यथाशक्त्वा द्वादश्यादशौ नरः ।
 संवत्सरान्ते स्वर्गपुनर्लेन समन्वितम् ॥
 श्रद्धां दद्यात्सुनिश्चये गुरोर्धरसंयुताम् ॥
 ग्रामस्य शक्तिमान् दद्यात् श्रेष्ठमाभरणान्वितम् ।
 गुरोः संपूज्य विधिवन् वस्त्राकहारभूषणैः ॥
 अन्वागपि यथाशक्त्वा भोजयित्वा द्विषोत्तमान् ।
 तर्पयेद्वस्त्रमोदानैरन्वज धनसंप्रदात् ॥
 अल्पविन्नो यथाशक्त्वा स्त्रीकं स्त्रीकं समाचरेत् ।
 यथातिनिष्ठः पुरयो भक्तिमान् साधयं प्रति ।
 पुण्यार्थेनविधानेन च कुम्भाद्वत्तरक्षयम् ॥
 अनेन विधिना यस्तु विभूतिर्वाद्वादीव्रतम् ।
 कुम्भात् च पापनिर्मुक्तः पितृणां तारयेच्छतम् ॥
 जन्मनां शतसाधसं न शोककषभाग्भवेत् ।
 न च व्याधिर्भवेत्तस्य न दारिद्र्यं न मन्थनम् ।
 वेणुवो वायु शैवो वा भवेज्जन्मनि जन्मनि ।
 यावद्दुग्गसदृशानां शतमष्टोत्तरं भवेत् ।
 तावन् स्वर्गे यसेद्गच्छन् भूपतिश्च पुनर्भवेत् ॥”
 इति मातंग्य २२ अध्यायः ॥
 विभूषणं, स्त्री, (विशेषेण भूषयत्यनेनेति । वि +
 भूष + णिच् + लुट् ।) आभरणम् । इत्यमरः ॥
 (यथा, कथासरित्सागरे । १७ । ६४ ।
 “अस्ति पाटलिपुत्राख्यं पुरं पृथ्वीविभूषणम् ॥)
 विभूषा, स्त्री, (वि + भूष + भूषणे + “गुरोश्च हलः ।”
 १ । ३ । १०३ । इत्यः । द्विषां टाप् ।) शोभा ।
 इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, कामन्दकीये । १५ । ४६ ।
 “ततः प्रवृद्धः शुचिरिष्टदेवः
 श्रीमदिभूयो ज्वलितः प्रवृद्धः ॥”)
 आभरणम् ॥ (यथा, आर्यासप्तशत्याम् । ४५ । ६ ।
 “मानयद्युगकोपादनुदयिताखिव रोषते मलयम् ।
 काचनमयो विभूषा दाहान्वितवृद्धभावेन ॥”)
 विभूषितः, वि, (वि + भूष + क्तः । यदा, विभूषा
 संजातास्य इति । विभूषा + क्तप् ।) अल-
 ष्टुतः । यथा,—
 “विशुद्धरात्र्याविभूषिताङ्गी
 शिवायैव हेममये सुख्ये ।
 सुतोषिविष्टं मदनान्ननाशनं
 अमाद वाचं गिरिराजद्वी ॥”
 इति स्कान्दे नीलकण्ठकीवन् ।
 विभूतः, वि, धृतः । पृष्टः । विपूर्यध्यायीः तप-
 त्वेन निष्पन्नः ॥
 वि(वि)भूतः, वि, (वि + भूत ।) विभर्त्तयः ।
 चारुप्रोक्तकथा । यथा,—
 “ननुदंशं नारदं विभर्त्तयेत्तु नमः ।
 ददार नरैकैकदावेदं जगत्तद्वत् ॥”
 इति श्रीभागवते १ स्कन्धे १ अध्यायः ॥
 अपि च ।
 “सर्वत्राण्यभिन्दन् विभर्त्तयः प्रभुमायि ।”
 इति नन्द्यादि नन्द्यादि नन्द्यादि ॥
 (यत्तुर्विषयादितिः भाष्ये ३)

विभ्रमः, पुं, (वि + भ्रम + घञ् ।) हावभेदः । स
तु स्त्रीणां शृङ्गारभावजनकियाविशेषः । इत्य-
मरः ॥ (यथा, मेघदूते । २६ ।

“स्त्रीणामालं प्रणयवचनं विभ्रमो हि प्रियेषु ॥”
मदरागहर्षजनितविपर्ययो विभ्रमः । यथा
अन्वितसितमानसादुत्यायान्यत्र गमनं प्रिया-
रक्षकयामाक्षिप्य सखा सहाजपनसुचैर्हसित-
क्रोधौ पुण्यादीनां याचना सहसैव तत्परि-
त्यागः । वस्त्राभरणमाख्यानामकारणतः खलु न
माननश्च । यदुक्तम् ।

“क्रोधः स्मितश्च क्रुसुमाभरणादियाचना
तद्वर्जनश्च सहसैव विमर्शनश्च ।

आक्षिप्य कान्तवचनं लपनं सखीभि-

निष्कारणोत्थितगतं वद विभ्रमं तत् ॥” इति ।

“चित्तवृत्तानवस्थानं शृङ्गारादिभ्रमो भवेत् ॥”
इत्यन्यत्र च ॥ तथान्यत्र ।

“विभ्रमस्वरथा काले भूषास्थानविपर्ययः ।”
यथा,—

“श्रुत्यायातं बहिः कान्तमसमापितभूषया ।
भावेऽङ्गनं दृष्टोलां चा कपोले तिलकः कृतः ॥”
इति ।

योधितां यौवनजो विकारो विभ्रमः । इत्येके ।

विभ्रान्तिर्विभ्रमः घञ् । इति भरतः ॥ अपि च ।

“वह्नमप्राप्तिवेलायां मदनावेशसंभ्रमात् ।

विभ्रमो दारमाख्यादिभूषास्थानविपर्ययः ॥”

इत्युज्ज्वलनीलमणिः ॥ ३३ ॥

भ्रान्तिः । इति मेदिनी । मे, ५२ ॥ (यथा,
भागवते । ४ । २१ । १२ ।

“तमभिर्भगवानैकतु त्वरमाणं विहायसा ।

आसुक्तमिव पायसं योऽधर्मे धर्मेविभ्रमः ॥”)

श्रीभा । (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ३।३६७ ।

“ललाटे शूलसुद्राक्ते जराशुक्ताः शिरोरुहाः ।

तस्य शम्भुभ्रमावज्ञिगङ्गाभोविभ्रमं दधुः ॥”

यथा च अमरप्रतके । १ ।

“व्याकृष्टवह्नखटकासुखपाणिपृष्ठे

प्रेक्ष्यस्त्रांशुचयसंवलितोऽम्बिकायाः ।

त्वा पातुमञ्जरितपल्लवकर्णपूर-

लोभभ्रमद्वभ्रमविभ्रमभ्रकटाक्षः ॥”)

अंशयः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, कथा-
चरित्तागरे । १६ । ६५ ।

“पूरयन् बहुनादाभिर्वाहिनीभिर्भुक्कलम् ।

शृङ्खलकाण्डनिर्मववर्षासमयविभ्रमम् ॥”)

भ्रमणम् । इति शब्दरत्नावली ॥ (विकार-
विशेषः । यथा,—

“नीप्राप्तिरपि नाजीर्णां पिबेच्छलपमौषधम् ।

आमसतोऽनलो गालं पक्तुं दोषौघघाशनम् ॥

निहन्त्यादपि चेतोर्षा विभ्रमः सहसातुरम् ।

जीर्णांशने तु भेषज्यं सुश्रुतां चाव्यगुरुदरे ॥”

इति वाभटे सूत्रस्यानेऽधमेऽध्याये ॥

विभ्रमा, स्त्री, वाह्यणम् । इति शब्दरत्नावली ॥

विभ्राट्, [च] } चि, (विशेषेण भाजते इति ।

विभ्राट्, [ज] } वि + भाज + “लान्धभ्योरपि

दृश्यते ।” ३।२।१७७ । इति क्रिप् ।) अलङ्का-
रादिना दीप्तिशीलः । तत्पर्यायः । भाजिष्णुः
२ रोचिष्णुः ३ । इत्यमरः ॥ (यथा, ऋग्वेदे ।
१० । १७० । १ ।

“विभ्राड् दृष्टत्विवतु सोम्यं

मध्यायुर्दधद्यज्ञपताविह्वतम् ॥”

“विभ्राड् विभ्राजमानः विशेषेण दीपमानः ।”

इति तद्भाष्ये सायणः ॥)

विभ्रान्तः, चि, विभ्रमयुक्तः । विपूर्वभ्रमधातोः
क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ (यथा, गीतायाम् ।

१६ । १६ ।

“अनेकचित्तविभ्रान्ता मोहजालसमाहताः ॥”)

विभ्रान्तिः, स्त्री, (वि + भ्रम + क्तिन् ।) विभ्रमः ।
इति विभ्रमशब्दटीकायां भरतः ॥ (यथा,
प्रबोधचन्द्रोदये । “स्फुरद्वैतविभ्रान्तिसन्तान-

सन्तप्रवन्दारुखंसारनिद्रापहारैकदक्षेति ॥”)

विमर्तः, चि, विरुद्धमतिविशिष्टः । विपूर्वमन-
धातोः क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

विमनस्कः, चि, विमनाः । विनिगृहीतं मनोऽस्येति
बहुव्रीह्यर्थे क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ (यथा, भाग-

वते । ७ । १० । ६९ ।

“विलोप्य भग्नसङ्कल्पं विमनस्कं दृष्टध्वजम् ॥”)

विमनाः, [च] चि, (विरुद्धं मनो यस्य ।) चिन्ता-
दियाकुलचित्तः । तत्पर्यायः । दुर्मेनाः २ अन्त-

र्मनाः ३ । इत्यमरः ॥ दुःखितमानसः ४ ॥

इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, देवीभागवते ।

१ । १६ । १० ।

“मिथमस्ति सदा राजन् सुदितो विमगास्तथा ।

मालायाश्च तथा सर्पे समदक् कृत्तपीतम् ॥”)

विमयः, पुं, (वि + मी + “एरच् ।” इत्यच् ।)

विनिमयः । इति हेमचन्द्रः ॥

विमर्हः, पुं, (विन्दत्यतेऽसौ इति । वि + ण् +
घञ् ।) कालकृतवृत्तः । इति रत्नमाला ॥

कालकासुन्दियाश्रित भाषा ॥ विमर्हनम् । इति

शब्दरत्नावली ॥ (यथा, रघुः । ५ । ६५ ।

“तं कर्मभूषणनिषीदितपीवरांश-

शय्योत्तरच्छदविमर्हं शङ्करागम् ॥”

सम्पर्कः । यथा, रघुः । १३ । २० ।

“असौ महेन्द्रद्विपदानगन्धि-

स्त्रिमार्गागावौचिविमर्हशीतः ॥”

“त्रिमार्गागा गङ्गा तस्या वीचीनां विमर्हेन

सम्पर्केण शीतः ।” इति तट्टीकायां मल्लि-

नाथः ॥ ३३ ॥ युद्धम् । यथा, रामायणे । ३।३२।७ ।

“देवासुरविमर्हेषु वक्ताशनिहन्तव्रणम् ॥”

कलहः । यथा, तत्रैव । ७ । ६३ । २४ ।

“कार्याधिनां विमर्हो हि राज्ञां दोषाय

कल्पते ॥”)

विमर्हकः, पुं, (विमर्हं शव । स्वार्थे कन् ।) चक्र-
मर्हः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (चक्रमर्हशब्दे-

ऽस्य गुणादयो विज्ञेयाः ।)

विमर्हनं, स्त्री, (वि + ण् + क्युट् ।) कुङ्कुमादि-

मर्दनम् । तत्पर्यायः । परिमलः २ । इत्य-

मरः ॥ विमर्हः ३ । इति शब्दरत्नावली ॥
विशेषेण मर्दनश्च ॥ (यथा, महाभारते । १ ।
३६ । ३ ।

“धर्मेण जानमानोऽहं गतिमग्यां सुदुर्विदाम् ।
कथं बलात्करिष्यामि मेरोरिव विमर्हनम् ॥”

चि, विशेषेण ण्दृनातीति । वि + ण्दृ + क्युट् ।
मर्दनकारी । पीडादायकः । यथा, कथाचरि-

त्तागरे । १।११।१६ ।

“अभूच वारणस्तस्य परसेनाविमर्हनः ।

महान् कुललयामीड इति ख्यातो महीतले ॥”

यथा च साहित्यदर्पणे । ४ । २६६ ।

“अयं स रसनोत्कर्षो पीनस्तनविमर्हनः ।

नाभ्यूरुजघनस्यर्षो नीवीविसंघनः करः ॥”)

विमर्होत्यः, पुं, (विमर्होत्तिष्ठतीति । उतु + स्था
+ कः ।) मर्दनाज्जातसुगन्धादिः । यथा,—

“अथ गन्धे परिमलो विमर्होत्ये सनोदरे ।

दूरगामो मनोहारी गन्ध आमोद ईरितः ॥”

इति शब्दरत्नावली ॥

विमर्शनं, स्त्री, (वि + ण् + क्युट् ।) परामर्शः ।

वितर्कः । यथा,—

“वितर्कः स्यादुग्रयनं परामर्शो विमर्शनम् ।

अध्याहारस्तर्क ऊर्ध्वोऽस्यान्यगुणदूषणम् ॥”

इति हेमचन्द्रः ॥

(विन्दत्यतेऽनेनेति । करणे क्युट् । ज्ञानम् ।

यथा, भागवते । ६ । १ । ११ ।

“कर्मणा कर्मनिर्धारो न ज्ञात्यन्तिक इष्यते ।

अविद्वदधिकारित्वात् प्रायश्चित्तं विमर्शनम् ॥”)

विमर्शार्थः, पुं, (वि + ण् + घञ् ।) विचा-
रणा । इति जटाधरः ॥ (यथा, कथाचरितु-

त्तागरे । २० । १२४ ।

“प्रत्ययः स्त्रीषु सुष्णाति विमर्शार्थं विदुषा-

मपि ॥”)

विमर्लं, स्त्री, (विगतो मलो यस्मात् ।) तारहेम-

द्विधाकृतम् । तत्तत्परचविशेषः । तत्पर्यायः ।

निर्मलम् २ स्वच्छम् ३ अमलम् ४ स्वच्छघातु-

कम् ५ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् ।

त्यग्दोषव्रणनाशित्वम् । रसवीर्यादौ तुल्य-

त्वम् । वेधे भिन्नवीर्यकत्वम् । इति राज-

निर्घण्टः ॥ (तथास्य शोधनमारण्यविधिः ।

“स्रवारनालतेलेषु गोदुग्धे कदली रसे ।

कौलस्ये कोद्रवकाये मादिकं विमलन्तथा ॥

सुहुः शूरणकन्दस्यं खेदयेद्भरचर्गिनि ।।

जाराचलवणेखेव तैलसर्पिःसमन्वितम् ॥

पुटचयं प्रदातयं तनसु शोघितं भवेत् ।

जम्बीरस्य रसे विद्रो मेघद्विरीरसेस्तथा ।

रम्भातोयेन वा पाथ्यं घसं विमलशुद्धये ॥”

इति विमलशुद्धिः ॥ इति वैद्यकरसेन्द्रसार-

संग्रहे चारणमारणाधिकारे ॥)

विमर्लं, चि, (विगतो मलो यस्मात् ।) निर्मलम् ।

तत्पर्यायः । यौप्रम् २ । इत्यमरः ॥ प्रयतम् ३ ।

इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, रामायणे । २ ।

४८ । १४ ।

विमला

“प्रसविष्यानि सौम्यानि विमलानि भदीधराः ।
विदग्ध्यन्तो विविधान् भूयस्त्रिजंघ्रि निम्न-
राजः ॥”
राजः । इति च प्रत्ययस्यैव । (यथा, माघे ।
८ । १३ ।

“विमलानि भदीधराः भूयस्त्रिजंघ्रि निम्न-
राजः ॥”

विमलः, पुं, (विमलः सः पापं यस्तान् ।) अर्धम् ।
इति ऐमचन्द्रः । (सुहृत्सुहृत् । यथा, भाग-
वते । ८ । १ । ११ ।

“मन्त्रोक्तो मयी राधन् विमलचन्द्रः सुताः ॥”
विमलदानं, स्त्री, (विमलं विमलं दानम् ।) निम्न-
नेमिनामककाव्यदानम् । ईश्वरप्रोक्तानामदानम् ।
यथा,—

“निम्नं नेमिनामकं काव्यं विमलं दानमीदितम् ।
अथैवमिदं यत्किञ्चिद्दृश्यते शुभकारिणम् ।
चतुर्दशं च तत् स्यात् मास्त्रयाय तु निम्न-
कम् ॥

यत्तु पापापशान्ते च दीयते विदुषां करे ।
नेमिनामकं सद्दृष्टं दानं चक्षुरनुष्ठितम् ।
अथैवमिदं यत्किञ्चिद्दृश्यते शुभकारिणम् ।
दानं तत् काव्यमास्त्रयायैवमिदं निम्नकम् ।
चेमया चतुर्दशं दानं तद्विमलं स्तुतम् ॥”

इति गारुडे ११ अध्यायः ।

विमलनामः, पुं, (विमलः स्वच्छो मणिः ।)
स्फटिकः । इति राजनिर्घण्टः ।

विमला, स्त्री, (विमल + टाप् ।) सप्रजा ।
इत्यमरः । यामरकथा इति भाषा । (अस्याः
पञ्चाधौ यथा,—

“जातजा सप्रजा यारा विमला विदुला च सा ।
तथा निमदिता भूरिषिना चर्मकण्ठयि ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्ववर्तके प्रथमे भागे ।
भूमिभेदः । इति नेदिनी । ने, १३१ । देवी-
भेदः । यथा,—

“यथाविमला कार्या सुहृदारेणुवर्षसा ।
सुहृदारेणुवर्षसा च वसन्तकुकरा यरा ।
मातामहममाह्वया चेतनात्मासमप्रिया ।
सर्वप्रियोरमाह्वया कर्पूरमदपणिना ।
मिथप्रह्वयोरमाह्वया राधापुनर्वर्षसा ॥”

इति कीर्तिपुराणे संवत्सरदेवताद्वितीयविंश-
तिप्रश्ने । ३ । अष्टमः ।

“सुहृदारेणुवर्षसा च वसन्तकुकरा यरा ।
मातामहममाह्वया चेतनात्मासमप्रिया ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्ववर्तके प्रथमे भागे ।
यथा,—

“जातजा सप्रजा यारा विमला विदुला च सा ।
तथा निमदिता भूरिषिना चर्मकण्ठयि ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्ववर्तके प्रथमे भागे ।
यथा,—

“जातजा सप्रजा यारा विमला विदुला च सा ।
तथा निमदिता भूरिषिना चर्मकण्ठयि ॥”

विमानः

विमलादिः, पुं, (विमलः अग्निः ।) श्वसुहृत्-
पर्वतः । इति ऐमचन्द्रः ।
विमलायकः, वि, निर्मलः । इत्यमरटीकायां
रायतकटः ।

विमलं, स्त्री, (विमलं मांसम् ।) अशुद्धमांसम् ।
नत्तु कुहुरादिमांसम् । इति कैचित् ।

विमला, [च] स्त्री, (विमला माता ।) मातृ-
रूपिणी । सन्मा इति भाषा । सा कनीयस्यपि
नमस्या । यथा, स्तुतिः ।

“मातुः पितुः कनीयावं न तमेद वयमाधिकः ।
नमस्तुभ्यान् गुरोः पत्नीं भाटजायां विमा-
तरम् ॥”

स्तुत्यर्थे च ।
“विमलो नमस्या दृष्टां च वयसा पत्युरेव ताः ॥”

यतः पत्युर्वयसा तादृशो दृष्टा अतः कनिष्ठा
अपि नमस्याः । इति मन्मसासतत्त्वम् । ८ ।
विमलरजोनिष्ठतायपि पितामहधनविभाग-
कर्त्तव्यम् । यथा दृश्यते ।

“पितोरभावे भ्रातृणां विभागः संशयः ।
मातुर्निष्ठो रजसि जीवतीरपि शस्यते ॥”

अथ मातृपदं विमलपरमपि पूज्यतां शस्यते-
सम्भावनात्तौल्यात् । इति दायतत्त्वम् । ९ ॥

अस्या अर्णश्चित् यथा । सोदरमातृभिर्विभागे
क्रियमाते माते पुत्रमर्णशो दातव्यः । समांश-
दारिणी माता इति वचनात्मातृपदस्य जननी-
परत्वात् न सपत्नीमातृपरत्वमपि । सहाच्युतस्य
सुखमौल्यनुपपत्तेः । इति दायभागः ।

विमलजः, पुं, (विमलजोयते इति । विमल +
ज + उः ।) मातृसपत्नीपुत्रः । तत्पर्यायः ।
वैमान्यः २ । इत्यमरः । वैमानः ३ । इति
जटाधरः ।

विमानः, पुं स्त्री, (विमलं मानसपमा यस्य ।)
देवरथः । तत्पर्यायः । योमयानम् २ । इत्य-
मरः । (यथा, कुमारसम्भवे । २ । ४५ ।

“सुवनामोक्तप्रोतिः सर्मिभिर्नामुभूयते ।
निर्भीभूते विमानानां तदापातभवान् पयि ॥”

सार्धभौमयसम् । (नत्तु सप्तभूमियसम् । यथा,
रामायणे । १ । ५ । १६ ।

“सर्वरजसमाकीर्णं विमानरजसोभितम् ॥”
“विमानोऽपि देवयाने नमस्तुभ्यो नमस्तुभ्यो ॥”

इति तट्टीकाष्टननिघण्टुः ।
योदकः । याममाचम् । इति नेदिनी । ने,
१३२ । (वि, परिहरेत् । यथा, गारुडे ।
२ । ८० । ३ ।

“योमापुष्पा रजसो विमानं
सपत्नीं यमनिघ्नमिमम् ॥”

“विमानं परिहरेत् सर्मिभिर्नामुभूयते ॥” इति
तट्टीकाष्टननिघण्टुः । यथा, तट्टीका ।
२ । १ । ३ ।

“विमानं परिहरेत् सर्मिभिर्नामुभूयते ॥”
विमानमभिघ्नयन् याममाचम् ॥”

“विमानं परिहरेत् सर्मिभिर्नामुभूयते ॥”
विमानं परिहरेत् सर्मिभिर्नामुभूयते ॥”

“विमानं परिहरेत् सर्मिभिर्नामुभूयते ॥”
विमानं परिहरेत् सर्मिभिर्नामुभूयते ॥”

“विमानं परिहरेत् सर्मिभिर्नामुभूयते ॥”
विमानं परिहरेत् सर्मिभिर्नामुभूयते ॥”

विमोच

यज्ञादिकर्मसाधनम् । इति तट्टीकाष्टननिघण्टुः ।
विमोचो मानो यस्येति विमोचः । अवज्ञातः ।
यथा, भागवते । ५ । १३ । १० ।

“कश्चिन्नाचितं सुन्दरान् विमोच-
स्तत्त्विकाभिर्वाचितो विमानः ।
तच्चाति कर्त्तुं प्रति ज्ञानमानो
यज्ञादिकर्मसाधनं तांस्ततोऽन्वे ॥”

विमोचः, पुं, विमोच्यते यज्ञातोर्विज्ञानप्रत्ययेन निघण्टुः ।
समाचरणी । (विमोचो मार्गः ।) कुपयः ।

(यथा, शाकुन्तले ५ अङ्के ।
“नियमयसि विमोचप्रतिज्ञां तादृशम् ।
प्रशमयसि विवादं कलम् रजसाय ॥”)

विमोचः, वि, (वि + उच् + क्तः ।) विमोच्यते स्तुतः ।
यथा,—

“विमोच्यते विमोच्यते विमोच्यते विमोच्यते
स्तुत्यर्थे च ।

“विमोच्यते विमोच्यते विमोच्यते विमोच्यते
स्तुत्यर्थे च ।

“विमोच्यते विमोच्यते विमोच्यते विमोच्यते
स्तुत्यर्थे च ।

“विमोच्यते विमोच्यते विमोच्यते विमोच्यते
स्तुत्यर्थे च ।

“विमोच्यते विमोच्यते विमोच्यते विमोच्यते
स्तुत्यर्थे च ।

“विमोच्यते विमोच्यते विमोच्यते विमोच्यते
स्तुत्यर्थे च ।

“विमोच्यते विमोच्यते विमोच्यते विमोच्यते
स्तुत्यर्थे च ।

“विमोच्यते विमोच्यते विमोच्यते विमोच्यते
स्तुत्यर्थे च ।

“विमोच्यते विमोच्यते विमोच्यते विमोच्यते
स्तुत्यर्थे च ।

“विमोच्यते विमोच्यते विमोच्यते विमोच्यते
स्तुत्यर्थे च ।

“विमोच्यते विमोच्यते विमोच्यते विमोच्यते
स्तुत्यर्थे च ।

“विमोच्यते विमोच्यते विमोच्यते विमोच्यते
स्तुत्यर्थे च ।

“विमोच्यते विमोच्यते विमोच्यते विमोच्यते
स्तुत्यर्थे च ।

“विमोच्यते विमोच्यते विमोच्यते विमोच्यते
स्तुत्यर्थे च ।

“विमोच्यते विमोच्यते विमोच्यते विमोच्यते
स्तुत्यर्थे च ।

“विमोच्यते विमोच्यते विमोच्यते विमोच्यते
स्तुत्यर्थे च ।

“विमोच्यते विमोच्यते विमोच्यते विमोच्यते
स्तुत्यर्थे च ।

“विमोच्यते विमोच्यते विमोच्यते विमोच्यते
स्तुत्यर्थे च ।

“विमोच्यते विमोच्यते विमोच्यते विमोच्यते
स्तुत्यर्थे च ।

“विमोच्यते विमोच्यते विमोच्यते विमोच्यते
स्तुत्यर्थे च ।

“विमोच्यते विमोच्यते विमोच्यते विमोच्यते
स्तुत्यर्थे च ।

तोर्धविशेषः । यथा, महाभारते । ३।२३।१५०।

“विमोचनसुपस्य जितमन्युर्जितेन्द्रियः ।

प्रतिग्रहकृतैर्द्वैः सर्वैः स परिसुष्यते ॥”

युं, महादेवः । यथा, महाभारते । १३।१७।५६।

“विमोचनः समुरणो हिरण्यकवचोद्धवः ॥”

विमोचनं, स्त्री, वैचितीकरणम् । विपूर्वसह-

धातोर्नट्(लुट्)प्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥ (विमो-

चयतीति । वि + सह + णिच् + ल्युः । विमो-

चके, त्रि । यथा, भागवते । ११।२४।६।

“ततो विकुर्वन्तो जातो व हृद्गारो विमो-

चनः ॥”

विमोचितः, त्रि, (वि + सह + णिच् + क्तः ।)

मोचयुक्तः । मोचितः । यथा,—

“तावद्यतिवलोचनौ महामायाविमोहितौ ।

उक्तयन्तौ वरोक्षन्तौ त्रियतामिति केशवम् ॥”

इति देवीमाहात्म्यम् ॥

वि(वि)म्, स्त्री, (वी गत्यादिभ्यु + “उल्गादयश्च ।”

उल्गा० ४ । ६५ । इति वन् प्रत्ययेन निपातनान्

साधुः ।) प्रतिविम्बम् । कमण्डलुः । इति

संक्षिप्तशारीरार्थवृत्तिः ॥ (स्मृतिः । यथा,

भागवते । ३ । २ । ११ ।

“प्रदृष्टान्तरूपमसामान्यवदृष्टं गृणाम् ।

आदायान्तर्दधातु यस्तु स्वविम्बं लोकलोचनम् ॥”

तथाच राजतरङ्गिण्याम् । ३ । ४६६ ।

“मेघवाहनभूमृपतया भिन्नाख्या कृते ।

त्रिदारेऽपि तया बहुविम्बं साधु निवेशितम् ॥”

विम्विकाफलम् । तैलाकुषा इति भाषा । इति

मेदिनी । वे, ७ ॥ (यथा, कुमारः । ३ । ६७ ।

“उमातुल्ये विम्बफलाधरोष्ठे

यापार्यामास त्रिलोचनानि ॥”

अस्य पद्यायः । तुल्यिकेरी २ रक्तफला ३

विम्विका ४ धीशुपर्णी ५ । इत्यमरः ॥ व्योली ६

विम्वी ७ । इति रत्नमाला ॥ विम्वी ८ विम्ब-

कम् ९ विम्वी १० । इति शब्दरत्नावली ॥

अस्य गुणाः । पित्तकफक्ष्मिद्भिन्नगुलासङ्कुष्ठ-

नाशिलम् । इति राजवल्लभः ॥ अपि च ।

“विम्वी रक्तफला तुम्वी तुल्यिकेरी च विम्विका ।

धोलीपमफला प्रोक्ता धीशुपर्णी च कथ्यते ॥

विम्वीफलं स्यादु शीतं शुभ पित्तासवातघ्नम् ।

स्वाम्नं वेतनं रथं विम्वीभानकारकम् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

वि(वि)म्, पुं स्त्री, (वी + “उल्गादयश्च ।” उल्गा०

४ । ६५ । इति वन् प्रत्ययेन साधुः ।) सूर्य-

चन्द्रमण्डलम् । इत्यमरः ॥ (यथा, प्रयोध-

नकोदरे ६ अष्टे ।

“अतो तदयो न गनातनः प्रमान्

भवान् न देवान् पुरुषोत्तमान् परः ।

७ एव भिन्नस्वमनादिमायया

द्विषे विम्बं यतिते विवसतः ॥”

उपः पार्श्वे ॥ ८४ । ११ ।

“रूपमहायमसत् परिपूर्णचन्द्र-

विम्वीद्वारि कन्दोपमकाशितकानाम् ॥”

मण्डलमात्रेऽपि । यथा, ऋतुसंहारे । १ । ४ ।

“नितमविम्बैः सुदूकूलमेखलैः

स्तनैः सहाराभरणैः सचन्दनैः ।

शिरोरुहैः स्नानकषायवासितैः

स्त्रियो निराघं श्रमयन्ति कामिनाम् ॥”

यथाच कुमारः । ७ । २२ ।

“आत्मानमालोक्य च शोभमान-

मादर्शविम्बे स्तिमितायताक्षी ।

हरोपयाने त्वरिता वभूव

स्त्रीणां प्रियालोकफलो हि वेशः ॥”

वि(वि)म्, पुं, (वी + वन् प्रत्ययेन साधुः ।) छक-

लासः । इति मेदिनी । वे, ७ ॥

वि(वि)म्बकं, स्त्री, (विम्ब + स्वार्थे कन् ।) चन्द्रसूर्य-

मण्डलम् । विम्विकाफलम् । इति शब्दरत्ना-

वली ॥ (सञ्चकः । सञ्च इति भाषा ॥ यथा,

नैषधे । २२ । ४७ ।

“विम्विम्बिर्धर्ते विधिना वधनां

किमान्नं काचनसञ्चकेन ॥”

अत्र । “काचनस्य सञ्चकेन विम्बकेन ॥” इति

नारायणीटीका ॥)

वि(वि)म्बजा, स्त्री, (विम्बं फलं जायतेऽस्यामिति ।

चन् + जः ।) विम्विका । इति शब्दरत्नावली ॥

वि(वि)म्बटः पुं, सत्तपः । इति शब्दरत्नावली ॥

वि(वि)म्बा, स्त्री, (विम्बं फलमस्यस्यामिति ।

विम्ब + अच् । टाप् ।) विम्विका । इति शब्द-

रत्नावली ॥

वि(वि)म्बिका, स्त्री, विम्बम् । इत्यमरः ॥ (यथा,—

“तुम्वी रक्तफला विम्वी तुल्यिकेरी च विम्विका ॥”

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

चन्द्रसूर्यमण्डलम् । इति शब्दरत्नावली ॥

वि(वि)म्बी, स्त्री, (विम्ब + गौरादित्वात् स्त्रीप् ।)

विम्विका । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,—

“काकादनीं चित्रफलां विम्बीं गुञ्जाश्च

धारयेत् ॥”

इति सुश्रुते उत्तरतन्त्रे ३२ अध्यायः ॥)

वि(वि)म्बुः, स्त्री, गुवाकः । इति केचित् ॥

वि(वि)म्बोष्ठः, त्रि, (विम्ब + ओष्ठः । “व्योत्वो-

वि(वि)म्बोष्ठः । उयोः समासे वा ।” इति पाणि-

कोष्कारलोपः ।) विम्बे इव व्योष्ठौ यस्य ।

इति सुभषोपधायकरणम् ॥

वियचारी, [व] पुं, (वियति आकाशे चरतीति ।

चर + णिनिः ।) विलः । इति शब्दमाला ॥

आकाशगामिनि, त्रिः

वियन्, स्त्री, (वियच्छति न विरमतीति । वि +

यन् + “अन्त्योऽपि दृश्यते ।” ३ । २ । १०८ ।

इति क्तिप् । कौ चगमादीनामिति मलोपं लुक् ।)

आकाशम् । इत्यमरः ॥ (यथा, भागवते ।

१ । ८ । ३३ ।

“सर्वे तन्नाभिसरः सरोज-

मात्मानमग्नः चसनं विपद्य ।

इदं देहो जगतो विषाया

नातः परं लोकविमोहदहः ॥”

यवाष्टयिष्यौ । अत्र द्विवचनस्य प्रयोगः स्यात् ।

यथा, तैत्तिरीयब्राह्मणे । १ । १ । ३ । २ ।

“यावाष्टयिष्यौ सहास्ताम् । ते वियती जन्तान् ।”

तथाच शतपथब्राह्मणे । ७ । १ । २ । २३ ।

“तयोर्विधयोर्व्योन्तरेणाकाश आसीत् तदन्त-

रिचमभवत् ॥” ३ । वि + या + श्रुट् । गमन-

शोले, त्रि । यथा, भागवते । ७ । ६ । १४ ।

“कुटुम्बपोषाय वियन्निजायु-

र्न बुध्यतेऽर्थं विहृतं प्रमत्तः ॥”

तथा, तत्रैव । ६ । २१ । ३ ।

“वियद्वित्तस्य ददतो लब्धं लब्धं पुभूपतः ।

निष्क्रिचनस्य धीरस्य सङ्कुटुम्बस्य सीदतः ।

अनीयुरष्टचत्वारिंशदृष्टान्यपिबतः किल ॥”

“वियद्वित्तस्य वियतो गगनादिव उद्यमं विनैव

देवादुपस्थितं वित्तं भोग्यं यस्य । यदा वियत्

अयं प्राप्नुवद्वित्तं भोग्यं यस्य ॥” इति तर्ङ्गाकायां

त्रीधरस्वामी ॥)

वियदृग्गङ्गा, स्त्री, (वियतो गङ्गा ।) स्वर्गगङ्गा ।

इत्यमरः ॥

वियङ्गतिः, स्त्री, (वियतो भूतर्भस्मिव ।) अन्ध-

कारः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

वियन्मणिः, पुं, (वियतो मणिः ।) सूर्यः । इति

छायावली ॥

वियमः, पुं, (वि + यम + “यमः समुपनिविष्ट

च ।” ३ । ३ । ६३ । इत्यप् ।) संयमः । इत्य-

मरः ॥ दुःखम् । इति स्वामी ॥

वियातः, त्रि, (विरुहं निन्द्या यातः प्रातः ।)

निर्लेपः । इत्यमरः ॥

वियामः, पुं, (वि + यम + घञ् ।) संयमः ।

इत्यमरः ॥

विशुक्तः, त्रि, वियोगविशिष्टः । विपूर्वसुजघातोः

क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ (यथा, देवीभागवते । २ ।

६ । १३ ।

“किं करोमि क्व गच्छामि नृता मे प्राणवत्तमा ।

न वै जीवितुमिच्छामि विशुक्तः प्रिययानया ॥”

वियोगः, पुं, (वि + युज + घञ् ।) विच्छेदः ।

तत्पद्यायः । विप्रलम्भः २ विप्रयोगः ३ विरहः ४ ।

इति श्वेदचन्द्रः ॥ (यथा, भागवते । ६ । १३ । ६ ।

“यस्य योगं न वाञ्छन्ति विधोगभयकातराः ।

भजन्ति चरन्ताम्नोऽं सुनयो हरेमेधसः ॥”

वियोगभाक्, [व] त्रि, (वियोगं भजये इति ।

भज + णिच् ।) विच्छेदयुक्तः । यथा, नैषधे ।

“वियोगभाजोऽपि नृपस्य पश्यता

तदेव साक्षाददृतांशुमाननम् ।

पिकेन रोषारण्यचक्षुषा मुहुः

कृष्टयताभूयत चन्द्रवैदिम्बी ॥”

वियोगी, [व] पुं, (वियोगोऽस्यास्तीति । वियोग +

दनिः ।) चक्रयाकः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

वियोगयुक्ते, त्रि । (यथा, मार्कण्डेये । २५ । २५ ।

“ताः शोषा या वियोगिनो न शोषा यां

नृताः सङ्ग ।

भर्तुं न्ययोगश्चानया नाशुभृतः इतश्चया ॥”

विराट्

विराधः

विराट्

मङ्गलित्युक्ती यी वाजो जीवन्मुक्तस्य समतम् ।
तद्भक्तिहीनो मखेन जीवन्मपि नमो हि सः ।
क्रिष्णार्जुन तपसा यज्ञेन पूजनेन च ।
छायाभक्तिविहीनस्य मखेन जीवन्मपि ।
येनात्मना जीवितस्य तमेव गच्छि मन्यते ।
यावदात्मा शरीरेऽस्ति तावत् स शक्तिसंयुतः ॥
पश्चाद्वान्ति गते तस्मिन् न स्वतन्त्राश्च शक्तयः ।
य च त्वाच्च महाभाग सर्व्वात्मा प्रकृतेः परः ॥
स्नेहामयश्च सर्व्वाभ्यो ब्रह्मण्योतिः सनातनः ।
इत्युक्त्वा बालकस्तत्र विरराम च नारद ॥
उवाच ह्यङ्गः प्रत्युक्तिं सधुरां श्रुतिस्तुन्दरीम् ॥
श्रीकृष्ण उवाच ।

सुचिरं सुस्थिरं तिष्ठ यथाहं त्वं तथा भव ।
ब्रह्मणोऽखण्डपाते च पातस्ते न भविष्यति ॥
अंशेन प्रतिब्रज्यास्ते त्वच्चन्द्रविराड्भव ।
तन्नाभिपद्मे ब्रज्या च विश्वसृष्टा भविष्यति ॥
ललाटे ब्रह्मण्यश्चैव रुद्राश्चैकादशैव तु ।
शिवं शैव भविष्यन्ति हृदि सच्चारण्य वै ॥
कालाभिरुद्रस्तेष्वेकी विश्वसंसारकारकः ।
माता विष्णुश्च विषयी चन्द्रांशेन भविष्यति ॥
मङ्गलित्युक्तः सततं भविष्यसि वरेण्य मे ।
ध्यानेन कमनीयं मां नित्यं द्रष्टुमि निश्चितम् ॥
मानरं कमनीयाश्च मम वक्ष्येऽत्यल्लिखिताम् ।
यामि लोकों तिष्ठ वत्सेत्युक्त्वा सोऽन्तरधीयत ॥
गत्वा स्वलोकं ब्रह्माणं शङ्करं स उवाच ह ।
सद्वारं सद्युमीश्वरं वंद्योऽन्तरात् तत्त्वयम् ॥
श्रीकृष्ण उवाच ।

हृदि सद्युं गच्छ वत्स नाभिपद्मोद्भवो भव ।
महाविराड्लोमकूपे चन्द्रस्य च विधेऽद्वय ॥
गच्छ वत्स महादेव ब्रह्मभालोद्भवो भव ।
अंशेन च महाभाग स्वयश्च सुचिरं तपः ॥
इत्युक्त्वा जगतां नाथो विरराम विधिल्लतः ।
जगाम ब्रज्या तं गत्वा शिवश्च शिवदायकः ॥
महाविराड्लोमकूपे ब्रज्यास्ते गोलोके जले ।
वभूव च विराट् चन्द्रो विराडंशेन संप्रतम् ॥
श्यामो युवा पीतवासाः श्यामो जलतल्लके ।
इषहास्यः प्रसन्नास्यो विश्वथापी जनाह्वनः ॥
तन्नाभिकमले ब्रज्या वभूव कमलोद्भवः ।
संभूय पद्मदण्डश्च वभ्राम युग-लक्षकम् ॥
नान्तं जगाम दण्डस्य पद्मनाभस्य पद्मजः ।
नाभिषस्य च पद्मस्य चिन्तामाम पिता तव ॥
सख्याने पुनरागत्य हृद्यौ हृष्टः परावृणुषम् ।
ततो ददर्श चन्द्रानं कालेन दिव्यचक्षुषा ॥
श्यामं लल्लतले च ब्रज्यास्ते गोलकारते ॥
यत्तोमकूपे ब्रज्यास्ते तत्र तत् परमेश्वरम् ।
श्रीकृष्णश्चापि गोलोको गोपगोपीसमन्वितम् ॥
तं संसृज्य वरं प्राप ततः हृदि सकार सः ।
वभूवुर्जगत्पुङ्गवः पुञ्जा मानसाः सनकादयः ॥
ततो रुद्राः कृपासाश्च श्रियांशैकादश स्तुताः ।
वभूव पाता विष्णुश्च चन्द्रश्च वामपाश्वरः ॥
अतुर्भूयश्च भगवान् श्वेतकीर्णगिरासकस्तु ।
चन्द्रश्च नाभिपद्मे च तस्या विष्णुं ससख्यं च ॥

स्वर्गं मर्त्यं पातालं त्रिलोकं सचराचरम् ।
एवं सर्वं लोमकूपे विश्वं प्रत्येकमेव च ॥
प्रतिविम्बे चन्द्रविराट् ब्रह्मविष्णुशिवदयः ।
इत्येवं कथितं वत्स श्रीकृष्णकीर्तनं परम् ॥
सुखदं मोक्षदं सारं किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥
इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे ३ अध्यायः ॥
स्वायम्भुवमनुः । यथा,—
“गतेषु तेषु हृद्यार्थं प्रख्यामावगतामिमाम् ।
उपयेमे च विश्वात्मा शतरूपामग्निनिद्रागम् ।
सम्भूव तया सार्द्धमतिकामातुरो विभुः ।
सज्ज्यां चकमे देवः कमलोद्दरमन्दरे ॥
यावदन्दशतं दिव्यं यथान्यः प्राप्नोते जनः ।
ततः कालेन मरुता ततः पुत्रोऽभवत्सुतः ॥
स्वायम्भुव इति ख्यातः स विराडिति नः श्रुतम् ।
तद्भूयस्यसामान्यादधिपूतय उच्यते ॥
वैराजा यत्र ते जाता बहवः शंसितव्रताः ।
स्वायम्भुवा महाभागा सप्त सप्त तयापरे ॥
स्वारीचिषावा सर्वे ते ब्रह्मसुत्याः खरूपिणः ।
यौतमिप्रसुखाजदद्वेषां त्वं सप्तमोऽधुना ॥”

इति मातृखे ३ अध्यायः ॥
विराट्, पुं, देशविशेषः । इति शब्दरत्नावली ॥
(अत्रैव पञ्चपाण्डवाः सह द्रौपद्या अज्ञात-
सुषितवन्तः । यथा, महाभारते । ३ । १ । १ ।
“कथं विराटनगरे मम पूर्वपितामहाः ।
अज्ञातवाचसुषिता इय्योधनमवार्हिताः ॥”
तद्देशीयराजा । यथा,—
“अत्र शूरा महेष्वासा भीमार्जुनसमा युधि ।
युयुधानो विराटश्च द्रुपदश्च महारथः ॥”

इति श्रीभगवद्गीतायाम् १ अध्यायः ॥
विराटकः, पुं, राजपट्टः । इति हेमचन्द्रः ॥
विराटणः, पुं, (विराटे जायते इति । जन् +
उः ।) विराटदेशीयहीरकः । तत्पठ्यायः ।
राजपट्टः २ राजावर्तः ३ । इति हेमचन्द्रः ॥
विराटराजजाते, वि । (यथा, महाभारते ।
१४ । ६२ । ८ ।
“सुवह्नि च रावेन्द्र दिव्यानि विराटजा ।
गायुः पतिदुःखार्ता तदाभूत्कथं महत् ॥”

विराणी. [न] पुं, हस्ती । इति शब्दरत्नावली ॥
विराधः, पुं, (विराधयति लोकान् पीडयतीति ।
वि + राध + अच् ।) राक्षसभेदः । यथा,—
“लक्ष्मणस्य तु तद्वाक्यं श्रुत्वा रामं ततोऽब्रवीत् ।
पिता मेऽभूत् सुपर्णस्यो माता मे च शतद्रुता ॥
विराध इति मामाह वृधियां सञ्जरायसाः ।
उत्सृज्य प्रमदमेनां पलावेतां पराहमुखौ ॥
तच्छ्रुत्वा राममाहृदं लक्ष्मणः किं प्रतीक्षसे ॥
इत्युक्त्वा लक्ष्मणो वीर आनन्द्य सुमहद्गुः ।
उत्सर्वश्च शरं धीरं कालदण्डोपमं ततः ॥
तच्छरीरं महाकायं भिक्षा पातालमाविशत् ॥
पपाताञ्च गतप्राणः सङ्गेन गच्छिं यमम् ।
ततोऽवौ राममाहृदं प्राकृत्यदिनयान्निनः ॥
तुभ्युक्तं मम मन्यतेः प्रणिधौ राधानीं तदम् ।
अभिज्ञानादहं वीरं शनो वैश्वरिणं वै ॥

प्रसाद्यमानः स मया प्रावचकां पुनः पुनः ।
यदा दाशरथी रामो भविष्यति महाबलः ॥
प्रापस्यान्तोऽभविष्यते तेन राजेण संयुगे ।
प्रसादात्तव सुक्तोऽहं गमिष्यामि स्वमालयम् ॥”
इति धर्मपुराणे रुद्रपञ्चमोऽध्यायः ॥

विराधनं, स्त्री, (वि + राध + क्तुट् ।) पीडा ।
इति शब्दरत्नावली ॥

विराधानं, स्त्री, पीडा । इति शब्दरत्नावली ।
विवाधानमिति च पाठः ॥

विरासः, पुं, (वि + रस + क्तन् ।) शेषः । निवृत्तिः ।
विरतिः । तत्पठ्यायः । अवसानः २ चातिः
३ । इति कटाधरः ॥ मध्यम् ४ । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥ (यथा, मनु । २ । ७३ ।

“अधोऽधोऽधोऽधो गुरुं निवृत्तकामतन्त्रितः ।
अधीन्व भो इति ब्रूयात् विरामोऽस्ति तत्तत्तत्त-
नेत् ॥”

परवर्णभावः । इति आकरगम् ॥ (यथा,
पाणिनी । १ । १ । १० । “विरामोऽवसानम् ॥”

विरालः, पुं, विडालः । इत्यमरटीका ॥

विरावः, पुं, (वि + व + क्तन् ।) शब्दः । इत्य-
मरः ॥ (यथा, महाभारते । ३ । १४६ । ६४ ॥
“विहनादभयवक्त्रैः कृष्णैरपि भारत ! ।
सुक्तो विरावः सुमहान् पर्वतो देग पूरितः ॥”
इत्यमरप्रदत्तान्तरः । यथा, महाभारते ।
३ । ६६ । १० ।

“विरावश्च सुराश्च तस्मिन् सुक्तो रथे हृद्यौ ॥”

विरावी, [न] वि, विरावविशिष्टः । विरावी
विद्यतेऽस्तीति इन्प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ (यथा,
हृद्युत्संहितायाम् । ५३ । ६ ।

“दिशि शान्तायां शङ्कनो मधुरविरावी यदा-
तदा वाच्यः ।

अर्थस्तस्मिन् स्थाने हृद्येश्वराधिष्ठितेऽङ्गिवा ॥”

विरिक्तः, वि, कृतविरिक्तः । यथा,—

“दुर्विरिक्तस्य नामेस्तु लज्जता कृत्स्नमूलकम् ।
पुरीषवातसङ्गश्च कष्टमुपलब्धौ रवम् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

विरिचः, पुं, ब्रज्या । (यथा, भागवते । ८ । ३६ ।

“बलान्महेन्द्रस्त्रिदशाः प्रसादा-
मन्योर्गिरौशो विषयादिरिचः ॥”

विष्णुः । शिवः । इति शब्दरत्नावली ॥

विरिचनः, पुं, ब्रज्या । इति हेमचन्द्रः ॥

विरिचिः, पुं, शिवः । विष्णुः । विधाता । इति
शब्दरत्नावली ॥ (यथा, महाभारते । १ ।
१६ । १० ।

“स्वमस्त्विति तं देवाः पितामहमथा
वदन् ।

उक्तैर्न वचनं देवान् विमिश्रिष्टिदिनं ययौ ॥”

विरिचः, पुं, सूरः । इति तुभ्योऽध्यायः ॥

विरिचः, पुं, सुखोत्पन्नविदग्धनम् । यदुक्तम् ।

“वाग्विचः कल्पितश्चेति विरिचो विरिचो मतः ।
उत्पन्नमिदमोऽत्र परिगतः पूर्वपदद्वयैः ॥

विरुद्धः

दिचतुःषड् दशधात्र कलास्तु विरुदे सताः ।
 दशभ्यो नाधिकाः कार्याः कलास्तु विरुदे बुधैः ॥
 कलिकाभ्यस्तु विरुदे भिदासावेव कीर्तिता ।
 विरुदं कवयः प्राङ्मुखोत्कर्षादिवर्णनम् ।
 विरुदः कलिका चान्ते धीरवीरादिशब्दभाक् ॥
 इत्युपोद्धानः । इति श्रीरूपगोखामिहृतश्रीगो-
 विन्दविरुदावलीभाष्ये श्रीवलदेवविद्याभूषणः ॥
 विरुदावली, स्त्री, (विरुदानामावली ।) विरुद-
 त्रेयी । स्तवमाला । तल्लवणादि यथा,—
 “अधोऽयं विरुदावल्या लक्षणं गम्यतुल्यतम् ।
 एताश्चेत् पठति प्राज्ञस्तदा बोधोऽस्य पुष्कलः ॥
 सामान्यविरुदावल्या गोविन्दविरुदावली ।
 बोध्यध्यायि विश्वस्तैः स तावदिह लिख्यते ॥
 कलिका लोकविरुदेयता विविधलक्षणेः ।
 कीर्तिप्रतापशोटीकसौन्दर्योन्मेषशालिनी ॥
 कलिकाद्यन्तसंनिर्गमया दोषविवर्जिता ।
 शब्दाङ्गसरसं वहा कर्तव्या विरुदावली ॥”
 इति श्रीरूपगोखामिहृतश्रीगोविन्दविरुदावली-
 भाष्ये श्रीवलदेवविद्याभूषणः ॥ १ ॥ कलिका-
 लक्षणं कलिकाशब्दे लिखितम् । विरुदलक्षणं
 तच्छब्दे द्रष्टव्यम् ॥

विरुद्धः, त्रि, (वि + रुध + क्तः ।) विरोधविशिष्टः ।
 यथा । विरुद्धधर्मसमवाये भूयसां स्यात्
 मधर्मकत्वम् । इति जैमिनीस्वतन्त्रम् ॥
 “विरुद्धं गुरुवाक्यस्य यदत्र भाषितं मया ।
 तन् चान्त्यं बुधैरेव स्तुतितत्त्वमुत्तुसया ॥
 स्तुतिनत्वे प्रमादादयद्विरुद्धं बहुभाषितम् ।
 गुणविशानुरागेण तच्छोध्यं धर्मदर्शिभिः ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

(दशममनोर्लसमावर्गः देवतान्यतमः । यथा,
 भागवते । ८ । १३ । २२ ।

“हविष्मान् सुहृतः सत्यो जयो मूर्तिस्तदा
 द्विजाः ।

गुणानना विरुहाद्या देवाः शम्भुः सुरेश्वरः ॥”
 स्त्री, विचारार्थीयदोषविशेषः । यथा । “विरुद्धं
 नाम यदृष्टान्तनिष्ठान्तसमये विरुद्धं तत्र
 दृष्टान्तविशालावृत्तौ । समयः पुनर्यथावृत्तेऽपि
 समयो याज्ञियसमयो मोक्षशास्त्रकसमय इति ।
 नचावृत्तेऽपि समयः चतुष्पादिति । आलभ्या
 पश्य इति याज्ञियसमयः । सर्वभूतेष्वर्हति
 मोक्षशास्त्रकसमयस्तत्र स्वसमयविपरित्यक्त-
 मानं विरुद्धमिति ॥” इति चरकं विमान-
 म्यादिशरीरार्थाय ॥)

विरुद्धः, त्रि, अपहृतः । (यथा, “विरुद्धात्रं
 यदुत्तरिगन्धर्वस्तमसम् ॥” इति साधवस्तत्रनि-
 निषये शून्याद्यानि विजयरत्नः ।) ज्ञानः ।
 इति मेदिनी । ८ । ६ । (यथा, रघुवंशे । २ । २६ ।

“गङ्गाप्रपातान्तविरुद्धाद्यं

मौरोदुतींश्चरमाविदेशः ॥”

यामोदयतिशिरः । यथा ।

“यद्यपि विरुद्धं परामपि रिपौ वरुणदो-
 मेरुदी

विरूपि

लीलात्नपुनर्विरुद्धशिरसो वीरस्य लिप्सु-
 ब्रम् ।”

इत्यादि सुरारिः ॥

विरूपं, स्त्री, पिप्पलीभूलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

विरूपः, त्रि, (विरुतं रूपं यस्य ।) कुलितः ।

कुरूपः । यथा,—

“विरूपोन्मत्तनिखानामकुलापूर्वकं हि यत् ।

पूरयं दानमालाभ्यामनुग्रह उदाहृतः ॥”

इति रामतर्कवागीशः ॥

(यथा, दृष्टत्संहितायाम् । ७० । २३ ।

“या तूत्तरोष्ठेन समुन्नतेन

रुचाग्रकेशी कलहप्रिया सा ।

प्रायो विरूपास्तु भवन्ति दोषा

यत्राकृतितस्तत्र गुणा वसन्ति ॥”

परित्यक्तरूपः । यथा, ऋग्वेदे । १० । ६५ । १६ ।

“यद्विरूपाचरं मर्त्येष्ववरात्रीः शरदस्तसः ।”

“यद्यदा विरूपा परं मनुष्यस्य सम्यक्तात्

विगतसहजभूतदेवरूपाः ।” इति तद्वाक्ये

सायणः ॥ नानारूपः । यथा, ऋग्वेदे । ३ ।

५३ । ७ ।

“इमे भोजा अङ्गिरसो विरूपा

देवसुत्ताधो असुरस्य वीराः ॥”

“हे इन्द्र इमे यागं कुर्वाणा भोजाः सौदासाः

क्षत्रियाः तेषां याजका विरूपाः विविधरूपा

मेधातिथिप्रभृतयः ॥” इति तद्वाक्ये सायणः ॥

विरुद्धः । यथा, साहित्यदर्पणे । १० । परिच्छेदे ।

“विरूपयोः संघटना या च तद्विषमं मतम् ॥”

उदाहरणं यथा,—

“क वनं तरुवल्कभूषणं

वृषलक्ष्मीः क मेहेन्द्रवन्दिता ॥”

स्वार्थे के विरूपकश्च ॥

विरूपः, पुं, सुमनोराजपुत्रः । यथा,—

“जाताः सुमनसः पुत्रास्त्रयः शूरा महाबलाः ।

सुमतिश्च विरूपश्च सत्यः शास्त्रार्थपारगाः ॥”

इति कालिकापुराणे ६० । अध्यायः ॥

विरूपा, स्त्री, दुरालभा । अतिविषा । इति
 राजनिर्घण्टः ॥

विरूपाक्षः, पुं, (विरूपे अक्षिणो यस्य । “सक्-
 ष्यङ्गोः स्वाङ्गान् यच् ।” इति यच् ।) शिवः ।

इत्यमरः ॥ (यथा, साहित्यदर्पणे । १० ।

“दृष्ट्वा दग्धं मनसिजं जीवयन्ति तश्चैव याः

विरूपाक्षस्य अयिनीस्तास्तुमो वामलोचनाः ॥”

रुद्रभेदः । इति जटाधरः ॥ तस्य पुरी सुमेरी-

नैर्ऋतकोटौ वर्तते । यथा,—

“तथा चतुर्थे दिग्भागे नैर्ऋताधिपतेः श्रुता ।

नाम्ना कृष्णावती नाम विरूपाक्षस्य धीमतः ॥”

इति वाराहे रुद्रगीता ॥

(विरूपे, त्रि । यथा, कुमारः । ५ । ७२ ।

“यपुर्विरूपाक्षमनराजगता

दिग्भरन्तेन निवेदितं यम् ॥”

विरूपिका, स्त्री, (विरुतं रूपं यस्याः । कन् ।

टापि अत्र इत्यम् ।) दुरता । यथा,—

विरिच

“नामयः परिविन्दन्ति न यज्ञा न तपोसि च ।
 न च आहुं कनिष्ठस्य या च कन्या विरु-
 पिका ॥”

इत्युदाहृतत्त्वम् ॥

विरूपी, [३] पुं, (विरुद्धं रूपमस्यास्तीति ।

इतिः ।) जाह्नकजनुः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कुरूपविशिष्टे, त्रि ॥

विरिकः, पुं, (वि + रिच + घञ् ।) मलभेदः ।

तत्पठ्यायः । रेचनम् २ रेकः ३ रेचना ४ विरे-

चनम् ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ प्रकृन्दनम् ६ ।

इति रत्नमाला ॥ (यथा, वैद्यके ।

“धूमालुष्णशिरौ विरेकवसनखेदीपनाद्या-

दिकं

पानाहारविहारभेषजमिदं ज्ञेयानुसृत्यं

जयेत् ॥”

अस्य योग्यायोग्या यथा,—

“वाल्क्यहृद्गच्छीयपीनवार्तभयार्दिताः ।

रुचशोषलघुक्ता गर्भिणी च नवज्वरी ॥

अधो गच्छति यस्यादकृच्छ्रतिकातङ्कुरोगिणी ।

नैते विरेकयोग्याः स्युरन्येषां वलायनम् ॥

नवज्वरे च ये योगा भेदकाः परिकीर्तिताः ।

ते नष्टेव प्रयोक्तव्या वीक्ष्य देहमलादिकम् ॥”

इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे विरेकाधिकारे ॥

विरिचकः, त्रि, रेचकः । विरेककारकः । सारकः ।

मलभेदकः । जीह्वाव इति चारवीभाषा ॥

विपूर्वकारिच्छातोर्वृत्तप्रत्ययेन निष्पन्नः । (यथा,

वैद्यके ।

“पटोलपत्रं पिपात्रं नाड्यौ तस्य कफापहा ।

फलं तस्य त्रिदोषघ्नं मूलं तस्य विरिचकम् ॥”

विरिचनं, स्त्री, (वि + रिच + ल्युट् ।) विरेकः ।

इति शब्दरत्नावली ॥ तत्कारकौघं यथा,—

“हरीतकी समगुडा मधुना सह पेयिता ।

विरिचनकरी रुद्र भयनीति न संशयः ॥

त्रिफला चित्रकं चित्रं तथा कटुकरोहिणी ।

ज्वरस्तम्भहरी ह्येव उत्तमस्तु विरिचनम् ॥”

अपि च ।

“त्रिफला वदरं प्राचा पिप्पली च विरिचकस्तु ।

हरीतकी सोष्णनीरा खवणश्च विरिचकस्तु ॥”

इति गारुडे १८७ । १६६ अध्यायौ ॥ १ ॥

अन्यच्च । अथ विरिचनविधिः ।

“स्निग्धस्निग्धाय बान्ताय हृद्यात् सम्यग्विरिचनम् ।

अवान्तस्य त्वधःसक्तो ग्रहणी छादयेत् कफः ।

मन्दाग्निगौरवं कृष्णाज्जनयेद्वा प्रवाहिकाम् ।

अथवा पाचनेरामं वक्षसं परिपाचयेत् ।

अन्यदात्वयिके कार्ये शोधनं शीलयेद्बुधः ॥”

आत्वयिके प्रायस्कृते ।

“पित्तं विरिचनं यक्ष्मादामोदभूते गदे तथा ।

उदरे च तथाभाने कोष्ठशूलौ विशेषतः ॥

दोषाः कदाचित् कृष्णानि जाता सङ्गनपाचनेः ।

शोधनेः शोषिता ये तु न तपो पुनरुदयः ॥

वागो ह्यो भृशं श्लेष्मः क्षणशोभो भयान्वितः ।

आन्तस्तृणाः मूलस्य गर्भिणी च नवज्वरी ॥

विलवा

(यथा, रघुवंशे । १ । ३३ ।

“विलम्बितकालः कालं च निनाय मनोरथैः ॥”)

मन्दत्ये, स्त्री । यथा,—

“विलम्बितं द्रुतं मध्यं तत्त्वमोघो घनं क्रमान् ॥”

इत्यमरः ॥

मन्दत्येऽप्रीत्य लभ्येतरत्वयुतेषु द्रुतविषयक-
गमनविशेषेषु क्रमात्तत्त्वादिनामन्तयं विलम्बिता-
धीना यथार्था लयायां तत्त्वादिकाः संज्ञाः ।
इति मधुः । सायणे ।

“दत्तामध्यगं दृष्टं प्रयोगार्थं तु मध्यमम् ।

शिक्षायास्तपरोधार्यं विलम्बितां समाचरेत् ॥”

इति वेदव्याख्या ॥

श्रुतगीतादौ च प्रत्येकमवसरवीधार्थं कण्ठ-
स्वरादि विलम्बनात् । विलम्बन्ते करणरणादयः
प्रत्येकं गतिविशेषप्रदर्शनायाचेति विलम्बितम् ।
तयि ठ संसने प्रौढगत्वदनायां इति आधारे
क्तः । भाषे क्तः इति सुकृदः । इति भरतः ॥
विलम्बगमनशीलपशुः । तद्वया । हिरद-
यङ्गोद्यमद्विगोमवयचमरवराहः । इति
राजनिर्घण्टः ॥विलम्बी, [नृ] चि, विलम्बविशिष्टः । इति विलम्ब-
शब्दादिनृप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ (यथा, गीत-
गोविन्दे । ६ । ८ ।

“भवति विलम्बिनि विगलितलम्बा

विलपति रोदिति वासकसञ्ज्ञा ॥”

विशेषेण लभते इति । वि + लम्ब + णिनिः ।

लभमानः । यथा, किराते । ५ । ६ ।

“उदितपक्षमिवारतनिःस्त्रैः

पृथुवितम्बविलम्बिभिरमुदैः ॥”

पुं, स्त्री । पक्षारविशेषः । यथा, हृदयसंछिता-
याम् । ८ । १६ ।

“हेमलम्ब इति सप्रमे युगे

स्यादिलम्बि परतो विकारि च ।

प्रचरेतीति तदनु प्रवः स्तुतो

यत्सरो गुरुवशेन मधुमः ॥”)

विलम्बः, पुं, (वि + लम्ब + णच् । तुम् ।) अति-
दानम् । तत्पर्यायः । अतिमर्णनम् २ । इत्य-
मरः ॥विभागः, पुं, (विशेषेण लीयन्ते पदार्था अन्वि-
मिति । वि + ली + “रहच्” । इत्यच् ।)
प्रलयः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, भाग-
वते । ५ । ६ । १२ ।

“रह्येदमात्मनि समदित्यामुमधौ

दिवे कणा निगुप्तसामुद्रमो निरीदः ॥”

विलासः । यथा, माघे । ६ । १० ।

“दिव्योऽयमिवमममदित्यं

दितित्याद्यते वन मयावयया ॥”)

विलासः, शब्दो, शोभायः । इति रत्नमाला ॥

विलासिनी, पुं, (विले वागो यस्य ।) सायक-
ध्वजः । इति राजनिर्घण्टः ॥विलासिनी, [नृ] चि, (विले वागो यस्य ।) सायक-
ध्वजः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, रघु-
वंशे । १ । ३३ ।

विलासः

वासिनि, चि । यथा, महाभारते । ११।४३।२।

“अविः पन्नूनां सर्वेषामद्विष्ट विलासिनीम् ॥”

श्रेष्ठ इति श्रेयः ॥

वि(वि)लस्यः, पुं, (विले श्रेते इति । शी + अच् ।)

सर्पः । इति शब्दरत्नावली ॥ (विलासिनि,

चि । यथा, महाभारते । ११।६०।६ ।

“सकृदुत्पद्य तं नाहं चासयानो नृगङ्गिणान् ।

मातुषं वचनं प्राह धृष्टो विलास्यो महान् ॥”)

विलासः, [नृ] चि, (वि + लस + शब्द ।) विलास-

युक्तः । यथा,—

“वचसुश्रुवो विलासकलाः ।

अभवन् प्रियो सुरवैरिणः ॥”

इति कन्दोमञ्जरी ॥

विलापः, पुं, (वि + लप + णच् ।) अशुश्रोच-

नोक्तिः । तत्पर्यायः । परिदेवनम् २ । इत्यमरः ॥

अपि च ।

“क्रन्दनादौ विलापः स्यात् परिदेवनमित्यपि ॥”

इति शब्दरत्नावली ॥

विलापो दुःखजं वचः । इत्युज्ज्वलनीलमणिः ॥

(यथा, गीतगोविन्दे । १ । २६ ।

“उष्मादमदनमनोरथपथिक-

वधूजनजनितविलापे ।

अलिङ्गलसङ्कुलकुसुमसमृद्ध-

निराकुलवकुलकलापे ॥”)

विलासः, पुं, यन्त्रम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

विज्ञातः । इत्यमरटीका ॥

विलासः, पुं, (वि + लस + णच् ।) ह्यावमेदः ।

इत्यमरः ॥ (यथा, कुमारः । ५ । १५ ।

“कतासु तन्वीषु विलासचेष्टितं

विलोलदृष्टं हरिणाङ्गनासु च ॥”)

लीला । इति मेदिनी ॥ (यथा, भागवते ।

३ । २५ । ३५ ।

“तेर्दृष्टनीयावयवैरुदार-

विलासदृष्टेचितवामसङ्केतैः ॥”)

“स्त्रीणां विलासादयः शृङ्गारभावजाः क्रिया
ह्यावशब्देनीयन्ते । प्रियसमीपगमने यः स्थाना-
शनगमनविक्रीकनेषु विकारोऽकस्माच्च क्रोध-
क्षितपमत्कारसुखविज्ञानं च विलासः । तथा
च ।

‘यो वल्लभां चानुगतो विकारो

गत्यासनस्यान्विलोकेषु ।

तथा स्थानं क्रोधपमत्कृतौ च

विज्ञानपात्यगतं विलासः ॥’

तथाञ्च ।

‘तात्कालिको विशेषस्तु विलासोऽङ्गक्रियादिषु ।’

तात्कालिको दधितालीकनादिभ्यः ॥” इति

भरतः ॥ ६ ॥ अपि च ।

“सतिस्थानासनाद्योनां सुरनेत्रादिकमीनाम् ।

तात्कालिकम् वैशिष्ट्यं विलासः प्रियवद्भवम् ॥”

इत्युज्ज्वलनीलमणिः ।

अप्यस्य ।

“यद्वत् तद्वदेन सत्कथं विराजते ।

विलीनः

आकृत्यादिभिरन्यादृक् स तदेकात्मरूपकः ।

स विलासः स्वांश इति घञे मेददयं पुनः ॥”

तत्र विलासः ।

“स्वरूपमन्याकारं तत्तस्य भाति विलासतः ।

प्रायेयात्मसमं शक्ता स विलासो निगद्यते ।

परमयोमनायस्तु गोविन्दस्य यथा स्थितम् ।

परमयोमनायस्य वासुदेवस्य यादृशः ॥”

स्वांशः ।

“तादृशो न्यूनशक्तिं यो यनक्ति स्वांश इति ।

सङ्कर्षणादिर्महत्यादिर्यथा तत्तत् स्वांशम् ॥”

इति भागवतामृतम् ॥

विलासमन्दिरं, स्त्री, (विलासश्च मन्दिरम् ।)

क्रीडागृहम् । इति कैचित् ॥

विलासविपिनं, स्त्री, (विलासस्य विपिनम् ।)

क्रीडावनम् । यथा,—

“यदीयदलनो विलोच्य विपदं

कलितनयना जलोदतगतिः ।

विलासविपिनं विषेण सद्यसा

करोतु कुशलं हर्षो न जगताम् ॥”

इति कन्दोमञ्जरी ॥

विलासविभवानसः, चि, लब्धः । इति जटाधरः ॥

विलासिनी, स्त्री, (विलासोऽस्या अस्तीति ।

विलास + इनिः । डीप् ।) नारी । इति राज-

निर्घण्टः ॥ (यथा, कृतुसंहारे । ४ । ३ ।

“न बाहुयुग्मेषु विलासिनीनां

प्रयान्ति सङ्गं वनयाङ्गदानि ॥”)

वेश्या । इति धनञ्जयः ॥ (यथा, महाभारते ।

३ । ४६ । १४ ।

“सिंहचारगमन्यर्चैः सा प्रयाता विलासिनी ।

वङ्गाद्यर्थेषु वै स्वर्गे दृष्टनीयतमाकृतिः ॥”

विलासशालिनी । यथा, गीतगोविन्दे । १।४०।

“विलासिनि ! विलसति कैलिपरे ॥”)

विलासिनी, [नृ] पुं, (विलासोऽस्यास्तीति । विलास

+ इनिः ।) भोगी । बालः । (उभयार्थे प्रमाणं

यथा, कुट्टनीमते । १८ ।

“तस्यां खगपतितुरिष विलासिनां दृश्य-

श्रीकर्मजन्मनी ॥”

“विले आसत इति विलासिनः सर्पाः पक्षे विल-

सनशीला भोगिनः ।” इति गङ्गीका ॥ ६ ।)

लब्धः । अविः । चन्द्रः । इति मेदिनी ॥

सारः । हरः । इति शब्दरत्नावली ॥ (विलास-

शीले, चि । यथा, रघुः । ६ । ४३ ।

“परभृताविरुते च विलासिनः

सारथलेखनैररणाः कलाः ॥”)

विलीनः, चि, (वि + ली + क्तः ।) प्राप्तमयीभार-

हृतादिः । तत्पर्यायः । पिद्वतः २ । द्रुतः ३ ।

इत्यमरः ॥ पिद्विष्टः । पिद्विष्टः स्त्री । यथा,—

“करादस्य मष्टे ननु शिरादिको रज्ज्वनि शिरो-

पिलीनाः सः सर्वं विषयमनुरूपं महानिर्गुणः ।

इति चन्द्रोदाहृतविश्वविद्यालयमहाविद्या-

ल्लितं दिग्देवो समद्वन्द्वो गोपदेवतः ॥”

इति कन्दोमञ्जरी ॥

विवः

शीपनत्वम् । अथ पक्षफलगुणाः । मधुरत्वम् ।
गुदत्वम् । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । कषायत्वम् ।
उष्णत्वम् । संगाहित्वम् । त्रिदोषनाशित्वम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ ३ ॥ अपि च

“श्रीफलस्तुवरस्त्रितो ग्राही रुच्योऽभिपिच्छतु
वानः श्रेष्ठहरो बल्यो लघुरण्यश्च पाचनः ॥”

इति भावप्रकाशः ॥ ३ ॥

किञ्च ।

“वित्त्वं वाक् कषायोष्णं पाचनं वृद्धिशीपनम् ।
संगाहि तिक्तकटुकं तीक्ष्णं वातकफापहम् ।
पक्वं सुगन्धि मधुरं दुर्धरं ग्राहि शौघलम् ॥
फलेषु परिपक्वेषु यो गुणः ससदाहृतः ।
विख्यादन्त्यत्र च ग्रैयो विव्वमासं गुणोत्तरम् ॥
कफवातामपिच्छन्नी ग्राहिणी विव्वपेयिका ॥”

इति राजवस्त्रभः ॥

अथपि ।

“काङ्क्षिके संस्थितं विव्वमस्मिन्दीपनं परम् ॥”
इति वैद्यकम् ॥ ३ ॥

विख्याततयादियेषा,—

“विख्यादिपालनं क्षुधां शुभं भयदमग्नया ।
श्रीवृक्षान् रोपयेत् पञ्च यदि स्वर्गान् द्रौयते ॥
भृगो खड्गीष या धेनुगौरूपा सा गता
महीम् ।

ततोभयमवो विव्वः श्रीश्च तस्मादजायत ॥
गिराहति पतिं वृद्धा क्रोधेन मष्टता ततः ।
श्रमा वा उमया देवी सर्वभोग्या भवाधमे ॥
ततः संप्रयता भाना मामैवं भवतु प्रिये ।
प्रियत्वं सर्वलोकेशि सुरासुरनमस्कृता ॥
माता त्वं सर्वलोकानामवसानां विशेषतः ।
एवमात्मवशां कृत्वा शपमोक्षमयाचत ॥
वरं ददौ य वा कामं शपमोक्षप्रदं वृष ।
क्षीराब्धौ त्वं भृगाङ्गेन सह गोभिर्धनेन च ॥
वसस मधने यावत् ततो विष्णुसवाश्रयि ।
पतिं त्वं सर्वलोकानां पूष्यं श्रेष्ठं महाबलम् ॥
तस्य वक्षःस्थिता भद्रे दुष्टा त्वं विपरिच्यवि ।
लोकभोग्या च भूतित्वादन्यथेयु वृषेह च ॥
न जातिरूपशरीर्यादि न वेष न सुभा मतिः ।
भविष्यति यदा चेष्ट चक्षणा जलविह्वलत् ॥
विव्ववृक्षः प्रियः शुभोक्तव योनिर्भविष्यति ।
सर्वपुण्योत्तमश्रेष्ठो देवाहारो मनोरमः ॥ ३ ॥
अक्षयः सर्वलोकानां क्षेदानाशः सदा वृणाम् ।
ये च पापा दुराचाराः श्रीतरोऽष्टेदकारिणः ।
ते लवीप्यादिनरके पापान्ते ब्रह्मणो दिगम् ॥
सुदुःखिता भविष्यन्ति नरा दुष्कृतिनः सदा ।
तत्र देशे भयं निजं चिरं राजा न जीवति ।
न च द्रव्यमतिः कश्चिद्विषयवृक्षस्य क्षेदकः ॥
क्रियते यत्र विच्छेदः सपुष्पफलनक्षरोः ।
अनादृष्टिभयं घोरं तस्मिन् देशे प्रजायते ॥”

इति बह्मपुराणे नामनप्रादुर्भावनामाध्यायः ॥ ३ ॥
मत्तानरे तस्योपलियेषा,—

शिव उवाच ।

“मातः ससुप्ततये ना मा श्रित्ति क्षनं परम् ।

विवः

यस्ते च्छिन्नज्जनी वामो जायतां पुनरेव सः ।
प्राता ते परमा भक्तिः पूर्वस्तेन मनोरथः ॥
यश्च च्छिन्नज्जनी दत्तो मल्लिङ्गोपरि ते शुभे ।
चोरस्तु वक्षः क्षितौ पुण्यो नाम्ना श्रीफल
इत्युत ॥

नर्त्तिमांसव वै भक्तिर्दक्षः श्रीफलनामकः ।
त्वत्कीर्तये क्षितावाक्तां यावच्चन्द्रदिवाकरौ ॥
स तस्मैम वै लक्ष्मि परमः सुप्रियो भवेत् ।
तत्पत्रेक्षैव मे पूजा भविष्यति न चान्यथा ॥
स्वर्गसुक्ताप्रवालादि पुण्याण्यन्यानि च ध्रुवम् ।
श्रीफलच्छद्वेशस्य कलां नार्हन्ति कोटिकाम् ॥
यथा मे श्रीफलतरुर्धया गङ्गाजलं मम ।
तथा प्रियतमं लक्ष्मि त्रिपत्रः श्रीफलच्छदः ॥
इत्युक्तः स तथेत्युक्ता महेशोऽन्तर्दधे सखि ।
कपालमोचनक्षेत्रे वक्षः श्रीफलकोर्षितः ॥”

इति वृहद्भस्मपुराणे १० अध्यायः ॥ ३ ॥

इत्य गामयोद्धवत् यथा,—

“यज्ञानां वेष्ट संभूत्ये यथा हरिहरस्य च ।
गोमयो रोचना क्षीरं नृजं दधि दृतं गवान् ॥
यदुङ्गानि पवित्राणि तथा सिद्धिकराणि च ।
उत्थितो विव्ववृक्षस्तु गोमयान्मुनिसत्तम ।
तत्राचौ वसते लक्ष्मीः श्रीवृक्षस्तेन चोत्थते ॥”

इति बह्मपुराणे वैष्णवधर्मे सुहृद्व्रतनामा-

ध्यायः ॥ ३ ॥

देयुवाच ।

“वैशाखशुक्लपक्षस्य तृतीयायां सखि त्वयम् ।
जातो वै श्रीफलतरुर्माहात्म्यं तस्य कथ्यते ॥
जाते तु श्रीफलतरौ देवाः सर्वे सवासवाः ।
मृष्टा नारायणश्चापि देवपत्न्याः समागतः ॥
एहम् । सिम्धविष्टपं त्रिपत्रैर्मुदुनेर्युतम् ।
दीप्यमानं तेजसैव शिवरूपं शिवप्रदम् ॥
प्रथेसुः विविधसुत्र वाससक्रुः सुखान्विताः ।
तद्रक्षणाय भगवानुवाच विष्णुरथयः ॥

विष्णु उवाच ।

अयं नाम्ना विव्व इति मालूरः श्रीफलस्तथा ।
शाखिल्यश्चाथ श्रेष्ठः शिवः पुण्यः शिवप्रियः ॥
देवावाचक्षीर्षपदः पापघ्नः कोमलच्छदः ।
जयो विजयनामा च विष्णुस्त्रिजयनो वरः ॥
धूम्रायः मुखवर्णश्च रंयमी आहृदेवकः ।
इत्येकविंशतिं नाम्नां दधालेव तरुत्तमः ॥ ३ ॥
धनुःशतपास्य मृत्नात् खप्वाग्राक्षीर्यसुस्थते ।
अधो भूमेक्षया तीर्थसतक्षीर्षत्रयं सखि ॥
ऊर्ध्वपत्रं हरो ज्ञेयः पत्रं वामं विधिः स्वयम् ।
अर्धं दक्षिणपत्रश्च त्रिपत्रदलमित्युत ॥
अस्य च्छायाश्च पत्रश्च लक्ष्म्येन पदा स्पृशेत् ।
हरते लङ्घनादायः पदा स्पर्शात् श्रियं हरते ॥
पद्मपुष्पसदृशस्य फलपत्रसमापि च ।
दर्शने प्रणतौ सर्वे स्थानसन्मार्जनं तथा ।
पूजने चयने दाने क्रमात्पन्ताशुदीरयेत् ॥
विव्ववृक्ष मष्टाभाग महेशस्य सदा प्रियः ।
शिवदर्शनकण्ठोऽपि प्रसीदाद्विस्तृताक्षन ॥
नर एतेन सन्नेय प्रणुतायः प्रगे नुसम् ।

विवः

प्रपश्येत् स शिवं पश्येत् प्रणमेत्तदनन्तरम् ॥
ॐ नमो विव्वतरवे सदा शङ्कररूपिणे ।
सफलानि ममाङ्गानि कुरुष्व शिवदधैव ॥
मन्त्रेणानेन मालूरमष्टाङ्गेः प्रयमेत् कृती ।
स वैष्णवो मतो भक्तः स मे प्रियतरः परः ॥
शिवपूजक मालूर प्रियस्पर्श महातरो ।
स्पृशामि त्वां महापापसंशयान् मे प्रणाशय ॥
देवदत्तवरश्रेष्ठ स्थानन्तो सुमनोहरम् ।
क्रोडन्यागत्त विबुधा मार्ज्ये तत् प्रसीद मे ॥
मन्त्रेणानेन विव्वस्य दशदक्षस्तृणं गृहेत् ।
सगोमयजलेः प्रातःसमये स तु वैष्णवः ॥
ॐ हुमाय श्रीफलाय नमो दशभिरक्षरैः ।
मन्त्रेण पूजयेद्विष्यं जपेच्छक्तिप्रमात्तथा ॥
पुण्यवृक्ष मष्टाभाग मालूर श्रीफल प्रभो ।
महेशपूजनार्थाय तत्पत्राणि चिगोम्यहम् ॥
मन्त्रेणानेन चिनुयाद्विष्यमन्त्राणि भक्तितः ।
पञ्चान्तहादशीचायं मध्याह्नमिन्नकालतः ॥
शाखाभङ्गो न कर्तव्यो नैवारोक्षितया तरुम् ।
वरमायस्य चिनुयास्य शाखाभङ्गनं कश्चित् ॥
खण्डिते च शिवः पूष्यः पञ्चैरग्यैश्च खण्डितैः ।
वस्त्रासानन्तरं विव्वपत्रं पर्युषितं भवेत् ॥
पूष्या एतेन वै देवाः क्षयंलब्धोदरौ विना ।
विव्ववृक्षवर्गं यत्र वा तु वाराणसी पुरी ॥
पञ्च विव्वहुमा यत्र तत्र तिष्ठेत् स्वयं हरिः ।
सम विव्वहुमा यत्र तत्र दुर्गापुरी हरः ॥
एको विव्वतरुर्ध्वं तत्र शम्भुर्मेया सह ।
विव्ववृक्षा यत्र दश तत्र शम्भुर्गणैः सह ॥
एतान्युक्तानि तीर्थानि देवाः सर्वे मरुद्गणैः ।
यत्र वात्यां गृहस्यस्य कोण ईशानगामके ।
जायते श्रीफलतरुर्न तत्र विपदः कश्चित् ॥
पूर्वस्थां सुखदः स स्याद्विषये यमभीतिघ्ना ।
पश्चिमे च प्रजादायो वृक्षो विव्व उदाहृतः ।
भ्रमशाने च नदीतीरे प्रान्तरे वा वनान्तरे ।
विव्ववृक्षतलं प्रोक्तं सिद्धप्रीत्यर्थं सुधीः ॥
न मध्यप्राङ्गणे वृक्षं स्थापयेत् श्रीफलाख्यकम् ।
देवादयदि प्रजायेत तदा शिववदधैवेत् ॥
चैत्रादिचतुरो मासान् शम्भवे परमात्मने ।
दत्तं स्याद्विष्यपत्रैर्न लज्जधेनुसमं सुराः ॥
मध्याह्नाद्ये ये मत्वा विव्वं क्षुब्धः प्रदक्षिणम् ।
तेः सुमेरुगिरिवरः क्षत एव प्रदक्षिणम् ॥
न च्छिन्द्यात् श्रीफलतरुं न दहेत् काष्ठमेव च ।
विना ब्राह्मण्यस्पर्शं पतितो विव्वविक्रयी ॥
पक्षविव्वसमुदृष्टं यो घृते स्पर्धुं मानवः ।
यमाधिकारी नात्र स्यात् हृतः पापीपमावकैः ॥
विव्वपत्रं फलं वीजं भूमौ पतितमोक्षरः ।
स्वयं गृह्णाति शिरसा वैद्यर्भयशङ्कितः ॥
चैत्रादिचतुरो मासान् क्षिपेद्विष्यतरुं कृती ।
यथा दिग्धो भवेद्वृक्षस्तथा तत्पितरोऽपि च ।
चैत्रादिचतुरो मासान् सदा भ्रमति शङ्करः ।
नयोद्विष्यपत्रार्थो भुक्तिमुक्तिप्रदायकः ॥
हरिमाननरे यत्र वेदनाघो महेश्वरः ।
तत्राशयो विव्ववृक्षः स्वर्गद्वय उदीरितः ॥

कामरूपे कामतरः काष्ठासुक्तस्तथादिमः ।
काशीपुरे पुरः प्रोक्तः श्रीफलीश्वरपुण्यदः ।
तत्रि तीर्थविशेषाः स्युर्तीर्थेष्वपि सदातुलाः ॥

देवुवाच ।

भक्तस्त्रिमेव कावे तु शम्भुरागत्य वै सखि ।
ब्रह्मणा विष्णुना पत्रैः पूजितः श्रीफलैरभूत् ॥
ततः सर्वे यथास्थानं जन्मुर्नारायणादयः ।
कथितोऽयं मया सख्यौ विस्ववृक्षस्तत्त्वमः ॥
अयं वां संप्रोक्तः शिवतरुकथापुस्तकचयः
पवित्रः श्रोतव्यः श्रवणरमणीयः खलु सताम् ।
शिवे विष्णौ भेदापहरण उदारः सुमनसां
सुमेयः संपाद्यः प्रभवति शिवस्यापि निकटः ॥
इति च दृष्टुं नैवरात्रे विस्ववृक्षमाहात्म्यम्
११ अध्यायः ॥३॥ तन्मते तस्योत्पत्तिर्यथा,—
देवुवाच ।

“कथं सा विष्णुवनिता विस्ववृक्षो बभूव ह ।
प्योतीरूपं मदर्शं प्रार्थिता ब्रह्मादिभिः सदा ॥
तत्र मेतुन्यष्टादासीं सर्वेणां प्रियतां गता ।
विष्णोरतिप्रिया नित्यं साभूत् सरस्वती सदा ॥
तादृक् प्रीतिर्न लक्ष्म्याश्च जायते केशवस्य च ।
इतिचिन्तापरा लक्ष्मीर्ययौ श्रीशैलमन्दिरम् ॥
प्राप्य मल्लिङ्गमेकान्तं तपस्तेपेतिदारुणम् ।
तथापि यदि नैवाभूत् क्षपा मे परमेश्वरि ॥
तदा सा दृष्टरूपेण स्थिता लिङ्गप्रिया सती ।
पत्रैः पुष्पैः फलेः स्त्रीभिः पूजयामास सन्ततम् ॥
कोटिवर्धं सदादेव ततो मेतुन्यष्टोऽभवत् ।
तेनैवानुग्रहेणैव विष्णोर्वन्द्यः स्थिताभवत् ॥
सदैव परमेशानि विप्रवश्या सदैव हि ।
अतस्तु कारणादेवि तद्रूपेण रतिप्रिया ॥
नदैव पूजयेन्मां सा गङ्गात्ता सातुला शिवे ।
जनकं दृष्टमाश्रित्य तिष्ठामि च दिवानिशम् ॥
सर्वतीर्थमयो देवि सर्वदेवमयः सदा ।
श्रीदृष्टः परमेशानि व्यतएव न संशयः ॥३॥
तनुफलैस्तत्त्वज्ञैर्वा तत्पत्रैः प्रपूजयेत् ।
तत्काष्ठचन्दनैर्वापि स मे भक्तः स मे प्रियः ॥
तत्काष्ठचन्दनं भावे यो धारयति सम्भ्रमात् ।
तत्तत् शिववृक्षा सा नमोदेवी सुदान्विता ॥
अतस्तत्त्वज्ञं देवि न धारयति कश्चन ।
तत्पत्रं तत्फलं वा कदापि धारयेमहि ॥
विस्ववृक्षे सदैवानि प्राणांस्त्वयति यो नरः ।
रुद्रदेवो भवेत् सत्तं पापकोटिवृत्तोऽपि नृन् ॥”

इति योगिनीतन्त्रे पूर्वखण्डे ५ पटलः ॥६॥
अपि च ।

“विस्ववृक्षं तथा देवि भगवान् शम्भुरः स्वयम् ।
पितृवृक्षतले स्थित्वा यदि प्रायश्चित्तेन सुधीः ।
तनुयथाशोभमाप्नोति किन्तस्य तीर्थकोटिभिः ॥
यत्र ब्रह्माण्यो देवास्तिस्रस्तु शक्तिरितये ॥
विस्ववृक्षतले स्थानं यदि विष्ठादिपूरितम् ।
तदेव ब्राह्मणं देवं सर्वतीर्थमयं सदा ॥
गन्धर्वोऽथवा तनुं गन्धर्वदेवमयं सदा ।
न तन्नेव ब्राह्मणं देवं न यः गङ्गां पयोत्
प्रिये ॥

समीपे स च चार्क्ष्मि विस्ववृक्षो यदि प्रिये ।
काशीपुरसमं तत् तत्र प्राणान् व्यचेद्वदि ।
किन्तस्य कोटितीर्थेन काशीवासेन किं प्रिये ॥”

इति पुरश्चरणरसोत्तासे १० पटलः ॥३॥
तद्दानविधिर्यथा,—

“पत्रं वा यदि वा पुष्पं फलं नेष्टमधोमुखम्
यथोत्पन्नं तथा देयं विस्वपत्राण्यधोमुखम् ॥”

इति मातृकातन्त्रे ५५ पटलः ॥
श्रीशिव उवाच ।

“दृष्टुं देवि प्रवक्ष्यामि रहस्यं त्रिजटात्मकम् ।
पत्रं ब्रह्ममयं देवि अद्भुतं वरवर्णिन ॥
श्रीशैलशिवरे जानः श्रीफलः श्रीनिकेतनः ।
विष्णुप्रीतिकरश्चैव भ्रम प्रीतिकरः सदा ॥
ब्रह्मविष्णुशिवः पत्रे वृन्तश्च शक्तिरूपिणौ ।
वृन्तश्चैव तु वचं स्यात् पत्रे ब्रह्मपदं प्रिये ॥
त्रिजटापत्रकेकेन हरं वा हरिमर्चयेत् ।
केवल्यं तस्य तेनैव शक्तिपूजा विशेषतः ॥
पत्रं पुष्पं फलं तोयं नैवेद्यं पुण्यदीपकम् ।
दत्त्वा च द्रव्यत् फलं प्राप्तं तस्मात् कोटिगुणं
भवेत् ॥

सत्त्वैरर्चनतो देवि त्रिजटाभेकमर्पणम् ।
केवल्यदो हरिश्चैव दास्येऽहं त्वां स्वरूपताम् ॥
त्वयि केवल्यदं ज्ञानं धर्मकामार्थदं प्रिये ।
वज्रहीनमिदं देवि प्राप्नुयाद्वाञ्छितं फलम् ॥
सर्वज्ञं स्मियते नूनं वञ्चाघातेन पार्वति ।
तस्माच्च साधकेऽर्च्य वज्रहीनं प्रदापयेत् ॥”
इति विस्वपत्राण्यर्चनान्तरगमनफलम् । यथा,
“प्राणं दृष्टीत्वा यो गच्छेत् सर्वसिद्धिमवा-
प्नुयात् ।

ऊर्ध्वं सुदर्शनं रक्षेद्भयः पाशुपतस्तथा ।
पुरो माहेश्वरी रक्षेत् पृष्ठे च मूलधारिणी ।
दक्षपार्श्वे च श्रीनाथो वामपार्श्वे प्रजापतिः ।
चन्द्रसूर्यौ धृतौ छत्रमर्धं पादौ करौ सदा ॥”
इति ज्ञानभैरवतन्त्रे शिवपार्वतीसंवादे ६
पटलः ॥ (अथ गुणाः यथा,—
“बालं विस्वफलं ग्राहि दीपनम्याचनकृद् ।
कथायोष्णं जलु स्निग्धं तिक्तं वातकफापहम् ॥
पक्वं गुरु त्रिदोषं स्याद्दुर्लभं पूतिमारुतम् ।
विदाहि विष्टम्भकरं मधुरं वद्धिमन्युस्तत् ॥
फलेषु परिपक्वं यद्गुणवचसुदाहृतम् ।
विस्वादन्यत्र विज्ञेयमासन्निह गुणाधिकम् ॥
दाद्याविस्वशिवदीनां फलं शुष्कं गुणाधि-
कम् ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथम भागे ॥
वि(वि)स्वपेयिका, स्त्री, (विस्वस्य पेयिका ।)
सुन्दरविस्वखण्डम् । वैश्वं वा इति भाषा ।
यथा,—

“कफवातामूलक्षी ग्राहिणी विस्वपेयिका ।”
इति राजनिर्घण्टः ॥

वि(वि)स्वा, स्त्री, (विस्वा + टाप् ।) द्विभुषी ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (गुणादयोऽस्मा द्विभु-
षीशब्दे जातयाः ।)

विविधा, स्त्री, वक्तुमिच्छा । सगन्तवचधातोरप्र-
त्ययेन निष्पन्नमिदम् । यथा । विवक्षावशात्
कारकाणि भवन्ति । इति आकरणाटीका ॥
शक्तिः । यथा,—

“प्रकृत्यर्थोऽपि खल्वेतदुद्दिश्यस्य विशेषणम् ।
संख्या तुल्यनीतित्वादेविवक्षां प्रपद्यते ॥”

इत्येकादशीतत्त्वम् ॥
विवक्षितः, त्रि, वक्तुमिष्टः । सगन्तवचधातोः कप्र-
त्ययेन निष्पन्नमिदम् । शव्यार्थः । यथा । उपा-
देयगतायाः संख्याया विवक्षितत्वं युक्तम् । अतु-
पादेयगता संख्या न विवक्षिता । इति भाषया-
चार्यः । इत्येकादशीतत्त्वम् ॥

विवदमानः, त्रि, विवादकर्ता । विपूर्ववद्धातोः
शानप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

विवधः, पुं, (विविधो वधो हननं गमनं वा यत्र ।)
पर्याहारः । स तु घान्यतङ्कुलादिः । मार्गः ।
पन्थाः । इत्यमरभरतौ ॥ ब्रीहिदृष्ट्यादेः पर्या-
हरणम् । इति स्वामी ॥ उपरितो बहुशिव-
स्त्वन्वाङ्मुकाष्टम् । वाक् इति ख्यातम् । इति
भातुदीक्षितः ॥ भारः । इति सुकृष्टतत्त्वविश्वः ॥

विवधिकाः, पुं, (विविधेन हरतीति । विवध +
“विभाषां विवधवीवधात् ॥” ४ । ४ । १७ । इति
छन् ।) वैवधिकाः । इत्यमरटीका सारसुन्दरी ॥
विवरं, स्त्री, (विवृणोतीति । वि + वृ + पचाद्यच् ।)
छिद्रम् । इत्यमरः ॥ (यथा, रघुः ११ । १८ ।

“यश्चकार विवरं शिलाघने
ताडुकीरसि स रामसायकः ।
अप्रविष्टविषयस्य रश्मिं
सारतामगमदन्तकस्य तत् ॥”)

दीपः । इति मेदिनी ॥ (यथा, महाभारते ।
१ । १४१ । १७ ।

“एकाग्रः स्याद्विहृतो नित्यं विवरदर्शकः ।
राजनाथं सपत्नेषु निवोदितः समाचरेत् ॥”
अवकाशः । यथा, भागवते । ५ । १० । १२ ।

“विशेषवृद्धेर्विवरं मनाक् च
पश्याम यत्र अवधारतोऽन्यत् ॥”

विवरणं, स्त्री, (वि + वृ + लुट् ।) व्याख्या ।
इति छान्दोग्यः ॥

विवरनालिका, स्त्री, (विवरयुक्तां नावं यस्याः ।)
वेणुः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

विवर्यः, पुं, (विवर्यो वर्णः ।) नीचः । इत्य-
मरः ॥ २ । १० । १६ ॥ (यथा, मार्कण्डेये । ४१ । १० ।

“भेषजपथ्या विवर्येषु जघन्या वृत्तिरिष्यते ॥”
त्रि, विवक्षितो वर्णोऽयस्य ।) भस्मिन् ॥ (यथा,
रामायणे । २ । २६ । ८ ।

“विवर्यवदनं दृष्ट्वा तं प्रक्षिप्तममर्षकम् ।
आह दुःखाभिसन्तप्ता किमिदानीमिदं प्रभो ॥”)

विवर्तः, पुं, (वि + ट + घञ् ।) ससुहायः । अम-
वर्तनम् । इत्यम् । इति विश्वः ॥ (प्रतिमष्टः ।
यथा, नैषधे । ६ । २० ।

“दृष्ट्वास्मिन्मैत्र्यविवर्तमथ
कीदृशकोकेशयलोकमथ ॥”

विवादः

समवायिकारणविसदृशकार्योत्पत्तिः । यथा,
सांख्यतत्त्वकौस्तुभम् ।

“एकस्य सती विवर्तः कार्यजातं ननु वस्तु
वतु ॥”)

विवर्तनं, स्त्री, परिश्रमणम् । विपूर्वकवृत्तघातो-
रगट् (लुट्) प्रत्ययेन निष्पन्नम् । (यथा,
किराति ५ । ४० ।

“कथयति शिवयोः शरीरयोगं

विषमपदा पदवी विवर्तनेषु ॥”)

विवशः, त्रि, (विश्रुं वष्टीति । वि + वश + अच् ।)

अवश्यात्मा । अरिष्टदुष्टधीः । इति मेदिनी ॥

इति आसन्नमरणवृत्तिलक्षणेन दूषितबुद्धौ ।

विश्रुं वष्टि विवशः अल् । आसन्नमरणस्यापकं

लिङ्गमरिष्टम् । तेन दुष्टा धीर्यस्य स तथा ।

इत्यमरटीकायां भरतः ॥

विवस्वती, स्त्री, स्वर्णनगरौ । इति मेदिनी ॥

विवस्वान्, [तु] पुं, (विशेषेण वस्ते आच्छादय-

तीति । वि + वस् + क्तिप् । विवस्तेजोऽस्या-

स्तीति । विवस् + मतुप् । मस्य वः । “तस्यौ

मत्वर्थः ॥” १।४।१६ । इति भवाहुवाभावः ।)

स्वयं, (यथा, किराति ५ । ४० ।

“भवति दीप्तिरदीपितकन्दरा

तिमिरसंवलितेव विवस्वतः ॥”)

अर्कवृक्षः । इत्यमरः ॥ देवता । इति मेदिनी ॥

अरण्यः । इति शब्दरत्नावली ॥ वैवस्वतमनुः ।

इत्यजयः ॥ (मनुष्यः । इति निघण्टुः ॥ २।३।२४ ॥

“वस निवासे इत्यस्यात् ‘अन्धोऽपि दृश्यन्ते’

इति विच् । दृष्टिग्रहणात् भावे भवति । विविधं

वसनं विवः । तद्वन्तो विवस्वन्तः । सर्वस्यापि

मनुष्यस्य यत्किञ्चित् विवसनमस्ति ।” इति

तट्टीका ॥ * ॥ परिचरणश्रीणि, त्रि । यथा,

अग्वेदे । १० । ६५ । ६ ।

“देवभ्यो दाशहविषा विवस्वते ॥”

“हविषा अग्नेन देवान् विवस्वते परिचरते ।”

इति तद्धाव्ये सायणः ॥)

विवाकः, त्रि, विवेचनकर्त्ता । यथा,—

“अर्घिप्रत्यर्पिनोऽन्वचनं विरुद्धाविरुद्धं सभ्यैः

सह विविनक्ति विवेचयति वा विवाकः ।” इति

मिताक्षरा ॥

विवादः, पुं, विरुद्धो वादो विवादः । स च घन-

विभागादिविषयन्यायादिः । इति भरतः ॥

तत्पर्यायः । अवधारः २ । इत्यमरः ॥ अग्रादि-

न्यायः १ । इति अट्टापरः ॥

“अग्रादिदायकलक्षे द्वयोर्लक्ष्यतरस्य वा ।

विवादो अवधारश्च द्वयमेतद्विगम्यते ॥”

इति शब्दरत्नावली ॥ * ॥

मात्रादिना विवादनिषेधो यथा,—

“आचरेत् सर्वधर्मं तद्विरुद्धं न आचरेत् ।

सातापि नतिथीलुके विवादं नाचरेत् गृही ॥”

इति गारुडे ६६ अध्यायः ॥ * ॥

अष्टादश विवादस्थानानि यथा,—

“तेषामाद्यन्तवादानं त्रिःशेषोऽस्मान्निक्रमः ।

विवाहः

सम्भूय च सत्तुत्यानं दत्तस्थानप्रकर्म्म च ॥

वेननस्यैव चादानं संविदश्च अतिक्रमः ।

क्रयविक्रयानुश्रयो विवादः स्वामिपालयोः ॥

सीमाविवादधर्मश्च पारुष्ये दण्डवाचिके ।

स्तेयश्च साहसश्चैव स्त्रीसंग्रहणमेव च ॥

स्त्रीपुंघर्म्मो विभागश्च दूतमाश्रयमेव च ।

पदान्यष्टादशैतानि व्यवहारस्थिता विदुः ॥

इति मनुः ॥

अस्यार्थः । स्वधनस्यान्यस्मिन्नपण्यरूपो निक्षेपः ।

अस्वामिना च कृतो विक्रयः । सम्भूय वणिगा-

दीनां क्रियातुष्ठानम् । इत्तस्य धनस्यापान्न-

बुद्ध्या क्रोधादिना वा अग्रहणम् । कर्मकारस्य

भूतेरदानम् । कृतव्यवस्थातिक्रमः । क्रये विक्रये

च कृते पश्चात् या विप्रतिपत्तिः । स्वामिपशु-

पालयोर्विवादः । आमादिस्त्रीमाविप्रतिपत्तिः ।

वाकपारुष्यं आक्रोशमादि । दण्डपारुष्यं ताड-

नादि । स्तेयं निह्वेन धनग्रहणम् । साहसं

प्रसक्त धनहरणादि क्रियाश्च परपुरुषसम्पर्कः ।

स्त्रीसंहितस्य पुंसो धर्मव्यवस्था । पैतृकादि-

धनस्य विभागः । दूतं अचादिस्त्रीडा । आश्रय

पण्यव्यवस्थापूर्वकं पक्षिमेयादिप्राणियोधनम् ।

इति कुल्लुकभट्टः ॥ (कलहः । यथा, रतुः ।

७ । ५३ ।

“परसारेण जतयोः प्रहर्षो-

रतुक्रान्तावायोः समकालमेव ।

अमर्त्तभावेऽपि कयोश्चिदासी-

देकाधरः प्रार्थितयोर्विवादः ॥”)

विवादागुगतः, त्रि, (विवादं अनु गतः ।) विवाद-

कर्त्ता । यथा, मिताक्षरायाम् ।

“विवादागुगतं वृद्धा ससम्भक्तत् प्रयत्नतः ।

विचारयति येनासौ प्राड्विवाकस्ततः स्तुतः ॥”

विवादौ, [तु] त्रि, (विवादोऽस्यास्तीति । विवाद

+ इतिः ।) विवादकर्त्ता । यथा,—

“अनुभावी च यः कश्चित् जुग्यन्तुं वास्त्यं

विवादिनाम् ॥”

इति व्यवहारतत्त्वम् ॥

विवाहः, पुं, (विशिष्टं बह्वनम् । वि + वह +

घष् ।) उद्वाहः । दारपरिग्रहः । तत्पर्यायः ।

उपयमः २ परिग्रहः ३ उद्वाहः ४ उपयामः ५

पाणिपीडनम् ६ । इत्यमरः ॥ दारकर्म ७

करग्रहः ८ । इति शब्दरत्नावली ॥ पाणि-

ग्रहणम् ९ निवेशः १० पाणिकरणम् ११ ।

इति अट्टापरः ॥ स चाष्टविधः । यथा,—

“ब्राह्मणो विवाह आहूय दीयते शस्त्रजपुता ।

तज्जः पुनातुभयतः पुरुषानेकविंशतिम् ॥

यज्ञस्यावर्त्तित्वे देवमादावायन्तु गोशुगम् ।

चतुर्दशप्रथमजः पुनातुत्तरजश्च षट् ॥

इत्युक्त्वा चरतां धर्मं सह या दीयतेऽर्घ्येन ।

सकायः पावयेत्तज्जः यद्वंश्यांश्च सहात्मना ॥

आहूरो ब्रविवादानात् गान्धर्व्यः सनेयापिण्यः ।

राक्षसो युद्धपरयात् पेशाश्च कन्यकाश्रुतात् ॥”

इति याज्ञवल्क्यः ॥ १० ।

विवाहः

अपि च ।

“यदीतिविदो गुरवे दत्त्वा च गुरवश्चिन्ताम् ।

गार्हस्थामिच्छन् भूपाल ऊर्थादारपरिग्रहम् ॥

वर्षैरेकगुणां भार्यासुहृद्दिगुणः स्वयम् ।

नातिकेशामर्कशां वा नातिदण्डां न पिङ्गलाम् ॥

निचर्गतोऽधिकाङ्गो वा न्यूनाङ्गीमपि नोद्वेत् ।

अविशुद्धां सरोगां वाक्कुलजां वातिरोमिणीम् ॥

न दुष्टां दृष्टवाचाटां वाङ्मनीं पिष्टमाततः ।

न श्मश्रुयज्ञनवतीं न चैव पुरुषास्ततिम् ॥

न चर्धरसरां चामपाकां काकसरां न च ।

नादिवद्वेज्जणां तद्वद्वचाशीं नोद्वेद्वेद्वधः ॥

यस्याश्च रोमशे जह्ने गुल्फौ चैव तथोन्नतौ ।

जुयौ यस्या हसन्ताश्च गच्छथोक्ताश्च नोद्वेत् ॥

गातिरुच्यक्त्वा वि पाशुकरजामवयेच्छान् ।

आपीनर्धृक्पादाश्च न कन्यासुहृद्दिगुधः ॥

न वामनां नातिदीर्घां नोद्वेत् संवत्तभुवम् ।

न चातिच्छिद्रदृग्गां न करालमुखीं नरः ॥

पञ्चमीं मातृपक्षाच्च पिष्टपक्षाच्च सप्तमीम् ।

यहस्यचोद्वेत् कन्या न्यायेन विधिना वृष ॥

ब्राह्मणो देवस्तथैवार्थः प्राजापत्यस्तथासुरः ।

गान्धर्वराक्षसौ वान्यौ पेशाश्चाष्टमोऽधमः ॥

एतेषां यस्य यो धर्म्मो वर्ण्योऽस्ती मनीषिभिः ।

कुर्वीत दाराद्वरणं तेनान्यं परिवर्जयेत् ॥

स धर्म्मचारिणीं प्राप्य गार्हस्थ्यं वहितस्तथा ।

समुहृद्दिदातेतत् मन्थगर्भं सदाफलम् ॥”

इति विष्णुपुराणे ३ अर्ग १० अध्यायः ॥ * ॥

अन्यच्च ।

याज्ञवल्क्य उवाच ।

“श्रृणुतु सुनयो धर्म्मान् यद्वस्यस्य वतप्रताः ।

गुरवे च धनं दत्त्वा स्नात्वा च तदनुज्ञया ॥

अविश्रुतप्रज्ञचर्यो लक्षणां स्तियसुहृद्दिगु ।

अनन्यपूर्विकां कान्तामसपिण्डां यवीयसीम् ॥

अरोमिणीं भ्रातृमतीमसनानार्थगोचराम् ।

पञ्चमातुं सप्तमाहूतं माततः पिष्टतक्षया ॥

द्विपञ्चनवविश्यातात् श्रोत्रियाणां सदाकुलात् ।

सर्वयः श्रोत्रियो विद्वान् वरदीयान्वितो ग च ॥

यदुच्यते विवातीनां नृदादारीपर्वग्रहः ।

न तत्कम मत्तं यस्याचाचार्य जायते स्वयम् ॥

तिस्रो वर्णासुपूर्विके द्वे तथैका यथाक्रमम् ।

ब्राह्मणश्चक्षिविशां भार्यां वा यद्वज्रमनः ॥

ब्राह्मो विवाह आहूय दीयते शस्त्रजपुता ।

तज्जः पुनातुभयतः पुरुषानेकविंशतिम् ॥

यज्ञस्यावर्त्तित्वे देवमादावायन्तु गोशुगम् ।

चतुर्दश प्रथमजः पुनातुत्तरजश्च षट् ॥

इत्युक्त्वा चरतां धर्मं सह या दीयतेऽर्घ्येन ।

सकायः पावयेत्तज्जः यद्वंश्यांश्च सहात्मना ॥

आहूरो ब्रविवादानात् गान्धर्व्यः सनेयापिण्यः ।

राक्षसो युद्धपरयात् पेशाश्च कन्यकाश्रुतात् ॥

राक्षसाचासरो वैश्ये श्मि गान्धर्व्यस्तु गार्हस्थः ॥

पाण्ड्याश्चः सवर्णात् यदीति अविद्या शर्म ।

वैश्या प्रदीदमादवाहयेदने चावकन्ययाः ॥

विवाहः

पिता पितामहो भ्राता सकुल्यो जननी तथा ।
कन्याप्रदः पूर्वनाशे प्रवृत्तित्यः परः परः ॥
अप्रयच्छन् समाप्नोति भूषणत्वान्मतावृतौ ।
एवमभावे दातॄणां कन्या कुर्वातु स्वयंवरम् ॥
सक्तं प्रदीयते कन्या हरंतां चौरदण्डभाक् ।
अदुष्टां हि त्वजन् दण्डः सुदुष्टां हि परि-
त्यजेत् ॥”

इति गारुडे ६५ अध्यायः ॥ ७ ॥

अपरश्च ।

यम उवाच ।

“कन्यां ये तु प्रयच्छन्ति यथाशक्त्वां स्वत-

कृतम् ॥

ब्रह्मदेयां द्विगुणं ब्रह्मलोकं व्रजन्ति ते ॥
कन्यादानस्तु सर्वेषां दानानामुत्तमं सुतम् ॥
महान्त्यपि सन्तुष्टानि गोत्राविकथनान्यतः ।
स्त्रीसम्बन्धे दशमानी कुलानि परिवर्ज्येते ॥
हीनजातिषु पावण्ड सुने उद्देगकारिणाम् ।
ह्यमयसदावाच्यचित्रिकुलजानि च ॥
यस्यास्तु न भवेद्भ्राता न च विज्ञायते पिता ।
नोपयच्छति तां प्राज्ञः पुत्रिकाधर्मशङ्कया ॥
चतुर्णामपि वर्णानां प्रेत्य चेह दिताय च ।
अष्टविमान् समासेन स्त्रीविवाहान्नबोधतः ॥
ब्राह्मणो देवस्तथा क्षत्रियः प्राजापत्यस्तथासुरः ।
गान्धर्वो राक्षसश्चैव पेशाचश्चाष्टमोऽधमः ॥
प्रधातु चार्चयित्वा च श्रुतशीलवते स्वयम् ।
दद्यान् कन्यां यथान्यायं ब्राह्मणो धर्मः प्रकी-

र्तितः ॥ १ ॥

यज्ञे तु वितते सन्त्यगृह्णते कर्म कुर्वते ।
अलङ्कृत्य तथा दानं देवो धर्मः प्रशस्यते ॥ २ ॥
एकं गोमिथुनं द्वे वा वरादादाय धर्मतः ।
कन्यादानस्तु विधिवदार्थो धर्मः स उच्यते ॥ ३ ॥
सद्योभौ चरतां धर्ममिति चेवानुभाष्य तु ।
कन्याप्रदानमथर्च्यं प्राजापत्यो विधिः स्तुतः ॥ ४ ॥
ज्ञानिभ्यो द्रविणं दत्त्वा कन्यायै चैव शक्तिः ।
कन्याप्रदानं स्वाच्छन्द्यादासुरो वर्त्म उच्यते ॥ ५ ॥
दृष्ट्यान्वयसंयोगात् कन्यायाश्च वरस्य च ।
गान्धर्वः स तु विज्ञेयो मिथुन्यः काममक्षरः ॥ ६ ॥
इत्या जित्वा च भित्वा च प्रचक्षु रदतीं गृह्णात् ।
हरणं क्रियते यत्र राक्षसो विधिरुष्यते ॥ ७ ॥
सुप्रा मत्ता रक्षः कन्या ह्यज्ञाना नीयते तु या ।
स पापिष्ठो विवाहानां पेशाचः प्रथितो-

२४मः ॥ ८ ॥

पश्यानाश्च सद्यो धर्मा दावधर्मी द्विजोत्तम ।
पेशाचश्चासुरश्चैव न कर्मयौ कदाचन ॥
चतुर्णामपि वर्णानामेव धर्मः सनातनः ।
पृथग्वा यदि वा मित्रा कर्मया नात्र संशयः ॥
कन्यां ये तु प्रयच्छन्ति यथाशक्त्वा स्वतकृताम् ।
विवाहकाले संप्राप्तिं यथोक्ते सद्यो वरे ।
क्रमान् क्रमं क्रतुशतमनुपूर्वं लभन्ति ते ॥
शुद्धा कन्याप्रदानस्तु पितरः प्रपितामहाः ।
पितृकुलः सर्वपापिभ्यो गदाशोकं यजन्ति ते ॥
ब्राह्मणस्तु विवाहेन यस्तु कन्यां प्रयच्छति ।

विवाहः

ब्रह्मलोकं व्रजेच्छीघ्रं ब्रह्मलौः पूजितः सुरैः ॥
दियेग तु विवाहेन यस्तु कन्यां प्रयच्छति ।
भित्वा द्वारान् स्वयं स्वर्गलोकश्च गच्छति ॥
गान्धर्वेन विवाहेन यस्तु कन्यां प्रयच्छति ।
गन्धर्वलोकमासाद्य क्रीडते देववच्चिरम् ॥
शुक्लान् दत्त्वा यो कन्यां तां पश्चात् सन्त्यगर्चयेत् ।
स किन्नरैश्च गन्धर्वैः क्रीडते कालमचयम् ॥
न मन्युं कारयेत् तासां पूज्याश्च सततं एह ।
ब्रह्मदेया विशेषेण ब्राह्मणोऽप्या सदा भवेत् ॥
कन्यायां ब्रह्मदेयायाममुञ्चन् सुखमश्नुते ।
अथ भुङ्गति यो मोहात् सक्ता स नरकं व्रजेत् ॥ १ ॥
अप्रजायाश्च कन्यायां न भुङ्गीयात् कदाचन ।
दौहित्रस्य सुखं दृष्ट्वा किमर्थमशुशोचसि ॥
महासत्त्वसमाकीर्णान्नास्ति ते नरकाद्वयम् ।
तीर्थस्वं सर्वदुःखेभ्यः परं स्वर्गमवाप्नुयसि ॥
इत्याद्ये बह्विपुराणे तद्भागवत्प्रशंसानामा-
ध्यायः ॥ २ ॥ विवाहकाले मिथ्यावचने दोषा-

भावो यथा,—

शर्मिष्ठोवाच ।

“न नर्मयुक्तं वचनं हिनस्ति
न स्त्रीषु राजन् न विवाहकाले
प्राणालये सर्वधनापहारे
पञ्चावृताद्याहुरपातकानि ॥”

इति मातुले २१ अध्यायः ॥ ७ ॥

विवाहे वर्णनीयानि यथा,—

“विवाहे ज्ञानशुभाङ्गभूषणलुचयीरवाः ।
देवी संगीततारेशा लाजमङ्गलवर्त्तनम् ॥”
इति कविकण्ठलतायाम् १ स्तवके ३ कुसुमम् ॥ १ ॥
अथ विवाहोक्तदिनानि । तत्राब्दादिशुद्धि-
र्यथा,—
“प्रस्तुत्याधानतः शुद्धिर्विषमेऽन्धे समे क्रमात् ।
विवाहे योषितां चन्द्रार्कव्यशुद्धिर्द्वयोषितोः ॥
समर्चकक्रियारम्भे मर्चुर्गोचरशुद्धितः ।
यात्रोदाहे गर्भकाले खशुद्धाप्नोति तत् फलम् ॥

प्रारभ्य जप्त्वा समयात् युवतेर्विवाह-
मोजाब्दकेषु सुनयः शुभमादिशन्ति
आधानतः प्रभृतिः समवतरेषु
ग्रीकस्तयोर्न शुभस्तु विलोमवर्षे ॥ ७ ॥

अयुग्मे दुर्भगा नारी युग्मे च विधवा भवेत् ।
तस्माद्भर्त्तन्ति युग्मे विवाहे सा पतिव्रता ॥

मासत्रयादूर्ध्वमयुग्मवर्षे

युग्मे च मासत्रयमेव यावत् ।

विवाहशुद्धिं प्रवदन्ति सर्वे

वात्स्यादयो ज्योतिषि जप्त्वासात् ॥

शुभाब्दकेषु युवतेरपि जप्त्वासात्

मासत्रयं विवहने परमन्द्शुद्धिम् ।

प्राहुः समस्तसुनयो विधवे तु पर्वे

मासत्रयादुपरितः खशु जप्त्वासात् ॥ ८ ॥

राजमार्गच्छे ।

“मात्रस्त्रीषु विवाहेषु कन्यासंवरणेषु च ।

दश मासाः प्रशस्यन्ते क्षेत्रपौषविवर्जिताः ॥”

कन्यासंवरणे ह्यनौदकविधौ ।

विवाहः

“हम्यद्योर्दिनवाटाराशिरहिते दाराशुक्ले रघौ
चन्द्रे चार्ककुजाकिंशुकवियुते मध्येऽथवा

पापयोः ।

त्यक्ता च यतिपातवैधृतिदिनं विशिष्टं रिक्तां
तिथिं

क्रूराहायनचैत्रपौषरहिते लक्ष्मीशुके माशुके ॥”

योगविशेषे दोषविशेषानाह रत्नमालायाम् ।

“कुलीच्छेदो यतीपाते परिधे स्वामिघातिनी ।

वैधृतौ विधवा नारी विधदाहोऽतिगण्डके ॥

याघाते याघिसंघातः श्लोकात्ता हर्षणे तथा ।

शूले च व्रणशूलं स्यात् गण्डे रोगभयं तथा ॥

विष्कम्भेऽप्यहिदंशः स्यात् वज्रके मरणं भवेत् ।

एते वै दारुणाः सर्वे दश योगाः प्रकीर्त्तिताः ॥”

आश्वलायनः । उदगयने आपूर्यमाणे पक्षे

कलायै नक्षत्रे चौडकर्मापनयनगोदान-

विवाहाः । विवाहः सार्वकालिक इत्येक इति ।

“आषाढे घनधान्यभोगरहिता नष्टप्रजा आवय्ये

वेष्ट्या भाद्रपदे इमे च मरणं रोगान्विता

कार्तिके ।

पौषे प्रेतवती वियोगवहुला चैत्रे मदीन्मादिनी

अन्येष्वेव विवाहिता पतिरता नारी सन्तुष्टा

भवेत् ॥

हरौ च सुप्तं न च दक्षिणायने

तिथौ च रिक्ते शश्विनि क्षयं गते ॥

राजमस्ते तथा युद्धे पितृणां प्राणसंशये ।

अतिप्रौढा च या कन्या नाशुकुलं प्रतीक्षते ॥

अतिप्रौढा च या कन्या कुले धर्मेविरोधिनी ॥

अविशुद्धापि सा देया चन्द्रलसवलेन तु ॥

अयनस्योत्तरस्यादौ मकरं याति भास्करः ।

राशिं कर्कटकं प्राप्य कुरुते दक्षिणायनम् ॥”

इति विष्णुपुराणोक्तस्य चूडादायनस्य परिग्रहः

दिनमानादिवोधे तु सिद्धान्तादयनपरिग्रहः ॥ १ ॥

सार्वकालिक इत्यस्य विधयसाह सुजवलभौमे ।

“गृहशुद्धिमन्द्शुद्धिं शुद्धिं सावायनस्तुं दिव-

सानाम् ।

अर्वाक् दशवर्षेभ्यो सुनयः कथयन्ति कन्य-

कानाम् ॥

एतत्परन्तु विज्ञयमङ्गिरोवचनं यथा ।

कालात्यये च कन्यायाः कालदोषो न विद्यते ॥

मलमासादिकाकालानां विवाहाद्ये प्रयत्नतः ।

पुंसः प्रति सदा दोषात् सर्वदेव हि वर्ज्यता ॥”

सात्यपिप्तामयौ ।

“यापीकूपतडागयागमनचौरप्रतिष्ठागतं

विद्यामन्दिरकण्वेधनमद्यादानं घनं सेवनम् ।

तीर्थक्षानविवाहदेवभवनं मन्त्रादिदेवस्थानं

दूरेणैव निजीविषुः परिहरेदस्तं गते भार्गवे ॥”

हृद्भ्राजमासेच्छे ।

“सर्वानि शुभकर्माणि कुर्वाणस्तं गते धिति ।

विवाहं मेखलावन्तं यात्राश्च परिवर्जयेत् ॥”

यात्राश्चेति चकारो वचनान्तरोक्तप्रतिषेधक-

निषिद्धकर्मान्तरं ससुचिनोति ।

“वाद्ये शुक्ले वृद्धे शुक्ले गच्छे शुक्ले जीये गच्छे ।

विवाहः

वाद्ये जीवे दृष्टे जीवे सिंहादित्ये गुह्यादित्ये ।
तथा मलिन्युचे मासि सुराचार्येतिचारगे ।
चापीकूपनङ्गागादिक्रियाः प्रागुदिताम्यजेत् ।
अतीचारं गते जीवे वक्रे चैव दृष्टस्तौ ।
कामिनी विधवा प्रोक्ता तन्मासौ परिवर्ज्येत् ।
अतीचारं गतो जीवः पूर्वभं नैव गच्छति ।
समचारेऽपि कर्माणि नैव तत्रैव संस्थिते ॥ ३ ॥

देवतः ।

“वाद्ये दृष्टे तथैवास्ते कुरुते देवमन्त्रिणि ।
उदाहितायां कन्यायां दम्पत्योरेव नाशनम् ॥

प्रागुद्गमः शिखरदृष्टितयं सितः स्यात्

पश्चाद्दशाष्टमिति पञ्चदिनानि वृद्धः ।

प्राक् पञ्चमेव कश्चितोऽत्र वशिष्ठगर्भ-

र्जोऽस्तु पञ्चमपि वृद्धशिषुर्विवर्ण्यः ॥”

अथन्ताशक्तौ राजमार्गः

“वाद्ये दृष्टे च सन्ध्यां चतुःपञ्चत्रिवासरान् ।

जीवे च भार्गवे चैव विवाहादियु वर्ज्येत् ॥

वक्रे चैवातिचारे त्रिदशपतिगुरौ देवपूज्ये च

गुह्यादित्येऽधिमासे दिवसकरारिपौ वाक्पतौ

चैत्रपौषे ।

विद्यां केतून्मे वा शरदि सुरगुरौ सिंहसंख्ये

मनोज्ञे

वर्षादाप्रोति चोढा सुनियतमरणं देवकन्यापि

भर्तुः ॥ ३ ॥

शुक्रमधिराज्य राजमार्गः

“वाद्ये च दुर्भेमा नारीं दृष्टे नष्टप्रजा भवेत् ।

नष्टे च दृष्टुमाप्रोति सन्धेतेतदगुरावपि ॥

विंशे गुरौ परिणीता पतिमात्मानमात्मनान्

दन्ति ।

क्रमशस्त्रिपु पित्रादियु वशिष्ठगर्भादयः प्राहुः ॥

गुरौ हरिष्ये न विवाहमाहु-

र्यारीतगर्भप्रसूता सुनीन्द्राः ।

यदा न माधौ मघसंयुता स्यात्

तदा तु कन्योदहनं वदन्ति ॥”

अथैव माययः ।

“मघाशयं परिणय्य यदा सिंहं गुरुर्भवेत् ।

तत्रान्ते कन्यका चोढा सुभगा सुप्रिया भवेत् ॥”

हारीतः ।

“अतीचारं गते जीवे दृष्टे दृष्टिककुम्भयोः ।

यशोदाहारिकं कुम्भान् तत्र कालो न सुप्यते ॥”

लक्ष्मिपन्तामयौ ।

“अतीचारं गते जीवे दृष्टे दृष्टिककुम्भयोः ।

तत्र योदाहिता कन्या पृथ्वीयान् कुलद्वयम् ॥”

पुष्टेयस्यैव भोगमपराधम् ।

“यदातिचारं सुरराजसमरे

करोति सोमनाथमोदभयः ।

न मासि चैवमपि पुनराशं

पुनराशं मासिदृष्टं वशिष्ठः ॥

अतीचारं गते जीवे गुराराशौ च संस्थिते ।

तत्र न सुप्यते शरणां वदन्ते पराशरः ॥

यानीपुत्रपुत्राणां दृष्टिदृष्टं विंशे गुरौ ।

विवाहः

मकरस्थे च तत् कामं न दोषः कालकोपजः ॥”

यत्तु ।

“कन्यादृष्टिकमेपेषु मन्मथे च ऋषे दृष्टे ।

अतिचारेऽपि कर्त्तव्यं विवाहादि बुधैः सदा ॥”

इत्येतदमूलं द्वैतनिर्ययेऽप्युक्तम् ॥ ३ ॥ दीपि-

कायाम् ।

“त्रिकोणजाया धनलाभराशौ

प्रक्रातिचारेण गुरुः प्रयातः ।

यदा तदा प्राह सुमे विलम्बे

हिताय पाणिग्रहणं वशिष्ठः ॥”

देवीपुराणम् ।

“मकरस्थो यदा जीवो वर्ज्येत् पञ्चमांशकम् ।

शेषेऽपि च भागेषु विवाहः शोभनो मतः ॥”

भोगराजः ।

“यो जन्ममासे चुरकर्म यात्रां

कर्त्तव्यं वेधं कुरुते च मोहात् ।

नृवं स रोगं धनपुत्रनाशं

प्राप्नोति नृद्धो वधवन्तानि ॥

जातं दिनं दूषयते वशिष्ठ-

श्चाष्टौ च गर्भो जवनी दशाष्टम् ।

जन्माख्यमासं किल भागुरिच्छ

चौडे विवाहे चुरकर्त्तव्ये ॥”

श्रीपतिसुचये ।

“ज्ञानं दानं तपो होमः सन्धमङ्गलवर्द्धनम् ।

उदाहृष्ट कुमारीणां जन्ममासे प्रशस्यते ॥”

लक्ष्मिचिन्तामयौ ।

“जन्ममासे च पुत्राणां धनाणां च धनोदये ।

जन्ममे जन्मराशौ च कन्या हि ध्रुवसन्ततिः ॥”

गर्गः ।

“ज्येष्ठे मासि तथा मार्गे चौरं परिणयं व्रतम् ।

ज्येष्ठपुत्रदुहित्रोश्च यत्रतः परिवर्ज्येत् ॥”

अथ ज्येष्ठत्वमादिगर्भजातत्वम् । तथा च ।

“जन्ममासि न च जन्ममे तथा

नैव जन्मदिवसेऽपि कारयेत् ।

आद्यगर्भमवपुस्तकन्ययो-

ज्येष्ठमासि न च जातु मङ्गलम् ॥”

अथ जन्ममासादौ पुत्रमात्रस्य निषेधः ज्येष्ठ-

मासे तु ज्येष्ठपुत्रस्येति विशेषः ।

“स्तनिकासं रविं व्यक्ता ज्येष्ठे ज्येष्ठस्य कार-

येत् ।

उत्सवेऽपि च सर्वेषु दिनानि दश वर्ज्येत् ॥ ३ ॥

रेवत्तुत्तरोहिणीयगश्रीभूतानुराधामघा-

दस्तास्त्राणि नौलिपुल्लमिधुनेयुतगु पाणिग्रहः ।

धनारान्दवहिःशुभैरुपतावेकादशद्विभिगे

दूरेऽप्यायमङ्गुलगेन तु भृगौ मष्टे दृष्टे

चाष्टमे ॥”

ज्योतिर्विहितमथान्तात् कश्चिदं विवाहव्या-

धनिकाः विनीतसं पारस्करोक्तं यथा—

“कुमार्याः पातिं दृष्टीयात् त्रिषु विमूढरा-

दिषु ॥”

उत्तरपक्षमुपादिष्योत्तरावाह्यादिवयोत्तरमा-

दरदादिनयं वदतु सप्तमिजिह्वः ॥ ३ ॥ भोग-

विवाहः

पराक्रमे ।

“पूर्वाचये विशाखायां शिवाग्ने भयतुष्टये ।

ऊढा चाशु भवेत् कन्या विधवातो विवर्जयेत् ॥

विष्णुभादे चित्ते चित्रे ज्येष्ठायां ज्वलने यमे ।

रभिविद्याहिता कन्या भवत्येव रुद्रः खिता ॥”

एवञ्च पारस्करोक्तं यजुर्वेदविषयमापह्नयं

वा बोध्यम् ॥ ३ ॥

“यादौ मघाचतुर्भागे नैर्जतस्याश्च एव च ।

रेवत्यन्तचतुर्भागे विवाहः प्रायणाशकः ॥

कर्त्तव्ये विवाहे च व्रते पुंसवने तथा ।

प्राशने चाद्यचूडायां विहृष्टं विवर्जयेत् ॥”

विहृष्टं तु ।

“तिथ्याः पूज्ये वै १४ क१ दशौ १० नविंश १६

-भैर० कादशा ११ एादश २० विंश २० संख्याः ।

इष्टोदुना सूर्ययुनोदुना च

योगादहृष्टेदृष्टयोगमङ्गः ॥”

कर्मकालोन्नतचक्रस्यंभुयमाननचत्रयोर्मेलने

यदि पञ्चदशान्यतमसंख्या भवति तदा न

कर्मयोग्यमित्यर्थः । सप्तविंशाधिकत्वे सप्त-

विंशतिमपष्टाय शेषात् फलं अन्यथैकसंख्यानु-

पपत्ते ॥ ३ ॥ अपवादस्तु ।

“आद्यपादे स्थिते सूर्ये तुरीयांशं प्रदुष्यति ।

द्वितीयस्य तृतीयस्य विपरीतमतोऽन्यथा ॥”

यत्तमाह हरीदये ।

“आद्यांशेन चतुर्थांशं चतुर्थांशेन चादिमम्

द्वितीयेन तृतीयस्य तृतीयेन द्वितीयकम् ॥”

अथैव खर्जूरवेधः । तथा च रत्नमासा ।

“एकादशगतां त्रयोदश तथा त्र्यंशगताः

स्यापयेत्

रेखाचक्रमिदं बुधैरभिहितं खार्जूरिकं तत्र तु ।

याघतादि तु नृभिं भन्तु कपितं तत्रैकरेखा-

स्योः

सूर्याचन्द्रमसोर्मिथो निगदिता हृत्पात

एकामलः ॥”

याघतादीति याघातयोगसंख्याद्वयोदशा-

ष्टम् । तथा च दृष्टादीनि नक्षत्राणि टया-

नीत्यर्थः ॥ ३ ॥ अथ सप्तशलाकावेधः । दीपि-

कायाम् ।

“स्तनिकादिचतुःसप्तरेखाराशौ परिक्रमन् ।

मष्टयेदेकरेखास्यो वेधः सप्तशलाकाजः ॥

सप्त सप्त विनितेन प्ररेखिका-

स्त्यंशगुदंमथ स्तनिकादिचक्रम् ।

लेखयेदभिगता समन्वितं

शेकस्त्रेयगगेन विधत्ते ॥

वेद्यस्य चतुर्थेऽंशे अवगाहौ स्तनिकाचतुर्थे

च ।

अभिगतास्यो लेखरे विधेया रोहिणीपिष्टा ॥”

स्तनिकादयः ॥ ३ ॥

“यस्याः दशौ सप्तशलाकाभिर,

याघरेखापैर्यथा विधाते ।

रत्नाङ्गुलेरेव तु रोदमादा

अष्टमाभूतिं प्रमदा प्रयाति ॥”

विवाहः

पिता पितामहो भ्राता सज्ज्यो जननी तथा ।
कन्याप्रदः पूर्वनाशे प्रक्षतिस्थः परः परः ॥
अप्रयच्छन् समाप्नोति भूषणं ह्यन्यथावृत्तौ ।
एवमभावे दातॄणां कन्या कुण्यात् स्वयंवरम् ॥
सक्तत् प्रदीयते कन्या हरंतां चौरदण्डभाक् ।
अदुष्टां हि त्वणन् देवः सुदुष्टां हि परि-
त्यजेत् ॥

इति गारुडे ६५ अध्यायः ॥ ॥

अपरम् ।

यम उवाच ।

“कन्यां ये तु प्रयच्छन्ति यथाशक्तां सख-
कृतम् ।

ब्रह्मदेयां दिव्यश्रुतं ब्रह्मलोकं व्रजन्ति ते ॥
कन्यादानं तु सर्वेषां दानानामुत्तमं स्मृतम् ॥
महान्यपि सत्त्वानि गोठजाविकथनान्यतः ।
स्त्रीसम्यक् दशमनि कुलानि परिवर्त्यते ॥
हीनजातिषु पापं तु उद्देगकारिणाम् ।
ह्यस्मादसदावाच्यं त्रिकुलिकुलानि च ॥
यस्यास्तु न भवेद्भ्राता न च विद्यायते पिता ।
नोपयच्छेत् तां प्राज्ञः पुत्रिकाधर्मशङ्कया ॥
चतुर्णामपि वर्णानां प्रियं चेह हिताय च ।
अष्टाविमान् समासेन स्त्रीविवाहान्विधाय ॥
प्राज्ञो देवस्तथा चार्थः प्राजापत्यस्तथासुरः ।
गान्धर्वो राजसूयश्च पेशाचश्चाष्टमोधमः ॥
मवाद्य चाचैयत्वा च श्रुतशीलवते स्वयम् ।
दद्यात् कन्यां यथान्यायं प्राज्ञो धर्मः प्रकी-
र्तितः ॥ १ ॥

यज्ञे तु वितते सत्यगृह्णते कर्म कुर्वते ।
अलङ्घ्य तथा दानं देवो धर्मः प्रशस्यते ॥ २ ॥
एकं गोमिधुनं द्वे वा वरादादाय धर्मतः ।
कन्यादानं तु विधिवदायं धर्मः स उच्यते ॥ ३ ॥
सद्योभौ चरतां धर्मेति चेवानुभाष्य तु ।
कन्याप्रदानमभ्यर्च्य प्राजापत्यो विधिः स्मृतः ॥ ४ ॥
ज्ञानिभ्यो द्रविणं दत्त्वा कन्यायै चैव शक्तिनः ।
कन्याप्रदानं स्नाच्छ्रद्धादासुरो धर्म उच्यते ॥ ५ ॥
तच्छ्रद्धायां न्यवयोगान् कन्यायाश्च वरस्य च ।
गान्धर्वः स तु विज्ञेयो मिथुनः कामसूचरः ॥ ६ ॥
हत्वा जित्वा च भित्त्वा च प्रसक्त्य ददतीत्यहान् ।
हरणं क्रियते यत्र राजसूयो विधिरुष्यते ॥ ७ ॥
तुमा मत्ता रघुः कन्या कृष्णा नोद्यते तु या ।
स पापिणी विवादानां पेशाचः प्रवितो-
दधमः ॥ ८ ॥

यद्यानाय सद्यो धर्मा दावधर्मा द्वितीयम ।
पेशाचश्चासुरश्चैव न कर्मणो कदाचन ॥
चतुर्णामपि वर्णानामेव धर्मः सदातनः ।
एवमा यदि वा मित्रा कर्तव्या गात्र संशयः ॥
कन्यां ये तु प्रयच्छन्ति यथाशक्ता सखकुलाम् ।
विवाहकाले संप्राप्ते यथोक्ते सद्यो वरे ।
क्रमान् क्रमं क्रतुशतमनुपूर्वं लभन्ति ते ॥
युवा इत्यादिदानं तु पित्रः प्रपितामहाः ।
मित्राः सर्वपापिभ्यो ब्रह्मलोकं व्रजन्ति ते ॥
प्राज्ञेभ्यो विवाहेन यस्तु कन्या प्रयच्छति ।

विवाहः

ब्रह्मलोकं व्रजेच्छीघ्रं ब्रह्मलोकैः पूजितः सुरैः ॥
दियोगं तु विवाहेन यस्तु कन्यां प्रयच्छति ।
भित्त्वा हारं तु स्वयं स्वर्गलोकं गच्छति ॥
गान्धर्वेन विवाहेन यस्तु कन्यां प्रयच्छति ।
गान्धर्वलोकमासाद्य क्रीडते देववचिरम् ॥
शुक्लं दत्त्वा यो कन्यां तां पश्चात् सत्यगृह्णते ।
स किमरेषु गन्धर्वैः क्रीडते कालमचयम् ॥
न मनुं कारयेत् तासां पूज्याश्च सततं यदे ।
ब्रह्मदेया विशेषेण ब्राह्मणोऽप्यसदा भवेत् ॥
कन्यायां ब्रह्मदेयायामशुभं सुखमनुते ।
अथ शुभं यो मोहात् भुक्ता स नरकं व्रजेत् ॥ १ ॥
अप्रवायाश्च कन्यायां न भुङ्क्षीयात् कदाचन ।
दौहित्रस्य सुखं दृष्ट्वा किमर्थमनुशोचसि ॥
महावत्सलमाकीर्णमास्ति ते नरकादयम् ।
तीर्थं सर्वं सर्वदुःखिभ्यः परं स्वर्गमवाप्नुयसि ॥
इत्याद्यौ बह्विपुराणे तद्भागवतप्रश्नानामा-
ध्यायः ॥ २ ॥ विवाहकाले मिथ्यावचने दोषा-
भावो यथा,—

शर्मिष्ठोवाच ।

“न नर्मयुक्तं वचनं हि गच्छति
न स्त्रीषु राजन् न विवाहकाले
प्राणान्येव सर्वधनापहारे
मघानृतान्याहुरपातकानि ॥”

इति मातङ्गे २१ अध्यायः ॥ ० ॥

विवाहे वर्णनीयानि यथा,—

“विवाहे स्नानशुभ्राङ्गभूषणलुत्रयौवराः ।
देवी संगीततारैश्च लालमङ्गलवर्णनम् ॥”
इति कविकल्पलतायाम् १ खण्डे ३ अनुसमम् ॥ १ ॥
अथ विवाहोक्तदिनानि । तत्राह्यादिशुद्धि-
यथा,—
“प्रकृत्याधानतः शुद्धिविधेर्भ्यः समे क्रमात् ।
विवाहे योपितां चन्द्रार्कैश्च शुद्धिर्होपितोः ॥
समशुक्लक्रियारम्भे भर्तृगोचरशुद्धितः ।
यात्रोदाहे गर्भहृते स्रग्धराप्रोति तत् फलम् ॥

प्रारभ्य जलसमयात् युवतेर्विवाह-
सौजन्येन तु नयः शुभमादिशन्ति
आधानतः प्रभृतिनः समवतरेषु
प्रोक्तस्तयोर्न शुभदस्तु विलोमवर्गे ॥ ० ॥
अयुगे दुर्भगा नारी युगे च विधवा भवेत् ।
सखाहर्भान्विते युगे विवाहे सा पतिव्रता ॥
मासत्रयाद्दूर्ध्वमयुगवर्गे
युगे च मासत्रयमेव यावत् ।
विवाहशुद्धिं प्रवदन्ति सर्वे
यास्यादयो ज्योतिषि ज्ञप्समासान् ॥
युगाब्देन युवतेरपि जप्समासान्
मासत्रयं विषदने परमम्यशुद्धिम् ।
प्राहुः समस्तसुनयो विधवे तु ययं
मासत्रयादुपरितः सप्त जप्समासान् ॥” ७ ॥
राजमार्गः ।

“मातङ्गे विवाहेषु कन्यामवरणेषु च ।
दश मासाः प्रशस्तानि त्रेत्रपौर्णमिण्याः ॥”
कन्यावंपरदे हस्तोदकविधौ ।

विवाहः

“हम्यल्योर्दिनवाधराशिरहिते दारागृहे रक्षी
चन्द्रे चार्ककुजाकिंशुकविद्युते मध्येऽथवा
मापयोः ।

त्यक्ता च यतिपातवैधृतिदिनं विशिष्टं रिक्तं
तिथिं
क्रूराहायनचैत्रपौषरहिते ज्येष्ठांशके माघे ॥” ७ ॥
यागविशेषे दोषविशेषानाह रत्नमालायाम् ।
“कुलोच्छेदो यतोपाते परिघे खामिघातिनी ।
वैधृतौ विधवा नारी विषदाहोऽतिगण्डके ॥
याचाते याधिसंघातः शोकार्ता हृदये तथा ।
शूले च व्रणशूलं स्यात् गण्डे रोगभयं तथा ॥
विष्कम्भेऽप्यदिदं स्यात् वज्रके मरणं भवेत् ।
एते वै दारुणाः सर्वे दश योगाः प्रकीर्तिताः ॥”
आश्वलायनः । उदगयने आपूर्णमाये पक्षे
कलाये नचने चौडकर्मप्रयनगोदान-
विवाहाः । विवाहः सार्वकालिक इत्येक इति ।
“आषाढे घनधान्यभोगरहिता नष्टपजा आवश्ये
वेष्टा भाद्रपदे इमे च मरणं रोगान्विता
कार्तिके ।

पौषे प्रेतवती वियोगवहुला चैत्रे मदीमादिनी
अम्येव विवाहिता पतिरिता नारी सद्यो
भवेत् ॥

हरौ च सुते न च दक्षिणायने

तिथौ च रिक्ते शशिनं जयं गते ॥

राजपक्षे तथा युद्धे पितॄणां प्राणवशेषः ।
अतिप्रौढा च या कन्या नागृह्णं प्रतीचते ॥
अतिप्रौढा च या कन्या कुले धर्मेविरोधिनी ॥
अविशुद्धापि सा देया चन्द्रलवलेन तु ॥
अयनस्योत्तरस्यादौ मकरं याति भास्करः ।
राशिं कर्कटकं प्राप्य कुरुते दक्षिणायनम् ॥”
इति विष्णुपुराणोक्तस्य चूडादावयनस्य परिग्रहः ॥ १ ॥
दिनमागादिवोधे तु सिद्धान्तादयनपरिग्रहः ॥ २ ॥
सार्वकालिक इत्यस्य विषयमाह भृगुवल्मीके ।
“ग्रहशुद्धिमन्त्रशुद्धिं शुद्धिं मासायनशुद्धि-
यानाम् ।
अर्वाक् दशवर्षेभ्यो नयः कथयन्ति कन्य-
कालाम् ॥

एतत्परन्तु विज्ञयमङ्गिरोवर्णनं यथा ।
कालात्यये च कन्यायाः कालदोषो न विद्यते ॥
मलमासादिक्कालानां विवाहाद्ये प्रयत्नतः ।
पुंसः प्रति वरा दीपात् सर्वदेवैः हि वर्णांसा ॥”
ह्यथयितामयौ ।
“याप्रीकृतदागयागमनचौरप्रतिष्ठापतं
विद्यामन्दिरकवंधनमहादानं वनं सेयम् ॥
तीर्थस्नानविवाहदेवभवनं मन्त्रादिदेवैश्च
दूरैरेव जलोविद्युः परिहरदस्तं गति भाग्ये ॥”
एवमाजमार्गः ।

“सर्वानि शुभकर्माणि कुण्यादस्तं गते धिति ।
विवाहं मेखलावयं यात्राश्च परिवर्त्यते ॥”
यात्राभ्येति नकारो वषणान्तरोक्तप्रातिपदिक-
नियतकर्मान्तरं समुच्चिनोति ।
“वाद्ये युक्ते दृष्टे शुक्ले नष्टे युक्ते जीये नष्टे ।

विवाहः

जाते जीवे दृष्टे जीवे सिंहादित्ये गुर्वदित्ये ॥
 तथा मलिन्युचे मांसि सुराचार्येति चारणे ॥
 वापीकूपनङ्गागादिक्रियाः प्रागुदितास्त्यजेत् ॥
 अतीचारं गते जीवे वक्रे चैव दृष्टस्यतौ ॥
 कामिनी विधवा प्रोक्ता तस्मात्तौ परिवर्जयेत् ॥
 अतीचारं गतो जीवः पूर्वभं नैव गच्छति ॥
 समचारेऽपि कर्माणि नैव तत्रैव संस्थिते ॥*॥
 देवतः ।
 “वाले दृष्टे तथैवास्ते कुरुते दैवमन्त्रिणि ।
 उद्वाहितायां कन्यायां दम्पत्योरेव नाशनम् ॥
 प्रागुद्गमः शिशुरदृष्टितयं सितः स्यात्
 पश्चाद्वाहमिति पञ्चदिनानि दृष्टः ।
 प्राक् पञ्चमेव कथितोऽत्र वशिष्ठगर्गे-
 र्जीवस्तु पञ्चमपि दृष्टशिशुर्विवर्ज्यः ॥”
 अत्यन्ताशक्तौ राजमार्जसः
 “वाले दृष्टे च सन्ध्यांश्च चतुःपञ्चविवासरान् ।
 जीवे च भार्गवे चैव विवाहादिषु वर्जयेत् ॥
 वक्रे चैवातिचारे त्रिदशपतिगुरौ देवपूज्ये च
 सुमे
 गुर्वदित्येऽधमासे दिवसकररिपौ वाक्पतौ
 चैत्रपौषे ।
 विद्यां केतून्ममे वा शरदि सुरगुरौ सिंहसंस्थे
 मनोज्ञे
 वर्षादाप्नोति चोद्गा. सुनियतमरणं देवकन्यापि
 भर्तुः ॥*॥
 शुक्लमधिल्लव राजमार्जसः ।
 “वाले च दुर्भगा नारी दृष्टे नष्टप्रजा भवेत् ।
 नष्टे च न्युत्तमाप्नोति सर्वमेतदगुरावपि ॥
 सिंहे गुरौ परिणीता पतिमात्मानमात्मजान्
 हन्ति ।
 क्रमशस्त्रिषु पित्रादिषु वशिष्ठगर्गादयः प्राहुः ॥
 गुरौ हरिष्ये न विवाहमाहु-
 र्हारौतर्गमप्रसूता सुनीन्द्राः ।
 यदा न माघौ मघसंयुता स्यात्
 तदा तु कन्योद्गहनं वदन्ति ॥”
 अत्रैव माख्यः ।
 “मघावृत्तं परित्यज्य यदा सिंहे गुरुर्भवेत् ।
 तत्राख्ये कन्यका चोद्गा सुभगा सुप्रिया भवेत् ॥”
 हारीतः ।
 “अतीचारं गते जीवे दृष्टे दृष्टिककुम्भयोः ।
 यज्ञोद्वाहादिकं कुर्यात् तत्र काशो न लुप्यते ॥”
 हत्यचिन्तामणौ ।
 “अतीचारं गते जीवे दृष्टे दृष्टिककुम्भयोः ।
 तत्र चोद्वाहिता कन्या संप्रणीयान् कुलदयम् ॥”
 सङ्केतकौस्तुभां भीमपराक्रमे ।
 “यदातिचारं सुरराजमन्त्री
 करोति गोमन्त्रयमीनसंस्थः ।
 न याति चेदयमपि पूर्वराशिं
 शुभाय पाणिग्रहणं वशिष्ठः ॥
 अतीचारं गते जीवे स्थिरराशौ च संस्थिते ।
 तत्र न लुप्यते काको वदत्येवं पराशरः ॥
 वापीकूपनङ्गागादिप्रसिद्धं सिंधवे गुरौ ।

विवाहः

मकरस्थे च तत् कायं न दीयः काललोपजः ॥”
 यत्तु ।
 “कन्यादृष्टिकमेवेषु मन्त्रे च भवे दृष्टे ।
 अतिचारेऽपि कर्तव्यं विवाहादि बुधैः सदा ॥”
 इत्येतदमूलं ह्येतनिर्ययेऽप्युक्तम् ॥*॥ दीपि-
 कायाम् ।
 “त्रिकोणजाया धनजाभराशौ
 वक्रातिचारेण गुरुः प्रयातः ।
 यदा तदा प्राह शुभे विलम्बे
 हिताय पाणिग्रहणं वशिष्ठः ॥”
 देवीपुराणम् ।
 “मकरस्थो यदा जीवो वर्जयेत् पञ्चमांशकम् ।
 श्रेष्ठेऽपि च भागेषु विवाहः शोभनो मतः ॥”
 भोजराजः ।
 “यो जन्ममासे चतुर्कर्म याचां
 कर्णस्य वेधं कुरुते च मोहात् ।
 नूनं स रोगं घनपुत्रनाशं
 प्राप्नोति मृष्टो वधवन्धनानि ॥
 जातं दिनं दूषयते वशिष्ठ-
 चाष्टौ च गर्गो जवनो दशाहम् ।
 जन्माख्यमासं किल भागुरिच
 चौडे विवाहे चतुर्कर्मवेधे ॥”
 श्रीपतिवसुचये ।
 “स्नानं दानं तपो ह्योमः सर्वमङ्गलवर्धनम् ।
 उद्वाहश्च कुमारीयां जन्ममासे प्रशस्यते ॥”
 हत्यचिन्तामणौ ।
 “जन्ममासे च पुत्राद्या घनाद्या च घनोदये ।
 जन्ममे जन्मराशौ च कन्या हि भुवसन्ततिः ॥”
 गर्गः ।
 “ज्येष्ठे मासि तथा मार्गे चौरं परिणयं व्रतम् ।
 ज्येष्ठपुत्रदुहित्रोश्च यन्नतः परिवर्जयेत् ॥”
 अत्र ज्येष्ठत्वमादिगर्भजातत्वम् । तथा च ।
 “जन्ममासि न च जन्ममे तथा
 नैव जन्मदिवसेऽपि कारयेत् ।
 आद्यगर्भभवपुत्रकन्ययो-
 र्ज्येष्ठमासि न च जातु मङ्गलम् ॥”
 अत्र जन्ममासादौ पुत्रमात्रस्य निषेधः ज्येष्ठ-
 मासे तु ज्येष्ठपुत्रस्येति विशेषः ।
 “कृतिकास्थं रविं त्यक्त्वा ज्येष्ठे ज्येष्ठस्य कार-
 येत् ।
 उत्सवेषु च सर्वेषु दिनानि दश वर्जयेत् ॥*॥
 रेवत्युत्तररोहिणीमृगशिरस्यमूलानुराधामघा-
 दस्ताखातिषु तौलिषष्ठमिथुनेष्वद्यत्सु पाणिग्रहः ।
 सप्ताष्टान्यवहिः शुभैरुत्पतावेकादशद्वित्रिगे
 क्रूरैश्चाययवृष्टेर्न तु भृगौ मृष्टे कुजे
 चाष्टमे ॥”
 ज्योतिर्विहितनक्षत्रात् अधिकं चित्राश्रवणा-
 धनिष्ठाश्विनीनक्षत्रं पारस्करोक्तं यथा—
 “कुमायाः पाणिं यक्ष्णीयात् त्रिषु त्रिपूतरा-
 दिषु ॥”
 उत्तरपल्लगुन्यादित्रयोत्तराषाढादित्रयोत्तरभा-
 द्रपदादित्रयोषु नवसु नक्षत्रेऽप्येत्यर्थः ॥*॥ भीम-

विवाहः

पराक्रमे ।
 “पूर्वात्रये विशाखायां शिवाद्ये भक्तुष्टये ।
 ऊष्ठा चाशु भवेत् कन्या विधवातो विवर्जयेत् ॥
 विष्णुभादे चिके चित्रे ज्येष्ठायां ज्वलने यमे ।
 एभिर्विवाहिता कन्या भवत्येव रुद्रः खिता ॥”
 एवञ्च पारस्करोक्तं यत्तुर्ज्येष्टदिवसमापह्रियं
 वा बोध्यम् ॥*॥
 “आद्ये मघाचतुर्भागे नैर्ऋतस्याश्च एव च ।
 रेवत्यन्तचतुर्भागे विवाहः प्रायणाशकः ॥
 कर्णवेधे विवाहे च व्रते पुंसवने तथा ।
 प्राशने चाद्यचूडायां विह्वल्यं विवर्जयेत् ॥”
 विह्वल्यं तु ।
 “तिथ्यः ५५ इवेदैः ४ कः १ दशोः १० नविशः १६
 -भैरः ७ कादशः ११ द्वादशः १२ विंशः २० संख्याः ।
 इत्येदुना सूर्ययुतोऽदुना च
 योगादमृष्टेऽष्टययोगभङ्गः ॥”
 कर्मकालीननक्षत्रसूर्यसूर्यमाननक्षत्रयोर्मेलने
 यदि पञ्चदशान्यतमसंख्या भवति तदा न
 कर्मयोग्यमित्यर्थः । सप्तविंशाधिकत्वे सप्त-
 विंशतिमपहाय शेषात् फलं अन्यथैकसंख्यातु-
 पपत्ते ॥*॥ अपवादस्तु ।
 “आद्यपादे स्थिते सूर्ये तुरीयांशं प्रदुष्यति ।
 द्वितीयस्य तृतीयन्तु विपरीतमतोऽन्यथा ॥”
 यत्तमाह खरोदये ।
 “आद्यांशेन चतुर्थांशं चतुर्थांशेन चादिमम्
 द्वितीयेन तृतीयन्तु तृतीयेन द्वितीयकम् ॥”
 अत्रैव खर्जूरवेधः । तथा च रत्नमाला ।
 “एकाहर्गतां चयोदश तथा तिथ्यंगताः
 स्थापयेत्
 रेखाश्चक्रमिदं बुधैरभिहितं खार्जूरिकं तत्र तु ।
 व्याघातादि तु मूर्ध्नि भन्तु कथितं तत्रैकरेखा-
 स्थयोः
 सूर्याचन्द्रमसोर्मिथो निगदिता हक्पात
 एकार्गकः ॥”
 व्याघातादीतिव्याघातयोगसंख्याङ्गस्योदशा-
 ण्कम् । तथा च हस्तादीनि नक्षत्राणि देया-
 नीत्यर्थः ॥*॥ अथ सप्तशलाकावेधः । दीपि-
 कायाम् ।
 “कृतिकादिचतुःसप्तरेखाराशौ परित्यजन् ।
 ग्रहश्चेदेकरेखास्यो वेधः सप्तशलाकजः ॥
 सप्त सप्त विलिखितं प्ररेखिका-
 स्त्रिंशद्गूर्धमथ कृतिकादिकम् ।
 लेखयेद्भिजिता समन्वितं
 भैकरेखगखगेन विध्यते ॥
 वैश्वस्य चतुर्थेऽंशे श्रवणादौ लिप्तिकाचतुष्टये
 च ।
 अभिजितस्ये खेचरे विजया रोहिणीविहा ॥”
 लिप्तिकादष्टः ॥*॥
 “यस्याः शशी सप्तशलाकभिः
 पापैरपापैर्युता विवाहे ।
 रक्षांशुर्नेव तु रोदमाना
 यस्याभूमिं प्रमदा प्रयाति ॥”

विवाहः

अस्यापवादो यथा, राजमातृत्वे ।

“विषप्रदिग्धेन हतस्य पवित्रा
नृगस्य मांसं शुभदं कृतादृते ।
यथा तथात्राप्युपाद एव
प्रदूषितोऽन्योऽपुनं शुभावहम् ॥”

अथ पञ्चशलाकाचक्रम् ।

“ऊर्ध्वं रेखास्थिताः पञ्च तिर्यक् पञ्च तथैव च ।
द्वे द्वे च कोणयो रेखे साभिहित् कृत्तिका-
दिकम् ॥

शम्भुकोणे द्वितीये तु लेखयेत् सव्यकर्मणि ।
शूरैर्भिन्नमघो सौम्यैर्नक्षत्रं परिवर्णयेत् ॥
नत्वापाते च ये दोषा ये च सप्तशलाकके ।
ते सर्वे प्रभवन्त्यत्र नात्रा पञ्चशलाकके ॥
अथ चक्रान्वये कश्चित् पादवेध इहेत्यते ॥”
तदुक्तं रत्नमालायाम् । कैश्चित्त्रापीय्यते पाद-
वेध इति । इति पञ्चशलाकाचक्रम् ॥ ६ ॥
रत्नमालायाम् ।

“कृत्तं द्वादशसुण्डरिस्तस्वनीयुस्तृतीयं गुरुः
यत्तं चाष्टममकंजस्तु पुरतो हन्ति स्फुटं नत्वया ।
यथात्तं तत्तममिन्द्रस्तु नवमं राहुः धितः
पञ्चमम् ॥

द्वाविंश परिपूर्णैस्तिस्रसुपुः सन्ताडयेन्नैतत् ॥”
नत्वापातोऽयम् ॥ ६ ॥

“पापात् सप्तमगः शशी यदि भवेत् पापेन
युक्तोऽथवा
यन्नात्तं परिवर्णयेत् सुनिमतो दोषो ह्ययं
कथ्यते ।

यात्रायां विषदो यद्ये सुतवधः सौरिह रोगोद्-
भवो-
ऽप्युदाह वधवा व्रते च मरणं शूलच सुस्त-
र्म्मणि ॥” ६ ॥

“रविमन्दकुजाक्रान्तं गृगाङ्गात् सप्तमं
यजेत् ।

विवाहयात्राचूदात्तं यद्वर्त्मप्रवेशने ॥”
यामित्रवधः ॥ ६ ॥

“गृहत्रिकोणनिष्पन्नमिन्द्रिगोऽथ पुण्यं
मित्रवधसौम्यमङ्गारं तदीक्षितं वा ।
यामित्रवधविघ्नानामपञ्च दंष्ट्रान्
क्षयाकरः शुभमनेकविधं विधत्ते ॥” ७ ॥
भोगराधः ।

“त्रिगुह दशैकादशगो दिनैः
सुनार्यगोभाग्यशुभप्रदः स्यात् ।
विधत्तातादमराश्रमस्यः
श्रेष्ठं गङ्गदुःखदुःखः करोति ॥”

रविगुहः ॥ ७ ॥

“कृत्यान्तचक्रगुहो स्याद्विवाहः शुभलक्षणम् ।
पराशरैर्निर्दिष्टा तु पात्रापुण्योत्सवाश्च ॥”
विद्यापरोपमासः ।

“पुण्यमर्कः स्युतो योनियोपितामयस्तुतिः
धनः पुण्योपिनाः श्रुतं यत्तमर्कप्रज्ञादुप-
गोपयन्त्यापि कल्याणं यत्ततः शुभं यत्त-
निगमिरस्य पुनः श्रेष्ठैरुत्तरेषु विवाहः ॥

विवाहः

द्वितीयपुत्राङ्गतः प्रभाकरः

त्रयोदशाष्टात् परतः शुभप्रदः ।

न जन्मसप्तययस्वगस्तथा

करोति पुंसामपि तादृशं फलम् ॥”

तथा त्रयोदशाष्टात् परतः ॥ १ ॥

“त्रयोदशदिनान्यर्को दश षड्धरणीसुतः ।

साहं दिनस्य शीतांशुर्मासमेकादशं तमः ॥

सौरिः पादाधिकं वर्षं मासान्शौ दृष्टसतिः ।

भवनाहं भृगुः सौम्यो यावद्वाश्वशुभाः फलम् ॥

कष्टं व्रतादिकं द्युर्न तथा श्रेयभागगाः ॥ २ ॥

जने तत्पञ्चमे तूर्ये नवमे दशमे तथा ।

गुरुर्भृगुर्वा दोषघ्नो विवाहे वर्द्धते शुभम् ॥”

अयमेव सुतद्विद्युक्तयोगः ॥ ३ ॥

“गोघूलं त्रिविधं वदन्ति सुनयो नारीविवा-
हादिके

हेमन्ते शिशिरे प्रयाति गृध्रतां पिण्डीकते

भास्करे ।

योऽप्येव्हास्तमिते वसन्तसमये भानौ गते

दृश्यतां

सूर्यं चास्तमुपागते च नियतं प्रादृशशर-
कालयोः ॥ ४ ॥

लभं यदा नास्ति विषुहमन्यद्-

गोघूलिकां तत्र शुभां वदन्ति ।

कस्मै विशुद्धे सति वीर्ययुक्ते

गोघूलिका नैव फलं विधत्ते ॥ ५ ॥

नास्मान् यथा न तिथयो न च विधिवारः ।

अज्ञाणि नैव जनयन्ति कदापि विघ्नम् ।

अथाह्नः सततमेव विवाहकाले

यात्रात् चायसुदिनो भृगुजेन योगः ॥ ६ ॥

भार्गो गोघूलियोगे प्रभवति विधवा माघमासे

तथैव

पुत्रायुर्धनयौवनेन सहिता कुम्भे स्थिते

भास्करे ।

वैशाखे सुखदा प्रजाधनवती प्येष्टे पतंगानदा

आषाढे धनधान्यपुत्रवहुला पाणिश्रेष्ठे

कन्यका ॥ ७ ॥

विवाहपट्टे ।

“पुत्रा धनुषि च कुलटा तत्पूर्वार्धे सतीत्यपरे

जगुः ॥ ८ ॥

प्योतिःसारसंयष्टे ।

“विवाहे तु दिवाभागे कन्या स्यात् पुत्र-

वर्जिता ।

विरहानलदग्धा सा नियतं सामिधातिनी ॥ ९ ॥

महाभारते ।

“रात्रौ दानं न शंसन्ति विना चाभयदक्षि-

याम् ।

विद्यां कन्यां द्वित्र्येष्टा दीपमग्नं प्रतिशयम् ॥ १० ॥

यागः ।

“रिक्तासु विधवा कन्या दशैरपि स्याद्विवा-

दिता ।

शनेश्वरदिने चैव यदा रिक्ता निधिनैव ।

तद्यान् विवादिता कन्या मग्निसन्तानवर्दिता ॥”

स्थितिः ।

“धर्मार्थकाममोक्षायां दाराः संप्राप्तिहेतवः ।
परोक्षान्ते प्रथमेन पूर्वमेव दारगृह्यात् ॥” ११ ॥

मनुः ।

“अथङ्गाङ्गीं सौम्यनार्त्तीं हंसवारणगामिनीम् ।
तनुलोमनेश्वदशनां गृहङ्गीं सुहृद्देत् स्थियम् ॥” १२ ॥

श्रान्तातपः ।

“हंसस्वनां मेघवर्णां मधुपिङ्गललोचनाम् ।

तादृशीं वरचेतु कन्यां गृहस्थः सुखमेधते ॥” १३ ॥

भविष्ये ।

“प्रतिष्ठिततलाः सन्त्य रक्ताम्भोषसमन्विताः ।

तादृशाश्चरणा धन्या योषितां भोगवर्धनाः ॥”

प्रतिष्ठितो भूमौ लजः समस्तलोऽधीभागो येषां

ते तथा ॥ १४ ॥ मनुः ।

“नोद्वेष्टे कपिला कन्या नाघिकाङ्गी न

रोगिणीम् ।

नालोमिकां नातिलोनीं न वाचाटां न पिङ्ग-

लाम् ॥

नर्घवृचगदीनार्त्तीं नात्यप्रसूतनामिकाम् ।

न पक्ष्यहिप्रेय्यनार्त्तीं न च भीषणनामिकाम् ॥”

प्रतिप्रसवमाह मत्स्यवृत्ते ।

“गङ्गा च यतुगा चैव गोमती च सरस्वती ।

नदीष्वस्यां नाम वृद्धे मालती तुलसी अपि ।

रेवती चाश्विनी भृगु रोहिणी शुभदा भवेत् ॥”

कृत्यचिन्तामणौ ।

“नेत्रे यस्याः कैकरे पिङ्गले वा

स्यादुदुःशीला श्यावलोचन्या च ।

क्षुपी यस्या गण्डयोः सस्मिताया

निःसन्दिग्धा बन्धकी तां वदन्ति ॥” १५ ॥

नन्दिकेश्वरपुराणे ।

“श्यामा तुङ्गेशी तनुलोमराणी

सुभूः सुशीला सुगतिः सुदन्ता ।

वैश्रीविमध्या यदि पद्मजाङ्गी

कुण्डलं ह्रीनापि विवाहनीया ॥

दृष्टा कुदन्ता यदि पिङ्गलाङ्गी

लोम्बा समाकीर्णसमाङ्गयष्टिः

सध्वे च पुष्टा यदि राजकन्या

कुण्डलि योन्या न विवाहनीया ॥” १६ ॥

द्वारोतः ।

“तस्मात् कुलनक्षत्रावज्ञानोपपन्नां परयेत् ।

नक्षत्रोपपन्नां नाङ्गनक्षत्रहीनाम् ॥ १७ ॥

नाङ्गनक्षत्रमाह खरोदये ।

“अश्विन्यादि लिखितं सर्पाकारं चिन्तादिकम् ।

तत्र वैधवशाज्जेयं विवाहादि शुभाशुभम् ॥

त्रिनाडीवैधनक्षत्रमश्विन्यादिसुगोपरा ।

इतिग्रन्थनामस्यः पूर्वभाद्रपदास्तथा ॥

यावत् सौम्यो गुरुर्धोनिश्चिन्ता मित्रजलाऽयम् ।

धनिष्ठा चोत्तराभद्रा मध्याह्नीसमन्विताः ॥ १८ ॥

कृत्तिका रोहिणी सर्पा मघा स्वातीपिशा-

रसि ।

उत्तरा श्रवणा मौळ्यं एष्टनाङ्गीसमन्विताः ॥ १९ ॥

अश्विनादिनाङ्गीधर्वा यष्टं द्वितीयं क्रमात् ।

विवाहः

वाग्वादिभ्योऽयं कृत्तिकादिद्विष्टकम् ॥
एवं निरीक्षयेद्धं कन्यामन्ते सुरे गुरौ ।
पण्यैवास्मिन्नेषु देषे आमे पुरे गृहे ॥
एकनाडीस्थितानि यदि स्युर्नरकनयोः ।
तदा वैधं विधानीयात् गुर्वीष्टि तथैव च ॥
प्रकटं यस्य जन्मर्षं तस्य जन्मर्षतो यथः ।
धनं जन्मं यस्य तस्य नामर्षतो वदेत् ॥
हयोर्जन्मयोर्विधौ ह्योर्नामयोस्तथा ।
नामजन्मर्षयोर्विधौ न कर्त्तव्यं कदापन ॥
एकनाडीस्थिता चेत् स्यात् भर्त्तांशाय

चाङ्गना ।

तस्मान्नाडीयघो वीक्ष्यो विवाहे शुभमिच्छता ॥
प्राङ्गनाया वैधतो भर्ता मध्यनाचोभयं

तथा ।

एकनाडीयघे कन्या स्त्रियते नाथ नंशयः ॥
एकनाडीस्थिता यत्र गुरुर्मन्त्रश्च देवताः ।
तत्र द्वयं रजं न्युं क्रमेण फलमादिशेत् ॥
प्रभुः पण्यङ्गनामित्रं देशो ग्रामः पुरं गृहम् ।
एकनाडीगता भया अभया वैधवर्जिताः ॥
प्रतिप्रसवमाह ज्योतिषे ।
“एकराश्यादियोगे तु नाडीदीपो न विद्यते ॥”
व यथा ।

“एकराशौ च ह्यम्यतोः शुभं स्यात् समसप्तके ।
चतुर्थे दशमे चैव तृतीयैकादशे तथा ॥”
समयष्ट्याद्विषमसप्तके दीपः । तथा च ।
“द्योतके सप्तके मेघतुले पुनश्चतुर्थी तथा ।
सिंहघटी सदा वर्ध्या नृतिं तत्रात्रवीक्ष्यः ॥”
श्रीपतिश्वरहारनिर्णये ।

“सुहृदेकाधिपयोगे तारावले वज्रराशौ वा ।
अपि नाद्यादिधे भवति विवाहो हितार्थाय ॥”
राजमार्तखे ।

“न राजयोगे गृहवैरिता च
न तारसुहृन् गण्यत्रं स्यात् ।
न नाडिदीपो न च वर्णदुष्टिः
गर्गादयस्ते सुनयो वदन्ति ॥” ॥

राजयोगस्तु एकराश्यादियोग एव तत्रैव
नाद्यादिप्रतिप्रसवात् ॥ श्रीपतिरत्नमालायाम् ।
“अथ भाजपण्यद्वयश्च वृषसंज्ञेयोऽन्यस्यैविका-
चाङ्गुर्गोः क्रमशस्ततोऽपि मन्त्रिणी आश्रयः पुनः
सौरमी ।

आश्रिणी गगजकुसुमौ कपिरथोरभद्वयं वानरः
सिंहोऽथो नगराट् पशुश्च करटी योनिश्च
मानामियम् ॥

गोयाग्रं गजसिंहमममहियं श्वेणश्च वभूरगं
वैरं वानरमेपकश्च सुमहत्तद्विद्वालोऽन्यम् ।
लोकानां श्वरहारतोऽन्यदपि च ज्ञात्वा प्रय-
त्नादिदं

हम्यतोऽपि पण्ययोरपि सदा वर्ध्याः शुभस्या-
धिभिः ॥

मकरसमेतं सिधुनं कन्याकलवौ ग्दोन्ममीनौ च ।
रुग्भुतुलेऽन्तिमेवौ कर्कटधनुषौ च मित्रविधौ ॥”
यष्टकावितिशेषः ॥ ॥ आरयष्टकमाह ।

विवाहः

“मकरः करिकुलरिपुणा
कन्या मेघेण सह भोपस्तुजया ।
कर्किघटौ वृषधनुषौ
वृश्चिकमिथुने चारिविधौ ॥ ॥
यदि कन्याएमे भर्त्ता भर्त्ताः पठे च कन्यका ।
यष्टकां विजानीयाद्विहितं त्रिदशैरपि ॥ ॥
पुंसो गृहान् सुतगृहे सुतद्या च कन्या
धर्मे स्थिता सुनवती पतिवत्सला च ।
द्विहादशे धनगृहे धनशा च कन्या
कृपणे स्थिता धनवती पतिवत्सला च ॥”
यष्टकादौ तारानियममाह भीमपराक्रमः ।
“सौहृदे सुभयोर्द्वयोरपि तयोरेकाधिपत्येऽपि
वा
तारा यष्टसुमित्रमित्रद्वयनक्षेत्रमार्धवम्यद्वयदि ।
यष्टकाष्टे नवपञ्चमे यथधने योगे च पुंयोनितीः
गित्याहुः सुखद्विष्टिजनकः कार्यो विवाह-
क्षदा ॥” ॥

गर्गः ।
“नरयं तारावरोधे गृहपरिपुभावे चिरेण ।
रोगादि नरनाथाः यष्टकाष्टके वैरमवश्यं भवे-
दायु ॥” ॥
यासः ।

“मेत्रादियोगेऽपि यष्टकादौ
तारा विपत्त्यन्तरिधनाख्याः ।
वर्ध्यां विवाहे पुरुषोऽनुतो हि
प्रीतिः परा जक्सु तारकासु ॥
नक्षत्रमेकं यदि भिन्नराशि-
नै दम्पती तत्र सुखं लभेताम् ।
विभिन्नन्तर्ध्वं यदि चैकराशि-
क्षदा विवाहः सुतसौख्यदायी ॥
एकार्चा च यदा कन्या राश्यां च यदा
भवेत् ।

धनपुत्रवती नारी साध्वी भर्तृप्रिया सदा ॥
यष्टके गोमिथुनं प्रदेयं
कांश्यं सख्यं नवपञ्चके तु ।
द्विहादश्याखे कनकाम्रतायं
विप्रार्धनं हेम च नाडीदीपे ॥
भरणं नाडीदीपे कलहः यष्टकाष्टके विप-
तिर्वा ।

अनपत्यता त्रिकोणे द्विहादशे च दारिद्र्यम् ॥” ॥
रुत्थन्तिनाम्यौ ।

“हस्तास्वातिश्रुतिन्यगश्रुः पुण्यमेत्राश्विभानि
पौष्णादित्ये जगुर्दिष्टं बुधा देवसंज्ञानि भाणि ।
पूर्वाश्रित्यः शिवभभरणीरोहिणी चोत्तराश्व
प्राहुर्मर्त्याश्चयसुङ्गयं नूनमेतं सुनीन्द्राः ॥
चित्राश्विभानिर्हतिपिष्टमे वासवं वासवर्चं
शक्रायोर्भे वरुणदहन्तर्ध्वं च रघोगणोऽयम् ॥”
फलमाह श्रीपतिः ।

“सङ्कुले चोत्तमा प्रीतिर्मध्यमा देवमागुवे ।
देवासुरे कनिष्ठा च न्युत्तमागुपराचसे ॥
राघवी च यदा कन्या मागुपच वरो भवेत् ।
तदा न्युत्तमं इरस्यो निर्धनत्वमथापि वा ॥”

विवाहः

राजमार्तखे ।

“यदि स्याद्राजसो भर्त्ता कन्यका मागुषी भवेत् ।
विवाहे सुखमाप्नोति वैपरीत्यं विवर्जयेत् ॥”
युद्धजयार्थवे ।

“देवा जयन्ति युद्धेन सर्वथा नात्र संशयः ।
रक्षसां मागुषायाश्च संग्रामे निश्चया नृतिः ॥
कर्किमीनालयो विप्राः चत्ताः विंशतुलाष्टयाः ।
वैश्या युग्माजकुम्भाख्याः शूद्रा वृषटगाङ्गनाः ॥
सर्वाः परिणयेद्विप्रः क्षत्रियो नवभागभवेत् ।
यदाश्रयो भवेद्वैश्वसिस्तः शूद्रे प्रकीर्त्तिताः ॥
वर्णश्रेष्ठा च या नारी ह्रीनवर्णश्च यः पुमान् ।
महत्पि कुले जाता नासौ भर्त्तारि रज्यते ॥”

इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥ * ॥

अन्यत् उद्गाहशब्दे द्रव्यम् ॥ ॥ ॥ तत्रयोग
यथा । अथ हनद्विआहः संप्रदाता जन्मसमये
संप्रदानशालायां गत्वा उत्तरतः स्त्रीगर्वो वद्धा
विष्टादिकं सञ्जीकृत्य पश्चिमाभितुखोऽनुप-
विष्टकिष्टेत् । ततोऽन्यत उपस्थिते वरे संप्रदाता
क्षताञ्जलिर्वरणं क्षुर्यात् । ॐ साधु भवानास्ता-
मिति पृच्छेत् । जामाता ॐ साध्विहमासे
इति वदेत् । संप्रदाता ॐ अर्चयिष्यामी भवन्तं
इति पृच्छेत् । जामाता ॐ अर्चय इति वदेत् ।
ततः संप्रदाता पाशाव्याचमनीयगन्धमात्य-
यथाशक्त्यङ्कुरीयसपट्टकयज्ञोपवीतचपणं पूगा-
दिकं प्रदाय जामानरमर्चयेत् । ततः संप्रदाता
दक्षिणं जातु हत्वा ॐ अश्वेत्यादि असुक-
गोत्रस्यासुकप्रवरस्यासुकदेवशर्म्मेणः प्रपौत्रं
असुकगोत्रस्यासुकप्रवरस्यासुकदेवशर्म्मेणः पौत्रं
असुकगोत्रस्यासुकप्रवरस्यासुकदेवशर्म्मेणः पुत्रं
असुकगोत्रं असुकप्रवरं असुकदेवशर्म्मेणं
असुकगोत्रस्यासुकप्रवरस्यासुकदेवशर्म्मेणः प्र-
पौत्रौ असुकगोत्रस्यासुकप्रवरस्यासुकदेव-
शर्म्मेणः पौत्रौ असुकगोत्रस्यासुकप्रवरस्य
असुकदेवशर्म्मेणः पुत्रौ असुकगोत्रं असुक-
प्रवरं श्रीअसुकदेवो रणां कन्यां शुभविवाहेन
दातुं एभिः पादादिभिः अभ्यर्च्य भवन्तमहं
दृष्टे । जामाता ॐ हतोऽस्मि इति वदेत् ।
संप्रदाता यथाविहितं तियाहकर्म क्षुर ।
जामाता ॐ यथाज्ञानतः कारवाणीति वदेत् ।
ततः क्षत्राचारादिकं कारयित्वा सुखचन्द्रिकां
कारयेत् । ततोऽन्ये उपस्थिते वरे संप्रदाता
असुं मन्त्रं जपति । प्रजापतिर्हविर्गुष्टुम्
हन्तोर्हवीया गौर्द्विता गवोपस्थापने विनि-
योगः । ॐ अर्हणा पुत्रवाचसा घेगुरभवद्वय
मे सा गः पयस्वती दुहा सुतरा सुतरां
समाह । ततो जामाता प्रजापतिर्हविर्गव्यज्ञौ
च्छन्दो विराड्देवता उपविशदहवीवजमे
विनियोगः । ॐ इदमहमिमां पदां विराज-
मन्नाद्यायाधितिष्ठामि । इमं मन्त्रं जपन्नासने
प्रादुसुख उपविशति । ततः संप्रदातापि पश्चि-
माभितुख उपविशेत् । ततो दाता सागपच-
वैश्वसिपुत्रपुत्रैः दिवाभाघोसुखमन्त्रं रचितं

विशयः, पुं, (वि + शी + अच् ।) संशयः । यथा,
“विषयो विशयश्चैव पूर्वपक्षस्तथोत्तरम् ।

निर्णययेति पक्षांश्च शास्त्रेऽधिकरणं स्तुतम् ॥”

विषयो विचारार्थवाक्यम् । विशयोऽस्यायमर्थो
न वा इति संशयः । इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

आश्रयः । इति केचित् ॥

विशयी, [न] त्रि, (विशयोऽस्यस्येति । विशय +
इनिः ।) संशयी । इति विशयशब्दार्थदर्श-
नात् ॥

शरः, पुं, (वि + शृ हिंसायाम् + क्त्वाप् ।) वधः ।
इत्यमरः ॥

विशरणं, स्त्री, (वि + शृ + क्त्वाट् ।) मारणम् ।
इति हेमचन्द्रः ॥

विशल्याः, त्रि, (विगतं शल्यं यस्मात् ।) शल्य-
रहितः । यथा,—

“सशल्यः स समाश्रय कण्ठाशः परवीरहा ।

विशल्यो विरक्तः शीघ्रमुदतिष्ठन् महीतलात् ॥”

इति श्रीरामायणे युद्धकाण्डे १०२ सर्गः ॥

विशलाकरणी, स्त्री, (विशल्यं क्रियतेऽनयेति ।
विशल्य + क्त + क्त्वाट् । ङीप् ।) औषधिविशेषः ।

यथा,—

“पूर्वन्तु कथितो योऽसौ वीर क्षाम्बवता तप ।

इक्ष्वे शिखरे जातं मधौषधिमिषानय ॥

विशल्याकरणीं नाम्ना सावर्ग्यकरणीं तथा ।

संजीवकरणीं वीर सन्धानीष मधौषधीम् ॥”

इति रामायणे वाल्मीकीये युद्धकाण्डे १०२
सर्गः ॥

विशल्याकृतं, पुं, (विशल्यं तत्पदार्थजन्यवेदनादि-
नाशं करोतीति । क्त + क्त्वाट् ।) विशालीकृतः ।

हापरमालीति ख्यातः । तत्पठ्यायः । अचो-
ङ्कः २ सकलः ३ भूपलाशः ४ । इति रत्न-

माळा ॥ आस्तीतः ५ आचरन्मियः ६ । इति

शब्दचन्द्रिका । विशल्याकारिणि, त्रि ॥

विशल्या, स्त्री, (विगतं शल्यन्तमपारादिजनित-
वेदनादिनाशो यथा ।) गुडूची । (अस्याः

पर्यायो यथा,—

“गुडूची मधुपर्णी स्यादन्तःपतनवहनी ।

क्षिप्ता श्लिष्टरुधा श्लिष्टोद्भवा वलादनीति च ॥

जीवनी तन्त्रिका सोमा सोमवहनी च कुण्डली ।

चक्रलक्षिका धीरा विशल्या च रसायनी ॥

चन्द्रहामी वयःस्था च मण्डवी देवनिर्मिता ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे १ भागे ॥

अभिप्रियावृत्तः । (अस्याः पर्यायो यथा,—

“कणिहारी तु चलिनी साङ्गली शक्रपुष्पापि ।

विशल्याभिप्रियानता वद्विवहता च गर्भवृत् ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे १ भागे ॥

इती । इत्यमरः । (अस्याः पर्यायो यथा,—

“सगुदन्ती विशल्या च स्यादुद्वरपर्यपि ।

तथैरःफला शीघ्रा श्येनघण्टाचुम्बिका ॥

वारहासी च कपिता निकुम्भश्च मङ्गलकाः ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

विपुटा । इति मेदिनी । कलिकारी । जज-

मोहा । इति राजनिर्घण्टः ॥ (नदीविशेषः ।
यथा, महाभारते । २ । ६ । २० ।

“किमुना च विशल्या च तथा वेतरणी नदी ॥”

विशसनं, स्त्री, (वि + श्च हिंसायाम् + क्त्वाट् ।)

मारणम् । इत्यमरः ॥ (यथा, हरिवंशे । ६६ ।

४३ ।

“तस्मिन् विशसने घोरे चक्रलाङ्गसंघवे ।

दारुणानि प्रवृत्तानि रक्षास्यौत्पातिकाणि च ॥”

नरकविशेषः । यथा, भागवते । ५ । २६ । ७ ।

“प्रायरोधो विशसनं जालामभ्यः सारमेयादन-

मरीचिरयः प्रानमिति ॥” ७ । विनाशकारिणि,

त्रि । यथा, महाभारते । ६ । ५६ । ६० ।

“यमदण्डोपमां गुर्वीमिक्षाशनिमखनाम् ।

अपश्याम महाराज रौद्रीं विशसनीं गदाम् ॥”

विशसनः, पुं, (विशसति हिनस्तीति । वि + श्च

हिंसायाम् + क्त्वाट् ।) खड्गः । इति त्रिकाण्ड-

शेषः ॥ (यथा, महाभारते । १२ । १६६ ।

२३—२४ ।

“असेरष्टौ हि नामानि रक्षस्थानि निबोध मे ।

पाण्डवेय सदा यानि कौर्मेयन् कभते जयम् ॥

अविन्विशसनः खड्गस्तीक्ष्णधारो दुरासदः ।

श्रीगर्भो विजयश्चैव धर्मपालस्तथैव च ॥”

विशसितः, त्रि, मारितः । विपूर्वशसघातोः

क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः । इति सिद्धान्तकौस्तुभे ।

विशक्तः, त्रि, अविनीतः । धृषिष्यती वैचाले ।

एतौ निष्ठायामविनये खानिदौ क्तः । धृष्टो

विशक्तः । अन्यत्र धरितः । विशसितः । इति

सिद्धान्तकौस्तुभे ।

विशक्ता, [श्च] पुं, (वि + श्च हिंसायाम् +

कृत्वाट् ।) नाष्टाजः । इति संचिप्तसारोणादि-

ट्टिणिः ॥ (हिंसाकारके, त्रि । यथा, महा-

भारते । १२ । ११५ । ४६ ।

“आहर्ता चागुमन्ता च विशक्ता क्रयविक्रयी ।

संस्कर्ता चोपभोक्ता च खादकः सर्व एव ते ॥”

पाणिन इति शेषः ॥

विशाकरः, पुं, भद्रचूडः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

लङ्काविष् इति भाषा ॥

विशाखः, पुं, कार्तिकेयः । इत्यमरः ॥ (यथा,

महाभारते । ३ । २३१ । ७ ।

“प्रभुर्नेता विशाखश्च नैगमेयः सुदुस्तरः ॥”

अन्वितां पितृव्यन्तरेण पादसंस्थानम् । इति

भरतः ॥ यापकः । इति मेदिनीकरहेमचन्द्रौ ॥

पुनर्नया । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विगता शाखा

यस्या । शाखाविहीने, त्रि । यथा, हरिवंशे ।

४८ । ५२ ।

“कवन्धोऽवस्थितः संखे विशाख इव पादपः ॥”

विशाखजः, पुं, नारङ्गः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

विशाखण्ते, त्रि ॥

विशाखलं, स्त्री, युद्धक्षेत्रे मध्ये विन्यस्तपादस्थम् ।

यथा,—

“विशाखान्तरविन्यस्ते पादस्थे विशाखलम् ॥”

इति शब्दमाळा ॥

विशाखा, स्त्री, कठिलकः । इति मेदिनी ॥ अन्वि-

त्यादिसप्तविंशतिनक्षत्रान्तर्गतषोडशनक्षत्रम् ।

तत्पठ्यायः । राधा २ । इत्यमरः ॥ “विशाखे हे ।

‘पक्षीर्मध्यगतस्तत्र सुग्रीवः प्रवगेऽम्बरः ।

विशाखयोर्मध्यगतः संपूर्ण इव चन्द्रमाः ॥”

इति रामायणम् ॥

अतएव द्वित्वसूचितं किन्तु एकतारापेक्षया

एकवचनमिष्टोक्तम् ॥ इति भरतः ॥ तस्या-

रूपं तोरणाकारचतुस्तारासमम् । इति सुहृत्त-

चिन्तामणिः ॥

“तोरणाकृतिनि पञ्चतारके.

तारकेशवदने विशाखमे ।

सन्नि यान्ति विबुधाध्वमध्यगे

कुम्भतो रसभुजाः फलाः प्रिये ॥”

इति ॥ १२६ । इति कालिदासकृतरात्रिजयनिरु-

पकन्यायः ॥ अस्या अधिदेवते शक्रायी । इयं

मित्रगणान्तर्गता । इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥ ७ ॥

तत्र जातफलम् ।

“सदाशुरक्तो विविधक्रियायां

सुवर्णकारैरपि सम्बन्धेति ।

यस्य प्रकृतौ च भवेत् विशाखा

सखा न कस्यापि भवेत् प्रकृतः ॥”

इति कौटिल्यश्लोपः ॥

विशातनः, त्रि, (वि + शत + शिच् + क्त्वाट् ।)

मोचनकर्ता । (यथा, महाभारते । ७ । २१ । २८ ।

“नमस्ते देवदेवेश सगतन विशातन ।

विष्णो निष्णो हरे कृष्ण पैकुष्ठ पुण्योत्तम ॥”

यथा च ।

“साधु वीर त्वया पृथमवतारकथां हरेः ।

यत्नं पृच्छसि मर्त्यानां नृत्यपाशविशातनीम् ॥”

इति श्रीभागवते ३ स्कन्धे १४ अध्यायः ॥

“शब्दोः पार्श्वं विशातयति मोचयतीति तथा ॥”

इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥ (वि + शत +

शिच् + क्त्वाट् ।) पातने, स्त्री । यथा, महा-

भारते । ७ । १२ । १६ ।

“यतमानाः प्रयत्नेन क्षोणानीकविशातने ।

न श्रेष्ठः खड्गया युष्टे तद्धि श्रेष्ठेन पातितम् ॥”

विशायः, पुं, (वि + शी + “लुपयोः शेतः पर्याये ।”

३ । ३ । ३६ । इति चण् ।) प्रहरिकादीनां

क्रमेण शयनम् । यथा, अमरे ।

“उपशायो विशायश्च पर्यायशयनापेक्षौ ॥”

विशारयं, स्त्री, (वि + शृ + शिच् + क्त्वाट् ।)

मारणम् । इति हेमचन्द्रः ॥

विशारदः, त्रि, विद्वान् । (यथा, मनुः । १ । ७ । ६३ ।

“दूतश्चैव प्रकुर्वीत सर्वशास्त्रविशारदम् ॥”

प्रगल्भः । इत्यमरः ॥ प्रविष्टः । इति शारा-

वली ॥ जेष्ठः । इत्यजयपालः ॥ वङ्गवे, पुं । इति

राजनिर्घण्टः ॥

विशारदा, स्त्री, चन्द्रदुराणमा । इति राज-

निर्घण्टः ॥

विशालः, त्रि, (वि + “धेः प्राक्पठ्ठट्ठौ ।” इति

शाश्वत् । यथा, विश प्रयेशने + “तमिविशि-

विहीति ।" उणा० १।११७। इति काश्व ।

हृत् । इत्यमरः । (यथा, रघुः । ६।३२ ।

"अवगतिनाथोऽयमुदयवाहु-
विशालवशास्तुवृत्तमध्यः ।"

विगतः शालः क्षमो यस्य । क्षमरहितः ।
यथा, शिशुपालवधे । ३।५० ।

"एते विशालैरपि भूरिशालैः ।"

विशालः, पुं, (विश + कालन् ।) नगमेष्टः । पश्चि-
मेष्टः । इति मेदिनी । शृपमेष्टः । वृषमेष्टः ।
इति शब्दरत्नावली ।

विशालता, स्त्री, (विशालस्य भावः । विशाल +
तल् ।) प्रार्थविकारः । ओसार इति ख्यातः ।
तत्पर्यायः । परिखाष्टः २ । इत्यमरः । (यथा,
हृत्संहितायाम् । ४।८ ।

"उन्नतमीवच्छृङ्गं गौसंस्थाने विशालता
चोक्ता ।"

सामान्यविशालत्वम् । इति शब्दरत्नावली ।
विशालतेजगर्भः, पुं, (विशालं प्रचुरं तेजं गर्भं
यस्य ।) अष्टोद्वहः । इति राजनिर्घण्टः ।

विशालत्वक्, [च्] पुं, (विशाला त्वक् यस्य ।)
सप्तपर्णद्वहः । इत्यमरः । (यथास्य पर्यायः ।
"सप्तपर्णो विशालत्वक् शारदो विषमच्छहः ।"
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)

विशालपत्रः, पुं, (विशालानि पत्राणि यस्य ।)
काशालुः । श्रीतानः । इति राजनिर्घण्टः ।

विशालफलिका, स्त्री, (विशालं फलं यस्याः ।
ततः स्वार्थे कन् । टापि अत इत्वम् ।) निष्पावी ।
इति राजनिर्घण्टः ।

विशाला, स्त्री, (विशाल + टाप् ।) इन्द्रवारुणी ।
इत्यमरः । यथाच ।

"विशाला कफवातघ्नी हेमकृच्छरा सरा ।"
इति राजवल्लभः ।

उज्जयनी । इति मेदिनी । उपोदकी । महेन्द्र-
वारुणी । इति राजनिर्घण्टः । (यथा,—

"ऐन्द्रीन्द्रवारुणी चित्रा गवाक्षी च गवाहनी ।
वारुणी च गवाणुक्ता सा विशाला महाफला ।
चैनपुष्या नृगाक्षी च नृगैर्वाक्यैर्गाहनी ।"

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)
तौर्धविशेषः । यथा,—

"मुखनक्षोपवासश्च सर्वतीर्थैर्ज्वरं विधिः ।
षण्मथिला गर्या गङ्गा विशाला विरजा तथा ।"

इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ।

दशकन्या । यथा,—

"मनोरमा भायुमती विशाला वाहुदामथ ।
दशः प्रादात्महादेव चतस्रोऽरिष्टभेजिने ।"

इति गारुडं ह्यथ्यायः ।

विशालाक्षः, पुं, (विशाले अक्षिणी यस्य । समासे
अच् ।) हरः । (यथा, महाभारते । १२।५८।८० ।

"ततस्तां भगवान्नीतिं पूर्वं जग्राह शङ्करः ।
बहुरूपो विशालाक्षः शिवः स्थायुरमापतः ।"

गारुडः । (तदंश्रीयविशेषः । यथा, महा-
भारते । ५।१०१।६ ।

"अनिलखानलस्यैव विशालाक्षोऽथ कुण्डली ।"
सुनेत्रे, वि । इति मेदिनी । (यथा, महा-
भारते । ३।६६।७० ।

"इदामि, ते विशालाक्ष चतुः पूर्वश्रुति-
भवान् ।"

विष्णुः । इति केचित् । (इतराद्वृत्तः । यथा,
महाभारते । १।११७।६ ।

"अपराजितः कुण्डलाक्षी विशालाक्षी दुरा-
धरः ।"

विशालाक्षी, स्त्री, (विशाले अक्षिणी यस्याः ।)
वरुणी । इति विश्वः । (यथा, महाभारते ।
१।७७।१३ ।

"यत्रोषितं विशालाक्षि त्वया चन्द्रनिभागे ।
तत्राहसुवितो भग्ने कुक्षौ कायस्य भामिनि ।"
नागदन्ती । इति राजनिर्घण्टः । पार्वती ।
यथा, आह्नियामले ।

ईश्वर उवाच ।

"भुवमाद्यं समुद्रतल मायावीजं समुदरेत् ।
विशालाक्षीपदं हेतुना हृदनां मन्त्रसदरेत् ।
अष्टाक्षरी महाविद्या अष्टविहिप्रदा शिषे ।

प्रसङ्गात् कथिता विद्या जैलोक्यदुर्लभा शिषे ।
अधिरक्षा महेशानि सदाशिवो महाप्रभुः ।

पंक्तिश्च छन्दः कथितं विशालाक्षी च देवता ।
शक्तिः प्रणवमित्युक्तं लज्जावीजश्च बीजकम् ।

समर्थाकाममोक्षेषु विनियोगः प्रकीर्तितः ।
अङ्गन्यासकरन्यासौ यथावदभिधीयते ।

बहुदीर्घभाषा बीजेन प्रणवाद्येन कल्पयेत् ।
नृत्नेन यापकं न्यस्य ध्यायेद्देवीं परां शिवाम् ।

ध्यायेद्देवीं विशालाक्षीं तप्तजाम्बवदप्रभाम् ।
हिसुनाममिकां चण्डीं खड्गशर्पेरधारिणीम् ।

नानाजङ्गारसुभगां रक्ताम्बरधरां शुभाम् ।
सदा मोहशर्वपायां प्रसन्नास्यां त्रिलोचनाम् ।

सुखमाणावतीं रम्यां पीनोन्नतपयोधराम् ।
शिवोपरि महादेवीं जटामुकुटमण्डिताम् ।

शत्रुचयकरीं देवीं साधकाभीष्टदायिकाम् ।
सर्वसौभाग्यजननीं महासम्पत्पदां करेत् ।

एवं ध्यात्वा महादेवीमुपचारैः प्रपूजयेत् ।
पुरश्चरयकावे तु वर्णकचं जपेत् सुधीः ।

यन्ममध्ये समावाह्य प्रतिष्ठां कारयेत्ततः ।
त्रिकोणप्राथम्येन ततो हस्तं समालिखेत् ।

चतुरस्रं चतुर्द्वारमेवं मण्डलमालिखेत् ।
तत्रावाह्य यजेद्देवीं सर्वसौभाग्यसुन्दरीम् ।

विशालाक्षीं विशालास्यां यथाविधि प्रपूजयेत् ।
त्रिकोणान्तर्महादेवीं संपूष्य मातरः क्रमात् ।

पद्मनाक्षीं विरूपाक्षीं रक्ताक्षीं चण्डलोचनाम् ।
एकनेत्रा द्विनेत्रा च कोटराक्षीं त्रिलोचनाम् ।

एताः पूज्या महेशानि पञ्चायेकयोगिनीः ।
पश्चिमादिक्रमेणैव गणेशविष्णुरूपिणीः ।

चतुरस्रे महादेवि लोकापालान् समर्चयेत् ।
तद्विधेयैव वषाढान् पूजयेद्भाग्यहेतवे ।

सती यथाशक्ति जप्त्वा पूर्ववच्च समाचरेत् ।"
इति तन्त्रधारः ॥ ७ ॥

चतुःषष्टियोगिन्यन्तर्गतयोगिनीविशेषः । इति
दुर्गाचौपहृतिः ।

विशाली, स्त्री, अजमोदा । इति राजनिर्घण्टः ।
विशिखः, पुं, (विशिष्टा शिखा यस्य ।) शर-

वृक्षः । इति राजनिर्घण्टः । वाणः । इत्यमरः ।
(यथा, भागवते । ४।१७।१३ ।

"सन्धे विशिखं भूमेः ब्रुहस्त्रिपुरहा यथा ।"
तोमरः । इति मेदिनी । (विगता शिखा

यस्य ।) शिखारहिते, वि । यथा,—
"विशिखोऽनुपवीती च क्षतं कर्म न तत्

क्षतम् ॥"

इति स्मृतिः ।

विशिखा, स्त्री, खनिघ्नी । रथ्या । (यथा, माघे ।
१५।१७ ।

"विशिखान्तराण्यतिपपात
सपदि जवनैः स वाणिभिः ।"

नालिका । इति मेदिनी ।

विशिपं, स्त्री, (विशन्त्यवेति । विश + "विटप-
पिष्टपविशिपौजपाः ।" उणा० ३।१४५ । इति
कप्रत्ययेन निपातनात् साधुः ।) मन्दिरम् ।
इत्युणादिकोषः ।

विशिष्टः, वि, (वि + शिप् + क्तः । यद्वा, शास् +
क्तः ।) युक्तः । यथा । इक्षानश्चक्रगङ्गा-

रूपगुणद्वयविशिष्टदशमी(वधैर्यस्मिन् अहनि
तस्माभक्तञ्च ज्ञानम् । इति तिथ्यादितत्त्वे सार्त्त-

भट्टाचार्यलिखनम् । विशेषेण शिष्टश्च । (यथा,
हितोपदेशे ।

"समेख समतां याति विशिष्टैश्च विशिष्टताम् ॥"
विशिष्टः, पुं, विष्णुः । यथा । विशिष्टः शिष्टकृत्

शुचिः । इति तस्य सहस्रनामस्तोत्रम् ।
विशिष्टाद्देवतादी, [न्] वि, (विशिष्टं युक्तं

अद्वैतं वदतीति । वद् + णिनिः ।) प्रकृति-
पुरुषयोर्भिन्नत्वेऽपि मिलितयोस्तयोर्ब्रह्मत्वादी ।

तस्य मतं यथा । पुरुषस्येतिरिक्ता प्रकृतिः
किन्तुभयमितितं ब्रह्म चणकद्विदलवत् । इत्थं

ब्रह्मण एकत्वं व्यवस्थितम् । चित् परमाणु-
स्वरूपो जीवः समस्तविश्वं ब्रह्मांशः । इति

माधवभाष्यादिः । ॥ अद्वैतवादिमतं यथा ।
ब्रह्मैव सत्त्वं प्रत्यक्षादिसिद्धं विश्वं ब्रह्मणि आदौ

पितम् । यथा रज्जुः रज्जुस्वरूपाज्ञानात्
सर्पवत् प्रतिभाति । तथा ब्रह्मस्वरूपाज्ञानात्

विश्वं वस्तुवत् प्रतिभाति । प्रकृतिर्जीवश्चापि
पर्यवसाने ब्रह्मैव ब्रह्मान्यत् सदस्तु नास्ति ।

अत्र प्रमाणं शारीरिकदृष्टव्यस्य शङ्कराचार्य-
ज्ञतभाष्यतट्टीकाकण्ठतरुभाष्यरत्नप्रभादि ॥

विशीर्षः, वि, (वि + शृ + क्तः ।) शृङ्गः । यथा,
"विशीर्षा विहङ्गा इह्वा वक्राः स्थूला द्विधा-

क्षताः ।

क्रिमिदृष्टाश्च दीर्घाश्च समिधो नैव कारयेत् ॥"
इति तन्त्रधारः ।

विशीर्षपर्वः, पुं, (विशीर्षानि पर्वानि यस्य ।)
निम्बवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ।

नवीदा । अन्त्याष्टा जिया मनीहरा कोपे
भर्तः नवविभूषितं वसीदा च । विश्वनवीदा
यथा, -

“एतत्कुलितनेत्रपाशिकीवी-
नियमिषया दृष्टमोक्षयुगवन्म ।
सद्विज्ञितशुभचर्यं नवीदा
रापतिं वसीमनुपेय कस्य यतः ॥”

इति राममहारी ॥

विश्वतः, पुं, (वि + अम + घञ् । इडाभाषः ।)
विश्वतः । इति भरतहिरण्यकोषः । (यथा,
कागमनसु । १ । ३ ।

“अविश्वं यावदिदं शरीरं-
घनमनसं परिणामदुर्लभम् ॥”

विश्वतः, पुं, (वि + अम + घञ् ।) विश्वतः ।
इत्यमरः । (यथा, भागवते । ३ । २३ । २ ।

“निर्गं पर्यचरन् प्रीत्या भवानोव भवं प्रभुम् ।
विश्वतोऽन्तर्धौ च गौरवेण हमेन च ॥”

कविप्रकाशः । प्रमथः । इति मेदिनी । मे, २० ।
यथा, इति विश्वः ।

विश्वतः, स्त्री, (वि + अम + घञ् + लुट् ।)
दानम् । इत्यमरः । (यथा, रघुः । २ । ५४ ।

“कर्म तु श्रमोऽनुनयो मरणं-
विज्ञातानामन्यपमस्मिन्नमीनाम् ॥”

विश्वतः, वि, आतिशुक्तः । विपूर्वकप्रमथातोः
क्षप्रत्ययेन निष्पन्नमिदम् ।

विश्वानि, स्त्री, विश्वतः । विपूर्वकप्रमथातोः
क्षप्रत्ययेन निष्पन्नमिदम् । (यथा, दानायमे ।
२ । १ । ५ ।

“भीष्टस्यास्य शरीरस्य विश्वानिमभिरौषधे ॥”
मोक्षविशेषः । यथा, -

राघव उवाच ।

“पुरो जन्मयसो नाम तस्यां वासो हि मे वस ।
कसिन्निदस्य कालेन मतोऽहं विश्वमन्दिरम् ।
तस्मात्ते महती विप्रो वाचसी धेनुपारगः ।
विश्वानितीर्त्तमासातां आपदेतुं य दिने दिने ।
वस्य शशमार्जस्य नाम भतिष्ठेदितिता ।
या यथा च युगा तप विश्वानेष मयावप ।
बाह्वेवो महाबाहुर्धनुश्रमोऽनार्हणः ।
विश्वानं दृष्टवै तप तेन विश्वानिर्गमिष्या ॥”
इति वाराणे विश्वानिमहाकाशमाध्यायः ॥

विश्वतः, पुं, (वि + अम + घञ् ।) विश्वतः ।
इति भरतहिरण्यकोषः । अथ गुणाः ।

“विश्वतोऽन्तर्धौ च गौरवेण हमेन च ॥”
इति राममहारी ॥

विश्वतः, पुं, (विश्वतमिति । वि + अम + घञ् ।)
विश्वतः । इत्यमरः । (यथा, मुद्रा, मद्रिः ।
५ । २६ ।

“विश्वतोऽन्तर्धौ च गौरवेण हमेन च ॥”
इति राममहारी ॥

विश्वतः, पुं, (वि + अम + घञ् ।) विश्वतः ।
इत्यमरः । (यथा, मुद्रा, मद्रिः । ५ । २६ ।

“विश्वतोऽन्तर्धौ च गौरवेण हमेन च ॥”
इति राममहारी ॥

“विद्वान् शुभगो मानो
विश्वतर्कमा कुलोन्नतः शूरः ।
विज्ञेन भवति स्वर्गं
विज्ञेनोऽगस्तु सङ्गुणोऽप्यगुणः ॥”

श्रावः । संदृष्टः । इति विश्वः ॥

विश्वतः, स्त्री, विश्वानिः । विपूर्वकप्रमथातोः
क्षप्रत्ययेन निष्पन्नमिदम् । (यथा, भागवते । ३ ।
२५ । २ ।

“विश्वतोऽन्तर्धौ च गौरवेण हमेन च ॥”

विश्वतः, पुं, (वि + अम + घञ् ।) विश्वतः ।
अयोमः । इति मेदिनी । (यथा, रघुः । १३ । २३ ।

“सैषा स्थली यत्र विश्वन्वता त्वां
भरं मया नूपुरमेकमन्त्र्याम् ।
बह्व्रजं त्वचरन्तारविन्द-
विश्वे गदुःखादिव बहुमौनम् ॥”

विश्वं, स्त्री, (विश्वति स्वकारणमिति । विश्व प्रवे-
शने + “अश्रुपुलितटिङ्गोति” उणा० । १ । ५२ ।

इति कर्त्तृ ।) जगत् । इति मेदिनी । ये, २३ ।
(यथा, भागवते । ३ । १० । १२ ।

“विश्वं वै ब्रह्म तन्नाचं संस्थितं विष्णुमावया ।
ईश्वरेण परिचिह्नं कालेनावलम्बितम् ॥”

शुक्ली । (अस्य पञ्चाधो यथा, -
“विश्वं महावधं शुक्ली नागरं विश्वमेवम् ॥”

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ।

“शुक्ली विश्वा च विश्वस्य नागरं विश्वमेवम् ।
क्षपयं कटुभद्रं च द्रुपदं महावधम् ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
यौलम् । इति राजनिर्णयः ॥

विश्वः, पुं, गणदेवताविशेषः । इत्यमरः ।
“यस्यैवोऽन्तर्धौ काणकामौ हृतिः कुरुः ।

पुष्टरवा मादवाश्च विश्वेदेवाः प्रकीर्त्तिताः ॥”
इति भरतः । ७३ ।

“इतिहासेऽन्तर्धौ च गौरवेण हमेन च ॥”
इति राममहारी ॥

“विश्वतोऽन्तर्धौ च गौरवेण हमेन च ॥”
इति राममहारी ॥

“विश्वतोऽन्तर्धौ च गौरवेण हमेन च ॥”
इति राममहारी ॥

“विश्वतोऽन्तर्धौ च गौरवेण हमेन च ॥”
इति राममहारी ॥

“विश्वतोऽन्तर्धौ च गौरवेण हमेन च ॥”
इति राममहारी ॥

“विश्वतोऽन्तर्धौ च गौरवेण हमेन च ॥”
इति राममहारी ॥

“विश्वतोऽन्तर्धौ च गौरवेण हमेन च ॥”
इति राममहारी ॥

“विश्वतोऽन्तर्धौ च गौरवेण हमेन च ॥”
इति राममहारी ॥

“विश्वतोऽन्तर्धौ च गौरवेण हमेन च ॥”
इति राममहारी ॥

“विश्वतोऽन्तर्धौ च गौरवेण हमेन च ॥”
इति राममहारी ॥

विश्वकटः, वि, खलः । इति मेदिनी । रे, २६ ।
विश्वकर्म्मजा, स्त्री, (विश्वकर्म्मणः जायते इति ।
जन + टः ।) ख्यंभायां । संज्ञा । इति शब्द-
रत्नावली ॥

विश्वकर्म्मसुता, स्त्री, (विश्वकर्म्मणः सुता ।) ख्यं-
भायां । संज्ञा । इति शब्दरत्नावली ॥

विश्वकर्म्मा, [न] पुं, (विश्वेषु कर्म यस्य ।) ख्यंः ।
देवशिल्पी । इत्यमरः । तत्पर्यायः । त्वष्टा २

विश्वकटु ३ देववर्द्धकः ४ । इति हेमचन्द्रः ॥
(यथा, महाभारते । १ । २१२ । १० ।

“ट्ट्या च विश्वकर्म्मणं आदिदेश पितामहः ॥”
सुनिभेदः । इति मेदिनी । मे, २४७ । च

प्रभासस्य वसोः पुत्रः । यथा, -
“विश्वकर्म्मा प्रभासस्य पुत्रः शिष्यप्रजापतिः ।

प्रासादभवनोद्यागप्रतिमाभूषणादिषु ।
तडागारामकूपसु स्तुतः सोऽभरवर्द्धकः ॥”

इति मानुस्ये ५ अध्यायः ॥ ६॥

अन्यत्र ।
“प्रत्यक्षस्य विदुः पुत्रवर्द्धिं नाम्ना तु देवकम् ।

विश्वकर्म्मा प्रभासस्य विष्वातो देववर्द्धकः ॥”
इति माण्डूके ६ अध्यायः ॥ १०॥

अपि च ।
“ट्ट्या च विश्वकर्म्मणं आदिदेश पितामहः ।

योगसिद्धा जगत् कृतस्त्रमसक्ता विचरत्युत ॥
प्रभासस्य तु भार्या सा वसुनामष्टमस्य तु ।

विश्वकर्म्मा महाभागस्तस्यां कर्त्तुं महामतिः ॥
कर्म्मा शिष्यसहस्राणां विद्वद्भिरावाच वर्द्धकः ।

भूषणाणाञ्च नर्त्तकां कर्म्मा शिल्पवर्त्ता वरः ॥
यः सर्वेषां विमानानि देवतानां चकार ह ।

मनुष्याश्चोपजीवन्ति यस्य शिल्पं महात्मनः ॥”
इति विष्णुपुराणे १ अंशे १५ अध्यायः ॥

अन्यत्र ।
“हौ प्रोक्तौ विश्वकर्म्माखौ मयस्वरा च योग-
पितृ ।

हौ साता च विधाता च पौराणौ जगत्तः-
पती ॥”

इति बह्विपुराणे गणभेदे नामाध्यायः ।
(चेतनाधातुः । तद्विशिष्टयथा । “तप पूर्वं

चेतनाधातुः सत्तत्करणो गुणयष्ट्याय प्रवर्त्तते ।
च हि हेतुः कारणं निमित्तमन्तरं कर्त्ता सत्ता

मेदिना बोद्धा द्रष्टा धाता ब्रह्मा विश्वकर्म्मा
विश्वरूपः पुरुषः प्रभवोऽनयो निश्चो मुक्ती महर्षे

प्राधान्यमयुक्तं जीवो ज्ञः प्रतुल्यचेतनावान् विश्व-
भूतात्ता चेन्मिदाता चानाराताचेति ।” इति

शरद्वे शरीरमग्ने चतुर्थेऽध्याये ॥
विश्वका, स्त्री, गजापिशा । यथा, -

“गजापिशां तु देवद्वी विश्वका जलकुण्ठी ॥”
इति द्वावावली ॥

विश्वतः, पुं, (विश्वं करोतीति । क + श्विप् ।)
विश्वकर्म्मा । इति हेमचन्द्रः । (यथा, महा-
भारते । १ । २१२ । १० ।

“विश्वतोऽन्तर्धौ च गौरवेण हमेन च ॥”
इति राममहारी ॥

“विश्वतोऽन्तर्धौ च गौरवेण हमेन च ॥”
इति राममहारी ॥

विश्वम्वा

विश्वम्

विश्वदे

समानयद्दर्शनोयं तददत्र स विश्वस्तु ।”

इत्या । यथा, भागवते । ६ । १४ । ८ ।

“निवेदिनोऽप्याङ्गिरसा सोमं निर्भन्त्य विश्व-
स्तु ।

नारी अभर्त्ते प्रापकदन्तर्पद्मीमवैश्वनिः ।”

विश्वन्तेतुः, पुं, (विश्वमेव केतुर्धेयः । विश्वस्यापी वा
केतुर्धेयः ।) अनिरुद्धः । इत्यमरः ।

विश्वम्, य, सर्वतः । इत्यमरटीका ।

विश्वक्शेनः, पुं, विष्णुः । इत्यमरटीकायां भरतः ।

त्रयोदशमनुः । यथा,—

“मनुभूतेः सुतस्तद्वत् भीत्यो गाम भविष्यति ।

नतस्तु मेदसावर्गब्रह्मसुर्गमनुः स्तुतः ।

नतुच नतुघामा च विश्वक्शेनो मनुस्तया ।

अनीतानामताप्येते मनवः परिकीर्त्तिताः ।”

इति मात्स्ये ६ अध्यायः । ७ ।

विष्णोर्निर्माणाधारिदेवता । यथा,—

“निर्माणाधारी विष्णोस्तु विश्वक्शेनसुतभुजः ।

शरच्चक्रगदापाणिर्दधिपशुर्गण्टाधरः ।

रक्तपिङ्गलवर्णस्तु चित्तपद्मोपरिस्थितः ।

प-द्वतीयस्वरान्तेन संयुक्तो विश्वनेष्टना ।

क्रीर्त्तितस्तस्य मन्त्रोऽयं तेन तं परिपूजयेत् ।

विष्णुर्जनं तथा विष्णोर्देशान्यां परिकल्पयेत् ।”

इति कालिकापुराणे २ अध्यायः ।

(नचित् विश्वक्सेन इति पाठोऽपि दृश्यते ।)

विश्वक्शेना, स्त्री, प्रियकुलपुत्रः । इति कैचित् ।

(कैचित् द्वितीयशकारस्यानि सकारं पठन्ति ।
यथा,—

“विश्वक्सेना प्रियाकान्ता प्रियङ्गुः कलिनी
पत्नी ।”

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ।

“विष्णुः कलिनी कान्ता खताश्च मण्डलाभ्या ।

सुन्दासुन्दरला इत्यामा विश्वक्सेनाङ्गनाप्रिया ।”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वमण्डले प्रथमे भागे ।

विश्वम्, पुं, (विश्वं गच्छतीति । नम + च ।)

मक्षा । इति देवमन्त्रः ।

विश्वमन्यं, स्त्री, (विश्वे सर्वस्यानि मन्यो यस्याः ।)

कोलम् । इति राजनिर्घण्टः ।

विश्वमन्या, पुं, (विश्वे सर्वदेहे मन्यो यस्याः ।)

यमास्तुः । इति राजनिर्घण्टः ।

विश्वमन्या, स्त्री, (विश्वेषु समस्तपदार्पेषु मध्ये मन्या

मन्यमिच्छा । अतस्तेन मन्य इति न्यायादस्या-
स्त्यात्वात् ।) इति शब्द-चन्द्रिका ।

विश्वगोप्ता, [य] पुं, (विश्वस्य गोप्ता ।) विष्णुः ।

इन्द्रः । इति कैचित् । (विश्वपातकं, वि । यथा,

इति ११ अध्याये ।

“यतो विश्वगोप्तापि विश्वपरमविषमसि ।”

विश्वमन्यः, स्त्री, सर्वपदोः । इति राजनिर्घण्टः ।

विश्वमातुः, पुं, (विश्वमन्त्री यातुः ।) सर्वतोभावि-

प्रवक्तुः । अथ मुद्राः ।

“विश्वमातुरादुष्यं प्राक्किं नैकदेवस्तु ।

सर्वतोभाविना एता ह्युदीयानपुराणराः ।”

इति राजनिर्घण्टः ।

विश्वम्, [च] त्रि, सर्वत्रगामी । विश्वं व्यसति
इत्यर्थे कृष्प्रत्ययेन नियममिदम् ।

विश्वङ्करः, पुं, (विश्वं सर्वं करोति प्रकाशयतीति ।
छ + वाङ्मुलकात् टः द्वितीयाया अङ्गुक् च ।)

चक्षुः । इति कैचित् ।

विश्वचक्रं, स्त्री, (विश्वतः सर्वत्र चक्रं यस्य ।)

महादानविशेषः । यथा,—

मत्स्य उवाच ।

“अथातः संप्रवक्ष्यामि महादानमनुष्मम् ।

विश्वचक्रमिति ख्यातं सर्वपातकनाशनम् ।

तपनीयस्य शुभस्य विश्वचक्रं कुर्यात् ।

त्रेहं पलचक्षुःस्य तदर्थेन तु मध्यमम् ।

तस्यार्हेन कनिष्ठं स्थाहिष्वचक्रमुदाहृतम् ।

अन्यद्विश्वमप्यङ्गुलं मशक्तोऽपि निवेदयेत् ।

योऽङ्गुलं ततश्चक्रं भूमिमेव्यदकाहृतम् ।

नाभिपद्मे स्थितं विष्णुं योगारूढं चतुर्भुजम् ।

शरच्चक्रस्य पार्श्वे तु देवदत्तसमाहृतम् ।

द्वितीयावरये तद्वत् पूर्वतो जलशायिनम् ।

अविर्भूतं शिष्टं च ब्रह्मा काश्यप एव च ।

मत्स्यः कूर्मो वराहश्च नरसिंहोऽथ वामनः ।

रामो रामश्च रामश्च पुनः कल्की च ते दश ।

द्वितीयावरये गौरी मातृभिर्युग्मभिर्युता ।

चतुर्थे दादशादित्या वेदाचार्यार एव च ।

पञ्चमे पञ्चभूतानि रुद्राश्चेकादशैव तु ।

लोकपालादयः षष्ठे दिक्षानुज्ञास्तथैव च ।

सप्तमेऽष्टाणि सर्वानि मन्त्रज्ञानि च कारयेत् ।

अनारान्तरतो देवान् विन्यसेदष्टमे पुनः ।

तुक्तापुत्रवत् शेषं समन्तात् परिकल्पयेत् ।

अत्रिज्वालयसंभारभूषणाभूषणादिकम् ।

विश्वचक्रं ततः कुम्भात् कृत्वा जिनतिलोपरि ।

तथाष्टादश धान्यानि रक्षाश्च लवणादयः ।

पूर्वकुम्भादकश्चैव वस्त्राणि विविधानि च ।

मात्स्येनृषलरयानि वितानं चापि कल्पयेत् ।

ततो मङ्गलशब्देन स्नातः शुभान्तरो रुहो ।

रोमाधिवासनात् तु रुहोऽतश्चतुर्मासजलिः ।

इममुपादयेन्मन्त्रं त्रिः कृत्वा तु प्रदक्षिणम् ।

नमो विश्वमयायेति विश्वचक्रात्मने नमः ।

परमानन्दरूपि त्वं पापि नः पापकर्तृमातुः ।

तेषामयमिदं यस्मान् महा पश्यन्ति योगिनः ।

इति तत् विष्णुसंकीर्तनं विश्वचक्रं नमान्दम् ।

वातुदेवे स्नातचक्रं चक्रमध्ये च माधवम् ।

अन्योन्माधाररूपेण प्रत्येकमपि स्थितापि ।

विश्वचक्रमिदं यस्मात् सर्वपापहरं परम् ।

आनुभवापिवाचय भवाद्दुष्टं नाभितः ।

इत्यामन्यं च यो दद्यात् विश्वचक्रममस्तुतः ।

विस्तृतः सर्वपापेभ्यो विष्णुसंकीर्तनं महाधीयते ।

वैकुण्ठलोकमापन्नं चतुर्भुजः चणाननः ।

सिचनं चरणं च धेनुं चित्तं च वस्त्रं चणयम् ।

प्रत्येकं च यः कुर्वीत विश्वचक्रमिदं दिने ।

तस्यानुदीयते विश्वं सर्वतोय विपुला भवेत् ।

इति महाप्रज्ञमनुसूतादिप्रायं

विश्वचक्रं दद्यात्पुत्रीयदोऽङ्गारम् ।

इतिभवनसुपागतः स सिद्धे-

शिरमधिगम्य नमस्यते शिरोभिः ।

असुदर्शनतां प्रयाति शत्रो-

मंदनसुदर्शनताश्च कामिनीनाम् ।

सुतदर्शनकेशवाशुत्प-

कनकसुदर्शनदानदग्धपापः ।

स्तुतुर्दुरितारिणोऽङ्गारं

प्रवितरन्प्रवराकृतिं सुरारिः ।

अभिभवति भवोद्भवानि भिक्षा

भवमभितो भवं भवानि भूयः ।”

इति मात्स्ये महादानानुकीर्तने विश्वचक्रपादा-
निकी नाम २५६ अध्यायः ।

विश्वचक्रात्मा, [न] पुं, (विश्वचक्रं ब्रह्मात्ममेव
आत्मा स्वरूपं यस्य ।) विष्णुः । यथा,—

“नमो विश्वमयायेति विश्वचक्रात्मने नमः ।

परमानन्दरूपो त्वं पापि नः पापकर्तृमातुः ।”

इति मात्स्ये २५६ अध्यायः ।

विश्वजितुः, पुं, (विश्वं जयतीति । जि + कृप् ।
तुक् च ।) यज्ञमेदः । इति लटाधरः । (यथा,
रघुः । ५ । १ ।)

“तमधरे विश्वजिति त्रितीयां

निःशेषविश्वजितकोषजातम् ।

उपास्यविद्यो गुरुदक्षिणार्थे

कौतुः प्रपेदे परस्तुतिश्रियाः ।”

न्यायविशेषः । यथा । यत्तु कलाश्रुतेर्नित्य-
मभिहितं तत् कलाश्रुतौ विश्वजिज्ञासात् तमः

कल्प्यते । इत्यनेन विरुद्धमिति । स च न्यायो

यथा । विश्वजिता यजेत इत्यादि श्रूयते ।

इत्याकादशीतानम् । वरुणमाश्रुः । इति कैचित् ।

(अभिनिर्देशः । यथा, महाभारते । १२ । २५ । १६ ।

“यस्तु विश्वस्य जगतीं बुद्धिमाकृत्य तिष्ठति ।

तं प्राहुरध्यात्मविदो विश्वजिज्ञासयावकम् ।”

दानवनिर्देशः । यथा, तत्रैव । १२ । २५ । १६ ।

“विश्वजितुं प्रतिरूपं च दधानो विष्णो

मधुः ।”

दृष्टवस्तु पुनः । यथा, इतिवर्गः । १ । ५ । १ ।

“आद्योदृष्टवस्तुस्यापि विश्वजिज्ञासमेव ।”

सत्याजितनयः । यथा, तत्रैव । २० । १६ ।

“अजितनयश्चास्य विश्वजितस्य चान्नमः ।”

विश्वजयिनि, त्रि । यथा, भागवते । ७ । १ । ७ ।

“सर्वपक्षपतीन् धित्वा यश्चमानीय विश्वजितुः ।

जहार लोकपालानां स्वानानि सद्य तेजसा ।”

विश्वतः, [त्] य, (विश्व + तसिच् ।) सर्वतः ।

इत्यमरटीका । (यथा, भागवते । १ । १ । १६ ।

“हवमयात्तपादिभ्यो भयान्

अथम ते परं रक्षिताः सृष्टः ।”

विश्वदेवः, पुं, (विश्वे दीयतीति । दि + च ।)

मन्देपनाविशेषः । इत्यमरटीका ।

“विश्वदेवोऽस्तुदस्योऽर्च्योऽपि विष्णो ।

निजं गान्दीतुयश्चाहं यस्तुमती च यैतदं ।

नवाभासमने देवी यामकायां मदेव हि ।

अपि कलागतं सर्वं आहं च भविष्यतीति ।

विद्युत्

प्रकृतवाचात्तापश्च विश्वदेवौ च पत्नीम् ॥”
 इति बह्विपुराणे गणभेदनामाध्यायः ॥
 (विश्वस्य देवतास्यस्त्री, वि । यथा, हरिवंशे ।
 १८८ । १६ ।
 “श्रुतं मे विश्वदेवानां यदस्त्वं मन्वर्थिणाम् ।
 तदिदं मन्वेदेवानां तत्त्वमस्त्यपदिणाम् ॥”)
 अष्टेवा, स्त्री, कुमारवैभुक्ता । गौरवक्षाकुलिया
 इति भाषा । इति षष्ठापरः ॥ नागवशा ।
 अस्मत्पुत्र्यदस्तीत्यगः । इति रत्नमाला ।
 १७८५, [न] वि, मन्वेधममनकतां । विश्वक-
 ममलान् अस्त्विति गणहति विजयद्रष्टु मन्वेतो-
 गामी सत्त्वममध्यः तातव्यमध्योऽपीत्येके । इत्य-
 भरभरती ।
 यथादिक्, स्त्री, (विश्वं धर्मे धरतीति । धृ+
 तनिः । दीप् ।) एष्वी । इति केषितु ।
 इत्यनायः, पुं, (विश्वस्य नायः ।) शिवः । इति
 अम्बरजायती । (यथा, वैराग्यसूत्रके ॥०१॥
 “न मन्वीतं श्रुतिस्तुदयं
 न चन सन्तीतं परिश्रयं हृदयम् ।
 इत्यामि च धाम परं
 गच्छामि तु विश्वनाथपुरीम् ॥”
 साहित्यदर्पणप्रणीता पलितविशेषः । यथा,
 साहित्यदर्पणे ।
 “शेषान्नेष्टवत्तदस्यैकविंशत्यनु-
 योविश्वनाथकविराजकृतं प्रत्यम् ।
 साहित्यदर्पणसम्पुं सुधियो विलोक्य
 साहित्यतत्त्वमतिरत्नं सुखमेव विना ॥”
 विद्यानिवागमभट्टाचार्यपुत्रः पश्चाननोपाधिका
 भाषापरिच्छेदविद्वान्नास्तुतावलीप्रचितापरमपि-
 तविशेषः ।)
 अष्टपर्वा, स्त्री, भूम्यामलका । इति राज-
 निषेधः ।
 अष्टपाः, पुं, (विश्वं पातीति । पा+विष् ।)
 विश्वपायनकर्ता । य तु परमेश्वरः । इति
 सुभोषयाकरकम् । (यथा, हरिवंशे । २५१
 अध्याये ।
 “विश्वस्य मते कृतायपि अमृतकर्मणु इष्य
 येनप्रामांयं विश्वपालम् ॥”)
 विश्वपा, [न] पुं, (विश्वं पातीति । पा+अच्ये
 + “नञ्चक्षप्रपुनर्नीचमिति ।” ऊना० १
 १५८ । इति कनिष्ठप्रत्ययेन साधुः ।) अमिः
 अम्यः । इति ऐमचक्षः । द्वेषः । विश्वकर्मा
 इति संक्षिप्तमानीकादिहतिः । सूर्यः । इति
 अम्बरजायती ।
 विश्वदीपः, पुं, (विश्वस्य बोधी मन्त्रः ।) उहः
 इति अजातशत्रुः ।
 विश्वमा, पुं, कृतमिहः । इति ऐमचक्षः ।
 विश्वमिहः, स्त्री, (विश्वेति मन्त्रम् ।) कुमार-
 कृतममः । (यथा, हरिवंशे । १ । २६४ ।
 “विश्वमिहः कृतममः विश्वमिहः कृतममः ॥”
 तातव्यमध्यः ।
 “यद्येवं दीपः कृतममः यद्येवं कृतममः ॥

विपाके मधुरं हृद्यं रोचनं विश्वमेषणम् ।”
 इति चरके सूत्रस्थाने २७ अध्यायः ।)
 (विश्वभोजाः, [सु] पुं, सर्वसुक् । विश्वशब्दपूर्वक-
 सुवधातोः स्त्रीयादिकान्तिप्रत्ययेन निष्पन्नमिदम् ।
 (विश्वरक्षते, वि । यथा, ऋग्वेदे १५।४१।४१
 “पूषाभासः प्रभृष्टं विश्वभोजाः ।”
 “विश्वभोजा विश्वरक्षकाः ।” इति तद्वाक्ये
 सायणः ।)
 (विश्वमदा, स्त्री, अपिचिञ् । यथा,—
 “काशी कराशी च मनोजवा च
 सुनोहिता चैव च धूम्रवर्णा ।
 स्फुलिङ्गिनी विश्वमदार्षीसीर्यमेः
 यमेव जिह्वाः कथिता सुनीर्यैः ।”
 इति शब्दमाणा ।
 (विश्वम्भरः, पुं, (विश्वं विभर्ति । भृ + “संभ्राय
 भृष्टृणीति ।” १२।४६ । इति खच् । “व्य-
 र्हिषिदि ।” ६।१।६७ । इति रुम् ।) विष्णुः ।
 (यथाह कश्चित् ।
 “विश्वम्भर ! भरासार्कं विश्वस्माद्वा वष्टिः कुरु
 अथ पञ्चदश्याभावे त्वज विश्वम्भरत्वकम् ।”)
 इन्द्रः । इति मेदिनी । रे, २६५ ।
 (विश्वम्भरा, स्त्री, (विश्वं विभर्ति । भृ + खच् ।
 रुम् । टाप् ।) एषिवी । इत्यम्भरः । अस्या
 युत्पत्तिर्यथा,—
 “विश्वम्भरा तद्वरणाश्चानन्तागन्तरूपतः ।
 एषिवी एष्टुकन्यात्वाद्द्विभृतत्वात्कृत्वातुने ।”
 इति अष्टावैवर्ते प्रकृतिखण्डे ७ अध्यायः ।
 (यथा, उत्तरचरिते । १ अङ्के ।
 “विश्वम्भरा भगवती भवतीमक्षत
 राजा प्रजापतिवर्मा जनकः पिता ते ।”)
 विश्वशुः, पुं, वायुः । इति कैश्चित् ।
 (विश्वरूपः, पुं, (विश्वमेव रूपं यस्य ।) विष्णुः ।
 इति हेमचन्द्रः । (महादेवः । यथा, महा-
 भारते । ७।२०० । १०४ ।
 “विश्वे देवाश्च यत्तस्मिन् विश्वरूपस्ततः
 स्मृतः ।”
 लघूपुस्तः । यथा, विष्णुपुराणे । १।१५।१२२ ।
 “लघुसाध्यालजः प्रभो विश्वरूपो महा-
 यथाः ।”
 सन्नखदे, वि । यथा, भागवते । ६।०।२७ ।
 “य सन्नगाना स च विश्वरूपः
 प्रसीदतामनिवृत्तालशक्तिः ।”)
 विश्वरूपकं, स्त्री, कृष्णायुध । इति राजनिघण्टुः ।
 (विश्वरेताः, [सु] पुं, (विश्वे रेतः शक्तिर्यस्य ।)
 मर्या । इति हेमचन्द्रः ।
 (विश्वरोचनः, पुं, (विश्वान् रोचयतीति । रच् +
 लुः ।) नाडीचक्षाकः । यथा,—
 “किमुकं रेदुनी रेदुनाङ्गीषी विश्वरोचनः ।”
 इति चिकित्साशेषः ।
 (विश्ववेदाः, [सु] इति, सर्वज्ञः । विश्वं वेदि-
 त्वर्थं विश्वतन्मूर्त्यैर्विद्यातीरसुदयधेन निष्प-
 म्मिदम् । यथा,—

विन्वाची

“स्वस्ति न इन्द्रो वृद्धश्रवाः
स्वस्ति नः पूषा विश्ववेदाः ।
स्वस्ति नस्तार्क्ष्यो ररिश्मिः
स्वस्ति नो बृहस्पतिर्दधातु ॥”
इति यजुर्वेदसिध्यान्तमन्तः ॥
(यथाच भागवते । ८ । १ । २६ ।
“सोऽहं विश्वस्रजं विश्वमविश्वं विश्वेन्दुसम् ।
विश्वान्मानमजं ब्रह्म प्रथतोऽस्मि परं पदम् ॥”)
विश्वसदा, स्त्री, अग्निनिष्ठाविशेषः । यथा,—
“हेतिः शिखा च सप्तार्धैर्जिह्वास्ता एव
कीर्तिताः ।
काली कराली सुहिता धूम्रवर्णा मनोजवा ।
स्फुलिङ्गिनी विश्वसदा संज्ञास्तासासदाहताः ॥”
इति जटाधरः ॥
विश्वसारं, स्त्री, (विश्वेयां सारम् ।) तन्त्रविशेषः ।
इति प्रथितम् ॥
विश्वसारकं, स्त्री, (विश्वसार + संज्ञायां कन् ।)
विदरवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ अग्निमन्त्राः ।
इति भाषा ॥
विश्वसितः, त्रि, (वि + श्वस + क्तः ।) विश्वस्तः ।
इति सुगन्धवोध्याकरणम् ॥ (यथा, नैषधे । १ । १३ ।
“न केवलं प्राणिवधो वधो मम
त्वदीय्याद्विश्वसितान्तरात्मनः ॥”)
विश्वस्रक्, [ज्] पुं, (विश्वं स्रजतीति । स्रज् +
क्रिप् ।) ब्रह्मा । इत्यमरः ॥ (विश्वस्रहरि, त्रि ।
यथा, रघुः । १० । १६ ।
“नमो विश्वस्रजे पूर्वे विश्वं तद्वद्विधत्ते ।
अथ विश्वस्य संदर्शे तुभ्यं वेधा स्वितात्मने ॥”)
विश्वस्तः, त्रि, (वि + श्वस + क्तः ।) जातविश्वस्तः ।
इति मेदिनी । ते, १५५ ॥ यथा,—
“न विश्वसेद्विश्वस्ते विश्वस्ते नातिविश्वसेतु ।
विश्वस्याक्षयस्तत्पत्रं ब्रह्मादपि निष्पन्नति ॥”
इति गारुडे ११४ अध्यायः ॥
विश्वस्ता, स्त्री, विधवा । इत्यमरः ॥ (यथा, साहित्य-
दर्पणे । १० परिच्छेदे ।
“स्रजयुगलस्तामरथाः
फण्टककलितान्नयत्यो देव ।
त्वयि कृपितेऽपि विश्वस्ताः
प्रागेव रिपुस्त्रियो जाताः ॥”)
विश्वस्या, स्त्री, (विश्वतः सन्ततः तिष्ठतीति ।
विश्व + स्या + कः ।) श्रुतापरी । इति राज-
भिषेकः ॥
विश्व्या, स्त्री, (विश्व + कृन् । श्रियां टाप् ।) अति-
विद्या । इत्यमरः ॥ श्रुतापरी । इति राज-
भिषेकः ॥ पिप्पली । इति शब्दचन्द्रिका ॥
(इत्यक्षर्याविशेषः । यथा, महाभारते । १ ।
६५ । १२ ।
“लोधा प्राधा च विश्व्या च तन्विता कपित्वा-
रुजः ॥”)
विश्व्यायो, स्त्री, अक्षरीविशेषः । यथा,—
“उल्लंघो मेघका रसा मिश्रं धी कृत्स्नया ।
विश्व्यारो च हस्ताथो च पञ्चकु तिथीकमा ।

विश्वामि

भातुमत्तवला वयो दृढशायरयः शुभाः ॥”

इति बह्विपुराणे गणभेदनामाध्यायः ।
(बाह्विरीगविशेषः । तल्लघनादिकं यथा,—
“अथ विश्वाचीलक्षणमाह ।

‘ननं प्रवृत्तनीनां या कष्टरा बाहुष्टनः ।
वाङ्मोः कर्मव्ययकरी विश्वाची नाम सा स्मृता ॥”
कष्टरा मदाश्रयः ततं हस्तस्योपरिभागः ।
तल्लघ्नोऽत्र उपरिधाचकः यथा भूमितल-
मिति । तनायमर्थः । बाहुष्टनः वाङ्मोः पुं०
बाहुष्टनमाश्रय ततं प्रतिदक्षतलं यावज्जी-
व्य कष्टरास्ताः सन्त्य दाङ्मोः प्रसारणा-
कुशलादिकर्मव्ययकरा भवति सा एव वात-
वाधियु विश्वाचीलुप्यते वाङ्मोरिति द्वित्वं
सम्यगपरम् । एकस्मिन्नपि बाहौ विश्वाची
भवति ॥” इति भावप्रकाशः ।)

विश्वामि, [न] पुं, (विश्वमेव आत्मा यस्य विश्वस्य
आत्मा इति वा ।) विष्णुः । यथा,—
“अथ कर्म च विश्वात्ममणस्याकर्तृरात्मनः ।
तिर्यङ्गपियु यादःस्त तदत्यन्तविद्वन्मनम् ॥”
इति श्रीभागवते १ स्कन्धे = अध्यायः ।
(महादेशः । यथा, कुमारः । ६ । १ ।
“अथ विश्वात्मने गौरी सन्दिदेश मिथः सखीम् ।
दाता मे भूष्टनां नाथः प्रमाणीक्रियतामिति ॥”)
विश्वामायाः [न] पुं, देवता । इति विद्वान्त-
कौत्तरौ ।

विश्वामित्रः, पुं, (विश्वमेव मित्रमस्य । “मित्रे
पर्यौ ॥” ६ । २ । १३० । इति विश्वस्य दीर्घः ।)
ब्रह्मविशिष्टः । तत्पत्न्यायः । गाधियः २ ।
इति त्रिकाशप्रियः । विश्वकृपाणी ३ गाधियः ३
कौशिकः ५ । इति ऐमचन्द्रः । गाधियः ६ ।
इति शब्दरत्नावली । तस्यान्तर्यामि,—
“अतश्चरुतं शुभा दृष्टं पुत्रं सक्तं भृगुः ।
अथाजगाम मतिमान् सूर्या दृष्टा नगन्त य ।
दम्पती तं समासीनं भृगुं देवगणार्चितम् ।
पूजयित्वा समासीनं तल्लघ्नौ ललाटलो ।
गतौ भृगुः सूर्या ग्रीवां सुप्रीत ददममवीन् ।
वरं हवीष्य दास्यामि पाप्मिन् वरवर्षिणि ।
अदेयं दुष्करं वापि यय ते वर्तते धृष्टा ।
ततः सत्त्वतो पुत्रं तपस्यायायपारगम् ।
यातुश्च बीरमहत्तं पुत्रं वरमयायत ।
य ऐमचन्द्रादुक्ते भूत्वा ध्यानपरकदा ।
विद्वानासीत् सनया यसात् शुभं सवर्णं यः ।
तस्य निशापवातागु निःसृतं वै चन्द्रहयम् ।
तस्यै ननु हिनयं दद्या भृगुस्तामिरममवीन् ।
अदहयं यदात तं सुते ययप्रति सयम् ।
आत्मा जतो जतो माता तदा त्वय करिष्यः ।
आनिष्ठाग्राह्यत्वं ते माता पुंजन्याय वै ।
अदमारक्तं धेनं वा भोष्यति सुमदायः ।
गर्भोऽप्यमरहन्तु यमाविष्ट मित्रं ययम् ।
भोष्यतिन पुत्रोऽपि भविष्यति यदातमः ।
सकृत्तु भृगुर्मानो यदेष्टं वापि संहरम् ।
यदाय नाया वक्ष्यामि मया मित्रा श्री भातिनी ।

विश्वाम

अथ यानदिने चत्वारिंशत्परास्तकं ययम् ।
अन्यान् सत्त्वतो तस्या माता ययम् ॥ चितं
ययम् ।
परिवर्त्तन्तु नं ध्यात्वा दिव्याधानो भृगुर्मानः ।
अथाम्य सूर्यां तां ययन्त्येदममवीन् ।
विषयेययया भद्रे दद्यान्निष्ठाग्राह्यम् ।
नद्या चरुप्राश्ने च तवेदन्ते भविष्यति ।
ब्राह्मणः चक्षियाचारस्तत्र पुत्री भविष्यति ।
चक्षियां प्राञ्जलाचारो मातुले भविता सुतः ।
इत्युक्त्वा भृगुना साध्वी तदा सययती भृगुम् ।
पुनः प्रसादयामास पौत्रौ मेधस्त्विति तादृशः ।
ययमस्त्विति प्रोक्ता न तत्रैवान्तर्दधे भृगुः ।
अथ काणे सुतं दीप्तं यमदन्वित्र गाधिया ।
सुपुत्रे चतुर्थी तस्या विश्वामित्रं तपोनिधिम् ।
यमदन्विस्ततो वेदान् यतुरः प्राय माचिरम् ।
प्रादुरासदुर्गन्धैः स्वयं तस्मिन् मचात्मनि ।
विश्वामित्रोऽपि सकलान् वेदानपि तयाचिरान् ।
धनुर्जैः तथा जनस्य विप्रसाभूषणोद्यनः ।
जायन्त्यमानस्तेनस्त्री यमदन्विस्तैरातपाः ।
वेदैस्तपोभिः य सुनीनत्क्रामस्य सययन् ॥”

इति कालिकापुराणे २३ अध्यायः ।
(यायुर्देवपारदर्शनं सुवृत्तौ यस्य पुत्रः । यथा,—
“अथ चानदृशा विश्वामित्रप्रवृत्तयोऽविदन् ।
अयं धन्यतरिः काश्यां काशिराजोऽयस्यते ।
विश्वामित्रो सनित्येय पुत्रं सुवृत्तयुक्तवान् ।
यत्तु । वाराणसीं गच्छ त्वं विश्वेश्वरवज्रभाम् ।
तत्र नाया दिव्योदायः काशिराजोऽस्ति
बाहुणः ।
य इह धन्यतरिः साधादायुर्जैर्दिव्योदरः ।
आयुर्जैर्दं नतोऽधीत्य लोकोपगतित्तनवे ।
धन्यप्राणिदयातीर्थसुपकारो महाभयः ।
पितृन्धनमाकर्ण्य सुवृत्तः काशिकां गतः ।
तेन यार्हं वमध्येषु सुनिष्ठुशतं ययौ ॥”
इति भावप्रकारशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।
“विश्वामित्रसुतः श्रीमान् सुवृत्तः परिपृच्छति ॥”
इत्युत्तरतले गद्यश्रुतमेध्यायं सुवृत्तेनोक्तम् ।
विश्वामित्रास्त्वमित्रं ययान् । परममित्रम् । यथा,
“जनकेनाभिरामाय ददौ राज्यमकवटकम् ।
मित्रामित्रं पुरस्कृत्य वगवायं ततो ययौ ॥”
इत्युक्तः ।)

विश्वामित्रप्रियः, पुं, (विश्वामित्रस्य प्रियः ।) नारि-
केतः । इति शब्दरत्नावली । (काशिकाः ।
यथा, महाभारते । ३ । २३१ । ८ ।
“विश्वामित्रप्रियस्यैव देवसंन्याप्रियकृपा ॥”)
विश्वामित्रः, [न] पुं, विश्वेय राजते यः । विश्वेया
राट् राजा इति या । इति सुपनीषदाकर-
णम् । (“विश्वस्य पशुराटोः ॥” ६ । १ । १८८ ।
इति दीर्घः ।)

विश्वामयः, पुं, (विश्वं यय ययम् । “विश्वस्य पशु-
राटोः ॥” ६ । १ । १२० । इति पूर्वपदात्तस्य
दीर्घः ।) नन्वन्विष्टः । इति मेदिनी । यथा,—
“दद्यात्तु भृगुर्मानो यदेष्टं वापि संहरम् ॥”

विश्वेशः

इतः सुदृष्टः स्वाश्वेयं सत्त्वतो मदासनाः ।
विश्वामयः कशाशुच गन्धर्वैकादशो गयः ॥”
इति बह्विपुराणे गणभेदनामाध्यायः ।
(विष्णुः । यथा, महाभारते । ६ । ६२ । ६५ ।
“विश्वामयुर्विश्वमन्त्रिर्विश्वेशो
विश्वकृतेनो विश्वकर्मा पशौ च ॥” ८ ।
वत्तरविशेषः । यथा, दृष्टव्यं हितायाम् । १५४१ ।
“कौधी द्वितीयः परतः क्रमेण
विश्वामयुश्चेति पराभवश्च ॥”
सत्त्वतो यथा, चिन्तामणिधृतवचनम् ।
“सत्त्वोऽयते क्षेमं सत्त्वस्यमदार्थता ।
विश्वामयो वराहोऽपि कार्पासस्य मदाधता ॥”)
निश्चि यो । इति मेदिनी ।
विश्वामयः, पुं, (विश्व + यय + ययम् ।) प्रत्ययः । सत्त्व-
प्रत्ययः । विश्वामयः २ । इत्यमरः । व्याख्यायः ६
व्याश्रमः ४ । इति शब्दरत्नावली । ७ ।
“तोभप्रमादविश्वामयैः पुरुषो नाश्रयति त्रिभिः ।
यसाहोभो न कर्मणः प्रमादो न न विश्वसेत् ।
या श्रीया न मद्ं कृप्यात् य सुखी दृष्टायोज्-
भित्तः ।
तस्मिन् यस्य विश्वामयः पुरुषः स जितेन्द्रियः ॥”
इति गारुडो नीतिचारे ११५ पाध्यायः ।
“यस्य यावच्छ विश्वामयस्य विद्विष्य तावतो ।
यतापानिति सत्यस्य प्रभावः परिमीयते ॥”
इति तत्रैव २३४ पाध्यायः ॥
“न विश्वसेदविश्वस्ते विश्वस्ते गतिविश्वसेत् ।
विश्वामयस्यसुवृत्तं मूढादपि निहतमिति ॥”
इति च गारुडो ११४ अध्यायः ॥ ८० ॥
“नस्मिन्नाय नदीनाय अस्मिन्नाय शस्त्रपायिनाम् ।
विश्वामयो नैव कर्मणः स्त्रीषु राजकुलोषु च ।
न विश्वसेदविश्वस्तं मित्रपापि न विश्वसेत् ।
कदाचित् कुपितं मित्रं शुभदीपं प्रकाशयेत् ॥”
इति व्यासस्यम् ।
विश्वामयनातकः, त्रि, विश्वामयं दृष्टि यः । (विश्वामय
+ यय + ययम् ।) विश्वामयनाश्रयः । यथा,—
“न भाराः पन्मेता भारा न भाराः यय
यागराः ।
विश्वका हि मत्ताभारा भारा विश्वामय-
यागकाः ॥”
इति कर्मकोचनम् ।
विश्वदेवाः, पुं, सविः । सादृश्यः । इति यं विश्व-
कारोणादृष्टिः ।
“अनुर्दक्षो ययः ययः जायः नागदृष्टा ययः ।
रोषकपादग्रासेव तथा चास्ते दुस्तमयाः ।
विश्वदेवा भवन्त्येते ददा सर्वत्र पूजिताः ॥”
इति बह्विपुराणे गणभेदनामाध्यायः ।
अथ विश्वामयस्य मयस्यम् ।
विश्वेशः, पुं, (विश्वस्य ईशः ।) प्रियः । इति शब्द-
रत्नावली । (विष्णुः । यथा, भागवते । १ ।
= ४१ ।
“अथ विश्वेश विश्वामय विश्वमन्त्रिर्विश्वेशो भे ।
रोषे नानामिदं द्विपि ददे ययान् शुचिपुः ॥”)

विषः

विषः

विषः ८

विषः, पुं. (विषस्य ईश्वरः ।) काशीस्य-
महादेवः । यथा,—
“सर्वलोचनं सर्वो म सर्वपापं क्षमाय च ।
महिम्नांशु यः स्नातो यो विष्णो निर्द्वेषः ।
सर्वं सर्वं पुनः सर्वं सर्वं सर्वं पुनः पुनः ।
इतो विष्णोर्दो नित्यं स्नानया मणिकर्निकाः”
इति काशीस्यम् ।

(यथाच भवेत् ।

“सुखेन वाद्यं संतिष्ठेन पादं
रत्नैर्यथा विलसन्तेन पूजा ।
मनं पुनस्तस्य भवेदनन्तं
निःस्पृहं निःस्पृहं एव देवः ॥”

विष्णोर्गणं, स्त्री, (विष्णोर्गणमौषधम् ।) गुण्यो । इति
राजनिर्घण्टः ।

विष, इत् निष्ण औ इ चाप्रौ । इति कवि-
कल्पदमः । (शा०-उभ०-आल०-इच्छे-सक०-
आनिट् ।) इत्, कविगत् आनिट् । ति ण,
विधेदि विधेदि । औ, वेष्टा । इ, वेष्टे । उभय-
पक्षोऽर्थः । अक्षयं कर्त्तुं आलने मदाप्यो
इकारः । इति दुर्गादासः ।

विष, उ सेचने । इति कविकल्पदमः । (आ०-
पर०-सक०-नेट् । आनिट् ।) उ, विधित्वा
विष्टा । इति दुर्गादासः ।

विष, म औ विप्रयोगे । इति कविकल्पदमः ।
(आ०-पर०-अक०-आनिट् ।) ग, विष्णानि
आनी पुतादिभ्यो विहृत्वाः स्यात् इत्यर्थः । औ,
अपिचत् । दन्तान्ताद्यमिति । विष्णुशुक्लौ
सुभृतिः । इति दुर्गादासः ।

विषं, स्त्री, (विष संघने + कः ।) जगम् । इत्य-
भरः । पक्षेष्टरम् । इति तट्टीकायां गुण्टः ।
योगम् । पक्षगम् । सामान्यविषम् । इति
राजनिर्घण्टः ।

विषः, पुं, स्त्री, (विष + कः ।) विषम् । तत्पर्यायः ।
पुं, पुं, २ मरुतम् । इत्यभरः । आश्विनम् ।
अश्विनम् ५ मरुतम् ६ कालकूटम् ७ कलाकूटम्
८ कालकूटम् ९ कालकूटम् १० नीलम् ११
मरुतम् १२ धीरम् १३ दानादणम् १४ दाना-
दणम् १५ धीरम् १६ मरुतम् १७ । इति राज-
निर्घण्टः । आश्विनम् १८ शीतम् १९ रणः २०
दण्डम् २१ मरुतः २२ । इति जटाधरः ।
अश्विनम् २३ आश्विनम् २४ । इति प्रह्लाद-
कविः । आश्विनः २५ पक्षगम् २६ प्रदीपनः
२७ शीतकवेयः २८ मरुतपुत्रः २९ । इति
राजनिर्घण्टः । तद्वैद्ये यथा,—

“विषं लोहं च काकोलजालकूटदण्डादणः ।
गौरादणः शीतकवेयो मरुतपुत्रः प्रदीपनः ।
शरीरो दण्डगम्भ विषमैरा अमो नयः”
इति दण्डगम्भे अमरः । १ ।
कविः ।

“विषः तु दो रमणीयं मरुतपुत्रं दण्डा-

यथाः ।

पक्षगम्भः दण्डगम्भे मरुतपुत्रः शीतकवेयः ।

शौराष्ट्रकः शीतकवेयः काकोलो दारदोपि
च ।

अश्विनो मेघदण्डकूटवालकनन्दनाः ।
कैराटको हेमपतो मरुतः करवीरकः ।
सर्वोऽस्तको गौरादकः सक्तुकर्दमौ ।
अश्विनसारः कालिङ्गः शङ्खिको मधुसिक्तकः ।
इन्द्रो लाङ्गलिको विस्कुलिङ्गपिङ्गलगौचमाः ।
सक्तको दालवर्षेति स्यावरा विषजानयः ॥”
इति हेमचन्द्रः ।

अथ विषस्य नामलक्षणगुणाः ।
“विषं तु गरलं चोदृक्ताग्नेदागुदादरेत् ।
वत्सनामः सद्यारिद्रः सक्तुकस्य प्रदीपनः ।
शौराष्ट्रकः शङ्खकस्य कालकूटस्यैव च ।
हालाहलो वलपुत्रो विषमैदा अमो नवः”
तत्र वत्सनामस्य स्वरूपनिरूपणम् ।
“सिन्धुवारसटकपत्रो वत्सनाभ्याकृतिस्तथा ।
यत्पार्थे न तरोर्वृद्धिर्न वत्सनामः स भाषितः”
अथ शारिद्रस्य स्वरूपम् ।
“हरिद्रातुल्यमूलो यो शारिद्रः स उदाहृतः”
अथ सक्तुकस्य स्वरूपम् ।
“वद्वन्मिः सक्तुकेनैव पूर्णमध्यः स सक्तुकः”
अथ प्रदीपनस्य स्वरूपम् ।
“प्रदीपलोहितो यः स्यादौषमान् दलनप्रभः ।
महादाहकरः पूर्णैः कथितः स प्रदीपनः”
अथ शौराष्ट्रकस्य स्वरूपम् ।
“सुराद्विषये यः स्यात् स शौराष्ट्रक
उच्यते ॥”

अथ शङ्खकस्य स्वरूपम् ।
“यस्मिन् गोष्ठप्रके वहे दुग्धं भवति लोहितम् ।
स शङ्खक इति प्रोक्तो द्रव्यतत्त्वविशारदैः”
अथ कालकूटस्य स्वरूपम् ।
“देवासुररूपे देवैर्हतस्य पृथुमानिनः ।
दैत्यस्य कथिराज्यातन्तरश्चत्यसन्निभः ।
निर्यामः कालकूटोऽस्य सुनिभिः परिकीर्तितः ।
शौराष्ट्रकश्च शङ्खकैः कोकयैः मलयैः भवेत्”
अथ हालाहलस्य स्वरूपम् ।
“गोक्षनाभप्रलो गृह्णस्तानपत्रकदक्षया ।
तेजसा यत्न दहन्ते समीपस्था इमादयः ।
अमो हालाहलो ज्ञेयः किष्किन्यायां शिमा-
लये ।
इतिस्त्वानिन्दे देवे लोचयेऽपि च जायते”
अथ वलपुत्रस्य स्वरूपम् ।
“यस्यैतः कपिलो यः स्यात् तथा भवति साधकः ।
प्रकाशः स विज्ञेयो जायते मलयपार्ये ।
माकलः पाण्डुरस्तेषु अस्त्रियो लोहितप्रभः ।
तेजः प्रीतिः सितः शूद्रो विष उक्तस्तुविषः ।
रसाग्ने विषं विषं अस्त्रियं देशपुष्टे ।
कैरं कुडिनाशाय शूद्रं दद्यादप्यदि”
अथ विषस्य गुणाः ।
“विषं घातकं प्रोक्तं सद्यारिद्रं च विज्ञेयं च ।
सद्यारिद्रं घातकं शूद्रयोग्यादिनादाहृतम् ।
सद्यारिद्रं घातकं शूद्रयोग्यादिनादाहृतम् ।
सद्यारिद्रं घातकं शूद्रयोग्यादिनादाहृतम् ।

शालम् । विकासि ओजःश्रीमत्पूर्वकं चन्वि-
वन्वश्रिधिलीकरणशीलम् । आग्नेयं अधिका-
संशम् । योगवाहि संसर्गगुणवाहकम् ।
“मदावहं तमोगुणाधिवेन बुद्धिबिम्बकम् ।
तदेव युक्तियुक्तं प्राणदायि रसायनम् ।
योगवाहि परं वातश्लेष्मिन् सन्निपातहृत् ।
योगवाहि विद्योमन् दंष्ट्रं वीर्यवर्धनम् ।
ये दुर्गुणा विषेऽशुद्धे ते सुहृन्नां विशोधनम् ।
तस्मादिहं प्रयोगेषु शोधयित्वा प्रयोजयेत्”
अथोपविषायां निरूपणम् ।
“अर्कचौरं सुहृच्चौरं तथैव कलिहारिका ।
करवीरोऽथ धूसूरः पञ्च चोपविषाः स्मृताः”
उपविषा गौणविषाः । एषां गुणास्तत्र तत्र
द्रव्याः । अपि च ।
“अर्कचौरं सुहृच्चौरं शाङ्गली करवीरकः ।
शुक्लाहिकेनो धूसूरः समोपविषातयः”
एतेषां शोधनं चिन्त्यम् । गुणास्तत्र द्रव्याः ।
अथ विषायां शोधनविधिः ।
“गोष्ठे चिद्दिनं स्थाप्यं विषं तेन विशुद्धति ।
रक्तवर्षपतेकाक्तं तथा घर्ष्यं वासवि ॥
येगुणा गरले प्रोक्तास्ते सुहृन्नां विशोधनम् ।
तस्मादिहं प्रयोगेषु शोधयित्वा प्रयोजयेत्”

इति भावप्रकाशे पूर्वखण्डः ।

अथ विषाधिकारः । तत्र विषस्य द्वैविध्य-
माह ।
“स्यावरं जङ्गमस्यैव द्विविधं विषमुच्यते ।
दशाधिष्ठानमात्रान् द्वितीयं षोडशाश्रयम्”
स्यावरविषस्य दशाश्रयानाह ।
“मूलं पत्रं फलं पुष्पं त्वक् चौरं सारमेव च ।
निर्याचो घातपक्कन्दः स्यावरस्याश्रया दश”
तद्वयथा । मूलविषं करवीरादि १ । पत्रविषं
विषपत्रिकादि २ । फलविषं कर्कोटकादि ३ ।
पुष्पविषं वेनादि ४ । त्वक्सारनिर्याचविषाणि
करन्मादीनि ५ । ६ । ७ । चौरविषं सुहृदादि
८ । घातविषं हरितालादि ९ । कन्दविषं यत्न-
नाभसक्तुकादि १० । ११ । जङ्गमविषस्य षोड-
शाश्रयानाह ।
“हृदिनिश्वासदंष्ट्राश्च नखमूत्रमलानि च ।
शूलं लाला सुखं सार्धः संदंष्ट्रावमर्हितम् ।
गुदास्थिपिपात्रूकानि दश मृद् जङ्गमाश्रयाः”
तद्वयथा । हृदिनिश्वासविषा दिव्याः सर्पाः १ । २ ।
दंष्ट्राविषाः मौमाः सर्पाः ३ । दंष्ट्रानखविषा
आप्रादयः ४ । शूलविषा मृद्विकादयः ५ । लालाविषा
उषिटादयः ६ । लालाशूलविषा शूलविषा-
शूलविषा ७ । शूलविषा ८ । शूलविषा ९ । शूलविषा १० ।
शूलविषा ११ । शूलविषा १२ । शूलविषा १३ । शूलविषा १४ ।
शूलविषा १५ । शूलविषा १६ । शूलविषा १७ । शूलविषा १८ ।
शूलविषा १९ । शूलविषा २० । शूलविषा २१ । शूलविषा २२ ।
शूलविषा २३ । शूलविषा २४ । शूलविषा २५ । शूलविषा २६ ।
शूलविषा २७ । शूलविषा २८ । शूलविषा २९ । शूलविषा ३० ।
शूलविषा ३१ । शूलविषा ३२ । शूलविषा ३३ । शूलविषा ३४ ।
शूलविषा ३५ । शूलविषा ३६ । शूलविषा ३७ । शूलविषा ३८ ।
शूलविषा ३९ । शूलविषा ४० । शूलविषा ४१ । शूलविषा ४२ ।
शूलविषा ४३ । शूलविषा ४४ । शूलविषा ४५ । शूलविषा ४६ ।
शूलविषा ४७ । शूलविषा ४८ । शूलविषा ४९ । शूलविषा ५० ।
शूलविषा ५१ । शूलविषा ५२ । शूलविषा ५३ । शूलविषा ५४ ।
शूलविषा ५५ । शूलविषा ५६ । शूलविषा ५७ । शूलविषा ५८ ।
शूलविषा ५९ । शूलविषा ६० । शूलविषा ६१ । शूलविषा ६२ ।
शूलविषा ६३ । शूलविषा ६४ । शूलविषा ६५ । शूलविषा ६६ ।
शूलविषा ६७ । शूलविषा ६८ । शूलविषा ६९ । शूलविषा ७० ।
शूलविषा ७१ । शूलविषा ७२ । शूलविषा ७३ । शूलविषा ७४ ।
शूलविषा ७५ । शूलविषा ७६ । शूलविषा ७७ । शूलविषा ७८ ।
शूलविषा ७९ । शूलविषा ८० । शूलविषा ८१ । शूलविषा ८२ ।
शूलविषा ८३ । शूलविषा ८४ । शूलविषा ८५ । शूलविषा ८६ ।
शूलविषा ८७ । शूलविषा ८८ । शूलविषा ८९ । शूलविषा ९० ।
शूलविषा ९१ । शूलविषा ९२ । शूलविषा ९३ । शूलविषा ९४ ।
शूलविषा ९५ । शूलविषा ९६ । शूलविषा ९७ । शूलविषा ९८ ।
शूलविषा ९९ । शूलविषा १०० ।

विषः

विषः

विषः

आश्रयमेदेन विशिष्टानां विषाणां कार्या-
ग्याह । तत्र नृलविषस्य कार्यमाह ।
“उद्देश्यं नृलविषैर्मोहः प्रलपनं भवेत् ॥”
पत्रविषस्य कार्यमाह ।
“जृम्भणं वषट्कं श्वाको नृणां पत्रविषैर्भवेत् ॥”
फलविषस्य कार्यमाह ।
“गुच्छशोथः फलविषैर्दाहो ह्येष भोगने ॥”
पुष्पविषस्य कार्यमाह ।
“भवेत् पुष्पविषैर्हिराभाणं सृष्ट्वेनं तथा ॥”
त्वक्सारनिर्पातविषाणां कार्यमाह ।
“त्वक्सारनिर्पातविषैरुपयुक्तैर्भवन्ति हि ।
आस्यदौगन्धपाग्व्यश्रीरुक्कफसंस्वाः ॥”
क्षीरविषकार्यमाह ।
“क्षेनागमः क्षीरविषैर्विद्धमेदो गुणजिह्वाता ॥”
धातुविषकार्यमाह ।
“क्षीरिदुर्गं धातुविषैर्दृष्टं दाहश्च तालुनि ।
प्रायेण कालघातीनि विषाण्येतानि निहिंशेत् ॥
एतानि नृलादीनि विषाणि नय कालघातीनि
कालान्तरे मारकाणि ॥ ६ ॥ कन्दविषस्य
कार्यमाह ।
“कन्दान्नुग्रवीर्याणि यान्नुक्तानि त्रयोदश ।
सर्वाण्येतानि कुण्डलेर्ज्यानि दशभिर्गुणैः ॥
स्यावरं जङ्गमेषां कृत्रिमेषां यद्विषम् ।
सद्यो निहन्ति तन् सर्वां गुणैश्चेद्विषमिदम् ॥”
तान् दशगुणानाह ।
“रुचस्तृणं तथा तीक्ष्णं हृष्टमात्रं यथापि च ।
विकाशं विशदं चैव लघ्वपाकि च ते दश ॥”
ते गुणैर्विषस्य कार्यमाह ।
“तद्वैद्यान् कोपयेद्यादुर्मोह्यान् पित्तं सशो-
णितम् ।
तैश्चप्राप्तं मोहयति गर्भवत्यां प्रकृतिं हि ॥
शरीरावयवान् सौम्यात् प्रविशेदिकरोति च ।
आशुत्वादाशु तद्वन्ति अवाधात् प्रकृतिं हरेत् ॥
विकाशित्वात् क्षपयति दौघान् धातून् मला-
न्विपि ।
अतिरिप्यत वैश्यादुचिकित्सस्य लाघवात् ।
दुष्पूरं जाविप्राप्तिव्याप्तकान् कोपयति चिदम् ॥”
विषतिप्रशस्तस्य लक्षणमाह ।
“सद्यः पाकं याति यस्य चतं तत्
सवेदकं पचते चाप्यभीक्ष्णम् ।
क्षणभीर्त्तं ॥ ७ ॥ सम्यर्थपूति-
चतान् मांसं शीकते यस्य चापि ।
दृष्टातापो दाहसृष्टं च यस्य
दिग्भाविद्धं तं सद्यः यवस्येत् ।
निज्ञान्येतान्येव कुम्भादभिन्ने-
दतः क्षुद्रो वा ग्रये यस्य चापि ॥”
पचते चाप्यभीक्ष्णं पुनः पुनः पाकमेति । तापो
परिपक्वता । दाहोऽभ्यन्तरे । कुम्भादिना
चतं कर्तुमर्हं बोद्धव्यम् । प्रायेण राचादीना-
नम्रादौ शत्रवो विषं ददति ॥ ७ ॥ तीर्था ज्ञानार्थं
लक्षणमाह ।
“रङ्गिणो मनुष्याणां वाक्पेयास्तुल्यवैकृतैः ।

जानीयाद्विषदानारमोभिलिङ्गैश्च बुद्धिमान् ॥
न ददात्युत्तरं एष्टो विषसुर्मोहमेति च ।
अपार्थं बहु संकीर्णं भाषते चापि मूढवत् ॥
अङ्गुलीः स्त्रीटनेदुर्गो विलिखेत् प्रष्टुं सदापि ।
वेपथुश्चास्य भवति वस्तुसैकैकमीक्षते ॥
विषवक्तो ध्यामच्च नखैः किञ्चित्छिनत्ति च ।
आलमेत सङ्गहैः करेण च शरीरुद्धान् ॥
निर्वियासुरपहारैर्वीक्षते च पुनः पुनः ।
नन्ते विपरीतं च विषदाना विचेतनः ॥”
इङ्गिनमभिप्रायसूचक आकारः । सुखवैकृतिं
सुखवैकल्यादिः । अभिलिङ्गैः वक्ष्यमाणैः । न
ददात्युत्तरं एष्टः स्त्रीयासक्तमननितयामो-
हान् । संकीर्णं अस्फुटम् । भयनवायुजनित-
पञ्चयथापनोदायाङ्गुलीः स्त्रीटयेत् । प्रष्टुं
पृष्टेतावपि । ध्यामः दम्भसमानवर्णः । आल-
मेत् स्पर्शेत् । विपरीतं यथा स्यादेवं वर्तते ॥
जङ्गमविषाणां सामान्यानां कार्यमाह ।
“निद्रातन्त्राज्ञमं दाहं स्यात्कं लोमघर्षणम् ।
शोथचैवातिसारश्च कुरुते जङ्गमं विषम् ॥”
जङ्गमेष्टु तीक्ष्णतरवेन सर्पाणाह ।
“वातपित्तकफात्मागो भोगिमण्डलिराजिनाः ।
यथाक्रमं समाख्याता ह्यन्तरा इन्द्ररूपिणः ॥”
भोगिनः फणिनः । ते च विंशतिः ।
“मण्डलेर्विविधैश्चित्राः पृथवो मन्दगामिनः ।
पट् ते मण्डलिनो ज्ञेया ज्वलनाकंसमा विषैः ॥
स्निग्धा विविधवर्णाभिस्त्रियं गूर्ध्वं राजनिभिः ।
विचित्रा इव ये भान्ति राजजिनास्ते हि तेऽपि
यद् ॥”
एते यथाक्रमं वातपित्तकफात्मानः । ह्यन्तरा
हे अन्तरे भेदो येषां ते ह्यन्तराः । यथा
भोगिनो मण्डलिण्यां जानाः इत्यादि ॥ ८ ॥
भोगिप्रभृतिरुशदंशलक्षणमेवमाह ।
“दंशो भोगिजनः क्षणः सर्ववातविकारशुम् ।
पीतो मण्डलिनः शोथोऽप्युदः पित्तविकारवान् ॥
राजिजोत्यो भवेदंशः स्थिरशोथश्च प्रच्छिन्नः ।
यासुः स्निग्धोऽतिशान्नासृक्चर्बुद्विषविकार-
वान् ॥”
दंशविशेषे कालविशेषे च दृष्टस्यासाध्यत्वमाह ।
“अथत्यदेवायतनश्मशान-
वल्याकसन्ध्यासु चतुष्यष्टे ॥
यान्ये सपित्रे परिवर्जनीया
अन्ते गरा गर्भसु ये च दृष्टाः ॥”
यान्ये भरणायाम् । पित्रे मघायाम् ।
“दार्वाकराणां विषमासु हन्ति
सञ्जाणि चोष्णे द्विगुणीभवन्ति ॥”
उष्णे उष्णार्थयोगे । दार्वाकरजलजमाह ।
“रथाङ्गजाङ्गलक्षवस्त्राङ्गिकाङ्गुशधारिणः ।
ज्ञेया दार्वाकराः सर्पाः फणिनः शीघ्र-
गामिनः ॥”
अपरेष्टु येष्टु विषमासु मारकं भवति तानाह ।
“अजीर्णपिपातपपीडितेषु
पात्रेषु दृष्टुं श्रुतचित्तम् ।

चीर्णे चते मेहनि कुष्ठनुष्टे
रुन्ते वचे गर्भवतीषु चापि ॥
शस्त्रचते यस्य न रक्तमस्ति
राण्यो लनाभिश्च न संभवन्ति
श्रीताभिरद्विष्ट न रोमघर्षा
विषाभिभूतं परिवर्जयेत्तम् ॥
जिह्वं सुखं यस्य च केशप्रानो
नासावमादस्य सकृदभङ्गः ।
क्षणश्च रक्तः श्वयष्टु दंशो
दन्तोः स्थिरत्वश्च स वर्जनीयः ॥”
केशप्रानः आकर्षणान् । नासावमादः नासाया
ननत्वम् । कण्ठभङ्गः ग्रीवाधारणाशक्तिः । दन्तोः
स्थिरत्वं दृग्गुह्यत्वम् ॥ ९ ॥ अपरस्य ।
“वर्तितर्जनी यस्य निरेति वक्रा-
ङ्गतं सवेदूहं मघश्च यस्य ।
दंशानिपातांश्चतुरस्रं पश्येद्-
यस्यापि वेदोः परिवर्जनीयः ॥”
वर्तिः रुधिरस्यम् । रक्तं सवेदूहं मघश्च यस्य
यस्य च नासासुखलिङ्गगुदादिभ्यो रक्तं खयेत् ।
“उल्लसामयर्थसुपहतं वा
हीनस्वरं बाध्यधवा विवर्णम् ।
सारिष्टमवर्धमवेगिनश्च
जल्यमरं तस्य न कर्म कुर्यात् ॥”
अथार्थसुपहतं वा ज्वरानिसारादिभिरतिशये-
नोपहतम् । हीनस्वरं वक्तुमशक्यम् । विवर्णं
क्षणवर्णम् । सारिष्टं नासाभङ्गादियुक्तम् ।
अवेगिनं दंशो विषवेगः लहरि इति लोके
तद्वदितम् ॥ १० ॥ स्यावरं जङ्गमं विषमेव
जीर्णत्वादिभिः कारणैर्दूषीविषसञ्जां लभते ।
तदाह ।
“जीर्णं विषघ्नौषधिदूषितं वा
हावामिवातातपशोपितं वा ।
स्वभावतो वा गुणविप्रहीनं
विषं हि दूषीविषनासुपेतं ॥”
जीर्णं अतिपुराणम् । विषघ्नौषधिदूषितं विषघ्ना-
भिरौषधीभिर्दूष्यहीनीकृतम् । स्वभावतो वा
गुणविप्रहीनं स्वभावादेव दशानां गुणानां
मध्ये द्वित्रादिगुणहीनम् ॥ ११ ॥ दूषीविषस्य
कार्यमाह ।
“धीर्याप्यभावात् निपातयेन्न
कफान्वितं वर्णगुणानुबन्धि ।
तेनार्हतो भिन्नपुरीषवर्णो
विगन्धैरस्युतः पिपासो ॥
सृष्टौ भ्रमं गृह्णद्वागवसिश्च
विचेष्टमानोऽरतिमाप्नुयाद्वा ॥”
न निपातयेत् न मारयति । कफान्वितं कफेन
मन्दीकृतौष्णादिगुणम् । वर्णगुणानुबन्धि कफ-
नामेमांश्चादीपण्याकाचिरमास्यायि । भिन्न-
पुरीषवर्णः भिन्नपुरीषो हृतमशः भिन्नवर्णश्च ।
विचेष्टमानो दिग्दृष्टं चेष्टां कुर्वन् नृच्छादीन्
याधीन् लभते ॥ १२ ॥ स्थानविशेषस्थिते दूषी-
विषे लिङ्गविशेषमाह ।

विषः

“आमा प्रयत्ने कषपातरोमी
पक्षाप्रयत्नेऽनिराप्रतरोमी ।
भवेत् समुद्रकशिरोऽप्यदको
विषमप्रयत्ने यथा विद्वज्जः ॥”

भसुद्रकशिरोऽहः केशाः अङ्गदृष्टिः शरीराणि
यस्य सः । एतदपि लिङ्गं पक्षाप्रयत्ने दूषीविष-
योदयम् । स्थिरं रसादिव्ययं तद्व्यथोक्तान्
करोति भातुप्रभवात् विकारान् । तत् दूषी-
विषम् । यथोक्तान् सुनुते आधिसुदृष्टो-
योक्तान् । ॥ । दूषीविषस्य प्रकीचमयमाह ।

“कोपन्तु शीतानिलद्विभङ्ग
आत्माशु पूर्वं द्रव्यं तस्य रूपम् ॥” ॥
कुपितस्य तस्य दूषीविषस्य पूर्वरूपमाह ।
“निद्रागुरुत्वञ्च विषमगण्य
विशेषवर्णविवर्णमर्दः ॥”
विशेषः भावमैष्यम् । र्दयः रोमाचः । ॥ ।
रूपमाह ।

“ततः करोत्यन्नमदापिपाका-
यरोचकं मच्छलकोटजम् ।
मांसवर्णं पाणिपदादिशीघ्रं
वर्णं तथा चर्द्धिमपातिवारम् ॥”
दूषीविषं आगच्छयौ चर्यात् कुप्यात् प्रवृत्तिं
अदरस्य चापि । अन्नमदः अन्ने सुक्ते पूगफले-
नेव मदः अपिपाकः । ॥ । अन्नस्य दूषीविष-
भेदेन विकारभेदमाह ।

“उन्मादमग्न्यन्नयेतथान्य-
राजाहमग्न्यन् अपयेच शुक्रम् ।
गादुगदमग्न्यन्नयेच कुटं
तांस्तान् विकारांश्च बहुप्रकारान् ॥”
अग्न्यत् दूषीविषम् । तांस्तान् विकारान् विषय-
विस्फोटारोन् । ॥ । दूषीविषस्य निरुक्तिमाह ।
“दूषितं देशकालात् दिवाभ्युदयौघशः ।
यन्नात् सङ्घट्टयेत्तत् सज्जान् दूषीविषं स्तम्भम् ॥”
देशः अन्तर्गतादिः । कालो दुर्दिनादिः । अन्नं
कुलपतिगमसुरादि । घातुदूषकत्वादूषीवि-
षम् । ॥ । दूषीविषस्य आध्यात्मिकमाह ।
“आध्यात्मिकमग्नः सद्यो पापं संपत्तरोधितम् ।
दूषीविषमपापं स्थात् शीघ्रत्वादितनेविनः ॥”
अधिमं रिचं दिविधम् । एकं मविषं दूषीविष-
मंश्च । अदरमविषं तदेव गरसंज्ञम् । तथा च
काष्णपदं हिताम्बुम् ।

“संयोगश्च दिविषं द्वितीयं विषमुच्यते ।
दूषीविषस्य मविषमविषं तद उच्यते ॥”
संयोगं कथितं विषम् । द्वितीयं आभापि-
कान् । तच्च दिविधम् । ॥ । तच्च दूषीविष-
मभिप्रायं मरं दर्शयितुमाह ।

“सौभाग्यात् विषः रश्मिरोधनात्तन्ना-
ममान् ।
तत्तुल्यत्वं तद्वत्तत्तुल्यमिति ज्ञेयम् ॥”
मरकायमाह ।

“तेऽस्मात् भातुक्रोश्यामिहृदयाभ्यन्त-
रादपते ।

विषः

मर्मप्रधमनाभानं हस्तयोः शोथसम्भवः ॥
अदरं यद्विरोमा यक्षा गुल्मः चयो ज्वरः ।
एवंविधस्य चान्यस्य आधिलिङ्गस्य जायते ॥”
तैर्गैः स्वेतरजःप्रभृतिभिः । ज्वरघातोप-
जायन इति अपाकात् । मर्मप्रधमनं मर्म-
यथाम् । चयो घातुचयः । ॥ । सूतानां जन्तु-
विशेषाणां सुवृत्तिं संस्थाप्याह ।
“यक्षाक्षूनं ढगं ग्रामा सुनेः प्रस्तेद्विन्दवः ।
तेभ्यो जातास्ततो लूता इति ख्यातास्तु
योद्धृश्च ॥”

तत्र सुश्रुतः ।
“विश्वामित्रो शुभवरः कदाचित्पिबत्तप्तम् ।
वशिष्ठं कोपयामास गत्वाश्रमपदं क्षिप्तम् ।
कुपितस्य सुनेस्तस्य ललाटात् स्तेद्विन्दवः ।
अपतन्द्वादेव लघुललात्तौ प्रवर्चयः ।
सुने ढग्ये मद्युक्ते धेनुर्धे सम्भूतेऽपि च ॥
ततो जातास्त्रिमे घोरा नानारूपा मद्याविधाः ।
तासामष्टौ कष्टाध्या वक्ष्यामि तावन्त एव हि ॥
तत्र ढगमललाप्रभृतयोऽष्टौ कष्टाध्याः । सौव-
र्जिकाप्रभृतयोऽष्टावसाध्याः ॥६॥ तासां सामा-
न्यानां दंशलक्षणमाह ।

“ताभिर्दंष्ट्रे दंशकोष्ठः प्रवृत्तिः क्षतजस्य च ।
ज्वरो दाहोऽतिवारश्च गदाः क्षुब्ध चिदो-
द्वेष्टाः ॥
पिडका विविधाकारा मच्छलानि मद्यान्ति च ।
शोथो महान्तो रज्ज्वो रक्ताः श्लावाश्चता-
स्तथा ॥
सामान्यं सञ्जलूतानामेतद्दंशस्य लक्षणम् ॥”
दंशकोष्ठः दंशमध्ये पूतिभायः ।

“दंशमध्ये तु यन् क्षयं श्लावं वा जालमावृतम् ॥
दम्भाकृति भृशं पाकं क्षेदशोऽप्यवदान्वितम् ।
दूषीविषाभिर्लूताभिस्तं दृष्टमिति निर्दिशेत् ॥”
सौवर्जिकादयोऽष्टावसाध्याः प्रागुद्धराक्तायां
लक्षणमाह ।

“शोथः श्वेता चिता रक्ता पीता वा पिडका
ज्वरः ॥
प्राणान्तिको भवेद्दाहः चाचक्षिका शिरो-
यदः ॥”

आयुर्दूषीविषलक्षणमाह ।
“आर्द्रशोथोऽतितं पारु मरुतानि ज्वरो-
रश्मिः ॥
सोमपदं च दाहस्याप्यायुर्दूषीविषादिति ॥”
प्रागुद्धरन्मरुतविषकायमाह ।
“रश्मिर्दंशोऽप्येवमर्षं क्षेदशब्दाद्युतिज्वराः ।
शिरोमुखं सार्वभूम्भृद्दिक्षासाध्यस्तकान् ॥”
अर्द्धशोथोऽत्र मरुतकारो बोध्य इति तन्ना-
मरः ॥ ॥ । एकनामदृष्टस्य लक्षणमाह ।

“शोथस्य कार्यमपवा नानावर्णत्वमेव च ।
मोहीर्य पयंभो भरो दृष्टस्य लक्षणमपि ॥”
एकविधस्य लक्षणमाह ।
“दृष्टमिदं पदं च भिन्नमोहीर्यमात्रं च ।
रश्मिस्तस्य विषं यथा यथा दंशोऽप्युच्यते ॥”

विषः

व्याध्यायिकदृष्टस्य लक्षणमाह ।
“दृष्टोऽप्येवमु तद्दृष्टागस्तनोपहतो नरः ।
मांसैः पतद्भिरत्यर्थं वेदनात्तो जहातस्तनम् ॥”
असाध्योऽपि क्लेशोऽप्येवमवावृत्तः । दृष्टादिदूष-
यतः दृष्टादिकान्यदृष्टितो भवति । पयंभं
वेदनात्ते दृष्टान्वयः ॥ कणभदृष्टस्य लक्षणमाह ।
“विसर्पः श्वयधुः शूलं ज्वरश्चर्द्धिरघापि च ।
लक्षणं कणभेदेऽपि दंशोऽप्युच्यते ॥”
कणभः कीटविशेषः । अष्टिदृष्टस्य लक्षण-
माह ।

“लण्णरोमीषिटङ्गेन क्षयलङ्घो भवति-
माह ।
दृष्टः शीतोदकेनेव मित्तान्यङ्गानि मन्वते ॥”
लण्णरोमा अक्षिकतरलण्णरोमा । अष्टिदृष्ट-
शीटाकीटविशेषः ॥ ॥ । सविषमङ्गुलदृष्टस्य
लक्षणमाह ।

“एकदंष्ट्रादितः शूनः सद्यः पीतकः सट्ट ।
सनिद्रादृष्टिमान् दृष्टो मद्युक्तेः लविर्धैवेत् ॥”
एकदंष्ट्रादितः लभावादिकथैव दंष्ट्रया दृष्टो
भवति ॥ ॥ । मद्युक्तेः कार्यमाह ।
“मद्युक्तेः सविषाः शून्यदंष्ट्रात् शोथं गणं तया ॥”
जलोकोविषकार्यमाह ।

“कण्ठशोथं ज्वरं वृक्षोऽपिपास्तु जलौकसः ।
जुष्टुरिति शेषः ॥ ॥ । दृष्टगोधिकाविषकायं-
लक्षणमाह ।

“विदाहं श्वयधुं तोदं प्रस्तेदं मद्युगोधिकाः ।
शून्यः । इति शेषः ॥ ॥ । शून्यपदोविषकार्यमाह ।
“दंष्ट्रे खेदं रणं दाहं जुष्टात् शतपदीविषम् ॥”
शतपदी गिवाह इति शोके ॥ ॥ । मशकविष-
कार्यमाह ।

“कण्ठमान् मशकैरीषकोषः स्थाप्यन्दवेदनः ॥”
असाध्यमशकलक्षणमाह ।

“असाध्यकोटदंशमसाध्यं मशकक्षतम् ॥”
असाध्यकोटदंशस्य असाध्यैः कीटैस्तंताभिः कृतं
यत् क्षतं तत्तदप्यवेदनम् ॥ ॥ । मशिकादंशस्य
लक्षणमाह ।

“यद्यः संसाधितो श्लावा दाहश्चर्द्धिज्वरा-
न्विता ।

पिडका मशिकादंशे ताषाण्युग्मिकाशुद्धम् ॥”
तासामित्यादि । तासां सुश्रुतोक्तानां यथा
मशिकायां मध्ये खगिकानां शीघ्रं प्रायं
धरतीत्यर्थः ॥ आत्मादिविषाणां कार्यमाह ।
“यत्तुप्याद्विर्घादिव्या गत्येदं तेषु यत् क्षतम् ।
स्यते पचते तत्तु सवते ज्वरयत्तपि ॥”
यत्तुप्याद्विर्घादिव्याः । दिपाद्विर्घमाशुपा-
दिव्याः । स्यते सवते भवति ॥ ॥ । शिषोऽप्युक्तस्य
लक्षणमाह ।

“प्रमत्तदोषं प्रवृत्तिर्यथा-
महाभिकामं सप्तमपिदृष्टम् ।
प्रमत्तवर्णं दिव्यदिव्यं
वेद्योऽप्युक्तदिव्यं यत्तुप्यम् ॥”
प्रमत्तदोषं प्रवृत्तिर्यथा शीघ्रं सुगमम् ॥ ॥ ।

विषदं

इत्येवमेतैः सकलैरुपेतै-
र्देवैश्च सर्वैः स्वपुरं सुरजितम् ।
राजा वसेत्तत्र यदृष्टं शुभं
शुगान्वितं लज्जगर्वप्रयुक्तम् ॥”

इति मातुल्ये १६२ अध्यायः ॥

(तच्छुलीयः । तत्पण्यायो यथा । अथ च वराः ।
अल्पमन्त्रमा इति च ।

“तच्छुलीयो मेघनादः काण्डेरस्तच्छुलेरकः ।

भक्षीरस्तच्छुलीवीजो विषप्रक्षाल्यमारिषः ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

विषघ्नी, स्त्री, (विषं हन्ति या । हन् + टक् ।

स्त्रियां ङीप् ।) हिलमोचिका । इति त्रिकाण्ड-

शेषः ॥ (अस्याः पण्यायो यथा,—

“मारी विषघ्नी मत्स्याङ्गी चक्राङ्गी हिल-
मोचिका ॥”

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

इन्द्रवारुणी । वनं वन्दिरिका । स्वल्पफला ।

भूम्यामसी । रक्तपुनर्वशा । हरिद्रा । दृषि-

काली । (अस्याः पण्यायो यथा,—

“दृषीपत्री दृषिकाली विषघ्नी नागदन्तिका ।

सर्पदंष्ट्राभराकाली चोद्धूवरपुष्पिका ॥”

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

महाकरञ्जः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (हृद्रुषा ।

तत्पण्यायो यथा,—

“हृद्रुषा पुष्पवन्ता च पराश्वत्यफला मता ।

मह्यगन्धा ब्रीहदन्ती विषघ्नी धाङ्गनाशिनी ॥”

देवदाली । तत्पण्यायो यथा,—

“देवदाली तु वेणी स्यात् कर्कटी च गरागरी ।

देवताङ्गी वृत्तकोशस्तथा नीमून इत्यपि ।

पीतामरा खरस्पर्श विषघ्नी गरुनाशिनी ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

विषजिह्वः, पुं, देवताङ्गवृक्षः । इति रत्नमाला ॥

विषज्वरः, पुं, (विषवत् प्राणनाशको ज्वरो यस्य ।)

महिषः । इति शब्दरत्नावली ॥ विषज्वरश्च ॥

विषखं, स्त्री, नृणां कम् । इति शब्दरत्नावली ॥

विषसः, त्रि, (वि + षद + क्तः ।) विषादप्राप्तः ।

यथा,—

“इति विप्रियमाकर्ण्य गोप्यो गोविन्दभाषितम् ।

विषखा भयसङ्कल्पा चिन्तामापुर्दुरवयाम् ॥”

इति श्रीभागवते १० स्कन्धे २६ अध्यायः ॥

विषखता, स्त्री, (विषखस्य भावः । तत् ।) खड्गता ।

यथा,—

“जायं मौखं विषादीवसादः सारो विष-

खता ॥”

इति हेमचन्द्रः ॥

विषतिङ्गः, पुं, कारस्करवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

ऊपीडुः । इति भावप्रकाशः ॥

विषदं, स्त्री, (विषं ददातीति । दा + क्तः ।) पुष्प-

काशीचम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ मुकुवर्णः, पुं ।

इत्यमरटीका ॥ (निर्मले प्रसन्ने च त्रि । यथा,

रघुः । १० । १३ ।

योगनिदानविषदेः पावनैरवलीकृतेः ॥”

विषमं

विषदंष्ट्रा, स्त्री, (विषं दंष्ट्रायां यस्याः ।) सर्प-
कङ्काली । इति रत्नमाला ॥

विषदन्तकः, पुं, (विषं दन्ते यस्य । कन् ।) सर्पः ।

इति शब्दचन्द्रिका ॥

विषदर्शनं नृत्यकः, पुं, (विषदर्शने नृत्यव्यस्य । कन् ।)

चकोरपक्षी । इति हेमचन्द्रः ॥

विषद्रुमः, पुं, (विषयुक्तो रुमः ।) कारस्करवृक्षः ।

इति राजनिर्घण्टः ॥

विषधरः, पुं, (धरतीति । धृ + ञच् । विषस्य

धरः ।) सर्पः । इत्यमरः ॥ (यथा, गीत-

गोविन्दे । १ । १६ ।

“कालियविषधरगङ्गनवनरङ्गन ॥”

स्त्रियां विषधरी । यथाह कश्चित् ।

“धावद्वोरविभावरी विषधरीभोगस्य भीमो
मणिः ॥”

विषधर्मा, स्त्री, झलक्षया । इति शब्दचन्द्रिका ॥

आलक्षणी इति भाषा ॥

विषघात्री, स्त्री, (विघाणं विषधरसर्पाणां घात्री

मातेव ।) चरत्कारुमुनिपत्नी । इति शब्द-

माला ॥

विषनाशनः, पुं, (विषं नाशयति । श्युः ।) शरीर-
वृक्षः । इति हारावली ॥ विषनाशके, त्रि ॥

विषनाशिनी, स्त्री, (विषं नाशयतीति । नाशि +

णिनिः ।) सर्पकङ्काली । इति शब्दचन्द्रिका ॥

(अथ राक्षा भेदनाह इति लोके । तत्पण्यायो

यथा,—

“नाकुली सरसा नागसुगन्धा गन्धनाकुली ।

नकुलेष्टा मुजङ्गाची च्याङ्गी विषनाशिनी ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

विषसुतु, पुं, (विषं शुद्धिं दूरीकरोति । शुद् +

क्रिप् ।) श्लोणाकवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

विषपुष्पं, स्त्री, नीलपद्मम् । इति शब्दमाला ॥

विषयुक्तपुष्पश्च ॥

विषपुष्पः, पुं, (विषयुक्तं पुष्पं यस्य ।) हृद्गन्धः ।

इति रत्नमाला ॥ मनफल इति भाषा ॥

विषपुष्पकः, पुं, (विषयुक्तं पुष्पं यस्य बहुव्रीहौ

कन् ।) मदनवृक्षः । इति भावप्रकाशः ॥ विष-

पुष्पभक्षयज्वररोगः । इति केचित् ॥

विषमिषक्, [क्] पुं, (विषस्य विषयविकृतस्यको

वा मिषक् ।) विषवेद्यः । इति हेमचन्द्रः ॥

विषसुजङ्गः, पुं, विषयुक्तसर्पः । इति केचित् ॥

विषमं, त्रि, असमानम् । यथा, मनुः ।

“भाट्टणामविमक्तानां यदुत्थानं भवेत् सद्यः ।

न तत्र भागं विषमं पिता दद्यात् कथञ्चन ॥”

इति दायतत्त्वम् ॥

(सद्यः । यथा, गीतायाम् । २ । २ ।

“कृतस्ता कश्चनमिदं विषमे सत्पस्थितम् ॥”

अनतिक्रमयिष्यः । यथा, चादित्यदर्पणे । १० ।

“का विषमा देवगतिः किं दुर्गन्धं जनः खलो

लोके ॥”

विषमं, स्त्री, पद्मस्य त्रिविधवृत्ताङ्गगतवृत्तविशेषः ॥

यथा,—

विषम

“पदं चतुष्पदी तच्च वृत्तं जातिरिति द्विधा ।
वृत्तमन्तरंस्थानं जातिर्मात्राकृता भवेत् ॥
सममर्हसमं वृत्तं विषमश्चेति तत्त्रिधा ।
समं समचतुष्पादं भवत्यर्हसमं पुनः ॥

आदिस्तृतीयवद्वयस्य पादस्तूथी द्वितीयवत् ।

भिन्नचिह्नचतुष्पादं विषमं परिकीर्तितम् ॥”

इति छन्दोमञ्जर्यां प्रथमस्तवकः ॥

वर्गमूलोक्तोर्द्वरेखा । यथा,—

“व्यक्ताद्याद्विषमात् कति दिगुष्येन्दुमूलं समे

तद्वृत्ते

व्यक्ता लब्धजतिगताद्विषमास्तब्धं दिनित्

न्यसेत् ।

पङ्क्त्यां पङ्क्तिवृत्ते समेन्यविषमात् व्यक्ताप्रवर्गे

फलं

पङ्क्त्यान्तद्विगुषं न्यसेदिति सुहुः पङ्क्तिर्दलं

स्यात् पदम् ॥”

इति कीलावती ॥

(अर्थालङ्कारविशेषः । यथा, चादित्यदर्पणे ।

१० ।

“यद्धारव्यस्य वैकल्यं अगर्हस्य च सम्भवः ।

विस्तृपयोः सङ्घटना या च तद्विषमं मतम् ॥”

उदाहरणम् ।

“क वनं तरुवत्कभूषणं

वृषलक्ष्मीः क्रमहेन्द्रवन्दिता ॥”

विषमः, पुं, अशुभराशिः । च तु मेघः मिथुनः

विंशः तुला घनुः कुम्भश्च । यथा,—

“क्रूरोऽथ सौम्यः पुरुषोऽङ्गना च

धोकोऽथ युगं विषमः समश्च ।

चरस्थिरद्व्यात्मकनामधेया

मेघादयोऽभी क्रमशः प्रदिष्टाः ॥”

इति ज्योतिषतत्त्वम् ॥

तालविशेषः । यथा, सङ्गीतदामोदरे ।

“चतुर्विधः परिज्ञेयस्तानः कङ्कणनामकः ।

पूर्णः खण्डः समस्त्रैव विषमस्त्रैव कथ्यते ॥

लचतुष्कं गणौ पूर्णं खण्डे विन्दुद्वयं गुरुः ।

यगयस्तु समे ज्ञेयस्तगणौ विषमे भवेत् ॥”

(चतरानि विशेषः । यथा,—

“मन्दस्त्रीङ्गोऽथ विषमः समश्चेति चतुर्विधः ।

विषमो वातवान् रोगान् लीच्छः पित्तनिमि-

त्तजान् ॥”

इति वैद्यकरत्ननिचय मन्दाग्रधिकारे ॥)

विषमच्छदः, पुं, (विषमः अयुग्मः छदो यस्य ।)

सप्तच्छदवृक्षः । इत्यमरः ॥

विषमज्वरः, पुं, (विषमः ज्वरः ।) ज्वररोगविशेषः ।

तस्य निदानकथनपूर्विकां संप्राप्तिमाह ।

“दोगोऽप्योऽदितसम्भूतो ज्वरोऽनुष्टुप्स्य वा पुनः ।

घातुमन्यतमं प्राप्य करोति विषमज्वरम् ॥”

अथमर्थः । ज्वरोऽनुष्टुप्स्य ज्वरेण व्यक्तस्य ।

सन्निकृष्टं लक्षणमाह । दोषः अल्पः ज्वरसंख्या

स्वल्पोऽपि । विप्रकृष्टं हेतुमाह । अदित-

मादारविहारादि तेन सम्भूतः संपूर्णं जातः

अन्यतमं धातुं रसरक्तादिकं प्राप्य दृढयित्वा

पुनः विषमज्वरं करोति । ज्वरोत्पद्यस्य वेति वाशब्देनेति बोध्यते । प्रथमतोऽपि विषमज्वरो भवति । यत उक्तम् । आरम्भादिषमो यस्वि-
त्यादिकम् । घातुं दूषयित्वा कं विषमज्वरं करोतीत्यपेक्षायामाह ।

“सन्ततं रसरक्तस्यः सततं रक्तधातुगः ।

दोषः क्रुद्धो ज्वरं पुंषां सोऽन्येभ्यः पिशिताश्रितः ॥

मेदीगतस्तृतीयेऽह्नि अस्थिमज्जगतः पुनः ।

क्षुब्धधातुर्थकं घोरमन्तकं रोगसङ्करम् ॥”

अन्तकं अन्तकमिव मारकत्वात् ॥ * ॥ विषम-
ज्वरस्य सामान्यलक्षणमाह ।

“यः स्यादग्नियतात् कालाच्छीतोष्णाभ्यां तथैव
च ।

वेगतस्यापि विषमो ज्वरः स विषमः स्तुतः ॥”

यस्त्वनिधनात् कालात् स्यादित्यस्यायमर्थः ।

यथा, वातिको ज्वरः सप्तदिनानि पित्तिको दश
दिनानि श्लेष्मिको द्वादश दिनानि दोषाणां
प्रावृत्ते वातिकश्चतुर्दश दिनानि पित्तिको
विंशतिदिनानि श्लेष्मिकश्चतुर्विंशतिदिनानि
स्यात् तथा विषमज्वरो नियतं कालं व्याप्य न
स्यादित्यर्थः । शीतोष्णाभ्यां गुणाभ्यां स्यात् ।
“वेगतस्यापि विषमः कदाचिदपि वेगवान् ॥”
कदाचिदपि श्रान्तवेगः ॥ विषमज्वरस्य भेदा-
नाह ।

“सन्ततः सततोऽन्येदुस्तृतीयकचतुर्थकौ ।”

तत्र सन्ततस्य लक्षणमाह ।

“सप्ताहं वा दशाहं वा द्वादशाहमथापि वा ।
सन्तत्या योऽविषमो स्यात् सन्ततः स निग-
द्यते ॥”

विकल्पो, वातिकादिभेदात् । सन्तत्या नेरन्त-
र्येण अविषमो अपरित्यागो ॥ ननु सुक्ताशु-
बन्धित्वं विषमत्वमिति विषमलक्षणं नद्वयं न
घटत इति कथमयं विषमेय प्रत्यते । घटत एव
इति न दोषः । यत उक्तं चरकेण ।

“विषमं द्वादशे सत्त्वा दिवसेऽत्यक्तलक्षणम् ।

दुर्लभोपशमः कालं दीर्घमप्यनुवर्तते ॥”

यत्तु खरनाहः ।

“ज्वराः पञ्च च ये प्रोक्ताः पूर्वं सततकादयः ।

यत्वारः सन्ततं हित्वा ज्ञेयास्ते विषमज्वराः ॥”

इति । तत्तिरेण त्यागाभिप्रायेण ॥ * ॥ सतत-
लक्षणमाह ।

“अहोरात्रे सततको द्वौ कालावनुवर्तते ।”

द्वौ कालौ अह्न्येककालं रात्र्येककालम् ।
यतो दोषाणामहोरात्रे प्रत्येकं द्वौ द्वौ प्रकोप-
कालौ । यत उक्तं वाग्भटेन ।

“ययोऽहोरात्रिसुक्तागमन्तमभ्यादिकाः

क्रमात् ।” इति ॥

अन्येदुष्कलक्षणमाह ।

“अन्येदुष्कलक्षणहोरात्रादिककालं प्रवर्तते ।”

एककालं दोषापेक्षया एककालमपि द्विगोचं
प्रथमकाले ज्वरे दोषमिति ॥ * ॥ तृतीयक-
चतुर्थकयोर्लक्षणमाह ।

“तृतीयकस्तृतीयेऽह्नि चतुर्थेऽह्नि चतुर्थकः ॥”

तृतीयेऽह्नि इत्यागमनदिनं गृहीत्वा । यत
उक्तम् ।

“दिनमेकमतिक्रम्य यो भवेत् स तृतीयकः ।

दिनद्वयं त्वतिक्रम्य यः स्यात् स हि चतुर्थकः ॥”
इति ॥

अत्राह दृढसुश्रुतः ।

“कफस्थानविभागेन यथासंख्यं करोति हि ।

सततान्येदुष्कलक्षणचतुर्थकप्रत्येकान् ॥

अहोरात्रादहोरात्रात् स्थानात् स्थानं प्रप-
द्यते ।

दोष आमाशयं प्राप्य करोति विषमज्वरम् ॥”

अयमर्थः । आमाशयोः कण्ठशिरःसन्ध्यः पञ्च

कफस्थानानि एषु तिष्ठन् दोषो यथासंख्यं

सततादीन् करोति । तच्चामाशये स्थितो दोषः

सततं करोति द्वौ कालौ अहोरात्रे कालद्वये

दोषप्रकोपात् । हृदये स्थितो दोष आमाशय-
मागत्य अन्येदुष्कलं करोति । एककालं नैकद्या-

देकस्मिन्नेवाहोरात्रे दोष आमाशयमायाति ।

तत्र द्वौ दोषकोपकालौ एकस्मिन् काले हृदये

तिष्ठत्परस्परमाशय इति । कण्ठे स्थितो

दोषोऽहोरात्रात् हृदयमायाति । तृतीये दिने

आमाशयमागत्य सप्रकोपकाले तृतीयकं ज्वरं

करोति एककालं न तु द्वौ कालौ स्वभावात् ।

एवं शिरःस्थितो दोषोऽहोरात्रात् कण्ठ-

मायाति । ततः पुनराहोरात्राद् हृदयमायाति

चतुर्थदिने आमाशयमागत्य सप्रकोपकाले

चतुर्थकं ज्वरं करोति । एककालं न तु द्वौ

कालौ स्वभावादेव ॥ * ॥ ननु दोषस्यागमन-

क्रमेण निजस्थानगमनक्रमात् कथं तृतीयचतुर्थ-

दिवसयोर्ज्वरागमनम् । उच्यते । दोषो हि

प्रकोपशमये वेगवत्तया लाघवात् स्वस्थानं

वेगादेन एव याति । यत आह ।

“दोषः प्रकोपकाले हि वेगवत्त्वेन लाघवात् ।

वेगवासर एवायं स्वस्थानमभिगच्छति ॥”

सन्ध्यु स्थितः प्रत्येकं करोति । सन्ध्यस्यामा-

शयेऽपि सन्ति तेषु स्थितः प्रत्येकं सर्वदा

करोति ॥ * ॥

“निवृत्तः पुनरायाति विषमो नियते दिने ।

स्वभावं कारणं तत्र मन्यन्ते सुनिपुणवाः ॥”

स्वभावस्य कारणत्वे कफस्थानविभागनिरपेक्षा-

चतुर्थकादिविषमया अपि ज्वराः स्वस्य काले

भवन्ति ।

“अग्निशक्ते यथा भूमिं वीजं काले प्ररोहति ।

अग्निशक्ते तथा घातून्दोषः काले प्रकुप्यति ॥”

सुश्रुतोऽप्याह ।

“स चापि विषमो देहं न कदाचित् प्रमुच्यति ।

स्वानिर्गौरवकार्श्वभ्यः स यस्मान्न प्रमुच्यते ॥

वेगं तु समतिक्रान्ते गतोऽयमिति लभ्यते ।

ध्यान्तस्यां नीनत्वात् सौष्माण्येवोपलभ्यते ॥”

हिदीर्गान्यगस्य तृतीयकस्य लक्षणमाह ।

“कफपित्ताक्तिकयाही एष्टाद्वातकफात्मकः ।

वातपित्ताक्तिकयाही विविधः स्यात्तृती-

प्रकः ॥”

त्रिकयाही वेदनया त्रिकं गृह्णाति इत्यर्थः ॥ * ॥

ननु कफपित्ताक्तिकयाही वेदनया त्रिकयापी

त्रिकस्य वातस्थानं तत्कथं तद्गृहीतौ पित्त-

कफौ अन्यस्थानगत्येन दुर्बलत्वेन दुर्बलौ वेगं

कुरुते । उच्यते दोषाणां स्थाननियमः न तु

कुपितानाम् । तथा च सुश्रुतः ।

“कुपितानां हि दोषाणां शरीरे परिधावति ।

यत्र सङ्गः स वेगुग्राह्याधिष्ठनोपजायते ॥”

एवं अन्यस्थानगत्येन चतुर्थकोऽपि वाप्यम् ।

वातकफात्मकः एष्टात् यथया एष्टं व्याप्य भवति

इत्यर्थः । यवलोपकर्मण्यधिकरणे चेति सूत्रेण

पञ्चमी ॥ * ॥ कफोत्पन्नस्य वातोत्पन्नस्य च

चतुर्थकस्य लक्षणमाह ।

“चतुर्थको दर्शयति स्वभावं द्विविधं ज्वरः ।

जङ्घाभ्यां श्लेष्मिकः पूर्वं शिरसोऽनिलसंभवः ॥”

श्लेष्मिकः श्लेष्मोत्पन्नः तथा अनिलसंभवः वातो-

त्पन्नः । सन्ततादीनां त्रिदोषजत्वात् । उक्तञ्च

चरकेण ।

“प्रायशः सन्निपातेन पञ्च सुबिंशमज्वराः ।”

इति ।

प्रायशो गृह्णादेकदोषजाः द्विदोषजा अपि

न भवन्ति इति जैष्णवः ॥ पूर्वं प्रथमं जङ्घाभ्यां

यथया जङ्घे व्याप्य पश्चात् सकलं शरीरं

याप्नोति । एवमुत्पन्नवातजातः शिरसः पूर्वं

यथया शिरसि व्याप्य सकलं शरीरं याप्नोती-

त्यर्थः ।

“विषमज्वर एवाव्यश्चतुर्थकविषम्ययः ।

अस्थिमज्जगतो दोषश्चतुर्थकविषम्ययः ॥”

अन्यः सन्ततादिपञ्चकादपरश्चतुर्थकविषम्ययाख्यो

ज्वरः षोडश विषमज्वर एव । स किंघातुस्य

इत्यपेक्षायामाह अस्थीत्यादि । तस्य चतुर्थक-

विषम्ययस्य लक्षणमाह ।

“स मध्ये ज्वरयत्नद्वौजादन्ते च विमुच्यति ॥”

चतुर्थकविषम्यय इत्युपलक्षणम् । सततादि-

विषम्ययोऽपि बोद्धव्यः । यथा, अहोरात्रे द्वौ

कालौ मुच्यति श्रेयं सर्वमहोरात्रं तिष्ठतीति

सततविषम्ययः । अहोरात्रे एकं कालं मुच्यति

श्रेयं सर्वमहोरात्रं तिष्ठति इत्यन्येदुष्कलविष-

म्ययः । मध्ये एकं दिनं ज्वरयति आदावन्ते

च दिने मुच्यति इति तृतीयकविषम्ययः । एते

विषमज्वरा उपलक्षकाः अन्ये रात्रिज्वरा-

दयोऽपि विषमज्वरा बोद्धव्याः ॥ यथा,—

“सन्नी वातकफौ यस्य चीनपित्तस्य देहिनः ।

रात्रौ प्रायो ज्वरस्तस्य दिवा हीनकफस्तु ॥”

प्रायो बाहुल्येन ॥ * ॥ सन्ततादीनां शीत-

पूर्वत्वे दाहपूर्वत्वे च हेतुमाह ।

“त्वक्स्थौ श्लेष्मानिलौ शीतमादौ जनयतो

ज्वरम् ।

तयोः प्रशान्तयोः पित्तमन्तर्दाहं करोति च ॥”

शीतं शीतसंघतं प्रशान्तयोः प्रशान्तवेगयोः ।

विषय

देवा दृष्टव्याः । चारो यवधारः । काय-
स्वादिधर्मं जेपनं तैलम् ॥

“एरुस्य तु पत्राणि लिपभूमौ निघापयेत् ।
दाद्यादिव्यरियो देहे तानि पत्राणि धारयेत् ।
तेन नश्यति दाहोऽस्य चरुचैवोपशान्ति ।
दाहे शान्ति यदा शैलं तच्च युक्त्या निवारयेत् ॥
जघनचक्रचलज्जिमेखला
सरसचन्दनचन्द्रविकेपना ।
वगलतेय तरं परिवेष्टयेत्
प्रवणदाहनिघोहितमङ्गना ॥”

चन्द्रः कर्पूरः ।

“तदङ्गसङ्गसंघातशैलेदाहे निवारिते ।

प्रकादद्यात् विज्ञाय तां स्त्रीमपनयेत् पुनः ॥”

सुवर्चिकागारकुष्ठसर्वा-
लाद्यानिघातोहितयष्टिकाभिः ।

सिद्धं हरेत् षड्गुणतत्त्वपङ्क-
तेन चरं दाहसमन्वितम् ॥”

यटनक्रतेजम् ॥ ७ ॥

“राक्षसागारकुष्ठचन्दननिघायट्टाङ्गकण्ठावला
लाद्यावेत्यवसारिवामधुरसादेवद्वरोहीतकैः ।
खोशीरामुधिफेनरौहिजलैस्तेन पचेत् षड्-
गुणे

नक्रितचमयेचरं दृढतरं दाद्यादिशीतादि-
कम् ॥”

चन्दनमत्र चेतम् । मधुरसा चूर्वा । रोही-
तकः रोहिण्य इति लोके । रौहिषं रोहिष
इति लणविशेषः । जलं बालकम् । मद्यापट-
नक्रतेजम् ॥ ७ ॥

“पञ्चकोत्पलककण्ठारण्डगालविषपौष्करैः
कुसुमोशीरमञ्जिष्ठापङ्कगैरिक्तकटफलैः ॥
सारिवाहयलोप्राब्धचोरीखर्जूरमस्तकैः ।
धात्रीशलाघरीसुतैः काथै कल्के प्रयोजितैः ॥
लाक्षारसपथैः युक्तमस्तुभिः सद्यः काङ्गिकैः ।
पञ्जतैलमिदं त्वयं दाह्यज्वरहरं परम् ॥”
लाक्षारसादिः एषक् तैलतुल्यः पञ्चकादि-
तैलम् ॥ ४ ॥

“प्रवेपने प्रयुज्जीत ज्ञेयज्वरहरं क्रियाम् ।
रुद्रजटा गोष्ठं विहालविहोरगस्य निर्मोकः ।
मदनफलभूतजैः शरीं वंशत्वगुग्गुनिर्मोक्षम् ॥
धृतयवमयरचन्द्रकण्ठककरोमाणि सर्पपाः

सवचाः ।

हिङ्गुगवास्त्रिमरीचाः समभागाभ्यागन्ध-
संपिष्टाः ॥

घूपनविधिना शमयन्त्येते सर्वान् चरान्नियतम् ।
मद्यचाकिनीपिशाचप्रेतविकारानयं धूपः ॥”
रुद्रजटा जटाधारी । भूतकेशी जटामांघी ।
रुद्रनिर्मोक्षं रुद्रनिर्मोक्षप्रुप्पादि । मयूरचन्द्रः
मयरपुच्छचन्द्रकम् । माघेश्वरी धूपः ॥ ७ ॥

“सोमं सागुचरं देवं समालगयमोखरम् ।
पूजयन् प्रयतः शीघ्रं सृष्यते विषमज्वरात् ॥”
सोमं उगादिवहितम् । सागुचरं गन्धादिगण-
यहितम् । प्रयतः पवित्रः ॥ ७ ॥

विषय

“विष्णुं सहस्रसङ्ख्यानं चराचरपतिं विष्टम् ।
सुवर्णमसहस्रेण ज्वरान् सर्वान् यपोहति ॥”
सहस्रसङ्ख्यानमिति सहस्रश्रीर्वादि वेदाभि-
हितम् । नामसहस्रेण भारतीकृतेत्यर्थः ॥ ७ ॥
ज्वरस्यापि देशतात्वात् पूजा कार्या । यत्
आह विदेहः ।

“तीर्थायतनदेवाग्निगुरुवृद्धोपसर्पणैः ।

अहया पूजनेत्यापि सहसा शान्त्यति ज्वरः ॥”
तीर्थं ऋषिजुष्टं जलम् । आयतनं देवाग्रिष्ठितं
पुरुषोत्तमचेतश्चैवैवादि ॥ ७ ॥

“निम्पत्रं वरा योषं यवानी लवणत्रयम् ।

चारो दिव्यद्विरामेधुत्रिनेत्रक्रमशोऽंशकाः ॥

सञ्जमेकीकृतं चूर्णं प्रकृषे भक्षयेत् ॥

एकादिकं द्वादिकं तथा त्रिदिवसज्वरम् ॥

चातुर्थिकं मद्याघोरं सन्ततं सन्ततं हि वा ।

चातुर्थ्यं त्रिदोषोत्थं ज्वरं हन्ति च मान-
वम् ॥”

निम्बादि चूर्णम् । इति विषमज्वराधिकारः ॥

इति भावप्रकाशः ॥

विषमज्वरः, पुं, (विषममयुग्मं नयन यस्य ।

त्रिभेदत्वात्पात्वम् ।) शिवः । इति हारावली ।

विषमज्वरः, पुं, (विषनिवर्तको मन्तो यत्र ।) सर्प-

धारकः । वादिया इति ख्यातः । तत्पर्यायः ।

जाङ्गली २ । इति जटाधरः ॥

विषममयं, त्रि, (विषम + मयट् ।) विषमादा-
गतम् । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

विषमरूपं, त्रि, (विषम + रूप्यः ।) विषमादा-
गतम् । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

विषमर्हंनिका, स्त्री, (विषं मर्हयतीति । मर्ह +
विषमर्हनी, ल्युः ङीप् । स्वार्थे कन् च ।)

गन्धनाकुली । इति राजनिर्घण्टः ॥

विषमविभागः, पुं, (विषमो विभागः ।) असमा-
नांशः । यथा, यत्र तु भ्रातर एव विभागमय-
यन्ते तत्र विषमविभागाभावमाह मनुः ।

“भाट्टणामविभक्तानां यत्तुत्यानं भवेत् सद्यः ।
न तत्र भागं विषमं पिता दद्यात् कथञ्चन ॥”

इति दायतत्त्वम् ॥

विषमस्यः, त्रि, (विषमे तिष्ठतीति । स्या + कः ।)

असमानस्थितः । इति केचित् । उपप्लव-

देशस्यः । यथा नारदः ।

“अप्राप्तयवहारश्च दूतो दानोन्मुखो प्रती ।

विषमस्याश्च नासेध्या न चेत्तामाकुर्येन्नुपः ॥”

विषमस्याः उपप्लवदेशस्याः । इति यवहार-
तत्त्वम् ॥

विषमश्लिष्टः, पुं, दोषविशेषः । स च अनुचित-
शासनरूपः । मद्यदेश्यम् । यथा, अत्र कामत
एव चान्द्रायणतत्त्वज्ञेयोर्यविषमश्लिष्टत्वेन दृष्ट्या-
विकल्पासम्भवात् कामतस्यान्वयणं अक्रामत-
स्तत्त्वज्ञेयम् । इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥

विषमाश्लिष्टः, पुं, (विषमं अयुग्मं अश्लि यस्य ।

विनयनत्वाद्दृश्य तथालम् ।) शिवः । इति

त्रिकाण्डशेषः ॥

विषयः

विषमायुधः, पुं, (विषमा अयुग्मा आयुधा यस्य ।
तस्य पञ्चनागत्वात्पात्वम् । यदा, विषमः अयुग्म
अस्य इत्यर्थः आयुधो यस्य ।) कामदेवः ।
इति हारावली ॥

विषमीयं, त्रि, (विषम + “गहादिभ्यश्च ।” १ ।
२ । १३८ । इति छः ।) विषमादागतम् । इति
सिद्धान्तकौमुदी ॥

विषमश्लिष्टः, पुं, क्षुपविशेषः । विषमोऽश्लि इति
कङ्क्षिप्ति इति च हिन्दीभाषा । तत्पर्यायः ।
केशमश्लिष्टः २ सुसुश्लिष्टः १ रणमश्लिष्टः ४ ‘क्षुप-
श्लिष्टमश्लिष्टः ५ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । तिक्त-
त्वम् । दीपनत्वम् । कफवातकण्ठामयरक्तपित्ता-
दिदाहनाशित्वम् । रुच्यत्वम् । इति राज-
निर्घण्टः ।

विषमश्लिष्टः, पुं, (विशेषेण तद्दर्शनमात्रेण न्यतुर्यस्य ।)
जीवज्जीवपक्षी । इति जटाधरः । चकोर इति
ख्यातः ॥

विषयः, पुं, (“विगच्छन्ति विषयिणं खेन रूपेण
निरूपणीयं कुर्वन्ति ।” इति सांख्यतत्त्वकौमुदी ।
वि + चि + अच् ।) चक्षुरादिशब्दः । स तु
शब्दस्यार्थरूपरसगन्धरूपः । तत्पर्यायः । गोचरः
२ इन्द्रियार्थः १ देशः । (यथा, रघुः । ११ ।
१८ ।

“यश्चकार विवरं शिलाघने

पाङ्कजोरवि स रामसायकः ।

अप्रविष्टविषयस्य रक्षसां

हारनामभवदन्तकस्य तत् ॥”

आशयः । इत्यमरः । न्यायमते शिवपूजेनो-
वायुना विषया यथा, —

“तत्र स्थितिर्गन्धहेतुर्नानारूपवता भूता

महविषस्तु रसस्तत्र गन्धोऽपि द्विविधो मतः ॥

स्रष्टुस्तस्यापि विज्ञेयो ह्यनुष्माशीतपाकजः ।

गित्वागित्या च सा रक्षा गित्वा स्यादनु-

गच्छत्या ॥

अगित्या तु तदन्या स्यात् सेवावयवयोगिनी ।

सा च त्रिधा भवेद्देह इन्द्रियं विषयस्तथा ।

योनिजादिर्भवेद्देह इन्द्रियं ब्राह्मणश्च यम् ।

विषयो ह्यनुष्मादास्तु मज्जाज्वाला उदाहृतः ॥

वर्णः युक्तो रसस्यार्थो जले मधुरशीतलौ ।

स्नेहस्तत्र द्रवत्वानु चासिद्धिकस्तदाहृतम् ॥

गित्वागित्या प्रथमवत् किन्तु देहमयोपि जम् ।

इन्द्रियं रसनं सिन्धुर्हिमादिविषयो मतः ॥ ७ ॥

स्रष्टुं लणसेजसस्तु स्याद्द्रव्यं शुक्तभास्वरम् ।

नेमित्तिकद्रवत्वानु गित्वागित्या तु पूर्ववत् ॥

इन्द्रियं नयनं वह्निस्पर्शादिविषयो मतः । ७ ।

अपाकजाशुष्माशीतस्रष्टुं पवने मतः ॥

तिर्यग्गगमनवागेयं त्रैयः स्रष्टुर्दिलिप्तकः ।

पूर्ववन्नित्यतादुक्तं देहस्यापि त्वगिन्द्रियम् ॥

प्राणादिस्तु मद्यावायुपयन्तो विषयो मतः ॥”

इति भाषापरिच्छेदः ॥

विषय इति । भोगसाधनं विषयः । सर्वमेव हि
कार्यं अदृष्टाधीनं यच्च कार्यं यददृष्टाधीनं

विद्यापद्या, स्त्री, इन्द्रयादयो । निर्विद्या । इति

विषुव

अकर्मला । ईशुरन्तल इति भाषा । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥ (अस्याः पयायो यथा,—
“अकर्मला सुनन्दा स्यादकर्मला विषापहा ॥”
इति वैद्यकरत्नमालायाम्)
सर्पकक्षाजिका । इति रत्नमाला ॥
विषाभावा, स्त्री, (विषस्याभावो यत्र सा ।)
निर्विषा । इति राजनिर्घण्टः ॥
विषायुधः, पुं, (विषमेवायुधं यस्य ।) सर्पः । इति
शब्दरत्नावली ॥ विषयुक्तास्त्रे, स्त्री ॥
विषारः, पुं, (विशेषेण अजतीति । अज + अच् ।
लस्य रत्वम् ।) सर्पः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
विषारतिः, पुं, (विषयारतिः नाशकः ।) कृष्ण-
धत्तूरकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
विषारिः, पुं, (विषयारिः ।) महाचक्षुशकः ।
घृतकरजः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विषगाशक-
मान्ने, वि ॥)
विषास्यः, पुं, (विषमास्ये यस्य ।) सर्पः । इति
शब्दरत्नावली ॥ विषयुक्ततखे, वि ॥
विषास्या, स्त्री, भक्षताकः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
(भक्षताकशब्देऽस्या विषयो विज्ञेयः ॥)
विष, य, साम्यम् । इति विष्वक्शब्दटीकायां
भरतः ॥ नानारूपम् । इति रामायणम् ॥
विषुगः, पुं, (विषु चान्यमस्मिन्नस्तीति । “सौमा-
दीति ।” ५ । २ । १०० । इति नः । पश्चात्
यत्वम् ।) विषुवम् । यथा । “विषु नानारूपं
गमनं विष्वक् तदस्यास्तीति विषये अगितु-
त्तरपदलोपपञ्चाततत्त्वेरिति पामादि सूत्रेण
नः यत्वम् ।” इत्यमरटीकायां रामायणम् ॥
(नानारूपम् । यथा, ऋग्वेदे । ३ । ५४ । ८ ।
“परत्पतन्नि विषुगं विजातम् ॥”
“विषुगं विष्वक् नानारूपम् ।” इति तद्वाच्ये
सायणः ॥ खड्गः । यथा, ऋग्वेदे । ८ । २६ । १ ।
“बभुरेको विषुगः ।”
“विषुगः विष्वक्पवनः ।” इति तद्वाच्ये सायणः ॥
विप्रकीर्णः । यथा, ऋग्वेदे । ५ । १२ । ५ ।
“सखायस्ते विषुगा अय एते ।”
“विषुगाः विप्रकीर्णाः खड्गप्राप्ताः ।” इति तद-
भाष्ये सायणः ॥ परादुस्रवः । यथा, ऋग्वेदे ।
५ । ३४ । ६ ।
“वित्वक्षयः सन्ततो चक्रमावधो-
ऽसुन्वतो विषुगः सुन्वतो वृषः ।”
“विषुगः परादुस्रवः ।” इति तद्वाच्ये सायणः ॥
विषुपं, स्त्री, विषुवम् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
विषुवं, स्त्री, समरात्रिन्दिवकालः । तत्पर्यायः ।
विषुवन् २ । इत्यमरः ॥ विषुपम् ३ विष्वक् ४
विष्वक् ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ विषुगः ६ ।
इति रामायणम् ॥ विषुवः ७ । इति सुकुटः ॥
तत्तु मेघतुल्योः संक्रान्ती । यथा,—
“रगसंक्रान्तितः पूर्व पश्चात् तारा दिनान्तरे ।
एकवर्षे चतुःपञ्चपलमानक्रमेण तु ।
यदृष्टवत्तरानेकदिनं स्यादयनं रवेः ।
एवं चतुःपञ्चदिनमयनारम्भणं क्रमात् ॥
युगक्रमेण च तद्वत् स्यादुदग्यायनं रवेर्ध्रुवम् ।
कर्किसंक्रमणे तद्वदभितो दक्षिणायनम् ॥
अयनांशक्रमेणैव विषुवारम्भणं तथा ।
रविसंक्रान्तितो मेघतुल्योरभितः पुनः ॥
विषुवं मीनकन्याहर्त्वे त्वेकाशीन्द्रशकान्दके ।
दिनमागय मीनाहर्त्वेयाहर्त्वे पालिकं प्रतम् ॥
ततो वृषार्धपर्यन्तमश्रीतिः पलभानिनी ।
मिथुगार्धे चतुस्त्रिंशत्पलानां वर्धते क्रमात् ॥
कर्कटार्धेन चतुस्त्रिंशत् विंशार्धेन चतुस्त्रिंशत्पलानां वर्धते क्रमात् ॥
कन्याहर्त्वे द्विनवतिः क्रमात् चतुस्त्रिंशत् वासरे ॥
कन्याहर्त्वेन मीनमार्गं बोध्यं पूर्वक्रमेण हि ।
दिने दिने भागहारान्मानं बोध्यं दिवानिशोः ॥
एकमागं दृष्टवत्तरानेकं ततः स्यात् योदृष्टांशके ।
पुनस्तद्वत्तरान्स्तद्वत् एव समदृष्टादिके ॥”
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥ ६ ॥
अन्यथा
“मेघसंक्रमतः पूर्व पश्चात्तारा दिनान्तरे ।
प्रातिजोन्यासुलोच्येन विषुवारम्भणं भवेत् ॥
त्रयोदशदिने सौरे चेत्ते नखतिथौ शके ।
विषुवारम्भणं तत्र समं मानं दिवानिशोः ॥
ततः प्रतिदिनं वेला सपादत्रिपलात्मिका ।
वर्धते मेघविश्रांशपर्यन्तं स्थूलमार्गतः ॥
तथा व्यष्टान्तपर्यन्तं पादोनत्रिपलात्मिका ।
तादृगायादपर्यन्तं पलेकप्रमिता मता ॥
ततः कर्कटविश्रांशपर्यन्तं प्रत्यहं क्रमात् ।
सपादपलमानेन वेला चतुस्त्रिंशत् निश्चितम् ॥
तादृगभाजान्तपर्यन्तं पादोनत्रिपलात्मिका ।
तादृगाश्विनशेषान्तं धरनेत्रपलात्मिका ॥
दिवामागं दृष्टवत्तरानेकं रात्रेः प्रमाणकम् ।
वैशाखादौ दिवामागं रात्रिमानं तुलादिषु ॥
यदृष्टवत्तरानेकं ततः स्यात् द्वादशांशके ।
पुनस्तद्वत्तरान्स्तद्वत् तत एकादशादिके ॥”
इति सत्त्वसुक्तावली ॥
विषुवन्, स्त्री, विषुवम् । इत्यमरः ॥ (यथा, महा-
भारते । ३ । १६८ । १२२ ।
“भवति चक्षुःशृङ्गं दिनस्य रात्रौ-
न्विषुवति वाचयमश्रुते फलम् ॥”
वापकः । यथा, ऋग्वेदे । १ । ८४ । १० ।
“आदोरित्याविषुवतो मध्वः पिवन्ति मौक्त्यैः ॥”
“विषुवत इत्यमनेन प्रकारेण सर्वेषु यज्ञेषु
आभिषुक्तस्य ॥ ॥ ॥ विष्वक् यामो असा-

विषुव

यथा,—
“विषुवाभ्यां वत्सरः स्यादिति शब्दविदां मतम् ।
महाविषुवमाख्यातं हतिभिश्चैत्रचिह्नितम् ।
तथा स्याज्जलविषुवं क्रमादाश्विनचिह्नितम् ॥”
इति शब्दरत्नावली ॥ ५ ॥
विषुवारम्भकालो यथा,—
“रगसंक्रान्तितः पूर्व पश्चात् तारा दिनान्तरे ।
एकवर्षे चतुःपञ्चपलमानक्रमेण तु ।
यदृष्टवत्तरानेकदिनं स्यादयनं रवेः ।
एवं चतुःपञ्चदिनमयनारम्भणं क्रमात् ॥
युगक्रमेण च तद्वत् स्यादुदग्यायनं रवेर्ध्रुवम् ।
कर्किसंक्रमणे तद्वदभितो दक्षिणायनम् ॥
अयनांशक्रमेणैव विषुवारम्भणं तथा ।
रविसंक्रान्तितो मेघतुल्योरभितः पुनः ॥
विषुवं मीनकन्याहर्त्वे त्वेकाशीन्द्रशकान्दके ।
दिनमागय मीनाहर्त्वेयाहर्त्वे पालिकं प्रतम् ॥
ततो वृषार्धपर्यन्तमश्रीतिः पलभानिनी ।
मिथुगार्धे चतुस्त्रिंशत्पलानां वर्धते क्रमात् ॥
कर्कटार्धेन चतुस्त्रिंशत् विंशार्धेन चतुस्त्रिंशत्पलानां वर्धते क्रमात् ॥
कन्याहर्त्वे द्विनवतिः क्रमात् चतुस्त्रिंशत् वासरे ॥
कन्याहर्त्वेन मीनमार्गं बोध्यं पूर्वक्रमेण हि ।
दिने दिने भागहारान्मानं बोध्यं दिवानिशोः ॥
एकमागं दृष्टवत्तरानेकं ततः स्यात् योदृष्टांशके ।
पुनस्तद्वत्तरान्स्तद्वत् एव समदृष्टादिके ॥”
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥ ६ ॥
अन्यथा
“मेघसंक्रमतः पूर्व पश्चात्तारा दिनान्तरे ।
प्रातिजोन्यासुलोच्येन विषुवारम्भणं भवेत् ॥
त्रयोदशदिने सौरे चेत्ते नखतिथौ शके ।
विषुवारम्भणं तत्र समं मानं दिवानिशोः ॥
ततः प्रतिदिनं वेला सपादत्रिपलात्मिका ।
वर्धते मेघविश्रांशपर्यन्तं स्थूलमार्गतः ॥
तथा व्यष्टान्तपर्यन्तं पादोनत्रिपलात्मिका ।
तादृगायादपर्यन्तं पलेकप्रमिता मता ॥
ततः कर्कटविश्रांशपर्यन्तं प्रत्यहं क्रमात् ।
सपादपलमानेन वेला चतुस्त्रिंशत् निश्चितम् ॥
तादृगभाजान्तपर्यन्तं पादोनत्रिपलात्मिका ।
तादृगाश्विनशेषान्तं धरनेत्रपलात्मिका ॥
दिवामागं दृष्टवत्तरानेकं रात्रेः प्रमाणकम् ।
वैशाखादौ दिवामागं रात्रिमानं तुलादिषु ॥
यदृष्टवत्तरानेकं ततः स्यात् द्वादशांशके ।
पुनस्तद्वत्तरान्स्तद्वत् तत एकादशादिके ॥”
इति सत्त्वसुक्तावली ॥
विषुवन्, स्त्री, विषुवम् । इत्यमरः ॥ (यथा, महा-
भारते । ३ । १६८ । १२२ ।
“भवति चक्षुःशृङ्गं दिनस्य रात्रौ-
न्विषुवति वाचयमश्रुते फलम् ॥”
वापकः । यथा, ऋग्वेदे । १ । ८४ । १० ।
“आदोरित्याविषुवतो मध्वः पिवन्ति मौक्त्यैः ॥”
“विषुवत इत्यमनेन प्रकारेण सर्वेषु यज्ञेषु
आभिषुक्तस्य ॥ ॥ ॥ विष्वक् यामो असा-

विष्किरः

दौगादिकः कुप्रत्ययः । ततो मतुप् इत्युद्ध-
भ्यामतुविति मतुप उदात्तत्वम् । अन्येषामपि
दृश्यत इति संहितायां दीर्घः यत्वेन मतोन्व-
त्वम् ।” इति तद्वाच्ये सायणः ॥
विगोषधी, स्त्री, (विषयौषधी ।) गागदन्ती ।
इति रत्नमाला ॥
विष्कम्भः, पुं, सप्तविंशतियोगान्तर्गतप्रथमयोगः ।
शुभकर्मणि तस्य पञ्च दण्डाभ्याख्याः । यथा,—
“व्यगादौ पञ्च विष्कम्भे सप्त श्रुते च नाडिकाः ।
गण्डयाघातयोः यद् च नव हर्षणवचयोः ।
वैद्यतियतिपातौ च समस्तौ परिवर्जयेत् ॥”
इति सत्त्वसुक्तावली ॥ ५ ॥
तत्र जातफलम् ।
“विष्कम्भयोगो यदि जन्मकाले
कार्ये स्वतन्त्रो मनुजस्तदानीम् ।
सुखलज्जालज्जसौख्यसुखं
यदस्य निम्नाणविधौ समर्थः ॥”
इति कोट्यप्रदीपः ॥ ५ ॥
विष्कारः । (यथा, दृष्टवत्तरादित्यायम् । ५ । १ । २४ ।
“उच्छ्रायोऽङ्गुलतुल्यो द्वारस्याहर्णे विष्कम्भः ॥”
प्रतिवन्दः । रूपकाङ्गप्रभेदः । योगिनां वन्द-
भेदः । इति मेदिनी । मे, १६ ॥ वृषः । इत्य-
णयः ॥ अर्गला । इति भरतः ॥
विष्कम्भी, [वृ] पुं, (विष्कम्भाति वृण्वीति । वि +
ष्कम्भ + णिनिः ।) अर्गला । यथा । “तद्विष्कम्भो-
ऽर्गलं न ना । इत्यमरौक्तौ कपाटधारणकाष्ठं
अर्गलं वृद्धकाष्ठ इति ख्यातम् । तत् कपाटं
विष्कम्भाति वृण्वीति ग्रहादित्यादिषु तद्वि-
ष्कम्भी सृष्ट्वन्यत् स्वार्थकथनमेतत् विष्कम्भीति
नाम च इत्येके । तद्विष्कम्भोऽर्गलमिति सूत्र-
पाठः । विष्कम्भो वन्दननिमित्तदण्डः । इति
भट्टः । इति सुकुटः ॥
‘विष्कम्भो योगभेदे स्यात् विष्कारप्रतिवन्दयोः ।
कपाटाङ्गप्रभेदे च ।’ इति मेदिनीदर्शनात्
विष्कम्भ इति पाठः ।” इति तट्टीकायां भरतः ॥
विष्कलः, पुं, (विषं विष्टा कलयति भक्षयतीति ।
कल + अच् ।) आन्यशृकरः । इति राज-
निर्घण्टः ॥
विष्किरः, पुं, (विकिरतीति । वि + कृ श्र विक्षेप +
इशुपधेतिकः । “विष्किरः शङ्खनिर्विकरो वा ।”
६ । १ । १५० । इति सुट् । परिनिविध्य इति
यत्वम् ।) पक्षी । इत्यमरः ॥ विष्किराक्षितिरि-
मयूरकुण्डादयः ।
“लावाद्या वैष्किरो वर्गः प्रतुदा चाङ्गला वृगाः ।
लघवः शीतसधुराः सकपाया द्विता वृगाः ॥”
इति राजवल्लभः ॥ ५ ॥
अथ विष्किराणां गणना गुणाश्च ।
“वर्गकाण्यविष्किरकपिञ्जलकतिशिराः ।
कणिङ्गकुण्डाद्याश्च विष्किराः समुदाहृताः ॥
विकीर्य भक्षयन्त्येते यस्मात्तस्माद् विष्किराः ।
कपिञ्जल इति प्राज्ञैः कथितो मौरतिशिरः ॥”
कुलिङ्ग गवेष्या इति शोके ।

विष्टम्भः

“विष्टिरा मधुराः शीताः कषायाः कटु-
पाकिनः ।

वत्या वृष्यास्त्रिदोषघ्नाः पथ्यास्ते लघवः स्तुताः ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

(“सावत्तिरिक्तपिप्लवर्त्तोरवर्त्तिकावर्त्तक-
नमृकावातीकचकोरकलविष्कमयरक्तकरोपचक्र-
कुक्रुटनारङ्गशतपत्रककुत्तितिरिक्तरवाकुयव-
नकप्रभृतयश्चाहला विष्टिरा लघवः शीत-
मधुराः कषाया दोषघ्नमाश्च ॥” इति सुश्रुते
सूत्रस्थाने ३३ अध्यायः ॥ ॥ ॥ दर्वीकरान्तगन्त-
नपर्वविशेषः । यथा,— “पुष्टरीको भुक्रुटी
सुखो विष्टिरः पुष्पाभिकर्णो गिरिसर्पः कजु-
सर्पः श्वेतोदरो महाशिरा अलगहो आशी-
विष इति ॥” इति च सुश्रुते कल्पस्थाने चतुर्थे-
ऽध्याये ॥)

विष्टः त्रि, प्रविष्टः । विशधातोः क्तप्रत्ययेन
नियन्मिदम् ॥

विष्टपं, क्ली, (“विष्टपविष्टपविष्टिपोलपाः ।” इत्यु-
णादिह्रस्वे पिष्टपस्थाने विष्टपपाठेन विशधातोः
रूपप्रत्ययेन साधुः इति केचित् ।) भुवनम् ।
इत्यमरः ॥ पिष्टपं पिष्टपः । इति तट्टीकार्या
रूपद्वयम् ॥ (यथा, रघुः । ११ । १६ ।

“वाणभिरुद्धया निपेतुगौ

सा स्वकाननमुवं न केवलाम् ।

विष्टपत्रयपराजयस्थिरां

रावणश्रियमपि अकम्पयन् ॥”)

विष्टम्भः, पुं, (वि + क्तन्भू + क्तः ।) प्रतिबन्धः ।
(यथा, भागवते । ५ । २२ । १२ ।

“स वृष्टिविष्टम्भग्रहोपशमनः ॥” ॥ ॥

आक्रमणम् । यथा, भारविः । १३ । १६ ।

“प्रविकर्षनिनादभिन्नरन्ध्रः

मद्विष्टम्भनिपीडितस्तदानीम् ॥”)

रोगविशेषः । इति मेदिनी । मे, २० ॥ स तु
आनाह्रोगः । तस्य लक्षणमाह ।

“आमं स्रक्वा निचितं क्रमेण

भूयो विबहुं विगुणानिगेन ।

प्रवर्त्तमानं नयथास्मेनं

विकारमानाहसदाहरन्ति ॥”

आमं अपक्वमाहारसारं शक्यत् पुरीषं वा
क्रमेण निचितं सञ्चितम् । भूयो विगुणानिगेन
दुष्टवायुना विबहुं आमशोषितं वा यथास्वं
पूर्ववदप्रवर्त्तमानं एनं विकारं आनाह-
माहुः ॥ ॥ तत्रामज्जमानाहमाह ।

“तस्मिन् भवत्यामसमुद्भवे तु

दृष्ट्या प्रतिप्रायशिरिविदाहः ।

आमाशये शूलमधो गुणत्वं

क्षतुक्तम् उत्तारविघातनम् ॥”

विघातनं अप्रवृत्तिः ॥ ॥ शक्यत्संशयघमाह ।

“स्तम्भः कटीष्टगुणीयस्त्वचे

शूलोऽप्यभर्त्ता शक्यतो वमिषः ।

आसन्नं पक्षाशयने भवन्ति

तथासोक्तानि च लक्ष्यानि ॥

विष्टम्भः

पक्षाशयने शक्यत्संशयघने । असोक्तानि
आधानवाननिरोधादीनि ॥ ॥ ॥ आनाहोदा-
वर्त्तयोश्चिकित्सायास्तुल्यादुभयचिकित्सा अत्र
लिख्यते । अधोदावर्त्तानां चिकित्सा ।

“अधोवातनिरोधोऽप्ये ह्युदावर्त्तं हितं मतम् ।

स्नेहपानं तथा स्नेहो वस्तिर्यचानुलोमनम् ॥

विष्टविघातसमुत्थे तु विष्टमेघानं तद्यौघम् ।

वर्त्ताभ्यङ्गावगाहश्च स्नेहो वस्तिर्हितो मतः ॥”

वर्त्तिः फलवर्त्तिः ।

“सूत्रावरोधजनिते क्षीरवारिवर्त्तं पिवेत् ।

दुग्धशर्करां चापि कषायं ककुभस्य च ॥

दुग्धशर्करा कण्टकारी दुरालभा च तुल्यगुणत्वात् ।

एत्वांरुवीजं तोयेन पिवेद् वा लवण्युक्तम् ।

सितामिचुरसं क्षीरं द्राक्षारसमथापि वा ॥

संश्लेषेण प्रकुञ्चितं सूत्रकृच्छ्राशरीविधिम् ।

जृम्भाभिघातजे स्नेहं स्नेदं चापि प्रयोजयेत् ॥

अन्यानपि प्रयुञ्जीत समीरणहरान् विधीन् ।

नेत्रनीरावरोधोऽप्ये सुचेदुच्चैर्दृष्टोर्जलम् ॥

सुप्यात् सुखेन तस्यामे कथयेच्च कथाः प्रियाः ।

हृक्काभिघातजे तीक्ष्णाघ्राणनस्यार्कदर्शनैः ॥

प्रवर्त्तयेत् क्षुतं सक्तं स्नेहस्नेदौ प्रशीलयेत् ॥”

तीक्ष्णं मरीचराजिकादि ।

“उत्तारस्यावरोधे तु क्षौद्रिकं धूममाचरेत् ॥

हृदिनिगृह्यज्जाते वमनं लङ्घनं हितम् ।

विरचनं चात्र मतं तैलेनाभ्यङ्गनं तथा ॥

वस्तिशुद्धिकरैः सिंहं चतुर्गुणजलं पयः ।

आवारिनाशात् कथितं पीतवन्तं प्रकामतः ॥

रमयेयुः प्रिया नान्यः शुक्रोदावर्त्तितं नरम् ।

तस्याभ्यङ्गीवगाहश्च मदिरा चरयायुधः ॥

शालिः पयो निरुद्धश्च हितं मेघुनमेव च ।

क्षुदिघातसमुद्भूते स्निग्धसुण्यं तथा लघु ॥

लघ्यमल्पं हितं भक्ष्यं पुण्यं सेयं सुगन्धि यत् ।

दृष्ट्याविघातसंभूते शीतः सर्वो विधिर्हितः ॥

कपूरशिशिरं खल्यं पिवेत्तोयं शनैः शनैः ।

अमश्वासे हृते शक्तो विश्रामः सरसौदनः ॥

निद्रावेगविघातोऽप्ये पिवेत्क्षीरं सितायुतम् ।

सुवाहनं सुशयानं हृताः श्रोत्रप्रियाः कथाः ॥”

वातादिवेगविघातजनितानामुदावर्त्तानां चिकि-
त्सामभिधाय रुक्षादिकृपितवातजनितस्य उदा-
वर्त्तस्य चिकित्सामाह ।

“हृत्तुमाजिकसिन्धुः पिष्टैर्वर्त्तिविनिर्मिताम् ।

हृत्तायक्तां गुदे न्यस्येदुदावर्त्तविनाशिन्यम् ॥”

फलवर्त्तिः ।

“मदनं पिप्पली कुष्ठं वचा गौराक्षं सर्षपाः ।

गुडक्षीरसमायुक्ता फलवर्त्तिरिहोदिता ॥”

मदनफलादिवर्त्तिः ॥ ॥

“खट्वपहं चिटतावः क्षणाकारं ह्योश्चूर्णम् ।

प्राग्भोजनस्य मधुना विडालपदकं नये

सिन्ध्यात् ॥

एतन्नागपुरीषे देयं विष्टेदुदावर्त्तं ।

मधुरं नरपतियोयं पूर्णं नाराचकं नास्मा ॥”

इति आरोग्यचूर्णम् ॥ ॥

विष्टरः

“सथोयं पिप्पलीमूलं चिटहन्ती च चित्र-
कम् ।

तच्चूर्णं गुडसंमिश्रं भजयेत् प्रातरुत्थितः ॥

एतद्गुडाष्टकं नास्मा वलवर्णान्विर्वर्द्धनम् ।

उदावर्त्तञ्जीहगुल्मशोषपाशुभयापहम् ॥”

इति गुडाष्टकम् ॥ ॥

“मूलकं शुष्कमार्द्रं च वर्णभूपश्चमूलकम् ।

क्षतमालफलं चापसु पक्वा तेन हृतं

पचेत् ।

तत् पीतं शमयेत् जिघ्रसुदावर्त्तमशेषतः ॥”

पञ्चमूलकमत्र दृष्टत् । शुष्कमूलकाद्यष्टकम् ॥ ॥

अथ आनाहस्य चिकित्सा ।

“तुल्यकारणकार्यत्वाद्गुदावर्त्तहरिं क्रियाम् ।

आनाहेऽपि च कुञ्चितं विशेषश्चाभिधीयते ॥

चिटहन्क्षणाहरीतक्यो द्विचतुःपञ्चभागिकाः ।

गुडेन तुल्या वटिका हरन्त्यानाहसुखणम् ॥

वर्त्तिस्त्रि कटुस्त्रै लवणसर्पपट्टद्वयमकुष्ठमदनफलैः ।

मधुनि गुडे वा प्रकैर्निहिता स्वाङ्गुष्ठपरि-

माणाः ॥

वर्त्तिरियं दृष्टफला शनैः प्रणिहिता गुदे हृता-

भ्यताः ।

आनाहोदावर्त्तं शममति जठरं तथा

गुल्मम् ॥”

त्रिकटुकाद्या वर्त्तिः ॥ इति भावप्रकाशः ॥

(त्रि, विशेषेण स्तम्भयिता । यथा, ऋग्वेदे ।

६ । ८६ । ३५ ।

“दिवो विष्टम्भ उपमो विचक्षणः ॥”)

विष्टम्भी, [नृ] त्रि, (विष्टभार्ताति । वि + क्तन्भू

+ णिनिः ।) विष्टम्भरोगजनकः । यथा,—

“वेदला गुरवो भत्या विष्टम्भस्युदमाकृताः ॥”

इति राजवल्लभः ॥

(यथा च सुश्रुते । १ । ४५ ।

“प्रायः प्राभातिकं क्षीरं गुरु विष्टम्भ शीत-

लम् ॥”

विष्टम्भोऽस्यात्तीति । विष्टम्भ + इनिः ।)

विष्टम्भरोगविष्टिश्च ॥

विष्टरः, पुं, (विष्टीर्यते इति । वि + क्तृ + अप् ।

“वृक्षासनयोर्विष्टरः ॥” ॥ ३ । ६३ । इति

निपातनात् यत्वम् ।) विष्टपी । दम्भसृष्टिः ।

पीठान्नासनम् । इत्यमरः ॥ आदिना कुशा-

सनादियष्टः । इति भरतः ॥ ॥ (यथा,

भागवते । ३ । २८ । १६ ।

“काष्ठीगुणोत्तमसुत्रोऽपि हृदयाम्भोजविष्टरम् ।

दर्शनीयतमं शान्तं मनोनयनवर्द्धनम् ॥”)

विष्टरलक्षणमाह । विष्टरस्तु सार्द्धद्वितयवामा-

वर्त्तवजिताधोमुखाया असंख्यातदर्भाः । तथा

च गृह्यासंश्रयः ।

“जर्हकेशो भवेद्वक्त्रा लम्बकेशस्तु विष्टरः ।

दक्षिणावर्त्तको वक्त्रा वामावर्त्तस्तु विष्टरः ॥”

इति ॥

हृन्दोगपरिशिष्टम् ।

“दर्भसंख्या न विष्टिता विष्टरास्तरणेष्वपि ॥”

1997, 1998, 1999, 2000, 2001, 2002, 2003, 2004, 2005, 2006, 2007, 2008, 2009, 2010, 2011, 2012, 2013, 2014, 2015, 2016, 2017, 2018, 2019, 2020, 2021, 2022, 2023, 2024, 2025, 2026, 2027, 2028, 2029, 2030, 2031, 2032, 2033, 2034, 2035, 2036, 2037, 2038, 2039, 2040, 2041, 2042, 2043, 2044, 2045, 2046, 2047, 2048, 2049, 2050, 2051, 2052, 2053, 2054, 2055, 2056, 2057, 2058, 2059, 2060, 2061, 2062, 2063, 2064, 2065, 2066, 2067, 2068, 2069, 2070, 2071, 2072, 2073, 2074, 2075, 2076, 2077, 2078, 2079, 2080, 2081, 2082, 2083, 2084, 2085, 2086, 2087, 2088, 2089, 2090, 2091, 2092, 2093, 2094, 2095, 2096, 2097, 2098, 2099, 2100, 2101, 2102, 2103, 2104, 2105, 2106, 2107, 2108, 2109, 2110, 2111, 2112, 2113, 2114, 2115, 2116, 2117, 2118, 2119, 2120, 2121, 2122, 2123, 2124, 2125, 2126, 2127, 2128, 2129, 2130, 2131, 2132, 2133, 2134, 2135, 2136, 2137, 2138, 2139, 2140, 2141, 2142, 2143, 2144, 2145, 2146, 2147, 2148, 2149, 2150, 2151, 2152, 2153, 2154, 2155, 2156, 2157, 2158, 2159, 2160, 2161, 2162, 2163, 2164, 2165, 2166, 2167, 2168, 2169, 2170, 2171, 2172, 2173, 2174, 2175, 2176, 2177, 2178, 2179, 2180, 2181, 2182, 2183, 2184, 2185, 2186, 2187, 2188, 2189, 2190, 2191, 2192, 2193, 2194, 2195, 2196, 2197, 2198, 2199, 2200, 2201, 2202, 2203, 2204, 2205, 2206, 2207, 2208, 2209, 2210, 2211, 2212, 2213, 2214, 2215, 2216, 2217, 2218, 2219, 2220, 2221, 2222, 2223, 2224, 2225, 2226, 2227, 2228, 2229, 2230, 2231, 2232, 2233, 2234, 2235, 2236, 2237, 2238, 2239, 2240, 2241, 2242, 2243, 2244, 2245, 2246, 2247, 2248, 2249, 2250, 2251, 2252, 2253, 2254, 2255, 2256, 2257, 2258, 2259, 2260, 2261, 2262, 2263, 2264, 2265, 2266, 2267, 2268, 2269, 2270, 2271, 2272, 2273, 2274, 2275, 2276, 2277, 2278, 2279, 2280, 2281, 2282, 2283, 2284, 2285, 2286, 2287, 2288, 2289, 2290, 2291, 2292, 2293, 2294, 2295, 2296, 2297, 2298, 2299, 2300, 2301, 2302, 2303, 2304, 2305, 2306, 2307, 2308, 2309, 2310, 2311, 2312, 2313, 2314, 2315, 2316, 2317, 2318, 2319, 2320, 2321, 2322, 2323, 2324, 2325, 2326, 2327, 2328, 2329, 2330, 2331, 2332, 2333, 2334, 2335, 2336, 2337, 2338, 2339, 2340, 2341, 2342, 2343, 2344, 2345, 2346, 2347, 2348, 2349, 2350, 2351, 2352, 2353, 2354, 2355, 2356, 2357, 2358, 2359, 2360, 2361, 2362, 2363, 2364, 2365, 2366, 2367, 2368, 2369, 2370, 2371, 2372, 2373, 2374, 2375, 2376, 2377, 2378, 2379, 2380, 2381, 2382, 2383, 2384, 2385, 2386, 2387, 2388, 2389, 2390, 2391, 2392, 2393, 2394, 2395, 2396, 2397, 2398, 2399, 2400, 2401, 2402, 2403, 2404, 2405, 2406, 2407, 2408, 2409, 2410, 2411, 2412, 2413, 2414, 2415, 2416, 2417, 2418, 2419, 2420, 2421, 2422, 2423, 2424, 2425, 2426, 2427, 2428, 2429, 2430, 2431, 2432, 2433, 2434, 2435, 2436, 2437, 2438, 2439, 2440, 2441, 2442, 2443, 2444, 2445, 2446, 2447, 2448, 2449, 2450, 2451, 2452, 2453, 2454, 2455, 2456, 2457, 2458, 2459, 2460, 2461, 2462, 2463, 2464, 2465, 2466, 2467, 2468, 2469, 2470, 2471, 2472, 2473, 2474, 2475, 2476, 2477, 2478, 2479, 2480, 2481, 2482, 2483, 2484, 2485, 2486, 2487, 2488, 2489, 2490, 2491, 2492, 2493, 2494, 2495, 2496, 2497, 2498, 2499, 2500, 2501, 2502, 2503, 2504, 2505, 2506, 2507, 2508, 2509, 2510, 2511, 2512, 2513, 2514, 2515, 2516, 2517, 2518, 2519, 2520, 2521, 2522, 2523, 2524, 2525, 2526, 2527, 2528, 2529, 2530, 2531, 2532, 2533, 2534, 2535, 2536, 2537, 2538, 2539, 2540, 2541, 2542, 2543, 2544, 2545, 2546, 2547, 2548, 2549, 2550, 2551, 2552, 2553, 2554, 2555, 2556, 2557, 2558, 2559, 2560, 2561, 2562, 2563, 2564, 2565, 2566, 2567, 2568, 2569, 2570, 2571, 2572, 2573, 2574, 2575, 2576, 2577, 2578, 2579, 2580, 2581, 2582, 2583, 2584, 2585, 2586, 2587, 2588, 2589, 2590, 2591, 2592, 2593, 2594, 2595, 2596, 2597, 2598, 2599, 2600, 2601, 2602, 2603, 2604, 2605, 2606, 2607, 2608, 2609, 2610, 2611, 2612, 2613, 2614, 2615, 2616, 2617, 2618, 2619, 2620, 2621, 2622, 2623, 2624, 2625, 2626, 2627, 2628, 2629, 2630, 2631, 2632, 2633, 2634, 2635, 2636, 2637, 2638, 2639, 2640, 2641, 2642, 2643, 2644, 2645, 2646, 2647, 2648, 2649, 2650, 2651, 2652, 2653, 2654, 2655, 2656, 2657, 2658, 2659, 2660, 2661, 2662, 2663, 2664, 2665, 2666, 2667, 2668, 2669, 2670, 2671, 2672, 2673, 2674, 2675, 2676, 2677, 2678, 26

कैटभजित् ३० विष्णुः ३० श्रीवत्सनाम्नः ३६ ।
 रत्नमरः १ पुराणपुराणः ४० वृष्णिः ४१ शत-
 धामा ४२ गदाधरः ४३ यक्षधरः ४४ जग-
 मायः ४५ विष्णुरूपः ४६ मनातनः ४७ मुकुन्दः
 ४८ राक्षसेदी ४९ वामनः ५० शिवकीर्तिनः ५१
 श्रीनिवासः ५२ अजः ५३ वामः ५४ इति
 षट्पादः ५५ श्रीहरिः ५५ कंठारिः ५६ वृद्धरिः
 ५७ विष्णुः ५८ मधुजित् ५९ मधुसूदनः ६०
 गणः ६१ पुष्पः ६२ श्रीगर्भः ६३ श्रीकरः ६४
 श्रीमान् ६५ श्रीधरः ६६ श्रीनिकेतनः ६७
 श्रीकान्तः ६८ श्रीशः ६९ प्रभुः ७० सुरलीधरः
 ७१ जगदीशः ७२ गदाधरः ७३ नन्दात्मनः
 ७४ नरसिंहः ७५ हरिः ७६ गोपालः ७७
 नन्दनन्दनः ७८ नरकजित् ७९ सामगर्भः ८०
 अजितः ८१ जितानिधः ८२ अतधामा ८३
 प्रशक्तिः ८४ पुनर्जितः ८५ आदिदेवः ८६
 श्रीनारायणः ८७ सहस्रवदनः ८८ त्रिपात् ८९
 सूर्यदेवः ९० हरिः ९१ गङ्गाधरः ९२ यादवः ९३
 अरिहस्तः ९४ पूतनारिः ९५ मदायोगी ९६
 धृजः ९७ पादूरुधरः ९८ हेमशङ्कः ९९ शता-
 वर्णी १०० कालमिहिरिपुः १०१ धेनुकारिः १०२
 धीमन्विष्णुः १०३ विरिधिः १०४ धरणीधरः
 १०५ बहुमूर्ति १०६ वर्धमानः १०७ शतानन्दः
 १०८ वृषान्तकः १०९ मधुरेशः ११० दारकेशः
 १११ रत्निदेवः ११२ वृषाकपिः ११३ इति
 शतैकवर्णी ११४ जिह्वाः ११५ द्वापार्थः ११६
 अविशयनः ११७ रत्नागुणः ११८ नरायणः
 ११९ जगज्जयः १२० यक्षपुराणः १२० तार्क्ष-
 ण्यः १२१ यक्षधरः १२२ यक्षेशः १२३ मार्जः
 १२४ जिह्वाः १२५ कुमीरकः १२६ कर्जुः १२७
 यक्षः १२८ शतावर्णः १२९ सुखलेशी १३०
 यक्षः १३१ वैष्णवः १३२ प्रसन्नः १३३ आत्मभूः
 १३४ पादवामनः १३५ सुवर्णविष्णुः १३६
 श्रीवत्सः १३७ देवकीधरः १३८ गोपेन्द्रः १३९
 गोपहर्षधरः १४० यदुनाथः १४१ गदाभट्ट १४२
 द्वापार्थ १४३ यक्षधर १४४ श्रीवत्सधर १४५
 यक्षधर १४६ इति शतैकवर्णी यथा,—
 “मधुधेनुकायान्तरपुत्रावसताम्नः ।
 कालमिहिरिपुः शतैकवर्णीकैटभः ।
 रत्नः रत्निदेवो यक्षधरैर्विदिराजवः ।
 हरिः कर्णधरिपुः कानीयो नरको रत्निः ।
 विष्णुपादवामनः यथा देवतयक्ष पादवामनम् ।
 रत्नोद्यमः पादवामनः श्रीवत्सोद्यमः ।
 नन्दकः ।
 गदा श्रीमदीशो यथा धारि चक्रं सुदृढम् ।
 मणिः कर्मकाशो रत्नो भुजमणिर्गुणैः ।
 इति हेमचन्द्रः १०३
 तस्य देवतामानि पादोपरि १११ कथायि
 सहस्रशतानि च महाभारतपरिभाष्ये ११६
 कथायि सहस्रशतानि १०१ कथायि यमेश
 मणिः—
 “हरिनाथं (दीपकं) यथायथा चतुर्भुजम् ।

वातुदेवो यतः कामो रुनिहो यथाक्रमम् ।
 प्रभवस्तन् सदिहोतुं ह्युं चो भूरनिमन्तकाः ।
 नारायणस्तथा जज्ञा विष्णुः सिंधो वराह-
 राट् ॥
 सिनाहलहरिद्राभा नीलश्यामलनीहिताः ।
 मेधायिमधुपिङ्गाभा वर्णतो नव नायकाः ॥ १०४ ॥
 अस्याङ्गानि तेषां मन्त्रवर्णा यथा,—
 “कं टं चं शं गुरुतानं स्याज्जं खं वं सुदृष्टम् ।
 खं चं कं चं गदादेवो टं नं मं चच शङ्कम् ॥
 घं टं मं हं भवेच्छ्रीं गं चं वं सञ्च पुष्टिकम् ।
 घं वं चं वनमाना स्याच्छ्रीवत्सं घं टं नं भवेत् ॥
 कं तं पं कौस्तुभः प्रोक्तस्यागन्तो हृष्टमेव च ।
 इत्यङ्गानि यथायोगं देवदेवस्य वै दृष्ट ॥ १०५ ॥
 गरुडोन्मुञ्चसङ्गाणो गदा चैवाविनाश्रुतिः ।
 पुष्टिः शरीरपुष्पाभा लज्जोः काञ्चनसन्निभा ।
 पूर्णचक्रनिभः शङ्कः कौस्तुभस्वरुणद्युतिः ।
 चक्रं सूर्यसहस्राभं श्रीवत्सः कुन्दसन्निभः ॥
 पञ्चवर्णा मना माला ह्यनन्तो मेघसन्निभः ।
 विद्रुम्पाणि चास्त्राणि यानि नीलानि वर्णतः ॥
 इति गारुडे ११ अध्यायः ॥ १०६ ॥
 तस्य जगत्पालनादियथा,—
 “रजोगुणमयं चान्यरूपं तस्यैव धीमनः ।
 चतुर्भुजः स भगवान् जगत्पट्टो प्रवर्तते ।
 हृष्टश्च पाति सकलं विश्वात्मा विश्वतोमुखः ।
 सत्त्वं गुणसुपाश्रित्य विष्णुर्जिह्वेश्वरः स्वयम् ॥
 अन्तर्काशे स्वयं देवः सर्वोत्तम परमेश्वरः ।
 तमोगुणं समाश्रित्य रुद्रः संहर्तते जगत् ॥
 एकोऽपि सत्त्वरादेवस्त्रिधाभौ समवस्थितः ।
 सर्गरक्षालयगुणेर्निर्गुणोऽपि निरञ्जनः ॥
 एकः सन् स द्विधा चैव त्रिधा च बहुधा पुनः ।
 त्रिधा विभज्य चालानं जैलोक्ये संप्रवर्तते ॥
 स्रजते वीचते चैव यसते च विशिषतः ।
 यस्मान् दृष्टानुदृष्टाति यसते च पुनः प्रजाः ॥
 गुणात्मकत्वाज्जैलोक्ये तस्मादेकः स उच्यते ।
 अग्रे हिरण्यगर्भः स प्रादुर्भूतः सनातनः ॥
 आदिदेवादिदेवोऽवतारवत्सत्त्वादेवः स्रुतः ।
 देवेषु च महादेवो महादेव इति स्रुतः ।
 पाति यस्मात् प्रजाः सर्वाः प्रजापतिरिति
 स्रुतः ।
 दृष्ट्वापि स्रुतो जज्ञा परत्वात् परमेश्वरः ॥
 वसिष्ठादण्यथावादीश्वरः परिभाषितः ।
 श्रुतिः सर्ववर्गतेन हरिः सर्वेश्वरो यतः ॥
 यदुत्पादन् वातुपूर्वात् सत्यमुरिति स स्रुतः ।
 नरायणमयं यस्मात् तस्मान्नारायणः स्रुतः ॥
 हरः संसारहरणाद्विस्तृत्याद्विष्णुवचने ।
 भगवान् सर्वविद्यानादवतारोमिति स्रुतः ॥
 सर्वेश्वरः सर्वविद्यानाच्छन्दः सर्वमयो यतः ।
 त्रिषुः स्याद्विष्णोर्नामस्माद्विष्णुः सर्वमयो
 यतः ॥
 तारुण्यं नन्ददुःखानां तारुण्यं परिगीयते ।
 बहुधा च विस्तृतेन सन् विष्णुमयं जगत् ॥
 इति कौर्णे १ अध्यायः ॥ १०७ ॥

अपि च ।

मनस्य उवाच ।

“महाप्रलयकालात् एतदाद्योत्तमोमयम् ।
 प्रसन्नमिव चान्तर्वर्त्मप्रज्ञातमलज्जम् ॥
 अविज्ञेयमविज्ञातं जगत् स्यात्तु चरिणु च ।
 ततः स्वयम्भुरयत्तः प्रभवः पुरुषकर्मणाम् ॥
 यज्ञयज्ञेनदक्षिणं प्रादुरासीत्तमोदुदः ।
 योऽनीन्द्रियः परो यत्तादर्थ्ययायान् सनातनः ॥
 नारायण इति ख्यातः स एव स्वयमुद्भवौ ।
 स्वशरीरादभिधायन् सिद्धचुम्बिविधं जगत् ॥
 अथ एव ससर्वादी तासु जीवमवावृजत् ।
 तदेवाद्यं समभवद्विमलमयं स्रुतम् ॥
 सर्वनसरसहस्रेण सूर्यायुतसमप्रभम् ।
 प्रविश्यान्तर्निहातजाः स्वयमेवात्मसम्भवः ।
 प्रभावादपि तद्गाम्ना विष्णुत्वमगमत् पुनः ॥”
 इति मातुल्ये २ अध्यायः ॥ १०८ ॥
 अस्य तिमो नूनयो यथा ।
 “दृष्टिस्थित्यन्तकरणत् त्रस्रविष्णुशिवात्मिकाः ।
 स संज्ञां याति भगवान् एक एव जनादेनः ॥
 जज्ञत्वे स्रुतते चैव विष्णुत्वे पाति नित्यशः ।
 रुद्रत्वे चैव संहर्ता एको देवस्त्रिधा स्थितः ॥
 स एव स्रुतः स च सर्गकर्ता
 स एव पाता स च पात्यते च ।
 जज्ञाद्यवस्थाभिरप्येवमर्त्त-
 विष्णुर्निरुद्धो वरदो वरणः ॥”
 इति बह्विप्राणे सर्गांशुशानननामाध्यायः ॥ १०९ ॥
 नारायणस्य नृनिर्विशेषो यथा ।
 “योऽसौ नारायणो देवः परात्परतरो वृष ।
 तस्य चिन्ता सस्रुपमा दृष्टिं प्रति नरोत्तम ॥
 दृष्ट्वा चैवं महादृष्टिः पालनीया मयेव ह ।
 कर्मकाण्डस्तर्त्तनं कर्तुं नैवेह शक्यते ॥
 तस्मात् नृनिर्विशेषो यथा पात्यमिदं
 जगत् ।
 एवं चिन्तयतस्तस्य मत्ताभिधायितो वृष ॥
 प्राकृष्टाद्यतं राजन् वै नृनिर्मत्ततुपुरो बभौ ।
 पुरोभूते तत्तत्तस्मिन् देवो नारायणः स्वयम् ॥
 प्रविशन्तं दृष्ट्वापि जैलोक्यं तस्य देहतः ।
 ततः सस्कार भगवान् वरदानं पुरातनम् ॥
 वागादीनां तत्तत्तुष्टः प्रादात्तस्य पुनश्चरम् ।
 सर्वेश्वरः सर्वकर्ता त्वं सर्वलोकनमस्कृतः ॥
 जैलोक्यप्रतिपालाच्च भव विष्णुः सनातनः ।
 देवानां सर्वदा कार्यं कर्तव्यं त्रस्रयक्षपा ॥
 सर्वज्ञत्वश्च भवतु तव देव न संशयः ।
 स्वसुखा वतो देवः प्रकृतिस्थो नभूय ह ॥
 विष्णुरण्यधुना पूर्वां वृष्टिं सस्कारं स प्रभुः ।
 तदा संप्रिय भगवान् योगविज्ञो महातमः ॥
 तस्यां संस्थाप्य नमवान् दक्षिणार्थोद्गताः
 प्रजाः ।
 ध्यात्वा परेशं रूपेण ततः सूर्याय वै प्रभुः ।
 तस्य सप्रसन्न जटाराम्यन् पदं विनिःसृतम् ।
 सप्तर्षीमवती एतौ नमसुजा सकारयता ।
 पृथग् गृह्यन् विचारं पाताकृतसंस्थितम् ॥

विष्णुः

कर्त्तव्यां तथा मेरुतन्मये ब्रह्मणे भवः ।
 एवं दृष्ट्वा परं तस्य शरीरस्य तु सम्भवम् ।
 सुसुप्ते तच्छरीरस्यो वायुवायुसमं स्थितम् ।
 अविविक्तविलयसमं शक्त्युत्पन्नधारय ।
 अज्ञानच्छेदनायां तद्वत् तेषु तपा करे ।
 कालचक्रमयं धीरं चक्रं त्वं धारयाद्युत ।
 अधर्मराजघातायं गर्हा धारय केशव ।
 मायेयं भूतमाता ते कच्छे तिष्ठतु सर्वदा ।
 श्रीवल्लकीस्तुभौ धैर्यौ चक्रादित्यच्छेदने ह ।
 भावनस्ते गतिवीरः गदत्तास्तव कीर्तितः ।
 त्रैलोक्यामिनी देवी लक्ष्मीस्तेषु सदा प्रिया ।
 सादृशी च तिथिस्तेषु कामरूपी च जायते ।
 एनाश्रयो भवेद्यस्य द्वादश्यां तत्परायणः ।
 स्वर्गवासी च भवतु पुमान् स्त्री वा विशेषतः ।
 एष विष्णुस्तवाख्यातो स्वर्गयो देवदानवाः ।
 हन्ति पाति शरीराणि सृजन्त्यग्यानि चालनः ।
 युगे युगे सर्वमोक्षं वेदान्ते पुरयो ह्ययम् ।
 न हीनगुह्या वक्तव्यो मनुष्योऽयं कदाचन ।”

इति वाराहे परापरनिर्वयनामाध्यायः १७ ।
 अथ विष्णुशिवानामेकत्वं यथा —

“ततो ब्रह्मा शरीरं तत् त्रिधा चक्रे महेश्वरः ।
 प्रघामेच्छावलाच्छम्भोऽस्मिन् विगुणीकृतम् ।
 तद्गुणभागः संजातश्चतुर्वक्त्रश्चतुर्भुजः ।
 स्वटिकाभ्रमः कायः शुक्लः स चन्द्रशेखरः ।
 ईशक्तो ब्रह्मकाये दृष्टिप्रतिनिधौ जयतु ।
 स्वयमेवाभवत् सृष्टा ब्रह्मरूपेण लोकजम् ।
 स्थितिप्रतिनिधिं मायां प्रकृत्याख्यां नयो-

जयन् ।

महेश वैष्णवे काये ज्ञानशक्तिं निनां तथा ।
 स्थितिकर्ता भवद्विष्णुरहमेव महेश्वरः ।
 सर्वशक्तिनिधौ गेन सदा तद्रूपता मम ।
 अजगत्प्रतिनिधिः काये शम्भवे स न्ययोजयतु ।
 अजगत्कर्ता भवच्छम्भुः स एव परमेश्वरः ।
 अतस्त्रिषु शरीरेषु स्वयमेव प्रकाशते ।
 आनन्दं परं ज्योतिरगादिर्मगवान् प्रभुः ।
 दृष्टिस्थित्यन्तकरणदेक एव महेश्वरः ।
 गच्छा विष्णुः शिवश्चेति संज्ञामाप्य एकं

एकम् ।

अतएव विधातः च तथाहमपि त्री एवम् ।
 एवं शरीरं रूपं ज्ञानमज्ञाकमन्तरात् ।”

इति काशिकापुराणे १२ अध्यायः १७ ।
 अन्यथा ।

“गुणानीतः स भगवान् वामकः पुरुषः परः ।
 जगन्नामीतशायी च यत्तामिकमजादभूत् ।
 विष्णुश्च स च गोविन्द ईश्वरश्च सनातनः ।
 यस्तं वेद मन्त्रातानं च जीवन्मुक्त उच्यते ।”

इति वामनपुराणे १२ अध्यायः १७ ।

तत्र महेन्द्रोक्तं यथा —

द्वयस्य उवाच ।

“भक्तिं तस्याप्यसंश्लेषा नागत्यामोषदर्शनः ।
 जीविमानभरद्विष्टः प्रकृष्टकण्ठाधरः ।
 चातिशयं कल्याणमायं तस्मिन् परमि केशवः ।

विष्णुः

गदहस्यो जगन्नाथो लोकाधारस्तपोधनः ।
 ग्राह्यस्तं गवेन्द्रं तं तस्य ग्राहं जलाशयान् ।
 उल्लसद्गाराप्रमेयात्मा तरसा मधुसूदनः ।
 स्थलस्थं दारयामास ग्राहं चक्रेण माधवः ।
 मौल्यामास गान्धर्वं पापेभ्यः शरणागतम् ।
 स हि देवलशापेन ब्रह्मगन्धर्वसक्तमः ।
 ग्राह्यत्वमगमन् लज्जाम्भरं प्राप्य दिवङ्गतः ।
 गगोऽपि विष्णुना स्मृतो जातो दिववपुः

पुमान् ।”

इति वामनपुराणे १२ अध्यायः १७ ।

अथ मन्त्रपूजादिष्वपि —

“अथ यस्मै महामन्त्रान् विष्णोः सर्वार्थसाध-

कान् ।

यस्य संस्मरणान् सक्तो भवत्येव पारमान्वितः ।
 तारं नमः पदं नृणां नदी दीर्घसमन्वितौ ।
 पवनो माय सक्तोऽयं प्रोक्तो वस्वकारः परः ।
 अथ पूजाप्रयोगः । प्रातःकालादिप्राणान् कर्त्तुं कृत्वा पूजामस्तपमागत्य वैष्णवाचमनं कुर्यात् । तद्वया गौतमीये ।

“केशवाद्येष्टिभिः पीत्वा द्वाभ्यां प्रक्षालयेत् करौ ।

द्वाभ्यामोष्ठौ च संस्पृश्या द्वाभ्यां स्पृश्यान्मुखं ततः ।

एकेन हस्तं प्रक्षाल्य पादावपि तथैकतः ।
 संप्रोक्ष्यैकेन स्पर्शनं ततः सकूर्वादिभिः ।
 आस्त्यनासाच्चिकीर्ष्या च नाभ्युत्खं सुजौ क्रमात् ।
 सृष्टेर्देवं भवेदाचमनञ्च वैष्णवान्वये ।
 एवमाचमनं कृत्वा साक्षात्पारायणो भवेत् ।”

केशवादयस्तु केशवनारायणमाधवगोविन्द-
 विष्णुमधुसूदनत्रिविक्रमवामनश्रीधरचण्डीकेश-
 पद्मनाभदामोदरखड्गवज्रासुदेवप्रद्युम्नानिरुह-
 पुरुषोत्तमाधोक्षणहृषीकेशपुनर्नानाहोपेन्द्र-
 हरिविष्णवः । वाक्पन्तु प्रणवादि केशवाय नमः
 इत्यादि । तथा च ।

“सचतुर्थीनमोऽस्तौ नामभिर्विष्णुसु सुधीः ।”

ततः वामान्धार्यादिमाहकान् कर्त्तुं विष्णवे
 केशवकीर्त्यादिप्राणं कुर्यात् । अथ अष्टादि-
 न्यासः । शिरसि प्रक्षालयते शयने नमः । मुखे
 मायघ्नीच्छन्दसे नमः । हृदि अर्हंसघ्नीहरये
 देवतायै नमः । २ । ततः कराङ्गनाभौ । श्री-
 व्यक्तुहाभ्यां नम इत्यादि । श्रीं हृदयाय नमः
 इत्यादि । तथा च गौतमीये ।

“अपिः प्रणवतिष्ठत्यो मायघ्नी देवता पुनः ।
 अर्हंसघ्नीहरिः प्रोक्तः श्रीयोगेन पदङ्गकम् ।”
 गतो ध्यानम् ।

“उवाच योऽनन्यतस्तदा च तस्मैमाधवात्
 पार्श्वे हस्ते चक्षुःप्रसूतया विष्णुवाचा च गुरम् ।
 नानारथोक्तचित्तविधायकस्य माधोतवस्थं
 विष्णुं वन्दे हरकमलकौमोदकीचक्रपाविम् ।”
 एवं ध्यात्वा नमस्कृत्य । यथा । अं केशवाय कीर्त्तय
 नमः कलाटे । वर्णाङ्गना नाभं चक्षुः पुरस्ता-
 दिद्वारिदर्शनात् सर्वत्र वाङ्मनः । अं

विष्णुः

नारायणाय कान्त्यै नमो मुखे । इं माधवाय
 मुखे नमो दक्षिणे । इं गोविन्दाय मुखे नमो
 वामने । उं विष्णवे हृदि दक्षिणे । ऊं
 मधुसूदनाय शान्त्यै वामकर्णे । अं विविक्रमाय
 क्रियायै दक्षिणाश्रयपुटे । अं वामनाय दयायै
 वामनाश्रयपुटे । अं श्रीधराय मेधायै दक्षिणहस्ते ।
 अं चण्डीकेशाय दयायै वामगले । अं पद्म-
 नाभाय अर्धायै ओष्ठे । ऐं दामोदराय लज्जायै
 अधरे । औं वासुदेवाय लज्जायै कर्णदन्तपंक्तौ ।
 औं सङ्कर्षणाय शरत्त्रये अधोदन्तपंक्तौ । अं
 प्रद्युम्नाय प्रीत्यै मूलके । अः अतिरुद्धाय रत्ने
 मुखे । कं चक्रिये जयायै । खं गदिने दुर्गायै ।
 गं शार्ङ्गिणे प्रभायै । घं खड्गिणे सत्यायै ।
 ङं अग्निने चक्रायै दक्षकरभक्तसन्ध्यकक्षे । चं
 हस्तिने वाग्ये । छं सुवर्णने पिशाचिने । जं
 मूलिने विजयायै । झं पाशने विरलायै । ञं
 व्यङ्गिने विजयायै वामकरभक्तसन्ध्यकक्षे । टं
 सुक्रन्दाय विजयायै । ठं मन्दलाय सुन्दरायै ।
 डं नन्दिने स्त्रुत्ये । णं नराय ऋद्धे । तं नरक-
 जिने सन्द्धे । दक्षपादभक्तसन्ध्यकक्षे । तं हरये
 मुखे । पं हृदयाय मुखे । वं चक्राय भूत्ये ।
 धं सारताय मूत्ये । नं चौराय चमायै वाम-
 पादभक्तसन्ध्यकक्षे । यं मूलाय रमायै दक्ष-
 पार्श्वे । रं नारायणाय उमायै वामपार्श्वे । नं
 भूधराय कौटिल्ये हृदि । मं विश्वकर्माय जिह्वायै
 नाभौ । मं वैष्णवाय हृदये उदरे । यं त्रिगा-
 तने पुरुषोत्तमाय वसुधरायै हृदि । रं अष्ट-
 गतने बलिने परायै दक्षिणे । अं मांशालने
 बलागुणाय परायणायै कक्षादि । वं मेद्व्याहने
 वलाय कृष्णायै वामांशे । अं अष्टागते हृद-
 याय सन्ध्यायै हृदादिदक्षकरे । गं मण्डालने
 हृदाय प्रभायै हृदादिवामकरे । सं शुक्रालने
 हंसाय प्रभायै हृदादिदक्षपादे । ङं पाशालने
 वराहाय जिह्वायै हृदादिवामपादे । जं जीवा-
 तने विमलाय अमोघायै हृदाद्युदरे । चं
 क्रोधात्ने हृदिंशाय विद्युतायै हृदादिमुखे ।
 इति ग्यसेत् ॥ ७ ॥ तथा च । गौतमीये ।

“केशवादिरयं न्यासो न्यासमात्रेण वैदिनाम् ।
 व्यस्यन्तं ददात्येव सर्वं धर्मं न संशयः ।
 माहकान् चतुर्ष्वपि केशपेधाय इति हरेत् ।
 कीर्त्तय च मनसा पुक्तमित्यादि न्यासमाचरेत् ।
 केशवाय ततः कीर्त्तय कान्त्यै नारायणाय च ।
 इत्याद्यगदयर्षितापयनाचार्यं क्रमः । न तु
 केशवकीर्त्तयार्थं नम इति । तथा चतुर्गुण-
 मिच्छता अप्यं न्यासः कर्त्तव्यः श्रीवीणादिकः ।
 यथा । श्रीं अं केशवाय कीर्त्तय नम इत्यादि ।
 तथा च गौतमीये ।

“एवं प्रविश्यतेऽर्थां लक्ष्मीवीणपुरःसरम् ।

सुतिं हृतिं महासर्पार्थं प्राप्यान्ते हरितां

प्रतिहृत् ।”

सततचक्रवर्त्तमानपीठन्यासार्थादिन्यासविष्णुमहारा-
 दिन्यासान् कुर्यात् । तत्पश्चात्पादयस्तु मन्त्र-

1944, 1945, 1946, 1947, 1948, 1949, 1950, 1951, 1952, 1953, 1954, 1955, 1956, 1957, 1958, 1959, 1960, 1961, 1962, 1963, 1964, 1965, 1966, 1967, 1968, 1969, 1970, 1971, 1972, 1973, 1974, 1975, 1976, 1977, 1978, 1979, 1980, 1981, 1982, 1983, 1984, 1985, 1986, 1987, 1988, 1989, 1990, 1991, 1992, 1993, 1994, 1995, 1996, 1997, 1998, 1999, 2000, 2001, 2002, 2003, 2004, 2005, 2006, 2007, 2008, 2009, 2010, 2011, 2012, 2013, 2014, 2015, 2016, 2017, 2018, 2019, 2020, 2021, 2022, 2023, 2024, 2025, 2026, 2027, 2028, 2029, 2030, 2031, 2032, 2033, 2034, 2035, 2036, 2037, 2038, 2039, 2040, 2041, 2042, 2043, 2044, 2045, 2046, 2047, 2048, 2049, 2050, 2051, 2052, 2053, 2054, 2055, 2056, 2057, 2058, 2059, 2060, 2061, 2062, 2063, 2064, 2065, 2066, 2067, 2068, 2069, 2070, 2071, 2072, 2073, 2074, 2075, 2076, 2077, 2078, 2079, 2080, 2081, 2082, 2083, 2084, 2085, 2086, 2087, 2088, 2089, 2090, 2091, 2092, 2093, 2094, 2095, 2096, 2097, 2098, 2099, 2100, 2101, 2102, 2103, 2104, 2105, 2106, 2107, 2108, 2109, 2110, 2111, 2112, 2113, 2114, 2115, 2116, 2117, 2118, 2119, 2120, 2121, 2122, 2123, 2124, 2125, 2126, 2127, 2128, 2129, 2130, 2131, 2132, 2133, 2134, 2135, 2136, 2137, 2138, 2139, 2140, 2141, 2142, 2143, 2144, 2145, 2146, 2147, 2148, 2149, 2150, 2151, 2152, 2153, 2154, 2155, 2156, 2157, 2158, 2159, 2160, 2161, 2162, 2163, 2164, 2165, 2166, 2167, 2168, 2169, 2170, 2171, 2172, 2173, 2174, 2175, 2176, 2177, 2178, 2179, 2180, 2181, 2182, 2183, 2184, 2185, 2186, 2187, 2188, 2189, 2190, 2191, 2192, 2193, 2194, 2195, 2196, 2197, 2198, 2199, 2200, 2201, 2202, 2203, 2204, 2205, 2206, 2207, 2208, 2209, 2210, 2211, 2212, 2213, 2214, 2215, 2216, 2217, 2218, 2219, 2220, 2221, 2222, 2223, 2224, 2225, 2226, 2227, 2228, 2229, 2230, 2231, 2232, 2233, 2234, 2235, 2236, 2237, 2238, 2239, 2240, 2241, 2242, 2243, 2244, 2245, 2246, 2247, 2248, 2249, 2250, 2251, 2252, 2253, 2254, 2255, 2256, 2257, 2258, 2259, 2260, 2261, 2262, 2263, 2264, 2265, 2266, 2267, 2268, 2269, 2270, 2271, 2272, 2273, 2274, 2275, 2276, 2277, 2278, 2279, 2280, 2281, 2282, 2283, 2284, 2285, 2286, 2287, 2288, 2289, 2290, 2291, 2292, 2293, 2294, 2295, 2296, 2297, 2298, 2299, 2300, 2301, 2302, 2303, 2304, 2305, 2306, 2307, 2308, 2309, 2310, 2311, 2312, 2313, 2314, 2315, 2316, 2317, 2318, 2319, 2320, 2321, 2322, 2323, 2324, 2325, 2326, 2327, 2328, 2329, 2330, 2331, 2332, 2333, 2334, 2335, 2336, 2337, 2338, 2339, 2340, 2341, 2342, 2343, 2344, 2345, 2346, 2347, 2348, 2349, 2350, 2351, 2352, 2353, 2354, 2355, 2356, 2357, 2358, 2359, 2360, 2361, 2362, 2363, 2364, 2365, 2366, 2367, 2368, 2369, 2370, 2371, 2372, 2373, 2374, 2375, 2376, 2377, 2378, 2379, 2380, 2381, 2382, 2383, 2384, 2385, 2386, 2387, 2388, 2389, 2390, 2391, 2392, 2393, 2394, 2395, 2396, 2397, 2398, 2399, 2400, 2401, 2402, 2403, 2404, 2405, 2406, 2407, 2408, 2409, 2410, 2411, 2412, 2413, 2414, 2415, 2416, 2417, 2418, 2419, 2420, 2421, 2422, 2423, 2424, 2425, 2426, 2427, 2428, 2429, 2430, 2431, 2432, 2433, 2434, 2435, 2436, 2437, 2438, 2439, 2440, 2441, 2442, 2443, 2444, 2445, 2446, 2447, 2448, 2449, 2450, 2451, 2452, 2453, 2454, 2455, 2456, 2457, 2458, 2459, 2460, 2461, 2462, 2463, 2464, 2465, 2466, 2467, 2468, 2469, 2470, 2471, 2472, 2473, 2474, 2475, 2476, 2477, 2478, 2479, 2480, 2481, 2482, 2483, 2484, 2485, 2486, 2487, 2488, 2489, 2490, 2491, 2492, 2493, 2494, 2495, 2496, 2497, 2498, 2499, 2500, 2501, 2502, 2503, 2504, 2505, 2506, 2507, 2508, 2509, 2510, 2511, 2512, 2513, 2514, 2515, 2516, 2517, 2518, 2519, 2520, 2521, 2522, 2523, 2524, 2525, 2526, 2527, 2528, 2529, 2530, 2531, 2532, 2533, 2534, 2535, 2536, 2537, 2538, 2539, 2540, 2541, 2542, 2543, 2544, 2545, 2546, 2547, 2548, 2549, 2550, 2551, 2552, 2553, 2554, 2555, 2556, 2557, 2558, 2559, 2560, 2561, 2562, 2563, 2564, 2565, 2566, 2567, 2568, 2569, 2570, 2571, 2572, 2573, 2574, 2575, 2576, 2577, 2578, 2579, 2580, 2581, 2582, 2583, 2584, 2585, 2586, 2587, 2588, 2589, 2590, 2591, 2592, 2593, 2594, 2595, 2596, 2597, 2598, 2599, 2600, 2601, 2602, 2603, 2604, 2605, 2606, 2607, 2608, 2609, 2610, 2611, 2612, 2613, 2614, 2615, 2616, 2617, 2618, 2619, 2620, 2621, 2622, 2623, 2624, 2625, 26

विष्णुः

रुत उवाच ।

“जगत्प्रभूते संसारे सारमेकं विनिर्दिशेत् ।
जगत्प्रभूते लोकस्य सारमाराधनं हरैः ॥
दद्यात् पुण्यसक्तो यः पुण्याख्यं यत् वा ।
अर्चितं स्थापयत् तत्रैव तत्र सर्वं चराचरम् ॥
मातृवन् परिचरन्तं स्तुतिस्त्वारकारकम् ।
यो न पूजयते विष्णुं तं विद्याद्वन्द्वप्रदातकम् ॥
यतः प्रवृत्तिर्भूतानां येन सर्वमिदं ततम् ।
सर्वकर्मणा नमभ्यर्च्य विदुः विन्दन्ति मागवाः ॥
गरुडो पश्यति यस्तु यमेन परिभाषितः ।
किं त्वया नाचिनो देवः केशवः केशिनाशनः ॥
उदकेनाप्यभावेन द्रव्यात्मसर्चितः प्रभुः ।
यो ददाति स्वकं लोकं स त्वया किं न चाच्यते ॥
न तन् करोति सा माता न पिता नापि
दान्यवाः ।
यत् करोति हृषीकेशः सन्तुष्टः श्रुतयार्थितः ॥
वर्गाश्रमाचारवता पुण्येण परः पुमान् ।
विष्णुराराध्यते पन्था नान्यस्ततोपकारकः ॥
न दानैर्विधिधैर्देवैर्न पुण्यानुष्ठेपनैः ।
तीर्थमेति महात्मासौ यथा भक्त्या जगद्देवः ॥
सम्पदेऽर्थमाप्तात्तज्ज्ञानसन्ततिर्कर्मणाम् ।
यिस्तुष्टौ कृतात्मनः सत्तमाराधनं हरैः ॥
प्रणमैस्तुष्यते विष्णुरेतद्देव परमं धनम् ।
अन्यथा वा विप्रैरेव कलमर्पितुमर्हति ॥”

इति गारुडं पूजास्तुतिः २५१ अध्यायः ॥८॥

रुत उवाच ।

“प्राणोपय वदुःशाखाधि विचार्य च पुनः
पुनः ।

इदमेवं सुनिष्पन्नं धीर्यं नारायणः सदा ॥
किं तस्य दानैः किं तीर्थैः किं तपोभिः किम-
धरैः ।

यो गितं ध्यायते देवं नारायणमनन्यधीः ॥
प्रतिगोपेयदद्यादि प्रतिगोपशतानि च ।
नारायणप्रदासस्य कलां नाचन्ति षोडशीम् ॥
प्रायश्चित्तानां शेषाणि तपःकर्मादिकाणि वै ।
यानि तेषामशेषाणि स्रष्टादुत्तराणं परम् ॥
कृते पापेभ्यो नापो वै यस्य पुंशः प्रजायते ।
प्रायश्चित्तान् तस्यैव हरिस्त्वारयं परम् ॥
सुहृत्समपि यो ध्यायन्नारायणसतञ्जितः ।
योऽपि सत्कृतिसाग्राति किं पुनस्तत्परायणः ॥
जगत्प्रभुस्तुष्टौ योगदाय च योगिनः ।
या शक्तिर्यगो हतिः सा भवत्पुत्राव्रथात् ॥
उपनिषत्सिक्तानि प्रसन्ने वै विवर्तन्तया ।
शुद्धं तपस्यं नारायणं ध्यायन् साधवं करेण ।
सोऽहं जगत्प्रभुः कुरुष्वैव जगद्देव ।
इयां प्राप्तागुमारोक्तिः किमन्येऽर्थमाप्तिः ॥
आभवेत् परो धर्मो ध्यानमेव परं तपः ।
आभवेत् परं श्रीचं तस्मान् ध्यानपरी भवेत् ॥
नास्ति शिष्टोः परं धर्मं तपो नावप्रदानं

परम् ।

तस्मान् पञ्चाशत्तमोक्तं गारुडस्य विष्णुसूक्तम् ॥

परद्वन्द्वं परं प्राप्यं सन्धी यत् गोचरम् ।

विष्णुः

तद्व्यप्रापितं ध्यातो ददाति मधुसूदनः ॥
प्रसादान् कुर्वतां कर्म प्रथवेताध्वरेषु यत् ॥
अरुणादेव तद्विष्णोः संपूर्णं स्थादिति श्रुतिः ॥
ध्यानेन सृष्टं नास्ति शोधनं पापकर्मणाम् ।
आत्माभिदेष्टव्यं नृणां दाहकोऽप्येष पावकः ॥
विनिष्पन्नसमाधिस्तु सुक्तिमन्नेव जगन्नि ।
प्राप्नोति योगो योगाभिदग्धकर्मचयोऽचिरात् ॥
यथाभिरुद्धतश्चिखः कर्चं दहति सानिलः ।
तथा चित्तस्थितो विष्णुर्योगिनो सर्वकिल्बिषम् ।
यथाग्निदाहान् कनकमपदोऽयं प्रजायते ।
यं शिष्टं वासुदेवेन अनुष्णानां तथा मनः ॥
गङ्गास्नानसहस्रेषु पुष्करस्नानकोटिषु ।
यन् पापं विलयं याति स्नानं नश्यति तद्वरौ ॥
प्राणायामसहस्रेषु यन् पापं नश्यति ध्रुवम् ।
अश्वमात्रेण तन् पापं हरिर्ध्यानात् प्रणश्यति ॥
एकस्मिन्नप्यतिशान्ते तूष्णीं ध्यानवर्जिते ।
दस्युभिर्नृपितेनैव युक्तमाकन्दितं भृशम् ॥
कलिप्रभावो दुष्टोक्तिः पावकानां तथोक्तयः ।
न क्रमेण मनस्तस्य यस्य चेतसि केशवः ॥
सा तिथिस्तद्विरोधं च योगः च च चक्रमाः ।
सर्वं तदेव विद्यात्तं यच्च प्रसज्यते हरिः ॥
सा दानिस्तप्तपिष्टं सा चान्यजङ्गलता ।
यन्तुर्कृतं च यं वापि वासुदेवो न चिन्त्यते ॥
कलिः कृतयुगस्तस्य कलिकस्तस्य हृते युगे ।
हृदये यस्य गोविन्दो यस्य चेतसि नाश्रुतः ॥
यस्यायतनज्ञा एते गच्छन्तस्तुष्टौऽपि वा ।
गोविन्दे नियतं चित्तं हतहावः सदैव सः ॥
वासुदेवे मनो यस्य चपटोमार्धनादिषु ।
तस्यान्तरायो मेघेय देवप्रत्यादिकं फलम् ॥
अर्चयन् च गार्हस्थ्यमतमा च सद्गतयः ।
हिनति वेणुवीं मायां केशवापित्तमागमः ॥
समां कुर्वन्ति क्रुष्टेषु दयां नृत्वेण मानवाः ।
तदस्य धर्मश्रीरेण गोविन्दे हृदयस्थिते ॥
ध्यायन्नारायणं देवं प्रागादिषु च कर्तुम् ।
प्रायश्चित्तं हि सर्वस्य दुष्कृतस्येति विवृतम् ॥
तामसीषी जयसीषी कुतसीषी पराभवः ।
योगाभिन्दोऽरुणामो हृदयस्यो जगद्देवः ॥
कीटपक्षिगणानां च शरीं मन्वाच्येतसाम् ।
ऊर्ध्वमेव गतिं मन्ये किं पुनर्जानिनां शृणुम् ॥
वासुदेवतत्पदाया नातिश्रौता न चर्मदा ।
नरकदारुणमर्गो वा किमर्थं न सेवते ॥
न च दुर्भाग्यः प्रापो वक्ष्यामि शचीपतेः ।
एतुं समर्था हि सन्ति गुरुगते मधुसूदने ।
वदन्ति तस्मिन्निदं श्रेष्ठं कर्म कुर्वताः ॥
नापदानि यदा विन्ता विहां मन्ये च धारयाम् ॥
धोयः सदा सविष्टमदममभ्यर्च्य
नारायणः सरसिजासनमभिषिक्तः ।
केयूरवान् कनककण्ठद्वयान् विरीटी
हारो हिरण्यमयवर्णश्चन्द्रचक्रः ॥
किमत्र वदुःशोक्तेन सुकाकमधुना हरिम् ।
अरुणादनिर्गमं विष्णुमश्रेयदुरितापहम् ॥
न हि ध्यानेन सृष्टं यद्विजिह्व विद्यते ।

विष्णुः

अपाकेऽपि सुज्ञानः पापं नैवात्र लिप्यते ॥
यदा चित्तं समासक्तं जन्तोर्विषयगोचरे ।
यदि नारायणोऽप्येव को न सुष्येत वन्दनात् ॥
प्रत्यक्षमिनभेदं यत् सत्तामात्रमगोचरम् ।
वक्ष्यामात्मसंयत्तं तज्ज्ञानं वक्ष्यन्ति तम् ॥
तज्ज्ञानया धारणया योगिनो यान्ति मे तयम् ।
संचारकर्मणोऽप्येति यान्ति निर्वर्जितां
दिक्षाः ॥”

इति गारुडं ध्यानस्तुतिः २५२ अध्यायः ।

तस्य साक्षात्तं यथा,—

रुत उवाच ।

“विष्णुचिन्तो भवेत्तत्तत्तं यजेत नमेत् सदा ।
तमेवेत्यति सुकौवमात्मानं हरिततुपरः ॥
तदानं यच्च गोविन्दः सा कथा यच्च केशवः ।
तत् कर्म यत्तदप्यं किमन्येऽर्थमाप्तिः ॥
सा जिह्वा या हरिं स्तौति तस्यैव यत्तदपि तम् ।
तावेव केवलो ज्ञायौ यो तत्पूजाकरो करो ॥

प्रणाममोक्षस्य शिरःफलं विदुः-

स्तदर्थं पाणिफलं दिवौकसः ।

मनःफलं तद्गुणकर्मचिन्तनं

वाचस्तु गोविन्दगुणस्तवः फलम् ॥

मेघमन्दरमाघोऽपि राशिः पापस्य कर्मणः ।

केशवं वेद्यमापाद्य दुर्गाधिरिव नश्यति ॥

यत्किंचित् कुरुते कर्म पुण्यः साध्याधु वा ।

सर्वं नारायणे न्यस्य कुर्वन्पि न लिप्यते ॥

दृष्ट्वादिचतुरास्यान् भूतनामं चतुर्विधम् ।

चराचरं जगत् सर्वं प्रभुं माचया तप ॥

यसिस्तुतमतिनं याति गरुडं स्वर्गोऽपि यच्चि-
न्तने

विज्ञो यच्च निवेष्टितात्मनसो ज्ञातोऽपि

लोकोऽप्येवकः ।

सुक्तिं चेतसि संस्थितो जगद्धियां पुंषां ददा-

त्ययः

किंचित् दुरितं प्रयाति विषयं तत्ताप्यते

कीर्तिः ॥

महता पुण्यपण्येन येन ज्ञातोऽपि भुवम् ।

तस्य विष्णोः प्रसादेन हर कश्चित् प्रनुवति ॥

अधिकार्यं जपं ज्ञानं विष्णोर्ध्यानं पूजनम् ।

गन्तुं दुःखोदधेः पारं कुर्वन्नेव भवति ते ॥

राष्ट्रस्य शरणं राजा पितरौ नारायण च ।

धर्मश्च सर्वमन्त्रानां सर्वस्य शरणं हरिः ॥

ये नमन्ति जगद्गोर्न वासुदेवं सनातनम् ।

न तेभ्यो पश्यते तीर्थमपि न सुनिषत्तम ॥

अनर्घरत्नपूजास्तु कुर्वन्तु स्वाध्यायमेव च ।

तं सगुह्यं गोविन्दं ध्यानं नित्यमवश्रितः ॥

गुरुं वा भगवद्भक्तं निनादं चपयं तथा ।

द्विजजातिधर्मं मन्ये न याति नरकं नरः ॥

आदरेण यथा स्तौति धनयन्तं धनंश्रया ।

तथा उद्विष्य कर्षारं को न सुष्येत वन्दनात् ॥

यथा जातमनो यद्विद्वेद्व्याजमपोग्यनम् ।

तथाविधः स्तुतो विष्णुर्योगिनो सर्वकिल्बिषम् ॥

प्रदीप्तं पततं यदत् नान्त्रयन्ति गतादयः ।

क्षीणेन्निवेनवृद्धौ च जरापर्वरिते हितम् ।
क्षीणामन्वतरीयाश्च गर्भस्थितिकरं परम् ॥
एतद्वरं तेषां विष्णुना परिकीर्तितम् ॥”

तत्पुनः गौरवतत्पुनः । दृष्टव्योऽष्टतीकण्ट-
कार्योः । पूतिको नाटाकरः । सहचरो
भिक्षुः । अथ कायान्तराभावात् क्षीरस्य
चतुर्गुणं जलं कश्चिद्वदति ।

“क्षीरक्षीरमाङ्गल्यैः पाको यवेरितः कश्चित् ।
जलं चतुर्गुणं तत्र वीर्याधानार्थमारपेत् ॥”

इति परिभाषावतात् ॥
कश्चिदिति पाठात् कायान्तररहिते केवल-
क्षीरादिवहितवेनादिपाके घ्रातयं न तु सर्वत्र ।
“एताचन्दनकुङ्कुमागुरुसुराकक्रोतमांसीश्टो-
श्रीवासम्बद्धमिषमर्णशशभन्चौणीध्वजोश्री-
रकम् ।

कक्षूरिनखपूतिशैलजलतुल्येधीलपङ्गादिकं
गन्धद्रव्यमिदं प्रदेयमखिलं श्रीविष्णुतलादिषु ॥”
अथ दृष्टविष्णुतेजम् ।

“जलधरमन्वगन्वाजीवकर्षभकौ श्टो ।
काकोली क्षीरकालीक्षी जीवन्ती मधुयष्टिका ॥
मधुरिका देवदारु पञ्चकाष्ठश्च सैन्यपम् ।
मांसी पेया त्वचं कुष्ठं रक्तचन्दनशैलजम् ॥
सङ्गिष्ठा जगन्नाभिश्च श्वेतचन्दनकुङ्कुमम् ।
प्रणीं शुक्लर खोटिश्च मन्थिकश्च नखौ तथा ॥
एतेषां पक्विकैर्भागेस्तैलस्यापि तथापूकम् ।
श्रुतावरीरक्षसं दुग्धस्यापि समं भवेत् ॥
विष्णुतेजपरं श्रेष्ठं सर्वत्रातविकारगुत् ।
ऊर्ध्ववाते लघुधोषाते अङ्गविप्रद एव च ॥
शिरोमध्यगता ये च मन्वा क्षन्ने गलयन्ते ।
यस्य शुष्यति पैकाङ्गं गतिर्वस्य च विह्वला ॥
ये वातप्रभवा रोगा ये च पित्तचतुर्धवाः ।
सर्वास्ताप्ताशयव्याश्च ख्यस्तम् दधोदितः ॥”

इति मेघधरतावली ॥

विष्णुदेवतं, (विष्णुदेवतं देवतं वा यस्य ।)

विष्णुदेवतं, (विष्णुप्रहातदेवताकम् । यथा,—

“प्रनोपकरणं सर्वं कथितं सर्वदेवतम् ।

शृङ्खल सर्वदेवतं यदुक्तं द्विगीतमाः ।

तन्मूर्ध्नेयं विष्णुदेवतं सर्वं वा विष्णुदेवतम् ॥”

इति सुहितत्वे विष्णुधर्मात्तरवचनम् ॥

क्षी, यवगान्धमम् । इति ज्योतिषम् ॥

विष्णुदेवता, क्षी. (विष्णुदेवतमस्याः ।) एका-

दशोतायः । द्वादशीतिथिः । यथा,—

“एकादशी द्वादशी च प्रोक्ता श्रीचक्रपाणिनः ।

एयोदशी त्वगजस्य शिवस्योक्ता चतुर्दशी ॥”

इति स्तुतिः ॥

“एकादशीसुमीयेव द्वादशीं वसुपोषयेत् ।

म पात्र विधिपोषः स्वाद्रमयोर्देवता हरिः ॥”

इति तिष्ठादितत्वम् ॥

विष्णुधर्मः, पुं. (विष्णुप्रधानो धर्माऽस्मिन् ।) शास्त्र-

विशेषः । यथा । “तत्तत्प्रारिस्ताष्टे भविष्य-

पुराणम् ।

‘अष्टादश पुराणाणि द्वादश हरितं तथा ।

विष्णुधर्मादिशास्त्राणि शिवधर्मास भारत ॥

काण्णाय पञ्चमो वेदो यन्महाभारतं स्तुतम् ।

चौराश्च धर्मा राजेन्द्र मानवोक्ता महीपते ।

जयेति नाम एतेषां प्रवदन्ति मनोविषयः ।

जयत्यनेन संसारमिति जयस्तत्तद्व्यत्यः ॥” इति

तिष्ठादितत्वम् ॥ ३॥ विद्याविशेषः । यथा,—

“अवाप जम्ना चेन्नत्वं विष्णुधर्माख्यविद्याया ।

सर्वान् शत्रून् विनिर्जित्य ताप वक्ष्ये महेश्वर ॥

पादयोर्जातुनोऽर्द्धोऽदरे हृदयधोरसि ।

सुखे शिरस्यागुपूर्वोऽङ्गारादिं विनिर्दिशेत् ॥

ॐ नमो नारायणायैति विषय्यमथापि वा ।

करन्यासं ततः कुर्यात् द्वादशाक्षरविद्याया ॥

प्रणवादिप्रकारान्तमनुष्ठानमुत्तमम् ॥

व्यस्येत् हृदय ॐकारं नकारं मम नृहनि ॥

मोकारान्तं भुवोर्मध्ये शिखानेनादिहर्षतः ।

ॐ विष्णवे नम इति इमं मन्त्रमुदाहरेत् ॥

आत्मानं परमं ध्यायेच्छेषमदृष्टिभिर्युतम् ।

मम रक्षां ततः कुर्यान्मन्त्रस्य निर्जलेषु ॥

त्रिविक्रमस्तथाकाशे स्थले रक्षतु वामनः ।

घटयां नरसिंहेषु रामो रक्षतु पर्वते ॥

भूमौ रक्षतु वाराहो हंसो नारायणोऽवतु ।

कर्मवन्धाश्च काम्पित्यदस्यो योगान् रक्षतु ॥

हृदयग्रीवो देवतायाः कुमारो मकरध्वजात् ।

नारदोऽग्न्यार्चनात् पायात् कूर्मो वै नैर्जतेः

सह्रा ॥

धन्वन्तरिरपण्याश्च नागः क्रोधवशात् किल ।

यज्ञलोकादलः कालाङ्गासो ज्ञानाश्च रक्षतु ॥

बुधः पापखण्डनात् कल्किरयात् कवेः समम् ।

पायास्तथं दिने विष्णुः प्रातर्नारायणोऽवतु ॥

मधुषा चापराधे च सार्यं रक्षतु माघयः ।

क्षीकेशः प्रदोषेऽप्यात् प्रत्युषेऽप्यान्नाह्वयः ॥

श्रीधरोऽप्याहर्षरात्रे पद्मनाभो निशान्तके ।

यक्रौमोदकौवाण्याः सन्तु शत्रून् राक्षसान् ॥

शुक्रशब्दश्च शत्रुभ्यः शार्ङ्गो वै गरुडक्षया ।

बुद्धीन्मयमनःप्राणान् पान्त्तु पार्यदभूषणाः ॥

श्रेयैः सर्वैर्भूदापसः सदा सर्वत्र पान्त्तु माम् ।

विदित्तु हित्तु च सदा नरसिंहेषु रक्षतु ॥

एतद्वारयमाणश्च यं यं पश्यति चक्षुषा ।

च वशी स्याद्विपाप्मा च रोगाप्नुतो हियं

ब्रजेत् ॥”

इति गारुडे २०१ अध्यायः ॥

विष्णुधर्मात्तरं, क्षी, संहिताविशेषः । तत्र प्रश्न-

कर्ता जनमेजयसुतः । वक्तारः श्रीनवाद्या

वचयः । तत्र १०० द्वाप्तान्तास्तद्व्यत्ये द्रष्टव्याः ॥

विष्णुपञ्जरं, क्षी. (विष्णुदेव पञ्जरमिव यस्मिन् ।)

तद्धारयितुर्निर्भयरक्षणकारित्वादस्य तथात्वम् ।)

विष्णु कवचविशेषः । यथा,—

“प्रवक्ष्याम्यधुना त्वेगहेयं पञ्जरं शुभम् ।

नमो नमस्ते गोविन्द चक्रं यत्तु सदर्शनम् ॥

प्राण्यां रक्षस्व मां विष्णो त्वामहं शरणं गतः ।

गदो कौमोदकीं यत्तु पद्मनाभामितयुते ॥

यस्यां रक्षस्व मां विष्णो त्वामहं शरणं गतः ।

हलमादाय सौनन्दं नमस्ते पुरुषोत्तम ।

प्रतीच्यां रक्ष मां विष्णो भवन्तं शरणागतम् ॥

पाञ्चजन्यं तथा शङ्खं शार्ङ्गं चाप्यथ मङ्गलम् ।

प्रयत्नं रक्ष मां विष्णो व्याजेषां यज्ञश्रुकर ॥

चर्मं खड्गं शतं गृह्य खड्गं चन्द्रमं तथा ।

नैर्जतां मां रक्षस्व हियमर्तं वृक्षेश्वरिन् ॥

वैजयन्तीं प्रयत्नं त्वं श्रीवत्सुकण्ठभूषण ।

वायव्यां रक्ष मां देव अश्वशार्ङ्गं नमोऽस्तु ते ॥

वेनतेयं समाख्य अन्तरीक्षे जगार्दन ।

मां त्वं रक्षानित सदा नमस्तेऽस्तपराजित ॥

विशालाक्षं समाख्य रक्ष मां त्वं रक्षतले ।

अङ्गुपारं नमस्तुभ्यं महाभीमं नमोऽस्तु ते ॥

करश्रीर्षाद्विषसर्वेषु तथाऽप्युजपन्नरम् ।

यत्वा त्वं रक्ष मां देव नमस्ते पुरुषोत्तम ॥

एतदुक्तं भगवता वैष्णवं पञ्जरं महत् ।

पुरा रक्षार्थमीशेन कात्यायन्या द्विगीतम् ॥

यदा सा नाशयामास दानयं सविषासुरम् ।

चामरं रक्तवीजं तथा चान्तरकण्ठकान् ॥”

इति वामने १७ अध्यायः ॥

विष्णुपदं, क्षी, (विष्णोः पदम् ।) आकाशम् ।

इत्यमरः । (यथा, रघुवंशे । १६ । २८ ।

“वसुन्धराविष्णुपदं द्वितीय-

मध्याह्नरोदेष रजश्चलेन ॥”)

क्षीरोदः । इति मेदिनी । पद्मम् । इति वैम-

चन्द्रः । (तीर्थविशेषः । यथा, महाभारते ।

७ । ८५ । ६५ ।

“तत्र विष्णुपदे स्नात्वा चर्चयित्वा च वामनम् ।

सर्वपापविशुद्धात्मा विष्णुलोकं च गच्छति ॥”

केलासपर्वतस्य स्थानविशेषः । यथा, महा-

भारते । ५ । १११ । २२ ।

“अत्र विष्णुपदं नाम क्रमता विष्णुना कृतम् ॥”

पर्वतविशेषः । यथा, हरिवंशे । ६१ । ८५ ।

“तेन चित्ररथेणैव तदा विष्णुपदे गिरौ ॥”

विष्णोः स्थानम् । यथा,

“अपुण्यपुण्योपरमे क्षीयाशेषाप्रतिष्ठितः ।

यत्र गत्वा न प्रोचन्ति तद्विष्णोः परमं पदम् ॥

धर्मधुवाद्यास्तिलज्जितं यत्र ते लोकावाचिनः ।

तत्साद्योग्ययोगयोगेहास्तद्विष्णोः परमं पदम् ॥

यन्नेतदोतं प्रोतं च यज्जुतं सचराचरम् ।

भायश्च विश्वं मैत्रेय तद्विष्णोः परमं पदम् ॥

द्विषीव चक्षुराततं विततं तन्महात्मनाम् ।

विवेकज्ञानवृद्धश्च तद्विष्णोः परं पदम् ॥”

इति विष्णुपुराणे २ अंशे ८ अध्यायः ॥

अमध्यम् । यथा,—

“अखन्ती भुवश्चैव विष्णोः क्षीणि पदानि च ।

आसन्नवृत्तानि पश्येत्तुर्थं मातृमण्डलम् ॥

अखन्ती भवेत्क्षीणा भुवो नासायसुचते ।

विष्णोः पदानि भूमध्ये नेत्रयोर्मातृमण्डलम् ॥”

इति काशीखण्डे ३२ अध्याये १३ । १४ श्लोको ।

विष्णुपदौ, क्षी, (विष्णोः पदं स्थानं यस्याः ।

गौरादित्वात् ङीष् ।) गङ्गा । इत्यमरः ॥ (यथा,

भागवते । १ । १६ । ७ ।

विष्णुप

“इति अर्चयिष्ये स पाण्डवेयः
प्रायोपवेशं प्रति विष्णुपद्याम् ।
दधौ सुकन्दादप्रमन्यभावो
सुनिव्रतो सुक्तमस्तसङ्गः ॥”
अस्याः कारणं यथा,—

नारद उवाच ।

“कलेः पञ्चसहस्रान्ते समतीते सुरेश्वरी ।
त गता सा महाभाग तन्मि आख्यातुमर्हसि ॥
नारायण उवाच ।

गङ्गा सरस्वती जम्बीरैतास्त्रिस्तो हरेः प्रियाः ।
तुलसीसहिता ब्रह्मन् चतस्रः कीर्तिताः श्रुतौ ॥
नारद उवाच ।

बभूव सा सुनिश्रेष्ठ गङ्गा नारायणप्रिया ।
अहो केन प्रकारेण तन्मि आख्यातुमर्हसि
नारायण उवाच ।

पुरा बभूव गोलोके गङ्गा सा द्रवरूपिणी ।
राधाकृष्णद्वन्द्वभूता तदंशा तन्मरूपिणी ॥
द्रवाधिष्ठातृदेवी सा रूपेणाप्रतिमा भुवि ।
सा सकामा कृष्णपार्श्वे सनुवाच सलज्जिता ॥
प्रकुलवदना हर्षावसङ्गमलासवा ।
मूर्च्छिता प्रभुरूपेण पुलकाङ्कितविग्रहा ॥
एतस्मिन्नन्तरे तत्र विद्यमाना च राधिका ।
गोपीविंशत्कोटिहता कोटिचन्द्रसमप्रभा ॥
कोपेन रक्तपद्मास्या रक्तपङ्कजलोचना ।
सुचारुदामवपुस्तमोष्ठं कम्पयती रघा ॥
ताश्च दृष्ट्वा ससुतास्तौ कृष्णः सादरपूर्वकम् ।
उत्थाय गङ्गा सदृशा सम्भाषाच्च चकार सा ॥
कुशलं परिप्रच्छ भोतातिविनयेन च ।
ध्यानेन शरणापन्ना श्रीकृष्णचरणाम्बुजे ॥
तत्पुत्रदक्षिणो विष्णुर्भोतायै चामयं ददौ ।
बभूव स्थिरचित्ता सा सर्वेश्वरवरैश्च च ॥
जहृत्सिंहासनस्याश्च राधां गङ्गा ददर्श सा ।
एतस्मिन्नन्तरे राधा जगदीशसुखाय सा ॥
नेयं प्राणेश कल्याणी सज्जिता तन्मुखामुजम् ।
पश्यन्ती सज्जितं पार्श्वे सकामा यक्षलोचना ॥
त्वयापीमां समीरीष्य सकामः सज्जितः सदा ।
मयि जीवति गोलोके भूता दुर्बुध्निरीदृशी ॥
त्वमेवैव हृदयं पारंवारं करोमि च ।
अमां करोमि प्रेम्णा च स्त्रीजातिः स्निग्ध-
मानसा ॥

संदक्ष्मां प्रियामिष्टां गोलोकाङ्गच्छ सम्पत् ।
अम्बुपा न हि ते भद्रं भविष्यति प्रजेश्वर ॥
इत्येवमुक्ता सा राधा रक्तपङ्कजलोचना ।
गङ्गां यस्तु समारम्भे नस्त्रास्यां सज्जिता सतीम् ।
गङ्गा ददर्श विज्ञाय योगेन सिद्धयोगिनी ।
तिरोभूय सभामध्यात् स्रज्जलं प्रविशेत् सा ॥
राधा योगेन विज्ञाय सर्वेषां वसिष्ठाश्च ताम् ।
पार्श्वं कर्तुं समारम्भे गङ्गायां सिद्धयोगिनी ॥
गङ्गा ददर्श विज्ञाय योगेन सिद्धयोगिनी ।
श्रीकृष्णचरणाम्बुजे पिवेत् शरयं ययौ ॥
गोलोकस्थैव वैकुण्ठं जलमोकादिकं तथा ।
ददर्श राधा सर्वेषां देव गङ्गा ददर्श सा ॥

विष्णुप

ब्रह्माविष्णुशिवानन्तधर्मेन्द्रदिवाकराः ।
मनवो तुनयः सर्वे देवाः विद्वास्तपस्विनः ॥
गोलोकश्च समाजम् शृङ्गकण्ठोष्ठतालुकाः ।
सर्वे प्रणेतृर्गोविन्दं सर्वेशं प्रकृतेः परम् ।
विज्ञाय तदभिप्रायं ताशुवाच सुरेश्वरः ॥
श्रीभगवातुवाच ।

आगताः सुमहाभागा गङ्गानयनकारणात् ।
गङ्गा मधुरगाम्भीजे भयेन शरयं गता ॥
राधेमां पातुमिच्छन्ती दृष्ट्वा मां सन्निधानतः ।
दास्यामीमां वदित्कृत्य ययं कुरुत निर्भयाम् ॥
श्रीकृष्णस्य वचः श्रुत्वा सज्जितः कमलोद्भवः ।
तुष्टाव सर्वाराधां तां राधां श्रीकृष्णपूजिताम् ॥
वक्षेत्तुभिः संस्तुये भक्तिनम्रात्मकधरः ।
धाता चतुर्णां वेदानासुवाच चतुराननः ॥
गङ्गा त्वदङ्गसंभूता प्रभोच रासमण्डले ।
युवयोर्द्वयरूपा सा सुधयोः शङ्करस्वरात् ॥
कृष्णांशा च त्वदंशा च तत्कृत्या सद्यशी प्रिया ।
त्वन्मन्त्रप्रदं कृत्वा करोतु पूजनं तव ॥
भविष्यति पवित्रस्या वैकुण्ठेश्चतुर्भुजः ।
ब्रह्मणो वचनं श्रुत्वा स्वीचकार च सज्जिता ॥
वदित्कृत्य सा कृष्णपादाङ्गुलनखाग्रतः ।
सन्नेव संवृता शान्ता तस्यां तेषां मध्यतः ॥
उवाच तोयादुत्थाय तदधिष्ठातृदेवता ।
तत्तोयं ब्रह्मणा किञ्चित् स्यापितं कमण्डलौ ॥
किञ्चिद्धार शिरसि चन्द्रार्द्धे चन्द्रशेखरः ।
गङ्गाये राधिकामनं प्रददौ कमलोद्भवः ॥
गङ्गा तमेव संपूज्य वैकुण्ठं प्रययौ सती ।
गोलोके च स्थिता गङ्गा वैकुण्ठे शिवलोकके ॥
ब्रह्मलोके तथान्वय यत्र तत्र पुरा स्थिता ।
तत्रैव सा गता गङ्गा चाश्रया परमात्मनः ॥
निर्गता विष्णुपादाब्जात् तेन विष्णुपदौ स्थिता ॥
इति श्रीब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे गङ्गोपाख्यानं ६
अध्यायः ॥६॥ उपनिषत्सिंहकृष्णसंक्रान्तयः ।
यथा, भविष्यमातुल्यण्योतिषेषु ।

“धुर्मिधुनकन्यासु मीने च यदृशीतयः ।
उपनिषत्सिंहकृष्णसिंहं विष्णुपदौ स्थिता ॥”
अपि च ।
“एवम् यदृशीत्यादिव्यवकाशमलभमानम् ।
अस्माकं योदृशं विज्ञेया नाथः पश्चाच्च योदृशः ॥
कालः पुण्योर्कसंक्रान्तिर्विद्विः परिकीर्तितः ॥”
इति श्रुत्वा तपोयं दिवा विष्णुपदौ विषयम् ।
अतएव जावालीदृष्टदृशिस्तौ ।
“पुण्यायां विष्णुपद्यां प्राक् पश्चादपि योदृशः ॥”
तत्र स्नानादिफलम् ।
“अयमे कोटिमुत्थितं लक्षं विष्णुपदौ च ।
यदृशीतिषष्ट्यस्तु यदृशीत्यासदाहृतम् ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

विष्णुपदौ परं, स्त्री, (विष्णुपद्याचक्रम् ।) ज्येष्ठा-
अष्टादश्यामात्रात्पुनरासीश्वरविंशतमकात्तेन-
नक्षत्रविष्णोषाङ्गकपुमासुभ्रमसङ्गापकनराकार-
चक्रम् । यथा,—

“शृष्टे संक्रमयं यत्र विष्णुपदां सखे तु तव ।

विष्णुप

चत्वारि दक्षिणे बाहौ त्रीणि त्रीणि पदद्वये ॥
चत्वारि वामबाहौ च दृष्टये पदं निर्दिष्टे ।
अच्छोर्दयं हृदयं योष्यं मूर्ध्नि द्वौ चैकं शुद्धे ॥”
फलं यथा,—

“रोगो भोगक्षया यावन् वन्दनं लाभ एव च ।
ऐश्वर्यं राजपूजा च जपमन्त्ररिति क्रमात् ॥”
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

विष्णुभक्तिः, स्त्री, (विष्णौ भक्तिः ।) भगवत्सेवा ।
यथा,—

इत उवाच ।

“विष्णुभक्तिं प्रवक्ष्यामि यया सर्वमवाप्यते
यथा भक्ता हरिस्तुल्येयया नान्येन केनचित् ॥
महानः श्रेयसो मूलं प्रवसः पुण्यसन्ततेः ।
जीवितस्य फलं खादु ददाति स्वरयं हरेः ॥
भज इत्येष वै धातुः सेवायां परिकीर्तितः ।
तस्मात् सेवा दुष्टैः प्रोक्ता भक्तिवाधनभूयसी ॥
ते भक्ता लोकनायक्य नामकस्मादिकीर्तने ।
सुखान्धमूणि संहरातु ये च हृष्टतनूदृढाः ॥
चगहातुर्महेश्वर्य दद्यात्ता चरणाश्रयाः ।
इह नित्यक्रियाः कुर्याः स्निग्धा ये वैष्णवास्तु ते ॥
प्रणामपूर्वकं ज्ञात्वा यो वदेद्देवैक्यो हि सः ।
तद्भक्त जनवात्सल्यनूनायाश्चातुमोदनम् ।
तत्त्वयाश्रयणे प्रीतिः स्वरनेनाङ्गविश्रिया ॥
येन सर्वल्लभना विष्णौ भक्ता भावो निवेशितः ।
विप्रेन्द्रोऽश्वरदृष्टिश्च महाभागवतो हि सः ॥
विष्णोश्च कारणं चिंत्य तदग्रं दम्भवर्जितम् ।
स्वयमभ्यर्चनैवैव यो विष्णुं चोपजीवति ॥
भक्तिरष्टविधा ह्येषा यस्मिन् स्ते स्तेऽपि वर्तते ॥
स विप्रेन्द्रो सुगिः श्रीमान्सज्जातः स च पण्डितः ।
तस्मै देवं ततो याच्यं स च पूज्यो यथा हरिः ॥
स्थानः संभाषितोऽद्यापि पूजितो वा द्विजोत्तमः ।
पुनानि भगवद्भक्तसंपदोऽपि यदृच्छया ॥
प्रणताय प्रपन्नाय तवास्तीति च यो वदेत् ।
अभयं सर्वभूतेभ्यो दद्यादेतद्व्रतं हरेः ॥
मन्त्रवाजिषष्टिर्भ्यः सर्ववेदान्तपारगाः ।
सर्ववेदान्तवितु कोऽपि विष्णुभक्तो विशिष्यते ।
ऐकान्तिकाश्च पुत्रया गच्छन्ति परमं पदम् ॥
एकान्तनाथमो विष्णुर्यस्मादेष्टां परायणः ।
तस्मादेकान्तिनः प्रोक्तास्तद्भाषवतचैतवः ॥
प्रियाणामपि सर्वेषां देवदेवस्य सुप्रियः ।
आपतुस्त्वपि सदा यस्य भक्तिरभ्यभिचारिणी ॥
या प्रीतिरवियेकानां विषयेऽनन्यायिकी ।
विष्णुं संस्मरतः सा मे हृदयाग्नौ पश्यतु ॥
अनर्गतोऽपि वेदानां सर्वश्रेष्ठार्थवेद्यपि ।
यो न सर्वेश्वरं भक्त्या विद्यात् पुरुषाद्यमम् ॥
नारीतवेदशास्त्रोऽपि न ज्ञाताध्वर्यकारः ।
यो भक्तिं वदते विष्णौ तेन सर्वं कृतं भवेत् ॥
यज्ञानां क्रतुसुखानां सर्वेषां पारगा अपि ।
न तां यान्ति गतिं भक्ता यां यान्ति तु निमग्नम् ॥
यः कश्चिद्वैष्णवो धीर्ने मिथ्याचारोऽप्यनाश्रमी ।
शुनानि यकलां योक्तान् सद्यः श्रुतिदीदितः ॥
ये शृण्वन् दुराकाङ्क्षः पापाचाररतास्तथा ।

विसर्गः

पलनीयः सरान्तेन संयुतो विद्वन्मनुना ।
कीर्तितस्तस्य मन्तोऽयं तेन तं परिपूजयेत् ॥
इति काशिकापुराणे २२ अध्यायः ॥
त्रयोदशमधुः । यथा,—
“ततश्च मेगसावर्णः प्रपद्यतुर्मेतुः स्तुतः ।
शतस्य शतुधामा च विष्वक्सेनो मनुस्त्वया ॥”
इति मानुस्ये ६ अध्यायः ॥
विष्वक्सेनप्रिया, स्त्री, (विष्वक्सेनस्य प्रिया ।)
वाराही । इत्यमरः ॥ चामार आशु इति
भाषा । लङीः । इति मेदिनी । ये, १३४ ॥
विष्वक्सेना, स्त्री, प्रियतुः । इत्यमरः ॥
विष्वसर्गं, स्त्री, भोजनम् । इति जटाधरः ॥
शब्दकरणम् । यथा । विष्वसति बीणा । इति
सुगवोधशाकरणम् ॥
विष्वदाद, [च] वि, (विष्वगश्चतेति । अच +
क्रिप् । “विष्वग्देवयोचेति ।” ६।३।२। इति
टः स्याने अदीत्यादेशः ।) सर्वतोभासी ।
इत्यमरः ॥ (यथा, माघे । १८ । २५ ।
“विष्वदीधीर्विचिपन् सैन्यवीची-
राणावन्तः कामि दूरं प्रयातम् ॥”)
विष्वायः, पुं, भक्षणम् । इति हेमचन्द्रः ॥
विर्गं, स्त्री, गणालम् । इत्यमरः ॥ (यथा, कला-
विशासे । ६ ।
“नयविसर्गिकलकवलन-
कणायकलर्जकलरवो यत्र ।
कमलवनेषु प्रसरति
लक्ष्म्या इव नूपुरारावः ॥”)
विष्ववाहः, पुं, (वि + स्व + वह + घञ् ।) विप्र-
लम्बाः । इत्यमरः ॥ (यथा, महाभारते । १२ ।
२५८ । ११ ।
“अथोद्यमविष्ववाहं प्रवर्तन्ते तदाश्रयाः ॥”)
विष्वकशिका, स्त्री, (विष्वकदृशः शुभ्रः कण्ठो
यस्या इति बहुव्रीहौ कन् टापि अत इत्वम् ।)
कलाका । इत्यमरः ॥
विष्वकुत्तमं, स्त्री, (विष्वस्य कुत्तमम् ।) कमलम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
विष्वकटः, पुं, सिंहः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
इन्द्रोदृष्टः । इति राजनिर्घण्टः ॥
विमर्जं, स्त्री, (विषाज्जायते इति । जन् + ङः ।)
पद्मम् । विर्गं गणालं तत्र जातत्वात् ॥
विषनाभिः, पुं, (विर्गं नाभिरुत्पत्तिस्थानं यस्य ।)
पद्मिनी । पद्मसदृशः । इति विकारशेषः ॥
विषप्रसन्नं, स्त्री, पद्मम् । इत्यमरः ॥ (यथा, शिशु-
पासवधे । ५ । २८ ।
“अशुचिर्गं हृतविकासिविषप्रसन्नाः ॥”)
विमरः, पुं, (विमरतीति । वि + र + मदायच् ।)
समुद्रः । इत्यमरः ॥ प्रमरः । इति मेदिनी ।
रे, २१० ॥
विमर्गः, पुं (वि + रज्ज + घञ् ।) दानम् । (यथा,
रघुवंशे । ४ । ८६ ।
“त्यादानं हि विमर्गाय सतां ललसुचामिव ॥”)
दण्डः । (यथा, महाभारते । १ । ३२ । १६ ।

४६१

विसर्पः

“नानाशस्त्रविसर्गेस्त्वेवमभ्यमानः समन्ततः ॥”
मलनिर्गमः । विसर्जनीयः । (यथा, भाग-
वते । ६ । ८ । १० ।
“सर्वविसर्गं फट्णं तन् सर्वद्विषु विनिर्दिशेत् ॥”)
सर्वस्यायनभेदः । इति मेदिनी । गे, ५० ॥
मोजः । इति हलायुधः ॥ विस्फुटः । इति
शब्दरत्नावली ॥ विशेषदृष्टिः । यथा,—
“पुरुषाणुगृहीतानामेतेषां वासनामयः ।
विसर्गोऽयं ससाधारो बीजाद्बीजं चराचरम् ॥”
इति श्रीभागवतम् ॥
विसर्जनीयस्य पर्यायः ।
“अः सर्गो रचना वक्तुं विसर्गश्च द्विचक्रकः ।
नादोऽर्द्धेन्द्ररहंमात्रा कला राशी सदाशिवः ।
अनुषाया तुरीया च विष्वमाटकला परा ॥”
इति बीजाभिधानम् ॥
अपि च ।
“अः कण्ठको महासेनः कला पूर्णाश्रिता हरिः ।
इच्छा भद्रा गणेशश्च रतिविद्यासुखी सुखम् ॥
द्विविन्दुरसना सोमोऽनरुद्धो दुःखद्वचक्रः ।
द्विजिह्वः कुण्डलं वक्त्रं सर्गः शक्तिर्निशाकरः ।
सुन्दरी सुयशानन्ता गणनाथो महेश्वरः ॥”
इति बीजवर्णाभिधानान्तरम् ॥
अन्यथा ।
“विसर्गः सर्गमाश्रितो विषद्विषयमासनः ।
अनिरुद्धो महेशानि कालजोऽपि रमापि च ॥”
इति वर्णाभिधानम् ॥
(प्रयोगः । यथा, भागवते । १ । ५ । ११ ।
“तदाविसर्गो जनताप्रविश्रवः ॥”)
विसर्जनं, स्त्री, (वि + रज्ज् + ल्युट् ।) दानम् ।
परित्यागः । इत्यमरः ॥ (यथा, रघुवंशे । ८ । २५ ।
“श्रुतदेष्टविसर्जनं पितु-
श्चिरमश्रूणि विसृज्य रावकः ॥”)
संप्रेषणम् । इति मेदिनी । ने, २०५ ॥ (पुं, यद्व-
शीयानामन्यतमः । यथा, भागवते । ११ । ३० । १८ ।
“विसर्जनाः कुकुराः कुन्तयश्च
मिथस्तु जप्तुः सुविद्वन् सौहृदम् ॥”)
विश्लेषणं दृश्यते इति । वि + रज्ज् + कर्मणि
ल्युट् । उत्पादिते, नि । यथा, भागवते । १० ।
१६ । ५७ ।
“त्वया दृष्टमिदं विष्यं धातुगुणविसर्जनम् ॥”)
विसर्पः, पुं, (वि + रज्ज् + घञ् ।) रोगविशेषः ।
तत्पर्यायः । विसर्पः २ सचिवामयः ३ । इति
राजनिर्घण्टः ॥ तत्र विप्रकटं निदानं संख्यां
निरुक्तिश्चाह ।
“लवणाश्वकटूणादिसवनादोषकोपतः ।
विसर्पः सप्रधा ज्ञेयः सन्ततः परिसर्पणात् ॥”
आदिशब्दाश्चरकोत्तरितशाकशिखाकप्र-
तीनां ग्रन्थम् ॥ * सप्रधात्वं विवृणोति ।
“एषकं त्रयन्त्रिभिर्ज्ञेयो विसर्पो हृन्मज्जास्तयः ।
वातिकः पौष्टिकश्चैव कफजः सान्निपातिकः
चत्वार एते वीसर्पा वस्यन्ते हृन्मज्जास्तयः ॥
आग्नेयो वातपित्ताभ्यां गत्यायः कफसातजः ।

विसर्पः

यस्तु कर्दमको घोरः स पित्तकफसम्भवः ॥” * ॥
विसर्पदोषदूष्याणि संगृह्याह ।
“रक्तं लसीका त्वङ्मांसं दूष्यं दोषास्तयो मलाः ।
विसर्पाणां समुत्पत्तौ हेतवः सप्त धातवः ॥”
त्रयो मलाः वातपित्तकफाः । दोषाः दूषका
इत्यर्थः । अन्यथा दोषा मला इत्यत्र पुनरुक्ति-
दोषोऽगलित्यन् ॥ * ॥ वातिकस्य लक्षणमाह ।
“तत्र वातात् परीसर्पो वातज्वरसमन्वयः ।
शोफस्फुरणनिस्तोदमेदायामार्तिहर्षवान् ॥”
परीसर्पो विसर्पः । वातज्वरसमन्वयः शिरो-
हृद्गान्धोदरशूलादिवृत्तः । भेदः विदारणेनेव
यथा । आयामः आकर्षणेनेव यथा ॥ * ॥
पैत्तिकमाह ।
“पित्तादुद्वतगतिः पित्तज्वरलिङ्गोऽनिकीर्षितः ॥”
द्वतगतिः श्रीघ्नप्रसरणशीलः ॥ * ॥ श्लेष्मिक-
माह ।
“कफात् कण्डुयुतः क्षिप्रः कफज्वरसमानश्च ॥”
सान्निपातिकमाह ।
“सन्निपातसमुत्पद्य सर्वरूपसमन्वितः ॥” * ॥
वातपैत्तिकस्याग्निविसर्पाख्यस्य च लक्षणमाह ।
“वातपित्तज्वरच्छर्दिच्छ्वातीसारदृग्भ्रमेः ।
अस्थिभेदाभिसदगतमकारोचकैर्युतः ॥
करोति सर्वमङ्गश्च दीप्ताङ्गारावकीर्णवत् ।
यं यं देशं विसर्पश्च संसर्पति भवेत् स सः ॥
शान्ताङ्गारासितो गीलो रक्तो वा स्रपचीयते ।
अमिदग्ध इव स्फोटैः श्रीघ्नगत्वात् हनश्च सः ॥
मर्मासुसारी वीसर्पः स्यादतीतिवक्तव्यतः ।
यथेताङ्गं हरेत् सङ्घां निद्राश्च आसमीरयेत् ॥
हिष्माश्च संगतोऽवस्थामीहर्षी लभते नरः ।
कचिच्छर्मा रतिगत्तो भूमिशय्यासनादिषु ॥
चेष्टमानस्ततः क्षिप्तो मनोदेहसमुद्भवाम् ।
दुःप्रबोधोऽश्रुते निद्रां सोऽनिवीसर्प उच्यते ॥”
स्फोटैः उपचीयत इत्यन्वयः । मर्मासुसारी
हृदयासुसारी । हरेत् वीसर्प इत्यन्वयः । हिष्मां
हिष्काम् । ईरयेत् उपपत्तुं प्रेरयेत् । मनोदेह-
समुद्भवां निद्रां मरणरूपाम् । अश्रुते प्राप्नोति ॥ * ॥
वातश्लेष्मिकयन्त्रिविसर्पमाह ।
“कफेन रुद्धः पवनो भित्त्वा तं बहुधा कफम् ।
रक्तं वा दृढरक्तस्य त्वक्शिरास्त्रासुमांसगम् ॥
दूषयित्वा तु दीर्घाशुर्वृत्तसूक्ष्मसूक्ष्मात्मनाम् ।
गन्धोनां कुरुते मार्गा रक्तानां तीव्ररुग्जराम् ॥
आसकाशास्यवैरस्यशोषहिष्कावभिभ्रमेः ।
मोहवैवर्ण्यमृच्छाङ्गभङ्गाङ्गसदनेयुतः ।
इत्ययं गन्धिवीसर्पो वातश्लेष्मप्रकोपजः ॥”
कफेन रुद्धेन पवनोऽपि स्वहेतुदृष्टः ।
तेनायं वातश्लेष्मिकः । तं कफं बहुधा भित्त्वा
रक्तं वा दूषयित्वा इत्यन्वयः । त्वगादिकमिति
रक्तविशेषणम् ॥ * ॥ पित्तश्लेष्मिकं कर्दमाख्यं
विसर्पमाह ।
“कफपित्तज्वरान्तस्मो निद्रातन्त्राशिरोरुजा ।
अङ्गावसादविक्षेपप्रलापारोचकभ्रमाः ॥
मृच्छाभिहानिर्भेदोऽस्यां पिपासैन्द्रियगारयम् ।

व्यामोपवेशनं लेपसोतसाश्च विसर्पति ॥
प्रायेणामाशये यद्धन्नेकदेशं न चानिचक्र ॥
पिङ्गकैरवकीर्णैः पीतलोहितपाण्डुरैः ॥
स्निग्धोऽसितो मेचकाभो मलिनः शोणवान् गुरुः ॥
गम्भीरपाकः प्राण्योष्मा क्षिन्नः क्षिप्तो विदीर्यते ॥
पङ्कत्वकं शीर्णमांसस्य स्पष्टसायुशिरागणः ॥
श्रवणान्वय वीर्यमपः कर्हमाख्यसृष्टिं तम् ॥”
न च सर्पति एकदेशमित्यन्वयः । पिङ्गकैः
पिङ्गकाभिः । अवकीर्णः व्याप्तः । अक्षितः
कृष्णः । मेचकः कृच्छ्रणः । प्राण्योष्मा प्रपु-
रोष्मा । स्पष्टः क्षिप्तोऽवदीर्यते स्पष्टः सन्नार्द्रो
भवति विदीर्यते च । पङ्कत्वकं कर्हमवर्णा त्वग्-
यत्र च । शीर्णमांसः गलितमांसः । अतएव
स्पष्टसायुशिरागणः ॥ ॥ ॥ सान्निपातिक-
माह ।
“सन्निपातसमुत्पत्तु सर्वरूपसमन्वितः ॥” ॥
सतजञ्च विसर्पमाह ।
“वास्तुहेतोः सतात् क्रुद्धः सरक्तं पित्तमीरयन् ।
वीर्यमपायतः कृष्णात् कुलल्यसृष्टिंश्चितः ।
स्तोटेः शोणव्यररणा दाहाद्यं श्यावशो-
णितम् ॥”
वास्तुहेतोः शुक्लप्रहारवालदन्तनखाद्यागन्तु-
हेतोः । श्यावशोणितं धूम्रवर्णरक्तम् ॥ ॥
उपद्रवनाह ।
“ज्वरातीसारवसपुत्तयमांसदरण्यलमाः ।
अरोचकविपाकौ च विसर्पान्तासुपद्रवाः ॥” ॥
साध्यत्वादिकमाह ।
“विध्वान्ति वातकफपित्तसता विसर्पाः
सन्वातकचतुस्ततश्च न सिद्धिमेति ।
पित्तात्माकोऽङ्गनवपुश्च भवेदसाध्यः
क्षुद्राश्च मर्मेसु भवन्ति च सर्वे एव ॥”
पित्तात्माकोऽङ्गनवपुः पित्तजः अन् कञ्जलवर्णः ।
मर्मे रक्षामाध्या अपि ॥ ॥ अथ विसर्पस्य
चिकित्सा ।
“विरिकयमगालेपसेचनासविमोचनैः ।
उपाधरेदयपादौषं विसर्पानविदाहिभिः ॥
राखा नीलोत्पलं हारुचन्दनं मधुकं यला ।
घृतं घोरसुतो लेपो वातवीर्यनाशनः ॥”
चन्दनमन्त्रं रक्तं ग्राह्यम् ।
“करीरं दण्डाटकपशुगुनैः
सशैवमैः सोत्पलकहमैश्च ।
वस्तान्तरैः पित्तकृते विसर्पे
कपो विधेयः सृष्टः सुश्रीतः ॥ ॥
शिशलापङ्गकोशीरयमङ्गाकरवीरकम् ।
गन्धकामगन्ता च लेपः शोणविसर्पहा ॥
रुमङ्गा सन्नायुः ।
“वातपित्तप्रशमनमविषयपसे दितम् ।
वातघ्ने घ्राणं कर्णं अक्षिणीसर्पणे दितम् ॥
विषाघ्ने श्वप्रशमनं दितं कर्हमण्डके ।
विदीर्यचक्रिया कृष्णात् विसर्पं धिमखापदान् ॥
धिरीययटीयतण्डुलेना
मोथोदिरिदादयः फुफ्फुसोः ।

लेपो दशाङ्गः सृष्टः प्रयोज्यो
विसर्पकुष्ठज्वरशोथहारी ॥”
नतं तगरम् । चन्दनमन्त्रं रक्तं ग्राह्यम् ।
दशाङ्गो लेपः ॥ ॥
“परिपेकाः प्रलेपाश्च शस्यन्ते पञ्चवल्कलैः ।
पङ्गकोशीरमधुकं चन्दनेना विसर्पणे ॥
भूनिम्बवासा कटुका पटोल-
फलत्रयं चन्दननिम्बसिद्धः ।
विसर्पदाहज्वरशोथकण्डू-
विस्तोदण्डात्वमिहन्तु कथायः ॥
कुष्ठानि यानि सर्पिषि ब्रह्मेण विविधेषु च ।
विसर्पं तानि योज्यानि सेकालेपनभोजनैः ॥ ॥
करञ्जसप्रच्छदलाङ्गलीक-
सूक्ष्मकंदुमानलभृङ्गराजैः ।
तेलं निशाभृजविषैर्विषकं
विसर्पविस्तोदविचर्चिकात्रम् ॥
इति करञ्जादितेलम् ॥ ॥
“कुष्ठामयस्तोदमस्त्रिकोक्त-
चिकित्सयथाप्याशु हरेद्विसर्पान् ।
सर्वान् विकारान् परिशील्य धीमान्
ब्रह्मं क्रमेणोपचरेदयथोक्तम् ॥”
इति विसर्पधिकारः ॥ ॥ इति भावप्रकाशः ॥
(वेगः । यथा, उत्तरचरिते ।
“प्रमोहो निद्रा वा किमु विषविसर्पः किमु मदः ॥”
नाथालङ्कारविशेषः । तल्लक्षणादिकं यथा,
साहित्यदर्पणे । ६ । ४५५
“विसर्पो यत्तमारब्धं कर्मान्निष्ठफलप्रदम् ॥”
यथा येण्याम् । एकस्य तावत् पाकोऽयमि-
त्यादि ।)
विसर्पणं, स्त्री, (वि + रूप + क्युट् ।) प्रसरः ।
इत्यमरः ॥ तन्तुग्रणविटपादेर्विसर्पणम् । इति
भरतः ॥ (निक्षेपः । यथा, महाभारते । ७ ।
८ । १६ ।
“श्रीयणं सागरं स्योव मेरोरिव विसर्पणम् ।
पतनं भास्करस्येव न गृह्ये द्रोणपातनम् ॥”)
विसर्पिः, पुं, विसर्पः । इति राजनिर्घण्टः ॥
विसर्प, स्त्री, (विसर्पं लातीति । ला + कः ।) पल्लवः ।
इति विक्राण्टशेषः ॥
विसारः, पुं, (विशेषेण सरतीति । दृ गतौ +
“याधिमत्स्यवेष्विति वक्तव्यम् ।” ६ । ६ । १२७ ।
इत्यस्य वार्तिकोक्त्या घञ् ।) मत्स्यः । इत्यमरः ॥
(भावे घञ् । निर्गमः । यथा, अथर्ववेदे । १२०८ । १ ।
“हिरण्यकेशो रणसो विसारे
अर्धैर्धुनिर्वात इव प्रवीमान् ॥”
“रघव उदकस्य विसारे विसरति मेघार्द्राग्नि-
मने ।” इति तद्वाक्ये साधयः ।)
विसारिणी, स्त्री, (विशेषेण सरतीति । दृ +
णिनिः । ङीप् ।) माघयण्यं । इति राज-
निर्घण्टः ॥ प्रसरणशीला । यथा, रामतर-
ङ्गिण्याम् । ८ । ८८२ ।
“निर्धूमस्य विसारिणी ज्यासा दण्डजो
दृष्टः ॥”)

विसारितः, त्रि, प्रसारितः । विपूर्वजन्तुदधातोः
क्तप्रत्ययेन निष्पन्नमिदम् ॥
विसारी, [तृ] त्रि, (वि + दृ + णिनिः ।) प्रसरण-
शीलः ॥ तत्प्रयोगः । विस्तारः २ विद्यमरः ३
प्रसारी ४ । इत्यमरः ॥ (यथा, रघुः । ३ । १५ ।
“अरिष्टशय्यां परिणो विसारिणा
सुजन्मनस्तस्य निजेन तेलसा ॥”)
विसिनी, स्त्री, (विममस्त्याप्तः इति । विसृ +
“पुष्करादिभ्यश्च ।” इति णिनिः । ङीप् ।)
पद्मिनी । इत्यमरः ॥ गृह्यालम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥
विस्तृचिका, स्त्री, (विस्तृची + स्वार्थे कन् ।)
अजीर्णरोगविशेषः । इति भावप्रकाशः ॥
(अस्या विशेषविष्टतिस्तु अजीर्णविस्तृचीशब्द-
योर्द्रष्टव्यः)
विस्तृची, स्त्री, (विशेषेण सूचयति गृह्यमिति ।
वि + सूच् + अच् । स्त्रियां ङीष् । यद्वा, विशिष्टा
सूचीव ।) अजीर्णरोगविशेषः । ओलाउटा
इति भागः । तस्य निवृत्तिर्यथा, —
“सूचीभिरिव गात्राणि तुदन् सन्निष्ठतेऽनिलः ।
यस्याजीर्णेन सा वैद्यैर्विस्तृचीति निगद्यते ॥”
तस्या निदानमाह ।
“न तां परिमिताहारा लभन्ते विदितागमाः ।
वृद्धास्तामनितात्मानो लभन्तेऽशनलोपुमाः ॥”
विदितागमा ज्ञातायुर्वेदाः ॥ ३ ॥
तस्या लक्षणमाह ।
“सूक्ष्मातिसारो वमधुः पिपासा
शूलं भ्रमोऽङ्गनजन्मदाहः ।
वैवर्ण्यकम्पौ हृदये रुजश्च
भवन्ति तस्यां शिरसश्च भेदः ॥”
उष्ट्रेणं दक्षपादयोः । शिरसो भेदः शिरः-
शूलम् ॥ ॥ तस्या उपद्रवनाह ।
“निद्रानाशोऽरतिः कम्पो गृहवातो विसं-
श्रता ।
अमी उपद्रवा घोरा विस्तृच्याः पञ्च दारुणाः ॥”
अमी उपद्रवा घोराः अमी निद्रानाशादय
उपद्रवाः सर्वेषामेव रोगाणां घोरा भयङ्कराः ।
विस्तृच्याः पञ्च दारुणाः विस्तृचास्तु पचापि
यदि स्युस्तदा दारुणाः प्राणभयङ्कराः ॥ ॥
तस्या अरिष्टमाह ।
“यः श्वावदन्तौघनखोऽङ्गमन्त्र-
गृह्णति तौघनखोऽङ्गमन्त्र-
सामसरः सर्वविस्तृक्तसन्धि-
यायासरः सोऽङ्गनरागमाय ॥”
सर्वविस्तृक्तसन्धिः सर्वे विस्तृक्ताः शिथिलीभूताः
सन्धयो यस्य सः ॥ इति भावप्रकाशः ॥ ॥
अस्याचिकित्सा अजीर्णशब्दे द्रष्टव्या ॥
विस्तृति, स्त्री, अनुतापः । इति जटाधरः ॥
विस्तृतं, त्रि, (वि + दृ + क्तः ।) विस्तृतम् । इत्य-
मरः ॥
विस्तारः, त्रि, (विस्तारति तच्छीलः । वि + दृ +
“द्वयन्ध्वजिस्त्रिभ्यः करप् ।” ६ । १ । १६६ ।

विस्तीर्णः

इति करम् । हस्तस्येति तुक् । प्रसरणशीलः । इत्यमरः ॥ “विस्तरम् । गतिविशेषः । विस्त्वरो नदः । विस्त्वरी नदी । विस्त्वरं तैलमित्यादि । विस्तरति विस्त्वरः स्त्वं गतौ चरम्-स्त्वर्जीयति चरम् स्वस्व तन् पिति तन् ॥” इति भरतः ॥

विस्तरः, त्रि, (वि + स्तृ + क्तः ।) वि + स्तृ + “लघस्यद्: क्तरच् ॥” २।२।१६० । इति क्तरच् । प्रसरणशीलः । इत्यमरः ॥

विस्तरः, त्रि, (वि + स्तृ + क्तः ।) निक्षिप्तः । इति ङटाधरः ॥ (यथा, ऋच्छकटिके । १ अङ्के । “उद्दिग्धचक्रलकटाच्चविस्तरदृष्टि-यां प्रागुत्सारचकिता हरिखोव यासि ॥”)

विशेषेण दृष्टम् ॥ (यत्तः । यथा, भागवते । १।१६।२४ ।

“यन्तर्हितस्य स्तरतो विस्तरा कर्माणि निर्वाणविलम्बितानि ॥”

प्रेषितः । यथा, रघुः । ५।३६ ।

“आप्तः कुमारानयनोत्सुकैर्न भोजेन दूतो रघवे विस्तरः ॥”

पुं, विस्तरः । विस्तरयस्वरूपः । यथा, कातन्त्रे । ८।२ । “रसकारयोर्विस्तरः ॥”

विस्तः, पुं, स्त्री, (वि + स्तृ + क्तः ।) वैचो-
र्यः । अशीतिरक्षिकापरिमितखण्डम् । इत्य-
मरः ॥

विस्तरः, पुं, (वि + स्तृ + “प्रघने वावशब्दे ।” ३।३।३३ । इति घञः प्रविधेये “ऋदोरम् ।” इत्यप् ।) शब्दस्य विस्तरः । इत्यमरः ॥ (यथा, शिशुपालवधे । २।२४ ।

“सुविस्तरतया वाचो भाष्यभूता भवन्तु मे ॥”

वेदाङ्गम् । यथा, भागवते । ३।३।२ । “सान्दीपनेः सप्तत्योक्तं वृक्षाधीत्य सविस्तरम् ॥”

विस्तरः । (यथा, गीतायाम् । १०।१६ । “प्राधान्यतः क्रुरथेष्ट नास्वन्तो विस्तरस्य मे ॥”)

प्रणयः । इति मेदिनी । पीठः । मन्त्रः । इति शब्दरत्नावली । (त्रि, बहुः । यथा, साहित्य-
दर्पणे । ६।३१४ ।

“अपेक्षितं परित्यज्य नीरसं वस्तु विस्तरम् । यदा चन्द्रशेखरेणमासुखान्तर्गतं तदा ॥”)

विस्तरः, पुं, (वि + स्तृ + “प्रघने वावशब्दे ।” ३।३।३३ । इति घञ् ।) विटपः । विस्ती-
र्यता । तत्पर्यायः । विग्रहः २ यासः ३ ।

इत्यमरः ॥ (यथा, आर्यासप्तशत्याम् । ५।५८ । “वंशावलम्बनं यद्वयो विस्तारो गुणस्य याव-
नतिः ।

तत्पालस्य खलस्य च निजाङ्गसमप्रयाश्रयः ॥”)

स्तम्भः । इति मेदिनी । रे, २।१५ ॥

विस्तीर्णः, त्रि, (वि + स्तृ + क्तः । “रदाभ्या-
मिति ॥” ८।२।४२ । इति नः ।) विपुलम् ।

विस्तृतम् । यथा,—

“विस्तीर्णं विकटं बहु विप्रालं विपुलं पृथु ॥”

इति ङटाधरः ॥

विस्फोटः

(यथा,—

“पर्यानि स्वर्यवर्णानि विस्तीर्णार्कणलोचने ।
तूर्णमानीयतां चूर्णं पूर्णचन्द्रनिभावनम् ॥”

इत्युद्भटः ॥)

विस्तीर्णपणं, स्त्री, (विस्तीर्णं पणं यन्मस्य ।)

मानकम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

वित्तृतः, त्रि, (वि + स्तृ + क्तः ।) लब्धविस्तारः ।
तत्पर्यायः । विस्तरम् २ ततम् ३ । इत्यमरः ॥

(यथा, भागवते । २।२४।६० । “तत्त्वं ब्रह्मपरं ज्योतिराकाशमिव विस्तृतम् ॥”)

विस्फटः, त्रि, (विशेषेण स्यटः ।) सुस्यटः । यथा,
“विस्फटमदृतं शान्तं स्यटाचरपदं तथा ।

कलस्वरसमायुक्तं रसभावसमन्वितम् ॥”

इति तिथ्यादिवचनम् ॥

विस्फारः, पुं, (वि + स्फुर + घञ् । “स्फुरति-
स्फुल्ललोर्घणि ॥” ८।३।७६ । इत्यात्वम् ।) धनु-
र्गुणशब्दः । इत्यमरः ॥ अस्य विवरणं सङ्ख्य-
यकारमध्यविस्फारशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ (यथा,

महाभारते । ३।२७६।३६ । “विस्फारस्तस्य धनुषो यन्तस्यैव तदा बभौ ॥”

वित्तृतिः । यथा, साहित्यदर्पणे । ३।२०७ । “विस्फारस्तेतसो यस्तु स विस्फय उदाहृतः ॥”)

विस्फारितः, त्रि, प्रकाशितः । चलितः । विपूर्व-
जान्तस्फरधातोः क्तप्रत्ययेन निष्पन्नमिदम् ॥

(यथा, महाभारते । ३।११।२० । “स नष्टमायोऽतिवलो क्रोधविस्फारितेश्वरः ।
काममूर्तिधरः क्रूरः कालकण्ठो व्यदधत ॥”

निर्घोषितः । यथा, किराते । १४।३० । “उद्गूढवचःस्यमितेकदिङ्मुखो
विक्षिप्तविस्फारितचापमखण्डः ॥”)

विस्फुरितः, त्रि, (वि + स्फुर + क्तः ।) स्फूर्ति-
विश्रुतः । चञ्चलः । यथा,—

“रक्तरक्तौजसाङ्गश्च रक्तविस्फुरितेक्षणम् ।
वेष्टितं नागपाशेन भुङ्कतेभीषणाननम् ॥”

इति दशसुजादुर्गाध्यानेकदेशः ॥

विस्फुल्लिङ्गः, पुं, विधमेदः । इति हेमचन्द्रः ॥
(विशिष्टः स्फुल्लिङ्गः ।) अभिकणा च ॥

विस्फोटः, पुं, (विस्फोटतीति । वि + स्फुट +
अप् ।) विस्फुटस्फोटकः । विस्फोडा इति

भाषा । तत्पर्यायः । पिठकः २ पिठका ३
पिठकम् ४ । इत्यमरः । विटकः ५ विटका ६

विटकम् ७ । इति तट्टीका ॥ स्फोटकः ८
स्फोटः ९ । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा,

कथासरित्सागरे । ८।१८ । “किमेतदिति संभ्रान्तः प्रवृद्धोऽथ ददर्श सः ।
उत्थाय राजा विस्फोटानङ्गे तस्या विनि-

र्गतान् ॥”)

तस्य विप्रहृष्टनिदानपूर्विकां संप्राप्तिमाह ।

“कद्रुस्ततीक्ष्णोऽप्यविदाहिरुच-
चारैरन्वीणाध्ययनातपैष ।

तथर्तुदोषेण विसर्पसेन
कुप्यन्ति दोषा पवनदाहस्य ॥

विस्फोटः

त्वचमाश्रित्य ते रक्तमांसास्थीनि प्रदुष्य च ।
घोरान् कुर्वन्ति विस्फोटान् सर्वज्वरपुरः-
सरान् ॥”

ऋतुदोषेण ऋतुहेतुकशीतोष्णार्दीनामतिदोषेण ।
ऋतुचिताहारविहारवैपरित्येन त्वचमाश्रित्य

विस्फोटान् कुर्वन्तीत्यर्थः । ज्वरपुरःसरान्
ज्वरपूर्व्यान् ॥ ३ ॥ रूपमाह ।

“अग्निदग्धनिभाः स्फोटाः सञ्चरा रक्तपित्तजाः ।
कचित् सर्वत्र वा देहे विस्फोटा इति ते

सूताः ॥”

रक्तपित्तजाः एतेन सर्वेषु विस्फोटेषु रक्त-
पित्तयोः प्रधानकारणत्वम् । यथा शूलेषु वातस्य

तथा वाताशुगतिरपि बोद्धव्या । तथा च भोजः ।
“यदा रक्तञ्च पित्तञ्च वातिनाशुगतं त्वचि ।

अग्निदग्धनिभान् स्फोटान् कुतः सर्वदेह-
गान् ॥” ३ ॥

वातिकमाह ।

“शिरोरक्ताशूलभूयिष्ठज्वरहृत्पर्वमेदनम् ।
सङ्ख्यवर्णतां चेति वातविस्फोटलक्षणम् ॥”

शूलमच तोदरूपम् ॥ ३ ॥ पौष्टिकमाह ।

ज्वरदाहज्वापाकाः स्नावस्तृण्णासमन्वितम् ।
पीतलोहितवर्णश्च पित्तविस्फोटलक्षणम् ॥”

ज्वादित्रयं स्फोटेषु ॥ ३ ॥ वातपौष्टिकमाह ।

“वातपित्तहातो यस्तु तत्र स्युस्तीव्रवेदनाः ।
स्तेमित्वं गौरवं कष्टुर्भवेदातवलासले ॥” ३ ॥

पित्तस्यैषिकमाह ।

“कष्टुर्दाहो ज्वरश्चर्हिर्जायते कफपौष्टिके ॥
वाग्निपातिकमाह ।

“मध्य निम्बोन्नतकोदः कठिनः स्तल्पपाकवान् ।
रागदाहलपामोहश्चर्हिर्द्विज्वाज्वराः ।

प्रलापो वेपथुर्यत्र सोऽसाध्यश्च विदोषकः ॥”

मोहो विपरीतज्ञानम् । सृष्ट्वा सर्वथा ज्ञान-
शून्यता ॥ ३ ॥ रक्तजमाह ।

“वेदितयाश्च रक्तेन पौष्टिकेन च हेतुना ।
शुक्लाक्षजसमा रक्ता रक्तसावा विदाहिनः ।

न ते विद्धिं समावान्ति शुद्धैर्योगशतैरपि ॥”

पौष्टिकेन च हेतुना पित्तस्य हेतुना कदादिना
रक्तस्य पित्तस्य तुल्यत्वात् न च ते साध्याः ।

“एते चाद्यविधा बाह्या घान्तरोऽपि भवेदयम् ।
तस्मिन्नन्तर्व्याधा तीव्रा ज्वरयुक्ताभिजायते ॥

तस्मिन् बहिर्गते स्वास्थ्यं गुणानस्य बहिर्गतिः ।
तत्र वातिकविस्फोटक्रिया कार्या विज्ञानता ॥”

उपद्रवागाह ।

“हृत्पामांससङ्कोपदाहहिकामदज्वराः ।
विसर्पमर्मसंरोधाक्षेयासुक्ता उपद्रवाः ॥”

मांससङ्कोचः मांसस्य शतितत्वम् । मर्मसंरोधो
मर्मस्यथा । तेषां विस्फोटकानाम् ॥ ३ ॥
केचिदुपद्रवाणां लक्षणाकारं पठन्ति ।
“हिका आसोऽरुचिस्तृष्णा स्वाप्नमर्हो हृदि-
यथा ।

विसर्पज्वरहृक्षाया विस्फोटानामुपद्रवाः ॥”

साध्यवादिकमाह ।

“एकदोषोत्थितः साध्यः सच्छब्दाधो द्विरो-
यणः।

सर्वरूपान्वितो घोरो लघाधो भूतुपदवः ।
अथ विस्फोटस्य चिकित्सा ।

“विस्फोटे कर्तुं कार्यं यमनं पथ्यभोजनम् ।
यथादोषबलं वीक्ष्य प्रयुज्याथ विरेचनम् ॥१॥
कीर्णः शालिर्यथा सुप्ता मधुरासाधुकी तथा ।
यतान्वमानि विस्फोटे हितानि सुनयोऽव्वन् ॥
हे पचन्त्यौ रात्रौ च दारुणशीरं दुरालभा ।
गुह्यौ धान्यकं सुप्तमेयां कायं पिबेन्नरः ।
विस्फोटाग्नाशयत्वाशु समीरणनिमित्तकान् ॥
दाक्षाकाशमर्थवर्जं पटोलारिष्टवासकैः ।
कटुकालावदुसगैः पौष्टिकैः सधितं दृतम् ॥
भूनिम्बसवचावासान्निकलेन्द्रसयत्नकैः ।
पिषुमर्द्धपटोलाभ्यां कफजे मधुयुक् दृतम् ॥३॥
किराततिक्तकारिष्टयष्टाक्रामुदवासकैः ।
पटोलपर्पटोशीरचिफलाकोटकान्वितैः ॥
कषितैर्हृदशान्नानु सन्धिविस्फोटनाशनम् ॥४॥
विस्फोटयाधिनाशाय तण्डुलामुद्वेपितैः ।
योजैः कृतजह्वस्य जेपः कार्यो विजागता ॥५॥
हिमा पटोलभूनिम्बवासकारिष्टपटैः ।
रश्मिरान्द्रयुतैः काथो हन्ति विस्फोटकं प्वरम् ॥
चन्दनं नागपुष्पच सारिवा तक्षुलौघकम् ।
शरीरपक्कलं नाती जेपः स्वादाहनाशनः ॥”
“उत्पलं चन्दनं लोप्रसुशीरं शारिवादयम् ।
ज्वेन पिष्टं जेपेन स्फोटदाद्यातिनाशनम् ॥७॥
पृथगीपस्य मज्जानं पले पिष्ट्वा प्रवेपयेत् ।
काशस्फोटं पिषस्फोटं सलोऽप्यन्यं सवेदनम् ॥
कलायन्तिं गलपन्तिं कर्णपन्तिं नाशयेत् ।
अन्यथ स्फोटकं तान्नं पुत्रजीवो विनाशयेत् ॥”
इति विस्फोटकाधिकारः । इति भावप्रकाशः ॥
अन्वयः ।
“मरीचं विष्टं कृष्टं हरितार्णं मग्नःशिला ।
द्वयजक हरिमे दे कृष्टं सांवी च चन्दनम् ॥
विशाला सरपोरथ अर्कशीरं सक्षपलम् ।
मयाच कान्तिको भागो विषयाहृष्टं भवेत् ॥
प्रस्यं कटुकतेलस्य गोमूत्रेऽष्टगुणं पथेत् ।
रज्ज्वे लोहपात्रे वा शूनेमृद्विमगा पथेत् ॥
यामा विषयिण्या जेव दद्विस्फोटकानि च ।
अभ्यर्त्तनं प्रयुज्यन्ति कौमल्यस्य जायते ॥
एतान्मयि शिष्याणि तैलेनानेन सधयेत् ।
पिरोत्थितमपि श्वित्रं विवर्त्तं तण्डुलान्
भवेत् ॥”
अथ च ।

“भूनिम्बनिम्बपिष्टपापटैश्च दृतं पथम् ।
पटोलसुखलाभ्याश्च वागरेण च नाशयेत् ।
विस्फोटकानि यत्नानि नाश कार्या विना-
रणा ॥”

इति नागदं १८० अध्यायः ॥१०॥

विस्फोटकस्य चर्कणं यथा, भावप्रकाशः ।

“स्फोटाः स्नापयन्नाभाया विस्फोटाः सुक्षुद्र-
तपः ॥”

विस्फयः, पुं, (वि + सि + “एरच् ।” इत्यच् ।)
आचरणम् । तत्पठ्यायः । अद्यो २ ह्री ३ ।

इत्यमरः ॥ “अन्यदद्भुतशब्दे द्रष्टव्यम् ।

‘अद्भुतो विस्फयस्याविभावो गन्धर्वदेवतः ।

पीतवर्णो यस्तु लोकातिगमालम्बनं मतम् ॥’

इति भावरसयोः पर्यायत्वं अद्भुतस्य विस्फय-
स्याविभावालम्बनात् ॥” इति भरतः ॥ १० ॥

तस्य लक्ष्यम् । यथा,—

“विविधेषु पदार्थेषु लोकजीमातिवर्त्तिषु ।

विस्फारयितव्यो यस्तु स विस्फय उदाहृतः ॥”

इति साहित्यदर्पणम् ॥

(अस्मात्तपःक्षयो भवति । यथा, मनुः ॥ ४।२३.७।

“यज्ञोऽवृत्तेन चरति तपः चरति विस्फयात् ॥”)

दर्पः । इति मेदिनी ॥ चन्द्रेष्टः । इति शब्द-
रत्नावली ॥ (विगतः क्षयो गन्धर्वो यस्येति ।

नष्टमर्थे, त्रि । यथा, भागवते । ३ । १७ । ३० ।

“तं वीरमारुदभिपद्य विस्फयः

प्रविश्यसे वीरश्रेयः श्रभिवृत्तः ॥”)

विस्फयान्वितः, त्रि, (विस्फयेन अन्वितः युक्तः ।)

विस्फययुक्तः । आचरण्यविशिष्टः । तत्पठ्यायः ।

विहगः २ । इत्यमरः ॥

विस्फाप(य)नः, पुं, (विस्फाप(य)यतीति । वि +

सि + णिच् + ल्युः ।) कृष्टकः । गन्धर्वनगरम् ।

कामदेवः । इति मेदिनी ॥ स्त्री, विस्फायगम् ॥

(यथा, हरिवंशे । १२६ । २६ ।

“परिणाततरोः पुण्यं तस्य दत्तं मयानघ ।

विस्फापगार्धं देवेश पत्नीनामुत्तेजसः ॥”

विस्फयकारके, त्रि । यथा, भागवते । १ ।

१५ । ५ ।

“वक्षितोऽहं मधुराण चरिणा यन्मुखपिणा ।

येन मेऽपहृतं तेजो देवविस्फापनं सधत् ॥”)

विस्फितः, त्रि, (वि + सि + क्तः ।) विस्फयान्वितः ।

यथा,—

“मधामाशुपतान् दृष्ट्वा ससुत्याय महेश्वरः ।

संपरिष्वजत यत्कं ते प्रयेसमीधेश्वरम् ॥

तत्तत्तद्भुततमं दृष्ट्वा सन्धिशक्तीश्वराः ।

सुविस्फितास्तदा सन्तः किमिहं पिनायमिति ॥

विस्फितास्तान् गणान् दृष्ट्वा शैलादयोऽगिनावरः ।

प्राज्ञ प्रपद्य देवेशं नृलपामिं गणाधिपः ।

विस्फितामौ गणा देव सर्वं एव महेश्वर ।

सदायाशुपतानां हि यत् त्वयाविज्ञनं कृतम् ॥”

इति वामने ६४ अध्यायः ॥

विस्फितिः, स्त्री, विस्फरणम् । विपूर्वस्फिपातोभावे

क्लिप्तप्रत्ययेन निष्पन्नमिदम् ॥

विस्फुगः, त्रि, (वि + स्फ + क्तः ।) गारुडविषयः ।

तत्पठ्यायः । अन्तर्गतम् २ । इत्यमरः ॥ (यथा,

“पठित्वा सर्वशास्त्राणि विस्फुगाम्भारविच ।

आहो क्षिपन् नमः साक्षेऽवगमस्य तु पथमः ॥”

इत्युदटः ॥)

विस्फुतिः, स्त्री, विस्फरणम् । विपूर्वस्फुधातोः

क्लिप्तप्रत्ययेन निष्पन्नमिदम् ॥ (यथा, कथा-

चरित्तागरे । ४४ । ६६ ।

“नामातरश्च स तथा सूर्यप्रभमुपाचरत् ।

यथा तस्य निजा भोगाः सर्वे विस्फुति-

माययुः ॥”)

विस्फं, स्त्री, व्यामगन्धः । इत्यमरः ॥ इहं चिता-

धूमादिगन्धे अपक्रमांसगन्धे इत्यन्ते । इति

भरतः ॥ (यथा, कथाचरित्तागरे । ७४ । १६६ ।

“समाश्लिष्य धावित्वा सिञ्चन् धराशुभिः

स तम् ।

मीनोदरदरीवासविस्फं प्रवालजघनिव ॥”

तद्विशिष्टे, त्रि । यथा, कथाचरित्तागरे ।

८२ । ७ ।

“अद्यमेनं न शक्नोमि ग्रहीतुं विस्फिच्छलम् ॥”)

विस्फगन्धा, स्त्री, (विस्फं गन्धो यस्याः ।) द्रुपदा ।

इति राजनिर्घण्टः ॥

विस्फगन्धिः, पुं, (विस्फमिव गन्धो यस्य ।) हरि-

तालम् । इति हेमचन्द्रः ॥

विस्फब्धः, त्रि, (वि + स्फुभ + क्तः ।) विस्फब्धः ।

इति केचित् ॥ (यथा, साहित्यदर्पणे । १ । ७ ।

“विस्फब्धं परिचुम्बन्नातपुलकामालोचय

गणस्यलीम् ॥”)

विस्फम्भः, पुं, (वि + स्फुभ + घञ् ।) विस्फायः ।

(यथा, उत्तरचरिते । १ ।

“विस्फम्भादुरवि निपत्य लब्धनिद्राम् ॥”)

प्रणयः । इत्यमरः ॥ प्रणयः परिचयः शृङ्गार-

प्रार्थना वा ।

परिचयप्रार्थनयोः प्रणयः परिष्कीर्तितः ॥

इत्यमरमाला ॥

प्रणयः स्त्रीद्विपारतन्त्रम् । इति रमानाथः ॥”

इति तट्टीकायां भरतः ॥ (यथा, रामायणे ।

२ । ६० । ७ ।

“विजनेऽपि यने सीता वासं प्राप्य गृहेष्विव ।

विस्फम्भं लभतेऽभीता रामे विन्यस्तमानसा ॥”)

केनिकलहः । यधः । इति हेमचन्द्रः ॥

विस्फम्भी, [नृ] त्रि, (विस्फम्भेति विन्यसितीति ।

वि + स्फुभ + “वौ कणलकल्यस्फम्भः ॥” ३ । २ ।

१४६ । इति चिनुः ।) विस्फम्भी । (यथा,

भागवते । ६ । ५ । २० ।

“कथं तदगुरुपायं गुणविस्फम्भुपक्रमेत् ॥”)

प्रणयी । विस्फम्भशब्दादस्यार्थं किन्प्रत्ययेन

निष्पन्नमिदम् ॥

विस्फया, स्त्री, जरा । इत्यमरः ॥

विस्फा, स्त्री, (विस्फं गन्धोऽव्युत्पन्ना इति । अथ

नतयाप् ।) द्रुपदा । इति राजनिर्घण्टः ॥

विस्फुतः, त्रि, (वि + स्फु + क्तः ।) विस्फुतः । विपू-

र्वकसुधातोः क्लृप्तप्रत्ययेन निष्पन्नमिदम् ।

विहगः, पुं, (विहगयसा गच्छतीति । गम् + “प्रिय-

यश्चेति ॥” ३ । २ । ३८ । इत्यच् “उच्च विहगयमी

विहगदेशो यत्तपः ॥” इति काशिकोक्तेः क्लृप्तप्रत्ये

विहगयः शब्दस्य विहगदेशः ।) यमी । इत्य-

मरः ॥ (यथा, भागवते । ४ । १८ । २४ ।

“सुप्तमेवता विहगाश्चरन्त्याचरन्त्येव च ॥”)

वायः । (यथा, महाभारते । ७ । ६५ । ४० ।

“अधोमुखैश्च विहगैर्द्रविष्ये महारथान् ॥”
रुग्णः । चन्द्रः । इति शब्दरत्नावली ॥ पद्यः ।
इति घरद्विः ॥
विहङ्गः, पुं, (विहायसा गच्छतीति । ३।२।३८ ।
इत्यत्र “गमेः सुपीति ।” खच् । “विहायसो
विहृष ।” इति विहादेशः । “खच्चिह्वा
वक्तव्यः ।” इति चिच् । पक्षी । इत्यमरः ॥
(यथा, रघुवंशे । १ । ५१ ।
“सैकास्ते सुनिद्रान्याभिस्तन्त्रगोज्ञभिनवजकम् ।
विहायसा विहङ्गानामालवालासुपाविनाम् ॥”)
वायुः । (यथा, महाभारते । ८ । ६६ । ३५ ।
“त्वन्प्रेरितैर्लोहितैर्हृदिहृदिहृदिः ॥”)
नयः । चन्द्रः । इत्यमरः । इति शब्दरत्नावली ॥
(नागविशेषः । १ । ५७ । ११ ।
“विहङ्गः शरभो मेदः प्रमोदः संहतोपनः ॥”)
विहङ्गमः, पुं, (विहायसा गच्छतीति । ३।०।३८ ।
इत्यत्र । “खच्प्रकरणे गमेः सुपुपसंज्ञानम् ।”
इति काशिकोक्त्या खच् । “विहायसो विहृ
च ।” इति विहादेशः । पक्षी । इत्यमरः ॥
(यथा, महाभारते । ३ । २७४ । ३६ ।
“आक्रम्य रत्नान्यहराकामरूपी विहङ्गमः ॥”
रुग्णः । यथा, मार्कण्डेये । १०६ । ६७ ।
“कन्दोभिरश्वरूपैश्च स्रग्दुष्टैर्विहङ्ग-
मम् ॥”)
विहङ्गमा, स्त्री, भारयष्टिः । इति शब्दरत्नावली ॥
वाक इति भाषा ॥
विहङ्गराजः, पुं, (विहङ्गानां राजा । समासे
टच् ।) गरुडः । इति हलाश्रयः ॥ (यथा,
शिशुपालवधे । १ । ७ ।
“विहङ्गराजाङ्गरुहेरिवायते-
रिहृण्योर्वीरवृक्षतनुभिः ॥”)
विहङ्गिका, स्त्री, भारयष्टिः । इत्यमरः ॥ वाक
इति भाषा ॥
विहङ्ग, स्त्री, गर्भोपपातिनी गौः । इति चञ्चिप्त-
सारोणादित्तिः ॥
विहङ्गः, त्रि, विशेषेण हतः । विनष्टः । विपूर्वक-
हणधातोः क्तप्रत्ययेन निष्पन्नमिदम् ॥
विहङ्गनं, स्त्री, (वि + हण + ल्युट् ।) विह्वः ।
हिंसा । तुलपिप्लवः । इति मेदिनी । ने, २१०॥
विहङ्गः, पुं, (वि + ह + क्त्वा ।) विधोगः । इति
हलाश्रयः ॥
विहङ्गं, स्त्री, विहङ्गः । विपूर्वकहणधातोर्नट-
प्रत्ययेन निष्पन्नमिदम् ॥ (यथा, भागवते । १० ।
३१ । १० ।
“विहङ्गश्च ते ध्यानमङ्गलम् ॥”
प्रचारयम् । यथा, पाणिनी । १ । ३ । २० ।
“आनी दोहनास्यविहङ्गे ॥”
आहरणम् । यथा, मार्कण्डेये । १६ । ३७ ।
“नामिहविहङ्गश्चैव कृतभावश्च लक्ष्यते ।
मवाप्यायममलाकं विना धीमेन जायते ॥”)
विहङ्गितं, स्त्री, (वि + ह + क्तः ।) मध्यम-
शास्त्रम् । इत्यमरः ॥

विहङ्गः, त्रि, आकुलः । इत्यमरः ॥ (यथा,
रघुः । ५ । ४६ ।
“रामापरिचाणविहङ्गयोध
सेनानिवेशं तुमुनं चकार ॥”)
पङ्क्तिः । इति मेदिनी ॥ (यथा, हरिवंशे ।
२३७ । २८ ।
“नानाधुप्रविहङ्गानां त्वरितानां प्रधावताम् ।
चुडितोत्क्रुष्टनिनदैर्गजदंष्ट्रितनिखनैः ॥”)
विकारः । (यथा, विख्यातविजये । २ अङ्के ।
“विगतरथविहङ्गस्तन्यस्तप्रस्रमस्त-
स्रलितगतिभयार्त्तान् नैव जातु प्रहर्त्ता ॥”)
पङ्के, पुं । इति शब्दरत्नावली ॥
विहा, य, (ओहाक् त्यागे + “विषाविहा ।”
उणा० ४ । ३६ । इति निपातनान् आ ।)
स्वर्गः । इति सिद्धान्तकौमुद्यासुगादित्तिः ॥
विहापितं, स्त्री, (वि + हा + णिच् + क्तः ।)
हानम् । इत्यमरः ॥
विहायः, [स] स्त्री पुं, आकाशः । इत्यमरः ॥
(यथा, साहित्यदर्पणे । १० ।
“कान्तायते स्रग्दुष्टेन वारि
वारीयते स्वच्छतया विहायः ॥”
त्रि, महान् । यथा, निरुक्ते । ४ । १५ । “विहा-
यसस्तेभिरिन्द्रम् ॥” “विहायसो महान्तः ॥”
इति यास्कः ॥ यथा च निघण्टुटीकायाम् । ३ ।
३।१२ । “विहायाः । विहङ्गाघाण्भ्यश्चन्दनि ।
उणा० ४ । २१५ । इति जहातेर्जिह्वीतेर्वा
वाङ्मलकान् युगभावेऽपि युगागमो निपात्यते ॥”
यथा, ऋग्वेदे । ४ । ११ । ४ ।
“तद्वाणी वानंभरो विहायाः ।”
“विहायाः महान् ।” इति तद्वाण्ये सायणः ॥)
विहायाः, [स] पुं, पक्षी । इत्यमरः ॥
विहायसं, स्त्री पुं, आकाशः । इत्यमरटीकायां
मधुरेशः ॥ (यथा, महाभारते । १२।६।३।४।
“आतिष्ठस्व रथं राजन् विक्रमस्व विहाय-
सम् ॥”)
विहायसः, पुं, पक्षी । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
विहायसा, य, आकाशः । इत्यमरटीकायां मधु-
रेशः । हेमचन्द्रश्च । (पाणिनी च “खरादि-
निपातमवययम् ॥” १।१।३७। इत्यत्र गमितम् ॥)
विहारः, पुं, (वि + ह + क्त्वा ।) क्रीडार्थं पङ्क्तिं
गमनम् । तत्पर्यायः । परिक्रमः २ । इत्यमरः ॥
(यथा, गीतायाम् । ११ । ४२ ।
“यथाविहासार्थमसतुह्यतोऽसि
विहारश्च्यवसगभोजनेषु ॥”)
अमणम् । खन्वः । लीला । (यथा, रघुवंशे ।
६ । ४८ ।
“प्रचायणाहारिविहारकावे ॥”)
सुगतलयः । इति मेदिनी ॥ विहङ्गरेखकपक्षी ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥ वैजयन्तः । इति शब्द-
माला ॥
विहारी, [न] त्रि, (विहृत् शीलमस्येति । वि +
हृ + णिनिः ।) परिक्रमः । विहारकर्त्ता ।

विहारशब्दादस्यर्थे इन्प्रत्ययेन निष्पन्नमिदम् ॥
(यथा, नैषधे । ३ । १५ ।
“धार्म्यः कथङ्कारमहं भवत्या
वियविहारी वसुधैकमात्मा ॥”)
विहितः, त्रि, (वि + धा + क्तः ।) विधेयः । यथा,
“विहितस्थाननुष्ठानात् निन्दितस्य च सेवनान् ।
अनिम्रहाचेन्द्रियाणां नरः पतनमृच्छति ॥”
इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥
विहितः, स्त्री, (वि + धा + क्तन् ।) विधानम् ।
यथा,—
“चितिविचितिस्थितिविहितव्रतवयः पर-
गतयः ।
ऊरु रगधुगुंरुदुधुयुधिङ्गुरवः स्वमरिजुलम् ॥”
इति दण्डी ॥
विहीनः, त्रि, (वि + हा + क्तः ।) विशेषेण हीनः ।
यथा, तन्त्रसारे ।
“घोटाव्यासविहीनो यः प्रणमेद्देवि पार्वतीम् ।
सोऽचिरान्मृत्युमाप्नोति नरकश्च प्रपद्यते ॥”
त्यक्तः । यथा,—
“विहीनश्च धने हरिः पुत्रैरादाय मे धनम् ।
वनमभ्यागतो दुःखी निरक्तश्चाप्रवन्धुभिः ॥”
इति मार्कण्डेयपुराणे देवीमाहात्म्यम् ॥
विहृतं, स्त्री, (वि + हृ + क्तः ।) स्त्रीणां स्वाभाविक-
दृष्टविधानद्वारान्तर्गतान्द्वारविशेषः । यथा,
“लीला विलासी विहृतिर्विब्लोकाः किल-
किञ्चितम्
मोहायितं कुट्टमितं ललितं विहृतं तथा ।
विभ्रमश्चेत्यलङ्काराः स्त्रीणां स्वाभाविका दृष्टः ॥”
इति हेमचन्द्रः ॥
विहृतिः, स्त्री, विशेषेण हरणम् । विशेषेण वला-
त्कारः । विपूर्वकहणधातोः क्तप्रत्ययेन निष्पन्न-
मिदम् ॥
विहृटः, पुं, (वि + हृट् + क्त्वा ।) विहृटनम् ।
विपूर्वकहृटधातोर्नटप्रत्ययेन निष्पन्नमिदम् ॥
विहृटनं, स्त्री, (वि + हृट् + ल्युट् ।) हिंसा ।
मर्दनम् । विहृत्वनम् । इति मेदिनी ॥ विवाधा ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥
विह्वलः, त्रि, (वि + ह्वल + क्त्वा ।) भयादिना-
भिभूतः । खाङ्गधारणाशक्तः । तत्पर्यायः ।
विह्वलः २ । इत्यमरः ॥ (यथा, रघुः । १।३।७।
“अथमाचसखीं सुजातयोः
क्षत्रयोस्तामवजोव्य विह्वला ।
निमिमील नरोत्तमप्रिया
हृतचन्द्रा तमसेव कौसदी ॥”)
विलीगम् । इति हेमचन्द्रः ॥
वी, ख ईसवत् । कान्तितगतिव्याप्तिचैप्रणनखादने ।
इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदा०-पर०कान्तौ
अन्त०-गतौव्याप्तौ चिप्रे प्रणनेखादने च सक०-
अनिट् ।) ल, वेति । इति दुर्गादासः ॥
वीः, पुं, (वयनमिति । वी गतौ + गृह्णादित्वात् सावे
क्षिप् । अभिधानात् पुंल्लम् ।) गमनम् । इत्ये-
काचरकोषः ॥

वीकः, वुं, (अजतीति । अज + “अजिद्युग्नीभ्यो दीर्घश्च ।” उणा० ३।४।७। अजिर्वाभावः ।) वायुः । मची । इत्युणादिकोषः । मगः । इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ।

वीकाशः, पुं, (विकशन्मिति । वि + कश् + घञ् । “इकःकाशे ।” ६ । ३ । १२३। इति येष्वपवर्गस्य दीर्घः ।) रश्मिः । प्रकाशः । द्युमरः ।

वीचः, पुं स्त्री, इष्टिः । विपूर्वेच्छातीरन्प्रत्ययेन निष्पन्नमिदम् ।

वीचयः, स्त्री, विशेषेण वृक्षजम् । दर्शनम् । विपूर्वेच्छातीरन्ट् (एण्ट्) प्रत्ययेन निष्पन्नम् । (यथा, भागवते । ६ । १८ । २८ ।

“मनो जगत्तु भावया तस्मिन्नापायवीचयैः”)

वीचापमः, धि, (वीचामापमः ।) विस्तृतापमः ।

इति विसृज्यः । १।६।७। (वीच्यापमः । इति विसृज्यः)

वीचीतः, वि, (वि + ईच् + क्तः ।) विशेषेण ईजितः । इष्टः । यथा,—

“पापघ्ने प्रथममे तु पापघ्नं वृत्तदीक्षिते ।

तथैव पापमत्याने रोगिणा मरणं दिशेत् ।”

इति दीपिका ।

वीच्यः, स्त्री, (वीक्ष्येति इति । वि + ईच् + ण्यत् ।)

विस्तृतः । दृश्यम् । इति मेदिनी । ये, ५६ ।

वीच्यः, (वि + ईच् दृश्ये + ण्यत् ।) लासकः ।

घोटकः । इति मेदिनी । दर्शनीये, धि ।

वीचा, स्त्री, (वीचनमिति । वि + इच् + “तुरोच णः ।” इति च्चः । टाप् ।) नृकाग्रिणी ।

गतिमेदः । गर्भजम् । इति विसृज्यः । अन्ध-
गतिमेदः । बन्धिः । इति गव्यरत्नायकौ ।

वीचिः, पुं, स्त्री, (यचति जलं तटे पृथ्वतीति । ये +

“वीचो चित् ।” उणा० ४ । ७२ । इति । स च

चित् ।) तरङ्गः । इत्यमरः । (यथा, रघुवंशे ।

१ । ४३ ।

“सर्वधौधरपिन्दाणां वीचिविद्योभश्रीतलम् ।

अःसोदसुपचिद्यन्तौ सन्निधाचादुकारिणम् ।”)

अप्यतरङ्गः । अपकाशः । सुखम् । इति

मेदिनी । ये, १० । अण्डः । इति विसृज्यः ।

किरणः । इति जटाधरः ।

वीची, स्त्री, (वीचि + छदिपारा इति ङीप् ।)

वीचिः । इत्यमरटीकायां भरतः । (यथा,

हृत्पुच्छं छितायान् । ५६ । ४ ।

“सरायु नलिनीपल्लवनिखरविरेजितम् ।

हृत्पाशांशुप्रकाशवीचीविमलपारितम् ।”)

वीचीतरङ्गः, पुं, नायविशेषः । य तु श्रोत्रे शब्दस्य

उत्पत्तिरारम्भः । यथा,—

“वीचीतरङ्गाधेन तदुपचितम् कौर्तिता ।

कदमगोपकथाचादुत्पत्तिः कस्तुरिण्यते ।”

इति भाषापरिचयः ।

यत्तु शब्दज्ञानादप्येदेनोपपत्ते शब्दे श्रोत्रे कथं तत्-
पत्तिरित्यत आह वीचीति आह शब्दस्य

महर्षिणादिगणितश्रीः शब्दस्यैव शब्देन

अन्ते तत्तु वापरिचयपक्षे सर्वं समेन श्रोत्रो-
पपत्ते मन्त्र इति । कदम्ब इति आह शब्दाद-
श-

दित्तु दश शब्दा उन्मथन्ते तेषाम्ये दश शब्दा
उन्मथन्ते इति भावः । अस्मिन् कल्पे गौरवा-
द्युक्तं कल्पविषये इति । इति सिद्धान्तमुक्ता-
वली ।

वी(वी)जं, स्त्री, (विशेषेण कायेरूपेण अभ्यस्तया च

जायते इति । वि + जन + “उपसर्गे च संघा-
यान् ।” इति डः । “अन्धेषामपीति ।” उप-
सर्गस्य दीर्घः । यद्वा विशेषेण ईजते कुचं

गच्छति शरीरं वा । ईज गतिक्रान्तयोः +

पञ्चाक्षच् । यदा, वीजते गच्छति गर्भाशय-
मिति । वीज् + अच् । यद्वा, “वीजप्रजनन-

कालवचनत्वाद्देशेण । इत्यस्यादृष्टप्रत्ययः । तथा

च भोजराजीये विधौ जक् इति युत्पादितम् ।

ज्वयोरेदः । येति प्रजायते गच्छत्येनागुण्यं

पितेति वा । अत्र चौरस्यामी वीज्यते वेति

वा वीजं वाजिलौकिकः इति । वीजः स्थानं

प्रेरणक्रिया इति साधवः । प्रेयते हि कार्य-

करणाय वा वीजम् ।” इति निघण्टौ देव-

राजयज्वा । २ । २ । १५ । कारणम् । (यथा,

गीतायाम् । ७ । १० ।

“वीजं मां सर्वभूतानां विद्धि पार्थ सनातनम् ।”

यथा च मनौ । १ । ५६ ।

“यदाहमाहको भूत्वा वीजं स्यात्तु परिणु च ।”)

शुक्रम् । इत्यमरः । (यथा मनौ । १ । ८ ।

“अथ एव सन्ज्वाहौ तासु वीजमवाहजत् ।”

वीजं शुक्रम् । इति मेधातिथिः । वीजं शक्ति-

रूपम् । इति द्रुसूक्तः । यथा च त्रैवे । १०।७२।

“यस्माद्बीजप्रभावेण तिर्यग्गुणा ज्वयोर्भवन् ।

पूजिताश्च प्रशलाश्च तस्माद्बीजं प्रशस्यते ।”)

श्रीशङ्खस्य सर्वव्यापारवीजत्वं यथा,—

दानव उवाच ।

“अधुना कण्ठरूपसं परिपूर्णतमः स्वयम् ।

सर्वेषामवताराणां वीजरूपः सनातनः ।”

इति जस्यैवर्त्त श्रीशङ्खनखस्य २२ अध्यायः ।

अङ्कुरः । (यथा, महाभारते । ५ । १२ । १६ ।

“न तस्य वीजं रोदनि वीजकाले

न चास्य वर्गं वर्धति दर्वकाळे ।

भीतं प्रपन्नं प्रददाति प्रथमे

न भानार्त्तं लभते प्राणमिच्छन् ।”)

तत्ताधानम् । इति मेदिनी । मज्जा । इति

राजनिघण्टः । गणितविशेषः । यथा,—

“उपादकं यत्प्रदति सुप्ते-

रधिष्ठितं सत्पुण्येण साक्षाः ।

पक्षस्य हतपक्षस्य तदेकवीज-

मयत्तमोर्ध्वं गणितं च वन्दे ।

पूर्वं गीतं पक्षमयत्तवीजं

प्राप, यथा नो विना चक्षुर्मना ।

प्रातुं शक्या मन्त्रवीभिर्निताकां

यस्यात्तस्मादप्युमि वीजक्रियाय ।”

इति भास्कराचार्यविरचिते सिद्धान्तशिरोमौ

वीजमणितान्त्रायस्य प्रथममहतीयेटीका । ६ ।

मन्तः । यथा । अथ श्रवणेनारीमन्तः ।

“नकुलीशोऽग्निमाहो वामनेत्राहचन्द्रवान् ।

वीजं तस्याः समाख्यातं वीजं विहि-

काश्रुभिः ।”

नकुलीशो हकारः । अग्नी रेफः । वामनेत्र-

मीकारः । अहचन्द्रोऽनुस्वारः । ह्रीं । १० ।

अत्रपूर्णाया वीजम् । ह्रीं नमो भगवति माहे-

चरि वंशपूर्णे स्वाहा ॥ १० ॥ अथ त्रिपुटा-

वीजम् । श्रीं ह्रीं स्त्रीं ॥ १० ॥ त्वरिनावीजम् । ओं

ह्रीं हुं खे च हे च स्त्रीं हूं जे ह्रीं पट् ॥ १० ॥

अथ त्रिपुटावीजम् । ऐं स्त्रीं त्रिपुटिमे मद्दये

स्वाहा ॥ १० ॥ वज्रपञ्चारिण्याः । ऐं ह्रीं त्रिपु-

टिमे मद्दये स्वाहा ॥ १० ॥ अथ दुर्गावीजम् ।

ओं ह्रीं हुं दुर्गायै नमः ॥ १० ॥ महिषमर्दिनी-

वीजम् । ओं महिषमर्दिनि स्वाहा ॥ १० ॥ अथ दुर्गा

वीजम् । ओं दुर्गे दुर्गे रक्षणि स्वाहा ॥ १० ॥

शूलिनीवीजम् । जल ज्वल शूलिनि दुष्टमष्ट

हुं पट् स्वाहा ॥ १० ॥ वागीश्वरीवीजम् । यद्

वद् वागीश्वरीनि स्वाहा ॥ १० ॥ पारिजात-

सरस्वतीवीजम् । ओं ह्रीं ह्रीं ओं ह्रीं

सरस्वत्यै नमः ॥ १० ॥ गणेशवीजम् । गौं ॥ १० ॥

हरिश्चन्द्रवीजम् । ओं गौं नमः ॥ १० ॥ हरिश्चा-

गणेशवीजम् । गौं ॥ १० ॥ लक्ष्मीवीजम् । श्रीं ॥ १० ॥

महालक्ष्मीवीजम् । ओं ऐं ह्रीं श्रीं स्त्रीं ह्रीं

जगत्प्रसन्न्यै नमः ॥ १० ॥ सूर्यवीजम् । ओं ह्रीं

सूर्य्यै स्वाहा ॥ १० ॥ श्रीरामवीजम् । रां रामाय

नमः । जानकीवल्लभाय हुं स्वाहा ॥ १० ॥ विष्णु-

वीजम् । ओं नमो नारायणाय ॥ १० ॥ श्रीकृष्ण-

वीजम् । गोपीजनवल्लभाय स्वाहा ॥ १० ॥ वासु-

देवस्य । ओं नमो भगवते वासुदेवाय ॥ १० ॥

बालगोपालस्य । ओं स्त्रीं कृष्णाय ॥ १० ॥ लक्ष्मी-

वासुदेवस्य । ओं ह्रीं ह्रीं श्रीं श्रीं लक्ष्मीवासु-

देवाय नमः ॥ १० ॥ दधिपानमन्त्रः । ओं नमो

विष्णवे सुरपतये महाबलाय स्वाहा ॥ १० ॥

एयमीवस्य ।

ओं उद्दामरुप्रथमोद्गीतपञ्चमगांश्वरेणर ।

सर्ववैदमयाचित्य सर्वं वीजं वीजं ॥ १० ॥

शुचिंष्टय ।

उयं वीरं महाविष्णु जलन्तं सर्वतोमुखम् ।

शुचिंष्टं भीयन्तं भद्रं गच्छन्तं नमाम्यहम् ॥ १० ॥

नरहरिवीजम् । ओं ह्रीं ह्रीं हुं पट् ॥ १० ॥

हरिहरस्य । ओं ह्रीं ह्रीं शहरनारायणाय

नमः ह्रीं ह्रीं ओं ॥ १० ॥ वराहस्य । ओं नमो

भगवते वराहस्यै भूमिभूयःपतये भूमिपतये

मे देहि ददापय स्वाहा ॥ १० ॥ शिवस्य ।

ह्रीं ॥ १० ॥ गुरुस्य । ओं गुरुं सः ॥ १० ॥

दक्षिणात्यविधीजम् । ओं नमो भगवते दक्षिणा-

त्यस्यै महां मेधां प्रयच्छ स्वाहा ॥ १० ॥ चिन्ता-

मयिवीजम् । र च म र य श्रीं कं ॥ १० ॥

नीलकण्ठस्य । श्रीं ह्रीं उः नमः शिवाय ॥ १० ॥

चण्डस्य । रुद्र पट् ॥ १० ॥ जैत्रपालस्य ओं श्रीं

जैत्रपालाय नमः ॥ १० ॥ वटुकमैरस्य । ओं ह्रीं

वटुकाय व्यापटुकराय शुद्ध कृष्ण वटुकाय

चापकं यत्कामद्वै सुतर्पि पुष्टिर्धनम् ।
 उर्व्याकशमिव यन्मगान् गतोसु जीयमान् गतात् ॥
 ॐ धर्मः धर्मः ॥ इत्यादि तत्परः ॥ याक-
 र्थादिवीचानि बाह्यलभ्याप्रोक्तानि ॥ * ॥
 (अथ वीचामिधानम् । यथा, —
 “वीचवद्वैतवीधार्ममाहृत्य तत्प्रशास्यतः ।
 वीचवामानि कतिचित् वक्ष्यामि विद्वान् सुते ॥
 माया लज्जा परा संवित् विभुषा भुवनेश्वरी ।
 हृषीका शम्भुनिना शक्तिर्देवीश्वरी शिवा ।
 महाभावा पार्वती च संस्थानरात्रिरुग्रिणी ।
 परमेश्वरी च भुवना धात्री लीलासमधगा ॥ श्रीः ॥
 वद्विहीनेष्टाशुद्धाया शिवरमाया प्रकीर्तिता ।
 श्रीः ॥
 शाश्वतशान्तिर्विष्णुर्देवताग्रन्थ उच्यते ।
 शीलं धर्मं विष्णुनिना रमा शीरवसुधजा ॥ श्रीः ॥
 योऽश्वत्थं वद्विवासाजिदिङ्मसंयुतम् ।
 चन्द्रवीजसमाहृतं यद्वीचमिदं स्तुतम् ।
 यद्वीचमिदं धर्मोपदेकाक्षी वीचकामिनी ॥ श्रीः ॥
 नादविष्णुसमायुक्ता द्वादशस्तुतुरी भगन् ।
 गोविन्दः सरस्वतीवीजमधरं धामभवत् वाक् ॥ ऐं ॥
 शकारो वामकर्णाक्षी नादविष्णुविभूषितः ।
 ह्रीं श्रीं उग्रदम्पो दीर्घचूडार उच्यते ।
 शब्दश्च दीर्घकदम्बं तारा प्रगथ प्रत्यपि ॥ हूं ॥
 कामाक्षरं वद्विमसं रतिविष्णुविभूषितम् ।
 कालीवीजमिदं धर्मो रतिवीजं नन्देव हि ॥ श्रीः ॥
 कामाक्षरं धराक्षरं रतिविष्णुविभूषितम् ।
 शुभ्रशालीवीजमिदं गोपालवीजमित्यपि ॥
 तत्कामवीजं कामेशी वीजं शक्तिरूपसौ पराः श्रीः ॥
 सत्यान्तर्युक्तामोक्तं जैवं प्राचादुच्यते ॥ हौं ॥
 कलाक्षरं त्रीदिवीजं क्रोडारस्वङ्गश्रीभिः ॥ श्रीः ॥
 आकारो विष्णुमान् पाशः शेषश्च सप्तदीरितः ।
 सकला सुवनेश्वरी कामेशी वीजमुच्यते ॥
 गमस्तु हृदयं स्वाहा द्दिठष्टयुगलं टटः ॥
 नमः ॥ स्वाहा ॥
 चन्द्रयुगं शिवो घटमाता ज्वलनसुन्दरी ।
 स्वाहा परा देवभोष्यं टटयं चन्द्रयुगकम् ।
 युवी एविर्देवमाता देवायं वद्विसुन्दरी ॥ स्वाहा ॥
 शिखा वषट् शिरोमध्य शङ्कमाता हरप्रिया ॥
 शिखा वषट् च । वषट् क्लृप्तं क्रोधी यमीष्टमि-
 त्यपि ।
 क्रोधाग्रोहं तनुव्यश्च शङ्कादी रिपुसंश्रयः ॥ हूं ॥
 अश्वमेधयुगं वीष्ट ॥ वीष्टः ॥ हूं ॥ शब्द-
 माज्ञापम् ॥ हूं ॥
 नाक्षीयन्तु हूं ॥ प्रेतवीचम् ॥ हूं ॥ ॥ हूं ॥
 ॥ हूं ॥
 गकारो विष्णुमान् विष्णुवीजं रामेश्वरी शक्तम् ॥ गं ॥
 ललितं रत्नं रत्नवीजं भूवीजमोक्तम् ॥ गं ॥
 टान् द्दधमं विष्णुमान् विष्णुवीजम् ॥ टं ॥
 अथ कामरुपायामनयनं विष्णुवीजम् ॥
 अथ कामरुपायामनयनं विष्णुवीजम् ॥
 यदुभायं तुरीया च विष्णुवीजम् परा ॥ ॥
 वाहः ॥

“हेमात्मसा दृष्टवीजं स्नातो मन्त्रेण रोपयेत् ।
वसुधैति सुशीलंति पुण्यदेति धरेति च ।
नमस्ते शुभे नित्यं ह्यभोऽयं बह्वन्तामिति ॥”

इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

वीजवृक्षः, पुं, (वीजादेव वृक्षो यस्य । वीजप्रधानो
वृक्षो वा ।) असनः । इति राजनिर्घण्टः ॥
वीजसंख्यः, पुं, (वीजानां संख्यः ।) वीजसंग्रहः ।
तच्छुभाशुभदिनादियथा,—
“हस्ताचित्रादितिस्नातोरेवत्यां अवगृह्ये ।
न्यारे लये गुरौ युक्ते वीजं धार्यं त्रयासरे ॥
माघे वा फाल्गुने वापि सर्ववीजानि संग्रहेत् ।
श्रीपद्मेत्तापदेन्द्रे रात्रौ चोपनिधापयेत् ॥
ततश्च पुटिकां बद्धा श्रोष्येच्च पुनः पुनः ।
स्यापयेच्च प्रयत्नेन यथा भूमिष्वन स्पृशेत् ॥
दीपाग्निना च संस्पृष्टं दृष्ट्वा चोपहत्य यत् ।
वर्जनीयं तथा वीजं यत् स्यात् कौटसमन्वि-
तम् ॥६॥

यान्याहिरुद्रामिविश्राखपूर्वा-

माचेन्द्रपित्रेतरभैः शुभाहे ।

यान्यादिसंस्थापनमेव शस्तं

रुद्राखिरुद्राङ्गद्वयोदयेषु ॥

वीन्यादितिमघाज्येष्ठानुत्तरेषु च क्रारयेत् ।

मीने लये शुभे चन्द्रे निधनरुद्रवर्जिते ॥

ऐप्रथं कोष्ठके धान्यं गर्गो वदति सर्वदा ।

घनदाय सर्वलोकहिताय देहि मे धान्यं

खाद्या ।

नम ईहायै ईहादेवौ सर्वलोकविवर्द्धनी काम-
रूपिणि धान्यं देहि खाद्या ।

लेखयित्वा इमं मन्त्रं धान्यागारे विनिक्षिपेत् ॥”
पुराणसर्वस्वे ।

“मन्त्रं लिखित्वा पत्रे च मध्येधान्यस्य धारयेत् ।

पत्रस्य धान्यराशेस्तु रुषिकादिनिवृत्तये ॥

दक्षिणदिङ्मुखगमनं स्यादभिगवासु नारीषु ।

अथमपि शस्यफलानां न बुधो बुधवासरे

कुर्वात् ॥

त्रिपुत्तरेषु रेवत्यां धनिष्ठावारुणेभ्यः च ।

एतेषु षट्सु विज्ञेयं धान्यनिष्कयणं बुधैः ॥

अवगात्रयं विशाखाश्रुवपौष्णपुनर्वसुनि प्रथमम् ।
अश्विन्यथ ज्येष्ठा धनधान्यविवर्द्धनी कथिता ॥”

इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

वीजस्तः, स्त्री, (वीजानि स्तते इति । स्त + क्तिप् ।)
पृथ्वी । इति हेमचन्द्रः ॥

वीजास्ततः, त्रि, (वीजेन सह स्ततं कथमिति ।
“स्ततो द्वितीयतृतीयशस्ववीजान् स्ततौ ॥” ५।४।

५।५। इति ङाप् ।) उपपद्यते । इत्यमरः ॥ हे

वीजेन सह स्ततं स्तते । वीजेन सह स्ततं स्ततं

वीजास्ततम् । तृतीयशस्ववीजेति ङाप् । आदा-

पुमं पश्चात् स्ततं उपपद्यते । इति भरतः ॥

वीजान्, स्त्री, (वीजे अग्नोरुत्तरस्यो यस्य ।)
वृक्षान् । इति राजनिर्घण्टः ॥

वीजी, [न] पुं, (वीजमस्यस्मिति । वीज + इनिः ।)
पिता । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, उदाहरणम् ।

“अतएव हेतुनिर्णयेऽपि सापिच्छागमने वीजिन-
मारभ्येत्युक्तम् ॥” यथा च गीतमसंहितायाम् ।
४।१।

“असमानप्रवरेऽन्विवाह ऊर्ध्वं सप्तमान् पितृ-

वन्धुभ्यो वीजिनश्च मातृवन्धुभ्यः पञ्चमान् ॥”

वीजविशिष्टे, त्रि (यथा, मनौ । ६।५१ ।

“तथैवात्रेभिषो वीजं परचेन्नप्रवापिणः ।
कुर्वन्ति ज्ञेयिणामर्थं न वीजी लभते फलम् ॥”)

वीजोदकं, स्त्री, (वीजमिव कठिनमुदकम् । तस्य

कठिनत्वात्तथात्वम् ।) करका । इति त्रिकाण्ड-

शेषः ॥

वीजोमिचक्रं, स्त्री, (वीजानामुपये शुभाशुभसूचकं

चक्रम् ।) वीजवपनजन्मशुभाशुभज्ञानार्थसर्पा-

कारचक्रम् । यथा,—

“सूर्यभाद्रगः स्याज्यस्किनाद्यैकान्तरक्रमान् ।

सुखे त्रीणि गले त्रीणि भानि द्वादश तूदरे ॥

पुच्छे चतुर्दशः पञ्च दिनमात्रं फलं वदेत् ।

वदने चोचकं विद्यात् गलकेऽङ्गारकस्तथा ॥

उदरे धान्यवृद्धिः स्यात् पुच्छे धान्यचयो

भवेत् ।

इतिरोगभयं राज्ये चक्रे वीजोमिसम्भवे ॥”

सूर्यभाद्रगः सूर्यसुख्यमाननचक्रात् । त्रिनाद्ये-

कान्तरक्रममिति यदाश्विन्यां रविस्तदा तामा-

रभ्य गणयेत् । त्रिनाडीषु अश्विनीभरणी-

स्तिकासु दत्त्वा रोहिणीं वहिः कार्या रुद्रा-

शिरस्य आर्द्रापुनर्वसुनाडीषु दत्त्वा पूथ्यो वहिः

कार्यः । एवं क्रमेणान्या लेख्याः । चोचकं

शस्यगुणानाम् । इत्ययः ।

“अतिदृष्टिरनादृष्टिः शलभा रुषिकाः खगाः ।

प्रत्यासमाश्च राजानः षड्भेदे इत्ययः स्तुताः ॥”

इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

वीज्यः, त्रि, (विशेषेण इज्यः पूज्यः । अथवा वीजाय

हितः इति । “उगवादिभ्यो यत् ॥” ५।१।२। इति

यत् ।) यस्य कस्यचित् कुलभवः । तत्पर्यायः ।

कुलसंभवः २ । इत्यमरः ॥ वंशः ३ कौलकेयः ४

कुलनः ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ कुलीनः ६

कुल्यः ७ कुलभवः ८ । इति जटाधरः ॥

वीटी, स्त्री, (विशेषेण एतति क्वावानिखात-

यष्टादिं वेष्टयित्वा प्रवर्द्धते । वि + टट + “इण्

पश्चात् कित् ॥” उणा० ४।११६ । इति इण् । च

च कित् ।) तामूलवल्ली । इति केचित् ॥

सुसञ्जीकृततामूलम् । पानेर वीडा इति भाषा ।

इति केचित् ॥

वीटिका, स्त्री, (वीटिरेव । स्वार्थे कन् स्त्रियामाप् ।)

तामूलवल्ली । इति केचित् ॥ सुसञ्जीकृततामू-

लम् । पानेर वीडा इति भाषा । इति केचित् ॥

(यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ४।४३० ।

“भूसंज्ञयासि कस्य त्वं पृथाया इति सुभुवः ।

ददन्या वीटिकास्तस्या दृष्टान्तमुपलभ्यवान् ॥”)

वीटी, स्त्री, (वीटि + वा डीप् ।) तामूलवल्ली ।

इति केचित् ॥ सुसञ्जीकृततामूलम् । पानेर

वीटि इति भाषा । इति केचित् ॥

वीणा, स्त्री, (वेति दृष्टिमात्रमपगच्छतीति । वी
गतौ + “रास्त्रावास्त्रास्त्रावीणाः ।” उणा०
३।१५ । इति नः निपातनाद्गुणाभावो
यत्वञ्च ।) विद्युत् । इति मेदिनी । खे, २८ ॥
(वेति श्रोतुश्चितं याप्रोतीति । वी याप्रौ +
नः ।) खनामख्यातवाद्यम् । तत्पर्यायः । वल्लकी
२ विपञ्ची ३ । वा तु सप्ततन्त्रोयुक्ता चैत्परिवा-
दिनी ४ । इत्यमरः ॥ ध्वनिमाणा ५ । इति
जटाधरः । वल्लमल्ली ६ विपञ्चिका ७ । इति
शब्दरत्नावली ॥ घोषवती ८ कण्ठकूणिका ९ ।
(यथा, महाभारते । ६।१३४।१४ ।

“सप्तमयः सप्त चाप्यर्हणानि

सप्ततन्त्री प्रथिता चैव वीणा ॥”)

तद्गदा यथा । शिवस्य वीणा लक्ष्मी १ सरस्वत्याः
कच्छपी २ नारदस्य महती ३ गणानां प्रभा-
वती ४ विश्वावसोः दृष्टती ५ तुसुरोः कला-
वती ६ चाण्डालानां कण्ठोलवीणा चाण्डालिका
च ७ । तस्याङ्गादीनां नामादि यथा । तस्याः
काथः कौलम्बकः । तस्या निवन्धनं उपनाहः ।
तस्या दण्डः प्रवालः । तस्याः प्रान्तवक्रकाष्ठं
ककुभः प्रसेवकश्च । तस्या मूले वंशशलाका
कलिका कूणिकापि च । तस्या वादनं कोणः ।
इति हेमचन्द्रादयः ॥ अस्या विवरणं वाद्यशब्दे
द्रष्टव्यम् ॥

वीणादण्डः, पुं, (वीणाया दण्डः ।) वीणास्थिता-
लावूपरिकाष्ठम् । तत्पर्यायः । प्रवालः २ ।
इत्यमरः ॥

वीणाधुवन्धः, पुं, (वीणाया अधुवन्धः ।) उपनाहः ।
इति हारावली ॥

वीणावादः, त्रि, (वीणां वादयतीति । वट् +
णिच् + अण् ।) वीणावादकः । तत्पर्यायः ।
वेणिकः २ । इत्यमरः ॥ (यथा, वाजसनेय-
संहितायाम् । ३०।१६ ।

“शब्दायादृश्वराघातं महसे वीणावादमिति ॥”)

वीणावादकः, पुं, (वीणायां वादकः ।) वीणावाद्य-
कर्त्ता । इति शब्दरत्नावली ॥

वीणास्यः, पुं, (वीणा आस्यमिव यस्य । तथैव स्फुट-
मानकरणात् ।) नारदः । इति जटाधरः ॥

वीतं, स्त्री, (वेति स्त । वी + क्तः । अथवा अचति स्त ।
अच् + गत्यर्थेति क्तः ।) असारदृश्यम् ।
युद्धाद्यममिष्यर्थः । इत्यमरः ॥ अक्षुशकम् । इति
मेदिनी । ते, ५८ । (यथा, माघे । ५।४७ ।

“निर्धूतवीतमपि बालकसुललनं

यन्ना क्रमेण परिसान्त्वनतर्जनाभिः ॥”

सांख्योक्तानुमानविशेषः । यथा, सांख्यतत्त्व-
कौमुद्याम् । ५ ।

“प्रथमं तावद्विषयं वीतमवीतम् । अन्वय-
सुखेन प्रवर्तमानं विधायकं वीतम् ॥” अस्य
विशेषविवरणं तत्रैव द्रष्टव्यम् ॥ त्रि । कमनीयः ।
यथा, अज्ज्वेदे । ४।७।६ ।

“तं शश्वतीषु माण्ड्यु वन आ वीतमश्रितम् ॥”

“वीतं कान्तम् ॥” इति तद्भाष्ये सायणः ।)

वीतिः

वीधिः

वीथी

वीतसः, पुं, (विशेषेण बहिरेव तस्यते भूयते इति । वि + तन् + घञ् । "उपसर्गस्य घञ्चमनुये बहुलम् ।" ६ । ३ । १२२ । इति दीर्घः ।) रङ्गप्रक्षिप्तां वन्यनोपकरणम् । इत्यमरः । रङ्गप्रक्षिप्तां विन्यासहेतोः प्रावरणम् । इति मेदिनी । से, ४० ॥

वीतः, चि, (विशेषेण एति सः । वि + तन् + क्तः ।) श्रान्तः । इति हेमचन्द्रः । गतः । विपूर्व नघातोः क्तप्रत्ययेन निष्पन्नमिदम् । (यथा, रघोः । ५ । २ ।

"स रङ्गस्य वीतदिरण्ययत्नान्
पात्रे निधायाद्यमनर्घ्यशीलः ।")

वीतहन्तः, चि, (वीतस्य क्तो वन्तो येन सः ।) व्यक्त-
हन्ताः । तत्प्रत्ययः । अव्यक्ताः २ । इति
जटाधरः ।

वीतनः, पुं, एकपार्श्वद्वयम् । यथा, हेमचन्द्रे ।

"एकस्तु कन्याराम्यं एकपार्श्वौ तु वीतनौ ।"

वीतभयः, पुं, (वीतं भयं यस्य यस्याह्वा ।)
विष्णुः । यथा,—

"अक्रूरः पेशलो दहो दक्षिणः क्रमिणावरः ।

विह्वलमो वीतभयः पुण्यव्यग्नकीर्तनः ।"

इति तस्य सङ्ख्यनामकोचम् ।

वीतरागः, पुं, (वीतो रागो विषयवासना यस्य ।)
वृद्धः । इति विकारप्रथेयः । विगतरागे, चि ।
यथा,—

"दुःखेयुश्चिन्मनाः सुखेयुः विगतसूदः ।

वीतरागभयक्रोधः स्थितधीर्मुनिरुच्यते ।"

इति भगवद्गीता ।

(यथा च महाभारते । १२ । ४४८ । ४० ।

"वीतरागश्च पुच्छन्ते परमात्मा भविष्यति ।

महेन्द्रेणरादेन नैतद्वचनमन्यथा ।")

वीतशोकः, पुं, अशोकवृक्षः । इति शब्दमाला ।
(शोकः शोको यस्यान् । अशोकादन्त्यां तत्पानेन
शोकनाशश्चात्तस्य तथात्वम् । तथा च निधितत्वे ।

"व्यामशोकं दराभीष्टं मधुमासवसुदह ।

पिबामि शोकमन्तप्रो मामशोकं सदा क्रुध ।"

पिगतः शोको यस्य ।) पिगतशोके, चि ।

(यथा, महाभारते । ३ । १०३ । १० ।

"सन्तकामगुणोपेतं वीतशोकमनामयम् ।")

वीतिः, स्त्री (वयनमिति । वी + क्तिन् ।) गतिः ।
दीप्तिः । (यथा, गो० रामायणे । २ । १०० ।
८५ ।

"सुप्रसन्नोतिप्रतिमाः पद्मकिङ्कलमयमाः ।

दिशा विप्रतिमाहताः कुम्भप्रक्षिताः स्त्रियः ।")

प्रजनम् । अजनम् । घावनम् । इति मेदिनी ।

ते, ५८ । (पानम् । यथा, जगदे । ५५ । २२ ।

"पदानमन्त्राणि मद्यामन्त्रुरं गन्तं वृषिणे

वीतये मे ।"

"यविषो वीतये पादाय ।" इति तद्भाष्ये सायणः ।

पाप्मिः । यथा, जगदे । ३ । १४ । ४८ ।

"स हः प्रथेयानि वीतयेदिर्येवम् एकमा ।"

"वीतये सम्यक्साधय कश्चिद्विवादिर्गन्तं पाप्म-

धम् ।" इति तद्भाष्ये सायणः । यज्ञः । यथा,
जगदे । ८ । १ । ४ ।

"अभ्यर्थमघानां देवानां वीतिमन्त्रवा ।"

"वीतिं यज्ञं अन्वसा घानायमेन सप्त अभ्यर्थ
अभिगच्छ ।" इति तद्भाष्ये सायणः ।)

वीतिः, पुं, घोटकः । इति हेमचन्द्रः । (यथा,
राजतरङ्गिण्याम् । ७ । ३७७ ।

"अस्मिंस्तु वीतिमाखण्डे वीतिहोत्रसमे वृषे ।

कखाता च त्वदीयानां ह्यनानामिव शस्त्रि-

णाम् ।")

वीतिहोत्रः, पुं, (वी गतिकान्त्यसनखादनेषु +
कर्म्मणि क्तिन् । वीतिः पुरोडाशादिः दृश्यते
अस्मिन्निति । "हुयामाश्रुभविभ्यश्चन् ।" उणा०

४ । १६७ । इति चन् । अथवा वीतये पानाय

होत्रं द्रव्यं यस्य ।) अग्निः । इत्यमरः । सूर्यः ।

इति मेदिनी । ते, २६७ ॥ (यथा, राजतरङ्गि-

ण्याम् । ७ । ३७७ ।

"अस्मिंस्तु वीतिमाखण्डे वीतिहोत्रसमे वृषे ।"

प्रियव्रतपुत्रान्यतमः । यथा, भागवते । ५ । १२५ ।

"अग्निधेभानिजलयजवाहुमहावीरद्विरण्यरेतो

वृत्तवृत्तवर्गमेधातिघिवीतिहोत्रकवय इति

सर्वं एवायिनामानः ।" राजविशेषः । यथा,

महाभारते । ७ । ६८ । १० ।

"रघोवाहान् वीतिहोत्रान् विगर्तान् मार्कि-

कावतान् ।"

हृद्यवंशीयराजविशेषः । यथा, हरिवंशे ।

३३ । ५० ।

"तेषां क्रुते महाराज हृद्यानां महात्मनाम् ।

वीतिहोत्रः तुजासाश्च भोजास्त्वन्तयः

स्तुताः ।"

चि, प्राप्तयज्ञः । यथा, ऋग्वेदे । १ । ८१ । ८ ।

"कसौ देवा आवधानान् होम-

को मंसते वीतिहोत्रः सुदेवः ।"

"वीतिहोत्रः प्राप्तयज्ञः । ६७७७ । वीतिहोत्रः

वोगत्यादिषु अस्मान् कर्मणि मन्ते वृषेत्यादिना

क्तिन् च योदात्तः । होत्रं होमः हुयामाश्रु-

भविभ्यश्चन् इति चन्द्रप्रत्ययः । वीतिः प्राप्ते

होमो येन बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिसरत्वम् ।"

इति तद्भाष्ये सायणः । कानापज्ञः । यथा,

ऋग्वेदे । ७ । ३८ । १ ।

"नूनं देवेभ्यो विष्टिधाति रक्ष-

मयामग्नहोतिहोत्रं वसतौ ।"

"वीतिहोत्रं कामयज्ञं यजमानं वसतौ अवि-

नाशे चमे या अमजज्ञाग्नं करोतु ।" इति

तद्भाष्ये सायणः ।)

वीधिः, स्त्री, (विध्यतेऽनया । विध + इगुपधान्

क्तिर्दिनोत् । बाहुलकादीर्घः ।) वीथी । यथा,—

"पद्मकिङ्कलमयमाः पद्मकिङ्कलमयमाः

इति रत्नकोषः ।

(यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ३ । ३४२ ।

"गदिता वमरं कुचं पवित्राः सुमभा भुवि ।

सुमगाः विगुणमोहाः स्त्रीद्वानयधोविष्णु ।"

वर्त्मणे यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ३ । ३०७ ।

"चिरं खलु खिलीभूताः क्षतक्षतस्य वीधयः ।

घोरं त्वयेव न त्वानु सखारो यदि दृश्यते ।"

वीधिका, स्त्री, (वीधिरेव । स्यात् कन् ततश्चाम् ।)

वीधिः । इति शब्दरत्नावली । (यथा, कथा-

सरित्सागरे । ७३ । ७० ।

"अस्ति दक्षिणदिक्प्राप्ते प्रादुर्गो वनभूरिव ।

पिहितार्का घनश्यामा तमालवनवीधिका ।"

वीथी, स्त्री, (वीधि + वा ठीष् ।) पङ्क्तिः । यथा-

ज्ञम् । (यथा, हरिवंशे । ८३ । १८ ।

"तावद्युर्ध्वं सुवचनौ जम्भतुर्भाक्कारणान् ।

वीथीं माल्यापणानां वै गन्धाघातो दिपाविव ।"

नान्यरूपकः । वर्त्म । इति मेदिनी । ने, ११ ।

(यथा, महाभारते । ५ । ५१ । ३२ ।

"वीथीं कुर्वन् महाबाहुर्द्वारवयन् मम वाहि-

नीम् ।

शृत्यमिव गदापाण्ययुगान्तं दृष्टेयिष्यति ।" ७४)

अथ वीथी ।

"वीथ्यामेको भवेद्दण्डः कश्चिदेकोऽत्र कल्पते ।

आकाशभाषितैरक्षैश्चिन्तां प्रत्युक्तिमाश्रितः ।

खचयेद्भूरिः शङ्करं किञ्चिद्वान् रसानपि ।

सुखनिर्लेपे सन्धी अर्पप्रकृतयोऽखिलाः ।

कश्चिद्विद्युत्तमो मधुमोऽधमो वा शङ्करायुहुत

त्वाचास्याः कैश्चिकीर्तितान्हुततम् । ७५ ॥

अस्यास्त्रयोदशज्ञानि निर्दिष्टानि मनोविधयः ।

उद्घातव्यकावलमिति प्रपञ्चस्तिगतं कृतम् ।

वाक्छेद्यधिवले गण्डमयस्यन्दितनालिके ।

असत्पलापयाहारवृद्धवानि च तानि तु ॥ ७६ ॥

तत्रोद्घातव्यकावलमिति प्रकाशनाप्रकाशे कीदा-

हरणं ललिते । ७७ ॥

मिथीवाक्यनतद्भूतं प्रपञ्चो घात्यक्षवातः ।

यथा, विप्रमोर्च्यश्याम् । पदभीत्यपिदूषकचष्यो-

रन्योऽवबन्तम् । ७८ ॥

विगतं स्यादनेकार्पयोधनं वृत्तिचान्यतः ।

यथा । तत्रैव राजा ।

सर्वज्ञितिभर्ता नाथ दृष्टा सर्वज्ञस्तुन्दरी ।

रामा रम्ये वगन्तीऽपि न मया विरहिता त्वया ।

नेपथ्ये तत्रैव प्रतिशब्दः राजा कथं दृष्टेत्ता ।

अत्र प्रपञ्चावयवेवोत्तरवाक्यत्वेन योशितम् ।

नटादिविषयविषयमेवेदमिति कथितम् । ७९ ॥

प्रियाभेरप्रियेन्वायैर्विलोभ्य च्छलनान् कृतम् ।

यथा, वेल्गा भीमार्जुनौ ।

कर्णा स्तूतफलानां जनुमयशरयोरीपगः

सोऽभिमागी

राधा दुःप्रापणादेर्गुरुगुणशतस्याङ्गराजस्य

मिथम् ।

कल्याणेशोऽरीयथपगयनपटुः पादव्या यथ

दायाः

छात्रो दुर्धर्षगोऽरी कथयतु न खगा द्रुम-

भ्यामगौ सः ।

अथे त्याकुप्यतं किञ्चिन् काम्येनुद्दिष्टं कस्त-

विन् ।

उद्योगेन यद्वचनं वचनाहास्यरोपकम् ॥ * ॥
वाक्केलिरास्यसम्बन्धो द्वित्रिप्रत्युक्तितोभवेत् ॥
द्वित्रिप्रत्युक्तयश्च यथा,—
भिन्नो माननिवेगं प्रकुरुष्वे क्लिप्तं मद्यं विना
मद्यञ्चापि तव प्रियं प्रियमद्यो वाराङ्गनाभिः
सह ।

तावामर्धरुचिः कृतस्तव घनं दूतेन चौर्येण वा
चौर्यदूतपरिमहोऽपि भवतो गद्यस्य काव्या
गतिः ॥

कैचित् प्रकान्तवाक्यस्य साकाङ्क्षस्यैव निर्वृत्ति-
वाक्केलिरित्याहुः । अन्ये चानेकस्य प्रत्यस्यै-
कमुत्तरम् ॥ * ॥

अन्योन्यावाक्याधिक्योक्तिः सङ्ख्याधिवर्णं मतम् ॥
यथा, मम प्रभावतां वचनाभः ।
अस्य वचनः ज्येष्ठैव निर्मथ्य गद्यानया ।
लीलयोग्यलघुयिष्यामि भुवनद्वयमद्य वः ॥
प्रत्युक्तः । अरे रे असुरापसद अजमत्तना बहु-
प्रलापेन मम खलु ।

अद्य प्रचण्डभुजदण्डसमर्पितोरु-
कोदण्डनिर्गलितकाण्डचन्द्ररुपातेः ।
आस्तां समस्तदितिजज्ञतगीतितेयं
चौको चयेन पिशिताशननीभनीया ॥ * ॥
गणं प्रस्तुतसम्बन्धि भिन्नार्थं सत्वरं वचः ॥
यथा वेण्यां राजा ।

अध्यासितुं तव चिराञ्चघनस्यलस्य
पर्याप्तमेव करभोर ममोरुपुगम् ।
अनन्तरं प्रविश्य कश्चुकी देव भर्तं भगमित्यादि ।
अत्र रथकेतनभङ्गार्थं वचनसूत्रभङ्गार्थं सम्बन्धे
सम्बद्धम् ॥ * ॥

आख्यानं खरवीकृतस्यान्यथावस्थान्दितं भवेत् ॥
यथा क्लृप्ततरामे सीता । जाद काखं क्खु उ

अय्का एय गल्लत्वं तहिं सी राखा विणरण
पयाधिदलो । लवः । अय किमावाभ्यो राजो-
पणीकियां भवितव्यम् । सीता । जादवो
तुप्पायं पिदा । लवः । किमावयो रघुपतिः
पिता । सीता । साशङ्कं मा अखधा सङ्गधनं
काख तुप्पायं स आलाय्ये एव पुहवीएत्ति ॥ * ॥

प्रदेशिकैव शास्त्रेण युक्ता भवति गानिका ॥
संवरणकाङ्क्षतरं प्रदेशिका । यथा रत्नावल्याम् ।
सुसङ्गता खदि चणं कदे तु मं आखदा खो
इधण्येव चिट्टिदि साअरिआ कास कदे अहं
आखदा सुसंयं चित्तफलअस । अत्र त्वं रात्रः
कृते आगत्येयः संवृतः ॥ * ॥

असत्प्रलापो यद्वाक्यमसम्बद्धं तथोत्तरम् ।
अद्यहोऽपि सख्यस्य पुरो यद्य हितं

वचः ॥
तत्राद्यं यथा मम प्रभावताम् । प्रत्युक्तः सख-
कारवक्षोमवलोक्य सानन्दं अद्यो कथमिहेन ।
अलिङ्गलसङ्गलनेष्टी
परिमलवहुला रसावहा तन्वी ।
किशलयपेशलपाशः
कोकिलकलभागिणी प्रियनमा मे ॥

एवमसम्बन्धोत्तरेऽपि । तृतीयं यथा । वेण्यां
दुर्थोघ्नं प्रति गान्धारीवाक्यम् ।
आहारो यत् परस्यार्थं हास्यलोभकरं वचः ।
यथा मालविकाग्निमित्रे । लास्यप्रयोगावसाने
मालती निर्गन्तुमिच्छति विदूषकः मादवे उप-
देशं सुधा गमिष्यसि । इत्युपक्रमेण दासः ।
विदूषकं प्रति आर्यं उच्यतां यस्तथा क्रममेदो
लक्षितः । विदूषकः पठम् । वक्ष्ये पृथ्वाभोदि
साद माय लक्ष्मिदा मालती सयत इत्यादिना ।
गायकस्य विशुद्धनायिकादर्शनप्रयुक्तेन हास-
लोभकारिणा वचसा आहारः ॥ * ॥
दोषा गुणा गुणा दोषा यत्र सुर्मदवं हि तत् ॥
क्रमेण यथा,—

प्रियजीवितता क्रौर्यं नखेदत्वं कृतव्रता ।
भूयस्तद्दर्शनादेव ममेते गुणतां गताः ॥
तस्यास्तद्दर्पसौन्दर्यं भूषितं यौवनश्रिया ।
सुखैकायतनं जातं दुःखायैव ममाधुना ॥

एतानि चाङ्गानि नाटकादिषु संभवन्त्यपि
वीथ्यामवश्यं विधायानि निष्पद्यतया नाटकादिषु
विनिविष्टान्यपि इहोदाहृतानि । वीथी च
नागारवागाश्च मालारूपतया स्थितत्वाद्-
वीथीयम् । यथा मालविका । इति साहित्य-
दर्पणम् ॥ * ॥ * ॥ सूर्यगमनपथः । यथा,—
“नागवीथ्युत्तरा वीथी अजवीथ्याश्च दक्षिणे ।

उभे आषाढसूत्रान्तु अजवीथ्युदयाक्षयः ॥
अभिहितं पूर्वतः स्वाती नागवीथ्युत्तराक्षयः ।

अश्विनी कृत्तिका याम्या नागवीथ्युत्तराः स्मृताः ॥
रोहिण्यार्द्रा मृगशिरा नागवीथिरिति स्मृता ॥

पुष्याश्लेषापुनर्वसुषीर्षीर्षिरैरावती स्मृता ।
तिम्बस्तु वीथयो ज्ञेया उत्तरो मार्ग उच्यते ॥

पूर्वा उत्तरफल्गुण्योर्मघाश्चैरावती भवेत् ।
पूर्वोत्तरे प्रोष्ठपदे गोवीथी रेवती स्मृता ॥

अवणा च धनिष्ठा च वारुणश्च जरह्वम् ।
एताश्च वीथयस्त्वित्तो मध्यमो मार्ग उच्यते ॥

इत्ता चित्रा तथा स्वाती नागवीथिरिति स्मृता ॥
विशाखमित्रपैत्रश्च नागवीथिरिहोच्यते ॥

मूलपूर्वात्तराषाढा वीथिर्वैश्वानरी तथा ।
स्मृतास्त्वित्तु वीथ्यस्ता मार्गं वै दक्षिणे बुधैः ॥”

इति मातङ्ग्ये १०१ अध्यायः ॥ * ॥
अपि च ।

“उत्तरं यद्गङ्गास्य अजवीथ्याश्च दक्षिणम् ।
पिठयानं स वै यस्या वैश्वानरपथाद्विहः ।

तत्रावते महात्मान ऋषयो येऽभिहोत्रिणः ॥”
इति विष्णु पुराणे २ अंशे ८ अध्यायः ॥ * ॥

तत्र ज्योतिषकैर्वीथीक्रमो वायुनोक्तः ।
“सर्वगङ्गाणां ज्योत्येव स्थानानि द्विजसत्तमाः ।

स्थानं जारह्वं मध्यं तथैरावतसत्तरम् ।
वैश्वानरं दक्षिणतो निर्दिष्टमिह तत्त्वतः ॥”

तदेव मध्यमोत्तरदक्षिणमार्गत्रयं प्रत्येकं वीथि-
त्रयेण विधा भिद्यते । तथा हि त्रिभिस्त्रिभि-
रश्विनादिनक्षत्रैर्नागवीथी गजवीथी रेरावती

येत्युत्तरमार्गे वीथित्रयम् । आर्यभी गोवीथी

जारह्वी चेति वैद्यवते मध्यमार्गे वीथित्रयम् ।
अजवीथी मृगवीथी वैश्वानरी चेति दक्षिण-
मार्गे वीथीत्रयम् । तद्वत्तं तत्रैव ।

“अश्विनी कृत्तिका याम्या नागवीथीति
शब्दिता ।

रोहिण्यार्द्रा मृगशिरा गजवीथ्यभिधीयते ॥
पुष्याश्लेषे तथादिवा वीथी चैरावती स्मृता ।

एतास्तु वीथयस्त्वित्त उत्तरो मार्ग उच्यते ॥
तथा हे चापि फल्गुण्यौ मघा चैवार्थभी

मता ।
इत्ता चित्रा तथा स्वाती गोवीथीति तु

शब्दिता ॥
ज्येष्ठा विशाखानुराधा वीथी जारह्वी मता ।

एतास्तु वीथयस्त्वित्तो मध्यमो मार्ग उच्यते ॥
मृगशिरा मृगशिरा अजवीथीति शब्दिता ।

अवणश्च धनिष्ठा च मार्गौ शतभिषक्तया ॥
वैश्वानरी भाद्रपदे रेवती चैव कीर्तिता ।

एतास्तु वीथयस्त्वित्तो दक्षिणो मार्ग उच्यते ॥”
याम्या भरणी । आदिवा अदितिदेवताका

पुनर्वसुः । मार्गो मृगवीथी । एवं स्थिते
अगस्त्यादुत्तरमजवीथ्यास्तु दक्षिणम् । किन्तु

अगस्त्यनिरूपवर्त्तितो वैश्वानरपथाद्विहोवैश्वान-
रवीथी विहाय मृगवीथीमात्रं पिठयान-
मित्यर्थः । इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥

वीथ्यङ्गः, त्रि, (वीथ्या अङ्गमिवाङ्गं यस्य ।)
नाटकमेदः । इति दैमचन्द्रः ॥ अस्य विवरणं

वीथीशब्दे द्रष्टव्यम् ॥
वीथं, स्त्री, (विशेषेण इत्यन्ते दीप्यते इति । वि +

इन् + “वाक्त्वेः ।” उणा० २ । २६ । इति
क्रन् । नभः । (यथा, अथर्ववेदे १४ । २० । २१ ।

“वीथे सूर्यमिव सर्पन्तं मा पिशाचं तिर-
स्करः ॥”)

वायुः । अग्निः । इति संक्षिप्तसारोणादि-
वृत्तिः ॥

वीथः, त्रि, (वि + इन् + क्रन् ।) विमलः । इत्यमरः ॥
वीनाहः, पुं, (विशेषेण नक्षत्रे इति । वि + गह +

वष् । उपसर्गस्य दीर्घः ।) कूपस्य सुखवन्ध-
नम् । इत्यमरः ॥ अस्य कूपस्य यन्मुखवन्धनं

येन सुखं पथ्यते तत्र वीनाहः नान्दीपट्ट इति
ख्यातः । विशेषेण नक्षत्रे कूपसुखमनेन ।

वीनाहः । नक्षत्रं औ वन्धे वष् । मनीषादित्वात्
वेर्ना दीर्घः विनाहः वीनाहः कूपसुखवन्ध-
पट्ट इति साङ्ख्यः । इति भरतः ॥

वीपा, स्त्री, विद्युत् । इति शब्दरत्नावली ।
वीषा, स्त्री, क्रियागुणद्रव्यैरुपपद्गामुमिच्छा ।

यथा,—
“सुक्तिर्नर्त्तयुतोपास्ति भूतं भूतमभि प्रभुः ।

भक्तो विभुमभि प्राप्नो गोविन्दमभितुष्टति ॥”
अयुतोपास्ति ऋते सुक्तिर्न स्यादित्यर्थः ।

प्रसुरीश्वरः भूतं भूतं अभि सर्वप्राप्तिषु अस्ति
इत्यर्थः । वीषायां प्रयुक्तस्य पदस्य दिर्भावः ।
इति सुम्बोधटीकायां दुर्गादासः ॥

वीर, उ त क शीर्षः । इति कविकण्ठद्वयः ।
 (अदन्तपुरा-आत्म-व्यक्त-मेट्) । उ, अवि-
 वीरत । शीर्षः शीर्षः । इति दुर्गादासः ।
 वीर, स्त्री, (अञ् + "स्फायितश्चिवीति ।"
 उणा० १ । १३ । इत्यादिना रक् । अञ्-
 वीभावः । वीरः अञ्च् वा ।) श्रद्धा । गङ्गा ।
 इति मेदिनी । १ । २७ । मरिचम् । पुष्कर-
 मूलम् । काञ्चिकम् । उशीरम् । आरुक्कम् ।
 इति राजनिर्घण्टः । वीरशब्दो मेदिन्यां पव-
 गोप्यकारादौ ढ्योऽपि वीरधातोरन्तःस्वका-
 रादौ दर्शनादत्र लिखितः ।
 वीरः, पुं, (वीरयतीति । वीर विक्रान्तौ + पचा-
 यच् । यदा, विशेष्येय ईरयति दूरीकरोति
 शब्दः । वि + ईर + इगुपधात् कः । यदा,
 अजति लिपति शब्दः । अञ् + स्फायितश्चिवी
 दिना रक् । अञ्चोः ।) शीर्षः । तन्म-
 ग्नायः । शूरः २ विक्रान्तः ३ । इत्यमरः । २ । २८
 ७७ । गङ्गीरः ४ तरुणी ५ । इति कटाधरः ।
 (यथा, महाभारते । १ । १४१ । ४५ ।
 "वृक्षराजो वृक्षेष्वेव बुद्धिमानपि मृषिकः ।
 निर्जिता यन्मया वीरास्तस्माद्वीरतरो भवान्")
 यथा च ऋग्वेदे । १ । ११४ । ८ ।
 "वीरान्मानो रुद्रभासितो वधी-
 र्विष्णुः सद्मि त्वा हवामहे ।"
 "वीरान् वीक्रान्तान् ।" इति सायणः । पुत्रः ।
 यथा, ऋग्वेदे । ५ । २० । ४ ।
 "वीरैः स्याम सधमादः ।"
 "वीरैः पुत्रैश्च सधमादः सधमादन्तः स्याम
 तथा कुल ।" इति तद्वाक्ये सायणः । * ३
 पतिः । पुत्रश्च । यथा, मार्कण्डेये । २५ । ३२ ।
 "न चालेप्यनदिष्टां वीरक्षीर्षां तथा श्रितयम् ।
 महादुष्टिद्विभूजपादाभ्यां चिपेद्विष्टः ।"
 यथा च अथर्ववेदे । निष्पत्तिरुता । इत्यमरदर्श-
 नात् । १ । ११४ । ८ । यथा, महाभारते ।
 १ । ६५ । ३९ ।
 "दगायुधः पुनः पुत्राश्चत्वारोऽप्युपपन्नवाः ।
 विजयो वलवीरीय हवश्चैव महाशूरः")
 जिनः । गङ्गा । इति हेमचन्द्रः । विष्णुः । यथा,
 वीरोऽननो धनस्यः । इति विष्णु सप्तसप्तमः ।
 शृङ्गादादपर्याप्तमर्गतरविशेषः । तन्मग्नयः ।
 उन्मादप्रवृत्तः २ । इत्यमरः ।
 "उत्तमप्रशस्तिर्योऽन्ताः स्याद्विभावकः ।
 मरुदेवतो हिमवतोऽयं समुदाहृतः")
 उन्तापं वृष्टयमि इति उन्ताहृतः । नन्दादि-
 तादनः । दानधर्मकण्डे । श्रीमान्वेत्तोत्ताप-
 कारी द्यो वीरः । वीरयन्ति अथ वीरः । वीर
 तद्वत् शीर्षः पञ्च स्त्रीतत्वेय स्याद्वेति इति कर्त्त-
 रमपत्यं कटादिनाम् । इति भरतः । १ । १४
 ७७ ।
 नातिक्रमप्रयोगः । यथा,—
 "तत्रैव विविधो भागो दिग्वीरपदक्रमः ।
 दिग्वीरैकतः प्रोक्तः सन्निहितपदायकः ।"
 इति दशमस्कन्धे ११ पटलः ।

अपि च ।
 "भावस्तु विविधः प्रोक्तो दिग्वीरपदक्रमान् ।
 गुरवश्च विधा चात्र तत्रैव मन्तव्यता ।"
 इति तत्रैव ६ पटलः ।
 अन्यच्च ।
 "पशुभावं हि प्रथमे द्वितीये वीरभावकम् ।
 तृतीये दिग्वीरभावश्च इति भावत्रयं क्रमान् ।
 आदौ दशमस्कन्धे पशुभावमथापि वा ।
 मध्याह्ने दशमस्कन्धे वीरभावमुदाहृतम् ।
 सायान्ने दशमस्कन्धे तु दिग्वीरभावं शुभप्रदम् ।"
 इति च तत्रैव ११ पटलः ।
 अन्यच्च ।
 "जन्मभावं पशुभावं वर्षघोडशकावधि ।
 ततश्च वीरभावस्तु यावत् पञ्चाशत्तौ भवेत् ।
 द्वितीयांशे वीरभावस्तृतीये दिग्वीरभावकः ।
 एवं भावत्रयेणैव भावत्रयेण भवेत् प्रिये ।"
 इति धामन्युदत्तने ५१ पटलः ।
 वीराचारविशिष्टः । यथा,—
 "कुलाचाररतो वीरः कुलसङ्गी सदा भवेत् ।
 संविदासेवर्गं कुर्यात् सीमपानं सहेन्दुरि ।
 सन्ध्यां कुरुते देवि वीरसोहतमानसः ।
 दिग्वीर देवता पायस्यन्दनागुरुलेपनैः ।
 रक्तचन्दनगन्धैश्च सुदिग्धो नात्र संशयः ।
 भस्माङ्गधूसरो वीर उन्मत्तवद्विचिन्तितः ।
 सुरापाण्डरतो निवर्तं वलिपूजापरायणः ।
 गरुडगण मन्त्रिणो मेघः शूरकर एव च ।
 शूराः शूलगो गोधा खड्गगो कूर्मो दश-
 स्तनाः ।
 वानरश्च खरश्चैव गजान्वादिविष्टमाः ।
 इत्यादिभिर्बलेर्दानैः पूजयेत् स्त्रियदेवताम् ।
 विहमन्तो भवेत् वीरो न वीरो मद्यपानतः ।
 कलौ तु भारते वर्षे लोका भारतवासिनः ।
 गृहे गृहे सुरा पीत्वा वर्णभटा भवन्ति हि ।"
 इत्युत्पत्तिस्तत्त्वम् । ८ ।
 कलौ तदाचारविशेषो यथा,—
 "दिग्वीरमयो भावः कलौ नास्ति कदापि ।
 केवलं पशुभावेन मन्तव्यमिदं वृत्तम् ।"
 इति महानिज्ज्वालयतत्त्वम् । ९ ।
 तत्पत्नीयः । वराहकण्डः । सताकरुणः ।
 करवीरः । अञ्जुनः । इति राजनिर्घण्टः ।
 यज्ञाभिः । इति वीरशब्दटीकायां भरतः ।
 उत्तरः । तुमटः । इति मेदिनी ।
 वीरः, त्रि, श्रेष्ठः । इति हेमचन्द्रः । (कर्मठः ।
 यथा, ऋग्वेदे । ८ । २३ । १६ ।
 "इमं धा वीरो अत्यन्तं वीरं कृष्णवीतमर्षः ।"
 "वीरः कर्मणि घमर्षः ।" इति तद्वाक्ये सायणः ।
 यथा च । तत्रैव । ६ । २३ । १६ ।
 "कर्त्ता वीराय सुमय उलोकं
 दाता वत् सुवते वीरये चित् ।"
 "वीराय यज्ञादि कर्मसु दत्ताय ।" इति
 तद्वाक्ये सायणः । प्रेरयिता । यथा, तत्रैव ।
 ६ । ६५ । ४ ।

"इदा हि वो विधत्ते रत्नमस्तीरा
 वीराय दास्य उवाचः ।"
 "वीराय प्रेरयित्वे ।" इति तद्वाक्ये सायणः ।
 वीरकः, पुं, (वीर एव । स्वार्थे कन् ।) करवीरः ।
 इति राजनिर्घण्टः । (विक्रान्तः । समर्थः ।
 यथा, ऋग्वेदे । ८ । २० । २ ।
 "असौ य एषि वीरको गृहं गृहं विचाकशत् ।"
 "वीरको वीरः समर्थस्त्वम् ।" इति तद्वाक्ये
 सायणः । अपल्लवदेशविशेषवाची । यथा,
 महाभारते । ८ । ४४ । ४२ ।
 "कारुकरान् माहिषकान् कालिङ्गान् केरला-
 क्षया ।
 कर्कोटकान् वीरकाञ्च दुर्द्धर्माश्च विवर्णयेत् ।"
 चाक्षुषमन्त्ररीयमुन्यन्तमः । यथा, भाग-
 वते । ८ । ५ । ८ ।
 "तुनयस्तत्र वै राजन् ह्यसङ्गीरकादयः ।"
 वीरजयन्तिका, स्त्री, (वीराणां जयन्तिकेव ।)
 रणे वीराणां वृद्धम् । इति हेमचन्द्रः ।
 वीरणं, स्त्री, उशीरवृक्षम् । तन्मग्नयः । वीरणम्
 २ कटायनम् ३ । इति शब्दरत्नावली ।
 वीरनरम् ४ । इत्यमरः । वीरभद्रम् ५ । इति
 रघुः । (यथा, भागवते । १० । ११ । ५१ ।
 "तमापतन्तं स निश्चयं तुष्टयोः
 दोर्भ्यां वक् कंससखं सतां गतिः ।
 पश्यन्तु बालेभ्य ददार लीलया
 मुदाब्रह्मो वीरयवद्वैकसाम् ।")
 अपि च ।
 "स्याद्वीर्यं वीरतश्च वीरश्च बहुलकम् ।
 वीर्यं पाचनं शीतं स्तम्भनं जलु तित्तकम् ।
 मधुरं ज्वरघुदान्तिमेदजित् कफपित्तहृत् ।
 तृणस्रविषवीर्यपञ्चकृदाहप्रणापहम् ।
 वीरणस्य तु कृत्वा स्यादुशीरमभयं तथा ।
 अन्तर्गालश्च सैव च समगन्धिकमित्यपि ।
 उशीरं पाचनं शीतं स्तम्भनं जलु तित्तकम् ।
 मधुरं ज्वरघुदान्तिमेदजित् कफपित्तहृत् ।
 तृणस्रविषवीर्यपञ्चकृदाहप्रणापहम् ।"
 इति भावप्रकाशः ।
 (पुं, प्रजापतिविशेषः । यथा, महाभारते ।
 १२ । ३४८ । ४१ ।
 "सन्ततक्रमादापि च वीरजो वै प्रजापतिः ।
 क्षतादौ कुरुषाद्दूक धर्ममेतदधीतवान् ।"
 यथा च माण्ड्ये । ४ । ४० ।
 "वीरस्यत्तात्तायागान् चतुर्म्मशुमणीयान् ।"
 वीरतरं, स्त्री, वीरणम् । इत्यमरः ।
 वीरतरः, पुं, शूरः । इति भूरिप्रयोगः । (त्रि,
 सामर्थ्यवान् । यथा, ऋग्वेदे । ८ । २४ । १५ ।
 "नक्षत्रं पुराणं जज्ञे वीरतरस्तत् ।"
 "वीरतरः सामर्थ्यवान् ।" इति तद्वाक्ये
 सायणः । अयमनयोऽरितशयेन वीरः । वीर-
 श्रेष्ठः । यथा, महाभारते । ४ । ५२ । १४ ।
 "नरसंभास्ते तु नरसंभे
 वीरा इये वीरतरेभ्य भयाः ।")

वीरतरासनं, स्त्री, (वीरतराणां साधकश्रेष्ठानां आसनम् ।) आसनविशेषः । यथा,—
“तद्दु कोमलमाक्षीर्णं संग्रामपतितं हि यत् ।
जन्तुयापादितं वापि मृतं वा नरमासनम् ॥
गर्भशुतं त्वचं वापि भारिण्यां योनिजां
त्वचम् ।

सर्वसिद्धिप्रदं देवि सर्वतोऽतिचन्द्रहिमम् ।
त्वचं वा यौवनस्थानां कृप्याद्दीरतरासनम् ॥”

इति सुखमाजातन्त्रे ३ पटलः ॥

वीरतरः, पुं, (वीरतनाम्ना ख्यातस्तारः ।) अर्जुन-
वृक्षः । इत्यमरः ॥ कोकिलाक्षवृक्षः । इति
रत्नमाला । विखान्तरवृक्षः । भृङ्गातकः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

वीरपर्ण, स्त्री, सुरपर्णम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
वीरपत्नी, स्त्री, (वीराणां पत्नी । यद्वा, वीरः
पतिर्यस्याः । “नित्यं सपत्न्यादिषु ॥” ४।१।३५।
इति प्रत्युर्नकारादेशः । “कर्मिणो ङीप् ॥”
४।१।५। इति ङीप् ।) वीरभाष्या । इत्यमरः ॥
(यथा, मार्कण्डेये । १२५ । ७ ।

“तेषामेतद्वचः श्रुत्वा वीरा वीरप्रजावती ।
वीरगोत्रसमुद्भूता वीरपत्नी प्रहर्षिता ॥”

नदीविशेषः । यथा, ऋग्वेदे । १।१०८।४।

“अज्जसौ कुलिशो वीरपत्नी
पयो हिन्वाना उद्भिर्भरन्ति ॥”

“वीरपत्नी वीरस्य पालयित्री एतत्संज्ञिता-
स्तिषो नद्यः ।” इति तद्वाच्ये सायणः ॥

वीरपत्ना, स्त्री, (वीरप्रियाणि पत्नाणि यस्याः ।)
विजया । इति राजनिर्घण्टः ॥

वीरपानं, स्त्री, वीराणां श्रमनाशाय पानम् ।
यथा,—

“वीरपानम् यत् पानं वृत्ते भाविनि वा रये ।”
इत्यमरः ॥

“वा भावकरणयोः ।” ८।४।१०। इति
विकल्पेण शत्वमपि । यथा, गो० रामायणे ।
४।६।७२ ।

“मत्तोऽयमिति दुर्बुद्धे माघाश्रमवसन्धवे ।
महीदेवसंप्रहारेऽस्मिन् वीरपापं समर्थताम् ॥”

वीरपुष्पी, स्त्री, सिन्दूरपुष्पी । इति राजनिर्घण्टः ॥
वीरवाहुः, पुं, (वीराः समर्पाः बाहुवो यस्य ।)

विष्णुः । यथा, “वीरवाहुर्विदारणः ।” इति
तस्य सहस्रनामस्तोत्रम् । (धृतराष्ट्रपुत्रान्य-
तमः । यथा, महाभारते । १।६७।१०३ ।

“जयो भीमरथो वीरो वीरवाहुरजोबुधः ॥”
रावणपुत्रः । इति रामायणम् ॥ वागरविशेषः ।

यथा, गो० रामायणे । ६।१७।१५ ।
“वीरवाहुः सुवाहुश्च नक्षत्रं वनगोचरः ॥”

वीरभद्रः, पुं, (वीराणां भद्रं येन ।) अश्वमेधाश्वः ।
वीरश्रेष्ठः । वीरगम् । इति मेदिनी । शिव-
गन्धर्वश्रेष्ठः । तस्योत्पत्तिर्यथा,—

“इत्याकर्ण्य महाकावः सम्यक् ज्ञात्वा सती-
ययम् ।

सत्यं तुने सती देवी दृषीषस्ते खलौवितम् ॥

जोयं स्थिते सुनौ तत्र तन्महाकालसाध्वसात् ।
रुद्रश्चातीवरोद्भूतः बहुकोपाग्निदीपितः ॥
ततस्तनुक्रोधनाद्देहेराविराधीन्महादुतिः ।
प्रत्यक्षः प्रतिमाकारः कालमृत्युः प्रकम्पनः ॥
उवाच च प्रणम्यैशं भूस्तुङ्गीं महतीं दधत् ।
आज्ञां देहि पितः किन्ति करवे दास्यस्तुतमम् ।
नक्षत्रमेककयलं करवाणि त्वदाज्ञया ॥
इति प्रतिज्ञां तस्येशः श्रुत्वा क्षतममन्वत ।
क्षतकृत्यमिवात्यन्तं तं सुदा प्रबुवाच ह ॥
महावीरोऽसि रे भद्र मम सर्वगणेश्विह ।
वीरभद्राख्या हि त्वं प्रथितं परमां व्रज ।
कुरु मे सत्वरं कार्यं दण्डयज्ञं त्वयं नय ॥”

इति काशीखण्डे ८६ अध्यायः ॥

(यथा च महाभारते । १२ । २८३ । ५१ ।
“वीरभद्र इति ख्यातो रुद्रकोपाग्निः स्तुतः ।
भद्रकालीति विख्याता देयाः कोपाग्निः-

स्तुता ॥”)

वीरभद्रकं, स्त्री, (वीरभद्रमेव । स्वार्थे कन् ।)
वीरयम् । इति जटाधरः ॥

वीरभाष्या, स्त्री, (वीराणां भाष्या ।) वीरपत्नी ।
इत्यमरः ॥

वीरमाता, [ऋ] स्त्री, (वीराणां माता ।)
वीरजननी । तत्पर्यायः । वीरसूः २ । इत्य-
मरः ॥ (यथा, भागवते । ६ । १४ । ४० ।

“अन्तर्ब्रह्मसुपालयं देवीं च प्रययौ पुरीम् ।
पुनस्तत्र गतोऽब्धन्ति उर्वर्षीं वीरमातरम् ॥”)

वीररजः, [सु] स्त्री, (वीराणां वीरभावनां धार-
णार्थं रजः ।) सिन्दूरम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
वीरस्य धूलिश्च ॥

वीररेणुः, पुं, (वीरा रेणव इव यस्य ।) भीमसेनः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

वीरवती, स्त्री, मांसरोहिणी । इति भाव-
प्रकाशः ॥ (विक्रमपुराधीश्वरविक्रमतुङ्गवृष-
कर्मचारिवीरवरस्य कन्या । यथा, कथा-
सरित्सागरे । ५३ । ६० ।

“यस्य धर्मवती नाम भार्या वीरवती सुता ।
पुत्रः सत्यवरश्चेति त्रयं परिकरो गृहे ॥”)

वीरवत्सा, स्त्री, (वीरो वत्सः पुत्रो यस्याः ।)
वीरजननी । इति जटाधरः ॥

वीरविज्ञावकः, पुं, शूद्रद्रव्येण होमकर्ता । यथा,—
“वीरविज्ञावको जुह्वन् धनैः शूद्रसमाहितैः ।”

इति हेमचन्द्रः ॥

वीरवृक्षः, पुं, (वीरगामको वृक्षः ।) भृङ्गातकः ।
इत्यमरः ॥ अर्जुनवृक्षः ॥ इति हेमचन्द्रः ॥
विखान्तरः । इति राजनिर्घण्टः ॥ वृक्ष-
विशेषः । देधान इति भाषा । तत्पर्यायः ।

वीरतरः २ वृक्षजातः ३ अश्वरौहिरः ४ । इति
रत्नमाला ॥

वीरसूः, स्त्री, (वीरान् पुत्रानेव सूते इति । वीर +
सू + क्तिप् ।) वीरमाता । इत्यमरः ॥ (यथा,
महाभारते । १ । २०० । ७ ।

“जीवसुर्वीरसुभद्रे बहुसौख्यसमन्विता ।

सुभगा भोगनम्पन्ना यज्ञपत्नी पतिव्रता ॥”

पुत्रप्रसविनी । यथा, ऋग्वेदे । १०।८५।४४।

“वीरसूदेवकामा ख्योना शूद्रो भवद्विपदे शं
चतुष्यदे ॥”

“वीरसूः पुत्राणामेव सवित्री ।” इति तद्वाच्ये
सायणः ॥

वीरसेनं, स्त्री, आरूढकृत्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥

वीरसेनः, पुं, नलराजपिता । इति नैषधम् ॥
(यथा, महाभारते । ७ । ५२ । ५४ ।

“निषधेषु महीपालो वीरसेन इति ज्ञतः ।

तस्य पुत्रोऽभवन्नाम्ना नलो धर्मार्थकोविदः ॥”)
वीरसेनजः, पुं, (वीरसेनात् जायते इति । जन +
ङ ।) नलराजः । इति नलोदयः ॥

वीरहा, [न्] पुं, (वीरान् हन्तीति । हन +
क्तिप् ।) नष्टाग्निप्राक्षणः । इत्यमरः ॥ यस्या-
ग्निहोत्रिणः प्रमादादिना कारणाश्रयेण वा

अग्निर्नष्टो निर्वाणः स्यात् स वीरहोच्यते ।
वीरयति शौर्यं कारयति इति वीर हृत् क क्तु

शौर्यं इत्यस्मान् चुरादि णिः प्रेरणे अग्रात्
पञ्चाशानि वीरो यज्ञाग्निः तं हतवान् इति

क्षिपि वीरहा । इति भरतः ॥ (यथा, वाज-
सनेयसंहितायाम् । ३० । ५ । “नरकाय वीर-
हणम् ।” “वीरहणं नष्टाग्निं शूरं वा ।” इति

तद्वाच्यम् ॥) विष्णुः । यथा । वीरहा साधवो
मधः । इति विष्णुसहस्रनाम । वीरहन्तरि,

त्रि ॥

वीरा, स्त्री, सुरा । वीरकाकोली । तामलकी ।
एलवाजुका । पतिपुत्रवती । रम्भा । विदारौ ।

दुग्धिका । मलपूः । वीरविदारौ । इति
मेदिनी । रे, इ० ॥ पुस्तकान्तरे सुरास्थाने सुरा

विदारौस्थाने गम्भारी इति पाठः । काकोली
महाशतावरी । गृहकन्या । ब्राह्मी । अति-

विषा । मदिरा । इति राजनिर्घण्टः ॥ शिंशपा-
वृक्षः । इति रत्नमाला ॥ (करन्धमराजपत्नी ।

यथा, मार्कण्डेये । १२३ । १ ।
“वीर्यचन्द्रसुता सुभ्रूवोरा नाम शुभ्रवता ।

स्वयंवरे वा जगद्दे महाराजं करन्धमम् ॥”
नदीविशेषः । यथा, महाभारते । ६।६।२२ ।

“पूर्वाभिरामां वीराश्च भीमा मोचवतीं
तथा ॥”

विक्रमशालिनी । यथा, मार्कण्डेये । १२५।७।
“तेषामेतद्वचः श्रुत्वा वीरा वीरप्रजावती ।

वीरगोत्रसमुद्भूता वीरपत्नी प्रहर्षिता ॥”)
वीरावकं, पुं, अश्वमेधवत् । इति राजनिर्घण्टः ॥

वीरावकं, स्त्री, आरूढकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
वीराशंसनं, स्त्री, (वीरान् आशंसयति अथ

स्यास्यामि वा नवेति चिन्तां जनयतीति ।
आ + शंस + णिच् + क्तुः ।) अतिभयप्रदा युध-

भूमिः इत्यमरः ॥
वीराचनं, स्त्री, (वीराणां साधकानामासनम् ।)

भित्तगालनाश्रित्योपवेशनम् । यथा,—
“दिवागुगच्छेत्ता गास्तु विष्टवृद्धं रणः प्रिवेत् ।

वीवधः, पुं. यथाहारः । परित आद्विषयेऽसौ धान्यतण्डलादिः । (यथा, माघे । २ । ६४ । “निरुद्धवीवधासारप्रसारा गा इव व्रजम् । उपसृत्यन्तु दाशार्हाः पुरीं माद्विषती दिवः ॥”) मार्गः । पत्न्याः । इत्यमरभरती ॥ भारः । इति शब्दरत्नावली ॥

वीवधिकः त्रि, (वीवधेन हरतीति । वीवध + “विभाषा विवधवीवधान् ।” ४ । ४ । १७ । इति ठन् ।) भारवाहकः । इति सिद्धान्त-कौस्तुभे ॥

वीहारः, पुं, (विहरन्त्यनेति । वि + हृ + घञ् । उपसर्गस्य द्वीर्षः ।) महानयः । स तु बुद्ध-मन्दिरम् । इति शब्दमाला ॥ विहारः । इत्यमरटीका ॥

युग, इत्यागे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-सक०-सेट् ।) इ, युज्यते । इति दुर्गादासः ॥

वृट्, इ क वियाम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) पञ्चमस्वरौ । इ, युज्यते । क, युज्यति । चित्तिर्हिंसा । इति दुर्गादासः ॥

वृ(वृ)द्धिः, स्त्री, (वृध + क्तिन् ।) आत्मानो गुण-विशेषः । सा त्रिविधा यथा,—
“प्रवृत्तिश्च निवृत्तिश्च कार्याकार्ये भयामये ।
वन्मं मोक्षश्च या वेत्ति बुद्धिः सा पार्थ सात्त्विकी ॥
यथा धर्ममधर्मश्च कार्यश्चाकार्यमेव च ।
अयथावत् प्रणानाति बुद्धिः सा पार्थ राजसी ॥
अधर्मं धर्ममिति या मन्यते तमसावृता ।
सर्वार्थान् विपरीतान्श्च बुद्धिः सा पार्थ
तामसी ॥”
इति श्रीभगवद्गीतायाम् १८ अध्यायः ॥

वृ, क ष वृत्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) क, वारयति । इति दुर्गादासः ॥

वृ, उ ग संभक्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (क्रा०-आत्म०-सक०-सेट् ।) संभक्तिः सेवनम् । उ ग, वृणीते । वृणते हि विवृणोकारिणं गुण-लुब्धाः स्वयमेव सम्पदः । इति दुर्गादासः ॥

वृ, ण वृत्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-उभ०-सक०-सेट् ।) ण, वररि वरते । इति दुर्गादासः ॥

वृ, न ग ण वृत्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (ला०-क्रा०-उभ०-सक०-सेट् ।) न ण, वृणीति वृणते । ग ण, वृणाति वृणीति । वकारस्य दन्त्य-त्वान् संवृणोति इत्यादौ नाडुस्वारस्य मकारः । ओष्ठत्वाच्च उवृणतीत्यादौ ऋदिरणवित् । न च दन्त्यस्य कथमोष्ठकार्यमिति वार्थं यतः स्वभावादोष्ठस्य वकारस्य ओष्ठकार्यं स्वाभाविकमेव । ऋचिदन्त्यमध्ये पाठः नखेकवर्णस्यो-भयस्थानं संभवति । इति दुर्गादासः ॥

वृहणः, त्रि, (वृहि + क्तुः ।) प्रुष्टिकारकः । यथा । संयागे वृहणो गुरुः । इति शब्द-दर्शना ॥

वृहितं, स्त्री, (वृहि + क्तुः ।) हस्तिगर्जनम् । तत्पर्यायः । करिगर्जितम् २ । इत्यमरः ॥ (यथा, महाभारते । ६ । १८ । २ । “शरुद्वन्द्वमिवोच्चैश्च वारणानाञ्च वृहितैः । नेमिवोच्चैश्च रथानाञ्च दीव्यतीव वसुधरा ॥”)

वृक, उ आदाने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-आत्म०-सक०-सेट् ।) उ, वर्कते । वरीवृक्यते । इति दुर्गादासः ॥

वृकः, पुं, (वृणोतीति । वृ + “वृष्टश्च वृष्टिभ्यः कक् ।” उणा० ३ । ४१ । इति कक् ।) कुक्कुर-प्रमाणहरिणजनानुशिष्यः । चोष इति ख्यातः । हुण्डार इति हिन्दी भाषा । तत्पर्यायः । कोकः २ ईहान्तगः ३ । इत्यमरः ॥ वल्गादनः ४ विरक्त ५ गोवल्गादी ६ छागभोजी ७ छाग-लान्ती ८ जनाशनः ९ । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, भागवते । ३ । १० । २३ । “आ श्रृगालो वृको व्याघ्रो माण्यारः शश-
शङ्खौ ॥”)

काकः । इत्युणादिकोषः ॥ (पोतकः । इत्युणादि-टीकाधृतविश्वः । ३ । ४१ ॥) वकवृत्तः । इति शब्दरत्नावली ॥ श्रृगालः । इति हारावली ॥ (यथा, मनुः । ८ । २३५ । “अनाविके तु संरुहे वृकैः पात्रं त्वनायति । यां प्रसस्य वृको हन्यात् पात्रे तत् किञ्चित् भवेत् ॥”)

“वृकैः श्रृगालप्रभृतिभिः ।” इति मेधातिथिः ॥ क्षत्रियः । अनेकधूपः । सरलद्रवः । इति भरतहृतभरतः ॥ (तस्करः । इति निघण्टुः । ३ । २४ ॥ *) वर्कते शत्रुप्राणानादत्ते इति । वृक आदाने + कः । वज्रः । इति निघण्टुः । २ । २० ॥)

वृकदंशः, पुं, (वृकान् दंशतीति । दन्श् + अण् ।) कुक्कुरः । इति हेमचन्द्रः ॥

वृकधूपः, पुं, (वृकोऽनेकधूपः एव धूपः । वृकः सरलद्रवस्तत्प्रधानो धूपो वा ।) नानासुगन्धि-द्रव्यकृतदशाङ्गादिधूपः । तत्पर्यायः । क्षत्रिम-धूपकः २ । इत्यमरः ॥ वकधूपः ३ । इति तट्टीका ॥ सरलद्रवरसः । टारपिन् इति भाषा । तत्पर्यायः । पायसः २ श्रीवासः ३ श्रीवेष्टः ४ सरलद्रवः ५ । इत्यमरः ॥

वृकधूर्तः, पुं, (धूर्तो वृकः राजदन्तादिवत् पूर्व-निपातः ।) श्रृगालः । इति हारावली ॥

वृका, स्त्री, अस्मृष्टा । इति रत्नमाला ॥

वृकाची, स्त्री, (वृकास्याचीव अचि चिह्नं यस्याः ।) विवृत् । इति रत्नमाला ॥

वृकारातिः, पुं, (वृकास्यारातिः ।) कुक्कुरः । इति शब्दमाला ॥

वृकारिः, पुं, (वृकास्यारिः ।) कुक्कुरः । इति राजनिर्घण्टः ॥

वृकी, स्त्री, पाठा । इति राजनिर्घण्टः ॥

वृकीदरः, पुं, (वृकस्योदरी यस्य । यदा, वृकः वृकानामकोदरिखररे यस्य ।) भीमसेनः । तत्त-

याचः । भीमः २ मरुतपुत्रः ३ किर्मीरनिन्द-दनः ४ कौचकनिन्दनः ५ वकनिन्दनः ६ हिहम्बनिन्दनः ७ । इति हेमचन्द्रः ॥ वक-वेरी ८ मारुतिः ९ । इति जटाधरः ॥ अस्त्र-शुल्लतिर्यथा,—

“कषासु भी-सेनेन परिपृष्टः प्रतापवान् ।
तथा पृष्टस्य धर्मस्य रक्षस्यस्यास्य भेदकत् ॥
भविता स तदा नक्षत्रं कर्ता चैव वृकोदरः ।
प्रवर्तकोऽस्य धर्मस्य पापुसूनुर्महाबलः ॥
यस्य तीक्ष्णो वृको नास जटरे ह्यथवाहनः ।
मया दत्तः स धर्मात्मा तेन चासौ वृकोदरः ॥”

इति मात्से ६५ अध्यायः ॥

वृक्यं, त्रि, (वृक् + क्तुः ।) क्षिप्तम् । इत्यमरः ॥ (यथा, सांख्यतत्त्वकौस्तुभे ॥

“नहि पात्रौ वृक्ये स्तने वा जाने कुमारी कृता-
वाता वेति ॥”)

वृध, उ वृत्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-आत्म०-सक०-सेट् ।) सप्तमस्वरौ । उ, वृक्षते वरं कन्या । इति दुर्गादासः ॥

वृधः, पुं, (वृक्ष क्षिप्ते + “लुत्रक्षिप्तवृधभ्यः कित् ।” उणा० ३ । ६६ । इति सः । स च कित् । “वृध वरये । अतोऽध्याहृणोतीति वृध इति सिद्धे प्रपञ्चार्थं त्रिचिह्नहरणम् ॥” इति तट्टीकाया-नुचूलदत्तः ।) स्यावरगोविविशेषः । गाह्य इति भाषा । तत्पर्यायः । गच्छीयहः २ ग्राह्यी ३ विटपी ४ प्रादपः ५ तसः ६ जगोतहः ७ कुटः ८ सालः ९ पलाशीः १० वृः ११ द्रुमः १२ आगमः १३ । इत्यमरः ॥ अगच्छः १४ विटः १५ मही-रुट् १६ कुचिः १७ स्थिरः १८ कारस्करः १९ गगः २० अगः २१ कुटारः २२ । इति शब्द-रत्नावली ॥ विटपः २३ कुजः २४ वनस्पतिः २५ अग्निः २६ शिखरी २७ कुटः २८ । इति जटा-धरः ॥ कुजः २९ क्षितिरुहः ३० अड्विपः ३१ भूपट्टः ३२ भूजः ३३ महीजः ३४ घरणीयहः ३५ क्षितिजः ३६ शालः ३७ । इति राज-निर्घण्टः ॥ तस्य यद्वृजातिर्यथा,—

“कुरण्टाद्या अग्रवीणा मृगजालूपलादयः ।
प्रव्योहनय इच्छायाः स्तम्भजाः सल्लकीसुखाः ॥
शाल्यादयो वीजरुहाः संसर्त्तजास्तृणादयः ।
सुवर्नसप्तिकायस्य यद्वृते स्तम्भजातयः ॥”

इति हेमचन्द्रः ॥

“संस्तेदजापि विज्ञेया वृधगोपशुचन्तवः ।”

इत्यग्निपुराणम् ॥

मद्रप्रदवृत्ता यथा,—

श्रीभगवानुवाच ।

“आयमे नारिकेलश्च गृहिण्याश्च धनप्रदः ।
शिविरस्य यदीशाने पूर्वे पुत्तप्रदस्तस्य ॥
सर्वत्र मङ्गलार्हश्च तद्वराको मनोहरः ।
रसालवृक्षः पूर्वमिति नृपां सम्पत्प्रदस्तथा ॥
शुभप्रदश्च सर्वत्र सुरकारो निशामय ॥
मिन्दश्च पनसश्चैव जम्बीरो यदरौ तथा ।
प्रजाप्रदश्च पूर्वमिति दक्षिणे धनदस्तथा ॥

वृक्षः

सम्प्रादयः सर्वत्र यतो हि वर्धते गृही ।
 जम्बूवृक्षश्च दाडिमः कदल्यान्मानकस्तथा ।
 दन्तुप्रदश्च पूर्वस्मिन् दक्षिणे मित्रदस्तथा ।
 सर्वत्र शुभदश्चैव धनपुत्रशुभप्रदः ॥
 हर्मप्रदो गुवाकश्च दक्षिणे पश्चिमे तथा ।
 ईशाने सुखदश्चैव सर्वत्रैव निशामय ॥
 सर्वत्र चम्पकः शुभो भुवि भद्रप्रदस्तथा ।
 अलापूचापि कुप्याखी मायाश्वश्च सुकासुकः ॥
 खर्जूरी कर्कटी चापि शिविरे मङ्गलप्रदा ।
 वास्तूकः कारविलश्च वार्ताकुश्च शुभप्रदा ।
 लताफलश्च शुभदं सर्वं सर्वत्र निश्चितम् ॥”
 निषिद्धवृक्षा यथा,—
 “प्रशस्तं कथितं कारो ! निषिद्धश्च निशामय ।
 बन्धवृक्षो निषिद्धश्च शिविरे नगरेऽपि च ॥
 वटो निषिद्धः शिविरे नित्यं चौरभयं ततः ।
 नगरेषु प्रसिद्धश्च दर्शनात् पुण्यदस्तथा ॥
 हे कारो ! तन्निडीवृक्षो यत्नात् परिवर्जयेत् ।
 शरेण धनहानिः स्यात् प्रजाहानिर्भवेद्भुवम् ॥
 शिविरेऽतिनिषिद्धश्च नगरे किञ्चिदेव च ।
 न निषिद्धः प्रसिद्धश्च नगरेषु तथा पुरे ॥
 वायामतिनिषिद्धश्च प्राज्ञस्तं परिवर्जयेत् ।
 खर्जूरश्च उडुश्चैव निषिद्धः शिविरे तस्याः ॥
 न निषिद्धः प्रसिद्धश्च ग्रामेषु नगरेषु च ।
 वृक्षश्च वनवादीनां धान्यश्च मङ्गलप्रदम् ॥
 ग्रामेषु नगरे चापि शिविरे च तथैव च ।
 इक्षुवृक्षश्च शुभदः सन्ततं शुभदस्तथा ॥
 अशोकश्च शिरीषश्च कदम्बश्च शुभप्रदः ।
 कर्को हरिद्रा शुभदा शुभदश्चार्द्रकस्तथा ॥
 हरीतकी च शुभदा ग्रामेषु नगरेषु च ।
 न वायं भद्रदा नित्यं तथा चामलकी भुवम् ॥”
 इति व्रजवैवर्त्तं श्रीकृष्णजन्मखण्डे १०२ अः ॥
 अपि च ।
 “अपुत्रस्य च पुत्रत्वं पादपा दष्ट कुर्वते ।
 यत्नेनापि च राजेन्द्र ! अश्वत्थारोपणं कुरु ॥
 स ते पुत्रमहसाणां कार्यमेकः करिष्यति ।
 धनी चाश्वत्थवृक्षेण अशोकः शोकनाशनः ॥
 भूधो यज्ञप्रदः प्रोक्तो भिस्त्वष्टासुप्रदः स्तुतः ।
 जम्बुकी नाकदा प्रोक्ता भार्यादा दाडिमी तथा ॥
 दुम्बरो रोगनाशाय पलाशो व्रजदस्तथा ।
 अर्कपुष्पारोपकाणां नित्यं तुष्येद्दिवाकरः ॥
 श्रीवृक्षः शक्रो देवः पाटलायानु पार्वती ।
 शिंशपायामश्वरमः क्रुद्धे गन्धर्वसत्तमाः ॥
 विभीतके दासवृक्षं कुक्षो दास्यदस्तथा ।
 उपतण्डुलाशकस्तानी वकुलः कुलवर्धनः ॥
 बहुभाया नारिकेलो द्राक्षः सर्वाङ्गसुन्दरः ।
 रतिप्रदा तथा केतो केतकी सर्वनाशिनी ।
 प्रतिष्ठां ते गमिष्यन्ति ये नराः अक्षरोपकाः ॥”
 इति पाञ्चोत्थितवृक्षारोपणं नाम २६
 अध्यायः ॥ अथ रोपणफलम् ।
 यम उवाच ।
 “यत्नगुण्यननावसास्वकमारामगुणानयः ।
 गन्धेन वृक्षजातीयास्त्वामां रोपे फलं यदयम् ॥

वृक्षः

यः पुमान् रोपयेद्वृक्षान् छायापुष्पफलोपमान् ।
 सर्वसत्त्वोपभोगाय स याति परमां गतिम् ॥
 छायापुष्पोपमांस्त्रिंशत् फलपुष्पद्वयंस्तथा ।
 रोपयित्वा दशाब्दांस्तु नरो न नरकं व्रजेत् ॥
 देवदानवगन्धर्वाः किन्नरोरगगुह्यकाः ।
 पशुपक्षिमनुष्याश्च संश्रयन्ति सुदा हुमान् ॥
 पुष्पैः सुरगणाः सर्वे फलैश्च पितरः सदा ।
 छायाया मे मनुष्यास्तु पशुपक्षिगच्छथा ॥
 पुष्पोपमान्वांश्च फलोपमान्वांश्च
 यः पादपानोपयते मनुष्यः ।
 सन्दृष्टदेशे वरवेप्रवेद्यां
 लभेदधिष्ठानवरं स विप्रः ॥
 तस्मान् सुवहवो वृक्षा रोप्याः श्रेयोभि-
 वाञ्छताः ।
 पुत्रवत् परिपाक्याश्च ते पुत्रा घर्भतः स्मृताः ॥
 किं धनैर्विसुखैर्मेधैः केवलं स्वार्थहेतुभिः ।
 तरुपुत्रा वरं ये तु परार्थेकानुवृत्तयः ॥
 पत्रपुष्पफलच्छायाभूलवल्कलदारुभिः ।
 परेषासुपकुर्वन्ति तारयन्ति पितामहान् ॥
 हितारमपि संप्राप्तं छायापुष्पफलादिभिः ।
 पूजयन्त्येव तरवो सुनिवर्द्धयवर्जिताः ॥
 पितरं गोपहिंसन्ति हुमाः त्रिबिण्णलोभतः ।
 तारयन्ति च मे सन्त्यक् सर्वस्यातिथ्यादयकाः ॥
 तस्मात्ते पुत्रवन् स्याप्या विधिवद्विजपुङ्गव ।
 द्विजैः पितृमनुष्याणामभोल्याः सूर्यदा सदा ॥
 जलहत् वृक्षरोपी यः प्रतिग्राहकनिर्दिष्टः ।
 एते स्वर्गात्त ह्रियन्ते ये चान्ये सत्यवादिनः ॥”
 इत्यादि वद्विपुराणे तद्भागवत्प्रशंसानामा-
 ध्यायः ॥ १०॥ अपि च ।
 “भूमिदानेन ये लोका गोदानेन च कीर्तिताः ।
 ते लोकाः प्राप्यते पुंभिः पादपानां प्ररोहणे ॥
 अश्वत्थमेकं पित्रुमर्हमेकं
 न्यग्रोधमेकं दश पुष्पजातीः ।
 दे द्वे तथा दाडिममातुलुङ्गे
 पञ्चाक्षरोपी नरकं न याति ॥
 यथा सुपुत्रः कुलसुहरेदि
 यथातिष्ठतुक्ताभियमप्रयवान् ।
 तथात्र वृक्षाः फलपुष्पभूताः
 स्वं स्वामिनं नरकादुद्धरन्ति ॥
 गोकर्ण उवाच ।
 इत्यनर्थं यथा नीतमग्निहोत्रं तदुच्यते ॥
 छायाविश्रामपथिकैः पशूणां निलयेन च ।
 पत्रमूलत्वगादींश्च औगंधार्थेन देहिनाम् ॥
 उपकुर्वन्ति वृक्षस्य पञ्चयज्ञः स उच्यते ।
 एष्टवृक्षानि कष्टानि नृद्वजन्तुयहास्तथा ॥
 सत्रनिर्वर्त्तनं प्रोक्तं भिक्षा पत्रैः समाकृता ।
 फलानि वल्हरे मध्ये द्विवारं शाकुनादयः ॥
 चांवल्हरे पितृमार्तुरपकारं फलैः कृतम् ।
 एवं पुत्र ममारोप्या एवं तत्पत्न्यो विदुः ॥”
 इत्यादि पाराशरपुराणे गोकर्णगाथात्मनामा-
 ध्यायः ॥ १०॥ अथ वृक्षारोपणं यथा,—
 “अश्वत्थो वटवृक्षश्च न च्छेत्यः कदाचन ।

वृक्षः

न च्छेत्यो विस्मद्वृक्ष उडुम्बरश्च कदाचन ।
 कर्मण्याश्चैव ये वृक्षा न च्छेत्याः कदाचन ॥”
 इति च वाराहपुराणे ब्राह्मणदीक्षासूत्रं नामा-
 ध्यायः ॥ १०॥ वृक्षोत्पाता यथा,—
 “पुरेषु येषु वृक्षान्ते पादपाश्चैव रोदिताः ।
 रुदन्तो वा हवन्तो वा सवन्तो वा बहुनृसान् ॥
 अरोगा वा विना वातं शाखा सुचनयथ
 हुमाः ।
 फलं पुष्पं तथा काये दर्शयन्ति दिहायनाः ॥
 पूर्वावस्थां दर्शयन्ति फलं पुष्पं तथा भवेत् ।
 क्षीरं स्नेहं मदं रक्तं मधु तोयं सवन्ति च ॥
 शुष्यन्त्यरोगाः सद्यसा शुष्का रोहन्ति वा
 पुनः ।
 उत्तिष्ठन्तीह पतिताः पतन्ति च तथोन्नताः ॥
 एवं वक्ष्यामि ते व्रक्षन् विपाकफलमेव च ।
 रोदने याधिमभ्येति हवने देशविभ्रमम् ॥
 शाखाप्रपतने क्रुम्यात् संश्रामे धोधपातनम् ।
 बालानां मरणं क्रुम्याद्बालानां फलपुष्पिता ॥
 खराद्यभेदं कुरुते फलपुष्पमनन्तरम् ।
 क्षयं सर्वत्र गोक्षीरे स्नेहे दुर्भिच्छलक्षणम् ॥
 बाहनापचयं मद्यं रक्तं संश्राममादिशेत् ।
 मधुसावे भवेद्वाधिर्नैलसावे न वर्धति ॥
 अरोगं श्रीयन् श्रेयं व्रक्षन् दुर्भिच्छलक्षणम् ।
 शुष्कस्य संप्ररोहस्तु वीर्यमन्तश्च ह्रियते ॥
 उत्पाने पतितानाश्च भयभेदकरं भवेत् ।
 स्थानात् स्थानान्तु गमने देशभङ्गनपादिशेत् ॥
 ज्वलत्क्षपि च वृक्षेषु रोदस्तु च घनक्षयम् ।
 एतन् पूजितवृक्षेषु सर्वं राज्ञो विपद्यते ॥
 पुष्पे फले वा विव्रते राज्ञो न्यतुं तथादिशेत् ।
 अन्येषु देवयुक्तेषु वृक्षोत्पातेश्च मन्त्रितः ॥
 आच्छादयित्वा तं वृक्षं गन्धमाक्षौर्विभूषयेत् ।
 वृक्षोपरि तथा च्छर्वं क्रुम्यात् पापप्रशान्तये ॥
 शिवमभ्यर्चयेद्देवं पशुचासौ निवेदयेत् ।
 शूलेभ्य इति यद्वोमा क्षत्वा रुदं जपेत्तथा ॥
 मध्वाध्ययुक्तेन तु पायसेन
 संपूष्य विप्रांस्तुरश्च दद्यात् ।
 गीतेन वृक्षेन तथाचर्चनेन
 देवं हरें पापविनाशहेतोः ॥”
 इति मास्त्रे अङ्गुतशान्तिवृक्षोत्पातप्रशमनं नाम
 २०६ अध्यायः ॥ १०॥ अथ वृक्षप्रतिष्ठा ।
 भीष्म उवाच ।
 “पादपानां विधिं व्रक्षन् यथावद्विस्तारादह ।
 विधिना येन कर्तव्यं पादपोद्व्यापनं बुधैः ।
 ये च लोकाः स्मृतास्तेषां तानि चैव वदस्व मे ।
 पुलस्त्य उवाच ।
 पादपानां विधिं वक्ष्ये तथेवीद्यानभूमिषु ।
 तद्भागविधिवत् सर्वं समाप्तिं जगदीश्वर ॥
 कृत्वा मण्डपसंसारं स्थात्वा प्रयतमानमः ।
 पूजयेद्वाङ्मणं तद्वह्निमवस्थानुलेपनैः ॥
 सर्वैर्गन्धदकैः सिक्ताभानापुष्पविभूषितान् ।
 वृक्षान्माक्ष्येरुंक्ष्यैव श्रामोभिरगिवेदयेत् ॥
 मूष्या चैव तथा कार्यं नर्त्तयै कर्णवेधनम् ।

वृक्षः

कुललचापि दातयं नद्वेष्टमश्लाकया ।
फलानि सप्त चाष्टौ वा कलधौतानि कारयेत् ।
प्रत्येकं सर्ववृक्षाणां वेद्यां तानधिवासयेत् ॥
धूपन्तु गुग्गुलुं श्रेष्ठं ताम्रपात्रैरधिष्ठितम् ।
मन्त्रान् धान्यभृतः कृत्वा गन्धमाल्यानुलेपनैः ॥
कुम्भान् स सर्ववृक्षेषु स्थापयित्वा व्रतौ स्वयम् ।
पूजयित्वा दिनान्ते च कुम्भाद्विजनिभक्त्यम् ॥
यथा च लोकपालानामिन्द्रादीनां विधानतः ।
वगस्यतेरधवासमेवं कार्यं दिजातिभिः ॥
ततः शुक्लांबरधरः मौर्वर्णकृतशेखराम् ।
स्वर्गशृङ्गां कांस्यदीपां गां दद्याच्छुभशालि-
नीम् ॥

पयस्विनीं वृक्षमध्याद्गुणैश्चैत्रासुदसुखीम् ।
ततोऽभिषेकमन्त्रेण वाद्यमङ्गलगीतकैः ॥
जगत्पुत्रः कामायजायां धारयैरभितक्षथा ।
तैश्च कुम्भैः संक्षपन्तं कुम्भाद्भ्रातृगणपुङ्गवः ॥
शुक्लाम्बरधरः शुद्धो यजमानः स्वयं जपेत् ।
गोभिर्बिभ्रतः सार्वावृत्तिवस्तु समाहितः ॥
हेमस्तनूः सकटकैरङ्गुलीयैः पविर्जकैः ।
वासोभिः श्रयनीयैश्च सहोपस्कारपादुकैः ॥
श्रीरामिषैर्वस्त्रैश्च दद्याद्वायवदिनचतुष्टयम् ।
शोमश्च सर्पिषा कार्यो यवैः कृष्णतिलैरपि ॥
पलाशचमिधः शक्ताश्चतुर्थैश्च तथोत्पवः ।
दक्षिणा च पुनस्तद्वत् त्रैलोक्या तत्रापि शक्तिः ॥
यद्यद्विष्टनमं किञ्चित्तद्व्यादमत्तरः ।
आचार्यैर्द्विगुणं दत्त्वा प्रणिपत्य समापयेत् ॥
अनेन विधिना यस्तु कुम्भाद्वृक्षोत्सवं सदा ।
नञ्जान् कामानवाप्नोति तत् तदानन्त्यमनुते ॥
यद्येकमपि राजेन्द्र वृक्षं संस्थापयेद्बुधः ।
सोऽपि स्वर्गे वसन् राजन् यावद्विष्टशतत्रयम् ॥
भूतभयांश्च मनुजांस्तारयेद्भोमसंमितान् ।
परमां सिद्धिमाप्नोति पुनरावृत्तिदुर्लभाम् ॥
य इदं श्रवयामित्यं आवयेत्तपि मानवः ।
सोऽपि संपूज्यते देवैर्ब्रह्मलोकं महीयते ॥

इति पादो वृक्षवृत्तः २६ अध्यायः ॥ * ॥
वृक्षवृत्तः दीप्तो यथा,—
“तस्मात् तद्देव्ये वृक्षान् सुपुष्पफलान् कदा ।
यदीच्छेत् कुलवृष्टिश्च धनवृष्टिश्च प्राप्तुमीम् ॥
सन्निधौ देवतानाञ्च शिष्यैश्च कथितानपि ।
हेदिगान्देव्येस्त्वोक्तं मरकटवृष्टिचतुष्टयैः ॥
शुभशान्तिभेदेस्त्वोक्तं चित्रावृष्टि निपातिते ।
सन्निधौ चैव याति सौमावृष्टि निपातिते ।
तस्मात्तन्मन्त्रेण देवमाधिष्ठितं कश्चित् ॥
वापीकूपतलागाणां हेदने रोधने स्तुते ।
कुलान्यकुलानां यानि नराणां तद्वरात्मनाम् ॥
तद्वत् हेदयद्यस्तु वृक्षान् क्षायासुशीतलान् ।
वसिष्ठवने घोरे गीर्णते वमकिकुरेः ॥
नगरोपवने वृक्षान् प्रसादाद्दिष्टि रत्नयः ।
अथ भवैर्भरकं नाम जुम्भयं रोधदर्शनम् ॥
पिलादिपालनं कुम्भाङ्गुलिं भयदमनया ।
श्रीवृक्षानोपयेत् पञ्च यदि स्मरति शीयते ॥
इत्यादि वैष्णवपुराणे वाग्यारामप्रतिष्ठाध्यायः ॥

वृक्षमे

अथ वृक्षारोपणनञ्चादि । अतभिषा मूलं
विशाखा मृगशिरः उत्तरफल्गुनी उत्तराषाढा
उत्तरभाद्रपद रोहिणी ज्येष्ठा पुष्यः रेवती च ॥
राजमार्गते ।

“प्राज्ञेश्वरयोत्तरादिति मध्यामार्गवृत्तित्या-
श्विनी-

पौष्णशुक्लमरीचयः अतभिषा स्वातिर्विशाखा
तथा ।

जिवाकेन्द्रमितेन्द्रनन्दनदिने वारे स्थिरस्योदये
श्रवणां वपने भवन्ति लवने श्रुते तिथौ
रोपणे ॥ ३ ॥

हेमाम्भवा वृक्षवीजं स्नातो मन्त्रेण रोप-
येत् ।

वस्तुमेति सुशीतेति पुण्यदेति घरेति च ।
नमस्ते तुभ्ये नित्यं हुमोऽयं वृक्षनामिति ॥ * ॥
अथ वृक्षप्रतिष्ठाननञ्चाणि । पुष्यः अश्विनी
ष्येष्ठा पूर्वफल्गुनी धनिष्ठा मृगशिरः स्वाती
आर्द्रा मघा रोहिणी मूलं ज्येष्ठा रेवती
अनुराधा श्रवणा पुनर्वसुश्च । यथा हि ।

“पुष्याश्विभृगुभगदेवतवास्येषु
चन्द्रानिवेशमवरोहिणिमूलवृक्षे ।
पौष्णानुराधहरिभेध पुनर्वसौ च
कार्याभिषेकतत्तत्प्रतिष्ठति ॥” * ॥

अथ विहिततिथ्यादिः । भविष्ये ।
“प्रतिपच्च द्वितीया च तृतीया पञ्चमी तथा ।
दशमी त्रयोदशी चैव पौर्णमासी च कीर्तिता ॥
चौमो वृक्षप्रतिष्ठेव शुक्रश्चैव तथा बुधः ।
एते सौम्यग्रहाः प्रोक्ताः प्रतिष्ठायामकर्मणि ॥”
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

वृक्षकः, पुं, कुटनवृक्षः । इति रत्नमाला ॥ वृक्ष-
मानवश्च ॥ (यथा, रघुवंशे । १ । १० ।

“सितं स्वयमिव स्नेहाद्व्यमयाग्रमवृक्षकम् ॥”)
वृक्षचरः, पुं, (वृक्षे चरतीति । चर + टः ।)
वानरः । इति धनञ्जयः ॥

वृक्षच्छायं, स्त्री, वृक्षानां वृक्षाणां छाया । यथा ।
वृक्षस्य वृक्षयोर्वा छाया वृक्षच्छाया वृक्ष-
च्छायम् । वहुले तु वृक्षच्छायमिति । वृष्टा-
श्याया बहुनाश्चेदिति स्त्रीबलम् । इति स्त्री
नपुंसकलिङ्गसंश्लेषे भरतः ॥

वृक्षधूपः, पुं, श्रीवेष्टः । इति राजनिर्घण्टः ॥

वृक्षनाथः, पुं, (वृक्षाणां नाथः ।) वटवृक्षः ।
इति शब्दरत्नावली ॥

वृक्षपाकः, पुं, वटवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

वृक्षभवनं स्त्री, (वृक्षस्थितं भवनम् ।) वृक्षकोटरम् ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥

वृक्षमक्षा, स्त्री, (वृक्षं भक्षयतीति । भक्ष + मक्ष् ।
ततश्चाप् ।) वन्दाकः । इति भावप्रकाशः ॥

वृक्षमिन्, स्त्री, (वृक्षं भिनत्तीति । भिद् + क्तिप् ।)
वृक्षमिद्, वाची । इति हेमचन्द्रः ॥

वृक्षमेदी, [न] पुं, (वृक्षं भिनत्तीति । भिद् +
मिनिः ।) वृक्षादनः । इत्यमरः ॥ नेहाणि इति
भाषा ॥ टट्टः । इति हेमचन्द्रः ॥

वृक्षायु

वृक्षमर्कटिका, स्त्री, (वृक्षस्य मर्कटिका ।) जल-
विशेषः । काट्विडाल इति भाषा ॥ इति
केचित् ॥

वृक्षमृद्, पुं, (वृक्षमृदि भवतीति । मृ + क्तिप् ।)
जलवेतसः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

वृक्षरुक्षा, स्त्री, (वृक्षे रोक्षतीति । रुक्ष + कः ।
ततश्चाप् ।) वन्दा । इत्यमरः ॥ अमृतश्रवा ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

वृक्षवाटिका, स्त्री, (वृक्षस्य वाटिका ।) अमाल-
गणिकागोष्ठीपवनम् । इत्यमरः ॥

वृक्षादनः, पुं, (वृक्षमत्ति नाशयतीति । अद् +
ल्युः ।) वृक्षमेदी । इत्यमरः ॥ नेहाणि इति
भाषा । (यथा, महाभारते । ५ । १५४ । ८ ।

“सकीलकृकाचाः सर्वे वासी वृक्षादनान्विताः ॥”)
अमृतश्रवः । मधुच्छ्वभम् । कुटारः । इति
मेदिनी ॥ पियालः । इति धरणिः ॥

वृक्षादनी, स्त्री, (वृक्षमत्तीति । अद् + ल्युः ।
स्त्रियां ङीष् ।) वन्दा । विदारौकन्दः । इति
मेदिनी । ने, २१६ ॥

वृक्षादिरुद्धकं, स्त्री, आलिङ्गनम् । इति शब्द-
वृक्षादिरुद्धकं, माला ॥

वृक्षान्तं, स्त्री, (वृक्षस्यान्तम् ।) महान्तम् । तेलु-
लीति स्वातम् । इति रायसुकुटः ॥ महादा ।
इति भरतादयः ॥ अमलकुटा । इति सार-
सन्दरी ॥ युका । इति भागुदीक्षितादयः ॥
तत्पण्यायः । तित्तिङ्गीकम् २ चुक्रम् ३ । इत्य-
मरः ॥ अमृतशकम् ४ चुक्रान्तम् ५ तित्तिङ्गी-
फलम् ६ आकान्तम् ७ अमृतपूरम् ८ पूरान्तम् ९
रक्तपूरकम् १० चुङ्गान्तम् ११ वीजान्तम् १२
फलान्तकम् १३ अमृतवृक्षम् १४ अमृतफलम् १५
रसान्तम् १६ श्रेष्ठान्तम् १७ अमृतम् १८
अमृतवीजम् १९ चुक्रफलम् २० । अस्य गुणाः ।
कटुत्वम् । कषायत्वम् । उष्णत्वम् । कफार्श-
स्तृणाचमीरोदरवृद्धदादिगुल्मातिसारव्रणदीव-
नाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च ।
“वृक्षान्तमाममन्त्रेण वातघ्नं कफपित्तलम् ।
पक्वन्तु गुरु संघ्राहि कटुकं तुवरं लघु ॥
अम्लोष्णं रोचनं रुच्यं दीपनं कफघ्नान्तकम् ।
वृष्णाश्रयिहृणीगुल्मशूलहृद्भोगजन्तुनि ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

वृक्षान्तः, पुं, (वृक्षे अन्तो यस्य ।) आभ्रातकः ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥

वृक्षाशुर्वेदः, पुं, (वृक्षस्याशुर्वेदः ।) तरुचिकित्-
सादिशास्त्रम् । तद्वया, —
धन्वन्तरिरुवाच ।

“वृक्षाशुर्वेदमाख्यास्ये अक्षसोत्तरतः शुभः ।
प्राग्बो याग्यतस्त्वाम् आप्येऽश्वत्थं क्रमेण तु ।
दक्षिणां दिशस्तुपद्माः समीपे कण्टकद्वयः ॥
उद्यानं सृष्ट्वासे स्यात् तिलान् वाप्यथ
पुष्पितान् ।
गङ्गीयादीपयेद्वृक्षान् शिवं चन्द्रं प्रपूजयेत् ॥
ध्रुवादि पञ्च वायस्यं वृक्षं प्राज्ञैश्चैव ॥

हज

नञ्जाणि तथा स्रुतं शस्यन्ते इमरोपये ॥
प्रवेशयेन्नदीवादान् पूज्यरिग्यान् कारयेत् ।
हस्ता मथा तथा मेत्रमात्रं पुण्यं सवासवम् ॥
जलाश्रयसमारम्भे वारणशोभरात्रयम् ।
संपूज्य वरुणं विष्णुं पर्जन्यं तत् समारभेत् ॥
अरिष्टाशोकपुष्पागशिरीषाश्च प्रियङ्गवः ।
अशोककंदलीगन्धुसधा वज्रसदाहिमाः ॥
सायं प्रातस्तु चर्मर्तौ श्रोतकावे दिगन्तरे ।
वर्षारात्रे भुवः शोषे सेक्तया रोपिता हमाः ॥
उत्तमं विशनिर्हृता मध्यमं पोरुशान्तरम् ।
स्थानात् स्थानान्तरं कार्यं हक्षाणां द्वादशा-
न्तरम् ॥
विफलाः स्युर्धना हक्षाः शस्त्रेणादौ हि शोष-
नम् ।

विहङ्गहृतपक्षात्तान् सेचयेच्छीतवारिणा ॥
फलनाशे कुलत्वेच माघैर्मुहूर्तेयैस्त्रितैः ।
हृतशीतपयःसेकः फलपुष्पाय सर्वदा ॥
आविकात्रशृङ्गचूर्णं यवचूर्णं तिलाणि च ।
गोमांसमुदकचेति सप्तरात्रं निधाययेत् ॥
उत्तुसेकः सर्वहक्षाणां फलपुष्पादिद्विदः ।
मत्स्याम्भसा तु सेकेन हृदिर्भवति प्राश्रिनः ॥
विहङ्गहृतलोपेतं मत्स्यं सायं हि यो हृदम् ।
सर्वेयामविशेषेण हक्षाणां रोहवर्द्धनम् ॥

हत्याजेये महापराये हक्षाभुर्जदः ॥

(अत्यान्वद्विवरणं हृत्सर्वहतायां ५५ अध्याये
दृश्यम् ॥)

हृत्पार्श्वः, स्त्री, (हृत्ते अर्चनीति । अर्च + अच् ।
टाप् ।) महाभेदा । इति राजनिर्घण्टः ॥
हृत्प्रातयः, पुं, (हृत्त आलथो यस्य ।) पक्षी ।
इति शब्दमाला ॥

हृत्प्रावाचः, पुं, (हृत्ते आवाचो यस्य ।) हृत्कोटर-
वाची । इति केचित् ॥

हृत्पार्श्वी, [न] पुं, (हृत्तमान्नयतीति । आ + श्रि
+ णिनिः ।) चन्द्रोलूकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

हृत्पोषकः, पुं, कर्माकारः । इति शब्दमाला ॥

हृत्, ई ध हृत् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (रघा-
पर०-सक०-सेट् । अणिङ्निष्ठः ।) ई, हृत्तः ।
ध, हृत्तः । परीहृत्तते । वर्णनार्थोऽयमित्येके ।
इति दुर्गादासः ॥

हृत्, ई कि त्यागे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा-
भा०-च-पर०-सक०-सेट् । अणिङ्निष्ठः ।) ई,
प्रक्तः । सि, वर्णयति वर्जयति । इति दुर्गादासः ॥

हृत्, ई ध हृत् । त्यागे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(रघा० पर०-सक०-सेट् । अणिङ्निष्ठः ।) ई,
हृत्तः । ध, हृत्तः । वरीहृत्तते । इति दुर्गादासः ॥

हृत्, य ह हृत् त्यागे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(अदा०-आत्त०-सक०-सेट् ।) सप्तमस्य । ल,
ह, हृत्तः । ह, हृत्तः । इति दुर्गादासः ॥

हृत्, य ह हृत् त्यागे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(अदा०-आत्त०-सक०-सेट् ।) सप्तमस्य । ल,
ह, हृत्तः । ह, हृत्तः । इति दुर्गादासः ॥

हृत्, य ह हृत् त्यागे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(अदा०-आत्त०-सक०-सेट् ।) सप्तमस्य । ल,
ह, हृत्तः । ह, हृत्तः । इति दुर्गादासः ॥

हृत्, य ह हृत् त्यागे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(अदा०-आत्त०-सक०-सेट् ।) सप्तमस्य । ल,
ह, हृत्तः । ह, हृत्तः । इति दुर्गादासः ॥

हृत्

हृत्तनं, स्त्री, (हृत् + "कृष्टृणोति ।" उणा० २।२।१।
इति वयुः ।) पापम् । इत्युणादिकोषः ॥ आका-
शम् । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिरुक्तिः ॥
निराकरणम् । इति संक्षिप्तसारोणादिरुक्तिः ॥
(संश्रामः । यथा, ऋग्वेदे । १ । ६३ । ३ ।

"त्वं शुण्णं हृत्तने एवे ॥"

"हृत्तन इत्यादीनि त्रीणि संश्रामनामानि अत्र
पूर्वे विशेषणे हृत्तने वर्जनशुक्ते संश्रामे हि
वीराः पुरुषा वर्ज्यन्ते सिंखन्ते ।" इति तद्भाष्ये
सायणः ॥ वलम् । इति निघण्टुः । २ । ६ ॥
यथा, ऋग्वेदे । १ । १६६ । १५ ।

"विद्यामेवं हृत्तनं जीरदानुम् ।"

"हृत्तनं वलम् ।" इति तद्भाष्ये सायणः ॥

प्राणिजातम् । यथा, ऋग्वेदे । १ । ४८ । ५ ।

"जरयन्ती हृत्तनं पद्मदीयते ।"

"हृत्तनं गमनशीलं जङ्गमं प्राणिजातं जर-
यन्ती * * * हृत्तनं हृत्तौ वर्जने । वर्ज्यते इति
हृत्तनं प्राणिजातम् । हृष्टं हृत्तमिन्द्रिनिधा-
भूयः वयुरिति वयुप्रत्ययः । किञ्चाक्षपधगुणा-
भावः योरनादेशे प्रत्ययसरः ।" इति तद्भाष्ये
सायणः ॥)

हृत्तनः, पुं, (हृत् + वयुः ।) केशः । कुटिले, त्रि ।
इत्युणादिकोषः ॥ (वाधके च त्रि । यथा,
ऋग्वेदे । ६ । ३५ । ५ ।

"तमागूतं हृत्तनमन्यथा चिच्छूरो ।"

"हृत्तनं वाधकम् ।" इति तद्भाष्ये सायणः ॥)

हृत्तिः, स्त्री, जनभूमिः । इति केचित् ॥

हृत्तिनं, स्त्री, (हृत्तौ वर्जने + "हृत्तेः किञ्च ।"
उणा० २ । ४७ । इति इन्द्र । स च कित् ।)

पापम् । इत्यमरः ॥ (यथा, भागवते । १० ।
२६ । ३८ ।

"तत्रः प्रसीद हृत्तिगार्ह्येन वेष्टितुमस्तम् ।"

इत्यमरः । यथा, तत्रैव । १ । ७ । ४६ ।

"हृत्तिनं नार्हति प्राप्तुं पूज्यं कथमभौक्ष्यः ॥"

पापविशिष्टे, त्रि । यथा, महाभारते । २।२२।४।

"हृत्तिनां गतिमाप्नोति श्रेयसोऽप्युपहन्ति च ॥"

रक्तधर्मः । भुमम् । इति हेमचन्द्रः ॥

हृत्तिनः, पुं, केशः । कुटिले, त्रि । इति मेदिनी ।
ने, १३६ । (यथा, ऋग्वेदे । ६ । ४६ । १३ ।

"अधमने अध्वनि हृत्तिने पयि श्येना इव अय-
स्यतः ॥"

"हृत्तिने कुटिले पयि ।" इति तद्भाष्ये सायणः ॥

हृत्त, हृत्त उ भक्ते । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तना-
उभ०-सक०-सेट् । ङावेट् ।) हृत्त, हृत्तेति

वर्णयति वर्जयति । उ, वर्णयति हृत्ता ।
इति दुर्गादासः ॥

हृत्त, क दीप्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-पर०-
अक०-सेट् ।) क, वर्णयति । इति दुर्गादासः ॥

हृत्त, हृत्त उ भक्ते । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
आत्त०-स्यसतोः उभ०-अक०-सेट् । ङावेट् ।)

हृत्त, वर्णयति । उ, वर्णयति हृत्ता । य, वर्णयति
विहृत्तयति । हृत्त, अहृत्तन् । इति दुर्गादासः ॥

हृत्तः

हृत्त, व ड उ सम्भक्तौ । वरये । इति कविकल्प-
द्रुमः ॥ (दिवा०-आत्त०-सक०-सेट् । ङावेट् ।)
य ड, हृत्तते । उ, वर्णयति हृत्ता । सम्भक्तिः
सेवनम् । इति दुर्गादासः ॥

हृत्तः, त्रि, (हृत् + क्तः ।) कृतवरणः । तत्पर्यायः ।
हृत्तः २ वाहृतः ३ । इत्यमरः ॥ (यथा, हरि-
वंशे । १२७ । १७ ।

"तथा हृत्तवधे प्राप्ते खाद्यायार्थं हृत्तो मया ॥"
आहतस्य ॥

हृत्तपद्मा, स्त्री, (हृत्तानि पञ्चाण्यस्याः ।) पुत्तदात्री ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

हृत्तिः, स्त्री, (हृत् + क्तिन् ।) वेष्टनम् । तत्पर्यायः ।
वरः २ । इत्यमरः ॥ (यथा,—

"न हि ष्कायादानैः पधिकणमगन्तापहरयं
फलैर्वा पुष्यैर्वा न सुरमगुणप्रीणनमपि ।

अरे रे मन्दारद्वय सद्यमेतत्तनुचितं
हृत्तीभूतो दद्यस्वपरमपरेणां फलमपि ॥"

इत्युद्धटः ॥)

प्रार्थनाविधेयः । इत्यन्वै । इति भरतः । वर-
णम् । इति मेदिनी ॥ गोपनम् । इति शब्द-
रत्नावली ॥

हृत्तिहृत्तः, पुं, विकृतहृत्तः । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ हृत्तिकारके, त्रि ॥

हृत्तं, स्त्री, (हृत्त + क्तः ।) चरित्रम् । (यथा,
कथाचरित्रागरे । ३ । १४ ।

"तत्र तस्युर्निधानं भर्तुं न ध्यायन्तः किञ्चिद्वृत्तयः ।
प्रापयामि सतीहृत्तं किं तु सन्ति कुलक्षयः ॥"

पद्यम् । इत्यमरः ॥ यथा, छन्दोमञ्जरीम् ।

"पद्यं पतुष्यदी तत्र हृत्तं जातिरिति विधा ।

हृत्तमक्षरसंख्यातं जातिमात्राकृता भवेत् ।
सममह्वसमं हृत्तं विषमस्यति तत्रिधा ॥"

हृत्तिः । इति मेदिनी ॥ वेदोघितस्वाचारस्य
परिपाजनम् । इति हृत्ताध्ययनविश्वटीकायां

भरतः ॥ (वार्त्ता । यथा, कथाचरित्रागरे ।
५८ । ११६ ।

"न मार्गाहृत्तमेतज्जं वाच्यं पिष्टयष्टे त्वया ॥"

आचारः । यथा, मनी । ४ । २६० ।

"अनेन विप्रो हृत्तेन वर्णयन् वेदशास्त्रयित् ।
यपेतकत्वायो नित्यं ब्रह्मलोके मर्धयति ॥"

हृत्तः, त्रि, (हृत्त + क्तः ।) अतीतः । (यथा,
रामायणे । २ । ६० । ७ ।

"जानन् दशरथं हृत्तं न राजानमुदाहयन् ॥"

"हृत्तमतीतम् ।" इति तद्भाष्याः । हृत्तः ।
वर्तुलः । (यथा, भागवते । ४ । २५ । २४ ।

"स्त्री साक्षितकेशोरी समहृत्तौ गिरन्तरी ॥"

हृत्तावरणः । इत्यमरटीका ॥ अतीतः । अतः ।
इति मेदिनी ॥ (निष्पन्नः । यथा, रघुः । १।२८।

"स हृत्तचूडसलकाकपक्षके-
रमात्पुष्पैः सवयोभिरन्वितः ॥"

जातः । यथा, रघुवंशे । २ । ५८ ।

"सद्यन्वमाभासपूज्यमाहु-
हृत्तः स नौ मङ्गलयोद्योगानौ ॥"

वृथादा

“तथा वृत्रवधे ग्रामे साहाय्यार्थं वृत्ती मया ॥”
अस्य विशेषविवरणन्तु देवीभागवते मण्डलके
१ अध्यायमारभ्य द्रष्टव्यम् ॥ * ॥ मेघः । (यथा,
ऋग्वेदे । ३ । ३३ । ६ ।

“इन्द्रो अन्ता अरदहजवाहु-

रपाहन् वृत्रं परिधिं नदीनाम् ॥”

“वृत्रं वृणोति आकाशमिति वृत्ती मेघस्तं मेघ-
मपाहन् जघान ॥” इति तद्वाक्ये सायणः ॥
पञ्चतविशेषः । इति मेदिनी ॥ इन्द्रः । इति
विश्वः ॥ शब्दः । इति सिद्धान्तकौमुद्यासुगादि-
वृत्तिः ॥

वृत्रदिट्, [वृ] पुं, (वृत्रं हेतीति । डिप् + किप् ।)
इन्द्रः । इति हेमचन्द्रः ॥

वृत्रभोजनः, पुं, गण्डौरः । समर इति ख्यातः ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥

वृत्रघ्ना, [वृ] पुं, (वृत्रं घ्नन्वान् । घन् + “प्रल-
भृन्वृत्रेषु किप् ॥” ३ । २ । ८० । इति क्रिप् ।)

इन्द्रः । इत्यमरः ॥ (यथा, भागवते । ६ । ७ । १६ ।
“अभ्युत्थाम्येव स्याद्विरो विप्रो भूत्वाह वृत्रघ्ना ॥”
यथा च ऋग्वेदे । १ । १०६ । ६ ।

“इन्द्रं कुलः वृत्रघ्नं शशीपतिम् ॥”

“वृत्रघ्नं वृत्राणां शत्रूणां हन्तारम् ॥” इति
तद्वाक्ये सायणः ॥

वृत्रारिः, पुं, (वृत्रस्थारिः ।) इन्द्रः । इति वृज-
यधः ॥

वृथा, व्य, निरर्थकः । तत्पर्यायः । सुधा २ अर्थ-
कम् ३ अविधिः ४ । इत्यमरः ॥ यथा,—

“अदृष्टपाशिको ग्रामो अदासीकश्च यदृष्टम् ।
अनाप्यभोजनं यच्च वृथा तदिति मे मतिः ॥”

इति बह्विपुराणे प्रेतोपाख्याननामाध्यायः ॥
अपि च ।

“वृथा वृष्टिः समुद्रस्य वृषस्य भोजनं वृथा ।
वृथा दानं समुद्रस्य नीचस्य सुकृतं वृथा ॥”

इति गारुडं ११५ अध्यायः ॥

वृथाजन्म, [वृ] स्त्री, (वृथा निरर्थकं जन्म ।)
निरर्थकजन्मम् । यथा,—

“वृथा जन्मानि पत्नारि वृथा दानानि षोडश ।
ताम्यहं संप्रवक्ष्यामि यथावद्वृत्तपुत्रैः ॥

अपुत्रस्य वृथा जन्म धर्मवाद्या नराः सदा ।
परपार्श्वं सदाश्रितं परतापरताश्च ये ॥”

इत्यादि बह्विपुराणे दानावस्थानिर्णयनामा-
ध्यायः ॥ अपि च ।

“येनं श्रुतं भागवतं पुराणं

नाराधितो येः प्ररूपः प्रधानम् ।

सुखे हृतं येन धरामराणां

तेषां वृथा जन्म नराधमानाम् ॥”

इति पुराणम् ॥

वृथादानं, स्त्री, (वृथा निरर्थकं दानम् ।) निष्फल-
दानम् । तत् षोडशविधम् । यथा,—

“देवपितृविहीनं यदौशधैः सदोषतः ।

हत्वानुकीर्तनाक्षेपे दद्याद्विप्रतयाग्निने ॥

अन्यायोपार्जितं दानं यद्यं ब्रह्मघ्नये तथा ।

वृद्धग

गुरवेऽवृत्तवक्ता यः स्तेनाय पतिताय च ॥

कृतप्राय च यद्वत्तं सर्वदा ब्रह्मविधिषु ।

पाचकाय च सर्वस्य वृषत्याः पतये तथा ॥

परिचारकाय भृत्याय सर्वत्र मिशुनाय च ।

इत्येतानि तु राजेन्द्र वृथादानानि षोडश ॥”

इति बह्विपुराणे दानावस्थानिर्णयनामाध्यायः ॥

अन्यत्र । न्यायमार्गेण यद्वत्तं ननु सप्तविधमपि
पुनर्नापहर्तव्यम् । यत् पुनरन्यायेन दत्तं नददत्तं

षोडशमपि प्रत्याहर्तव्यमेव । इत्यर्थादुक्तं भवति ।
नारदेन च ।

“दत्तं सप्तविधं प्रोक्तमदत्तं षाडशात्मकम् ॥”

इति प्रतिपाद्य दत्तादत्तयोः स्वरूपं विवृतम् ।

“पण्यसत्त्वं भूतिस्तुष्टा स्नेहात् प्रत्युपकारतः ।

स्त्रीमुल्लानुग्रहाद्यर्थं दत्तं दानविधौ विदुः ॥

अदत्तं भयक्रोधशोकवेगजनितैः ।

तथोक्तोपपत्तौ दत्तस्यैव सत्त्वयोगिनः ॥

वालमृष्टास्वतन्त्रान्तमत्तोन्मत्तापवर्जितम् ।

कर्त्ता ममेष्टं कर्म्मनि प्रतिष्ठाभेक्षया च यत् ॥

अपाने पाचमित्युक्ते कार्ये वा धर्मसंघते ।

यद्वत्तं स्यादविज्ञानाददत्तमिति तत् स्मृतम् ॥”

इति मिताक्षरा ॥

वृथामांवं, स्त्री, (वृथा निरर्थकं मांस्वम् ।) देवपितृ-
गृह्णमांस्वम् । तद्वत्तये प्रेतत्वं भवति । यथा,

“वृथारेता वृथामांसी वृथावादी वृथामतिः ।

गिन्दको द्विजदेवानां म प्रेतो जायते नरः ॥”

इति बह्विपुराणे प्रेतोपाख्याननामाध्यायः ॥

वृष्टं, स्त्री, श्रेष्ठजगामगन्धन्यम् । इत्यमरः ॥

वृष्टः, पुं, वृष्टदारकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

वृष्टः, त्रि, (वृष्टु वृष्टौ + क्तः ।) “यस्य विभाषा ।”

७ । २ । १५ । इति नेट् ।) गतयौवनः ।

प्रवृष्टः । (यथा, मनुः । २ । १५६ ।

“न तेन वृष्टो भवति येनास्य पतितं शिरः ।

यो वै युवाव्यधीयानस्तं देवाः स्युर्विरं विदुः ॥”)

पण्डितः । इति मेदिनी ॥ आद्यस्य पर्यायः ।

प्रवयाः २ स्यविरः ३ जीनः ४ जीर्णः ५ चरन्

६ । इत्यमरः ॥ यातयामः ७ जर्जरः ८ । इति

राजनिर्घण्टः ॥ पण्डितः । इति वटाधरः ॥

वृष्टकाकः, पुं, (वृष्टः काकः ।) काकविशेषः ।

दौष्टकाक इति भाषा । तत्पर्यायः । द्रोणकाकः

२ दम्भकाकः ३ क्षणकाकः ४ पञ्चतकाकः ५

वनाश्रयः ६ काकोलः ७ । इति हेमचन्द्रः ॥

वृष्टगङ्गा, स्त्री, (वृष्टा गङ्गा ।) नदीविशेषः ॥

बुद्धीगङ्गा इति ख्याता । यथा,—

“अस्मि नाटकशैले तु सरो मानसचक्षिभम् ।

यत्र सार्धं श्रेष्ठपुत्रा जलक्रीडां तदा हरः ॥

क्रूरते नरशार्दूलं स पर्वपट्टजशोभितं ।

तस्य पश्चिमधर्मपूज्यभागेश्वर सरित्तयम् ॥

अवतीर्णं प्रयागेव दक्षिणं सागरं प्रति ।

तस्य पश्चिमभागे तु नदी दिक्षरिकाश्रया ॥

दिग्गवाः क्षेत्रयन्ताताः तेन दिक्षरिका स्मृता ।

मध्यभागात् खता या तु शङ्करेयावतारिता ॥

वृष्टगङ्गाश्रया सा तु गङ्गेव फलदायिनी ॥

वृद्धदा

या निःस्वना पूर्वभागात्स्मादग्निरिवराजते
स्वर्णग्रीवेति विख्याता सा गङ्गासदृशी फले ॥
इति कालिकापुराणे कामरूपपीठे । अथवा
८२ अध्यायः ॥

वृद्धत्वं, स्त्री, (वृद्ध + त्व ।) वृद्धस्य भावः । तत्

पर्यायः । स्याविरम् ८ । इत्यमरः ॥ वार्द्धक्यम्

वार्द्धकम् ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा
रघुः । १ । २३ ।

“अनाश्रुत्य विषयेर्विद्वानां पारदम्बनः ।

तस्य धर्मरतेरासीदृद्धत्वं जरसा विना ॥”)

वाल्यादेरवधिमार्ह संश्रुतः ।

“वयस्तु त्रिविधं वाल्यं मध्यमं वार्द्धकं तथा ।

जनयोऽश्ववर्षस्तु नरो वालो निगद्यते ॥

त्रिविधः सोऽपि दुग्धाश्री दुग्धमाश्री तथाम-

भुक् ।

दुग्धाश्री वर्षपर्यन्तं दुग्धमाश्री शरद्वयम् ॥

तदुत्तरं स्याद्माश्री एवं बालस्त्रिधा मतः ॥

मध्ये षोडशसप्तत्योर्मध्यमः कथितो बुधैः । ।

चतुर्धा मध्यमं प्राहुर्बुवा द्वात्रिंशतो मतः ॥

चत्वारिंशत्समा यावत्तद्विहीर्यादिपूरितः ।

ततः क्रमेण क्षीयः स्यादुवावृद्धयति सप्ततिः ॥”

वीर्यादीत्यादिशब्देन रसादिसंस्थातिन्त्रिय-

वलीत्याद्या उच्यन्ते । क्षीयः सर्वधातिन्त्रिय-

वलीत्यादिर्घातः ।

“ततस्तु सप्ततेरुद्धं क्षीयधातुरसादिकः ।

क्षीयमायेन्द्रियवतः क्षीयरेता दिने दिने ॥

वलीपलितखालित्युक्तः कर्म्मसु चाक्षमः ।

कासश्वासादिभिः क्षिष्टो वृष्टो भवति मानवः ॥

वाक्ये विवर्जते शेषा पितं स्यान्मध्यमे-

रधिकम् ।

वार्द्धक्ये वर्द्धते यावद्विचार्यैतदुपक्रमेत् ॥”

उपक्रमेत् पितृकृतं तत् । तन्नाम्नरे तु ।

“वाक्यं वृद्धिश्च विमर्षा त्वगृह्यः श्रुतिविक्रमौ ।

बुद्धिः कर्म्मन्दिनं चेतो जीवितं दृष्टयो वृत्ते ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

वृष्टदारकः, पुं, (वृष्टो दारको बालक इव वज्रात् ।)

वीरताङ्कवृष्टः । इति भरतः ॥ विष्टुक् इति

वीजनाङ्का इति च वज्रभाषा । विधारा इति

हिन्दोभाषा । तत्पर्यायः । वृष्टगन्धा २ वृष्ट-
लान्ती ७ आधेगी ४ वृष्टः ५ । इत्यमरः ॥

वृष्टगन्धा ६ वृष्टलाद्री ७ वृष्टला ८ अन्ती ९

वृष्टा १० । इति तट्टीका ॥ वृष्टलो ११ वृष्टकः

१२ वृष्टामः १३ । इति पट्टाधरः ॥ वृष्टगन्धा

१४ वृष्टलान्तिका १५ । इति शब्दरत्नावली ॥

दीर्घयाजुका १६ वृष्टलान्तिका १७ वृष्टः १८

कोटरपुष्पी १९ अनाली २० वृष्टदाय २१ ।

अन्यान्तरे कोटरपुष्पीत्यादि वृष्टकोटरपुष्पीति

पाठः । अस्य गुणाः । गोच्यत्वम् । पिच्छित्व-

त्वम् । कण्वातकासामदीयनाशित्वम् । मल्य-

त्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ अथवा ।

“इसायनी वृष्टदारः शोधवातासमातजित् ॥”

इति राजवहसः ॥

वृद्धदाग, स्त्री, (वृद्धत्वनाशकं दागं यस्य ।) वृद्ध-
दारकवृद्धः । यथा, राजनिर्घण्टे ।
“वृद्धदारुद्वयं गौर्ध्नं पिच्छिलं कफवातनुत् ।
यत्नं काशामदोषतं द्वितीयं स्वस्ववीर्यम् ॥”
वृद्धनाभिः, त्रि, (वृद्धः प्रवृद्धो नाभिर्वस्य ।) उन्नत-
नाभिः । गौर्ध्नाभियुक्तयुक्ति इति भाषा ।
तत्पर्यायः । तुच्छिलः २ तुच्छिमः ३ । इत्यमरः ॥
वृद्धप्रपितामहः, पुं, (प्रपितामहादुद्धः ।) प्रपिता-
महनातः । इति शब्दरत्नावली ॥ तत्र कन्यायाः
सपिण्डता नास्ति । यथा । तेनात्मपक्षे वृद्ध-
प्रपितामहे सापिण्ड्यं निवर्तते इति प्रतिपादि-
तम् । अतएव प्रपितामहश्चात्र तत्त्वन्तर्तिभि-
सह सापिण्ड्याभावात् कन्याजननमरणयोस्त्येयं
सपिण्ड्याशौचं नास्ति किन्तु समानोदकनिमित्त-
मेवाशौचमिति । इति सुहिततत्त्वम् ॥
वृद्धवला, स्त्री, (वृद्धा वला ।) महासमझा । इति
राजनिर्घण्टः ॥
वृद्धराजः, पुं, अश्ववैतसः । यथा,—
“अत्यन्तो वृद्धराजश्च दावेतो तत्र कीर्तितौ ॥”
इति केचित् ॥
वृद्धवाहनः, पुं, आन्तरवृद्धः । यथा । सुपक्रो वृद्ध-
वाहनः । इति केचित् ॥
वृद्धविभीतकः, पुं, (वृद्धः प्रवृद्धो विभीतक इव ।)
आत्मातकः । इति शब्दमाला ॥
वृद्धश्रवाः, [सु] पुं, (वृद्धात् वृद्धस्यतेः श्रवणीतीति ।
श्रु + अश्रुत् । “वृद्धेभ्यः श्रवणीतीति वृद्धश्रवाः ।”
इत्युज्ज्वलदत्तः । ४ । २२६ । “वृद्धं प्रभूतं श्रवः
श्रवणं स्तोत्रं हविर्लक्ष्यमम्रं वा यस्य ।” इति
अग्निभाष्ये सायणः । १ । ८६ । ६ । “वृद्धं श्रवो
धनं कीर्तिर्वा यस्य ।” इति वेददीपे मध्वीधरः ।
१० । ६ ।) इन्द्रः । इत्यमरः ॥
वृद्धसंघः, पुं, वृद्धानां सङ्घः । तत्पर्यायः । वाह-
कम् । इत्यमरः । २ । ६ । ४० ॥
वृद्धस्त्रजकं, स्त्री, (वृद्धस्य स्त्रजम् । ततः स्त्रार्थं
कम् ।) इन्द्रतूणम् । बुद्धीर कृता इति भाषा ।
यथा, हारावल्याम् ।
“वृद्धस्त्रजकमित्वाहुरिन्द्रतूणं मनीषिणः ।
भीष्मपाशं वंशकणं वाततूणं मरुत्तजम् ॥”
वृद्धा, स्त्री, (वृद्ध + टाप् ।) गतयौवगा । बुद्धी
इति भाषा । तत्पर्यायः । पत्निकी २ । इत्य-
मरः ॥ पत्निका ३ । इति भरतः ॥ स्त्राविरा ४
निष्कणा ५ चरती ६ गतार्तवा ७ । इति
राजनिर्घण्टः ॥ तदवस्थाकाको यथा,—
“आयोद्धाश्रमपेक्षा तस्यो विंशता मता ।
मन्मथपञ्चाशतः प्रौढा वृद्धा भवति तत्परम् ॥”
इति कालिदासः ॥ ७ ॥
यपि य ।
“यानि गीयते नारी यावदयं गीयते ।
ततस्तु तस्यो ज्ञेया हाजिंशद्वत्तरावधि ।
तदूर्ध्वमधिष्ठा स्यात् पञ्चाशद्वत्तरावधि ।
वृद्धा तत्परतो ज्ञेया चरतीत्यवर्जिता ॥”
इति भावप्रकाशः ॥ १० ॥

तस्याः समीगे दीपो यथा,—
“बाला तु प्राणदा प्रोक्ता युवती प्राणहारिणी ।
प्रौढा करोति वृद्धत्वं वृद्धा मरणमादिशेत् ॥
निदाघशरदोऽन्ता प्रौढा वर्षावसन्तयोः ।
हेमन्ते शिशिरे योग्या न वृद्धा कापि शस्यते ॥
नार्त्तवे घोडशादवर्त्तु सप्तत्याः परतो न च ।
आयुष्कामो नरः स्त्रीभिः संयोगं कर्तुमर्हति ॥
पञ्चपञ्चाशतो नारी सप्तमप्रतितः पुमान् ।
दावेतो न प्रसूयेते प्रसूयेते विपर्ययात् ॥”
इति राजवल्लभः ॥ १० ॥
“शुक्लं मांसं स्त्रियो वृद्धा बालार्कस्तद्वत् दधि ।
प्रभाते मेषुर्न निद्रा सद्यः प्राणहराणि घट् ॥”
इति चाणक्यम् ॥ १० ॥
अङ्गुष्ठः । इति शब्दरत्नावली ॥ महाश्राव-
णिका । इति राजनिर्घण्टः ॥
वृद्धाङ्गुलिः, स्त्री, (वृद्धा अङ्गुलिः ।) हस्तपादयोः
स्थूलाङ्गुलिः । इड् अङ्गुल इति भाषा । तत्-
पर्यायः । अङ्गुष्ठः २ वृद्धा ३ । इति शब्दरत्ना-
वली ॥
वृद्धिः, स्त्री, (वृद्ध + क्तिन् ।) अष्टवर्गान्तर्गतौ-
वधविशेषः । तत्पर्यायः । योग्या २ ऋद्धिः ३
सिद्धिः ४ लक्ष्मीः ५ । इत्यमरः ॥ पुष्टदा ६ वृद्धि-
दात्री ७ मङ्गल्या ८ श्रीः ९ सम्यत् १० आशीः
११ जनेष्टा १२ भूतिः १३ सत् १४ सुखम् १५
जीवभद्रा १६ । अस्या गुणाः ।
“ऋद्धिर्वृद्धिश्च मधुरा सुस्निग्धा तिक्तशीतला ।
रुचिमेधाकरौ ज्ञेयावृद्धिर्लक्ष्मिहरा परा ॥
प्रयोगेऽनयोरेकं यथालाभं प्रयोजयेत् ।
तत्र यदातुमिष्टिः स्थापयमप्यत्र योजयेत् ॥”
इति राजनिर्घण्टः ॥ १० ॥
ऋद्धिवृद्धौ सत्यत्तिलक्षणनामगुणाः ।
“ऋद्धिर्वृद्धिश्च कन्दौ द्वौ भवतः कोषयामले ।
श्वेतलोमान्वितः कन्दो जलाचातः चरन्मूकः ॥
स एव ऋद्धिर्वृद्धिश्च मेढमप्येतयोर्ज्ञेयः ।
तूलयन्मिथमा ऋद्धिर्वाभावर्त्तफला च वा ॥
वृद्धिस्तु दक्षिणावर्त्तफला प्रोक्ता महर्षिभिः ।
ऋद्धिर्योग्या सिद्धिलक्ष्म्यौ वृद्धेरप्याश्रया इमे ॥
ऋद्धिर्वल्या चिदोषघ्नी शुक्रला मधुरा गुरुः ।
प्राणैर्यथ्यशरीरं स्फूर्ध्वारक्तपित्तविनाशिनी ॥
वृद्धिर्वर्मप्रदा शीता वृद्धणी मधुरा स्थूना ।
व्यापितासशमनी क्षतकाशक्षयापहा ॥
राज्ञामप्यष्टवर्गस्तु यतोऽयमतिदुर्लभः ।
तस्मादस्य प्रतिनिधिं शङ्कीयात्तदुत्तुङ्गं भिषक् ॥”
सुखसदृशः प्रतिनिधिः ॥ १० ॥ एतस्य प्रतिनिधि-
माह ।
“मेदा जीवककाकोली ऋद्धिद्वन्द्वेऽपि पासति ।
वरीविदार्यन्धगन्धवारारक्षीश्च क्रमात् क्षिपेत् ॥”
मेदा मृदामेदास्याने शतावरीमूलं जीवकर्षभक-
स्याने विदार्यमूलं काकलीकौरकाकोलीस्याने-
न्धगन्धामूलं ऋद्धिवृद्धिस्थाने वारारक्षीकन्दं
शुष्येत्तत्तुल्यं क्षिपेत् । इति भावप्रकाशः ॥ १० ॥
नीतिवेदिनां चयादिनिर्वाणान्तर्गतवर्गविशेषः ।

इत्यमरः ॥ नीतिवेदिनां नीतिशास्त्रज्ञानां
चयादिभिस्त्रिवर्गः । अन्येषां धर्मकामार्थः
पूर्वसुक्तः । अष्टवर्गस्यापचयः चयः । तस्यैवोप-
चयो वृद्धिः । तस्य नोपचयो नाप्यपचयः
स्थानम् । अष्टवर्गो यथा,—
क्षयिर्वणिक्पथो दुर्गं सेतुः कुञ्जरवन्धनम् ।
कन्याकरत्रलादानं सैन्यानाञ्च निवेशनम् ॥
अष्टवर्गः स्मृतो राज्ञामिति भरतः ॥ १० ॥
वर्धनम् । तत्पर्यायः । स्फातिः २ । इत्यमरः ॥
(यथा, मनुः । १२ । १२४ ।
“एष सर्वान् भूतानि पञ्चभिर्याप्य ऋत्तिभिः ।
जन्मवृद्धिचयेनैवं संसारयति चक्रवत् ॥”)
विष्कम्भादिस्त्रयविंशतियोगान्तर्गतैकादशयोगः ।
तत्र जातफलं यथा,—
“प्रसूतिकावे यदि वृद्धियोगो
नरः सुमीगो विनयान्वितश्च ।
धनप्रयोगमद्यैव दक्षो
विपचयः स्यात् क्रयविक्रयाभ्याम् ॥”
इति कीर्तीप्रदीपः ॥ १० ॥
कलान्तरम् । सुट् इति भाषा । अभ्युदयः ।
सन्दृष्टिः । इति मेदिनी ॥ (यथा, शिशुपाल-
वधे । १५ । १ ।
“अथ तत्र पाण्डुनगयेन
सदसि विहितं मधुद्विषः ।
मानमसद्वत् न चेद्विपतिः
परवृद्धिमत्सरि मनो हि मानिनाम् ॥”)
वृद्धिग्रहणनियमो यथा,—
“अशीतिभागे वृद्धिः स्यान्मासि मासि सवन्धके ।
वर्णक्रमाच्छतं द्वित्रिचतुष्पञ्चकमन्यथा ॥”
मासि मासि प्रतिमासं बन्धकं विश्वासार्थं यदा-
धीयते आधिरिति यावत् । बन्धकेन सह वर्त्तत
इति सवन्धकः प्रयोगस्तस्मिन् सवन्धके प्रयोगे
प्रयुक्तस्य द्रव्यस्याशीतितमो भागो वृद्धिर्धन्यः
भवति । अन्यथा बन्धकरहिते प्रयोगे वर्णानां
ग्राह्यादीनां क्रमेण द्वित्रिचतुःपञ्चकं शतं धर्मैः
भवति । ब्राह्मणेऽथमर्णे द्विकं शतम् । क्षत्रिये
त्रिकम् । वैश्ये चतुष्कम् । शूद्रे पञ्चकम् । मासि
मासीत्येव । द्वौ वा चयो वा चत्वारो वा पञ्च वा
इति द्वित्रिचतुःपञ्चाः । द्वित्रिचतुःपञ्चा अस्मिन्
शते वृद्धिर्दीयत इति द्वित्रिचतुःपञ्चकं शतम् ।
तदस्मिन् वृद्ध्या यथाभ्युक्तोपदा दीयते इति
कम् । इयं वृद्धिर्मासि मासि गृह्यत इति
कालिका । इयमेव वृद्धिर्विषयगणनया विभज्य
प्रतिदिवसं गृह्यमाणा कायिका भवति । तथा च
नारदः ।
“कायिका कालिका चैव कारिता य तथा परा ।
चक्रवृद्धिश्च शास्त्रेण तस्य वृद्धिस्तु विधा ॥”
इत्युक्तम् ॥
“कायाविरोधिनी श्रम्यत् पञ्चपादादि कायिका ।
प्रतिमासं सवन्ती या वृद्धिः सा कालिका मता ॥
वृद्धिः सा कारिता नाम यनिकेण श्रम्यं कृता ।
वृद्धेरपि पुनर्वृद्धिश्च वृद्धिर्वाहतेति ॥”

वृद्धिः

यदीदृशविशेषेण वृद्धिः प्रकारान्तरमाह ।
कान्तारगास्तु दशकं वास्तुमा विंशकं शतम् ।
कान्तारमरणं तत्र गच्छन्तीति कान्तारगाः
ये वृद्धा धनं गृहीत्वा अधिकलाभार्थं अति-
महनं प्रायश्चनविनाशप्रज्ञाम्यानं प्रविशन्ति ते
दशकं शतं दशुः । ये च सप्तमगाक्ते विंशकं
शतं मासि मासीत्वेव । एतदुक्तं भवति
कान्तारगेभ्यो दशकं शतं वास्तुदेभ्यश्च विंशकं
शतं उत्तमस्य प्यादवात् । यदाविनाशस्यापि
घटितत्वात् इति ॥ ७ ॥ इदानीं कारितं वृद्धि-
माह ।

“ददुर्गा खड्गतां वृद्धिं पर्वे चलासु जातिषु ॥”
पर्वे ज्ञाज्जादयोऽधमर्णा चपन्त्ये सवन्त्ये वा
खड्गतां साभ्युपगतां वृद्धिं चर्वासु जातिषु
दशुः । अपिदशतापि वृद्धिर्भवति यथाह
नारदः ।

“न वृद्धिः प्रीतिदशानां स्वादनाकारिता
क्षचित् ।

यनाकारितमप्युक्तं पत्तराहादिवर्तेते ॥” इति ॥
यस्तु याचितकं गृहीत्वा देशान्तरं गतस्तं प्रति
कात्यायनेनोक्तम् ।

“यो याचितकमादाय तमदत्ता दिशं गतेत् ।
कर्तुं संवत्सरात्तस्य तद्वर्गं वृद्धिमाप्नुयात् ॥”

इति ॥

यद्य याचितकमादाय याचितोऽप्यदत्ता देशा-
न्तरं गति तं प्रति तेनोक्तम् ।

“कनोहारमदत्ता यो याचितस्तु दिशं गतेत् ।
कर्तुं मासत्रयात्तस्य तद्वर्गं वृद्धिमाप्नुयात् ॥”

इति ॥

यः पुनः नन्देने मित्त एव याचितो याचितकं
न ददाति तं याचितकालादारभ्य वृद्धिं दापये-
माणा । यथाह ।

“नन्देनेपि मित्तो यस्तु न दद्यादयाचितः क्षचित् ।
तं ततो कारितां वृद्धिमनिच्छन्त्यश्च दापयेत् ॥”

इति ॥

यनाकारितवृद्धिरमयादौ नारदेनोक्तः ।

“पश्यन्तं भूतित्वांथी दन्तो यद्य प्रकल्पितः ।
यथादायाचितमया वर्तन्ते नाविमज्जिताः ॥

अविमज्जिता यनाकारिता इति ॥ ८ ॥ यद्युना
न्याविमज्जिते वृद्धिनिमित्तमाह । यन्मनिसु पशु-
र्योगान् । प्रयुतां र्वागां यनातिरिच वृद्धिः ।

प्रयुतां र्वागां पोषणाधमर्णा तनुपुष्टिगतति-
कामस्तु मयोमः सम्भवति । यद्यस्य चर-
चरिचोपिदः । यद्युना प्रयुक्तं न्यास्य

वृद्धिपदमनरेण चिरकालावस्थितस्तु कस्य
प्रत्यक्षेण यिती परा वृद्धिरितिचित्त पाह ।

रक्त्याहनुमा परा ।
“यद्यप्यपिचिरकालं यत्तुवृद्धिगुणा परा ॥”

रक्त्या तेनैववृद्धिपदमनरेण चिर-
कालावस्थितस्तु यद्यप्यपि वृद्धा पदमान-

स्तदनुमा वृद्धिः परा नातः परं वर्तते । तथा
रक्त्यापिचिरकालं यद्यप्यपि यत्तुवृद्धिः

वृद्धिः

त्रिगुणा द्विगुणा च वृद्धिः परा । वृद्धिरेव तु
रस्य त्रिगुण्युक्तम् । द्विगुणं चिरणं त्रिगुणं
धान्यं धान्येनैव रसा आख्याताः पुण्यल-
फलानि च । तुला एतं त्रितपमष्टगुणमिति ।

मनुना तु धान्यस्य पुण्यलफललादीनाम् पच-
गुण्युक्तम् । “धान्ये श्रदे लवे वाह्ये नातिज्ञा-
मति पचतामिति ॥” श्रदः चैत्रफलं पुण्यल-
फलादि । लवो मेयोर्वाचमरीकेशादि । वाह्यो

वलीपदतुरगादि । धान्यश्रदलववाह्यविषया वृद्धिः
पचगुण्युक्तं नातिज्ञातवीति । तत्राधमर्णयोग्य-

तावधेन दुर्भिक्षादिकाजपधेन च अवस्था
द्रष्टव्या । एतच्च सशतप्रयोगे सहाहाहरणे च

वेदितव्यम् । पुरवान्तरसंक्रमणेन प्रयोगान्तर-
करणे तस्मिन्नेव वा पुरुषे अन्यैकशः प्रयोगा-

न्तरकरणे सुवर्णादिकं द्वैगुण्यादितिकस्य पूर्व-
पदवर्तते । सशतप्रयोगेऽपि प्रतिदिनं प्रति-

मासं प्रतिवत्सवं वा वृद्धाहरणेऽधमर्णदेयस्य
द्वैगुण्यसम्भवात् । पूर्वाहृतवृद्धा सह द्वैगुण्य-

मतिकस्य वर्तते एव । यथाह मनुः । कुषोद-
वृद्धिर्द्वैगुण्यं नात्येति सहदाहृता । सहदाहि-

तित्वपि पाठोऽस्ति । उपचयार्थं प्रयुक्तं द्रव्यं
कुषीदं तस्य वृद्धिः कुषोदवृद्धिर्द्वैगुण्यं नात्येति

नातिज्ञातमिति । यदि सहदाहृता सशतप्रयुक्ता
पुरवान्तरसंक्रमणादिना प्रयोगान्तरकरणे

द्वैगुण्यमत्येति सहदाहृतेति पाठे श्रुतेः श्रुतेः
प्रतिदिनं प्रतिमासं प्रतिवत्सवं याधमर्णादा-

हृता द्वैगुण्यं नात्येतीति आख्येयम् । तथा
गौतमेनाप्युक्तम् । चिरस्थाने द्वैगुण्यं प्रयोग-

स्येति प्रयोगस्येत्येकवचननिर्देशात् प्रयोगान्तर-
करणे द्वैगुण्यातिक्रमोऽभिप्रेतः । चिरस्थान

इति निर्देशात् श्रुतेः श्रुतेर्द्वैगुण्ये द्वैगुण्याति-
क्रमो दर्शितः । इति मित्तवरा ॥ कुरण-

रोगः । धर्मः । इति चैमचन्द्रः ॥ सन्धुः ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥ शैवेयम् । धनम् । इति

राजनिर्णयः ॥ ७ ॥
वृद्धिमा, श्री, (वृद्धिरेव । सार्थे कन् ।) वृद्धिना-

मौषमम् । इति शब्दमाला ॥
वृद्धिजीविका, श्री, (वृद्धा जीविका ।) वृद्धदान-

जीविका । तत्त्वमयः । अर्थप्रयोगः २ कुषी-
दम् ३ । इत्यमरः ॥ कलात्मिका ४ । इति

शब्दरत्नावली ॥
वृद्धिः, पुं, (वृद्धिं ददातीति । दा + कः ।) जीवकः ।

मूकरकन्दः । इति राजनिर्णयः ॥ वृद्धिदातरि,
त्रि । (यथा, वृद्धतुर्गपितायाम् । ५३ । ३० ।

“प्राक्प्राप्या विमुक्तं सुखेन वृद्धिं वासु ॥”)
वृद्धिवाहं, स्त्री, (वृद्धये यत् आहम् ।) वृद्धिनिम-

नकवाहम् । यत्तु चामुदयनिमित्तं पित्रादुद्देशेन
श्रद्धया अमादेर्द्विगुणम् । तत् कमीविशेषात् पूर्व-

कर्त्तव्यं यथा । निर्याहते मनुस्यपुराणम् ।
“यद्यप्यपि च योमन्ते पुष्टीकालनिमित्तके ।

पुंगवने निधेके च नववैजयन्ते ॥
देवदत्तवादीनां प्रतिष्ठायां विशेषतः ।

वृद्धिः

तीर्थयात्रावधोतुर्गं वृद्धिवाहं प्रकीर्तितम् ॥”
वृद्धावृद्धतुर्गमपुराणम् ।

“तीर्थयात्रासमारम्भे तीर्थात् प्रत्यागमेऽपि च ।
वृद्धिवाहं प्रकुर्वीत बहुसर्पैः सम्पन्नितम् ॥”

इति ब्राह्मवचनम् ॥

आभ्युदयिकवाहम् । नान्दीसुखवाहम् ।
यथा,—

“वृद्धिवाहं प्रवक्ष्यामि पूर्ववत्तद्विशेषकम् ॥

चातपुत्रसुखदर्शनादौ वृद्धिवाहम् । पूर्वाभि-
सुखेण वृद्धिगोपवीतियु मधुयववदृष्टाग्ने-

देवतीर्णेन नमस्कारात्तेन वृद्धिगोपचारेण
कर्त्तव्यम् । वृद्धिगोपचारेण वृद्धिवा ॐ अद्या-

सदीयासुखवृद्धौ असुखसगोत्रायामसुखपितृ-

पितामहप्रपितामह-मातामहप्रमातामहवृद्ध-
प्रमातामहानां असुखसगोत्रायां सप्तजीवानां

नान्दीसुखानां वृद्धौ कर्त्तव्ये वसुसत्यसंज्ञकानां
विश्वेर्षा देवानां वृद्धौ विद्याभिन युष्मासु मया

कर्त्तव्यमिति देववाक्प्रणाममन्त्रम् । ॐ करिष्य-
सीति तेनोक्ते इत्यमेव माहपितामहीप्रपिता-

महीनां देववाक्प्रणाममन्त्रम् । तत ॐ अद्य
असुखसगोत्राया मनुप्रपितामह्या असुखीदेवा

नान्दीसुखाः वृद्धौ विद्याभिन युष्मासु मया
कर्त्तव्यमिति प्रपितामहीवाक्प्रणाममन्त्रम् ।

करिष्यसीति तेनोक्ते इत्यमेव मातामह्यादि-
वाक्प्रणाममन्त्रम् । देवपितृसर्वदेववाक्प्रणामवाह-

करणावज्ञापनम् । आसने ॐ विश्वेदेवास
व्यागत इत्युक्ताम इमं धवं एवं वर्धिर्निर्णीयते ।

ॐ विश्वेदेवाः इत्युक्तेमं एवं ये मेऽन्तरदीप्ते य
उपपविष्ट ये अग्निगिरि उत वा यजन्ता आ

सन्नास्तिगु वर्धिषि मादयहम् । ॐ वागच्छन्तु
इति विश्वेदेवावाचनं गन्वादिदानं आच्छि-

न्नावधारणवाचनम् । ततः प्रपितामहीप्रभृती-
नामनुज्ञापनम् । आसनम् आवाचनं गन्वादि-

दानम् । आच्छिन्नावधारणवाचनम् । इत्यं
पितामह्या मातुः । ततः प्रपितामहादीनामनु-

ज्ञापनमाचनमावाचनं गन्वादिदानम् । एवं
वृद्धप्रपितामहादीनां अनुज्ञापनादिकारणम् ।

ॐ वसुसत्यसंज्ञकेभ्यो विश्वेभ्यो देवेभ्य एतदन्नं
सष्टतं सप्तानीयं सद्यज्जनं सवदरं सद्यधि प्रति-

विद्वयर्जितं नमः । इति अन्नकषणम् ॥
ॐ असुखगोत्रे मनुप्रपितामहि असुखि देवि

नान्दीसुखि एतदन्नं सवदरं सद्यधि नमः । एवं
मातामहप्रमातामह्याः ॥ इति गायत्रे २२३

अध्यायः ॥ अन्त्यम् ।
“वृत्तीयमाभ्युदयिकं वृद्धिवाहं तदुच्यते ।

उत्सवानन्दसमारं यज्ञोहाहादिमन्त्रे ॥
मातरः प्रथमं पूज्याः पितरस्तदनन्तरम् ।

ततो सतामहा राजन् विश्वेदेवास्तथैव च ॥
प्रवृद्धिगोपचारेण दध्यक्षतफलोद्देवैः ।

प्राह्मणां विनयेत् पित्रात् पूर्ववथा यतुरी
यतान् ॥
सम्पन्नमित्यभ्युदये दद्यादर्थं द्वयोर्दधीः ।

युग्म। शिवालयः पूज्याः वस्त्रकार्त्तवरादिना ।
तिलार्पणं यवैः कार्त्तमा नान्दीशब्दानुपूर्वकम् ।
मङ्गलाणि च सर्वानि वाचयेत् द्विचक्रवाणम् ।
एवं शून्योऽपि सामान्यं वृद्धिग्राहकं सर्वदा ।
न प्रसूरेण मन्त्रेण कुर्यादामात्रवान् बुधः ।
दानप्रधानः गुरुः स्थादिवाह भगवान् प्रभुः ।
दानेन सर्वकामाप्तिरस्य संजायते यतः ॥”
इति मातुल्ये वाधारणाभ्युदयकीर्तनो नाम
१७ अध्यायः । विचारस्तु आहतत्वे आह-
विवेके च इत्यर्थः ।

हृद्योः, पुं, (हृद्योऽसौ उवाच चेति । “अचतु-
रेवादि” ५।५।७७ । इत्यादिना अच-
प्रत्ययः ।) हृद्यः । तत्पर्यायः । जरदगवः २ ।
इत्यमरः ॥ (यथा, कुमारचम्पवे । ५।७० ।
“विलोच्य हृद्योऽचमधिष्ठितं तया
महाजनः स्मरसुखो भविष्यति ॥”)

हृद्यजीवः, त्रि, (हृद्योऽजीवतीति । आ+
जीव+अच् ।) हृद्यजीवी । तत्पर्यायः ।
बाहुषिः २ बाहुषिकः ३ कुषीदः ४ कुषीदिकः
५ । इति शब्दरत्नावली ॥ साधुः ६ । इति
जटाधरः ॥

हृद्य, उ उ व ल हृद्यौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा-
आत्त०-अक०-सेट् । क्वादिट् ।) उ, बह्विन्वा
हृद्य । उ, वर्द्धते जनः । व, वर्द्धयति विवृण्वति ।
ल, लहयत् । इति दुर्गादासः ॥

हृद्य, क दीप्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा-
पर०-अक०-सेट् ।) क, वर्द्धयति । इति दुर्गा-
दासः ॥

हृद्यवानः, पुं, (हृद्य+“शृन्विहृद्यीति” उणा०
२।८७ । इत्यनेन असागम् । स च कित् ।)
मनुष्यः । इति विद्वान्तकौमुदासुणादिवृत्तिः ॥
(वर्द्धगशीले, त्रि । यथा, कण्वेदे । २।२।५ ।
“हरिशिप्रो हृद्यवानासु जर्जरुः ॥”
“हृद्यवानासु प्रवर्द्धमानासु ॥” इति तद्वाक्ये
सायणः ॥ यथा च तत्रैव । ४।३।६ ।

“कक्षिण्यासु हृद्यवानो
अग्ने कक्षाताय प्रतवसे नुभं यो ॥”
“हृद्यवानः वृताद्याहुतिभिर्हृत्मानसम् ॥” इति
तद्वाक्ये सायणः ॥)

हृद्यवानः, पुं, (हृद्य+बाहुलकात् असागम् । स च
कित् ।) पुण्यः । मन्त्रः । कृतिः । इत्युणादि-
कोषः ॥

हृद्य, त्रि, (हृद्य+“अदुपधानाकूलमिचृतेः”
३।२।११० । इति यम् ।) वर्द्धनीयम् ।
हृद्यवायोः वचस्पृश्येन निष्पन्नमिदम् ॥
हृन्त, स्त्री, फलपुष्पपञ्चादियेन धार्यते तत् । वोटा
इति भाषा । तत्पर्यायः । प्रसववन्धनम् २ ।
इत्यमरः ॥ (यथा, रघुवंशे । ५।३६ ।
“हृन्तस्य हरति पुष्पमगोकुशानाम् ॥”)

हृन्तधारा । कुचाम् । इति मेदिनी ॥
हृन्ताका, पुं, वातकी । इति शब्दरत्नावली ॥
हृन्ताकी, स्त्री, वातकी । इति राघनिर्णयः ॥

हन्तिता, स्त्री, कटुका । इति शब्दचन्द्रिका ॥
हृन्त, स्त्री, (हृन्+“अन्दादयश्चेति” उणा० ४
६८ । इति इन् गुम् गुणाभावश्च निपात्यते ।)
सम्बद्धः । इत्यमरः ॥ (यथा, भागवते । ३।
२८।३० ।

“भृत्या स्वया कुटिलकुन्तलहृन्तुष्टम् ॥”
हृन्तः, पुं, दृष्टान्तः । शतकोटिरिति यावत् । इति
ज्योतिषम् ॥ अस्या नामान्तरं महान्तः ॥
हृन्ता, स्त्री, तुलसी । इति शब्दरत्नावली ॥ जल-
न्तरपत्नी । अस्या विवरणं तुलसीशब्दे द्रष्टव्यम् ॥
केदारराजकन्या । राधाषोडशनामान्तर्गत-
नामविशेषः । एतद्विवरणं हृन्तावनशब्दे द्रष्ट-
व्यम् ॥

हृन्तारः, त्रि, मनोज्ञम् । इति शब्दमाला ॥
हृन्तारकः, पुं, (हृन्तस्य आकीर्ति । हृन्त+“इङ्ग-
हृन्ताभ्यामारकन् वक्तव्यः” ५।२।१२२ ।
इत्यस्य वार्त्तिकोक्ता आरकन् ।) देवता ।
इत्यमरः ॥ (यथा, भागवते । ६।१०।३० ।
“अपि हृन्तारका यूयं न जानीथ शरीरि-
णाम् ॥”)

यूयगाता । यथा,—
“हृन्तारकः सुरे श्रेष्ठे मनोज्ञे यूयपातरि ॥”
इति भरतधृत्याहुः ॥
हृन्तारकः, त्रि, (हृन्तार+कार्यं कन् ।) मनोज्ञः ।
(यथा, महाभारते । ११।१६।५ ।
“युवा हृन्तारकः शूरोविकर्णः पुनर्पर्यभः ॥”)
श्रेष्ठः । इति मेदिनी ॥ तस्यैव पर्वगांवादिः ।
हृन्तारकौ स्तुतिमुखौ । इत्यमरः ॥

हृन्तावनं, स्त्री, सनामख्याततीर्थम् । तन्नामकारणं
यथा,—

श्रीनारायण उवाच ।
“पुरा केदारवृषतिः सप्तद्वीपपतिः स्वयम् ।
आसीत् सत्ययुगे जज्ञत् सत्यधर्मे रतः सदा ॥
स रेमे सह नारीभिः पुत्रपौत्रगणैः सह ।
पुत्रानिव प्रजाः सर्वाः पालयामास धार्मिकः ॥
इत्वा शतक्रतुं राजा रेमे त्विन्द्रत्वमीक्षितम् ।
इत्वा नानाविधं पुण्यं फलकाङ्क्षी न च स्वयम् ॥
निबं नैमित्तिकं सर्वं श्रीकृष्णप्रीतिपूर्वकम् ।
केदारतुल्यो राजेशो न भूतो भविता पुनः ॥
पुत्तिसु राज्यं संयस्य प्रिया नैलोत्थमोहिनी ।
जैसीषयोपदेशेन जगाम तपसे वनम् ॥
हरैरेकान्तिको भक्तो ध्यायते सन्ततं हरिम् ।
श्रुत्वा मुदर्थनं चक्रमस्ति यस्तन्निधौ सुने ॥
चिरं तन्ना वृषप्रेष्ठो गोलोकश्च जगाम सः ।
केदारनामतीर्थं तत्रागच्छा च बभूव ह ॥
तत्राद्यापि न्यतः प्राची सद्यो सुक्तो भवेत् भुवम् ।
यामलांशा तस्य कन्या नाम्ना हृन्ता तपस्विनी ॥
न वने सा वरं कश्चित् योगशास्त्रविशारदा ।
एतं दुर्नामसा तस्यै हरैर्मनं मुहुर्लभम् ॥
सा विरक्ता दृष्टं त्वक्ता जगाम तपसे वनम् ।
चष्टिं वर्षवृक्षस्यैव तपस्तेपे रुनिष्पन्ने ॥
आविर्बभूव श्रीकृष्णस्तुपुरो भक्तवत्सलः ॥

प्रसन्नवदनः श्रीमान् वरं दृष्टितुवाच सः ॥
दृष्ट्वा सा राधिकाकान्तं शान्तं सुन्दरविग्रहम्
सूक्ष्मं संप्राप सा सदाः कामवाणप्रप्रीडिता ॥
सा च शीघ्रं वरं वने प्रतिस्वं मे भवेति च ।
योमित्युक्ता च दृष्ट्वा चिरं रेमे तथा च ह ॥
सा जगाम च गोलोकं कृष्णेन सह कौतुकात् ।
राधासमा सा सौभाग्यात् गोपीश्रेष्ठा बभूव सा ॥
हृन्ता यत्र तपस्तेपे तत्तु हृन्तावनं स्तुतम् ।
हृन्ता यत्र इतां क्रीडां तेन वा रुनिपुङ्गव ॥
अथान्वेतिहासश्च इत्युच्य पक्ष पुण्यदम् ।
येन हृन्तावनं नाम निबोध कथयामि ते ॥
कुशजस्य कन्ये द्वे धर्मशास्त्रविशारदे ।
तुलसीवेदवत्यौ च विरक्ते भवकान्त्ये ॥
तपस्तप्ता वेदवती प्राप नारायणं परम् ।
सीता जगदकन्या सा सर्वत्र परिकीर्तिता ॥
तुलसी च तपस्तप्ता वाष्ठां इत्वा हरिं पतिम् ।
देवादुर्द्धवासनः शपात् प्राप्य शङ्कामुरं पतिम् ॥
पश्चात् संप्राप कमलाकान्तं कान्तं मनोहरम् ।
तस्याश्च तपसः स्थानं उदितश्च तपोधन ।
तेन हृन्तावनं नाम प्रवदन्ति मनोमिथः ॥
अथवा ते प्रवक्ष्यामि परं हेतुन्तरं इदम् ॥
येन हृन्तावनं नाम पुण्यक्षेत्रं भारते ॥
राधाषोडशनाम्ना च हृन्ता नाम श्रुतौ श्रुतम् ।
तस्याः क्रीडावनं रज्यं तेन हृन्तावनं स्तुतम् ॥
गोलोके प्रीतये तस्याः कृष्णेन निर्मितं पुरा ।
क्रीडार्थं सुवि तन्नाम्ना वनं हृन्तावनं स्तुतम् ॥
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे हृन्तावन-
प्रस्तावः १७ अध्यायः ॥ ॥

अथ हृन्तावनवर्णनम् ।
इन्द्र उवाच ।
“गुह्याद्गुह्यतरं हृद्यं परमानन्दकारणम् ।
अत्यद्भुतं रहस्यान्तं रहस्यं परमं परम् ॥
दुर्लभानाञ्च परमं दुर्लभं मोहनं परम् ।
सर्वशक्तिमयं देवि सर्वस्थानेषु गोपितम् ॥
सात्वतां स्थानमर्हन्तं विष्णोरत्यन्तवत्तमम् ।
निबं हृन्तावनं नाम जगदाख्योपरि च स्थितम् ॥
पूर्यन्नेतसुखैश्चर्यनित्यमानन्दमयम् ।
वैकुण्ठादि तदंशांशं स्वयं हृन्तावनं सुवि ॥
गोलोकेऽर्थं यत्किञ्चित् गोकुले तत्प्रकीर्तितम् ।
वैकुण्ठादिवैभवं यत् हारकायां प्रकाशयेत् ॥
यद्ब्रह्मपरमेश्वर्यं निबं हृन्तावनमथयम् ।
तस्मात् त्रैलोक्यमध्ये तु पृथ्वी धम्येति विवृता ॥
यत् स्यात्माधुरकं धाम विष्णोरेकान्तवत्तमम् ।
स्वस्थानमधिकं नामधेयं माधुरमण्डलम् ॥
निगूढं परमं स्थानं पुण्यभूततरुस्थितम् ।
सहस्रपत्रकमलाकारं माधुरमण्डलम् ॥
विष्णुचक्रपरिभ्रामदाम वैष्णवमद्भुतम् ।
कर्त्तृकापत्रवित्तरं रहस्यक्रममोदितम् ॥
प्रधानं दादशारण्यं माधवाक्षं कथितं क्रमात् ।
भद्रश्रीलौहभास्वीरमघातालखदीरकाः ॥
बहुतं कृतं कान्यं मधु हृन्तावनं तथा ।
हृदयैता वने संस्थाः कालिन्दाः सप्त पश्चिमे ॥

हन्दाव

पूर्वं पञ्चवनं प्रोक्तं तत्रास्ति गुह्यसुत्तमम् ।
 महावनं गोकुलाख्यं रम्यं मधुवनं तथा ॥
 पूर्वं तु पञ्च भद्राद्यास्तालाद्याः सप्त पश्चिमे ।
 अन्यक्षोपवनं प्रोक्तं क्षण्णक्रीडारसस्थलम् ॥
 कदम्बखण्डकं गन्धवनं नन्दीश्वरं तथा ।
 गन्धानन्दखण्डश्च पालाशाशोककेतकम् ॥
 सुगन्धिमादनं कैलमन्तं भोजनस्थलम् ।
 सुखप्रसाधनं वत्सहरणं श्रेयसायनम् ॥
 श्यामपूष्य दक्षिणामं चक्रभानुपुरं तथा ।
 शक्तिं विपदक्षेप बालक्रीडश्च धरम् ॥
 केन्दुदमं खरो वीरसुनसुकचापि नन्दनम् ।
 इत्यमेव वने संख्यास्त्रिंशदक्षोपवनं स्मृतम् ॥
 पूर्वोक्तं द्वादशारण्यं प्रधानं वनसुत्तमम् ।
 तत्रोत्तरे चतुर्थं वनं च सप्तदाहृतम् ॥
 नानाविधरसक्रीडानानालीलामयस्थलम् ।
 हलविस्मयविस्तारहृदयक्रममौरितम् ॥
 सहस्रपत्रकमलं गोकुलाख्यं महत् पदम् ।
 कर्णिका तन्महद्वाम गोविन्दस्थानसुत्तमम् ॥
 तत्रोपरि स्वर्णपीठे मणिमण्डपमण्डितम् ।
 तत्र तत्र क्रमाद्विद्यु विद्युत् दलमौरितम् ॥
 यद्वलं दक्षिणे प्रोक्तं परं गुह्योत्तमोत्तमम् ।
 तस्मिन् हले महापीठं निगमागमद्वर्गमम् ॥
 योगीन्द्रैरपि दुष्पामं सर्वात्मा यच्च गोकुलम् ।
 द्वितीयं दलमाभ्ययं तद्वृक्षं द्विधा तथा ॥
 निम्बल्लक्ष्मणटीवीरकुटीरौ तद्वले स्थितौ ।
 पूर्वदलं तृतीयं यन् प्रधानं स्थानसुत्तमे ॥
 गङ्गादिसर्जनीयानां स्रष्टाश्चतुर्गुणं भवेत् ।
 चतुर्थदलमेषान्यां सिद्धपीठेष्ठितप्रदम् ॥
 कामयन् गूढना गोपी तत्र क्षण्णपतिं लभेत् ।
 वल्लालङ्कारहरणं तद्वले सप्तदाहृतम् ॥
 उत्तरे पञ्चमं प्रोक्तं दलं सर्वदलोत्तमम् ।
 द्वादशादित्यमन्त्रैव दक्ष कर्णिकासमम् ॥
 वायव्येन दलं षष्ठं तत्र कालीद्वयः स्मृतः ।
 हलोत्तमोत्तमश्चैव प्रधानस्थानसुत्तमे ॥
 सर्वोत्तमदलं श्रेष्ठं पश्चिमे सप्तमं दलम् ।
 यज्ञपत्रौगणानाञ्च तदौचित्यवरप्रदम् ॥
 अचानुरस्य निर्वानं चक्रे त्रिदशदर्शितम् ।
 ब्रह्ममोहनसन्धेय दलं ब्रह्महृदावहम् ॥
 नैर्ऋत्यान्तु दलं प्रोक्तमष्टमं योमघातनम् ।
 शङ्खपृष्ठवधस्तत्र नानाकैलिरसस्थलम् ॥
 श्रुतमष्टदलं प्रोक्तं हन्दारण्यान्तरस्थितम् ।
 भीमदृष्ट्वावनं धनं यमुनायाः प्रदक्षिणम् ॥
 शिवनिष्क्रमधिराता ह्यो गोपीश्वराभिधः ।
 ललाटे योदशदलं श्रिया पूर्वं तदौरितम् ॥
 खन्तां दिक्षु यन् प्रोक्तं प्रादक्षिण्यादुपयाक्रमम् ।
 महत् पदं महद्वाम प्रधानं योदश दलम् ॥
 प्रथमेकदलं श्रेष्ठं माहात्म्यं कर्णिकासमम् ।
 तस्मिन् मधुवनं प्रोक्तं तत्र प्रादुरभूत् स्वयम् ॥
 चतुर्थो महाविष्णुः सर्वकारसंगकारणम् ।
 तत्राधिष्ठितदेवं तन्निश्रेष्ठं सनातनम् ॥
 दलं द्वितीयमाख्यातं क्षिपिणीकारस्थलम् ।
 द्वादशारण्यमन्त्रैव दक्ष सप्तदाहृतम् ॥

हन्दाव

सर्वश्रेष्ठदलं प्रोक्तं माहात्म्यं कर्णिकासमम् ।
 तत्र गोवर्धने रम्यं नित्यानन्दरसाश्रये ॥
 कर्णिकायां महालीला तल्लीला रसगङ्गे ।
 यत्र क्षण्णो नित्यहन्दाकाननस्य पतिर्भवेत् ॥
 क्षण्णो गोविन्दतां प्राप्तः किमेत्येवमुभाषितः ।
 दलं तृतीयमाख्यातं सर्वश्रेष्ठोत्तमोत्तमम् ॥
 यतुर्दलमाख्यातं महाद्भुतरसस्थलम् ।
 हरिरस्य पतिः साक्षात्त्रियं गोवर्धनः स्वयम् ॥
 कदम्बखण्डो तत्रैव पूर्णानन्दरसाश्रयः ।
 स्निग्धं हृदयं प्रियं रम्यं दक्ष सप्तदाहृतम् ॥
 गन्दीश्वरदलं रम्यं तत्र नन्दालयः स्मृतः ।
 कर्णिकादलमाहात्म्यं पञ्चमं दलसुत्तमे ॥
 अधिष्ठाताञ्च गोपालो धेनुपालस्ततः परम् ।
 दलं षष्ठं यदाख्यातं तत्र नन्दवनं स्मृतम् ॥
 सप्तमं वकुलारण्यं दलं रम्यं प्रकीर्तितम् ।
 दलाष्टमं तालवनं तत्र धेनुवधः स्मृतः ॥
 नवमं कुसुदारण्यं दलं रम्यं प्रकीर्तितम् ॥
 काम्यारण्यं दलं द्वादशमं सर्वकारणम् ।
 ब्रह्मप्रसादनं तत्र विष्णुदण्डं प्रदर्शितम् ॥
 क्षण्णक्रीडारसस्थानं प्रधानं दलसुत्तमे ।
 दलमेकादशं प्रोक्तं भक्तानुग्रहकारणम् ॥
 निर्वानं सेतुवनस्य नानारसमयस्थलम् ।
 भास्वीं द्वादशदलं वनं रम्यं मगोहरम् ॥
 क्षण्णक्रीडारसस्तत्र श्रीदामादिभिरावृतः ।
 त्रयोदशदलं श्रेष्ठं तत्र भद्रवनं स्मृतम् ॥
 चतुर्दशदलं प्रोक्तं सर्वनिद्रिप्रदं स्थलम् ।
 जीवनं तत्र रुचिरं सर्वश्रेष्ठस्य कारणम् ॥
 क्षण्णलीलामयदलं श्रीकीर्तिकान्तिवर्धनम् ।
 पञ्चदशदलं श्रेष्ठं तत्र लौहवनं स्मृतम् ॥
 कथितं योदशदलं माहात्म्यं कर्णिकासमम् ।
 महावनं तत्र गीतं तत्रास्ति गुह्यसुत्तमम् ॥
 बालक्रीडारसस्तत्र वनसपालैः समावृतः ।
 पूतनादिवधस्तत्र यमलाञ्जनभञ्जनम् ॥
 अधिष्ठाता तत्र बालगोपालः पञ्चमान्दिकः ।
 नागा दामोदरः प्रोक्तः प्रेमानन्दरसाश्रयः ॥
 दलं प्रविष्टमाख्यातं सर्वश्रेष्ठदलोत्तमम् ।
 क्षण्णक्रीडा च किञ्चल्लो विहारदलसुत्तमे ।
 सिद्धप्रधानं किञ्चल्लं दक्ष सप्तदाहृतम् ॥०॥
 पार्श्वद्वयाच्च ।
 हन्दावनम् माहात्म्यं रक्ष्यं परमाद्भुतम् ।
 तदष्टं श्रोतुमिच्छामि कथयस्व महाप्रभो ॥
 इति उवाच ।
 कथितं ते प्रियतमे गुह्याद्गुह्यतमोत्तमम् ॥
 रक्षस्यानां रक्ष्यं यत्तुदलभागश्च दुर्लभम् ।
 त्रैलोक्यगोपितं देवि ! देवेश्वरमुपनिषत् ॥
 ब्रह्मादिवाङ्मूर्तिं स्थानं सुरविहारादिसेवितम् ।
 योगीन्द्रादिसुनीन्द्रादिसदातेहजानतत्परम् ॥
 वायसोभिश्च गन्धर्वैश्चैव गीतनिरन्तरम् ।
 भीमदृष्ट्वावनं रम्यं पूर्णानन्दरसाश्रयम् ॥
 भूमिपिन्ताभगिज्जोयमन्तं रसपूरितम् ।
 दक्षः सुरहमाज्ञाञ्च सुरभिद्वन्द्वसेविताः ॥
 ह्रीं लक्ष्मीः पुष्पयो विष्णुस्तदर्शाश्च सप्तजवः ।

हन्दाव

तत्र कैशोरवयसं नित्यमानन्दविषयम् ॥
 गतिर्नाथं कथागानं सितवक्त्रं गिरन्तरम् ।
 शुद्धसत्त्वैः प्रेमपूर्वैर्विष्णुवैश्वदेवनाश्रयम् ॥
 पूर्णब्रह्मसुखे मग्नं स्फुरत्तन्मूर्तिस्तन्मयम् ।
 प्रमत्तकोटिभङ्गाद्यैः कूलतुलनमगोहरम् ॥
 कपोतशुकसंगीतसुग्धतालिसहस्रकम् ।
 सुजङ्गमचतुर्गुह्यं सकान्ताभोदविभक्तम् ॥
 नानावर्णैश्च कुसुमैस्तद्रेणुपरिपूरितम् ।
 सुस्निग्धसौरभाश्रान्तसुगन्धौज्ज्वलजगत्तयम् ॥
 मन्दमारुतसंक्षिप्तवस्त्राङ्गुलसेवितम् ।
 पूर्णन्दुनित्याभुदयं स्वयंमन्दोऽनुसेवितम् ॥
 अद्भुतःखसुखविच्छेदं जराभरणवर्जितम् ।
 अक्रोधगतमाख्यं अशिसमनघञ्जितम् ॥
 पूर्णानन्दान्तरसं पूर्णप्रेमसुखावहम् ।
 गुणातीतं परं धाम पूर्णप्रेमस्वरूपकम् ॥
 यत्र ह्लादिपुलकैः प्रेमानन्दाश्रवधितम् ।
 किं पुनश्चेतनायुक्तेर्विष्णुभक्तेः किमुच्यते ॥
 गोविन्दाङ्गिरणस्यश्रीप्रत्यहन्दावनं सुवि ।
 सहस्रदलपद्मस्य हन्दारण्यं पराटकम् ॥
 यस्य स्रग्भंगमात्रेण पृथ्वी धन्या जगत्तये ।
 गुह्याद्गुह्यतमं रम्यं मेधं हन्दावनस्थितम् ॥
 अक्षरं नित्यमानन्दं गोविन्दस्थानमयम् ।
 गोविन्ददेहतोऽभिन्नं पूर्णब्रह्म सुखाश्रयम् ॥
 सुत्तिकत्र यतः स्रष्टात्तन्माहात्म्यं किमुच्यते ।
 तस्मान् सर्वात्मना देवि ! हृदिस्थं कुरु तदनम् ॥
 हन्दावनविहारेषु ह्यणं कैशोरविषयम् ।
 अन्यारण्येषु स्थानेषु बाल्यपौगण्यौवनम् ॥
 कालिन्दीमकरन्दोऽस्य कर्णिकायाः प्रदक्षिणम् ।
 नानानिर्माणगमोदं जलसौरभमोहनम् ।
 आगन्दाहृततन्मिश्रमकरन्दधनालयम् ।
 प्रशोतुपलाद्यैः कुसुमैर्नानावर्णैः समुज्ज्वलम् ॥
 चक्रवाकादिविहारेभ्यस्तुङ्गानाकलखनेः ।
 शोभमानं जलं रम्यं तरङ्गातिमगोहरम् ॥
 तस्योभयतटी रम्या शुद्धकाञ्चननिर्मिता ।
 गङ्गाकोटीगुणः प्रोक्तो यत्र स्रग्भराटकः ॥
 कर्णिकायां कोटिगुणो यत्र क्रीडारतो हरिः ।
 कालिन्दीकर्णिकाक्षेत्रमभिन्नमेकपिपद्यम् ॥
 इति पादो पातालखण्डे १ अध्यायः ॥
 (इदमेव भगवत्याः पीठस्थानागानेन्यतमम् ।
 यथा, देवीभागवते । ७ । ६० । ६६ ।
 “यस्मिन्नेव द्वारवत्यान्तु रात्रौ हन्दावने वने ॥”
 हन्दावनेश्वरः, पुं, (हन्दावनस्य ईश्वरः ।) श्रीसूक्तः ॥
 यथा,—
 “यन्नखेन्द्रचर्मैश्च धीयं ब्रह्मादिभिः सुरैः ।
 गुणत्रयमतीतं तं वन्दे हन्दावनेश्वरम् ॥”
 अपि च ।
 “पुरुषः प्रकृतिपादो राधाहन्दावनेश्वरो ।
 प्रकृतिर्विहृतः सर्वं विना हन्दावनेश्वरम् ॥”
 इति पादो पातालखण्डे १ अध्यायः ॥
 अन्यथा ।
 “वरा नित्यः स्वयं क्षणः सच्चिदानन्दविशेषः ।
 यत्नं गन्धानां श्रीलालो तु भगवच्छब्दपञ्चितः ।

[Handwritten signature]

दृष्टः

विलक्षणसमावेशात् त्रिगुणः स दृष्टाधमः ॥४॥
अथ गुणाः ।

“नीलः शुभो श्वजो वामः क्षेमो भद्रः शिवः
स्थिरः ।

भोजदेवेन लिखिता इत्यष्टौ दृष्टमे गुणाः ॥”

तद्व्यथा,—
“श्वेतादन्तरो वर्णः श्वेतः सुरविषाणयोः ।
ललाटपुच्छयोः श्वेतः स नीलः शुभमावहेत् ॥१॥
यो हृष्टपुष्टो रम्यात्मा सुविभक्ततनुः शुभः ।
क्रूरते धनवृद्धिं स दीर्घभक्तो यदा त्वयम् ॥२॥
वर्णस्तु सज्जलः पुच्छो रम्यश्च श्वज उच्यते ।
भर्तुः कुलं धनं धान्यं विवर्द्धयति निश्चयम् ॥३॥
पूर्वाह्णं चोन्नतो यस्तु पराह्णं चैव नीचकः ।
निर्दोषो वाम इत्येव क्रूरते रिपुसंजयम् ॥४॥
चन्द्रकं दृश्यते यस्य ललाटे देवनिर्मितम् ।
क्षेमनामा दृष्टः कुर्याद् धनधान्यविवर्द्धनम् ॥५॥
आवर्णाश्च शुभा यस्य सुक्तयश्चापि वा शुभाः ।
भद्रनामा दृष्टः कुर्यात् भर्तुः सर्वार्थसाधनम् ॥६॥

आवर्तसुक्तिविज्ञानं प्रयेष्टु दृष्टमेव हि ।
पादाः सर्वे खिता यस्य पुच्छमाली खिता तथा ॥
महोष्वा चायते नेत्रे कर्णौ चातिलघू स्थिरौ ।
तुष्कयोः क्षण्यता चैव शृङ्गे चातिशुभं दृष्टि ॥
तगुरोमा महाविगः स्निग्धगम्भीरनिम्बनः ।
शिव इत्येव कथितः शिवं प्रकुरुते ध्रुवम् ॥७॥
चरणाः पञ्चराः खलाः शिरः शुभं भवेत्तनुः ।
आपुष्पादायता शुभा रेखा मत्तकगामिनी ॥
रक्ततालोष्ठजिह्वस्तु स्थिरः स्नेहकरः त्रिधाः ।
नास्यपुण्येन लभ्योऽयं दृष्टमः शुभलक्षणः ॥८॥
गगैस्तु ।

“महत्त्वं तगुलोमत्वं पुष्टता भारवाहिता ।
कुमारकल्पमित्येते दृष्टभावा गुणा मताः ॥” ॥१॥
अथ दोषाः ।

“यज्ञा विषयो विषमः श्विनी धूम्रखलः खरः ।
रते सप्त महादोषा दृष्टभावास्तुदीहिताः ॥
विषाली विषमौ यस्य सुराश्च विषमास्तथा ।
नेत्रकान्तेऽथवा गात्रे पञ्चरे वैलतं भवेत् ।
यज्ञ इत्येव कपितो धनधान्यविनाशनः ॥१॥
पूर्वाह्णं मन्वयन्तु पराह्णं चान्ययोकम् ।
पृष्ठं क्षीणो विषयो वा विषयः कुलनाशनः ॥२॥
पराह्णं तमत्तं यस्य पूर्वाह्णं चातिनौचकम् ।
गन्तव्यचरणां श्वमौ शब्दायेतं सरस्वरः ।
विषमो नाम दृष्टमः सम्यक्सिद्धयकारकः ॥३॥
हिमज्ज्वरश्च दृष्टा गात्रेषु लोमविन्द्यः ।
श्विनी नाम महादोषो दूरतस्तं परित्यजेत् ॥४॥
शृङ्गाये दीपिकाकारं ज्वलते केकरं दृष्टौ ।
कपिलः पुच्छमावहेत् स धूम्रो गुरुमावहेत् ॥५॥
दन्तद्वयसुरादीनां यदोक्षोऽपि चर्चन् मयम् ।
गुण्यो वा चरते यस्य स खलः कुलनाशनः ॥६॥
आवर्णाः श्रुत्यो रेखा विषमाश्च विषम्यताः ।
न्यायिकाः पञ्चराश्च सुरास्तु विषमास्तथा ।
शुभाभिधान्ते आपनेखा खलश्च दृश्यते ।

दृष्टः

विस्तृते विषमे घोषे जिह्वा क्षेवाविता भवेत् ।
स खरो दूरतस्याग्नौ भर्तुः सर्वार्थनाशनः ॥

स्वल्पता दीर्घरोमत्वं क्षीयता भारवाहिता ।
यज्ञत्वं मारकत्वश्च दृष्टदोषा उदाहृताः ॥ १ ॥
ब्रह्मादिजातिभेदेन चत्वारो ये दृष्टा मताः ।
चतुर्विधानां लोकानां त एव स्युः शुभावहाः ॥
यो मोहादन्वजातीयं क्रूरते दृष्टमं खरः ।
तस्य नश्यन्ति वित्तानि धनमाशुः कुलं वलम् ॥
वानपिक्तकफोदिका आधवो ये दृष्टे मताः ।
तेषामुपशमः कार्यो यथान्नं विधिना बुधैः ॥”
इति दृष्टपरीक्षा । इति भोजराजकृतसुक्ति-
कल्पतरुः ॥ १ ॥ अस्य लक्षणं उत्तरगविधिश्च
यथा,—

मगुरुवाच ।

“भगवन् श्रोतुमिच्छामि दृष्टमस्य च लक्षणम् ।
दृष्टोत्तरगविधिश्चैव तथा पुण्यफलं मद्यत ॥

मत्स्य उवाच ।

धेनुमादौ परीक्षेत सुशीलां लक्षणान्विताम् ।
अथङ्गामपरिक्षितां जीववत्सामरोगिणीम् ॥
स्निग्धवर्णां स्निग्धसुरां स्निग्धशृङ्गां तथैव च ।
मनोहराकृतिं सौम्यां सुप्रमागामशुद्धताम् ॥
आवर्तैर्हृज्जगावर्तैर्मृत्ता दृष्टिस्तथा च ।
वामावर्तैर्वामतश्च विक्षीर्णजघना तथा ॥
गदुनं हतनाम्नीष्टौ रक्तजिह्वां सुपूजिताम् ।
अज्ञावदीर्घस्तुटिता रक्तजिह्वा तथा च वा ॥
अमावाविलनेना च सफैरविरलेहृष्टैः ।
वैदूर्यमधुवर्णैश्च जलमुदमुदपद्मभिः ॥
रक्तस्तिषेच नयनेस्तथा रक्तकनीनिकैः ।
सप्त चतुर्दश दन्तास्तथा चाङ्गामतालुका ॥
यदुन्नता सुपाश्वोरु एषु पक्ष समायताः ।
अष्टायतशिरोमीवाधराज्यसुलक्षणा ॥

मगुरुवाच ।

यदुन्नताः के भगवन् ! के च पक्ष समायताः ।
आयताश्च तथैवाष्टौ धेनूनां के शुभावहाः ॥

मत्स्य उवाच ।

उरः पृष्ठं शिरः कुक्षिः श्रोणी च वसुधाधिप ।
यदुन्नतानि धेनूनां पूजयन्ति विपक्षयाः ॥
कर्णेनेत्रजलाटश्च पक्ष भास्करवन्दन ! ।
समायतानि शस्यन्ते पुच्छं वाय्वा च सक्चिनी ॥
चत्वारश्च समा राजशिवमष्टौ मनीषिभिः ।
शिरोमीवायतास्ते भूमिपाल स्मृता दश ॥
तस्याः गुणं परीक्षेत दृष्टमं लक्षणान्वितम् ।
उत्तमकल्पकमुदमुत्तमाङ्गकमलम् ॥
महाकटितटस्तरुं वैदूर्यममिलोचनम् ।
प्रवालमगंशुद्वारं सुदीर्घपृष्ठयातधम् ॥
नवाष्टदशसंख्येयां तौष्ण्यमैर्दृष्टनैः शुभैः ।
मल्लिकाश्च मोक्तव्यो गृष्टेऽपि धनधान्यदः ॥
पर्यन्तताम्रकपिलो नास्यगस्य प्रशस्यते ।
श्वेनो रक्तश्च जङ्गल्य मौरः पाटल एव च ॥
भद्रियतामष्टदश खलः मष्टकालकः ।
दृष्टुर्क्यां महागन्धः पञ्चदशोऽपि यो भवेत् ॥

दृष्टः

रक्ताक्षः कपिलो यस्य रक्तशृङ्गतनी भवेत् ।
श्वेनोदरः जङ्गल्यो नास्यगस्य प्रशस्यते ॥

स्निग्धरक्तेन वर्धेन चक्षिष्यस्य प्रशस्यते ।
काचनामेन वैश्यस्य जङ्गलायन्यजपनः ॥
यस्य प्रागायते शृङ्गे भृशुखाभिसुखे सदा ।
सर्वेषामेव वर्णाणां स च सर्वार्थमाधकः ॥
मार्जारपादः कपिलो धन्यः कपिलपिङ्गलः ।
श्वेनोमार्जारपादस्तु धन्यो मणिनिभेदयः ॥
करटः पिङ्गलश्चैव श्वेतपादस्तथैव च ।
सर्वपादशिरो यस्य द्विपादश्चित्त एव च ॥
कपिजलनिभो धन्यस्तथा तित्तिरिसमिभः ।
व्याकर्णमृलान् श्वेतस्तु सुखं यस्य प्रकाशते ॥
नन्दीमुखः स विज्ञेयो रक्तवर्णो विशेषतः ।
श्वेतश्च गठरं यस्य भवेत् पृष्ठश्च गोपतेः ॥
कृष्णः स मनुजाक्षः सततं कुलवर्धनः ।
मल्लिकापुष्पचित्रस्तु धन्यो भवति पुङ्गवः ॥
कमलैर्मण्डलैश्चापि चित्रो भवति भाग्यदः ।
अतसौपुष्पवर्णस्तु तथा धन्यतरः स्मृतः ॥१॥
रते धन्यास्तथाधन्यान् कीर्तयिष्यामि तेऽनघ ।
कण्ठाख्योऽदृशना रक्तशृङ्गशृङ्गाश्च ये ॥
अथक्तवर्णा दृष्ट्वाश्च याप्रभस्तनिभाश्च ये ।
धातुयुग्मसवर्णाश्च तथा खलिकसज्जिभाः ॥
कुण्डाः कात्यास्तथा खड्गाः केकराधास्तथैव ॥

विषमश्चेतपादाश्च उद्भ्रान्तनयनास्तथा ॥
नैते दृष्टाः प्रमोक्तया न च धान्यास्तथा गृष्टे ।
मोक्तयानाश्च धान्याणां भूयो यद्यामि लक्ष-
यम् ॥२॥

स्वस्तिकाकारशृङ्गाश्च मेधौघसदृशसनाः ।
महाप्रमायाश्च तथा मत्तमातङ्गगामिनः ॥
महोरक्ता महोत्पादा महावलपराक्रमाः ।
शिरः कर्णौ ललाटश्च बालधिचरगानि च ॥
नेत्रे पार्श्वे च कण्ठानि शस्यन्ते चन्द्रभांसि च ।
श्वेताण्येतानि शस्यन्ते कण्ठस्य तु विशेषतः ॥
भूमौ कर्षति लाङ्गूलं प्रयोगसूत्रबालधिः ।
पुरस्तादुद्यते गीजदृष्टमस्य प्रशस्यते ॥
शुक्तिध्वजपताकाभा येषां राज्ञी विराजते ।
खनद्याश्च ते धन्या विजयिष्ठिवायवहाः ॥
प्रदक्षिणं निवर्तन्ते नयं ये विनिवर्तिताः ।
समुन्नतशिरोमीवा धन्यास्ते सूचवर्धनाः ॥
रक्तशृङ्गाग्रनयनः श्वेतवर्णो भवेद्दृष्टि ।
सफैः प्रवालघटश्रीर्गणि धन्यतरस्ततः ॥
रते धान्याः प्रयत्नेन मोक्तव्या यदि वा दृष्टाः ।
धारिता यदि वा रक्ता धनधान्यविवर्धनाः ॥
चरणानि सुखं पुच्छं यस्य श्वेतानि गोपतेः ।
धाचारचवर्णाश्च तथोक्तमिति निर्दिष्टम् ॥
दृष्ट एव च मोक्तव्यो न न धार्या गृष्टे भवेत् ।
तदर्थमेवाचरति लोकं गाथा पुरातनी ॥
गृष्टया वक्ष्यः पुत्रा यद्विदोऽपि सदा व्रजेत् ।
गौरी चाष्टमदेवार्थी नीलं वा दृष्टुमुत्तमम् ॥
एवं दृष्टं लक्षणं प्रशस्तं
गृष्टोद्भवं शीतगमपि राजम् ॥

टपः

टपः

टपणः

सुद्धा न प्रोचन्मरणं महात्मा
मोक्षे मतिश्चाहमतोऽभिधास्ये ॥”

इति मातृस्ये टपभलक्षणं नाम १२१ अध्यायः ॥
जलपानार्थमागतटपस्य निवारणे दोषो यथा,
“गवां टप्याभिभूतानां पानार्थमभिधावताम् ।
त्यन्तरावो भवेद्वस्तु स भवेद्ब्रह्मघातकः ॥”
इति कर्मलोचनम् ॥३॥

अस्य दानविधिर्यथा,—

वशिष्ट उवाच ।

“यथेश्वरो दरिद्रो वा करोति विधिना टप ।
दानं सर्वगुणोपेतं तच्छृणुय यथातथम् ॥
भारादिचिपलान्तश्च टपं कृत्वा विधानतः ।
शुतं धन्यायवा दद्याच्छक्तितो टपसत्तम ॥
यन्मया धेनवः प्रोक्ता टपास्तावन्त एव हि ।
हरावेति नियोष्याः सुहृदाय च तथा टपाः ॥
सर्वाभावात्ततो राजन् तिलपात्राणि नित्यशः ।
सर्वपापविनाशाय दीयन्ते टपसत्तम ॥
शोमवेन समालिप्य यववस्त्रसमावृते ।
टपं हेममयं तत्र रौप्यं वा रत्नवशुतम् ॥
तस्य नीलमयैः शङ्खैर्मैत्रिकाक्षिण्यो रदाः ।
दात्रिंशच्छुभ्रवचाणि विदुमौष्ठौ सुनासिका ॥
मारकती विनिर्दिष्टा कर्णौ चैवाक्षकौ मतौ ।
पद्मरागस्य वै पादाः खुरा रौप्यमयास्तथा ॥
राजतान्यस्य रोमाणि क्षौमवस्त्रेण कम्बलम् ।
पट्टेन पुच्छसुहिदं सर्वेषामप्ययं विधिः ॥
टपण्यै स्वाटिकास्यापि लिङ्गे मण्यः प्रकीर्तितः ।
यथा धेनुक्षयान्दानं सुवर्णस्य तु कारयेत् ॥
सर्वासां फलमाप्नोति धेनूनां टपभप्रदः ।
राज्ञः स विभवादानं भक्ष्या यः प्रतिपादयेत् ॥
टपभस्याप्यशक्तौ हि तदनन्तफलं स्तुतम् ।
गिःसो वाप्येवमेवं हि कृत्वा व्रतमतन्त्रतः ।
तत्फलं समवाप्नोति स्वल्पदानाद्ग संशयः ॥”

इति वक्षिपुराणे टपदानाध्यायः ॥३॥

तद्दानफलं यथा,—

“कन्यादानं टपोत्तमं तीर्थसेवां श्रुतं तथा ।
ये कुर्वन्ति गृहस्थास्तु न ते तद्विषयोपगाः ॥”
इति तत्रैव कन्यादाननामाध्यायः ॥३॥
अपि च ।

ब्रह्मोवाच ।

“टपगावो समादाय युवानौ लक्ष्यान्वितौ ।
हेमशङ्खौ शफे रौप्ये सवस्त्रौ पूजयेन्मुने ! ॥
शिवोमां पूजयित्वा तु तद्दिने यः प्रयच्छति ।
शिवभक्त्याय विप्राय रोहिण्यां वा न्दोषेण वा ॥
न विद्योगो भवेत्तस्य सुतपकीपतेः कृतः ।
यातरहस्येमानैर्गच्छेच्छिवपुरं द्विज ॥
तत्र भोगांश्चरं सुद्धा इह आगत्य जायते ।
सन्दृष्ट्वा धनधान्याभ्यां पुत्रमित्रसमाकुलः ॥
यो वा रत्नसमायुक्तं गोयुग्मं पूजयेन्मुने ।
प्रयच्छति शिवोमा च प्रीयेतां भावितात्मनः ॥
स सर्वपापहृत्स्वाभ्यां विमुक्तः क्रीडते सदा ।
इह लोके भवेद्वयो देहान्ते परमं पदम् ॥”
इति देवीपुराणे गोरव्रतनामाध्यायः ॥२॥

शिवटपकारणं यथा,—

श्रीकृष्ण उवाच ।

“अथ गर्वान्वितो रुद्रो हन्तुं त्रिपुरसुख्यम् ।
मत्वा मनसि संहर्त्ता सर्वेषां जगतामिति ।
कोऽयं पतङ्गवद्वैत्य इति मत्वा ययौ रणम् ।
विहाय शूलं महत्तं मदीयं कवचं परम् ॥
चिरं बभूव समरं वर्षमेकं दिवानिशम् ।
न कोऽपि जेतुं कं शक्तो ह्यै समौ समरे

सदा ॥

पृथिव्याश्च रणं कृत्वा दैत्येभ्यो मायया प्रिये ।
अव्यङ्ग्यं समुत्तस्यौ पञ्चाशत्कोटियोजनम् ।
उत्तस्यौ शङ्करस्त्वं हन्तुं दैत्यं जगत्प्रभुः ।
जघान सुष्टिना रुद्रो दानवेन्द्रं प्रकोपितः ॥
वचसुष्टिप्रहारेण सद्यो नृच्छामवाप सः ।
क्षणेन चेतनां प्राप्य कोपादानवपुङ्गवः ।
शिवं सयानसुतोऽस्य पातयामास भूतले ॥
तदाहं कलया श्रीं टपरूपं विधाय च ।
सयानं शङ्करं हृत्वा विषाण्वाभ्यामुत्क्रमम् ।
ददौ तस्मै स्वकवचं स्वशूलमरिमहानम् ॥
मया दत्तेन शूलेन जघान त्रिपुरं हरः ।
मामेव दर्पहन्तारं तुष्टाव ब्रीडितः पुनः ॥
तत्पान शङ्करो दर्पं विभ्रवीजं ततो विभुः ।
ज्ञानानन्दस्वरूपश्च निर्लिप्तः सर्वकर्मसु ॥
ततोऽहं टपरूपेण वदामि तेन तं प्रियम् ।
समं प्रियतमो नास्ति चैलोक्येषु शिवात् परः ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ३६ अध्यायः ॥
मेवाद्विदादशराश्वन्तर्गतद्वितीयराशिः । तत्प-
ण्यायः । तावुरिः २ । अस्य विशेषचन्दा ।
सौम्यः । अङ्गना । युग्मम् । समः । स्थिरः ।
पुष्करः । अयं चतुष्पात् । निशासु गान्धः ।
दिवा वज्रः । इत्याख्यः । दक्षिणदिक्पतिः ।
निशाख्यः । पृष्ठोदयाख्यः । अस्याधिष्ठात्री देवता
टपः । कृतिकापादत्रयरोहिणीसमुदायन्दगशि-
रोऽर्धेनैतद्राशिर्भवति । स च शीलस्वभावः ।
सुन्दरभूमिस्वामी । वातप्रकृतिः । श्वेतवर्णः ।
वैश्वजातिः । महाशब्दकरः । मध्यमस्त्रीसङ्गः ।
मध्यमसन्तानश्च । एतद्राशिनात एतादृग्-
भवति । दाता । वाग्दुःखरः । निर्भयः । पर-
दाराभिवाधी । इति टपज्जातकादयः ॥ ३ ॥
एतद्राशिजातफलम् ।

“स्थिरमतिं सुमतिं कमनीयतां

कुशलतां हि वृणासुपभोगताम् ।

टपगतो हिमगुह्यशमादिश्रेतु

सुकृतिनः कृतिनश्च सुखान्वपि ॥” ॥३॥

तत्फलजातफलम् ।

“टपजने भवेज्जातो गुरुभक्तः प्रियंवदः ।

गुणी कर्तो धनी बुधः शूरः सर्वजनप्रियः ॥”

इति कोष्ठीप्रदीपः ॥ ३ ॥

चतुर्विधपुरुषमध्ये पुरुषविशेषः । (यथा,—

“पद्मिनीं चित्रिणीं चैव शक्तिनीं हस्तिनीं तथा ।

शशीं न्यगो ह्योऽश्वस्य स्त्रीपुर्णोत्तिलक्ष्यम् ॥”

इति रतिमञ्जरी)

तस्य लक्षणं यथा,—

“बहुगुणवहुवन्धः श्रीप्रकामो नताङ्गः

सकलरुचिरदेहः सत्यवादी ह्योऽयम् ॥”

इति च रतिमञ्जरी ॥ ३ ॥

एकादशमन्त्ररीयेन्द्रः । यथा,—

“रुद्रपुत्रस्य ते पुत्तान् वक्ष्याम्येकादशस्य तु ।

सर्वजगः सुशर्मा च देवानौकः पुरुर्गुरुः ॥

चत्तवहा दृढायुश्च आर्द्रकः पुत्तकस्तथा ।

विहङ्गमाः कामगमा निर्माणरुचयस्तथा ॥

एकेकस्त्रिंशत्कस्त्रिंशं गणान्धेन्द्रश्च वै टपः ।

दशग्रीवो रिपुक्षस्य स्त्रीरूपी घातयिष्यति ॥”

इति मारुदे २७ अध्यायः ॥

(कामान् वर्धतीति । टप + कः ।) धर्मः ।

(यथा, मनुः । ८ । १६ ।

“टपो हि भगवान् धर्मस्तस्य यः कुरुते ह्यलम् ।

टपलं तं विदुर्देवास्तस्याहर्म्मं न क्षोपयेत् ॥”

शङ्खौ । उत्तरपदस्यस्त्वु श्रेष्ठः । (यथा, हरि-

वंशे । १४१ । ३८ ।

“शारदं वर्षयं यद्वत् सहेह्रीरो गवांपतिः ।

तद्वद्वटुटपः सेहे वाणवर्धमरिन्दमः ॥”

स्रधिकः । शुक्रलः । वास्तुस्थानमेदः । इति

मेदिनी । वासकः । इति विश्वः ॥ श्रीकृष्णः ।

इति त्रिकाख्यशेषः ॥ शत्रुः । इति जटाधरः ॥

कामः । बलवान् । इत्यनेकार्थकोषः । चतुर्भ-

नामौघम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (पतिः ।

यथा, काशीखण्डे ।

“स्वटपं या परित्यज्य परहृषे टपायते ।

टपली सा हि विज्ञेया न मूढी टपली भवेत् ॥”

टपकण्यौ, स्त्री, सुदर्शना । इति रत्नमाला ॥

सुदर्शनगुलञ्च इति भाषा ॥

टपगन्धा, स्त्री, (टपस्य गन्धो यस्याः ।) वस्तान्त्री ।

इति राजनिर्घण्टः ॥

टपचक्रं, स्त्री, (टपाकारं चक्रम् ।) कथिकर्मास्त-

टपाकारचक्रम् । यथा,—

“टपचक्रं टपाकारं सर्वावयवसंयुतम् ।

लिखित्वा विन्यसेद्भानि टपनामर्चपूर्वकम् ॥

सुखान्निकर्णश्रीर्षेष्ठे शङ्खे स्कन्धे द्विकं द्विकम् ।

त्रीणि पृष्ठे द्वयं पुच्छेऽष्टौ पादे तूदरे त्रिकम् ॥

हस्तप्रवाहवीणोमिप्रारम्भादिदिनचक्रम् ।

यदङ्गेषु स्थितं तस्मादस्य सर्वं शुभाशुभम् ॥

आस्ये हानिः सुखं नेत्रे कर्णे भिक्षाटनं तथा ।

श्रीर्षे धृतिस्तथा शङ्खे सौख्यं स्कन्धे च मङ्गलम् ॥

पृष्ठे कटं शुभं पुच्छे भ्रमः पादे सुखं हृदि ।

चन्द्रयोगादिर्दं प्रोक्तं टपचक्रं फलं बुधैः ॥”

इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

टपणः, पुं, अष्टकोयः । इत्यमरः ॥ तस्य लक्षणं

यथा,—

“स्थूललिङ्गो हरिद्रः स्याददुःखेकटपण्यो भवेत् ।

विषमे स्त्रीचक्षुषो वे टपः स्यादुपयो समे ।

प्रलसत्पण्योऽप्याशुनिर्दयो मणिभिर्भवेत् ॥”

अपि च ।

“जलान्त एवाटपयो टपणाभ्यां पक्षः स्त्रियाम् ।

रेमे मुनिर्जने रम्ये युवचे न दिवानिशम् ॥
 तयोः कन्या च कावेन राधिका सा बभूव ह ।
 देवात् श्रीदामश्यापेन श्रीकृष्णस्याश्रया पुरा ।
 अधोनिमग्ना सा च कृष्णप्राणाधिका सती ॥”
 इति मत्स्यवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे १७ अध्यायः ॥
 दृषभासा, स्त्री, (दृषेण धर्मेण भासते इति । भास
 + अच् । श्रियां टाप् ।) अमरावती । इति
 त्रिकाण्डशेषः ॥
 दृषयः, पुं, (दृ + “दृष्टोः युग्दुक्चौ च ।” उणा० ४ ।
 १०० । इति कयन् युगागमच ।) आश्रयः ।
 इत्युदाहिकोयः ॥
 दृषलः, पुं, गृह्यः । मूढः । (यथा, मनौ । ४ ।
 १४० ।
 “नाज्ञातेन समं गच्छेत्तका न दृषलैः सह ॥”
 अस्य नामनिरुक्तिर्यथा, तत्रैव । ८ । १६ ।
 “दृषो हि भगवान् धर्मस्तस्य यः कुरुते ह्यलम् ।
 दृषलं तं विदुर्देवास्तस्माद्धर्मं न लोचयेत् ॥”
 चन्द्रगुप्तराजः । वाजी । इति मेदिनी ॥
 अधार्मिकः । इति जटाधरः ॥
 दृषलात्मजः, त्रि, (दृषलस्यात्मजः ।) अधार्मिक-
 जातः । इति केचित् ॥ मूढोद्भवश्च ॥
 दृषली, स्त्री, पित्रहृदि अविवाहिता रजस्वला
 कन्या । यथा । अत्रिकाण्डशेषः ।
 “पितुर्गृहे च या कन्या रजः पश्यत्यस्कृता ।
 भूयद्वाया पितुस्तस्याः सा कन्या दृषली स्मृता ॥”
 इत्युदाहृतम् ॥
 स्वपतिं परित्यज्य या परपतिगामिनी । यथा,—
 “स्वद्वयं या परित्यज्य परदृष्टे दृषायते ।
 दृषली सा हि विज्ञेया न मूढी दृषली भवेत् ॥”
 इति काशीखण्डः ॥
 (दृषलस्य भार्या । डीप् ।) मूढी च ॥ (यथा,
 महाविज्जित्तत्वे । १ । ४७ ।
 “मूढाभोजिनः क्रूरा दृषलीरतिकासुकाः ॥”
 दृषलीपतिः, पुं, (दृषल्याः पतिः ।) दृषलीविवाह-
 कर्ता । यथा,—
 “यस्तु तां वरयेत् कन्यां ब्राह्मण्यो ज्ञानदुर्बलः ।
 अत्राह्वयमपाद्वीत्यं तं विद्याददृषलीपतिम् ॥”
 इत्युदाहृतम् ॥
 “यदि मूढां व्रजेत् विप्रो दृषलीपतिरेव सः ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्तपुराणम् ॥
 दृषलीपनः, पुं, (दृषल्य लोचने इव लोचने यस्य ।)
 मृषिकः । इति हेमचन्द्रः ॥ दृषनयने, स्त्री ॥
 दृषवाहनः, पुं, (दृषो वाहनं यस्य ।) शिवः । इति
 केचित् ॥
 दृषशत्रुः, पुं, (दृषस्याशुरविशेषस्य शत्रुः ।)
 विष्णुः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 दृषखली, [न] पुं, गृह्यः । इति शब्दमाला ॥
 दृषल्यस्त्री, स्त्री, (दृषं नरं शुक्रलं वा इच्छति
 भेषुनाय । दृष + “सुप आत्मनः कयच् ।” ३ ।
 १ । ८ । इति कयच् । “अश्वघोरैति ।” ७ । १ ।
 ५१ । इति सुगागमः । ततः । “सटः शट-
 शानच्चाविति ।” १ । २ । १२४ । इति शट ।

“उगितश्च ।” ४।१।६ । इति डीप् ।) कासुकी ।
 इत्यमरः ॥ दृषेण जम्बुमिच्छन्ती गौः । इति
 याकरणम् ॥ तथा च ।
 “लज्जुर्णं सा दृषल्यन्ती महोच्चं गौरिवागमत् ।
 मन्मथायुधसम्पत्तयथ्यमानमतिः पुनः ॥”
 इति भट्टिः ॥
 दृषा, स्त्री, मृषिकपण्यौ । इत्यमरः ॥ कपिकच्छू ।
 इति हेमचन्द्रः ॥
 दृषा, [न] पुं, (वर्धतेति । दृष सेचने + “कनिन्
 युवधितच्चीति ।” उणा० १ । १५६ । इति
 कनिन् ।) इन्द्रः । (यथा, रघुः । १० । ५२ ।
 “प्राजापत्योपनीतं तत् अन्नं प्रत्यग्रहोन्नपः ।
 दृषेव पयसां सारमाविष्कृतसुदन्वता ॥”)
 कर्णः । वेदनाज्ञानम् । दुःखम् । इति मेदिनी ॥
 दृषः । (यथा, ऋग्वेदे । १० । ४३ । ८ ।
 “दृषा न क्रुद्धः पतयन् रजःसु ॥”
 “रजःसु लोकेषु दृषा न यथा दृषभः क्रुद्धः सन्
 प्रतिदृषभवधाय पतयन् गच्छति ।” इति तद्-
 भार्ये सायणः ॥) घोटकः । इति हेमचन्द्रः ॥
 (यथा, ऋग्वेदे । ७ । ६६ । १ ।
 “आवां रथो रोदसी वद्धधानो
 हिरण्ययो दृषभिर्यान्तये ॥”
 “हे अश्विनौ वां रथो दृषभिः युवभिरचैर्युक्तः
 सन्नायातु ।” इति नङ्गाय्ये सायणः ॥ पिता ।
 यथा, ऋग्वेदे । ७ । २० । ५ ।
 “दृषा जगान् दृषणं रणाय ॥”
 “दृषा सेक्ता पिता कश्यपो दृषणं कामानां
 वर्धितारमिन्द्रम् ॥” इति तङ्गाय्ये सायणः ॥
 त्रि, वर्षकः । यथा, ऋग्वेदे । १० । ६७ । ७ ।
 “ब्रह्मण्यस्तितृषभिवैराहैः ॥”
 “दृषभिवैरिषत्तभिवैराहैर्वैराहारैः ।” इति तद्-
 भार्ये सायणः ॥)
 दृषाकपायी, स्त्री, (दृषाकपेः विष्णोः शिवस्य अग्ने-
 रिन्द्रस्य वा भार्या । दृषाकपि + “दृषाकप्यस्त्रीति”
 ४।१।३७ । इति डीप् । ऐकारादेशश्च ।) लक्ष्मीः ।
 गौरी । इत्यमरः ॥ स्वाहा । इति भरतः ॥
 शची । इति स्त्री । (यथा, ऋग्वेदे । १० । ८६ । १३ ।
 “दृषाकपायि देवति सुपुत्र आदु सुसुपे ॥”
 “हे दृषाकपायि कामानां वर्धकत्वादभीष्टदेश-
 नमनाचेन्नी दृषाकपिस्तस्य पतिः ॥” इति तङ्गाय्ये
 सायणः ॥) जीवन्ती । शतावरी । इति मेदिनी ॥
 दृषाकपिः, पुं, (“दृषः कपिरस्येति । अन्येष्वा-
 मपैति होषः ।” इति उणा० ४ । १४३ ।
 इत्यस्य दृषौ उच्चारणदत्तः ।) विष्णुः । (यथा
 हरिवंशे । २१६ । ४७ ।
 “ततो विस्तुः प्रवरवराष्ट्ररूपधृक्
 दृषाकपिः प्रसभमथैकदंष्ट्रया ॥”)
 शिवः । (यथा, हरिवंशे । २ । ५२ ।
 “दृषाकपिश्च शम्भुश्च कपहर्तौ रैवतस्तथा ॥”)
 अग्निः । इति मेदिनी ॥ इन्द्रः । इति दृषाक-
 पायीशब्दस्य शचीवाचकत्वदर्शनात् ॥ (यथा,
 भागवते । ६ । १३ । १० ।

“एवं सचोदितो विप्रेर्मरुत्वानह्नन्निपुम् ।
 ब्रह्महत्या हते तस्मिन्नासवाद दृषाकपिम् ॥”
 सूर्यः । यथा, महाभारते । ३ । ३ । ६१ ।
 “त्वं हंसः सविता भातुरं शुमाली दृषाकपिः ॥”
 दृषाकरः, पुं, मायः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 दृषाङ्गः, पुं, (दृषोऽङ्गोऽस्य ।) शिवः । (यथा,
 भागवते । ८ । ८ । १ ।
 “पीते गरे दृषाङ्गेण प्रीतास्तेऽमरदानवाः ॥”
 साधुः । भक्तातकः । षण्डः । इति मेदिनी ॥
 दृषाङ्गजः, पुं, डमरुः । इति शब्दरत्नावली ॥
 दृषाञ्चनः, पुं, (दृषेण अञ्चति गच्छतीति । अञ्चु
 गतौ + ल्युः ।) शिवः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 दृषाणकः, पुं, शिवः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 दृषान्तकः, पुं, (दृषस्यासुरस्यान्तकः ।) विष्णुः ।
 इति शब्दरत्नावली ॥
 दृषाचयः, पुं, चटकः । इति हारावली ॥ (दृषेण
 अचयं गमनं यस्य ।) शिवश्च ॥
 दृषाहारः, पुं, (दृष उन्दूर आहारो यस्य ।)
 विडालः । इति हारावली ॥
 दृषी, [न] पुं, मयूरः । इति शब्दमाला ॥
 दृषी, स्त्री, व्रतिनां कुशादिमयासनम् । इत्यमरः ॥
 (यथा, देवीभागवते । ५ । ३२ । ३० ।
 “श्रियो देवी दृषी तस्मै गुरुणा नोदित-
 स्तदा ॥”)
 दृषोत्सर्गः, पुं, (दृषस्योत्सर्गः ।) अशौचान्त-
 द्वितीयदिनादिकर्तव्यचित्रमूलचक्राङ्कितवत्सतरी-
 चतुष्टययुक्तदृष्यभागः । दृषाभावे तत्प्रतिनिधि-
 र्यथा,—
 “एकादशेऽङ्गि सम्प्राप्ते दृषाभावे भवेद्यद्दि ।
 दर्भैः पिष्टेस्तु संपाद्य तं दृषं मोचयेद्युधः ॥
 दृषोत्सर्जनवेलायां दृषाभावः कथञ्चन ।
 नृत्तिकाभिस्तु दर्भैर्वा दृषं कृत्वा विमोचयेत् ॥”
 इति गारुडं प्रेतकल्पे ६ अध्यायः ॥
 तस्य विधिर्यथा । कालविधेकेऽप्यग्निपुराणम् ।
 “एकादशाङ्गे प्रेतस्य यस्तु चोत्सृज्यते दृषः ।
 प्रेतलोकां परित्यज्य स्वर्गलोकां स गच्छति ॥
 आद्यथाहे त्रिपदे वा षष्ठे मासि च वत्सरे ।
 दृषोत्सर्गश्च कर्तव्यो यावन्न स्यात् समिप्यता ।
 समिप्यकीकरणादूर्ध्वं कालोऽन्यः शास्त्रचोदितः ॥”
 यस्य प्रेतस्येति सामान्यतः श्रुतेः पितृभिन्न-
 स्यापि दृषोत्सर्गः प्रतीयते ॥ ७ ॥ अथ दृषोत्-
 सर्गं याख्यास्यामः । कार्त्तिक्यां पौर्णमास्यां
 देवतामान्श्रुत्यां दृषादे गते संवत्सरेऽतौते
 वेति । अत्र नृत्ततिथिमादाय संवत्सरगणना
 दृषाहवदित्यविरोधः । एकादशाह इति व्यात-
 आह इति चाशौचास्ताद्वितीयदिनपरम् ।
 “अशौचान्ताद्वितीयेऽङ्गि श्रयं दृषादिलक्ष्यमाम ।
 काश्चनं पुरयं तदत् फलवत्सममन्वितम् ॥
 संपूज्य द्विजदान्यत्वं नानाभरणभूषणैः ।
 दृषोत्सर्गश्च कर्तव्यो देया च कपिला शुभा ॥”
 इति मत्स्यपुराणेनैकवाक्यत्वात् ॥
 प्रेतदृषोत्सर्गे दृष्टिआहं न कर्तव्यम् ।

दृष्टोत्स

“नात्वांक् संवत्सराद्दृष्टिर्दृष्टोत्सर्गो विधीयते ।
चपिष्ठीकारणाद्धर्मं दृष्टिश्चाहं विधीयते ॥”

इत्युत्सर्गो वचनात् ॥ * ॥

दृष्टतत्त्वमसाह कात्यायनः ।

“अथ ह्यो जीववत्सायाः पयस्विन्याः सुतो वली ।

एकवर्णा द्विवर्णा वा यो वा स्यादृष्टकासुतः ॥

यूथादृष्टतरो यस्तु समो वा नीच एव वा ।

सभावरात् सप्त परातुत्सृष्टत्तारयेदृष्टः ॥”

अष्टकासुतः अष्टकासु जातः । कामधेनुप्रभृ-
तिषु मत्स्यपुराणम् ।

“चरणानि सुखं पुच्छं यस्य श्वेतानि गोपते ।

लाचारससवर्णं च तं नीलमिति निर्दिशेत् ॥

दृष्ट एव स मोक्षयो न सत्याय्यो गृहे वसन् ।

तदर्धमेवा चरति लोके गाया पुरातनी ॥

एष्टया बहवः पुत्रा यत्केकोऽपि गयां व्रजेत् ।

“गौरीं वापुदृष्टेद्वायां नीलं वा दृष्टतुत्सृजेत् ॥”

वत्सतरीर्विशेषयति ।

“अमृतो लोहिता मन्त्री पार्श्वभ्यां नीलपादरे ।

एष्टतश्च भवेत् कृष्णा दृष्टमस्य च मोक्षणे ॥” * ॥

वैधकर्मार्थमष्टपान्तस्त्रिंशानसुक्तं दृष्टशीर्षपञ्च-
रात्रम् । “नवेन शिववस्त्रेण वितानं कल्पयेद्-

बुधः ।” अथ च ।

“शुक्लवासाः शुचिर्भूत्वा ब्राह्मणान् खल्विवाच्य
च ।

कीर्त्तयेद्भारतश्चैव तथा स्यादद्यं हविः ॥”

इति दानधर्मस्य दृष्टोत्सर्गप्रकरणौयवचनात्
अद्यहविष्कामेन खल्विवाचनानन्तरं भार-
तनामोच्चारणं कार्यम् ।

“यदद्वा कुरुते पापं ब्राह्मणस्त्रिन्द्रियैश्चरन् :

महाभारतमाख्याय पूर्वां सन्ध्यां विसृजति ॥”

इत्यादि-पुराणोक्त-प्रातर्महाभारतोच्चारणवन्

राष्ट्रदेशीयास्तु विराटपर्व पाठयन्ति । भविष्ये ।

“वृषोत्सर्गश्च द्विविधो जीवतो वा नृतस्य च ।”

इत्युपक्रम्य ।

“अहुज्ञां गृह्य च पुनर्गोशं पूजयेदृष्टे ।

गृह्यं चैव यजेत् पश्चात् विष्णुं संपूजयेत् ततः ॥”

छन्दोगपरिशिष्टम् ।

“गोशालायां प्रणीयानि संस्कृत्य ग्रीहितखु-
लान् ।

अग्निपूध्नेश्वरेभ्यो निर्वपेत् पावसं चरम् ॥”

गोशालायामिति प्रधानकल्पः । दृष्टम इत्युप-
क्रम्य ।

“उत्सृष्टयो विधानेन श्रुतिस्मृतनिर्दर्शनात् ।

प्रागुदकवने देशे मनोज्ञे निर्जने वने ॥”

सङ्कल्पानन्तरं यजमान एव प्रथमं ब्रह्मवरणा-

दिकं कुर्यात् तत्र ब्रह्मवरणं प्रथमतः । ज्योति-

ष्टोमे ब्रह्मोद्गाहोद्गाह्यं इत्यादिदर्शनेन ।

गृह्यसंग्रहे ।

“दूते च यवधारे च प्रभृते यज्ञकर्मणि ।

यागि पञ्चानुदाघोनाः कर्त्ता तानि न पश्यति ।

एकः कर्मनिपुणः स्यात् द्वितीयस्तन्वाधारकः ॥

तृतीयः प्रब्रूयात् प्रथं ततः कर्म समाचरेत् ॥”

दृष्टोत्स

वरणानन्तरं कुशष्टिकां समाप्य यथाविधिना

चरुपाकश्च कृत्वा चरुघोर्मं कुर्यात् । ततः

स्त्रिष्टिकद्वोममहायाहूतिहोमौ कार्यौ ॥ * ॥ ततः

“दृष्टस्य दक्षिणे पार्श्वे त्रिशूलाङ्गं सप्तस्त्रिखेत् ।

दृष्टा ह्यसीति सद्योऽस्य चक्राङ्गमपि दर्शयेत् ।

तमेन पश्चादयसा स्रष्टौ तावैव कारयेत् ॥

अथैनं कलसस्याभिरक्षिरेको दृष्टेण वा ।

सर्जौ धिसुगन्धोभिः स्नापयेदक्षिका अपि ॥

परिधाप्याहते शुक्ले वाससी हेमपट्टकम् ।

सत्यमिष्यावेधासोमसामभ्यां शिरसि न्यसेत् ॥”

ततो दृष्टवत्सतरीणांमलङ्कारादिकं दत्त्वा विस्त्र-

वकुलनिर्मितयुगे उपयुगे च बद्धा एनं युवानं इति

मन्त्रं पठित्वा पश्चात्तरीचतुष्टयसहितं दृष्टं तत्तत्-

फलकामी अद्वैत्यादिवाक्येनोत्सृजेत् ॥ * ॥ ततो

यूपाद्विसृज्य वत्सतरीचतुष्टयसहितं दृष्टमैशान्यां

चालयित्वा प्रार्थयेत् । यथा,—

“न खादेत् परशस्यानि नाक्रामेद्गर्भिणीश्च

गाम् ।

धन्मोऽसि त्वं चतुष्पादश्चतस्रश्चे प्रियास्त्रिमाः ।

चतुर्णां पोषणार्थाय मयोत्सृष्टास्त्वय् सह ॥

देवानाश्च पितॄणाश्च मनुष्याणाश्च योषितः ।

भूतानां हस्मिन्ननास्त्वया सहै ब्रजस्त्रिमाः ॥

नमो ब्रह्मण्यदेवेश पितृभूतर्षिपोषक ।

त्वयि सुक्तेऽनवा लोका मम सन्तु निरामयाः ॥

मा मे ऋणोऽस्तु देवोऽथ पैत्रो भौतोऽथ

मातुषः ।

धर्मस्त्वं तत्प्रपन्नस्य या गतिः सास्तु मे ध्रुवा ॥

यत्किञ्चित् दुष्कृतं कर्म लोभमोहात् कृतं

भवेत् ।

तस्माद्दृष्ट्य देवेश पितुः स्वर्गं प्रयच्छ मे ॥

यावन्ति तव लोमानि शरीरे सम्भवन्ति च ।

तावद्वर्षसहस्राणि स्वर्गं वासोऽस्तु मे पितुः ॥”

इति मत्स्यपुराणोक्तं पठेत् । तत आचाराद्-

दृष्टपुच्छगलितोदकेन ब्रह्मपुराणोक्ततर्पणं कुर्यात्

ततः प्रक्षतदक्षिणां कृत्वा कर्मकारयिष्ठभ्यो

दक्षिणां दद्यात् । इति दृष्टोत्सर्गतत्त्वम् ॥ * ॥

अपि च ।

“कार्त्तिक्यां कारयेत् पूजां यागं देवीप्रियं

सदा ।

गोत्सर्गन्तु प्रकुर्यात् नीलं वा दृष्टतुत्सृजेत् ।

सर्वयज्ञफलं ब्रह्म प्राप्नुयादविचारयन् ॥

मनुस्मृत्या च ।

अश्वमेधसमं पुण्यं दृष्टोत्सर्गादवाप्यते ॥

रेवत्याश्चान्ये मासि कार्त्तिक्यां कार्त्तिकस्य

वा ॥

गोविवाहाद्यथा कार्यो माघां वै फाल्गुने-

रपि वा ॥

शिवोमामङ्गलश्चैव तृतीयायां महाफलम् ।

अश्वतोषुम्बरीयागं विवाहविधिना भवेत् ॥

सत्तोरणं भवेत्तृतीये उत्सर्गो गोक्षेत्रेऽपि वा ।

घतसो वत्सिका भद्रा ह्यौ वा संभवतोऽपि वा ॥

वत्सं सर्वाङ्गसंपूर्णं कन्या सा वत्सिका भवेत् ।

दृष्टिः

अलङ्कृत्य यथाशीभमुत्सर्गं कारयेन्नुने ॥

विवाहमेकवर्णश्रीयनीलेन भवते सदा ।

दृष्टेण अश्वमेधस्य यागस्य फलदायकम् ॥

जावेरन् बहवः पुत्रा यत्केकोऽपि गयां व्रजेत् ।

यत्केदा अश्वमेधेन नीलं वा दृष्टतुत्सृजेत् ॥

रोहितो यस्तु वर्गेन शूलवर्णखुरो दृष्टः ।

लाङ्गुलशिरसश्चैव स वै नीलदृष्टः स्मृतः ॥

अङ्गित्वोत्सृज्यते पूर्व गापालं कृत्य सर्वतः ।

तमेन वामतश्चक्रं याम्ये शूलं समाश्लिखेत् ॥

धातुना हेमतारेण आयसेनाथवापुचेत् ।

एवं कृत्वा अवाप्नोति फलं वाणिमखोदितम् ॥

यसुद्दिश्योत्सृजेद्वत्सं च लभेताविचार-

यान् ।

यथा श्रियोमजा अर्चा पूजिता सर्वकामदा ।

एवं देवचयं यद्वा अनन्तं लभते फलम् ॥

मङ्गलाविहितं यच्च यच्च गोदानं फलम् ।

सद्यःसकृत्तत्सर्गे दृष्टोत्सर्गादवाप्नुयात् ॥”

इति देशीपुराणे पूजाविधि नामाध्यायः ॥

दृष्टिः, खौ, (दृष्ट + क्तिन् ।) मेघाञ्जलविद्धपत-

नम् । तत्पर्यायः । वर्षम् २ । इत्यमरः ॥

गोष्टतम् ३ पराष्टतम् ४ वर्षणम् ५ । इति

शब्दरत्नावली ॥ तत्कारणं यथा,—

“अष्टताद्विधे यच्च भवन्ति सर्वेऽपि चराः ।

तदा दृष्टिः क्रमाज्ज्ञेया ह्यवकेवस्तुवासरैः ॥”

इति खरोदयः ॥ * ॥

अपि च ।

“ब्रुवन्तु परमार्थं किमिन्द्रादृष्टिरेव च ।

सर्व्याहि जायते तोयं तोयात् शस्यानि

शाखिनः ॥

तेभ्योऽन्नानि फलान्येव तेभ्यो जीवन्ति जीविनः ।

सर्व्ययस्तस्य नीरश्च कावे तस्मात् सतुङ्गयः ।

सर्व्यो मेघादयः सर्वे विधात्रा ते निरूपिताः ॥

यत्राब्दे यो जलधरो गजश्च सागरो मरुत् ।

शस्याधिपो दृष्टो मन्त्री विधात्रा ते निरू-

पिताः ॥

जलाङ्कानां शस्यानां दृष्टानाश्च निरूपितम् ।

अब्देऽब्देऽस्येव तत् सर्वं कल्पे कल्पे युगे युगे ॥

इक्षी सप्तदादाय करेण जलमीक्षितम् ।

इत्याहनाय तद्वाहनातेन प्रेरितो घनः ।

स्थाने स्थाने दृष्टियाश्च कावे कावे यथोचितम् ॥

इश्वरेच्छयाविभूतं त्वं भूतं प्रतिबन्धकम् ।

भूतं भयं भविष्यश्च महत् क्षुद्रश्च मध्यमम् ।

धात्रा निरूपितं कर्म केन तात निवार्यते ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीलक्ष्मणमखण्डे २१ अः ॥

आसन्नदृष्टिश्चकानि यथा,—

“मयूराः स्तनयितृणां शब्देन हृदिता सुहृः ।

केकायन्ति प्रतिवने सततं दृष्टिश्चककाः ॥

मेघोत्सुकानां मधुरचातकानां मगोदरः ।

अथतामतिमत्तानां दृष्टिस्त्रिधिसूचकः ॥

गर्गने शक्रचापेन कृतं चास्मृतमासदम् ।

धारासारशरे स्नापं क्तेतुं प्रति यथोज्ञतः ॥”

इति कालिकापुराणे १५ अध्यायः ॥ ३॥

दृष्टिः

दृष्टिफलं यथा,—

“पतिव्रताया वचनामोक्षकृतिरिवीकरः ।
स्वर्गोदयं विना नैव स्नानदानादिकाः क्रियाः ॥
नादेविहरणस्यैव क्रत्वभावश्च लक्ष्यते ।
नैवाप्यायनमस्नाकं विना होमेन जायते ॥
वयमाप्यायिता मर्त्यैर्यज्ञभागेर्यथोदितैः ।
दृष्ट्यादिगानुगृहीतो मर्त्यान् प्रस्थादिसिद्धये ॥
निष्पादितास्त्वोद्योगीसु मर्त्या यज्ञैर्यजन्ति नः ।
रथा वयं प्रयच्छामः कामान् यज्ञादिपूजिताः ॥
अथो हि वर्धमानं वयं मर्त्यास्त्रोर्दुर्प्रवर्द्धयः ।
तोषवर्णेन हि वयं हविर्वर्धयन् मानवाः ॥
चेत्सार्कं न प्रयच्छन्ति नित्या नैमित्तिकीः

क्रियाः ।

क्रतुभागं दुरात्मानः स्वयं येन्रन्ति लोलुपाः ॥
विनाशाय वयं तेषां तोयस्यन्मिमांसते ।
क्षितिश्च संप्रययामः पापानामपकारिणाम् ॥
दुष्टतोयादिदोषेण तेषां दुष्कृतकारिणाम् ।
उपसर्गाः प्रवर्तन्ते मरणाय मुदादयाः ॥
ये चात्मानं प्रीययित्वा तु सुज्जते प्रेयमात्मना ।
तेषां पुण्यादयं लोकान् वितरामो महा-

त्मनाम् ॥”

इति मार्कण्डेयपुराणे पतिव्रतामाहात्म्यनामा-
ध्यायः ॥ ६ ॥ दृष्टिचक्षुःशृङ्गाः ।

“गगनाग्रे निरीषणं दृष्टीतं यत् सुभाजने ।
वयं रसायनं मेधं पात्रापेक्ष च तत्परम् ॥
दिवार्ककिरणैर्जुष्टं सृष्टमिन्द्रकरोर्निशि ।
अरुचमनमिष्यन्ति तत्तुल्यं गगनाग्रे ॥
वर्षासु चरन्ति घनैः सहोरगा विपति कीट-

लताश्च ।

तद्विषयुष्टमपेयं खजलमगस्वोदयात् पूर्वम् ॥
कालेन पक्वं निर्दोषमगस्वेनाविधीकृतम् ।
हंसोदकमितिख्यातं शारदं विमलं जलम् ॥”

इति राजवल्लभः ॥ ६ ॥

अथ तस्य भेदाः ।

“पानीयं तुनिभिः प्रोक्तं दिव्यं भौममिति
दिवा ।

दिव्यं यत्तुर्विधं प्रोक्तं धाराजं करकामवम् ॥
तौपारश्च तथा हेमं तेषु धारं गुणाधिकम् ॥”
तत्र धारस्य लक्षणं गुणाश्च ।

“धाराभिः पतितं तोयं दृष्टीतं स्फूर्तिवाससा ।
शिलायां वसुधायां वा घौतायां पतितं यत् ॥
सौवर्णं राजते ताम्रे स्फाटिके काष्ठाणिर्मिते ।
भाजने न्यस्तये चापि स्थापितं धारस्यते ॥
धारगौरं विदीपयन्निर्देशं रश्मं लघु ।
सौम्यं रसायनं वयं तर्पणं शादि जीवन्तम् ॥
पापघ्नं मतिशून्यं कृतं तद्भासाश्चमनमहम् ।
दृष्ट्यां हरति तत् प्रथं विशेषात् प्रादृशि

स्फुटम् ॥”

अथ धाराजलस्य भेदाः ।

“धाराजलस्य द्विविधं गात्रसाक्षरभेदतः ।”

तत्र गात्रसाक्षरभेदोक्तं गुणाश्च ।

“आकाशमहाधमस्य चक्षुमाहाय दिग्भासाः ।

दृष्ट्या

भेदेरन्तरिता दृष्टीः कुर्वन्तीति वचः सताम् ॥
गात्रमाश्रयुजे मासि प्रायी वर्धति वारिदः ।
सर्वथा तज्जलं देयं तथैव चरके वचः ॥
स्थापितं हेमने पात्रे राजते न्यस्तयेऽपि वा ।
शाल्यग्रं येन संक्षिप्तं भवेदक्लेदिवर्णवत् ॥
तत् गात्रं सर्वदोग्धं ज्ञेयं सासुदमन्यथा ।
तत्तु सचारलवणं शुक्रदृष्टिवलापहम् ॥
विसृज्य दोषलं तीक्ष्णं सर्वकर्मसु गर्हितम् ।
सासुदं त्वाम्बुने मासि गुणैर्गात्रवदादिशेत् ॥
यतोऽगस्त्यस्य विप्रर्षेदयान् सकलं जलम् ।
निर्मलं निर्विषं स्वादु शुक्लं स्वादोषलम् ॥”
अतएवाह ।

“कुत्कारवियवातेन नागानां शोमचारणम् ।
वर्षासु सविषं तोयं दिव्यमप्याश्विनं विना ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

दृष्टिग्री, स्त्री, चक्षुः शृङ्गाः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
गुजराटी एलाइच इति भाषा । दृष्टिनाशके,
त्रि ।

दृष्टिजीवनः, पुं, (दृष्ट्या दृष्टिर्जा जीवनं यस्मिन् ।)
देवमात्रकदेशः । इति हेमचन्द्रः ॥ दृष्टि-
जीवने, त्रि ॥

दृष्टिभूः, पुं, (दृष्टौ वर्षकाले भूतत्वसिर्त्यस्य ।) भेकः ।
इति हारावली ॥ दृष्टिगवे, त्रि ॥

दृष्टिः, पुं, (दृष्ट + “दृष्टिभ्यां कित् । ” उणा० ४
४६ । इति निः । स च कित् ।) मेघः । इत्यमरः ॥
वादवः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, महा-
भारते । ५ । ७२ । ४ ।

“यथा हि सर्वस्वापत्तु पापि दृष्टीनरिन्दम ।
तथा ते प्राणवा रक्षाः पातुस्मान्महती
भयात् ॥”)

लण्यः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

दृष्टिः, त्रि, पापयः । चक्षुः । इति शब्दरत्ना-
वली ॥

दृष्टिगर्भः, पुं, श्रीकण्ठः । इति हारावली ॥
दृष्ट्यं, स्त्री, (दृष्ट + “विभाया कृष्टयोः । ” ३ । १ ।
१२० । इति क्यप् ।) वाणीकरम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥

दृष्ट्यः, पुं, (दृष्टाय दितः । दृष्ट + यत् ।) मापः ।
इति हेमचन्द्रः ॥

दृष्ट्याः, त्रि, (दृष्टाय कात्तकाय दितः । दृष्ट +
“खलववभावेति । ” ५ । १ । ७ । इति यत् ।) शुक्र-
दृष्टिकारकौषधादिः । इति भावप्रकाशः ॥

दृष्ट्यकन्दा, स्त्री, (दृष्ट्यं वलकारकं कन्दं यस्याः ।)
विदारो । इति राजनिर्घण्टः ॥

दृष्ट्यगन्धा, स्त्री, (दृष्ट्यो गन्धो यस्याः ।) दृष्ट-
दारकः । इति शब्दरत्नावली ॥

दृष्ट्यग्निका, स्त्री, (दृष्ट्यो गन्धो यस्याः । सार्धं
कन् । टापि अत इत्वम् ।) अतिदत्ता । इति
राजनिर्घण्टः ॥

दृष्ट्यवतिका, स्त्री, विदारो । इति राजनिर्घण्टः ॥
दृष्ट्या, स्त्री, अतिनामौषधम् । इति राजमाला ॥

श्रुतवरी । आत्मलक्ष्मी । इति राजनिर्घण्टः ॥

दृष्टती

दृष्ट, दृष्टौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
अक०-सेट् ।) वृद्धति । दृष्टिर्ध्वगङ्गोरित्यने-
नैवेष्टमिदं पाटो वृद्धौ इत्युच्यतेवर्जनाथः ।
किन्तु अनेनैवेष्टसिद्धे तत्र ऋद्धि गृह्यणं परत्रा-
नुवृत्तार्थमेव । अयं धातुः कैचिन्त्य मन्यते ।
इति दुर्गादासः ॥

दृष्ट, इ ध्वने । ऋद्धौ । सप्तमस्वरौ ॥ (भा०-पर०-
अक०-सेट् ।) इ, वृद्धते । वृद्धिरे गजपतयः ।
इति माघः ॥ आत्मनेपदं प्रमादादिति वक्तव्यः ॥
ध्वनस्येति हत्तिकर्तृकः । दृष्टितं करिगर्जित-
मिवमरसिंहान् । दृष्टितं करिगर्जायां शब्द-
मात्रेऽपि कथ्यते । इति शब्दमहाशयान् ।
कदाचिदयककर्तृकोऽपि । तेन श्रीहर्षचरिते
सिंहदृष्टितमिति वाच्यमदृष्टयोमः । इति दुर्गा-
दासः ॥

दृष्ट, इ कि त्रिपि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (पुरा०-
पक्षे भा०-पर०-अक०-सेट् ।) सप्तमस्वरौ ।
इ, वृद्धते । कि, दृष्टयति दृष्टति । इति
दुर्गादासः ॥

दृष्ट, इ ङ दृष्टौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
आत्म०-अक०-सेट् ।) इ, दृष्टते । ङ, दृष्टते ।
इति दुर्गादासः ॥

दृष्ट, इर ध्वने । ऋद्धौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भा०-पर०-अक०-सेट् ।) इर, अदृष्टत् ।
अवर्द्धात् । ध्वनः शब्दः । ऋद्धिर्दृष्टिः । इति
दुर्गादासः ॥

दृष्ट, श्र ऊ उड्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदा०-
पर०-अक०-वेट् ।) श्र, दृष्टति । ऊ, अवर्द्धात् ।
अदृष्टत् । इति दुर्गादासः ॥

दृष्ट(ह)चक्षुः, पुं, (दृष्टती चक्षुः प्राकविशेषः ।)
महाचक्षुःप्राकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (दृष्टती
चक्षुर्यस्येति दीर्घचक्षुःस्युक्ते, त्रि ।)

दृष्ट(ह)चक्षितः, पुं, फलपूरः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
दृष्ट(ह)चक्षुः, पुं, (दृष्टन् शब्दो यस्य ।) चिह्न-
मत्स्यः । इति जटाधरः ॥

दृष्ट(ह)दृष्टीवन्तो, स्त्री, दृष्टजीवन्तिकादृष्टः ।
तत्पञ्चायः । पञ्चभद्रा २ प्रियङ्गुरी ३ मधुरा ४
जीवपुष्टा ५ दृष्टजीवा ६ यशस्करी ७ । अस्या
गुणाः । बहुव्रीह्यादाहृतम् । भूतविद्रावणत्वम् ।
वेगादधनियामकश्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

दृष्ट(ह)दृष्टका, स्त्री, (दृष्टती दृष्टा ।) दृष्टा-
विशेषः । यथा,—

“दृष्टदृष्टका तु मेरी स्त्री पुमान् दुष्टभिरा-
नकः ।

द्रगङ्गः प्रतिपत्तुंमानकः पटहोऽस्त्रियाम् ॥”
इति जटाधरः ॥

दृष्ट(ह)दृष्टिका, स्त्री, (दृष्टती + “दृष्ट्या आचारा-
दने । ” ५ । ४ । १ । इति सार्धं कन् ।) उत्तरीय-
यन्त्रम् । इत्यमरः ॥ दृष्टती । इति राजमाला ॥
दृष्ट(ह)दृष्टी, स्त्री, (दृष्टत् + गौरादित्वात् ङीष् ।)
चूदवार्धिका । आङ्गु इति भाषा । तत्पञ्चायः ।
मङ्गती २ क्रान्ता ३ वार्धिका ४ सिद्धिका ५

इति हेमचन्द्रः ।

“गायामि वृक्षान्यथ वादयामि
भगवन्नि शृते कुशलोत्ति गीते ।
त्वत्परायै प्रदिशस्व मां शयं
भवामि देया नरदेव ! नर्तकः ॥
इदत्त रूपं मम येन किन्तव
प्रकीर्णयित्वा भृशम्रीकयन्मम् ।
उद्वहतां मां नरदेव विहि
सुतं सुतां वा पित्रमाह्वयिताम् ॥

ਫਿਰਾਟ ਤਪਾਸ ।

एदामि ते दृष्ट परं दृष्टले
सुताय मे नर्तय याध तादृशीः ।”

इति मध्याह्नारे पिराटगर्भं ।

Figure 10-16

[illegible]

आचार्यपूज्यो मधुसूतभावा
पारे भवेद्देवगुरोर्मनुष्यः ॥”

इति कोष्ठीग्रदीपः ॥ ८ ॥

स च शिष्यस्य गुरुपुत्रः यथा,—

महिम्न उवाच ।

“कथं वा देवकैतौ च सिद्धानां योगिनी गुरोः ।
 दृढाग्रस्य शम्भोश्च गुरुपुत्रो दृढस्वतिः ।
 ततो ज्ञानो महादेवः कथं शिष्यो गुरोः पितुः ॥
 ब्रह्मोवाच ।

कथेमवतिगुप्ता च पुराष्टेय पुरन्दर ।
 इमां पुरा प्रवृत्तिषु कथयामि निशामय ॥
 गतवत्सा कर्मदोषाङ्गायां चङ्गिरवः पुरा ।
 प्रतं चकार महावतां ह्यणस्य परमात्मनः ॥
 प्रतं पुंस्यनं नाम बर्धनेकं चकार सा ।
 सगत्कुमारो भगवान् कारयामास तां प्रतम् ॥
 संहारमयः परं वस भक्तानुग्रहविग्रहः ।
 तद्गत्य च गोलोकात् परमात्मा ह्यपामयः ॥
 स प्रतानशनक्षीणां तामुवाच ह्यपानिधिः ।
 प्रवृत्तां साश्चनेत्राण्य विनीताषु तथा स्तुतः ॥
 श्रीकृष्ण उवाच ।

गृहाणोदं यज्ञफलं मम तेषः स्वमन्वितम् ।
 मरुच्च महरपुत्रस्ते भविष्यति मद्देशतः ॥
 पतिर्गोवृष देवानां दृष्टो ज्ञानिनां वरः ।
 पुत्रस्ते भविता खावि ! महरण भविष्यति ॥
 महरण भवेद्यो हि य च महरपुत्रकः ।
 त्वहमे मम पुत्रोऽर्थं विरणीवी भविष्यति ॥
 वरणी वीर्यज्जयैव क्षैत्र्यः पालकस्तथा ।
 विद्यामग्नस्तुतानाथ गृहीतः चम्रमः सुतः ॥
 द्युक्ता राधिकानाथः स्वर्गोक्त्य ययौ पुरा ।
 श्रीकण्वरपुत्रोऽर्थं ज्ञानी मरुगुहः स्वयम् ॥
 गृहपुत्र्यं मद्राज्ञानं शिवाय प्रददौ पुरा ।
 द्रियं वर्षेनिलचक्षुः तपःकर्त्रे हिमालये ॥
 सुयोगज्ञानसमलं तेषः स्वात्मा वरं परम् ।
 तशक्तिविष्णुमायाश्च स्वांशश्च वाचनं द्रवम् ॥
 शम्भुलक्ष सकवर्चं समगं हृदशास्त्ररम् ।
 क्षमाभयः सुवर्त्तन श्रीकण्वश्च परात्परः ॥
 शिवलोके शिवा सा च विष्णुमाया शिव-
 प्रिया ।

श्रीकृष्णारायणस्यै वैन नारायणी स्मृता ॥
 तैजःसु सप्तदैवानां वाग्निर्भूता सनातनी ।
 अक्षयं दैवतनिकरं देवेभ्यः प्रदद्यात् पदम् ॥
 कृष्णान्ते दक्षकन्या च या सप्तप्रकृतिः सती ।
 पितृयज्ञे तप्तं दाढा योगेन विहृयोनिनी ॥
 यमस्य शौचकन्या सा साध्वी च भर्तुं निन्दया ।
 कालेन सप्ततपसा अद्वरं प्राप अद्वरी ॥
 श्रीकृष्णे हि नृत्यः श्रमोः परमाक्षरं पराक्षरः ।
 हृद्यस्य परप्रतीक्षं तयमेव दृष्टवतिः ।
 "पत्नी देवीः सुवर्गसुखसुखः द्विभ्यः च ॥"
 इति प्रहस्यैवर्षां प्रकृतित्वेनैव पूर्य लयायः ।
 (पुरोहितः) । गन्तव्यं ते तु निः । यथा । अद्वरी ।
 १५० । १० ।

“रक्षणी यः शस्त्रं निर्माते ।”

वेगः

“वृक्षानि वृक्षानि मृक्षानि मन्त्रानि पालयितारं
देवं उक्तलक्षणं पुरोहितं वा ।” इति तद्वाक्यं
सायणः ॥)

वृष्टिहस्तविषं, खो, (वृष्टसतेः चक्रम् ।)
 नृणां शुभाशुभज्ञानार्थं वृष्टसतिसप्तारकालीन-
 अग्निव्याहसप्तविंशतिनक्षत्रयुक्तनराकारचक्रम् ।
 यथा,—

“श्रीर्षे चत्वारि राण्यं जलधिरपि करे दक्षिणे
चापि सौख्यं

पैकं कण्ठे विभूतिं मदनशरमितं वक्षसि
प्रीतिमंघनम् ।

पादस्थाः षट् च पीडां पुनरपि जलधिर्वाभयन्ते
च नृत्युः

नेत्रे त्रीणि प्रदृष्टुः सुखमथ निजमे वाक्पतिः
संक्रमन्तु ॥”

इति ध्योतिस्तत्त्वम् ॥

यू, गि ज ह्य्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (वया-
उभ-सक-सेट् ।) गि, ज, ह्याति ह्योति ।
यूयः । यूयिः । इति दुर्गाष्टमः ॥

ये, ये न स्युतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
उभ०-सक०-अणिट् ।) स्यृतिसन्तुसन्तानम् ।
ये, जयात् । अ, वयति वयते तन्तं तन्तदायः ।
इति दुर्गादासः ॥

वेकटः, पुं. वैकटिकः । मत्स्यभेदः । भेदकी इति
भाषा । युवा । इति भेदिनी ॥ विद्वद्यकः । इति
शब्दरत्नावली ॥ तच्च भयनीयवकारादौ
लिखितः ॥

वेगः, धुं. (विज + षण् ।) प्रवाहः । तत्पर्यायः ।
 क्षीयः २ वेगो ३ धारा ४ । इति शैमघनः ॥
 जघः । तत्पर्यायः । ईशः २ वरः ३ रयः ४
 खदः ५ । इत्यमरः ॥ (यथा, भगौ । ५ ।
 १०८ ।

“नृपायैः सुधत्ते शीथं नदी वेगेन सुधत्ति ।”) मद्वाकावफलम् । इति मेदिनी । रेतः । इति हिमचन्द्रः । नृचविष्ठादिर्नगमप्रवृत्तिः । इति भरतः । संस्कारविशेषः । यथा,—
“वाष्पादयोऽथै वैगाल्यसंस्कारो मयती

गुणः ।

व्यष्टौ स्वर्गादयो रूपं द्वयो वेगश्च तेनानि ।
 स्वर्गादयोऽष्टौ वेगश्च प्रवत्तश्च मुदत्वकम् ।
 रूपं रक्षस्तथा जेष्टो पारिण्यते पतुर्हम् ॥

इति भाष्यपरिच्छेदः ८ ॥

(यथा, भागवते । ७ । ८ । २५ ।

“ततोऽभिपद्यान्त्यहन्महासुरो
मया नृसिंहे गदयोऽयमेवमथा ॥”)

येनप्रारब्धनिविधौ यथा,—

“वेगदीधो न कर्तव्यताम्यत्र क्रोधप्रेमताः ।”

इति भाद्रिकतथाहतद्विद्युधर्मोपाख्यानम् ।
नमि ॥

“समायगः प्रहजानां महादीनां निजीयिः ।
न पेमाव्यारीहीरः कामादीनां प्रहजिः ।”

इति भाष्यम् ॥

वेगनाशनः, पुं, (वेगस्य नाशनं येन ।) ज्ञेया ।

इति शब्दरत्नावली ॥

वेगकरः, पुं, (वेगेन सरति गच्छतीति । ख + क्त् ।) वेगगामिहयः । तत्पर्यायः । वेसरः २ अथतरः ३ । इति हेमचन्द्रः ॥

वेगितः, त्रि, (वेगः सञ्जातोऽस्य । तारकादित्वा- दितच् ।) वेगविशेषः । यथा, आद्युर्ज्वेदीये ।

“न वेगितोऽन्यविहिः स्यात् नाजित्वा साध्य-
मामयम् ॥”

इत्याहिकतत्त्वम् ॥

वेगिहरिणः, पुं, (वेगी वेगवान् हरिणः ।)

श्रीकारी ऋगः । इति राजनिर्घण्टः ॥

वेगो, [न] त्रि, (वेगोऽस्यास्तीति । वेग + इनिः ।)

वेगवान् । तत्पर्यायः । जङ्गाकारिकः २

जाह्निकः ३ तरखी ४ त्वरितः ५ प्रणवी ६

जयनः ७ जवः ८ । इत्यमरः ॥ (यथा, हरिवंशे

भविष्यपर्वणि । २० । १४ ।

“अथाद्य वेगिनः सन्ति रथा वायुजवा मम ॥”

श्वेनपक्षी । इति राजनिर्घण्टः ॥

वेचा, स्त्री, (विच + एचक्त्वावे + अच् । टाप् ।)

मूल्याम् । विचिर्लिङ्घी च एचक्त्वे इत्यस्मात्

अन् तत आप् । यथा । वेचा मूल्याश्च वेतनम् ।

इति हज्जायुधः ॥

वेचानी, स्त्री, (विच + अच् । तमानयतीति । या

+ नी + डः । गौरादित्वात् ङीष् ।) सोमरानी ।

इति शब्दचन्द्रिका ॥

वेङ्, स्त्री, (विङ् + अच् ।) सान्निविच्छिन्नचन्दनम् ।

इति राजनिर्घण्टः ॥

वेडा, स्त्री, (वेङ् + टाप् ।) नौका । इति हेम-

चन्द्रः ॥ वेङ्गीति कचित् पाठः ॥

वेष्टमिका, स्त्री, रोटिकाविशेषः । यथा,—

“मायपिशिकया पूर्वगर्भा गोधूमचूर्णतः ।

रक्षिता रोटिका चैव प्रोक्ता वेष्टमिका दुग्धैः ॥

भवेद्देष्टमिका वल्या ह्वया स्यान्निनापदा ।

उष्णा संतर्पणी गुर्वी हं ह्वयी शुक्रला परम् ॥

भिमन्त्रमलास्तन्यमेदःपितकश्चपदा ।

शुद्धकीर्णादित्वाद्ययक्ष्णूलांशं नाशयेत् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

वेण, ऋ च निशामने । वादित्रादानगमनज्ञान-

चिन्तासु । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-उभ०-

सक०-संट् ।) ऋ, अविषेयत् । च, वेणति

वेयते । निशामनं चाक्षुषज्ञानम् । वादित्रं

सुरणादि तस्यादानं वादित्रादानम् । वादित्रं

वादित्रविषयक्रिया इत्येकीर्णः इत्येकः । इति

दुर्गादासः ॥

वेणः, पुं, (वेग + अच् ।) वेणसञ्चरणातिविशेषः ।

य तु जमरायां वेदेष्टकाप्लातः । यथा,—

“वेदेष्टकेन तमरायास्तमो दंष्ट्र उच्यते ॥”

इति मानवे । १० । १६ ॥

वेणायुगीयसंवेणायचतुर्दशः । य तु पृथु-

राजपिता । यथा, विष्णुपुराणे ।

“पृथुमेव तु जातेन वेणोऽपि विदितं ययौ ।

पुत्रान्नो नरकात्तातः स तेन सुमहात्मना ॥”

तेन सुपुत्रेण मृतवेणदक्षिणहस्तमन्यनजातेन

पृथुना । इति शुद्धितत्त्वम् ॥

वेणिः, स्त्री, (वे + “वीण्यान्वरिभ्यो निः ।” उणा०

४ । ४८ । इति निः ।) एष्टोदरादित्वात् णत्वम् ।)

प्रोषितमर्चुकादिधार्मिकेशरचनाविशेषः । इति

भरतः ॥ विरहिणोवहकचः । इति जटाधरः ॥

(यथा, माघे । १४ । ३० ।

“तत्र निवविहितोपहृतसु

प्रोषितेषु पतिषु दुयोधिताम् ।

गुम्फिताः शिरसि वेणयोऽभव-

न् प्रफुल्लसुरपादपसजः ॥”)

तत्पर्यायः । प्रवेणिः २ । इत्यमरः ॥ वेणी ३

प्रवेणी ४ । इति भरतः ॥ वेणिका ५ । इति

शब्दमाला ॥ जलसम्बद्धः । इति जटाधरः ॥

यथा । प्रयागे गङ्गायमुनासरस्वतीमेकं

त्रिवेणी ॥

वेणिका, स्त्री, (वेणि + कन् । टाप् ।) केशवन्दन-

विशेषः । इति शब्दमाला ॥

वेणिवेधनी, स्त्री, जङ्गीका । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

वेणिमाधवः, पुं, प्रयागस्यपाषाणमयचतुर्भुज-

देवताविशेषः । इति लोकप्रसिद्धः ॥

वेणी, स्त्री, (वेणि + वा ङीष् ।) प्रवेणी । जुहेर

विजयी इति भाषा । इति भरतः ॥ तत्पर्यायो

वेणिशब्दे द्रव्यः । (यथा, कुमारः । २ । ६१ ।

“तस्यात्मा श्रितिकण्ठस्य सेनापत्यसुपेत्य वः ।

मोक्षते सुरवन्दीनां वेणीर्वीर्यंभूतिभिः ॥”)

देवताद्वयः । इत्यमरः ॥ मेयी । प्रवाहः ।

इति हेमचन्द्रः ॥ नदीविशेषः । इति मेदिनी ॥

तस्या उत्पत्तिर्यथा,—

पृथुगवाच ।

“कृष्णावेण्योस्तटादयस्साक्षिविष्णुगणैः पुरा ।

चणिकृशरीरात् कलहा निरस्ता कथिता

तया ॥

प्रभावस्तु तयोर्नद्योः किंवा जैत्रस्य तस्य वा ।

तस्मै कथय सञ्ज्ञं । विस्मयोऽत्र महान् मम ॥

नारद उवाच ।

कृष्णा कृष्णतनुः साक्षाद्देवी साक्षाम्बेश्वरः ।

तत्त्वज्ञमप्रभावस्तु नालं वक्तुं चतुर्मुखः ॥

तथापि तत्त्वसुत्पत्तिं कीर्तयिष्यामि ते शृणु ।

चाक्षुषस्यान्तरे पूर्वं मगोर्देवपितामहः ॥

स क्षुद्रशिखरे रम्ये यजनाद्योद्यतोऽभवत् ।

स सत्त्वा यज्ञसम्भारान् सञ्चदेवगणैर्नृतः ॥

तुक्ता हरिहराभ्यां हि तद्भिरेः शिखरं ययौ ।

भ्रमाद्यो मुनिगणा मुहूर्ते ब्रह्मदेवते ॥

तस्य द्वाधाविधानाय समानं चक्रुरादृताः ।

अथ ज्येष्ठां स्वरां पत्नीमाह्वयाचक्रुरीश्वराः ॥

सा श्रुनेराययौ तावत् भृगुर्विष्णुसुवाच ह ॥

भृगुगवाच ।

विष्णो खरा त्वयाहृता साध्यायाति न हि

त्वरम् ।

तद्वृत्तातिक्रमे चैव कार्यां दीक्षाविधिः कथम् ॥

विष्णुगवाच ।

नायाति चेत् खरा शीघ्रं गच्छन्नत्र विधीयताम् ।

यथापि न भवेदस्य भाव्या किं पुण्यकर्म्मणि ॥

नारद उवाच ।

यवमेव हि रुद्रोऽपि विष्णुगवाचमन्यत ।

तच्छ्रुत्वा स भृगुर्वाक्यं गायत्रीं ब्रह्मणस्तदा ॥

निवेष्ट्य दक्षिणे भागे दीक्षाविधिमयाकरोत् ।

यावद्दीक्षाविधिं तस्य विधेयं कुरु नोऽश्वराः ॥

तावदभ्यासयौ तत्र खरा यज्ञस्थले वृष ।

ततस्तां दीक्षितां हृष्टा गायत्रीं ब्रह्मणा सह ।

सपत्नी सा परा क्रोधात् खरा वचनमब्रवीत् ॥

खरोवाच ।

अपूण्या यत्र पूज्यन्ते पूज्यानाश्च यतिक्रमः ।

त्रीणि तत्र भविष्यन्ति दुर्मिच्छं मरणं भयम् ॥

मदासने कनिष्ठेयं भवद्भिः सन्निवेशिता ।

तस्मात् सर्वे जङ्गीभूता नदीरूपा हि निश्चितम् ॥

इयञ्च दक्षिणे भागे क्षुपविष्टा मदासने ।

तस्मात्सोके सदादृष्ट्या तदुत्पास्तु निम्नगा ॥

नारद उवाच ।

ततस्तच्छापमाकर्ण्य गायत्रीं कम्पिताधरा ।

समुत्थायाश्रमहेवैर्वायंमाणापि तां खराम् ॥

गायत्रुगवाच ।

तव भर्ता यथा ब्रह्मा ममाप्येष तथा खलु ।

इथा श्रपसि यस्मान्मां भव त्वमपि निम्नगा ॥

नारद उवाच ।

ततो द्वाहाकृताः सर्वे शिवविष्णुसुखेश्वराः ।

प्रणम्य दण्डवत् भूमौ खरां तत्र विजिज्ञपुः ॥

देवा ऊचुः ।

देवि श्रद्धा वर्यं सर्वे ब्रह्माद्याश्च त्वया ॥

यदि सर्वे जङ्गीभूता भविष्यामोऽत्र निम्नगाः ॥

तदा लोकत्रयं चेत्तत् विनश्यति च निश्चितम् ।

अविवेककृतस्तस्मात् शोभोऽयं विनिवर्तताम् ॥

खरोवाच ।

नार्चितो हि गणाध्यक्षो भवद्भिर्न सुरीशमाः ।

तस्माद्भिर्न समुत्पन्नमवोधनितं खलु ॥

नापि महचर्न ह्येतद्वच्यं खलु जायते ।

तस्मात् खांशैर्जङ्गीभूता यूयं भवत निम्नगाः ॥

आवामपि सपत्नी च खांशाभ्यामपि निम्नगे ।

भविष्यावोऽत्र भो देवाः पश्चिमाभिमुखवष्टे ॥

नारद उवाच ।

इति तद्वचनं श्रुत्वा ब्रह्मविष्णुसुखेश्वराः ।

जदुर्गुणाभवद्रव्यः खांशैर्नैव तदा वृष ।

तस्माद्दिष्णुरभूत् कृष्णा वेणी देवो महेश्वरः ॥

ब्रह्मा ककुक्षिर्नो चान्या पृथगेव बभूव तु ॥”

इति पाद्मोत्तरखण्डे १५६ अध्यायः ॥

अन्यच्च ।

“सरस्वती रणीरूपा तमोरूपा कलिङ्गजा ।

सत्त्वरूपा च गङ्गा च नयन्ति ब्रह्मनिर्गुणम् ॥

इयं वेणी हि निःश्रेणी ब्रह्मपत्न्यं प्रयास्यतः ।

जन्तोर्विशुद्धदेहस्य यदा यदाभुतस्य च ॥

काशीति काचिद्वरणा सुवर्णं स्फुरा

लोकार्ककेशवविचोक्षपिलोचना च ।

और्व उवाच ।

तत्संयोनार्म चक्रे नारदो वचनानुप ।
ज्येष्ठो भैरवनामाभूत् वीरः पुत्रो भयङ्करः ॥
वेतालमदृशः कृष्णो वेतालोभूत्तथापरः ।
इति चक्रे तयोर्नाम देवर्षिर्ब्रह्मणः सुतः ॥”

इति कालिकापुराणे ४६ अध्यायः ॥
वेतालमदृशः, पुं, राजविक्रमादित्यस्य नवरत्नान्त-
र्गनरत्नविशेषः । यथा,—

“धन्वन्तरिः क्षयकामरसिंहशङ्ख-
वेतालमदृशकपर्ककालिदासाः ।
ख्यातो वराहमिहिरो वृषतेः सभायां
रत्नानि वै वररुचिर्नव विक्रमस्य ॥”

इति नवरत्नश्लोकः ॥

वेत्ता, [वृ] वि, ज्ञाता । वेत्तीति विदधातोस्तृ-
प्रत्ययेन निष्पन्नमिदम् ॥ (यथा, हितोपदेशे ।

“यथा खरचन्दनभारवाची
भारस्य वेत्ता ननु चन्दनस्य ॥”)

वेत्तः, पुं, (वी + “गुष्टवीपचीति ।” उणा० ४ ।
१६६ । इति चः ।) खनामख्यातवृत्तः । तत्प-
र्यायः । वेतः २ योगिदण्डः ३ सुदण्डः ४ गृह-
पर्वकः ५ ॥ (यथा, प्राकृतले ५ ।

“जाचार इत्यधिकृतेन मया गृहीता
या वेत्तयष्टिरवरोधगृहेषु राज्ञः ॥”)

स तु पञ्चविधः । तेषां गुणाः । श्रौतलक्षम् ।
कषायत्वम् । भूतपितृहरत्वम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥ तस्यायं वेताम् इति ख्यातम् ।
तद्गुणाः । दीपनत्वम् । रुच्यत्वम् । तिक्तत्वम् ।
पित्तकफनाशित्वम् । तनुफलगुणाः । वातपित्त-
नाशित्वम् । स्यात्त्वम् । इति राजवल्लभः ॥
असुरविशेषः । तस्य प्रमाणं वेत्तासुरशब्दे
द्रष्टव्यम् ॥

वेत्तकीयः, वि, (वेत्त + “नङ्गादीनां कृक् च ।” ४ ।
२।६१ । इति कृक् कृष्ण ।) वेत्तस्य ह्युक्तदेशादिः ।
इति सिद्धान्तकौमुदी ॥ (एकपक्षा नगरौ तु
वेत्तप्राप्त्यर्थेन तदाख्यापि प्रविष्टा । यथा,
महाभारते । १ । १६१ । ६ ।

“वेत्तकीयस्यै राजा नायं नयमिच्छास्ति ।

उपार्थं तं न श्रुते यदादपि स मन्दवीः ॥”)

वेत्तधरः, पुं, (वेत्तस्य धरः ।) द्वारपालः । इति
हलायुधः ॥ यष्टिधारकी, वि ॥

वेत्तधरः, पुं, (वेत्तस्य धारकः ।) द्वारपापः ।
इति ञटाधरः ॥

वेत्तवती, स्त्री, नदीविशेषः । इत्यमरः ॥ सा तु
मालवदेशात् कालपीनामनगरे यत्तुनायां
मिलिता । वेत्तासुरमाता । यथा, पराशरपुराणे ।
“वेत्तयष्टिदरे जातो नाम्ना वेत्तासुरोऽभवत् ॥”

वेत्तपा, [वृ] पुं, (वेत्तं हतवान् । हन + कृप् ।)
हन्तः । इत्यमरः ॥

वेत्तापती, स्त्री, वेत्तवती नदी । यथा,—
“नवाद्या दपते जलं समुत्तं कान्तिप्रदं पुष्टि-
दह्यं दीपनपापनं चण्डकं वेत्तापती तामिनी ॥”

इति राणनिर्घण्टः ॥

वेत्तासनं, स्त्री, (वेत्तस्यासनम् ।) वेत्तनिर्मिता-
सनम् । तत्पर्यायः । आसन्दी २ । इति हेम-
चन्द्रः ॥

वेत्तासुरः, पुं, (वेत्तनामकोऽसुरः ।) खनाम-
ख्यातासुरः । तस्योत्पत्तिर्यथा,—
महातपा उवाच ।

“आचीन्नाना पुरा राजन् सिन्धुद्वीपः प्रताप-
वान् ।

वारुणांशो महाराजोऽसौऽरस्ये तपसि स्थितः ॥
पुत्रो मे शत्रुनाशाय भवेदिति नराधिपः ।
एवं हतमतिः सोऽथ महता तपसा स्वकम् ।
कृतेवरं स्थिरो भूत्वा शोभयामास सुव्रतः ॥

प्रजापाल उवाच ।

कथं तस्य द्विजस्येष्ट शक्रेणापकृतं भवेत् ।
येनासौ तद्दिनाशाय पुत्रमिच्छन् व्रते स्थितः ॥
महातपा उवाच ।

सोऽथ घनमणि पुत्रोऽभून् त्वष्टुर्वलवतां वरः ।
अवध्यः सर्वशस्त्रैश्चैरपां केनेन नाशितः ॥
जलकेनेन निहितस्तस्मिन्नयमवाप्नुयात् ।
पुण्यैर्ज्ञानयो जातः सिन्धुद्वीपेतिर्वर्जितः ॥
स तेषे परमं तीर्थं शक्रवैरमशुस्मरन् ।
ततः कावेन महता नदी वेत्तवती शुभा ॥
माशुषं रूपमास्याय चालङ्कारा मनोरमम् ।
आजगाम यतो राजा तेषे परमकं तपः ॥
तं दृष्ट्वा रूपसम्पन्नां स राजा क्रुद्धमानसः ।
उवाच कासि सुश्रोणि सत्वं कथय भामिनि ॥
ननुवाच ।

अहं जलपतेः पत्नी वरस्य महात्मनः ।
नाम्ना वेत्तवती पुण्या त्वामिच्छन्तीह आगता ॥
सामिलायां परकीं यो भजमानां विसर्जयेत् ।
स पापपुरुषो ज्ञेयो ब्रह्महत्याष विन्दति ॥
एवं ज्ञात्वा महाराज भजमानां भजस्व माम् ।
एवमुक्तस्तथा राजा सामिलायौपशुक्तवान् ॥
तस्य सखीऽभवत् पुत्रो दादशार्कसमप्रभः ।
वेत्तवत्यदरे जातो नाम्ना वेत्तासुरोऽभवत् ॥
यजमानतिलेजसो प्रागुप्योतियः पतिर्भवेत् ।
स कावेन युवा जातो यजवान् दृढविक्रमः ॥
महायोगेन संयुक्तो जिगाय च वसुधराम् ।
सप्तद्वीपवतीं पञ्चान्धरपर्वतमारुहन् ।
तत्रैव प्रथमं जित्वा पञ्चादजिं यमं ततः ॥”

इति पराशरपुराणे देवोत्पत्तिनामाध्यायः ॥
वेत्ती, [वृ] पुं, (वेत्तोऽस्यास्तीति । वेत्त + इतिः ।)

द्वारपालकः । इति हेमचन्द्रः ॥ वेत्तवती, वि ॥

वेत्त, ञ ट याच् । इति कविकाण्डहम् ॥ (आ-
ख्यात-पिक-सेट् ।) रु, वेत्ते । इति दुर्गा-
दासः ॥

वेदः, पुं, (विद + घञ् ।) विष्णुः । यथा,—

“वेदो वेदविद्वज्ज्ञो वेदाज्ञो वेदवित् कविः ॥”

इति विष्णुपञ्चगमस्तोत्रम् ॥

हन्तम् । इति मेदिनी ॥ कश्चित् पुच्छके पित-
मित्यपि पाठः । यज्ञाहम् । इति नागार्णव-
माया ॥ मीनशरीरावच्छेदेन भगवद्वाक्यम् ।

इति न्यायशास्त्रम् ॥ धर्मब्रह्मप्रतिपादकमपौ-
रुषेयवाक्यम् । इति वेदान्तशास्त्रम् ॥ ब्रह्मसुख-
निर्गतधर्मज्ञापकशास्त्रम् । इति पुराणम् ॥
तत्पर्यायः । श्रुतिः २ व्याख्यायः ३ । इत्य-
मरः ॥ छन्दः ४ ब्रह्म ५ निगमः ६ । इति
शब्दरत्नावली ॥ प्रवचनम् ७ । इति ञटा-
धरः ॥ वेदस्य प्रादुर्भावो । यथा । कदाचित्
कथं दृष्ट्यामीति ध्यायतो ब्रह्मणो सुखचतु-
ष्टयेभ्यस्त्वत्तरो वेदाः प्रादुरासन् । यथा । एक-
विंशतिशाखात्मक-ऋक् १ शतशाखात्मक-
यजुः २ सप्तशशाखात्मकसाम ३ नवशाखा-
मयायज्व ४ । इति पुराणम् ॥ अपि च ।

श्रीमार्कण्डेय उवाच ।

“तस्मादष्टाद्विभिन्नाद्ब्रह्मणोऽव्यक्तजन्तः ।
ऋचो बभूवुः प्रथमं प्रथमाददनाम्नु ने ॥
जवापुष्पनिभाः सत्यस्तेजोरूपा ज्यसं वृताः ।
एषक् एषग्विभिन्नाश्च रजोरूपा महात्मनः ॥
यजूंश्च दक्षिणादक्षादनिवहानि कानिचित् ।
यादृक्क्वणं तथा वर्णान्यसंहतिचराणि वै ॥
पश्चिमं यहिभोर्बलं ब्रह्मणः परमेष्ठिनः ।
आविर्भूतानि सामानि ततः कुन्दसितान्यथा ॥
पृथक्पृथग्यमयेव भृङ्गाञ्जनचयप्रभम् ।
घोराघोरस्वरूपं तदाभिचारिकशान्तिमत् ॥
उत्तरात् प्रकटीभूतं वदनात्तत् वेधसः ।
सुखं सत्त्वतमःप्रायं सौम्यासौम्यस्वरूपवत् ॥
ऋचो रजोगुणाः सत्त्वं यजुषाश्च गुणो सुते ।
तमोगुणानि सामानि तमःसत्त्वमध्वजम् ॥
एतानि ज्वलमानानि तेजसाप्रतिभेन वै ।
एषक् एषगवस्यानं भाङ्गि पूर्वमिवाभवत् ॥
ततस्तदाहं पतेज ओमित्युक्ताभिश्च्यते ।
तस्याशुभावाहक्तेजस्तमास्याह्य संस्थितम् ॥
यथा यजुर्मयं तेजो यच्च सामां महाशुने ।
एकत्वसुपयातानि परतेपजि संश्रयात् ॥
शान्तिकं पौष्टिकस्यै तथा चैवाभिचारिकम् ।
ऋगादिषु त्वं ब्रह्मक्षितयं चिन्मयागमत् ॥
ततो विष्णुमिदं सद्यस्तमोनाशात् सुनिर्बलम् ।
पभावतोय विप्रयै तिरयोर्दमघक्षाया ॥
ततस्तप्तपञ्जरीभूतं छान्दसं तेज उत्तमम् ।
परेण तेजसा ब्रह्मन् ! एकात्मसुपगम्य तत् ॥
आदित्यसंज्ञामगमदादायैव यतोऽभवत् ।
विश्वस्यास्य महाभाग कारणस्याययात्मकम् ॥
प्रातर्मध्यन्दिने चैव तथा चैवापराह्निके ।
प्रयो तपति सा कावे ऋग्यजुःसामसंज्ञिता ॥
ऋक्षस्तपन्ति पूर्वाह्ने मध्याह्ने च यजुंश्च वै ।
सामानि चापराह्ने तु तपन्ति सुनिश्चयम् ॥
शान्तिकं ऋक्ष पूर्वाह्ने यजुः सद्यश्च पौष्टिकम् ।
अपराह्ने स्थितं नित्यं सामस्योभिचारिकम् ॥
यद्यौ च ऋक्षयो ब्रह्मा स्थितौ विष्णुर्यजुर्मयः ।
यदः साममयोऽन्ते च तज्ज्ञातस्या शुचिर्ध्वजः ॥
तदेवं भगवान् भास्वात् वेदात्मा वेदसंस्थितः ।
वेदविद्यात्मकस्यैव परः प्रथम उच्यते ॥
सर्गस्थित्यन्तेतुः स रजःसत्त्वादिर्गुणैः ॥

आश्रित्य ब्रह्मविद्यादिर्ज्ञानमभ्येति शान्तः ॥
 वेदेः स वेद्यः स तु वेदस्मृति-
 रस्मृति-राशोऽखिलविश्वस्मृतिः ।
 विश्वाश्रयं व्योतिरवेद्यवर्मा
 धर्मावदातः परमः परेभ्यः ॥”
 इति श्रीमार्कण्डेयपुराणे सूर्यमाहात्म्ये सूर्यो-
 त्पत्तिनामाध्यायः ॥ ५ ॥ अन्यच्च ।
 “अष्टाविंशे पुनः प्राप्तिं ह्यस्मिन् वै द्वापरे द्विजाः ।
 पराशरसुतो यासः कृष्णहैपायनोऽभवत् ॥
 स सव सन्वेदानां पुराणानां प्रदर्शकः ।
 पाराशर्यो महायोगी कृष्णहैपायनो हरिः ॥
 आराध्य देवभोगानं दृष्ट्वा सार्वं त्रिलोचनम् ।
 तत्प्रसादादसौ यासो वेदानामभवत् प्रभुः ॥
 अथ शिष्यान् प्रजग्राह चतुरो वेदपारगान् ।
 जैमिनिश्च सुमन्तुश्च वैशम्पायनमेव च ॥
 पैलं तेषां चतुर्थं च पञ्चमं मां महासुनिः ।
 ऋग्वेदश्रावकं पैलं प्रजग्राह महासुनिः ॥
 यजुर्वेदप्रवक्तारं वैशम्पायनमेव च ।
 जैमिनिं सामवेदस्य श्रावकं सोऽन्वपद्यत ॥
 तथैवाथर्ववेदस्य सुमन्तुश्च विवक्षितम् ।
 इतिहासपुराणानि प्रवक्तुं मामयोजयत् ॥
 एक आसीद्यजुर्वेदस्तत्तुर्वा अकल्पयत् ।
 चातुर्होत्रमभूद्यजुर्वेदस्तत्तुर्वा अकल्पयत् ॥
 अथर्वयं यजुर्भिः स्याद्वग्भिर्होत्रं द्विलोचनम् ।
 औद्गातं सामभिश्चक्रे ब्रह्मत्वस्याप्यथर्वभिः ॥
 ततः स ऋच उद्गत्य ऋग्वेदं कृतवान् प्रभुः ।
 यजुर्भि च यजुर्वेदं सामवेदश्च सामभिः ॥
 एकविंशतिमेदेन ऋग्वेदं कृतवान् पुरा ।
 प्राणानान् शतैनाथ यजुर्वेदमथाकरोत् ॥
 सामवेदं सहस्रेण प्राणानां विभेदतः ।
 अथर्वानामयो वेदं विभेद नवकेन तु ॥
 मेदैरष्टादशैरासः पुराणं कृतवान् प्रभुः ।
 योऽयमेकश्चतुर्थादो वेदः पूर्वं पुरातनान् ॥
 ओंकारो ब्रह्मणो जातः स दोषविशोधनः ।
 वेदत्रयो हि भगवान् वासुदेवः सनातनः ॥
 स गीयते वरो देवो यो वेदेन स वेदवित् ।
 एतत् परतरं ब्रह्मव्योतिरागन्दस्तुतम् ॥
 वेदवाक्योदितं तत्त्वं वासुदेवं परं पदम् ।
 वेदवेद्यमिदं वेत्ति वेदं वेदपरो सुनिः ॥
 अवेदं परमं वेत्ति वेदनिष्ठः सदैवरः ।
 स एव वेदो वेद्यश्च तमेवाश्रित्य सुयते ॥
 इत्येतद्वचरं वेदमोक्षारं वेदमयम् ।
 अवेदश्च विनाजाति पाराशर्यो महासुनिः ॥”
 इति कौर्मि ४६ अध्यायः ॥ ५ ॥
 वेदाध्ययनपत्रं यथा,—
 यास उवाच ।
 “एवं दृष्टादिभिर्युक्तं श्रौचाचारसमन्वितः ।
 आहूतोऽध्ययनं कुर्याद्वीक्षमाणो गुरोर्मुखम् ।
 नित्यसुखतपानिः स्यात् साध्यापारः सुचरितः ।
 आस्यतामिति शीलः सप्तासीताभिमुखं
 गुरोः ॥
 प्रतिश्रवणसमाधिं शयागो न समाचरेत् ।

नासीनो न च भुञ्जानो न तिष्ठन्न पराङ्मुखः ॥
 नीचं श्रय्यासनं चास्य सर्वदा गुरुसन्निधौ ।
 गुरोस्तु चक्षुर्विषये न यथेष्टासगो भवेत् ॥
 नोदाहरेदस्य नाम परोक्षमपि तैवलम् ।
 न चैवास्यानुकुर्वीत गतिभाषितचेष्टितम् ॥
 गुरोर्वच परीवाशो निन्दा वापि प्रवर्त्तते ।
 कथौ तत्र पिपातयौ गन्तव्यं वा ततोऽन्वतः ॥
 दूरस्थो नाच्येदेनं न क्रुद्धो नान्तिके स्त्रियाः ।
 न चैवास्तोत्तरं ब्रूयात् स्थिते नासीत सन्निधौ ॥
 उदक्कर्मं कृशान् गुप्यं समिधोऽस्याहरेत् सदा ।
 मार्जनं जेशनं नित्यमङ्गानां वै समाचरेत् ॥
 नास्य निम्नाल्यशयनं पादुकोपान्छावपि ।
 नाक्रामेदासनश्चास्य छायादीन् वै कदाचन ॥
 साधयेद्दण्डकाष्ठादीन् कवचास्त्रै निवेदयेत् ।
 अनाष्टच्छन्न गन्तव्यं भवेत् प्रियहिते रतः ॥
 न पादौ छावयेदस्य सन्निधाने कदाचन ।
 जन्मितं हसितश्चैव कष्टप्रावरणं तथा ॥
 वर्जयेत् सन्निधौ नित्यमवस्कोटनमेव च ।
 यथाकालमधीयीत यावन्न विमना गुरुः ॥
 आसीतायो गुरोर्दर्मं फलके वा समाहितः ।
 आसने शयने याने नैव तिष्ठेत् कथञ्चन ॥
 धावन्तमनुधावेत्तं गच्छन्तमनुगच्छति ।
 गोऽश्वोऽयानप्रासादप्रक्षरेषु कटेषु च ॥
 आसीत गुरुणा सार्द्धं शिलाफलकनौषु च ।
 जितेन्द्रियः स्यात् सततं वश्यात्माक्रोधनः

शुचिः ॥

प्रयुञ्जीत सदा वाचं मधुरां हितकारिणीम् ।
 गन्धं माख्यं रसं कर्मां शुक्तं प्राणिविर्चिचनम् ॥
 अभ्यङ्गश्चाङ्गनोपानच्छन्नधारणमेव च ।
 कामं लोभं भयं निद्रां गीतं वादिजह्युक्तम् ॥
 आतर्जनं परीवादं स्त्रीप्रेक्षानभनन्तथा ।
 परोपघातप्रेषुचं प्रयत्नेन विवर्जयेत् ॥
 उदक्कर्मं सुमनसो गोशक्नुन्यत्तिकाकुशान् ।
 आहरेद्व्यावर्थाणि भैवश्चाहारमाचरेत् ॥
 कृतश्च लवणं सर्वं वर्ज्यं पर्युषितश्च यत् ।
 अतृणदशीं सततं भवेद्गीतादिनिस्पृहः ।
 नादित्यं वै समीचेत नाचरेदन्तधावनम् ॥
 एकान्तमशुचिस्त्रीभिः श्रृङ्गात्यैरभिभाषणम् ॥
 गुरुच्छिष्टं भैषजार्हं प्रयुञ्जीत न कामतः ।
 मलापकर्षणं स्नानं नाचरेद्दि कथञ्चन ॥
 न कुर्यान्मानसं विप्र गुरोस्स्यागे कथञ्चन ।
 मोहाद्वा यदि वा लोभात्प्राप्तेन पतितो भवेत् ॥
 कौकिकं वेदिकाश्चापि तथाध्यात्मिकमेव वा ।
 आदरोत यतो ज्ञानं तन्न हृत्वेत् कदाचन ॥
 गुरोरप्यवलितस्य कार्याकार्यमजाननः ।
 उत्पद्यप्रतिपन्नस्य मनुस्वयामं समब्रवीत् ॥
 गुरोर्गुरोः सन्निहिते गुरुवदृत्तिमाचरेत् ।
 न चाविद्वद्गुरुणा स्यान् गुरुनभिवादयेत् ॥
 विद्यागुरुव्येतदेव गुरुवृत्तिस्वयोनियु ।
 प्रतिवेद्याश्च चाधर्मा द्विजशोपदिशतुखपि
 श्रेयः स्वगुरुवदृत्तिं नित्यमेव समाचरेत् ।
 गुरुपुत्रेण दारेण गुरोश्चैव खड्गनुयु ॥

बालः समानजन्मा वा शिष्यो वा यज्ञकर्मणि ।
 अध्यापयन् गुरुसुतो गुरुवन्नानमर्हति ॥
 उत्सादनं वा गात्राणां स्तपनोच्छिष्टभोजने ।
 न कुर्याद्गुरुपुत्रस्य पादयोः श्रौचमेव च ॥
 गुरुवत् प्रतिपूच्यास्तु सवर्णा गुरुवस्तथा ।
 असवर्णास्तु संपूज्याः प्रत्युत्थानाभिवादनैः ॥
 अभ्यङ्गनं स्नापनञ्च गात्रोत्सादनमेव च ।
 गुरुपत्न्या न काव्याणि केशाणाञ्च प्रसाधनम् ॥
 गुरुपत्नीन् युवतीं नाभिवादेत पादयोः ।
 कुर्वीत वन्दनं भूमाविषोऽहमिति च वृवन् ॥
 विप्रोऽप्य पादग्रहणमन्वहश्चाभिवादनम् ।
 गुरुदारेण कुर्वीत सतां धर्ममनुसरन् ॥
 मातृस्वसा मातुलानी श्वश्रूश्चापि पितुः स्वसा ।
 प्रपूज्या गुरुपत्नी च समास्ता गुरुभार्यया ॥
 मातृभार्य्योऽपसंभ्रात्या सवर्णाह्वयह्वयपि ।
 विप्रस्य तृपसंभ्रात्या ज्ञातिसम्बन्धियोपितः ॥
 पितुर्भगिन्यां मातुश्च ज्ञायस्याश्च स्वसर्वपि ।
 मातृवदृत्तिमातिष्ठेन्माता ताभ्यो गरीयसी ॥
 एवमाचारसम्पन्नमात्मवशमदाम्भिकम् ।
 वेदमध्यापयेद्गर्भं पुराणाङ्गानि नित्यशः ॥
 तथा चिरोचितं शिष्ये गुरुज्ञानमनिर्दिश्यन् ।
 हरते दुष्कृतं तस्य शिष्यस्यैवं ततो गुरुः ॥
 आचार्यपुत्रः शुश्रूष्यज्ञानदो धार्मिकः शुचिः ।
 आप्तः शक्तोऽर्थदः साधुरध्याया दश धर्मेतः ॥
 कृतञ्च तथाद्रोही मेधावी शुभलक्ष्मणः ।
 आप्तः प्रियोऽथ विधिवत् षडध्याया द्विजातयः ।
 एतेषु ब्रह्मणो दानमन्यत्र तु ययोदितात् ॥”
 वेदाध्ययनविधिर्ध्याया,—
 “आचम्य संयतो नित्यमधीयीत उदङ्मुखः ।
 उपसंगृह्य तत्पादौ वीक्षमाणो गुरोर्मुखम् ॥
 अधीष्ट भो इति ब्रूयाद्विरामोऽस्त्विति चारमेत् ।
 प्राक् भूतात् पर्युपासीनः पवित्रैश्चैव पावितः ॥
 प्राणायामेच्छिभिः पूतस्तत ओङ्कारमर्हति ।
 ज्ञास्यः प्रणवं कुर्यादन्ते च विधिवद्विजाः ॥
 कुर्यादध्यापनं नित्यं स ब्रह्मादीनि पूर्वतः ।
 सर्वेषामेव भूतानां देवचक्षुः सनातनः ॥
 अधीतान्धयस्त्रितयं ब्राह्मण्याद्गीयतेऽन्यथा ।
 अधीयीत ऋचो नित्यं शीरहृत्वा सदेवताः ॥
 ग्रीणाति तर्पयन्त्येनं कामैर्कृपाः सदेवताः ।
 यजुर्व्यधीते नित्यतं रक्षा ग्रीणाति देवताः ॥
 सामान्यधीते ग्रीणाति धृताहुतिभिरन्वहम् ।
 अथर्वोङ्कारसो नित्यं मध्वा ग्रीणाति देवताः ॥
 धर्माथर्वं पुराणानि मांसेर्त्तयते सरान् ।
 अपां समीपे प्रयतो नैतिकं विधिमाश्रितः ॥
 गायत्रीमप्यधीयीत गात्रारण्यं समाहितः ।
 सहस्रपरमां देवीं शतस्थानं दशावराम् ॥
 गायत्रीं वै जपेन्नित्यं जपयज्ञः प्रकीर्तितः ॥
 गायत्रीश्चैव वेदांश्च तुलयातोलयत् प्रभुः ।
 एकतस्तुरो वेदान् गायत्रींश्च तथैकतः ॥
 ओंकारमादितः क्षत्वा यादृतीक्षदन्तरम् ।
 ततोऽधीयीत सावित्रीमेकाग्रः श्रद्धयान्वितः ॥
 पुराकल्पे ससुखमा भूयुर्वःखःसनातनाः ।

सुमन्त्रस्य पुत्रोभूत् सुकर्मायाः भूत् सुतः ।
गर्धान्यस्तावेकैर्वा संक्षिप्तं तो मघानुगो ॥
प्रादसं संक्षिप्तमिदं सुकर्मा तनुवृत्ततः ।
प्रकारं सत्यं तद्विष्णो जगदातो मघाप्रनो ॥
हिमन्तनाभिः कौजन्तः पौण्ड्रिच द्वितीयतमः ।
उदीथाः वामगाः शिष्यास्तस्य पञ्चशताः

स्तुताः ॥

हिरण्यनाभातावतः संक्षिप्ता येहिंशोत्तमः ।
हस्तीनाम्नोऽपि योऽप्युक्ते गच्छतेः प्राच्य गामगाः ॥
योनाभिः कुपमिषेय कुर्गोद्विज्जलिस्तथा ।
योनाभिः शिष्यास्तस्यैः संक्षिप्ता बहुवीर्यताः ॥
हिरण्यनाभशिष्यश्च चतुर्विंशतिसंक्षिप्ताः ।
प्रोनाच क्षतिनामाभौ शिष्येभ्यः सुमघामतिः ॥
मैत्रापि वामवेदोऽर्धौ श्रमाभिर्वैकुण्ठिस्तः ॥”

अथ च वेदस्य संक्षिप्ता यथा,—

“तद्यजुषामधो वस्त्रे संक्षिप्तानां यनुचयम् ।
अथ च वेदं च तुनिः सुमन्त्ररमित्युक्तिः ॥
शिष्यमध्यापयामास कथन् चोदयति तद्विधा ।
स्तुता तु वेददर्शय तथा पण्ड्याय दत्तवान् ॥
वेददर्शय शिष्यास्तु मोदो ब्रह्मणिकृपा ।
श्रीरुद्रायनिः प्रियणादस्तपान्यो सुनिवृत्ततमः ॥
पण्ड्यापि त्रयः शिष्याः कृता येहिंज संक्षिप्ताः ।
जात्रलिः कुमुदादिस्तृतीयः श्रीनकी द्विज ॥
श्रीनकक्षत्रिधा कृत्वा ददविकानु वभवे ।
द्वितीयां संक्षिप्तां प्रादात् सैन्यवायनसंक्षिप्ते ॥
सैन्यवा सुज्ज्वलेशश्च भितवेदा द्विधा पुनः ।
नञ्जकृष्णो वेदानां संक्षिप्तानान्तयेव च ॥
चतुर्थः स्वाद्विरसः शान्तिकृष्णश्च पञ्चमः ।
शेष्ठाश्चाथ च वेदमैते संक्षिप्तानां विकल्पकाः ॥”

इति विष्णुपुराणे ३ अंशे ६ अध्यायः ॥
अथानु श्रुमैपुराणाय ॥ ३ ॥ अथरस्य ।
“वेदो हरेन्नाक् सावित्री वेदमाता प्रतिष्ठिता ।
ध्रुवगुणश्च निरुक्तश्च तेन विप्राः प्रतिष्ठिताः ॥
दशयज्ञैः संस्कृता ये वाचाया ब्रह्मवादिनः ।
तत्र वेदाश्च श्रीकानां प्रयागामिह पोषकाः ॥
यज्ञाध्ययनदानादितमः साध्यायययमैः ।
श्रीसयनिश्च हरिं भक्ता वेदतन्त्रविधानतः ॥”

इति कण्वपुराणे २ अध्यायः ॥ ३ ॥
वेदोक्तकर्मा कर्मसं यथा,—
“सुतिस्तुतिमदाधारविहितं कर्म केवलयम् ।
मैत्रिणं चतुर्लोकैर्भजतिः केवलयं वेदा ॥
अथवा विरयं याति कुमारागच्छेवनात् ।
अतो वेदविह्वलं शिष्योक्तं कर्मा संक्षिप्तम् ॥”

इति याज्ञिकपुराणे १० अध्यायः ॥ ३ ॥
वेदाश्चाराणोद्दिष्टाचारो यजमानं यथा,—
यजमानं वाच ।

“वेदोक्तं वेदसाधनम् ॥ तद्वेदो विविक्तम् ।
अथवा वेदोक्तं वेदसाधनम् ॥ तद्वेदो विविक्तम् ॥
इति वेदोक्तं वेदसाधनम् ॥ ३ अध्यायः ॥ ३ ॥
अथ वेदोक्तं वेदसाधनम् ॥
“वेदोक्तं वेदसाधनम् ॥ तद्वेदो विविक्तम् ॥
वेदोक्तं वेदसाधनम् ॥ तद्वेदो विविक्तम् ॥

यदाक्षानि च कर्माणि यजुक्तेः सार्धमेव च ।
हरिपूजा हरिर्नाम तन्वीर्त्तित्युक्तीर्त्तनम् ॥
वेदाङ्गानि च शास्त्राणि यजुक्तेः सार्धमेव च ।
सत्यं धर्मः सत्यं वेदाश्च आगदेवताः ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे ६ अध्यायः ॥ ८६ ॥
आयुर्वेदस्योक्तिसंक्षिप्तं यथा,—

“यद्वैद्यः पञ्चसंख्यागतेभ्यो

वेदा नाना श्रमयजुःगामभेदाः ।

आयुर्वेदोऽथ च वेदश्चेति कणादः ॥

आस्ते वेदः पञ्चमो वैद्यकाख्यो

वेदा कश्चित्तस्य नास्ते मधेश्वरात् ।

ब्रह्माह्वाताधैत तस्मात्पुराणाद्-

तस्मान्ब्रह्मा वक्तुमर्हामि शास्त्रम् ॥”

इति गृह्यसूत्रः ॥

“क्षिताक्षितं सुतं दुःस्वमायुक्तस्य क्षिताक्षितम् ।
मानस्य तस्य यजोक्तमायुर्वेदः च उच्यते ॥”

इति सुखबोधः ॥ ६ ॥ ७ ॥

चतुर्वेदानां विवरणं यथा । अथातश्चरकस्य च
आख्यास्यामः । तत्र यदुक्तं चायुर्वेदम् । चत्वारो
वेदा विज्ञाता भवन्ति । अग्निर्दे यजुर्वेदः
सामवेदोऽथ च वेदश्चेति । तत्र अग्निदेवस्याथ
स्थानानि भवन्ति । अथवाऽत्रावकाः १ अथर्वकः २
अथर्वीयपारः ३ क्रमपारः ४ क्रमरथः ५
क्रमशतः ६ क्रमशतः ७ क्रमदशश्चेति ८ ।
चतुष्पारायणमेतेषाम् । शाखाः पञ्चविधा
भवन्ति । आथर्वणावनी १ संख्यावनी २
शाकला ३ वासुका ४ मायूकेयाश्चेति ५ ।
तेषामध्ययनम् । अध्यायापनुःषष्टिः । मण्ड-
लानि च दशैव तु ।

“एकैश्च एकवर्गस्यादेकश्च नपकस्तथा ।

द्वौ वर्गौ द्वे ऋषौ द्वे चैवीणि चक्षुषतं

स्तुतम् ॥

चतुष्टयं समाख्यातं षट्षष्ट्युत्तरं शतम् ।
पञ्चर्षे ह्यष्टश शतान्यष्टाविंशतीतराणि च ॥

शतध्वं षट्षष्ट्युत्तरं सप्तपञ्चाशदुत्तरम् ।

सप्तर्षमेकात्र विंशदुत्तरं शतमेकमम् ॥

अष्टर्षाः सप्तपञ्चाशदुत्तराः खगोधिकोत्तराः ।

वर्गाणां परिगण्यतं द्वे षट्षष्ट्युत्तरं ॥

सष्टसमेकं स्तुतानां निनिश्रुतं विकल्पनम् ।

दशसप्तसु प्रयान्ते संख्यातं द्वे षट्षष्ट्युत्तरं ॥

एकशतं षट्षष्टं वा द्विपञ्चाशत् सष्ट्युत्तरम् ।

यतानि च चतुर्दश याज्ञिकानाम् । इतरेषां

पञ्चाशीतिरुक्तमाले तु षट्षष्टम् । चतुर्विंशत्-

सष्टस्यापि द्विपञ्चाशत् सष्टस्यापि द्वाविंशत्

षोडशोत्तराः । इत्यादिंश्चतुष्टयस्यापि द्वाविं-

शतस्यावश्यमष्टस्यसि ।

यथा दशसप्तस्यसि यथा सप्तपञ्चाशत्स्यसि च ।

अथामरुतिनादधैतनुपराधपनुयते ॥

यत् नपकस्यसि च सप्त नपकस्यसि च ।

यौ वर्गौ द्वे ऋषौ द्वे चैवीणि चक्षुषतं

स्तुतम् ॥

यद्यप्येकं वेदानां यजमानं श्रममात्रमिति ।

सप्तकानां द्वे च पञ्चोत्तरे शते । चतुर्लोकं त्रीणि
शतानि षट्षष्ट्यां त्रीणि । षष्टिरष्टकानाम् ॥ ३ ॥
यजुर्वेदस्य षट्षष्टीतिर्भेदा भवन्ति । तत्र
चरकायां द्वादशभेदा भवन्ति । चरकाः १
आधरकाः २ कटाः ३ प्राच्यकटाः ४ कपिल-
कटाः ५ औपमन्वाः ६ आधकटाः ७ चारा-
वगीयाः ८ वारावगीयाः ९ वातांतमेयाः १०
क्षेतान्वतराः ११ क्षेतान्विततरा इति वा
पाठः । मैत्रायणीयाश्चेति १२ । तत्र मैत्राय-
णीयानां सप्तभेदा भवन्ति । तावताः १
दुन्दुभाः २ पैकियाः ३ वाराद्याः ४ हारिद्र-
वेयाः ५ श्यामाः ६ श्यामावनीयाश्चेति ७ ।
तेषामध्ययनमष्टौ । यजुःसष्ट्याख्यधीत्य शाखा-
पारो भवति । तान्येव द्विगुणान्यधीत्य षट्षष्ट्यो
भवति । तान्येव त्रिगुणान्यधीत्य क्रमपारो
भवति । षट्षष्ट्याख्यधीत्य षट्षष्ट्युत्तरवति । शिखा १
कण्ठो २ आकरणम् ३ निरुक्तम् ४ कुन्दो ५
प्योतिष्ठमित्यङ्गानि ६ । तत्र प्राच्योदीक्षां
नैर्ष्यां निरुक्त्यः । तत्र वाचसनेयानां सप्त-
दशभेदा भवन्ति । जावाकाः १ औघेयाः २
काव्याः ३ माध्यन्दिनाः ४ श्यामीयाः ५ तामा-
वगीयाः ६ कापालाः ७ पौष्ट्यवृत्ताः ८ आव-
टिकाः ९ पामावटिकाः १० परमावटिकापि
पाठः । पाराशरीयाः ११ वैधेयाः १२ वेनेयाः
१३ योधिेयाः १४ गालवाः १५ वैजवाः १६
कथावनीयाश्चेति १७ । प्रतिषदमनुषदं कुन्दो
भाषा धर्मां सीमांषा आथर्वकं द्व्युपाङ्गानि ॥
उपप्योतियम् । वाङ्मनश्चम् । प्रतिज्ञान-
वाक्यम् । परिचर्या । चरकस्युत्तरम् । आठ-
कण्यः । प्रवराध्यापय । शाकम् । क्रतुः ।
संख्याः । आगमः । यजुः । पार्थान् ।
शोचकम् । पारथ्याशुचोचकमपि पाठः ।
पञ्चयः । उक्त्वानि । अन्तर्गतमिच्छादश
परिशिष्टानि ।

“द्वे षट्षष्टे शते न्यूनं सन्ते वाजसनेयके ।

द्व्युत्तरं परिचर्यातमेतत् सकलं सप्तश्रुतियम् ॥

अथवा परिचर्यातं ब्राह्मणस्य चतुर्गुणम् ।

आदावारस्य वेदानां ब्रह्मशास्त्रतिष्ठकम् ।

वेदमध्याय एतेषां सोमानो तु समारभेत् ॥”

तत्र तैत्तिरीयब्राह्मणम् द्विभेदा भवन्ति ।

यौधेयाः १ समथोऽपि पाठः । स्याद्विधेया-

श्चेति २ । तत्र स्याद्विधेयानाम् पञ्चभेदा

भवन्ति । आमन्त्रणी १ दौघावनी २ सत्या-

पादो ३ हिरण्यकेशी ४ औघेयाश्चेति ५

औघेयी च पाठः । तत्र कटामानुषमान-

विधेयाः । चतुर्लोकानि तदुत्तरमप्याह ।

“सप्तपञ्चाशदधैतनुपराधपनुयते ।

चतुर्वेदः च विद्वेद्यः श्रुतः प्राच्यकटः ॥

स्तुताः ॥ ३ ॥

यामवेदस्यापि सप्तदशभेदा आसीदुः । यतित-

नानां द्वे द्वे शतस्यस्यसि । अथवावे-

दधीयानां द्वे षट्षष्ट्युत्तरमपि शतस्यसि ।

वेदादि

(वेदा वदने यस्येति विग्रहे ब्रह्मणि, पुं । यथा, देवीभागवते । ७ । ३० । ८१ ।

“गायत्री वेदवदने पाञ्चती शिषसन्निधौ ॥”)

वेदासः, पुं, (वेदानां वासो यस्मिन् ।) ब्राह्मणः ।

इति शब्दरत्नावली ॥

वेदविन्, [दृ] पुं, (वेदान् वेत्तीति । विद् + क्तिप् ।) विष्णुः । यथा,—

“वेदो वेदविदयज्ञो वेदाज्ञो वेदविन् कविः ॥”

इति तस्य सहस्रनामस्तोत्रम् ॥

वेदज्ञे, त्रि । (यथा, मनुः । २ । ७८ ।

“एतदक्षरमेतात्तु जपन् यादृतिपूर्वकम् ।

मन्थयोर्वेदविद्विप्रो वेदपुण्येन युज्यते ॥”)

वेदशासः, पुं, (वेदं अस्मिन् पृथक् करोतीति ।

वि + अस + अण् । निरुक्तिस्तु परच द्रष्टव्या ।)

मुनिविशेषः । तत्पर्यायः । माठरः २ दैपायनः

३ पाराशर्यः ४ कानौनः ५ वादरायणः ६

यासः ७ । इति हेमचन्द्रः ॥ कृष्णदैपायनः ८

सत्यभारतः ९ पाराशरिः १० सात्वतः ११ ।

इति त्रिकाण्डशेषः ॥ वादरायणिः १२ सत्य-

वतीसुतः १३ सत्यरतः १४ पाराशरः १५ ।

इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, विष्णुपुराणे ।

“वेदमेकं चतुर्भेदं कृत्वा शाखाशतैर्विभुः ।

करोति यद्वलं भूयो वेदशासस्वरूपधृक् ।

ज्ञापरे तु युगे विष्णुर्थास्वरूपी महासुने ।

वेदमेकं स बहुधा कुरुते जगतो हितः ॥

यथा च कुरुते तन्वा वेदमेकं पृथक् प्रभः ।

वेदशासाभिधाना तु सा सा नृनिर्मधुहिषः ॥”)

अस्यान्यन् विवरणं यासशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

वेदाग्रणीः, स्त्री, (वेदानामग्रणीः ।) सरस्वती ।

इति राजनिर्घण्टः ॥

वेदाङ्गं, स्त्री, (वेदस्य अङ्गम् ।) श्रुत्यवयवमट-

प्रकारशास्त्रम् । तद्वया । शिखा १ कल्पः २

याकरणम् ३ निरुक्तम् ४ ज्योतिषम् ५ छन्दः

६ । यदुक्तम् ।

“शिखा कर्णो याकरणं निरुक्तं ज्योतिषं

गणः ।

छन्दोविचित्रिरित्येते षडङ्गो वेद उच्यते ॥” इति ।

तत्र अकारादिवर्णानां स्थूलकरणप्रयत्नबोधिका-

व्यङ्ग्यं हि विसर्जनीयाः कण्ठा इत्यादिका

शिखा । यागक्रियाणां सुपदेशः कर्णः । साधु-

शब्दान्वाख्यानं याकरणम् । वर्णागमो वर्ण-

विपर्ययश्च इत्यादिना निश्चयेनोक्तं निरुक्तम् ।

अक्षरादिगणनशास्त्रं ज्योतिः । श्रुतिस्मृत्यां

प्रत्यायकं शास्त्रं छन्दोविचित्रिः । इत्यमर-

भरतौ ॥ (यथा, मनुः । १ । ६८ ।

“वेदाङ्गानि च सर्वानि खण्डपक्षेभ्यः सम्पटेत् ॥”)

वेदादि, स्त्री, (वेदानामादि ।) “कपिद्वीपचारिकाः

शब्दाः स्तुतिज्ञमपि व्यजन्तीति” न्यायादस्य

स्वीकृतम् ।) प्रणयम् । यथा,—

“वेदादि भुवनेष्टीष श्रीवीजं देयुतं भृगुम् ।

कारयित्वा वदेन्मन्त्रं मुक्तस्य च यदक्षरम् ॥”

इति रुद्रयामलम् ॥

वेदान्तः

(वेदस्य पूर्वे, पुं । यथा, तैत्तिरीयारण्यके ।

“यो वेदादौ खरः प्रोक्तो वेदान्ते च प्रति-

ष्ठितः ॥”)

वेदादिवीजं, स्त्री, (वेदस्यादौ प्रयुक्तं वीजम् ।)

प्रणयम् । यथा,—

“वेदादि भुवनेष्टीष श्रीवीजं देयुतं भृगुम् ।

कारयित्वा वदेन्मन्त्रं मुक्तस्य च यदक्षरम् ॥

ॐ ह्रीं श्रीयुक्ताय । इति रुद्रयामलम् ॥

“वेदादिवीजं हूँ वीजं स्त्रीवीजं तन्निर्गतम् ।

शक्तिवीजं रमावीजं मायावीजं तृखाकरम् ॥”

इति राजराजेश्वरीतन्त्रम् ॥

वेदाधिपः, पुं, (वेदानामधिपः ।) चतुर्वेदाधि-

पतिगणः । यथा,—

“अथवेदाधिपतिर्जोवो यजुर्वेदाधिपः सितः ।

सामवेदाधिपो भौमः शश्विजोऽथर्ववेदराट् ॥”

इति ज्योतिस्तन्त्रम् ॥

वेदान्तः, पुं, (वेदानां अन्तः ।) उपनिषत् ।

इति हेमचन्द्रः । वेदशासप्रणीतदर्शनशास्त्र-

विशेषोऽपि । यथा । वेदान्तो नाम उपनिषत्-

प्रमाणं तदुपकारीणि शारीरकसूत्रादीनि च ।

इति परमहंसपरिव्रजकाचार्यश्रीसदानन्द-

योगीन्द्रविरचितवेदान्तसारः ॥ * ॥ “इदानीं

सर्वस्यापि वस्तुविचारोद्देशपूर्वकत्वात् प्रति-

ज्ञातं वेदान्तं नामतो निर्दिशति वेदान्त इति ।

उपनिषद् एव प्रमाणं उपनिषत्-प्रमाणम् ।

उपनिषदो यत्र प्रमाणमिति वा । तदुपकारीणि

वेदान्तवाक्यसंग्राहकाणि शारीरकसूत्रादीनि

च । शारीरमेव शारीरं तत्र भवो चौवः शारी-

रकः स सूत्राते याथातथ्येन निरूप्यते येः

तानि शारीरकसूत्राणि ‘अथातो ब्रह्मणिज्ञात्वा’

इत्यादीनि । आदिशब्दो भाष्यादिसंग्रहार्थः ।

चशब्दो वेदान्तशब्दानुग्रहार्थः । यद्वा शारी-

रकसूत्राणि तद्वयाथार्थावेदान्तार्थसंग्रह-

वाक्यानि । ‘अथातो ब्रह्मणिज्ञात्वा’ इत्यादि-

सूत्रादीनि । आदिशब्देन भगवद्गीतादध्यात्म-

शास्त्राणि गृह्यन्ते । तेषामपि उपनिषच्छब्द-

वाक्यत्वादिति भावः ।” इति श्रीवृत्तिह्वरस्वती-

हता तट्टीका सुबोधनी ॥ अस्य नामान्तरं

उत्तरमौमांसा । तत्र चत्वारः अध्यायाः । तेषु

ब्रह्मनिरूपणम् । तद्विवरणं यथा,—

“अथक्ताण्डमभूदण्डादब्रह्मा ततः प्रजासर्गः ।

मायामयी प्रवृत्तिः संहियते पुनः पुनः

क्रमशः ॥

मायामयोऽप्यचेता गुणकरणगणः करोति

कर्माणि ।

तदधिष्ठाता देही सचेतनोऽपि न करोति

किञ्चिदपि ॥

यद्वदचेतनमपि सन्निकटस्थे भ्रामके भ्रमति

लोहम् ।

तद्वत् करणसम्बद्धश्चेति चिदधिष्ठिते देहे ॥

यद्वत् सवित्तुदिते करोति कर्माणि चौव-

लोकोऽयम् ।

वेदान्तः

न च तानि करोति रविर्न कारयति सहस्र-

त्तापि ॥

मनसोऽहंकारविमूर्च्छितस्य चैतन्यबोधस्थे ॥

पुरुषाभिमानसुखदुःखभावना भवति मृदुस्य ॥

कर्ता भोक्ता द्रष्टास्मि कर्माणां सुतमादीनाम् ।

इति तत्सुभावविमनोऽभिमन्यते सर्वगोप्यात्मा ॥

नानाविधवर्णानां वर्णान् धत्ते यथामजस्राटिकः ॥

तद्वदुपाधेर्गणभावितस्य भावं विभुर्धत्ते ॥

गच्छति गच्छति सखिणे दिनकरविम्बं स्थिते

स्थितिं याति ।

अन्तःकरणे गच्छति गच्छत्यात्मापि तद्वदिह ॥

राहुरदृश्योऽपि यथा शशिविम्बस्यः प्रकाशते

जगति ।

सर्वगनोऽपि तथात्मा बुद्धिस्थो दृश्यतामेति ॥

आदर्शे मलरहिते यद्गुणं विचिनुते लोकः ।

आलोकयति तथात्मा विशुद्धबुद्धौ स्वमात्मानम् ॥

सर्वगतं तत्र निरुपममदैतं तच्च चेतसा गम्यम् ॥

यद्वद्विगतं ब्रह्मोपलभ्यते शिष्यबोध्यं तत् ॥

बुद्धिमनोऽहंकारास्तन्मात्रेन्द्रियगणाः सम्भूत-

गणाः ।

संसारसर्गपरिरक्षणचमाः प्राकृता हेयाः ॥

धर्माधर्मौ सुखदुःखकण्ठमा स्वर्गनरकवासश्च ॥

उत्पत्तिनिधनवर्णाश्रमा न सन्तीह परमार्थे ॥

न्यायव्यायासुदकं सुक्ती रजतं भुजङ्गमो

रज्ज्वाम् ।

तैमिरिकचन्द्रगुणवत् भ्रान्तं निखिलं जगद्रूपम् ॥

यद्बहिनकर एको विभाति सलिलाश्रयेषु सर्वेषु ॥

तद्वत् सकलोपाधिष्वपस्थितो भाति परमात्मा ॥

खमिष घटादिष्वन्तर्बहिःस्थितं ब्रह्म सर्व-

पिच्छेयम् ।

देहीऽहमित्यनात्मनि बुद्धिः संसारबन्धाय ॥

सर्वविकल्पनहीनः शुद्धोऽशुद्धोऽनरोऽमरः

शान्तः ।

अमलः सल्लिभातश्चेतन आत्मा खवद्व्यापी ॥

रसफणितशर्करिका गुडखण्डा पिष्टतयो

यथेवेद्योः ।

तद्वदवस्थामेदाः परमात्मन्येव बहुरूपाः ॥

विज्ञानान्तर्यामिप्राणविराट्देहजाति-

पिष्टान्ताः ।

अवधारस्यस्यात्मन एतेऽवस्थाविशेषाः स्युः ॥

रज्ज्वां नास्ति भुजङ्गः सर्पभयं भवति हेतुना

केन

तद्वत्तैवविकल्पभ्रान्तिरविद्या न सत्यमिदम् ॥

एतच्चदन्यकारं यदनात्मन्यात्मताभ्रान्त्या ।

न विदन्ति वासुदेवं सर्व्वात्मानं नरा मृगाः ॥

प्राणान्धन्तमेदेरात्मानं संवित्तत्वा जालमिव ।

संहरति वासुदेवः स्वविभूत्या क्रीडमान इव ॥

त्रिभिरेव विन्यते जसप्राज्ञे सौरादिमध्यनिध-

नास्त्रैः ।

जायतुस्वप्रसुप्तपैर्धर्मभूतैश्चादितं गुण्यम् ॥

मोहयतीवात्मानं स्वमायया दैतरूपया देवः ।

उपलभते स्वयमेवं गुहागतं पुरुषमात्मानम् ॥

वेदान्तः

ज्वलनादधूमोद्गतमिर्विदिधाकृतिरन्वरे यथा
भाति ।
तद्वद्विष्णोः सृष्टिः स्वमायया ह्येन विस्फुरो भाति ॥
शान्त इव मगसि शान्ते कृष्टे कृष्ट इव स्रष्टु
इव स्रष्टु ।
यद्वह्निरो न पुनः परमार्थेन ईश्वरो भवति ॥
जलधरधूमोद्गतिभिर्मैलनीक्रियते यथा न
गगनतलम् ।
तद्वत् प्रकृतिविकारैरपरान्तः परः पुरुषः ॥
एकस्मिन्नपि च धटे धूमादिमलावृते घटाः
शेषाः ।
न भवन्ति सलोपेता यद्वह्नीवोऽपि तद्वद्वह्निः ॥
देहेन्द्रियेषु नियताः कर्मगुणाः कुर्वन्ते
स्वभोगार्थम् ।
नार्हं कर्ता न ममेति ज्ञानतः कर्म नैव
वर्षाति ॥
अन्यशरीरेण कृतं कर्म भवे येन देह उन्मूल्यः ।
तद्वद्वह्निं भोक्तव्यं भोगादेव च योऽन्य निर्दिष्टः ॥
प्राक् ज्ञानोत्पत्तिचितं यत् कर्म ज्ञानशिवि-
प्रियास्वालीकृतम् ।
बोधमिव दहनार्थं जलसमर्थं न तद्वद्वह्निः ॥
ज्ञानोत्पत्तिरूपं क्रियमाणं कर्म यत्तदपि ।
न त्रिष्यति कर्तारं पुष्करपर्णं यथा वारि ॥
याम्देहमानसैरिष्ट कर्मचयः क्रियत इति
व्याप्तिः प्राहुः ।
एकोऽपि नापमेयं कर्ता तत्कर्मणामस्मि ॥
कर्मफलबोधनाशास्त्रविविनाशो न चात्र
सन्देहः ।
ब्रह्मैवमगततमाः सवितेव विभानि भारूपः ॥
यद्वह्नीकातूलं पवनोद्गतं दश दिशां याति ।
प्रक्षाल्य तत्पञ्चानात्तयेव कर्माणि तत्तद्विदः ।
शरीरादुद्गतमात्रं चित्तं यदत्र पूर्ववत्तस्मिन् ।
प्रकृतिगुणैश्च यद्वह्निं पृथक्कृतस्तेतनोऽप्यात्मा ॥
गुणमयमायागहनं निर्दूय यथा तमः
सहस्रानुः ।
वाय्वाभ्यन्तरशरीरैश्चैव घनयत् भवेत् पुरुषः ॥
यद्वह्नीरोऽप्यया सन्देह मस्या विकारणातानि ।
तद्वत् स्याद्वह्निप्रसक्तं ह्येतद्वह्निः ।
यत्कन्मातुं चैव ज्ञातव्यः चैव ज्ञातव्यो ज्ञाताः ।
शरीरगतादिप दहनाः समन्ततो विस्तृता-
कणाः ॥
ते गुणसङ्गमदोषादृष्टा इव घान्यवातयः
सन्तुष्टैः ।
जलं तन्मते तावद्यावत् ज्ञानवह्निना दग्धाः ।
विगुणा चैतन्यातानि सर्वगतैश्च स्थितास्विता-
घारे ।
कुरुते सृष्टिमविद्या सर्वस्य सृष्ट्यने तथा नात्मा ।
रन्तुं सृष्ट्यदेवो प्रभवयिनाशौ यथा न क्षतः ।
जगद्वह्निविनाशो न च हारमस्ति तद-
दिष्टः ।
घनविनाशमगमनागमनमते, सङ्गपरितो
नित्यम् ।

वेदान्तः

आकाश इव घटादिषु सर्व्वात्मा सर्व्वनोपेतः ॥
कर्मशुभाशुभजनितैः सुखदुःखैर्वन्मो भवत्युपा-
धीनाम् ।
तत्संगमगद्गदस्तस्करसङ्गादनस्करवत् ॥
देहगुणकरणगोचरसङ्गात् पुरुषस्य यावद्विष्ट
भावाः ।
तावन्मायापाशैः संसारे रुद्ध इव भाति ॥
साहपितृव्यान्वधनभोगसंक्षुद्रः ।
जन्मजरामरणमये चक्र इव भास्यते जगुः ॥
लोकायवहारकृता य दद्याद्विद्यामुपासते
सदाः ।
ते जननमरणधर्माणो ध्वान्तमत्रैव स्थिते ॥
हिमजेन वृद्धयुदा इव जलस्य धूमो यथा वह्नेः ।
तद्वत् स्वभावभूता मायैवा कीर्तिता विष्णोः ॥
एवं ह्येविकर्ता भ्रमस्वरूपा विमोहिनी
मायाम् ।
उन्मूल्य सकलं निष्कलमहेतं भावयेद्ब्रह्म ॥
यद्वत् सलिले सलिलं क्षीरे क्षीरं समीरणे
वायुः ।
तद्वद्वह्निविमले भावनया तन्मयत्वमुप-
याति ॥
इत्यं ह्येतस्यैव भावनया ब्रह्मभूयमुपयाति ।
को मोक्षः कः शोकः सर्व्वं ब्रह्मावलीकृतः ॥
विगतोपाधिस्तद्विदः स्वप्रभया भाति निर्मलो
यद्वत् ।
चिद्दीपः स्वप्रभया तथा विभातीष्ट निरुपाधिः ॥
गुणकरणगणशरीरप्राणैस्तन्मात्रजातिसुख-
दुःखैः ।
अपरान्तो यापी चिद्रूपोऽयं सदा विमलः ॥
द्रष्टा श्रोता घ्राता स्पर्शयिता रसयिता गृहीता
यः ।
देही देहेन्द्रियधीविवर्जितः स्वात्मा कर्तासौ ॥
एको नैकजावस्थितो महेन्द्रियं योगतो यावत् ।
आकाशवद्विलसितं न कश्चिदप्यत्र सन्देहः ॥
आत्मेवेदं सर्व्वं निष्कलसकलं यदेव भावयति ।
मोक्षगदनाद्विस्तृतकक्षेय परमेश्वरीभूतः ॥
यद्वत् विद्वान्तागमतेर्कस्य प्रभ्रमन्ति रागाद्याः ।
अनुभोदामस्तत्तयां सर्व्वात्मवाद्विधियाम् ॥
सर्व्वाकारो भगवानुपास्यते येन येन भावेन ।
तं तं भावं भूत्वा चित्तामणियत् समर्थेति ॥
नारायणमात्मानं ज्ञात्वा सर्गस्थितिप्रलयहेतुम् ।
सर्व्वज्ञः सर्व्वगतः सर्व्वः सर्व्वेश्वरो भवति ॥
आत्मज्ञस्तरति शुचं यस्माद्विद्वान् जनेति
कृतचित्तः ।
न्योरपि मरणमयं न भवत्यन्यद्वयं कृतज्ञस्य ॥
अयद्वह्निवध्यघातकवन्मोक्षोऽन्विधर्जितं
नित्यम् ।
परमार्थतत्त्वमेतत् यद्वतोऽन्यत्तद्वत् सर्व्वम् ॥
एवं प्रकृतिपुरुषं विद्याय निरस्तकल्पनाजालः ।
आत्माराधः प्रशमं समाम्बितः कैवल्यभवति ॥
नलकद्विधेयगुणाया नश्यन्ति यथा स्रष्टव्य-
मायाय ।

वेदारः

नहनस्वभावभूताः स्वभावतां प्राप्य नश्यन्ति
भिन्ने ज्ञानयन्तौ हिन्ने संशयगणे शुभाशुभे
क्षीये
एवं च जन्मवीजे परमानन्दं हरिं याति ॥
मोक्षस्य नैव किञ्चिद्विद्यामास्ति न चापि मगन-
मन्त्रः ।
अज्ञानमयगन्धर्भेदो यत्तं पिदुर्मोक्षम् ॥
ब्रह्मैवमन्त्रमिदं विष्णोर्मायात्मकं जगद्गमम् ।
विगतद्वन्द्वोपाधिकभोगासङ्गो भवेच्छान्तः ॥
ब्रह्मा विभक्तां प्रकृतिं पुरुषः संसारमध्यगो
भवति ।
निर्मुक्तः सर्व्वकर्मभिरमुक्तपत्रं यथा सलिले ॥
अश्वन् यथा तदा सर्व्वतो येन केनचिच्छान्तः ।
यत्र कचन च प्राथी विमुच्यते सर्व्वभूतात्मा ॥
इयमेधश्चतस्रश्चाण्यय कुरुते मत्सृजात-
लज्जानि ।
परमार्थविद्वत्पुण्येन च पापः सृज्यते विमलः ॥
मदकोपहर्षमत्सरविषादभयपुरुषवर्ण्यवाग्-
बुद्धिः ।
निस्तोत्रवमट्कारो जडवह्निचरेदमाधमतिः ॥
उत्पत्तिनाशवर्जितमेवं परमार्थमुपलभ्य ।
ज्ञानकृतः सफलजगुः सर्व्वगतस्तद्विद्वत् यथेष्टम् ॥
आपिनमभिन्नमित्यं सर्व्वात्मानं विधुननानात्मम् ।
निरुपमपरमानन्दं यो वेद स तन्मयो भवति ॥
तीर्थं श्वपचयष्टि वा न यस्तुतिरपि परित्यजन्
देहम् ।
ज्ञानसमकालं सुक्तः कैवल्यं याति हतशोकः ॥
पुण्याय तीर्थसेवा निरयाय श्वपचसद्वनघन-
गतिः ।
पुण्यापुण्यकलङ्कशशांभावे तु किन्तेन ॥
दद्यात्प्राप्तपादो यद्वद्विच्छेदः चित्तौ
प्रसूतिः ।
तद्वद्वह्निपुरुषयोऽन्यत्तद्वत् कैवल्यभवति ॥
परमार्थमार्गसाधनमारभ्याप्य योगमपि
नाम ।
सुरलोकभोगभोगी तद्विद्वान् मोक्षे सुष्ठु-
शम् ॥
विषयेषु सर्व्वभौसः सर्व्वजनैः पूज्यते यथा
राजा ।
सुवनेषु सर्व्वदेवैर्योगभ्रष्टकथा पूज्यः ।
महता कालेन मयान् मातुष्यं प्राप्य योग-
मन्थस्य ।
प्राप्नोति दिगमन्त्रं यत्तत् परमं मयं विष्णोः ॥
वेदान्तशास्त्रमस्ति विलोक्य शेषोऽस्ति ला-
घारः ।
आप्यापवाशीत्या यवन्त परमार्थनारमिदम् ।
इति श्रीशेषनागविरचितं परमार्थसारं समा-
प्तम् ॥
वेदान्तो, [न] पुं, (वेदान्तोऽप्यास्तीति । वेदान्ता-
दिति ।) वेदान्तशास्त्रादपेक्षा । तत्त्वार्थः । अस्त-
वादी २ । इति अष्टाधरः ॥
वेदारः, पुं, एककाणः । इति विकारशेषः ॥

वेदाभ्यासः, पुं, (वेदस्य अभ्यासः ।) वेदाभ्यासो-
नम् । यथा पञ्चविधः । यथा, दत्तः ।

“दिनीये च तथा भागे वेदाभ्यासो विधीयते ।
वेदाभ्यासो हि विद्यायां परमं तप उच्यते ॥
सप्तयज्ञपरं ज्ञेयः बहुज्ञसहिततपः यः ।
वेदधीकरणं पूर्वं विद्यारोभ्यसनं तपः ।
तद्दानयेव ज्ञेयोभ्यो वेदाभ्यासो हि पञ्चधा ॥
श्रद्धाविरतिर्गौ । न वेदमनधीत्यान्वा विद्यामधी-
यीतान्त्व वेदाङ्गस्तुभिः ॥” इत्याहिकतत्त्वम् ॥
वेदि, स्त्री, (विद् + इत् ।) अमृता । इति शब्द-
पञ्जिका ।

वेदिः, स्त्री, (विद्यते पुण्यमस्यामिति । विद् +
“तुमिपिपिष्टतिविदीति ।” उणा० ४ । ११८ ।
इति इत् ।) परिष्कृता भूमिः । इत्यमरः ॥
तद्विष्कृता यद्वायं पञ्चव्यनाय यज्ञपाचाच्चाद-
नाय चातिस्वकारा भूमिर्वेदिरुच्यते । सा च
उमरकायाकारा पिष्टिका । वेदयति निवा-
रयति दण्डजातं वेदिः । विद् ४ क ण चेतना-
स्याने पायवादे नास्तीति इः । वेदिः स्त्री वेदी
य । इति भरतः ॥ (यथा, रघुः । ११ । २५ ।

“वोषा वेदिसप रक्तविन्दभिः-

चन्तुलीयष्टुभिः प्रदूषिताम् ॥”)

अष्टुभिः । इति मेदिनी ॥ (यष्टोपकरण-
विशेषः । यथा, भागवतः । १० । ४१ । २१ ।

“वेद्व्यवसायमनोलविहमे-

सैक्ताश्चरिर्द्विर्गमोय वेदिषु ॥”)

वेदिः, पुं, (वेत्तीति । विद् + इत् ।) पण्डितः ।
इति मेदिनी ॥

वेदिका, स्त्री, (वेदिरप । कार्ये + कन् ।) मङ्गल-
कार्थं निर्मितवेदिः । तत्पञ्चायः । पितर्हिः २ ।
इत्यमरः ॥ पितर्हिः ३ वेदिः ४ वेदी ५ । इति
सङ्कीर्णः ॥ हे आरामाङ्गनादिमध्यस्ववेदि-
कायाम् । देवागारादीं ऋषादिषु पञ्चिकाया-
मिहान्ये । दादपरिहृता गतुरसा विद्यामभू-
स्विहिरित्यपरे । सप्तमसंज्ञकपीठिका पितर्हि-
रिति केचित् । मङ्गल्यङ्गनामध्यस्वपुष्पकेति
केचित् । मङ्गल्यङ्गनायं निर्मितवेदिकेति
केचित् । अङ्गुलिं पितर्हिपति पितर्हिः । तर्हि चिंसे
भावीति इः । वेदिका साष्टव्यात् स्त्री इदम-
न्तान् पञ्चे ईम् पितर्हिं च । पितर्हिः काठ-
सोप्री स्वादिति रजे । विनर्दिर्गपीति मङ्गुः ।
विद्वान् विद्यते वा अस्यामिति वेदिः पूर्वसदिः
रार्थिणः । अतएव वेद्वेदी य । इति भरतः ॥
(यथा, कुमारः । ३ । ४४ ।

“न वेदासदमवेदिकायां

प्राङ्मुख्यमकथयाम्यन्यम् ॥”)

वेदिना, स्त्री, (वेदा यावति इति । यत् + कः ।)
श्रीमती । इति हेमचन्द्रः ॥

वेदिना, वि, दापितः । आभारिद्वयोः सप्तम्येन
विभक्तित्वात् ।

वेदिकं, वि, (विद् + क्तम् ।) वेदम् । ज्ञातव्यम् ।
यथा,—

“आर्यं कृन्दस्य देवतां विनियोगस्तथैव च ।
वेदितयं प्रयत्नेन ब्राह्मणेन विशेषतः ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

वेदिता, [वृ] त्रि, (विद् + क्तम् ।) ज्ञाना । तन्-
पण्यायः । विदुरः २ विदुः ३ । इति हेमचन्द्रः ॥

यथा, महाभारते । ५ । ४३ । ५२ ।

“न वेदानां वेदिता कश्चिदस्ति
वेद्येन वेदं न विदुर्न वेदम् ॥”)

वेदी, [न] पुं, (वेत्तीति । विद् + णिनिः ।)
पण्डितः । इति शब्दरत्नावली ॥ जज्ञः । इति
केचित् ॥ ज्ञातरि, त्रि ॥ (यथा, रघुः । १८२० ।

“स पराङ्गतेरशीथतां

पितुर्द्विष्य सदर्धवेदिभिः ॥”)

वेदी, स्त्री, (वेदि + क्तकारादिति वा ङीष् ।)
वेदिः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ चरखती ।
इति शब्दमाला ॥

वेदीशः, पुं, (वेदीनां पण्डितानामीशः ।) जज्ञः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

वेदीक्तः, वि, (वेदे उक्तः ।) स्तुतिकथितः । यथा,
“वेदीक्तमेव कुर्व्याणो निःसङ्गोऽर्पितुमीश्वरे ।
नेष्कस्यो तभते सिद्धिं रोचनार्थां फलवृत्तिः ॥”

इति मलमासतत्त्वम् ॥

वेदीदयः, पुं, (वेदः विषयज्ञानसुदये यस्य ।) छर्म्यः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

वेदीदितः, त्रि, (वेदे उदितः ।) वेदीक्तः । यथा,—
“वेदीदितानां गित्यानां कर्मणां समतिक्रमे ।
ज्ञातकप्रतलोपे च प्रायश्चित्तमभोजनम् ॥”

इति मलमासतत्त्वम् ॥

वेद्यं, वि, (विद् + ग्यन् ।) वेदितव्यम् । यथा,—
“धर्मः प्रोक्तकैतवोऽत्र परमो निर्मलरागां

चतान्

वेद्यं वास्तवमत्र चतु शिवदं तापत्रयोन्मूलनम् ।
श्रीमद्भागवते महास्तुतिरुक्ते किंवा परेरीश्वरः
सद्यो हृदयवस्थतेऽत्र क्षतिभिः शुश्रूषभिस्तु-
द्व्यात् ॥”

इति श्रीभागवते १ स्कन्धे १ अध्यायः ॥

(पनाय इतम् । यथा, अग्निदे । २ । २ । ३ ।
“रथमिव वेद्यं शुक्रशोषिधमस्मिम् ।”

“वेद्यं वेदो धनम् । तस्मै हिनम् ।” इति तद्वायि
सायणः ॥ स्तुत्यम् । तथा, तत्रैव । ५ । १५ । १ ।

“प्रवेपके कवे वेदाय गिरम् ।”

“वेदाय स्तुत्याय ।” इति तद्वायि सायणः ॥
स्तुत्यम् । यथा, वालचनेयसंहितायाम् । १८ ।
११ ।

“वितां च मे वेदाय मे ।”

“वेद्यं स्तुत्यम् ।” इति तद्वायि मण्डीयरः ॥
वेदाय इतिमिति वेद + यत् । वेदयितम् । वेद-
प्रतिपादम् । यथा, महाभारते । १२ । १५८ । ३६ ।

“मिदं च यत् वेदयते च वेद्यं

विधिं यथायथं विधियम् ।

धर्मां च वेदे च वेदे च सर्वे

चराचरं देशं च प्रतीतिः ॥”)

वेधः, पुं, (विध + घञ् ।) वेधनम् । वेधा इति
भागा । तत्पञ्चायः । यधः २ । इत्यमरः ॥

(यथा, महाभारते । १२ । १६८ । ३६ ।

“वाणवेधे परं यत्रमकरोच्चैव गौतमः ॥”)

गभीरता । गहरा इति चाडा इति च भाषा ॥
यथा,—

“गणयित्वा विस्तारं बहुषु स्थानेषु तद्वृत्ति-
भिर्या ।

स्थानकामत्यात्ममितिरेवन्देह्यं च वेधे च ॥

चैत्रफलं वेधगुणं खाति वनछत्तसंख्या स्यात् ॥”

इति लीलावत्यां खातयपहारः ॥ ३॥

अथ यमश्लाकवेधः ।

“कृत्तिकादिचतुःसप्तरेखाराशौ परिभ्रमन् ।

ग्रहचैदेकरेखास्यो वेधः सप्तश्लाकजः ॥”

इति शीपिका ॥ ३॥

अथ खर्जूरवेधः ।

“एकान्धर्गतां त्रयोदश तथा तिर्यग्गताः

स्यापयेन

रेखाश्चक्रमिदं बुधैरभिहितं खार्जूरिकं तत्र तु ।

याघातादि तु खर्जूरं भन्तु कथितं तत्रैवरेखा-

स्ययोः

खर्जूरचन्द्रमसोर्मिथो निगदिता दृक्पात एका-
गलः ॥”

इति रत्नमाला ॥ ३॥

अथ वृत्तवेधः ॥

“पापान् सप्तमगः शशी यदि भवेत् पापेन वा

संयुतो

यज्ञार्थं परिवर्जयेत् सुनिमतो दीपो ज्ञयं

कथ्यते ॥”

अथ यामिन्वेधः ।

“रविमन्दकुजाक्रान्तं ऋगाद्वात् सप्तमं त्वचेत् ।

विवाह्याच्चाक्षुडात् सप्तकर्मप्रवेशने ॥”

इति रत्नमाला ॥

यामदक्षिणवेधौ यामवेधश्चन्द्रे दृष्टयौ ॥

वेधकं, स्त्री, (विध + क्तम् ।) धान्यकम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥

वेधका, पुं, (विध + क्तम् ।) कर्पूरः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ अग्रवेतसः । इति राजनिर्घण्टः ॥

(मणिसुक्तादिवेधोपनीवी । यथा, रामायणे ।
२ । ८४ । १३ ।

“मायूरिकाः काकपिक्का वेधका रोचका-

स्यथा ॥”)

वेधकर्तृरि, त्रि ॥ (यथा, महाभारते । १३ ।
२३ । ८० ।

“अप्राप्तदमकाश्चैव नासानां वेधकाश्च ते ।

वन्धकाश्च मूत्रां च ते वै निरयगामिनः ॥”)

वेधनिका, स्त्री, (विधतेऽनयेति । विध + कर्त्तृ
लुट् । ततः स्वार्थे कन् ।) मणिशलादिवेधनी-
यकरणम् । भोमरी इति भाषा । तत्पञ्चायः ।

अग्रकोटनी । इत्यमरः ॥ कार्जोटीनी ।
स्त्रीटनी ॥ उपरिर्गिका ५ । इति भरतशब्द-
शास्त्रातिः ॥

वेधनी, स्त्री, (विधत्तेऽनयेति । विध + लुट् ।
स्त्रियां ङीप् ।) हस्तिकर्णवेधनास्त्रम् । इति
त्रिकाण्डशेषः । मेधिका । इति भावप्रकाशः ।
वेधसुखः, पुं, (वेधे वेधने सुखः श्रेष्ठः ।) कर्त्तरः ।
इति राजनिर्घण्टः ।

वेधसुखकः, पुं, (वेधसुख + स्वार्थे कन् ।) हरिद्रा-
वृक्षः । कौशा हल्दि इति ख्यातः । तत्पर्यायः ।
कन्धूरकः २ द्राविडकः ३ काव्यकः ४ काव्यकः
५ । इत्यमरभरतौ ।

वेधसुखा, स्त्री, (वेधे सुखा ।) कज्जुरी । इति
राजनिर्घण्टः ।

वेधसं, स्त्री, ब्राह्मतीर्थम् । अङ्गुष्ठमूलम् । इति
शब्दचन्द्रिका ।

वेधाः, [सु] पुं, (विधधातीति । वि + धा + “विधानो
वेध च ।” उणा० ४ । २२४ । इति अचिः ।
वेधादेशश्च सोपसर्गधातोः ।) ब्रज्जा । (यथा,
रघुः । १ । २६ ।

“तं वेधा विद्धे नूनं महाभूतसमाधिना ।
तथाहि सर्वं तस्यासन् परार्थकफला गुणाः”)
विष्णुः । इत्यमरः । (शिवः । यथा, हरिवंशे
भविष्यपर्वणि । १५ । १२ ।

“नमस्ते श्रितिकण्ठाय नीलग्रीवाय वेधसे ।”
रुद्रः । इति शब्दरत्नावली । प्रकृतः । इति
विश्वः । श्वेताकट्टकः । इति शब्दचन्द्रिका ।
अनन्तपुत्रः । यथा,—

“इक्ष्वाकुर्व्येष्टदायादो मध्यदेशमवाप्रवान् ।
सुमुनस्य प्रतिष्ठानं तस्य पुत्रः पुनरवाः ।
नरिष्यतः शुकाः पुत्राः शाकं चक्षुस्तदाहृतम् ।
नाभागस्याम्बरीषोऽभूत् सचक्षं पार्थिवं ततः ।
कोटवे वार्यकं क्षेत्रं रणदृष्टिर्बभूव ह ।

शर्यातिर्मिथुगन्त्वावीदनमो नाम विभ्रतः ।
सकन्या नाम कन्या यथा प्रती यादवस्य च ।
अनन्तस्य च पुत्रोऽभूत् वेधो नाम महाप्रभुः ।
आनर्त्तविषये तेन पुरी कुशस्थली क्षता ।”
इति वल्किपुराणे सागरोपाख्यानगामाध्यायः ।
(प्रजापतिर्देवादिः । यथा, कुमारः । २ । १४ ।

“परनोऽपि परस्यासि विधाता वेधसामपि ।”
त्रि, मेधावी । इति निघण्टुः । ३ । १५ । विविध-
कांता । यथा, ऋग्वेदे । ५ । ४५ । १२ ।

“या वेधसं नीलपृष्ठं दृष्टन्तम् ।”
“कौटुभं देवं वेधसं विविधकर्तारम् ।” इति
तद्गाथे सायणः ।)

वेधिनः, पुं, (विध + णिच् + क्तः ।) कारित-
विद्धः । छिद्रितः । इत्यमरः ।

वेधिनी, स्त्री, (विधति लज्जमिति । विध छिद्दीकरणे
+ णिनिः । ङीप् ।) रत्नपा । इति शब्दरत्ना-
वली । जोंक इति भाषा । मेधिका । इति
राजनिर्घण्टः ।

वेधो, [नृ] त्रि, (विधतीति । विध छिद्दीकरणे +
णिनिः ।) वेधकर्ता । (यथा, महाभारते ।
५ । ६६ । ३० ।

“तेषामस्त्रीषि कर्णेषु नासिकाश्चैव मायया ।

निमित्तवेधो स मुनिरीषीकाभिः समर्पयत् ।”)
वेधविशेषः । विधधातोर्णिन्प्रत्ययेन वेधशब्दा-
दस्यर्थे इन्प्रत्ययेन वा निष्पन्नः । अश्ववेतसे,
पुं । इति राजनिर्घण्टः ।

वेधं, स्त्री, (विध + ण्यत् ।) कस्यम् । इति जटा-
धरः । (यथा, मार्कण्डेये । ४२ । ७ ।

“प्राणो धनुः शरो ह्यात्मा ब्रह्म वेधमनुत्तमम् ।
अप्रमत्तेन वेदयं शरवत् तत्त्वयो भवेत् ।”)
वेधनीये, त्रि । यथा,—

“यट्कर्णोत्पत्तिमाशङ्क्य भानोः शुद्धा समेऽपि
च ।

कर्णौ वेधौ न दोषः स्यादन्वया मरणं भवेत् ।”
इति मलमासतत्त्वम् ।

वेनः, पुं, (अजतीति । अज गतौ + “धातृवस्व-
ण्यतिभ्यो नः ।” उणा० ३ । ३६ । इति नः । अजते-
र्वीभावः ।) प्रजापतिः । इत्युणादिकोषः ।
(पुरुराजपिता । यथा, मार्कण्डेये । २७ । १५ ।

“इतमेतं तथा गोभातु मदादेनं द्विजैर्हृतम् ।”
अस्यान्यदिवरणं ऋग्वेद्यान्तवेणशब्दे द्रष्ट-
व्यम् । ॥ देवविशेषः । इति निघण्टुः । ५ । ४ । २४ ।
यथा, ऋग्वेदे । १० । १२३ । १ ।

“अयं वेनखोदयन् एत्रिगर्भा ।”
“वेनः कान्तः एतत्संज्ञो मध्यमस्यानो देवः ।”
इति तद्गाथे सायणः । ॥ अजति गच्छत्यनेन
स्वर्गमिति । यज्ञः । इति निघण्टुः । ३ । १७२ ।

त्रि, मेधावी । इति निघण्टुः । ३ । १५ । ५ । यथा,
वाजसनेयसंहितायाम् । १५ । ३ ।
“सौमतः सुरुचो वेन आवः ।”
“वेनः कामनीयो मेधावी वा ।” इति तद्गाथाम् ।

कामयमानः । यथा, ऋग्वेदे । ८ । ८६ । ५ ।
“आयन्मा वेना अरुहन्तस्य ।”
“वेनाः कामयमानाः ।” इति तद्गाथे सायणः ।)

वेना, स्त्री, (वेण शब्दे संभक्तौ वा + “वेनेरिषो-
पधायाः ।” उणा० ३ । ८ । इति नः उपधाया
इत्यच् ।) नदीविशेषः । इति सिद्धान्तकौमुद्या-
सुणादिवृत्तिः । (यथा, महाभारते । ३ । ८८ । ३ ।

“वेना भीमरथी चोमे गव्यौ पापभयापहे ।”
वेप, टु ऋ ठ ढले । इति कविकल्पद्रुमः । (भा०-
ख्यात०-अक०-सेट् ।) चलः कम्पनम् । टु,
वेपथुः । ऋ, अविवेपत् । ठ, वेपते वायुना दृचः ।
इति दुर्गादासः ।

वेपः, [सु] स्त्री, (वेप कम्पने + “सर्वधातुभ्यो-
ऽसुन् ।” उणा० ४ । १८८ । इत्यसुन् ।) अज-
वत्यम् । यथा,—

“स्याद्वल्लभ्योतिथोः स्त्रीवं वचो वाप्यथ धातुषु ।
मेदो वेपोऽनवदोऽथ सभायाश्च यदो न ना ।”
इत्युणादिकोषः ।

(विरेपः । इति साधुपाठः । इत्युज्ज्वलः । ४ ।
१८६ । ॥ कर्म । इति निघण्टुः । २ । १ । ५ ।
यथा, ऋग्वेदे । १० । ४६ । ८ ।

“प्रलिक्रया भरते वेपो अग्निः ।”
“वेपः कर्त्तानामेतत् ।” इति तद्गाथे सायणः ।)

वेपथुः, पुं, (वेपनमिति । वेप + “ङितोऽपुच् ।”
३ । ३ । ८६ । इति अपुच् ।) कम्पः । इत्य-
मरः । (यथा, गीतायाम् । १ । २६ ।
“वेपथुश्च शरीरे मे रोमघर्षश्च जायते ।”)

वेपनं, स्त्री, (वेप + लुट् ।) कम्पनम् । इति
शब्दरत्नावली । (यथा, सप्तमे शरीरस्थाने
१० अध्यायः । “तत्र विहस्य क्रोशनविनमन-
मोहनभ्रमणवेपनानि मरणं वा भवति ।”)

वेमः, पुं, वापदण्डः । यथा,—
“वापदण्डः पुंसि वेमा वेमो ना वेम न द्वयोः ।”
इति शब्दरत्नावली ।

वेमा, [नृ] पुं, (वयत्यनेनेति । वे + “वेणः सर्व्वञ्च ।”
उणा० ४ । १४६ । इति इमनिन् ।) वापदण्डः ।
इत्यमरभरतौ । (यथा, नैषधे । १ । १२ ।
“चित्तंशुवर्णैर्व्ययति स्म तद्गुणै-

र्महासिवेगः सद्यस्तवरी बहुम् ।”
अर्द्धार्चदत्त्वात् स्त्रीवल्लिङ्गोऽपि । यथा, घाज-
सनेयसंहितायाम् । १६ । ८६ ।
“नमद्बुधैरस्तसर्वं न वेम ।”)

वेरं, स्त्री, शरीरम् । वार्त्ताङ्गः । झङ्गमम् । इति
मेदिनी ।

वेरवां, स्त्री, कपूर्वरम् । इति हारावली ।
वेण, ऋ चाये । इति कविकल्पद्रुमः । (भा०-पर०-
सक०-सेट् ।) ऋ, अविवेलेत् । इति दुर्गादासः ।
वेल, तु क कालार्थे । इति कविकल्पद्रुमः । (अदन्त-
चुरा०-पर०-अक०-सेट् ।) कालार्थः कालो-
पदेशः । अविवेलेत् । कालमियसया गणकः
एतावती वेलेति कथितवानित्यर्थः । इति दुर्गा-
दासः ।

वेलं, स्त्री, उपवगम् । यथा, हेमचन्द्रे ।
“अपोपाभ्यां वनं वेलमारांमः ह्यग्निमे वने ।”
वेला, स्त्री, (वेत्यतेऽनयेति । वेल् + गुरोश्च हलः
इत्यः । ततष्टाप् ।) कालः । तत्पर्यायः ।
समयः २ क्षणः ३ वारः ४ अवसरः ५ प्रस्तावः
६ प्रक्रमः ७ अन्तरम् ८ । इति हेमचन्द्रः ।
तत्परिमाणानि यथा,—

“अक्षिपस्यापरिच्छेपो निमेषः परिच्छेपितः ।
द्वौ निमेषौ त्रुटिर्नाम द्वे त्रुटौ तु लयः स्मृतः ।
द्विलयः क्षण इत्युक्तः काष्ठा प्रोक्ता दश क्षणाः ।
दश काष्ठाः क्षिप्ता नाम तत्संख्या स्वाद्य

नाडिका ।
घटिके द्वे सुहृत्तः स्यात्तेतिश्रुत्या दिवानिशम् ।
चतुर्विंशतिवेलाभिरहोरात्रं प्रचक्षते ।
सूर्योदयादि विज्ञेयो सुहृत्तानां क्रमः सदा ।
पश्चिमादहोरात्रादि होराणां विद्यते क्रमः ।
त्रेयं पित्रमहोरात्रं पक्षौ क्षणसिताधितौ ।
त्रिंशता च दिनेर्मासो दिमाश्च ऋतुरप्यते ।
भवेद्विहस्यहोरात्रं भ्रष्टमिदं सारदक्षिणौ ।
वर्षं द्वादशभिर्मासैर्मलमाससंख्योद्दिष्टः ।”
इति वल्किपुराणे गणभेदनामाध्यायः । ॥
मण्डादा । इत्यमरः । (यथा, महाभारते । २ ।
६३ । ३६ ।

वेल्लन्त

“धिगस्तु नष्टः खलु भारतानां
समीक्षया खल्विदाम् वृत्तम् ।
यच्च क्षातीर्तां कुलधर्मवेलां
प्रेषन्ति सर्वे कुरवः सभायाम् ॥”
ननुद्रकूलम् । (यथा, रघुः । १ । ३० ।
“स वेलावप्रवलयं परिखीजनसागराम् ।
अनन्यशासनानुर्वीं प्रशासैकपुरीमिव ॥”
ननुद्रकूलविकारः । (यथा, रघुः । १२ । ३६ ।
“संरक्षं मैथिलीदामः सयवोन्मां विनाय
ताम् ।
निवातस्मितां वेलां चन्द्रोदय द्यौर्दधेः ॥”
अक्षिप्तमरणम् । रामः । ईश्वरस्य भोजनम् ।
इति मेदिनी । अथ पवर्गायवकारादौ
लिपितः । रामस्याने रोगः । वाक् । बुधस्त्री ।
इति विन्धः । दन्तमाम् । इति हारावली ॥
वेलाङ्गनं, स्त्री, (वेला एव ङ्गनं यस्य ।) तामलिपि-
द्वयः । यथा,—
“वेलाङ्गनं तामलिपिं तामलिप्री तमालिका ॥”
इति त्रिकाण्डशेषः ॥
(ससुद्रकूलम् । यथा, भागवतः । १० । ६७ ।
“कथितं ससुद्रमथस्यो दीर्घासुतं लिप्य तज्जलम् ।
देशान् नामानुनप्राणो वेलाङ्गुलिं चमज्जयत् ॥”
वैलिभुक्प्रियः, पुं, सौरभयुक्ताम् । यथा,—
“—————रसाक्षि त्वत्सौरभे ।
महासाक्ष्यं किम्यक् उच्यते वैलितुक्प्रियः ॥”
इति शब्दरत्नावली ॥
(वलितुक्प्रिय इत्येव पाठः साधुः ॥)
वेला, अथ चाले । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
पर०-सक०-सेट् ।) अथ, अविवेचनम् । चालः
सञ्चलनम् । उहृष्टदुःखसंज्ञकशून्यभग्नकारः
शून्यं पार्थिताम् । गतावलीके । इति दुर्गादासः ॥
वेला, स्त्री, पुं, (वेलातीति । वेला चालने + पवादाच् ।)
विद्वजः । इत्यमरः ॥ (भावे षच् ।) गमने, पुं ।
इति वेलाधात्वर्धदर्शनात् ॥
वेलाङ्ग, स्त्री, (वेलाङ्गं जायते इति । अङ्ग + ङः ।)
सरिचम् । इत्यमरः ॥
वेलाङ्गं, स्त्री, (वेलाङ्गं लुटि अन्वादिचनेति ।
वेला + लुट् । डोप् ।) माखाङ्गना । इति
राजनिर्घण्टः ॥
वेलाङ्गरः, पुं, वीरवरः । यथा, भावप्रकाशे ।
“वेलाङ्गरो धमनि वीरवरः प्रसिद्धः
चित्तमिताः सन्निवृत्तिरित्येव ननुप्यः ।
रघुपातिपुत्रसुतसुतः प्रसिद्धः प्रसन्नः
सन्तु कदाचित् च जलदेशेन एव वृत्तः ॥”

वैशधा

अस्य गुणाः ।
“वैलन्तरो रसे पाके तिलसृणाकषापहः ।
स्वाधावाताश्लिज्ज्याही योनिमज्जागिलात्ति-
चित् ॥”
वैलन्तः, पुं, कैलिनागरः । इति जटाधरः ॥
वैलिः, स्त्री, (वैलन्ति सञ्चलनीति । वेला + इन् ।)
क्षता । इति शब्दरत्नावली ॥
वैलिकास्या, स्त्री, (वैलिका आस्या यस्याः ।)
वृत्तविशेषः । वेलासुटा इति भाषा । यथा,—
“मरुत्तला वैलिकास्या विक्षपत्री ज्वरा-
पहा ॥”
इति शब्दचन्द्रिका ॥
वैलितं, स्त्री, (वेला + क्तः ।) गमनम् । इति मेदिनी ॥
वैलितः, चि, (वेला + क्तः ।) कुटिलः । काम्यतः ।
इत्यमरः ॥
वेवी, र च लुङ् कान्तिगतिव्याप्तिचेषप्रपञ्चनखादने ।
इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-आत्म०-कान्तौ
अक०-अन्यत्र सक०-सेट् ।) र, वैदिकः ।
च, अविवेचनम् । बहुलं नक्षत्रीति परस्मैपदे
अनुसु चिदेतिवन् उस् सुखस्यव्याप्ति गुणः ।
लुङ्, वेवीति । इति दुर्गादासः ॥
वैशः, पुं, (विशन्ति नयनमनस्यर्चति । विश् +
अधिकरणे षच् । यद्वा, विशति अङ्गमिति ।
“पदवजविशसृष्टो षच् ॥ ३ । १२ । इति षच् ।)
अलङ्काररचनादिस्तशोभा । तत्पर्यायः ।
आकल्पः २ नेपथ्यम् ३ प्रतिकर्म ४ प्रसा-
धनम् ५ । इत्यमरः ॥ वैशः ६ । इति तट्टीकायां
भरतः ॥ (यथा, भागवतः । १ । १७ । ५ ।
“नरदेवोऽसि वैशेन नटवत् कर्मणा द्विजः ॥” ॥
विशन्ति कास्तुका यचेति । अधिकरणे षच् ।)
वैशागृहम् । गृहमात्रम् । इति मेदिनी ॥
(वल्लगृहम् । तौद्र इति भाषा ॥ यथा,
महाभारतः । ५ । १५१ । ५३ ।
“प्रकटापयवैशाश्च यानुगुण्यं सर्वशः ।
तत् संयुक्तं यया राजा वैशाप परिचारकाः ॥”
प्रवेशः । इति विशधात्वर्धदर्शनात् ॥ (परण्य-
क्षिया भूतिः । यथा, मनुः । ४ । ८४—८५ ।
“न राज्ञः प्रतिगृहीयाद्दराजन्तप्रसूतितः ।
सुनायकमन्त्रवतां वैशेनेव च जीवताम् ॥
दशसुनासमं चक्रं दशचक्रसमो भूजः ।
दशध्वजसमो वैशी दशवैशसमो जयः ॥”
वैशकः, पुं, (वैश एव । स्वार्थे कन् ।) गृहम् । इति
शब्दरत्नावली ॥ वैशकारके, चि ॥
वैशदणः, पुं, स्वयंशोभा । इति शब्दचन्द्रिका ॥
वैशधारी, [न] पुं, (वैशं तापयविज्ञं धरतीति ।
धृ + धिनिः ।) इत्यमरः ॥ इति शब्दरत्ना-
वली ॥ (सङ्गरजातिविशेषः । यथा, जल-
वैशं मन्त्रवत् ॥ १० अध्यायः ।
“गन्तापुत्रस्य कन्यायां वीर्येण वैशधारिणः ।
वभूय वैशधारी च पुत्री पुत्री प्रकीर्तिताः ॥”
वैशधारके, चि ॥

वैश्या

वैशन्तः, पुं, (विशन्त्यत्र भेकादय इति । विश् +
“जृविश्रिभ्यां भक्च् ॥” उणा० ३ । २२६ । इति
भक्च् ।) सुन्दरीवरः । इत्यमरः ॥ अयिः
इत्युणादिकोयः ॥
वैशरः, पुं, अश्वतरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
वैशवारः, पुं, वैशवारः । इत्यमरटीकायां राध-
सुक्रुटः ॥
वैशीणाता, स्त्री, पुच्छदात्रीजता । इति राज-
निर्घण्टः ॥
वैश, [न] स्त्री, (विशन्त्यनेति । विश् + मनिन् ।)
गृहम् । इत्यमरः ॥ (यथा, मनुः । ४ । ७३ ।
“अदारेण च नातीयात् आसं वा वैश वाट-
तम् ॥”)
वैशकजिह्वः, पुं, (वैशकः कलिङ्गः ।) चटकः ।
अस्य मांसगुणौ । सन्निपातगाशिलम् । अति-
शुक्रकादित्वश्च । इति राजवल्लभः ॥
वैशकूलः, पुं, (वैशकं गृहं कूलयतीति । कूल + कः ।)
चच्छेदा । इति राजनिर्घण्टः ॥
वैशगङ्गाजः, पुं, (वैशगो गृहस्य गङ्गाजः ।) गन्ध-
मधिकः । यथा,—
“विष्णुः स्याद् वैशगङ्गाजश्चिक्का च वालम्यधिका ।
गन्धस्यैव गन्धमयी गिरिका स्याच्छुक्रुन्दरी ॥”
इति शब्दरत्नावली ॥
वैशभूः, स्त्री, (वैशगो भूः ।) गृहकरणयोग्य-
भूमिः । तत्पर्यायः । वास्तुः २ । इत्यमरः ॥
वैशं, स्त्री, (वैशे भवम् । वैश + “दिगादित्वात्
यत् ॥” ४ । १ । ५४ । इति यत् । यद्वा, वैश्याये
हितम् । वैश्या + यत् ।) वैश्यालयः । इति
मेदिनी ॥ (प्रवेशार्थे, चि । यथा, ऋग्वेदः ।
४ । २६ । ३ ।
“प्रततमं वैशं सर्वताता दिवोदासमतिथिचं
यदावम् ॥”
“वैशं दिवोदासनाम् प्रवेशार्थम् ॥” इति
तद्भाष्ये सायणः ॥)
वैश्या, स्त्री, टुष्कावृत्तः । आकृतादि इति भाषा ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥ (वैशमर्षेति वैशेन
दीयत्याचरति वैशेन परण्ययोगेन जीवति वा
वैश + यत् ।) खनामस्यातनारी । खान्की
इति भाषा । तत्पर्यायः । वारणी २
गणिका ३ रूपाजीवा ४ । इत्यमरः ॥ वैश्या ५ ।
इति तट्टीका ॥ सुदा ६ शालभक्षिका ७ ।
इति जटाधरः ॥ भर्करा ८ शूला ९ वाग्-
विलाधिनी १० वारवाणिः ११ भल्लदाभिनी
१२ । इति शब्दरत्नावली ॥ लङ्गिका १३
वन्तुरा १४ कुम्भा १५ कामरेखा १६ वल्लटी
१७ । इति शब्दमाला ॥ साधारण्यस्त्री १८
पग्याङ्गना १९ पग्याङ्गना २० शुभ्रिया २१
वारवधूः २२ । इति हेमचन्द्रः ॥ भोग्या २३
करवीरिका २४ । इति राजनिर्घण्टः ॥ तस्या
अथवागमनललादि यथा,—
“प्रतिप्रता चैकपत्री द्वितीये कृष्णता खगा ।
तृतीये वृषणी त्रैया चतुर्थे पुष्पणी स्मृता ।

वैश्या च पञ्चमे षष्ठे गुह्री च सप्तमेऽष्टमे ।
 तत ऊर्ध्वं महावैश्या चाष्टम्या सप्तम्यातिगु ॥४॥
 यो द्विजः कुलटागामी भूषणो पुंश्वलीमपि ।
 गुह्रीं वैश्यां महावैश्यां अवटोर्दं प्रयाति सः ॥
 अतान्दं कुलटागामी भूषणो पुंश्वलीमपि ।
 यद्वगुणं पुंश्वलीमपि वैश्यागामी शुक्लाष्टकम् ॥
 गुह्रीगामी दशगुणं वसेत्तत्र न संशयः ।
 महावैश्यागामिकस्य ततः शतगुणं भवेत् ॥
 तदेव सत्त्वगामी वैश्वेयस्य पितृगणः ।
 तत्रैव याननां सुदुक्ते यमदूतेन तादितः ॥
 तिस्रिः कुलटागामी भूषणो पुंश्वलीमपि ।
 कौकिनः पुंश्वलीगामी वैश्यागामी एकलक्षपा ।
 गुह्रीगामी शूकरस्य समगजस्य भारते ।
 महावैश्यागामिकस्य शतगुणं भवेत् ॥
 इति प्रश्नवैश्वेयं प्रश्नानिखण्डे २८ अध्यायः ॥४॥
 वैश्यागमनपार्थं प्रकीर्णकम् । तस्य प्रायश्चित्तम् ।
 तत्र सप्तमः ।
 “पशुवैश्याभिनमनं प्राजापत्यं विधीयते ।”
 तेन वैश्यागमने प्राजापत्यम् । तदशक्तौ धेनु-
 देका । एतत् सङ्गमने । अभ्यासे तु । चान्द्रा-
 यणेन वैश्यागमने सत्त्वप्रापचयो भवेदिति आप-
 क्षम्यवचनाचान्द्रायणम् । इति प्रायश्चित्त-
 विवेकः ॥ ४ ॥ तदन्तादिनां निषिद्धम् । यथा,—
 “पुंश्वलीमपि यो भूदुक्ते पुंश्वलीमपि वकीजनः ।
 राजोन्मत्तगवयस्य लाजाङ्गुलिं यद्वधुवम् ॥
 तादितो यमदूतेन तद्विधीं तत्र तिष्ठति ।
 तनश्चिन्तयन् भवेत् सप्तमः पशुः शुचिः ॥
 द्विचाम्नि भवेत्प्रागजतो भवेत् शुद्धः स्निग्धः ।
 ततश्चतुःशूलरोगी ततः शुद्धः क्रमेण च ॥”
 इति प्रश्नवैश्वेयं प्रश्नानिखण्डे २९ अध्यायः ॥५॥
 अपि च ।
 “पुंश्वलीमपि यो भूदुक्ते वैश्यामपि पतिव्रते ।
 तद्वधुवम् द्विजो यो हि कालखर्चं प्रयाति सः ॥
 शतवर्षं कालखर्चं स्त्रिया शूद्रो भवेद्भुवम् ।
 तत्र जन्मनि रोगी च ततः शुद्धो भवेद्द्विजः ॥”
 इति तत्रैव २९ अध्यायः ॥५॥
 यात्राकाले तस्या दर्शनं शुभम् । यथा,—
 “धेनुस्त्वप्रशुक्ता ह्यतुरगरथा दक्षिणावर्त्तवद्भि-
 र्दिव्योर्ध्वमुखता दिपगुणमग्निताः पुष्पमाणा
 यताका ।
 स्वोन्मत्तं ह्यं वा दधि नष्टु रचतं काप्यं
 तद्वृत्ता यतः पतिव्रता पतिव्रतं यमते मानयो
 मनुजानः ॥”
 इति यमयप्रदीपः ॥
 वैश्यागमिः, पुं, (वैश्यागो गम्यः ।) वैश्यागम्यः ।
 तस्यार्थः । वैश्यागमः २ । इति शब्द-
 माणा ।
 वैश्यागम्यः, पुं, (वैश्यागो व्यापार्यः ।) वीट-
 मर्तः । इति वैश्यागमः ।
 वैश्यागमनमात्रम्, पुं, (वैश्यागमनं यमात्रम् ।
 व्यापार्यमात्रम् ।) वैश्यागम्यः । तस्यार्थः ।

वैश्याः २ । इत्यमरः ॥ वैश्याग्रयः ३ पुरम् ४ ।
 इति वैश्याग्रयः ५ । इति जटा-
 घरः ॥
 वैश्याः, पुं, अश्वतरः । यथा । वैश्याग्रयः
 खरः । इति भूद्विप्रयोगः । त्रिकाङ्गशेषे वैश्या
 इति पाठः ॥
 वैश्याः, पुं, वैश्या व्याप्रीति अङ्गं वैश्याः पञ्चादित्वादन
 नृद्व्यान्तः । विश्वसि नयनमर्तास्त्रवेत्याधारे
 षणि वैश्याल्लयाप्तस्य । इति भरतः ॥ नेप-
 थ्यम् । (यथा, मनुः । ८ । २ ।
 “विनीतवैश्याभरणः पञ्चल्लयायि कार्त्ति-
 गाम् ॥”)
 वैश्याल्लयाग्रयः । “ते दारिकाणां निवासस्थाने ।
 विश्वसि युनां मनः कातुको वा वैश्याः श्रौ विश
 प्रवेशं पन् ।
 “नेपथ्ये एष्टमात्रे च वैश्या वैश्याग्रयेऽपि च ।”
 इति ताजशान्ति रभसः ॥
 “एष्टमात्रे गणिकायाः पञ्चानि वैश्या भवेत्तु
 ताजशान्तिः ।
 ताजशान्तिं नृद्व्यान्तः शूद्रये कथित आचार्यैः ॥
 इत्युपविवेकः ।
 वैश्याल्लयाग्रयः । “ते दारिकाणां निवासस्थाने ।
 विश्वसि युनां मनः कातुको वा वैश्याः श्रौ विश
 प्रवेशं पन् । (संख्यानविशेषः । यथा, रामा-
 यणे । १ । १७ । १८ ।
 “यस्य देवस्य यद्वपुं वैश्या यस्य पराक्रमः ॥”
 “वैश्याः संख्यानविशेषः ।” इति तट्टीका ॥ ७ ॥
 वैश्या व्याप्रीति कर्त्तुं गति । यथाचप् । कर्म ।
 इति निघण्टुः । २ । १ । ६ । विष यात्रौ +
 पन् । यातिः । यथा, वाजसनेयवर्द्धितायाम्
 १ । ६ ।
 “कर्मणे वा वैश्याय वा ॥”
 “वैश्याय । विगुल यात्रौ । यन् वैश्या यातिः ।
 एचित्तकर्मणं यात्रार्थं च वां युवामष्ट-
 माददे ।” इति तज्जायि मष्टीधरः ॥
 वैश्याः, पुं, (विष यात्रौ + ल्युः ।) कायमर्तः ।
 इति दारावली । (स्त्री, विष + ल्युट् ।)
 प्रथमपञ्च । (परिचयः । यथा, जम्बेदे । ५ ।
 ७ । ५ ।
 “यवसायस्य वैश्या लोदं पण्डितं शुद्धिम् ॥”
 “यस्यावैश्यायै परिचयायान् ।” इति सहाय्ये
 धायः ॥
 वैश्या, स्त्री, (वैश्या व्याप्रीतीति । विष + ल्युः ।
 टाप् ।) चितुमकृष्टः । इति रत्नमाणा ।
 यन्ता इति भाषा ॥
 वैश्याः, पुं, वैश्याः । इत्यमरटीकायां राय-
 सुकटः ॥
 वैश्या, षष्ठे । इति कविकल्पद्रुमः । (भ्वा-अत-
 यक-सेट् ।) षष्ठे, वैश्या । इति दुर्गादायः ।
 वैश्या, पुं, (वैश्या + ल्युट् ।) वैश्याम् । इति शब्द-
 माणा । (यथा, महाभारते । ७ । २५ । २७ ।

“श्रीवायां वैश्याल्लेनं त गजो हनुमैष्टत ।
 करवेष्टं भीमसेनो भ्रमं हत्वा यमोचयत् ॥”)
 श्रीवैश्याः । इति राजनिर्घण्टः । निर्यासः ।
 व्याटा इति भाषा ॥ इति वैश्याकम् । (सुख-
 रोगविशेषः । यथा, सुश्रुते । २ । १६ ।
 “दन्ताश्चलन्ति वेष्टेभ्यस्तानु चाप्यवदीर्यन्ते ॥”)
 वैश्या, स्त्री, (वैश्या इति । वैश्या + ल्युट् ।) उष्णीषः ।
 इति शब्दरत्नावली । निर्यासः । इति शब्द-
 माणा । श्रीवैश्याः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 वैश्या, पुं, (वैश्या इति । वैश्या + ल्युट् ।) प्राणीरः ।
 यथा प्राणीनावैश्या इति । इति वैश्याग्रयः ॥
 कुशाष्टकः । यथा,—
 “कुशाष्टकः पुष्पफलो घनवायस्य वैश्याः ॥”
 इति दारावली ॥
 श्रीवैश्याः । इति राजनिर्घण्टः ॥ वैश्याकारके,
 त्रि । (यथा, महाभारते । ७ । १६ । २१ ।
 “यस्यैवपरिहृतं तथैवाङ्गुलिवेष्टकेः ॥”)
 वैश्या, स्त्री, (वैश्या इति । वैश्या + ल्युट् ।) कर्त्त-
 शस्त्रुणी । उष्णीषः । (यथा, रघुः । ८ । १२ ।
 “तमरगणसमाश्रयोऽमुखं
 शिरसा वष्टनशोभिना सुतः ॥”)
 सुकटः । इति । इति वैश्या । गुग्गुलुः ।
 इति शब्दचन्द्रिका । (वैश्या + ल्युट् । पण्यम् ।
 यथा, रघुः । ४ । ४८ ।
 “भोगिवैश्यामर्गेषु चन्द्रानां समर्पितम् ॥”)
 वैश्या, पुं, (वैश्या कर्त्तव्येति । कर्त्त + ल्युट् ।)
 इतिवन्धविशेषः । यथा,—
 “कर्त्तुं पादनेकस्य शुभान्नैर्वैश्यायैष्टयदि ।
 कान्तकक्षाश्रितां नारीं यन्मो वैश्याकः सुतः ॥”
 इति रतिमञ्जरी ॥
 वैश्यावैश्याः, पुं, (वैश्या वैश्याकारी वंशः ।) कर्त्त-
 विनः । इति शब्दचन्द्रिका । वैश्यावैश्या इति
 भाषा ॥
 वैश्याः, पुं, (वैश्या वंशो यत्र ।) श्रीवैश्याः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 वैश्या, स्त्री, (वैश्या + ल्युट् ।) यष्टम् । कायकः ।
 कर्यान्तरम् । इति मेदिनी ॥
 वैश्या, वि, (वैश्या + ल्युट् ।) नदीप्राचीरादिना
 क्षतवैश्याः । वैश्या इति भाषा । सतुपण्यायः ।
 यथायतम् २ संवीतम् ३ यष्टम् ४ व्याहतम् ५ ।
 इत्यमरः ॥
 वैश्या, पुं, (वैश्या इति । विष यात्रौ + “प्राणी-
 विषयः मः ।” उष्मा ३ । २३ । इति मः ।)
 प्राणीयम् । इत्युपनिषदः ॥
 वैश्या, षष्ठे । इति कविकल्पद्रुमः । (भ्वा-
 पर-अक-सेट् ।) षष्ठे, व्याप्येयम् । (विषयः ।
 इति गत्याम् । इति दुर्गादायः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

विजयन्ती, घी, पताका । श्वनरः । (यथा,
वधः । १ । ५ । १ ।)

“सञ्चारिते चागुह्यारयोनी

पुनः समुत्पद्यति वैजयन्तीः ॥”)

जयन्तीवृत्तः । इति मेदिनी ॥ अस्मिन्वृत्तः ।
इति हेमचन्द्रः ॥ पञ्चवर्णमयी चागुप्यन्त-
लक्षिता माला । यथा,—

“उपगम्यमान उद्गायन् वनिताश्रुतधूपः ।
मालां विभक्त्यर्थं यच्चरन् मण्डपं वनम् ॥”

इति श्रीभागवते १० स्कन्धे ३१ अध्यायः ॥

वैजयि, पुं, मधवा । स तु विनयवर्तिविशेषः ।
इति हेमचन्द्रः ॥

वैजयिकं, त्रि, (विजयस्य निमित्तं विजयिना
संयोग इति वा । विजय + “तस्य निमित्तमिति”
५ । २ । ३८ । इति ठक् ।) विजयसम्बन्धि । इति
विद्वान्तकौमुदी ॥ (यथा, हरिवंशे २४२।३१।
“रथे प्रवेशदृष्टं कर्म वैजयिकं कृतम् ॥”)

वै(वै)जिकं, स्त्री, (वीजादुत्पन्नम् । वीज + ठक् ।)
शिशुलेलम् । हेतुः । इति मेदिनी ॥ आत्मा ।
इति शब्दमाला ॥

वै(वै)जिकः, पुं, सद्योऽद्भुतः । इति मेदिनी ॥ वीज,
सम्बन्धि, त्रि ॥ (वीजसम्बन्धि च त्रि ।
यथा, मनी । २ । २७ ।

“गार्भेर्होमेजातकर्मचौडमौक्षीनियन्त्रैः ।
वैजिकं गार्भिकं चोद्दिष्टानामप्युच्यते ॥”)

वैज्ञानिकः, त्रि, (विज्ञाने युक्तः । विज्ञान + “तत्र
नियुक्तः” ४ । ४ । ६६ । इति ठक् ।) निपुणः ।
इत्यमरः ॥

वै(वै)डालव्रतं, स्त्री, (वैडालं विडालसम्बन्धि
व्रतम् ।) दुष्टाचारविशेषः । यथा,—

“यस्य धर्मध्वजो नित्यं शक्रध्वज इवोच्छ्रितः ।
प्रच्छन्नानि च पापानि वैडालं नाम तद्व्रतम् ॥”

इति दानसागरे यमवचनम् ॥

वै(वै)डालव्रतः, पुं, अज्ञानाद्यभावात् क्षतव्रत-
चर्यः । इति जटाधरः ॥

वै(वै)डालव्रतिकाः, पुं, (विडालव्रतेन चरतीति ।
विडालव्रत + ठक् ।) क्षुद्रतपस्वी । तत्पर्यायः ।
क्षुद्रतापसः २ सर्वाभिसन्धीः । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥ तस्याचंभात्यर्थं यथा,—

“पापलिनो विकर्मस्थान् वैडालव्रतकान्
शठान् ।

हेतुकान् पकटवर्तीन् वाङ्मात्राणां नार्चयेत् ॥”
इति विष्णुपुराणे ३ अंशे १८ अध्यायः ॥

“यस्य धर्मध्वजो नित्यं सुरध्वज इवोच्छ्रितः ।
प्रच्छन्नानि च पापानि वैडालं नाम तद्व्रतम् ॥”
तद्वान् वैडालव्रतिकाः । इति तट्टीका ॥

वै(वै)डालव्रती, [त्रि] पुं, (वैडालव्रतमस्यस्येति ।
प्रतिः ।) मण्डनापसः । विडालतपस्वी । इति

भाषा । यथा, कौर्मि उपविभागे ५ अध्यायः ।
“क्षुद्राणां चरितं तथा ज्ञतं रक्षधि गच्छति ।
अलिङ्गी लिङ्गं वेश्मनो लिङ्गमुपजीयति ।
स लिङ्गिनां चरितं देवजिह्वयोनी च जायते ॥
वैडालव्रतिनः पापाः सर्वधर्मविनाशकाः ।
सद्यः पवनं पापं कर्मवस्तु तत्फलम् ॥

पापलिनो विकर्मस्थान् वामाचारान्तयेव च ।
पञ्चरात्रान् पापयतान् वाङ्मात्राणां नार्चयेत् ॥”

वैद्यः, पुं, वैद्यजीवी । वैद्यशब्दादङ्गप्रत्ययेन उक्ता-
रस्य लोपेण च निष्पन्नमिदम् । इति सिद्धान्त-
कौमुदी ॥ (यथा, वाङ्मन्त्रे । १ । १६१ ।

“वैद्याभिष्टुतवाङ्मात्राणां गणदौर्जयाम् ॥”)

वैगवं, स्त्री, (वैगोरिदम् । वैगु + अण्) वैगु-
फलम् । इत्यमरः ॥ वैगुसम्बन्धि, त्रि ॥
(यथा, भागवते । ११ । ३० । २३१ ।

“प्रक्षशापोपस्थानां क्षणमायावृतात्मनाम् ।
स्पृष्टाक्रोधः क्षणं गन्धे वैगवोऽभिर्यथा वनम् ॥”)

वैगवः, पुं, (वैगोरवयवो विकारो वा । वैगु +
“विस्त्रादिभ्योऽण्” ४ । ३ । १२६ । इत्यण् ।)
उपनयने वैगुदण्डः । तत्पर्यायः । रामः २ ।
इत्यमरः ॥ (वैगुः । यथा, महाभारते । ५ ।
६० । १६ ।

“भेरीन्दङ्गनिनदैः शृङ्गवैगवनिखनैः ॥”)

वैगविकः, त्रि, (वैगवो वैगुस्तद्वादनं शिष्यमस्य ।
वैगव + “शिष्यम्” ४ । ४ । ५५ । इति ठक् ।)
वैगुवादकः । तत्पर्यायः । वैगुध्वाः २ । इत्य-
मरः ॥ वैगुकः ३ । इति शब्दरत्नावली ॥

वैगवी, स्त्री, (वैगोर्विह्वलिः । वैगु + “विस्त्रादिभ्यो-
ऽण्” ४ । ३ । १२६ । इत्यण् । ततो ङीष् ।)

वंशलोचना । इति राजनिघण्टुः ॥ (वैगुसम्ब-
न्धिनी । यथा, मनुः । ४ । ३६ ।

वैगवीं धारयेद्यदि सोदकश्च कमण्डलुम् ॥”)

वैगिकः, त्रि, (वीणावादनं शिष्यमस्य । वीणा +
“शिष्यम्” ४ । ४ । ५५ । इति ठक् ।) वीणा-
वादकः । इत्यमरः ॥ (यथा, कथासरित्सागरे ।
६३ । १६२ ।

“तच्छ्रुत्वा विह्वताग्रोऽपि हसित्वा वैगिको
ययौ ॥”)

वैगुकं, स्त्री, गजस्य तोदनदण्डम् । तत्तु हस्ति-
चालनार्थं लौहसुखवंशदण्डम् । तत्पर्यायः ।
तोत्रम् २ । इत्यमरः ॥ वैगुकम् ३ । इति भरतः ॥

वैगुः, पुं, (वैगुना कायति शब्दायते इति ।
कै + कः । ततः स्वार्थे अण् ।) वैगुवादकः । इति
शब्दरत्नावली ॥

वैगुकीयः, त्रि, (वैगुकस्यायमिति । “वैगुकादिभ्य-
श्चण्” ४ । २ । १३८ । इत्यस्य वार्त्तिकोक्ता
हण् ।) वैगुसम्बन्धीयः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

वैगुः, पुं, (वैगोरपत्यमिति । वैगु + अण् ।)
पृथुः । स तु सूर्यवंशीयपञ्चमराजः । यथा,—

“आदिराजः पृथुर्वैगो मात्याता यौवनाश्वकः ॥”

इति जटाधरः ॥

वैतंसिकः, त्रि, (वीतंसो रोगप्रस्तादिवन्धनोपाय-
स्तेन चरतीति । वितं + “चरति” ४ । ४ ।
८ । इति ठक् ।) मांसविक्रेता । तत्पर्यायः ।

कौटिकः २ मांसिकः ३ । इत्यमरः ॥ कौट-
किकः ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ नृगप्रस्तादिवन्ध-
नोपायो वीतंसः तेन चरतीति वैतंसिकः । इति

भरतः ॥ (यथा, महाभारते । ३ । ३३ । ३३ ।

“इमान् शकुनकानाञ्च हन्ति वैतंसिको यथा ।
यतः प्रसन्नमस्य भूतेषु हि विचिंशता ॥”)

वैतनिकः, त्रि, (वैतनेन जीवतीति । वैतन +
“वैतनादिभ्यो जीवति” ४ । ४ । १२ । इति

ठक् ।) वैतनसुगृह्यः । तत्पर्यायः । भूतकः २
भूतिभुक् ३ कर्मकरः ४ । इत्यमरः ॥ (यथा,
उपदेशशतके । २० ।

“वीरो वैतनिकः सन्निराटनगरोपितः कुमा-
रीयान् ।

नर्तयिताञ्जुं आसीत् भजेदवस्थोचितं
वृत्तिम् ॥”)

वैतरणिः, स्त्री, नरकसिन्धुः । इत्यमरः ॥ “विन-
वैतरणी, रणेन दानेन तीर्थं वैतरणी । यः

पित्तादीन् यौ वैतरणिश्च । अटविपटिघाटी-
वैतरण्यर्चिष्णुलीरिति ह्रस्वान्तेषु रुद्रः । ततो-

ऽपि पाच्छोणादीति वा ईप् । विरुद्धं तरणं
वितरणं तदस्यासत्तीति वैतरणीत्यर्थः । वित-

रणी विसृज्य पाताले भवा वैतरणीत्यर्थः ।
वितरणिर्विगौका तरणस्येत्यर्थः स्वार्थे णि

वैतरणीत्येकः । सिन्धुर्नदी ।

‘नारका जन्तवः प्रेता नदी वैतरणी सृता’
इति त्रिकाण्डम् ॥

इति भरतः ॥ * * * वा नदी दुर्गन्धा तप्तजला
महावेगा अस्थिकेशरक्तपरिपूर्णा यमद्वारे

वर्तते । यथा,—

“नदी वैतरणी नाम दुर्गन्धा रुधिरावह्ना ।
उष्णतोया महावेगा अस्थिकेशतरङ्गिणी ॥”

इति प्रायश्चित्तविदेकधृतयमदन्विषयम् ॥ * * *
अस्य उत्पत्तिर्यथा,—

मार्कण्डेय उवाच ।

“ततो ब्रह्मादयो देवाः सर्वे ते शङ्करान्तकम् ।
गत्वा हरं संसृजुः सांसार्या योगमावया ॥

शनेचरोऽपि भूतशमासाद्यान्तर्हितस्तदा ।
वाय्वष्टिं दुराधर्षामवगम्याह मावया ॥

यदा स नाशकहायान् सत्वारिविमुक्तकनः ।
तदा महागिरौ जिप्ता वाय्वास्ते जलधारके ॥

लोकालोकस्य निकटे जलधाराद्वयो गिरिः ।
पुष्करद्वीपपृष्ठस्योत्थसागरपश्चिमे ॥

स तु सर्वप्रमायेन मेरुपर्वतसन्निभः ।
तस्मिन् विन्यस्तवान् वाय्वान् न धत्तुं क्षम

इंशितुः ॥

विदीर्घस्तेषु वाय्वो वैभगमस्थोऽभवदद्भुतम् ।
ते वाय्वाः पर्वतं भित्त्वा विविधस्तोत्रसागरम् ॥

सागरोऽपि अग्नीतुं तान् शशकः खरानति ।
ततस्तु सागरं मध्ये भित्त्वा वाय्वाः समुद्राः ॥

तोयधेः प्राग्भवां विलां स्पर्शमात्रादिभेदताम् ।
विभिन्ना विलां ते वासाः पुष्करद्वीपमध्यगाः ॥

नदी वैतरणी भूत्वा पूर्वसागरमाभवत् ।
जलवारस्य वेगेन संयमात् सागरस्य च ॥

यदाप्य सौत्यतां जिह्वावाक्ते नाभिदन्
जितम् ।

महाजम्बाकला पृथ्वीविदीर्घा स्यात् वैतरिः ॥

अवजग्राह ते वासं सोऽपि क्षणोऽभवद्वटात् ।
 शनैश्चरेण ते वोढुममर्धेन लोतकैः ॥
 क्षिप्रैर्विदारितः सोऽसौ चलधारी महागिरिः ।
 विभिन्नं प्रवृत्तं शम्भोजांस्यात्ते सागरं ययुः ॥
 वैवस्वतपुरहारे योजनद्वयविक्षुता ।
 अद्यापि तिष्ठत्यपरा परलोतकसम्भवा ॥
 भिक्षा वेलां ततः पृथ्वीं विभियाशु तरङ्गिणीम् ।
 चक्रुर्वैतरणीनाम्ना पूर्वसागरगामिनीम् ॥
 नानायानविमानेन न द्रौण्या स्थन्देन च ।
 तप्तं श्रव्या सा तु नदी तप्ततोया विभीषणा ॥
 दुःखेन तां तु शृण्वो विभक्तिं मघताधुना ।
 महा चोद्धृगतेवाप्येर्विक्षिपन्ति नभश्चरान् ॥
 तस्या उपरि नो यान्ति देवा अपि भयाह्वर ।
 यमहारं समाह्वय योजनद्वयविक्षुता ।
 निम्नं वदन्ति संपूर्णां भोगयन्ती जगत्तयम् ॥
 इति कालिकापुराणे १८ अध्यायः ॥ ७ ॥
 ग्रामस्तद्व्युत्पादे वैतरणीगवीदानं यथा,—
 “ग्रामस्तद्व्युत्पादे देवा गौः सवन्सा च पूर्ववत् ।
 तदभावे च गौरीका नरकोटारण्ये वै ॥
 तदा यदि न शक्नोति दातुं वैतरणीषु गाम् ।
 शक्नोत्योऽरुदं तदा दत्त्वा श्रेयो दद्यान्वृत्तस्य च ॥”
 पूर्ववर्तिमश्वद्वादिना । अत्र वृत्तस्य चेति श्रवणा-
 द्देकादशादिषु वैतरणीदानाचारः । इति
 शुद्धितत्त्वम् ॥ ७ ॥ वैतरणीगोदानानन्तरं
 प्रार्थनामन्त्रो यथा,—
 “यमहारे महाधारे तप्ता वैतरणी नदी ।
 तास्य तप्यं दद्याम्येनं क्षणां वैतरणीषु गाम् ॥”
 इति तत्त्वयोगः ॥ अन्यत् सुख्यु शब्दे द्रष्टव्यम् ॥
 पितृकन्या । यथा,—
 “अथ कन्यायश्च यजमानः पितरौ न क्षणः स्मृताः ।
 अग्निमवाप्ता पश्चिमधौ दिक्षा तेषां अवस्थितिः ।
 तेषां स्वधा सुतां पञ्चे मेनां वैतरणीं तथा ॥”
 इति कर्म ॥ १३ अध्यायः ॥ ८ ॥
 (कनिष्ठदेवस्य-नदीनिर्गमः) यथा, महा-
 भारते । ३ । १२४ । ४ ।
 “तमे कनिष्ठाः कौन्तेय ! यत्र वैतरणी नदी ।
 यत्रायनं धर्मोऽपि देवाश्चरन्मतेषां वै ॥”
 वैतमः, पुं, (वैतस एव । स्वार्थे अण् ।) अत्र-
 वीतमः । इति अष्टाध्यायः ॥ (पुष्पजननम् ।
 शिशुद्वयम् । इति निष्पद्यः । १ । २८ । यथा,
 अग्निदे । १० । १५ । ८ ।
 “इति सप्तं श्रुत्वा वैतसेन ।”
 वैतमः शेषो वैतस इति पुष्पजननस्येति
 निरुक्तम् । ३ । २१ । पुष्पजननेन श्रुत्वा
 नास्ति भावः । इति तद्व्याख्यानम् ॥ ८ ॥
 वैतसस्यावस्थितिः । तत्पदमिति अण् । वैतम-
 सस्येति, पि । यथा, रघुः । ४ । १५ ।
 “एतावता संदक्षितः सुखेनैव तस्मात्प्रवृत्तं वैत-
 सीम् ॥”
 वैतस्यः, पुं, (इति वैतसः । इति + टक् ।)
 लीनदेशः । यथा,—

“मरणादेव कर्तव्यं संयोगो यस्य नामिना ।
 दाहादूर्ध्वमशौचं स्याद्यस्य वैतानिको विधिः ॥”
 इति शुद्धितत्त्वम् ॥
 वितानसम्बन्धीये, त्रि । वितानशब्दान् णिक-
 प्रत्ययेन निष्पन्नमेतत् ॥ (यज्ञादिकार्यकारी ।
 यथा च भागवते । १० । ४० । ५ ।
 “अथा च विद्यया केचित् त्वां वै वैतानिका
 विज्ञाः ।
 यजन्ते विततैर्यज्ञैर्नागरूपामराखया ॥”
 वैतालिकः, पुं, (विविधेन तालेन चरतीति ।
 विताल + टक् ।) बोधकरः । इत्यमरः ॥ इ-
 निशान्ते बोधकारके । विविधो मङ्गलगीति-
 वाद्यादिकृतस्तालशब्दः तेन व्यवहरन्ति वैता-
 लिकाः एषे कादिति णिकः । निशान्तं निवे-
 दयन्तो ये वृषं बोधयन्ति जागरयन्ति ते बोध-
 काराः स्फुट इति टः । इति भरतः ॥ (यथा,
 शिशुपालवधे । ५ । ६० ।
 “वैतालिकाः स्फुटपदप्रकटाघसुहृ-
 भोगावलीः कलंगिरोऽवसरेषु पठुः ॥”
 खेडितालः । यथा,—
 “वैतालिकः पुमान् खेडितान्ते बोधकरे त्रिषु ॥”
 इति मेदिनी ॥
 वैमचन्ने तु पाठान्तरं यथा,—
 “वैतालिकः खड्गजनाले मङ्गलपाठकेषु च ॥”
 वैतालसम्बन्धिनः, त्रि ॥
 वैत्रकः, त्रि, वैत्रसम्बन्धी । वैत्रशब्दात् कण्प्रत्ययेन
 निष्पन्नमिदम् ॥
 वैत्रकेयः, त्रि, वैत्रसम्बन्धीयः । वैत्रशब्दात् ण्य-
 प्रत्ययेन निष्पन्नमेतत् ॥
 वैदः, त्रि, पण्डितसम्बन्धी । विद्वन्दात् कण्प्रत्ययेन
 निष्पन्नमेतत् ॥
 वैदग्धं, स्त्री, (विदग्धस्य भावः । अण् ।) विदग्ध-
 त्वम् । यथा । वैदग्धमपि वैदग्धी । इति भरत-
 हिरूपकोपः ॥ (यथा, साहित्यदर्पणे । १ ।
 “वाग्देवप्रधानेऽपि रस एवात्र जीवितम् ॥”
 वैदग्धी, स्त्री, (विदग्धस्योपमाति । विदग्ध + अण् ।
 स्त्रियां ङीप् ।) भङ्गिः । यथा,—
 “एवं मिमप्य वैदग्धी भङ्गिष्वभिनिमीलिका ॥”
 इति त्रिकाशेषः ॥
 (यथा, कथामस्तितामरे । २० । १०६ ।
 “धात्रा वैदग्ध्यनिर्मागवैदग्धीं दर्शितामिव ॥”
 वैदग्ध्यं, स्त्री, (विदग्ध + अण् ।) विदग्धस्य
 भावः । विदग्धशब्दान् कण्प्रत्ययेन निष्पन्न-
 मेतत् ॥ (यथा, कथामस्तितामरे । १ । १२ ।
 “वैदग्ध्यनिर्मागवैदग्धीं दर्शितामिव ॥”
 वैदर्भः, स्त्री, वाक्यवक्रताम् । इति मेदिनी ॥ विदर्भ-
 सस्येति, त्रि ॥
 वैदर्भः, पुं, (विदर्भं निपायोरन्येति । विदर्भ +
 अण् ।) विदर्भदेशीयराजः । (यथा, रघुः ।
 ५ । ६० ।
 “मेने यथा नय जनः ममेनो
 वैदर्भसाम्पुमर्गं गृहेषु ॥”

दमयन्तीपिता भीमसेनः । सक्तिणीपिता भीष्म-
 कश्च । वाक्यवक्रता । इति धरणिः ॥
 वैदर्भी, स्त्री, वाक्यरौतिमेदः । इति मेदिनी ॥
 यथा, रीतिमाह ।
 “पदसंघटना रीतिरङ्गसंस्था विशेषवत् ।
 उपकर्त्री रसादीनां ———— ॥”
 रसादीनामर्थात् शब्दार्थशरीरस्य काव्यस्यात-
 भूतानाम् ।
 “————— सा पुनः स्यात्तुल्यविधा ।
 वैदर्भी चाप गौडी च पाञ्चाली लाटिका
 तथा ॥”
 सा रीतिः । तत्र ।
 “माधुर्ययुक्तैर्वर्णै रचना जलितात्मिका ।
 अष्टाक्षरपट्टनिर्वा वैदर्भी रीतिरिष्यते ॥”
 यथा । अत्रमङ्गलसुव इत्यादि । अष्टाक्षराहः ।
 “असमस्तैकसमस्ता युक्ता दशभिर्गुणैश्च वैदर्भी ।
 वर्गद्वितीयवहुला स्वरूपप्राणाचरा च सुवि-
 धेया ॥
 अत्र दशगुणास्तमोक्ताः श्लेषादयः ।
 “ओजःप्रकाशकैर्वर्णैश्च व्याङ्मरः पुनः ।
 समासबहुला गौडी ———— ॥”
 यथा । चन्द्रज्योतिः । पुत्रयोत्तमखाह ।
 बहुतरसमायुक्ता समष्टाप्राणाचरा च
 गौडीया ।
 रीतिरनुप्रासमधिमपरंतन्वा स्तोभावाय च ॥
 “————— वर्णैः श्लेषैः पुनर्दयोः ।
 समस्तपञ्चमपदो वन्धः पाञ्चालिका मता ॥”
 द्वयोर्वैदर्भीगौड्योः । यथा,—
 “मधुरया मधुबोधितमाधवी-
 मधुचन्द्रसिखमेधितमेधया ।
 मधुकराङ्गनया सुहृत्सन्मद-
 ध्वनिभृता निभृताक्षरसुप्जगे ॥” ७ ॥
 भोजत्वाह ।
 “समस्तपञ्चमपदमोजःकान्तिसमन्विताम् ।
 मधुरा सुकुमाराश्च पाञ्चालीं कवयो विदुः ॥”
 “लाटी तु रीतिर्नैदर्भी पाञ्चालीरन्तरा
 स्थिता ॥”
 यथा,—
 “अयमुदयति सुभाभङ्गनः पाञ्चालीना-
 सुदयमिद्विजालीवागमन्दारपुष्पम् ।
 विरचयिधुरकोकहृदयमुर्विशिन्दन्
 कुपितकपिकपीलकोरुताम्वस्तमां च ॥”
 कश्चिदाह ।
 “रुद्रपद्ममासुमता युक्तेर्वर्णै र्वातिभूयिष्ठा ।
 उभितविशेषतः पूरितवस्तुन्यासा भवेलाटी ॥”
 अन्ये त्वाहुः ।
 “गौडी रम्यरचना स्यात् वैदर्भी जलिता ज्ञाना ।
 पाञ्चाली मित्रभावेन लाटी तु रुद्रभिः पदेः ॥”
 कश्चिन्ना वक्रादीपिवाद्यस्य च यथावाच्यः ।
 यत्नादीनादिशब्दादायप्रवर्णा वक्रादीनादि-
 शब्दादृशितार्था । तथा यत्नादिवाद्यस्य ।
 सन्ध्यावक्तार्यगाम इत्यादि । अथ पाञ्चस

कोशाग्रयज्ञकलेऽपि भोमसेनवक्तुर्लेनोदता वच-
जादयः । वाच्यौचित्याद्यधोदाहृते । मूर्द्ध-
याधूममानेत्यादौ ॥ १॥ प्रवच्यौचित्याद्यधो ।
नाटकादौ रौद्रेऽपि नात्यन्त-
समासादयः । एवमाख्यायिकायां शङ्करेऽपि
न मस्त्वगवर्णादयः । कथायां रौद्रेऽपि नात्यन्त-
सुहृताः । एवमन्यदपि ज्ञेयम् । इति साहित्य-
दर्पणे रीतिविवेको नाम ६ परिच्छेदः ॥ १॥
अगस्त्यपत्नी । इति शब्दरत्नावली ॥ १॥
यथा,—

“वैदर्भो विपुलादुरागकलना लीलागमजा-
स्त्रिल-

लीलीचक्रप्रतक्रतौ निजगदे तद्वृत्तवृत्तक्रमैः ।
किञ्चास्माकनरेन्द्रभूसुभगता संभूतये लग्नकं
देवैर्नावरयप्रसादितशचीविश्राणितश्रील्लवः ॥
इति उत्तररत्ने पृष्ठे १५ सर्गः ॥

शक्तिगो । यथा,—
“वैदर्भ्याः स तु सन्देशं निशम्य यदुनन्दनः ।
प्रयत्नं पाणिना गार्ग्यं ग्रहसन् दिगमन्नवीत ॥”

इति श्रीभागवते १० स्कन्धे ५३ अध्यायः ॥
वैदर्भं, क्ली, भिक्षुकस्य श्रद्धयादिपात्रम् । यथा,
“पात्रं तु दारवालायुष्यस्यन्यपि वैदर्भम् ॥”

इति जटाधरः ॥
वैदर्भः, पुं, (विदर्भो दालिस्तस्मात् जातः । विदर्भ
+ अण् ।) पिङ्गकः । यथा,—

“पूषोऽपूषः पिङ्गकः स्याद्वैदर्भो विदर्भोऽपि च ।”
इति शब्दचन्द्रिका ॥

विदर्भो दालिस्तस्मिन्निर्मितपिङ्गको वैदर्भः । तदु-
गुणाः ।

“वैदर्भा गुरवो भक्ष्या विद्युभिर्दृष्टमावताः ॥”
इति राजवल्गवः ॥

वैदिकः, पुं, (वैदं जानातीति । वैद + उण् ।)
वैदज्ञास्यः । वैदोक्ते, चि । यथा, तन्त्रसारे ।
“वैदिकी तान्त्रिकी सन्ध्या यथायुक्तमयोगतः ॥”

वैदिश्यं, चि, विदिशाया अदूरभवं नगरम् । इति
सिद्धान्तकौमुदी

वदुष्यं, क्लीं वदुषः कर्मो भावो वा । विदुषु +
उण् ।) वदुषो भावः । विदुषुशब्दात् षा-
प्रत्ययन निष्पन्नमिदम् ॥ (यथा, राजतरङ्गि-
ण्यम् । १ । १२ ।

“पाटयं दुष्टवैदुष्यतीना सुव्रतभारती ॥”
वैदूर्यं, क्ली, (विदूरात् प्रभवतीति । विदूर +

“विदूरात् षाः ।” १ । ३ । ८४ । इति षाः ।)
मणिविशेषः । स तु क्षुद्रप्रीतवर्णः । लहसुनीया
इति हिन्दी भाषा । अस्य देवता केतुः ।
तत्पर्यायः । पालवायनम् २ । इति हेमचन्द्रः ॥
केतुरत्नम् ३ केतवम् ४ प्राह्वयम् ५ अभ-
रोधम् ६ खराब्दाङ्कुरकम् ७ विदूररत्नम् ८
विदूररत्नम् ९ । अस्य गुणाः । अस्त्वत्तम् । उष्ण-
त्वम् । कृष्णायुनाशित्वम् । गुल्मशूलप्रशमन-
त्वम् । भूषितचेतु शुभावद्यत्वम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥ अपि च ।

“सुक्ताविहमवज्जैवैदूर्यंस्फटिकादिकम् ।
मणिरत्नं सरं शीतं कषायं स्वादु लेखनम् ।
चातुर्थ्यं धारणाच्च पापालक्ष्मीविनाशनम् ॥”
इति राजवल्गवः ॥ १॥

तच्छागलन्तं यथा,—
“यत्कं वेष्टुपलाशकोमलरुचा मायूरकच्छात्रिषा
मार्जारैश्चगण्डिजलच्छविशुभा ज्ञेयं विधा

क्षायया ।
यज्ञात्रं गुरुतां दधाति नितरां क्षिप्रं तु
दोषोषितं

वैदूर्यं विशदं वदन्ति सुधियः खच्छन् तच्छो-
भनम् ॥”

तस्य कुलचयं यथा,—
“विच्छायं शृङ्खिलागमं लघु रूक्षं सञ्चतम् ।
सत्रासं पर्यं कथं वैदूर्यं दूरतां नयेत् ॥”

तत्परीक्षा यथा,—
“वृष्टं घटात्मना खच्छं खच्छायां निकयाश्च नि ।
स्फुटं प्रदर्शयेदेतदेदूर्यं नात्युच्यते ॥”

इति राजनिर्घण्टः ॥ १॥
सूत उवाच ।

“वैदूर्यं पुष्करागाणां कर्कोतगीशुके वदे ।
परीक्षां ब्रह्मणा प्रोक्तां यासेन कथितां दिगं

कल्पान्तकालक्षुभितासुराशि-
निर्वाहकल्पादितजस्य नादात् ।
वैदूर्यं सत्यमनेकवर्णं

श्रीभाभिरामं द्युतिवर्णवीजम् ॥
अविदूरे वैदूर्यस्य गिरस्तुङ्गरोधसः ।
कामभूतिकसौमानसं तु तस्याकरोऽभवत् ॥

तस्य नादसमुत्पत्त्यादाकरः सुमहागुणः ।
अभूदुत्तरितो लोके लोकत्रयविभूयणः ॥
तस्यैव दानवपतेर्निगदासुरूप-

प्राहृदयोदवरदर्शितवाचरूपाः ।
वैदूर्यरत्नमणयो विविधावभासा-
स्तस्मात् स्फुलिङ्गनिबन्धा इव सम्भूतः ॥

पद्मरागमुपादाय मणिवर्णा हि ये क्षितौ ।
यन्वास्तान् वर्णश्रीभाभिवैदूर्यमनुमच्छति ॥
तेषां प्रधानं शिखिकण्ठनीलं

यद्वा भवेद्वेष्टुदलप्रकाशम् ।
चापायपद्यप्रतिमश्रियो ये
न ते प्रशस्ता मणिशास्त्रविद्भिः ॥

गुणवान् वैदूर्यमर्थिर्जयति स्वामिनं वरभाग्यैः ।
दोषैर्युक्तो दोषैस्तस्माद्युक्तात् परीक्षेत ॥
गिरिकाचशिष्टपालौ काचस्फटिकाश्च भूमि-

निर्भिन्नाः ।
वैदूर्यमण्येते विजातयः सन्निभाः सन्ति ॥
लिखाभावात् काचं जलु भावाच्छेष्टुपालकं

विद्यात् ।
गिरिकाचमदीप्तितात् स्फटिकं वर्णोन्मूलनेन ॥
यदिहनीलस्य महागुणस्य

सुवर्णसंख्याकजितस्य मूल्यम् ।
तदेव वैदूर्यमण्यैः प्रदिष्टं
पलहयोष्मापितगौरवस्य ॥

जातस्य सर्वेऽपि मण्येस्तु वाङ्म-
विजातयः सन्ति समानवर्णाः ।
तथापि नानाकरणाभुमेय-
भेदप्रकारः परमः प्रदिष्टः ॥
सुखोपनस्यच्च सदा विचार्यो
क्षयं प्रमेदो विदुषा नरेण ।
स्नेहप्रभेदो लघुना मृदुत्वं
विजातिलिङ्गं खलु सार्वजन्यम् ॥
कुशलाकुशलेः प्रवृत्त्यमाणाः
प्रतिवद्धाः प्रतिचतुक्रियाप्रयोगैः ।
गुणदोषसमुद्भवं लभन्ते
मणयोऽर्थान्तरमूल्यमेव भिन्नाः ॥
क्रमशः समतीतवर्तमानाः
प्रतिवद्धा मणिवन्धकेन यत्नात् ।
यदि नाम भवन्ति दोषहीना
मणयः पद्मगुणमाप्नुवन्ति मूल्यम् ॥

आकारान् समतीतानासुदधेक्षीरसन्निधौ ।
मूल्यमेतन्मणीनान् न सर्वत्र महीतले ॥
सुवर्णो मनुना यस्तु प्रोक्तः योऽङ्गमाधकः ।
तस्य सप्रतिमो भागः संज्ञारूपं करिष्यति ॥

प्राणश्चतुर्मासमानो माधकः पञ्चद्वयलः ।
पलस्य दशमो भागो धरणः परिकीर्तितः ॥
इति मानविधिः प्रोक्तो रत्नाणां मूल्यनिश्चये ॥”
इति गारुडे वैदूर्यपरीक्षा ७३ अध्यायः ॥ १॥
अन्यच्च ।

“सितस्य धूम्रसङ्काशमीयत्क्षुण्णसितं भवेत् ।
वैदूर्यं नाम तद्वन्नं रत्नविद्विददाहृतम् ॥
ब्रह्मक्षत्रियविट्शूद्रजातिभेदाच्चतुर्विधम् ।
सितनीलो भवेद्विपः सितारक्तस्तु वाङ्मणः ॥

पीतानीलस्तु वैश्वः स्यात् नील एव हि शूद्रकः ॥”
अथ गुणाः ।

“मार्जारगणयप्रख्यं रसोनप्रतिमं हि वा ।
कलिलं निर्मलं यद्गं वैदूर्यं देवभूषणम् ॥
सुतारं घनमत्यक्षं कलिलं यद्गलेन च ।
वैदूर्याणां समाख्याता एते पञ्च मशायुगाः ॥”

तद्वयथा,—
“उद्गिरन्निव दीप्तिं योऽर्थी सुनार इति तद्यते ।
प्रमाणतात्वं गुरु यत् घनमित्यभिधीयते ॥
कलङ्कादिविहीनं तद्वत्क्षुण्णमिति कीर्तितम् ।
ब्रह्मशूद्रं कलाकारश्चखलो यच्च दृश्यते ॥

कलिलं नाम तद्वन्नः सर्वव्यग्नतिकारकम् ।
विशिष्टाङ्गस्तु वैदूर्यं यद्गमित्यभिधीयते ॥ १॥
कर्करं कर्कशं चासः कलङ्को देह इत्यपि ।
एते पञ्च महादोषा वैदूर्याणासुदीरिताः ॥
शर्कराद्युक्तमिव यत् प्रतिभाति च कर्करम् ।
सर्वेऽपि च यत्तल्लेयं कर्कशं वन्मुनाशनम् ।
भिन्नभ्रान्तिकरस्यासः च कुण्यात् कुलसंल-

यम् ।
विरुद्धवर्णो यस्याङ्गे कलङ्कः क्षयकारकः ।
मलदिग्ध इवाभाति देष्टो हि विनाशनः ॥
जयति यदि सुवर्णं त्यागहीनो यदा वा
बहुविधमधिहारी भूपतिर्लो यतिर्जा ।

वैद्यः

वैद्यः

वैद्यः

अथ दत्तप्रादुर्भावः ।

“अथ दत्तः क्रियादत्तः स्वर्णैर्द्यौ वेदमायुषः ।
वेदयामास विद्यां चैव सूर्यप्रभां सुरसत्तमौ ॥”

अथाश्विनोत्तप्रादुर्भावः ।

“इत्याधीत्य दत्तौ वितेनतुः संहितां स्वीयाम् ।
मकलचिकित्सकलोकोपतिपत्तिविद्युत्तये धन्याम् ।
स्वयम्भुवः शिरस्त्रिभ्रं भैरवेण रुधाय तत् ।
अश्विन्यां संहितं तस्मात्तौ नातौ यज्ञभागिनौः
देवातुररखे देवा देवैरेव सचताः कृताः ।
अश्वताक्षी कृताः सद्यो दत्ताभ्यामद्भुतं महत् ॥
वज्रिणोभूद्वज्रस्तम्भः स दत्ताभ्यां चिकित्सितः ।
सोमामिपतितश्चन्द्राभ्यामेव सुखीकृतः ॥
विशीर्षां दशनाः पुष्पो नैवे नष्टे भगस्य च ।
अश्विनो रानयन्माभूदश्विन्यां ते चिकित्सिताः ॥
भार्गवश्चप्रपन्नः कामी वृद्धः सन् विद्वत्तिं गतः ।
बोध्यवर्णस्त्रोपेतः कनोऽश्विन्यां पुनर्युवा ॥
एतैश्चान्यैश्च बहुभिः कर्मभिर्मिथ्यां वरौ ।
सम्भूतसुहृदं पूज्याविन्नादीनां प्रियैकसाम् ॥”
अथेन्द्रप्रादुर्भावः ।
“महद्गद्गदस्योरिन्द्रः कर्त्ताग्येतानि यज्ञवान् ।
आयुर्वेदं निरुद्धं तौ यथाचे शशौपतिः ॥
नासत्यौ सत्यसन्नेन शक्तेन किल याचितौ ।
आयुर्वेदं यथाधीतं ददतुः शतमन्यवे ॥
नासत्याभ्यामधीत्येव आयुर्वेदं शतक्रतुः
अध्यापयामास वज्रनात्रेयप्रसुखान् सुनीन् ॥”
अथात्रेयप्रादुर्भावः ।

“एकदा जगदालोच्य गदाकुलमितक्षतः ।
चिन्तयामास भगवानात्रेयो सुनिपुण्यः ॥
किं करोमि क्व गच्छामि कथं लोका निरामयाः ।
भयन्ति कामयानेतास्त शक्नोमि निरीक्षितुम् ॥
दयालुरदमत्यर्थं स्वभावो दुरतिक्रमः ।
एतेषां दुःखतो दुःखं ममापि हृदयेऽधिकम् ॥
आयुर्वेदं पठिष्यामि नैरुष्याय शरीरिणान् ।
इति निश्चित्य गतवानात्रेयस्त्रिदशालयम् ॥
तत्र मन्दिरमिन्द्रस्य गत्वा शक्रं दर्शय च ।
विंशत्यनसमाचीनं क्षूयमाणं सुरर्षिभिः ॥
भासयन्तं दिशो भावा भास्करप्रतिमं त्रिधा ।
न्यायुर्वेदमहाचार्यं शिरोधार्यं दिवौकसान् ॥
शक्रस्तु तं निरीक्ष्यैव तत्तत्संज्ञासरो ययौ ।
तदग्रे पूजयामास भृशं भूरितपःश्रमम् ॥
कुक्षलं परिप्रच्छ तदागमनकारणम् ।
स सुनिपुणस्तुमारेमे निजागमनकारणम् ॥
देवराज न राजासि दिव्य रूप यतो भवान् ।
विधाता विद्वानो यदाश्विनौ लोकोपालकः ॥
आधिभिर्योपिता लोकाः शोकाकुलितचेतसः ।
भूतेषु यन्ति गताप्यं तेषां हर्तुं तपसां क्रुध ॥
प्रायुर्वेदोपदेशं मे कुरु कारस्वतो वृकाम् ।
तत्पुरुषा गदमात्रोऽध्यापयामास तं सुनिम् ॥
सुदीप्ते रजतः साद्रमायुर्वेदमधीत नः ।
अभिषेक्य गमाशोभिराजमान इदमधीतम् ॥
अथाधेयो सुनिपुणो भगवान् जगदाधरः ।
गमायां संहितां यज्ञे ररक्षन्तुदस्यया ॥

ततोऽन्विष्टं मेदुष जातूकर्णं पराशरम् ।
चौरपाणिश्च हारीतमायुर्वेदमपाठयत् ॥
तन्तस्य कर्ता प्रथममन्विष्टोऽभवत् पुरा ।
ततो मेदुषादयश्चक्रुः स्वं स्वं तन्तं कृतानि च ॥
आवधामासुरात्रेयं सुनिपुणं वन्दितम् ।
श्रुत्वा च तानि तन्त्राणि हृष्टोऽभूदत्रिनन्दनः ॥
यथावत् सूत्रितं तस्मान् प्रहृष्टा सुनयोऽभवन् ।
दिवि देवर्षयो देवाः श्रुत्वा साधितिं चाब्रुवन् ॥”
अथ भरद्वाजप्रादुर्भावः ।
“एकदा हिमवत्पार्श्वे देवादागत्य संगताः ।
सुनयो ब्रह्मवत्सांश्च नामभिः कथयाम्यहम् ॥
भरद्वाजो सुनिवरः प्रथमं समुपागतः ।
ततोऽङ्गिरास्ततो गर्गो मरीचिर्भृगुभागवौ ॥
पुलस्त्योऽगस्त्यश्चिन्तो वशिष्ठः सपराशरः ।
हारीतो गोतमः सांख्यो मैत्रेयश्चावनोऽपि च ॥
यमदक्षिणं गार्ग्यं च काश्यपः कश्यपोऽपि च ।
नारदो वामदेवश्च मार्कण्डेयः कपिलश्च ॥
शाण्डिल्यः सहकौण्डिन्यः शाकुनेयः सशौनकः ।
आश्वलायनसंज्ञक्यौ विश्वामित्रः परीक्षितः ॥
देवलो गालवो धौम्यः काप्यकात्यायनायुभौ ।
काण्डावयो वेलवापः कुशिको वादरायणिः ॥
हिरण्याक्षश्च लोकाक्षिः शरलोमा च गोभिलः ।
वैखानसा वालखिल्याश्चैवान्ये महर्षयः ॥
ब्रह्मज्ञानस्य निधयो यमस्य नियमस्य च ।
तपसस्तेजसा दीप्ता हूयमाना इवाग्रयः ॥
सुखोपविष्टास्ति तत्र सर्वे चक्रुः कथामिमान् ।
धर्म्मार्थकाममोक्षाणां मूलमुक्तकवेवरम् ॥
तत्र सर्वार्थसंविष्टोऽभवेद्युः निरामयम् ।
तपःसाध्यायधर्म्माणां ब्रह्मचर्यव्रतायुषाम् ॥
हर्म्मरः प्रयुता रोगा यत्र तत्र च सन्तः ।
रोगाः काश्यकरा वलघयकरा देहस्य चेष्टा-
हरा-
दृष्टादीन्प्रियशक्तिर्वचयकराः सर्वज्ञपीडा-
कराः ।
धर्म्माणांखिलकामसुक्तिषु महाविघ्नस्वरूपा
बलान्
प्रायानाशु हरन्ति सन्ति यदि ते चेमं कुतः
प्राणिनान् ॥
तत्तेषां प्रशमाय कथनं विधिश्चिन्त्यो भवद्भि-
स्यु-
योगैरिहभिधाय संवदि भरद्वाजं सुनिं तेऽब्रु-
वन् ।
तं योग्यो भगवान् सद्यश्चनयनं याचस्व त्वं
क्रमात्
आयुर्वेदमधीत्य यं गदभवान्मुत्तुता भवामो
ययम् ॥
इत्थं स सुनिभिर्योगैः प्रार्थितो विनयान्वितः ।
भरद्वाजो सुनिपुणो जगाम विदशालयम् ॥
तत्रैवभवन् कृत्वा सुरर्षिगणमध्यगम् ।
दृष्टवान् वज्रहन्तारं दीप्यमानमियानजम् ॥
हृष्टैव स सुनिं प्राष्ट भगवान् मयदा तदा ।
धर्म्मज्ञं स्वागतं तेषु सुनिं तं समपूजयत् ॥

सोऽधिगम्य जयाशोभिरभिवन्द्य सुरेश्वरम् ।
अयोर्षां वचनं सम्यगब्रवीत्त सत्तमम् ॥
आधेयो हि सनुत्पन्नाः सर्वप्राणिभयङ्कराः ।
तेषां प्रशमनोपायं यथावद्वक्तुमर्हसि ॥
तमुवाच सुनिं साङ्गमायुर्वेदं शतक्रतुः ।
जीवेद्ब्रह्मसहस्राणि देही नीरुद्धनिश्वस्य यम् ॥
सोऽनन्तागारं त्रिस्त्वन्मायुर्वेदं मद्यामतिः ।
यथावदपिरान् सर्वं वृद्धे तन्मना सुनिः ॥
तेनायुः सुचिरं लेभे भरद्वाजो निरामयम् ।
अन्यानपि सुनींश्चक्रे गीरजः सुचिरायुषः ॥
तत्र च जनिताज्ञानचक्षुषा ज्ञययोऽखिलाः ।
गुणान् द्रव्याणि कर्माणि दृष्ट्वा तदधि-
माश्रिताः ॥
आरोग्यं चेभिरे दीर्घमायुश्च सुखसंयुतम् ।
आयुर्वेदोक्तविधिनात्येव सि्युर्नयो यथा ॥”
अथ चरकप्रादुर्भावः ।
“यदा मत्स्यावनारेण हरिणा वेद उद्धृतः ।
तदा श्रेयश्च तत्रैव वेदं साङ्गमवाप्तवान् ॥
अथञ्चान्तर्गतं सन्ध्यायुर्वेदश्च लब्धवान् ।
एकदा स महद्दृष्टं द्रष्टुं चर इवागतः ॥
तत्र लोकान् गदयेत्तान् यद्यथा परिपीडितान् ।
स्यवेष्टु बहुषु ययान् त्रियमाणांश्च दृष्टवान् ॥
तान् दृष्ट्वातिदयायुक्तस्तेषां दुःखेन दुःखितः ।
अनन्तश्चिन्तयामास रोगोपशमकारणम् ॥
सन्धिन्य स स्वयं तत्र सुनेः पुत्रो बभूव ह ।
यतश्चर इवायातो न ज्ञातः केनचिदुद्यतः ॥
तस्माच्चरकनामासौ विख्यातः क्षितिमख्ये ।
स भाति चरकाचार्यो देवाचार्यो यथा दिवि ॥
सद्यश्चदनस्यांशो वेन ध्वंशो रक्षां हतः ।
आत्रेयस्य सुनेः शिष्या अग्निवेशाद्योऽभवन् ॥
सुनयो ब्रह्मवत्सैश्च कृतं तन्तं स्वकं स्वकम् ।
तेषां तन्त्राणि संस्कृत्य समाहृत्य विपश्चिता ।
चरकेणात्मनो नान्ताग्र्योऽयं चरकः कृतः ॥”
अथ घनन्तरिप्रादुर्भावः ।
“एकदा देवराजस्य दृष्टिर्निपतिता सुवि ।
तत्र तेन गरा दृष्टा आधिभिर्दृष्टपीडिताः ॥
तान् दृष्ट्वा हृदयं तस्य दयया परिपीडितम् ।
यदाहृदयः शक्रो घनन्तरित्तुवाप ह ।
घनन्तरे सुरश्रेष्ठ भगवन् किञ्चिदुच्यते ।
योग्यो भवति भूतानासुपकारपरो भव ॥
उपकाराय लोकानां केन किं न कृतं पुरा ।
त्रैलोक्याधिपतिर्ब्रिगुर्भूतस्थादिरूपवान् ॥
तस्मात्त्वं पृथिवीं याहि काशीमध्ये वृषो भव ।
प्रतीकाराय रोगाणामायुर्वेदं प्रकाशय ॥
दृष्ट्वा चरकाहृतः सर्वभूतहितेयया ।
समस्तमायुषो वेदं घनन्तरिरुपादिशत् ॥
अधीत्य चायुषो वेदमन्त्राहन्तरिः पुरा ।
जागत्य पृथिवीं काशीं जातो ब्राह्मणवैरसि ॥
नाम्ना तु चोऽभवन् रक्षांते दिवोदाय इति
चित्ता ।
बाल एव पिरक्तोऽभूच्चर च महत्तपः ॥
यत्नेन महत्या ब्रह्मा तं साङ्गामकरोमुपम् ॥

राजः काश्यपगोत्रोऽप्यस्ति तदाजस्त्रिगोत्रकः ।
अथस्त्री च चामदगोत्रा देशान्तरे घराः ॥
वहवोऽपि भरद्वाजगोत्रजाः सन्ति रक्षिताः ।
इन्द्रादित्यौ परौ यौ हौ वैद्यौ गोत्राक्तयोरिमे ॥
इन्द्रस्य काश्यपो गोत्र एक एव प्रकीर्तितः ।
आदित्यानामिमौ गोत्रावादित्रकौशिकौ
सूतौ ॥

पश्चाददेते विख्यातास्तस्माद्गोत्रा भिद्यक्कुले ।
यत्तु देशान्तरे गोत्रमन्यत् किमपि च श्रुतम् ।
दत्तादीनां न तत् प्रोक्तमप्रसिद्धमनीव तत् ॥
अथ पञ्चिक्कात्तोरुत्तराष्ट्रीयवैद्यकुलाष्टकीय-
गोत्रसंख्याश्लेषादि लिख्यते ।

“काञ्चीशादुपसेनस्य गोत्राण्यष्टौ भवन्ति
च ।

शक्तिधन्वन्तरी श्रेष्ठौ मध्यौ वैश्वानराद्यकौ ।
मौहल्यकौशिकौ कृष्णात्रेय आङ्गिरसोऽधमाः ॥”
अथ राष्ट्रीयष्टयवैद्यानां प्रवरानाह ।

“प्रवराः पञ्च सेनानां धन्वन्तरिकुलोद्भवाम् ।
विनिर्दिष्टा यथा ते च धन्वन्तर्यपराशरौ ॥

नैयधुवश्चाङ्गिरसो वार्हस्पत्य इति क्रमात् ।
शक्तिगोत्रे त्रयः शक्तिपराशरवशिष्टकाः ॥

प्रवराः पञ्च दासानामौर्वध्वजवर्गभावाः ।
चामदगोत्रावुवागः प्रोक्ता मौहल्यगोत्रजाः ॥

गुप्तानां त्रय एवैते काश्यपोऽप्यपसारकः ।
नैयधुवोऽभी प्रवराः काश्यपान्वयसमुधाम् ॥

इति त्रयं कौशिकानां शाण्डिल्यासितदेवजाः ।
कृष्णात्रेयो वशिष्ठश्च आत्रेयश्चेति ते त्रयः ॥

इत्थानां प्रवरा एते दत्तात्रेयकुलोद्भवाम् ।
आत्रेयगोत्रजातानां देवानाश्च तथा त्रयः ॥

आत्रेय आङ्गिरसकौ वार्हस्पत्य इति क्रमात् ।
करे भरद्वाजगोत्रे त्रयोऽभी प्रवराः सूताः ॥

भरद्वाजो भार्गवश्च अथगञ्ज क्रमादमी ।
राजवंशे वात्स्यगोत्रे कथिताः प्रवरास्तथः ॥

वात्स्योऽसितस्तथा मार्कण्डेय एव क्रमादिति ।
अथ कौशिकगोत्रश्च सोमस्य प्रवरास्तथः ॥

कौशिकः काश्यपश्चैव भार्गवश्चेत्यमी क्रमात् ।
सेनादीनामनुक्ता ये आद्यगोत्रादिसमुधाम् ॥

प्रवरास्तपि पित्रेयास्तत्तुल्यकुलसुखा सुखात् ।
नव्यादीनां वरेन्द्रेषु चतुर्णां प्रवराश्च ये ।

विज्ञेयास्ते च निखिलास्तेषां कुलसुखा सुखात् ॥”
इति वैद्यानां प्रवराः ॥ * ॥

अथ वैद्येषु राष्ट्रीयदिकथनम् ।
“सेनो दासश्च गुप्तश्च दत्तो देवः करस्तथा ।

राजयोसावपीत्यष्टौ राष्ट्रीयः परिकीर्तिताः ॥
नन्दिस्त्रयो घराः कुण्डो रक्षितश्चेति पञ्च ये ।

ते वरेन्द्रेषु विख्याता दासदत्तकरा अपि ॥
राष्ट्रीय भिद्यजो ये ये प्रावस्ते वङ्गमा अपि ।

नव्यादयो महाराष्ट्रे निवसन्ति च केचन ॥”
तथा च पञ्चिक्कात्तरे ।

“सेनो दासश्च गुप्तश्च पञ्च दत्तादयस्तथा ।
अष्टौ राष्ट्रे विख्याताः प्रायोऽभी वङ्गमा
अपि ॥”

तथान्यत्र

“नन्दिचन्द्रधरदत्तरक्षिता-

स्ते खनासनि वरेन्द्रेषु विज्ञेयाः ।

वीजिपूरुष इहैव वक्ष्यते

तत्कुलं खलु वरेन्द्रेषु पुनः ॥”

तथा हि नारायणदासोऽन्तरङ्गज्ञानश्च ।

“दासो दत्तो धरश्चैव नन्दिपूरुषौ करस्तथा ।

चन्द्रश्च रक्षितश्चेति वरेन्द्रेषु लभ्यते ॥” इति ॥

तथान्यत्र ।

“अष्टौ सेनादयो राष्ट्रे वङ्गेषुपि वसन्त्यमी ।

नव्यादयो महाराष्ट्रे लुप्तपट्टतथोऽपि च ।

केचिच्छात्या परिखाता दृष्टा देशान्तरेऽपि ॥”

इति ॥

“सम्बन्धः स्तुयते सर्वैरेकदेशनिवातिनोः ।

नित्यते किञ्च सम्बन्धो भिन्नदेशनिवातिनोः ॥”

इति वैद्येषु राष्ट्रीयदिकथनम् ॥ * ॥

अथ सेनादीनां पूर्वस्थानमाह ।

“श्रीकाञ्चीशा गोनगरं करकुकोठ एव च ।

मोरशासनकान्तारौ समागुस्थानमेव च ॥

मेढ्राशासनमप्यन्यो यासगामस्तथैव च ।

अष्टानां सेनतुल्यानां राष्ट्राणां स्थानमष्टकम् ॥”

तथाह दुर्जयः ।

“काञ्ची गोरं वारङ्गश्च मोरकान्तासमाश्रिताः ।

मेढ्रो मालश्च राष्ट्राणां वैद्यानां ज्ञानमष्टकम् ॥”

इति वैद्यानां पूर्वस्थानकथनम् ॥ * ॥

अथ स्थानभेदेन सेनादिभेदमाह ।

“कुलविंशतिधा सेना अष्टाविंशतिधा पुरम् ।

भवन्ति भेदेनैतेषां वक्ष्यते कुललक्ष्यम् ॥

एकौ विनायकः सेनो भेदेन नवधाभवत् ।

माणश्चो धलहृदयः खानाजः सेनहाटिकः ॥

गारुष्ट्यो निरोलीयस्तथा मङ्गलकोठकः ।

राय्यामी वैतलीयो नद वैनायका चासी ॥

विशेषतो विनिर्दिष्टा त्रियाष्टान्यस्तुल्यजाः ।

चामान्यस्थानकथने सम्बन्धभाषणे तथा ।

सर्वेषामेव वैद्यानामितरेषामर्थं ज्ञानम् ॥”

इति विनायकसेनवर्णननिर्णयः ॥

“एकः पुनर्गयीसेनो भेदेनैव चतुर्विधः ।

विमपाङ्गभवः श्रेष्ठस्तिकाधिपूरुषस्तथा ।

अन्यः कङ्कविस्मृतो धाङ्गाग्रामी ततः परः ॥”

इति गयीसेनवर्णननिर्णयः ॥

“एकौ राघवसेनोऽभूत् खण्ड्यामेध विस्तृतः ।

स खण्डज इति ख्यातो नापरा तस्य च स्थली ॥”

इति राघवसेनवर्णननिर्णयः ॥

“राजा विमलसेनोऽभूत् सेनभूमिप्रताप्ययः ।

स सेनभूमौ विख्यातो नापरं तस्य च स्थलम् ॥”

इति राज्ञो विमलसेनस्य वर्णननिर्णयः ॥

“पात्रदामोदरः सेनः पात्रः शिखरभूपतेः ।

असौ शिखरभूपातो नापरं तस्य च स्थलम् ॥”

इति पात्रदामोदरवर्णननिर्णयः ॥

“विनसेनोऽपि यस्मिन्को धलभूमिप्रताप्ययः ।

स एव धलभूमिश्चो नापरा तस्य च स्थली ॥”

इति विनसेनवर्णननिर्णयः ॥

“सप्तमी वृषिसेनो यो वङ्गभूमौ प्रतिष्ठितः ।

एतच्छिवाग्रामसम्बन्धतस्मात्ता तस्य तत्कुलम् ॥”

इति एतच्छिवाग्रामसम्बन्धनिर्णयः ॥

इति धन्वन्तरिगोत्रजातानां सप्तविधानां

सेनानां भेदेनाष्टादशप्रकारनिर्णयः ॥

“श्रीवत्ससेनप्रसूताः पञ्चमी शक्तिगोत्रजाः ।

भेदेन सप्तधा त्रियाष्टानामसमी पुनः ॥

एकः श्रीवत्ससेनोऽभूत् तद्व्यामविश्रुतः ।

तेहृङ्ग इति ख्यातो नापरं तस्य च स्थलम् ॥”

इति श्रीवत्ससेनवर्णननिर्णयः ॥

“एकः श्रियागसेनोऽसौ भेदेन द्विविधोऽभवत् ।

मोडगाग्रामः श्रेष्ठः परः मोडरिग्रामः ॥”

इति श्रियागसेनवर्णननिर्णयः ॥

“एकौ यः पुरसेनोऽभूत् तृतिनामविनायितः ।

तृतिनामविनायक इति ख्यातोऽसौ नापरं स्थलम् ॥”

इति पुरसेनवर्णननिर्णयः ॥

“चक्रसेनोऽपरस्तिकाध्वनीयनिवाचकः ।

शक्तिगोत्रचतुष्टय इति ख्यातपुराणितः ॥”

इति चक्रसेनवर्णननिर्णयः ॥

“एकौ सुखीरसेनोऽसौ स्वर्णपीठीशृपाग्रवान् ।

स एव स्वर्णपीठीति विख्यातो सप्तभूभवः ॥”

इति सुखीरसेनवर्णननिर्णयः ॥

“रामसेनः परस्तस्मिन्नामभूतो नभूप यः ।

स सप्तभूमिवसन्तो विदितानेकमौख्यः ॥”

इति शक्तिगोत्रजातानां श्रीवत्ससेनप्रसूतानां

वर्णनां सप्तप्रकारनिर्णयः ॥

“आद्यसेनस्तु दह्वीजी भेदेन द्विविधोऽभवत् ।

गपाङ्गाग्रामवर्णिकाः शालग्रामभवोऽपरः ॥

मानकरीय एवाम्यस्तु ख्याताः प्रकीर्तिताः ।

आद्यधर्मोत्तमसम्भताः स्वतन्त्राः चर्च एव हि ॥”

इति सप्तलसेनानां भेदननिर्णयः ॥ * ॥

अथ दासानां भेदमाह ।

“पञ्चदशविधा दासास्तेऽभी विंशतिधा पुनः ।

एकः पुनश्चाष्टादशो भेदेन द्विविधोऽभवत् ।

एकस्तेहृङ्गसम्भूतो साविकाहारजः परः ॥”

इति चाष्टवर्णने द्विविधनिर्णयः ॥

“पण्यदासः पुनश्चैको भेदेन पञ्चधाभवत् ।

दाजिनाष्टीभवयैकः परो भयलजानिकः ।

मौह्वरभवः पाजिग्रामजः पाजनीरजः ॥”

इति पण्यवर्णने पञ्चविधनिर्णयः ॥

“एकौऽपरः कायदासो वङ्गभूमौ प्रतिष्ठितः ।

कोग्रानीय इति ख्यातो दानो मौहल्यगोत्रजः ॥”

इति कायदासवर्णननिर्णयः ॥

भोयीदासोऽपि तत्पुत्रौ ख्यातौ दीधलकेकरौ ।

असौ त्रयो वङ्गभूमौ प्रतिष्ठाः सर्वे एव हि ॥”

इति भोयीदासस्य तत्पुत्रयोश्च वर्णननिर्णयः ॥

“एकौ वराहदासोऽसौ वौहाराग्रामसम्भूतः ।

स वौहाराग्रामोऽपि सतो मौहल्यगोत्रजः ॥”

इति वौहारीयवराहदासवर्णननिर्णयः ॥

“शुद्धिग्रामदासौ हौ वङ्गदेशे प्रतिष्ठितौ ।

तौ वङ्गजाविति ख्यातौ कुलकाण्डपराधमौ ॥”

इति शुद्धिग्रामदासवर्णननिर्णयः ॥

“वीरदासोऽपि यत्नेकः स वज्रज इति स्मृतः ।
तत्रैव वज्रे समन्वस्तस्याभूद्वरकन्ययोः ॥”

इति वीरदासवंशनिर्णयः ॥

“त्यातः पाचरङ्गाग्रामे रामदासोऽपि तादृशः ।
स्नवस्तस्य चत्वारो बीजिनस्तेऽपि विवृताः ॥
स्थाता लभेद्-गामेद्-धाद्-बीजालदासकाः ।
मौहल्यगोत्रसम्भूताः सन्तानाः सन्त्येव हि ॥”
इति रामदासस्य तत्पुत्राणाञ्च वंशनिर्णयः ॥
इति मौहल्यगोत्रजानां सकलदासानां पञ्च-
दशप्रकाराणां भेदेन विंशतिप्रकारनिर्णयः ॥
अथ गुप्तानां भेदमाह ।

“गुप्ताश्च षड्विधा भेदास्तथोदशविधाः पुनः ।
काश्यपान्वयसंभूताः स्वतन्त्राः सन्त्येव हि ॥
एकः पुनः कायुगुप्तो भेदेनाष्टविधोऽभवत् ।
चराद् नगरीयश्च श्रेष्ठोऽभूत् कुलकर्म्मणि ।
पणिनालभवास्तस्यैव कुलश्रीलवान् ।
वाराणससमुद्भूतस्तृतीयस्तदनन्तरम् ॥
नीलगुप्तमवा ये ते निरीलविपुराश्रिताः ।
भद्रखालोनिवासस्थाः कायुगुप्तोद्भवाश्च ये ॥
माटियारीभवाः केषिलोकगुप्तस्य वंशजाः ।
पश्चिमस्थानमाश्रित्य केचित्सन्ति निजेक्षया ॥”

इति कायुगुप्तवंशोदशविधनिर्णयः ॥

“परमेश्वरगुप्तो यः श्रेष्ठस्तद्वंशसम्भवः ।
योऽभूत्तिपुरगुप्तोऽसौ धौडालाविहितस्थितिः ॥”
इति धौडालीयतिपुरगुप्तवंशनिर्णयः ॥
“परमेश्वरगुप्तस्य वंशजौ द्वौ प्रतिष्ठितौ ।
भौपुरीखादिग्रामस्थौ मष्टसुखस्थाधि-
कारिणौ ॥”

इति महाधिकारिस्वल्पाधिकारिणीवंशनिर्णयः ॥
“अङ्गालगुप्तो यः प्रोक्तः स तु शिङ्गानसम्भवः ।
काश्यपान्वयसंभूतः कुलकार्यपरायणः ॥”

इत्यङ्गालगुप्तवंशनिर्णयः ॥

“वीरगुप्तस्तु यः प्रोक्तो भौपुरग्रामवासस्तु ।
भौपुरीय इति ख्यातः स च काश्यपगोत्रजः ॥”
इति वीरगुप्तवंशनिर्णयः ॥ इति काश्यपगोत्र-
जातानां सकलगुप्तानां षड्विधानां भेदेन त्रयो-
दशप्रकारनिर्णयः ॥

“दत्तौ च द्विपथौ श्रेष्ठौ रामदत्तश्च पाविता ।
पूर्वः शास्त्रित्वगोत्रीयो पटग्रामसमुद्भवः ॥
अमरः पाविता दत्तः खान्गुतीयः स एव हि ।
पातः कौशिकगोत्रे च स्वतन्त्रौ द्वौ गुप्तान्वितौ ॥”

इति दत्तवंशनिर्णयः ॥

“विकारणस्य देवराज वंशा आधियगोत्रजाः ।
यमातुल्यानसंभूताः कृत्यामेधुना तु ते ॥
केतुग्रामीरदेप्रोऽसौ निकारवकुलोद्भवः ।
निजेष्ट पौषदैरेव कुलकार्यपरायणः ॥
अन्त्याधियगश्च ये च ये च शास्त्रित्वगोत्रजाः ।
ज्यामालभवा ये च ते नागादेशवाणिनः ॥”

इति देववंशनिर्णयः ॥

“दत्तः कासारराणी च गरी भेदादसौ चयः ।
पश्चिमजिगीषे सौ वज्रदेशे च विवृतौ ॥
यस्तु पत्नीदहो वीरौ मरदाजकुलीजः ।

तद्वंशाः चाप्रतं सन्ति हिमोड्याजिगीषापुरे ॥”

इति करवंशनिर्णयः ॥

“भेदशासनसंभूतौ राजवंशोद्भवौ ॥
शशिराजमसीराजौ वात्सगोत्रसमुद्भवौ ॥
एजाचिधामनगरे शशिराजः कृताश्रयः ।
मसीराजः खेपडौयो वज्रभूमौ च संस्थितः ॥”

इति राजवंशे द्विविधनिर्णयः ॥

“मालग्रामसमुद्भूतो यस्मिंसीमो महामतिः ।
जातः कौशिकगोत्रे च तद्वंशा बहुदेशगाः ॥”
इति सीमवंशनिर्णयः ॥ इति राट्प्रासिद्धाना-
मष्टानां सेनादीनां भेदेन वंशनिर्णयः ॥ ९ ॥

“अपरे ये नन्दचक्रौ धरकुशौ च रक्षितः ।
वारेन्द्रा अपि पश्चैते प्रसिद्धास्तत्र ते पुनः ॥”
इति त्रयोदशप्रकाराणां वैद्यानां यथाक्रमभेदेन
कुलनिर्णयः ॥ १० ॥ अथ सेनादीनां सामान्यतः
सम्बन्धलिखनाशुरोधादसतिस्थानमाह ।

“श्रीखडनामनगरी राट् वज्रे च विवृता ।

सर्वेषामेव वैद्यानामाश्रयो यत्र विद्यते ॥

यत्र गोष्ठौ कृता वैदेयैः खड्कोऽभूद्विषयः ।
विशेषतः कुलीनानां सर्वेषामेव वासभूः ॥”

इति सामान्यतः सकलवैद्यानां वासस्थान-
सुक्तम् ॥ ११ ॥ इति गौराङ्गमलिकात्मजभरत-
सेनजनवैद्यकुलसत्त्वम् ॥

वैद्यः, त्रि, वेदमन्वीयः । वेदशब्दात् षष्ठाप्रत्ययेन
निष्पद्यते ॥

वैद्यकं, कौ, आयुर्वेदः । चिकित्साशास्त्रम् ।

यथा,—

“यस्य जाकरणे वरेण्यघटनास्कीताः प्रवन्वा
दश

प्रख्याता नव वैद्यकेऽपि त्रिविनिर्द्धारार्थमेको-
द्व्युतः ।

साष्टिश्च त्रय एव भागवततत्त्वोक्तौ त्रयस्तस्य भु-
वन्तन्त्राणि शिरोमणेरिष्ट गुणाः के के न
लोकोत्तराः ॥”

इति सुम्बोध्याकरणीये वोपदेवप्रश्ना-
श्लोकः ॥ १२ ॥ तच्छास्त्रसमामानि यथा,—

“अग्न्यक्षुःसामापज्वांशान् दृष्ट्वा वेदान् प्रधा-
पतिः ।

विचिन्त्य तेषामर्थस्यैवाशुर्वेदं चकार सः ॥

छत्वा तु पञ्चमं वेदं भास्कराय ददौ विभुः ।

स्वतन्त्रसंज्ञितं तस्माद्भास्करश्च चकार सः ॥

भास्करश्च सश्रेष्ठश्च आयुर्वेदं संसंज्ञिताम् ।

प्रददौ पाठयामास ते ऋतुः संज्ञितास्ततः ॥

तेषां नामानि विदुषां तन्नामि तत्कृतानि च ।

वाधिस्रवाश्रयीणानि वाधि मन्त्रो निधामय ॥

धन्वन्तरिदिग्दोषाश्च काशीराजस्तथाश्विनौ ।

नकुलः षष्ठदेवोऽर्कश्चपणो जनको पुष्टः ॥

घापातो पायजिः पेलः कवचोऽगस्त्य एव च ।

रुने वेदाङ्गवेदशाः त्रैलोक्य आधिनाशकाः ॥ १३ ॥

चिकित्सातत्त्वविद्वांसं नाम तन्तं मनीरमम् ।

धन्वन्तरिश्च भगवांचकार प्रथमे सति ॥

चिकित्सादर्पणं नाम द्विवेदायचकार सः ।

चिकित्साकौस्तुभं दिशां काशीराजचकार सः ॥

चिकित्सासारतन्त्रं च भ्रमभ्रं चाश्विनीसुतौ ।

तन्त्रं वैद्यकसम्बन्धं नकुलश्च चकार सः ॥

चकार षष्ठदेवश्च वाधिसिन्धुविमर्दनम् ।

ज्ञानार्णवं महातन्त्रं यमराजश्चकार सः ॥

चवनो जीवदानश्च चकार भगवाण्विः ।

चकार जनको योगी वेदसन्देहभञ्जनम् ॥

सम्बसारं चन्द्रसुतो जावालस्तन्त्रसारकम् ।

वेदाङ्गसारं तन्त्रश्च चकार जाजलिर्भुविः ॥

पेलो निदानं कवचस्तन्त्रं सम्बधरं परम् ।

द्वैधनिर्णयतन्त्रश्च चकार क्रुम्भनस्थायः ॥

चिकित्साशास्त्रबीजानि तन्त्राण्येतानि षोडश ॥

वाधिस्रवाश्रयीजानि यत्नाधानकराणि च ॥

मथित्वा ज्ञानमन्यानेरायुर्वेदपयोनिधिम् ।

ततस्तन्त्राण्युष्णहृन्वर्जनीतानि कोविदाः ॥

एतानि क्रमशो दृष्ट्वा दिशां भास्करसंज्ञितान् ॥

आयुर्वेदं सर्वबीजं सर्वं ज्ञानमिमुन्दरि ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते ब्रह्मखण्डे १६ अध्यायः ॥

वैद्यनाथः, पुं, देशविशेषः । यथा,—

“करवीरे महालक्ष्मीरुमादेवी विनायके ।

अरोगा वैद्यनाथे तु महाकाये महेश्वरी ॥”

इति मात्स्ये गौरीनामाष्टशतं १३ अध्यायः ॥

(तथा देवीभागवते पीठस्थान माहात्म्ये ॥ ७ ।

३० । ७१ ।) अपि च ।

“वैद्यनाथं समारभ्य भुवनेशान्तर्गं शिवे ।

तावदङ्गाभिधो देशो यात्रायां न हि दुष्यति ॥”

इति शक्तिस्त्रयमन्त्रे ७ पटलः ॥

भैरवविशेषः । यथा,—

“हार्दपीठं वैद्यनाथे वैद्यनाथस्तु भैरवः ।

देवता जयदुर्गाया नैपायि जाहनुनी मम ॥”

इति तन्त्रभूडामणौ पीठनिर्णयः ॥

अपि च ।

“छरित्नागरे यत्र वैद्यनाथो महेश्वरः ।

तत्राचयो विष्णुश्चः स्वर्गश्च उदाहृतः ॥”

इति छरित्नागपुराण्ये ११ अध्यायः ॥

अन्यथा ।

“भारतखरे वैद्यनाथो पक्षेश्वरस्तथैव च ।

वीरभूमौ सिद्धिनाथो राट् च तारकेश्वरः ॥”

इति महातिष्ठेश्वरतन्त्रे पीठादिक्रमेण शिव-
शतनामस्तोत्रम् ॥

वैद्यभन्तुः, पुं, (वैद्यानां वन्धुरिषः) आरग्यघट्टणः ।

इति शब्दचन्द्रिका ॥ वैद्यश्च वन्धुश्च ।

वैद्यमाता, [प्र] स्त्री, (वैद्याणां मातृष्व) वायकः ।

इत्यमरः ॥ भिषग्जननी च ॥

वैद्यशिंघी, स्त्री, (वैद्ये वैद्यशास्त्रोक्तौयथादौ

शिंघीय प्रभूतशौच्यपत्वात् ।) वायकश्च ॥

इति शब्दरत्नावली ॥

वैद्या, स्त्री, काकोली । इति शब्दचन्द्रिका ॥

वैधः, त्रि, (विधिना बोधितः । विधि+अच् ।)

विधिबोधितः । यथा । अष्टाष्टैकजातीय-

कर्म्मणः काण्डदेशकक्षादीनां प्रयोगानुसृत्यवैध-

वैद्यभूतानामभेदे उद्दिश्यविशेषादयः ॥ इति

प्रायश्चित्तत्वम् ॥३॥ अथ वैधर्म्याविचारः ।
“मा हिंस्यान् सर्वा भूतानि इत्यत्र सर्वशब्दस्य
आपकारपरतया एतद्विधिमनुस्मृत्य वायर्थं
श्वेतमालभेत । इत्यादिविधिविषयाप्राप्तिरगत्या
वैधातिरिक्तविषयत्वम् । सर्वाः सर्वाणि ह्यन्वि-
वा इत्यनेन तत् पदं सिद्धम् । यदपि नाना-
दर्शनटीकाद्विज्ञापयति मित्रैस्तत्त्वकौमुद्याम-
भिहितम् । ‘न च मा हिंस्यान् सर्वा भूतानि
इति सामान्यशास्त्रं विशेषशास्त्रेण अनीसोमीयं
प्रयुज्यमानमेत इत्यनेन बाध्यते इति वाच्यं
विरोधाभावात् । विरोधे हि वलीयसा दुर्वलं
बाध्यते । न चास्ति विरोधः भिन्नविषयत्वात् ।
तथा हि । मा हिंस्यादिति निषेधेन हिंसाया
अनर्थहेतुभावो ज्ञायते न पुनरन्वयत्वमपि ।
न चानर्थहेतुत्वकृतूपकारकत्वयोः कश्चिदस्ति
विरोधः । हिंसा हि पुरुषस्य दोषमावच्छति
क्रतोश्च उपकरिष्यति इत्यन्तेन । तदपि सांख्य-
नये । भीमांसकमते तु विरोध एव । तथा हि ।
गुरुनये न खलु सर्वभूतहिंसाभावविषयकं
कार्यमिति निषेधविध्यर्थस्य बाधं विना अनी-
सोमीयपञ्चालभनविषयकं कार्यमिति भाव-
विध्यर्थे उपपद्यते । भट्टनये तु अङ्गे यथा
तथास्तु । न च सुखप्रशुभागे पुरुषार्थे प्रशु-
हिंसनस्यार्थसाधनत्वमनर्थसाधनत्वोपपद्यते
विरोधात् । वस्तुतस्तु अङ्गेऽपि विरोधोऽस्यैव
कृतः विधेरेष स्वभावो यः स्वविषयस्य साक्षात्
परम्परया वा पुरुषार्थसाधनत्वमवगमयति ।
अन्यथा अङ्गानां प्रधानोपकारकत्वमपि नाङ्गी-
क्रियते । अर्थसाधनत्वं बलवद्विनिर्दिष्टानुबन्धीष्ट-
साधनत्वं अनर्थसाधनत्वं बलवद्विनिर्दिष्टसाधनत्वं
न चानयोरेकत्र समावेश इति । अतएवोक्तं
तस्माद्व्यस्ये वधोऽप्यधः इति । नन्वेवं श्वेतेनाभि-
धरन् यजेत इत्यत्र श्वेतस्य शत्रुवधरूपेष्ट-
साधनत्वमवगतम् । अभिचारो मूलकर्म च
इति मनुना उपपातकगणमध्ये पाठाद्विनि-
साधनत्वमवगतम् । तदेतत् कथमुपपद्यतामिति
चेन्मैवम् । आततायिनमाधान्तं हन्यादेवा-
विचारयन् इत्येकवाक्यतया आततायिस्थले
इष्टसाधनत्वं अनाततायिस्थले तूपपातकत्वेन
बलवद्विनिर्दिष्टसाधनत्वमित्यविरोध इति । गुरु-
चरणा अप्येवम् ।” इति तिथ्यादितत्त्वम् ।
वैधातः, पुं, (विधातुरपत्यं पुमान् । विधातु +
अण् ।) सन्तुष्टमारः । स च विधातुपुत्रः ।
इत्यमरः ।
वैधात्री, स्त्री, (विधातुरियमिति । विधातु + अण् ।
डीम् ।) ब्राह्मी । इति राजनिर्घण्टः । (विधातु-
सन्निधि, त्रि । यथा, राजतरङ्गिण्याम् ।
४ । ४१३ ।
“अभ्युत्थानेऽभिमानाजस्येवाधन् मनस्विनः ।
अभ्यवर्तते येरेष वैधात्रीरपि दामताः ॥”)
वैधमामी, स्त्री, शास्त्रदेशीयनगरी । इति
विद्वानाकौतुकी ।

वैधतिः, पुं, विष्कम्भादिसमविंशतियोगान्तर्गतशेष-
योगः । तस्य व्याख्यत्वं यथा,—
“परिचय्य लजेदहं सप्त श्रुते च नाडिकाः ।
गण्डयाचानयोः षट् च नव हर्षणवज्रयोः ।
वैधतियतिपातो च समस्तौ परिवर्जयेत् ॥”
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥ ३॥
तत्र जानफलं यथा, कोष्ठीप्रदीपे ।
“मैत्रीविहीनः कुटिलः खलश्च
मूर्खो दरिद्रः परवचकश्च ।
कुकर्म्मकर्ता परदारभक्ता
भवेन्नरो वैधतिलब्धवन्मा ॥”
अन्यतयोगे तस्य वर्ण्यत्वमवर्ण्यत्वञ्च यथा,—
“यदि दृष्टयतीपातो दिनं वाप्यशुभं भवेत् ।
हन्यतेऽन्यतयोगेन भास्करेण तमो यथा ॥
हन्यतयताखो योगः सर्वान्यशुभानि हेलया
नियतम् ।
न भवति पुनरिष्ट शक्ती वैधतिदृष्टयतीपाते ॥”
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥
(देवताविशेषः । यथा, भागवते । ७ । १ । २६ ।
“देवा वैधतयो नाम विधुतस्तनया वृष ।
गष्टाः कालेन येऽेदा विधुताः स्वेन तेजसा ॥”)
वैधेयः, त्रि, (विधिं पढतिमेवानुसृत्य व्यवहरति ।
विधि + टक् । यद्वा, विधेये कर्तव्ये अनभिज्ञः ।
विधेय + अण् । यद्वा, विरुद्धं धेयमस्य । ततः
स्वार्थे अण् प्रहृतिमाश्रित्य क्रियाकारित्वात्
युक्तायुक्तविवेकशून्यत्वाच्च तथात्वमस्य ।) मूर्खः ।
इत्यमरः । ३ । १ । ४८ ॥ (यथा, राजतर-
ङ्गिण्याम् । ६ । १५६ ।
“पुंश्ली जात्यवैधेयबालकाग्रोधनिभरा ।
समभूदप्रवेशार्हा राजपर्यन्तनाखनाम् ॥”)
विधिसम्बन्धी विधेयसम्बन्धी च ॥
वैधतः, पुं, यमप्रतीहारः । इति हेमचन्द्रः ॥
वैनतेयः, पुं, (विनताया अपत्यमिति । विनता +
“स्त्रीभ्यो टक् ।” ४ । १ । १२० । इति टक् ।)
गरुडः । इत्यमरः । (यथा, देवीभागवते ।
२ । १२ । २६ ।
“समाजीयायुतं माने वैनतेयः समर्पयतु ॥”)
अरुणः । इति मत्स्यपुराणम् । (विनतापत्य-
मात्रे । यथा, महाभारते । १ । ६५ । ४० ।
“तार्क्ष्यारिणैर्मित्र तथैव गरुडाङ्गणौ ।
आरुणिर्वारुणश्चैव वैनतेयाः प्रकीर्तिताः ॥”)
वैनयिकः, पुं, शस्त्राभ्यासरथः । तत्पर्यायः ।
योग्यरथः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४१६ ॥
(विनय एव । “विनयादिभ्यश्च ।” ५ । ४ । ३४ ।
इति स्वार्थे टक् । विनयः ।) विनयसम्बन्धिनि,
त्रि । (यथा, महाभारते । १२ । ६८ । ४ ।
“सर्वे वैनयिकं कृत्वा विनयज्ञौ वृद्धस्यतिम् ।
दक्षिणानन्तरो भूत्वा प्रणम्य विप्रिपूर्वकम् ।
विधिं प्रपच्छ राजस्य सर्वस्वीकृष्टे रतः ॥”)
वैनायिकः, पुं, बौद्धः । इति त्रिकाश्टशेषः । यथा,
“भिन्नकः चप्रचोद्गीको बौद्धो वैनायिकः स्मृतः ॥”
इति त्रिकाश्टशेषः ।

वैनाशिकं, स्त्री, (विनाशं सूचयतीति । विनाश +
टक् ।) नाडीनक्षत्रविशेषः । स तु जन्मर्चा-
वधिचयोविंशनक्षत्रम् । यथा । जन्मादां कर्म
ततोऽपि दशमं चांघातिकं योद्धुशभम् । ससु-
दयमयादशमं विनाशसंज्ञं त्रयोविंशं आद्यात्तु
पञ्चविंशं मानसमेवं नरः पटुश्चः स्यात् ॥
तत्फलं यथा,—
“इहादेहार्थहानिः स्याज्जन्मर्चं उपतापिते ।
कर्मर्चं कर्मणां हानिः पीडा मनसि मानसे ॥
मूर्तिद्रविणवन्मूर्तः हानिः चांघातिके तथा ।
संतप्ते सासुदधिक मित्रभृत्यार्थसंचयः ॥
वैनाशिके विनाशाः स्यान् देहद्रविणसम्पदाम् ॥”
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥
निधनतारा यथा,—
“वैनाशिकर्चं दृष्टं ग्रहणं सुधांशुभास्करयोः ।
जनयति रोगं बहुधा क्षेपं वित्तचयचाशु ॥”
वैनाशिकर्चं त्रयोविंशनक्षत्रे । इति केचित् ।
वस्तुतस्तु वैनाशिकपदं निधनतारापरम् । निधने-
ऽपि चैत्यकवाक्यत्वात् । इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
वैनाशिकः, पुं, (विनाशो मतमस्य । विनाश +
टक् । सर्वं दृश्यं चणिकमिति चणिकविज्ञान-
वादित्वात् तथालम् ।) चणिकः । परतन्त्रः ।
कर्मनामः । इति मेदिनी । विनाशसम्बन्धीचे, त्रि ॥
वैनीतकः, पुं, स्त्री, परम्परावाहनम् । इत्यमरः ॥
आरुणं वाच्यं यत् साक्षात् न वदति परम्परयैव
वदति तद्वैनीतकम् । यथा दोलां वदन् दोला-
वाहकः विनीयते स्मेति स्नात् विकारसंघेति के
विनीतकः तेनैव स्वार्थे ण्यो वृद्धौ वैनीतकम् ।
इति भरतः ॥ विनीतसम्बन्धिनि, त्रि ॥
वैन्यः, पुं, (वेनस्यापत्यं पुमान् । वेन + “कुञ्जा-
दिभ्यो ण्यः ।” ४ । १ । १५१ । इति ण्यः ।)
वेनपुत्रः । स तु पृथुराजः । यथा —
“वेनस्य मथिते पाणौ स बभूव महापुमान् ।
वैन्यो नाम महीपालो यः पृथुः परिकीर्तितः ।
येन दुग्धा महो पूर्वं प्रजानां हितकारणात् ॥”
इति बह्मपुराणे सर्गांशुशासननामाध्यायः ॥
(यथाच ऋग्वेदे । ८ । ६ । १० ।
“पृथी यद्वां वैन्यः सादनेष्वेव ।”
“वैन्यो वेनस्य पुत्रः पृथी एतत्संज्ञो राजर्षिः ।”
इति तद्वाक्ये सायणः ॥)
वैपरीत्यं, स्त्री, (विपरीत + अण् ।) विपरीतस्य
भावः । तत्पर्यायः । अद्यासः २ विपरीतः ३
विपरीतः ४ अद्यायः ५ । इति हेमचन्द्रः ॥
(यथा, मार्कण्डेये । ४३ । ३४ ।
“स्वभावेवैपरीतत्वं प्रकृतेच विपरीतः ॥”)
वैपरीत्यलज्जालुः, स्त्री, पुं, (वैपरीत्या लज्जालुः ।)
खलपुत्रपटुहृत्फला लज्जालुः । यथा,—
“लज्जालुर्जैपरीत्याया खलपुत्रपटुहृत्फला ।
वैपरीत्या च लज्जालुर्लज्जाभिधानि प्रयोजयेत् ॥
लज्जालुर्वैपरीत्याः कटुराजः कफापनुत् ।
रसे निग्रामकश्चैव नानाविज्ञानकारकः ॥”
इति राजनिर्घण्टः ॥

वैभवं, स्त्री, विभवस्य भावः । विभवशब्दात्
प्रत्ययेन निष्पन्नमिदम् ॥ (यथा, कथासरित्-
सागरे । ६६ । १६१ ।

“वोष्पावेद्य यथार्धमन्वरचराधीशः क्षणात्
कल्पिता-

शेषोचितद्वयवैभवविधिः सिद्धिप्रभावात्ततः ॥”
अतिशयः । यथा, भागवते । ५ । १८ । ११ ।

“यत्सङ्गलब्धं निजवीर्यवैभवं

तीर्थं सङ्गः संसृष्टतां हि मानसम् ॥”

विभोर्भावं इत्यर्थे अण्प्रत्यये ऐश्वर्यम् । यथा,
भागवते । १० । १४ । ३८ ।

“जानन्त एव जानन्तु किं बहून्ना न मे प्रभो ।
मगसो वपुषो वाचो वैभवं तव गोचरः ॥”

वैभानिर्त्रं, स्त्री, (विभाजयितुर्धर्मम् । विभाजयित्
+ “अतोऽण् ।” ४ । ४ । ४६ । इति अण् ।

विभाजयितुर्निर्लोपश्चेति काशिकोक्त्या नि-
लोपः ।) विभाजयितुर्धर्मम् । इति सिद्धान्त-
कौस्तुभे ॥

वैभानं, स्त्री, देवोदानम् । इति चिकाण्डशेषः ॥
(यथा, मार्कण्डेये । ५५ । २ ।

“पूर्वं चैत्ररथं नाम दक्षिणे नन्दनं वनम् ।
वैभानं पश्चिमे शैले सावित्राक्षोत्तराक्षे ॥”

विभानराजस्य तपःस्थानम् । यथा, हरि-
वंशे । २२ । १४ ।

“ततो विभाजितं तेन वैभानं नाम तदनम् ॥”

पुं, पञ्चतविशेषः । यथा, मार्कण्डेये । ५६ । १२ ।

“तरुचरितं विख्याता वैभानं साचलं ययौ ।
लोकविशेषः । यथा, हरिवंशे । १८ । ४६ ।

“वैभाना नाम ते लोका दिवि भान्तं सुद-
र्शनाः ॥”

वैमानः, पुं, (विमातुरपत्यमिति । विमात + अण् ।)
वैमानेयः । इति जटाधरः ॥

वैमाना, स्त्री, (विमातुरपत्यं स्त्री ।) विमात-
कन्या । वैमानशब्दादाप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥

वैमानेयः, पुं, (विमातुरपत्यम् । विमात + “शुभ्रा-
दिभ्यश्च ।” ४ । १ । २३ । इति ङ् ।) विमातपुत्रः ।

तत्पर्यायः । विमातनः २ वैमानः ३ । इति
जटाधरः ॥ (“तथोरभावे तथाविधौ वैमा-
नेयौ ।” इति शुद्धितत्त्वे प्रेतश्राद्धाधिकारि-
प्रस्तावे ।)

वैमानेयौ, स्त्री, (विमातुरपत्यं स्त्री । विमात +
ङ् । ततो ङीप् ।) विमातकन्या । वैमानेय-
शब्दादीप्रत्ययेन निष्पन्नमिदम् ॥

वैसृक्तः, त्रि, विसृक्तिविशेषः । तद्भावे, स्त्री ।
विसृक्तशब्दात् णप्रत्ययेन निष्पन्नमिदम् ॥

वैनेयः, पुं, विनिययः । इति हेमचन्द्रः ॥

वैयाकरणः, त्रि, (याकरणं वेत्ति अधीते वा ।
याकरण + “अगृगयनादिभ्यः ।” ४ । ३ । ७३ ।

इति अण् । “नयान्मां प्रदान्ताभ्यामिति ।” ७ ।
३ । ३ । इति यकारात् पूर्व्यं ऐच् ।) याकरण-
वेत्ता । याकरणाधीता । याकरणशब्दात्

णप्रत्ययेन योर्युनेति द्रमा पितृनेति किरिति ढटौ

च निष्पन्नमिदम् । याकरणसम्बन्धी च ॥ (यथा,
पाणिनौ । ६ । ३ । ७ ।

“वैयाकरणाख्यायां चतुर्थ्याः ॥”

यथा च महाभारते । ५ । ४३ । ६१ ।
“सर्वाध्यानां याकरणाद्वैयाकरण उच्यते ।

तन्मूलतो याकरणं याकरोतीति तत्तथा ॥”
वैयाकरणभाष्यः, पुं, वैयाकरणी भाष्या यस्य ।

इति सुगवोधयाकरणम् ॥
वैयाघ्रः, पुं, (याघ्रस्य विकारः । याघ्र + “प्राणि-
रजतादिभ्यः ।” ४ । ३ । १५४ । इति अण् ।

ततः वैयाघ्रेण चर्मणा परिहृतो रघः । “दैप-
वैयाघ्रादण् ।” ४ । २ । १२ । इति अण् ।) याघ्र-
चर्मणाहृदितरघः । तत्पर्यायः । दैपः २ । इत्य-
मरः । २ । ८ । ५२ ॥ (यथा, महाभारते । २ । ५८ । ४ ।

“अयं सहस्रसमितो वैयाघ्रः सुप्रतिष्ठितः ।
सुचक्रोपस्करः श्रीमान् किङ्किणीनाल-

मण्डितः ॥”
याघ्रसम्बन्धिनि, त्रि । यथा,—

“उत्तराभिसुखी भूत्वा निराहारा निरन्तरम् ।
वैयाघ्रचर्मवसना सोर्ध्वद्वङ्गना सती ॥

प्योतिर्मयं शिवं शान्तं परं शिवकरं परम् ॥”
इति कालिकापुराणे ४४ अध्यायः ॥

(यथा च दृष्टत्संक्षितायाम् । ४४ । १३ ।
“पूर्वाभिसुखः श्रीमान् वैयाघ्रे चर्मणि स्थितो

राजा ॥”
वैयाघ्रपद्यः, पुं, (याघ्रपदोऽपत्यमिति । याघ्रपद +
अण् । यद्वा, याघ्रस्यैव पादावस्य इति बहु-

व्रीहौ “पादस्य लोपः इति ।” ५ । ४ । १३८ । इति
अकारलोपे गम्यादित्वात् यण् । “पादः पतु ।”

६ । ४ । १३० । इति पदादेशः । “न युग्यामिति ।”
७ । ३ । ३ । यकारात् पूर्व्यं मैच् ।) गोत्रकारक-

सुनिविशेषः । यथा, तिप्पादित्तत्त्वं ।
“वैयाघ्रपद्यगोत्राय सांज्ञतिप्रवराय च ।

अपुत्राय ददायितुं खलिलं भौषधवर्त्मने ॥”
(यथा, महाभारते । ४ । ६ । ११ ।

“शुद्धिरक्ष्यासमष्टं पुरा खला
वैयाघ्रपद्यः पुनरस्मि विप्रः ॥”)

वैयासकिः, पुं, (यासस्यापत्यम् । “यासवरुणिपा-
देति ।” ४ । १ । ६७ । इत्यस्य काशिकोक्त्या

इण् अकणादेशश्च । न युग्यामिति ऐच् ।)
यासस्यापत्यम् । इति सुगवोधयाकरणम् ॥

(यथा, भागवते । १० । १ । १४ ।
“एवं निशम्य भृगुनन्दन साधुवाहं

वैयासकिः स भगवानथ विष्णुरावतम् ।
प्रत्यर्थं कृष्णचरितं कलिकल्पप्रदं

यादृशं भारभत भागवतप्रधानः ॥”
वैयासिकः, त्रि, (यासेन कृतः । यास + ङण् ।

तत् ऐच् ।) यासकृतसंक्षितादिः । इति
श्रीभागवतम् ॥

वैयुः, त्रि, (शुष्टे दीयते वायुम् । “युटादिभ्यो-
ऽण् ।” ५ । १ । ६७ । इति अण् । नयुग्यामिति ऐच् ।)

प्रातर्भवः । इति सिद्धान्तकौस्तुभे ॥

वैरं, स्त्री, (वीरस्य कर्म भावो वा । वीर + अण् ।)
विरोधः । इत्यमरः ॥ (यथा, भागवते । ८ ।

७ । ३६ ।
“बहुवैरेषु भूतेषु मोहितिज्वाहमायया ॥”)

तस्य समुत्थानं पञ्च । स्त्रीकृतम् १ यथा कृष्ण-
शिशुपालयोः । वास्तु २ यथा कौरव-

पाण्डवानाम् । वाग्जन्म ३ यथा द्रोणद्रुपदयोः ।
चापजन्म ४ यथा नृक्षिकमारजारयोः । अय-

राधजन्म ५ यथा पूजनीयसदृशयोः । इति
महाभारतम् ॥

वैरक्तं, स्त्री, (विरक्तस्य भावः । विरक्त + अण् ।)
विरक्तता । विरक्तशब्दाद्वावार्धे णप्रत्ययेन

निष्पन्नमिदम् ॥
वैरङ्गिकः, त्रि, (विरङ्गं नित्यमर्हतीति । “ह्रिदा-

दिभ्यो नित्यम् ।” ५ । १ । ६४ । इति ङण् ।)
विरागाद्यैः । इति हेमचन्द्रः ॥

वैरनिर्वातनं, स्त्री, (वैरस्य निर्यातनम् ।) कृताप-
कारस्य प्रत्यपकारः । तत्पर्यायः । वैरशुद्धिः २

प्रतीकारः ३ । इत्यमरः ॥
वैरप्रतिक्रियाः, स्त्री, (वैरस्य प्रतिक्रिया ।) वैर-

निर्यातनम् । इति हेमचन्द्रः ॥
वैरशुद्धिः, स्त्री, (वैरस्य शुद्धिः ।) वैरनिर्वातनम् ।

इत्यमरः ॥
वैरागिकः, त्रि, (विरागं नित्यमर्हतीति । विराग +

ङण् ।) विरागाद्यैः । इति सिद्धान्तकौस्तुभे ॥
वैरागी, [नृ] त्रि, (विरागस्य भावो वैरागम् ।

तदस्यास्तीति इतिः ।) विषयेच्छारहितः
वैराग्ययुक्तः । यथा,—

“सगच्छ सगच्छ हृतीयश्च सगततनः ।
सनतकुमारो वैरागी चतुर्थः पुत्र एव च ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते ब्रह्मखण्डे २४ अध्यायः ॥
वैराग्यं, स्त्री, (विरागस्य भावः । विराग +

अण् ।) विषयतुच्छधीः । यथा,—
“ज्ञानवैराग्ययोर्भक्तिप्रवेशयोपयोगिता ।

इदं प्रथममेवेति नाङ्गलतुष्टितं तयोः ॥
यदुभे चित्तकाटिगच्छेत् प्रायः यतां मते ।

सङ्गमारब्धभावेयं भक्तिरुद्धेतुदीरता ॥”
यथा एकादशस्कन्धे ।

“तस्मात्सङ्गयुक्तस्य योगिनो वै मद्गतनः ।
न शानं न च वैराग्यं प्रायः श्रेयो भवेद्विद्वद् ॥”

इति ॥
किन्तु ज्ञानविरागादिसाध्यां भक्तौ च चिद्विद्वत् ।

यथा तत्रैव ।
“यत् कर्मेभिर्यत्तपसा ज्ञानवैराग्यतश्च यत् ।

योगेन दानघर्मेण श्रेयोभिरितरैरपि ॥
सर्वं मद्भक्तियोगेन मद्भक्तो लभतेऽङ्गया ।

सर्गापवर्गं मह्यम कश्चिद्विद्वद् पाद्वत् ॥
कश्चिद्वदतस्तत्र जगस्य भवने हरेः ।

विषयेषु गरिष्ठोऽपि रागः प्रायो विलीयते ॥
अनासक्तस्य विषयान् यथाहंसपशुजतः ।

गिरान्वः कृष्णसखन्वे युक्तं वैराग्यमुच्यते ॥
प्राप्यचिन्तया लुप्तं हृदिसमन्वितमनः ।

वैरोचिः

सुमुचुभिः परित्यागो वैराग्यं फलं कथ्यते ॥
इति भास्करसाम्प्रतन्त्रिणी पूर्वभागे साधन-
लक्षरी ॥

वैराटः, पुं, इन्द्रगोपक्रीटः । इति हेमचन्द्रः ॥
विराटसम्बन्धिनि, त्रि ॥ (स्त्री, विराटपर्व ।
यथा, महाभारते । १ । २ । ५७ ।

“आरुण्यन्तः पर्वं वैराटस्तदन्तरम् ॥”
विराटसम्बन्धां स्त्री । यथा, तत्रैव । १ । २ । ५८ ।
“अभिमन्योश्च वैराट्या पर्वं वैवाहिकं स्मृतम् ॥”
तथा च देवीभागवते । २ । ७ । ४ ।
“अभिमन्योर्वैरा भात्या वैराटी पाति-
सुन्दरी ॥”

विस्तृते च त्रि । यथा, महाभारते । १ । ३ । २१ ।
“वैराटपृष्ठतुच्छायां सर्वरत्नैरलङ्कितम् ।

प्रदाय मरुतां वीरान् च राजन् प्रतिपद्यते ॥”
वैराट्या, स्त्री, विनयोदृशविद्यादेशनगर्तदेवी-
विशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥

वैराटः, पुं, व्यर्थनष्टः । इति राजनिर्घण्टः ॥
वैरी, (नृ) पुं, (वैरमत्याक्षीति । इतिः) शत्रुः ।
इत्यमरः ॥ (यथा, मनौ । ४ । २३३ ।
“वैरिणं नोपसेवेत सहायश्चैव वैरिणः ॥”
वीरसम्बन्धिनि, त्रि ॥

वैर्यं, स्त्री, (विरूप्य भावः ।) विरूपता ।
यथा,—

“वैर्यमग्रेषु कष्टानिपातो
मौख्यं तथा कष्टायचमिवेशः ।
एतान् वधागर्हति रूचवादी
शास्त्रेण दूतस्य वधो न दृष्टः ॥”

इति महाभारतके ५ अष्टः ॥

(असाधारणत्वम् । यथा, महाभारते । ५ ।
४३ । ७ ।

“निर्दिष्टं सत्यं प्रवर्तन्ति वेदा-
स्तं विश्ववैर्यमुदाहरन्ति ॥”

विश्ववैर्यम् । यथा, तत्रैव । १२ । २४० । २ ।

“एतस्मादप्येवैर्यं वर्तते अतिशूलतः ॥”

वैरोचनः, पुं, (विरोचनस्यापत्यम् । विरोचन +
चय् ।) वृद्धः । वलिराजः । (यथा, महा-
भारते । १ । २८ । १७ ।

“एव वैरोचने दीवानिमां विहरन्मा-
यताम् ॥”

अभिपुत्रः । स्वयंपुत्रः । विहगयः । इति
शब्दरत्नावली ॥

वैरोचननिवेतनं, स्त्री, (वैरोचनस्य वरोचने-
तनम् ।) मातालम् । इति हलानुधः ॥

वैरोचनिः, पुं, (विरोचनस्यापत्यम् । विरोचन +
चय् ।) वृद्धः । वलिराजः । (यथा, विष्णु-
पाराशर्यवर्णनोक्ते । १ ।

“प्राज्ञां वैरोचनीयौ युगपदपि विपत्तयोरौ-
दकधाम ॥”

सम्पुत्रः । इति मेदिनी ॥

वैरोचिः, पुं, वाचकः । यथा । वैरोचिर्नपि-
नन्दनः । इति शब्दरत्नावली ॥

वैरोहारः, पुं, (वैरस्योद्धारः ।) कृतापकारस्य
प्रत्यपकारः । यथा,—
“प्रतिकारः प्रतीकारो वैरनिर्वातनं तथा ।
निर्वातनं वैरशुद्धिवैरोद्धारो निगद्यते ॥”

इति शब्दरत्नावली ॥

वैलक्षण्यं, स्त्री, (विलक्षणस्य भावः । विलक्षण +
घञ् ।) विलक्षणत्वम् । विलक्षणस्य भाव
इत्यर्थे ण्यप्रत्ययेन निष्पन्नमिदम् । (यथा,
भागवते । १० । ५५ । २६ ।

“अवधार्य शून्यैरौघैश्चलयेन योषितः ॥”

विभिन्नत्वम् । यथा, मनौ झल्लुकः । १ । ८५ ।

“त्रेतादिष्वपि युगापचाररूपेण धर्मवैल-
क्षण्यम् ॥”

वैलं, स्त्री, (विलस्येदम् । अण् ।) विलस्यत्वम् ।
इत्यमरटीका ॥ विलस्यसम्बन्धिनि, त्रि ॥ (यथा,
मनौ । २ । ४५ ।

“ब्राह्मणो वैलपालाशौ क्षत्रियो वाट-
खादिरौ ॥”

वैवधिकः, त्रि, (विवधेन धान्यतण्डुलादिना यव-
हरति । “विभाषा विवधवैवधात् ॥” ४ । ४ ।

१७ । इति ठल् ।) विवधेन धान्यतण्डुलादिना
यवहरति यः । पसारि इति भाषा । (यथा,
राजतरङ्गिण्याम् । ६ । ३०८ ।

“वल्गुभाषिधा वैवधिकी वल्गुगमठमकारयत् ॥”
तत्पर्यायः । वार्तावहः २ । इत्यमरभरतौ ॥

वार्तावहः ३ । इति शब्दरत्नावली ॥

वैवर्ग्यं, स्त्री, (विवर्ग्यस्य भावः ।) विवर्गता ।
विवर्ग्यस्य भाव इत्यर्थे ण्यप्रत्ययेन निष्पन्न-
मिदम् । (यथा, कथासरित्सागरे । १६ । ६८ ।

“सा वार्ता कर्ममागत्य तस्या वैवर्ग्यदायिनी ॥”
तच्च स्त्रीयां वार्त्तिकभावानामन्वयतमम् । यथा,
साहित्यदर्पणे । ३ । १६६ ।

“क्षमः खेदोऽप रोमाश्चः सरभङ्गोऽथ वेपथुः ।
वैवर्ग्यमश्रुप्रलय इत्यष्टौ वार्त्तिकाः स्मृताः ॥”

वैवस्यतः, पुं, (विवस्यतोऽपत्यमिति । अण् ।) यमः ।
इत्यमरः ॥ (यथा, दृष्टव्यं हितायाम् । ६६ । २३ ।

“एवं शशः सप्ततिष्ठायनोऽयं
वैवस्यतस्यालवमभ्युपैति ॥”

यथा च अष्टादे । १० । १४ । १ ।
“वैवस्यतं संगमनं जनानां
यमं राजानं हविषादुवस्य ॥”

“वैवस्यतं विवस्यतः स्वरस्य पुत्रम् ॥” इति तद्-
भाष्ये वायगः ॥ यथा च राजतरङ्गिण्याम् ।

४ । १५१ ।

“वनराजिष्ठामणेन दिशं वैवस्यताङ्गिताम् ॥”
रुद्रविशेषः । इति जटाधरः ॥ शनिः । सप्तमो
महः । (यथा, रत्नवंशे । १ । ११ ।

“वैवस्यतो मनुर्नाम माननीयो मनोपमान् ॥”
यमोमानोऽयम् । अस्मिन्मन्त्रे वासनोऽय-
तारः । पुरन्दरः इन्द्रः । आदित्या वसयो

रमा विश्वेदेवा मरुतयाः । अजिनाद्युभयः ।
इत्याद्या देवा । कण्वः । अग्निः । वशिष्ठः

विश्वामित्रः गोतमः जमदग्निः भरद्वाजः एते
सप्तर्षयः । इक्ष्वाकुः वृगः शर्यातिः दिष्टः धृष्टः
कश्यपः नरियन्तः पृथग्रः नाभागः कविः
एते मनुपुत्रा दश । इति श्रीभागवतमतम् ॥ १॥
अपि च ।

“सप्तमश्च प्रवक्ष्यामि यवैवस्यतस्युच्यते ।
अत्रिचैव वशिष्ठश्च कश्यपो गौतमस्तथा ॥

भरद्वाजस्तथा योगी विश्वामित्रः प्रतापवान् ।
यमदग्निश्च सप्तैते सांप्रतं ये महर्षयः ॥

साध्या विश्वाश्च रुद्राश्च मरुतो वसवोऽश्विनौ ।
आदित्याश्च सुरास्तदनु सप्त देवगणाः स्मृताः ॥

इक्ष्वाकुप्रसूताश्चास्य दशपुत्राः स्मृता सुवि ।
मन्वन्तरेषु सर्वेषु सप्त सप्त महर्षयः ॥

हत्वा वर्मयवस्थानं प्रधानं परमं पदम् ॥”
इति मात्स्ये सन्वन्तरानुकीर्तनो नाम ६ अः ॥

अन्वयः ।

श्रीमार्कण्डेय उवाच ।

“आदित्या वसवो रुद्राः साध्या विश्व मरुद-
गणाः ।

भृगवोऽङ्गिरसश्चाष्टौ यत्र देवगणाः स्मृताः ॥
आदित्या वसवो रुद्रा विश्वेयाः कश्यपात्मजाः ।

साध्याश्च मरुतो विश्वे धर्मपुत्रा गणाश्च यः ॥
भृगोस्तु भृगवः पुत्राः अङ्गिरोऽङ्गिरसः सुताः ।

एष नृस्तु मारीचो विश्वेयः सांप्रताधिपः ॥
तेजस्वी नाम चेन्नोऽपि महात्मा यज्ञभागशुक् ।

अतीतानागता ये च वर्तन्ते ये च सांप्रतम् ॥
सर्वे ते त्रिदशेन्द्रास्तु विज्ञेयास्तुल्यलक्षणाः ।

सहसाद्याः कुलिशिनः सर्वे एव पुरन्दराः ॥
सध्वन्तो वृषाः सर्वे शङ्खिणो गजगामिनः ।

ते शतक्रयः सर्वे भूताभिभवतेजसः ॥
धर्मदायैः कारयेरैतेराधिपत्यगुणान्विताः ।

भूतभयभयनाथाः श्रेष्ठे चेतुर्जयं हिन ॥
भूलोकौघं स्मृतो भूमिरन्तरौघं भुवः स्मृतम् ।

सुराश्च तथा खर्गक्षैवोव्यसिति गद्यते ॥
अत्रिचैव वशिष्ठश्च कश्यपश्च महाहृदि ।

गौतमश्च भरद्वाजो विश्वामित्रश्च कौशिकः ॥
तथैव पुत्रो भगवानुचीकश्च महात्मनः ।

जमदग्निश्च सप्तैते सुगयोऽथ तथान्तरे ॥
इक्ष्वाकुर्नभश्चैव धृष्टः शर्यातिरेव च ।

नरियन्तश्च विश्वातो नाभागो दिष्ट एव च ।
कश्यपश्च पृथग्रश्च भूमिपा लोकविश्रुताः ।

मनोर्वैवस्यतस्येते नव पुत्राः प्रकीर्तिताः ॥
वैवस्यतमिदं देवि ! कथितं ते मयान्तरम् ।

अस्मिन् युते नरः सदाः पठिते चैव सत्तम ।
सुच्यते यातकेः सर्वैः पुण्यं महद्गुणैः ॥”

इति मार्कण्डेयपुराणे वैवस्यतमन्वन्तरं समाप्तम् ॥
वैवस्यतो, स्त्री, (वैवस्यतस्य इयम् । अण् । ततो
स्त्रीम् ।) दक्षिणदिशा । इति राजनिर्घण्टः ॥

वैवाहिकः, पुं, (विवाहाद्भवः । विवाह + कृन् ।)
कन्यापुत्रयोः अश्वरः । विवाह इति बहुभाषा ॥

समुधी इति हिन्दीभाषा । (तत्पर्यायः । सम्बन्धः
२ । यथा, कौतुकचर्ये । ३ ।

वैशाखः

वैशाखः

वैशाखः

“असमाप्तममानतासखसुतावैवाहिक-

श्रालक-

श्रालकानुकरयथा भवतीत्याद्या तदेवा ममा”)

विवाहसम्बन्धिनि, त्रि । यथा,—

“पश्ये सप्तमे चैव येषां वैवाहिकी क्रिया ।

ते च सान्त्वानिनः सर्वे पतिताः श्रुता गताः ॥”

इत्युहाहृत्यम् ॥

अपि च ।

“कन्याभ्यस्य पितृद्वयाद्देयं वैवाहिकं वसु ।

अपुत्रकस्य कन्या सा धर्मजा पुत्रवद्वरेत् ॥”

इति दायतत्वे देयकः ॥

(यथा च मनुः । २ । ६७ ।

“वैवाहिकी विधिः स्त्रीणां संस्कारो वैदिकः

स्मृतः ॥”)

जैश्यायनः, पुं, (विश्वस्य गोचापत्यम् । “अश्व-

दिभ्यः फल् ॥” ४ । १ । ११० । इति फल् ॥)

मृनिविष्टेभ्यः । यथा,—

“अथ शिष्यान् प्रजग्राह चतुरो वेदपारगान् ।

जेमिनिच समनुच वैशस्यायनमेव च ॥

पेलं तेषां चतुर्थस्य परमं मां मघासुनिः ।

अवेदश्चापकं पेलं जग्राह स मघासुनिः ।

यजुर्वेदप्रवक्तारं वैशस्यायनमेव च ॥”

इति कौर्म ४६ अध्यायः ॥

स च वज्रवारकः । यथा,—

“जेमिनिच समनुच वैशस्यायन एव च ।

पुलस्त्यः पुलस्त्येय यक्षेते वज्रवारकाः ॥”

इति पुरायम् ॥

वैशाखं, स्त्री, (विश्वितुर्धनम् । विश्वित् +

“प्रतोऽन् ॥” ४ । ४ । ४६ । इति अन् । तत्र

“विश्वितुर्दिशोपच ॥” इति काशिकोपज्ञा

इत्युपः ।) अधिकारः । श्रद्धाभाषविशि-

त्यम् । विगतं शब्दं यत्र । विपूर्वश्चशब्दा-

द्वयप्रत्ययेन निष्पन्नमिदम् । इति सिद्धान्त-

कौस्तुभः ॥

वैशाखं, स्त्री, (विशाख एव । स्वार्थे ण्यम् ।) धनु-

र्षिर्दो संख्यानभेदः । यथा,—

“म्यानागालोर्द्वैशाखप्रत्ययौदानि मण्डलम् ।

समपादय—”

इति हेमचन्द्रः ॥

(यथा, हरिवंशे । ११० । ४४ ।

“अजपातनिर्गमं वेगं पागपित्वा समोपरि ।

भृगुः प्रहर्षुजामो मां वैशाखेनास्त्रिणो

मर्धोम् ॥”

पुराणेषु । यथा, कथामरितुमागरे । ६७५ ।

“वैशाखास्ते पूर्वे राजाः पुष्यायां दिमाहको ॥”)

वैशाखः, पुं, (विशाखा प्रवालनमस्य । विशाखा

+ “विशाखायाद्रादिणि ॥” ५ । १ । ११० ।

इति षष्ठः ।) मन्वानद्वयः । (यथा, शिशुपाल-

वर्षे । ११ । ८० ।

“इतपरकरदृष्टाः स्त्रिणवैशाखशेषे ॥”

वैशाखं पीडमायी अस्मिन् । “माश्विन्

पैत्रिमाशौति । ४ । ५ । २१ । इति अम् ।)

इतिशमासान्तर्गतप्रथममासः । तत्पर्यायः ।

माघवः २ राधः ३ । इत्यमरः ॥ चान्द्रस्य

तस्य जलजन्तु ।

“विशाखातारकाशुक्ता वैशाखी पूर्वमा भवेत् ।

सा वैशाखी यत्र मासे स वैशाखः प्रकीर्तितः ॥”

इति शब्दरत्नावली ॥

स तु मेघस्वरायकः सौरः । तत्र जातफलम् ।

“पुमान् विनीतो द्विवदेवभक्तो

धर्मस्य कर्त्ता सुजनस्य भर्त्ता ।

गुणाभिरामोऽथ जगन्निधयः स्यात्

वैशाखमासे खलु जन्म यस्य ॥”

इति कीटिप्रदीपः ॥ १० ॥

अथ वैशाखज्ञानम् । तत्र पञ्चपुराणम् ।

“तुलामकरमेघेषु प्रातःस्नानं विधीयते ।

एविष्यं ब्रह्मचर्यं च महापातकनाशनम् ॥”

वैष्णवावृत्ते ।

“गवामर्द्धप्रस्तुतां कर्त्तुं दत्त्वा तु यत् फलम् ।

तत् फलं जभते राजन् मेघे ज्ञात्वा तु चाङ्ग-

वीम् ॥”

पितामहः ।

“कार्तिकस्य तु यत् स्नानं माघे माघे विशेषतः ।

लक्ष्मिदिनियमानाश्च चान्द्रमानप्रमाणतः ॥”

आभ्यां कार्तिकादिस्नाने सौरचान्द्रयोर्विद्वत्प्रे-

नामुक्तम् । तत्र चान्द्रमपि द्विविधम् । तथा

च विष्णुः ।

“दर्शनं वा पौर्णमासीं वा प्रारभ्य स्नानमाचरेत् ।

पुण्यान्याहानि त्रिंशत् सकरखे दिवाकरे ॥”

दर्शनं दर्शनायोगसम्बन्धिनीं प्रतिपदमारभ्य

त्रिंशत्तिथिम् । नारायणोपाध्यायस्तु दर्शपौर्ण-

मासीति पूर्वदिनसङ्ख्यापरमिति । तत्र सौर-

स्यैव राशुल्लेखः कार्यः ।

“संक्रान्तिविहिते कार्ये संक्रान्तिः परि-

कीर्तिता ।

मासोत्थोऽप्येतरसिन्धु रथिराश्विस्तित्तिषा ॥”

इति गारुडम् ॥ १० ॥

शतसातगोदयकावे मण्जनं कृत्वाचर्य उदह-

सुखः ॐ तत् सदिच्छायाम्ये अथ वैशाखे मासि

असुकपक्षे असुकतिथायारभ्य मेघस्वरविं यावत्

प्रत्यहं असुकगोत्रः श्रीअसुकदेवशर्मा श्रीविष्णु-

प्रोतिकामः प्रातःस्नानमर्द्धं करिष्ये । इति ।

गङ्गायास्तु अर्द्धप्रस्तुतगोत्रस्यदानजन्यफलसम-

फलप्राप्तिकामो विष्णुप्रोतिकामो वा इति

सङ्ख्या यथोक्तविधिना स्नायात् । प्रतिदिन-

सङ्ख्या तु आरभ्य मेघस्वरविं यावत् प्रत्यह-

मिनि न वक्तव्यं किन्तु माघीत्यनन्तरं मेघ-

राशस्वरवै द्रव्यधिकं वक्तव्यम् । चात्र तु

मास्यनन्तरं शुक्लपक्षे प्रतिपदि तिथावारभ्य

दर्शपौर्णमासिद्वितीयम् । प्रतिदिनसङ्ख्या

तारभ्य प्रत्यहमिदं न वक्तव्यम् । एवं कृत्वा

प्रतिपदारभ्य ऊहनीयम् । एवं मामान्तरे

चोहनीयम् । सङ्ख्याकरणे फलज्ञानमात्रं

भविष्यपुराणम् ।

“सङ्कलीन विना राजन् यत्किञ्चित् कुरुते नरः ।

फलचात्पात्यकं तस्य धर्मस्यार्द्धचयो भवेत् ॥” १०

महावैव ।

“यो ददाति हि मेघादौ शक्तनुसुवटान्वितान् ।

पितृनुदिश्य विप्रैः सर्वपापैः प्रमुच्यते ।

विप्रैः पादुकां कृत्वा पितृभ्यो विषुवे शुभम् ॥”

पितृभ्यः पितृनुदिश्य । अत्र विष्णुरहस्यम् ।

“अयने कीटिगुणितं जलं विष्णुपदीषु च ।

यद्गृहीतिसद्यस्तु यद्गृहीत्यातदाहृतम् ॥

शतमिदृशये पुण्यं सद्यस्तु दिनचये ।

विषुवे शतसाहस्रमाका-मा-वैद्यनन्तकम् ॥”

इति मास्यपुराणोक्तशतसद्यस्तुगुणिततत्कर्मफल-

जनकत्वेन विवक्ष्यमाणत्वात्मेघादाविश्वपि विष्णु-

संक्रान्तिपुण्यकालपरम् । अथवा कालद्वय-

कल्पनापत्तेः । यवहारोऽपि तथा ॥ १० ॥ संक्र-

मणपुण्यकालस्तु दिनसंक्रमणे क्षतुर्द्धं दिनम् ।

“यद्गृहीतिसुखेऽतीते दृष्टे च विषुवद्वये ।

भविष्यत्ययने पुण्यमतीते चोत्तरायणे ॥”

इति तु पुण्यतरकालपरं दिनचोत्तरायणादि-

विहितविंशतिदण्डादीनां रात्रिप्रविष्टभाग-

स्यापि पुण्यत्वम् । रात्रिसंक्रमे तु दशम्यन-

प्रथमयामद्वयान्तरे तद्विषयीयशेषयामद्वयं

पुण्यम् । दशम्ययामकमध्याह्ने तद्विषयीय-

तिथेरभेदे तु तद्विषयीयशेषयामद्वयं पुण्यम् ।

भेदे तु तद्विषयीयशेषयामद्वयं पुण्यं परदिव-

सीयादयामद्वयश्च । तिथ्यभेदभेदयोर्दक्षिणायने

तद्विषयीयशेषयामद्वयम् । उत्तरायणे पर-

दिवसीयशेषयामद्वयम् । दण्डाधिकशेषाह्न-

रात्रिसंक्रमणे परदिनादयामद्वयम् । सन्ध्या-

संक्रमणे तु दिनद्वये दिनस्य रात्रिद्वये रात्रे-

र्यवस्थेति ॥ १० ॥ संक्रान्त्या स्नानमावश्यकम् ।

अनिरुद्धक्रमणे तु तद्दोषशान्त्यर्थं भुक्तरवीज-

खलितेन सर्वविधिजलेन च स्नानं विष्णुपूजनं

तत्कृत्यम् । संक्रान्तिकाल एव स्त्रीतैलमाख-

प्यम् । इन्द्रजयेऽभावाख्यायाम् । दिनचये तिथि-

चये । आ-का-मा-वैषु व्याघाटकार्तिकमाघ-

वैशाखपौर्णमासीषु ॥ १० ॥ ततः कृतस्नानादिः

प्राप्तुस्तु उदहृतुस्तु प्राप्तुं गन्धपुष्पाभ्यां पूज-

यित्वा जलघटान्वितशक्तूँश्च जलघटान्वित-

शक्तूँभ्यो नमः इति पूजयित्वा प्राप्तायदस्ते जलं

दत्त्वा घटं संप्रोष्य यामद्वये सृष्ट्वा कुशजय-

तिलजलान्यादाय ॐ तत् सदिच्छायाम्योम्

अथासुके मास्यसुकपक्षेऽसुकतिथौ महाविषुव-

संक्रान्त्या असुकगोत्रस्य पितृसुकदेवशर्माः

सर्वपापविरुक्तिकामः एतान् जलघटान्वित-

शक्तूँ विष्णुदेवताकान् असुकगोत्राय असुक-

देवशर्मेणे ब्राह्मणाय तुभ्यमर्द्धं संप्रदद्यामीति

ब्राह्मणदस्ते जलं दद्यात् ब्राह्मणस्तु दक्षिण-

दक्षतत्तमश्रमाभाषेयतीर्थेन योगित्वेन श-

रीत्या स्वकीयकृत्वा गायत्रीं कामस्तुतिषु पठेत् ।

जलघटान्विताः शक्तयो विष्णुदेवताकाः । इति

पठेत् । ततो दक्षिणां दद्यात् । यथा ॐ अक्षेः

त्यादि कृतेन च लघुपटान्वितशक्तुदानकर्म्मणः
प्रतिष्ठार्थं दक्षिणां किञ्चित् काश्चनस्य ब्राह्म-
णायाहं दद्यामीति । ततः अच्छिद्रावधारणम् ।
ब्राह्मणविशेषानुपदेशे यथासम्भवोत्तनाम्नि
ब्राह्मणायेति विशेषः । तत्र ब्राह्मणासन्निधाने
तुभ्यमिति न देयम् । भूमौ त्यागजलप्रक्षेपः ।
यवमन्यत्रापि सम्यग्दे इति वाक्ये विशेषः ।
सत्यान्नाभावे तत्सत्त्वेऽपि तत्तत्कामो विष्णुप्रीति-
कामो वा विष्णवे दत्त्वा ब्राह्मणाय पश्चात्
प्रतिपादयेत् ।

“देवे दत्त्वा तु दानानि देवे दत्त्वा तु दक्षिणाम् ।
तत् सर्वं भाक्ष्ये दद्यादयथा निष्फलं भवेत् ॥”

इति मत्स्यसूक्तम् ॥

दक्षेऽथ देयानीति वाराहीये पाठः ॥ ३ ॥

“वैशाखे यो घटं पूर्णं समीप्य वै दक्षिष्मने ।

दद्यात्सुक्ता राजेन्द्र स याति परमं गतिम् ॥”

अत्रापि यथायोग्यं संपूज्य पूर्ववद्वाक्येन मनो-

रथफलायिना समीप्यघटो देयः ॥ ३ ॥ स्मृतिः ।

“मेघादौ शक्तवो देवा वारिपूर्णा च मार्गरी ॥”

तत्रापि यथायोग्यं संपूज्य पूर्ववत् वाक्यं कृत्वा

पठेत् ।

“ॐ एव धर्मघटो दत्तो ब्रह्मविष्णुशिवात्मकः ।

अस्य प्रदानात् सफला मम सन्तु मनोरथाः ॥”

इति मन्त्रलिङ्गात्मनोरथफलत्वं ज्ञेयम् ॥ ४ ॥

हस्तचिन्तामणौ ।

“मसूरं निम्बपत्राभ्यां योऽति मेघगते रवी ।

अपि रोषान्वितस्तस्य तथैकः किं करिष्यति ॥”

उत्तरार्धे तु ।

“मेघस्य च विधौ तत्र नास्त्यङ्गे विघ्नं भयम् ॥”

इति संवत्सरप्रदीपे पाठः ॥

ततश्च मेघशरविस्थितिकाये मसूरं निम्बपत्र-

द्वयं भक्षयेत् ॥ ३ ॥ भविष्ये ।

“या शुक्ला नरशार्ङ्गं वैशाखे मासि वै तिथिः

हृतीया चाद्यथा ख्याता गीर्वाणेरपि वन्दिता ।

योऽस्यां ददाति करकान् वारिवालसमन्विताम् ।

न याति पुरुषो वीरलोकान् वै हेममालिनः ॥”

बाजगन्धर्वः । हेममालिनः सूर्यस्य । ततो जना-
समन्वितकरकदाने सूर्यलोकगमनं फलम् ।

दागारुह्यं पूर्ववत् ॥ ३ ॥ ब्रह्मपुराणम् ।

“वैशाखे शुक्लपक्षे तु हृतीयायां शतं युगम् ।

कार्तिके शुक्लपक्षे च त्रिता य नवमेऽहनि ॥

अथ भाद्रपदे मासि चयोदश्यान् हापरम् ।

माघे तु योगमास्यान् चोरं कलिगुणं स्मृतम् ॥

युगारम्भास्तु तिथयो युगाद्यास्तेन विश्रुताः ॥”

तत्र वैशाखादयः पौर्णमास्यान्ता एव तथैव

तिथिस्तथाभिधानात् । मुख्यपक्षे कार्तिके

नवमेऽहनीति सिद्धौ शुक्लपक्ष इति सार्धं

स्यात् ॥ ३ ॥ आचार्य प्रशंसाभाष्ट विष्णुपुराणम् ।

“एता युगाद्याः कथिताः पुरा-
रनस्तपुष्यास्तिययस्तस्यः ।

उपप्रवे चन्द्रमसो रवेस्ति-

व्ययकालस्यपचन्द्रये च ॥

पानीयमप्यत्र तिलैश्च मिश्रं

दद्यात् पितृभ्यः प्रणतो मनुष्यः ।

आहुं कृतं तेन समाः सहस्रं

रहस्यमेतत् पितरो वदन्ति ॥”

उपप्रवे ग्रहण्ये ॥ ३ ॥ देवीपुराणम् ।

“युगाद्या वर्षद्विचक्ष चमसौ पार्वतीप्रिया ।

रवेरुदयमीश्वरं न तत्र तिथियुग्मता ॥” ३ ॥

अथयत्नतीयामधिलय ब्रह्मपुराणम् ।

“तस्यां कार्यो यवैर्होमो यवैर्विष्णुं समर्चयेत् ।

यवान् दद्यात् द्विचातिभ्यः प्रयतः प्राश्नेद्-

यवान् ॥

पूजयेच्छुक्लं गङ्गां कैलासश्च हिमालयम् ।

भगीरथश्च वृषतिं सागराणां तुल्यवहम् ॥” ३ ॥

स्कादे ।

“वैशाखस्य सिते पक्षे हृतीयाद्ययसंज्ञिता ।

तत्र मां लेपयेन्नैर्लेपनैरतिशोभनेः ॥”

मां जगन्नाथम् ॥ ३ ॥ अन्यत्रापि ।

तथा च जगन्नाथस्नानमधिलय भविष्ये ।

“संवत्सरफलं राजन् नवस्थां कार्तिके तथा ।

मन्वादौ च युगादौ च मासत्रयफलं भवेत् ॥” ३ ॥

मन्वादयस्तु भविष्यमातृस्ययोः ।

“अथयुक्तशुक्लनवमौ दादशौ कार्तिको तथः ।

हृतीया चैत्रमासस्य यथा भाद्रपदस्य च ॥

फाल्गुनस्याप्यमावास्या पौष्येकादशौ तथा ।

आषाढस्यापि दशमी तथा माघस्य सप्तमी ॥

आवगस्याष्टमी कृष्णा तथा आषाढस्य पूर्णिमा ।

कार्तिकौ फाल्गुनी चैत्री ज्येष्ठी पश्चदशौ

सिताः ॥

मन्वन्तरादयस्तेना दत्तस्याचयकारिकाः ॥”

अमावास्याष्टमीयतिरिक्ताः शुक्लाः उपक्रमोप-

संहारयोः शुक्लात्कार्तिकान् ॥ ३ ॥ नारदीये ।

“वैशाखे शुक्लपक्षे तु दादशौ वैष्णवी तिथिः ।

तस्यां शीतलतोयेन स्नापयेत् केशवं शुचिः ॥”

इयं पिपीतकदादशौ । नात्र युगादरापेक्षा ।

तत्र विष्णुपूजने उपवासोत्तरविधानात् ॥ ३ ॥

अथ यवाब्राह्मम् । तत्र वैशाखशुक्लपक्षे कुल-

शनिशुक्रेतरवारे नन्दारिक्तात्रयोदशौतरतिथौ

अश्वत्थान्नाष्टमचन्द्रजन्मतिथिचत्वनचत्रयपच-

मतारान्वयेतरेषु पूर्वफाल्गुनीपूर्वभाद्रपदपूर्वा-

यादासमाभरण्यज्ञेयार्द्रतरनक्षत्रेषु यवआहुं

कर्त्तव्यम् । तच्छेषमोजगन्तु एतादृग्मिषिहायां

विषुवसंक्रान्तौ अथयत्नतीयायाश्च विशेषतः

कर्त्तव्यम् । वैशाखाकरणे ज्येष्ठशुक्लपक्षे

आषाढशुक्लपक्षे च हरिश्चयेतरेत्र कर्त्तव्यम् ।

इति हस्तनक्षत्रम् ॥ ३ ॥ ३ ॥ अथ वैशाख-

माहात्म्यम् ।

“ये कार्तिकव्रतपरा ये माघपरिनिष्ठिताः ।

ये वैशाखव्रतासक्तास्तेषां तुष्टः सदा हरिः ॥

सर्वेषामेव मामानां वैशाखः प्रवरः स्मृतः ।

पुरा हरिमुखे राजन् सुतमेतन्न संशयः ॥

तत्र स्नानं जपो धौमः आहुं दानादि यत्

कृतम् ।

तत् सर्वं भूपतिश्रेष्ठ सत्यमचयसुच्यते ॥

एकतः सर्वतीर्थानि सर्वे यज्ञाः सद्चिन्ताः ।

भूप वैशाखमासाद्य कोट्यंशेनापि नो समाः ॥

मेरुतुल्यानि हेमानि सर्वदानानि चैकतः ।

एकतः सर्वदा भूप माधवो माधवप्रियः ॥

असंख्यानि च पापानि बहुजन्मार्जितानि च ।

निमेषार्द्धेन राजेन्द्र विलयं यान्ति माधवे ।

वैशाखमागतं दृष्ट्वा पितृणांसुखो भवेत् ।

पुत्रो नियममाचर्य अक्षभ्यसुहृदिष्यति ॥

आगतं माधवं दृष्ट्वा कम्पन्ति पापसञ्चयाः ।

अस्माकं नाशकालोऽयं भूपते भुवमागतः ॥

वैशाखं परमं मासं माधवस्येति ह प्रियम् ।

नियमेन समाचर्य न भूयो जायते नरः ॥

मनसा संस्मरेद्यस्तु नियमं माधवोद्भवम् ।

पूयते पातकैः सर्वैः शक्रेण सह मोदते ।

वचसा यो वदेद्भूप वैशाखं माधवप्रियम् ।

अहं समाचरिष्यामि स गच्छेद्भगवत्पुनः पुरम् ॥

यः समाचरते भूप नियमेन तु माधवम् ।

स विष्णो रूपमासाद्य विष्णुना सह मोदते ॥

नियमेन समाचर्य एकाहमपि भूपते ।

पितरक्षारितास्तेन यास्यन्ति परमां गतिम् ॥

तस्मिन् जाला विशुद्धात्मा दम्भमातृसंयवर्जितः ।

द्वैष्टितान् लभते कामान् श्रीविष्णोर्दयितो भवेत् ॥

ब्रह्मो वा हततो वा मित्रहन्त्रीविघातकः ।

नियमेन नयेन्मासं स मुक्तः सर्वपातकात् ॥

पातकानामेकमेव प्रायश्चित्तं विदुर्बुधाः ।

सर्वपापसमुद्धृतौ नात्र कार्या विचारणा ।

वैशाखस्त्रायिनी लोकाः श्रीविष्णुसैन्योत्सुकाः ।

पापं न तेषां मतिमद्भिन्न लोके परत्र च ॥

सर्वस्वदागं विधिवत् सर्वदा परिशोधनम् ।

चान्द्रायणश्च विधिना कृच्छ्रं चैवातिशुद्धकम् ॥

पुण्यस्तेनाभिगमनं सर्वपापप्रणाशनम् ।

देवताभ्यर्चनं चैव तथैवातिथिसेवनम् ॥

कदापि येनाचरिन् वाङ्मनःकायकर्मभिः ।

संप्राप्य ते तु दुर्बन्तु माधवे नियमं नराः ॥

समाचरन्ति ये मासं माधवं कृतशुद्धयः ।

अदा प्रीतिमनास्तेषां श्रीकृष्णो देवकीसुतः ॥

या नारी विधवा भूत्वा माधवे नियमं चरेत् ।

कुलावुत्सहस्रान् नयते परमं पदम् ॥

पुत्त्रेणापीह किं कार्यं येन नाचरितं ह्यपि ।

वैशाखं पुनश्चतुर्दश्यां नारी धन्या हरिप्रिया ॥

यो माधवेऽर्चयेद्वाजन् गोविन्दं गोपबल्लभम् ।

न तस्य विद्यते संख्या पूजनस्य फलस्य च ॥

वैष्णवस्य तु धर्मस्य पारं गन्तुं यदौच्छसि ।

नरेन्द्र माधवं मासं नियमेन समाचर ॥

किं करिष्यति सांख्येन योगेन नरनायक ।

सुक्तिमिच्छसि चेद्वाजन् माधवं माधवेऽर्चय ॥

अभक्ष्यसम्भवं राजन् कुप्रतिग्रहसम्भवं ।

तत्पापं संशयं याति माधवे नियमे कृते ॥

रखे यदि रिपुं येन त्वमिच्छसि नराधिप ।

नियमेन तदा विष्णोः प्रियं माधवमाचर ॥

यदि सांसारिकं दुःखं दन्तुमिच्छसि भूमिप ।

तदा शिवममात्राय माधवे माधवं भव ॥
राज्यभोगांश्च विपुलान् पुत्रभिश्चादिसम्पदम् ।
यद्विच्छसि तदा विष्णोः प्रियं माधवमाचर ॥
त्यक्तमिच्छसि राजेन्द्र जन्मस्युत्तरादिकम् ।
भयं यदि तदा विष्णोः प्रियं माधवमाचर ॥
येनाचरितो मामो माधवः पापमुद्दिभिः ।
नरकात्त निवर्त्तन्ते दग्धाः कीपायिना हरैः ॥
न वैशाखमसौ सासो विप्रयः केशवप्रियः ।
अथतेन चिपेद्वस्तु तं विद्यादिकयात्मनः ॥
यत्तच्च विधवा चैव विप्रैरेण वनाश्रमी ।
वैशाखे नरकं याति ह्यज्ञाया निवर्त्त नरः ॥
तस्माद्वाचन् प्रयत्नेन कुरु त्वं माधवव्रतम् ।
यस्याचरणमात्रेण हरिरुत्थो भविष्यति ॥
तावत्तर्जनि पुण्यानि स्वर्गे मर्त्ये रचातले ।
यावत्मायाति राजेन्द्र माधवो माधवप्रियः ॥
अगुमात्रं तु यत्किंचिद्दुयो ददाति च माधवे ।
कावे वा यदि वाकायि कीटिकीटिगुणं भवेत् ॥
यद्योद्घोर्ना राजर्षे । यद्यो नैवोपपद्यते ।
तथैव माधवे भावि न भवं पापपुण्ययोः ॥

नाचारि धर्माचरणेन माधवं
नाराधितो येः पुण्यप्रधानः ।
येनैव श्रुता भूप कथा सुन्दरे-
स्तेषां वृथा जन्म नराधमानाम् ॥
न योद्धयन्ति अस्मदराज्या गणा
यथाः पिशाचोऽप्यभूतदानवाः ।
यो माधवे भावि नरेन्द्रवर्ध
पुण्यं सुदुरन्तमाचरन्ति च ॥”

इति पाशोत्तरस्य वैशाखमासात्प्राप्तकथने १६८
अध्यायः ॥

वैशाखी, स्त्री, (विशाखया सुक्ता पौर्णमासी ।
“नक्षत्रेण सुक्तः कागः ।” ४ । ५ । ३ । इत्याह ।
ततो ङीप् ।) वैशाखमासस्य पूर्वमेता । यथा,
“विशाखात्तरांशुक्ता वैशाखी पूर्वमेता
भवेत् ॥”

इति शन्दरखावली ॥

नक्ष तर्पणकथनम् । वैशाखीसुप्रसङ्ग्य यमः ।
“गौरान् वा यदि वा ह्यणान् तिलान् चैत्रेण
संयुतान् ।

प्रीयतां धर्मराशेति पितृन् देवांश्च तर्पयेत् ॥
यावन्तीनक्षत्रं पापं तन्पुण्यादेव नश्यति ।
अन्दासुनय निष्ठेत्तु स्वर्गलोके न भंशयः ॥”

इति तिर्य्यादिवचनम् १६९

नक्षतुनन्ददा । इति राजनिर्घण्टः ॥ (पुस्तकस्य
स्त्रीयामन्यतमा । यथा, एतद्विंश । ३५ । २ ।

“वैशाखी च तथा भद्रा सुगमा चैव
पश्यमा ॥”

वैशिकः, सू, (वैश्वेने जीवनीति । वेत् + “देवता-
दिभ्यो ङीप् ॥” ४ । ६ । १२ । इति ङक् ।)

विशिष्टायास्तत्प्राप्तयनायकरीतिः । यथा,—
अन्तराष्ट्र उभयपक्षाभिलाषमोर्ध्व विरुद्धते ।
य न विप्रियः । यतिरुपपत्तिर्लौकिकस्य । यद्यु-
दयार्थोऽप्यपमिको वैशिकः । यथा,—

“काचीकलजितकोमलनाभिकामिं
पारावतधनिविचित्रितकण्ठपालिम् ।
उद्भान्तलोचनचकोरमनङ्गरञ्ज-
माश्रात्सहे कमपि चारविलासवत्याः ॥” ४ ॥

वैशिकस्तुतमस्यमाधममेदात्त्रिविधः । दयिता-
त्रमप्रकोपे अपि उपचारपरायणः उत्तमः ।
यथा,—

“चक्षुःप्राप्तसुदीप्त पद्मवदशः श्रोणारविन्द-
त्रियं
नोक्षैर्जल्पति न क्षितं वितनुते दृष्टाति वीर्यं
न वा ।

तण्योपान्तसुपेय किन्तु पुनकभाजकपोलदुतिः
कान्तः कैवलयमानतेन शिरसा सुक्ताक्षजं
गुम्फति ॥” ५ ॥

प्रियायाः प्रकोपे यः प्रकोपसहस्रं वा न
प्रकटयति चेदथा मगोभावं सृष्टाति च नधमः ।
यथा,—

“आखं यद्यपि ह्याख्यर्णितमिदं साख्येन ङीर्णं
वचो

नेत्र शोणसरोपक्षान्तिरपिरे क्षापि पथं
खीयते ।

माजयाः कटयोद्यमो न कविकारमः कुचा-
म्भोषयो-

धूपः कुन्तयधीरणीषु सुतनोः सायन्तनो
दृश्यते ॥” ६ ॥

भवकपालज्वाभूयः कामक्रीडायामहतलज्वा-
ल्यविचारोऽधमः । यथा,—

“उदयति हृदि नैव यस्या लज्जा
न च कदम्बा न च कीदृषि भौतिकेष्टः ।
यक्षुसुक्षुलकीयकीमला मां
पुनरपि तरङ्ग करेण सातयेथाः ॥” ७ ॥

साग्री चतुरः श्रुत एवास्तर्भवति । सानी यथा,
“वाल्मीकिपरायणं तथ वचो नचोपमेयं मनः
सुखा वापमिसामपास्त विनयं आनादृष्टिः
प्रस्थिते ।

प्रातर्जकविशोके परिहृतालापे विहृत्ताने
प्रायेण नियतं पतति क्षपया वामभुवो
दृश्यः ॥”

वाक्प्रेषासङ्गासमागमसुतुरः । यथयज्ञ-
यमागमो यथा,—

“तमोचटावे इन्द्रितराखे
कावे निशायास्तय निर्गतायाः ।
तटे नदीनां निकटं यजानां
घटेन शालीददि । तः सदायः ॥”

वेष्टाजलसमागमो यथा,—
“कातो वनवाचमोर् करे कमपि कुन्नेनि ।
अगारनिर्गति भागी दिग्गिष्टमगो ददौ ॥”

इति रयमल्लरी ॥
(वेदमन्त्रविनि, वि । यथा, गृह्यसूत्रके ।
१ अर्थः ।

“माधवं माधवेर्दं गतिमगम कर्मा वैशिकी
अतिश्रुति

ज्ञात्वा शुद्धप्रासादात् अपमत्ततिमिरे चक्षुधीं
चोपलभ्य ॥”

वैशिष्टं, स्त्री, (विशिष्टस्य भावः ।) विशिष्टत्वम् ।
तत्तु समस्यपदार्थः । विशिष्टधीनियामक इति
यावत् । यथा, “विशिष्टवैशिष्ट्याद्यभ्युपगम-
यादः ।” इति शिरोमणिः ॥ दण्डसंयोगवान् इति
शान्दबोधो न विशिष्टवैशिष्ट्यावगाही । खले
कपोतन्यायेनैव तत्स्वीकारात् । इति भावः ।
इति जागदीशी सामान्यलक्षणा ॥ ४ ॥
(असाधारणत्वम् । यथा, महाभारते । १३ ।
१५६ । ४१ ।

“त्रिषु लोकेषु तावच्च वैशिष्टं प्रतिपत्स्यसे ।
सुप्रियः सर्वलोकस्य भविष्यसि जगद्गन ॥”

वैशेषिकः, सू, (विशेषं वेत्ति व्यधीते वा । विशेष +
ठक् ।)

कणादसुनिहतदर्शनशास्त्रवेत्ता । तत्-
पर्यायः । औलुख्यः २ । इति हेमचन्द्रः ॥
(विशेषमधिकृत्य कृतो ग्रन्थः । विशेष + “अधि-
लत्वकृते मत्ये ॥” ४ । १ । ८७ । इति ङक् ।)

कणादसुनिहतदर्शनशास्त्रविशेषः । य तु विशेष-
पदार्थनिरूपकग्रन्थः । अस्या मतं न्यायदर्शनमत-
मुक्तम् । अत्र जगतः कारणं परमाद्युपपत्त्यन्तं
निरूपितम् ॥ ४ ॥ इह खलु निखिलप्रज्ञापन-
निर्गमप्रतिज्ञूलवेदनीयतया निखिलात्मसंवेदन-
सिद्धं दुःखं निश्चासतस्तद्वानुपायं जिज्ञासुः
परमेश्वरसाक्षात्कारसुपायमाकाङ्क्षति ।

“यदा चर्कवदाकारं वेदयन्तीह मानवाः ।
तदा शिवमविद्याय दुःखस्यान्तो भविष्यति ॥”

इत्यादिचरणनिश्चयप्रामाण्यात् । परमेश्वरस्य
शास्त्रात्कारण अवयवमगभावनाभिर्भायनीयः ।
यदाह ।

“व्यागमेनानुमानेन ध्यानाभ्यासवलेन च ।
विधा प्रकणयन् प्रज्ञां लभते योगसुतमम् ॥”

इति ॥
तत्र मननमनुमानाधीनम् । अनुमानस्य व्याप्ति-
ज्ञानाधीनम् । व्याप्तिज्ञानस्य पदार्थविवेकधा-
पेक्षम् । अतः पदार्थैवदकम् “अथातो धर्मे
व्याख्यास्यामः ॥” इत्यादिकार्षा दृश्यपक्षयो
कथमक्षेप भगवता यथस्यापि । तत्रादिकद्वया-
त्मके प्रथमेऽध्याये यमवेताशेनपदार्थकथनम-
कारि । तत्रापि प्रथमाद्विके जातिमन्निरूपणम् ।
द्वितीयाद्विके आतिविशेषयोर्निरूपणम् ।
व्याद्विकद्वयात्मके द्वितीये भूतद्विकाललक्ष्यम् ।
तत्रापि प्रथमाद्विके भूतविशेषलक्ष्यम् । द्वितीये
द्विकालप्रतिपादनम् । व्याद्विकद्वयात्मके तृतीये
जान्तान्तःकरणलक्ष्यम् । तत्राप्यात्मलक्ष्यं
प्रथमे । द्वितीये अन्तःकरणलक्ष्यम् । व्याद्विक-
द्वयसुक्ते चतुर्थे शरीरतत्त्वपयोनिविधेयम् ।
तत्रापि प्रथमे तत्त्वयोनिविधेयम् । द्वितीये
शरीरविधेयम् । व्याद्विकद्वयसुक्ते पञ्चमे वशी-
प्रतिपादनम् । तत्रापि प्रथमे शरीरगमना-
कर्तृत्वभागम् । व्याद्विकद्वयसुक्ते षष्ठे
श्रीतथ्येनिरूपणम् । तत्रापि प्रथमे दानप्रति-

ग्रहप्रतीकविकः । द्वितीये चातुराश्रयोचित-
धर्म्मनिरूपणम् । तथाविधे सप्तमे गुणसमवाय-
प्रतिपादनम् । तत्रापि प्रथमे बुद्धिनिरपेक्षगुण-
प्रतिपादनम् । द्वितीये तत्त्वामेक्षगुणप्रतिपादनं
समवायप्रतिपादनम् । अष्टमे निष्क्रियक-
सविकल्पकप्रत्यक्षप्रमाणचिन्तनम् । नवमे बुद्धि-
विशेषप्रतिपादनम् । दशमे अनुमानप्रतिपाद-
नम् । तत्र उद्देशो लक्ष्यं परीक्षा चेति
त्रिविधास्य शास्त्रस्य प्रवृत्तिः । इति वैश्वेदिक-
ग्रन्थविवरणम् ॥ १ ॥

(न्यायमते आत्मादिमतपारिभाषिकगुणः । यथा,
भाषापरिच्छेदे ।

“बुद्ध्यादिषट्कं स्वर्णान्ताः खेदः सविद्विको-
द्रवः ।

अदृष्टभावना शब्दा अमी वैश्वेदिका गुणाः ॥”
विशेष एव । “विनयादिषट्कम् ॥ ५ । ४ ।
३४ । इति स्वार्थे ठक् । असाधारणे, त्रि ।
यथा, महाभारते । ७ । ५ । १५ ।

“युगपन्नतु ते शक्या कर्तुं सर्वे पुरःसरा ।

एक एतु कर्तव्यो यस्मिन् वैश्वेदिका गुणाः ॥”
वैश्वः, पुं, (विष् + अण् ।) ब्रह्मोद्देशनातल्लौक्य-
वर्णः । (यथा, ऋग्वेदे । १० । ६ । १२ ।

“ब्राह्मणोऽस्य सुखमासीद्वाहू राजन्यः क्षतः ।
ऊरु तदस्य यद्वैश्वः पद्भ्यां शूद्रो अजायत ॥”
तत्पर्यायः । ऊरवः २ ऊरवः ३ अर्थः ४

भूमिभूक् ५ विद् ६ । इत्यमरः ॥ द्विजः ७ ।
इति जटाधरः ॥ भूमिजोवी ८ । इति शब्द-
रत्नावली । यवकर्त्ता ९ वार्तिकः १० वयिकः

११ पयिकः १२ । इति राजनिर्घण्टः ॥ ब्रह्म-
हृषि अस्य संज्ञा ऊर्ध्वयमः । शास्त्रलक्ष्मीपे
वसुध्वरः । कुशहृषि अभियुक्तः । क्रौञ्चहृषि

द्रविणः । शाकहृषि दानवतः । पुष्करहृषि
सर्वे एकवर्णाः । इति भागवतमतम् । अस्य
शास्त्रनिरूपितधर्म्मास्तयः । अध्ययनम् १ यज-

नम् २ दानम् ३ । चतस्रो गौविकाः । कषिः १
गोरक्षयम् २ वाणिज्यम् ३ कुशीदम् ४ ।
अस्त्राश्रमास्त्रवः । ब्रह्मचर्यम् १ गार्हस्थ्याम् २

षानप्रस्थम् ३ । तस्य लक्षणादियथा,—
“विश्रवाणु पशुभ्यश्च ह्यावादानरुचिः शुचिः ।
वेदाध्ययनसम्पन्नः स वैश्व इति संज्ञितः ॥

वैश्वस्य च प्रवक्ष्यामि यो धर्म्मो वेदसम्मतः ।
दानमध्ययनं शौचं यज्ञश्च धनसंचयः ॥
पालयेच्च मन्त्रं वैश्वः पितृवर्द्धनमर्जयन् ।

विकर्म्म तद्भवेदन्त्यु कर्म्म यत् स समाचरेत् ॥
रक्षया स हि तेषां वै महत् सुखमवाप्नुयात् ।
प्रजापतिर्हि वैश्वाय रुद्रा परिहृदे प्रजाः ॥

त्राक्षरोभ्यश्च राज्ञो च सन्वाः परिहृदे प्रजाः ।
तस्य हविं प्रवक्ष्यामि यच्च तस्योपचीवनम् ॥
यस्मात्तेषां पिबेद्दुष्टं शताच्च सिधुर्न भवेत् ।

जन्मान्न सप्तमं भागं तथा शृङ्गेकलचुरे ॥
अस्यानां सर्वप्रीजानि स्यान्नां वसुध्वरी भूतिः ।
स च वैश्वस्य कामः स्नानं रुचिं प्रयनिति ॥

वैश्वे रक्षति नाशेन रक्षितव्याः कथञ्चन ॥”

इति पाद्मे स्वर्गखले वर्णविभागः २६ अ० ॥
अन्वयः ।

“दानमध्ययनं यज्ञो धर्म्मः चत्त्रियवैश्वयोः ।

दण्डस्तथा चत्त्रियस्य कषिर्वैश्वस्य प्रस्यते ॥

स्थानमैर्न्न चत्त्रियाणां संग्रामेज्वपलायिनाम् ।

वैश्वानां सार्वतं स्थानं स्वधर्म्ममनुवर्त्तताम् ॥”

इति गारुडे ४६ अध्यायः ॥

(वैश्वसम्बन्धिनि, त्रि । यथा, महाभारते ।

१२ । ६२ । ४ ।

“चाक्ष्णाणि वैश्वानि च सेवमानः

शौद्राणि कर्म्माणि च ब्राह्मणः सन् ।

अस्मिन्नोक्ते निन्दितो मन्दचेताः

परे च लोके निरयं प्रयाति ॥”)

वैश्वान, स्त्री, (वैश्व + टाप् ।) वैश्वानातिस्त्री ।

तत्पर्यायः । अर्थ्याणी २ अर्थ्या ३ । इति जटा-

धरः ॥ (यथा, मग्नौ । ८ । ३२२ ।

“वैश्वस्ये चत्त्रियां गुप्तां वैश्वानं वा चत्त्रियो

ब्रजेत् ॥”)

वैश्ववणः, पुं, (विश्ववणस्यापत्यम् । “श्रिवादिभ्यो-

ठ्ण् ।” ४ । १ । १२२ । इति अण् ।) कुवेरः ।

इत्यमरः ॥ (यथा, महाभारते । २ । १०२ ।

“तपसा निर्मिता राजन् स्वयं वैश्ववणेन

वा ॥”

श्रिवः । यथा, महाभारते । १३ । १७ । १०३ ।

“धन्वन्तरिर्धूमकेतुः खन्दो वैश्ववणस्तथा ॥”)

वैश्ववणालयः, पुं, (वैश्ववणस्यालयः ।) वटवृक्षः ।

इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, देवोभागवते । ७ ।

३० । ८१ ।

“अश्वतो वन्दनीया तु निधिवैश्ववणालये ॥”)

कुवेरपुरी च ॥

वैश्ववणावासः, पुं, (वैश्ववणस्यावासः ।) वट-

वृक्षः । इति जटाधरः ॥ कुवेरवृक्षश्च ॥

वैश्ववणोदयः, पुं, (वैश्ववणस्योदयो यस्मिन् ।)

वटवृक्षः । इति रत्नमाला ॥

वैश्वदेवः, पुं, (विश्वदेवस्यायम् । विश्वदेव + अण् ।)

विश्वदेवसम्बन्धिनीमादिः । यथा,—

ब्रह्मोवाच ।

“वैश्वदेवं प्रवक्ष्यामि होमनयनसुतसम् ।

पर्युक्षयमग्निं पर्युक्ष्य । क्रयादसग्निं प्रहिणोमि

दूरं यमराज्यं गच्छतु रिप्रवाहः । इहैवाय-

मितरो जातवेदा देवेभ्यो हव्यं पशतु प्रजानन् ।

ॐ यावक वैश्वानर इदमाचनम् । अवनो गर्भ-

संस्कृतः तेजोरूपो महाब्रह्मसहस्रार्त्तस्त्रिषु

वैश्वानरं प्रतिबोधयामि । वैश्वानरोऽत्र उभयं

प्रायातु परावतः । अग्निर्नः सुण्णतीरुपष्टे

दिवि पृथोऽग्निः पृथिक् पृथो विश्वा ओषधी-

राविवेश । वैश्वानरः सहसा पृथोऽग्निः स

वोऽग्निः खं दिवा सर्वस्मात्तु नक्तं ॐ प्रजापतये

खाहा । सोमाय खाहा । दृष्टव्यतये खाहा ।

अयोमोमांभ्यां खाहा । इन्द्राग्नीभ्यां खाहा ।

दावाष्टविवीभ्यां खाहा । यन्मतरये खाहा ।

इन्द्राय खाहा । विश्वेभ्यो देवेभ्यः खाहा ।

भूः खाहा । भुवः खाहा । खः खाहा । भूर्भुव

खः खाहा । देवकृतस्यैनसोऽवयजनमसि

खाहा । मनुष्यकृतस्यैनसोऽवयजनमसि खाहा ।

पितृकृतस्यैनसोऽवयजनमसि खाहा । आत्म-

कृतस्यैनसोऽवयजनमसि खाहा । एनस एनसो-

ऽवयजनमसि खाहा । यच्चाह मे विद्वांस्त्वकार

यच्चाविद्वांस्तस्य सर्वस्यैनसोऽवयजनमसि

खाहा । अग्नये स्त्रिष्टुक्ते खाहा । सव्याय

खाहा । प्रजापतये खाहा । वनस्पतये खाहा ।

अङ्गाः खाहा । ओषधिवनस्पतिभ्यः खाहा ।

रुद्राय खाहा । देहदेवताभ्यः खाहा । वास्तु-

देवताभ्यः खाहा । इन्द्राय खाहा । इन्द्र-

पुरयेभ्यः खाहा । यमाय खाहा । यमपुरयेभ्यः

खाहा । वरुणाय खाहा । वरुणपुरयेभ्यः

खाहा । सोमाय खाहा । सोमपुरयेभ्यः

खाहा । ब्रह्मणे खाहा । ब्रह्मपुरयेभ्यः खाहा ।

विश्वेभ्यो देवेभ्यः खाहा । सर्वेभ्यो भूतेभ्यः

खाहा । दिवाराक्षिभ्यः खाहा । रक्षोभ्यः

खाहा । स्रधा पितृभ्यः खाहा । ये भूताः

प्रचरन्ति दिवा चरन्ति दिवाचरमिच्छन्तो

भुवनस्य मध्ये तेभ्यो बलिं पुष्टिकामो ददामि ।

मयि पुष्टिं पुष्टिपतिर्हदातु । अच्चाष्टाक्षपतित-

दायसेभ्यः ।” इति गारुडे वैश्वदेवविधिः २१६

अध्यायः ॥ १ ॥ तस्य प्रयोगो यथा । पूर्वामि-

सुखः शुचिरुपवीतो कुशश्चक्षुः कुशासनोपविष्टः

कर्त्ता पृताक्तं दुग्धाक्तं तैलाक्तं जलाक्तं अन्नं

आसान्नं वा फलं जलं वा जुहुयात् । यथा जले

ॐ भूः खाहा । ॐ भुवः खाहा । ॐ खः

खाहा । ॐ भूर्भुवः खः खाहा । ॐ देव-

कृतस्यैनसोऽवयजनमसि खाहा । ॐ पितृ-

कृतस्यैनसोऽवयजनमसि खाहा । ॐ मनुष्य-

कृतस्यैनसोऽवयजनमसि खाहा । ॐ आत्म-

कृतस्यैनसोऽवयजनमसि खाहा । ॐ यद्विवा

च गत्तश्चैनश्चक्षुः तस्यावयजनमसि खाहा ।

ॐ यत्तु स्वपन्नाच्च जाग्रतस्यैनश्चक्षुः तस्याव-

यजनमसि खाहा । ॐ यद्विद्वांस्त्वाविद्वांस्त-

स्यैनश्चक्षुः तस्यावयजनमसि खाहा । ॐ एनसः

एनसोऽवयजनमसि खाहा । ॐ अग्नये स्त्रिष्टि-

क्ते खाहा । इत्यनेन जुहुतात् । इति वैश्व-

देवकर्म्म । इत्याहुकप्रयोगतत्त्वम् ॥

(विश्वदेव एव । स्वार्थे अण् । गणदेवताविशेषः ।

बन्धुभिरुक्तविवादस्यैव वैश्वदेवकोकप्राप्तिः ।

यथा, मग्नौ । ४ । १८३ ।

“यामयोऽश्वरसां लोके वैश्वदेवस्य वान्तवाः ।

सम्बन्धिनी त्वपां लोके पृथिक्पां माहमातुजौ ॥”

विश्वदेवसम्बन्धिनि, त्रि । यथा, महाभारते

१२ । ३०१ । ८ ।

“आनुरान् विषयान् ज्ञात्वा वैश्वदेवांस्तथैव

च ॥”)

वैश्वानरः, पुं, (विश्वानासौ नरश्चेति । “नरे

चंज्ञायाम् ॥” ६ । ३ । १२६ । इति दीर्घः । ततो-

विश्वानर एव। स्वार्थे अण्। यदा, “विश्वान्
नरान् इतो लोकात् लोकान्तरं नयति। इद-
मर्थेन विश्वानराणां नेष्टत्वेन सम्यचन्ते वा
कर्मार्थप्रयोजत्वेन सम्पादिनोऽस्य वैश्वानरः।
‘अन्येषामपि दृश्यते।’ ६। ३। १३७। इति
दीर्घः। अपि वा विश्वान् चान्तू अरः। अ-
गतौ इत्यस्य ह्यन्द्सत्वात् प्रदायच् उपपदविभ-
क्तेश्चालुक्। सन्वाणि भूतानि अरः प्रत्यतः
प्रतिगतः प्रविष्टति विश्वानरः प्राणः। तेन
चान्यमानत्वात् तस्यापत्यं वैश्वानरः।” इति
निघण्टुटीकायां देवराजयन्त्रा ॥५॥१॥ अग्निः।
(यथा, गीतायाम्। १५। १४।

“अहं वैश्वानरो भूत्वा प्राणिनां देहमाश्रितः।
प्राणापानसमायुक्तः पचात्यन्नं चतुर्विधम्।”
चित्रकट्टचः। इत्यमरः। अयेस्तन्नामकारणं
यथा,—

“तथापि दक्षि वो रूपे दे द्वे प्रत्येकशोऽधुना।
भूतकार्येष्वभूतेन देवलोके तु स्मृतिना।
तिष्ठध्वमपि कालान्ते गयं त्वाविशतु हुनम्।
शरीराणि पुनर्नैवं कर्तव्योऽहमिति कश्चित्।
स्मृतिनाश्च तथा तुभ्यं दक्षि नामानि वोऽधुना।
अपि वैश्वानरो नाम प्राणापानौ तथाश्विनौ।
भविष्यति तथा गौरी हिमशैलमुता तथा।
पृथिव्यादिगणस्त्रिषु गणवक्त्रो भविष्यति।
शरीरघातवस्त्रिते गानाभूतानि यव तु।
अहङ्काररक्षाया स्तब्धः कार्तिकेयो भविष्यति।”
इति वाराहे वादित्रेतायां महातपोपाख्यान-
नामाध्यायः।

वैश्वी, स्त्री, उत्तराषाढानक्षत्रम्। इति ह्रस्वचन्द्रः।
वैश्व्यं, स्त्री, (विपम + भावे ण्यन् ।) विपमत्वम्।
विपमशब्दात् भावे ण्यप्रत्ययेन निष्पन्नम्।
(गतोन्नतत्वम्। यथा, महाभारते। १२।
५६। ११४।

“समतां वसुधायाश्च च सन्यगुदपादयत्।
वैश्व्यं हि परं भूमेरासीदिति च नः श्रुतम्।”
तारतम्यम्। यथा, महाभारते। ३। २०। २१।
“महच्च फलवैश्व्यं दृश्यते कर्मसन्धिषु।”
दुःखम्। यथा, तत्रैव। ३। ६१। २०।
“वैश्व्यं परमं प्राप्नो दुःखितो गतचेनतः।
भर्ता तेऽहं निदायेदं वचनं हितमात्मनः।”

वैश्विकः, वि, विषयसम्बन्धी। विषयशब्दात् णिक-
प्रत्ययेन निष्पन्नः। (यथा, साहित्यदर्पणे। ३।
२४०।

“यस्यास्मिन् सुखाभावोऽप्युक्तस्तस्य वैश्विक-
सुखपरत्वात् (धरोषः।)”

वैष्टतं, स्त्री, दोमभक्तः। इति हेमचन्द्रः।

वैष्टं, स्त्री, (विश + भूमिगमिनमिदं निविश्यामीति
उत्पत्तिः।) उणा० ४। १५६। इति -इन्
उत्पत्तिः। पिष्टपम्। इत्युणादिकोपः। सौः।

पाणुः। विष्णुः। इति संक्षिप्तपरायोगादित्तिः।

वैष्णवं, स्त्री, (विष्णोरिदम्। विष्णु + ण्यन्।)

दोमभक्तः। इति शब्दरत्नावली। (महापुराण-

विशेषः। यथा, देवीभागवते। ३। १। ८।
“त्रयोविंशतिषाहसं वैष्णवं परमाद्भुतम्।”
विष्णुसम्बन्धिनि, त्रि। (यथा, रघुः। १२। १५।
“गां गतस्य तव धाम वैष्णवं
कोपितो ह्यसि मया दिदृक्षुणा।”)

वैष्णवः, पुं, (विष्णुर्देवता यस्य। अण्।) विष्णु-
मन्त्रोपासकः। विष्णुभक्तः। तत्पर्यायः। काण्यः
२ हारः ३। तस्य लक्षणं यथा,—

“शहीतविष्णुदीक्षाको विष्णुसेवापरी नरः।
वैष्णवश्चात्र संयास्यः स्कान्दाद्युक्तानुसारतः।”
तथा च स्कान्दे।

“परमापदमापन्नो हर्षे वा ससुपस्थिते।
नेकादर्शोऽत्येक्ष्यस्तु यस्य हीक्षास्ति वैष्णवी।
समात्मा सर्वजीवेशु निजाचारादविभुतः।

विष्णुर्गिताखिलाचारः स हि वैष्णव उच्यते।”
इति श्रीहरिभक्तिविलासे १२ विलासः। ॥ ३॥

अथ श्रीवैष्णवनिन्दादिदोषः। स्कान्दे मार्कण्डेय-
भगीरथसंवादे।

“यो हि भागवतं लोकसुपदार्थं शृणोति नः।
करोति तस्य नश्रान्ति अर्थधर्मयशःसुताः।” ॥ ६॥

अथ वैष्णवसमागमविधिः। तेजोद्विषयपञ्च-
रात्रे।

“वैष्णवो वैष्णवं दृष्ट्वा दृष्टवत् प्रणमेद्भुवि।
उभयोरन्तरा विष्णुः शशचक्रगदाधरः।” ॥ ६॥

अथ वैष्णवसम्मानननियता। स्कान्दे श्रीमार्क-
ण्डेयभगीरथसंवादे।

“दृष्ट्वा भागवतं दूरात् संसुखे यो न याति हि।
न शृणाति हरिस्तस्य पूर्णं दादश्वार्थकीम्।”

अथ वैष्णवस्तुतिः। स्कान्दे।

“घन्योऽहं कृतकलोऽहं यद्ययं यद्यमागताः।
दुर्लभं दर्शनं नूनं वैष्णवानां यथा हरिः।” ॥ ३॥

अथ वैष्णवाभिगमनमाहात्म्यम्। स्कान्दे
श्रीमार्कण्डेयभगीरथसंवादे।

“संसुखं व्रजमानस्य वैष्णवानां नराधिप।
पदे पदे यत्तु फलं प्राहुः पौराणिका द्विजाः।”

अथ वैष्णवस्तुतिमाहात्म्यम्। तत्रैव।
“प्रत्यक्षं वा परोक्षं वा यः प्रशंसति वैष्णवम्।
व्रजस्था मदायः क्षीयो गुरुगामी सदा वृणाम्।

सुच्यते पातकात् सद्यो विष्णुराह शृणोति नः।” ॥ ३॥
अथ वैष्णवसम्माननमाहात्म्यम्। तत्रैवाष्टत-
सारोद्गारे।

“अह्वया दत्तमन्त्रस्य वैष्णवाभिष्टु जीर्यति।
तदन्नं मेघया तुल्यं भवति च दिने दिने।” ॥ ३॥

अथ वैष्णवश्राद्धमाहात्म्यम्। स्कान्दे श्रीनक्ष-
त्रारक्षसंवादे।

“वैष्णवानि च शास्त्राणि ये श्रवन्ति पठन्ति वा
धन्यास्ते मागवा सोके तेषां ह्यण्यः प्रसीदति।”

इति न श्रीहरिभक्तिविलासे १० विलासः।
तस्य लक्षणमाहात्म्यादि यथा,—

“फलमन्यागरहिता विष्णुभक्ताश्च वैष्णवाः।
सुगोतिभक्तिकामास्ते सर्वदा सर्वकर्मसु।

गुरुवक्त्रादिष्णुमनो यस्य कर्मे प्रवेक्षति।
जीवन्मुक्तं वैष्णवमन्तं वेदाः सर्वे वदन्ति च।
गुरुपाणां शतं पूर्वं पेटकश्च शतं परम्।
मातामहस्य च शतं मातरं मातृमातरम्।
भगिनीं भ्रातरश्चैव भागिनेयश्च मातुलम्।
श्वश्रुश्च श्वशुरश्चैव गुरुपत्नीं गुरोः सुतम्।
गुरुश्च ज्ञानदातारं मित्रश्च सहचारिणम्।
भृत्यं शिष्यं तथा चेट्टीं प्रजाः स्वाश्रमसन्निधौ।
उदरेदात्मना सार्द्धं मन्त्रग्रहणमाचरेत्।
मन्त्रग्रहणमात्रेण जीवन्मुक्तो भवेन्नरः।
तस्य संश्रममात्रेण पूतं तीर्थं भारतम्।
तस्यैव पादरजसा सद्यः पूता वसुधरा।
पादोदकश्रुतं स्थानं तीर्थमेव भवेत् पुत्रम्।”
इति ब्रह्मवैवर्ते प्रश्नतिथ्युखे ८ अध्यायः। ॥ ३॥
अपि च।

श्रीशिव उवाच।

“शिवमस्तु च साधूनां वैष्णवानां सनामिह।
अवैष्णवानाममनामशिवश्च पदे पदे।

इहाति वैष्णवेभ्यश्च यो दुःखं स्मृतिर्नो जनः।
श्रीकृष्णस्य च संघर्षा विव्रस्तस्य पदे पदे।

अवैष्णवानां हृदयं न हि शुद्धं सदा मलम्।
श्रीकृष्णमन्त्रस्मरणं मनोनेमिस्तत्कारणम्।

भिरुते हृदयग्रन्थिश्चिह्नयन्ते सर्वसंश्रयाः।
विष्णुमन्त्रोपासनया शीयते कर्म वै वृणाम्।

ये ब्राह्मणा वैष्णवाश्च स्वतन्त्राः परमं पदम्।
यान्त्यन्योपासकाश्चान्यैः सार्द्धं च प्रकृतेर्लये।

वर्णानां ब्राह्मणाः श्रेष्ठाः साधवो वैष्णवा यदि।
विष्णुमन्त्रविष्टीनेभ्यो द्विजेभ्यः श्वपचो वरः।

परिपक्वाश्चाविपक्वा वैष्णवाः साधवश्च ते।
सन्ततं पतितान्श्वेव विष्णुचक्रं सुदर्शनम्।

यथा वन्द्यौ शुक्लदण्डं भस्मीभूतं भविष्यति।
तथा पापं वैष्णवेषु तेजस्विषु हुताश्रनात्।

गुरुवक्त्रादिष्णुमन्त्रो यस्य कर्मे प्रवेक्षति।
तं वैष्णवं महापूतं प्रवदन्ति मनीषिणः।

प्रशंसितं पिष्टणाश्च शतं मातामहस्य च
खसोदरांश्च जननीसुहृदस्त्येव वैष्णवाः।

गवायां पिष्टदानेन पिष्टदाः पिष्टभोजिनम्।
समुदरन्ति पुत्राश्च वैष्णवाश्च शतं शतम्।

मन्त्रग्रहणमात्रेण जीवन्मुक्तो भवेन्नरः।
यमस्तस्मात्सहाभीतो वेनतेयादयधोरणः।

निष्पुण्यस्तैव तीर्थानि गङ्गादीनि च भारते।
कृष्णमन्त्रोपासकाश्च सार्धमात्रेण वाक्पते।

पापानि पापिनां तीर्थे यावन्ति प्रभवन्ति च।
नश्रान्ति तानि सर्वान्नि वैष्णवसार्धमाचरेत्।

कृष्णमन्त्रोपासकानां रजसा पादपद्मयोः।
सद्यो मुक्ता पातकेभ्यो हृष्टा पूता वसुधरा।

वायुश्च वरुणो बह्विः सूर्यः सर्वं पुनानि च।
एते पूता वैष्णवानां सार्धमात्रेण लीनया।

अहं नष्टा च शेषश्च साक्षी धर्मश्च कर्मणाम्।
एते हृष्टाश्च वाञ्छन्ति वैष्णवानां समागमम्।

एवं कर्मागुसारेण सर्वेणां भारते भवेत्।
न भवेत्तद्वैष्णवे च सिद्धिपान्ति यथाहुरन्।

इति तेषां कर्मे पूर्वं भक्तानां भक्तपद्मजः।

[illegible]

मुद्गानश्च प्रधानश्च अभ्यक्तशिरसस्तथा ।
 भिक्षादधारितं चैव रमन्तं जलमध्यगम् ॥
 कृताभिवादनो यो न कुण्यात् प्रत्यभिवादनम् ।
 नाभिवाद्यः स विज्ञेयो यथा शूद्रस्तथैव सः ॥^{१०}
 मार्कण्डेयपुराणे महालसालकचंवादे ।
 “वासवप्रतापमनृतं वाक्पातस्यैव वर्णयेत् ।
 जलसंस्कारमसहादममनुत्सेवाय पुत्रक ॥
 केशप्रसाधनादर्शदर्शनं दन्तधावनम् ।
 पूषाह्य एव काव्याणि देवतानाञ्च तर्पणम् ॥
 उदक्वादर्शनं स्पर्शं वर्जितुं सभावनं तथा ।
 न चाभीष्टं शिरःस्नानं कुण्याभिष्कारयं नरः ॥
 शिरःस्नातश्च तैलेन नाग्नं क्षिपिदपि शृजेत् ।
 पन्था देवो प्राज्ञगार्गा राज्ञो दुःस्वातुरस्य च ॥
 विद्याधिकस्य गुल्मिण्या भारानस्य मर्होयवः ।
 स्कन्धान्यवधिरासाञ्च सत्तस्योन्मत्तकस्य च ॥
 मुंश्चन्याः कृतवैरस्य वातस्य पतितस्य च ।
 उपानहस्यमान्यानि धृतान्यन्यैर्न धारयेत् ॥
 उपवीतमङ्गहारं करकञ्चैव वर्णयेत् ।
 न चित्रबाहुवकुल्य प्राञ्जलिष्ठितुं कदाचन ॥
 न चापि विधिषेत् पादौ वासवी न च धून्येत् ।
 मूर्तयोन्मत्तसन्निहो विरूपान् मायिनस्तथा ॥
 न्यूनाङ्गानधर्माश्चैव गोपशसेत् दूषयेत् ।
 परस्य हस्यं नोदयच्छेत् शिष्यार्थं पुत्रशिष्ययोः ॥
 नागुलेपनमाद्यादस्नातः स्नातकी क्षिपेत् ।
 न चापि रक्तवाचाः स्थापित्रवासधरोऽपि वा ॥
 चतुरकर्माणि चाग्ने च स्त्रीसन्निगे च पुत्रक ।
 स्थायीत तैलवान् प्राञ्जः कटभूमितुषेय च ।
 सुगणप्लवममिष विष्टयाम् विचक्षणः ॥^{११}
 कटर्चामं शङ्खानम् ।
 “वाचसीत घण्टां नां पदं नाञ्जलिना
 पिमेत् ॥”^{१२}
 धयन्तीं पिबन्तीम् ।
 “श्रीवकापेषु घर्त्तेतु सुतथ्यस्मिन् वा पुनः ।
 न पिबन्तेत श्रीचार्थं न सुखिनाननं घमेत् ॥
 विधुयो मषिकाद्याश्च दुष्टसङ्गादशोभिषः ।
 जवाच्यौ सुखतो मेधौ न गोर्वन्तुसस्य पानगम् ॥
 सातुः प्रयवने मेधं शकुनिः मज्जपातने ।
 उदक्वाशीचिजलाश्च सूतिकात्यापसापिनः ।
 शूद्रा स्थायीत श्रीचार्थं तथैव गृह्णतारियः ॥
 शारं च द्वास्त्रि सक्तेः स्नातः सुध्यति मानवः ।
 स्थाप्यैव तु निःस्त्रेहं गामालभ्याकैमीषा वा ॥
 न चासपेत् न च न द्विष्टं वीरशीर्षां तथा स्त्रियम् ॥
 देवतानिपिषत्क्वाप्ययज्ञविहादिमिन्दकेः ।
 कृता नु घर्त्तनाकार्यं शुद्धिदकांवालीकनात् ।
 स्थाप्योदर तपोदण्डामनन्धशान्द पतितं घटम् ।
 विधग्निं सतिष्ठाप्य विद्वान्यापसापिनः ॥
 स्थाप्यमिन्तुलाश्चैव घरादारदस्ता ये ।
 रतदेष्ट पि कर्त्तव्यं प्राज्ञैः श्रीघनसाधनः ॥”^{१३}
 लिख ।
 “मभाणि कुन्तलो नातना शुश्रूषामात इष्टक ।
 मन् रत्नेषममष्ट्रेन गृह्ण कोज्यं महापदे ॥”^{१४}
 भविष्योपदे कौत्स्यदुर्गिरसंवादे ।

“उपपद्यते न वे पूर्वो हिजाः स्वर्गा न पश्चि-
माम् ।
स्वर्गात्तान् धार्मिको राजा शूद्रकर्म्मणि योज-
येत् ॥
दूरादावस्थान्मूर्धं दूरात् पादावस्थानम् ।
उच्छिष्टोत्सर्जनं भूय वदा कान्यं हितेयिया ॥
उच्छिष्टो न स्पृष्टेच्छीर्षे सर्वे प्राणाक्षदाश्रयाः ।
क्षिप्रयज्ञान् प्रहारांश्च शिरस्तेतानि वर्णयेत् ॥
न पाणिभ्यास्तुभाभ्यान्तु कक्ष्याष्णातु वै शिरः ॥”
किञ्च ।
“सुवाविर्नो मुग्धिष्णीश्च वृत्तं वातातुरौ तया ।
भोजयेत् संस्तुताग्नेन प्रथमं चरमं गृही ॥
बाधं च केवर्णं सुहृत्ते बह्वे गोवाहनादिने ।
यो सुहृत्ते पाण्डवश्रेष्ठ प्रेक्षतामप्रदाय च ।
वर्जयेद्द्विष्टं शत्रुश्च राजौ धानाश्च वायरे ॥”
किञ्च ।
“सज्जस्य नापकर्षेत न परिघारयेत् च ।
गृहे पारावता धन्याः शुकाश्च सहकारिकाः ॥”
कौर्मिं व्यासगीतायाम् ।
“लघं वा यदि वा श्राकं शलं वा जलमेव वा ।
परस्यापहरन् चान्तुर्नरकं प्रतिपद्यते ॥
न राज्ञः प्रतिगृहीयाद्म शूद्रात् पतितादपि ।
नान्यस्माद्वाचकत्वश्च निन्दिताहर्ण्येदुग्धः ॥
नित्यं याचनको न स्यात् पुनस्तत्रैव याचयेत् ।
प्रागानपहरत्येव याचकस्तस्य दुर्मतिः ॥
न देवद्रव्यहारी स्याद्विशेषेण द्विजोत्तमाः ।
गणस्त्वस्य नापहरेदापद्यपि कदाचन ॥
न पित्रं विषमिताष्टुर्गणस्त्वं विषयस्यते ।
देवत्वं वापि यज्ञेन वदा परिहरेत्ततः ॥
न घर्मस्यापदेशेन पापं कृत्वा व्रतं चरेत् ।
व्रतेन पापं प्रपद्यात् कृष्णं स्त्रीशूद्रदम्भानम् ॥
प्रेष्येष्ट चेहृषो विप्रो गर्ह्येत प्रजापादिभिः ।
देवद्रोहाद्गुणद्रोहः कौटिकोद्विगुणाधिकः ।
आनापवातो नास्तिक्वं तस्मान् कौटिगुणा-
धिकम् ॥” ॥ ॥
किञ्च ।
“हिमवद्भिन्दयोर्मध्ये पूर्वमक्षिणयोः शुभम् ।
सुखा असदसौर्द्वेष्टां नागश्च निवसेद्भिजः ।
छन्दो वा यत्र चरति शमी तत्रां खभावसतः ।
पुण्याश्च विष्णुता नव्यस्तत्र वा निपसेद्भिजः ॥
पर्वतकोशातदीकृतं वर्णयित्वा पिबोत्तमाः ॥”
किञ्च ।
“अग्निना भस्मना चैव मालिनीं विप्रैरगतः ।
हारेण स्तम्भमार्गेण यजुभिः पशुक्षिप्रिमिलिते ॥
परस्तेने चरन्तीं मां न चापचोत शत्रुपितृ ॥
न स्पृष्टेपरिषरं वा नेष्टवार्त्तं न चाभिरुक् ॥
परन्तो अग्नेहिदाम् अग्निर्न वा कनपय ॥
नित्यं पश्यन् न मृधाप्रसवादि विविदिर्विदुः ॥
न देवदुर्गप्रियायां दीपमानस्तु नारभेत् ।
निन्दयेदयो सुहृन् देवान् वेदं वा जीवहर्षवन् ॥
कश्यपोद्विषत्तं कार्यं रौरवे प्रणये वदा ।
तप्तोमागीठ निन्दतां न मयात् किद्विदुः ॥”

कार्त्तौ प्रिधाद्य गन्तयं न चैनमवशोकयेत् ।
 वज्रं येदं वै रक्षस्वष्ट परेषां गृध्रयेद्वुधः ॥
 विवाहं स्वयनैः सार्त्तं न कुम्भाद्वै कदाचन ।
 न पापं पापिनां ब्रूयाद्पापं वा द्विलोत्तमाः ॥
 नेन्द्रेतोदन्तमादित्यं शशिनं चानिमित्ततः ।
 नागं यान्तं न वारिस्थं नोपख्यं न मध्यगम् ॥
 तिरोहितं वाससा वा न दृशान्तरगाभिनम् ।
 नग्रां स्त्रियं पुमांसं वा पुरीथं नृधमेव वा ॥
 पतितचक्राष्टालातुच्छिष्टाभ्रावशोकयेत् ।
 न युक्तयन्यनाङ्गां वा नोन्मत्तं नचमेव वा ॥
 एतुश्च भोजने पत्नीं नैनामीक्षित मेष्टतीम् ।
 चतुर्न्तीं कृन्तमायां वा नाचनस्थां यथासुखम् ॥
 नोदन्ते जालनो रूपं न कुलं नृभमेव वा ।
 न नृदाय मतिं दद्यात् क्षयरं पापयं दधि ॥
 नोच्छिद्यं वा द्रुतमधु न च क्षण्णाचिनं द्रविः ।
 न कुम्भात् कस्यचित् पीडां सुतं शिष्यश्च ताड-
 येत् ॥

नात्मानमवमन्यते हेन्यं यत्नेन वर्णयेत् ।
 न च शिष्यान् सत् कुम्भाभात्मानं शंसयेद्बुधः ।
 न नद्यान् नदीं ज्ञयात् पर्वतेषु न पर्वतम् ।
 व्यापसेत्तेन नैवापि यस्त्वचेत् सद्यवाधिगम् ॥
 शरीरोऽभ्यज्ञावशिष्टेन तेजोनाम्नं न लेपयेत् ।
 रोमाणि च रक्षस्यानि खानि खानि च न
 भाषेत् ॥

न पानिपादवाङ्मनश्चापदानि समाश्रयेत् ।
 नाभिद्विग्याज्जलं पद्मं पाणिना न कदाचन ॥
 न घातयेद्विद्वद्भिरः कृताणि न प्रयेग य ।
 न तिरस्कृत्य भयं शिष्टैर्भयैश्च प्रदासनम् ॥
 गोक्षेत्रे भक्षयेद्भक्ष्यान् गान्धर्वयेद्विद्वदपि ।
 गार्हः क्षौद्रं धायेत् स्त्रीभिर्द्धां न पापरेत् ॥
 न दूतैर्न तलोमानि द्विग्यात् स्नानं न बोधयेत् ।
 न बालान्तपसाधयेत् प्रेतयूनं विवर्णयेत् ॥
 नैवः सृज्यात् नृत्यगृहे स्वयं गोपानशौ चयेत् ।
 नाकाराष्टा गिष्टं च नानुभ्यां नदीं तरेत् ॥
 न पादक्षालनं कुप्यात् पादौ नैव कदाचन ।
 नास्त्रौ प्रतापयेत् पादौ न कांश्चि धावयेद्वपुषः ॥
 नाभिप्रतादयेद्देवान् प्राश्वयान् गामघाति वा ।
 न हृयेत् पानिनींश्चो विप्रगोमाश्रया-
 नान् ॥

न चैवाग्रं पदं वापि न द्वयप्रतिमां श्रुत्वा ।
 नोभयैरद्वयमन्तरं खगन्तो वा व्यथितेन ।
 सैवं शृण्वं नैवं दिव्याभापुसं क्षीयन्तुत्यजेत् ।
 न वाग्निं लक्ष्म्येष्टीमान् नोपदधापद्यः कथित् ।
 न नैवं पादतः प्रयात् तिलमर्धं निधिं त्यजेत् ।
 न भूधमन्योऽहं नाप्यनीताशुचिः कथित् ।
 यन्मो न प्रथिपदमिं वाग्निः प्रथमवैजयो ।
 ननुभारजगति वा न श्रयं नावधेत् पदम् ।
 अथममम पश्यं वा पिच्छं न प्रमोचयेत् ।
 दृक्प्रकाशोऽहं ह्यसिं सीमानां वा त्यजेत् नृप ।
 न भिन्नायुः पञ्चममं यतोऽपि कदाचन ।
 प्रत्यक्षं पश्यन् द्वाभ्याम् प्रविष्टो न न
 योषयेत् ।

कारयित्वा स्वर्गमायि खाखुन् विद्वान् न
वक्षयेत् ।
वद्विर्गन्वच्च द्वादशप्रदेशेषु विवर्णयेत् ॥
नैकक्षरेत् चर्मा विप्रः समवायस्य वक्षयेत् ।
न दीजयेदा वक्ष्ये न देवायतने ज्ञयेत् ।
नाग्निगोत्राक्षणादीनामन्तरेण व्रजेत् कश्चित् ।
नाक्रामेत् कामतश्चायां ब्राह्मणानां गवामपि ॥
खान्तु नाक्रामयेच्छायां पतिताद्यैर्नरोत्तिभिः ।
वज्रयेन्मार्जनीरेखं वक्ष्यन्मघटोदकम् ॥
नाञ्जीयात् प्रयसा तर्कं न बीजान्तुपवीषयेत् ॥
विषतुःचायास्य गोचीरमौहं वा गिहंशस्य च ।
प्याविकं सन्निनीचीरमपेयं मगुरन्नवीत् ॥
हृत्कारमथायं वा भिर्घां वा शक्तितो द्विजः ।
दृष्टादक्षिणये गितं बुध्येत परमेश्वरम् ॥
भिद्यामाहुर्गुह्यतात्रमथं तक्षाप्तुर्गुणम् ।
पुष्कलं हृत्कारन्तु तप्तुर्गुणमिष्यते ॥”
मार्जयेत् ।

“भोक्षनं हन्तकारं वा व्ययं भिक्षानयापि वा ।
 व्यदत्त्वा तु न भोक्तव्यं यथा विभवमालनः ॥”^१
 काशीखण्डे ।
 “ने वोक्तव्यनेऽश्रीयाम्नामौ वत्सशुचि क्षिपेत् ॥
 श्राद्धं दात्वा परश्राद्धे योऽश्रीयात् ज्ञानवर्जितः ।
 दातुः श्राद्धफलं नास्ति भोक्ता किञ्चिदप्यमु-
 भयेत् ॥

नोत्पाटयेत्सोमनसं दृष्टवेन वाहाचन ।
कारणेः कारणभूतेन कारणेन विपर्ययेत् ॥
अपहारे न गन्तव्यं स्वयेश्वरपरवेशमोः ।
उत्क्रोच्यतु देवार्थमयं दूरात् परित्यजेत् ॥
निष्ठीवन् शिष्याणं रक्षात् दूरे विनिक्षिपेत् ॥
उद्धृतं पञ्चदशपिण्डान् रत्नावात् परजलाश्रये ।
अशुद्धं च तत्तत्पुनरेव; स्यात्पुनर्यभाषः ॥”
भाष्ये ।

“यन्मु पापितथ भुङ्क्ते यस्तु शुक्लारवंशुतम् ।
प्रयत्नात्तुतिभिर्ननु तस्य गोमांसपच तत् ॥”
अत्रिस्तुतौ ।
“गुनापिकस्तनी या गोयापवाभयचारिणी ।
तयोर्द्वयं न दोषयं न पापयं कदाचन ।
जपा तावो मरिष्याय गामेधमपि भक्षयेत् ।
हयो दासो य तद्गुणं गोमयप विवर्जयेत् ।
अनुत्था दत्ताकाष्ठस्य प्रयत्नपचपकाया ।
दत्तिकाप्राशनस्यैव तुल्यं गोमांसभक्ष्येः ॥”
अत्रापवावो भगुस्तुतौ ।

“मासुद्रं दैत्यदहैव पश्ये मरुतादृतते ।
 प्रत्यङ्गि व्यभि ते व्यङ्गि निषिषदायनोपरः ॥”
 अचिच्छतौ ।
 “दिव्य कपित्थक्याया न मिश्रायां दधिभो-
 जनम् ।

नारायणं नमस्कृत्य भक्त्यादि परेतु श्रियम् ।
 विदुस्ततो यः ।
 "कृपितायाः पयः पीत्वा नृक्षु नरकं व्रजेत् ।
 योगिनां निवेष्टितो विषः स्यादच्युतः प्रभुः ।
 परिशुभं दुर्गमं तपःप्राप्त्येतन्मया ।

यदत्र लिखितं किञ्चित्तत् क्षन्तय' महात्माभिः ॥
 व्याचाराद्येदृशाः सन्नि परेऽपि बहुलाः सन्ताम् ।
 ते लोकशास्त्रतो ज्ञेया व्यपेक्ष्या यदि वैगवैः ॥
 निर्यत्वमेयं माहात्म्यमयत्र लिखितात् पुरा ।
 सदाचारस्य निर्यत्वात्माहात्म्याच्च मुसिगृतिः ॥”
 इति श्रीहरिभक्तिविलासे तिलहस्त्यधमपानो
 गाम ११ विलासः ॥

वैष्णवी, स्त्री, (विष्णोरियम् । विष्णु + स्त्री ।
स्त्रियां ङीप् ।) विष्णुशक्तिः । यथा,—
“एषा विशक्तिरुद्दिष्टा नयसिद्धान्तगामिनी ।
एषा श्वेता परा रुद्रिः चाल्पिकी नृक्षसंरुद्धता ॥
एषैव कृष्णा तमसि सौदी देवी प्रकीर्तिता ॥
अष्टादश यथा कोट्यो वैष्णवा भेद उच्यते ।
या विष्णो राजसी शक्तिः पाणिनी शैव
वैष्णवी ॥”

इति वाराहे त्रिशक्तिमाहात्म्यनामाध्यायः ॥
अपि च ।

“असृज्यक्रमादाधारी विष्णुसाता सधारिष्ठा ।
विष्णुरुपायवा देवी वैष्णवी तेन गीयते ॥”
इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः ॥

अपरम्प ।
 “विष्णुभक्ता विष्णुरूपा पिण्डोः शक्तिस्त्वत्पिण्डौ ।
 दृष्टौ च पिण्डानां दृष्ट्या वैष्णवी तेन कीर्तिता ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते प्रसन्नित्खण्डे १४ अध्यायः ॥
 दुर्गा । इति शब्दरत्नावली । गङ्गा । यथा,
 पद्मप्ररागम् ।

“विष्णोः पादप्रसूताय वैष्णवी विष्णुपूजिता ।
पादं नखेन चक्षुसा दाशममदयान्तिकान्तु ॥”
इत्यादि व्याङ्गिकापादस्तथैवागार्थगङ्गावाहन-
मन्तः ॥ अन्यथा ।

“विष्णुपादप्रक्षतासि यैष्णवीनामभारिणी ।
सर्वत्र रथ मां गतं गङ्गा क्षिपयतामिनी ॥”
इति गङ्गाकण्ठम् ॥

यपराक्षिता । इति शब्दचन्द्रिका ॥ अतावरी ।
इति राक्षसनिर्घण्टः ॥ तुलसी । इति शब्द-
माला ॥

वैचारिकः, पुं, (विप्रविष्टं खरतीति विचारी सत्यः
 य एव । "विचारिणो सत्ये ।" ५ । ४ । १६ ।
 इति अण् ।) सत्यः । इत्यमरः ।
 वैद्यचर्नः, स्त्री, (विप्रविष्टं व्यचयतीति विद्यचनम् ।
 तर्ह्येव । स्वार्थे अण् ।) नाथो पुण्यस्य स्त्रीवैद्य-
 धारणम् । इति केषितु ।

वैशाम्यः, चि, (विशेष्येण होयते इति । वि + च् +
 यत् । विशाम्ये एष । स्वार्थे ञच् ।) परि-
 दासेन खातनीयः । श्वाकचमन्यादि । इत्य-
 ञ्ङमिथः । यथा,—
 "यथा वापेह नारीसु वैशाम्येण तर्पेय च ।

अङ्गरेय निपातिषु तस्याप्यङ्गनेषु च ।
व्यञ्जं नीत्तपूर्वं मे तेन सत्येन नमं ब्रज ॥”
इति महाभारते छद्मयोगपर्व ॥
वेदाधिकः, पुं, (विद्यान् + ङङ्) विद्याम्
करोति यः । गच्छ इति क्तात् । तत्प्रयोगः ।

वासन्तिकः २ कैलिकितः ३ विदूषकः ४
प्रहाषी ५ प्रीतिदः ६ । इति हेमचन्द्रः ॥
(यथा, नैषधे । १६ । ६४ ।

“दूराच्छक्तिभिरवलयैर्वावच्छिन्नमाशु-
भांगुलाम्यदनरुहवनीकेलिवैहासिकोऽयम् ॥”)

गोटा, ग्नी, दासी । यथा,—

“गोटा गोटा च चेटौ च दासी च कुट-
हारिका ॥”

इति हेमचन्द्रः ॥

वोडः, पुं, गुवाकः । इति शब्दरत्नावली ॥ जटा-
घरे भूरिप्रयोगे च भोड इति पाठः ॥

वोडः, पुं, मोनससर्पः । वोडा इति भाषा । यथा ।
मोनासो मण्डली वोडः । इति भरतधृ-
तविक्रमादित्यः ॥ मध्यविशेषः । इति मेदिनी ॥

वोड्डी, स्त्री, पण्यपतुर्थांशः । इति मेदिनी ॥ वुडि
इति भाषा ॥

वोड्यः, त्रि, वधधातोस्तथप्रत्ययेन नियमितमेतन् ।
वधनीयः । वाच्यः । इति सुम्बोधयाकरणम् ॥
(यथा, हरिवंशे । ७५ । ८८ ।

“वोड्या पुङ्गवेनेव धूःखदा रमन्तुनि ॥”
परिचयतयः । यथा, महाभारते । १२।४८।४५।

“न चैतेभ्यः प्रहातया न वोड्या तथाविधा ॥”)

वोडा, [वड] पुं, (वडतीति । वड + लट् ।
“सद्विवक्षोरीदवर्णस्य ॥” ६ । १ । ११२ । इति

अकारस्योकारः ।) भारिकः । (यथा, भाग-
वते । ५ । १० । १ ।

“विषमगतां स्वशिविकां रघुगण उपधांश्च
पुरुषानधिवहत आह वै वोडारः साध्वति-
क्रामत ॥”) नृपः । परिचिता । इति शब्द-
रत्नावली ॥ (यथा, मनुः । ८ । २०४ ।

“अस्यां वेददर्शित्वान्वा वोडुः कन्या प्रदीयते ।
उभे ते शक्यशुक्लेन वक्षेदित्यत्रवोमनुः ॥”)

रुतः । इति मेदिनी ॥ अनन्दान् । नृपभः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, महाभारते ।

११ । २६ । ५ ।

“तपोऽर्थीयं आश्रमि घनो गर्भं
गौर्वाणारं धावितारं तुरङ्गी ॥”

वहनकर्तरि, त्रि । यथा, कुमारः । १ । १५ ।
“भागीरथीनिर्गन्धौकराणां
धोडा सुहृः कम्पितदेवदासः ॥”)

वोडुः, पुं, मुनिविशेषः । यथा,—

“अनक्षय सख्यश्च हनीयश्च सनातनः ।
कमिलशानुरिचैव वोडुः पञ्चशिखस्तथा ।
धर्मे ते तन्निमाणास्तु महत्तेनाम्बुना सदा ॥”

रत्नाश्रिकाचारतत्त्वम् ॥

वोड्ट, पुं, हन्तम् । इति शब्दरत्नावली ॥ वोटा
इति भाषा ॥ किन्तु विपिकरप्रमादमात्रोऽयम् ।
यथा कर्मण्ये ।

“तथा वोट इति खाते वृत्तं प्रसरयन्तम् ॥”

वोडः, त्रि, आर्तः । इति विकारशेषः ॥
वोडावः, पुं, (वोडः आर्तः सन् अत्यमीनि । अल +
लट् ।) मत्स्यविशेषः । पोषाति इति भाषा ॥

तत्पर्यायः । सङ्घसदंष्ट्री २ पाठीनः ३ वहा-
लकः ४ । इति शब्दरत्नावली ॥

वोरकः, पुं, खेखकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
वोरटः, पुं, क्रन्दपुष्पम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

वोरपट्टी, स्त्री, मङ्गरा । इति शब्दमाला ॥ माडुर
इति भाषा ॥

वोरवः, पुं, धान्यविशेषः । वोरौ इति भाषा ।
अस्य गुणाः ।

“वोरवस्तु वृषैः प्रोक्तस्त्रिदोषस्य प्रकीर्णः ।
मधुरश्चान्धपाकश्च ब्रीहिः पित्तकरो गुरुः ॥”

इति राजवल्लभः ॥
वोरखानः, पुं, पाटलवर्णाश्च । इति हेमचन्द्रः ॥

वोलं, स्त्री, (वोलयति प्रायशो निमग्नं भवतीति ।
युल + अच् । यदा वा गतौ पिङ्गादित्वात् ऊलच् ।)

स्वनामखानवर्णिगद्रथम् । तत्पर्यायः । रक्ता-
पहम् २ सुण्डम् ३ सुरसम् ४ पिण्डकम् ५ विषम् ६

निर्लोहम् ७ वज्ररम् ८ पिण्डम् ९ चौरभम् १०
रक्तगन्धकम् ११ रसगन्धम् १२ महागन्धम् १३

विषम् १४ शुभगन्धम् १५ विषगन्धम् १६
गन्धरसम् १७ व्रणारिः १८ । अस्य गुणाः ।

“वोलश्च कटु तिक्तोष्णं कषायं रक्तदोषनुत् ।
कफपित्तामयान् हन्ति प्रहराद्विजापहम् ॥”

इति राजनिर्घण्टः ॥
तत्पर्यायगुणाः ।

“वोलं गन्धरसः प्राणपिण्डगोपरसाः समाः ।
वोलं रक्तहरं शीतं मेघं दीपनपाचनम् ॥

मधुरं कटु तिक्तञ्च यष्टं खेदविदोषजित् ।
ज्वरापमारकुष्ठं गर्भाशयविशुद्धकम् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥
वोलः, पुं, (वातीति । वा + ऊलच् ।) रसगन्धः ।

इत्यमरः ॥
वोलकः, पुं, खेखकः । इति शब्दरत्नावली ॥

वोलाहः, पुं, अन्धविशेषः । यथा,—
“वोलाहस्त्यमेव स्यात् पाण्डुशेरवाजधिः ।”

इति हेमचन्द्रः ॥
वोहित्यं, स्त्री, यानपात्रम् । इति हेमचन्द्रः ॥

जाहाज इति भाषा ॥
वौ(वौ)हं, स्त्री, (उड्हेन कृतम् । उड् + अच् ।) उड-
हानिरीश्वरशास्त्रम् । तत् सर्वैः शास्त्रकारैः

खचितं अतएवाग्राह्यम् । जिनधर्मः । यथा,
“ततो वृहस्पतिः शक्रमकरोद्वनदर्पितम् ।

यश्चातिविधानेन पौष्टिकेन च कर्मणा ॥
गत्वाय मोक्षयामास राजपुत्रान् वृहस्पतिः ।

जिनधर्मं समाख्याय वेदार्हं च वेदवित् ॥
वेदत्रयीपरिभ्रष्टांश्चकार धिययाधिपः ।

वेदवाहान् परिज्वाय हेतुवादसमन्वितान् ।
अथान प्रकरो वक्ष्ये सन्धधर्मीवहिकृतान् ॥”

इति मातृषी श्रीमद्वैश्वदेवकीर्तनं नाम २४ अः ॥
वृहसन्धविनि, त्रि ॥

वौषट्, य, (उल्लतेनेन हविस्ति । वड + वाहुल-
कात् वौषट् ।) देवहविर्दानमन्त्रः । तत्पर्यायः ।
खाडा २ औषट् ३ षट् ४ खपा ५ । इत्य-

मरः ॥ एते पञ्च शब्दा देवहविर्दाने वडि-
सुखाहुतौ वर्तन्ते । देवाय हविषो दानं देव-
हविर्दानम् । तत्र देवा इन्द्रादयः अत्र पितरो

देवता इति स्मृतेस्तेऽपि देवा हविर्दानं इत्यनेन
एते मन्त्रा इति सूचितम् । अमन्त्रत्वे खाद्यथैव

हविर्भुजमिति रघुः । खाद्यायं मन्त्रमेदे
स्त्रियां खाद्याभियोपितीति कोषान्तरम् । खाद्या

इत्यादि । औषट् तालयादि नृहृन्मध्यम् ।
वौषट् षट्द्वयं नृहृन्मध्यम् । खधा इत्यादि ।

इन्द्राय खाद्या । इत्यादिप्रयोगः । इति भरतः ॥
यंशकः, पुं, (विगतोऽंशो विभागो यस्य ।

हेदादिना प्रायो विभागानर्हत्वादस्य तथा-
त्वम् ।) पर्वतः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

यंसकः, पुं, (वि + अंस + क्त्वं ।) धूर्तः । इति
हेमचन्द्रः ॥

यंसितः, त्रि, (वि + अंस + क्तः ।) प्रतारितः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

यस्तः, त्रि, (वि + अस्तू यातो + क्तः ।) प्राज्ञः ।
इत्यमरः ॥ स्फुटः । इति मेदिनी ॥ (यथा,

साहित्यदर्पणे । ३ । १ ।
“विभावेनानुभावेन यस्तः सञ्चारिणा तथा ।

रसनामेति रत्यादिः स्थायी भावः सचेतसाम् ॥”)
पुं, विष्णुः । यथा,—

“यस्तो वायुरधीक्षजः ।”
इति तस्य सङ्घसनामस्तोत्रम् ॥

यस्तदृष्टार्थः, पुं, (यस्तं स्फुटं यथा स्यात् तथा
दृष्टोऽर्थो येन ।) साक्षी । तत्पर्यायः । प्रत्यक्षी

२ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
यस्तरूपः, पुं, (यस्तं रूपं यस्य ।) विष्णुः । यथा,

“अदृश्यो यस्तरूपश्च सङ्घसजिदनन्तजित् ।”
इति तस्य सङ्घसनामस्तोत्रम् ॥

स्वरूपयुक्ते, त्रि ॥
यक्तिः, स्त्री, (यज्यतेऽनयेति । वि + अज्ज +

क्तिन् ।) पृथगात्मिका । इत्यमरः ॥ जनः । इति
हेमचन्द्रः ॥ खटता च ॥ (यथा, रघुः । ११।१०।

“तं सन्तः ओतुमर्हन्ति सङ्घसदात्तिहेतवः ।
हेनः संलप्यतेऽहमौ विशुद्धिः श्यामिकापि

या ॥”
भूतमानम् । यथा, गीतायाम् । ८ । १८ ।

“अयक्तादयक्तयः सर्वाः प्रभवन्त्यहरागमे ॥”
“यक्तयस्तरापरानि भूतानि ॥” इति तट्टी-

कायां स्वामी ॥ न्यायशास्त्रोक्तस्तत्पदार्थः ।
यथा, साहित्यदर्पणे । २ । २५ ।

“सामर्थ्यमौचित्यौ देशः कालो यक्तिः स्वरादयः ।
शब्दार्थस्यानवच्छेदे विशेषस्तत्तिहेतवः ॥”)

ययः, त्रि, (विद्वहं अगतीति । अग + अज्ये-
न्नेति साधुः ।) यावक्तः । (यथा, महा-

निर्वाणतन्त्रे । ३ । १२४ ।
“शुद्धाध्वनार्जने यथाः सदा चक्षुषमाणसाः ॥”)

आकुलः । इत्यमरः । (यथा, कुमारः । ७।२।
“देवादिभ्योः कौतुककथं विधाने-
र्देहे रदे अयपुरन्धित्वम् ॥”

ससन्ममः । इति श्रीधरस्वामी ॥ यथा, भाग-
वते । ३ । १६ । ५ ।

“तं यजन्तं दितिवाधमेन
सपार्धदसुखेन विचरन्मानम् ॥”

पुं, विष्णुः । यथा,—

“प्रग्रहो निग्रहो यगो नैकशब्दो गदाग्रजः ।”

इति तस्य सङ्गसनामन्तोत्रम् ॥

यज्ञः, पुं, (विकृतानि यज्ञानि यस्य ।) भेकः ।

इति मेदिनी ॥ (विकृतानि यज्ञानि यस्मात् ।)

सुखरोगविशेषः । तस्य लक्षणं यथा,—

“क्रोधायासप्रकुपितो वायुः पिप्पले संयुतः ।

सुखमागम्य सद्यसा मण्डलं विदधत्यतः ।

नीरुजं तनुकं श्वायं सुखे यज्ञं समादिशेत् ॥”

इति माधवकरः ॥

तस्य चिकित्सा ।

“वटाकुरा मखराय प्रलेपाद्वाङ्गनाशनः ।

यज्ञे मञ्जिषा लेपः प्रशस्तो मधुसूतया ॥

अथवा लेपनं शस्तं शशस्य रुधिरं च ।

जातीफलस्य लेपस्तु हरेर्वाङ्गस्य नीलिकाम् ॥

वटस्य पाण्डुपत्राणि सालनी रक्तचन्दनम् ।

कुष्ठं कालीयकं लोभं अभिर्क्षेपं प्रयोजयेत् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

(वि, विगतं यज्ञं यस्य ।) हीनोद्गः । इति

मेदिनी ॥ (यथा, महाभारते । १ । १६ । २० ।

“यद्येनमपि मातस्त्वं मामियाद्विभेदनात् ।

न करिष्यस्यनङ्गं वा यज्ञं वापि यशस्विनम् ॥”)

यज्ञः, वि, यज्ञनया बोध्योऽर्थः । यथा,—

“वाय्वोऽर्थोऽभिधया बोध्यो लक्ष्यो लक्षणया मतः ।

यज्ञो यज्ञनया ताः स्युक्तिसः शब्दस्य शक्तयः ॥”

इति साहित्यदर्पणे २ परिच्छेदः ॥

यज, शि यागे । सस्वत्ये । इति कविकण्ठह्रमः ॥

(तुदा०-कुटा०-पर०-सक०-सेट् ।) याजश्चलः ।

श, विधत्ति सतं यजनः । क्लयति इत्यर्थः ।

अविचीनु विद्याय । इति दुर्गादासः ॥

यजः, पुं, (यजत्यनेनेति । वि + यज + “गोचर-

स हरेति ।” २ । ३ । ११६ । इति घञ् । निपा-

तगादेर्वाचनोपसर्गोऽपि योभावो न भवति ।)

यजनम् । विपूर्वाङ्गधातोर्लृप्त्ययेन नियम-
मिदम् ॥

यजनं, स्त्री, (यजत्यनेनेति । वि + यज + ल्युट् ।

‘वा यौ ।’ २ । ४ । ५७ । इति पक्षे योभावो नास्ति ।)

तालवृत्तकम् । इत्यमरः ॥ पाखा इति भाषा ॥

(यथा, ऋतुसंहारे । १ । ८ ।

“स वन्दमानुयजनोद्भवानिहैः

सह्यारथ्यक्तनमस्तलापैः ।

सवसकीकाकमिगीननिस्त्रेः

प्रवृत्त्यने सुप्त इवाय मन्मथः ॥”)

अस्य सामान्यगुणः । शब्दादिहृत्वाचर्म-

यमनाशिलम् । तालयजनगुणः । त्रिदोयशम-

नस्यम् । मधुत्वम् । दंशयजनगुणः । रूत-

त्वम् । उष्णम् । वायुपित्तकारित्वम् । देव-

मन्त्रमयूरपुण्ड्रयजनगुणः । त्रिदोयनाशिलम् ।

तालयजनगुणः । तेजस्करत्वम् । मच्चिकादि-
निवारकत्वम् । इति राजवल्लभः ॥

यज्ञकः, पुं, (यनकतीति । वि + यनृज + ल्युट् ।)

अभिनयः । इत्यमरः ॥ द्वे हृद्गतक्रोधादि-

भावाभिव्यञ्जके । यनकतीति यज्ञकः । यनृज

घञि गति न्नचये शकः । आङ्गिकसात्त्विक-

वाचिकाद्याभेदान् वाङ्मकस्यतुल्यं । अभि-

सुखं नीयते अर्थोऽनेन इति अभिनयः । नी च

प्राग्ये यन् । हस्तादिभिः शब्दवातादिस्वरचन-

मभिनयः । घटाद्याकारस्वरचनं करादिसंस्थान-

मभिनयः इत्यन्येऽपि । इति भरतः ॥ वाङ्मनया

प्रतिपादकः । (यथा, साहित्यदर्पणे । २ । ३१ ।

“अभिधादित्योपाधिवैशिष्ट्यात्तत्विधो मतः ।

शब्दोऽपि वाचकस्तद्वचनको वाङ्मकस्तथा ॥”

प्रकाशकं, वि । यथा, मनुः । २ । ६८ ।

“उत्पत्तिवाङ्मकः पुण्यः कर्मयोगं निबधेत ॥”)

यज्ञनं, स्त्री, (यज्यते न्नस्ये अन्नादि संयोज्यते-

ऽनेनेति । वि + यज्ज + ल्युट् ।) अकोपकरणम् ।

तत्तु स्वरशाकादि । इति राजनिर्घण्टः ॥ तत्प-

थ्यायः । तेमनम् २ निष्ठानम् ३ । इत्यमरः ।

तेमः ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, ऋग्वेदे ।

८ । ६७ । २ ।

“आगो भर यज्ञनं गामश्वमभ्यञ्जनम् ॥”)

अस्य गुणाः ।

“यज्ञनं शाकमत्यायं हृत्वं वृष्यश्च पुष्टिदम् ।

द्रव्येण येन येनेह यज्ञनं मत्स्यमांसयोः ।

तस्य तस्य तयोश्चैतद्गुणदोषैर्विभावयेत् ॥”

इति राजवल्लभः ॥

यज्ञनविशेषगुणाः तत्तच्छब्दे द्रव्याः ॥ ६ ॥

विह्वम् । (यज्ञना । यथा, साहित्यदर्पणे । ३ । ५६ ।

“अवाच्यत्वादिकं तस्य वस्ये वज्जनरूपे ॥”)

इत्यम् । (यथा, महाभारते । १ । १५८ । ३४ ।

“कृत एव परिवर्त्युं सुतं शस्त्रान्यथै स्वयम् ।

नालमप्राप्तवयसमजातयज्ञनाकृतिम् ॥”)

अवयवः । दिनम् । इति मेदिनी ॥ स्त्रीपुंसयो-

रशुद्धदेशः । स तु उपस्यः । अहंमात्रकम् ।

स तु ककारादिशकारान्तवर्णः । इति धरणिः ।

(यथा, साहित्यदर्पणे । १० । ६४० ।

“सत्यर्थे एयमार्थाः खरयज्ञनसंहतेः ।

क्रमेण तेनैवावृत्तिर्यमकं विनिगद्यते ॥”)

यज्ञना, स्त्री, (वि + यज्ज + णिप् + युच् । टाप् ।)

शब्दस्य वृत्तिविशेषः । तस्या लक्षणं यथा,—

“विरतास्त्रिधायास्तु यथार्थो वेध्यतेऽपरः ।

सा वृत्तिर्यज्ञना नाम शब्दस्यार्थादिकस्य च ॥”

शब्दबुद्धिकर्मेणा विरम्य व्यापाराभाव इति

नयेनाभिधा लक्षणा तात्पर्याख्यासु निरूप्य

वृत्तियु स्वं स्वमर्थं बोधयित्वा उपचीनासु

यथार्थोऽर्थो बोध्यते सा शब्दस्यार्थस्य प्रकृति-

प्रत्ययादेश वृत्तिर्यज्ञन-ध्वनन-गगन-प्रत्यायना-

दिशपदेशविषया यज्ञना नाम । तत्र ।

“अभिधानचक्रादन्ना शब्दस्य यज्ञना द्विधा ॥”

अभिधानलामाह ।

“अनेकार्थस्य शब्दस्य संयोगादौर्निधनिते ।

एकवार्थेऽन्वधी हेतुर्नयज्ञना साभिधाश्रया ॥”

आदिशब्दादिप्रयोगादयः । उक्तं हि ।

“संयोगो विप्रयोगश्च साहचर्यं विरोधिता ।

अर्थः प्रकरणं लिङ्गं शब्दस्यान्यस्य सन्निधिः ॥

सामर्थ्यमौचित्यं देशः कालो व्यक्तिः स्वरादयः ।

शब्दार्थस्यानवच्छेदे विशेषस्तुतिहेतवः ॥”

इति ॥

सशब्दचक्रो हरिरित्यत्र शब्दचक्रसंयोगेन हरि-

शब्दो विष्णुमेवाभिधत्ते । अशब्दचक्रो हरिरिति

तद्वियोगेन तमेव । भौमार्जुनाविति व्यञ्जनः

पार्थः । कर्णाज्जुनाविति कर्णः स्वनपुत्रः । स्याज्जुं

वन्दे भवच्छिन्दे इति स्याज्जुः शिवः । सर्वं

जानाति देव इति देवो भवान् । कुपितो मकर-

ध्वजः इति मकरध्वजः कामः । देवः पुरारि-

रिति पुरारिः शिवः । मधुना मत्तः पिक इति

मधुर्वसन्तः । पातु वो दयितासुखमिति सुखं

संसुखम् । विभाति गगने चन्द्रः इति चन्द्रः

शशी । निशि चित्रभानुरिति चित्रभानुर्वह्निः ।

भाति रथाङ्गमिति नृपसकयक्ता रथाङ्गं चक्रम् ।

खरस्तु वेद एव विशेषप्रतीतिज्ञानं काय इति

तस्य विषये नोदाहृतम् । इदञ्च कैऽप्यसहमाना

आहुः खरोऽपि काक्कादिरूपः काये विशेष-

प्रतीतिज्ञदेव । उदात्तादिरूपोऽपि सुनेः

पाठोक्तदिशा शब्दारादिरसविशेषप्रतीतिज्ञदे-

वेति । एतद्विषये उदाहरणमुचितमेव इति

तत्र तथाहि खराः काक्कादय उदात्तादयो वा

वाङ्मरूपमेव विशेषं प्रत्याययन्ति न खलु प्रज्ञ-

तोक्तमनेकार्थशब्दस्यैकार्थनियन्त्ररूपं विशेष-

यम् । किञ्च यदि यत्र कचिदनेकार्थशब्दानां

प्रकरणादिनियमाभावादनियन्त्रितयोरप्यर्थयो-

रनुस्वरवशेनैकत्र नियमनं वाच्यं तदा

तथाविधस्यै शेषानङ्गीकारप्रवृत्तिः न च तथा

अतएवाहुः शेषनिरूपणप्रस्तावे कावर्गमार्गे

खरो न गण्यते इति च नय इत्यलुप्तपञ्जीयानां

मान्यानां व्याख्यानेषु कटाक्षनिक्षेपः । आदि-

शब्दादेतावन्मात्रस्तनीत्यादौ हस्तादिचिदा-

दिभिः स्तवादीनां कमलकोरकाद्याकारत्वम् ।

एवमेकस्मिन्नेवैवभिधया नियन्त्रिते या शब्द-

स्यान्यार्थबुद्धिहेतुः शक्तिः सा अभिधाम्बला

वाङ्मना । यथा मम तातपादावां महापात्र-

चतुर्दशभाषावारविनासिनौमुजङ्गमहाकवी-

श्वरश्रीचन्द्रशेखरसाम्बिद्विषदिकायाम् ।

“दुर्गाङ्गद्वितविप्रश्नो मनसिजं संमील्यस्तेजसा

प्रोत्पन्नालकलो गृहीतगदिसा विषमवृत्तो

भोगिभिः ।

नचनेश्वरतेजस्यो गिरिगुरो गाढां रुचिं

धारयन् ।

गामाक्रम्य विभूतिभूयिततनूराज्यमावलम्बः ॥”

अत्र प्रकरणाभिधया उभावलम्बशब्दस्य

उमानाग्नौ महादेवौ तद्वलम्बभातुदेववृत्ति-

रूपेऽर्थं नियन्त्रिते यज्ञनयैव गारीयलम्बो-

[illegible][illegible]

सर्वप्रथम, प्रत्येक व्यक्ति को अपने अधिकारों और दायित्वों के प्रति जागरूक करना आवश्यक है।

व्यथितः

“संक्रान्तियु अतीपाते ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ।
प्रथ्ये स्नात्वा तु जाह्नवा कुलकोटीः ससुहरेत् ॥”
इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥

(यथा च भागवते । ४ । १२ । ४८ ।

“दिनक्षये अतीपाते संक्रमेत्कैद्विनेऽपि वा ।

आवयेत् अद्धानानां तीर्थपादप्रियाश्रयः ॥”

अतीहारः, पुं, (वि + अति + ह + घञ् । “उप-
सर्गस्य घञोति ।” ६ । ३ । १२२ । इति
होषः ।) परीवर्षः । इति णटाधरः ॥ परस्पर-
मेकजातीयक्रियाकरणम् । यथा, केशाकेशि ।
दण्डादण्डि । इत्यादि । इति आकरणम् ॥

अत्ययः, पुं, (वात्ययनमिति । वि + अति + इ +
“एरच् ।” ३।३।५६ । इत्यच् ।) अतिक्रमः । तत्-
प्रणयः । अत्यासः २ विपण्यासः ३ विपण्ययः ४ ।
इत्यमरः ॥ (यथा, भागवते । ७ । १० । १४४ ।
“परावरेषां स्थानानां कालेन अत्ययो महान् ॥”)

अत्यासः, पुं, अत्यसनमिति । वि + अति +
अस् + घञ् ।) विपण्ययः । इत्यमरः ॥ (यथा,
हरिवंशे । २७ । २६ ।

“मात्रावि वक्षिता भङ्गे । चरयत्यासहेतुना ।
भविष्यति हि पुत्रस्ते क्रूरकर्मातिदारुणः ॥”)

अथ, य म ड दुःखे । शाले । भये । इति कवि-
कण्ठद्वयः ॥ (भा०-आत्म०-अक०-सेट् ।) दुःखं
दुःखानुभवः । चालः कम्पनम् । य, यथा । म,
अथयति । ड, अथते लोकः दुःखमनुभवति ।
कम्पते विभेति वेत्यर्थः । केचित्तु दुःखमयचलन-
योरिति पठित्वा भये चलनं भयचलनमित्याहुः ।
दुःखमयचलने इति पठित्वा दुःखमययोश्चलन-
सुत्पादनमिति गोविन्दभट्टः । इति दुर्गादासः ॥

अथकः, त्रि, (अथयति पौःयतीति । वाथ +
णिच् + क्तुल् ।) वाथाकारी । यथा,—

“अमुत्यानं वाथकस्तु स्यान्मर्मस्मृगश्चतुदः ॥”
इति हेमचन्द्रः ॥

(यथा, किराते । २ । ४ ।

“पदिणामसुखे गरीयसि

अथकैरिस्मिन् वचसि चतौणसाम् ।

अतिवैर्यवतीव मेघले

बहुरण्यीयसि दृश्यते गुणः ॥”)

यथा, स्त्री, (यथ + अङ् । टाप् ।) दुःखम् ।

इत्यमरः ॥ (यथा, उभरचरिते । १ ।

“स्नेहं ह्यां तथा सौख्यं यदि वा जानकीमपि ।

आराधनाय लोकानां सुखतो नास्ति मे यथा ॥”)

अथितः, त्रि, (अथ + क्तः ।) पीडितः । (यथा,
भट्टमंशारे । ६ । १६ ।

“कान्ताननद्युतिमुग्रामचिरोद्गतानां

शोभां परां क्रूरवक्रदृममङ्गरीयाम् ।

दृष्ट्वा प्रिये हि पथिकस्य भवेन्न कस्य

कन्दर्पवाणनिकरेऽर्थितं हि चेतः ॥”)

दुःखितः । यथा,—

“ततः प्रयथितो वायो दुहितुः स्तनदूषयः ।

त्वरितः कण्ठकागारं प्राप्नोद्गार्थीत् यदृष्टम् ॥”

इति श्रीभागवते वाचस्पते ६२ अध्यायः ॥

व्यभिचा

अथ, औ य ताङ् । इति कविकण्ठद्वयः ॥ (दिवा०-
पर०-अक०-अनिट् ।) य, विध्यति शत्रुं शूरः ।
औ, अवात्सीत् । कश्चित् दुर्भूतस्थानिकारी-
भूतयकारस्य वाधेर्विकारी वर्णः अन्यत्र तु दन्त्य
इति मन्वानः सनि विवाहतीत्याह । इति
दुर्गादासः ॥

वाधः, पुं, (वाधनमिति । वाध ताङ् + “वाधजपो-
रनुपसर्गे ।” ३ । ३ । ६१ । इत्यप् ।) वेधः ।
इत्यमरः ॥ (यथा, सुश्रुते । १ । ३ ।

“धिरावाधो धमनीनां गर्भिण्या वाकृति-
स्तथा ॥”)

वाध्यः, पुं, (अघाय हितः । अघ + यत् ।) धनु-
र्गणः । यथा,—

“वाध्यस्तु प्रतिकायः स्याज्जीवाण्या भारयं
गुणः ॥”)

इति त्रिकाश्रयेयः ॥

वाध्यः, पुं, (विरुद्धो अघ्ना । प्रादिसमासः ।
उपसर्गादघ्नः । इत्यच् ।) कुलितपथः । तत्-
प्रणयः । दुराधः २ विपथः ३ कदध्वा ४
कापथः ५ । इत्यमरः ॥ ऊपथः ६ असत्पथः ७
कुलितवर्तनं ८ । इति शब्दरत्नावली । (यथा,
महाभारते । २ । ७० । २३ ।

“तूर्णं प्रत्यायनस्यैतान् कामं वाध्यगतामपि ॥”)

वाप, क चये । इति कविकण्ठद्वयः ॥ (पुरा०-
पर०-अक०-सेट् ।) अन्तःस्थाद्युक्तः ॥ क,
वापयति । इति दुर्गादासः ॥

वापदेशः, पुं, (वि + अप + दिश + घञ् ।) कपटः ।
इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, साहित्यदर्पणे । ३ ।
१५५ ।

“कापि कुल्लसंवागनसंयमवापदेशतः ।

वाहुर्गलं स्तनौ नाभिपङ्कजं दर्शयेत् स्फुटम् ॥”)

नाम । इति त्रिकाश्रयेयः ॥ वाक्वविशेषः ।

यथा,—

“वाजेनात्माभिजायोक्तव्यपदेश इतीक्यते ॥”

इत्युज्ज्वलनीलमणिः ॥

वापाकृतिः, स्त्री, अपङ्गवः । अस्त्रीकारः । वि-
अप-आड् पूर्व्वकृतातोः क्तिप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥

वाभिचारः, पुं, (वि + अभि + चर + घञ् ।)
कदाचारः । भ्रष्टाचारः । यथा,—

“वाभिचारात् भर्तुः स्त्री लोके प्राप्नोति

निन्द्यताम् ।

श्रृगालयोनिं प्राप्नोति पापरोमैश्च जीयते ॥”

इति मानवे ५ अध्यायः ॥

दोषविशेषः । तस्य लक्षणम् । साध्यतावच्छेद-
कावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववदृष्टतत्त्वं हि

वाभिचारः । इति वाधिकरणधर्मावच्छिन्ना-
भाषाचिन्तामणिः ॥ स त्रिविधः । साधारणः १

असाधारणः २ अनुपसंघारी ३ । तत्र विपथ-
इतित्वं साधारणत्वम् । सर्वसंपन्नवाटतत्त्व-

ससाधारणत्वम् । वाप्तियद्वागुक्तैकधर्म्य-
संघाराभावो यत्र सहेत्वमिमतीरुपसंघातः ।

इति सयभिचारचिन्तामणिः ॥

व्यभिचा

वाभिचारिणी, स्त्री, (वाभिचरति या । वि +
अभि + चर + णिनिः । डीप् ।) परपुरुष-
गामिनी । यथा,—

“हृताधिकारी मलिनं पिष्टमात्रोपसेविनीम् ।

परिभूतामधःश्रयां वासयेद्वाभिचारिणीम् ॥

सोमः शौचं ददौ तासां गन्धर्वस्य शुभां गिरम् ।

पावकः सर्वभक्षित्वं मेधा वै योयितो हतः ॥”

इति याज्ञवल्के । १ । ७०-७१ ।

इति तु स्त्रीसामान्यविषयम् ।

“वाभिचारादौ शुद्धिर्गर्भे त्यागो विधीयते ।

गर्भभर्तृवधे तासां तथा मदति पातके ॥”

इति गारुडे ६५ अध्यायः ॥ ७ ॥

तस्याः परित्यागादि यथा । हारीतः । गर्भिणी-
मंधोवर्णां शिष्यस्तनगामिनीं पापवासानासक्तं
धनधान्यत्रयकरिं वर्जयेत् । यमः ।

“खच्छन्दगा हि या नारी तस्यास्वागो

विधीयते ।

न चैव स्त्रीवधः कार्यो न चैवाङ्गविश्लेषनम् ॥”

बृहस्पतिः ।

“हीनवर्णोपभृता या त्याग्या वध्यापि वा

भवेत् ॥”

विशेषयति मिताक्षरायां स्मृतिः ।

“प्राज्ञश्चक्षित्यविश्रां भाष्याः शूद्रेण सङ्गताः ।

अप्रजास्ता विशुद्धानि प्रायश्चित्तेन नेतराः ॥”

समत् वलात्कारविषयम् । इत्युदाहृतत्त्वम् ॥ ७ ॥

तस्याः पुण्यकर्माणि निष्फलानि धनानधि-
कारित्वस्य यथा । हरिवंशीयपुण्यकत्रतो-
पाख्याने ।

“दानोपवासपुण्यानि सुकृतान्यप्यरन्वति ।

निष्फलान्यसतीनां हि पुण्यकानि तथा शुभे ॥”

बृहस्पतिः ।

“अपुत्रा शयनं भर्तुः पालयन्ती व्रते स्थिता ।

पक्षेत्रे दद्यात्तत् पिष्टं क्षतुस्मंश्च लभेत

च ॥”

भर्तुः शयनं पालयन्ती नान्यगामिनी । इति
दायतत्त्वम् ॥

वाभिचारो, [नृ] पुं, (वाभिचरतीति । वि +
अभि + चर + णिनिः ।) अनुशिंश्रुकार-

शृङ्गारभावविशेषः । तद्वयथा । निर्वेदः २

ग्लानिः ३ प्राक्का ३ अक्षया ४ मदः ५ अमः ६

आलस्यम् ७ दैन्यम् ८ चिन्ता ९ मोहः १० स्मृतिः

११ हृतिः १२ व्रीडा १३ चपलता १४ हर्षः १५

आवेगः १६ जडता १७ गर्जः १८ विषादः १९

औत्सुक्यम् २० निद्रा २१ अपसारः २२

हृत्पः २३ विवोधः २४ अमर्षः २५ अवहित्यः २६

उपता २७ मतिः २८ उपलम्भाः २९ आधिः ३०

उन्मदः ३१ मरणम् ३२ चाचः ३३ वितर्कः ३४

इति हेमचन्द्रः ॥ (अस्य लक्षणादिकं यथा,
साहित्यदर्पणे । ३ । १६८ ।

“विशेषादाभिसंख्येन चरन्तो यभिचारिणः ।

स्यायिन्मुष्मन्निर्ममसाख्यं शृङ्ग तद्भिदाः ॥”

के ते इत्याह ।

व्ययितः

व्यलीकः

व्यवधिः

“निर्वेदावेगदैन्यश्रमसदृशता औग्र्यमोहौ
विवोधः
स्वप्नापस्सारगन्त्रा मरणमलसतामर्षनिद्रा-
वहित्याः ॥
औनुसुखोन्मादशङ्काः स्मृतिमतिरहितता
याधिसन्नासलज्वा
हर्षाक्षयाविद्यादाः सधृतिचपलतास्त्रानिचिन्ता
वितर्काः ॥”
एतेषां लक्षणादिकं तत्रैव विशेषतो द्रष्टव्यम् ॥)
त्रि, वाभिचारविश्रितः । (स्वमार्गश्रुतः । यथा,
कथासरित्सागरे । १५ । ५५ ।
“लज्वापि मल्लितास्त्रातिरस्माकं यान्यथा
भवेत् ।
स्वामिर्षंभावनायाश्च भवेम वाभिचारिणः ॥”
अनित्यः । आगमापायी । यथा, भागवते ।
११ । ३ । ३८ ।
“नात्मा जजान न मरिष्यति नैधतेऽसौ
न क्षीयते सवनविद्वद्भिचारिणां हि ॥”
वाय, क रुदि । इति कविकल्पद्रुमः । (घ्रा-
पर-सक-सेट् ।) अन्तःस्थादियुक्तः । क,
वाययति । रुदि प्रेरणे । इति दुर्गादासः ॥
वाय, ष गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा-
उभ-सक-सेट् ।) ष, वायति वायते । इति
दुर्गादासः ॥
वाय, तु क गतौ । त्यागे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(अदन्तघ्रा-पर-सक-सेट् ।) वाययति ।
इति दुर्गादासः ॥
वायं, स्त्री, (वाय गतौ + अच् ।) लभ्यात् द्वादश-
स्थानम् । यथा,—
“जलं धनं भ्रातृबन्धुपुत्रशत्रुकलत्रकाः ।
मरणं धर्मकर्मयवया द्वादशराशयः ॥”
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥
(वायति गच्छतीति । वाय गतौ + अच् । नन्वरे,
त्रि । यथा, मनुः । १ । १६ ।
“सूक्ष्माभ्यो कृत्तिमात्राभ्यः संभवत्यवयाद-
यम् ॥”
वायः, पुं, (वि + इ + अच् ।) अर्थस्वापगमः ।
वित्तसमुत्सर्गः । इति शब्दरत्नावली ॥ खरच्
इति पारस्यभाषा ॥ (यथा, मनुः । ६ । ११ ।
“अर्थस्य संग्रहे चैनां वाये चैव नियोजयेत् ॥”
नाशः । यथा, भागवते । ४ । १ । ४६ ।
“ताविमौ वै भगवतो हरेर्वंशविद्यागतौ ।
भारवयाय च भुवः क्षणौ यदुक्कुरुहौ ॥”
परित्यागः । दानम् । यथा, रघुः । १२ । २३ ।
“आत्मानं तुसुचे तस्मात् एकनेत्रवायेन च ॥”
दृष्टव्यतिचारगतवर्गविशेषः । यथा, दृष्टव्य-
मंहितायाम् । ८ । ३६ ।
“पञ्चमं वायसुश्रुति शोभनं
मन्मथप्रवक्तुसुखवाङ्मयम् ॥”
नागविशेषः । यथा, महाभारते । १ । ५७ । १६ ।
“अमादृतः कामठकः सुषेणो मानसो वायः ॥”
वायितः, त्रि, (वाय + क्तः ।) हतवायः । वाय-

शब्दादितप्रत्ययेन वायधातोः क्तप्रत्ययेन वा
नियमम् ॥
वायी, [नृ] त्रि, (वायोऽस्यास्तीति । वाय +
इनिः ।) वाययुक्तः । यथा,—
“द्रविणं परिमितमधिकवायिनं जनमाकुली-
कुर्वते ।
क्षीणाश्चलमिव पीनस्तनजघनायाः कुली-
नायाः ॥”
इत्युद्धटः ॥
वायं, त्रि, (विगतोऽर्थो यस्मात् ।) निरर्थकम् ।
तत्पर्यायः । मोघम् २ विफलम् ३ । इति
जटाधरः ॥ (यथा, कुमारः । ३ । ७५ ।
“शैलात्मजापि पितुरुच्छिरसोऽभिलाषं
वायं समर्थं ललितं वपुरात्मनश्च ॥”)
वालीकं, स्त्री, (विशेषेण अलतीति । वि + अल +
“अस्तीकादयश्च ।” उणा० ४ । २५ । इति
कौकनप्रत्ययेन निपातनात् साधुः ।) पीडार्थः ।
इत्यमरः ॥ गतिविपर्ययः । कामजापराधः ।
इति तट्टीकायां भरतः ॥ यथा,—
“कृत्यं नैव विजानाति परेणापकृतं क्वचित् ।
कृत्यश्च संसरेदेतदसत्यश्च न जल्पति ॥
वालीकेषु निवृत्तो यः पर्येति हतनिश्चयः ।
नित्यश्च धृतिमान् किञ्चित् परोक्षेऽपि न च
क्षिपेत् ॥
ऋतुकालेऽभिगच्छेत् अपत्यार्थं स्वकां स्त्रियम् ।
द्वैष्टास्तु नरा भद्रे ममः कर्मपरायणाः ॥”
इति वाराहे योनिगर्भमोचननामाध्यायः ॥
अप्रियम् । (यथा, महाभारते । ३ । ६ । ६ ।
“न हि तेन मम भ्रात्रा सुखस्यमपि किञ्चन ।
वालीकं कृतपूर्वं वै प्राप्तेनामितबुद्धिना ॥”)
अकार्यम् । वैलक्ष्यम् । इति मेदिनी ॥ (यथा,
किराते । ३ । १६ ।
“यस्मिन्ननैव्येकतवालीकः
पराभवं प्राप्त इवान्तकोऽपि ।
धुन्वन्तुः कस्य रणे न कुर्यात्
मनो भयेकप्रवर्णं स भीष्मः ॥”)
अपराधः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, शिशु-
पालवधे । ६ । ५५ ।
“सुदृशः सरसवालीकतप्त-
स्तरसा सिद्धवतः सयौवनोष्ठा ॥”)
प्रतारणा । इति हज्जायुधः ॥ (दुःखम् । इति
वैजयन्ती ॥ यथा, कुमारः । ३ । २५ ।
“दिग् दक्षिणा गन्धर्वं सुखेन
वालीकनिश्चासमिवोत्सवसर्ज ॥”)
तद्वति, त्रि ॥ (यथा, भागवते । ८ । २२ । २ ।
“यत्तुंयमः स्त्रोक भवान् ममेरितं
वक्तो यलीकं सुरवर्च्य मन्यते ।
करोम्यतं तन्न भवेत् प्रलम्भनं
पदं तृतीयं कुरु श्रीर्षि मे निजम् ॥”)
वालीकः, पुं, (वि + अल पर्याप्तौ + कौकनृ ।)
नागदः । इति मेदिनी ॥ तत्पर्यायः । पिङ्गः २
मट्प्रज्ञः ३ कामकैलिः ४ विदूषकाः ५ पीठ-

कैलिः ६ पीठमर्दः ७ भङ्गिलः ८ छिदुरः ९
विटः १० । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
वायकलनं, स्त्री, (वि + अय + कल + ल्युट् ।)
वियोगः । क्षीनः । अङ्गस्थान्तरकरणम् ।
वाकिकाटा इति भाषा । यथा,—
“अये वाळे लीलावति ! मतिमति ! ब्रूहि
सहितान्
द्विपञ्चद्वान्तिनवतिशताष्टादशदश-
शतोपेतानेताननुतविद्युतांश्चापि वद मे
यदि वाक्तेयुक्तिवायकलनमार्गेऽसि कुशला ॥”
इति लीलावती ॥
वायकलितः, त्रि, (वि + अय + कल + क्तः ।)
हतवायकलनः । वियोगितः । क्षीनितः । वाय-
कलने, स्त्री । यथा । अथ सङ्कलितवायकलि-
तयोः करणसूत्रं दृष्टाहम् ।
“कार्यं क्रमादुत्तममोऽथवाङ्क-
योगो यथास्थानकमन्तरं वा ॥”
इति लीलावती ॥
वायच्छिन्नं, त्रि, (वि + अय + छिद् + क्तः ।)
भिन्नम् । यथा । भिन्नानु वायच्छिन्नं विशेषितम् ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥
वायच्छेदः, पुं, (वि + अय + छिद् + क्तः ।) वाय-
सुक्तिः । इति हेमचन्द्रः ॥ पृथक्त्वश्च । (विरामः ।
निवृत्तिः । यथा, भागवते । ४ । २६ । ३२ ।
“जीवस्य न वायच्छेदः स्यात्तत्तत्प्रतिक्रिया ॥”)
वायधा, स्त्री, (वि + अय + धा + “आतश्चोपसर्गः ।
इत्यङ् । टाप् ।) वायधानम् । इत्यमरः ॥
वायधानं, स्त्री, (वि + अय + धा + ल्युट् ।)
वाच्छादनम् । तत्पर्यायः । तिरोधानम् २
अन्तर्हिः ३ अपवारणम् ४ छदनम् ५ वायधा ६
अन्तर्द्वा ७ पिधानम् ८ स्थानम् ९ । इति
हेमचन्द्रः ॥ वायधिः १० अपिधानम् ११ ।
इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, रघुः । १३ । ४४ ।
“दृष्टिं विमानवायधानसुक्तां
पुनः सङ्गमार्चिषि सन्निधत्ते ॥”
भेदः । यथा, भागवते । ४ । २२ । २७ ।
“परात्मनोर्देववायधानकं पुरस्तात्
स्वप्ने यथा पुरुषसद्भिनाशे ॥”
विच्छेदः । यथा, शिशुपालवधे । ६ । ५१ ।
“वपुर्नल्लिप्तं परिरम्भसुख-
वायधानभीरुकतया न बधूः ॥”
समाप्तिः । यथा, भागवते । ४ । २६ । ७७ ।
“यावद्व्यं न विन्देत् वायधानेन कर्मणाम् ॥”
वायधायकः, त्रि, (वायदधातीति । वि + अय +
धा + ल्युट् ।) वायधानकर्ता । यथा । स्वर्ग-
कामो यजेत सप्तदशावरा ऋत्विकामाः सन्न-
सुपाक्षीरमिति वेदे कामिनां कर्तृत्वावगते-
स्तदुपपत्त्या ऋत्विग्वापारान्तर्भावो न वाय-
धायकः । इति प्रायश्चित्तविवेकः ॥
वायधिः, पुं, (वि + अय + धा + “उपसर्गः धोः
किः ॥” ३ । ३६ । २ । इति किः ।) वायधानम् । इति
शब्दरत्नावली ॥ (यथा, नैषधचरिते । २ । १६ ।

व्यवसि

“वावसायि वा विधोः कर्ता
 “वृचानिमयो न वेद कः ॥”)
 वावसायः, पुं, (वि + अव + मो + घञ् ।) उप-
 जोविका । येषा इति पारस्यभाषा । यथा,—
 “करोति नाम नीतिज्ञो वावसायमिनस्ततः ।
 फलं पुनस्तदेव स्याद्वचदिधर्मनसि स्थितम् ॥”
 इति हितोपदेशे २ परिच्छेदः ।
 आप च ।
 “आहारोद्गुणः स्त्रीणां वृद्धिस्तासां चतुर्गुणा ।
 बहुगुणो वावसायश्च कामस्याष्टगुणः स्तुतः ॥”
 इति चाणक्यशतकम् ॥
 अनुष्ठानम् । इति वावसायिशब्दार्थदर्शनात् ॥
 (यथा, रामायणे । २ । ३० । ४१ ।
 “संज्ञया सहस्रं धीते । मम स्वस्य कुलस्य च ।
 वावसायमनुक्रान्ता कान्ती ! त्वमतिशोभनम् ॥”)
 निश्चयः । यथा,—
 “वावसायात्मिका बुद्धिरेकेह कुरानन्दन ।
 बहुधाखा ह्यनन्ताश्च बहुयोऽवसायिनाम् ॥”
 इति भगवद्गीतायाम् २ अध्यायः ॥
 वावसायात्मिकेति । इह ईश्वराराधनलक्षणे
 कर्तव्ययोगे वावसायात्मिका परमेश्वरभक्तौ च ध्रुवं
 तद्विषयमीति निश्चयात्मिका एकैव एकनिष्ठैव
 बुद्धिर्भवति । अवावसायिनामीश्वराराधनवहि-
 स्सुखानां कामिनां कामनानन्त्यादनन्तास्तत्रापि
 कर्मफल-गुणफलत्वादि-प्रकारभेदाद्बहुधावाच्य
 बहुयो भवन्ति । इति तट्टीकायां स्वामी ।
 विष्णुः । यथा,—
 “वावसायो वावस्थानः संस्थानः स्थानदो ध्रुवः ॥”
 इति महाभारते तस्य सप्तसप्तमस्तोत्रे । १३ ।
 १४।५५॥ (महादेवः । यथा, तत्रैव । १५ । ७।५० ।
 “सप्तसप्ततो विजयो वावसायो ज्ञानाङ्गतः ॥”)
 वावसायो, [न] त्रि, (वावसायोऽस्यास्तीति ।
 इति ।) वावसायविशिष्टः । वाणिज्यकारकः ।
 यथा,—
 “कोऽतिभारः समर्पणां किं दूरं वावसायिनाम् ।
 को विदेशः यविद्यानां कः परः प्रियवादिनाम् ॥”
 इति चाणक्यशतकम् ॥
 अनुष्ठानम् । यथा,—
 “ब्रह्मभ्यो यन्त्रिनः श्रेष्ठा यन्त्रिभ्यो धारिणो
 धारिभ्यो ज्ञानिनः श्रेष्ठा ज्ञानिभ्यो वाव-
 सायिनः ॥”
 इति मानवे १२ अध्यायः ॥
 ब्रह्मभ्य इति । उभयोः प्रशस्यते सति यन्त्र-
 तदस्यातिशयविषयमा श्रेष्ठतमोऽपि विधाना-
 द्योपदेश्यमा श्रेष्ठाः तेभ्यः समस्यप्रदायितारः
 श्रेष्ठाः । तेभ्योऽधीतयन्त्रधारणसमर्थाः श्रेष्ठाः ।
 तेन यन्त्रिनः पठितवित्तुतयन्त्रा ओष्ठयाः ।
 धारिभ्योऽधीतयन्त्रार्थज्ञाः प्रकृष्टाः । तेभ्यो-
 ददतावारः । इति सट्टीकायां कृष्णकवचः ।
 न मितः, वि, (वि + अव + मो + क्तः ।) प्रदा-
 रितः । इति भूरिश्रयोः । अनुष्ठितः ।

व्यवहा

निश्चिनः । इति वावसायिशब्दार्थदर्शनात्-
 दर्शनात् ॥ (यथा, रामायणे । २ । २४ । १ ।
 “तं सनीत्य वावसिनं पितुर्निर्देशपालने ।
 कौशल्या वाप्यमंरुदावचो धर्मिष्ठमन्वीतु ॥”)
 वावस्या, स्त्री, (वि + अव + स्था + “आतश्चोप-
 सर्गम् ॥” इत्यङ् । तनश्चाम् ।) शास्त्रनिष्कृति-
 विधिः । यथा,—
 “द्वौघकालं प्रज्ञाचर्यं धारण्य कमललोः ।
 देवरेण सुतोत्पत्तिर्देनकन्या प्रदीयते ॥”
 इत्यादीन्भिधाय ॥
 “एतानि लोकागुप्राप्यं कलेरादौ महात्मभिः ।
 निर्वर्तितानि कर्माणि व्यवस्थापूर्वकं बुधैः ॥”
 इत्युद्गातत्वे हेमाद्रिपराशरभाष्ययोरादि-
 पुराणम् । (नियमः । यथा, कथासरित्-
 सागरे । १०६ । ७१ ।
 “एवं जनगृहारक्षो महारत्नानि शूद्रैः ।
 उत्पाद्य भगवांस्तत्र वावस्यामादिदेश सः ॥”)
 वावस्यानः, पुं, विष्णुः । यथा,—
 “वावसायो वावस्थानः संस्थानः स्थानदो ध्रुवः ॥”
 इति महाभारते तस्य सप्तसप्तमस्तोत्रे । १३ ।
 १४६ । ५५ ॥ (वि + अव + स्था + ल्युट् ।)
 वावस्थानो, स्त्री । यथा,—
 “चातुर्त्यव्यवस्थानं यस्मिन् देवो न विद्यते ।
 तं ते हृदयं जानीयादव्यवस्थितः परम् ॥”
 इत्याव्यवस्थितशब्दटीकायां भरतः ॥
 वावस्थितः, त्रि, (वि + अव + स्था + क्तः ।) विधि-
 पूर्वकस्थितः । वावस्थापितः । यथा,—
 “अथ वावस्थितान् दृष्ट्वा धार्तराष्ट्रान् कपि-
 ध्वजः ।
 प्रवृत्त शस्त्रसम्पत्तिं धनुर्दम्य पाण्डवः ॥”
 इति श्रीभगवद्गीतायाम् १ अध्यायः ॥
 वावस्थितो, [अ] पुं, (वि + अव + क्त + टच् ।)
 वावहारकर्ता । प्राङ्बिवाक इति यावत् ।
 यथा । उत्तराभिधानानन्तरं सभ्यानामर्षिप्रत्य-
 र्थिनोः कस्य क्रिया स्यादिति परामर्शलक्ष्यस्य
 प्रत्याकलितस्य योगीश्वरेण वावहारपादत्वेना-
 नभिधानान् वावहर्तृसमन्वाभावाच्च न वाव-
 हारपादत्वमिति स्थितम् । इति मिताचरायां
 वावहारमाटका । कायस्थस्योपाधिविशेषः ॥
 वावहारः, पुं, (वि + अव + क्त + घञ् ।) विवादः ।
 इत्यमरः । इत्यभेदः । न्यायः । पण्यः । स्थितिः ।
 इति मेदिनीशब्दरत्नावली ॥ ६ ॥ (कर्म ।
 क्रिया । यथा,—
 “न कश्चित् कस्यचित्किञ्च न कश्चिदस्य विधिपुः ।
 वावहारं वाप्यन्ते मित्राणि रिपवस्तथा ॥”
 यथा च रघुः । ६ । ६२ ।
 “तथापि शस्त्रधारहारनिष्ठुरे
 विपक्षभावे चिरमस्य तिष्ठतः ।
 सुतोष सोम्यानिशयेन वृत्रहा
 मद् हि मर्त्यं सुगैर्निधीयते ॥”)
 अथ वावहारदर्शनम् । तत्र यावद्व्यवहारः ।
 “स्तुत्याचार्यपतेन मार्गं वापयितुः परैः ;

व्यवहा

व्यादिदयति चेन्नास्ति वावहारपदं हि तत् ॥”
 नृत्तिसदाचारवर्धितेन वर्त्तना परैरर्थतः
 शरीरतो वा पीडितश्चेन्नास्ति निवेद्यं वाव-
 हारदर्शनमन्यम् । चेदित्यत्र सदिति मेघिलाः ।
 व्यादिदयति चेदित्यनेन मयं विवादोत्थापनं
 राज्ञा न कर्त्तव्यमिति शूलपाणिमहामहो-
 पाध्यायः । राज्ञीति वावहारप्रदर्शकपरम् ।
 तथा च वृद्धयतिः ।
 “राजा काम्याणि संपश्येत् प्राङ्बिवाकोऽथवा
 द्विजः ॥” ७॥
 प्राङ्बिवाकलक्षणमाह स एव ।
 “विवादे एच्छति प्रथं प्रणिपत्तं तथैव च ।
 प्रियपूर्वं प्राग्गदति प्राङ्बिवाकस्ततः स्तुतः ॥”
 कात्यायनः ।
 “वावहारार्थतः प्रथं एच्छति प्राङ्बिति स्थितिः ।
 विवेचयति यस्तस्मिन् प्राङ्बिवाकस्ततः स्तुतः ॥”
 अर्थिनं प्रति भाषा तं कौटिली प्रत्यर्थिनं प्रति
 च तथापि कौटिलीश्वर इति एच्छतीति प्राट्
 श्रुत्वा च युक्तावृत्तत्वेन जयं पराजयं वा
 विवर्तिनिति इति विवाकः प्राट् च स विवाकश्चेति
 प्राङ्बिवाकः ॥ ७ ॥ कात्यायनः ।
 “सप्राङ्बिवाकः सामान्यः सम्राज्यपुरोहितः ।
 स्वयं स राजा विनुवासेषां जयपराजयौ ॥
 यदा काव्यं राजा न पश्येत् काव्यनिर्णयम् ।
 तदा निवृत्तादिर्हासं राज्ञ्यं वेदपारमम् ॥
 यदि विप्रो न विद्वान् स्यात् चोत्थितं तत्र
 योजयत् ।
 वैश्यं वा धर्मगान्धर्वं शूद्रं यन्नेन वर्जयेत् ॥”
 स विनीतवैश्यः । मनुः ।
 “जातिमात्रोपकीर्तौ वा कामं स्याद्वाज्यवृत्तः ।
 धर्मप्रवक्ता वृत्तेन तु शूद्रः कदाचन ॥
 नाध्यापयति नाधीतं च नाक्षयवृत्तः स्तुतः ॥”
 यासः ।
 “द्विजान् विद्याय यः पश्येत् काम्याणि वृत्तैः
 स एव ।
 तस्य प्रचुम्भते राज्यं बलं कोपश्च नश्यति ॥
 यः शूद्रो वैदिकं धर्मं स्नासं वा भाषते यदि ।
 तस्य दण्डं द्वे वृत्तौ दण्डाणां चैव भवेत् ॥
 दुःशीलोऽपि द्विजः पूज्यो न शूद्रो विजितेन्द्रियः ।
 दुष्टो वा कः परित्यज्यान्नेयं शोणवर्गी
 खरीम् ॥”
 व्यवहारमाह कात्यायनः ।
 “वि नानाचैष सन्देहं परमं हार उच्यते ।
 नानासन्देहपरयाद्वयवहार इति स्थितिः ॥”
 नानाविवादविषयः संशयो द्वितीयतरेण इति
 वावहारः । भाषोत्तरक्रियानिर्णायकत्वं वाव-
 हारत्वम् । अथा च वृद्धयतिः ।
 “अज्ञाननिमित्रीयमान् सन्देहपटवार्हितान् ।
 निरामयान् यः कुर्वते श्लाघ्यान्मनश्चाकषा ॥
 इह कोऽपि राजपूजां समेत गच्छति सः ।
 तस्मान् संशयवृत्तानां कर्त्तव्यं निमित्तकम् ॥”
 अतएव वावहारः ।

व्यवहा

“अनियुक्तो नियुक्तो वा शास्त्रज्ञो वक्तुमर्हति ।
देवीं वाचं स वदति यः शास्त्रसुपजीवति ॥”
देवीं देवानुमताम् ॥ * ॥ धर्मशास्त्रयोस्तु
विरोधे लोकव्यवहार एवादर्शनीयः । इत्याह
स एव ।

“धर्मशास्त्रविरोधे तु युक्तियुक्तो विधिः स्मृतः ।
व्यवहारोऽपि बलवान् धर्मस्तेनावहीयते ॥”
अवहीयते अवगम्यते हि शतावित्यस्माद्वातोः ।
अतएव दृष्टव्यः ।

“केवलं शास्त्रमाश्रित्य न कर्तव्यो विनिर्ययः ।
युक्तिहीनविचारे तु धर्मेहानिः प्रजायते ॥”
युक्तिर्न्यायः । स च लोकव्यवहार इति व्यव-
हारमाह का । अतएव कात्यायनः ।

“कुलशीलवयोवृत्तचित्तवद्विरधिष्ठितम् ।
वणिग्भिः स्यात् कतिपयैः कुलद्वैरधि-
ष्ठितम् ॥”

सह इति शेषः । कात्यायनः ।
“सभ्येनावश्यवक्तव्यं धर्माथैवहितं वचः ।
शृणोति यदि गो राजा स्यात् सभ्यस्तदावृणुः ॥”
सभ्यः सभायां साधुः ॥ * ॥ तथाविधानाह
याज्ञवल्क्यः ।

“श्रुताध्ययनसम्पन्नाः कुलीनाः सत्त्वादिनः ।
राजा सभासदः काव्याः शत्रौ मित्रे च ये
सभाः ॥”

श्रुताध्ययनसम्पन्नाः धर्मशास्त्रज्ञाः । कुलीनाः
सङ्गरादिदोषशून्यमातापितृवंशपरम्पराकाः ।
एवंभूताः सभासदः सभायां यथा खीदन्ति
उपविशन्ति तथा दानमानसत्कारैः राजा
कर्त्तव्याः ॥ * ॥ तथाविधावस्थानेन भूमेः सभात्व-
माह मनुः ।

“यस्मिन् देशे निषीदन्ति विप्रा वेदविदक्षयः ।
राज्ञः प्रतिष्ठतो विद्वान् ब्राह्मणस्तं सभां
विदुः ॥”

विद्वत्सङ्गतावपि सभापर्यायपरिवच्छब्दमाह स
एव ।

“त्रैविद्यो ह्येतुक्तकोर् निरुक्तो धर्मपाठकः ।
नयश्चाश्रमिणः पूर्वं परिपत् स्याद्दशावराः ॥”
त्रैविद्यः त्रिवेदपारगः । ह्येतुक्तः । सदयुक्ति-
व्यवहारी । अतएवामरसिंहः । सभा सदसि
सभ्ये च । अत्र भा दीप्तिः प्रकाशो ज्ञानमिति
यावत् तथा यद्वा साक्षात् परम्परया वा वर्तते
इति सभा ॥ * ॥ कात्यायनः ।

“दिवसस्याष्टमं भागं तस्मा भागत्रयं तु यत् ।
स कालो व्यवहाराणां शास्त्रदृष्टः परः स्मृतः ॥”
अष्टमयामावाहप्रहरम् । भागत्रयं प्रहरद्वय-
पर्यन्तम् । मनुः ।

“धर्मानमनाध्याय संवीताङ्गः समाहितः ।
प्रणम्य लोकपालेभ्यः कार्यदर्शनमारभेत् ॥”
मनुनारदवीधायनधारीताः ।

“पादोऽधर्मस्य कर्त्तारं पादः साक्षिणश्चरति ।
पादः सभासदः सर्वान् पादो राजानश्चरति ।
राजा भवत्यनेनारुह्यन्ते ये सभासदः ।

व्यवहा

एनो गच्छति कर्त्तारं निन्दाहो यत्र निन्द्यते ॥”
कर्त्तारं वादिनम् । राजपादं विवेचकपरम् ॥
अनेनाः निन्दापः ॥ अर्थित्वमाह तुवर्गसगनारदौ ।
“यस्य चाभ्यधिका षोडश कार्यं वाप्यधिकं
भवेत् ।

तस्यार्थिभावो दातव्यो न यः पूर्वं निवेदयेत् ॥”
अत्रैव पूर्वपक्षो भवेत्तस्य इति कात्यायनीये
हनीयपादः । न यः पूर्वं निवेदयेदिति तस्यो-
त्तरः पक्ष इति शेषः । स यः पूर्वमिति पाठे
यः प्रथमं निवेदयति स पूर्ववादीत्यर्थः । दृष्ट-
व्यः ।

“अहं पूर्विकया ग्रातावर्धिप्रतर्धिनौ यदा ।
वादो वर्णानुवर्त्तेन ग्राह्यः षोडशमवेत्य वा ॥”
यत्र द्वावेव वदनः प्रभो मद्वाक्यं शृणु इति तत्र
ब्राह्मणादिक्रमेणाधिकषोडशदर्शनेन वा वादो
ग्राह्यः ॥ * ॥ स्वयं विवादशक्तौ प्रतिनिधिमाह
नारदः ।

“अर्थिना सन्निवृत्तो वा प्रत्यर्थिप्रहितोऽपि वा ।
यो यस्तार्थं विवदते तथोर्जयपराजयौ ॥”
तथोर्जादिप्रतिवादिनोः । दृष्टव्यतिरपि ।
“श्रुतिक् वादे नियुक्तश्च समौ सम्परिकीर्त्तितौ ।
यस्ते स्वाभ्यामुयात् पुण्यं हानिं वादेत्यवा
लयम् ॥”

कात्यायनः ।
“मनुष्यमारणे स्तेये परदारभिसर्गयो ।
अभ्यभक्षणे चैव कन्याहरणदूषणे ॥
पारुष्ये कूटकरणे वृषदोहे तथैव च ।
प्रतिवादी न दातव्यः कर्त्ता तु विवदेत् स्वयम् ॥”
कुलस्त्रीप्रवृत्तीनां प्रतिनिधिमाह आसः ।

“कुलस्त्रीबालकोन्मत्तजडात्तानाश्च वान्धवाः ।
पूर्वपक्षोत्तरे ब्रुवन्निवृत्तो भूतकक्षया ॥”
भान्नादीतरस्य पक्षस्थितस्य दण्डनीयत्वमाह
नारदः ।

“यो न भ्राता पिता वापि न पुत्रो न नियो-
जितः ।

परायवादी दण्डः स्यात् व्यवहारेण विवृणु ॥”
विवृणु विरुद्धं वृणु ॥ * ॥ नारदः ।

“निर्वैद्यकामो रोगात्तो धियक्षुर्धनस्य स्थितः ।
अभियुक्तस्तथान्वेन राजकर्म्मोद्यतस्तथा ॥
गवां प्रचारे गोपालाः शस्त्रवन्धे क्षणीवलाः ।
शिल्पिनश्चापि तत्काले व्याधुधीयाश्च विग्रहे ॥
अप्राप्तव्यवहारश्च दूतो दानोन्मुखो व्रती ।
विग्रमस्याश्च नासेथा न चैताम्राह्येनृपः ॥”

निर्वैद्यकामो विवाहप्रवृत्तः । अन्येन वादान्त-
रेण । अप्राप्तव्यवहारः षोडशवर्षाव्यवस्यस्कः ।
तत्काले विवाहादिसमाप्तिपर्यन्तकाले । एते
विग्रमस्याश्च उपप्रवेशस्याश्च उत्तमगर्भादिना
नासेथां नावधारणीयाः । एतान् प्रागुक्तान्
वादिना निवेदितानिति शेषः ॥ * ॥ याज्ञवल्क्यः ।
“अभियोगमनित्सीर्य नैनं प्रत्यभियोजयेत् ॥”
अभियुक्तः सन्नुत्तरमदत्त्वा भाषावादिनमेतं
स्वाभियोगानुपमदकेन विवादन्तरेण न योज-

व्यवहा

येत् । युगपदनेकव्यवहारासम्भवात् । नारदो
ऽपि ।

“पूर्वदादं परित्यज्य योऽन्यमालम्बते पुनः ।
वादसंक्रमणान्त्रेयो हीनवादी स वै नरः ॥”
हीनवादीत्यनेन दण्डनीयता न तु प्रकृतार्थाङ्गी-
नता अन्यथा क्लृप्तापत्तेः ॥ * ॥ पारुष्ये प्रति-
प्रसवमाह स एव ।

“कुप्यात् प्रत्यभियोगश्च कलहे साहसेष्व च ॥”
वाक्पारुष्ये शस्त्रादिप्रहारेष्व च । यथापूर्व-
महमप्यनेनाक्रुष्टः शस्त्रेण हत इत्यपराधा-
भावाय प्रत्यभियोगं कुप्यात् । तथा च दृष्ट-
व्यः ।

“आक्रुष्टस्तु यदाक्रोशंस्तद्वितः प्रतितोऽयम् ।
हत्वाततायिनश्चैव नापराधी भवेन्नरः ॥”
एतेन वाक्पारुष्यदण्डपारुष्ययोः प्रकृताभि-
योगे खण्डकाभियोगेऽपि न दोषः । यत्तु ।

“पूर्वमाचारवेद्यस्तु नियतं स्यात् स दीयभाक् ।
पश्चाद्यः सोऽप्यसत्कारो पूर्वो तु विनयो गुरुः ॥”
इति नारदवचनं तत् पूर्वपक्षेयया परस्या-
धिकवाक्पारुष्योत्पादकस्यापि स्वल्पदण्डविधा-
यकम् ॥ * ॥ युगपत्संप्रवर्तने अधिकदण्डाभाव-
माह स एव ।

“पारुष्ये साहसे चैव युगपत्संप्रवृत्तयोः ।
विशेषश्चेन्न लभ्येत विनयः स्यात् समस्तयोः ॥”
विनयो दण्डः । एवञ्च दण्डोऽयमनपराधे माय
कृतः प्रीहितत्वादिति भाषायां प्रत्यभियोगः
कार्य एव । प्रत्यवस्कन्दनीतरत्नेन युगपदनेक-
व्यवहारापत्तिदोषस्याभावात् ॥ * ॥ समापतेः-
कर्त्तव्यमाह कात्यायनः

“अथ चेत् प्रतिभूर्नास्ति वादयोग्यस्तु वादिनोः ।
स रक्षितो दिनस्यान्ते दद्यात् भृत्याय
वैतनम् ॥”

प्रतिभवति तत्कार्यं तद्वद्भवति इति प्रति-
भूर्लभकः । वादयोग्यः विवादफलस्य साधित-
धनादिदानस्य दण्डदानस्य च क्षमः । वादिनोः
भाषावादिन उत्तरवादिनश्च । तथाच याज्ञ-
वल्क्यः ।

“उभयोः प्रतिभूर्यान्तः समर्थः जाम्यगिर्ये ।
प्रतिभुवस्तभावे च राजा संक्षपनं तथोः ॥”
राजा संक्षपनं दण्डतुल्याधिकार्यं निर्णयस्य
कार्यं धनादिदाने राजदन्तादित्वात् कार्य-
शब्दस्य पूर्वनिपातः । भृत्यः तत्रचको राज-
नियुक्तः ॥ * ॥ प्रत्यर्थी यदि कश्चित् कालं
प्रार्थयते स लभते अर्थी तु कालं प्रार्थयन्
अर्थित्वमेव याहत्यादिति तेन कालो न प्रार्थ-
नीयः । तदाह ।

“प्रत्यर्थी लभते कालं त्राहं सप्ताहमेव च ।
अथा तु प्रार्थयन् कालं तत्क्षणादेव लीयते ॥”
कश्चित् प्रत्यर्थी कालं न लभते । याज्ञवल्क्यः ।
“साहसस्तेयपारुष्यमोऽभिप्रायात्यथे क्षियाम ।
विवादयेत् सद्य एव कालोऽन्यत्रैक्षया स्तुतः ॥”
साहसं मनुष्यमारण्यम् ॥ गौरव दोषा

व्यवहारा

अभिशापो मद्यापातकादिना । अथये द्रव्य-
नाशे । स्त्रियां कुलस्त्रियां चारिविवादेविषय-
प्राप्त्या दास्यां स्वत्वविवादे वा । एषु सद्य एव
उत्तरं दापयेदिति श्रूलपाणिः ॥ विशेषयति
कात्यायनः ।

“यस्मात् कार्यसमारम्भश्चिरात्तेन विनिश्चितः ।
तस्मान्न लभते कालमभियुक्तस्तु कालभाक् ॥”
अपवादमाह दृष्टस्यति ।

“अभियुक्ता प्रगल्भत्वात् वक्तुं नोत्सहते यदि ।
तदा कालः प्रदातव्यः कार्यशक्त्यनुरूपतः ॥”

अत्रापि विशेषयति यासः ।

“राजद्वैततो दोषस्तस्मिन् कावे यदा भवेत् ।
अवध्ययोगमात्रेण न भवेत् स पराजितः ॥”

स क्षतसमयवन्तोऽभियुक्तः ।

“राजद्वैततं दोषं साक्षिभिः प्रतिपादयेत् ।
जैस्तेन वर्तमानस्तु दण्डो दाप्यस्तु तद्वनम् ॥”

अवध्यतिक्रमहेतो राजद्वैतदोषस्य प्रमितौ
न तदतिक्रामकोऽपराध्यति जैस्तेन तदति-
क्रमेण दण्डो भङ्गी च भवतीत्यर्थः । दण्ड-
काटिन्वादियुक्तौ जिज्ञाः । तथा च दारौतः ।

दण्ड माया याजयुक्ता निष्ठातिः । कौटिल्य-
काटिल्यशास्त्रवैरस्यसद्भावयुक्तं जैस्तेनमिति युक्तं
योगः १ ॥

अथ अपहारपादनिर्णयः । तत्र दृष्टस्यति ।

“पूर्वपक्षः स्तुतः पादो द्विपादश्चोत्तरः स्तुतः ।
क्रियापादस्तथा चान्यश्चतुर्थो निर्णयः स्तुतः ॥

मिथ्योक्तौ च चतुर्थात् स्थात् प्रत्यवस्कन्दने
तथा ।

प्राङ्ग्याये च च विज्ञेयो द्विपातसंप्रतिपत्तिश्च ॥”
यद्यपि संप्रतिपत्तावपि निर्णयोऽस्ति तथाप्यु-
त्तरवादिनैव भाषार्थस्याङ्गीकृतत्वेन क्रियासाध्यो
न भवति इति द्विपादोक्ता ॥ ॥

अथ भाषापादः ।

तत्र भाषास्वरूपमाहृतुः कात्यायनदृष्टस्यती ।

“प्रतिज्ञादोषनिर्मुक्तं साध्यं स्वत्कारणान्वितम् ।
निश्चितं कोकविह्वलं पक्षं पक्षविदो विदुः ॥

स्वत्वाच्चरः प्रभूनाथो निःसन्दिग्धो निराकुलः ।
विरोधिकारणैर्मुक्तो विरोधिप्रतिरोधकः ॥

यदा त्वेवंविधः पक्षः कल्पितः पूर्ववादिना ।
दद्यात् तत्पक्षसम्बन्धं प्रतिवादी तदुत्तरम् ॥”

प्रतिज्ञा साध्याभिधायिका वाक् । तस्यां दोषैः
परस्परविरोधार्थपदादिभिस्तथा साध्यं साधना-
र्थाभिमतं पक्षं विदुः । अन्यथा प्रतिज्ञादोषेण
साध्यदोषः स्यात् । अतएवोक्तम् ।

“वचनस्य प्रतिज्ञात्वं तदर्थस्य च पक्षता ।
असङ्करस्य वक्तव्यं यवहारस्य वादिभिः ॥”

वक्तव्यं पक्षप्रतिज्ञे पूर्वोक्ते । गारदेनापि ।

“सारस्तु यवहारार्थां प्रतिज्ञा सप्तदाहता ।
राष्ट्रानो जीयते वादी तदंशास्तुतरो भवेत् ॥”

उत्तरो विजयी । यद्यप्यत्र साध्यं प्राप्तं तद-
विशिष्टधर्मो पक्ष इति भेदः तथाप्यत्र वाक्
प्रत्याप्यार्थदिधर्मविशेषविशिष्टस्य पक्षतया

व्यवहारा

धर्मिणोऽधमर्णादेरेव साध्यत्वात् साध्यपक्षयोर-
भेदाभिधानम् । उपसंहारे च एवंविधः पक्ष
इति । मिताचरायान्तु भाषा प्रतिज्ञापक्ष इति
नार्थान्तरमित्युक्तम् । भाषार्थहृक्ता भाषास्वरूप-
प्रपञ्चमाह स्वत्वाच्चर इति । निराकुलः
पौर्वापर्यविपर्ययासादृश्यः । तत्र ।

“युते च यवहारे च प्रवर्ते यन्नकर्मणि ।
यानि पश्यन्त्युदासीनाः कर्त्ता तानि न

पश्यन्ति ॥”

इति यत्त्वसंयद्वचनदुदासीनेभ्यो ज्ञात्वा
शोधयेत् । तच्छोधनमाह दृष्टस्यति ।

“न्यूनाधिकं पूर्वपक्षं तावद्वादी विशोधयेत् ।
न दद्यादुत्तरं यावत् प्रत्यर्थो सम्भवन्निधौ ॥” ॥

तद्विखनप्रकारमाह यासः ।

“पाण्डुलेखेन फलके भूमौ वा प्रथमं लिखेत् ।
न्यूनाधिकं संशोध्य पश्चात् पक्षे निवेशयेत् ॥”

फलकं काष्ठादिपट्टकम् । कात्यायनः ।

“पूर्वपक्षं स्वभावोक्तं प्राङ्ग्विवाकोऽथ लेखयेत् ।
पाण्डुलेखेन फलके ततः पक्षेऽभिलेखयेत् ॥

शोधयेत् पूर्वपक्षान्तु यावद्विषयदर्शनम् ।
उत्तरेणावच्छेदस्य निवृत्तं शोधनं भवेत् ॥

अन्यदुक्तं जिज्ञेद्योऽन्यदुष्टप्रत्यर्थिनोऽन्वयः ।
चौरवच्छासयेत्तत्तु धार्मिकः दृष्टिवीर्यतः ॥”

स्वभावोक्तमज्ञानम् । एतच्च स्वरूपविशेषादिना
तुल्यम् ॥ ॥ अतएव याज्ञवल्क्यः ।

“द्वलं निरस्य दूतेः यवहारान्नयेत्तु ॥
भूतमप्यनुपपन्नं जीयते यवहारतः ॥”

भूतं तत्त्वार्थसम्बन्धम् । नारदः ।

“भूतं तत्त्वार्थसम्बन्धं प्रमादाभिहितं द्वलम् ।
किन्तु राज्ञा विशेषेण स्वधर्ममभिरक्षता ॥

मनुष्यपितृवेषिचात् परीक्षा साध्यसाधु वा ।
सर्वेऽर्थविवादेषु वाक्कृत्वे नावधीदति ॥

पशुखीभूतवृणादाने शास्त्रोऽप्यर्थात् जीयते ॥”
सर्वेऽर्थविवादेषु प्रमादाभिधानेऽपि नावधी-
दति अत्रोदाहरणं पशुखीत्यादि । अर्थविवादे-
नष्टान् सन्नुक्तविवादेषु प्रमादाभिधाने
प्रकृतापार्थक्यार्थाद्वीर्यत इति गम्यते । यथाह-
मनेन शिरसि पादेन ताडित इत्यभिधाय
केवलं दस्तेन ताडित इति वदन् न केवलं
दण्डः पराणीयते च । ततश्च त्वं सत्त्वद्वयं
धारयसि मत्त श्रद्धत्वेन दधीततावहन-
कत्वादिति भाषाशरीरं एतच्च संस्कृतदेश-
भाषान्तरेण यथावोधं वक्तव्यं लेख्यं वा ।
अस्माकमपि वादिप्रतिवादितादर्शनात् अत-
एवाध्यापनेऽपि तथोक्तं विष्णुधर्मोत्तरे ।

“संस्कृतेः प्राकृतेऽन्वयेऽर्थः शिष्यमनुरूपतः ।
देशभाषादुपायेषु बोधयेत् स गुरुः स्तुतः ॥” ॥

अथोत्तरपादः । तत्र कालमाह कात्यायनः ।

“सद्यःक्षतेषु कार्येषु सद्य एव विवादयेत् ।
कालान्तेतिषु वा कालं दद्यात् प्रत्यर्थिने प्रभुः ॥”

वादिनोक्तस्य साध्यस्य प्रतीपमर्थयते इति
प्रत्यर्थो । नारदः ।

व्यवहारा

“गृह्यन्तवादिवादानामसामर्थ्यात् स्तुतेरपि ।
श्रद्धादिषु क्षरेषु कालं कामं तत्त्वयुक्ततया ॥”
दृष्टस्यति ।

“यदा त्वेवंविधः पक्षः कल्पितः पूर्ववादिना ।
दद्यात् तत्पक्षसम्बन्धं प्रतिवादी तदोत्तरम् ॥”

सम्बन्धमुपयुक्तम् । अन्यथा अन्यवादित्वेन भङ्ग-
प्रसङ्गात् ।

“अन्यवादी क्रियादोषो नोपस्थाप्यो निरुत्तरः ।
आहूतप्रपञ्चयौ च ह्येनः पक्षविधः स्तुतः ॥

प्रपञ्चयौ त्रिपक्षेण मौनकृतं सप्तभिर्दिनेः ।
क्रियादोषो तु मासेन साक्षिभिस्तु तत्-

क्षणात् ॥”

इति नारदीक्तेः ।

क्रिया लेखादिका । साक्षिभिः साक्षिभिः
पराजितः । वादिनोक्तस्य साध्यस्य प्रतीपं
वदतीति प्रतिवादी । उत्तीर्यते निस्तीर्यते
प्रकृताभियोगोऽनेन इति उत्तरम् । याज्ञ-
वल्क्यः ।

“श्रुतार्थोत्तरं लेख्यं पूर्वावेदकसन्निधौ ॥
लेखमिति वाक्यस्याप्युपलक्षणम् ॥ ॥ उत्तर-

स्वरूपं तद्देशांशाद् नारदः ।

“पक्षस्य आपकं सारमसन्दिग्धमनाकुलम् ।
अथाख्यागम्यमिद्विषयुत्तरं तद्दिशो विदुः ॥

मिथ्यासंप्रतिपत्तिं प्रत्यवस्कन्दनतया ।
प्राङ्ग्यायाश्चोत्तराः प्रोक्ताश्चत्वारः शास्त्र-

वेदिभिः ।

अभियुक्तोऽभियोगस्य यदि कुप्यादपद्वनम् ।
मिथ्या तत्तु विज्ञानीयादुत्तरं यवहारतः ॥”

पक्षस्य भाषार्थस्य आपकं आच्छादकं अभि-
योगप्रतिज्ञूलमिति यावत् । अतएव पूर्वपक्षार्थ-
सम्बन्धं प्रतिपद्यं गिद्येदयेदित्युक्तम् । न च
विप्रतिपक्षेण न्यायार्थमागतस्य धारयतीत्यभि-
युक्तस्य धारयामीति संप्रतिपत्तेः कथमुत्तरत्वं
अभियोगाप्रतिज्ञूलत्वादिति वाच्यम् । भाषा-
वादिनो स्वर्त्तवेनापद्वतया वा कदापिज्ञायाभि-
वादादेवायं जीयते इति भाषाविमर्षपर्यन्तं
विप्रतिपक्षस्याप्युत्तरवादिनो भाषार्थं चन्वगवगम्य
तन्निधौ सन्वगुत्तरासम्भवात् विद्वत्तभाषां
चासत्त्ववचनमन्यन्ताधर्माकारकं परोक्तिपराजये
च दण्डत्वं वादिना च वैरमित्यादि प्रतिसन्द-
धनः संप्रतिपक्षेऽन्वयत्वं सम्भवत्येव । एवं एतेभ्य
एवानिच्छारात् साध्यत्वेनोपदिष्टस्य पक्षस्य
सिद्धत्वेनोपस्थासेन साध्यत्वनिवारणात् सिद्ध-
वाधनेनापि वादिनः प्रत्यवस्थापानोत्तरत्वं
संप्रतिपत्तेः सिद्धमिति । सारं प्रकृतोपयोगि ।
अनाकुलं पूर्वापरविरोधशून्यम् । अथाख्या-
गम्यमध्यापारादिकं विनैव प्रतीतं अभियोगस्य
अभियुज्यते इत्यभियोगः सहेतुकं साध्यं तस्या-
पद्ववमित्यर्थः ॥ ॥ उत्तराभाषमाह कात्यायनः ।

“प्रकृतेन त्वसम्बन्धं अत्यल्पमतिभूरि च ।
पक्षैकदेशवाप्येयं तच्च नैवोत्तरं भवेत् ॥

अत्यल्पपदवापि निगूढार्थं तथाकुलम् ।

आत्मजागम्यमसारण नोत्तरं शस्यते बुधैः ॥”
अस्य सप्तपद्यापि अनन्तरार्थपद्याप्रमिति
व्यवहारतिष्ठते भवदेवमष्टाः ॥ १ ॥ मिथोत्तर-
भेदमाह तुः पुनर्वाचनारदौ ।

“मिथैतन्नाभिधानामि मम तत्र न समिधिः ।
अजातस्यास्ति तत्कावे इति मिथ्या वतुन्वि-
धम् ॥”

मिथैतदिति शब्दतो नाभिधानामीत्यादिकमर्थ-
तोऽपह्नयः । तथा च कात्यायनः ।

“श्रुत्वा भाषार्थमन्यस्तु यदि तं प्रतिषेधति ।
अर्थतः शब्दतो वापि मिथ्या तच्चेत्युत्तरम् ॥”
तं मूलं धारयतीति प्रतिज्ञायां न गृहीतमिति
शब्दतः । काणविशेषगर्भायां तस्यां सत्यां तदा
नाहं जात इति अर्थतः । देशकालविशेष-
गर्भायां तदा तत्र नाहंमास इत्यप्यर्थतः ।
देशादिमत्यां तच्छून्यायां वा न जागामीत्यर्थतः
एव योग्याकारयोगेनार्थतस्तदग्रहणप्रतिपादनात्
अत्र चरममर्थं ग्रहणावच्छन्दनमुत्तेन ग्रहणा-
भावप्रतिपादकं सापदेशमिथोत्तरमात्रं ज्ञातं
मिथोत्तरमात्रम् ॥ २ ॥ दृष्टान्तिः ।

“श्रुत्वाभियोगं प्रत्यर्थी यदि तत् प्रतिपद्यते ।
चा तु संप्रतिपत्तिः स्याच्छास्त्रविद्विषदाहृता ॥
अर्थिनाभिहितो योऽर्थः प्रत्यर्थी यदि तं तपरो
प्रपद्य कारणं व्रयात् प्रत्यवच्छन्दनं हि तत् ॥
आचारेयावन्नोऽपि पुनर्लेखयते यदि ।
योऽभिधेयो गितः पूर्वं प्राङ्म्यायस्तु स उच्यते ॥”
अभिपुष्यते इत्यभियोगः । प्रतिपद्यतेऽङ्गी-
करोति । तं साधारणम् । तथा प्रपद्य सत्यत्वे-
नाङ्गीकृत्य । कारणं तत्प्रतिफलरूपं कारणं
व्रयात् तदा तदुत्तरं प्रत्यवच्छन्दनम् । वायुक्तस्य
प्रतिफलत्वेन प्रत्यवच्छन्दनमितीत्यर्थः । प्रतिपद्या-
वच्छन्दनात् प्रत्यवच्छन्दनमिति जीमूतवाहनः ॥
तच्च कारणोत्तरं त्रिविधम् । गणवत् तुल्यगलं
दुर्बलम् । तत्र गलवदुत्तरं यथा । लघुः शतं
गृहीतमिति सत्यं किन्तु परिशोधितमिति ।
अत्र उत्तरवादिन एव क्रियानिर्देशः । तथा च
नारदः ।

“आधर्म्यं पूर्वपक्षस्य यजिष्यार्थवशाद्भवेत् ।
विवादे साक्षिस्तत्र प्रत्यया प्रतिवादिनः ॥”
आधर्म्यं दुर्बलत्वं पूर्वपक्षस्य । ततश्च स्थापक-
साध्यस्य धर्म्यमात्रस्य धर्मसंशयस्य विर्यात-
नादि तद्वत्तुत्तरं कारणोत्तरम् । अतएव
मिथोत्तरादस्य भेदः । तद्धि धर्म्यमात्रस्य स्था-
प्यताभावप्रयोजकमग्रहणरूपं न तु धर्म्य-
रूपम् ॥ ३ ॥ तुल्यगलकारणोत्तरं यथा ।
नदीयेयं भूमिः क्रमागतत्वादिति वायुक्ते मदी-
येयं भूमिः क्रमागतत्वादिति प्रतिवादिना
तथोत्तरमिति तत्र पूर्ववादिनः साधुपन्यासः ।
तद्वदामर्थे प्रतिवादिनः । तथा च याज्ञवल्क्यः ।
“साक्षिभूयतः सन्तु साक्षिणः पूर्ववादिनः ।
पूर्वपक्षोऽधरीभूते भवन्तुत्तरवादिनः ॥”
दुर्बलकारणोत्तरं यथा । ममेयं भूः क्रमागत-

त्वादिति वायुक्ते ममेयं भूदृशवर्धमुच्यमानत्वा-
दिति प्रत्युत्तरं तत्तु धनःमात्रप्रयुक्तम् ।

“पश्यतोऽनुवतो ह्यग्निर्भूमेर्बिंशतिवार्धिकी ॥”
इति याज्ञवल्क्यीयं वीजम् ॥

किन्तु नैतदुक्तम् ।

“परेण सुच्यमानाया भूमेर्बिंशतिवार्धिकी ॥”
इति भूमिमात्रविषयकं तत्पराहर्णोपादित-
त्वादिति भवदेवमष्टाः ॥

“पश्यतोऽनुवतो ह्यग्निर्भूमेर्बिंशतिवार्धिकी ।
परेण सुच्यमानाया धनस्य दशवार्धिकी ॥”
इति श्रूलपाविष्टतपाऽपि तत्रार्थे प्रमाणम् ।
ततश्चात्र क्रमागतत्वं पूर्ववादिनः प्रमाथोप-
न्यासः । तथा चोक्तम् ॥

“गुरावभिहिते हेतौ प्रतिवादिक्रिया भवेत् ।
दुर्बले वादिनः प्रोक्ता क्रिया तुल्येऽपि वादिनः ॥”
आचारेण व्यवहारेण । अवसन्नो भङ्गी । लेख-
यते भाषामिति शेषः । स वादी अस्तिमर्थं मया
पूर्वं पराजितः वाच्यः प्राङ्म्यायो हि धर्म्य-
मात्रत्वसामान्याभावज्ञापकः ॥ ४ ॥ एतेषां सङ्करे
विशेषमाह तुयार्थसंशारीतौ ।

“मिथोत्तरं कारणस्य स्यातामेकत्र चेदुभे ।
सत्यस्यापि सहजनेन तत्र आहं किन्तुत्तरम् ।
मिथ्याकारणयोर्वापि आहं कारणसुत्तरम् ॥
यत्तभूतार्थविषयं यत्र वा स्यात् क्रियाफलम् ।
उत्तरं तत्तु विज्ञेयमसंकीर्णमतोऽन्यथा ॥”
श्रुताभियोगे श्रुतग्रहणं मिथ्या पश्चाद्भेद-
गृहीताज्ञाच्च परिशुद्धा इति मिथ्याकारणा-
श्रयोस्तुल्यरूपत्वे कारणोत्तरं आहं व्यादौ
विचारणीयं परिशोधनस्यान्वाचीनत्वेन
स्तरणाहंत्वात् पश्चादभिपुष्योत्तरं तत्र श्रुतस्य
पिरातीतस्य कष्टप्रतिपाद्यत्वात् । एवञ्च नव-
त्यभियोगे मिथैतत् पश्चिपुराणा एव मया
गृहीताज्ञापि त्रिशत् परिशुद्धास्त्रिशुद्धार-
यामि इति मिथ्याकारणसत्यैः सङ्कीर्णोत्तरेऽपि
पूर्ववत् कारणोत्तरमेव आहं मिथ्याकारणयो-
र्वापीति वापिशब्दायां तथा दर्शितत्वात्
सत्योत्तरस्य स्वयंस्वीकृतत्वेन नियमानहंत्वा-
दिति भावः । प्राङ्म्यायेन सह सत्यैवे सङ्क-
रादुपपत्तिरिति तत्रोक्तं यदि श्रुतं मिथ्यापच-
विंशतिपुराणा गृहीतास्ते च परिशुद्धास्तथा
मिथ्याश्रय प्रपुरार्थविषयस्य विचार उपक्रम-
णीयः । भूयोऽनुरोधस्याभ्यर्चनत्वात् पश्चात्
स्वपार्थस्य विचार इति । तुल्यार्थविषयत्वे तु
यत्र क्रियायाः साक्षादेः फलं निर्णयः शीघ्रं
भवति तदंशस्यैव प्रमाणं आहं तथा यदि
श्रुतग्रहणे पचमस्ति श्रुतापह्नये च पश्चाद्भु-
परिशोधने साक्षिणस्तदा मिथोत्तर एवादी
तत्तुल्यगलाय अग्रहणपत्रं आहं लिखितस्य
साक्षिभ्यो यजयन्मि. सत्यदुर्निययकादिहेतु
पश्चात्परिशोधनं साक्षिणः प्रत्ययाः । सहरो-
त्तरमप्यसङ्कीर्णमदृष्टं अतो मिममग्यथा धर्म्यो-
दृष्टमित्यर्थः । अत्र पाप्यक्षेदेभेदेन मिथोत्तर-

सङ्करे सदुत्तरत्वमेकावच्छेदेन । सङ्करे तु अस-
दुत्तरत्वमाह कात्यायनः ।

“पक्षैकदेशे यत् सत्यमेकदेशे च कारणम् ।
मिथ्या चेवैकदेशे स्यात् सङ्करात् तदुत्तरम् ॥”
एकदेशे इत्यत्र एकस्तिन्नैव देशे न भिन्नदेशे
यथा श्रुतं धारयाम्येव परिशोधितं न गृहीतं
वा इति ॥ ५ ॥

अथ क्रियापादः ।

उत्तराभिधानानन्तरं याज्ञवल्क्यः ।
“ततोऽर्थो लेखयेत् सत्यः प्रतिज्ञातार्थसाधकम् ॥”
अर्थो वादी प्रतिवादी च स्तपचाधिवात् ।
तयोरधिकारे नियममाह आसः ।

“प्राङ्म्याये कारणीकौ च प्रत्यर्थी साधयेत्
क्रियाम् ।

मिथोत्तरे पूर्ववादी प्रतिपत्तौ न सा भवेत् ॥”
मिथोत्तरे न गृहीतं मयेत्यादिरूपे. पूर्ववादी
भाषावादी साक्षादिकं निर्दिष्टोत्तरवादी तत्र
तस्य मानुष्याः क्रियाया अवसन्नवादिति न्यायो
नूनं यत्रापि साध्यायभावे उत्तरवादिन एव
दियम् ।

“न कश्चिदभिधोक्तारं दिवंतु विनियोजयेत् ।
अभिमुक्ताय दातव्यं दिवं दिव्यविशारदेः ॥”
इति कात्यायनोक्तः ॥

अत्र पूर्वार्होनाधिर्नो दिव्यनिषेधोऽर्थात् प्रत्य-
र्थिगन्तव्याप्तौ पराहर्णोभिधानं विद्धे सत्यारम्भो
नियमाय इति न्यायान्निधमार्थं न च यासवचने
क्रियापदं कारणीत्तरमाश्रयीदेवीपरमित्येताव-
दर्थकं मिथोत्तरेऽप्यनुगुष्यते इति तत्रापि
अर्थिन एव दिव्यमिति वाच्यं अयमाश्रयपदस्य
हि पुनरन्वयार्थमेवानु गच्छः । नन्वेवैवम्यसहि-
तस्य गौरवात् पूर्वार्होनाधिसूक्तकविषयस्यो
कात्यायनोक्तदिव्यविषयनियमभङ्गानहंत्वाच्च यत्र
विवादविषये प्रत्यर्थी सन्दिग्धानस्तत्र तस्योत्तरा-
नर्हणया अर्थिन एव दृष्टक्रिया तदसम्भवे तस्यैव
दिव्यं न तु प्रत्यर्थिनः अधिकारगिनयामाभात्
अर्थिगन्तव्यत्वात् न च न कश्चिदभिधोक्तार-
मित्यादिना विरोधस्तस्योत्तरार्हप्रतियोगिविषय-
त्वात् एतद्विषय एव धनस्वामिनी दिव्यमिति
लोकप्रवादः ॥ ६ ॥ लिखिताद्यभावेनापि दिव्य-
माह याज्ञवल्क्यः ।

“प्रमाणं लिखितं सुक्तिः साक्षिण्येति कीर्ति-
मम् ।

एवामन्वतमाभाये दिव्यान्वतमनुष्यते ॥” ७ ॥
अथ दिव्यम् । दिव्योऽन्याद स एव ।

“तुलाग्रामो विंशं कोपो दिव्याग्नीहं विमुञ्चये ।
महाभियोगेत्वेतानि शीर्षकस्यैऽभिधोक्तारिः ॥
सत्या वाग्यतरः कुमारादितरो वर्तयेच्छिरः ।
विश्वपि शीर्षकं कुमारात् श्रमोऽप्येव पातके ॥”
महाभियोगेऽपि महापातकादिगुह्यतराभियोगेऽपि
शीर्षकस्यः शीर्षकं प्रधानं पयश्चारस्य चतुर्थ-
पादो जयपराजयसंशयः तेन दृष्टो लप्यते
तत्र तिष्ठति यतीति तदङ्गीकरोतीत्यर्थः । अपाभि

चोक्तः शिरोवर्तिवोक्तेरभियोगस्य दिशकृत्तुं प्रतीयत । प्रत्यर्थोक्त्या चाधिगो दिशमाह रथेति । एतरोऽभिप्रेतः । एतत्तत्त्वं दिशतत्त्वं विवृतम् । प्रतिज्ञातार्थसाधकमिति साधकं चास्यादितम् । तदाह एतदिति ।

“दिप्रकारा क्रिया प्रीक्षा सादृशी देविकी तथा । साक्षिष्यत्वाद्युपायस्य सादृशी निविधा स्रुता । धडाया धर्ममात्रा न देविकी नवधा स्रुता ।” तन्नायुमायस्य भुज्यादि । ६ : तच्च नात्रमाह मनुः ।

“समवर्णनात् साक्षात् अन्वयाधैव सिध्यति ।” एतन् प्रमायमानोपपन्नम् ।

“अनुभावी च यः कश्चिन् कृत्वात् कार्त्तं विधादिनाम् ।” इति तद्व्यवहारात् ।

अतएवाकृतमपि साक्षिष्यमाह मनुः ।

“यच्चानिरुद्धो लोकेत द्रव्ययाद्यापि कश्चन ।

एष्टतत्रापि तद्वृत्त्यात् यथादृष्टं यथानुमत् ।”

अनिरुद्धस्य साक्षिष्येति निवृत्तः । परस्पर-

यापि अवयवमाह षष्ठः ।

“उद्दिष्टसाक्षिष्ये तत्तं देशान्तरगतोऽपि वा ।

तदभिहितस्योत्तरः प्रमाणं नात्र संशयः ।”

अस्योत्तरसंज्ञायात् नारदः ।

“साक्षिष्यमपि यत् साक्षात् स्वयं परिभाषताम् ।

अवधानात् आवधानापि न यादुगन्तव्यञ्चकः ।”

स्वयं स्वयमेव साक्षात् परिभाषतां साक्षिष्यं यः

स्वयं ज्ञानोति अर्थिना आश्रिते वा न अवधानात्

आवधानादुत्तरासाक्षिष्यार्थः । एवं योऽर्थिना गृह-

नया प्रत्यर्थिपत्तौ आविष्टः स गृहसाक्षिष्याह स एव ।

“अर्थिना स्वार्थसिद्धार्थं प्रत्यर्थिपत्तौ स्फुटम् ।

यः आश्रिते तदा गृहो गृहसाक्षिष्यो च उच्यते ।”

तन्नायनदवाद्यभिहितार्थविषयकदृष्टकारणं

विज्ञापनं साक्षिष्यमिति न्यतम् । तच्च नारदः ।

“तेषामपि न वातः साक्षिष्यो न स्त्री न दुष्ट-

हन् ।

न वा-यथैव न वारानिर्गुणो कार्यमन्वया ।”

कार्यं सद्यः व्यवधा तद्विद्वत्तत्वेन । एवञ्च

यदि परमधार्मिकत्वेन साक्षिष्योऽपि सत्त-

वादिनं निखीयते तदा तदपि साक्षिष्यो भवितुं

मर्हन्तीति । तेषां साक्षिष्यार्थं वक्ष्यमाण-

मनुष्यस्य सत्तादित्ययम् । याज्ञवल्क्यः ।

“अपराः साक्षिष्यः, देवाः, स्त्रीस्तत्संक्रिया-

रताः ।

यथापि यथावदं सर्वे सर्वेषु वा स्रुताः ।”

यथोत्तरा निरुद्धा देवाः न अपराः विष्णो-

रस्य भवन्तीत्यर्थः । यस्मिन् यो यथापि यथाव-

त्तत्तादर्थ्यः साक्षिष्यः स्त्रीणां स्त्रीणां स्त्रीणां

स्त्रीणां स्त्रीणां स्त्रीणां स्त्रीणां स्त्रीणां स्त्रीणां

स्त्रीणां स्त्रीणां स्त्रीणां स्त्रीणां स्त्रीणां स्त्रीणां

स्त्रीणां स्त्रीणां स्त्रीणां स्त्रीणां स्त्रीणां स्त्रीणां

स्त्रीणां स्त्रीणां स्त्रीणां स्त्रीणां स्त्रीणां स्त्रीणां

स्त्रीणां स्त्रीणां स्त्रीणां स्त्रीणां स्त्रीणां स्त्रीणां

स्त्रीणां स्त्रीणां स्त्रीणां स्त्रीणां स्त्रीणां स्त्रीणां

“उभयायुमतः साक्षी भवेदेकोऽपि धर्मेवित् ।” उभयायुमतत्वं धर्मवित्तत्वं नियतं तत्तम् । तदाह विष्णुः । अभिमतगुणसम्पन्नभवायु-मतस्त्वेकोऽपि इति । अतएव औचित्यमर्थेन निवेद्यति दृष्टान्तिः ।

“नव वष पञ्च वा स्युस्तारणाय एव वा ।

उभौ तु औचित्यौ याज्ञी नैकं एष्टेत् कदा-

यम् ।”

एको भिमतगुणसम्पन्नः प्रधानकल्पः तदभावे

उभयायुमतमात्रोऽपि याज्ञस्तदाह नारदः ।

“उभयायुमतो यः स्याद्योर्विषदमानयोः ।

भवत्येकोऽपि साक्षित्वे प्रत्ययः स्यात् स संसदि ।”

उभयायुमत एकोऽनुवृत्त्यादिना सर्वजनप्रसिद्ध-

स्तेषां साक्षित्वे संसदि बहुजनसन्निधौ प्रत्ययः

तथात्वे स्तेष्वैरादिसत्त्वेत्येकोऽभिभवात् सत्या-

भिधानसम्बन्धादित्याशयः । विचारस्य तत्त्व-

निर्णयार्थत्वात्तदाह मनुः ।

“एकोऽप्यनुवृत्त्यः साक्षी स्यात् वज्रः शुच्योऽपि

न विद्यः ।

स्त्रीवृद्धिरस्यत्वात् शेषेसाक्ष्येऽपि ये स्रुताः ।”

एकोऽनुवृत्त्यः साक्षी स्यादिति कुल्लूकभट्टदृष्ट-

पाठः । एकोऽनुवृत्त्याक्षी स्यादिति चोक्त-

वारनृष्टपाठस्तु न युक्तः । कुल्लूकभट्टदृष्टो-

ऽप्यसाक्षिगो भवितुमर्हतीति एकपदव्यर्था-

पत्तेः । भवतु वा तत्पाठः तथाप्येक इत्यशुद्धिः

तन्निषेधतुल्येनानुवृत्त्येकस्यायुमतसत्त्वे धर्म-

वित्तमतरेण साक्षित्वं बोध्यं इत्यर्थतो न

विरोधः । अतएव विष्णुप्रभृतीनां उभयायु-

मत एक एव साक्षीति साक्ष्याने धर्मवदिति

गीतम् । शेषेति यादृभिः । तथा च नारदः ।

“स्तेनाः साक्षिष्यता घृताः कित्वा योपकाय

ये ।

तत्साक्षिष्यस्तु ते दृष्टान्तिं सत्यं न विदोते ।”

कित्वा दूतकराः । १६ : यथावदमाह उग्रगः ।

“शस्त्रीयो वधिरः कुष्ठो स्त्रीवाक्यविवादयः ।

एतेऽप्यनभिमतयाः साक्षिष्ये साक्षिगो मताः ।”

साक्षिरो गान्धर्वियमानः । आदिशब्दान् कित-

दादयः । उभयायुमतमात्रे शुचिक्रियादि-

गुणैको याज्ञः । तथा च यागः ।

“शुचिक्रिया धर्मज्ञो योग्याप्यनुभूतयाक् ।

प्रमाणोऽपि भवितुं साक्ष्येण विप्रवतः ।”

पदभूतयाक् न्यायान्तरे सत्यत्वेनेति । भवेद्व-

भट्टोऽप्येवम् । साक्ष्यमाह नारदः ।

“मद्व्यनारदं सौधं परदारभिमर्शम् ।

साक्ष्यमस्तु सौधं साक्ष्यं मथया स्रुतम् ।”

साक्ष्यमन्तः ।

“साक्ष्यमस्तु साक्ष्ये साक्ष्योऽपि साक्ष्ये ।

साक्ष्ये प्रमाणः साक्ष्यो भवेदेकोऽपि साक्ष्ये ।

संस्तुतं येन यत् प्रमाणं तत्तदेव विभाषयेत् ।

एवं एव प्रमाणं च विवादं परिकीर्तयः ।”

संस्तुतं तद्विषयं प्रमाणं इत्यर्थः । विष्णुः ।

स्त्रीणां साक्ष्यमाह नारदः । साक्ष्यमाह नारदः ।

न परीक्षा इति स्त्रीपरदारभिमर्शनादिकाभ्यासां निरूपणेनैव क्रियमाणत्वात् देवादेव परं साक्षिगो भवन्तीति न परीक्षा इत्युक्तम् । तेषां वाक्यस्तु मित्रारिभावादिनिरूपणेनैवोपपन्नानुपपत्ति-

भ्यामाक्षिगोऽप्येवम् । न तु वाक्यमात्रादिति

व्यवहारमाह नारदः । अतएव कात्यायनः ।

“अग्रादिषु परीक्षेत साक्षिगः स्थिरकर्म्मसु ।

साक्ष्यमाह नारदः । अतएव कात्यायनः ।

“अग्रादिषु परीक्षेत साक्षिगः स्थिरकर्म्मसु ।

साक्ष्यमाह नारदः । अतएव कात्यायनः ।

“अग्रादिषु परीक्षेत साक्षिगः स्थिरकर्म्मसु ।

साक्ष्यमाह नारदः । अतएव कात्यायनः ।

“अग्रादिषु परीक्षेत साक्षिगः स्थिरकर्म्मसु ।

साक्ष्यमाह नारदः । अतएव कात्यायनः ।

“अग्रादिषु परीक्षेत साक्षिगः स्थिरकर्म्मसु ।

साक्ष्यमाह नारदः । अतएव कात्यायनः ।

“अग्रादिषु परीक्षेत साक्षिगः स्थिरकर्म्मसु ।

साक्ष्यमाह नारदः । अतएव कात्यायनः ।

“अग्रादिषु परीक्षेत साक्षिगः स्थिरकर्म्मसु ।

साक्ष्यमाह नारदः । अतएव कात्यायनः ।

“अग्रादिषु परीक्षेत साक्षिगः स्थिरकर्म्मसु ।

साक्ष्यमाह नारदः । अतएव कात्यायनः ।

“अग्रादिषु परीक्षेत साक्षिगः स्थिरकर्म्मसु ।

साक्ष्यमाह नारदः । अतएव कात्यायनः ।

“अग्रादिषु परीक्षेत साक्षिगः स्थिरकर्म्मसु ।

साक्ष्यमाह नारदः । अतएव कात्यायनः ।

“अग्रादिषु परीक्षेत साक्षिगः स्थिरकर्म्मसु ।

साक्ष्यमाह नारदः । अतएव कात्यायनः ।

“अग्रादिषु परीक्षेत साक्षिगः स्थिरकर्म्मसु ।

साक्ष्यमाह नारदः । अतएव कात्यायनः ।

“अग्रादिषु परीक्षेत साक्षिगः स्थिरकर्म्मसु ।

साक्ष्यमाह नारदः । अतएव कात्यायनः ।

“अग्रादिषु परीक्षेत साक्षिगः स्थिरकर्म्मसु ।

साक्ष्यमाह नारदः । अतएव कात्यायनः ।

“अग्रादिषु परीक्षेत साक्षिगः स्थिरकर्म्मसु ।

साक्ष्यमाह नारदः । अतएव कात्यायनः ।

“अग्रादिषु परीक्षेत साक्षिगः स्थिरकर्म्मसु ।

साक्ष्यमाह नारदः । अतएव कात्यायनः ।

“अग्रादिषु परीक्षेत साक्षिगः स्थिरकर्म्मसु ।

साक्ष्यमाह नारदः । अतएव कात्यायनः ।

“अग्रादिषु परीक्षेत साक्षिगः स्थिरकर्म्मसु ।

साक्ष्यमाह नारदः । अतएव कात्यायनः ।

“अग्रादिषु परीक्षेत साक्षिगः स्थिरकर्म्मसु ।

साक्ष्यमाह नारदः । अतएव कात्यायनः ।

“अग्रादिषु परीक्षेत साक्षिगः स्थिरकर्म्मसु ।

साक्ष्यमाह नारदः । अतएव कात्यायनः ।

“अग्रादिषु परीक्षेत साक्षिगः स्थिरकर्म्मसु ।

साक्ष्यमाह नारदः । अतएव कात्यायनः ।

“अग्रादिषु परीक्षेत साक्षिगः स्थिरकर्म्मसु ।

साक्ष्यमाह नारदः । अतएव कात्यायनः ।

“अग्रादिषु परीक्षेत साक्षिगः स्थिरकर्म्मसु ।

अज्ञता अपि साक्षिणो भवन्तीत्याहुर्मुमु-
कात्यायनौ ।
“अग्रे पुनरनिर्दिष्टाः साक्षिणः समुदाहृताः ।
ग्रामस्य प्राङ् विवाकस्य राजा च व्यवहारिणाम् ॥
कार्येष्वभ्यन्तरो यः स्यादर्थिना प्रदत्तस्य यः ।
कुल्याः कुलविवादेषु भवेयुस्तैरपि साक्षिणः ॥”
सूतिः ।
“दत्तादत्तेष्व भृत्याणां स्वामिनां निर्गमे सति ।
विक्रयादानसमन्ये क्रीत्वा घनमनिच्छति ॥
यूते समाह्वये चैव विवादे यत्तुपस्थिति ।
साक्षिणः साधनं प्रोक्तं न दिवं न च लेखकम् ॥
प्रक्रान्ते साक्षसे वापि पारुष्ये दण्डवाचिके ।
बलौघेषु कार्येषु साक्षिणो हियमेव च ॥”
बृहस्पतिः ।
“लेखं वा साक्षिणो वापि विवादे यस्य दूषिताः ।
तस्य कार्यं न सिध्यते यावत्तत्र विशोधयेत् ॥”
तल्लेखसाक्षिरूपप्रमाणम् ॥३॥ लेखशोधनमाह
कात्यायनः ।
“खड्गलेखसन्देहे जीवतो वा नृतरस्य च ।
तत्सुखदक्षतैरन्यैः पत्रैस्तल्लेखनिर्णयः ॥”
तथा ।
“समवेते च चेष्टं वक्तव्यं तत्तथैव च ।
विभिन्नेष्वेव कार्येषु तु तद्वक्तव्यं पृथक् पृथक् ॥
नाष्टैरनिवृत्तैर्वा समं सत्वं प्रयत्नतः ।
वक्तव्यं साक्षिभिः साक्षं विवादस्थानमागतेः ॥
अनुद्दिनेन चित्तेन पुष्टं सम्यग्विदा तु यत् ।
प्रत्यक्षं तत् सूतं कार्यं साक्षं साक्षी तु तद्वदेत् ॥”
नारदः ।
“यः परार्थेष्वप्यहंरति स्वं वाचं प्रुषाधमः ।
आत्मार्थे किं न कुर्व्यात् स पापी गरकनिर्भयः ॥
अर्था वै वाचि न्यता वाङ्मूला वाग्बिनिः-
सूताः ।
यस्तु तांस्तेनयेदायं स सत्वंस्तेयज्जमरः ॥”
वौधायनः ।
“पञ्च पञ्चवृते हन्ति दश हन्ति गवावृते ।
श्रुतमन्वानृते हन्ति सप्तसं प्रुषावृते ॥
हन्ति जातानजातांश्च धिरुष्यार्थैश्च वदन् ।
सर्वं भूयवृते हन्ति साक्ष्ये साक्षी नृषा वदन् ॥”
बृहस्पतिः ।
“यस्य श्रेष्ठं प्रतिज्ञातं साक्षिभिः प्रतिपादितम् ।
स जयी स्यादन्वया तु साधार्यं न समाप्नुयात् ॥”
याज्ञवल्क्यः ।
“उक्तेष्वपि साक्षिभिः साक्ष्ये यत्तन्मै गुरुवचनराः ।
द्विगुणा वाग्यथा ब्रूयुः कूटाः स्युः पूर्वसाक्षिणः ॥”
अन्यथा पूर्वविपरीतायै प्रकरेण । कूटा अना-
देयवचनाः । तथा ।
“यः साक्ष्यं आवितोऽन्वेष्यो निहृते तमवाहृतः ।
स दाप्योऽष्टगुणं दण्डं ब्राह्मणस्य विवासयेत् ॥”
तन्मन्त्रेभ्यः साक्ष्यं आवयेतिवादिना प्रयुक्तो यः
आवितः कारितव्यात् पदविहिः स्वम्भूतोऽपि
सभायां निगदकावे साक्ष्यं निहृते यस्तस्याष्ट-
गुणो दण्डः ॥ ३ ॥

अथ लिखितम् ।

तत्र बृहस्पतिः ।
“यागसाधिकेऽपि समये भ्रान्तिः संजायते यतः ।
भावाचराणि स्युष्टानि पत्राङ्गान्यतः पुरा ॥”
नारदः ।
“लेखं तु द्विविधं प्रोक्तं खड्गस्तान्यस्तं तथा ।
असाक्षिकं साक्षिकं च विद्विर्देशस्थितेक्षयोः ॥
नृतास्तु साक्षिणो यत्र धनिकार्थिकलेखकाः ।
तद्व्यपार्थकरण्यते त्वधिः स्मिराश्रयात् ॥
दर्शितं प्रतिकालस्य पाठितं स्मारितं यत् ।
लेखं विधायि सर्वत्र नृतेष्वपि च साक्षिणम् ॥
लेख्ये देशान्तरस्थे च दम्भे दुर्लिखिते हृतं ।
यतस्तत्कालहरणमसतो द्रष्टव्यं नृम् ॥
क्षिप्रमिदं ततोऽनृतेन नृदुर्लिखितेषु च ।
कर्तव्यमन्यलिखितं ह्येव लेखाविधिः सूतः ॥
लेखं यच्चान्यनामाङ्गं ह्येतन्नरस्तम्भवेत् ।
विप्रतिपत्तौ परीक्ष्यं तत् समन्वयमहेतुभिः ॥”
खलेखमसाक्षिकमपि प्रमाणं अन्यद्वारा लेखं
साक्षिमिति यथासंख्येनान्यः । देशस्थिते-
र्यस्मिन् देशे यादृशलेखास्तितिः प्रवर्तते तत्र
तादृश्याः । तयोः खड्गस्तान्यस्तस्तलेखयोः ।
नृता इति साक्षादौ नृते पुत्रादिसंख्यं लेख-
पत्रं न सिध्यति । यथाधिभोगोऽस्ति तदा तदपि
प्रमाणमित्यर्थः ॥ ३ ॥ यत्तमाह कात्यायनः ।
“यत्र पञ्चत्वमापन्नो लेखकः सप्त साक्षिभिः ।
अपिक्तो धनिकस्यैव नैनं पत्रं प्रमापयेत् ॥”
दर्शितमिति तथाविधमपि पूर्ववद्विधादि-
सन्निधौ समयमन्येन वा दर्शितं स्मारितं वा
तदपि सिध्यतीत्यर्थः । सतो देशान्तरस्थपत्रस्य
तत्कालहरणं पत्रागयनकालप्रतीचयम् । असतो
दम्भादेः तदवलोककोपन्यासः । लेखमिति यत्
पत्रं केनापि हेतुना अन्यनामविहितं तत्र
विप्रतिपत्तौ यन्मात्रा पत्रं तेन सहास्य विश्वास-
हेतुभूतसमन्वावगमरूपकारणैर्निर्णयतव्यमिति ।
बृहस्पतिः ।
“सुन्दरशिशुभीतार्तैः स्त्रीमत्तयसनातुरैः ।
निशपान्तु बलात्कारैः क्षतं लेखं न सिध्यति ॥”
यासः ।
“दासास्तन्त्रवालेषु स्त्रीक्षतस्यैव यद्वेत् ।
प्रमाणं नैव तल्लेखमिति शास्त्रविदो विदुः ॥”
मिताचरायां सूतिः ।
“पूगयेयीगयादीनां या स्थितिः परकीर्तिता ।
तस्यास्तु साधनं लेखं न दिवं न च साक्षिणः ॥”
पूगस्तु ।
“सम्बद्धो वणिगादीनां पूगः स परिकीर्तितः ॥”
इति कात्यायनवचनोक्तः ।
आदिशब्दात् विजातीयजामः । तेन ग्रामजम-
रादिः । अथैव तु सजातीयसम्बद्धः तासूतिका-
दुविन्दकर्मकारकादिः । गण एकक्रियायो-
दातः । लेखस्य चाप्राप्त्यणशङ्कायां लेख-
यादिषां प्रागुक्तशोधनप्रकारेण तन्निर्गम्यं
तत्पुत्रेण तु लेखाधीनो भोग एव उपन्यास्यो

न तु लेखसुदरणीयम् । तदाह कात्यायनः ।
“आहर्ता भुक्तिवृत्तोरपि लेखदोषान् विशो-
धयेत् ॥
तत्सुतो भुक्तिदोषास्तु लेखदोषास्तु नाप्नुयात् ॥”
बृहस्पतिः ।
उदरेल्लेखमाहर्ता तत्सुतो भुक्तिमेव हि ।
अभियुक्तः प्रमीतयेत् तत्सुतोऽपि तदुदरेन ॥”
अभियुक्त इति लेखस्य साधुत्वज्ञापनार्थं अभि-
युक्ते लेखपदीतरि तदविज्ञायेव नृते तत्पुत्रेण
साधुत्वं साधुमित्यर्थः तत्ताधनस्य खड्गस्तिल-
नादिनेति प्रागुक्तम् ॥ ३ ॥
अथ भुक्तिः ।
तत्र याज्ञवल्क्यः ।
“पश्यतोऽनुपगतो हानिभूमेर्विश्रतिवार्धिकी ।
परेण सुष्यमानाया धनस्य दशवार्धिकी ॥”
विवादमनुवृत्तः समक्षं भूस्वामिनः परेणातपि-
दादिना सुष्यमानाया भूमेर्विश्रतिवर्धनेर्हता
स्त्वहानिः । अत्र लोकव्यपहारकर्मत्वादव-
गमना सायनेन । तथा च विष्णुधर्मोत्तरम् ।
“सत्राण्युपास्यान्यथ सायनेन
सौयज्यं यत् स्यात् व्यवहारकर्म ॥”
तत्रैव ।
“सायने च तथा मासि विंशत् सूर्योदयाः
सूताः ॥”
विशेषयति यासः ।
“वर्षाणि विंशतिर्यस्य भूभुक्ता तु परैरिह ।
सति राशि समर्थस्य तस्य चेष्ट न सिध्यति ॥”
समर्थस्य वागत्यादिदोषरहितस्य । धनस्य दश-
वर्धनेर्हता स्त्वहानिः । तथा च मनुनारदौ ।
“यत्किंचिद्व्यवसायि सन्निधौ प्रेषते धनौ ।
सुष्यमानं परैस्तूर्यां न स तत्तन्ममर्हति ॥”
यत्किंचित् धनपातं समक्षमेव प्रीत्यादिस्थिति-
रेकाग्र परैर्देश वर्षाणि सुष्यमानं स्वामी तूर्यां
प्रेषते मा सुष्यतामिति न प्रतिविध्यति नासौ
तत्तन्ममो योगो भवति तत्र तस्य स्वाम्यं नश्यती-
त्यर्थः । गोतमः । अण्डापौगणधनं दशवर्ध-
नं परैः सन्निधौ भोक्तुः इति । अदो विकले-
न्द्रियः पौगणः पूतोऽनुपगतमनुगणः कपोतो
यस्य यः । तदाह नारदः ।
“बाण आघोऽश्वदधत्तं पौगणधनाप
श्रूयते ॥”
अत्रापौगणः प्रकीर्तित इति कुल्लूकभट्टेन
लिखितम् । तत्पाठेऽपि अपौगणस्तु पौगणः
इति हिरूपकोवादिविरुद्धः । तस्माद्व्याश-
पल्यादिवचनादिंश्रतिवर्धदशवर्धादिकालेभोग
एव स्वत्वं जगयति । यथा । कासप्राप्तियत्नेन
वोषमङ्कुरं जगयति सरवणं कुसुममिति
स्वामिना चापरित्यक्तेऽपि प्राक्कीर्तकाकीन-
भोगात् स्वाम्यमन्यस्य भवति । यथा जनेन
राज्ञः परराष्ट्रघने इति । एवमेव श्रीकरवाल-
कजोखीकभवेदपमङ्कुरपाणिङ्कुरकभट्टे चल्-
त्यरमन्निगवर्धमानोपाधायप्रवृत्तयः अयं

व्यवहारा

अथ प्रपथः ।

नारदः ।

“युक्तिव्यवसत्रासु शपथैरेनमर्हयेत् ।

अर्थकालवलापिचमन्त्रास्तु कृतादिभिः ॥”

एतन् विचार्यमाणमर्थं अर्हयेत् पीडयेन्निरर्थये-

दित्यर्थः । अर्थस्य विवादासदस्य बलं वज्रव-

भावः कालस्य च बलं पुण्यापुण्यत्वं तदपेक्षं

यथा स्यादित्यर्थः । भूदूजाकरत्वस्य पुत्रादि-

शिरःस्पर्शस्य चाग्ने दर्शनीयत्वान् । अत्र मये-

तन् कृतं न वेति प्रतिज्ञासुचार्थाभौ जले वा

हस्तं प्रक्षिपेत् । एतन्मिथ्यात्वे मम सुकृतं

न श्येदिति वा ज्ञेयात् । न त्वमिपरीक्षां जल-

परीक्षां वा कुर्यात् इत्यभिप्रायवर्णनं युक्तं तस्या

महाभियोगविषयकत्वेन शपथसमभिव्याहारा-

नर्हत्वात् । सुकृतादिभिरित्यादिना दूजाधत्वा-

त्पुत्रपदः । तथा च विष्णुः ।

“सर्वत्रवार्षगातेषु मन्त्रं स्वयं प्रकल्पयेत् ॥”

नत्र कृष्णलोने मूत्रं दूजाकरं प्रापयेत् ।

हिक्कणलोने तिलकरं त्रिकणलोने जलकरं

चतुःकणलोने सूर्यकरं पञ्चकणलोने सीतो-

द्वनमहीकरं सुवर्णाढ्येन कोशो देयः मूत्रस्य

यथाधमये विहिता क्रिया तथा द्विगुणैर्धै

राजानस्य त्रिगुणैर्धै वैश्वस्य चतुर्गुणैर्धै

ब्राह्मणस्येति । कृष्णलः काश्चनरक्तिका तन्-

मन्त्रादूने कृष्णलोने । एवमन्यत्र । मनुः ।

“सत्येन शपथेद्विप्रं क्षत्रियं वाहनायुधैः ।

गोवीजकाञ्चनेवैश्वं मूत्रं सर्वैस्तु पातकेः ।

पुत्रदारस्य वाप्येवं शिरांसि स्पर्शयेत् पृथक् ॥”

ब्राह्मणेन मयेतत् कृतं न कृतं वेति प्रतिज्ञा-

सुचार्थं सत्यमिति वक्तव्यम् । तथैव क्षत्रियेण

वाहनायुधं स्पर्शयेत् । तथैव वैश्येन गोवीज-

काञ्चनानामन्यतमं स्पर्शयेत् । मूत्रेण तु पूर्वोक्तं

सत्यमेव स्पर्शयं तेषां दृष्टान्तसमर्थानां पातक-

हेतुत्वात् पातकशब्देन निर्देशः । इत्यायुधो-

प्येवम् ॥ ॥ देवक्रियाविषयमाह नारदः ।

“अरण्ये निवर्तते राजावन्तर्हस्यति साहसे ।

न्यासापहरणे चैव निम्नं सम्भवति क्रिया ॥”

दृष्टव्यः ।

“देवब्राह्मणपादौ च पुत्रदारशिरांसि च ।

एते तु शपथाः प्रोक्ता मनुना सत्यकारणे ।

साहसेष्वभिशापे च दिवानि तु विशेषणम् ॥”

अत्र शपथद्वययोः पृथक्प्रतीतिः । शपथे न

दिव्यधर्माः किन्तु वैधे कर्मणि तत्र श्रौचार्थं

ज्ञानानमनादिमात्रं कार्यम् । दिवानि तु

दिव्यतत्त्वे कथितानि नात्र लिखितानि । अत्रा-

भियुक्तेन शपथः कर्तव्य इत्युक्तम् ॥ ॥ उभ-

येष्वभियोक्तापीत्याह नारदः ।

“अभियोक्ता शिरोवर्ती सर्वत्रैव प्रकीर्तितः ।

इच्छामन्यतरः कुर्यादितरो वर्तयेच्छिरः ॥”

इतरः शपथकर्तृभिन्नः । तथा कात्यायनः ।

“आचतुर्दशकादहो यस्य गो राक्षदेविकम् ।

यस्य चायते घोरं स त्रैयः शपथे शुचिः ॥”

व्यवहारा

यसनमापन् । घोरमतिपीडाकरम् । तथा च

कीर्णाधिकारे यस्य पश्येदित्यनुवृत्तौ विष्णुः ।

“रोगोऽभिज्ञातिमरणं राजातङ्कामथापि

वा ।

तमशुद्धं विजानीयान् तथा शुद्धं विपर्ययात् ॥”

कात्यायनः ।

“तस्यैकस्य न सर्वस्य जनस्य यदि सम्भवेत् ।

रोगोऽभिज्ञातिमरणं दद्यात् दमश्च सः ॥

ज्वरातिसारविस्फोटगूढास्त्रिपरिपीडनम् ।

नेत्ररुग्णरोगस्य तथोक्तादः प्रजायते ।

शिरोगुग्गुदभङ्गश्च देविका व्याधयो वृणाम् ॥”

तस्यैकस्येति न तु देशव्यापकमरणादिः । मनुः ।

“न वृथा शपथं कुर्यात् स्वल्पेऽप्यर्थे नरो बुधः ।

वृथा हि शपथं कुर्यान् प्रेक्ष चेष्ट च नश्यति ॥

कामिनीषु विवाहेषु गवां भक्ष्ये तथेवने ।

ब्राह्मणाभ्युपपत्तौ च शपथे नास्ति पातकम् ॥”

कामिनोऽस्ति रक्षसि कामिनीसन्तोषार्थं वृथा-

शपथे एवं विवाहसिद्धये गोमासार्थं आवश्यक-

होमेत्यनार्थं ब्राह्मणरक्षार्थमङ्गीकृतधनार्थं ।

यमः ।

“वृथा तु शपथं कृत्वा कीदृश्यं वधसंयुतम् ।

अनृतेन च युज्येत वधेन च तथा नरः ।

तस्मान्न शपथं कुर्यान्नरो मिथ्यावधेक्षितम् ॥”

कीदृश्येति प्राणिमात्रोपलक्षणं तद्वधपापेन

वृथाशपथकर्त्ता युज्येत इत्यर्थः ॥

अथ निर्णयः ।

तत्र नारदः ।

“यस्योक्तुः साक्षिणः सत्यां प्रतिज्ञां स जयी

भवेत् ।

अन्यथावादिनो यस्य भुवस्तस्य पराजयः ॥

स्वयमभ्युपपन्नोऽपि स्वसर्वावसितोऽपि सन् ।

क्रियावसरोऽप्यर्हति परं सभ्यावधारणम् ।

सभ्यैरवधृतः पश्चात् स शास्त्रः शास्त्रमार्गतः ॥”

यस्य वादिनः प्रतिवादिनो वा साक्षिण इत्युप-

लक्षणम् । साक्षिलिखितशुक्तिशपथानां मध्ये-

ऽन्यतमप्रमाणं यस्य प्रतिज्ञायाः सत्यत्वप्रति-

पादकं स एव जयी अन्यथा पराजित इति

प्रत्येत्यम् । स्वयमभ्युपपन्नः आत्मनैवाङ्गीकृत-

स्वपराजयः स्वसर्वावसितः कल्पखेदवैवर्ण्या-

दिना पराजितत्वेनावधृतः । क्रियावस्रः

साक्षादिना प्राप्तपराजयः । परमगन्तरं सभ्या-

वधारणमर्हति सभासदां मिलितानामर्थं परा-

जित इति निर्णयमर्हति । आकाङ्क्षितं स शास्त्र-

विधिना शास्त्रः ॥ ॥ निर्णयस्य फलमाह

दृष्टव्यः ।

“प्रतिज्ञाभावनाद्वादी प्राद्विवाकादिपूजनात् ।

जयपत्रस्य चादानात् जयी लोके निगद्यते ॥”

जयपत्रस्य लिखनप्रकारमाह स एव ।

“यद्वृत्तं अवहारेण पूर्वपक्षोत्तरादिकम् ।

क्रियावधारणोपेतं जयपत्रेऽखिलं लिखेत् ॥

पूर्वोक्तक्रियायुक्तं निर्णयान्तं यदा श्रुतः ।

प्रदद्यात्पथिने पत्रं जयपत्रं तदुच्यते ॥”

व्यवहारा

कात्यायनः ।

“अधिप्रत्यर्थिवाक्यानि प्रातस्साक्षवचस्तथा ।

निर्णयश्च तथा तस्य यथा चावधृतं स्वयम् ॥

एतद्व्यथाक्षरं लेख्यं यथापूर्वं निवेष्टयेत् ।

सभासदश्च ये तत्र धर्मशास्त्रविदस्तथा ॥”

तत्र भाषोत्तरे क्रिया च पत्रसाक्षादिकं

निर्णयो जयपराजयावधारणं निर्णयकालाव-

स्थितमध्यस्थाक्षेतादिकं सर्वं लेखनीयं निष्-

पणस्य सम्यक्त्वप्रदर्शनार्थम् । तथाहि भाषो-

त्तरलिखनं हेतुन्तरेण पुनर्न्यायप्रत्यवस्थान-

निवेष्टार्थं नहि न गृहीतमिति मिथोत्तरेण

पराजितस्य पुनः परिशीलितं मयेति प्रत्यव-

स्थानं सम्भवति । प्रमाणलिखनं पुनः प्रमा-

णात्तरेण न्यायनिवेष्टार्थम् । तदाह कात्या-

यनः ।

“क्रियां बलवतीं त्वक्ता दुर्बलां योऽवलम्बते ।

स जयेऽवधृते सभ्यैः पुनस्तं नाभ्यात् क्रियाम् ॥

निर्णीते अवहारे तु प्रमाणसफलं भवेत् ।

लिखितं साक्षिणो वापि पूर्वमावेदितं न चेत् ॥

यथा पक्षेण धान्येण निष्कलाः प्राद्वयी गुणाः ।

निर्णीतव्यवहाराणां प्रमाणसफलतया ॥”

निर्णयोत्तरस्तवमाह मनुः ।

“अर्थेऽपथयमानान् कारयेन विभावितम् ।

दापयेद्वनिकस्तार्थं दण्डेऽप्यशक्तः ॥”

अपथयमान अपलपनं कारयेन साक्षादि-

प्रमाणेन । याज्ञवल्क्यः ।

“ब्राह्मणपराधं देशश्च कालं बलमथापि वा ।

वयः कर्म च वित्तञ्च दण्डं दृष्टेऽपि दापयेत् ॥”

मनुः ।

“तीरितं चाशुश्रितश्च यत्र कचन सम्भवेत् ।

कृतं तद्वर्मेतो विद्यात् न तत् भूयो निव-

र्तयेत् ॥”

अशुश्रितं साक्षादिनिर्णीतं अतएव तीरितं

प्राद्विवाकादिभिः समापितम् । तद्विवाहपदं

पुनर्न निवर्तयेदित्यर्थः । यत्र तीरिताशुश्रित-

योऽप्यधर्महतत्वं प्रत्यवसिष्ठते । तत्र पुनर्न्याय-

दर्शनमाह नारदः ।

“तीरितं चाशुश्रितश्च यो मन्येत विधर्मेतः ।

द्विगुणं दण्डमादाय तत् कार्यं पुनरुद्धरेत् ॥”

असहिचारे तु विचारान्तरमाह स एव ।

“असाक्षिकान् यद्वृत्तं विमार्गेण च तीरितम् ।

असम्मतमतेर्दण्डं पुनर्दर्शनमर्हति ॥”

असाक्षिकमित्यप्रमाणकोपलक्षणम् । याज्ञ-

वल्क्यः ।

“दुर्दृष्टोऽस्तु पुनर्दृष्टा अवहारानुवृत्तेषु तु ।

सभ्याः सजयिनो दण्डा विवादादिगुणं दमम् ॥

साक्षिसभ्यावस्रानां दूषणी दर्शनं पुनः ।

सुचर्यावसितानान् नास्ति पौनर्भवो विधिः ॥”

साक्षिवचनेन सभ्यावधारणेन च प्राप्तव-

सादानां पुनर्न्यायदर्शनम् । सभ्यापारेण विरुद्ध-

भावादिना प्राप्तवसादानान् नास्ति पुनर्न्यायः ।

दृष्टव्यतिरिदि ।

वाग्व्यामचगुणं सुधापुष्पकलं विद्याप हस्ता-
मुनेः ।

विभ्रायां कमलासनां कुचकतां वाग्देवतां
सस्त्रितां
यत्ने वाग्भिवप्रदां चिन्तयन्तौ सौभाग्यसम्पत्
करीम् ॥”)

व्याख्यागम्यं, स्त्री, (व्याख्या गम्यम् ।) उत्तरा-
भासभेदः । व्याख्याया विवरणेन गम्यते ज्ञायते
यत् । यथा,—

“अस्त्वस्त्वपदय्यापि निगूढार्थं तथाकुलम् ।
व्याख्यागम्यमवधारय गोचरं श्रुत्वा त्वेव बुधैः ॥”

इति वावधारतन्त्रम् ॥

व्याख्यात- वि, विदितः कथितः । वि-व्याङ्गपूर्वक-
व्याघातोः क्लृप्त्ययेन निष्पन्नमिदम् ॥

व्याघातः, पुं, (वाघन्यतेनेति । वि + व्या +
घ्न + घञ् ।) विष्कम्भादिचक्रविंशतिधोगान्त-
गतत्रयोदशयोगः । यथा,—

“परिचक्ष्य त्वज्ज्येष्ठं शुभकर्म ततः परम् ।

त्वनाहौ मय विष्कम्भे सप्त श्लेषे च नाडिकाः ॥
गङ्गव्याघातयोः यद् च नव चर्चवचनयोः ।
वैधृतिधृतिपातौ च समस्तौ परिवर्जयेत् ॥”

इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥७॥

तत्र जातफलम् ।

“व्याघातकर्ता च सती नितान्तं

व्याघातनप्ता मनुष्यः कठोरः ।

अजलभाषी क्षमया विहीनो

मन्देक्ष्यो दीर्घतनुः क्षणिकः ॥”

इति कोट्टीप्रदीपः ॥८॥

अन्तरायः । (यथा, महाभारते ॥१२॥२८॥

“तेन व्याघातमन्तायां जित्वा मन्त्रवेष्टय ॥”

प्रहारः । इति मेदिनी । अजलारविशेषः ।

नख लक्ष्यं यथा,—

“यद्यथा वासितं केनाद्यपरेण तदग्नया ।

गर्ध्वे वसिष्ठीयेन च व्याघात इति स्मृतः ॥”

वेनीपायेन यत् रुकेन उपकल्पितं तस्याग्नेन
जिगीषुतया तदुपायकमेव यदग्न्याकरणं
य स्यादधितवस्तुव्याघातिहेतुत्वात् व्याघातः ।

उदाहरणम् ।

“दृष्टा इत्थं भगवित्तं जीवन्ति ह्येव याः ।

विदुःस्य च विनीक्षा स्तुमो वामलोचनाः ॥”

इति काव्यप्रकाशे १० उदाहरणः ॥

व्याघ्रः, पुं, (व्याघ्रपतीति । वि + व्या + घ्न +
कः ।) अन्वयिष्यः । वाघ इति भाषा । (यथा,
‘लान्दी’ ॥ ६ । ६ । ६ ।

“त इह व्याघ्रो वा सिंहो वा ह्यो वा वराहो
वा कीटो वा मयलो वा दंष्ट्रो वा मयलो वा
यद्यप्यन्ति तदा भवन्ति ॥”) तत्पर्यायः ।
शार्दूलः २ शीर्षः ३ । इत्यमरः ॥ उदाहरणः ४
यदः ५ विष्कम्भः ६ पुच्छरीकः ७ । इति
कटाधरः । सिंहपशुः ८ व्याघ्रः ९ सिंहकः १०

सिंहकः ११ व्याघ्रः १२ । इति शब्दरत्ना-
वली । मयलः १३ व्याघ्रः १४ मुद्राशयः १५

तीक्ष्णदंष्ट्रः १६ भीकः १७ नखायुधः १८ ।
अस्य मांसगुणाः ।

“शार्दूलविंशहरमर्चतरत्तुसुखा
येत्ये प्रसक्त्य विनिश्चयमिवर्जयन्ते ।
ते कौर्त्तिताः प्रहचनाः पलनं तदीय-
मर्शः प्रमेहघटरामयनापहारि ॥”

इति राजनिर्घण्टः ॥

स तु कश्यपभार्यादंष्ट्रावन्तानः । यथा,—
“दंष्ट्रा त्वज्जयत् पुत्रान् व्याघ्रविंशाय भाविनी ।
दीपिनश्च सुताञ्जला व्याख्याद्यासामिष-
प्रियाः ॥”

इत्यादि बह्विपुराणे काश्यपीयवंशनामाध्यायः ॥
नरादिशब्दोत्तरस्यः श्रेष्ठार्थवाचकः । (यथा,
महाभारते ॥ १ । १५२ । ७६ ।

“किमुदुःखतरं श्रव्यं मया क्रुमन्तः परम् ।

योऽहमस्य नरव्याघ्रात् सुप्तान् पश्यामि
भूतये ॥”

रत्नैरुः । करद्वयः । इति मेदिनी ॥

व्याघ्रदलः, पुं, रत्नैरुद्वयः । इति शब्दमाणा ॥
राजनिर्घण्टे रत्नैरुद्वयपथ्याये व्याघ्रतल इति
पाठः ॥

व्याघ्रनखं, स्त्री, (व्याघ्रस्य नखमिव ।) नखौनाम-
गन्धद्रवम् । तत्पर्यायः । व्याघ्रायुधम् २ कर-
जम् ३ चक्रकारकम् ४ । इत्यमरः ॥ नखाङ्गम्
५ नखौ ६ नखम् ७ व्याघ्रनखौ ८ । इति शब्द-
रत्नावली । (यथा, दृष्टवर्णद्वितायाम् ॥ ७७॥६ ।

“मल्लिहया व्याघ्रनखेन शृङ्गा

त्वया सुकृतेन रसेन चूर्णः ।

— तैलेन युक्तोऽर्कमयूखतप्तः

करोति तप्तमयकगन्धितेजम् ॥”

तत्पर्यायगुणाः ।

“नखं व्याघ्रनखं व्याघ्रायुधं तच्चक्रकारकम् ।

नखं स्वल्पं नखौ प्रोक्ता द्रुष्टव्यविनाशिनी ॥

नखद्वयं यदष्टे श्वशासकस्य रज्जुहृत्तु ।

जघ्णं शूक्रं वर्णं स्यादु ग्रन्थविधापदम् ।

अजस्रोमुखदौऽन्यद्गुणं पाकरसयोः कटुः ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

कन्दविशेषः । नखचतविशेषः । इति मेदिनी ॥

व्याघ्रनखः, पुं (व्याघ्रस्य नखमिव कण्टकं यस्य ।)

पुच्छीद्वयः । व्याघ्रनखः । इति राजनिर्घण्टः ।

व्याघ्रस्य नखश्च ॥

व्याघ्रनखकं, स्त्री, (व्याघ्रनखमेव । स्वार्थे कन् ।)

नखचतम् । इति शब्दमाणा ॥

व्याघ्रनायकः, पुं, (व्याघ्रस्य नायक इव ।)

श्रमाकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

व्याघ्रपानः, [पुं, (व्याघ्रस्य पाद इव अश्वि-
युक्तमनानि यस्य । “पादस्य लोपोऽश्व्या-
दिभ्यः ॥” ५ । १३८ । इत्यलोपः ।) विकटत-
द्वयः । इत्यमरः । सुनिविशेषः । इति पुराणम् ॥

व्याघ्रपान्यपरिद्वि, त्रि । इति सुभवंधवाकरयम् ॥

व्याघ्रपादः, पुं, (व्याघ्रस्य पादा इव मृगानि यस्य ।)

विकटतद्वयः । विकटकटद्वयः । इति राज-

निर्घण्टः ॥ (सुनिविशेषः । यथा, महाभारते ।
१३ । १४ । १०६ ।

“पुराह्वयुगे तात ऋषिरासीत् महावशाः ।

व्याघ्रपाद इति ख्यातो वेदवेदाङ्गपारगः ॥”

व्याघ्रपुच्छः, पुं, (व्याघ्रस्य पुच्छमिव सदृशतल-
मस्य ।) रत्नैरुद्वयः । इत्यमरः ॥ व्याघ्रस्य
काङ्गलश्च ॥

व्याघ्राटः, पुं, (व्याघ्र इव अटतीति । अट गतौ +
पचादच् ।) भरद्वाजपक्षी । इत्यमरः ॥

व्याघ्रादनी, स्त्री त्रिवृता । इत्यमरः ॥

व्याघ्रास्यः, पुं, (व्याघ्रस्य आस्यमिव आस्यमस्य ।)

विज्ञानः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ व्याघ्रमुखे,
स्त्री ॥

व्याघ्री, स्त्री, (व्याघ्र + डीच् ।) कण्टकारी ।

इत्यमरः ॥ व्याघ्रपत्नी च ॥ (यथा, रघुः ।

१२ । ६७ ।

“गम्याः परिभवो व्याघ्रामित्यवेष्टि त्वया-
घतम् ॥”

व्याघ्रः, पुं, (यजति यथार्थव्यवहारादपगच्छत्य-
नेनेति । वि + व्यज + घञ् । घञि विभावो
नास्ति ।) कपटः । स तु अवयवार्थव्यवहारः ।

वचनमात्रफलम् । इति स्वर्वाङ्गन्दी मधुच ॥

अपदेशः । स कारणान्तरप्रवृत्तेः, कारणान्त-

रोद्भावनम् । याजोऽत्र स्वरूपाच्छादनम् । यथा

ध्यानयाजसुतेष्व चिन्तयति कामिति । याजो-

ऽयमभिप्रायमोपनयनः । पूर्वोक्तं परापकार-

फलः । इत्ययथार्थयाजयोर्भेदः । अन्यसुद्दिष्ट

अन्यप्रतिपादनमिह याज इत्यर्थः । यदाह

अन्यसुद्दिष्ट अन्यार्थमनुष्ठानं अपदेशः । यथा,

जलक्रीडासुद्दिष्ट जादयणोक्तनार्थं यातीति ।

इत्यमरभरतौ ॥

याजनिन्दा, स्त्री, (याजेन निन्दा ।) कपटकुत्सा ।

अजङ्कारविशेषः । यथा,—

“निन्दाया निन्दया यस्तिर्याजनिन्देति गीयते ॥”

इति चन्द्रालोकः ॥

(उदाहरणं यथा,—

“विधेयनिन्दो यस्तेप्रागेकमेवाहरिच्छिरः ॥”

याजस्तुतिः, स्त्री, (याजेन स्तुतिः । याजस्वरूपा

स्तुतिश्च ।) कपटप्रशंसा । अजङ्कारभेदः । यथा,

“उक्तिर्याजस्तुतिर्निन्दास्तुतिर्याजस्तुति-

निन्दयोः ॥”

इति चन्द्रालोकः ॥

(उदाहरणं यथा,—

“कः स्वर्धुनि विवेकस्ते पापिनो नयसे दिवम् ॥”

व्याजोक्तिः, स्त्री, (याजेन उक्तिः ।) छलवाक्यम् ।

अजङ्कारविशेषः । यथा,—

“याजोक्तिरन्यहेतुत्वा यदाकारस्य मोघनम् ॥”

इति चन्द्रालोकः ॥

(उदाहरणं यथा,—

“यतिः पश्य महायाम परामैरिनि घृशरा ॥”

व्याघ्रः, पुं, कर्षः । मांसभक्षकपशुः । इत्यमरः ॥

(यथा, माकंश्च यः ॥ १५ । १० ।

व्याधः

व्याधिः

व्याधिः

“आ श्रगलो वृको गृध्रो व्याडः कङ्कतघा-
क्रमात् ॥”

इन्द्रः । इति शब्दरत्नावली ॥ वृषकः । इति
रायसुङ्कटः ॥

व्याडायुधं, क्ली, (व्याडस्य व्याघ्रस्यायुधं नख-
मिव ।) व्याघ्रनखाख्यद्रवाम् । इत्यमरः ॥

व्याडिः, पुं, कौषकारसुनिविष्टः । तत्पर्यायः ।
विन्ध्यवासी २ गन्दिनीतनयः १ । इति हेम-
चन्द्रः ॥ विन्ध्यस्थः ॥ गन्दिनीसुतः ५ । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥

व्याघ्रं, त्रि, (वि + व्या + दा + क्तः ।) प्रयातम् ।
विस्तृतम् । यथा,—

“क्षब्धोर्ध्वं गिरिकन्दराद्भुत-
व्याघ्रात्तन्नासं हनुमेदभीषणम् ।
दिवि सृष्टत्तायमदीर्घपीवर-
ग्रीवोरवचःस्यलमल्पमध्यमम् ॥”

इति श्रीभागवते ७ स्कन्धे ८ अध्यायः ।

गिरिकन्दरवत् अद्भुतं व्याघ्रं प्रलम्भस्यं नासं
च यस्मिन् । इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥

व्याघ्रग्री, स्त्री, (व्याघ्रद्वारेण उच्यते ।
वि + व्या + अति + उच + “कर्मयन्तीद्वारे खंचु
स्त्रियाम् ॥” ३।३।३३ इति यच् । ततः “अवः
स्त्रियाम् ॥” ५।४।३४ इति अच् । “टिङ्गान्य-
ञिति ॥” ४।१।१५ इति डीप् ।) रविकानाम-
न्योन्यं जलक्रीडनम् । इति संक्षिप्तचरोणादि-
वृत्तिः । तत्पर्यायः जलक्रीडाशब्दे द्रष्टव्यः ॥

व्याघ्रिः, पुं, (विशेषेणादिशति स्वस्वकर्मणि
नियोजयति जगत् । वि + व्या + दिश + कः ।)
विष्णुः । यथा,—

“अनन्तरूपोऽनन्तश्रीर्जितमन्युर्भयापहः ।
चतुरस्रो गभीरात्मा विदिशो व्याघ्रिरो दिशः ॥”

इति महाभारते तस्य सहस्रनामस्तोत्रम् ॥

व्याधः, पुं, (विध्यति गृहादीन् । व्याध + “ल्लाङ्ग-
धेति ॥” ३।१।१४१ इति यः ।) गृहा-
हंसकजातिः । शिकारी इति भाषा । स तु
सर्वस्त्रिपन्नगं चित्रिवाप्यातः । यथा,—

“नापिताग्नौपकन्यायां सर्वस्वी तस्य योषिति ।
चत्वाहभूव व्याधस्य बलवान् गृहाहंसकः ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते ब्रह्मखण्डे १० अध्यायः ॥

तत्पर्यायः । गृहावधजीवः २ गृहायुः ३
सुविकः ४ । इत्यमरः ॥ गृहावित् ५ द्रोष्टाटः ६ ।
इति जटाधरः ॥ गृहाजीवनः ७ बलपांशुनः ८ ।

इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,—

“विह्वा गृही व्याघ्रशिलीसुखेन
गृहीषति तत्कृतातरीचयेन ।
व्यसन् परिचल्य गतव्याघ्रा सा
गृहास्य जीवावधिराधिरासीत् ॥”

इत्युङ्कटः ॥)

दुष्टः । इति मेदिनी ॥ (यथा, भागवते । ३ ।
१४ । ३४ ।

“व्याधस्याप्यनुकम्पयतां स्त्रीणां देवः सती-
मतिः ॥”)

व्याधभीतः, पुं, (व्याघ्राभीतः ।) गृहाः । इति
शब्दचन्द्रिका ॥ (व्याधभीते, त्रि ॥)

व्याधामः, पुं, वयम् । इति हेमचन्द्रः ॥

व्याधिः, पुं, (विविधा व्याधयोः स्मात् । यद्वा, वि +
व्या + धा + “उपसर्गे धोः किः ॥” ३ । ३ । ६२ ।
इति किः ।) कुष्ठम् । रोगः । इत्यमरः ॥
(यथा, महाभारते । १२ । १६ । ८ ।

“दिविधो नायते व्याधिः शरीरो मानस-
स्तथा ।

परस्परं तयोर्व्येष्टं निर्द्वन्द्वं नोपलभ्यते ॥”)
कामव्याधासन्तापजन्यक्षयता । इति रघुमञ्जरौ ॥
कुष्ठस्य निदानं यथा,—

“गालोकनमनस्यौल्यक्रीडाविषयचेष्टितैः ।
विरोधरुक्तभौहर्षविषादाद्यैश्च दूषितः ।
पुंज्योत्साहबलभ्रंशशोषचित्ताश्रवण्वरान् ।
सर्वाकाराङ्गनिक्षोदं रोमहर्षं सुषुप्तताम् ।
कुष्ठं विमथमन्यच्च कुर्यात् सर्वाङ्गमार्दवम् ॥”

इति मारुते १७२ अध्यायः ॥

अन्यत् कुष्ठशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ ७ ॥ अथ कुष्ठस्य
चिकित्सा ।

“वातोत्तरेषु सपिण्डमनं कफोत्तरेषु कुष्ठेषु ।
पित्तोत्तरेषु मोक्षो रक्तस्य विरेचनं श्रेष्ठम् ॥
पथ्याकरञ्जविडार्यनिशाबलगुलसेनैवैः ।
विडङ्गसहितैः पिष्टैर्लेपो मृज्जेण कुष्ठनुत् ॥”
अवलगुनः वाङ्मोक्षेति लोके । पथ्यादिभि-
र्लेपः ॥ ७ ॥

“सोमराजीभवचूर्णं शङ्खवेरसमन्वितम् ।
उद्धर्तनमिदं हन्ति कुष्ठरोगं क्षतासहम् ॥”
सोमराजी वाङ्मोक्षेति लोके । सोमराज्युद्-
वर्धनम् ॥ ७ ॥

“रसायनं प्रवक्ष्यामि ब्रह्मणा यदुदाहृतम् ।
मार्कण्डेयप्रभृतिभिर्यन् प्रयुक्तं महर्षिभिः ॥
पुष्पकाले तु पुष्पाणि फलकाले फलानि च ।
संयुक्तं पित्तमर्दस्य त्वष्टृलानि दलानि च ।
द्विरंशानि समाहृत्य भागिकानि प्रकष्ययेत् ।
त्रिफला नृपगणं ब्राह्मी खट्वारुक्कराग्नयः ॥
विडङ्गसारवाराहीलीहचूर्णाः स्तृताः समाः ।
निशाहयावलगुनकथाधिघाताः सशर्कराः ॥
कुष्ठमिन्द्रयवाः पाठाः चूर्णमेषानु संयुतम् ।
खट्वारुसगनिखानां घर्णं क्वाथेन भावयेत् ॥
सप्तधा पञ्चनिखन्तु मार्कण्डेयसेन च ।
स्निग्धः शुद्धतृणैर्मान् योजयेत्तप्तुमे दिने ॥
मधुना लिङ्गद्विषा खट्वारुसगवारिणा ।
लेप्यनुष्णाम्भसा वापि कोलहृष्टा पणं भयेत् ।
जीर्णं तस्मिन् समञ्जीयात् स्निग्धं लघु हितं च
यत् ॥

विचर्चिकोटुम्बरपुष्करीक-

कपाणद्विकटिभालसादि ।

शृताव्विस्कीटविसर्पमालाः

कफप्रकोपं त्रिविधं किलासम् ॥

भगन्दरुपीपद्वातरक्त-

चट्वाण्वादीवृक्षशरीरान् ।

सर्वान् प्रमेहान् प्रदरांश्च सर्वान् —

दंष्ट्राविषं मूलविषं निहन्ति ॥

सुखोदरः सिंहकशीदरः स्यात्

सुष्टिस्तन्मिधुनोपयोगात् ।

सदीर्घरोगादपि ये दृष्टानि

सर्पादयो यान्ति विनाशमाप्नु ॥

जीवेच्चिरं व्याधिगदाविसृक्तः

शुभे रतिश्चन्द्रसमानकान्तिः ॥”

अयमर्थः । निम्बस्य फलपुष्पत्वक्पुष्पमृत्मानि
सर्वाणि वस्तुदितानि द्विगुणानि त्रिगुणानि
भङ्गराजस्य रसेन सप्तवारान् भावयेत् ।
त्रिफलादीनि पाठान्तानि त्रिगुणानि
भागानि चूर्णितानि खट्वारुसगनिखानां
निविडङ्गाद्येन भावयेत् । ततः सर्वमेकीकृत्य
मध्वादिनावल्लिखान् । पञ्चनिखकावलेहः ॥ ७ ॥
शशिलेखापपपलं तावद्विरिञ्चस्य गुग्गुली-
दैश्च च ।

ताप्यस्य पलत्रितयं द्वे लोहाच्छावणिकयाः ॥
विफलाकरञ्जपल्लवखदिरगुडूचीचिह्नदन्तयः ।
सुक्ताविडङ्गरजनीकुटजत्वक्निम्बवङ्ग

सम्पाकाः ॥

एते रचितौ वटिकां मधुघृतमिश्रां गलेत्-
प्रातः ।

गोमूत्रेण च कुष्ठं वृद्धन्यस्तृणवातमचिरेण ॥
श्विन्नाणि पाण्डुरोगं विषमाशुद्धरप्रमेह-
गुल्मांश्च ।

नाशयति वलीपलितं योगः स्वायम्भुवो नात्मा ॥
शशिलेखा सोमराजी । गिरिनस्य शिला-
जतुङ्गः । ताप्यस्य स्वर्णमाक्षिकस्य । आवणिका
सुखीति लोके । स्वायम्भुवो गुग्गुलुः ॥ ७ ॥

“चित्रकं त्रिफला योषमनाजी कारवी वचा ।
सैन्धवातिविषे कुष्ठं चकोलायावश्चकम् ॥
विडङ्गान्यनमोदा च सुक्ता चामरदाश्च च ।
यावन्मेषानि सर्वाणि तावन्नाशन्तु गुग्गुलुः ॥

उच्छृम्भ सर्पिषा सार्द्धं गुटिकां कार्दमेद्विषको-
प्रातर्भोजनकाले च खादेद्विषवर्णं यथा ॥

हृन्त्यष्टादश कुष्ठानि कमीन् दृष्टवृणानि च ।
ग्रहण्यशौविकारांश्च सुखामयगलमहान् ॥
शुद्धसीमस्थिभयश्च गुल्मश्चापि निवर्त्यते ।
व्याधिं कोष्ठगतांश्चापि जघेद्विष्णुरिवास्तुरान् ॥”

एकविंशतिको गुग्गुलुः ॥ ७ ॥

“वातरक्ताधिकारोक्तः पुरः कैशोरकाभिधः ।
कुष्ठानां वातरक्तानां नाशयेत् परमौषधम् ॥”

इति कैशोरको गुग्गुलुः ॥ ७ ॥

“भक्ष्यातकं प्रस्थयुगं छित्त्वा द्रोणजले क्षिपेत् ।
प्रस्थद्वयं गुल्फ्याश्च क्षुण्णं तत्राभक्षि क्षिपेत् ॥

चतुर्धाश्रावयेत्तु कषायसप्तवारयेत् ।
वक्ष्यते कषाये च वक्ष्यमाणानि निक्षिपेत् ॥

सर्पायमात्रं गोसर्पिर्गोद्वयस्यापुनः तथा ।
सितां प्रस्थमितां दद्यात् प्रस्थाद्वैमाक्षिकं क्षिपत्
सर्वाण्येकत्र भावे तु पचेत् कृद्गजिनाग्नेः ।
सर्वद्रव्यं घनीभूते पावकादप्यतारयेत् ॥

व्याधिः

तत्र चेद्यानि च्यानि च्यानि विस्मितामना ।
 काङ्क्षी चाप दृष्टः पिबुमर्षी हरितको ।
 घात्री राघिष मङ्गला मरिचं नागरं कया ।
 यथातो सैन्यं सुतं सौम्या नागनेष्टरम् ।
 पण्डः पञ्चकं वायुमुशीरं चन्दनं तथा ।
 गोक्षरम् च वीजानि कर्षीरो रक्तचन्दनम् ।
 एषकं पलाङ्गमानानां चर्यमेवामिह चिन्ते ।
 पलमाचमिहं प्रातः समन्तीयाच्यतेन हि ।
 नागनेष्टरकोहीर्यं कुष्ठानि निम्बिनामपि ।
 वागरक्तानि चन्दाणि सन्ध्यामृशीणि सेवितः ।
 वायाममागमं यद्विमर्षं मांयं दधि पियम् ।
 नैलाभ्युं तथापानं नरो भलातके लब्धेत् ॥”

इति अष्टमभ्यासकाव्येष्टः ॥ ७ ॥

“निर्मं गोपायगा वृद्धी चायन्ती त्रिवला चनम् ।
 पण्डावल्गुधानन्ता वचा रादिरचन्दनम् ।
 पाटा कुष्ठो शटी भागीं वागा भूगन्धवत्तकम् ।
 द्वाभिरुपायनी गुला विद्वन्निष्पवाननम् ।
 दक्षिणमोह्यता देका पटोत्तरलनोदयम् ।
 कलास्त्रपमनाङ्ककवेनोत्तापलम् ।
 मञ्जिष्ठा पाङ्गली राखा नक्तमालं पुनर्गवा ।
 दन्ती विजयवारद भङ्गराजकुरगटकम् ।
 लङ्कोटक च शागोदं द्विपनीशं एषकं एषकम् ।
 सुलीयाचानि सन्धाति जम्बोदण पथिष्कनैः ।
 लङ्कामोशावनिगन्तु कषायमथगारयेत् ।
 विधाय नागना पुनं स्यापयेद्वाग्ने दट्टे ।
 भलातकमष्टमालि चित्रा धीगन्धमोह्यमामि ।
 तर्पदवापयेत्तन् कषायमथगारयेत् ।
 नथ वल्गुयं गोशीशं दौ कषायं विमिश्रयेत् ।
 गुडम् च गुला दक्षा मोदयत् नाग्नं साधयेत् ।
 भलातकमष्टमालि नथ धीजानि निःक्षिपेत् ।
 निःक्षिपेत् पिबता मुक्तं पिबुं चक्रं तथा ।
 चन्दनं घृतं च पुष्टं दीपकं च पलं पलम् ।
 गोमन्थं चिन्तेन चानुर्जातं पणं एषकम् ।
 महाभलातको ह्येव महादेवेन भागितः ।
 प्राणिनां दिगन्तामाय जडेपरीषं प्रयोजितः ।
 विजयगोदुर्गं दृष्ट्वाचमिहं मकाकनम् ।
 एतरीकच चक्राणं विस्तीर्णं रक्तमपलम् ।
 पलं कषायं च पुनं पामानं विषादिकाम् ।
 वागरक्तं वृद्धीणि पादुरोगं द्रवकमीम् ।
 रक्तविषागुहायनीदायनामं भगवद्वरम् ।
 महाभ्यासिनं पणितभासनां दृष्ट्वाचमम् ।
 निर्वेकमस्तु लविनी विद्वाराद्वारमेष्टनैः ।
 हृदये चरमी कालिं शरीरं चरामलम् ।
 लङ्कामं प्रयोजितं हिमालीयं पयोधरा ।
 मोक्षे तु यदा लङ्कामुत्तमं विविधतः ॥”

मोक्षे चोग साट इति लोके । यत आद्य विषयः ।
 “मरिचिषा कारदा श्वोटी गोपेष्टा प्रमा-

निका ।”
 महाभयो गोपेष्टा च यम आद्य । गोपी
 भयना मरिचिषा कारदाश्वोटीप्रमादिका दक्ष-
 मरः । गोपेष्टा गोपेष्टी प्रमादः । का-

व्याधिः

मरिचिषा मदनपानः । अकामा अनीम् ।
 अवन्युक्तः मोमराजी । अनन्ता दुरालभा ।
 चन्दनं चेतम् । भाग्यां अलापे कण्टकारी-
 यनम् । श्यामा कला साट । दक्षिणः
 दक्षिणः । देका वक्ता इति । समाङ्कः द्वि-
 यन् । कण्ठवेष्टः जलवेष्टः । उचटापलं आरक्त-
 गुष्मापलम् । कुरगटकः कटमरिषा । दीपकः
 इति यवानी । महाभलातकः ॥

“मञ्जिष्ठा विषयता तिला वचा दाह निशा-
 यता ।

निम्बस्यैषां क्षतः कापः नन्वेकुष्ठानि नाशयेत् ॥”

इति लघुमञ्जिष्ठादिकायः ॥ ७ ॥

“मञ्जिष्ठा पाङ्गली चक्रमर्षेय पिबुमर्षकम् ।
 हरितको हरिषा च घात्री वागा जनावरी ।
 वला नागवना यष्टीमधुक्तं चुरकोपि च ।
 पटोत्तर लनोशीरं गुडुची रक्तचन्दनम् ।
 मञ्जिष्ठादिरयं कापः कुष्ठानां नाशनः परः ।
 वागरक्तस्य मङ्गली कण्टमरुत्तराचनः ॥”

इति मध्यममञ्जिष्ठादिकायः ॥ ७ ॥

“मञ्जिष्ठा कुटजागता चनवचा कुर्वी हरिषा
 दयं

चुद्वारिषपटोत्तरकुष्ठकटुका भागीं विद्वान्-
 यिकम् ।

मन्त्रा दाह कलिङ्गभङ्गमगधा चायन्ति पाटा
 वरी

गायत्री विपला किरातकमष्टानिम्बा सना-
 रमधम् ॥

श्यामा वल्गुचन्दनं वरुणकं दन्ती कक्षा
 योष्टकं

पाया पण्डमारिषा प्रतिविमानन्ता विद्याना
 जलम् ।

मञ्जिष्ठादिरयं कषायविधिना नित्यं पुमान् यः
 पिबेत्

जगद्गोषा लुचिरेव यानि विषयं कुष्ठानि
 चाद्यादश ॥

नागं गण्डवि वागरक्तमरिषं नक्षत्रि रक्ता-
 मया

वीजपररणि श्रुतता मदनपा रोगाः प्रमा-
 न्यन्ति च ॥”

परिष्टः निम्बः । कलिङ्गः रक्तवधः । भङ्गं
 भङ्गरा । वरी जनावरी । गायत्री मरिषः ।

अग्नयः विजयवारः । श्यामा प्रिमपुः ।
 चन्दनमप रक्तं मङ्गलम् । गाविरा साट ।

अनन्ता दुरालभा । विद्याना इष्टवादनी
 इति । लनं नैलापना । दक्षिणमञ्जिष्ठादिकायः ॥

“मरिचं विजयता मुक्ता दक्षिणार्धं मरः प्रिला ।
 देवदाह दमिदे दे मांवी कुष्ठं चण्डनम् ॥

विद्यानां कररीरय चौरमर्षेयमुष्टम् ।
 मोमपण्य रमं पुष्टीयं प्रोक्तं कटमभ्यासम् ॥

विद्वाराष्टकं रयं गौं प्रमाणिनं वट्ट ।
 प्रवेष्टुं चिन्ते गोमर्षे विद्विदे तथा ॥

मरिचिषादिभिर्देवमथपानं दृष्ट्वाद्यदम् ॥

व्याधिः

रक्तस्याभ्यङ्गतः शिचं विषरीं नतुदसाष्टयेन ।
 तैलमेनष्णयेत् कर्तुं यामां निधं विषयिकाम् ।
 पुष्टरीकं तथा ददं नृप्यतां निहतेविनाम् ॥”

इति लघुमरिचिषाद्यं तैलम् ॥ ८ ॥

“मरिचं विजयता दन्ती चौरमार्धं प्रकटयः ।
 देवदाह दमिदे दे मांवी कुष्ठं चण्डनम् ॥

विद्यानां कररीरय दक्षिणार्धं नमः प्रिला ।
 शिचकं नाङ्गली सुक्ता विद्वान् चक्रमर्षेयः ॥

शिरीषः कुटजी निम्बः सप्तमर्गोह्यता सुपुटी ।
 सप्ताको नक्तमालय रादरी वाङ्गुषी पचा ॥

ज्योतिषनी च पलिका विषं द्विपलिकं भयेत् ।
 आटुकं कटुतेलस्य गोमन्थं चतुर्गुणम् ॥

मन्त्रात्रे लोहपात्रे च शनैर्मृद्विना पचेत् ।
 मरिचिषादिभिर्देवमथपानं कौटिकान् व्रथात् ॥

पामारिचिर्षिकादककपिस्कोटकानि च ॥
 जलपः पलितं चामा नीलं वाङ्गं तथैव च ॥

आभ्यङ्गेन प्रगद्यन्ति लोकाभाष्यं च जायते ॥
 प्रथमे ययनि च्छीर्णां पायां नथं प्रदीयते

तायामपि जरां प्राप्य न स्वातां लपलनी-
 क्षता ॥

यलोवर्धं सुरजो वा गजो वा वाग्गुपीहितः ।
 विभिरभ्यङ्गेन रस्यं भर्षेणागतविक्रमः ॥”

ज्योतिषनीं मातकङ्गुषीति लोके । इति महा-
 मरिचिषादिनैलम् ॥ ८ ॥

“नालकाय तु यमगानि यस्य सन्ति एषकं एषकम् ।
 अभकस्यैव गदुगार्धं हरिणानं शिकित्तकैः ॥

पुनर्गवायाः मरुते तालकं नट्टिमर्षेयम् ।
 दिग्मेकं ततश्चक्षिन् चनमं गमिते सति ॥

कुल्लानि चक्रिकां तान्ते शीघ्रयेत् सत्यमानसम् ।
 पुनर्गवायमस्ताङ्गजारेः स्यात्तीं गलापधि ॥

पूरयेच सगः चारं दृष्ट्वेत् धीदुर्मेन हि ।
 चारय्योपरि तां दवात् तातकस्य तु चक्रि-

काम् ॥
 तत व्याप्रादनं दवा मुदी कला विधीयते ॥

स्यात्तीं पुलां विधायाभिसमर्षं व्यापयेद्-
 भिषक् ॥

निरन्तरमचोरात्रं पञ्चनं तेन मिथानि ।
 स्वाङ्गशीलं गमुषीत्यं मर्षीयादगुत्तमम् ॥

नागनेष्टरनामाधमुक्तो गुष्मामितो रयः ।
 मुङ्गलादिकषायैव गदानेपाम् विद्याद्येत् ॥

जटादद्यामि दृष्ट्वाणि वागरक्तं गयोद्वमम् ।
 विद्वद्देशकं रीतं दृष्ट्वात् च साधोदति ॥

स्यदेयजम्भी तु लवणानि विषमयेत् ।
 मया कटुरयं यद्विमागं दूरतस्थयेत् ॥

रक्तं यः पारिक्तं न क्षणीति कथयन् ।
 स तु सैन्यमयोदात्तं गमुषीपरयो हि सः ॥”

इति नागनेष्टरी रयः ॥ ९ ॥

“नागनालदिल्लायणं दट्टं मिथ्यागुत्तम् ।
 मन्त्रात्रीं हिमनीं यमपण्योपाधिः प्रमर्षयेत् ॥

वट्टं प्रतिगं दौष्टं भुष्टं वरुणं तिरम् ।
 वट्टं द्विपलं मायं लोहमथ दृष्ट्वाद्यदम् ॥

व्याधिः

अन्वीराद्विदिनं पृष्टं त्रिशदं विधं शिपेत् ।
अस्य मासद्वयं स्वादेन्मासिद्यौघनसंयुतम् ॥
मध्याह्नेनाकुचीबीजेः कर्णं लिप्ताततः परम् ।
ताम्रकेश्वरनामायं सज्जुष्टपरी रसः ॥”
अर्को मारितं ताम्रम् । इति द्वितीयताम्रकेश्वरी
रसः ॥ ३ ॥

“रथो वलिस्नातमयः पुरोऽभिः

शिलाजनु स्वाद्विषतिष्ठकथ ।

वरा च तुल्यं गगनं करझ-

योत्रं पृथग्भागचतुष्टयम् ॥

संमर्दं सर्वं मधुना घृतेन

घृतस्य पात्रे निहितं प्रयत्नान् ।

कर्णं भवेत् प्रत्यहमस्य पथं

शाल्मोदनं दुग्धमधुनयम् ॥

विश्रीर्यकर्णकुलिनासिकीरपि

भवेदनेन मारतुल्यमर्कः ।

दारापरिवाग इष्ट प्रदियो

तिलौदनं तत्र निबद्धम्वे ॥”

ताम्रमयच मारितम् । पुरो गुग्गुलुः । अम्बि-
विषकम् । विषतिष्ठकः कुचिला । वरा
त्रिफला । रवादि त्रिफलान्तं सर्वं तुल्यम् ।
गगनमभ्रकम् । करझबीजश्च पृथक् चतुर्गुणं
रसान् । तत्र कुष्ठं बहुमूले यति तिलौदनमेव
पथम् । इति मलतुकुष्ठाधिकारः । इति भाव-
प्रकाशः ॥ ३ ॥ अथ सर्वव्याधिहरकवचम् ।

हरिश्वाच ।

“सर्वव्याधिहरं वक्ष्ये वैष्णवं कवचं शिवम् ।
येन रक्षा कृता भूमीः श्वेतं रक्षयतः पुरा ॥
अनन्य देवमीशानमजं नित्यमनामयम् ।
देवं सर्वेश्वरं विष्णुं सर्वव्यापिनमयम् ॥
पञ्चाङ्ग्यं प्रतिघरं नमस्कृत्य जगद्देनम् ।
जमोष्ठाप्रतिमं सर्वं सर्वदुष्टनिवारणम् ॥
विष्णुर्मांमयतः पातु कृष्णो रक्षतु पृष्ठतः ।
हरिर्मे रक्षतु शिरो हृदयश्च जगद्देनः ॥
मनो ममं हृत्पेशो जिह्वा रक्षतु केशवः ।
पातु नेत्रे वासुदेवः श्रोत्रे सङ्कर्षणोऽवतु ॥
प्रशुभः पातु मे घ्राणमग्निरुद्धश्च शर्मकम् ।
वनमासी गणस्थान्तं शीयतो रक्षतासुरः ॥
पात्रं रक्षतु मे शक्रं वामं दैत्यनिवारणः ।
दक्षिणतु गदा देवी सर्वशूरनिवारिणी ॥
उदरं तपस्वं पातु पृष्ठं मे पातु काञ्चनम् ।
कण्ठं रक्षतु मे शार्ङ्गं जङ्घे रक्षतु नन्दकः ॥
पाशं रक्षतु मूलाश्च पद्मं मे परसाधुर्भौ ।
मन्त्रैश्चाङ्गैर्निग्राहं पातु मां गरुडः सदा ॥
वराहो रक्षतु कले विष्णोश्च वामनः ।
पटवो नरसिंहश्च सर्वतः पातु केशवः ॥
हिरण्यगर्भो भगवान् हरिश्च मे प्रयच्छतुः
गोप्याचार्यस्तु पश्चिमे पातुगामं करोतु मे ॥
येनहोमनिपातो च येनहोमं नयतनः ।
गन्धर्वश्च प्रभुश्च सद्यस्तु मधुकैटभसदनः ॥
विष्णुः पुरा विष्णुस्तु किरित्तं मम दिग्गजान् ।
हं प्रो मङ्गलकथा हृन्मः पातु मां सर्वतो दिग्म् ॥

व्याधिः

त्रिविक्रमस्तु मे देवः सर्वान् पापान् निरुन्ततु ।
नरनारायणो देवो बुद्धिं पालयतां मम ।
श्रेष्ठो मे निर्मलं ज्ञानं करोत्वज्ञाननाशनम् ।
वलरामो नाशयतु कल्मषं यत् कृतं मया ॥
पद्मां ददातु परमो सुखं सुहृद् मम प्रभुः ।
इत्तात्रेयः कलयतु सपुत्रपशुवान्ववम् ॥
सन्तानरीक्षाश्रयतु रामः परशुना मम ।
रघोस्तु दाशरथिः पातु नित्यं महासुखः ॥
शत्रून् मे समरे हन्याद्रामो यादवनन्दनः ।
प्रलम्बकेशिचाणूरपूतनाकंसनाशनः ॥
कृष्णस्य यो वालभावः स मे कामान् प्रयच्छतु ।
अन्धकारं तमो घोरं पुरुषं कृष्णपिङ्गलम् ॥
पश्यामि भयसन्तप्तः पाशहस्तमिवान्तकम् ।
ततोऽहं पुष्करिकाश्चमयुतं शरणं गतः ॥
घ्नन्तोऽहं निर्भयो नित्यं यस्य मे भगवान् हरिः ।
श्रुत्वा नारायणं देवं सर्वोपद्रवनाशनम् ॥
वैष्णवं कवचं नद्धा विचरामि महीतले ।
अप्रधृष्योऽस्मि भूतानां सर्वदेवमयो ह्यहम् ॥
स्तरणाद्बदेवस्य विष्णोरमिततेजसः ।
सिद्धिर्भवतु मे नित्यं यथामन्त्रमुदाहृतम् ॥
यो मां पश्यति चक्षुर्भ्यां यांश्च पश्यामि चक्षुषा ।
सर्वेषां पापदण्डानां विष्णुर्वैभ्राति चक्षुषा ॥
वासुदेवस्य यन्मन्त्रं तस्य पञ्चमं ये त्वराः ।
ते ह्निन्तु च पापं मे मम हंसितु हंसकान् ॥
राक्षसेषु पिशाचेषु कान्तारेष्वटवेषु च ।
विवादे राजमार्गेषु द्युतेषु कलहेषु च ॥
नदीसन्तराले घाते संप्राप्ते प्राणसंग्रहे ।
अग्निचौरनिपाते च सर्वेष्टनिवारणे ॥
विद्वत्सर्वविषोद्वेगे रोगेऽथ विप्रशङ्कटे ।
जल्पमेतज्जपेन्नित्यं शरीरे भयमागते ॥
अयं भगवतो मन्त्रो मन्त्रार्चां परमो मदान् ।
विष्णुतां कवचं गुह्यं सर्वपापप्रणाशनम् ॥
समायाकृतिनिर्मात्यकल्पान्तगूढो महत् ।
अनाद्यन्त जगद्बीजं पञ्चानाम नमोऽस्तु ते ॥
ॐ कालाय स्वाहा । ॐ कालपुरुषाय स्वाहा ।
ॐ कृष्णाय स्वाहा । ॐ कृष्णपुरुषाय स्वाहा ।
ॐ चण्डाय स्वाहा । ॐ चण्डपुरुषाय स्वाहा ।
ॐ प्रचण्डाय स्वाहा । ॐ प्रचण्डपुरुषाय स्वाहा ।
ॐ सर्वाय स्वाहा । ॐ सर्वपुरुषाय स्वाहा ।
ॐ नमो भुवनेशाय त्रिकोकपात्रे
हरिर्दि मिरिदि स्वाहा । ॐ नमो अस्मै जामये
ये ये सत्त्वा या पात्रधरा वैया दैत्यदानव-
यक्षराक्षसभूतपिशाचकुशाक्यापसारकोष्ठा-
दग्नस्वरायामेकादिकद्वितीयतृतीयचतुर्थकमौ-
हृत्तिकादिनन्वररात्रिचरसन्ध्याचरसन्ध्या-
हीनां लताकीटककटपूतनाशुवज्रस्यावरजङ्गम-
विषादीनामिदं शरीरं ममाप्यपथं भवतु
तुमुदस्तुप्रकटोत्कटविकटदंष्ट्रपुल्लंते रक्ष ।
ॐ ह्रीं ह्रीं ह्रीं दिनकर सङ्कलाल ममाप्यतो
जप यस्मिन्तो रक्ष । ॐ निवि निवि प्रदीप्त-
स्वसदन्ध्याजालारा महाकपिश्च उत्तरतो रक्ष ।
ॐ मिलि मिलि विमि विमि मासुहि गौरि

व्यापकः

गान्धारि विषमोह विषविषमांश्च मोहयतु
स्वाहा । दक्षिणतो रक्ष मां अस्तकस्य सर्व-
भूतभयोपद्रवभ्यो रक्ष रक्ष जय जय विजयते
न हीयते विप्रश्वरोऽहं हतवायते । भयरुदय
भयवोभयोऽभयं दिशतु ममास्तात् सादनमप्युतः ।
तदुदरमखिलं विप्रान् लोका युगपरिवर्त्तसङ्कलं
जयास्तमनमिव प्रविशन्ति कस्तयनो ॥
वासुदेवः सङ्कर्षणः प्रद्युम्नश्चानिरुद्धकः ।
सर्वेष्टवरात्मनः भन्तु विष्णुर्नारायणो हरिः ॥”
इत्यादिमहापुराणे गारुडे नवव्याधिहरविष्णु-
कवचं नाम २०० अध्यायः ॥

व्याधिवातः, पुं, (व्याधिर्वातो यस्मात् ।) आर-
ग्वधृचः । इत्यमरः ॥

व्याधितः, वि, (व्याधिः संजातोऽस्येति । तारका-
दित्वादितच् ।) व्याधियुक्तः । तत्पर्यायः ।
आमयावी २ विकृतः ३ अपटुः ४ आतुरः ५
अभ्यमितः ६ अभ्यान्तः ७ । इत्यमरः ॥ रोगी
८ । इति जटाधरः ॥ (यथा, हितोपदेशे ।
“हरिद्रान् भर कौन्तेय मा प्रयच्छेत्स्वरे धनम् ।
व्याधितस्योपधं पथं नीरुणस्य किमौघधेः ॥”)

व्याधिहन्ता, [त्र] पुं, (व्याधेहन्ता ।) वाराही-
कन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥ व्याधिघातके, वि ॥
व्याधुनः, वि, (वि + व्या + धु + क्तः ।) कम्पितः ।
इति शब्दरत्नावली ॥

व्याधूतः, वि, (वि + व्या + धू + क्तः ।) कम्पितः ।
इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, गीतगोविन्दे ।
१ । ३८ ।
“उत्कीलनधुगन्धुल्लभमधुपयधूतचूतान्कुर-
क्रीडल्लोकिलकाकलीकलकले सङ्गीर्यकण-
वराः ॥”)

व्यानः, पुं, (व्यानिति सर्वेश्वरीं व्याप्नोतीति । वि +
आ + अन + अच् ।) शरीरस्य पञ्चवायुन्तर्गत-
सर्वेश्वरीरवायुः । इत्यमरः ॥ इमे प्राणादयः
पञ्चवायवः शरीरे तिष्ठन्ति ते च नियत-
स्थानस्थाः । यदाहुः ।
“हृदि प्राणो गुदेऽपानः मयानो नाभिर्स्थितः ।
उदानः कण्ठदेशे व व्यानः सर्वेश्वरीरगः ॥”
इति ॥

एवं तद्व्यापाराश्च यथा,—
“अन्नप्रवेशनं भ्रूवाद्युत्सर्गोऽन्नविपाशनम् ।
भाषणादि निमेषादि तद्व्यापाराः क्रमादमी ॥”
इति भरतः ॥

श्रीधरस्वामिमते तत्कर्म । व्यायनम् । आङ्ग-
पनप्रसारणादि । अन्यथा ।
“यानो व्यानश्च यत्नं सर्वव्याधिप्रकोपणः ।
महाराजतनुप्रख्यो दानोपादानकारणः ॥
स चाधिकर्षणोर्मध्ये कदां वै सुतप्योरपि ।
प्राप्ते गले स्फिगुद्देशे तिष्ठत्यत्र निरन्तरम् ।
स्वन्द्यत्यधरं वलं गान्धर्वप्रकोपणः ॥”
इति शारदातिलकटीका ॥

व्यापकः, वि, (वि + व्याप् + क्तुः ।) विघ्नेष्वि-
प्रोति यः । तद्विघ्नादकाभापप्रतियोगी

व्यापिका

यथा,—

“साधस्य व्यापको यस्तु हेनोरव्यापकत्वात् ।
स उपाधिर्भवेत्तस्य निष्कर्षोऽयं प्रदर्शयते ॥”

इति भाषापरिच्छेदः ।

आच्छादकः । यथा,—

“यस्य व्यापकं सारमसन्दिग्धमनाकुलम् ।
अव्याख्यागम्यमित्युक्तं तदित्ये विदुः ॥”
यस्य भाषास्य व्यापकं आच्छादकं अभि-
योगाप्रतिफलमिति यावत् । इति व्यवहार-
तत्त्वम् ॥ (यथा, कुमारसम्भवे । ६ । ७१ ।
“तियेगुर्मुमक्ष्णाय व्यापको महिमा हरेः ॥”)

व्यापकत्वात्, पुं, शिरस्तः पादानां पादतः
शिरोरन्तं मूलमन्दिन्यासः । यथा ।

“आदाद्व्यापिको न्यासः करशुद्धिततः परम् ।
अङ्गुलिध्यापकत्वाच्चोद्दादित्यास एव च ॥
तालत्रयस्य दिगन्तः प्रयायामस्ततः परम् ।
ध्यानं पूजा उपश्रवणं सर्वतन्त्रेष्वयं विधिः ॥”

इति तन्त्रसारः ॥

प्रपञ्चस्तु न्यासशब्दे द्रष्टव्यः ॥

आपद्, स्त्री, शिपूर्वाहपूर्वपदधातोः क्तिप्प्रत्ययेन
नियममेतत् । गुरुः । आपत् । (यथा, कथा-
सरित्सागरे । २६ । १०८ ।

“प्रश्नश्चञ्चला व्यापद्विद्यापि फलिता मम ॥”

आपत्, स्त्री, (वि + व्याप् + क्तिप्) आच्छा-
दनम् । व्याप्तिः । यथा । अत्र लङ्गनमवक्रम-
णश्च रवेस्तदा भवति यदा तन्मासतनुपूर्व-
मासान्ध्याययोरेकराश्वस्थितस्य तन्मासान्त-
रमेव राश्वस्तद्वययोगः न त्वेकराश्वस्थितस्य
मासव्यापनमात्रम् । इति मज्जिमासतत्त्वम् ॥

आपन्नः, वि, (वि + व्याप् + पद + क्तः ।) गतः ।
इति हेमचन्द्रः ॥

आपादः, पुं, (वि + व्याप् + पद + क्तः ।) द्रोण-
चित्तनम् । इत्यमरः ॥ (यथा, राजतरङ्गि-
ण्याम् । ८ । २१११ ।

“इत्युदीर्य श्रमः सुखेः सख्यो व्यापादसिद्धये ॥”
आपादनं स्त्री, (वि + व्याप् + पद + क्तिप् + क्तिप्)
मारणम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, मार्क-
ण्डेये । २१ । १५ ।

“अतीते च दिने यालामात्रव्यापादोद्याताम् ।
पुरभिः प्राद्य नायं त्वां प्राप्यतं दानवाधमः ॥”
प्राप्यतं चित्तनम् । इत्यमरटीकायां रामा-
श्रमः ॥

व्यापादितः, वि, (वि + व्याप् + पद + क्तिप् + क्तः ।)
मारितः । यथा,—

“एका चिद्वृत्तिः क्षापि देवाद्यापादिता भवेत् ।
प्रादं प्रादश्च दद्यात्प्रादंरुक्ते पृथक् पृथक् ॥”

इति प्राप्यचित्तनत्त्वधनसम्भवेवचनम् ॥

व्यापिका, स्त्री, (व्यापक + टाप् + क्तः इत्यम् ।)
व्यापिनी । यथा,—

“अधर्मेप्रीतिरिष्या ना सर्वधूर्तैश्च पूजिता ।
यथा पिता पितृभक्तगुणैश्च विधिनिमित्तम् ।
एतद्दि चादर्शना वा च चेतसां सप्तरूपिणी ।

व्याप्तिः

अर्हाविवक्षणा च दापरे संवृता भिया ॥

कलौ महाप्रमत्ता च सर्वत्र व्यापिका भवेत् ।
कपटेन समं भ्रात्रा भ्रमत्येव गृहे गृहे ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते प्रज्ञातिखण्डे १ अध्यायः ॥

आपारः, पुं, (वि + व्याप् + पृ + घञ् ।) कर्म ।

यथा,—

“स्यात् प्रायवियोगफलको आपारो हननं
स्तुतम् ।

रागाद्व्यात् प्रमादाद्वा स्तनः परत एव वा ॥”

इति प्रायचित्तनत्त्वधनान्निपुराणवचनम् ॥
(साहाय्यम् । इति मल्लीनाथः ॥ यथा,
कुमारे । ६ । ३२ ।

“आद्याप्यत्यती तत्र आपारः कर्तुमर्हति ।
प्राप्तेत्येवविधे कार्ये पुरन्धीणां प्रगल्भता ॥”
तत्त्वान्त्ये सति तत्त्वान्नजनकः । इति न्याय-
शास्त्रम् ॥ यथा, भाषापरिच्छेदे ।

“विषयेन्द्रियसंयोगो आपारः सोऽपि षड्-
विधः ॥”)

आपारी, [नृ] त्रि, (आपारोऽस्यास्तीति ।
आपार + इनिः ।) आपारविशिष्टः । अव-
साधी । यथा,—

“लाजालोद्वाहियापारी रसाद्विक्रयो च यः ।
स याति नागवेष्टश्च नगैर्वेष्टित एव च ॥”

इति ब्रह्मवैवर्तेपुराणम् ॥

आपी, [नृ] पुं, (याप्नोति सज्जमिति । वि +
व्याप् + णिनिः ।) त्रिणः । यथा,—

“रूपनः स्वश्रो आपी नैकात्मा नैककर्मकृत् ॥”
इति महाभारते ।

तस्य सहस्रनामस्तोत्रे । १३ । १४६ । १५ । त्रि,
आपकः । यथा,—

“त्रिसन्ध्यापिनी या तु सैव पूज्या सदा तिथिः ।
न तत्र युगादरणमन्त्रश्च हरिवासरान् ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वधनपराशरवचनम् ॥

आपृतः, पुं, (वि + व्याप् + पृ + क्तः ।) कर्म-
सचिवः । यथा,—

“निर्धोगी कर्मसचिव आशुतो आपृतश्च यः ॥”
इति हेमचन्द्रः ॥

आपारयुक्ते, वि । वि-आह-पूर्व-पृ-धातोः
क्तप्रत्ययेन नियन्त्रः ॥ (यथा, उत्तरचरिते । १ ।

“आश्रितपरिरम्भापृतैकैकदीप्ती-
रद्विदितगतवामा राजिरेव यरंसीत् ॥”)

आप्तं, वि, (वि + व्याप् + क्तः ।) सम्पूर्णम् । तत्-
प्रत्ययः । पूर्वम् २ व्यापितम् ३ हृत्तम् ४
पूरितम् ५ भरितम् ६ निचितम् ७ । इति
हेमचन्द्रः ॥ (यथा, गीतायाम् । ११ । २० ।

“आवाप्ययोरिदमन्तरं हि
आप्तं त्वयेकेन दिशश्च सर्वार्थः ॥”)

व्याप्तम् । समाक्रान्तम् । इति मेदिनी ।
व्यापितम् । यथा । प्राप्तं प्रविष्टं समे इत्यत्र
व्याप्तमपि पाठः । इत्यमरटीकायां रायसुकुटः ॥

व्याप्तिः, स्त्री, (वि + व्याप् + क्तिप् ।) व्यापनम् ।
(यथा, भागवते । ७ । ८ । १० ।

व्यासः

“सर्वं विधातुं निजभूतभाषितं

व्याप्तिश्च भूतेषु खिलेषु चात्मनः ॥”)

रम्भः । इति मेदिनी । रम्भस्याने लम्भनमिति
हेमचन्द्रे पाठः ॥ शिवस्याष्टैश्वर्यान्तर्गतैक्य-
विशेषः । यथा,—

“अनिमा लविमा व्याप्तिः प्राकान्यं महिमे-
शिता ।

वशिकामावशायित्वे सेष्यमपेक्षा स्तुतम् ॥”

इति शब्दमाला ॥ १० ॥

न्यायमते साधवद्व्यावृत्तित्वम् । यथा । अय-
भावस्याने धूमस्यावर्तमानत्वम् । इयं अन्वय-
व्याप्तिः । अस्या ज्ञानं प्रति अभिचारज्ञाना-
भावः सहचारज्ञानश्च कारणम् । एवं साध्या-
भावव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वम् । इयं अति-
रेकव्याप्तिः । अस्या ज्ञानं प्रति साध्याभाव एव
हेत्वभावस्य सहचारज्ञानं अभिचारज्ञाना-
भावश्च कारणं तत्र प्रमाणम् ।

“व्याप्तिः साधवद्व्यावृत्तिसमन्व उदाहृतः ।

अथवा हेतुमिच्छाविरहाप्रतियोगिना ॥

साधने हेतौरेकाधिकरण्यं व्याप्तिरुच्यते ।

अभिचारस्याप्यस्योऽपि सहचर्यस्यस्य ॥

हेतुर्वापिप्रत्येकं तर्कः क्वचित् शङ्कानिवर्तकः ।

हेत्विच्यन्तु भवेद्वापिरेवव्यतिरेकतः ॥

अन्वयव्याप्तिरुक्तैव अतिरेकादप्युच्यते ।

साध्याभावव्यापकत्वं हेत्वभावस्य यद्वयेत् ॥”

इति भाषापरिच्छेदः ॥

व्याप्तिकर्मा, [नृ] पुं, (व्याप्तिविशिष्टं कर्म यस्य ।)

व्यापनक्रियाविशिष्टः । सर्वत्र व्याप्तिक्रियः ।

तदेहिकप्रत्ययः । इत्यति १ नञति २

व्याप्यः ३ आनन्दः ४ व्याप्तः ५ व्यापानः ६

अश्रुत् ७ अश्रुत् ८ आनन्दः ९ आश्रुते १० ।

इति दश व्याप्तिकर्माः । इति वेदनिघण्टौ २
अध्याये । १८ ॥

व्याप्यं, स्त्री, (व्याप्यते इति । वि + व्याप् + क्तः ।)

साधनम् । यथा । व्याप्यं लिङ्गश्च साधनम् ।

इति सङ्कीर्णवर्गे त्रिकाण्डशेषः ॥ कृष्णधर्मम् ।

इत्यमरः ॥

व्याप्यः, त्रि, (वि + व्याप् + क्तः ।) व्याप्ति-

विशिष्टः । आपनोयः । यथा,—

“प्रस्थानं ते कुलिशकलेनाप्रिषितं पादताम्रै-
श्चिरोक्ताकं तदपि रमते यादि यादौति प्राच्यौ ।

अप्राप्तमयं कथयति यदा नन्दश्चन्द्रोऽप्येवमो

व्याप्यज्ञानाद्वनकुलधर्मा व्यापकस्यापि सितौ ॥”

इति महाभारतः ॥

(यथा, भागवते । ७ । ६ । २२ ।

“प्रथमात्मस्वरूपेण दृश्यरूपेण च त्वयम् ।

व्याप्य व्यापकनिर्देशोऽपि सति हेतोरपि कल्पितः ॥”)

व्यामः, पुं, (विप्रपेय अन्त्योऽनेनेति । अन्त गतौ +

घञ् ।) तिर्यक्पाथे ततयोः सहस्रयोर्वाहोर-

न्तरम् । वेंड इति भाषा । व्यामीयतेऽनेन

व्यामः कृत्तेः कभावा इत्युक्तेर्मार्तोऽः । इत्य-

मरगर्तौ । “व्यामव्यामव्यामोपाश्रित्यंवाङ्

प्रसारितौ ।" इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, महा-
भारते । ३ । ११ । ३६ ।
"ततो भीमो महाबाहुराख्य तरसा इमम् ।
दृश्याममघोद्विहं निष्प्रमकरोत् तदा ॥")
यामनं, स्त्री, (वि + या + यम + क्त्वा ।) यामः ।
इति चिक्राष्टशेषः ॥
यामिन्, वि, (वि + या + मिन् + क्त्वा ।)
संमिलितम् । भिन्नविषयाणामेकीभावकरणम् ।
यथा,—
"यामिन्नेव वाक्तेन बुद्धिं मोहयसीव मे ।
तदेकं वद निश्चय येन श्रेयोऽहमाप्नुयाम् ॥"
इति श्रीभगवद्गीतायाम् । ३ । २ ॥
कचित् कर्मप्रशंसा कचित् ज्ञानप्रशंसा इत्येवं
यामिन् सन्देहोत्पादकमिव यद्वाक्यं तेन मे
मतिमुभयत्र दोषायांतां कुर्वन् मोहयसीव ।
इति तद्दीक्षायां श्रीधरस्वामी ॥
यायतं, वि, (विशेषण यायतम् ।) यायृतम् ।
दैर्घ्यम् । (यथा, शाकुन्तले । २ ।
"अपचितमपि गात्रं यायतत्वादलक्ष्यं ।
गिरिचर इव नागः प्राणसारं विभक्तिं ॥"
इदम् । अतिशयः । इति मेदिनी ॥
यायामः, पुं, (वि + या + यम + क्त्वा ।) पौरुषः ।
(यथा, महाभारते । ४ । ३८ । ७ ।
"यायामसहस्रमर्थं त्वराजचमं महत् ।
सस्त्रायुधमहामात्रं शत्रुसंवादकारकम् ॥"
अमः । (यथा, महाभारते । १ । १७६ । ६ ।
"ययामकर्षितः शीघ्रं गगानिपुः पिपासितः ।
आनगाम नरश्चेष्ट वशिष्ठस्याश्रमं प्रति ॥"
विषमः । दुर्गसञ्चारः । इति मेदिनी ॥ यामः ।
इति हेमचन्द्रः ॥ मल्लक्रीडा । कुक्ती इति
पारस्य भाषा । (यथा, महाभारते । १२ । २१ । ७ ।
"अन्ते साम प्रशंसन्ति यायाममपरे जनाः ॥"
अस्य गुणादि यथा,—
"यायामो हि वहा पथो वलिनां स्निग्ध-
भोजनानाम् ।
स च शीते वसन्ते च तेषां पथ्यतमः कृतः ॥
सर्वेष्वनुषु सर्वेष्टिं सूरैरात्मदितार्चिभिः ।
शम्यहेन तु कर्त्तव्यो यायामो हन्तव्यो ययाम् ॥
कुक्षौ ललाटे श्रीवायां यदा घर्म्मः प्रवर्तते ।
भक्त्यर्हं तं विजानीयादायतोऽप्युचमेव न ॥
लाघवं कर्मसामर्थ्यं स्थैर्यं क्षिप्रसहिष्णुता ।
होवस्योऽनृतिहृदि च यायामादुपजायते ॥
यायामं कुर्वन्तो नित्यं विरुद्धमपि भोजनम् ।
विदग्धमविदग्धं वा निर्दोषं परिपथ्यते ॥
न च यायामसहस्रमन्युं स्वीक्यापकर्षयम् ।
न च यायामिनं सर्वं मह्यन्तरयो वलात् ॥
न चेनं सहस्राक्षस्य जरा समधिगच्छति ॥
यायामचतुर्गात्रस्य पद्मासुदन्तितस्य च ।
याययो नोपसर्पन्ति वेनतेयमिवोरगाः ॥
रक्तपिथी चयो शोषी काषी श्वासी क्षतातुरः ।
धृक्त्वान् स्त्रीषु च शोको यायामं परिवर्जयेत् ॥
वातपित्तमथो मालो हृष्टोऽजीर्णो च संयजेत् ॥

अतिआयामनः कासो रक्तपित्तं प्रजायते ॥
अमः क्लमः क्षयस्तृणा ज्वरश्चर्द्धिश्च जायते ॥"
इति राजवल्लभः ॥
यायोगः, पुं, (वि + या + युज + क्त्वा ।) दृश-
विरूपकान्तर्गतरूपकविशेषः । यथा,—
"स्थानाटकं प्रकरणं भाणः प्रहसनं छिमः ।
यायोगः समवाकारो विध्यङ्गिहान्दगा इति ॥
अभिनेयप्रकाराः सुभाषाः यद् संस्कृतादिकाः ॥"
इति हेमचन्द्रः ॥
(तल्लक्षणं यथा, साहित्यदर्पणे । ६ । ५१४ ।
"स्थातेतिवृत्तो यायोगः स्वल्पस्त्रीजनसंयुतः ।
हीनो गर्भविमर्षाभ्यां नरेर्बहुभिराश्रितः ॥
एकाङ्गश्च भवेदस्त्रीनिमित्तसमरोदयः ।
कौशिकीवृत्तिरहितः प्रख्यातस्तत्र नायकः ॥
राजगिरिच दिथो वा भवेद्हीरोद्धतश्च सः ।
हास्यश्चङ्गारशान्तेभ्य इतरेऽत्राङ्गिनो रसाः ॥"
यालः, पुं, (विशेषण यासमन्तात् अलतीति ।
अल पर्याप्तौ + अच् ।) सपः । आपदः ।
इत्यमरः ॥ (यथा, मनुः । १ । ४३ ।
"प्रशवश्च ग्गामाश्चैव यालाश्चोभयतोदतः ।
रक्षांश्च पिशाचाश्च मनुष्याश्च जरायुजाः ॥"
दुष्टगणः । इति मेदिनी ॥ (यथा, माघे । १२ । २८ ।
"यालहिया यन्तुभिश्चमद्विष्यवः
कथञ्चिदारादपथेन निन्यरे ॥"
चित्रकः । यावः । इति राजनिर्घण्टः ॥ राजा ।
इत्यमरटीकायां मधुरेशः ॥
यालः, वि, (वि + या + अल + अच् ।) शठः ।
घूर्तः । इति चटाधरः ॥
यालकः, पुं, (याल एव । स्वार्थे कन् ।) दुष्ट-
गणः । तत्पर्यायः । गम्भीरवेदी २ अङ्गुष्-
दुर्हरः ३ चालकः ४ । इति चिक्राष्टशेषः ॥
(आपदः । यथा, महाभारते । १३ । ११५ । ५ ।
"जायते यालकश्चापि मासं तस्मात्तु मातुषः ॥"
यालखड्गः, पुं, यालगन्धः । इति राजनिर्घण्टः ॥
यालगन्धा, स्त्री, (यालस्त्वैव गन्धो यस्याः ।)
नाकुली । इति राजनिर्घण्टः ॥
यालग्राहः, पुं, (यालं गृह्णातीति । याल +
ग्रह + अच् ।) यालग्राही । इत्यमरटीकायां
भरतः ॥ (यथा, मनुः । ८ । २६० ।
"यालग्राहानुच्छृष्टौनन्याश्च वनचारिणः ॥"
यालग्राही, [न] पुं, (यालं गृह्णातीति । यद् +
णिनिः ।) भिक्षार्थं सर्पधारो । सर्पखिलकः ।
सापुडिया इति वादिया इति च भाषा ।
तत्पर्यायः । अहिबुद्धिकः २ । इत्यमरः ॥
जाकुलिः ३ जाङ्गलिः ४ आहिबुद्धिकः ५
यालग्राहः ६ गारुडिकः ७ विभवेदः ८ ।
इति शब्दरत्नावली ॥
यालफिडा, स्त्री, (यालस्य लिङ्गैव आकृति-
र्यस्याः ।) महासमझा । इति राजनिर्घण्टः ॥
(यालफिडा च ॥)
यालदंष्ट्रः, पुं, (यालस्य दंष्ट्रैव आकृतिर्यस्य ।)
गोचुरः । इति राजनिर्घण्टः ॥

यालनखः, पुं, (यालस्य नख इव आकृतिर्यस्य ।)
गन्धद्रव्यविशेषः । वघ्नहा इति हिन्दी भाषा ।
तत्पर्यायः । कूटस्थः २ चक्रनायकः ३ चक्री ४
चक्रनखः ५ चासफलः ६ व्याघ्रनखः ७ द्वीपि-
नखः ८ खपूरः ९ यालपाणिजः १० याला-
युधः ११ ब्यालवलः १२ ब्यालखड्गः १३ ।
अस्य गुणाः । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । कषा-
यत्वम् । कम्पवातकुष्ठकृमिनाशित्वम् । वर्य-
त्वम् । सौगन्ध्यप्रदत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
ब्यालपत्रा, स्त्री (ब्यालानि तीक्ष्णाणि पत्राणि
यस्याः ।) एर्वायः । इति राजनिर्घण्टः ॥
ब्यालवलः, पुं, ब्यालनखः । इति राजनिर्घण्टः ॥
ब्यालनङ्गा, पुं, (ब्यालो हिंस्रो नङ्गः पशुः ।)
चित्रब्यागः । पिता वाप इति भाषा । इति
महाभारते राजघर्म्मः ॥ (यथा, महाभारते ।
३ । १६६ । ३ ।
"रथनेमिस्त्रिभुवश्चैव घटाशब्दश्च भारत । ।
पृथक् ब्यालनङ्गायाश्च पक्षिणामिव सव्यशः ॥"
ब्यालनखः, पुं, (विशेषण ब्यालमते इति । वि +
न्या + लव् + अच् ।) रक्तेरुखः । इति वैद्य-
कम् । (लवमाने, वि । यथा महाभारते ।
७ । ८८ । १० ।
"ब्यालनखस्तान् सवहान् यमस्यानिव पर्व-
तान् ॥"
ब्यालायुधं, स्त्री, (ब्यालस्यायुधं नख इव आकृति-
र्यस्य ।) नखीनामगन्धद्रवम् । इत्यमरटीकायां
मधुरेशः ॥
ब्यालायुधः, पुं, (ब्यालस्यायुधमवाकृतिर्यस्य ।)
ब्यालनखः । इति राजनिर्घण्टः ॥
ब्यावक्रोशी, स्त्री, (वि + अव + क्रुश् + "कर्म-
वतिहारे णच् खियाम् ।" ३ । ३ । ४३ । इति
णच् । ततः "णच् खियामन् ।" ५ । ४ । ४ । इति
स्वार्थे अच् । "न कर्मवतिहारे । ७ । ३ ।
६ । इति ऐह-प्रतिषेधः । खियां ङीप् ।) पर-
स्वराक्रोशनम् । इति स्त्रीलिङ्गसंज्ञकटीकायां
भरतः ॥
ब्यावभाषी, स्त्री, (वि + अव + भाव + णच् ।
स्वार्थे अच् । ङीप् ।) ब्यावक्रोशी । इत्यमर-
टीकायां रायसुक्ताः ॥
ब्यावर्त्तः, पुं, (वि + व्या + वर्त् + अच् ।) गाभि-
कण्टकः । इति शब्दरत्नावली । तत्र व्याप-
र्त्तकोऽपि पाठः ॥
ब्यावहारो, स्त्री, (वि + अव + हृ + णच् । स्वाध-
अच् । ङीप् ।) परस्परहरणम् । इत्यमर-
टीकायां भरतः ॥
ब्यावहासी, स्त्री, (वि + अव + हृ + णच् । स्वाध-
अच् । ङीप् ।) परस्परहसनम् । इत्यमर-
टीकायां भरतः ॥
ब्याहृतः, वि, (वि + व्या + हृ + क्तः ।) हृतः ।
यथा । हृते तु हृतब्याहृतौ । इति हेमचन्द्रः ॥
ब्याहृतश्च । (प्रतिनिहतः । यथा, रघुः । १ । २७ ।
"ब्याहृता यत्परस्मैभ्यः श्रुतौ वस्तरता स्विता ॥"

व्यासः

व्यासः

व्याहतिः

व्याहतिः, स्त्री, (वि + आ + हृ + क्तिन् ।)

संस्कृतम् । यथा,—

“अतीतः पन्थानं नव च मदिमा वाङ्मनसयो-
रतद्वाहता यं चकितमभिधत्ते नुतिरपि ।च कस्य लोतयः कतिविधयुगः कस्य विषयः ।
पदे त्वत्वाचीने पतति न मनः कस्य न वचः ॥”

इति महिम्नस्तोत्रम् ॥

व्याहतिः । यथा । सर्वस्य च व्याहृतिरेव दोषो
न विपक्षव्याहृतिरपि तस्याननुयुक्त्यात् । इति
चिन्तामयी अद्याधारण्यम् ॥व्याहः, पुं, (वि + अ + हृ + क्त् ।) विस्तारः ।
इत्यमरः ॥ (यथा, महाभारते । ३ । १ ।

५१ ।

“विस्तीर्यैतत् महज्ज्ञानवृष्टिः संक्षिप्य
चात्रवौतु ।

इष्टं हि विदुषां लोके समाववाचधारणम् ॥”

“यमायः संक्षेपः व्यासो विस्तारः ।” इति
तट्टीका ।) मानभेदः । इति शब्दरत्नावली ।
पाठकप्रमाणः । यथा, नैयतकालिकतत्त्वतरो
भविष्यपुराणम् ॥

“विमलमद्वतं शान्तं खटाचरपदं तथा ।

कलस्वरसमायुक्तं रसभावसमन्वितम् ॥

बुधमानः यदर्थं वै यन्मार्थं कृत्युपशी वृष ।

व्राह्मणादिषु सर्वेषु यन्मार्थां वार्पयेश्वर ।

य एवं वाचयेद्युवराजं स विप्रो व्यास उच्यते ॥”

इति तिर्याकित्तम् ॥

मानस्य मधुरेया । यथा,—

“व्यासं भगवन्महाशक्तिं विभक्ते

यशसस्त्यैः परिधिस्तु स्रष्टाः ।

हाविंशतिर्ले विहृतेभ्य शैलेः

सुलोभयवा स्वाहावधारयोगः ॥”

उदाहरणम् ।

“विष्णुममानं किल यद्य सप्त

तत्र प्रमाणं परिधिः प्रथमम् ।

हाविंशतिर्यन् परिधिप्रमाणं

तदासचंखा च इति विहितम् ॥”

इति लोलावली ॥८॥

(व्याहतिः केशानिति । वि + आ + अ +
हृ + क्त् ।) नुतिविशेषः । तस्य प्रमायो वेदव्यास-
स्तुतिः द्रष्टव्याः । (अथ निरुक्तिर्यथा महा-
भारते । १ । १०५ । १४ ।

“यो व्यास वेदाङ्कुरस्तपसा भगवाद्गुह्यः ।

लोके व्यासस्तमपदे वास्यन्तु ह्यन्वमेव च ॥”

॥ च सत्यवती कन्याकाये पराशराज्यातः ।

यद्वाक्यं पश्यन्मोक्षकः । यथा,—

“व्यासः पुराणस्य च पश्यन् बालिकं यदा ।

मौनोभूतः स ममार तान्तरं समद्विकामम् ॥

तदा चकार विहायं तद्वर्षं सुनोहरः ।

यंत्रास निमित्तं ज्ञानं धनमर्थसदोपकम् ॥

पुराणस्यैव मृता स व्यासः पञ्चकनीहरः ।

ता सिधेयं प्रदधां च तमवर्षं पुनरुहः ।

तदा ततो वरं प्राप्य धर्मोभ्यो नमूह ॥

तदा वेदविभागश्च पुराणश्च चकार च ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिसखे ४ अध्यायः ॥२॥

तस्य जन्मान्तरं यथा,—

“अथ भूयो जगन्सृष्टा भोः शब्देनानुवादयन् ।

सरस्वतीसुचचार तत्र सारस्वतीभवत् ॥

अपान्तरतमा नाम सुतो वाक्सम्भवः प्रभुः ।

भूतभव्यभविष्यज्ञः सत्यवादी दृढवतः ॥

तमुवाच गतं मूर्तुं देवानामादिरवायः ।

वेदाङ्गानि श्रुतिः काव्या यथा मतिमतां वर ॥

तस्मात् क्रुध यथाज्ञां समैतद्वचनं सुने ।

तेन भिन्नास्तदा वेदा मनोः स्वायम्भुवोन्तरे ॥

ततस्तुतोय भगवान् हरिस्तेनास्य कर्मणा ।

तपसा च सुतमेन यमेन नियमेन च ॥

मन्त्रान्तरेषु पुत्रत्वमेवमेवं प्रवर्तकः ।

भविष्यस्यचलो ब्रह्मप्रपञ्चश्च नित्यश्च ॥”

इति महाभारते मोक्षधर्मः ॥६॥

पश्यन् ।

“सुतं त्वजगत्क्षेत्रेदृश्यन्ती पराशरम् ।

काली पराशरात् जज्ञे ह्यप्यदेपायनं सुनिम् ॥

देपायनाद्वर्यां वै सुको जज्ञे गुणान्वितः ॥”

इति बह्विपुराणे प्रजापतिस्मृतौ नामाध्यायः ॥८॥

युगभेदे व्यासभेदो यथा,—

“यस्मिन्मन्त्रान्तरे व्यासा ये ये तांस्तस्मिन्मन्त्रे मे ।

यथा च भेदः शास्त्रानां व्यासेन क्रियते सुने ॥

अष्टाविंशतिस्तुलो वै वेदो व्यासो महर्षिभिः ।

वैवस्वतेभ्यस्तैस्मिन् द्वापरेषु पुनः पुनः ॥

वेदव्यासा चातीता ये अष्टाविंशतिसप्तमाः ।

चतुर्धा येः कृतो वेदो द्वापरेषु पुनः पुनः ॥

द्वापरे प्रथमे व्यासाः स्वयं वेदाः स्वयम्भुवा ।

द्वितीये द्वापरे चैव वेदव्यासः प्रजापतिः ॥

तृतीये चोशना व्यासस्तुतुर्षे तु दृष्टव्यः ।

सविता प्रथमे व्यासो गृह्यः षष्ठे स्मृतः प्रभुः ॥

सप्तमे च तपोवेन्को यज्ञिष्ठसाष्टमे स्मृतः ।

साद्व्यक्तश्च नवमे विद्यामा दशमे स्मृतः ॥

एकादशे वै त्रिष्टयो भारद्वाजस्ततः परम् ।

त्रयोदशे चात्तरीक्षो घर्मी चापि चतुर्दशे ॥

अष्टादशेः पञ्चदशे षोडशे तु धनञ्जयः ।

सप्तम्ययः सप्तदशे ह्यष्टम्योष्टादशे स्मृतः ॥

ततो व्यासो भरद्वाजो भरद्वाजास्तु गौतमः ।

गौतमादुत्तमो व्यासो जम्बवता योऽभिधीयते ।

अथ ह्यर्थात्मनो वेणः स्मृतो वाजश्रपास्तु यः ।

योमो तुष्टायनस्तस्मात्तुष्टविन्दुरिति स्मृतः ॥

अष्टोर्भूद्भागोपस्तस्माद्दोषोऽर्थोऽभिधीयते ।

तस्मादन्तर्निषा श्रुतिपांसस्तस्मादर्थं सुने ॥

जातुकर्त्तृभगवन्तः ह्यप्यदेपायनस्ततः ।

अष्टाविंशतिरिति वेदव्यासाः पुरातनाः ॥

एको वेदस्तुतुर्धा तु नैः कृतो द्वापरादिषु ।

भविष्ये द्वापरे चापि त्रौण्डिगोमो भविष्यति ।

यानीते मम पुत्रेऽस्मिन् ह्यप्यदेपायने सुतौ ॥”

इति विष्णुपुराणे ४ स्कन्धे ४ अध्यायः ॥६॥

युगपुराणे त्रिषाणु विमिश्रः । हादशे द्वापरे

द्वमतेनाः । त्रयोदशे धर्मः । चतुर्दशे तरुः ।

पञ्चदशे व्याययः । अष्टादशे ऋतुजयः । एक-
विंशे वाजश्रवाः । द्वाविंशे शुभापयः । त्रयो-
विंशे ह्यनविन्दुः । चतुर्विंशे वाल्मीकिः । पञ्च-
विंशे विष्णुः । अन्यत् विष्णुपुराणवत् ॥ (एतद्-
विवरणश्च देवीभागवते १ स्कन्धे १ अध्याये
च द्रष्टव्यम् ॥)व्यासक्तः, त्रि, (वि + आ + सङ्ग + क्तः ।) विशेषे-
ष्यासक्तः । संतमः । यथा,—

“व्यासोवेन्दोवराभा कनकपरिसत्तुपीतवासाः

सुधासा

वर्हेस्रचन्द्रकान्तैर्ललितचिह्नरा चायकान्ता-

वर्तसा ।

अंसव्यासक्तवंशध्वनिस्तुखितलग्नहृत्वाभिर्लसन्ती

भूर्तिर्गोपस्य विष्णोरवतु जगति नः सम्भरा

हारिचारा ॥”

इति कुन्दोमझरी ॥

व्यासङ्गः, पुं, विशेषेण व्यासङ्गः । वि-व्याड्-
पूर्वसन्ध्यातोर्वन्प्रत्ययेन निष्पन्नमेतत् ॥

व्यासमाता, [ऋ] स्त्री, (व्यासस्य माता ।)

वेदव्यासजन्मनी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ तत्तु-

पण्यायः । सत्यवती १ वासवो २ गन्धर्वाका ३

योजनगन्ता ४ दासेयी ५ शूलकायनजीवकः ६ ।

इति हेमचन्द्रः ॥ ग्रन्थान्तरे श्राणज्ञायनया

इति च पाठः । काली ७ भगवोदरी ८ विचित्र-

वीर्यकः ९ चित्राङ्गदृष्टः १० योजनगन्तिका ११ ।

इति त्रिकाण्डशेषः ॥ गन्धर्वाकाली १२ सत्या १३

दासनन्दिनी १४ । इति शब्दरत्नावली ॥

व्यासिष्ठः, त्रि, (वि + आ + सिध + क्तः ।) निमित्तः ।

इति मिताचरा ॥

व्यासतः, त्रि, (वि + आ + हृ + क्तः ।) विशेषे-

ष्यासतः । प्रार्थः । यथा । सुप्तव्यासकर्मनवाप्ये-

न्द्रियार्थयोः सति कर्त्तव्यमिच्छात् तैश्चाप-

देशान्ज्ञानविशेषाणां व्यासतत्त्वाद्देहेतुः । इति

गौतमसूत्रे प्रत्यक्षपरीक्षाप्रकरणम् ॥ अपि च ।

“अप्याह्वनाज्ञः सर्वास्तु यः सदा देवयोगिष्ठ ।

निर्णितास्मिन्नेत्यारिः स यदाह प्रमुख

तत् ॥”

इति देवीमाहात्म्यम् ॥

व्याहारः, पुं, (वि + आ + हृ + क्तः ।) वाक्यम् ।

इत्यमरः ॥ (यथा, हस्तचंदितायाम् । ४६ ।

०१ ।

“अभिरक्षिद्वावयवप्रवेशनं सन्दिरेष सर-

काय ।

पशुश्रवणवाहारे वृषस्तुम्भुनिषण्णदेहम् ॥”

व्याहृतिः, स्त्री, - (वि + आ + हृ + क्तः ।)

व्याहारः । सत्यविशेषः । यथा,—

“अकारमादितः हत्वा व्याहृतिस्तद्व्यहारम् ।

ततोर्ध्वोदीत सावित्रीमेकाग्रमहयान्तिगः ॥

पुराकल्पे यत्तुपसा भूर्भुवःसःसनातनाः ।

महाप्राज्ञतपस्विनः सर्वेयुग्मनिर्बन्धकाः ॥

प्रधानपुरुषः कालो जगत्पितृमहेश्वराः ।

सर्वं रक्षन्महाेशः क्रमाद्व्याहृतयः शृणुतः ॥

घोडारत्नपरं नष्ट सावित्री स्यात्तद्वचनम् ।
एष मन्तो महाभाग वाराह्वार उदाहृतः ॥

इति कौर्मि उपविभागे १३ अध्यायः ॥

(वाच्यम् । यथा, कुमारसम्भवे । ३ । ६३ ।

“न हीनरथाद्धृतयः कदाचित्
पुण्यन्ति कोले विपरीतमर्धम् ॥”)

युतः, चि, (वि + ये + क्तः ।) स्तुतम् । इति
भरतहिरूपकोषः ॥

युतिः, स्त्री, (वि + ये + क्तृन् ।) कतिः । तनु-
सन्ततिः । इति भरतहिरूपकोषः ॥

युत्क्रमः, पुं, (वि + उत + क्रम + घञ् ।) क्रम-
विपर्ययः । अतिक्रमः । तत्पर्यायः । उत्क्रमः २
अक्रमः ३ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, साहित्य-
दर्पणे । १० ।

“पश्येत् कश्चिद्वल यपल रे का त्वराद्यं कुमारौ
एकस्याद्यं वितर एहृष्टा युत्क्रमः क्वचित्
यासि ॥”)

युत्थानं, स्त्री, (वि + उत + स्था + क्त्वाट् ।) स्वातन्त्र्य-
कथनम् । विरोधाचरणम् । इति मेदिनी ॥
(यथा, महाभारते । १४ । २६ । १६ ।

“एवं ते द्रविडाभीरा पुष्पाश्च शयरेः सद्यः ।
वृषत्वं परिगता युत्थानात् क्षत्रधर्मिणः ॥”)
प्रतिरोधनम् । समाधिपारणम् । इति हेम-
चन्द्रः ॥ कृष्णभेदः । इति शब्दरत्नावली ॥
विशेषेणोत्थानम् । (चित्तस्थानस्याविग्रहः ।
इति पातञ्जलदर्शनम् ॥)

युत्पत्तिः, स्त्री, (वि + उत + पद् + क्तृन् ।) विशेषे-
णोत्पत्तिः । संस्कारः । इति युत्पत्तिशब्दार्थ-
दर्शनात् । यथा । शरत्कालबोधनीयत्वेन शरद-
पद्मयुत्पत्तेस्तु पद्मं ताकथादि चारं दत्तातीति
युत्पत्तिस्तु काव्यगिकी । इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
शक्तिज्ञानम् । यथा । यवद्वारादिविधकं विना
विवरणादपि युत्पत्तेः । वाचकं विना स्वसा-
ध्यस्य वाचकं यद्विशेष्यं तदभाववत्त्वविशेष-
यवकारेण युत्पत्तेः युत्पत्तिस्त्वभावात् शक्ति-
ग्रहसम्भवादिति यावत् । इति व्याख्यातवादस्य
माधुरी टीका ॥

युत्पन्नः, चि, (वि + उत + पद् + क्तः ।) संस्कृतः ।
इति हेमचन्द्रशब्दरत्नावली ॥ युत्पत्तिशुक्तः ।
यथा । यगद्वारयुत्पन्नमन्त्रज्ञानाधीनं शास्त्रा-
न्तरज्ञानं तदधीना च वैदिकक्रिया तत्पन्नं
स्वर्गादि । इति तुम्बबोधटीकायां दुर्गा-
दायः ॥

युत्पादकः, चि, (विशेषेणोत्पादयति ज्ञानम् ।
वि + उत + पद् + क्तृन् + क्तृन् ।) युत्पत्ति-
जनकः । यथा । शब्दयुत्पादकशब्दार्थरसो
शब्देरेव मङ्गलं कर्तव्यम् । इति तुम्बबोध-
टीकायां दुर्गादायः ॥

युदायः, पुं, (वि + उत + यम + घञ् ।) निरासः ।
परिहासः । यथा । तदेवैविकारप्रयत्नातिथि-
रूपेण मन्त्रिभिर्गो विप्रयते कर्मणि राजान्तर-
युदायाप । इत्यमराख्यायादुक्तानिरूपणे

तिथ्यादितत्त्वम् ॥ (यथा च महाभारते । १२ ।
१६ । १८ ।

“अथैकान्तयुदासेन शरीरे पाञ्चभौतिके ॥”)

युटं, स्त्री, (वि + वस् + क्तः ।) फलम् । दिनम् ।
प्रभातम् । (यथा, माघे । १२ । ४ ।

“युटं प्रयाणश्च विद्योगवेदना
विदूननारीकमभूत् समन्तदा ॥”)

पर्युषितम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (प्रभातार्थे कश्चित्
पुलिङ्गोऽपि । स तु दोषायाः पुत्रः । यथा,
भागवते । ४ । १३ । १४ ।

“प्रदीपो निशिषो युट इति दोषासुताख्यः ।
युटः सतं पुष्करिण्यां सञ्चतेजसमादधे ॥”)

युटः, चि, (वि + वस् + क्तः ।) उषितः । (यथा,
महाभारते । ३ । ६६ । २८ ।

“सा युटा रजनीं तत्र पितुर्वैष्णविभाविनी ॥”)
दग्धः । इति मेदिनी ॥

युटिः, स्त्री, (वि + वस् + क्तृन् ।) फलम् । (यथा,
महाभारते । १२ । २२८ । ४ ।

“महत्तपसो युट्या पश्यन्नोक्तौ परावरौ ॥”)
सन्तुष्टिः । इति मेदिनी ॥ स्तुतिः । इति हेम-
चन्द्रः ॥ (प्रकाशः । यथा, ऋग्वेदे । ११ । ७१ । ५ ।

“युटिषु श्रवणा श्रवतीनाम् ॥”)

“युटिषु सतीषु प्रकाशेषु सत्सु ॥” इति तद्-
भाष्ये सायणः ॥)

यूटः, चि, (विशेषेण उद्यतेस्व । वि + वस् + क्तः ।)
विन्यस्तः । संवृतः । इत्यमरः । ३ । ३ । ४४ ।

(यूटश्च यनयाधितः । यथा, गीतायाम् । १ । २ ।
“दृष्ट्वा तु पाण्डवानोंक्तं यूटं दुर्म्यधिनक्षत्रा ।
आचार्यमुपसंगम्य राजा वचनमब्रवीत् ॥”)

पृथुलः । इति मेदिनी ॥ (यथा, रघुः । १ । १३ ।
“यूटोरस्त्रो वृषस्कन्धः शालग्रामसुसंज्ञासुजः ।
आत्मकर्मचमं देहं चात्रो धर्म इवान्नितः ॥”)

यूटकण्टकः, चि, (यूटः कण्टकः सन्नाहो येन ।)
समृद्धः । इत्यमरः ॥

यूटिः, स्त्री, (वि + वस् + क्तृन् ।) विन्यासः ।
संवृतिः । पृथुलता । इति यूटशब्दार्थदर्श-
नात् ॥

यूतं, चि, कृतम् । तनुसन्ततम् । विपूर्ववेणुधातोः
क्तप्रत्ययेन निष्पत्तिमेतत् ॥

यूतिः, स्त्री, (वि + वे खव वा + क्तृन् । “ऊतिवृत्ति-
यूतीति ॥” ३ । ३ । ६७ । इति निपातितः ।)

वस्त्रादिवपनक्रिया । तत्पर्यायः । वाणिः २ ।
इत्यमरः ॥ यूतिः ३ । इति तट्टीका ॥ वायी

४ । इति शब्दरत्नावली ॥

यूटः, पुं, (वि + ऊट + घञ् ।) समृद्धः । निर्मा-
यम् । तर्कः । इति मेदिनी ॥ देहः । (यथा,
भागवते । ११ । ६ । १० ।

“यः सत्वतेः समविभूतय आत्मवर्जि-
यूं देहधितः सवनप्रः स्वरतिक्रमाय ॥”)

सैन्यः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (परिणामः ।
किङ्कम् । यथा, भागवते । ४ । २६ । ७० ।

“यावदुद्दिमनोऽर्थाद्युद्युधो ज्ञानादिमान् ॥”)

युद्धार्थेनारचना । तत्पर्यायः । वलविन्यासः २ ।
इत्यमरः ॥ “युद्धार्थं सैन्यस्य देशविशेषे विभज्य
दुर्लभत्वनिमित्तं स्थापनं व्यूहः । ऊट वितर्के
विपूर्णात् घञ् । युद्धे दृष्टादयो भेदा विशेषा
व्यूहस्येवार्थात् आदिना भोगमण्डलसंघटनानां
ग्रहः । यथाह कामन्दकः ।

तिथ्यवृत्तिश्च दृष्टः स्याद्भोगोऽन्वावृत्तिरेव च ।
मण्डलं सञ्चतो वृत्तिः पृथग्वृत्तिरसंघटनः ॥ इति ॥

एषां चतुर्णाञ्च वेष्टवो भेदाः क्रौञ्चचक्रादयो
ग्रन्थगौरवभयात्प्रोक्ताः ॥ इति भरतः ॥ अपि च ।

“समग्रस्य तु सैन्यस्य विन्यासः स्थानभेदतः ।
स व्यूह इति विख्यातो युद्धेषु पृथिवीभुजाम् ॥

व्यूहभेदास्तु चत्वारो दृष्टो भोगोऽन्वमण्डलम् ।
असंघटनश्च निगूढता नीतिसारादिवस्तताः ॥

अन्येऽपि प्रकृतिव्यूहाः क्रौञ्चचक्रादयः कश्चित् ।
तिथ्यवृत्तिसु दृष्टः स्याद्भोगोऽन्वावृत्तिरेव च ॥

मण्डलं सञ्चतो वृत्तिः पृथग्वृत्तिरसंघटनः ।
सैन्यानां नीतिसारादौ व्यूहभेदाः समीरिताः ।

क्रौञ्चचक्रादिभेदानां लक्षणं भारतादिषु ॥”
इति शब्दरत्नावली ॥

(यथा च कामन्दकीयनीतौ । १६ । २६ — ५७ ।
“सर्वव्यूहविधानज्ञा युद्धकर्मसु कर्मणः ॥

उरः कक्षे च पक्षौ च मध्यं पृष्ठं प्रतिग्रहः ।
कोटी च व्यूहशास्त्रज्ञैः सन्नाहो व्यूह इत्येत ॥

उरश्च कक्षपक्षौ च व्यूहोऽयं सप्रतिग्रहः ।
गुरोरेष च शुक्रस्य कक्षाभ्यां परिवर्जितः ॥

अभेदाः कुलजा मेध्या जन्मलक्ष्याः प्रहारिण्यः ।
सेनाज्ञपतयः कार्या दृष्टयुद्धप्रतिक्रियाः ॥

प्रवीरपुरुषैरेतैस्तुष्टेयुः परिवारिताः ।
अभेदेन च युद्धेऽरन् रजेयुश्च परस्परम् ॥

फलं सैन्यस्य यत्किञ्चिन्नध्ये व्यूहस्य तद्वेत् ।
युद्धवस्तु च यत्किञ्चित्प्रायस्सज्जनघने भवेत् ॥

युद्धार्थं युद्धकुशलं चक्षानीकं प्रयोजयेत् ।
युद्धं हि नायकप्रायं घन्यते तदनायकम् ॥

व्यूहोऽप्युद्धमण्डलः पञ्चाश्वरथदन्तिभिः ।
तथाप्रतिहतो ज्ञेयो हस्त्यश्वरथपत्तिभिः ॥

मध्ये देशे हयानीकं रथानीकं तु कक्षयोः ।
पक्षयोश्च गजानीकं व्यूहोऽन्तर्भिर्दयं स्मृतः ॥

रथस्थाने हयान्द्वयात्पदातीक्ष्य हयान्द्वये ।
रथाभावे तु मतिमात्रागानेव प्रकल्पयेत् ॥

विभज्य प्रक्षिपेन्नध्ये पञ्चाश्वरथकुञ्जरान् ।
मध्ये कुञ्चिते नागेन्द्रान् पञ्चाश्वरथवारितान् ॥

धनुः खरौ च दण्डश्च शकटो मदरध्वजः ।
इत्यादयो महाव्यूहास्तदाकारान् प्रकल्पयेत् ॥

यदि स्यादव्यवस्थितं तदा तपः प्रकीर्तितः ।
मण्डलोऽसंघटो भोगो दृष्टश्चेति मनीषिभिः ॥

कथिताः प्रकृतियूहा भेदास्तेषां प्रकीर्तिताः ।
यः स तं व्यूह्य मतिमान् काले स्थाने प्रकल्पयेत् ॥

तिथ्यवृत्तिश्च दृष्टः स्याद्भोगोऽन्वावृत्तिरेव च ।
प्रद्वरो दृष्टकोऽन्वमण्डलापो वै तद्विपर्ययः ॥

प्रतिग्रहः सप्रतिग्रहश्च ज्ञेयो विजयसङ्घयो ।
विशालविजयः सञ्ची स्यूयाकर्षणमसुखः ॥

सुखाख्यो बलयस्यैव दण्डभेदाः सुदुर्लभः ।
 अतिक्रान्तः प्रतिक्रान्तः कक्षाभ्यामैकपक्षतः ॥
 अतिक्रान्तस्य पक्षाभ्यां त्रयोऽन्यस्तु विपर्ययः ।
 स्थानापचो धनुःपक्षो द्विस्यूयो दण्ड कर्द्धगः ॥
 द्विगुणान्तस्त्वतिक्रान्तपक्षोऽन्योऽन्यस्तु विपर्ययः ।
 द्विषतुर्दण्ड इत्येवं ज्ञेया लक्षणतः क्रमात् ॥
 गोमूत्रिकाद्विषस्यारी शकटो मकरस्तथा ।
 भोगभेदाः समाख्यातास्तथा परिपतन्तकः ॥
 दण्डपक्षो युगोरस्यः शकटस्तद्विपर्ययः ।
 मकरो धावकीर्णस्य शेषः कुङ्करराणिभिः ॥
 मण्डलवृद्धभेदां च सर्वतोभद्रदुर्लभौ ।
 गजानीको द्वितीयस्तु प्रथमः सर्वतोमुखः ॥
 अर्द्धचन्द्रक उद्गारी वक्षो भेदास्त्वसंचतेः ।
 तथा कुक्कुटश्चक्षी च काकपादौ च गोधिका ॥
 त्रिषतुःपक्षसैन्यानां ज्ञेया आकारभेदतः ।
 इति वृद्धाः समाख्याता वृद्धभेदप्रयोक्तृभिः ॥
 एते सप्तदश प्रोक्ता दण्डवृद्धाश्च पञ्चधा ।
 तथा वृद्धद्वयस्यैव मण्डलस्य प्रयोक्तृभिः ॥
 अवच्छेतास्तु यद्वा वृद्धा भोगवृद्धाश्च पञ्चधा ।
 वृद्धस्यैव प्रयोक्त्याः स्युर्दण्डकाण उपस्थिते ॥
 पक्षादीनामनीकेन हत्वा श्रेयं परिचिपेत् ।
 तरसा च समाहृत्य क्रोडिभ्यां परिवेष्टयेत् ॥
 परकोटिमुपक्रम्य पक्षाभ्यामप्रतिपद्यः ।
 क्रोडिभ्यां जघने हन्यादुरसा च प्रप्रोद्धयेत् ॥
 एवं वृद्धप्रत्यक्षेन यत्नवानवनीपतिः ।
 विदारवेद्वाहृभारं वनेषु द्विषतात्मजम् ॥”)
 पूरुहन्, क्ली, (वि + ऊह + कृट् ।) सैन्यसंस्था-
 नम् । विपूर्वोद्धातोर्नटप्रत्ययेन निष्पन्न-
 मिदम् ॥ (मेघनम् । यथा, भागवते । १।२।३।६।
 “चालनं पूरुहन् प्राप्तिर्नैतत्तं द्रव्यशब्दयोः ॥”
 “पूरुहन् मेघनं ढगादेः ।” इति तट्टीकायां
 खामी ॥ व्योमके, वि । यथा, हरिवंशे ।
 १०६ । ३६ ।
 “परं गुणैः पृथगभैस्तरुणं
 यथाः शङ्कं पूरुहन् कान्तरुपम् ॥”
 “पूरुहन् जगत्तु व्योमकम् ॥” इति तट्टीकायां
 नीलकण्ठः ।)
 पूरुहप्राणिः, पुं, (पूरुहस्य प्राणिः ।) पूरुहपक्षा-
 द्भागः । जल्पकायः । प्रत्यासारः २ । इत्यमरः ॥
 प्रत्यासरः ३ । इति तट्टीका ॥ पूरुहस्य पक्षाट्-
 पूरुहान्तरम् । इति केचित् । इति भरतः ॥
 पूरुहसंध्यम् । इति शब्दरत्नावली ॥
 वा, ण ऐ वृत्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
 उगो-सक-अटि ।) ण, अयति अयति । ऐ,
 वीयान् । इति दुर्गादासः ॥
 व्योकारः पुं, लौकिकारः । इत्यमरः ॥
 व्योम, [नृ] क्ली, (वा जे एतौ + “नामन् वीम-
 मिति ।” उणा० ४ । १०६ । इति निपातनात्
 साधुः । यदा, “विपूर्वाद्देवतेषां प्रायस्त्वान्
 व्योमादिषु ‘सर्वधातुभ्यो मनिन् ।’ इति छत्रेण
 मनिन्प्रत्यये ‘स्वरत्वरमिणधिमवामुपधायाश्च ।’
 इत्युटि गुणः । अयति याप्रोति सर्वं जगत् ।

यदा अवतिर्गोचर्यैः भावे मन् व्योम् । अवनं
 गमनं विविधमस्मिन् विद्यते । यदा रक्ष-
 णार्थः विशेषेणावति प्राणिनोऽवकाशप्रदानेन ।
 उणादौ तु नामन् वीमन् व्योमन् इत्यादिना
 वेणु-संवरणे इत्यस्मात्प्रनिनि उत्वं निपात्यते ।
 दीयते तद्वायुना व्योमः । तथाच निरुक्तम्
 योनिरन्तरिक्षं महानवयवः परिवीतो वायुना
 इति ।” इति निघण्टुटीका । १ । ३ । ३ ।
 व्याकाशः । इत्यमरः ॥ (यथा, रघुः । ४।२६ ।
 “रजोभिः स्रन्द्वोद्भूतैर्गजैश्च घनसन्निभैः ।
 सुवल्गुमिव व्योम कुर्वन् व्योमेद भूतलम् ॥”)
 जलम् । भास्करस्यार्चनाश्रयः । इति मेदिनी ॥
 अम्रकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 व्योमकेशः, पुं, (व्योम एव केशा यस्य । विराट्-
 नृत्तितादस्य तथात्वम् ।) शिवः । इत्यमरः ॥
 (यथा, महाभारते । ५ । २०० । १०६ ।
 “स्रग्वाचनमसौ लोके प्रकाशन्ते रक्षस्य याः ।
 ते केशसंचितास्तत्रैव व्योमकेश इति स्मृतः ॥”)
 व्योमकेशी, [नृ] पुं, महादेवः । गङ्गाधारण-
 कात् व्योमस्यापिनः केशा अस्य इन्तीति व्योम-
 केशशब्दात् इन्प्रत्ययेन निष्पन्नमेतत् ॥
 व्योमचारिपुरं, क्ली, (व्योमचारि व्याकाशगामि
 पुरम् ।) श्रौमपुरम् । इति भूरिप्रयोगः ॥
 व्योमचारी, [नृ] पुं, (व्योमि चरतीति । चर +
 णिनिः ।) देवता । पक्षी । इति मेदिनी ॥
 चिरजीवी । दिवातः । इति विश्वः ॥ (व्याकाश-
 चारिणि, वि । यथा, कथासरित्सागरे । २२ ।
 ५६ ।
 “अस्ति पूर्वमहं व्योमचारी विदाधरोऽभ-
 वम् ॥”)
 व्योमधूमः, पुं, (व्योमः धूमः ।) मेघः । इति
 त्रिकाण्डशेषः ॥
 व्योमनायिका, क्ली, भारतीपक्षी । इति त्रिकाण्ड-
 शेषः ॥
 व्योममञ्जरं, क्ली, (व्योमः मञ्जरमिव ।) पताका ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 व्योममण्डलं, क्ली, (व्योमः मण्डलम् ।) पताका ।
 इति शब्दरत्नावली ॥ व्याकाशश्च ॥
 व्योमसुन्दरः, पुं, (व्योमः सुन्दर इव ।) निर्घातः ।
 इति हारायणी ॥
 व्योमयानं, क्ली, (व्योमगामि यानम् ।) विमानम् ।
 इत्यमरः ॥
 व्योमस्यलो, क्ली, भूमिः । इति भूरिप्रयोगः ॥
 (व्योमः स्थली ।) नृभःस्थलश्च ॥
 व्योमाभः, पुं, (व्योमाभूयेन व्याभातीति । व्या +
 भा + कः ।) वृद्धः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 व्योमोदकं, क्ली, (व्योमः उदकम् ।) दिव्योदकम् ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 व्योयं, क्ली, (विशेषेण व्योयतीति । उय हादि +
 पचाद्यप् ।) विकटम् । इत्यमरः ॥ (यथा, सुश्रुते ।
 १ । ४४ ।
 “व्योयं त्रिजातकं सुप्ता विदुर्ज्ञासकं तथा ॥”)

व्रज, गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
 सक०-सेट् ।) व्रजति । इति दुर्गादासः ॥
 व्रज, क संस्कृतौ । गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (घुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) क, व्राजयति ।
 विरेषौ तौ । तौ एतौ विरेषौ रेफरहितौ च
 स्याताम् । इति दुर्गादासः ॥
 व्रजं, क्ली, व्रजनम् । गमनम् । व्रज गतौ इत्यस्मान्
 घप्रत्ययेन निष्पन्नमिदम् । इति सिद्धान्त-
 कौस्तुभे ॥
 व्रजः, पुं, (व्रज गतौ + “भोचरसंचरेति ।” ३ ।
 ३ । ११६ । इति घप्रत्ययेन निपातनात् साधुः ।)
 सन्धः । इत्यमरः ॥ (यथा, महाभारते । १ ।
 १४६ । १२ ।
 “ततः प्रतापः समुद्भूतश्चैव विभावयोः ।
 प्रादुरासीत् तदा तेन बुबुधे च जगन्नजः ॥”)
 गोष्ठम् । (यथा, माघे । २ । ६४ ।
 “निरुद्धवीथ्यावारप्रसारा गा इव व्रजम् ।
 उपपन्नं दृष्ट्वाऽहोऽपुनरि माद्विप्लवितं द्विषः ॥”)
 पत्न्याः । इति मेदिनी ॥ अयवणमधुरयोश्चतु-
 र्यान्वर्त्तितदेशः । अस्य विवरणं यथा, मात्स्ये ।
 “व्रजमण्डलभूमौलं, शेषनागफणं वरम् ।
 कुसुदाख्यं महाश्रेष्ठं सर्वेषां मध्यस्थितम् ॥
 तस्योपरिस्थितं लोकं सर्वस्वानं महाफलम् ।
 छण्णलीलाविहारार्थं सुखसागविराजितम् ॥
 चतुरस्रककोशेन परिपूर्णं विराजितम् ।
 अस्य प्रदक्षिणीकुर्वन् धनधान्यसुखं लभेत् ॥
 दानार्थावाप्तौ लोको विष्णुलोकमवाप्नुयात् ।
 आवासान्निज्यते चेष्ट पुनर्जन्म न विद्यते ॥
 पुण्यं जघन्यं जन्वा जतेऽस्मिन् व्रजमण्डले ।
 छण्णेन निर्मिताल्लोचनीः सार्द्धं द्रव्यस्रजः ॥”
 तत्रादौ वनोपवनप्रतिवनाधिवनान्येष्टत्वा-
 रिंशत् तानि चतुरस्रकोशपरिमाणस्थितानि
 चतुर्भागाशोऽभ्यन्तरस्थितानि क्रमशः व्याह ।
 पादौ ।
 “वनानि द्वादशान्याहुर्नृसुगोत्तरदक्षिणे ।
 महावनं महाश्रेष्ठं १ इयं काम्यवनं शुभम् २ ॥
 कोकिकाणं तृतीयश्च ३ तूर्यं ताजवनं तथा ४ ।
 पञ्चमं कुसुदाख्यं ५ षष्ठं भाङ्गीरसञ्चक्रम् ६ ॥
 नागा वृक्षवनं श्रेष्ठं सप्तमं परिकीर्तितम् ७ ।
 अष्टमं खदिरं प्रोक्तं ८ नवमं लोहणं वनम् ९ ॥
 नागा भद्रवनं श्रेष्ठं दशमं बहुपुण्यम् १० ।
 एकादशं समाख्यातं वेङ्कटावनसञ्चक्रम् ११ ॥
 नागा विष्णुवनं श्रेष्ठं द्वादशं कामनाप्रदम् १२ ॥
 इति द्वादशसंज्ञानि वनानि शुभदानि च ॥”
 इति द्वादशवनानि ॥
 अथ द्वादशोपवनान्याह वाराहे ।
 “आदौ व्रजवनं नाम १ द्वितीयं त्यसरा-
 वनम् २ ।
 तृतीयं विष्णुवं नाम ३ कंदमाख्यं चतुर्थकम् ४ ॥
 नागा स्वर्णवनं श्रेष्ठं पञ्चमं परिकीर्तितम् ५ ।
 सुरभीवनं नामानं षष्ठमाज्ञादवहनम् ६ ॥
 श्रेष्ठं प्रेमवनं नाम सप्तमं शुभदं वृणाम् ७ ॥

व्रजकि

नमः प्रवृत्तनामानमष्टमं परिकीर्तितम् ८ ।
मानेनितवनं श्रेष्ठं नवमं मानवर्द्धनम् ९ ।
नेगशायिवनं श्रेष्ठं दशमं पापनाशनम् १० ।
एकादशं समान्यातं नारदायं शुभोदितम् ११ ।

हादशं परमानन्दवनं सन्नायकम् १२ ।
इति द्वादशसंज्ञानि वनाधिवनानि च ॥

इति द्वादशोपवनानि ॥ ७ ॥

अथ द्वादशप्रतिवनानि । भवित्ये ।

“यादौ रदवनं श्रेष्ठं पुरसंज्ञाविराजितम् १ ।
वातावनं द्वितीयम् २ करदायं तृतीयकम् ३ ।
चतुर्थं कामनामानं वनं कामप्रदं वृणाम् ४ ।
वनमञ्जननामानं पञ्चमं स्त्रीशुभप्रदम् ५ ॥
नाम्ना कर्णधनं श्रेष्ठं षष्ठं स्वप्रवरप्रदम् ६ ।
कृष्णाक्षिपत्तकं नाम वनं सप्तममोदितम् ७ ॥
नन्दप्रेक्षककृष्णाक्षं वनं नन्दनमष्टमम् ८ ।
वनमिन्दवनं नाम नवमं कृष्णपूजितम् ९ ॥
शिवशिवनं शुभं प्रोक्तं दशमं नन्दभाषितम् १० ।
चन्द्रावलीवनं श्रेष्ठमेकादशमुदाहृतम् ११ ॥
नाम्ना लोचवनं श्रेष्ठं द्वादशं शुभप्रदं वृणाम् १२ ॥
इति प्रतिवनान्याहमर्गं वामे च दक्षिणे ।
इति द्वादशसंज्ञासि देवावावटप्रदाः ॥”

इति द्वादश प्रतिवनानि ॥ ८ ॥

अथ द्वादशाधिवनानि । विष्णुपुराणे ।

“मधुरा प्रथमं नाम १ राधाकृष्णं द्वितीयकम् २ ।

नन्दग्रामं तृतीयम् ३ गङ्गस्थानं चतुर्थकम् ४ ॥
पञ्चमं कलिताग्रामं ५ वृषभाशुपुरम् षष्ठं ६ ।
सप्तमं गोकुलं स्थान-७ अष्टमं पलदेवकम् ८ ॥
नौवर्द्धनवनं श्रेष्ठं नवमं कामनाप्रदम् ९ ।
वनं जावटं नाम दशमं परिकीर्तितम् १० ॥
तुलाश्वनावनं श्रेष्ठमेकादशं प्रकीर्तितम् ११ ।
महेन्द्राश्वनावनं स्थानं वनं द्वादशं कीर्तितम् १२ ॥
इति द्वादशसंज्ञानि वनाधिवनानि च ।
वनाग्रामधियाः प्रोक्ता नञ्जनकसमध्याः ॥
स्थां नैव विशोक्तं वनयात्रा च निष्कला ।
स्थां दर्शनैव वनयात्रा शुभप्रदा ॥
यादौ लोता यदा पल्लवनाया ततश्चरेत् ।
सन्नायकं जानात्वाप्रोति विष्णुलोकमवाप्नुयान् ।
सन्नायकं भूयाह्नयानाप्रभावतः ॥”

इति व्रजभक्तिविलासे १ अध्यायः ॥

व्रजकिः, पुं, नपुंसकः । इति शब्दरत्नावली ।

व्रजकिशोरः, पुं, (व्रजराज किशोरः) । श्रीकृष्णः ।
स तु द्वादशाधिवनान्तर्गतजावटविनाशविना-
शिवो देवः । “अथ कलिताग्रामाधिपप्रज-
किशोरमन्त्रः । यथा संधरीयविदि । ॐ श्री
कलिताग्रामाधिपप्रजकिशोराय नमः ।
नमः । इति किशोरमन्त्रः । व्रजकिशोरमन्त्रः ।
अनेन मन्त्रेण प्राणायामः । अथ मन्त्रस्य
विभाजनं । अथ किशोरमन्त्रो देवता मातृमी
शब्दः सप्त गणपतायुक्तद्वारा वृषभाश्वना-
शब्दं (विष्णोः) । इति विष्णुपुराणे ॥

व्रजाङ्ग

नमः सुखे व्रजकिशोराय नमः । इति गावची-
कृत्ये नमः । अथ ध्यानम् ।
‘ललितायं वृत्तं कृष्णं सर्वभूतं सविभिर्युतम् ।
धावेतिपेगिगूपस्यं महारामकृतोत्तमम् ॥’
इति ध्यात्वा यथाशक्ति जपं कृत्वा गुह्यातीत्या-
दिना जपं समर्पयेत् । इति कलिताग्रामाधिप-
व्रजकिशोरमन्त्रः । इति व्रजभक्तिविलासे १
अध्यायः ॥

व्रजनाथः, पुं, (व्रजस्य नाथः) । श्रीकृष्णः । इति
पुराणम् ॥

व्रजभूः, पुं, (व्रजे भूस्वरूपतिथेः) । कलिकृत्यः ।

इति शब्दचन्द्रिका । (व्रजस्य भूभूमिः) ।

व्रजभूमौ, स्त्री । व्रजजाते, त्रि ।

व्रजमण्डलं, स्त्री, (व्रजस्य मण्डलम्) । व्रजभूमिः ।

यथा, मातुल्ये ।

“व्रजमण्डलभूमौ शिवनामकं वरम् ।

कुसुदाख्यं महाश्रेष्ठं सर्वेषां मध्यस्थितम् ॥”

इति व्रजविलासे १ अध्यायः ॥

व्रजमोहनः, पुं, (व्रजान् व्रजवासिनो मोहय-
तीति । सुहृ + णिच् + मुलृ) । श्रीकृष्णः । इति
पुराणम् ॥

व्रजवरः, पुं, (व्रजे वरः श्रेष्ठः) । श्रीकृष्णः । स तु

द्वादशाधिवनान्तर्गतजावटविनाशविनाशिवो देवः ।

“अथ जावटविनाशविनाशविनाशवरमन्त्रः । शौन-
कीये ।

‘वटाहृदिः समन्तात् सवनं वनमास्थितम् ।

तमेवाधिवनं स्थातं वटसंवापरायणम् ॥

तस्मिन्मध्ये वटं श्रेष्ठं कृष्णक्रीडावरप्रदम् ।

वटाहृदिर्वनं ज्ञातं मध्ये चैव वटं स्तुतम् ॥

वटं वृक्षं स्थितं तत्र वटसंज्ञं विधीयते ।

वटजावागुसारेण वटसिङ्गानि दर्शयेत् ॥’

वटस्थानलिङ्गम् । ॐ वटः जा वटाधिवनाधि-
पतये व्रजवराय नमः । इत्येकोनविंशाक्षरो

जावटविनाशविनाशविनाशवरमन्त्रः । अनेन मन्त्रेण

प्राणायामः । अन्य मन्त्रस्य अलोक वटपि-

चावटविनाशविनाशवरमन्त्रो देवता पङ्क्तिः ।

सप्त सकलसौभाग्यसम्पत्फलप्राप्तार्थं जपे विनि-

योगः । न्यासं पूर्वमेव । अथ ध्यानम् ।

‘नानाद्वारभूयाटं राधाकृष्णं मनोहरम् ।

धावेद्विगुणमूर्तिं वनयात्रावरप्रदम् ॥’

इति ध्यात्वा यथाशक्ति जपं कृत्वा गुह्यातीत्या-

दिना जपं समर्पयेत् । इति जावटविनाशविना-

शविनाशवरमन्त्रः ॥ इति व्रजभक्तिविलासे १

अध्यायः ॥

व्रजवसन्तः, पुं, (व्रजानां व्रजवासिनां वसन्तः) ।

प्रियः । श्रीकृष्णः । इति पुराणम् ॥

व्रजाङ्गना, स्त्री, (व्रजस्य अङ्गना) । गोपी ।

यथा, वन्द्योमङ्गलम् ।

“विलासवंशस्यविनं सुमानसिः

प्रभूयैः पञ्चमरागसहिरन् ।

व्रजाङ्गनामपि मानशालिनां

वन्दार मानं च हरिः पुनस्तु ये ॥”

व्रणः

व्रज्या, स्त्री, (व्रजगमिति । व्रज गती + “व्रजवजो”
भावे क्यप् ।) इ । इ । ६८ । इति क्यप् ।)
प्रवृत्तनम् । जिगीषोः प्रयाणम् । - गमनम् ।
इत्यमरः ॥ वर्गः । इति मेदिनी । (व्रजाती-
यानामेकत्र सन्निवेशः । यथा, साहित्यदर्पणे ।
इ । ५६५ ।

“कोयः शोकसम्पद्यस्तु स्यादन्वोन्वानपेक्षकः ।

व्रज्याक्रमेण रचितः स एवातिमनोहरः ॥”

रङ्गः । इति धरणिः ॥

व्रण, शब्दे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-

जक०-सेट् ।) व्रणति । इति दुर्गादासः ॥

व्रण, तु क अङ्गचूर्णे । इति कविकल्पद्रुमः ॥

(वदन्त पुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) अङ्गचूर्णेः

अङ्गमेदः । व्रणयति गात्रं वायेन भटः । इति

दुर्गादासः ॥

व्रणः, पुं स्त्री, (व्रणयति गात्रमिति । व्रण अङ्ग-

चूर्णे + पचादित्वात् अच् ।) अतम् । तत्त्वार्थः ।

इदमेव २ अक्षः ३ । इत्यमरः ॥ इदमैः ४ । इति

तट्टिका । (यथा, रघुः । १२ । ५५ ।

“स रावणहृतां ताभ्यां वचनाचष्ट मैथिलीम् ।

आत्मनः सुमहत् कर्म वनेरावेष्ट संस्थितः ॥”

अथ व्रणाधिकारः ।

“व्रणो द्विधा परिज्ञेयो दीर्घजागन्मुमेदतः ।

दीर्घो दुष्टदोषैः स्यादन्यः शृङ्गादिचम्भवः ॥”

तत्र वातिकस्य लक्षणमाह ।

“स्तब्धः कठिनसंस्पर्शो मन्दसाधो महावजः ।

तुल्यते स्फुटितश्चाधो व्रणो मारुतसम्भवः ॥”

स्तब्धः अचलाः ॥ ५ ॥ पैशिकमाह ।

“लण्णामोहज्वरक्रेदाहदुःखावदारणेः ।

व्रणं पित्तकृतं विनातु सावैर्गन्धैश्च पूतिकैः ॥”

क्षेद आर्द्रता । दुःखं यथास्वरूपम् । अवदारणं

व्रणे विदारणवत् पीडा ॥ ५ ॥ श्लेष्मिकमाह ।

“बहुपिच्छो ग्रस्तः श्लेष्मिस्तिसृती मन्दवेदनः ।

पाण्डुराङ्गोरुपसंक्षेपश्चिरपाकी कफव्रणः ॥”

बहुपिच्छः बहुपिच्छिलः । अल्पसंक्षेप इय-

दाद्रः ॥ ५ ॥ रौधिरं दन्तजं क्षत्रिपातिकमाह ।

“रक्तो रक्तमती रक्ताद्रिचिजः स्यात्तदन्यः ।”

तदन्यः द्वित्रिदोषलिङ्गसम्बन्धः ॥ ५ ॥ शुद्ध-

व्रणलिङ्गमाह ।

“जघातलाभोऽतिमृदुः सस्यः क्षिण्योऽल्प-

वेदनः ।

सुखवस्यो निरसावः शुद्धव्रण इति मृदुः ॥”

जिघानलाभः तलशब्दोऽत्र स्वरूपायः । तेन

जिघावसक्तः । सुखवस्यः उक्तवतारहितः ॥

दुष्टव्रणलिङ्गमाह ।

“पूतिपूयादिदुष्टान्द्रज्ज्वातुनङ्गी घोरमितिः ।

दुष्टव्रणोऽतिमृदुः शुद्धलिङ्गमिति ॥”

उत्पन्नी कोटरवातः । अतिमृदुः आदि-

शब्देन आदिदेवताविषयतादयः संग्रहः ॥ ५ ॥

संक्षेपव्रणव्रण लिङ्गमाह ।

“व्रणोऽतिमृदुः सस्यः क्षिण्योऽल्प-

वेदनः । सुखवस्यो निरसावः शुद्धव्रण इति मृदुः ॥”

“यथास्वमेतानि विभावयेत्
लिङ्गानि मर्मस्वपि ताडितेषु ।”
यथास्य शिरादीनां विधानां एतानि लिङ्गानि
पृथगुक्तानि लिङ्गानि चकारात् भ्रमप्रलापा-
दीनि च मर्मस्वपि शिरादिषु ताडितेषु विद्येयुः ।
विभावयेत् जानीयात् ॥ * ॥ सर्वत्रणानुसु-
द्रवाणाह ।

“विसर्पपक्षघातश्च शिरास्तम्भोऽपतनकः ।
मोहोन्मादौ ब्रणे पीडा ज्वरस्तृष्णा हनुग्रहः ॥
कासश्चर्द्दिरतीसारो हिक्का श्वासः सवेपथुः ।
पीडशोषद्रवाः प्रोक्ता ब्रणानां ब्रणचिन्तकैः ॥”
अथाग्निदग्धस्य निदानमाह ।
“तत्राग्निद्विविधो ज्ञेयः स्नेहरूक्षः समाश्रितः ।
स्नेहस्तत्र तु तैलादि रूक्षं लौहादि कथ्यते ॥”
अग्निदग्धं चतुर्विधमाह ।
“अग्निदग्धं चतुर्धा स्यात् प्रुष्टं दुर्दग्धमेव च ।
सम्यग्दग्धं तथा तीव्रदग्धं च परिकीर्तितम् ॥”
तेषां लक्षणमाह ।

“यद्विबर्णमतिप्रुष्टं तत् प्रुष्टमभिधीयते ।
तीव्रदाहो यथावन्तो यत्र स्फोटा भवन्ति हि ।
चिरेण ते प्रशाम्यन्ति तद्दुर्दग्धमुदाहृतम् ॥
ताम्रवर्णमगम्भीरं दाहपीडासमन्वितम् ।
सुखंस्थितश्च कथितं सम्यग्दग्धं भिषगुरैः ॥
त्वङ्मांसं यत्र दग्धं स्याद्विजृम्भो वपुस्तथा ।
शिरास्त्रायस्थिवन्वीनां तं वदन्त्यतिदग्धकम् ॥
अत्यर्थं वेदना दाहो ज्वरस्तृष्णा च स ह ।
स्याद्ब्रणस्तु चिरादद्गोहे रूक्षो याति विव-
र्णताम् ॥” * ॥

अथ ब्रणस्य चिकित्सा ।
“आदौ शोथहरो लेपस्ततस्तु परिवेचनम् ।
विस्त्रापनमलङ्घ्योत्प्लवतः स्यादुपनाहनम् ॥
पाचनं भेदनं पञ्चात् पीडनं शोधनं तथा ।
रोपणं वर्णकरणं ब्रणस्यैते क्रमाः स्मृताः ॥”
क्रमश्चिकित्साः । सुश्रुतेषु ब्रणस्य यथैकप्रक्रम
लिखिताः सन्ति । ते सर्वत्र विस्तरभयात्र
लिखिताः ॥ * ॥ तत्रादौ शोथहरं लेपमाह ।
“यथा प्रज्वलिते वेश्मन्यम्भसा परिवेचनम् ।
क्षिप्रं प्रशमयत्यग्निमेवमालेपनं रजम् ॥
बीजपूरणटापिंसा देवदारु मलौषधम् ।
रास्त्राग्निमल्यो लेपोऽयं वातशोथविनाशनः ॥ * ॥
मधुकं चन्दनं दूर्वा नलमूलानु पञ्चकम् ।
उशीरं बालकं पद्मं लेपोऽयं पित्तशोथहा ॥
न्यग्रोधोदुम्बराश्वत्थश्चवेतसवल्कलैः ।
मसपिंक्तैः प्रदेहः स्याच्छोथे पित्तसमुद्भवे ॥ * ॥
आगन्तुके रक्तजे च लेप एषोऽभिपूजितः ।
व्यजगन्वाणश्चङ्गी च मञ्जिष्ठा सरसस्तथा ।
एकैकिकाश्वगन्धा च लेपोऽयं श्लेष्मशोथहा ॥”
अथ श्लेष्मो मेघाश्लेष्मो । एकैकिका श्वामनि-
शोतः

“हृष्या पुराणमिण्याकं शिशुत्वक् शिकता
शिवा ।
मूत्रपिष्टः सुखोष्णोऽयं प्रलेपः श्लेष्मशोथहा ॥ * ॥

न राजौ लेपनं दद्याद्दत्तं च पतितं तथा ।
न च पर्युषितं शुष्यमाणं तत्रैव धारयेत् ॥”
दत्तं दत्तमेव पुनर्न दद्यात् । पतितं दीवमानं
यदङ्गान् पतितम् । पर्युषितं लेपनद्रव्यकल्की-
कृतं यत् पर्युषितम् ।

“तमसा पिहितो ह्यग्रा रोमजूपसुखे स्थितः ।
विना लेपेन निर्याति राजौ नालेपयेदतः ॥
रात्रावपि प्रलेपस्तु विधातव्यो विचक्षणैः ।
अपाकिशोथे गम्भीरे रक्तपित्तसमुद्भवे ॥” * ॥
अथ परिवेचनमाह ।

“यथाशुभिः स्थितमानः शान्तिमभिर्हि गच्छति ।
शोभाभिरेवं सद्यसा परिवेकेण शान्ति ॥”
तद्वयथा,—

“वातप्रौषधनिक्कायेस्त्रैलैर्मंसरसेष्टैः ।
उष्णैः संसेचयेत् शोथं वातिकं काष्ठीकेन तु ॥
पित्तरक्ताभिवातोऽयं शोथं सिञ्चेत्तु शीतलैः ।
चौराण्यमधुखण्डेक्षुरसैः पित्तहरेः श्लेष्मैः ॥
कफप्रौषधनिःकाथैरशीतैः परिवेचयेत् ।
तैलचारान्मुख्यैश्च शोथं श्लेष्मसमुद्भवम् ॥” * ॥

अथ विस्त्रापनमाह ।
“रजतः कठिनस्यास्य कार्यं विस्त्रापनं शनैः ।
अथ शोथस्य विस्त्रापनस्य विधिमाह । सुश्रुतः ।
“अभ्यज्य स्नेदयित्वा तु वेणुनाद्या शनैः शनैः ।
विमर्देद्भेद्विषमन्दं तलेनाङ्गुलकेन वा ॥”
वेणुनाद्या स्नेदयित्वा उष्णस्नेदं कृत्वा ॥ * ॥
रक्तमोक्षमाह ।

“वेदनोपशमार्थाय तथा पाकसमाय च ।
अचिरोत्पतिते शोथे शोथितसावणचरेत् ॥”
चरेत् कुर्यात् ।
“एकतस्तु क्रियाः सर्वा रक्तमोक्षमेकतः ।
रक्तं हि वेदनामूलं तद्धेनास्ति न चापि रक्तम् ॥
विवर्णे कठिने श्वावे ब्रणे चात्यन्तवेदने ।
सविशेषे विशेषेण जलौकीभिः श्लेष्मैरपि ॥”
शोथितसावणचरेदित्यनेनान्वयः ॥ * ॥
अथोपनाहस्नेदमाह । तस्य विधिर्भयजसाधन-
प्रकरणे कथित एवास्ति ।

“रजावतां दारुणानां कठिनानां तथैव च ।
शोथानां स्नेदनं कार्यं ये चाप्येवं विचारयन्ताम् ॥”
शोथानां चामान्यानां ब्रणाः ब्रणशोथाः तेषा-
मपि स्नेदनं कार्यम् ।

“शोथयोरुपनाहानु हृदादामविदग्धयोः ।
प्रशाम्यत्यविदग्धस्तु विदग्धः पाकमेति च ॥”
अविदग्धः आमः । विदग्धः पाकोन्मुखः । स
यथा,—

“दृग्मूली बला राज्ञा वाधिगन्वा प्रसारिणी ।
मूलं फलञ्च वातारिसिन्धुवारपुनर्नवाः ॥
शोभाञ्जनः कणा चापि सैन्धवं विन्धमेधकम् ।
शराक्षार्पास्योर्वोर्जमत्तवी च कुलत्पिका ॥
तिक्ता बवाञ्च विहार्पः कुटेरो मूलकं मिसिः ।
यथाप्राप्तेरमीभिस्तु द्रवैरस्त्रेण संयुतैः ॥
कल्मीकतैः सुखोष्णैश्च स्नेदेद्विधिवच्छनैः ।
अनेन प्रश्नं याति वातशोथो न संशयः ॥”

दृग्मूलादिरूपमाह ।
“पुनर्नवा दारु मूली शिशुः सिद्धार्थ एव च ।
अम्लपिष्टः सुखोष्णोऽयं प्रलेपः सर्वशोथहा ॥”
पुनर्नवादिः ॥ * ॥

अथ पाचनमाह ।
“न प्रशाम्यति यः शोथः प्रलेपादिविधानतः ।
ब्रवाणि पाचनीयानि दद्यात्तत्रोपनाहने ॥”
पाचनद्रवाण्याह ।

“शृणुकमूलशिशूणां फलानि तिलसर्वपाः ।
अतसीसक्तवः किण्वसुण्डवराश्च पाचनम् ॥”
शृणुकलादीनामतस्त्यन्ताः सक्तवः कर्तव्याः ।
किण्वं सुरावीजम् । यवगोधूमघान्वादिप्रकारः
अन्यत्रोष्णद्रव्यं ब्रणस्य पाचनं भवति ॥ * ॥

अथ भेदनमाह ।
“अन्तःपृथेषु वक्त्रेषु तथैवोत्सङ्गवत्स्वपि ।
गतिमत्स्वयं रोगेषु भेदनं संप्रयुज्यते ॥”
उत्सङ्गवत्सु कोटरवत्सु । गतिमत्सु नाडी-
ब्रणेषु । भेदनं शस्त्रमौषधकर्तव्यं च ॥ * ॥ तत्र
शस्त्रेण भेदनमाह ।

“रोगे यद्यनसाध्ये तु यथादेशं प्रमाणतः ।
शस्त्रं विधाय दीयस्तु स्त्रावयेत् कथितं यथा ॥”
क्षिच्छेदनिक्षेपापवादमाह ।
“वालवृद्धासहज्जीवाभीरूणां योषितामपि ।
ब्रणेषु मर्मजातेषु भेदनं द्रव्यलेपनम् ॥”
तत्र भेदनमाह ।

“चिरविस्त्रोऽभिको दन्ती चित्रको हयमारकः ।
कपोतकङ्कश्रयाणां मूलं लेपेन दारणम् ॥”
चिरविस्त्रः करञ्जः । अभिकः भस्मातकः ।
“भस्मातकासहज्ये तु रक्तचन्दनमिच्यते ॥”
हयमारकः करवीरः । दारणं भेदनम् ।
“चारद्वयं तथा चारो दारणः परिकीर्तितः ॥”
चारद्वयं अपामार्गादि । चारः खर्जिका यव-
चारादिः ।

“हृत्तिदन्तो जले पिष्टो विद्धमात्रः प्रलेपतः ।
अत्यन्तकठिने शोथे कथितो भेदनः परः ॥” * ॥
अथ पीडनमाह ।

“पूयगर्भाननुद्वारान् ब्रणान् मर्मगतानपि ।
यथोक्तैः पीडनद्रव्यैः समन्तात् परिपीडयेत् ॥”
पीडनद्रवाण्याह ।

“द्रवाणां पिच्छिलानान् त्वदृक्त्वानि प्रपी-
डयेत् ॥

यवगोधूममाषाणां चूर्णानि च समासतः ॥
शुष्यमाणस्तुपेक्षेन प्रलेपं पीडनं प्रति ।
न चापि सुखमालिष्येतथा शोथः प्रसिच्यते ॥”
पीडनं प्रति पीडनद्रव्यलेपं प्रति । पीडनद्रव्य-
लेपे शुष्यन्तमपि धारयेदित्यर्थः । तथा ब्रणस्य
तुखे लेपं विना प्रसिच्यते सति ॥ * ॥

अथ शोधनमाह ।
“त्रयस्य त्वविशुद्धस्य काषः शुद्धिकरः परः ।
पटोलनिम्पपत्रस्य सर्वथैव प्रयुज्यते ॥
वातिके दृग्मूलानां चौरिणां पेतिके प्रये ।
आरुखधादेः कफजे कषायः शोधने प्रियः ॥”

“जात्यर्कसम्पादककरप्रदन्ती-

सिन्धुसौवर्चलयावशुकेः ।

वर्तिः कृता हन्त्यचिरेण नादौ

क्षुक्क्षीरपिष्टा सद्य चित्रकेण ॥

नाद्याः प्रस्त्रेण वदनं दृष्टुं कृत्वा प्रवेशयेत् ।

कुशलो वस्त्रविधिना तैलं जाल्यादिवाधितम् ॥

एवमन्यत्र यत्तैलं घृतं वा खरसं तथा ॥

यत्तैलं यदुधनं पद्मं खरसं वा तदेव च ॥”

इति वा पाठः ॥

“नाद्या अभ्यन्तरे वेद्यो लघुहस्तः प्रवेशयेत् ।

कपूर्करयैस्त्रैलं सिद्धार्थकमयं भिषक् ।

प्रचेत् सिन्दूरकल्केन नाडीदृष्टव्यापहम् ॥

गुग्गुलुत्रिफलायोधैः समं शैराण्ययोजितम् ।

अक्षप्रमाणां गुटिकां खादेच्छीतामुना नरः ॥

नाडीदृष्टव्यं शूलसुदावर्गभगन्दरम् ।

गुल्फश्च गुदजान् हन्यात् पश्चिरात् पद्मगानिव ॥”

सप्ताङ्गो गुग्गुलुः । इति नाडीव्रणाधिकारः ॥ १० ॥

भगन्दरस्य निदानं चिकित्सा च भगन्दरशब्दे

द्रव्यम् । उपदंशस्य निदानादुपदंशशब्दे

द्रव्यम् ॥ ११ ॥ अयोपदंशस्य चिकित्सा ।

“उपदंशेषु सर्वेषु क्षिप्रस्त्रिष्वस्य देहिनः ।

मेढ्रमध्ये शिरां विधेत् पातयेद्वा जलौकसः ॥

चद्यो निर्हृतदोषस्य रुक्मशोषाद्युपशान्ततः ।

पाको निवार्यो यत्नेन शिन्नचयकरः स यत् ॥

वटप्ररोहाज्ज्वलनज्वलोभ-

पय्याहरिद्रारचितः प्रलेपः ।

यथा तथा शोथमपाकरोति

सर्वोपदंशेषु ततो हितोऽयम् ॥

उपदंशेषु पक्षेण व्रणप्रचालनं हितम् ।

त्रिफलायाः कषायेण भृङ्गरानरसेन वा ॥

नीलोत्पलं सुकुतदं पद्मं सौगन्धिकं तथा ।

एष चूर्णं धूलनार्थं प्रलेपश्चात्र शस्यते ॥

वस्तूकदलचूर्णेन रजसा दाडिमत्वचः ।

गुग्गुनान्द्वये कुम्भाक्षिपे पुष्पफलेन वा ॥

दृष्टेः कटाहे त्रिफला तन्मखौ मधुसंयुता ।

प्रलेपेनोपदंशस्य व्रणः सद्यः प्ररोहयेत् ॥

पटोलनिम्बत्रिफलाकिरात-

काथं पिबेद्वा खदिरासनान्ध्याम् ।

समुग्गुलुं वा त्रिफलाघृतं वा

सर्वोपदंशोन्महरः प्रयोगः ॥

भूनिम्बनिम्बत्रिफलापटोल-

करझडात्रीखदिरासनान्ध्याम् ।

कषायकल्केः श्वेतमाशु चाप्यं

सर्वोपदंशीपहरं प्रदिष्टम् ॥

इति भूनिम्बादिष्टम् ॥

“घृताग्निं यागि प्रोक्तानि कुष्ठे नाडीद्वये व्रणे ।

उपदंशे प्रयोज्यानि सेकाभ्यङ्गनभोजने ॥

चारुस्त्रेण संक्षिप्तं लिङ्गवर्तिमशेषतः ।

दृष्टेः तान्तनस्ताभ्यां चिकित्सां व्रणवचरेत् ॥”

इत्युपदंशाधिकारः ॥ ११ ॥

“उदुम्बरं वटप्रचं जम्बुद्वयमथार्जुनम् ।

पिप्पलश्च कदम्बश्च पलाशलोधतिलम् ॥

मधुकमाम्बसर्वंश्च वदरं पद्मकेशरम् ।

शिरौषवीजं कतकमेतत् काथेन साधितम् ।

तैलं हन्ति व्रणाक्षिपाक्षिरकालभवानपि ॥”

इति गारुडे १८८ अध्यायः ॥

व्रणकृतं, पुं, (व्रणं करोतीति । कृ + कृप् । तुगा-

गमश्च ।) भस्मातकः । इति रत्नमाला ॥ चत-

कारके, त्रि ॥

व्रणकेतुग्री, स्त्री, (व्रणकेतुं हन्तीति । हन + टक् ।

डीप् ।) दुग्धफेयीक्षुपः । इति राजनिर्घण्टः ॥

व्रणहृत्, [ए] पुं, (व्रणस्य हृत् शत्रुः ।) ब्राह्मण-

यष्टिका । इति शब्दचन्द्रिका ॥ व्रणहृयके, त्रि ॥

व्रणहः, पुं, (व्रणं हन्तीति । हन + हः ।) एरुड-

हृद्यः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ व्रणघातके, त्रि ॥

व्रणहा, स्त्री, (व्रणं हन्तीति । हन + हः ।

क्षियां टाप् ।) गुडुची । इति शब्दचन्द्रिका ॥

व्रणहृत्, पुं, (व्रणं हरतीति । हृ + कृप् । तुक्

च ।) कलिकारीहृद्यः । इति राजनिर्घण्टः ॥

व्रणारिः, पुं, (व्रणस्य अरिः शत्रुः ।) वीर्यम् ।

व्यगद्वहृद्यः । इति राजनिर्घण्टः ॥

व्रतं, स्त्री पुं, भक्षणम् । इत्युणादिकोयः । (व्रियते

इति । वृज् वरणे + वाङ्मृकात् अतच् । सच्

कित् ।) पुण्यजनकोपवासादि । तत्पञ्चायः ।

नियमः २ पुण्यकम् ३ । इत्यमरः ॥ नियमः ४

संयमः ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ अथ व्रत-

विधिः । तदारम्भप्रतिष्ठयोर्व्यवस्थानामाह

ज्योतिषे । गुरोर्धगोरक्षवाक्ये वार्हके चिह्नगे

गुरौ इति । वृद्धो बालो दिनत्रयमित्यन्तम् ।

मठप्रतिष्ठातृत्वादावनुसन्धेयम् ॥ १० ॥ बुधायमी-

व्रते विशेषेण राजमार्गोक्तो यथा,—

“दिनेनसुतसंयुक्ता पूर्णा या च सिताष्टमी ।

तस्यां नियमकर्तारो न स्युः खण्डितसम्पदः ॥

पतङ्गे मकरे याते देवे जायते माधवे ।

बुधायमीं प्रकुर्वीत वर्जयित्वा तु चैत्रकीम् ॥

प्रभृति च जगन्नाथे सन्ध्याकाले मधौ तथा ।

बुधायमीं न कुर्वीत कृता हन्ति पुराकृतम् ॥”

अथ व्रतानुष्ठानम् । तत्र देवतः ।

“अमुक्ता प्रातराहारं स्नात्वा चैव समाहितः ।

सूर्यादिदेवताभ्यश्च नयेत् व्रतमाचरेत् ॥

ब्रह्मचर्यं तथा शौचं सत्यमाभिषवर्जितम् ।

व्रतेष्वेतानि चत्वारि वरिष्ठानीति निश्चयः ॥”

अथ प्रातरित्यस्यासुतेत्यत्र नान्वयः । किन्तु

व्रतमित्यनेनान्वयोऽभ्यर्चितत्वात् ।

“प्रातः सकृत्पयेद्विहारापवासाव्रतादिकम् ।

नापरारक्षे न मथ्याहे पित्रकालौ हि तौ स्मृतौ ॥”

इति वराहपुराणे कवाक्यत्वाच्च । सतथासुक्ता

प्रातराहारमिति ।

“सुनिर्मिर्दिश्वरं प्रोक्तं विप्राणां सर्ववासिनां

नित्यम् ।

अहनि च तथा तमस्त्रिणां वार्हप्रहरया-

मान्तः ॥”

इति कन्दोगपरिशिष्टादेकाहारां पूर्वदिने कृता

परदिने स्नात्वाचम्य सूर्यादिदेवभ्यो नवेद्य ।

ॐ ह्यंघ्र्यः सोमो यम इत्यादिमन्त्रेण सान्निध्यं

प्रार्थ्य व्रतमाचरेत् । ततः सकृत्पयेत् । यद्वा

सूर्यादिदेवभ्यो नवेद्य पूजनीयमथादि दत्त्वा

व्रतमाचरेत् व्रतं कुर्यात् । तद्विधानञ्च शान्ति-

प्रवर्णि ।

“गृहीत्वौदुम्बरं प्रात्रं वारिपूर्णमुदसुखः ।

उपवासन्तु गृहीयात् यद्वा वार्येव धारयेत् ॥”

कर्मादौ सूर्यपूजामाह ब्रह्मपुराणम् ।

“यामन्न दीयते चार्घ्यं भास्कराय महात्मने ।

तावन्न पूजयेदित्युं शङ्करं वा महेश्वरीम् ॥”

नवग्रहपूजामाह मत्स्यपुराणम् ।

“नवग्रहमखं कृत्वा ततः कर्म समारभेत् ।

अन्यथा फलदं पुंसां न कान्यं जायते कश्चित् ॥”

आदित्यादिपूजामाह पद्मपुराणम् ।

“आदित्यं गणनाथं देवीं रुद्रं यथाक्रमम् ।

नारायणं विशुद्धात्मा अन्ते च कुलदेवताम् ॥”

यत्तु ।

“देवतादौ यदा मोहात् गणेशश्च न पूजयेत् ।

तदा पूजाफलं हन्ति विघ्नराजो गणाधिपः ॥”

इत्यनेन गणेशपूजनस्यादित्यसुक्तं तत् सूर्यपूजे-

तरपरम् । कुलदेवतेत्यत्र कुलाद्युपलक्षणम् ।

“व्रतयज्ञविवाहेषु आह्वे होमेऽर्चने जपे ।

आरव्ये स्तनके न स्यादनाख्ये तु स्तनकम् ॥”

तत्र विशेषयति मत्स्यपुराणम् ।

“गर्भिणी स्तिका गत्तां कुमारी च रजस्वला

यदाशुद्धा तदप्येव कारयेत् क्रियते सदा ॥

उपवासाशक्तौ तु गत्तां भोजनं कुर्वीत ।

“उपवासेष्वशक्तानां गत्तां भोजनमिष्यते ॥”

इति वचनान्तरात् अशुद्धा चैव पूजां कारयेत् ।

कायिकश्चोपवासादिकं सदा शुद्धया अशुद्धया

वा स्वयं क्रियते । अव्यन्तायामर्थे पुत्रादिप्रति-

निविहारा उपवासः फार्यः । तद्भावेऽशु-

कल्पः । गरुडपुराणम् ।

“भास्या भर्तृव्रतं कुर्यात् पावापास्तु पात-

क्षया ।

असासर्प्यात् त्रयोस्ताभ्यां व्रतभङ्गो न जायते ।

पुक्तं वा विनयोपेतं भगिनीं भ्रातरं तप ।

एवमभाव एवायं द्राक्षन् विनयोपयेत् ॥”

आरध्वव्रतस्यावसासौ मरयेऽपि तत्फलप्राप्ति-

माहाङ्गिराः ।

“यो यदर्थं परेष्टुम् न समाप्य न्यतो भवेत् ।

स तत्पुण्यफलं त्रेव प्राप्नुयात्तदुद्वीतम् ॥”

प्रेत्य परलोके । शास्त्रपुराणम् ।

“लोभाग्नीहोरात् प्रमादाद्वा व्रतभङ्गो यदा

भवेत् ।

उपवासत्रयं कुर्यात् कुर्याद्वा केशसुष्ठनम् ॥”

मोहो भ्रमः । प्रमादोऽनवधानता । वाशब्दः

समुच्चये तेन सुष्ठनश्च कार्यं सुष्ठनाकरये

द्विगुणं प्रायश्चित्तम् । उपवासत्रयाशक्तौ यत्तु

विश्रुतिपत्त्या देवाः । पद्मपुराणम् ।

“वपनं नैव नारीणां नाशवज्जालपादिकम् ।
न गोष्ठे शयनं तासां न च दध्नाह्वाजिनम् ॥
सर्वान् केशान् समुह्य हृदयेदङ्गुलियम् ।
एवमेव तु नारीणां सुखसुखनमादिषेत् ॥”

इति गोवधप्रकरणे विवेचनम् ।

“प्रायश्चित्तमिदं कृत्वा पुनरेव व्रती भवेत् ।
पूर्वं गृहीत्वा चक्षुषं प्रमादाद्वाचरेद्यदि ।
जीवन् भवति चक्षुषो गतः स्या चाभि-
जायते ॥”

इति प्रायश्चित्तविवेककृतवचनम् ॥

देवतः ।

“सर्वभूतभयं व्याधिः प्रमादा गुरुशासनम् ।
अव्रतगानि कथ्यन्ते सहदेतानि शास्त्रतः ॥”
भर्तृनुग्रहा खीणां व्रतकरणे न दोषः । कामं
भर्तृनुग्रहा व्रतोपवासनियमेव्यादीनामभ्यासः
खीणमिति संवत्सरप्रदीपधृतश्रवणनात् ॥
अथ कथाश्रवणमाह देवीपुराणम् ।

“तद्व्रतं तत्त्वपः ज्ञानं तत्त्वयाश्रवणादिकम् ।
उपवाचकतो ह्येते गुणाः प्रोक्ता मनोविभिः ॥”
अथ व्रतप्रतिष्ठाविधिः ।

श्रीभगवानुवाच ।

“गापथारामसेतूनां मठंक्रमवेष्टनम् ।
नियमव्रतकृच्छ्राणां प्रतिष्ठां यदुक्तं व्रतम् ॥
ब्राह्मण्य विधिना यज्ञं समाधाय विचक्षणः ।
शिलां पूर्वघटं कांस्यं समधे स्थापयेद्वधुधः ॥
ब्रह्मन् सर्वं समासाद्य अण्येद्वधुधमयं चरम् ।
कीरेण कपिलायास्तु तद्विष्णोरिति साधकः ॥
प्रवधनाभिघात्यांश्च दध्वां वधुधयेतु ततः ।
माधयिस्वावताम्याथ तद्विष्णोरिति होमयेत् ॥
याचुत्या चैव गायत्र्या तद्विष्णोरिति होमयेत् ।
विश्वतश्चतुरिदुक्तः विहातेर्होमयेत्तथा ॥
ॐ भूरभ्ये स्वाहा । ॐ रुद्राय स्वाहा । ॐ
प्रजापतये स्वाहा । ॐ अन्तरीक्षाय स्वाहा ।
ॐ द्यौः स्वाहा । ॐ ब्रह्मणे स्वाहा । ॐ
प्रपिये स्वाहा । ॐ महारात्राय स्वाहा ।
ॐ सोमं रात्रानमिति जुहुयान् । ॐ लोक-
पातेभ्यः स्वाहा । स्वममन्त्रे जुहुयादप्यभ्यस्य ।
एवं कृत्वा चरीर्भान् दद्यात् दशदिशां वतम् ।
ततः पलाशमभिघातुनेद्विषोत्तरं शतम् ॥
अण्यन्तु जुहुयान् प्रचादेभिर्मन्त्रैर्होतमः ।
ततः अण्यन्तु मन्त्रैराण्यन्तु होमयेत् ॥
दद्यादतीति जुहुयात् तिस्रान् एतपरिहृतान् ।
कृत्वा च प्रक्षविष्णीशदीवानामनुयायिनम् ॥
गङ्गायामाहुनीकुत्वा लोकेशानामथो पुनः ।
पन्नगानां नदीनाम् समुद्राणां तथैव च ॥
कृत्वा याचुनिभिर्दद्यात् सुधा पूर्णाहुतिचयम् ।
योषदन्तेन मन्त्रेण वैष्णवेन गुरोतमः ॥
पश्चादगच्छ संप्राप्त दद्यादाचार्यदक्षिणाम् ।
तिष्ठवापं हेमपुलं उवधं नामगङ्गनाम् ।
प्रीयतां भगवान् विष्णुरिदुतश्चन्द्रमनः नरः ॥१॥
यारामं कारयेद्यन्तु नन्देन स पित्रं वसेत् ।
मन्त्रप्रदानात् सर्वार्थं प्राप्नोति पुदयः यदा ॥

सेतुप्रदानादिन्द्रस्य लोकमाप्नोति मानवः ।
प्रपादानादारुणश्च लोकमाप्नोत्यसंशयम् ॥
संक्रमणान्तु यः कर्त्ता दुर्मतिं तरते नरः ।
स्वर्गलोके च निवसेत् इष्टकासेतुल्लक्षणा ॥
गोमार्गस्य तथा कर्त्ता गोशोके क्रीडते पिरम् ।
नियमव्रतकृत्वाति विष्णुलोकं नरोत्तमः ॥
लक्ष्मणन् स्वर्गमाप्नोति सर्वपापविवर्जितः ।
अनेन विधिना मर्त्ताः संपूर्णं फलमाप्नुयात् ॥१॥
इयं प्रतिष्ठा सामान्या सर्वसाधारणानघ ।
कर्त्तव्या देशिकेनैस्तु प्रतिष्ठा यच्च विद्यते ॥
इति संक्षेपतः प्रोक्तः सत्सदायविधिस्तव ।
सर्वेषामेव वर्णानां सर्वकामफलप्रदः ॥
सर्वयुक्तेषु कर्त्तव्या प्रतिष्ठा विधिना बुधैः ।
फलाधिभिरुपप्रतिष्ठं यस्मान्निष्फलमुच्यते ॥”

इति ह्यश्वरीये सप्तदायप्रतिष्ठापटलः ॥ १॥
प्राज्ञेय वैदिकेन स्वगृह्योक्तविधिर्नैति यावत् ।
शिवेति उद्गृह्यलोपलक्षणम् । कांस्यं अग्निप्रण-
यनार्थम् । कांस्येन अग्निप्रणयनमाह । गृह्या-
संग्रहे ।

“शुभं पाचन्तु कांस्यं स्यात्तेनाग्निं प्रणयेद-
बुधः ॥

तस्याभावे सरावेण नवेनाभिसुख्ये तम् ।
सर्वतः पाणिपादान्तः सर्वतोऽक्षिशिरोमुखः ।
विश्वरूपो महानग्निः प्रणीतः सर्वकर्मसु ॥”
एवञ्चाग्निप्रणयनानन्तरं सर्वत इत्यस्य पाटो
युक्तः । प्रणीत इति मन्त्रलिङ्गात् । अन्यथा
स्थापनानन्तरं एतद्विधानं अर्थं स्यात् ॥ १॥
अथ च पाकाङ्गत्वात् साष्टवनामानमभिमाह
गृह्यासंग्रहः ।

“प्रायश्चित्ते विधुधैव पाकयज्ञे तु साष्टवः ।
पूर्णाहुत्या गृह्यो नाम शान्तिके वरदक्षथा ।
याच्य चैव होतव्यं यच्च यो विहितोऽनलः ॥”
प्रायश्चित्ते होमकर्मवैगुण्यसमाधानार्थं प्राय-
श्चित्तात्मकमष्टायाचुतिहोमादौ । तथा च
हृन्दोगपरिशिष्टम् ।

“यच्च वराहूतिभिर्होमः प्रायश्चित्तात्मको भवेत् ।
चतस्रस्तत्र विज्ञेयाः स्त्रीपाथियग्रहे यथा ॥
अपि वाज्ञातमित्येषा प्राचापत्यापि वाहुतिः ।
होतव्या त्रिविकल्पोऽयं प्रायश्चित्तविधिः
सूतः ॥”

अथ त्रिविकल्प इत्यभिधानात् सामानां भव-
देवमष्टोक्तश्रवणायनहोमो निष्प्रामाणिकः ।
अज्ञातकामे दद्यात्सामान्यं इत्युक्तं यवा-
भावे त्रीत्यादिभिरपि होमः ।

“एविष्णु यवा सुखास्तदस्य होतव्यः सूताः ।
माधकोदवगौरादीन् सर्वाभावे विवर्जयेत् ॥
यथोक्तवस्तुसम्पत्तौ ग्राह्यं तदनुकारि यत् ।
यवानामिव गोधूमा त्रीचीयामिव शालयः ॥”

इति हृन्दोगपरिशिष्टम् ॥
तच्च गोभितेन अथ एविर्निष्पेति त्रीचीन्
यवान् वा कांस्ये चरुखाद्यां वा अतुष्टौ वा
गृह्यं निर्वपामीति देवतानामोद्देशः । सद्यद्-

यजुषा हित्जुषीमित्यनेन निर्वापक्रमविधानात्
सामगेन तन्मात्रं कर्त्तव्यम् । अथ च विष्णवे
त्वा जुष्टं निर्वपामीत्यनेन यजुषा चरु इत्यभि-
धानात् हवनीयनिर्वपणादिविचरुनियतिः
कर्त्तव्या । तच्च हृन्दोगपरिशिष्टम् ।

“देवतासंख्यया गृह्य निर्वपांश्च पृथक् पृथक् ।
तूर्ण्यो दिरेव गृह्योवाहीमस्यापि पृथक् पृथक् ॥”
अथ देवतासंख्यया पृथक् पृथक् निर्वपः ।
अनुनिर्वपजन्येव । होमोऽपि पृथक् पृथ-
कमेवेति । आलस्यादिपुरुषदोषेण गृहीततण्डु-
लेनापि मन्त्रेण निर्वपादिकं समाचरन्ति
याज्ञिकाः ।

“वाते न्यूने तथा स्थिरे साक्षाण्ये सान्विके
तथा ।

यज्ञे मन्त्राः प्रयोक्तव्या मन्त्रा यज्ञार्थासाधकाः ॥”
इत्युक्तेः । सान्विके मन्त्रमाध्ये अवघातादौ न्यूने
तत्काले मन्त्रपाठाभावे मन्त्राः प्रयोक्तव्याः ।
कपिलाया अभावे अन्यधेनोरपि हृतेन सप्रणय-
तद्विष्णोरित्यनेनाभिधायं एवार्थं दक्षिणावर्त्तन
संमिश्रयेत् । दध्वां च प्रादेशप्रमाणा द्युक्त-
विल्लारा व्याहृता ।

“इक्ष्वातीयमिभार्हप्रमाणं मेक्ष्यं भवेत् ।

वृत्तं वाच्यं पृथ्व्यमवदानक्रियात्तमम् ॥

एवैव दध्वां यज्ञत्र विशेषस्तमसं हवे ।

दध्वां द्युक्तपृथ्व्या तुरीयोऽनल मेक्ष्यम् ॥”

इति हृन्दोगपरिशिष्टम् ।

इक्ष्वाहप्रमाणं प्रादेशप्रमाणम् । प्रादेशप्रमाणस्य
प्रमाणं परिकीर्तितम् । इति हृन्दोगपरि-
शिष्टोक्तः । अपेक्ष्यनेन स्वगृह्योक्तशेषकर्मसमा-
पनानन्तरं प्रकृतहोमः । अथ बहुदेवताक-
षरहोमादुपघातहोमः ।

“चरी तु बहुदेवत्ये होमः स्थादुपघातयत् ॥”

इति हृन्दोगपरिशिष्टकृतवचनम् ॥

उपघातलक्षणमाह गृह्यासंग्रहः ।

“पाणिना मेक्ष्येनाथ सुवेद्यैव तु यद्वतिः ।

हूयते चानुपस्त्रीयं उपघातः स उच्यते ॥

यदुपघातं जुहुयाच्चरावाण्यं सदापयेत् ।

मेक्ष्येन तु होतव्यं गान्धर्वागो न स्थितिस्तु ॥”

अनुपस्त्रीय इत्यनेन सुपि यद्यतुरावर्त्तं पश्चा-
वर्त्तं वा हृतोपस्तरादिर्होमं तदत्र गान्धि तेन
मेक्षणादिना सक्तं गृहीत्वा होतव्यम् ॥ १॥
प्रकृतहोमात् प्राक् पद्धिपूजनमाह साकेत्य-
पुराणम् ।

“पूजयेच्च ततो यज्ञि दद्यादाप्याहुतीः क्रमात् ॥”

तत इति यज्ञे नामकरणाध्यानानन्तरम् ।

होमाहुताने सूतिः ।

“मन्त्रेणोक्तापूर्व्यं स्वाद्यान्तेन विचक्षणः ।

स्वाद्यावसाने जुहुयाद्वायन् वै मन्त्रदेवताम् ॥”

ततस्तद्विष्णोरिति मन्त्रेण चरुणा होमयत् । एवं

याचुत्या प्रत्येकं भूरित्यादिना । गायत्र्या

सावित्र्या । तद्विष्णोरिति तद्विष्णो विप्रगवो

चायर्वाय इत्यादिना । विश्वत इति विश्वत-

याभ्युत्प गणेशादीन् नवग्रहांश्चैव पूजयेत् ।
नतो व्रतदेवताः पूजयेत् । इति व्रततत्त्वम् ॥ १ ॥
अथ व्रतनक्षत्रम् । दशैकालागुपाननीयसङ्कल्पो
व्रतमिति नारायणोपाध्यायानां स्वरसः ।
स्वकर्तव्यविषयो नियतः सङ्कल्पो व्रतमिति
श्रीदत्तचरितनाथवर्तमानप्रभृतयः ॥ सङ्कल्पश्च
भावे मयेतत् कर्तव्यमेव निषेधे न कर्तव्यमिति
ज्ञानविशेषः । अतएव सङ्कल्पः कर्ममानस-
मित्याभिधानिकाः । वस्तुतस्तु पूर्वोक्तवराह-
पुराणवचनेनैकादशपुत्रवासस्य व्रतत्वाभिधानात् ।
“एकभक्तेन गत्तेन तथैवावाचितेन च ।

उपवासेन चैकेन पादक्ष्ण्ड उदाहृतः ॥”

इत्यादि याज्ञवल्क्यादुक्तेषु एकभक्तनक्तायाचित-
भोजनोपवासादियु पादक्ष्ण्डादित्याभिधानाच्च
न सङ्कल्पो व्रतम् । किन्तु सङ्कल्पविषयतत्त-
वमेव व्रतमिति । अतएव व्रतानां सङ्कल्पसम्भव-
त्वमाह मनुः ।

“सङ्कल्पमूलः कामो वै यज्ञाः सङ्कल्पसम्भवाः ।
व्रता नियमधर्माश्च सर्वे सङ्कल्पजाः स्मृताः ॥”
अनेन कर्मणा इदमिष्टं फलं साधते इत्येवं
विषया बुद्धिः सङ्कल्पस्तदन्तरिमितसाधनतया
अवगते तस्मिन् इच्छा जायते तत्तत्तदर्थं प्रयत्नं
कुर्वन्ति इत्येवं यज्ञाः सङ्कल्पसम्भवाः । व्रता
नियमरूपा धर्माश्चतुर्धाध्याये वक्ष्यमाणाः ।
सर्वे इत्यनेन अन्येऽपि शास्त्रार्थाः सङ्कल्पादेव
जायन्ते इति कुल्लूकभट्टः ॥ १ ॥ सङ्कल्पमाहं
वराहपुराणम् ।

“प्रातः सङ्कल्पयेद्दिहातुपवासव्रतादिकम् ।

नापराह्णे न मध्याह्ने पित्राकाशौ हि तौ
स्मृताः ॥”

सङ्कल्पः नान्यारम्भ इत्युक्त राघववृत्तो विष्णुः ।

“व्रतयज्ञविवाहेषु आह्वे होमेऽर्चने जपे ।

आरब्धे स्तनके न स्थाद्वनारब्धे तु स्तनकम् ॥

आरम्भो वरमं यज्ञे सङ्कल्पो जननापयोः ।

नान्दीत्याहं विवाहादौ आह्वे पाकपरिष्कारि ।

निमग्नान्तु वा आह्वे आरम्भः स्यादिति,

स्मृतिः ॥”

पाकपरिष्कारेति सामैर्दर्शनादुद्दिश्यम् । तत्रैव

तस्यामुत्तराध्यायानेन तदभिप्रायसाधना-
रण्यात् ॥ १ ॥ सङ्कल्पविधानान्तु संवत्सरप्रदीपे ।

“प्रातःसन्ध्यांततः कृत्वा सङ्कल्पं बुध आचरेत् ॥”

शान्तिपर्वणि ।

“यष्टीत्वौदुम्बरं पात्रं वारिपूर्णेनदधुतः ।

उपवासान्तु यष्टीयादयद्वा सङ्कल्पयेद्विधुः ॥

देवतास्तस्य तुष्यन्ति कामिकं तस्य सिध्यति ।

अन्यथा तु वृषा मर्त्याः क्षिप्रान्ति मृत्य-
वहयः ॥”

यष्टेति पद्यान्तरम् । तेन तावत्पात्राभावे
सङ्कल्पमात्रं करणीयम् ॥ १ ॥ यष्टीतप्रताकारके
दोयमाह कृष्णलेयः ।

“पूर्वं तत् यष्टीत्वा यो नाचरेत् काममोक्षतः ।

पीयू भवति पाण्डालो गतः वा पौष जायते ॥

हादशीव्रतमादाय व्रतभङ्गं करोति यः ।

हादशाब्दं व्रतं चीर्णं निष्कलं तस्य जायते ॥”

इति नारदीयवचनात् हादशां विशेषोऽपि ॥ १ ॥

प्रायश्चित्तमाह पद्मपुराणम् ।

“लोभाकोहात् प्रमादाद्वा व्रतभङ्गो यदा
भवेत् ।

उपवासत्रयं कुर्यात् कुर्याद्वा केशसुखनम् ।

प्रायश्चित्तमिदं कृत्वा पुनरेव व्रतौ भवेत् ॥”

वाशब्दः समुच्चये तेन सुखनश्च कर्तव्यमिति

प्रायश्चित्तविवेकः ॥ प्रमादादस्य सक्तुकृतत्वे

प्रतिप्रवृत्ते टेषलः ।

“यज्जभृतभयं याधिः प्रमादो गुरुशासनम् ।

अनृतज्ञानि कथ्यन्ते सक्तुदेतानि शास्त्रतः ॥”

इत्येकादशीतत्त्वम् ॥ १ ॥

पुण्यजनकव्रतानि यथा । वैशाखस्य शुक्लद्विती-

यायां अक्षयतृतीयाव्रतम् १ तस्य शुक्ला हादशी

पिपीतकी २ तच्चतुर्दशी शुक्लचतुर्दशी ३

तस्य कृष्णाष्टमी त्रिलोचनाष्टमी ४ तस्य कृष्ण-

चतुर्दशी सावित्री ५ ज्येष्ठशुक्लद्वितीया रत्ना-

द्वितीया ६ तस्य शुक्ला चतुर्थी उमाचतुर्थी ७

तस्य शुक्ला षष्ठी अरण्याष्टमी ८ तच्चतुर्दशी

चम्पकचतुर्दशी ९ आषाढी शुक्लैकादशी श्रयज्ञै-

कादशी १० आषाढी कृष्णाष्टमी श्रीकृष्णजन्मा-

ष्टमी ११ भाद्रशुक्ला चतुर्थी शिवा चतुर्थी १२

तस्य शुक्ला षष्ठी चपेटा षष्ठी १३ तस्य शुक्ला

सप्तमी ललिता सप्तमी तत्र कुक्कुटीव्रतम् १४

तस्य शुक्लाष्टमी दूल्हाष्टमी १५ राधाष्टमी च

१६ तस्य शुक्ला नवमी तालनवमी १७ तस्य

शुक्लैकादशी पार्श्वपरिवर्त्तनव्रतम् १८ तस्य

शुक्ला द्वादशी अवगहादशी १९ तस्य शुक्ला

चतुर्दशी अगन्तचतुर्दशी २० तस्य कृष्णा

चतुर्थी गणेशचतुर्थी २१ आश्विनशुक्लाष्टमी

महाष्टमी २२ कार्तिकशुक्ला नवमी दुर्गाव्रतम्

२३ तस्य शुक्लैकादशी उत्थानैकादशी २४ तस्य

शुक्ला चतुर्दशी पाषाणचतुर्दशी २५ तस्मात्ती-

येकादश्यादिपञ्चतित्यात्मकं पक्षपञ्चकम् २६

दक्षिणसंक्रान्त्यां सर्वजयाव्रतम् २७ कार्ति-

कैपव्रतम् २८ अग्रहायणस्य शुक्ला षष्ठी शुद्ध-

षष्ठी २९ तस्य शुक्ला सप्तमी मित्रसप्तमी ३०

तस्य शुक्ला द्वादशी अखण्डा द्वादशी ३१ माघ-

शुक्ला चतुर्थी वरदा चतुर्थी ३२ तस्य शुक्ला-

पञ्चमी श्रीपद्ममीव्रतं पद्मपूजनित्याद्यम् ३३

तस्य शुक्ला षष्ठी शोतला षष्ठी ३४ तस्य शुक्ला

सप्तमी आरोग्यसप्तमी ३५ तस्य शुक्लैकादशी

भीमैकादशी ३६ तद्द्वादशी वराहद्वादशी ३७

तस्य कृष्णा चतुर्दशी शिवरात्रिः ३८ फाल्गु-

गुणशुक्ला द्वादशी मोविन्दद्वादशी ३९ चैत्र-

कृष्णा षष्ठी स्कन्दषष्ठी ४० चैत्रशुक्लाष्टमी

अश्लोकाष्टमी ४१ तस्य शुक्ला नवमी श्रीराम-

नवमी ४२ तस्य शुक्ला दशमी मदनत्रयो-

दशी ४३ इति स्मृतिः ॥ १ ॥ अयमिति व्रतं

नक्तव्रतं उमासाहोत्रव्रतं शङ्करमाशयव्रतं

देवीपुराणे कृष्णाष्टमीव्रतनामाध्याये सम्मा-

र्जनमाहात्म्याध्याये चन्द्रव्रतम् ॥ १ ॥ तिथ्यादि-

व्रतं गारुडे ११६ अध्याये अगस्त्यार्धव्रतं

गारुडे ११९ अध्याये चातुर्मास्यव्रतानि गारुडे

१२१ अध्याये भीष्मपञ्चकादिव्रतं गारुडे १२३

अध्याये द्रष्टव्यम् ॥ १ ॥ कार्तिकेशानव्रतं

कार्तिकव्रतं कार्तिकप्रदीपदानव्रतञ्च पाद्मोत्तर-

खण्डे १४० अध्याये द्रष्टव्यम् ॥ १ ॥ प्रतिपत्कल्पे

व्रतव्रतम् । द्वितीयाकल्पे पुष्यद्वितीयाव्रतं फल-

द्वितीयाव्रतञ्च । तृतीयाकल्पे गौरीव्रतम् ।

चतुर्थीकल्पे गणेशचतुर्थी । पञ्चमीकल्पे भाद्र-

शुक्ला पञ्चमी नागपञ्चमी । षष्ठीकल्पे भाद्र-

शुक्ला षष्ठी गुह्यषष्ठी । सप्तमीकल्पे माघशुक्ला-

सप्तमी रणसप्तमी । शुक्लपक्षे रविवारे सप्तम्यां

रोहिणीनक्षत्रयोगे विजयासप्तमी । रविवारे

संक्रान्तौ आदित्यद्वयव्रतम् । शुक्लपक्षीय-

सप्तम्यां पञ्चतारकनक्षत्रयोगे जया सप्तमी ।

माघशुक्लसप्तमी जयन्ती । भाद्रशुक्लसप्तमी

अपराजिता सप्तमी । शुक्लपक्षे सप्तम्यां रवि-

संक्रमणे मङ्गलजया सप्तमी । मार्गशीर्षस्य

शुक्ला सप्तमी गन्दा सप्तमी । शुक्लसप्तम्यां हस्ता-

नक्षत्रयोगे भद्रासप्तमीव्रतम् । फाल्गुणस्य शुक्ला

सप्तमी कामदा सप्तमी । पापनाशिनी सप्तमी-

व्रतम् । भाद्रपदव्रतम् । सर्वघ्नान्नसप्तमीव्रतम् ।

मार्गशीर्षसप्तमीव्रतम् । भाद्रशुक्लसप्तमी नत-

सप्तमी । आषाढशुक्लसप्तमी अभ्यङ्गसप्तमी ।

मार्गशीर्षस्य चित्तसप्तम्यां हस्तानक्षत्रयोगे

चित्तयप्रदाव्रतम् । इति भविष्यपुराणम् ॥ १ ॥

उत्तरायणे शुक्लपक्षे बुधवारे अष्टमी शुद्धाष्टमी ।

अमावस्याव्रतम् । वैशाखीपूर्णिमा मिथपूर्णिमा ।

मेघसंक्रान्तौ मधुसंक्रान्तिः । जलसंक्रान्तिः ।

फलसंक्रान्तिः । अन्नसंक्रान्तिः । दधिसंक्रान्ति-

व्रतञ्च ॥ १ ॥ अथ व्रतविधिः । तत्र व्रतधर्माः ।

तत्र विष्णुहारीतौ ।

“दिनान्ते गङ्गरोमादीन् प्रवाप्य स्नानमाचरेत् ।

भस्मगोमयगृहारिपञ्चगव्यादिकल्पितम् ॥

मलापकर्षणं कार्यं वात्स्याशौचात्तत्सिद्धये ।

इन्तधावनपूर्व्वेण पञ्चमयेन संयुतम् ।

व्रतं निशुशुखे आर्यं वदित्सारकदर्शने ॥”

तेन प्रायश्चित्तव्रतारम्भे पूर्व्वदिने पञ्चगव्यां

प्राशन्न इन्तधावनं कृत्वा सायं समये व्रतसङ्कल्पः

कर्तव्यः । वशिष्ठः । प्रशुक्लेश्वरान्तां वापयेदक्षि-

कोमशिलापर्व्वम् । केशधारयेच्छायां दिगुण-

व्रतमाह हारीतः ।

“राजा वा राजपुत्रो वा ब्राह्मणो वा बहुश्रुतः ।

केशानां वपनं कृत्वा प्रायश्चित्तं समाचरेत् ॥

केशानां धारणार्थं तु दिगुणं व्रतमाचरेत् ।

दिगुणं तु व्रते चौर्ये दक्षिणा दिगुणा भवेत् ॥”

श्लेषाः केशवपनं न कार्यमित्याह बौधायनः ।

कृच्छ्रे पिचवनसुदकोपपार्श्वनमः शयनमेकवासतां

केशशृङ्गनखरोमवापनं एतदेव श्लेषाः केश-

तथा प्रकलितौ ।

“वायु केशनखान् पूर्व्वं वृत्तं प्राश्य वह्निर्निशि ।
प्रत्येकं नियतं कालमात्मनो व्रतमादिशेत् ॥
प्रायश्चित्तसुपासीनो वाग्यतस्त्रिवर्गं स्यूते ।
एकवासाद्वैवासा वा लघ्वाशी स्थलिलेशयः ॥
ज्ञानी वीरासनी मौनी मौञ्जी दण्डकमण्डलुम् ।
भैक्षचर्यामिकायं च कुशाखैर्नुड्यादृतम् ॥”
प्रत्येकं नियतं कालमिति व्रतसंख्या सकृत्त्व-
वाक्ये उल्लेखनीया इत्यर्थः । वीरासनी भित्ति-
दानाश्रितः । दण्डकमण्डलुं आर्धत्वात् मनुष्यो
लोपेन तेनैतद्व्युक्त इत्यर्थः । कुशाखैर्देवा
देवहेतुनमित्यादिमन्त्रैः । मनुः ।

“महाव्राह्मतिभिर्होमः कर्त्तव्यः स्वयमन्व-
हम् ।

अहिंसासत्यमक्रोधमार्जवञ्च समाचरेत् ।
चिरद्विनिर्वायाय सवासा जलमाविशेत् ॥”
चिरद्विनिर्वायाय इति घट्टानविषयमिदम् ।
पिपीलिकामध्यान्नायणादितप्रकृष्टवर्णं फला-
तिश्रयार्थं बहुषु त्रिवर्गविधानात् । तथा ।
“स्त्रीशूद्रपतितांश्चैव नाभिभावेन कर्त्तव्यं ।
ज्ञानासनाभ्यां विहरेदशक्तोऽधःशयी भवेत् ॥
ब्रह्मचारी व्रती च स्यादगुरुदेवदिक्षार्चकः ।
सावित्रीञ्च जपेन्नित्यं पवित्राणि च शक्तितः ॥
सर्वेषु च व्रतैर्वै प्रायश्चित्तार्थमाहतः ॥”
ब्रह्मचारी भैक्षवर्णं व्रती ह्युपोषणमाहत्या-
क्षनगन्धादिवर्जम् । शूद्रेण सावित्रीजपस्यानं
नारायणादिमन्त्रजपः कार्यः । अन्यद्वारा वा
कारयितव्यः । स्वमन्यवापि । यथा वराह-
पुराणम् ।

“अमन्तस्य तु शूद्रस्य विप्रो मन्त्रेण गृह्यते ॥”
आवाकः ।

“एतस्मै सर्वकृष्णाणां समाप्तौ च विशेषतः ।
आप्येनैव हि शाखामौ चुडुयाद्वाह्यतोः

एषक् ॥

आहं कुर्याद्व्रतानि च गोहिरण्यादिदक्षि-
णाम् ।

एते एही वसन् शुक्लं ब्रह्मलोके महीयते ॥
स्त्रीणां होमो न कर्त्तव्यः पञ्चगव्यान्तपैव च ।
शूद्राणां पापिनाश्चैव संवाहं न च कारयेत् ॥
संवादस्तु न कर्त्तव्यस्त्रिवर्णैश्च कदाचन ।
प्रायश्चित्तेनैव वक्तव्यं उत्तमं प्रायश्चित्तये ॥”
आहमिति शुद्धार्थं आहं दर्शितम् । स्त्रीभि-
र्होमो न कर्त्तव्यः पञ्चगव्यापनस्य छात्रानां
कर्त्तव्यं इति षड्ही । प्रारब्धव्रतपीडया प्राय-
श्चित्तये । अन्ये वर्णा न प्रत्यगा ब्राह्मण एव
प्रत्यगाः । व्रतं मौनं पूर्व्वोक्तं । तत्र विशेषमाह
आपस्तम्बः । तत्र मौनसूक्तं त्रैविद्यहैमूनिभि-
रन्येरात्रिमिर्भेदुश्चेतिदेहेनान् सत्यायान्त-
मूख एव यावद्यावदर्थं भाषते न मन्त्रलोपो
भवतीति विज्ञायते । मन्त्रलोपो व्रतलोपः ।
यावद्व्यादिभिराहोममपि व्रतं कार्यमित्याह
कव्यपिण्डः ।

“असंस्कृतो निरुत्साही रोगी नवतिनीवकः ।
यथाशक्ति प्रकुर्वीत व्रतं स्येन न लुप्यते ॥”
अशक्तावन्वद्वारापि कार्यमिति उक्तं ब्रह्म-
पुराणे ।

“रोगी वृद्धस्तु योग्यः कुर्वन्त्यन्यैर्व्रतं सदा ।
चतुर्थाद्वत्सरादूर्ध्वमयं यावदेव हि ॥
शिशोर्व्रतं प्रकुर्वीरन् गुरुसम्बन्धिवान्ववाः ।
गुर्विणी बालवत्ता च रोगी त्रयपरायणः ॥
एते नक्त्ये भुञ्जन्ति बाला मध्याह्न एव च ।
व्रतस्यः प्राणरक्षार्थं कदाचिदुदकं पिबेत् ॥
फलमूले तथा चीरं यद्यश्रितं तथा हविः ।
व्रतमध्ये तु रोगात्तं वैद्यश्रोक्तमथौषधम् ॥
करोति च गुरोर्भावं व्रतस्यस्तुतुचयादपि ।
ब्राह्मणस्याभिलषितं साधयेदविचारयन् ॥
एतान्यथैव व्रतस्थानासंव्रतज्ञानि कुत्रचित् ।
व्रतस्थेतेषु देवांस्तान् व्रतस्यस्तु प्रपूजयेत् ॥”
योग्यो बालः । त्रयपरायणः कुटुम्बी अवा-
र्जनपासनपरः समित्यर्थः । वौधायनः ।
“अथैव तान्यव्रतज्ञानि आपो मूलं फलं पयः ।
हविर्नाश्रयकात्या च गुरोर्भजनमौषधम् ॥”
हारीतयमौ ।

“वलयस्योपहारश्च हवींषि चरवस्तथा ।
निर्विशृङ्गेन भोक्तव्यं व्रतस्य न लुप्यते ॥”
वर्तिवैश्वदेवादिदेवताभ्यो दत्तः । उपहारो
नैवेद्यम् । चरः पार्श्वस्थाणीपाकादि । अथ
चैषां दत्तावश्रितं भक्षणीयमिति । देवलः ।
“उपवासो विनश्यते दिवास्वप्नाचमैथुनैः ।
अत्यये जलपानेन नोपवासः प्रणश्यति ॥”
वृहश्रतातपः ।

“गन्धालङ्कारवस्त्राणि पुष्पमाल्यानुलेपनम् ।
उपवासे न दुष्यन्ति दन्तधावनमञ्जनम् ॥”
अलङ्कारवस्त्रादिन्द्रादि उपवासेन हेतुना
इत्यर्थः । तथा ।

“स्त्रीणां सम्प्रक्षणात् सार्थात् तामिः संकथना-
दपि ।

ब्रह्मचर्यं विपद्येत न दारसङ्गमादपि ॥”
संश्लेषणात् संकथनात् इति अत्र सारागलं
संश्लेषणार्थः । इति प्रायश्चित्तविवेकः ॥ * ॥
प्रायश्चित्तात्मकव्रतानि यथा । विष्णुमित्रः ।
“क्षुत्पान्नायणादीनि शुद्धाभ्युदयकारणम् ।
प्रकाशे च रहस्ये च संश्लेषेणुक्तकैस्फुटे ॥
प्राजापत्यः सान्तपनः शिशुकृच्छ्रः पराककः ।
अतिरुच्छ्रः परणरुच्छ्रः सौम्यः स्रक्कातिरुच्छ्रकः ॥
महासान्तपनः शुद्धे तमरुच्छ्रस्तु पावनः ।
जलोपवासरुच्छ्रस्तु ब्रह्मकूर्चस्तु शोधकः ॥
एते यस्ताः समस्ता वा प्रत्येकमेकशोऽपि वा ।
पातकादिषु सर्वेषु पापकेषु प्रयत्नतः ॥
कार्यान्नायणैर्युक्ताः केवला वा विशुद्धये ।
शिशुचान्नायणं श्रोतं यतिचान्नायणं तथा ॥
यवमध्यं तथा श्रोतं तथा पिपीलिकाकृति ।
उपवासस्त्रिरात्रनु मासः पञ्चसदृशकम् ॥
पञ्चदशदिशादि कार्यं शुद्धिप्रकारिणा ।

उपपातकयुक्तानामनादित्येषु चैव हि ॥

प्रकाशे च रहस्ये च अभिसन्धादपेक्षया ।
जातिशक्तिगुणान् दृष्ट्वा सकृद्वृद्धिदत्तं तथा ।
अनुबन्धादिकं दृष्ट्वा सर्वे कार्यं यथाक्रमम् ॥”

इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥ * ॥

द्वादशवार्षिकादिव्रतं प्रायश्चित्तविवेकादौ द्रष्ट-
व्यम् ॥

व्रततिः, स्त्री, (व्र + तन विस्तारे + क्तिच् ।
एषोदरादित्वात् पश्य वः ।) विस्तारः । जता ।
इत्यमरः ॥ (यदा, ऋग्वेदे । ८ । ४० । ६ ।

“अपि वृक्ष पुराणवद्व्रततेरिव

गुणितमोजो दासस्य दम्भ्य ॥”

“व्रततेरिव यथा लताया गुणितं निर्गतां शाखां
वृक्षति ।” इति तद्भाष्ये सायणः ॥

व्रतती, स्त्री, (व्रतति + पच्चे ङीष् ।) विस्तारः ।
जता । इति भरतद्विरूपकोषः ॥ (यथा,
रघुः । १४ । १ ।

“अपश्यतां दाशरथी जनन्यौ

हेदादिवोपपन्नरोव्रतयौ ॥”)

व्रतभिन्ना, स्त्री, (व्रते उपनयनकाले भिन्ना ।)
उपनयनकालीनभिन्ना । तस्या विधिर्यथा ।
अथ भैक्षचरति । अथ शब्दस्त्रीमादित्योप-
स्थानमभिप्रदक्षिणश्च शंसति ।

“प्रतिगृह्येष्टितं दण्डसुपस्थाप च भास्करम् ।
प्रदक्षिणं परीत्यामिं चरेत् भैक्षं यथाविधि ॥”
इति मनुवचनात् ॥

भिन्नासम्बद्धं भैक्षं तच्चरति आवाहति इत्यर्थः ।
मातरमेवाप्ये ये चान्ये सुहृदो यावत्यो वा
सन्निहिताः स्युः । याचते इत्यध्याहार्यम् ।
सुहृदे स्निग्धहृदये खसाद्ये । तथा च मनुः ।
“मातरं वा खसारं वा मातुर्वर्गं भगिनीं
निजाम् ।

भिक्ष्यते भिक्षां प्रथमां या चैनं नावमानयेत् ॥”
सन्निहितास्तद्देशस्थाः न तु प्रतिगृह्यं गत्वा ।
भवति भिक्षां देहीति ब्राह्मणभिन्नाप्रयोगः ।
तथा च मनुः ।

“भवत्पूर्वं चरेत् भैक्षसुपनीतद्विद्योत्तमः ।
भवत्पश्चात् रात्र्यो वैश्यस्तु भवदुत्तरम् ॥
आदिमध्यावसानेषु भवच्छब्दोपलक्षिता ।
ब्राह्मणक्षत्रियविशां भैक्षचर्या यथाक्रमम् ॥”
इति याज्ञवल्क्यावचनाच्च । इति संस्कारतत्त्वम् ॥
व्रतसंग्रहः, पुं, (व्रतस्य संग्रहः ।) दीक्षा । इति
हेमचन्द्रः ॥

व्रतादेशः, पुं, (व्रतस्यादेशः ।) उपनयनम् । यथा,
“आदन्तजननात् सद्य आचूडादेकरात्रकम् ।
चिरात्रमात्रतादेशात् दशरात्रमतः परम् ॥”

इति शुद्धितत्त्वम् ॥

व्रती, [न] पुं, (व्रतमस्यास्तीति । व्रत + इति ।)
यजमानः । इत्यमरः ॥ (ब्रह्मचारी । यथा,
मनुः । २ । १८८ ।

“भैक्षेण वर्तयेन्नित्यं नैकात्रादी भवेद्व्रती ।
भैक्षेण व्रतिनो वृत्तिरुपवाससमा सृता ॥”)

ब्रीहिः

देशे देशे श्रूयधानेषु संख्या
त्रातुं श्रूय नैव तैर्देवतैर्वा ।
अस्मादेवां चेषु भोगोपभोगा-
स्तान्यस्माभिर्वाक्रियन्ते कियन्ति ॥

शालयः कलमा रूपा ब्रीहिश्रेष्ठा वृषप्रियाः ।
धान्योत्तमाश्च विज्ञेयाः कैदाराः सुकुमारकाः ॥
राजान्नपष्टिकसिततररक्तसुख-
स्यलागुगन्धतिरियादिकशालिसंज्ञाः ।
ब्रीहिक्षेपेति दृग्धा भुवि शावनाः स्यु-
क्तेषां क्रमेण गुणनामगणं ब्रवीमि ॥
ब्रीहिर्गौरो मधुरशिशिरः पित्तहारी कषायः
क्षिम्बो दृष्यः क्षमिकफहरस्तापरक्तापहृद्य ।
पुष्टिं दत्ते अमशमनक्षीर्यदृष्टिं विधत्ते
रुच्योत्थन्नं जनयति सुदं वातक्षन्नेचकोरुच्यः ॥
इति राजनिर्घण्टः ॥

अपि च ।
“वार्धिकाः काण्डिताः शुक्ला ब्रीह्यचिर-
पाकिनः ।
क्षण्णब्रीहिः पाटलश्च कुकुटाण्डक इत्यपि ॥
शालमुखो जनुमुख इत्याद्या ब्रीहयः स्मृताः ।
क्षण्णब्रीहिः स विज्ञेयो यत्क्षण्णतुषतण्डुलाः ॥
पाटलः पाटलापुष्पवर्णको ब्रीहिरुच्यते ।
कुकुटाण्डाक्षतर्त्रोहिः कुकुटाण्डक उच्यते ॥
शालमुखः क्षण्णशूकः क्षण्णतण्डुल उच्यते ।
लाजावर्णमुखं तस्य ज्ञेयो जनुमुखस्तु सः ॥
ब्रीहयः कथिताः पाके मधुरा वीर्यतो हिमाः ।
अल्पाभिष्यन्दिनो बहवर्षेष्वाः षष्टिकैः समाः ।
क्षण्णब्रीहिनरस्तेषां तस्मादल्पगुणाः परे ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

तस्य यज्ञीयत्वं यथा,—
“यज्ञार्थं तन्नु भूतानां भक्ष्यमित्येव वै श्रुतिः ।
दियो भौमस्तथा पैत्रो मातृषो ब्राह्मण एव च ।
एते पञ्च महायज्ञा ब्रह्मणा निर्मिताः पुरा ।
ब्राह्मणानां हितायैव इतरेषां च तनुमुखाः ॥
इतरेषां तु वर्णानां ब्राह्मणैः कारिताः शुभाः ।
एवं कृत्वा नरो सुहृत्ताहुरिनि ! विशुध्यति ॥
अन्यथा ब्रीहयोऽप्येते एकैके नृगपक्षिणः ।
मन्त्रेणा दाहभोक्तृणां महामांसं तु तन्
स्मृतम् ॥”
इति वाराहे आदिकृतवृत्तान्ताध्यायः ।
तेन पिष्टलभिर्यथा । मनुः ।

५६५

ब्रीहिकः

“तिलैर्ब्रीहियवैर्मादिरद्विस्तलफलेन वा ।
दत्तेन मांसं प्रीयन्ते विधिवत् पितरो वृणाम् ॥”
ब्रीहिः शरत्कृद्धान्यम् । याज्ञवल्क्यः ।
“हविष्यान्नेन वै मांसं पावसेन च वतुसरम् ।
मात्स्यहारिणकौरभशाकुनिच्छागपार्थतैः ॥
रेणुरौरववाराहशाश्वैर्मैसैर्यथाक्रमम् ।
मांसवृह्णाभिलष्यन्ति दत्तेनेह पितामहाः ॥”
हरिष्यान्नेन शालिब्रीह्यान्नेन । इति । अमा-
वास्यास्त्रिसोऽष्टका माघी प्रौष्ठपदूर्ध्वं क्षण्णत्रयो-
दशी ब्रीहियवपाकौ च ।
“एतांस्तु आहकालान् वै नित्यानाह प्रजा-
पतिः ।
आहमेतेष्वकुब्जाणो नरकं प्रतिपद्यते ॥”
इति विष्णुवचनं नवान्नाममआहस्यैव ब्रीहि-
यवोभयप्राप्तिविषयकत्वेन विधायकं यैश्चादि-
धान्यशुदासाय । शालिधान्यस्य तु प्राप्तिः ।
“शरद्वसन्तयोः केचित् नवयज्ञं प्रचक्षते ।
धान्यपाकवशादन्ये श्यामाको वनिनः स्मृतः ॥”
इति कृन्दोगपरिशिष्टे ब्रीह्यप्राप्ता नवशस्येऽष्टौ-
शालिविधानात् यज्ञतुल्यावात् आहरेपि तथा
कल्पनात् । इति च आहृतत्त्वम् ॥ * ॥ नवान्न-
आहकालो यथा । विष्णुः । अमावस्यास्त्रिसो-
ऽष्टकास्त्रिसोऽष्टका माघी प्रौष्ठपदूर्ध्वं क्षण्ण-
त्रयोदशी ब्रीहियवपाकौ च ।
“एतांस्तु आहकालान् वै नित्यानाह प्रजापतिः ।
आहमेतेष्वकुब्जाणो नरकं प्रतिपद्यते ॥
ब्रीह्यपाके च कर्त्तव्यं यवपाके च पार्थिव ।
न तावाद्यौ महाराज विना आहं कथञ्चन ॥”
इति मलमासतत्त्वम् ॥
तेन यागकरणं यथा,—
ब्रीहिभिर्यजेत यवैर्यजेत इति श्रूयते ॥ तत्र
“ब्रीहिप्रयोगे प्रतीनयवप्रामाण्यपरित्यागः ।
अप्रतीनयवप्रामाण्यकल्पनम् ॥” इत्येकादशी-
तत्त्वम् ॥ * ॥ ब्रीह्यप्राप्तौ शालिधान्येन कर्म-
करणं यथा,—
“यथोक्तवस्त्वस्यन्तौ आहं तदवुकारि यत् ।
यवानामिव गोधूमा ब्रीह्यामिव शालयः ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
ब्रीहिकः, त्रि, (ब्रीहिरस्यास्तीति । ब्रीहि +
“ब्रीह्यादिभ्यश्च ।” ५ । २ । ११६ । इति ठन् ।)
धान्यविशिष्टः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

ब्री

ब्रीहिकाचनः, पुं, (ब्रीहिः काचनमिव । अभि-
धानात् पुंस्त्वम् ।) मस्तरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
ब्रीहिपर्णी, स्त्री, (ब्रीहेः पर्णमिव पर्णमस्ताः ।
डीष् ।) शालपर्णी । इति राजनिर्घण्टः ॥
ब्रीहिभेदः, पुं, (ब्रीहेर्भेदः ।) धान्यविशेषः ।
चिना इति ख्यातः । तत्पर्यायः । अनुः २ ।
इत्यमरः ॥
ब्रीहिमयः, पुं, (ब्रीहेः पुरोडाशः । ब्रीहि + “ब्रीहेः
पुरोडाशे ।” ४ । ३ । १४८ । इति मयट् ।)
ब्रीहिनर्मितपुरोडाशः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥
(ब्रीह्यात्मके । त्रि । यथा, महाभरते । १३ ।
११५ । ५६ ।
“श्रूयते हि पुरा कल्पे वृणां ब्रीहिमयः पशुः ।
येनायजन्त यन्वानः पुण्यलोकपरायणाः ॥”)
ब्रीहिराजकः, पुं, (ब्रीहीनां राजा । टच् समास ।
ततः कन् ।) ककुद्धान्यम् । चीनकधान्यम् ।
इति मेदिनी ॥
ब्रीहिश्रेष्ठः, पुं, (ब्रीहिषु श्रेष्ठः) शालिधान्यम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
ब्रीही, [न] त्रि, (ब्रीहिरस्यास्तीति । ब्रीहि +
“ब्रीह्यादिभ्यश्च ।” ५ । २ । ११६ । इति इनिः ।)
ब्रीहियुक्तचेत्रादि । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥
ब्रीह्यगारं, स्त्री, (ब्रीहीनामगारम् ।) धान्यवहनम् ।
तत्पर्यायः । कृच्छनः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
बुड, शि संवृतिसंहयोः । मज्जे । इति कविकल्प-
द्रुमः ॥ (तुदा०-कुटा०-पर०-सक०-अकच-सेट् ।)
रेफयुक्तः । शि, बुडिति अयुङ्गीत् बुडोड् ।
मज्जो मज्जनम् । इति दुर्गादासः ॥
ब्रू, कि वधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-पच्चे
भ्वा०-सक०-सेट् ।) रेफयुक्तो दीर्घो । कि,
ब्रूसयति ब्रूयति । इति दुर्गादासः ॥
ब्रीहः, त्रि, (ब्रीहिरवयवो विकारो वा । ब्रीहि +
“ब्रित्वादिभ्योऽङ् ।” ४ । ३ । ११६ । इत्यङ् ।)
ब्रीहिनर्मितः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥
ब्रीह्यः, त्रि, (ब्रीहीनां भवनं चेन्नन् । ब्रीहि +
“ब्रीहिशाल्योर्ङ् ।” ५ । २ । १ । इति ङक् ।)
आशुधान्योपयुक्तभूम्यादिः । इत्यमरः ॥
ब्री, ग गि गतिवृत्त्योः । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(क्रा०-घ्या०-पर०-सक०-अनिट् ।) अन्तःस्थ-
वृत्तीयोपधः । गि, विनाति । ब्रीनः ब्रीनिः ।
इति दुर्गादासः ॥